శ్రీ

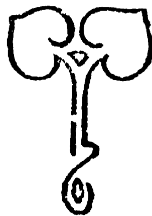
ఆముక్తమాల్యద

నామాంతరము

విష్ణుచిత్తీయము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రివిరచిత

సంజీవనీవ్యాఖ్యాసమేతము.

ప్రథమముద్రణము.

జే. ఐ. కృష్ణ. ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రితము.

1927

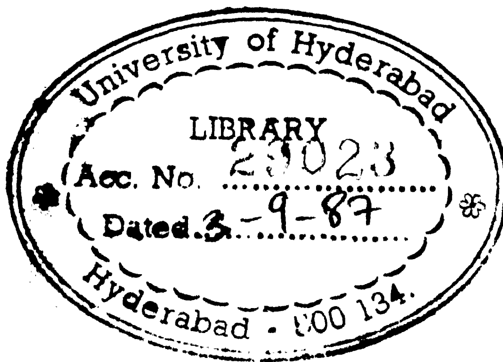
MADRAS

[*Price, Rs. 8—0—0.*

PRINTED AT

Formes I to 64 Preface 1 to 10	K. V. Krishna Press.
Formes 65 to 93	British Model Press.
Preface 12 to 19	Vavilla Press

పుస్తకములు:—మదరాసు, ముత్యాలపేట జార్జిటౌను మల్లికేశ్వరవీ
4 నెం. గృహమునందు గ్రంథకర్తయొద్ద దొరకును.

ఈ క్రింది సవరణలనుగూడ చేర్చుకోవలయును.

	అసాధువు.	సాధువు.
పీఠిక 76	పు. శబ్దోహీనః	మన్త్రోహీనః
135-11	ఆజ్ఞాహాపాఞ్చక్రే	ఆజ్ఞేహిపాఞ్చక్రే,
430-10	వివక్షిచే	వివక్షుచే
453-7	ముండ	ముండ్ల
487-8	ము ల్గడుగంగ	ము గడుగంగ
378-6	గామిడి	గామిలిక్
	[శ్రేష్మము అను నర్థము శ. ర. సమ్మతము ఎడలుగాక్ మిలిక్ = చోట్లుగా మిలిగా అని కొందఱు చెప్పుదురు]	
321-34	క్వచిత్రజత	క్వచిద్రజత
712-14	నెట్టికసీల	[వాడుకలో ఈపదము అడ్డిగలోని మరకు పేరు. ఇట చిన్న పిల్లయని నిందార్థకము గావచ్చును.]
408-3	మైన త్మా	మై త్మా
261-24	తపఃక్రీడోత్స	తపక్రీడోత్స
333-4,11	మయిన	మేని
309-19	[పలువవాండ్రు	కోమటులు అని కొందఱందురు]
559-8	సడికి	[నడికి అనుట మెఱుగు].

	అసాధువు.	సాధువు.
315-14	ఆర	ఆఱ [*ఆఱక్ = నశింపఁగా అని కొందఱు]
,, 17	నిరాశ	నిరాళ [*నిరాళమతములని వీరశైవులలో ఒక తెగవారి మతములు]
316-2	సిరాశ	
145-27	పొరలువెట్టె	పొడలువెట్టె
147-19	పొదలువెట్టె	పొడలువెట్టె
323-4	ఎడవు	ఎడరు [* దీనికి ఎడారియర్థము. కొందఱు ఎడవునకును ఎడారియర్థమును గ్రహింతురు]
625-29	ధర్మపుదార	[ధర్మపుఁదార- అనఁగా యుద్ధము నిలుపుదలచేయుటకు సూచకముగా నూఁదెడుకాహళము అని కొందఱు.]

పీఠికలో రెండుచోట్ల ఉద్భటారాధ్యచరిత్రమనుటకు పొరఁబాటున పండితారాధ్యచరితమని ముద్రితమైనది.

వేదము. వేంకటరాయశాస్త్రి, వ్యాఖ్యాత.

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద—సంజీవనీవ్యాఖ్యాసమేతము.

ఉపోద్ఘాతము.

ఏతద్వ్యాఖ్యాప్రసక్తి.

మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారములో ఆముక్తమాల్యదంగూర్చి వ్యాఖ్యలును సూచికలును కొన్నికలవు. అవియన్నియు కొన్నిభాగములకే వివరణోద్యమములు. ఈ ప్రబంధరాజమును సుబోధముసేయుటకై ఆధునికులలో అత్యుత్తమకృషి గావించినవారు మచిలీబందరు జిల్లాజడ్జి సి. పి. బ్రౌన్ దొరగారు. వారికి తోడ్పడిన మహాపండితులు, మనువస్వాది ప్రబంధవ్యాఖ్యాత జూలూరి అప్పయ్యపంతులవారు. మఱి లోకులకు కడచిన 40-50 సంవత్సరములలో ఈ మహా ప్రబంధపుఁదత్త్వము కీర్తిశేషులైన వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిగారిచే ప్రెసిడెన్సీకాలేజిలో ఆంధ్రపండితులుగానుండిన చదలవాడ సీతారామశాస్త్రులు అను విద్వద్వరేణ్యుల తోడ్పాటున ముద్రితప్రకాశితమైన పుస్తకమువలన, ఉపలబ్ధమగుచుండినది.—వారికి ప్రథమముద్రణార్థము వ్రాఁతప్రతి దొరకిన ప్రకారము-గ్రంథము ప్రణీతమయిన నన్నూఱు వత్సరములు అప్పుడప్పుడు వ్యాఖ్యలుకూడ పండితనిర్మితములగుచుండినవి. 50 ఏండ్లక్రింద వానినన్నిటిని సంపాదించి నెల్లూరు నవాబుపేట వాస్తవ్యులు, కీర్తిశేషులు శ్రీమాన్ వింజమూరి నరసింహాచార్యులవారు బహుప్రాచీనవ్యాఖ్యాసమాకలన ప్రాయముగా నొకవ్యాఖ్యను సిద్ధపఱుచుకొనియుండిరి. అట్లుండ ఒకప్పుడు నెల్లూరిలో మూలప్పేటలో మూలస్థానేశ్వరుని కోనేటిలో కొండమీఁది నరసింహస్వామికి భక్తమండలి తెప్పతిరునాళ్ల మహోత్సవము జరుపుచుండఁగా మిళితమయిన విద్వత్పరిషత్తులో మహిష్ఠమయినగోష్ఠి విరాజిల్లుచుండుడు-నరసింహాచార్యులవారు తన సమకూర్చిన యీ వ్యాఖ్యను రామస్వామిశాస్త్రులవారికి ముద్రణప్రకాశనాదికమునకై ఇయ్య నంగీకారమును దెలిపిరి. అనంతరము వారివలన శ్రీశాస్త్రులవారు దానింగైకొని ఆ చదలవాడ సీతారామశాస్త్రులవారి తోడ్పాటున ముద్రణకృత్యమును నెఱవేర్చిరి. ఈ వృత్తాంతము మద్గురువరేణ్యులైన యీ చదలవాడ సీతారామశాస్త్రులవారే నాకు వక్కాణించిరి. నాఁటినుండి నేఁటివఱకు ఆ వ్యాఖ్యప్రసిద్ధమై విద్యార్థికామధేనువుగా భాసిల్లుచుండినది. ఆ వ్యాఖ్యలేనిచో ఈ ప్రబంధము ఎప్పుడో అంతరించియుండును.

ఆముక్తమాల్యదా గూఢార్థప్రకాశనకై అత్యంతమయిన కృషికావించిన మహావిద్వాంసులలో కీర్తిశేషులు మద్గురువర్యులు వర్తమానశతాబ్దీనన్న యాచార్యులవారు శబ్దరత్నాకర నిఘంటు నిర్మాణకర్తలు శ్రీమాన్ బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారు. వీరు ఏతద్గ్రంథ తత్త్వప్రకాశకమయిన నిజకృషినెల్ల ఆ నిజనిఘంటువులోనే నాటియున్నారు. మఱియు, ఏమత తత్త్వమును నెలకొల్పుటకై మహాభినివేశముతో ఈ కావ్యము నిర్మితమో ఆ విశిష్టాద్వైత తత్త్వమును ఈ పూర్వవ్యాఖ్యానములు నేదియు తడవమింజేసి ఆమతమును సరిగా వివరించుటకే ఈ మదీయవ్యాఖ్య ఆవశ్యకమయినది. కడమ కేవల కావ్యమార్గమందు సయితము విస్తరము వలసివచ్చినది.

మూలగ్రంథము అతి ప్రౌఢమగుటంబట్టి, ఆ వ్యాఖ్యలు చాలక యున్నందునను ఎంత విస్తరము గా నేని వ్యాఖ్యవలసియే యుండుటంబట్టియు ఆంధ్రభారతీ పాదపద్మారాధకుఁడనై యథామతి ఈ విపుల వ్యాఖ్యను 'సంజీవని' యను పేర రచియించి ప్రకటించినాఁడ.

నేను ఈవ్యాఖ్యను ఇప్పటికి పది పండ్రెండు సంవత్సరములకు ముందే నిర్మింప నారంభించితిని. వ్యాఖ్య ఈపాటి విపులమగునని ఆదిలో నేను ఊహించుకొనలేదు. రెండాశ్వాసములకు వ్రాసి చూడఁగా, 'బావిత్రవ్వఁగా బేతాళములు వెలువడినట్లు' లయినది. గ్రంథమునకెల్ల జీర్ణోద్ధారమే కావలసివచ్చినది. అందులకై సమగ్రసంస్కరణ-సాధుపాఠ నిర్ధారణ-కువ్యాఖ్యావిషహరణ-సమంజసార్థావిష్కరణ-పూర్వక విపులవ్యాఖ్యానమును వ్రాయనుద్యమించితిని. ఈ నావ్యాఖ్యానము పూర్తిం జెంది ఇప్పటికి అయిదారేండ్లయినవి.

ఏతన్ముద్రణమునకు ధనప్రాప్తి.

ఒకానొకప్పుడు పోలీసువారు అశ్లీలగ్రంథవ్యాపారులపై నభియోగము కావింప నుద్యుక్తులై యుండఁగా ఆ విషయమున దొరతనము వారికి కొన్ని విన్నపములు చేయుటకై పచ్చెయప్ప కాలేజిలో పండితసభ కూడిన దినమున, ఆ సభకు, పీఠికాపురము మహారాజావారు, సర్వవిద్యా పోషకులు, మహావదాన్యులు, అభినవ కృష్ణదేవరాయలు,—

శ్రీ శ్రీ రావు వేంకటకుమార మహీపతి సూర్యారావు బహద్దరువారు,

విచ్చేసియుండి సభాకార్యానంతరము,—నన్ను, "ఇప్పుడు మీరు ఏమి వ్రాయుచున్నారు?" అని యడిగిరి. ఇప్పుడు నేను ఆముక్తమాల్యదపై, వ్యాఖ్య వ్రాయుచున్నాను." అని మహారాజావారికి విన్నపించితిని. "దానిని మేము వ్రాయింపఁ దలంచియున్నామే" అని వారు సెలవిచ్చిరి. "ఎవ్వరువ్రాసినను తమరు వ్రాయించినదే కానేరదా?" అని నేను వచించితిని. అనంతరము వారి దివాను గారిచే లేఖముఖముగా "దాని ముద్రణమున కెంతపట్టును?" అని యడిగించిరి. అప్పటికి గ్రంథము ఇంత విపులమగునని ఊహింపనందున, ఆ కాలపు వెలలను ముద్రణభృతులనుం బట్టి ఇంచుమించుగా, రు. 1200 లు పట్టునని తెలిపితిని. ఆమొత్తమును తన్ముద్రణమునిమిత్తము పారితోషికముగా వారు వెంటనే నాకు పంపిరి. ఆ మహితౌదార్యమునకు నా కృతజ్ఞతను శ్రీ శ్రీ మహారాజావారికి వెంటనే జాబుచే తెలిపికొంటిని. ఈ వృత్తాంతము జర్మనుయుద్ధమునకు పూర్వము జరిగినది.

గ్రంథము పూర్వ సంకల్పితమునకన్న పెక్కుమడుంగు లగుటయు, యుద్ధానంతరము ఘట్టితపటాది మూల్యములును, ముద్రణభృతులును మునుపటికన్న పెక్కుమడుంగులగుటయు సంభవించినది. మహారాజా వారొసంగిన ధనము ఆముక్తపు వ్రాఁతప్రతులను విలుచుటకును, ఓరియంటల్ లైబ్రరీలో గ్రంథశోధనలు చేయించుటకును వ్యయమైనది. అట్టిసమయమున ఆంధ్రవిద్యాపారగులును ఆంధ్రభాషాపోషకులును అగు.—

శ్రీయుత కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు, ఎమ్. ఏ.

(ఇపుడు ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాల యోపాధ్యక్షులు) ఈ గ్రంథము ప్రకటనార్హమని భావించి, అందులకై ధనసాహాయ్యము చేయుండని నిజమిత్రులను కొందఱను హెచ్చరించిరి. వారిలో ఒక్కరు మాత్రము—హైకోర్టు న్యాయవాదిపదమున కలంకారభూతులు, ప్రతిభాబృహస్పతులు, కరుణామయులు, పరోపకారపారీణులు, బహువిద్యార్థిపోషకులు, దేశోపకారులు, ఇదానీంతన దానకర్ణులు,

నాకు ఆప్తశిష్యులు, ఆప్తబంధువులు, మత్ప్రభవమైన పుదూరిద్రావిడ సంఘమునకు చూడామణులు, బాల్యప్రభృతి నాకు అత్యంతప్రేమపాత్రము, జ్ఞానవృద్ధులు నగు—

మ॥ రా॥ రా॥ శ్రీ॥ శ్రీయుత అల్లాడి కృష్ణస్వామయ్య, బి. ఏ., బి. ఎల్., గారు.

ఏతద్గ్రంథ ముద్రణాదికమునకై రూ. 1000 లు సాయము పంపినారు. నేను జీవికయు ఆయతియు లేక ఏతద్గ్రంథ ముద్రణభారముక్రింద క్రుంగిపోవుచున్న యీ నడిమిదినములలో ఈ క్రింద పేర్కొన్న రసజ్ఞులు నాకు శతాధికరూప్యములుగా ధనము లిచ్చి నాకష్టమును తొలంగించుచుండిరి.

శ్రీ గద్వాల సంస్థానప్రభువు

శ్రీ శ్రీ సీతారామభూపాలరావు బహద్దరువారు.

తోడా జోడుశాలువలు రూ. 600 లు నొసంగిరి.

మ॥ రా॥ రా॥ శ్రీ॥ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు, 'ఆంధ్రపత్త్రి' కాధిపతి.
,, అల్లాడి సూర్యరామయ్యగారు, బి. ఏ., (వకీల్)
,, నేలటూరు వేంకటరమణయ్యగారు, ఎం. ఏ.,
,, తదనుజులు రాఘవయ్యగారు, ఎం. ఏ.
,, దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డిగారు, (కావలి)
,, దొడ్ల రామిరెడ్డిగారు, (నిధిపతి, నెల్లూరు)
,, గోవిందరెడ్డిగారు, Dr. M. B., B. S.
,, తూములూరి శివరామయ్యగారు, బి. ఏ., బి. ఎల్.,
,, పాణకా వీరారెడ్డిగారు, (అల్లూరు)
,, చతుర్వేదుల వేంకటరాఘవయ్యగారు.
,, చతుర్వేదుల శ్రీరామయ్యగారు.

ఇట్టి యీవులచేత ఆ కష్టకాలములో కుటుంబమును పోషించుకొనుచుంటిని. ఇంకను మత్సహాయులు ఎందఱో గలరు.—

ఇట్లు కొందఱు వదాన్యులు ధనమిచ్చినను, ఒకప్పటికి కూడినధనము ముద్రణాదికృత్యములకు పర్యాప్తము గాకయుండినది. ఆంధ్రగైర్వాణ గ్రంథములనే రమారమి రూ. 900 లకు కొనవలసి వచ్చినది. దుర్దైవవశమున మందదృష్టినైతిని. దానంజేసి కార్యసహాయులకై రూ. 1500 ఎక్కుడుగానే వ్యయమయినది. ఆసమయమున, నేను రిక్తుఁడను రుగ్ణుఁడను నిరాయతిని బహుకుటుంబిని, ఉక్తకారణములచేత బహువ్యయుండనుంగాన, ముద్రణమునకు తక్కువపడిన ధనమును వ్యయించుటకు స్వశక్తి లేకయు నుంటిని. దాని నెఱింగి యీ గ్రంథము తప్పక ముద్రితమగుఁగాక యని నెల్లూరుజిల్లా కావలి తాలూకా ఇందుపూరు గ్రామవాస్తవ్యులు, భూస్వాములు—

శ్రీయుతులు యెఱ్ఱబ్రోలు రామచంద్రారెడ్డిగారు

ఏత న్మాలకథాప్రభావంబును, ఏతద్వ్యాఖ్యాన వైపుల్యంబును తిలకించి, అవశ్యమిది ముద్రితమగుఁగాక యని పూనినవారై ఏతత్కార్య నిర్వాహముకై కావించిన యీవికి వివరణము.—

వారి ప్రథమగృహిణికి దామవరవంశాలంకారభూతులైన శ్రీమత్కమలాంబా రామిరెడ్డి నామ విఖ్యాతదంపతుల పుత్త్రికామణి యగు—

శ్రీ శ్రీ దేవమ్మగారికి,

పుణ్యశేషురాలికి, పతికి ప్రాణములో ప్రాణముగాను, మనస్సులో మనస్సుగాను ఉండిన వివేకశాలినికి భాగ్యశాలినికి, ఆగారీమహాలక్ష్ములవలె పావనరూప సంపన్నయై ఆశ్రితపోషణ సేవక వాత్సల్య దేవబ్రాహ్మణభక్తి దీనానుకంపా సద్విద్యాదరసగ్రహణ ప్రజ్ఞలచే విరాజిల్లిన మహనీయురాలికి, తేజవరాలికి, శాశ్వత పుణ్యలోకనివాసము కల్గునట్లుగా ధర్మవ్యయము చేయ సంకల్పించియుంచిన ధనము నుండి నాకు ఏతద్గ్రంథముద్రణపూర్తికై అప్పుడప్పుడు రూ. 2500 ల పరిమితిం జెందువఱకు విరాళ మొసంగిరి. అట్టి యా విద్యాభిమానులు శ్రీరెడ్డిగారు నన్ను కోరిన దేమనఁగా—

మర్త్యులు ఎంతకాలము మర్త్యలోకమున స్మరింపఁబడుదురో అంతకాలము వారికి స్వర్లోక నివాసభాగ్యము కలుగును.—

'క్షితి నెవ్వనినామము స। త్కృతి నెన్నిదినంబు లుండు దివి నాపుణ్య
వ్రతుఁ డంతకాల ముండును,। ధృతి నింద్రద్యుమ్ను నునికి దృష్టాంతముగా.'

అను ధర్మవచనమును ప్రమాణీకరించినవారై తమ యాదేవేరికి ఆమహాభాగ్యము కలుగునట్లుగా తద్గుణసంపత్ప్రస్తావపూర్వకముగా ఈ గ్రంథమున తచ్ఛుభనామ సంఘటనముగావింప నన్నుం గోరినారు. పురుషుల విద్యాభిమానగుణసంపదలకన్న ఇట్టి యిల్లాండ్ర వైదుష్యమహిమను స్త్రీవిద్య కొఱవడుచున్న మనదేశమున అభినందించుట అత్యంతప్రధానముగదా యని నేనును పరమసంతోషముతో ఆభాగ్యశాలినిని ఏతద్ధర్మ నిదానముగా ఇందు నిరూపించినాఁడను.

ఆనుషంగికముగా నిచట మదీయ మహోపకారులును మత్పోషకప్రాయులును అయిన రసిక విద్వచ్ఛిఖామణులను కీర్తిశేషులైన,

శ్రీ శ్రీ వేంకటగిరి మహారాజా
శ్రీ వెలుగోటి శ్రీరాజగోపాలకృష్ణయాచేంద్రబహద్దరు, కె. సి. ఐ. ఇ.,

వారిని స్మరించునందులకు విద్యాభిమానులు నాపై కినియరుగావుత. ఆప్రభువు నాకు ఉపకృతి చేసినప్రకారము ఒండు విశదీకరించెద.

నేను నా యాంధ్రాభిజ్ఞాన శాకుంతలమును ప్రకటించి వారికి ఒక ప్రతి పంపితిని. అంతట వారు నాతో సమావేశముంగోరి మదరాసు పాంటురోడ్డు మోతీమహలులో నాకు దర్శన మొసంగి, పల్లాపానంతరము నాకు కొంతధనము పారితోషిక మొసంగవచ్చిరి. నేను వారిని ఇట్లు ప్రశ్నించితిని. "ఈగ్రంథము ముద్రితమైనది. దీనికై యిప్పుడు నేను అధమర్ణుఁడనుగాను. జీవనముకై నాకు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో కొలువున్నది. ఏల ఏలినవారు నాకు ఈ ధన మీయవలయును; ఏల నేను కైకొనవలయును?" అంతట వారు సెలవిచ్చిరి.—

"మీకు కాలేజిలో జీతము స్వల్పము. అది మీకు కుటుంబభరణమునకే చాలదు. మీరు పుస్తకములు అచ్చువేయించుటకు ఋణములుచేసి ఇబ్బందిపడుదురేని మంచిపుస్తకములు వ్రాయరు. మీరు వ్రాయవలసినది, మేము ముద్రింపింపవలసినది. మన మిరువురము పరస్పరసాహాయ్యముతో ఈ తీరున లోకోపకారము చేయవలసినవారము. కావున మీరు ఈశేశమును గ్రహించుట యుక్తము". ఆమాటకును

సౌ. శ్రీ దేవమ్మగారు,

శ్రీయుత ఎఱ్ఱబ్రోలు రామచంద్రారెడ్డిగారి సహధర్మిణి, పుణ్యలోకవాసిని.

ఆప్రసాదమునకును నేను అత్యంతము సంతుష్టుఁడనై ఆపైకమును గ్రహించితిని. అప్పటినుండి నేను ప్రకటించిన ప్రతిపుస్తకమునకును, పుస్తకాదిక నిమిత్త నిరపేక్షముగా సయితమును, వారు అప్రార్థితముగా నాకు మెండు ధనమిచ్చుచుండిరి.

ఇంకొకమాట.—మదీయశృంగార నైషధవ్యాఖ్యను ఆ దొర చిత్తగించి, దానిని స్తనశల్య పరీక్షగా చదివి శోధించి, తమ్ము దర్శించుటకు నాకు నాలుగు మాసములు తీఱవనందున ఆ నాలుగు మాసములును వేచియుండి, అనంతరము మాంటుగోడ్డు మోహీమహలులో దర్శన మనుగ్రహించి, రెండు గంటలకాలము ఆ గ్రంథమునందలి మదీయసంస్కృతాది వివరణాదులను పెక్కింటిని ఉద్ఘాటించి ఉగ్గడించి, తుదకు నాకు రూ. 400 లు పసదన మొసంగిరి. అందులకు నేను వారితో "ఈ గ్రంథమునుముద్రించుటకు నాకు ధనము రేబాలలక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు దయచేసినారు. గ్రంథము ముద్రితమైనది. ఏల ఏలినవారు నాకు ఈ ధన మిప్పు డీయవలయును?" అని యడిగితిని. అంతట వారు "మీరు గురువులు, మేము శిష్యులము, శూన్యహస్తముతో గురుదర్శనము చేయఁగూడదని మీరే ధర్మమేర్పఱిచితిరి. మీ యనుశాసనమును మీయెడనైన మేము నెఱవేర్పవలదా? అందుకై ఇది ఆచారము చూపుటగాని యొండుగాదు" అనిరి. ఆ ప్రతిభకును ఆ ప్రసన్నతకును సంతుష్టుఁడనై కృతజ్ఞతాపూర్వకముగా ఆ ధనమును స్వీకరించితిని.

వారు జీవించియున్న నాకేమియు కొఱంతయుండదు. దిగులులేక గ్రంథములు రచించుచు, ప్రకటించుచు, ఈ యంత్యకాలమున దేనికి బొమ్మకట్టి బుజాసున్న మాట యెఱుఁగక సంపన్నుఁడనై నిశ్చింతుఁడనుగా నుందును. ఈ యల్పపుణ్యునికి అట్టి యదృష్టము ఏల కలుగును!

శ్రీయుతులు రేబాల లక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు. గునుపాటి యేనాదిరెడ్డి గారు.

మన్నిత్తూరులు, నాకు ముప్పదియేండ్లనుండి ప్రతివర్ష కుటుంబపర్యాప్త ధాన్యదాత శ్రీ గునుపాటి యేనాది రెడ్డిగారు. మదీయ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యా ముద్రణార్థమై ధనముంగూర్చుటకు సమకట్టి, శ్రీయుత రేబాల లక్ష్మీనరసారెడ్డి గారితో "అయ్యా, రెండుమాసములు నేను మీసన్నిధింబాసి యీ జిల్లాలో సంచరింపవలసియున్నది." అని నుడివిరి. అంతట శ్రీ రెడ్డి గారు "ఏల సంచారమేఁగెదవు?" అని యడిగిరి. "వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి శృంగార నైషధవ్యాఖ్యా ముద్రణార్థము ధనమార్జించుటకు" అని ఏనాదిరెడ్డిగారు బదులు పలికిరి. "నీవు మత్సన్నిధానవర్తివై యుండి బిచ్చమునకు పోయెదవా?" అని రెడ్డిగారు నవ్వుచుంబలికిరి. "నాకై యాచించిన, నది బిచ్చమగును గాని, నా గురువుగారి పుస్తకము ముద్రించుటకై యడుగుట బిచ్చమేలగును?" అని యేనాదిరెడ్డిగారు వచించిరి. అంత ఆ దొడ్డదొర సుగృహీతనాములు లక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు "సరిలేవోయి దానిని మేమును వినియున్నాము, దానిని ముద్రించుటకు ఏపాటి పైకము పట్టును?" అని ప్రశ్నించిరి. "సుమారు రెండువేలుపట్టును" అని వీరు వక్కాణించిరి. "మంచి, లే, శాస్త్రిగారి దర్శనమునకుం బోవుదము." అని ఆయుదారులు బండి కాజ్ఞాపించిరి. ఏనాదిరెడ్డి గారు "నేను పోయి శాస్త్రిగారిని ముందు హెచ్చరించి వచ్చెదను." అనిరి. "అట్లే చేయుము." అని వారు అనతీయఁగా ఆ బండిలో ఏనాదిరెడ్డి గారు మా యింటికివచ్చి నన్నుఁగని వృత్తాంతము వచించి, నేను ఇప్పుడే పోయి వారిని తెత్తునా, యనిరి. అయ్యా, నాబోంట్లు ఎందఱు వారిని నిత్యము దర్శింపరు? ఆక్షేపము లేదని నేనే వచ్చెదను. నా కుటీరమునకు వారేల రావలయును?" అంటిని. అంతట ఆ బండిలో నే వారి కడకేఁగి సందర్శింపఁగా వారు మదీయ వ్యాఖ్యా

నముంగూర్చి నిజాభినందనముం దెలిపి, ముద్రణార్థము ఏపాటియగునో అడిగిరి. "సుమారు రు. 2000 కావచ్చును" అని చెప్పితిని. అంతట రు. 1000 ల నోటొకటి ఫలసహితముగా నా కొసంగి "మీరు మదరాసున కెప్పుడు పోయెదరు?" అని యడిగిరి. "ఈ మధ్యాహ్నపు బండిలోనే ఏఁగి సాయంకాలమున ఇల్లుచేరెదను," అని యుత్తరము చెప్పితిని. మీరు ఇల్లుసేరునప్పటికి మా కార్యస్థుఁడు వచ్చి మీకు రు. 1000 లు అందఁజేయును" అనిరి. అంతట నేను నాకృతజ్ఞతం బలికి నాఁడే తరలి సాయము మదరాసులో ఇల్లుసేరునప్పటికి రెడ్డిగారి కార్యస్థుఁడు పైకము తెచ్చి నాకై యెదురు సూచుచుండెను. దానిం గైకొని ఆగ్రంథముద్రణమును నెఱవేర్చుకొంటిని. ఔదార్య మన నిట్లుగదా యుండవలయు!

"పాత్రభూతు లెస్స పరికించి, యతఁడడుగకయు నొకరు సెప్పకయు మునుపుగఁ
బనసపండ్లు దిగిన పరిగ, స్వప్నము గన్న నెతిగ, నొసఁగి వెఱఁగు పఱుచుటొప్పు." ఆముక్త.

ఈ ప్రబంధమున ప్రౌఢియు పాండిత్యమును అలోకసామాన్యములు, ఎంతటి ప్రతిభావంతులకేనియు దీనిని గ్రహించి వివరించుటలో కొఱంతలు గల్గుట వింతగాదు; కావున, ఈ వ్యాఖ్యానములయందు నాయజ్ఞతచేతను బుద్ధిజాడ్యముచేతను గల్గుదోషములకు పెద్దలు నన్ను మన్నింతురుగాక.

ఉ. వ్రాసితి మున్ 'బ్రతాపరుద్రీయ' బండితమానసులకుం దెసీటుగా.
వ్రాసితి వెన్కన 'య్యుషవివాహము' సిద్ధసుధాప్రవాహముగ్.
వేసరకాంధ్ర 'నైషధము' విష్ణునిభుల్ నెఱమాఱ మెచ్చిరే.
చేసితి నిప్డు తత్పరత సేవలు మూఁడికుముత్తి దేవికిన్.

గీ. ఇన్ని కడగండ్లపాలగు నిప్పు డీని, నచ్చుఁబొత్తంబు కాఁగంటి నార్తి మొసఁగ.
నలఁతిసేవకై తనియుఁడే యున్నలార. మాల్యముం దాల్చి పతి దమమాత మెచ్చ.

మదరాసు,
జూలై నెల, 1927.

వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రి.

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద - విషయసూచిక.

పీఠిక

[ఆముక్తమాల్యద - సంజీవనీవ్యాఖ్య.]

గ్రంథగుణములు.

ఇందు గూఁడిన యాశ్వాస మంతటను **విశిష్టాద్వైతసిద్ధాంతసారము**, మాలదాసరి యొక్క చిత్తశుద్ధి, స్థిరభక్తి, జ్ఞానమహిమ, జ్ఞానబోధనము, అతఁడు అనుగ్రహించిన మాత్రాన బ్రహ్మరాక్షసునకు వైష్ణవోత్తమత్వము కలుగుట, గోదాదేవియొక్క భక్తితోఁగూడిన శృంగారమును వర్ణితములు. ఈ కావ్యమున లోకానుభవము సమగ్రము, ఉపాదేయమే నిబద్ధము, ఎటనుం బ్రల్లదము లేదు. పేలవము గాదు, పాండిత్య మపారము, అద్వితీయము:—ఔపనిషదవిద్య కరతలామలకము.—క. వాదపరాతిపాప్మ 3(12), సీ. జగదాద్యలికిని 3(8).—భగవదనుగ్రహమునకు భక్తి ప్రధానము గాని, జాతి ప్రధానము గాదు, అని మాలదాసరికథవలని బోధ. ఇందు మర్త్యకోటి కెల్ల తారక మను శ్రీవిష్ణుధ్యానప్రకారము 'పరగందు' 3 (86) ఇత్యాదిచేత నుపదిష్ట మయినది.

రాజనీతి:—శా. 'పిల్లం దానును' 4(223); క. 'అపాలుఁ గూటనే' 4(224); తే. 'అటవిక వశ్యకలన' 4(225); 'ఆజ్ఞ వలయు' 4(206); తే. 'రాష్ట్రి మెరయింపు' 4(267).

కృష్ణరాయని యీయనుశాసనమును మీఱినందున ఇతని యల్లుఁడు రామరాజు, తాను రణ నిహతుఁడై హిందూరాజ్యమును కలిలో నస్తమింపఁ జేసినాఁడు. అదియే యిపుడు విజయనగర సామ్రాజ్యాస్తమయ నాటకముగా నాడఁబడుచున్నది. రాజనీతి అనుభవసిద్ధము, శాంతిపర్వాద్యుపదేశానుసారి, అతినిపుణము; అందులో విప్రముఖ్యత యుపదిష్టము.

విప్రముఖ్యత.—తే. 'బ్రహ్మక్షత్త్రరంబు...ద్విజాన్యుఁ డల్కకో' 4(205); క. 'దుర్గము లాప్తద్విజవర' 4(217), చ. 'ధరణిఁ బుడెందు...' 4(255); ఇతరులు (క్షత్త్రియాదులు) తిరుగఁబడుదురు, విప్రులు విశ్వసనీయులు ప్రభుహితులు అని భావము. అయినను, అయోగ్యుఁడైన బ్రాహ్మణునిఁ జేర్పరాదని అలవస కలదు; క. 'తక్కయు మిగుల' 4(210). ఔచిత్య మంతటనుం బోషింపఁబడినది. ఉత్ప్రేక్షయందు నైషధానర్ఘరాఘవోత్తరహర వంశాదులతో ఇది తులఁదూఁగును.—చూ. 'స్వాదుఫలితా' 4(104) 'అలుకకు మున్న' 5(83). పాదపూరణార్థ మయిన పెంపక మెందును లేదు. స్వభావోక్తియందు అద్వితీయము. ఈకవికి విశిష్టాద్వైతవాఙ్మయము నాలుక కొనలకొని యున్నది. సంగీత - తర్క - తంత్ర - జ్యోతిష - ధర్మశాస్త్ర స్పర్శ కలదు. కర్మార - కళాద - కర్మ పరిశీలనమును - స్వప్నశాస్త్రపరిజ్ఞానమును గలవు.

ఇందు కల్పితము లైన నూతన కవన ఫక్కికలకు ఇవియే పరమావధి:—'ఖనటత్' 1(3), 'స్యందనస్థిత' 4(27), 'చనికాంచెక్' 7(27), 'కాంచెక్' 6(15), 'అద్ధావాక్' 4(6), 'మరుమాఘ' 5(118).

తెలుఁగున ఇంతకన్న ప్రౌఢ మయిన ప్రబంధము వేఱులేదు:—'కాకోదరాహితుల', 'స్థూలపరిపక్వ', 'గురుగు', 'మణియష్టి', 'కవళి కివియించె'.

ఇమిడికకును బిగువునకును ఆంధ్రవాఙ్మయములో నిది అగ్రగణ్యము:—'తునియలు',

'విల్లుం దానును', 'ఒకటికి'.

'వర్షార్థ మష్టౌ ప్రయతేత మాసాన్, నిశార్థ మర్థం దివసే యతేత,
వార్ధక్యహేతో ర్వయసా నవేన, పరత్ర హేతో రిహ జన్మనా చ.'

అను శ్లోకమునకై - 'వినియె నెలల్' 2(76) అను నిందలి చంపకము. దానికి-

సీ. రాత్రుల కొఱకు వర్షము లెన్ని యన్నియు। ఘటియింపవలయుఁ బగళ్లయందు,
వానకాలమునకు వలసిన యవి యెల్ల। నార్జింపవలయు మాసాష్టకమున,
నపర వయోయోగ్య మగు వస్తుజాలంబు। సాధింపవలయును జవ్వనమునఁ,
బరలోకమునకు సంపాద్య మెయ్యది యది। గడియింపవలయు నీ యొడలియందె,
తే. యని ధరిత్రీసురోత్తముఁ డఖిలశాస్త్ర।
సార మగునీతిఁ దనకు విస్పష్టముగను
దెలుపుటయు విని యా జగతీతలేంద్రుఁ।
డింతయును దప్ప దని మెచ్చి యింటి కరిగె. 4(11).

- అను పరమయోగివిలాస పద్యము సమర్థకము.

షష్ఠ్యంతములును ఆశ్వాసాంతపద్యములును సాటిలేనివి. పెద్దనగారు మనువును ముందు రచించి అనంతరము అందలి రాయవంశావళిని రచించి రనియు, ఆముక్తను ఆయన కవనము లో మనుసంభవరాయవంశము లనెడి మొదటి రెండు మెట్లపై మూఁడవ మెట్టుగా ఇమిడికను సాధించిన దనియు కొందఱు తలంతురు.

ఋతువర్ణనకు ఈకబ్బము ప్రథమగణ్యము.

ఆంధ్ర కవన విద్యా మునిత్రయమును తచ్ఛిష్యవర్గముతో సాటికి దించుట తగవు గాదు. ఏతదనుగుణముగా ఇతిహాస పురాణ వాఙ్మయము ప్రబంధవాఙ్మయము అని ఒకపాటిభేదము నంగీకరింతము. పురాణములును గొన్ని ప్రబంధఫక్కికం బొరసి నెగడుచున్నవి.—ఆముక్తకవి 'అలికంబున యతిని దాఁచినట్టి సర్వజ్ఞునిం' ప్రతిభానముం జేసి శబ్దధోరణియుం జేసి పోలినవాఁడు. అట్లె కవివీరుఁ డయిన శృంగారనైషధ నిర్మాతతోను సరితూఁగఁ గలవాఁడు. అల్లికబిల్లికలలో అల్లసాని పెద్దనగారికన్నను పూర్వోక్తగుణంబులందు న్యూనుఁడు గాఁడు. శ్లేషను నవనీత మంజులముగా నాస్వాద్యముం గావించిన యమృత సాహిత్యనిధి యగు రామ భూషణునకన్న, ఆగుణంబులలో నధికుఁడే. మఱి, ముక్కుతిమ్మనార్యుని పలుకుల ముద్దును, చేమకూర పాకరుచులును, పాండురంగ విజయుని దిట్టతనమును ఒరులకు రావు. కాన వారితో పోటి వలదు. ఈ చెప్పిన ప్రతిభాన ప్రభావమును ఇందలి ఋతువర్ణనలయందును, స్వభావ వర్ణనములోను, గోదాదేవి వర్ణనలోనుం గనవచ్చును. పెద్దనగారి 'సహసానఖంపచస్తనము' వలె అల్లఁబోయి సింగరాచార్యుఁడు బిల్హణీయములో తెల్లఁబోయినాఁడు. ముక్కుతిమ్మన్నగారి 'శీర్ణపర్ణద్రుమ'మువలె నల్లఁబోయి తారాశశాంకములో శేషము వేంకటపతి చదికిలం బడినాఁడు. ఈ యాముక్తకవి, పురుషవతంసులను నాయికల పాదములలో వ్రాల్పక నారాయణుని పాదములలో వ్రాల్చినాఁడు.—

మఱి, స్వాభావికవృత్త వర్ణనములందు ఈ గ్రంథము ప్రాతిభ దృష్ట్యేక గోచరములైన వర్ణ్యగుణచర్యా విశేషములను నేర్పడు గురువుగా నున్నది.

గ్రంథదోషములు.

[ఇందు లక్షణ విరోధములు కలవని కొందఱు అందురు; కాని, లేవని నామతము. దానిచర్చ ముం దున్నది.]

ప్రసక్తంబు డిందుపడి అప్రసక్తము మెండుకొన్న దనియు, ఆక్షేపము కలదు. పెరియాళ్వారు, యామునాచార్యులు, ఋతువర్ణనవిస్తరము, రాజనీతి, ఇంచుక గోద, మాల, రాకాసి, ఇంచుకగోద, అని వర్ణనములు.

రెండుమూఁడు మాఱులు రెడ్లనుగూర్చి హేళనము గలదు. పేద లని, లుబ్ధు లని, విలాసరిక్తు లని,— 'గురుగుం జెంచలి'; దానివెంబడినే నృపుల వర్ణన—'మణియష్టిఁ గేలి బర్హిణ' 4(135); ఇది కృష్ణరాయని నిజవృత్తము గా నోపు. వ. 'ఇన్నడవడిం బ్రభిన్నకటం బగు వేదండంబునుం బోలె, మదాంధుండ వై యల్పవిద్యాలబ్ధి, విడువ ముడువ వేసరని వీసంబు గల రెడ్డియుంబోలె, వచ్చుచు వె పరబ్రహ్మం బై పెద్దలం జెనకి,'—'వసతు ల్వ్యాల్యడీ' 4(133) అను పద్యము నైతము రెడ్లహేళనమే యని కొందఱు పలికిరి గాని నాకు అట్లు స్ఫురింపలేదు, కేవలము వేద్యగా ప్రవృత్తము చమత్కారముగా వర్ణింపఁబడిన దని నాతలంపు. 'మణియష్టి' పద్యసీసమందు వ్యతిరేకవ్యాప్తిచే రెడ్లహేళనము సూచితము.—

మణియష్టి × [మంచపుఁగోడు]; బర్హిణ × కేపుఁగ; సజ్జనుఁగవీను లోలాడ × మెయిఁ [illegible] నాక; ప్రొద్దెక్కి మేలుకాంచి; అంగమర్దన × లేదు; శిరోష్ణమజ్జనము × లేదు; మిసిమి దువ్వలువ- బన్నసరంబు-మొగలిఱేకులు (రాజులవస్త్రాభరణములు); కొలువొసంగి × మంచ మెక్కి; జాగలామిసము × గురుగు - చెంచలి - తుమ్మి - లేఁతచిగిరసాకు [పా. లేఁ దగిరసాకు]- చింతచిగురు [అన్నియు నొకటే కూర?] శాల్యన్నము × సుట్టారిగ; అధిక హైయంగవీనము × నూనియలు; ఆరగించి × మెక్కి [తినుట అనుట హేళనము]; సాగరుహాసంతతి × మేకెరువుం గుంపటి [హాసంతి × కుంపటి]; వెలుఁగ × [పొగ], మృగమదము...తములంపుఁబీరు × లేదు; గౌఁగ × [శ్రేష్ఠులు చెప్పినందున మేమి గా దని తెలియుచున్నది.]; అవరోధముల తోడ నగరి × కొమ్మ పొలము వోవు; అచిరయోగంబు సతిదృక్ × పొలములో [పిడుగుల లో]; తోడు × [illegible]; నృపులు [illegible] × ప్రభుత్వకాంక్షి రెడ్డు; 'కొల్లలంటివె గూడ' అని పఠించిన కవికి తెలిసినట్లు గానరాదు. రాయఁడు పరికింప గుణగ్రాహి యై ప్రజలుగా నేని లేనిచే పరాజితులుగా నేని యున్నరెడ్డిప్రభువులను ఇట్లు వెగడుబలికియుండునా? తత్తృప్తి కలుగు నని యెంచిన యన్యకవియే ఈపద్యములను అల్లియుండునని కొందఱు తలంతురు.

ఇట్లు రెడ్లనుంబోలె సురుకింకరులఁ పెద్దలం గూడ సుకుమారముగా నే ఈకవి హేళనము సేసియున్నాఁడు.—'పడుక మరుఁడు సహవాసౌ [illegible] నాగరి [illegible] విగ్రహులు' 4(127).

"శరనిధుల మాఘస్నానంబు [illegible] యమునజయింతు మాని కదా యద్వైతాళిఁ [illegible] గృహజనిఁ [illegible] కనియుఁ [illegible] పెట్టు వడిరి. 5(111)

ఇట్లు పెద్దలంగూడ జెల్లకొట్టుట హేళనపరతచేతం గా దనియు, చమత్కారముగా లోకవృత్తముం దెలుపుట కనియుఁ, దలంప నగు.

ఆనుషంగిక కథలలో కాలక్రమము వ్యత్యస్తము;—పెరియాళ్వారికంటె యామునాచార్యులు పూర్వులనుట. ఇందు విష్ణుదేవుఁడు ఆత్మస్తుతి పరనిందాపరుఁడు – అని యాక్షిప్తి; తండ్రి సర్వశక్తిని తన్ను మాని హీనులను సేవించుమన్న కుమారులను తనయుత్కర్షయు ఆయొరుల యపకర్షయుం జెప్పి త్రిప్పనివో వారికి వత్తురా? అని సమాధానము. మనుచరిత్రలో శివస్తుతిచేసిన పెద్దనగారు తన వైష్ణవగురువును శఠకోపయతిని నుతించిరి. ఇందు కవి వీరవైష్ణవుఁడయ్యు గురువందనము సేయలేదు.

విషయభోగపరాయణుఁడైన రాజు– 'వినియె నెలల్ చతుర్ద్వయుని' ఇత్యాది పద్యమును విన్నమాత్రాన వైరాగ్యము నొంది పరతత్త్వాభిముఖుం డనుట యసంభవము – అని యొక యాక్షేపము. ఇట్టిది అరుదుగాని అసంభవము గాదు. ఇది పూర్వాచార్యులు చెప్పిన కథను అనువాదమే కాని ఈయాంధ్రకవి కల్పించినది కాదు. పూర్వజన్మపుణ్యపరిపాకవశంబున అట్లు ఉన్నట్టే ఉండి మనుజునికి బుద్ధి మాఱి పుణ్యానుభవ జ్ఞానోదయంబులు కలుగు నని మనశాస్త్రములును బోధించుచున్నవి. ఈ యుదాహరణముల నాయఁడు: — నక్షత్రవర్మ యను క్షత్రియుఁడు దొంగయై లుబ్ధకుఁడై కొల్లఁగాఁడై [illegible] శ్రీమూలాలయమునకు దొంగిలించుటకు పోయి, అచట హరిపూజారతుని విప్రుని ఉదంకనాముని చంప నుద్యమించి, తద్వాక్యముచేత విరక్తుఁడై, పశ్చాత్తప్తుఁడై, దివంబుం బొందె నని – శేషధర్మము. — వాల్మీకికథయు నిట్టిదే. తిరుమంగమన్నాను భగవంతుని కొల్లగొట్టి వెంటనే తదుపదేశముచే జ్ఞాని యాయెను; అతఁడే ౧౨-వ సూరి (అనఁగా ఆళ్వారు).

"యస్మాచ్చ యేన చ యథా చ యదా చ యచ్చ।
యావచ్చ యత్ర చ కృతాకృత మాత్మకర్మ।
తస్మాచ్చ తేన చ తథా చ తదా చ తచ్చ।
తావచ్చ తత్ర చ విధాతృ వశా దుపైతి."

అని పెద్దల సిద్ధాంతము. అదియే పై యాక్షేపమునకు సమాధానము.

ఇందు ప్రసక్తము డిందై యప్రసక్తము మెండైన దన్నమాట ఒప్పుకోవలసినదే. ఈతీరు మనువునందునుం గలదు. సంస్కృతములో కావ్యశ్రేష్ఠమైన శిశుపాలవధమందును మిక్కుటము. అయినను, 'నానృషిః కురుతే కావ్య' మ్మని యున్నది. మఱి, ఋషులు ఉపదేశహీనముగా కావ్యము సేయరు.—

"కావ్యం యశసేఽర్థకృతే। వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।
సద్యః పర నిర్వృతయే। కాన్తా సమ్మితత యోపదేశయుజే." కా. ప్ర.

అని ఆలంకారికసమయమందును ఉపదేశమే అంతమున సర్వోత్కృష్టముగాఁ జెప్పఁబడినది. కావున కవి ఉపదేష్టవ్యతమంబు లగుకతంబున భక్తిపారవశ్యంబున విష్ణుచిత్త యామున కైశికగానలంపటుల కతలం గూర్చినాఁడు. వ్యవహారబోధకై రాజనీతిని, సద్యఃపర నిర్వృతికై ఋతువులను, అశివక్షతికై యమ్మవారిచరితమును, ఉపదేశముకై ఆపూర్వోక్తములతోడి హరిస్వరూపమును, వర్ణించినాఁడు. మఱియు నిటం బ్రతిపాద్యమానమయిన విశిష్టాద్వైతమతము ఉక్తావసరంబున విష్ణుచిత్తులవారుమాత్రమే కల్పించుకొన్నట్టిది కాదు. ఇది అనాదిసూరి పరంపరా సంప్రదాయాగతము అని హెచ్చరిక సేఁతచేత దాని పరమ సిద్ధాంతత్వమును

నిరూఢి గావించువాఁడై మహాకవి ప్రకృతులైన విష్ణుచిత్తులవారి పావన చరిత్రమును మాత్రమే గాక శ్రీకైశికగాథ యామునమునుల తాదృశచరిత్రమును గూడ విస్తరించినాఁడు. సంప్రదాయమునకు క్రమము కుదురుటకై విష్ణుచిత్తయోగికన్న ఇవలివారైన యామునాచార్యులను ఈయనకంటెం బూర్వులనుగా ప్రతిపాదించుట. మఱి, దాసరి ఎవరికి ఉపదేశించినాఁడు? అని యాక్షేప మేని, బ్రహ్మరక్షస్సునకు, అని ఉత్తరము. భూతపూర్వునిగా లక్ష్మణాఖ్యయోగీంద్రుని అతనికన్న చిరకాల పూర్వుఁడైన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు ప్రస్తావించుచు అట్టి యేష్యంబులు తన దివ్యజ్ఞానముచే నెఱింగిన వని చెప్పినాఁడు. యామునాచార్యకాల వ్యత్యాసమునకును ఈ దివ్యజ్ఞాన సమాధానమునే చెప్పఁదగును.

ఋతు రాజనీతి విస్తరము లప్రసక్తంబు లన్నందులకు సమాధానము— ఆ కేఁడు వైరాగ్యోత్పత్తికై విప్రపఠిత శ్లోకమును వినవలయును; అందులకై ఆవిప్రుఁడు దానిని వీథితిన్నెపై గోష్ఠిలోఁ బాడవలయును; వీథితిన్నెగోష్ఠికి వేసవి యనుకూలతరము. అట్లు వేసవివర్ణన ప్రసక్తమైనది. విద్వాంసుఁడును ధార్మికుఁడును నగు శ్రోత్రియదొర యేలుబడిలో సుభిక్షము తప్పదు: అందులకు సువృష్టివలయును. అటు వర్షాదిఋతులు ప్రసక్తించినవి. ఋతువులలో జైత్రయాత్ర సార్వభౌమధర్మము. అందుకై రాజనీతి ప్రసక్తము. కథ వివాహాంతము. వివాహమునకై అయోగ విప్రలంభము వలయును. అందుకై వసంతమును మించిన ఋతువు లేదు. ఇవి యెల్ల నిట్లు ప్రసక్తము లయినవి.

పాండ్యరాజు భోగినియింటికిఁ బోవుట నీతిబాహ్యము, దానిని తనయింటికి రప్పించుకొనుట నీతిసమ్మతము; మూలకథలో రాత్రి రాజు నగరశోధనార్థము తిరుగుచు నొకపేటలో నొకయలిందమున నిద్రితు నొకవిప్రుని మేల్కొలిపి ఏమేని పఠింపు మన, నతఁడు 'నెలల్బతుర్వ్యయిని' ఇత్యాద్యర్థముగలదైన, "వర్షార్థ" మిత్యాదిని పఠించె ననియున్నది.—

"సంశోధనార్థం స కదాచి దేకః పురస్య రాత్రౌ విశిఖా విహారీ
కఞ్చిద్ ద్విజం సుప్త మళిన్ద భాగే। ప్రబోధ్య కస్త్వం కిము హేత్యవోచత్."

దీనిని ఆంధ్రకవి భోగినీసంగతికై తిరుగుటగా రచించి చెఱిచినాఁడే? యనిన - భోగలంపటునికే తద్వ్యాఖ్యముం జెప్పుట అనంతర తత్త్వజిజ్ఞాసాభినివేశమునకు అనుకూలతరమని ఆంధ్రకవి యిట్లు మార్చినాఁ డనవలసియున్నది.

ధర్మసందేహ మొకటి— 5(21,22,23) పద్యముల యందలి స్తనవర్ణనలచేతను 5(63) 'ఉన్నొంపల నడుమును,' 5(63) 'చనుద్రేకంబు' 5(63) అను పరామర్శలచేతను, ఈ పెండిలి కాలాతీత మయినదిగాఁ గానిపించుచున్నది; అది ధర్మ్యమా? యనిన - ఆ పెండిలిని ఆవిల్లిపుత్తూరి స్వామియు శ్రీరంగస్వామియు స్వయముగా జరపించినారు. అందులకు అయోనిజ యయిన యాయమ్మవారికి అతిబాల్యముననే సంపూర్ణయౌవనోచిత వపుర్విజృంభణము కలిగె నని తద్దివ్యచరిత్రమందుఁ జెప్పఁబడి యున్నది.

కవిగుణాదికము.

వీరవైష్ణవుఁడైన యేతద్గ్రంథకర్త నిజగురువును ఎచటను తడవలేదు. పూర్వోక్త విద్యల యందు నిష్ణాతుఁ డని చెప్ప నేల? ఇతనికి ప్రాతిభచక్షుస్సు ప్రకృష్టము— 'వీడెంపు' 1(60), 'అంచిత' 1(61); రసజ్ఞుఁడు; మహోదాత-'పాత్రభూతు' 4(274), వివేకి; జెలి (రాయఁడేని)

'తోలుదొత్తి', 'కుకురకాళ', 'గంగాస్వచ్ఛ', 'శ్రీఖండ శీతనగ మధ్యాఖండ క్షోణిమండ లాఖండల'; భోగి - 'మణియష్టి', 'తారుణ్యాతిగ'; యోగి- 3(86) 'శ్రీవిష్ణు నిగతిఁ జింతింపలయుఁ దన్మయుఁ డగుయోగి'; శీలసంపన్నుఁడు, అతిప్రగల్భుఁడు - 'ఒకటికి రోయకుంట...రోయ కనియెఁ గాన న బ్లైఱుఁగ నా జను సర్వముఁ గాన శక్యమే!'4(234); మహావీరుఁడు; వ్యావహారికాంధ్ర భాషా పరినిష్ఠితుఁడు; ఛందోవ్యాకరణ నదీష్ణుఁడు; గైర్వాణసాహిత్యములో ప్రథమగణ్యుఁడు; కోశజ్ఞాన సమృద్ధియు, ఉత్తమగైర్వాణాంధ్రప్రబంధ శబ్దఫక్కికా పరిచయమును గలవాఁ డని పూర్వముద్రణోపోద్ఘాతములో ప్రదర్శితమైన పట్టికాద్వయముచేఁ దెలియును. ఆరోగ్యశాస్త్రము 4(230,270); స్వప్నశాస్త్రము 5(87); ధర్మశాస్త్రము 'తత్సంయోగీచ' 5(119); జ్యోతిషము 4(77,89,107), 5(98,101); రాజనీతి 4(204-85); ఉపాసనా సంప్రదాయము 5(111); భగవద్గీతా రహస్యము.— వీనియందు సంపూర్ణ ప్రజ్ఞ గలవాఁడు.

పురుషసూక్తము 5(1); బ్రాహ్మవేళ 6(3); అర్చిరాదిగతి 6(66), ఛాందోగ్యోపనిషత్తు; వ్యాహృతులు, చరు పురోడాశములు 5(31), శ్రౌతము; భాగవతము 4(120); జల్పవాదము-తర్కము 7(3); చక్రవాకములకు రామశాపము 5(22); ఋగ్బ్రాహ్మణమున 3(45); కణ్వవాక్యము 3(50), సూతసంహిత 4(46); 'ప్రథమాం పిబతే వహ్నిః' శ్రుతి 6(31); విష్ణుపురాణము; పరమతఖండనపాటవము - 'జగదుద్ధతికి' 3(8); ప్రస్థానత్రయ పరిజ్ఞానము; రత్నపరీక్ష - లశునపటము 4(159); యోగము - 'శ్రీవిష్ణు నిగతిఁ జింతింపవలయు' 3(86).

రాయని గుణాతిశయములు.-దానము,'పనసపండు పగిలినపరిగ' 4(274); 'కావ్యనాటకాలంకార మర్మజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన' అని రాయకృతదాన శాసనమున తద్వర్ణనము.

రాయఁడు మెచ్చిన కవనగుణములు.— ఉత్ప్రేక్షోపమలు, జాతి; రసము, భావధ్వనివ్యంగ్యములు. రాయఁడు జ్ఞాని - 'జ్ఞానచింతామణి.' అఘుదూరుఁడు-'శ్రోత్రఘచ్ఛటలు పిమ్మగ.' మాధుర్యము - 'రసమంజరీ సుఖ్య మధురకావ్యరచన.' ఈగుణము లన్నియు ఆముక్తమున దేదీప్యమానములు.

రాయఁడు పరమ భాగవతుఁడు.'రాయనివారికి ఇంత జ్ఞానాతిశయ మెట్లు?' అని యడుగుదురు. ఆయన అలర్కశాకము భుజించియుండును. దాని ప్రభావము అట్టిది. అది ఆయన యెఱింగియుండెను—'గుల్ల పెలకోనని' 4(195).

ఈయనకు ఆంధ్రగైర్వాణ కావ్యవాఙ్మయ మెల్ల జిహ్వాగ్రగతము. ఇంపలియను బంధములలోని మహాకవి ప్రయోగ శబ్దజాలములను, గృంబా, తెండి, మత్తళి, కర్పూరి, ఇత్యాదులం గనునది. సంస్కృత శబ్దశాస్త్ర పాండిత్యము అసాధారణము. శబ్దోపదేశమున నిది మనుచరిత్రకు మైది. (ఉంభన)- ఉంభిత 1(46), 2(55) [అనుబంధమును చూ.]; (ఏధన)-ఏధిత 4(19); స్ఫాయాత్ (ఆత్మనే) 1(72), 6(15); పుణ్యరాత్ర చతుర్థ 1(11); స్నాత ప్రయాత 1(65); ప్రేయస్తర 3(92); జీవగ్రాహంగ్రాహమ్ 2(101); సుఖసంవిత్తత్త్వబోధైక చుంచు 3(9); జనిసాహాయ్య 3(70); దీవ్యత్ 3(93); దృష్టవత్ 3(1); ఖిద్యత్ 5(68); శాకునిక 4(271); గణరాత్ర జాగరణంబు 5(157); మధ్యందిన... 6(46); వైయాసికంబులు 6(66) ['వైయాసికీ' - 'వ్యాసేన ప్రోక్తా తస్యేదమ్' అని వాచస్పత్య నిఘంటువు]; బ్రహ్మవర్చసము 7(22).

కృష్ణరాయని గుణాతిశయములు:— దయా సత్యములు - 'తిరుమలదేవీవల్లభ' - పారిజా. 2 (104); 'శ్రీమదనగోపాలచనాబ్జ' 2(1); "శ్రీవేంకటేశ" 3(1); దాత - 'వితీర్ణికర్ణ' మను. 3(144); 'కల్పద్రుమాధికదాన' 4(1); 'దధిచదధు' 4(122); 'వితరణావధీరిత బలిరాడ్భానుజ 5(1); 'త్యాగవిద్యానిషద్యాయిత ప్రాభవా' పారి. 2(105) 'మహనీయత్యాగ' 3(59).

---*సర్వంకష పాండిత్య స్ఫోరకములు.*---

ఈకవియొక్క సర్వంకష పాండిత్యస్ఫోరకములకు ఉదాహరణములు [ఇంచుమించుగా 600.]

I

3 పిండీకృత - పాండబీకృత - ఇదమ్మదీకృత- దుందుభీకృత.

11 పుణ్యరాత్రి

12 ఆవలిచ్చె

18 నిండోలగంబుండి

27 (సీసాంతమున ఓనుప.- మ. ధరణిధమదర్శ.

42 ధట్టికా - ఘాల్య

43 పునారచిత

46 ఉంభిత

53 గృహాంకిలక బెండ్లియాడి; సూత్రపట్టిన

55 కోరకిత

56 ఘుటి (వారు పెద్దఘుటములను మోయలేరు) పనుగాల

దివ్యప్రబంధయు గాన్యల్ - ప్రపద్రపగాజ నము— సుబ్బ్యము పేశలము.

57 (సరళము - 59,60,61,71)

64 (లిగి - 65, 66, 67, 68)

65 స్నాతప్రయాత - పండీకృత.

66 ములుసాపి-('సత్యముపలనను మాలుసూపు.' ఈ వరులసమాకలనము అరుదారుచున్నది.) [నాచనసోముని సర్వజ్ఞతకు ప్రమాణీకృత మయినముట్టడివర్ణనలోని యపూర్వశబ్ద ములవంటివి ఇందు తామరతంపరలు.]

67 బలసిన హల్లక- 'కలమాః పాకవినమ్రాః'.

68 మల్లడిగొని - భిన్నకట - 'క్షేజే భిన్నకటై ర్నాగైః.'

72 న్యాయశాస్త్రపాఠకా-శ్లోకపఠన [పత్యము]

73 ఉదబ్జ్మపాలయవాణ (=వడప్పెరుంగోవి లుడైయాణ).

కంపు-[మను. కాశి.]-తాపత్రయి.

74 (పతాకను కదల్పక- గమి ఉలియక- అని యన్వయము.చదరంగపు టెత్తుగా నున్నది.)

75 ఎందుగన్ [రాయనికీ ఈశబ్దము తెలియదు నా?]-పేచపగంపలు.

79 (చయత్వ సుఖముగా నున్నది.)

81 చట్టి చుం యను నా దాఱని ('చప్ప రించు వెదుళ్లు పట లుబ్బ వంశ్రాగ్ని చాంగ పైబడి చుంయు మనగ,)

83 శాటి ['ఎండే డెందము' మను.] ఎందటో వదలక

84 [ఎంతే నాగేంద్ర-అపూ! షో నా స్త్రోషన సౌష్ఠవం చ కృపయాభోక్తవ్యమ్ - (అపూ షో - పు.)

II

1 జోత్స్నాయిత

3 గంబూరి-ప్రాక్తన; (ఎత్తుగీతి జటిలము.)

7. 'నెగసి శోషిన క్రుంకుదు ర్నిలువలేక'

16 కైశికము (కొప్పు?) 1(73)

19 పాటలిమ (ఆప్రాసము.)

19 కలువతావులు.

21 బాసికము-జాణల మరులు కొలుపు.

22 మోమోట-

అందచ్చు (శబ్దపల్లవము)

23 గట్టివాల్ సతుల్

24 జిఘృక్షు- కృత్యలు- డిండిమంబులు -'ఇతి ఘోషయతీవ డిణ్డిమః.'

26 అహిపకల్ప -
మానిక్రోధ విధూతపత్త్రి - [ఐతిహ్యము]

27 అంపపెన్నెలగతి [నెల=అగ్రము]

28 కాళిమ 29 ఎందులకు.

30 పెన్నెఱులు - పొలను - లోఁగొనుట - బుగులుకో- ఇతిగాను.

32 (మాతంగవాటిని వసింపరాదు.)

34 ఒల్లరు- సత్త్రిన్ (పరిసంఖ్యయందలి క్రమముం గనునది.)

35 వితీర్ణి

38 చూషోపక కలాపులను గలుగు నిషురి.

39 క్రీడాచలికృత (పాండ్యరాజుకథకె హాలాస్యమును చూ.)

40 ఏతరి- 'మాతరమువాన సేతతి నేతరతిన మునఁ దపస్విగృహ కన్యకలన్,' మను. 6(44). ఒరుతల

41 అహిభయంబు

42 కీర్తిహాని (లింగాచిత), పడిన్ (దానము గొన్న వైదేశికులు అవిలంబితముగా దానిం బరదేశములం గొనియాడుదురు.)
పిత - (అదాంభిక మనుట).
నానా గిరార్ద్రి - (జంపతీ గావున)

42 చెండాడుచుండు.

46 నురగాలి
పొడలువెట్టు-నిద్రిత ద్రుమచ్ఛాయ.

52 ఎడకాఁడు
అనాఁ బొలిచె (అ + నాన్?)

53 దూఁటి తినుచు (స్వభావోక్తియ యైనను అత్యద్భుతకల్పన)- నులివాడు-
గొంతొగర్చి (చూ. 'బాలపల్లవగ్రాస కషాయకంఠ' పారి.)
ఈవర్ణనకు సాటిగా చూ. 5 (117)
'మును నవ ల్దమిఁబట్టి' - జానుదఘ్నము.
పసి-ఉడుము [మను. 4 ఆ. 'ఉడుప కుక్కల' ఈకవి మొసళ్లు రాత్రుల ఊరఁ దిరుగుచు కుక్కలరాయిడికి బావులలోఁ బడెడు ప్రదేశమువాఁడు.] బకపంక్తి [స్వభావము. ముస్తాక్షతి వరాహతతిపోలె]
పసి (కుక్కలు మొసళ్లను పసిపట్టును.)

54 మీటు [=గొప్పపి అని టీక]
బోమ్మడాయ డాత్కూట కులంబులం దిన బకోటకులం బజలప్రాదంబులన్
'బొమ్మిడాయ సూనుత్క్రమత్స్యః']

55 ఉంభవ

56 ఒల్లఁ బోయిన

58 పెచ్చుగుంటై - అనుపుగొనఁ జొచ్చెన్ - లామ(-అనుటచే కామప్రవృత్తి. పద్యము భావప్రధానముగా నున్నది.)

59 ఎగాదిగ

61 పవలెల -[అద్భుతమైనస్వభావోక్తి, రాజోచితము. కృష్ణరాయని స్వవృత్తమా?]

62 రాయని స్వవృత్తమా?

63 సయూరి సంధికా ప్రమణము.

65 ముసికిలఁగ - లస్తకంబు -
పుడుపుఁ బడియె (శ్లేష.)

66 కూపోదకము చల్లఁగా నుండెను. ఎండలచే బావులనీళ్లు అడుగంటెను. 'కూపోదకం వటచ్ఛాయా?'

67 నెఱిమలాఁ బాపఁగా—లోకానుభవము.

68 వాలుకాస్థిత
హిమాంతర్నారికేళాంబువుల్.

69 కుంపటిలోఁ దామరలు

70 'నున్నఁగావు లీ। వేల ధరింపవు,' పారి.

'చెంగావుల మృణాళభంగంబులనంగంబు
లకుం జులువఁబుట్టింప' ననుట.

73 (ఔచిత్యజ్ఞానము - అనుభవము - పరిశీలన) - జబురు కొట్టుదు.

74 తలాసి - పగున్న - ఉబుసుపోకకు.

75 కసంబము చేసి - తపాఁపు - త్రస్తరికిఁ వన్న.

77 ప్రహాన్వడి. [85, 86, 87, 88.)

78 (సరళము - 79, 80, 81, 82, 83, 84,

81 ఇంద్రియారాముఁడ నై - అపవర్గుఁడుఁడు.

83 కరంపము - సుగుప్పు - నగరు.

84 పను సుంబులన్ - ఎలయించునే.

85 ఓరపువ్వులం బోని. టంకసాలవాటులు - జాతె.

86 వాదు - ఆనతిచ్చె (శబ్దపల్ల.)

87 అక్క - మన్ననారు - ఉ × దారమధు రోక్తి... × యానతిచ్చె.

88 పాండీఁడు - వాణము - శుల్కము - (ప్రప్రాపము) - ఇహాను.

89 సాష్టాంగ మెఱఁగి.

90 స్వామి నన్ను (పాండిత్య స్ఫోరకము.)

91 వాల్లభ్య లక్ష్య (పాండిత్య స్ఫోరకము.)

92 (సరళము-93, 94.)

94 ఇయ్యకొనిరో - పయనంబుఁ దూఁగింపుము.

95 సమితకాంద్రుఁడు (=బోయీలు)

96 వడములు - మాత్రిసంచులు - (కేవలన్ - ఏకాంగులు

97 ఎనటిపోఁతలు (పద్యమం దల్ల అసాధారణ పాండిత్యము అగపడుచున్నది) - తీసుకొను - సాఁబాలు - లోహండి - లడ్డిగలు -

చేడలు - [కంది - పెసర - మినుప]

100 దహర విహారమాణ [ఆత్మ నే.]

101 తీవ్రగాహ రాహూయమాణ [క్వచ్] జన (పరనింద) - హ్వాన్గ (ఆత్మస్తుతి).

III

(ఈ యాశ్వాస మంతయు మహావైదుష్య ప్రమాపకము)

1 (హ్రస్వశయ్య)

3 స్వలుఁడు - చొత్తెంచి [-చొచ్చి] నిత్యంబు ప్రతిహారి - (ముత్తెసరి.)

4 లాఁతులము

6 దను వాని విడిచిపెట్టి — [అపర్జనార్థము]

9 సుఖసంపత్తి త్త్వబోధక ముంసు ద్వైపాయన [పాండిత్యము] - వ్యాసత్వంబు.

10 (నాపినారము అత్యద్భుతముగాను అతియుక్తయుక్తముగాను నిబద్ధము.) 'అనినా రాయణుండాయె.'

13 తొల్లి జామదగ్న్య భయంబున - (నాటిలేని యుపదేశోపన్యాసము - అతిప్రసన్నము - ప్రదాయిహి - వేదోక్తిసంభృతము - ఋగ్వేద విష్ణుపురాణ.)

15 వేసము గొని - హారాహారిన్ - వారరు పురు (శయ్య అద్భుతము) - వారాసి

16 వాఁజులుతీర్చి - ఏసిరి (పిరి?) - పతిగాన్ (-పలాయితి పోయెను).

17 కోపురిడి - తిడుకుఁ బోడిసించి - కడకున్ [దాక్షిణాత్య వ్యవహారము].

18 గల్తు మృత్యువు - "అవిద్యయామృత్యుం" వ్యాఖ్యాతలు దీనినర్థము గ్రహింపరైరి. "ప్రమాదం వై మృత్యుమహం బ్రవీమి" అని సనత్సుజాతీయము.

19 ఘృత్రదనువు - పు - "పిల్లు గట్టు నలకుజ రుండుదా నైన" - ఈఅము - కలపులనాడు - గోండ్రని

20 గబ్బి - సముత్సుకం బయి - మొగంబడువన్ - [అనుభూతము].

తనువు - గొమ్మ - [శైలసముద్ధము ప్రౌఢము.]

22 పాలమురులు - సాహిణీలు [మా. 'మణాల మొగముట్టుఁ బన్ని సాహిణి యొకండు' మను.] - సెలవుల్ పెస నాకుచున్.

23 చుఱుచుఱుకున - [శయ్య.]

25 నివృత్తి

26 కోష్ఠికాంద్రము.

28 చుఱుకు బుచ్చుచు-'వచ్చురిపు'- (ప్రౌఢము)

29 తాటకేయా - "దూరాద్ద్రవీయో ధరణీ ధరాభం యస్తాటకేయం తృణవద్వ్యధూనోత్। హన్తా సుబాహోరపి తాటకారేః స్స రాజపుత్త్రో హృది బాధతే మామ్"

30 అతితాయిన్ - (ఇందు ప్రసాదగుణము కలదు - సరళము)- పోపొమ్మని.

31 తరుషండంబు.

32 తారసానకు వచ్చెన్.

33 అంటలుగట్టె - అంద్రుదురు-చెల్లులకు.

36 ధర్మన్యక్కృతి.

37 'తనరాష్ట్రియు' - ఇదిమిక.

38 ఇష్టాపూర్తములు.

39 రెన్నాళ్లు- (సరళము.)

40 నిదిధ్యాస.

41 శాంతికైనఁ బగదాగఁ దగునే.

42 సూక్తి.

43 (పులికండ్ల కలఁకపై ఊరివారికేలజాలి - (సరళము.)

44 'వ్రేలు ముడిచి' (భాషాస్వభావము)

45 అలసతిఁబరువన్న-నముచిదమనోక్తి బులుగ్రోహ్యాహ్యనుము సినము. (ప్రాసాదం - ప్రౌఢము - వైరికపాండిత.)

46 ధిద్విప్రహారి - (రాజనీతి.)

48 (అల్పము × అధికము.)

49 (నశ్వరము × శాశ్వతము.)

52 అవభృథము.

53 (సరళము - 54, 55, 57, 58, 59; 60.)

55 పదింటిగా.

56 చతుర్వర్ణకీ వృత్తోర్వీవలయంబు- ్యగు.

57 లావు (=బలము - పద్యము ప్రసన్నము.)

60 విడుఁడని - నిక్కనముగా- అధిక్యోక్తి రతుఁడవు- ఒల్లక (కదళీపాకము.)

61 (నారికేళపాకము)

62(—,,——(ప్రౌఢము. ధర్మసూక్ష్మచర్చ)

63 (పరిష్కృతమయినయుక్తివాదము. "ఆసపడు దురె"

64 ఏ నవిద్య (వేదాంత సారము.)

66 పూర్వార్ధము=67. "ఆత్మకాని మేన" × "నరనాథ..." - ఈ రెండును ఉపనిషద్వాక్యములే.)

68 (66 లోని ప్రథమపాదమునకు విస్తరము)

69 'నభరుదధోగిరి ముల్' (ఈపాదము 66 లోని 2 వ పాదమునకు వ్యాఖ్య.)

70 నాహ [illegible] 64-క విస్తరము

72 సంస్థితుఁడై [=ముక్తుఁడై]

73 (నారికేళకల్ల -(ద్రాక్షాపాకము.) 'మన ఏవ మనుష్యాణాం'... ఉపనిషత్తు.

74 [illegible]

78 [illegible] 80 [illegible]

85 దంష్ట్రికెందు [illegible] × [illegible] పుణ్డరీకాక్షమ్' ఉప.

91 నయు [illegible] 92 [illegible]

92. [illegible] [[illegible]]

93 [illegible]

IV

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible] [[illegible]] [illegible]

4. దీప్య [illegible] -చతుర్వాపికా - [illegible]

5 వాదు (ద్రాక్షాపాకము.)

6. అధ్వ [illegible] - (లోకోత్తరము.)

7 [illegible] 8. శృంగాటకముల

10 కసీసపురెంటెమో

13 సమ్మదపదవృత్తు(లోకోత్తరోపమ.)

14 నిరంధ్రకుసుమ-(శయ్య మనోహరము.)

19 భవ [illegible] ధవైధ నైధిత జవ శక్తికిన్.

20 ప్లవమాన - ఘరట్ట - పరిభ్రామ్యత్

21 కయిత్రాలు [X 'ఓరంగయిత్రాలి' వను.]

22 పెరంజా.

28 దువన్ [ప్రి. సం. గ.] 31 [illegible]

32 అస్మదీ [illegible].

33 నాళము 34-42 34. [illegible].

35 [ఇందలి తెనుంగులు [illegible] నాటం డెమ్ముమన్న [illegible]].

36 [illegible]లు 42 [illegible]లు [[illegible]]

46 [illegible]కలు - సం[illegible] 47 [illegible]

50 [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible].

52 [illegible].

53 [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible]ము.

54 [illegible] 57 [illegible]

58 తుంగిత [illegible] - [illegible] కుథము [illegible]

61 [illegible] - [illegible].

62 [illegible].

71 ఐకకంఠ్యము - రాద్ధాంతము.

75 [illegible] - [illegible].

76 [illegible] - [illegible].

77 వనతతి - ([illegible].)

79 [illegible] - [illegible].

80 వాత్యాలన్ ["[illegible] వాతమున్ మించు వాత్యానివహా నిహతింగ్ "వను.]

83 వాత్యా 84 ఘనాఘను వానకొట్టు కున్

85 తగులము - రేవగలు.

86 [illegible] - ఘనాఘన - '[illegible]' వను.

87 (నిండుపాండిత్యస్ఫురణము.)

88 రాహు - వైరివైరి సఖుండౌటన్.

89 పుష్పవెతలి - (జగదీశపండితుని యాక్షేపము- అందులకు సమాధానము.)

90 ఒకచినుకున్- (ఇమిడిక - సమర్థము) -

91 ఎలనాగలు - తోన్ - ఉయ్యెలచేరులు- భూభిన్నాపాది దుగ్ధాంభోధరంపు

92 అలపట్టమ్యండు- (సమర్థము)

93 [illegible]హారి - (నారికేళ.)

94 [illegible] - [illegible]కముల కడపల

96 కెలసమొ.

97 అతిజల మట్టి (సాభిప్రాయరచన) - సమంతతో వృత్తము.

98 [illegible] - కోలము - [illegible] [[illegible]]

99 అమవసళశి [ను నెడుమటను అలసని పెదనా]

101 [illegible]మార్గశిలాంకు రోత్పలకిని- (ఇమిడిక - చిన్నరూపములు.)

102 తోయిజపదులు. 103 మణిధనువు.

104 ([illegible] కట్టడము- ఉదాకరములు?)

105 [illegible] - 'తనియం బచ్చె మెలుంగు' -(ప్రౌఢము) 106. ఛత్రాకనికాయములు.

107 [illegible]యోగము- (ప్రౌఢము.)

108 కాకో[illegible]హితుల- (భావపుష్టి.)

110 జలధరద్రోణి- ఖనది - (ప్రౌఢము.)

111 కానసోదుంబరాగ్ర - '[illegible] వార్తా [illegible] మయి తాం కానసోదుంబరాణామ్.'

112 [illegible]వాకిన్ - (నారికేళ) - మఱుపడు చున్ - విప్ప.

113 జాంబూనద - (వ్యుత్పత్తి.)

114 సురె - [illegible] [బంగారువన్నెయూ అధిక పరిమళంబును గలది].

115 అకుపైను X [ఆకుదను] అద్భుతము(కదళీ)

116 [illegible] - చలిపండ్లు.

117 [illegible]కట్టు- తెర వేటయాయితము.

118 తడి తల డిగ్గి - చేష్ట డిగ్గి - (ప్రౌఢ)

119 ఎఱసంజకుంకుమ - [కాశ్మీరము]

120 అర్కకరావళి చూడ దాల్పగా [నార.]

123 కనిచూచి × 'యామినీసమయంబు నా శాతిట' పాఠ.

124 కొలుచియున్న - (వ్యావహారిక భాష.) గంట-బెరులు.

125 వరజా 126 జక్కులబోనంబు.

127 అంతికకు - (పేదకుటుంబములవృత్తము) ఆరజనిక పచన ఖాంధోగృహిణి

128 (భావయూ భావంబును కదికి వశ్యములు.) పిడుగుల కల్కి

130 పిప్పల జల్లని-(ప్రౌఢ)-వంగుల్లె.

131 నరపతి - అశ్వపతి-గజపతి-'రయమున.'

132 అతితి - తృణగ్రాహిత - చైత్యతరులు.

134 గురుసం కెంచలి - (బాస అనుకూలము)

135 బర్హిణ పద్ధసుధ - బన్నసరంబు - ... దువ్వలువ.

137 వైజననము - యజ్వహుతవాజహుతాళను

138 పొగరెక్క

139 సావిరంజితము - సాంధ్యరాగలహరి

140 కర్కరికా × కర్కటికా - (నారికే.)

141 మణిధనువున - ఘుణగణ - నుసి (వృత్త్యనుప్రాసము.)

142 సప్తచ్ఛద - దరికెముకుర.

143 సంభూతశ్లిష్టి - (అతిప్రసిద్ధము-నారికేళ)

145 అచ్చోటనుం దోంచి. 146 కర [-సాక్షి]

147 నిశాకరుః పటలి - దళ దరవింద కైరవ కదంబక దారపరాగ పూగముల్ - (మృదు)

149 జలజదళముల -

150 సెగ - సకీటకోత్కరగుడము.

152 పుండ్రేక్షు - వ్రేగు - అగ్గలము-గుండలు

153 బరిశోలు 154 ప్రకీర్ణములై - సంగ్రథము

156 సవి [=భ్రమచే]

157 కలకలని [= ఉచిత]

158 నా - అప్పతీర్ప్యుల - (నిఘంట.)

159 లఘునపుటము - (కామశాస్త్రము)

160 అంబువాహు న — స్ఫటికముచే నిష్పాం బడియుట ('ఒకమట్టున నిల్వదు'- జైమిని భా. (ప్రౌఢము - నారికేళము.)

163 నెవ్వల్ కమల కర్ణికల మెఱయు-పెడ ప్రోవ - అపత్రప

168 దూషింపని - పాగా. (దప్పిగొన్నవారు పాలు త్రాగరు.)

170 -171-177 (పరిశేషము)-

171 ఒరమోచె - అతి (గడకరము... చాలు చాలుడును.)

173 కనలె - 'లక్ష్మీ ... ...'

175 కదిక్కనరు - ...

177 (చేపలు తమ కేలను తినును. జలిలివంటి చిలుల నెండు... ...)

178 'ప్రసన్నసాస్వోదయా...'

173 అరుణవాడ గుస్త భుజగాళ నాండముల్ గుఱులు గావె.

181 ... ...

182 (కొని ముద్రించుట)

183 (ప్రౌఢశైలి × శ్లేష.) చక్రస్తన. జలశాటి [సత్రము.]

185 ...జ [=బ్రాహ్మణ] - (నిజో...)

189 ... 190 దానవప్రక్కరము.

191 బడిపోంచిపడ. 192 (దరేళము.)

193 వేటవాండు.

195 (అలంకారాక స్వరూపము - స్వభావోక్తి)

200 స్ఫటికమణుల్ - (పిల్లు నేర్పు.)

204 కూపెట్టిన-(ద్రాక్షాపాకము)

205 బ్రహ్మోత్తరంబు

206 అంపకోల - నూల - ...జ్జ - చెల్లు

207 దుర్గము లాప్త-(ప్రౌఢము.)

208 (సరళము-ప్రౌఢము వైరుప్యయుతము.)
210 భ్రష్టు([illegible]జ ఘుగొతి మోసాఖ్యానము)
211 (రాజకీయోద్యోగులయోగ్యత.
ఇమిడిక చే(ప్రౌఢము)
212 కాని కాకపోవ-మంత్రిపదాన[illegible]
214 కుదింప - [illegible]-ద[illegible]
215 (ధనముకన్న నరుం ప్రధానము)
216 (సరళము.) 218 [illegible]కాదు.
219 (సమర్థము - ఇమిడిక.)
220 ఒరులకానిక - పదిం[illegible].
221 అస్థితిపూరులకు
223 విల్లుంగానును - (ఆటవికులనీచత.)
225 వశ్యకలన
226 మేలగు గజఘోటకము[illegible]
228 -229 దున్నచిన్[illegible]-
230 ఒకటి గని (ఆరోగ్య శాస్త్రజ్ఞానము.)
234 చను [illegible] [illegible]
238 (ప్రౌఢము.)
239 కూలప్ర[illegible]వణిజ్యాఖ్యయమున[illegible]
240 (ఉగ్రదండను కూడదు.)
241 (భిక్షువుల కధికార మీ[illegible] రా[illegible].)
243 (వారత్రము [illegible]జ్ఞాపనము.)
244 సో కోర్వ[illegible] ద[illegible] .245 వాణిజ్యము.
246 (శరము విడుచుటవలె)
249 (వైరినో[illegible]కి పయానము.)
248 [illegible][-[illegible]] ద్రాబలు[-[illegible]లు]
249 ఆహిందయము.
250 కుట్టుపేడు. 251 [illegible]గాలము.
252 [రాజా చేయరానివి.]కనుగ్గి-చలముంట-
253 (ఉత్పాతశాంతి.)
254 స్పర్ధ పరిస్ఫురణము - (కవిత[illegible])
257 కులుమన్నెము. 261 [illegible]న్న.
263 కార్యకాండో - [illegible]కాండో
265 చరవృష్టి.
267 అవరోధముల రొమడ వర్ణన
268 (కీకటోర్వ కరుగకు.)
270 (ఆరోగ్యశాస్త్రము)
271 (న్యప [illegible]నచర్య-[illegible]ఖశాయనిక.)
274 [illegible]త్ర[illegible] [illegible] పరికించి-
[illegible]వంచు[illegible]డు [illegible]రినపంగ.
275 [illegible] 277 [illegible] భీ[illegible]
278 కేళి చి చంపి ధార్మికుండు.
279 ప్రణిధ 281 పాడబగులు-ఉద్ఘోష్ణము
282 ప్రివ[illegible]మశ 283 మణి[illegible]ంపాదన
285 సోక్ర్య లాంపట్యము.

V

1. [illegible]
3 ఎకద్దోట్టిక - వీరాయితము. [ఇదిగొలును కవనము గామున్నది.]
4 [illegible]గడము (ప్రౌఢము)
5 కను[illegible]గొని - (సరళము.)
6 [illegible]మొప్పక
7 వాతెఱలొంటి - (అస్థిక్షేప)
8 'మానవామూలినోవర్గ[illegible]'- వాలినర్తనము.
9 కాలానుస చక్రపరింపలు.
11 '[illegible]ధ్రుల్' (వక్త్రి)ము - అన్వయము ప్రౌఢము.)
12 కనుగవ-సూడు 13 ఈల [illegible]చి.
15 'అనయము రాగ మొప్ప' (అన్వయప్రౌఢి.
16 (చంపక[illegible]-అళిమాలికము.)
20 బోడబాపికము.
21 చన్నులు-చదువున-చప్పటలై
22 (చక్రవాకములకు రామశాపము.)
26 కొళవులు. 27 పత్తిరేకు.
29 (ప్రాంతలో [illegible]ంసపడము)
30 గోద్రుమచ్చులు[లోకోత్తరము]- అగ్రాంప్రౌఢికంబు [అన్వయిా.]
35 (గజకచ్ఛపో[illegible] క[illegible]ము)
36 నిశాహ్వ 37 మరాళికా-ఏకావళి.
38 ప్రాక్పాతిండములు [జ[illegible]న.]

39 నాభి [=తిలకము]-కోనల

40 (సరళప్రాయము)

41 గండె-నల్ల దాసరిగాడు

44 పొందు(-వేటు - పండితవాక్య)

52 (రామాయణకథ) 53 54 (భాగవతకథ)

55 కన్నెకూర్మి-ఎరవులాన్ని

57 ఔదలగజముచు

60 'నఖముఖోల్లసత్'-(పటిమ పొందితి) ఫలుగు [-తారాగణము]

61 (శాలి తడసిన ముత్తెము సున్న మగు)

63 ఖిస్యన్మగజరుల్

67 డాయుగపు- పరీవాహము

70 ఈలువుటాంగ్రదకు-తాపికత్తె

71 అందంబుగూడుకొని

73 తైత్రికాళిక [కాలాఖ్యక్]

74 శిల్గుంజని-సందడింప- సత్వ-భావిని

75 ప్రత్యక్షప్రన్నవిజ్ఞాన సై 76 వైద్యము

83 పలపల-గాక (గాక అన్నగరే)

84 కనుపొందు-పిదుముల్లు.

85-86-87(కనకము పటువు.)

89 (స్నానవిధానము) 90 పూపు టెత్తులు.

92 (కపిలాధ్యుపపవయుక్తము.)

93 (పూర్తిఫలసమాయుక్తము.)

97 తగ్గకరుండు.

98 ఎత్తరి(జ్యోతిషము)

99 సీతు 100 ఒచ్చెము.

104 ఇతిగుబ్బంహత్తి - ఉప్పర మెత్తిరి - తక్కి- రూపమ్మనుల్ - చెప్పరమున లోహాళకటీ ప్రకటీకరణంబు.

105-108(ప్రౌఢములు)— 'అరుణాంశుండు,' 'మదనస్యందనతా' [శబ్దజాలము]

107 -110 (ప్రౌఢములు) 111 (క్రూరతిథి)

112 బొడ్డుకోసినకొడవలి.

113 'కుసుమను లెల్ల'-(ప్రౌఢము.)

114 పొలకుము-(క్రొన్నవలవర్ణన)

115 పీనుద్దుప్రి-పొటమరించిన. క్రొన్నవలవర్ణన,

117 ఈ ములు-క్రొవ్విరి.

118 మనుమూసి-(అంగులు) 'హింసోళసామ్యుకుంస' - 'హింసోళంబునకు పొసిరి'-మను. 'ఇంగాలచయము.' [సెసు]

120 'పూచినమావులన్'- జము క్రీచంబుడు - (సాంప్) గాఢలు [వ్యక్తి]

121 ... - [అనావృష్టి లేమి]- కప్పురంబు.

122 ... నంచ - అగ్గెవ- వెగ్గలమాడు

123 మధూళికల్ - కదాదకాచకటకాకృతి.

124 నలుసుట్టుల్

125 ...నిగానమధుధారల్ - బుగ్గలల్.

126 తేనెగట్టునాడు(- కొరవులై)

128 నమేరుగసుల్ 129 (భాగవతము)

130 జడిసె [=జడిగురిసెను]

137 ఊడుకొను [నృసింహాప్రు.] మధూళి

138 కళింకిత [గాడి]

139 అయుక్తల-ఇరుంకొల్తాసిక

140 మధూళిక-సరసజముల్ - 'త్రిమ్మరం గారహి' X ' 'క్రూరవనేథ ... గారహి గ్రుష్ణరాయ' మను.

141 కాయమెత్తి [భాషాస్వభావ్యము]. హంత్త తా-సంప్రోయి- హాళోస్థలి -కటకాముఖము.

143 మాధ్వీ-కదంబగ వలప-బూది చఱవ.

145 మేఘరంజి-మరుత్ప్రతా

148 తండ్రి 149 పరాకు.

153 జజ్జుకో-మ్రాన్పడుల్

154 సున్న లనుచు(అపూర్వకల్పన)

155 వేవిన--ఒదుంగక.

157 గణరాగ్రగణతజాంబు - నిదిధ్యాస.

VI

3. బ్రాహ్మ్యవేళల - మంగళనామకైశికీ.
6. నురియాఘు-వల్లంబు 7 చాండాలిక.
9 దండె సాఁచి 10 లాఁపరాతూపరాణికడు.
11 అద్దమరే యద్దాసరి.
12 మరుఁతీవ-(చూ. మార్కం. క.హ.)
13 ఇదుపుల ('ఇందుపిల్ల్యాని వ్రాసినా రిదుపులందు' శృం. నై.)
15 దవీయః- సాఫల్య (పంపాస్యా).
17 గరువులు-చులుకఁదలంపు. 18 సాలగాల
25 నూరింబోలె -కప్పుబట్లు-ముండంబు.
27 కోలుగోక్కుర - [కోలగొక్కు-శ. ర.]
28 ఉరుణ- 30 వేలుపుతెమ్మ.
31 ఆహారముఖ ఒక్కొ మ్కఖులు.
40 తేకవాటులు [మను.]- ప్రౌఢోక్తికికోణ.
41 చనవిమి. 46 సంక్షేపండకృపయించు
47 పాకలపుకేనుఁగుమోల- 'కలపెంకతోరిణపకూటపాకలు' భవభూ.
55 ఏవము-మీవంటి-మావంటి
56 మాదృశుల- భవాదృశులకు-స్వధిత- పరువవే. 59 ధూర్జటిమ్ముఖుండు.

60 ఇటువంటివి.
66 సాలకటంకటేయుఁడు - డింగరీలు.

VII

3 జల్పవాసై.
5 బహిర్వర్ల-పాచితంబు-దొడ్డ 'మనదొరయిల్లు దొడ్డదోఁ గా'- దర్భపోటుల-ఆర్తి వ్యాజ్యము
11 వశ్యవాక్యము-
13 ఒటె-పరుఁజించి- జేవాయుధంబులు.
14 గనపరాగాలలు - పిసుఁగు
16 ప్రాఁజోకు-నురసు.
17 నురె-కొంకులు-నల్లపము- గాదకట్టు-కసు చేరులు-టెక్కెమసుకఁగా.
21 కొంగవాల్చుటకు. 23 బ్రహ్మవర్చసము.
27 నిగజాభిధానంతర 29 భఘుమ్మ్లనము.
41 మెట్టుపంటు 44 అబ్రహ్మణ్యము
47 నెట్టికసీల 48 అవెట్టు
57 పక్షిప్రధాన పాపవాహ్యంబు
64 నయకల 66 జగజంపుగా-క్రంత
68 కిసల [కిసలయ-నూ.]
71 ఈడుగఱలు - కుస్తరించి.

ఇందుఁ బొడమిన నానుడులు. (21)

1(15) దేశభాషలందుఁ దెలుఁగు లెస్స. 2(67) నాభియు నిశ్శ్వాసంబును పుట్టువులయ్యె వేల్పడ సనంబు లూర్పవె. (69) కంపటిలోఁ దామరలు. 3(34) అంగి సుఖియైన సంగంబు లటకు మిన్న చాల సుఖులు. 4(25) తర్కక్షేత్రగణానుగతిక యూరఁగా. (61) పాలువారల సుద్ది చెప్పంగ నేల. (78) తచ్చినయింపైన దినరుచులుండి శాన్పునకుఁ బుట్టనిత్వేరు క్రమము గనమె. (122) ఈ తక్కటులాభం బిడునె మది తృణ నిర్గట్టుణ.

(126) బోనములు ప్రజకు జక్కులబోనంబులె యయ్యె. (174) కొరగాగుణంబు గలుగదే కార్యమునను. (257) శతాపరాధమును సహస్రదండనమును లేవు. 5(23) ఘనులగువారు నిజార్జనము చేరు వారికి నిరె. (58) పాపం బడిగినవారె పేదరే? (84) ఇంటిలో నేదుము ల్లయ్యె. (101) విధాతకృత్య మది యేలా తప్పు. (120) అకృత్యముచే నగునట్టిపీడయుఁ గోచరమానె దైవమునుకూలము నై పరుమేలుఁ దిటనఁ. (132) తల్లిబడికో ల్చెట్టు. (147) దైవికము నెదుటయుక్తులుఫలింపవు. 6(5) మసిపాఁత మానికము. 34 అమృత మైనను జవుల జాత్యన్న సమమె 62 పుణ్యమమ్మట కప్పురంబు వెట్టి యుప్పుగొనుట. 64. మీ న్మ్రింగినగ్రుక్క నాఁరిధికింగొఱఁతయే? 65 పుట్టు మఱి నూతు ల్దివ్వ బేతాళముల్.

సంప్రదాయాదులు(21)

4(79) ఆరణ్యకధ్వని వినఁగఁ జేసి గర్భము సుఖచ్యుతము సేఁత. 165 దప్పిగొన్నవారు పాలు త్రాగరు 171 రవికిరణములు మాలు దాల్చును 174 కారణగుణంబు కలుగదే కార్యమునను. 175 శరత్తున అగస్త్యార్ఘ్యదానము. 176 తప్తపాత్రమం దుంచిన పాలు చిక్కనగును. 177 చేఁప తనజైనను తానే త్రాగును. 177 జమిలి వెండి మీల వెంద్రుకపిల్లు. 178 అగస్త్తి నీటిని తేర్చుట. 180 కంచుటద్దములను బూడిదతో తోముట. 193 వేఁటకాఁడు నల్లఁ గ్రోల నిచ్చి సివ్వంగిం దిగుచును. 194 ఆహారగోపము విజ్ఞాననాశమునకు మూలము. 206 అంపకోలను నూలను ఆజ్ఞ చెల్లును. 5(29) ప్రాంతలో అంచుపనము 35 గజకచ్ఛగ్రహ కలహము. 61 కాలి తడిసినముత్తైము నున్న మగును. 86 మంత్రజపక్రమము-ప్రయోగము. 100 చలికాలమున పెదవులకు మైనము పూసికొనుట. 104 వేగుజామున ఇప్ప లలర్చును. 116 శిశువులకు దంతము లుదయించిన తన్మాతాపితలకు సంగమము కలుగును. 7(24) ఉప్పు చింది యినుమడి యగును.

ఇతరకవిజుష్టములు (30)

1 (19-34, 36, 40) పద్యములు కృష్ణరాయ వంశవర్ణన, మను చరిత్రస్థమే ఇట గృహీతము.

4 (20...)దశావతార పద్యములలో కొన్ని మనువులోనివి - కపిమవి తన్మూలకములు.

1(12) 'నీలమేఘము డాలు' X మను. ఆముక్తములోని ఈపద్యమున గీతము భిన్నము; కళాపూ. చూ. 2(92).—

సీ. అంజనాచలగర్వ భంజనాచలలీల నీలవర్ణపుమేని డాలు పెనరఁ,
పుండరీకముల నుద్దండరీతుల గెల్చి చెన్నొందు నిడువాలుఁ గన్ను లమర,
మకరకుండలరుచి ప్రకరకుంతలము లై కనకరత్నప్రభలు వెన్నెనుక కొదుఁగ,
నురము రత్నమునందుఁ గరము పెంపిలునీడ కొడుసీమగ లక్ష్మి క్రీడలాడ,
తే. శంఖచక్రాది పరికరసహితుఁ డగుచు సుఘనముఖదేవతా సేవ్యమానుఁ డగుచుఁ
బతగరాజాధిరోహణోద్భాసి యగుచుఁ గృప వెలిగ్వంగఁ గాన్పించెఁ గేశవుండు.

ఇట్టిదే పరమయోగివిలాసమున—3(299)

సీ. తెల్లదామరకాంతి నుల్లసంబాడుచుఁ గనుపట్టు నేత్రయుగ్మంబుతోడ,
నీలమేఘుశ్రీలఁ గేలిసేయఁగఁ జాలు రమణీయ దివ్యవిగ్రహముతోడ,
భానుకోటిప్రభా పటలంబుఁ దెగడెడి సంపూర్ణ విమల తేజంబుతోడ,
సౌదామనీదామజాలంబు నిరసించు మహనీయ కాంచనాంబరముతోడ,
తే. శంఖచక్రాది పరికర సమితితోడ ! వనజవాసినితోఁ దార్క్ష్యవాహుఁ డగుచుఁ
బాకశాసనముఖ్య దిక్పతులు మునులుఁ బ్రముదమునఁ గొల్వఁ గాన్పించె రంగవిభుఁడు.

(57) "కలయ న్నీలమయంపు"- ఇది ఒరు లూహింపనికల్పన యనుతలంపున ఉపోద్ఘాతములో నుద్ధృతము కావలయు, కాని, ఏతత్సదృశములు ఇతరకావ్యములందుఁ గలవు. [వలభిం జెప్పుట గేహేందిర యనుటకు, గేహముం జెప్పుట ప్రసక్తికి, లకుముకులు చెండ్లు.]

ఉ. " ఆరమణీమణు ల్సరసి నట్లు ప్రవేశ మొనర్చువేళఁ ద
త్కారణవీచికాచలిత కంజములన్ మధులోలభృంగముల్

వారక సారకు న్నెగసి వ్రాలుచు నొప్పెఁ దదంబుదేవతల్
నేరుపుతోడ వాడు హరినీలపుటచ్చనగండ్లకైవడిన్." కళా. 6 (229).

(ఇందు భృంగములు హరినీలపుటచ్చనగండ్లు.)

వ. "ప్రతీరశోభనభవనంబున నిస్తులపద్మరాగ వాహాపీఠికాసీమఁ గూర్చున్న జెగ్గురుపెండ్లికొడుకునకు నుంకులు చల్లు ఘనవేణికాసమాజంబు విరంజితకింజల్క కలమపుంజ సంచితదర వికసిత శోణపద్మోదూఖలంబునఁ దంచుముసలంబులసొంపునఁ దదంతరంబునఁ బతనోత్పతనంబు సలుపు మత్తమధుపమాలికలు లోచనానులాసంబు చాలం బోధింప." చంద్రికాపరి. 4 (68),
(మధుపమాలికలు ముసలంబులు).

మ. "సారికం బేర్చిన." 1 (66) [కృష్ణ పాటు జిల్లాల రాష్ట్రములో ఇన్నియుం బండును. కోరుగా ఇవియు వచ్చునుగాన, రాయఁడు ఇన్నిటిని ఉంచెను. ఇతరకవులపొలాలలో ఒకటి రెండే పండును. కావున వారెవ్వరును ఇన్నివరుసం జేర్పన లేదు.]

ధాన్యములు × తోఁటలు. ఇందులకు ఇంచుకసాటి పద్యము—

చ. "రుచిరవిలాస శాలికసరోజముఖీ పరిపాలితంబులై
ప్రచురతర ప్రసూన రస పొంగుడు నాల రసాపగాఝర
ప్రచయములన్ మనోరథము పండఁగఁ బండినపుష్పమంజరుల్
రుచిఁ దళుకొత్తు ముత్తెపుసరుల్ గనుపట్టుని చిత్రవైఖరిన్." రామాభ్యు.

చ. "బలసినహల్లకచ్ఛటల" 1 (67). ×
"కలమాః పాకవినమ్రాః । మూలతలాఘూర్ణనుభిః కహ్లారాః ।
పవనాకమ్పితశిరసః ప్రాయః కుర్వన్తి పరిమళశ్లాఘామ్॥" భో.

చ. "తోడిఁబడ నమ్మ లక్క లని." 2 (59) × చూ. మందారమరందము.
" యథా యథా పశ్యతి తన్ముఖేన్దుమ్ । పాతుం ప్రవృత్తో విరళాఙ్గులి స్సన్
తథా తథా ప్రేమనిపీనసాకం । సప్రీతిహాసా తనుతేఽమ్బుధారామ్.
"యథోర్ధ్వాక్షః పిబ త్యమ్బుః పథికో విరళాఙ్గులిః।
తథా ప్రపాపాలికాఽపి ధారాం వితనుతే తనుమ్."

క. "గ్రామగ్రామంబుల" 2 (69) × చూ. నృసింహపురా.

క. "నీమగని తేజమున ను। ద్దామశమనసమ్రుఁ జెనఁగి దగి కుంపటిలోఁ
దామర మొలచినక్రియఁ జన్నీ మునివిభుఁ డైననుతుఁడు నీ కుదయించున్."

క. "కలిగెఁ గదా కుంపటిలో। పలఁ దామరవోలె నిట్టిపాషండపురిన్।
జలజాక్షుప్రతిమభాగ్యము। గలవారికి నెచట నైనఁ గల వభిమతముల్." పరమ.
"జయజయ 4 (16). ఈపద్యము మనువులోనుం గలదు.

మ. "పవిధారాపతనంబు." 4 (26) × మనువులో 6 (110). ఇది మనువునకును అముక్తమునకును సాధారణము: అయినను అముక్తములో వ్యాఖ్యాతలు "సలీలం జన్న" అనుభాగమును 'వెసం జన్నట్టి' అని యథేచ్ఛముగా మార్చుకొన్నారు.—రెంటను 'సాల' యనునది 'శాల' యనియే తొలుతనుండెం గావలయు. 'సలీలన్' - ఈరూప మెట్లు? సలీలముగన్ — అని యుండవలదా? "సలీలం బేఁగుయుమ్మన్" అని పఠించిన నిరాక్షేపము.

తే. "పుట్టవెడలి" 4, 89) ఇది "వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖండ మాఖండలస్య" అను కాళిదాసోక్తిని ఉపజీవించుచున్నది.—జగదీశపండితులు పుట్టనుండి బొమ్మకోరదు పుట్టదు గావున 'వల్మీకః సాతపోమేఘః' అని నిఘంటువు కల దని నుడివి, తదనుగుణముగా నర్థము వచించిరి. ఆయాక్షేపము సరిగా దని యీక్రింది విశద మగును:—

"సూర్యస్య వివిధవర్ణాః । పవనేన విఘట్టితాః కరాః సాభ్రే
వియతి ధనుస్సంస్థానా । యే దృశ్యన్తే త దింద్రధనుః ॥
"కేచి దనన్తకులోరగ । నిశ్వాసోద్భూత మాహు రాచార్యాః
తద్యాయినాం నృపాణా । మభిముఖ మజయావహం భవతి.
అచ్ఛిన్న మవని గాఢం । ద్యుతిమ త్స్నిగ్ధం ఘనం వివిధవర్ణమ్ ।
ద్విరుదిత మనులోమం చ । ప్రశస్త మమ్భః ప్రయచ్ఛతి చ ॥
జలమధ్యేఽనావృష్టి । ర్భువి సస్యవధ స్తరౌ స్థితే వ్యాధిః
వల్మీకే శస్త్రభయం । నిశి సచివవధాయ ధను రైన్ద్రమ్" బృ. సం.

మనుచరిత్రకారుఁడును ఇంచుక అన్యకవివచనానుకారము గావించినాఁడు.—"ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి । స్సంవర్ధితోరస్స్థలతారహారః." రఘు.—"దంత, కిరణములు హారకాంతులు సరస మాడ" మనువు. ఆయన శ్రీనాథుని ఫక్కికను అక్కడక్కడ చూపినాఁడు.: సీ. 'చిన్ని వెన్నెల' (మను.) సీ. 'చదలేటిబంగారు.' (శృం. నై.)

ఇందు లేని యతిలక్షణములు (6).

(1) నగాగమము లేని యూదంతపదకుప్రా; (2) ఇంపగాగమము; (3) ఇంచుగాదులచకారమునకు పత్వము రామి; (4) క్త్వార్థరేకారసంధి; (5) ఋమైత్రి; (6) ఇంచుక్కునకు స్వరయతి, ఇవి లేమి ఈకవియొక్క యుత్కృష్టలాక్షణికతకు కారణముగా నున్నది.

కవియొక్క ఛందోజ్ఞానము (యతిజ్ఞానము.) (56 ఉదా.)

I 1. అకమలావధూటియు ను × దాఁగెఁ దోఁప.

3. వృజినతూలౌఘములఁ దూల × విసరుఁ గాత.

4. నిశ్చల। త్వానుచలత్వనిష్ఠలె స × మస్తజగంబులజాడ్యచేతనల్.

6. దీపాంకురా। కృతి వందం బగునందకం బఘల తా × క్రోణిచ్ఛిదం జేయుతన్.

13. నైపుణి జ్ఞానచిం × తామణికృతి; కృతి వినిర్మింపు మిఁక మాకుఁ × బ్రియముగాఁగ

17. వృద్ధి యని పోవ మేల్కాంచి × వెఁగసోఁడి.

36. ఖేలదుగ్రప్రతాపాగ్ని × కృష్ణరాయ. 41 వ్రతిన భవదసి ననిఁ దెగి × కృష్ణరాయ.

52. నిలిచినయట్లు మాడువు ల × నేకములుల్లసిలం బురంబునన్.

58. [మ. ప్ర.] రెండును దీనుల్గాంచు నమ్మా × దువులన యాదుగం × దోఁచు సుదృద్రదలో న్నే। శన— [నమ్మ × న్కువలన]

60. నృపతి వెలియంతిపురముగా × నెన్న మెలఁగ.

63. పిలుపున। నై లాభముఁ దెలిపెనేని × యవి శ్రీ లగుటన్.

66. గ। న్నెరులన్ కాళలు గల్గి రంజనము కాం × తి న్నారు ముల్వాపి.

67. నిలిపి మరందమానుకర × ణి న్నికటోపవనానిలాహతిన్.

70. ధర। బునఁ బడుమట్టుచేఁ జెలుకు × ముత్తియము ల్చిటిలించి.

75. కొం। డెలపయి కమ్మ్రగాన్యతరు × నీతతి డించినపేఁపగంపలన్.

81. ఫలం × । బులును సుగంధిశీతజల × ముల్ వడఁబ్రప్పును.

84. ఎం। తే నాగేంద్రశయానుపుణ్యకథలన్ × దివ్యప్రబంధానుసంధానధ్యానము,

II. 7. నెగసి గోడనె క్రుంకుదు × ర్నిలువలేక.

15. ఉం। డును నిజలక్ష్మిచే సరిప × ణు లొక్కరయుంగ.

17. రవి యనుని ద్వే శేతువునె × లంగున నూని.

25. పురో। ద్యానముల న్మృదేభములు × ప్రాణముతోడినగంబులో యునన్.

29. ఇలఁ బొడద్వయి రాయ న ర్యుదవు నెం × దేఁ బాలుచో.

42. శానన్ దర్పితకీర్తిహంసి చన మిం × టన్ గ్రొత్త నా నేల నా।
నానీరార్ద్రపవిత్ర యయ్యు వడిసుం × టం బాలుతజ్జాతి కేలా.

48. బాం। ధవభానుప్రతతు ల్హరింపఁ గుయివెం × టస్వెల్లు.

[వ్యాఖ్యాతలు 'కుయివెట్టన్' అను పాఠభంగము. కల్పించినారు.]

71. నిప్పుగఁ దన్నగరనికట × వృషగిరిపాదకిన్.

73. ఘృతసింధునిధికర్క × రీఖండములతోడ.

79. కాలం। బు న్నరులకు నయనుఁ బుచ్చి × మోసము దెచ్చున్.

88. అవ్వి। ప్రినకున్ పితీకొండ × మున ముద్రితమై.

87. ఉ। దారమధురోక్తి నిట్లని × యూవతిచ్చె.

91. గృహానమ్మార్జనమో జలాహరణమో × శృంగార

III. 76. అనఘు, రౌ తెంగింపు మతి స × మస్తాధారం। బన.

83. నృప, కృతార్థుండ నైతి నే × నింతకంటె.

IV. 7 ఎదురైనతమవాని × గృహకృత్యమడిగి.

9. నిరం। తరవందిస్తుతులం జెలంగ గజఘుం × టావారకాంతా.

15. నిగుడఁ బులకించి కరటిఘం × టికల తాళ ములు.

74. నా। రాయణుండె పరంబు గొల్వ × మతని నటంచున్.

82. కృతపయఃపానసప మేఘ × పృథుకములకు.

85. వడలెడుచోఁ గతోరఘున × బృందము.

88. శ్రీ। రినలవణంపుఘట్టముల × దృప్యదిరమ్మదదావముల్.

90. అదు చుం। డక చన నూఁదిఁ గాఁ దొరఁగు × నాళిపుటుండలఁ.

91. అవులు రేచి రెం × డవదియుఁ జన, మున్న మున్నను నొకటిగా × వృష్టి బలిసె.

115. పాటరవము చెలంగెఁ దాళ × ములచప్పుడు నై.

117. నృపున కగుతెర వేఁటయా × యితమనంగ.

125. హాలికు లెన్నఁడుం దగని × యారులచేలును జొదుమర్లునుం.

181. విచ్చుమొ। గ్గయి మతి పాతిపోదురు స × మస్తదిశాగతు లైన.

148. సంభూత [స్రగ్ధర- 3 యతులు నిర్వర్తిల్లినవి.] 185. గజఘోట [మ. స్ర.-,,]

V. 3. ఒకనాఁడాశ్రమ [మ. స్ర. 3 యతులు నిర్వర్తిల్లినవి.]

37. బుద్ధి ప్రాగ్జన్మసంస్కారంబున జనింప।... నాగకన్యలు పుత్త్రికా వివాహములయందు.

50. ప్రా। వృట్కాలాంబుదగర్జ గల్భఁగవల స్ఫీభుండకోభాసిత.

132. అళు లేతద్వదసేందురాగమిళనా ప్రాదుర్భవత్కోరకంబుల.

ప్రాసజ్ఞానము. (ఉదా. 23)

ప్రాసపూర్వాక్షరమున లఘుగురునియమము గాని ప్రాగ్హ్రస్వదీర్ఘనియమము గాదు.

1 (16, 17, 27, 76) (3) 77; 5(92), 6(11, 84, 108, 109, 124, 132);

అప్రాసము - 2 (9); 3 (23), 4 (121), 4 (240), 5 (61) ఇన్నిచోట్ల హెచ్చరికతో నిర్వహించినవాఁడు ఎట లేని ఏలతప్పెను? నిదుర పైఁడ: ప్రాసము - 2 (88), 4 (235), 6 (21),

పఁపప్రాసము - 4 (168) [చేఁపు-అని శ. ర. ప్రమాణము లేదు]

గఁగ ప్రాసము 5 (28). ంథంథ - 5 (158), [భారతసిద్ధము].

2 (97) ''విధినిషేధంబు లెఱిఁగి తే మధుర కరిగె''-ఇందు థధప్రాస మెట్లు సాధువని యాక్షేపము. ఇట మధురలో వర్గచతుర్థమే గాని వర్గద్వితీయము గాదు. ద్వితీయము శబ్దశాస్త్రసిద్ధము. చతుర్థము పురాణసిద్ధము. యమునాతీరమందొక మధుర, పాండ్యదేశమున నొక మధుర, రెండును ఏకనామములు. కానితో 'దినదక్షిణమధుర' అను వ్యవహారమున 'దక్షిణ' అని వ్యస్తము చేసికోవలయును. లేదా, రెండు నామములును ఈపాండ్యనగరికి కలవని తలంపవచ్చును:-

> ''నాగశైల ఇతి ఖ్యాతో నగోఽభూ ద్భువనత్రయే । తత్త్వేశం మధురీకృత్య యదారక్షతి తాం పురీం। సుద్దరేశ స్తదారభ్య విఖ్యాతా మధు రేతి సా.''అని హాలాస్యము.

ఇట్లే శ్రీశంకరాచార్య ప్రయోగంబును—''విశాలా కల్యాణీ స్ఫుటరుచి రయోధ్యా కువలయైః। కృపాధారా ధారా కిమపి మధురా భోగవతికా । అవన్తీ దృష్టి స్తే బహునగర విస్తారవిజయా । ధ్రువం తత్తన్నామవ్యవహరణయోగ్యా విజయతే।'' 'విశాలా - కల్యాణీ - అయోధ్యా - ధారా - మధురా - భోగవతీ - అవన్తీ- విజయా - ఇత్యష్టౌనగరనామాని' అని తట్టీక.

ఉత్కృష్టహేతువులు. (12 ఉదా)

షష్ఠ్యంతములందును ఆశ్వాసాంతపద్యములందును ఇందుఁగలఁబిగి మనువులోఁ దప్ప మఱియేకబ్బమందును గానరాదు. గాడిలో అసమానము లయినపద్యములు 6.

1 (3) ఖనటల్; 4 (27) స్యందనస్థిత; 5 (118) మరుదూఢ; 5 (110) హ్మాదరా; 6 (15) కొంచెె నైవ్యష్ణవుఁడు; 7 (27) చని కాంచెె—మార్పశక్యములు గావు [విషమస్వర్ణావృతి]. లోకోత్తరనాగరకత - 'పిడెంపుఁబలుకెంపు' 1 (60), 'అంచితహారవల్లి 1(61), తెవిన మేడపైవలభి 1 (62); సరసోక్తులు - వెలఁదియీనిడంపెవెలయొంత 2 (19); చమత్కారము —సనకాదిదివిజమస్కరి 1 (41).

స్వభావ వర్ణన. (36)

II 53 నులివాడునాచువల్పుల. 54 విూ టగుమీల నెల్ల.

59 తోడింబడ నమ్మహాకన్య యని తూలుచు.

61 పవ తెల్ల దీర్ఘికాంబువు - 62 హృదయము లెప్పుడున్; 68 తారుణ్యాతిగతచూత

III 5 కతిపయోత్తులచే వారిప్రతిఘం దలిసి; 6. అంతలో నొక మేటి కభిముఖుండై,

IV 7. పెలవులు నాకుచు తెగిపోయి మతి నిల్చి.

91 ఎలగోలుజల్లు మున్నోర ఘోర. 127 ఇల్లిల్లు దిరుగ నొక్కింతబ్బు శిఖి.

131 రయమున వృష్టికై యొదిగి.

[యామునాచార్యకాలమున అశ్వపతి నరపతి గజపతు లని వ్యవహార ముండినదా?]

133 వసతు ల్వేల్వడి వ్యానకై గొడుగు. 134 గురుగుంజెంచలి తుమ్మి.

153 హాలనమత్కుడలికందాధ. 181 అర్కుమండలి కభ్రమధ్యమైనంతన.

V 7. వాతెఱ తొంటికైవడి - వసుస్నాధ. 21 ఒదవెడు జవ్వనంబు,

117 మును నవల్ దమిం బట్టె. 143 సహకార ఫలంబ.

157 విష్ణుచిత్తుని తనయా తపోవర్ణనము.

VI 6. చము రైన తొల్కుబుసంబు. 13 ఇసిసిన యిడుపులయెడలఁ బొక్కెను.

17 ఎలనీటి బొండలంబులఁ బోలె. 18 ముంగాళ్లఁ జాఁగి పైప్రముచ్చుఁ జాపులుపర్వ.

19 మృతమత్స్యరెంటాన నిడ్డఁ జాలక. 22 తిరిచిన నడుగులు దమలక - (మల్లయుద్ధము.)

VII 5 బహిఃపట్టి ప్లజాన కల్పవృఁ బాచితం టిపి - (బ్రాహ్మణబ్రువ వర్ణనము)

13 ధన లేదు, నిలగోరి, పాపులారా, యుం - (పన్యపాతము).

14 తొడుంటివాఁడు చన్నోరిఁ బోవక - (పన్యపాతము.)

16 కాకశ్రుతుఁడు - (దొంగలరాయఁడు); 23 స్నిగ్ధత్రిభాగ - వైష్ణవుఁడు.

30 చరణంపుఁసరపణి - (భాగవతులవర్ణన.)

లోకోత్తరములైన యుత్ప్రేక్షాదులు. (21)

I 65. తిలఁ బతిచ్చుటఁ ద్రెక్కె.

II 25 పై నసిరంబు పల్లకొను.

47 సరి యగు నిట్టి వట్టలను.

48 దవధూమంపుఁ పిమంబులో. 49 పడమ వెట్ట.

56. మెండుమీటిన పగటి...ఒల్లఁ బోయిన.

VI [17 శిపజ...31 ఘోరాపార] దశావతార పద్యములు.

85 ఎడపక మున్న మింటిపయి...మూకలన్. రేవగలు...బాఱెదు...దట్టపు.

86 దినములవెంబడిన్ జడనిధిన్...లోనఁ జే రినలవ...సృజించె.

92 అలపర్జన్యుఁడు కేకిపాత్రముల

98 గగనరంగస్థలంబున [ప్రౌఢి యమర]

104 ప్వరుథర తాబ్రసాహి రిపుజాల...దుగ్ధశుద్ధ జలకంధులు...ఉదాకరములు.

111 స్థూలపరిపక్వ కౌవనోదుంబరాగ్ర...లసంగ రచ్చసేయంగ వడలె విశ్రాంతి శనఁగ.

121 ఉలుము విని యలకకై - దివి వెఱఁ బెంచు...తెఱఁగున.

125 వరజాబడి రొంపిఁ గలపఁగ. 143 సంభూతజ్ఞప్తివాతాశన.

V 11 సైరంధ్రుల్ పయి కత్తి.

80 కదలి దివియించె నాగ్రాంఘ్రికంబు...కొప్పు...మెఱయఁగోగ్రుచ్చుచ్చులు.

85 తలిరుంగైదువు జోదు. 87 తామరసాప్త తామ్రముఖి.

105. అరుణాంశుండు హిమర్తు వ్రజని; 145 కామిని మేఘరంజి...

VI 41 దీనిచూపుదు టెక్కు - హరికృత గోదావర్ణనము.

శ్లేష (సుకుమారత)

ఇందు శ్లిష్టవర్ణన లతి మనోహరములు.

2(19) వెలఁది యానీదండవెల; (21) పద్మాక్షస్య, (41) పాటీరగిరి వనవాటిఁ గ్రీడించియు.

4(82) కృతపయః పాన నవమేఘ (శ్లేష-పయః). (200) స్ఫటల - రంగనాథవర్ణన.

5(7) వాతెఱ తొంటికైవడి. (30) కదలి దివియించె.

ఎత్తుగీతులందు గాడి గాడికను (4 ఉదా.)

1(8) ప్రబల తరబాడబీకృతే గమ్మపదములు.

2(39) స్వస్తి కృద్వ్యస్త వస్తుత్యగస్తి రఘువ.

2(41) విపధిలహరి ధి ద్విత్రితృప్రపతజటిల.

5(139) స్వధృత పర ధృత విమతి నాల.

ఇందు దుష్టపాఠ దుష్టవ్యాఖ్యానములు. (33 ఉదా.)

1(41) నగర పురందర. 59. సారె వేయూనవల్వ.

"సారె యుదు పొడువు మని యొక సారె యొకతె యుక్తకేళిసమయంబున ని
చ్ఛారతినొకతెకుఁ జెప్పెను సారె కరకపంజరమున సాధ్వస మందెన్." శృం.నై.

68. అడుగునఁ బండి...మధుపుట్టఁగ...నేచనాలజడ [ఉట్టఁగ].

2(68) తరుణా ల్దల్లి...గను నష్టి శైత్య[నటి శైత్య]. 73. కర్పూరి (పరివర్య...) 3(80) (వకుళాలంకృత) మాష్టికతోరాపణ కర్పూరి ఫలితకేశ (భూరి పటోంగకా; 4(140) (అళికరుచం చలామల...యైన) పాకనిర్దళిత...కర్పూరికొవనాళినా. [అనుబంధములో కర్పూరి శబ్దము చూ.]

97 పెల్లులో హాండి కావళ్ల.— 'లోహాండి' - (లోపి - శ. ర.) "ఆయస్థిష్పేటియు హాండియుఁ దండులంబులు" కాశీ.5(62); "రాగిలోహాండి నన్ద్రాయి లేపుండంగ వండి దించిన యివుర్వంటకములు." కాశీ. 3(121); లోహాండి గాక 'హండా శబ్దంబు(అన్యదేశ్యము)కలదు.

99. దోర్ధూర్ధృత దుర్ధరగోవర్ధనరాధా...లీలావార్ధుషికా...దోర్ధూర్ధృత-అన్నచో - "దోః=బాహువుయొక్క - ధూః=భరముచేత" అనుటీక సరిగాదు. అపక్షమున 'దోర్ధురా ధృత" అని యేర్పడవలయును. ఇచట 'ధూః' శబ్దము అక్షవాచకమే. దోః=బాహువను-ధూః= కాఁడిచేత, (లేక, కాఁడివంటి బాహువుచేత) అని యన్వయించుకొనవలయును.

3(18) - ఆకేశిధ్వజాఁడంత—జేరన్. (64) ఏనవిద్యావలన మృత్యువుఁ దరియించు... క్షణించు. 3(18,64) "ప్రమాదం వై మృత్యు మహం బ్రవీమి." అని సనత్సుజాతీయము. "విద్యాంచావిద్యాంచ" ఈశావాస్యోపనిషత్తు. "అవిద్యయా=అగ్నిహోత్రాదికర్మణా." అని సర్వోపనిషత్తాత్పర్య సంగ్రహము. "ప్రమాదో బ్రహ్మనిష్ఠాయాం న కర్తవ్యః కదాచన।

ప్రమాదో మృత్యు రిత్యాహ త్విద్యాయాం బ్రహ్మవేదినః." అధ్యాత్మోపనిషత్తు. "యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే." భ. గీ. 5(11). యజ్ఞో దానం తప శ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్.' భ. గీ. 18(5).

92. ఆస్థితాహీంద్ర...కస్థల...నృత్తమత్తల్లి హల్లీసకా. [అనుబంధములో మత్తల్లి చూ.] "తు యకాలంబున." 5(82); "మల్లంబావరపుత్తి." నైష.

4(11) శ్రీత సిత మరాళ (చ్ఛద?) వాత్యాళి హాతపరాహ। వలయమండితకల్ప శాకలో యనంగ శంఖచక్రాంచి గోరుహాస్తములు దనరఁ। గోఁచెఁ గమలేశుఁడుండు చతుర్భుజుండు.

13 సామర దిదృత్తు...సోఁక...ఘట్టనలఁ బాలు...

29 ఆయతయుష్మనాకృతి...వారిధా। రాయుత - [అయుతము వారిధార లని యర్థము.]

43. వెండి యేజంగ మెత్తిన(?) వెరఁగు పడును.

44. శివలింగము...చేయనిది పాపము - "శివ...। నివహం జేమైనఁ జేయ×నిది పాపము దా। నవుఁ గా దనఁ డాసమయమునవునను విప్రులక నుగ్రహారములిచ్చెన్." [చేయన్ + ఇది అని అఖండయతిప్రియుల భేదము. సమాసముగా నన్వయించుట సాధువు.]

76 కర్కశుఁ డంట కోర్వక...పే ర్కఁబడఁగంగ [(?) పేర్కొలగంగ]

"మకరేశ్వర పృష్ఠాధిశయిత చరణకిసలయే" అని క. క. ల. లో గంగాస్తుతి.

"సితమకర నిషణ్ణాం శుక్లవర్ణాం త్రినేత్రాం।
కరధృతకమలో ద్యత్సూత్పలాభీష్టముద్రామ్
విధిహరిహర రూపాం సేన్దుకోటీరచూడాం।
కలితసితదుకూలాం జాహ్నవీం త్వాం నమామి." గంగాధ్యానము.

"ఆలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్త్రిభఙ్గీ। మధ్యే సుమధ్యా మకరం కరేణ
హ్రీతా లిపత్రా మిద మాలి యానం। మన్యే త్వదేకావళినాకనద్యాః" నైష. 6(69)

ఇందులటీకలలో మల్లినాథనారాయణులు "గఙ్గా మకరవాహినీ ఇతి ప్రసిద్ధేః" అని వివరించినారు. వరుణునికి మకరము వాహనము. "వరుణాయ జలాధిపతయే మకరవాహనాయ పాశహస్తాయ" అని వరుణప్రార్థనాగతము. వాహనములు చిహ్నము లగుటయుం గలదు - చిహ్నము=ధ్వజము --గరుడధ్వజుఁడు, వృషభధ్వజుఁడు, ఇత్యాది; - ఆన్యాయమున మకరధ్వజుఁడు వరుణుఁడు.

115 నటనపరశేకి...['ఆకు దిను' అనుకల్పన సరిగాదు].

133 వసతు ల్వెల్వడి వానకై గుడిసె మోవ న్రాక...[గొడుగు మోవన్]

146 అల మలయాద్రిఁ గుంభభవుఁ డన్కతకంబు శరత్తుకుండమం డలిఁ బ్రతిబింబకై తెరమున న్దమ కిచ్చిన...[శరత్తు.]

160 అంబరవాను లగ్ని క్రియకై...బెలుచం...యాక్రమించెఁ గా। కం బరితాత మూన నవఁ గాసె...[నాకం బది తాపమూన]

166 మొగిలు విరియెండ వెండియు। గగనమణిస్వం దనంబు గదిసెనో యనఁగన్. [విరి యెండ వేఁడియు]

5(8). హేమాభాంగ...। శ్యామార్థ్యంబలి...[శ్యామాంకం బలి]

చూ. 'భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే।
పో సమకూరెడిం గులముపొత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతన్.' 6(51).

[టీక. అంకతన్ = నామధేయ మగుటచేత].

30 కదళి దివియించెన గ్రాంఘ్రికంబు... మెఱయు గోగ్ర్యుచ్ఛులను గెంపు గుఱులుగావె, [అగ్రాంఘ్రికంబు].

81 ప్రియలాభదశ న్మ్రోయిఁ దొఱగింపను.

'అదియొండె భక్తి యెవ్వతె। యెద విశ్లేషైక భీరువృత్తిఁ బ్రియాలా
భదశ న్మ్రోయిఁ దొఱగించును। హానమున, నదిగాక యున్నయవి వైశికముల్.'

83 పలపలగాక నీలములబన్న సరంబయి నిర్మలాంగికిన్ [పలపలగాఁగ]

93 ఖండితపూగీనాగర।.. హిండితములు గావించిరు - (మగు తాంబూల మ)ఖండస్థిర భక్తినొసఁగి కదలి చెలులతోన్ (ఖండిత-ఖండింబులు అనుటలో పౌనరుక్త్యము. తాంబూల మేది?)

129 క్రూరతిథిఁ గృష్ణగజనిఁ దద్వైరిఁ గనియుఁ। బెద్ద లిగురాకుఁ బట్టిన పెట్టువడిరి.
స్థాణు వొక్కండు మగవాఁడు దలఁచఁ కుమిదు। ఫల మొసఁగ నట్టె! కినియక;పద్మవదన।
వదనమురఁ గూర్మి నొసఁగ... ఈవలదె పుష్ప। మైనమాఁడిక నుమిసిన X నని చెంబొగడ. (వలరె).

6(6) చమురైన తోల్కుబుసంబు లెంకియును [లెక్కియును],

27 చని కాంచెన్ విరజాభిధాంతరవపుః...[విరజ యను నామాంతరము గల దేహముగల].

''కావేరీ విరజా సేయం వైకుణ్ఠం రఙ్గమన్దిరం।
పరవాసుదేవో రఙ్గేశః ప్రత్యక్షం పరమం పదమ్.'' మఱియు -

''అస్తి బ్రహ్మస్తమహిమా వైకుణ్ఠోఽకుణ్ఠవైభవః
యస్సప్తావరణీత స్తు పరస్తాత్ప్రకృతే రపి,
యదన్తే దివ్యతటినీ విరజా నామ విశ్రుతా
సంసారదావదగ్ధానాం జీవానాం తాపహారిణీ.''
తత్ర దివ్యం మహా ద్ధామ। వైకుణ్ఠాభిధ ముజ్జ్వలమ్।
తత్ర స్తమ్భసహస్రాఢ్యే। దివ్యే శ్రీమణిమణ్టపే।
సింహాసనేఽతిరుచిరే। విభూతిద్వయచిత్రితే।...
శేషస్య మృదులే భోగ ఫణామణిరుచా స్తృతే।...
సమస్తశేషీ భగవాన్ లక్ష్మ్యా భూమ్యా చ నీళయా.'' ది. సూ. చ. ౧

39 వినయొవ్వాని శక్తీంద్రియ వితతికిని [అయినయొవ్వానిశక్తి యింద్రియవితతికి]

ఇందు వ్యాఖ్యాతృప్రముఖ ప్రశస్త చ్ఛందోదోషములు. యతి (21) ఉదా.

అసాధు వని విమర్శకాదులు తలంచిన సాధు యతి:—'అసు రేతద్వద నేన్దు' 5(182).

'ఇందు ప్రథమపాదములో ప్రాతఃరాములో అభ్యశ్లేష చేసికొని యతిని నిర్వహించుట వలసినది.' అని వ్యాఖ్య, భ్రాంతిమూలకము. అట్లు సాధ్యపడదు కావున యతి దుష్టమే అని రాయవాదుల విమర్శ. అదియు పొరఁబాటే. ఇది ప్రాదియతి; కనుఁడు:—''ప్రాద్యతి- 'అది

బద్ధసే' (భ్వా. ప. సేట్) - బాహుళకాత్ ఉస్ - ఆగమశాస్త్రస్యానిత్యత్వాత్ న సుమ్ ప్రాప్తిః; యద్వా - 'అద భక్షణే' (అ. ప. అ.)" రామాశ్రమి.

1(8) సే। కృడర నిజశ్రీవక్రతయుఁ బాపఁగ మ్రొక్కెడు నా సుమాలిపై.

ఇట యతి భగ్నము. 'చొప్పడఁగ' అని పఠించిన సరిపడును.

1(19) సూ। రాశలస ద్గైన భృంగతతి × నాఁ దూద శ వృమరన్ - [తతి × ద్గైం]

2(48) దవధూమంపుఁ దమంబులోఁ దమరసద్రవ్యంబుఁ బంకేజబాం

ధవభానుప్రతతు ల్మ్రింపఁ గుయివె × ట్టన్ వెల్లి కూర్స్యాదు కూప వితానంబులజాడ. ['కుయివె × ంటన్' అని సాధుపాఠము కలదు.]

93 నీయిచ్చరయు మిన్నక పో। నోయి మునిప్రవర నిన్ను × మెప్పించెద...[నొప్పించెద]

4(26) 'పవిధారాపతనంబు' - ['సతీ × లం జన్న' - అని సాధుపాఠము కలదు].

13 'సామగదిన్నృక్షు' - ['సమృదదిన్నృక్షు' అని అఖండయతిభంజక మయిన సాధు పాఠ మున్నది.]

117—దొడ్డిక ట్టగుస్పృగాలి × చూడఁజూపట్టె మీఁది వ × ర్జన్యధన్వినృపతి కగు తెర వేఁటయాయితే మనఁగ: —['× జాడ చూపట్టె' అని పఠనీయము].

131 ని। ర్నియముల... × మ బ్బొక యించుక విప్ప ['మబ్బొక' అనునది.]

155 అప్పు డన్యోన్య విజిగీషు లైననృపుల। కవదొనలనుండి లబ్ధలక్ష్యంబు లైన

స్వాన్వ యశరాళిచేఁ గీర్తి × చాలఁ గనెనొ। యన వనాళిఁ బ్రఫుల్ల శరాళి మెఱసె.

['స్వకుల శరపాళిచే' - అని పఠించిన సరి.]

5(52) తనువంటన్...వల్లపస్త్రీలఁగా। జననం బందఁగఁజేసి కూడియుండు స × క్త న్యాంతిలన్ ['కూడియుండు సం × సక్తాత్మలన్']

110 నవసి రిందప్రాహు × ణికనిమంత్రణ శోధనాతురప్రతతి['ప్రాహు × ణక'అనియు.]

128 ఎదు। గ్నపడ మతి సార్చు లై నురాను × రన్ దుప నుల్లఁగ మ్రుక్కెనో యనన్.

['చురచు × రిక'] క. 'తురగంబులతోఁ గూడఁగ। నరదము సకలంబునుజ్జ్వ లానల శిఖలన్। చురచుర వోయినఁ గని యు। న్నరుఁ డచ్చెరు వంది కృష్ణునకు నభిముఖుఁడై.' భార.

129 విన ననుమాడ్కి నమిసిన × నని చెఁ బొకడ['నలరె' - పా.]

132 ఒ। చ్చల చేఁదై! తఱ చెందుఁ దల్లి బడిలో × లట్టొటయే కా మహిన్ ['బడిలో × ల్చట్టొట']

6(30) తెవు లయినం గ్రహం బయిన... బే। లవుతను వ్రూరకే [బే। లవతను]

7(31) వి × తానరణన్మణికింకిణీకలా। లాపముల మ్సఖంబడుగ × నాతిటఁ జొచ్చి... ['లాలసఁ జొచ్చి' అనునది. - 'పతాకరణత్' సరిగాదు.]

సందిగ్ధములకు సమాధానములు.

ర అ యతివాదము. 6 ఉదా.

4(152) రాట్నంపుగుం। డ్రలు నాఁ దేనెకొలంకులం బొరలిపా × రన్ విచ్చు పంకేరుహంబుల.

['శ్రేణు లట్టె నభోంతరాళమునఁ బా × రె న్బతులు' - అను మనుప్రయోగమువలన

పాఱుధాతువున లఘురేఫము సిద్ధము]. దీనిని రాయవాదులు రేఫఱకార యతిగా నుదాహరింతురు. శ. ర. కారులు శకటరేఫతానిర్ధారణకై 'అవిశ'కు 'చెఱంగు'ను, 'చెఱంగు'నకు 'అవిశ'ను ప్రదర్శించినారు. అనఁగా అవిశక్రిందను చెఱఁగు క్రిందను రవికకును చెఱంగునకును రెంటికిని "అవిశయుఁ బట్టుపుట్టము నె × ఱంగుమఱుం గయి యున్కిఁజేసి గా। రవపరిమాణముం దెలియరామికి ముచ్చిరుచున్నయొక్క పా। ల్లవునకుఁ జూపె నొక్కతె." శృం. నై. 6(131) అని యొకటే ప్రయోగమును ఉదాహరించినారు. అందువలన ఈరెండును (అవిశయుఁ జెఱంగును) అన్యోన్యాశ్రయ దోషపరాహతము లై అసాధకము లైనవి. మఱి సాధక మైన ప్రయోగముఁ గలదు:—"ఒఱపరి గన్నుఁ గూడెఁ జను, గూరక సన్నలువాఱ నాడుఁ దా। త్రెఱపడు, బోటిఁ బిల్చెడువిధంబున నొత్తిలిపల్కు నవ్వుఁ, బాల్కొను పొరుగిండ్ల కేఁగు, నొకమాట్టున నిల్వదు చంటిమీఁది ముం। జెఱఁగు సలించు వైశికప్రసిద్ధ నటించు మజార ధారుణిన్." జైమిని భారతము.—'పాఱు'ధాతువున గురురేఫమునకు శ. ర. లో-"వేటగాకచాపమెత్తి...।మీఱిన... నల్లడం। బాఱఁగఁజేసి." అని ఉ. హ. ప్రమాణీకృతము. దానికే లఘురేఫమునకు - శ. ర. లో "శ్రేణుల్గట్టి" యను మను పద్యము ప్రమాణీకృతము. ఇట్లు శ. ర. లో నొకను ప్రమాణమియ్యకయే, "ఆధునికులు కొందఱు ఉభయరేఫములుగా ప్రయోగించినారు" అని వ్రాసి, ఉభయరేఫముగా సూచించినారు. చెఱఁగునుమాత్రము రాయవాదాభిమానముచేత ఉభయరేఫముగా పఠింపలేదు. ఇదియును రవికతోడిదే, దీనికూడ ఉభయరేఫముగా నే పఠించుటయుక్తము. గ్రంథము పెద్దనార్యప్రణీత మని ప్రథయుం గలదుగదా. రాయకృత మైనను పెద్దనసంస్కృతము కాకుండునా? ఆయాధునికులకు మాత్రము కొమ్ములు మొలచినవా? శ. ర. లో పాఱుధాతువునకు "ఇది లఘురేఫక మగుట కాదికవులప్రయోగము కనఁబడలేదు" అని జ్ఞాపికం జేర్చినారు. ఇదియును నట్టిదే గావున ఈరెంటికిని ఒకటే గతి.

7(49) "చంచలలోచనఁ గానకున్న దూ। ఱెదు మఱి కాని, బుద్ధివిపరీతతఁ బొందక పోయిచూడుమా"—'దూఱు' - నిందార్థకము గురురేఫము శ. ర.; కావున - "కానకున్నఁ బో। ఱెదు మఱి కాని" అని పఠించుటొండె, పెద్దనగారి పాఱుధాతువునకుం బోలె గ్రుక్కుమిక్కనకుండుట యొండెం దగును. 1(64) "ప్రవిమల కుటుంబినుల్ పసుపు × ఱాచిన"—ఇట పూర్వముద్రణములందు మూలములోను టీకలోను గురురేఫమే ముద్రితము; అయినను- శ. ర. లో 'రాచు' లఘురేఫముగానే పఠితము. అందులకు "పాపముల్ । రాచుట యొండెఁ గాకిహప। రంబుల కూరక దూరమై," అని మను ప్రయోగమే ప్రమాణీకృతము.

5(126) "తేనెకట్టెచాఁ। దరుదుగఁ దాల్పఁగాఁ గొరవు లై యురగంబడెఁ గొన్నిభూజముల్" - దీనిని రఱసాంకర్యమునకు చూపుదురు. ఎట్లన—కొఱవి (గురురేఫము)=కొఱకచ్చు, అదే అలఘురేఫము=కురవకము, గోరంట; శ్లేష గావున సాంకర్యము క్షంతవ్యము. మనువులో ఱరలకు గురువులకే అభేదము ప్రయుక్తము - "కొఱఁతం బడుం గుకవి" అవమాన మొందుననియుం, శూలమునం బడుననియు శ్లేష. కొఱఁత, కొఱుత అని భేదము. ప్రస్తుతప్రయోగము అంతకన్న వికృతము గాదు. అం. భా. కారుఁడు కొఱఁత శబ్దమునకే పై యుభయార్థములం జెప్పి పెద్దనగారిని రక్షింపఁజూచినాఁడు. "కొఱఁత నాఁ దక్కన కొఱ్ఱు వెలయు."-ఇది శ.ర. మతము గాదు.

త్రియతిలో భంగములు. (3)

1(53) ఈ రెం X డును దీను ల్లాంను నమ్మా X డువులని యడుగన్ X రేచు నుద్యద్ర తో న్మేశవసిద్ధ ద్వంద్వ...[నమ్మ X న్కు వలని].

4(238) చరద్పృష్టిన్ వైరిపక్షే X క్షణము సచివము X క్ష్య స్వపక్షే క్షణంబున్ [సచివప X ష్ఠ]

6(75) ప్లవమానోత్పాత భూత X ప్రకర పటిమ హా X లాహలస్పర్ధి హేతి

ప్లవబృందంబుల్ వని న్న X ల్గడఁ బొడుపొడు మఱి పల్కులున్ ములుకులున్ గాఁగ.

['ప్లవమానోత్పాతభూత X గ్లపన' - అని, 'బల్వడిఁ బొడుపొడు'-అనియు, పఠించునది.]

ప్రా స వి శే ష ము లు. (4)

5(158) కంధరనీలవర్ణ ...హ్యా। ద్గ్రింథిభిరోత్థ..-ఇది భారత ప్రయోగలబ్ధము.

వ్యాఖ్యాత్రాదిప్రకల్పితప్రాసభంగములు.

2(97) విధినిషేధంబు లెఱిఁగి తే మధుర కరిగ.—

ఇందు ధధప్రాస మెట్లు సాధు వని యాక్షేపము. మధురలో వర్గచతుర్థమే గాని ఇట వర్గద్వితీయము గాదు. ద్వితీయము శబ్దశాస్త్రసిద్ధము, చతుర్థము పురాణసిద్ధము.—యమునాతీరమందొక మధుర, పాండ్యదేశమున నొక మధుర, రెండును ఏకనామములు. కానివో, 'తనరు దక్షిణమధుర' అను వ్యవహారమున దక్షిణ అని వ్యస్తము చేసికొనవలయును. లేదా, రెండురూపములును ఈపాండ్యనగరికి కలవని తలంపవలయును:—

"నాగశైల ఇతి ఖ్యాతో। నగోఽభూ ద్భువనత్రయే।
తత్త్వేశం మధురీకృత్య। యదా రక్షతి తాం పురీం।
సున్దరేశ స్తదారభ్య। విశ్రుతా మధు రేతి సా."

అని హాలాస్యము. ఇట్లే శంకరాచార్య ప్రయోగంబును—

"విశాలా కల్యాణీ స్ఫుటరుచి రయోధ్యా కువలయైః
కృపాధారాధారా కిమపి మధురా భోగవతికా
అవన్తి దృష్ట స్తే బహునగర విస్తారవిజయా
ధ్రువం తత్తన్నామవ్యవహరణయోగ్యా విజయతే."

"విశాలా - కల్యాణీ - అయోధ్యా - ధారా - మధురా - భోగవతీ - అవన్తి - విజయా - ఇత్యష్టౌ నగరనామాని" అని తట్టీక.

2(80) భృగుకులు యావశాఖ్య శశి X బిందు ననంగుని నంబరీషుఁ బూ। రుఁ గురుని రంతి రాఘవు మ X రుత్తునిఁ కాలము కొలుపుచ్చదే.['పూ।రుగురుని' అనవలయును.—యయాతియర్థము. ఒందువగ 17గురు మహారాజు లగుదురు. 16 గురే పురాణములం బరిగణితులు. చూ,

["హరిశ్చన్ద్రో నలో రాజా పురుకుత్సః పురూరవాః।
సగరః కార్తవీర్య శ్చ షడేతే చక్రవర్తినః॥"]

"గయామ్బరీషౌ శశిబిన్దు రఙ్గః। పృథు ర్మరుత్తో భరతః సుహోత్రః।
రామో దిలీపో శిబి రన్తిదేవౌ। యయాతి మాన్ధాతృ భగీరథాశ్చ.॥"

[పద్యములో శశిబిందుని నంగుని' అని పఠించిన దీనికి సరిపోవును.]

2(242) "దాన నా। తత్తుభితత్వ మేయఘనుఁ దార్పదు; శంక దలంగు మియ్యెడన్,"

['దానఁ ద। త్రపత్తుభితత్వ మేయఘను' - అని మార్చుకోనలయు. వాఙ్మయములో ఈప్రాసమే ఇంకొక్కడఁ గలదు,

"రక్షోదేవమిథోఽట్టహాస హహహా రావంబులుం గూర్మముం
ధక్షోణీభరఘర్ష ఘర్ఘుర నినాదంబుల్ దృఢాకర్ష వే
గక్షుభ్యద్భుజగేంద్ర భూరిఫణ ఫూత్కారధ్వనుల్ ఘూర్ణితో
ద్యత్క్షీరాంబుధి జంతుఘోషములు మెండై నిండె బ్రహ్మాండమున్." దశావ. కూర్మ.

["ఘూర్ణితం। బౌ క్షీరాంబుధి" అన్న సరిపడును.]

ర అ ప్రాసమునకు ఈక్రింది దీనిఁ గూడఁ జూపుదురు:—

3(57) నరవర యిటు బంధచ్యుతి। కొఱకగు నంగాష్టకాఖ్యగురుయోగము వి। స్తరముగఁ జెప్పితి"—[చ్యుతి। కర మగు...ఘనయోగము]...

6(41) "ఏ। లా అంతు ల్పలుపల్క లంత్యకుల యేలా చింత లేలా వగల్."

[రప్రాసము.—'ఏ।లా రజ్జల్' అని పఠింపవలయును.]

ఆ క్షే ప స మా ధా న ము లు.

ఇందు దుష్టప్రయోగములు పెక్కు కల వని కొందఱు వచింతురు, కాని వారెవ్వరును పూర్వోక్తములను తడవినవారు కారు. మఱి దుష్టములని వారువారు చూపినవానిలో పెక్కులు సాధువులేగాని దుష్టములుగావు, వారు ప్రదర్శించు దుష్టప్రయోగములలో వాస్తవముగా దుష్టము లయినవి కవికృతములే యని వారిమతము. కావని మన్మతము. ఇట నేఁడు ఎవరును తప్పు అనని దానిని తెలుపు ఎవఁడేని తప్పనును. అట్టియెడ విమర్శకు సమాప్తి యెట్లు? కావున తత్సమాప్త్యర్థమై ఆక్షిప్తములును, అనాక్షిప్తములును, వాస్తవములును, ఆభాసమానములును, సందేహాగ్రస్తములును, అగు సమస్తదోషములను నిట నుద్ఘాటించెద. ఇట్లు చేఁతలో పెద్దనగారి నోకయవధిగా నెన్నుకొనెదను.

అత్వసంధి (63 ప్రయోగములు.)

1(6) చె మ్మంచు	4 (3) సో సై	యుంచు
15 బా సాడ	(19) చిఱుచేఁ పది.	127 ఒక్కొం తబ్బ
19 పుట్టు కామని	58 పింజామ రిడ	131 మేఁ కెరువు
2(9) గం గనుకొాసె	59 కాను కిచ్చి	185 ఓ లాడ
23 కుంకు మైన	60 మొ త్తో యనంగ	140 కలం కడఁగ
20 లఘు మందు	64 దేవ రానతి	170 పాండి మమర
33 ఒ కంగము	80 గ్ర ద్దంతై	188 వెచ్చ నై, ఒ క్కడల
41 ఆ వంతె	87 ఒక్కొం తావ	197 కాను కిచ్చె
3(9) మా టాడెన్	88 ఎం తైన నం తైన	223 దొ బ్బంచు
19. పతా కనన్	112 ఎం తే పిప్పి	224 కొం తేపాటి, ఎం తైన
28 వెచ్చ మరి.	118 చే ష్టుడిగి, కొం తొడి	234 త మన్న

235 ఒకిం తైన	43 కొం తడఁగు	26 ఇం తలయించిన
237 కలసిన క్కైన	47 ఎం తే	32 మా టవు
239 ఎంతే లేవఁడ	61 ఒ కద్భుతము	7(13) పాతకులా రని
248 కొం తవలికి	115 నా రెగ రు	62 మూ టాయితి
269 జా తై	117 బం కంటిశ్వంతదుగూఁ	65 ఎం తే శాస
270 ఒ కెత్తు	135 క ల్లనఁగా	66 ఎం తే వాసి
271 ఎం తే	6(9) ఎం తో తడవు	108 ఈరంగథ ర్తంచు
5(14) కాటు కిడిన	20 పా గుగ్గడ్డను	109 ఎం తే, ఎం తే,
39 ఒ కింత	22 చొర పీక	బుదు తెంత.

ఇత్వసంధి (23) ప్రయోగములు.

క్త్వార్థకారసంధి (4 ప్రయోగములు)

2(22) అంగిచ్చు, 4(216) ఒఁగుండిన, 6(25) అందీక, 7(21) చించ్చువారి.

ఇతరేకారసంధి (19)

1(83) ఆతనింట	3(33) కూయిడక	155 పొరలాడ
2(32) నింగిటు(నింగియు),	3(148) కమ్మచ్చున,	6(6) పచ్చిట్టితోలు
35 ఒకటై	235 నొఁడిమసీ	7(8) తెత్తొకటియు
59 దోయిలొగ్గుచుక	252 మిక్కిలిడుకొంట	21 గంజిండ్ల [వ్యస్తములు]
60 అవిరెగయ	5(53) తాడువంటతివ [తాటి మయతివ]	39 వినయొవ్వాని కక్కింగియు పితతికిని
61 ఒంటొలై		
3(4) తెరవాయుడుంగు	66 ఒక్కటయి	45 పెండ్లగుటకు

ఇందులకు యథా మతి సమాధానము నిరూపించెదు. దీని పీఠికలో "మూలమును లేఖకప్రమాదాదులచేత నానావిధపాఠములుగా నుండెను....ఇట్టి యీగ్రంథమును జాలినంత ప్రయాసపడి భిన్నదేశపుస్తకములను దెప్పించి శక్యమైనవఱకు శోధించి...ముద్రించి" —అని యున్నది, అట్టి సమాధానములను నిరూపించుటలో నేనును ఎట నేని యించుక శోధింతు నేని (అనఁగా సవరింతు నేని) అందులకై క్షంతవ్యుఁడ నని విన్నపించుకొనుచున్నాను.

2(9) 'గంగనుకొసి' 'గంగనుగాసి' అని వ్యస్తరూపకము గాపించుకొన్న సరిపడును.

7(13) 'పాతకులారని' - 'పాపులారా' యనవచ్చును.

2(29) 'లఘిమందకీర్తి' - 'లఘుమక విగితి' అని పఠింపఁదగును. 'లఘువందకీర్తి' అని పా. లఘ్వారోహణమం దని యర్థము. - పుస్తకములో 'లగువందకీర్తి' అని పా. ముద్రితము.

3(19) 'పతాకన' -'పతాకగ' అనుట సరి.

4(118) 'చేష్టుడిగి' - 'చేష్టడిగి' అని పఠింపందగును.

డిగుడించులు త్యాగవాచకములు [14 ఉదా.] 'భువనసంక్షోభముగఁ జలంబును బలంబు। డిగక వలువుమైఁ బోరె నాడియు బకంబు." మార్కండే. 2(12). "తవిరేశ్వరుండు డించిన యోగిర మ్ములు కుత్స సేయక భుజియింపవలయు.' కాశీ.2(75)

"ప్రతికూలాచరితంబు నావలన నల్పం బైననుం గాంచితే।
ప్రతికూలాచరితంబు నీవలన నల్పం బైన నేఁ గంటినే।
కృత మెన్నండును లేనిచంద మిది లక్ష్మీపుత్త్రి నీయందు న।
న్నతిదుఃఖాన్విత డించిపోవఁ దగవా యాధ్యానపుం బట్టునన్." పారిజాతాపహరణము ? హరవిలాస 3(86)
"శవపటుడించి" ఆముక్తమందే 7(17). "జాయ వని డించి" రామాభ్యు. 5(217)
"వాలుగంటి నొంటి డించి" రామాభ్యు. 5(216)
"ఇలు డించి" భోజరాజీయము 2(16)
'మహత్త్వముం దిగ దక్షశాపమున' శ్రీరంగ. 3(593), [దిగుటకు రూ. డిగు].
'తప్పు లేక రాజు తను డించి' క. క. ర. 4(196).
"తపమును జపమంత్ర తంత్రముల్ డిగనాడి" నెల్లూరి శంకరకవి హరి. 1(109)
"కులము దిగఁదాఁచి యీ మాలెతల వరించి" 2(183) "పిదప నాతని బంధించి పెంపు డించి" 4(91) "తాల్మి దిగనాడి" 4(191)
"ఆస దిగఁగా రయంబున లేచి యేసె" ఉ. హ. 4(245)
ఈ 'డిగ' ప్రయోగమున కాశ్రయమైనపద్యము ఆముక్తముద్రణములో నిట్లున్నది:—
"తడి తల డిగ్గ ముంచి జడతం దుదలొప్పులఁ గన్ను విప్పి పు
ల్పొడుచుచు నీరు ముంగఱలపోలిక ముక్కునఁ గూఁట నోటఁ గొం
తొడియుచు గూఁటికట్టి మొసగ త్తుము లెక్కవిదుర్పు మున్నుగా
వడఁకుచు గాక చేష్టుడిగ వక్షము పక్షులు జానుఘల్ సారన్."
ఇందు నేఁ గన్న పా.—విప్పి × పిండి; కట్టి × కట్టె; నోట × నోర; చేష్టు × చేష్ట; వక్షము పక్షులు × పక్షులు వక్షము; - ఇందలి 'చేష్ట' పైయట్లు సరిపడుచున్నది.
7(44) ఈరంగభర్తంచు - "ఈరంగభృత్తంచు" అనవచ్చును.
4(170) "పఱచు శరదభ్రములమేని పాండు మమరె" "వఱలె శరదభ్రములమేని పాండి మంబు" - మూలములో 'పఱచు' అప్రయోజకము.

అత్వసంధి సామాన్యమునకు

"బొబ్బిడి యార్చెన్" భార. ఆది. 6(212); "చిగురుఁ గొమ్మైన" - మను. (150); "తామరతంపరై" - మను 3(29); "చిలువానె" మను 3(84); "కానుకిచ్చి" మను 4(15); "గొడవగు" మను 4(63); "పాలాన" [పాల + అనన్] మను 4(99); "గోరంటా" మను 6(8); "ఏచూ లెవ్వండు గొన్న నిత్తు." ఉ.హ. నా. సో. 3(32),

క్త్వార్థేకార సంధులు.

2(22) అందిచ్చు; 6(25) అందిన్;
'అందిచ్చు అను శబ్దసముదాయము శబ్దపల్లవము, 'అందు + ఇచ్చు' అని యేని, 'అంది + ఇచ్చు' అని యేని - ఎట్లు భేదించినను నిర్దోషము. ఇందులకు తార్కాణము - ఇచ్చుధాతువుతోనే అందుధాతువు ఈతీరున భాషాప్రపంచమున పరిశ్రుతములుగా ప్రయుక్తమై యుండుటయు, వేఱు క్త్వార్థేకారసంధులు ఎటనుం బ్రయోగింపని తిక్కనాదులు దీనిని విశృంఖలముగాఁ బ్రయోగించుటయు, ఇట్లే క్త్వార్థేకారసంధిగా 'అందేఁగెన్', 'అందక్కడ', 'అందుండెన్'

ఇట్టివి ఎందును లేమియు, ఇట్టులే 'పొరలాడెదు' మను. 3(64), లోనగునవియు.

అందిచ్చుటకు ప్రయోగములు (17)-

"నమ్మము కైదువు మో పగు! జమ్మి వెసం బ్రాకి విడిచి చావను నా కం
దిమ్మనుడుఁ జేయునది లే! కమ్ముగ్ధుం డమ్మహీజ మలనత నెక్కెన్." భార. విరా.

'అందీక' - కాశీ. 5(161); 'మడిచి యందిచ్చినపుడు' - శృం. నై. 8(84), "వెన్నెల నిగ్గులు వెదచల్లెడిమడుంగు! లందిచ్చె నొక్కపూర్ణేందువదన" పారి. 2(12). ఈకూంటి కవులను క్త్వార్థకారసంధి చేయనివారే.- ఇఁక నెందఱో కవులు ప్రామాణికులు దీనిం బ్రయోగించియున్నారు:—"అందియ్య శివుఁడు తగ నానందించుచు నారగించి" కాశీ. 3:90:;"కాల్చిన కోలామిషఖండము ల్దనకు భక్షింపంగ నందిచ్చినన్"—105; "పశ్చిమాంగన చేతి కందిచ్చు నిద్దంపు టద్ద మనఁగ" భోజ. 2 (103); "ఇంపారఁ బ్రియులకు కందిచ్చునవియు" 107; "నోటి కందియ్య" కువలయాశ్వ. 3(77). "లాజలందిచ్చు నట్టి సోయగము" 4(81); "బుడుత లందిచ్చు తెలనాకుమడుపు" 5(5); "మడుపు నందిచ్చుదారి" 25; "వెలఁది కందిచ్చుచు న రామవిభుఁడు వేడ్క" దశావ. 7(243 - 6 పం); "తెలియాకుంజుట్ట లందిచ్చువో"(15) "కీలుజడ కేలి కందియ్య బాల నగియె" 8(318 - 5 క్రిందినుండి); "అందిచ్చువారు" - కృ. రా. వి. 3(64); అందియ్య బసవ. 3(175) .ఇట్టివి వాఙ్మయములో ఇనుకపాతరగానున్నవి, చదువువారికి ఉకరుచూపనక్కఱలేదు.

4(192) "తారాడు నత్తెల్లజల్లులు"-'తారాడు' అందిచ్చువలె నే శబ్దపల్లవము. 'తారి + ఆడు' అని విభాగము. ఇదియే ప్రమాణము - శ.ర., ఇట్టివియు వాఙ్మయములో నవారిగాఁ గలవు. 'తేలాడు' - భార. విరా. 5(60) "తేలి + ఆడు" - శ. ర. "మిట్టాడు" - (మిట్టి + ఆడు) = సంచరించు: "అంగళ్లయందు మి + ట్టాడ మానిసి లేక" - కాశీ. 5. శ. ర. "మిట్టాడంగ నరుండు లేని యడవిన్" మను. 4(58) "ఏల దురంతవేదనమెయిం బొరలాడెదు" మను. 3(64). "పొరలాడు"...(పొరలి + ఆడు) పొరలు. "బిడ్డలు వచ్చి వసుంధరాస్థలిన్। బడి పొరలాడుచున్ బడెడుపాటులు సూడవు." శేష. ౧ ఆ. శ. ర. "ఎన్న గేంద్రపుఁ జఱులెక్కినన్నంది పెన్నంది కోరాడు తనగుబ్బకొమ్మ లొడ్డి" మను 4(37).

"కోరాడు...(కోరి + ఆడు)..."తేంట్లు పఱవఁ గోరాడెఁ గరులు" -"ఆము."శ.ర.

"వెరఁజాడు...(వెరఁజి + ఆడు) జొరుకొను..."వెరఁజి వెరఁజి వెన్న వెరఁజాడుచున్నాఁడు! నీనుతుండు మమ్ము నిలువనీక" వి. పు. 7.-శ. ర.

ఇట్టివి వాఙ్మయములో పెక్కులు కలవు. కావున ఈ ప్రపంచమందు శ్రీసోమయాజులవారు"అందిచ్చిన" చాపము - కుంభజానునికి పిశాచి అందిచ్చిన కఱకుట్లను, దయాళులు"చించిచ్చిన" చీరలను కాపాడుచున్నది. తప్పు సేయనివారగు పెద్దనగారు ఆచాపమునే కేలంగొని "మిట్టాడి" "పొరలాడి" "కోరాడి" - ఇట్టి యాఘూయిత్త్యము లెన్నియో కావించినవారై "వెన్నుని వెరఁజాడిన" వెన్నలను అంగీకరించి,అహల్యాజారుని కోడాటను ఇంక నిట్టియాటలను ఎన్నింటినో కాపాడినారు.

వినతయొక్క "సవతాలు" - "విడిదిండ్లను," "కోమటిండ్లను," "తాడువంటతివను" - ఇట్టి సమస్తమును గాపాడుచున్నది.

ఇక్కడి యీనిర్ణయము ప్రకృతకావ్యకర్తృనిరూపణార్థమే గాని ఇత్సంధిసిద్ధాంతము గాదు. అందులకై వేఱుచర్చ వలయును.

పరిశీలనార్థము పనికివచ్చును గాక యని ఈచర్చలో బుద్ధిస్థము లైన మఱికొన్ని యిత్సంధులను ప్రదర్శించుచున్నాఁడ. అందుం గొన్ని యీయుదాహృతపూర్వములకే ఆశ్రయములుగా నున్న నుండును.—

"చంపి తిత్తొలిచి గాలి గొన వైచిన కుక్కడిమంబు" భార. శాం. 3(285) విశ్వామిత్ర చండాలసంవాదము. "తోలొలిచి" అని పా. అని అధోజ్ఞాపిక. "దిననాథనందనుఁ దిత్తొల్చి తోలుపు చ్చడము చేసి" - కాశీ. 6(184). "తిమిరగజాసురు వధించి తిత్తొలిచిన" - శ. క. ర. 4(132). "ప్రయ్యెడి" కాశీ. 5(163); "పత్తిరిడి" కాశీ. 3(105); "తివిరి యంగంబులఁ గిమ్మిరెత్తకనున్న" 177. "కాఁగిలియ్యదు" నరస. 2(25). "వసుధామరసూతికిఁ గాఁగిలిచ్చి" నిరంకు. 4(42). "చతుర్థఁ హాకజాతిఁ బెండ్లాడి" వరాహ. 9(128). "పెండ్లయిననాఁటినుండి" వరాహ. 3(30) "కేవలందుకఁ బెండ్లాడి × రిక్కరాయఁ డేఁగుదేఁగలఁడని" నీలా. 3(4). "ధర్మతత్పరులకు గల్పు బ్రాఁతె" భార. శల్య. ౧. "ఇమ్మెయి ముక్తి బ్రాఁతె బ్రాహ్మణులకును రాజులకును." భార. అశ్వ ౧. "కేళివనినుం డేతెంచె" పాండు 4(257). "మాడలు వేయే సిచ్చును" కాశీ. 3(146). "పురిలోనుం డిటువత్తురే" - కృ. రా. వి. 2(85).

అనతిచ్చు - ఈప్రకృతి భూయిష్ఠము గా నానారూపములం గబ్బములం బ్రయుక్తము.- ఒకకొన్ని యుదాహరణములు.—[55 ఉదా.] నృసింహ. 1(60), 3(60), 5(192). "అనతీక్షపఁగ" - శృం. శాకుం. 3 తుదను. "అనతిచ్చినఁ" భోజ 6(200), (201); కృ. రా. వి. 2(62). "అనతియ్య" చంద్రికా. 3(104), 5(72); 5(125). "అనతిమ్ము" వరాహ. 1(134), 151; 2(138), 88; 7(114); 8(2), 59, 111; 9(4), 153; 10(10), 72, 128; 11(5), 135. కాశీ పు. 1(191); 2(152), 157; 3(132), 273; 4(127), 137, 185; 5(53); 6(161). "అనతీవలయును" మను 1(80). "అనతిచ్చె" కాశీ. 2(7). "అనతిత్తురే" కాశీ. 2(84). "అనతిచ్చితి" భోజ. 1(183). "అనతిమ్ము" పరమయోగి. 4(4) దశావతార 85(23) 134(4), 216(7) "అని ధాతపడంతియొ యానతిచ్చె" కళా. 4 శ. ర. బసవపురాణము - 3(177), 246; 4(91), 143, 171; 5(126), 173, 208; 6(98), 99, 262.

"వానికాఁగిలని యెక్కడ" మను. 3(5); "ఒక్కరాతి రిచట నున్న" - కేయూర. 3(41) "పనేమి" కువలయాశ్వ. 5(20) "అగమా నిసాత్మవిస్తారము" పాండు. 1(115). "ఇన్నని" పాండు. 4(147). "మన్నింపంగఁ బాడింతటఁ" నరస. 3(135). "మనవేటికి నూతనమా" నరస. 4(84). "ఈచెలఁ దీపాయు నిధను" కాశీ. 4(137). "ఊఁగాడు" శ. ర., "పాలసాడు" శ. ర. "పోఁగాడు" - "మెదలాడె గండుదుమ్మెదలబారు" కృ. రా. వి. 4(42) "భువనైకమోహంబు పాడలాడె" చంద్రికా. 6(64). "సవతాలికి" - భార. అను. 1(204) సవతి × అలు శ. ర. "సవతాలికొడుకు" కాశీ. 4(266) "విడిదిండ్లఁ" - కాశీ. 4(68). "కోమటిండ్లఁ"-పాండు. 4(149). "కులిశాయుధునిఁ బట్టి కోడాట లాడించి" విక్ర. 5(11). "అనయమ్ము దాల్చు వాననఁ జెనకి." నరస. "అత్తవారింటికి" - పరమ,

2(165). శృం. నై. 7(13). 'కంచంత కాపురము' పాండు. 3(81); 'మాపటిసందునఁ'- కాశీ. 4(100) 'తాటాకుల చప్పళ్లకు' - వరాహ. 3(55). 'అత్తవారింటి కరిగెదు నాలతాం గి.' శృం. శా. 4(13). 'పెండ్లింటికడకు' - కృ. రా. వి. 4(116). 'గ్రుడ్డవ్వ' - హరవి, 2(37); 'ముసలమ్మ' - 2(89). 6(85) 'చించిమ్ము' - దీనిని కూడ శబ్దపల్లవముగాఁ గొనఁదగును; ప్రయోగబాహుళ్యభావాభావములు కొంత శోధనీయములు. ఇట్లే దశావతార చరిత్రలో 'పంచిమ్ము, 82 పుట 16 పంక్తి. 'అమృతము సరిగా నీవి X యొసఁ బంచిమ్ము'.

'రాతిరెల్లి' భార. ఆది. 6(160); విరాట. 1(78). 'ప్రాయ్యెడు' విరా. 1(78) 'పదాఱు' కళా. 1(124) 'వెట్టివేలయితి' - శృం. నై. 7(72). 'పెండిలయ్యె' మార్కండేయ 4(88), 4(61). 'బ్రాఁతే' - మార్కం. 5(242). 'పదేసి' మార్కం. 4(8). 'తొమ్మిదేసి'. మార్కం. 4(140, 190). 'రాతిరచట'.- మంచన. కేయూర. 3(41) 'పూరిల్లు' మంచన. 1(9)

తత్సమేకారసంధి.

తెనుఁగున 6 (10) 'వినసెవ్వాని శక్తీంద్రి X యవితతికిని', - అని సవర్ణదీర్ఘసంధియేని, 'శక్తీంద్రియ' అని పరరూపసంధియేని రెండును ఘోరములే. 'అయిన నెవ్వానిశక్తి యింద్రియ వితతికి' అనుట సరి. 6 (54) పుట్టునీఁగెద - ఈఁగు X నీఁగు.—

ఉపోద్ఘాతములో దుష్టసంధుల కుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములలో నొక్కటి యిట చర్చించెద; కడమ యిప్పటికే చర్చితపూర్వములు.

'పుట్టునీఁగెద' - ఇందులకు 'పుట్టుఁ X ఈఁగెదఁ' అని పదచ్ఛేద మనియు, 'పుట్టు నీఁగెదఁ' అని యుండవలయుననియు ప్రతిపాదించినారు. 'పుట్టునీఁగెదఁ' అనుప్రయోగము దుష్టముగాదు. పీఠికలోని ఉపోద్ఘాతమందును వ్యాఖ్యానమందును మూలగ్రంథమందును 'నీఁగెద'లో అరసున్న లేదు; అది యుండవలయును. ఇట పదచ్ఛేదము 'పుట్టుఁ + నీఁగెదఁ' అని. 'నీఁగెదఁ' అని యిట పదము. 'నీఁగు' అనునది తొలిరూపము, దానికి 'ఈఁగు' అనునది రూ. కలదు.

" నీఁగు - దే. స. క్రి. నివర్తించు. 'శ. ఇక్కథ భక్తితో వినిన + నెప్పుడుఁ గీర్తన చేసిన నాజనుల్ నిక్కము సర్వదోషముల నీఁగి భజింతురు సర్వభద్రముల్.' భార. అర. 5ఆ. శ. ర. బ్రౌనుదొరగారి టీకలోను 'నీఁగెదఁ' అని నకారాదిగానే ఛేదము.

" నీఁగుట: V. a. to get rid of. 'వొక్కతపస్వి వొక్కవ్రతిరాఁ డే చూడఁడే తత్కృపఁ బుట్టు నీఁ(ఁ) గెదఁ. 'అనఁగా యీరాక్షస జన్మమును పోఁగొట్టు కొనెదను' - బ్రౌన్యము.

రాయకర్తకతా వాదాభినివేశముచే ఉపోద్ఘాతములో 3 (39) 'రెణ్ణాళ్లు' 4 (13) 'కళ్లాన' అను రూపములు 'మతికొన్ని చిత్రప్రయోగములు'గా ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఈప్రయోగములలో దోష మేమియు లేదు. 'మతికొన్ని' యను పదములచే నివి దుష్టములుగా నెన్నఁ బడినట్లు కనఁబడుచున్నది. ఇందు చిత్ర మయినను ఏమియు లేదు.—ఎట్లన—'రెణ్ణాళ్లు' అను పదమున ఉపోద్ఘాతములో ణద్వయము ముద్రితము, మూలమున నద్వయమే కలదు. నద్వయమే శిష్టసమ్మతము. ప్రౌ. వ్యా. సంధి 15 - చూ.

5

"కొన్నియెడల నవర్ణంబు పరంబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబు నకారం బగు ను. రెన్నాళ్లు, 'క. పదిదినము లైదుప్రొద్దులు। పదపడి రెన్నాళ్లు నొక్కపవలుఁ రేయుఁ;" భార. ఆది. 1 (69). మూన్నాళ్లు - ఎ. గీ. 'చెఱఁగుమాసినమూన్నాళ్లు సిగ్గుతోడఁ। బలివిలోకన మార్గంబు పరిహరించి'— కాశీ. 2 (72). వేన్నాళ్లు, 'తే. ఏళ్లనెళ్ల నొండె వేన్నెళ్ల నొండెఁ గడువ తాతఁ దోషునఁ గలుగు శుద్ధి.' మార్కం. 3. ఇంచుకంత హెచ్చుకుందులుగా నీతీరుం బొరసిన ప్రయోగములు వాఙ్మయమందు సమృద్ధిగాఁ గలవు.

'నెల రెన్నెల్లకుఁ జీరచిక్క' కాశీ. 2 (79) [ఇట 'రెణ్ణెల్లకు' అని ణత్వముద్రణము అసాధువు.] 'నరవరోత్తమ నేఁటిమూనాళ్ల నుండి' మను 4 (73). [ఇందు 'మూనాళ్ళ నుండి' అనుముద్రణము ప్రామాదికము.]

'తాను మూన్నాళ్లు మూఁడేండ్లుగాను గడపి' - దశావ. 6(192 - 2); 'మూన్నెలవుల యెడ' - పాండు 2(104). 'ఏన్నాళ్లనుండియు' 4(153). ఇట్టి యీసుశబ్దమును ప్రయోగించి నందున జఘన్యత యేమియు లేదు.

'కళ్లాన' - ఇట్టిరూపము శిష్టసమ్మతము, కడుఁబ్రసిద్ధము. ఇట్టి ప్రయోగము ఆముక్తములో ఇదియొక్కటియు గాదు, ఇంకనుం గనవచ్చును:—తాఁసానకు 3(32), మోహనాలతో 1(88), శ్రీఖండారానఁ 2(95) సోణాలు 5(60), కస్రానన 6(39), ఏతాల 6(13), డెందాన 5(48), 6(261), రెంటాన 6(19), కందాన 7(62); ఈరూపములు సూత్రసిద్ధములు. సూత్రము పైటీకలోనే ఉదాహృతము 'వికృతౌ క్వచిచ్ఛలోపో మోర్ద్ధిర్ఘ శ్చాత ఆగమస్య ఫ వేత్' అని; ఇందులకు టీకలోనే భారతప్రయోగ ముదాహృతము. -'మానుగ ధృతరాష్ట్రుఁడు ప్రాణానం గలుగంగ' అని.

దీని ప్రయోగబాహుళ్యము నించుకంత నిరూపించెద.— 'అడవిమెకాలతోఁ గదుపులై' - మను. 5(52). 'పంతాలు' - రామాభ్యు. 7(123). 'మంచుఁ గుంచానఁ గొలువ' పాల్కురికిసోమన్న ప్ర. ర. 14. 'పీఁడు ప్రాణాన నరిగిన వెడకి వెదకి। మనల నెప మార్పుఁ గాకేల మనఁగనిచ్చు.' కాశీ. 7(252). 'పూచినకొరవిపూఁ బొదరింటి చందానఁ। గ తెర యొకచోటఁ గదలకుండె' కాశీ. 1(138) 'కుండలీశక్తి నాఁగఁ జఠోర నేత్ర। పాముచందాన నుండెడు ప్రథమథమని.' కాశీ. 2(125) 'జంకించి పగప్రృథక్జనకోటిచందానఁ। గఱకుఁ జీకటి వెన్ను చఱచునాఁడు' కాశీ. 3 (234). 'నారువోసినచందానవాటి యుంద్రు' కాశీ. 5(182). 'కన్య గండానఁ బుట్టిన కారణమున.' కాశీ. 5(329).

సంబారాలు, వడియాలు, 2(121); ముత్యాల 4(78), లాతాల 5(10), చుట్టాలు 5(19), రత్నాల 6(44), వజ్రాల 6(45), ఉండ్రాలు, బొండాలు, ఖండాలు 6(55), వేసాల 7(188)- ఈపదునొకండును హరవిలాసములోనివి.

'చుట్టాల సురభికి సుంతరీమణికి' - హరి. ద్వి. 'చిలుకగుత్తాల' కువలయాశ్వ. 3(94) 'వెయితులాలలోహము' నా. పంచ 1(537). 'ఇనుపకచ్చడా లిగట్టుకొను మునిముచ్చులెల్ల। తామరసనేత్రలిండ్ల బందాలు గారె.' మను. చక్కిలాలు 3(168), చరణాల్ 3(236), స్నానాలకాంతు 3(380), నిష్పన్నాల్ 4(149), బోనాలు 4(158), నిజాలభక్తుఁడు 4(165)-ఈయాఱును బసవపురాణములోనివి. 'ననగురివెందకన్నానఁదూరి'-మల్లయవిప్ర. 2(56)

'వడిగొని యడిదాన వైచి కందానఁ దుడుచురాతులు' గౌరనహరి. ద్వి. 'ఊడిగాలు' కువలయాశ్వ. 1(93) 'పంతాలాడు' కళా. 1(42). 'పూస గ్రుచ్చిన చందానఁ బొసఁగఁ జెప్పె' కాశీ. 6(232). 'పెరిగిన తెవు లడఁగఁజూడు పెద్దతనానన్' రామాభ్యు. 7(75), 'ఈ శాలానఁ బెన్నోబ్లాన లేక పోన నీవు పోఁచితౌ' మను. 4(88); 'భార్గవుఁడైన యింకొన బిసింతు రంకయునకు' మను. 1(50). ఇవి రెండును పెద్దనగారివే. ఇంకనుం జిత్రమా? 'విఘ్నంబుఁ గానించు పాపానఁ బోవదాన' భోజ. 4(250) 'నాయాన నడుచునుకృతిపి నాయాన యతిక్రమించి' రామాభ్యు. 5(27). 'అహీనన నోదానఁ బడు నన్యగజముల కరణిని' రామాభ్యు. 7(44). 'యుత్తియాం పుహాజారాన' కువల; 3(20) 'చల్లఁదనాన' చంద్రికా. 2-69 170; 'చక్కఁదనాన' చంద్రికా. 100, 'కారుకాలానఁ గలిగిన గౌరవంబు' పాండు. 4(42). 'ఊడిగానకు' పరమయోగి. 3(157). 'జగానఁ గానను సమాను జనున్' తారా. 1(58). 'దీని కెనయైనదాన జగానఁ గాను', 'డెందానం జెయివెట్టుకొని యతఁడు నిద్రించున్,' 'వాన లేనికతాన వాడి వత్తులనఁ దగు సకలసస్యంబులు సమసిపోయె.'-వరా. 7(52).

ఈ క్రింది రెండు అలికంబున మక్కిని డాఁచినట్టి సర్వజ్ఞుని ప్రయోగములు.—

'సికతాసేతువు నిమ్నగా రయము చేఁ జిందైనచందాన' శు. హ. 4(124).

'చందన ధరణీరుహంబు చందాన వనిన్' శు. హ, 5(265).

'నీనామమేమి! యేకతాన వచ్చితిరా కిరాత' వరాహ. 2(43). 'పా! పానకు నోడి కట్టుకొనెం! గా నేఁడు విధాత.' వరాహ. 66. 'కొలానన్' వరాహ. 80. 'తగిలివచ్చిన చందాన' వరాహ. 3(50). 'అతని శాలానఁ గ్రుచ్చె భాగ్యాక్షరములం' వరాహ. 57. 'విచ్చిన మొట్టదమ్మి కమటానన్' వరాహ. 91. 'నాతి పుష్పములకుఁ గావ! నాన నాస పెట్టుకొనకు' వరాహ. 91. 'చిలుపచిలుపనీరువిధాన నెన్నెలలు మొనసి' వరాహ. 4(147) 'ఎట్లో యొక్కచందాన వీడ్కొనియెన్' వరాహ. 7(94). 'ఒండొంటిఁ బాసిపోకుండ దానికిఁ గట్టు వైచినచందాన వళులసొంపు' వరాహ 128. 'జగతి నెందును లేని చక్కఁదనాన సొం! పగు చిన్న ముద్దునెమ్మొగముతోడ' వరాహ 161. 'చందాన'-శృం. శా. 3,4(130) 'ముచ్చఁదనాల పుట్టినయిండ్లు' - ప్రభావ. 1(108). 'ఏనుఁగుఁగంబానకుఁ దగిచినట్లు' - ప్రభావ. 5(29). 'కడలితరంగల బెడఁగాడుచందాన' కృ. రా. వి. 3(28). 'అట్లనే రేపు జగడాన కరుగుదెంచి' 3(108) 'కయ్యానకుఁ గాలుద్రువ్వుచు' కూచి. రుక్మి. 'తలవంక నెన్నెలవంక గల్గుదొరచందానన్' దశావ. బల. 238(8). 'పోనీపో మనవాఁడుగా యనుచు మా X పుణ్యానకున్ వచ్చినన్' దశావ. కృష్ణ. 313(8). 'కాలానకు' హరవి. 4(25), 'అంతఃపురానకు' 4(55), 'జంత్రాన' 1(22). 'కుంతాన' కువ. 2(186), 'హజారాన' 3(20), 'చందాన' నారా. పంచ. 1(357)

ఇట్టి శాస్త్రోపదిష్ట - ప్రయోగప్రసిద్ధ - పెద్దనార్యప్రయుక్త రూపమును - 'చిత్రము, పెద్దనోచితము గాదు, రాయప్రయుక్త దుష్టరూపము' - అను ప్రత్యక్షవిరుద్ధవాదమునకు ఏమి చేయఁగలము.

అచ్ఛలో సంబుద్ధి డుజ్జునకు లోపము.

'కృష్ణరాయ' - 1(31, 34, 35, 40, 41.) ఈలోపము బహుప్రబంధసిద్ధము. మను

వులో:—'సుధీశేఖద్రుమ కృష్ణరాయ లీలామదనా.' 2(1); 'శ్రీకృష్ణరాయ, గుణరత్న కల్ప' 4(1). వసువులో - 'శ్రీ తిరుమలరాయ' 2(1); 'తిరుమల మహారాయా' 3(1), 'తిరుమల రాయ' - 4(1). నరసరాజీయములో - 'ఔబళనరసా, ఓబధారుణీశ్వరనరసా ఓబపార్థివ నరసా, ఇత్యాదులు పెక్కులు కలవు. శృం. నైషధములో - 'శేళాదిరాయ' 1(112); 'మామిడిసింగా'- 3(1) - అని పల్మాఱు కలదు; జక్కన విక్రమార్కచరిత్రలో - 'జన్నయసిద్ధా' అని పలుమాఱు కలదు.

ఇట్లు అనేకమహాకవిసమ్మత మగుటంబట్టి యీ దుర్లోపమును సాధువుగాఁ గొనందగును.

వల్లపంచమి.

4(120) 'ఆడి వహించెఁ జాలు మబ్బుల నల నుంచు నీలఘనపుంజమువల్ల బలాకమాలికల్' - ఇది పెద్దనగారి 'చలిమలవల్ల' వంటి దందురు. కానిందు 'కొలనిలో' అనుటకు 'కొల్నిలో' అని ప్రయోగము కలదు. అట్లే 'వలన' అనుదానికి రూపాంతరముగా 'వల్న' అని వాఙ్మయమందు అరుదుగా ప్రయుక్తమై యుండును. దానిని ఆధునిక 'వల్ల' వ్యవహారబాహుళ్యముంబట్టి యాధునికులు 'వల్లగా' వ్రాయుట, తెలుచుట, ముద్రించుటయు సంభవింపనోపు. ఒండె- 'పట్లన్' అని ఆయాయితావుల కవులు కావించిన క్వాచిత్కప్రయోగములు అక్షరరూపసామ్యముచేత, 'అవిఘ్నమస్తు' 'లసిప్రసన్న' అయినట్లుగా, అర్థానుగుణ్యముచేతను బహుళవ్యవహారగోచరమయిన 'వల్ల'గా మాఱియుండనోపు.

బ. వ. ల్లు వర్ణకమున ఉల్లోపము.

సంధిలో బ. వ. లువర్ణకోల్లోపము కృతమని యుక్తి. 1(71) నీరుకోళ్లుక్రేంకోళ్ 4(133); అంబళ్లోమ్రుచున్; 5(124) నుళ్లప్తి; 6(61) ఎన్నిపూల్గాన్ము.-ఇది మహాకవిజుష్టము.

కానికి కాదేశము ప్రయుక్తమని యుక్తి.

ఇది పెక్కంట లేఖకాదుల ప్రభావముగానే యుండును. 6(22) ఒద్దుకయుండు - 'ఒద్దుచునుండు', లేక, 'ఒడ్డియయుండు' అనుట యొప్పును.

6(18) బొమికల లెత్తుక పాతిపోవుకునుల - 'బొమికలఁగొని' అనునది. 7(21) అంగుళులఁ బట్టుక - 'బట్టుచు' అనునది. 6 పెట్టుక - 'పెట్టుచు' అనుఁడు. 16 పెట్టుకుండు - 'పెట్టుచుండు' అనుము. 7 తలయంటుకాడు - 'అంగడిలోఁ దలంటాడుతెడవు' అనియుంట యొప్పు. 20 మోచుకేగుచో - 'మోచుకొంచుఁ బోన్' అనుట మెఱుఁగు.

కొనన్ అనుటకు కోన్ అనుట సమ్మతమే.

3(23) పూన్పుకోన్, 4(248), 4(87) ముంచికోన్; 6(40) త్రాడ్గొటికోన్; ఇందులకు- 'కన్గోఁజాలక' వసు.; 'కాముం జీరికిఁగోక' హరవిలాస. 5(32); కొల్లలు గోనట్టాడెడు' క. క. ర. 3(215).

ఔపవిభక్తికకార్యము రామి.

2(9) పోరునన్; 2(31) తేరునన్; 1(80) నీరుబుగ్గ.-ఇందులకు - 'విల్లునేర్పు' భార. ఆది. 5(222), 'విలువిద్య' (225, 236, 239, 241, 244, 245), 'మన్నన'......(232). 'విల్లువేఁట' మను. 4(37). 'గోరున' రామాభ్యు. 5(179); 'ప్రోలున' రామాభ్యు. 1(137); 'పోరునన్' పారిజా. 3(74).

సమాసమున ఉత్తుపై టుక్కు నుక్కులు రావు.

2(8) మండాకు; 2(17) కురుంజువిదలు; 4(80) పిడుగుక్కు; 4(230) బండారిలు; 4(288) వెలుఁగాళ్ళఁ; 5(46) లావెద. - ఇందులకు - 'నునుఁజివురాకు' మను. 3(82); 'రాజుమోమెదుట'—,,—5(81); 'తెల్లనిగట్టుఱుత'—,,—4(16).

సమాసమున లట్టునకు లోపము వచ్చుట.

1(14) నవదండ; (53) ఏనికలోయి; (56) చెంగల్వడిగ్గియ, చన్దోయి, (71) వాలుగమెత్తము, కొడగుంపుల వంపులు; (74) పసిండి చుప్పగమి; (75) చెంగలువదండలఁ దోలుదురు; (76) దొప్పగమి; (62) కూఱపనుపు. 2(5) సంపెంగదండవోలె; (9) మల్లుపోరునఁ; (97) పొరివిళంగాయగముల; 4(148) వెండిసలాకపిండు; (156) అల్లుగంటల; 5(25) ఊరుపుపిండు; వలవులు; (91) పలువన్నెప్రముగ్గు; 4(89) పలువన్నెకట్ల జెట్టిది —

ఇవన్నియు 'అంచపిండు' భాగ. 'కుక్కతండము', 'పచ్చతాచట్టుగమి', 'ఊడుము గతిమిడి కొక్కెరసరియు వెల్లయేనుఁగ గన్ల్యతఱచు' మను. లోనగువాని వంటివి.

6(21) 'రేవగటివేళ' - అప్రాణివాచక శబ్దఘటిత ద్వంద్వము ఏకవచనాంతంబు నను. చూ. ప్రౌఢవ్యా. సమాస. 30.

4(190) 'యజ్ఞోపవీత పద్మాక్షమాలికతోడ.'—...మాలలతోడ' అన్న అర్థాల మని భయమేని, 'యజ్ఞోపవీతముతోడి పద్మాక్షమాలిక' అని విగ్రహించుకొనవచ్చును.

సమాసమున అన్వాదులకు ఉల్లోపము.

1(65) అన్నవి; (84) అన్నాటిదిగఁ; 2(6) చన్నంజ్ఞ; (52) అన్నతిగ, 3(8) అన్నీలు వాదిగ, అన్ప్రశస్త్యోక్తి; 4(70) వాసనలన్నాళి; 4(7) అన్నాళ్ళ, (80) అన్నొకలిమి; 4(146) అన్నుతకంబు; 4(200) అన్నఘ; 4(261) మన్నివాలు; 5(133) ఆగమన్నులమున; 7(14) చన్దోయి.- ఇందులకు 'బ్రహ్మాండము నవ్వడిగ' మను. 3(59). చూ. ప్రౌ. వ్యా. సంధి. 12. 'జడిగొన్నొక్కుదుక్కులు' ప్రౌ. వ్యా.

సమాసమున ముగాగమలోపము.

2(10) గండపట్టెలు; 5(108) సరపువ్వులందు. ఇందులకు - '(దంతంపు) సరకట్టులు' మను. 1(15) 'గండవోడి' మను. 3(75); 'ఎద్దాకొ గండపట్టెగతి నుండ న్నాదుకేల్' కళాపూ. 'బోనకావడి' క. క. ద. 5(339), 'బోనపుట్టిక' క. క. ద. 5(340); 'అమరుల బోనపుట్టిక' పారిజా. 2(40).

సమాసమున పుంప్వాదేశమునకు స్వరము పరమైన నుగాగమము రాదు.

4(161) కంజహితాస్తోదయ! పెంజసంజ. 6(82), సమీపపూరణ 6(121), పక్షిప్రధాన పాపవాహ్యంబు. ఇందులకు—'తములపాకు' జగత్ప్రసిద్ధము, 'తామరసాకు' శృం. నైష. 'పట్టపేనుంగు' పారిజా. 3(88), పరమయో. 4(35)

సమాసమున తద్ధర్మార్థక విశేషణోత్తరమునకు హల్లున నుగాగమము.

1(82) 'ఊరుంగాయలు' - ఇవి 'ఊరుఁబిండి' సాం. గం. 4(184) వంటివి. ఇట్టిదే 4(95) '(పసిండి తగటుం) దగడుం బువుదేకుమొత్తముల్' - అనునదియు పెద్దనగారు

మనువులో 'పొల్పగుం జవిక' 5(76) అని ప్రయోగించినారు. వాడుకలో 'ఊరఁగాయ' యనియే. ['ఊరుగా' - అపవము].

4(115) పుట్టంగోడుగెట్లు? అందురా? అది అలుక్సమాసము - 'ఊరఁబిచ్చుక' వంటిది.

క్రియాజన్యవిశేషణములతో తత్త్రికూయాకర్తృ షష్ఠీసమాసముం బొందుట.

5(40) మీపాడిన హరిచందంబులు, 5(27) కంతునియిడిన పత్త్రికకు 6(32), మాపఠింపని శాస్త్రములు.—ఇవి అద్భుతపాండిత్య స్ఫోరకములుగాని దుష్టములు గావు.—'అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పంబూనిన' మను. 1(48). 'తనచేసిన దానం బడక పోవ శివునకు వశమే.'

మహాత్ములకు విశేషణములైన యమహార్థవాచకములకును అట్టి నపుంసకలింగములకును, అట్టి మహదర్థవాచక శబ్దాంత సమాసములకును, ఉభయథా విభక్తికల్పనము. 13 ప్రయో.— 1(37) నృపశేఖర, (38) నృపకుంజర, (78) భారత భూమినుత వతంసంబు, (98) భక్తహృత్పద్మమత్తృణదాత్ర; 2(33) నిగమభూధరముల్, (39) విద్వద్వతంసంబు, (40) ఇందుకులావతంసంబు, (41) మధురాస్పదుండు, 6(50) భాగవతంసంబు, (59) తత్త్వసంశయలవిత్ర, (100) సమస్తలోక సముదయాధారుఁ, (122) నాసీరుఁడగుచు, (31) సకల దురితావతంసయగు హింస.

ఉభయథా అన్వయములకు 25 ప్రమాణములు.

'పార్థివవంశ శేఖరుఁడు' భార. ఆది. 3 ఆ., శ్రీవాణీ లీలాస్పద—,,—4; పాండవ సింహంబు—,,—6; శాపమోక్షకారణుండు—,,—8; 'అకుమారసింహంబు' ఉ. హ. 5(258); భావుకకారణా—,,—6(273); 'వ. సృష్టిస్థితి లయకారణుండు'—మార్కం. 1(9); 'ధరణీకాంతావతంసంబు' కేయూర. 3(301); 'శత్రురాణ్మనజాలా' - పాండు. 4(810); 'ప్రేమాస్పదులు'—,,—5(166); 'అంబురుహ గర్భకులాభరణంబు' మను. 1(51); 'గృహస్థరత్నంబ'—,,—(72) 'వచోగాంభీర్యలీలాస్పదా' —,,— 81; 'మరున్నారీ శిరోరత్నముఁ'—,,—2(25); 'సుధీశేంద్రుమ'—,,—2(1); 'కింపురుష వృషభుండు'—,,— 'జగతీనాథవతంసము'—,,—5(93); 'గుణరత్నాకరుఁడు'—,,—6(57); 'హరిణోత్తంసంబు'—,,—6(75); 'సారంగాంగనారత్నంబు'—,,—6(86); 'సుగుణరత్నానీక రత్నాకరుఁ'—,,—6(86); 'భువి దివి నీవలనఁ బొడమెఁ బురుషవతంసా.'—,,—'మానికులావతంస'—మల్ల. విప్ర. 3(18). 6(31) 'దురితావతంస' అన్నచో మహతీభావము కూడ స్పష్టీకృతము. ఐనను త్రిధా యనియుఁ జెప్పనక్కఱలేదు. బ. స. గాఁ గొనవచ్చును.

అసమస్తమునకు - 'నాసీక మై వచ్చు నళినబాంధవు టెక్కెయంబుపై దిపించునద్దమవఁగ' మను. 'అనినవారికి వర్జనుండనియె; మన్మనసు తాపత్యులని పల్కె తలిముదమున, నేను కాంతేయులము మతియెట్లు పెప్పుమయ్య తపతి కపత్యులమైన తెఱఁగు.' భార. ఆది. 7(66). [ఇందు కవిప్రయుక్తము లెన్నియో, లేఖకాది జనితములెన్నియో?]

ఉపమానపూర్వపద కర్మధారయము.

1(16) 'పాదాబ్జ ఫాలాలంకార కచావళీమకర దీవ్యత్కుండలాంచన్ముఖా.'—పాద = తననాలవభాగమయిన - అబ్జ = చంద్రుఁడుగలది - అనఁగా చంద్రునికన్న నాలుగుమడుంగులు శోభావంతము - అట్టి - ఫాల = లలాటమునకు - అలంకార = భూషణమయిన - కచావళీ = కుంతల

ధరముచేతను - మకర దీప్యత్కుండల= మొసలివాలచేత ప్రకాశించుచున్న - కుండల=తమ్మంటులచేత - అంచత్ =ఒప్పుచున్న - ముఖా=వదనము కలవాఁడా.

2(34) 'వజ్రసారపరిఘ వశీకృతాన్య నరపాలకులు.' - వజ్ర = పవివంటిదైన - దోః = బాహువుకలది (బ. స. పరిఘకు విశేషణము) ఐన - పరిఘ =కట్లగుదియచేత-'పరిఘ కలది బాహువు' అనియన్వయము గాదు - బాహువు గలది పరిఘ యని యన్వయము ప్రౌఢము.

4(165) పుంగవకకుత్స్థుఁడు - పుమాన్ గౌరివ-గౌర్నామ చన్ద్రిః-పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః-'గౌః కృతౌ వృషభే చన్ద్రే' నానా. పుంగవుఁడైన కకుత్స్థుఁడు - అనుట.

సమాసములో ఏకారాంతశబ్దంబునకు హ్రస్వమువచ్చుట.

5(67) 'నిస్తులాస్య శ్రీవయః స్తంభ నిక్షిప్త నింబచ్ఛదభ్రూ వల్లంబు నిక్క.' 3(28)'వచ్చు రిపుఁ జూపునె మదిఁ బుచ్చుచు సిరిఁగొంట మగుడఁ,బొడమిట రుష యుచ్చిచ్చునను వెచ్చమరి వి। ద్యుచ్ఛలచాపజ్యఁ దూపుఁ దొడుగుచుఁ బలికెన్.' 'భ్రూవు' 'జ్యా' అని దీర్ఘముగానే యుండవలసినట్లు శాస్త్ర మున్నను సమాసాంతమున శ్రుతిసుభగతా కారణంబున, హ్రస్వీకరించుటయే మెఱుఁగు అని కవి బుద్ధిపూర్వకముగానే ఇట్లు ప్రయోగించినాఁడో, యని సందేహము. ఒండె - 'నింబచ్ఛదభ్రూవు నిక్కనుంత', 'చాపలత', 'చాపమున' అనునిట్టి రూపములం బ్రయుక్తములై యుండ లేఖకాదులచే ముద్రితప్రకారముగా మార్పువొందినవో - 'విద్యుచ్ఛల' అను విశేషణము చాపమునకుం జెల్లును, చలనము విశిఖప్రేరణార్థమయిన నమనాకర్షణలచేత కలుగును. చలనమునకుం గనుఁడు.—

'న నమయితు మధిజ్య మస్మి శక్తో। ధను రిదమాహితసాయకం మృగేషు,' శాకుం.

విద్యుత్సామ్యము అనుసంధాన ప్రయోగ బోధకము —

"గాణ్డీవ మేతేన ముహు ర్వికృష్టం హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ బభూవ యుద్ధే
తులా మివాణ్ణేన తదాధిరోఢుం। స్వనామ నేయస్థితి శాలినేవ" భార. చ.

'ఇటు చూపఁ డటుచూపెటుఁ;
బటురయమున నేసె నానుభద్రాత్మజులన్' విజయవి.

విద్యుత్సామ్యమునకు.—

శా. 'విద్యుద్దండము నిల్చి పొల్చినగతిన్ విల్లంపమై యుండ, న
స్త్రద్యోతావళిమానసంబున రణోత్సాహంబు రెట్టింప ధృ
ష్టద్యుమ్నుండు గడంగి ద్రోణుఁ గడిమిన్ డాయంగ వీక్షించి కా
కుద్యోగించుట కేల తక్కుదురు మీ రుగ్రావహక్రీడకున్.' భార. ఉద్యో. 2(143).

'మెఱసి యుదయించుగ్రహముల। తెఱచుప్రభలఁ గ్రేణి సేసి దశదిశలం గ్రి
క్కిఱిసివెడలె నావిండ్లన్। మెఱుఁగులు నృపతనయు సృష్టి మిఱుమిట్లుగొనఁగన్'
భార. విరా. 4(114).

జ్యానుచెప్పకయే శరసంధానముం జెప్పుటకు—

'అచమూరువు యూథంబుఁ బ్రోచి పఱచె। వింట న మ్మేర్చి బోయ వెన్వెంటఁ దఱుమ
లోలజిహ్వాకరాళ విశాలముఖత। మోవిఁ గీ తేందు మృగశాబమో యనంగ.' పాం రం.

2(61) తమదు కూర్పరములు, 5(45) మీదుపాటలందు - ఇవి సాధువులెట్లు? - ఈ దుగాగమము యుష్మదస్మదాత్మార్థములకని సూత్రమున విహితము. కావున ఏకత్వ బహుత్వముల రెంటను రాఁదగును. అట్లె - 'మేను మాదగువృత్తాంతంబులు వినిపింపవలయు' మను. 5(16). 'మీదు విమర్శల్' - భోజరాజీయము 1(16, 7). 'మీదు సన్నిధిన్' బసవపురాణము. 3(191) 'తమదు ప్రాణలింగంబు లని'—,, —4(225). 'మొల్లలు మల్లెలు మొదలైన శబ్దముల్ బహుతను దమదు పుష్పములఁదెలుపు' ఆం. భా. 'మీదుబ్రతుకు'—,, —4(226) 178 పు.

సమాసములో వ్యస్తపదములు.

5(60) మామీఁది పనిలేని కసరు. 2(23) సాంకవ మొప్పు పాణిపాటల మగు దంతపుం గరపటంబు 4(45). అలఘుట్టరాని ముక్తామణివరకులము.— ఇట్టివి కవిత్రయేతరప్రయోగసిద్ధములు. చూ. ప్రౌ. వ్యా. సమా. ౧౮.

ఇంకను ఇతరవిధంబులం గలు సామాసిక వ్యత్యాసములకు చూ. ప్రౌ. వ్యా. సమా. పరిచ్ఛేదము. సమాసమున మతపారిభాషిక పదములయందు ఆయాయివ్యవహారమే సాధువు. ఇది అనుకృతము వంటిది - 4(43). వీరభద్రపళ్లెరములు. ఆరాధ్యదేవళ్లు. శంకరదాసమయ్య - 'పలుమఱు దాసమయ్య పదపద్మయుగ ప్రణుతుల్ ఘటించుచున్.' గద 4(135) 'కావలె జియ్య భక్తజనకల్పక శంకరదాసమయ్య సద్దేవ'- -,, - -(136).

వాక్యములందు ఈక్రిందితీరు లర్హ్యములా? 4(229) పరుల కొడి తప్పింతురు; 4(197) మమ్ముం గాన్పింపుఁడు; అతనిం గాన్పించుకొని; 2(13) విల్లులు వుత్తురు తమ్ము; 2(38) కలాపులను గఱులు నిచిరి; 6(52) ఇత్తెనుపుం జాడించేయును.—

ఇందు తొలిదాన - ఇడి సానుపదము అర్చించని యుండెనో?

"కెంగేలు కేలిసోఁ గిలించి నయ్యంబు మాటలఁ బలుకుచునాటలాడ్తు." భార.సిం. ౨. (శే. ర.) కడమవి వ్యాకరణశాస్త్రసిద్ధము లయిన సవ్యప్రయోగములు.

'కంటె'ను అంతర్భావిత విభక్త్యంతర తత్సంబంధి పదార్థముగా ప్రయోగించుట.— 3(80) - ఉండు సప్రాణులం దొక్కింపు కాశక్తి! స్థావరశ్రేణిఁ, దజ్జాతికంటె......ఇట్టిది సాధువా?— 'ఆజాతియందున్న శక్తికంటె' అని యర్థము.-ఇట్లె ఈసీసమం దెల్ల నిట్టి 'కంటె' లకు అర్థము గ్రహింపవలయును. ఇది మహాకవి ప్రౌఢ్యతిశయముచేత అత్యంత సంక్షేపార్థము కావించిన ప్రయోగ విశేషము; సోఢవ్య మని నామతము.

ఉదంత తద్ధర్మవిశేషముపై నుబుత్పత్తి. ఉ. 5(41) ఉడికించుకంటె, - ఇది సాధువా? ఇది మహాకవి మార్గానుగృహీతము.-మను. 5(11) కైకొనుకంటె, 6(89) తలంచుకంటె.

వచన వ్యత్యాసములు.

2(21) 'ఏ వేఁడుటకు నీవు ఇయితు వేల చెప్పెద! వుపిడి మే మందాఁక నోర్వఁగలము.' 4(46) ఇచ్చుకు లగు బ్రాహ్మణౌఘ మెల్ల! చోరఁ దొడఁగిరి. 4(120) ధవళాంశు కరావళి తాము. 4(155) లబ్ధలక్ష్యంబు లైన! స్వాన్వయశరాళిచేఁ గీర్తి చాలఁ గనెనొ. 4(162) కీరాళి వాలిచె...చే లనంగ.—ఇందులకు - 2(21) 'ఏము వేఁడుట కీవు' అనుట సరి. 4(46) 'ఇచ్చకమున...దొడఁగెను' అనుట సరి.4(120); 'ధవళాంశు కరాళులు తాము'-అనుట సరి 4(155)

'పాన్థాయ శరాళిచేఁ జాలయాశముఁ గనెన్' అనుట సరి - 'స్వకులశరపాళిచేఁ గీర్తిఁ జాలఁ గనెన్' అన్నను సరి. 4(162) 'కిరాటు లొప్పె.. చే లనంగ' అన్న సరి.

వర్ణ్యము లేని వర్ణన.

'ఖండిత పూగీసాగర। ఖండంబులు ఘనశశాంక ఖండంబులచే
హిండితములు గావించి యు। ఖండస్థిరభక్తి నొసఁగె శరదిం చెలులతోన్' 5(98)

'హిండిత మాతాంబూల ము।' అని పఠించిన తాంబూలము సిద్ధించును.

విభక్తి వ్యత్యయములు.

6(18) 'భామిని తెత్తుమఁ బాతిపోవు శునులన్', 'అంగలార్చు కపులన్'.-

'శునులచేత' 'కపులచేతను' అని యర్థము. ఇట్లు తృతీయార్థమున అజడమునకు ద్వితీయ రావచ్చునా? అజడమునకు బహుత్వమున తృతీయాసప్తములయందు ద్వితీయ చూపట్టెడు నని ప్రౌ. వ్యా. కా. ౧౭. - అందు ఉదాహరణము.—'అతనిదోర్మధ్యసరసి నోలాడుచున్న। ఘనరిగ స్తనచక్రవాకముల నలరు। నంబ వనుకేంద్రుకూఁతు రింపారఁ గనియె.' హరి. ఉ. 7 ఆ.

1(77) పద్మ; 2(16) ఇనోష్మ, 2(28) ఊష్మం జనియించు, 2(67) ఊష్మన్మల్లికల్, 4(87) ఆలోష్మన్. 5(85) ఊష్మంజాడి, 5(96) మత్కృతోష్మకు, 5(107) వక్త్రవిపజ్వాలనోష్మన్, 5(150) ఊష్మకు సంగలార్చుచున్; 5(97) తనూష్మ, 5(152) తదూష్మకు, 5(104) తత్కరూష్మముల్, 5(185) మహోష్మ మడఁగె.-ఇట ములోపము.—

ఇందులకు - 'ఊష్మ జగత్త్రయంబునున్' హరి. విలా. 6(62) 'తదూష్మలన్' - శ. శ. ర. 4(187) 1(85) లక్ష్మీరమణీలలామ-ఇది నాంత శబ్దము. 'లలామం చ లలామ చ' అమ.

6(61) తనున్ (=తనువున్); 4(83), (108) రాహు; 5(50) బాహు. ప్రౌ. వ్యా. లో రాహుబాహులపైని మాత్రమే ఈకార్యము చెప్పఁబడినది. చూ. శబ్ద. 26. కాని పెల్లుగా వాఙ్మయమున ఇతరములును ఇట్టివి కలవు.- 'సేతునన్' భార. ఆది. 4(163). 'రజ్జునన్' భార. అను. 1(204); 'అంశున్' రామాభ్యు. 5(129); 'ఋభుతోన్' కాశీ. 2(43). 'పరశుతో' - ఉ. హ. 2(276); 'చంచునన్' నృసింహ. 1(66).

అవిహితమయిన పువిభక్తి.

1(65) కాతువులు.—ఇది కవిప్రీతిచే సిద్ధము. కొన్నియుదంత శబ్దములకు అచ్చులో సయితము కొందఱు కవులు ప్రియపడి తుదని పుకారముం బెట్టుదురు. ఇట్లే రుమాలునకు 'రుమాలువు' కువలయాశ్వ. 5(8), 4(201), 212; 5(28), 91. 'ఆడెలు బాతనంగనగు శరారి' ఆం.భా.

ఈక్రిందివి దుష్టప్రయోగములు గావా?—1(53) నూత్రపట్టిన (ములోపము); 4(117) చూపట్టె (పులోపము); 4(204) కూపెట్టిన (యిలోపము); 6(68) బహివడ్డ (బహిస్ అను సాంతావ్యయమును తెనుగునం బ్రయోగించుట); 4(29) 'దున నేటికి' - దున్నులో ద్విత్వలోపము); 7(13) ఒరె (ద్విత్వలోపము); 1(82) ముకు మందు?

కావు. ఇందులకు—'నూత్రపట్టినమాడ్కి జాడ్కి వెలుఁగ' రామాభ్యు. 6(92); 'తాపించె ఘనదుఃఖదనము। కూపెట్టఁగఁ గాలకంఠు కొడుకు' కాశీ 7(90).—అట్టివే 'చూపెట్టు', 'మోపెట్టు', 'చూపట్టు'.

'బహిర్వెట్టి నతని యన్నమును...అభోజ్యమంత్రము' భార. శాం. ౧. (శ.ర.) [అప్రేరణమున 'బహిర్వడ్డ'.] దున్నులో ద్విత్వలోపము నిఘంటు త్రీయకారునికే కాక అతనికి ముందే 'అరణ్యపర్వమున శేషము' చెప్పిన 'విచిత్రకవిత్వ వాగ్విభవజృంభితు'నికి ఆంధ్రవిద్యా తృతీయమునికి శ్రీప్రబంధ పరమేశ్వరునికిం గూడ ప్రియమై యుండినది:—దును - దే.స.క్రి. దున్నునకు రూ. 'దునకయుం బెదపెట్టకయుం । దనరె నఖిల సస్యములును. హరి.పూ. శ.ర.

ఒలె (ఒల్లె) భాషాస్వభావముంబట్టి యిది స.రా.లో కైకొనఁబడినది. 'ముకు' నకు — 'మఱచునొక కడిలిఁ బతి ముకు చెరమలకై యేను'— మను. 4(45).

కొన్నిరూప విశేషములు :—4(199) గాలఁ — 'గాలు' బహు., కాన నిపాతము. 4(45) ఒకొ్కట—'ఇట నవ్వరూధినియు నొ । కొ్కటఁ గతిపయసఖులు తన్నుఁగొలిచి వదువఁగా' మను 3 (199), అనాకు (=అనకు). 'సర్వ మసహ్య మనా నెలుంగవే'—మను. 3(99) 'పట్టణ మేలు...దిక్కటీ। పట్టచరత్ప్రతాప హరిదశ్వుఁ డనా యువనాశ్వుఁ డున్నతిన్' క.క.ర. 1(26). భూరిరజో నుణస్ఫురిత పద్మజుఁ డనా' [ఈ సీసమున 4 అనాలు]నృసింహ. 1(85). 6(3) పుణ్యభూమియందులకు (=పుణ్యభూమికి అని తాత్పర్యము.)— పుణ్యభూమికి వ్యస్తము చేసి దాని తర్వాత అర్థవశంబున 'కలదే' అని యూహించుకొనవలయును.

స్త్రీత్వసృష్టి.

2(31) కురంగిమద—ఇందు స్త్రీత్వ మెట్లు సరపడును ? కస్తూరి మగలేడినుండియే కలుగు నని తలంపక చేసిన ప్రయోగముగా గానిపించుచున్నది. కాని యిందు స్త్రీలింగము కవిసమ్మతము.:—'నవ్యవసుధా పతి...కృష్ణరాయ నృపచంద్రుని బాహువునందు భూషణోజ్జ్వలమణులన్ మృగిమదము వాసనయుం గని ధూర్తలంగనల్' పారి.1(20).

స్త్రీత్వనష్టి.

3(85) కరివర కరోరుయుగుచిర జంఘ నిమాణయు.—'జంఘాముక్ జు' అను వ్యాఖ్యాతలు అధోజ్ఞాపికలో వ్రైచినది సాధువాదము. 7(31) పతాక రణన్మణికింకిణీ కలాలాపములన్—పతాకయుక్త రణన్మణీ కింకిణీకలాలాపములు అని సాధ్యసమాసముగా చేసికోవచ్చును. 'పతాక' అనుట టీకాకారులది. 'పతాక' అను పా. కలదని వారే తెలుపుచున్నారు.

4(27) శ్రాంతరథ్య నిరంతరచ్ఛాయదములు—'ఛాయా' అని యుండవలదా ? వలదు. ఎట్లన —'ప్రచ్ఛాయ సులభనిద్రాః'—ప్రకృష్టా ఛాయా యత్ర అని విగ్రహము; అట్లే ఇటను 'నిరంతరా ఛాయా యత్ర నిరన్తరచ్ఛాయమ్ - తద్దదాతి అనియేని, లేదా, నిరంతరాణాం ఛాయా నిరన్తరచ్ఛాయమ్ అని ష. స. గా నేని విగ్రహించుకొనవచ్చును.

4(120) 'బలాకమాలికల్'—పుల్లింగ మెట్లు ? బలాక శబ్దమునుం గలదు. 'ఆభాతి సంహతి గృహీత బలాకశబ్దః,' మృచ్ఛకటి; 'హంసబలాక సారసారవ' భార. ఆది. 6(284).

6(87) కాషాయ యుగిసోడ—బొండసము యుగి(?) జోడనఁ బొల్పుగాంచు' ఆం. భా. 'కుచయుగీ హారాళినిలత్వ సంపదలో'—నిరంకుశ. 1(86) 'కుచకలశయుగీమణ్డలమ్' పంచబాణవిజయము. లేదా, ప్రకృతి ప్రయోగమును—'కాషాయములజోడ' అని పఠింపవచ్చును. యుగత్వము ఆచారముచేత గమ్యమే యగును.

ప్రకీర్ణము.

5(38) బాహిరము— ఇది భారతసిద్ధము—'బాహిరములై నఁ గలనికగ్గులు.'— విరాట 1(187). శాటి 1(65), 78, 4(183), 5(141)—పంధాన వస్త్రమాత్రపరముగా ఈ శబ్దము కలదా? 'తళుకుదుకూలశాటి కటిఁదాలిచి'—మను. 5(73). 'యుగళ్ళనీరు పద్మావళి ప్రాంత శోడి కరకంచుగ నొప్పుచుఁ గోట శాటిలాగై పలుంగ. కళాపూ.1(16). 5(137) ఊడుకొను-ఊడుకొనఁగ వై పుఁ దుర్వ్రధముల' నృసింహ. 4(178). 6(78) గనపరాకులు (నిగిడ్చి)—'గనపరాకులు - గన్నెరాకమ్ము' అని బ్రౌను దొరగారు. సీతారామాచార్యులవారు దీనిని పఠింప లేదు. భోజరాజీయమున 'ఇనుపరాగోలల నితికించి'—5(321) అని యున్నది. 'గనపు' అనఁగా పెద్ద; ప్రకృతమున గనపరాకోలల నితికి' అని యుండునోపు.

6(82). నోరిసని—ఈసని మనువులోని 'సీరాముసేన' వంటిది. 5(159) కోనిరి—'కోనెరి' అనుటకు సంస్కృతములో ఎకారము (హ్రస్వము) లేనందున ఇకారము పఠించుట. 'కోనెటి చిన్నతిమ్మ నృపకుంజరు' రామాభ్యు. పీఠిక 41; 'కోనెటి తిమ్మభూవిభుని కూఁతురు'- రామాభ్యు. పీఠిక 93. 6(17) మూళ్లు-(=మూళులు)-(ధూళ్లి)పిప్పల్యాది. 4(94) తాళ్ల నే కలయ వాకిళ్లఁ జల్లి—ఇందు 'తాళన్' అనుటకు 'రాళ్ల' అనుట దుష్టము, లేదా 'ఇంటిముందటి పందిటి రాదుల చేరువను' అని యర్థము చేసికొనవలయును, లేదా 'తాలనే గలయ ద్వారాలఁ జల్లి' అని పఠింపవచ్చును. 5(20) కేళ్లు - ఇవులు కేలు శబ్దములు నిత్య బ. వ. నాంతములుగా వని (ప్రౌ. వ్యా. శబ్ద. 23, సూ. కావున, 'కేళ్లు' సాధువే. అటనే కళా., క. క. ర. ప్రయోగములు ఉదాహృతములు. 2(24) ఉవ్వు, 6(77) ఊపు: 'ఏటులుగఁ దద్వహా తాల ఉవ్వి ఉవ్వి' 2(24) 'పేవాయూథంబులు ఊపు వారు'—పువ్వు × పూవు, నొవ్వు × నోవు, ఎల్లిదము × ఏలిదము, తెప్ప × తేఁప, కొప్పు × కోపు ఇత్యాదులయందుంబోలె ద్వైరూప్యము. 5(44) 'పొందు'-పొందునకు ప్రా. అని టీక. 'జలచార స్తబ్ధరోమత్వకే! సరిత లొంపం పవతాగ దంధమున నాస్వాదించుఁ దాఁ బ్రౌఢిమన్'. 'ఒందు' అనుటకు 'పొందు' అని వ్యవహారము వేఱువాదులందు ఉండెను గావలయు. లేక - 'పొందు' అని యుండెడిని. 'జలచార...పొందు' అని షష్ఠీసమాసము. పొందు=ప్రాప్తి.—ఱట్టుమీఁది యత్తునకు లోపము. 'తూరి గజనిచరశాస్త్రం బింబముల్ దుమన్.' రామాభ్యు. 5. అని ప్రౌ. వ్యా. 5(44). ప్రౌఢిమన్ -ఈ పదమున ఇమనిచ్చు అసాధు వని వామన సూత్రము; ఇది ఆంధ్ర ప్రబంధములం గనఁబడుచున్నది, 'ప్రౌఢిచేన్' అన్న నిర్వాహము. 'మిగులఁ బ్రౌఢిమమునఁ గాళిక నిల్చి కోలము నటింప.' అనుచో 'యమునఁ గాళిక' యని పఠించిన సరిపడును. 6(89) నమన్స, 4(221) విధను - ఇవి 'ఇహాను' 'బహి' ఇత్యాదులవలె ప్రయుక్తములు.

4(196) కొన్నాళ్లు, 4(203) ఇన్నాళ్లు, 6(54) ఎన్నాళ్లు - ఇటనెల్ల నిలోప మెట్లు సాధువు? ప్రాచుర్యముచేత సాధువు. 'కొన్నాళ్లు' - 2(11) అనిరుద్ధ; 'కొన్నాళ్లకు గర్భిణియై' దశావ. 8(289), 'కొన్నాళ్లు వసించుటొప్పు.' అందే, 6(189-12 పంక్తి) ;'ఇన్నాళ్లు' కాశీ.8(73), కువలయాశ్వ. 5(35,105). 'తన కెన్నాళ్లుండియు' - బద్దెన నీతి. (24) పా 'ఇన్నాళ్లవలె' భోజ 5(105).

1(33). తిరుమల్దేవి (-తిరుమలదేవి) - ఇందు అత్వలోపమునకు గతియేమి? సంజ్ఞాపద

ముల రూపములను కవులు 'అపి మాషం మషం కుర్యా చ్ఛన్దోభఙ్గం న కారయేత్' అను న్యాయం బున ఛందోనుకూలముగా మార్చి ప్రయోగించుట ప్రసిద్ధము. ప్రకృతపదమునంబోలె అలోచ వంతములు. 'మాదర్దేవి', 'మాచల్దేవి', 'సోల్దేవి'.

"ఆనరసింగక్షితిపతి । మానవతీ తిలక యైన మాదల్దేవిన్
భూనుత సమస్తగుణల । క్ష్మీనిధిఁ దగఁ బెండ్లియాడెఁ గీర్తి దలిర్పన్."

O. L. Mss. Vol. II. కళాపూర్ణోపాఖ్యాన.

"ద్వీపాంతంబుననుండి వచ్చితివె భూదేవా 'ప్రశాన్తం మహా
పాపమ్!' సర్వజగత్ప్రసిద్ధ మహనోబాణాసనామ్నాయవి
ద్యోపాధ్యాయిఁ బ్రతాపరుద్రధరణీశోపాత్త గోష్ఠీప్రతి
ష్ఠా పారీణ దెలుంగరాయ్యాహవు మాచల్దేవి వారాంగనన్." క్రీడాభిరామము.

అట్లే నరసరాజీయములో—'అనూనపతి సోల్దేవి యందుఁ బ్రబలునిఁ గాన్చి క్షితిపాలు నిఁ గాంచెను.' 1(61). లేదా, 'తతో భూదృక్కనా జాని రీశ్వర క్షితిపాలకః । అనాన సముణభ్రంశం వారిరత్నం మహీభుజామ్.' ప్రా. లే. మా. 109. అను 'బుక్కమా' ప్రయోగము బడి 'రహిఁ దిర్మలమా' అని పఠింపఁదగు. ప్రాచీన లేఖకులలో 'వల్లామ్బికా ముదవహత్', 'శ్రుతం వల్ల భాలభర,' అనియు, వల్లభాదేవి యనుటకుం బ్రయోగములు. 'మాచల్దేవి' కళాపూర్ణో పాఖ్యానము. కల్లూరి నరసింహకవి నాగ్నిచిత్తపరిణయములో 'పేరరాజు' అని ప్రయోగించియు న్నాఁడు. అట్లే 'బస్వరాజు'

4(4) 'జానుదఘ్న' - 'జానుదఘ్ని' అని యుండవలయును. దఘ్నచ్ప్రత్యయము టాప్పు రాదు, జీప్పు వచ్చును.

5(8). శ్యామాత్వంబు - 'ఇట పుంవద్భావము రాని యెట్లు?' ఇత్యాది చర్చ కలదు. 'శ్యామాంకంబు' (=శ్యామ యను సంజ్ఞ) అని యున్న సరిపడును, అంకము = నామధేయము. 'ఓ భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే। హో సముపార్జితం గులము పొర్లున దైత్యుల కల్ల నంకరన్' 6(51).

2(21) అనుభవతకు—'పద్మాక్షుఁ బూరి వసుధవతకు నీవ యొత్తులు పెట్టు నగఁగ రావల సినటకు'—'వసుధవమున కీవ' అని పఠించుట సరి

2(18) ఒకహారతన్ - హారము లెన్నియే వగును గాని హారత మాత్రము ఒక్కటే; కావున 'ఒగి హారతన్' అని పఠింపవలయును.

4(269) కపట మానిసి - అపశబ్దము - 'కపుడు మానిసి' అనునది.

2(93). భూనాయక సభ—'సభా రాజా మనుష్యపూర్వా' అను సూత్రముచేత 'భూ నాయకసభమ్' అయి, తెనుఁగున 'భూనాయక సభమున' అని కావలయును. కావున దీనిని సిద్ధసమాసముగా చేయక 'భూనాయకు సభ' అని సాధ్య సమాసము కావించికొనవలయును.

4(104) 'స్వరు ఖర...దధ్యుదాకరముల' - ఉదాకరము - ఈ యుదాదేశమెట్లు? 'ఉదక స్యోదః సంజ్ఞాయామ్'

4(96) ద్రుహిణాండ కరండక ధూర్వహ - 'ఋక్పూరబ్ధూః పథా మానక్షే.' అను సూత్రముచేత 'కరండక ధురావహ' అని యుండదలదా? అని యాక్షేపింతురు, 'కరండక'

శబ్దమునకు 'ధూర్వహ' శబ్దముతో సమాసముగాని ధూశ్శబ్దముతోఁ గాదు, కావున ఉన్న రూపము సిద్ధము.

2(99) దోర్ధూర్ధృత - అన్నచో - దోః = బాహువుయొక్క - ధూః = భరముచేత-అను టీక సరిగాదు. ఆ పక్షమున 'దోర్ధురంధృత' అని యుండవలయును. ఇచట ధూః శబ్దము అక్షవాచకము. దోః = బాహువనెడి - ధూః = కాడిచేత (లేక కాడివంటి బాహువుచేత) అని యన్వయించుకొనవలయును

4(165) ప్రథగ్నశాల్యవనిన్ - 'ప్రథగ్న = విలుచుటచేత - శాలి = ఒప్పుచున్న' - అను టీక సమంజసము కాదు. కావున 'ప్రథగ్న = దున్నఁబడిన - శాలి అవనిన్ = వరి పొలమందు' - అని యర్థము చెప్పవలయును.

4(29) సప్తరాత్రమున్ - ద్విగుత్వప్రాప్త మయిన యేకవచనాంతత్వము ఇట తెనుఁగున నపేక్షితము. ఇచట ఏడుదినములు అని యర్థము - బహువచనముచేత ఎన్నియేని ఏడులు అర్థము కావచ్చును. కావున, 'సప్తరాత్రమున్' అనుట శ్రేయము.

కొన్నిటికి అర్థనిర్ణయము.

2(19) పద్మినులు - 'జాతులేవంటెవేఁ బద్మినులు చిత్తినులను నన్నయుడ జాతులనికి యరుదె.' ఒక పక్షమున పద్మినీజాతిస్త్రీలు అని యర్థము సరిపడుచున్నది; రెండవ పక్షమున పద్మములు అను నర్థమెట్లు వచ్చును? అని యాక్షేపింతురు. ఇచట మత్వర్థీయము సమూహార్థకము సంభవము. 'పద్మినీ యోషిదంతరే। అబ్జేఽబ్జిన్యాం నరసాయాం చ' హేమ., 'పద్మినీ పద్మసంఘాతే స్త్రీవిశేషే సరోఽప్యథ.' నానా.

2(8) జలజపత్త్రములు - 'తిరుగు తీవాల జలజపత్త్రములు పొదువ'; 'జలజదళస్థగితములు' 4(151); 'జలజదళములు' 4(149) - ఈ మూఁటను తామరాకులు అర్థము కావలయును. అరవిందములకు తామరరేకులు గదా అర్థము. అయాకులకు 'పద్మినీపత్త్రాణ' ఇత్యాది వ్యవహారము ప్రసిద్ధము. రేకునకు.—'శతపత్త్రిక' మను. 'అమ్భోజపత్త్రాయతలోచనానామ్' భోజప్రబంధ. ఆకునకు - 'స్థిత మురసి విశాలం పద్మినీపత్త్ర మేతత్' రత్నావళి; 'కుసుమశయనం నలినీదళకల్పితస్తనావరణమ్' శాకుం.; 'అనిరమె యుక్తమట్లు నలినీదళ సంస్థితమై తనర్చు' భర్తృ.; 'క్లాన్తో మన్మథలేఖ ఏష నలినీపత్త్రే నఖైరర్పితః' శా. 'అనరాళ నాళనలినీపత్త్రాతపత్రం ధృతమ్.' మాలతి. ఇత్యాద్యుదాహరణములు పెక్కులు కలవు.

'సౌవర్ణే రాజతే పాత్రే తామ్రే పద్మదలాశ్రయే। భోజనే భోజనేచ్చైవ త్రిరాత్రాత్ఫలమశ్నుతే' పైఠీనసి. ''య ఇచ్ఛే దూర్ధ్వగామిత్వం పరం స్థానం చ శాశ్వతమ్। పద్మపత్త్రేషు భోక్తవ్యం మాస మేకం నిరన్తరమ్' స్మృతిచంద్రిక.

2(78). ఘృతపిండ నిభకర్పూరీ ఖండములతోడ - కర్పూరి యనఁగా దోస యని యుట టీక గలదు. ఇందుకై అనుబంధములో కర్పూరీశబ్దమును జూచునది.

5(121) జ్యోత్స్నగన్ - 'ఉరుశక్తిస్మృతిమానసోద్ధపిదుకన్ జ్యోత్స్నగవి చంద్రమః స్ఫురదూధః ప్రవిముక్తమైన నిబిడజ్యోత్స్నాపయః పూరమున్'- జ్యోత్స్న చన్ద్రిక 'యాన్విత' అను నమరవాక్యముచేత 'జ్యో' అని ఔకార ముండఁగా యతికై జ్యో యని ప్రయోగించుట శబ్దధ్వంసము చేయుటగాదా? కాదు. 'జ్యోత్స్న' అని వృద్ధిహీనరూపము

కూడ సాధువే. 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' అను వార్త్తికముచేత ఈ శబ్దము నిష్పన్న మయినది. సంజ్ఞాపూర్వకత్వమువలన వృద్ధి లేమింజేసి పక్షమున జ్యోత్స్న అని రూ;చూ.రామా శ్రమీయము.

8(67) కళల్ పదునాల్గు నేర్చి - విద్యలనుటకు కళ లనుట చక్కఁగా లే దని ఆక్షేపింతురు.— 'ఉండుదుఁ జోళభూమి నొకయూరఁ గళల్ పదునాల్గు నేర్చి' అని పూర్వముద్రిత పాఠము. కళల్ = విద్యలు అని టీక. 'ఒకయూరను విద్యల నెల్ల నేర్చి' అను దానిని పదునాల్గు సంఖ్యకొఱకు ఇట్లు మార్చియుందురు, అని తలంపఁదగియు నున్నది. లేదా గౌణప్రయోగముగాఁ గొనునది.

5(130) జడిసెన్ (=కురిసెను, వర్షించెను). 'జడియు- దీనికి వర్షించు అను నర్థము శబ్దార్థ కల్పతరువునందు వ్రాయఁబడియున్నదిగాని ప్రయోగ మగపడ లేదు.' అని శ. ర. లో సీతారామాచార్యులవారు వ్రాసినారు. ఇదియే ప్రయోగము. జడిసేయు అనునర్థమున జడియు అని కవి చమత్కారముగా ప్రయోగించినాఁడు.

4(50) 'నాభిఁ దుడిచి కప్పురపునాభిఁ బెట్టు'-నాభి శబ్దమునకు తిలకార్థ మెట్లు కలుగును? ఈ యర్థము పెక్కు నిఘంటువులలో కనఁబడ లేదు. నైఘంటుకమగుఁగాక, కాక పోవుఁగాక.- 'నాభిర్ముఖ్యనృపే చక్రమధ్య క్షత్రియయోః పుమాన్ । ద్వయోః ప్రాణిప్రతీకే స్యాత్ స్త్రియాం కస్తూరికామదే' మేదిని. 'ఖం వీజ్యతే మణిమయైరివ తాళవృన్తైః' మృచ్ఛకటి. 'ఏటు లార్చు నసిపుఁ దాళవృంతములన్' ఆముక్త. ఇత్యాది వ్యవహారమందు తాళవృంతము ఎట్లు విసనకఱ్ఱకు పేరయినదో అట్లే ఈ నాభిప్రయోగమును దలంపవచ్చును. మఱియు నాభి శబ్దము తిలకవాచకంబుగానుం గలదు.

2(46) నిద్రితద్రుచ్ఛాయ - ద్రుమ నిద్రితమా, ఛాయ నిద్రితమా ? అని యాక్షేపింతురు గావలయును. ఈ రెండునుం గావు. నిద్రితుని (నిద్రపోయినవాని) ద్రుమ అని విగ్రహము. అర్థవశమున ఏద్రుముక్రింద నిద్రితుఁడో ఆద్రుమే అతని ద్రుమ.

ఈ క్రింది పద్యములో 'రొంపులు వంటి' యనుచో ను శబ్దప్రయోగము పాదపూరణార్థకము గాదా ? అని యాక్షేపింతురు ?—

'వరి యగు నిట్టి వెట్టలను సర్వము నంచటమీఁదిస్రుక్కెక
కరధిపరిజ్మరుజ్జ్వలిత చండతరాతపవహ్ని నాఁగఁగా
గరువు లజాండు పీనిపయిఁ గట్టినవ న్గనుపట్టె వెట్టలన్
గరికిరి కాసరాంగములఁ గప్పిన రొంపులు వంటియాంటఁగన్.

కదమరొంపులే గాక పీనిం గప్పిన యీరొంపులు సైతము ఆఱినందున ఇట్లుత్ప్రేక్షింపనాయెను, అని తత్సముచ్చయార్థ విశేషము. లేదా, 'పంకము లంటి' అని పఠించుకొనవచ్చును.

2(58) వందిరియ చేరి.— ఇందు అవధారణార్థకమయిన - అ - ఏల? వెట్టకతంబున మతి రొచ్చుటను ఈపాటిరేయియు మదనోద్దీపనము లే దాయె నని భావవృష్టి. కొందఱు 'వందిర' అని ఏకారాంతశబ్దము నూహింతురు.

అప్రయుక్తములు.

ఇందు అప్రయుక్తము లయిన కటి గల్గు బగ్గలు ప్రయుక్తములు.—

'పామరులభావ గ్రామ్యము। భామినికటిగల్లములు విభాసిల్లు ననఁగ' నరస.

'శుకవాణి బుగ్గలు ముకురంబు లన రాదు' అప్పకవి.-

ప్రకృతప్రయోగములు. 1(50) రంగల్వడిగ్గియు నిరుచ్యుతమజ్జనార్థము కటిం గిలించి. 4(158) కటి దిసలు నిక్క-[కటి ఏనుఁగుకటి], 4(80) కటిం జందురకావికె బసుర, 6(80) కటి నుండి చనుమర గడిగాఁగ[దొంగల రాణానికటి]; 6(64) కటిసీమఁ గనక మేఖలఁ దాల్చి; 8(85) అతిక్రమగల్లభాగా భోగశాలాఢ్య; 5(125) నిండుబుగ్గలఁ దొరసె మధుప్రపూర్ణత.

ఏనిని మహాకవు లెందరో ప్రయోగించినారు.-

'కట్టు రింగులు వాలెఁ గటిభాగమునయందు' - కా. 3(118); 'కటీభార శాటీభవ త్సింధురక్రవ్యభుక్కృత్తి' కా. 7(73), 'కటితటం బెట్టినమోటకత్తులను' - మను. 4(33), 'వేణీభరం బట్టిబైట కటిఁ జిమ్మ పికటులుగా' మను. 4(88), 'శ్రోణీతాసి వాతాశన ప్రారజ్యత్కటిచక్ర' మను. 71, 'చీరఁగటి బింకపుఁజన్నులఁ జేర్చుకొంచు' మను. 5(68), 'కటీవిలోలద్రశనాకలాపా' ది. సూ. చ 6(49), 'ఒక నేత్రాంబుజ మొక్కగల్లము'-మను - 5(60), 'అతి వేలమణితయాచ్ఛార్ద్ర గల్లచపేటము' మను. 3(116), 'గల్లభాగద్వయీ' క. క. ర. 5(198), 'గల్లములఁ గుండలద్యుతి' మను. (195).

'సావష్టమ్భ నిశుమ్భ సంభ్రమ నమద్భూగోళ నిష్పీడన
న్యఞ్చత్కూర్మకపృష్ఠ పిండితద్విచక్రాణ్ణభ్రమణసితి
పాతాళప్రతిమల్ల గల్ల వివర ప్రక్షిప్తసప్తార్ణవం
వన్దే నన్దితనీలకణ్ఠ పరిషద్వ్యక్తర్ధి తవ క్రీడితమ్.' మాలతీ 5(22).

'ఇప్పపూవుబుగ్గలం బోనిబుగ్గలం దెగలెక సూపు' మను 3(28).

'చిన్నిబుగ్గల లేఁత చిఱునవ్వుల' - పారవిలా. 2(115).

'పాలబుగ్గలకాంతి పల్లవంబులతోడ' - కా. 3(240).

దుర్బోధములు

4(154) 'గండప్వం ద్వ' ...(ప్రకీర్ణకముల్లై -యుక్తిసాపేక్షము-వేదండంబుల్వ్రపుపంతు లౌట (చుఁ?) దలిపెడఁ దండెత్తి ఘూపాలికిన్'..... 'జఘుదంతులౌట' అని పఠించిన సుగమముగా నుండును. కప్రమంటిన కరాళమదరేఖల్ రెండవ జతి దంతములు, తత్సంపర్కపుఁ దలిరేఖలు చెవులందు ప్రకీర్ణకములు -'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్'. 5(119) 'స్విజతి గాంచియు'-ప్రపుష్టమా? ఈ దోషములు నిస్వనముల కెట్లు? 4(179) 'క్రౌంచ మొకకొన్ని గ్రుడ్లులు' ఈ గ్రుడ్లు హంసగ్రుడ్లు.

ప్రక్రమభంగములు

2(30) 'ముడివిప్ప'- 'తమ్ములని వ్రాలుటఁ దేంట్లు నెన్నెలు లగుట' అని పఠించిన సరిపడును. 5(107) 'చిలువసుధారసాధరల' - మందు ఆకు రాలును, తలిరు లనంతరము పొడమును. ఆక్రమము ఉత్తరార్థమున నిరూఢము; సుధారస విషజ్వాలనలకు క్రమము లేదు, కావున యథాక్రమానుదేశంబును లేదు. చూ.-

' ఇద మసులభవస్తు ప్రార్థనా దుర్నివారం।
ప్రథమ మపి మనో మే పఞ్చబాణః క్షిణోతి

కియుత మలయవాతోన్మూలితా పాణ్డుపత్త్రై
రుపవనసహకారైర్దర్శితే ష్వబ్జ్యకేషు.' వి.ఉ.
'పండిన యాకు డుల్ల, నవపల్లవముల్ తిలకింప,'- వ్య.పు.

పెద్దన్న కవనముపై యాక్షేపములు

పెద్దనవాదులను తత్ప్రత్యుత్తరమున సమాధానము చెప్పవలసిన తదీయ ప్రయోగములు మనువులో గొన్ని కలవు.-(1) లాలాటికము('పాటవ సేయవిలె') = తిలకవాచకము, (2) గ్రహయాళు ('చకితైణాహులి') - ఈ రూపము హరవిలాసమునందునుం గలదు, (గృహయాళు - సాధురూపము). అంకస్థాయి- ('రారాపిల్లి'), అంగస్థాయినిఁ అనవలయు. (4) సలీలన్ (అవ్యయీభావము) (స్త్రీత్వమెట్లు?) (5) పణినసూను [వ్య. నై. లో 'పణినాపత్య'] [పాణిని పాణినసూనుఁడు గాని పణినసూనుఁడు గాఁడు.

రాయవాద విమర్శ - లింగసామ్యము

ఆయుపోద్ఘాతములో రాయకర్తృకత్వమును సిద్ధాంతించుటకైన వాదములలో 'శబ్దవిమార్గము తక్కినకవుల మార్గమునకు కేవలవిజాతీయముగాఁ గానవచ్చుచున్నది' అని తొడంగిన విజాతీయాధికరణములో నుదాహరింపఁబడిన మార్గములు ప్రాయికముగా సజాతీయములే గాని విజాతీయములు గావు. వానిలో మొదటిది.—

కొన్నిచోట్ల విశేషణములు విశేష్యముయొక్క లింగవచనాదికముం బొరయుట - ఇందులకు ఉపోద్ఘాతకారు లొసంగిన ప్రయోగములు:—

4(29) 'ఆయతియున్మదాకృతిక X రాగ్రనగాంచలవాంత వారిధా। రాయుత చంద్రకాంత ఫలకావళిబింబిత యై' - ఇందు 'బింబిత' అను పదము ఆకృతికి విశేషణమై స్త్రీలింగంబునం బ్రయుక్తము. ఇది ముద్రణమాత్రదోషము- 'బింబితమై' అనియు పఠింప నగు, ముద్రింపను నగు.

3(74) 'సాత్త్వి। కపుమనోగతి యొయ్యన X గలదు దాని బ్రహ్మసంబంధినిఁ జేయు X ప్రౌఢి మావె. ఇట 'బ్రహ్మసంబంధిని' 'మనోగతి'కి విశేషణమై స్త్రీలింగంబునం బ్రయుక్తమఁట. అగుఁగాక. ఈసంబంధిని ద్వితీయగా నేనియుం గొనవచ్చును. కావున ఈయుదాహరణమును అకించిత్కరమే.

లింగసామ్యము.

4(36) "కవచితకుథాకర్బుర లగుకరివర కరేణుకంధరలన్' - ఇచట 'కంధరల'కు విశేషణ మగుటచే 'కర్బురలు' అని స్త్రీత్వమఁట; సరియే; కాని, ఇదియును ముద్రణకరణమే. ఈవచనములో 'కర్బురము లగు' అని ముద్రించినను నిర్బాధము.

ఇట్లు ఆయుదాహరణము లన్నియు విఫలములు. ఇట్టివి గాక గణయతిప్రాసాదినియమప్రేరితములై సఫలము లగునవియు ఇందు సమృద్ధిగా నే గలవు. వానిం గొన్నింటిం బ్రదర్శించెద :-

1(7) 'అట్టి కాం। మోదకి మోదకిలిత సముజ్జ్వల కల్పకమాల్యఁ గొల్చెదన్'.

2(3) 'అక్షోభ్యవప్ర। దనరు ..క్షీణమధుర సాంద్ర ద్రుమమధుర.'

4(154) గండద్వంద్వ గళత్కరాళ మదరేఖల్ పుల్లసప్తచ్ఛదా। ఖండతోదసితల్.'

5(87) 'తామరసాక్ష తామ్రముఖి.'

లింగసామ్యము

[ఈ సామ్యము లేని ప్రయోగములును ఇందు బహుళముగాఁ గలవు.] ఈ సమత ఇతరకవన సజాతీయమే యై ఈ కవియొక్క అఖండ గీర్వాణ పాండిత్యమును నిరూపించుచున్నది. సజాతీయమే యనుటకు.—

(౧) 'స్వకీయ యగు చంద్రిక నిల్లడ వెట్టెనో' కాశీ. 3(196) [ముద్రణశరణము.]

(౨) 'స్నానంబు సిద్ధించునే వారాణస్యుపకంఠదేశ విలుఠద్వార్వేణి వీచీఘటా । ధీరధ్వాన పరంపరాకలకలోద్విఘ్నాఘు భాగీరథిన్.' 5(32). [ఉద్విగ్నాఘున్ భాగీరథిన్ అని ఛేదము- ముద్రణశరణము గాదు.]

(3) 'గ్రస్త సమస్తలోక ప్రపంచయై మాయ'—5(71). [ముద్రణశరణము].

(౪) 'అరుగుదెంచె। గాశి నగరికి నికటభాగ ప్రకీర్ణ। గగనగంగా తరంగిణీ కనకకమల। పరిమళోద్గారిణికి మహాభైరవుండు'.—5(121). [ముద్రణశరణము గాదు].

(౫) 'బ్రహ్మమున సమయ ప్రపూరపూర్ణ సురతటినిన్' 5(41) [ముద్రణశరణము గాదు.]

(౬) 'సాకార యగు బ్రహ్మహత్యతోఁ జనుదేర'—5(123). [ముద్రణశరణము.]

(౭) 'నిఖిల జగత్ తిరస్కృద్రాజికి'.—6(77). [ముద్రణశరణము].

(౮) 'అదవీయసి మోక్షపదవి యధికవివేకా'.—6(282).

(౯) 'గజశాలలు ప్రభవించె నతివిశాలలు పెక్కుల్' 4(118). వరాహపురాణము. [ముద్రణశరణము గాదు]. ఇట్టివి వాఙ్మయములో నెన్ని లేవు!

విజాతీయములలో రెండవ ప్రకారము

గౌణప్రయోగములు.

నిష్ఠ్యూతాది శబ్దములు వాచ్యవృత్తిలో గ్రామ్య కష్ట్య విగాహములై, గౌణవృత్తిలో అతి సుందరము లగుట సంస్కృతమున ప్రసిద్ధము. అది యిందు తెనుఁగున నవలంబిత మని ప్రతిపాదించి, అందులకు ఉదాహరణముగా, ఉపోద్ఘాతకారులు 'ఉమిసిన' అను నీక్రింది ప్రయోగమును చూపినారు.

4(118) 'ఉరువిద్యుద్దీపకళిక లుమిసిన ధూమ స్ఫురణ.' ఇదియు ఇతరకవన సజాతీయమే కాని విజాతీయము గాదు:- 'ఉమిసి'యే గాక, క్రాసి, యుమిసి, క్రక్కి, మేసి, ఓకిలించి ఈవిధ ప్రయోగములు సయితము గలవు.

(౧) 'ఎఱ్ఱనంట లుమియుచు నెసఁగు చూడ్కులచేత ।
ప్రళయాగ్ని సూర్యాంతరములు వోలె.'—నృసిం. 4(48).

ఇది ప్రహ్లాదుని మడియింప హిరణ్యకశిపుఁ డంపిన యేనుఁగుల వర్ణనము.

(౨) 'చిచ్చు లుమియు శిలీముఖంబు లొడలఁ గ్రుచ్చి.' కాశీ.4(221).

(౩) 'ధవళ లాంగూల పల్లవచ్ఛాలనంబులు। కౌముదీచ్ఛాయలఁ గ్రాసియుమియ.'-(269)

(౪) 'మానినులపైఁ గడు నాగ్రహమెత్తి యంగ భూ
ఫల్లచయంబు కోపమునఁ బావకకీలలు గ్రక్కెనో యనన్' తపతీ సంవరణము 4.

(౫) 'ఉగ్రవిషానలం బుమియుచున్న' భా. అర. ఆ.6. ప.315.

(౬) 'కోలఁది యెఱుంగక తిని కో । కిలకామిని వాడలఁ ద్రాపెఁ గిసలయ ఖండం। బులు
విరహిజనులపై నిప్పులు గ్రక్కెడు ననఁగఁజూడు పుష్పసుగంధీ.' వరా. 3(88)

(౭) 'ఘనసువర్ణపలాశకవాసనాగలిగెఁ । గలసి రజస్స్ఫులింగములు గ్రక్కుచు వీవలి
వేగ చేరి రాఁగెఁ.' చంద్రికా. 4(58).

(౮) 'శిరమున మించుఁదీవల నసిఁగెఁ మిసిమి గాఁడు కెంపుఁ జెన్నడల్
కరమున వాఁడివాల్ మెఱుఁగు గ్రక్కెడు గొడ్డలి గల్గి పొల్చు న
ప్పురమతపః ప్రభావు భృగువంశ వివర్ధను క్షత్త్రియాంతకుఁ
మరగి నమస్కరించితి సుపుత్రమ నెమ్మి యొగ్గి నిల్చితిఁ.' కర్ణ.

(౯) 'ఖడ్గ మగ్గలికఁ దడిల్లతల్ వెడలఁ ద్రాయు.' కళా. 1(88).

(౧౦) 'కమ్మవిల్తునిఁ మేసినకన్ను' శృం. శాకుం. 4.

(౧౧) 'నలునిఁ జూచినపిదప మన్మథునిఁ జూడ।
నాకనిలయుల నయనంబు లోకిలించె' శృం. నై.

(౧౨) 'వికటారకూట వల్లికడార పుంపెద్ద ।
మకుటంబు లేయెంప బిగుల నీన' — శృ. శా. 4.

(౧౩) 'తరుణాంగుళిచ్ఛాయ దంతంపు సరికట్టు ।
లింగిలీకపువింత రంగు లీన' — మను. 1(5).

(౧౪) 'ఇందీవరంబుల నీను గ్రాల్గన్నులు శరదిందు
ముఖులు చామరము లిడఁగ' — 12.

(౧౫) 'దేహకాంతులు బాలచంద్రికల నీన ।
జడలు మోక్షద్రుపల్లవ శంకఁ జేయ.' — హరిశ్చంద్ర.

(౧౬) 'అందంబుగ నళికమం దొప్పు తిరుమణి ।
తిరుచూర్ణములు వింత మెఱుఁగు లీన' — కృ. రా. వి. 2(2).

విజాతీయములలో మూఁడవ ప్రకారము. ద్రావిడజాతీయము

'ద్రావిడజాతీయము' - ఇందులకు ఉపోద్ఘాతకారుల యుదాహరణము: 'పదింబదిగా' 3(55) 'మీరును నా కనురక్తుల్। పరికించి పదింబదిగా। నరయుండు మరి పెద్దమేలు ప్రార్థించుటకుఁ.' — ఇట 'పదింబదిగా' ననునది ద్రావిడజాతీయ మఁట. ఇది యేజాతీయ మైన నగుఁగాక విజాతీయముమాత్రము గాదు. ఈయుదాహరణములం గనుఁడు: —

౧ 'విరుసును జూపి యనేకవిధంబులఁ। బెక్కులు వల్కియుఁ జూచితి నీ
కరుణకుఁ బాత్రుఁడు గాఁడు పదింబది। గాఁ గనిపచ్చినవాఁడుఁ దుదిఁ.' రాఘ. 4(161)

౨ 'దీనికిఁ గర్తవ్య మెద్ది మనకుఁ బదియుఁ బదియును గా నీతిపదవి నరసి।
తెలియఁ దగు నని యి ట్లని పలికె మఱియు.' - కళా. 7(21).

3 'అనఘుఁడ నిన్ను సోదిగొనునంతటిదానవె యేను? దప్పులే (లెంరి?)
దును, దలపోయనీవలన దోస మెరి? యాత్మను బాయకున్నవా
రని బలుకొక్కమా అనుసరించుట మే లది యిందు నేఁ దొలం
గని పెనుఁదప్పు నాయదియకాక పదింబదిగాఁగ నెంచినఁ.' ప్రభా. ప్ర. 5(122)

౮ 'మదిరాక్షుల నమ్మకు, నయా। విడువఁడవు గద, వేగిరంబు వెరవరిఁ జెఱుచుర్,
బవరికుమీ, లెస్స పడి। బదిగ విచారించి చేయ మంచిది సుమ్మీ.' సారంగ. 2(259)

౫ 'చాలు విచారము ల్వదిగ శంభునిఁగూరిచి.' - హరవి. 4(32)

వాఙ్మయమున నెమకుదుమేని ఈపద సముచ్చయమునకు ఇంక నెన్ని ప్రయోగములు దొరకునో! దీనిని ఆంధ్రమన్యాదగా దనుట యెట్లు?

పూర్వముద్రణమందలి యుపోద్ఘాతమున రాయకృత్యైకతాస్థాపనకై విజాతీయము అని నిర్దిష్టలింగములలో నాలవ ద్రావిడపద ప్రయోగము, ఇదియు ఇతరకవి సాధారణమే—

క. 'ఉణ్ణాములె జగదంబిక। నణ్ణామలె విశ్వనాథు నారాధించెన్
మణ్ణాసయుఁ బొన్నాసయుఁ। జెణ్ణాసయు లేనివారి పెన్నిధు లగుటన్.' కా. 3(180)

[ఉణ్ణాములె=అపీతకుచాంబ, అణ్ణామలె=అరుణాచలము.]

'వైశాలియింతివే' మార్కండేయ. అఱవమున 'అవిశాలి' = యనఁగా జారిణి.

పొరివిళంగాయ 2(87), అప్పవారు 2(94), మున్నవారు 5(92), పెన్దిరువడి 4(30)— ఈయఱవపదములు అనుక్తమాల్యదలో కలవు. వీనిలో 'పొరివిళంగాయ' శ. ర. లో లేదు, ఇవి శ్రీవైష్ణవగృహవ్యవహారమున నతిప్రసిద్ధము లగుటంజేసి ఝడితి అర్థస్ఫూర్తికై ప్రయుక్తములు; కవియొక్క జ్ఞానాతిశయమును బుద్ధికౌశలమును దెలుపుచున్నవి. ఇందుంబోలె 'పొరివిళంగాయలు' హంసవింశతియందుం గలవు.

పొరివిళంగాయలు.—ఇవి శ.ర.లో లేదు. బ్రౌణ్యములో కలదు. "A Sort of cakes. (A Tamil word) A. 2(14) (ఒకవిధమైన భక్ష్యము - అఱవ పదము) 'భక్తిఁ ద్రోవకు సాధ్య పరికరంబులు వెట్టి। కట్టిన పొరివిళంగాయగమియు' - వేఁచిన బియ్యపుపిండి విసిరి బెల్లము పాకముపట్టి పుండలు చేసినవి. H.I. 116. (...పొరివిళంగాయలు తేమనంబులును."

ఈ క్రిందివి ఆముక్తములోఁ గలవు.-తేఁడు(=వెదకు, కోరు.)

'గాదంబుఁ బన్నిదంబును। వాదును బతిపోషించిఁ దేఁడు వలవదు కడుఁబో,
రాదయ్యె సేని భృత్యులు। ఖేదము గాకుండు గొలువు పెనుపఁగవలయున్.' భోజ.

'తేఁడు' అనఁగా వెదకుట అని యఱవమున ప్రసిద్ధము; ఆయర్థమున శ. ర.లో లేదు.

పణ్యారము(=భక్ష్యము.) 'మహోపిషంబులో నద్దిన పణ్యారంబు' ఆహల్యా. అని బ్రౌను. శ.ర.ములో (1) నానఁబ్రస్వ, (2) భక్ష్యము, అని యర్థములు కలవు. భక్ష్యార్థమున అఱవమున వాడుక.

ఒడమె(ధనము.) 'ఒడమె గల వెఱఁగు నైనను। పుడమిం గలవార లెల్ల భూషింతురు' - ఒడమె యని యలంకారమునకు అఱవములో వాడుక.

ఎరియ(=మండు) - 'మనం బెరియఁగ నసహ్యపడున। న్నరుఁడు దెవ్వలు లేని వేదనం బడు నధిపా.' అఱవములో 'ఎరియు' అనఁగా మండుట.

సావి (= బీగము, తాళపుంజెవి, కుంచిక.) 'తిరుసావులవైచిటిమి.' 'బీగములు వైచి పదిలము కావించితి మనుట.' చె. మల్లి. విప్ర. 5(12).

'సాపడి'-,,-2(33). (వైష్ణవ సంప్రదాయమున వచ్చిన యఱవ పదము, భుజించి యనుట).

మొరము[=చేట]-'గురుసేవ రోఁకలి చేతఁబూని, దురహంకారముపొట్టూడదంచి,...శ్రీ

మారామానుజుల తిరుమంత్ర మనే మంచిమొరము నానించి, దురితంపుకామక్రోధము పొల్లుగాఁ దెరిఁగి,...' భక్తిబోధక సువ్విపాట.

నంజు[విషము.] 'నంజుమురిచ్చాఁకా' ఇది విషహరమైన యొకయోషధికి అఱవపేరు. 'నంజుండస్వామి' - శివునిపేరు కన్నడము; 'నాలుక బంతి వ్రేలఁబడి నంజున వోఁగి'--మను.

పూర్వకవులు ప్రసక్తి యున్నను లేకున్నను అన్యభాషాపదములకు తమపాక లేఁగినట్లెల్ల ప్రయోగించుచుండిరి.-అందు కన్నడ పదములకు శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యము 'బిజమాడు దేవర' లోనగు సీసపద్య మొకయుదాహరణము. హిందుస్థానీపదములకు పెద్దనగారే యున్నారు:—
'సకుటుంబముగ వీఁగి చరమశైలము చేరు! తుహినాంశు దుముదారు దొరయనంగ.' మను 3(54).

'ఖుసి మీఱఁగ సురధాణ నిండుకొలువై కూర్చున్నచోఁగా.' అని హంసవిలాసము పీఠిక (22)

పసి[=ఆఁకలి, అఱవమాట.]

'ప్రబలపన్నగకులరాజ్య పట్టభద్రుఁ! డెన్ని పసి వీఁచె నొకప్రక్క నిన్ను మేసవి!
లేఁడు పొమ్మని యనకున్నవాఁడుగాన! దళిత పాంథవిహార శీతలసమీర-' కువ. 4(82).

ద్రావిడజాతీయభేదము—సంధ్య విరహోద్దీపకము కాఁదట.

'చరమసంధ్యా సమయము విరహిణులకు మదనోద్దీపక మని వర్ణించుట ద్రావిడ కవి సమయసిద్ధమే గాని సంస్కృతకవిసమయ సిద్ధము కాదు'-అని ఉపో. అందులకుం బ్రదర్శిత మయిన యుదాహరణము 'తామరసాక్షు తామ్రముఖి' ఇత్యాది పద్యము. ఇదియు విజాతీయము కాదు, సంస్కృత కవీంద్ర సంప్రదాయోపదిష్టమే. కనుఁడు.-

(౧) ఆర్యా సప్తశతి. 592 శ్లో. సాం 9 - సఖీం ప్రతి-వియోగిన్యాః సాయన్తనసమయః అత్యన్త దుఃఖద ఇతి నాయికా సఖీం వక్తి:-

'సాయం రవి రనల మసౌ! మదనశరం ప్రవిశన్ వినోదితం !
ఇద మపి తమస్సమూహం ! సోఽపి సఖి నిర్మలం శశీ.'

టీక.-'సాయమితి; అత్ర సఖీతి - పదానుపాదానం తావద్వ్యర్థో చ్చారణేఽపి కాలాతిపాతో భవతీతి భావి సాయన్తనసమయ స్యాతిదుఃఖదత్వ మిత్యావేదయతి.'

(౨) 'పరిపతతి పయోనిధౌ పతఙ్గః ! సరసిరుహా ముదరేషు మత్తభృఙ్గః !
ఉపవనతరుకోటరే విహఙ్గః ! యువతిజనేషు శనైశ్శనై రనఙ్గః.'-భోజ ప్రబంధము.

(3) 'పతతి రవి రపూర్వ వారిరాశౌ ! స్ఫురతి పథికస్య సుధాత్మభూః స్థితాత్మః!
ప్రసరతి చరమాం తమఃప్రరోహః ! ప్రతిపద మస్య సుధా మనోవిమోహః' సు. ర.

ఈ చెప్పినది పురుషునికి మాత్రమే వివక్షిత మనఁగూడదు; కనుండు:-

(౪) 'గాఢం ప్రౌఢాంగనాభిః సురత రతి మనస్సమ్మదోత్సారితాత్మం !
ముగ్ధాభి స్త్రిస్తనేత్రం రతిసమరభయం చిన్తయన్తీభి రేవ !
సాన్ద్రానా మగ్ననాభిః సలిల నయనం శూన్యచిత్తాభి రుచ్చైః !
కష్టం దృష్టోఽస్తశైలే ధృత మథజ దయుం మణ్డల శ్చణ్డభానోః. సు.ర.భా.476(72).

(౫) 'అరుణకిరణ కేసరాభిరామం ! వరుణదిగన్తరలమ్బి భానుబిమ్బం !
త్రిభువన విజిగీషుణాస్త్రి మభాత్ ! ప్రసవ ఇవ ప్రసవేషుణా ప్రయుక్తమ్,'

(౬) 'ఆపూరితే సంధ్యారాగేణ జీవలోకే, కుసుమాయుధానల దహ్యమాన హృదయసహస్ర

ధూమ ఇవ జనితమానినీనయనవారిణి విస్తార్యమాణే తరుణతరతమాలత్విషి తిమిరే.' కాదం.

(2) 'శోకకామినీ కరుణకూజితే శిరసిజన మనోదుఃఖే వికచ దళారవిన్ద మరన్ద నిష్యన్ద సుగన్ధ గన్ధవహానన్దిత దశదిశి ప్రదోషసమయే, శిశిరసిత కుసుమామోద ముకుళిత మానినీ మానగ్రహోన్మోచనహస్తే కుసుమాయుధే.' కాదంబరి.

రసతరంగిణియందలి నిబంధనము

శృఙ్గారస్య ఉద్దీపనవిభావాః। తత్రభరతః -
'ఋతుమాలాలంకారైః। ప్రియజన గాన్ధర్వకావ్య సేవాభిః
ఉపవన గమనవిహారైః। శృంగారరసస్సముద్భవతి.'
చన్ద్రి చన్దనాదయ ఉద్దీపనీయాః। యథా—
'సంధ్యాశోణామ్బరజవనికా, కామినోః ప్రేమనాట్యం,
నాన్దీ భ్రామ్యద్భ్రమరవిరుతం, మారిషః కోఽపి కాలః,
తారాః పుష్పాఞ్జలిమివ కిరన్, సూచయన్ ప్రస్తుతేతోః
వృత్త్యారమ్భం, ప్రవిశతి సుధాదీధితిః సూత్రధారః.'

అపూర్వశబ్దములు.

ఝూటము.

'ఈకవికి ఝూటశబ్దమును (సమూహవాచిని) తఱచుగా వాడుక చేయు నలవాటు గలిగియున్నది.' అని యుపోద్ఘాతము.(తఱచుగా - వాడుక చేయుట = అలవాటు); ఈ ప్రతిపాదనయొక్క యుద్దేశ్యమేమో వాచ్యభంగిగా నిరూపితము గాదు. ఆముక్తములో ఈశబ్దము రెండుమాఱులే వచ్చినది. ఇంతగ్రంథములో ఇంతమాత్రమే తఱచా? అలవాటా? ఇది యితరకవు లెవ్వరును ప్రయోగింపని వనికూర్చిన పదసూచికలో సూచితము. చూ. అనుబంధము ఇతరులు కావించిన దీనిప్రయోగములను పట్టికావిమర్శలో నుదాహరించి ప్రదర్శించియున్నాఁడ. అందులో ఇంతుంబోలె నిరంకుశోపాఖ్యానకవి దీనిని రెండుమాఱులు ప్రయోగించినాఁడు. నిరంకుశమందు 421 పద్యములు; ఇందురమారమి 872. అందువలన తఱచును అలవాటును గుణితముచే ఇక్కవికన్న ఇనుమడుంగులు గలవాఁడనంగలరు. కాన నిరంకుశకవియే ఆముక్తమును గావించి యుండునా?

తృణతా.

మఱియు ఆముక్తమాల్యద మనుకొని ప్రణతిము కాదను నుపోద్ఘాత విస్తరములో- ''తృణతా=ధనువు - మొదలగు సంస్కృతపదములుగాని 'తేండి' (శయనించి) మొదలగు వాంధ్రపదములు గాని మాఱుఖులవి. ఏనిఘంటువులయందును గానరానివి. సామాన్యముగాఁ గవు లెవ్వరును వాఙ్మయమునం దిట్టిపదముల నుపయోగింపరు.'' అని ప్రతిపాదితము.

ఇందు తృణతాశబ్దమును (చూ. అనుబంధము), గోవిందామాత్యాణి రుక్మిణీపాణిగ్రహణమందు రెండుమాఱులును అభినవకాళిదాసుఁడు చంపూభాగవతమున రెండుమార్లును, ప్రయోగించియున్నారని పట్టికావిమర్శమందే తెలిపియున్నాఁడను. అయినను, ఇంకనుం, ప్రయోగాదికమును చూపెదను.—

'కావ్యేషు మాఘః కవికాళిదాసః' అని యాభాణకము.

'దణ్డినః పదలాలిత్యం భారవే రర్థగౌరవమ్,।

ఉపమా కాళిదాసస్య మాఘ స్యైతే త్రయో గుణాః.' అని యొజ్జలయాదేశము.

“జైనమేరుతుఙ్గాచార్యేణ 1361 సంవత్సరే ప్రణీతే ప్రబన్ధచిన్తామణౌ చ - 'అథ శ్రీ భోజరాజః శ్రీమాఘపణ్డిత విద్వత్తాం ధన్యవత్తాం చ సతత మాకర్ణ్య, తద్దర్శనోత్సుకతయా రాజాదేశైః సతతం ప్రేష్యమాణైః శ్రీమాలనగరాద్ధిమసమయే సమానీయ, సబహుమానం భోజనాదిభిః సత్కృత్య, తదను, రాజోచితాన్వినోదాన్ దర్శయన్ రాత్రావారాత్రికావసరానన్తరం సన్నిహితే స్వసన్నిధే పల్యఙ్కే మాఘపణ్డితం నియోజ్య, తస్మై స్వశీతరక్షాముపనీయ ప్రియాలాపాం శ్చిరం కుర్వాణః సుఖం సుష్వాప.' అని శ్రీజయపుర మహారాజాశ్రిత శ్రీపణ్డిత వ్రజలాలపుత్త్రి శ్రీపణ్డిత దుర్గాదాసుని మాఘకావ్యోపోద్ఘాతములో, సిద్ధర్షి చరితము.

'తస్య శ్రీభోజభూపాలబాలమిత్రం కవీశ్వరః।
శ్రీమాఘో నన్దనో బ్రాహ్మీస్యన్దనః శీలచన్దనః।
ఇదంయుగీనలోకస్య సారసారస్వతాయితమ్।
శిశుపాలవధంకావ్యం ప్రశస్తిర్యస్యశాశ్వతీ.
శ్రీమాఘోస్తాఘధీః శ్లాఘ్యః ప్రశస్యః కస్య నాభవత్।
చిత్తజాడ్యహరాయస్యకావ్యగఙ్గోర్మివిప్రుషః.'

ఇట్లు విద్వన్నుతింబడసిన శ్రీభోజరాజపూజిత సిద్ధర్షిచరితప్రశంసిత శ్రీమాఘకవి ప్రయోగముం బ్రదర్శించెద.—

'స్వగుణై రాఫలప్రాప్తే రాకృష్య గణికా ఇవ।
కాముకానివ నాళీకాం స్త్రిణతాః స[illegible]ముచన్.' 19(61).

ఇందులకు-“త్రి[illegible] స్థానేషు మధ్యేషు నతాః త్రిణతాః శార్ఙ్గాణి। 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయా' మితి ణత్వమ్”అని మల్లినాథటీక.-ఇందుపై జయపురరాజకీయ సంస్కృతకళాశాలాధ్యాపక శ్రీ శివదత్త పండితుని జ్ఞాపిక—“(1299) శకలిఖిత పుస్తకే తు 'తృణతాః' ఇతిపాఠ ఉపలభ్యతే। అత ఏవ 'తృణతా తృణత్వే కార్ముకేపి చ' ఇతి హైమకోశ వ్యాఖ్యావసరే కార్ముకార్థే ఇమమేవశ్లోక ముదాహృత్య వల్లభ స్తు 'ధనుషి త్రిషు నతాః త్రిణతాః' ఇత్యాహ।తత్ర గణికాపక్షే ణత్వంచిన్త్య' మిత్య నేకార్థకైరవాకర కౌముదీ.”అని. ఇందువలన నుదాహృత మాఘశ్లోకమందు 'తృణతా' అనురూపంబునుం గలదనియు, అది హేమవల్లభాదులచే నుపాత్త మనియు, విశదమగుచున్నది. సిద్ధర్షి చరితమువలన నిపుణము సారస్వతసార మనియు, చిత్తజాడ్యహార మనియు, తెల్లమాయెం గదా. ఇప్పటికేనియు దీనికి నిఘంటువు లేదను వాదు శమింపదా? హేమముకన్నను నిఘంటువా? అయినను, ఇంకనుం బ్రదర్శించెద:— [ఇట త్రిణతా శబ్దమునకు 'తృణతా' రూపము పృషోదరాదిత్వసిద్ధ మనియు, గణికావిశేషణముగా త్రిణతాశబ్దమును మాఘకవి యుద్దేశింపలేదనియు, నెన్నందగును.]

'త్రిణతా-a bow' ఆప్టే నిఘంటువు. 'తృణతా తు ధను ష్యపి' నానార్థరత్నమాల.- దానికి పుదూరి వాంగారిపాపన శాస్త్రులవారి టీక:—'తృణతా సీ. ఇది ధనుస్సునకును-అపిశబ్దమువలన తృణభావమునకును పేరు.' అని.
ఇంకనుం జూడుండు.—'తృణతా తు ధనుష్య పీతి భాస్కరః.' 'ధర్మో నాతృణతా స్త్రియామ్।

అస్త్రీయాం చాపధనుషా వితి వైజయన్తీ' అని బాలభాగవత టీక, 'స్థావరం తు ధనుర్గుణీ। శరావాపోధనుః స్త్రీస్యాత్। తృణతా త్రిణతాపిచ.' అని త్రికాండశేషము.

ఈతీరున మాఘపండిత - హేమచంద్ర - వల్లభ - మల్లినాథ-భాస్కర - వైజయన్తి - ఇరుగపదండనాథ-అప్పయ్యాది మహావిద్వాంసుల సమాదరమునకు భాజనమైన (ఇందు 5రు నిఘంటుకారులు)యీనుడువును జనసామాన్య పండితమ్మన్యానులభ మయిన యమృతంపుమడువును ఆముక్తమాల్యదాతీర్థకముగా ఆంధ్రలోకమున కెల్ల గంగాఝరమును భగీరథుండునుంబోలె, తెచ్చి యిచ్చిన మహాపురుషుని వేనోళ్లం బొగడంగానక, ఈమడువును ఇవ్వరంగొట్ట సమకట్టుటయు, దీనిని సుప్రాపము చేసినవానిని కాకవి యని కేకరించుటయు, పైగా, కాకవి కావున నే కృష్ణరాయండే యని బూకరించుటయు, సమంజసము గాదు.

ఆముక్తమాల్యదాకవి శార్ఙ్గధనుర్లతను త్రివక్రకుంబోల్చి 'పిడికెండు' పద్యమును [1(8)] రచించునప్పుడు 'త్రిషు స్థానేషు నతాః త్రిణతాః శార్ఙ్గాణి' అను మాఘటీకా వాక్యమును స్మరించుచుండె ననియుం దోంచుచున్నది. ఆపద్యము.—

> 'పిడికెండు కౌనుఁగొప్పుఁగని ప్రేమఁ ద్రివక్ర సమాంగిఁ జేసి తేఁ,
> బిడికెండుకౌనుఁ గొప్పుఁ బయిఁబెచ్చు గుణంబును గంటి నంచు, నే
> ర్పడర నిజత్రివక్రతయుఁ బాపఁగ ముక్కడు నా సుమాలిపై
> జడిగొన నమ్ము లీను హరిశార్ఙ్గధనుర్లత గాచుఁ గావుతన్.' 1(8)

[ఇందు-'నేర్పడర' ఇత్యాదిపాదములో యతికి కపాలమోక్షము అయినది. 'చొప్పడఁగ' అని పఠించిన ఇంకను భూమిసూఁదనే యుండును.]

'తెండి'-ఇదియు మాఱుమూలపదమఁట? ఇది ముక్కుతిమ్మనార్యుని ముద్దుఁబలుకు. 'నందిని యట్లు వాకుచుం బచ్చికఁ దండి యున్నయది భామిని వేలుపుటావు చూచితే.' పారి. 4(85). దీనికిని ఆక్షేపమా! ఇఁక నాంధ్రభారతికి గతి యేమి? ఈబ్రాహ్మణ్యముం జూడుఁడు.—

'తెండుట. V. N. To Sleep నిద్రించెను. D.'

ఇట D అనఁగా మామిడివెంకయ్యప్రణీత మయిన యాంధ్రదీపిక. ఆయన ఈధాతువును కవనమందు చూచియే నిఘంటువున నెక్కించె నన ఈ బ్రౌను వాక్యములం గనుఁడు.—

The Dipica gives a mere selection of the words used *in* Telugu Poetry. The ordinary Telugu of common life is but slightly noticed.

'తెండు. దే. అ. క్రి. పరుండు శయనించు (చూ. తేఁడు)' శ. ర.

'తేఁడు. దే. అ. క్రి. తెండు, శయనించు 'గీ. అతివ పూర్ణేందుభీతిఁ దనశ్మశాలఁ దేఁడి... (కొన్నిప్రతులందు 'తెండి' అని పాఠమున్నది.) అను. 5, అనియు, శ. ర. ఆంధ్రవాఙ్మయమును సేవించుచు, ఈ తృణతా తెండులను ఎగిరించుట, పెరుఁగన్నముం దినుచు అందలి నూఁగడను గుడ్డపేలిక యని పారవైచుటగా నున్నది.

ఉపోద్ఘాతములో ఆముక్తమాల్యదకు కృష్ణరాయప్రణీతత్వము స్థాపించుటకై అందులోనివి 'కన్కసరు' 'హిండిత' శబ్దములు కన్నడపదము లని వ్రాయఁబడియున్నది. వానిలో-'కిసరు' నకు ఇందలి పద్యము:—

> క. ఒసఁగి రగస్త్యార్ఘ్యులకుం। గొసరి జనుల్ వార్ధినీరు గ్రోలితి, వీనిం
> బసికై మా కిమ్మని క। న్నిసరు దుడుగంగ వనప్పగించెదు మాఱ్కొన్.' 4(175)

'కిసరు' మదరాసులోనే కలదు. శ. ర. మునందును గలదు. బ్రాహ్మణోత్తములయిన మదరాసు వెలనాటివారియిండ్లలో వాడుకలో ప్రసిద్ధము. మఱి 'కన్ను' తెనుఁగే. ఈరెంటి సమాహారము ఆంధ్రజాతీయము గాదనియు కన్నడజాతీయముమాత్రమే అనియు వాదింతురేని అది యిట 'కణ్కిసరు' అని ణత్వవంతముగా నుండక 'కన్కిసరు' అని నత్వయుక్తముగా ఆంధ్రీకృతమై యున్నది. పెద్దనగారును దానిం బ్రయోగింప నర్హులే. వారు నందవరపురవంశోత్త్యనులు. నందవంకులు బళ్లారిజిల్లావారు. బళ్లారిజిల్లాలో కన్నడభాషయు ప్రచురమే; అన్యదేశ్యములను పెద్దనగారు ముట్టనివారు గారు.—'సకుటుంబముగ వీఁగి చరమశైలముఁజేరు। తుహినాంశు దుముదారు దొరయనంగ'-మను. 3,54) ఇట 'దుముదారు' అనునది హిందుస్తానీపదము. [దుముదారుదొర యనఁగా సేనానాయకుఁడు అను మనుటీక సరిగాదు. 'సేనాపృష్ఠనాయకుఁడు' అనవలయును. చూ. బ్రౌను. మిశ్ర.నిఘం. 'దుముదారు...The rear of an army.']; దానిం బ్రయోగించినవారు స్వదేశీయము నేల ప్రయోగింపరు? ఇందుకై 'కనరా'వాఁడే రావలయునా? అతఁడును తరములబడి కనరా వదలినవాఁడే. ఈయుపోద్ఘాతములో 'పెద్దనాదులవలన రచింపఁబడలేదని నిశ్చయముగా జెప్పవచ్చును' అని యొకవాక్యముకలదు. 'వలన' ప్రత్యయము కర్తను జెప్పుట 'By' ఆంగ్లేయభాషా మర్యాదగాని ఆంధ్రభాషాసమ్మతము గాదు. ఎట్లన-By=వలన; 'బీవై బై వలన,' 'బీవై బై వలన' అని ఎద్యుకేటెడ్డు ఆంధ్రుల బాల్యపాఠము. ఈప్రయోగముచే ఆయుపోద్ఘాతము రచించినవారు ఆంగ్లేయులే యని సిద్ధాంత మగునా? 'కన్కిసరుచేత' ఏతత్కావ్యకర్తలువరాయఁడే అగునేని 'పరింబాఁ'చే పింగళిసూరనయు చేమకూర వేంకటపతియు అగుదు రని సిద్ధాంతముకాదా; వాస్తవమున మదరాసు 'కిసరు' 'కన్కిసరు' గానేయుండి-సేతు వన రామసేతువు, ఆలయ మన శివాలయము ఇత్యాది వ్యవహారములందుంబోలె 'కిస' రని సంక్షిప్తమైనదా. దృష్టితాఁకుడు అర్థము. దృష్టితాఁకుడు సంక్షేపముగా దృష్టి యనఁబడును గదా. ఇందు తాఁకుడు పోయి దృష్టి నిలిచినది. అందు కన్ను పోయి కిసరు నిలిచినది. ఇందువలన కన్కిసరు రాయనిదే యన వలనుపడదు.

హిండితము.—ఇది పిండిత మనుటకు కన్నడమా? చూ.

> 'ఖండితపూగీనాగర । ఖండంబులు ఘనశశాంక ఖండంబులచే
> హిండితములు గావించి యు। ఖండస్థిగభక్తి నొసఁగి కడలి చెలులతోన్.'

ఈ పద్యములో ఆ యొసఁగిన వస్తు వేదో లేదు. వ్రాఁతలలో మాఱిపోయినది గావలయు. 'హిండిత మగు తాంబూల మఖండ' అని పఠించినయెడల తాంబూలము దొరకును.—[టీక. హిండితములు గావించి=కలియఁగూర్చి.] ఇందే 'పరిహిండితంబులు' 'హిండన' యుం 'గండ పెండెరంబునం బొడము నఖండ ప్రభామండలంబునం బరిహిండితంబులై మత్తిపండుల వడువు గల మడమల బెడంగుపడి భావినిజ కమఠావతార సూచకంబులుంబోలెఁ గొదమ తాఁబేళ్లు మేళ్లవగు మీఁగాళ్లతో'- 6(98). [టీక. -మండలంబునన్=సమూహముచేత-పరిహిండితంబులై.]

'కొండయుఁబోలె భక్తివల ♦ గొంచు నె వాఁడు నిజద్రుమభ్రమీ
హిండన వ్రాలుపాకలపు ♦ టేనుఁగుపోలె నొసత్తపంక్తులం
దుండగ రోదల్మహీగిరులు ♦ హోరనఁ బ్రస్తుతిప్రాలి' - 6(47)
[టీక.—భ్రమీ=చుట్టు తిరుగుటయొక్క - హిండనన్=ఆవృత్తిచేత.]

మను 4(60) లో 'వెండికొండలఁ జండకరకరహిండనంబునం బాండుప్రభలు నిండ.'
[కర=కిరణములయొక్క - హిండనంబునన్=వ్యాపనచేత.]

శ్రీకాలహస్తిమాహాత్మ్యములో [దాసిని రాజు తల గొరిగింపఁగా దానిశిరమునం దద్వత్సలుఁడు పరమశివుఁడు హస్తమును నుంచఁగా,] 1(52, 53)

ఉ. 'ఎత్తిన నింద్రజాలగురుఁ ♦ డెత్తినబుర్ర మనంగ, మన్మథుం
డెత్తిన పువ్వువింటిపుడు ♦ మెత్తినతొమ్మిద సిందు నారిశాఁ
జిత్తజరాజ్యలక్ష్మి కభి ♦ షేకము సేసు శివుండు కాంతకై
యొత్తిన నీలకుంభరుచి ♦ హిండనమో యన నద్భుతంబుగాన్;

క. 'నెఱి మిగులఁ గలిగి నలువై తఱుచై మిసిప్రతాప దావాగ్నిశిఖన్
మెఱయు నవధూమ మనఁగాఁ దఱితఱుఁ [illegible] చకురము వచ్చె దేవునికరుణన్.'

మఱియు దశావతారచరిత్ర - నృసింహావతార కథలో—
'చండవాతోత్థ ఘూర్ణ [illegible] హిండనముకఁ గొండమెండునఁ గదలక యుండు దైత్య
మండలేంద్రుని దేహ నిష్కంపమునగను! గండకంపోతి నొరయు వేదండగణము.' పు. 29

పారిజాతాపహరణచంపువు (3 పు.) - 1(13-14) లకు నడిమిగద్యలో—'ప్రచణ్డ భుజదణ్డ చణ్డిమాకర్ణకుణ్డలిత కోదణ్డ హిణ్డమాన కాణ్డ ప్రకాణ్డ తాణ్డవాడమ్బరోద్దణ్డ ఖణ్డితారిముణ్డ పుణ్డరీక ఖ(?)ణ్డ మణ్డితాఖణ్డ భూమణ్డల'—

'పక్షిణ ఆహిణ్డన్తి' స్వప్నవాసవదత్తే; 'ఇతస్తతో ప్యాహిణ్డన్తే;' మృచ్ఛకటీ.

'అశ్మత్యంత కఠోర [illegible] ♦ హాలాహలజ్వాలధూ
మ్రశ్మశ్రుల్ భుజదండ హిండితకుఠా ♦ [illegible] ప్రాసఖడ్గార్గళా
దశ్మ్రవ్రాలముసోడ వెల్వడి [illegible] ♦ ద్రుద్రూ [illegible] గాత్రంబునన్
గూశ్మాండాగ్నివతని (?) పిశాచగణ ♦ క్షోభూతబేతాళముల్.' వరాహ. 5(106)

'మండువా బెడంపకోట ♦ మాహు [illegible]
మండలేశ్వరసమ్మతాస ♦ మాన [illegible] మహోదయా
ఖండనాజితప్రచండ ♦ పటహ (వాద్య?) నిస్వనాద్భుత
హిండితాష్టదిక్కుడుంగ ♦ యాశ్వరాత్మసంభవా'—,,—1(154)

'సంధ్యాతాండవ చండఖండపరశు ♦ స్ఫారజటామండలీ
సంధ్యాహిండిత గాంగభంగజమిథ ♦ స్సంఘర్ష పుంజీకృతా
వంధ్యారావ ఘుమంఘుమోన్నతిసమృ ♦ ద్వ్యాచాలపుణ్యాకృతి
వింధ్యక్ష్మాధరకూటకోటివిచల ♦ ద్విద్వేషి [illegible] ష్టత్తతీ.' కువలయాశ్వ. 4(217)

'తాండవఖేలనోద్దండ ఖండపరశు జటామండలాగ్ర హిండమాన పుండరీక' 1(17)

'హిండనము. సం. వి. అ. న 1. వ్యాప్తి., 2. భ్రమణము; 3. సురతము,' శ. ర.

'హిండితము. సం. విశే. (అ. ఆ. అ.) వ్యాపించినది.' శ. ర.

''హిండనము N. S. spread, extension, wandering; వ్యాప్తి, ప్రసరించడము, తిరగడము, (హిండనము, రతే, తేఖనే, ? Sc) Swa. 4(60) 'వెండికొండ' [ఇత్యాది పూర్వోదాహృతము.] Calahasti mahatyam 1(60) 'నిలఁబడి హిండనము యాన.' A. 6(58) 'నిజభ్రమణాభ్రవిభా హిండన వ్రాలు పాకలపుచేనుఁగుజోలె''-బ్రౌన్యము.

'హిండితము-వ్యాపించే, తిరిగే, [ఇట్లర్థము వ్రాసి బ్రౌనుదొరగారు అందులకు తారాశశాంకవిజయము 1(85), వసుచరిత్ర 6(60), అను సంఖ్యలతో 'హిండితకీర్తియుక్తి', 'మదాకరవంశ హిండితంబు' అను ప్రయోగములను, ఆముక్తమాల్యదలోని 'ఖండిత పూగినాగ' ఇత్యాది పద్యమును - ఉదాహరించినారు.] [హిండితములు గావించి=సమ్మేళనము చేసి అని వారిటీక.]

ఆతారాశశాంక పద్యము:—

> 'పండిత మండలీహృదయ ♦ పంకజభానుఁడు బుచ్చికృష్ణరా
> ర్యుండును సీనమాంరమణి ♦ యుఁగా దొలి నోమిన నోముపంటగా
> హిండితకీర్తియుక్తి జని ♦ యించెను వేంకటరాఘవాధ్వరీం
> ద్రుండు విభాసమానగుణ రుంద్రుఁడు వంగలవంశ చంద్రుఁడై.'

ఆ వసుచరిత్ర ప్రయోగపాదము:—

> 'మాణిక్యసారంబు లాణిముత్తెములు ను। మ్మివి మదాకరవంశ హిండితములు' 6(37)

[దీనిటీక.—'ఇవి - మదాకర=నాకు ఆకరమైన-వంశ=కులమందు- హిండితములు నమ్మి=ప్రవర్ధమానములైనవినుమాయనియర్థము. మత్=నాసంబంధమయిన- ఆకర=గనులయందును - వంశ=వెదుళ్లయందును - ప్రవర్ధమానములైనవి - అని యర్థాంతరము.']

'మన్మథః—సఖే సాంఖ్యాయన, విప్రలబ్ధోఽసి పూర్వేద్యు రగ్రభోజనసముత్సాహేన యన్నదృష్టం దర్శనీయం త్వయా.

'విదూషకః—వయస్య, త్వయా తావత్ అమధ్యాహ్నం వృక్షంవృక్షం ప్రతి హిణ్డమానేన బుభుక్షా పరిశుష్కముఖేన సమాసాదితం సాహిత్యమ్.' రతిమన్మథ.

> 'నారదః - దమ్పత్యో రనురక్తయోరపి మిషాత్ సంపాదితం వాకలిం
> ప్రక్రాన్తం సహసా నియుద్ధ మథవా భక్త్యోత్సుకై ర్బాలకైః
> ఉక్ష్ణోవాథ చతుష్పథేఽభిపతతో ర్యోద్ధుం విషాణోద్ధురా
> పశ్య న్నిర్వృత మానసోఽనవరతం హిణ్డే మహీమణ్డలే' —,,—ఛా.

'విదూషకః...వనరాజి ష్వాహిణ్డ్యతే అటవీతోటవీమ్,' శాకుంతల.

'విదూషకః - ఛా, త్వం తావత్ అటవీతః అటవీ మాహిణ్డమానః నరనాసికామివ లో లుపస్య కస్యచి జీర్ణర్క్షస్య ముఖే నిపతిష్యసి'—

> 'అవికుణ్ఠవేగ హయమణ్డలికా। ఖురషణ్డ తాణ్డవిత ముణ్డశతమ్
> భుజదణ్డ కుణ్డలిత చణ్డధను। శ్చ్యుతకాణ్డ హిణ్డిత వితుణ్డగజమ్.' అచ్యుతరాయా 4(17)

[టీక.-కాణ్డై ర్బాణై ర్హిణ్డితాః దూరతో నిరస్తాః వితుణ్డాః ఛిన్నశరాః గజాః యస్మిం స్తత్.] 'త్వం తావన్మత్తోఽత్ర హిణ్డసే.' ప్రతిజ్ఞాయౌగన్ధరాయణ.

హాలాయుధుని కవిరహస్యమునందు—

> 'హిణ్డన్తే యే మృషా రాత్రౌ పరస్త్రీషు హిండన్తి యే।
> హీండతే నీతిసంపన్నో బాన్ధవా నపి తానసౌ.'
>
> 'అయి కురఙ్గి, కిమకాణ్డ మితస్తతో హిణ్డసే.' యశస్తిలక. 2(350 పు)

ఈప్రమాణములవలన 'హిండితములు' అనుపదమునకు 'వ్యాప్తములు' అని యర్థమనియు 'శశాంక ఖండంబులచే హిండితములు గావించి' అనఁగా 'కర్పూరపుఁ దునియలతో మిశ్రము చేసి' అని భావమనియు, స్పష్టము. 'ఖండంబులచే' అను పదమందలి 'చేత' ప్రత్యయము కర్తను తెలుపుచున్నది. 'హిండితము'లో కర్మార్థమందు క్తప్రత్యయము. 'హిండితము'నకు అవ్యుత్పన్న కర్ణాటకపదముగా 'కూర్చుట' యర్థమేని 'ఖండంబుల ఘనశశాంకఖండంబులనుఁ' అని ద్వితీయయేని 'ఘనశశాంక ఖండంబులతో' అని తృతీయయేని ప్రయుక్తమై యుండును. మఱియు, అన్యదేశ్యమునకు 'పరి' యని యుపసర్గసయుతము వచ్చునా? 'పరిహిండితంబులు,' 'జటామండలీ సంధ్యాహిండిత గాంగభంగ' అను స్థలములందు సంస్కృతసమాసములో ఇది యెట్లు చేరును. అకర్ణాటకసాధారణంబును అగు నీపదముచే కర్ణాటకకవిని సాధించుట శక్యము గాదు.

శైలి.

శైలి.—ఉపోద్ఘాతమందు అముక్తశైలీపరీక్షలో 'ఈగ్రంథకర్తవలె నింతగాఢ సంస్కృతము నెవ్వరును వాడుక చేయలేదు.' అనియున్నది. అందులకు తార్కాణముగా (1) 'స్యందనస్థిత', (2) 'అద్ధావాగ్విబుధ,' 3 'చనికాంచెఁ' - అనుపద్యము లుదాహృతములు.—ఇట గాఢత్వమనఁ ప్రాఘుష్టసంస్కృత సమాసభూయిష్ఠత్వమా, దీర్ఘసమాసము లున్నను లేకపోయినను పద్యమందు సంస్కృతశబ్దములే మిక్కుటముగా మిక్కిలియుండుటయా? మఱి 'స్యందనస్థిత' వంటిది పాదమెల్ల నొక్కటే దీర్ఘసమాస మయినసీసము ఇదిగాక యీగ్రంథమందు 'ఘనటత్పరిరాబ్ధి' 1(3) అను గరుడస్తుతిపద్యమందు కలదు. ఇంచుమించుగా పద్యమెల్లను ఒకటే దీర్ఘసంస్కృత సమాసముగా నున్నట్టిది, 'చనికాంచెఁ' వంటిది, ఇందు 'కాంచె నైష్ణవుఁడు' 6(15) అనునది ఇంకొక్కటియే కలదు. ఈరెండవది మాలదాసరి చతిసిన 'వటవృక్ష' వర్ణనము. 'అద్ధావాగ్విబుధ'ము వంటి సంస్కృత బహువ్రీహులు గుప్పించినట్టిది యీగ్రంథమున మఱిలేదు.' ఒక్కొక్క పెద్దపాదము రెండేసి సంస్కృతసమాసములుగా విఱిగినట్టి సీసములు ఇందు రెండు మాత్రమే కలవు. అవి 'మరుదూథమలయాహి' 5(118) అను తుమ్మెదలవర్ణనము, 'తామ్రవశార క్త 5(110) అను చిగురాకువర్ణనయు; ఇతరకవులు పెక్కురు ఇట్టిగాఢబంధంబులం గవనము చేసియున్నారు. 'అద్ధావాగ్విబుధ'మువలె ఏకవర్ణ్యమునకే విశేషణములగు పెక్కు సంస్కృతబహువ్రీహులుగలది మనువులో 'శకితైణాహుతి' 4(38) అని మృగయాలుబ్ధ మృగచేష్టాగరిష్ఠ వన వర్ణనపరము కలదు. ఇట్టివి పెక్కులు పెక్కుగ్రంథములందు సులభములు, మఱియెవ్వరు నిట్లు ప్రయోగింపలేదనుట నామనస్సునకు నచ్చకున్నది.—ఇంక కొన్ని యుదాహరణములను వాఙ్మయములోఁ జూపెద:—

'స్యందనస్థిత' వంటివి - పారిజాత 1(95), 2(85); జైమిని భా. 2(4); ఉ. హ. 4(28), 5(138), 6(266, 269); కాశీ. 1(126); హరవిలాస - పీఠిక 5, 6; 2(30), 4(74), 5(88); శా.

మల్ల. విప్ర. 4(99); నిరంకు' 1(62), 3(5), 4(5,7,105); భీమేశ్వర, 3(17); హంసవింశతి 5 ఆ. 117 పు. 12 పం. 'చండవేగోద్ధూత.'

మను. 1(25) 'అది యట్లుండె' నిత్యాదివచనము. పారిజాత 1(95) 'కృతకాద్రి కందరా' 2(85), 'శీర్ణపర్ణద్రు'; జైమినిభా. 2(4) 'స్ఫాటికమణి;' ఉ. హరి. 4(23) 'ప్రబల దంష్ట్రా', 6(266) 'మానినీమంజుల,' 6(269) 'గళితమహోదక'; హర వి. పీఠిక 5 'కఠినకుండా దండ,' 6 'వేదండవదన,' 3(30) 'గంగాప్రవాహ', 4(74) 'సంతానకద్రు', 5(38) 'నిర్ఝరాంభఃకేళి'; మల్ల. విప్ర. 4(99). నిరంకు. 1(65) 'అభ్యాగతారాధ', 3(5) 'కఠినకాకోలూకికా,' 4(5) 'సరసీరుహ నవీన', 4(7) 'వదనజిత్వర,' 4(105) 'చామరగ్రాహిణీ'; కాశీ. 2(126) 'దోర్దండ ఘట్టన'; భీమేశ్వర. 3(17). హంసవిం 5 ఆ. 'చండవేగోద్ధూత' నారా. పంచ. 1(35) 'త్రిభువనాలంకార', 1(48) 'వేదశాస్త్ర'; ఋతుచక్రము—ప్రథమాంకము. 146. వసుచ. 'లలనాజనాపాంగ', 180. వైజయంతీ. 'అంగజకృతాంతరంగ' 'ఘుసృణరజ' 204. ముకుంద. 'సురసాల,' 243. రుక్మిణి. 'ఘనసార,' 280 యాదవ. 'ఘనసాల,' 289. తారాశ. 'ఏలాలతాజాల'; 293. మిత్రవిందా. 'కుంజఘనాఘన';

వరాహ. 11(30); కళాపూ. 8(208) 'అమృతపూరోచ్ఛ్రితము;' దశావ. 43. పు. (1) క్రింది పంక్తి), 84(3. పం. క్రిం.), 207 (క్రిం.), 254 (4 పం. క్రిం.). 'గంధర్వభామినీ', 'వజ్రమౌక్తికరతి'; 'హరిబింబరమా'; 'మదకల ప్రతిమల్ల'.

అర్థావాగ్విబుధంబువంటివి.—మను. 4(38) 'చకితైణాహుతి'; ఉ.హ. 6(116) 'ఈశ్వరాయు,' 6(115) 'కృష్ణాజ్ఞాయు;' దశావ. 41-పు. (6 పం. క్రిం,) 'శ్రీమీనాకృతయేనమో.' భాస్క. రామా. కిష్కింధా. వర్షా. 381 'స్ఫుటశక్రాయుధ', 382 'యమునదంగగము';

'చనికాంచెగా' వంటివి—కళాపూ. 7(177) 'హేమంతంబంత' భార. విరా. 3(78) 'మాలిస్రక్'. నన్నెకుమార. 8(3) 'హారవాణి,' 8(46) 'ఘనభృన్నాథోత్తమాంగ,' 11(662) హరఫాలాంబక; ఋతుచక్రము, ప్రథమాంకము 170 చంద్రభాను. 'అంతిమగంత'; 162 చారు. 'తనరె వసంత' ఉ.హ. 2(27); 'గాండీవారావ'; క.క.గ. 6(107) 'కనిరంతర్మగ్న', 16(218) 'ప్రస్తుత్య'; నిరంకు. 1(44) 'మాణిక్య'; తారాశ. 5(80) 'కనిరీతు'; చంద్రికా. 1(167), 3(68) 'అలసతిగాంచెఁజెంత,' 'కలఁడత్యుత్కట.' హం.విం. 5 ఆ. 'వరుణాశాగత', నృసింహ. 2(39) 'శ్రీస్తనకుంకుమ', 3(3) కనిరుగ్రగ్రాహ.'

'పాషాణకల్పతను' (అనఁగా కఠినతను) గూర్చి విస్తరము పమ్మట చెప్పెద:—దీనిని భేదించి యర్థముం బడయుటచే మెండయిన బుద్ధికుశలత కలుగును. గ్రంథము ధారణార్హమగును, ధృతము నగును. కఠినతకు ఇమిడికయు, అభిధేయోత్కృష్టత్వంబును, అధికారము చాలమియు, కారణములు. ఉదా. 3 ఆ. (8) 'జగదుద్గతికి' - (12) 'వాదపహృత' - (18) 'ఆకేశధ్వజాఁడంత' - (64) 'ఏనవిద్యవళన' - అనువానియందు (8) లో అయిదు సూత్రములు శ్రుతిసాంఖ్యాదిదర్శన సిద్ధాంతములు ఖండనములును కలవు. (12) లో సుబాలోపనిషత్తు పరామృష్టము; (18, 64) లలో ఈశోపనిషత్తు పరామృష్టము. ఉక్తసూత్రాదివాఙ్మయము నెఱింగిన వారికి అవి సుబోధములు, హృదయంగమములు, ఆనంద నిష్యందములును; ఎఱుఁగనివారికి దుర్బోధములే. ఎల్లకాలమును 'రారానందకుమారక,' 'ఓయమ్మ నీకుమారుఁడు,' అనియే పలుకు

చుండవలయునా? అధికారికిని క్లేశావహ మయిన నిస్సారకఠినత దోషముగాని, అనధికారికి అధికారము నొసంగున దైన సారభూయిష్ఠతావినిర్ముక్తమయిన యాముక్తమువంటి కఠినగ్రంథము పుణ్యలభ్యము

మఱి పైవాక్యసరణిలో నారికేళపాకముంగూర్చి ఉపోద్ఘాతకారుల యప్రీతి కనఁబడుచున్నది. 'పాకమా నారికేళపాకము' అనువాక్యధాటిలో నారికేళపాక మనుమాట నిందాగర్భముగా నున్నది. నారికేళపాకము నికృష్టమా? నైషధము నారికేళపాకము గాదా? నారికేళపాకము మహాకవిజుష్టము గాదా? నారికేళపాకము మనుచరిత్రలో లేదా? ఈక్రింది మల్లినాథసూరిసూక్తిని పరికింపుఁడు:—

'నారికేళఫలసమ్మితం వచో భారవేః సపది తద్విభజ్యతే
స్వాదయన్తు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథేప్సితమ్.'

ఈక్రింది శ్రీనాథ శ్రీహర్షులసూక్తుల నరయుఁడు:—

'పనివడి నారికేళఫలపాకమునం జవియైన భట్టహ
ర్షుని కవితానుగుంభములు సోమరిపోతులు కొంచెఱుంగ్యలా
వని కొనియాడ నేర; రది యట్టిద; తేజవరాలు చెక్కఁగాఁ
టిన వసవల్చు బాలకుఁడు డొందిమునం గలఁగంగ నేర్చునే.'

'మదుక్తిశ్చేదన్తర్మదయతి సుధీభూయ సుధియః
కిమస్యా నామ స్యాదరసపురుషానాదరభరైః
యథా యూనస్తద్వత్పరమరమణీయాపి రమణీ
కుమారాణామన్తఃకరణహరణం నైవ కురుతే.'

శ్రీహర్షుఁడు తననైషధములో ముడు లేల పెట్టెనో తానె చెప్పినాఁడు:—

'గ్రన్థగ్రన్థిరిహ క్వచిత్క్వచిదపి న్యాసి ప్రయత్నాన్మయా
ప్రాజ్ఞమ్మన్యమనా హఠేన పఠితీ మాస్మిన్ ఖలః ఖేలతు,
శ్రద్ధారాద్ధగురుశ్లథీకృతదృఢగ్రన్థిః సమాసాదయ
త్వేతత్కావ్యరసోర్మిమజ్జనసుఖవ్యాసజ్జనం సజ్జనః.'

ఈసూక్తి ఆముక్తమునకును జెల్లును. నారికేళపాకమయినచో రసము పంచపాత్రలతోను టంబ్లర్లతోను త్రాగవలసినదిగాఁ గదా యుండును. ఆనీరు జలుబు సేయును, గావునను, కొబ్బరపిప్పిని ఉమియవలసి యుండునుగావునను, ఆముక్తమాల్యదను నేను నారికేళపాక మనను; మఱి యేమందు నన, పరిపక్వ పనస ఫల పాక మందును. తేటగాఁ జెప్పిన పనసపండుపాక మగును, పచనమయిన గింజను కూడ త్యజింప నక్కఱలేదు.

మఱియు రాయవాదములో ఉపోద్ఘాతకారులు కృత్యాదియందు గ్రంథకర్తృవంశమును వర్ణించుట పరమావశ్యక మనియు, ఆచార మనియు, అందువలన కృష్ణప్రభువు దానిని మానలేకయు, ఆత్మశ్లాఘాపరాఙ్ముఖుఁ డయిన ధీరోదాత్తుఁ డగుటంబట్టి, దానిని తానే రచించికొన నిష్టపడకయు, ఆవర్ణనను పెద్దనగారి మనుచరిత్రనుండి కైకొనెననియు, నుపపాదించినారు. ఈవ్రాఁత నామదికి నందకయున్నది. ఎట్లనఁగా—గ్రంథకర్త నిజవంశమును వర్ణించుకొనుట అవశ్యకముకాదు, ఆచారమును గాదు; నన్నయ్య తనతండ్రి తాతలపేర్లు భారతములో చెప్పుకొన్నాఁడా? ఆచార

మయేని దోష మేల యగును ? ఆచారపరాఙ్ముఖుఁడు పాపిగాఁడా ? ఆచార మైనశ్లాఘ యేల దోష మగును? తన పెద్దల గుణాతిశయముం జెప్పుట ఆత్మశ్లాఘయా ? నిజవంశమును వర్ణించుకొన్నవారెవ్వరేని కలరేని వారు ధీరోదాత్తులు కారా? ఆత్మశ్లాఘాదూషితులా? 'చతుర్విధకవితామతల్లికాల్లసాని... పెద్దనార్య' అని, 'శతలేఖినీపద్య సంధానధారేయ ఘటికాశతగ్రంథ కరణధుర్య!...నను బుధ విధేయ శుభమూర్తి నామధేయు' అని, 'తనకుల బ్రాహ్మణు... అవిరళజపహోమతత్పరు ... ఉభయభాషా కావ్యరచనాభిశోభితు! ... సత్ప్రతిభాభియోగ్య...మత్యమరాధిపాచార్య! నన్నపార్య' అని, 'వాణీం కాణభుజీ మజీగణత్' అని, 'మీమాంసే బహు సేవితాసి' అనియు, గ్రంథాదులయందు వ్రాసికొన్నవారందఱు పామరులా ? తిక్కనాదుల గ్రంథములలో నెందయినను తదీయవంశవర్ణనములు కలవా ? ఆత్మశ్లాఘాపరాఙ్ముఖులు శ్రీరాయలవారు తాను ప్రతియాశ్వాసాంతమునను పద్యరూపమున అగ్గలికమీఱ ఆత్మోత్కర్షం జెప్పకొనలేదా? 'ఇభరాడుదయోర్వీధర తత్పిత్ర్యన్వయకృత నవ్యోపాయనోక్షిప,' 'వీరభద్రజన జీవగ్రాహరాహూయమాణ...భుజ.' 'ఉత్కలానీక గుప్త దివిస్పృక్పటుయంత్ర కొండపలి ప్రాగ్వాహాసి,' 'ఆంధ్రోక్తి యథార్థ నామ యవనాస్యకృష్ణ' 'కెంబావి...విఘాత క్రియాస్పద." ఇవి ఆశ్వాసాంతపద్యముల ప్రతీకములు, ఆపద్యములను సమగ్రముగా చదివిన ఆయాత్మశ్లాఘాపటిమ బోధపడును.

ఇట మఱియొక విశేషము — రాయఁడు నిజవంశ వర్ణనమును మనువునుండి తెచ్చికొనెననుట సరిగాదు. తన సభ్యులు ఆవర్ణనం జేసిరని ఆముక్తములో ఆతఁడే తెలిపినాఁడు. వారు పాడిన పాటను మానవ లోకమునకుం దెలియుటకై అనువదించినాఁడు, కాని, నిజవంశవర్ణనకై తాను దెచ్చికొన్నవాఁడు గాఁడు. ఆ సభ్యులు 'కృష్ణరాయనితో దివి కేఁగలేక వసుధ జీవచ్ఛవంబనంగ బ్రదికిన' పెద్దనయును, నందుల సుఘటియు గావున, ఆయనయే అందఱిలోనుం బెద్దన గావునను, ఆయనయే తనకు గ్రుడ్డివానిగా నున్న యాపద్యములను బాడియుండును. సభ్యులు పాడిరని కుయుక్తిగా మిథ్యయే గ్రంథమందు రాయఁడు చెప్పెనని వాదమేని, ఆప్రకారమున, కలయెల్ల మిథ్యయే కవనమును మిథ్యయే కావచ్చును. ఎవరి కృతియేని యగుఁగాక రాయకృతి యని గ్రంథమందు నిబద్ధమై యుండఁ దీనియందు దోషములను పెద్దనయుండనిచ్చునా ? ఇందు దోషములు కలవను ఘోషకు కతముండునా ?

పాకము.

ఉపోద్ఘాతములో మను విష్ణు చిత్తీయముల కవనముల పరస్పర వైలక్షణ్యముం జెప్పు ప్రకరణమున 'ఆముక్తమాల్యద యన్ననో పాషాణ కల్పము, పాకమా నారికేళ పాకము' అని యొక యుద్ఘాటనము కలదు. ఇందు పాషాణకల్ప మనుట అత్యుక్తి. ప్రౌఢ మనిన సమంజసముగా నుండును. రసికులకు ప్రౌఢి కర మపేక్షణీయము గాని యుద్వేజకము గాదు. ప్రౌఢిచే అద్భుతమయిన యుత్కర్ష కలుగును.—

'యత్ప్రౌఢత్వ ముదారతా చ వచసాం యచ్చార్థతో గౌరవం।
తచ్చేదస్తి తత స్తదేవ గమకం పాణ్డిత్య వైదగ్ధ్యయోః' — (మాలతి).

అనెడు భవభూతిసూక్తిని అనుసంధింపుఁడు. మనుచరిత్రము ప్రౌఢము గాదా ? దాని యర్థ

మును వ్యాఖ్యానముఖమున మహనీయులు జాలూరు అప్పయ్య పంతులవారు ఎల్లరకుం జెల్లను గావింపనియెడ, నదియును పాషాణకల్పము గాదా ? మఱి, రాఘవపాండవీయ వసుచరిత్రముల మాట చెప్పవలయునా?

మఱి రాయవాదాభిని వేశముచే అప్రమాణితము లగు తేదులచే వృత్తాంతములును, అట్టివ యగు వృత్తాంతముల చేత తేదులును ఉట్టిపడునట్టి బెట్టిదపు ఘట్టములో ఈక్రింది వాక్యముగలదు.-

'కృష్ణదేవరాయలు రాచూరు ముట్టడించి ఏడిల్ షాను జయించె ననియు, బీజపురసుల్తాను మీఁదికి దండెత్తిపోయి కలుబర్గ సాగరు మొదలగు పట్టణములను గైకొని తురుష్కులం బాఱఁ దోలె ననియు, మనుచరిత్రలో చెప్పియుండక పోవుటను, పైయుద్ధవృత్తాంతముల నాముక్తమాల్యదలో నుదాహరించి యుండుటను, చూడఁగా, నాయుద్ధములకుఁ బూర్వమునందు మనుచరిత్రయు, తరువాత నాముక్తమాల్యదయు రచితములైనట్లు స్పష్టమగుచున్నది.'

ఇ దేమి స్పష్టమో గాని కృష్ణరాయఁడు కలబరిగిని కొట్టిన వృత్తాంతము మనువులో లే దనుట పొరఁబాటు; 'ప్రళయ ఘనాఘన ఘోష జయానక భాంకృతి భీమచపేట లుఠత్। కలబరగీ కటక కీలితరత్నక కన్నడ రాజ్య రమారమణా' మను. 2(78).

మనువున కలబరగివిజయప్రస్తావము లే దను నీవాదము 'తొల్లి విష్ణుచిత్తీయమును తర్వాత మనువును రచించితివి' - అని అజ్ఞాతకర్తృకమయిన యొకానొక సీసమందు పెద్దనంగూర్చిన స్తుతిగా నిబద్ధమయిన ప్రస్తావమును ఖండించుటకై కల్పింపఁబడినది.

ఈరెండుగ్రంథముల పౌర్వాపర్యమును వంశావళి పద్యములచేతఁ దప్ప ఒండుపాయముచే సాధించుట సులువుగాదు:—ఏలయన, పారిజాత - మను - విష్ణుచిత్తీయ - రాయవాచక - కృష్ణరాజవిజయములను పరిశీలించిన నిది యేర్పడును.—

పారిజాతాపహరణము.

తిమ్మనార్యుఁడు కావించిన కృష్ణరాయ ప్రశంసనుండి లేశములు:—రాయఁడు కావేరీ తోయమును అహితోర్వీనాథరక్తంబున వన్నె గావించెను [1(18) శ్రీరంగేంద్రుని నాభి-కొంచ], వీటికడ వీరరుద్రుని ఓడించి కాచెను। (21) [మునుకొని], 'ఉత్కలభూమీధవ దర్పహరణ' [3(1) శ్రీమహితగేహ-]; 'విదళితకాళింగ సింధుర' (60);

'మరుద్వృతాతటస్థ శత్రుమండలీ గళాంతర। స్ఫురన్నవాస్రగాప గాభిసారకాద్భుతాంబుధీ' (61) 'శ్రీవేంకటగిరివల్లభ...కవితాప్రావీణ్యఫణీశ' - 4(1) 'ఉమ్మత్తూరిశివం సముద్రపురవప్రోన్మూలనా' 2(103);'చండతరమూరు...కొండపలికొండవీటీ...కటకేశసింధుమందరకుధరా' 3(91)'ద్విరదాకరదారణవీరబలా'—42 ఏకచ్ఛత్రిత సర్వభూవలయ...,శ్రీకర్ణాట మహీశ.... 5(108) 'వీరరుద్రదర్పశతవజ్రీ.' 109. 'ధరావలయాగ్రగణ్య' 5(1).

మనుచరిత్రము.

'అవిభునవంతరంబు ధరావలయముఁ దాల్చెఁ గృష్ణరాయఁడు చిన్నాదేవియుఁ దుభమతిఁ దిరుమలాంబయు...' 1(33). 'తొలుదొల్త నుదయాద్రి...మఱి కొండవీడెక్కి....నటసాఁగి జమ్మి...' గోన...,గొట్టాన ... కనకగిరి...కోరమి...పొట్నూర మాడెములు... ఒడ్డాది...కటకపురిఁ

గ్రాచేఁ గజరాజు గలఁగి చెడవ....' (37) 'ధరఁ గొండవీడును..వింధ్యగహ్వరముల్...వీరరుద్ర గజరాట్ప్రబద్ధాంత ముగ్దాంగనల్..'(38)

'కృష్ణరాయఁడు...పొట్నూరికడ నిల్పిన కంబము సింహభూధరప్రభు 'కళింగమేదినీ...' (39); 'కవితా స్త్రీలోలునకు' 45, 'నిమిషార్ధగృహీతకళింగరాజ తనయాగ్రణికిన్' 46. కవితాస్త్రీకి కవి తండ్రిగాని వల్లభుఁడు గాఁడు. దీనివలన రాయఁడు కవనరసజ్ఞుఁడుగాని కవి కాఁడని సూచితము. 'గంగాస్వచ్ఛ... నిరంకుశ ప్రతికల ప్రౌఢప్రియంభావుకా। గాంగేయాచల ...వహో గాంభీర్య లీలాస్పదా। బంగాళాంగ కళింగ భూపసుభటాభ్రశ్రేణి ఝుంఝానిలా' 81.

'మండలిక తపనశోభిత కుండలిపతి శయనకన్య కుండలిత రసాఖండ కవికావ్య...'82, [అతఁడే కవి యనమిచేత అప్పటికి రాయని నిజకృతిగా ఖ్యాతమైన యాముక్తము లేదని తెలియనగుచున్నది.] 'కుకుర...ఆంధ్ర...అంగ వంగ సింహళేశ.' 83. 'శ్రీఖండ...విద్యా కేలనభోజ...' 2(1). నిస్త్రింశప్రతిభా...నుధీనుత...ద్వైతప్రమోత్థ రజోవ్రజస్థగిత కృష్ణా గౌతమీ మధ్యభూ మ్యస్తోకోత్కల రాట్పురీ...'79. 'బల నృపరంతి జయానక భాంకృతి భీమచపేటబురత్ కలబరిగికటక క్షితిరక్షక కన్నడరాజ్య రమారమణా' 81. 'హిందూరాజ్య యవనక్షోణీ ధవస్థాప నామందీనూత...అపకృన్నామ్రద్వత్కళింగాంగనా (కళింగేందిరా) బందీ గ్రాహవిగాహినో త్తుంగకకుప్తాటీ సఘోటికనా' 3(142), 'బహుళీక...వహనప్రథమ...భుజయుగళ...గజపత్యహిపహరణ తార్క్ష్య...'—4(122) అతులశాంతిగభీర...భోజతుమాపతి విద్యా పరిపాక...కాంతారపాతిత కాళింగ కులేశ.'5(105).

'కర్పూర దళవిరామా' 6(1) [మా, హమ్మీరమదమర్దన.]
'వ్యాయామస్థిర సంధిబంధ కటకావ్యక్తఘనుగ శ్రీశిక్ష
త్యాయాగ్రావభిదా విధాభిమనసో ఖడ్గాగ్ర యుగ్రాచల
జ్యాయః కీర్తిధరప్రపంచ, వరపంచారామ రామామణీ
గేయామేయజయాంక, పంకజదృగంగీకార ధీరాకృతీ'- 6(121)

ఆముక్తమాల్యద.

'సనకాది...తిరుగు హరిపురి...ధృతకలబరిగనగర సగరపురవర పరిబృఢ...యవనవృతన భవదసి ననఁ దగి'1(41). 'తిరుమద్దేవియును...చనకుఁ గూర్చు దేవేరులుగాఁగ' 1(23)

['తొలుదొల్త నుదయాద్రి...గజరాజు గలఁగి చెడవ' 38. ఇందువలన నప్పటికి కటక జయము కటకరాజ కన్యావివాహమును భూతవృత్తము లని తెలియుచున్నది.] 'చిత్రము... నిలింపకామినులవాడకుఁ గాపులుపోదు రుత్కళులు। తిరియ వారెల్ల మాత్రమే పన్నినారో బలమూదనువీటికిఁ గొండవీటికిన్' — 37. 'కూరిమిఁ గృష్ణరాయ నృపకుంజర,...చేరఁ గళింగ రాజ్యలక్ష్మీ రమణీలలామ...మోహనాలతో...వీరభద్రుఁ డెందున సోదరుఁడైన రుద్రునిన్'- 38, 'కచసక్త ఫణికంచుకము...పొగ, మర్కట కీటకృతమైన మర్గంబు నేత్రసంపద...అలిక చిక్కణాస్రపంకము చెంద్రమై తనులగ్నబర్హిబర్హంబు...మువ్వన్నెచుంగై...అచటు విడుచు గజ రాజు నిధాటి వింధ్యవాటి' 39. [=కాంతారపాతిత కాళింగకులేశ]. 'అభిరతి...పొట్నూరి కడ నిల్పిన కంబము సింహభూధర...'40. "అలుకన్...కట్టించి తా దృష్టి కేదుల ఖానోగ్ర కపాల మర్దపహారిద్భుజాంగల శ్రేణికిన్' 42. 'సాహితీ సమరాంగణ సార్వభౌమ కృష్ణరా

యేంద్ర' 44. 'ఇది కర్ణాట ధరాధ్యక్ష భుజా 'హేవాకల బ్ధిత రా ఉదయాద్రీశ్వర' — 39. 'ఇది భూమండన కొండవీటి... ధాంచద్భుజ' —2(111). 'ఇది పాత్రమహాశ్వర ... గుత్తి దివిప్రాక్ప్రటుయంత్ర కొండపలి ప్రాద్బ్బాహసి...కృష్ణరాయ...' —3(98). 'ఇది సింహాచల దంభకేసరిపదాభిష్టార్చనా లబ్ధపుణ్య దురుట్టంకణపొట్టునూరి విజయస్తంభోపలోట్టంకితాంక... 4(269). 'ఇది...కేంబాని...విఘాతక్రియాస్పద సేనాగ్రగ కృష్ణరాయ'5(160). 'ఇది సైరా వన యావనావని ధవాహీనాథ్రమంబి...'.

కృష్ణరాయ విజయము.

1 దిగ్విజయప్రస్థానము. 2 తిరుమలదేవి కర్పూరతాంబూల మిచ్చి పంపును. 3 శివంసము ద్రపుర మేలుచున్న గంగరాయనోడయుని జయించెను. 4 ఆదవని, ముదిగల్లు, రాచూరు దుర్గము లంగు కాపుంచెను. 5 కృష్ణకడ బీజాపూరు అహామదాబాదు గోలకొండ సుల్తానుల నోడించెను. 6 ఉదయగిరి, 7 కందుకూరు, 8 కొండవీడు, 9 కొండపల్లి,10 వినుకొండలను పట్టెను.—11 కూడ నుక్కాలిమ్మన, పెద్దన, మాదయ్యగారమల్లన, అనుకవులు పోవుచుండిరి. 12 అహామదు నగరము నుండి కటకమునకుం బోవుదారిలో చితాపుఖానుఁ డెదిరింప వానిం గూల్చెను. 13 పొట్టునూరి సింహాచలముకడ విడిసెను. 14 భేదప్రయోగము. 15 గజపతిపలాయనము. 16 అతనికూఁతును తుక్తారమణీమణిని రాయఁడు వివాహమాయెను. 17 మరలి వచ్చుచు కలబరగినిం గొట్టెను. 18 తీర్థక్షేత్రయాత్ర. 19విద్యానగర ప్రవేశము. 20 పారిజాత మనుచరిత్రాదులను కృతి నందుట.

రా య వా చ క ము.

అశ్వపతి గంగాతీరమువాఁడు - (అగరా?)]

రాయఁడు వరుసగా - ఉదయగిరి, కొండవీడు, వినుకొండ, బెల్లముకొండ, అహమదాబాదు లను గూల్చెను. అటనుండి కటకమునకుం బోవుదారిలో చితాపుఖాను అను తురకం గూల్చెను. పొట్టునూరు సింహాచలములకడ విడిసెను, కటకముకడకుం బోయెను.— భేదోపాయము.— ముకుంద గజపతి వింధ్యారణ్యమునకుం బలాయితుఁడగుట. తత్పుత్రిని జగన్మోహినిని రాయఁడు పెండ్లి యాడుట. పొట్టునూరి విజయస్తంభము. నిజదేశమునకై మరలి వచ్చుచు తిరుపతికడనుండి కల బరగినిమీఁదికి దాడిసేయును. దానింగూల్చును.

అనంతరము తిరుపతిలో వేంకటాచలపతి దర్శనము; కాళహస్తి, త్రిపురాంతకములు కొలి చినదైవమును సేవించుట, నందీశ్వరుని దర్శించుట, మున్నగు.

దండయాత్ర.

అళఘురు, విలుఁబుత్తూరు, సంపఁగిమన్నారుస్వామి, కరవనల్లూరులో శంకరనారాయణ స్వామి; తెన్కాశి - త్రికూటాచలము - ఆకాశగంగాస్నానము, చిత్రసభ -అనఁగా అగస్త్య పర్వతము, కృష్ణరాయ సముద్ర మనునగ్రహారమును నిర్మించుట. రామలింగస్వామి పర్వతవర్ధ న్యంబ, కాశీవిశ్వేశ్వర - రామలింగ-గోకర్ణ బృహదంబ, శ్రీరంగపట్టణము, విద్యానగరము, చేరినదినము బహుమానములు; మఱునాఁడు పారిజాత మనుచరిత్రకృతుల వంకితంబందుట.

ఈరేఖనింటినిం బరిశీలింపఁగా పారిజాత మనుసంభవాముక్తమాల్యదలు మూఁడును సర్వ దిగ్విజయ తీర్థయాత్రానంతరమే రచితములనియు, దీనిలో మనుసంభవాముక్తమాల్యదల పౌర్వా పర్యము వంశవర్ణనోద్ధారము చేతఁ దప్ప ఒండుపాయమున సిద్ధాంతపడదనియు తెల్లమగును.

లేదా ఆముక్తములోని కృష్ణరాయ తద్వంశ తద్విజయాది ప్రస్తావన సర్వమును పిమ్మట ఎప్పుడో ప్రక్షిప్తము గావలయును.

మఱి రాయఁడు కళింగదేశ విజిగీషా మనీషన్ దండెత్తిపోయి, ఇంకను మధ్యేమార్గము, విజయవాటికయందే కటకమునకు బహుయోజనములదూరమున ఇవతలనే యున్నప్పుడే, విద్వాంసులు అతనితో ఆతఁడు కళింగమును అప్పటికే జయించినట్లును గజరాజు వింధ్యవాటికిం బలాయితుఁ డయినట్లును వక్కాణించినారే, అది యెట్లు సంఘటిల్లును? ఇందులకు ఎవ్వరేని యీ క్రిందియట్లు సమాధానముం బన్నుదురు గావలయును. 'అసకృ ద్యాద్యత్కళింగాంగనా' ఇత్యాది మనువాక్యముచే పెక్కు దండయాత్రలు ఉక్తములు. అందు కళింగాంగనా వివాహముతో ముగిసినట్టిది ఒకటి. ఇది దానితర్వాతిది మఱియొకటి, అని; కాని, అందులకు ఈ ప్రతిహతిం గనుఁడు. అసకృత్తను విశేషణము మాద్యత్తను శత్రంతమునకే. రాయఁడు స్వయముగాఁ బోయిన దండయాత్ర ఒక్కటే; లేదా అవి యన్నియైనను దీనికి పూర్వములే. ఆ యసకృత్త్వము వివాహమయిన దండయాత్ర ముగిసి మరల రాజధానిం జేరిన వెంటనే చెప్పినమాట. కావున నది అటుతర్వాతి వృత్తాంతములకుఁ జెల్లదు. మఱియు 'మున్నే కళింగదేశ విజిగీషా మనీషన్' ఇత్యాది వాక్యంపుధోరణింబట్టి ఒకటే తానేఁగిన దండయాత్రగా తోఁచుచున్నది. కానిచో ఈదండయాత్రనాఁటికి, కళింగులు రాయజితులు అయిన తము తొంటి దుర్గాదులను మరల నాక్రమించినారని, లేదా ఎట్లో ఉపద్రవపెట్టుచున్నారని తద్దండనార్థము ఈ దండయాత్ర యనియు, నేర్పడును. ఆపక్షమున 'విజిగీషా మనీషా' యను పదరచన సాంపారదు, 'దండనార్థము' అనియే యుండును. మఱియు ఆపక్షమున ఆ విద్వాంసులు లంఘనాలలో మనుగుడుపుల వర్ణనగా 'భగ్నప్రాయము లయిన యా పూర్వజయములం బ్రస్తావించుట అరయుక చాలమిగా నుండును. అదియుం గాక వారి వాగ్వర్ణనచే ఆ జయములకు భంగము ఏమాత్రమును కలిగినట్లు కనఁబడదు. మఱియు రాయని కాలమున కనంతరము ఎప్పుడో తదీయచరిత్రమును రచించిన కృష్ణరాజవిజయ రాజవాచక కర్తలు జయము స్థిరపడని యీ వివాహ తీర్థయాత్రాంత దండయాత్రతోనే ఏల తము ప్రబంధములను సమాప్తిఁ జేసింతురు? కావున సరియయిన సమాధాన మేమనఁగా ఈ విద్వదుక్తి రాయకర్తృకత విశ్వాసోత్పాదనార్థ కల్పిత మయిన కథ. దీనితో పృథసంబద్ధమయి యున్న స్వప్నంబును అట్టిదిగానే యున్నను ఉండవచ్చును.

మనువులో కలబరిగి జోలి లేదన్నట్లు, మనుచరిత్రనాఁటికి రాచూరిని రాయఁడు కొట్టలేదని ఒక ప్రతిపాదనము ఉపోద్ఘాతములో అంతర్గతువుగా నున్నది. ఎట్లన రాయఁడు దిగ్విజయానంతరము మనువుం గృతినందె ననియు, దిగ్విజయారంభములోనే రాచూరిని (అప్పటివఱకు ఎదిల్‌ఖానుని వశములో నుండినట్టిదానిని) రాయఁడు పట్టుకొనె ననియు, కృ.రా.వి. యందు చెప్పఁబడియున్నది. చూ.—

'అమ్మహీమండలాఖండలుండు తొంటి రఘుమహారాజు చందంబున నిఖిలరాజులు తనకు హస్తగతంబులు సేయ, నాదువని, ముదిగల్లు, రాచూరు మొదలైన స్థలంబుల నిజబలంబు లంచి మించి గోలకొండపురంబుపై నుద్దండ వేదండ కాండ భట ప్రకాండంబులతో నురవడించునవసరంబున.' 2(9).

అప్పటికి రాచూరు రాయనివారికి కాదేని అచట వారు దండును కాపుంచి పోవుట యెట్లు ఘటించును? కావున ఈ యుపోద్ఘాత వాక్యమంతయు వటిమ చాలకయున్నది.

పెద్దనాదికాగోచరతావాద పరామర్శ.

మఱియు బ్రాహ్మణజాత్యసంభావ్య మగు వర్ణ్యము నొక్కటిని అముక్తమునుండి యుదాహరించి, తన్మూలముగా రాయవాదులు రాయఁడే తత్కృతి గాని పెద్దన కానేరఁడని వాదించుచున్నారు, ఆవర్ణన :— చేఁపతేఁపడము - "తారుణ్యాతిగ" 2(69); ఈచేఁపతేఁపడ పుఁగవనము మాత్స్యభోజియే గాని యితరుఁడు అల్లలేఁడఁట! అపత్తుమున పరమశివుఁడు మెచ్చునట్లు సిరియాళుఁడు చేయించిన యతనినిసుఁగు నేమ్మేని దివ్యపాకమును చక్కఁగా వర్ణించుటకు శ్రీనాథుఁడు అట్టినిసుఁగుల నెంచుటను వండి భుజించియుండెనో!

శ్రీనాథుఁడు శృం. నైషధములో -

క. సేవించి రొకటి తోలఁగం। బ్రోవక జంబీరరసమునో నూనియలో
నావంజెట్టిన కటివర్ధ్రాణవలయము లమృతమధుర రస ఖండంబుల్.

అని పెండ్లిభోజనమును వర్ణించినాఁడు. ఇందుల మూలములో వరాహప్రస్తావము లేదు - కాన నిట నితఁడు స్వతంత్రించినాఁడని తోఁచుచున్నది. కావ్యానుశాసనములో హేమంత స్వభావాఖ్యానమందు —

'వరాహవర్ధ్రాణికనవౌదనాని దధీని సన్నద్ధరసాని చాత్ర।
సుశోమలాః సర్షపకన్దశాకా భుక్త్వా జనో నిన్దతి వైద్యవిద్యామ్.'

అని చెప్పఁబడియున్నది - శ్రీనాథుఁడు ఈయడవిపందిపోల స్వారస్యమును స్వయముగా భుజించియే యెఱింగినవాఁడా? ఇట మూలములో ఆవ మాత్ర మున్నది, దాని కితఁడు పంది వర్ధ్రాణను జేర్చినాఁడు. ఇది జాణతనము గాని యాథార్థ్యము గాదు.

ఎన్నిచేఁపలనో ఎండుకప్పలనో వండి భుజింపక ఈవర్ణనలస్వారస్యమును వ్యాఖ్యాతృవిద్యార్థిప్రభృతులెట్లు గ్రహింతురు? సారాయి మైకమును గ్రంథమున వర్ణించుటకై నీరు బోట్లు కలవనీక గ్రుడ్డుటకునట్లుగా బుడ్డి సేవించి యుద్ధుఁడునుచు కూర్చుండ నక్కఱలేదు. అట్లు కూర్చున్నచో వర్ణన కుదురదు. దానిని రంగమున నడుటకు నటుఁడును సారాయిపీపాయి ప్రవేశింప నక్కఱలేదు. ఈచేఁపకనను వృత్తాంతపువర్ణనంబును అట్టె యని గ్రహించుట న్యాయ్యము. క్షత్రియాదులకు ఈకనరువోరి గాదేవిప్రులకు అవకాయ కనరును కిచ్చిలియూరఁగాయకనరునుం గలవు. చల్లలోనగు పేయములచే దానిని శమింపంజేసికొనుటయుం గలదు. ఉత్తమజాతివివేకికి సుత్రగోష్ఠిలో ఉబుసుపోక కగు ప్రసక్తానుప్రసక్త ప్రస్తావములలో ఈమాత్స్యచ్ఛేదపాకాదికము వంటివి రావచ్చును. అనంతరము వర్ణనార్థమై నూనసంవాదముచే పరిశీలనచేసికొనవచ్చును. పెక్కులు దృష్టములునుం గావచ్చును. పెద్దనగారు మనువులో నాలవయాశ్వాసమున మృగయానంతర పలలచ్ఛేదవిభజన మర్యాదా పచనభర్జన నైపుణీ నివేదన భోజనాది విశేషములను పిక్కిలి ప్రాచుర్యముగా వర్ణించినారు, ఇందుచే వారు పలలసేవి యనుట లేదు. అవిస్తరము నోరి నీమాత్స్యచ్ఛేదవృత్తాంతంబును విని కని యెఱుంగఁదగినదే.

కృష్ణరాయనివారు సహకారఫలరసములోడి సారాయిని ఆస్వాదించు స్వారస్యమును స్వయ మనుభవింపరయే, అరెంటిపలపుల కదంబమును స్వయముగా మోవులం బరిశీలింపకయే,

దానిని - "సహకారఘుసరస సౌరభ్యములఁగూడి। మాధ్వీమోవులఁ గదంబముగ గలసి" 5(148) అని యిట్లు అగ్గించిరి? పరతత్త్వమును ఇన్నివిధముల నీగ్రంథమున తెలిపిన యీ రాజర్షి సురాసేవియా! శాంతము పాపము!—

మఱియు వసంతములో మాధ్వీస్వారస్యమును, నిదాఘమందు 'నారికేళాంభఃప్రదీప్తు'ను, అని భేదమును పాటించి, రాణివాసములకుం గూడ త్రావించినారు గావలయు! కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ కథాసరిత్సాగరములయందు సురాపానమహిమ విరివిగా వర్ణితము. అందువలనఁ దత్కర్తలు సురాపానరతు లని చెప్పఁదగునా? ఇదియునుంగాక ఇంత ముదిరినవైష్ణవములో మునుంగుచుం డేలుచున్న రాయనివారికి చేఁపకనరువోలె నారికేళాంబుపానమే సంధ్యావందనమా? లేక, ఆ నారికేళాంబువులతోనే కనరుం బోవునట్లుగా సురలు స్రవించునట్లుగా తియ్యని యాచమనీయములతో సంధ్యను వార్చిరో?—

ఇదియునుంగాక కృష్ణరాయఁడు తనయింటికి తానే వంటవాఁడా? చేఁపవేఁపుడమున ఇంత అవాంతరక్రమము నెట్లెఱింగినాఁడు? ఆయనకు చేఁపలవిషయమునమాత్రము స్వయంపాకనియమమా?

సాజముగా కృష్ణదేవరాయని కలవడని వర్ణనలు.

1(56) కయపూజాంబుజములఁ. 59 సవలసాధ్వనిగాఁగ. 76 ఎదురేఁగి సాష్టాంగ మెఱఁగి. 82 చట్టి (?) చుం యనునాదాతని కూరగుంపు [చట్టి - దీనిం జర్చించునది] - ఇంత శిష్టునియింట చట్టిలో కూర వంటయా? 2(46) నిర్ఝరప్రజలవేణిక లింక, ['పెన్నేటు తెగయు' అనుట మేలు.] 53 నులివాఁడు నాఁచు. 54 మిటగు మూలసెల్ల. 68 తారుణ్యాలిగ చూత. 97 భక్తిఁ ద్రోవకు సాధ్వి. 4(127) ఇల్లిల్లు దిరుగ నొక్కింతబ్బా శిఖ. 118 తడి తల డిగ్గి ముంప జడితం దుడకొప్పల. 183 నరతు ర్వ్యాల్వడి వానకై గొడుగు మోవఁ రాక. 184 గురుగుం జెంచలిఁ దుస్మి. 117 మును నసల్ దపిఁబట్టి. 6(6) చమురైన తోల్కుబుసంబు. 18 ఇడిసిన యిదుపుల. 17 ఎలనీటిబొంపెలంబులఁ బోలె. 67 ఉండుదుఁ జోళభూమి. 69 బహిర్వద్ధద్విజున కల్పఁబాచితం బిడి. 71 కలివాడుని క్రొత్తమలక డాల్. 77 పస లేదు నిల లోరి పాతకులా రని. 78 తొడుపింటివాఁడు సన్న్యాసిఁ బోవక.

——*ఉపసంహారము*——

(1) ఆముక్తమాల్యదకు పెద్దనయే కర్త యను వారిచే రాయనివారికి, ఆముక్తమాల్యదలో మదాలస చరిత్ర, సత్యభామాప్రీణము, జ్ఞానచింతామణి, సకలకథాసారసంగ్రహంబు, రసమంజరి అని నాలుగు సంస్కృత గ్రంథములు ఆరోపితములు; కాని ఇవి దేశములో ఎక్కడను లేవఁట. వ్యాఖ్యాతాదులయందును ఎటను పరామృష్టములు గావఁట; అందొకదానిపేర భానుసూరి విరచితము ఒక గ్రంథము రసమంజరి కలదు. (ఒకఁడు తన గ్రంథమునకుఁ బెట్టుకొన్న నామమును ఇంకొకఁడు తనగ్రంథమున కేల పెట్టుకొనును?)

(2) మఱియు, రాయఁడు తెనుఁగున తెనుఁగున్నపుల గోష్ఠిలో నేర్చినవాఁడే గాని, అది యాతనియింటి భాష గాదు, గురుశిక్షితమునుం గాదు; అట్టివాఁడు తన తెలుఁగుం గబ్బమును ఇట్లు వాఙ్మయమున కెల్ల, ముఖ్యముగా ఆంధ్రవాఙ్మయమున కెల్ల, ఎల్లరైయుండునట్లుగా రచించినాఁడటను విశ్వసనీయము గాదు. గురు శిక్షితుల కబ్బములందుఁ గలదోషములు ఇందు లేవు.

(3) రాయనికిని పెద్దనకును సమకాలికుఁడైన రామలింగకవి ఆముక్తమాల్యద పెద్దనకృతమే యని తెలిపినాఁడు; ఈతఁడు తత్సమకాలికుఁ డని యితని పండితారాధ్య చరిత్రమునం దెలియును.

(4) ఆముక్తమాల్యద పెద్దనకృత మని రాయనివారికంటె నర్వాచీనుఁ డైన యప్పకవి తెల్పుట:-
"ఆంధ్రకవితాపితామహుఁడు 'కానియొ'యనుటకు 'కానె' యని చెప్పె...విష్ణుచిత్తీయమునందు, 'పూని ముకుందునాజ్ఞ కనుబొమ్మను గాంచి యజాండభాండముల్। వానను మీఁదఁ బోవ నడువన్ గొనెఁ దన్నన.'" అప్పకవీయము (343, 345).

సీ. ప్రౌఢదీర్ఘసమాసపదములు గూర్చి శ్రీ। నాథుండు తూలార్చె నైషధంబు,
దానితల్లిగ నల్లసాని పెద్దన తెల్పె। మది మది దప్పి యాముక్తమాల్య,
నూహించి తెలియరా కుండ సూరపరాజు। భ్రమఁ గళాపూర్ణోదయము రచించె,
నతిశ్లేషశబ్దవాగాడంబరం బొప్పఁ। బస ఘటించెను మూర్తి వసుచరిత్ర,
తే. నిట్టికవులకు నేను వాకట్టుగొలుపఁ। జెప్పినాఁడ మదీయవైచిత్రి మెఱయఁ
బాండురంగవిజయమును బట్టిమ దనర। విష్ణువర్ధిష్ణుఁడను రామకృష్ణకవిని.

['ఆముక్తమాల్య'మన్నచో నామైకదేశమున నామగ్రహణము. అతి=అత్యంతము 'ప్రతి' అని తెనుఁగుగా ఎఱ్ఱాప్రగడ ప్రయోగించినాఁడు, కావున తీకి గురుత్వము లేదు. పాండురంగకవి ఆముక్తమాల్యదా వసుచరిత్రలను పాండురంగకృతిలో ప్రస్తావించినాఁడు.]

'యమదండచండ మగు భుజ।గమునకు వెఱచఱచి యాఖు కన్యక కమలా
రమణాంఘ్రిఁ జేరె గురుభీ।తమతికి నాముక్తమాల్యదకు నెనయగుచున్.' పాం. 4(244).

'గిరికానుషక్తబుద్ధి న్వ।రవరునింబోలె నొక్క పన్నగ మొకనాఁ
డురవడి నెచ్చటనుండియొ। సురమర్దనుదివ్యభవనమున కేతెంచెన్.'—242.

(5) వ్యాఖ్యాతృపరంపరయు దీనిని పెద్దనకృతమే యనుట.—
'ఉరు విష్ణుచిత్తీయ సౌభాగ్యమహాంబుధి సంప్లుతాంధ్రభా
గ్గరిమ నలంక్రియాంగపసరం బగునట్లుగఁ బెద్దనార్యుఁ డు
ద్ధురఫణితిన్ రచించె, నది దుర్ఘటబోధము గావునన్, స్థిరన్
స్థిర మగుచుండునట్లుగను జేసెదఁ దీక సరిస్ఫుటంబుగన్.' — శ్రీనివాసవ్యాఖ్య.

(6) గుడిపాటి వేంకటకవి యను యొక ప్రాచీనపండితుఁడు ఆముక్తమాల్యదకు టీక వ్రాసె ననియు, అందు ఉపోద్ఘాతమున ఇట్లు వ్రాసెనియు, ఆంధ్రపత్రిక.—1916– 28 ఆ.

చ. నను గుడిపాటివెంకన ననారతసద్గురుభక్తియుక్తునిన్
ఘనఘృణి కృష్ణపాటికుల కంధిసుధాఘృణి చెన్నమంత్రి
నందను గని వేంకటాద్రిని ప్రధానశిఖామణిఁ బిల్వఁబంచి యి
ట్లనియె సుధారసంబు నిరియించు మధురోక్తుల నాదరించుచున్.
గీ. పేర్మి నల్లసాని పెద్దన్న యాముక్త। మాల్యదాఖ్యకృతి సమంచితముగఁ
జేసె, నీవు టీక చేయుము, లోకుల। కందుపండినట్లె యుండుఁ గాక.
క. ఏవంవిధ బహుసుగుణ। శ్రీవననిధి వైన నీవు చెలఁగి యశేష్యం
బావనకృతికిం జేయం। గావలయున్ టీక యనఁగఁ గడు ముద మయ్యెన్.'
సీ. 'కరమర్థిఁ గవిరాయగండపెండేరంబు। చెల్లించుకొన్నట్టి పెల్లిదుండు,
కవులలోపల నాంధ్రకవితాపితామహ। బిరుదాంకుఁ డైనగంభీరమూర్తి,

మనుచరిత్రాది సత్కావ్యరచనము । సలిపిన వైష్ణవ చక్రవర్తి,
కృష్ణరాయఁడు తన కేల్దమ్మిచే నెత్తఁ । బల్లకీ యెక్కిన భాగ్యశాలి,

గీ. అలఘుఁ డలసాని పెద్దన, యాఘనుండు । మహిమఁ జేసినయాముక్తమాల్యదాప్ర
బంధ మేడ, మదీయధీపటిమయేడ, । నాకు శక్యంబె దానికిఁ డీక సేయ.

క. వినఁ దదీయ దయాసం । తానంబునఁ దోఁచినంత తద్దయుఁ దద్వ్యా,
ఖ్యానము చేసెద నీమది । కానందం బైనఁజాలు నని హర్షమునన్.'

ఆముక్త ప్రథమముద్రణ పీఠికయందుఁ గల హెచ్చరిక వాక్యము బఠికించునది.—

(7) 'దీని యాశ్వాసాంతములయందుఁ గర్ణాటక దేశాధిపతిగా నున్న శ్రీకృష్ణదేవరాయఁడు దీనిని రచించినట్లున్నను, అతని సభయం దష్టదిగ్గజము లని బిరుదు వహించియున్న యష్ట కవులలో నాంధ్రకవితాపితామహుం డని నుతి కెక్కిన యల్లసాని పెద్దనగారు రచించినట్లు సంప్రదాయజ్ఞు లైన పండితులు వాడుకొనుచున్నారు.'—ప్రథ యిట్లుండుట;

(8) రాయకీర్తిప్రఖ్యాపనకొఱకే వ్రాసిన గ్రంథము లగు కృష్ణరాయవిజయ రాయ వాచకములలో రాయకృతము లన్నయాసంస్కృత గ్రంథముల నేని ఆముక్తమాల్యద నేని ప్రస్తావింపమియు;

(9) తిమ్మన పెద్దనలును ఏతత్కృత గ్రంథమును దేనిని గాని పేర్కొనమి. కీర్తితత్కృత గ్రంథముం బేర్కొనుటవలనఁ గలుగునట్లు సామాన్యస్తుతిచే కలుగదుగదా.

రాయనిని పెద్దనగారు ఎంతవర్ణించినను విద్యావంతుఁ డన్నారే గాని కవి యనలేదు. ఆయనకన్న పటువుగా తిమ్మనార్యుఁడు 'కవితాప్రావీణ్య ఫణీశ' అనలేదా? యందురేని—ఈ నుడియు రాయఁడు కావ్యాలంకారి మర్మజ్ఞుం డని తెల్పుచున్నదే గాని, కృతి రచించినాఁ డన్నమాట గాదు. తిమ్మన్నగారే రాయని 'ఏకచ్ఛత్రిత సర్వభూవలయ' అని సంబోధించినారు; రాయఁడు అట్టిఁడా? అగునేని, ఢిల్లీ సుల్తాన్ పారసీక యవన తురుష్కాంగ్లేయాది దేశముల ప్రభువుల మాట యేమి? 'కవితాప్రావీణ్య ఫణీశ' అను తిమ్మనకృత విశేషణము 'కవితాప్రౌఢిలోలునకున్' అను పెద్దన కృతివిశేషణమునకు సమార్థకము. అట్లే పెద్దనగారు 'భోజక్షమాపతి విద్యాపరిపాక,' 'ప్రతికల ప్రౌఢిప్రియంభావుకా,' 'నిస్తంద్ర ప్రతిభా,' అని యు సంబోధించినారు గాని 'కవి' యనలేదు. మఱియు పెద్దన తాను రాయనిపైఁ జెప్పిన చరమ సంకీర్తనమందేనియు రాయఁడు ఆముక్తమాల్యదా కవి యను మహోన్నతిసూచక వృత్తాంతమును పిగలనీయలేదు.

(10) ఆముక్తమాల్యదాకవి వీరవైష్ణవుఁడు. శివునిని శైవమును సహింపఁడు. రాయఁడు శివుని సహింపనివాఁడు గాఁడు, దిగ్విజయానంతరము శివక్షేత్రములనుంగూడ సేవించి సత్కరించినాఁడు.

గీ. 'కల్బరిగ కోటమీఁద లగ్గలకు నెక్కి । కార్య మొనరించి జయలక్ష్మిఁ గాంచి యచట,
నుండి తనరాజ్యమునఁగల్గు నొంపుమీఱు । మంచిదేవస్థలములు వీక్షించి పెంచి.

సీ. శ్రీశైల కాళహస్తి చిదంబరాదిక । రమణీయ శైవస్థలములఁ జూచి,...
శ్రీరంగ కాంచికా శేషాచలప్రము । ఖములైన విష్ణుస్థలములఁ జూచి,...
...విజయనగరంబు చేరె దిగ్విజయలీలఁ । బ్రజలు వర్ణింప నలకృష్ణ రాయనృపతి.'

అని కృ. రా.వి. - ఇంకను రాయవాచకమునం గనుడు. ఆముక్తమా అట్టియుభయ దేవతాభక్తునికృతి కా నేరదు.

(11) ఆముక్తములో రాజనీతిచర్యలో రాజునకు కావ్యరచనార్థము అవకాశము లేమి చూ.4(27) 'సాఖశాయనిక.'

(12) రాజనీతి రాజే చేయ నక్కఱలేదు. చాణక్యుడు నీతిగురువులలో నగ్రేసరుడు, బ్రాహ్మణుడు. మఱియు ఈరాజనీతి ఘట్టమున పెక్కు భాగములు శాంతిపర్వ, శుక్రనీతి సార, చాణక్య నీతిశాస్త్రములనుండి గ్రహింపఁబడినవనియు, అకవిము తెలియునవి కొంచెపాటివే యనియు, తెలుంగనగును. మఱియు రాయలు మెచ్చెడు నయమార్గము సన్నిధానవర్తికి పెద్ద నామాత్యునికని తెలియుచు నే యుండును.

(13) పెద్దనగారు మనువులో శివస్తుతియుఁ గావించినారు. వారు దీనికర్తయని యెట్లు తలంపవచ్చును? అని రాయవాదుల యాక్షేపము. అందులకు పెద్దనవాదులు ఇట్లు బదులు పల్కుదురు. 'పెద్దనగారు మనువులో న తనవిశిష్టాద్వైతమును శతకోపయతిని గురువుంగా చే ర్కొనుటచేతను, కడపట 'శేషభూత సమస్తశేషి' అనుటచేతను, ప్రకటించియున్నారు. లౌకి కుల వైష్ణము ఉన్నట్టు ఉండ ముదుకుటయుం గలదు. అందు మీరెనకొలందియు శివనిరసనమును బలపడును. అట్టియుత్తరదశలో ఆముక్తమును వ్రాసియుండవచ్చును. 'ముదిమది దప్పి' అనియుం గలదు గదా.' అని.

(14) అధిగత తత్త్వనిశిగాని ఆముక్తరచన సాధ్యము గామియు, అట్టియధిగమనము నకు రాయనికి అవకాశము లేమియు, ఎందును రాయఁ డట్టఁడని చెప్పమియు,—[ఇతని విద్యా విశేషము నుగ్గడించుతావుల "గజపతిగజ కూటపాకలేన పిడితి నానాకలేన వదన విజితామ్నాత జేన భోజే సాపరేణ కావ్యనాటకాలంకార మర్మజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన" - ఎందును రాయఁడు కృతి కావ్యఁ డన్నమాట లేమియు,]

(15) రాయనివారికి ప్రాయికముగా గోచరింపని లౌకవ్యుత్పత్తి మొదలే ఇందు పెక్కులు సవిశే షముగాను ఉండుటయు, పెద్దనగారు చరమపద్యములోనని రాయలవారిని ఆముక్తప్రణేతయనమియు,

(16) మఱియు ఆముక్తములో బ్రహ్మసూత్రములు శ్రుతులును ఉదాహృతములు. ఈరాజు అత్తిరియాపుతుప్రసిద్ధి ప్రథ కలదు. తదనుగుణముగా, వితర్కసహోదరుఁ డయిన యచ్యుత రాయలభార్యయొక్క సోదరి చిన్నదేవిభార్య, తిర్మలాంబ తంజావూరివిష్ణుపాద పద్మోద్భవ రాజ్ఞీ తిమ్మలెదని నెల్లంబడికింప, ఆబ్రహ్మవిద్యాసూత్రాద్యుదాహృతులు ఈయనవి కానేరవు, అనియు వాదింతురు.

(17) పెద్దనగారు దక్కు విరిసభలోఁగాని దేశములోఁగాని ఆకాలములో ఆముక్తమాల్యదఁ జేయఁగల పాటివాఁడు వేఱొకఁడు లేమియు, ఇవి యన్నియును- పెద్దనయే ఆముక్తకవి యని నిర్ధా రించుసాధనములు పలువురు వాదింతురు.

వాదము లెట్లున్నను,—రాయనివారు తొంటిభర్తృహరివోలె మహాప్రతిభులు, కళావం తులు, కవితాస్త్రీలోలురును; కానిచో అష్టదిగ్గజములను ఏల చేర్పుదురు? వారి సేల నిరంతరము బహూకరింతురు? అట్టి కవితారసమగ్నులు కవనమును సహవాసబలముచేత సేవియు అట్లను

గూడ సమర్థులగుదురు. వారే రచించినట్లు గ్రంథములో నున్నది. కొండంత స్వప్నకథయు నిబద్ధము. కావున దీనిని పెద్దనగారి తోడ్పాటున రాయనివారు రచించియుందు రనియు నెన్నవచ్చును. పెద్దనగారి యనుప్రవేశము తప్పదుగావున, ఇందు తప్పు లున్న వనుట న్యాయ్యము గాదు.

గ్రంథమున కర్త వీరవైష్ణవుఁడుగా నగపడుచున్నాఁడు. అంతటి మతావేశము శివస్తుతి చేసిన పెద్దనగారియందును, శైవక్షేత్రములకుఁ గొప్ప శాశ్వత కైంకర్యములు చేసిన కృష్ణరాయని యందును పొసఁగునా - అని కొందఱు ఆక్షేపింతురు. అందులకు కొందఱు, 'ఇరువురును జీవితములో ఉత్తరకాలమున వీరవైష్ణవులై ఆ విష్ణుపారమ్యాభినివేశముచే ఒండొరుల హెచ్చరికలు మెచ్చెండ ఈ ప్రబంధమును నిర్మింపఁ బోలుదు'రని వచింతురు. తెనాలి రామకృష్ణ కవీంద్రుఁడును ఆదిలో వీరశైవుఁడుగా నుండి పండితారాధ్య చరిత్రమును రచించి, అనంతరము వీరవైష్ణవుఁడై, పాండురంగ మాహాత్మ్యమును సర్మించినట్లును, అతని జీవిత చరిత్రమువలనఁ దేటపడును. అతఁడు పెద్దనకాలమువాఁడే కావున ఆముక్తము పెద్దనరచితమని అతఁడు ఆ సీసపద్యములో చెప్పినమాటను నమ్మకుండుటకు నిమిత్తము గానరాదు. రాయఁడును తాను పల్లకిలో నునిచి యెత్తిన యాంధ్రకవితా పితామహునికిం దలయూనిక ప్రముచ్చఁపనముగా నిట్టి లోకోత్తర మహాప్రబంధమును రచించునా - పెద్దనగారును తనకుం బ్రాణమిత్రమయిన రాయనికి అకీర్తి కాకుండునట్లును, మహాకీర్తి యగునట్లును తదీయ కవనమును సంస్కరింపక యొప్పరకింతురా?

ఈనడుమ ప్రపంచపర్వ మను సంస్కృత గ్రంథమొకటి ప్రాచ్య లిఖిత పుస్తక భాండాగారమువారికి దొరికినది. అందు-

“అల్లసాని పెద్దనార్యేణ సత్యవధూపరిణయే:—
‘అఙ్గుళీషు కురఙ్గాక్ష్యా శ్శోభతే ముద్రికావళిః।
ప్రోతేవ బాణైః పుష్పేషో స్సాత్మ్య లక్ష్యపరమ్పరా॥’
“అల్లసాని పెద్దనార్యేణా ప్యేవ ముక్తం వసుమఞ్జర్యామ్:—
‘ఉడురాజ ముఖీ మృగరాజకటీ గజరాజగతిః స్తనభారనతా।
యది సా రమణీ హృదయే రమతే క్వ జపః క్వ తపః క్వ సమాధిరతిః॥’ అనికలదు.”

1(18) పలికి తుత్ప్రిత్యాదిసీసమందు పేర్కొనఁబడిన గ్రంథము లివ్వియే యగునాఁ ఏల కాఁగూడదుఁ

దుర్మతి మాఘ శు. ౧ శనివారపు టాంధ్రపత్త్రికలో మన్మిత్రపర్యులు బ్ర. శ్రీ. వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిలుగారు ప్రకటించిన పైవ్యాసము ఆముక్తము పెద్దనప్రణీత మను వ్యాఖ్యానమునకు కైదండ యొసంగుచున్నది. సర్వజ్ఞులైన పెద్దలు ఈ విషయమున పరమసిద్ధాంతమును నెలకొల్పుదురుగాక.

ఆముక్తమాల్యదా పీఠికానుబంధము.

క్రీ.శ. 1914-వ సంవత్సరమునం బ్రకటింపఁబడిన యాముక్తమాల్యదా చతుర్థ ముద్రణములో అపూర్వమగు ఒక యుపోద్ఘాతము 79 పుటలది కనుపట్టుచున్నది. అందు మూఁడు ప్రధానవిషయములు ఉపన్యస్తములు. (1) మతవిషయము. (2) చరిత్రాంశ విషయము. (3) కవన విషయము. తొలిదాని అభ్యుపగంతవ్యములు సందేహించుచున్నవి. కడమ రెంటను నా మతము వేఱుపడియున్నది. [ఆ పూర్వముద్రణోపోద్ఘాతమందు మతవిషయము దప్ప కడమ వ్రాఁతయెల్ల-ఆముక్తమాల్యదా కర్త పెద్దన కాఁడనియు, కృష్ణదేవరాయఁడే యనియు, నిర్ధారించు నుద్యమముతోడి యుపన్యాసముగా నగపడుచున్నది: అందు 54-వ పుటలో 'ఇందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన సంస్కృతపదములు కాని ఆంధ్రపదములు గాని సంస్కృతభాషలోని యే చంపూ కావ్య నాటకాదులయందును తెలుఁగు ప్రబంధములయందును గానరావు. అట్టి శబ్దముల పట్టిక నొకదాని నిక్రిందఁ బొందుపఱిచియున్నాను.' అని యున్నది. దీని కనంతరము 61 సంస్కృత పదములును, 43 తెలుఁగు పదములును, రెండు పట్టికలుగా ముద్రితములై యున్నవి. పట్టికలలో ఆ పదములకు ఆశ్వాస గద్య పద్యాదిసంఖ్య నిర్దేశితముగా నుండ లేదు. అంగుచేత వానిని గ్రంథమందు కనిపట్టుట కరము క్లేశకరమయినది. కనిపట్టిన పిమ్మటను ఇవి భిన్నార్థములయందు పెక్కుతావుల నున్న యేకపదము ఏ యర్థమందు అప్రయుక్తమని యభిప్రాయమో, ఆ యన్ని యర్థములందును అప్రయుక్తమే యని యభిప్రాయమో, అదియు విశదము గాకయున్నది. పదముల ముద్రణములో ఆ గ్రంథమున వచ్చిన క్రమమేనియు అనుసృతము గాదు; అకారాది క్రమమేనియు లేదు. ఇందు పదముల వర్ణక్రమము పెక్కింట మూలగ్రంథమునకు వేఱ్పడి యున్నది. మఱియు పట్టికలకు అవతారికయగు నుద్ధృతవాక్యమునుబట్టి, ఆముక్తమాల్యదలోని యేపదముగాని ఇతర కవులు ప్రయోగించినది కాదని, అనఁగా - 'పూని ముకుందునాజ్ఞ' ఇత్యాది పద్యములోనివి - పూనుధాతువు, ముకుందశబ్దము, ఆజ్ఞాశబ్దమును ఇత్యాదులు అనఁగా ఆముక్తమాల్యదలోని సకల శబ్దంబులును ఉభయ భాషలయందు (ఏకావ్యనాటకాదులయందును) లేవని యుపోద్ఘాత రచయితగారి యభిప్రాయముగాఁ గొనవలసివచ్చును. మఱియు ఈ యప్రయుక్తతాఖ్యాపనము గ్రంథమందు దోషారోపణకో గుణారోపణకో మఱి యేప్రయోజనమునకో అచట వ్రాయఁబడియుండలేదు. అయినను వైలక్షణ్యము గాన దోషారోపణకే, రాయకర్తృకతా స్థాపనకే, ఉద్దిష్టమని యున్నఁ దగియున్నది. పట్టికలం జదువఁగా అందలి పదములు ప్రాయికముగా అన్యగ్రంథ ప్రయుక్తములుగానే స్ఫురింపఁదొడంగినవి; కతిపయ పదములు ఇతర గ్రంథములందు ప్రయుక్తములు గామికి కారణము స్పష్టముగానే కనఁబడినది. అది యెల్ల నెట్లన్న—

35. ప్రథమపట్టికలో 'పాదూనాహూః' [ఆపదములను సులభముగా దెలిసికొనుటకై అకారాది క్రమముగా ఇందు ఆపట్టికలను అనువర్తించినాఁడను.] దీనియర్థము 'పాదుకలను మోచువానిని' అని; అనఁగా - 'తాము రాజసభలోనికి పోవునపుడు బయట వదలిన తమ పాద

రక్షలను అపహృతములు గాకయుండునట్లు తనచేతం బట్టుకొనియుండి, తాము సభనుండి వెలువడి రాఁగానే, తమ పాదములకడ నిడునట్టి తమ సేవకుని' అని ప్రకరణానుసారియైన వివరణము. దీనినే తెనుఁగుపదములచే 'చెప్పులమోపరి' అని చెప్పనొప్పును; పాదూశబ్దము ప్రసిద్ధమే, వహధాతువును ప్రసిద్ధమే. ప్రసక్త వివక్షితార్థబోధకమై కవి కల్పించికొన్న యీనుడిమొత్తము మఱి యెందునేని ఏల యుండవలయునో దురూహముగా నున్నది. ఇది యిట్లు యౌగికముగా కూర్చుకోఁదగిన దౌటను ఈక్రింది 'పాదుకాధారక' ప్రయోగము సూచించుచున్నది:—'వేంచేయు నవసరంబున...తాంబూలిక తాళవృంతిక నరవాహక ఛాత్త్రిక చామరిక కాళాచిక కరదీపికాధారక కాతారిక కాగవాలిక పాదుకాధారక నర్తక గాయక వైణిక శాకునిక...' ప్ర. వేం. వి.వి. 78.

(14) ఇట్లే 'కస్థల(ము)' అర్థము—క=నీటియొక్క - స్థలము=తావు; ఇట్టిదే 'కవి' శబ్దము జలపక్షిపర్యాయము.

'కరబదరసదృశ మఖిలం। భువనతలం యత్ప్రసాదతః కవయః।
పశ్యన్తి సూక్ష్మమతయః। సా జయతి సరస్వతీ దేవీ.' వాసవదత్తపీఠిక.

[కం జలం విః పక్షీ తత్ర బహువచనమ్- కవయః జలపక్షిణః' అని దానిటీక.]

'కవి యల్లసానిపెద్దన। కవి తిక్కనసోమయాజి గణుతింపంగా,
కవి నేను రామకృష్ణుఁడ। గవి యనునామంబు నీరుకాకికి లేదే?'— రామకృష్ణుఁడు.

'కం శిరోఽమ్బుసుఖే క్లీబం తత్రైవ చ క మవ్యయమ్' అని నానార్థరత్నమాల. 'క-న। ఇది శిరస్సునకును ఉదకమునకును సుఖమునకును పేరు. ఈ యర్థములయందే 'కమ్' అని యవ్యయముఁ గలదు.' అని తట్టీక. ప్రకృతమున 'కస్థల' అనునది 'నీటితావు' అను నర్థమున కవి కల్పించుకొనిన సమాసము. ఇది మఱి యేగ్రంథమందును లేదనుట పూర్వోక్తము వంటిదే. (21) 'ఘర్మగవి' ఇందుల పద్యము—

ఆ. 'తనువు గోరిజఁ గొమ్ముఁ గొనకుండ మలఁపుచుఁ। జప్పుడేఁ సగఁ గోఁక నప్పళించి,
శోణితంబుఁ గ్రోలుచునె నేర్పుమై ఘర్మ। గవిని గవికి నీడ్చు నవసరమున.'

'ఘర్మగవిన్ = ఘర్మధేనువును' అని టీక. 'ఘర్మగవి' యను మొత్త మప్రయుక్తమనియో, 'ఘర్మ'శబ్ద మప్రయుక్తమనియో, 'గో'శబ్ద మప్రయుక్తమనియో, భావ మెఱుకపడకున్నది. మొత్తము పూర్వోక్తములవంటిదే. 'ఘర్మ'శబ్దమాత్రమే వివక్షితమేని అశుశుక్షణ్యాదులవలె గ్రహింపఁదగు నని మన్మతము. 'ఛాన్దసానామపి క్వచిద్భాషాయాం ప్రయోగః'—'అధ్వర్యుః క్రతుః' 'ఇతిజ్ఞాపకాత్' అని రామాశ్రమి. 'గిరిశ' శబ్దంబును నిట్టిద. [ఇదియే 8(19)లోని 'ఘర్మధేనువు' నకును సమాధానము.] కాళిదాసు 'త్ర్యమ్బకం సంయమినం దదర్శ' అని ప్రయోగించుకొనిన విధమున నని యేనియు సమాధానపడఁదగును.

(4) 'అయనిష్ట' అని యొకపదము; ఇందు టకారము ఠకారమునకు బదులుగా పొరఁబాటని గ్రహించిన, 'అయనిష్ఠ' అనునది. 'అయనిష్ఠన్ ధవళాతపత్త్రి డగునయ్యాగంబు' ఇత్యాది 4 ఆ. 165. పద్యములోనిది. 'అయనిష్ఠన్=శుభావహ విధి నిష్ఠచేతను. 'అయశ్శుభావహో విధిః' అని యమరము. అని యందుల టీక. రఘు. 4(26) చూ. 'స గుప్తమూలప్రత్యన్తః శుద్ధపార్ష్ణిరయాన్వితః। షడ్విధం బల మాదాయ ప్రతస్థే దిగ్జిగీషయా.'

అందుల టీకలో "అయాన్వితః (అయేన శుభావహవిధినా అన్వితో యుక్తః) శుభదైవాన్వితః । 'అయశ్శుభావహో విధిః' ఇత్యమరః," అని సందర్భకారపండిత ముద్రితము.

అట్లే కిరాతార్జునీయమున 5(20) - 'సులభైః సదానయవతాయవతా' ఇత్యాది. ఇందు మల్లినాథీయటీకలో — 'అయవతా భాగ్యవతా...' 'అయశ్శుభావహో విధిః' అను పై రెండు ప్రయోగములును ఆప్తినిఘంటూదాహృతములు. మఱి అతి ప్రసిద్ధమైన నిష్ఠాశబ్దమునకుం గూడ ప్రయోగము వలయునా? ఆప్తినిఘంటువునుండి యుద్ధరించెద,—"మనో నిష్ఠాశూన్యం భ్రమతి చ కిమ ప్యాలిఖతి చ" మాలతీ 1(31). "శాస్త్రేషు నిష్ఠా సహజశ్చ బోధః" మాలతీ. 3(11). ఇట్లు నిష్ఠాశబ్దమునకు ఎన్నియేని సంకలింపవచ్చును. ఈ రెంటి సమాస మైన 'యయానిష్ఠ' అనుదానికై ప్రయోగాంతరాన్వేషమేలొకో గోచరింపకున్నది.

(47) 'వార్ధశ్రవస' ఇందు 'ర్ధ' అనియే ముద్రితము. ఇట రధలనడుమ ఢకారము లేదు. మఱి 'వా(ర్ధ్ఢ) శ్రవస=కాకిసోపుగల జయంతునియొక్క' అని తట్టీక. వృద్ధశ్రవసుఁ డనఁగా ఇంద్రుఁడు, అతని యపత్య మైనపురుషుఁడు 'వార్ధశ్రవసుఁడు' అని వ్యుత్పత్తి; ఇంద్ర పుత్రుఁ డనుట; అతని పేరు జయంతుఁడు. ఇట్లు సుబోధ మైన తద్ధితాంత ప్రయోగము నకు ప్రయోగాంతర భావాభావ చింతవలనం బ్రయోజనమేమి?

(33) 'పర్జని' - ఇది 5(89) వ యగు సీసపద్యములోనిది. ఇందు స్నానీయ వస్తువులలో 'హారిద్ర' (పసుపు) చెప్పఁబడినది. మరల నప్పద్యమునందే పసుపునే చెప్పవలసివచ్చి నంతట, చెప్పిన పదమునే చెప్ప నేల యని 'పర్జని' శబ్దమును కవి ప్రయోగించియుండు నేమో.

సీ. "హేమపాత్రిక హారిద్రామలక్యాదిక। స్నానీయవస్తువ్రజంబుగొనుచు...పర్జనీ లేశ పూర్ణ
సౌభాగ్యదాంగి । ధూతి చకచక లీరంపులోని మాఱుమలయు..."

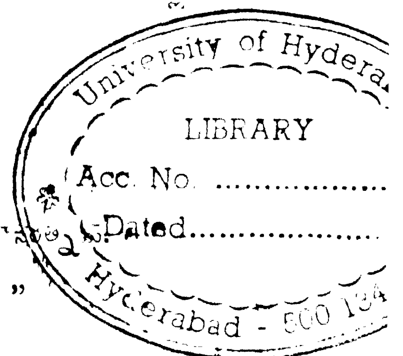
పర్జనీశబ్దము నిఘంటువులలో హారిద్రాపర్యాయముగా పఠితముగాదు. 'దారుహారిద్రా' పర్యాయముగా పఠితము; దారుహారిద్ర యన మ్రానిపసుపు. దానినిఁగూడ ఇట్లు ఉపయోగించుట కలిగియుండెనేమో?

'నిశాహ్వ కాంచనీ పీతా హారిద్రా వరవర్ణినీ'

'అథ పీతద్రు కాలేయక హరిద్రవః ।
దార్వీ పచంపచా దారుహరిద్రా పర్జనీత్యపి' అమ.

'హారిద్రా వ్యశదీ పీతా పిణ్డాగౌరీ నిశాహ్వయా'। అభిధానరత్న
పర్జనీ రజనీ దీర్ఘరాగా రోమశపర్జికా।' "

'దార్వీ పచంపచా పీతదారు దారు నిశాభిధా ।
కటంకటేరీ పర్జనీ స్యాత్ కాలేయక కుసుమ్భకౌ'—

ఇట కవి పర్జనీశబ్దమును మ్రానిపసుపనెడి వాచ్యార్థమందుఁ బ్రయోగింపక లక్ష్యార్థముగా పసుపును జెప్పుటకు ప్రయోగించినాఁ డనియేని తలంపవచ్చును. ఇట్లే మఱియేకవియేని యీశబ్దమునే ప్రయోగించుట కాకతాళీయము గావున, అట్టి ప్రయోగ మన్యకవనములలో దుర్లభమైయున్నది. అయినను వాఙ్మయము నెల్ల చూచినవా రెవరు? పక్షాంతరము అభిధానరత్నమాలనుండి పై నుదాహరించిన హారిద్రాపర్యాయములలో 'పర్జని' అని యొక శబ్దము

గలదు. ఇట నదియే కవి ప్రయోగించినదిగా నుండి, లేఖకాదులచే 'పర్జనీ' అని మార్పఁబడి యున్న నుండును. ఆముక్తమాల్యదలో అట్టివి లేఖకాది ప్రమాదజము లెన్ని లేవు?

(25) 'చండాలిక'— అర్థము చండాలవీణ. 'చాణ్డాలికా తు కణ్డోలవీణా చణ్డాల వల్లకీ' అను. ఆముక్తమాల్యదలోని చండాలుని కథకు మూలమయిన వరాహపురాణ చండాలకథలో గీతిప్రభావప్రాప్తసిద్ధి యైన చండాలుఁడు (వీణా మాదాయ నిర్యయౌ) 'వీణం గేలఁగొని బయలువెడలెను' అని యున్నది. చండాలవీణను పైయమరవాక్యానుసారముగా 'చాండాలిక' యని ప్రకృతికవి వ్యవహరించినాఁడు. ఈచండాల కథను ఈయన ప్రసక్తము గావించికొన్నందున ఈయనకు ఈ పదము సుప్రసక్తమైనది. సంస్కృతి గ్రంథములో ప్రసక్తమయినను వీణాశబ్దముచేతనే నిర్వాహమైనది. ఇతర కవులకు ఇట్లు ఈ కథయు ఈ వీణయు ప్రసక్తములే కాలేదు. అనుషంగికముగా నేనియు ఇది మత్పరిచిత కతిపయ గ్రంథములలో ప్రయుక్తముగా లభింపమి వాస్తవమే. అంత మాత్రాన వాఙ్మయములో నుండదనే యుండెడి దని తలఁపఁజాల. ఇఁకనేని దొరకినను దొరక రాదా? ఆంధ్ర వరాహపురాణమున ఈకథ కనఁబడలేదు.

(31) 'ధామార్గవము' అది అపామార్గాయకును ఉత్తరేనికిం బేరు. ఆముక్తమాల్యదలో పై రెండవయర్థమున నున్న దని పట్టిక.

నా కెరిగిన యలంకారికావ్యములందు నెటను ఇది ప్రసక్తము కాలేదు. కాని ప్రసక్తిని బట్టి చరక సంహితలో ప్రయుక్తము. —'మదనం కుటజకం నిమ్బం జీమూతం కృతవేధనమ్। పిప్పలీ కుటజత్వాకూణ్యేలాధామార్గవాణి చ, ఉపస్థితే శ్లేష్మపిత్తే వ్యాధా వామాశయాశ్రయే। వమనార్థం ప్రయుఞ్జీత భిషగ్దేహ మదూషయన్.'— అపామార్గ తండులీయాధ్యాయము.

ఈచెప్పిన ౨౫—కీ గాక కడమ ౩౧—కిని బహుప్రయోగములం జూపెద.

---

(41) 'మత్తల్లి (మతల్లికా ద్యూపాంతరము)'— అని పట్టిక. [తద్రూపాంతర మేమో కాదు. ఈ పదమును అన్యత్ర ప్రయుక్తము. 'కాళిందుత్పలో..., రక్షళీ నృత్తమతల్లి హల్లీసకా' 3,92)

౧ శా. 'కందర్పాస్త్రము లంచు, నంచితతనుత్కాండంబు లంచున్, సుధా
మందస్యందము లంచుఁ, గాంచనలతామత్తల్లు లంచున్,' పాం. రం.

౨ క. 'చెల్లఁబో హింసోత్కథ। మ్మల్లకుఁ బ్రియమోవి గలుగు మదిరాక్షీమ
తల్లికి ఘాతితవాణికి। వల్లెయె యీజాటుకూటుపలఁ బొనరింపన్.'

[ఇట నానుషంగికముగా నొకటి చెప్పెద:— ఉపోద్ఘాతములో(38)ఉపనిషద్వాక్యములు ఉద్ధృతములు. వానిలో 'తిష్టన్' అని 5 మారులు ముద్రించినారు. ఈపదమున తకారము గాని టకారము గాదు.

'శబ్దో హీనః స్వరతో వర్ణతో వా। మిథ్యా ప్రయుక్తో న తమర్థమాహ
స వై వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి। యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్.' అని]

౩ శా. 'పల్లాంబావరపుత్త్రి, గర్వితరిపుక్ష్మాపాల సంపత్తిని
ద్ధ్యల్లావణ్యకళా శరత్సముఖ, లీలోల్లాసిబాహాసిమ

త్తల్లీ నర్తన రంగ రంగదనుహృద్ధాత్రీశకోటీర, మా
ద్యల్లీలా కకుబంతవారణ, సువర్ణాహార్య స్థైర్యోదయా.' జై. భార. 1(140)

౪. వ. 'రయాయత్తంబు లగుతత్తత్ప్రతుల నుత్తరంగిత కుతుకంబు చిత్తంబున నత్తమిల్ల రుచిమత్తల్లికల (మతల్లికల?) మత్తల్లిన తత్తరంబున...' వనవిహారము. G. O. M. L.

౫ మ. 'క్షయకాలంబున సీధుసాగరరసాస్వాదాతిరేకంబునన్
నయనాబ్జంబులు ఘూర్ణితంబులుగ సంధ్యాకాళరాత్రీకర
ద్వయతాళానుగతిం బ్రమోదమున మత్తల్లీమహానృత్యమున్
బ్రియ మొప్పారఁగఁ జేయుభైరవుఁడు గల్పించున్ మహైశ్వర్యముల్' ప్ర. 547.

ఈప్రయోగములలో కొన్నిటివలన 'మత్తల్లి' యనునది నృత్యవిశేషమని స్పష్టపడుచున్నది. మత్తల్లిలక్షణము:—భరతనాట్య శాస్త్రము.

'వామదక్షిణపాదాభ్యాం ఘూర్ణమానోపసర్పణైః।
ఉద్వేష్టితాపవిద్ధైశ్చ। హస్తైర్మత్తల్ల్యుదాహృతమ్।
స్ఖలితాపసృతౌ పాదౌ వామహస్తశ్చ రేచితః।
సవ్యహస్తః కటిస్థః స్యా। దర్ధమత్తల్లిత స్స్మృతమ్'

౬. మ. 'ఎలమిన్ శైశవయౌవనాంతరవయోహేలావిలాసంబు పై
నలమన్ గన్గొని జ్యోత్స్న నుంచినశుభోదంచన్మహాస్త్రంబునన్
జెలిమిన్ భూనుపృష్ఠాంశ్రపజ నాగిర్వాణ పూర్వంబుగాఁ
దలిమం బెక్కఁగఁ జేసెఁ దిల్లీ నను నుద్యన్మోదమత్తల్లియై.' వైజయంతీ వి. ఆ౨. ప౬౯.
(ఉద్యన్మోద మత్తల్లియై మోదమునుప్పతిల్లుచున్న మత్తల్లి నృత్యము కలదై)

౭. 'ఖేలత్కుండల మాకులాకులమణిహారం క్వణత్కంకణ
శ్రేణీనూపురమేఖలం చలకుచం వల్గన్నితమ్బస్థలమ్
అన్యోన్యం మణిపట్టికాహతివల న్నేత్రాంచిద్రావ్యులం
ప్రక్రాన్తం యమినోమనోఽపి హరతే హల్లీసకక్రీడితమ్.' రతిమన్మథనాటకకి(38)
(60) హల్లీసక-'నృత్తమత్తల్లి హల్లీసకా' ఉ. ౮

౧. 'కుండలీదండలాసక ...హల్లీసకాది నృత్యంబుల నవలోకించుచు.' భీమేశ్వరపురా. 1(117)
౨. సీ. 'గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికా హల్లీసకములతో నవఘళించి' శృం. నైష. 1(37).
౩. వ. 'చకాసత్కల్లోల హల్లీసక హల్లోహల తమసారంబును.' ప్ర. రా. వేం. వి. వి 561]
౪. వ. 'పట్టఁ జాలనిసంతోషంబు (న) హల్లీసకంబు సలుప.'—,,—569.
౫. వ. 'సముల్లోలకల్లోల హల్లీసకప్రభూత ఝంఝానిలంబులు చలిచికొట్టినన్' ప.(121)
౬. వ. 'జలధిసముల్లోల హల్లీసక నిభాన్భటి'—,,—10(21)
౭. వ. 'భూషణద్యుతుల హల్లీసకంబు లగు సువర్ణాంశుకంబులం...' కృ. రా. వి. 1(56)

౮. 'ఉదఞ్చత్కావేరీలహరిషు పరిష్వఙ్గరభసే నటన్తః
కుహూకణ్ఠీ కణ్ఠీరవ రవలవత్రాసితా ప్రోషితేభాః

ఆమీ చైత్రే మైత్రావరుణి తరుణీకేళికచ్ఛేలిమల్లీ
చలద్వల్లీ హల్లీసక సురభయ శ్శృణ్వి చఞ్చన్తి వాతాః' సు. ర. భాం. 544(132)

(40) 'మణిధనువు'—ఉ. ౫

'అసితమేఘస్థ మణిధనువు' 4(103); 'మణిధనో ర్జ్వాలాపాథముల్' 105; 'చివికిన మణిధనువునఁ దోరఁగునుసి'—,,—141; 'కరఁగుచుఁ బుట్టుచుండుమణికార్ముకరక్తిమ' 100.

౧ మ. 'అమరెం దత్పృతి నేఁగునీలమయచక్రాంకంబు లింద్రావరో
ధముఁ దప్పించుక ధాత్రిఁ జేరినసముద్యత్పుష్కలావర్తము
ఖ్యమహామేఘకులంబులో యనఁగఁ జక్రం గాండధారావిశే
షములన్ భూరిమణీశరాసన విభాజాతంబులుం జూపఁగన్.' చంద్రికా. 1(159)

['భూరిమణీ=అధికమణులుగల, శరాసన=ధనువులయొక్క, భూరిమణీశరాసన = ఇంద్రధనువులయొక్క యని యర్థాంతరము.' అని తట్టీక.]

౨. చ.'కలితమణీశరాసఘన కాండభృతిన్ వరవాజిసంగతిం
బొలుచు సువర్ణకూట మరిభూపవిదారణఁ జూడఁ గాంచనా
చలవిజయప్రయాణ పరిపన్నహనాత్మతఁ బూనుటల్ గడుం
దెలిపె మరుద్గతిధ్వనదు దీర్ణగుహాచయ శైలకాధ్వనుల్' 2(11)

౩. సీ. 'సన్మణిచాప మొసంగెదర్ గను సరిమండలి కిని యార్తి మన్ను మనుచు'
['ఇచట సన్మణిచాపము=ఇంద్రధనుస్సు' - అనిటీక.]—,,—6(86)

౪. చ. 'అనుడుఁ బరశ్వధాయుధుఁ డహంకృతిఁ జేతికి నిచ్చినట్టి విల్
దనకడకంటిచాయ మణిధన్వతఁ గన్పడ నెక్కువెట్టి సం
జనితగుణ ధ్వనిస్తనితసంగతి నొప్పె ఘనాఘనంబుసో
ల్కాని నరపుంగవుండు నరిలేఖశిఖావళికోటి రంజిలన్'' ఆంధ్ర. చం.రా.ఆ. 3(150)

౫. వ. 'రామభద్రుండు...మరుచ్చటుల జవ నిర్ఘాతఘోట కానుషంగం బగు శతాంగంబు నుత్తుంగరంగ శ్యామశృంగంబు నారోహించు చంచలామణిధనురుదారధారాధరంబు డంబున మెఱయ నెక్కె.'

(13) 'కలంబ'—ఉ. ౯

'కలుషము లడంచుఁగాత లంకాపురాంగ। దాంబర చరత్కలంబ కదంబకములు.' 4((27)

౧. 'పరస్పరోత్తాల నృపాలమాలా। కలమ్బజాలై ర్బలయో ర్ద్వయో స్సా
అకమ్పతాన్యోన్య విలోలచక్షుః। కటాక్షపాతై ర్య్యగదీ వయో నోః.' బాల. కర్ణ (56)

౨. క. 'బిసరుహ నయనావిసర। ప్రసవకలంబకుఁ డతండు పరితోషిత వి।
ప్రసతీకదంబ కౌనన। హసితైందవ బింబఁ గోసమాంబ వరించెన్.' కువల. 1(35)

౩. చ. ఘనగజదర్పభేదన మఖండసురారి పురప్రభంజనం।
బున లఘుధర్మఖండనపుఁ బూనిచివేలుపు లెంచ నుగ్రవ।
ర్తనఁ దనరారు నమ్మనుజరాజకలంబము చిత్రవైఖరిన్
దనిపె నజాత్మజాంతర ముదారతరప్రమదోర్వి నయ్యనిన్.' చంద్రికా. 3(115)

౪. వ. 'హరపురాసుర సమరాస్థానంబు పోలిక ననంత కలంబ విజృంభగుణంబై' 120(22పం.)
౫. చ. ...మద్భుజోగ్రగ । న్వతరుణభోగివాంత విషవహ్ని సమాన కలంబధారచేన్. 131
౬. వ. కంతుండు ప్రయోగించు నిర్వ్యాలజ్వాలాకుల...కలంబ కదంబకంబులడంబున...' 6(48)
౭. వాఞ్ఛన్తి చేమే మమ మాతరం సతీ । మిత్యేవ కిం పంచశరేణ స క్రుధా
విద్ధాః కలమ్బై రవిలమ్బితం నిజై । ర్యోధాముమూర్ఛుః సకలాస్తదైవతే' రుక్మి. 4(23)
[కలమ్బైః=బాణైః' అని తట్టీక]
౮. నలినకలంబ వీరబలనాయకుండు చైత్రుండు తద్బలోచితోజ్జ్వల లతికా కుటీపటలిఁ జక్కఁగఁ
బాళెము డించె నయ్యెడన్'' చంద్రికా. 2(72) ౯.'అపూర్వ కలంబ సమీక కేళి'—3(108).

(53) 'శృంగాటక.'ఉ 33.

'కలసి యొకకొంతసేపు శృంగాటకముల । నగరిదెసఁ జూచుచునె మంతనంబు లాడి
చనిరి విద్యాంసుపిండ్ల(కు)' '[శృంగాటకము=నలుత్రోవలు గలిసెడు చోటు 4(8).

౧. వ. 'అకటకట వికటకూటకోటి విటంక శృంగాటకాఘాకమాన జరదిందు బింబ
గళ దమృతబిందు దుర్దినార్ద్రీకృత' మను. 1(72). [3(11).

౨.సీ. ఘనసానుశృంగ శృంగాటకంబులు గాంచి।యమరులు హేమాద్రి యనుచుఁ బ్రాల'

౩. గీ. 'ఘనశరశృంగ శృంగాటకములు వెంచి' కాశీ. 1(116).

౪. 'స్వాధ్యే నే హవనే పురీం విదధతీ మృత్యోః స్వకృత్యాత్యయ
క్రీడత్కింకర సంఘసంకట మహాశృఙ్గాటకా తాటకా' భోజచం. బాల. 80.

౫. గీ. అగజ భయమందఁ బ్రమథులు బెగడుగుడిచి,
యుపనిషత్తులు ఘోషించె నొక్కపెట్టఁ,
గాలకంఠుని వాలి శృంగాటకంబు,
గాండివంబునఁ గాటింపఁ బాండవుండు.' హరవిలాసము. 7 (10).

౬. ఉద్యానే జీర్ణకూపే చ వటశృఙ్గాటచత్వరే... । ఏషుస్థానేషు యే దష్టా స్తే న
జీవన్తిమానవాః.' కామరత్నము. సర్పవిషనివారణము. 4.

౭. శృంగాటకంబుఁ జైత్యము । నం గలమహీజంబుఁ బిత్ృవనస్థలమును దు
ష్టాంగన నుద్యానవనం । బుంగదియుఁగ రాదు రే విబుధవర్యునకున్.' విష్ణుపు.

౮. 'శ్రీరఙ్గార్య కవి ర్బభాణ లలితం శృఙ్గార శృఙ్గాటకం
భాణం కఞ్చన పఞ్చబాణ విజయారమ్భ ప్రియంభావుకమ్'—పఞ్చ. భాణ.

౯. 'శృఙ్గారీ సవయోభి రఞ్చతి సమం శృఙ్గాటకోపాన్తికమ్'—78.

౧౦. ధాతుశ్చతుర్ముఖీకణ్ఠ శృఙ్గాటకవిహారిణీం ।
నిత్యప్రగల్భవాచాలా ముపతిష్ఠే సరస్వతీమ్.' మురారి. 1(11).

౧౧. పురా పురాం భేత్తు రిహ త్రినేత్రీ । శృఙ్గాటకే తుల్యరుషి స్థితేపి
దగ్ధగిత్యజ్వల దేక మన్యే। తద్ధూమలేఖా మపినాసహే తామ్'—7(31).

౧౨. 'ఘనశృంగాటము నర్మనోర్మిపటలీ గర్జద్దిశాపేటముఁ.'—2(13)

౧౩. 'కలకల నవ్వు మేడలు పాడుగాఁ ద్రవ్వి।
శృంగాటకంబులఁ జిన్నఁబుచ్చి'—రామాభ్యు. 6(201).

౧౪. దృశ్య శృంగాటక దీర్ఘిక నాభిగాఁ। బ్రహ్మవ ప్రచక్రంబు పిఱుఁదు గాఁగ'—108.

౧౫. 'శృంగాటకచంద్రశాలకొనఁ గాలిచి'—246.

౧౬. 'కలిగియె వెలుఁగు శృంగాటకంబులు'—7(31).

౧౭. 'యత్ర కణ్వవర్త్మన్యపి సువర్ణాభరణే నిఖిలగుణశృఙ్గాటకే రతిమన్మథ నామ్ని నాటకే అన్యతో గవేష్యతే'—రతిమన్మథనాటకప్రస్తావన.

౧౮. ఉ. పాటిత దుష్టసత్త్వ వనవాటక నిష్ఠబలావరుద్ధ శృం।
గాటక గ్రంథిలభ్రుకుటి గాఢలలాటకఁ గ్రూరతారకా।
నాటక నాంత్రకాంచి పరిణద్ధశవప్రపతత్క్రిమిచ్ఛటా।
కీటక రక్తసిక్తపటుఖేటకఁ దాటకఁ గాంచిరయ్యెడన్, భాస్కరరామాయ.

౧౯. 'కదలి నిజకటకాంచితోత్కట గిరీంద్ర। కూటకందరవాటి శృంగాటకములఁ।
బాటిలుచు నుండు రహితు లేమేటివలన। నతఁడు వేంకటరామరాజాఖ్యవిభుఁడు.'

అభిషిక్తరాఘవము.

౨౦. సీ. 'అవనతాంగుష్ఠాగ్రగహర్మ్యనిర్వ్యప్రదత్న। ఖనిఘనాంతరిత శృంగాటకములు.'మను.6(102).

౨౧. తే. అన్నపూర్ణ విశాలాక్షి యనెడు శ్వేఁ। గాశికామధ్య శృంగాటకములయందు
విశ్వపతిదేవి మధ్యాహ్న వేళఁ బెట్టు। నమృతపాయసదివ్యాన్న మనుదినంబు.'కాశి.

౨౨. తే. అడ్డపెట్టెదఁ గాక తీవ్రాంశురథము। ప్రహరిదియగక యుండెంగ ధర్మగిరికిఁ।
దరతరంబ యుజాండకర్పరము దాఁక। ఘనశిరశ్శృంగ శృంగాటకములు వెంచి' 1(16)

౨౩. 'నగరం హిమవంతమివ...శృఙ్గాటకోపచితమ్' కవికల్పలత-శ్లేషస్తబకము - ప్రకీర్ణము 21. ['పక్షే చతుష్పథేన ఉపచితమ్'—అని టీక.]

౨౪. మదకుమ్భి కుమ్భ దమ్భ కుచకుమ్భ సంభావనీయరమ్భాభా పరీరమ్భ సంభార ఘుసృణ హరిణమద ఘనసారప్రభృతి సురభిద్రవ్య సంపాదన చటులభుజంగ పుంగవ సంగత శృఙ్గాటకోత్సఙ్గ హృదయంగమాయాః శ్రీరఙ్గనగర్యాః.' పంచబాణవిజయము.

౨౫. వ. వింధ్యంబు... విబుధశైలంబుతో స్పర్ధించి యూర్ధ్వాండ కర్పరంబు నిజశిరః శృంగ శృంగాటకంబుల నుద్ఘాటించు' కాశి. 2(98).

౨౬. వ. 'కాంచన శిరః శృంగ శృంగాటకంబులం గమలభవాండ కటాహంబు నుద్ఘాటించుచు తనమేనిహొడవు నేలసపాటంబుగా వంచి'—1(59).

౨౭. సీ. 'అభ్రంకషము లైన యానీశిరశ్శృంగ। శృంగాటకము లెట్లు చిఱుతపఱిచి.'—2(165).

౨౮. వ. 'పాటల జటాకిరీటుండు హాటకకూట శిఖరశృంగాటకాఖేటంబుల.'—3(57).

౨౯. మ. స్ర. 'అనివారవ్యాంట రాగానరిగి సకుతుకుండై పురోభాగభూమిన్
గనియెన్ నక్షత్రమార్గగ్రహాళి శిఖరశృంగాటకస్థాంధకస్ప
ర్ధినిరాఘాట ప్రకాశ వ్యగుణసిత మహాదీప్యమానాత్మరోచి
ర్ధుని కల్పీభూత సర్వద్రుమజలధి చతుర్ముద్రి నారాజతాద్రిన్.'

వరాహ. 6(82).

౩౦. వ. 'సముత్తుంగ శృంగ శృంగాటక నటన్మయూరంబుల,'—3(6).

౩౧. 'అమరమన్దిరైర్విరాజిత శృంగాటకా' కాదంబరి, పూ. 103(3).

3౨. 'భ్రాతృశ్రీరాఘవశ్రేయసే శ్రేష్ఠిమోకలః భ్రాతృసాజ్గలీ వాసహితో మార్గే శృజ్గా టకే మృష్టోదక పూర్ణాం వాపీం నిర్మిమీతే.'—ప్రా. లే. మా. 74,

33. 'యస్మిన్ జగన్మజ్గళ మస్తివస్తు । యస్మైస్వయంభూః స్పృహయ త్యజస్రమ్
తద్రోచ్ఛ్రితయో ర్లోచనయోః పథా నః। శృఙ్గాటకం నాటక మావిరస్తు.' ప్రతాప.

(27) 'ఝూట.'—౧౭.

'తదుద్దామదీర్ఘ సటా ఝూటముల్ బెల్లగించుగతిన్.' 4(22). 'విటపిఝూటమ్ములం బ్రతిశబ్దంబులు పుట్టింప' ... (35). 'శాఖోపశాఖాఇచ్ఛ ఝాటచరన్మరుద్రయ...' 6(15). ['ఝూట=గుంపులయందు' అని తుదిదానిటీక.']

౧. 'అలముకొని పెంటి చెఱలాటములుఁ గూటములుఁ ।
జలిపె నళిపక్షి మృగఝూటములుఁ గీటములు' రాఘవపాండ. 2(16).

౨. ఉ. 'శంబరవైరి నీవు...నిశాటఝూటమౌర్వం బడఁగించు బల్లిదునిపట్టివి నీవు' వసు. 4(48)

3. సీ. 'ఒకచోట మునికూటసకల ప్రణుతిఝూటము' ప్ర. రా. వేం. వి. వి. 80.

౪. క. 'కనకోజ్జ్వల కూటఝూట ఘనగోపుర...' హంసవిం. 1

౫. సీ. 'మదచండవేదండమండలు గ్రాండలు । ఘోటకచ్ఛట లార్కృ ఝూటకములు' తా. 5(1)

౬. శా. 'భూపామా క్తికకాంతి జేహురుచితోఁ బోరాట మాడి న్మరు
ద్వ్యాపారత్నకిరీట ఝూటనుషమా యోయుజ్యమానాంఘ్రిని
శ్శ్రేపశ్రీ విరిదమ్మి గద్దియనమాశ్లేషింపఁ గొల్వుండు వా
భాషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలసద్భాషా విశేషార్థ మై' నిరంకుశ. 1(7)

౭. వ. ఇట నతండును బ్రకటితవిటపఝూట హాటకసంఘాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైన వేళ
వాటంబు చేరి'—,,—2(110)

౮. వ. 'ప్రకట వటవిటపి ఝూట పటల వేల్లిత ఝిల్లికా ఘుంకార ప్రతిధ్వానచంగ రంగమం
టపంబును...నగునొక్క పాడుగుడిఁ గాంచి'—,,—3(6)

౯. సీ. 'కైటభాదినిశాటఝూట ఖండనపాట। వాటోపకరుసోఁడిపాట లమర' కువల. 5(40)

౧౦. చ. 'అమిత నృపాల సాయకచయంబు నిశాటచమూ తనుత్ర ఝూ
టము వడిఁ దాఁకి పై కెగయుటల్ వినుతింపఁగ నయ్యె నార యూ
త్తమనవకాముకచ్ఛట ముదంబునవచ్చె నటంచు నిర్జర
ప్రమదల కెల్లఁ జక్కఁ దెలుపం జనుపెంపు వహించి యయ్యెడన్' చంద్రికా 8(114)

౧౧. 'ధారాస్ఫార కృపాణబాణపటలీ ధారాహతిం దచ్చతు
ర్ధిరీ శోణిత ఫాణిత ద్రవ నిపీతిప్రీతు లై తన్నుఁ జె
న్నారం బన్నగయక్షరాక్షసు లను స్తృప్రాతి చేతః స్ఫుర
త్స్ఫర సోఫర విహార ఘోర నటనా. ఝూటస్ఫుటాటోపు లై' ఉ. హ. 6(52)

౧౨. 'ఉత్తుజ్గ తరజ్గఝూటలుఠితఫణ ధరమణ్డలమూ
ర్ధన్య మణీ మహాపుఞ్జ రఞ్జితా న్తరతయా." వేమ. 1(138)

౧౩. 'కోటిరవిప్రకాశములఁ గుందఁగఁ జేయఁగఁద త్తనూప్రభా
ఝూటములోఁ గుమారుఁ డిల జన్మము నొందినమాత్ర...' బసవపురాణము 1(114)

౧౪. 'మర్దిత తాటకసాత్కృత ధీ।
విరచిత నాటక దండక ఝాట కవీంద్ర కిరీటకలాలలితా' తారాశశాంక 4(205).

౧౫. దం. 'హరిత్తురంగ ప్రభాఝాట పాటచ్చరోద్యన్మణీ కోటికోటీర' దశా.నృసిం. 158పుట.

౧౬. ఉ. 'నాటినభక్తిపాటవమునం గనియెం బిత్పఝూటయుక్ గుహా
కోటర కుంజపుంజగత కుంజర ఝూటము శాబరీకృతా
ఖేటము నిష్ఠురాఘశరఖేటము దివ్యమణిప్రభానిరా
ఘాటము నిర్ఝరీలహరి కంకణకోరకి తాగ్ర్యఘోటముక్.' వరాహ. 2(178)

౧౭. 'బల ఝాట స్థేమ చిత్రంబు.' చంద్రికా. 1(70)
(18) 'కుథ' గ్, 'గభమహాకుథము పై' 4(58), 'మణి వేఁకుధ(థ)ంబుపయిన్' 6(96), 'కవచితకుథా కర్బురలగు' 4(35) [ఇందులటీక—కుథా=పృష్ఠాస్తరణములచేత - 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయోః' అనియమరము.']

౧. 'శరధి శార్ఙ్గ। ఖేట కుథ ఘంటికొన్యలంకృతులఁ జెలువ। మెసఁగుగంభీ వేది భద్రేభశతము। నల్లునకు నిచ్చె గంధర్వవల్లభుండు.' మను. 5(98)

౨. 'అధ్యాసితాం కుథా, మేకాం హంసచిత్రరథాత్మజే' కాదంబరీ కథాసారము. 5(58)

౩. 'తఱచుగ రత్నచిత్రితకుథా పరివేష్టితదంతికోయముల్' శిశుపాల. 4(95)

౪. 'నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్మణా। లసద్బిసచ్ఛేద సితాఙ్గసఙ్గినా
చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా। కుథేన నాగేన్ద్రమివేన్ద్రవాహనమ్' మాఘ. 1(8)

౫. 'కనకకక్ష్యా కుథ సనాథంబులైన మదాంధగంధసింధుర సందోహంబులు...ఒక్కొక్క యొద్దున నొడ్డియోటువడినం జూచి విదురుండు,' సభా. ఆ. ౨(౧౭౭)

౬. 'కుథంబులతో...నాగంబులును' ఉ. హరి. 4(209)

౭. 'ధూతానిలేన మురశైన్యమహాగజానాం। సద్యః శతాని విధురాణి దశత్కుథాని' కుమా.17(29)

౮. 'తత్రం త్ర్యాపణచూర్ణయుక్త మథవా మద్యం హసన్తీం సతీం
తద్వత్కమ్బళరల్లకా నథ కుథాం శీతాతురః శీలయేత్' రోలంబరాజీయము

౯. 'కదళికాకుథకంఠ రజ్జుఘంటిక వచ్చి' వరాహ. 4(120)

౧౦. పీ. 'ఘంటాకుథాప్రముఖద్విపసన్నాహ। భూరితర త్వరాధోరణంబు. కళాపూ. 8(27)

౧౧. 'ఆక్షిప్తకేతు కుథసైన్యగజచ్ఛలేన.' మాఘ. 5(31) కాదంబ. పూ. 181(4)

౧౨. 'ఆసనోత్థిత భూమిపాలసంవర్తితానాం చ కుథానాం చ రత్నాసనానాం చ రాశిభిః'

౧౩. 'జఘనోపవిష్ట పురుషోత్సంగావస్థితద్విగుణకుథాభిః'—,,—193(4)

౧౪. 'ద్విగుణితకుథాసనోపవిష్టః'—,,—202(2)

౧౫. 'క్షితితలే విన్యస్తకుథప్రసుప్తయా పత్త్రలేఖయా సహ' 237(7)

౧౬. 'నివేశితబాహూపధానాయాం కుథాయాం నిపత్య'—,,—379(9)

౧౭. 'తురగాదవతారితం చ కుథోపవిష్టం చ'—,,—502(9)

౧౮. 'కుథంబులలోఁ బెటికిన మెఱుఁగుటమ్ముల' ఉ. హ. 4(218)

౧౯. 'శీర్ణోర్ణాశకల శిథిలమలినమలకుథైశ్చ

(12). 'కర్బుర' ౨౫

'కవచితకుథాకర్బురలగు కరివరకరేణు కంధరలన్' 4(35)

'కేయూరమణి కర్బురంబగు కూర్పరంబూని' 7(34)

౧. 'పురః కర్బుర కిర్మీరకిరణః కలచిత్రలః' కావ్యకల్పలతా. 2 శ్యామ.

౨. 'కర్బురాకృతియు' వసు. 5(42)

౩. సీ. 'తనవాలదంభోళి కినయుక్కర్బురగోత్రి। గరిమ కర్బురగోత్రగరిమ గాఁగ' వరసరా. 1(7)

౪. 'కర్బురకోఽహీః పురుషః కృష్ణా మృత్' బృహత్సం 54(42)

౫. 'ఇతి చైన ముఖాచ దుఃఖితా సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్।
త దిదం కణశో వికీర్యతే పవనై ర్భస్మ కపోతకర్బురమ్' కుమా. 4(27)

౬. 'నీ చెలికానిం జూడు కపోతకర్బురం బైనభస్మం బైనవాఁడు' హరవిలాసము. 3(93)

౭. 'సాభ్యజ్ఞభూషానుభాగాబభాసే। సిద్ధార్థదూర్వాఙ్కురకర్బురాఙ్గీ' బాలభార. విరా. 4(59)

౮. 'ఉర్వీం క్రామ న్నర్వతా కర్బురేణ' అమృతోదయ. 2(22)

౯. 'నిర్ణయాపిషయ మస్య వాలతః। కర్ణికారనికురుమ్బకర్బురః।
నిర్మ మేషగణ భాగ్యసంచయా। దున్మిమేష భగవా నుషర్బుధః' భోజచంపువు, సుంద.97

౧౦. 'అవద్ధకర్బురితకేతుచామరై। రపయాతి మేవ హి విమానమణ్డలైః' ఉత్తర. రామ. 6(4)

౧౧. 'పరావర క్రీడిత కర్బురాణి। ద్వేధా నవన్ దౌహృదలక్షణాని' యాదవాభ్యుద. 2(2)

౧౨. 'అశ్మ క్రుజాత మనుయాతి న కర్బురీశః।
శ్యామాఙ్క కర్బుర వపు ర్వినాజ్ఞ మస్య' నైష. 1(101)

౧౩. 'స్ఫురత్కుణ్డలకౌ ఘుముఘువద్ధనుకర్బురః।
మేఘనాదోఽథ సంగ్రామే ప్రావృట్కాలఇ వాబభౌ' సరస్వతీ 2(369)

౧౪. 'నాగదన్తాద్యజన్యం గదాకర్బురమ్'—,,— 2(415)

౧౫. 'సముద్భిన్న రోమాఙ్కురకర్బురః శరీరస్తుతి మకరోత్'హమ్మీర ఉప 57.

౧౬. 'అస్రా ణ్యసూ న్యశ్మనకర్బురాణి' - తపతీసంవరణ 5(7)

౧౭. 'ఒకయెడ నూత్న మేఘునిచ యోజ్జ్వలకర్బురవర్ణతుల్యమై' -
దీనిమూలమే మాఘునందు 'క్వచి ల్లసద్ఘన నికురుమ్బ కర్బురః' 17(56)

౧౮. 'కర్ణాటాన్ధ్రివ్యతికరవశా త్కర్బురేగీతి గీః' హంససం. 1-(20)

౧౯. 'కపిశకదంబనం భూతియుఁ గర్బురాకృతియుఁ బుఙ్కరభూతియుఁ బూని' వసు. 5(42)

౨౦. 'కలని। స్వనకోకిలకర్బురికా। వనరేఖావంధ్య వింధ్యనగమున విడియన్'' నిర్వచ.ఉ.రా,

౨౧. 'బర్బరవారాహాకర్బురంబు' వరాహ. 1(64)

౨౨. 'సంధ్యాంశుభిన్న ఘనకర్బురితా న్తరీక్ష। లక్ష్మీకిడమ్బశిబిరం శివకీర్తనస్య' మాఘ. 5(68)

౨౩. 'క్వచిల్లసద్ఘననికురుమ్బకర్బురః। క్వచిద్ధిరణ్మయకణపుఞ్జపిఞ్జరః।
క్వచిచ్ఛరచ్ఛశధరఖణ్డపాణ్డురః। ఖురక్షతక్షతలరేణురుద్యయౌ—,,—17(56)

౨౪. 'దహ్యమానకాలాగురు ధూపపటలకర్బురేణ.' గద్యచింతామణి. 74 పు. 4 పం.

౨౫. 'మహావరాహ కేసరనికరకర్బురేణ' కాదంబ. పూ. 232(8)

(19) 'ఘుణ' (22) — "ఘుణ గణ విహరణఁ జివికెన। మణిధనువున' 4(41)

౧. క. 'ప్రతిపద్యము చోద్యముగాఁ। గృతి చెప్పిన నొప్పుఁ గాక కృతి నొకపద్యం

బలిమూఢుఁ డైనఁ జిత్రతఁ। బ్రతిపాదింపఁడె ఘుణాక్షరన్యాయమునన్' జ.వి.క్ర.1(1)

[ఘుణాక్షరన్యాయము వాఙ్మయములో పలుమాఱు ప్రస్తుతము.]

౨. 'న జాతమాత్రోఽసి హతోఽసి హా ధిక్। శశాఙ్కవంశైకఘుణ స్త్వ మేకః.' బా.5(19)

౩. 'వంశే ఘుణఇవ న విశతి దోషో రసభావితే సతాం మనసి' ఆర్యాసప్తశతి 41.

౪. ఘనతర తిమిరఘుణోత్కర జగ్ధానా మివపతన్తి కోషానాం॥

ఛిద్రై రమీభి రుడుభిః కిరణవ్యాజేన చూర్ణాని.' మురారి 2(53)

౫. 'పరస్పరస్పర్ధిపరార్ధ్యరూపాః। పౌరస్త్రియో యత్ర విధాయ వేధాః

శ్రీనిర్మితిప్రాప్త ఘుణక్షతైక। వర్ణోపమావాచ్య మలం మమార్జ.' మాఘ 3(58)

౬. 'ఘుణజగ్ధం కాష్ఠమివ అవినీతరాజపుత్రం రాజ్య మభియుక్తమాత్రం భజ్యేత.' నీతి.వా.

౭. 'గుడం కరఞ్జబీజం చ ఘుణచూర్ణేన సంయుతం।

సమం పానేఽథవా ధూపే మోహం ప్రకురుతే నృణామ్.' సిద్ధనాగార్జునకక్షపుటి, మోహ

౮. 'పురుషా వివరం ప్రాప్య కేఽప్యలక్షితసంభవాః।

దూషయన్తి మహావంశా న్ముఖే తీక్ష్ణా ఘుణా ఇవ' కవిరాక్షసీయము. 19.

౯. 'ఘుణేన ప్రోత్కీర్ణా త దహహ శిలా వజ్రఘటితా.' కంసవధ 2(13)

౧౦. 'శౌర్యరాశే రార్యస్య కశ్చిద్దధతి కోణపఘుణనిఘాతాం విపత్తిమ్' భోజ చం. అరణ్య60.

౧౧. 'షట్చరణకీటజుష్టం। పరాగఘుణపూర్ణ మాయుధం త్యక్త్వా।

త్వాం ముష్టిమేయమధ్యా। మధునా శక్తిం స్మరో వహతి' ఆర్యాస. పా. 1.

౧౨. 'త్రైలోక్యవిజయాద్ధత్యై నిత్యదుర్లలితస్య సః।

ఘుణక్షతలిపిప్రఖ్యః। కాదాచిత్కః పరాభవః" అద్భుతదర్పణము 7 అం.

౧౩. 'ఘుణాక్షరస్యేవ విధాన మత్ర। త్వం నిర్మితా దేవి తథా విధాత్రా

విధే స్తు జానామి సుకౌశలత్వం। త్వద్రూపకల్పా యది దృశ్యతేఽన్యా' వి. ద్యా. కావ్య

౧౪. 'అయం ఘుణాక్షరన్యాయో యద్వరాధో హతో.. మునా

శక్తిరస్యాస్తి చే ద్యోద్ధుం పర్భయ త్వేష తాం మయి' - జానకీపరిణయ 6 అం.

౧౫. 'తవ ముఖరవదనదోషం। సహమానా మోస్తు మత్కృమా సుతనుః।

సా వహతి విట భవన్తం। ఘుణ మన్తః సాలభఞ్జీవ.' —,,— శాది 16

౧౬ 'లోకాశ్రయో మణ్డప మాదిసృష్టి। బ్రహ్మాణ్డ మాభాత్యనుకాష్ఠ మస్య

స్వకాన్తిరేణూత్కరవా న్తిమన్తి। ఘుణ వ్రణద్వారనిభాని భాని.' నై ష. 22(26)

౧౭. 'సత్యభామా తు త దాకర్ణ్య ఘుణాక్షర న్యాయాగతమివ

రభసవాద మిమ మాశఙ్కమానా." పారిజాతాపహరము 3.

౧౮. 'కా శ్లాఘా ఘుణ జర్జరేణ ధనుషా। కృష్టేన భగ్నేన వా' బాలరామాయణనాట· 1(51)

౧౯. కాష్ఠంబుగొని ఘుణకీటకం బగు' మార్కండేయ,

(8) 'కతక' ౧౪

'కుంభసంభవుఁడ నకతకంబు.' 4(146) 'నగాటవీకతక పరాగము,' 5(188)

౧. ప్రకృతి ముపనయన్తి వాంధానిం। కతకగజాంసి రజోన్తరాపకర్షాత్' అమృతోదయ. 4(77)

౨. 'వఞ్జుళతిల కామలకకుటజ లికుచ కతక తక్కోల...' భో. చ. నుం. 25.

౩. 'కణచరభారతీకలుష కల్లోలినీ కతకక్షోద సంశోధహైః' పఞ్చబాణ.

౪. 'అజ్ఞానకలుషం జీవం జ్ఞానాభ్యాసాద్విర్మలం।
కృత్వా జ్ఞానం స్వయం నశ్యే జ్జలం కతకరేణువత్' ఆత్మబోధ.

౫. 'కిన్ను ధ్వాన్తపయోధరేవ కతకక్షోదైర వేన్దోః కరై
రత్యచ్ఛీయ మధశ్చ పఙ్క మఖిలం ఛాయాపదేశా దధూత్
కింవా తత్కరక ర్తరీభి రభితో నిస్తక్షణా దుజ్జ్వలం
న్యోమ్నై వేద మితస్తత శ్చ పతితా శ్ఛాయాచ్ఛలేన త్వచః' అనర్ఘ. 2(75).

౬. 'అమలసరళనిచుళ ... తిలక కతక కరక రుచిక' ... మందార మకరందచంపువు.

౭. ఛా. 'శ్రీవస్తుపాలకీర్తి కతకక్షోద సంగమోల్లసితా।
అధరితరిపుకులపఙ్కా। జయతి మతి స్తేజః పాలస్య,' హమ్మీరమదమర్దననాటక-(5-1)

౮. కాతుకకఙ్కతక కేతకీకేతక ...' కా. క. ల, 118 పు।

౯. త. 'కురవ కాశోక వకుళ తక్కోల కేత। కీ కురంటక కుటజ కంకేళి కతక
కాక తిందుక కింశుక క్రముక తిలక। కాఞ్చనకదంబ కలిత మకాననంబు' నిరం కు 6(67)

౧౦ 'ఫలం కతకవృక్షస్య యద్య ప్యమ్బుప్రసాదనమ్।
న నామగ్రహణా దేవ తస్య వారి ప్రసీదతి' మనుస్మృతి 6(67)

౧౧. 'న కతకం పఙ్కప్రసాదనాయ' వామనకావ్యాలంకార సూత్రము - 2(5)

౧౨. 'న హి కతకం పఙ్క ఇవ పఙ్కస్య ప్రసాదనాయ ప్రభవతి' —,,— టీక.

౧౩. సీ. 'వానకాలమునాఁడు పండువట్టననిటి। కాలుష్య ముడిపెడు కతక ఫలము.' కాశీ. 2(160)

౧౪. 'కతకస్య ఫలం నేత్ర్యం జలనిర్మలతాకరమ్। వాతిశ్లేష్మహరం శీతం మధురం తువరం గురు'
మదనపాల. 6(26.)

(55). 'పాడబ' ౪

'నానావిధపాడబములు। నానున్నపాహారము' 4(281)

['పాడబములన్=రుచులతో' అని టీక.]

౧. 'పరమాన్నశర్కరా। పాడబగోఘృతేక్షురసశాకములన్' పాం. రం. మా. 2(105)

౨. 'పాడబరసావళీ రసావళీ పానకప్రచురంబును' భీమేశ్వ. పు. 2(144) ౩. 'శాకపాకరసావళీ పాడబములు' కాశీ. 4(119) ౪. 'పాడబంబులతోడఁ బానకంబులతోడ'—,,—7(135)

(18). 'దివాకీర్తి' ౨

'తనదివాకీర్తి జని నగుపరమార్తి' 6(10)

౧. 'ధిక్పుణ్డరీకత న్తు। ప్రాప్తోఽ స్యేతాం దశాం యు త్త్వమ్
మునితనయత్వే మహా స్యా। పతితః పాణౌ దివాకీర్తేః' అభినవకాదంబరి 232.

౨. 'అస్తిఖల్వస్యా మేవపురి ప్రకృతిపురుష స్యేశ్వరవర్తే ర్దివాకీర్తేర్గ్న ప్తా.' య.తి. పు40శపం.(14)

(36) 'ప్లవ' ౧౯

'కృకవాకుధ్వజ దీర్ఘికా ప్లవతపః క్రీడోత్సవాద్యుత్సుకా' 3(90)

['ప్లవ=ఈఁదులాట' అనిటీక.] [తెప్పయగునా?]

'బట్టలెల మించఁ బ్లవుఁ జేరఁ బాలు తెంచి' 6(46)

['ప్లవుక్=అనురియాఘుని' - అని టీక,]
'లహరీప్లవనప్లవ భావభాక్' 6(49) ['ప్లవ=తెప్ప' టీక,]
'పుళింద్లప్లవబృందంబుల్ వనిన్' 6(75)

౧. 'యస్మిన్ లాఙ్గలిగన్ధసారనివహాః సోద్వేగపూగ ప్లవాః।
శైలాపాశ్చ పలాశి ః. - రుక్మిణీపాణిగ్రహణము. 9(3) ['ప్లవాః=చణ్డాలాః' అనిటీక.]

౨. 'సిన్ధుః ప్రసన్నాప ఉదారభఙ్గః కీలాలపో గోపయతి ప్లవాదీన్' రుక్మి. పాణి; 1(69)
['ప్లవాదీన్=చణ్డాలాదీన్' - టీక.]

3. 'ఇతి కోపనపద్మపన్నగీ గరళోర్మిప్లవకల్పయా గిరా
పరిపేతు రుపేతమూర్ఛనాః క్షితిపీఠే క్షితివల్లభాదయః' బాల. భార. కా. స్త్రీ. 1(7)

౪. 'మనోజ్ఞహంసకులాధిరాజ రామాభిరామ ప్రస్థాన విశేషంబు గావున నకుంఠితతరో విజృంభమాణ నానాప్లవగ వీరారాజకోలాహల లీలాచుళుకిత దిశాంతంబై' చంద్రికా. 4(68) (383 పు.) (14 పం) ['ప్లవ=తెప్పలయొక్క'టీక.]

౫. 'వనుకకుమారీప్లవాది పురవారాః' రుక్మి. పాణి. 2(40)
['ప్లవాద్యాః=ప్లక్షాదయః...ప్లవాదయశ్చండాలాద్యాః' - టీక.]

౬. సీ. 'జానకీరఘురామచంద్ర ఘోరవియోగ। కాండాకరప్లవదండవరము' ప్ర.రా. వేం.వి.వి.

౭. సీ. 'కాంతినిర్ఝరమిాంను కామయౌవనములు।కుంభప్లవను లింతి కుచయుగంబు'శృం.నై.2(15)

౮. 'అష్టౌ ద్వీపాద్రిరత్నోర్మిపోతయానోజలప్లవాః' కవికల్పలత - వర్ణ్యస్థితి 13

౯. స్యాతా మాగధచరదూ। తమూతపోతప్లవనటాద్యాః' బృ. సం. 10(10)

౧౦. వ. 'మతియు నన్నదీప్రవాహరత్నంబు......ప్లవాకీర్ణంబయ్యును బరమహంసనేవితంబై.' శ్రీరంగమా. 1(88)

౧౧. 'దురితోదన్వదావర్తే ఘూర్ణమానస్య దుఃఖ్యతః సమగ్రగుణసంపన్నః తారక స్త్వం ప్లవో మహాన్' యాదవాభ్యుదయ. 1(54)

౧౨. 'అకృతసేతు మనాకలితప్లవాం। జననసిన్ధుదృఢప్లవ ముద్వహన్
రవిసుతా మతిలఙ్ఘ్య రమాపతిం। సపది ఘోషసమీప మపానయత్' 3(44)

౧3. 'ఇతి స్నుత స్తన్య రసా యశోదా। చిస్తార్ణవేన ప్లవమన్వపిన్వత్'—,,—4(66.)

౧౪. 'స్వేదప్లవప్రణయినీ తవ రోమరాజిః' నైష. 11(123)
['స్వేదప్లవే=ఘర్మజలస్నానే' - టీక.]

౧౫. 'స్మరయౌవనయోః ఖలు ద్వయోః ప్లవకుమ్భౌ భవతః కుచా వుభౌ.'—,,—2(31)
['ప్లవస్య=సన్తరణస్య' - టీక.]

౧౬. 'డిండీరమండల ప్లవరిరంసుహంస.' వరాహ. 10(122)

౧౭. 'ప్లవోదిత। భ్రమీనిమీలల్లలనావలమ్బితైః' మాఘ. 12(71)

౧౮. 'పాలప్రాపణ ప్రవీణాఅప్యపేత పాళయన్త్రిణా మహాప్లవాః' గద్యచింతామణి. 134(13)

౧౯. 'ఇంటనైన సకలగర్హితస్థలమునం బ్లవగేహమునందునైన' పాండు 5(63)

(24) 'చండాతక' ౯

'పిష్టాతకంబు నభోమండలికిం జండాతకంబై' 4(35)

['చండాతకంబై=అర్ధోరుకంబై'-టీక.]

౧. 'అర్ధాలక్ష్యమనోహరోరుయుగళీ చణ్డాతకాలమ్బనాత్।
వక్షః కఞ్చుకకేన సామిపిహితవ్యక్తస్తనం బిభ్రతి' రససదన,

౨. 'హస్తోదఞ్చితదారుఖణ్డలతికాః కౌసుమ్భచణ్డాతకాః
చణ్డాః కేపిజవేన సన్నిదధతే సాడమ్బరాడమ్బరాః' పంచబాణవి.

౩. 'శ్లథైర్దృఢైః స్తమ్భయుగస్య రమ్భయోః। చకాస్తి చణ్డాతకమణ్డితా స్మ సా.' నైష. 16(8)

౪. 'ధృతబర్హాచణ్డాతక బర్హిణ వితన్యమాన లలితలాస్యే'-వేమ.6(109 పు,)

౫. 'గమ్భీరేణ గర్జితాలోద్యరవేణ కలితకలాప చణ్డాతకాని గృహశిఖణ్డి మణ్డలాన్యకాణ్డే
తాణ్డవయన్తమ్'—,,—3(127పు.)

౬. 'కుసుమ్భరాగపాటలం పులకబన్ధచిత్రం చణ్డాతక మాదధానా' హర్ష. (2)

౭. 'కార్దమికచేల చీరకానియమితోచ్చచణ్డాతక.'

౯. 'కేతకీగర్భపత్త్రపాణ్డురస్య చణ్డాతకస్య ఉపరి శ్యామతరీకృతకుక్షిః కఞ్చుకబన్ధంవిధాయ'(2)

(11) 'కర్కరీ' ౬ (కర్కరీ * కర్కటీ)

'ఘృతపిండనిభకర్కరీ ఖండములతోడ' 2(73)

'ముష్టికతోరార్పణకర్కరీఫలితకేశిక్రూర ...' 3(90)

[కర్కరీఫలిత=దోసపండుగాఁ జేయఁబడిన' అని పూర్వటీక.]

'పాకనిర్దళితమహోఘరౌఘ హారితచ్ఛద కర్కరికావనాళినా' 4(140)

['కర్కరికా ...=దోస...' - టీక.]

ఈశబ్దము నిఘంటువులందు ఎక్కడను నాయలంతి పఠనములో దోసకు పేరుగాఁ గనఁబడలేదు. ఉన్నచోట దీనికి గిండివంటి మట్టిపాత్ర అర్థము. కర్కటీశబ్దము, దోసవాచకము.

'కర్కర్యాలుర్గళన్తికా' అమర. 'కర్కరీ(?)ఖాణ్డఖడేనా(?) దర్పణేకఠినేత్రిషు' విశ్వమేదిన్యౌ, దోసకునుంబేరయిన ఆయర్థము ఇందుండవలదా?

ఋతుచక్రములో—పుట 63(229) 'అలమధ్యకర్కరికౌననములు' - చంద్రాంగదచరిత్రము. 'నెమ్మది గాదములోనిదోసకాయలవలె' వరాహపురాణమున - 24 'ఘర్ఘరికల్'-'కర్కరికల్' అనుటకు. 'కర్కటీ శీతలా రూక్షా గ్రాహిణీ మధురా గురుః కర్కటీ లోమశీ వ్యాళపత్త్రీర్వారు బృహత్ఫలా॥' మదనపాలనిఘంటువు.

'ఉర్వారుః కర్కటీస్త్రియౌ.'అమర. ఆముక్తమాల్యదయొక్కపూర్వటీకలో ప్రకృతోపయోగిగా ఈనిఘంటువాక్యమే 'కర్కరీస్త్రియౌ'అనియుద్ధృతము. 'ఉర్వారౌ శూకశిమ్బ్యాం చ కర్కటీ మర్కటీ క్రమాత్' అనిటాంతములలో నానార్థరత్నమాల. (ఇందులటీక.—కర్కటీ, మర్కటీ, సీ॥ ఈరెండును వరుసగా దోసకును దురదగొండిచెట్టునకును పేరులు.')

ఇట్లు 'కర్కరీ'శబ్దము దోసవాచకముకా దనియు, దోసవాచకము 'కర్కటీ'శబ్ద మనియు నేర్పడుచున్నది. ఆముక్తమాల్యదలోని తొలియుదాహరణములో కర్కరీశబ్దమున రీకారము యతిలోనున్నది. కాశీఖండమున-

౧. వ. 'పాయసంబులఁ గర్కారీకారవేల్ల కూష్మాండనిష్పావక పటోలికా......' 7(185) అని
నవీనప్రాచీనముద్రణంబులు సమముగ నున్నవి. మఱియు-
౨. 'కర్కారీ కళాచికా పీతగండోపధా నమణిముకుర శయ్యాకటాహారి(సనం?)బులకల్మియు'
5(275) ఇట నిది గళంతికావాచకము.
౩. 'కర్కారీపాదుకా వీటికాకరంక పేటికలు దాల్చి' - 5(294) (గళంతీపరము)
ఇశ్లే - 'సుశీలోఽపి సువృత్తోఽపి యాత్యదానా దధోఘటః।
పునః కుబ్జాపి కాణాపి దానాదుపరి కర్కరీ' పంచతంత్రే. 2(78)
'విష్ణ్వాత్మమిత్రమ త్రాగ్నిం దూరతః క్రూరతాం గతం।
క్రూరతాం వాయువోఽప్యాపుః కర్కరీకృతపర్వతాః॥' బాలభార. సౌప్తి - 1(74)
[ఇటనిది తునుకవాచకమగు కర్కరీశబ్దము గానోపు]
౪. 'వామనేత్రాకరాంచలావర్జ్యమానః కనకభృంగారకర్కరీకాముఖాగ్ర
గళితగంధోదకంబులఁ గంపవైరి। చేతులకుఁదార్చు బాంధవశ్రేణితోడ.' పారి 2(20
౫. గురుశైలోన్నతగాత్రులు లుద్ధతభుజోగ్రుల్ వజ్రపాషాణ
కర్కరులర్కప్రతిమానతేజులు గుహాకల్పు ల్మహాకల్పభీ
కరకాలాంతకకల్పు లాజినిపుణుల్ గర్వోన్నతుల్ యుక్తివా
నరవీరుల్ జనియించి రెల్ల యెడలన్ నానాయుతప్రాణులై.
(కర్కర = కఠిన). భార. 6ఆర. అ. 270 (292).
౬, కణ్టకితకర్కారీచక్రాక్రాన్త కాష్ఠయష్టికాకుటీ త్రపాను......అటవీప్రవేశ ప్రపాణాం
శైత్యేన త్యాజయన్తీమివ గ్రైష్మ్యకా-' హర్ష 77.
౭. అవిరహితరాజమాషత్రపుష కర్కటికా కూష్మాణ్డాలాబు బీజైః......
అటవీకుటుమ్బినాం గృహైః' హర్ష 77.—కర్కటీశబ్దమునకు:-
౮. 'స చ పీవరత్వా ద్వృతిభఙ్గం విధాయ కర్కటికాక్షేత్రే శృగాల సహితః ప్రవిశతి' పంచ
తంత్రము, అపరీక్షిత. 6 - వకథ ; కావున దోసవివక్షిత మేని 'కర్కటీ' యనిపఠింపవలయు.
యతిభంగమగును. 2(73)లో చెఱకు అర్థము.
౯. 'ఘనమూలో రసా లేక్షు గుడమూలా స్సపత్త్రికః।
కాన్తారః స్యా త్కర్కరకా పౌణ్డ్రికస్తు రసాలకః' అభిధానరత్నమాల.

ఉదాహృతశాకీఖండాది వాక్యములయందు కర్కటీ అనుటకు బదులు 'కర్కారీ' అను పాఠము ప్రకృతాముక్తమాల్యదాపాఠమువల నిభ్రమచేతనే ముద్రకకృత మనియు - ఇట కర్కారీ శబ్దము (పౌండ్రక అనఁగా తెల్లజెఱకునకు వాచకమనియు తలంపవలయును, అటయిన 'రసదాడిగనెలకోడు' అనుచో మరల చెఱకునకుఁ జెప్ప నేల అని యాక్షేపము. ఇట రసదాడి యనఁగా కదళీవిశేషముగాని చెఱకు గాదు. దనికి కదళియు అర్థమే. అటయిన ఆదిలోనే చెప్పిన సురభిరంభాఫలములు ఎక్కువగాదా యనిన, అవి సుగంధియారఁటు లనుకదళీ విశేషము లనియు, కొనవచ్చును. అట్లు చేసినచో దోసను చెప్పవలదా? ఏమిచెప్పకున్న? అద్భుతమయిన కడమ ఫలములరుచిని చెరుపుటకా?

(16) కికట (కీకట?) ౯.

(9) 'కీకట శరాశీవారవాణీభవద్ । దోరుద్భ్రాంతకృపాణికాద్వితయ' 4(31).

['కీకట = బోయలయొక్క...కీకటదేశవాసులు బోయలు'—టీక.]

'అనభిజాతుఁ గీకటాలయుఁడ'. 4(209). 'కీకటోర్వి' 4(263).

౧. 'ఇతండు కీకటాధీశ్వరుండు,' శృం. నైష. 4(158). ౨. 'కీకటాధిపః' నైష. 12(88).

౩. 'కుటుంబసహితుండై కీకటదేశంబునకుం బోవువాఁడై.' కాశీ. 7(249).

౪. 'తొల్లి । విష్టరశనామకీకటవిభునితోడ । ...సంయు । మనుఁడు చేసినతర్కంబు వినుము నీవు.' వరాహ. 2(44).

౫. ఇంగలంబు చల్లఁగా నార్చి కీకటస్వామిపలికె.'—,,— (23)

౬. 'మఱియు వనదేవతాస్త్రీలు మహీరుహములఁ

బుట్టిపెట్టెడు వివిధాన్నములకు నెడముఁ

జూపెఁ గీకటముని పాత్రసూక్ష్మమయ్యు

మహిమ బహువిద్యలకుఁ గవిమనసువోలె'—,,— 7(104).

౭. 'కీకటగ్రామణీవతంస'—,,—2(142).

౮. 'కీకటవరేణ్యుండు,'—,,—(151).

౯. 'కిమ్పచానాం ప్రథమగణ్యాః కీకటానాముదాహరణభూమిః' యశస్తిలక. 3(41).

(46) 'వారవాణ'—౧౫

'వారవాణీభవ । ద్దోరుద్భ్రాంత...' 4(31)

౧. 'మురళామారుతోద్ధూత మగమత్కైతకంరజః । తద్యోధవారవాణానా మయత్న పటవాసతామ్.' రఘు 4(55)

౨. 'అవారితవారవాణిసాహోనినాద'—చంద్రికా. 6(48) (571 పు. 13 పం.)

[''వారవాణి=కంచుకి—'కఞ్చుకో వారవాణోఽస్త్రీ' అనియమరము'' అని టీక.]

౩. 'పద్వేషినాం కుల మభూ న్నృగయాచికీర్షుః

కాన్తారసీమని ఘనప్రభ వారవాణామ్

అగ్రే కదాచి దధిరూఢహయ స్సమీక్ష్య

తన్వ న్తనుం నవఘనప్రభవారవాణామ్' దివ్యసూరిచ. ౮(49)

౪. 'విపులాచలస్థలఘునేన జిగమిషుభి రద్రినాః ప్రియైః

పీనకుచతటనిపీడదళద్వరవారవాణమురసాలిలిఙ్గిరే.' మాఘ. 15(84)

౫. 'వళక్షతరవారవాణోల్లసత్సౌవిదల్ల' గద్యచింతా. 10(138)

౬. 'ఆగృహీతకనకవేత్రలతైఃసితవారవాణైఃసితకుసుమశేఖరైః'పూర్వకాదంబరి.176పు.

౭. 'మృగరుధిరలవశతశబలేన వారవాణేన ద్విగుణతర ముపజాతకాన్తిః'—,,—

౮. 'ఉపవిశ్యాసనే వారవాణ మవతార్య'—,,— 201 పు. 3 పం.

౯. 'కృతాభిషేకే వైరోచకే విమలముక్తామణి పరిక్షేప విరచిత చిత్రపటమయ వారవాణ ప్రచ్ఛాదితశరీరే' ముద్రా. 2

['' 'కఞ్చుకో వారవాణోఽస్త్రీ' ఇత్యమరః.''—టీక.]

౧౦. 'ఇతి బ్రువన్ దివ్యపటేన నిర్మితం । స వారవాణం మునయే దదౌ ముదా
ఆదర్శయత్యోఽపి నిజాఙ్గసఙ్గినం । మణిస్వరూపం ద్యుమణిప్రభోపమమ్.'దివ్య3(5)

౧౧. 'ధవళ వారవాణధారిణం... పురుషమ్.' హర్ష. 1.

౧౨. 'తారముక్తాస్తబకిత స్తవరక వారవాణైశ్చ' హర్ష. 7.

౧3. 'దేవ స్స వారవాణేన నళినీపత్త్రబన్ధునా
శ్యామజీమూత సన్నద్ధః కాఞ్చనాద్రి రివాబభౌ.' పరిమళ 42(4)

౧౪. 'సంగ్రామానన్ద వర్ధిష్ణు విగ్రహే పులకాఞ్చితే
ఆసీత్కవచవిచ్ఛేదో వీరాణాం మిళతాం మిథః.'
['కవచానాం వారవాణానామ్' టీక] కుమార. 16(5)

౧౫. 'కల్లరి సంశయమ్ములను గాంతురు కాంతలుగా యటంచు నా
బల్లిదురాలు చే దెఱచి పట్టముగండును దాసి చూడఁగా,
నల్లనివారవాణము గనంబడిచెన్ గనవచ్చె దానిపై
నెల్లి కవుంగిలింపుతనియింపున నంటినపిండిముద్రయున్.'
వేటూరి ప్రభాకర కవిచూడామణి ''మూనాళ్ల ముచ్చట.''

(20) 'ఖురళీ' ౨౬.

['కపోలకంగండస్థలము లనెడు-ఖురళీ=సాముచేసెడు ప్రదేశములయందు'-టీక]

౧. వ. 'సారంగంబుల ఖురళికారంగంబులు' మనుచ 4(37)

౨. 'శౌర్య । శిశువృభపదీయదోః స్తంభ జృంభమాణ
ఖురళిఁ గాఙ్క్షేయచాలనస్ఫురణ మెఱుఁగ'-వసు. 5(213)

3. మ. 'కృతవిద్యాఖురళీపరిశ్రమకళాకేళీవిలాసున్' శ్రీరంగమా. 1(18)

౪. 'మల్లసంగ్రామఖురళీ కాముండనాయ । మానవానావహ...' శృం. నై. 5(5)

౫. 'రణమునఁబుష్పమొగ్గతూపులు।గజతోరణమనోజఖురళికిం బ్రతినిధియై'. —,,—6(6)

౬. 'సాపి స్వైరం పళిఖఖురళీ కల్పితా మన్మథేన'-కర్ణసుందరి. 2(6)

౭. 'అస్త్రప్రయోగఖురళీకలహో గణానామ్' మహావీర. 2(33)

౮. 'పురాకల్పే దూరోత్పతనఖురళీ కేళిరసితా
దలిప్రత్యాసఙ్గౌ స్పృశతి గాత్రాణి తవ నే'—,,—5(5)

౯. 'కుమారే శస్త్రశాస్త్రక్రీడాబలగుణోచ్ఛ్రితః
వాహ్యాళీ ఖురళీ రాజధర్తిః సుభగతాం యయౌ' కా. క. ల. 1(5)

౧౦. చ. 'పరుపు విడంగ నాత్మ ఖురపాతములం గనకాద్రి చెంగటన్
గర మపరంజిరామొరసుగట్టుపునేలలు జూర్ణితంబులై
ఖురళికలట్లు యాట బలఘోటకకోటికి నేడదేరఁగాఁ
బొరలుట కయ్యెడన్ వెనకఁ బోవలదయ్యె రజఃప్రదేశముల్.'
కవికర్ణరసా. 2(100)

౧౧. 'ఏతే నోత్కృత్తసత్త్వప్రతిసుభటనటారబ్ధసట్యాద్భుతానాం
కష్టం ద్రష్టైవ నాభూ ద్భుపి సమరసమాలోకినీ కాన్పదేఽపి
అస్త్రైః రస్త్రైరవస్త్రైః స్ఫార ఖురఖురళీము సంక్షుద్యమాన
క్ష్మాపృష్ఠోత్క్షిప్తసన్ధాంగరజోరజసురారేణుధారాన్ధకారాత్.' నైష.. 12(100)
౧౨. 'వామే కరే కిము ధనుః కిము దక్షిణే వా ।
బాణావళీం సృజతి కోఽత్ర కరోఽధి వైతామ్ ।
ఇత్థం క్రియాశ్రమ మవేక్ష్య త వాద్భుతార్థం ।
శస్త్రప్రవృత్తఖురళీం ఖలు కరోతు'-యా. ౦. 3(468)
౧3. 'తాళీకృతఖడ్గవల్లరీకః । ఖురళీ సేమ్ను సఖేటకః కుమారః ।
సమశోభత సంచలత్త్రిభిర్గో । జనితాంత్రైక వాకరోజలానామ్'. అచ్యు. 2(47)
౧౪. సీ.'మనుమ బక్షేత్రసాధనకును నెవ్వాని । లాలిత (రసవిలాస) ఖురళి' మల్ల. 1(40)
౧౫. సీ.'తనకరాంబంధనక్షేత్రికి ఫేలానాత్ర । పరివృతాచలచాలి ఖురళి గాఁగ' చంద్రి.
౧౬. 'గుపిహితజనా వృక్షమవారి ఖురళి గాదు ।
శరగరిమం జోతవశాత్ర వాంఛితము గాని'—,,—?(126)
౧౭. 'మల్ల ఖురళి కాఁ' వసు. 4(74)
౧౮. 'భస్త్రాంకు రేతి ఖురళీ కలహో కుమార ।
మప్యాత్మీపణ పరుషరోషముదాన్ధచేతాః' మురారి. 4(24)
౧౯. 'హల్లకశరనుహాఖురళీరి కాయ్యమిప' కువలయాశ్వ. 2(14)
౨౦. 'అస్త్రశస్త్రఖురళీషు విన్యస్య ।
శైష్యకోఽనమితా నపి తేజాః'—,,—నైష. 11(5)
౨౧. 'దిగ్ధాంగే ఖురళీరజోభి రరుణైః కష్యాభినద్ధోదరా ।
మల్లా మణ్డితమూర్ధచఞ్చలశిఖా భూమౌ పరిక్రామతః' శృంగారతిలకభాణము. 149
౨౨. 'కథ మధిగతోపదేశమహాస్యా । ఖురళీ ఖేలిన ఇత ఏవ వర్తన్తే' బా. నా. 4
౨౩. కైలాసకేళి ఖురళీ శిలావలయతోలనైః ।
మత్తో మాంసలదోర్దండ వ్యలీయాల రఘునన్దనః' సా. రత్నా. ధ్వని. 45
౨౪. 'త్వ య్యుద్యదానే ఖురళీషు కేళీమ్'-తంజావూరిరాజులచరిత్రకు తొడిమ. 22 పు.
౨౫. 'సకలలోకములు నే జపసత్త్వసంపన్ను । ఖురళికాయాత్రకు గోష్పదంబు'
ప్రబంధరత్నావళి. 416
౨౬. 'కథం ఖురళీ ఖేలన ప్రసరత్ప్రపత్క పత్త్రినాం త్రినయనాన్తేవాసినాం చేతసి
విరచితం పదం పరస్పర స్పర్ధయా' బాలరామా. నాటక. 4

(39) 'మండ' 3.

'దధిమండ' 4-35 ['మండ=మీఁగడచేత'-టీక.]

౧. 'దధిమండపాథోధిమండితంబు
క్రౌంచ మనుదీవి సుఘనసంఘములనీవి'-శృం. నై. 5(52)

౨. యన్మణ్డలే స కిల పాణ్డుల సన్నివేశః ।
పూర శ్చకాస్తి దధ్యండమయః పయోధేః' నైష. 11(47)

౩. 'స్ఫురదాజాండఘటన్నిశాతపయస్సుల్ పేర్చఁ బూర్వావనీ
ధరగోపాలతనూజమాళి గని తొట్టం జంద్రమండంబు వా
పి రహిం దద్దధిఖండ మూనె నన నొప్పెం గంటివే ప్రాగ్గిశా
ధరగోపాలతనూజవాసవహరిత్పద్మావిలాసాబ్జమై' చంద్రి. 4(130)
['చంద్రమండంబు=చంద్రుఁడను మీఁగడను'-టీక.]

(38) 'ఘుసృణ' ౧
'వివిధలాస్యస్పర్ధిను భ్రూఘుసృణం । సులవాదు ల్సరిఁ దీర్చి' 4(36)
['ఘుసృణంబుల=నత్తరులయొక్క'-టీక]

౧. 'సర్వం తిష్ఠతు సంసదః పతి రసౌ సంధ్యాఘుసృణసో హారః' మల్లికా-ప్రస్తావన.

(54) 'శృంగిబేర' (శృంగబేర?) ౬
'శృంగి (గ?) బేర ఖండంబులతో' 4(35)
['శృంగి (గ?) బేర = అల్లముయొక్క'—టీక.]

౧. 'సపిప్పలీ కేసరశృఙ్గబేరం । క్షుద్రోషణం గవ్యఘృతేన పీతమ్
వన్ధ్యాపి పుత్రం లభతే హితేన । యోగోత్తమోఽయం మునిభిః ప్రదిష్టః.'
కామరత్నము - వన్ధ్యాగర్భధారణము—10

౨. 'దధిమధునవనీతం పిప్పలీశృఙ్గబేరం । మరిచ మపిచ కుష్ఠం చాష్టమం సైన్ధవం చ
యది దశతి సరోష స్తక్షకో వాసుకి ర్వా । యమసదనగతః స్యా దానయే త్తత్క్షణేన.'
కామరత్న - సర్పవిషౌషధ-4.

౩. 'గోక్షురం శృఙ్గవేరం చ బీజం వా కోకిలాక్షజమ్...' సిద్ధనాగార్జునకక్షపుటి. 27.

౪. 'సాజమోదలవణా హరీతకీ । శృఙ్గవేరసహితాచ పిప్పలీ
మద్యతక్ర తరళోష్ణవారిభి । శ్చూర్ణపాన ముదరాగ్నిదీపనమ్.'
బృ. సం. కాందర్పికము. 11.

౫. 'శృఙ్గబేరరసో యేన మధునా సహ సేవితః ।
శ్వాసకాసభయం తస్య న కదాచి త్కృశోదరి.' లోలంబరాజీయము.

౬. తే. 'రాజనలతోడ శృంగబేరములతోడఁ। జిఱుగడపుఁబెండలములతోడఁ జేమతోడ
నొప్పునాలుగుపాలముల నుపవనములు । భువనసారము పీఠికాపురవరంబు.'
భీమేశ్వరపురాణము. 2(56)

(45) 'వళక్ష' ౩౩
'ప్రసాదమందస్మితవళక్షం బగు కటాక్షంబున' 4(38)

౧. 'వళక్షమోదితక్రిః హిమాద్రి శ్మాన్తవత్' కా. క. ల. 3.

౨. వ. 'విరహాభరసంచలితమానస లై వళక్షేక్షుకోదండ...' ప్ర. రా. మే. 540

౩. వ. 'వళక్షచామరజాలంబులు డిండీరికాధవళకల్లోలంబులు' కాలహస్తిమాహా. 1(142)

౪. 'శశధరవళక్షగరుతో దదర్శ గగనాధ్వజాఙ్ఘికాన్ హంసాన్'-మల్లి. (10)

౫. 'అద్వైమి హంసావళయో వళక్షా। స్త్వత్కాన్తికీర్తే శ్చపలాః పులాకాః' నైష.3(35)

౬. 'ఉత్తాన మే వాస్య వళక్షకుక్షిం దేవస్య యుక్తిః శశ మఙ్క మాహ'-,,-22(82)

౭. 'వలక్షకిరణచ్ఛవిచ్ఛటావిస్ఫుటస్ఫటికపాషాణఫలకసోపానమార్గ...' శృంగారశా.

౮. 'అని నేతద్విభుసాయకాభిహతి మిన్నంటం బయిం బర్వి శ
త్రునృపాళిమకుటీవలక్షమణిపంక్తుల్ ప్రేల్లటల్ పోల్చి వ
ర్ణన సేయం జెలి నిర్భరానకరవభ్రశ్య న్మహోడుస్థితిన్
ఘనలేఖోత్కరవర్షితాభ్రతరురంగత్కోరకవ్యాపృతిన్'. చంద్రికా. 5(120)
['వళక్షమణి=రవలయొక్క'-టీక]

౯. 'వ్యుత్పన్నమితి గౌడీయై ర్నాతిరూఢమపీష్యతే।
యథానత్యర్జునాబ్జన్మ సదృక్షాఙ్కో వళక్షగుః'. కావ్యాదర్శ. 1(46)

౧౦. 'సత్యం దాశరథే విభీషణ ఇతి భ్రాతాఽస్తి లఙ్కాపతేః
నిద్రాసిన్ధుతిమిఙ్గిలస్య చరమః శ్రీకుమ్భకర్ణస్య చ
దాక్షిణ్యాభ్యుపలక్షితః పితృకులాపేక్షావళక్షాశయో
రక్షోలోకవిలక్షణాం కలయతి ప్రత్యక్షలక్ష్మీ మయమ్' మహానాటక. 6(51)

౧౧. 'శచీచన్దనాలేపవిక్షోభదక్షం
వళక్షం యశోభిస్సహస్రాక్షపక్షః'-పారిజాతాపహ[రణ]. చం. 4(23)

౧౨. 'త్వద్గమనదివసగణనా వళక్షరేఖాభి రఙ్కితాసుభగ
గణ్డస్థలీవ తస్యాః పాణ్డురితా భవనభిత్తి రపి.'—ఆర్యాసప్త. తాది 13.

౧౩. సీ. 'బిసఖండ। భక్షణాయాత వళక్షపక్షి.'—హంసవింశతి. 5

౧౪. వ. 'మిహిరమండల నిరోధిగృహస్థాపిత వళక్షకరోపలచ్ఛవిక్షాళితనక్షత్రపథశ్యామికంబును.'—వరాహ. 4(120)

౧౫. ఉ. 'తారహారగో। క్షీరసురాపగావిమలకీర్తివళక్షు' గొడ్లకుర్తివెంకన.

౧౬. 'అకాలిక తుషారవారిశీకరక్షోదవర్షేణేవ వళక్షితమన్తరీక్షమ్.'—గద్యచిం. 3(58)

౧౭. 'విలసదమలఫేనపటలవళక్షేణ మహతా క్షేమేణ.'—,,—(63)

౧౮. 'వళక్షపటవేష్టితశిఖరస్య ...వంశదణ్డస్య.'—,,—9(126)

౧౯. 'వళక్షతర వారవాణోల్లస త్స్రైవిదల్లవల్లభ...'—,,—10(137)

౨౦. 'మరాళమణ్డలపక్షైరివ వళక్షితమ్.'—,,—10(145) [—,,—11(167)

౨౧. 'సాన్ద్రచన్ద్రికా సబ్రహ్మచారిచారు నిజశరీరప్రభా విశేషేణ వళక్షయన్నన్తరీక్షమ్.'

౨౨. 'ద్విరద దన్తవళక్ష మలక్ష్యత।
స్ఫురితభృఙ్గ మృగచ్ఛవికేసరమ్' సు. ర. భాం. 555(40)

౨౩. 'కైలాసవాస ముపసాద్య రసాభినన్ద
త్సా సమ్మితేఽబ్ద ఇహా మాఘువళక్ష పక్ష్మ్యామ్।

యో౽రోదయత్కవివరాన్ గుణినో గుణజ్ఞాన్
సో౽యం జయత్యచలకీర్తిరలాపిలాపీ.' సావిత్రీచరిత్రమ్.—ఆవ. 8

౨౪. 'తతశ్చ సంపన్నపవహ్నివహ్ని। భూపాలయ నే మోక్షవళక్షపక్షే'—హమ్మీర. 8(56)

౨౫. 'వళక్షాః కలుషీకరం క్రవద్భి కటీనవ ।
వసు ర్వసుమతీధా ... ... నాం నదాః.' బాలభార. సభా. 2(6)

౨౬. 'మోక్షవళక్షలో చనసమున్నతి నారసు లెత్తఁగా'-బసవపురాణము 3(34)
'వళక్ష కమలాక్ష'—,,—1(32)

౨౭. 'శుభ్ర ... వళక్షమతా ... శల్లీ ఫ్యాణీఘ్నత ప్రతిమల్లఫుల్లకీర్తివిభవం బడు'-కళా-పీఠిక. 84

౨౮. 'అవలక్షవలక్షపక్షయో । ... ...
సుషమాపరిలభ్య ... ... మూర్తికాశ్రియాః' సుభద్రాహరణ.

౨౯. 'లక్ష్మీకటాక్ష వళక్ష ... ...మ్.' (370 యు. తి.

౩౦. 'హర్షా న్నేపాళవర్షే స్వపితరి ... ... లే ఫాల్గునీయు
వక్షే ప్రాప్తే వళక్షేఽమరగురుదివసే శంకరర్క్షే దశమ్యాం ।
చక్రే జమ్బ్వాన దీప్తైర్గురుతరకలశై ర్భాస్వరై రేకవింశై ।
ర్నే పాళక్షోణిపాలః ప్రథితభుజబలః భూపణం జన్మ తస్య.' ప్రా. లే. మా. 40

౩౧. 'వక్షే వళక్షే పుణ్యర్క్షే ద్వాదశ్యాం చ మహాతిథౌ'—,,—64

౩౨. '—,,— ... మాస్యాం'—,,—149

౩౩. '...వళక్షేణ కాన్తికలాపేన నపలక్షేణ గుణబృన్దేన యుక్తః' శ్రీనివాస.(3పు.65)

(50) 'వైజనన' ౭

'శాలివనీశరాశ్లీవైజననంబు' 4(137) ['వైజననంబు=ఈనునెల'-టీక]

౧. 'అథ వైజననే మాసి సా దేవీ దివ్యలక్షణం'
సిద్ధగ స్యాన్వయకరం ... ... రం సుషవే సుతమ్' రాజశరం 1(74)

౨. సీ.'నవమదన్మదాదినానామరున్నాథంబు। వన్ధి తాఖిలపుణ్యవైజననము' పాం.రం.3(129)

౩. మ. 'స్వపురా వైజననక్రమాధిగతపుం స్త్వస్ఫ్రత్యర్చ్యప్రాకసం
స్వపనా ద్భ్రవళయా ద్విమధ్యబహుపాత్రత్వ స్థలీశాయిపుం
వపురాత్తోజ్జ్వలనాభిపద్మజసితబ్రహ్మాదితాశేషవి
ష్టపరక్షాధికళక్తికి మదభీష్టవ్యక్తి యై ప్రోచుత న్' శ్రీరాధాకృష్ణసంవాదము.1(5)
['వైజనన=ప్రసూతిమాసముం దెస'-టీక.]

౪. 'అథ వైజననే దినే శుభంయోః । హరిణాక్షీ నృపతే రసూత సూనుమ్
వసుధాభిధరావనోచ్చహేతుం । వసుదేవప్రముదేవ వాసుదేవమ్.'అచ్యుత 2(17)

౫. 'మలయానిలవైజననే...వికాస మాసేదిషి వసన్తసమయే' వేమభూపాల. I-P 19

౬. 'మల్లికాప్రసవవైజననః...గ్రీష్మసమయః' వేమ. IV-P 160

౭. 'తాం ఖలు దేవీం ద్విమూర్తిం వైజననే మాసి ప్రసవాయ పితా పత్యుః పార్శ్వాత్
స్వగృహం మానాయయత్' హర్ష. I

(18) 'కృకలాస' ౧౧

'కృకలాసములకును దృష్టిమిన్నులనె నిలిచె' 4 (123)

౧. ఉ. 'కుంజమునందు గృకలాసము నిచ్చ సింగికై। యూరన మెత్తె'-జక్కన.విక్ర.4(23)

౨. చ. 'లలన యొకర్తు వగ్గుఁ గృకలాసముఁ జేరఁగ దెచ్చి'-శృం. నై. 6(111)

3. 'తరుశిఖరోపగతాః కృకలాసాః। గగనతలస్థితదృష్టినిపాతాః
యది చ గవాం రవిమీక్షణ మూర్ధ్వం। నిపతతి వారి తదా న చిరేణ'-బృ.సం.27(8)

౪. 'కృకలాసస్య దన్తాం స్తు సితసూత్రేణ వేష్టయేత్।
బాహౌ బద్ధ్వా విషం హన్తి విషం భుక్త్వా న బాధ్యతే' కామతంత్ర. సర్వవిష-50

౫. 'కృకలాసం గ్రామచిల్లీం శాకం రక్తం చ సార్షపం।
పిష్ట్వా తద్భక్షణా దేహ మజ్జస్ఫోటకకరం రహః'-సిద్ధనాగార్జున-వ్యాధిజననము-6

౬. 'బహురూపధరో యస్తు సంచూర్ణ్య కృకలాసకమ్'—,,—5

౭. 'కృకలాసోద్భవం చర్మ తిష్యమాత్రేణ ధారయేత్'—,,—8

౮. 'రక్తేన కృకలాసస్య'—,,—16

౯. 'గురుదారాభిమర్శీ చ కృకలాసో భవే ద్ధ్రువమ్'-పరాశరస్మృతి. వ్యాఖ్య.

౧౦. క. 'ఒకరేయి కాంతపుగృహమున। నొకరుండును మర్మ మెఱుఁగ కుండునటులుగాఁ
గృకలాసముపిధమునఁ బ్రొ। ద్దొక చాయఁ జరించుచుండె నొకనగరమునన్.భోజ.3(93)

౧౧. 'నృగస్య కృకలాసభావే వర్ణసంకటః సముద్భ్రశ్యత'-హర్ష. III

(34) 'పాటచ్చర' 3౫

'పాటచ్చర ప్రభులకు జరగదే' 4(255)

'ఇట్లు పాటచ్చరులు పెచ్చు పెరిగి.' 7(15)

['పాటచ్చరులు = చోరులు'—టీక.] [శ్రీరంగము. 1(88)

౧. 'దళితసౌగంధిక...ప్రభావటంటపాటవపాటచ్చరచటులచంచూపుట ...మరాళ...'

౨. 'వాటపాటచ్చరాః' కంసవధ. 5(15)

3. 'శౌణ్డిక—శౌభిక—పాటచ్చర—విట—...'—నీతి-చారసముద్దేశము.

౪. 'అయి మపయ పాటచ్చర ఇన ...' మృచ్ఛకటి.

౬. 'ఖలః పాటచ్చరీం వృత్తి మవసాదే...'-అన్యోక్తిదయం. 2(23)

౭. 'భవపక్షపక్షిణో ఽసి పాటపాట॥ చ్చర ...తో ఽసి విలుణ్ఠ సంపదో మే
అహ మపి భవసన్తరం ప్రపద్య। ధ్రువ మచిరేణ హరామి తే విభూతిమ్.'4(68)

౮. 'అనుభవత యువత్యో భాగ్యవత్యో నితాన్తం
కుసుమవలయవేళాస్వచ్ఛ ఖేలాసుఖాని।
మమ తు మధుకరాణాం వాటపాటచ్చరాణాం
సపది ...తి ధాటీ పుష్పవాటీంవేశే.' సు. ర. భాం. వసంత. 118.

౯. 'గ్రామే గ్రామే కుటుకపటినో ఘట్టపాలా య ఏతే
యేఽరణ్యానీచరగిరిచరా వాటపాటచ్చరాశ్చ—' చైతన్య. 6

౧౦. 'పుంభావాన్త నితాన్తకాన్త వనితాకాన్త స్తనాన్తస్థలీ

౧౧. 'ప్రాతర్నక్తిత పుణ్డరీకపరిషత్పాణ్డిత్య పాటచ్చరీ
దృష్టి ర్యం ప్రతి జాయతే వరతనో ర్వక్త్రా న శక్త్రాధికః' రసతరంగిణి.

౧౨. 'హారిత్తురంగ ప్రభార్ఘాట పాటచ్చరోద్యన్మణీకోటికోటీర'దశా. వృ. 158 పు.

౧౩. 'పాటితకరిదంతద్యుతి । పాటచ్చరగండఫలకభాగంబులపైఁ
గాటుకకన్నీరొలుకఁగ'—మను. 3(92)

౧౪. 'నిలుపారిజాతపాటచ్చర' పారిజా. 5(3)

౧౫. 'అరి । తాటంకవతీకపోలతలకరిమకరీ । పాటచ్చర'-శృం. నై. 1(43)

౧౬. 'ఏటికి వచ్చె మనోధన । పాటచ్చరుఁ డైనధరణిపతి మాకడకున్'-వరాహ. 4(16)

౧౭. 'అనేన ఖలు పద్మినీ పరిమళా నిపాటచ్చరైః
సమీర శిశుకై శ్చిరా దనుమితో దినేశోదయః'-రసంగ. 446 పు.

౧౮. 'పాటచ్చరలుణ్ఠితే వేశ్మని యామికజాగరణమ్' ఖండనఖండఖాద్యము. P 45

౧౯. 'న హి సహస్రేణా ప్యన్ధైః పాటచ్చరేభ్యో గృహం రక్ష్యతే.'
న్యాయవార్తికము. 1. 2. 2. వాచస్పతి మిశ్రుని టీక.

౨౦. 'వచ్చె మునిధైర్యధనపా । టచ్చర శూర్పణఖ విధువిడంబకళాదీ
వ్యచ్చతురవదన మదనశ । రోచ్చయసంతప్త యై రఘూత్తముకడకున్.' రామాభ్యు

౨౧. 'ఒక్కఁడ డీయడవిలోఁ బాటచ్చరశ్రేణిబాధకు నుల్లంఘన నోడి'—
కేయూరబాహు. 4(69)

౨౨. 'లోపాటోపము దప్పిగంతులు నిజాకుంఠీభవచ్చాతుర్యరే
ఖాపాండిత్య మయారె నీకును నమస్కారంబు లంకాపురీ
పావగ్రంథికులాంగనాకుచతటీ పైతాపతద్రాగ్రహా
హాపాటచ్చర రామదాస తవ దాసోఽహ మ్మరున్నందనా.' మరున్నందనశతకము.

౨౩. 'హాటక గర్భకధూళీ । లాటన చలితాంఘ్రి నూపురారావశ్రీ
పాటచ్చరములు తేనియ । తేఁటలు మాటూచిమించి లిమ్మయమాటల్.'
(నీలాసుందరీపరిణయగ్రంథమందలిపీఠిక.)

౨౪. ఛా. 'య దయం రథ్యాన్తృష్టచరో హృదయ పాటచ్చరో జనః.'మన్మథనాటకమ్.

౨౫. ఛా. 'నిష్కృపహృదయ బ్రహ్మహేమహారకపాటచ్చర కిమితితూష్ణీంభూతోఽసి'
ధర్మవిజయ నాటకమ్.

౨౬. ఛా. 'రతిః—[ఆలేఖ్యమన్మథం ప్రతిసోపాలమ్భమ్ హృదయపాటచ్చర నను
గృహీతోఽసి.' రతిమన్మథనాటకమ్.

౨౭. 'మహేన్ద్రః—...కథం వా జాయతే కన్యాపాటచ్చరాపశదః'—,,—

౨౮. 'ఏష దాస్యాఃపుత్త్రః కుసుమలతాపాటచ్చర స్తత్రభవత్యా వదన మభిలష్యతి
మధుకరః' ఛాయా. శకున్తల.

౨౯. 'ప్రళయజలధర నికర...నిర్గతపరుష పవివర్ష నిహతి విఘటిత కఠినకులగిరికటకరటి
తపటుమహిమపాటచ్చరాః... సేనాపటహా భాఙ్కారాః.' వేమభూపాల. 2.P47
'వాన్తస్వేదపయః ప్రవాహకణికా సంతానపాటచ్చరాః
...సమీరపృథుకాః'-పంచబాణ.

(6) 'ఉంభిత' ['ఉంభన'] ౫

'కుచకుంభోంభితఘుసృణ'-1(46), 'కుంభోంభనోద్భూతాంబుధ్వని' 2(55)

౧. 'జలకుమ్భముమ్భితరసం సపది సరస్యాః సమానయన్త్యాస్తే
తటకుఞ్జగూఢసురతం భగవాన్ చేతో మనోభవో వేద'-భామినీ. 2(144)

౨. 'గాన్ధర్వేణ న్యపిధ్య త్రిశిరాస్త్రోఽథ నరాశనః ।
సర్వమర్మసు కాకుత్స్థ మౌమ్భత్ తీక్ష్ణైః శిలీముఖైః'-భట్టి. 17(88)

3. 'ఇతి వివిధవచోభిస్తేఽయిష్వన్నపత్న్యే । [=ఈసుగొల్పువాఁడై]
గుణగణగరిమాణం పారిజాతస్య తస్య
అపరయువతి దూతీకర్ణకుమ్భోమ్భనీయం ।
విదధ దధివధే తాం ప్రేష్యజాం బ్రహ్మసూనుః'పారి. చం. 2(8)

౪. 'అస్యాః పద్మపలాశపేశలస్వః శృఙ్గారవారాం భరైః
కామః కామమురోజకుమ్భయుగళం స్వైరం చిరాదుమ్భతి'—,—14

౫. ఉ. 'సంభృతశక్తి బాపనఁ ద్రిసంధ్యము నంచుము నాతఁ డంగిఁబుల్
శంభుఁ ద్రివిష్టపేశ్వరునిఁ జంద్రకళాధరుఁ దీర్థ మార్చుచుం
స్తంభమునం గరాంబురుహ [illegible] కుంభకుం
భోంభిత గంధసారసహరోగసుగంధనవాంబుధారలన్'-కాశీ. 7(270)

(56) 'సామి' ౧౭

'సామిహార్యతుహినరుక్'-1(46), 'సామిసంచితముగై'-4(139)

౧. తే. 'మొనసె నొకకడ సామిపంక్తి పుష్పమల్లి
పాటలీచంపకోత్పల ప్రౌఢిమములు'-పాం. 3(46)

౨. 'ఆక్రాన్తశ్రుతిపాతపూతరసనా [illegible] భూపిష్టవా
జిహ్వా బ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవప్లక్షక్రియాకేళినా
పూర్వం గాధిజనూతసామిఘటితా [illegible] మన్త్రాశినీ
యత్ప్రాప్తా [illegible]'-నైష-2(102)

3. 'సామిస్రస్తం ప్రవాళాభరణమివ శిరసా బిభ్రదుష్ణీషబన్ధం
కస్తూరీచిత్రితాఙ్కం దధ దళికతలం కాన్తదత్తాక్షరేఖః
కణ్ఠే బద్ధాఞ్జలిస్సః కనకమయతులాకోటిసమ్మోహపాదో
నిద్రాభఙ్గాయమానః ప్రలపతి కిమపి ప్రాతరేషః కామినీనామ్.' శృఙ్గారతిలకము.-2

౪. 'అయి మలినకుమారకాష్ఠామరమ్యేణ సామి
భ్రమితఇవ మృగాఙ్కో లాఞ్ఛనీయోఽఙ్గకేన
విలసతి నయనాన్తం చారయన్ వ్రీడనమ్రే
మదనశబలనేత్రే మల్లికాయాం ముఖేన్దౌ'-మల్లి. 6
['సామిప్రమితో మృగాఙ్కః అర్ధచన్ద్ర ఇవేత్యర్థః'-టీక]

౫. 'ముక్తమూలలఘు రుజ్ఝితపూర్వః । పశ్చిమే నభసి సంభృతసాన్ద్రః
సామి మజ్జతి రవౌ న విరేజే । ఖిన్నజిహ్మ ఇవ రశ్మిసమూహః'-భారవి.-9(5)

౬. 'అర్ధాలక్ష్యమనోహరోరుయుగళీచణ్డాతకాలమ్బనాత్
వక్షః కఞ్చుటకేన సామిపిహితవ్యక్తస్తనం బిభ్రతీ' రససదన. 213

౭. 'సామివికసితచంపకకోరకంబును'-పాం. రం. 3(179)

౮. చ. 'జనవరసార్వభౌముకెద సామ్యనుబింబితబిమ్మై నెలంతయుం
కినసుమదామకంబు గనఁ జేర్చె ముదంబు'-చంద్రికా. 5(133)
['సామ్యనుబింబితమై=అర్ధము ప్రతిఫలించినదై'-టీక.]

౯. 'ఉఁసినసివసేద్రమాహరేశ్చ । ద్వపుషిచసామిగిరే స్సుతాపురారేః
అధిమ ఖనఃధిపాగిరాంచధాతుః । కథమివ తే శిశిరవ్యథాం సహేరన్'
దివ్యసూరిచరి. 15(135)

౧౦. 'సామిఖండితసముక్తాఫలమదావళకుంభపాళికల' వరాహ. 5(38)

౧౧. చ. 'కనుఁగొని గారవంబున మొగంబునుఁ, గేలుఁ, బురఃప్రసారముల్'
దనువును నమ్రభావమును, దంతమరీచుల సామినిర్గమం
బును, దనలోఁ గడల్కొనఁగ'-భార. విరా. 1(310)

౧౨. 'సామిసంఫుల్లమల్లీవల్లీమతల్లికాకుడుంగంబుల'-వరాహ. 3(64)

౧౩. 'అభివీక్ష్య సామికృతమణ్డనం యతీః । కరరుద్ధనీవి గళదంశుకాః స్త్రియః
దధిరేఽధిభిత్తి పటహప్రతిస్వనైః । స్ఫుటమట్టహాసమివ సౌధపఙ్క్తయః'
మాఘ. 13(31)

౧౪. 'సా నిర్జనాయాం విహితా ప్రపాయాం । కాన్తా కుచాన్తం పరిదర్శయన్తీ
పాన్థస్య యూనః కురుతే కరేఽమ్భో । ధారాం ముఖే సామిదృగన్తరీతిమ్'
మందారమకరందచంపువు. 1(17)

౧౫. 'ధన్యేయం యత్కామినీ పాన్థయూనః । పీయూషాత్తై రమ్యభిక్షితశీతైః
సప్రేమోత్థైః సామినేత్రాన్తపాతైః । ప్రీతిం పుష్ణాత్యుచ్చలద్భ్రూవిలాసైః.'
—,,—1(20)

౧౬. 'ఈషత్తరళితమస్తకం సామిదష్టాగ్రరసనమ్'-శ్రీనివాసచం. I-2(10-11)

౧౭. 'సామిప్రబుద్ధస్య కుశేశయస్య । కోశేముఖన్యాసనిరుద్ధదృష్టిమ్
స్ప్రష్టుం ప్రయతే కలహంసశాబం । నిశ్శబ్దముత్కణ్ఠితవీచి కాచిత్'-జానకీ. 13(49)

(58) 'సేవధి.' ౧౬

'భావధ్వనివ్యంగ్యసేవధిగాఁగ' 1(13), 'శరణాగతసేవధి' 4(287)
'విధిగృహోత్థయవిత్తసేవధికి' 6(99)

౧. క. 'ఏవంవిధవివిధగుణ । శ్రీవారిధికఖిలసుజనసేవధికి'-వసు. 1(85)

౨. 'ప్రేయో మిత్రం బన్ధుతా వా సమగ్రా । సర్వే కామాః సేవధి ర్జీవితం వా
స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారా శ్చ పుంసా । మిత్యన్యోన్యం వత్సయో ర్జ్ఞాత మస్తు'
మాలతి. 6(18)

౩. 'మదనజనకే పీతాంశుకే మహాగుణసేవధౌ
పరమపురుషే నిత్యాసక్తాం శ్రుతిం కమలామివ
బత పశుపతౌ శాంకరేపేతే మనోభవదాహకే
నిహితహృదయాం శైవా జల్ప న్త్యభాగ్యహతాఇవ.' విశ్వగు. 517

౪. 'నవాఙ్గద్వార-భూషిత-చ్ఛిన్న రావణమస్తకాః ।
వ్యాస్త్రీస్తన-సుధాన్ధ-సేవధ్యజ-నసగ్రహాః'-క. క. ల. ప్రకీర్ణ-సంఖ్యా. 9

౫. 'అనన్తహారతథ్యా న్తసితద్యుతీని । కృత్తాని లఙ్కాధిపతే శ్శిరాంసి
నవాపి లక్ష్మీ మ్మణి భాసురాణాం । దధు ర్నవానా మపి సేవధీనామ్.'—,,—27

౬. 'ఈదృగ్విధగుణమణికల । శోపధికిని మథితగర్వితోర్వీధవసే
నోపధికి భువనవినుతా । పాదదయావధికి సాధుజనసేవధికిన్.' జైమి. భార. 1(47)

౭. 'ఏవంవిధవసుధాసం । భావితబహుధాకథాతిథాగీరథికిన్
గ్లావధికశిశిరసిజవీ । క్షావధి కాన్ప్యాబుధవహో సేవధికిన్.'—కువలయాశ్వ. 1(61)

౮. 'అవగుణగణసేవధు లగు । ధవళాక్షులు కీడు దలఁచి దారాదరణ
వ్యవహృతికి మాఱు మొగ మిడి । యుఫుఁగా దని కొన్నిమాటలాడితినతనిన్.'
పాం. రం. మా. 5(203)

౯. 'స యామునేయేన సమం మహాత్మా । సమాసద ద్రఙ్గపురీం గరీయః
తం సేవధిం వో జగదేకకన్దం । రఙ్గేను ముద్దామ దయామ్బురాశిమ్.'
దివ్యసూ. 16(79)

౧౦. 'శ్రీధవసదావిబుధసేవధిసుధాధవళశీలవిధిశోభితయశశ్శ్రీ.' ముకుందవిలాసము.

౧౧. 'హారిదృగ్బంధురా, హారయుక్కంధరా, నీరజాతేక్షణా, నిత్యసత్యక్షణా,
ధీర సానందితా, దివ్యరాడ్వందితా, భూరివిద్యానిధీ, భూమిజాసేవధీ.' కృ వి. 1(65)

౧౨. 'దేవకీ వసుదేవసేవధి...కృష్ణుఁడు.' పాం. రం. 3(177)

౧౩. 'దృష్టో ద్రష్టవ్యః సేవధిః.' శ్రీనివాసచం. 2.

౧౪. 'నిర్వాణదారిద్ర్యనిర్విణ్ణుఁ డగువానిIముంగటిసేవధి రంగశాయి.'-క.క. ర.[పీఠిక91

౧౫. 'ఏతాదృశసుగుణమణి । వ్రాతాంబుధికిం బ్రపన్నవరసేవధికిన్.'—
[అచలాత్మజాపరిణయము. Tel. mss. Vol, II P. 424

౧౬. 'శ్రీరామపాదాబ్జసేవధినిరవధి.' లేఖకుఁడు, ఆముక్త. mss. Vol II P 495

(23) 'ఘుసృణ'

'ఘుసృణమసృణగురువక్షునకుక్' 1(46), 'పులిమినఘుసృణములు' 5(143)

౧. 'కాసెఁ జేశఁరుచిఁ గింశుక ప్రవాళ । ఘుసృణకిసలయాంకకేళికుసుమగుచ్ఛ
బంధుజీవజపారాగబాంధవంబు । లస్తగంబున జరఠారుణాతపములు' మను. 3(11)

౨. 'ప్రసృతిపిలోచనాకుసుమబాణ, విలోలనా
ఘుసృణ పటీలలపక్ష్మళ కోవిద బాహుకటీ.'—పాం. 1(140)

౩. 'కేళీవిలోల బాలికాకుచ లికుచఘుసృణ పంకకషాయి తాంభఃపూరంబులగు
కాసారంబులవలనను.'—శృం. నై. ౨(37)

౪. 'సంధ్యా । ఘుసృణసమాలంభకర్మ కుతుకారంభ
వ్యసనసముజ్జృంభిత యగు । దెస.'—,,—4(37)

౫. 'ఘుసృణ సుమనశ్శ్రేణిశోణాం బహుపాంసుపుంజ.'—,,—౮(14)

౬. క. 'పరరంభలగ్నగిరిజా । సురుచిరకుచఘుసృణపఙ్కసూత్రాంకముతోఁ
దరళాక్షి, వీఁడు చంద్రా । భరణుఁడయిత బ్రహ్మసూత్రపదవి భజించెన్.' 5(25)

౭. 'సుదతీజనమజ్జనార్పితై ర్ఘుసృణై ర్బభ్రు కషాయితాశయా.'—నైష. 2(77)

౮. 'భర్తా । ఘుసృణేన సాయం పశ్య సమాలమ్భనకౌతుకిన్యాః.'—,,—౮(౮0)

౯. 'ఘుసృణసుమనశ్శ్రేణిశ్రీణాం...భాసాం పత్యుః.'—,,—19(3౯)

౧౦. 'తాం విధాయ కలచిద్ధనాని స । ప్రేయసీఘుసృణపఙ్కిలాం నదీం
చోళసమ్ముఖ మగాహ తాహవ । ప్రాప్తి దుర్లలితబాహు రాగ్రహమ్.'—
విక్రమాంకదేవ. 5(18)

౧౧. 'స్నానశేష ఘుసృణారుణభాసాం । స్పర్శనాదివ నరేన్ద్రవధూనామ్
ప్రాప రశ్మి పటలీ దినభర్తుః । పాటలత్వ మథ సంఘటమానా.'—,,—10(1)

౧౨. 'త్రినయనచూడారత్నం । మిత్రంసిన్ధోః కుముద్వతీదయితః
అయ ముదయతి ఘుసృణారుణ । రమణీవదనోపమ శ్చన్ద్రః.'—సు. ర. భా.

౧౩. 'అమృతపృషతలేశస్యన్దిసీమాలి కేయం
స్తనఘుసృణవిమర్దైః పాటలా పశ్చిమాశా
మదనదహనదగ్ధం జీవయ త్యఙ్గ మఙ్గం
కుముద ముదయరక్తా కౌముదీ వాక్యతప్తమ్.'—మస్గ కా. 1.

౧౪. 'వైరివధూస్తనాద్రి ఘుసృణాలేపారుణాస్తాచలః.'—పారి. చం. 1(10)

౧౫. 'ప్రవాళికే, సేచయ ఘుసృణరసేన ప్రవాళకాననమ్.'—వాసవదత్త.

౧౬. 'నవసరస ఘుసృణ మలయజాభిషిక్తప్రదేశంబును.'—శ్రీరం. 14.

౧౭. 'అయం మృదుమృణాళినీవనవిలాసవైహాసికః
త్విషాం వితనుతే పతిః సపది దృశ్యమానా నిజాః
స్తనౌ పులకయన్తి చోత్పలదృశాం ప్రియోరస్థలీ
విపర్యసితవృత్తయో ఘుసృణపఙ్కపత్త్రాఙ్కురాః.' మురారి. 4(4)

౧౮. 'శోణస్నిగ్ధాఙ్గుళిదళకులం మాద్యదాభీరరామా
వక్షోజానాం ఘుసృణరచనాభఙ్గరిఙ్గత్పరాగమ్
చిన్మాధ్వీకం నఖమణిమహః పుఞ్జకిఞ్జల్కమాలం
జఙ్ఘానాళం చరణకమలం పాతు నః పూతనారేః.' చైతన్య. 6.

౧౯. 'ఘుసృణప్రసూనరసమునఁ। బసుపుంజూర్ణమునఁ జంద్రపాంసులముక్తా
విసరముల సుర లొనర్చిరి। పసగా శంఖాబ్జముఖ్యబహుచిత్రంబుల్.' భీమే. 5(28)

౨౦. 'క్వచిదఙ్గనా ఘుసృణ కపిశం...సరయూజలమ్.' సత్యహరిశ్చంద్ర, 1(9)

౨౧. 'మదకుమ్భికుమ్భదమ్భకుచకుమ్భసంభావనీయ రమ్భోరూపరీరమ్భసంభారఘుసృణ
హారిణ మద ఘనసార ప్రభృతి సురభిద్రవ్య సంపాదన చటుల భుజఙ్గపుఙ్గవస
ఙ్గతశృఙ్గాటకోత్సఙ్గవ్యూదయఙ్గమాయాః శ్రీరఙ్గనగర్యాః' పంచబాణ.

౨౨. 'స్ఫుటీచక్రే పటీరసఘుసృణపాటీరభరితా
పటీ చేటీనీతా సురతపటిమానం సుతను తే.'—,,—

౨౩. 'అగురు ఘుసృణ పంకవ్యాప్త గంగాంబు గంధ
స్థగితదిగవకాశా దానవిద్యా నిధీశా.'—హరవిలా. 5(60)

౨౪. 'మసృణ ఘుసృణపఙ్కభృఙ్గచఞ్చచ్చలాక్షీ
కుచకలశపిధానోద్దామకౌసుమ్భకాన్తిః.' కా. క. ల. 156 పు.

౨౫. 'ఘుసృణాలేప మొసఁగి ధూప మిడి ముగ్గుల్ వెట్టిరో నాఁగరం
బెసఁగెన్ సంజయు నిర్లుఁ దారకలు భూమిస్థప్రకాశంబునన్.' వసు. 6(4)

౨౬. 'ఘుసృణకుసుమమాలాకోటి పాటల్యలీలన్
గిసలయముల దాయన్ గీరచంచూపుటశ్రీ
గ్రసృమరసృమరోర్ణావిభ్రమప్రౌఢి మింటన్
బిసరుహహితుదీప్తుల్ పింగళత్వంబు నొందెన్.'—కాశీ. 4(116)

౨౭. 'ఈక్షోణి న్నినుఁ బోలుసత్కవులు లేరీ నాఁటికాలంబునన్
దాక్షారామచళుక్యభీమవరగంధర్వాప్సరోభామినీ
వక్షోజద్వయగంధసారఘుసృణద్వైరాజ్యభారంబు న
ధ్యక్షించుం గవిసార్వభౌమ, భవదీయప్రౌఢసాహిత్యముల్.'—,,—1(14)

౨౮. 'పటీరఘుసృణాగురుసౌరభలక్ష్మితోఁ బిసాళించుచు.'—,,—2(114)

౨౯. 'ప్రాచినొసలి। ఘుసృణలీలాలలామంబు బిసరువాప్తు
తేరిసారథి యెట్టనై తీఁడిరించె.'—,,—3(234)

౩౦. 'కుబ్జచేఁ గలపంబుగొనవున్న నిందిరా। కుచకుంభ ఘుసృణంబుఁ గొదవెతనకు.'—
దశా. కృ. 327(12)

౩౧. 'ప్రత్యగ్రఘటిత ఘనతరఘుసృణ పఙ్కపటలపాటలే
వక్షఃకవాటే.'—గద్య. 68(18)

౩౨. 'ఘనతరఘుసృణ ఘనసారమృగమద పటవాసకుసుమ సౌరభమనోహారిణి మహతి మణ్డపే.'—,,—112(15)

౩౩. 'సుకుమారతయాఽనయా శ్రియా । ఘుసృణం మౌక్తికమణ్డనాని చ
రతిధామ సహిష్యతే కథం ఘనవతీ స్వేదలవాం శ్చసావనే.'—బా. భా. సభా. 5(28)

౩౪. 'ప్రాగ్దిశాలిప్తఘుసృణాంగరాగ మనంగ
మెఱసె నరుణోదయపుదీప్తి.'—ప్రభా. ప్ర. 5(58)

౩౫. 'ఘనఘుసృణరసారుణితనాభికుహరకాన్తి ష్వవతరత్సు కర్ణికారప్రసూనేషు.' య. తి.

౩౬. 'యైర్నీతాః సౌధమధ్యే ఘనఘుసృణరసాలిప్తగాత్రైః ప్రకామం
కాన్తాపీనోరుజఙ్ఘార్ద్రవిజయిభుజైర్దీర్ఘయామాస్త్రియామాః
విధ్యాతాసన్నవహ్ని ప్రసరితభసితాపాణ్డవః పిణ్డశేషా
స్తే హేమన్తే న కాన్తో తవ నృప రిపవః శర్వరీం పర్వతేషు.'—య. తి. 3(433)

౩౭. 'ఘనఘుసృణసరాగద్విగుణరమణీమనసి.'—య. తి. 3(430-431)

౩౮. 'పథిశ్రాన్తసీమన్తినీఘనఘర్మజలగళద్ఘుసృణరసప్రసాధితసంమార్జనాః.' య. తి.

౩౯. 'పూర్వం సరసకరజరేఖాకృతి రధరరుచి స్తతోఽరవి
స్తదను చ ఘుసృణపిణ్డఖణ్డద్యుతి రబ్జచయచ్ఛవి స్తతః
పునరయమరుణరత్నముకురశ్రీ రుదయతి రాగనిర్భరైః
కుర్వన్ కకుభిబన్ధూకమయా మివ సృష్టిమంశుభిః.'—య. తి. 3(17)

౪౦. 'సిన్దూరైరపి శర్కరాతం చ ఘుసృణైః ప్రస్తం చ కాశ్మీరజైః'—శ్రీనివాస.3(3)

౪౧. 'నవసరసఘుసృణమలయజాభిషిక్తప్రదేశంబును'—శ్రీరంగ. 1(14)

౪౨. 'అర్ధోదితార్కమిషతో దివస శ్చకార
ప్రాచ్యా ముఖే ఘుసృణపఙ్కలలాటికాం యత్
తే సాధునాభినవదీధితికైతవేన
క్రోధాది వాపు రవరాః కకుభోఽరుణత్వమ్.'—హమ్మీరమదమర్దన.III—5

౪౩. 'ప్రతిదిన ముపాయనీకృత గజతురగకనకమణి
ఘుసృణ కస్తూరికాహారిణ చన్ద్రికాన్త చమరనాలేన.'—వేమ. 4(పు. 150)

(57) 'సృణి' ౨౨.

'దనుజకరిసృణికిన్.' 1(47)

౧. '...రమ్యా పలాశావళీ
ఏతస్యాం హరిణారిపాణిజసృణిశ్రేణిశ్రియం కోరకా
గోపాయన్తి తపోవనం వనకరిక్రీడాకరాకర్షణాత్.'—మురారి. 2(27)

౨. 'దైత్యభర్తురుదరాన్తనిష్ఠాం । శక్రసంపదమి వోద్ధరత స్తే ।
పాతు పాణిసృణిపఙ్క్తిర మస్మాన్ । భిన్నరజ్జునిభలగ్నతదన్త్రమ్'. శైవ.21(58)

౩. 'నిష్ఠురసృణిపాతభేదిగజ.' దశకుమార. 4(112)

౪. 'పోతో దుస్తరవారిరాశితరణే, దీపోఽన్ధకారాగమే।
నిర్వాతేవ్యజనం, మదాన్ధకరిణో దర్పోపశాన్త్యై సృణిః.' హితోపదేశ. సు. 117.

౫. 'ధార్త్యవదరికరిసృణికిన్ । మూర్త్యంబాగర్భశుక్తిముక్తామణికిన్.' విజయ.1(63)

౬. 'ఉల్లు త్యాదుహ్యా కుమ్భం దళయతి సృణినా.' కంస. 6(12)

౭. 'కాంతాంబాతనయమణికి ఖలగజసృణికిన్.'—రంగరాయ 1(55)

౮. 'ధనుర్బాణాన్ పాశం సృణి మపి దధానా కరతలైః
పురస్తా దాస్తాం నః పురమథితు రాహోపురుషికా.'—సౌందర్య. 7

౯. 'వీరారివారవారణ । వారణసృణికిన్ గవీంద్రవర్ణితవిద్యా
పారగతాదిమఫణికిన్ । నారాయణధరణియుంచతినాయకమణికిన్.' కువ. 1(65)

౧౦. 'మహాజినట । ద్దితిజసామజావళిసృణికిన్.'-కృష్ణ. వి. 1(37)

౧౧. 'దివిజారిసామజసృణీ.' పెద్దాడ. శకుంతల. 3(300)

౧౨. 'కుటిలాఖిలదనుజగజ । స్ఫుటనకలాసృణికి దేవచూడామణికిన్.' నిరంకు. 1(25)

౧౩. 'తంత్రవిదగ్రణీవిమతదంతిభిదాసృణిసూక్తిగోరణీ.' తా. శ. వి. 5(168)

౧౪. 'కఠినోరగబద్ధమహః । జఠరవినాయకపినాకిసంభవజగతీ
శఠకార్యవిఘ్నకారక । కుఠారసృణిపాశటంకగుంభితహస్తా.'-వరాహ6(67)

౧౫. 'ఆరక్షమగ్న మవమత్య సృణిం శితాగ్రమేకః పలాయత జవేన కృతార్తనాదః.'
మాఘ. 5(5)

౧౬. 'మదనకృతో భవతి సృణి । గృజన్తి తడికార్గళామృణాళత్వమ్
సీదతి కరేణువర్గః । ప్రతిగజ మభిహన్తు మత్ర సంవృత్తే.'య. వి. 3(306)

౧౭. 'ఘృణిదినమణి, గుణి, యూనిమ । ఫణి ధరణీధరణసరణి, ప్రతిభటగజతా
సృణి, వితరణచింతా । మణిః దిరుమలభూమిపాలమణి వినుతింగన్.'—
రామాభ్యు. 1(66)

౧౮. 'సృణికోణతః శిరసి హ స్తిపకః । ప్రహారన్ పుర శ్చటులతో త్రిశులమ్
అవధం నినాయ సమదం ద్విరదం । పరుషాంచతేన పరిధావ్య జనాన్.'
అచ్యుతరాయ. 5(15)

౧౯ 'గాన్ధారగన్ధసిన్ధురసృణిః.'—వేమభూపాల. 1(16P—1 2b.)

౨౦. 'సృణిర్దుర్గదరిపుద్విరదానామ్.'—,—3 (పు.121)

౨౧. 'కుచకలశకాన్తిచోరాణికుఙ్కుకుమ్భస్థలాని సృణిముఖతాడనేన దణ్డయన్తే. (146)

౨౨. 'మహతాం చ ఉపరిసిపత న్నణు రపి సృణిరివ కరిణాం క్లేశః కదర్థనాయాలమ్.'-
హర్ష. 1.

౨౩. 'గమ్భీరవేదినః సృణి మగణయతః...ద్విరదస్య.' రఘువంశవ్యాఖ్య.

౨౪. 'పాతకసంఘాతనాగపటుతరసృణికిన్.' అంబరీషచరిత్రము.

౨౫. 'ముద్గరశరపాశకుంతసృణికార్ముకహస్తులు—రుక్మా. 1(10)

(15) 'కాశ్మీర' ౩౬

“కెంపెక్కుదివికిఁ గాశ్మీరతరాళ.’ 4(119)
[‘కాశ్మీరత = కాశ్మీరదేశత్వము’—టీక.]

ఈపదము దేశవాచకముగా నప్రయుక్తమని యుపోద్ఘాతకుల యభిప్రాయమో కుంకుమవాచకముగాననియో సందేహముగలదు. రెండవయర్థమునకు ప్రయోగములు ఎన్నియేనియుం గలవు. గ్రంథవిస్తరభయంబుచేత వానిని మాని, దేశవాచకత్వమే వ్యాఖ్యావగతమై యుండుటం బట్టి ముఖ్యముగా దేశవాచక ప్రయోగములనే ఈక్రిందఁ జూపుచున్నాఁడ. కుంకుమవాచకములను సయితము ఒక కొన్నిటిని ఉదాహరించితిని.

౧. ‘అలంకృతికై కాశ్మీరపంక మిడి.’—6(113)
౨. ‘కాశ్మీరేషు ప్రవరపుర మిత్యస్తి ముఖ్యం పురాణామ్.’—విక్రమాంక. 18(1)
౩. ‘కాశ్మీరేభ్యో వినిర్యాన్తం రాజ్యే కలశభూపతేః
విద్యాపతిం యకర్ణ శ్చక్రే పర్మాడి భూపతిః.’ రాజతరం. 7(936)
౪. ‘కాశ్మీరైర్మహితే’ నైష. 16(130) [‘కాశ్మీరదేశీయైః.’—టీక.]
౫. కాశ్మీరనృపసభా కమలహేళి.’—శృం. నై. 1(16)
౬. కాశ్మీరమునకు నే కల్యాణనిధికీర్తివారంబు మహనీయవజ్రపేటి.’ చంద్రి. 1(47)
[‘కాశ్మీరమునకుఁ = కాశ్మీరదేశమనెడు కుంకుమమునకు.’—టీక.]
౭. ‘దేవ కాశ్మీరదేశే మహాద్రవ్యసంపన్నః కశ్చి ద్వణి గస్తి.’—విక్ర. 8-వకథ.
౮. ‘కాశ్మీరదేశే విపులం తటాకం । వణిక్కృతం పూరయితుం జలేన
బలిం ప్రదాతుం నిజకణ్ఠరక్తై । రియేష రా జేతి నిగద్యతేఽద్య.’—,,—
౯. ‘తపస్వీ ప్రహృష్ట స్తస్మై కాశ్మీరలిఙ్గ మేకం దత్త్వాబభాణ’
౧౦. ‘ఏతత్కాశ్మీరలిఙ్గం చిన్తితాని చిన్తామణిరివ దదాతి,
తస్మాత్సాధుపూజ యైతత్ ఇతి.’—,,—14వ కథ.
౧౧. ‘అలిఙ్గే దథవా మృదుర్దృఢతరం తారుణ్యమద్యాలసాః
కాశ్మీరాగురుభిస్తపీవరకుచాః కామం కురఙ్గీదృశః.’—రో. ౦బ.
౧౨. ‘కర్ణాటకాశ్మీరకాంభోజగాంధార.’—కృష్ణ. వి. 1(20)
౧౩ ‘ఐశాన్యాం మేరుకనష్టరాజ్య పశుపాలకీరకాశ్మీరాః.’—బృ. సం. 49
౧౪. ‘ఏకభాగంబు గాఁగ నేలేయు గరుసు
కడలిసీమంబు గౌతమి గంగ యవధి
కప్పురపుఁగ్రోవి కాశ్మీరఖండ మవధి
యెలె విశ్వకుటుంబి భీమేశ్వరుండు.’—భీమేశ్వర. 5(88)
౧౫. ‘ద్రవిడగాంధారకాశ్మీరధరణిపతుల.’—హంసవిం. 1(౭పు).
౧౬. ‘శూరసేనోత్కల మరు కాశ్మీర బర్బ
ర కరహాటాదిదేశముల్ ప్రబలి తిరిగి.’—ప్ర. రా. వేం. 765.
౧౭. ‘తతః కాశ్మీరదేశా న్మకుకున్దనామాకవి రాగత్య ప్రాహ.’—భోజప్ర.
౧౮. ‘అన్యదా కాశ్మీరదేశాత్కోఽపి కాపీనావశేషః కవి రాగత్య ప్రాహ.’—,,—

౧౯. 'కేకయవసాతికాశ్మీరకేరళములు' ఉత్తరహరివంశ. 5(138)

౨౦. 'కాశ్మీరంబున యందుఁ గుంకుమం బనునది దేశాపేక్షంబు.'— కాశీ. 2(143)

(10) 'కరండ'76

'వీటికా కరండమున.' 2(83)

'ద్రుహిణాండకరండక.' 5(159)

౧. 'కుకుర కాశ కురు కరూశ కోస లాంధ్ర సింధు బా
హ్లిక శ కాంగ వంగ సింహళేశ కన్యకామణీ
ప్రకరపాణిఘటితరత్నపాదుకా కలాచికా
ముకురవీటికా కరండ ముఖ్యరాజలాంఛనా.'—మను 1(83)

౨. 'అజాండకరండంబు వెండిజలపూఁత గావించిన
తెఱంగు నంగీకరించె.'—పారిజా. 2(52)

౩. 'ద్రుహిణాండ కరండంబునకు వెండిజలపోసనంబు
దారిం బ్రకాశించె.'—చంద్రికా. 4(107)

౪. 'కళఙ్కః కస్తూరీ రజనికరబిమ్బం జలమయం
కలాభిః కర్పూరై ర్మరకతకరణ్డం నిబిడితమ్
అత స్త్వద్భోగేన ప్రతిదినమిదం రిక్తకుహరం
విధి ర్భూయోభూయో నిబిడయతి నూనం తవ కృతే.' సౌందర్యలహరి. 94.

౫. 'అతఁడు మూలాలవాలగహ్వరకండ। కుండలీస్థాన గోకర్ణకులకలాప
తత్త్వదర్శనవర్ణాధిదైవతదళ। నిర్ణయం బెంత యంతయు నిజము గాంచి'.—
పాం. రం. 2(8)

౬. 'భగ్నాశస్య కరణ్డపిణ్డితతనో ర్మ్లానేన్ద్రియస్య క్షుధా
కృత్వాఖు ర్వివరం స్వయం నిపతితో నక్తం ముఖే భోగినః
తృప్త స్తత్పిశితేన సత్వర మసౌ తేనైవ యాతః పథా
స్వస్థా స్తిష్ఠత దైవమేవహి పరం వృద్ధౌక్షయే కారణమ్.'—భర్తృ. సు.

౭. 'రాతిరి మూషకంబు వివరం బొనరించి కరండబద్ధమై
భీతిలి చిక్కియున్న చెడి పెద్దయు డస్సినపామువాత సం
పాతము చెందె; దానిఁ దిని పాము తొలంగె బిలంబుత్రోవనే,
యేతఱి హానివృద్ధులకు నెక్కటిదైవమె కారణంబగుఁగా.'

౮. 'ఏష రత్నకరణ్డకో నామ వామనకః.'—విద్ధసాల. అం. 1.

౯. 'ఏ షాపి తామ్బూలకరణ్డవాహినీ నాగవల్లీ.'—,,—

౧౦. 'గఙ్గాతీర...సంవిష్టాః...కరణ్డోజ్జ్వలాః...హరన్తి
ధనినాం చిత్తాన్యహో దామ్భికాః.'—ప్ర. చంద్రో. 2(5)

౧౧. 'వీజన చామర వీటీకరండాది। కములు దిక్పతిసతీగణముదాల్చె.' పారిజా. 3(24)

౧౨. 'తరంగితమణి భృంగారక వీటికాకరండ.'—,,—(41)

౧౩. 'కనకమయకరణ్డగర్భలీనం । కరజముఖై ర్మృగనాభి మాదదానా
కరధృతముకురా కపోలబిమ్బే । కలయతి కాచన చారుపత్త్రవల్లీమ్.'
శృంగారతిలకము. 97 శ.

౧౪. 'రుద్రవీణ మేల్కట్లుభాగముల కరండంబు.' హంసవింశతి. 5.

౧౫. 'బహుకళాకర్పూరభాసికరండంబు...మధుర.'—కేయూర. 1(16)

౧౬. 'ఇక్కరండని గ్రహం బె ట్లుడిపెదవు.'—.,—4(108)

౧౭. 'అలి నియమించి దానిశర మంజక యొక్క,
కరండనిగ్రహంబనువుగఁ జేసి.'(110)

౧౮. 'క్షీరపూరితఘటము కర్పూరయుతక
రండ ముద్యదిందుద్యుతిరమ్య మైన
కైరవాకర మనఁగ జగంబుమెఱయు
భోజవిభు నిత్యకీర్తి విస్ఫూర్తిఁ జేసి.'—భోజరా. 7(246)

౧౯. 'క్రే వలను దశావతారములు వ్రాసినబిల్వకరండమందు రం
జిలు తిరుచూర్ణ మార్ద్రముగఁ జేసి శలాకను రేఖ దీర్చుచున్.' మల్ల. విప్ర.2(:8)

౨౦. 'విమత ధరణిపాల బాలికాకరధృత...కర్పూరపేటీ
వీటికా కరండుండును.'1(15)

౨౧. 'తిరుమజ్జనంపు బిందెలలోన శోధించి
పుష్పకరండకంబులను నెమకి.'5(6)

౨౨. 'కర్పూర కస్తూరికా పరిమళ కరండంబు లంటి.'—కేయూరబాహు. 4(198)

౨౩. 'కప్పురపుఁ గరండముం దెఱచి పుచ్చువెలుంగున.' కావ్యాలం. మ. 5(72)

౨౪. 'మహీశభవదీయసత్కీర్తి...కమలజాండకరండంబు
గడచి వెడలె.'—నరస. 5(101)

౨౫. 'పొలఁతి, యాతని కర్ణపుట కరండముల నీ
వాచామృతంబు దైవాఱుఁ గాక.'—జక్కనవిక్ర. 7(58)

౨౬. 'కర్పూర కరండమునకు నేర్పునఁ బ్రాణంబు లొసఁగి.'—,,—(3)

౨౭. ఘనసార కరండమునకు । ఘనసారస్వరము నిచ్చి కథ చెప్పింపన్.'—,,—(173)

౨౮. 'కాచి ద్బాలా రమణవసతిం ప్రేషయన్తీ కరణ్డం
దాసీహస్తా త్పతిత మలిఖ ద్వ్యాళ మ స్యోపరిష్టాత్
గౌరీకాన్తం పవనతనయం చమ్పకం చాత్ర భావం
పృచ్ఛత్యార్యో నిపుణతిలకో మల్లినాథః కవీన్ద్రః'-భోజప్ర.

౨౯. 'కీర్తికర్పూరకరణ్డీకృత' ఉన్మత్తరాఘవము.

౩౦. 'దుర్గాత్రివ్యాం యన్మహద్భి ర్మురవరవృషభైః సర్వమాయాకరణ్డం
త్రిస్రోత స్త్రం కేన లోకే విష మమృతమయం ధర్మనాశాయ సృష్టమ్.
(పంచ. మిత్రభేద. 201)

౩౧. 'ఆశీవిషోపేతరత్నకరణ్డకప్రాభృతేన చ కరవాలకరాళం జఘాన.'

నీతివాక్యామృతము-దూతసముద్దేశము.

౩౨. 'ఏతాం దోషకరణ్డికా మవినయ స్యావాలభూతాం ఖలామ్' మృచ్ఛకటిక(36)

౩౩. 'బిల్వవృక్షోద్భవైః కాష్ఠైః కరణ్డం కారయే ద్బుధః'-సిద్ధనాగార్జు-వ్యాధిజననము.

౩౪. 'రామాభిరామ హేమదామకలితహరినీలమణికరండం బై.' శ్రీరంగమా.1(144)

౩౫. 'చామీకరముకురపీటికాకరండబిరుదధ్వజంబులు.' ప్ర. వేం. వి. వి. 605.

౩౬. 'ధత్తే రత్నకరణ్డమణ్డితకరా సంవేష్ట్యవీటీం సఖీ.' పంచబాణ. 1

౩౭. 'కనకలేఖాయాః కరణ్డవాహినీ.'—,,—

౩౮. 'అయి కరణ్డవాహికే కోఽయం కథయ'—,,—

౩౯. 'కనిష్ఠికావివరవిహితరత్నకరణ్డకేన'—,,—

౪౦. 'అయికరణ్డవాహిని,కిం వదసి?'—,,—

౪౧. 'కులక్రమాగతం చామీకరకరణ్డనిక్షిప్తం మరకతలిఙ్గం విక్రీయ.'

మదనవిజయభాణము.

౪౨. బులు కర్పూరకరండముల్ పరిమళంబుల్.'-మల్ల. విప్ర. 4(4)

౪౩. 'కౌపీనశాటికాకరండంబులను.' కాశీ. 2(36)

౪౪. 'తాంబూలకరండంబులపొంకంబును' 5(275)

౪౫. 'బ్రహ్మాండకరండోపరి' దశావ. వామన.

౪౬. 'ఆధరాధూళిపాళిచే నబ్జజాండ
భాండము వహించె భూతికరండలీల.' వరాహ. 3(32)

౪౭. 'కనకకరండభరితమకరందంబుల' ఉ. హ. 5(130)

౪౮. 'కంజభవాండకరండఖండముం । గోరఁగబట్టి యీభువన
కోటి గుటుక్కన మ్రింగిపుత్తునో.' కవికర్ణ. 2(140)

౪౯. 'హంసరూపధూపకరండంబువలన.' చంద్రికా. 1(123)

౫౦. 'అంతరంగకరండాఖండరోషపారదార్భణీ'—,,—3(105)

౫౧. 'అన్తర్గతతామ్బూలవళీవీటికాశ్యామాయమానచామీకరకరణ్డమ్' గద్య.చిం.4(74పు.)

౫౨. 'పాణితలప్రణయి తపనీయకరణ్డకగతే'—,,—(77పు.)

౫౩. 'కరగృహీతజామ్బూనదతామ్బూలకరణ్డాదర్శ—,,—6(104పు.)

౫౪. 'లీనుం దయ్యెజగత్కరండకనిచోళీభావముం దాల్చబో
ధానందైకమయుండు.' ప్రబోధ. చం. ఆం. 1

౫౫. 'దీపితతారమౌక్తికతతిన్ గగనాపణవాటిఁ బాసి కా
లాపణికుండు వేగ విపులాచ్ఛకరండమునందు నించి' హరి. నలో. 4(24)

౫౬. 'భయార్తవప్రాయితబాహుదణ్డాః । సర్వాస్త్రవిద్యోపసిషత్కరణ్డాః ।
లీలాపరాభూతసుపర్వరాజాః । క్ష్మాభృత్తలోఽరాజత వప్రరాజాః' హమ్మీర.1(72)

౫౭. 'తామ్బూలకరణ్డవాహినీ సతతప్రత్యాసన్నా మకరికా నామ' కాదంబరి. 127పు.

౫౮. 'గోరోచనాలిఖితభూర్జపత్త్రగర్భాః మన్త్రకరణ్డకానువాహా' 135(4)
౫౯. 'శుష్కవనలతావినిర్మితబృహత్కుసుమకరణ్డకేన' 426(1)
౬౦. 'యశఃపూరకర్పూరపూరితబ్రహ్మాణ్డకరణ్డేన సమరచణ్డేన' ప్రా. లే. మా. 2(138)
౬౧. యస్యాతినిర్మలతరేణ పరీత మేతత్ । బ్రహ్మాణ్డ మాశు యశసా నితరాం విభాతి
ధూమాఙ్కధౌతకలధౌతకరణ్డభాణ్డ । మధ్యప్రవిష్టమివ విష్టపవల్లభస్య'. 3(31)
భా. 'సోఽపి త్వయా ప్రేషిత ఆభరణకరణ్డకః
అమ్బాయాః కటకల్యాః పార్శ్వసం ప్రేక్షితః.' వాత్స్యచూడామణి. 2(134)
౬౨. 'కదాచి దుద్ఘాటితసరస్వతీరహస్యముద్రాకరణ్డేషు మహా
కవికావ్యకథాకాణ్డేషు' య. తి. 3(269—270)
౬౩. 'మణికరణ్డకవిన్యస్తవపుషా కృత్రిమే ణాశీవిషవిషధరేణ
ధిషణోద్దుర్ధరం—జఘూస-' య. తి. 1'550 (17)
౬౪. 'కనకకరండభరితమకరతంబుల'—ఉ. హ. 5(136)
౬౫. 'అమ్బరకరణ్డకాఖ్యావిభ్రమప్రవృత్తానాన్' శృంగారసర్వస్వభాణము.
౬౬. 'ఏకం కరణ్డక ముదస్యతి దక్షిణేన'—,,—
౬౭. 'ఏషా రత్నకరణ్డయుగ్మ ముపరి ప్రక్షిప్య'— ,—
౬౮. 'సంగృహ్ణాతి సముత్క్షిప త్యపి మణిప్రాయం కరణ్డ ద్వయమ్'—,,—
౬౯. 'ఉపాయనీకృత దధిగుడఖణ్డకుసుమకరణ్డైః' హర్ష.
౭౦. 'దీపభాజన భ్రమరకరణ్డక ప్రభృ త్యనేకో పకరణయుక్తో'-దశకు
౭౧. 'హేమకరణ్డకా చ్చ వాసతామ్బూలవీటికామ్... ఉపయుఞ్జ్య' దశకుమార-అపహార.
౭౨. 'సకలకవికులాభినన్ద్యమానౌదార్యధైర్యాదిజనితయశఃపూర
కర్పూరపూరిత బ్రహ్మాణ్డకరణ్డేన సమరచణ్డేన' కృష్ణరాయశాసనము.
౭౩. 'ఏతాం దోషకరణ్డికా మపినయ స్యావాసభూతాం ఖలాం
రక్తాం తస్యకిలాగతస్య రమణే కాలాగతా మాగతామ్' మృచ్ఛకటి (8)
౭౪. 'కరసృహీతాభిషేకక్షీరసంపూర్ణభాండంబు పుష్పకరండకంబు' శ్రీకాళ. 13(94)
౭౫. 'భ్రమరకరణ్డకాదేకం ముఞ్చామి' స్వప్నవా. ద పు. 58
౭౬. 'పుష్పకరణ్డకోద్యానమ్.' మృచ్ఛకటి.

(43) 'మైరేయ' ౧౧.

'సృకపాలకుండవిగళ న్మైరేయముం గ్రోలెదన్.' 6(25)

౧. 'మదమదాపహాదివ్య మైరేయధారేయ । గోత్రభిద్విటపి నిష్కుటయుతములు.'
మను. 5(102)

౨. 'మైరేయ పానమ్యుతచేతసానామ్.' కీర్తికౌముది. 7(77)

౩. 'అబ్జవాసితారుణమైరేయ పిశూతభాణ్డవత్.' బాల. భార త్రి. 1(68)

౪. పిబన్తో మైరేయం పునరభవాగన్త శ్చ కనకమ్.' గంగాలహరి. 34.

౫. 'పాళుపాల్యంబు కృషి మైరేయముం గూర్చుటయుం.'—హంసవిం. 1.

౬. 'కృషియుం మైరేయంబులు గూర్చువగలు.' ప్ర. రా. మే. వి. 758.

౭. 'హిందోళంబునఁబాడి రచ్చరలు భీమేశుం ద్రిలోకాధిపుఁ
మందారద్రుమవాటియందు సుమనోమైరేయముం గ్రోలుచుఁ.' భీమేశ్వర.5(97)

౮. 'ప్రతిఫలితవిలోచనంబు లై సంఫుల్లహల్లక సహితంబు లైనకొలంకుల తెఱంగున
మెఱయుపాత్రంబులలోని మైరేయం బాస్వాదించియుం.'

౯. 'అధిరజనివధూభిః పీతమైరేయరిక్తం । కనకచషక మేతత్.' మాఘ. 9(51)

౧౦. పౌరాణీభిరనేకవిభ్రమకథా గాథాభిరధ్యాపితాః
తే వీరస్య జయన్తిరాత్రిసభతే ర్దోః స్తమ్భ దమ్భోళయః
యా నుత్ప్రేక్ష్య విశోషయన్మదమయం మేరేయమైరావణో
ఘూపాప్రగ్భిరఘూదమర్త్యమధుపశ్రేణీషు సాధారణః.' మురారి 3(59)

౧౧. పీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగళగళద్రక్తమైరేయధారాం
మత్తోమస్తిష్కలగ్నైర్దళితనృతవపుః కీకసైఃస్పష్టదంష్ట్రః
బిభ్రద్రౌద్రాస్త్రిమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వ్యాం కళిక్త్యైర్బలిపిధిమకరోద్వీర రుద్రస్య ఖడ్గః.' ప్రతాప. నా. 3.

౧౨. క్రమ్మకొనియొక్కచో నంబికాసమర్చ । నాసముద్భూత మైరేయవాసనలును
లంకెఁ దోఁదోఁపులాడంగ లక్ష్మీదేవి । పండుగే తెంచెఁ గన్నులపండువగుచు.'
వైజయంతీవిలాసము. 3(80)

'ఃపుల మైరేయమణిక యావృద్ధగణిక.'—',—3(86)

(5) 'ఇరంమద' [పట్టికలో నిట్లు నున్నతో ముద్రితము]ఽ
'బాడబీకృతేరమ్మదములు భాస్వరేఽమ్మదీకృతబాడబములు.' 1(3)
['ఇరమ్మదములు = మెఱుపులు గలవి.' టీక.]
'దృప్యది రమ్మదదావముల్.' 4(86)
['ఇరమ్మద = మేఘజ్యోతియనెడు.'—టీక.]
[మూలతద్వ్యాఖ్యానములలో ఈపదము 'మ్మ' కారముతో ముద్రితము.]

౧. 'అభ్రపంక్తిలోఁ । బుట్టెనిరమ్మదాగ్నియుఁను భూరితరామృతవృష్టి.' నన్న 5(576)

౨. 'ఇరమ్మదమివ మేఘమాలా సకలలోకహృదయానన్దకారిణం
విలాసవతీ సుత మసూత.' కాదంబ. పూర్వ.

3. 'ఆసీఁధూత్తమఁ చేరుఁ సరసి యుం దైవమ్మదీయంబునా భాసిల్లుఁ'.
కళాపూర్ణ. 8(20)

౪. ['దిన్య మైరమ్మదీయాఖ్యం సరో రాజత్యనుత్తమమ్.' ది. సూ. చ. 1(24) పు. 2

౫. 'ఖరాకృతైరమ్మదపాటవానక । ప్రణాదపారీణదరీ ప్రతిశ్రుతా

హరిష్యతి క్ష్మాధర మేష ఇత్యమీ। కులాచలాః క్ష్వేళన మాచరన్నివ.' అచ్యు. 3(33)

౬. 'శా. కాళీమూర్తికరాళకాలరుచి యై గర్జోర్జితం బై మహా
ఘీలేరమ్మదభీమ మై ఘనతటిద్భిన్నాఖిలాశాంత మై
వ్యాలోలాశనిపాతదుష్ప్రసహ మై యంభోదబృందంబు నా
గాళీహస్తసమానధారజల మై యార్చ్యం దదస్త్రాగ్నులన్.' భాస్కర. యుద్ధ. 2041

(37) 'భల్లాతకి.' ౨౭

'పల్లవీమల వక్రభల్లాతకియుం బోలె.' 6(19)['భల్లాతకి = జీడిచెట్టు'—టీక.]

౧. 'భల్లాతకీ పారిభద్ర మధూక। సల్లకీకురవక సాల హింతాల.' హరిశ్చ 1(579)

౨. 'చూతకేతకభల్లాతకామ్రాతక.'—గజేంద్రమో.

3. 'వ్రజతి గగనం భల్లాతక్యాః ఫలేన స హోపమామ్.' వామనకావ్యాలం. 3(1)

౪. 'జంబూదుంబరబిల్వతిర్ధకదళీసౌవీరభల్లాతకీ జంబీరామ్ర...' శ్రీరంగమ. 8(87౦)

౫. 'సహకార భల్లాతక పారిజాత భూరుహారూఢ పికరాజకీర...' నన్నె. 8(465)

౬. 'భల్లాతకీరసాయనంబును.' హంసవింశ. 1.

౭. 'ఆమ్రైః క్షేమం భల్లాతకై ర్భయమ్.' బృ, సం. 29(11)

౮. 'తురగాణాం భల్లాతకశాలికుష్ఠసిద్ధార్థాన్ కక్ష్యేషు నిబధ్నీయాత్.'—,,—45(5)

౯. 'తిల కామ్రాతక వరుణక భల్లాతక బిల్వ తిన్దు కాజ్కోలాః
ఏతే యది సుస్నిగ్ధా వల్మీకైః పరివృతా స్తత స్తోయమ్.'—,,—54(50)

౧౦. 'శ్రీ వాసకరసగుగ్గులు భల్లాతక కున్దురూకసర్జరసైః
అతసీబిల్వైశ్చ యుతః కల్కోయం వజ్రలేపాఖ్యః.'—,,—(573)

౧౧. ౨౪. ఇంద్రజాల విద్యాసంగ్రహము 49(7), 61(8), 79(15),
83(2,3), 88(1), 89(2),125 (1,2) 325 (2,3), 326(4), 333 (11,12, 13,
14), 343(54). పుటలలో చూ.

౨౬. 'వంజులకుంజరాశనకరంజ భల్లాతకసల్లకి
చిరిబిల్వ ప్రముఖ వివిధవిటపి.' శృం. శాకుం. 3.

౨౭. 'తువరక భల్లాతకతైలే ఉష్ణే.' సుశ్రుత. సూత్ర. 40(177 పు.)

(52) 'శిఖ' ౨౧

'స్నిగ్ధత్రిభాగముండితశిరశ్శిఖతోడ' 7(23)

'మలయముశిఖ' 4(178)

[దీనికి 'మలయపర్వతాగ్రము, అనిటీక.]

ఈపదమును కట్టికలోపరించినయభిప్రాయ మేమో తేటపడలేదు. శిఖాశబ్దము అగ్రవాచకము కాదగియో? అగ్రవాచకమయినను పర్వతతద్విశేషవాచకములలో శృంగపర

ముగా తత్ప్రయోగము లే దనియో? లేక జుట్టువాచకముగా శిఖాశబ్దము ప్రయోగములందు లే దనియో? ఈకడపటివికల్పమే ఉద్దిష్ట మేని "అప్రశిఖ" ఇత్యాదికథను పరామర్శించుకొనునది.

'శిఖా శాఖా బర్హిచూడా లాఙ్గలి క్యగ్రమాత్రకే ।
చూడామాత్రే శిఫాయాం చ జ్వాలాయాం ప్రపదేఽపి చ' మేదిని.

అగ్రవాచకమును అగుటచేత పర్వతనామఘటితమగుచో తచ్ఛృంగమునే తెలుపును. అయినను ప్రయోగములం జూపెద.

౧. 'శపియింపఁ దలఁచియును న। త్తపసి యుండెఁ గఱవఁ దలఁచి తానెయుడుగుపా
ముపగిది శిఖవిడినంతనె । విపులామరవిపులకోపవిషముం దిరుగన్.'
పాం. రం. 5(202)

౨. 'ముఖ మెత్తినై బొమముడిపాటు గదుర,
శిఖపీడ, ఖుస ముక్కుఁ జెరమలు నిక్క.' హరి. ద్వి. 2(941,2)

౩. 'అఙ్కస్థితహరిణఖురశిఖాఘాతసంజాతరన్ధ్రా కేన్దు
మణ్డలీసిరన్ధ్రనిరర్గళనిర్గళదమృతఝరీ'—పంచబాణ.

౪. 'కైతకశిఖాలీలాయితం సుస్మితమ్' భోజప్రబంధము.

౫. 'ఆలిఙ్గితః కమలవక్త్ర రక్త స్త్వయాఽయం ।
శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః.' నైష. 11(96)
[ఇట శిఖాశబ్దము ఉపమార్థము స్త్రీలింగముకాఁబట్టి; పర్వతశృంగపరమును.]

౬. 'కిసాలశిఖాకబళనతుష్టపరపుష్ట'—పంచబాణ.

౭. 'విశ్వమ్భరాభరవియోగవతో మమైవ । సత్త్వం విలోకయితు ముత్సుకపాదచారః
తిగ్మాంశువంశవిసివేశనిదాన మేషః । ప్రా సాధిరోహతి శిఖా ముదయాచలస్య.'
సత్యభా. 3(1)

౮. 'ఇనుఁడు వోయినదారిఁ గనఁ బూర్వగిరిశిఖా ।
స్థల మెక్కి నిల్చినచక్రమనఁగ ...సారసారివాలిచె.'—చంద్రికా 4(102)

౯. 'కశ్చిత్పూర్వశిఖోవిద్వాన్నారాయణపరాయణః'-దివ్యసూరి. 4(52)

౧౦. 'అన్యేఽపిసామశ్రుతిపాఠశౌణ్డాః । స్వనన్తియత్రోర్ధ్వశిఖానివాసమ్.'6(2)

౧౧. 'పురిఁ గ్రీడాశిఖరిశిఖా । మరకతమణిఘృణు లజాండమండలిఁ దాఁకన్
దరణిరథహరులు దూర్వాం । కురశంకఁ గదంక మేఁత గొన నూహించున్.'
శృం. నై. 2(43)

౧౨. 'చెరువంగ నేర్చిరి శిఖల నెన్నడుములఁ ।
గమ్మనిక్రొత్తచెంగల్వవిరులు.'—కాశీ. 1(37)

౧౩. 'శిఖ శివుండు...సావిత్రికి'—,,—3(188)

౧౪. 'అంగుళిశిఖాప్రస్ఫోటమాత్రంబునన్' కాశీ. 3(190)

౧౫. 'అద్రికి మల్లికార్జునావాసశిఖాంతరంబునకు' 4(301)

౧౬. 'కుండబొజ్జయుం శిఖయును కుఱుచపాదవు'—,,—6(6)

౧౭. 'నగశిఖాశిల లెగసి గుభేలురనఁ గూలి'...రామాభ్యు. 6(99)

౧౮. 'త్రికూటశిఖాతలశాఖిశాఖలన్,(—,,—7(185)

౧౯. 'అత్యద్భుతై రభిసృతాజనభోగభాగ్యైః । శైవ ప్రణున్న ఇవ సంప్రతి చణ్డరోచిః
అద్ధాపతత్యపరశైలశిఖాగ్రభాగ । విక్రీడదున్ముఖకరప్రకరావలమ్బః'.

[శిఖాగ్ర = అగ్రాగ్ర, కొట్టకొన] హమ్మీరమదమర్దనటకమ్. 2(2)

౨౦. 'నన్దకులకాలభుజగీం । కోపానలబహుళలోలధూమలతామ్
అద్యాపి బధ్యమానాం । వధ్యః కో నేచ్ఛతి శిఖాం మే' ముద్రారాక్షస 1(9)

౨౧. 'శిఖాం మోక్తుం బద్ధా మపి పున రయం ధావతి కరః'—,,—3(29)

(46) 'జంభల ౨

'జంభలఫలత్వగ్గత' 5(143) [జంభలఫల=నూదినిమ్మపండ్లయొక్క'-టీక.]

౧. 'సహకారఫలాని పుష్పపాళీ । ర్వటపాళీషు విచిత్య వీర్యశాలీ
గిరిశృఙ్గతటాత్తశృఙ్గవేరో । దహుదిఙ్నాచ్ఛఫలజమ్భలాన్యలావీత్'ఉదార9(17)

౨. 'లవణశుంఠీజంభలరసానుయుక్త మౌ । నీరుమజ్జిగకుండబారు । లలర
...పానీయశాలలయొప్పె'—హంసవి. 2

3. 'నిమ్మయంచనజంభలమ్ముదోఁచు'—ఆం. భా.

[సంస్కృతనిఘంటువేని శబ్దసిద్ధికే పఠిత మన వచ్చును, ఆంధ్రనిఘంటువు గాన ప్రసిద్ధిచేతనే ప్రయుక్తమని నిస్సందేహము.]

(32) 'ధూమ్యా' ౧౬

'మలయూహింగఁధూమ్యలు' 5(118)

[ధూమ్యలు=ధూమసమూహములు' టీక.]

౧. 'వ్యోమ్న స్తాపిఞ్ఛగుచ్ఛావళిభిరివ తమోవల్లరీభి ర్ర్వియన్తే
పర్యన్తాః ప్రాన్తవృత్త్యా పయసి వసుమతీ నూతనే మజ్జతీవ
వాత్యాసంవేగవిష్వగ్వితతవలయితస్ఫీతధూమ్యాప్రకాశం
ప్రారమ్భేఽపి త్రియామా తరళయతి నిజం నీలిమానం వనేషు.' మాలతి 5(6)

౨. 'ఏతద్వ్యోమవనీ వరాహవలయం విశ్వైకవీరస్మర
స్కన్ధావార మదాన్ధసిన్ధురకులం శ్యామాఙధూ కైశికమ్
చక్షుష్యాఞ్జన వస్తు ఘూకసదసాం విశ్లిష్ట చక్రాహ్వాయ
స్తోమాన్తర్జ్వర ధూమకేతనమహో ధూమ్యా తమః స్త్యాయతే.' మల్లి. 7

3. 'విప్రమ్భాన్తిశచారి బాలహరిణాః శాఖాశిఖాలమ్బిత
ప్రత్యగ్రావృత దర్భవల్కసమిధో నీవారపుఞ్జీజుషః
ధూమ్యా శ్యామలహోమ మనిర్ధభువః కన్యాజనక్రీడన
న్యస్తా మ్భస్తరళాలవాల బహుళచ్ఛాయద్రుమా ఆశ్రమాః.' సత్యహరి. 1(15)

౪. 'వాసావసక్త తామ్రచూడవయసా మాయామిభిః కూజితైః
దూరాదప్యనుమీయమానవసతి గ్రామో ఽయమన్తర్వణః
యత్రోద్దీప్తకులాలరాశివిసరద్ధూమ్యాఘనం ఘూర్ణతే
సన్ధ్యాన్దోలసదచ్ఛభల్లపటలచ్ఛాయాజాలం తమః.' సరస్వతీకంఠా. 5 (667)

౫. 'రణేషు యేన స్వకరామ్బుజేన । ప్రోల్లాస్యమానాసిలతాచకాసే
అన్తఃస్ఫురత్క్రోధకృశానుజాత ధూమ్యేవ సాక్షాద్బహిరుల్లసన్తీ.' హమ్మీ. 2(63)

౬. 'వాత్యాప్రాగత చన్దనాద్రిభుజగ శ్వేళాగ్నిధూమ్యాగళ
చ్ఛిద్రోమాన్త విముక్త బాష్పకణికాః పుష్పన్ధయానాం వ్రజాః
ఉద్యానేషు విహర్తుమామ్రసురభిప్వారమ్భిణం కుర్వతే
హిన్దోళస్తవ సంప్రసన్నకమలాకాన్తాఙ్గరమ్యాంశవః.' మదనవిజయ . 26

౭. 'రక్షఃస్త్రీవదనారవిన్దరజనీం విశ్వమ్భరాబర్హిణీ
వర్షారమ్భదశాం దశాననయశః కాదమ్బకాదమ్బినీమ్
వైధవ్యోచితవేషనిశ్చిత మనోలఙ్కావధూటీజటాం
వైదేహ్యా స్త్రీజటాసమాం సముకిర ధూమ్యాం హనూమాన్ దివి.' భోజచం. 104

౮. 'ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితా మానన్దబాష్పోద్గతిం
రక్షోనాథభయా త్పిధాతుమనసాం విద్యాధరాణాం ముదా
వ్యాజవ్యాహృతయే యథా హణమే ధూమ్యా తథోజ్జృమ్భతే
స్వర్లోకేఽపి కళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా.' 105

౯. 'ఆదౌ నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీ క్షణమథ వికచేన్దీవరస్రక్సపత్నీ
పశ్చాత్స్నిగ్ధాఞ్జనాభా జఘనకుచతటీ కణ్ఠనేత్రేషు జాతా
దిక్కాన్తానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా.' 106

౧౦. 'ఆద్యాప్య యం కరిగిరేః పతి రాజ్ఞికీభి । రాభాభి రమ్బుదకదమ్బవిడమ్బినీభిః
ఆభాతి వైధసమహామహ మేధయాగా । దావిష్క్రియా సమయసఙ్గతధూమ్యయేవ.'
దివ్యసూరి. 12(84)

౧౧. 'వ్యతనుత రమణీయతాళవాళం । శిఖికణదగ్నిత కేసరాభిరామమ్
వితతబహుళశిఖాదళం సధూమ్యా । మధుకరపఙ్క్తిమహాప్రదీపపద్మమ్.'5(115)

౧౨. 'గురుతరజయధాటీఘోటకస్తోమచంచత్
ఖురపుటదళితక్ష్మాధూళి ధూమ్యాపలాయత్
పరనృపమశకౌఘాపవర్గ విధ్వంసితాఘా
నరవినుతచరిత్రా నారభూపాలపుత్రా.' కళాపూ. 7(268)

౧౩. 'కృతకలహేనేవ కృతధూమ్యారుచినా...రజోజాతేన విజృమ్భే.' వాసవదత్త.

౧౪. 'మఖభూమిగైః శ్వతమఖప్రముఖైః । రరుదన్యతోదిగధిపప్రమదాః
మఖధూమ్యయా నిరపవాదమతః । పరిబభ్రమే సిహితదిక్తటయా.' పృథ్వీ 3(10)

౧౫. 'అసితయవనికా కటిన్నటీనా । మలఘువితానమనన్తమణ్డపస్య' ది. సూ. 15(64)
మదనభుజమహానలస్య ధూమ్యా । సమజనికాచన సంపదమ్బుదానామ్.' పు. 111

౧౬. 'సంధ్యారాగమహాతాళదగ్ధ చరమక్ష్మాభృద్వనీసంభవ
ధ్ధూమ్యా రాత్రిమునిప్రపీతదివసామ్భోరాశ్యధః కర్దమః
పుష్పాస్త్రాహతజారిణీ సముదయా దృశ్యాఞ్జనం జ్యాయసీ
సంఘానాం పలితౌషధం ప్రసరతి ద్యావాపృథివ్యో తమః.' మదనవిజయ. 160.

౧౭. 'మరుదీశద్విపదానశోభ, శిఖిధూమ్యారోచిఁ, గీర్వాశకా
పరదేహప్రభ, రాక్షసాలిలిలకాంచద్దీధితిన్, వారిధీ
శ్వరకేతుద్యుతి, మాతరిశ్వహరిణచ్ఛాయన్, ధనాధ్యక్షునీ
లరుచిన్, ధూర్జటికంఠకాంతిఁ, దమముల్ వ్యాపించె దిక్పుత్త్రులన్.' పారి. 4(46)

౧౮. 'దగ్ధం యేన పురాతనం తృణమివాయత్నాత్పురాణాం త్రయమ్
యస్య ప్రజ్వలతో నభస్తలమిదం ధూమ్యాయతే సర్వతః
యత్ర త్రీణ్యపి విష్టపాన్యపయయుః సాన్నాయ్యలేశశ్రియం
మోహే యస్య జలాత్మకం సగతవాన్ త్ర్యక్షస్య నేత్రానలః.' మోహ 1(21)

౧౯. '' వ్యతనుతగమణీయతాళనాళం । — శిఖికణదగ్నితకే సరాభిరామమ్
వితతబహుశిఖావళిం సధూమ్యా । మధుకరపఙ్క్తి-మహాప్రదీపపద్మమ్.
ది. సూ. చ 16 (64) 115.

(42) 'మిహిక' ౧౦

'మెలఁగుచు నాపోశనించె మిహికాజలధిన్.' 5(102)
['మిహికా = మంచనియెడు' - టీక.]

౧. 'బహురత్నద్యుతిమేదురోదరదరీభాగంబులం బొల్చుని
మ్మిహికాహార్యమునం జరింతు మెపుడున్.' మను. 2(45)

౨. 'ఓమిహికాంశువంశకలశోదధికౌస్తుభరత్న.' శృం. నై. 3(63)

3. 'కామయేమహి మహీమిహికాంశో.' నైష. 5(99)

౪. 'విశతి యుంవతిత్యాగే రాత్రీముచం మిహికారుచమ్.' నైష. 19(35)

౫. 'అమృతమూర్తికిఁ గళంకావాప్తి యెట్లని
మిహికాంశునిఁ గళంకరహితుఁ జేయుం.' నరస. 5(101)

౬. 'తనులతమీఁద జిష్ణ్వనసింకి మిహికాంబు
కాండమెంతయు నిరాకారమయ్యె.' కువలయాశ్వ. 3 (158)

౭. 'నిజవరపరిరంభణమున । రజనీహారములు ద్రెస్సి రాలినముక్తా' కవి. రసా. 4(193)
వ్రజము లోకో యనఁదగి భూ । మిజదళములఁ జెలువుగొలిపె మిహికాలవముల్.'

౮. 'శీతశైలహిమాధిదేవతావికీర్యమాణ మిహికా
ఘటికాపటలసంవృతమూర్తియగు దక్షిణామూర్తిలెఱుంగున.'-చంద్రికా. 6(48)
['మిహికా = మంచుయొక్క - ఘటికా = బలపముయొక్క' - టీక.]

౯. 'ఈమిహికాచలవరుఁడు.' - వరాహ. 10(49) నృసిం. 2(20)

౧౦. 'ఒక్కట మైహికంబు లగునుత్తరమారుతముల్ శరీరముఁ వ్రక్కలుసేయ.'

(51) 'వైశికి' ౭

ఈపదము విష్ణుచిత్తీయములో నాకుం గనఁబడలేదు. 'మంగళనామకైశికిన్' అని 6(3)లో నున్నది. ఆ'కైశికి'యే అచ్చుపొరఁబాటున ఇట్లు పడిన దేమో యని మొదటిసందేహము. 'వైశికముల్' అని 5(81)లో నున్నది. అదే యిట్లుపడినదో యని రెండవసందేహము. 'వైశికి' గ్రంథములో నెటనేనియుం గల దేమో యని మూఁడవసందేహము. కనఁబడినవానికి యథాయోగము ప్రయోగములు:—

౧. 'ఇందులకు వెలయుడుగ నేల విడువైశికము' మను. 3(84)

౨. 'చంటిమీఁదిముం । జెఱఁగెడలించు.
వైశికపుసిగ్గు నటించుచు జార ధారుణిన్.' జై. భార.

౩. 'ఇత్యుక్త్వా తం క్షపితవిభవం కష్టకాథం భుజఙ్గీ ।
త్యక్త్వా గచ్ఛ త్వధన మపరం వైశికోఽయం సమాసః.' సమయమాతృక - 5(89)

౪. 'అవ్యవస్థిత బహుకామినీక వైశికనాయకపర మేతత్'

౫. అతఏవ వైశికానాం వేశ్యానాం చ రసాభాస ఇతి ప్రాచీనమతమ్.'-రసతరంగిణి.

౬. 'స్థిరభక్తితయా విడమ్బయన్ శ్వపచం కైశికగానలమ్పటమ్ ।
హృది రఙ్గపతిం గతిం పరా మపనీపద్యత గాయకాగ్రణీః.' ది. సూ. 7(20)

౭. 'కలశజలధిశాయి దేవబోధ । ప్రదహరివాసరరాత్రి పశ్చిమాంశే
కుశికజకథితాః పురేవ రఙ్గే । శ్వపచనుతా వ్యశృణోత్స కైశికోక్తీః.' -,,-15(83)
[6 ఆ. 3 ప. టీకం జూడుము.]

(8) 'కడార.' ౧౦

'కైరవకదంబకడారపరాగపూగముల్.' 4(147)

['కడార = పచ్చనైనటువంటి' - టీక] - [కడారకైమినిః - జైమినికడారః - కడారాః కర్మధారయే - అను వ్యాకరణశాస్త్రవ్యవహారము పనికి రాదా?]

౧. 'పాంతాళోదరకుఞ్జపుఞ్జితతమః శ్యామై ర్నభో జృమ్భకై
రుత్తప్తస్ఫురదారకూటకపిలజ్యోతిర్జ్వలద్దీప్తిభిః
కల్పాక్షేపకఠోరభైరవమరుద్వ్యస్తై రవస్తీర్యతే
మీలన్మేఘతటిత్కడారకుహరై ర్విన్ధ్యాద్రికూటైరివ.' ఉ. రా. చ. 5(14)

౨. 'ఆజగ్ము స్తత్ర వల్గత్తురగఖురపుటోద్ధూతధూళీకడారైః ।
మూఢాప్రత్యుప్తభాస్వన్మణిరుచిరుచిరైః శోభమానాః శిరోభిః ।
... పార్థివేన్ద్రాః'- కాదంబరీకథాసారము. ౭(96)

౩. 'తరళేతరతటిత్కాణ్డకడారలోచనార్చిరర్పితస్ఫులిఙ్గితదిగఙ్గణో నానసేన-'
అమృతోదయ. 1.

౪. 'ఉద్గర్భహూణతరుణీరమణోపమర్ద । భుగ్నోన్నత స్తనవివేశనిభం హిమాంశోః ।
బిమ్బం కఠోరబిసకాణ్డకడారగౌరైః । విష్ణోః పదం ప్రథమ మగ్రకరై ర్వ్యనక్తి-'
సర. కం. 1(181)

౫. 'జీయా జ్జగజ్జ్యోత్స్నకరిష్ణుచార శ్చక్రాగ్నిసా కృష్ణకడారకాయః
హారి ర్హిరణ్యాక్షశరీరహారీ ఖగేశగః శ్రీశ్రయణీయశయ్యః.' 2(373)

౬. భా. 'వికటతటిచ్ఛటాకడారకేసరసటాకలాపః...వరాహయూథాధిపతిః.-'
చణ్డకౌశికము. 1(32)

౭. 'దైత్యానా మధిపే నఖాఙ్కురకుటీకోణ ప్రవిష్టాత్మని ।
స్ఫారీభూతకడారకేసరసటాసంఘట్టఘోరాకృతేః ।
సక్రోధం చ సవిస్మయం చ సగురువ్రీడం చ సాన్తస్స్మితం ।
క్రీడాకేసరిణో హరే ర్విజయతే తత్కాల మాలోకితమ్.' శార్ఙ్గధరపద్ధతి 84.

౮. 'కడారస్ఫారహారిద్రహారిరుక్ భద్రకద్రవః.' కా. క. ల. 2(3)

౯. 'వికటారకూటవల్లికడారమగు పెద్ద । మకుటంబు లేనియుండజిగులనీన.-' శృం. శాకుం. ౪.

౧౦. 'సంవివృణ్వ న్మృగరిపుకాసితచమూసముత్థం । పృథ్వీరజఃకరభకణ్ఠకడార మాశాః.-'
మాఘ. 5(3)

(44) 'వర్ధకి' 3

'హారి సుధాశనవర్ధకిఁ జూచి.-' 4(32)

౧. 'నయ నయనయో ర్ద్రాక్షీయత్వం ప్రవిష్టవతీ రమా ।
ర్భువనవలభీజాలా న్నాళాఇవ వార్కకరాఙ్కులీః ।
భ్రమదణుగణక్రాన్తా భాన్తి భ్రమన్త్యఇవ వాతు యాః ।
పునరపి ధృతాః కున్దే కింవా న వర్ధకినా దివః.'- నైష 19(54)

౨. 'బృందారకవర్ధకి గోవర్ధనధరునిచేత ననుజ్ఞాతుం డై
'యాతుణంబుననావిద్యాప్రభావంబుచే—'హరివం. ఉ. భా. 2

౩. 'అద్దివిజవర్ధకి యల్లనల్ల నత్తేజోవర్ధనుఁ ద్రచ్చుచు నిట్లు స్తుతియింపం దొడంగె'
మార్కండేయ. 7(119)

(7), 'ఏధన' ౪౭.

'భవదేధసైధసైధితజవశక్తిః.' 4(19)

[ఇది ఏధధాతునిష్పన్నము-కృదంతము-'కృత్యు,ఏధనీయమ్ । ఏధనమ్.' అని ధాతు రూపాదర్శము. దీని ప్రయోగమునకు ఆక్షేపమేమో తెలియరాకున్నది. ప్రయోగములు ఏతద్ధాతు నిష్పన్నములకు పుష్కలముగా నున్నవి. కనుండు.]

౧. 'కనఁ డితరంబు దా వినఁ డొకానొకవిప్రవరోక్తిఁ బల్కఁడిం ।
పున నొకమాట నిట్టిదమభాషితుఁ డై ముని నిశ్చలాంతరం

బెనసి యత్ప్రత్తిక్రిజ్జపసమేధనవైఖరి మించుఁ దత్ప్రవ ।
ర్తన మిటు లయ్యె దీని నొకదాని నడంపఁగఁ జూచు మిత్తతిన్.' చంద్రి. 2(38)

౨. 'సాంపరాయికలాలసాక్రమసమేధమానాపఘనత్వఫలత్తనుత్రాణుండును.'—3(105)

౩. 'చంద్రికాయుంవలిమంజుకటాక్షసమేధితేందిరా ।
తనయమహోజయం బెపుదు దారునొకో యని కోర్కి మించఁగన్.' 182

౪. 'జలౌఘసమ్మూర్ఛనమూర్ఛితస్వనః । ప్రసక్తవిద్యుల్లసితైధితద్యుతిః
ప్రశాన్తి మేవ్యన్ ధృతధూమమణ్డలో । బభూవ భూయానివ తత్ర పావకః.'-
భారవి. 16(59)

౫. 'స్వాదితః స్వయ మథైధితమానం । లమ్భితః ప్రియతమైః సహపీతః ।
ఆసవః ప్రతిపదం ప్రమదానాం । నైకరూపరసతామివ భేజే.'— ,,—9(55)

౬. 'క్వ వయం క్వ పరోక్షమన్మథో । మృగశాబైః సమ మేధితో జనః ।
పరిహాసవిజల్పితం సఖే । పరమార్థేన న గృహ్యతాం వచః.' శాకుంత. 2

౭. 'బడబానలకాలకూటలక్ష్మీ । మకరవ్యాళగణైస్సహైధితః
రజనీరమణో భవే న్నృణాం । న కథం ప్రాణవియోగకారణమ్' రసగంగాధరము. 2

౮. 'ప్రకృష్టవర్ణతః శుద్ధో । లబ్ధ్వాహారం సమేధితః
తరళత్వేన నత్యాజ్యో మణిసజ్జాతిమాన్ ద్విజః.–'కవిరాక్షసీయము. 72

౯. 'ఏధతేయశ్శ్రియా : కమ్.' కవిరహస్యము. 271
[ఏధవృద్ధౌ' భ్వాదికః ప్రసిద్ధః.' అనితట్టీక.]

౧౦. 'విద్వన్మణేః । పుత్రః శ్రీరఘునాథదీక్షితకవిఃపూర్ణోగుణైరేధతే.'విశ్వగుణాదర్శము.
['ఏధతే=వర్ధతే'—టీక.]

౧౧. 'శివంభవద్దర్శనవారిదేన । భోఏధతాస్మాకమిదంనచిత్రమ్.' రుక్మి. పరి. 2(51)

౧౨. 'ఫాలస్థలేలోచనమేధమాన ధామాధరీభూతరవీన్దునేత్రమ్.' కుమారసం.12(12)

౧౩. 'త్రైలోక్యే స్మి న్నహహా నియమా దేధమానే విధాతుః.' మల్లి. 9

౧౪. 'వాసన్తికస్య మరుతో దయితః కుమారః
కుమ్భోద్భవేన మునినా స్వయ మేధితాఙ్గః.—,,—10.

౧౫. 'మలయమారుతపోతసంఘాతసమేధితమదనవైశ్వానరేషు...మధువాసరేషు.'
మదనవిజయభాణ. 103.

౧౬. 'సమేధమానో మధ్యాహ్నశఙ్ఖనినదః'—,,—,,—

౧౭. 'వహ్నిః సమిధా సమేధితః.' నైష 16(44)

౧౮. 'దేవ తావకదయా విశేషతో విష్ణుచిత్తసుమతి స్సమేధతే.' ది. సూ. చ. 11(17)

౧౯. 'శ్రీకాంతాస్పదమై దమైకనిధిధాత్రీదేవతాసాతత
వ్యాకృష్టాధ్వరమై రమైధకసముద్యద్విక్రమతత్త్రియా
నీకప్రోల్లసమై సమైలబిలవాణిజ్యార్యశూద్రార్జితా
స్తోకార్థాదికమై జనులకెందున్ జెల్వ మాద్వారకన్.'దశావతార. కృ. 336 పు.

౨౦. 'భీమతామపరో హ్యేధిసమేధితమహాహవే
దాహే లోపః శివస్యైవ సమేధితమహాహవే-'మాఘ. 19(54)
['సమ్యగేధితమహాః సంవర్ధితతేజాః-'మల్లినాథటీక.]

౨౧. 'ప్రాశు రాశు హావనీయమత్రయత్ । తేన దీర్ఘమమరత్వమధ్వగుః ।
ఉద్ధతా నధిక మేధితౌజసో । దానవాం శ్చ విబుధా విజిగ్యిరే.'—,,—14(31)

౨౨. 'తనుత్విషానిర్దళితాన్ధకార । జాలః సబాలోఽన్వహ మేధమానః
భృశం ప్రజానాం నయనామ్బుజానాం । భద్రఙ్కరో భానురి వాజనిష్ట.'
హమ్మీర. 2(76)

౨౩. 'ఏధన్తాం ప్రబలైః బలైః స్వబిరుదా నధ్యాపయన్తాం జనాన్
గాహన్తాం నయవర్త్మధ్య మసమం స్ఫీతాం వహన్తాం ముదమ్
బాధన్తాం యుధి బాహుజేశనికరాన్ ప్రాధిం భజన్తాం తమా
మేకస్మిం స్త్వయి వీరనాక మయితే స్వైరం పరాకాః శకాః.'—,,—14(10)

౨౪. 'తవైవ దేవో జనిత స్స ఏవ । సమేధతే నశ్యతి కర్మయోగాత్
త్వమేతదీయా స్వఖిలాస్వవస్థా । స్వవస్థిత స్సాక్ష్యసిబోధమాత్రః.'
సర్వవేదాంతసిద్ధాంతసంగ్రహము. 765

౨౫. 'ఆశ్లిష్టయౌవనోన్మేషవికస్వరవిలాసయోః
ఏధతాం ప్రేమయుంవయో రిన్దు చన్ద్రికయోరివ.' శృం. భూ. భాణ. 50

౨౬. 'అరవీటినగరీ విభోరభూ । ద్యస్య బుక్కధరణీపతి స్సుతః
యేన సాళువనృసింహరాజ్యమ । ప్యేధమానమహసా స్థిరీకృతమ్.'
ప్రా. లే. మా. 2(48 పు.)

౨౭. 'కనకలేఖావర్ణసైధితేన రాగేణ'—దశకుమార. మంత్ర. ౭ ఉచ్ఛ్వాసము.

౨౮. 'అధర్మేణైధతే తావ త్తతో భద్రాణి పశ్యతి ।
తత స్సపత్నాన్ జయతి సమూల స్తు వినశ్యతి.' మనుస్మృతి 4(174)

౨౯. 'పృషదాజ్యే నామిక్షయా చ సమేధితమహాసమ్ ' య. తి. 2(324)

౩౦. 'ప్రతిక్షణ మియం రక్షః పృతనా క్షీయతేతరామ్
యథాతథా ప్లవఙ్గానా మస న్తగుణ మేధతే.'—మహావీర. 6(55)

౩౧. 'అనాగతవిధాతా చ ప్రత్యుత్పన్నమతి స్తథా ।
ద్వా వేతౌ సుఖ మేధేతే యద్భవిష్యో వినశ్యతి-' పంచతన్త్ర

౩౨. 'కస్యా ముదవహ ద్ధన్యాం కమలైధితవక్షసః
నవీనయౌవనశ కారీనామతో వాధ నాయికామ్, ది. సూ. చ. 4(16)

౩౩. 'శ్రీవిభుసద్గుణానుభవశీతలమానసవృత్తి నుండెం జిం
చావనిబింబుసీద నిరుపాధిసమాధిసమేధమానుఁడై.' పరమయోగి. 2(240)

౩౪. '[ప్రకాశం సఖ్యౌ ప్రతి] భవత్యౌ, అపిసమేధితఫలోవాం సఖ్యాఃకుసుమావచయః.'
రతిమన్మథనాటకము.

౩౫. 'తాన్తం మధ్యభువా నితాన్త మధునా నూనేషు లూనే ష్వపి
ద్విత్రే ష్వేణదృశా కరాఙ్గులియుగే హస్తారుణి మ్నైధితమ్...(15)

౩౬. 'జాతాం తనూజా మను లబ్ధజన్మా చిన్తా దురన్తా యమళాస్వవర్గే
సంవర్ధమానా మనుచైధమానా శశ్వద్గురూణాం హి మనోదునోతి.'—,,—2(3)

౩౭. 'నిద్రామన్థరతార మంసవిగళద్ధమ్మిల్లభారం కుచ
ప్రప్రశ్యద్వసనాఞ్చలం దరగళన్నీవి స్ఫురజ్జృమ్భికమ్
ఉత్కూజన్మణిభూషణంచ శయనా దుత్థాతుకామాః శనైః
ఏణాక్ష్యోఽఙ్గసమేధయన్తి సురతోత్కణ్ఠాం పునఃప్రేయసామ్.-'రతిమన్మథ 3(10)

౩౮. 'స్వారాజ్యం దివిషన్నరాహిభువనోత్తంసీకృతాజ్ఞాక్షరం
సంపత్తి స్స్వవశీభవత్సురగవీచిన్తామణిస్వర్ద్రుమా ।
కిం చాపూర్ణశతాశ్వమేధయజనై ర్దుస్సాధమేవం పదం
కస్యైతాదృగపౌరుషేయవచనోద్గీతం యశ శ్చేధతే.' రతిమన్మథనాటక. 3(19)

౩౯. 'చూష న్నమ్భాంసి సిన్ధోః సపది విదళయ న్నశ్మనో భూధరాణాం
కుర్వ న్నుర్వీం విశుష్యత్క్షితిరుహనివహాం ద్యాం విశీర్ణాం వితన్వన్
జ్వాలాభిః ప్రోజ్జ్వలాభిః కిమపిచటచటత్కారిణీభి స్సమన్తాత్
రుద్ధానో వైధ మణం హరితి ధనపతే రేధతే హవ్యవాహః.'

౪౦. 'దేవీ—వత్స సానన్ద మేధధ్వమ్.'—,,—5

౪౧. 'మోదన్తాం హతశాత్రవా శ్చిరతరం ధాత్రీధరా ధార్మికాః
స్వైరోన్మీలితసస్యజాతసుభగం వర్షన్తు వర్షామ్బుదాః
ధీరోదారసుధీగృహేషు విహృతిం బధ్నాతు పద్మాలయా
చాతుర్వర్ణ్య మపి స్వధర్మనిరతం నిత్యోత్సవై రేధతామ్.'—,,—5(29)

౪౨. 'సమేధన్తే శ్వాసాః క్వనుపవనసంరోధనవిధిః
వచ స్తన్నామైవ స్పృశతి సతతం క్వాస్తి స జపః
తయాగ్రస్తం చిత్తం క్వచిదపి యయా కైటభరిపుః
దదౌ దీక్షా మన్యాం మమ కుసుమచాపోఽద్య భగవాన్' హాస్యచూడామణి2(5)

౪౩. 'దినేదినే సమేధమానమాత్మజం ప్రతిపద
మాలోక్య పార్థివో ముముదే' వేమ 3(115)

౪౪. 'సమేధితశ్రీ రభిత స్తలోత్థితైః స్ఫురన్మణిస్తోమమయూఖదామభిః
యుగాన్తజీమూతశతోదయాఞ్చితైః పులోమకన్యాపతికార్ముకైరివ.'నవసా. 13(39)

౪౫. 'ఏధితయౌవనోత్థమతినెద్దియుమీఁదెఱుఁగంగలేక.' పాండురంగ. 4(291)

౪౬. 'మధురయా మధుబోధితమాధవీ । మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా ।
మధుకరాఙ్గనయా ముహురున్మదధ్వనిభృతా నిభృతాక్షర ముజ్జగే.'-మాఘ. (20)

౪౭. 'స కశ్యప స్సా జననీ సురాణాం తమేధయామాసతు రాశిపాద్యా
తథా యథా నైకజగజ్జిగీషుం । జేతా మృధే తారకముగ్రవీర్యమ్.' కుమార 13(46)

౪౮. 'పిబ న్స తస్యాః స్తనయోః సుధౌఘం । క్షణంక్షణం సాధు సమేధమానః
ప్రాపాకృతిం కా మపి షడ్భిరేత్య । నిషేవ్యమాణః ఖలు కృత్తికాభిః.' 11(2)

౪౯. 'వత్సే, అవిధవా చిర మేధస్వ' సుభద్రాధనఞ్జయ-5(198)
'శరధిసమాహావంబున విశాలసమేధితతేజు(డైన' శిశుపాల 4(132)

(3) 'అధ్వనీన'—౨౩.

'అధ్వనీనకృతకూపకపంక్తులు-'2(51)
'అధ్వనీనపరిషత్ .–'5(123)

౧. 'కవికులాదృష్టాధ్వగమనాధ్వనీనుండు.' శృం. నై. 1(16)

౨. 'నిగమఘంటాపథైకాధ్వనీనబుద్ధి–' పాం. రం. 2(6)

౩. 'చారణు ల్వీరలో సఖ విచిత్రకథేతి। హాసజ్ఞు లఖిలలోకాధ్వనీనులు.–'పారిజా.2(92)

౪. 'భిన్న న్త్యమూని మదమూర్ఛదళిధ్వనీని ।
ధూతాధ్వనీనహృదయాని మఘో గ్దినాని-'సాహి. దర్ప. 264 సూ.

౫. 'అధ్వనీనోఽహం కోఽపి తీర్థయాత్రాపరః.' విక్రమార్క చ. ౧౪ కథ.

౬. 'పశ్చాత్ప్రసంగం పథి విస్మరన్తః । కథావశేషే చ పయోదబృన్దే
మార్గేషు చన్ద్రాత్ప తపసిచ్ఛలేషు । పదే పదే చస్ఖలు రధ్వనీనాః.'

సు. ర, భా. శరత్తు. 57

౭. 'అధునా ధురానా పాపాని సురధునీవాధ్వనీనతా । మయూసీత్.' కవి. క. ల.

౮. 'అధ్వనీనులకు జడియ(గ మోది' శ్రీరంగమ. 3(504)

౯. 'శోణాభిఘాత మూర్ఛిత మరుదుద్ధూయమాన
విమానా ధ్వనీ నేన.'—అమృతోదయ. 1(25-26ః నడుమ.)

౧౦. 'శ్రమ యుంతాధ్వనీన జరీజృంభమాణ నిష్టాపముష్టిం
ధయ సమీచీనా వాచీన బాలపవమానంబును.' ప్ర. రా. వేం. 561

౧౧. 'ప్రాణాం స్త్యజామి కిమువా కిమువా కరోమి ।
తత్పాదపద్మజయుగం నయనాధ్వ నీనమ్.' చై. చం. 8.

౧౨. 'తర్కవ్యాకరణాధ్వనీన మతయః । సాహిత్య పారఙ్గమాః–' మ. వి. భా. 5

౧౩. 'కర్పూరకదళికా కాంతారపవనంబు । లధ్వనీనుల శ్రాంతినపన యింప.'

కాశీ. 1(94)

౧౪. 'క్రుద్ధా వనీభృదనీలాశ నభోగభీరం । శోదణ్డదణ్డ మతులం తదనీకినీనామ్
దృష్ట్వా వపు శ్చ రుచిధూతనభోగభీరం । కేవా న బిభ్యతి పథి స్ఫుట మధ్వనీనాః.'

ది. సూ. చ. 8(45)

౧౫. 'యోధా నటీఘట దుదగ్రకృపాణపాణేః । దానేన ధూతసుమనోవిటపీవరేణ
సర్వాధ్వనీన ధనసంవృతయేసనాథో । దో స్తేజసా స నళినీవిటపీవరేణ.'

—,,—(46)

౧౬. 'స్వైరం వ్యచారి కరవాలకరేణ తేన । క్షత్త్రాధ్వనీన నివహాద్ర్వవిణాదరేణ
కాన్తారవర్త్మ సకలం పరిపన్థిలోక । ధ్వాన్తాపనోదన బృహద్ద్రవిణాదరేణ.' (48)

౧౭. 'చల్లఁగా నెడరుచోఁ జలిపందిరులు వెట్టి।
యధ్వనీనులదప్పి యార్చి నారు.'—కాశీ. 4(66)

౧౮. 'అధ్వనీనులగుండియ లవియ వాఁడి చూపె'—వరాహ. 2(64)

౧౯. 'చటులవర్షాకాల కాలాంబుద ।
స్తనితధ్వాన పథాధ్వనీన గళగర్త్రక్రోడ నిష్ఠ్యూతని ।
స్వననిర్భగ్న నితాంతశాంత బహు సత్త్వస్వాంతకాంతార మై.' శృం. శా. ౭

౨౦. 'అతిప్రకర్షేఽంశుకకర్షణానా మమర్షతోఽభాషతభీమసేనః ।
అనధ్వనీనాం శ్రవణాధ్వనీనాం మమ ప్రతిజ్ఞాం శృణుత క్షితీశాః.'
భా. సభా. 5(51)

౨౧. 'తత్కర్ణయుగ్మాధ్వనవాధ్వనీన । మూచే వచః శ్రీకచకేళికారః.—,,—1(87)

౨౨. 'సుప్రాత మాసాదితసంపదం త । ద్వన్ద్వారుభి స్సంస్తుతమర్థ్యయోధ్యమ్ ।
ఆశ్వీయరాజన్యక హాస్తికాఢ్య । మగాత్స రాజం బల మధ్వనీనమ్.' భట్టి. 2(49)

౨3. 'ఒక్కెడఁ గ్రం । దై నడచు నధ్వనీనజనానీకముఁ గాంచి.' హ. వ. 3(61)

౨౪. 'ఇంపారఁగ నధ్వనీన నివహాంబులకున్.' శంకర. హరిశ్చంద్ర. 2(14)
'విద్యాధ్వనీన ధీనిధాన' రామాభ్యు.' 7(292)

౨౫. 'ఒదవక లోభయుక్తమతి నొక్కజఘన్యుఁడు డధ్వనీనులన్
జదియఁగ మోఁది వారిధనజాలము చాలుపుగా హరించుచున్.'—శ్రీరంగ.3(504)

౨౬. 'అధ్వనీన వితతాధ్వశ్రాం త్యపాయక్రియాధ్యక్షుండై.'—బసవపు. 4(230)

౨౭. 'సంచారిణశ్శౌర్యరసా ఇవాగ్రే । నేత్రాధ్వనీనా ఇవ నీతిసారాః
సజీవబద్ధాఇవ సద్గుణౌఘాః। సౌజన్యముద్రా ఇవ సప్రతీకాః.' అచ్యుతరా. 1(21)

౨౮. 'అధ్వనీనశ్రమ శ్వయథునిశ్చలచరణేన' హర్షచరిత్ర. 7

(1) 'అందూ.' ౫.

'యోగాందూబద్ధ మధుద్విషద్ద్విరదుఁడు.' 1(77)['అందూ = సంకెలలచేత'-టీక.]

౧. 'అందూపరిభ్రంశితద్విప మై' పారిజా. 4(64)

౨. 'అపరాంగలూన లగ్నాందూనినాదంబు।
లులియగంతులు వెట్టికలయఁబాఱి-' భాస్క. రామా. యుద్ధ. 1151

3. 'ప్రసృతం రభసా దరీతోఽభినీలా । ప్రతిపాదం పరితోఽభివేష్టయన్తీ
తను రాయతిశాలినీ మహాహే । ర్గజ మన్దూరివనిశ్చలం చకార.' మాఘ. 90(51)

౪. 'అళినికరాందుకాన్తిఁ గిసలావళిరాంకవ పర్ణలబ్ధి ను
జ్జ్వలసుమ పద్మయుక్తి మధుపాతిరసాప్లుతి నొప్పిచైత్రభూ
తలవర కుంజరాజితవిధానముఁ గైకొనెఁ గాంచునీలకుం
తలవరకుం జరాజి వెలుఁదార్చుచుఁ బాంథజనాక్షివీథికిన్.' చంద్రికా. 4(60)

౫. 'భద్రకరికోటులు వెల్వడె రాజువెంటఁ బయ్యెనఁ
బదమేఘగాళితతు లందుకజాలకయుక్తిఁ బూనఁగన్.' 1(158)
['అథ శృఙ్ఖలా, అన్దుకో నిగడో౽స్త్రీస్యాత్'...అన్ద్యతే నేన అదిబన్ధనే...
(అన్దూదృన్భ్యః" ఇతిరూః, స్వార్థేకన్...''స్వార్థికాః ప్రకృతితోలిఙ్గవచనాన్యతివర్తన్తే౽పి"
ఇతి పుంస్త్వమ్...త్రీణి బేడీ ఇతి ఖ్యాతస్య అని రామాశ్రమి.]

(2) 'అగస్తి.' ౧౦

'స్వస్తికృద్వాస్తవ స్తుత్యగస్తి' 2(39)
'హంసమున కగస్తి బరమహంసం బగుటన్.' 4(178)

౧. 'వ్యక్తచిహ్నైర్నిచ్ఛితో జాతి శబ్దో౽పి వ్యక్తివాచకః
యథాగస్తి నివాసాదిక్ దక్షిణాశా ప్రకీర్త్యతే.' కా. క. ల.2
['అగస్తే ర్మునివిశేషస్య' - టీక.]
౩. ఆగస్త్యాగస్త్యవధ్వస్త వ్యస్తత్రస్త సమస్తనస్తు.'—,,—3
౪. 'వాతాపినో౽గస్తిః రాత్రేః ప్రభాతమ్.'—,,—139 పు.
౫. 'అగస్తిచారః' బృ. సం. 2. [౬. 'అగస్తితీర్థంబు!' కాశీ. 6(130)
'ఉపానయుస్త్రీ కలహంసయూథ। మగస్తిదృష్ట్యా పునతీ పయాంసి
ముక్తాసు శుభ్రం దధతీవ గర్భం। శరద్విచిత్రైశ్చరితై శ్చకాస్తి.' కావ్యాను.131(11)
౬. 'భిస్సాశ్వేతతర ప్రగన్ధవిసర జ్యోత్స్నాహరిత్స్వయః
పూగవ్యూహా సుశష్కులీగణముఖ శ్రోణీధ్రదమ్భోళయః
తత్రాస్వాదవదాజ్య రుచ్యపరమాన్నా ద్యర్ణ వాగస్త్రయః
శిగ్ర్వాద్యాతను కూటనాగహరయో భాసంశ్చ విప్రాదయః.' రుక్మి. పాణి
['అగస్తిః స్యాదగస్త్యవత్.' ఇతి ద్విరూపకోశః - టీక.] ౬8(1)
౭. 'గిరిజా౽గస్తి రిన్ద్రా(?)క్షా ద్వాపరో ద్వాపరాచ్యుతః— కా. క. ల.
౮. 'శరదీన్దురవిపటుత్వం జలాచ్ఛతా గస్తిహంసవృషదర్పాః
సప్తచ్ఛదపద్మసితా భ్రధాన్యశిఖిపక్షమదపాతాః.' కా. క. ల.
౯. 'దీని నగస్తి నాఁబరఁగుదివ్యమునీంద్రుఁడు తొల్లి ప్రీతితో
భూనుత యగ్ని వేశుఁ డనుభూరిమునీంద్రున కిచ్చె వారలున్
మానుగ నాకు నిచ్చిరి క్రమంబున నేనును నీకు నిచ్చితిన్
దీనికి నీవ యర్హుఁడవు తేజమునం గడుఁ బెద్ద గావునన్.'-భార. ఆది 6(99)
౧౦. 'అట్టిసభయం దగస్తిమతంగాది సిద్ధమునులును...ఉందురు,' భార సభా. 1(90)

(49) 'వితీర్ణి.' ౩౦

'దంభాపేతవితీర్ణి తోయములు' 2(35) [వితీర్ణి=దానసంబంధులగు'-టీక.]
౧. 'వితీర్ణిమహిమార్ణవా విభవయోగ సంక్రందనా'-శృం. నై. 2(146)

౨. 'ప్రకటిత మైనవిశ్వవిభుపాణికిఁ బుట్టె వితీర్ణి యావితీ
ర్ణి కసితకీర్తి గల్గె.'— కావ్యా. చూ. 6(26)

౩. 'నెఱిసఖిలాశా పూరితమై తమ మెచ్చెను ।
భూరివదాన్యులవితీర్ణిఁ బోల్పఁగఁ బట్టె' జక్క. విక్ర. 5(195)

౪. 'వితీర్ణిమందారంబు.'-మార్కండేయపు.

౫. 'కర్ణునికంటె దాత...యంత్రు సం
పూర్ణవితీర్ణి మంత్రిజనపుంగవు సిద్దయ తమ్ముఁ గొమ్మసిన్'-దశకుమార 1(71)

౬. 'వర్ణనీయకీర్తి వైభవప్రభూతిభూతిదృ ।
కర్ణకుండలా, వితీర్ణికర్ణ, దీర్ణహృద్భ్రమ
దుర్ణయారిమానహారి దుర్భరానకార్భటీ ।
ఘూర్ణమానకాండపల్లి కొండవీటిమండలా.'-మను. 3(144)

౭. 'ఆత్మవసువితీర్ణి ననురాగయుక్తమై ।
విశ్వ మెల్లఁ బల్లవింపఁజేసి
యుదయశిఖరిపేరియున్న తనూత్నసిం ।
హాసనాగ్రసీమ నలరె నినుఁడు.' కవికర్ణ. 4(197)

౮. 'పాపసుమనోహృదిష్టఫల వారవితీర్ణికలాచ మత్కృతిన్'చంద్రికా 5(98)
['వితీర్ణి=ఇచ్చుటయనెడు'-టీక.]

౯. 'నిరతసురతతి వర్ణ్యమానవితీర్ణి చాతురీపోపుష్యమాణంబులగు'—,,—6 (48)

౧౦. 'అభయవితీర్ణిధుర్యకరుణామృతవర్షము చూపుమేఘసన్నిభునకు'-క. క. ర. 6(210)

౧౧ 'సరులకుఁ జే సాఁచిననుఫలం బందని
దివిజభూరుహము వితీర్ణియెంత.'-నారా, పంచ. పీఠ. 39

౧౨. 'తపనసూనుఁడనూన వితీర్ణి పెంపునన్.'-కళాపూ. 1 (41)

౧౩. 'పరస్పరా । క్రాంతమిథఃకపోల ఫలప్రతిబింబవిలోకనామృతా
త్యంతవితీర్ణినూతనరసానుభవంబున నేకపాత్రికన్'—,,— 6(124)

౧౪. 'ధీరుఁడు శూరుఁ డక్షయ వితీర్ణివిహారుఁడు'—,,— ౮(256)

౧౫. 'తూలించె బుధులలేములు ।
కీలించె వితీర్ణిచేతఁ గీర్తుల దిశలన్.-శృం. శా. 4

౧౬. 'సకలవిద్వజ్జనాభివర్ణితోదీర్ణ వితీర్ణివైభవాధః కృతరాజరాజ.'కం. పా. గద్య. ఉత్త.

౧౭. 'ఆవితీర్ణిఖనికి'- కృ. రా. వి. 4(5)

౧౮ 'ఏవేళ మీజయశ్రీ వితీర్ణికళావివేక వైభవములు వినుచునుండు 4(7)

౧౯. 'వితీర్ణిధనదుఁడు'-పెద్దాడ. శకుంత. 1(92)

౨౦. 'ఆచతుర్థకులసుధాంబుధి నుదయించె । నమితకాంతిచంద్రుఁ డవనిభరణ
'దిగ్గజేంద్రమును వితీర్ణిమందారంబు ।

మల్లసైన్యవిభుఁడు మహితకీర్తి.' మార్కండేయ-పీఠిక (30)

౨౧. 'భద్రగుణాభిరామ రిపుభంజనభీమ సమగ్రధైర్యహే
మాద్రిసదృక్ష సంతతదయారసరమ్యకటాక్ష కామినీ
భద్ర నితాంతభక్తిసముపాసితరుద్ర వితీర్ణికేళిక
ల్పద్రుమతుల్య భూరిభుజభాస్వరవైభవ నిగ్రరేశ్వరా.' 3(393)

౨౨. 'భద్రవితీర్ణిసంపదలఁ బ్రస్తుతిఁ గాంచినయట్టినూత్న కల్పద్రులు'-
శంకర. హరిశ్చం 1(32)

౨౩. 'అహీనవితీర్ణినిదాను' 4(93)

౨౪. 'శ్రీరూపధృతవితీర్ణి । స్మారితవారిరుహనాభ ...,,—5(1)

౨౫. 'తిరుమలరాయ శేఖరవితీర్ణియుఁ బెక్కువిధంబు లౌటఁ ద ।
త్స్ఫురణముచేతఁ జూమ్ము హరిపొక్కిలిచేరె హిరణ్యగర్భుఁ డా ।
హరియుం నభోమణిం గదిసె నల్లనభోమణి యందుండసాగె నం
బరమున నంబరంబు గనుపట్టని దయ్యె విచిత్రరీతిగన్'-ఆం, భా. 66

౨౬. 'వితీర్ణిఁ దగు నెన్నన్ నారసింహాధిపున్'-రామాభ్యు. 1(106)

౨౭. 'త్రిపురాంతకునకు వితీర్ణిదీక్షానిధికిన్'హరవిలాసము' పీఠిక 35

౨౮. 'కురంగనాభిగంధసార కుంకుమాధివాసనా ।,
పరంపరావితీర్ణిశస్తభవ్యహస్తపల్లవా.'—,,—4(98)

౨౯. 'అనూనవితీర్ణి పెంపునన్ దైవతమేదినీధరము'-కళాపూర్ణ-పీఠిక 41(39)

౩౦. 'కామితార్థవితీర్ణికర్ణాయమాన పల్లవలోకపటఝిల్లిలంబితల్లి' నిరంకుశ (41)

(59) 'హట్ట' ౨౦

'హట్టస్థితస్తంభంబుల్' 2(35) ['హట్టఅంగళ్లయందు'-టీక]

౧. 'ఘనఘనాఘనఘటాకఠోర ఘర్ఘరధ్వానగోధూమ ఘరట్టంబు లగు
హట్టంబులవలనను.'-శృం నై. 2(37)

౨. 'ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్ । పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభాత్ ।
కలహాన్న ఘనాన్ యదుత్థితాత్ । అధునాఽపి వ్యజ్యతిమర్ఘరస్వనః.'నైష. 2(85)

౩. 'అట్టెయుట్టాలతోరణహట్టకుట్టిమ...
రమ్యంబు కరవీర మనుపురంబు.'—పాం. రం. 5(29)

౪. 'దిగ్బాలాకరకన్దుకః స్మరవధూసీమన్తముక్తామణిః ।
కామక్షోణిపతే ర్విహారవలభీనిర్వ్యూహపారావతః ।
హట్ట(ట్టే) వ్యోమ్ని వికీర్ణ తారకమణిః శ్యామావణిక్స్వర్గుళ్ఫ)వః
స్ఫారః స్ఫాటికసంపుటః కుముదినీకాన్తోఽయ ముజ్జృంభతి' సు. ర. భా. చంద్రో.98.

౫. 'సాటోపవ్యోమహట్టో ష్ఠితరజనివణిఙ్నాయికోన్ముక్తతారా
ముక్తాహారాపహారా త్తరళఖగరవప్రోత్థితా కీర్తికాన్త్యై
కర్షన్నమ్భోజకుమ్భోదర కుహరబహిర్నిస్సరత్షట్పదాళీ
కాలవ్యాళీం కరే ణాకలయతు దినకృత్ కల్మషోన్మూలనం వః.'

౬. 'చట్టలు దప్పిమై నవురుసౌ రయి ఛాత్త్రులు దారు కాళికా
హట్టములందుఁ గూటికి నుపాయము లేక పరిభ్రమింప వా
రి ట్టరి పోవ నిమ్మనుచు నించుకయేనియుఁ దాల్మి లేక యే
పెట్టు భుజించువాఁడ జలజేక్షణ యొక్కఁడ నీగృహంబునన్.' కాశీ. 7(180)

౭. 'వైశ్యుండు పదా । ర్థానయనార్థము పోయెం
దా నొక్కఁడు హట్టమునకుఁ దదవసరమునన్.'—,,— 5(63)

౮. 'ఎట్టెట్టూ; విన మైతి మింకనొకమా టేర్పాటుగాఁ జెప్పుమా
భట్టారా యని నందికేశ్వరుఁడు విస్పష్టంబుగాఁ బల్కినన్
బట్టెం గంఠబిలంబు చేయి దివియన్ రాదయ్యె వారాణసీ
హట్ట స్థానమునందు వ్యాసునకు శిష్యశ్రేణి భీతిల్లఁగన్.' 7(10

౯. 'భూతబేతాళ డాకినీ ప్రేతరంకభైరవ వ్రాతనిర్మితప్రాకార
వప్ర హట్టకుట్టిమంబగు పీఠాపట్టణంబుఁ బ్రవేశించి.' భీమే. 2 56)

౧౦. 'ఏట్టు పాసితి నవిముక్తిహట్టభూమి
యెట్టు పాసితి విశ్వేశు నిందుధరుని.'—,,—2(౭౭)

౧౧. 'ఘట్టతరూద్ధతిం గరిముఖంబునఁ బిలిచి గౌతమీనదిం
బుట్టిన సత్ప్రవాహజలపూరముఁ బ్రస్సన నూఁడుచుం బురీ
హట్టమున న్మధూత్సవవిహారము సల్పెదు గౌరి దేవి తో
ల్పట్టి గణేశ్వరుండు సురభామిను లోలమునం దొడుంగఁగన్.' 5(116)

౧౨. 'సాళువరాజుఘోరాహవహట్టంబునఁ బారసీకతురగఘట్టంబులం గనుపుగొట్టి.''

౧3. 'సప్తవర్షైవ సా లోభా ద్వాక్ప్రౌఢా హట్టతోరణే
జనన్యా పణ్యతాం నీతా లోకే జాలవధాభిధా.' సమయమాతృక. 2(6)

౧౪. 'ఏవంవిష్టైవ ముగ్ధే । పరిశీలితహట్టచేట కటుకానాం
ప్రౌఢిః కణ్టకతీక్ష్ణా । భవతి పరం పణ్యజీవన శిశూనామ్.' 8(14)

౧౫. ప్రాతర్విచిన్త్య యుక్తిం । సా గత్వా హట్టభాణ్డశాలాగ్రం
కామిజనకస్య వణిజః । స్ఫీతార్థసమృద్ధి మద్రాక్షీత్.' 8(51)

౧౬. 'మృగమదనిదాన మటవీ కుఙ్కుమమ మపి కృషకవాటికా వహతి
హట్ట విలాసిని భవతీ పర మేకా పౌరసర్వస్వమ్.'ఆర్యా. స. శ. మాది(9)

౧౭. 'హట్టే హట్టే పటోత్తమ్భ । స్తోరణం చ గృహే గృహే
పురుషే పురుషే ప్రీతిః సంప్రాప్తే తత్ర మన్త్రిణి.' కీర్తికౌముది. 4(8)

౧౮. 'హట్టంబులు మూట్లుకోలు పట్టి.'—రామాభ్యు. 249

౧౯. 'కనకమయ హట్టకుట్టిమ కాంతము.' హారవిలాసము 7(177)

౨౦. 'మహానభో । హట్టకలంబునన్.' బసవపురాణము. 2(90)

౨౧. 'పట్టణవీథులందు నసిపత్త్రవనంబులయందు డాకినీహట్టములందు.' రుక్మా. 1(169)

(16) 'కేకర' ౧౬

'కానిం డంచును గేకరాక్షిరుచిమొక్కల్' 2(26)

౧. 'తిరశ్చో నిహతే చైవ జాయతే కేకరేక్షణః.'-కర్మవిపాక. ౧౦

౨. 'పితా వివదమానశ్చ కేకరో మద్యపస్తథా... వర్జనీయాః ప్రయత్నతః'-మనుస్మృతి.
[కేకరః=తిర్యగ్దృష్టిః'-అనిమాధవటీక.]

3. 'విదితాభిప్రాయఇవ సతత మిన్ద్రాయుధ శ్చటులశిరః కేసర
సటాహత్యా ఘూణిత కేకర తారకేణ తిర్యక్చక్షుషా విలోక్య' కాదంబ. పూర్వ.
[ఇదియు ఆముక్తమందుంబోలె అశ్వముంగూర్చియే చెప్పఁబడినది.]

౪. 'ఆరక్తకేకరతర కనీనికేన చ చక్షుషా'—,,—

౫. 'కాతరతా కేకరిత । స్మరలజ్జారోషమసృణమిరాక్షీ ।
మోక్తుం ను మోక్తు మధవా । వలతేఽసౌ వర్ధలబ్ధరతిః.' ఆ. స. శాది. 26
[కేకరితే=కుటిలీకృతే=జవానందటీక.]

౬. 'కేకరాక్షి'-కాశీ. 5(315)

[ఆజూపూర్వకమునకు తమయాక్షేపములేదని వాదింతురేమో యని పైయనాజూపూర్వకముల నుదాహరించితిని. ఆజూపూర్వకములనుం గొన్నిటి నుదాహరించెద.]

౭. 'ప్రత్యగ్రోన్మేషజిహ్మా క్షణ మనభిముఖీ రత్నదీపప్రభాణా ।
మాత్మవ్యాపారగుర్వీ జనితజలలవా జృమ్భితైః స్సాఙ్గభఙ్గైః ।
నాగాఙ్కం మోక్తు మిచ్ఛో శ్శయన మురుఫణాచక్రవాళోపధానం ।
నిద్రాచ్ఛేదాభితామ్రా చిర మవతు హరే ర్దృష్టి రాకేకరా వః.' ముద్రా 3(21)
['ఆకేకరా=ఈషత్సంకుచితా'-టీక.]

౮. 'వ్యాఘూర్ణత్కుఞ్చిత ముఖ్యంకం హసితవ త్సా కూతమాకేకరం...
చక్షు స్సాశ్రు చ వర్తతే రసవశా దేకైక మన్యక్రియమ్.' బాలరా. 2(19)

౯. 'క్రీడాఙ్కురో నఖకోటిచఞ్చుపుటకవ్యాఘట్టనోట్టఙ్కిత ।
స్తన్యాః కున్తలకౌతుకవ్యతికరే సీత్కారసీమన్తితః ।
పృష్ఠాశ్లిష్టదవామనీ స్తనభరో త్సేవ్యాఙ్కపాళీసుధా
సేకాకేకరలోచనస్య కృతినః కర్ణావతంసీభవేత్.' అలంకారసర్వ. స్వభా.

౧౦. 'అలసాలోలము లై యచంచలము లై యాకేకరాగ్రంబు లై ...
చెలువం బొందెడు చూపు లింతి సెరపెన్.' నరస. 3(35)

౧౧. 'స్మేరాకేకరతారయో స్తరళయో స్సాకూతయో స్సాశ్రుణోః ...

సోఽహం భాజనతా మగాం చిరతరం ద్రాఘీయసో ర్నేత్రయోః' మల్లిక.అం. 1

౧౨. 'నిమీల దాకేరకలోలచక్షుషాం,
ప్రియోపకణ్ఠం కృతగాత్రవేపథుః ।
నిమజ్జతీనాం శ్వసితోద్ధత స్తనః ।
శ్రమో ను తాసాం మదనో ను పప్రథే.' భారవి 8(53)

౧౩. 'శిష్టచీర్ణ ధర్మదూషకః కేకరాక్షః'-వృద్ధగౌతమః

౧౪. 'కిఞ్చి త్కేకరవీక్షితం కి మపిచ భ్రూభఙ్గలీలాయితమ్'-య. తి. 2(219)

౧౫. 'వ్రాల్చె నెమ్మోము లజ్జాభరంబుపేర్మిఁ ।
కేకరాలోకనంబులఁ గెల్లుమలఁగి' 3(81) హరవిలాసము.

౧౬. 'దృష్టం తస్యా శ్చిరపరిచితస్నిగ్ధ మాకేకరాక్షమ్' ప్రద్యుమ్నాభ్యుదయ(IV-35)

(61) 'హాసన్తిక'-౨౬

'సాగరువాసంతి' 4(135)

'యుంపతి । కరవిధూతహాసంతి కేంగాలచయములు.' 5(115)

౧. 'సరభస జయధాటీ చండ వేదండకోటీ । కర పమథు హిమానీ కంపితాశావధూటీ
పరమహిత హసంతీ భావభా గ్భూరితేజః । పరుపదహనకీలా ప్రస్ఫురచ్చక్రవాళా.'
మను 5(107)

౨. 'కవిమతిరివ బహులోహా । సుఘటితచక్రా ప్రభాతవేళేవ
హరమూర్తిరివ హసన్తీ । భాతి విధూమానలోపేతా.' భోజప్రబంధము.

౩. 'నిర్ధూమాఙ్గారభరితహసన్తికాయ న్నస్య చ సుభగ ఙ్కరః...
హేమన్తసమయః సమజృమ్భత.' భోజచం. ఆర. 30.

౪. 'మదుత పసిమిడి గిం టెముల్ మంజిడిజిగి
దోమతెరమంచములు హసంతులు జవాది
యగులుసిరులు చిన్నెలు గాఁగ సతఁడు గడపెఁ
జలినెలలు తద్వధూకుచశరణుఁడగుచు.' - కళాపూ. 7(175)

౫. మాఘకావ్యమునకు గోపాలపండితకృత టీకపేరు' హసన్తీ.

౬. 'విలసదగరుధూపై స్తై ర్నికేతైః । కుటిలదృశాం కుచమణ్డలై శ్చ కోష్ణైః
కథమపి శిశిరవ్యథా మనైషుః ।
స్ఫురితహసన్తికయా చ కేఽపి ధన్యాః.'-వి. సూ. చ. 15(137)

౭. 'ఉహుహూ కారి తనూకంపూసన జనవ్యూహోపభూజృంభమా ।
ణహాసంతీజ్వలనంబు... హేమతంబు.'-హంసవిం. 3

౮. 'వర్ధితనిర్ధూమవహ్నిహసంతులు... హేమంతవాసరములు.'—,,—

౯. 'కాలకళాదమాళి దినకాంతిహసంతికలోన యామినీ ।
బాలకుసొమ్ము సేయుంటకు భాస్కరుఁ డక్కనకంబుఁ గాఁచి.'—,,—

౧౦. 'అఙ్గానుషఙ్గోత్థి తశీతబాధా ।
మిన్దో ర్ద్యుసిన్ధో శ్చ సమన్వయేన ।
హర్తుం వహత్యగ్నిమయీం తృతీయాం ।
హరో హసన్తీమివ హన్త దృష్టిమ్.' విశ్వగుణా. 26(321)

౧౧. 'తక్రం త్ర్యూషణచూర్ణయుక్త మథవా మద్యం హసన్తీం పలీం ।
'తద్వత్కృష్ణశరల్లకా నథ కుథాం। శీతాతురః శీలయేత్.'-రోలంబరాజీయము.

౧౨. 'ఛా. 'శిశిర పవనబాధాం నాశయన్తి ప్రియాణాం ।
కుచకలశహసన్తీ సేవనాతో౽ప్యజస్రమ్." రససదనభాణము

౧౩. 'హసన్తీం వా హసన్తీం వా హసన్తీం వా మలోచనాం ।
హేమన్తే యే న సేవన్తే తే నూనం దైవవఞ్చితాః.'-ను. ర. భా. హేమన్త (5)

౧౪. 'జరీజృమ్భ త్ప్రౌఢ ద్యుమణి కర సందోహ సదృశ ।
స్ఫుర ద్దీప్తి వ్రాత ప్రగుణ తరతారుణ్య సుభగాం ।
హసన్తీం హేమన్తే పరిజనయుతాం వాసువదనాం ।
హసన్తీం సేవన్తే పరిణతమహాభాగ్యనిచయాః.'—,,—(27)

౧౫. 'హిమభయా న్మదనో౽పి హసన్తికా ।
మకృత సద్మని పద్మదృశో హ్యది ।
అపరథా కథ మూష్మమనోరమం ।
ప్రియసుఖాయ తదీయకుచద్వయమ్.' బా. భా. వన. 3(90)

౧౬. 'కాన్తాం భజన్త ఉరుభోగభృతో విధూమా ।
గాఢాగ్ర్యాం ప్రగే౽త్ర శివమూర్తిసభాం హసన్తీమ్ ।
నక్తం విశేషణవిశేష్య విపర్యయేణ ।
శమ్పామి వాతనువిలాసవతీం చ ధన్యాః.'రుక్మి. పాణి. 9(37)

౧౭. 'మరువక గంధిలంబులును మందరవిద్యుతులున్ దుహారధూ ।
సరములు సర్వవాంఛితహాసంతికముల్ సముదగ్రసౌరభా ।
గరుపరిల్లుభోగియుపకంఠతలంబులునై తలిర్చె వా ।
సరములు దంతసీత్కృతివశంవదముల్ తుహినాగమంబునన్' .రామాభ్యు5(125)

౧౮. 'నిశి నిశి తుహినాంశుజ్యోత్స్నయా జాతజాడ్యా ।
కృతిరివ రవిమూర్త్యా ముల్లసన్త్యాం హసన్త్యామ్ ।
ఇహ సురగృహపఙ్క్త్యా ర్వాసరే వాసరేసౌ ।
బత తపతి పతాకా హన్తవిస్తారణేన.' హమ్మీరమదమర్దననాటక—V-24

౧౯. 'విరతహసన్తికా౽యూఢే...వికాసమాసేదుషి
వసన్తమాసే'-హేమభూపాల. I-P. 19

౨౦. 'హసన్తికాధూపనిర్భర గర్భవేశ్మని.'—,,—IVP 143

(29) 'దాత్ర' ౧౬

'భక్తహృద్భ్రమ తృణదాత్ర' 2(98)

౧. 'ముగ్ధస్నిగ్ధ విదగ్ధ పాత్రగాత్ర దాత్ర' కా. క. ల. 1.

౨. 'తత్ర దాత్ర క్షేత్ర.'—,,—3

3. 'తీక్ష్ణాని ప్రతిభాస్త్రాణి కటాక్షా స్సూచికా నఖాః
దాత్రశల్లకశూలాని కుఠారః క్రకచ స్తథా.'—,,—4

౪. 'నళినవకరగాత్రం షష్ఠ నేత్రాస్థి దాత్రమ్.' కవి. క. ల.

౫. 'వక్త్రా ణ్యలక ఫాల భ్రూ నఖా ... కుఞ్చికాః
భగ్నకఙ్కణ బాణేన్దు దాత్ర కుద్దాల చన్ద్రికాః.'—,,—

౬. 'పీయూషప్రసృతిర్న వా మఖభుజాం దాత్రం తమోలూనయే
స్వర్గద్విమనస్క... శకవదన ప్రస్తా మృణాళీలతా
ద్విర్భావః స్మరకార్ముకస్య కిమసి ప్రా... శ్వరీసాగసా
మాశాతన్తు రుదఞ్చతి ప్రతిపది ప్రాలేయభానో స్తనుః' ఆలం - రూప.

౭. 'ఇళరనదివ దాత్రుం డిద్ధలక్ష్మీకళత్రుండు.' దశ. 2(120)

౮. 'అప్రపన్న దైన్యలతా దాత్ర భానుపుత్ర.' పాం. ౨ం. 5(87)

౯. 'చనవున ధనమున మదమున జనపతి తమ్ములను దాఁపు జనులను గడవన్
మనిపెనుగృహప్రధానుఁడు, తనసంతతిలతకుఁ దానె దాత్రము జగతిన్' బద్దెన

౧౦. 'కౌండిన్య గోత్రునకును | ద్దండాహితనదివ మతిలతా దాత్రునకున్
ఖండిత చింతామణికిఁ బ్ర | చండవచోవిభవ విష్ణుశయ్యాఫణికిన్.' శృం. శాకుం. 1.

౧౧. 'ప్రోషితయువతి హృత్పుట భేదదాత్రంబు.' చంద్రవర్ణన.
శ్రీనాథుని వల్లభాభ్యుదయము - ప్రబంధరత్నావళి. 461.

౧౨. 'పక్షిరాజపత్ర రాక్షసతృణదాత్ర | దంతి భయవిరామ శాంతిధామ
ఇంద్రనీలమూర్తి సాంద్రపాండుకీర్తి | అప్పకవి, 3 ఆ, 286

౧3. 'ప్రవిమలచారిత్ర ఘనలతాళివదాత్ర' | బసవపురాణ. 7(277)

౧౪. 'మాక్షేణాదముతః ద్రాగ్దాత్రేణ ముఖఘాసపూలకం లునీహి' హర్ష. 8.

౧౫. 'పతల్లోష్టలగుడ కోణకుఠారకీలకుద్దాల ఖనిత్ర దాత్ర యష్టిభిరపి'—హర్ష 7.

౧౬. 'పురాణపర్యాణైక దేశదోలాయమాన దాత్రైశ్చ—,,—

౧౭. 'భిన్నత్తిచ్ఛిన్నై దాత్రేణ లోకః.' కవికల్పద్రుమః.

౧౮. వికసితతృష్ణాలతికకు | నకుటిల మగుతపము దాత్ర మై నఱకంగా,
వికృతులఁ బ్రకృతిని బురుషుని | నకలంకజ్ఞానవృష్టి నవలోకించున్.
మహాభార. శాంతి, ఆ. 4(336)

౧౯. అలఁకులు గాఁగులు నాదిగాఁ గలభాండ
ములును బీరములు శయ్యలును అల్లి... భార. ఆశ్వ. ఆ 3(156)

తే. రోకటిలుఁ జట్టువంబులు స్రుక్స్రువాజ్య । పాత్రదండకమండలు దాత్రములును
లోనుగాఁ గల్గువస్తువుల్ శుద్ధహేమ । మయము లొక్కట నడపించె మనుజనాథ.

(47) 'వార్ధ (ర్ధ్ర) శ్రవస'

'వార్ధ(ధ) శ్రవసైకనేత్ర.' 2(99)

౧. గోకర్ణం గాహమానాః పృథుతరపృషతగ్రాహిణః శమ్బరాఘాత్
ఆకర్షన్తో దిగన్తా నపిచ విదధతః కన్దళీసు ప్రచారాత్
ఏతే ధావన్తివార్ధశ్రవస మురు ధను ర్ధారయన్తః సమన్తా
దాపృణ్వన్తోఽభ్రవీథీ వనమివ శబరభ్రాన్తిభాజోఽమ్బువాహాః.'

సు. ర. భా. 557 (80)

౨. 'అశ్రమమున ధరఁ దిరుగుచు; విశ్రవసునుతుండు కార్తవీర్యార్జున వా
ర్ధశ్రవసాదుల కోడిన । విశ్రుతకథలు గల వవియు వినుమనిపల్కెన్.'

[కం. పా-ఉ. రా. 3 ఆ. 117ప]

[ఇట నీశబ్దము సంబంధిపరము. ఆముక్తమందలిదియు ఆట్టి నిమ్నన్న మైపుత్త్రపర

మైన దని తలంపవచ్చును.]

(48) 'వార్ధుషిక' ర

'లీలావార్ధుషికా' ['విలాసము చేత... వడ్డికాసులవాఁడా'—టీక] 2(99)

౧. 'తలార కిరాతాక్షశాలిక, నియోగి వార్ధుషికాహిరాష్ట్రికాః... తేషు

౨. సర్వే అన్యాయవృద్ధయో వార్ధుషికా స్తన్త్రం కోశం దేశం

చ వినాశయిష్యన్తి.' నీతివాక్యామృతము-వార్త.

౩. 'ప్రతిరోద్ధా గురో శ్చైవ త్యక్తాగ్ని ర్వార్ధుషి స్తథా' మనుస్మృతి.

౪. 'చారా వార్ధుషికా దుష్టాః పరస్వానాం చ దూషకాః'—మనుస్మృతి.

(49) 'తృణతా' ఁ

'మణిచిత్ర మరుత్తృణతా విరద్యుతి' 5(115)

['మరుత్తృణత(తా) = దేవధనుపు' - టీక.] 'తృణతాతు ధనుష్యపి' నానా.

౧. 'వద్ధ్రా యాదవసంహతీః కియత తా జేతుం స హానన్తరైః
వల్గాద్యాం తృణతాఫలై రగమయ త్పోఽథా జడో వఙ్చకాన్' రుక్మి. పాణి. 3(40)
'సాల్వాదీన్ బలభద్ర చక్ర మపి చాతోవాకళన్గా నపి
కోవా కేసరిణం జిగీషు రఘ్నుణం స ప్రేరయే ద్వారణమ్'

['సః = రుక్మి, వద్ధ్రాః = మహతీః' 'తృణతాయాః = ధనుషః, టీక.

౨. 'శ్రీకణ్ఠాఘ్రివశేశయే స్వహృదయే నిత్యం దధానా అపి
నిశ్శేషా ఉపదాయంతావా తృణతాం లోకే వహన్తోఽప్యలమ్
యాస్యాః కాణ్డభృతోఽప్యతుల్సితపుప శ్చతుః స్సరోజై ర్హిజైః
పాతుం ప్రాపు రముం విభోః పరిణయం చక్రే రవక్రైః సమమ్.' 6(21)

['తృణతాం = చాపమ్' - టీక.]

3. 'స్వగుణై రాఫలప్రాప్తే రాకృష్య గణికాఇవ
కాముకానివ నాళీకాం స్త్రిణతా స్సహసాఽముచన్.' మాఘ. 19(60)

(ఇందలి త్రిణత శబ్దమునకు ఈ విమర్శలో ఈశ్లోకము గూర్చిన
చర్చం బరికించునది.)

౪. 'అహం భువనయోని స్స భీమ శ్చాయం ధనఞ్జయః
తృణతాలమ్బినో వధ్యం జాతా స్త్రేతాగ్నిచేతసః'

ఇది బాలభాగవతమున 5 (109)—(శ్రీకృష్ణభీమార్జునులు జరాసంధునికడకు మాఱువేసములం బోఁగా, అతఁడు మీ రెవ రని యడుగఁగా, కృష్ణుఁడు వచించినయుత్తరము)

౫. 'నిర్భిన్నం శతశ శ్శరై స్తవ వపు ర్బాణై ర్మదీయైః పునః
సంధాస్య త్య చిరా జ్జరేతి కుమతే మైనాం దురాశాం కృథాః
నో కౌమార్యపి పాలనం తవ పరా శక్తి ర్విధాతుం క్షమా
ప్రాణస్స్యాత్ తృణతావలమ్బిని భవ త్యాకృష్ణవర్త్మా శ్రయాత్.'

(కంసుంగూర్చి కృష్ణవాక్యము-జరా = రాక్షసీవార్ధకం చ...కౌమారీ = స్కన్దసంబన్ధినీ-శక్తిః = ఆయుధవిశేషః - అన్యత్ర - కౌమారీ శక్తిర్యావనబలమ్ - యౌవనశక్తిరేవ త్వాం రక్షితుమశక్తా కిముత జరేతి ధ్వనిః - తృణతావలమ్బిని = ధనుర్ధారిణి. ని. 'ధర్మో నా తృణతా స్త్రియామ్-అస్త్రీ నూనం చాపధనుషా వి'తి వైజయన్తీ. కృష్ణవర్త్మా-శ్రయః-కృష్ణేనసహ కలహః (వానితో పోరుపెట్టుకొనకుము అనుటకు వానిదారిని పోకుము అందురు) అన్యత్ర తృణతా తృణత్వం తదవలమ్బిని తృణేన ఇత్యర్థః...ఆకృష్ణవర్త్మాశ్రయాత్ అగ్నిసంపర్కపర్యన్తం ప్రాణశ్శక్తిః స్యాదితి. చమ్పూ భాగవత 4(59) టీక.—'తృణతా తు ధనుష్య పీతి భాస్కరః.'

౬. 'అనూపస్థలమివ బహుస్తృణతానిబిడమ్ అనవధి
బలమధ్వనదిశ మభి బల ముదచలత్. వేమ. III-P. 123

ఇప్పటికి ఈ ప్రథమపట్టికలోనిపదములు మహాకవిప్రయుక్తము లనియుం. ఇవి వాఙ్మయ కలశపాథోనిధిలోని యమృతంపుంగరు ల్లనియు,కవనమధువుకట్టినకలకండపెళ్ళ లనియు, భారతీదేవతాగ్రైవేయక మహాభాస్వర క్తాఫలంబు లనియుం, విశదీకరించితి నని తలంచుచున్నాను.

అప్రయుక్తము లని సశి పెట్టుటచేత సివి భావికవులకు ప్రయోగానర్హము లై నష్టప్రాయము లగు నని ఏతద్రక్షణార్థము ఈయారంభముం గావించితిని గాక.ఈపట్టికంగూర్చి నా తెలిపినసామాన్య మెల్ల ఇందలిరెండవపట్టికకునుం జెల్లునని యు హెచ్చరించు చున్నాఁడ.

ఇఁక రెండవపట్టిక నించుక విమర్శించెద.

అచ్చతెలుఁగు పట్టికలోని శబ్దములలో లాఁపరా, తూఁపరాణి, పొట్టేలను - ఇందు తొలిరెంటికిని ఆంధ్రనిఘంటువులలో ఆముక్తమాల్యదా ప్రయోగములే ఉదాహృతములు, ఇవి

రెండును లాపర, లాపరా, తూపరాణము, తూపురాసి అనురూపములతోను, 'జలసూత్రములో నాగ బంధపుపలక' 'నీళ్లపారేతూము' అనునర్థములతోను బ్రౌనుదొరగారిచే పఠితములు. ఆయర్థములకు వారు మామిడివెంకయ్య యాంధ్రదీపికకు అనుబంధము గాఁదగు 'దేశీయతెలుఁగులు' అను నిఘంటువును ప్రమాణీకరించినారు.

'తూపరాణపుటమ్ముతూ మొక్కరముజల । దారియంచనఁగను దనరుసుజల
నిర్గమము తన్ము ఖంబుననీటితోడ । వచ్చుతృణములఁజొంటినీని పలకపేరు
లాఁపరాయంచు జనులుపల్కుఁగను వెలయు.' ఆం. భా.

'పాత్రేసు'నకు సీతారామాచార్యులవారు (పాట్రి + రేసు)—ఒకదినుసుచెట్టు అని వ్రాసినారు. మఱియు, ఈమూఁడింటికిం గాక కడమ 40 టికిని బహుళప్రయోగములం జూపెదను.—

అచ్చతెనుఁగు పదముల పట్టిక.

(1) 'అడ్డిగము' - (లడ్డిగ?) ౨

(ఈశబ్దము ఆముక్తమాల్యదలో లేదు. ఇది. శ. ర. మందును లేదు. ఇది'లడ్డిగ'కు వచ్చిన పొరఁబాటు గావలయు.)

'నేతిలడ్డిగలు నా.' (97) ('లడ్డిగలు = నూచిమూతి పిడతలు' - టీక.)

౧. 'నేతిలడ్డిగ నీళ్లునించినసారకాయ.' హంసవిం. 1

౨. 'సరకు లుంచినమాత్రసంచితో నంటఁగట్టినయట్టి నేతిలడ్డిగ దనర్చు.' బ్రౌను.

(23) 'జడి.' ౧౮

'గగనము నీరుబుగ్గ కైనఁగా జడిపట్టినవాళ్లు.' 1(80)
'దివిఁ గ్రాయుమౌక్తికంబులజడి.' 4(96)
'నొగిలి రజ్జడిని గృహాలు' 4(127); 'వాన్చెఁ జేద్పడ జడిమేఘుఁడు' 4(129)
'కుంపటిమంచ మెక్కి... రెడ్డజ్జడిఁ' 4(134)
(ఇందెల్ల జడి యనఁగా ముసురు, వర్షము. 'A torrent if raon'అని బ్రౌను.)

౧. 'ఎం దుండుగురివెందపండిళ్ల పూఁదేనె । జడి యుంపుశిలలందు జాలువాఱు.' మను.

౨. 'జడిగొనిసస్మదాశ్రుకణ జాలములొల్కఁగ.' పారి. 3(5)

3. వానయపశ్య మింకబహువాసరముల్ జడిపట్టునం చొగిఁ.' హరవిలాసము 2(18)

౪. ముయ్యేడువాసరంబు లకాలవర్షంబు । జడిపట్టికురియఁ బర్జన్యుఁ బనిచి'—,,—

౫. 'జడిపట్టి కుసుమవర్షములు గురియ.' శ్రీరం. మ. 2(382)

౬. జడిగొనుమధూళికా సారముల పూరముల' - రా. పాం. 2(6)

౭. 'నిచ్చలం బైన తేనియ వానజడిసొంపు । లాలితదానధారాళి గాఁగ.'—,,— ౭

౮. 'వెడవిలుతుచేత నగుసలజడియుఁ దేనె । జడియుఁ గమ్మనితెమ్మెర లొదవఁజడియు.'
కువలయాశ్వ 3(82)

౯. 'వెన్నెల జడివానగాఁ దలఁచి.' చంద్రికా. 4(107) [౧౦. 'జడిగొనిపరిక్ల పత్వంబు'
౧౧. 'వానకాలము వచ్చె వర్షంబులందందు । జడివట్టిపురిసె నాసావియందు.' కాశీ. 7(40)
౧౨. 'వృథాలాపప్రబంధంబులన్ । జడివెట్టం బనిలేదు' 4(50)
౧౩. 'ముమ్మరపుం దేనియజడి । చెమ్మలవనవీథు లెల్లఁ జెన్నగుటఁ జూమీ
కమ్మవిరితావి మోవరి । తెమ్మెర లాయ్యెయ్య వెలది తిరుగుట లెల్లన్.' శ. ర.
౧౪. 'కంపితశాఖశాఖాశిఖాఫలపత్త్ర । కుసుమముల్ జడివట్టికొనితురియఁగ' దశావతారము
౧౫. 'హిమంబు పేరిటన్ । జడిగొన నొప్పునత్తుహినశైలము' వామన.
౧౬. 'వెన్నగయం నీకును దోషము వెన్నునంబులో । జడిగొనియుండుఁ గావున' నృసిం
౧౭. 'కెంజిగన్ । జడిగొనుపద్మరాగమణిసౌధములం పలిరాకువ్రాకులు' కళాపూ. 8(216)
౧౮. 'ఈకమ్మపూఁదోఁట యాలేనియలజల్లు ।
నీలోమలపుగాడ్పు లీవెన్నెలబయళ్లు' ప్రభా. 5(152)

(4.) 'ఉలియు.' ౨

'ఘల్లుమం చులియు' 1(74)

'తూర్యము లులియన్' 4(34) ['ఉలియన్ = ధ్వని చేయుచుండఁగా' - టీక.]

౧. 'కలకంఠి యొలనోవఁ గొఁగటిలోఁ జేర్చు ।
గంకణఝణ ఝణత్కారములియ.' విక్ర. 8(64)

౨. 'ఘోరఘోషవేగధీరోక్తు లులియంగ ।
బలుకు నిట్టుతెత్ర పాలకుండు.' పాం. రం. 5(134)

(36.) 'బారాసి' [బారాది ? బారసి?] 3

'బారాసిదినంబులు' ['బారాసి = పండ్రెండు' – టీక.]

[ఈపదము శబ్దరత్నాకరములో లేదు. మూఁడువ్రాఁతప్రతులలో 'బారాది' అని యున్నది. శ. ర. లో 'బారాది' శబ్దమున్నది. దానికి 'అధికము' అర్థముగా తెలుపఁబడియున్నది.]

౧. 'ఎగువపానిమేర బారాదియగుదూరం బేఁగఁ బోఁగువాటించి.' మను 4(37)
['బారాది = అధికము' - టీక.]

౨. 'బారాదిసొమ్ము లుండఁగ । హారముగైకొనుచుఁ జనియెనండజము.'
పాం. రం. 4(232) ['హారముసే' - పా.]

శ. ర. లో బారాదిపదమునకు పైరెం డర్థములును, అందులకుపైరెండు ప్రయోగములును వ్రాయఁబడి యున్నవి. ఇందువలన ఆముక్తమాల్యదామూలటీకలయందు బారాసి 'రూప ముప్రామాదికమనియు ఉపోద్ఘాతపట్టికయందు తదనువాదమాత్రత యనియు చెన్నఁదగియున్నది. పట్టికాకారులు 'బారసి'ని ప్రమాదవశంబున 'బారాసి'యని పఠించిరను పక్షమున-'బారసి పోనీదు' 4(50) ['బారసి = ద్వాదశీవ్రతము' - టీక.]

3. 'బారసి దాఁటెదు భయమునసలి । పారణ గావించెఁ బార్థివుం డంత.' [శ. ర.]

ఈరెంటను ద్వాదశీతిథియర్థము. పండ్రెం డనునర్థంబును దీనికిసంబంధించినదే; 'బారసికి' ప్రకృతి 'ద్వాదశి' యనియు పండ్రెండవ తిథియర్థమనియు వైకృతదీపిక. ఇచట 'బారసి పోసీదు' అనుచో ద్వాదశీవ్రత మని టీకలో నున్నది. ప్రతార్థము ఎక్కువగా లక్షణచే లబ్ధము. 'బారాసి'ని దీనికి రూపాంతరముగాఁ గొనునెడల తద్భవములు అర్థమున ఇంచించుక మూలాతిక్రమణము నొందుట అపూర్వము గాదు; గావున 'బారాసి'అనఁగా పండ్రెండు అనియు నర్థము ఉండవచ్చును. మఱియు 3(15)పద్యములో బ్రౌను దొరగారు'బారాది' యనియే పఠించి దానికే పండ్రెండు అని టీక ప్రతిపాదించియున్నారు.

(22.) 'చుయ్యంకి' ౧

'దక్కి చుయ్యంకి లోనగు...వాదిత్రత్రితయపరంపరలు మొరయ.' 4(35)
[ఇట బ్రౌనుదొరగారిపాఠము' ఢక్కి చుయ్యంకి' - అని.]

౧. 'తప్పెట గిడిబిడి తుడుము చక్కిచుయ్యంకియును దాళ
మహోత్తాళంబులును.' హంసవిం. 3.

41. 'సన్నగాళె' ౧

'కిన్నెర సన్నగాళె వీణె ముఖవీణె' 4(35) [దీనికి శ.ర.లో ప్రయోగములేదు.]

౧. కాంస్యశృంగకాహాళంబులును సన్నగాళె నఫీరు కరకొమ్ము నాగసరము...'
హంసవిం. 3.

(5.) 'ఎడకాండ్రు' ౪

'తమకుం బిరికిం బనుదెంచినప్పు డెల్ల నెడకాండ్రగుట' 4(35)
['కుంటెనకాండ్రు' అనిటీక.]

'మును వార్ధిఁ గూర్చునెడకాఁ డౌటన్' 2(52)

శ. ర. లో ఈపదముగలదుగాని, దీనికిం బ్రయోగము లేదు.

౧. 'ఆ మరుఁ డెడకాఁడుగా నొకతె మక్కువఁగన్గొని సిగ్గు ముందఱన్
దిరుగఁ బిలుక్యవిశ్వనృపతిన్.' కావ్యా. చూ. 2(23)

౨. 'అట మట మేల నేలికొమ్మ గన; సంగదభంగు లయ్యెన
క్కట కటకంబు వింతి యెడకత్తెలు నీకడనాడి పాడిరే.'—,,—(73)

3. 'హితయును బాతుర్యమతియును నైనస్స! గాలిక దా నెడకత్తె గాఁగ.'దశ.6(180)

౪. 'ఎడకాఱితనములు నడుచుకత్తెరకాండ్ర!
కిచ్చకమ్ములు గాఁగ మెచ్చు లొసఁగి.' ప్ర. రా. వే. వి.వి, 675

(10) 'కర్కసము' ౨

'కర్కసము గుదింప' ['కర్కసము - కఠినము' -టీక.]
'కర్కసాన నిటు మ్రొక్కించి' 4(35) ['కర్కసంబునన్ = బహుసంకటముచే]

౧. 'ఉక్కళ మైనమంచిమనువొప్పెడు సాహయరత్న మెక్కినన్
గక్కస మేమి లేక రవగాలును జోడన యడ్డవేడెముల్
డుక్కు దువాళి జంగనడలుం గనిపించుచుఁ బోయిపోయి రా
జక్కడ వన్నెసోఁకవటుహోయనినన్ గదలెన్ జరీలునన్.' సారంగ 1(82)

౨. 'కక్కసపు వంకగోరులఁ ద్రొక్కి త్రొక్కి। కఱకు ముక్కున నందంద గఱదికఱచి
పూఁస యొకటియుఁ బోఁగునఁ బొందనీక। చెఱిపె ముత్యాలపేరు విచ్చికపుఁ బులుఁగు.'
పాం. రం. 4(239)

ఈ ప్రయోగములును, శ. ర.లో ప్రదర్శింపఁబడిన యితరములును అన్నియుఁ ఇంచుమించుగా తుల్యార్థములే.

(7) 'ఇట్టెంకులు' ౩

'గృహాద్రై పతంబు ఇట్టెంకులింక' 4(43)

౧. 'ఎవ్వాఁడు వింధ్యాద్రి నిట్టెంకు లింకించె। గంభీరహుంకార గర్జనమున' భీమే.

౨. 'కన్నుఁగోనలం దంకురితంబు లైనదరహాసలవంబులు పద్మనేత్రయి
ట్టెంకులు సేసెఁ బత్తుముఁ యారమిఁ గాటుకబిమ్మ చీకటిన్.' శృం. నై. 7(193)

౩. 'ఈకింపఁగా నేర్చె నిట్టెంకుఁజూపుల। మోడిఁ గూర్పఁగ నేర్చె మొలకనగవు.'
క. క. ర. 3(226)

ఈయన్నిటను ప్రస్తుతశబ్దార్థము ఇంచుమించుగా ప్రకృత్యనుగతములే.

(40) 'వింగడము' ౬

'వింగడంబైనట్టి ముంగిట.' 4(50);

'వింగడమైన రొయిక్కు పనవీథి.' 4(5)

ఈశబ్దమునకు ఇవే ప్రయోగములు శ. ర. లో నుదాహృతములు. ఇందుతొలిదానికి సుందరమనియుం రెండవదానికి విస్తీర్ణమనియుం శ. ర. నిరూపితార్థములు. ఈభేదమునకుం బ్రమాణము శ. ర. లో నుపన్యస్తము గాదు. ఇది వికటశబ్దభవ మని సీతారామాచార్యులవారి వైకృతదీపికలో నున్నది. ఇటతొలిదానికి వ్యాఖ్యలో విరళ మని యర్థ మున్నది గాని, సుందర మని లేదు. శ. ర.లోని యర్థములు వైకృతదీపికప్రకారము తత్ప్రకృతియైనవికటశబ్దమునకు సంస్కృతమునందే కలవు. 'వికటః పృథులే రమ్యే విశాలవికరాళయోః.' నానా. ఇందలికడపటి యర్థమున వింగడశబ్దమునకు ఈక్రింది ప్రయోగము శ. ర. లోనే దత్తము:—

౧. 'అంగజహరుని ప్రసాదము। నం గలుగుచు వచ్చె సుతుఁడు సాఁడాదిగ మా
వంగడమున నది యిప్పుడు। వింగడమై తోఁతు రుద్భవించె న్నాకున్.' విజయ 2(8)

'వింగడించు' అనిధాతువు గలదు. శ. ర.లో సకర్మకముగా మాత్రమే పఠితము:— 'తెలుపఱుచు, విభజించు' అని యర్థము.

౨. 'అమరవరతమామరవరాంచితవృత్తులు వింగడించి' - హ. వ. 2ఆ-శ. ౧.

అయినను అకర్మకముగాఁ గూడను ప్రయోగములు కలవు:—

3. 'విడిచినయంత మల్లు లటు వెన్కకుఁ జెంగునవింగడించుచున్
బడిబడి మీసలంటి మెలిఁబట్టుచు దండల నిల్చి కమ్ముచున్
బిడికిళులూఁది పట్టుకొనిబిట్టుగఁ గేకలు వేయుచున్ బోమల్
ముడిగొనఁ బంస్లు గీటుచు సముద్ధతిచేఁ జెయిసోక మీటుచున్.' ప్ర. వేం. వి. వి. 84.

౪. 'గిబ్బ లెదిర్చి కొమ్ముల ఢకీలు ఢకీలునఁ గుమ్ములాడు దా
రబ్బిక యైనచిత్తరుల హత్తిఁ బెనంగుచు బొందెకోల బల్
దెబ్బలు ఖేటకోపరితలిన్ గళిపెళ్ళుగఁ దాఁకఁ జోరి పె
ల్లుబ్బుచు వింగళించి తగ నుద్దిగ నిల్వ బహూకరించుచున్.'—,,—92

ఈరెంటను వేఱుపడుట యర్థము ఈధాతువునకు, కృదంతమును గలదు.

౫. 'దండనిల్కడ కద లుదుటు కలయ మెలఁకువ వింగళింపు దిశాప
దిశలు... మొదలగువితమ్ము తెలింగి'—,,—78

౬. 'బంగరుఁదాటి మ్రాఁకులకు బాసటబాహులు, రూప మారయన్
సింగము, సన్న నెన్నడుము, చెల్వగుఁ బ్రక్కలఁ దార్క్ష్యపక్షముల్
వింగడపుంగను ల్గలవు, విష్ణుఁడు కాఁదగునొక్కొ! నాదుక
న్నుంగవ నాహరించెడు ననుంగుతెఱంగున నెవ్వఁడో గదా.'

['వింగడపు' విశాల మైన.] మధ్యమవ్యాయోగము. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రికృతము.

(32) 'నిట్రు' 3

'దశమినాఁ డేకభ (భు?) క్తముఁ జేసియవలినాఁ
డోర్చి జాగరముతో నుందు నిట్రు.' 4(50)

['ఉందునిట్రు = ఉపవాసముందును.' టీక.] [ఈశబ్దమునకు శబ్దరత్నాకరములో ఇదే ప్రయోగము, వేఱు లేదు.]

౧. 'అక్కటా యేమిచెప్ప వింధ్యాద్రిదమన। కాశిలో నేఁడు నాళ్లు నిష్కారణంబ
శిష్యులును నేను నిట్రుపాసెంబు పడితి। మమర గంగానదీసైకతములయందు.'
భీమేశ్వ. 2(100)

నిట్రుశబ్దము విశేషణ మైనప్పుడు శుష్కవాచక మని శ. ర.; అందులకు నిట్రుపాసము అని అందే ఉదాహృతము. కావున నిట్రుశబ్దము వృక్షపర్ణాదులకు నిట్రువృక్షము నిట్రుపర్ణము అని శుష్కవాచకముగా విశేషణముగా ప్రయోగములుండవనియు, ఉపవాసమునకే విశేషణ మగు ననియుం సూచితము. నిట్రువృక్షము, నిట్రుపర్ణము ఇట్టివ్యవహారము లేదు. ప్రకృతిలో నీశబ్దము అత్యంతార్థవాచకమయిన నగుఁగాక. రూఢిచే ప్రకృతార్థమున నియంత్రితము. దానంజేసి యిది విశేష్యత నొందినప్పుడు నిట్రుపాస మనఁగా శుష్కోపవాసరూపమయిన యుపవాస మని యర్థము; గావున పౌనరుక్త్యదోషము లే దని యెఱుంగ నగును.

'సతతంబు నిట్రుపాసములతో నత్యుగ్ర। తపము గావించుచు' వరాహ. 7(73)

"ఎన్నఁడుఁ జూడమున్ వినము నిట్టిమహాద్భుత మేమి చెప్పుదున్
గిన్నరకంఠి యొట్టిడినకీలునఁ గాశిపురంబునందు భి
క్షాన్నము లేదు నీయడుగు లాన నిజంబుగ విన్నవించెదన్
నిన్నటినుండి యేము నిరుసీఁగియు నుంటిమి నిట్టుపాసముల్" కాశీ 7(179)

'నిట్టుపాసముల్' అని కడపటిముద్రణము. ['నట్టుపాసముల్' - అని పూర్వముద్రణము.] నిట్టు నిట్రు శబ్దములు రెండును గలవు. నిట్టునకు నిట్రు రూపాంతర మని శ. ర. కావున ఈచోట ఏరూప మున్నను దానిని ఇతరమునకు గ్రాహకముగాఁ గొనవచ్చును.

(25) 'తపారంబు' ౧

'తపారపుఁజుంగులు' 2(75)

'వెలిదపారంబుమించు' 4(58) ['తపారంబు=పాగా.']

[బ్రౌనుదొర తపారమునకు తపాళము రూపాంతరమనియు, కుళ్లాయి యర్థమనియు, తెలిపి, అందులకు.—

౧. 'మూపునం బడిశము, జంజాటుం దలఁ దపాళము.' వెంగళరాజుపంచతం. 2(9)

అను ప్రయోగము నుదాహరించినాఁడు.]

(7) 'ఎలగోలు' ౭

'ఎలగోలుజల్లు' [మొదటవచ్చినవానజల్లు'-టీక] 4(91)
'గాలియెలగోలుచేఁ గొమ్మగదలి' ['ఎలగోలుగాలిచేతను' అనిటీక.]

౧. 'ఆగుచుఁ దేఁటికదుపు లామనిఁ దలసూపెఁ।
జూపుదనుక నెల్లచోటఁ దోఁట।
యుంచుఁ దామ యగుచు నమ్మరునెలగోలు।
పోఁజులనగఁ జూడ్కి పండు వగుచు.' పారి. 3(51)

౨. 'మరుఁ డొనర్పఁగలకోల్తలకుం దివురు తమకపు ముంగలిపోఁజులు నిగిడించు క్రొవ్వాడి తూపులరూపున నొండొరువుల మఱుపెట్టి చూచునెలగోలుచూపుల నితరేతరప్రాగ్ర్యంబులు గంటివడ నొంటిం బచ్చెనయోవరుల వసియించువధూవరులును'—,,—2(52)

౩. 'చెకుముకి యగ్గి జానకిత్రాటిమినుఁగుఱు।
గ్గారలెను నది యెలగోలుమూఁక.'-కువలయాశ్వ. 2(127)

౪. 'అగిగి మహోభయంకరతగాహవదోహలబాహువ్రతా।
పరుచులు వోలుచెందిరపుఁబావడచేఁ ఋఱచేయి వీచి సు।
స్థిరమతి నంపపెట్టుకోలఁదిన్ గజరాజను నిల్పి దానవే
శ్వరుఁ డెలగో లొనర్పఁగ నిశాచరుల న్నియమించినంతటన్.' 2(128)

౫. 'చిత్తజునిసేన తెలగోలు చేసినట్లు ।
కలుకుఁబలుకులఁ జిలుకలగోలికి పలికె-' మల్ల. వి.ప్ర. 3(87)

౬. పుష్కలావర్తకాంభోధర వ్రాతంబు ।
తెలగోలువర్షించు నెన్నఁ దేని.'—,,—కాశీ. (52)

౭. 'రాలఁ దుపాకులన్ బలుఫిరంగుల భంగము నొందఁ జేసి గ ।
గ్గోలుపడం గడంగి యెలగోలు బలంబు చలం బెలర్పఁగన్' కృ. రా. వి. 3(71)

౮. 'అళిగరన్న తాలూకు యెలగోలు తుపాకిజనం ఆరువేలు ।
ఒడ్డుతీరి తుపాకులచేత ఆని వేయ సాగిరి.

౯. 'ఏకోజీవగైరా యెలగోలు తుపాకులజనం ఎనిమిదివేలున్ను' తంజా, రాజుల చరిత్ర.

(43) 'పాదను' ౨ ('ఆపాదనం తెలంగుజనము')

౧. పదను దొరకొనుఁదుఁ జెచ్చెర । పదలక వెదవెట్టుహాలిక వర్గమురీతిన్ ।
పాదను దొరకొనఁదుఁ గార్యము । పదలక తా నిర్వహింపవలయున్ బలిమిన్.'
బద్దెనసీతిశాస్త్రముక్తావళి.

౨. 'చదువులకు మేర యెయ్యది ? । చదివినమాత్రంబె చాలు సరసపచస్సం ।
పదఁ దా నేర్చినకొలఁదిని । పాదనఁ గవితఁ జెప్పిహారికి నర్పింపఁ దగున్.'
పీఠిక ప ౧౫-అబ్బయామాత్యునియనిరుద్ధచరిత్రము.

(9) 'ఓహరిసాహరి' ౫

'ఓహరిసాహరిం బ్రథమ మొత్కడుధారల.' 4(93)

౧. 'ఇట్లోహరిసాహరిం బెనఁగుహారార్థులయందు' హారవిలా. 7(73)

౨. 'ఓహరిసాహరి నుయ్యాలచేరుగా ।
తెసుకొంచుఁ దెరలుచుఁ బెనఁగుచిదలు.' భార. విరా. 3(165)

౩. 'ఉభయబలంబులుం బురికొని యోహరిసాహరిం బెనఁగుచుండె' ద్రోణ. 3(140)

౪. 'ఆహరిఁ జూచి వేలుపులహంకరణంబుల దైత్యసేనతో ।
నోహరిసాహరిం బెనఁగ.' వరాహ. 6(115)

౫. 'ఓహరిసాహరిం బెరసి యొండొరు నోర్వక యస్త్రశస్త్రని
ర్వ్యాహముసన్ రథద్విపతురంగపదాతులఁ బిల్కుమార్చున
య్యాహవసీమలం బ్రకుపితాంతకునట్లు పరాక్రమించునా
కోహటపాటు దోఁచెడు నయో ! మది నిత్తఱినేమిహేతువో?'
భాసునికర్ణభారము వేటూరిప్రభాకరశాస్త్ర్యాంధ్రీకృతము

(I4) 'కెలసము' ౬

'పుట్టరాఁ గెలసమొ నాఁగ' 4(96) [కెలసము=అక్కఱ, పని.]

౧. 'ఇంతటికెలసంబుఁ దీర్పవలదే' భార. ఆర. 6.—అని శ. ర.

౨. 'ఏను నీ చుట్టమనై భుజాబలమునొంపున నీ కెలసంబుఁ దీర్చెదన్'—,, ... 5(228)

3. 'అక్కెలసం బెవ్వరి కెఱింగింతు'—సౌ ప్తి. 1(23)-అని బ్రౌణ్యము.

౪. 'చెలువ రతాంతవేళ బలుసిగ్గున సంగము దాఁచుకొంచు దు।
వ్వలువ గ్రహించి కట్టుకొన వల్లభుఁ డొయ్యఁ జెఱంగుపట్టి యో।
కలికిరో యింతసేపు పొడ గానసిసి గ్గిపు డెట్లువచ్చె నే।
కెలసము దీఱె నంచుఁ గనుఁగీటితొ మున్నడ నుండు ప్రీడఁదన్'. దశా. 7(161)

౫. 'మఱియున్ బెక్కుఋషులఁ బట్టిరి । యక్కెలసము మాని తనిసి
రని సందగుటన్' వెంగళరాజు పంచతంత్రము - అని బ్రౌణ్యము

౬. 'కెలసము చేసియుం నవసియుం । గొలిచినబుణ మెట్లు యీనికువలయపతి య
క్కొలు వేల యుత్తరోత్తర । ఫలసారమె రాజసేవ బద్దనరేంద్రా.' బద్ద. నీతి.70

౭. 'సమరంబున రావణు వధించి యందు నా కెలసంబునకు మెచ్చి' భా. అర. 3 ఆ.131

(13) 'కిసరు'

'కసిక్కన రుదుగం గావ నప్పగించెదుమాడ్కిన్' 4(175)

['కిసరు=శోపప్రయుక్తమైన నేత్రదోషము. ఈశబ్దము తెనుంగునను గలదు. మదరాసులో ఉత్తమకుటుంబములలోను వాడుకలో నున్నది. శిశువులు, నిద్ర పోక చిరమేడ్చుచుండిన 'కిసరు తగిలినది' అందురు; అందులకై దిగఁదుడుపులు. మంత్రితవిభూతిని లలాటాద్యవయవములందు పెట్టుట, లోనగుపరిహారములు సేయుదురు. కావున నిది కేవలము తులువబాసయెయనం బనిలేదు.]

(17) 'గండె' ౨

'జిగురుగండెలుఁ బోలె నల్లుకొని'4(35) [ఇటజిగురు తర్వాత అరసున్న మూలగ్రంథములో ముద్రితముగాదు]

'గండెయును నల్లదాసరిగాఁడు కిరియు'5(41) ['గండెయనుమత్స్యమును' - టీక.]

ఇట రెండవప్రయోగము నే బ్రౌనుదొరగారు 'కండె' యని గ్రహించి మత్స్యవిశేషమర్థ మని తెలిపినారు. మఱియు దీనికి 'గెండి'-గెండియ-గెండె-అనిరూపాంతరముల నిచ్చినారు. తాకిగెండె-కాకిటిగెండె. అను తద్విశేషవాచకములను నయితము పఠించినారు.

హంసవింశతిలో భద్రసేన యనుధీవరజాయ కథలో-'కొరదు దాసరికొయ్య' అను సీసపద్యములో, మత్స్యజాతి విశేషపరిగణనములో. తుదను.—

'పొర పక్కెర దొండును గూరముక్కు । పుల్లరుజు గెజ్జగెండయుఁ బొమ్మడాయ
యల్లె దమ్ముప్పుచేపయు గొల్లదొందు।పరిగె రొయ్యాది యగు మీలఁ బట్టునతఁడు'

అనుగీతములో కవి 'గండె' నే 'గెండ' యని పఠించినాఁడు. ఇది బ్రౌనుగారు చెప్పని మఱియొక రూపాంతరమేనియు నగును. ముద్రణములో నున్నదానిని ఉన్నట్లే 'గెండ' యనియే యుదాహరించినాఁడను; దోషభూయిష్ఠమైన యీముద్రణములో 'గండె' [లేక గెండి

'గండియ' గఁడె] గండ యని పడుట ఆశ్చర్యముగాదు.పయిగా ఈ యెత్వైత్వములకు తుదకు చెంబకీవ్యవహారమే ప్రమాణము. ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వర విజయవిలాసములో ప్రస్తుతరూపమే ప్రయుక్తమై యున్నది. ముద్రణమం దిట్లున్నది:—

౧. నల్లె గండె రొయ్య పర కాదిగ చేఁపల బట్టి బెట్టుగన్'
పట్టికలో 'జిగురుగండెలు' అను ప్రయోగములోని 'గండె.' యే యభిప్రేతమేని-

౨. 'స్వజాతిద్విజాతుల రాఁబిలుచు పులుఁగుల దీములు గట్టియు జిగురుఁగండె లమర్చి
యుఁ చంద్రికా.౨(18) ఇట అఁదన్న కలిమిలేములు సంపాదకమతభేదప్రయుక్తములు.

(19) 'గార' ౧

'మహీసంరక్షకై గార యీబలె' 4(20) ['గార=గచ్చు'-టీక]

౧. 'చటులకృపీటసంస్థితరసాస్థ్రి ప్రీలక యుండ గారఁ యి
చ్చుటకును బోలె శంఖమణిశుక్తికదంబము నుగ్గుగా.'మను 6(105)

(16) 'కొడిమెలు' ౨

'కొడిమెలు గట్టుకుఁడి' 5(58) ['కొడిమెలు=లేచిగిండలు'-టీక.]

౧. 'జడముడి జాహ్నవీతటనిశాకరపోతముఁ జూచి యెవ్వరీ
కొడిమలు గట్టి పెండ్లికొడుకుం గడియారము మోవఁ జేసి రం
చడుగ వివాహవేదిపయి నంబిక సెచ్చెలిఁ జూచినవ్వునా
మృడుఁడు నృసింహశౌరికి సమిజ్జయముల్ డయసేయుఁగావుతన్.' జైమిని. 1(2)

ఇందలితుదియత్వము ముద్రకప్రయుక్తము. ఎత్వమే సీతారామాచార్య పఠితము. ఏపాపమును ఎఱుఁగనివానిని పాపముచేసినాఁడనుటయే పట్టినింప. ఆముక్తమాల్యదటీకలో జైమిని భారతమునుండి యీప్రయోగము ఉదాహృతమైయున్నది. అట్లున్నను దీనిని అప్రయుక్తముల పట్టికలో ఉపోద్ఘాతకారులు ఏల చేర్చిరో !

౨. 'మిగుల వెఱఁగంది యంతట నగుచు మీరు । సృష్టికర్తలె త్రైనను జేయఁగలరు ।
మదికి వలసినయట్లు సేయుదురు గాని । పట్టికొడిమెలు నాకును గట్టఁ జనదు.'
కళాపూ. 5(56)

(29) 'తాపెకత్తె' ౨

'ఈలువుటాంధ్రకుఁ దాపికత్తెవై' 5(70) (పట్టికలో పాకత్వము ముద్రితము.ఇత్వముండ వలయును. 'తాపికాఁడు. N. S. A Pimp. Satyabh. 3(115)' బ్రౌణ్యము.

౧. 'తాపికాఁడైన పాదలి మందడీఁడు' నపనాఖ్యోపాఖ్యానము.

౨. 'తాన చోరులకును దాఁపికాఁడై వేవ । ధారి మిన్నకేనిఁ దపముసేయు । చున్న
యట్లు పలుకకున్నవాఁ డని యెగ్గులాడి యూరకులు నయంబు లేక' భార.ఆది.4(263)

కాకత్రియవర్ణకంబులు పుంస్త్వస్త్రీత్వంబుల మఱుబర్థంబునం దాటాదులకగు' బాల.

(11) 'కరుసులు'

'కంపలను వ్రేలెడుకరుసులు' 6(17) [పచ్చిచర్మము లని టీక.]

దీనిని చర్మార్థమున బ్రౌఢ్యశబ్దరత్నాకరములు సరళాదిగా పఠించుచున్నవి.

(21) 'చావడము'

'గుజ్జుపు జావడములమీఁద" 5(96)

'గోడిగల జావడంబులకుఁ'

ఇట రెంటను తట్టు లర్థము. ఈరెంటిలో 'చావడము' శ.ర.లో లేదు, 'జావడ' మున్నది.

(24) 'టెంకి'—

'చమురైనతోల్కుబుసంబు టెంకికుఁను' 6(6) ['టెంకి=కుళ్లాయి' టీక.] ఈ శబ్దము ఈయర్థమున శ.ర.లో లేదు. దానం జేసి యిది సీతారామాచార్యులవారు అంగీకరించినది కాదని తెలియ నగుచున్నది. దాసరికుళ్లాయికి వాచకముగా వారు 'టెక్కి' శబ్దమును పఠించి యున్నారు. ఆంధ్రదీపికానుబంధంబునఁ 'డెంకి' యనుశబ్దము టోపికి వాచకముగా పఠితమని బ్రౌను దొరవారు తమ నిఘంటువులో తెలిపినారు. ప్రకృతవాక్యమున 'కుబుసంపుఁడెక్కి' యని మదరాసు రాజకీయ పౌరస్త్య గ్రంథభాండాగారమండలి (G. O. M. L) రెండు వ్రాత ప్రతులపాఠము. అందే మఱియొక వ్రాతప్రతిలో 'కుబుసంపుఁడెక్కి' అని పాఠము. ఆముక్తముద్రణములోనే 'గాదగట్టుకసెచేరుల టెక్కియుఁ' అని ప్రయోగమున్నది. అట 'టెక్కియుఁ=కుళ్లాయియు' అని టీక. ఇది యెల్లం బరికింపఁగా 'టెంకి' పాఠము సరిగాదనియు 'టెక్కి' యని పఠింపవలయు ననియుం దోఁచుచున్నది.

(37) 'మరులుఁదీఁగె' —

'మరులుఁదీఁగె మెట్టి'

శ. ర. లో 'మరులుఁదీఁగ' యని పఠితము. అందులకు ఈపద్యమే ప్రమాణీకృతము. ఇటం బట్టి కాతన్మూలములందని యురసున్నలకలిమిలేములను పఠించునది. శ. ర. లో 'మరులుఁదీఁగ', మరులుజడ, మరులుమాతంగియు పర్యాయపదములు. మరులు గలిగించుట ప్రాతిస్వికగుణముగాఁ గలుగు)నోషధి గాన 'మరులుదీఁగ' యను యౌగికముగా ప్రయుక్తము; అట్లే తట్టీకలో 'వెఱ్ఱితీఁగను' అని వివృతము. అదియు దానిసంజ్ఞాభేద మయినను గాఁదగును. యోగముచే ప్రకృతార్థస్ఫోరకముగాను ఉన్నది. ఇదియును నట్టి. ప్రసిద్ధ సంజ్ఞ 'మరులుమాతంగి' యనునది. అందులకుం బ్రయోగము.

౧. 'గంబూరమును జాజికాయ లుమ్మెత్తవిత్తులు మర్లుమాతంగి కలువగడ్డ' హంసవిం.5

౨. 'జాజికాయయుఁ గురాసానియోమముపస।
చెంగల్వ మర్లుమాతంగి పచ్చ।యెన్నులు-" ప్ర. ర. వేం. 640.

'మరులుఁదీఁగ' యను నీప్రస్తుతసమాసము 'ఇంద్రనీలమ'నుటకు 'ఇంద్రమణి' యనుటవంటి దనియేని తలంపనగును.

(12) కాదువడి 3

తమిస్రఁ గాడుపడి పొలంబు లెల్లఁదిరిగి' 6(12)

['కాడుపడి=త్రోవఁదప్పి,కలవరపోయి'-టీక]

బ్రౌణ్యనిఘంటువులో 'కాడుపడుట, అనుపదమునకు 'దిగ్భ్రమపడుట' అని యర్థమును, అందులకు ఇదే ప్రయోగమును గలవు. శ. ర. లో 'కలఁతపడు' అని యాయర్థమే యీఁబడినది. అందులకు ఈక్రింది ప్రయోగము లుదాహృతములు:—

౧. 'తా దమ్మికొండ్రు జనములు। బాడబు లాగమము లమ్మి బ్రదుకుదు రెండుఁన్ ।
శేడియ లమ్ముదురచ్చోటు। కాడుపడినకలియుగమునఁ గౌరవముఖ్యా.' హరివం. ఉ9

౨. కాలుకొన్నంతయుంఁ గడువేగమునఁ బాఱి।
కనుకని దెసలందుఁ గాడుపడియుం.' నిర్వ 4(76)

శ.ర. మందే ఈయర్థమునసే 'కాడ్పడు' అనురూపమునకుం బ్రయోగము:—

3. 'వృత్రునిఁ జంపినప్పుడె సురేంద్రుని మేకొనె బ్రహ్మహత్య త।
ద్గాత్రము కంపమొందె మది కాడ్పడియెన్.' ఉ. రా. 7.

(3) 'ఉరు.'

'ఎరవుగ నిచ్చునది మిథము సెట్టియున నురున్' 4(221)

ఇది పోవుటే యురున్' 6(28) ['ఉరున్=మేలగును'-టీక].

ఈధాతువునకు సీతారామాచార్యులవారు 'శ్లేష్మమగు, 2 తగు' అని యర్థములు వ్రాసి 'నమ్మమియయురున్' అను ప్రయోగమును ప్రదర్శించినారు. ఈ ప్రయోగముగల పద్యము సటీక నీతిసంగ్రహములో నిట్లు కన్పట్టుచున్నది:—

౧. నరవర పరసాన్నంబులుఁ । బరిమళసద్వస్తువులును బరమ శయనవి
ష్టరములుఁ గాలాధీనత । నరుఁ బొందుం బాయు వాని నమ్మమియ యురున్.'
['ఉరున్=తగును.']

ఇట నీ పదము మూలములో అలఘురేఫముతోను టీకలో లఘురేఫముతోను ముద్రితము. ఆభేదము ప్రామాదిక మని చెప్పవలయునా? ఈ యుదాహరణమందు లఘురేఫమునే సీతారామాచార్యులవారు పఠించినారు. వారు 'ఉరవు' అను కృదంతరూపమును బట్టి దీనియందు లఘురేఫమును సాధించినారు. గురురేఫము సయితము ప్రయోగాంతరములచే సిద్ధము.

౨. 'వెఱచితి రాఁగదే యనిన వెండి కదా పగఁదీర్తు నీవు నా
వెఱపెటు లున్న నీరథికవీరులు వాపెద రొల్ల నిన్ను నీ
యుఱుకడ కేఁగి తోడుపడు మొడ్డకు నెవ్వరి కేనినన్న నే
డెఱ.'............ భార. ఉద్యో 4(179)

(6)'ఎరవు.' ౧ 'పసులయెరవు లెఱలకు' 2(53)

'మేకెరవుంగుంపటిమంచ మెక్కి—రి' 4(134)

'ఎరవుగ నిచ్చునది మిథము నెట్టిన నురున్' 4(221)

'ఎరవుగఁ బూవు సొమ్మిడి' 5(124)

ఇట నీశబ్దము ఏయర్థమందు ప్రయుక్తమని పట్టికలోఁ జేర్చినారో. మఱి, వెంట యనునర్థమున అకారమధ్యముగా 2(53) లోను, ఉకారమధ్యముగా 4(134) లోను, ముద్రితమై యున్నది. ఇందేది నియతము? శ. ర. లో వెంటయర్థమున ఉకారమధ్యముగాని అకారమధ్యము గాదు. అకారమధ్యమున కుపయాచితక మర్థము.

౧. 'పద నెర వైనవా తెఱలు'- జక్కన విక్ర. 5(37)

౨. 'ఏను మీచెలి నింతేల యెఱవుసేయ.' శృం. శా. 2 [=లోఁతినిగాఁ జూడ]

(15) 'కొంగవాలు' ౨

'కొంగవాల్నఱకులు' 6(85)

౧. 'మదను ముద్గరంబు లన శంబరారి కఠారంబు లన
సంగభవు కొంగవాలు లన' భీమేశ్వ. 1(117)

౨. కఠారమ్ము దరవలి కొంగవా లడిదమ్ము గండగొడ్డలి. ఉ. హ. 4 (209)

(18) 'గనపరాకులు'

గనపరాకులు నిగిడ్చి చెప్పుటట్టలు శోధించి.' 7(14)
[గన్నెరాకులవంటియమ్ములయలుఁగులను లోపల దూర్చి—,,—టీక.]

ఇచట పట్టికయందును మూలములోను టీకలోను ఈపదము గకారాదిగానే యున్నది. ఈగ్రంథమునకు టీకను, అకారాదిగా పదములపట్టికను, వ్రాయించినవా .రగు బ్రౌనుదొరగారు దీనిని 'కనపరాకులు' అని కాదిగా తమ నిఘంటువులో పఠించి, యీయర్థమునే ఒసంగినారు. ఈ పదము గాదిగానేని కాదిగానేని శ. ర. లో లేదు. ఈతెలుంగుపట్టికలోని పెక్కుపదములకు ఆముక్తమాల్యదా ప్రయోగములనే ప్రమాణించిన సీతారామాచార్యులవారు దీనిని పఠింపమికి కారణ మరయవలయును. వారి ప్రతిలో ఈరెంట నేరూపము గాని లేదనియు, ఈరెండు రూపములును ప్రామాదికము లని వారిమత మనియుఁ, ఆప్రతిలో వారు నిఘంటువులో పఠించిన 'గన్నెరాకమ్ము' నకు పర్యాయముగా 'గన్నెరాకు' శబ్దమే యుండిన దనియు, నూహింపఁదగియున్నది. 'గన్నెరాకమ్ము' నకు.

3. కువలయాక్షులు ముత్యాలచవికలోన ।
జలకమార్చిరి నిజకులాచారసరణిఁ ।
బసిఁడిపీఠంబుపై నుంచి పద్మనయనఁ ।
కెలువ మగుగన్నెరాకమ్ము చేతి కిచ్చి.' శృం. నై. 6(38)

౨. 'అట్లు దాఁకిన నతండు దొరల గన్నెరాకమ్ములఁ జీకాకుపఱిచె' భార. భీష్మ. శ. ర.
'ఒండె ప్రకృతమున గనపరాగోలలెఱికి' అనియున్న మేలు.

(8.) 'ఒరుదలకాఁడు' ౧

'ఒరుదలకానిం కెదరంగా నాడక'4(220) [కొండెగాని-నని టీక.]

౧. 'ఒరుదలగా వచ్చి యొగి మఱుంగువడంగఁ । చెవి నిల్లుగట్టుక చెప్పిరేని—
పదర కధిపతి తెలియంగఁ బాడి యగును.' మల్ల. వి.ప్ర. 5(40)

(42.) 'సరపణి' ౧౦

'నిజలక్ష్మిచే సరిపణుల్ మొరయంగ.' 2(15)
'సరపణు ల్జనుల ట్లిడి పెంపఁగా బలెన్' ['సరపణుల్=గొలుసులను']
'చరణంపుసరపణి మొరపంబు' 7(30)
[శ. ర. లో ఈశబ్దమునకు రూపాంతరములుగా 'సరిపణీ-సరిపెణ'లు పఠితములు.]

౧. 'సరపణులఁ బట్టి తెచ్చినజాగిలములు'మను 4(31)
౨. 'సరిపెనతోడిసజ్జ బలుసంకిటితాయితులు.' హంసవిం. 5

[ఈపుస్తకమందు అచ్చుతప్పులు మెండు. ఈపాదముననే 'తాయెతు' లనుటకు 'తాయితులు అని ముద్రితము. అట్లే ఆదిపదములో ణకారమునకు నకారము పడియుండును. ఇది యాభరణవిశేషమునకుం జేరగుట, అది గొలుసుగా నుండుటంబట్టి. ఉ. మురిడీగొలుసులు, కాలిగొలుసులు, పుదుచ్చేరిగొలుసులు. 'సరి+పెన...(సంధిని వర్ణవికారము)' శ. ర.]

3. 'పచ్చలకడెంబులను సరిపణులు పూని' క. శ. ర. 3
౪. 'భ్రమరపంక్తులు పైసరిపణులు గాఁగ'రాఘ. పాం. 2(5)
౫. 'అంకుశపుటలుగుల క్రిందికొంకులములుకులు తగులుకొనిన యినుపసరిపెణల పెనఁకువ గలయిట్టికొమ్ముసింగోటుల గుప్పములును.' ప్ర. మే. వి. 78.
౬. 'పసిఁడిగంటలమొలనూళ్లు బాహుపురులు ।
సరిపెణలు ముత్తియంపుముంగఱలు తాళి'—,,— 273
౭. 'బుగడలు నాను గ్రోవులు తీఁగమెడనూలు ।
కుతికంటు సరిపణ గుండ్లపేరు' హంసవిం. 2. [ఇచట 'సరిపణ' అనురూపమును ముద్రణదోషముగానేని, రూపాంతరముగానేని ఎన్నఁదగును.]
౮. తళుకుగలమేల్మి సరిపెణుల్ దయ నొసంగి'
[ఇది యథాముద్రితముగా నుద్ధృతము]-కృ. రా. వి. 1(31)
౯. 'మెఱుఁగుఁగడెంబులున్ దళుకుమించిన కంటసరుల్ తురాయిలున్
సరిపెణ లుంగరంబులును నాల్గునగల్ చరణాంగదంబులున్
దురగము లాదిగాఁగ దయతో బిరుదుల్ వెలయంగ నిచ్చె'—,,— 2(145)
౧౦. 'తనువెడందయురంబునను జీనిసరిపెణల్ ।
మిన్నజిన్నిదముతో మెలగొనంగ' దశావ. రామా.

(20.) 'గిరవుంచుట' ౬

'పురిఁ గిఱవుంచె వార్ధినాఁ' 1(54)
పట్టికలో 'గిరవు' శబ్దమున లఘురేఫము ముద్రితము. గ్రంథములో మూలటీకలలో

'గిఱవు' అని గురురేఫము ముద్రితము. ఈశబ్దమున శ. ర. లో లఘురేఫమే. కుదువ యర్థము.

౧. 'కనుదోయి మెఱుఁగులు కంతుతూపులకడ ।
గిరవుగాఁ బెట్టితే హరిణనయన.' జక్క. విక్ర. 7(62)

౨. 'పుత్త్రుల గిరవులు పుత్తెంచి బ్రదికిరి । కుంతలావంతీశకుకురవిభులు.' 4(60)

౩. 'పాంచాలభూపాలుఁ బ్రతిరోపితునిఁ జేసెఁ । గేరళాధిపుసూను గిరవుపట్టె.' 5(98)

౪. 'హరిణ కరి హరి చమరంబు లక్షి కుంభ ।
మధ్య వాలాకృతులు దెచ్చి మనుపుకొఱకు ।
భిల్లపతియింట గిరవులు వెట్టె ననఁగ ।
దృక్కుచ వలగ్న చికుర చారిమల నొప్పు.' వరాహ. 2(113)

౫. 'నామాక్షరప్రమాణదినంబులకుఁ దేర
గిరవున్న ముద్రయుంగరము చూచి.' శృం. శా. 4

౬. 'కోరి గిరవులువెట్టి కొలుచుజగతీపతులు'—,,— 3(రగడ)

(33) 'పాగడము' ౨ ['పాగడపుఁబాదంబొప్ప' 1(56)]

౧. పాగడము పూస కాల్ మెట్టె బవిరి కడగ ।
చుక్కబొట్టునఁ జిటిపొటిసొమ్ము గలిగి' పంచ. వేం. ౪. అ-ఆని శ. ర.

౨. 'తొగరునూకుటడుగుల జోడించినపాలవెండి పాగడమ్ములు' ప్ర. రా. వేం. ౨. 73

(31) 'దుసికిలుట' ౩

'హస్తము సెమర్ప సారెకు లస్తకంబు దుసికిలఁగ'. 2(65)
[దుసికిలఁగన్ ='జాఱిపోఁగా'.]

౧. 'దుసికిల జాఱుచీకటుల దూకొనుచుండెడుకీలుగంటుపైఁ ।
బసు పొనరించునిగ్గు గలఫాలతలంబున జాదుబొట్టు.' హంసవిం. 4
[దీని ముద్రణములో తప్పులు మెండు. 'దుసికిలఁజాఱు' అని యుండెంగావలయు.]

౨. 'జాఱినవెండ్రుకల్ సవరించి కట్టిన । కసిఁడివ్రాఁతరుమాలు దుసికిలంగ' నిరం. 2(21)

౩. 'ఎసఁగినబాహ్యసంచరణ మెల్లను మాన్చి మరల్చి యొద్దసం
దుసికిలనీక నెమ్మనములోఁ బిరిగొల్పినచూపు దేవతా ।
విసరశిరోవతంస మగువిష్ణునిపై నిడి నిస్సమీరణ ।
ప్రసరణదేశదీపరుచిరస్థితి నిశ్చలయోగయుక్తుఁ డై.' శ్రీరంగ. 2(296)

౪. 'బిసరుహ బంధునందనవిభీషణు లుమ్మలికంబుతోడ వె ।
క్కసముగ బాష్పధార లొలుకం గని వీరవినోదచాతురీ ।
రసికుల రామలక్ష్మణుల రాజకుమారుల మోసపుచ్చెనే ।
దుసికిలి డాఁగి పోయి యొకతుచ్ఛుఁడు నేఁ డని చింత నొందుచున్.' రామాభ్యు. 8(20)

(34) 'వెరంజు' ౧౦

'కిన్కం బెరంజుసితకూర్పరథవన్న ఖావళులు' 4(22)

[ఈశబ్దము ఇచట మూలటీకాపట్టికలలో మూఁటను పాదిగా ముద్రితము. శ. ర. లో ఇది వాది గాని పాది గాదు. వెరఁజు ధాతువునను జవురుకొనుట యర్థము.

౧. 'వెలయాలివలపు కడుకో । వెలకుఁ వగ లేక వాఁడు వెసఁ జీకటులన్ ।
కలవారియిండ్లచెలులకుఁ । గలవారపుసొమ్ము వెరఁజి కైకొనఁజొచ్చెన్' - శేష. 4

౨. 'చక్కనిచొక్కవెన్నెలరసంబు వెరంజి ప్రియాంగనాళికిన్ ।
గ్రక్కున నోరికిచ్చి తమిఁ గౌఁగిటఁజేర్చుచు నక్క లార్చుచున్
ముక్కున ముక్కుఁ గూర్చి రవముల్ నిగిడించుచుఁ దోన పాయుచున్,
మక్కువ డాయుచున్ గలసి మంకిలు నారచకోరదంపతుల్' - ప్ర. ర. వేం. 114

[దొరకిన ముద్రణములో 'బిరంజి' అనియున్నది. 'బిరంజి' 'పిరంజు' ధాతువులు శ. ర. పతితములు గావు. 'బీరాంజు' అను నఱవమునకే వెరంజు' తెనుఁగు గానోపు.]

3. 'ఈవె మన్నీఁడ నీ వీకాన వెరఁజుము' - 33. [జై. భార. 3(53)

౪. 'జనరియుంగ్గునఁ దృష్టిసనక సిన్నఁటిదాఁక । వెరఁజితి ప్రేపల్లె వెన్నలెల్ల' -

౫. 'గుర్వెంద నదె గిలుబుకొనియొఁ బయ్యారదొంగ ।
విరులఁ గరికుంభకుచ వెరఁజు మైయర గ్రుంగ' మను. 3(84)

౬. 'గవిఁ దూఱి యొక్కకుర్కురము తమంబులో వెరఁజి' —,,— 4(52)

౭. 'మసు వెల్ల స్వెరఁజాడి మందుకయినన్ మశ్స్యంబు లేకుండ' కేయూర. 3(161)

౮. 'క్రొత్తగ దీర్ఘికానికటకుంజగృహంబులఁ దల్పకల్పనా
యత్తము లైనమత్తకరు లాత్మ కరాగ్రములెత్తి పల్లవో
పాత్తమునస్కతన్ వెరఁజియాడఁగఁ జొచ్చె బరిభ్రమించుభూ
భృత్తరువాటికావిటపబృందమిళజ్జరఠాతపంబులన్' - క. క. ర 4(69)

౯. 'వెదకివెదకి వెన్న వెరఁజాడుచున్నాఁడు । నీసుతుండు మమ్ము నిలువనీక' విష్ణు. 7(130)

౧౦. 'జలములు ద్రిక్కఁగ సకలరత్నంబులు । వెరఁజి సాగరములు వీడుకొలిపి'. నృ. 2(121)

(27) 'తెండి'

'అలివ పూర్ణేందుభీతిఁ దదశ్మశాలఁ దెండి'. 5(146) [తెండి=శయనించి']

౧. 'నందినియజ్ఞునాకుచున్ । బచ్చికఁ దెండి యున్నయది భామిని వేలుపుటావుఁ జూచితే.
[పారి. 2(95)]

శ్రీకృష్ణదేవరాయనివారు నిజపట్టాభిషేక మహోత్సవసమయమున

శ్రీ విరూపాక్షస్వామికిం గావించిన భూదానశాసనము.

'[తతో౽]ప్య[వా]ర్యవీర్యః శ్రీకృష్ణరాయమహీపతిః
బిభర్తి మణికేయూరనిర్వి[శేషం] మహీం భుజే.
రోషకృతప్రతిపార్థివదణ్డః । శేషభుజః క్షితిరక్షణశౌణ్డః
భాషగె తప్పువరాయర గణ్డ । స్తోమకృదర్థిషు యో రణచణ్డః'
హిన్దురాయసురత్రాణో । దుష్టశార్దూలమర్దనః
గజౌఘగణ్డభేరుణ్డ[ఇ] ఇత్యాదిబిరుదాన్వితః,
ఆలోకయ మహారాజ జయ జీవేతి వాదిభిః

అఙ్గవఙ్గకళిఙ్గాద్యై రాజభి స్సేవ్యతే చ యః
స్తుత్యౌదార్య స్సుధీభి స్సవిజయనగరే రత్నసిం [హాసనస్థః]
క్ష్మాపాలాన్ కృష్ణరాయక్షితిపతి రధరీకృత్య నీత్యా నృగాదీన్.
ఆపూర్వాద్రే రథాస్త[క్షి]తిధరకటకాదా చ హేమాచలా న్తా
దాసేతో దర్థిసార్థశ్రియమిహ బహుళీకృత్య కీర్త్యా సమిద్ధే.

ఇహ కిల జగతి నిఖిలకవికులాభినన్ద్యమా నౌదార్య ధైర్యాది జనిత యశఃపూర కర్పూర పూరిత బ్రహ్మాణ్డ కరణ్డేన సమరచణ్డేన విహసిత నృగ నల నహుష నాభాగ దున్దుమార మాన్ధాతృ భరత భగీరథ దశరథ రామాదిచరితేన కృతభూసురత్రాణేన పరిభూత సురత్రాణేన । గజపతిగజఘటాపాకలేన [క](తనానా)కలేన వదనవిజితామ్భోజేన భోజేనాపరేణ, కావ్యనాటకాలంకారమర్మజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన, ప్రతివర్షప్రవర్తి[త]కనకవసన్త మహోత్సవేన సవేన కృతార్థితవిప్రసార్థే[న]సార్థేన, నిఖిలభూపతిమూర్ధన్యేన ధన్యేన, నాగామ్బికానరసనృపనన్దనేన నిఖిలహృదయానన్దనేన, (నన్దనేన)।సమరముఖవిజయేన విజయేన దిశాం, విజయనగరే సింహాసన మారుహ్య శాసతా సకలాం భువం । భుజవిజితసామ్పరాయేణ కృష్ణదేవమహారాయేణ, భువనభరణసావధానాయ శ్రీవిరూపాక్షాభిధానాయ వినతజన వితీర్ణ హేమకూటాయ హేమకూటాయతనశాలినే శూలినే మధురఫలాపూపాదిహృద్యాయ నైవేద్యాయ సిఙ్గనాయకనహాలలీతి విఖ్యాతనామా చతురసీమాభిరామో గ్రామో దత్తో, విత్తోపకారిణా రచితనయానుకారిణా రఙ్గమణ్డపో౽పి విరచిత స్తస్యైవ దేవస్య తే నైవ ప్రకటితనరజనుషా ప్రసూనధ[ను]షా ।

త దిద మవనీపనీపకవినుతథరాయస్య కృష్ణరాయస్య శాసన మతి బలశాసనతరుకర దానస్య [సా]పదానస్య స్వస్తి శ్రీవిజయాభ్యుదయశాలివాహన శకవర్ష 1430 నందుమేలే నడవ శుక్ల సంవత్సరద మాఘ శు. 14 లు శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ రాజపరమేశ్వర శ్రీవీరప్రతాప శ్రీ వీర కృష్ణరాయ మహారాజరు పట్టాభిషేకోత్సవ పుణ్యకాలదలు శ్రీవిరూపాక్షదేవర 'ఇత్యాది దేశభాషాయా మపి సర్వం ప్రాగుక్త మనూదితమ్.'

కృష్ణరాయనితల్లి నాగమ్మ (దీపాల) నాగమాంబిక నాగలాదేవి;
తిప్పాజీనాగలాదేవ్యోః, కౌసల్యా శ్రీసుమిత్రయోః
దేవ్యోరివ నృసింహేన్ద్రాత్తస్మా ద్వ్యక్తిరథాదివ.
పీరా వినయినా రామలక్ష్మణావివ నన్దనా
వీర శ్రీనరసింహేన్ద్ర కృష్ణరాయమహీపతీ. ॥

వ్యాఖ్యాతం గూర్చి ఆర్యోక్తి.

సీ. శృంగార నైషధ శ్రీ విరాజిల్లంగ సర్వంకషవ్యాఖ్య సలిపినాఁడు,
సర్వాంధ్ర బుధపరిషత్ ప్రకటిత మహోపాధ్యాయబిరుదంబు నందినాఁడు,
యువరాజుచేత రత్నోజ్జ్వలసౌవర్ణ వలయంబు దుశ్శాలు వడసినాఁడు,
నెల్లూరునగర మనీషులచే నవమల్లినాథాఖ్య భాసిల్లినాఁడు,
గీ. పతితృతలిచేత దుర్గ్రహ ప్రౌఢికతనఁ
దవ్యక్తమయిన యాముక్తమాల్యదకు విపుల
వివరణంబును వేడ్కఁ గావించినాఁడు,
రసగరిష్ఠుండు వేంకటరాయశాస్త్రి.
[ప్రకటిత=1116(రూప్యములు.]
తే. నలువపుం బోలె నెవనికి నలువ రాణి
తలఁపులోన మెలంగు సంతసము మీఱఁ
దత్కృతమ్ములు కవిలోకతారకములు
కలవు పంచాశ దధికముల్ గ్రంథనిధులు.

గద్వాలసంస్థాన పండితాగ్రేసరులు శ్రీమాన్ పుల్లగుమ్మి వేంకటాచార్యులవారు. ఈ వ్యాఖ్యాతను గుఱించి రచించిన సూక్తిరత్నములలో నొకానొకటి.—

శ్లో. ఈదృ గధీతీ శాస్త్రే । గైర్వాణగ్రన్థజాలే చ
ఆన్ధ్రగ్రన్థేషు తథా । నహి దృష్టః శ్రుతచరో వాపి.

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద.

ప్రథమాశ్వాసము.

ఇష్టదేవతాస్తుత్యాదికము.

ఉ. శ్రీకమనీయ హారమణిఁ జెన్నుగఁ దానును, గౌస్తుభంబునం
దా కమలావధూటియు నుదారతఁ దోఁపఁ, బరస్పరాత్మలం
దాకలితంబు లైన తమ యాకృతు లచ్ఛతఁ బైకిఁ దోఁప. న
స్తోకత నందుఁ దోఁచె ననఁ, శోభిలు వేంకటభర్తఁ గొల్చెదన్. ౧

శ్రీ ...... దన్. - శ్రీ = లక్ష్మియొక్క - కమనీయ = మనోహరమయిన (మణికి విశేషణము) - హార = ముత్తెపుఁబేరుయొక్క ('హారో ముక్తావళీ' అమ.) - మణిన్ = నాయకరత్నమందు 'మణిః స్త్రీపుంసయో రశ్మజాతౌ ముక్తాదికేపి చ' మేదిని.) చెన్నుగన్ = స్ఫుటముగా, తానున్ = వేంకట భర్తయు, కౌస్తుభంబునందున్ = (క్షీరసాగరోత్పన్నమై హరివక్షస్థలాలంకారభూతమయిన) కౌస్తుభాఖ్యమణివిశేషమందు, ఆ కమలా వధూటియున్ = ప్రసిద్ధురాలయిన లక్ష్మి యువతియు ('లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియా' అమ. 'వధూటచిర్భిటీ శబ్దౌ యౌవనస్థాంగనావాచినౌ' సి. కౌ.), ఉదారతన్ = స్ఫుటముగా, తోఁపన్ = అగపడఁగా, పరస్పరాత్మలందున్ = ఒండొరుల హృదయములయందు ('ఆత్మా యత్నో ధృతి స్స్వాత్మ స్వభావ పరమాత్మను జీవ బుద్ధి శరీరేషు.' నానా.; 'చిత్తం తు చేతో హృదయం స్వాన్తం హృన్మానసం మనః' అమ.), ఆకలితంబులు = నెలకొల్పఁబడినవి, ఐన - తమ యాకృతులు = మహాలక్ష్మీవేంకటభర్తలయొక్క స్వరూపములు, అచ్ఛతన్ = (దేహములయొక్క) స్వచ్ఛత్వముచేత, పైకిన్ = వెలుపలికి, తోఁచి = అగపడి, అస్తోకతన్ = గొప్పతనముచేత ('స్తోకాల్పక్షుల్లకాః' అమ.), అందున్ = ఆ నాయకమణియందును ఆ కౌస్తుభమందును, తోఁచెన్ = అగపడెనని, అనన్ = అనునట్లుగా, శోభిలు వేంకటభర్తన్ = ప్రకాశించుచున్న వేంకటేశ్వరుని, కొల్చెదన్ = సేవించుచున్నాను. [వేం పాపం - కటతి ఆవృణోతి హరతి ఇతి వేఙ్కటః - వేంకటమని శేషశైలమునకు పేరు. పాపమును హరించును అని ఆపదమున కర్థము. ఆకొండకు దొర(అందు నివసించువాఁడు) గాన వేంకటభర్త యని భగవంతునికి పేరు.]

లక్ష్మీవేంకటేశ్వరులు ఒండొరుల కెదురుగాఁ గూర్చున్నప్పుడు, లక్ష్మియొక్క ముత్యాల సరంపు నాయకమణియందు వేంకటేశ్వరస్వామి స్ఫుటముగా ప్రతిబింబించెను, అట్లే వేంకటేశ్వరస్వామి హృదయమందలి కౌస్తుభమణియందు లక్ష్మి చక్కఁగా ప్రతిబింబించినది. ఆ ప్రతిబింబించుట ఎట్లుండె ననఁగా—ఆమెహృదయమం దున్న వేంకటభర్త, ఆహృదయము స్వచ్ఛము

గావున అందుండి వెలికి తోఁచి అట వెలుపల నున్న స్వచ్ఛనాయకమణియందు అగపడినట్లును, ఆయనహృదయమందున్న లక్ష్మి ఆహృదయముయొక్క స్వచ్ఛతచేత వెలికి అగపడి అటవెలుపల కౌస్తుభమణియందు అగపడినట్లును ఉండెను. అట్లు లక్ష్మియుక్తుఁడై మహానందములోనున్న వేంకటేశ్వరస్వామిని సకలమంగళప్రాప్త్యర్థమై కొలిచెదను.

ఇట లక్ష్మీనారాయణులు ఒండొరులను స్వాభిముఖవ్యక్తాంతరములనుగా భావించుట గాదు. మఱియే మనఃపూర్ణత్వప్రత్యర్థమై అభేదభావన వహించి యనవలయు. అనఁగా శ్రీ తన్ను హరినిగాను హరి తన్ను శ్రీనిగాను భావించుట చెప్పఁబడినది. అట్లైనచోఁగాని హరికౌస్తుభమందలి లక్ష్మీముఖమును, లక్ష్మీమణియందలి హరిముఖంబును బహిర్వ్యక్తములు గావు.

ఈపద్యమందు లక్ష్మీవిశిష్టుని వేంకటభర్తను ప్రధానీకరించుటచేత కవి ఈప్రబంధమందు విశిష్టాద్వైతమతము ప్రతిపాద్యమని సూచించినాఁడు.

విష్ణువుయొక్కయవతారాది విశేషములు ఎన్నియో యుండఁగా అందు వేంకటభర్తనే కవి యిటం గొలుచుటకుం గారణము "సకల వేంకటపతి యిష్టమైనవేల్పనుటన్" అని వక్ష్యమాణ భగవద్వాక్యము (౧ ఆ. ౧౬ ప.) చే స్పష్టము.

ఇందు శ్రీహరుల యన్యోన్య సానందాభిముఖ్యావస్థను జెప్పుటచేత పరస్పరాత్యంతానురక్తి సూచితము.

ఇందు ప్రతిబింబములను బైకగపడిన మనోగత మూర్తులనుగా సంభావించినందున ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; 'అనన్' - తద్వాచకము.

"ఫలితను హేతుత వస్తుత। నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్ప్రేక్షల్." అలం.

సకలశుభార్థము కావ్యాదిని శ్రీకారము ప్రయోగింపఁబడినది.—

"వేదములకెల్ల నోంకారమాద్యమైన। కరణిఁ గృతులకునెల్ల శ్రీకార మాది;
కానఁ గవివరులెల్లను దానిఁ జెక్కు। నితరవర్ణంబు లిడరు సత్కృతుల మొదల."

"పదపడి శ్రీకారము కృతి। మొదల నిలిచి దోషపుంజము నడంచి శుభం
బొదవించుఁ బరుస మినుమును। గదిసి సువర్ణంబు సేయుకరణిన్ ధరణిన్."

"శుభదేవతాత్రయంబును। శుభఖచరత్రయము గలిగి శుభవాచకమై
యభినుతిఁ గాంచినకతమున। శుభములు శ్రీకారమునను జొప్పడు టరుదే." అప్ప.

ఇందు ఉత్పలమాలావృత్తము.—

"ఉత్పలమాలలో భరన లొప్పును భారవలుం గిశాయతిన్."

కావ్యాదియందలి భగణమునకు ఫలము.—

"రసము హాస్యంబు, వన్నియ రజతనిభము,
ఫలము ధన హేమ మణి వస్త్ర పశు తనూజ
పరిజనారోగ్యాది సంప్రాప్తి, భగణమునకు
దానవవినాశ కామెపల్లీనివేశ." అప్ప.

ద్వితీయపాదమందు 'ఉదార' శబ్దమునందు 'ఉత్ అర' అని భేదము. 'ఉత్' అనునది యుపసర్గగాన దానిమీఁది యా (ఆ) కారమునకు ఉపసర్గయతి వచ్చినది.

'ఆంగ్రేమునకుఁ జేరని పరాజఫులు మూఁడు
గాక తక్కిన యుపసర్గకముల తలల
స్వరము లాకిన వాని కవ్వలను నిలుచు
నచ్చయిన హల్లు యిసఁ బ్రాదియతి యనంగ.' అప్ప.

ప్రతిబింబకల్పనచేత నలంకారకల్పన యితర గ్రంథములందునుం గలదు; అందులకు రెండుమూఁడు ఉదాహరణములు:—

'త్రైలోక్యపతి దా నఖరోన్మణి సభాసింహాసనస్తోత్రస్తంభా
వేలంభా ప్రతిబింబితాంగి యనుచు న్వే ఆలోక్యతం దాల్చెనాఁ
డా లేయమ్ముఁ దలంచునో యని యమందానందుఁడై లక్ష్మి నే
వేళం గాఁగిలఁ జేర్చు శౌరి నరసింహస్వామి మిమ్ముం బ్రోచుతన్.' నరస.

'భూమిపుత్త్రీవివాహావేళ నిజమంజీరాగ్రరత్నస్థలీ
లాభిర్వ్యక్త నిరాంఘ్రిరేఖభిన కన్యాలీల యించున్ మఱి
దా భావించు శుభక్రమాకలనచేఁ బ్రత్నోకుం గప్పు నీ
తా భూమామని గ్రోచుమీ స్థిరమతిం బ్రేమానురాయనిన్.' నను.

'శ్రీరామాంకజయైన జానకి యమోన్నిమాంతరాత్యంతపి
న్వాన ప్రోత్సవలహారి నాయకమణిసంపర్కితం జౌ నిజా
కారం బోని యన్యకాంత యను శంకం జెందు నం జెంచి త
న్నానీర్ణత్నము నంకపతి నిమనీతాంభక్తి నన్ బ్రోచుతన్.' హంస.

'వక్షఃపీఠే నికీర్ణ స్ఫటికమణిశిలామధ్యల స్వచ్ఛభాసి
స్వచ్ఛాయాం సాధ్వసాయాం త్వ మియ మితి ముహుః సత్య మాశ్వాసి తాపి
వామే మేదినీ కాన్తా ప్రతిపని కుశల నానానివ త్యాలప
నస్త్రీణాం సహసం మునిజనయినా పార్వతీ నః పునాతు.'

మ. సిరి నొక్కప్పుడు కన్నుఁ గొంగి హరి దాఁ జేరన్ బ్రహర్షించు న
ర్వరకుం బ్రాంచదనంగ నాఁడె కనుగొన్ భాస్వచ్ఛంద్రశాలా పరం
పర లయ్యెన్ బ్రబలంబు లైన యెవ్వని ఫణా పంక్తుల్ భజింతున్ నిరం
తరముం దాంతుని నయ్యనంతుని సతీతబ్రహ్మకల్పాంతునిన్. ౨

ఫణా......క్తులు - పఱపు = విస్తీర్ణములు - ఐన - ఎవ్వని = ఏయనంతునియొక్క - ఫణా = పడగలయొక్క ('స్ఫటాయాంతు ఫణా ద్వయోః' అమ.) - పంక్తులు = వరుసలు, హరి = నారాయణుఁడు, సిరిన్ = లక్ష్మిని, ఒక్కప్పుడు = ఎప్పుడేని, కను మొఱంగి = కనుఁ బ్రామి (అనఁగా లక్ష్మికి కనఁబడకుండ), తనున్ = తన్ను (భూమిని), చేరన్ = కలియఁగా, ప్ర......ంచకున్ - ప్రహర్షించు = సంతోషించునట్టి - ఉర్వరకున్ = భూమికి ('ఉర్వరాతు

భూమాత్రే సర్వసస్యాఢ్య భువ్యపి' హేమ.), వంచనన్ = మోసముగా (అనఁగా లక్ష్మిని మోసగించి), కూడఁగాన్ = పొందుటకై, కలు.....రలు - కలుగు = ఉన్నట్టి - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - చంద్రశాలా = మేడలయొక్క ('చన్ద్రశాలా శిరోగృహమ్.' హలా.), పరంపరలు = పంక్తులుగా, అయ్యెన్ = అయినవో (ఉపయోగపడినవో), దాంతునిన్ = ఇంద్రియనిగ్రహము కలవాఁడును, అతీ...తునిన్ - అతీత = దాఁటఁబడిన - బ్రహ్మ = బ్రహ్మయొక్క - కల్పాంతునిన్ = ప్రళయములు గలవాఁడును ('సంవర్తః ప్రళయః కల్పః క్షయః కల్పాన్త ఇత్యపి.' అమ.), (అయిన), అయనంతునిన్ = ఆశేషాహిని ('శేషో౽నన్తః' అమ.), నిరంతరమున్ = సర్వదా, భజింతున్ = సేవించెదను.

వారికి లక్ష్మియు భూమియు భార్యలు. అందు లక్ష్మి యెప్పుడును ఆయనయొక్క వక్షఃస్థలమందే ఉండును. కావున ఆమె యెఱుఁగకుండ భూదేవిని కూడుట వానికి శక్యము గాదు. భూమిని హరి కూడుట లక్ష్మికి సవతికి ఇష్టము గాదు. ఇట్టియెడలో ఎప్పుడేని లక్ష్మికి తెలియకుండ హరి తన్ను కూడునేని అందులకై ప్రార్థించుచు ఆయనం బొందుటకై భూదేవికి ఆయనయునికి విశాలపుం బడగలపంక్తులు ప్రకాశమానములయిన మేడల వరుస లనఁ బట్టియున్నవో ఆయనంతుని జితేంద్రియుని బ్రహ్మకల్పములకన్న నక్కుడు కాలముండువానిని ఎల్లప్పుడును సేవించెదను.

'ఒక్కప్పుడు' అనుటచే అరుదుగాననియు, సిరిని కనుమొఱంగుట లెస్సగా ఘటిల్లదనియు, భా. మొఱంగుటకును చేరుటకును కష్టముగా 'హరిని' జెప్పుటచే వానికి భూదేవియందుఁగల ప్రేమాతిశయమును సూచితము. ఆ ప్రేమాతిశయమునకే భూదేవి 'ప్ర' మిక్కిలి - అర్థించుట'. సర్వసస్యాఢ్యయగుటను నర్థమునకుల 'యుష్మద్రూపశ్రమప్రయోగము' అలంకృతియని సూచితము. 'ప్రార్థించు సర్వద' యనుటచే సస్యరూపమైన రోమాంచము దాల్చెననియు ధ్వ. 'వంచనన్'- వాస్తవమయిన చంద్రశాల లనుకొనని అందుండునని శంకకలుగును, పడగలు గావున అట్టిశంక గలుగదు; అట్టిశంకకు అవకాశము లేకుండఁ జేసికొనుటయే వంచన. 'భాస్వ...' - పడగలు మణులుగల వగుటచేత.... 'దాంతునిన్' - తనయందే ప్రేమికులు ప్రార్థించుచున్నను నిర్వికారుఁడనుట. అట్టిమహనీయుఁడు గావునను, వానికిని భూదేవికిని అట్టిమహోపకారం గావునను తదనుగ్రహముచేత 'అతీతబ్రహ్మకల్పాంతుఁడు,' అవశ్యసేవ్యుఁడనుట.

ఇందు ఫణములను చంద్రశాలలనుగా సంభావించినందున ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'కన్నుమొఱంగి' - 'తుది నులులక్రింది నలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు'. (బా. ప్ర. 8.) కావున 'కనుమొఱంగి' అని యేర్పడి, 'పదాంతంబుల యసంయుక్తంబు లయిన నులురుల యుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు.' (బా. ప్ర. 16) అను సూత్రముచే 'కనొ్మఱంగి' అయినది.- 'తనుఁజెరన్' అనియుండఁగా, బా. ప్ర .16. చేత ఉత్వలోపము రాఁగా, 'పాలఁతి' ఇత్యాదులయందు అత్వమునకుఁగూడ తదాశ్రితమగుసరుసున్న పోయి 'పాల్తి' అయినట్లు, 'తజ్జరన్' అని యైనది.- 'పఱపు' - 'స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు...బహువచనంబున కేకవచనంబు బహుళంబుగా నగు' (బా. కా. 20); కావున 'పఱపులైన' యనియుం జెప్పనగు.- 'సిరిని కనొ్మఱంగి' - ఇట ద్వికర్మకత్వ మంగికర్తవ్యము. - 'పంప్తుల్' - బా. ప్ర. 16.

సీ. ఖ నటత్పయోధి వీక్ష్య రసాతలాన్యోన్య
సందష్ట తాంగ భీ తాండజములు,
ధృత కులాయార్థ ఖండిత సమిల్లవరూప
చరణాంతిక భ్రమ త్తరువరములు,
ఘన ఘనాఘ ఘటిత ఝాంకరణ లోకైక ద్వ
మందుభీకృత మేరు మందరములు,
చటుల ఝంఝా తర స్వన సగరీ విపరీత
పాతితాశాకరా పరిబృంహములు,

తే. ప్రబలతర బాడబీకృత తీరమ్యసములు,
భాస్వదీరమ్య సకృత బాడబములు,
పటగ సమాప్తిపతత్ప్ర ప్రభంజనములు,
వ్యజనతారాకుసుమములఁ బోలు పినరుఁగాంచె. 3

1. ఖ......లు – ఖ = ఆకాశమునందు – నటత్ = తాండవించుచున్న – పయః = నీరుగల – అబ్ధి = సముద్రమునందు – వీక్ష్య = చూడఁబడినట్లు కనఁబడుచున్న – రసాతల = పాతాళమందు ('అధోభువన పాతాళం బలిసద్మ రసాతలమ్' అమ.) – అన్యోన్య = ఒండొరులచే – సందష్ట = ముద్దగాఁ బెనఁగొనఁబడిన (ముట్టుమిట్టుకొనఁబడిన) – అంగ = దేహములుగలవైన ('అంగం గాత్రాన్తికోపాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే' నానా.) – భీత = భయపడిన – అండజములు = పాములు గలవియు ('పన్నగాశన సర్పాశన భుజగాః' అమ.) – గరుత్మంతుని ఱెక్కల గాలిదెబ్బకు సముద్రములోనినీరంతయు ఎగసి మింటి అల్లకల్లోలములుగా దుముకుచుండెననియు, అట్లు జలము లేమిచే బయల్పడిన పాతాళమందు గరుడునికి భయపడి పాములు ఒకదానిని కటి చుట్టుకొని ముడుంగుచు కనఁబడుచుండెననియు భా. అత్యుక్త్యలంకారము. కొందఱసంబంధాతిశయోక్తి.

'శూరుడు నద్భుతమిథ్యా శౌర్యోదారాదివర్ణనం గత్యుక్తిః.' అలం.
భీతిచేత సర్పములొండొంటిం బెనఁచికొని చుట్టుకొనె ననుట స్వభావోక్తి.

2. ధృ......లు. – కులాయ అర్థ = గూటికొఱకు ('కులాయో నీడ మస్త్రియామ్' అమ.) – ఖండిత = విఱువఁబడినవై – ధృత = ధరింపఁబడిన – సమిత్ = చిదుగులయొక్క – లవ = లేశములయొక్క (చిన్నచిదుగులయొక్క యనుట – 'ఇధ్మ మేధః సమిత్ స్త్రియామ్.' అమ.) – రూప = ఆకారముగలయటువంటియాకారము గలవై – చరణ = పాదములయొక్క – అంతిక = సమీపమందు – భ్రమత్ = చలించుచున్న – తరువరములు = శ్రేష్ఠవృక్షములు (మహావృక్షములనుట) కలవియు – ఎగయుచున్న గరుడుని ఱెక్కలగాలికి మహావృక్షములు పెల్లగిల్లి యాతని కాళ్లకడ సుడియుచు వెట్టగపడిన వనంగా, ఆయన గూడు కట్టుకొనుటకై చెట్లనుండి విఱుచుకొని కాళ్లలో ప్రతికించుకొని కొనిపోవుచున్న చిన్నచిన్న చిదుగులో యనునట్లుండెను. – 'సమిల్లవరూప' అను సమాసముచేత ఔపమ్యము చెప్పఁబడినను సంభావనయుండే తాత్పర్యముగాన

నుత్ప్రేక్షాలంకారము. ['ప్రశంసాయాం రూపప్' అను సూత్రముచే 'ప్రశస్తమయిన సమిల్లవములు (= చిన్నచిదుగులు) అని యర్థముగా రూపప్ప్రత్యయమేని యగుఁగాక.] ఆయుత్ప్రేక్ష-చెట్లు పెల్లగిల్లి గరుడుని కాళ్లకడ భ్రమించుచున్నవి అనెడు నతిశయోక్తిని ఉపజీవించుచున్నది.

3. ఘన...లు - ఘన = గొప్పవైన - గుహా = గుహలయందు ('దేవఖాతబిలే గుహా' అమ.) - ఘటిత = కూర్పఁబడిన (= కలిగింపఁబడిన) - ఘూంకరణ = ఘూంకారముచేత - లోక = విశ్వమునకు (అంతటికిని) ('లోకో విశ్వే జనే' హేమ.) - ఏక = ఒక్కటియే యగు - ద్విదుందుభీకృత = జంట భేరిగాఁ జేయఁబడిన (ద్విదుందుభి - సమాహారద్విగువు.) ('భేరీ స్త్రీ దున్దుభిః పుమాన్' అమ. - మేరు మందరములు = మేరుపర్వతమును మందరపర్వతమును గలవియు.— మేరుగుహయందును మందరగుహయందును అక్కడి గాలిచే ఘూంకరణము ఒక్కుమ్మడినే యయెనని వేగాస్ఫాలితశబ్దన. [illegible] యా రెండు పర్వతములును ప్రపంచమునకెల్ల నొక్క జంట భేరియో యనఁగా నొప్పుచుండెనని భా. - రూపకము.

4. చటుల...ములు.—చటుల = తీవ్రమయిన - ఝంపా = దాఁటుయొక్క - తరస = బలముచేత ('తరో జవే బలే' - హేమ. - స్వ = తమ తమ - నగరి = పట్టణములనుండి విపరీత = వ్యత్యాసముగా - పాతిత = వైవఁబడిన - ఆశా = దిక్కులయొక్కయు ('ఆశా దిగతి తృష్ణయోః' అమ. - నాగ = ఏనుఁగులయొక్కయు - పర వృథములు - ఎలుకలుగలవి - ఈయన మహావేగముతో దాఁటుచుండఁగా జనించిన గాలిబలముచేత అష్టదిక్పాలకులును తమ తమ పట్టణములనుండి విపరీతదిక్కులలోనికి పోయిపడిరంట.—అత్యుక్తి.

"అరయ నసంభావ్య మిథ్యా శౌర్యాదివర్ణనము త్యుక్తిః" అలం.

ప్రబ... ములు - ప్రబలములై = అతిశయించినవియు - ఉడీకృత = నక్షత్రములుగాఁ జేయఁబడిన - ఖద్యోతములు = మిణుఁగుఱులుగలవియు, భాస్వ...లు—భాస్వత్ = ప్రకాశమానములైన - ఘనస్ఫురదీకృత = మేఘాగ్నులుగాఁ జేయఁబడిన - బడబాలు = బడబానలములు గలవియు (ఈయన అక్కడి గాలిదెబ్బచే మిణుఁగుఱులు [illegible] నక్షత్రముల స్థానమునం బడెననియు, అచటి బడబానలము మేఘములందు వర్తిస్తున్నగాఁ బడెననియు భా.-అత్యుక్తి.), (ఇట్టి) పత...ములు - పతగప్రభాట్ = పక్షిరాజుయొక్క (గరుడదేవునియొక్క)-పత్త్ర = ఱెక్కలయొక్క ('గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్త్రం పతత్త్రం చ తనూరుహమ్' అమ.) - ప్రభంజనములు = వాయువులు, వృ...లన్ - వృజిన = పాపములనెడి ('కలుషం వృజినైనోఘ మంహోదురితదుష్కృతమ్.' అమ. - తూల = దూదియొక్క - ఓఘ = సమూహములను ('ఓఘో బృన్దేఽమ్భసాం రయే' అమ.), తూలన్ = చెదరి పోవునట్లు, విసరుఁగాత = వీచునుగాక (పాపములను పోఁగొట్టును గాకయనుట.).

ఝంప - ఇంగ్లీషు Jump - జంప్.

—*విష్వక్సేనుని బెత్తమునకు నమస్కారము సల్పుట*—

ఉ. పూని ముకుందు నాజ్ఞఁ గనుబొమ్మున గాంచి యజాండభాండము
ల్పూనను మీఁదఁ బోవ నడుప న్గోనఁ దసన్న సమగ్రనిశ్చల

త్యానచలత్వనిష్ఠతె సమస్తజగంబుల జాడ్యచేతన
ల్గా నుతికెక్కు సైన్యపతి కాంచనవేత్రము నాశ్రయించెదన్. ౪

ముకుందునాజ్ఞన్ = విష్ణువుయొక్క యానతిని, కనుబొమ్మసైగ = భ్రూసంజ్ఞచేతనే, కాంచి = కనిపట్టినవాఁడై, పూని = ప్రయత్నపూర్వకముగా, అజ అండ భాండములన్ = బ్రహ్మాండములనెడు కుండలను, వానన్ = చేయుటకును (సృజించుటకును), పిమ్మటన్ = పిమ్మట, పోవనడువన్ = పోఁగొట్టుటకును (సంహరించుటకును), తన్నున్ = వేత్రమును, కొనెన్ = గ్రహించెను, అనన్ = అనునట్లుగా (ఉత్ప్రేక్షావాచకము), అగ్ర......తా-అగ్ర = తనకొనయొక్క-నిశ్చలత్వ = కదలమియొక్కయు - అనచలత్వ = కదలికయొక్కయు - నిష్ఠతె = వ్యవస్థచే ('నిష్ఠోత్పత్తి వ్యవస్థయోః' మేది.), సమస్త జగంబుల జాడ్యచేతనల్ = ఎల్లలోకములయొక్కయు నిర్వ్యాపారతయు సవ్యాపారతయు, కాన్ = అగునట్లుగా, నుతికెక్కు = పొగడ్త నొందుచున్నట్టిన, సైన్యపతి = విష్ణుసేనానాయకుఁడయిన విష్వక్సేనునియొక్క - కాంచనవేత్రమున్ = సైనాపత్యాధికారసూచకమయిన బంగారుపు బెత్తమును, ఆశ్రయించెదన్ = సేవించెదను.

శ్రీమన్నారాయణునియొక్క సేనాపతియై తిరుగుచు సర్వకార్యనిర్వాహకుఁడయిన విష్వక్సేనునిచేతి బెత్తముయొక్క కొన కదలినప్పుడు లోకము లెల్ల చేష్టనందుటయు కదలక నిలిచినప్పుడు జడత్వము వహించుటయును జూడఁగా, ఏమని సంభావింపఁదగియున్నదనఁగా, ఆబెత్తమే నారాయణుని కనుబొమసంజ్ఞ గ్రహించి తనచివరయొక్క కదలికచేత సృష్టియు, కదలికను మానుటచేత సంహారమును చేయఁగల యంత మహిమగలది గదా, యని తలంచి దానిని ఆవిష్వక్సేనదేవుఁడు చేఁబూనినాఁడా యని సంభావింపఁదగియున్నది.-ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఇచట బ్రహ్మాండములు కుండలుగాను, వేత్రము కుమ్మరవాని త్రిప్పుకోలగాను, విష్వక్సేనుఁడు కుమ్మరిగాను రూపించుటచే రూపకము-ఏకదేశవర్తి; దీనిచే ప్రాణితమగు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'అను చలత్వ' అను పాఠమందు నిశ్చలత్వ కదలికలని యర్థము. 'అనచలత్వ' అను పాఠమున నఞ్ద్వయము కలదు. అచలత్వమే నిశ్చలత్వము, దాని ప్రతిషేధము మొదటి నఞుచేత తెలుపఁబడునది. 'వాన' ధాతువు కుండలు చేయుటయందు ప్రసిద్ధము. ముకుందుఁడు - ముకుమ్-మోక్షమును దదాతి-ఇచ్చువాఁడు.

—*పాంచజన్యస్తుతి*—

మ. హరి పూరింపఁ దదాస్యమారుతసుగంధాకృష్టమై నాభిపం
కరుహక్రోడమిళిందబృంద మెదురెక్కం దుష్క్రియాశంక సం
కర దైత్యాసుపరంపరం గముచు శేఖం బొల్చు నాకానిశా
కరగౌరద్యుతి పాంచజన్య మొసఁగుం గళ్యాణసాకల్యమున్. ౫

హరి = శ్రీవిష్ణువు, పూరింపన్ = ఊఁదినప్పుడు, త...ము - తత్ = ఆయనయొక్క - ఆస్య = నోటియొక్క - మారుత = ఊరుపుయొక్క - సుగంధ = నెత్తావిచేత - ఆకృష్టము = లాగఁబడినది, ఐ, నా....ము - నాభి = బొడ్డునందలి - పంకరుహ = తామరయొక్క - క్రోడ = ఒడియందలి (లోనిప్రదేశమందలి యనుట - 'క్రోడోఙ్కో నా సూకరే క్లీబ మత్స్యజ్ఞే వక్షసి స్త్రియాం' నానా.) - మిళింద - తుమ్మెదలయొక్క - బృందము = మొత్తము, ఎదురు ఎక్కన్ = (పాంచజన్యమునకు) ఎదురుగా పోవుచుండఁగా, దుష్కృ....రన్ - దుష్క్రియా =

చెడుపనులయొక్క - పంక = పాపముతోడి ('పఙ్కోఽస్త్రీ కర్దమే పాపే' మేది.) - సంకర = కూడికగలదైన - దైత్య = అసురులయొక్క - అసు = ప్రాణములయొక్క ('పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః' అమ.) - పరంపరన్ = వరుసను, కముచు రేఖన్ = కప్పుకొను రీతిగా, పొల్చు = ప్రకాశించుచున్నట్టిది, రాకా.... తి - రాకా = నిండుపూర్ణిమయందలి - నిశాకర = చంద్రునివలె - గౌర = తెల్లని - ద్యుతి = కాంతిగలది (ఉపమ), (ఐన), పాంచజన్యము = నారాయణునిశంఖము, కల్యాణసాకల్యమున్ = మంగళములయొక్క సమగ్రత్వమును (ఎల్లమంగళములను అనుట), ఒసఁగున్ = ఇచ్చునుగాక.

పంచజనుఁ డను నొకానొక దైత్యుఁడు శ్రీకృష్ణునికి ఎగ్గు చేసెను. అంత నాభగవంతుఁడు వానిని సంహరించి వాని మెడయెముకతో శంఖముచేసికొనెను, కావున ఆశంఖమునకు పాంచజన్యమని పేరు కలిగినది.

దైత్యారియగు శ్రీహరి దైత్యసంహారార్థము కపెంగి పాంచజన్యమును ఊఁదుడు దానియందు నిండిన యాయనముఖవాయువుయొక్క నెత్తావి పొక్కుటి తమ్మిలోపలినుండి తుమ్మెదలు బారుగా నెగిరిపోయి యాపాంచజన్యము పైఁబడుట యెట్లు లుండు ననఁగా ఆపాంచజన్యము పాపకళంకితములయిన దైత్యప్రాణములవరుసలను గ్రసించుచున్నదో యనునట్లుండును. అట్లొప్పుచున్న యాపాంచజన్యము పున్నమరేయిటి చందురునివలె తెల్లనయినట్టిది సకలమంగళములను ఇచ్చునుగాక.

'క్రోడ' - ఒడి యనుటచేత లోపలిమకరందమును గ్రాగుచున్నట్టి వని భా. 'అసు' - ప్రాణములు వాయుస్వరూపములు, వానికి రూపములేదు, అయినను వాని నంటియున్న పాపము నలుపుగావున నల్లనిప్రాణము లనునట్లున్నవని తుమ్మెదలకు ఉత్ప్రేక్ష. 'కముచు' - దానిధ్వనికే ఎందఱో గుండె బ్రద్దలై చత్తురు గావున, అదియో వారిప్రాణములను గ్రసించుచున్నట్లున్నదని యుత్ప్రేక్ష. 'రాకానిశాకర' సామ్యము 'గౌర' త్వాతిశయద్యోతనార్థము. మఱియు, ఇట గౌరత మాత్రమే సామాన్య ధర్మముగా కంఠోక్తమయినను, పాపసంకీర్ణములయిన యసువులు కళంకమువలె నున్నవనియు భావము కలదు; కావున 'రాకా' ప్రయోగము కలంకోత్కట త్వార్థము కూడ. 'కల్యాణ' - దుర్నిక్కయాపంకము హృతిమయినచో కల్యాణమునకు ఏలోపము నుండదు.

'పొల్చు రాకాద్యుతి' - ఇందు 'రాకా...ద్యుతి' - అనునది బహువ్రీహిసమాసము. 'పాంచజన్య' మునకు విశేషణము; దానికి 'పొలుచు' అను తద్ధర్మార్థకవిశేషణముతోవిశేష ణోభయపదకర్మధారయసమాసము - 'పాంచజన్యము' వ్యస్తపదము. కానిచో 'రాకా... ద్యుతి' అను విశేషణమందు అవిమృష్టవిధేయాంశదోషము సంభవించును. 'ఒసఁగున్' - తద్ధర్మార్థములలో ఆశీస్సుకూడఁ జేరియున్నది.

ఇందు వృత్త్యనుప్రాసములు గలవు.

—*సందకివ్యాస.*—

మ. ప్రతతోర్ధ్వాధరభాగ పీఠ యుగళీ భాస్వత్సరుత్స్తంభ సం
స్థితిఁ దీండ్రించెడు జాళువా మొసలివా దీర్ఘోర్చిగాఁ గజ్జలా

న్వితధూమామసిత రేఖ పైయలుఁగుగా విజ్ఞాన దీపాంకురా
కృతి సందం బగు సందకం బఘలతా శ్రేణి చ్ఛిదం జేయుతన్. ౬

ప్రత......తన్ - ప్రతత = పఱపైన - ఊర్ధ్వ = మీఁద - అధర = క్రింది - భాగ = అవయవములయిన - పీఠ = పీఠములయొక్క (గుంద్రని చదును భాగములయొక్క) - యుగళీ = దోయిచే - భాస్వత్ = వెలుంగుగలదైన ('భాస్వాన్ దీప్తే రవౌ' మేది.) - త్సరు = పిడియనెడి ('త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాత్' అమ.) - స్తంభ = కంబమందు - సంస్థితిన్ = ఉనికిచేత, తీంట్రించేకు - వెలుంగుచున్న - జాంబూనద = బంగారపు - మొసలివా = మొసలినోరనెడి పేరుగల భాగము, దీప్తార్చి - దీప్త = జ్వలించుచున్న - అర్చి = జ్వాల ('జ్వాలాభాసో ర్నపుంస్యర్చిః' అమ. అర్చిశ్శబ్దము సకారాంతము), కాన్ - అగుచుండఁగా, పైయలుఁగు = మీఁది యనుపచివర, క......షి - కల్మష = కాటుకతో - అన్విత = కూడుకొన్న - ధూమ = పొగయొక్క - అసిత = నల్లని - రేఖ = గీఱ (కొన), కాన్ = అగుచుండఁగా, విజ్ఞాన దీప అంకుర ఆకృతిన్ = ఎఱుకయనెడు దివ్వె మొలకయొక్క యాకారముతో, అందంబు అగు నందకంబు = ఒప్పారుచున్న విష్ణుఖడ్గము, అ...దన్ - అఘ = పాపములనెడు - లతా = తీఁగలయొక్క - శ్రేణి = వరుసయొక్క - ఛిదన్ = కోతను, చేయుతన్ = కావించును గాక యని.

పిడికిటికి క్రిందుమీఁదులనుండు గుండ్రని చదునుబిళ్లలతోడి పిడి దీపస్తంభమువలెను, అటుపై మొసలినోరుయాకారముగలదై మొసలివాయి యను పేరంబరఁగుచుండు బంగారపు భాగము దీపజ్వాలవలెను దానిపైనుండు వాఁడిమొన వెలుఁగు దీపపుఁబొగరేఖవలెను ఒప్పుచుండఁగా, తాను విజ్ఞాన దీపాంకుర మాయున నొప్పుచున్న నందకము పాపము లనెడి తీఁగల పరంపరను కోసి వైచునుగాక యని ప్రార్థన.

ఇచట - నందకమునందు విజ్ఞాన దీపాంకురత్వము సంభావింపఁబడినది, కావున ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. దానిభాగములయందు దీపస్తంభత్వాద్యారోపము రూపకాలంకారము.

'కజ్జలాన్విత ధూమాసితరేఖ పైయలుఁగుగాన్' అనుచో ప్రక్రమభంగము పరికించునది.

—* కౌమోదకీవర్ణనము. *—

ఉ. యాదవసార్వభౌము భుజదాయత బాహునియుక్తిఁ జేసి యెం
దే దనుజేంద్ర సాల్వపుర సీమము శీర్ణము సంగతిం
బై దివి నాస్యకింకిణము లం దొక కింకిణ మయ్యె నట్టి కౌ
మోదకి మోదకీలిత సముజ్జ్వల కల్పకమాల్యఁ గొల్చెదన్. ౭

యాదవ... జేసి - యాదవ = యదువంశజుఁడయిన - సార్వభౌమ = సర్వభూమీశ్వరుని యొక్క (శ్రీకృష్ణునియొక్క అనుట) - భయద = బెట్టిదమయిన - ఆయత = నిడుపయిన - బాహు = భుజముయొక్క - నియుక్తిఁ జేసి = ప్రయోగముచేత, ఎందేని = ఏకామోదకియందు, దను...బు - దనుజేంద్ర = దానవశ్రేష్ఠుఁడయిన - సాల్వ = సాల్వునియొక్క - పుర = పట్ట

ణముయొక్క - హేమ మణీ వరణంబు = బంగారముయొక్కయు రత్నములయొక్కయు (తన్నిర్మితమయిన యనుట) ప్రాకారము ('ప్రాకారో వరణః సాలః' అమ.), సంగతంబు ఐ = అంటుకొన్నదై, దివిన్ = ఆకాశమునందు, ఆత్మ = తనయొక్క (కౌమోదకియొక్క) - కంకణములందున్ = వలయములనడుమ, ఒకకంకణము = తానును ఒకవలయముగా, అదెన్ = ఒప్పెనో, మో...ల్యన్ - మోద = సంతోషముచేత - కీలిత = తగిలింపఁబడిన - సముజ్జ్వల = వెలుంగుచున్న - కల్పకమాల్యన్ = ఈవిమాని పూవులదండకలదైన, అట్టి కౌమోదకిన్ = అటువంటివిష్ణుగదను ('కౌమోదకీ గదా' అమ.), కొల్చెదన్ = సేవించుచున్నాను.

శిశుపాలుని మిత్త్రులలోనొకఁడు సాల్వుఁడనువాఁడు లోకమున యాదవులు లేకుండఁ జేసెదనని ప్రతిజ్ఞచేసి శివునిఁగూర్చి తపసించి వరముగా దేవాసురాదులు దాసునను సౌభకమను వ్యోమగామిపురమును బడసి దానిలోఁ బోయి ద్వారకపైఁ బడెను. అందులకై శ్రీకృష్ణుఁడు ధర్మజరాజసూయమునుండి వచ్చి కౌమోదకిచే సౌభకమును సాల్వుని నుఱుమాడెను. ఆకథ నిట ననుసంధించికొనవలయును. శ్రీకృష్ణులవారు కౌమోదకితో సౌభకమును గొట్టినప్పుడు ఆగద ముందుల దానిప్రభావమెందులకును కొఱగాక దానిహేమమణిప్రాకారము తన్ను శోభించిన యాగదయొక్క తదీయాలంకారభూతములైయున్న వలయములలో తానునొకవలయము వనునట్లుండెను. అట్టిజయోత్కృష్టమగుటచే దేవతలు సంతోషముచే దానిని కల్పకమాల్యములు మరిసి యలంకరించినారు. అట్టి యాగదను సేవించెదను అని పద్యార్థము. ఈకౌమోదక్యాదిస్తుతులచేత శ్రీకృష్ణరాయల వైరులును ఆయాకౌమోదక్యాదిదేవతాప్రసాదముచేత రూపుమాయుదురుగాక యని కవియాశయము.

ఇందు హేమరత్నమయమైన సౌభకసాలము కౌమోదకీవలయముగా సంభావితము గావున నుత్ప్రేక్ష; వాచకములేనందున గమ్య. 'మోదకీ మోదకీ' అనుచో వృత్త్యనుప్రాసము.

'ఎందు ఏని మనుజేంద్రుఁ' అనియుండఁగా 'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' అనుసూత్రముచే వికల్పముగా ఏని శబ్దేవర్ణమునకు లోపము రాఁగా, 'ఎందేని మనుజేంద్రు' అయి, అనంతరము సార్థము పరమైయున్న కారణంబున ద్రుతలోపము కలిగి, 'ఎందేదమనుజేంద్రు' అయినది.

'సార్వభౌమ' - సర్వభూమీశ్వరుఁడైన నారాయణుఁడు గాని 'యాదవమాత్రుఁడు గాఁడనుట. 'ఆయతి' - (మహాపురుషుఁడు) అనుమానార్హుండనుట. 'హరిన్' - గానిమిన్నంటునంతి గొప్పది యనుట. 'సముజ్జ్వలములు' - అప్పుడే కోసిన పువ్వులతో రచితములు గావున. సాల్వుని నాశము ఇట్లు దేవతలకుసయితము ప్రమోదము మరియొవ్వఁగావున వాఁడు ఆజన్ముఁడు మనుజమాత్రుఁడు గాఁడు, దను'జేంద్రుఁడే'. సాలము వలయాకారమును, సౌవర్ణమును, మణిఖచితంబును; కంకణమును అట్టిదే; కావున సాలమునకు కంకణసామ్యము.

—* శార్ఙ్గవర్ణనము. *—

చ. పిడికెఁడు కానుకఁ గొన్నఁ గని ప్రేమఁ ద్రివిక్రమాంగిఁ జేసి, తేఁ
బిడికెఁడు కానుకఁ గొన్నఁ బాయఁ బెచ్చు గుణంబును గంటె సంచు, నే

ర్పడఁగ నిజత్రివక్రతయుఁ బాపఁగ మ్రొక్కెద నా, సుమాలిపైఁ
జడిగొను నమ్ములీనుమారి శార్ఙ్గధనుర్లత గాచుఁ గావుతన్. ౮

పిడికెఁడు కొనన్ = పిడికిట నిముడు నడుమును-కొప్పున్ = తురుమును - కని, ప్రేమన్ = అనురక్తిచే, త్రివక్రన్ = మూఁడువంకరలు కల సైరంధ్రిచేత, త్రివక్రయను పేరొందిన గుబ్జదానిని, సమ అంగిన్ - తిన్నని (వంకరలులేని) మేనుగలదానినిగా, చేసితి = చేసితివి; ఏన్ - నేను, పిడికెఁడుకొనన్ = పిడికిట నిముడునట్టి మధ్యమును, కొప్పున్ = అగ్రంబును, పయిపెచ్చు = అంతకన్న నధికముగా, సొబగునన్ = మంచితనమును కూడను (అట్లె త్రాటిని కూడను - 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణః' అమ., కంటెన్ = పొందియున్నాను, అంచున్ = అని; ఏర్పడఁగన్ = స్పష్టపడుచు నుండఁగా, నిజత్రివక్రతయున్ - నిజ - తనదైన - త్రివక్రతయున్ = మూఁడువంకరలు గలదియై యుండుటనుకూడ, పాపఁగన్ = పోఁగొట్టుమని, మ్రొక్కెడున్ నాన్ = ప్రార్థించి నమస్కరించుచున్నదో యనునట్లుగా (నమస్కరించుటయందు దేహము వంగును బాణములం బ్రయోగించునప్పుడు ధనుస్సు వంగును, కావున నిట్లు చెప్పుట), సుమాలిపైన్ = సుమాలియను నసురునిమీఁద, జడిగొనన్ = నిరంతరముగా (దట్టంపువానగా), అమ్ములు = బాణ-సమూహములను ప్రయోగించుచున్న—మారి = నారాయణునియొక్క - శార్ఙ్గ ధనుర్లత = తీఁగెవంటిదైన (అంపసులువుగా వన్నెగా వాడునట్టి) మెలఁగుచున్న శార్ఙ్గమను పేరి విల్లు, కాచున్ కావుతన్ = రక్షించునుగాక.

త్రివక్ర యనునది మథురాపతి యగు కంసునికి మైపూఁతలు సమకూర్చు దాసి, మఱి కుబ్జ. శ్రీకృష్ణులు మథురకు వచ్చునపుడు త్రివక్ర కంసునికి విలేపనములం గొనిపోవు చుండెను. శ్రీకృష్ణుఁడు దానిని కని కమ్మని వాసనగల నాపూత ప్రతిఫలార్థకముగా దానిని రామకృష్ణులకు సమర్పించెను. శ్రీకృష్ణులవారు దాని వలంతి మెచ్చి యాత్రివక్రను అవక్రను సుందరిం గావించిరి.—

సీ. "తప్పక యింపులమీఱఁ గను పచ్చపూఁతలు గ్రక్కున, హస్తాంగుళి న్యాసు మదిలఁగొను
గ్రంథి విప్పఁగ నిడ, కృష్ణుఁడు మీఁదికి నెత్తిన, వక్రత లెల్ల మాని,

గీ. చక్కనైన చిత్తజన్మ కామిక్రియఁ గోమలి మిగిలి పిలుచుఁ గుచయుగంబు
సొంపు వడయుఁ, బిరుదు సుందరిమూర్తియై, కమలనయనుఁజూచెఁ గాంతతోడ॥"భాగవతము

కుబ్జకు త్రివక్రత నిరియె - శార్ఙ్గధనుర్లత కద యెట్లు? అమ్ములీనుత వలని అది కలుగును. ఈవిషయము ఇందలి ౫ (౧౮౫) పద్యములోని ధ్వనితాత్పర్యము గూర్చి పెతికలో నా వ్రాసిన విస్తరముపలన నయితము తెలియ నగును.

త్రివక్ర ద్వాపరాంతమునది, సుమాలి కృతయుగమువాఁడు. ఇట కాలసంగతి కల్పాంతర సంగతిచే గ్రాహ్యము. ప్రతికల్పమందును బ్రహ్మ మునుపటివలెనే సృజించు నని శ్రుతి. వంగుట మ్రొక్కుటగా సంభావింపఁ బడినది గావున నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

శ్రీహరి సుమాలిపై అమ్ములు వర్షించునప్పుడు శార్ఙ్గము మండలీకృత మగుచుండెను. అట్లునుట ప్రార్థింగూర్చి మ్రొక్కుటయో యనునట్లుండెను. మ్రొక్కుట యేలనన తన త్రివక్ర

తను బాపుమని. ఆదేవుఁడు త్రివక్రతం బాపునా యనిన కృష్ణావతారములోఁ గుబ్జకుం బాపలేదా? అటయిన కుబ్జకు పిడికెఁడు కొనుగు గొప్పను ఉండినది. వానియందముచే ననురక్తుఁడై శ్రీహరి దాని త్రివక్రతంబాపెను, అట్టియోగ్యత నీయందు కలదా? యనిన, నాయందు అదియెగాక పైగా గుణముకూడ కలదు, కావున నాత్రివక్రతను తప్పక తీర్చును అని సంభావన. 'కుబ్జయువిద, ఉవిదయందు అనురాగము సహజము, నీవో?' యనిన, 'నేనును ఉవిదనే, నేను ఘనగ్లతను, మహిళాహ్వయను గదా ('లతాగోవర్ధనీ గుచ్ఛా శ్యామామహిళాహ్వయా' అమ.), అందుకొఱకే లతాసామ్యమును లతాశబ్దమును తదీయ స్త్రీత్వమును ఘటించితిమి.

'జడిగొను' - జడిశబ్దముచేత శ్రీహరి సజలజలదశ్యాముఁడనియు, శార్ఙ్గము ఇంద్రధనుస్సకాశమనియు, 'జడిగొన, ఈను' అనుటచే మేఘములనుండి ధారాసంపాతమువలె సంధానమోక్షములు గానరాక ఒక్కుమ్మడి లెక్కలేని యమ్ములు వెలువడుచుండెననియు, స్ఫురణ.

—*సుదర్శనవర్ణనము*—

చ. అడరు గళాస్రధారలు మహాముఖ వాంత సుధాంబు ధారలున్
న్పొడవగు వహ్నికీలములఁ బొంగును గాఁ, బెలుదైత్యకోటిక
న్నిడుదపుఁ గన్కతో నెసరు వెట్టిన ట్లిసరంటెఁ బోలె. నా
క్కడు వెస రాహు మస్తకముఁ గొన్న సుదర్శను దేవుఁ గొల్చెదన్.

అడ....లున్ - అడరు - ఉబుకుచున్న (మాఱుకుచున్న) - గళ - గొంతుయొక్క - అస్ర - నెత్తుటియొక్క - ధారలున్ - ప్రవాహములును, మ.....లున్ - మహా - గొప్పదైన - ముఖ - నోటిచేత - వాంత - క్రక్కఁబడిన - సుధా - అంబు - అమృతోదకము యొక్క - ధారలున్ - ప్రవాహములును, పొడవు అగు - ఉన్నతములయిన - వహ్నికీలములున్ - నిప్పుమంటలును, పొంగునన్ - ఎసటియొక్క యుబ్బుటమున, కాన్ - అగుచుండఁగా, పెలు దైత్యకోటికిన్ - కఠినమయసుర సమూహమునకు, ఎసరువెట్టిన - ఎసరెక్కించినట్లు - ఇట్లు - వసంటెఁబోలెన్ - కుండనో యనునట్లుగా, నిడిదపుఁగన్కతోన్ - కడిందికోపముతో, ఒక్కుడు వెసన్ - అతిశీఘ్రముగా రాహు మస్తకమున్ - రాహు (వను నసురుని శిరమును, కొన్న - ఖండించిన - సుదర్శనదేవున్ - (శ్రీహరియొక్క) చక్రాయుధ మనెడు వేల్పును, ('శఙ్ఖో లక్ష్మపతేః పాఞ్చజన్యశ్చక్రం సుదర్శనం', అమ.) కొల్చెదన్ - సేవించుచున్నాను.

పూర్వము క్షీరసముద్రమథనోత్పన్న మయినయమృతమును నారాయణుఁడు మోహినీరూపము దాల్చి అసురులను వంచించి దేవతలకు త్రాగ నొసంగుచున్న సమయమున రాహువను నసురుఁడు దేవతామండలములోఁ జొచ్చిమాయచే తానును దానిం ద్రాగం బోడంగెను. ఆమోసము నంతలో గ్రహించి నారాయణుఁడు అయ్యమృతము కంఠము దిగకముందే చక్రాయుధముచే వాని తలం దెగ నేసెను, అప్పుడు వానినోటినుండి వెలికింబడిన యమృతము ఎసటిపొంగు వలెను, దేహమునుండి వేర్పడి ఎగసినశిరమునకుం గ్రింద గొంతునుండి ఊర్ధ్వముఖముగా దుముకుచున్న నెత్తుటిధారలు త్రాయినిప్పుమంటలవలెను, ఆశిరము కఠినమయసురులమొత్తమునకు బోనమువండుటకై

ఎసరుపెట్టిన పెద్దపంటకుండవలెను, దానిని ఘోరకోపముతో చూఱలుగొనుట వైరులగు నాయసురులకు అన్నము లేకుండఁ జేయుటకై వారి యాపంటకుండను ఘోరకోపముతో చూఱలు హరించుటపోలెను, ఒప్పెను. అట్టి మహిమాన్వితుని ఆనృసింహదేవుని సేవించెదననుట.

మంట యెప్పుడును ఊర్ధ్వముఖముగానే యుండును గావున తత్సామ్యసిద్ధికొఱకు నిలువుగా దుముకుట 'అడరు' శబ్దముచే చెప్పఁబడుచున్నది. 'మహాసుఖ' - (మహాత్ము)గొప్పది కావుననే 'పెద్ద' పదఁటివలె నున్నది. 'వాంతి' - ఈపదము ఇచట హాస్యముగా గ్రక్కుటయు చెప్పనందున గ్రామ్యము గాదు, మఱి ఖండితముఖమునుండి సుదర్శనాగ్నివేగముచేత వెలికి ఎగసిపడిపోవుట అను గౌణార్థమునం బ్రయోగముగాన మనోహరమై యున్నది. 'పెఱ' - ఇతరులకొఱకు అనుటచే రాహువు అమృతమును సాధించి తమకుం దెచ్చి యిచ్చునని కడమ యసురులు ఆస పెట్టుకొని యుండిరని స్ఫురణ. 'కన్క' - మోసము చేసినందులకు. 'మెసఁ' - అమృతము కంఠము దిగినచో వానికి అమరత్వము కలుగునని. 'సొంపు' నుచెప్పుటచేత సిద్ధముగాను మని భా. 'కన్క తోఁకొనుట గాని, 'పెట్టుట' గాదు.

రాహుమస్తకము పెఱదైత్యకోటికి ఎసరు పెట్టినపదంటిగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. అందులకు 'అడరు......సొంపుగాన్' అనువాచకము ఆధారమయి యున్నది.

—*పన్నిద్దఱు సూరులం దలంచుట*—

మ. అల పన్నిద్దఱు సూరులందును సముద్యల్లీలఁ గాపున్న వె
న్నెలపుం దాపముఁ బాసనాఁ, నిజముఖాకంజాత సంజాత పు
ష్కలమాధ్వీకనిఝరిన్ సొగియుంగాఁ జొక్కు ధన్యాత్ము లా
నిల పన్నిద్దఱుసూరులం దలఁతు మోక్షేచ్ఛామతిం దివ్యులన్. ౧౦

ముంగరి = ప్రహరం, అల......లందునన్ - ఆ ప్రసిద్ధులయిన పదునిద్దరు సూర్యులయందును ('సూరః సూర్యార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మ దివాకరాః' అమ.), సముద్యల్లీలన్ = ఏచుచున్న విలాసముతో ('లీలా విలాస క్రియయోః' అమ. ఇట నివసించిన సెట్లుండునో చూతము అనుకుతూహలముచేత ననుట), కాపు ఉన్న వెన్నెలపుం దాపమున్ = నివాసము చేసిన మిక్కుటంపువేఁడిమిని, బాసన్ నాన్ = పోఁగొట్టుకొనుటకో యనునట్లుగా, నిజ.....ఝరిన్ - నిజ= తమవైన - ముఖ కంజాత - ముఖములను కమలములందు - సంజాత=పుట్టినట్టి - పుష్కల=నిండారిన ('పుష్కలస్తు పూర్ణే శ్రేష్ఠే' హేమ.) - మాధ్వీక - మకరందముయొక్క ('మధు మాధ్వీక మద్యయోః' అమ.) - ఝరిన్ = ప్రవాహమందు ('ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' అమ. ఝరా...ఝరీ...ఝురీ చ' రామా.), సొగియుంగాన్ = సుఖించుచుండఁగా, చొక్కి = (ఆనంద) పరవశులై, ధన్యాత్ములు ఐ = పుణ్యమూర్తులు ఐనట్టి ('సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః'- 'ఆత్మా యత్నో ధృతి ర్బుద్ధి స్స్వభావో బ్రహ్మ వర్ష్మ చ' అమ.) - దివ్యులన్ - దేవతాస్వరూపులను, ఇల పన్నిద్దఱు సూరులన్ - భూమియందలి పన్నిద్దఱుఆళ్వారులను (పన్నిద్దఱాళ్వారులను), మోక్ష ఇచ్ఛా మతిన్ - అపవర్గమందలి కోరికతోడి మనస్సుతో, తలఁతున్ - స్మరించుచున్నాను.

పన్నిద్దఱు సూర్యులు – 'ధాతా మిత్రోఽర్యమా రుద్రో వరుణః సూర్య ఏవచ। భగో వివస్వాన్ పూషా చ సవితా దశమః స్మృతః। ఏకాదశ స్తథా త్వష్టా విష్ణుర్ద్వాదశ ఉచ్యతే॥'

పన్నిద్దఱు ఆళ్వారులు: – సరో భూత – భక్తిసార – మధురకవి – శఠకోప – కులశేఖర – విష్ణుచిత్త – గోదాదేవి – భక్తాంఘ్రిరేణు – ప్రాణనాథ – పరకాలయోగులు.

వీరిలో 'పెరియాళ్వారు' అను నామాంతరముగల విష్ణుచిత్తులవారి దివ్యచరిత్రము ఈగ్రంథమున వర్ణితము. వారివలననే దీనికి విష్ణుచిత్తీయమని పేరువచ్చెను. వీరి కూఁతురే 'ఆండాళ్' అని నామాంతరముగలదైన గోదాదేవి. ఈమెయే ఆముక్తమాల్యద, ఇందు కథానాయికయు.

'సవితృమండల మధ్యవర్తీ నారాయణః' ఇత్యాది శ్రుతిప్రమాణముచే నారాయణుఁడు సూర్యునియందు వసించును. సూర్యులు పన్నిద్దఱు. అట్లే నారాయణుఁడు ఆళ్వారుల హృదయములందును వసించును, వారును పన్నిద్దఱు మహాత్ములు. 'హృదయకమలమకరందప్రవాహమందు సోఁగియుండు' అనఁగా నచట సర్వాంతర్యామి నివసించుట, – అనఁగా 'సదా పశ్యన్తి సూరయః' అను శ్రుతిప్రకారము ధ్యేయమగు దివ్యరూపము వారిహృదయములయందు సదా ప్రస్ఫుటముగా నెలకొనుట. అందువలన వారు అత్యంత ధన్యులై యానందించుచుందురు. అట్లు ఆ పన్నిద్దఱు హృదయములయందును ప్రవాహ సోఁగియుండుట, ఆ పన్నిద్దఱాదిత్యులయందు నివసించుటవలనం గలిగిన తాపమును పోఁగొట్టుకొనను ననుట ధ్వనించును. వీరి హృదయ వసతి ఆదిత్యమండల వసతికన్న అంత యుత్కృష్టము. ఆళ్వారులు మోక్షసామ్రాజ్యధురంధరులు గావున మోక్షార్థియై కవి వారి నాశ్రయించుచున్నాఁడు.

ఇందు ఆళ్వారుల హృదయములందు నివసించుటకు ఫలము గానరాదు. ద్వాదశాదిత్యమండల నివాస తాపోపశమనము ఫలముగాఁ జెప్పఁబడెను గావున ఫలోత్ప్రేక్ష; అట్టితాపతచ్ఛాంతులు లేవు గావున అసిద్ధవిషయ.

'సూరులందునున్' – ఇచట సముచ్చయార్థము కలదు, దానిచే సూర్యులయందేకాక వీరియందు నని యర్థము లభించుచున్నది. 'ఆ పన్నిద్దఱు సూరులందును.' 'ఆ పన్నిద్దఱు సూరులన్' – 'సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన విశేష్యంబులం దయ్యాది ముందుఁ బ్రయోగింపఁబడు దాని ద్వితీయాదులకుం బ్రథమ వికల్పముగా నగు.' అను (బా. వ్యా. కా. 26 సూత్రముచే తొలి దాన 'పన్నిద్దఱు' అని ప్రథమ వచ్చినది. రెండవదాన 'పన్నిద్దఱ' అని పా. కలదు.

వ. అని యిష్టదేవతావందనంబుఁ జేసి మున్ను గళింగదేశ విజిగీషా మనీషం దండెత్తిపోయి విజయవాటిం గొన్నివాసరంబు లుండి శ్రీకాకుళనికేతనుం డగునాంధ్రమధుమథను సేవింపం బోయి హరివాసరోపవాసం బచ్చటం గావింప నప్పుణ్యరాత్రిచతుర్థయామంబున. ౧౧

[ఇష్టదేవతావందనేత్యాది–ఇంతటివీరవైష్ణవుఁడు తనయాచార్యునిం బేర్కొనమియు, తన తెలుఁగు మునిషినైనను తలంపమియు పూర్వకవిస్తుతి సేయమియు నాశ్చర్యముగా నున్నది.]

......మున్ను = పూర్వము, ఏన్ = నేను, కళింగదేశ విజిగీషా మనీషన్ = కళింగదేశమును జయింప నిచ్ఛచేత, (కళింగదేశమునకు పూర్వకాలములో కళింగపట్టణమనునదే రాజధానిగా నుండెను. కృష్ణరాయ నిర్దిష్టమయిన కళింగదేశము ఇటు గంజాముజిల్లాలోని యధిక భాగముతోఁ గూడిన యుత్కలదేశభాగము. జగన్నాథక్షేత్రము అందులోనిదే. దానియేలికకు గజపతియని బహుకాలపు బిరుదనామము. కృష్ణరాయఁడోడించిన కళింగనాథుఁడు ముకుందగజపతి యనునాతఁడు. నెల్లూరుజిల్లాలోని యుదయగిరివఱకు అతనిరాజ్యము వ్యాపించియుండెను.)... విజయవాటిన్ = బెజవాడయందు,... శ్రీకాకుళ నికేతనుండు = శ్రీకాకుళము అను నగరము నివాసముగాఁ గలవాఁడు ('గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్' అమ. -అనఁగా- శ్రీకాకుళక్షేత్రమందు వెలసియున్న విష్ణుఁడు.) అను-ఆంధ్రమధుమథనుఁడు = తెలుఁగు విష్ణుని ('పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః' అమ. -ఆస్వామికి తెలుఁగువల్లభరాయఁడని పేరు, కావున నాంధ్రవిశేషణము. ,......హరివాసర ఉపవాసంబు = ఏకాదశి నిరశనము, అచ్చటన్ = ఆశ్రీకాకుళక్షేత్రమందు, కావింపన్ = చేసినంతట, ఆపుణ్యరాత్రి చతుర్థయామమునన్ = పుణ్యమయిన యారాత్రియొక్క నాలవజామునందు, 'అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః' సూ.5-4-87. రాత్రిశబ్దమునకు...పుణ్యశబ్దము పైని సమాసమందు అచ్ప్రత్యయము రాఁగా 'పుణ్యరాత్రము' అని అకారాంతరూపము సిద్ధించును.)

ఈశ్రీకాకుళము గంజాముజిల్లాలోనిది గాదు. ఈ వచనమందే "విజయవాటిం గొన్ని వాసరంబు లుండి" అనుటచే బెజవాడసీమలోనిదిగా నున్నది. అని బసవరాజీయము ౧ (40) లో నిట్లు ప్రస్తుతము:—

"సీ. కలసితం బగు కృష్ణవేణ్ణి (?) మలాపహారిణి భీమరథీ నాగేంద్రయందుఁ
పవరు సప్తర్షియాత్రాద్రి యనఁ బావనక్షేత్రమున...

తే. నెమ్మి ప్రఖ్యాతిఁ బరమపదమ్ము నొప్ప
నొప్ప శ్రీకాకుళంబున కొడయఁడైన
యాంధ్రవల్లభ హరిసేవ నలరుచుండు..."

వచనమందలి సప్తమ్యంతసమాసము క్రియావిశేషణముగా అనంతరపద్యములోని 'కలఁ బొసంగ నాంధ్రవల్లభుఁ డిట్లని యానతిచ్చె.' అనువాక్యముతో నన్వయించును. కల వచ్చిన కాలము చతుర్థయామ మని తెలుపుటచే అకల శీఘ్రకాలములో ఫలించునట్టిదని యూహింపఁగ నగును. స్వప్నశాస్త్రమం దిట్లు చెప్పఁబడినది.—

"స్వప్న స్తు ప్రథమే యామే సంవత్సరవిపాకభాక్,
ద్వితీయే చాష్టభి ర్మాసై, స్త్రిభి ర్మాసై స్తృతీయకే,
అరుణోదయ వేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్
గోసర్గవేళాయాం సద్యః స్వప్నఫలం భవేత్."

ఈవచనమందలి 'మున్ను' అను పదము 45వ వచనమునందలి క్రియాపదములతో నన్వయించును. మఱియు 'ఇష్టదేవతావందనంబుఁ జేసి' అను ప్రకృతవచనమునందలి 'చేసి'కి (క్త్వార్థకమునకు) 50-వ వచనములోని 'నాకిన్నలింపం బూని' అను భాగముతో నన్వయము.

—*కలలోఁ బ్రత్యక్షమైన తెనుఁగు వల్లభరాయని వర్ణనము*—

సీ. నీలమేఘముడాలు డీలు సేయఁగఁ జాలు
  మెఱుఁగుఁ జామనచాయ మేనితోడ,
నరవిందములకచ్చు లడఁగించుజిగి హెచ్చు
  నాయతం బగు కన్నుదోయితోడఁ,
బులుఁగురాయనిచట్టుపలవన్నె నొరవెట్టు
  హొంబట్టుజిలుఁగు రెంటెంబుతోడ,
నుదయార్కబింబంబు నొఱపు విడంబంబు
  దొరలంగ నాడు కౌస్తుభముతోడఁ,
తే. దమ్మికే లుండఁ జెలుకేల దండఁ గూర్చు
లేము లుడిపెడుచేఁ జూపులేమతోడఁ
దొలఁకుదయఁ జెల్వు చిఱునవ్వుతోడఁ గలఁ గ
నంధ్రజలజాక్షుఁ డిట్లని యానతిచ్చె. ౧౪

1. నీలమేఘముడాలు = నల్లమబ్బుకాంతిని (నీటితో నిండినమబ్బు నల్లఁగా నుండును నీ రెడలినం దెల్లఁబడును.), డీలుసేయఁగన్ = పసలేనిదానినిగాఁ జేయుటకు, చాలు......తోడన్ – చాలు = సమర్థమైన – మెఱుఁగు = తళుకుగల – చామనచాయ = శ్యామలవర్ణముగల – మేనితోడన్ = దేహముగలవాఁడై (సంస్కృతమందు వపుః శబ్దమెట్లో అట్లే తెనుఁగున మేను శబ్దము అందమైన దేహమునకుం బ్రయోగింపఁబడును, – చామనచాయ అనేకులకుండును గాని దాన మెఱుఁగుమాత్రము [illegible]; మేఘశ్యాముఁ డనుట.)

2. అరవిందముల కచ్చులు = కమలములయొక్క గర్వములను, అడఁగించు జిగి = పోఁగొట్టునట్టి కాంతి, హెచ్చు = మిక్కుటముగా నున్నట్టియు – ఆయతంబు = దీర్ఘమును – అగు – కన్నుదోయితోడన్ = నేత్రద్వయము కలవాఁడై – పుండరీకాక్షుఁ డనుట;

3. పులుఁగు రాయని చట్టుపల వన్నెన్ = పక్షిరాజుయొక్క (– గరుత్మంతుని యొక్క) ఱెక్కలయొక్క (చట్టుపలు అని రూ.) వర్ణమును, ఒరవెట్టు హొంబట్టు జిలుఁగు రెంటెంబుతోడన్ = పరీక్షించునట్టి (అంతకన్న హెచ్చు వన్నె గలదైన) బంగారు తోడి (హొన్ను = పొన్ను = బంగారము) పట్టు అయినట్టి సన్నని (రెట్టనేఁత) వస్త్రముగల వాఁడై;– పీతాంబరుఁ డనుట;

4. ఉదయ......పున్ – ఉదయ అర్కబింబంబు = పొడుపుసూర్యని యొక్క (‘ఉదయః పూర్వశైలే స్యా దున్నతే–ప్యుద్గతా వపి’ నానా.) – ఒఱపున్ = సొంపును, విడంబంబు దొరలంగన్ = వెక్కిరింత మీఱ, ఆడు కౌస్తుభముతోడన్ = నిందించుచున్న కౌస్తుభమణి

గలవాఁడై; ('ఉదయ' అనుట అరుణార్థము; అరుణ్యము కౌస్తుభసామ్యార్థము; కౌస్తుభము పద్మరాగ మగుటచేత అరుణము.

'కౌస్తుభాఖ్య మభూ ద్రత్నం పద్మరాగో మహోదధేః
తస్మిన్ హరిః స్పృహాం చక్రే వక్షోఽలంకరణే మణౌ'. భాగవతము.

అట్లే కవ్యంతరసంవాదము;—

'జనని జగతాం మాతుః స్తనకుఙ్కుమ బిన్దవః
ముకున్దాశ్లేషసంక్రాన్తా కౌస్తుభశ్రీ ర్విడమ్బినః.' వసంత.)

తమ్మికేలు = పద్మముతోడి హస్తము, ఉండన్ = అటుండఁగా, వెఱకేలన్ = వేఱుచేతి తో, పంపు = దైపంపు, ఇచ్చు = ఒసంగుచున్నట్టి - లేములు ఉడిపెడు లేఁజూపులేమతోడన్ = దారిద్ర్యములను పోఁగొట్టెడు కటాక్షములు గల కోమలి (మహాలక్ష్మి యనుట) కలవాఁడై;

(మహాలక్ష్మి కేలఁ బద్మముం దాల్చియుండును.—

'కేలఁ దమ్మి ఘటించి పాలమున్నీటిలోఁ బొడమినజవరాలిఁబోలె నొకతె.' వసు.

'వ్యాఖ్యానా మణి కృశాస్మృయాం పురస్తా దున్మగ్నాః స్ఫురదరవిన్దచారుహస్తామ్।
ఉద్వీక్ష్య శ్రియమివ కాఞ్చి దుత్తరన్తీ మస్మార్షీ జ్జలనిధిమన్థనస్య శౌరిః.' మాఘ.

'నిత్యం సా పద్మహస్తా మమ వసతు గృహే సర్వమాఙ్గల్యయుక్తా.' (శ్రీసూక్తము.)

తొలఁకుచున్ = పైకుబుకుచున్న కరుణను, తెల్పుచెఱు నవ్వుఁదోడన్ = సూచించుచున్న మందహాసముకలవాఁడై, కలన్ = స్వప్నములో, తత్ ఆంధ్రజలజాక్షుఁడు = ఆ తెలుఁగు వల్లభ రాయఁడు (జలజాక్షుఁడు = పుండరీకాక్షుఁడు - 'దైత్యారిః పుణ్డరీకాక్షో గోవిన్దః' అను.), ఇట్లు అని ఈపైఁ జెప్పఁబడు ప్రకారమున, ఆనతి ఇచ్చెన్ = సెలవిచ్చినాఁడు.

మేఘశ్యాముఁడు పుండరీకాక్షుఁడు పీతాంబరుఁడు కౌస్తుభధరుఁడునై శ్రీహరి మహాలక్ష్మియొక్క కైదండ యందుకొని, ఆమె కడమకేల పద్మముం దాలిచి లేము లుడుపుచూపుల తో ననుగ్రహించుచుండఁగా, తాను దయాతిరేకసూచకమయిన లేఁతనవ్వునవ్వుచు స్వప్న మందు ఆ తెలుఁగువల్లభరాయస్వామి సాక్షాత్కరించి యీవక్ష్యమాణప్రకారమున ఆనతిచ్చెను.

ఇందు నీసహాయములందు ఉపమాలంకారము; 'వీలు సేయఁగఁ జాలు,' 'కచ్చు లపగించు' ఇత్యాదులు తద్వాచకములు.

'ఉపమయగు రెంటిసామ్య। శ్యపుసిరి వాచ్యముగ మోము శశివలె వెలుఁగున్.' అలం.

'లేము లుడిపెడులేఁజూపులేమ' యనుట మహాలక్ష్మి యనుటకు రమణీయ మయిన భంగ్యంతరము గావున పర్యాయోక్తాలంకారము.

'పర్యాయోక్తము మిషచేఁ। గార్యోక్తియు నన్యభంగి గమ్యోక్తియునున్.' అలం.

'హొంబట్టు' = 'హొన్ను + పట్టు'-'చెందొవ ఇత్యాదులందుంబోలె ప్రాఁతాది కార్యము. బా. వా. సం. 35, 36. ఇట్లే లేఁజూపు. 'హెచ్చు నాయతంబగు కన్నుదోయి', 'ఇచ్చులేము లుడిపెడు లేఁజూపు లేమ.'— ఈసమాసములందు 'హెచ్చు' 'ఇచ్చు' అను (తద్ధర్మార్థక)విశేషణములకును 'కన్నుదోయి', 'లేమ' అనియెడు తద్విశేష్యములకును ఇతరపదములచే వ్యవధానము

కలిగి యున్నది; 'ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారి కృతులందు దొరకినవి కావు.' అని ప్రౌ. వ్యా. సమా. 18.

ఈ పద్యమునుంబోలిన పద్యములు కళాపూ. ౧-౨(౯౧), మను. ౬-(౧౦౫), పరమయోగి. (౨౯౯) - ఉపోద్ఘాతమున నుద్ధృతములు.

—*భగవద్వాక్యము.*—

సీ. పలికి తుత్ప్రేక్షోపమలు జాతి పెంపెక్క
  రసికు లౌ నన మదాలసచరిత్ర,
భావ ధ్వని వ్యంగ్య సేవధి గాఁగఁ జె
  ప్పితివి సత్యావధూ ప్రీణనంబు,
శ్రుతి పురాణోపసంహిత లేర్చి కూర్చితి
  సకలకథాసారసంగ్రహంబు,
శ్రోత్రఘచ్ఛటలు విచ్చఁగ రచించితి సూక్తి
  నైపుణి జ్ఞానచింతామణికృతి,
తే. మఱియు రసమంజరీ ముఖ్య మధురకావ్య
రచన మెప్పించికొంటి గీర్వాణభాష,
సంధ్రభాష యసాధ్యంబె యందు నొక్క
కృతి వినిర్మింపు మిఁక మాకుఁ బ్రియము గాఁగ. ౧౩

1. ఉత్ప్రేక్షోపమలు - ఉత్ప్రేక్షాలంకారమును ఉపమాలంకారమును, జాతి = స్వభావోక్త్యలంకారమును, పెంపు = అతిశయమును, ఎక్కన్ - పొందునట్లుగా, రసికులు = రసజ్ఞులు, ఔ ను అనన్ = మెచ్చునట్లుగా, మదాలసచరిత్రన్ = (మదాలసయొక్క కథయైన) మదాలసచరిత్ర యను ప్రబంధమును, పలికితివి = రచించితివి;

ఉపమోత్ప్రేక్షల లక్షణములు పూర్వపద్యములలో చెప్పఁబడినవి. 'స్వభావోక్తిః స్వభావస్య జాత్యాదిస్థస్య వర్ణనమ్.' అను లక్షణము చేత జాత్యాది స్వభావ వర్ణనయే స్వభావోక్తి గాన అది జాత్యలంకార మనియు వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

2. భా......గన్ - భావ = అభిప్రాయము - ధ్వని = వాచ్యాతిశాయి యయిన వ్యంగ్యముగల రచన - వ్యంగ్య = లాక్షణికార్థ ప్రయోజన రూప మగువ్యంగ్యార్థము - వీనికి - సేవధి = నిధి ('నిధి ర్నా సేవధిః' అమ.) - కాఁగన్ = అగునట్లుగా, సత్యా వధూ ప్రీణనంబు = సత్యభామను ప్రీతినొందించుట ఇతివృత్తముగాఁగల ప్రబంధమును ('తర్పణం ప్రీణనావనే' అమ; సత్యయనఁగా సత్యభామ; 'శబ్దా అవయవే ష్వపి వర్తన్తే ఇతి న్యాయా దనుగోద మితి పదైకదేశప్రయోగోయం భీమోభీమసేనః సత్యాసత్యభామా ఇతి.' అని రఘువంశ చారిత్రవర్ధన వ్యాఖ్య.)

3. శ్రుతి పురాణ ఉపసంహితలు = వేదములు (‘శ్రుతిఃస్త్రీ వేద ఆమ్నాయః.’ అమ.) పంచలక్షణములు (మత్స్యపురాణాదికములు-‘పురాణం పఞ్చలక్షణమ్’ అమ.) ఉపపురాణములు ను, ఏర్చి - ఏర్పరించి, సకలకథాసారసంగ్రహంబు = ఆపేరి గ్రంథమును, కూర్చితి = రచించితివి;

4. శ్రో......లు - శ్రోతృ = వినువారి - అఘ = పాపములయొక్క - ఘటలు = సమూహములు, విచ్చుగన్ - చెల్లాచెదరగునట్లుగా, సూక్తి నైపుణిన్ - మంచిమాటల నేర్పుచేత, జ్ఞానచింతామణికృతిన్ = జ్ఞానచింతామణి యనెడు గ్రంథమును, రచించితి = చేసినాఁడవు;

మఱియున్ - ఇవిగాక, రసమంజరీ ముఖ్య మధుర కావ్య రచనన్ = రసమంజరి లోను గాఁగల మనోహరకావ్యముల రచనచేత, గీర్వాణభాషన్ = దేవభాషయందు (సంస్కృతభాషయం దనుట), మెప్పించికొంటివి = మెప్పుపొందితివి; (అట్టిసమర్థునికి నీకు) ఆంధ్రభాషన్ = తెనుఁగులో (కృతిరచించుట), అసాధ్యంబె = అశక్యమా, (కాదనుట), ఇఁకన్ = ఇటుమీఁద, మాకుఁబ్రియముగాఁగన్ = మాప్రీతియే ప్రధానోద్దేశ్యముగా (అనఁగా మాకు ప్రియ మయిన మాకథగా), అందున్ = ఆంధ్రభాషయందుఁగూడ, ఒక్కకృతిన్ = ఒకప్రబంధమును, విని ర్మింపుము.

సంస్కృతమందు మదాలసచరిత్ర, సత్యావధూప్రీణనము, సకలకథాసారసంగ్రహము, జ్ఞానచింతామణి, రసమంజరి, లోనుగాఁగల యద్భుతప్రబంధములను రచించిన మహాకవికి నీకు తెలుఁగొకలక్ష్యమా ? కాన తెలుఁగులోఁగూడ మాప్రీతికై యొక గ్రంథముం జేయుము.

‘సంస్కృతమందే అట్టిప్రబంధములు రచించినవానికి ఆంధ్రభాషలో రచించుట యసాధ్యమా’ అనుట యర్థాపత్త్యలంకారము.

‘కైముత్యముచే నన్యార్థామననము కావ్యపూర్వకార్థాపత్తిన్
నీమోము బంధుజీవము నేమోదుచు నన్యజీవ మెపుడు యరుదే.’ అలం.

ఉ. ఎన్నినుఁ గూర్తు నన్న, విను, మే మును దాల్చినమాల్య మిచ్చు న
ప్పిన్నది రంగమందయిన పెండిలి సెప్పుము, మున్ను గొంటి నే
వన్నెదండ యొక్క మగవాఁ డిడ, నేను దెలుఁగురాయఁడ,
న్గన్నడరాయ, యక్కొమరుఁ గప్పు ప్రియోపరిభుక్తభోక్తృతన్. ౧౪

ఎన్నినున్ ఏనిన్ను, కూర్తున్ అన్నన్ ఉద్దేశించినకథను వర్ణింతును అని యడుగుదు వేని, వినుము - ఆకర్ణింపుమా ; ఏన్ = నేనును, మునుదాల్చినమాల్యము ఇచ్చునప్పిన్నది = తాను ముందుగా ధరించినదండను నాకు పిమ్మట సమర్పించుచుండినయాబాలికయు (ఆముక్తమాల్యద యనుట. చూడి కుడుత్తనాచ్చారు’ అని అఱవము. ఆమెపేరు గోదాదేవియని ఉత్తరగ్రంథమునఁగో తెలియును.), రంగమందున్ = శ్రీరంగమందు, అయినపెండిలి = చేసికొనిన వివాహమును, చెప్పుము - వర్ణింపుము ; మున్ను = పూర్వము (కృష్ణావతారములో ననుట), వనదండ - పూలసరమును, ఒక్కమగవాఁడు = ఒకానొకపురుషుఁడు (సుదాముఁడను మాలికుఁడనుట), ఇడన్ = ఇయ్యఁగా, ఏవన్ = జుగుప్సతో, కొంటిన్ = గ్రహించితిని. నేను, తెలుఁ

గురాయఁడన్ = తెలుఁగు వల్లభరాయఁడను, కన్నడరాయ = ఓయికర్ణాటరాజా, ప్రి...ధన్-ప్రియా = వల్లభచేత - పరిభుక్త = చక్కఁగ అనుభవింపఁబడిన (చక్కఁగ ధరింపఁబడిన యనుట) దానిని - భాక్ = పొందిన రంగమన్నారుస్వామియొక్క - కథన్ = కతచేత, అక్కొదువ = ఆకొఱఁతను, కప్పుము = ఆచ్ఛాదింపుము (తొలఁగింపు మనుట).

'నీ యర్చావతారము లనేకములు, అందు ఏయవతారమును గూర్చి కృతిరచింతును?' అని యడుగుదువేమో? విను ; పూర్వము నేను కృష్ణావతారమందు సుదాముఁ డనుమాలాకారుఁ డీయఁగా, పూదండలను మగవానిచేతినుండి కొనవలసివచ్చెను గదా యని మనస్సులో నేవగించుచు కయికొంటిని. ఆకొదువ యిప్పటికిని నామనంబున నున్నది. తా మున్ను దాల్చినమాల్యము నాకర్పించిన చూడికుడుత్తదేవియు నేనును అయిన వివాహమును చెప్పుము. ప్రియాపరిభుక్తమాల్యముం దాల్చినే నానందించిన యాకథచె పైఁజెప్పిన యాకొదువం దొలఁగింపుము ఎంతటివానికొదువను అంతటివాఁడే తీర్పసమర్థుఁడు. అట్లు నేను తెనుంగు రాయఁడను, నీవు నాయంతటివాఁడవు కన్నడరాయఁడవు. 'ఆవివాహముతో నాకొదువ తీఱిపోలేదా? ఇంకనున్నదా?' అందువేమో, వివాహముచేత నయితము తీఱనియాకొదువ నీచేయు తత్కథావర్ణనముచేత తీఱును. నీకవనసౌభాగ్యము అట్టిది, కావున నిన్ను ఆ కృతి నడుగుచున్నాను.

'గోదాదేవి' యనక 'మునుదాల్చినమాల్యమిచ్చినప్పన్ని' అని రమ్యతరభంగ్యంతర స్వీకారముచే పర్యాయోక్తాలంకారము. ఈభంగివలె నామము దలుపుచు భగవంతుఁడును 'ఎవ్వఁడును భార్యను పేర్కొనరా' దను లోకశాస్త్రమర్యాదను గౌరవించినాఁడు.—

"ఆత్మనామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ
శ్రేయఃకామో న గృహ్ణీయా జ్జ్యేష్ఠాపత్య కళత్రయోః"

'మాల్యము'= వేవిలందాల్చు పూదండ ('మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ధ్ని' అమ. ఇట రామాశ్రమీయములో 'జౌవల' నని నిశ్చయము లేదని స్పష్టముగా 'మూర్ధ్నిశిరసి, ఇవి మత్ప్రాని' అని వివరింపఁబడియున్నను, ప్రయోగములును తద్విరుద్ధములుగానే యున్నను, ఆముక్తమాల్యద ౨ ఆ. ౩౨ ప.

సీ. '............ కట్టడు కమ్మ చెంగల్వవిరుల
తోమాలె లలకలు దువ్వి కంతునకునా। గ్రనిబద్ధఘటకంబనఁగ నిల
తే. వృషకకుద్దేశ నెడమ కొక్కొంత యొలుగ। నిడినధమ్మిల్లవలయంబునడుగునందు
గొంతనే పర్వఁ గెలించి కూపవారి। నిడ నిక్షించి క్రమ్మఱ గూడనునుచు.'
'పితృబద్ధలతాంతము లర్థిఁగొప్పునం। బూని యొకింతనే పునిచి పుచ్చి.'

ఇత్యాదికథాంశముచేత మూర్ధ్ని ధార్యమే యిట చెప్పంబడిన దని యెన్నఁదగును.) 'తెనుంగురాయఁడన్ కన్నడరాయ' అని తుల్యసంజ్ఞా ప్రయోగము తుల్యప్రభావ ధ్వననార్థము. - 'రాయన శబ్దము ఆచ్ఛికము మగాంగ జీయము; మగాదులకు డుజ్జగును గాని నత్వంబు లేదు, కావు 'రాయఁడు' అని రూపము గాని 'రాయుఁడు' అనిరాదు.

'......కృష్ణరా। యనికఁ వారణరాజవత్సుఁడుకృపాయత్తైక చిత్తాబ్జుఁడై.' పారి.

'.....................................శ్రీకృష్ణరా
యల బాహామృగనాభిసంకుమదసాంద్రాలేపపంకంబునన్.' మను.

ఇది బల్లిదాది గణీయముకానందున, సంస్కృతతుల్యంబు గాదు, కావున (బా. వ్యా. సూత్ర మర్యాదచే) సంబుద్ధిడుజ్ఞునకులోపంబు రాదు; 'మగఁడా' అని సంబుద్ధిగాని 'మగా' అనిగాదు; అట్లే ఇట 'రాయఁడా' యనవలయునుగాని 'రాయా' అని రాదు; అయినను పెద్దవారల ప్రయోగములయందు దీనిసంబుద్ధి డుజ్ఞునకు లోపము గనఁబడుచున్నది—

'శ్రీకృష్ణరాయ గుణాగ్రగణ్యకల్పా' మను. ౪. ఆ. ౧౨.
'శ్రీతిరుమలరాయ జనశ్రీతిరుణీరమణ' వసు. ౨ ఆ. ౧౨.
'ధీరోద్ధృత సాంపరాయ తిరుమలరాయా' వసు. ౪ ఆ. ౧౨

ఇత్యాదిప్రయోగము లనేకములు గలవు.

'రాయగ్రామణి కృష్ణరాయ భవదుగ్రక్రూరఖడ్గాహిచే.' అప్ప.
'కృష్ణరాయ మఖ్యాయ వెలయఁగ.'
'భవదసి వనిఁదెగ కృష్ణరాయ.'
'శ్రీకృష్ణరాయ నిన్ను.'
'అభినవ కృష్ణరాయ.'

అని యీగ్రంథమందే కలవు. ఇప్పటికొన్ని యూచ్ఛికశబ్దంబులకును ఇట్టిసంబుద్ధి ప్రయోగములు అందం గనఁబడుచున్నవి.—

'వారింప బదాక్ష్ట్రంగ మామిడి సింగా.' శృం. నై.
'అలఘునిహోత్సాహ సరస యాబశేవరసా.' నరస.
'లోకములో నేకపి కంప సికపనపుత్రప? వుప్పనే కూపనటన్
భేకములకు నాకఘనా! శీకరములనిమ్ము నరసింగ మతిమ్మా.'

ఆ. తెలుఁగ దేల యన్న ? దేశంబు తెలుఁ, గేను
దెలుఁగు వల్లభుండఁ, దెలుఁగొ కండ.
యెల్లనృపులు గొలువ నెఱుఁగవే బాసాడి,
దేశభాషలందుఁ దెలుఁగు లెస్స. ౧౫

తెలుఁగు అది ఏల అన్నన్ = తెలుఁగులో కృతిసేయు మనుట యేలయని శంకయేని, దేశంబు తెలుఁగు = ఇది తెలుఁగుదేశము, ఏను తెలుఁగు వల్లభుండన్ = నేను తెలుఁగువల్లభరాయనామము కలవాఁడను, తెలుఁగో = తెలుఁగు భాషయన్ననో, కండ = పులకండము, ఎల్లనృపులున్ కొలువన్, బాస ఆడి = సంభాషించి, దేశభాషలందున్, తెలుఁగు = తెలుఁగు, లెస్స=ఉత్కృష్టము, ఎఱుఁగవే = ఎఱుంగుదువుగదా.

'దేశంబు తెలుఁగు'-త్రిలింగ మని శ్రీశైల కాళేశ్వర దాక్షారామ లింగములు వెలసియున్న దేశమునకు (ఆంధ్రదేశమునకు) పేరు.

‘శ్రీకిటిధర కాళేశ్వర। దాక్షారామంబు లనఁగ దనరారెడునీ
త్రిక్షేత్రంబుల లింగము। లీక్షితిని త్రిలింగసంజ్ఞ నెన్నిక కెక్కెన్.’ అప్ప.
ఆదేశము పేరే తెలుఁగని అచటిభాషకును వచ్చినది.

కన్నడరాయఁడవైన నిన్ను కన్నడములో చెప్పుమనక మఱియేభాషలోఁగాని చెప్పుమనక తెనుఁగుననే చెప్పుమనియెద నేల యనఁగా అందులకు ఈవక్ష్యమాణకారణము లున్నవి. ఒకకారణము - ఇది తెలుఁగుదేశము, రెండవకారణము - నేను తెలుఁగుదేశము నభిమానించిన వల్లభరాయఁడను, మూఁడవకారణము ఆరెంటికంటెను గొప్పది. అది ఏమన, తెలుఁగుబాసయనఁగా ఫులకండముగదా; నానాభాషలాడు రాజులు నిన్నుఁ గొలుచునప్పుడు వారితోనాయా భాషలాడి దేశభాష లన్నిటిలోను తెలుఁగుయొక్క యాయుత్కృష్టను నీవు కనిపట్టియుండలేదా.
‘కండ’ - ‘ఖండ’ శబ్దభవ మనియు ఫులకండ మర్థమనియు బ. సీ. వైకృతదీపిక.
‘సీ. చింపి వల్కాలను లేమి చేసెడి వసఁ గావు! నెఱపైనకండ మండెగలుగాని.
[జై. 8. ఆ. శబ్దరత్నాకరధృతము.

‘ఖణ్డోఽస్త్రీ ఐక్షవే। మణి దోషేచ.’ హేమ.
‘ఖణ్డోఽస్త్రీ శకలేచేక్షువికారే మణిదోషయోః.’ మేది.
‘ఖణ మస్త్రీ మణోర్దోషే శకలేక్షువికారయోః.’ నానా.
‘మత్స్యణ్డికా ఖణ్డసితాః క్రమేణగుణవత్తమాః.
యథాయథా హి నైర్మల్యం మధురత్వం తథా తథా.’ వైశేషిక.
‘వృష్యాః క్షతక్షీణహితా రక్తపిత్తానిలాపహాః
మత్స్యణ్డికాఖణ్డసితాః క్రమేణగుణవత్తమా.’ వాగ్భట.
వ్యా. - మత్స్యణ్డికాదయస్త్రయో వృష్యాః తథా క్షతక్షీణహితాః రక్తపిత్తానిలాపహాశ్చ; తథా క్రమేణగుణవత్తమాః, ధాతిగుడాదపి మత్స్యణ్డికా గుణకలినిర్మలతరత్వాత్, తతోఽపి ఖణ్డో గుణవత్తరః, ఖణ్డాదపి శర్కరా గుణవత్తమా నిర్మలతమత్వాత్.’

‘ఆడి’ - తెనుఁగును రాజులతో ఆడినేర్చినేగాని చదివినేర్చినవాఁడు గాఁడు - ‘నృపులు’ అనుటచే తెనుఁగు అతని ఇంటిభాష గాదు.

క. అంకితమో యనఁ సెకల,। వేంకటపతి యిష్టమైన వేల్పగుటఁ దదీ
యాంకితము సేయు మొక్కొక। సంకేతముగా కతఁడ రసన్నేఁ గానే. ౧౬

అంకితమో = అంకితము ఎవరికి చేయనగును, అనన్ = అనిన, సెకున్..... వేల్పు = దేవత, అగుటన్ = అయినందున, తదీయ అంకితము = అతని సంబంధియగు నంకితమును, చేయుము, ఒక్కొక సంకేతముగాక = ‘వేంకటపతి’ ‘వల్లభరాయఁడు’ అని వేఱువేఱు సంజ్ఞలేగాని, రసన్ = భూమియందు (‘రసా విశ్వమ్భరా స్థిరా’ అమ.) నేన్, అతఁడన్ = ఆవేంకటపతిని, కానే = కానా (అగుదును అనుట).

తే. పాత్త్ర మిటు సేయ సీ కుత్తరోత్తరాభి
వృద్ధ యని పోవ మేల్కని వెఱఁగుతోడ

భక్తిఁ దద్గృహగోపుర ప్రణతిఁ జేసి
వేగుటయుఁ గల్యకరణీయ విధులు దీర్చి. ౧౨

ఇటు = పైఁజెప్పినప్రకారమున, పొత్తము=కృతిని, చేయన్ =చేసినంతట, నీకున్, ఉత్తర ఉత్తర అభివృద్ధి = అభ్యుదయము వెంబడి దానికన్న నభ్యుదయము, (కలుగును అని శేషము.) అని = అనిపల్కి, పోవన్ = ఆదేవుఁడు అంతర్ధానము కాఁగా, (నేను), మేల్కాని, వెఱఁగుతోడి = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొన్న - భక్తిన్ - తత్పరత్వముచేత, తద్గృహగోపుర ప్రణతి = ఆస్వామియాలయముయొక్క ద్వారమునకు ('ద్వారమాత్రేతు గోపురమ్.' అమ.) నమస్కారము, చేసి, వేగుటయున్ = తెల్లవారినంతట, కల్యకరణీయ విధులు - వేకువయందు ('ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్' అమ.) కావింపవలసినసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానములను ('విధిర్విధానే దైవే చ' అమ.), తీర్చి = కావించికొని.

వ. నిండ నోలగం బుండి దండనాథ సామంత సందోహంబుల నిలిపించి పెందల కడన మందిరంబుల కనిపి వివిధ వేదాగమ విదులగు విద్వజ్జనంబులఁ గానిపించి కొని నమస్కరించి యాశుభస్వప్నంబు వినిపించినఁ బ్రశంసించినారును సవిస్మయస్వాంతులై 'దేవా, దేవదేవుండు విజయంబు చేసిన యాస్వప్నం బనేక శోభనపరంపరలఁ దెలుపుచున్నయది. ఎట్లనిన, ప్రథమ మప్పద్మాక్షుస్వప్న సాక్షాత్కారం బితోధికభక్తియు, నతండు ప్రబంధనిబంధనంబుఁ గావింపుమను ట యితోధికాగాధసారస్వతోద్బోధంబును, నతని దేవీసమాగమం బితోధి కాఖండభాండాగారసమృద్ధియు, నతని యాసనతిచేతి విశదశశిచ్ఛాయం బితోధికా ద్వితీయసితచ్ఛత్రతయు, నతం డదేవప్రసాదనవవస్త్రద్వయంబు తొడంగనె యనుట యితోధిక సమస్తసామంత సమాజ సమాకర్షణంబును, ప్రియోపభోగ పరిశిష్ట భోగం బిచ్చె ననుట యితోధిక బహుప్రేయసీప్రాప్తియు, కృతిచెప్ప నుత్తరోత్తరా భివృద్ధియగు ననుట యితోధికాపత్యపరమాయుర్దాప్తియు. నగు. నఖర్వమహి మాతిశయావహుఁడగు సూర్యునివంశంబునం బుట్టినట్టి నీకిట్టి శోభనపరంపర లేమ ద్భుతంబు, లవధరింపుము. ౧౩

నిండు ఓలగంబు ఉండి - నిండుసభతీరి ('ఓలగంబు' - ఓలగంబుగా అని యర్థముగా క్రియావిశేషణముగా గ్రహింపవలయును), దం......లన్ - దండనాథ = సేనాపతులయొక్కయు - సామంత = అరిగాఁపు దొరలయొక్కయు - సందోహంబులన్ - బృందములను, పెందల కడన = ప్రాతఃకాలమందే, మందిరంబులకున్ = ఇండ్లకు (బసలకు), అనిపి = పంపి; వివి...... లు - వివిధ = పలువగల - వేద = శ్రుతులును ('శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః' అమ). - ఆగమ = శాస్త్రమాత్రములును (లేక దేవపూజావిధాన తత్సంబద్ధ విషయములను తెలుపునట్టి పాంచరా త్రాది గ్రంథములను-

'సర్వవేదః క్రియామూలం ఋషిభి ర్బహుధోదితః
కాలో దేశః క్రియా కర్తా కారణం కార్య మాగమః
సిద్ధం సిద్ధైః ప్రమాణై స్తు హితం వాత్ర పరత్ర వా
ఆగమః శాస్త్ర మాప్తానా మాప్తా స్తత్త్వార్థవేదినః
శృణ్వతాం జాయతే భక్తిః తతో గురు ముపాసతే,
స చ విద్యాగమాన్ వక్తి విద్యాయుక్ స్యాచ్ఛ్రితో నృపః.')

ఎదుల = ఎఱింగినవారు - అగు విద్వజ్జనంబులన్ - పండితులను, కానిపించికొని = తనదర్శనము చేయించుకొని, ...స......లు - సవిస్మయ = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొన్న ('విస్మయోఽద్భుత మాశ్చర్యమ్' అమ.)-స్వాంతులు=మనస్సుగలవారు ('స్వాన్తం హృ న్మానసం మనః' అమ.), ఐ, (ఆశ్చర్యపడి యనుట),......దేవా = ఓరాజా ('రాజాభట్టారకో దేవః' అమ. ఈసంబుద్ధి మొదలుకొని ౪౪-వపద్యములో 'కృష్ణరాయేంద్ర కృతి వినిర్మింపుము' అనువఱకును విద్వాంసుల వాక్యము.), దేవదేవుండు = నారాయణుఁడు, విజయంబు చేసిన = వచ్చిన......శోభన = కల్యాణ......,అప్న...బు. - అప్నశ్రీకాంత=ఆపుండరీకాక్షునియొక్క - స్వప్న = కలలోని - సాక్షాత్కారంబు = అగపడుట (ఆపుండరీకాక్షుఁడు కలలో అగపడుట యనుట), ఇతఃఅధిక భక్తియున్ = ఇప్పటి తత్పరత్వముకన్న ఎక్కుడగు తత్పరత్వమును,

"దృశ్యతే భగవాన్ యస్య స్వప్నే సర్వశుభావహః
తస్మి న్నేవ దృఢా భక్తి ర్జాయతే తస్య సంతతమ్."

అతండు = ఆదేవదేవుండు, ప్రబంధనిబంధనంబున్ = కావ్యరచనను, కావింపుము = చేయుము, అనుట = అని యానతిచ్చుట, ఇతో......ను - ఇతః = ఇప్పటి (విద్య) కంటె - అధిక = ఎక్కుడు - అగాధ = లోఁతయిన ('అగాధ మతలస్పర్శే' అమ.), సారస్వత - విద్యయొక్క - ఉద్బోధనంబును = ప్రాప్తియు, అత...బు - అతని = ఆనారాయణునియొక్క - దేవీ = దేవియగు మహాలక్ష్మియొక్క - సమాగమంబు = రాక, ఇతో......యున్ - ఇతః = ఇప్పుడున్నదానికంటె - అధిక = ఎక్కుడగు - అఖండ = తెంపులేని - భాండ - అగార - బొక్కసపుటండ్లయొక్క - సమృద్ధియున్ = నిండుపును, అత......బు - అతని యొక్క - అసతిచేతి = ఆభార్యచేతనున్న - విశద = తెల్లని ('శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేత విశద శ్యేత పాణ్డరాః' అమ.) - శతచ్ఛదంబు = నూఱు రేకులతామర ('సహస్రపత్త్రం కమలం శతపత్త్రం కుశేశయమ్' అమ.), ఇతో...యున్ - ఇతోధిక - అద్వితీయ = రెండవదికాని (మఱెవ్వరికిని లేని) - సిత - తెల్లని - ఛత్త్రితయున్=గొడుగుకలిగియుండుటయును (ఏకచ్ఛత్త్రాధిపత్యమనుట. ఇంక ననేకదేశముల నేలుటయని భా.), అతండు, అశేష నృప సేవన్ = సకలరాజుల కొలుపుచేత (ఎల్లరాజులును సేవించుచుండుటచేత ననుట), తత్ తత్ భాషలు = ఆయా దేశభాషలను, ఎఱుంగవే = తెలిసికొన్నవాఁడవు కదా, అనుట=అనిపలుకుట, ఇతో......బును - ఇతోధిక - సమస్తసామంత = ఎల్ల యిరుగుపొరుగు రాజులయొక్క - సమాజ = సమూహముయొక్క ('పశూనాం సమజోఽన్యేషాం సమాజః' అమ.) - సమాకర్షణంబును = రప్పించుకొనుటయు (వశపఱుచుకొనుటయు ననుట), ప్రియా......ము - ప్రియా = కాంతయొక్క (మాడికుఱుత్తదేవియొక్క) - ఉపభోగ = అను

భవమునుండి - పరిశిష్ట = మిగిలినదానియొక్క (ముందు ఆమెచే అనుభవింపఁబడినదై పిమ్మట ఈఁబడినదాని - అనఁగా అట్టిమాల్యముయొక్క యనుట) - భోగంబు = అనుభవము (ప్రియ ముందుగా ధరించినమాల్యమును తాను పిమ్మట ధరించుట), ఇంపు = ఇష్టము, అనుట = అని వచించుట, ఇతో...యుక్ - ఇతోధిక - ఇప్పటివారికన్న ఎక్కువయగు - బహు = పలువురు - ప్రేయసీ = ప్రియతమలయొక్క - ప్రాప్తియుక్ = లాభమును, కృతి = కావ్యమును, చెప్పక = రచించినచో, నీకు , ఉత్తరోత్తర అభివృద్ధి = ఒకనాఁటికంటె ఒకనాఁటికి అభ్యుదయము, అగు అనుట = కలుగునని చెప్పుట, ఇతః అధిక అపత్య పరమ ఆయుః అవాప్తియుక్ = ఇప్పటికంటె ఎక్కువయగు సంతానముతోడి పూర్ణాయువు యొక్క ప్రాప్తియును, అగు = అయియున్నది. ['అగు' అనుక్రియ 'భక్తి' 'ఉద్బోధనంబు' ఇత్యాదిపదములతో పై లఘు వాక్యములందెల్ల నన్వయించును; సాక్షాత్కారమే ఇతోధికభక్తి యగు ననుటచే, అనఁగా సూచ్య సూచకములకు అభేదము చెప్పుటచే, సాక్షాత్కారము తప్పకుండ ఇతోధికభక్తిని సూచించు చున్నదని భా. ఇట్టి యూకమును వాక్యములందును అన్వయించుకొనవలయును.] అఖ......డు- అఖర్వ = పెల్లయిన - మహిమ = ప్రభావమునకు - అతిధుర్యవహుఁడు = మిక్కిలి ధురంధరుఁడు. అత్యంతప్రభావశాలి యనుట. 'ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః' అమ. ఖర్వమనఁగా కుఱుచది-దానికి విరుద్ధమయినది అఖర్వము - అనఁగా ఉన్నతమయినది-అనఁగా మిక్కిలి గొప్పది యటను విరోధము కూడ నక్షత్ర కర్తము:—

'తత్సాన్వయే మహాన శ్చ తన్వో రోధ స్తు వల్లభా।
తదన్వయే నిరీశ్శ్చ నరాధిప పతిత్వకీర్తితా.'

అను - తుర్వసు వంశంబునకు తుర్వసుఁడను రాజుకులములో (తుర్వసుఁడు యయాతికొడుకు - పూరుననకు తమ్ముఁడు. ఈశబ్దమును ఆకారాదిగా వ్యవహరించుట పొరబాటు), ...

సీ. కలశపాథోరాశిగర్భ వీచిమతల్లి
కడుపార నెవ్వానిఁ గన్నతల్లి,
యనలాక్షు ఘనజటావనవాటి కెవ్వాఁడు
వన్నెవెట్టు ననార్తవంపుఁబువ్వు,
సకలదైవతబుభుక్షాపూర్తి కెవ్వాఁడు
పుట్టు గామిని లేని మొట్టుపంట,
నెలకు చీకటితిండి కరముల నిగిడించు
నెవ్వాఁడు భోగకన్నె నవ్వఁజేయు,
తే. సతతము భోగనొందు మధుకైటభారిమఱఁది,
కళల నెలవగువాఁడు చుక్కలకు ఱేఁడు,
మిసిమిపరసీమ వలరాజు మేనమామ,
వేవెలుంగులదొరజోడు రేవెలుంగు. ౧౯

1. కల...ల్లి - కలశపాథోరాశి = పాలకడలియొక్క - గర్భ = కడుపులోని - వీచిమతల్లి = శ్రేష్ఠమయినకరుడు ('మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాణ్డ ముద్ఘతల్లజౌ, ప్రశస్తవాచకాన్యమూని,' 'భఙ్గస్తరఙ్గ ఊర్మిః స్యాత్ స్త్రియాం వీచిః' అమ. 'గర్భవీచి' యనుటచే అంతఃపురకాంతారత్న మని ధ్వనించుచున్నది.), ఎవ్వానికిఁ = ఏచంద్రుని, కడుపు - ఆరఁ = తనియునట్లుగా, కన్న తల్లియో (పాలసంద్రమునం బుట్టిన భాగ్యవంతుఁ డనుట); ['పాథః' - నీరు - 'ఉదకంపాథః' అమ. 'రాశిః' = మొత్తము; నీటిమొత్తముగాన సముద్ర మర్థము, పూర్వము మథనకాలములో త్రచ్చుటకు క్షీరసాగరము కలశముగానుండెను గావున కలశాబ్ధి యిత్యాది పదములు క్షీరసాగరమును చెప్పు నని కొందఱిమతము;

'కడఁగి యమృతజలధిఁ గలశంబు గావించి
త్రచ్చునవసరమునఁ దలఁపు లమరె.' శ్రీభాగ. 8. 192.

'కలసము' శసాభేదముచే అదియే కలశము, పాలసంద్రపు టమృతమును పోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచే నిర్మింపఁబడిన ఘటము- దానికి సంబంధించినది గాన కలశోదధి యనం బాలకడలి యని మఱియొక మతము.

'సాగరేమథ్యమానేతు పీయూషార్థం సురాసురైః
పీయూష ధారణార్థాయ నిర్మితా విశ్వకర్మణా
కలాః కలా స్తు దేవానా మసితా స్తాః పృథక్ పృథక్
యతః కృతా స్తు కలసా స్తత స్తే పరికీర్తితాః.' కాళికాపు.

'కలసస్తు త్రిషు ద్వయోః ఘటః' అమ.
'తాలవ్యా అపి దన్త్యాశ్చ శమ్బ సూకర పాంశవః
కలశః శమ్బలం చైవ జిహ్వాయాం రశనా తథా.' రామాశ్రమిధృతము.]

ఈపాదమున పరిణామాలంకారము. కనుటయను క్రియకు అకు వీచిమతల్లి విషయి తల్లిరూపమున పరిణతిం గోరుచున్నది.

2. ఎవ్వాఁడు = ఏచంద్రుఁడు, అన.....కిఁ - అనల = నిప్పు - అక్షు = కంటఁ గలవాఁడయిన ముక్కంటియొక్క - ఘన = దట్టమయిన ('ఘనంనిరన్తరం సాన్ద్రమ్' అమ.) - జటా = జడ లనెడి ('మారాతే లగ్న కచే జటా' అమ.) - వనవాటికిఁ = అడవివరుసకు, వన్నె = శోభను - పెట్టు....వ్వ - పెట్టు = కలిగించునట్టి - అనార్తవంపు = ఋతుసంబంధి కానట్టి (తరులతాదులం దుద్భవించు పుష్పములకుఋతునియమము కలదు,అట్టినియమము లేకుండ ఎల్లఋతువులయందును ఉండునట్టియనుట) - పువ్వ - పుష్పమో; (శివుఁడు చంద్రుని శేఖరలం దాల్చె ననుట.) రూపకము.

3. ఎవ్వాఁడు = ఏచంద్రుఁడు, సకల.....కిఁ - సకల = ఎల్ల - దైవత = దేవతలయొక్క ('బృన్దారకా దైవతాని' అమ.) - బుభుక్షా = ఆఁకటియొక్క - పూర్తికిఁ = తీఱుటకు, పుట్టుక = మొలచుటయు, ఆమని = నుతిపిడియు - లేని (చల్లక నుఱవక సిద్ధముగానున్న యనుట) - మెట్టపంట = మెరకపంటగానున్నదో (మెట్టపంట యనుటచే వఱపుచే చెడని దనుట. బ్రహ్మ చంద్రుని దేవతలకు ఆహారార్థము సృజించినాఁడు.—

'భక్ష్యార్థం సర్వదేవానాం సోమః సృష్టః స్వయంభువా,
తత్రస్థ మమృతం చాపి సంభూతం సూర్యతేజసా;
త్రయశ్చ త్రిశతం చైవ త్రయస్త్రింశ త్తథైవచ
త్రయ శ్చ త్రిసహస్రా శ్చ దేవా స్సోమం పిబన్తివై.' (దేవీభా.)

పరిణామాలంకారము.

4. ఎవ్వాఁడు-ఏచంద్రుఁడు, కటికి....తఁక్ - కటికి=గాఢమయిన - చీకటి=అంధకారము - తిండి=ఆహారముగాఁగల (అనఁగా గాఢాంధకారము నడంచునట్టి) - కరముల=కిరణముల యొక్క (చేతులయొక్క యనియు - 'బలిహస్తాంశవః కరాః' అమ.) - గిలిగింతఁక్=స్పృశించుట చేత (చక్కిలిగింతచేత), తొగకన్నె=కలువమొగ్గను (కలువయనెడు కన్యను), నవ్వఁజేయుఁక్=వికసింపించునో (నవ్వించునో - చంద్రకిరణములు సోఁకినఁ గలువమొగ్గ విరియు నని భా.) [తొగ యనఁగా కలువతీఁగ యని గ్రహించు పక్షమున దానిని నవ్వించుట యనఁగా దాని మొగ్గలను వికసిల్లం జేయుట. 'నవ్వు తెలుపని కవిసమయము గాన నవ్వించుట యనుమాట తెల్లగలువ వికాసమునకు మాత్రమునం జెల్లును గాని,నల్లగలువలకును ఎఱ్ఱగలువలకును ఎట్లు చెల్లును?' అనఁగా,

'సామాన్య గ్రహణే వారం మచాం కృష్ణత్వ మేవహి
రక్తత్వ మేవ రత్నానాం పుష్పాణాం శౌక్ల్య మేవచ.' కా. క. ల.

[అనుటచే సామాన్యగ్రహణమందు పుష్పముల శౌక్ల్యేతరవర్ణములు అవివక్షితము లని తలంప వలయును;] రూపకాలంకారము.

మధు......ఁడు - మధుకైటభ = మధువు కైటభుఁడు అనునసురులకు - అరి = శత్రువైన నారాయణునికి - మఱఁది = భార్యయగు మహాలక్ష్మికి తోఁడఁబుట్టిన వాఁడు. (జననక్రమముచేత అన్న:—

'చిన్ని వెన్నెలకందువెన్ను దన్ను సుధాబ్ధిఁ బొడమిన చెలువ తోఁబుట్టు మాకు.' మను.
'తతః శతసహస్రాంశు ర్మథ్యమానా త్తు సాగరాత్
ప్రసన్నాత్మా సముత్పన్న స్సోమః శీతాంశు రుజ్జ్వలః
శ్రీరనన్తర ముత్పన్నా ఘృతా త్పాణ్డరవాసినీ.' - భార. 1.'

క......ఁడు - కళలకు

'కలా స్యాన్మాత్రశిల్పాదా వంశమాత్రే కలౌ
షోడశాంశే చ చన్ద్రస్య కలనా కాలమానయోః.' మేది.

నెలవు = ఉనికిపట్టు - అగువాఁడు (చంద్రునికి పదునాఱుకళ లనియు అవి యథాక్రమముగ శుక్లపక్షమున ఒకటొకటి ఎక్కుచు కృష్ణపక్షమున ఒకటొకటి తగ్గుచు నుండు ననియు, ఒకకళ యెప్పుడును శివశిరమున నుండు ననియు ప్రసిద్ధి. ఇతిహాసాగమకావ్యాలంకారాదులగు నఱువది నాలుగు కళలకును ఉనికి అనఁగా మహావిద్వాంసుఁడనియు.), చుక్కలకుఁక్ = నక్షత్రములకు - ఱేఁడు = ఏలిక, మిసి......మ - మిసిమి = కాంతికి - పర = అవతలి - సీమ = హద్దు. (ఇతని కన్న హెచ్చుకాంతి ఎవరికిని లే దనుట - 'సీమ సీమే స్త్రియాం క్షేత్రే కూలమర్యాదయో రపి' నానా.), వల....మ - వలరాజు = మన్మథునియొక్క (తల్లి యగుమహాలక్ష్మికి తోఁబుట్టువు

గావున) మేనమామ, - వేవెలుంగుల దొర జోడు = వేయికిరణములు గలవాఁడగు ప్రభువునకు (అనఁగా సూర్యునికి) ఉద్ది, అతఁడు రేవెలుంగు = ఆ చంద్రుఁడు ('జాబిల్లి రేవెల్లు చందమామ' ఆం. సం.), పొగడు = స్తుతిని, ఒందున్ = పొందును (మిక్కిలి యుత్కృష్టుఁ డనుట.)

ఈ పద్యమందు చంద్రునికి (రేవెలుంగునకు) చెప్పిన విశేషణములచేత క్రమముగా మహాకులీనత్వము సౌభాగ్యము ఔదార్యము రసికత్వము గొప్పబంధువులుకలిమి వైదుష్యము ఐశ్వర్యము దేహకాంతి సౌందర్యము గొప్పతనము సత్స్వభావమును సూచితములు.

తే. ఆసుధాధాము విభవ మహాంబురాశి
కుబ్బ మీఱంగ సంతనుఁ డుదయ మయ్యె
వేదవేదాంగశాస్త్రార్థ విశదవాస
నాత్తధిషణాధురంధరుం డైన బుధుఁడు. ౨౦

ఆ ను......కిన్ - ఆ = పూర్వోక్తుఁడైన - సుధాధాము = చంద్రునియొక్క ('విధుః సుధాంశుః శుభ్రాంశుః' అమ.) - విభవ = ఐశ్వర్యమనెడు - మహాంబురాశికిన్ = గొప్పసముద్రమునకు, ఉబ్బ = పొంగు - మీఱంగన్ = అతిశయించునట్లుగా, సంతనుఁడు = కుమారుఁడు, వే......డు - వేద = ఋగ్యజుస్సామాథర్వము లను నాలుగు శ్రుతులయు ('శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః' అమ.) - వేద అంగ = (శిక్షా వ్యాకరణ ఛందో నిరుక్త జ్యోతిష కల్పము లనెడి యాఱు) వేదాంగములయు - శాస్త్ర = తర్క వ్యాకరణ ధర్మ మీమాంసా జ్యోతిషములను నాలు) నియామక గ్రంథములయొక్కయు - అర్థ = అభిప్రాయములయొక్క ('అర్థోభిధేయ రైవస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' అమ.) - విశద = స్వచ్ఛమయిన ('విశదః పాండురే వ్యక్తే' హేమ.) - వాసనా = సంస్కారముచేత - ఆత్త = పొందఁబడిన - ధిషణా = బుద్ధియొక్క ('బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా' అమ.) - ధురంధరుండు = భారవాహి, ఐన - బుధుఁడు = బుధుఁ డనువాఁడు (బుధ గ్రహము)' ఉదయమయ్యెన్ = జనించెను.

చంద్రునిసుతుఁడు బుధుఁడు, ఆతఁడు సకలవేదవేదాంగశాస్త్రముల యందు మహాప్రవీణుఁడు. కావుననే బుధధ్యాన శ్లోకమందు 'జ్ఞ' అని తద్విశేషణము:—

'ఉదఙ్ముఖో మాగధజో హరిస్థ శ్చాత్రేయగోత్ర శ్శరవాణ్ణహస్తః
సఖడ్గచర్మో సగదాధరో జ్ఞ స్త్రీశాన భాగే వరదస్సుపీతః
పీతామ్బరః పీతవపుః కరీటీ చతుర్భుజో దణ్డధర శ్చ సౌమ్య
ఉదఙ్ముఖో సిద్ధ్యా న్నమనుతః సుమేరుః సింహాధిరూఢో వరదో బుధ శ్చ.'
'విభవమహాంబురాశి' - రూపకము.

క. వానికిఁ బురూరవుఁడు ప్రజ్ఞానిధి జనియించె సింహసదృశుఁడు తద్భూభుజానికి నాయువు తనయుం డానృపతికి తనయుఁడై యయాతి జనించెన్. ౨౧

వానికిన్ = బుధునికి, ప్రజ్ఞానిధి = త్రైకాల్యజ్ఞానముకలవాఁడును
['స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా, మతిరాగామిగోచరా,

బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా, ప్రజ్ఞా త్రైకాల్యగోచరా,
ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదుః.’],

సింహసదృశుఁడు = (విక్రమమునందు) సింహముతో తుల్యుఁడును, అగు – పురూరవుఁడు = పురూరవో మహారాజు, జనియించెన్ = పుట్టెను; ఆ భూజానికిన్ = ఆరాజునకు (భూమి జాయగాఁ గలవాఁడు భూజాని. బ. స.), ఆయువు = ఆయువను రాజు, తనయుండు = కొడుకై, ...ఆనృపతికిన్ = ఆయాయురాజునకు, తనయుఁడై = కొడుకుగా, యయాతి = యయాతి యనురాజు, జనించెన్ = పుట్టెను.

క. అతనికి యదు తుర్వసులను । సుతు లుద్భవమందిరి అహితసూదనులు కళా
న్వితమతులు వారిలో విశ్రుత కీర్తి వహించెఁ దుర్వసుఁడు గుణనిధియై.

అతనికిన్ = ఆయయాతికి, అహిత సూదనులు = శత్రువులను ఖండించువారు, కళా మతులు = శిల్పాదులతో కూడుకొన్న తెలివి గలవారును, (అయిన) – యదు తుర్వసులు – యదువు తుర్వసువు అను – సుతులు = కొడుకులు, ఉద్భవము అందిరి = పుట్టుకను పొందిరి (పుట్టిరనుట), వారిలోన్ = ఆయిద్దఱిలో, తుర్వసుఁడు, గుణనిధి ఐ = గుణములకు నిక్షేపమై, విశ్రుత కీర్తిన్ = ప్రసిద్ధమైన కీర్తిని, వహించెను.

‘అతనికి... సుతు లుద్భవమందిరి’ – ఇట ‘అపాయాది’ సూత్రముచే ‘అతనివలన’ అని వలన వర్థకంబు వచ్చును, తద్బోధకంబగు కు (కి) షష్ఠియు వచ్చును. బా. వ్యా. కా. 9.

ఇట తుర్వసువు అను తకారాంతమయు ఉకారాంతము అయ్యెఁ గాని, ఉకారాంతయు అకారాంతమును గాదు; సంస్కృత భాగవతములో

‘యదుం చ తుర్వసుం చైవ దేవయానీ వ్యజాయత.’ ix – 18 (32)
‘ప్రతీచ్యాం తుర్వసుం చక్రే.’ ix – 19 (22)

తే. వాని వంశంబు తుళువనామాన్వవాయ మయ్యె.
నందుఁ బెక్కండ్రు నృపు లుదయంబు నొంది
నిఖిల భువన ప్రపూర్ణ నిర్ణిద్ర కీర్తి
నధికులైరి తదీయాన్వయమునఁ బుట్టి. అత

వాని వంశంబు = ఆ తుర్వసుకులము, తుళువ అన్వవాయము = తుళువ [అను పేరుగల రాజ] సంతతి (‘వంశోన్వవాయః సన్తానః’ అమ.) అయ్యెను; అందున్ = ఆతుళువ కులమందు, పెక్కండ్రు నృపులు = పలువురు రాజులు, ఉదయంబున్ ఒంది = జనించి, నిఖిల......ర్తిన్ – నిఖిల = ఎల్ల – భువన = లోకములందు – ప్రపూర్ణ = నిండిన – నిర్ణిద్ర = ప్రకాశమానమయిన – కీర్తిన్ = ఖ్యాతిచేతను, అధికులు ఐరి = గొప్పవారుగా నుండిరి; తదీయ అన్వయమునన్ = ఆతుళువరాజుల దైన వంశమందు (‘సంతతి ర్గోత్ర జనన కులా న్యభిజనాన్వయౌ’ అమ.), పుట్టి (తర్వాతిపద్యముతో నన్వయము).

‘తుర్వసు’ అనుశబ్దమే వంశనామముగా తుళువ అని తద్భవమాయె నని కవిహృదయము.

మహాస్రగ్ధర.

ఘనుఁడై తిమ్మక్షితీశాగ్రణి శఠకమఠగ్రావ సంఘాతవాతా
శనరా డాశాంతదంతి స్థవిరకిటుల జంజాటము ల్మాన్చి యిమ్మే
దిని దోర్దండైకపీఠిన్ దిరముపఱిచి కీర్తిద్యుతుల్ రోదసిన్ బ
ర్వ నరాతు ల్నమ్రులై పార్శ్వములఁ గొలువఁ దీవ్రప్రతాపంబు సూపెన్.

తిమ్మక్షితి ఈశ అగ్రణి=తిమ్మరాజశ్రేష్ఠుఁడు, ఘనుఁడు ఐ = గొప్పవాఁడై, శఠ...... టుముల్ - శఠ = వంచకములయిన (చక్కఁగా మోచుటకు శక్తి లేకున్నను బడాయికై మోచుచు శ్రమపెట్టుట వంచన - 'నికృత స్త్వనృజుః శఠః' అమ.) - కమఠ = (ఆది) కూర్మము - గ్రావసంఘాత = కొండలసమూహము - ('గ్రావాణౌ శైలపాషాణౌ', - 'స్తోమౌఘ నికర వ్రాత వార సంఘాత సంచయాః' అమ.) - వాతాశనరాట్ = నాగశ్రేష్ఠుఁ డయిన శేషుఁడు (వాత = గాలి - అశన = ఆహారము గాఁ గలవి వాతాశనములు, సర్పములు - 'ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశనః' అమ. సర్పములకు రాజు వాసుకి గాని అనంతుఁడు గాఁడు, కావున నిట రాట్ఛబ్దమునకు శ్రేష్ఠత చెప్పఁబడినది. - 'శేషోఽనన్తః వాసుకిస్తు సర్పరాజః' అమ. భూమిని మోచువాఁడు అనంతుఁడుగాని వాసుకి గాఁడు.) - ఆశా అంత దంతి = దిగంతములందలి యేనుఁగులు ('దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః,' 'దన్తీ దన్తావలో హస్తీ.' అమ.) - స్థవిర కిటుల = ముసలి పంది ('ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధః,' 'వరాహః సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అమ.)- అనువానియొక్క - జంజాటముల్ = ఆటోపములను, మాన్చి - మానించి, ఇమ్మేదినిన్ = ఈ భూమిని, దోర్దండ ఏక పీఠిన్ = దండమువంటి (దక్షిణ) బాహు వనెడి ఒకటేయాసనమందు, తిరము పఱిచి = కుదురుగా నెలకొలిపి, కీర్తిద్యుతుల్ = యశముయొక్క కాంతులు (దానాది ప్రభవము కీర్తి యనియు ప్రతాపప్రభవము యశమనియు భేద మున్నను కవులు ప్రాయికము దానిం బాటించుట లేదు. - 'శోభా కాంతి ర్ద్యుతి శ్ఛవిః' అమ.) రోదసిన్ = భూమ్యాకాశములయందు ('ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యౌ' అమ.), పర్వన్ = వ్యాపింపఁగాను, అరాతుల్ = శత్రువులు ('అభియాతి పరారాతి ప్రత్యర్థి పరిపన్థినః' అమ.) నమ్రులు ఐ = మ్రొక్కినవారై, పార్శ్వములన్ = ప్రక్కలయందు, కొలువన్ = తన్ను సేవించుచుండఁగా, తీవ్ర ప్రతాపంబు = తీక్ష్ణమయిన తేజమును ('స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమ్' అమ.), చూపెన్ = ప్రకటించెను.

తులువవంశములోఁ బుట్టి తిమ్మరాజు గొప్పవాఁడై యేమిచేసె ననఁగా - ఆదికూర్మము, ఏడుకుల పర్వతములు, అనంతుఁడు, ఎనిమిది దిగ్గజములు, ఆదివరాహము - ఈ పదునెనిమిదియు భూదేవిని మోపలేక మోవఁజాల మని చెప్పక బడాయికై మోచుచు శ్రమపఱుచుచుండఁగా వారి యాయాడంబరమును తొలఁగించి యా మెను దండమువంటి తనదక్షిణ బాహు వనెడి యొకటే యాసనమందు హాయిగా నెలకొల్పి, లోకమంతటను తనకీర్తి నెగడించిన వాఁడై, శత్రువులు తనకు మ్రొక్కుచు తనపార్శ్వములందు కొలుచుచుండునట్లుగా తీక్ష్ణమయిన తేజమును ప్రకాశింపఁజేసెను.

'తిమ్మఁడు = తిరుమల + డు' అని శబ్దరత్నాకరము. మేదిని = మేదముగలది - 'మేదమ్' అని మేదః శబ్దము అకారాంతమునుం గలదనుటకు - 'మదఘ్నో మేద కుష్ఠహా' అని శాలిహోత్ర

వచనము రామాశ్రమ్యుద్ధృతము.—'మధుకైటభదానవేన్ద్రమేదః ప్లవవి ప్రావిష మైవ మేదినీయమ్.' అని మురారి. 'తిరము' — స్థిరశబ్దభవము. — పద్యపూర్వార్థములో 'చక్కగా పరిపాలించినాఁ'డను గమ్యమును భంగ్యంతరమునం జెప్పినందున పర్యాయోక్తాలంకారము.

క. వితరణఖని యత్తిమ్మక్షితిపగ్రామణికి దేవకీదేవికి సం
చితమూర్తి యీశ్వరప్రభుఁ డతిపుణ్యుఁడు పుట్టె సజ్జనావనపరుఁడై. ౨౫

వితరణఖని = ఈవికి గని (మిక్కిలి ఇచ్చువాఁడు - 'ఖనిః స్త్రియా మాకరః స్యాత్' అమ.), (అగు), అత్తిమ్మక్షితిపగ్రామణికిన్ = అతిమ్మరాజోత్తమునికిని ('గ్రామణీ ర్నాపితే పుంసి త్రిషు శ్రేష్ఠేఽధిపే త్రిషు.' అమ.), దేవకీదేవికిన్ = దేవకీదేవి యనెడిపేరి యాతని దేవేరికిని, అంచితమూర్తి = మహనీయమయిన మేనుగలవాఁడును ('పూజితేఽఞ్చితః' 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూః.' అమ.), అతిపుణ్యుఁడు = అత్యంతసుకృతము కలవాఁడును ('పుణ్యం తు సున్దరే। సుకృతే పావనే ధర్మే' మే.), (అయిన) - ఈశ్వరప్రభుఁడు = ఈశ్వరరాజు, సజ్జనావనపరుఁడు ఐ — సాధుజనులరక్షణము ముఖ్యముగాఁ గలవాఁడు (సాధుజనరక్షణాసక్తుఁ డనుట—'దూరానాత్మోత్తమాః పరః' అమ.)

దేవకీదేవికిని తిమ్మరాయలకును మహానుభావుఁడు ఈశ్వరరాయలు జనించెను.

'వితరణఖని' - అనిష్పన్నకం బ్రథమ. 'ఒకానొకచో విశేషణంబులున్నకం బ్రథమ విభావనను.' బా. వ్యా. కా. 27.

చ. బలమదమత్తదుష్ట పురభంజనుఁడై పరిపాలితార్యుఁడై
యిలపయిఁ దొంటియీశ్వరుఁడె యీశ్వరుఁడై జనియింప దూపతేన్
జలరుహనేత్రలన్ దొరఁగి శైలవనంబుల భీతచిత్తులై
మెలఁగెడు శత్రుభూవరులు మేనులఁ దాల్చిన మన్మథాంకముల్. ౨౬

బల.....డై - బల = సామర్థ్యముచేతనైన ('స్థౌల్యసామర్థ్యసైన్యేషు బలం నా కాకసీరిణోః' అను.) - మద = హర్షముచేత ('మద స్తేజసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః' అమ.) - మత్త - పొగరెక్కిన వారైన - దుష్ట = చెనఁటులయొక్క (దుష్టరాజులయొక్క—అసురుల యొక్క యనియు భా.) - పుర = పట్టణములను (త్రిపురముల నని మహేశ్వర పరము.) - భంజనుఁడు = కూల్చినవాఁడు - ఐ, పరి....డై - పరిపాలిత = రక్షింపఁబడిన (ఏలఁబడిన) - ఆర్యుఁడు = సత్పురుషులుకలవాఁడు 'మహాకుల కులీనార్యసభ్యసజ్జన సాధవః.' అమ. మహేశ్వర పరముగా పార్వతికలవాఁ డని యర్థము—'ఆర్యా దాక్షాయణీ చైవ.' అమ.) — ఐ, ఇల పయిన్ = భూమి మీఁద ('గౌరిలాకుమ్భినీక్షమా' అమ.), తొంటి యీశ్వరుఁడె = పురాణపురుషుఁడైన యామహేశ్వరుఁడే ('శివః శూలీ మహేశ్వరః ఈశ్వరః శర్వ ఈశానః' అమ.), ఈశ్వరుఁడై = ఈశ్వర రాయలుగా, జనియింపన్ = పుట్టఁగా (అవతరింపఁగా), [ఏమివిశేషము జరిగె ననఁగా?] జలరుహనేత్రలన్ = కాంతలను, తొరఁగి = విడనాడి, శైలవనంబులన్ = కొండలందును అడవుల యందును, భీతచిత్తులు ఐ = (ఈతనివలన) భయపడిన మనస్సు గలవారై, మెలఁగెడు శత్రుభూ

వరులు=సంచరించెడువైరిరాజులు, మేనులన్=దేహములయందు, తాల్చిన=ధరించిన - మన్మథ అంకముల్=(కాంతాలింగనాదులచేఁ గలిగిన కుచకస్తూరీముద్రాదులయిన) మదనచిహ్నము లనెడు మన్మథునిగుర్తులు, రూపఱెన్=క్షయించెను. (మహేశ్వరపక్షమున మదనుఁడు గుర్తులేకుండ తెగటాఱె నని యర్థము.)

పూర్వము శివుఁడు అసురులత్రిపురములను దహించి పార్వతిని ఏలినాఁడు, అట్లే ఇప్పుడు ఈశ్వరరాయలు దుష్టవైరుల పురములను కాల్చినాఁడు సాధువులను కాపాడినాఁడు; శివునిచేత మన్మథుఁడు గుర్తే లేనట్లుగా తెగటాఱినాఁడు, ఈశ్వరరాయలకు వెఱచి వైరులు కాంతలను విడిచి అడవులంబట్టి కామక్రీడా చిహ్నరహితు లయినారు.

శ్లేషానుప్రాణితమయిన రూపకాలంకారము.

సీ. నిజభుజాశ్రిత ధారుణీ వజ్రకవచంబు
దుష్ట భుజంగాహితుండికుండు,
వనజేక్షణా మనోధన పశ్యతోహరుం
డరిహంస సంసా[illegible]గమంబు.
మార్గణగణపిక మధుమాస దివసంబు
గుణరత్నరోహణ క్షోణిధరము.
బాంధవసందోహ పద్మవనీహేళి
కారుణ్యరసనిమ్నగా కళత్రుఁ,
తే. డన జగంబుల మిగులఁ బ్రఖ్యాతిఁ గాంచె
ధరణిధవదత్త వివిధోపదా విధాన
సమార్జిత శ్రీవినిర్జిత నిర్జరాల
యేశ్వరుండు తిమ్మభూపతి యీశ్వరుండు. ౨౭

ధరణి....రుఁడు - ధరణీధవ=రాజులచేత - దత్త=అర్పింపఁబడిన - వివిధ=పలుతెఱంగుల - ఉపదా=కానుకలయొక్క ('ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదా' అమ.) - విధా=పెంపుచేత ('విధా గజాన్నే బుద్ధౌ చ ప్రకారే వేతనే విధా' విశ్వ.) - సమార్జిత=సంపాదింపఁబడిన - శ్రీ=సంపదచేత ('అథసంపత్ సంపత్తిః శ్రీ శ్చ లక్ష్మీశ్చ' అమ.) - వినిర్జిత=ఓడింపఁబడిన - నిర్జర ఆలయ=స్వర్గముయొక్క ('స్వ రవ్యయం స్వర్గ నాక త్రిదివ త్రిదశాలయాః' అమ.) - ఈశ్వరుఁడు=ఏలికయయిన యింద్రుఁడు కలవాఁడు - ఐశ్వర్యమందు ఇంద్రుని మించినవాఁడనుట), (అయిన) - తిమ్మభూపతి యీశ్వరుండు - తిమ్మరాజు కుమారుఁడైన యీశ్వరరాజు,-

1. నిజ....బు - నిజ=తనదైన (ఈశ్వరరాజుదైన) - భుజ=బాహువును - ఆశ్రిత=అండగొన్నట్టి - ధారుణీ = భూమికి - వజ్ర కవచంబు = మగరాతిమైమఱువు (ఈతఁ డేలు దేశమును పరు లెవ్వరును ఎంతమాత్రమును పీడింపలేరనుట); దుష్ట...డు - దుష్ట=చెవటు నెలడి - భుజంగ = పాములకు - అహితుండికుండు = పాములవాఁడు. (పాములవాఁడు పామును నిర్విషముం గావిం

చినట్లు దుష్టులను దండించి సాధువులనుగాఁ జేసినాఁడనుట.—అహితుణ్డేన దీవ్యతీతి అహితుణ్డికః ఆహితుణ్డికళ్ళు; అహితుణ్డమనఁగా పాముపడగ, దానితో క్రీడించువాఁడు ఆహితుండికుఁడు, ఆహితుండికుఁడును. అహితుండి కౌపమానో క్తిచేత దుష్టులను తానుకష్టపడక ఆటగానే దమించినాఁడనుట.)

2. వన......డు - వనజేక్షణా = తామరసనేత్రలయొక్క (సొబగుకత్తెలయొక్క) - మనః=చిత్తమనెడు - ధన=లిబ్బికి - పశ్యతోహారుండు=పచ్చెపుదొంగ (స్త్రీలు ఇతనిం జూచినమాత్రాన ఇతనిని వలతు రనుట, అత్యంత సుందరుఁ డనుట – వట్టి దొంగయనక పచ్చెపు దొంగి యనుటచే సౌందర్యాతిశయము ఘటించుచున్నది. – పశ్యతోహారః=పశ్యన్త మనాదృత్య హరతి =చూచువానిని ఏమఱించి హరించువాఁడు), అరి......బు—అరి=వైరు లనెడి – హంస=అంచలయొక్క – సంసత్ = సమూహమునకు ('సభాసమితిసంసదః' అమ.) – అభ్ర ఆగమంబు = మేఘములరాక (వర్షర్తువనుట.—'జలధరసమయే మానసం యాన్తిహంసాః' – అనికవిసమయమువ; వర్షర్తువు రాఁగా హంసలు మానసమున కేఁగును. – ఇతనిశత్రువులు పటాపంచలై పోయినా రని భా.)

3. మార్గ...బు—మార్గణ=యాచకులయొక్క ('వనీపకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ' అమ.) – గణ = సమూహ మనెడు – పిక=కోయిలలకు – మధుమాస=చైత్రమునయొక్క

('మధు క్షౌద్రే జలే క్షీరే మద్యే పుష్పరసే మధుః
దైత్యే చైత్రే వసన్తే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే.' విశ్వ.) -

దివసంబు = దినము (కోయిలలకు చైత్రమాసపుదినమువలన ఎట్లు చూతపల్లవమకరందాద్యభీష్టభోజనము తనివి తీఱ దొరకునో అట్లు ఈరాజువలన యాచకులకు సకలాభీష్టములును తనివి తీఱ దొరకు ననుట); గుణ......ము - గుణ = సుగుణము లనెడు - రత్న = మణులకు – రోహణక్షోణిధరము=రత్నపర్వతము ('రత్నాచలో రోహణాద్రిః' అని నైషధ వ్యాఖ్యలో మల్లినాథుఁడు. – ఈరాజు సకలసుగుణనిధి యనుట.)

4. బాంధ......హేళి - బాంధవ = చుట్టాలయొక్క (బంధువులే బాంధవులు) - సందోహ=సమూహ మనియెడు ('సమూహ నివహ వ్యూహ సందోహ విసర వ్రజాః' అమ.)-పద్మవనీ=తామరతంపరకు - హేళి = సూర్యుఁడు ('హేళి రాలింగనేఽర్కేచ' నానా. సూర్యునికి పద్మములతోడి మైత్రి కవిసమయ ప్రసిద్ధము – ఈశ్వరరాజు సకలబంధుపోషకుఁ డని భా.)-కారుణ్య......డు - కారుణ్య = దయయనెడు (కరుణయే కారుణ్యము) - రస=జలమునకు ('రసో గన్ధరసే జలే' హేమ.) – నిమ్నగాకళత్రుఁడు – సముద్రుఁడు (నిమ్నగలు కళత్రములుగాఁ గలవాఁడు – అనఁగా నదులు భార్యలుగాఁ గలవాడు – 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావారః సరిత్పతిః' అమ. – అపార మయిన కరుణకలవాఁ డనుట.)

అనన్ =అని, జగంబులన్ =లోకములలో (పా. 'అన జనంబులు' - జనంబులు=లోకులు - అనన్ = అని వచించుచుండఁగా), ప్రఖ్యాతిన్ = కీర్తిని, కాంచెన్ = పొందెను.

రాజు లిచ్చుకానుకలచేత ఈశ్వరరాజు ఇంద్రునివలె నైశ్వర్యవంతుఁ డాయెను. ఆ రాజు తనరాష్ట్రమును వైరులనుండి రక్షించెను, దుష్టులను సాధువులనుగాఁ జేసెను, ఆయన అత్యంత

సుందరుఁడు, శత్రువులను పాఱఁదోలినవాఁడు, మహోదాత్త, సకల సుగుణములుం గలవాఁడు, బంధు రంజకుఁడు, కరుణానిధి. ఇట్లని లోకములందు కీర్తిఁ జెందినవాఁడు.

ఇందు సీసపాదములందు మాలారూపకము, గీతమందు ఉపమ, ఆరెంటికిని సంసృష్టి. 'విని ర్జిత' అనునది ఉపమావాచకము.

క. ఆయీశ్వర నృపతికిఁ బు। ణ్యాయతమతియైన బుక్కమాంబకుఁ దేజ స్తోయజహితు లుదయించిరి। ధీయుతు లగు నారసింహ తిమ్మనరేంద్రుల్. ౨౮

ఆయీశ్వర (నృపతికిన్ =) రాజునకును, పుణ్య ఆయతమతి = పుణ్యములయందు (పుణ్యములు చేయుటయందు) - ఆయత = దీర్ఘమయిన ('దీర్ఘమాయతమ్' అమ.) - మతి = మన స్సుగలది (పుణ్యములు సేయుటయందు మిక్కిలి ఆసక్తి కలదియగుట), ఐన - బుక్కమాంబకును, తేజ......లు - తేజః - దీప్తిచేతను - తోయజహితులు = సూర్యులవంటివారు (సూర్యసమతేజులు)ను, ధీయుతులు = ప్రజ్ఞావంతులును ('ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః' అమ.), అగు - నారసింహ తిమ్మ నరేంద్రుల్ = నరసరాజును తిమ్మరాజును, ఉదయించిరి = పుట్టిరి.

పుణ్యకర్మలు సేయుచుండెడి బుక్కమదేవియందు ఈయీశ్వరరాజునకు సూర్యతేజులును ప్రజ్ఞావంతులు నగు నారసింహరాజును తిమ్మరాజును జనించిరి.

'బుక్కమాంబ' - బుక్క + అమ + అమ్మా అని శబ్దనిష్పత్తి. అంబ యన అమ్మయే గాన ఇట్టి ప్రయోగములు పునరుక్తదూషితము లని కొందఱ యభిప్రాయము. నామాంశావయవమయిన 'యమ్మ' శబ్దమునకు పూజ్యవాచకత్వము వివక్షాధీన మగుటచే తదవివక్షాపక్షమందు పూజార్థము వేఱు అంబాశబ్దము అనుప్రయుక్త మయినందున పౌనరుక్త్యదోషము లే దనుట యొప్పును. 'నృపతికి...బుక్కమాంబకు...ఉదయించిరి' ఇందలిషష్ఠికి బా. వ్యా. కా. 9. టీకను చూ.

క. అందు నరసప్రభుఁడు హరి। చందన మందార కుంద చంద్రాంశు నిభా స్పంద యశస్తుందిల ది। క్కందరుఁడై ధాత్రి నేలెఁ గలుషము లడఁగన్.

అందున్ = ఆయిరువురయందు, నరసప్రభుఁడు = నరసరాజు, హరి......డు - హరిచందన = చందనవిశేషము

('హరిచన్దన మస్త్రీ స్యా త్త్రిదశానాం మహీరుహే
నపుంసకం తు గోశీర్షే జ్యోత్స్నాయాం కుఙ్కుమేఽపి చ.' మేది.) -

మందార = కల్పవృక్ష పుష్పములు - కుంద = మొల్లలు - చంద్రాంశు = చంద్రకిరణములు- (వీనితో) - నిభ = సమానమయిన - అస్పంద = కదలని (స్థిరమయిన) - యశః - కీర్తిచేత - తుందిల = పొట్ట పెరిఁగిన - దిక్ = దెసలయొక్క - కందరుఁడు = గుహలు (ప్రదేశములు) గలవాఁడు, ఐ, కలుష ములు = పాపములు, అడఁగన్ = నశించునట్లుగా, ధాత్రి = భూమిని, ఏలెన్ = పాలించెను.

నరసరాజు మహాకీర్తి గలవాఁడై పాపము లడఁచి భూమిం బరిపాలించెను.

'హరిచందన' - చందనవృక్షములకు పూవులను చెప్పఁగూడదు - 'న చ కుసుమ ఫలే గన్ధ సారద్రుమాణామ్' సా. ద.-'మందార' - 'ఫలేలుక్'-'పుష్పమూలేషు బహులమ్' అను సూత్ర

వార్తికములచే మందారపుష్పము అర్థము కాఁదగును; కావ్యకల్పలతలో 'ప్రాసాద సౌధ కైలాస మన్దారాద్రు హిమాద్రయః' అని శుభ్రగణములో మందారవృక్షము పఠింపఁబడియున్నది.- ఇట్టి తావులం గల యిట్టి యుపమానాధిక్యముచేత అపుష్టార్థతాదోష మని వామనోక్తి.- ఇందు ఉపమాలంకారము, వృత్త్యనుప్రాసంబును గలదు.

సీ. అంభోధి వసన విశ్వంభరావలయంబు
ఘనబాహుపురి మరకతముఁ జేసె;
కకుబంత నిఖిల వార్ణికరంబుఁ
జరణ మంజీరంపు సాలభంజికలఁ జేసె;
మహనీయ నిజ వినిర్మల యశస్సరసికి
గగనంబుఁ గలహంసకంబుఁ జేసె;
సశ్రాంత విశ్రాణ నాసారలక్ష్మికిఁ
గవికదంబముఁ జాతకములఁ జేసె;

తే. అతిశిత కృపాణ కృత్త మత్తారివీర
మండలేశ సకుండల మకుటనూత్న
మస్తమాల్య పరంపరా మండనార్చి
తేశ్వరుండగు నారసింహేశ్వరుండు. ౩౦

అతి......డు - అతిశిత = మిగులవాఁడియైన ('నిశిత క్ష్ణుత శాతాని తేజితే' అమ.) - కృపాణ = కత్తిచేత - కృత్త = ఛేదింపఁబడిన - మత్త = పొగరెక్కిన - అరివీర = వైరిశూరులగు - మండలేశ = మాండలికులయొక్క (మండలాధీశ్వరులయొక్క) - సకుండల మకుట = చెవిపోఁగులతోను కిరీటములతోను గూడుకొన్న - నూత్న = క్రొత్త, అప్పుడే నఱకిన) - మస్త = శిరములయొక్క (తన్మయమయిన) - మాల్య = సిగపువ్వుల ('మాల్యం మాలాస్రజౌ మూర్ధ్ని' అమ.) - పరంపరా = శ్రేణియనెడి - మండన = అలంకారముచేత - అర్చిత = పూజింపఁబడిన - ఈశ్వరుండు = శివుఁడు గలవాఁడు (మత్తులైయుండుట సంహారణకారణము - సకుండలమకుటత్వముచే పూజాప్రవోత్కృష్టి - 'నూత్న' మనుటచే వాడని దనుట - ఈశ్వరుఁడు ఘనుకపేరుదాల్పు గావున ఈమండనము ఆయనకు ప్రియమయిన దనుట), అగు - నారసింహేశ్వరుండు = నరసింహదేవ రాయలు - [ఈగీతము 'మండలీకర మేఘమార్తండ బిరుద' పారి. ౧. ఆ. ౧౩, 'మండలీక భాస్కర' పారి. ౩ ఆ. ౬౦, మండలికతపన' మను. ౧ ఆ. ౫౩. ఇత్యాది బిరుదములకుం దెలిపెడి.]

1. అం......బుఁ - అంభోధి = సముద్రము - వసన = వస్త్రముగాఁ గలదైన - విశ్వంభరా = భూమియొక్క - వలయంబుఁ = చక్రమును (భూమి నెల్ల ననుట), ఘన......ముఁ - ఘన = గొప్పదైన (గొప్పదగుట బాహువుయొక్క వలుదతనముచేత) - బాహుపురి = భుజకీర్తియందలి - మరకతముఁ = పచ్చనుగా, చేసెఁ; [కొందఱు 'మరతకము' అను రూపము నవలం

బించి 'తనబాహుపురి' అని పఠింతురు. 'మరకత' పర్యాయము 'మారతక' శబ్దముం గలదు. దానికి 'మరం తక త్యనేన' - దీనిచే మరణమును కొట్టును - అని వ్యుత్పత్తి; విషహర మనుట. మరకతమణి శుభప్రదమని రత్నశాస్త్రము:— 'శుక వంశపత్త్ర కదళీ శిరీషకుసుమప్రభం గుణోపేతమ్। సురపితృకార్యే మరకత మతీవ శుభదం నృణాం విధృతమ్.' బృ. సం. 'మరకతము' అనురూపమునకు 'మరకం తరత్య నేన' అనఁగా 'దీనిచే మరణమును దాఁటుదురు' అని వ్యుత్పత్తి; ఐనను ప్రకృతము తనబాహుపురియే గావున 'తన' యని నిర్దేశము మందము, అపుష్టార్థకమును; 'ఘన' యనుటచే పీవరతయు దానిచే వైరివిజయమును సూచితము లగుటచేత అర్థపుష్టి కలదు. అలంకారముగా ధరించె ననుటచే మహీమండలమునెల్ల ఏలుటయందు అశ్రమయు, ప్రీతియు, సొంపును భావములు. మరకతత్వారోపము భూమికి నైల్యముచేత. - మనుచరిత్రలో ప్రథమపద్యంబున కస్తూరిముద్ర భూదేవిగా తోఁచునట్లు వర్ణన కలదు. సంవాదార్థము:—

'దృప్యద్దైత్యనితమ్బినీజన మనఃసన్తోష సంకోచనః
కుర్యాద్విశ్వ మనశ్వరం స భగవాన్ క్రీడావతారో హరిః
యద్దంష్ట్రాఙ్కురకోటి కోటరకుటీ కోణాన్తరస్థాయినీ
పృథ్వీభాత్యపదాత కేతక దళాలీనేవ భృఙ్గాఙ్గనా.' సు. భా. 27 (28)]

—రూపకాలంకారము.

2. కకు....బుల్ - కకుప్=దిక్కులయొక్క - అంత=తుదలయొక్క - నిఖిల=సకలమయిన - రాట్=రాజులయొక్క ('రాజ్ఞి రాట్ పార్థివ క్ష్మాభృ న్నృప భూప మహీక్షితః' అమ.) - నికరంబుల్ - సమూహమును ('స్తోమౌఘ నికర వ్రాత వార సంఘాత సంచయాః' అమ.), చర...లల్ - చరణ=పాదముయొక్క - మంజీరంపు=గండపెండేరముయొక్క ('పాదాఙ్గదం తులాకోటి మఞ్జీరో నూపురోఽస్త్రియామ్.' అమ. - సాలభంజికలల్=బొమ్మలనుగా ('సాలభఞ్జికాస్త్రియాం వేశ్యాయాం కాష్ఠాది పుత్త్ర్యా' మితి విశ్వప్రాష్ఠః - అని నైషధమల్లినాథవ్యాఖ్య - గండపెండేరమందు వారిశిరములను చెక్కించె నని చరిత్రము.) ఈపాదమందు వస్తుకథనమేగాని రూపకముగాదు. రాజులకును తదీయప్రతిమలకును అభేదోపచారము, (వారినెల్లను జయించి నాఁ డని యెఱుంగునది.)

3. మహ......సికిల్ - మహనీయ=పూజనీయమైన ('మహ పూజాయామ్' ధా. పా.) - నిజ=తనదైన - విసర్మల=మిక్కిలి శుభ్రమైన - యశః=కీర్తియనెడి - సరసికిల్=కొలనికి ('కాసారః సరసీ సరః' అమ.), గగనంబుల్=ఆకాశమును ('నభో న్తరిక్షం గగనమ్' అమ.), కలహంసకంబుల్=రాజహంసనుగా ('కలహంసస్తు కాదమ్బే రాజహంసే నృపోత్తమే' మేది.), చేసెల్. (ఈతని యశస్సు ఆకాశమునకన్నను ఎన్నియో మడుంగులు ఎక్కుడువిరివి గలది యనుట. రూపకాలంకారము; అధికాలంకార సంకీర్ణము; ఆధేయమయిన గగనముకన్న ఆధారమయిన కీర్తియందు మహత్త్వము చెప్పఁబడినది గావున అధికాలంకారము.)

4. అశ్రా......కిల్ - అశ్రాంత=ఎడతెంపు లేని ('సతతానారతాశ్రాన్త సన్తతా విరతానిశమ్.' అమ.) - విశ్రాణన=ఈవియనెడి ('విశ్రాణనమ్ వితరణమ్.' అమ.) - ఆసార=జడి

వాన యొక్క ('ధారాసంపాత ఆసారః' అమ.) - లక్ష్మికిన్ = సమృద్ధికి, కవికదంబమున్ = కవుల సమూహమును ('కదమ్బం నికురమ్బే స్యాన్నీప సర్షపయోః పుమాన్' మేది. - కవులకు నిరంతరము మితిలేనిధన మిచ్చుచుండె ననుట.) - రూపకము.

దుష్టులయిన వైరి మాండలికుల శిరములం దునిమి వానిని సిగదండగా గ్రుచ్చి ఆసిగదండను పూజార్థము శివుని శిరమందు సమర్పించిన వాఁడయిన నరసరాజు భూమండలము నెల్లను అవలీలగా నేలినాఁడు, దిగంతములనుండు సకలరాజులను తనకు పాదాక్రాంతులం గావించికొన్నాఁడు, ఆకసముకంటెను విరివియగు కీర్తిని సంపాదించినాఁడు, కవులకు నిరంతరము మహాధనము వర్షించినాఁడు.

తే. ఆనృసింహప్రభుండు తిప్పాంబవలన
నాగమాంబికవలన నందనులఁ గాంచె,
వీరనరసింహరాయభూవిభుని నచ్యు
తాయతాంశజు శ్రీకృష్ణరాయ నిన్ను. ౩౧

తిప్పాంబా నాగాంబలు ఈశ్వరరాజు దేవేరులు. అచ్యుత ఆయత అంశజున్ = శ్రీకృష్ణునియొక్క ఎక్కుడయిన యంశమువలనం బుట్టినవాఁడ వైన. శ్రీకృష్ణరాయ - దులోపము నకు ౧౮ ప. టీకను చూ.

క. వీరనృసింహుఁడు నిజభుజ। దారుణ కరవాల పరుష ధారాహత వీ
రారి యగుచు నేకాతప। వారణముగ నేలె ధర నవారణమహిమన్. ౩౨

వీరనృసింహుఁడు, నిజ......ర - నిజ=తనదయిన- భుజ=బాహువు నందలి - దారుణ= భీషణమయిన ('దారుణం భీషణం భీష్మమ్.' అమ.) - కరవాల = కత్తియొక్క ('కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్' అమ.) - పరుష=కఠినమయిన - ధారా = వాదరచేత

('ధారా పురః కాపి సేనాగ్రం పతివమ్వ్యాది సంతతి।
ఖడ్గాది నిశిత ప్రాన్తే తురఙ్గగతి పఞ్చకే.' నానా.)-

హాత = నఱకఁబడిన - వీర = శూరులగు - అరి = శత్రువులు గలవాఁడు, అగుచున్, ధరన్ = భూమిని, అవారణమహిమన్ = అడ్డులేని ప్రభావముతో, ఏక ఆతప వారణముగన్=ఒకటే గొడుగుగా (తనగొడుగునకు ఎదురుగొడుగు లేకుండ), ఏలెన్.

క. ఆవిభుననంతరంబ ధ। రావలయముఁ బూని తిరుమలాంబయు దిరుమ
ద్దేవియును నన్నపూర్ణా। దేవియుఁ గమలాబ్జముఖియు దేవేరులుగాన్. ౩౩

ఆవిభు ననంతరంబ - వీరనరసింహరాయల తర్వాత, ...ఈవు, తిరుమల దేవియు, అన్నపూర్ణాదేవియు, కమలా అబ్జముఖియున్ = కమలయనెడి కమలవదనయు (లేక చంద్రవదనయు), దేవేరులుగాన్ = రాణులుగా, రహిమైన్ = హర్షముతో, ధరావలయమున్ = భూమండలమును, పూనితి=బుజమునంగొంటివి (మోవందొడంగితివి, ఏలందొడంగితి వనుట.)

పూర్వముద్రణమందు 'కమలాబ్జముఖులు' అనిపాఠము. దానికి 'కమలము వంటియు చంద్రునివంటియు ముఖము గలవారు.' అని యర్థము. దేవేరుల వదనముల యుపమానముల యందు చెప్పఁబడిన యీభేదమునకు నిమిత్త మగపడదు. మఱి యీవిశేషణము లేకున్నను లోపములేదు. 'తిరుమల్దేవి' - ఇందు లకారముపై అకారమునకు లోపమునకును పీఠికం జదువుఁడు.

సీ. తొలఁగెను ధూమకేతుక్షోభ జనులకు,
నతివృష్టి దోషభయంబు వాసెఁ,
గంటకాగమభీతి గడచె, నుద్ధతి భూమి
భృత్కటకంబెల్ల నెత్తువడియె,
మాసె నఘస్ఫూర్తి, మఱి భూములందెల్ల
నెలమూఁడు వానలు నిండఁ గురిసె,
నాబాల గోపాలమఖిల సద్ద్విజమును
నానందమున మున్క సహన యుల్లెఁ,
తే. ప్రజల కెల్లను గడు రామరాజ్యమయ్యెఁ,
జారుసత్త్వాఢ్య, యీశ్వర నారసింహ
భూవిభుని కృష్ణరాయ యభ్యుదయ మొంది
పెంపుతో నీవు ధాత్రిఁ బాలింపఁగాను. 38

చారు.....రాయ - చారు = మేలయిన - సత్త్వ = వ్యవసాయముచేత ('ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జన్తుషు' అమ.) - ఆఢ్య-ధనికుఁడయిన (= సత్త్వాధికుఁ డయిన - 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ' అమ.) - ఈశ్వరనారసింహ భూవిభుని కృష్ణరాయ = ఈశ్వరరాజు కొమరుఁ డయిన నారసింహరాజుయొక్క కుమారుఁడ వయిన కృష్ణరాయఁడా, నీవు, అభ్యుదయము = మేలును, ఒంది = పొంది

('పూనె నెగసెఁ బొదలెఁ బొనరెఁ బొందె నటన్న। పలుకులందు మొదలఁ గలుగు నట్టి
వ్యంజనంబు లడఁగి వానిపై స్వరములు। నిలుచు వలయునప్పుడు నిరజాక్ష.' అప్ప.),
పెంపుతోన్ = అభివృద్ధితో, ధాత్రిన్ = భూమిని, పాలింపఁగాన్ = ఏలుచుండఁగా (ఇంపుగాగమలోలుభులు 'పాలింపుచుండ' అని పఠించికొందురు. ఇంచుగాగమమందు చకారమునకు పత్వము వచ్చిన రూపములం గని లక్ష్యమాత్రప్రమాణకంబుగా కొందఱు ఇంపుగాగమమునుం గల్పించికొన్నారు;)

1. జనులకున్, ధూమకేతు క్షోభ = తోఁకచుక్క బాధ ('అగ్న్యుత్పాతో ధూమకేతూ' అమ.), తొలఁగెను; అతివృష్టిదోష భయంబు = అధికవర్షమనెడు దోషమువలని వెఱపు, పాసెన్ = పోయెను. - అతివృష్టి ఈతిబాధలలో నొకటి - ౨ ఆ (౮౩) చూ.

2. కంట......తి - కంటక = (పిండారి దండు వంటి) క్షుద్రశత్రువులయొక్క ('కణ్టకః పులకే వేణౌ ద్రుమాఙ్గే క్షుద్రవైరిణి' నానా.) - ఆగమ = రాకవలని - భీతి = భయము కడచెన్ = పోయెను; ఉద్ధ......లన్ - ఉద్ధత = గర్వించిన - భూమిభృత్ = రాజులయొక్క - కటకంబు ఎల్లన్ = రాజధాను లన్నియు (లేక - శిబిరము లన్నియు - లేక - సేన లన్నియు - 'కటకః శిబిరమ్' అని మాఘములో [5-59] మల్లినాథవ్యాఖ్య - 'కటక స్త్వద్రినితమ్బే బాహుభూషణే। సేనాయాం రాజధాన్యాంచ' హేమ.), ఎత్తువడియెన్ = బలహీనము లయ్యెను; (కటకంబు ఏకవచనమయినను ఎల్ల శబ్దముచేత బహుత్వమర్థ మగుచున్నది.)

3. అఘ స్ఫూర్తి = పాపముయొక్క ('అంహో దుఃఖ వ్యసనే ష్వఘమ్' అమ.) ప్రసారము మాసెన్ = అడఁగిపోయెను; మరుభూములందునన్ = నిర్జలప్రదేశములందు సయితము ('మరు ర్నా గిరి ధన్వనోః' మేది.), నెలన్ మూఁడు వానలు = నెలకు మూఁడేసి వర్షములు, నిండన్ = తనివి తీరు నట్లుగా, కురిసెన్ = వర్షించినవి.

4. అఖి......యున్ - అఖిల = సమస్తమయిన - సత్ = మంచి - ప్రజమునన్ = జనులును (సజ్జనులసమూహ మంతయు ననుట), ఆభీలగోపాలము = పసులకాపరిపిల్లవాండ్రు మొదలుగా, ఆనందమునన్ మన్కిన్ - సంతోషముతోడి బ్రదుకుచేత, అతిశయిల్లెన్ = వర్ధిల్లెను, ప్రజలకెల్లన్ - జనుల కందఱకును, కడున్ = మిక్కిలి, రామరాజ్యము = శ్రీరాములవారి రాజ్యమువలె అకాలమరణాదిరహితమై సుఖమైన రాజ్యము, అయ్యెను.

క. తునియలు తొమ్మిది యఁట పదు
నేనమండ్రఁట మోచునారి నేకప కిటి కూ
ర్మ నగాహులు లేటి లావరు
లని తావకబాహు వొకటి యవని భరించెన్. 3౫

తునియలు = (భూమియొక్క) ఖండములు, తొమ్మిది యఁట (కొంచెపాటివే యని తిరస్కారము అఁటశబ్దభా.), మోచువారు, అనేకప కిటి కూర్మ నగ అహులు = ఎనిమిది దిక్కులయేనుఁగులు ('పన్తి దన్తావళో హస్తీ ద్విరదో౽నేకపో ద్విపః' అమ.) - పంది ('వరాహః సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అమ.)- తాఁబేలు ('కూర్మే కమఠ కచ్ఛపౌ' అమ.)- ఏడు పర్వతములు- ఆదిశేషుఁడును- పదునేనమండ్రఁట (అసమర్థులని హేళనము అఁటశబ్ద భావము.), ఏఁటిలావరులు = ఏపాటిబలవంతులు (ఇసీ కేవలము దుర్బలు లనుట), అని = అనుకారణముచేత. తావకబాహువు = నీ (దక్షిణ) భుజము, ఒకటి, అవనిన్ = భూమిని, భరించెన్ = మోచెను.

ఓకృష్ణరాయఁడా నీవు చక్కఁగా సకల భూమిని పాలింపం దొరకొంటివి అని భా.

గమ్యమైన యీ యేలుటను భుజమున మోచుట యని అంతకన్న చారుతరంబైన విధమునం జెప్పుట చేత పర్యాయోక్తాలంకారము; ఆమోచుటకు అనేకపాదు లంపలి తిరస్కారము కారణముగాఁ జెప్పుటచేత హేతూత్ప్రేక్ష; రెంటికిని సంకరము. వానికన్న బాహువు బలాధికమని వ్యతిరేకాలంకారము వ్యంగ్యము.

'తునియలు'- 'ఇన్ద్రద్వీప కశేరు తామ్ర గభస్తి నాగ సౌమ్య గన్ధర్వ చారణ భారతాఖ్య నవఖణ్డ మణ్డితే' అని మహాసంకల్పము. అష్టదిగ్గజములు—

'ఐరావతః పుణ్డరీకో వామనః కుముదోఽఞ్జనః
పుష్పదన్తః సార్వభౌమః సుప్రతీక స్తు దిగ్గజాః.' అమ.

సప్తకులపర్వతములు.—

'మహేన్ద్రో మలయః సహ్యః శుక్తిమా నృక్షపర్వతః
విన్ధ్య శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః.'

సీ. తొలుదొల్త నుదయాద్రిశిలఁ దాఁకి కేరలు నీ
యసి లోహమున వెచ్చనై జనించె;
మఱికొండవీ డెక్కి మార్కొని నలిఁగిన
యల కసవాపాత్రు నంటి రాఁజె;
నటసాఁగి జమ్మిలోయఁ బడి వేఁగ దహించెఁ,
గోన బిట్టేర్చెఁ; గొట్టానఁ దగిలెఁ;
గనకగిరి స్రుక్కఁ గరఁచె; గౌతమిఁ గ్రాఁచె;
నవుల నాపొట్నూర రవులుకొనియె;
తే. మాడెములు వ్రేల్చె; నొడ్డాది మసి యొనర్చెఁ;
గటకపురిఁ గాల్చె గజరాజు గలఁగి పఱవఁ
దోఁకచిచ్చన; నౌర నీ దురవగాహ
ఖేలదుగ్రప్రతాపాగ్ని కృష్ణరాయ. ౩౬

కృష్ణరాయ (సంబుద్ధి), నీ......గ్ని - నీ (యొక్క) - దురవగాహ = చొరరాని దై-ఖేలత్ = క్రీడించుచున్న - ఉగ్ర = తీక్ష్ణమయిన - ప్రతాప - తేజమనెడు - అగ్ని = నిప్పు, తోఁకచిచ్చు = నిడుపనిప్పు (పొలములో చల్లాఱకుండుటకు పిడక వెంబడి పిడకగా పెట్టిన నిప్పు), అనన్ = అనునట్లుగా,—

1. తొలుదొల్తన్ = మొట్టమొదట, ఉద...రన్ - ఉదయాద్రి = ఉదయగిరి దుర్గమనెడి (ఇది నెల్లూరుజిల్లాలోనిది) - శిలన్ = చెకుముకి రాతిని, తాఁకి = తగిలి, కే...నన్ - కేరలు = తిరస్కరించిన - నీ (యొక్క) - అసి = కత్తియనెడు - లోహమునన్ = ఇనుమునందు, వెచ్చనై జనించెన్ (దళసరియైన యినుపరేకుతో చెకుముకి రాతిమీఁదఁ గొట్టిన నిప్పు జనించు విధముగా కృష్ణరాయని కత్తి ఉదయగిరిం గొట్టఁగా అతని ప్రతాపము జ్వలింపఁ దొడంగె నని యర్థము;—అతఁడు దిగ్విజయములో తొలుత ఉదయగిరి దుర్గముం బట్టెనని భా. 'వెచ్చనై జనించెన్'—ప్రతాపమున 'వెచ్చనం' జెప్పుట కవిసమయము.— 'ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే' – కా. క. ల.)

2. మఱి = పిమ్మట, కొండవీడు = కొండవీటి దుర్గమును, ఎక్కి (కర్త - ప్రతాపాగ్ని) (కొండమీఁది యింటిని తగులుకొని అనియును), మార్కొని = ఎదిరించి (కర్త-కసవాపాత్రుఁడు),

నలిరేఁగిన = యుద్ధములో నుగ్గునూచమయిన (పొడుము అయిన అనియు) - అల = ఆ (ప్రసిద్ధుఁడయిన) - కసవాపాత్రున్ = ఆపేరి గజపతిరాజ సేనానిని (కసవయిన యాపాత్రుని అనియు), అంటి, రాఁజెన్.

3. అటన్ = అచటినుండి, చాఁగి = జరగి, జమ్మిలోయన్ = జామి యనుపురముతోఁ గూడుకొన్న పల్లపుసీమయందు (జమ్మిచెట్లు గల పల్లపునాటియందు అనియు), పడి = చొచ్చి, వేఁగ = వడిగా (‘వేఁగి’ అనిపా. వేఁగిదేశము నని యర్థము.), దహించెన్ = కాల్చెను; కోనన్ = కోనసీమను (అడవిని అనియు), బిట్టు - తీవ్రముగా, ఏర్చెన్ = కాల్చెను, కొట్టానన్ = కొట్టాము అనుపేరి పురమును (పసుల శాలను అనియు), తగిలెన్ = అంటుకొనెను;

4. కనకగిరి స్ఫూర్తిన్ = కనకగిరి దుర్గముయొక్క (బంగారపుఁ గొండయొక్క - అనఁగా బంగారుముద్దలయొక్క అనియు) ప్రకాశమును, కరఁచెన్ = కరఁగించెను; గౌతమిన్ = సప్తగోదావరములో గౌతములవారు తెచ్చుకొన్న పాయయగు గౌతమిని, క్రాఁచెన్ = కాఁగఁజేసెను (గౌతమీతీరదేశమును జయించెను - నీటిని కాఁచె ననియు); అవులన్ = అటుపిమ్మట (‘అవలన్’ అనుటకు రూపాంతరము జన్యము - ‘అవలన్’ అని ప్రాయికము, ‘ఆవలనన్’ అనుదానికి క్షీణరూపము), పొట్నూరన్ = పొట్నూరను పేరి ప్రసిద్ధపట్టణమున (ఉమ్మక గలయూర ననియు ఊరు శబ్దమువలన ఔపపత్తికకార్యము), రవులుకొనియెన్ = మండెను.

మాడెములు = మాడెము లనెడుసీమను (మాడుగు లని యిప్పటివ్యవహారము - ఈరూపమునకు మాడెము లనియు పాఠము), త్రెళ్ళెన్, ఒడ్డాదిన్ = ఆపేరినగరమును (ఒడ్డు = వైరులసేనావ్యూహమును, ఆదిన్ = తొలుతను), మసిఐనర్చెన్ = భస్మము చేసెను; గజరాజు = ఉత్కళుల కళింగదేశముల యేలికయైనగజపతి (ప్రతాపరుద్రుఁ డనియు), కలఁగి = బెదరి - పఱవన్ = పలాయితుఁ డగునట్లు (పలాయితమగునట్లు), కటకపురిన్ = ఉత్కళుల రాజధానియైన కటకమును (కటక మనఁగా శిబిరమునుం గావున శిబిరపుఁ బురమును అనియు - లేక - పురివంటి సైన్యము ననియు), కాల్చెన్ = దహించెను; ఔర = ఆశ్చర్యము.

ఇందు ప్రతాపము వాలాగ్నిగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది; ‘అనన్’ తద్వాచకము. అందులకు రూపకము అంతటను అంగముగా నున్నది. ‘ఉదయాద్రిశిల’ ‘అసిలోహము’ ఇత్యాదులందు శబ్దభేదముచేతను, ‘కొండవీఁడు,’ ‘నగ’ ఇత్యాదులందు శ్లేషచేతను ఆరూపకము నిర్వాఢమయినది.— ‘వెచ్చనై జనించె’ ‘రాఁజె’ లోనగు క్రియాపదములు దాహ వాచకములు, ప్రతాపపరముగా వానికి శత్రువిజయమే అర్థము.

కృష్ణదేవరాయలు కళింగవిజయములో క్రమముగా - ఉదయగిరి, కొండవీఁడు, జమ్మి, కోన, కొట్టాము, కనకగిరి, గౌతమి, పొట్నూరు, మాడెములు (మాడుగులు), ఒడ్డాది, కటకము - వీనిని జయించెను. - ఈధాటి ఉదయగిరి మొదలు కటకమువఱకు ఋజురేఖగా నుండక నడిమెడ మలపు జరగుచును కొన్నిసమయములలో వెనుకకుంగూడ కొంతకొంత నడచుచును కావింపఁబడినది గావున వంకరలంబట్టియు తోఁకతోఁ బోల్చుట.

ఉ. చిత్రము కృష్ణరాయనృపశేఖర నీదగు ధాటి కోడి స
ర్వత్ర నిలింప కామినుల నాడఁడుఁ గాఁపులు వోయి యుత్కళుల

క్షత్త్రియపాత్రులెల్లఁ గనుగందని మేనులఁ దొంటిపెద్ద లే
సూత్రముఁ బన్నినారొ బలసూదనువీఁటికిఁ గొండవీఁటికిన్. 32

కృష్ణ.....ర=రాజోత్తముఁడవైన కృష్ణరాయా, ఉత్కలక్షత్త్రియ పాత్రులు ఎల్లన్ = పాత్రబిరుదాంకితు లయిన యోఢ్ర క్షత్త్రియులు అందఱును, నీది=నీయది-అగు-ధాటికిన్ = దాడికి

('శత్రుసేనా వమర్దాయ సర్వ్యః సుభట ఘోటకైః
విజిగీషోః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే.'

'నిజయధాటికిన్' అని పా.), సర్వత్ర-ఎల్లెడలను (బా. వ్యా. తత్స. -3 లో 'సర్వత్ర విభాష నగు' - అనుటచే సర్వత్ర ప్రయోగార్హ మైనది), ఓడి = పరాజితులై, నిలింప కామినుల వాడకున్ = దేవాంగనల గృహాపంక్తికి (వీరస్వర్గమున కనుట - పిమ్మట బలసూదనువీ డనుటచేత రాజమహేంద్రవరము చెంగటి యడవులలోని శబర స్త్రీలగూడెముల కనియు - 'సురపతి ర్బలారాతిః శచీపతిః' అమ.), కనుగందని = కనురుఁదనను (లేఁతదనము చెడని - యుద్ధపు గాయములు తగులని) - మేనులన్ = దేహములతో, కాఁపులు పోయిరి = కాఁపురములు పోయినారు; చిత్రము=ఇది చిత్రముగా నున్నది; తొంటిపెద్దలు = పూర్వకాలపు మహానుభావులు కొండవీఁటికిన్ = కొండవీఁటి దుర్గమునకును, బలసూదనువీఁటికిన్ = ఇంద్రునిపురమునకును (స్వర్గమున కనుట - రాజమహేంద్రవరమున కనుటయు - కొండలు అమరావతి కనియు, కొండలు అమరారామమున కనియు అర్థము చెప్పుదురు.), ఏసూత్రము = ఏరహస్యమార్గమును, పన్నినారో = కల్పించినారో ('శీఘ్రబుద్ధిః పలాయన' మ్మను రాజనీతి సూత్రము నని భా.)

కృష్ణరాయనిదాడికి ఎల్లయెడలను ఓడి ఓఢ్రదేశపుఁ బాత్ర బిరుదాంకితక్షత్త్రియు లందఱు కొండవీఁటినుండి ఇంచుకేనిపోరి గాయములు పొందకయే వీరస్వర్గమున సురాంగనల యిండ్ల కేఁగిరి. లోకములో వీరులు పోరితమున ఎదురుగాయములుపడి మృతులై స్వర్గమున సురాంగనలం గూడుట ప్రసిద్ధము. వీరు అట్టి శ్రమ లేకయే వారిం గూడుట చిత్రముగా నున్నది. కొండవీఁటినుండి ఆయింద్రపురికిం బోవుటకు వీరిపెద్దలు ఏరహస్యమార్గమును కల్పించినారో గదా. పలాయితులై రాజమహేంద్రవరపుఁ గానలలో చెంచుగూడెములలో దాఁగిరని భా.

వీరస్వర్గపర మయిన యర్థమున విరోధము శబరపల్లీపర మయిన యర్థముచేత ఆభాసించి నందున విరోధాభాసాలంకారము.

'కనుగందని మేనులన్'-పూరిగఱవని దేహములతో నని యితరులు వ్రాసిన యర్థము కసవు శబ్దములేనందున పొసఁగమిచే త్యక్తవ్యము. -

ఇచట జోగిజగన్నాథ పండిత వ్యాఖ్య. - 'కృష్ణదేవరాయలవారు కొండవీటి దుర్గముం బుచ్చుకొని ఆపట్టణమందు ధర్మధ్వజమెత్తించి దానిక్రిందికి వచ్చిన వారికి అభయప్రదాన మని ఘోషింపఁ జేసినారు, అది ప్రసిద్ధము గనుక ఉత్కల దేశాధీశులు యుద్ధభయ భ్రాంతులై ఆజెండా క్రిందికి వచ్చియుండు వలెను, ఆయునికియే దేవతాస్త్రీలవాడకు కాపుఁలు ఉన్నట్టుగా నున్నది; ఎందుచేతననఁగా, ప్రబలు లయిన వీరే జడిసిరి గనుక, ఇతరదేశాధీశులు మానుకొని అరియప్పనములు ఇచ్చిరి గనుకను, లోకములో యుద్ధము లేక పోయినందున దేవతాస్త్రీలవాడకు ఎవరును వెళ్ళువారు లేకుండఁ జేయుటకు కారణము వీరే గనుకను, కొండవీటియందు ఉనికియేయింద్రపట్టణమునకు

కాఁపు ఆయెను. కనుక ఆశ్చర్యము అనుట.' - ఈయూహ కొంత చమత్కారముగా నున్నను, కాఁపుండుటకు కనుగొందవలసిన నియమము లేనందునను, ఈయర్థమునకు 'కాఁపులు పోయి' రనుటకన్న 'కాఁపులు నిల్చిరి' అనవలసియుండుట చేతను, ఈమతము త్యక్తవ్యము.

ఉ. కూరిమిఁ గృష్ణరాయ నృపకుంజర చేరెఁ గళింగ రాజ్య ల
క్ష్మీ రమణీ లలామ నిను మిన్నులు ముట్టిన మోహనాలతోఁ,
గారణ మట్ల లక్ష్మి గనుగంటిని వేడుకఁ గృష్ణరాయనిం
జేరుట కాక, వావి చెడఁ, జెందునె సోదరుఁ డైన రుద్రునిన్? 38

కృ......ర=కృష్ణరాయ రాజోత్తమా (కుంజరశబ్దము ఉత్తరపదమైనప్పుడు పుల్లింగంబున శ్రేష్ఠార్థగోచర మగును.

'స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుఙ్గవర్షభ కుఞ్జరాః
సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' అమ.,

నృపకుంజర - ఉపమానోత్తర కర్మధారయము - కావున పూర్వపద ప్రధాన మయినది. దానం జేసి యీయంత పుల్లింగ మహద్వాచక కార్యములు ఉత్వదుత్వములు సంబుద్ధ్యాకారము, దుత్లోపము లోనగునవి.), కళింగ రాజ్య లక్ష్మీ రమణీలలామ=కళింగ రాజ్య లక్ష్మియనెడి సుందరీతిలకము-

['అశ్వ భూషా పుణ్డ్రి పుచ్ఛ శ్రేష్ఠ శృఙ్గార కేతుషు
లిఙ్గే ప్రభావే పురుషే, లలామోఽ స్త్రీ లలామ చ.' నానా.

లలామ శబ్దము నకారాంత మయినను అకారాంత మయినను తెనుఁగున 'లలామము' అని ము వర్ణకముం బొందవలయును; అట్లు పొందమిని చరితార్థగణ పాఠముచేత నైనను, 'ఆత్మేమనిజంత' సూత్రమందలి బహుళ గ్రహణము చేత నైనను సాధింపవచ్చును.], కూరిమిన్=ప్రేమచేత- మిన్నులుముట్టిన మోహనాలతోన్=ఆకసమంటిన యేనుఁగులతో (కళింగరాజు గజపతి గావున కృష్ణరాయనికి అత్యున్నతము లయిన యేనుఁగులను కానుక పెట్టె నని భా.- టెక్కెములతో నని యొకటీక - 'మోహనే కేతు మూర్ధ్ని స్త్రీ' వైజయన్తీ-అనురాగముతోడి యాసలతో ననియు, - 'మోహనా' లనఁగా కోటయందలి శత్రునిరసనసాధనము లని కొందఱటీక. అపక్షమున వానిం జేతికి తెచ్చినాఁ డని భా.- దేవాలయపుద్వారముమీఁది తాతిదూలమునకు మోహనరాయి యని పేరు.), నినున్ చేరెన్=వచ్చి నిన్నుఁ గూడినది; కారణము అట్ల=ఇందులకు కారణము సరిగా నున్నది; (ఎట్లన) - లక్ష్మి, కనుగంటిని వేడుకన్=వాడిపోనియనురాగముతో, కృష్ణరాయనిన్= సామియైన శ్రీకృష్ణుని(కృష్ణదేవరాయలను అనుటయు,) చేరునకాక=పొందునేకాని, వావిచెడన్= వరుస చెడిపోవునట్లుగా, సోదరుఁడైన రుద్రునిన్ = తోఁబుట్టువయిన రుద్రుని (కళింగరాజయిన వీరరుద్రుని అనుటయు), చెందునె = కూడదు.

కృష్ణరాయా, కళింగలక్ష్మి తాను లక్ష్మి గావున కృష్ణుఁడవైన నిన్నుఁ గూడినది, రుద్రుడగుటచేత తనకుం దోఁబుట్టు వయిన కళింగరాజును (వీరరుద్రుని) కూడదాయెను. ఇట్లు చేయుటకు వావి సరియైన కారణమే గదా.

కళింగలక్ష్మీప్రాప్తికి కారణము గావచ్చి వాపిని తత్కారణముగాఁ జెప్పుటచేత హేతూ త్ప్రేక్షాలంకారము - అందులకు కృష్ణరాయ వీరరుద్రులకు కృష్ణరుద్రులతోడి యభేదరూపకము అంగముగా నున్నది.

సీ. కచసక్తఘణికంచుకము మౌళి వీరకే
దారంపుఁ బాగ చందంబు నొందఁ,
గలయ నంగమున మర్కటకీటకృత మైన
మగ్గంబు నేత్రసంపద వహింప,
ధ్వాంత గహ్వర శిలాతాడితాళికచిక్క
ణాస్రపంకము చంద్రమై యొసంగఁ,
దను భృశశ్రాంతివేష్టన లగ్నబర్హి బ
ర్హంబు ముప్పన్నె పింఛమై చెలంగ,

తే. నిద్ర మేల్కాంచి, నెలకొంట నిడఁ గాంచి,
గోపవేషంబు సెడి, తొంటి భూపవేష
మగుట యవ్వనమహిమఁగా దలిరి యచటు
విడుచు గజరాజు సిధాటి వింధ్యవాటి. ౩౮

సిధాటిన్ = నీయొక్క విజయ యాత్రయందు, వింధ్యవాటిన్ = వింధ్యారణ్యమందు, గజ రాజు = (పలాయితుఁడై దాఁగియున్న) కళింగరాజు,

1. కచ......ము - కచ = తలవెండ్రుకలయందు ('కచః కేశః శిరోరుహః' అమ.) - సక్త = అంటుకొన్న - ఘణికంచుకము = పాఁప కుబుసము ('సమౌ కఞ్చుక నిర్మోకౌ' అమ.), మౌళిన్ = శిరమునందు, వీర కేదారంపుఁ బాగ చందంబున్ = వీరకేదార మనెడి (వీరకేదార మనఁగా రణరంగోచిత మయిన శిరస్త్రము అని ప్రాజ్ఞ్యము.) తలపాగయొక్క తీరును, ఒందన్ = వహింపఁగా (అట్టిపాగగా అగపడఁగా అనుట),

2. కలయన్ = అంతటను, అంగమునన్ = దేహమందు, మర్కటకీట కృతము = సాలె పురుగుచేత చేయఁబడినది ('లూతా స్త్రీ తన్తువా యోర్ణనాభ మర్కటకాః సమాః' అమ.), ఐన - మగ్గంబు = నేఁత, నేత్రసంపదన్ = వలిపముయొక్క ('స్యాజ్జ టాంశుకయో ర్నేత్రమ్' అమ.) సొంపును, వహింపన్ = తాల్పఁగా (వలిపవస్త్రముగా నగపడఁగా ననుట),

3. ధ్వాంత......ము - ధ్వాంత = చీఁకటితోడి ('అన్ధకారోఽస్త్రియాం ధ్వాన్తమ్' అమ.) - గహ్వర - గుహయందలి ('దేవఖాతబిలే గుహా, గహ్వరమ్.' అమ.) - శిలా = ఱాతిచేత- తాడిత = కొట్టఁబడిన - అళిక = నుదుటి యందలి ('లలాట మళికం గోధిః' అమ.) - చిక్కణ= చిక్కనయిన ('చిక్కణం మసృణం స్నిగ్ధమ్' అమ.) - అస్ర = నెత్తుటి యొక్క ('అస్రః కోణే కచే పుంసి క్లీబ మశ్రుణి శోణితే' మేది.) - పంకము = బురద, చంద్రము ఐ = సిందూర

(తిలక)మై, పొసఁగన్=ఒప్పఁగా - రాత్రి దాఁగుటకై దూరిన చీఁకటిగుహలో నుదురు ఒక తాలికి తగులఁగా గాయమై కాఁతి పేఁటుకొన్న నెత్తురు సిందూరతిలకమువలె నొప్పుచుండె ననుట;

4. తను......బు - తను = దేహముయొక్క - భృశ = మిక్కుటమైన - శ్రాంతి = బడలికచేత నయిన - వేష్టన = పొర్లిగింతలయందు - లగ్న = అంటుకొన్న - బర్హిబర్హంబు = నెమలి పురి, మువ్వన్నెచుంగు ఐ = నీలరక్తపీతము లనెడి మూఁడు వన్నెలుగల యుత్తరీయపుఁ జెఱఁగుగా, చెలఁగన్ = ఒప్పుచుండఁగా, నిద్ర మేల్కాంచి, సెలయేటన్ = కొండవాఁకయందు, నిజన్ = తన ప్రతిబింబమును, కాంచి = చూచి, గోపవేషంబు = (చొప్పు మార్చుటకై తాను ధరించి యుండిన) గొల్లవేషము, వెడి = మాఱి, తొంటి భూపవేషము = తన పూర్వపు రాజవేషము అగుట=కలుగుట, అవ్వన మహిమఁగాన్ = ఆ యరణ్యముయొక్క ప్రభావముచేత నని, అలికి = భయపడి, అచటు = ఆ ప్రదేశమును, విడుచున్ = త్యజించును. (అచట నుండక యెటకేని యేగును.)

కృష్ణరాయని దాడికి వెఱచి గజరాజు గోపవేషమున వింధ్యారణ్యముంబట్టి పలాయితుఁ డగుచు రాత్రి దాఁగుటకై ఒక చీఁకటి గుహం జొచ్చి యాట నిద్రించి సూర్యోదయవేళ మేలుకొని సెలయేట తననీడను చూచుకొనఁగా అతనికి గోపవేషము పోయి తొంటి భూపవేషమే వచ్చినట్లు భ్రమజనించెను. ఇందుల వివర మెట్లనఁగా - రాత్రి గుహలో బొట్టున కంటుకొన్న పాఁప కుబుసము వీరకేదారంపుఁ బాగగా నగపడెను, ఒడలనంతట నాలపురువు లల్లినపట్టు వలిపంపువలువగా నగపడెను, చీఁకటిలో నుదురు తాలికి తగులఁగా కాఁతి పేటిన నెత్తురు సిందూరతిలకముగా దోఁచెను, శ్రమచే తాను పొర్లినప్పు డంటుకొన్న నెమలిపురి మువ్వన్నెచుంగుగాఁ దోఁచెను. అట్లు భ్రమపడి యా రాజు వనము నెడో తెచ్చికోలు వేసము బోనడఁచి వాస్తవవేషమును గలిగించు మహిమ కల దని తలంచి యాయున అడవులు వదలి మఱియొక చోటికిం బలాయితుఁ డాయెను.

'విడుమగజరాజు నిఘాటివింధ్యవాటి' యందు అప్పటికి గజరాజును (కటకపురీశుని= కాళింగుని) కొట్టినాఁడా? దాడిక యుండెగదా స్వప్నము? ఈ దాదులు పెక్కు. 'అసకృన్మాద్యత్కళింగాంగనా బందిగ్రాహ.' మను. 'కాంతారపాతిత కాళింగకులేశ' మను.

నిర్మోకాదులు సామ్యమహిమచేత వీరకేదారాదులుగా దోఁచినందున భ్రాంతిమదలంకారము.

చ. అభిరతిఁ గృష్ణరాయ, విజయాంకము లివు లిఖించి తాళస
న్నిభముగఁ బొట్టునూరికడ నిల్పిన కంబము సింహభూధర
ప్రభృతిరుసాస్థ్లకుం డిగు సురప్రకరంబు కళింగమేదినీ
విభు సపకీర్తి కజ్జలము వేమఱు పెట్టి పఠించు నిచ్చలున్. ౪౦

కృష్ణరాయ, ఈవు, విజయఅంకములు = (ని) గెలుపు బిరుదములను
('ఉత్సాహ నాటక పిచ్ఛేద సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే
సమీపే రూపకే స్థానే మన్తా వుత్సఙ్గ చిహ్నయోః.' నానా.),

లిఖించి = చెక్కించి, పొట్టునూరికడన్ = పొట్టునూరను పురముచెంత, తాళసన్నిభముగన్ = తాటిచెట్టుతో సమానముగా (అంతపొడువుగా), నిల్పిన కంబము = నాటించిన స్తంభమును

(అనఁగా స్తంభమండలి వ్రాఁతను),సింహ......కుఁ - సింహభూధర=సింహాచల మనెడు క్షేత్రము యొక్క-ప్రభు = స్వామియయిన యప్పనియొక్క - తిరునాళ్లకుఁ - ఉత్సవములకు, డిగు = స్వర్గమునుండి యవతరించు - సురప్రకరంబు = దేవసమూహము, కళిం.........ముఁ - కళింగ మేదినీవిభు = కళింగరాజయిన గజపతియొక్క-అపకీర్తి = దుర్యశమనెడి - కజ్జలముఁ=కాటుకను ('అఞ్జనం కజ్జలమ్' హేమ.), వేములు = పలుమాఱు, పెట్టి = (అక్షరములు స్పష్టముగా తెలియుటకై) పూసి, నిచ్చలుఁ = సర్వదా, అభిరతిఁ = ఆసక్తితో, పఠించుఁ.

కృష్ణరాయఁడా, నీవు పొట్టునూరియొద్ద తాటిచెట్టు నంతపొడవుగలదిగా నిలిపిన నీజయ స్తంభమునందు నీవు చెక్కించిన నీజయ శాసనములను సింహాద్రియప్పని యుత్సవములకై వచ్చెడి యింద్రాదిదేవతలు అక్షరములు స్ఫుటముగా తెలియుటకై కళింగరాజయిన గజపతియొక్క యప కీర్తికాటుకను పలుమాఱు చమరి సర్వదా ప్రీతితో పఠింతురు. - ఆజయస్తంభ శాసనములచేత నీకీర్తియు అతని యపకీర్తియు స్పష్టము లని భా.

సురలు కజ్జలము పెట్టి పఠించుట యబద్ధముగాన సంబంధాతిశయోక్తి; దానికి 'అపకీర్తి కజ్జల' మనుచో రూపకము అంగము. [రాయ - ఇట్లు దేశ్యములకు సంబుద్ధియందు లోపము కృష్ణ రాయాదులకాలపుఁ గవనములలో ప్రచురము.]

సీ. సనకాది దివిజ మస్కరి శాల గోపిచం
  దనపుండ్రవల్లిక ల్బ్రాకి నాకఁ
 దెలిసి హరిహయాశాగ్రహుల దండియల తంత్రి
  త్రెవ్వ సింగాణులుగాఁ దివిచి ద్రివిచి,
 సప్తర్షి కృతవియత్సరి ద్వాలుకాలింగ
  సమితి ముచ్చెలకాళ్లఁ జమరి చమరి,
 రంభాప్రధానాప్సరఃప్రహారోజకుం
  భంబు లెచ్చుటఁ గన్నఁ బట్టి పట్టి.
తే. త్రిదివగు హరిపురి సురతరు సురల మరగి
 బహుళ హాళిహాళి భృత కలబరిగనగర
 నగర పురవర పరిబృఢ జవన యవన
 పృతన భవ దసి ననిఁ దెగి కృష్ణరాయ. ౪౧

కృష్ణరాయ, అనిఁ = యుద్ధములో, భవత్ అసిఁ = నీకత్తిచేత, బహు...తన - బహుళ =అధికమయిన - హాళిహాళి = సంపడితో - భృత = నిండిన - కలబరిగనగర=కలబరిగపట్టణము యొక్కయు-నగరపురవర=సాగరు పట్టణముయొక్కయు-పరిబృఢ=సుల్తానుయొక్క ('ప్రభుః పరిబృఢోఽధిపః' అమ.)-జవన=వడిగల - యవనపృతన=తురకదండు ('పృతనా వాహినీ చమూః' అమ.), తెగి=ఖండితమయి, హరిపురిఁ=ఇంద్రుని పట్టణమందు (అమరావతియందు - వీరస్వర్గ మం దనుట), సురతరు సురలఁ=కల్పవృక్షపు సారాయులను, మరగి=రుచిగని;

1. సన...కల్ - సనక=సనకముని - ఆది=మొదలగు - దివిజమస్కరి=వేల్పుయతుల ('భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మన్దీ పారాశర్యపి మస్కరీ' అమ.) - ఫాల=నొసళ్లయందలి - గోపిచందన పుండ్ర వల్లికల్=తీఁగలవంటి గోపిచందనపు నిలువుబొట్లను, నాకినాకి=మాటిమాటికిని నాకి;

2. హాహా హూహూవుల దండియలన్ హాహాయు హూహూవు అనెడి దేవగాయకుల యొక్క వీణలను ('హాహా హూహూ శ్చైవమాద్యా గన్ధర్వా స్త్రిదివౌకసామ్.' అమ.), వెలసి = ఒడిసికొని, తంత్రులు తెవ్వన్ = తంతువులు తెగునట్లుగా, సింగిణులుగాన్ = కొమ్మువిండ్లు అగునట్లుగా, తిగిచి తిగిచి = మాటిమాటికిని లాగి;

3. సప్త.....తన్ - సప్తర్షి = (కశ్యపాదులగు) ఏడుగురు సత్యవచసులచేత ('ఋషయః సత్యవచసః' అమ.—

'కశ్యపోఽత్రి ర్భరద్వాజో విశ్వామిత్ర శ్చ గౌతమః
జమదగ్ని ర్వసిష్ఠ శ్చ సప్తైతే ఋషయః స్మృతాః.')-

కృత=చేయఁబడిన (లింగములకు విశేషణము) - వియత్ ఝరీ = ఆకాశ గంగయందలి ('వియద్విష్ణుపదమ్', 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' అమ.) - వాలుకా లింగ సమితిన్ = ఇసుక లింగముల యొక్క సమూహమును ('సికతా స్స్యు ర్వాలుకా అపి' అమ.), ముచ్చెల కాళ్లన్ = పైజారు జోళ్లతోడి పాదములతో, చమరి చమరి - మాటిమాటికి త్రొక్కి;

4. రం....లు - రంభా = రంభయను నచ్చర - ప్రధాన - ముఖ్యురాలుగాఁ గల - అప్సరః = అచ్చరలయొక్క - పృథు = గొప్ప - ఉరోజకుంభంబులు = చనుఁగుండలను, ఎచ్చటఁ గన్నన్ = కనఁబడిన చోటనెల్ల, పట్టిపట్టి = పిసికిపిసికి, తిరుగున్ = సంచరించును - కర్త పృతన.

ఓకృష్ణరాయా, కలుబరిగియొక్కయు సాగరుపట్టణముయొక్కయు తురకయేలికల రాణువ తురకలు నీకత్తిచేత యుద్ధములో మడిసి, స్వర్గమున కేఁగి యచటను పూర్వవాసన వదలక, కల్పవృక్షపు సురలం ద్రాగి సనకాది దివ్యయతుల మొగములందలి గోపీచందన త్రిపుండ్రములను చెడ నాకుచు, దేవగాయకులచేతి వీణలను ఒడిసి పుచ్చుకొని కొమ్మువిండ్లవలె గుండ్రముగా నగునట్లుగాను తంత్రులు తెగునట్లుగాను చెడ లాగుచును, ఆకాశగంగా సైకతములయందు సప్తర్షులు చేసికొన్న యిసుకలింగములను పైజారుకాళ్లతో చెడఁ ద్రొక్కుచును, రంభాది సురాంగనల పెద్ద చనుఁగుండలు ఎక్కడ కనఁబడిన నక్కడ చెడఁ బిసుకుచును, తిరుగుచుందురు.—స్వభావోక్త్యతిశయోక్తులకు సంకరము.

మ. అలుకన్ ఘోటక ఘట్టికా ఖురపుటీ హల్య స్థురాసాని పు
చ్ఛలు వోఁ దున్ని చలచ్చమూగజ మదాసార ప్లుతి స్ఫీత పు
ష్కల సస్యం బిడి, యేకధాటి బళిరా కట్టించితౌ దృప్తి కే
డిలఖా నోగ్ర కపాల మర్థప హరి ద్భూ జాంగల శ్రేణికన్. ౪౩

(కృష్ణరాయఁడా నీవు) అలుకన్ = కోపముతో, ఏకధాటిన్ = ఒకటే దాడిచేత, అర్థ.....కన్ - అర్థప = కుబేరుని - హరిత్ = దిక్కునందలి - భూ = భూమియనెడి - జాంగల = మెట్టచేలయొక్క ('జాఙ్గలో జలనిర్ముక్తదేశే' విశ్వ.) - శ్రేణికన్ = వరుసయందు, ఘో...ల్యన్ -

ఘోటక=గుఱ్ఱములయొక్క - ఘట్టికా=సేనలయొక్క - ఖురపుటీ=గొరిజడొప్పలనెడు - హాల్యక్=నాఁగేటిమొత్తముచేత ('లాఙ్గలం హలమ్', 'హాల్యా హలానామ్.' అమ. - హలానాం సమూహో హాల్యా = హలములమొత్తము హాల్య), ఖురాసాని పుచ్చలు = ఖురాసాన్ దేశపు పుచ్చకాయల వంటి వగు సశిరస్త్రమ్లేచ్ఛశిరస్సులను, పోక్=పాడగునట్లు, దున్ని, చల.....తిక్ - చలత్=నడుచుచున్న-చమూ=సేనయందలి - గజ - ఏనుఁగులయొక్క-మద=దానజలముయొక్క - ఆసార=జడివానయొక్క - ప్లుతిక్=తడుపుతో, కీర్తి.....బు - కీర్తి=యశస్సనెడి - పుష్కల=నిండయిన - సస్యంబు = పైరును, ఇడి = పెట్టి, ఏదులఖాన ఉగ్రకపాలము = బిజాపురపుసుల్తానయిన యేదులపాహు అను వానియొక్క భయంకరమైన పుఱ్ఱెను, దృష్టికిక్ = దృష్టిదోషపరిహారార్థమైన వెఱబొమ్మగా, కట్టించితి (వి), ఔర్ బళిరా=ఔరా బళి=ఆశ్చర్యముగా నున్నదిసుమా.

కృష్ణరాయనిమీఁదికి బీజాపురపుసుల్తాను ఏదలపా అనువాఁడును గోలకొండ నిజాము సాహును అహమదునగరసుల్తానును కలసివచ్చి యతనిచే కృష్ణకడ నిహతులైరి. ఆవృత్తాంతము ఇట ననుసంధింపఁబడియున్నది.

కృష్ణరాయఁడా నీప్రతాపము నేమని పొగడుదును! నీవు ఒక్కదాడిలో తురకల శిరములను పుచ్చతోఁటలనుం బోలె - గుఱ్ఱముల గొరిజలతో నాఁగేళ్లతోనుం బోలె - దున్ని వైచి యేనుఁగు దండుల దానధారలచేత వర్షముచేతనుం బోలె-ఉత్తరదిగ్భాగములను మెట్టచేలనుంబోలె-తడిపి, ఆపదనులో కీర్తిని పైరునుంబోలె-నాటి, అచట ఏదులపాయొక్క తలకాయను దృష్టిపిడతిం బోలె-నిలిపితివి. రూపకాలంకారము.

'ఖురాసానులనెడు మ్లేచ్ఛుల' నను వ్యాఖ్య సంగతము కాదు, ఖురాసాని దేశము కాబూలునకు పూర్వోత్తరమున నున్నది. కనుక ఖురాసాని పుచ్చలన్నచో ఆదేశపు సైటులు ఏదిలఖానుని సేవలో నుండిరని తలంపనగును. మఱియు కృష్ణరాయని దాడి ఒక్కనును దాఁటలేదని తదీయ చరిత్రకారులు వ్రాసినను, అందులకు "బంగాళాంగకళింగభూప సుకటాగ్రశ్రేణి జంఝానిలా" అనుమనుచరిత్రగత రాయ విశేషణము సంజకము. 'అర్థపహారి దూర్భజాంగల' మన్నందులకు 'కురుజాంగలములు' అను భారతవ్యవహారముం బరికింపుఁడు.

చ. సుమతిఁ బునఃపునారచిత షోడశదానపరంపరా వసం
తముల ననంత విత్తము ననంత ననంత మహాగ్రహార బృం
దమును నొసంగు నిన్నొఱసి తారెస రాక కదా నిలింప భూ
జములు వహించు దుర్యశము షట్పద కోకిల కైతవంబునన్. ౪౩

పునః...లక్ - పునః పునః=మాటిమాటికి - రచిత=కావింపఁబడిన-షోడశ=పదునాఱు - దాన=ఈవులయొక్క - పరంపరా=వరుస యనెడి - వసంతములక్=ఆమనులయందు, అనంత=కడలేని-విత్తముక్=ధనమును, అనంతక్=కడలేని (అమహత్త్రిలింగ విశేషణముగాన సాక్షికస్త్రీత్వము.) - అనంతక్=భూమిని ('భూర్భూమి రచలానన్తా' అమ.), మ...నుక్ - మహాత్=గొప్ప - అగ్రహార=నల్లిండ్లయొక్క (బ్రాహ్మణగ్రామములయొక్క. 'అగ్రం బ్రాహ్మణ భోజనం, తదర్థం గృహ్యన్తే రాజధనాత్ పృథక్క్రియన్తే తే క్షేత్రాదయః' - నీలకణ్ఠః; 'గ్రామభేదశ్చ'-తారానాథ తర్కవాచస్పతిః.) - బృందమునుక్=సమూహమును, సుమతిక్=ప్రీతితో, ఒసంగు

(=ఇచ్చెడు) నిన్ను, ఒరసి=ద్వేషించి, తారు=తాము (అనఁగా కల్పవృక్షములు), ఎన=సాటి - రాక కదా=రానిహేతువుచేతఁ జుమా, నిలింప భూజములు=దేవ తరువులు (=కల్పవృక్షములు), షట్పద కోకిలకైతవంబునన్=తుమ్మెదలు కోయిలలు అనెడి మిషచేత, దుర్యశమున్=అపకీర్తిని, వహించున్=తాల్చియున్నవి.

ఓకృష్ణరాయఁడా, మాటిమాటికి నీవు రచించెడి షోడశ మహాదానము లనెడి వసంతర్తువుల యందు అనంత మయిన ధనమును భూమిని అనంతమయిన గొప్ప యగ్రహార సమూహమును ప్రీతితో ఇచ్చువాఁడ వయిన నీతో దానమందు స్పర్థవహించి సాటిరాలేకకదా కల్పవృక్షములు తమ యపకీర్తిని తుమ్మెదలు కోయిలలు అను మిషచేతఁ దాల్చియున్నవి.—అపకీర్తి నలుపనియు, తుమ్మెదలును కోకిలలును వసంతర్తువునందు వృక్షములందు మెండుకొను ననియు ననుసంధించుకొన వలయును.

ద్వితీయపాదమున బిందుయతి, అందులకు 'అనంత' యనునది నఞ్సమాస మగుటచే సాంకేతికముగా సంగీకృత మయిన వ్యంజన యతియైనది.

'పనిఁ బూని నిలుచుఁ దమతమ
యనునాసికములకు బిందుయుతము లన వెనుకన్
గనుపట్టు నాల్గు లిపులును
జెను పున్నలు తమకు దాని పేఱఁద గదియున్ గా.' అప్ప.

'షోడశదాన పరంపరా వసంతములన్'-రూపకము; కడను హేతూత్ప్రేక్ష సాపహ్నవ; 'ఎనరామి' ప్రతీపవిశేషము.

తే. ప్రబల రాజాధిరాజ వీరప్రతాప
రాజపరమేశ్వ రార్ధదుర్గానటేశ
సాహితీసమరాంగణసార్వభౌమ
కృష్ణరాయేంద్ర కృతి వినిర్మింపు మనిరి. ౨౨

ప్రబ....టేశ - ప్రబలరాజాధిరాజ = ప్రబలు లయినరాజులకు పై రాజవును - వీరప్రతాప - వీర-శ్రేష్ఠమయిన (సర్వాతిశాయియైన) ప్రతాప=తేజము కలవాఁడవును - రాజపరమేశ్వర-రాజులకు పరమ శివుఁడవును - అర్ధ.....శ - అర్ధ=పురుషార్థము లనెడి - దుర్గా=పార్వతికి - నటేశ=శివుఁడవును - సా......మ - సాహితీ=వైదుష్యమందును - సమరాంగణ=యుద్ధక్షేత్రమందును-సార్వభౌమ-చక్రవర్తివియు-నయిన ('చక్రవర్తీ సార్వభౌమః' అమ.)- కృష్ణరాయేంద్ర-కృష్ణరాయప్రభుఁడా, కృతి-ప్రబంధమును, వినిర్మింపుము=రచింపుము, అనిరి [కర్త (౧౫) వచనములో 'విద్వజ్జనంబులను' పరామృశించుచున్న 'వారు' అనునది - ఆ విద్వాంసు లిట్లని రని భా.].

'ప్రబల....భౌమ' - ఇదంతయు నాల్గు బిరుదాంకముల సమాసము - 'ప్రబలరాజాధిరాజులైన వీరప్రతాపులైన రాజపరమేశ్వరు లనెడి - అర్ధదుర్గా - అర్ధశరీరమైన పార్వతికి - నటేశ = రుద్రునివంటివాఁడా.' అని శ్రీనివాస వ్యాఖ్య.

వ. అంతఁ బ్రహృష్టాంత రంగుండ నై. ౪౫

అంతన్ = వా రట్లు హెచ్చరింపఁగా ('అనివిన్నవించినన్' అని పూర్వముద్రణపాఠము - వివిధవేదాగమవిదు లగు విద్వజ్జనులు తనకు 'విన్నవించి' రని కృష్ణరాయఁడు చెప్పుకొనుట నిజావినీతి స్ఫోరక మైయున్నది. కావున 'అంతన్' అని మార్పు చేసికొనఁబడినది), ప్ర.....డన్ - ప్రహృష్ట = సంతోషపడిన - అంతరంగుండన్ = హృదయము కలవాఁడను;

—*షష్ఠ్యంతములు.*—

క. అంభోధి కన్యకా కుచ। కుంభోంభిత ఘుసృణమసృణ గురువక్షునకున్
జంభారి ముఖాధ్యక్షున। కంభోజాక్షునకు సామి హర్యక్షునకున్. ౪౬

అం......నకున్ - అంభోధి = సముద్రముయొక్క - కన్యకా = కూఁతు రయిన లక్ష్మి యొక్క - కుచకుంభ = చనుగిండులయందు - ఉంభిత = నింపఁబడిన (నిండుగా పూయఁబడిన - 'ఉమ్భ పూరణే' ధా. పా.) - ఘుసృణ = కుంకుమముచేత - మసృణ = నిగ్గుగల ('మసృణం కర్కశే స్నిగ్ధే' నా. నా.) - గురు = విశాలమయిన ('గురు స్త్రిలిఙ్గ్యాం మహతి దుర్జరా లఘునోరపి' మేది.) - వక్షునకున్ = ఱొమ్ముకలవానికి, జం....కున్ - జంభారి = ఇంద్రుఁడు ('జమ్భభేదీ హరిహయః స్వారాణ్ణముచిసూదనః' అమ.) - ముఖ = ప్రధానుఁడుగాఁ గలవారికి (ఇంద్రాదులకు అనుట) - అధ్యక్షునకున్ = దొర యగువానికి, అంభోజ అక్షునకున్ = కమలములవంటి కన్నులు గలవానికి ('దైత్యారిః పుణ్డరీకాక్షో గోవిన్దో గరుడధ్వజః' అమ.), సామిహర్యక్షునకున్ = సగముసింగ మైనవానికి (నరసింహావతారునికని భా.- 'సామి త్వర్ధే జుగుప్సితే,' 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః' అమ.) - అంత్యానుప్రాసము; వృత్త్యనుప్రా.

క. మర్దితకాళియఫణికిఁ గ। పర్దభృదజ బింబితాచ్ఛపదనఖఘృణికిన్
దోర్దండశార్ఙ్గకిణికిం గ। ర్దమదినమణికి దనుజకరిపరసృణికిన్. ౪౭

మ....కిన్ - మర్దిత = మర్దింపఁబడిన ('మృద క్షోదే' ధా. పా. నుగ్గుసేయుట) - కాళియ = (యమునయందలి మడుగులోని) కాళియుఁ డనెడి - ఫణికిన్ = పాము కలవానికి, కప...కిన్ - కపర్దభృత్ = శివుఁడు (కపర్దమును అనఁగా జటాజూటమును ధరించినవాఁడు - 'కపర్దోఽస్య జటాజూటః.' అమ.) - అజ = బ్రహ్మ ('అజో విష్ణౌ హరే ఛాగే' అమ.) - (అనువారి చేత) - బింబిత = సంజాత ప్రతిబింబ మయిన (వారు ప్రతిబింబించి నుట - 'బిమ్బం తు ప్రతిబిమ్బే స్యాన్మణ్డలే బిమ్బికాఫలే' హేమ.) - అచ్ఛ = అమల మయిన ('ప్రసన్నోఽచ్ఛః' అమ.) - పదనఖ ఘృణికిన్ = పాదములయొక్క గోళ్లయొక్క కాంతులు గలవానికి ('అగ్న్యర్చిప్లోషఘృణిః' నా. నా. - బ్రహ్మయు శివుఁడును వేంకటాచలపతిపాదములకు నమస్కరింతు రనుట. ఈయర్థము నే మనోహర మయిన ప్రకారాంతమునం జెప్పినందున పర్యాయోక్తాలంకారము.), దో......కిన్ - దోర్దండ = గుదియవంటి ('దణ్డోఽస్త్రీ లగుడేఽపి స్యాత్' అమ.) బాహువు నందలి ('భుజ బాహూ ప్రవేష్టో దోః' అమ.) - శార్ఙ్గ = శార్ఙ్గ మనెడి ధనుస్సుయొక్క ('చాపః శార్ఙ్గం మురారేస్తు' అమ. విష్ణుదేవునివింటికి శార్ఙ్గ మని పేరు.) - కిణికిన్ = (నారి

దెబ్బల) గాయపు(గాయలు గలవానికి ('కిణో మాంసగ్రన్థిః వ్రణజం చిహ్నంచ' రామాశ్రమి), అ...కిన్ - అఘ=పాపమనెడి ('అంహో దుఃఖ వ్యసనే ష్వఘమ్' అమ.) - కర్దమ=బురదకు ('పఙ్కో౽ స్త్రీ శాద కర్దమౌ' అమ.) - దినమణికిన్ = సూర్యుఁడయినవానికి ('ప్రద్యోతనో దినమణిః ఖద్యోతో లోకబాన్ధవః' అమ. - సూర్యుఁడు బురదను పోఁగొట్టునట్లు శ్రీహరి పాపమును హరించు నని భా. - రూపకము.), ద....కిన్ - దనుజ=అసుర లనెడి ('అసురా దైత్య దైతేయ దనుజేన్ద్రారి దానవాః' అమ.) - కరివర = మేటియేనుఁగులకు - సృణికిన్ = అంకుశమయినవానికి ('అఙ్కుశో౽ స్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్.' అమ. అంకుశము ఏప్రకారము ఏనుఁగులను దండించునో ఆప్రకారము అసురులను దండించువాఁడని భా.) రూపకము; అంత్యానుప్రాసము స్పష్టము.

క. గుహపుష్కరిణీతటఘన। గహనగుహాఖేటవంచకపుళిందునకున్
బ్రహ్మాండతుందున కయా। వహదక్షాపాంగదృక్కృపాస్యందునకున్.

గుహ....నకున్ - గుహ=కుమారస్వామియొక్క ('పార్వతీనన్దనః స్కన్దః సేనానీ రగ్నిభూ ర్గుహః' అమ.) పుష్కరిణీ=కోనేటియొక్క ('పుష్కరిణ్యాంతు ఖాతంస్యాత్' అమ.) - తట=గట్టునందలి ('కూలం రోధ శ్చ తీరంచ ప్రతీరంచ తటం త్రిషు.' అమ.) - ఘన=దట్టమయిన ('ఘనం నిరన్తరం సాన్ద్రమ్' అమ. -గహన=అడవియందును ('గహనం కాననం వనమ్' అమ.) - గుహా=గవులయందును - ఖేట=వేఁటలాడుటయందు - వంచక పుళిందునకున్=మాయబోయ యయినవానికి, బ్రహ్మ... అండ తుందునకున్ = బ్రహ్మాండములు బొజ్జలోఁ గలవానికి ('ధాతా బ్రహ్మాణి త్రిహ్మాణః,'-'పిచణ్డకుక్షీ జఠరోదరతున్దమ్' అమ.), అ....నకున్ - అయ=శుభములను ('అయః శుభావహో విధిః' అమ.) - అవహ = సమకూర్చెడు - దక్ష=వాలికయైన - అపాంగ = కడకంటి - దృక్ - చూపుయొక్క - కృపా = కనికరముయొక్క - స్యందునకున్ - ఓడికలవానికి ('కరుణావాః స్యందునకున్' అనిపూర్వముద్రితపాఠము. దయావాచకము 'కరుణా' అని స్త్రీలింగమును, శోకస్థాయిభావకరసవాచకము 'కరుణః' అని పుల్లింగమును, అని నియమము - 'కరుణో రసే వృక్షభేదే। కరుణా తు కృపాయాం స్యాత్' హేమ. మఱియు, 'దయ నొసఁగెడునది' అనుటలో నొంచే యున్నదికి కనులలో సదానిల్లు గాఁటుచుండవలయునా? కావున నిట 'దృక్కృపా' అని మార్పు గావించఁబడినది.)—అంత్యానుప్రాసము.

క. బంధురరథాంగధారా। గంధవహాప్తజ్వలచ్ఛిఖాపటలపున
స్సంధుక్షణఘృతదోహా। పలాంధోస్సృక్పత్రికి వేంకటాచలపతికిన్.

బం......తికిన్-బంధుర=సొంపయిన ('బన్ధురబన్ధురౌ రమ్యే నమ్రే హంసే తు బన్ధురః' విశ్వ.) - రథాంగ = సుదర్శన మను పేరిచక్రాయుధముయొక్క ('చక్రం రథాఙ్గమ్' - 'శఙ్ఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్యశ్చక్రం సుదర్శనమ్.' అమ.)- ధారా = వాదరయొక్క - గంధవహ ఆప్త =(వాయువునకు చెలికాఁడయిన) యగ్నియొక్క ('లోహితాశ్వో వాయుసఖః శిఖావాన్ ఆశుశుక్షణిః' అమ.) - జ్వలత్ = ఎరియుచున్న - శిఖా = జ్వాలలయొక్క - పటల = సమూహముయొక్క - పునస్సంధుక్షణ = మరల నెరియించుట కర్మయందు - ఘృత = నేయియైన - దోహా= దోహము వసెడు - పలాంధః = రాక్షసునియొక్క (పల = మాంసమే - అంధః = అన్నముగాఁ గల

వాఁడు) - అసృక్ = రక్తముయొక్క ('రుధిరేఽసృ గ్లోహితాస్ర రక్త క్షతజ శోణితమ్' అమ.) - స్రుతికిన్ = ఓడికకలవానికి, వేంకట అచల పతికిన్ = వేంకట మనెడిపర్వతమునకు దొర యగువానికి (అనఁగా వేంకటేశ్వరస్వామికి.)—రూపకము, అంత్యానుప్రాసంబును.

ఈచెప్పిన షష్ఠ్యంతము లన్నియు వేంకటాచలపతికి విశేషణము లని స్పష్టము.

—*క థా ప్రా రం భ ము.*—

వ. నా విన్నవింపఁ బూను నాముక్తమాల్యదా మహాప్రబంధమునకుఁ
కథాక్రమం బెట్టి దనిన. ౫౦

నావిన్నవింపఁ బూను = నేను అంకితము సేయ నుద్యమించిన (ఇట్టి తావులందు కర్తృపదముతో నివ్విధమున షష్ఠీసమాసము ప్రయోగసిద్ధము.-'అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పం బూనిన స్వారోచిషమను సంభవంబు' 'తన చేసినదానంబడిక హోవ శివునకు వసమే.') - ఆము......నకున్ = ఆముక్తమాల్యద యనెడి గొప్పకావ్యమునకు [ఆముక్త = ధరించిన ('రత్నాన్యాముముచ్ఛ సందీప్తే హావి ర్జుహుధి పావకే' భట్టి.-'ఆయుక్తః ప్రతిముక్తశ్చ పినద్ధశ్చా పినద్ధవత్' అమ. - చెరువుకొన్న యనుట.) - మాల్య = సిగదండను - దా = (శ్రీవిల్లిపుత్తూరిలోని మన్నారుస్వామికి) ఇచ్చునదిగాన ఏతత్కథానాయిక యైన గోదాదేవికి ఆపేరు కలిగినది, ఆమెను గూర్చిన ట్టిది యగుటచేత ఈగ్రంథమునకును ఆమెపేరే కలిగినది. ఆమెకు అరవపేరు 'చూడికుడుత్తనాచ్చారు].

—*విలుబుత్తూరివర్ణనము*—

మ. లలితోద్యాన పరంపరా పిక శుకాలాప ప్రతిధ్వానము
ల్వలభీ నీల హరి న్మణీ పికశుక స్వానభ్రమం బూన్ప మి
న్నులతో రాయు సువర్ణ సౌధముల నెందుం జూడఁ జెన్నొందు శ్రీ
విలుబుత్తూరు సెలంగుఁ బాండ్య నగరోర్వీ రత్నసీమంతమై. ౫౧

శ్రీ-విలుబుత్తూరు(అను)పట్టణము, లలి.....ముల్ - లలిత = మనోహరమయిన ('లలితమీప్సితే' మేది.) - ఉద్యాన = ఉపవనములయొక్క ('పుమానాక్రీడ ఉద్యానం రాజ్ఞః సాధారణం వనమ్.' అమ.) - పరంపరా = వరుసలయందలి - పిక = కోయిలలయొక్కయు ('కోకిలః పిక ఇత్యపి' అమ.) - శుక = చిలుకలయొక్కయు ('కీర శుకౌ సమౌ' అమ.) - ఆలాప = పలుకులయొక్క ('స్యా దాభాషణ మాలాపః' అమ.) - ప్రతిధ్వానముల్ = ప్రతిధ్వనులు, వల....మన్ - వలభీ = ఇంటికప్పుమీఁది ['వలభీ ఛాదనే చ పరిభాగ ఇత్యర్థః' అని మేఘవ్యా. మల్లి. - లేక చంద్రశాలల (శిరోగృహములయందలి - 'శుద్ధాన్తే వలభీ చన్ద్రశాలే సౌధోర్ధ్వవేశ్మని' రభసుఁడు, 'వలభీ రుపవనసతీః' అని మాఘవ్యాఖ్యలో వల్లభదేవుఁడు.) ఉపవన వృక్ష శాఖలు వలభులంతయున్నతములై తత్సమీపమున నుండును.-'వలభివ్యాసంగి తుంగద్రుశాఖలలోనుండి' ౫౭ వ. - 'బలభిన్నీల' అను పాఠమున ఇంద్రనీలమణు లర్థము]- నీల (మణి) = నలమణులయు - హరిన్మణీ = పచ్చలయు (అనఁగా ఆమణులచే రచితము లయిన) - పికశుకస్వాన = కోయిలలయు చిలుకలయు ధ్వనులయొక్క (ధ్వనులనెడు) - భ్రమన్ = భ్రమను (చరితార్థము లోపము), పూ

న్నన్ =(వీథిలోఁ బోవుచుండు వారికి) కలుగఁజేయుచుండఁగా, మిన్నులొరయు = ఆకసమంటుచున్న (అత్యున్నతములైన) - సువర్ణసౌధములన్ = బంగారపు మేడలచేత, ఎందున్ చూడన్ = ఎల్లయెడలను, చెన్నొందె = సొంపారుచు, పాండ్య.....ము - పాండ్య=పాండ్యదేశముయొక్క - నగర=పట్టణమయిన (పట్టణమాత్రమువలె కడుసులువుగాను చక్కఁగాను ఏలఁబడుచున్న) - ఉర్వీ=భూమికి (భూదేవికనుట - 'సర్వంసహా వసుమతీ వసు ధోర్వీ వసుంధరా' అమ.) - రత్నసీమంతము=మణిపాపటబొట్టుగా ('సీమన్తమ స్త్రియాం మస్తకేశవీథ్యాముదాహృతమ్.'అమ.), ఐ = ఒప్పుచు[లేక - నగర = రాజధానియైనమధురాపురముయొక్క యేలుబడిలోనున్న...ఇట్లనుటచే మధురకన్న శ్రీవిలుబుత్తూరు శోభావిభవాదియుక్త మని భా.], చెలంగున్ = ఒప్పుచున్నది.

పాండ్యదేశమందలి నగరములలో మేలుబంతి విలుబుత్తూరనునది కలదు. అందెల్లెడలను మిన్నంటెడు బంగారపు మేడ లున్నవి. వానివలభులయందు నీలమరకతరచితము లయిన పికశుకము లున్నవి. అందలి యుద్యానములలోని శుకపికములకూఁతలకు ఆమేడలందు ప్రతిధ్వను లుప్పతిల్లుచుండును. ఆప్రతిధ్వనులు ఆమేడలమీఁది యాకృత్రిమ పికశుకములధ్వను లని వీథులంబోవువారు భ్రమపడుచుందురు.— ఇందు బుద్ధిం జెప్పినందున ఉదాత్తాలంకారము, తదంగములు భ్రాంతిమంతమును యథాసంఖ్యమును.

ఈపురమునకు ధన్వి (=విల్లుగలది) అని సంస్కృత నామము; చూ. పరమయోగివిలాసము. ౮ (౨౩).

చ. మలిచి పయోజ కోశముల మాడ్కి నొనర్చిన పద్మరాగపుం
గలశపు బెట్టిదా ల్బొమిడికంబులతో నపరంజి యోడుబి
ల్లల నల వైజయంతముఁ జలంబున గెల్వఁగ దంశితంబులై
నిలిచిన యట్లు మాడువు లనేకము లుల్లసిలుం బురంబునన్. ౫౨

పురంబునన్ = ఆ విల్లుబుత్తూరియందు, అనేకములు మాడువులు = పెక్కులుమేడలు, మలిచి = చెక్కి (చెక్కడపుఁబనిచేత), పయోజ కోశములమాడ్కిన్ = తామర మొగ్గలతీరుగా, ఒనర్చిన=చేసినట్టి - పద్మరాగపుంగలశపు=కెంపుగిండులనెడి-బెట్టిదాలు=కాంతిగల-బొమిడికంబులతోన్=శిరస్త్రములతోను, అపరంజి ఓడుబిల్లలన్ = మేల్మిబంగారపుఁ బెంకులతోను (మేల్మిబంగారపుఁ బెంకులకప్పుతోను), అలవైజయంతమున్ = ప్రసిద్ధమయిన యింద్రప్రాసాదమును, చలంబునన్ = కోపముచేత, గెల్వఁగన్ = జయించుటకు, దంశితంబులు ఐ=మైమఱువులు దాల్చినవై ('దంశితో వ్యూఢ కఙ్కటః' అమ.), నిలిచినయట్లు = నిల్చియున్నవో యనురీతిగా, ఉల్లసిలున్ = సొంపొందుచుండును.

ఆపట్టణమందు మేడలు పెక్కులు దీపించుచుండును; అవి శిఖరంబునందు తామరమొగ్గతీరుగా మలిచిన పద్మరాగకుంభంబును దానిక్రింద బంగారపుఁబెంకుల కప్పును కలవై స్వర్గమునకు చేరువుగా నిగిడియుండుటచేత ఇంద్రసౌధముమీఁదికి విజయార్థము తరలుటకై బెట్టిదాలుగల తలమఱువులును బంగారపు మైమఱువులును దాల్చి నిలిచినవో యనునట్లుండును.-అందలి ప్రాసా

దములు మహర్ధిఁ గలవి యాని భా. - ఉదాత్తాలంకారము; ఉత్ప్రేక్షాలంకారమును, అందులకు 'కలశపు...బొమిడికంబు' లనుచో రూపకమంగము.

సీ. పాథోధి జలయుక్తిఁ బ్రాఁచిపట్టిన దిశా
కరులు నాఁ దగు మరకతపుఁ గరులఁ,
గరులఁ దొండము సిక్కఁ గబళించి మ్రింగిన
హరులు నాఁ దొండ మొప్పగుఁ బదశ్మ
హరులు, దాచిన తాప లమర నేనుఁగుదోయి
నీరార్చు నపరంజ నీటి వ్రాఁత
శ్రీలు, దత్పార్శ్వ చిత్రిత శంఖచక్రముల్
రత్నంపుఁ దిన్నెలఁ బ్రతిఫలింపఁ,
తే. వెలయు పురాళి గృహశ్రీలఁ బెండ్లియాడ
భవన రాజులు గట్టిన బాసిక మనఁ
దనరు మణితోరణములతో ద్వారవితతిఁ
బరఁగు వీథులు పురి సూత్రిపట్టినట్లు. ౪౩

1. పురిన్ = ఆపట్టణమందు, వీథులు - పాథోధి జల యుక్తిన్ = సముద్రముయొక్క నీటితోడి కూటమిచేత (సముద్రపునీట నుండుటచేత), ప్రాఁచిపట్టిన - దిశాకరులు = దిగ్గజములో, నాన్ = అనునట్లుగా, తగు = ఒప్పుచున్న - మరకతపుఁ గరులన్ = పచ్చమణి యేనుఁగులను; - ఉత్ప్రేక్ష.

2. కరులన్ = ఏనుఁగులను, తొండముచిక్కన్ = తుండము మాత్రము తప్ప కడమ సర్వదేహమును, కబళించి=కభ్బళించి, మ్రింగిన(ట్టి) - హరులు నాన్ = సింహములో యనునట్లు, తొండము ఒప్పగున్ = తొండమునోటనుండి వెలికి వ్రేలాడుచున్నట్టి - పద్మ్మరాగ హరులున్ = ఆరాతి (అనఁగా మరకతపు) సింహములను; - ఉత్ప్రేక్ష.

3. (పైరంటెని) తాచిన తాపలు=చెక్కిన మెట్లు(ద్వారములవి), అమరన్ = ఒప్పుచుండుటయు; ఏనుఁగు దోయి = (ఇరుప్రక్కలను) రెండు ఏనుఁగులు, నీరు ఆర్చు = జలకమాడించుచున్న (ట్లుగా) - అపరంజినీటి వ్రాఁతశ్రీలు=కుందనపు నీటఁ జిత్తరువు వ్రాసిన లక్ష్మీప్రతిమలును,

4. తత్ పార్శ్వ చిత్రిత శంఖచక్రముల్ = ఆ లక్ష్మీప్రతిమలప్రక్కలందు చిత్తరువు వ్రాసిన శంఖచక్రములును, రతనంపుఁదిన్నెలన్ = మానికపుటరంగులయందు, ప్రతిఫలింపన్ = ప్రతిబింబించుటయు;

వెలయు...లన్ - వెలయు=లాఁతివైన - పుర ఆళి=పట్టణసమూహములయొక్క - గృహశ్రీలన్ = గృహలక్ష్ములను, పెండ్లియాడన్ = వివాహమగుటకై, భవనరాజులు = ఈయూరి యిండ్లనెడి రాజులు, కట్టిన బాసికము అనన్ = ధరించిన బాసికపుపెండెమో యనునట్లు (జాత్యేకవచనము),

తనరు = ఒప్పుచున్న - మణి తోరణములతోన్ = రతనాల (లేక - ముత్తెముల) సరములతోఁ గూడిన (జాత్యేకవచనము) - ద్వారవితతిన్ = వాకిండ్లసమూహముచేత (ఉత్ప్రేక్ష), సూత్ర పట్టినట్లు = వీథి వంపులు లేకుండ దారముపట్టి తీర్చినట్లుగా (పద్వాదిసూత్రమువలన మలోపము), పరఁగున్ = శోభిల్లును.

ఆపురమందు వీథులు సూత్రముపట్టినట్లు వంపులులేక ఋజువుగా నుండును. ద్వారముల మెట్లయందు అలంకారార్థము మరకతమయములగు నేనుంగులు ఉండును; పసరువన్నె గలవగుటచేత నవి సముద్రములోని నిరంతరనివాసముచేత ప్రాఁచిపట్టిన దిగ్గజములో యన నొప్పుచుండును. ఇవిగాక ఏనుఁగునంతయు మ్రింగి తుండము నింక మ్రింగ కున్నట్టి సింహములో యనునట్లు మరకత సింహములే నోటినుండి తుండము వెలికి వ్రేలాడుచున్నట్టివి ఆ మెట్లయందుఁ గలవు. సింహము ధవళము గావునను ఏనుఁగు నలుపుగావునను దానిని మ్రింగిన సింహము తన కడుపులో చిక్కుకొనియున్న యేనుఁగునల్లవర్ణమును తన సైజధవళవర్ణమును కలసి పసరువన్నెగా నగపడును, గాన ఆసింహములను మరకతములతో పోల్చుట. ద్వారముమీఁద మహాలక్ష్మిని రెండు ఏనుఁగులు జలకమాడించుచున్నట్లు బంగారుపు గోడచిత్తరువుండును. ఆచిత్తరువునకు ఇరుప్రక్కలను శంఖచక్రప్రతిమలుండును. ఆవి అందులకు దగ్గరనుండు రతనపుటద్దములలో ప్రతిబింబించుచుండును. ద్వారములను దలి మణితోరణములు ఆచటి యాయిండ్లనెడు రాజులు లాంఛనపుగుములఁ బండ్ల క్రీలను వివాహమగుటకుఁ గాను ధరించిన బాసికములో యన నొప్పుచుండును. - పెండ్లిబాసికము ధరించినట్లు ఆ చెప్పుటచే పరపుర గృహములసిరులు ఏతత్పురగృహములకు వచ్చునని భా. అంతటను ఉదాత్తాలంకారము.

> చ. పగడపుఁ జాయ చెందిరముఁ బ్రామిన పాండ్య వధూ కుచంబులన్
> నగు నసదృంపు బొండ్లముల నారికెడంబులు వజ్రకుట్టిమం
> బగు పథమున్ జెలంగు భవనాహృత శేషిత రత్న రక్షక
> ప్రగతతరు సంతతిం బ్రథమ భార్యఁ బురిన్ గిఱివుంచె వార్ధినాన్. ౫౮

పగ.....మున్ = పగడములవన్నె గలసిందూరమును, ప్రామి...బులన్ = అలందిన పాండ్యదేశస్త్రీలకుచములను, నగు......బులు = తిరస్కరించెడి యొప్పుని బొండలంబులు గలవైన కొబ్బరచెట్లును, వజ్రకుట్టిమంబు = మగరాతినెలకట్టు, అగు పథమున్ = అయినమార్గమును ('పథిన్' శబ్దమునకు తత్సమము 'పథము'), (ఆరెండును), భవ....కున్ = భవన=ఇండ్లకొఱకు (ఇండ్లు కట్టుటకు సామానుగాను ఇంటివారియుపయోగార్థమును) - ఆహృత = తేఁబడినవానినుండి - శేషిత = మిగిలింపఁబడిన దైన - రత్న(ములయొక్క) - రక్షకున్ = కాపునలకొఱకు, వార్ధి = సముద్రుఁడు, అ....తిన్ = అభ్రగ = ఆకాశగాములయొక్క (దేవతలయొక్క) - తరు = చెట్లయొక్క (కల్పవృక్షములయొక్క అనుట) - సంతతిన్ = వరుసను, ప్రథమభార్యన్ = తనపెద్దపెండ్లామయినగంగాదేవిని, పురిన్ = ఆపట్టణమందు, గిఱివు = కుదువ, ఉంచెన్ నాన్ = పెట్టెనో యనునట్లు, చెలఁగున్ = ఒప్పుచున్నవి.

ఆపురియందు మగరానెలకట్టువీథులును వానిప్రక్కలందుకొబ్బరచెట్లును ఎట్లున్న వనఁగా సముద్రుఁడు తనయందుండి ఊరివారు తెచ్చుకోఁగా మిగిలిన రత్నములకై కుదువగా తనపెద్ద భార్యయగు గంగను పుత్త్రికలగు కల్పవృక్షములను ఆపురియందు పూటగాఉంచెనోయన్నట్లున్నవి.

'పగడపుఁజాయ'ను జెప్పుట లేఁతయెఱుపుకొఱకు; ఉక్తకుచసామ్యముం జెప్పుట వర్తులత్వ పీవరత్వములకొఱకు; 'అర్థిగతరుసంతతి' సామ్యముచేత నారికేళములు బహూపయోగములు భూలోకకల్పవృక్షము లని భా.; గంగాసామ్యముచే దైర్ఘ్యవైశాల్యములు లబ్ధములు; పెద్దపెండ్లాము నుంచుట ప్రాధాన్యముచేతఁ గాని ఒల్లమిచేతఁ గాదు.

'పగ....బొండ్లములన్' - ఉపమ, 'నగు' ఉపమా వాచకము; పద్యమందు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; 'వజ్రకుట్టిమము' - ఉదాత్తాలంకారము.

క. కోరకిత నారికేళ
క్ష్మారుహములు రత్నకుట్టిమంబులఁ దోఁపన్
ద్వారము లయత్న కృత శృం
గారముఁ గను నలికి ముగ్గు ఘటియించిరనన్.

కోర....కిత = సంజాతకోరకము లయిన (మొగ్గలం బొందినవైన - 'కలికా కోరకః పుమాన్' అమ.) - నారికేళ క్ష్మారుహములు = కొబ్బరచెట్లు, రత్నకుట్టిమంబులన్ = (ద్వారములందలి) మణినెలకట్టులందు ('కుట్టిమోஉస్త్రీ నిబద్ధా భూః' అమ., మణి - ఏమణి? వజ్రమయిన ప్రతిబింబించుటకు అత్యంతోపయోగి.), తోఁపన్ = ప్రతిఫలింపఁగా, ద్వారములు = ఆవాకిండ్లు, అలికి ముగ్గు ఘటియించిరి అనన్ = ఇంటివారు గోమయలేపము చేసి ముగ్గుతీర్చిరో యనునట్లుగా (అలికి ముగ్గు పెట్టినతీరుగా), అయ....ముగ్గు - అయత్న = వారియత్నములేకయే - కృత = రచితమయిన - శృంగారమున్ = అలంకారమును, కనున్ = పొందును.

ఆయూర వాకిళ్ళయందలి పూచినగున్న కొబ్బరచెట్లు ఉండును; అవి అందలిమణినెలకట్టులందు ప్రతింబింబించును. ఆప్రతిబింబములందు పూవులు తెల్లనివై నిడుపకుచ్చులుగా నుండుటచేత ముగ్గుగాను, ఆకుమట్టలు గోమయ మలికిన తావులుగాను అగపడును, అలుకుటయందు ఆకులవలె పసరువన్నెగల దీర్ఘవలయార్థములు ఒకటినంటి యొకటి యేర్పడును, నడుమ నడుమ ఈనెలవంటివి ఇంచుకపనిమిటినసన్నగీఱలును ఏర్పడును, మట్టల నీడలును స్థలమంతయు ఆక్రమించుచు విశాలముగా నుండును, కావున నీసామ్యము సహృదయాత్యంతాహ్లాదకముగా నున్నది. ఇట్లు అలుకకయే, ముగ్గుంబెట్టకయే, అనఁగా ఇంటివారి ప్రయత్నము లేకయే అలికి ముగ్గుపెట్టినట్లు ద్వారప్రదేశములందు నారికడములచే అలంకారము ఏర్పడు నని భా. - ఉత్ప్రేక్ష.

మ. శయ పూజాంబుజముల్ ఘటింపఁ దడఁబడన్, జన్దోయి లేఁగానుపై
దయఁ దప్పన్ బసుపాడి, పాగడపుఁ బాదంబొప్పఁ, జెంగల్వడి
గ్గయ నీ రచ్యుత మజ్జనార్థము గటిం గలించి, దివ్యప్రబం
ధయుగాస్యల్ ద్రవిడాంగనల్ నడుతు రుద్యానంపుఁ ద్రోవలన్. ౫౬

ద్రవిడ అంగనలు = ద్రావిడస్త్రీలు, పసుపు ఆడి = పసుపుఁ బూసికొని జలక మాడి, చెంగల్వ డిగ్గియ నీరు = ఎఱ్ఱగలువ దీర్ఘికలోని జలమును (నేటిబిందెను), అచ్యుత మజ్జన అర్థము = శ్రీహరియొక్క స్నానముకొఱకు, కటిన్ = రొండియందు, కీలించి = తగిల్చి (మోచుకొనుచు), శయ పూజా అంబుజముల్ = చేతిలోనివి ('పఞ్చశాఖః శయః పాణిః' అమ.) అర్చనార్థమయిన తామరలు, ఘటిన్ = ఆతీర్థపుబిందెయందు, తడఁబడన్ = వ్యత్యాసపడుచుండఁగా, చన్దోయి = కుచయుగము, లేఁగౌనుపైన్ = సన్ననినడుము మీఁద, దయన్ తప్పన్ = కరుణ మానుచుండఁగా, దివ్య....ల్ - దివ్య = దేవసంబంధ మయిన - ప్రబంధ = ద్రావిడప్రబంధముతో (తిరువాయ్ మొయితో) - యుక్ - కూడుకొన్న - ఆస్యల్ = వదనములు కలవారై, ఉద్యానంపు లోత్రోవలన్ = జనసాధారణోపవనములోని లోపలిదారులయందు, పాగ....బు - పాగడపు (రూ. పాడగపు) - పావడములు ఘటించినదైన - పాదంబు = చరణము (పాగడముల పాదములు అనుట - జాత్యేకవచనములు), ఒప్పన్ = మనోహరముగా నుండఁగా, నడుతురు = పోవుచుందురు. - స్వభావోక్తి.

'తడఁబడన్' - తూఁగుచు వారిచేత నుండఁగా పువ్వులు బరువుచేత బిందెలోనికి తూఁగు చుండును; అట్లు తూఁగుటలో చేతిలో నాళములు యథాప్రకారముగానే యున్నను పూవులు మాత్రము మొనటు మున్నపరుసను తప్పుచుండును. 'చన్దోయి లేఁగౌనుపై దయఁదప్పన్' - కౌనును చన్దోయియును ఎప్పటికప్పుడు ననుబిందెమోయుటలో కేలు మువాలుటచేత స్తనములు ఎప్పటికంటె నా బరువై వలువైై యుండుటచేతను, నడును ఎప్పటివలెఁ గాక కర మసియాడుచుండుటచేతను, ఆ స్తనభారమునకు ఆ లేఁగౌను తెగునని చూపఱకు తోఁచు నని భా. 'పాగడముం' జెప్పుట నువాసినీ లక్షణములలో చేరినదగుటచేతను, తాళము వేసినట్లు వినఁబడు తదియమనోహరక్వాణనము స్ఫురింపఁ జేయుటకును; అదియు ఆయొప్పుట. 'చెంగల్వ డిగ్గియ' నుండి చెంగల్వలం గొనక తామరలంగొన నేల యన - చెంగల్వలకు పగలు వికాసము లేదుగావునను, తామరలు వానికన్న శ్రేష్ఠములును పగలు వికాసము కలవియు నగుటచేతను. 'లోత్రోవలన్' - సంపర్కము బొరయ కుండుటకు. 'ఘటి' - చిన్నఘటము 'ఘటీకుమ్భి ఘటోమణిః' అమ. పాగడము - సం. పాదకటకః.

మ. కలయ న్నీలమయంపుఁ దల్లియొఱ దాఁకం దేటనీ రొప్పు ర
థ్యలకూపంబుల మీఁదఁ జూచి వలభిన్యాసంగతుంగ ద్రుమశా
ఖలనుండి గుబ్బాలుఁ గల్ లకుముకుల్ క్రందై పడున్ లేచు ము
చ్చిలి గేహేందిర ద్రావిడీపరిచితిం జెండాడు చందంబునన్.

గేహ ఇందిర - గృహలక్ష్మి ('గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్' 'ఇన్దిరా లోకమాతా మా రమా మఙ్గళదేవతా' అమ.), ముచ్చిలి = తాను అస్పృశ్యురాలుగానే యుండి, ద్రావిడీపరిచితిన్ = ద్రవిడస్త్రీలయొక్క యెఱుకచేత, చెండు ఆడు చందంబునన్ = వారికి అలవాటయిన బంతి యాటను తానును ఆడుచున్నదో యనునట్లుగా, లకుముకుల్ = టిట్టిభపక్షులు, కలయన్ = నిండుగా, నీల......ఱ - నీలమయంపు = నీలమణులతో చేయఁబడిన - తల్లియొఱ = పైపెద్దయొఱ, తాఁకన్ = తగులునట్లుగా, తేటనీరు ఒప్పు (నట్టి) - రథ్యలకూపంబులన్ = వీథుల బావులలోన

మీలన్ = చేఁపలను, చూచి, వలభి....డి - వలభి = శిరోగృహములందు (చూరులందని కొం దఱు - 'వలభీ' అని దీర్ఘాంతంబును గలదు) - వ్యాసంగి = కూడియున్న - తుంగ = ఎత్తయిన- ద్రు = చెట్లయొక్క ('పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః' అమ.) - శాఖలలోనుండి = కొమ్మలనుండి, గుబాలునన్ = గుబాలుమను శబ్దముతోఁగూడ, క్రందై = గుంపులుగా, పడున్ లేచున్ = పడుచు లేచుచు ఉండును.

ఆపురమందు ఉపవనవృక్షములశాఖలు వలభుల (చంద్రశాలల - లేక - వానిచూరుల) వఱకును పర్వి వానికి అంటి యుండఁగా, అందుండు లకుముకులు ముత్తములుగా వీథిలో నీల మణిమయమైన తల్లిమొఱగలవై ఆయొఱవఱకును తేటనీ గొప్పబావులలోనికి మీలకై గుబాలున దుముకుచు లేచుచు నుండుట యెట్లుండు ననఁగా - ఆగృహలక్ష్మి తానొరుల కగపడకయే యుండి, అచటి ద్రావిడస్త్రీలసహవాసముచే వారాడెడు బంతులయాట తానును ఆడుచు న్నదా - యనునట్లుండును. లకుముకులు బంతులవలె నుండును, ముత్తముగా ననుట యేలయన, నాలుగైదుబంతుల నొక్కమాఱే ఆడిన ట్లుండుటకు; పెక్కుబంతుల నొక్కమాఱే ఆడుటచే గొప్పనేర్పు సూచితము; వలభికి తగులు శాఖలనుండి వ్రాలుటం జెప్పుట వలభినుండియే గృహ లక్ష్మిచేతినుండియే వచ్చిన ట్లుండుటకు. ద్రావిడస్త్రీలు బంతియాడుట ప్రసిద్ధము, లకుముకులు మీలం బట్టుట ప్రసిద్ధము,—

'మెఱమెఱని కొలనిదరి మీలంచు లకుముకులు
మఱగె నీకనుదోయి, మాయింపు చకచకలు.' మను.

ఒఱ 'నీల' మయముగా నుండుట కుమ్మరయొఱవలె నుండుటకు; తేటతనమును నీరు పైకుండు టయు మీలగపడుటకు. - ఉత్ప్రేక్ష.

మహాస్రగ్ధర.

స్వనిలింపావాసదత్వాశనదతల మిథస్తారతమ్యంబు లీరెం
డును దీనుల్గాంచు నమ్మాన్యసుపులస యమునం గోగునున్సౌభ్రాత్రతోన్మే
శన సిద్ధద్వంద్వ బృందాలయ బిలతట కల్యాణమంథాద్రుమాగ్రోన్నా
వనజాక్షస్యందనద్వంద్వము లిఖితనరానాప్తదాంపత్య మొప్పున్. ౫౮

లిఖి......ము - లిఖిత = చిత్తరువున వ్రాయఁబడిన - నర = నారులచేతను నరులచేతను (ఏకశేషవృత్తి - నారీ చ నరశ్చ నరౌ-నరాభ్యామ్ అని విగ్రహము) - ఆప్త-పొందఁబడిన - దాంపత్యము = భార్యాపతి భావముకలది (అనఁగా భార్యాపతులుగా వ్రాయఁబడిన మనుష్యుల చిత్తరువులు గలది), (అగు), వన......ము-వనజాక్షియొక్కయు వనజాక్షునియొక్కయు (లక్ష్మీ నారాయణులయొక్క యనుట - ఏకశేషవృత్తి - వనజాక్షీచ వనజాక్షశ్చ వనజాక్షౌ తయోః అని విగ్రహము.) - స్యందన = తేరులయొక్క - ద్వంద్వము = ద్వయము (వారిరెండు తేరులు ననుట), (ఎట్లున్న దనఁగా), స్వని......లు-స్వ = తమయొక్క - నిలింప = దేవతలకు - ఆవాసదత్వ = నివా సమును ఇచ్చుటయొక్కయును - ఆశన దతల = ఆహారమును ఇచ్చుటయొక్కయును (ఇం దలి 'ల' ద్వంద్వాంతమందలి బహువచన లడాగమము,)-మిథః = ఒండొంటి - తారతమ్యంబులు=

ఎక్కువతక్కువలు, ఈరెండును=నివాసమిచ్చుటయు ఆహారమొసంగుటయు అనెడి రెండుధర్మములను, దీనుల్=రిక్తులు, కాంచు నమ్మాడువులన = వేనివలనం బొందుచున్నారో ఆ మేడలనే ('దీను' లనుటకు 'మిన్ను' లని పా. మిన్నుల్గాంచు = మిన్నంటుచున్న అనఁగా మిక్కుటముగా విలసిల్లుచున్న యని యర్థము), అడుగన్ = అడిగి తెలిసికొనుటకై, డోఁగు = వినయపూర్వకముగా మోఁకాళ్లమీఁద నడిచివచ్చిన - ఉద్య....లో - ఉద్యత్ = ఒప్పుచున్న - రత = కామక్రీడలయందలి - ఉత్కళిక = కూడికలుగల - సిద్ధ = సిద్ధులయొక్కయు సిద్ధులయొక్కయు - ద్వంద్వ = మిథునములయొక్క - బృంద = సమూహములయొక్క - ఆలయ = నివాసములయిన - బిల = గుహలును - తట = దరులును గలవైన - కల్యాణ = బంగారముయొక్కయు ('కల్యాణం హేమ్ని మఙ్గళే' మేది.) - మంథ = త్రచ్చుటయొక్కయు - అద్రులో = కొండలో, నాన్=అనునట్లు, ఒప్పున్ = వెలయుచున్నది.—సతతనసరగ, 9,7- మహాస్రగ్ధర.

ఆపురమందు లక్ష్మి కొకరథమును నారాయణుని కొకరథమును కలవు; వానియందు నరదంపతుల చిత్తరువులు గలవు; అట్టియారథము లట నెట్లొప్పుచున్న వనఁగా - మేరు పర్వతము దేవతలకు నివాసము నొసంగినది, మందరపర్వతము వారికి ఆహారమయిన యమృతము నిచ్చినది; రెంటియందును సిద్ధదంపతులకు ఆలయములయిన బిలతటములు కలవు; ఆపురమునందలి మాడువులును నివాసమిచ్చునవియు భోజన మిడునవియుంగా నున్నవి. కావున పైఁజెప్పిన యాతమ రెండు ధర్మములం గల తారతమ్యమును ఆమాడువుల నే అడుగుదమని వచ్చిన మేరుమందర పర్వతములో యనునట్లుగా ఆరెండు తేరులును ఒప్పుచున్నవి. తేరులయందలి నరదంపతి ప్రతిమలు మేరు మందరములందలి బిలతటములలోని సిద్ధదంపతులవలె నొప్పుచున్నవి. - ఉత్ప్రేక్ష. మాడువుల యందలి దంపతులును సిద్ధదంపతులను మించినవారని సిద్ధించుచున్నది.

పూర్వముద్రణమునందు ద్వితీయపాదమున 'యడుగం దోఁచు' అను పాఠమున యతి భంగము; కావున 'దోఁగు' శబ్ద రూపాంతరమయిన 'డోఁగు' శబ్దము ఇట స్వీకరింపఁబడినది; డోఁగుట వినయముచేత.—

'ఏకపదంబున విరతుల। నేకంబులు గలిగియుండు నేని పదాదిం
జేకొన్న లిపియె యన్నిటఁ। బ్రాకటముగ నిలుచు సీసపదములఁ దక్కన్.' అప్ప.

సీ. సవలయధ్వని గాఁగ సారె వ్రేయు నవల్పు
యత్తినైన గుండె జల్లనఁ గలంప,
నుడిసిన మొగమెత్తి చూడకుండు పరాకు
కుసుమబాణుని నైనఁ గువిటుఁ జేయ,
శ్రీకార్య పరులఁ గాంచిన లేచి మ్రొక్కు నం
జలికి నింద్రుండు నక్కొలువుఁ గోర,
హరిగృహావసరశంఖాకర్ణనకుఁ ద్రిప్పఁ
గడగంటి జిగి ప్రజఁ గాఁడి పాఱఁ,

తే. గవఱ లుంకించి వ్రేయఁ గొ ప్పవియ నవలి
కరమున నమర్పఁ బైఁటలో మరుని బటువు
బిల్లక్రియఁ బట్టుఁగంచెలఁ బిగువుఁజన్ను
నిక్కఁ దిన్నెలఁ బాత్రాళి నెత్తమాడు.

1. సవలయధ్వని = కంకణముల క్వణనముతోఁ గూడుకొన్నది, కాఁగ౯ = ఆగునట్లుగా, సారె౯ = పాచికను, వ్రేయు నదల్చు = వైచునట్టి యాపలింపు, యతి నైన౯ = (విరక్తుఁడగు) సన్న్యాసిని సయితము, గుండె, జల్లు అన౯ - వశము తప్పునట్లుగా, కలంప౯ = మారవికారము నొందించుచుండఁగా;

2. నుడిసిన౯ = ఎదురైనంతట, మొగము ఎత్తిచూడక -ండు - పరాకు = తత్పరత్వము (ఆటయందే ఆసక్తి కలిగియుండుట), కుసుమబాణుని౯ ఐన౯ = మన్మథుని సయితము, కువిటు౯ = కొఱగాని పల్లవునిఁగా (తాను సౌభాగ్యహీనుఁ డని తలంచుకొనునట్లుగా), చేయ౯ = కావింపఁగా;

3. (ఇంత తత్పరత్వముతో ఆడుచు నే), శ్రీకార్యపరుల౯ = భగవత్కైంకర్యాసక్తు లగు వారిని, కాంచిన౯ = చూచినయెడల, (ఆటనిలిపి), లేచి, మ్రొక్కునంజలికి౯ = మ్రొక్కుట కైన కేల్మోడ్పు తనకై చేయుదురుగాక యని యభిలషించి, ఇంద్రుండు౯ - ఇంద్రుఁడు సయితము, అక్కొలువు౯ = ఆభగవత్కైంకర్యమును, కోర౯ = అభిలషించుచుండఁగా (ఆయ్యంజలి అంత మోహకముగా నున్న దనుట);

4. హరి....కు౯ - హరిగృహ - విష్ణ్వాలయమునందలి - అవసర = పూజాసమయవిశేషముల యొక్క - శంఖ = శంఖధ్వానముయొక్క - ఆకర్ణనకు౯ = వినుటకై, త్రిప్పు - కడగంటి జిగి = కనుఁగొన తళుకు, ప్రజ౯ = జనులను, కాఁడి - దూసి, పాఱ౯ = నిగుడుచుండఁగా (అంత వాఁడి యనుట);

కవఱలు = పాచికలను, ఉంకించి - ఊఁచి, వ్రేయ౯ = వైవఁగా, కొప్పు, అవియ౯ = సడలఁగా, అవలికరమున౯ = రెండవచేతితో, అమర్ప౯ - కొప్పును సవరించుకొనునప్పుడు, పైఁటలో౯ = పయ్యెదనుండి, మరుని బటువు బిల్లక్రియ౯ - మన్మథుని బిల్లతిలగడలో ననునట్లు, పట్టుఁగంచెల౯ = పట్టురవికలోపల, బిగువుఁజన్ను, నిక్క౯ = నిక్కుచుండఁగా, తిన్నెల౯ = అరఁగులయందు, పాత్రఆళి = ఆటవెలఁదుల సమూహము, నెత్తము౯ = జూదము, ఆడు౯ = ఆడును. ('పాత్రముల్' అను బ. వ. పాఠమున క్రియకు 'ఆడు౯' అని ఏ. వ. దుర్ఘటము).

'సవలయధ్వని' - బంగారుగాజుల ఝంఝతిము అతిమనోహర మనియు దారింబోవువారు వారిం గాంచి దానిని విని వారికి లోనగుదు రనియు భా. 'యతినైన' 'కుసుమబాణునినైన' 'ఇంద్రుఁడైన' అనుటచే ఇతరులమాట చెప్పవలయునాయనుట సిద్ధము గావున కావ్యార్థాపత్త్యలంకారములు. 'సారె' - పూర్వముద్రణమున 'అడ్డసాళు' లను బహువచనముంబట్టి 'సాలి' యని ఏకవచనపాఠము కల్పింపఁబడినది. 'అడ్డసాళు' లనునది నిత్యబహువచనము గాన దానికి 'అడ్డసాలి' యని యేకవచనము లేదు. కావున ప్రసిద్ధమయిన 'సారె' పదమే యిట నుపాత్తము.

"క. సారె యది పోడుపు మని యొక। సారె యొకతె యక్షకేళిసమయంబున ని
చ్చారతి నొకతె కుఁ జెప్పిన। సారె కనకపంజరమున సాధ్వస మందెన్." శృం. నై.

"సీ. సారె యంచన నడ్డ। సారె యంచనఁగను సొగటు మంచనఁగను జనును శారి;
తే. పాచికయనంగఁ గవ్వనాఁబాశకమగు." ఆం. 2 (305)

శ్రీకార్య...... మ్రొక్కుట తాము విష్ణుదాసీజన మగుటచే, తమకు విష్ణుభక్తి అతితీవ్రము గావునను. 'పైఁటలో' - పయ్యెద ఇంచుక ఒత్తిగిల్లఁగా కంచెల గాన్పించె ననుట. ఇట పట్టుఁగంచెల బిల్లయొక్క డొలుగాను కుచము బిల్లగాను ఉత్ప్రేక్షితములు.—ఇందు అంతటను స్వభావోక్తియు కలదు.

సీ. వీడెంపుఁ బలుకెంపు విరిసి వెన్నెల గాయ,
వరిగింజ నొకటఁ బల్వరుసఁ దోమ,
నొరసి యొత్తిన మణుం గొంగక మైనె ని
గ్గులు దేరఁ బసుపిడి జలక మాడ,
ముదుక గాకుండఁ బయ్యెదలోనె కేలార్చి,
కలయఁ జంటను నొట్టఁ గలప మలఁద,
రతిరయచ్ఛిన్న సూత్రమునఁ జిక్కక ముత్తె
ములు చాల గరగరికలు వహింపఁ,
తే. బొలసినను యొట్టెనరున్నె నఁ గులముఁ దెలియఁ
బ్రభుత సెడి పల్లవుఁడు నోఁ పడిన నేఁడ,
నృపతి వెలియంతిపురముగా నెన్న మెలఁగ,
గాసఁ గృతి సెప్ప వలఁతు లప్పద్మముఖులు. ౬౦

1. అప్పద్మముఖులు = ఆతామరసవదనలు (ఆవేశ్యలనుట), పలువరుసన్ = దంతపంక్తిని, వీడెంపుఁ బలుకెంపు- తాంబూలముయొక్క (తాంబూలము నమలినందువలనఁ గలిగిన) మిక్కుటపు టెఱుపు, విరిసి -తొలఁగి (తొలఁగు నట్లును అందువలన), వెన్నెలగాయన్ - ధవళకాంతి వ్యాపించునట్లుసుంగా, వరిగింజన్ ఒకటన్ - ఒకటేవరిగింజతో, తోమన్ - తోము కొనుటకును;

2. ఒరసి - రాచి, ఒత్తినన్ = అరిమినప్పటికిని (సముచ్చయ నకారము స్థిరమగుటచే దానికి పూర్వమున్న ప్రత్యయనకారము లోపించినది.), మణుంగు = పరిశుద్ధవస్త్రమునకు, ఒఁదక = అంటక, మైనె = దేహమందే, నిగ్గులు దేరన్ = డాలు ఒలయునట్లు, పసుపు, ఇడి = పూసికొని, జలకము ఆడన్ - స్నానము చేయుటకును;

3. పయ్యెదలోనె = పైఁట లోపలనె, కేలు ఆర్చి = చేతిని ఆడించి, ముదుక గాకుండన్ = పలుచనగానే, కలయన్ - అంతటను, ఒట్టన్ - అంటునట్లుగా, చంటన్ - స్తనములకు, కలపము = పరిమళద్రవ్య మిశ్రమయిన చందనమును, అలందన్ = పూసికొనుటకును;

4. రతి......నన్ - రతిరయ=సురతవేగముచేత - ఛిన్న = త్రెస్సిన - సూత్రమునన్ = దారమునందు, చిక్కక = నిలువక, (హారమందలి), ముత్తెములు, రాలన్ = (నేలకు) రాలిపోఁగా, గరగరికలు=సరకుసేయమిని - వహింపన్=తాల్చుటకును (సరకుసేయకుండుట కనుట);

పొలసినసె=తారసిల్లినమాత్రాననే, ఎట్టి నరున్ ఐనన్, కులము, తెలియన్=తెలిసికొనుటకును; ప్రభుత=ఐశ్వర్యము, చెడి, పల్లవుఁడు=విటుఁడు ('అథ పల్లవః అస్త్రీ ప్రవాళే నాషిద్గే'నానా.), పేదపడినన్ = దరిద్రుఁడాయెనేని, ఏపన్ = పోషించుటకును; నృ....గాన్ - నృపతి = రాజుయొక్క - వెలి = బయటి - అంతిపురము గాన్ = రాణివాసములని, ఎన్నన్ = తలంపఁదగినట్లు (అంతిరాణివాసముగా ననుట), మెలఁగన్ = వర్తించుటకును, బాసన్ = సంభాషణగా (లేక - పరీక్షకు లేర్పరించిన నియమము ప్రకారము; దేశభాషలయందని యొక వ్యా.), కృతిసెప్పన్ = కావ్యము చెప్పుటకును, వలఁతులు = నేర్పుగలవారు.

ఇట సర్వత్ర యథావద్వస్తువర్ణన మనియు దానంజేసి స్వభావోక్త్యలంకార మనియు జోగి జగన్నాథ వ్యాఖ్య.

ఉ. అంచిత హారవల్లి వలయాభరణంబుల తక్కఁ ద్రోయుఁ జి
ల్కంచుఁ బసిండి, నేణమద మంగముఁ జేర్చుట తక్క రోయు జి
డ్డంచు జవాది, ధూపితమ యందుట తక్క విదుర్చుఁ బూవుఁ జె
మ్మంచు, జిలుంగ దక్క నగు యౌవత మొత్తు నటంచు నన్యముల్. ౬౧

యౌవతము = (వారి) యువతీసమూహము, అం...క్కన్ - అంచిత = మేలయిన - హారవల్లి = తీఁగలవంటి హారములు (అనఁగఁ జేయఁబడిన) - వలయ ఆభరణంబుల తక్కన్ = కటకభూషణములనే (ధరించునుగాని), పసిండిన్=బంగారమును, చిలుము అంచున్ = లోహమగుటచేత చిలుము పట్టు నను కారణముచేత, త్రోయున్ = విసర్జించును; ఏణమదము = కస్తూరిని; అంగముచేర్చుట తక్కన్ = దేహమున నలందునేగాని, జవాదిన్ = పునుఁగును, జిడ్డు అంచున్, రోయున్ = ఏవగించును; ధూపితమ = ధూపమును మాత్రము, అందుట తక్కన్=గ్రహించునుగాని, పూవున్, చెమ్మ అంచున్, విదుర్చున్ = విసర్జించును; జిలుంగె దక్కన్=సూక్ష్మవస్త్రమును ధరించునేగాని, అన్యమున్ = ఇతరవస్త్రమును, ఒత్తును అటంచున్, నగున్ = తిరస్కరించును.

అందలి వారియువతులు ముత్యాలహారములను ముత్యాలకటకములను ధరింతురే గాని చిలుము పట్టునని బంగారు నగలను ధరింపరు; దేహమునకు కస్తురి యలందుకొందురే గాని జిడ్డని పునుఁగుం బగులనీయరు; ధూపములు వైచికొందురే గాని పువ్వులను తెమ్మయని ధరింపరు; సూక్ష్మవస్త్రమును తాల్తురే గాని ఇతరవస్త్రమును ఒత్తుకొను నని తాల్పరు.-కరము సౌకుమార్యము కలవారనుట. [ఇట ప్రతివాక్యమందును పరిసంఖ్యాలంకారము కలదు; పసిండిని జవాదిని పువ్వులను అన్యమును త్రోయుట వాస్తవము కాదు గావున సంబంధాతిశయోక్తియును గలదు. వాస్తవము కాదనుటకు అనంతరపద్యమందు చెప్పఁబడిన పుష్పధారణమే తార్కాణము.]

ఉ. వేవిన మేడఁబై వలభి వేణికఁ జంట వహించి విప్పఁగాఁ
బూవులు గోట మీటుతఱిఁ బోయెడు తేఁటుల మ్రోఁత కామి శం
కావహ మౌఁ గృతాభ్యసన లౌటను దంతపు మెట్ల వెంబడిం
జే వడి వీణ మీటుటయుఁ జిక్కు డలించుటయు స్సరింబడన్. ౬౨

వేవినన్ = (రూ. వేగినన్ - అచ్చతెలుఁగులో అరుదుగా గాకు వా వచ్చును.) తెల్లవాఱి నంతట, **మేడన్** = మేడమీఁద, **పైవలభిన్** = పైగదియందు (వాతాయనము కడనేని పంచకడనేని- 'వల భ్యుపరికుటీ' అని మాలతిలో జగద్ధరవ్యాఖ్య. 'వలభి' అనుటచేతనే పైదని తెలియవచ్చు చుండఁగా మరల 'పై'వలభియన నేలయన 'ప్రాసాదానా ముపరివలభీ తుఙ్గవాతాయనేషు' అని మాలతీపద్యములో ఉపరిశబ్దముంబోలె ఈ పై శబ్దము స్పష్టార్థము.), **వేణికన్** = జడను, **చంటన్** వహించి, విప్పఁగా = విప్పునప్పుడు, **పూవులు** = పూవులను, **గోటన్** = గోటితో (గోళ్లన్ అని పా. వీణావాదన కనుగుణము), **మీటు తఱిన్** - తొలఁగఁజిమ్ము సమయమందు, **పోయెడు తేఁటుల మ్రోఁత** - పరిమళాకృష్టములై యాపుష్పములపై ముసరికొనియుండి యప్పుడు వానినుండి లేచిపోయెడి తుమ్మెదల రొద, **కృత అభ్యసనలు** = చేయఁబడిన వీణాభ్యాసము కలవారు (ఆవెలయాండ్రు వీణాభ్యాసము చేసినవారు), **ఔటన్** = అయిన హేతువుచేత, **దంతపు - మెట్ల వెంబడిన్** - సరకట్లమీఁదుగా, **చేన్** - చేతితో, **వడిన్** = వేగముగా, **వీణన్**, **మీటుటయున్** = వాయించుటయు, **చిక్కు** = చిక్కును, **ఎడలించుటయున్** = తీసికొనుటయును, **సరింబడన్** = సమానమైయుండుటచేత, **కా.....ము** - **కామి** = వీథిలోఁ బోవుచున్న కాముకులకు, **శంకా** = వీణవాయించుచున్నా రను భ్రమను - **ఆవహము** = కలిగించునట్టిది, **ఔన్**.

ఆపురియందు తెల్లవాఱఁగానే వారయువతులు మేడపై వలభియందు కూర్చుండి జడ విప్పుకొనుచు అందు ముడిచియున్న పుష్పములను గోళ్లతో తొలఁగఁజిమ్మునప్పుడు ఆపుష్పములపై పరిమళముకై ముసరియుండి లేచిపోవుచున్నతుమ్మెదలరొద వీణానాదమువలెను, పుష్పములు దంతపు సరకట్లవలెను, ఉండును. ఆవెలువలును వీణావాదనమందు ఎన్నికగన్నవారు, చేతితో చిక్కు ఎడలించుకొనుట హస్తలాఘవముతో వీణమీటుటవలె దూరమున కగపడును; కావున వీథిబడి నేఁగు కాముకులు ఆస్త్రీల వీణావాదన నైపుణి నెఱిఁగినవారు గావున పూర్వోక్తసాదృశ్యములచే ఆరీతిగాను వీణవాయించుటయే యని భ్రమింతురు. - భ్రాంతిమదలంకారము.

ఈపద్యమందు 'వహించి' ఇత్యాదికమునకు కర్త లేదు. పూర్వపద్యమునుండి బహ్వర్థముగా 'యోషావతము' నధ్యాహరించుకొనవలయును. 'కామి' - కాముకులు గానివారికి ఈవెలవెలందుల వీణావాదన కౌశలము ఎఱుకపడు ప్రసక్తిలేదు, కాముకు లన్నచో ప్రత్యాసక్తితో తెలిసికొని యుందురు. 'పోయెడి' - నిశ్చలముగానున్నప్పుడు భ్రమరమునకు మ్రోఁతయుండదు. 'దంతపు'- దంతము తెలుపు, కవిసమయముచేత పుష్పములకు శౌక్ల్యమే గావున పుష్పములకు దంతపు మెట్లతో సామ్యము. ('రక్తత్వమేవ రత్నానాం పుష్పాణాం శౌక్ల్యమేవ చ' కా. క. ల.). 'చంట' వహించుట నిజప్రగ్గోచర మనుటకు, చంట వహించినందుననే వేణికయందు కాముకులకు వీణా భ్రాంతి = 'చేవడిన్' - వీణావాదనాభ్యాస పాటవ లబ్ధమైన హస్తలాఘవము ఆయుల

వాటుచేత చిక్కఁదలించుటయందును కనఁబడును. 'కృతాభ్యసనలు' - ఇట్టి కలానైపుణి వార యువతులకు సాధారణము, కులాంగనలకు అరుదు.

క. అళివచఃకార్పణ్యం। బా లేమల చెవులు సోఁక దధమాన్వయ జీ
ర్ణాలావణ్యుల పిలుపున। కై లాభముఁ దెలిపెనేని నవి శ్రీలగుటన్. ౬౩

లాభమున్ తెలిపెనేనిన్ = లాభము కలుగు ననియొడఁబఱచుచున్నను, అళి......బు- అళి = చెలికత్తెయొక్క - వచః = విన్నపమందలి - కార్పణ్యంబు = లోభ్యము, అధ....కై - అధమ అన్వయ = తక్కువజాతివానియొక్కయు - జీర్ణ = ముసలివానియొక్కయు ('ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధో జీనో జీర్ణో జరన్నపి' అమ.) - అలావణ్యుల = సౌందర్యరహితునియొక్కయు- పిలుపునకై = పిలుచుటకొఱకు, ఆ లేమల = ఆవారయువతులయొక్క - చెవులు = కర్ణములను, అవి = ఆకర్ణములు, శ్రీలు=లక్ష్ములు (శ్రీకారతుల్యాకారము లనియు), అగుటన్ = అగు హేతువు చేత, సోఁకదు = తగులదు.

అధమజాత్యాదులవలన ఎంత ధనాధికము లభించునట్లున్నను వారిని రప్పించుటకై చెలికత్తెపలుకులోని వచనము ఆవారాంగనల చెవులలో చొరదు. ఏలచొరదనఁ అవి శ్రీలు. హేతువు గాని శ్రీత్వమును హేతువుగాఁ జెప్పినందున హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఉ. ద్రవిడ కుటుంబినుల్ పసుపు దాచిన రత్నపుఁ దాపఁ గ్రింద నం
బువు దెరవాఁగఁ గా నిదురవోయి గరుత్తతి పచ్చఁబాఱినన్
భవనసరోమరాళములు భర్మమయచ్ఛద గుచ్ఛవిస్ఫుర
ద్దివిజధునీ మరాళ వితతి భ్రమఁ బూన్చుఁ బురిన్ భ్రమించుచున్. ౬౪

భ...... లు - భవన = ఇండ్లయొక్క - సరః = కొలఁకులయందలి - మరాళములు = హంసలు, - ద్రవిడ కుటుంబినులు = అఱవయిల్లాండ్రు, పసుపు = పసుపుఁగొమ్మను, దా....దన్ - దాచిన = (జలకమాడుటకై పూసికొనుటకుగాను) అఱుగఁదీసికొన్న - రత్నపుఁదాప క్రిందన్ = రత్నమయమయిన మెట్టుక్రిందికి, అంబువు = ఆపసుపునీరు, తెరవాఁగఁగాన్ = పొరల్లఁగాఁ (అచట), నిదురవోయి (మరాళములుకర్త), గరుత్ తతి = ఱెక్కలసమూహము, పచ్చఁబాఱినన్ = పసుపువన్నెం బొరయఁగా, పురిన్ = ఆపట్టణమందు, భ్రమించుచున్ = సంచరించుచు, (పౌరులకు), భర్మ....మన్ - భర్మమయ = బంగారపు ('భర్మ స్యాత్ కార్తస్వరే స్మృతౌ' మేది.) - ఛద = ఱెక్కలయొక్క - గుచ్ఛ = గుత్తులచే-విస్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న - దివిజ ధునీ = దేవనదియందలి - మరాళ వితతి = హంస సమూహమనెడి - భ్రమన్ = భ్రాంతిని, పూన్చున్ = కలిగించును.

ఆపురియందు గృహారామములందలి కొలంకులలో అఱవయిల్లాండ్రు జలకమాడుటకు బంగారు మెట్టుమీఁద పసుపుఁగొమ్మ నఱుగఁదీసికొనఁగా ఆపసుపు నీరు ఆమెట్టుక్రిందికి పొరలి ఆక్రింద నిద్రించుచున్న హంసల ఱెక్కలపైఁబడి వానిని పసిమి సేయఁగా, ఆయంచలు పిమ్మట ఊరిలో సంచరించుచు పౌరులకు స్వర్గంగలోని బంగారు ఱెక్కల హంసలనెడి భ్రమను జనింపఁ జేయును. - భ్రాంతిమదలంకారము; 'రత్నపుఁ దాప' - ఉదాత్తాలంకారము.

'కుటుంబినుల్' అనఁగా పుత్త్రాదిమతు లయిన సుమంగలులు-వారిం జెప్పుట వారికేగాని వితంతువులకు పనుపుతో పనిలేదు గావున; 'నిదురం' జెప్పుట మేల్కొని యున్నచో సందడిచే నవలికిం దొలంగును గావున; 'తెరవాఱుట' అనఁగా 'జిడ్డుదేతి తెగగట్టుట' అని సీతారామాచార్యులవారు.

మ. తలఁ బక్షచ్ఛట గ్రుచ్చి బాతువులు కేదారంపుఁ గుల్యాంతర
స్థలి నిద్రింపఁగఁ జూచి యారెకు లుషస్స్నాతప్రయాతద్విజా
వలి పిండీకృత శాటిక ల్సవిఁ దదావాసంబుఁ జేర్పంగ రే
వుల డిగ్గ న్వెసఁ బాఱువానిఁ గని నవ్వ న్శాలిగోపౌఘముల్. ౬౫

బాతువులు = బాతులు, తలన్, పక్షచ్ఛటన్ = ఱెక్కమొత్తమునందు, గ్రుచ్చి = దోపి [పా. క్రుక్కి, పా. క్రుంగ(న్) = అడంగఁగా], కే...లిన్ - కేదారంపు = వరిమళ్లయొక్క ('కేదారశ్శ్మశాన క్షేత్రే శైలభే దాలవాలయోః' నానా.) - కుల్యా=కాలువలయొక్క ('కుల్యాల్పాకృత్రిమా సరిత్' అమ.) - అంతర = నడిమిదైన - స్థలిన్ = ప్రదేశమందు, నిద్రింపఁగన్ - నిద్రించుచుండఁగా, ఆరెకులు - ఆరక్షకులు (ఊరికాపరులు), చూచి, ఉష...కల్ - ఉషః = వేకువయందు - స్నాత = స్నానమాడినవారై - ప్రయాత = చనినట్టి - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్క ('దన్త విప్రాణ్డజా ద్విజాః' అమ.) - ఆవలి = సమూహముయొక్క - పిండీకృత = పిడుచలుగాఁ జేయఁబడిన - శాటికల్ = వస్త్రములు, సవి = అని, తత్ ఆవాసంబున్ = వారి యిండ్లకు, చేర్పంగన్ = కొనిపోయి ఇచ్చుటకై, రేవులన్ = నిరాట రేవులలోనికి, డిగ్గన్ - దిగఁగా, వెసన్ - తొందరగా, పాఱువానిన్ = పాఱిపోవుచున్న యాబాతులను, కని, శాలిగోపీ ఓఘముల్ = పైరుకాపరి చెలువలయొక్క సమూహములు ('ఓఘో బృన్దేఽమ్భసాం రయే' అమ.), నవ్వన్ - హసించును. ('బాతువు' - రూ. బాతు.)

ఆపురియొక్క మాగాణులలో, వరిమళ్లకుఁ బాఱు నీటికాలువల మధ్యభాగములో, ప్రాతఃకాలమందు బాతులు ఱెక్కమొత్తములో తలదూర్చుకొని నిద్రించుచుండఁగా, ఆరెకుల్లుండు అపుడు ఉదయమునందే అట స్నానము చేసిపోయిన బ్రాహ్మణుల వస్త్రపు పిడుచలని తలఁచి వారికిం జేర్చుటకై కొనిపోవుద మని రేవులలో దిగఁగా నే, ఆసందడికి అవి మేల్కని ఱెక్కలింప ఈఁదుకొని పోవం దొడంగుటం గని, అచటి పైరుకాపరి చెలఁదులు నవ్వుదురు), మీఁదటన్ - అరుణోదయస్నాతలు, ఆరెకులు సాధువులు, పైరుపంటలకు జలము తెచ్చుకొని - వానితో) నిద్రాసమయమందు తలను ఱెక్కలం గ్రుక్కుట బాతుల స్వభావము, కోయనునట్లు, పండున్. కులక్రమకు కారణార్థము, నిద్రించుటం జెప్పుట నిశ్చలత్వలబ్ధికి. 'శాటి మున 'శాటుల న్సవిన్' అని పాఠమును. సవిన్ అనఁగా భ్రమచే అని యర్థ పదము భ్రమార్థకము ఎటను లేదు. 'సవిసావి' యని యన నిత్యార్థమై గ్రావను. బ్రౌను దొరగారును సీతారామాచార్యులుగారును ఈశబ్దము (సవి=అని) వ్రాసి ఈపద్యమున 'శాటికల్సవి' అని పఠించినారు.

యయు కలవు. వరిమడుల
కారులో కోఁతకై మడుల
డు ఆపైరులు ఎన్నులభార
పై తమతలనుండు జుంజుఱు
అంతరము నీటనే యుండు
లిపోయి పూర్వము క్రిందనుండి
త్తము నెత్తిమీఁదికి తెచ్చుకొని వానితో

'నాకు నిచ్చియున్న నామెడహారంబు। నిజనఖాంకురముఁ
సరభసముగఁ జనియె సవి రాత్రి నేఁ గల।
కంటి, నపుడ మేలుకంటి నవఘ.' లక్ష్మీ. ౯

ప్రౌ. దత్తోదాహరణము:—కళాపూర్ణోదయావతారిక.—

మ. 'వలకేల్డాపలికిం గుచస్తబకసేవాలోలతం బోవ, డా
పలికేల్స్నిగ్ధన మాన్వ, నల్కసవి తత్పార్శ్వంపులేఁజెక్కుఁగో
మలపాదంబును ముట్టుచున్ వలచు బ్రహ్మం బర్ధనారీశ్వరం
బెలమి న్నిత్యముఁ బ్రోచుఁ గృష్ణవసుధాధీశు న్నృసింహాత్మజున్.'

పూర్వముద్రణ వ్యాఖ్యాత 'అల్కసవిన్' అని పఠించికొని 'అల్కభ్రమచే' అని యర్థము చేసికొనియెంగావలయు. - 'శాటికామతిఁ దదావాసంబు' అని యొక పాఠము. - బాతులవృత్తము స్వభావోక్తి, ఆరెకులు వానిని వస్త్రపుఁ బిడుచ లని తలంచి రను వర్ణనలో భ్రాంతిమంతము; శాలిగోపికలు నవ్వుటయు స్వభావోక్తి యనం జనును.

మ. సొరిదిం బేర్చిన తీఁగమల్లియలు ఖర్జూరంబులు న్పుష్పమం
జరులు న్మామిడిగుత్తులు న్గుసుమము ల్సంపెంగలు న్పచ్చగ
న్నెరులు న్పాళలు గల్గి రాజనపుఁ గాంతిం దారు ము ల్గానిచే
లఁ దార న్నగుఁ బూవుఁదోఁటల బలాకానీకదంభంబునన్. ౬౬

చేలు = వరిపొలములు (చేను - ఏ. వ.), సొరిదిన్ = వరుసగా, పేర్చిన = వర్ధిల్లినట్టి (ఈ విశేషణము పాళలవఱకు అన్వయించును), తీఁగమల్లియలున్ = తీఁగగాఁ బ్రాఁకెడు మల్లెమొక్కల పువ్వులును, ఖర్జూరంబులున్ = ఖర్జూరపుఁబువ్వులును, పుష్పమంజరులున్ = పూరెమ్మలును, మామిడిగుత్తులున్ = మామిడిపూగుత్తులును, కుసుమములున్ = (ఇతర) పుష్పములును, సంపెంగలున్, పచ్చగన్నెరులున్, పాళలున్ = (పోఁక లోనగువాని) కప్పుడుతోడి పూగుత్తులును (ఈ నావన్నియు పుష్పవిశేషములు- ఈపేరుల వరులునుం గలవు), కలిగి = కలవై, (రాజనమును పేరి హంసలు గావున) రాజనపుఁ గాంతిన్ = రాజాన్న మనెడి వరియొక్క ప్రకాశముచేత, తారు = రాచిన = సూపి = హెచ్చై (తూనికలో బరు వెక్కువదానివై పు) ప్రాసుయొక్క ముల్లు క్రిందన్ = రత్నజనపువరికి సహజముగా ముల్లుగలదు - రాజనము పూఁదోఁటలకు లేక వరిచేలకుం (అచట), నిదురవ) అని భా.), పూవుఁదోఁటలన్, అరుదు అరన్ = ఆశ్చర్యము ఒప్పపను పువన్నెం బొరం బలాకా = బెగ్గురులయొక్క - అనీక = సమూహము లనెడి - దంభం (పొరలకు), భర్తృ..., నగున్ = పరిహసించును.

మేది.) - ఘృణ = ఱెక్క తీఁగ మల్లెలు లోనగు పుష్పములు గలవు, వరిచేలయందును ఆపేరులు
ధునీ = దేవనదియందలి -
పూనున్ = కళిగించును. ౧కు తోఁటలకును చేలకును సమత్వమే గాని ఎక్కువ తక్కువలు
ఆపురియందు గృహము కలదు. ఆపేరు పువ్వులలో లేదు. కావున తోఁటలకు అది యొక
బంగారు మెట్టుమీఁద ప ౯టలే చేలకు ఓడిపోయినవి. కావున చేలు బలాకా పంక్తి మిషచే
పొరలి అక్రింద నిద్రించుచున ౨. బలాకలు తోఁటలలోనుండవు, పొలాలలో నీటికడ నుండును,
పిమ్మట ఊరిలో సంచరించుచు నవ్వుట సరిపడుచున్నది. పూఁదోఁటలును వరిచేలును నానా
జనింపఁ జేయును. - భ్రాంతిమదలం ము సుభిక్షముగా నున్నది - అని తా.

'సారిదిక్...ములూన్పి' - వ్యతిరేకాలంకారము. 'నగుక్....దంభంబునక్'-సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష. హాసము కవిసమయముచేత తెలుపు గాన బలాకలును దెలుపుగాన బలాకలు హాసముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. - 'ముల్' - 'ముల్లు' శబ్దమున 'అకారము క్రిం'దీత్యాది బా. వ్యా. ప్ర. 7. సూత్రమువలన క్రింది లకారము లోపింపఁగా 'ములు' అయినది. తర్వాత 'పదాంతంబుల యి' ఇత్యాది బా. వ్యా. ప్ర. 16. సూత్రమువలన 'ముల్' అయినది.

పా. 'గన్నెరు పూఁబాళలు; 'పేర్చిన'-పా. చేర్చిన (= సమకూర్చిన); "పచ్చగన్నెరు తీఁగమల్లియ బుడమ రాజనము నాఁ బొలుపుగాంచు వ్రీహిభేదమ్ము లు." ఆం. భా. 2 (234); "పండినపుష్పమంజరుల్ రుచిపెంపుకొత్తి ముత్తెపుసరుల్ గనుపట్టు విచిత్రవైఖరిన్." రామాభ్యు. 'ములూన్పి'- "సత్యము పలనస ములు నూపు గౌరవంబున పేర్మిన్."

చ. బలసిన హల్లకచ్ఛటలపైఁ దమ జుంజుఱుముండ్లు రాయఁగాఁ,
గలమము లుండుఁ బండి యొఱిగంబడి నీ రెడలింపఁ దృష్ణ లోఁ
దల కొన, వంగి మున్ జలముఁ ద్రావెడు క్రిందటివ్రేళ్లు మీఁదటన్
నిలిపి, మరంద మాను కరణి న్నికటోపవనానిలాహతిన్. ౬౮

కలమములు = వరిపైరులు, పండి, నీరు = మడిలోనిజలమును, ఎడలింపన్ = (కోఁతకై పొలము ఎండుటకుఁగాను సేద్యగాండ్రు మడినుండి (మురుగుడు కాలువలలోనికి) వెడలింపఁగా, ఒఱిగంబడి = (వెన్నుబరువుచే) క్రవాలి, నిక......తిన్ - నికట=చెంగటి ('సమీపే నికటాసన్నసన్నికృష్టసనీడవత్' అమ.) - ఉపవన = ఉద్యానములయొక్క - అనిల = గాలియొక్క - ('గన్ధవాహానిలాశుగాః' అమ.) - ఆహతిన్ = దెబ్బచేత, బల......పైన్ - బలసిన=చుట్టునున్న (లేక - బలిసిన = పుష్టిగా ఎదిగియున్న), హల్లక = చెంగలువల ('హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్' అమ.) - ఛటలపైన్ = సమూహములమీఁద, తమ....ముండ్లు =కలమములయొక్క (జుంజుఱు=) చింపిఱు లయిన వాఁడికొనలు, రాయఁగాన్ = (ఇటునటు) ఒరసికొనుచుండఁగా (ఎట్లుండు ననఁగా), లోన్ = (ఒడలి) లోపల, తృష్ణతలకొనన్ = దప్పియెత్తఁగా (దప్పి తలకెక్కఁగా నని యూ); వంగి (త్రాగుటకై) ఒఱిగి (బరువుచేత సోలి యనియు), మున్=పూర్వము (నీరెడలింపనపుడు), జలముఁద్రావెడు క్రిందటివ్రేళ్లు (ఉద్భిజ్జములు వ్రేళ్లతో జలము పీల్చును), మీఁదటన్ = తమశిరములయందు, నిలిపి = ఉంచుకొని (అనఁగా ఆవ్రేళ్లను తలమీఁదికి తెచ్చుకొని - వానితో) మరందము = ఆచెంగలువలలోనిమకరందమును, ఆనుకరణిన్ = త్రాగుచున్నవో యనునట్లు, ఉండున్.

ఆపురవరంబున పైరులకు జలసమృద్ధియు దానంజేసి పంటసమృద్ధియు కలవు. వరిమడుల చుట్టును పంటకాలువలును వానియందు చెంగలువలును ఉండును. పంటకారులో కోఁతకై మడుల నెండించుటకై వానియందలి నీటిని సేద్యగాండ్రు వెలికి పాఱించినప్పుడు ఆపైరులు ఎన్నులభారముచేత ఒఱిగినవై చెంగటి యుద్యానములగాలిచేత ఆచెంగలువలపై తమతలనుండు జుంజుఱు ముండ్లను ఇటునటు రాచుకొనుచునుండుట ఎట్లుండు ననఁగా, అవి నిరంతరము నీటనే యుండునవిగాన ఇప్పుడు నీరే లేనందున కరము దప్పిగొని ఆదప్పిచే సోలిపోయి పూర్వము క్రిందినుండి నీరు త్రాగుటకు సాధనములుగా నుండిన తమవ్రేళ్లను ఇప్పుడు నెత్తిమీఁదికి తెచ్చుకొని వానితో

ఆచెంగలువలమకరందమును త్రాగుచున్నవో యనునట్లుండును. 'హల్లక'ములం జెప్పుట ఊరివెంబడి నుండిన భూమి యెల్లను ఉర్వర యని తెలుపుటకు. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఏతత్సదృశశ్లోకము.—

"కలమాః పాకవినమ్రాః మూలతలాఘ్రాత సురభికల్హారాః
పవనాకమ్పిత శిరసః ప్రాయః కుర్వన్తి పరిమళశ్లాఘామ్."

చ. అడుగునఁ బండి వ్రీలి యసలై మధుపుట్టఁగఁ, ద్రావఁ దేంట్లు మ
ల్లడి గొని చుట్టు రాఁ, బనసల న్బొలుచు న్గలుగుండ్లతోడ నీ
డ్వాడు పెనుబండ్లు, భిన్నకట పాంసుల భూరి మదాంబుసేచనా
జడదృఢశృంఖలాయుత వసంత నృపద్విరదాధిపాకృతిన్. ౬౮

పనసలన్ = (వేరు) పనసచెట్లయందు, కలుగుండ్లతోడన్ = గండశిలలతో, ఈడ్వాడు = సమానతపొందునట్టి - పెనుబండ్లు = పెద్దపెద్ద ఫలములు, అడుగునన్ = భూమిలోనే, పండి = పక్వములై, వ్రీలి = బద్దలై, అసలు ఐ = బురదకాఁగా, మధువు = తేనె, ఉట్టఁగన్ = ఊరుచుండఁగా (పా. ఉబ్బఁగన్), తేంట్లు = తుమ్మెదలు, త్రావన్ = త్రాగుటకు (పా. తావిన్ = పరిమళముచేత), మల్లడిగొని = పెనగొని, చుట్టున్ = అన్ని ప్రక్కలను, రాన్ = ముసురుకొనఁగా, (ఆపండ్లు ఎట్లు ఒప్పుచుండు ననఁగా, భిన్న....కృతిన్ - భిన్న = మదము ఓడుచున్న - కట = గండస్థలములు గలవియు ('భిన్నాః స్రవన్మదాః కటాః గణ్డాః యేషాంతైః' రఘు. 4 స. 83. వ్యా. మల్లి), పాంసుల = దుమ్ముగలిగినవియు - భూరి = మిక్కుటమైన - మద అంబు = దానజలమును - సేచన = కార్చుచున్నవియు - అజడ = చలించుచున్న - దృఢ = గట్టిదైన - శృంఖలా = గొలుసుతో - యుత = కూడుకొన్నవియు - నైన - వసంతనృప = ఆమని దొరయొక్క - ద్విరద అధిప = ఏనుఁగు మేటియొక్క - ఆకృతిన్ = ఆకారముతో (ఆకారము కలవై - అవియో యనునట్లు), పొలుచున్ = ఒప్పును.

ఆ పురియందు గండశిలలంతలేసి వేరుఁబనసకాయలు భూమిలోనే పండి పగిలి అందునుండి పైకూరుతేనెచే నేలబురదయై ఇంకను తేనె ఉబుకుచుండఁగా దానిం ద్రాగుటకై తేంట్లు ఒండొకటి నొరసికొనుచు చుట్టు రా ముసురుకొనఁగా ఆపండ్లు ఎట్లు ఒప్పుచుండు ననఁగా, చెక్కిళ్లనుండి మదము ఉప్పతిల్లి ధూళిధూసరములై మిక్కుటముగా మదము కార్చుచు తమ్ముకట్టిన గట్టి యినుప గొలుసులు చలించుచున్న వసంతుని మదపుటేనుఁగులో యనునట్లుండును.— ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'పెను....బండ్లు' - ఉపమ.

[ఇందు - 'పండివ్రీలి' - 'భిన్నకట', 'అసలై' - 'పాంసుల', 'మధువుట్టఁగ' - 'భూరిమదాంబుసేచన', 'మల్లడిగొన', - 'దృఢ', 'తేంట్లు' - 'శృంఖలా', 'చుట్టురాన్' - 'యుత', 'పెనుబండ్లు' - 'వసంతమదద్విరదాధిప', అను వానియందలి పరస్పర సామ్యసంపదను పరికింపఁదగును. మఱియు, మధూద్భేదముచేతనే అస లగుచుండఁగా, 'అసలై' అని వేఱుగా చెప్పుటచేత, ఏనుఁగునకు కటప్రభేదమువోలె, తొలితొలిదైన మధూద్భేదము చెప్పఁబడినది. అనంతరము ఏనుఁగునకు ఇంక నితరావయవంబులనుండియు మదము స్రవించినట్లే ('కరాత్కటాభ్యాం మే

ఘ్రాణ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః' - 'కరాత్ నాసారన్ధ్రాభ్యా మిత్యర్థః.' రఘు. 4 స 23. వ్యా. మల్లి.) పండునుండి ఇంకం బెక్కుతావుల మధువు ఊబుకుచుండుట 'మధువుట్టఁగ' అని చెప్పఁబడినది. 'వసంతు'నిఁ జెప్పుట ఈపండ్లు ఆఋతువుననే పండుట చేతను.]

పూర్వముద్రణమున 'మధు = తేనె, పుట్టఁగన్ = కల్గఁగా' అని వ్యాఖ్య. ఇందు వువర్ణక లోపమునకు ప్రమాణము లేదు. పయిగా, 'ఉట్టు' ధాతువు స్రవణార్థకము కలదు; కావున 'మధువు ఉట్టన్' అని విడఁదీయుటయే సరి. 'కలుగుండ్లు' -కల్లుగుండ్లు - క్రిందిలలోపమునకు బా. వ్యా. ప్ర. 7. 'ఈడ్వడు' = ఈడుపడు=ఈడుపడు - ఇట్టి ఉత్వలోపము 'పదాంతంబులయి యసంయుక్తంబులయిన నులురుల యుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' (బా. వ్యా. ప్ర. 16) అనుచోఁ గల బహుళగ్రహణముచేత సాధ్యము. ద్విరదము—ద్వి = రెండు - రదము = రదములు అనఁగా దంతములు కలది. 'పెనుఁబండ్లు' - ఇట్టితావుల 'పెను' శబ్దము వృత్తియందు 'పెనుపు' శబ్దమున మిగిలిన రూప మని సీతారామాచార్యులవారి వివరణము.

ఉ. చాల దళంబుగాఁ బృథుల చంపక కీలనఁ బొల్చు బొందుఁ దో
మాలె లనంగఁ బండి మహిమండలి చీఱుచు వ్రాలి గంధ మూ
ర్ఛాలస ఘూర్ణ భృంగతతి నాఁ దుదకప్పమర న్ఫలావళు
ల్వ్రీలి గెల ల్సుగంధికదళీ వన పంక్తుల నొప్పు నప్పురిన్. ౬౯

అప్పురిన్ = శ్రీవిల్లుబుత్తూరియందు, సుగంధికదళీ వన పంక్తులన్ = సుగంధు లను పేరి యరఁటుల తోఁటల వరుసలలో, చాలన్ = మిక్కిలి, దళంబుగాన్ = దట్టముగా, పృ......నన్ - పృథుల = పెద్ద - చంపక = సంపెంగపువ్వుల - కీలనన్ = కూర్పుచేత, పొ....లు - పొల్చు = ఒప్పుచున్న - బొందు=లావుపాటి - తోమాలెలు = కట్టుమాలెలు (ఆకులుపువ్వులు కూర్చి కట్టిన మాలెలు), అనంగన్ = అనునట్లుగా, గెలల్ = గొలలు, పండి = పరిపక్వములై, ఫల ఆవళుల్ = పండ్లపంక్తులు, వ్రీలన్ = విరియఁగా, మహిమండలి = భూతలమును - చీఱుచున్ = రాచికొనుచున్నట్టివై, తుద కప్పు = పండ్లచివరనుండు నలుపు, వ్రాలి=చంపకముల మీఁదఁబడి, మూర్ఛాలస = సొమ్మచేత వివశము ఐన(ట్టి) - భృంగతతి = తుమ్మెదపిండు, నాన్ = అనునట్లు, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, ఒప్పున్ = శోభిల్లుచుండును.

ఆపురమందు సుగంధియరఁటితోఁటలలో గెలలు వృక్షాగ్రమునుండి నేలవఱకును నిడుపులై నేలను పొడిచికొనుచుండును, పండ్లుపాకమహిమచే విరిసియుండును; అట్టి యాగెలలు మిక్కిలి యొత్తుగా పెదపెద్ద సంపెంగపూవులతోఁ గట్టిన లావుపాటి తోమాలెలవలె నుండును. పండ్లతుదనుండు నలుపు చంపకముపై వ్రాలి మూర్ఛిల్లిన తేఁటిగుంపువలె నుండును.—గెలలకును తోమాలెలకును స్థౌల్యదైర్ఘ్యవర్ణపరిమళములును ఆఁదోకపాటును సామ్యము. చంపకము తేంట్లకు ప్రాణహార మనుటకు పారిజాతాపహరణము 3. ఆ. 57.

చ. 'తనుఁ గనుఁ బ్రామి యొండొక లతం బతి వే ఱొకతేఁటిబోటి పా
త్తున విరిదేనె గ్రోలఁగ నెదుర్పడి సంపఁగె తావివల్లిలోఁ
గనలునఁ గూలఁ బోవునళికామిని సాహస మేమి చెప్ప! న
య్యనుఁగుఁ బ్రియుండు నెచ్చెలులు నాఁగిన మాన దరాళకుంతలా.'

సంపెంగపై తుమ్మెదలు వ్రాల వని 'నానాసూనవితానవాసన' నిత్యాది కవనములచే స్పష్టము. కావున నిట తెలియక వ్రాలి సొమ్మసిల్లి పడియున్నట్లివని గ్రహింపవలయును. ఉత్ప్రేక్షాద్వయము. - 'నాక' అనుచో స్వరమునకు ప్లుతయతి. 'మూర్ఛాలసము' అను పాఠంబును మహాతీతరస్త్రీలింగవిశేషణమగుటచే సాధువే.

చ. మన కనురక్తి హెచ్చ నిదె మం దని కంఠముఁ గౌఁగిలించి ని
క్కి నఫణిరాజవల్లి యెఱిఁగింపఁగ నో యనఁ బూగము ల్భరం
బునఁ బడు మట్టచేఁ జెఱకు ముత్తియము ల్చిటిలించి తద్రసం
బనిశము వండు నంతిక తలాంతికఁ జూర్ణముఁ జేయు నప్పురిన్. ౭౦

పూగముల్ = పోఁకమ్రాఁకులు ('పూగః క్రముక బృన్దవోః' అమ.), కంఠమున్ = తమకంఠమును, కౌఁగిలించి = ఆలింగించి, నిక్కిన = ఎగఁబ్రాఁకి నిగిడినట్టి - ఫణిరాజవల్లి = తమలతీఁగ ('తాంబూలవల్లీ తాంబూలీ నాగవల్ల్యపి' అమ.), మనకున్ = నీకును నాకును (తమలతీఁగ పోఁకతో చెప్పుట), అనురక్తి = ప్రేమ (ఎఱుపు), హెచ్చన్ = అతిశయించుటకు, ఇదె = ఈచెఱకుముత్తెపు సున్నమే, మందు, అని, ఎఱిఁగింపఁగనో - అనన్ = అనునట్లుగా, భరంబునన్ = బరువుచేత, పడు = రాలిన - మట్టచేన్, చెఱకు ముత్తియముల్ = చెఱకు గడలలో జనించునట్టి ముత్తెములను, చిటిలించి = రాల్చి, తద్రసంబు = చెఱకుగడల పాలను, అనిశము = నిరంతరము, వం...కన్ - వండు - బెల్లముగా పాకముచేయునట్టి - అంతికతల = చెంగటిస్థలమందలి - అంతికన్ = ప్రొయ్యిలో ('అశ్మన్తముద్ధాన మధిశ్రయణీ చుల్లిరన్తికా' అమ.), చూర్ణము = సున్నము ('చూర్ణాని ధూళౌ క్షారభేదే చూర్ణాని వాసయుక్తిషు' మేది.), చేయున్.

ఆ పురమందు చెఱకుఁ దోఁటలలోనే పోఁకమ్రాఁకులును తమల తీఁగలును పెరుఁగుచుండును. తమల తీఁగలు పోఁకమ్రాఁకులమీఁద కొన వఱకుఁ బ్రాఁకి నిగిడి యుండును. పోఁక మట్టలు ముదిరి బరువెక్కి చెట్టునుండి సడలి క్రింది చెఱకుగడలమీఁద పడును. ఆపోటుచే గడలు విఱిగి అందలి ముత్తెములు చెదరి ఆసమీపముననే చెఱకుపాలను బెల్లము కాఁచుచుండెడు ప్రొయ్యిలలో పడి సున్న మగుచుండును. పోఁకచెక్కలును తమలపాకులును సున్నముం గలిసి యెఱుపుం బొందుట తెల్లము.- ఈవృత్తమెల్ల నెట్లు ఒప్పుచున్న దనఁగా, తమలతీఁగ (నాయిక) పోఁక (నాయకుని) మెడ కవుంగిలించికొని దానితో 'క్రింద నున్న యీ చెఱకులలోని ముత్తెముల సున్నమే నుమా మనకు ప్రేమను (ఎఱుపును) పెంచుటకు మందు' అని హెచ్చరించినట్లును ఆ హెచ్చరిక చేతనే పోఁక క్రిందికి బరువైన మట్టలను రాల్చి చెఱకుగడలను విఱిచి వానిలోని ముత్తెములను చెంగటి బెల్లపుఁ బ్రొయ్యిలోనికి చెదరించి సున్నము చేయుచున్నట్లును, ఒప్పుచున్నది. మూలికా విశేషాది చూర్ణాదులను తాంబూలములో సున్నములోనగు వానియందు కలిపి ఇడి వశీకరించుట లోకములోఁ గలదు గాన నిట కవి సున్నమును అట్టిమందుగా నూహించినాఁడు.- హేతూత్ప్రేక్ష. తమలతీఁగయందును, పోఁకమ్రాఁకునందును అనురక్తి శబ్దగత శ్లేషచేతను ఇతరవిధములచేతను, నాయికానాయక వృత్తిస్ఫురణ సమాసోక్త్యలంకారము, అది ఉత్ప్రేక్షకు అంగము.

'రాజ' అనుటచే తమలతీఁగ రాజకుమారి యగునాయికగాను, దానింబట్టి పూగములు రాజకుమారులగు నాయకులుగాను స్ఫురణ కలదు.

చెఱకునందును ముత్తెములు పుట్టు ననుటకు రత్నశాస్త్రమునుండి ప్రమాణము:—

'జలధర ఫణి ఘంటీకీచక। జలచర కరిమస్త కేక్షు శంఖ వరాహో
జ్జ్వల దంష్ట్రా శుక్తి భవం। బులు ముత్తెము లొప్పు వర్ణముల వివిధములై.'

'గజకుమ్భేషు వంశేషు ఫణాసు జలదేషు చ। శుక్తికాయా మిక్షువర్ణే షోఢా మౌక్తిక సంభవః....ఇక్షువర్ణే పీతవర్ణాః మణయో మౌక్తికాః స్మృతాః॥' సర్వజ్ఞసోమేశ్వరుఁడు.

చ. అలరుఁ బురంబునం దొగల నంతరదామరఁ బ్రాఁచిఁ గప్రపున్
వలపులు మీఱ, లో వలుద వాలుగమొత్తము పోర, నీరుకో
ళ్ళకొలకోల మంచుఁ గ్రుంకు మెడ గుంపుల వంపులు తోఁప, మావితోఁ
పుల విరుల న్బయి న్నడువఁ బోల్చు పురాతనతీర్థకుండముల్. ౭౧

పురంబునన్ = ఆపట్టణమందు, మావితోఁపులన్ = మామిడితోఁటలయందు, తొగలన్ = కలువలచేతను, అంతరదామరన్ = అంతరదామరచేతను (అంతరదామరయనునది వేరు నేలకు తగులక నీటిమీఁదనే మొలచి నీటిమీఁదనే తేలుచుండునట్టి యాకుమొలక), ప్రాఁచిన్ = ప్రాఁచిచేతను, కప్రపు న్వలపులు = కర్పూరపు వాసనలు, మీఱన్ = వ్యాపించుచుండఁగా, లోన్ = అడుగున, వలుదవాలుగమొత్తము = పెద్ద వాలుగచేఁపలగుంపు, పోరన్ = జగడమాడుచుండఁగా, నీరుకోళ్లు, కొలకొలమంచున్ = కొలకొలయని కూయుచు, గ్రుంకు మెడగుంపుల వంపులు = మునుంగునప్పుడు ఒడలెల్ల మునింగి మెడమాత్రము మునుంగకముందు ఆవంపు మెడలు మాత్రము, తోఁపన్ = (వినోదకరముగా) కంటికి అగపడుచుండఁగా, విరులన్ = పూవులచేత, పయిన్ = నీటిమీఁద, నడువన్ పోలుచు = నడుచుటకు వలనయినట్టి - పురాతనతీర్థకుండముల్ = ప్రాఁత నీటిగుంటలు, అలరున్ = చెన్నారుచుండును.

ఆపట్టణములో మామిడితోఁపులలో నీటిగుంటలు ప్రాఁతవి గలవు; అందుండి కలువల చేతను అంతరదామరచేతను ప్రాఁచిచేతను కర్పూరపు వాసన పర్వుచుండును; లోఁతు నీ రుండుట చేత నీటిలోపల పెద్దపెద్ద వాలుగచేఁపలు పోరుచుండును; పైని నీరుకోళ్లు కొలకొల మనుచు సంచరించుచు మెడలు వంచి నీళ్లలో మునుంగుచుండును; అట్లు మునుంగునప్పుడు వాని ఆ వంపుమెడలుమాత్రము కంటికి అగపడి చూపఱకు వినోద మొసంగును. మామిడిపువ్వులు నీళ్లపై ఎంతదట్టముగా రాలియుండు ననఁగా ధారాళముగా వానిపైని నడచిపోఁదగినంతదట్టముగా రాలియుండును.—స్వభావోక్తి.

'కప్రపున్వలపులు' - ఇది 'గరువపు న్మరువు' వంటిది;— పుగాగమముపై నుగాగమము పరుషసరళములకుముందే విహితముగాని స్థిరమునకుముందు విహితముగాదు; అయినను ఇట స్థిరమునకు ముందు ప్రయోగింపఁబడినది.- 'నీరుకోళ్ళకొలకొల'-- 'కోళ్లు' అనుటకు 'కోళ్' అని ప్రయోగము - ఇటను ఉత్వలోపము బహుళగ్రహణముచేత సాధ్యము, దాన 'నీరుకోళ్' అగును, అనంతరము శ్రవణాభేదముకతమున అకించిత్కర మగుటచేత నేని బహుళగ్రహణముచేత నయేని లకారము త్యక్తము. 'కొలకొలమంచు' - సంధిలో ఈమకారాగమము శిష్టసమ్మతము.

శా. సాయంకాలములం దదీశ మురజి త్సద్మస్వనద్దుందుభి
స్ఫాయత్కాహళికాప్రతిస్వనత దోఁప న్గుంజగర్భంబుల
న్శ్రోత్రియుం గేళివనిం గులాయ గమన ప్రోత్తిష్ఠ దన్తస్సర
స్థాయి శ్వేతగరు ద్గరుత్పటపటాత్కారంబుఁ గ్రేంకారముల్. ౭౨

(ఆపురమందు), సాయంకాలములన్ = కడసంజసమయములయందు, కేళివనిన్ = క్రీడావనమందు, కులా...బు - కులాయ=గూండ్లకు ('కులాయో నీడ మస్త్రియామ్' అమ.) - గమన= పోవుటకు - ప్రోత్తిష్ఠత్ = లేచుచున్న - అంతః సరః = కొలనియందు - స్థాయి = ఉండునట్టి - శ్వేతగరుత్ = హంసలయొక్క ('హంసాః స్యుః శ్వేతగరుతః' అమ.) - గరుత్ = ఱెక్కలయొక్క ('గరు త్పత్త్ర చ్ఛదాః పత్త్రం పతత్త్రం చ తనూరుహమ్' అమ.)-పటపటాత్కారంబు = పటపట మను ఱెక్కధ్వనియు, క్రేంకారముల్ = 'క్రేమ్ క్రేమ్' అనెడు కంఠధ్వనియు, కుంజగర్భంబులన్-కుంజ=పొదరిండ్లయొక్క - ('నికుఞ్జ కుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాది పిహితోదరే' అమ.) గర్భంబులన్ = లోపలి ప్రదేశములందు, తదీ....త - తత్ = ఆపట్టణముయొక్క - ఈశ = ఒడయఁడైన - మురజిత్ =(మన్నారుకృష్ణ నామక) హరియొక్క (మురాసురుని జయించినవాఁడని వ్యు.) - సద్మ = నివాసమునందు (కోవెలయం దనుట) - స్వనత్ = మ్రోయుచున్న-దుందుభి =భేరియొక్కయు(భేరీధ్వనియొక్క యనుట - 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమాన్'అమ.) - స్ఫాయత్ =ఏచుచున్న ('స్ఫాయీ ఓప్యాయీవృద్ధౌ' ధా. పా.)-కాహళికా=కాళెలయొక్క (కాహళధ్వనులయొక్క యనుట)-ప్రతిస్వనత = ప్రతిధ్వనిత్వము, తోఁపన్ = (మనుస్సున) స్ఫురించునట్లుగా(ప్రతిధ్వని యనునట్లుగా ననుట), మ్రోయున్ = ధ్వనించును.

సాయంకాలములయందు ఆపట్టణములో దాని యొడయఁడైన మన్నారుకృష్ణస్వామియొక్క దేవళములో భేరి వాయింతురు, కాళెల నూఁదుదురు. క్రీడావనమందలి కాసారములనుండి హంసలు తరలి ఱెక్కలతో పటపట ధ్వని సేయుచు క్రేంక్రేమని కూయుచు తమగూండ్లకేఁగును. ఈపటపటాత్కారక్రేంకారములు ఆక్రీడావనమందలి పొదరిండ్లయందు ప్రతిధ్వనిం బొందును. శ్రోతలు ఈప్రతిధ్వనులను కోవెలలో మ్రోయుచున్న భేరీకాహళల ప్రతిధ్వను లని భ్రమింతురు. 'స్ఫాయత్'-ఇది ఆత్మనేపది యైనను ఇట పరస్మైపదిగా ప్రయోగింపఁబడినది:- "'స్ఫాయన్నిరాత్మక సన్ధి'తి గణకృతానిత్య త్వాత్." కవికల్పద్రుమవ్యాఖ్య.

'కాహళం భృశ శుష్కయోః। వాద్య భాణ్డ విశేషేతు కాహళః కాహళాః ఖలే॥' విశ్వ.
'గాయ స్త్రీభిః కాహళం కాహళాభిః'. మాఘ 18 (54).

'కాహళికా'- సీతారామాచార్యులవారు కాహళా శబ్దమును స్త్రీలింగముగా పఠించి ఆంధ్రకావ్యములందు తఱుచుగా పుల్లింగముగా కనఁబడుచున్న దని వ్రాసినారు.

ఉత్ప్రేక్షా భ్రాంతిమంతములకు సందేహసంకరము.

మ. పొలయుం గాడ్పు లుదజ్మహాలయవ దంభోజాక్షవక్షస్స్థల
స్యలఘుస్రజ్మకరందబిందువులఁ బన్యారంపుఁ బుణ్యాంపుఁ గం

పులఁ దాపత్రయి మీఁటి పీట నటన ప్రోద్యోగ సజ్జీభవ
ల్లలనావర్జిత కైశిక స్ఫురిత కహ్లారాళి నల్లార్చుచున్. 23

పీటన్ = ఆపురియందు, గాడ్పులు = తెమ్మెరలు, నట....శిన్ - నటన = నాట్యమనెడి - ప్రోద్యోగ = ఉత్కృష్టవ్యాపారమునకు - సజ్జీభవత్ - ఆయితపడుచున్న - లలనా - నాగవాసములచేత - ఆవర్జిత - ఒరగింపఁబడిన (ఒక ప్రక్కకు ఒరగునట్టు ముడుచుకొనఁబడిన) కైశిక = కొప్పులనుండి - స్ఫురిత - జాఱిన - కహ్లార ఆళిన్ = చెంగలువ మొత్తమును, అల్లార్చుచున్ = ఆడించుచు, ఉప...లన్ - ఉపన్ మహాన్ ఆలయ వత్ = ఉత్తరపు గొప్ప కోవెల గలవాఁడయిన (ఇది 'పడ ప్పెరుం గోవిలుడైయాన్' అను నఱవ వ్యవహారమునకు సంస్కృతము) - అంభోజాక్ష = హరియొక్క - వక్షః = హృదయమునందలి - తులసీ = తులసియొక్క - అలఘు = గొప్పవైన - స్రక్ = మాలికలయొక్క - మకరంద = తేనెయొక్క - బిందువులన్ = బొట్లచేతను, పణ్యారంపుఁ బువ్వంపుఁ గంపులన్ = నైవేద్యము చేయఁబడిన పిండివంటల యొక్క పావనమైన పరిమళములచేతను, తాపత్రయిన్ = (ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికము లనెడి) మూఁడువిధము లయిన దుఃఖమును, మీఁటి = పోఁగొట్టి, పొలయున్ = వీచును.

ఆపురమందు తెమ్మెరలు వడప్పెరుంగోవిలుడైయాన్ అను ద్రవిడనామముగల మన్నారు కృష్ణస్వామియొక్క వక్షస్తులసీమాలా మకరంద బిందువులచేత నైన శైత్యముచేతను, ఆ స్వామికి నివేదించిన పిండివంటల పరిమళముచేతను, స్వామిమ్రోల నాట్యార్థమై యలంకరించు కొనుచున్న దేవదాసీజనము దాపలి కొరుగంగ ముడిచికొన్న కొప్పున వాలిక నిగిడియున్న చెంగలువల నూఁపులఁ జేఁ గలిగిన మాంద్యముచేతను జనులయొక్క దుఃఖత్రయమును పోనడుచుచు వీచును.—తెమ్మెరయందు శైత్యమాంద్య సౌరభములను వర్ణించుట కవి సంప్రదాయము. ఇట ఆమూఁడు గుణములచేతను ఆమూఁడు దుఃఖములను పోనడుచు నని హృదయము.—స్వభావోక్త్యలంకారము.

'స్రక్' - 'మాల్యం మాలాస్రజౌ మూర్ధ్ని' అమ. 'మూర్ధ్ని' యనుట ప్రాయోవాదము.—'కంపు' శబ్దము భారతమందు గంధమాత్ర పరముగాఁ బ్రయుక్తము: 'చన నిటు లంట కంపెఱుఁగఁ జాలదు నాసిక' భార. అశ్వ. ౨ ఆ. ౩౧. చూ. శబ్దరత్నా. 'పొగడ పూవంటి కంపు మోహాంబువులును' అని మను. ౪ (౬౭). 'తాపత్రయి'-ఆధ్యాత్మిక దుఃఖము తన మనస్సు వలననే జనకుం గలుగునది, ఆధిభౌతిక దుఃఖము పంచభూతముల వలనఁ గలుగునది, ఆధిదైవిక దుఃఖము దైవమువలనఁ గలుగునట్టిది. - వేశ్యలకొప్పుల చెంగలువల నూఁపులచేత గాలి పాపము నడుచుటవలనఁగా దేవుని మ్రోల నటనార్థమైన సజ్జనములోని కొప్పుకలువలు గావున పోనడుచును.

చ. మలయపుగాలి రేలు వనమాలివిమానపతాక ఘుల్లుమం
చులియఁ, బసిండి మువ్వగమి నొక్కొకమాటు గదల్పు, నుల్కి మి
న్నులము తదీయ హేమ వరణాంచలచంపకశాఖలందుఁ బ
క్షులు రొద సేయ, వేగె నని కూడుదు రల్కలు దీఱి దంపతుల్. 24

(ఆపురమందు), రేలు - రాత్రులందు, మలయపుగాలి = మలయమారుతము (మలయములు నాలుగు కలవు), వన...కన్ - వనమాలి = మన్నారు కృష్ణునియొక్క ('వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః' అమ.) - విమాన=ఆలయమునందలి ('విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిక సద్మని' నానా. ఇట లక్షణచే సద్మమాత్రము.) - పతాకన్ = ధ్వజస్తంభమందు, పసిండి మువ్వగమిన్ = బంగారపు చిఱుగంటల గుంపును (మూడువాలుగలది మువ్వ), ఘల్లు మంచున్ ఉలియన్ = ఘల్లుమని శబ్దించునట్లుగా, ఒక్కొకమాటు = అప్పుడప్పుడు, కదల్పన్ - కదలింపఁగా, మిన్ను - ఆకాశమును, అల...సన్ - అలము = ఆక్రమించుచున్న - తదీయ - ఆ పదమువైన - వరణ = ప్రాకారముయొక్క ('ప్రాకారో వరణః సాలః' అమ.)- అంచల - కొనలయందలి - చంపక - సంపెంగచెట్లయొక్క - శాఖలందున్ = కొమ్మలందు, పక్షులు, ఉల్కి - ఆయులిక్కిపడి, రొదసేయన్ = గొల్లుగా కూయఁగా, దంపతులు = భార్యాభర్తలు, వేగెన్ అని - తెల్లవారెనని భ్రమపడి, అల్కలు తీఱి - ప్రణయకోపములు నివర్తించి, కూడుదురు = కలియుదురు.

అపురమందు రాత్రులలో మలయమారుతము మన్నారుకృష్ణుని యాలయమునందలి ధ్వజస్తంభముయొక్క చిఱుగంటలను అప్పుడప్పుడు కదలించి శబ్దింపఁ జేయఁగా, ఆశబ్దమునకు ఆకోవెలయొక్క ప్రాకారపు టంచులమీఁది సంపెంగచెట్ల కొమ్మలలో నిద్రించుచున్న పక్షులు భయపడి మేల్కొని రొదసేయఁగా, ఆరొదను వేకువను పక్షులు చేయుధ్వనిగా తలంచి వేగెనని భ్రమపడి, దంపతులు అలుకలు మాని కూడుదురు. - అన్యకాలపుధ్వనిని వేకువధ్వనిగా తలంచుట భ్రాంతి మదలంకారము. చిరకాలము ప్రణయకోపమును నిర్వహింపలేక వేగలేదని యెఱింగియు వేగెనని మృష పల్కి కూడుదు రనియేని చెప్పవచ్చును. ఆపక్షమున అలంకారము ఛేకాపహ్నుతి విశేష మగును.

చ. కలమపుఁబెండుగు ల్గిరిడకన్యలు ముంగిటఁ గాచుచుండి, త
జ్జలరుహనాభగేహ రురుశాబము సారెకు బొక్కులాడఁ, గొం
డెలపయి కమ్మ గ్రామ్యతరుణీతతి డించిన పేఁపగంపలం
దల మగుచున్న చెంగలువ పండలఁ దోలుదు రప్పురంబునన్. 21

అప్పురంబునన్ = ఆపట్టణమునందు, ద్రవిడకన్యలు - ద్రావిడ బాలికలు, ముంగిటన్ - ఇంటిలోని ముందరి చిన్నబయటిలో, కలమపుఁబెండుగల్ - ఎండఁ బోసిన సన్నవరిని, కాచుచున్నవారై, తజ్జ...ము - తత్ - అందలి - జలరుహనాభ - విష్ణుదేవునియొక్క ('పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః' అమ. జలరుహము అనఁగా పద్మము నాభియందు కల వాఁడు అని వ్యు.) గేహ = ఆలయముయొక్క - రురుశాబము - దుప్పిపిల్ల ('పోతః పాకోఽర్భకో డిమ్భః పృథుకః శాబకః శిశుః' అమ.), సారెకున్ = మాటిమాటికి, బొక్కులాడన్ = (ఆవరిని) బొక్కుచుండఁగా, కొండెల పయికిన్ మునిసిగలమీఁద కట్టుకొనుటకై, అమ్మన్ = విక్రయించుటకు, గ్రామ్యతరుణీతతి = పల్లెటూళ్లయువిదల గుంపు, డించిన - ఆము దింపుకొన్న - పేఁపగంపలన్ = బెత్తపుఁదట్టలయందు, దలము అగుచున్న = మెండుగానున్న ట్టి - చెంగలువ పండలన్ = ఎఱ్ఱకలువ సరములతోనే, తోలుదురు.

ఆపురమందు ఇండ్లముంగిళ్లలో ఎండఁబోసిన ధాన్యమును కాచుచున్న కన్నెలు వెన్నుని దేవళపు దుప్పిపిల్ల మాటిమాటికి ఆధాన్యమును బొక్కుచుండగా, దానిని చేనితో తోలుదురనఁగా. తమకు కొండెలమీఁదఁ దాల్చుటకుగాను అమ్మటకొఱకు పల్లెటూళ్ల చేడెలు ముంగిళ్లం గింపుకొని యున్న పేఁపగంపలనిండ నున్నట్టి చెంగలువదండలతోఁ దోలుదురు.— తమకొండెల మీఁదికి లేకపోయినం బోవుఁ గాక. మఱి చేనితోఁ గొట్టినను ఆదుప్పిపిల్లకు నొప్పి తగులునను భయముచే ఆదండలతోనే తోలుదురు. కృష్ణస్వామిగుడి దుప్పిపిల్ల గావున దానిపై ఆ పసిబాలికలకు సయితము అట్టి వాత్సల్య మని భా.- స్వభావోక్తి.

'కలమపు టెండుగుల్' అనఁగా 'ఎండఁ బోసిన సన్నవరి' అని సీతారామాచార్యుల వారి వ్యాఖ్య. పూర్వముద్రణ వ్యాఖ్యానమున 'కలమపు టెండుగలు' అని పాఠమును 'రాజనపు వడ్లుపోసిన యెండుగలను' అని యర్థమును కలవు. ఇయ్యర్థంబున ఎండుగ లనఁగా 'ఎండుపుఁబట్టలు' అను నభిప్రాయముగాఁ గానిపించుచున్నది. కాని ఎండుగ అను శబ్దమే లేదు. కావున శుష్కధాన్య వాచక మయిన 'యెండుగు' శబ్దము తోడిదిగ్రాను సీతారామాచార్యపఠిత పాఠమే స్వీకరింపఁ బడినది.

—*భా గ వ తు లు*—

సీ. ఎదు రేఁగి సాష్టాంగ మెరఁగి పాద్యం బిచ్చి,
నారికేళకటాసనముల నునిచి,
నునుబోఁకపొత్తిఁ గుట్టిన దొప్పగమితోడ
రంభావిశాలపత్త్రములు వఱచి,
శాల్యన్న సూపాజ్యకుల్యా బహువ్యంజ
న క్షీరదధు లర్పణంబు చేసి,
నార్ద్రసపిండసంవాహన మంఘ్రుల
కొనరిచి, తాంబూలా మొసఁగి, కుశల
తే. మడిగి, పోయెద మన్న న వ్వనిచి, సిరికిఁ
దగినసత్కృతి చేసి, ఖేదమున మగిడి
యర్చ గావింతు రెపుడు ని ట్లతిథు లైన
భాగవతులకు నప్పురి భాగవతులు. ౨౬

అప్పురిన్ = ఆపట్టణమందు, భాగవతులు = భగవంతునియందు భక్తులగువారు. అతిథులు = ఆగంతుకులు ('స్యు రావేశిక ఆగన్తు రతిథిర్నా గృహాగతే' అమ.) - ఐన - భాగవతులకు = భగవద్భక్తులకు,

1. ఎదు రేఁగి, సాష్టాంగము = ఎనిమిది యవయవములతోఁ గూడుకొన్నట్లుగా - ఎరఁగి = నమస్కరించి (సాష్టాంగ దండప్రణామంబు గావించి యనుట - సాష్టాంగ నమస్కార స్వరూపము.—

'కరయుగమును చరణంబులు
నురము లలాటస్థలంబు నున్నతభుజముల్
సరి ధరణి మోపి మ్రొక్కినఁ
బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు పరమమునీంద్రుల్.'),

పాద్యంబు = పాద (ప్రక్షాళనార్థమైన) జలమును, ఇచ్చి, నా...లన్ - నారికేళ = టెంకాయ యాకుల (పుల్లింగమందు టెంకాయచెట్టును, నపుంసకలింగమందు దానికాయ-ఆకు-పుష్పమును అర్థములు.—'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వమ్' అమ.) - కట = చాఁపలనెడు ('కటకిలిఞ్జకౌ' అమ.) - ఆసనములన్ = కూర్చుండు సాధనములమీఁద, ఉనిచి=కూర్చుండఁ బెట్టి.

2. నును...త్తిన్ - నును=నున్ననైన-పోఁక పొత్తిన్ = పోఁకమట్టయొక్క కప్పుమూఁతతో - కుట్టిన - దొప్ప = దొన్నెలయొక్క - గమితోడన్ = సమూహముతో (నున్నని పోఁక పొత్తిదొన్నెలు సమృద్ధిగా పెట్టి), రం...లు - రంభా = అరఁటులయొక్క - విశాల = వెడల్పయిన, పత్త్రములు = ఆకులు (పెద్ద యరఁటాకులు అనుట), పఱచి = వైచి;

3. శాల్య...లు - శాలి అన్న = రాజనపుబియ్యపుటన్నము ('శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ' అమ.) - సూప = పప్పు - ఆజ్య కుల్యా = నేతికాలువలు - బహు = పెక్కు - వ్యంజన = కూరలు - క్షీర = పాలు - దధులు = పెరుఁగు (ద్వంద్వాంతబహువచనము), అర్పణంబు చేసి = వడ్డించి;

4. వార్చినపిమ్మటన్ = ఆచమించిన పిమ్మట (భోజనానంతరము హస్తపాదప్రక్షాళనము చేసికొని శుద్ధాచమనము చేసిన యనంతర మనుట), అంఘ్రులకున్ = పాదములకు ('పదంఘ్రి శ్చరణో౽స్త్రియామ్' అమ.) - సంవాహనము ఒసరిచి ఒత్తుటను కావించి (పాదము లొత్తుట - 'స్యాన్మర్దనం సంవాహనమ్' అమ. - 'సంవాహయామి చరణావుత పద్మతామ్రౌ' శా. - 'సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్' మేఘ.), తాంబూలము, ఒసఁగి = ఇచ్చి.

... (ఆయతిథులే) పోయెదమన్నన్ (గృహస్థులు పొమ్మన రనుట), దవ్వు = దూరము, అనిచి = సాగనంపి (కూడఁ బోయి), సిరికిన్ తగిన = తమ యైశ్వర్యము కొలఁది-సత్కృతి చేసి= సంభావన యిచ్చి, ఖేదమునన్ = అట్టి దొడ్డ యతిథుల నెడఁబాసిన దుఃఖముతో, మగిడి = వెనుకకు మరలి, ఇట్లు = ఈచెప్పిన విధమున, ఎపుడున్ = ప్రతిదినమును, అర్చ = పూజను, కావింతురు = చేయుదురు.—భాగవత స్వభావోక్తి. 'ఆజ్యకుల్యా' - అతిశయోక్తి.

'నారికేళకట' - ఇతరములు అంతపవిత్రములును అంత సులభములును అంత సుఖములును గావు; 'పోఁకపొత్తిదొన్నెలు అరఁటిదొన్నెలకన్న గట్టిగాను నాజూకుగాను ఉండును; 'విశాల' - పెక్కుపదార్థములు వడ్డించుటకు తావు చాలుటకు. 'శాల్యన్న' - మేలని వరం జెప్పుట- జొన్నగిన్న గా దనుట; 'కుల్యా'-సమృద్ధి సూచితము. 'అర్చ' - 'ఎదురేఁగి' మొదలు 'మగిడి' వఱకుం జెప్పిన దెల్ల అర్చ. 'అతిథి'-'అతత సతతం గచ్ఛతీ త్యతిథిః - అత సాతత్య గమనే - ఎప్పుడు తిరుఁగువాఁడు.' లింగా. అస్థిత (స్థితిలేనివాఁడు - అనఁగా ఒకచోట నిలుకడలేనివాఁడు) అతిథియని మనుస్మృతి.

శా. అందుం డుండు ద్వయసద్మపద్మవదనుం డద్వంద్వుఁ డశ్రాంతయో
గాందూబద్ధమధుద్విషద్వరదుఁ డన్వర్థాభిధానుం డురు
చ్ఛందోబృందతదంతవాగ్ఘటనా సంజాతతజ్జన్యని
ష్పందద్వైతసుసంవిదాలయుఁడు నిష్ఠ న్విష్ణుచిత్తుం డనన్. 22

అందున్ = ఆపురమునందు, ద్వయసద్మ - ద్వయ (మనెడు శ్రీవైష్ణవ మంత్ర) మునకు గృహమైనవాఁడు ('గృహ గేహో దవసిత వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్' అమ.), పద్మవదనుండు = కమలమునంటి ముఖము గలవాఁడు (పుణ్యపురుషుఁడు గావున ముఖమందు అట్టి వర్చస్సు కలదు.), అద్వంద్వుఁడు = శీతోష్ణములు సుఖదుఃఖములు లోనగు జంటలు లేనివాఁడు, అశ్రాం...డు - అశ్రాంత = ఎడతెగని - యోగ = ధ్యాన మనెడి ('యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తిషు' అమ.) - అందూ = గొలుసుచేత['అన్దూస్తు శృఙ్ఖలాయాం స్త్రీ' వైజ. 'గజ మన్దూరివ నిశ్చలం చకార' మాఘ. 20 (51)] - బద్ధ = కట్టఁబడిన - మధుద్విషత్ = విష్ణుదేవుఁ డనెడి ('పద్మనాభో మధురిపుః' అమ. - వరదుఁడు = ఏనుఁగు గలవాఁడు (ఏనుఁగును తచే లాలో బారీతో కట్టివేచినట్లు విష్ణుదేవుని తనహృదయములో ధ్యానముచేత కట్టివేచినవాఁడు - నిరంతరము విష్ణువును సంప్రజ్ఞాత సమాధిచేత సాక్షాత్కరించుకొనుచుండువాఁ డనుట.—రూపకాలంకారము.) ఉరు...డు - ఉరు = గొప్పవైన - ఛందః = వేదములయొక్క ('ఛన్దాంసి త్రిష్టుభాదీని శ్రుతిచ్ఛాన్దసయో రపి' నానా.) - బృంద = సమూహమును - తత్ = ఆవేదముల యొక్క - అంత = కడపటి భాగము లయిన యుపనిషత్తులయొక్క - వాక్ = వాక్యములయొక్క - ఘటనా = చదువుట కన్న వేఱయిన కారణముచేత (చదువకయె జన్మాంతర పుణ్యముచేత ననుట -

'తత్త్వాద్యుదృశ్య స్వభావ శ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా
అప్రశ స్తి ర్విరోధ శ్చ నఞర్థా ష ట్ప్రకీర్తితాః.') -

సంజాత = కలిగినట్టిదియు - తత్ = ఆవేద వేదాంతములవలన - జన్య = కలుగ వలసినదియు నైన - నిష్పంద = స్థిరమైన - ద్వైత = జీవేశ్వరభేదముయొక్క - సుసంవిత్ = మంచి జ్ఞానమునకు ('స్త్రీ సంవి జ్ఞాన సంభాషా క్రియాకారాజినామసు' అమ.) - ఆలయుఁడు = ఇల్లయినవాఁడు, విష్ణుచిత్తుండు అనన్ = విష్ణుచిత్తుఁ డని, అన్వర్థనాముండు = (విష్ణుదేవుఁడు చిత్తమందుఁ గలవాఁడు అని), సార్థకనామధేయుఁడు, నిష్ఠన్ = సదాచార నిష్పత్తితో ('నిష్ఠా నిష్పత్తి నాశాన్తాః' అమ.), ఉండున్ = నివసించుచుండెను.

ఆపట్టణమందు పూర్వోక్త భాగవతులలో నుత్తమోత్తముఁడు నిరంతరము ద్వయానుసంధానపరుఁడు ప్రకృష్టమయిన ముఖవర్చస్సు కలవాఁడు శీతోష్ణ సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వములను దాఁటినవాఁడు సదా ధ్యానయోగముచేత శ్రీహరిని హృదయమందు సాక్షాత్కరించుకొని యుండువాఁడు అనంతము లయిన వేద వేదాంతములు చదువకయె పూర్వపుణ్య విశేషంబున తల్లభ్యమయిన జీవేశ్వరభేదజ్ఞానము కలవాఁడు, విష్ణుచిత్తుం డని నైష్ఠికుఁడు వసించుచుండెను.

వ. అమ్మహీసురవరుండు ప్రకృతికంటెఁ బరుం డగుదన్నును, దనకంటెఁ బరుం డగుపరమేశ్వరుం, బరమేశ్వరప్రసాద బహుజనసుకృత సుకృతఫలరూప యగు

నాచార్యకృప గుప్తదానంబు నిధానంబుఁ దెలిపిన గతిం దెలుపఁగా, నాత్మీయ తదీయశేషశేషిత్వసంబంధం బనాద్యంబుగాఁ దెలిసి; "యీతెలివి గలిగి యఖండనిర్వృతిం గాంచి సుఖించు పరమయోగికి బహుక్లేశదంబు లగుచదువులం బనిదేమి? యీవివేకంబు లేనివాని హేతువాదంబు ధాతువాదంబు, కాణాదంబు ప్రాణాదంబు, కాపిలంబు చాపలంబు, మీమాంస హింస, వ్యాకరణం బకరణం; బటు గాక చదువ దొరకొనిన నరునకుఁ గాలంబు నాలంబు, విఘ్నంబులు సకలోద్యమఘ్నంబు, లంపులకు సామగ్రి గిటగిటన; కొంతెఱుంగ నగు మదంబు పుటపుటన; దనముట్టం జదివెనేనియు సముత్పన్న విజ్ఞానుండై వైరాగ్యవిషయంబు లగునాసితధాన్యంబు నిష్ఫలం బైన పలాలంబును లభ్యమగుండసికంబును విడుచువిడుపున విడువవలయుఁ, గావున శాంతిదాంతిపరతంత్రతఁ బరమైకాంతి నైన నాకు మొదల నివి యధిగమింపం దగ విసర్జింప నేమిప్రయోజనంబు; వాదభంజనంబు రాజరంజనంబును జేయుచుం బునర్జననంబులకు విసువనిజనంబులకుఁ గానిమ్ము, మాదృశులకుఁ దదీయఖ్యాతి యీతి, లాభంబు క్షోభంబు, పూజనం బుద్వేజనం"బ్ బని వితర్కించి యుర్వరం బూర్వంబున నొసఁగ భూరమణునకు గౌరవం బంగీకరించి బోధించి ముక్తికి నిలిచిన భరతభూసురవతంసమునుం బోలె సర్వభావ్యబోధుండై పరమపదంబునను భాగవతుల కివా) కృతంబు లగుబహుభద్రమూర్తులు ధరియించి భగవత్పరిచర్య సేయుటయ పరమపురుషార్థం బగుట యెఱిఁగి యచటి శఫచరణపాణినాళికాకరణ కైంకర్యంబులఁ గంకటితకౌతూహలుం డై చేయుచుండె. మఱియును, ఒల

అమ్మహీసురవరుండు = ఆ బ్రాహ్మణోత్తముండు (విష్ణుచిత్తుఁ డనుట) - '**ద్విజాత్యగ్ర** జన్మ భూదేవ బాడబాః' అమ. ప్రకృతికంటెన్ = మహదాది **సప్తకమునకును** బుద్ధీంద్రియాది వికృతి షోడశకమునకును మూలకారణ మయిన ప్రధానముకంటె (చతుర్వింశతి తత్త్వాత్మకమైన యచిత్తుకంటె ననుట), పరుండు = వేఱు - అగు, తన్నున్ = జీవునిని, తనకంటెన్ = **జీవునికంటెను**, పరుండు = వేఱు - అగు - పరమేశ్వరున్ =

['పురుషః ప్రకృతే రన్యః పురుషా దన్య ఈశ్వరః
ఏత ద్యో వేత్తి తత్త్వేన స నర స్తత్త్వ విత్తమః.'

'ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి
భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా.'

ఇత్యాది వచనంబులం జెప్పిన ప్రకారమున] సర్వాంతర్యామియగు బ్రహ్మమును - పర...కృప - పరమేశ్వర ప్రసాద = భగవత్కృపచేతయు - బహుజనసకృత సుకృత = పెక్కుఁబుట్టువులందు చేయఁబడిన పుణ్యముయొక్కయు - ఫలరూప = ఫలమే రూపముగాఁ గలది (తత్ఫలమైన యనుట), ఆచార్యకృప = దేశికుని యనుగ్రహము, గుప్తదానంబు = (పూర్వజన్మమందు) రహస్యముగా నిచ్చిన యీవి (తిరుమంత్రద్వయ చరమోపదేశమనుట—

'మన్త్రరాజం మన్త్రరత్నం చరమార్థం నిగోపయేత్
రహసి ప్రవదా తత్త్వం శిష్యేభ్యః ఖలు దేశికః'.

అని యాజ్ఞవల్క్యులు), నిధానంబుల్ = నిక్షేపమును. తెలిపిన గతిన్ = (ఈజన్మమందు) చూపినవిధముగా, తెలుపఁగాన్ = బోధింపఁగా (పూర్వజన్మంబున గుప్తదానము చేసినవానికి ఈ జన్మమున నిధానము కనఁబడునట్లు, పరమేశ్వర...కృపచేత విష్ణుచిత్తునికి చిదచిదీశ్వర స్వరూపము చక్కఁగా తెలిసినదని భా. ఆచార్యకృపనే కర్తనుగాఁ జెప్పుటచేత తత్త్వజ్ఞానమునకు ఆచార్యకృపయే సాధన మనిభా. 'ఆచార్యః స హరిః సాక్షాచ్చరరూపీ న సంశయః' అన్నందున). ఆత్మ...గు - ఆత్మయు - తనదియు - తదీయ = అప్పరమేశ్వరునిదియు - (అగు) - శేషశేషిత్వసంబంధము - భృత్యుఁడు స్వామి యనెడు సంబంధము (తాను జీవుఁడు భృత్యుఁడు - పరమేశ్వరుఁడు స్వామి-ఇరువురికుంగల యీసంబంధము అనుట)-[అందులకుం బ్రమాణము -

'ప్రధాన పురుషత్వాచ్చ శేషిత్వం పరమాత్మనః
తదధీనతయా శశ్వ జ్జీవే శేషత్వ ముచ్యతే.'
'అప్రధానతయా జీవో బ్రహ్మ శేష ఇతీరితః
ప్రధానత్వేన దేవేశః శేషీతి వ్యపదిశ్యతే.' హారీతస్మృతిః.]

అనాద్యంబుగాన్ = నిత్యమైన దని. తెలిసి - ఎఱిఁగి (చిదచిదీశ్వర స్వరూపము తెలియఁగానే అనాదిగా తనకు ఈశ్వరుఁడు స్వామి యనియు తాను ఈశ్వరునికి భృత్యుఁ డనియు ఆమహీసురునికి విదితమాయె ననుట);

[పూర్వోక్త జ్ఞానము కలిగినంతట ఆభాగవతోత్తముఁడు ఏమని వితర్కించె ననఁగా:-]

ఈ తెలివి - శేషశేషిత్వ సంబంధంబు అనాద్యం బను నీజ్ఞానము, కలిగి, అఖండనిర్వృతిన్ = సంపూర్ణ మయిన సుఖముచేత ('సుఖనాశౌతు నిర్వృతీ' నా. నా.). సుఖించుపరమపదానికి = చొక్కుచుండెడి యుత్తమ పురుషునికి. బహుక్లేశదంబులు = మెండుప్రయాసను ఇచ్చునవి. అగు - చదువులన్ = వేద వేదాంతాది పఠనంబులచేత. పనియేమి = ప్రయోజనము లేదు. ('శాస్త్రజ్ఞానం బహుక్లేశం బుద్ధేశ్చలనకారణమ్.').

అవివేకంబు = పూర్వోక్త జ్ఞానము. లేనివాని(కి), హేతువాదంబు = కారణచర్చ, ధాతువాదంబు = (ఇతరలోహములను బంగారు చేయునట్లు వంచించు) రసవాదవిద్యవంటిది [నిరర్థక మనుట.

క. 'తారు నిర్ధను లై యుండి ధాతువాద
మొకరికిం జేయు విప్రలంభకులు వోలె.' నైష. 2(౧౬)],

కాణాదంబు = (కణభు క్ప్రణీతమైన) వైశేషిక **శాస్త్రము**. **ప్రాణాదంబు** = ప్రాణములను భ**క్షించునది** (చంపునది, సాధించుట మిక్కిలి కష్ట మనుట); కాపిలంబు = (కపిల మహాముని ప్రణీతమయి పంచవింశతి తత్త్వ సంఖ్యాత్మకమైన) సాంఖ్య**శాస్త్రము** ('సాంఖ్యస్తు కాపిలః' హేమ.), చాపలంబు = అస్థిరము (సేశ్వర నిరీశ్వర భేదములచేత అనైకాంతికము); మీమాంస = పూర్వమీమాంసా శాస్త్రము ('అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత' ఇత్యాది ప్రకారంబున అగ్నిష్టోమాది కర్మకాండ విషయకమయిన శాస్త్రము జైమినిముని ప్రణీతము పూర్వమీమాంస యని ప్రసిద్ధము), హింస = యజ్ఞమందు పశువులను చంపు మని బోధించునది; వ్యాకరణంబు=శబ్దశాస్త్రము, అకరణంబు=సాధనముగాదు ('కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేషు చ' అమ.);

చదువన్ = పఠించుటకు. దొరకొనినన్ = తొడంగినయెడల, కాలంబు, నాలంబు = న + అలమ్ = దీర్ఘముకాదు (చాల దనుట - 'అలం స్యా ద్దవల్ప హారి తాళ్ళకయోః' హేమ.). విఘ్నంబులు = అంతరాయములు. స...లు = సకల = సమస్తమైన - ఉద్యమ = ప్రయత్నంబులను - ఘ్నంబులు = పడఁగొట్టునవి. అందులకున్ = శాస్త్రములు చదువుటకు. సామగ్రి = సాధన సంపత్తి. గిటగిటన = సూక్ష్మము. కొంత ఎఱుంగన్ = అల్పజ్ఞానముచేత - అగు - మదంబు = గర్వము, ఫుటపుటన = అధికము. తుదముట్టన్. చదివె నేనియున్ = చదివినప్పటికిని, సము...డు = సముత్పన్న = జనించిన - విజ్ఞానుండు = శాస్త్రజ్ఞానము కలవాఁడు ('మోక్షే ధీర్జ్ఞాన మన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః' అమ.). ఐ, త్రైగుణ్య విషయంబులు = సత్త్వరజస్తమో గుణ సంబంధమైన వానిని. ఆసీతర్థాస్యుండు = కైకొనఁబడిన ఫరకలవాఁడు, నిష్ఫలంబైన - పలాలంబును=గింజలేనివరిపొఁచను ('నాడీ నాళం చ కాణ్డోఽస్య పలాలోఽస్త్రీ స నిష్ఫలః' అమ.), లబ్ధమధుండు = పొందఁబడిన తేనెకలవాఁడు. సిక్థకంబును = మైనమును ('మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థకమ్' అమ.), విడుచు = వడువునన్ = విధముగా. విడువ వలయున్ = (**శాస్త్రజ్ఞానమును**) త్యజింప వలయును;

కావునన్, శాం...తన్ = శాంతి = బహిరింద్రియ నిగ్రహంబునకును = దాంతి = అంతరింద్రియ నిగ్రహంబునకును - పరతంత్రతన్ = పరాధీనుఁడ నగుటచేత - ('పరతన్త్రః పరాధీనః పరవా న్నాథవానపి' అమ.) - పరమ ఏకాంగిన్ = కేవలము విరక్తుఁడ నైనభిక్షుకుఁడను. ......అవి = ఈశాస్త్రములు. అధిగమింపన్ = చదువుటచేతను. తుదన్ = కడపట. విసర్జింపన్ = త్యజించుటచేతను,... ..వాగ్భంజనంబు = ప్రతివాదుల నోరుమూయుటను, రాజరంజనంబును = రాజులను మెప్పించుటను.......మాదృశులకు = నాబోంట్లకు. తదీయఖ్యాతి = ఆవేదశాస్త్రజ్ఞాన సంబంధి యయిన - ఖ్యాతి = వాసి, ఈతి = కొల్లమొదలగు దేశోపద్రవము ('ఈతి ర్డిమ్బ ప్రవాసయోః' అమ. 'డిమ్బో విప్లవః' రామాశ్రమి.), లాభంబు = రాజాదుల వలనం గలుగు సంభావన, క్షోభంబు = కలఁత.....ఉద్వేజనంబు = భయంకరము;

అని, వితర్కించి = ఊహించి. ఉర్వరన్ = భూలోకములో ('ఉర్వరా సర్వసస్యాఢ్యా' అమ. ఇట లక్ష్యార్థము).....సౌవీర భూరమణునకున్ = సింధురాజయిన రహూగణుఁడనువానికి, గౌరవంబు = ఆతని వినయమును, అంగీకరించి బోధించి (జడభరత మునిని సవతితల్లి కొడుకులు పొలము కావ నియమించిన నతఁడుం గాచుచుండ, ఆదారిని రహూగణుం డను

సింధు దేశ భూపాలుఁడు సవారి యెక్కి పోవుచుండ, బోయలు ఈమునిని ఆసవారి మోవం జేసిరి. ఆపని యెఱుంగని యీతఁడు మోచుటచే నేనికి కుదుపు గల్గఁగా, అతఁడు బోయలను కారణ మడిగి, వారివలన ఈతఁడు చక్కఁగా మోచుటలే దని విని, ఇతనిని ధిక్కరించి పలికెను. అంతట నీముని ఆత్మతత్త్వము పలుకఁగా, భూపాలుఁడు వెఱచి పాదపతితుఁడై భక్తిపూర్వకముగా నడిగి యీమునివలన తత్త్వోపదేశముం బొందెను.—ఈకథను ఆంధ్ర భాగవతము, 5 స్కం. 1 ఆ. నం జూడవచ్చును.), ముక్తికిన్ = మోక్షమునకు, అనిచిన=పంపిన-భరత భూమినురవతంసంబునుంబోలె = జడభరతుఁ డనెడి బ్రాహ్మణోత్తమునివలె ('పుం న్యుత్తం సావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరేఽపి శేఖరే' అమ. – అవతంసమే వతంసము.), దుర్విభావ్యబోధుండు = ఊహింపరాని జ్ఞానము కలవాఁడు, ఐ, పరమపదంబునను = త్రిపాద్విభూతియందు సయితము, భాగవతులకున్, అప్రాకృతంబులు = ప్రకృతిపరిణామంబులు కానట్టివి, అగు-బహుభద్రమూర్తులు = పెక్కుమంగళ దేహములను, భరియించి = తాల్చి, భగవత్పరిచర్య = విష్ణుసేవ, చేయుటయే, పరమపురుషార్థంబు = ఉత్తమోత్తమ మయిన పురుషప్రయోజనము (– ఇందులకు శ్రీగుణరత్నకోశమునుండి—

"ప్రాప్యం చ త్వత్పదం ప్రాప్య త్రిపదభి జనతా విశ్వ మాప్తావకాశం
సంక్షిప్తం దాస్య తృష్ణా కలితపరికరైః పుమ్భి రానన్దనిఘ్నైః
స్నేహ ప్రస్థాన గతి వ్యసనిభి రభయం శార్ఙ్గ చక్రాసి ముఖ్యై
రానన్దైకార్ణవం శ్రీ భగవతి యుపయోగాయ సాధాన రత్నమ్."

"తే సాధ్యా స్సన్తి దేవా జనని గుణవపుర్వేష వృత్తస్వరూపై
ర్భోక్తారో నిర్విశేషా స్సనయాస ఇవ యే నిత్యనిర్దోషగన్ధాః")

....రథ...నకున్ – రథచరణపాణి=చక్రపాణియొక్క (మన్నారుకృష్ణునియొక్క) – మాలికా= పూలపంపలయొక్క – కరణ – చేత యనెడు – కైంకర్యంబునకున్ – సేవకు, అం...డు – అంకురిత – పొడమిన – కౌతూహలుండు = తమికలవాఁడు, ఐ;... 'హేతువాదంబు ధాతువాదంబు' ఇత్యాది వాక్యములయందు అంత్యాను ప్రాసము కలదు...ఈవచనము ప్రక్షిప్త మని జోగిజగన్నాథ పండిత మతము.

క. న్యాయార్జిత విత్తంబున
నా యోగీశ్వరుఁడు నెట్టు నన్నం బాప్రా
లేయ పటీరాచల భూ
ద్యాయాతాయాత వైష్ణవావళి కెల్లన్.

ఆయోగీశ్వరుఁడు, న్యాయ అర్జిత విత్తంబునన్ = న్యాయమార్గముచేత ('అభ్రేషన్యాయకల్పాస్తు దేశరూపం సమఞ్జసమ్' అమ. 'తనకు ఉచితమైన ధర్మమువలననుండి చలింపకుండుట' లింగా.) గడింపఁబడిన ధనముతో, ఆప్రా...కిన్ – ఆప్రాలేయ (అచల) పటీర అచల = మంచుకొండ ('ప్రాలేయం మిహికా చ' అమ.) మొదలుకొని గంధపుఁగొండ ('అయగోత్ర గిరి గ్రావాచల శైల శిలోచ్చయాః' అమ.) వఱకుంగల

("వహతి విషధరాన్ పటీరజన్మా! శిరసి మసీ పటలం దధాతి దీపః
విధురపి భజతేతరాం కళఙ్కం। పిశునజనం ఖలు బిభ్రతి క్షితీన్ద్రాః॥" భామి.
"పటీరజన్మాచన్దనః" టీక.
"పాటీరగిరి వనవాటిఁ గ్రీడించియు నహిభయం బెఱుఁగఁ డావంతయైన." నరస.)

('ఆ - ఈయవ్యయము ఒకహద్దును చేర్చుకొని గాని చేర్చుకొనక గాని దానివఱకు అను నర్థమును తెలుపును. - 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః.') - పద్యా = దారియందు ('సరణిః పద్ధతిః పద్యా వర్తన్యేకపదీతి చ' అమ.) - యాత ఆయాత = పోయినవారును వచ్చినవారును అగు - వైష్ణవ ఆవళికిన్ = విష్ణుభక్తుల సమూహమునకు, ఎల్లన్ = అంతటికిని (- విష్ణుభక్తుల కందఱకును అనుట.), అన్నంబు పెట్టున్.

ఆభాగవతవతంసుఁడు హిమాచల మలయాచలముల మార్గములం బోవు వైష్ణవుల కందఱకును నాయూరఁ దనయింట న్యాయార్జిత ధనముతో నన్నదానము సేయుచుండును.

చ. గగనము నీరుబుగ్గ కెనగాఁ జడిపట్టిననాళ్ల భార్య క
న్నొగ సొరకుండ నారికెడపుంబొఱియ న్దగిలించి వండ న
య్యగపల ముంచిపెట్టుఁ గలమాన్నము నొల్చిన ప్రప్పు నాలు గే
న్నొగపినకూరలు న్వడియము ల్వరుగు ల్పెరుగు న్ఘృతప్లుతిన్. ౮౦

(ఆయోగీశ్వరుఁడు), గగనము = ఆకాశము ('నభోఽన్తరిక్షం గగనమ్' అమ.), నీటి బుగ్గకున్ = పర్వతాదులయందుండి సంతతధారగా నీరు పైకుబికి వచ్చెడి యూటకు, ఎనగాన్ = సమానముగా, జడి - ముసురు, పట్టిన - నాళ్లన్ - దినములయందు ('కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.' బా. వ్యా.), భార్య = ఆభాగవతుని యిల్లాలు, కన్ = కంటిలోనికి, పొగ చొరకుండన్ (పొగ లేక యుండుటచే కంటికి బాధలేక), నారికెడపుం బొఱియల్ = లోపలి నీ రింకిపోయి యుండిన కొబ్బెర బొండ్లములను, తగిలించి = వంటచెఱకుగా మండించి, వండన్ = వంట చేయఁగా, ఆయగపలన్ = ఆ టెంకాయ చిప్పల గరిటలతో, కలమాన్నమున్ = వరియన్నమును, ఒల్చిన ప్రప్పు = పొట్టుతీసిన ప్రప్పు, నాలుగు ఏను = నాలుగైదు (సమృద్ధిగా, పెల్లుగా ననుట - నాలుగే, అయిదే, అని నిర్ధారణ గాదు.) - పోగపిన = పోతాళించిన (తాలింపు వేసిన),... ఘృతప్లుతిన్ = నేతివెల్లువతో, ముంచిపెట్టున్ (తత్పరత్వముచేత స్వయముగానే వడ్డించు ననుట).

'పొగసొరకుండ' - పొగ సోఁకినచో ఆబాధచే వంటసౌష్ఠవము చెడును. 'ఘృతప్లుతి' - ఆదినుండియే వలసియున్నను దానిం గడపట చెప్పుట ఆమాటిమాటికి ఒక్కొక్కదానిని కలుపుకొన్నప్పుడెల్ల వలసినది యుండుటచేత. 'అగప' - రూ. అబక.

'నీటిబుగ్గ కెనగా' అని 'ఎన' ఉపమావాచక మయినను భావవిశేషమునుబట్టి యుత్ప్రేక్షాలంకారము.

చ. తెలినులివెచ్చ యోగిరముఁ దియ్యని చారులుఁ దిమ్మనంబులున్
బలుచనియంబళుల్ చెఱకుపాలెడనీళ్లు రసావళుల్ ఫలం

బలుసు సుగంధిశీతజలము ల్వడపిందెలు నీరుఁజల్లయున్
న్వేలయఁగఁ బెట్టు భోజనము వేసవిఁ జందనచర్చ మున్నుగన్. ౮౧

వేసవిన్=ఎండకాలమందు, చందనచర్చ=గంధపుఁబూఁత, మున్ను=మొదటిది, కాన్=అగునట్లు (మొదట గంధము ఇచ్చి పూసికొనఁజేసి), తెలినులివెచ్చ యోగిరమున్=తెల్లనిదియు ఇంచుకయే వేఁడిదియు నగు నన్నంబును,...తిమ్మనంబులన్=మజ్జిగ పులుసులును...ఎడనీళ్లు=లేఁత టెంకాయలలోని తియ్యనిరసము, రసావళుల్=భక్ష్యవిశేషములును (ఇయ్యర్థమునకు బ్రౌను దొరగారిచ్చిన యుదాహరణము.—విష్ణు. ౩. (౨౭౭).

“క. తనయింట నప్పు డాయిత
మొనరించిన కమ్మఁదావు లొలుకు రసావ
ళ్లును మినుపసపిలును జాఁప
ట్లును గోదుమ పిండివంటలున్ గలవనినన్.’—తిరువేసులు గావలయు.’’),...

వడపిందెలున్=వడను (తొపయును) పోఁగొట్టునట్లు యూరవేసిన మామిడి పిందెలును, నీరుఁజల్లయున్=నీరుమజ్జిగయును, వెలయఁగన్=నిండారునట్టుగా,...

మ. ఘనసారంబాపి సుమోపినంబు మిరియంపుం బొడ్లితోఁ జట్టి చు
య్యను నా దాఱనికూరగుంపు, ముకుమం దై యొప్పునాసం జిగు
ళ్కొనుచుప్పళ్లను, బాయసాన్నములు, నూరుంగాయలున్, జేసుఱు
క్కను నేయుం, జిఱుపాలు వెల్లువగ నాహారం బిడు న్శీతునన్. ౮౨

శీతునన్=శీతకాలమందు, ఘన...బున్—ఘనసారంబాపి=ఘనసారపు వాసనగల (రాజనపు బియ్యపుటన్నము ఘనసారపువాసన గలది గావున అటియ్యము యొక్క యనుట) - నవ ఓద నంబు=క్రొత్తయన్నము (అప్పుడే వండినది, వేఁడివేఁడిది. అనుట - రాజనపుటన్నము ఉష్ణము గనుక శీతకాలములో శీతనివారణార్థము దానిం బెట్టుట),...నాదు=ధ్వని, ఆఱని=చల్లనట్టి (అప్పుడే పొయిమీఁదనుండి దించుచున్నట్టి),...ముకుమందు=నాసాజాడ్యమును హరించు ఔషధము,...చిర్పు=చుఱ్ఱుమనిపించు - ఆవ - ఆవచేత, చిగుర్కొను=పల్లవించుచున్న (చిగిరించుచున్న ఒప్పుచున్న - రుచిగొల్పుచున్న యనుట),...పాయసాన్నములున్=క్షీరాన్నములును, చే=చేయి, చుఱుక్కను=వేఁడింబొందునట్టి,... నేయున్=ఆజ్యంబును,... చిఱుపాలున్=ఇఁగురఁగాఁచిన పాలును, వెల్లువగన్=సమృద్ధియగునట్లుగా, ... మిరియంపుం బొడితోడి కూరలు లోనగు నిచెప్పిన యాహారమెల్ల శీతనివారక మని యెఱుంగవలయు.

‘ఊరుంగాయలు’ – ‘ఊరు’ అనునది ఉపంత తద్ధర్మార్థక విశేషణము, అట్టి దానిపై హల్లు పరముగునపుడు నుగాగమము విహితము కావున ‘ఊరుంగాయలు’ అను రూపము సిద్ధింపదు. అయినను ‘ఊరుఁగాయ’ ‘ఊరుఁబిండి’ యనియే శ. ర.; పేరొకొం గనుఁడు. వ్యవహారమందు ‘ఊరఁగాయ’ యనియే యున్నది. ఒండె – ఆర్యవ్యవహారమగుటంబట్టి గ్రాహ్యము గావలయు. ఒండె – “చిగుర్కొను పచ్చళ్లను బాయసాన్నములు నూరంగాయలున్” అని పఠించిన నిర్బాధము. ‘చిగుర్కొనుట’ యే ‘చిగుర్కొనుట.’ – ‘కొనుట’ యే ‘కనుట’ – అనఁగా పొందుట. ఊరవైచిన కాయలు ఊరంగాయలు. పూర్వపదము తుమున్నర్థకము.

(చ) కదళిగభీరపుష్పపుటికాచ్ఛటఁ జేతుల నిప్పపిండిపైఁ
గుదురుగ నిల్పి, యోపు గతి గూనల నూనియ నించి, త్రాట ము
న్నుదికినశాటి వ్రేల, సది నొక్కటఁ గ్రుంకిడి వత్తు రెందతే
వదలక యాతనింట శనివారమున స్పరదేశివైష్ణవుల్. ౬౩

ఆతనింటన్, వదలక = వారక, శనివారమునన్, ఎందతేని = ఎందఱైనను, పరదేశివైష్ణవుల్ = ఇతరదేశములనుండివచ్చిన విష్ణుభక్తులు, కద...టన్ - కదళి = అరఁటియొక్క - గభీర = లోఁతైన - పుష్ప = పువ్వులయొక్క - పుటికా = దొన్నలయొక్క (దొన్నలవంటి రేకులయొక్క) - ఛటన్ = సమూహమును, చేతులన్ = చేతులయందు, ఇప్పపిండిపైన్ = (ఒడలురుద్దుకొనుటకై నూఱిన) యిప్పపిండి ముద్దమీఁద, కుదురుగన్ = కదలకయుండునట్లు, నిల్పి, ఓపుగతిన్ = ఆదొన్నె భరించునంతపాటి, గూనలనూనియన్ = గూనలలోని నూనెను, నించి = నిండించి, ... ఒక్కటన్ = ఒక్కమాఱుగా, క్రుంకు ఇడి = మునిఁగి (స్నానమాడి యనుట)...వత్తురు.

ఆభాగవతోత్తముని యింట పరదేశివైష్ణవులు పలువురు ఉడుగక శనివారమునందు, అభ్యంగస్నానార్థమై చేతియందు ఇప్పపిండిముద్దయు దానిని కుదురుగాచేసి అందుపై అరఁటిపూదొప్పనిండ గూనలలో వీరికై పెట్టియున్న నూనెను పైకొని త్రాటికొనయందు స్నానానంతరము ధరించుటకై ముందుగా నే ఉదికి ఆఱవైచియున్న దోవతి వ్రేలుచుండఁగా, పోయి ఏరు నొక్కమాఱుగా స్నానమాడి భోజనార్థమయి వత్తురు.

'పరదేశి' ఊరివారు రారు. ఆగంతుకులను అనిపానిధ 'పరురేఁగి...' లెచ్చును. 'వైష్ణవుల్' - స్మార్తాదులు గారనుటయు. 'కదళీ గభీరపుష్ప పుటికాచ్ఛటన్' - కదళీశబ్దము ఈకారాంత స్త్రీలింగము. దానికి ఇట్టిప్రయోగము 'నదసుత నిరుకర్షిశల్య నాగపురీశుల్' ఇత్యాది స్థలములందుంబోలె దీర్ఘసమాసత్వముచేతఁ గావచ్చును. లేదా, 'కదళి' యని తత్సమమయిన పమ్మట సాధ్యసమాసము చేసికొనవచ్చును. ఇంతవఱకు మన ఈ 'కదళి' శబ్దమునకు 'అనుధాభాము విభవ మహాంబురాశికిన్' ఇత్యాది స్థలములయందుంబోలె సర్వసందర్భము లరసికొనునది. ఒండె - కదళీశబ్దమునకు 'కదళీ' అనియు రూపము కలదు:—'కదళీశ్చ కదల్యసౌ' వ్యాడి.-

'కదళా కదళీ పృశ్నా స్యాం కదళీ కదళీ పునః
రమ్భావృక్షేఽథ కదళీ పతాకా మృగభేదయోః
కదళా డిమ్బికాయాం చ శాల్మలీ భూరుహేఽపి చ' మే॰.

కావున 'కదళి గభీర అని పఠించిన నిర్దోషము. - 'గభీర' సమృద్ధిగా నూనెపట్టుటకు.- గూనలలో ఈభాగవతులకై సేకరించి యుండుట ఈ యతిథిపూజయందు విష్ణుచిత్తునికంగల శ్రద్ధాతిశయమును తెలుపుచున్నది. 'నూనియ' వ్యు. నువ్వుల నేయి. నేయి స్నేహాశబ్దభవము. 'త్రాటవ్రేలుట' - మలినము గాకయు మెలపడకయు నుండుటకు. - 'మున్ను ఉదికిన' - విష్ణుచిత్తుఁడు తనవే తనయింటను వారికై ధౌతశుష్కములు గావించినట్టివని భా. 'ఉదికిన' అన్ననే 'మున్ను' అని తెలియ నగుచుండఁగా 'మున్ను' అనుట 'పూర్వదినమున' అని తెలుపుటకు. నిన్నటిమడి నేఁడు కట్టుట అఱవయాచారము. 'వదలక' - ప్రతి శనివారమును ఇట్లు అనుట. 'ఒక్కటన్' - ఏకకాలమందే ఇంటికేఁగుట ఏకకాలమందే భుజించుటకు, ఏకపాకమందు పిమ్మట భుజించుట

ఆచారముగాదు; భోక్తలకును శ్రమ, వడ్డించువారికిని శ్రమ, ఇంటివారికి శ్రమగాకుండుటకై కూడ అసాధువులందఱును భుక్తికి ఒక్కమాఱుగానే వత్తురు. 'ఎందఱేవదలక'-ఎందఱేన్ + వదలక - ఎందఱేని + వదలక - 'అపిశబ్దార్థస్యైతః' అను నాంధ్రశబ్దచింతామణి సూత్రముచేత 'ఏని' శబ్దమున వైకల్పికముగా ఇలోపము కలుగును. అనంతరము ఏనిశబ్ద ద్రుతకార్యము. ఉ. 'ఎందేడెందము,' 'ఎందే నింద్రియముల్' మను; పక్షంబున 'ఎందేని డెందము, ఎందేనియింద్రియముల్.' 'అతనింటన్'=అతని + ఇంటన్ - 'అత్తవారింటి కరిగెడు నవసరమున' నైష. ౭ ఆ. ౧౩. 'సనయమ్ము వానిఁ గన్న నయమ్ము గలయింతి,సనయమ్ము దాల్చువానన్నఁ జెనకి' నరస. ౪ ఆ. ౯౧. - ఇత్యాదుల యందుంబోలె విభక్తిగతేత్వసంధిని సహింపవలయును., ఒండె, - 'వదలక వానియింట' అని పఠింపవచ్చును. 'వాఁడు' శబ్దము సంభాషణయందు అగౌరవమును సూచించినను కవనమందు ఆనియమము లేదు; - 'వానికిఁ బుఱ్ఱారివుఁడు ప్రజ్ఞానిధి జనియించె' (వానికిన్=బుధునకు), 'వాని చక్కఁదనము వైరాగ్యమునఁ జేసి'(వాని=ప్రవరునియొక్క),'ఇలు దీర్పఁగఁ గాపురమొప్ప వానికిన్' (వానికిన్=ప్రవరునికి), మను. ౧. ఆ.

శా. ఆనిష్ఠానిధిగేహసీమ నడురే యాలించిన న్మ్రోయు నం
తే నాగేంద్రశయానుపుణ్యకథలుం దివ్యప్రబంధానుసం
ధానధ్యానము నాస్తి శాకబహుతా నాస్త్యుష్ణతా నాస్త్యపూ ౮౪
పో నాస్త్యోదనసౌష్ఠవం చ కృపయా భోక్తవ్య మన్మాటలున్.

అ...మ - ఆనిష్ఠానిధి = సదాచారమునకు నిక్షేపమయిన యావిష్ణుచిత్తునియొక్క (ఇంతవఱకు మిశ్రసమాసము కర్మధారయము - దీనికిమీఁద 'గేహసీమ' యను సిద్ధసమాసముతో మిశ్రసమాసము - అంతియకాని 'నిష్ఠానిధ గేహసీమ' యని ఒకటె సిద్ధసమాసముగాదు.) - గేహసీమన్ = ఇంటిసమీపమందు ('సీమ సీమే ఇమౌ క్షేత్రే కూల మర్యాదయో రపి' నానా.), నడురే = అర్ధరాత్రసమయమున ('రేయి' శబ్దమునకు 'రే' అని రూపాంతరము - ఈవిభాగముచేత ఇత్వసంధి నివారితము) - ఆలించినన్ = విన్నను (ఇందు సముచ్చయ మనుశబ్దము ప్రశ్లిష్టమైయున్నది, దానిఫలము రే శబ్దమునకు గలుగును - అర్ధరాత్రమందు సయితము విన్నయెడల అని భా. అంతవఱకుంగూడ మరల మరల పంక్తులు సాగించి భోజనము పెట్టుదు రనుట), నా...లున్ - నాగేంద్ర = అనంతునిపై - శయాను = నిద్రించువాఁడైన శ్రీహరియొక్క - పుణ్య = పావనమైన - కథలును ('శయాన' అని పా. ఆపక్షమున సిద్ధసమాసము.), ది...ము - దివ్యప్రబంధ = ద్రావిడ వేదముయొక్క - అనుసంధాన = పారాయణముయొక్క - ధ్యానము = నాదంబును, శాకబహుతా = కూరలపెల్లిదము - నాస్తి = లేదు (కూరలు పెక్కులుగా లేవు), ఉష్ణతా నాస్తి = వేఁడి లేదు (వంటయెల్ల చల్లాఱి పోయినది), అపూపః నాస్తి = పిండివంట ('పూపోఽపూపః పిష్టకః స్యాత్' అమ.), (ఏమియు), లేదు, ఓ.....స్తి - ఓదన = అన్నముయొక్క ('భిస్సా స్త్రీ భక్త మన్ధోఽన్న మోదనోఽస్త్రీ సదీదివిః' అమ.) - సౌష్ఠవమ్ = ఒప్పిదము - నాస్తి, కృపయా = దయచేత, భోక్తవ్యం = భుజింపవలయును, అనుమాటలున్ = అను నుపచార వచనంబులును, ఎంతేని = మెండుగా - మ్రోయున్ = బిగ్గరగా వినఁబడుచుండును.

నిష్ఠాగరిష్ఠుఁ డయిన యావిష్ణుచిత్తునియింటియొద్ద అర్ధరాత్రమప్పుడుకూడ మెండుగా హరికథలును, ద్రావిడ వేదపారాయణనాదంబును, భోక్తనుగూర్చి గీర్వాణభాషలో 'అయ్యా, కూరలు పెక్కుగా లేవు, భోజనపదార్థములు చల్లారిపోయినవి, పణ్యారము లేవియు లేవు, అన్నముకూడ ఒప్పిదముగా నుండలేదు; మన్నించి కరుణతో భుజింపుఁడు' అని ఆభాగవతుఁడు పలికెడు మంచి మాటలును వినఁబడును. 'నడురే' యతిక్రమించుట అప్రశస్తము. 'ఆలించినన్' - చేదర్థము, నడురేయితో నన్వయించును. ఆలించు - రూ. ఆలకించు.

'నిష్ఠానిధి' కావుననే అతిథిపూజను అంత శ్రద్ధతో చేయుచున్నాఁడు. ఆయన వారికిం జెప్పుకొనెడు ఆలోపనుచేత ఆతని యాపూజ కేవల సాత్త్వికమని స్పష్టపడుచున్నది. 'నాస్తి' 'నాస్తి' యనుట అవ్వారిగా పెట్టియు ఇంకను తృప్తముగా పెట్టనయితినే అని యామహానుభావునికొదువను తెలుపుచున్నది. ఇట్టిది మనుచరిత్రలో ప్రవరుని కథలో

'వండ నలయదు వేవురు వచ్చిరేని। యన్నపూర్ణకు నుద్దియౌ నతని గృహిణి
అతిథు లేతేర నడికిరేయైనఁ బెట్టు। వలయు భోజ్యంబు లింట నవ్వారి గాఁగ.'

'ఎం। తే నాగేంద్ర...దివ్య...' - ఇట విసర్గయతి హల్లునకు వచ్చినది:—

'ఏని యను నాంధ్రశబ్దము। తో నదికిన పూర్వపదము తుదివ్రాయికి స
చ్చైనను వ్యంజనమ్మైన। నైనరచింపుదురు నిత్యయతులనుచుఁ గవుల్.' అప్ప.

'సం। ధాన...నాస్త్యన్నతా...' ఇట నాస్తి శబ్దమునకు నిత్యసమాసయతి వికల్పముగా హల్లునకు బిందు యతిగా వచ్చినది.

తే. ఇత్తెఱంగున సర్వవైష్ణవోత్తముండు
జాగరూకతఁ దైర్థిక భాగవతుల
కితర మెఱుఁగక యొప్పుకేమేమి వేడ్క
నలయక కవిపెట్టి సంతుష్టి సలుపుచుండె. ౮౫

ఇత్తెఱంగునన్ - ఈవిధముగా, ...జాగరూకతన్ - మెలఁకువతో (హెచ్చరికతో), తై...తుల్ - తైర్థిక - యాత్రాపరులయిన...ఇతరము ఎఱుఁగక - వేఱొకతలంపులేనివాఁడై.

—* ఆశ్వాసాంత్య పద్యములు *—

శా. బాలార్కాంశువిజృంభితామలశరత్పద్మాక్ష పద్మాక్షమా
నీళాజాంబవతీశ యీశ బలభిన్నీలోపలద్యూభ దీ
వ్యల్లోకామూల్యశిరోమణిద్యుతికలత్పాదాబ్జ పాదాబ్జభా
లాలంకారకచాపలీమకరదీప్యత్కుండలాంచన్ముఖా. ౮౬

ఈ యాశ్వాసాంత పద్యములందు వేంకటేశ్వరస్వామికి సంబుద్ధి.—బా....క్ష - బాల= లేఁత - అర్క = సూర్యునియొక్క - అంశు=కిరణములచేత - విజృంభిత=విరిసిన (లేక విరియింపఁబడిన) - అమల = నిర్మలమైన - శరత్పద్మ = శరత్కాలపుఁ దామరలవంటి - అక్ష = నేత్రములు గలవాఁడా, పద్మా...శ - పద్మా = లక్ష్మి ('లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా' అమ.) - క్షమా=భూమి ('గౌ రిలా కుమ్భినీ క్షమా' అమ.) - నీళా = నీలాదేవియు - జాంబవతీ=జాంబ

సంతునికూఁతు రయిన జాంబవతీదేవియు - (అనువారికి) - ఈశ = పెనిమిటియైనవాఁడా,
ఈశ...బ్జ - ఈశ = శివుఁడు - బలభిత్ = ఇంద్రుఁడు - నీరేరుహోద్భూతుఁడు = తమ్మిచూలి (బ్రహ్మ) - దిక్పాల = అగ్న్యాది దిక్పాలకులు - అనువీరియొక్క - అమూల్య = వెలలేని ('మూల్యం వస్నో౽ప్యవక్రయః' అమ.) - శిరోమణి = చూడారత్నములయొక్క - ద్యుతి = ప్రభల చేత ('ద్యుతిస్తు శోభా దీధిత్యోః' అమ.) - కనత్ = వెలుఁగుచున్న - పాదాబ్జ = అడుగుఁ దామరలు కలవాఁడా, (ఈ చెప్పిన యీశాదులు వేంకటేశ్వరునికి మ్రొక్కుదు రనుట, ఈయన వారికి దేవుఁ డనుట.), పా...భా - పాద = చతుర్థభాగమయిన ('పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రి తుర్యాంశాః' అమ.) - అబ్జ = చవితినాఁటి చంద్రునివలె (సుందరమైన) - ('అబ్జో జైవాతృకః సోమః' అమ.) - ఫాల = లలాటమునకు - అలంకార = మండనములయిన - కచ = ఆవళీ = ముంగురుల వరుసకల వాఁడా, మక...ఖా - మకర = మొసలి (యాకారము) చే - దీవ్యత్ = ప్రకాశించుచున్న - కుండల = పోఁగులచేతను ('కుణ్డలం కర్ణవేష్టనమ్' అమ.) - అంచత్ = అంచగించుచున్న - ముఖా = వదనము కలవాఁడా.

బాలార్కుని చెప్పుట భగవన్నేత్రములందుంబోలె శరత్పద్మములందును ఎఱ్ఱగీత లుండుటకు. శరత్పద్మములను చెప్పుట 'శరత్పఙ్కజ లక్షణా' అన్నట్లు పద్మమునకు శరత్కాలమందు కడమకాలములలో లేనిశోభ కలుగును గావున. 'పాదాబ్జ ఫాల' అన్నచోట సంస్కృతమందు ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయము లేదు గావున 'పాదాబ్జ సుందర ఫాల' అని విగ్రహముగా మధ్యమపదలోపి సమాసముం జేయవలయును—పద్మాక్ష - పాదాబ్జఫాల - ఉపమలు.

'పద్మాక్ష', 'పద్మాక్ష', 'ఈశ,' 'ఈశ' 'పాదాబ్జ', - 'పాదాబ్జ.'.—ముక్తపదగ్రస్తములు.

క. జలచర కిటి హరి వటు భృగు। కుల రఘుకుల సీరి బుద్ధ ఘోటి ప్రముఖో
జ్జ్వల జనికృత జనరక్షా। యలమేల్మంగాభిధేందిరాలయవక్షా. ౮౭

...జల...క్షా - జలచర = (నీటఁ జరించునదైన) మీనకూర్మములు - కిటి = వరాహము ('వరాహః సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అమ.) - హరి = సింహము (నరసింహావతార మనుట. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః' అమ.) - వటు = బ్రహ్మచారియైన వామనమూర్తి ('వటవో బ్రహ్మచారిణః' అమ.) - భృగుకుల = భృగువంశమువాఁడైన పరశురాముఁడు - రఘుకుల = రఘువంశ్యుఁడగు శ్రీరాముఁడు - సీరి = హలాయుధుఁడయిన బలరాముఁడు ('సంకర్షణః సీరపాణిః కాళిన్దీ భేదనో బలః' అమ. 'హల తిగ్మ కరా సీరా' రథ.) - బుద్ధ = బుద్ధదేవుఁడు - ఘోటి = గుఱ్ఱముకలవాఁడైన కల్కియు ('ఘోట సైన్ధవ గన్ధర్వ హయు వాజి తురఙ్గమాః' రథ. ఘోటము = గుఱ్ఱము - అది కలవాఁడు ఘోటి.) - ప్రముఖ = మొదలగు - ఉజ్జ్వల = ప్రకాశమానములగు - జని = జన్మములచేత (అవతారములచేత ననుట - 'జనిరుత్పత్తి రుద్భవః' అమ.) - కృత = చేయఁబడిన - జన = లోకులయొక్క - రక్షా = కాపాడుట కలవాఁడా (నానావతారములెత్తి జనులను కాపాడినవాఁడా - 'ప్రముఖ' శబ్దముచేత కృష్ణావతారము చెప్పఁబడినది.—

"యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజా మ్యహమ్."

"పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే."

అని గీతయందు భగవద్వచనము,), అల...క్షా - అలమేల్మంగా = అలమేలుమంగ యనెడు - అభిధా = నామముగల - ఇందిరా = లక్ష్మికి - ఆలయ=ఇల్లయిన - వక్షా=వక్షస్స్థలము కలవాఁడా, అలమేలు మంగయని వేంకటేశ్వరస్వామి భార్యకు అవపేరు - (మహద్వాచక సాంతశబ్దంబు గావున, 'వక్షసుఁడా' అని రూపాంతరము - బా. వ్యా. తత్స. 81.).

రక్షా - వక్షా - అని అంత్యానుప్రాసము.

ఇందు కృష్ణావతారము నేల కవి వదలినాఁడు? మహాకవులును దశావతారములలో దఱుంకొ కృష్ణునిమాని బలరాముని పఠింతురు; మఱికొందఱు బలరాముని కృష్ణుని పఠింతురు.

"మత్స్యః కూర్మో వరాహశ్చ నారసింహశ్చ వామనః
రామో రామశ్చ రామశ్చ (లేక-కృష్ణశ్చ) బుద్ధః కల్కీ చ తే దశ."

"వేదానుద్ధరతే, జగన్నివహతే, భూగోళ ముద్బిభ్రతే,
దైత్యం దారయతే, బలిం ఛలయతే, క్షత్త్రక్షయం కుర్వతే,
పౌలస్త్యం జయతే, హలం కలయతే, కారుణ్య మాతన్వతే,
మ్లేచ్ఛాన్మూర్ఛయతే, దశాకృతి కృతే కృష్ణాయ తుభ్యం నమః." జయదేవ.

"యస్యాలీయత శల్కసీమ్ని జలధిః పృష్ఠే జగన్మండలం
దంష్ట్రాయాం ధరణీ నఖే దితిసుతాధీశః పదే రోదసీ
క్రోధే క్షత్త్రగణః శరే దశముఖః పాణౌ ప్రలంబాసురః
ధ్యానే విశ్వ మసా వధార్మికకులం కస్మైచి దస్మై నమః."

"పాఠీనః కమఠః కిటి ర్నరహరిః ఖర్వాకృతి ర్భార్గవో
రామః కంసనిషూదనో హలబలః కల్కీ చ నారాయణః
యుష్మాకం సవిభూతయేఽస్తు భగవా న్నేతుర్భవామ్భోనిధౌ
వృత్తారాయ యుగేయుగే యుగపతి స్త్రైలోక్యనాథో హరిః."

"వేదా యేన సముద్ధృతా వసుమతీ పృష్ఠే ధృతా ప్యుద్ధృతా
దైత్యేశో నఖరై ర్హతః ఫణిపతే ర్లోకం బలిః ప్రాపితః
క్ష్మా నిఃక్షత్త్ర జగతీ దశాస్య రహితా మాతా కృతా రోహిణీ
హింసా దోషవతీ ధరా ప్యయవనా పాయా త్స నారాయణః."

ప్రకృతపద్యమందు 'సీరి'కి 'శౌరి' అని పాఠాంతరము కల్పించికొనిన రెండవతారములును వచ్చును. అట్లే కవి హృదయ మేమో?

భుజంగప్రయాతము. బలద్విడ్వినిర్దిష్టపాథోధరోహా
పలాసారధారాతపత్రీకృతాద్రీ
ఫలన్మూర్ధచాణూర భంగోగ్ర బాహా
కలాకృష్టకంసా శిఖండావతంసా. ౨౨

బల...ద్రీ - బలద్విట్ = ఇంద్రునిచేత ('వాస్తోష్పతి స్సురపతి ర్బలారాతి శ్శచీపతిః' అమ.) - వినిర్ముక్త = పంపఁబడిన - పాథోధర = మేఘములయొక్క (ఇంద్రుఁడు మేఘములం బంపుట అవి తనవాహనము లగుటచే తన కధీనములు గావున) - ఉరు = గొప్ప - ఉపల = ఱాల యొక్క - ఆసార = సంతత ధారావృష్టికి (అడ్డముగా) - ఆతపత్రీకృత = గొడుగుగాఁ జేయఁ బడిన ('ఛత్త్రం త్వాతపత్రమ్' అమ.) - అద్రీ - (గోవర్ధన) పర్వతము కలవాఁడా (ఒకానొక ప్పుడు గోపకులు ఇంద్రునికై యుద్దేశించిన పూజోపహారములకు శ్రీకృష్ణుఁడు ఇంద్రుని కిడ నీయక మాన్పించి తనకుం బెట్టించుకొని తా నారగించెను. అందులకు క్రుద్ధుఁడై ఇంద్రుఁడు గోబృందములను గోపకులను నాశము చేయుటకై మేఘములచే ఱాలు గురియింపఁగా శ్రీకృష్ణుఁడు ఏడు దినములు గోవర్ధనపర్వతమును ఆశిలావర్షమునకు అడ్డముగా ఎత్తి ఒకవ్రేలిపై నిలుపుకొని గోగోపక బృందములను రక్షించెను. ఈకథను విస్తరముగ భాగ. ౧౦. స్కం. లో చూ.), ఫ...హా - ఫలత్ = పగులుచున్న - మూర్ధ = శిరము కలవాఁడైన - చాణూర=చాణూరుఁ డనెడు జెట్టియొక్క (జెట్టిని) - రంగ = క్రీడించుచుండుటయందు - ఉగ్ర = రౌద్రమయిన ('రౌద్రం తూగ్రమ్' అమ.) - బాహో = బాహువులు కలవాఁడా (కంసుఁడు శ్రీకృష్ణులవారి మీఁదికి చాణూరమల్లుని పంపెను. శ్రీకృష్ణులవారు వానితోఁ బోరి కడపట వానికరంబులు పట్టి గిరగిరం ద్రిప్పి నేలం గొట్టిరి. అంతట తలఁబగిలి నోర నెత్తురు గ్రక్కుకొని యమసదనంబున కేఁగెను. భాగ. ౧౦ స్కం.), క.....సా - కలా=క్షణములోని ముప్పదియవ భాగములో (అత్యల్పకాల ములో ననుట. — 'అష్టాదశ నిమేషాస్తు కాష్ఠా త్రింశత్తు తాః కలా। తాస్తు త్రింశత్క్షణః' అమ.) - కృత్త - ఛేదింపఁబడిన - కంసా = కంసుఁడు కలవాఁడా (శ్రీకృష్ణులవారు తన్నుం జంప నుద్యుక్తుఁడైన తన మేన మామను కంసుని చంపిన కథను భాగ. ౧౦ స్కం. లో చూ.), శి...సా - శిఖండ = నెమలిపురి ('శిఖణ్డో బర్హ చూడయోః' హేమ.) - అవతంసా = సిగ పూవుగాఁ గలవాఁడా. — అంత్యానుప్రాసము. — భుజంగప్రయాత వృత్తము - 'భుజంగ ప్రయాతంబునన్ వైలయాయా.'

> మ. ఇతి కర్ణాటధరాధృతిస్థిరభుజాహేవాకలబ్ధేభరా
> డుదయోర్వీధర తత్పితృవ్యకృత నవ్యోపాయనోష్ణీషర
> త్నస్రగ్రంచత్పద కృష్ణరాయ వసుధాధ్యక్షోదితాముక్తమా
> ల్యద నాశ్వాసము హృద్యపద్యముల నాద్యంబై మహింబొల్పగున్.

కర్ణా...పత్ - కర్ణాట = కర్ణాటమనెడి (కన్నడదేశమనుట) - ధరా = భూమియొక్క (దేశముయొక్కయనుట) - ధృతి = ధరించుటయందు (ఆభూమిని మోచుటయందు - ఆదేశమును ఒరులచేతఁ బడనీయక ఏలుటయందు) - స్థిర = నిశ్చలమైన - భుజా = బాహువుయొక్క - హేవాక = ఇచ్ఛామాత్రముచేత - లబ్ధ = పొందఁబడిన - ఇభరాట్ = గజపతియైన ప్రతాపరు ద్రునియొక్క - ఉదయ ఉర్వీధర = ఉదయగిరి దుర్గమందు - తత్ = ఆ గజపతికి - పితృవ్య = పినతండ్రియైన ప్రహరేశ్వరపాత్రునిచేత - కృత = చేయఁబడిన - నవ్య = నూతనమైన - ఉపా యన = కానుకయైన - ఉష్ణీష = కిరీటముయొక్క ('ఉష్ణీషం శిరోవేష్ట కిరీటయోః' అమ.) -

రత్న = మణు లనెడి - దృక్ = చూపులతో - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - పద = పాదములుగల వాఁడైన-కృష్ణరాయ (ఁడనెడి) - వసుధాధ్యక్ష = ఱేనిచేత-ఉదిత = చెప్పఁబడిన (రచింపఁబడిన యనుట)-ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్తమాల్యద యను ప్రబంధములో - ఆశ్వాసము ఇది = ఈ యాశ్వాసము, హృద్యపద్యములన్ = మనోహరములయిన పద్యములతో - ఆద్యంబై = మొదటిది యైన - (మనోహర పద్యములకు మేలుబంతి యై యనియు), మహిన్ = లోకములో, పొల్పు అగున్ = సొంపారును.

కృష్ణదేవరాయలు దిగ్విజయములో ఉదయగిరిదుర్గమును ముట్టడించినప్పుడు అందు ప్రహరేశ్వరపాత్రుఁ డనువాఁడు గజపతికి పినతండ్రి కా పుండి కడుసమర్థుఁడై ఎన్నాళ్లకును దుర్గమును లోఁబడనీయక పోరాడుచుండెను. అంతనొక నాఁడు కృష్ణరాయఁడు 'ఈదినము ప్రహరేశ్వరుని తలఁ ద్రొక్కి స్నానము చేయుదు' అని ప్రతిజ్ఞ చేసి స్వయముగా ముట్టడి నడుపఁగా ప్రహరేశ్వరుఁడు భయపడి లోఁబడి తనతలకుమాఱుగా తనకిరీటమును పంపఁగా రాజు దానిం ద్రొక్కి మాధ్యాహ్నికము గావించె నని యైతిహ్యము. దాని నిట ననుసంధించికొన వలయును.

'హేవాక' - బిల్హణ కల్హణులకంటె పూర్వకవులు ప్రయోగింప లేదనియు దానం జేసి యిది అరబ్బీనుండియో పారసీనుండియో వచ్చియుండు ననియు శబ్దప్రకృత్యన్వేషు లయిన పండితులు వక్కాణించు చున్నారు. పైయిరువుర ప్రయోగములందును నిది ఇచ్ఛాపరముగాఁ గనఁబడుచున్నది.—

'నీలచ్ఛత్త్రోన్నమదగజ ఘటా పాత్ర మత్రస్త చోళా
చ్చాలుక్యేన్ద్రా దలభత కృతీ యోఽత్ర విద్యాపతిత్వమ్
అస్మిన్నాసీ త్తదను నిబిడా శ్లేష హేవాకలీలా
వేల్లద్బాహు క్వణిత వలయా సంతతం రాజలక్ష్మీః.' బిల్హణ., విక్ర. ౧౮ (౧౦౧).
'జాయన్తే మహతా మహో నిరుపమ ప్రస్థాన హేవాకినాం
నిస్సామాన్య మహత్త్వయోగ పిశునా హర్షా విపత్తావపి.' కల్హణ.

ముద్రిత దశరూప పుస్తకములలో హావలక్షణము.—'హేవాక సస్తు శృఙ్గారో హావోఽక్షి భ్రూవికారకృత్' అనియున్నది. ఇట'హేవాక సస్తు' అని 'సహేవాకస్తు' అనుటకు అచ్చుతప్పని యెన్నఁదగియున్నది.—

'భ్రూ నేత్రాది వికారైస్తు సంభోగేచ్ఛా ప్రకాశకః
భావ ఏవాల్ప సంలక్ష్య వికారో హావ ఉచ్యతే.' సా. ద.

'సహేవాక=ఇచ్ఛాప్రకాశనసహితః' అని వ్యాఖ్య చేయఁదగును. ప్రకృత స్థలమందు కృష్ణరాయని బాహువు కోరినమాత్రాననే ఉదయగిరి దుర్గంబును ప్రహరేశ్వర కిరీటంబును లభించె నని భా.

'రత్నదృక్'—కిరీటము ప్రహరేశ్వరుని తలకు బదులుగా వచ్చినది గావున అందలి రత్నములు తలయందలి కన్నులకు బదులుగా నొప్పుచున్న వని స్వారస్యము.

ప్రథమాశ్వాసము సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

ఆ ము క్త మా ల్య ద.

ద్వి తీ యా శ్వా స ము.

క. శ్రీనయనకువలయుగళా
నూనజ్యోత్స్నాయితస్మితోజ్జ్వలముఖ దై
త్యానీతసురశ్రీపున
రానయనక్రమణ వేంకటాచలరమణా. 1

శ్రీ...ణ - శ్రీ = లక్ష్మీదేవియొక్క - నయనకువల = కలువలవంటి నేత్రములయొక్క - ('కువలం చోత్పలే ముక్తాఫలేఽపి బదరీఫలే' నైఘ.) - యుగల = ద్వయమునకు - అనూన=కొఱవడని - జ్యోత్స్నాయిత = వెన్నెలవలె నాచరించుచున్న - స్మిత = మందహాసముచేత - ఉజ్జ్వల= వెలుఁగుచున్న - ముఖ = వదనము కలవాఁడా, దై...ణ - దైత్య = దానవునిచేత (బలిచేత ననుట) - ఆనీత = అపహరింపఁబడిన - సుర = దేవతలయొక్క - శ్రీ = సిరియొక్క (సిరిని) - పునః = మరల - ఆనయన = తెచ్చుటయైన - క్రమణ = అంజలు కలవాఁడా ('క్రమః పాదవిక్షేపే' ధా. పా. - వామనావతారవృత్తాంతము ననుసంధించుకొనవలయును - పాదముతో తెచ్చినవాఁడా అని స్వారస్యము.

వ. అవధరింపు మాసమయంబునఁ బాండ్యమండలంబున. 2

అవధరింపుము - చిత్తగింపుము, ఆసమయంబునన్ - (విష్ణుచిత్తుఁడు ఆవిధమున అతిథి పూజలు సల్పుచు సుఖంబున్న) యాకాలమందు, పాండ్యమండలంబునన్ = పాండ్యదేశమందు

('స్యాన్మణ్డలం ద్వాదశరాజకే చ దేశే చ బిమ్బే చ కదమ్బకే చ
కుష్ఠప్రభేదేఽప్యుపసూర్యకే చ భుజఙ్గభేదే శుని మణ్డలః స్యాత్.' విశ్వ.).

సీ. ఏవీట నతులపాలిండ్లపై గంబూర
నవసారములచిప్పకవుచు మాన్పు,
మలయజం బేవీటఁ దొలుఁజెక్కు డులిచి మే
డల కిడ్డమిగులు భూములకు డిగ్గుఁ,
గలచు నేవీటిసింహాళిగజంబులగాలి
చైత్రవేళ సుదగ్రశాగజంబుఁ,

దాల్తు రేవీటి ప్రాశ్నిక్తనభూపనిర్మాల్య
మరకతంబులు పెఱధరణిపతులు,

తే. కపివర నియుక్త గిరిసదృగ్గృహానిలయ
గాత్రగాహితకనకముక్తాకవాట
గోపురావేదితోచ్చతాక్షోభ్యవప్ర
దనరు దక్షిణమథుర సాంద్రప్రమథుర. 3

1. ఏ...ర - ఏపీటన్ = ఏమధురాపట్టణమందు, సతుల - వెలందులయొక్క ('సతీసాధ్వీ పతివ్రతా' అమ. - ఇది లక్ష్యార్థము) - పాలిండ్లపైన్ - స్తనములమీఁద, గంబూర = కర్పూరము (గంబూరము - గంబురా - గంబుర - గంబురము - అని సూ.ని.), న...చున్ - నవ = నూతనమైన (ముక్తాకరమైన తామ్రపర్ణీనదీసమీపమునఁ గనుక ముత్తెపుఁ జిప్పలనుండి ముత్తెములను తీసి అప్పుడే తెచ్చుకొన్నట్టి యనుట) - హారముల - ముత్తెపుఁ బేరులయొక్క - చిప్పకవుచున్ = ముత్తెపుఁ జిప్పలయొక్క నీచువాసనను (ఇంకను ముత్తెములనుండి తొలఁగనట్టిదానిని), మాన్చన్ - పోఁగొట్టును. — ఆదేశమునంటిన తూర్పుసంద్రములోను ఆదేశమునం గలుగు తామ్రపర్ణిలోను ముత్తెములు పుట్టును. కావున ఇతరులకు దుర్లభములయిన ముత్తెములు వీరికి అత్యంత సులభములు - వీరిభాగ్యము అంతగొప్పది అని భా. నీచువవలకయుండఁ దేరించుట అటనే పుట్టుటచేతను అపూర్వగుణవిశేషముచేతను - సంబంధాతిశయోక్తి.

2. ఏపీటన్-, మలయజంబు = చందనము ('గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రియామ్.' అమ.), తొలుఁజెక్కు = మొదటి చెక్కను, డుల్చి - తొలచి, మేడపకున్ - ఉద్యానములు - మేడలం గట్టుటకు వినియోగింపఁగా శేషించినభాగము — (అచట మేడలన్నియు గందపుఁగలపతోఁ గట్టిన వనుట-గందపు మ్రాఁకుల మనిపులుగల మలయపర్వతము ఆదేశములోనిదౌ గావున అట్లు జరుగును.) భూములకున్ = ఇతరదేశములకు, డిగ్గున్ = వచ్చును; - సంబంధాతిశయోక్తి.

3. ఏ...లి - ఏవీటి = ఏపట్టణమందలి - సింహళగజంబుల - సింహళద్వీపమునుండి తేఁబడిన యేనుఁగుల (మదముయొక్క వాసనతోఁ గూడుకొన్నట్టి) గాలి, చైత్రవేళన్ - చైత్రమాసమందు (వసంతారంభమందు అనుట) ఉదక్ దశాగజంబున్ - ంగిన యను పేరుగల యుత్తరదిగ్గజమును, కలఁచున్ = క్షోభపెట్టును:- ఏనుఁగులు తమకన్న బలిష్ఠమైన యేనుఁగులయొక్క మదవాసన సోకినచో కలంగి పలాయితములగును -

'సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్
విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః.' రఘు. 5. 48.

చైత్రమాసమందు గాలి దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు వీవ నారంభించును; అంతకుముందు ఉత్తరమునుండి దక్షిణమునకు వీచుచుండును. చైత్రమారుతము సింహళగజముల మదవాసనతో ఉత్తరమునకు వీవఁగా ఆవాసనకు ఆయుత్తరదిగ్గజము భయపడును. వసంతమందెల్ల దక్షిణపుగాలియే వీచుచున్నను అందులో పూర్వమాసమైన చైత్రమునం జెప్పుట ఆరంభములో కలఁక

ఎక్కువ గావునను, అనంతరము అలవాటై పోవునుగావునను; ఇచటి గజములు దిగ్గజముల కన్న బలిష్ఠము లని భా.

'సింహళగజంబులు' - సింహళదేశమందు ఏనుఁగులయుత్పత్తి ప్రసిద్ధము; ఆగజముల గాలి యీవీటినుండి వీచు ననుటచేత ఆదేశము ఈదేశపురాజు క్రిందనున్న దనియు అందలియుత్తమ గజములు ఈతని రాజధానియందే యున్నవనియు భా.— కలఁచుట అవాస్తవముగాన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. సింహళగజములుగాన సింహవాసనగలవి అనుటీక అనుపపన్నము.

4. ఏ...లు - ఏపిటి - ప్రాక్తనభూప = తొంటి రాజులయొక్క - నిర్మాల్య = ధృతత్యక్తము లయిన - మరకతంబులు = పచ్చలను, పెఱ ధరణీపతులు - కడమరాజులు, తాల్తురో;—పచ్చలును సింహళమందు పుట్టును; అందును అచ్చటి తొంటిరాజులు ధరించి అంతకన్న మేలయినవి దొరకినపుడు పాఱవైచిన యునుపటి పచ్చలు మాత్రమే ఇతరరాజులకు దొరకు ననుట; - సంబంధాతిశయోక్తి.

కపి...వప్ర - కపివర = సుగ్రీవునిచేత - నియుక్త = పనుపు పెట్టఁబడిన - గిరసన్నిభ = కొండలవంటి (కొండలంతలేసి) - గహననిలయ = క్రోఁతులయొక్క (గహన = అడవి - నిలయ = నివాసస్థానముగాఁ గలవి) - గాత్ర = దేహములచేత - గాహిత = ప్రవేశింపఁబడిన - కనకముక్తా కవాట = బంగారుము తోడి ముత్యాల తలుపులుగలదైన (మథురాపురమునకు కవాటము ముక్తామయమనుటకు 'ముక్తా కవాటం పాణ్డ్యానాం తత్ర ద్రక్ష్యథ వానరాః' అని వానరులం గూర్చిన సుగ్రీవోక్తి సహాయుఁడు) - గోపుర = పురద్వారముచేత ('పురద్వారంతు గోపురమ్' అమ.) - ఆవేదిత = తెలుపఁబడిన - ఉచ్ఛ్రాయ = ఔన్నత్యముచేత - అక్షోభ్య = దుర్ధర్షమైన - వప్ర = ప్రాకారము (కోట)గలదియు ('వప్రః ప్రాకారరోధసోః' హేమ.), సాం...ర - సాంద్ర = దట్టమైన - ద్రుమ = వృక్షములయొక్క ('పలాశి ద్రు ద్రుమాగమాః' అమ.) - ధుర = భారముకలదియు, ఐన - దక్షిణ మథుర (శూరసేన దేశమందు యమునయొడ్డున నున్న మథుర = ఉత్తరమథుర), తనరుఁ = ఒప్పుచున్నది.

'మథుర' - రూ. మథూర. పిరికమా. మథుర మోక్షదాయకపురములలో నొకటి;—

'అయోధ్యా మథురా మాయా కాశీ కాఞ్చీ హ్యవన్తికా
పురీ ద్వారవతీచైవ సప్తైతా మోక్షదాయికాః.'

ఒండె శూరసేనరాజధాని కానిది ధకారమధ్యనామకము ఉత్తరమున నొకటియుండి తదపేక్షచేత దీనిని దక్షిణమధుర యని ధకారమధ్యనామకముగానే కవి వ్యవహరించి నాఁడని యేని తలంపవలయును. కడపట అంత్యాను ప్రాసము.

క. శమనరిపుత్రిపురభిద్ధో। ద్యమవప్రోద్వప్రశైలవలయితస్వర్ణగిరి
భ్రమదంబై కాంచనవ। ప్రము దీప్రం బగుచు నప్పురంబున కొప్పున్. 5

అప్పురంబునకుఁ = ఆమథురానగరమునకు, కాంచన వప్రము = బంగారపుఁగోట, దీప్రంబగుచుఁ = ప్రకాశమానమై, - శమ....బై - శమనరిపు = శివునియొక్క (శమన = యమునియొక్క - రిపు = శత్రువైన శివుఁడు శమనరిపుఁడు) - త్రిపుర = అసురులవైన (బంగారు

పురము, వెండిపురము, ఇనుపపురమును అయిన) మూఁడుపురములయొక్క - భిదా = ధ్వంసన మందు - ఉద్యమవత్ = ప్రయత్నవంతమయిన - దోః = బాహువుచేత - వర్జ్య=విడువఁబడిన - వలయిత = మండలీకృతమయిన (మిక్కిలి వంపఁబడిన) - స్వర్ణగిరి = బంగారుకొండ (మేరు పర్వతము) యొక్క - భ్రమ = భ్రాంతిని - దంబు = ఇచ్చునది, ఐ, ఒప్పును.

పురిచుట్టును బంగరుకోట యొట్లున్నదనఁగా—త్రిపురములపై దాహార్థము బాణమేయు టకై శివుఁడు మండలాకారముగా ఆకర్షించి దాహమైన పిమ్మట నిట పాఱవైచిన మేరుచాపము సుమా యిది అను భ్రమను కలిగించుచున్నది. ఈయర్థమునకు 'వర్జ్య' కన్న 'త్యక్త' అనుట మేలు.- ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'ద్యమవద్దోర్దండపవలయిత,' 'ద్యమదోర్దండైకవలయిత,' 'ద్యమ వద్దోర్వ్రజవలయిత' అని పా.

తే. సారిదిఁ గనుపట్టు హేమరశ్ములు సెలంగఁ
బొడవుకతమున సూక్ష్మమై పొల్చుఁ జూడఁ
బట్టణము కోటకొమ్మలపంక్తి గగన
మండలశ్రీకి సంపంగిదండవోలె. ౫

పట్టణము కోట కొమ్మల పంక్తి = ఆ యూరి కోట బురుజులవరుస. సారిదిన్ = క్రమ ముగా, కను....లు కనుపట్టు = అగపడెడి - హేమ = బంగారుపు - రశ్ములు = కాంతులు ('రశ్మిః పుమాన్ దీధితౌ స్యాత్ పక్ష్మప్రగ్రహయో రపి' మేది) సెలంగన్ = ఒప్పుచుండఁగా, పొడవుకతమునన్ = ఔన్నత్య కారణముచేత, సూక్ష్మమై = చిన్నవస్తువుగా కనఁబడుచు, చూడన్ = చూచుటకు (దృష్టికి), గగనమండల శ్రీకిన్ = ఆకాశప్రదేశ లక్ష్మియొక్క, సం పెంగ పూవుల దండవోలెన్, పొల్చున్.

ఆపురి కోటకొమ్మలు సౌవర్ణములు, సంపెంగపువ్వులును బంగారువన్నె కలవి, దూరపు వస్తువులు చిన్నవిగా నగపడును. ఆబంగారుపు కోటకొమ్మలు ఔన్నత్యము (అతిదూరము) చేత (సంపెంగపువ్వులవన్నెలు) సంపెంగపువ్వులంతలేసిగాను దూరముచేతనే దగ్గఱదగ్గఱగా వరుసగాను అగపడుటచేత ఆ ఆకాశలక్ష్మియొక్క సంపంగ పూదండయో యనునట్లొప్పు ను.—కోట అత్యున్నత మని భా.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'సారిదిఁ గనుపట్టు' - గ్రుచ్చిన ట్లుండుటకు. 'సంపంగిదండవోలె' - సంపంగిదండ కచధార్యము, కావున ఆకాశమెంత యున్న తమో కోట అంతికన్న నున్నత మని భా.—'పట్టణముకోట' - ముపర్ద్యకంబునకు పుంపులు 'కర్మ ధారయంబులందు' మాత్రకే విహితము లయినను, 'కర్మధారయంబులందు' అను బహువచనంపు స్వారస్యముచే అన్యసమాసములందును గన్పట్టుచున్నవి; 'పరిపరివిధంపు జన్నంపుఁ బరకరంపు సొంపు సంపద' మను. 'పణ్యరంపుఁ బుణ్యంపుఁ గంపుల' ఆను. కావున 'పట్టణపుఁగోట' అని వైకల్పికముగాఁ జెప్పవచ్చును.

మ. పరిఖం దత్పురకామినీజనము లంభఃకేళిసల్పంగఁ ద
ద్గురుపక్షోరుహ లిప్తసంకుమదకస్తూరీమిళచ్చందనా

గురుపంకంబుల సౌరభంబులఁ జుమీ కుంభీనసావాస ని
ర్జరకల్లోలిని కందు భోగవతి నాఁ జన్సంజ్ఞ గల్గె న్దగన్. ౬

తత్పురకామినీ జనములు = ఆపట్టణపు యువతీబృందములు, పరిఖన్ = అగడితయందు ('ఖేయంతు పరిఖా' అమ.—పరితః ఖన్యతే ఇతిపరిఖా. వర్గద్వితీయ మధ్యముగాని వర్గచతుర్థ మధ్యముగాదు), అంభః కేళిన్ = జలక్రీడను, సల్పంగన్ = కావించినందువలన, తత్...లన్ – తత్ = ఆయువతులయొక్క - గురు = గొప్పవైన - వక్షోరుహ = స్తనములయందు (వక్షః = ఱొమ్మున - రుహ = మొలచునట్టివి) - లిప్త = పూయఁబడిన - సంకుమద = జవ్వాదితోను - కస్తూరీ = మృగనాభితోను - మిళత్ = కూడుచున్న - చందన–మంచి గంధములయొక్కయు - అగురు– అగరుగంధముయొక్కయు - పంకంబుల = బురదలయొక్క (మెపూఁతలయొక్క) - సౌరభం బులన్ = పరిమళములచేతను, చుమీ, కుం...కిన్ - కుంభీనస = పాములయొక్క (చిన్నకుంభమువంటి ముక్కుకలది 'లేలి హానో ద్విరసనో వ్యాళః కుమ్భీనసో హరిః' అమ.) - ఆవాస = నివాస = నివాసస్థానమైన పాతాళమందలి - నిర్జరకల్లోలినికిన్ = దేవనదికి, అందున్ = ఆపాతాళమందు, భోగవతి

('గృహం శయ్యా చ వస్త్రం చ తథాభరణ మేవ చ
స్త్రీ పుష్పం గన్ధ తామ్బూలే అష్టౌ భోగాః ప్రకీర్తితాః.'

అనెడి యష్టభోగములలోనిదైన గంధము కలదిగావున) భోగము కలది('నదీ నగర్యో ర్నాగానాం భోగవతీ' అమ.) - సంజ్ఞ = అనఁనొప్పు పేరు - తగన్ = ఉచితముగా, కల్గెన్.

మధురాపుర యువతులు అగడ్తలో జలక మాడఁగా జవ్వాజియు కస్తూరియు కలపిన చందనాగురువుల మైపూఁత వారికుచములం దలందికొన్నట్టిది, కరఁగి ఆనీటం గలయఁగా, ఆనీటిలో కలపియున్న పాతాళగంగకు అష్టభోగములలో నొకటియైన యాగంధముయొక్క సంపర్కము చేత భోగవతి యను నన్వర్థ నామము కలిగినది.— పరిఖ అరసాతలగంభీర మని భా.—కావున అతిశయోక్తి ధ్వని; భోగవతీ శబ్దమునకు యోగముచే నర్థాంతరకల్పన చేసినందున నిరుక్త్యలంకారంబు. 'యోగముచే నామములకు। నా గను నన్యార్థకల్పితపరఁగు నిరుక్తిన్.' అలం.

'కామినీ' అనుట అకామినులగు వృద్ధ దులకు ఈ చెప్పిన మైపూఁతయుండదు గావున. కామినులు గావుననే 'కేళి' యు; 'నిర్జర కల్లోలిని'—దేవనదియే మూఁడు లోకములందును మూఁడు నామములం బరఁగుచున్నది.—

'దేవ స్వాత్మభువః కమణ్డలు జల స్రోతాంసి మన్దాకినీ
గఙ్గా భోగవతీమయాని పునతే యాన త్రిలోకీ మిమామ్.' అనర్ఘ.

'చన్సంజ్ఞ = చనుసంజ్ఞ–'అను కొను లోనగు ధాతుజవిశేషణముల యంత్యోకారమునకు హల్లుపరం బగునపుడు లోపంబు వైకల్పికంబు,' ప్రౌ. వ్యా. 'అగురు' - రూ. అగరు.

"చం. మరువకగంధిలంబులును మంద రవిద్యుతులున్ దుపార ఘూ
నరములు సర్వవాంఛిత హసంతికముల్ సముదగ్రసౌర భా

గురు పరిలిప్త భోగియువకంఠతలంబులునై తలిర్చెఁ జా
సరములు దంతసీత్కృతి వశంవదమూల్ తుహినాగమంబునన్." రామాభ్యు. 5 (125).

తే. కాద్రవేయులు భూమియుఁ గైకొనంగ
నురగలోకంబు వెడలి తత్పరిఖనీట
నెగసి తోడనె క్రుంకుదు ర్నిలువ లేక
తత్తటాబద్ధగారుత్మతముల కులికి. ౭

కాద్రవేయులు = నాగులు ('నాగాః కాద్రవేయాః' అమ. - కద్ర్వా అపత్యాని = కద్రువయొక్క సంతతి), భూమియున్ = భూలోకమునుగూడ, కైకొనంగన్ = ఆక్రమించుటకై, ఉరగలోకంబున్ = నాగ ('ఉరగః పన్నగో భోగీ' అమ.) లోకమునుండి (పాతాళలోకమునుండి), వెడలి = తరలి, తత్....కున్ - తత్ = ఆపరిఖయొక్క - తట = దరులయందు - ఆబద్ధ = అంతటను (మెట్టుగా) కట్టఁబడినట్టి - గారుత్మతములకున్ = గరుడపచ్చలకు, ఉలికి = భయపడి నిలువలేక, తోడనే = వెంటనే, క్రుంకుదురు = క్రుంకుదురు = మునుఁగుదురు.

నాగులు భూలోకమునుగూడ నాక్రమించుటకై పాతాళ లోకమునుండి ఆయగడ్త నీటి దారిని పైకి వచ్చి దానిదరులకు మెట్లుగా కట్టఁబడియుండు గారుత్మతములం గాంచి భయపడి మఱి యట నిలువలేక వెంటనే మునుంగుదురు.

'యున్' - పాతాళమునే గాక యని యర్థము. గరుడపచ్చలు సర్పవిషమును హరించుటయు వానికి సర్పములు భయపడుటయు ప్రసిద్ధము.—

'యస్మై దదాతి కవరం భూమిః ఘృతాక్త మాత్ర భీతేవ
అహిః పశ్య దర్వా మ్యకరత్నే స్థితం నాతే.' సు.భా.

దార్మ్య కరత్నే = గారుత్మత కరత్నే, అని తట్టీక.

'నెగయు' - రూ. ఎగయు - 'బంధనంబులెల్లఁ బాయుడు భీముండు। నీరిలోననుండి నెగయు దెంచె.' - భార. ఆది ౫ (౧౭౫). అప్ప. - అతిశయోక్తి.

తే. తరుణశైవాలజలజపత్త్రములు పొదువ
మరకతచ్ఛాయఁ బొల్చుఁ దత్పరిఖజలము
కోట బంగారు సేయుటకొఱకు మున్ను
బ్రహ్మ పిడిచినమందాకు పస రనంగ. ౮

తత్పరిఖజలము = ఆయగడితనీరు, తరు...లు - తరుణ = లేఁతవైన - శైవాల = నాచులును ('జలనీలీతు శేవాలం శైవలః' అమ.) - జలజపత్త్రములు = తామరాకులును, పొదువన్ = కమ్ముకొనఁగా, కోటన్ = ప్రాకారమును, బంగారు సేయుటకొఱకు (పా. బంగారుగాఁ జేయు కొఱకు), మున్ను = పూర్వము, బ్రహ్మ పిడిచిన మందాకు పస రనంగన్, మరకతచ్ఛాయన్ = పచ్చలకాంతితో, పొల్చున్. లేఁతనాచును తామరాకులును కమ్ముకొనియుండుటచేత ఆయగడ్త

నీరు గరుడపచ్చలవన్నె గలిగి ఎట్లుండు ననఁగా, ఆకోటను బంగారుకోటఁగాఁ జేయుటకై బ్రహ్మ ఘోర్వము పిడిచిన మందాకుపసరో యనునటు ప్రకాశించుచుండును.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; 'మరకతచ్ఛాయా జ్జోల్పు...' అనుచు పదార్థవృత్తి నిదర్శన. శైవాల జలజిని పత్త్రిచ్ఛాయ జలమునకుఁ గలుగుట తద్గుణాలంకారము.

'జలజపత్త్రిములు'—'బిసినిచ్ఛదములు'—అని పా. కల్పించుకొనవచ్చును. – 'వా పుంసి పద్మం నళినమ్....పుష్కరం మ్భోరుహాణిచ' అమ. 'పద్మశబ్దము మొదలు 16 తామర పువ్వుల పేరులు' అని లింగా. 'నళిన్యాంతు బిసినీపద్మిన్యముఖః' అమ. 'నళినీశబ్దము మొదలు 3 పద్మములు గలదేశమునకుఁగాని పద్మసమూహమునకుఁగాని తామరతీఁగకుఁగాని పేరులు. ముఖ మన్నందున అట్టి కమలినీ సరోజన్యాది శబ్దములు గ్రహింపఁబడుచున్నవి.' లింగా.—ఇందువలన తామరరేకులను జలజపత్త్రిములనియు, తామరాకులను జలజినీపత్త్రములనియు వ్యవహరించుట న్యాయ్యము. పత్త్రశబ్దము రేకులకును వాచకమగుట సహస్రపత్త్ర శతపత్త్ర శబ్దములవలననే స్పష్టము. అట్టి ప్రయోగములు గానంబడియెడి.

'అమ్భోజపత్త్రిములు ...చునా మమోద ద...స్వి... కాను
సమాగతో ...కుటిలై ...ప్రతో యమువాన.' భోజప్ర.

'మ. ...వాలిపరింపరో పరమకి వ్యాపారలీల...
స్వీత మిన్ప ...ని చేయుఁ యికనియు విద్యుల్లతా విగ్రహా
శతపత్త్రిములఁ ...చిరించ జలద్రావ్యఁ జక్ర స్తనా
నలినాభి న్నవలా న కాన క మరున్నాకశిరో రత్నముల్'. మను.

'స్థితః ...స పిశాలం పత్త్రం పత్త్రి ...
కథయతి సహస్రాన్ త్రైస్త్రింశో యో మహస్థాను
అతిశ ...పరితాప్ల...భాగ్యం యథాన్యా
స్తనయుగపరిణాహ మున్దలాభ్యాం ప్రవేతి.' ఇత్యాది.

'అ ...ము ముక్తా ము... న ...న ...పు వినర్చు...' త. ...

'నళినినళినీగతజల మతి తరళం ...పద్వద్వతి మతిశయచపలమ్.'

'ఉత్ఫుల్లద్యకుసుమాళియనం। నళినళికల్పిత స్త్రనావరణము
కథమాలి ...మిష్యసి ...ధా ...' శాకుంత.

'క్లాన్తో మన్మథలేఖ ఏష నళినీపత్త్రే నఖై రర్పితః' శాకుంత.

'యత్స్నేహా వనరాళినాళి నళినీ పత్త్రాతపత్త్రం ధృతమ్.' ఉ. రా. చ.

అయినను ప్రకృతపద్యగత ప్రయోగము శిష్టసమ్మతముగాను ప్రకరణముచే సుగమముగాను ఉన్నదికావున ఆక్షేపణీయముకాకున్నది – ఎట్లన –

'సౌవర్ణే రాజతే పాత్రే తామ్రే పద్మ పలాశయోః
భోజనే భోజనే చైవ త్రిరాత్రోత్ఫల ముష్నుతే.' వైఖానసిస్మృతి.

'య ఇచ్ఛే దూర్ధ్వగామిత్వం పరం స్థానం చ శాశ్వతం।
పద్మపత్త్రేతు భోక్తవ్యం మాస మేకం నిరన్తరమ్.'—స్మృతిచంద్రికలో పురాణవచనం.

'నైవేద్య పాత్రం వక్ష్యామి కేశవాయ మహాత్మనే
హైరణ్యం రాజతం కాంస్యం తామ్రం మృణ్మయ మేవ వా
పాలాశం పద్మపత్త్రం వా పాత్రం విష్ణో రతిప్రియమ్.' పద్మపురాణము.
'మరకతచ్ఛాయ', 'పసరు'—'కమలిని హరితై స్సరోభిః' శాకుంతలము.

చ. అడుగున నుండియు న్బదలమై చన లంటెడు కోట నొప్పు ప్రో
ల్విడనికడంక దంచనపుఁ జేతుల గంగను గాసెఁ దూఁటఁగా
నడుమన యున్కిఁ జేసి యల నాకపురిన్ సరిగా నెసంగి లా
వడలఁగఁ బట్టి వేయుటకు నెత్తె నన న్దగు మ్మధురాపురిన్.

అడుగున నుండియున్ = పునాదిమొదలుకొని, పదలమై = పృథులమై, చనలు అంటెడు కోటన్ = ఆకాశమునోరయు ప్రాకారముచేత, ఒప్పు ప్రోలు = శోభిలుచున్న యాపట్టణము, దంచనపుఁజేతులు = కోటమీఁద పెద్దపరంగులనెడు చేతులు. గంగన్ కాసెన్ = మిన్నేఱనెడి వస్త్రకోకను, తూఁటన్ = చొరఁగా, (చుట్టుకొన్నదనఁగా), (ప్రోలు), సరిగా తనతో సాటి నటించి నందులకై, అలనాకపురిన్ = ఆస్వర్గపట్టణమును [illegible]. ఎసఁగి నికటంకన్ — అప్రతిహతమైన పూనికతో, లావు బడలఁగన్ = శక్తి యుడుగుమందు, అడుగున నుండియున్ — అడుగిడి నిలిచిన పీఠము మొదలుకొని, పదలము నెన్నఁ గాచికొనుచు, చనలు అంటెడు కోటన్ = కోటవంటి మహోన్నతకాయముతో ఒప్పుచు, నడుమన్ [illegible] దంచనపుఁ జేతుల మధ్యప్రదేశములోనే, ఉన్కిఁ జేసి—(ఆనాకపురము [illegible] నాకపురి పట్టువడినందున)—గంగను కాసె నాకపురి దేహమధ్యమందు నున్నందున అనియు, ఎసఁగి = ఎసఁచికొని, లావు బడలఁగన్ = నాకపురియొక్క బలము క్షీణింపఁగా, (దానిని) వేయుటకు [illegible] నేలఁ గేసికొట్టుటకై, పట్టి = కాసెలో పట్టుకొని, ఎత్తెననన్ తగున్ = ఎత్తినదో యనునట్లొప్పుచున్నది.

ఆకాశగంగ స్వర్గపట్టణమును అగిస్టమవలె చుట్టుకొని యున్నది. మధురాపురకోటబురుజుల మీఁది పెద్దపరంగులు ఆగంగకును స్వర్గమునకును నడుము చొచ్చుకొన్నవి. ఆకోట పునాది మొదలు పృథుమై మహోన్నతమై యున్నది. స్వర్గము ఆకోటల నడుము [illegible] యున్నట్లు మందున్నది.—ఇతిరెల్ల నెట్టుగా నున్నదనఁగా—మధురాపురియను మహోన్నత పృథుకాయుఁడగు జెట్టి స్వర్గపురమను జెట్టని తనతో సాటినటించినందులకై [illegible] గపెంగి, అడుగిడు పీఠములోఁగూడ తన్ను కాచుకొనుచు, కోటయను మ్రొలంపటి పెద్ద పరంగుల నెడు తనహస్తములను స్వర్గపుజెట్టియొక్క కాసెయగు గంగను ఆజెట్టి దేహమునడుమ నొప్పించిన - ఈప్రకారము తన చేతులనడుమ పట్టువడిన-యాజెట్టని తనచేతులతో పట్టి యెసఁచి, బలమెడలిన యాతని నేలపైవేచి కొట్టుటకు అతనిదేహమునడుమ నున్న యాకాసెచే పట్టి పైకెత్తెనో యనునట్లున్నది. మధురాపురిసౌధములు మహోన్నతము లనియు ఆపురిస్వర్గమునకన్న భాగ్యవంత మనియు భా.—రూపకానుప్రాణిత మైన యుత్ప్రేక్ష.

× 'దంచనములు' అనఁగా పరమారికయంత్రవిశేషణము లని యొకవ్యా., ఇనుప గొలుసుల తోడిపాషాణవిశేషములని మఱియొక వ్యా.; పెద్దపరంగు లని ఒ. సీ; సీ. 'ఎనసి మాస్టరు లగ్గ [illegible]

క్కకుండంగఁ దా। శ్రీనకాంచనంపు పంచనపుఁకోటలు' కువలయాశ్వ. 3 (18). 'గంగను కాసెక్' - 'గంగ + అను' అని విడఁదీయుకో పూర్వకావ్యంబుల నప్రసిద్ధం బయ్యు సంస్కృతీయ సంధి సంభవించును. స్వర్గము మొదట క్రింద నుండినది, ఈపురము దానిని పాఱవైచినట్లున్నది. పంచనములకు ఆకాశగంగ క్రిందనుండినది. 'నాక' - (న + అక) - 'నాకాదులు నిత్యసమసనము లంద్రుబుధుల్' చెప్ప. నిత్యసమాసయతి అచ్చునకేని చెల్లునుగావున నిట వాలున కిడఁబడినది. 'నాగరుసక్' అను పూర్వముద్రణ పాఠమున నాగరు శబ్దమునకు దేవపరిష్కర్తిక మునకు అన్వయము కుదరదు.

తే. ఉపరిగుబ్బలు గలతల్పుటురము సూచి
గండపట్టెలు సూచి బంగారు సూచి
గిటిగివాకిటి కోటనే విడువక యెపుడు
చుట్టువెట్టుచు నుందురు సోమరపులు. ౧౦

సోమరపులు - చంద్రసూర్యులు, 'అత్రే ర్నేత్రోద్భవః సోమో గ్లౌ రాత్రిజ్యోతిః కలానిధిః' 'తపన స్సవితా రవిః' అమ. ఉ......లు - ఉదుటు - నిక్కఁ గొనుచుకొనియున్న - గుబ్బలు - సంగ్రహింపనైనదైన సౌధశిఖరములు - అనెడి - గుబ్బలు = వృత్తస్తనములు. కలతల్పుటురము = కలదైన తలుపులనెడి యురమును, చూచి. గండపట్టెలు - తలుపుమీఁద నమర్చిన యద్దుకోయ్యలనెడి - గండపట్టెలు - గండపు గీఱలను. చూచి, బంగారు = తలుపున తాపఁబడిన బంగారు తొడుగులనెడి - బంగారు - బంగారు పూసలను, చూచి. గిటిగివాకిటి కోటనే = పురద్వారము కోటనే పురమనెడి నాయికయొక్క యింటివాకిటి (ప్రవేశమునే), విడువక = వదలక, ఎపుడున్ = సర్వదా, చుట్టువెట్టుచు నుందురు - చుట్టురా తిరుగుచున్నారు.

లోకములో ఎటువంటి ఎచ్చుకలిగిన యొక్కలాఁడియున్నను కాముకులు దాని గడపవెంబడినే నిరంతరము తిరుగుచుండుట సంచరించుచు సాటిసాటిపను తదీయసౌందర్యమును ననుభవించుచుండుట ప్రసిద్ధము. సూర్యచంద్రులు అట్లే మధురాపురీనాయికాసౌందర్యాకృష్టులై నిరంతరము ఆపురివాకిటనే నుడియుచుందురు. — శ్లేషరూపకో త్ప్రేక్ష.

'గిటిగివాకిటి కోటనే' — ఊరిగోపుర మత్యున్నతమగుటచేత దానిని సోమరపులు దాఁటలేక (అయన భేదములచే) దానికొకప్రక్కనే సంచరింతురు. సోమరపులయందు విటత్వమును పురియందు నాయికాత్వంబును ఘటితములు. సోమరపులకు విటత్వము చెప్పుటచే సామాన్యులకు తేరిచూడరాని శోభావతి యని భా. ఎపుడును వాకిటనే చుట్టువెట్టుచునుందురనుటచేత పురీనాయిక వారిని సరకుకొనదే యని విశదము.

మ. సిరిసౌధాగ్రవిహారి యౌవనవతీచిత్రాంచలస్ఫారిస్ఫార
స్తనముల్ త్రోవళిఁ జేరికట్టిరులతోఁ బాడంగఁ ద్రోయ, న్నిజో
దరలగ్నం బగుదాని, నెమ్మొగు లధస్సంస్థై తటిజ్జాల్బ, నా
కర మభ్రం బని యంత్రముగా కుదధిఁ దక్కన్ చుట్టునే ముత్తెముల్. ౧౧

(ఆ మధురాపురమందు), సౌధా...లిక్-సౌధ = మేడలయొక్క - అగ్ర-తుదలయందు విహారి = క్రీడించుచుండు - యౌవత = యువయువతీసమూహములయొక్క - రతి = కామకేళు యందు - భిన్న = పెరిగిన (యౌవనముగనుక రతిలో నుత్సాహమెక్కువ - కావుననే పేరుల పెరిగిపోవుట) - అచ్ఛ = తేటయైన (అనఁగా తళతళని నిగుగల)-హార - ముత్తెపుఁబేరులయొక్క - స్ఫురత్ = తారళ్యవంతము లయిన - గురు పెద్దలైన ('గురుస్త్రీలిఙ్గ్యం మహతి దుర్జరాలఘునోరపి' మేది.) - ముక్తా = ముత్తెములయొక్క - ఆవళిక్ - మొత్తమును, చేటికలు - పరిచారికలు ('భృత్యే దాసేర దాసేయ దాస గోప్యక చేటకాః' అమ.), నిరులతోఁగూడఁగక్ = (ఆదంపతులు రాత్రిధరించి వేకువను త్యజించినవి గాన) పుష్పములతోఁగూడ, (సౌయక్ = (ఆసౌధాగ్రములనుండి) తుడిచి పాఱవైచఁగా, మొగిలు = మేఘము, అధస్స్థంబు = (ఆ సౌధాగ్రములకు) క్రిందిప్రదేశములందు ఉన్నదై, ఐ, నిజ ఉదర లగ్నంబు = తనకడుపులో తగుల కొన్నదై, అగుదానినే = అయిన యామ్ముత్తెపు మొత్తమునే, తతిక్ - వర్షాగమనందు (వానతోఁగూడ ననుట), రాల్పక్ = కురియుటంజేసి, క్షితిక్ = భూమిలో (అనఁగా లోకులు - 'భూ ర్భూమి రచ లానన్తా రసా విశ్వమ్భరా క్షితిః' అమ.), అభ్రంబు = మేఘము ('అభ్రం మేఘో వారివాహః' అమ), ఆకరము - ముత్తెములకు జన్మస్థానము ('ఖనిః స్త్రియా మాకరః స్యాత్' అమ.) అని, అంద్రుగాక = అందురేగాని, ముత్తెములు, ఉదధిక్ = సముద్రమందు ('ఉదన్వా నుదధిః సిన్ధుః సరస్వాన్ సాగరో ర్ణవః' అమ.), తక్కక్ = తప్ప (వేఱొకచోట), పుట్టునే = పుట్టవు.

ముత్తెములకు జలధరాద్యాకరములు పెక్కు చెప్పఁబడియున్నవి (౫. ౨౦ వ్యా.చూ.), కాన సముద్రమొక్కటియే వానికి వాస్తవమయిన యుత్పత్తిస్థానము. కడమ తావులందు అవి పుట్టవు. అందులో మేఘమందు పుట్టునని లోకులు భ్రమించుటకు కారణమును జెప్పెడు; మధురాపుర సౌధాగ్రవిహారులగు యౌవతమును మొక్క [illegible] ముత్తెములను వేకువను నిర్మాల్య కుసుమములు కుప్పతోఁగూడ చేటికలు క్రిందికి దిగఁద్రోయఁగా ఆముత్తెములు క్రిందనున్న మేఘములు వానికి కడుపులోనికిం జొచ్చి వానితోఁగూడ క్రిందికి రాలఁగాఁ గాంచి జనులు అవి మేఘోత్పన్నములే యని భ్రమించుచున్నారు. - అతిశయోక్తి - కొందఱు మతంబున అత్యుక్తి.

'గురుముక్తా' — గొప్పవని చెప్పుట యేలనన, మేఘోత్పన్నములయిన ముత్తెములు పెద్దవిగా నుండును,—

'వర్షోపలవ జ్జాతా వాయుస్కన్ధా చ్చ సప్తమా చ్చ్యుతాః
హ్రియతే కిల ఖా ద్దివ్యై స్తటిత్ప్రభం మేఘసంభూతమ్,' బృ. సం.

'వర్షోపలవత్' అనుటచే పెద్దవనియు మేఘోత్పన్నమనియు తెలియనగుచున్నది. దానిని ఆకాశమందే దేవయోనులు హరింతురనియు అది మొలుపుకాంతిగలదని యనియు కారికార్థము. ఈక్రింది పారిజాతాపహరణ పద్యములో 'నాణేయు స్తరు' ము లనుటచేతను విద్యాధర ధార్యము లనుటచేతను మేఘోద్భూత ముక్తాఫలములే కథితములు.—

శా. 'ఏణీశాబవిలోలనేత్ర కనుఁగొంటే వీరు విద్యాధరుల్
మాణిక్యోజ్జ్వలకర్ణకుండలులు సంబద్ధాసిధేనుల్ రణ
ద్వీణాపాణులు చంద్రికామల శిరోవేష్టా స్త్రీపుండ్రాంకితుల్
నాణీయస్తర తారహారులు శివధ్యానైక నిష్ఠాపరుల్.' పారిజాతాపహరణము.

అణీయస్ = కడుంజిన్నది - న అణీయస్ = నాణీయస్ = కడుంబెద్దది - నాణీయస్తరములు = మఱియుంబెద్దవి = వర్షోపలములంతలేసి. 'నాణీయస్తన' అను బజారుముద్రణమును మదీయ ముద్రణంబున 'నాణీయస్తర' అని సవరించితిని. 'ఈయస్సు' మీఁద 'తరప్పు' వచ్చిన యుదాహరణాంతరము,—

"ఆస్థితా హీంద్రశయ్యాణీయస్తర
ప్రస్థితాంఘ్రీశ్రిత వ్రాత చేతోఘదా
కస్థల ప్రస్ఫురత్కాళి యాత్మేశమా
ధస్థలీ న్యస్తవత్సీహ్నోసకా."—ఆము. 3 ఆ. 92.

మ. ఘనసౌధాళి వియన్నదీజలధిఁ దేకన్ స్వచ్ఛతన్ నీడఁ దోఁ
ప నెలంతల్ల్వాళిగాక్ష్మిన్ సరకు మార్పన్ గోలలన్ గట్టి యి
చ్చు నిజస్వాపవిచిత్రపట్టవసనస్తోమంబు నాఁ బొల్చుఁ బె
ల్లనిలానోన్నతవిమర్శితన్నగరనాకానేకకేతుచ్ఛటల్. ౧౨

ఘనసౌధ అళి = (మధురా స్వర్గములయొక్క) గొప్పమేడల పంక్తి. వియ...దిన్ - వియత్ ధునీ = మిన్నేఱు అనెడి ('వియత్స్వర్గాపగాపదం వాతు పుం స్యాకాశ విహాయసీ', 'తరఙ్గిణీ శైవలినీ తటినీ హ్రాదినీ ధునీ' అమ.) - జలధిన్ = సముద్రములో, నీడన్ = (నీడల) ప్రతిబింబమందు, స్వచ్ఛతన్ = స్ఫుటముగా, నాన్ తే = ఓపలుగా, తోఁపన్ = అగపడఁగా, నెలంతల్ = ఆమేడలలో నున్న (ప్రతిబింబము (మధురాస్వర్గ)) యువతులు సరకు లిచ్చి అందులకు బదులుగా సరకులు కైకొనుట్టైన. కోలలన్ = గడలకు, కట్టి, ఇచ్చు(నట్టి) - నిజస్వాప విచిత్ర పట్ట వసన స్తోమంబు నాన్ = తమ(తమ) నీడలకుండెడి సాదృశ్యతపుఁ బట్టువస్త్రముల మొత్తమో యను నట్లు, అని...ర్ధ - అనిల = గాలిచేత - అన్యోన్య = ఒండొంటిని - విమర్శి = ఒరసికొనుచున్న - తన్నగర = ఆ(మధురా) పురముయొక్కయు - నాక = స్వర్గముయొక్కయు - అనేక = పెక్కులయిన - కేతు = జెండాలయొక్క - ఛటలు = సమూహములు, పెల్లు = మిక్కిలి, పొల్చున్ = ప్రకాశించును.

సముద్రములో ఒకదీవి వర్తకనావలు మఱియొక దీవి వర్తకనావలను తారసిల్లినప్పుడు, ఒక దీవి యోడవర్తకులు తమదీవిసరకులను మచ్చుకై ఒకపట్టువలువలో ముడిచి ఆమూట నొకగడకుం గట్టి రెండవదీవి యోడవర్తకులకు వారియోడ మీఁదికి వ్రాల్చుటయు, వారు దానిం గయికొని అందులకు బదులుగా తమసరకుల మచ్చును, వల్లెకట్టి వీరి యోడమీఁదికి వాల్చుటయు, (బేరము కుదిరిన యనంతరము సరకులం గొని సరకు లిచ్చుటయు) ప్రసిద్ధము. మధురాపురి మేడలు మిన్నేటికన్న నున్నతము లగుటచేత తమయందలి స్త్రీజనముతోఁగూడ, తమ జెండాలతోఁ

గూడను, ఆమిన్నేటం బ్రతిబింబించినవి. నాకపురిమేడలును ఆట్లే అచ్చరలతోఁగూడ తమజెండాలతోఁగూడను ఆమిన్నేటం బ్రతిబింబించినవి. మఱియు వాయు వశమున నాకపురి మేడల జెండాల ప్రతింబింబములు మధురాపురి మేడల జెండాల ప్రతిబింబముల మీఁదికిని మధురాపురి మేడల జెండాల ప్రతిబింబములు నాకపురిమేడల జెండాల ప్రతిబింబముల మీఁదికిని, వ్రాలుచుండును. ఈవృత్తి మెల్ల నెట్లున్నదనఁగా—మిన్నేఱు సముద్రమువలెను, మేడల ప్రతిబింబములు ఓడలవలెను, అందు నెలఁతల ప్రతిబింబములు వర్తకులవలెను, నాకపుర సౌధప్రతిబింబములు ఒకదీవి రేవులుగాను, మధురాసౌధ ప్రతిబింబములు మఱియొకదీవి రేవులుగాను, ప్రతిబింబమందు ఈజెండాలు ఆజెండాలకును ఆజెండాలు ఈజెండాలకును తగులుచుండుట సరకు మార్చుకొనుటకై ప్రతిదీవి వర్తకులు తమసరకుల మచ్చులను విచిత్రపట్టువస్త్రములందు ముడిచి గడలకుఁగట్టి కడమ దీవివర్తకుల కడకు వ్రాలుచుటగాను, ఉండును.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఉ. సోరణగండ్లఁ దాఁ గొదమచుక్కలు పట్టసతుల్ కవాటముల్
జేరుప మౌక్తికంబు లని చిల్కలు వ్రుత్తురటంచుఁ బో
ల్పారువితానహారములయం దొగి హారతఁ ద్రేలి ప్రొద్దు పోఁ
గా రతి డస్సి గాడ్పులకుఁగాఁ దెఱవంగను విచ్చి మేడలన్. ౧౩

మేడలన్ = మేడలయందు, కొదమ చుక్కలు = పిల్లనక్షత్రములు, సోరణగండ్లన్ = గవాక్షమార్గమున, రాన్ = మేడలలోఁ జొచ్చినప్పుడు, సతుల్ = అందలిస్త్రీలు, పట్టన్ = ఆనక్షత్రములను పోనీక పట్టుకొనుటకై. కవాటముల్ = కిటికీలయొక్క తలుపులను, చేరుపన్ = మూసినంతట, తమ్మున్ = ఆనక్షత్రములను, మౌక్తికంబులు అని = ముక్తాఫలము లని భ్రమించి, చిలుకలు వ్రుత్తురు = బెజ్జము పొడుతురు. అటంచున్ = అని భయపడి, పో...దున్ = పోల్పారు = అంద మయిన - వితాన = మేలుకట్లయొక్క ('అస్త్రీ వితాన ముల్లోచః' అమ.) - హారములయందున్ = ముత్తెపు సరములతోఁగూడ, ఒగిన్ = క్రమముగా, హారతన్ = సరిరూపమున, ద్రేలి = ద్రేలాడి, ప్రొద్దు పోఁగాన్ = కొంతకాల మయినతర్వాత. రతిన్ డస్సి = (ఆ విలాసవతులు) మదనక్రీడచేత బడలికం జెంది, గాడ్పులకుఁగాన్ = చల్లగాలికై, తెఱవన్ = (కిటికీలయొక్క) తలుపులను తెఱవఁగానే, విచ్చి = విడఁబడి (అనఁగా హారరూపమును మాని చెదరి), చనున్ = తప్పించుకొని పోవును.

మధురాపురమందు మేడలు నక్షత్రమండలము నతిక్రమించి యుండుటచేత పిల్లనక్షత్రములు మేడ లడ్డము కాఁగానే కిటికీలవలన ఆమేడలలోనికిం జొరఁబడును; అంతట నచటి విలాసవతులు వీనిం బట్టుటకై తలుపులు మూయుదురు. అంతట నివి తమ్ము వారు ముత్తెము లనుకొని పుట్టి ధరించుటకై బెజ్జము పొడుతు రని భయపడి, వారిచేతినుండి తప్పించుకొనుటకై మేలుకట్లలో వ్రేలుచున్న హారములతోఁగూడ తాము ఒక హారముగా వ్రేలును. వారు అందువలన ఏమఱి పోదురు. పిమ్మట వారు కొంతసేపటికి రతిక్రీడలచే నలసి చల్లగాలికై తలుపులు తెఱతురు, ఆసమయమున ఈపిల్లచుక్కలు హారరూపమును మాని చెదరి, దేని దారి నది చూచుకొని పాఱిపోవును. 'కొదమ' యనఁగా పిల్ల; పిల్లలు గానిచో మేడలోఁ దూరవు; పట్టుదు రని

యూహించుకొని మేడకు ఒకప్రక్కగా చేరును. కొడిమ శబ్దమునకు యౌవనము పొడమినట్టి దియను నర్థము గాన ఆపక్షమున వేడుకకై వచ్చి, కొడిమలు గావున, ఉత్ప్రేక్షాసాయమును పన్నఁగ లిగిన దని సమాధానము. 'ఒగి హారతిన్' - 'ఒకహారతిన్' అని పూర్వముద్రణ పా. హారతి సంఖ్యేయము గాదు. 'ఒకహారిము' అను తెనుఁగు సమాసమునకై త్రప్రత్యయము ఘటిల్లదు. పైగా 'ఒకటి' యని నియమ మేల? - అత్యుక్తి.

ఉ. ఆపురి సౌధవీథి నధరాధరభూముల గర్జ మున్నుగా
న్నాపయికి న్వినంబడనియట్లుగ వ్రాలుఘనాళిఁ దార్చి లీ
లాపరతన్ ఘటింపుమెఱు లాస్యము సేయఁగ మేఘరంజినా
లాపముఁ జేసి పొంచితకలాపిత కలాపికలాపకుంతలల్. ౧౪

ఆపురిన్ - మథురలో, సౌధవీథిన్ - మేడలపంక్తియందు, కలా...ల్ - కలాపి = నెమళ్లయొక్క - కలాప - పురులవంటి ('కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' అమ.) - కుంతలల్ - కేశపాశముకల స్త్రీలు (విలాసినులనుట), అధర అధర భూములన్ = క్రిందిక్రింది ప్రదేశములందు ('భూమిః క్షితౌ స్థానమాత్రే' హేమ.) - లేక - నిలువులయందు - నిలువుల కడ ననుట, గర్జ - ఉఱుము. మున్నుగాన్ - మొదలుకొని (పిడుగుతో అని ననుట), ఆపయికిన్ = ఆవిలాసినులున్న పై భూమికలకు, వినంబడని యట్లుగ. వ్రాలు ఘన ఆళిన్ = క్రిందికి దగియుండు నట్టి మేఘపఙ్క్తిని. మేఘరంజి = మేఘరంజియను రాగమును, ఆలాపము చేసి = పాడి, తార్చి - తామున్న చెంతకు మేఘములను రప్పించి. [illegible] నెమలిని, లాస్యము సేయఁగ ఘటింతురు - నాట్యమాడింతురు.

మేఘరంజి [illegible] లాపించిన మేఘములు వచ్చును. మేఘ గర్జవిన్న నెమలియాడును. మేడలత్యున్నతము లగుటచే వానిపై నిలువులకు మిక్కిలి క్రింది నిలువులకడనుండు మేఘములగర్జ వినఁబడనందున, ఆ పైనిలువులలోని నెమళ్లు నర్తింపకుండఁగా. అచటి విలాసినులు మేఘరంజిం బాడి, క్రింది మేఘములను పైకి లాగి గర్జింపఁజేసి ఆగర్జచే నెమళ్లనాడింపుదురు.—అతిశయోక్తి.

'గర్జ' - పిడుగుం జెప్పక గర్జంజెప్పుట మేలనఁగా, పిడుగు ఉద్వేజకము. దానికి నెమళ్లు ఆడవు. గర్జకే నెమళ్లాడును; 'మేఘధ్వానేషు నాట్యం భవతిచ శిఖినాం' సా. ద. 'ఘనాళి' 'ఆళి - అనుటచేత కాదంబిని చెప్పఁబడెను ('కాదమ్బినీ మేఘమాలా' అమ.) అందువలన చలువ యెక్కువ, దానిచే నెమలికి హర్ష మెక్కువ, దానిచే లాస్యమున సొంపెక్కువ. ఉఱుము పైనిలువులకు వినఁబడదే, మేఘరంజిమాత్రము క్రింది నిలువులకు వినఁబడునా? అనిన - గానకళాప్రభావముచే వినఁబడును, అకర్షణ [illegible] కలుగును, అనియెఱుంగునది

'మధురోద్ధత భేదేన తద్ద్వయం ద్వివిధం పున
లాస్య తాణ్డవ రూపేణ నాటకా ద్యుపకారకమ్.' దశ.

లాస్య తాండవములు క్రమముగా మృదూద్ధతములు స్త్రీపురుషోచితములు అనుటకుం బ్రమాణము.—

'పర్యాప్త ముద్ధతం నృత్త్వా స్వప్రయుక్తం తతో హరః
తణ్డునా స్వగణాగ్రణ్యా భరతాయ న్యదీదిశత్
లాస్య మస్యాగ్రతః ప్రీత్యా పార్వత్యా సమదీదిశత్.' భర.

ఆటకు మగనెమలియే ('కలాపి' = కలాపము అనఁగా కుంచె కలది.) వలయును.(ఆఁడు నెమలికి కుంచె లేదు. కుంచె లేనియాఁడు వెక్కిరించిన ట్లుండును.), అయినను శేషపము జల్లారు చెఱంగును భూషణంబులుం బోలె కుంచె వెలుంగుటం బట్టి మగనెమలికి స్త్రీత్వమే చెప్పఁబడినది, ఆడించువారు పిలాసినులు గావునను, నెఱజాణలునుం గావునను, నెపు హెచ్చునట్లుగానే సరిపఱుతురు. — అతిశయోక్తి.

చ. అనిమిషపట్టణంబు పురహర్మ్యపతాకలు మువ్వమ్రోఁతతో
డనగృహపంక్తిపైఁ గలశతామరసంబులఁ గప్పఁ గ్రింద నుం
డును నిజలక్ష్మి చేసరిపణుల్ మొఱయంగఁ దదియలక్ష్మి క
న్గను మొగ మెత్తి చూచుతఱిఁ గన్నులు కేళిక మూయఁగా బలెన్.

అనిమిష పట్టణంబు = దేవపురము (స్వర్గము. — 'అనిమిష శ్చానిమిషో దేవతా ద్వౌ సుర మర్త్యయోః' నానా.). పుర హర్మ్యపతాకలు = మధురాపురి సౌధముల జెండాలు ('హర్మ్యాది ధనినాం వాసః,' 'పతాకా వైజయన్తీ స్యాత్ కేతనం ధ్వజ మస్త్రియామ్' అమ.), మువ్వమ్రోఁతతోడన్ = చిఱుగంటల నిస్వనముతో, తన..... తన (స్వర్గపురముయొక్క) యింటివరుస మీఁది తామర మొగ్గల వంటి గిండులను, కప్పన్ క్రిందన్ = ఆమధురా సౌధముల పతాకలకు క్రింద, ఉండును ననఁగా, నిజలక్ష్మి = ఆ స్వర్గలక్ష్మి, చేసరి పణుల్ = చేతిబంగారుగొలుసులు, మొఱయంగన్ = శబ్దింపఁగా, శబ్ద — ఎవ తెయొ ఇచ్చట మీఁద వచ్చియున్నది అను తలంపుతోడి జిజ్ఞాసచే, మొగ మెత్తి చూచుతఱిన్ (= సమయమందు), తదీయలక్ష్మి = మధురాపురిలక్ష్మి, కేళికన్ = వేడుకకై, కన్నులు = స్వర్గలక్ష్మియొక్క నేత్రములను, మూయఁగా బలెన్ మూసినట్టుం బోల, (క్రిందను) — ఉండును. — అతిశయోక్త్యను ప్రాణితమయిన యుత్ప్రేక్ష.

స్వర్గపురగృహపంక్తిపై తామరసాకారము లయిన కలశములు కలవు. మధురాపుర హర్మ్య పతాకలు ఆకలశములను మువ్వమ్రోఁతతోఁ గప్పఁగా ఆపతాకల క్రింద స్వర్గపట్టణ ముండుట ఎట్లున్న దనఁగా, పై మువ్వమ్రోఁతను విని స్వర్గపురలక్ష్మి, ఎవ తెదో చేసరిపణుల మ్రోఁత సుమా ఇది యని జిజ్ఞాసచేత తనతలయెత్తి చూడఁగా, ఆమధురాపురలక్ష్మి తన చేతులతో స్వర్గపురలక్ష్మికన్నులను వేడుకకు మూయఁగా, ఆచేతులకు క్రిందనుండుట వలె ఉన్నది. — ఇట మువ్వమ్రోఁత చేసరిపణుల మ్రోఁతగాను, పతాకలు హస్తములుగాను, కలశతామరసంబులు కన్నులుగాను, కప్పుట కేళికి మూయుటగాను, కలశతామరసంబులు నిక్కియుండుట మొగ మెత్తి చూచుటగాను, ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. — మధురాపుర గృహపతాకలు స్వర్గపురగృహకలశములకంటె పైక నిగిడిన వనుట. పురసౌధౌన్నత్యవర్ణనము. అతిశయోక్తి; తదనుప్రాణిత మైన యుత్ప్రేక్షయు.

చ. ఘనగతశంపఁ గంచ మిడి కాటుకఁ దీర్చి, ఘునుం గినోష్మఁ ద
ట్టినది యలంది, కైశికము దేవఁ బ్రభాతశశాంకు మోప వి
చ్చిననవహల్లకాళిఁ గయిసేసి, సతుల్పతితో రమింతు, ర
మ్మునిజరఠాంగనల్ కలహముల్ కృప నేడ్వురుఁ దీర్ప మేడలన్. ౧౬

మేడలన్ = మధురాపుర సౌధములయందు, సతులు = స్త్రీలు, ఆ ముని జరఠ అంగనల్ ఏడ్వురున్ = సప్తర్షులయొక్క (భార్య లయిన) యావృద్ధస్త్రీలు ఏడుగురును, కృపన్ = (సామీప్యపరిచయము చేతనయిన) వాత్సల్యముచేత, కలహములు తీర్పన్ = దంపతుల పొలయలుకలను మంచిమాటలచేత పోఁగొట్టఁగా, ఘన గత శంపన్ = మేఘమును ('మేఘే పుమాన్ ఘనః' నానా.) పొందినట్టి (మేఘమందలి) - మెఱుపునందు ('శమ్పా శతహ్రదా' అమ.), కంచము = పళ్లెమును, ఇడి = ఉంచి, కాటుకఁ దీర్చి = ఆకంచమున కంటినట్టి కాటుకను కన్నులకుం బెట్టుకొని; (ప్రేయసి కాంతుని అనలంకృతగాఁ గలయఁగూడదు గావునను, పొలయలుక తీఱిన హర్షముం దెలుపుటకును, యథాసిద్ధమైన యలంకృతిం దాల్చుట), ఇన ఊష్మ దట్టినది ఘునుంగు = తూర్పున నుదయించువాఁడై ఊర్ధ్వముఖుఁడై వచ్చుచున్న సూర్యుని వేఁడి సోఁకి కరఁగినట్టి ఘునుఁగును (ఇట్లు చేత అతినాగరకత్వత్తిని సూచించుచున్నది - వారి జాణతనమును గూడ), అలంది — పూసికొని, కైశికమున్ = కేశపాశమును ('తద్వృన్దే కైశికం కైశ్యమ్' అమ.), ప్రభాతశశాంకున్ = ప్రాతఃకాలపుఁ జంద్రునికి ('ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్య ముషఃప్రత్యుషసీ అపి, ప్రభాతంచ', 'ద్విజరాజః శశధరో నక్షత్రేశః క్షపాకరః' అమ.), మోపన్ = తగిలింపఁగా, విచ్చిన నవ హల్లక ఆళిన్ = వికసించిన క్రొత్త చెంగలువల సమూహముతో, దేవన్ = ఒప్పుగా, కయిసేసి = అలంకరించికొని, పతితోన్ = మగనితో, రమింతురు (కర్త 'సతుల్' అని బహువచనమైనను 'పతులతో' అని బహువచనముం బెట్టమి అర్థలాఘవస్ఫూర్తిం దప్పించుటకు).

మధురాపుర సౌధములయందు యువతులు రాత్రియెల్ల పొలయలుకలోనే గడచిపోయి నందునను, తెల్లవాఱినపిమ్మట కామక్రీడ కూడదు గావునను, తమప్రణయ కలహములను, సప్తర్షుల భార్యలయిన ముదుసలి పేరంటాండ్రు ఇరుగుపొరుగుల మీఁది వాత్సల్యముచేత తీర్పఁగా, అపర బాదర క్షణములో సిద్ధించెడి సాధనములచే అలంకరించుకొని,—అది యెట్లన్న, మేఘమండలి మెఱుపుజ్వాలమీఁద కంచ ముంచి దాని కంటినమసితో కాటుక పెట్టుకొని. ఘునుఁగును ఉదయింపనున్న సూర్యునియొక్క యూర్ధ్వముఖమయూఖములకు చూపి, ఆ వేఁడికిం గరంగినంతట దానిని అలందుకొని, చెంగలువ మొగ్గలను చంద్రుని కంటించి వికసింపఁజేసి. వానితో నొప్పుగా కొప్పు నలంకరించుకొని,—పతితో క్రీడింతురు. సప్తర్షిమండల పర్యంతము మేడలు వ్యాపించి యున్న వని భా.—అతిశయోక్తి.—మేడలు మహోన్నతము లనుట.

'జరఠ'—ముదుసళ్లు గావున చీవాట్లు పెట్టుటకును అధికారిణులు. 'ఊష్మ' సోకించుట మెత్తఁబడకున్న పూసికొన నలవడదు, తాపి పర్వదు. ['ఉగాగమంబు లేమి నాంతంబులకు అస్త్రీలింగంబులకుం బ్రథమైకవచన లోపంబు లేదు.' అనుటవలన 'ఊష్మము' అనవలయును,

ములోపమును చరితాది కార్యముగానో, ఇమనిజంతనూత్రగత బహుళ గ్రహణముచేతనో సాధింపవలయును;]. 'ప్రభాత' మగుటచే ముకుళించుకొన్నందున విరియించుటకై మోపవలసి వచ్చినది, రాత్రి శశాంకుఁడయిన దూరమునుండియే విరియించియే యుండును; 'మోపుట' = తగిలించుట;— ప్రాతస్తన శశాంకుఁడు గావున దుర్బలుఁడు, అందువలన గట్టిగా అద్దననేగాని విరియింపఁ జాలఁడని, 'నవ' ఆరాత్రిదే అనుట. 'హల్లక'—కలువకు రాత్రి వికాసముగాన; కమలముం జెప్పమి యేలన - అది పెద్ద దగుటచే ధమ్మిల్లప్రవేశనార్హము కానందునను, రాత్రి దానికి వికాసము లేనందునను. 'ఏడ్వురుఁ'-అలుక మిక్కుటమని సూచించుచున్నది. 'తీర్పన్'-వీరిమంచి మాటలు అలుకతీఱుటకు బయటికారణములు, వాస్తవకారణము 'ప్రభాత' మే. 'సతుల్' అలుక వీరిదే యని సూచన. 'దానిని చూచితివి దీనిని పలచితివి' అని సతి పతిపై నలుగుట రసము గాని, 'వానిం గంటివి, వీనిం దగులుకొంటివి' అని పతి సతింబట్టి పట్టించుట సరసముకాదు. 'పతిన్'- జాత్యేకవచనమని యొక వ్యాఖ్య. జాత్యేకవచనమయినచో బహుత్వమే వివక్షిత మగునుగాన అట్టి రసాభాసార్థ స్ఫూర్తి కాకుండుటకై యీయేక వచనప్రయోగ మని మదీయమతము.

చ. రవి యనుదివ్వెఁ గేతువు చెఱంగున మూసి ధుతోర్ధ్వయంత్రవా
రవిరళఘర్మ మై కలరవాల్పరవోక్తుల వాంతధూపరా
జివరనిశ స్ఫురన్మదనచేతులఁ జాతురి నెయ్యపుంగురుం
జువిదలు దార్ప విష్ణుపద మొత్తెఁ బురీగృహలక్ష్మి నూత్న నాక్. ౧౮

కనన్ = చూడఁగా, పురీగృహ లక్ష్మి = మధురాపుర మందిర శ్రీ, నూత్న నాక్ =నవోఢయౌ (అనఁగా క్రొత్త పెండ్లికూఁతురో) యనునట్లుగా. వాం....శన్ - వాంత = వెలువరింపఁబడిన - ధూపరాజి=పరిమళద్రవ్య ధూప మనెడి - వరనిశన్ = మంచిరాత్రిలో, నెయ్య.... లు - నెయ్యపు = ప్రేమయుక్తలైన - కురుంజు = మూలములమీఁది గుజ్జు లనెడి - ఉవిదలు = చెలులు, చాతురిన్ = మెలపుతో, మదనచేతులన్ = కురుజాలమీఁద నుండెడు పట్టె లనెడు చేతులతో, తార్పన్ = పెనిమిటియగు విష్ణునికడకు చేర్పఁగా, రవియనుదివ్వెన్ = సూర్యుఁ డనెడి దీపమును. కేతువుచెఱంగునన్ = జెండావలువ యనెడి కొంగుతో ('కేతు ర్నారుక్ పతాకారి గ్రహోత్పాతేషు లక్ష్మణి' నేది.), మూసి = కప్పి, ధు...ర్మ—ధుత = చిమ్మఁబడిన - ఊర్ధ్వ = మీఁది - యంత్ర = (జలమును పైకి దుమికించెడి) యంత్రములయొక్క - వాః = నీ రనెడి (జలయంత్రములనుండి పైకెగయుచున్న నీ రనెడి) - అవిరళ = దట్టమైన - ఘర్మ = చెమరు గలది ('ఘర్మ స్స్యాదాతపే గ్రీష్మేఽప్యుష్ణ స్వేదామ్బునో రపి' అమ.), ఐ, కల...లన్ - కలరవ = పావురములయొక్క ('పారావతః కలరవః కపోతః' అమ.) - అల్పరవ = మెల్లనికూఁతలనెడి-ఉక్తులన్=పలుకులతో (పావురముల రవము లనెడి మాటలతోను మణితములతోను అనియు స్ఫురణము), విష్ణుపదము = ఆకాశమనెడి మహావిష్ణుచరణమును, కనన్మదన - కనత్ = ప్రకాశించుచున్న - మదన = కామముకలదై (ఉపయతొక్కమయి), చేతులన్ = హస్తములతో (అని శ్లేష), ఒత్తున్ = పట్టుచున్నది (ఆకాశమును త్రోయుచున్నదని శ్లేష.)

మధురాపురలక్ష్మి క్రొత్త పెండ్లి కూఁతురో యనునట్లుగా, కురుంజులనెడి యనుంగుఁజెలికత్తెలు మదనచేతులనెడి చేతులతో ఆమెపెనిమిటియైన విష్ణుదేవునికడకు కిటికీలనుండి వెలువడిన పరిమళ ధూపములనెడినిశలో నేర్పుమైఁ దార్పఁగా, ప్రకాశముగా ఆయనతో విహరించుటకు లజ్జించి, అప్రకాశార్థమై సూర్యుఁడను దీపమును (దీపమును, ఆర్పఁగూడదు గావున) జెండావలువయనెడు కొంగుతో మఱుఁగుపఱిచి, జంత్రానాల నీటి తుంపురులనెడి నిండుక్రొంజెమరు గలదై, పావురముల నునుఁబల్కులేయనెడి తనపల్కులు గలదై, ఆకాశమనెడి యామహావిష్ణువుయొక్క పదమును ఒత్తుచున్నది.

లోకములో నవోఢ రాత్రిసమయమున చెలికత్తెలు పడుకటింట భర్తకడకు నేర్పుమెయిం జేతితో లాగికొని పోయి తార్పఁగా, ఎట్టకేలకుం జేరి దీపమునకు చాటుచేసి చెమర్చుచు పావురముల పలుకులవంటి నునుఁబల్కులు పల్కుచు చేతులతో భర్తకు పాదములొత్తును. మధురాపుర గృహలక్ష్మివృత్తమును అట్లేయున్న దని భా.—అతిశయోక్తి రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్ష.

'రవి...మూసి' - పురసౌధములు సూర్యమండలాతిగామము లనుట. 'ఘర్మ' - ఇంతికి కాంతునిం గలిసినప్పుడు సత్త్వవికారముచే నుదయించు నెనిమిది సాత్త్వికభావములలో నొకటి, ఆయెనిమిదియు

'స్తమ్భః ప్రళయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ
అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.'

'కలరవ' —సౌధవలభులయందు పారావతము లుండుట ప్రసిద్ధము—'తాం కస్యాంచి ద్భవన వలభౌ సుప్తపారావతాయామ్' - మేఘ. మణితము కపోతరవమువలె నుండు ననుటకు.—

'తచ్చ లావక కపోత కోకిలా హంస కేకి సదృశై రుతైః క్రమైః
మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్యథాపి రుత మిష్యతే బుధైః'. కామశా.

మేఘములో I (42) 'తాం కస్యాంచిత్త్'ను శ్లోకము క్రింద మల్లి టీకం గనుఁడు. 'వాంతి' - 'క్రక్కఁబడిన' అని వాచ్యార్థము - అది గ్రామ్యము. ఇట గౌణార్థంబునం బ్రయుక్తముగాన నతిసుందరము.

'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణ వాన్తాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్
అతిసున్దర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే'. దండి.

'వర' - జ్యోతిశ్శాస్త్రము ప్రకారము శుభకాలమునం గలయుట ప్రసిద్ధము. మదనచేతులు కురుఁజాలపై నుండు నవి గావునను, గృహలక్ష్మి మదనచేతుల పయిని గూడి సాక్షాద్విష్ణుపదము కడకు పోయియున్నది గావునను, కురుంజులను చెలులనుగాను, మదనచేతులను గృహలక్ష్మిని పడుకగదిలో పెనిమిటిచరణములకడకు నెట్టెడు (నయ్యావిపల) చేతులనుగాను, వర్ణించుట హృద్యముగా నున్నది. 'ధూప'ము నలుపుగావునను, 'నిశ'యు చీకటిచే నలుపుగా తోఁచును గావునను, సామ్యము. 'ధుత—ఊర్ధ్వ' - చెమరును ఉన్నట్లుండి వెలికి ఊలుకునదిగదా. రూపకానుప్రాణితమైన యుత్ప్రేక్ష.

'చెరంగు' - ఈశబ్దమును సీతారామాచార్యులవారు 'చెఱంగు' అని శకటరేఫపంక్తియుగా పఠించినారు. అందులకు ప్రమాణముగా శ్రీనాథప్రయోగమును శృంగారనైషధమునుండి 'అవిక

యుఁ బట్టుఁబుట్టము చెఱంగు' అని ఒక్కదానినే యుదాహరించినారు. మఱియు 'చెఱంగు శబ్దము నొకానొక కవి లఘురేఫముగా వాడె' నని వ్రాసినారు కాని, ఆకవిపేరు వారు వ్రాయలేదు; వారు తడవిన యాయితరప్రయోగము ఆముక్తమాల్యదలోని యీ 'చెఱంగే' యేమో? మఱియు 'అఱిక' యందలి శకటరేఫమును 'చెఱంగు' లోని యతిచేతను 'చెఱంగు' లోని శకటరేఫమును 'అఱిక' లోని యతిచేతను సాధింపఁ జూచినారు. ఇట్లు అన్యోన్యాశ్రయ దోష దూషితంబగుటచే ఈశ్రీనాథప్రయోగము అసాధకమైనది. భారతాదిప్రమాణములచే శకటరేఫవంత మని నిర్ణీతమైన పాఱుధాతువును రేఫ యతిలో 'శ్రేణుల్ గట్టి నభోంతరాళమునఁ బారెం బక్షులు' అని మనుచరిత్రలో పెద్దన్నగారు ప్రయోగించినారు. ఈకవులు కడమతావుల రఱలకు మైత్రి చెప్పనివారైనందున ఈతావుల శబ్దములందు లఘురేఫమనియే తలంచి రని యెన్నవలసి యున్నది. రఱయతికై పీఠికం గనుఁడు.

చ. గిఱికొను గోపురాగ్రపరికీలితపంకజరాగరశ్మిఁ గ
ట్టెఱ యగుచాయఁ బొల్చు దివసేంద్రుఁడు చక్కనమింటఁ బోవుచో
మఱచి విధాత పాటలిమ మధ్యమసంధ్యకుఁ జేయ లేమియా
కొఱఁతయుఁ దీర్చుకోఁ దొగరు గొల్పినకైవడిఁ బట్టణంబునన్. ౧౮

విధాత = బ్రహ్మ ('విధాతా విశ్వ సృడ్విధిః' అమ.), మఱచి = పరాకుచేత, (సూర్యునికి); మధ్యమసంధ్యకున్ = నడిమిసంధ్యయందు (మధ్యాహ్నసంధ్యలో), పాటలిమన్ = ఆరుణ్యమును, చేయ లేమి యా కొఱఁతయుఁ దీర్చు కోన్ = చేయనట్టి యాలోపమును దిద్దుకొనువాఁడై, తొగరు గొల్పినకైవడిన్ = ఎఱుపెక్కించినాఁడో (ఎఱ్ఱవానినిగాఁ గావించినాఁడో) యనునట్లుగా, పట్టణంబునన్ = మధురయందు, దివస ఇంద్రుఁడు = దిననాథుఁడు (సూర్యుఁడు - 'సూర సూర్యార్యమాదిత్య ద్వాదశాత్మ దివాకరాః' అమ.), చక్కనన్ మింటఁ బోవుచోన్ = సరిగా నెత్తిమీఁది యాకాశమునం బోవునపుడు, గిఱి...శ్మిన్ - గిఱికొను = ఆవరించుచున్న (రశ్మికి విశేషణము - గిఱి = వలయాకారరేఖ) - గోపుర = గవనుయొక్క ('గోపురం ద్వారి పూర్ద్వారం' వై.) - అగ్ర = తుదను - పరికీలిత = తాపింపఁబడిన - పంకజ రాగ = పద్మరాగ మణులయొక్క (పద్మరాగము ఎఱుపు) - 'శోణరత్నం లోహితకః పద్మరాగః' అమ.) - రశ్మిన్ = కాంతులచేత ('కిరణ ప్రగ్రహౌ రశ్మీ' అమ.), కట్టెఱ = మిక్కిలి యెఱుపు, అగుచాయన్ = అగునట్టి కాంతిచేత, పొల్చున్ = ప్రకాశించును.

సూర్యుఁడు మధ్యాహ్నకాలమున నడిమింట అపురిగవనుమీఁదుగా పోవునపుడు అందు తాపింపఁబడిన పద్మరాగముల కాంతులు తన మెయిచుట్టుం బర్వుటచే కట్టెఱ్ఱనివాఁడుగా నగపడును. అక్కడికి రాఁగానే అట్లు అగుట యెట్లున్న దనఁగా, సృష్ట్యాదిలో బ్రహ్మ సూర్యునికి సాయంప్రాతః సంధ్యలయందు ఎఱుపుంజేసి మధ్యాహ్నసంధ్యయందు చేయం బరాకుపడిన లోపమును తీర్చుకొనువాఁడై అట్లు ప్రతిదినము ఆసంధ్యయందు సూర్యుని నెఱుపు గావించుచున్నాఁడో యనునట్లున్నది.

సూర్యుఁడు తనభాస్వరశుక్లతం గోలుపోయి పద్మరాగముల భాస్వరపాటలిమను బొందుట తద్గుణాలంకారము, తొగరుకొల్పె ననుట తదనుప్రాణితమైన యుత్ప్రేక్ష.

'సంధ్యకున్' - సప్తమ్యర్థమందు 'కు'షష్ఠి. 'కొంతయున్' - యుశబ్దము వాక్యాలంకారము. 'తీర్చుకోన్' - 'ముజ్ఞు పరంబగు నపుడు కోశబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు'- బా. వ్యా. క్రి. 60. 'కన్గొంజాల కుజృంభితస్తనయుగ్మంబు' అని వను. - ఈపద్యమునందు శకటరేఫప్రాసము నిర్వహింపఁ బడినది. 'గిఱికొను' -

"చ. చఱిబడి తీవ్రఘూర్ణ వశంబున నొక్కటఁ దీఁగచుట్టు నె
త్తఱు లయియున్న పాపతతి త్రాటిమలంకల నిర్ఝరాంబువుల్
గిఱికొని మీఁదనుండి డిగఁ గిన్నరకంఠి, పయోధిఁ ద్రచ్చు న
త్తఱి ఫణిరాజు చుట్టినవిధంబున నున్నది చూడు మిగ్గిరిన్."

—*పుష్పలావికలు*—

సీ. వెలఁది, యీనీదండ వెలయెంత? నాదండ
కును వెలఁ బెట్ట నెవ్వనితరంబు?
కలువఁదాపులు గాన మలికదంబకవేణి?
కలువతావులు వాడకయ కలుగునె?
కడివోదు నాకిమ్ము పడఁతి యీగేదంగి
ననఁ, గడిగొమ్ము ముందఱికిఁ జూడు.
జాతు లే సంబుజేక్షణ? పద్మినులు సైత
మును నున్నయవె జాతు లునికి యుండదె?
తే. యనుచుఁ దొలి నుడి సభిలాష లెల్లయ మూఁగి
పలుకుతోడనె సర్వగర్భంబు గాఁగ
నుత్తరము పల్లవశ్రేణి కొసఁగు చలరు
లమ్ముదురు పుష్పలావిక లప్పురమున. ౧౯

విటులయు పుష్పలావికలయు సరసోక్తులు.—

1. విటప్రశ్న.—వెలఁది = ఓచెలువా, ఈనిదండ వెల = నీదయిన యీపూల సరమునకు (బాహువునకు అనియు - వానికి దండలు తిరిగియున్నవి, దండకడియములు ఇత్యాది వ్యవహారము ప్రమాణము) విలువ; ఎంత? పుష్పలావి కోత్తరము.—నాదండకున్ = నాపూల సరమునకు (నాబాహువున కనియు),... ఎవ్వనితరంబు = ఎవనికి శక్యము (ఎక్కువ వెలగల దని భా. నాతోడి పొందునకు తగినధనమును ఎవఁడును ఇయ్యనేరఁడు - అనఁగా నా పొందు మిక్కిలి దొడ్డది అని భా. - పూర్వులు దండశబ్దమునకు బాహ్వర్థమును వ్రాయక సామీప్యార్థ

మును వ్రాసిరి. ఆ పక్షమందును పొందే అర్థము. బాహువును ఆలింగన ముఖముగా పొందు నే తెలుపుచున్నది.)

2. వి.- అలికదంబక వేణి = తుమ్మెదల మొత్తమువంటి జడగలదానా, కలువక = ఈ కలువపువ్వునందు (కూడుటకు అనియు - కలుగక - 'క్వచిద్గకారో వః' - కలువక - 'వినుము నరేంద్ర, విప్రుఁ డలిగెక;' అనినట్లు కలుగుధాతువునకు కూడుటయు అర్థము.-

"కలికి మాటలు వేయు నేటికి కేఁక నీకాయంబు తో వాని తోఁ

గలుగక భాగ్యము గల్గకున్న విభునింగాఁ జేయుమీ వీని రాఁ

గలజన్మంబున . ." అని. ౨ ఆ. - శబ్దరత్నాకరము). తావులు=పరిమళమును (ప్రదేశములు అనియు), కానము = చూడము (అగపడలేదు అనుట) - పూర్వులు 'కలువతావులు' అని పఠించి కలువకు స్థానములయిన సరస్సు లనియు దానిచే విషయనిగరణమువలన నాభులు సూచితము లనియు వ్రాసినారు. ఈపక్షమున బహుత్వము అవివక్షితము. గాంభీర్యమును బట్టి నాభికి సరస్యుపమ ప్రసిద్ధము. 'మెఱసె నాభి గభీరజలాశయంబనక' వసు. 2 ఆ. 46. 'నాభిహ్రదైః పరిగృహీతరయాణి' మాఘ. 5 స. 29. 'గభీరే తే నాభీసరసి కృత ఝంపో మనసిజః'-సౌందర్యలహరి. 77 శ్లో. [ఒండె, కలువతావులు = సంగమ స్థానములు, కానము - మనకు సంగమించుటకు తా వెక్కడ ? (కలువ = సంగమము అని నన్నెచోడుని ప్రయోగము కలదు)]. పు.—కలువతావులు = ఉత్పల పరిమళములు (పూర్వోక్తవిధమున నే నాభులు అనియు), వాడకయ కలుగునె = పువ్వు వాడుసూపకుండఁగా నే పరిచయము లేకయే కలుగవు - (నాతో మైత్రి చేసికొందువేని ఎన్నింటి నేని మనకూటమికిం దగిన రహస్యప్రదేశములను నేను చెప్పఁగలను అనుట).

3. వి.—పడఁతి = ఓ వెలఁదీ, కడిపోదు = పరిమళము చెడదు, (నీపొందులేక నాకు కబళము దిగకయున్నది అనియు), ఈగేదంగి ననక = ఈ పైఁడి మొగలి పువ్వును (ఈనీవరాంగమును అనియు), నాకు = ఇమ్ము; పు.—కడివోమిక = పరిమళము చెడమిని ... [ఇప్పుడు కబళము దిగని మాటకేమి నన్నుంగవసి యెడఁబాసినంతట కబళము దిగ నే దిగదు అనుటయు. —"కబళపరిమళక్షుత్యర్థములయందుఁ। గనుపట్టుచుండును గడియనంగ." ఆం. భా. 3(61).

"క. పడఁతికిఁ గన్యా ధర్మం
బెడలినఁ గొఱయగునె వెండి? యెవ్వం డైనక
కడివోయిన పువ్వులు మఱి
ముడుచునె రసికుఁ డగువాఁ డమోఘవిచారా." భోజ. 4 (224).]

4. వి.—అంబుజ ఈక్షణ = తామరలవంటికన్నులు గలదానా, జాతులు = జాజులు (పద్మిని, హస్తిని, శంఖిని, చిత్రిణి అను స్త్రీజాతులు), ఏవి = కలవా ? (నీవు ఆజాతులలో ఏజాతియందు చేరిన దానవు ?) పు. - పద్మినులు సైతమునుక = తామరల మొత్తములు కూడను ('పద్మినీ పద్మసంఘాతే స్త్రీ విశేషే సరోఽమ్బుజే' మేది. పద్మినీజాతి స్త్రీలు కూడను—తల్లక్షణము రతిరహస్యమున—

'కమలముకుళమృద్వీ ఫుల్లరాజీవగన్ధిః। సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్య మఙ్గే,
చకితమృగ దృగాభే ప్రాన్త రక్తే చ నేత్రే। స్తనయుగళ మనర్ఘ్య శ్రీఫల శ్రీవిడమ్బి,
వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ। త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీ సుకేశా,
మృదు శుచి లఘు భుక్తే మానినీ గాఢలజ్జా। ధవళకుసుమ వాసో వల్లభా పద్మినీ స్యాత్.'),
ఉన్నయెడన్ = ఉన్నతావున, జాతులు = జాజిపువ్వులు (హస్తినీ శంఖినీ చిత్రిణీ జాతులు), ఉనికి = ఉండుట, అరుదె = ఆశ్చర్యము గాదు (తప్పక యుండును.)

అనుచున్ = ఇట్లని, అప్పురమునన్ = మథురలో, అభిలాషలు = పుష్పములమీఁదను (పుష్పలావికలమీఁదను) కోరికలు, ఎనయన్ = పుట్టుచుండఁగా, మూఁగి=ఆపుష్పలావికలను కమ్ముకొని, తొలినుడిన్ = మొదటి మాటను, పలుకుతోడనె=విటులు వచించిన వెంటనే (లేక మాటవెంబడినే), నర్మగర్భంబుగాఁగన్ = లోపలపరిహాసముగల యట్లుగా (పైకి పువ్వులం గూర్చియే పలికినట్లును లోపలికి ఎగతాళి యర్థ మగునట్లును—'ద్రవకేళిపరీహాసాః క్రీడా ఖేలా చ నర్మ చ' అమ.), పల్లవశ్రేణికిన్=విటరాజికి ('అథ పల్లవః। అస్త్రీ ప్రవాళే నా షిద్గే' నానా. 'శ్రేణిః స్త్రీపుంసయోః పఙ్క్తౌ సమాన శిల్పి సంహతౌ' మేది.), ఒసఁగుచున్=ఇచ్చుచు, పుష్పలావికలు = పువ్వులుకోసి యమ్మెడు స్త్రీలు, అలరులు = పువ్వులను, అమ్మెదురు.

"ఇట వ్యాజోక్తి — —
క. తేజరిల వేడ్కతోన। వ్యాజసముద్భూత మైన వస్తువు నెలమిన్
వ్యాజముగఁ జేసి పలికిన। వ్యాజోక్తి యనంగఁబరఁగు నది యెట్లన్నన్."
అని జోగి జగన్నాథ పండిత వ్యాఖ్య.

చ. సరసులనర్మ మింపుల నొసంగఁ గదంబపుదండఁ గట్టుచోఁ
గరఁగుటఁ దెల్పుదృక్తరళకాంతులు నుత్తర మిచ్చునంతరాం
తరముల నవ్వులుం గలువతండము మొల్లలు నంచు మిన్నుగ్రు
చ్చి రహిని రిత్తనూ లొసఁగి సిగ్గు వహింతురు పుష్పలావికల్. ౨౦

పుష్పలావికల్ = పువ్వులు కోసెడు (కోసియమ్మెడు) స్త్రీలు, సరసుల నర్మము = రసికు లయిన విటులయొక్క పరిహాస (వాక్య)ము, ఇంపులన్ ఒసఁగన్ = తమకు ప్రీతిని గావించుచుండఁగా, కదంబపు దండన్ = (ఆవిటులకై) మిశ్రమాల్యమును, కట్టుచోన్ = తాము గ్రుచ్చునప్పుడు, కరఁగుటన్ = ఆవిటులపరసోక్తులకు తమ మనస్సు కరంగి నందులకు, తెల్పు....లున్ — తెల్పు = సూచకములయిన – దృక్ = కన్నులయొక్క – తరళ = తళుకుగల ('తరళం చఞ్చలే షిద్గే భాస్వరేఽపి త్రిలిఙ్గకమ్' మేది.) కాంతులున్ = ప్రభలను, ఉత్తరము = విటులమాటలకు జవాబు – ఇచ్చునంతరాంతరముల నవ్వులున్ = చెప్పునట్టి [ప్రత్యుత్తర మైన నడిమినడిమిహాసితంబులను, కలువతండము = తొగమొత్తము, మొల్లలున్ = కుంద ములను (పా. మల్లెలు), అంచున్ = అని భ్రమించి (తమ దృగ్రోచులను నల్లగలువలను గాను తమ నవ్వులను మొల్లలనుగాను భ్రమపడి-యని క్రమాన్వయము – తత్త త్సాదృశ్యము ప్రసిద్ధము), మిన్నుగ్రుచ్చి = ఆకాశమును (అనఁగా ఆదృగ్రోచులను ఆనవ్వులను అవి స్పర్శహీనము లగుటం

జేసి మింటివంటివే-వానిని) పూమాలగా గ్రుచ్చి, రహిన్ = ఆసక్తితో, రిత్తనూలు = (పూవ లయను భ్రమచేత) పువ్వులులేని వట్టి దారమును, ఒసఁగి = ఆవిటులకిచ్చి, సిగ్గు వహింతురు = అంతలో (తమపొరఁబాటు తమకుం దెలియఁగా) లజ్జపడుదురు.

ఆపురమందు పుష్పలావికలు కడుధూర్తలైనను, విటపుంగవులు వారిని సయితము మోహాము పాలుసేయునట్టి సరసభాషణము లనుట. భ్రాంతిమదలంకారము,యథాసంఖ్యంబును.

సీ. పద్మాస్య, పురి ననుభవితకు నీవ యె
　　త్తులు వెట్టెద ననఁగ రావలసె నిటకుఁ;
దెలుపుమా, జాముండు నలరింపొ ఘటికాద్వ
　　యం బుండు నలరింపొ కంబుకంఠి?
నా వేఁడుటకు నీవు బూతు వేల చెప్పెద?
　　వువిద. మే మందారక నోర్వఁగలమె?
చేరఁగా రాదె. బాసికము గేలొసఁగిన.
　　యంతనే చెడునె యోణాయతాక్షి?
తే. యనుచుఁ, బరిభాషఁ బోలెఁ బద్మాస్య దొరల
నాడ. మోవిఁ జెఱం గిడి, యాఁగు నవ్వు
కంట నిగుడ, విటు ల్నాన్పుకరణిఁ జల్లు
సరసపుజలంబె జాణల మరులు కొల్పు. ౨౧

1. పద్మ ఆస్య = ఓతామరస వదనా, పురిన్ = ఈయూర, అనుభవితకున్ = భోగించు వానికి, నీవ = నీవే, ఎత్తులు వెట్టెదు = పూవుబొత్తులు (మాల్యములు) కట్టెదవు, అనఁగన్ ఇట కున్ రావలసెన్ = అని విని నీకడకు వచ్చితిని (ఈయూర మాల్యము ననుభవించువారికి నీపూ వుబొత్తులే శ్రేష్ఠములు అని విని నీవలన వాని కలిచికొన వచ్చితిని అనుట - ఎత్తు = ఎదురు - అనఁగా వలపుకత్తెయే తన విటునికిచ్చు ధనము-కావున - నిన్ననుభవించువానికి నీవే ధనమిచ్చెద వని విని నిన్ను తనియించి నీవలన ఎదురు కైకొనఁగలవాఁడనై నీకడకు వచ్చితిని - అనియ ర్థాంతరము;)—'అనుభవిత' - అనుభవితృ శబ్దము ఋకారాంతము; 'నీవ' - అశబ్దమునకు అవధారణార్థము వలపుకానివలన ధనముం గైకొనక యని భా. 'ఎత్తులు వెట్టెదు' అనఁగా ప్రయ త్నములు చేసెదవు అని కొందఱు అర్థము చెప్పుదురు; 'అనుభవితకున్'-'అనుభవతకున్' అను పా. పొరఁబాటు, దానికి అనుభవమునకు అనునర్థమును రాదు, అందలి తల్ప్రత్యయము అప్రస క్తము అంతర్గడువు; 'అనుభవమున కీవ' అని సీతారామాచార్య పా.

2. కంబుకంఠి = శంఖమువంటి కంఠముకలదానా, జాము ఉండు నలరు ఇంపొ = జాము సేపు (ఏడు నర గడియలకాలము) పరిమళము చెడక (వాడక) యుండునట్టి పువ్వము మనోజ్ఞ

మో, ఘటికాద్వయంబు = రెండుగడియలకాలము మాత్రమే - ఉండు నలరు ఇంపొ=పరిమళము చెడక (వాడక) యుండునట్టి పువ్వు మనోజ్ఞమో, తెలుపుమా = చెప్పుమా; (నీపువ్వులు చాలసేపు చెడకయుండును గావున మాకు అవియే వలయు ననుట) - (**గూఢార్థము**.- అలరు అనఁగా సంతోషము - సంభోగము లక్ష్యము - నీకు జాముసేపు ఉండునట్టి సంభోగము మనోజ్ఞమా-అనఁగా అది కావలయునా, రెండు గడియలే యుండునట్టి సంభోగము మనోజ్ఞమా-అనఁగా ఇది కావలయునా, చెప్పుము.— ఒరులు రెండు గడియల సంభోగము నే యొసంగుదురు, నేను జామునే పుండుసంభోగము నొసంగుదును గావున నన్నే సేవింపు మనుట ;

'ఏక వారావధి ర్జ్ఞామో రతస్య పరమో మతః
చణ్డ శక్తిమతో ర్యూనో రుస్ఫుట క్రమవర్తినోః.' రతిసర్వస్వము.

3. ఉవిద = ఓజవరాలా, ఏకా = నేను, వేఁడుటకున్ = కోరినందులకు, నీవు, ఋతువేళ= వసంతాది ఋతుకాలము రానిమ్ము అని. చెప్పెదవు, ఏము = మేము, అందాఁక = ఆయాఋతువు వచ్చువఱకు ('గ్రీష్మదౌ స్త్రీగజ స్య తుః.' నానా.), ఓర్వఁ గలమే=ఓర్వలేము (పొగడ నడిగిన వసంతము రానిమ్మని, తామర నడిగిన శరత్తు రానిమ్మని, - ఇట్లు ఆయా పుష్పమునకు ఆయాఋతువు వచ్చువఱకు వేచి యుండు మని చెప్పుచున్నావే, మాకు అవి ఇప్పుడే కావలయును, మేము వేచ నేరము, కావున దోహద విశేషములచే నీవు ఇప్పుడే పుష్పింపఁజేసి యా పుష్పములను మా కిమ్ము అని యర్థము;)—(**గూఢార్థము**— నేను నీతోడి పొందుం గోరినందులకు ఋతుస్నానమగు సమయమువఱకును నన్ను వేచు మనియెదవే, నేను అందాఁక వేచఁజాలను, కావున ఇప్పుడే నాకు సంభోగం బొసంగుము.); ['ఋతువు + ఏల' అనియేని గ్రహింపవచ్చును. అర్థములకు అభేదము కలదు.]

4. ఏణ ఆయత అక్షి = లేడివలె వాలిక కన్నులు గలదానా ('దీర్ఘ మాయతమ్' అమ.
'కృష్ణసారరురు న్యఙ్కు రఙ్కు శమ్బర రౌహిషాః
గోకర్ణ పృషతై ణర్శ్య రోహితా శ్చమరో మృగాః.' అమ.).

చేరఁగారాద = నేను నీపూవుపుచేయుటకు రాఁగూడదా, కేలు సోఁకినయంతనే=నాచేయి తగిలిన మాత్రానకే, బాసికము = నీవు గ్రుచ్చి విక్రయార్థమై పెట్టుకొని యున్న యీ బాసికపుదండ (వివాహకాలమందు వధూవరుల నొసటం గట్టఁబడునది మూఁడు ప్రక్కలు తీరినట్టి హారవిశేషము), చెదునె = వాడిపోవునా, - (గూఢార్థము. నిన్ను నేను తసలఁ గూడదా, నీబాసికము అనఁగా ఊరుమూలము నాచేయి తగిలిన మాత్రాన వికృతి నొందునా ?—అభిప్రాయము నూహించుకొనునది.);

అనుచున్ = పూర్వోక్తప్రకారంబున, పరిభాషఁ బోలెన్ = సంకేతపు మాటలచేతనుం బోలె, తమ్ముల్ (పుష్పలావికలను గూర్చి), ఆస నోరలన్ = కోరిక పొరలుచుండఁగా అత్యంతాభిలాషతో ననుట), ఆడన్ = విటులు పలుకఁగా, (ఆపుష్పలావికలు), మోవిన్ చెఱంగు ఇడి = తమ యధరోష్ఠమును పైఁటచెఱంగుతో కప్పుకొని, అఁగు నవ్వు = అఁపుకొనుచున్న హసితము, కంటన్ = కన్నులయందు, నిగుడన్ = వెలువడఁగా, విరులు = పువ్వులను. నాన్చు కరణిన్ = తడుపుట కనుమిషచేత, చల్లు=విటులమీఁదనుం బడునట్లు చిలుకరించు నట్టి, సరసపు

జలంబె = సయ్యాట నీళ్లే (సరసా లాడుటగా చల్లిన నీళ్లే), జాణలఁ = రసజ్ఞు (లయిన యా విటు) లను, మరులుకొల్పుఁ = మోహింపఁజేయును (వశపఱుచు కొను ననుట.)

ప్రకృతవస్తు గోపనార్థమైన యవాస్తవ హేతూక్తి కానందున వ్యాజోక్తి కాదు, శ్లేషమాత్రము. 'నాన్చుకరణిఁ' - కైతవాపహ్నుతి.

'నీవు ఋతువు' — 'ఋ ఌ వర్ణంబులు రల తుల్యంబులు' బా. వ్యా.- కావున సంధిలేదు. 'అందాఁకఁ' = అంత + దాఁకఁ (= దనుకఁ), మోవిం జెఱంగిడుట నవ్వును దాఁచుటకు, నవ్వును దాఁచుట తమ బెట్టు చెడకయుండుటకు. 'జాణఁడు' మగాదుల లోనిది.

సీ. ఇంచు మన్నతిఁ గుందదంతాభఁ గూడి ని
చ్చలపుఁజూపులు మున్న సంభ్రమింప,
వెల యొప్పకవలఁ బో విలుచు మోవియుఁ గోప
మొదవెడుచూపు మోమోటఁ ద్రిప్పఁ,
దిరిగిన సస్మితోక్తియుఁ జూపుటొయ్యారి
ములు నగుఁ గాదను పలుకు లుడుప,
నవి గాని కావో సి కను పరసాపత్న్య
సంపాదనం బుబ్బు నింపుఁ బెనుపఁ,
తే. జతురవచనవిలాసాంగసౌష్ఠవములఁ
బసిఁడిఁ దా నిచ్చినట్టి యప్పణాంత్రె మఱిసఁ
బతికిఁ గ్రొత్తదిపు లందిచ్చు రతివిధమున
విటుల కిత్తెఱఁగు మఱి నాఁగ విరులు పురిని. ౨౨

1. ఇంచిమ = పువ్వులు ఇవిగో పుచ్చుకొనుము. అన్నతిఁ = అనెడు సమయమందు, దం......భఁ - కుంద = మొల్లలవంటి - దంత - పండ్లయొక్క, - ఆభఁ = కాంతిని, కూడి = కలసికొని. నిచ్చలపుఁ జూపులు = నిర్దోషము లైన చూడ్కులు. మున్న = ఆదిలోనే, సంభ్రమింపఁ = పండువు సేయఁగా ;

2. వెల, ఒప్పక - ఎక్కువయని, కవలఁ = మఱియొక పుష్పలావిక కడకు, పోఁ = విటుఁడు పోయినంతట, విలుచు మోవియు = పెదవిని పిలుచు తీరును. కోప మొదవెడు చూపుఁ = (ఆవిటునిమీఁద కోపముతోఁ గూడిన పుష్పలావిక చూడ్కియు, మోమోటఁ ద్రిప్పఁ = దాక్షిణ్యము గలవాఁడై వెనుకకు వచ్చునట్లు చేయఁగా (ఆచూడ్కి చేతను ఆమోవి పిలుపుచేతను అతఁడు మోమోటపడి మరల ఆపుష్పలావిక కడకే వచ్చు నని భా.);

3. తిరిగినఁ = మరల తనకడకే (ఆవిటుఁడు రాఁగా, సస్మిత ఉక్తియుఁ = చిఱునవ్వుతోఁ గూడుకొన్న మాటయును, చూపు టొయ్యారములుఁ = చూపుయొక్క విలాసములును, అగుఁ కాదు అను పలుకులు ఉడుపఁ = వెల సరి యనియేని హెచ్చు అనియేని పలుక నీయక చెప్పిన వెలకే కొనునట్లు చేయఁగా (అట్లు వశీకరించుచుండఁగా);

4. నీకున్, అవిగాని = ఆపువ్వులేగాని, కావో = వేఱుపువ్వులు పనికి రావా (గూఢార్థము — నీకు దాని పువ్వులేగాని నాపువ్వులు పనికి రావా-ఆపుష్పలావికను మరులుకొని నన్నుపేక్షించెదవు అని భా.), అను = అని, పరసాపత్న్య సంపాదనంబు = అన్యపుష్పలావికతో తనకు సవతి తనమును కల్పించు కొనుట (అదియు తాను ఆవిటునికి విటకత్తెలు అని కల్పించుట), ఉబ్బున్ = గర్వమును, ఇంపున్ = ప్రీతిని, పెనుపన్ = వర్ధిల్లఁ జేయుచుండఁగా ;

చతుర....లన్—చతురవచన=చదురు మాటలు - విలాస=ఒయ్యారములు - అంగసౌష్ఠవములన్=అవయవ సౌందర్యము-అనువాని (మూఁటి) చేతను, తాను = ఆవిటుఁడు, పసిఁడి ఇచ్చినట్టి అప్పుఁడటన్ = ఎవతెకు పువ్వులకొఱకు ముందుగా బంగారము సంచకారముగా ఇచ్చియున్నాఁడో ఆవనితను, మఱవన్ = ఆవిటుఁడు మఱచి పోఁగా, పతికిన్=మన్మథునికి, కైదువులు=ఆయుధము లయిన పువ్వులను, అందిచ్చు రతి విధమునన్=చైత్రయాత్రకై తెచ్చి చేత నుంచెడు రతివలె, వారు = ఆయూరి పుష్పలావికలు, విటులకున్, విరులు = పువ్వులను, ఇత్తురు. (రతి మన్మథ రూపమచే ఆవిటపిటులు అతిసుందరులనియు, కైదువు లిచ్చిన ట్లనుటచే ద్రష్టలకు ఆదర్శనము మదనావేశకరముగా నున్న దనియు భా. జాణలైన లాపుష్పలావికలు తమకడకు వచ్చిన విటుని ఎటులేని వలపించి తనపువ్వులే కొనునట్లు చేయుదు రనుట.—స్వభావోక్తి; 'పతికి.... విరులు' - ఉపమ.

'ఇంపము' - నిపాత్యము ('హిండ గ్రహణార్థే' అని హేమచంద్రుని దేశినామమాల యందుం గలదు.). 'సంబ్రమింప' - నామధాతువు – సంబ్రమము = సంబరము = పండుగు (కన్నుల పండువుగా నుండఁగా ననుట). 'చూపుటొయ్యారము' – టుగాగమము 'వేల్పుటావు' ఇత్యాదుల యందుంబోలె. 'పరసాపత్న్య' - ఇట 'సర్వనామ్నాం వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' అనుటచే పరాశబ్దమునకు పుంవద్భావము రాఁగా నై రూపము సిద్ధించును.

'ప్రభాత వాతాహత కమ్ప్రతాకృతిః కుముద్వతీ రేణు పిశఙ్గ విగ్రహామ్
నిరాస భృఙ్గం కుప తేవ పద్మినీ న మానినీ సంసహతేఽన్యసంగమమ్.' భట్టి.

ఇట 'అన్యాసంగమమ్' అనక 'అన్యసంగమమ్' అనుటను బరికించునది. సాపత్న్యము = సపత్నీ భావము. 'అందిచ్చు' - దీనిని క్త్వార్థకాంత సంధిగా తత్సంబులు వాడెంతురు; అందు ధాతువు ఇచ్చు ధాతువు నిటుకలసి తెలుచుగా ప్రయోగములం గానిపించుటచేత దీనిని శబ్దపల్లవముగా గ్రహింప నొప్పును. 'పిశాచి నిను కఱుకు ట్లందిన్' ఆము. ఉ. ౨౦. 'మడిచి యందిచ్చునపుడు గోరిడుదుఁ గేల' నైష. 8 ఆ. 84. 'చాపము నాకందిమ్ము.' అను భారత ప్రయోగమును జట్టిదియు. ఈ శబ్దపల్లవమునకు ప్రయోగములు ప్రబంధములలో పరిశ్యతములు కలవు; కొన్నిటిని పీఠికయందుం గనునది.

చ. దలమగు చంద్రఖండములు దారలు, సాంకవ మొప్పుపాళిపా
టల మగుదంతపుంగరవటంబు శశాంకుఁడు, గుంకుమైనచీ
రలజిగి కెంపు, గా బయటి రథ్యల నొప్పు మదిందుకాంతవే
దులపయి సంధ్యయై బహుళతం దోఁచె నన న్పురి నిట్టినాల్గతుల్.

పురిన్ — ఆ పురమందు, బయటి రథ్యలన్ = వెలుపలి వీథులయందు - అనఁగా-పెద్ద వీథులయందు, గట్టివాల్ సతులు = పరిమళద్రవ్యము లమ్మెడు స్త్రీలు, పలుకు అను చంద్రఖండములు = మెండయిన కప్పురపుం దునియలు ('అథ కర్పూర మస్త్రియాం ఘనసారశ్చన్ద్ర సంజ్ఞః' అమ.), తారలు = నక్షత్రములు ('నక్షత్ర మృక్షం భం తారా' అమ.), సాంకవము ఒప్పు = జవ్వాది దేనియందు ఒప్పుచున్నదో అట్టి (సంకు వనఁగా జవ్వాది పిల్లి, దానివలనం గలుగునది గాన సాంకవము జవ్వాది) - పాణి పాటలము = నిగనిగలాడి శ్వేతరక్తము (పాణి = ముత్తెపు సిరు - 'శ్వేతరక్తస్తు పాటలః' అమ.), అగు - దంతపుం గరపటంబు = ఏనుఁగు దంతముతోఁ జేసిన బరణి, శశాంకుఁడు=చంద్రుఁడును, కుంకుమ ఐన చీరల జిగి=చెందిరము అంటిన కోకల డాలు, కెంపు = (సంధ్యా) రాగంబును, కాన్ = కాఁగా, ఇందుకాంత వేదుల పయిన్ = చంద్రకాంతపుఁ దిన్నెలమీఁద, సంధ్యయే = సంధ్యాకాలమే, బహుతన్ = అనేకత్వము పొంది, పొంచెన్ = అగపడినది, అనునటుగా, ఒప్పుదురు.

ఆపురమందు బయటి వీథులలో చంద్రకాంతమయవేదికలయందు సంజప్రొద్దుల పరిమళద్రవ్యము లమ్మెడుస్త్రీలు - మెండయిన కప్పురపుం దునియలు గల్గి జవ్వాదితోఁ నిండి నిగనిగలాడు పాటలవర్ణముతో నొప్పుచున్న దంతపు బరణియు, కుంకుమము లగిలిన చీరలకాంతియు, నొప్పారుచుండఁగా నెట్లు శోభింతురనఁగా, ఒక్కటియైన సంధ్య పెక్కుసంధ్యలై, ఒక్కొక్కసంధ్యయు చంద్రకాంతపు దరుగులయందు పెక్కునక్షత్రములు, మచ్చతోఁడి యొక్కచంద్రబింబము, రక్తమయూ, కలదై, అట కానిపించినదో యనునట్లు శోభిలుచుందురు.—రూపకానుప్రాణితమయిన యుత్ప్రేక్ష.

'పలుకు' —కప్పురపుం దునియలు చక్కగాఁ బుసను ఎక్కువగా అమ్మెడువారును గాఁబను అంగడిలో పెక్కులుగా నుండుట ప్రసిద్ధము; బహుత్వమును చెప్పుట సంఖ్యలలోనగు నక్షత్రములతో సామ్యముండుటకు. 'తారలు' —ఇవి నిశ్చయమునకు చంద్రభార్యలయిన యిరువదియేడు నక్షత్రములు మాత్రమేగాక నక్షత్రసామాన్యము అర్థము, 'నక్షత్ర తారా గ్రహా' అను ప్రయోగమందు నప్పుడేమయిన భేద మిచ్చుట ఇచ టుచితము గాదు. 'కరపటంబు' ఏకత్వము చంద్రసంఖ్యాసామ్యమునకౌను, పునుఁగు మిక్కిలి వెలపోదును వస్తువు గావునను ఇంచించుకయే అమ్మబడును గావునను ఒకకరపటము పునుఁగున పెక్కుజనములు విక్రయమునకు చాలుం గావునను అది ఒక కరపటమున నుండును. 'సాంకవ మొప్పు పాణిపాటల మగు దంతపుంగరపటంబు'-ఇందు 'సాంకవము' శ్రుతియార్థప్రథమ యని పూర్వముద్రణపాఠ్యం; అది హృద్యముకాదు; ఒప్పినది సాంకవమేగావున సాంకవమునకు ప్రథమ వచ్చినది; 'ఒప్పు' 'అగు' అను విశేషణోభయపదంబులు కేవలక్రియాజన్యవిశేషణ ఘటితంబులై సందర్భయోగ్యమయిన 'పాణిపాటలము' అనుపదముచే వ్యవహితము లయినవి. చూ. ప్రౌఢవ్యా. సమాస. 18 సూ. 'ఒప్పు' అను ధాతుజవిశేషణము అధికరణప్రాధాన్యవివక్షచేతను, 'అగు' అను ధాతుజవిశేషణము కర్తృప్రాధాన్య వివక్షచేతను, 'దంతపుం గరపటంబు' అను విశేష్యంబుతో సమసించినవి. చూ. బా. సమా. 26. సూ. 'ఇందుకాంతముల జెప్పుట ప్రతిఫలనార్థము, ప్రతిఫలనము బహుత్వార్థము. ఆసతులు దృశ్యమానలు గావున సంధ్య తాను మూర్తీభవించి నిజలక్షణములతో ప్రతిఫలించిన

డని యుత్ప్రేక్షాభిప్రాయము. 'గట్టివాల్పతులు' అనుపదము భారతప్రసిద్ధ మని పూర్వముద్రణ వ్యా. కాని భారతాది బహుగ్రంథములం దటితద్జ్ఞు లయినసీతారామాచార్యులవారు 'గట్టువాలు' అని పఠించి దానికి స్థిరం ధర్మార్థమునుమాత్రమే వ్రాసినారు. పోనిమదొరగారు 'గట్టివాల్ సతులు' అని పఠించి మామిడి వెంకన్న కృతాంధ్రదీపికయొక్క అనుబంధమునుండి పరిమళ ద్రవ్యము లమ్మెడుస్త్రీలు అని యర్థము వ్రాసినారు.

సీ. ఉపరిస్థజనవారణోక్తికిఁ జెవి దార్చి
యమ్మొగంబై బయ ల్చిమ్మి చిమ్మి,
గవను వెన్నొరయ మి న్నవియ దట్టించు తో
త్రధరు బందపుదాంట్లఁ దటిమి తటిమి,
చలువచే ద్వారవేదు లెటంగి నిల్చి త
జ్జనసమ్ముఖుకుఁ గేలు సాఁచి సాఁచి,
తొండములు కుబ్బ గండాల్పదాస మే
అలుగఁ బద్మాహు లాల ఉవ్వి ఉవ్వి,
తే. వేఁటకాఁడుతులకు పీడు వెడలి వెడలి,
పరపథగవధ్వనికిఁ బోక తిరిగి తిరిగి,
కృత్రిపుటలు వైరులకుఁ బంపు కృత్యలన వ
శానుగతిఁ జేరు నెలఁ గరు లగ్గలికల. ౨౧౦.

1. కరులు = ఏనుఁగులు, ఉపరి...కిన్ - ఉపరి = (మెడ) మీఁద - స్థ = (కూర్చుండి) ఉన్న - జన = మనుష్యుని యొక్క (మావటీనాని యొక్క యనుట) - వారణ = ఉక్తికిన్ = నివారణ వచనమునకు (అటు చేయరాలదు అను నపలింపునకు), చెవి దార్చి = చెవి యొగ్గి విని, ఆమ్మొగంబై = ఆమావటీనివైపు ముగముంచి (తలపైకెత్తి), బయల్ చిమ్మిచిమ్మి = ఆకాశమును మాటిమాటికిని మీటి; - చెవిదార్చుట మనమొక్కయుండుటచే అప్రయత్నముగా మావటీనిమాట వినఁబడనం దున; అమ్మొగంబై బయల్చిమ్ముట నివారణ సేయఁ గూడ దను నభిప్రాయమును అతనికి సూచించు టకు; 'చిమ్మిచిమ్మి' — ఆమ్రేడితము ముహురర్థకము.

2. మిన్ను అవియన్ = ఆకాశము బ్రద్దలగునట్టుగా (పా. మన్నవియ = భూమి బ్రద్దలగు నట్టుగా), ద...రున్ - దట్టించు = అదలించుచున్నట్టి - తోత్రధరున్ = బరిగెల ('తోత్రం వైణుకమ్' అమ.) పూనినవానిని, గవను = పురద్వారము, వెన్ను = తనవీపును, ఒరయన్ = రాచు కొనునట్లుగా, బందపుదాంట్లన్ = బంధములుగలకాళ్లతో దాంట్లు వైచుచు, తటిమితటిమి = మాటి మాటికి తటిమి; [మిన్నవియ బిగ్గరగా దట్టించుట ఇతఁడు కడుబల్లిదుఁడు చావఁగొట్టును అని భయముగొల్పుటకు; గవను వెన్నొరయుట దాంట్లచేత; దాంట్లు బంధములచేత.]

3. ద్వారవేదుల=వాకిళ్లకడనుండు తిన్నెలను, చలువచేన్ = అచ్చటి చల్లఁదనముచేత, ఎఱిఁగి, నిల్చినతతిజనజిఘృక్షకున్ = అందలిమనుష్యులను పట్టుకొనునిచ్ఛచేత, కేలు=తుండమును, సాఁచి సాఁచి=మరలమరలపొడిగించి; 'చలువ' — కర్మోపితోఁనగు కారణములచేత;చలువచే నెఱుఁగ నేల, కంటికి కనఁబడరా యనిన, మదముక్కియుండుటచే ముందువేదులవైపు సరిగా చూడలేదనియు, చలువచే వేదు లని తెలిసిన యనంతరము అటు చూచిన దనియు తలంపఁదగును; 'జిఘృక్ష' మదముచేత.

4. గండ అల్పదానము=చెక్కులలోని యించుక మదజలము,డిండిమంబులకున్=రాయిడి గిడిగిడియను వాద్యములయొక్క ధ్వనుల (ను ఏనుఁగు వినుట) చేత, ఏఱులుగన్ = ఏఱులవలె - అనఁగా - మిక్కుటముగా, ఉబ్బన్ = ఉప్పొంగఁగా. తద్వాహున్ = ఆడిండిమవాదకుని, తాలన్=శిలలతోఁ. ఉవ్విళ్లు = మాటిమాటికిం గొట్టి; - డిండిమధ్వనిచే ఏనుఁగునకు కోపము వచ్చినందున దాన ముబ్బుటయు వాదకుని తాలం గొట్టుటయు.

వేణుక ఆహతులకున్=వెదురుకోలల దెబ్బలచేత, వీడు వెడలి వెడలి=ఊరువెలువడి మరల వచ్చి మరలవెలువడి, పరిపథ గజధ్వనికిన్=వేఱుదారిలోని యేనుఁగుల ఘీంకారముచేత, పోక= ఊరువెడలిపోక, తిరిగితిరిగి=మరలమరల ఊరిలోనికి ప్రవేశించి, వశా అనుగతిన్=పిడియేనుఁగును ('కరణీ ధేనుకా వశా' అమ. పిడి=ఆడుమృగము.) వెంబడించుటచేత, వెలిన్=ఊరివెలుపలికి, అగ్గలికలన్=ఉత్సాహములతోఁ. వృక్పుటలు=చూడ్కులసమూహములు, వైరులకున్=శత్రురాజులమీఁదికి. పంపుకృత్యలు అనన్= ఆపాండ్యరాజు పంపెడు సంహారకదేవతలు అనునటు ఒప్పుచుండఁగా (ఉత్ప్రేక్ష. 'కృత్యా క్రియా దేవతయోః' అమ. 'సంహారకదేవత' యని ప్రాను. 'భార్గవ నిర్మితయైన కృత్యచేతం జంపింప సమకట్టిన' అని తద్వి త విష్ణుపురాణ ప్రయోగము.), చేరున్=పోవును. [పిడియేనుఁగువలన వెలుపలికేఁగినదిగాని ఒండుపిధమున నేఁగింప నలవిగా దని భా. ఆపాండ్యునికి అట్టి మదపుటేనుఁగులు పెక్కులు గల వని భా. మత్తగజస్వభావోక్తి.]

'ఏఱులుగన్ - ఇచ్చట క్రియావిశేషణమునకు నాన్యంతం బసుధాతువు అను ప్రయుక్తమై ప్రాస్వమును బొందినది. 'ఏఱులుకాఁగా' అనఁగా ఏఱులై ప్రవహించఁగా అని యర్థమగునట్లుగా 'ఏఱులు' క్రియావిశేషణముగాక నుబ్యంతమునకుం గర్తయగునేని, అపక్షంబున 'కన్' అని ప్రాస్వంబురాదు; కావున 'ఏఱులుగన్' అనునది ఉబ్బుటకు (క్రియా)విశేషణము కావలయును. పూర్వకాలికంబునకు 'ఉబ్బి' కి 'ఉవ్వి' తో సమానాశ్రయత్వము లేమింజేసి ఇప్రత్యయము ఘటిల్లదు, అందుకై 'ఉబ్బన్' అనియే పఠింపవలయును.

ఆపురమున మదపుటేనుఁగులు తమ్ము ఇచ్చవచ్చిన ట్లెల్ల పోనీయక మావటీఁడు అదలించునందులకు కెరలుచు, ఒరిగోలతో పొడుచువానిని బందాలలోనే యుండియు దాంట్లతోనే మాటిమాటికి తఱుముచు, చలువచే ఇండ్లవాకిళ్ల తిన్నెల నెఱిఁగి అందుండువారిని పట్టఁబోవుచు, డిండిమధ్వనికి గండమదము ఏఱులవలె నుబ్బుచుండఁగా, ఆడిండిమవాదకుని తాల ఉవ్వుచు, వెదురుకోలలపెట్లకు వీడువెడలియు, ఊరిలోనే వేఱుదారిం బోవు నేనుఁగు ఘీంకారము విని మరల ఊరిలోనికి తిరుగుచు, తుదకు పిడియేనుఁగు కనఁబడఁగా ఊరివెలుపలికి దానివెంట మహోత్సాహముతో పరువిడుచు, వైరిభయంకర మయినచూపులు చూచుచు పోవును.

ఉ. పై ననిశంబు జల్లుకొను పాంసువుపై ఖగతుండఖండితా
లానమహామహీరుహఫలచ్యుతబీజము లుత్క్షిపత్కరాం
భోనిబిడాప్లుతిన్ మొలకఁ బొల్చు నగమ్యతఁ దూలుచు న్పురో
ద్యానముల న్మదేభములు ప్రాణముతోడినగంబులో యనన్. ౨౭.

పురి ఉద్యానములన్=ఊరితోఁటలయందు, మద ఇభములు = మత్తగజములు, పైన్= తమయొడలిమీఁద, అనిశంబు=సర్వదా ('సతతానారతాశ్రాన్త సన్తతావిరతానిశమ్' అమ.), చల్లుకొను పాంసువుపైన్ = తాము తొండముతో చల్లుకొనెడి దుమ్ముమీఁద ('రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిః పాంసు ర్నా న ద్వయో రజః' అమ. పా. పాంశుః). ఖగ...లు-ఖగ=పక్షుల యొక్క ('ఖగే విహఙ్గ విహగ విహఙ్గమ విహాయసః' అమ.)-తుణ్డ=నోళ్లచేత ('వక్త్రాస్య వదనం తుణ్డ మాననం లపనం ముఖమ్' అమ.) - ఖండిత= కొఱుకఁబడిన (ఫలవిశేషణము) - ఆలాన= (ఏనుఁగునకు) కట్టుఁగంబ మయిన('ఆలానం బన్ధన స్తమ్భే' అమ.)—మహామహీరుహ=పెద్దచెట్టు యొక్క ('వృక్షో మహీరుహః శాఖీ' అమ.)-ఫల=పండ్లనుండి - చ్యుత=రాలిన - బీజములు=గింజలు, ఉత్...లన్ - ఉత్క్షిపత్=మీఁదఁజల్లుకొనెడి - కరఅంభః=తొండపునీటియొక్క - నిబిడ= దట్టమయిన - ఆప్లుతిన్=తడుపుటచేత. మొలవన్=మొలకలెత్తఁగా, అగమ్యతన్ - సమీపింప రానివై (కొండలను అట్టివై), తూలుచున్ =ఊఁగులాడుచు, ప్రాణముతోడి నగంబులో యనన్= ప్రాణముగలవై సంచరించుచున్న కొండలో యనునట్లు, పొల్చున్=ఒప్పారుచుండును.

ఆపురమందు, ఊరితోఁటలలో మత్తేభములు-తాము నిరంతరము తొండములతో దేహము మీఁద చల్లుకొనెడి దుమ్ములో, తమకు కట్టుఁగంబము లై యున్న మహావృక్షముల పండ్లను పక్షులు కొఱుకుటంజేసి, వానిగింజలు పడఁగా, తాము తొండములతో ఎత్తి పయిం జల్లుకొనెడి నీటిపట్టం పుఁ బడిచేత మొలకలెత్తఁగా, ఆస్థితిలో చేరువకుపో నెవరికిని శక్యముగాక, ప్రాణముతోడి నగగొం డలవలె ఊఁగులాడుచు సంచరించుచుండును.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

శా. మౌనిక్రోధవిఘాతపత్త్రముల మా మాతో సపత్త్రి ల్గదా
కాసీ రం డని కేకరాక్షిరుచిమొక్కల్ ప్రక్కల న్వాగ్గతా
శాసల్పాహిపకల్పకాండతతులం దారం బురిం బొల్చు నా
జానేయంబులు ఫేనహాస మిడి కైజామోర లల్లార్చుచున్. ౨౮.

పురిన్ =మథురాపురమందు, ఆజానేయంబులు = ఉత్తమజాతిగుఱ్ఱములు ('ఆజానేయాః కులీనాశ్వాః' అమ.), మౌ...లము---మౌని =శాలిహోత్రమునియొక్క - క్రోధ=కోపముచేత - విఘాత=పోఁగొట్టఁబడిన - పత్త్రములము= ఱెక్కలుగలవారము (అనఁగా - ఱెక్కలులేనివార ము—'పత్త్రం వాహనపక్షయోః' అమ.), మీ మాతోన్, సపత్త్రిల్ గదా= ఱెక్కలుగలవార లుగదా, కానీ రండు =వచ్చి వేగముచూపుఁడు, అని =అనుటయర్థముగా, కే...క్కల్ - కేకరఅక్షి = మెల్లకంటియొక్క ('వలిరః కేకరే' అమ.- అపాంగముకడకు ఒఱగిన తారక కలిగినకన్ను మెల్ల కన్ను - ఆకేకరదృష్టిలక్షణము.-

'ఆకుఞ్చిత పుటాపాఙ్గపాటాసం తార్ధనిమీలితా
ముహుర్వ్యావృత్తతారాచ దృష్టి రాకేకరా మతా.')—

రుచి=కాంతులయొక్క - మొక్కల్=అంకురములు, ప్రక్కలన్=పార్శ్వములయందు, శా... లన్ — శార్ఙ్గ=సింగిణి విండ్లతోఁ గూడిన-తూణ=అమ్ముల పొదులయందలి - అనల్ప=గొప్ప - అహిపకల్ప=పాప తెండ్లవంటి - కాండ=బాణములయొక్క - తతులన్ = సమూహములయందు, తారన్=చొచ్చుచుండఁగా. ఫేనహాసము = నురుగనెడి నవ్వును, ఇడి=నవ్వి. జైజామోరలు = కళ్లెము పైకెత్తి బిగఁగట్టిన ముఖములను, ఊర్చుచున్=ఊంకించుచు. పొల్చెన్=ఒప్పుచున్నవి.

గుఱ్ఱములకు కపికంటి పార్శ్వదృష్టియు, నోటఫేనంబును, కళ్లెమెత్తి బిగఁగట్టినప్పుడు తల నుంకించుచుండుటయు స్వాభావికము. మఱియు వానికి పూర్వము ఱెక్కలుండి మునిశాపమువలనం బోయినవి. బాణములకు ఱెక్కలు గట్టియుండును. ఆగుఱియందలి యుత్తమజాత్యశ్వముల యాకేకరదృష్టులు తమప్రక్కలం గట్టియున్న సింగిణి విండ్లతోడి యమ్ములపొదులలోని పాఁప తెండ్లవంటి బాణములపైఁదికి ప్రసరించుటయు, ఫేనంబును, తలయూంకించుటయు నెట్లున్నదనఁగా, 'మాకు మునిశాపమువలన ఱెక్కలుపోయినవి, మీకు నున్నవి, అయినను మీరు వేగములో మాతోరండు' అని యాబాణములను పరిహాసపూర్వముగా పందెమునకు పిలుచుచున్నవో యనున ట్లున్నది. అంపలి గుఱ్ఱములు శరములకన్న వేగవంతము లని యర్థము. మహావేగము లనుట.— వాచకము లేమిచే గమ్యోత్ప్రేక్ష; 'అహిపకల్ప'-ఉపమ; 'ఫేనహాసము'-రూపకము.

'వాజిక్రోధ విఘాతపత్త్రిములము.'—

"పురా సపక్షా హరయో విచేరుః ఖేచరాః కిల,
గన్ధర్వేభ్యః సముత్పన్నాః సదా స్వచ్ఛన్దచారిణః.
తేజసో వా య్వమ్బుదగతై ర్ధర్ఘ్లక్షితలక్షణాన్
వీక్ష్య శక్రో జగామేదం శాలిహోత్రం మహామునిమ్.
ఛిన్ధి పక్షా నమీషాం త్వం యథా స్యు ర్వాహనాని మే;
ఇషీకాస్త్రేణ సోఽప్యేషాం పక్షాం స్త్రిప్రతయేఽచ్ఛినత్.
తతః ప్రసాదిత స్తైస్తు ప్రాదా ద్వర మిమం మునిః
యుష్మత్పక్షోపమో వేగ శ్శరగణానాం భవిష్యతి,
యూయం శక్రాదిదేవానాం వాహనత్వం గమిష్యథ,
తథా భూమి పతీనాం చ గౌరవేణ సమన్వితాః." శార్ఙ్గధరుఁడు.

'సపత్త్రిల్' - స్త్రీత్వము తతులు అను మహతీతర స్త్రీలింగమునకు విశేషణమగుటచేత; పాక్షికముగా 'సపత్త్రిములు' అనవచ్చును. 'సపత్త్రిల్' అను పా. అసాధువు. 'శార్ఙ్గ' ముం జెప్పుట వైణవమునకన్న శార్ఙ్గము బలిష్ఠముగావున; తదీయబాణములు దృఢతరములును వేగవత్తరములును గావున అంతకన్న వేగవంతము లగుట గుఱ్ఱములకు పరమోత్కర్ష. 'ఆజానేయంబులు'- 'ఆజాన' అని ఆఫ్రికాఖండములో నొకదేశము, అందు నుత్తమాశ్వము లుత్పన్నములై యితర దేశములకుం దేఁబడును. ఆజానదేశ భవములు గావున, ఆజానేయసంజ్ఞ. అయినను 'అజగతి క్షేపణయోః - ఆజేన క్షేపేణ ఆనేయాః ప్రాపణీయాః ఆజానేయాః' అని నిఘంటువ్యాఖ్యాతలును,

'శక్తిభి ర్భిన్న హృదయాః స్ఖలన్తశ్చ పదేపదే
ఆజానన్తి యతః సంజ్ఞా మాజానేయా స్తతఃస్మృతాః.'

అని అశ్వశాస్త్రకారులును వ్యుత్పత్తిని కల్పించుకొన్నారు. 'కానీ'='కానిమ్ము'- ఇట్లిది ఏకవచనమైనను అవ్యయమైపోయి యంగీకారమాత్రమును దెలుపుచున్నందున 'రు' డను బహువచనముతో ప్రయుక్తమైనది. 'తైజా' - 'తైజ్' అను పారసీక శబ్దమునుండి వచ్చినదని బ్రౌను దొరగారు. 'శా[illegible]ణ' - సానపుటంచులలో సింగిణీ విండ్లు చేరినవి కాకున్నను వీని ప్రేరణలేక బాణములకు వేగము కలుగదుగావున నిట వీనిం జెప్పుట.

చ. చలమున సింగిణీతరకసంబులఁ గట్టక మానరు, రంపపు
న్నెలగతి [illegible]గతి [illegible] చిక్కక మానరు, తప్పిదారి వె
న్నెలసిన [illegible] ము న్నెఱుఁగకుండుట నోర్వము సాదికోటి కిం
చలమున [illegible] ప్రత్య[illegible] [illegible]తు న్పురిలోనివాహముల్. ౨౭.

పురిలోనివాహముల్ = పురిలోని గుఱ్ఱములు ('వాజి వాహార్వగన్ధర్వా' అమ.), (ఇట్లు తలపోసిన దంట) — చలమునన్ — వెగులుపుట్టిన రోషముచేత, సింగిణీతరకసంబులన్ = సింగిణీవిండ్లతోడి యమ్ములపొదులను, కట్టక మానరు = మానక తప్పకుండ మాపాలిగ్రామ్యులకు కట్టుదురు; [illegible] వెన్నెలగతి = [illegible]ణముల యొక్క తెల్లయూపుయొక్క గమనము. నాగతిన్ — మాగమనములలో, వెనుకఁ జిక్కక మానరు. తప్పిదారి = ఒకవేళ. వెన్నెలసినన్ = [illegible]పునకు ప్రయోగించిన [illegible] [illegible]గిరేనా. వారు ము[illegible] [illegible]గకుండుట = ఇట్లు [illegible]గునని ఆరాతులు తాము ముందుగా [illegible]హించుకొనమి. [illegible]కోటికి [illegible] = రౌతులసమూహమునకు ('[illegible]శ్వారోహాస్తు సాదిన' [illegible]మ.) [illegible] [illegible]ము [illegible], [illegible] = ఇట్లని. అలమిన చింతన్ = [illegible]కమ్ముకొన్న విచారము చేత. [illegible]న్ = సానాగ్రముచే, ప్రత్యకోనుకన్ = నేలను ప్రవ్వుకొనుచుండును.

లోకములలో చింతాక్రాంతులయినవారు పాదాగ్రముతో నేలను గీచుచుండుట ప్రసిద్ధము; గుఱ్ఱములకు గొరిజలతో నేలఁ ద్రవ్వుచుండుట స్వాభావికము; కావున ఆపురిలోని గుఱ్ఱములు ఇట్లు గొరిజలతో నేలఁ ద్రవ్వుచుండుట ఇట్లున్నదనఁగా—మారౌతులు శత్రువులపైఁ గోపముచే వారిని సంహరించు సాధనములయిన సింగిణులతోడి యమ్ములుగల పొదులను మాప్రక్కలం గట్టుకొనక మానరు. మఱి వారు [illegible] వేయుచు బాణములం బ్రయోగించిన ఆబాణములు మావేగములో వెనుకఁబడుట తప్పదు. అట్లు వెనుకఁబడి వచ్చుచుండుటలో ఒకవేళ ఎట్టకేలకు ముమ్ము వారు నిలుపుటలోనగు కారణములచేత [illegible] బాణము వీరికిఁ జిక్కకుండెనా, అట్లు [illegible]తేలు నని తామూ ముందుగా నూహించుకొనమి, అనఁగా మావేగము బాణవేగముకన్న నెక్కుడని సమగ్రముగా తెలుసుకొనని కొఱఁత,మాదొరలయిన రౌతులకుం గలుగును; అయ్యో! ఇందుల కేమి చేయుదము! అని నొందుకొన్న విచారముచేత నేలను గొరిజలతో త్రవ్వుచున్నవో యన్నట్లుండును. — హేతూత్ప్రేక్ష-గమ్య.

'సింగిణీ తరకసంబులు' - 'అచ్ఛికంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు' బా. అట్లయినట్టి ద్వంద్వసమాస మిది. 'మానరు'అను వ్యతిరేక ప్రయోగముచేత 'కట్టక' అనఁగా కట్టుట యని భావార్థమే పర్యవసించినది. 'సెల'-ఈపదము సమూహార్థకమని పూర్వ

ను ప్రణవావ్యాఖ్య, కాని యక్షరములందు నాయర్థము లేదు, బాణపుములికి యను నర్థము కలదు. 'తప్పి దారి' - ఇట ప్రథమపై దాదేశము గసడదవాదేశ సూత్రమందలి బహుళగ్రహణముచేత సిద్ధము. ఇట్లే లోకమందు ఈప్రయోగము,—

'ఆషాఢ శుద్ధపక్షే ద్వాదశ్యాం వచ్చెనే వృద్ధగౌతమీ
అథవా తప్పిదారేణ ద్వాదశ్యా మనితప్పదూ'.

నరసభూపాలీయమునందు యమకమున క్త్వార్థకారమునపై తాకు దాదేశము కలదు:—

'కపురాల కన్నఁ జొక్కపురాల నగునని కపురాలఁబోతుబింకంబు నరిచి
పసరుచులఁ లోకములు నిండఁ బసరుగుండు.'

'తారు మున్నెఱుఁగకుండుట' — 'తారు వెన్నెఱుఁగకుండుట' అని పూర్వముద్రితపా. 'వారలు వెన్నెఱుఁగకుండుట' అని యొక పా. దానికి 'మాఱువెన్ను—కోఁపునగాయము' అని వ్యాఖ్య వ్రాయఁబడి యున్నది. కాని యీయర్థము నీపదములకు నక్షరములం దెక్కడను గనఁబడలేదు. 'వెన్నెల సిన' ఒన్నె యేమి యన, యుద్ధమునం బలాయితు లయి వచ్చువారికి వైరులు తఱుముకొనివచ్చి కొట్టునపుడు వెన్నున గాయము లేర్పడును; గాన ఈకోవలు నటు పలాయితులై వచ్చిరని యనను గాయములం జూచువారు తలంతు రను నొక్కగాని నొప్పికైన వెన్నెయుగాదు. 'మాఱువెన్ను' అనుపాఠమున - వైరులకు ననభిముఖముగా నున్నవెన్నును వారి కభిముఖముగా మాఱ్చుట, అనఁగా వైరులనుండి పాఱివచ్చుట, దాని నెఱుఁగకుండుట యెక్కాలమును ఎన్నఁడును చేయకుండుట. అప్పుడెప్పుడు రణమునుండి పలాయితులగువారికి వెనుగాయము లేర్పడి యుండుటచే నచ్చనుగాదుగాని అట్లు పలాయనము చేయమని నియమముగల వీరులకు నది యొప్పము, తమకెవరు అట్టి నియమము గలవారు గాన వారికి వెనుగాయము లేదని అగ్రజ్ఞ ములందింత. - అని వ్యాఖ్య చేయవచ్చును.

ఉ. అంజసమానవాయుగణ మంతయు ఖంజతఁ జిక్కఁ, గాడ్పుప్రే
వ్వంజడి యుబ్బి చిక్కని సమానపువాయువు లోనఁ గోరి కి
ట్టింజనియించు దుర్యశము మేల్కని తేఁపనవేళ వాజు లా
ర్వం జెడు వాదిబంధముకురంగముల న్సరిమాపెఁ గోర్కెనున్. ౨౮.

వాజులు=పురియందలి గుఱ్ఱములు, అంజ=అంజలో (అంగ వేసినమాత్రాననే), సమాన వాయుగణము=వేగమునకు సమానములని వాడఁబడిన గాడ్పులయొక్క సమూహమంతయు, ఖంజతన్=కుంటుఁదనంబుచేత (వేగము చాలమిచేత ననుట-'ఖోడే ఖంజ' అమ.). చిక్కన్=వెనుకఁ బడఁగా, ఆజవవేగమున్=ఆ వేగమువలని వేఁడిమిలో, చని-పోయి (పర్విడి యనుట), ఉబ్బి= ఆజవమునకు కరము సంతోషించి, చిక్కని=వెనుకఁబడనట్టి, సమానపువాయువు=సమానమను పేరిగాలి (తమకు సాటియైన గాలి), ఒకండు = ఆ జితవాయుగణములోనిది గాక వేఱొకటి. లోన్=తమ కడుపులోనే, కల్మిన్=ఉండుటవలన. జనియించు దుర్యశము = పుట్టినట్టి యపకీర్తి, మేల్కని=నిద్రలేచి, తేఁపనవేళన్=(ఉప్పుగండ్లను) నాకెడు సమయమున, ఊర్పన్ =

(ఆగుల్ఫములు) శ్వాసమును పైకి పోలయించఁగా, చెడు...లన్ - చెడు = వన్నె మాయునట్టి-మణిబంధ ముకురంబులన్ = అద్దములవంటి సైంధవలవణంపుఁ బెళ్లలయందు ('సైన్ధవోఽస్త్రీ శీతశివం మాణిబన్ధం చ సిన్ధుజే' అమ.—మణిబంధ మను గిరిలోఁ బుట్టినది.), కాళిమ పేరన్ = నలుపనియెడి మిషచేత, కార్కొనున్ - మెండుకొనును.

ఆయూరి సత్త్రులు, ప్రతివాఁడును తాను తన సమానులలో ను త్తముఁడు కావలయు నని కోరుసుగాన, అట్లే తమకు సమానము లని ప్రసిద్ధము లయిన వాయుగణముల నన్నిటిని తోలియుం జలోనే కుంటుపఱిచి, వెనుక విడిచియు, ఆవేగము వలని వేఁడిచే సంతోషంబునం బరువిడుచుం డియు, సమాన మను పేరు గలదగుటచే సమానమైన మఱియొక వాయువు తా మెంతవడిగా పర్విడినను వెనుకఁ బడనట్టిది తమ కడుపులోనే యున్నదను నపకీర్తిని కడుపులో వహించి యున్నవి. అది ప్రాతఃకాలమందు అవి నాకెడు సైంధవలవణంపుఁ బెళ్లలయందు వానియూర్పులచేత నలముకొన్నట్టి డట్టంపు నలు పనెడి మిషచేత స్పష్టపడుచున్నది. - సైతవాపహ్నుతి.

'గం' మనుట - జవహాప్రసాదాది సత్త్రభేదంబుల౦బట్టి.—

'ఘోరవాయు రానహ ఇహా ప్రసహా స్తదుక్తాః
... దుద్వహా స్తసము సంవహా సంజ్ఞకశ్చ
అన్య స్తతో ... పూర్వకోఽన్యః
... ప్రసిద్ధాః'. గొల్లా.

'జవోత్కటన్' - 'జయోత్కటన్' అన్నను మేలుఁ. 'జని యుబ్బి' - 'జనియించు'అని పూర్వముద్రిత పా. 'జని యుబ్బఁ జిక్కని' అని మఱియొకపాఠము. సమానవాయువు పంచప్రాణములలో నొకటి, దేహమున ఎప్పటికి నుండునదిగాని అప్పుడప్పుడు జనించునదికాదు. కావున 'జనియించు' పా. సరిగాదు. 'లో నొకండు'—

'ప్రాణోఽపానః సమానశ్చోదానవ్యానౌ చ వాయవః
హృది ప్రాణో గుదేఽపానః సమానో నాభిసంస్థితః
ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యానః సర్వశరీరగః.' అమ.

'లేహనవేళ' - ప్రాతఃకాలము - 'లవణస్యదోపవాహ్యాహాయ ... మాణిమంథ శిలాశకలంబును' అని నైష. 8 స. 14 లో 'విభాత లక్ష్మీవిలాస' మునకు విశేషము.

'పక్షే క్ష్మామీ నియమితో ...
సిద్రాం విహాయ ...
వక్త్రోష్మణా మలినయన్తి పురో గతాని
లేహ్యాని సైన్ధవశిలాశకలాని వాహాః.' నైష. 5 (73).

'కల్మం జనియించు' - 'వర్ణయుక్స్వరములు పరములగునప్పుడు నొకానొకచో ద్రుతమునకుఁ బూర్ణబిందువును గానంబడియెడి.' బా. కావున నిది సరళము పరముకాఁగా ద్రుతమునకు పూర్ణబిందువు. 'కాళిమ' - అపకీర్తి నలుపని కవి సమయము.

మ. ఇలఁ బాదద్వయి రాయ నల్కొనఁగు నెంతేఁ బోలునో . ... కేవ
న్నెలు రెండై లఘువం దకీర్తియిడు నున్నే యుక్కునో, సింధు నెం

నుల కే మాడు మటంచు సాదు లలయన్, దూర్ణోచ్ఛము ల్వాజు లం
పలుగ్ బాహ్లీకపారసీకశకఘట్టారట్ట ఘోట్టాణముల్. ౯౯.

(ఈగుఱ్ఱములు), పాలుచోన్ = పర్వడు సమయమందు, ఇలన్ = నేలమీఁద, పాద
ద్వయి = మా రెండడుగులను. రాయన్ = రాచుకొనుచేత, (మాకు), ఎంతేన్ = ఎంతేని
మిక్కిలి. అల్కు = భయమును, ఒసఁగున్ = కలిగించుచున్నవి; ముస్నె = ఆదిలోనే, ఎక్కు
చోన్ = మేమెక్కునప్పుడు. అంకెవన్నెలు రెండు ఐ (అంకెవన్నె యనఁగా రౌతు కాలుంచి
యెక్కుటకుఁగాను పల్లమునకు పార్శ్వమున వ్రేలఁగట్టబడి ఇనుప పలుపుగొలుసుతోడి పాలు) అంక
వన్నె క్రింద అంకెవన్నెయున్నదే గాని ఎక్కుట కసాధ్యమై. లఘువందున్ = [illegible] లేక
గంతునందు). అక్కటయిడున్ = మాకు సామర్థ్యము [illegible] పుకక్కని కలిగించుచున్నవి;
ఇందున్ ఎందులకున్ ఏమి చేదుమో = ఈరెండుకట్టములలో దేనిచే నేమికీడుం గలుగునో,
అంచున్ = అని, సాదులు = రౌతులు, అలయన్ = ఆయాసపడుచుండఁగా, మూర్ణోచ్ఛములై
వేగవంతములును సౌందర్యము నయిన. వాజులు = గుఱ్ఱములు, బాహ్లీక పారసీక శక ఘట్టార ఆరట్ట
ఘోట్టాణముల్ = ఈచెప్పిన బాహ్లీకాది దేశోద్భవము లగునవి, అందున్ = ఆపట్టణమందు. అల
రున్ = ఒప్పుచున్నవి.

ఉత్తమాశ్వములు అతివేగముగా పర్వడునప్పుడు పాదములు మిక్కిలి చిమ్ముచు నేలకు తగులు
నట్లు తగులుటయు. అత్యున్నతాశ్వములకు నిలువబడి యెక్కుటకై ప్రక్కకు గట్టబడిన అంకెవన్నెలు
వేయుటయుం బ్రసిద్ధము; అతగులుటచేత రౌతునకు కాళ్లు నేలకు తగులునను భయము కలుగును,
ఒక యంకెవన్నెనుండి ఇంకొక యంకెవన్నెమీఁదుగా నిచ్చెనమెట్లెక్కినట్లు ఎక్కుటలో రౌతు
నకు లంఘనలేనివాఁడను యపకీర్తి గలుగును. అతివేగముచేతను అత్యున్నత్వముచేతను పైఁజెప్పిన
భయాకీర్తులను గానివని చింతను రౌతులకు కలిగించుచున్న గుఱ్ఱములు బాహ్లీకాది దేశోద్భవ
ములు ఆపట్టణమందు ప్రకాశించుచుండును. — అల్కుగలుగుట, అక్కటయిడుట, అలయుటయు
— అతిశయోక్తి.

'ఒసఁగు' వా. 'ఒసవు.' 'ఎంతే' వా. 'ఎంతే' 'లఘువందు' — ఈపాఠ్యము ప్రాచీనవ్రాతప్రతు
ల్యలలో 'లఘువందు' అని పా. 'లఘువయందు' అని రూపము సిద్ధించునుగాని 'లఘువందు'
అని సిద్ధింపదు. 'లఘువు' అను శబ్దమునకే గంతు అను నర్థమును ప్రాచీనవ్యాఖ్యాతగారు వ్రాసియు
న్నారు. ఆమవ్యాఖ్యాన మీనిని అంధ్రనిఘంటువులలో అర్థము మారిన సంస్కృతశబ్దములలో నొక
టిగా భావింపవలయును; లఘువను తద్భవశబ్దమునకును సప్తమిలో 'లఘువందు' అని రూపము
సిద్ధింపదు: 'లఘుమాన్ నెగిరి' అని పఠించిన సరి యగును. 'తూర్ణోచ్ఛము' — అర్థ్యము ప్రతులలో పా.
'రూపోచ్ఛముల్';-ఇందు, అల్కునకుఁ గారణమును 'ఇందు నందులకు' అని పూర్వార్థంపఁబడి
నదియునగు తూర్ణత్వా [illegible] దానందున నీపా. సరిగాదు. 'బాహ్లీక ... ముల్' - ప్రాయి
కముగా ఆయాదేశములనుండి తేఁబడిన యశ్వములకు భేదసూచకములుగా స్వార్థక తద్ధిత
ప్రత్యయ ఘటితములైగాని కాకగాని ఆయాదేశనామములే వ్యవహరింపఁబడుట ప్రసిద్ధము;
ఇందు 'శక' 'ఘట్ట' 'ఘోట్టాణ' శబ్దములు తత్తద్దేశవాచకములు తత్తద్దేశజాతాశ్వ వాచకములు
నై యున్నవి.

'వనాయుజాః పారసీకాః కామ్బోజా బాహ్లికా హయాః
ఆరట్టజాశ్చ తౌక్కారాః సైన్ధవాః శ్రేష్ఠవాజినః.'

అన్యదేశ్యములందును ఇట్లు గలవు. టాంక్వణ్ = దేశపు గుఱ్ఱము పేరులు - టంగణా, [illegible]ణా, తింగణా; ఈశబ్దములు పొట్టితనముచేత పొట్టిదానికిని [illegible]నికికూడ వాచకములైనవి. ఇందు శ్లోకమే 'టంగణ యాబోయి యనుమంత టంగణాన్' [illegible]; 'ఘట్టారట్టు'-'ధా[illegible]ట్టు' యని పూర్వము [illegible]. [illegible]వశబ్దము ఘట్టదేశపు గుఱ్ఱమునకు పేరుగానుండి. [illegible]శ్వమాత్రము నకు పేరయినది. [illegible] పిలువబడియున్నది. ధార యనునది [illegible] రాజధాని.

—*సం ద్యా యు ప తం బు*—

సీ. మునివ్రేళ్ల [illegible]ల్లని శ్రావకులు దేల్చు
నెఱకురు లగుట సందియము గలదె?
క. [illegible]కొనుట [illegible]శ్యంబు
నెమ్మొగం బగుట సందియము గలదె?
[illegible] పుట్టుయుట [illegible]
[illegible] లగుట సందియము గలదె?
[illegible] కలికి[illegible]పులమీఱు
[illegible] లగుట సందియము గలదె?
తే. [illegible]
[illegible] మగుట సందియము గలదె?
[illegible]
[illegible]యుని [illegible] రప్పట్టణమున.　　　3[illegible].

1. మునివ్రేళ్ల = [illegible] ..., [illegible]కములయులమా[illegible]. శ్రావకుల [illegible] పెంటనుండి [illegible] [illegible]మంతపోడును [illegible]నిడును [illegible]కలప్రాశస్త్య[illegible] నము - కమలములను [illegible] తేల్చు [illegible] తేల్చు [illegible]. నెఱకురు లగు[illegible] ([illegible]) [illegible]యు, సందియము కలదె - సందేహము లేదు. '[illegible] [illegible]' - రూపకము.

2. కనక్ - తన్ను చూడఁగానే, ఎంతవానిన్ - ఎంతటి ధరుననియు, లోఁగొనుటన్ - వశపఱుచుకొనుటచేత (అద్దంబుకూడ ఎంతటి గొప్పవస్తువులనైనను ప్రతిబింబరూపమున తన యందుఁ బెట్టుకొనును, 'కొండ యద్దమందు కొంచెమైయుండదా, విశ్వ.' - కాననే), ఆదర్శంబు = అద్దము, నెమ్మొగంబు = [illegible]దమయిన వదనము,...

3. [illegible]...[illegible] - [illegible]గొను = ఇఱియు (ఇఱియు = సన్నగిల్లుడు)కొను = సన్నని నడుము [illegible]నియెడి - మింటిమై = ఆకాశముమీఁద, మెఱయుటన్ - ప్రకాశించుటచేత

(చక్రవాకమిథునములును పక్షులగుటచేత ఆకాశముమీఁద మెఱయును, కావున), చక్రద్వితయి= జక్కవ దంపతులు,...; 'ఇఱిగాను మిన్ను' - రూపకము.

4. పొలసు = కౌటిల్యము (మత్స్యపరముగా - దాని దేహముమీఁది పొట్టు), దొలఁగన్ = పొరలి వచ్చునట్లుగా (మత్స్యపరముగా - పొరలి వచ్చుచుండఁగా), చూచు కలికిచూపులన్ = చూచెడి మనోజ్ఞమైన చూపులు గల వగుటచేత (మత్స్యంబును పొలసు దొర్లుచుండఁగా మనోజ్ఞమయిన చూపులు చూచునది - కావున), విరులు = మత్స్యములు, తెలిగన్నులు - తెల్లకాంతులు గల యావనితల నేత్రములు...;

పొలసినన్ = సమీపించినమాత్రాననే, తావి - పరిమళము, బుసులుకొనన్ = బుసలు కొనఁగా గుప్పని కమ్ముకొనుచుండుటచేత (అలరుఁదీఁగయు నట్లె), అలరుఁదీఁగ - పుష్పవల్లి. తిన్నని శరీరము = అందమయిన మేను,.....; అనఁగన్ - అనునట్లుగా. చెలువపు సంపద = సౌందర్యముగలనాతి, సురతక్రియాత్యనిధుల్ = కామకేళియందలి దిట్టతనమునకు స్థానములయిన ('ధృష్టే ధృష్ణగ్వియాతశ్చ' అమ.). పుష్యయుతతులు - నలజవరాండ్రు. పట్టణమునన్ - మధురాపురి యందు, పొలుతురు - ఒప్పుచుందురు.

ప్రతి పెద్దపాదమందును గత పూర్వార్ధమందును ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. - రెండవలో 'అనఁగన్' తద్వాచకము.

మనోహరమయిన యీపద్యమున నాపల్కు పుస్తకములలో 'పద్ములపైన ప్రాఁకఁ జెన్నులు తేంట్లనఁగ' యని పా. ఉన్నది. కడమ యన్ని పాదములందును కారులు మొదటిదిగాను ఉపమానము రెండవదిగాను, ఉపమేయమయిన వనితాదులు మూఁడవదిగాను ఈక్రమమున చెప్పఁబడియున్నవి. ప్రథమపాదమున ఆక్రమము తప్పియుండుట అందముగా నుండనందున, 'పద్ములనె ప్రాఁకుఁ దేంట్లు నెఱికురు లగుట'అని మార్పు చేయఁబడినది. ఈమార్పునందు 'నెఱికురులు' అనఁగా కుటిలకుంతలములు - కురులుశబ్దము కురులనే గాక నంద్రుకలను గూడ చెప్పును' అని సీతారామాచార్యులవారు,

'కొప్పు మెల్లనె విచ్చి కురుల చిక్కుడలించి
తలయంటు నేర్పుతోఁ బొలఁతి యొకతె.' వసు. ౬ ఆ.

అను నుదాహరణముతోఁగూడ వ్రాసియున్నారు. ఇంక నుదాహరణములం బెక్కింటి నటునటుం గనవచ్చును. కేశకుటిలత శోభన మనుటకు —

'స్నిగ్ధనీల మృదు కుఞ్చితైకజా మూర్ధజాః సుఖకరాః ప్రసూన శీర్షః.' సా. సం.
'సస్మార సస్మరమతిః ప్రతినైషధీయం త్రోమాలయమరాలమరాలకేశీ.' నైష.
'అపరాధిని మయి దణ్డం సంహరసి కిముద్యతం కుటిలకేశి.' విక్రమో.

('కుటిలకేశి' అని ఊర్వశికి సంబోధన.)

మ. ప్రతతప్రాంతపిశంగ కుంకుమ జటాపాళీ కురంగీమదా
న్విత పీనాళికలస్వనంబు లెసఁగం జెన్నారు కర్పూరపుం
జ తతుల్ కంటికి నారజత్వమున మించన్ గామినీ కామి సం
తతి కేలా మెడఁ దెచ్చుఁ గంతుకల హాసోన్మాదంబు లాప్రోలునన్. ౩౯

ఆ - ప్రోలునన్ = పట్టణమందు, ప్రత...లు - ప్రతత = విస్తీర్ణములును (జటలకు విశేషణము) - ప్రాంత = తుదలయందు - పిశంగ = ఎఱుపుమించిన పసుపువన్నె కలవియు నయిన - కుంకుమ = కుంకుమ పుష్పములనెడి - జటా = జడలయొక్క - పాళీ=సమూహమును- కురంగీమద = కస్తూరియనెడి - అసితపీణా = నల్లనివీణియందలి - అళీ = తుమ్మెదయొక్క- కలస్వనంబులు - అవ్యక్త మధురధ్వను లనెడి - అళి కల స్వనంబులు = తుమ్మెద (ధ్వని) వలె నవ్యక్తమధురమైన ధ్వనులును, ఎసఁగన్ = ఒప్పుమీరుచుండఁగా, చె...ల్ - చెన్నారు = మనోహరము లయిన - కర్పూర - పచ్చకర్పూరముయొక్క - పుంజ= రాసులయొక్క-తతుల్= సమూహములు, కంటికిన్ = దృష్టికి. నారదత్వమునన్ - నారదమునిగా. మించన్ = అతిశయించుచుండఁగా. కామిని కామి సంతతికిన్ = వలపు కత్తెలయొక్కయు వలపు కాండ్ర యొక్కయు సమూహమునకు,కంతు కలహ ఉన్మాదంబులు=మరు దూతముల యుద్రేకములు(కామ క్రీడాడంబరము లనుట). ఏలా ఎడ తెచ్చున్=ఎందువలన విరమించును- (విరమింపవనుట.)

ఆపురమున కాముకులయిన స్త్రీపురుషులకు కంటియెదుట కలహములు పెట్టుటకు సమర్థుఁడైన నారదమహాముని కుంకుమపూ మొత్తము లనెడి యెఱ్ఱకోసల నిడుద జడలతోను, కస్తురి వీణ యనెడి కస్తురి పి...యొక్క, తుమ్మెదల మధుర నాదము లనెడి తుమ్మెదలనాదమువంటి, మధుర నాదంబులతోను, పచ్చకర్పూరపురాశిరూపమున ప్రత్యక్షమై యుండఁగా మదనకలహములకు ఏమి కొఱఁత?

కుంకుమపుష్ప కస్తురికణాలు అళినాదములు నను వీనితోడి పచ్చకర్పూరపు రాసులు కామోద్దీపకములు గావున (కంతు) కలహముం జేయించును; నారదుండును కలహము లాడించు వాఁడు గావున అట్టి యాకర్పూర రాసులు నారదులుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. అందులకు కుంకుమ జటాది రూపకములు అంగములు.

'ప్రోలునన్' - సప్తమ విభక్తికి కార్యము రామికి పీఠికం గనునది. 'పిశంగ' - 'పిశఙ్గః పద్మరాగవల్' - తమ్మిపుప్పొడివంటి వన్నెను. 'కుంకుమ' - కుంకుమపూవు సన్నగా ఎఱ్ఱగా కేసరములుగా జడల కుచ్చుకలవలె నుండును, మొత్తము జటలవలె పెనఁచికొనియు నుండును. 'కురంగీమదాసిత వీణా' - ఇట 'కురంగీ' యని స్త్రీత్వము అవివక్షితము. కస్తూరి మగమృగము నుండి వచ్చునుగాని ఆఁడుదానినుండి రాదు. అట్లుండ, 'కురంగ మద' అనక 'కురంగీమద' అనుట చాపలము. ఇట్లే ముక్కుతిమ్మనగారును -

చ. 'అలఘుతరా...త్నములు నాగభోత్కటగండగంధముల్
తలఁపునఁ గాటి నవ్వ చనుధారసతి దా భుజకీర్తిమౌక్తిక
చ్ఛలమునఁ గృష్ణరాయనృపచంద్రుని బాహువునందు భూషణో
జ్జ్వలమణులన్ మృగీమదమువాసనయుం గని; ధూర్త లంగనల్. పారి. 1. (20.)

కస్తురిపికె యనఁగా - 'కస్తూరి మృగముయొక్క కస్తురి యుండెడిబొడ్డుకాయ.' అట్టి కస్తురి పికెలనెడి కస్తురి పికెలు వివక్షితములు. ఆకాయకు వాచకమయిన పికెశబ్దముంబట్టి యీవ్యవహారము కలిగినది. 'అళి కలస్వనములు' - కస్తురికడ నళులు శబ్దించు చుండుటకు.—

'నమ మేరుమద్ధి ర్వదాపణే తులయన్ సౌరభలోభ నిశ్చలమ్
పణితా న జనార్ఘవైరపి కూజన్త మళిం మలీమసమ్' నైష. 2 (92.)

'నారదత్వము' - నారదమహాముని తెల్లనివాఁడు కావున కర్పూర సామ్యము.—

'శుభ్రాణి భారతీ ధర్మ శేషే తరుణేన్దవః
చన్ద్రప్రభ మవిద్యాభ్యో జనే స్థ్రో బలనారదా.' కా. క. ల.

మఱియు, 'పధాన మమ్బోరుహ కేసర ద్యుతీః జటాః శరచ్చన్ద్ర మరీచి రోచిషమ్' అని మాఘ కావ్యములో నారదవర్ణనము.

తే. నింగి యిటు త్రిశంకుకతన మాలెంగవాటి
యయ్యె, నిఁక నుండఁ దగ దని యవని కరిగె
నక్షత్ర తారాగ్రహాళి యనఁగ
గాంచనవరత్న రాసు లంగళ్లఁ బొలుచు.

అంగళ్లన్ = అంగడులయందు, కాంచనవరత్న రాసులు = మనో హరములయిన తొమ్మిది రత్నముల యొక్కయు ప్రోవులు, - నింగి - ఆకాశము. ఇటు = ఈవిధ ముగా, త్రిశంకుకతనన్ = త్రిశంకుఁడను [illegible]గా, మాలెంగ వాటి = మాదిగవాడ ('మాతఙ్గ శ్వపచే గాఙ్గే' [illegible]), అయ్యెన్ = అయినది. ఇఁక నుండఁ దగదు = ఇటు వీఁడు మనకు నివసింపఁ దగిన తావు గాదు. [illegible] - [illegible]. అవనికిన్ = భూమికి, ఎఱిఁగినట్లు [illegible], నక్షత్ర... = నక్షత్ర తారాగ్రహముల యొక్క సమూహము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా. పొలుచున్ = ప్రకాశించుచుండును.

త్రిశంకుని నివాస మగుటచేత ఆకాశము మాదిగవాడ యైనది. ఇఁక నందు మనము నివ సింపఁ గూడదు, అని [illegible]చించుకొని భూమికి దిగి వచ్చిన నక్షత్ర తారా గ్రహసమూహ ములో యనునట్లు ఆపురమున అంగళ్లయందు [illegible] నవరత్నముల రాసులు [illegible] [illegible]ము [illegible]. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'నింగిటు' = నింగి + ఇటు - [illegible] - 'వానిఁ గౌఁగిలి + [illegible]' మను. 3 ఆ. 4. 'తెలివొందు' [illegible]. 2 [illegible]. 33. అను ప్రయోగములవంటివి. 'తెలివి + ఒందు' అని కల్పించు పక్షమునను. 'వాని కౌఁగిలది' యనుచో 'వానిఁ గౌఁగిలుడు' అని మార్పవచ్చును అను పక్షమునను, ఇటను 'నింగియు' అని మార్పవచ్చు. [illegible] 'పరమ పవిత్రమయిన యాకాశము కూడ' అని యర్థవిశేషము స్ఫురించును. 'త్రిశంకు' - త్రిశంకుఁడు హరిశ్చంద్రుని తండ్రి. [illegible] స్వర్గమునకుం బోవలయు నని కోరి, అందులకు నా[illegible]యాగమును నాచే చేయింపు మని వసిష్ఠుని వేఁడఁగా ఆయన [illegible], వసిష్ఠపుత్రుల [illegible] వేఁడఁగా వారును తిరస్కరించఁగా, వారిని [illegible]డు దూషించినాఁడు. అందులకు వారు కినిసి యతని చండాలుఁడవు కమ్మని శపించినారు. ఆ చండాలత్వముతో [illegible] విశ్వామిత్రుని సాహా య్యంబున [illegible] గాపించి స్వర్గమునకుం [illegible] ఇంద్రుఁడు [illegible] ప్రోయఁగా, ఆకాశమున [illegible] విశ్వామిత్ర సృష్టమయిన స్వర్గ[illegible]లో నివసించు చున్నాఁడు. ఆ కథ నిట ననుసంధించుకొన వలయును. ఇతనికి [illegible], చండా లత్వము, నిషిద్ధవస్తు భోజనము అని మూఁడు [illegible]కులు, అనఁగా శేకులు అనఁగా దోషములు

కలిగినందున త్రిశంకుఁడను పేరు గలిగినది. 'ఎఱిఁగి' - 'అరిగి' అని పూ. ము. పా. 'గ్రహ' - తూర్పునుండి పడమటికి చరించుచో నితరములకు వెనుకఁ బడునట్టి సూర్యచంద్రాదికములు ఆఱు నొకటి; 'తారా' లు చంద్రభార్య లయిన అశ్విన్యాదులు ఇరువదియేడు; ఆకాశమందు ప్రకాశమానములయిన కడమగోళములు నక్షత్రములు.

'కామం నృపాః సన్తు సహస్రశోఽన్యే । రాజన్వతీ మాహు రనేన భూమిమ్;
నక్షత్ర తారా గ్రహ సంకులాపి । జ్యోతిష్మతీ చన్ద్రమసైవ రాత్రిః.' రఘు. 6 (22).

'నవరత్నములు' - 'ముక్తా మాణిక్య వజ్ర వైడూర్య గోమేధిక పుష్యరాగ నీల ప్రవాళ మరకతములు. ఇవి నానా వర్ణములు, అశ్వి నక్షత్రాదులును. కావున సామ్యసంపద. 'గ్రహోడు'లనియు బహువచనము గావించిన సామ్యము మెఱుఁగెక్కును. రాశికి 'రాసుల'ని బహువచనమున సాదేశము.

చ. చిరసముపార్జితాగ్ని తడిఁ జెంది నశించు నటంచునో, కృతా
ధ్వరతఁ బవిత్రమైన నునికి దాన నొకంగము దాఁచుచేతనో,
పురధరణీసురుల్ నిగమభూధరము ల్జపయజ్ఞశీలు రా
హరిధనదాదు లైన వలహస్తము సాఁపరు దానధారకుల్. 33

నిగమభూధరముల్ = వేదపర్వతములును (అనఁగా అనంతవేదములను అపారముగా అధ్యయనము చేసినవారును. 'దక్షిణస్య పుం వేదో నిగమః' అమ.), జపయజ్ఞశీలురు = మంత్రావర్తనములు యజ్ఞములు చేయించుట స్వభావముగాఁ గలవారును, (అగు) - పురధరణీసురుల్ = ఆపట్టణపుబ్రాహ్మణులు ('ద్విజాత్యగ్రజన్మ భూదేవ బాడబాః' అమ.), (దాతలు), ఆహరి ధనదాదులు = ఇంద్రుఁడు కుబేరుఁడు లోనగుమహాదాయులు, ('యమానిలేన్ద్ర చన్ద్రార్క విష్ణు సింహాంశు వాజిషు। శుకాహికపి భేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిషు.', కుబేర స్త్ర్యమ్బకసఖో యక్షరాడ్గుహ్యకేశ్వరః। మనుష్యధర్మా ధనదో రాజరాజో ధనాధిపః.' అమ.), ఐనన్ = అయినను, దానధారకుల్ = దానోదకధారను గ్రహించుటకు, వలహస్తముల్ = కుడిచేతిని, - చిర సముపార్జిత అగ్ని = చిరకాలమునుండి గడించికొనియున్న నిప్పు, తడఁజెంది - తడిసి, నశించున్ అటంచునో = ఆఱిపోవు నను కారణంబుననో, కృత అధ్వరతన్ = చేసిన యజ్ఞము కల్గినవారగుటచేత (యజ్ఞము చేసినవారై నందున—'యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగః సప్తతన్తు ర్మఖః క్రతుః' అమ.), తదగ్ని = ఆయజ్ఞాగ్ని, మేనన్ = తమదేహమందు, ఉనికిన్ = ఉన్నందువలన, దానన్ = ఆదక్షిణహస్తమునందును, ఒక - అంగము = అవయవము (ఇచట ఆయగ్నియొక్క దక్షిణహస్తమనుట), దాఁచుచేతనో - ఇమిడ్చుకొని యున్నందుననో, - చాఁపరు.

వేదపారగులును జపయజ్ఞశీలురులు నయిన యా మధురాపురి బ్రాహ్మణులు ఆయింద్రకుబేరాదులు ఇచ్చెదమన్నను దానము పుచ్చుకొనరు, (బ్రాహ్మణుల దక్షిణహస్తమందు అగ్నియుండు నని వేదప్రమాణము గావున) దానోదకధారాగ్రహణార్థమై కుడిచేతిని చాఁపరు; ఏకారణముచేత ననఁగా, - చిరకాలమునుండి అగ్నికర్మచేత గడించుకొనఁగా దక్షిణహస్తమందు నెలకొనియున్న యగ్ని ఆధారచేత తడిసి చల్లాఱి పోవునను కారణముచేతనో, లేక -

యాజ్ఞము చేసినవారై నందున ఆయజ్ఞాగ్ని తమ దేహమం దుండుటంబట్టి యథోచితముగా ఆ యగ్నియొక్క దక్షిణహస్తము తమ దక్షిణహస్తమందు ఇమిడి యున్నందున తమ కుడిచేతిని తాము చాచుటచేత ఆ యగ్నిచేత తదీయ దక్షిణహస్తము దానధారాగ్రహణార్థము చాపc జేసినవారై అనురాగు లైరను కారణంబుననో.— హేతూత్ప్రేక్ష. వికల్పితకారణ సందేహమే గాని సాదృశ్యబీజకమయిన విషయి విషయ విషయక సందేహము గానందున సందేహాలంకారము లేదు.

'చిర' - ఉపనయన మయినప్పటినుండి. 'జనయజ్ఞశీలురు' - ఇవంత దీర్ఘలోపధమహత్తు గాన విభక్తి లకారాగమునకు దేశము. బా. వ్యా. తత్స - 39. 'హరి ధనము' - ఎంతటివారు ప్రార్థించినను మోమోటమింత జెందక తమ మహిమచే కాపాడుకొందు రనుట. 'వల' - దానధారను సంప్రదానముయొక్క వల హస్తమునం బోయవలయును. 'హరి ధన దాదికైన'- అని పఠించిన వక్తవ్యము ఇంతకన్న స్ఫుటపడును.

చ. ఉరవడిc బోరికై కవచ మొల్లరు మంత్రములందుc దక్క, సు
స్థిరభుజశక్తి నైదుపది సేయరు దత్తిన తక్క, మంటికై
పోరల రక్షణc జీ కమలబుద్ధి ఖళూరికc దక్క, వజ్రదో
ఃపరిఘవశీకృతాన్యనరపాలకు లప్పురి రాకుమారకుల్. ౩౮

అప్పురిన్ = మధురా పురమందు, వజ్ర...లు- వజ్రాయుధముల లె (=పిడుగువలె) దారుణమైన ('వజ్రోఽస్త్రీ పవిహీరయోః' నానా.) - దోః పరిఘ = చేతి దెబ్బచేత ('భుజబాహూ ప్రవేష్టోదోః' అమ.- 'పరిఘో యోగభేదేఽస్త్రీ విశేషేఽర్గళ ఘాతయోః' మే.ది.) - వశీకృత = లొంగదీయcబడిన - అన్యనరపాలకులు = ఇతరరాజులు కలవారు, (అయిన) రాకుమారకుల్ = రాచ కుమారులు. కవచము = మై మఱువును ('ఉరశ్ఛదః కఙ్కటకో జగరః కవచోఽస్త్రియామ్' అమ.), మంత్రములందున్ తక్కన్ = మంత్రోపాసనలయందు ధరింతురే గాని, ఉరవడిన్ = వేగమున, పోరికై = యుద్ధము కొఱకు, ఒల్లరు = అంగీకరింపరు; దత్తిన్ + అ + తక్కన్ = దానమందుc దప్ప (అనcగా దానము సేయునప్పుడు అయి దీవలసినచోట పదిగా నిత్తురు - శ్లో గా నిత్తురు గాని), సుస్థిర భుజశక్తిన్ ఎప్పుడును తప్పని బాహు బలముచేత (అట్టి బాహుబలము కలవారగుటచేత - అనcగా - వైరులకొట్టి జయింపcగలవారగుటచేత వైరి నుండి), ఐదు పది సేయరు = వెనుకంజవేయరు (ముందు పాదమును వెనుక కిడుటచేత అనcగా రెండుపాదములు ప్రక్క ప్రక్కగా నుంచి నిలుచుటచేత అయిదయిదుగానున్న వ్రేళ్లను పదిగా చేయరు- 'అయిదు పదిసేసె వెనుకముందయ్యె జూనగ' అని ఆంధ్రనామశేషము- వైరిని శరణు వేడుటగా రెండుచేతులను జోడింపరు అని యొక వ్యాఖ్య.), ఖళూరికన్ తక్కన్ =గరడీలోc దప్ప (గరడీలో నేల దొర్లుదురు గాని), మంటికై = భూజీవనములకొఱకు (జాగీరులు సామంత రాజ్యములు నిమ్మని), అమలబుద్ధిన్ =పరిశుద్ధ చిత్తముతో (అట్టి చిత్తము గలవారై), అధిపుcడు ఈక = ఎలిక ఇయ్యనప్పుడు, పొరలరు = (ఇచ్చినప్పుడు కైకొందురు గాని ఎట్లయినను అతని హృదయమును కరcగించి వానిని సంపాదించుకొందమని, నేలcబడి దండాలు పెట్టరు.

ఆయూరి రాజపుత్త్రులు పిడుగులవంటి బెట్టిదపు గ్రుద్దులచేతనే ఇతరరాజులను లోఁగఁదీసినవారు, మంత్రోపాసనలయందు మంత్రకవచములను పఠింతురే గాని, యుద్ధమున కేఁగుచో దేహరక్షణార్థమయి మైమఱువుం దాల్పరు, తాము దానములు సేయునో శెట్టింపుగా నిత్తురు గాని పోరిలో వైరినుండి వెనుకంజ యిడరు, గరడీలలో నేలఁబడి పొరలుదురే గాని తమయేలిక తమకు సామంతరాజ్యములు ఈయక విలంబించుచున్నయెడల ఎట్లయినను దాని దడవడచి వానిని సంపాదించుకొందమని అందుకై దండాలు పెట్టక మంచి మనస్సు గలవారై అతఁడే ఇచ్చువఱకు వేచి యుందురు. - పరిసంఖ్యాలంకారము.

'పోరికై' - లోపవిభక్తికము - 'పోరునకై' అనఁగూడదు. 'ఒల్లరు'- వలచు ధాతువు- 'వలవరు' అని రూ. 'దత్తి' - దా (దానే) + క్తిన్ - స్త్రీ లింగము. 'ఖుషూరకన్' గరడీలలో పొట్లాట ప్రసిద్ధము. 'వజ్రదోః పరిఘు' - వజ్రమువంటి దోః పరిఘము అని విగ్రహించుటకు సంస్కృతములో ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయము లేమింజేసి 'వజ్రదారుణమైన దోః పరిఘ'మని మధ్యమపద లోపి సమాసముగా విగ్రహింపవలసి వచ్చినది. 'పరిఘ'-దీనికి దబ్బయు నినుపకట్ల గుదియయు నర్థములు. కొందఱు ఇట నిరంకుశ యర్థమును జెప్పుదురు. 'అన్యనరపాలకులు' - తమ యేలికకైన యని యర్థము. 'రాఁ కుమారకుల్'- 'రా' - వృత్తియందు 'రాచ' శబ్దమునకు లుప్తశేషము, 'రాజ' శబ్దమునకు కాదు; ప్రాంతాది గణోక్త లోపము గాదు, అట్లగునేని 'రాఁ గుమారకుల్' కావలయును. 'దత్తి' = దానము - 'అనుస్మృత దమనజ సుకృతము। ఘనదత్తిన గొనఁగ వలయు.' ర (౨౦).

శా. దంభాపేతవితీర్ణతోయములు రథ్యం దొట్టి హట్టస్థిత
స్తంభంబుల్ చిగిరించుచున్నవి యనన్ ధర్మైకనిత్యార్జనన్
సంభూతంబగు పైఁడికోటి కొకటై నానాఁటికిన్ హెచ్చుచ
న్యుంభోదావళిఁ గప్పఁ గేతువులు వైశ్యశ్రేణి పొల్చున్ బురిన్. ౨౫

పురిన్ - మధురయందు, వైశ్యశ్రేణి = కోమటులవీథి ('వీథ్యాళి రావళిః పంక్తిః శ్రేణీ' అమ.), దం...లు - దంభ అపేత = వ్యాజమునుండి తొలఁగినట్టి (వ్యాజములేనట్టి - 'కపటో౽స్త్రీ వ్యాజ దంభోపధయ శ్ఛద్మ కైతవే' అమ.) - వితీర్ణి = దానముయొక్క (వితీర్ణి = వితరణము) - తోయములు = ధారాజలములు, రథ్యన్ = నగరిమధ్య మార్గమందు ('రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖా' అమ. 'శ్రేణి గ్రామమధ్యమార్గస్య.' రామా.), తొట్టి = ఎగఁదొట్టి, హట్టస్థిత స్తంభంబుల్ = అంగడివీథియందు ('హట్టః ఆపణః' అని రామాశ్రమి.) ఉన్నట్టి కంబములు, చిగిరించుచున్నవి = చిగురు లెత్తుచున్నవి (ఎత్తిన చిగురు [illegible]), అనన్ = అనునట్లుగా, కేతువులు = టెక్కెములు, ధ...నన్ - ధర్మైక = ధర్మప్రధానమయిన - అర్జనన్ = సంపాదనచేత, సంభూతంబు = కలిగినట్టిది (లభించినట్టిది), పైఁడి = బంగారముయొక్క (వరహాల యొక్క అనుట) - కోటికిన్ = కోటిసంఖ్యకు, ఒకటి ఐ = ఒక జెండా చొప్పున, నానాఁటికిన్ = దినదినమునకు, హెచ్చుచున్ = సంఖ్య ఎక్కువ యగుచు, అంభోద ఆవళిన్ = ప్రసిద్ధమయిన మేఘపంక్తిని, కప్పన్ = ఆవరించుచుండఁగా, పొల్చున్ = శోభించును.

ఆపురమందు కోమట్లు న్యాయమార్గముననే ధన మార్జించువారు, మహాదాతలు, దిన దినము కోటి వరాల లాభమునకు ఒక పడగచొప్పున పడగ లెత్తుచుందురు. వారు పారమార్థికముగా దానము లిచ్చునప్పుడు గ్రహీతలచేతంబోయు జలధారలు వీథి నెగఁదట్టి యుండును. అందువలన వారు దినదినంబును ఎత్తెడు నాపడగలు (జెండాలు) ఎట్లున్నవనఁగా — ఆదానజల ధారలవెల్లువ నెగఁదట్టుటచే బజారులలోని కొయ్యస్తంభములు చిగురుపట్టి దినదినమును వేసిన క్రొత్త చిగుళ్లో అనున ట్లున్నవి.

గొప్పవర్తకులు కోటికి పడగ యెత్తుటయు, కొన్ని కొయ్యలు తడిక మరల చిగుర్చుటయు ప్రసిద్ధము. చిగురాకు (జెండాల) నన్నని యెఱ్ఱ వస్త్రములతో సామ్యంబు మనోరమము.

'ధున్వన్ కల్పద్రుమ కిసలయా న్యంశుకానీవ వాతైః.' మేఘ. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'దంభ' – ఇటు మహాదానములు చేసినయెడల రాజేమని బిరుదములును మర్యాదలును వచ్చుబడులును ఇచ్చునుగాక, లోకులు నమ్మి ధనమును నాయొద్ద దాఁచుకొందురుగాక, దాని నెల్ల నొక్కసారి పెద్దమొత్తముగా హరించి దివాలా తీయుదునుగాక అని సంకల్పించుట దంభము. 'ధర్మ, – స్వప్రవృత్తి ప్రకారమును బొంకకయు — క్రయ విక్రయముల బొంకక సద్వ్యవసాయుఁడైన వైశ్యుండు గాంచుఁ గల్యపదవి.' జై. భా. నానాఁటికిన్ హెచ్చుచున్' – 'చెట్లు చిగుర్చునప్పుడు చిగుళ్లను నానాఁటికి హెచ్చుచుండును. 'కప్పుకేతువులన్' అని పా. 'అంభోదావళిఁ గప్పన్' – వృక్షములను కప్పుజల్లు మేఘములం గనఁబడనియుమియు ప్రసిద్ధము. ఇట అతిశయోక్తి.

తే. నృపులపదహలరేఖల కెల్ల మాభు
జాగ్రహలరేఖలే మూల మనుచుఁ గోటి
కొండలుగ ధాన్యరాసులు పండుపేట
సుజనభజనైకవిఖ్యాతి శూద్రజాతి. ౩౬

కోటికొండలుగన్ = లెక్కకు మిక్కిలియు పర్వతములంతవియునగు (అంతలేసి యనుట), ధాన్యరాసులు = వరిప్రోవులు, పండుపేటన్ = ఫలించుచున్నట్టి యూపట్టణమున, శూద్రజాతి, నృపుల పదహలరేఖల కెల్లన్ = రాజుల చరణములయందలి నాఁగేటి రేఖలకంతయు, మాభుజాగ్రహలరేఖలే = మాయొక్క బాహువులమీఁది నాఁగేళ్లచాళ్లే ('లాఙ్గలం హలం గోదారణం చ సీరం స్యాత్' అమ.), మూలము = కారణము, అనుచున్, సుజన భజన ఏక విఖ్యాతి = సాధుజనులను సేవించుటచేతి నయిన ముఖ్యకర్తి గలదై, 'ఉన్నది' అని శేషము.

ఆపురిలోని శూద్రులు కొండలంతలేసి ధాన్యరాసులను కోటానకోట్లుగా పండించుచు, మాబుజాలమీఁది నాఁగేళ్లచాలుచేతఁ గదా రాజులయొక్క పాదములలోని నాఁగేటిరేఖలు ఉండుట అని సంతోషించుచు పెద్దలను సేవించుటచే కీర్తి పొందుచు నుందురు.

'పదహలరేఖ' – పాదమందు హలరేఖ పంచమహాపురుషలక్షణములలో చెప్పఁబడినది.-
'హల ముసల గదా శంఖ చక్ర । ద్విప మకరాబ్జ రథాద్యా త్రాఙ్క్షి హస్తః
విభవ మపి జనోఽస్య భుఙ్క్తే । క్షమతి హి న స్వజనం స్వతన్త్రబుద్ధిః.' బృ.సం.

హాలరేఖచే మహావిభవము చెప్పఁబడినది, పంటలులేనిచో అది యెట్లు కలుగును? కావున రాజుల హాలరేఖలకు రైతుల నాఁగేటి రేఖలే మూలము. 'పండన్' అని పా. సమన్వితము గాదు. 'భజన' – 'శూద్రస్య శుశ్రూషా ఇతరేషాం వర్ణానాం' అని ధర్మశాస్త్రము. 'రేఖలేమూలము'- రేఖలు మూలము గావు, పంటయు మూలము గాదు, ఈపంటలకే రాజుల పాద హాలరేఖలు మూలము.-మూలముకాని దానికి మూలత్వము జెప్పుట అసంబంధంబున సంబంధాతిశయోక్తి.

చ. ఉమియఁగఁ దన్న నవ్వ నన నొచ్చెము గాంచిన కొన్నిద్రుమాఁకులా
ప్రమదల నప్పగింపుఁ డని రంజలు నేతలు గన్న చెట్లకున్
దమ కళిశృంఖలన్ బెనఁచి నమ్మిక మొట్టెఁ బురంబుఁ గంతుసై
న్యముఁ గొని నా వెలిన్ శుకపికాదులఁ గేళివనాళి బొల్పగున్. 32

జవరాండ్రు చెట్లను పుష్పింపఁజేయుటకై దోహదములు చేయుటలో, —ఉమియఁగన్ = ఉమియుటచేతను, తన్నన్ = తన్నుటచేతను, నవ్వన్ = నవ్వుటచేతను (పరిహసించుటచేత నని యర్థాంతరము), అనన్ = పలుకరించుటచేతను (మాట అనుటచేత నని యర్థాంతరము), ఒచ్చెము = అవమానము, కాంచిన కొన్నిద్రుమాఁకులు = పొందిన కొన్ని చెట్లు. ఆ ప్రమదలన్ = తమ్ము ట్లవమానించిన ప్రబలమదలను (పొగరుఁబోతు స్త్రీలను - మదవతులను - 'ప్రమదా సమ్మతే మత్తే స్త్రీయాముత్తమయోషితి'. మేద.), అప్పగింపుఁడు = మాకు స్వాధీనపఱుపుఁడు, అని, రంజిలు చేతలు = ఏచేతలచేత చెట్లు రంజిలునో ఆచేతలు (అనఁగా ఆలింగనాదులు - అట్టి కమనీయ దోహదములను), కన్న = పొందిన - చెట్లకున్, తమకున్. అళిశృంఖలన్ = తుమ్మెదల నడి గొలుసును, పెనఁచి = కట్టి, నమ్మిక = అప్పటికిని ఆచెట్లు వారిని తమకు అప్పగించు నని విశ్వసింపక, పురంబున్ = పట్టణమును, కంతుసైన్యముఁ గొని = మదనుని సేనను తోడు తెచ్చుకొని, వెలిన్ = ఊరిబయట, ముట్టడి నాన్ = ముట్టడి వైచినవో యనునట్లుగా, శుక పిక ఆదుల = చిలుకలచేతను కోయిలలచేతను సంపడించుచున్నట్టిది - కేళి వన ఆళి = క్రీడోద్యానములపంక్తి, పొల్పు అగున్ = సొంపారుచుండును.

ప్రమదలు వసంతకాలమున పుష్పింపఁజేయుటకై పదిజాతుల చెట్లకు పది విధముల చేతలు చేయుదురు. అది యెట్లన.—అశోకమును తన్నుదురు, పొగడపై నోటినుండి నుమియుదురు, గోరంటను కవుఁగలింతురు, బొట్టుఁగుఁ జెట్టును చూతురు, మామిడిని గోటం దాఁకుదురు, చంపకముం గూర్చి ముఖమున రాగము పూనుదురు, కొండగోఁగుతో సల్లాపింతురు, వావిలిపై యూర్పుఁ బుత్తురు, ప్రియాళమునకు (=మోరటి చెట్టునకు) పాడుదురు, సురపొన్నకు నవ్వుదురు. ఇందులకు కారిక-

'అశోకశ్చరణాహత్యా వకులో ముఖసీధునా। ఆలిఙ్గనా త్కురవక స్తిలకో వీక్షణేన చ॥
కరస్పర్శన మాకన్దో ముఖరాగేణ చమ్పకః। సల్లాపైః కర్ణికారః స్యాద్వారో ముఖానిలాత్॥
గీత్యా ప్రియాళు ర్నితరాం నమేరు ర్హసితేన చ.'

ఇందు వకుళాశోకనమేరు కర్ణికారములకు క్రమముగా ఉమియుట తన్నుట నవ్వుట (శ్లేషచే పరిహసించుట) పలుకుట (శ్లేషచే దూషించుట) అనునవి కలిమి అవమానకరమైన దోహదములు; కడమ కురవకాదులు ఆలింగనాదులు అభిలషణీయమైన చేతలు. ఈ చెట్ల కన్నిటికిని

వారు దోహదము చేయఁగా, అందులో అవమానపు దోహదము బొందిన వకుళాది వృక్షములు ఆ ప్రమదలను దండించుటకై వారిని తమ కప్పగింపుఁడని వారిచే మంచి చేఁతలు పొందిన కురవకాదులకు తుమ్మెద బారులనెడి గొలుసులు కట్టి ఆచెట్లు తప్పించుకొని పోక యుండునట్లు ఆగొలుసుల రెండవకొనను తమకే కట్టుకొని, అప్పటికిని అవి యప్పగించుటను నమ్మకము లేక, ఆపట్టణమును 'నీవే ఆప్రమదలను మాకు అప్పగింపుము' అని యడలించి మదనుని రాణువను సాయము తెచ్చుకొని దానితో ముట్టడి వేసినవా ? యనునట్లు ఊరి వెలుపల మదనసైన్యమయిన శుకపికములు గలవై ఊరినుండి రాకపోకలకు సందులేనియట్లుగా తుమ్మెదగొలుసు కట్టిన చెట్లునుం గలవై క్రీడోద్యానములు శోభిల్లుచుండును. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ప్రమదలన్' - ప్రమదలకే ఈదోహదాద్యుత్సాహము గాని బాలలకును వృద్ధలకును ఇది యెక్కడిది? తమకు ఒచ్చెము గావించినందున ఈవృక్షములు 'ప్రమదలు' అనఁగా పొగరుఁబోతులు అనుట. 'రంజిలు... చెట్లకున్' - ఆచెట్లకు వారితో మైత్రి గావున ఇవి వారిని సాధించి యీఁగలవని భా. 'తమకున్'-ఆచెట్లు తప్పించుకొని పోకుండుటకు ఆదోహదములచేత తమకుఁ గూడ పూఁతగలిగి తుమ్మెదపిండు నాకర్షించినది గావున. 'నమ్మక' - వారిమిత్రములు గాన వారిని పట్టియీక వారిని ఎక్కడికేని తప్పించుకొనిపొందని హెచ్చరింతు నని సందేహము. 'ముట్టడిన్ '-పురమును ముట్టుట పురమునుండి వారు దాఁటి పోకుండుటకు. 'వెలిన్' - వైరరాజులు వచ్చి యొకరాజుపురమునకు ముట్టడిగా బయట విడిసి యున్నట్లుగా; శుకపికములు మదనసైన్యము. 'అలిశృంఖల' - అలులు దట్టముగా క్రమ్ముట యుత్ప్రేయమైన మకరంద సమృద్ధిని దాననే పుష్పసమృద్ధిని తెల్పుచున్నది. 'శుకపికాకుల' - ఇంతవఱకు వేఱుపదము, 'కేళీవనాళి' తో ఏకసమాసము గాదు; ఏకసమాసమైనచో అవిమృష్టవిధేయాంశతా దోషము ఘటిల్లును. శుకములచే ఫలములయు పికములచే చిగుళ్లయు పెంపు సూచితము. కేళీవనములు ఫలకుసుమకిసలయసంభృతములై శుకపికాకులములై మన్మథస్కంధావారముగా సర్వేంద్రియాహ్లాద కరముగా నున్నవని భా.

సీ. మదగంధతారతమ్యము సామ్యకరికిఁ జ
త్కరులకుం గసబలెఁ గటము లొరసి,
సురతశ్రమజ మూటఁ జూపోపకయుబలెఁ
గామినీమృదుగండఘర్మ ముడిపి,
పరిమళవాహేచ్ఛఁ బ్రాణమీఁబలెఁ జించు
మృగనాభిచర్మభస్త్రికలు దూఱి,
అహితపన్నగభేదు లనిబలె గృహావిటం
కపుఁగలాపుల నొయ్య గఱులు నిమిరి,
తే. వీటిసామగ్రిఁ గనుఁగొన వేగపడక,
నడవఁ దనదిక్కుపుష్పదంతద్విపంబు

నెక్కెనో యన జడగతి నెపుడుఁ బొలయు
నందుఁ జందనశిఖరిమందానిలుండు. 38

అందుల్=మధురాపురమందు, చందన శిఖరి మందానిలుండు = మలయపర్వతముయొక్క మెల్లని తెమ్మెర (మంద మలయానిల మనుట),

1. యామ్యకరికిల్ = దక్షిణ దిగ్గజమయిన వామనమునకును, తదురుకుల్ = ఆయూరి యేనుఁగులకును, మద గంధ తారతమ్యము = దానజలముయొక్క పరిమళముయొక్క హెచ్చు తగ్గులను, కనల్ బలెల్ = పరీక్షించుటకో యను నటుగా, కటములు = ఆయూరియేనుఁగుల గండస్థలములను ('గజగణ్డ కటీ కటౌ' అమ.) ఒరసి = రాచుకొనుచు; 'యామ్య' = యమ సంబంధియయిన - యమునకాసంబంధి యయిన యనుట;

"ప్రాచ్య మాజ్ఞాహి పాణ్ఫ్రేన్ ప్రహస్తో రావణాజ్ఞయా
ద్వారం రరక్షతు ర్యామ్యం మహాపార్శ్వో మహోదరా." భట్టి.

'గంధ' - ఏనుఁగు మదమునకు గంధము గలదు—

"స ప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్
విలఙ్ఘితా ధోరణ తీవ్రయత్నాః సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః." రఘు.

ఆయూరి యేనుఁగులు వామన దిగ్గజమునకు సాటి యనియు భా.

2. సు...ము - సురతి = కామక్రీడచేత నయిన - శ్రమ = బడలికచేత-జము = పుట్టినది, కోటల్=అగుటచేత, చూపు ఓపకయు బలెల్=చూడలేనందున (కనికరముచేత) అను నట్లుగా (యు శబ్దము వాక్యాలంకారము), కా...ము - కామినీ = కాముకు రాండ్రయొక్క - మృదు= కోమలములైన-గండ=చెక్కిళ్లయొక్క - ఘర్మము = చెమటను ('ఘర్మః స్యా దాతపే గ్రీష్మే ఽప్యుష్ణ స్వేదామ్బునో రపి' మేది.), ఉడిపి = ఆర్పి;

3. పరి మళ వాహ ఇచ్ఛల్ = తావిని గ్రహించు కోరికచేత, ప్రాణ మీ బలెల్=ప్రాణ మిచ్చుటకో యనునట్లు, చిం...లు - చించు = చింపఁబడిన - మృగ = కస్తూరి మృగముయొక్క- నాభి=బొడ్డుల నెడి - చర్మ భస్త్రికలు= తోలు సంచులను ('భస్త్రా చర్మ ప్రసేవికా' అమ.), తూటి = చొచ్చి; - ఇవి బ్రదికినయెడల పీనికి వెండియు నాభియందు కస్తురి యుద్భవించును, అంతట దాని పరిమళమును నేను వహింపుదును గాక అను కోరికచేత కస్తూరి మృగములకు ప్రాణ మిచ్చుచున్నదో యనునట్లుగా వానియొక్క చింపఁబడినట్టి నాభిసంచులయందుఁ దూటి; నాభి సంచులం జించుట అందలి కస్తూరిని గ్రహించుటకు.

4. అ...లు. - అహిత = తనకు వైరులయిన (తన్ను భక్షించెడు) - పన్నగ = పాములను - భేదుల = భేదించునవి (భక్షించునవి), అని బలెల్ = అనుకారణముచేత నను నట్లు, గృ...లల్ - గృహ = ఇండ్లయొక్క - విటంకపు = కొణిగల యందలి - కలాపులల్ = నెమళ్లను, ఒయ్యల్ = మెల్లనగా, గఱులు నిమిరి = కుంచెలను నివిరి, వీటి సామగ్రిల్ = ఆయూరి సంపత్సమృద్ధిని, వేగపడక = నింపాదిగా (సమస్తము చక్కఁగాఁ దెలియు నట్లుగా), కనుఁగొనల్= చూచుటకై, తనదిక్కు పుష్పదంతి మను (గజగమనము మెల్లన గావున గజము నెక్కుట, తన

గిక్కుడి తనకు స్వాధీనముగాన దాని నెక్కుట), ఎక్కెనో యన, జడగతిన్ = మంద ప్రచారముతో, ఎపుడున్ = సదా, పొలయున్ = వీచును. సదా మలయమారుతము వీచుట ఆదేశమునే ఆపురిసమీపముననే మలయాచల ముండుటచేత.—'క్రీడాచలీకృత శ్రీఖండగిరిరాజు' ౩౯.

ఇచట మలయానిలమునకు కవిసంప్రదాయముబడి శైత్యమాంద్య సౌరభంబులు చెప్పఁబడినవి; - కామినీ గరుపలనొయుటచేత శైత్యమును, గఱుల నిమురుటచేత మాంద్యంబును, కరిమద మృగమదములచేత సౌరభంబును కలిగినవి.—అంతటను ఉత్ప్రేక్షలు. 'కటములు' - ఏనుఁగు యొక్క మదస్థానము లేడింటిలో గండము ప్రధానస్థానము. 'చించు' - నాభిలోని కస్తూరికై కస్తూరి మృగమును చంపుదురు, దానినాభిని కోయుదురు.

'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్
కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః.'
'ఐరావతః పుణ్డరీకో వామనః కుముదోఞ్జనః
పుష్పదన్తః సార్వభౌమః సుప్రతీక స్తు దిగ్గజాః.' అని దిగ్గజములు. అమ.

—*మత్స్యధ్వజ [illegible]*—

సీ. ద్విద్వ్యుపాయ నివిష్ట ద్విష్టతంత్రంబు,
షాడ్గుణ్యచాతురీ చక్రవర్తి,
క్రీడాచలీకృత శ్రీఖండగిరిరాజు,
కనకాద్రిముద్రణ గ్రంథకర్త,
యందాని బద్ధాభ్రబృంద వేదండశాలి,
వననిధిస్తంభ నాథునికర ఘువు,
తామ్రపర్ణీ మలపాథఃకేళిహంసంబు,
లంకేశమైత్రీప్రియంకరుండు,

తే. స్వస్తికృద్ద్వాస్థవస్తుత్య గస్తి, మధుర
మకుటమోటన శరకోటి మంత్రిభృత్య,
భూతభూతాస్తిశాంభవ భూమికుంభ
దత్పురం బేలుఁ బాండ్య మత్స్యధ్వజుండు. ౩౯

తత్పురంబు = ఆమధురాపురమును, పాండ్య మత్స్యధ్వజుండు = పాండ్యదేశరాజు మత్స్యధ్వజుఁ డను నాతఁడు, ఏలున్. ఆరా జెట్టివాఁ డనిన.

1. ద్వి...బు-ద్వి = రెండు-ద్వయ = జంటలు - ఉపాయ - (సామదాన భేదదండము లనెడి నాల్గు) ఉపాయముల ('సామ దానే భేదదణ్డా వి త్యుపాయ చతుష్టయమ్' అమ.- ఇందు శత్రువున కనుకూలములయిన సామదానములు రెండును ఒకజంట. శత్రువునకు ప్రతికూలమయిన

భేదదండములు మఱియొకజంట; కావున నాలుగు అనక 'రెండుజంటలు' 'ద్విద్వయ' అనుట) - ధీ = చింతయందు - విద్వద్వతంసంబు = పండితశ్రేష్ఠుఁడు (వతంసంబు = అవతంసంబు); షా...ర్తి - షాడ్గుణ్య = సంధి విగ్రహ యాన నాసన ద్వైధీభావ సమాశ్రయములయొక్క ('సంధిర్నా విగ్రహో యాన మాసనం ద్వైధ మాశ్రయః । షడ్గుణాః' అమ. - షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యమ్) - చాతురీ = నేర్పునందు - చక్రవర్తి = సార్వభౌముఁడు (అంబుజకంకటు డైనవాఁ డనుట- 'చక్రవర్తీ సార్వభౌమః' అమ.);

2. క్రీ...జు. - క్రీడాచలీకృత = ఆటకొండఁగాఁ జేయఁబడిన - శ్రీఖండగిరి రాజు = చందన పర్వతరాజము కలవాఁడు. (మలయగిరి తన రాజ్యములోనిది గావున దానియందు క్రీడించువాఁడు. 'క్రీడాచలీకృత శ్రీఖండగిరిరాజు'-ఇట నుపసర్జనత్వంబున రాజు అనురూపము ఎటులఅందు రేని. ఇట ఉపసర్జనత్వము లేదు. క్రీడాచలీకృతః శ్రీఖణ్డగిరి శ్చాసౌ రాజా చేతి కర్మధారయసమాసము.), కనకాద్రి ముద్రణ గ్రంథకర్త = బంగరు కొండపై (తన బిరుదములను) ముద్రించిన కవి —

'చక్రీంద్రం దిశనాక్రమ్య పాణ్డ్యః పరమధార్మికః
ప్రాంశ్య మేరుగిరిం న్యస్య విచేలా బిరుదాన్ స్వకాః.' హాలాస్యము.
ఈతఁడు మహా దిగంత విజయం బొనరించి సురాద్రియందు
స్వత నిజమీన లాంఛన మొనర్చుటకై గిరిరాజుఁ ద్రిప్ప న
ప్రవిను తనీయ సౌదర్య ధగద్ధగ్రిమితాచల శృంగసంగతా
మినుకన రూఢి నేఁడును గ్రిమించుఁ దదగ్రగతల్ గ్రహావళుల్.'

అని నాగరాజీయములో కవి కాలనాగని వ్యాసన.);

3. అం...రి - అంమా - గొలుసులచేత - నిబద్ధ = కట్టఁబడిన - అభ్రబృంద = మేఘసమూహ మనెడి - వేదండ ఆళి = ఏనుఁగులగుంపు గలవాఁడు (ఏనుఁగుల గుంపును గొలుసులతో కట్టి తోటలలో ఉంచినట్లు మేఘములను వశపఱుచుకొని సంకెలలు వైచినవాఁడు-రూపకాలంకారము), వన...ప్త - వననిధి = సముద్రముయొక్క - స్తంభన = కట్టుటయందు - ఆధునిక = ఇప్పటి - రఘుజ = శ్రీరాముఁడు (రఘువంశమువాఁడు గావున ఉపచారముచే రఘుజ వనుట- అధునా = ఇప్పుడు - ఆధునిక = ఇప్పటి - 'ఏతర్హి సంప్రతీదానీ మధునా' అమ. - సముద్రమునకు అడ్డముగా ఈయన కట్ట కట్టినాఁ డనుట.);

4. తా...బు. - తామ్రపర్ణీ = తామ్రపర్ణి నదియొక్క - అమల = నిర్మలమయిన - పాథః = నీటియందు - కేళి = ఆటగల - హంసంబు = రాయంచ (తామ్రపర్ణినది తన రాజ్యములోనిది గాన అందు జలవిహారము సల్పువాఁ డనుట. - రూపకము.), లంకేశ మైత్రీ ప్రియంకరుండు = లంకాపతియైన విభీషణునికి చెలిమిచేత ఇష్టము నెఱవేర్చువాఁడు;

స్వస్తి...స్తి - స్వస్తికృత్ = ఆశీర్వాదము చేయుచున్న ('స్వస్త్యాశీః క్షేమ పుణ్యాదౌ' అమ.) - వాస్తవస్తుతి = సత్యమయిన పొగడ్తగల (సత్యమయినపొగడ్త చేయునట్టి) - అగస్తి = కుంభసంభవుని కలవాఁడు (అగస్త్యాశ్రమము ఈతనిరాజ్యమం దున్న దనియు, అగస్తిముని ఈతనికి మేలు కోరుచుండు ననియు భా. - అగమస్య తీత్యగస్తిః - వింధ్యపర్వతమును త్రోసిన

వాఁడు. 'అథాగస్త్యః కుమ్భయోని రగస్తిః కలశీసుతః' శబ్దార్ణవము.); మఘు...టి-మఘవి= ఇంద్రునియొక్క ('ఇన్ద్రో మరుత్వా న్మఘవా' అమ.)-మకుట = కిరీటమును ('అథ మకుటం కిరీటం పు న్నపుంసకమ్' అమ.) - మోటన = నుగ్గుచేయునట్టి ('మోట సంచూర్ణనే' ధా. పా.)- శరకోటి = బాణములసమూహములు కలవాఁడు. (అతిశయోక్తి), మం...డు-మంత్ర= మంత్రములచేత - భృత్యభూత = సేవకు లయినట్టి - భూత = బూచులచేత (బూచుల మూల ముగా) - ఆప్త = పొందఁబడిన - శాంభవ = శివసంబంధియైన - భూమికుండు = వేషముకల వాఁడు (భూతములను పనిగొనుచు అపరశివుఁడో యన నున్నాఁ డనుట.-ఉపమ.).

నాలుగు ఉపాయములు ఆఱు గుణములు యథాయోగము ప్రయోగింప సమర్థుఁడు, మలయ పర్వతమందు విహరించువాఁడు, మేరువుపై తన మీనలాంఛనమును చెక్కించినవాఁడు, ఏనుఁగులంబోలె మేఘములను గొలుసులం గట్టివేసినవాఁడు, రామునివలె సముద్రమున కొండొకచో కట్ట కట్టినవాఁడు, తామ్రపర్ణిలో జలకేళి సలుపువాఁడు, విభీషణుని చెలికాఁడు, అగస్త్యునియొక్క యాశీర్వచనంబులం బొందువాఁడు. ఇంద్రుని దండింపఁగల విలుకాఁడు, మంత్రములచే బూచులను వశీకరించి పనిగొనుచు నపర మహేశ్వరుఁడో యన నొప్పువాఁడు పాండ్య మత్స్యధ్వజుఁడు మధురము నేలుచుండెను.

ఉ. ఇందుకులావతంసు డతఁ డెన్నఁడు నేతరిగాఁడు ప్రజ
ల్గందఁగ నొనంగొనం డొరుఁ డొరుంతల నొప్పనిపించినమాట డెందమున్
జెందఁడు ముదంబు పెక్కు చెడఁజేయఁడు వారు నుతింపఁ దానతాననుఁ డొ
గిన మనుఁ బందనుం గొఱంత పల్కఁడు శౌర్యమున దాను మించియున్. ౧౦

ఇందుకుల అవతంసుఁడు = చంద్రవంశ శేఖర మయిన, అతఁడు = ఆమత్స్యధ్వజుఁడు, ఏన్నఁడున్ = ఏసమయమందును, ఏతరి = నీతిమాలినవాఁడు, కాఁడు; ప్రజల్ = జనులు, కందన్ = నొచ్చునట్లుగా, అరిన్ = పన్నును, కొనండు; ఒరుండు = ఎవఁడేని, ఒరుతలన్ = మఱియొకని మీఁద, వినిపించినమాట = చెప్పినకొండెము, డెందమున్ జెందదు = తన మనస్సునకు తగులఁగా (అంగీకరించి). ముదంబు పెక్కు = కోపము వహించి, ముదంబు = సంతోషము - 'ముత్'అని ప్రాతిపదికము), ఒరున్ = మఱియొకనిని, చెడఁ జేయఁడు = చెఱుపఁడు ('చేయఁడు' అను క్రియా పదమునకు వ్యతిరేకార్థము, దానితోఁ జేరిన పూర్వధాతువులకును అన్వయించును; దానం జేసి, డెందముం జెందనీయఁడు, ముదంబు పెక్కఁడు అని యర్థము.); తనున్ = తన్ను, నుతింపన్ = పొగడఁగా, వినత ఆననుఁడు ఔనే = వంగిన ముఖము కలవాఁడు అగును (మొగము వాంచును- 'మహతాం కులస్త్రీణాంచ పురస్స్తోత్రం నహి ప్రియమ్' అన్నట్లు ముఖస్తుతి సహింపక తలవంచు కొను ననుట;), శౌర్యతన్ = శౌర్యముచేత, తాను, మించియున్ = అతిక్రమించియును, పందనున్ = పిఱికివానినిఁగూడ, కొఱంతపల్కఁడు = న్యూనముగా పలుకఁడు.

చంద్రవంశ భూషణమైన యామత్స్యధ్వజ మహారాజు ఎప్పుడును నీతి తప్పఁడు, ప్రజలు నొవ్వకుండ పన్ను కైకొనును, కొండెములు విని ఎవరికిని చెఱుపు చేయఁడు, తన్ను ఎవ్వరైన ముఖస్తుతి చేసినయెడల లజ్జచే మొగమును వాంచును, పరాక్రమమందు తానధికుఁడయ్యును పందను సయితము న్యూనముగా మాటలాడఁడు. - ధీరోదాత్తుఁ డనుట. - తల్లక్షణము—

'మహాసత్త్వో౽తి గమ్భీరః క్షమావా నవికత్థనః
స్థిరో నిగూఢాహంకారో ధీరోదాత్తో నిగద్యతే.' — దశరూపకము.

వృత్త్యనుప్రాసము.

సీ. పాటీరగిరివసీ వాటిఁ గ్రీడించియు
 నహిభయం బెఱుఁగఁ డావంతయైన;
నత్యంతమితభాష నవికత్థనుం డయ్యుఁ
 బలుల గేరడమున భంగపఱుచుఁ;
బ్రేమఁ దాఁ దామ్రపర్ణికి నాథుఁ డయ్యును
 సద్గోష్ఠిచే ననంజనుతి మలఁగు;
మహసియుమహామఁ దా మధురాస్యుఁ డయ్యు
 లావణ్యకలన నుల్లాస మొందు;

తే. విషధిలహరిభిదోత్ప్లుతవిప్రుషజటిల
వలమానక్రమతిమిరుదర వాలపతన
తులితపరబలకరిశిరస్స్థలసముత్థ
బహులముక్తావిముక్తాసిపాతుఁ డతఁడు. ౭౧

అతఁడు = ఆమత్స్యధ్వజుఁడు, విష...తుఁడు - విషధి = సముద్రముయొక్క (విషం=జల- 'విషంతు గరళే జలే' నానా. ఉ. 'విషం జలధరే పిత్తం మూర్ఛితా ఇతికాప్యనా' చంద్రా.)- లహరి = పెద్ద యలల (పెద్ద కెరటముల) యొక్క - భిదా = పగులుటచేత ('భిదా స్ఫుటనం భిదా' అమ.) - ఉత్ప్లుత = ఎగయుచున్న - పృషత = నీటి బొట్టులచేత ('పృషన్తి బిన్దు పృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియామ్' అమ.) - జటిల = వ్యాప్తమయిన (వ్యాప్తముగా నీటి బొట్టులను రేఁచుచున్న యనుట - ఇది 'వాలపతన'మునకు విశేషణము) - వల = వెనుకకు మరలుచున్న - ఉరు = గొప్ప - క్రమ = దాఁటుగల - తిమి = మహామీనిపు చేఁప మీటియొక్క - వాలపతన = తోఁకపాటు (తోఁకదెబ్బ) తో - తులిత = సంజాతసామ్య మయిన (సాటియైన - 'తులా భాణ్డే పలశతే సామ్యే౽పి' నానా. ఇది అసిపాతమునకు విశేషణము) - పరబల = శత్రుసైన్యము యొక్క - కరి = ఏనుఁగులయొక్క - శిరస్స్థల = కుంభ స్థలములనుండి - సముత్థ = ఎగురుచున్నట్టి - బహుళ = మెండయిన - ముక్తా = ముత్తెములచే- అవిముక్త = విడువఁబడని (ముత్తెములతోఁ గూడుకొన్న యనుట - 'పరిత్యక్తే౽పి ముక్తః స్యాన్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్' నానా.) - అసి = కత్తి యొక్క - పాతుఁడు = పడుట కలవాఁడు (అట్టుగా కత్తితోఁ గొట్టువాఁడు), (అయిన) అతఁడు = ఆరాజు,—

పరబలము మహాసముద్రము వంటిది, అందులో అతని బాహువు తిమివంటిది, కత్తి తిమివాలమువంటిది, ఏనుఁగులు మహాతరంగముల వంటివి, వాని కుంభస్థలములు తరంగ ముల పైభాగంపు విఱుపుల వంటివి, కొట్టినప్పుడు కత్తితోఁగూడ బాహువు వెనుకకు వచ్చుట

తిమి తోఁకతో అలం గొట్టి వెనుకకు మరలిచి పెద్దదాఁటు దాఁటుట వంటిది, కత్తితో ఏనుఁగు శిరమును గొట్టుట తోఁకతో అలయొక్క విఱుపుం గొట్టుట వంటిది, కత్తిదెబ్బకు ముత్తెములు చట్టముగా లేచుట తోఁకదెబ్బకు నీటిబొట్టులు లేచుట వంటిది.—ఇందు ప్రతిపదమునకును ప్రయోజనము కలదు, దానిని ఇయ్యుపమయందలి సాదృశ్యలక్ష్మిని సులువుగా నరసికొనవచ్చును.—ఉపమాలంకారము.

'లహరిః' - 'లహరి (రీ) స్త్రీ. లేన - ఇక్షైర్ణేవ హ్రీయతే ఊర్ధ్వగమనాయ - హృ - కర్మణి ఇన్ - వా ఙీప్ - మహాతరఙ్గే' శబ్దస్తోమ మహానిధి. 'తరఙ్గే ఋర్మి వీచ్యౌ ర్మ్యుత్కలికా మహాతి త్వేషాం లహ ర్యుల్లోల కల్లోలాః' హేమ. - ఇందువలన లహరి శబ్దము హ్రస్వాంతము కూడ; దీనికి కొందఱు వ్రాసిన ప్రవాహార్థము గౌణంబును నిజోపమితికి పనికి రానిదియుంగా నున్నది. 'వలన్' - 'యాన్త్యా ముహుర్వలిత కన్ధర మాననం తదావృత్త వృన్త శతపత్త్రనిభం వహన్త్యా.' మాలతి. i. 32. 'వళిత కన్ధరం పరివర్తిత గ్రీవం అతఏవ ఆవృత్తవృన్త శతపత్త్రనిభం కుసుమబన్ధనావృత్త వికచ పుణ్డరీక సదృశ మాననమ్' త్రిపురారి వ్యా. - ఇట్టిదే 'ఆసీ ద్వ్యావృత్త వదనా చపి మోచయన్తీ' ఇత్యాది శాకుంతల పద్యములో 'వ్యావృత్త వదనా' యను విశేషణము. 'తిమివర'—

> 'అస్తి మత్స్య స్తిమి ర్నామ శతయోజన మాయతః
> య స్తం గిళతి మత్స్య స్తు తతః ప్రోక్త స్తిమిఙ్గిలః
> తిమిఙ్గిల గిలోఽప్యస్తి తద్గిలోఽప్యస్తి రాఘవ.'

మహామత్స్యములు సముద్రములో నీటిని తోఁకతోఁ గొట్టుటయు ఆదెబ్బకు జలధారలెగయుటయు అవి ముత్తెపు రాసులవలె తెల్లగా నుండుటయు ప్రసిద్ధము. —

> 'కపట మత్స్యంబనై నేను కడలి నడుమఁ బుచ్ఛ మల్లార్ప నెగసిన ఘోరజలము
> మింటఁ గడుఁ దెల్లనై పాఱుచుంటఁ జూచి యాభ్రనదియని వర్ణించె నఖిల జగము.'

వసు. 6 ఆ. 120.

ఏనుఁగు కుంభములనుండి ముత్తెములు పుట్టును - ౧ ఆ. ౭౦. వ్యా. చూ. 'ఉత్పతన్' - పా. 'ఉత్ప్లవన్'

1. పా...టిన్ - పాటీర గిరి = గంధపుఁగొండయందును (చందనపర్వత మయిన మలయ పర్వతమునందలి) - వనివాటిన్ = అడవుల శ్రేణిలో, క్రీడించియున్ = విహరించియు, అవంత (అవ + అంత) ఐనన్ = అంచుకేనియు, అహి భయంబు = పాములవలని వెఱపును(తన వారివలన నేకలుగు భయమును- 'రాజ్ఞో మహీభయం ప్రోక్తం స్వపక్ష ప్రభవం భయమ్', 'భుజఙ్గోఽహి ర్భుజఙ్గమః' అమ.) ఎఱుఁగఁడు—

మలయములు నాలుగు,- అందు మొదటిది,—

> 'ఆమూలయష్టేః ఫణివేష్టితానాం సచ్చన్దనానాం జననన్దనానామ్
> కక్కోల లైలా మరిచై ర్వృతానాం జాతీతరూణాం చ స జన్మభూమిః.'

రెండవ మలయము,—

> 'యస్యోత్తమాం మౌక్తిక కామధేను రుపత్యకా మర్చతి తామ్రపర్ణీ,
> రత్నేశ్వరో రత్న మహానిధానం కుమ్భోద్భవ స్తం మలయం పునాతు.'

మూఁడవది మఱియొకటి; నాలవది లంకాపురము. అన్నింటియందును (సర్పవేష్టితములు) చందన ద్రుమములు కలవని 'మలయశ్చన్దనాలయః' అను నమరోక్తిచే నెఱుంగనగు. చందనద్రుమము లున్నచో పాము లుండును గాన (ద్వితీయ)మలయ వనములలో చరించియు పాములవలని యుపద్రవ మెట్టిదో యెఱుంగమి విరోధము, అహిభయాస్పదమునకుం గల స్వపక్షములవలని భయము అను నర్థముచే తత్పరిహారము. కావున విరోధాభాసాలంకారము.

2. అత్యంత మితభాషణ = మిక్కిలి యల్పసంభాషణచే (మిక్కిలి కొంచెముగా మాటలాడువాఁడగుటచేత), అవికత్థనుండు = ఆత్మశ్లాఘావిముఖుఁడు ('అవికత్థనః = ఆత్మశ్లాఘావిముఖః' ప్రతాపరుద్రీయ మందర వ్యాఖ్య), అయ్యున్, పరులన్ = ఇతరులను (వైరులను), కేరడమునన్ = పరిహాసపు మాటలయందు (కేరడి కేళమం చనియు - శిడల కథేపము), భంగపఱచున్ = ఓడించును.- అవికత్థనునికి పరపరిహాసపటిమ విరోధము, అర్థాంతరముచే నది పరిహృతము; కావున విరోధాభాసాలంకారము.

3. ప్రేమన్ = అనురాగముతో, తాను, తామ్రపర్ణికన్ = ఆపేరి పడమటి దిగ్గజభార్యకు (ఆపేరి నదికి ననియు), నాథుఁడు అయ్యున్, సద్గోష్ఠిచేన్ = మంచి (వారితోడి) సహవాసము చేత, అనంజనతన్ = అంజన గజము కామిచేత (అంజనము అనఁగా అంటు, అదే మాలిన్యము, అది లేనివాఁడై) మెలఁగున్ = వర్తించును.

తామ్రపర్ణియను కరేణుకకు పెనిమిటియై అంజనమను పడమటి దిగ్గజము కాకుంట విరోధము, నదీ నిర్మాలిన్యార్థములచే తత్పరిహారము విరోధాభాసాలంకారము. అష్టదిగ్గజములను ౨రా వ్యా. లో చూ. విద్యాభర్యల పేరులు,—

'కరిణ్యోఽభ్రముః కపిలా పిఙ్గలాఽనుపమా క్రమాత్
తామ్రకర్ణీ శుభ్రదన్తీ చాఙ్గనా చాఞ్జనావతీ.' అమ.

మ...డు - మహనీయ = దివ్యమయిన - మహిమన్ = ప్రభావముచేత, తాను, మధుర ఆస్పదుండు = తీపునకు తావు (మధుర శబ్దము మధురరసమునకును ... కలదానికిని పేరు—

'తువరస్తు కషాయోఽస్త్రీ మధురో లవణః కటుః
తిక్తోఽమ్లశ్చ రసాః పుంసి తద్వత్సు షడమీ త్రిషు.' అమ.

మధురా = మధురాపురము - ఆస్పదుండు = రాజధానిగాఁ గలవాఁడు), అయ్యున్, లావణ్య కలనన్ - లావణ్య = ఉప్పఁదనముయొక్క (దేహకాంతి విశేషముయొక్క-

'ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాన్తరా
ప్రతిభాతి య దఙ్గేషు తల్లావణ్య మిహోచ్యతే.' - శబ్దకల్పద్రుమము.)-

కలనన్ = ప్రాప్తిచేత, ఉల్లాసము = ప్రకాశమును, పొందును - తీపు ఉప్పుచేరిన యెడల రుచి మీఱు ననుట విరోధము; మధురాపుర దేహకాంత్యర్థములచే తత్పరిహారము గాన విరోధాభాసాలంకారము.

ఇట 'మధుర'అని పాండ్యనగర నామము వర్గచతుర్థ మధ్యముగానున్నది. ఈగ్రంథమందు మఱియొకచోట 'విధినిషేధంబు లెఱిఁగితే మధురకరిగ' అని ధ ప్రాసమును, ఇందే తనరు దక్షిణ మధుర సాంద్రద్రుమమధుర' అని యంత్యానుప్రాసయమకమును కలవు. శ్రీమజ్జగద్గురు ప్రణీత సౌందర్యలహరీస్తోత్రమందును,

'విశాలా కల్యాణీ స్ఫుటరుచి రయోధ్యా కువలయోః
కృపాధారా ధారా కిమపి మధురా భోగవతికా
అవన్తీ దృష్టిస్తే బహునగర విస్తార విజయా
ధ్రువం తత్తన్నామ వ్యవహరణ యోగ్యావిజయతే.'

శ్లేషలో ధమధ్యమే కలదు. ఉణాదిసూత్ర నిష్పన్నమయిన మథురా (రూ. మథూరా) శబ్దము వర్గద్వితీయమధ్యము ఒకటి కలదు. అది శ్రీకృష్ణులవా రుండిన పట్టణమునకు పేరుగా సుప్రసిద్ధమై యున్నది. తదనుగుణముగానే దానికి 'మట్రా' అని యింగ్లీషున వ్యవహారము, 'మడ్రా' అని కాదు. కావున అది దానికిని ఇది పాండ్యనగరికిని పేరు లని భేదము గ్రహింప మన్న - ఇందులోనే 'దక్షిణమధుర' అని వ్యవహరించినందునను,

'మధురం విషే। మధుర స్తు ప్రియే స్వాదౌ రసేచ రసవ త్యపి
మధురా మథురాపుర్యాం యష్టీమేదామధూళిషు
మధు కుక్కుటికాయాంచ మిశ్రేయాం శత పుష్పయోః. హేమ.

అను నిఘంటువునందు మథురా మధురా శబ్దములకు పర్యాయత్వమే చెప్పఁబడినది. ఉత్తర మధురయు మథుం నామాసురం రాతీతి యనువ్యుత్పత్తిచే ధ మధ్యముగాను అంగీకృతము. ఈరెండునామములను రెండుపట్టణములకును గ్రహించుట యుచితము.

శా. దానత్యాగపవిత్రమై తొలుపవిత్రం బంబుధారన్ సదా
స్నానం, దత్సితకీర్తిహంసి చను మింటం; గ్రొత్త నాఁ డేల, నా
నానీరార్ద్రపవిత్ర యయ్యు వడి మింటం బోవు తజ్జాతికే
లా నిల్చు న్గతి యన్యపత్త్రిగతిఁ బత్త్రైకప్రదేశాప్లుతిన్? ౧౨

దా...త్రి - దాన=ఉదకధారా పూర్వకమయిన యీవియు - త్యాగ=అప్రార్థితముగా ఉదకధారలేకయే యిచ్చునవియు - పత్త్రము = రెక్కలుగాఁ గలది, ద, త...సి - దద్ = ఆరాజుయొక్క - సిత=తెల్లని - కీర్తి=విఖ్యాతి యనెడి - హంసి=ఆఁడుహంస, తొలుపవిత్రంబు = మొదటఁ జేర్కొనంబడిన రెక్క (ఉదకదానము), సదా = సర్వదా, అంబుధారన్ = నీటిప్రోవుచేత, స్నానన్ = ఊరినను, మింటన్ చనున్ = ఆకాశమున నెగయును; క్రొత్త నాఁడేల=ఇది వింత యనవలదు, నా...త్రి - నానా=పెక్కు ('నానానేకో భయార్థయోః' అమ.)- నీర=నీళ్లచేత - ఆర్ద్ర=తడిసియున్న - పత్త్ర=రెక్కలుగలది, అయ్యున్ = అయినప్పటికిని, వడిన్=వేగముతో, మింటన్ పోవు - తజ్జాతికిన్=ఆహంసజాతికి, అన్యపత్త్రిగతిన్=వేఱు పక్షికింబోలె, ప...తిన్ - పత్త్ర=రెక్కలయొక్క - ఏకప్రదేశ=ఒకభాగముయొక్క - ఆప్లుతిన్ =తడియుటచేత, గతి=సంచారము, ఏలా నిల్చున్=నిలువదు.

ఉదకధారా పూర్వకమయిన యీవి ఒకరెక్కగాను అప్రార్థితముగా (=అడుగఁబడక ఉదకధారలేకయే ఇచ్చునట్టి యీవి రెండవరెక్కగాను కలదైన యారేని తెల్లనికీర్తి హంసి, ఆతొలిరెక్క ఎల్లప్పుడును ఆనీటిధారచేత నానుచున్నను ఆకాశమున సంచరించుచునే యున్నది; ఇది యొక వింతయని తలంపవలదు, ఏలయన,—రెండురెక్కలును నానాజలములలో నాను

నున్నను వడిగా మింటంజను నాహంసజాతికి ఇతరపక్షులకుంబోలె ఒక్కొక్క తడిసినమాత్రాన సంచారము ప్రతిబద్ధము కాఁజాలదు.—రూపకానుప్రాణితమయిన కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము.

'కీర్తి'— 'దానాదిప్రభవా కీర్తిః ప్రతాప ప్రభవం యశః'-ఇట ఈశబ్దముచేత త్యాగము గ్రహింపఁబడును. 'కీర్తి' స్త్రీలింగము గాన భిన్నలింగతాదోషనివారణార్థము 'హంసి' యని స్త్రీలింగముం జెప్పుట. హంసనిగాఁ జెప్పుట ధావళ్యముచేతను దూరమేఁగుటచేతను. కీర్తి ధవళమని కవిసమయము, కీర్తి మూఁడులోకంబుల యందుఁగూడ దూరదూరదేశములవారు ఆయావిని ప్రశంసించుట. 'అన్యపత్త్రిగతిః' స్థలపక్షులు ఒక్కొక్క తడిసిన నడువనేరవు. 'పత్త్రి'-పత్ + ష్ట్రన్, 'పతత్త్రి' - పతత్ + త్రి + ... ఈరెండు శబ్దములందును తకారద్వయసంయోగము. ... 'పత్త్రి' యందు నట్లే.

సీ. శుకకదంబము గొలుసులచే నిబద్ధమై
వారాంగనాగారకారఁ బడఁగ,
గిరికానికాయంబు లరిశూన్యబహుపుర
హర్మ్యవాటికలఁ జెండాడుచుండఁ,
గ్రంథమునా నీతిరేతరంబు గాయిడి సేయు,
రాజులు ఘనసూపురమున నొదుఁగ,
నెగడు ఘనాన్వృష్టి నిజబలేభస్ఫూర్తి
సమదాస్యకరటికగండములఁ జేర,
తే. దానవేళల నతివృష్టి తనకు హస్త
గతము గాఁగఁ, బ్రతాపాగ్నిఁ గ్రాఁగిపోవు
కంటకులయందు శిలభిత గలయ నడఁగ,
నేలు నాపాండ్యుఁడు మహి నిరీతి గాఁగ. 83

1. శుకకదంబము=చిలుకలగుంపు ('కదమ్బం నికురమ్బస్స్యా న్నీప సర్షపయోః పుమాన్' మేది.), గొలుసులచేన్, నిబద్ధమై = కట్టఁబడినదై, వా...రన్ - వార అంగనా = బోగపుఁజానలయొక్క ('వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవా' అమ.) - ఆగార=ఇండ్లనెడి (రూ. ఆగార- 'భవనాగారమన్దిరమ్' అమ.) - కారన్ = చెఱసాలయందు ('కారా స్యా ద్బన్ధనాలయే' అమ. - 'వారాంగనాగారకారన్' - రూపకాలంకారము.), పడఁగన్ = పడినందునను;- వారాంగనలు విలాసవతులు గావున వారు శుకాదులం బెంచుట ప్రసిద్ధము.

2. గి...బు-గిరికా—చిట్టెలుకలయొక్క ('గిరికా బాలమూషికా' అమ. - "క్షుద్రత్వాత్ బాలా చాసౌ మూషికా చ - 'ఖర్వాఖు ర్బాలమూషికా' ఇతిదుర్గః" రామా(శ్రమి) - నికాయంబులు=సమూహములు ('అథ సధర్మిణాం స్యా న్నికాయః' అమ.), అ...లన్ - అరి-శత్రువులచేత - శూన్య = రిక్తములయిన ('శూన్యంతు వశికం తుచ్ఛ రిక్తకే' అమ. - శత్రువులు త్యజించిపోయినందున పాడుపడిన యనుట) - బహు = పెక్కు - పుర = పట్టణములయందలి -

హార్మ్యవాటికలన్ = మేడలవరుసలయందు, చెండాడుచుండన్=చెండుచుండన్=సమస్తమును కొట్టి నాశము చేయుచున్నందునను ('వేఁటాడుచుండన్' అని పా.);

3. క్రిందుగాన్ = ఉపప్రవముగా, ఇతరేతరంబు=ఒండొరులతో, రాయిడిసేయు = ఘర్షణపడు - రాజులు, తన - నూపురమునన్=గండపెండారములో (అందులో వారి ప్రతిమలు చెక్కఁబడి యుండుటచేత), ఒదుఁగన్=అణఁగి పోయినందునను; (అత్యాసన్నులగు రాజులెల్లరు నణఁగి పోయినందునను; వారొండొరుల నొరసికొనుట ప్రతిమారూపమున నీతనియందేయుండే గాని బయట లేదనుట.)

4. నెగడు అనావృష్టి = మిక్కుటమగుచున్న వఱపు, ని...లన్ - నిజ-తనదైన - బల=దండులోని - ఇభ-ఏనుఁగులతో - స్పర్ధి-పోటీసేయు - సమద = మదించిన - అన్యకరటి = ఇతరుల గజములయొక్క ('కాకేభగణ్డౌ కరటౌ' అమ. కరటమనఁగా ఏనుఁగు గండస్థలము - అది కలది ఏనుఁగు.) - గండములన్ = చెక్కిళ్లయందు, చేరక = ప్రవేశించినందునను (ఈతని గజములను చూడఁగానే భీతిచే వైరిగజములమదము ఇంకిపోయిన దని భా.);

అతివృష్టి-మితిమీఱినవర్షము, దానవేళలన్ = ఉదకధారాపూర్వక మయిన యీవుల సమయమందు, తనకు హస్తగతము గాఁగన్=తనచేతిలో నుండఁగా (అమితముగా దాన మిచ్చుటచే అమితముగా నుదకధార ప్రవహించు నని భా.), శలభత = మిడుతతనము. ప్రతాపాగ్నిన్ = తన ప్రతాప మనెడి నిప్పులో, క్రాఁగిపోవు - మండి పోవుచున్న - కంటకులయందున్ = క్షుద్ర శత్రువులయందు ('కణ్టకః ఫలకే వేణౌ ద్రుమాఙ్గే క్షుద్రవైరిణి' నానా.), కలయన్ = ఎల్లయెడలను, అడఁగన్ = అణఁగిపోయి నందునను (శలభములు అగ్నిలో పడి మడియుట ప్రసిద్ధము), ఆ పాండ్యుఁడు-ఆపాండ్యరాజు, మహిన్=భూమిని, నిరీతిగాఁగన్= ఈతిబాధలు లేనియట్లుగా, ఏలున్ = ఏలుచుండెను.

'అతివృష్టిరనావృష్టి ర్మూషికాః శలభాః శుకాః।
అత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః.'

ఇచట శుకాదీతిబాధలు అట్లును ఆయా చెప్పిన తావుననేగాని వేఱొక్కచోటను లే వని భావము గావున అంతటను పరిసంఖ్యాలంకారము. మఱియు ప్రసిద్ధ సాహచర్యము గలవయిన యీతులు అన్నియు నిటం జెప్పఁబడుట రత్నావళ్యలంకారము.

వ. అమ్మహీవల్లభుం డివ్విధంబున సామ్రాజ్యవైభవంబు లనుభవించుచుండఁ
గొంతకాలంబున. ౨౨

అమ్మహీవల్లభుండు = ఆరాజు, సామ్రాజ్యవైభవంబు = రాజాధిరాజైశ్వర్యమును—
'యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః
శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రా డితి కీర్తితః'.

రాజసూయకర్త మండలేశ్వరుఁడు రాజాధిరాజు ముగ్గురును సమ్రాట్టులే యని కొంద ఱందురు. ఈపదమున మకారమునకు సున్న రాదు, 'దాన్తే మోఽసమ్రాజోఽహసేనుః' అని ముగ్ధబోధము.

తే. పాటలవసుంధరాధీశ భాగధేయ
వాటితతమరీచికాంబువప్రాగమంబు

ధరఁ వర్షఁ బొడసూపె నంత నిదాఘసమయ
మదగర్వంతోఁ శాల్మలీఫల విదళనంబు. ౨౫

అంతట = అట్లు జరుగుచుండఁగా, పా...ము - పాటల వసుంధరారుహ = కలిగొట్టు చెట్లయొక్క ('పాటలః పాటలా స్త్రీస్యా దస్యాః పుష్పే పునర్న్నా' మేది.)-భాగధేయము= భాగ్యమును ('దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధిః' అమ. భాగమే భాగధేయము.), ఆ...బు - ఆతప-వివర్ణమయిన - మరీచికా = ఎండమావులనెడి ('మృగతృష్ణా మరీచికా' అమ.) - అంబు = నీటికి - వర్షా = వర్షాకాలముయొక్క - ఆగమంబు = రాకయు ('స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః' అమ. వర్షాకాలము వచ్చిన వానలనీరు ఎట్లు వచ్చునో అట్లు వేసవి వచ్చిన నగపడెడి యెండమావులు పొడచూపును.—ఆ...బు- రూపకము.), శాల్మలీఫల విదళనంబు = బూరుగు పండ్లను పగులఁగొట్టునదియు ('పిచ్ఛిలా పూరణీ మోచా స్థిరాయుః శాల్మలి ర్ద్వయోః' అమ. - ద్వయోః అనుటచేత 'శాల్మలిః' అని పుంలింగంబును 'శాల్మలీ' అని స్త్రీలింగంబును గలవు), (అయిన), నిదాఘసమయము - వేసవి కాలము ('నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణ స్వేదామ్బునో౽పి' మేది. - 'సమయాః శపథాచార కాలసిద్ధాన్త సంవిదః' అమ.), అహంయుతోఁ = గర్వముతో అనఁగా తీవ్రతతో, పొడసూపెన్ = వచ్చి కనఁబడెను.

వేసవి రాఁగానే పాటలవృక్షములకు శోభ గలుగును, ఎండమావులు అగపడును, బూరుగుపండ్లు పగులును; అట్టి యా వేసవి ఆసంవత్సరము అతితీవ్రతతో వచ్చినది. - స్వభావోక్తి.

'ఆపటు' - 'ఉదుటు' అని పా. - ఉద్ధతి.

సీ. నిర్ఝరప్రబల వేణికలింకెఁ జప్రాలఁ
బేరినప్రాఁచి పెన్నేటు లెగసె;
నలుకులు పడియక రిపురగువ్వాలఁ బట్టఁ
బోయుసి గాడాడఁ బాలము నెఱసె;
సురగాలి కపదగ్ధ తరుపర్ణతతి చేపఁ
బాపురా యని డేగపమువు దూఱె;
నిద్రించు పులిగ్రాయ నిలువక జరగ వెం
బడిన యగ్గపంక్తి పొరలువెట్టె;

తే. క్షేత్రపాలున కుదికిన చీర లాఱు
చాకిరేవులగములయ్యె సకలదిశలుఁ
దెలుపులుగఁ దోఁచు నెండమావుల బయళ్లఁ;
గందె నివి యెండ నన్ని దిఙ్ముఖములు రాఁజె. ౨౬

1. ని...లు - నిర్ఝర=సెలయేళ్ల యొక్క ('ఉత్సః ప్రస్రవణం వారి ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' అమ. - 'ఉత్సాన్నిర్గత జలప్రవాహస్య - పఙ్క్తావపి పర్యాయా ఇత్యన్యే.' రామా.)-

 గృహీతామ్' నానా.),

ప్రబల = పెల్లిదమయిన - వేణికలు = ప్రవాహములు ('వేణిః ప్రవాహే' = దట్టమయిన -
ఇంకక = ఇగిరిపోఁగా, చట్రాలక = (ఏటిలోని) చాఁపఱాలమీఁద, ఎగసెక = లేచినది.
ప్రాఁచి, పెన్నేటులు = పెద్దపెద్ద జెల్లులుగా (బీఁటలు అని పా. పగుళ్లు
చట్టు ఱాలు = చట్రాలు.

శా. 'ఎట్రా శేషుఁడు పోతరించి సభలో నెగ్గాడెనా? రత్నమీఁ
దట్రా? వానికి తక్షకాది ధృతరాష్ట్రామాత్య కర్కోటకుల్
చుట్రా నిల్తురుగాక, నన్ను సమర క్షోణిక విజృంభించి యా జైమినిభార. 7(92).
గట్రా చూలి విభుం డెదిర్చిన నహంకారంబు వారించెదన్ (అటు + రా), చుట్రా (చుట్టు
ఇచట ప్రాసాక్షరముగల శబ్దములు-ఎట్రా (ఎటువి. ఇందు ... పరకమయినంతట టకారద్వయ
+ రా), గట్రా చూలి (గట్టు + రా చూలి) ... అను నియమమున కనుగుణముగా లోపము
ములో నొకటికి 'ప్రాసః సర్వత్ర చైక ఏవ' యు లేదందురేని, 'సర్వత్ర' 'ఏవ' అను పదముల
చేయఁబడినది. లోపమునకు తెనుఁగున సూత్రమజేసి ప్రయోగశరణముగా లోపమును కల్పించు
స్వారస్యముచేత ఉక్తసూత్రము ప్రబల మగుటంబ. సీతారామాచార్యులవారు తమ నిఘంటు
కొనవలయును. అట్లే ఈ జైమినిభారత పద్యమును ను. 'చట్రాయి' శబ్దమునుకూడ అట్లే ఏక
ములో ఏక టకారరేఫ ప్రాసముతోనే ముద్రించి - పెనుపు + పేటులు - వృత్తిలో పెనుపు
టకార రేఫములతో ముద్రించినారు. 'పెన్నేటులుమకార్యము. 'పెనుఁజేటులు' - అనంతరము
శబ్దమునకు పుంలోపము. అనంతరము ఉదంతస్త్రీ ... - ఆశ్రయ లోపము ... ఆశ్రయియైన
పదాంత నువర్ణముమీఁద ఉకారలోపము బహుళము అని పూర్వ ముద్రణ పాఠమున ప్రక్రమ
యర్ధబిందువునకును లోపము - 'ఎగసె' - 'ఎగయు'
భంగము. నొకజాతి), పడియ నీరు = నీరునిలిచిన

2. ఎఱుకులు = బోయవాండ్రు (పిట్టలను పట్టెడు క = ఎండిపోఁగా; నవ్వాలఁబట్టక =
చిన్నపల్లముల జలము (పల్వలోదకము), ఇవురక = ఇగురుచుండెడి జలము, ఆడాడక = అక్క
అడవి పావురములను పట్టుకొనుటకై, పోయునీరు = పోసిపడియలో నీరు లేనందున ఈనీటిం
డక్కడ, పొలము = అడవిని, నెఱసెక = వ్యాపించెను - పెట్టుట.
గాంచి యిందుకై వచ్చి పట్టుఁబడు నని ఇతరత్ర నీళ్లు పోసి —

'ఇవురక' - 'క్వచి ద్దకారోవః'. 'ఆడాడక ... ప్పు ... యుపభ్రంశకంబు
'అక్షర విలోపమై యుండు నట్టి పలుకు। గ్రామ్యమగుడుమ నున్నకకారంబు నుడువకున్న'.
ననఁగఁబడు నాకడకు నాడ యనుచు మఱియు। ..., 'ఏనేడ నింద్రాదులేడ' అను నరణ్య
అని యప్పకవి 'ఆడ' శబ్దమును గ్రామ్యముగాఁ జెప్పినను-సాధువనియే గ్రాహ్యము. సీతారామా
పర్వములోని నన్నయ ప్రయోగముంబట్టి యిదియు నక్కడ రూపాంతరముగా పఠించి మను
చార్యులవారును దీనిని అగ్రామ్యముగానే 'అక్కడ'రు —
చరిత్ర రగడనుండి యీప్రయోగము నుదాహరించినారు:

'అఱిమినను జివురునకు నగునె కంటక మాడఁ
జుఱుకు మనె వేఱొక్కచోటఁ గంటక మాడ.

3. సురగాలి = సుడిగాలి, ద...త్రి౯ - దవ = దావాగ్నిచేత ('దవదావౌ వనారణ్య వహ్నీ' అమ.) - దగ్ధ = కాల్పఁబడిన - తరు = చెట్లయొక్క - పర్ణ = ఆకులయొక్క - తతి౯ = సమూహమును, రేఁప౯ = ఎగురఁగొట్టఁగా, పావురాలు (పా. పారువాలు) అని - ఆయాకులను పావురములనుకొని, డేగ పదువు = డేగల తండము - తూలె౯ = ఎగురుచున్న యాయాకుల నడుమను ప్రవేశించెను.

'మిడుతలగతి సురగరుడులిఁ। బొడమిన కారాకు గముల పోలికి నెక్కల్
వడసిన భుజగంబులకై। వడిఁ దఱచుగ నమ్ము లేయువారము దవిక౯.' భోజ. 5 (21).

భ్రాంతిమదలంకారము.

'పావురాలు' - కాలినదానికి పావురము వన్నె కలుగును —

'ఇతి చైవ మునాచ దుఃఖితా సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్
...విదం కణశో వికీర్యతే పవనైః భస్మ కపోత కర్బురమ్.'

అని కుమారసంభవములో దగ్ధ మదనుని భస్మరాశి వర్ణనము. డేగ పావురములను వేఁటాడును.-

'...సహస్రాంశుండు వైచె౯ గరశ్యేన ప్రాతము...
నుడ్డీనఁ ...య్యో నుడువ్రజంబు పరిపాటించ బారువాలో యన౯.' శృం. నై. 8 అ. 8.

4. ని...శ్య..ము - నిద్రిత = నిద్రితులయొక్క = నిద్రఁ బొందిన వారియొక్క - ద్రు = చెట్లయొక్క ('పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః' అమ.) - ఛాయ = నీడ, నిలువక = స్థిరముగా నొక చోటనే యుండక, జరగ౯ - అవలికి పోఁగా, వెంబడి౯ - అను = నీడవెంటనే, అధ్వగపంక్తి = బాటసారుల వరుస, పొరలువెట్టె౯ = పొరలి జరుగుచుండెను; చెట్లక్రింద నిద్రించుచుండు బాటసారులు వాని నీడ యవలికి జరుగఁగానే తామును దాని క్రిందికే పొరలి జరుగుచుందు రనుట.

సకలదిశలు౯ = దిక్కులన్నియు, తెలు...ల్లి౯ = తెల్లనివిగా నగపడుచున్న యెండమావులు గల బయళ్లచేత, క్షేత్రపాలునికి౯ = భైరవస్వామికి, ఉదికిన - చీరలు = వస్త్రములు - ఆఱు = ఎండుచున్న - చాకిరేవుల (యొక్క) - గములు = సమూహములు, అయ్యెను.

[భైరవుఁడు శివునియొక్క యవతారవిశేషము.

'త్వం భైరవ సమాగమ్య పుణ్యక్షేత్రాణి పాలయ
క్షేత్రపాల ఇతి శ్రీమ౯ త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః.' స్కాంద.

అను ప్రమాణముంబట్టి పుణ్యక్షేత్ర పాలనాధికారమును క్షేత్రపాలసంజ్ఞయు. అతఁడు శివుఁడు గాన దిగంబరుఁడు, కావున తెల్లనివిగా నగపడు బయళ్లు అతని యుదికిన దోవతులుగాను దిక్కులు ఆదోవతులు ఆఱ...దిన చాకిరేవులుగాను ఉత్ప్రేక్ష; ఎండమావులు - నిత్యబహువ.]

దిఙ్ముఖములు = దిక్కుల ప్రారంభము లనెడి మొగములు (పరిదృశ్యమాన దిగ్భాగములు), ఎండ౯ = ఎండచేత, కం...సన౯ = నలుపెక్క ననునట్లుగా, రాఁజె౯ = పొగసినవి. - ఉత్ప్రేక్ష.

సీసములో ... ద్వితీయ చతుర్థ పాదములందు స్వభావోక్తి.

చ. సరి యగు సుమువట్టనివి సర్వము నంచటమీఁదిసృష్టికై
శరధిప ది జ్మ... జ్వలిత చండతరాతపవహ్ని నాఱఁగాఁ

గరువు లజుండు వీనిపయిఁ గట్టె ననఁ గనుపట్టె వెచ్చల
గ్గరి కిరి కాసరాంగములఁ గప్పిన ఱొంపులు నంద యాఱఁగన్. ౪౭

వెచ్చలన్ = ఎండలచేత, కరి...లు - కరి = ఏనుఁగులు - కిరి = వరాహములు ('వరాహః సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అమ.) - కాసర = ఎన్నులు ('లులాయో మహిషో వాహ ద్విష త్కాసర సైరిభాః' అమ.) - అను వానియొక్క - అంగములన్ = దేహములను, కప్పిన - ఱొంపులున్ = బురదలుకూడ, అంద = వానికి అంటికొనియే, ఆఱఁగన్ = ఎండుటం జూడఁగా, (ఎట్లు కనఁబడె ననఁగా,) అజుఁడు = బ్రహ్మదేవుఁడు ('అజౌ విష్ణు హరచ్ఛాగాః' అమ.), ఇట్టి వెట్టన్ = ఇంత తీక్ష్ణమయిన వేఁడిమికి, ఇవి సర్వమున్ = ఈజంతువులన్నియు, సరియగున్ = నష్టమైపోవును, అంచున్ = అని భయమంది, అటమీఁది సృష్టికై = ఈవేసవి యణఁగిన తర్వాత వీనిని మరల సృజించుకొనుటకై, వీనిపయిన్ = ఈకరికిరికాసరాంగములపై, శర...హ్నిన్ - శరధిప = సముద్రపతియైన వరుణుని - దిక్ = దెసయైన పడమటి - మరుత్ = గాలిచేత-జ్వలిత = మండింపఁబడిన - చండతర = అతితీక్ష్ణమయిన - ఆతప = ఎండయనెడు - వహ్నిన్ = నిప్పుచేత, ఆఱఁగాన్ = కాలునట్లుగా, ['ఁగాలఁగా' అనియే పఠించుట యొప్పు] కరువులు = మూసలను, కట్టె ననన్ = కట్టినాఁడనునట్లుగా, కనుపట్టెన్ = అగపడెను.

బ్రహ్మదేవుఁడు ఆవేసవి వేండ్రమునకు ఆ కరికిరికాసరము లెల్లను మాడిపోవు నని భయపడి ఆవేసవి తీఱినతర్వాత మరల వానిని సృజించుకొనుటకై ఇప్పుడు వాని దేహములపై మూసలు కట్టి ఆమూసలను పడమటిగాలిచే మండుచున్న యెండ యనుగాఢతరాగ్నిలో కాల్చుచు న్నాఁడో యనునట్లుగా ఆజంతువుల దేహములకు పట్టుముగా నంటిన బురదపూఁత ఆదేహముల మీఁదనే ఆవెట్టలను ఆఱుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష. 'అతపవహ్ని' - రూపకము.

కరి కిరి కాసరములే ఆవెట్టకు సహించు నని బ్రహ్మ భయపడుట అవి వడఁదని బొత్తిగా ఓర్వలేని వగుటచేత - ఓర్వలేనందుననే అవి వేసవిలో నిరంతరము చల్లనై బురదలో మునింగి యుండుట. 'వెట్ట నివి సర్వము' - 'వెట్టలను సర్వము' - అని పా. 'శరధిప దిఙ్మరుత్' -పడమటి గాలి వీచుటచే ఎండవేఁడి దుస్సహతరమగుట యనుభవసిద్ధము. 'జ్వలిత'-గాలియు అగ్నియు నేస్తకాండ్రుగాన, పడమటిగాలి ఎండ నిప్పును జ్వలింపఁజేయుచున్నది. 'వాయుసఖః' అను నగ్ని నామమును, 'విభావసు సారథినేవ వాయునా' అను రఘువంశమందలి వర్ణనమును అరయుఁడు. 'వీనిపయిన్' - వానిపైని అచ్చులు గట్టిన వాని యాకారము సరిగా వచ్చును. 'కరువులు' గనుక 'వానిపై న' ఆఱవలయును, ఆఱక మునుపు తీసినచో చెడును, అంటలిపోఁత వీని రూపమునకు సరిపడక పోవును. 'నంటె'-పా.—'ఱొంపులు నంటెఁ' అని కొందఱు విభజించిరి. శబ్దరత్నాకరాది నిఘంటువులందును 'నంటు' ధాతువు కనఁబడుటలేదు, కాని 'అంటుకత్తె' 'అంటుకాఁడు' 'అంటు' ఈమూఁడు శబ్దములకును 'నంటుకత్తె' 'నంటుకాఁడు' 'నంటు' అని రూపాంతరములు నకారాదిశబ్దములలో నున్నవి. ఈమూఁటికిని స్నేహితుఁడు స్నేహమును అర్థములు. స్నేహముకూడిక చేతనే గావున ఈయు(అ)కారాంతరముగా అంటు ధాతు వున్నట్లు నకారాదులకు మూలముగా నంటుధాతు వుండె నని యు...ంపఁ దగియున్నది. మఱియు 'నెగయు' 'ఎగయు' అయినట్లో, 'ఎగయు' 'నెగయు' ఐనట్లో, 'నంటు' 'అంటో'

'అంటు' 'నంటో' అయి యుండు నని యెన్నఁదగి యున్నది; కావున ఇట 'నంటి'యు గ్రాహ్యమే. 'లోంపులున్'-నిరంతరము నీట నుండువానిని కూడ నను సముచ్చయము నిదాఘోగ్రతం దెలుపుచున్నది.

మ. ధవధూమంపుఁదమంబులోఁ దమరస ద్రవ్యంబుఁ బంకేజబాం
ధవుభానుప్రతతుల్ హరింపఁ గుయివెంట న్వెళ్లు పూన్యోరుకూ
పవితానం బనఁ జూడఁ జూడఁ బుడమి న్బొట్టిల్లి పై విప్పులై
యవసం బంచుల నాడఁగా నెగసె వాత్యాళి ప్రజశ్చక్రముల్. ౪౮

తమ రస ద్రవ్యంబున్ = తమయొక్క (కూపములయొక్క యనుట) - రస = జలమనెడి
('శృఙ్గారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో
నిర్యాస రాగ గరళ ద్రవపారదేషు
ఆస్వాదన ధ్వని సుధాప్సు రసాఖ్యధాతు
స్వష్టౌ రసో౽థ రసనా ధరణీరసా స్యాత్.' నానా.)-
ద్రవ్యంబున్ = ధనమును ('ద్రవ్యం విత్తే గుణాశ్రయే' నానా.) పం...తుల్ - పంకేజబాంధవు=సూర్యునియొక్క ('అర్క సహస్రాంశు ఖరప్రభృతే రపి ఉష్ణేభ్య శ్చాంశవ శ్చక్రాబ్జ స్నేహ్యో౽పిబాన్ధవ.' కా. క. ల. - చక్రాబ్జనములపై బాంధవంబుసూర్యునిం జెప్పును.)— భాను = కిరణముల ('భానుః కరో మరీచిః స్త్రీ పుంసయో ర్దీధితిః పుమాన్' అమ.) - ప్రతతుల్ = సమూహములు, దవధూమంపుఁదమంబులోన్ = దావాగ్నియొక్క పొగయనెడి చీకటిలో, హరింపన్ = దోఁచుకొనఁగా, కుయివెంటన్ = మొఱ యనెడుకార్యముకై (మొఱవెట్టుకొనుటకై), వె...బు - వెళ్లు = వెడలుచున్నట్టి - పూన్య = పాడు - ఉరు = గొప్ప - కూప = నూతులయొక్క - వితానంబు = సమూహమో ('క్రతు విస్తారయో రస్త్రీ వితానం త్రిషు తుచ్ఛకే' అమ.), అనన్ = అనునట్లుగా, వాత్యాళిన్ = సుడిగాడ్పుల సమూహముచేత, రజః = ధూళియొక్క - చక్రముల్ = వలయములు (వలయాకారమయిన ధూళులు), చూడఁ జూడన్ = చూచిన కొలఁదియు, పుడమిన్ = భూమియందు, పొటిల్లి = జనించి, పైన్ = ఊర్ధ్వభాగములందు, విప్పులు ఐ = విశాలములై, యవసంబు = గడ్డి ('ఘాసో యవసమ్' అమ.), అంచులన్ = కొనలయందు, ఆడఁగాన్ = చలించుచుండఁగా, నెగసెన్ = మింటి కెక్కెను.

సుడిగాడ్పులకు నేలనుండి ధూళిచక్రములు లేచి పైని విరివిచెంది అంచులలో గడ్డి యంటుకొని చలించుచుండఁగా మింటి కెగయుట యెట్లుండె ననఁగా, పెద్దబావులు జల మనెడి తమ ధనమును సూర్యుని కిరణములు దావాగ్ని పొగ యనెడి చీకటిలో దోఁచుకొనిపోఁగా సూర్యుని కడకు మొఱవెట్టుకొనుటకు పోవుచున్నవో యనునట్లు ఉండెను- రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

వేసవిలో సూర్యకిరణములు జలాశయములలోని జలమును ఆవిరిగా మార్చి పీల్చుటయు ఆయావిరి మింట మేఘమై జలమై వృష్టిరూపమున మరల జలాశయములం జేరుటయు ననుభవసిద్ధము. ఆవిషయము నిట ననుసంధించుకొనవలయును. 'దవ' - దావాగ్నివ్యాప్తి నీరెండిపోవుటకు కరము సహకార మొనర్చిన దని భా. 'తమంబు'- దొంగతనమునకు నానాకారణముల చేత చీకటిరాత్రి అనుకూలకాలము. 'ఎరగలి పొగయే' అట్టి రాత్రిగా సూర్యకిరణము లనెడు

దొంగలకు అనుకూలపడిన దనుట, పొగయు నీరు తగ్గుటకు కారణము గావున నట్లు చెప్పుట. 'పంకేజ బాంధవు'-సూర్యుఁడు తామరలకు మిత్త్రుఁడు, తామరలకు ఆబావులు నివాసము, అందలి జలము జీవనము; తన కిరణములు చేసిన యాచౌర్యముచేత తనమిత్త్రము లయినతామరలు నశించునని పరితపించి సూర్యుఁడు బావులమొఱ విన్నవెంటనే కిరణములవలననుండి ఆరసద్రవ్యమును వెండియు ఆబావులకు ఇప్పించు నని భా. ఆనీరు మరల వర్షమై కురియును గావునను 'ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టిః' అనుటచేతను అట్లు చెప్పుట. దొడ్డప్రభువు తన నౌకరులు తన ప్రజలలో నెవ్వరి నేని కొల్లఁబెట్టినయెడల ఆనౌకరులను దండించి వారిచేత ఆప్రజలకు హృతధనమును మరల నిప్పించునట్లు అని భా. 'కుయి వెంటన్' - వెంట యనఁగా కార్య మనుటకు—

'కుటుంబ భారంబు సర్వంబు నాయందు సమర్పించి తారు నిర్భరులై యిష్టవిహారంబు
ల, నుండుదురు. ఏ నెల్ల వెంట నప్రమత్తుండనై వర్తింతు.' భార. అర. 5 ఆ. ౪. గ.

ఇటం గొందఱు 'వెంట' అనఁగా కార్యమని యర్థమెఱుంగక, యతిభంగమును గానక 'కుయి నెట్టన్' అని పాఠము కల్పించుకొని, 'కుయి వెంటన్' అనుదానిని పాఠాంతర మని వ్రాసినారు. 'ధట' లకేని 'ంధట' లకేని యతిమైత్త్రి లేదు. 'ంథంట'లకు రెండును అనుస్వార సంబద్ధములగుటచే ఆసంబంధముచే సామ్యముకలిగి యతిమైత్త్రి కలుగును. అప్పకవి అనుస్వారసంబంధయతి నిట్లు వివరించినాఁడు.—

'అరపూర్ణయుతము లైటత వర్గాక్షరములు తుదను గలుగ వ్రాలు దక్కఁ
బొసఁగు నొకట కొకటి భువి ననుస్వార సంబంధయతులు నాఁ బ్రబంధములను.'

ఇందులకు అతఁడు ఉదాహరించిన పూర్వ ప్రయోగములలో ప్రకృత పద్యమొకటి, కడమ రెంటను అనుస్వార సంబంధము రెండు తావులను గలదు, కావున ఇందు నట్లయని యూహింపఁ దగును. మఱియు, ప్రయోగములం దెందును ఒకటమాత్రము నిందునున్నయున్న ఏ త వర్గ మైత్త్రి లేదు. కావున ఇతరు లన్న పాఠాంతరమే వాస్తవ పాఠము. 'వెళ్లు' - 'వెడలు' ధాతువే ఇట్లై

ఇంచుక అర్థాంతరముం బొందినది; ఇట్లే 'సడలు' 'సళ్లు' అయినది. 'శూన్య'-ధనమంతయు కొల్లఁబోయె ననుట, కావున తప్పకపోయి మొఱవెట్టుకొనవలసి వచ్చినది. 'ఊరు' - అనుటచే లగుడు బావులు సూచితములు, అవియే ఉక్త రజశ్చక్రములవలె క్రిందకొంచెముగాను పైని విరివిగాను ఉండును. వానియందైన తామరలు నుండును; – కూపమాత్రములయందు అవియుండవు. 'విశాలంబు' - ఇచట శబ్దముచేతనే బహుత్వము కథితము. 'చక్రముల్' అను పదమున బహువచనముచేత నది కథితము. 'పుడమిన్' – బావులు నేల నుండునవిగాన నేలనుండి లేవవలయును. 'యావనము'-ఇది పరాభూత చిహ్నము. పూరి గఱచికొని యేఁగుటచే శరణార్థిత సూచితము. 'అంచులన్'-నోళ్లయందు. 'వాత్యా + ఆలిన్'-వాతానామ్ సమూహో వాత్యా-'పాశాదిభ్యో యః.' 'తస్యసమూహః'. వాతసమూహ విశేషమగుటచే సుడిగాలియు వాత్య యనఁబడును. 'వాత్యా వాతస్య మణ్డలీ' హలాయుధుఁడు.

'వాత్యా సంవేగ విష్వగ్వితత వలయిత స్ఫీతధూమ్యా పరీకాశం
ప్రారమ్భేఽపి త్రియామా తరుణయతి నిజం నీలిమానం వనేషు.' మాలతీ.
'వాత్యానాం మణ్డలాకార వాయూనామ్' అని త్రిపురారి వ్యాఖ్య.

'ఉత్ఫుల్లస్థల నళినీవనా దముష్మా। దుద్ధూతః సరసిజ సంభవః పరాగః
వాత్యాభిర్వియతి వివర్తితః సమన్తా। దాధత్తే కనక మయాతపత్త్రలక్ష్మీమ్.' భారవి.
'వివర్తితః' పరిమణ్డలీ కృతః' మల్లి. వ్యా.
రజశ్శబ్దోపమచేత బావులలో ఇంచుకేనియు తడిలేక ధూళి రేఁగుచున్న దనియు భా.

చ. పడమరవెట్టునయ్యుడుకు ప్రాశన మొల్లక కూటిపేద లై
బడలిక నూడు నచ్చిలువ ప్రగ్గములన్ రవియాజ్ఞ మాటికిన్
ముడియిడఁ బిచ్చుగుంటు రథము న్నిలుప న్బయనంబు సాగమిన్
జడను వహించె నాఁగ దివసంబులు దీర్ఘము లయ్యె నత్తఱిన్. ౭౯

(అయ్యెడన్ - పా.) అత్తఱిన్ = ఆగ్రీష్మకాలమందు, పడమరవెట్టు నయ్యుడుకుప్రాశనము = పడమటిదిక్కు పెట్టుచున్న యా వేఁడి యన్నమును [పడమటినుండి వీచుచున్న వేఁడిగాలి ననుట; గాలి పాములకు ఆహారము, సూర్య రథముయొక్క ప్రగ్గములు పాములు; 'ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశనః' అమ. 'ఉరగి శిశవే బుభుక్షవే త్వ దిశః త్యాజ్యత్వృతి మానవా నిలేన' ఘవ.

'రథ స్యైకం చక్రం భుజగయమితాః సప్త తురగా
నిరాలమ్బో మార్గ శ్చరణవికలః సారథి రపి
రవి ర్యాత్యే వాన్తం ప్రతిదిన మపారస్య నభసః
క్రియాసిద్ధిః సత్త్వే భవతి మహతాం నోపకరణే.' భో. ప్ర.],

ఒల్లక = అంగీకరింపక (నోరు కాలుం గావున తినలేక), కూటిపేదలై, బడలికన్ = సొమ్మసిల్లుటచేత, ఊడు నచ్చిలువ ప్రగ్గములన్ = వీడిపోవుచున్న యా పాపత్రాళ్లను, రవియాజ్ఞన్ = సూర్యుని పంపున, పిచ్చుకుంటు = అనూరుఁడు ('సూర్యసూతో ఽరుణో ఽనూరుః' అమ.), ముడియిడన్ = ముడులు వేయుటకు, రథమున్ = సూర్యరథమును, మాటికిన్ = పలుమాఱు, నిలుపన్ = ఆఁపుటచేత, పయనంబు, సాగమిన్ = జరగనందున, జడను వహించెన్ నాఁగన్ = ఆలస్యమును పొందినవో యనునట్లుగా, దివసంబులు = పగళ్లు ('ఘస్రో దినాహనీ' అమ.), దీర్ఘములు అయ్యెన్ = నిడుప లాయెను (వేసవిలో రాత్రులకు పొడవు తగ్గును, పగళ్లకు హెచ్చును).- హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము.

సూర్యుని తేరి ప్రగ్గములైన పాములు పడమటినుండి వచ్చుచున్న వేఁడిగాలి తినలేక ఉపవసించి సొమ్మసిల్లి పట్టుదప్పి పోవుచుండఁగా సూర్యుని యాజ్ఞచేత అనూరుఁడు ఆ పాప ప్రగ్గములను ముడులువైచుటకు మాటిమాటికిని రథమును నిలుపుచుండినందున ఉదయాద్రినుండి అస్తాద్రికిం బోవు మింటి పయనము నడుమ నడుమ ఎడపడుచుండినందుననో యనునట్లు పగళ్లు దీర్ఘము లైనవి.

'పడమరవెట్టు' - 'పడమరవెట్టన్' పా. 'ఉడుకు ప్రాశనము' - ఇట 'ఉడుకు' తద్ధర్మార్థక విశేషణము; 'ఉడు కెక్కినది' ఇత్యాది వాక్యములందుంబోలె నామవాచకపక్షమున 'ఉడుకుఁ బ్రాశనము' అనవలయును. 'కూడు తింటిని' 'కూడు పెట్టినారు' ఇత్యాది వ్యవహారము గ్రామ్యంబయినను 'కూటిపేద' ఇత్యాదులు శిష్టవ్యవహారముచే అగ్రామ్యంబులు; 'కూడుతింటి'ని

త్యాదులు రూపకములందు నీచపాత్రవ్యవహారమున నుచితములే. 'ఊడు'-దేహము సొమ్మసిల్లుట చేత నొకటి నొకటి పట్టువిడినవనుట. 'రవియాజ్ఞ' - అదిలేక రథ మాఁపుటకు అస్వతంత్రత. రవికి కాలనియమ మనతిక్రమణీయము. "యాతోఽస్మి పద్మనయనే సమయో మమైషః" - రత్నా. 'మాటికిన్' అనుటచే పడమటిగాలిబాధ పడనుటికి పోయినకొలఁదిం గలుగుచునే యున్న దని భా. సూర్యుఁడు దినకరుఁడు గాన అనఁగా సూర్యుఁ డగపడుచున్నంతకాలము ఆయాచోట్ల దినముగాన, ఎక్కువసేపు పయనించుటచే దినము ఎక్కువకాలముం బొందె నని భా.

క. తరణిఖరకిరణశిఖి జగ । మెరియింపఁగఁ బొడమి గాలి నెగసిన భసితో
త్కర మనఁగ శాల్మలీతరు । పరిణతఫలతూలమర్కపథమున నెరసెన్. ౫౦

త...ఖి - తరణి = సూర్యునియొక్క ('ద్యుమణి స్తరణి ర్మిత్రశ్చిత్రభానుః' అమ.) - ఖర = తీక్ష్ణమైన ('తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరమ్' అమ.) - కిరణ = వెలుఁగు లనెడి - శిఖి = నిప్పు ('శిఖినా వహ్ని బర్హిణౌ' అమ.), జగము - లోకమును, ఎరియింపఁగన్ = కాల్పఁగా, పొడమి = ఉత్పన్నమై, గాలిన్ = గాలిచేత, ఎగసిన - భ...ము - భసిత = బూడిదయొక్క (నిగుఱుయొక్క)- ఉత్కరము = సమూహము, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, శా...రు - శాల్మలీ = బూరుగు - తరు= చెట్లయొక్క - పరిణత = పండిన - ఫల = కాయలయొక్క - తూలము=దూది, అర్కపథమునన్ = సూర్యమార్గమున (ఆకాశమున ననుట - 'అర్కః స్ఫటిక సూర్యయోః' అమ.) నెరసెన్ = వ్యాపించెను. ('పథమున కెగసెన్' - పా.)

సూర్యకిరణము లనెడి నిప్పుచే లోకమెల్ల మండి దానినిగుఱు గాలి కెగసినదో యను నట్లుగా పండి పగిలిన బూరుగుకాయల దూది ఆకాశమంతట వ్యాపించెను. - రూపకానుప్రాణితవస్తూత్ప్రేక్ష.

'అర్కపథమున నెరసెన్'—ఆకాశ మంతటను వ్యాపించినందున జగమెరియింపఁగల దనుట. అర్క పథమునుండి చూచిన జగము కనఁబడుటలేదు తూలమే కనఁబడుచున్న దని భా. 'పరిణత' - బూరుగుకాయ పక్వముకాకున్న పగులదు. బూరుగు దూది కడుం దేలిక యగుటచే చిరము మింటనే యెగయుచుండి యెట్టకేలకు నేలకు దిగును, కావున మింటనే నెరసె ననుట.

చ. భరితనిజాంబుబింబితవిభాకరబింబవిజృంభితప్రభాం
కురముల నధ్వనీనకృతకూపకపంక్తులు వొల్చె నద్ధిరా
ద్వీరహాభరంబున న్బొడమువెచ్చకు శాంతి యొనర్ప వాహినీ
తరుణులు మేన దట్టముగఁ దాల్చినముత్తెపుఁబేరులో యనన్. ౫౧

అ...లు. - అధ్వనీన = బాటసారులచేత ('అధ్వనీనోఽధ్వగోఽధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యపి' అమ.) - కృత = చేయఁబడిన - కూపక = చెలమలయొక్క ('కూపకాస్తు విదారకాః' అమ.) - పంక్తులు = వరుసలు, భ...లన్ - భరిత = నిండిన (బింబమునకు విశేషణము.) నిజ= తమదైన - అంబు = నీటియందు - బింబిత = ప్రతిబింబించిన - విభాకరబింబ = సూర్యమండలముయొక్క ('భాస్కరాహస్కరబ్రధ్న ప్రభాకర విభాకరాః' - 'బిమ్బోఽస్త్రీమణ్డలం త్రిషు' అమ.) - విజృంభిత = వ్యాపించిన - ప్రభా అంకురములన్ = దీప్తులయొక్క మొలకలచేత, (ఎట్లు శోభిల్లె ననఁగా), వాహినీ తరుణులు = నదీయువతులు ('వాహినీ స్యాత్తర

జ్గీర్యాం సేనా సైన్యప్రభేదయోః' మేది., 'తరుణీ యువతిః సమే' అమ.) అబ్ధి...నన్ - అబ్ధిరాట్ = తన వల్లభుఁ డయినసముద్రునితోడి - విరహ = వియోగిముయొక్క - భరంబునన్ = అతిశయముచేత ('అ థాతిశయో భరః' అమ.), పొడము వెచ్చఁదనన్ = జనించుచున్న తాపమునను, శాంతి ఒనర్పన్ = శమనము చేసికొనుటకై, మేనన్ = తన దేహమందు, పట్టముగన్, తాల్చిన (=ధరించిన), ముత్తెపు- పేరులో యనన్, పొల్చెన్ = శోభిల్లెను.

ఏఱ్ఱలో బాటసారులు త్రవ్వుకొన్న చెలమలు అందలి సూర్యబింబ ప్రతిబింబములచేత దేదీప్యమానములై యొట్లు పొలిచిన వనఁగా, ఆయేఱ్ఱు తమకు తమ పతియైన సముద్రునితోఁ గలిగిన వియోగాతిశయమువలని తాపమును చల్లార్చుకొనుటకై పట్టముగా ధరించిన ముత్తెసరములా యనునట్లు పొలిచినవి. - వస్తూత్ప్రేక్ష.

'క్షత' - దీనిని బింబములకు విశేషణముగాఁ గొనుటవలన ప్రతిబింబము చెలమకు నిండియున్న దనుట. అప్పటికప్పుడు అధ్వగులు త్రోడుకొన్న వనుటచేత చెలమలు చిన్నవి, అందలి నీరంతయు సూర్యప్రతిబింబముచేత ఆక్రాంతము ప్రతిబింబముమాత్రమే అగపడుచున్నది. దాని చుట్టు మన్నేగాని నీరులేదు - అని భా. అందువలన ఏఱును ఏఱు ధరించిన ముత్తె(సర)ములును గనఁబడునే గాని ముత్తెముల చుట్టును అప్రసక్తమయిన జలము కనఁబడదు. అందువలన వానికి సూర్యప్రతిబింబము లనుటచే గుండ్రమువాను సిద్ధముగాన ఆణిముత్తెములసామ్యమును, విజృంభిత ప్రభాంకురములం జెప్పుటచే (భాను నేయన-)రత్నాకరుని భార్యలయిన నదులకు లేని యుత్తమరత్నములు మఱెవ్వరికి నుండవు కావున. మిక్కిలి శ్రేష్ఠమయిన పాణి నుపాణి ముత్తెముల సామ్యమును. లభించుచున్నవి. 'పంక్తులు' అనుటచే పెక్కు పేరులు సూచితములు, పెక్కులుగా ధరించుట త్వరగాను దేహాంతతటము తాపము శమించుటకు. 'విరహ' - ఏఱ్ఱకు సముద్రునితో విరహము. ఈఋతువులో ఏటిప్రవాహము సముద్రమువఱకుం బోక నడుమనే యంతరించుట; అట్టి చిన్నయేఱ్ఱునుండి చెలమల ప్రసక్తి. 'తమనులు' గాననే విరహాధారము. 'పట్టముగా' పేటలనేకము లనుట. అవే ఆ 'పంక్తులు.'

మ. అతివృష్టిన్ ఘనుఁడు వార్థిఁ గూర్చు నెడఁ గాన్ పోటం దమిం గూర్చున
న్నతి లంచంబుగ హేమటంకములు మింటం బొల్చు పర్జన్యదే
వత కీ నెత్తినకేలనాఁ బొలిచె నిర్వారిస్రవంతి న్బయ
స్సృతి నస్రుచ్ఛదశ్రేణికమునై యున్నాళనాళీకముల్. 76

ఘనుఁ = ఘూర్ణాము (పర్షఋతువులో నమమి), (స్రవంతిని), అతివృష్టిన్ = అధికవర్షముల చేత, వార్థిన్ = సముద్రుని, కూర్చు ఎడకాఁడు చేర్చునట్టి కుంటెనకాఁడు, పోటన్ = అగుటం బట్టి, తమిన్ = కామాతిరేకము గలదైనందున, కూర్చు ననుమతిన్ = ఇప్పుడును తన్ను సముద్రునితో కూర్చుము అనెడి యాచనచేత, లంచంబుగన్ = ఉత్కోచముగా, హేమటంకములు - బంగారపు నాణెములను, మింటన్ = ఆకాశమందు, పొల్చు = ఉండెడి, పర్జన్యదేవతకున్ = మేఘదేవునికి, ('పర్జన్యౌ రసదబ్దేన్ద్రౌ', 'బృన్దారకా దైవతాని పుంసివా దేవతా స్త్రియామ్' అమ.), ఈన్ = ఇచ్చుటకై, ఎత్తిన, కేలు అనాన్ = చేతులో యనునట్లు, నిర్వారిస్రవంతిన్ = నీళ్లులేని యేటియందు ('ఆపః స్త్రీభూమ్ని వా ర్వారి', 'స్రవ న్తీనిమ్నగాపగా',

అమ.), ఉన్నాళ నాళీకముల్ - ఉత్ = ఉద్గత = పైకి నిగిడిన- నాళ = తూండ్లు కలవైన ('నాళా నాళమ్' అమ.) - నాళీకముల్ = కమలములు ('నాళీకం త్వబ్జే క్లీబం శరే పుమాన్' నానా.). ప...తిన్ - పయః = నీటియొక్క-చ్యుతిన్ = జాఱిపోయినందున, స్రమ...లు - స్రమ = వాలిపోయిన - ఛద= ఱేకులుకలవై - (అందుచేతనే)- దృశ్య = పైకింగనఁబడెడి- కర్ణికములు = దుద్దుకలవి ('కర్ణికా కర్ణభూషణే, కరిహస్తాఙ్గుళౌ పద్మబీజకోశ్యామ్' అమ.), ఐ, పొలిచెన్ = శోభించినవి.

పూర్వము అతివృష్టిచేత తమ్ము సముద్రునితోఁ గూర్చిన కుంటెనగాఁడయిన మేఘుఁడు ఇప్పుడును లంచ మిచ్చిన మరల నట్లే కూర్చునని తమిచే నూహించి,యేళ్ల మింట నున్నయాతని కిచ్చుటకై బంగారు నాణెముల నరచేతం బెట్టుకొని చాఁచుచున్న బాహువులో యన, నీరులేని యేళ్లలో నీ రెడలినందున వెనుకకు ఱేకులు వాలిపోఁగా దుద్దు లగపడుచున్న తామరసములు గాన్పించుచుండెను. - వస్తూత్ప్రేక్ష.

అతిగతమైన అనఁగా అధికమైన వృష్టిగలవాఁడైన వార్ధిని అని యోజించిన,'స్రవంతులు' వృషస్యంతు లని భావ మేర్పడుచున్నది. 'అతి' - అతివృష్టిచేతం గలుగు రభసోత్కట సంయోగము వృష్టిమాత్రమునకుం గలుగదు, కావున కరముజాణయైన కుంటెనగాఁ డనుట. 'తమిన్' అప్పుడు కాలముగాన కూర్చినాఁడు, ఇప్పుడు కాలము గాదు, ఎట్లు కూర్చును? అని యూహింపమియు. కూర్చు ననియే యూహించుటయు, 'తమి' చేత. 'లంచము' - సం. లఞ్చః. కేలనిౘైకవచనాంతము, కావున నాళీకము లనుబహుత్వమునకు సరిగా 'చేతులు' అని బహుత్వము గల యర్థము. 'పయశ్చ్యుతిన్' - నాళములోని నీరు, ఱేకులయందలి నీరు, సమస్తము క్రిందికి జాఱిపోయినందున, 'స్రమచ్ఛద' - ఱేకులు వెనుకకు వ్రాలిపోఁగా, తామర. వ్రేళ్లు చాఁచిన యరచేతివలె నున్నది. 'వ్రేళ్లు చాఁచుట'- చేత నున్నలంచము పర్జన్యునికి కంటి కగపడి యాతని చిత్తము నావర్జించుటకు. అందులకే లంచముగా ఎక్కువ విలువగలదైన ('హేమ') బంగారము ఈఁబడినది. 'ఉన్నాళ' - చాఁచిన బాహువువలె నుండుటకు, 'నాళీకము' - హస్తము; 'కర్ణికము'- అరచేయి; - అందలి బీజములు హేమటంకములు.

సీ. నులివాఁడునాఁచువల్లుల గొంతొరగ్గి లేఁ
బొల వల్చుగాలి వే పోక నెక్కఁగ,
కడకు వెళ్లఁగ నొక్కకడనుండి త్రొక్కుచు
నులుచలఁ జిఱుతగుల్లల నములుచు,
నెండ్రి కాలిడికిన నెగసి యొక్కించుక
తొలఁగి శితత్రోటిఁ దూఁటి తినుచుఁ,
దడి యింకునిలఁ జేమమడివోని తమ్మిగుం
పులను జీలుగుల నెండలు గడపుచుఁ,
తే. దనరుబకపంక్తులకు జానుదఘ్న మయ్యెఁ
జెరువుగమి; యుడుము లన రేఁ ద్దిరిగెఁ గుక్క-

వసికి బావులఁ బడుటకుఁ బసులయేరువు
టెఱులకు మొసళ్లు; మలుఁగుమీఁ న్బొటియఁ దూఁటె.

1. న...లన్ - నలి = ఇంచుక - వాడు - వాడిన - నాఁచుపల్లులన్ = నాఁచుతీఁగల చేత (అనఁగా వానిం దినుటచేత), గొంతు, ఒగర్చి = ఒగరుగలదై, లేఁ బొల = లేఁత చేఁప పొలనును, వల్చుగాలిన్ = వలచుచున్న గాలిచేత - (లేఁత పొలనుల గంధముగల గాలిచేత) - వే = వడిగా, పోక = చనక, నెఱిఁగి = ఒఱఁగి (ఆవాసనచే అట లేఁతమీను అను మంచి చేఁత యున్న దని యెఱిఁగి అది వెలువడునప్పుడు దానిం దినుటకు సంకుచితదేహమై కనుపెట్టుకొని యుండి - అని యర్థము.);

'నలి' - మిక్కిలి వాడిన ఆ యొగరుండదు, ఏరుచియు నుండదు; 'నాఁచువల్పులన్' అని పా. వల్పు లనఁగా బొబ్బర లని పద్యావ్యాఖ్య. బొబ్బరయనఁగా నేవేరదు. ఇట్లు పఠించిన పూర్వముద్రకులు 'వల్లు' లనుట ప్రామాదిక మని 'వల్పు' లఁ బెట్టికొని 'ఒలుపు' శబ్దమునకు 'వలుపు' రూపమును 'ఒద్ద' కు 'వద్ద' నుం బోలె గ్రహించియుండ నోపుదురు. 'ఒలుపు' = ఒలువఁబడు నది = తాట = బొబ్బర. ఒత్వమునకు వత్వము. ఒకఁడునకు వకఁడు అను తీరున గ్రామ్యము. ఈ 'వే' శబ్దము అవ్యయము, కశ.- ఒగర్చుటచే అది మంచి తిండిగాదు, కావున వలికిపోఁ గమకింపఁగా, ఈ పొలవల్పుచేత అటనే మంచి తిండియైనచేఁప దొరకు నని నిలిచిన వనుట. - 'పొల వల్చుగాలికిఁ బోక మగిడి' అని యొక పా.- 'పోక నెఱిఁగి' యని శబ్దరత్నాకర ధృతపాఠము; - 'నెఱుఁగుట' అనఁగా ఒదుఁగుట; ఇది ఎరియు (మండు) వలె వ్యవహారప్రసిద్ధమైన యఱవ ధాతువు. జ్ఞానార్థక మయిన యెఱుఁగు ధాతు వనుకొని, వేగుఁబోక (=వేగుతటి) యని 'వేపోక' ను మార్చుకొని యీపాఠమును కల్పించికొని రని తోఁచుచున్నది.

2. కడకున్ నాళ్లఁగన్ = తుదపఱకును, ఒక్కకడనుండి = ఒకచోటనుండి, త్రొక్కుచున్ = ఏచేని బురదలో అణఁగియున్నవో యని త్రొక్కిచూచుచు, ఉలుచలన్ = ఆపేరి చిన్నమీలను, చిఱుతగుల్లలన్ = చిన్న నత్తగుల్లలను, నమలుచున్; - 'ఉలుచ = మిక్కిలి చాపల్యముగల మత్స్యము' అని శబ్దరత్నాకరము.

3. ఎండ్రి = ఎండ్రకాయ, కాలు ఇఱికినన్ = కాలిని పట్టుకొన్నయెడల, ఎగసి, ఒక్కించుక తొలఁగి = కొంచెముగానే అవలికిఁ జని, శితత్రోటిన్ = వాఁడిముక్కుతో ('దుర్బలే నిశితేస్యాతాం శిత శాతౌ విమాత్రిషు' రఘునుఁడు. - 'చఞ్చు స్త్రోటి రుభే స్త్రియాం' అమ.), దూఁటి = పొడిచి, తినుచున్; - 'ఇఱికినన్' - ఇఱుకుధాతువు అకర్మకంబును సకర్మకంబును; ఎగయుట 'యేలయన' ఎగయకున్న ఎండ్రి పనముంగాళ్లతో కాలిని కత్తిరించి వైచును; 'ఒక్కించుక' ఏలయన ఎండ్రి తప్పించుకొని పోకుండుటకు;

4. తడియింకునిలన్ = తేమ యిగిరిపోయిన ప్రదేశమందు, చేమమడివోని = చేమ కాఁడల పొలమువంటివైన - తమ్మిగుంపులన్ = తామరగుబురులందును, (ఉపమాలంకారము)• జీలుగులన్ = జీలుగుచెట్లయందును, ఎండలు = ఎండవేళలను, కడపుచున్; నీరిగిరినచేమ మడి వివక్షితము, అద్భుతమైన యుపమానము. తడి లేదు, ఆకులు పసరువన్నె గలిగి విశాలములై తామరాకువలెనే ఉండును, వానికాఁడలు నీరులేనిచోటి తామరతూండ్లవలె నిగిడియుండును,

తామరవలెనే చేమయు పండముగా నుండును; అందు ఆకులు ఎండను గుడారములవలె నివారించును; 'జీలుగులు' - అనూపజములు, నీటికడ నుండును, కావున సమీపగతములు.

తనరు బకపంక్తులకున్ = ఇట్లు వర్తించు కొంగ బారులకు. చెరువుగమి = తటాక సమూహము, జానుదఘ్నము = మోఁకాలిబంటి - అయ్యెన్ (నీళ్లు ఇగిరిపోయిన వనుట); మొసళ్లు=మకరములు, ఉడుము లనన్ = ఉడుములో యనునట్లు (ఉడుము మొసలి యాకృతిగానే యుండును, ఇది స్థలచరముగావునను, అవి జలచరము లయ్యును స్థలమందు సంచరించు చుండుటచేతను, -ఉత్ప్రేక్ష.), రేలు=రాత్రులందు, కుక్కవసికిన్ = కుక్కల యుత్సాహమునకును (ఆమొసళ్లం బట్టుటకు కుక్కలుత్సహించు ననుట). బావులఁ బడుటకున్ (కొన్ని మొసళ్లు స్థలచరములుగానందున ప్రమాదవశంబున బావులలోఁ బడును, కొన్ని మొసళ్లు కుక్కలం దప్పించుకొనుటకై బావులలోఁ బడును, అనుట). పసులగొరువు కెలలకున్ = పసులయొరువు నందలి మేఁతలకును (మొసళ్లు ఎరువులలోని పురుగులు లోనగు మేఁతకై ఇన్నిగండముల కోర్చి జలాశయములనుండి వెలువడి సంచరించు ననుట), తిరిగెన్ = సంచరించెను, మలుఁగుమీను = పాఁపచేఁపలు (పాముపలె నిడుపగా నుండునవి), బొతియన్=(పాములవలెనే) బొక్కలలోఁ దూఁటినవి. - 'చెరువు'-ఇందు లఘురేఫంబును గలదు.చూ. శ. ర.—స్వభావోక్తి.

ఉ. మీఁటగుమీలనెల్ల మును మ్రింగి క్రమంబున నానె నెండ పె
న్నీటికవెంటఁ దోఁచుతొగవేరుబడిన్ గొడుపై చెలంగఁగాఁ
ద్రోటికఁ గర్దమద్రవముతో నెనయించిన బొమ్మిడాయ డా
తూఁటకులంపులేఁజెన బకోటకులంబు అజలప్రదేశంబులన్.

బకోటకులంబు = వాలుకొంగల ('బకోటస్తు మహాబకః')సమూహము. అజలప్రదేశంబులన్ = నీళ్లులేని మడుగులలో ('జలాశయో జలాధారో హ్రదోఽగాధే జలే(హ్రదః' అమ.), మును = ముందుగా, మీఁటు అను మీలన్ ఎల్లన్ - పెద్ద పెద్ద చేఁపల నన్నింటిని, మ్రింగి = భక్షించి. క్రమంబునన్ = ఆవరుసగా చివరను, ఎండ పెన్నీటికవెంటన్ -ఎండచేత నేర్పడిన పెద్ద పగులులో, తోఁచుతొగవేరుబడిన్ = అగపడుచున్న కలువవేరు వెంబడి. కొడుపు పైన్ = కొప్పుగా, చెలంగఁగాన్ = ఒప్పుచుండఁగా. కర్దమ ద్రవముతోన్ = బురద తడితో ('నిషద్వరస్తు జమ్బాలః పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' అమ.) - ఎనయించిన = కలిసిన - బొ... జెనన్ - బొమ్మిడాయ = చిన్నచేఁపలయు ('బొమ్మిడాయః సూక్ష్మమత్స్య డాతూఁట స్త్రీ క్త మత్స్యకః' - విశ్వ.) - డాతూఁట = చేదుచేఁపలయు - కులంపు = సమూహముయొక్క - లేఁజెనన్ = లేఁతగ్రుడ్లసమూహమును, త్రోటికన్ = ముక్కుతో ('చఞ్చుస్త్రోటిరుభే స్త్రియౌ' అమ.). ఆనెన్ = త్రావెను.-'క్రమంబున నైనయొండ'. 'కర్దమద్రవముతోనె నశించిన', 'డాతూఁట కులంబులం దినె', పా. - ఎండచేత దినదినమునకు హెచ్చుచుండిన పెద్ద పగుళులలో బొమ్మిడాయి డాతూఁటముల సమూహమునే తినెను అని యర్థము.

నీళ్లులేని మడుగులలో పెద్దకొంగలు ముందుగా మంచిమంచి చేఁపల నన్నిటిని తిన్నవి, ఈలోపల బురద ఎండుటలో తడి ఎంతక్రిందికిఁబోయిన బొమ్మిడాయులును చేదుచేఁపలును అంతక్రిందికి పోయి ఒదుఁగుచుండినవి, తడి నున్న యగు నప్పటికి అవియు రూపతీనవి; వాని

గ్రుడ్ల సమూహము ఎండ బీటికలో కలువ వేరుబెంబడిని ఒక కోపువలె నుండఁగా, ఆకొంగలు ఆ గ్రుడ్ల సమూహమును, ముక్కుతో లాఁగి నోట చప్పరించి తదీయ ద్రవమును పీల్వం దొడంగినవి.- పా. ఈలోపల బురద యెండిన కొలఁది మడుగులో ఎండకు బీటికలు పడుచుండినవి; బొమ్మిడా యిరయు ('బొమ్మడాయ = నేల నడఁగియుండు చేఁప' శబ్దరత్నాకరము.) చేదుచేఁపయు ఆబీటి కలలో (నశించిన = పలాయన మగుచున్న) క్రిందిగి అణఁగు చుండినవి. అట్లణఁగి కడపట బీటి కలో ద్రవము నిశ్శేషముకాఁగా చలుపకై కలువవేరు వెంబడి అవి నిశ్చలముగా కోపువలె చేరి యుండఁగా దానిని ఆపెద్దకొంగలు ముక్కుతో లాగికొని భక్షించినవి. - స్వభావోక్తి.

'బకోట' - పెద్దకొంగగాన, 'మీటు' - పెద్దమీలు వలయును. 'ఎల్ల' - అవి నిశ్శేష మయినంతట, బొమ్మిడాయి చేఁపలను (సూక్ష్మమత్స్య విశేషములను) తినుట సరియే - 'జల హ్రదంబులన్' అని పూర్వముద్రణ పా. ఈబొమ్మడాయశబ్దము అనేక సంస్కృత నిఘంటువు లలో లేదు. దేశ్యమునుండి ఇట్లు సంస్కృతమునం జేరినట్లు తోఁచుచున్నది. సంస్కృత మయి నచో 'బో' అని దీర్ఘముండవలయును. శబ్దరత్నాకరములో 'బొమ్మడాయ' అని దేశ్యరూపము, బ్రౌనునిఘంటువులో 'బొమ్మడాయ' అనునదిగాక 'బొమ్మిడము' 'బొమ్మడాయి'యుం గలవు.

శా. ప్రాతర్వేళల నట్టివట్టి సొగసై పాటిల్లెఁ గుంభాంభనో
ద్భూతాంబుధ్వని వాద్యమై మరుదధఃపుంజీభవత్పాటల
వ్రాతామ్రేడితసిక్తభూసురభిళారామాంబుకుల్యాబహు
స్రోతస్సంధుల సంధుయంత్రనతికృత్ప్రోద్గీతగేయౌఘముల్. ౫౫

ప్రాతర్వేళలన్ = ప్రభాత సమయములయందు, అట్టివట్టిన్ = అట్టి యావేసవియందు, మరు...లన్ - మరుత్ = గాలిచేత ('మరుతో పవనామనౌ' అమ.) అధః = క్రింద - పుంజీ భవత్ = రాసులగుచున్నట్టి (అనఁగా పట్టముగా ఉండుచున్న - 'పుఞ్జ రాశీ తూత్కరః కూట మస్త్రియామ్' అమ.) - పాటల = పాదిరి పువ్వులయొక్క - వ్రాత = సమూహముచేత - ఆమ్రే డిత = రెండు మూఁడు మాఱులుగా ('ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్తమ్' అమ.) - సిక్త = తడుపఁ బడిన - భూ = నేలచేత - సురభిళ = పరిమళవంత మయిన - ఆరామ = తోఁటయొక్క - అంబుకుల్యా = నీటి కాలువలయొక్క ('కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిత్' అమ.) - బహు = అనేకము లయిన, స్రోతః = ప్రవాహములయొక్క ('స్రోత ఇన్ద్రియే నిమ్నగారయే' అమ.) - సంధులన్ = మధ్య ప్రదేశములయందు, అం...ల్ - అంధు = బావులయొక్క (బావుల కడ నుండు - 'పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూపః' అమ.) - యంత్ర = ఏతములకు - నతికృత్ = వంగు టను చేయువారిచేత (ఏతములను త్రొక్కువారిచేత) - ప్రోద్గీత (ప్ర + ఉత్ + గీత) = మిక్కిలి ఉచ్చైః స్వరముగా పాడఁబడిన - గేయ = పాటలయొక్క - ఓఘముల్ = సమూహ ములు ('ఓఘో బృన్దేఽమ్భసాం రయే' అమ.), కుం...ని-కుంభ = బానలయొక్క, ఉంభన = ముంచుటచేత - ఉద్భూత = పుట్టిన - అంబుధ్వని = నీటి శబ్దము, వాద్యము ఐ = మద్దెలవాద్యము కాఁగా, సొగసు ఐ = మనోహరముగా, పాటిల్లెన్ = ఒప్పెను.

అట్టి వేసవియందు తోఁటలలో ఏతము త్రొక్కువారు మిక్కిలియు ఊర్ధ్వస్వరమున పాడుచుండఁగాను, ఏతపుబానలు నీటిలో మునుఁగునట్టి శబ్దము మృదంగ వాదన ధ్వనివలె నొప్పు

చుండఁగాను, మడవ కాలువల నడిమిప్రదేశములయందు పాటల వృక్షములనుండి రాలి దట్టంపు మొత్తములైన తత్పుష్పములచేత పరిమళించుచు, వాని మకరందముచేత రెండు మూఁడు తడులు తడిసిన చలువనేలలయందు ఉండి, వినుట మనోహరముగా నుండును. - స్వభావోక్తి. సొగసైపాటిల్లుట యనఁగా మనోహరంబగుట, గేయమునకు మనోహరత్వమును వాద్యము సంపాదించును, గావున, నిట, అంబుధ్వని, వాద్యస్థాప పరిమాణము నపేక్షించుచున్నది గావున పరిణామాలంకారంబును గలదు. పాటలపుష్పమకరందముచేత ఆమ్రేడిత సిక్తమనుటకు 'పాటలప్లుతం దేనియసోనఁ గూర్చె.' ౬౭ చూ.

తే. మెండుమీఱిన పగటి బీఱెండ దాఁకి
యొల్లఁబోయిన లేబొండుమల్లెపొదల
తుదలఁ జప్పటలై కడుదొడ్డ లగుచుఁ
బొడమె మొగ్గలగము లగ్గిబొబ్బలట్ల. ౫౬

మెండుమీఱిన పగటి బీఱెండ = మిక్కిలి తీక్ష్ణమయిన పగటి మిడియెండ, తాఁకి = తగిలినందున. ఒల్లఁబోయిన = మూర్ఛిల్లిన (వాడినట్టి) - లేబొండు (= లేఁతబొండు) - మల్లె పొదల - తుదలన్ = కొనలయందు. (మనుష్యులదేహములమీఁదనుంబోలె), అగ్గిబొబ్బలట్ల = కాలిన బొబ్బలో యనునట్లుగా, మొగ్గల - గములు = సమూహములు, చప్పటలై = అణంగినవై, కడున్ = మిక్కిలి, దొడ్డలు అగుచున్ = పెద్దవై, పొడమెన్ = పుట్టెను.-ఉత్ప్రేక్ష.

ఆవేసవియందు పగటి బీఱెండకు వాడిన లేఁతబొండుమల్లెపొదల తుదలయందు చప్పటలును దొడ్డవియు నగుమొగ్గలు ఎండ యనెడి జ్వాల తగిలినందున దట్టముగా అగ్గిబొబ్బలు లేచినవో యనునట్లు జనించినవి.

'అగ్గిబొబ్బ' లనుటచేత 'బీఱెండ' అగ్నిజ్వాలవలె నున్నదనిభా. "బీఱ + ఎండ = బీఱెండ - 'బీఱ = పెద్ద'" అని సీతారామాచార్య విస్తృతి.

'కసటువో బీఱెండఁ గరఁగి కట్టిల నంటి। గమగమవలచు చొక్కపుజవాజి' మను. 2ఆ.

'నిష్ప్రతీకం బైన నిప్రతాపంబుతో। హెచ్చుకుందాడె బీఱెండ వేఁడి.' నైషధ.8 ఆ.

'ఒల్లఁబోయిన'-ఎవతెయేని సుకుమారి జ్వాలతగిలి మూర్ఛిల్లినట్లు అని భా. 'లేఁతఁదనము' ఒల్లఁబోవుటకు ముఖ్యకారణము. తుదల చప్పట తనము దొడ్డతనమును అగ్గిబొబ్బలకు సిద్ధము. 'గములు' ఆబొబ్బలును మెండుగా లేచును.

మ. సుడి నాభిచ్ఛలన, స్సరోజములు చక్షుఃప్రక్రియ, న్నాఁచు క్రొ
మ్ముడి దంభంబునఁ, జక్ర ఫేనపటలంబు ల్చన్నులు న్నవ్వఁగా,
సడరంజేసి నిదాఘభీతి సలిలం బాగామిబీజార్థమై
కడవం బెట్టిన వారిదేవతలు నాఁ గాంతాళి యొప్పుం బ్రపన్. ౫౭

ప్రపన్ = చలిపందిరులయందు, కాంతా ఆళి = ప్రమదల (ప్రపాపాలికల) సమూహము,- సుడి = ఆవర్తమును, నాభిచ్ఛలనన్ = పొక్కిలియను మిషచేతను, సరోజములు = తామరస

ములను, చక్షుఃప్రక్రియన్ = నేత్రములనెడు ప్రకారముచేతను, నాఁచు = శైవాలమును, క్రొమ్ముడి దంభంబునన్ = కొప్పనెడి వ్యాజముచేతను, చక్రఫేనపటలంబుల్-చక్ర=జక్కవలయు ('కోకశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాఙ్గాహ్వయనామకః' అమ.) - ఫేన = నురుగుయొక్కయు ('డిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేనః' అమ. - లక్షణచే ఎల్లనురుగునకును పేరు.) - పటలంబుల్=సమూహములను ('ఛది ర్నేత్రరుజోః క్లీబం సమూహే పటలం న నా' అమ.), చన్నులున్ నవ్వున్ కాన్ (చక్రములు చన్నులుగాను ఫేనము నవ్వుగాను అగునట్లుగా అని క్రమము), అపరంజేసి= అమరునట్లు కావించికొని, నిదాఘభీతిన్= వేసవివలని భయముచేత (వేసవి ఈపూర్వోక్తములను వక్ష్యమాణమయిన సలిలమును సర్వమును రూపుమాపు నను భయముచేత ననుట-సలిలమును రూపుమాపుటచేత ఈచెప్పినవన్నియు రూపుమాయు ననియు - 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదామ్బునో రపి' - అమ.), ఆ...మై - ఆగామి = రాఁగల కాలమున - బీజార్థమై = విత్తనము కొఱకు (లోకమునకు వలయునంత జలమును మరల ధాన్యాదులనుంబోలె వృద్ధిచేసికొని పడయుటకు), కడవన్ = కుండలో, పట్టి = గ్రహించి యుంచుకొన్న ('పెట్టిన' పా.), వారిదేవతలు = నీరనెడు దేవతలు (జలాధిష్ఠాన దేవతలు అనియు), నాన్ = అనుకొను నట్లుగా, ఒప్పెన్ = శోభించెను.

ఆవేసవిచే జలములన్నియు ఇగిరిపోవు నని భయపడి జలము లనెడి దేవతలు వారే జలాధిదేవతలు- పిమ్మట మరల జలసమృద్ధిం గావించుకొనుటకై విత్తనముగా కడవలో కొంతజలము నుంచుకొన్నవారై, సుడులు, సరోజములు, నాఁచు, జక్కవలు, నురుగు నను విశేషములను తమ దేహములలోనే, నాభులు, కన్నులు, శైవాలము, స్తనములు, హాసము, అను మిషచేత నుంచుకొని ఇట నున్న నిదాఘభీతి యుండదని ఆచలిపందిరులలో ప్రవేశించినవారో యనునట్లుగా కడవలలో నీరుంచుకొని పాటం గాచియుండు ప్రపాపాలికలు కన్నులపండువులై అధ్వనులకు తాపశాంతి గావించుచుండిరి. - సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

'ప్రపన్'-అక్కడనైన నిదాఘమును జయింపవచ్చు నని వారిదేవతలు సయితము వాని నాశ్రయించునంత చల్లఁగ నున్నవి. ప్రపాపాలికలను వారిదేవతలకుం బోల్చిన ప్రయోజన మేమనఁగా వా రున్నచోటు చలువలు వెదచల్లుచున్న దనుట. దేవతలకుం బోల్చుటచేత వారు సౌందర్యమున దేవాంగనలవంటి వారనియు, దేవతలు ప్రత్యక్షమై వరములిచ్చి రక్షించినట్లు కరుణాపూరిత చిత్తలై ఆదర పూర్వకముగా జలము లిచ్చి ప్రాణరక్షణము చేయుచున్నా రనియు భా. 'నవ్వు' - దయాసూచకము. 'బీజ' - జలములలో శ్రేష్ఠమయిన వనుట.దొరకెడు నీళ్లలో ఉత్తమోత్తమములను సేకరించి రని భావము. 'క్రొమ్ముడి' = 'క్రొత్త + ముడి' అని సీతారామాచార్య ప్రముఖులు. కొన్ని వ్రాఁతప్రతులలో 'క్రుమ్ముడి' యని కానిపించినది. 'క్రుంగు + ముడి' అనియేని మఱియెట్లేని వ్యుత్పాదించి 'క్రుమ్ముడి'ని గ్రహింత మన్న, 'క్రొవ్వెద' ను గూడ 'క్రువ్వెద' యని మార్చుకొనవలసి వచ్చును. 'క్రొత్త + వెద (=కొప్పు) = క్రొవ్వెద' అని పూర్వలాక్షణికుల వివరణము.

సీ. సెగ కుల్కి మఱుఁగుఁ జొచ్చినజహ్నురవిజల
సరణి మల్లెలతోఁడిజడలు మెఱయ,

వలిచన్నుఁగొమరు ముచ్చిలిన దిమ్మను తెలియం
 గున ముంచుగరిగ కాఁగుల మునుంగ,
ధారలోఁ దోఁచు కన్దళుకులు వాసితో
 త్పలపత్త్రిపతనసంభ్రాంతి నొసఁగ,
డెలిమోముపస మెచ్చి తలయూఁచు పెఱిఁగి మా
 నక నవ్వ నేర్పు డెందములఁ గరఁప,
తే. దెఱవ లిటు నీరు వోయుపందిరియఁ జేరి
యవలఁ గొఱగాక పిచ్చుగుంపై యసంగుఁ
డనువు గోసఁ బొచ్చెఁ గల్లగు ట్టమర వారి
కధ్వగులు లాఁచి యుడువిడియముల పేర. ౫౮

1. సెగకుఁ = వేఁడికి, ఉల్కి = భయపడి, మఱుఁగుఁ దోఁచ్చిన = ప్రపాపాలికల చాటునఁ బ్రవేశించిన (వారిని కౌఁగిలఁ జొచ్చినట్టి), జహ్ను రవిజలసరణిఁ-జహ్ను=జహ్ను మునివలనను, రవి = సూర్యుని వలనను, జల = పుట్టినవైన గంగా యమునలయొక్క, సరణిఁ = మార్గమున (గంగా యమునలా యనునట్లుగా-'గఙ్గా విష్ణుపదీ జహ్నుతనయా సురనిమ్నగా,'- 'కాళిన్దీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసా,'- అమ.— 'నీరానీ శర్కరాశాలి దుగ్ధగఙ్గా సుధాజలమ్' అని శృఙ్గారమునందును, 'మషిమష సురాంవార యమునా సాఙ్గనాన్రవః' అని కృష్ణగణమందును కా. క. ల.), మల్లెలకోడి జవలు, మెఱయఁగా = ప్రకాశించుచుండఁగా;- ఉత్ప్రేక్ష.

2. వలిచన్నుఁగొమరు = చల్లని స్తనములయొక్క సౌందర్యమును [చల్లన యెట్లనఁగా:-
'కూపోదకం వటచ్ఛాయా తామ్బూలం తరుణీస్తనమ్
శీతకాలే భవే దుష్ణ ముష్ణకాలే చ శీతలమ్.'
లేక, వలి = వలుప (-అట్లని బ్రౌనుదొరగారు), లేక,వలి=పట్టువ-అని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు.

'వలిజక్కవల పెక్కువలు తక్కువగ నిక్కు చనుదోయి కొకవింత చాయ నొసఁచె.' పారి. ఈప్రయోగంబున పెక్కువ లని వేఱయుండుటచేత వలిశబ్దమునకు పట్టువయను నర్థమే సరిపడుచున్నది. నీట నుండుమాత్రాన చలువ ఘటిల్లదు.], ముచ్చిలించినది=దొంగిలించినదానిని (ఇట కాఁగుదొంగ), ఇమ్మను తెలియంగునఁ = ఇమ్మని సోదించుచున్నాదో యనునట్లుగా, ముంచుగరిగ = అధ్వగులకు జలమిచ్చుటకై కాఁగునీట ప్రపాపాలిక ముంచుచున్నట్టి చిన్న పాత్రము.- (లోకములో 'గరిగ'యని వ్యవహారము, 'గగ' యని శబ్దరత్నా. బ్రౌనునిఘంటువులో రెండునుం గలవు.), కాఁగులఁ= పెద్ద బానలయందు, మునుంగఁ = నీళ్లలోనికి దిగుచుండఁగా; (కాఁగు వలిచంటికొమరును దొంగిలి లోపల నెక్కడ దాఁచుకొనియున్నదో యని లోపల గరిగతో శోధించుట.);

3. ధారలోఁ = బాటసారికి పానార్థము పోసెడి నీటిధారలో, తోఁచు = అగపడునట్టి, కన్దళుకులు = ప్రపాపాలికల నేత్రధాళధళ్యములు, వా...తిఁ - వాసిత = వాసనార్థ

మయిన, ఉత్పలపత్త్రి = కలువ రేకులయొక్క, పతన = పడుటయొక్క (ఆకలువ రేకులు పడుచున్నవనెడి) - భ్రాంతిన్ = భ్రమను, ఒసఁగన్ = కలిగించుచుండఁగా;- భ్రాంతిమదలంకారము.

4. తెలిమోముపసన్ = (ప్రపాపాలికలయొక్క) ప్రకాశమాన మయిన ముఖముయొక్క కాంతిని, మెచ్చి - (జలమానువాఁడు) మెచ్చుకొని, తల యూఁచుటన్ = మెప్పునకు సూచకముగా శిరఃకంపము సేయఁగా, ఎఱిఁగి = (ఈశిరఃకంపము మెప్పుచేతఁగాని, దప్పితీఱుటచేతఁ గాదు, అని యావనితలు) తెలిసికొన్నవారై, మానక = నీరుపోయుటను నిలుపక, నవ్వు నేర్పు = (అతని యానదువడికి ఆస్త్రీలు) హసించునట్టి చాతుర్యము. డెందములన్ = ఆయధ్వగుల హృదయములను, కరఁపన్ = కరఁగునట్లు చేయుచుండఁగా; - సూక్ష్మాలంకారము.

'యూహింపఁగఁ బరహృదయ । జ్ఞాపకసాకూతచేష్ట యను సూక్ష్మము నాన్
ఆ పద్మనయన నేఁ గనఁ । బాపట రతనమును గప్పెఁ బనివడి కురులన్.' అలం.

తెఱవలు = స్త్రీలు, ఇటు నీరుపోయు, పందిరియ = చలిపందిరి నే, అనంగుఁడు = మదనుఁడు, చేరి = ప్రవేశించి, అనలన్ = ఇతరస్థలములందు, కొఱగాక = కార్యసాధకుఁడు కానేరక (కామోద్రేకమును కలిగింపనేరక), పిచ్చుకుంటు ఐ = కుంటివాఁడై (చేతఁగానివాఁడై), కల్లగుట్టు అమర = లేని గౌరవము దక్కునట్లుగా (లేని యధికారమును చెల్లించుచున్నవాఁడై), వారికిన్ = ఆచెలువలకు, అధ్వగులు = ఆబాటసారులు, లాఁచి = కాంక్షించి (ప్రీతితో ననుట. ఇవి బ్రౌనుదొరగారి పాఠపదర్థములు - 'లాసి' యని సీతారామాచార్య పాఠము - 'ఉద్రేకించి' యని యర్థము - చూ. శ. ర. అనుబ.), ఇడు విడియముల పేరన్ = పెట్టునట్టి తాంబూలముల మిషచేత, సుంకముగొనఁజొచ్చెన్ = 'సుంకము పుచ్చుకొనుపక్రమించెను.'-సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష-వాచ్యము లేనందున గమ్య.

గంగా యమునలు ఆవేసవికి ఎండిపోదు మని భీతిల్లి వచ్చి ఆప్రపాపాలికలను శరణుఁ జొచ్చినవో యనునట్లు వారి మల్లలతోడి జడలు ఒప్పుచుండెను; మా వ్రటువ కుచముల సౌభాగ్యములు మీరు కొంగిలిన దానిని ఎక్కడ దాఁచినారు తెండని సోదించునట్లుగా కాఁగులలో గరిగలను ముంచుట ఒప్పుచుండెను; పోయు నీటిధారలో వారి నేత్రముల ధావళ్యములు ప్రతిబింబించుచు పరిమళార్థమై అనీటిలో వైచియున్న కలువల రేకు లనెడి భ్రమను గొలుపుచుండెను; ప్రకాశమానము లయిన వారి మోములను జూచి జలమానుచున్న యధ్వగులు తలయూఁపఁగా, ఆ తలయూఁచుట తమవదనసౌందర్యమునకే గాని దప్పి తీఱినందువలనఁ గా దని ఆచెలువ లెఱింగి, ఆయాలుకచే నవ్వుచు, నీరుపోఁత మానక పోయుచునే యున్నందులకు అధ్వగుల హృదయము లావనితల విషయమై కరఁగుచుండెను.

ఈవిధముగా మదనుఁడు మఱియొటను ఈసమయమ్ములో తనప్రతాపము సాగనందున అసమర్థుఁడై స్త్రీలు నీళ్లుపోసెడి పందిరులలో చేరి తన గౌరవమును కాపాడుకొనుచు, ఆ తెరువరులు ఉద్రేకముతో ఆ యువిదల కిడు తాంబూలముల మిషచేత సుంకము గైకొనుచుండెను.

చ. తొడిఁబడ నమ్మ లక్క లని సూలుచు దీనత దోయి లొగ్గుచున్,
వడ మఱి తేరఁదేర, నలవాక్యము లెన్నక, మోము గుబ్బలున్

గడుకొనుకక్షదీప్తులు నెగాదిగఁ గన్గొనుచిట్టకంపుఁద్రాఁ
గుడుఁ గని సన్నల న్నగిరి క్రోల్పక పాంథుఁ బ్రపాప్రపాలికల్. ౫౯

తొడిఁబడన్ = తొట్రుపడునట్లుగా, అమ్మలు అక్కలు అని = అమ్మలారా అక్కలారా అని, తూలుచున్ = నిలువలేక ఊఁగిపడుచు, దీనతన్ = ఆర్తతతో, దోయిలి=(నీళ్లకై) దోసిటిని, ఒగ్గుచున్=కూర్చి సమీపమున పట్టుచు, వడ = దప్పి, మఱి తేరఁదేరన్ = క్రమముగా తేరిన కొలంది, అలవాక్యములు = ఆపనితలను అమ్మా అక్కా అని పిలుచుటను, ఎన్నక = లెక్కసేయక (అమ్మను అక్కను సౌందర్య పరీక్ష సేయరాదుగాన ఇట్లు చెప్పుట), మోమున్, గుబ్బలున్ (స్తనములను), కడుకొను = మెండుకొనుచున్నట్టి, కక్షదీప్తులున్ = చంకలకాంతులును, ఎగాదిగన్ (పా. ఎడదిగన్)=ఎగువకును దిగువకును, కన్గొనుచిట్టకంపుఁ ద్రాగుడున్ = చూచుచున్న కపటపుఁ ద్రాగుటను, కని, పాంథున్ = ఆ తెరువరిని, క్రోల్పక = నీళ్లు గ్రోలింపక, ప్రపాపాలికలు, సన్నలన్నగిరి = ఒకరికొకరు సంజ్ఞలచే వాని వృత్తమును తెలుపుకొని నవ్విరి.

ఒక తెరువరి దప్పిచే తూలితూలిపడుచు లేచుచువచ్చి 'అమ్మా రవంతనీరు పోయుము, అక్కా రవంతనీరు పోయుము,' అని అతి వినయముతో దోసిలి పట్టెను. వారును నీరు పోయఁగా నాతఁడు దప్పితీరినకొలఁది, అమ్మ అక్క అని మున్ను తాఁ జేసిన యాసంబోధనలో, అమ్మ అక్క అనిన వావిని గణింపక(మఱచి) ఆవావికి విరుద్ధముగా వారి మొగమును గుబ్బలను కక్షదీప్తులను ఎగాదిగఁ గన్గొనం దొడంగి, దప్పితీఱినను దోయిలితీయక నీళ్లు త్రాగుచున్నట్లు నటించుచు వానినే అట్లే కాంచుచుండెను. ఆకపటమును వారెఱింగి నీటిధారను చాలసేపు పోయుచునే యుండుటకై సన్నఁగింపఁజేసి ఒకరొకరికి సన్నలచే తెలుపుకొని నవ్వసాగిరి. —సూక్ష్మాలంకారము.

ఈపద్యము ఈక్రింది శ్లోకములయొక్క ఛాయం బొందియున్నది:—

'యథోర్ధ్వాక్షః పిబ త్యమ్బు పథికో విరళాఙ్గుళిః
తథా ప్రపాపాలి కాపి ధారాం తనుతే తనుమ్.'

'అఙ్గుళ్యగ్రనిరోధత స్తనుతరాం ధారాం మిషం కుర్వతీ
కర్కర్యా న పరం పయో నిపుణికా దాతుం ప్రపాపాలికా
పిశ్లిష్టాఙ్గుళినా కరేణ పానాపీడం తన్వైః పాన్థ, హే
నిష్పన్దోర్ధ్వవిలోచన స్త్వమపి హా జానాసి పాతుం పయః.'

'క్రోల్పక'-'నీటిఁద్రావను మాని' అని చెప్పక 'క్రోల్పక' అనుటచే క్రోలుటకు చాలినంత పోయక బొట్టుబొట్టుగా సన్నసన్నగా పోయుచునేయుండి దర్శనసుఖమును దీర్ఘీకరించిరని స్వారస్యము. 'దోయి లొగ్గుచున్'-ఇత్వసంధి, 'కౌఁగిలి' 'తెలివొందు' ఇత్యాదుల వంటిది. 'క్రోల్పక'—'కొంపఱు' అను పా. నీరసము. 'కక్షదీప్తులు నెగా'-పా. 'కక్షదీధితు లెగా'

తే. ఎసఁగు కట్టావిక్రియ నావి రెగయ బగటి
యెండ యుడుకాఱకుండు భూమండలమునఁ
బొలిచె మాపటఁ బండువెన్నెల చకోర
పోతవితతికిఁ జాఁపట్టు వోసినట్లు. ౬౦

ఎసఁగు = రేఁగునట్టి, కట్టావిక్రియన్ = పెనముమీఁద అట్టపిండి పోయఁగా లేచునట్టి పొగవలె, ఆవిరి = నేలనుండి పైకి లేచిపోవుచున్న సూక్ష్మరూపపుఁబేమ, ఎగయన్ = లేచుచుండఁగా, పగటియెండ (వలని) యుడుకు(=వేఁడి), ఆఱకుండు = ఆఱకయున్నట్టి, భూమండలమునన్ = భూవలయముమీఁద, మాపటన్ = రాత్రియందు, పండువెన్నెల = రాత్రియందలి తెలుపివెన్నెల, చకోరపోత వితతికిన్ = వెన్నెలపులుగులపిల్లల సమూహమునకు ('పోతః పాకోఽర్భకో డిమ్భః పృథుకః శాబకః శిశుః' అమ.), చాఁపట్టు = చాఁప అట్టు - వెడల్పయిన దోసెను, పోసినట్టు, పోలిచెను.

రాత్రివేళ ఐ భూమినుండి ఆవిరి లేచుచునే యుండుటయు. ఎండవేఁడి యింకను ఆఱకున్నట్టి భూమండలమం దంతటను తెలుపివెన్నెల పర్వియుండుటయు, నెట్లుండె ననఁగా- కాలుచున్న పెనముమీఁది అట్టపిండి పోసి కట్టావి రేఁగియుచుండఁగా చకోరశాబకసమూహముకై ఎక్కడిది అక్కడనే తినుటకు అనుకూలముగా విశాలమైన పలుచని యట్టుం గాల్చిపెట్టినట్లుండెను. - వస్తూత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఉడుకాఱకుండు' — ఈవిశేషణము ప్రాయికమీఁద కాలుచున్న పెనముతో సామ్యము నకు. 'మండలమున' — మండలమనుటచే ప్రాయికముగా పెనముల కుండునట్టి గుండ్రఁదనము లబ్ధము. వెన్నెల గాఫుట వెన్నెల పచ్చుట లేదు గావున, ఒకపాట్టె చెప్పఁబడినది. 'చాఁపట్టుం' జెప్పుట పోతములకుఁగాను పిలుచఁదనమునకు, పలుచరిగా నున్నదని తెనలేఫు. 'చాఁపట్టు' - పెనమెంత విశాలమో ఇంచుక తక్కువగా అంతవిశాలము గావున, భూమియంత పెనముమీఁదిది అంత పెద్దదిగా నుండును, ఎక్కడిది చకోరశాబములు అక్కడనే దానిఁ గొఱికి తినవచ్చును.

'ఆవిరెసఁగ' - పా. 'కావిరెసఁగ' - ఇత్వసంధి. 'ఉడుకాఱకుండు' - పా. 'ఉడుకాఱకుండ.' 'మాపటన్' - 'మాపటి' యని పూర్వముద్రితపా. మాపటఁగాక పగలు పండువెన్నెల యెక్కడిది? 'మాపటన్' అనుట పగలు ఎండయెంత మెండుగాఁ గాసెనో రాత్రి వెన్నెల అంత పండగాఁ గాసెనని దిటుం జూపుటకు.

సీ. పవలెల్ల వేఁకి కాంబుపుచ్చుపోరాట
  నలసి, మృణాళికాజాడడము లైన
బాహువు లమరుసకూర్పరముల కెదుటగా
  నులఁచి మూఁపులఁ గరతలము లునిచి,
ప్రాల్మాలి మిగుల నార్పని కమ్మ క్రొమ్ముడిఁ
  దనిమొగ్గవిరవాదిదండ విరియ,
ధౌతగంధామోదశీతల స్తనములు
  వాండఁ గౌఁగిళ్లలోఁ బొరగిల్ల,
తే. నారికేళాసవపుఁదేఁపుటూరు సోలయ,
  వలిపెమొంటాల్గెత్తో నురస్సులలఁ గూర్కు

ప్రియలవేకువఁ దోడ నెచ్చరించి కలసి
రెలమి ధన్యులు దఱపివెన్నెలబయళ్ల. 61 ౬౧

1. పవలెల్లన్ = పగలంతయు. దీ...టన్ - దీర్ఘికా = దిగ్గియలలోని - అంబువు = నీటి యొక్క-చల్లు = ఒండొరులపై నీరుచల్లుట యనెడి - పోరాటన్ = కయ్యమాడుచుండుటచేత, అలసి=బడలి, మృ...లు-మృణాళికా=తామరతూఁటివలె ('అథ స్త్రీయాం మృణాళం బిసమ్' అని అస్త్రీలింగముగాఁ జెప్పియు అమరుఁడు 'స్త్రీ స్యాత్క్వచిన్మృణాళ్యాది వివక్షాపచయే యది' అని అపచయవివక్షయందు స్త్రీత్వమును చెప్పినాఁడు. దానం జేసి గౌరాది జీష్ ప్రత్యయము వచ్చినది. అటుపైని స్వార్థిక క ప్రత్యయము వచ్చి 'మృణాళికా' అని రూపము సిద్ధించినది;

'మృణాళికాపేలవ మేవమాదిభి।
ర్వ్రతైః స్వమఙ్గం గ్లపయన్త్యహర్నిశమ్.' కుమా. 5 స. 29.)-

జడములు=చల్లనివి ('శీతంగుణే తద్వదర్థాః సుషీమః శిశిరో జడః' అమ.)- 'అలసి...జడము' అని లడలకు అభేదప్రాసము;

'పెద్దళ్ళాకును దనకు నభేద మగుట
లళలకు నభేద మట్లన గలుగుకతన
క్షితిని బెరయు సరళంబు యతులఁ బ్రాస
ములను లఘ్వలఘులకారమునకు నిలుచు.' అప్ప.

'మృణాళికోజ్జ్వలములైన' అని పూర్వముద్రిత పా.

2. ఐన - బాహువులన్ = ప్రియులభుజములను, తమదు=తమ యొక్క (గతాంతమంచలి ధన్యులయొక్క-'యుష్మదస్మదాత్మార్థంబుల కుత్తమపదంబు లొంటినపుడు దుగాగమంబు విభాషనగు' బా.వ్యా. సమా.11 — బహువచనమందుం బ్రయోగములు విరళములు)- కూర్పరములకున్ = మోఁచేతులకు, ఎదురుగా, వెలఁచి = మార్చి, స్కంధులన్ = స్కంధములపై (=అంసములపై), కరతలములు=అఱచేతులను. ఉనిచి = ఉంచి;

3. ప్రాలుమాలి = బద్ధకించి, మిగులన్ = ఎక్కువగా. ఆ...డన్ - ఆప్తి = తడయాఁగఁ జేయనట్లు. కమ్మ = పరిమళించుచున్న, క్రొమ్ముడన్ = కొప్పునందు. ని...డ - నిని సన్న పాటీ- మొగ్గవిరవాది=విరజాజిమొగ్గలయొక్క - పంపి=నరము, విరియన్ = వికసించుచుండఁగా;

4. ధా...లు - ధాత=కడుగఁబడిన, గంధ=పరిమళద్రవ్యములు గలవి యయ్యు, ఆమోది=పరిమళించుచున్న. శీతల=చల్లని, స్తనములు, పొంచన్ = పగులునట్లుగా, కాఁగిళ్లతో (నే), బోరగిల్లి=బోర్లపడఁ బరుండి;

నారికేళ ఆసవపుఁ దప్పటూరుపు = టెంకాయసారాయియొక్క ('మైరేయ మాసవః సీధుః' అమ.) తియ్యని శ్వాసము, అలయన్ = కలియుచుండఁగా, పలిపచుంటి ఒల్లెతోన్ = సన్నని యేకవస్త్రముదాల్చి, నిష్కలులన్ = ఎసల ప్రదేశములయందు, కూర్కు ప్రియులన్ = నిద్రించు దయితలను, వేకువన్ = వేగుజామున, తోడన్ = తోడం గదలించుటచేత, (పా. తోడ లెచ్చరించి), ఎచ్చరించి=హెచ్చరిక చేసి, తఱపి వెన్నెలబయళ్లన్ = దట్టమైన వెన్నెలగల మైదానములయందు, ఎలమిన్ = సంతోషముతో, ధన్యులు = కృతార్థులైన విలాసవంతులు, కలసిరి=కూడిరి.

కాంతలు కాంతులతో పగలంతయు వెట్టను చేరనీకుండుటకై, దిగుడు బావులలో ఒండొరులపై నీరుచల్లు పోటీలోఁ గడపి, ఆకారణంబున అలసి అట్లు నీట నే యుండుటచే తామర లేఁదూండ్లవలె చలువలైన తమ బాహువులను కాంతుల మోఁచేతులకు ఎదురుగా మరలించి, కాంతుల బుజములయందు తమ యఱచేతులనిడి ప్రాలుమాలికచేత చక్కఁగా తడియార్చుకొని కొప్పులో సన్నపాటి విరజాజిమొగ్గలసరము వికసింపఁగా, మేనం దాల్చిన కలపము నీటం గరఁగిపోయినను మనోహర పరిమళము శేషించియున్న చలువ చనుదోయి కాంతుల ఱొమ్మున నంటించి కౌఁగిలితో నే బోరగిలి, టెంకాయ సారాయిచేత తీఁపులయిన యూర్పులం బుచ్చుచు. సన్నని యొంటివలువ దాల్చినవారై, కాంతుల ఱొమ్ములమీఁదనే నిద్రించుచుండ, వేగుజామున పట్టంపు వెన్నెల మైదానములందు ధన్యులయిన యాకాంతులు ఆజవ్వనులను తమ తొడం గదల్చుటచే నెచ్చరించి కూడిరి. – స్వభావోక్తి.

'పోరాటన్' - పా. 'పోరాడి'; 'అలసి' - పా. 'సొలసి'. - 'ఆర్పని', 'విరియ' – వికసించుటకు ఉంచుక తేమ యుంచవలయును. 'విరవాజి' (=నోమాళి అ = గ్రైష్మ్య కుసుమము.

'ఫుల్లం చ మాలికమ్మిం తేణ ఫుడాచే అ గిమ్హే సిరీ.' 5. [ఫుడాచే అ = లక్ష్మ్యైకృత్యా]

'ఫుల్లచ్ఛ సుగన్ధచ్ఛి ఆలయాణ నోమాళి అ బలే రమ్మా

జాకిర మల్లీ. జా ఇర। జవా, తేముయాణ పాణా'. 6. కుమారపాల (4).

దీనికని మల్లకుంబోలె సాయంకాలము వికసన సమయము. 'తని' - సన్నఁదనము ఆచెలువల నాగరకతా విశేషముం దెలుపుచున్నది. 'శీతల స్తనములు'-శైత్యము నీట నున్నందున నేగాక, యువతులవి గావునను ఉష్ణకాలమందు చల్లఁగా నుండును. - చూ. ౨౧౦ వ్యా. 'నారికేళాసవము' - చలువ. 'ఒంటొల్లె' - వేసవిలో ఎక్కువగా ఉష్ణకలోనగు వలువలను దాల్చుట సుఖము గాదు. 'ధన్యులు' - ఇట్టి కాంతల నిట్లు కవయం గల్గుటచేత నే ధన్యులు.

చ. హృదయము లెప్పుడున్ గదియకే తెఱచిన నెడ కౌఁగిలింతలున్

గదిరెడు మేలు కార్యములఁ గల్గక మాటలయందె కల్గు పె

ద్దదురులు పట్టిశైత్యములుఁ జాల ఘనం బయి మండు వేసవిన్

బొదలఁగ నిల్చె దంపతుల పొందు లనార్యులపొందుపై వడిన్.

దంపతుల పొందులు = భార్యాభర్తల కూటములు, మండు వేసవిన్ = కాలుచున్న యా వేసవికాలమందు, హృదయములు ఎప్పుడున్ కదియకే = (ఉక్కచేత) ఱొమ్ములు ఒకమారైనను అంటకయే (పొత్తిగా మనస్సులు కలియకయే - అన్యోన్యానురాగము ఇంచుకేనియు లేకయే-అని అనార్యపరము – 'ఉరః స్థలమపి చ వృక్షాయాం హృదయం మానసేఽపి చ' (త్రి. శే.), తెఱచు = బహుళము, ఔ = అనునట్లు, నెడకౌఁగిలింతలున్ = విక్షేపములఁ బరిరంభములును, కదిరెడు మేలు కార్యములన్ = సంప్రాప్తమయిన మోహపుంబనులయందు (మంచిపనులయందు అని అనార్య పరము), కల్గక = సంఘటింపక, మాటలయందె = నుడువులయందు మాత్రమే, కల్గు, పెద్దదురులున్ = మిక్కుటంపు జాతుర్యములును (వాగాడంబరములును అని యనార్యపరము), పట్టిశైత్యములున్ = (కామకేళిం గూర్పని వగుటచేత) వ్యర్థముగా (సమకూర్పఁబడిన) చలువలును (క్రియలేని తియ్యఁ

దనంబులును అని యనార్యపరము), చాలన్ ఘనంబు అయి పొదలఁగన్=మిక్కిలి ఎక్కువగా వర్ధిల్లుచుండుటంబట్టి, అనార్యుల పొందు కైవడిన్ = దుర్జనుల చెలిమివలె, నిల్చెన్ = ఉండెను.

వేసవియొక్క వేండ్రము రాత్రులందును వ్యాపించి యుండుటచేత, అగ్గుమ్మలు తగులనే తగులనట్టి వికృతాలింగనములచేతను, మేలుపనిలో లేక మాటలయందు మాత్రమే గల నేర్పుల చేతను, వట్టి చలువలచేతను, దంపతులపొందు, మనస్సులు కలియని యాలింగనములును పని సున్నయయిన రచ్చమాటలును కపటానురాగంబులును మెండయిన దుర్జనుల కూటమివలె నుండెను. - ఉపమాలంకారము.

'దంపతులు' - జాయయుం బతియు దంపతులు - ఈద్వంద్వసమాసమందు జాయా శబ్దమునకు దమ్భావము. 'అనార్యులు' శబ్దము పులింగముగా నున్నను స్త్రీలో పురుషులో అవివక్షితము. స్త్రీయును పురుషుఁడు నని వివక్షయేని అనార్యయు అనార్యుఁడును అనార్యులు అని ఏకశేష వృత్తి చేయవలయును. ఆయర్థముకన్న సామాన్యముగా మానిసులని గ్రహించుటయే సరసముగా కానిపించుచున్నది.

ఉ. తీలగు కంతు వెంబడిన తెమ్మెరలు ప్రవిదీప్తి కల్కి పా
తాళముఁ బట్టుచుండఁ దమతావులు ప్రుచ్చిలఁ బట్టి యోషధీ
పాలున కప్పగించె ననఁ బైఁ సురభిశ్వసనంబు నించెఁ గాం
తాలసవక్త్రసీమ విటు లార్చు నుశీరపుఁదాళవృంతముల్. 63 ౬౩

విటులు = విటకాండ్రు, కాం...మన్ - కాంతా = ప్రియలయొక్క, అలస = బడలిక తోఁగూడిన, వక్త్రసీమన్ = ముఖప్రదేశమందు ('సీమసీమే ఇమే క్షేత్రే కూలమర్యాదయోరపి' నానా.). ఆర్చు ఉశీరపుఁ దాళవృంతములు = విసరుచున్న వట్టివేళ్ల విసనకఱ్ఱలు ('స్యాద్వీరణం వీరతరం మూలేఽస్యోశీర మస్త్రియామ్' - 'వ్యజనం తాలవృంతకమ్' అమ.), తీలు అగుకంతు వెంబడినె = అణఁగిన (తీలు=అడఁకము) మన్మథునివెంటనే ('కన్తుః కామ కుసుమాలయోః' నానా.), తెమ్మెరలున్ = మలయ మారుతములును, ప్రవిదీప్తికిన్ = సూర్యుని తేజమునకు (ఎండ కనుట), అల్కి = వెఱచి, పాతాళముఁ బట్టుచుండన్ = పాతాళలోకమునకు పోవుచుండఁగా, తమతావులు = ఆయుశీర తాళవృంతములయొక్క పరిమళములను, ప్రుచ్చిలన్ = (తెమ్మెరలు) దొంగిలించినందులకై, పట్టి = (ఆ తెమ్మెరలను) పట్టుకొని, ఓషధిపాలునకున్ = తాము (వట్టివేరులు) ఓషధులుగావున తమ దొరయైన చంద్రునికి ('ఓషధీశో నిశాపతిః' అమ.), అప్పగించె ననన్ = దండింపు మని ఒప్పగించినవో యనునట్లుగా, పైన్ = (ఆకాంతలముఖము) మీఁద, సురభిశ్వసనంబు = తావిగాలిని, నించెన్ = పొలయించెను.

వేసవిలో మన్మథుఁడు ప్రతాపహీనుఁడై అడఁగఁగా అతనికి తోడయియుండిన మలయ మారుతంబును ఎండలకు వెఱచి పాతాళమునకుం బోవుచుండఁగా, విటులు కాంతయొక్క యలసిన నెమ్మోమునందు వీచుచున్న వట్టివేళ్ల వీవనలు తమ పరిమళముతోడి వాయువును కాంతా ముఖమందు నిండించుట ఎట్లుండె ననఁగా - వట్టివేళ్లు ఓషధులుగావునను, కాంతాముఖము చంద్రుఁడు గావునను, మలయమారుతము గంధవాహ మగుటచే తమపరిమళములను దొంగిలించి

నదిగావునను, దొంగిలించి పాఱిపోవుచున్న యాదొంగను దొంగిలించిన యాసొత్తుతోఁగూడ పట్టితెచ్చి తమ యేలికకు అప్పగించుచున్నవా యనునట్లు ఉండెను. - ఉత్ప్రేక్ష.

'కంతువెంబడినె' పోవుట అతనితో డగుటచేత.

'ఉపవనతరు న్పృత్వా ధ్యాపనే లబ్ధవర్గ్గో। విరచిత జలకేళిః పద్మినీ కామినీభిః
ప్రియసుహృ దసమేషో రాయయా వియోగియోగ, స్థితివిదళనదక్షో దక్షిణో గన్ధవాహః.'

'మలయశిఖరాదా కైలాసం మనోభవశాసనా
ద్భువనవలయం జేతుం వాఞ్ఛన్ వసన్తసమీరణః
విహితవసతిం కైలాసాగ్రే భుజఙ్గధరం హరం
మనసి విమృశన్ భీతః శఙ్కే ప్రయాతి శనైః శనైః.'

'పాతాళముం బట్టుట' - అచట దీప్తి యుండదుగాన. 'ఓషధీపాలునకున్' - 'విధుః సుధాంశుః శుభ్రాంశు రోషధీశో నిశాపతిః' అమ. 'అప్పగించె'-పా. 'ఒప్పగించె.'-'అర్పు'-'ఆడు' నకు ప్రే. 'తాళవృంతముల్' - ఉశీర నిర్మితంబయినను తాళవృంతమనుట రూఢిచేత, గాఢికిం గారణము ఆదిలో విసనకఱ్ఱలను తాటితోడిమతో చేయుచుండినందున. 'ఖం వీజ్యతే మణిమయై రివ తాళవృన్తైః.' మృచ్ఛకటి.

చ. సమసి కథావశిష్టమగు చందనశైలసమీరణంబుఁ గృ
త్రిమగతి నింద్రజాలమునఁ దేఁ దొడఁగెన్ భువిఁ దాలవృంతజా
లము; లది మాయ యౌటకుఁ దలంప దదీయమయూరపింఛికా
భ్రమణమె సాక్షిగాదె, నగరంబున నట్టికడింది వేసవిన్. 64

నగరంబునన్ = మధురాపురములో, అట్టి. కడింది వేసవిన్ = భట్టిదమయిన వేసవికాలము నందు, సమసి = చచ్చి, కథా అవశిష్ట = కథలందుమాత్రమే మిగిలియున్నట్టిది. అగు, చందన శైల సమీరణంబున్ = మలయ మారుతమును ('మలయ శ్చన్దనాచలః' అమ.) తాలవృంత జాలములు = విసనకఱ్ఱల సమూహములు ('వ్యజనం తాలవృన్తకమ్'-'జాలం సమూహ ఆనాయో గవాక్షక్షారకా వపి' అమ.). భువిన్ = భూమిలో, ఇంద్రజాలమునన్ = కనుకట్టు విద్యచేత, కృత్రిమగతిన్ = కపట ప్రకారముచేతను, తేన్ తొడఁగెన్ = తెచ్చుటకు ఆరంభించెను; అది = అట్లు మలయానిలమును తెచ్చుట, మాయ యౌటకున్ = శాంబరి యయినందులకు('స్యాన్మాయా శాంబరీ' అమ.. 'ద్వే ఇన్ద్రజాలాదిమాయాయాః' ఇ మాత్రమి.), తలంపన్ = ఆలోచించి చూడఁగా, తదీ... మె - తదీయ = ఆతాళవృంతములసంబంధమైన, మయూరపింఛికా = నెమలిపురుల యొక్క, భ్రమణమె = తిరుగుటయే, సాక్షి గాదె = తార్కాణగదా.

ఆపట్టణమునందు ఆవేసవిచేత మలయమారుతము స్వరూప నాశముం బొందినది. అంతట దానిని కపటముగా కనుకట్టువిద్యచేత భువిలో విసనకఱ్ఱలు తేఁదొడంగినవి. ఆతెచ్చుట మాయ యనుటకు ఆవిసనకఱ్ఱలు ఆడించెడు నెమలిపురి తార్కాణము గదా.

'సమసి' - ఇదియే 'కథావశిష్ట' మగుటకుం గారణము. దానికథయైనను లేనియెడల దానిం దెప్పించు యత్నముండదు. 'ఇంద్రజాలమునన్' - తత్స్వరూప మెట్టిదన:—

'అదేశకాలా పరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః
య త్రౌషధాదిభిః సోఽయ మైన్ద్రజాలవిధిః స్మృతః.'

'భువిన్' - భూలోకమం దెక్కడను చందనశైల మారుతము లేకపోవుటయు, ఉండెనా ఈ కనుకట్టు విద్యచేతనే వచ్చుటయు భా. 'తాళవృంతజాలములు' - విసనకఱ్ఱలను నెమలిపురుల తోనుం జేయుదురు. 'మయూర పింఛికాభ్రమణమె సాక్షి' - ఇంద్రజాలమునకు నెమలిపురి యొక్క సాధనము:—

'ఆధాతి యత్కృతి రనేక విధప్రపఞ్చ। వ్యాకేన్ద్రజాల విధిసాధక పిఞ్ఛికేవ'- భో.చం.
'పఞ్చసాయక మహేన్ద్ర జాలినా। పాణిపద్మ సముపఞ్చితా స్వయమ్
బద్ధనాయా మనసః ప్రగల్భతే। పిఞ్ఛికేవ మమ చఞ్చలేక్షణా.' మల్లిక. 1 అం.
'...బర్హపిఞ్ఛేన సంస్పృశ్య ల్లోలయేత్తు మహానిలే.' ఇంద్రజాలశాస్త్రము.

'విద్యేశ్వరుఁడు (ఐంద్రజాలికుఁడు)...వాద్యములు మ్రోఁగుచుండఁగా...పాటకత్తియలు పాట రక్తిచే సామాజిక చిత్తవృత్తులను రంజించుచుండఁగా, నెమలికుంచె యెత్తించి పరివారముతోడి మహారాజును మోహపెట్టుచు-' వసుచరిత్ర. 5. ఉ. అని చూచువారి మనస్సును కట్టునని ఇంద్రజాలమంత్రమునందు దున్నది. 'కళావశిష్టము' - పా. 'కళావశిష్టము.'

తే. అట్టివేసవి బెడిదంపు నెట్టకతన
హస్తము నెమర్చి సారెకు లస్తకంబు
దుసికిలఁగఁ గాదె నవరింప వసము గాక
పుష్పబాణుని చెఱకువి ల్పుడమిఁ బడియె? ౬౫

అట్టి, వేసవిన్ = గ్రీష్మమందు, బెడిదంపు నెట్టకతనన్ = కఠోరమయిన వేఁడిచేత, హస్తము = (మదనుని) చేయి, నెమర్చి = చెమట పట్టినందున, సారెకున్ = మాటిమాటికిని, లస్తకంబు = వింటిపిడికట్టు ('లస్తకస్తు ధనుర్మధ్యమ్' అమ.), దుసికిలఁగన్ గాదె = (అరచేతి పిడికిటి నుండి) జాఱిపోయి నందుననే, నవరింపన్ - చేతనిలుచునట్లు చేసికొనుటకు, వసము=శక్యము, గాక - కానందున, పుష్పబాణుని = పూవుటమ్ములవాని (=మన్మథుని) - చెఱకువిల్లు, పుడమిఁ బడియెన్ = నేలఁబడిపోయెను. (నిష్ప్రయోజన మాయెననుట).

ఆ వేసవి వెట్టకు మదనునిచేయి చెమర్చుచుండినందువలన చెఱకువింటి పిడికట్టు చేతినుండి జాఱిపోయినందున చెఱకువిల్లు నేలం గూలిపోయెను.—అది చెఱకు నఱకుడుకాలము గాన నట్లు వర్ణించుట. - హేతూత్ప్రేక్ష.

మ. తరుణుల్ తల్లిమొఱ స్తనంబు లునుపం దద్వైచిత్ర్యము ద్దీప్తమై
పెరసేఁపం జనుదెంచెఁగాక! రవిదీప్తిం గ్రుంగి పాతాళగ
హ్వరముల్ సొచ్చినవారి నీయదుకుఁద్రావ్ల తెచ్చు? నా దీర్ఘత
చ్చిరకృష్టిం గనుపట్టి శైత్య మలరించె న్నూతులం దత్తఱిన్. ౬౬

అత్తఱిన్ = ఆ (వేసవి) కాలమందు, నూతులందున్ = బావులలో, తరుణుల్ = జవ్వనులు, తల్లిమొఱన్ = పై మొఱమీఁద, కుచంబులు = స్తనములను, ఉనుపన్ = ఉంచినంతట, తత్

శైత్యముల్ = ఆ స్తనములయొక్క చలువలు (చూ. ౫౮ వ్యా.), దీములు = ఆకర్షకములు(పక్షిమృగాదుల నాకర్షించుటకు వేఁటకాఁడు పెంచియుంచుకొను తత్తజ్జాతి పక్షిమృగాదులు.), ఐ, పెరరేఁపన్ = ప్రేరింపఁగా (ఆకర్షింపఁగా), చనుదెంచెఁ గాక = వచ్చినవిగాని, రవిదీప్తిన్ = సూర్యుని దీధితికి (=ఎండకు), క్రుంగి = అణఁగిపోయి, పాతాళ గహ్వరముల్ = పాతాళలోక గుహలందు ('గుహాదభ్రా గహ్వరే ద్వే' అమ.), తూటినవారిన్ = చొచ్చియున్న జలమును ('అపః స్త్రీ భూమ్ని వా ర్వారి సలిలం కమలం జలమ్' అమ.- చొచ్చియున్నట్టి జనులను అని యర్థాంతరము), ఈనాదుకుఁ ద్రాళ్లు తెచ్చున్ = ముడులువేచిన యీత్రాటిత్రుంపులు తేఁగలవా, నాన్ = అనునట్లుగా, దీ...ప్తిన్ - దీర్ఘ = నిడుదలైన -తత్ = ఆ చేఁతాళ్లయొక్క- చిర = చాలసేపయిన - కృష్టిన్ = లాగుటచేత. కను...ము - కను = ప్రాప్తమగునట్టి (కంటఁ జూడనబ్బునట్టి), నీటి = నీళ్లయొక్క - శైత్యము; అలరించెన్ = సంతోషపెట్టెను.

ఆ వేసవిలోనందు నూతులలో జలము మిక్కిలి లోఁతునకుం బోయియుండెను; మిక్కిలి నిడివిగల త్రాటితో చాలసేపు లాగినం బయికి వచ్చుచుండెనే గాని, త్వరగా రాకుండెను;అది యెట్లుండెననఁగా —సూర్యతేజమునకు భయపడి పాతాళమునం బట్టియున్న యాజలశైత్యము. పెట్టిన దీమమయిన పిట్ట ఆకర్షించినటు లుయుగలులు త్రాళ్లయొక్కన నుంచిన కుచముల శైత్యములు ఆకర్షింపఁగా పయికి వచ్చినవేగాని, ఆ నాదుకుల చేఁత్రాటితో చేఁదుటచేఁ గాదు అనునట్లుండెను. అట్టి యాజలశైత్యము లోకులకు సంతసము నొసంగెను. - హేతూత్ప్రేక్ష.

'తరుణులు' - ఇతరుల కుచములందు కాలభేదముంబట్టి ఉష్ణశీతభేద ముండదు; కావుననే, 'తరుణీకుచా' అన్నాఁడు. తరుణులు వేఁటకాని వంటివారు. కుచశైత్యము దీము. శైత్యము దీమముగాన శైత్యమునే ఆకర్షించినది.'పాతాళ...'-కావుననే త్రాడు నిడుద,కావుననే 'తచ్చిరకృష్టి'. అటు పోయుట అటకు సూర్యుఁడు పోలేఁడు గావున. 'వారిన్'- పా. 'వాని', పా. 'దాని.' - వైరికి భయపడి వలసపోయినవారు నెమ్మదిగా మరలరామి ప్రసిద్ధము.

మ. స్వనిదానోగ్ర నిదాఘవైఖరిని యూష్మన్మల్లికల్ గామినీ
కనదానీలకచాగ్రపంక్తి నెటియల్గాఁ బాపఁగాఁ, బాటల
ప్రసవం బేనియు నోఁచ నూర్ధ్వ నది యూఁగా; నాభియు న్నిర్వృషం
బును దోఁబుట్టువులయ్యు వేర్పడ గుణంబు ల్వాపఁగాఁ జూడమే? ౬౭

స్వ...నె - స్వ = తమకు-నిదాన = ఆదికారణమయిన ('నిదానం త్వాదికారణే' అమ.)- ఉగ్ర = భయంకరమైన-నిదాఘవైఖరినె = వేసవివలెనే, మల్లికల్ = మల్లెలు, ఊష్మన్ = వేఁడిచే ('గ్రీష్మ ఉష్మ బాష్ప ఊష్మాణః' నానా), కా...క్తిన్ - కామినీ=ప్రమదలయొక్క- కనత్ = ప్రకాశించుచున్న- ఆనీల = అంతటను నల్లనైన-కచ అగ్రపంక్తిన్ = తలవెండ్రుకల తుదల వరుసను ("కున్తలా మూర్ధజా స్త్వస్రా శ్చికురా శ్చిహురాః కచాః' ఇతి దుర్గః."రామాశ్రమి.), నెటియల్గాన్ = చీలికలుగా, పాపఁగాన్ = విడఁదీయఁగా, పాటలల్ = కలిగొట్టు పువ్వులు ('పుష్పేక్ష్మీ బేఽపి పాటలా' అమ.), ఘనతన్ = దట్టముగా (అధికతచేత - అనఁగా ఔదార్యముచేత ననియు —

'కఠినాధిక సాన్ద్రేషు వాద్యమధ్యమ నృత్తయోః
సుస్తాసుగ్ధర మూర్తేషు త్రిషు మేఘే పుమాన్ ఘనః.' నానా.),

తేనియసోనన్ = మకరంద వర్షము చేత, కూర్చెన్ = ఆకచాగ్రములను మరల కలియఁజేసెను; అది = అట్లు కలుపుట, కాదె = సరియే కదా, నాభియున్ = విషమును ('నామైకదేశగ్రహణే నామమాత్రగ్రహణ' మ్మను న్యాయంబున, నాభియే వత్సనాభి), నిర్విషంబును = అమృతంబును, తోఁబుట్టువు లయ్యున్ = సాగరోత్పన్నము లగుటచేత అన్నదమ్ము లయ్యును, వేర్పడన్ = భేదపడు నట్లు, గుణంబుల్ = ఒకటి చంపెడు గుణమును రెండవది ప్రాణమిచ్చుగుణమును, చూపవే = చూపుచున్నవి గదా.

గ్రీష్మర్తువులో ఉవిదలు మల్లెలను పాటలములను కొప్పులోఁ దాల్తురు. అందు మల్లెలు తమ కారణమైన గ్రీష్మమెట్లు స్వేదమును కలిగించి పాపుచున్నదో అట్లే తాము తమ యుష్మము చేత ప్రమదల తలవెండ్రుకల నగ్రములను చీల్పం జొచ్చెను, ఉదారచిత్తము గలవైన పాటలలు తాము గ్రీష్మకారణములే అయ్యును, గొప్ప మనస్సు గలవై తమ మకరంద వర్షముచేత అడ్డీలికలను మరల కూర్చినవి. ఇది సరియే. తోఁబుట్టువుల కిట్లు విరుద్ధగుణము లుండునా యనిన, ఉండును, సాగరోత్పన్నము లగుటచేత తోఁబుట్టువు లయిన కాలకూటామృతములయందు విరుద్ధ గుణములు ప్రసిద్ధములేగదా.

ఇట మల్లీపాటలల విరుద్ధగుణము లనెడి విశేషమునకు తోఁబుట్టువుల విరుద్ధగుణము లనెడి సామాన్య ముపన్యస్తమై, ఆసామాన్యమునకు ఉదాహరణముగా రెండియు కాలకూటామృత విరుద్ధగుణము లనెడి విశేష ముపన్యస్తము గావున వికస్వరాలంకారము.

'నిదాన' - శీత్యుదకాది కారణము లెన్నియున్నను గ్రీష్మము వచ్చిననేగాని పుష్పింప వందున అది ఆదికారణము.

శా. తారుణ్యాతిగ చూత నూత్న ఫలయుక్ తైలాభిఘార స్వన
ద్ధారా ధూపిత శుష్యదంబుహృత మాత్స్య చ్ఛేద పాకోద్గతో
ద్గారంపుంగనరొప్పు భోగులకు సంధ్యావేళలం గేళికాం
తారాభ్యంతర వాలుకా స్థగిత హిమాంగా ర్నారికేళాంబువుల్. ౬౮

భోగులకున్ = భోగవంతు లయిన స్త్రీ పురుషులకు (ఏకశేషవృత్తి), సంధ్యావేళలన్ = సాయంకాలములందు, తా...రు-తారుణ్య = (పిందె, కాయ, దోరపండు, పండు, అను నాలుగు దశలలో) కాయదశను - అతిగ = దాఁటుచున్న (దోరపండు దశలో నున్నట్టి) - చూత = మామిడుల యొక్క - నూత్న = క్రొత్తవైన (అనఁగా అప్పుడు కోసిన) - ఫల = కాయలతో - యుక్ = కూడుకొన్న - తైల అభిఘార = నూనె పోఁతయొక్క - స్వనత్ ధారా = శబ్దించుచున్న ధారచేత - ధూపిత = తిరుగఁబోఁత వేయఁబడిన - శుష్యత్ = ఇగురుచున్న, అంబు = నీళ్లుగలవై - హృత = (బాణలినుండి) తేఁబడిన - మాత్స్యచ్ఛేద = చేఁపతునుకలయొక్క - పాక = పరిణామముచేత (జీర్ణమగుచుండుటచేత) - ఉద్గత = వెలువడిన - ఉద్గారంపు = త్రేన్పులయొక్క - కనరు = ఒగరును, కేళి...వుల్ - కేళికాంతార = క్రీడావనముయొక్క - అభ్యంతర = మధ్యప్రదేశము

లందు ('అభ్యంతరం త్వన్తరాళమ్' అమ.) - వాలుకా = ఇసుకయందు - స్థిత = ఉన్నట్టి (ఉంపఁబడినట్టి) - హిమ = చల్లని - అంతర్నారికేళి = టెంకాయలోపలి-అంబుభిః = నీళ్లు, ఆర్చున్ = పోఁగొట్టును.

ఆవేసవియందు భోగులు మధ్యాహ్నమున దోరమామిడికాయలముక్కలతో చుయ్యని శబ్దాయమానమైన నూనెపోఁత తాలింపువైచి నీటితడి యుసురఁగానే తీసిన చేఁపబ్రద్దల యిగురుతో భుజించిరి. సాయంకాలమున ఆభోజనము జీర్ణమగునప్పుడు ఆచేఁప బ్రద్దల కసరుఁ ద్రేన్పులు వచ్చుచుండినవి. అవి, చలువగొల్పుటకై యిసుకలో పెట్టియుండి అప్పుడుపగిల్చిన టెంకాయల లోని చల్లనినీళ్లను ద్రాగుటచేత శాంతించినవి. - స్వభావోక్తి.

'తారుణ్యాతిగ'- 'అతిగ' దాఁటుట రుచ్యతిశయమునకు; 'పండినచేని ఇగురు కూరకు పనికిరాదు; కలసి ముద్దయై పోవును, బ్రద్దబ్రద్దగా భుజించుటకు వలనుపడదు. 'నూత్న'-అప్పుడు కోసిన - నవక మెడలని; 'అంబు' - మత్స్యఖండములలోనిది. 'వాలుకా' - ఇసుకలో నుంచుట చెట్టుకోన నుండలో నున్నంగలను వేఁడి తగ్గుటకు.

క. గ్రామగ్రామంబున నొక
సామంతుఁ డిడినచలువ చప్పరములు త
న్వై మేదినిఁ గుంపటిలోఁ
దామరలుం బోలె నట్టితఱి నొప్పారెన్. 69

అట్టితఱిన్ = అకాలపు గ్రీష్మసమయమునందు, గ్రామగ్రామంబునన్ = ప్రతియూరను, ఒక సామంతునకున్ = ఒకనొరకై, ఇడిన చలువ చప్పరములు = వైచిన చల్లని పందిళ్లు, మేదినిన్ = భూమియందు, తన్వై = తనువు ఐ = సంతప్తకరము లై, కుంపటిలోన్, తామరలుం బోలెన్, ఒప్పారెన్. - లోకమంతయు కుంపటివలె నుండుచుండ, ఆ చప్పరములు తామరల వలె చలువలు వెదచల్లుచుండిన వనుట.-అభూతోపమాలంకారమని యొకమతము. ఉత్ప్రేక్షయే యని మఱియొక మతము.

గ్రామంబునన్ గ్రామంబునన్ = గ్రామ గ్రామంబునన్-ఆమ్రేడితము పరమైనందున విభక్తిలోపము. చూ. బా. వ్యా. సం. 40. ప్రతిగ్రామంబునకు నొక సామంతుఁ డుండునా యనిన, ప్రతిదానియందున లేకున్నను పెక్కుగ్రామములం దుండు ననుట. ఎలయన కతిపయ గ్రామములకు సామంతుఁ డనంబడును. 'సామన్త సంభావనయైవ' - రఘు. 5. 28. 'సామన్తః కతిపయ గ్రామపతిః.' అని హేమాద్రివ్యా. 'సామన్తశిఖామణీనామ్' - రఘు. 6, 33. 'ద్వత్రి గ్రామాధీశః సామన్తః.' హేమాద్రివ్యా. 'ఇడిన' అనుట ఆయని గ్రామములలోనివారు ఆతనికై సామానుతెచ్చి పందిళ్లు వైచిరని భా. 'తన్వై'- తఱ్చై అని పూర్వముద్రిత పా. తఱచనుట 'గ్రామ గ్రామంబున' నను ద్విరాభ్యాసముచే గతార్థము.

'కలిగొట్టు ప్రాకువెక్కలె నికు తఱచెచెను!
నలినాక్షీ కడిమిగండమునకై వెఱచెచెను.' మను. ౨-౬౬.

అను ప్రయోగమువలన 'తఱచు' అని అకారమధ్యముగానే యుండవలయు ననియు, కొందఱు 'తఱుచు' అని ఉకారమధ్యముగా వ్యవహరించిరిగాని యందులకుం బ్రమాణము కానరా దనియు

శబ్దరత్నా. ఎటయినను అకారలోపముచేఁగాని ఉకారలోపముచేఁగాని సంయోగమందు టాకు రా రాఁగా 'తర్చు' అయినది; కానియిట్లు అకారలోపము విరళము. 'కుంపటిలోఁ దామరలుం బోలె' - కుంపటిలో తామరలుండి, కుంపటి మండుచునేయుండి, తామర శీతలముగా యథాప్రకారమే ఉండిన ఆయునికి యెట్లుండునో మండుచున్న భూమండలములో చల్లని యాచప్పరము లుండుట అట్టిదిగా నుండెను. 'కుంపటిలోఁ దామరలుంబోలె' అను నీసాటి కవి ప్రియము: - పీఠికం జూచునది. మఱియు,

'వినఁగఁ గల్గునె వెలివాడ వేదఘోష? వసుధ జీవంబు గుమ్మరావమునఁ గలదె?
అలరియుండునె కుంపటి నంబుజంబు? గొలిపి వేకుండ నాయందుఁ గలదె గుణము?'

బసవపురాణము. 5 (101).

తే. తోఁటఁ బగ లుండి, మల్లెలు దుఱిమి, కావు
లమర మాఁపైన నిక్షుయంత్రముల కొయ్యఁ
జేరుప్రజ వోల్చె భావివృష్టికిని గ్రుడ్ల
తో మధురిమేచ్ఛ డగు నెఱ్ఱచీమ లనఁగ. ౨౦

తోఁటన్ = తోఁటలో, పగలు = పగటివేళ, ఉండి, మల్లెలు = మల్లెపుష్పములను, దుఱిమి = ధరించుకొని, కావులు = కావి దాల్చియున్న కాషాయవస్త్రములు, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, మాఁపు ఐనన్ = రాత్రి రాఁగానే, ఇక్షుయంత్రములకు = చెఱకుగానుఁగలకడకు, కొయ్యన్ = వరుసగా, చేరుప్రజ = పోవుచున్నజనులు, భావివృష్టికిన్ = రాఁగల వర్షమునకు భయపడి, గ్రుడ్లతోన్ = గ్రుడ్లను మోచుకొని, మధురిమ ఇచ్ఛన్ = తీఁపునందలి కోరికచేత, డగు = వచ్చుచున్నట్టి, ఎఱ్ఱచీమలు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, పొలిచెన్ = ఒప్పెను.

పగలంతయు చలువకై తోఁటలో నేకసి, మల్లెల శిరోంబాలం దాల్చి, కావివలువలతో చెఱకుగానుఁగలకడకు వరుసగా పోవుజనులు, రాఁబోవువానకు సూచకముగా గ్రుడ్లుమోచుచు మాధుర్యకాంక్షచేత ఆగానుఁగల కడకుం జేరుచున్న యెఱ్ఱచీమ లనునట్లు ఒప్పిరి. - ఉత్ప్రేక్షా వచ్చులంకారము.

'పగలు' - 'కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.' బా. / వ్యా. కా. 25.- 'మల్లెలం' దుఱుముట అవి గ్రైష్మములును తోఁటలో నులభములును భోగ్యములు నగుటచేత. 'కావులు' దాల్చుట చలువకై - 'హిమాంబు పూరంబులం గర్పూర పటీర కర్దమాసారంబులం జెంగావుల మృణాళశృంగంబుల నంగంబులకుం జలువఁ బుట్టింప' - మను 3 ఆ. 52. 'కావుల మర' పా. కావునిమిత్తమౌ అని సద్వ్యాఖ్య. 'మాఁపైనన్' - రాత్రి తరులసిబ్బందు రెయి నింపరాదు గావున 'ఇక్షుయంత్రములకున్' - చెఱకుపాలను త్రాగుటకు. 'భావివృష్టికిన్'- చీమలు గ్రుడ్లుమోచుచు వెంటనే వాన వచ్చునని సూచించును.-

'వినోపఘాతేన పిపీలికానా మణ్డోపసంక్రాన్తి రహివ్యవాయః
ద్రుమాధిరోహా శ్చ భుజఙ్గమానాం వృష్టే ర్నిమిత్తాని గవాం ప్లుతం చ.' బృ.సం.

'డిగు' -ఉన్నచోట వర్షమువలన గ్రుడ్లకు ఉపద్రవము కలుగు నని వెఱచి వానిని చీమలు పదిల మైన మతియొక తావునకుం గొనిపోవుట.-ప్రజను గ్రుడ్లుమోచెడు చీమలనుగా సంభావించుట చేత వారియవస్థ చూచినను వాన వచ్చు ననియే యూహ్య మని భా.—

'తదహాని కురుతేఽమ్బు స్తోయకాలే వివస్వాన్
ప్రతపతి యది వోచ్చైః ఖం గతోఽతీవ తీక్ష్ణః.' బృ. సం.

రవితీక్ష్ణతచేతనే వారు దినమెల్లను ఇండ్లయం దుండలేక తోఁటలం దుండుట. మల్లెలు తెల్లని గ్రుడ్లవంటివి. కావులు దాల్చినందున వారు ఎఱ్ఱచీమలవంటివారు అని భా.

—* పరదేశి విప్రుఁడు. *—

క. అప్పను వేసవి విభవము
విప్పుగఁ దన్నగరనికటవృషగిరి హరికిం
దెప్పతిరునాళ్ళ రా ముద
మొప్ప బ్బరదేశివిప్రుఁ డొక్కఁడు భక్తిన్. ౨౧

అప్పను వేసవిన్ - ఆమందు వేసంగియందు, విభవము - విప్పుగన్ = విస్తారముగా (మహా విభవముతో ననుట), తన్నగర నికట వృషగిరి హరికిన్ = అపట్టణమునకు (మధురకు) సమీపమందలి అళఘసుందరనామస్వామికి, తెప్పతిరునాళ్లు=ప్లవోత్సవము, రాన్=రాఁగా, భక్తిన్=భక్తిచేత, ముదము ఒప్పన్=సంతసము మీఱ, పరదేశి విప్రుఁడు =వైదేశికుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు ఒక్కఁడు. (ముందటి కన్వయము.) —

క. సేవించి పోవుతఱి మఱి
యావిభవముఁ జూడ వచ్చి శ్రాంతిమెయిన్ మా
పా వైఘనీటఁ గృతసం
ధ్యావిధి యై నృపపురోహితావాసమునన్. ౨౨

సేవించి - సుందరబాహుస్వామిని కొలిచి, పోవుతఱిన్ = మరల తన దేశమున కేఁగు నప్పుడు, శ్రాంతిమెయిన్ = బడలికచేత, మాపు - రాత్రియందు, అవైఘనీటన్ = ప్రసిద్ధ యైన వైఘానదినీళ్లతో, కృతసంధ్యావిధి ఐ - చేయఁబడిన సంధ్యాకర్మగలవాఁడై (సాంధ్యా నుష్ఠానము గావించికొని), నృపపురోహిత ఆవాసమునన్ = ఱేని పౌరోహితుని యింటియందు (ముందటి కన్వయము).—

సీ. పరిపక్వసురభిరంభాఫలంబులతోడ,
తేనె మెక్కు పనసతొనల దోలలతోడ,
ఘృతపిండసిభ కర్కరీఖండములతోడఁ,
బలుదెఱంగుల మావిపండ్లతోడ,
గోస్తనీమృదుగుళుచ్ఛస్తోమములతోడఁ,
గప్పు లేఁటిన వడప్రప్పుతోడ,

సుమధురస్థూలదాడిమబీజములతోడ,
దనుపారు రసదాడిగనెలతోడఁ,
తే. పానకం బతిథుల కిడ్డఁ, దానుఁ గ్రోలి,
యర్చనాదత్త చందన చర్చఁ దేలి,
విరులు సిగఁ దాల్చి కప్పురవీటిఁ జౌరు
గొట్టుచు ద్విజుండు వెన్నెల బిట్టుగాయ. 73

1. ప...డన్ - పరిపక్వ = చక్కఁగా పండిన, సురభి రంభా ఫలంబులతోడన్ = సుగంధి యరఁటి పండ్లతోను ('రమ్భా కదళ్యప్సరసోః' మేది.), ద...డన్ - దళ మెక్కు = లావైన (తొనలకు విశేషణము) - పనస పెండొలలతోడన్ = పెద్దపెద్ద పనసతొనలతోను;

2. ఘృ...డన్ - ఘృతపిండనిభ = (పేరిన) నేతిముద్దలవంటి (కోసపెట్టిన గడ్డనేతి ముక్కలో యనుట ట్లున్న యనుట)-కర్కరీ ఖండములతోడన్ = దోసబ్రద్దలతోను('ఉర్వారుః కర్కటీస్త్రియామ్' అమ.), పలుదెఱంగుల = (పీతక్, బిల్ఫసంద్, దాడీఫసంద్, అంటు మామిడి లోనగు) పెక్కుజాతుల...; [కర్కరీ × కర్కటీ - చూ. పీఠిక, పట్టిక.]

3. గో...డన్ - గోస్తని = ద్రాక్షయొక్క, మృదు = మెత్తనయియున్న - గుచ్ఛ = గుత్తులయొక్క - స్తోమములతోడన్ = సమూహములతోను ('మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా' అమ.) క...డన్ - కప్పుగ = నల్లనివానిని (గంజుల పొట్టు లోనగువానిని), ఏఱిన = ఎత్తితీసివైచినట్టి, వడప్రప్పుతోడన్ = వడను అనఁగా తాపమును పోఁగొట్టునట్టి నానఁబెట్టిన పెసరప్రప్పుతోను;

4. సు...డన్ - సు మధుర = లెస్సగా తీఁపైన, స్థూల = లావుపాటి - దాడిమబీజముల తోడన్ = దానిమ్మగింజలతోను, తనుపు ఆరు - చల్లనైన - రసదాడి = ఆపేరుగల యరఁటిపండ్ల యొక్క - గనెలతోడన్ = ఖండములతోను, అతిథులకున్ = ఆగంతుకులకు ('స్యురావేశిక ఆగన్తు రతిథిర్నా గృహాగతే' అమ.), పానకము, ఇడ్డన్ = ఇయ్యఁగా, తానున్ గ్రోలి = తానును త్రాగి, అ...ర్చన్ - అర్చనా = పూజార్థము - దత్త = ఈఁబడిన - చందనచర్చన్ = మంచి గందంపు మైపూఁతయందు, తేలి = మునిఁగిలేచి (నిండుగా పూసిన మలందుకొని), విరులు = పూవులను, సిగన్ = జుట్టునకు, దాల్చి = ధరించి, కర్పూరవీటిన్ = పచ్చకప్పురముతోడి విడెమును, చౌరు గొట్టుచున్ = నమలుచు, వెన్నెల, బిట్టు = మిక్కిలిగా, కాయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ద్విజుండు = ఆబ్రాహ్మణుండు (ముందటి కన్వయము).

'సురభిరంభ' - సుగంధియరఁటి యని యర్థము వ్రాయుటకుఁ గారణము నాలవపాదమున 'రసదాడిం' జెప్పుట. 'దళము' - సుభోజ్యమును సుపుష్టికరమును అగుటకు. 'ఘృతపిండనిభ'-ఉపమ - నోటవైచికొనిన కరఁగిపోవునంత మృదువు లనియు భా. 'పలుదెఱంగుల'- ఒక్క తెఱంగయిన నెక్కుడుగా భుజింపరు. 'మృదు'త్వము పక్వతచేత. 'కప్పు దేరిన' పూ. ము. పా. 'మధుర' పుల్లనిదైనం దిన శక్యముకాదు. 'స్థూల' - రసము మెండుగా నుండుటకు, 'తనుపారు' - పా. 'ననుపారు.', 'తనరారు'. పూర్వముద్రణపా. 'గనెలతోడన్' సులువుగా భుజించుటకై ముక్కలుగా తఱిగిపెట్టుట. 'తేలి' యనుట సమృద్ధిం దెలుపుచున్నది. 'చౌరు'-

ప్రకృతోపయోగ్యర్థమున ఈపదము ఏరూపమునను శబ్దరత్నాకరములో లేదు. 'జబురు' అని పూర్వముద్రణపా. దానికి తద్వ్యాఖ్యలో 'జబురు' కొట్టుకొనుచు అని యీపదమే యర్థముగా వ్రాయఁబడి యున్నది. బ్రౌనుదొరగారు నిఘంటువులో 'చారుకొట్టుట' 'చారుకొనుట' 'జబురుకొనుట' అనఁగా తెగఁదినుట అని ఆంధ్రదీపికానుబంధమునుండి వ్రాసి యీప్రయోగమునే యుదాహరించినారు.—స్వభావోక్తి.

తే. మాత్రసంచి తలాడఁగాఁ, మార్గవేది,
నొక్కఁ డార్యలు, గీత లొండొకఁడు, దా సు
భాషితంబులుగాఁ, దోడి బ్రాహ్మణౌఘ
ముబుసుపోకకుఁ జదువఁ బరున్నవేళ. ౨౪

మాత్రసంచి = అసిమిసంచి (బుజమున మోచికొనుటకు అనుకూలముగా రెండువైపులందును రెండుసంచు లగునట్లు నడుమ అస్థమముగా కుట్టిన నిడుపుసంచి), తలాడ = తలగడ, కాన్ = కాఁగా (తలక్రింద దిండుగా పెట్టుకొని), మార్గవేదిన్ = దారిలోని యొకతిన్నెమీఁద, తోడి బ్రాహ్మణౌఘము = కూడనున్న బ్రాహ్మణుల సమూహములో, ఒక్కఁడు = ఒక బ్రాహ్మణుఁడు, ఆర్యలున్ = ఆర్యావృత్తములును, ఒండొక్కఁడు = మఱియొక బ్రాహ్మణుఁడు, గీతలు = భగవద్గీతలును, తాన్ = పూర్వోక్త పరదేశి బ్రాహ్మణుఁడు, సుభాషితంబులుఁగాన్ = నీతివాక్యంబులుగాను, ఉబుసు పోకకున్ = పనిలేనికాలము కడచుటకై, చదువన్ = పఠించుటకు, పరున్నవేళన్ = అందఱు శయనించియున్న సమయంబున; (ముందఱి కన్వయము.)

—* రాజు భోగినికడకుం బోవుట. *—

సీ. పన్నీటితోఁ గంబము సేసి పూసిన
మృగనాభిపస రాచనగవు దెలుపఁ,
బాటలానిలము లార్పఁగఁ దపారపుఁజుంగు
లలరుఁదావికి మూఁగు నళులఁ జోఁప,
గణ్డగోలాంచూక్తికచ్ఛాయ లెగఁబ్రాఁకు
నురుహారరుచులఁ బ్రదస్తరికిఁ దన్న,
శశికాంతి చెంగావి దశ మలంచిన కేల
స్వర్ణత్సరువునాఁడి వాలు మెఱయ,
తే. మెలఁత యడపముఁ దేఁ, జరన్మేను వసఁగ,
దలవరులు గొంద ఱోలసి ముంగలఁ జనంగ,
సర్థి రథ్యాన్త రాంతఃపురాంతరమున
భోగినీసంగతికి రాజు వోవుచుండి. ౨౫

1. పన్నీటితోన్ = హిమాంబువుతో, కదంబము చేసి = మిశ్రముగావించి, పూసినమృగనాభిపస = అలందినకస్తూరి గమగమ, రాచనగరు = రాజమందిరమునుండి వచ్చుచున్నాఁ డని, తెలుపన్ (రాజునకేగాక అట్టి కస్తూరి మైపూఁత మఱియొకరికి అలవడ దనుట);

2. పాటల అనిలములు = కలిగొట్టుపువ్వుల(మీఁది) వాయువులు, ఆర్పఁగన్ = ఆడించుచుండుటం జేసి తపారపుఁజుంగులు = టోపియొక్క కుచ్చుకొనలు, అలరుఁదావికిన్ = (సిగ) పువ్వుల పరిమళమునకై, మూఁగు(చున్న) - అళులన్ = తుమ్మెదలను, చోపన్ = తోలివైచుచుండఁగాను;

3. కర్ణ...లు - కర్ణ = చెవులయందు - డోలా = ఊఁగులాటలతోడి (లేక - ఉయ్యాలలైన = ఉయ్యాలలవలె నూఁగుచున్న) - మౌక్తిక = ముక్తాఫలములయొక్క - చాయలు = కాంతులు, ఎగఁబ్రాఁకు (చున్న) - ఉరు హార రుచులన్ = గొప్ప ముత్తెపుఁబేరుల కాంతులను, త్రస్తరికిన్ = క్రిందికి ('త్రస్తరి = క్రిందు' అని ఆంధ్రదీపికానుబంధము - లేక - పరిహాసమునకు బలె), తన్నన్ = తన్నుచుండఁగా;

4. శశి...శన్ - శశికాంతి = (ఉపమింపుచున్న) చంద్రుని కాంతివంటి కాంతిగలదైన - సెంగావి = ఎఱ్ఱవస్త్రముయొక్క - దశన్ = అంచును ('దశావస్థా దీపవర్త్యోర్వస్త్రాన్తే భూమ్ని యోషితి' మేది.), వాలంచినకేలన్ = మలఁచినహస్తమందు, స్వ...లు - స్వర్ణ = బంగారపు - త్సరు = పిడితోడి - వాఁడి - వాలు = కత్తి. మొఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా (మహాప్రభువగాన ఎప్పుడును ఆత్మరక్షణార్థము దుష్టశిక్షణార్థంబును కత్తిం బూనియే యుండును);

మెలఁత = చెలువ (అడపకత్తె యనుట), అడపము = తాంబూలకరండమును, తేన్ = కైకొని కూడవచ్చుచుండఁగా, కొందఱు తలవరులు = ఆరక్షకులు, ఒలసి = వ్యాపించి, ముంగలన్ = ముందఱ, చనంగన్ = పోవుచుండఁగా, చరన్మేరువు = సంచరించుచున్న బంగరుకొండయో, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, రాజు = మత్స్యధ్వజ మహారాజు (ఇతనికి పరమయోగివిలాసమున వల్లభదేవుఁ డనిపేరు), అర్థిన్ = కోరికతో, ర...నన్ - రథ్యాన్తర = మఱియొకవీథిలోని - అంతఃపుర - అంతరమునన్ = వేఱు అంతఃపురమునందు, భోగినీసంగతికిన్ = పట్టాభిషేకము పొందని భార్యతోడి కూటమికై ('వినాయమహిషీ మన్యరాజయోషితి భోగినీ' మేది.), పోవుచుండి (యుండెనని కన్వయము.).

'పస' - 'పని' పా; 'త్రస్తరికి' - 'త్రస్తరికె' పా. 'దశమలంచిన' - 'దసిలిమించిన' పూర్వముద్రణ పా.

'దసిలీ' అనఁగా శబ్దరత్నాకరమందు 'ఒక దినుసుపట్టు' అని యర్థము కలదు, ప్రాస్వాంతము అందు లేదు. గ్రామ్యమిశ్రభాషా నిఘంటువులో - 'దసరి, దుసరి, దశిరీపంచె, దసిరీపట్టుపంచె' అను పదములును 'ఒకతరహా పట్టుపంచె, అని యర్థంబును కలవు; - ఈపూర్వముద్రణపాఠమున అప్రశస్తమయిన శసప్రాసము సంభవించును 'రథ్యాంతరము' (అన్యమయినరథ్య) - 'అంతఃపురాంతరము' (అన్యమయిన యంతఃపురము) అని విగ్రహములు.

చ. వినియె, నెల ల్చతుర్ద్వయిని వృష్టిదినాళికి, రాత్రికై దినం
బున, జరకై వయస్సునను, బూని, పరంబున కిప్డు, సుద్యమం

బనువుగఁ జేయఁగా వలయు నంచుఁ బురోహితధర్మ మాత్మ గీ
లొక్కన నలవిప్రుఁ డాద్విజులలోన సుభాషితము పఠింపఁగన్. ౨౬

వాని = వానికతో - వృష్టిదిన ఆళికిన్ = వానదినముల సమూహమునకై, నెలల్ చతుర్ద్వయిన్ = ఎనిమిది నెలలయందును (చతుర్ణాం ద్వయానాం సమాహారః చతుర్ద్వయీ, లేక చతస్రాణాం ద్వయీనాం సమాహారః చతుర్ద్వయి-సమాహార ద్విగువు), రాత్రికై, దివంబునకున్ = పగటియందును. జరకై = ముదిమికాలమునకై. వయస్సునన్ = యౌవనమందును, పరంబునన్ = పరలోకమునకై. ఇప్పుడున్ = ఈలోకమందున్న యీకాలమందును, ఉద్యమంబు = ఉద్యోగమును. అనువుగన్ = చక్కఁగా. చేయఁగావలయున్, అంచున్, పు...ము-పురః = ముందటికి-హిత = మేలయిన - ధర్మము = నడువడి, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, కీలొక్కన్ = నాటునట్లుగా, ఆద్విజులలోనన్ = (మార్గమందలి తిన్నెమీఁదఁ బరుండియున్న) యాబ్రాహ్మణులలో, అలవిప్రుఁడు = (తిరునాళ్లకు పోయివచ్చిన) యాబ్రాహ్మణుఁడు, అప్పుడు - రాజు ఆదారిని బోవుచున్న యాసమయమునందు, సుభాషితమున్ = నీతివాక్యమును. పఠింపఁగాన్, వినియెన్ = (పూర్వపద్యములోని 'రాజు' కర్త).

రాజు భోగినీగృహమునకుఁ బోవుచుండఁగా, పూర్వోక్త బ్రాహ్మణులలో సుభాషితము పాడఁబూనిన బ్రాహ్మణుఁ డిట్లు పాడెను. - మనుష్యుఁడు వర్షాకాలమునకు వలయు సామగ్రిని కడమ యెనిమిది నెలలలోను, రాత్రికి వలయుదానిని పగటను. ముదిమిలో వలయుదానిని యౌవనములోను, చేర్చుకోవలయును; అట్లే పరలోక సుఖమునకు సాధకమయిన కార్యములను ఇహలోకమునం దున్నప్పుడే చేసికొనవలయును; - అని. రాజు ఆసుభాషితమును వినెను.

ఈపద్యము ఈక్రింది శ్లోకమునకు ఆంధ్రముగా నున్నది.

'వర్షార్థ మష్టౌ ప్రయతేత మాసాన్, నిశార్థ మర్ధం దివసే యతేత,
వార్ధక్య హేతో ర్వయసా నవేన, పరత్ర హేతో రిహజన్మనా చ.'

దీనికి తెనుఁగయిన యింపలి చంపకమునకు ప్రతిగా, పరమయోగి విలాసమున నొకసీస మున్నది-ప్రతికం గనుఁడు. కవనరీతియుకూడ పోలియును.

'పరంబున కిప్పు డుద్యమంబు'-పా. 'పరంబునకై యిహోద్యమంబు.' 'అలవిప్రుఁడు'-పా. 'అతఁ డప్పుడు.'

క. విని, తద్గ్రంథార్థము నె
మ్మనమున నూహించి, తెలిసి, ప్రమాన్పడి, కడకుం
దన మోసమునకు భయపడి,
జనపతి యటు చనక నిలిచి, సంతాపమునన్. ౨౭

గ్రంథఅర్థము = ఆసుభాషితవాక్యముయొక్క భావమును. ... ప్రమాన్పడి = తెల్లవడి (ఏమియుఁ దోఁపక), కడకున్ = అంతమునన్. తన మోసమునకున్ = తనకుం దాఁ జేసికొన్న వంచనకు (పరలోక సాధక కార్యములను చేసికొనందులకు), ... అటు = భోగినీ గృహమునకు, చనక = వెళ్లక, సంతాపమునన్ = ఖేదముతో (ముందటి కన్వయము).

ఉ. ఎక్కడిరాజ్యవైభవము? లెక్కడిభోగము? లేటిసంభ్రమం?
బక్కట! బుద్బుదప్రతిమ మైనశరీరము నమ్మి మోక్షపుం
జక్కి గణింపకుంటి; యుగసంధుల నిల్చియుఁ గాలుచేతిబల్
త్రొక్కుల నమ్మనుప్రభృతులున్ దుద రూపఱ కుండ నేర్చిరే? ౭౮

వైభవములు = ఐశ్వర్యములు.... భోగములు = విషయ సుఖానుభవములు, ఏటి సంభ్రమంబు = ఎక్కడి వేగిరపాటు ('సహసా సంవేగ సంభ్రమౌ' - అమ.), అక్కట = అయ్యో, బు...ము - బుద్బుద = నీటిమీఁది బుడగ ('బుద్బుదో జలవికారః' రామాశ్రమి) - ప్రతిమము = సాటిగాఁగలది (క్షణభంగుర మనుట).... మోక్షపుం జక్కిన్ = అపవర్గ మార్గమును. గణింపక = విచారింపక,...యుగసంధులన్ = యుగములందు మాత్రమే గాక యుగసంధ్యలయందుం గూడ (సంధ్యా సంధ్యాంశల యందుఁగూడ —

'చత్వార్యాహుః సహస్రాణి వర్షాణాం తు కృతం యుగమ్
తస్య తావచ్ఛతీ సంధ్యా సంధ్యాంశ శ్చ తథావిధః.' - మను.

అను ప్రకారంబున కృతయుగము 4000 వర్షములుమాత్రమే గాక పైగా 800 వర్షములుకూడ అనుట)-నిల్చియున్ = బ్రదికియుండియు (అత్యంత దీర్ఘజీవులై యుండియు నని భా.), తుదన్ = కడపట (అంతకాలమందు), అమ్మనుప్రభృతులున్ = ప్రసిద్ధు లయిన మను మాంధాత్రాదులు నయితము, కాలునిచేతి బల్ త్రొక్కులన్ = యమునిచేత నగునట్టి గొప్ప యాపదలచేత, రూపు అఱక ఉండన్ = చావక యుండుటకు. నేర్చిరే = సమర్థు లయినారా.

అయ్యో! ఈరాజ్యైశ్వర్యములవలన నేమి ప్రయోజనము! ఈవిషయ సుఖానుభవము లేల? వీనికై యీ వేగిరపాటేమి? నీటిబుడగవలె ఎప్పుడో పగిలిపోవునదైన యీదేహమును నమ్ముకొని. మోక్షమార్గమును ఆరయకుంటిని! యుగములకొలఁది జీవించిన యామనుమాంధాత్రాదులుకూడ కడపట యమునిచే చావక యుండఁగలిగినారా? మరణము రాకముందే మోక్షమార్గము నారయ వలసిది.

'మనుప్రభృతులున్' సముచ్చయముచేత, నేను నాశరీరము ననుమాట చెప్పవలయు నా యని కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము.

'ఎక్కడి' - అక్కడ, ఇక్కడ, ఎక్కడ అను శబ్దముల కడపట వృత్తియందు ఇకారము వచ్చునని శబ్దరత్నాకరము. 'ఏటి సంభ్రమంబు' - ఏమిశబ్దము వైభక్తికము, 'ఏటిని - ఏమిటిని' ఇత్యాదిరూపములు గల్గును. సమాసమందు 'ఏమి' యనియు నిలుచును. 'ఏమి కులంబువాఁడొకో' విరా. ౧. ఆ. - శబ్దరత్నాకరము. 'ఏటి' యను రూపము నిందనుంగూడఁ దెలుపును. 'మోక్షపుంజక్కి' - పుంపు విధాయకసూత్రములో 'కర్మధారయంబులందు' అను బహువచనముచేత ఇతర సమాసములందును ము వర్ణకమునకు పుంపులగు; ఉ. 'పరిపరి విధంపు జన్నంపుఁ బరికరంపు సొంపు సంపద.' మను. 'మను'-యుగసంధు లనుట ఉపలక్షణమాత్రము - మనువుల యాయుష్కాలము,—

'శిష్టే ర్ధాతో శ్చ నిష్ఠాన్తా చ్ఛిష్టశబ్దం ప్రచక్షతే
మన్వన్తరే తు యే శిష్టా ఇహ తిష్ఠన్తి ధార్మికాః

మనుః సప్తర్షయ శ్చైవ లోకసన్తాన కారిణః
తిష్ఠ న్తీహ చ ధర్మార్థం తాశ్చైష్టా స్సంప్రచక్షతే.' మాత్స్యపు.

క. ఉన్నట్ల యుండ నద్దరి
కి న్నరులను నావ చేర్చుక్రియ నెసఁ దాఁ బో
కున్నట్ల యుండి కాలం
బు న్నరులకు వయసుఁ బుచ్చి నాశముఁ దెచ్చున్. ౪౯

ఉన్నట్లయుండక = లోనివారికి అవిదితగతియై, నరులన్ = తనలోఁ గూర్చున్న జనులను, అద్దరికిన్ = అవతలిదరికి, నావ = పడవ, చేర్చుక్రియన్ = చేర్చెడువిధముగా, కాలంబున్ = కాలముకూడ, తాను, ఉన్నట్లయుండి, నరులకున్, వయసున్ = ఆయుస్సును, పుచ్చి = కడప, నాశముతెచ్చున్ = మృతి నొసంగును.

ఏవిధముగా దోనె తనకడుపులోనివారిని వారికి తెలియకుండఁగనే తెచ్చి, యేటి యావలి గట్టునం జేర్చునో, ఆప్రకారమే, కాలము, నరులకు తెలియకుండఁగనే, వారి యాయుష్కాలమును గడపి, మృతి నొసఁగూర్చును. కావున త్వరపడి మోక్షమార్గ మరసికొనవలయు ననుట. — ఉపమ. — 'నరులకున్' అను నప్రస్తుత సామాన్యమునకు ప్రస్తుత మయిన వ్యక్తివిషయమే ఆశ్రయము గావున అప్రస్తుత ప్రశంసయును.

చ. సగరు నలుం బురూరవుఁ ద్రిశంకుసుతు న్పురుకుత్సుఁ గార్తవీ
ర్యు గయుఁ బృథుం భగీరథు సుహోత్రు శిబిం భరతుం దిలీపునిన్
భృగుకులు యౌవనాశ్వ శశిబిందు ననంగుని నంబరీషుఁ బూ
రుగురుని రంతి రాఘవు మరుత్తునిఁ గాలము గొల్వపుచ్చదే! ౫౦

సగరున్, నలున్, పురూరవున్ (పురూరవసున్ సకారాంతము), త్రిశంకుసుతున్ = హరిశ్చంద్రుని, పురుకుత్సున్, కార్తవీర్యున్ = కార్తవీర్యార్జునుని, గయున్, పృథున్, భగీరథున్, సుహోత్రున్, శిబిన్, భరతున్, దిలీపునిన్, భృగుకులున్ = భార్గవుని (పరశురాముని), యౌవనాశ్వున్ = యువనాశ్వ పుత్త్రుడైన మాంధాతను, శశిబిందున్, అనంగున్, అంబరీషున్, పూరుగురునిన్ = పూరుని తండ్రియగు యయాతిని, రంతిన్, రాఘవున్ = దశరథరాముని, మరుత్తునిన్, కాలము, గొల్వపుచ్చదే = చంపలేదా.

కాలము, సగరాది షట్చక్రవర్తులను, గయాది షోడశమహారాజులను, గొల్వపుచ్చ (= మృతి నొందింప) లేదా?

'హరిశ్చన్ద్రో నలో రాజా పురుకుత్సః పురూరవాః
సగరః కార్తవీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః.'
'గయామ్బరీషౌ శశిబిన్దు రనఙ్గః పృథు ర్మరుత్తో భరత స్సుహోత్రః
రామో దిలీపో నృగ రన్తిదేవౌ యయాతి మాన్ధాతృ భగీరథా శ్చ.'

ఇందు షట్చక్రవర్తులును షోడశ మహారాజులును పేర్కొనఁబడి యున్నారు. ప్రసిద్ధ సాహచర్యము గలవారు గావున రత్నావళ్యలంకారము. తన్నుంగూడఁ గొల్వపుచ్చు నని ప్రకృతము అభిప్రాయము గావున అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారమును.

పరిగణనములో శ్లోకమందలి నృగునకు మాఱుగా ఇందు శిబి పఠితుఁడు; ఇది మతభేదముగా నోపు. పూర్వముద్రణమున వ్యాఖ్యాతలు 'షోడశమహారాజులు' అని పదునేడుగురను చూపినారు. 'పూరుఁ గురుని' అని పఠించి, 'పూరుని కురుమహారాజును,' అని యిద్దఱనుగా విడఁదీసినందున పదునేడుగురైరి. ఈ లెక్క తప్పేగాక లఘువుపై సార్ధబిందుగప్రాస మొకటి కలిగినది.

క. కానఁ దటిచ్చల మగురా
జ్యానందము మరగి యింద్రియారాముఁడనై
పోఁ; యింతనుండి పరలో
కానందంబునకె యత్న మాపాదింతున్. ౮౧

కానన్ = కాఁబట్టి. తటిత్ చలము = మెఱుపువలె ('తటిత్ సౌదామని విద్యుత్' అమ.) అస్థిరము-అగు - రాజ్య ఆనందమును = రాజ్యసుఖమును, మరిగి=అంటుకొని, ఇంద్రియ ఆరాముఁడను ఐ = ఇంద్రియార్థములందు క్రీడించుచున్నవాఁడనై, పోను = పోకుండెదను, ఇంతనుండి = ఇఁక మీఁద, పరలోక ఆనందమునకె = ఆముష్మిక సుఖమునకే, యత్నము = ఉద్యమము, ఆపాదింతున్ = ఒనర్చెదను.

అంతటి మహామహులకే కాలగతి తప్పలేదు, నాకుం దప్పదు, కావున, మెఱుపువలె నస్థిరమయినయీ రాజ్యసుఖమును ఇఁక వదలెదను. ఇంద్రియముల వశమున నిఁకుండను, ఇఁక మీఁద ఆముష్మికానందమునకై యత్నించెదను.

'తటిచ్చలము' - ఉపమ; అనంతరోక్త నిశ్చయమునకు ఇది హేతువుగాన కావ్యలింగాలంకారమును.

'కానన్' - ఇది ద్రుతప్రకృతికము; ఇందులకుం బ్రయోగము -
'రసవ త్త్వేయను బాడ్జి। స్వీ సమాహితములును నిచుల వివరింపఁగ లే
దసమరస ప్రకరణమున। రసభావాద్యాశ్రి తార్థ రసములుగానన్.' నా స. 5 ఆ. 230.

క. వర్గత్రయపరత ముహు
స్స్వర్గక్ష్మామధ్యమాధ్వజఙ్ఘాలకతా
దుర్గత్రయు నొల్ల; మఱి యప
వర్గముఁ దేవ త్వదంఘ్రి వాని భజింతున్. ౮౨

వర్గత్రయ పరతన్ = ధర్మార్థ కామములనెడి త్రివర్గమే ప్రధానముగాఁ గలవాఁడ నగుటచేత (దీనికి 'ఒల్లన్' అను వ్యతిరేక క్రియతోడ సంబంధము గావున - ఇఁక మీఁద వర్గత్రయపరుఁడను కాకుండెదను గావున- అని యర్థము సిద్ధించుచున్నది), ము...యుఁన్ - ముహుః = మాటి మాటికి - స్వర్గ = సురలోకమునకును - క్ష్మా = భూలోకమునకును- మధ్యమ = నడిమి- అధ్వ = మార్గమందలి ('అయనం వర్త్మమార్గాధ్వపన్థానః'- అమ.) - జంఘాలకతా = ధావకత్వము (పరుగెత్తుట-జఙ్ఘా-పిక్క - జఙ్ఘా వేగవతీ అస్త్యస్య-లచ్ - జఙ్ఘాలః - పిక్కవడిగల

వాఁడు- స ఏవ జఙ్ఘాలకః-తస్యభావః జఙ్ఘాలకతా)- అనెడి-దుర్గతి యగున్=నరకమును సెతము 'నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామ్' - అమ.), ఒల్లన్=అంగీకరింపను, మఱి = అటుగాక, అపవర్గదుఁడు = మోక్షమిచ్చువాఁడు('మోక్షో ఽపవర్గః' అను.), ఏవేల్పో = ఏదేవుఁడో, వానిన్ = ఆదేవుని, ఎఱిఁగి = తెలిసికొని, భజింతున్ = కొలిచెదను.

త్రివర్గము కోరను, దానిం గోరువారిగతి 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' అను నియమముచేత, స్వర్గమునుండి భూమికి భూమినుండి స్వర్గమునకుం బరువు లెత్తుచుండుట. అదియు నరకప్రాయమే గావున, దానిని నయితము నేను గోరను. మోక్షమును ఏవేల్పొసంగునో ఆవేల్పును సేవించి ముక్తుఁడ నయ్యెదను - 'జంఘాలకతా దుర్గతి' - రూపకము. 'భజింతున్'- పా. 'నుతింతున్.'

క. అని తలఁచి మెచ్చి, యవ్వి
ప్రునకు వీటీకరండము ముద్రిత మై
యునిచిన యొకముడుపు వార
కునిచే నిప్పించి, నగరు సొచ్చి, నిశ చనన్. ౮౩

మెచ్చి = ఆబ్రాహ్మణుని గూర్చి ప్రీతుఁడై,...వీటీకరండమునన్ = తాంబూలపుఁ బెట్టెయందు ('స్థగ్యా శస్య కరణ్ణ పిణ్డితాననోః...గినః' భర్తృ.), ముద్రితమై = ముద్రవేయఁబడినదై, ముడుపు = ముల్లై, వారకునిచేతన్ = తలవరిచేత (ఈరాజును నగరు వెలువడఁగానే తలవరులు గలసికొనిరని ఎఱిఁగలో నున్నది),...నిశ = రాత్రి, చనన్ = కడచిన యనంతరము (తెల్లవాఱినసమ్మయము నను - ముంపటి కన్యాయము. ['నిశ' - ఇందులను 'నిశి' యని పూర్వముద్రణపా. అపశబ్దము - 'నిశా నిశీధిని రాత్రి' - అమ.]

క. కొలువునఁ బహుసమయంబుల
మెలఁగెడు కోవిదులఁ గూర్చి మీమాంశాస్త్రం
బులలో నెవ్వఁడు మోక్షం
బెలయించునో చూచి నిశ్చయింపుఁ డటంచున్. ౮౪

కొలువు నన్ = ఓలగంబుండి, బహుసమయంబులన్ = నానా సిద్ధాంతములందు ('సమయాః శపథాచార కాలసిద్ధాన్త సంవిదః' అమ.), మెలఁగెడు కోవిదులఁగూర్చి = సంచరించుచున్న విద్వాంసులను ('విద్వాన్విపశ్చి ద్దోషజ్ఞః సన్ సుధీః కోవిదో బుధః' అమ.), మీమాంశాస్త్రంబులలోన్ ఎవ్వఁడు = ఎవరిశాస్త్రములో ఏదేవుఁడు, మోక్షంబు = ముక్తిని, ఎలయించునో = పొందించునో, చూచి = పరికించి, నిశ్చయింపుఁడు = ఆదేవుని నిర్ధారణచేయుఁడు., అటంచున్ = అనిపలికి. (ముంపటి కన్యయము).

తే. వాద మొనరించి గెలిచి తత్త్వంబు దెలుపు
వాని కని బిఱుపువ్వులఁబోని టంక

సాలవాటులు నించి యాస్థానిఁ గట్టఁ
గాలసర్పముగతి వ్రేలుజాలెఁ జూచి. ౭౫

తత్త్వంబు=(అపవర్గదుఁడైన వేల్పు ఇతఁడే యని) సిద్ధాంతమును, - తెలుపువానికిన్ = ఈటంకసాలవాటులు ఆతత్త్వమును తెలిపెడివానికి ఇచ్చుటకై ఇటం గట్టఁబడినవి, అని=అని చెప్పి, బీఱపువ్వులఁబోని టంకసాలవాటులు=బీఱపువ్వులవలె ప్రకాశించుచున్న (క్రొత్తవనుట-వానికాంతి ఆశోత్పాదకము-ఉపమ)బంగారు నాణెములను, నించి=(జాలె)నిండించి,ఆస్థానిన్= సభలో ('సభా సమితి సంసదః। ఆస్థాని క్లీబ మాస్థానమ్'-అమ.) కట్టన్=వ్రేలఁగట్టఁగా, కాలసర్పముగతిన్ = నల్లత్రాచువలె, వ్రేలు - జాలెన్ = వలసంచిని, చూచి, (చూచినవారు ఆపండితులు - వలసంచిగావున గడులు గడులుగా నుండుపాఁపదేహమును పోలియుండును. ఆదేహమందు గడులువోలె ఇందులోని నాణెములు తళతళ మెఱయుచున్నవి.జాలె నాణెములబరువుచేత తలక్రిందుగా వ్రేలుచున్న పామువలె క్రింద లావుగాను పైని ఆఁదోకగాను ఉండును. ఉపమ.)

రాజు వరాలసంచిని కంబమునకుం గట్టించె నని పరమయోగివిలాసము.—

చ. 'అనుటయు మేదినీరమణుఁ డానిగమాంత రహస్య కోవిద
త్వనిధులఁగూడఁ బెట్టుటకుఁ దా నొక ద్రోవ గణించిచూచిరయున్,
గనకపుమూట యెంతయు ఘనంబుగ నాత్మ సభాగృహంబునన్
దనరెడు నొక్కకంబమునఁ దద్దయుఁ గట్టఁగఁ బంచి యిట్లనున్'. 4(18).

క. 'అనునంతలోనె యాయన। ఘునిముండటఁ బడియెఁ గొలువుఁగూటపు గంబం
బునఁ గట్టినట్టి యుజ్జ్వల। కనకపుఁ బెనుముడుపు జనులు కడు నెఱఁగంపన్.' 4 (32).

క. హరు నొకఁ డన, నుమ నొకఁ డన,
హరి నొకఁ డన, శిఖి నొకఁ డన, నర్కు నొకఁ డనన్,
గరిముఖు నొకఁ డన, రజనీ
శ్వరు నొకఁ డన, నజు నొకఁ డన, వాదైనతఱిన్. ౭౬

ఒకఁడు= ఒక్కవిద్వాంసుఁడు, హరున్ అనన్ = (మోక్షప్రదుఁ డనవేల్పు) శివుఁ డని చెప్పఁగా, ఉమన్ = శక్తిని ('శక్తి రస్త్రాన్తరే గౌర్యామ్' - మే.)...శిఖిన్ = అగ్నిని, ('వాయుసఖః శిఖావాన్' అమ.), అర్కున్ = సూర్యుని,...కరిముఖున్ = గజవదనుని = గణపతిని ('అ ప్యేకదన్త హేరమ్బ లమ్బోదర గజాననాః' - అమ.),...రజనీశ్వరున్=నిశాపతిని= చంద్రుని ('విధుః సుధాంశు శ్శుభ్రాంశు రోషధీశో నిశాపతిః' - అమ), అజున్ = బ్రహ్మను ('విరిఞ్చిః కమలోద్భవః' అమ.) - వాదు = వాదము, ఐనతఱిన్ = కలిగిన సమయమునందు. 'వాదు' ప్ర. వాద.

తే. విల్లిపుత్తూరిలోనల్ల విష్ణుచిత్తుఁ
డతులతులసీసుగంధిమాల్యమును మూల
మంత్రమున నక్కఁ జేర్చుఁబో మన్ననారు
దారకుధురీక్తి నవ్విధ మానతిచ్చి. ౭౭

విల్లిపుత్తూరిలోన్, అల్లవిష్ణుచిత్తుఁడు=విష్ణుచిత్తుఁడను నాపూర్వోక్త భాగవతోత్తముఁడు, అతు...ను-అతుల = సాటిలేని - తులసీ= తులసీదళములయొక్క-సుగంధి = పరిమళయుక్తమైన-మాల్యమును = దండను, మూలమంత్రమునన్ = అష్టాక్షరీనామక ప్రధానమంత్ర జపపురస్సరంబుగా, అక్కు-చేర్పఁబోన్ = స్వామియొక్క వక్షఃస్థలమున నర్పింపనుండఁగా, మన్ననారు = మన్నారుస్వామి, ఉదార మధుర ఉక్తిన్ = గంభీరమయిన తియ్యనిమాటగా, అవ్విధము = మధురలో రాజాస్థానియందు వాడిమయిన ప్రకారము,ఆనతిచ్చి=సెలవిచ్చి(ముందటికన్వయము).

శ్రీవిల్లిపుత్తూరిలో ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు తులసీమాల్యమును అష్టాక్షర మహామంత్రోచ్చారణ పురస్సరంబుగా స్వామియొక్క వక్షమునం జేర్ప నుండఁగా, స్వామి ఆతనికి మధురలో రాజసభలో జరగుచున్న యావాదమును తెలిపి;

ఆనతిచ్చి- ఆనతి + ఇచ్చి = ఇత్వసంధి - అనేకమహాకవి ప్రయోగసిద్ధము. 'అతుల.'- పా. 'అమల' 'చేర్పఁబోన్' - పా. 'చేర్చునో'.

ఉ. 'నేఁడు, మహామతీ, మధుర నీవు రయంబునఁ జొచ్చి, యందుఁ బాం
డీఁడు దివాణము న్నెఱయ నించినఁ బ్రేలెడు దుర్మదాంధులన్
బోఁడిమి మాన్చి, మన్మహిమముం బ్రకటించి హరింపు శుల్కమున్;
వాఁడును రోసినాఁ డిహము; వైష్ణవుఁగా నొనరింపు సత్కృపన్'. ౮౮

మహామతీ = మహాప్రజ్ఞుఁడా, ('మతి రాగామిగోచరా'-మతి ప్రజ్ఞకు ఉపలక్షణము), రయంబునన్=వేగముగా ('రంహ స్తరసీ తు రయః స్యదః'-అమ.),...అందున్= ఆమధురలో, పాండీఁడు= పాండ్యరాజు, దివాణమున్ =కొలువుకూటమును, నెఱయన్=అంతటను,నించినన్= నిండింపఁగా,...దుర్మద అంధులన్ = కడింది పొగరుచేత గ్రుడ్డివైనవారిని, పోఁడిమి మాన్చి= రూపు మాపి, మత్ మహిమమున్ = నాప్రభావమును, ప్రకటించి = వెల్లడిచేసి, శుల్కమున్= విద్యకై యాలఁ డేర్పరించిన యాజాలెలోని ధనమును, హరింపుము=కైకొనుము, వాఁడును = ఆపాండీఁడును, ఇహమున్ = ఈలోకమును, రోసినాఁడు - ఏవగించినాఁడు, (దానిని), సత్కృపన్ = నిండుదయచేత. వైష్ణవుగాన్ = విష్ణుభక్తునిగా, ఒనరింపు = చేయుము.

తే. అనిన వడవడవడఁకి సాష్టాంగ మెఱఁగి,
సమ్మదాశ్రులు పులకలు ముమ్మరింప
వినయవినమితగాత్రుఁడై విప్రవరుఁడు
వెన్నునకు భక్తి నిట్లని విన్నవించె. ౮౯

అనినన్ = స్వామి యిట్లుపలుకఁగా, సాష్టాంగము - (చూ. ౧ ఆ. ౭౬), ఎఱఁగి = నమస్కరించి,...(తనతో స్వామిభాషించి తనకుం బనుపడినందులకు) సమ్మద అశ్రులు = ఆనంద బాష్పములు, పులకలు = రోమాంచములు, ముమ్మరింపన్ = అగ్గలింపఁగా; - వినయ వినమిత గాత్రుఁడు ఐ=అణకువచేత ముందటికి వంపఁబడిన దేహముకలవాఁడై(వినయముతో ముందటికి వంగి), విప్రవరుఁడు = ఆబ్రాహ్మణోత్తముఁడు, వెన్నునకున్ = ఆవిష్ణు దేవునికిఁ;...

'ముమ్మరింప' - 'ముమ్మరముగ' పూ. ము. పా.-ఇందు 'కన్' అనుదానికి అశ్రులు పుల కలునుం గర్తలైన 'కాన్' అని యుండవలయును, 'కన్' అనియే యున్న 'ముమ్మరము' అను నది క్రియావిశేషణ మగును, ఆపక్షమున సమన్వయము లేదు.

శా. 'స్వామీ, నన్ను, నితఃపురాపఠితశాస్త్రగ్రంథజాత్యంధు, నా
రామక్ష్మాఖననక్రియాఖరఖనిత్రగ్రాహితోద్యత్కిణ
స్తోమాస్నిగ్ధకరు, న్భవద్భవనదాసు, న్వాదిగాఁ బంపుచో
భూమీభృత్సభ నోట మైన నయశంబు ల్మీకుఁ గాకుండునే? ౯౦

స్వామీ = ఓ భగవానుఁడా, ఇతః...ధున్ - ఇతః = ఇంతకు - పురా = మున్ను - అపఠిత = చదువఁబడని - శాస్త్రగ్రంథ= తర్క వేదాంతాది శాస్త్రసందర్భములందు-జాత్యంధున్= పుట్టుగ్రుడ్డిని, ఆ...రున్ - ఆరామ = (మీ పూజకై వలయు పుష్పములకొఱకైన) యుద్యానవనముయొక్క - క్ష్మా = భూమియొక్క - ఖనన = త్రవ్వుటయనెడు - క్రియా = పనియందు-ఖర = కఠినస్పర్శ గలదైన ('ఖరో రక్షో న్తరే తీక్ష్ణే దుఃస్పర్శే రాసభేఽపి చ' హేమ.) - ఖనిత్ర = గడ్డపాఱను లేక సన్నెటిని - గ్రాహిత = పట్టుకొనువాఁడ నగుటచేత - ఉద్యత్ =పొడమరించుచున్న-కిణ=కాయలయొక్క - స్తోమ = సమూహముచేత- అస్నిగ్ధ=మనుపు లేని (గఱుకయిన)-కరున్ = చేయిగలవానిని, భవత్ భవనదాసున్ = మీయాలయంపు టూడిగీనిని, నన్నున్, వాదిగాఁ బంపుచోన్ = శాస్త్రవాదములు సేయుటకై పంపునెడ, భూమీభృత్ సభన్ = (ఆ) రాజుని యాస్థానిలో, ఓటము = అపజయము, ఐనన్ =సంభవించెనేని, అయశంబుల్ =మిక్కుటమైన యపకీర్తి, మీకున్, కాక ఉండునే = సంభవింపక ఉండునా.

స్వామీ నేను ఇంతకు మున్నెన్నఁడును శాస్త్రములు చదివినవాఁడనుగాను. కేవల మజ్ఞానుఁడను. మీకొఱకయిన పూదోఁటలో గడ్డపాఱతో పనిచేసి చేత గాయములు కాచినవాఁడను గదా; మీసేవకుఁపు టూడిగపువాఁడను. అట్టి నన్ను రాజసభకు వాదమునకుం బంపిన నాకు ఓటము కలిగిన మీకు మిక్కిలి యపకీర్తి కలుగదా.

ఈచెప్పిన విశేషణములు అసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భంబులుగాన్రన పరికరాలంకారము.

'జాత్యంధున్' - చదివి మఱచినవాఁడుకాఁడు, చదువనే లేదు అనుట. 'కిణస్తోమ' - నిరంతరము ఆరామకృత్యపరతం దెలుపుచున్నది. 'భూమీభృత్సభన్' - 'సభా రాజా మనుష్య పూర్వా' అను సూత్రముచే సభాశబ్దము షష్ఠీసమాసమున రాజపర్యాయపూర్వపద మయినప్పుడు నపుంసకలింగ మగును. కావున 'భూమీభృత్సభమునన్' అని కావలయును;

'శాలార్థాపి సభా రాజా మనుష్యార్థా దరాజకాత్
దాసీసభం నృపసభం రక్షఃసభ మిమా దిశః.' అమ.

అట్లుగాక స్త్రీలింగముగానే యుండుట, దశబాణములు శతశరములు ఇత్యాదులయందుంబోలె, ఆంధ్రకవుల సమాసశాస్త్రోల్లంఘనములలో చేరుచున్నది. 'భూమీట్సన్నిధి' అని మార్చిన నైపె యాక్షేపముండదు. 'జాత్యంధు' పా. - 'జాలాంధ్యు'. 'అయశంబుల్మీకు' - 'అయశంబున్మీకు' అని పూ. ము. పా. ఇందు సముచ్చయ మప్రయోజకము. 'అయశంబుల్' - బహుత్వము ఉత్కటత్వముం దెలుపును.

మ. గృహసమ్మార్జనమో, జలాహరణమో, శృంగారపల్యంకికా
వహనంబో, వనమాలికాకరణమో, వాల్లభ్యలభ్యధ్వజ
గ్రహణంబో, వ్యజనాతపత్రధృతియో, ద్రాగ్దీపికారోపమో,
నృహరీ వాదము నాకు? లేరె యితరుల్ నీ లీలకుం బాత్రముల్? ౯౧

గృహసమ్మార్జనమో = కోవెలముయొక్క యూడ్చుటయో, జల ఆహరణమో = తీర్థముయొక్క తెచ్చుటయో, శృంగారపల్యంకికా వహనంబో = విలాసార్థమయిన (నీ) పల్లకియొక్క మోయుటయో, వ...మో - వనమాలికా = పాదములవఱకు వ్రేలెడి మాలయొక్క రచించుటయో ('ఆపాదపద్మం యా మాలా వనమాలేతి సా స్మృతా' ఇతి కళిఙ్గః.' రామాశ్రమి.), వా...బో - వాల్లభ్య = అధ్యక్షతచేత (కోవెలలో నొకయధికారి నగుటచేత - 'వల్లభో దయితే-ధ్యక్షే సల్లక్షణ తురఙ్గమే' మే.). లభ్య = పొందఁదగినదైన - ధ్వజ = (నీ) టెక్కెముయొక్క - గ్రహణంబో = మోయుటయో, వ్యజన ఆతపత్ర ధృతియో - వీవనయొక్కయు గొడుగుయొక్కయు తాల్చుటయో. ('ఛత్త్రం త్వాతపత్రకమ్' అమ. 'ఆతపాత్ త్రాయత ఇత్యాతపత్రమ్'), ద్రా...మో, - ద్రాక్ = వడిగా ('ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' అమ.)-దీపికా = దీపములయొక్క-ఆరోపమో - పెట్టుటయో, (ఇట్టి పను లయిన నాకుం దగును కాని). నృహరీ = ఓ నారసింహస్వామీ, వాదము నాకు = వాదమునకుం బొమ్మని అనకుము. నీ లీలకున్ = నీ క్రీడకు. పాత్రముల్ = తగిన విద్వాంసులు ('యోగ్యభాజనయోః పాత్రమ్' అమ.), ఇతరుల్ లేరె = వేఱెవ్వరును లేరా?

మీ కోవెలము నూడ్చుట, మీకు స్నానార్థము తీర్థముం దెచ్చుట, విలాసార్థము మీ రెక్కు పల్లకిని మోయుట, మీకై ఆపాదపద్మప్రాలంబి యగుమాలికను రచించుట, కోవెలలో నధ్యక్షుండనైన భాగ్యముచే ధ్వజమును మోయుట, మీ వింజామరను మీ గొడుగును పూనుట, వడిగా మీకై దివ్వెను వెలిగించియుంచుట, ఇవి కోవెల యూడిగీఁడ నయిన నాచేత నగుపనులు. ఇందులో ఏది చెప్పినను చెప్పుము. నేను చేసెదను; కాని వాదమునకుఁ బొమ్మనకుము. మీ విలాసములకు తగిన విద్వాంసుల నెవ్వరినేని వాదమునకు పంపుము. - 'లభ్యలభ్య' ఛేకానుప్రాసము.

'ద్రాక్-' 'స్రాక్' పూ. ము. పా. యందుగా. 'నాకు' = అనకుము- 'అసున కను కనులకు ముజ్ఝత్తులు పరం బగునపుడు కా, నా, కానలు విభాష నగు.' బా. వ్యా. క్రి. 96.- 'వాదము నాకు' - 'వాదము లేల' - పూ. ము. పా.

—* మన్ననారు విష్ణుచిత్తు ననుగ్రహించుట. *—

తే. అనినఁ దద్భక్తి కెద మెచ్చి యచ్యుతుండు
మొలకనగ వొప్ప శ్రీదేవి మోము సూచి,
వా దితనిచేనె గెలిపింతు; వాదమహిమ
మువిద కను మని ప్రాభవం బొప్పఁ బలికె. ౯౨

అనినన్ = విష్ణుచిత్తుఁ డిట్లు చెప్పఁగా... అచ్యుతుండు = నారాయణుఁడు, మొలకనగవు = అంకురమయిన నగవు = మందహాసము,... ఉవిద = ఓయువతీ, ఇతనిచేన్ ఎ = శాస్త్రము తెలుం

గని యీ భక్తునిచేతనే, వాదు = వాదమును, గెలిపింతుఁ = జయింపింతును, నాదుమహిమము = నాప్రభావమును,...ప్రౌఢవంబు = దొరతనము,...పలికి (ముందఱికన్వయము).

'ఇతనిచేనె' - 'ఇతనిచేత' పూ. ము. పా. 'మహిమ యువిద' పూ. ము. పా. 'పలికె'- 'పలికె' పూ. ము. పా.

క. 'నీయిచ్చయె? మిన్నక పో
వోయి: మునిప్రవర. నిన్ను నొప్పింతును భూ
నాయకుసభ; నిందులకై
యేయర్థము వలవ, నవల నే నున్నాఁడన్.' ౯౩

మునిప్రవర = తాపసవరేణ్యా, నీయిచ్చయె = నీయిష్టమా, మిన్నక = ఊరక, పోవోయి = వెళ్లవోయి, నిన్నున్, భూనాయకుసభన్ = ఆరేనినిండోలగములో. ఒప్పింతున్ = అంగీకరించునట్లు చేసెదను. ఇందులకై ఏయర్థమువలవదు = వాదమునకుం గావు విషయమై ఏమియు అర్థము వెచ్చింపకుము. అవలన్ = నీ పటకుం బోయిన యనంతరము, ఏను ఉన్నాఁడన్ = నీకు నాతోడు గలదు.

ఓయి మునీంద్రుఁడా, నీకిష్టమయిన పనియే నీకు పెట్టుదుమా? స్వస్థచిత్తుఁడవై ఆటకుం బొమ్ము. ఆరేని సభలో నీమాటనే యతఁ డంగీకరించునట్లు నేను చేసెదను. ఈపనుపునకు అర్థము చెప్పకు; అట నేను నీకు సకల విద్యలను ఒడఁగూర్చెదను.

'ఒప్పింతును'- 'మెప్పింతును' అను పూ. ము. పాఠమున యతిభంగము. 'నొప్పింతునె'- 'పరాజయము నొందునట్లు చేయుదునా' అని మఱియొక పా. ఇందును నొచ్చుధాతువుగావున యతిభంగమే. 'ఏయర్థము'-'నీయత్నము' పూ. ము. పా. 'ఏయర్థ' మనుపాఠమున ఏను శబ్దములోని యేకారముతో యతి.

తే. అలిచి, మాఱు పలుక పలికి యయ్యాళువా
రియ్యకొనియెఁ గావ: నింతలోనఁ
బద్మనయనుఁ డతని పయనంబుఁ దూఁగింపు
మనుచు నంబితోడ నానతిచ్చె. ౯౪

అలికి = వెఱచి,...అళువారు = భక్తుఁడు....ఇయ్యకొనియెన్ = అంగీకరించెను.... పద్మనయనుఁడు = పుండరీకాక్షుఁ డయిన శ్రీహరి,...అతని పయనంబు తూఁగింపుము = అతని ప్రయాణమునకువలయు సన్నాహము చేయుము,...నంబితోడన్ = (విష్ణు) పూజారితో, ఆనతి ఇచ్చెన్ = ఆజ్ఞాపించెను.

—*విష్ణుచిత్తుఁడు మధుర కేఁగుట*—

క. ఆనతిఁ బడి, శ్రీభండా
రాస న్నంబడముఁ దనదు ప్రాఁతందలముం

స్థానికుఁ డొసంగి పనుపం

గా, నానతిఁబడిన నిమితకాండ్రు వహింపన్. ౯౫

ఆనతిన్ = శ్రీహరి నంబితో చెప్పినయాజ్ఞను, పడి = పొంది, స్థానికుఁడు = పారుపత్తె కాఁడు, శ్రీభండారాన న్ = సంపద్యుక్తమయిన (స్వామి) బొక్కసమునుండి, సంబడమున్ = దారిబత్తెమును, తనదు ప్రాంత అందలమున్ = తనదైన ప్రాంతపల్లకిని, ఒసంగి = ఇచ్చి, పను పంగాన్ = పంపఁగా, ఆనతిబడిన్ అ = (స్థానికుని) యాజ్ఞప్రకారమే, నిమితకాండ్రు = బోయీలు, వహింపన్ = పల్లకిలోఁ గూర్చుండనిచ్చి మోచుచుండఁగా, (ముందటికన్వయము).

నంబివలన హర్యాజ్ఞనుపొంది పారుపత్తెకాఁడు విష్ణుచిత్తునికి కోవెల బొక్కసమునుండి దారిబత్తెంబిచ్చి తన ప్రాంతపల్లకియు నిచ్చి తరలింపఁగా ఆపారుపత్తెకాని యాజ్ఞచేత బోయలు ఆవిష్ణుచిత్తుని మోచికొనిపోయిరి.

క. లావు గలయద్దగుఱ్ఱపుఁ

జావడములమీఁదఁ బూత్రిసంచులు దూలన్.

గ్రేవల నేకాంగులు రా,

వీవధముల నతిరసలవనివిభునకుఁ గొనుచున్. ౯౬

లావుగల = బలముగల - అద్దగుఱ్ఱపు జావడములమీఁదన్ = బాడిగె గుఱ్ఱపుఁబట్టులపైని, పూత్రిసంచులు = అసిమిసంచులు (చూ. ౭౮. టీక), తూలన్ = ఊఁగుచుండఁగా, గ్రేవలన్ = పార్శ్వములయందు, ఏకాంగులు = పుత్త్రమిత్త్రకళత్త్రాదులం బరిత్యజించి కావివస్త్రములం గట్టి భగవత్కైంకర్యమే చేయుచుండు విరక్తులు, రాన్ = వచ్చుచుండఁగా, అవనివిభునకున్ = రాజునకై, వీవధములన్ = కావిళ్లలో ('పర్యాహారశ్చ మార్గశ్చ వివధా వీవధా చ తౌ' అమ.) అతిరసలు = అతిరసము లనెడు భక్ష్యములను, కొనుచున్ = పట్టించుకొని (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు);

అద్దె గుఱ్ఱపుఁ బట్టులమీఁది వలయుసామగ్రి పూత్రిసంచులలో వచ్చుచుండఁగాను, ఇరు ప్రక్కలయందును కోవెల యధికారులు అయిన యేకాంగులు వచ్చుచుండఁగాను, రాజునకై కావళ్లలో భగవత్ప్రసాదములైన అతిరసలం గానుకగా మోపించుకొని (ఆయాళ్వారు బయలు దేఁగెను.)

'అద్దె' - 'అట్ట', పూ. ము. పా. 'వీవధముల' - 'వేవిధముల' పూ. ము. పా.

సీ. భక్తుఁ డ్రోవకు సాధ్వ పరికరంబులు వెట్టి

కట్టెను పొరివిళింగాయ గమియు,

ననుటపోఁతలు గాఁగ నేర్పరించుసచింం

తనపు శాలిక్షేమతండులములు,

వడిఁబెట్టి లోఁ జెఱకడము సాఁబా లూన్పుఁ

జెలఁగు సంబారంపుఁ జింతపండు,

పెల్లు లోహాండికావళ్లి కొమ్ములవ్రేలు

గిడ్డిమొత్తపు నేతిలక్కగలును,

తే. పెరుఁగువడియంబులును, బచ్చివరుగు, బేడ,
లురుతరాచ్యుతపూజోపకరణపేటి
కలును, సాత్త్విన సాత్తనికులము బలసి
విధినిషేధము లెఱిఁగి తే మధుర కరిగె. ౯౮

1. సాధ్వి = పతివ్రతయైన తనభార్య, భక్తిన్ = పతిభక్తిచేత, ప్రోవకున్ = మార్గమందు ఉపయోగార్థమై, పరికరంబులు = సంబారములు, పెట్టి = ఉంచి, కట్టిన = మూటకట్టి యిచ్చిన- పొరిపిళంగాయ గమియున్ = వేఁపుడు పిండ్యపుఁబిండితో బెల్లపుఁబాకానఁ జేసిన యుండల సమూహంబును;

2. ఎసటి కొఁతలు కాఁగన్ = ఎసటిలో వేయుటకు తగినట్లుగా - ఏర్పరించిన = ఏరి శుద్ధముచేసిన - చిరంతన = ప్రాఁత - శాలి = వరియొక్క - క్షేమతండులములను = ప్రయాణకాలమందు వట్టిచేఁ బోక యింటినుండి కొండిగా గట్టుకొనిపోయెడు బియ్యము' క్షేమార్థము తండులము క్షేమతండులము - మధ్యమపదలోప సమాసము- క్రొత్తబియ్యము వాయువుచేయును; ప్రాఁతబియ్యము ఆరోగ్యకరము;

3. వడిఁబెట్టి = శుద్ధముచేసి, లోన = లోపల, చెఱకుపము = బెల్లమును, సాఁబాలు = సగముభాగము, ఊన్పన్ = కలుపఁగా, చెలఁగు = రమ్యమైయున్న - సంబారంపుఁజింతపండు = సంబారపు దినుసులు చేర్చి చంపిన చింతపండును; ఈపాఠము పరిష్కర్తృకృతము. సగము పాలు=సాఁబాలు. 'చెఱకుపము' - 'జీరెండము' పూ. ము. పా. = జీలకఱ్ఱతో మిశ్రమయిన బెల్లము.

4. లోహండి కానకకొమ్ములు = ... బిందెల కావడులు కొసలయందు, వెల్లు మండుగా, వ్రేలు = వ్రేలాడుచున్న ... - నిగ్గుముప్పు ... లును - పెక్కుగొప్పల చేతయొక్క సన్నమూతపాత్రలును, - ['లోహండి' సమస్తపదము - 'లోహ' యగు హండి-అనఁగా వంటపాత్రము హండి-'లోహండి' యయియుండెనని పు. 'అనుష్ఠేపేటికయు లోహండియుఁ దండులంబులు -'కా. 5(62);(పాఠము సవరింపవలసినదిగాఁ దోఁచుచున్న.) 'రాగిలోహండి వల్చాయి లేకుండఁగ । వండి దించిన యిప్పుర్వంటకములు.' కాశీ. 3 (121)]. పెరుఁగు వడియంబులును = పెరుఁగుతోఁ జేసిన వడియములును, పచ్చివరుగులు = ఉడుకఁబెట్టని వరుగులును, బేడలు = ప్రప్పను, ... లును = పెద్దపెద్దవైన (పేటికలకు విశేషణము) విష్ణుపూజాసాధనముల పెట్టెలును (ఆపెట్టెలనిండ ... వస్తువులున్నవని), సాత్త్విన = శిఖాయజ్ఞోపవీతములుధరించినట్టియు - సాత్తని = వానిని ధరింపనట్టియు-కులమువారు = కులముల వారగు వైష్ణవులు, బలసి = పరివేష్టించి, విధినిషేధంబులు = పూర్వోక్తవస్తువులను, ఇతఁడు దీనిని తేవచ్చును,ఇతఁడు దీనిం దేఁగూడదు, అనెడు నాచార విధానములను, ఎఱిఁగి- ఎఱిఁగిన వారై = వానిని అనుసరించి, తేన్ = మోచితెచ్చుచుండఁగా, మధురకున్ , అరిగెన్ = (విష్ణుచిత్తుఁడు) ఏఁగెను.

చ. యమనియమాదిలభ్య, ద్రుహిణాది జరన్మరుదిభ్య, సంసృతి
శ్రమహరనామకీర్తన, మురప్రవికర్తన, పాతకావలీ
దమన, రమాంగనాకమన, తామరసాయతనేత్ర, భక్తహృ
ద్భ్రమతృణదాత్ర, భూయువతి రంజన; వర్ణజితాభ్రఖంజనా. ౯౮

యమ నియమ ఆది లభ్య = యమ నియమాదులచేత పొందఁదగినవాఁడా, ద్రు...భ్య - ద్రుహిణ = బ్రహ్మ ('ధాతాబ్జయోని ద్రుహిణః' అమ.) - ఆది = లోనుగాఁగల - జరత్ - ముసలి ('వర్షీయాన్ దశమీ జ్యాయాన్ జీనో జీర్ణో జరన్నపి' అమ.)- మరుత్ = దేవతలకు ('మరుతౌ పవనామరౌ' అమ.)-ఇభ్య = దొరయైనవాఁడా ('ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ' - అమ. లక్షణచేత స్వామి). సం...న - సంసృతి = జననమరణ ప్రవాహరూప సంసారమనెడి- శ్రమ=కష్టమును - హర = పోఁగొట్టునట్టి - నామకీర్తన = నామసంకీర్తనము కలవాఁడా (అతని నామమును కీర్తించువారికి సంసారబంధము వీడిపోవును అని భా.), మురప్రవికర్తన- ముర= మురుఁడనెడి యసురుని- ప్రవికర్తన = కోసివైచినవాఁడా, పాతక ఆవళీ దమన= పాతకముల సమూహమును అణంచువాఁడా, రమా అంగనా కమన = లక్ష్మియనెడి సుందరిని కామించువాఁడా (లక్ష్మీపతీ యనుట), తామరస ఆయత నేత్ర= తామరపూవులవంటి విశాలనయనములు కలవాఁడా (పుండరీకాక్షుఁడా యనుట), భ...త్ర- భక్త = నీయాశ్రితులయొక్క - హృత్ = హృదయములయందలి ('స్వాన్తం హృన్మానసం మనః' అమ.) - భ్రమ = అజ్ఞానమనెడి - తృణ - పచ్చికకు - దాత్ర = కొడవలియైనవాఁడా. భూ యువతి రంజన = భూమియనెడి జవ్వనిని రంజింపఁజేయువాఁడా (భూదేవికి ముద్దైనవాఁడా), వ...నా - వర్ణ = దేహవర్ణముచేత - జిత - జయింపఁబడిన - అభ్ర- మేఘంబును ('అభ్రం మేఘో వారివాహః'-అమ)-ఖంజన= కాటుకపిట్టయుం గలవాఁడా ('ఖఞ్జరీటస్తు ఖఞ్జనః' అమ. - నల్లనివాఁడా యనుట).

యోగసాధ్యుఁడా. ముసలివాఁడైన బ్రహ్మాదిదేవతలకును ఏలికయైనవాఁడా, సంసారక్లేశమును నిజనామకీర్తనచే తొలఁగించువాఁడా, మురహారీ, పాపహారీ, రమాపతీ, పుండరీకాక్షా, భక్తజ్ఞానప్రదా, భూదేవీవల్లభా, నీలవర్ణా.

ఇందు 'లభ్య-దిభ్య' యిత్యాదులు అంత్యానుప్రాసములు కలవు. 'యమనియమాది'- యమ నియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణా సమాధులు ఎనిమిది యోగాంగములు.

క. దోర్ధృతదుర్ధరగోవర్ధన, రాధానురాగ వర్ధన, లీలా
వార్ధుషికా, యుష్మత్కృతి। వార్ధిశ్రవస్సైకనేత్ర నైకకృతినిపుణా. ౯౯

దోర్ధూ...న- ధూర్త - కాఁడవంటిరా - దోస్ = బాహువుచేత ('భుజబాహూ ప్రవేష్టో దోః'-అమ.)- ధృత- ధరింపఁబడిన- దుర్ధర = (అన్యులకు) మోవశక్యముగాని - గోవర్ధన = గోవర్ధన మను పర్వతము కలవాఁడా, రాధా అనురాగవర్ధన= రాధకు అనురాగమును పెంచినవాఁడా (రాధామనోహరా యనుట), లీలావార్ధుషికా = విలాసార్థమై వడ్డివలన జీవించువాఁడా (వేంకటేశ్వరస్వామి వడ్డికాసులవాఁడు గావున నిట్లనుట)- ('కుసీదకో వార్ధుషికో వృద్ధ్యాజీవశ్చ వార్ధుషిః' అమ. 'ప్రయచ్ఛతి గర్హ్యమ్' ఇతి ఠక్-'వృద్ధే ర్వృధుషిభావః'), ఇష...ణా-

ఇషికా = తృణముతో - కృత = చేయఁబడిన - వార్ధ్రశ్రవస=ఇంద్రపుత్త్రుఁ డయిన కాకాసురుని యొక్క - ఏకనేత్ర = ఒక్కకంటియొక్క - వైకృత = వైకల్యమునందు - నిపుణా = ప్రవీణుఁడా - చూ.—రఘు. 12 (23).

'తస్మిన్నాస్థ దిషీకాస్త్రం రామో రామావిబోధితః
ఆత్మానం ముముచే తస్మా దేకనేత్ర వ్యయే నసః.'

గోవర్ధనోద్ధారకుఁడా, రాధావల్లభుఁడా,వడ్డికాసులవాఁడా,పచ్చగడ్డి పోఁచతో కాకాసురుని యొకకంటిని పోఁగొట్టినవాఁడా. - ఇందలి వృత్త్యనుప్రాసము నరయవలయును.

ఇందు 'వృద్ధి'శబ్దములోనున్న ఋకారము దానినుండివచ్చిన 'వార్ధుషిక'శబ్దములో లేదు. 'వృద్ధశ్రవస్' శబ్దమునుండివచ్చిన 'వార్ధ్రశ్రవస' శబ్దమునందు 'ఝరోఝరిసవర్ణే'అను సూత్రము చేత వికల్పముగా దలోపమురాఁగా 'వార్ధిశ్రవస' అగును; కావున ప్రాసస్థానములయందు వ్యంజనాక్షరభేదము లేదు. - పూర్వముద్రణముల 'ధూః' = భుజములయొక్క - ధూః=భారము చేత' అని టీక యున్నది.'ధూః'శబ్దము భారవాచకమగు నేని సమాసాంతమందు అప్రత్యయము వచ్చి 'ర్ధురా' అని యగును. కావున ఆయర్థము సరికాదు.

మాలిని. ద్రుహిణజముఖమౌనిస్తోమనిస్తంద్రభాస్వ
ద్ధృదయవిహరమాణాత్రమపాదాంబుజాతా,
బహిరబహిరపారప్రాణికోటిప్రపూర్ణా,
మహిమవినుతవాణీమాధురీవేల్లితపర్ణా. ౧౦౦

ద్రు...తా - ద్రుహిణ = బ్రహ్మవలన - జ = పుట్టినవాఁడగు నారదుఁడు- ముఖ= మొదలు గాఁగల, మౌని = సంయములయొక్క - స్తోమ = సమూహముయొక్క - నిస్తంద్ర = తూఁగులేని (మరపులేని) - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - హృదయాకాశమందు - విహరమాణ = విహరించుచున్న - ఆత్రమ = అంతటను వ్యాపించినయున్న - పాద అంబుజాతా = చరణారవిందములు కలవాఁడా, బ...ర్ణా - బహిః = వెలుపలను - అబహిః = లోపలను - అపార = అంతములేని - ప్రాణికోటి = జంతుసమూహమందు - ప్రపూర్ణా = నిండినవాఁడా, మ...ర్ణా - మహిమ = ప్రభావముయొక్క- వినుతి= స్తుతియైన - వాణీ - శివవాక్కుయొక్క - మాధురీ - తియ్యఁదనమును - వేల్లి = ఎఱింగినదైన - అపర్ణా=పార్వతి కలవాఁడా ('అపర్ణా పార్వతీ దుర్గా' అమ.)

నారదాది సంయములు ఎవని పాదారవిందములను అప్రమత్తులై తమ హృదాకాశమందు ధ్యానించుచుందురో, ప్రాణికోటికి లోపలను వెలుపలను నిండినవాఁ డెవఁడో,ఎవనిమహిమను శివుఁడు పార్వతి కుపదేశింపఁగా ఆమె గ్రహించి పరమానందమును పొందునో, ఆస్వామి శ్రీవేంకటేశ్వరా.

'స్వయా మస్త ర్బహి ర్వ్యాప్య భాసయ న్నిఖిలం జగత్
బ్రహ్మప్రకాశతే వహ్నిః ప్రతప్తాయసపిండవత్.'

ము. ఇది భూమండనకొండవీడుధరణీభృద్దుర్గపూర్వాద్రిభా
స్వదిభేశాత్మజవీరభద్రజనజీవగ్రాహరాహుఁడాయమా

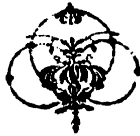
ణాదృఢాంచద్భుజకృష్ణరాయమహిభృన్నామాస్మదాముక్తమా
ల్యద నాశ్వాసము హృద్యపద్యము ద్వితీయంబై మహిం బొల్పగున్.

హృద్యపద్యము = మనోహర పద్యములుగలదైన, ఇది ఆశ్వాసము = **ఈ యాశ్వాసము**, **భూ...దక్** - భూ = భూమికి - మండన = అలంకారములయిన - కొండవీడు = కొండవీడను పేరుగల - ధరణీభృత్ దుర్గ = కొండదుర్గమునందును - పూర్వాద్రి = ఉదయగిరి (దుర్గమున) యందును - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - ఇభేశ ఆత్మజ = గజపతికుమారుఁడైన - వీరభద్ర= వీరభద్రపాత్రునియొక్క - జన = జనులయొక్క - జీవ = ప్రాణమును - గ్రాహ = హరించుట యందు - రాహూయమాణ= రాహువువలె నాచరించుచున్న (ప్రాణము గాలిగావునను, పాము గాలిని భక్షించును గావునను, ఇట్లు చెప్పుట- ఉపమాలంకారము), దృఢ= గట్టిమయిన-అంచత్ = ఒప్పుచున్న - భుజ = బాహువులుగల - కృష్ణరాయ మహీభృత్ = కృష్ణరాయభూపతి యనెడి- నామ = పేరుగల - అస్మత్ = నాయొక్క (నాచే రచించిన) - ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్త మాల్యద యను మహాకావ్యమునందు- ద్వితీయంబై = రెండవదై, మహిన్ = భూమిలో, పొల్పగున్= శోభించును.

గజపతికొడుకైన వీరభద్రపాత్రుని సేనల నోడించి అతఁడేలుచుండిన యుదయగిరి కొండవీడు దుర్గములను సాధించిన కృష్ణరాయఁడనెడి నేను రచించిన యాముక్తమాల్యదలో మనోహరపద్యములుగలది ఇది రెండవ యాశ్వాసము.

'గ్రాహరాహూ' - 'హృద్యపద్యము' - వృత్త్యనుప్రాసము. 'కొండవీటిధరణీభృద్దుర్గ' అను పూ.ము.పా. 'కొండవీటి' అని ప్రాతిపదికము కానందున సిద్ధింపదు. 'మహీభృన్నామ'- 'మహీరాణ్ణామ' పూ. ము. పా.

ద్వితీయాశ్వాసము
సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద.

తృతీయాశ్వాసము.

క. శ్రీక్షితినీళావర, దను
జోక్షప్రాణహర, దంష్ట్రికోత్కృత్తహిర
ణ్యాక్షక్షపాచర, కృపా
వీక్షాదృతబాహులేయ, వేంకటరాయా. ౧

శ్రీ...వర - శ్రీ = లక్ష్మీదేవి - క్షితి = భూదేవి - నీళా = నీలాదేవి - అను వారికి-వర = భర్తవైనవాఁడా, దనుజ ఉక్ష ప్రాణ హర = అసురుఁడయిన ('అసురా దైత్య దైతేయ దనుజేన్ద్రారి దానవాః' అమ.) ఎద్దుయొక్క ('ఉక్షా భద్రో బలీవర్ద ఋషభో వృషభో వృషః' అమ.) అసువులను హరించినవాఁడా, దం...ర - దంష్ట్రికా = కోఱలచేత - ఉత్కృత్త = ఎగ నఱుకఁబడిన - హిరణ్యాక్ష = ఆ పేరి - క్షపాచర = రాక్షసుఁడు కలవాఁడా ('రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశరః। రాత్రిఞ్చరో రాత్రిచరః' అమ.), కృ...య-కృపా = దయతోడి - వీక్షా = చూపుచేత - ఆదృత = ఆదరింపఁబడిన- బాహులేయ = కుమారస్వామికలవాఁడా ('బాహులేయస్తారకజి ద్విశాఖః శిఖివాహనః' అమ.), వేంకటేశ్వరుఁడా.

'నీళా' దేవి కుంభకుఁడను గొల్ల దొరకూఁతురు; కాలనేమికొడుకులు ఏడ్గురు ఆఁబోతులై పుట్టి జగమును బాధించుచుండఁగా, వాని నుక్కడంచువానికిఁ దన తనయ నిచ్చెద నని కుంభకుఁడు చాటించెను. పలువురుగొల్లలు పట్టంబోయి భంగపడఁగా, శ్రీకృష్ణుఁడు ఆ యాలఁబోతుల నడఁచి నీలం బెండ్లియాడెను.- 'దనుజోక్ష'- అరిష్టుఁడను నసురుఁడు వృషభరూపమున మందమీఁదికి రాఁగా శ్రీకృష్ణులవారు వానిని సంహరించిరి. - 'హిరణ్యాక్ష' - సనకాదిమునుల శాపంబున వైకుంఠ ద్వారపాలకు లగు జయ విజయులు దితిగర్భంబున హిరణ్యాక్ష హిరణ్యకశిపులుగా నుద్భవించిరి. అందు హిరణ్యాక్షుఁడు యజ్ఞవరాహమూర్తియైన నారాయణు నెదిరించి యాదేవునిచేత కోఱతో నిహతుండయ్యె.

'దంష్ట్రికా' - హ్రస్వా దంష్ట్రా - దంష్ట్రాంకురము, - దంష్ట్రాగ్రము దంష్ట్రాలేశము చేతనే అవలీలగా నని భా. - 'క్షపాచర' - దానవులు, అసురులు, దైత్యులు, రాక్షసులును వేర్వేఱు తెగ లయినను కవులు అభేదముగా వ్యవహరించుటయుం గలదు; క్షపా = రాత్రియందు - చరః = సంచరించువాఁడు. - 'బాహులేయ' - కుమారస్వామి విష్ణుభక్తుఁడని పురాణములందు ప్రసిద్ధము. - 'బహులానాం కృత్తికానా మపత్యం బాహులేయః'.

వ. అవధరింపు, మల్లరిగి యవ్విష్ణుచిత్తుండు. ౨

అవధరింపుము = చిత్తగింపుము, అరిగి = పోయి.

—* విష్ణుచిత్తుఁడు రాజసభ కేఁగుట. *—

శా. నిత్యంబు న్బ్రతిహారి వాద మగుట న్విజ్ఞప్తి లేకంపఁ, దా
నత్యూర్జస్వలుఁ డౌట భూపతియు సభ్యవ్రాతము న్శంకమైఁ
బ్రత్యుత్థానముఁ జేసి నిల్వఁగ, సభాభాగంబు సొత్తెంచి యౌ
న్నత్యప్రోజ్జ్వల రాజదత్తవరరత్నస్వర్ణపీఠస్థుఁడై. 3

నిత్యంబున్ = ప్రతిదినమునను, వాదము = తనయెదుట పండితుల వాదము, అగుటన్ = జరగుచుండుటచేత, ప్రతిహారి = దౌవారికుఁడు ('ద్వారి ద్వాస్థః ప్రతీహారః ప్రతిహార్యప్యనన్తరే' అమ.), విజ్ఞప్తి = 'విష్ణుచిత్తులవారు వచ్చియున్నారు' అని ప్రభువునకు విన్నపము, లేక = చేయకయే, అంపన్ = సభలోనికి పంపఁగా, తాన్ = ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు, అతి ఊర్జస్వలుఁడు = మిక్కిలి తేజోవంతుఁడు ('ఊర్జస్వలస్స్యా దూర్జస్వీ య ఊర్జాతిశయాన్వితః' అమ. బలవంతుఁడు), ఔటన్ = అయినందున. భూపతియున్ = రాజును, సభ్యవ్రాతమున్ = సభాసదుల ('సభాసద స్సభాస్తారః సభ్యా స్సామాజికాశ్చతే' అమ.) సమూహంబును, శంకమైన్ = జంకుచేత, ప్రత్యుత్థానము = ఎదురుకొని లేచుటను, చేసి = కావించి, నిల్వఁగన్ = నిలిచియుండఁగా, సభాభాగంబు = ఆస్థానప్రదేశమును, చొత్తెంచి = ప్రవేశించి, ఔ...డు - ఔన్నత్య = ఎత్తుచేత - ప్ర ఉజ్జ్వల = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నదైన - రాజ దత్త = రాజుచేత ఈఁబడిన - వర = శ్రేష్ఠ మయిన - రత్న = మణులయు - స్వర్ణ = బంగారముయొక్కయు - పీఠ = ఆసనమందు - స్థుఁడు = కూర్చున్నవాఁడు, ఐ (ముందటి కన్వయము).

ప్రతిదినమును రాజసభలో మోక్షప్రద దేవతానిర్ధారణార్థమై విద్వాంసులకు వాదము జరగుచుండుటచే దౌవారికుఁడు ముందుగా రాజున కనుమతి నొందకయే లోనికిం బోనీయఁగా, ఆ విష్ణుగుప్తుఁడు ఆస్థానిం బ్రవేశించుచుండఁగా, ఆయనయొక్క యాదివ్యతేజముం గాంచి రాజును సభవారును జంకుపొంది ఆయన కెదుర్కొని లేచి నిలుచుండిరి. అంత నాతఁడు సభలోఁ బ్రవేశించి రాజనిర్దిష్ట మయిన సమున్నత జాజ్వల్యమాన రత్నఖచిత హేమపీఠమందు ఆసీనుఁడాయెను.

'ప్రతిహారి'- సా. ప్రతీహారి - ఈరెండును పురుషుఁ డర్థమేని నకారాంతములు, ఇవే స్త్రీయర్థమగు నేని ఈకారాంతములు. 'నిల్వఁగన్'-పా. 'మ్రొక్కఁగన్'; 'ఔన్నత్యప్రోజ్జ్వల'- ఉన్నత మయిన దాని ప్రకాశము మిక్కిలి బాగుగఁ గాన్పించును.

క. ఆతిథ్యము గొని, హరి తన
చేతోగతి నొలయు, రంతు సేయని విద్వ
ద్వ్రాతంబుఁ జూచి, 'లాఁతుల
మా తరవా యుడుగ? మాట లాడుం' డనుచున్. 4

ఆతిథ్యమున్ = అభ్యాగతులకు అతిథిసత్కారమును ('క్రమా దాతిథ్యాతిథేయే అతిథ్యర్థేఽత్ర, సాధుని' అమ.), కొని = స్వీకరించినవాఁడై, తన (యొక్క), చేతోగతిన్ = చిత్తవృత్తియందు

హరి = నారాయణుఁడు, ఒలయఁగ = కదియఁగా, రంతు = శబ్దము, సేయని = చేయకున్నట్టి (ఊరకున్నట్టి)- విద్వత్ వ్రాతంబుఁగ = విద్వాంసుల సమూహమును, చూచి = విలోకించి, తరవాయి = ఉపక్రమమును (మీరు ఆరంభించినదానిని), ఉడుగఁగ = ఇట్లు మానియుండుటకు, లాఁతులమా = మనమేమి ఒకరికొకరము పరాయీలమా (లేక - మేమేమి మీకు అన్యులమా), మాటలాడుండు = భాషింపుఁడు (చేయుచుండిన వాదమును జరుపుఁడు), అనుచుఁ = అని (ముందటి కన్వయము.),

ఆయనకు అర్ఘ్యపాద్యస్వాగతాద్యతిథిసత్కారములు రాజు కావించెను. అనంతర మాయన శ్రీహరిని స్మరించినవాఁడై తనరాకచే వాదముమాని యూరకయున్న యాపండితులంజూచి 'తరవాయి యేల నిలిపితిరి? నేనేమి మీకు లాఁతివాఁడనా? ఉపక్రమమును కొనసాగింపుఁడు' అని హెచ్చరించెను.

'ఆతిథ్యము' = అతిథికొఱకైనది. 'తరవా యుడుగ' - ఇత్వసంధి; 'తరవాయి డిగ' అని పఠించిన నిర్బాధము. చతుర్థపాదమున ప్లుతయతి.

తే. కతిపయోక్తులలోనె తత్ప్రతిభఁ దెలిసి,
నగవు దళుకొత్త రాజు నెమ్మొగముఁ జూచి,
'యీవు మాధ్యస్థ్యమున నున్న నేము గొన్ని
నొడివెదము మాట' లని తదనుజ్ఞ వడసి. ౨౧

కతిపయ ఉక్తులలోనె = ఒక కొన్నిమాటలలోనే ('వ్యాహార ఉక్తి ర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అమ.), తత్ ప్రతిభఁ = వారి ప్రజ్ఞావిశేషమును, తెలిసి = గ్రహించినవాఁడై, నగవు = నవ్వు - తళుకు ఒత్తఁగ = అంకురించుచుండఁగా (చిఱునవ్వు నవ్వుచు ననుట), రాజు నెమ్మొగము = తనియొక్క మనోజ్ఞవదనమును, చూచి, ఈవు = నీవు, మాధ్యస్థ్యమునఁ = మధ్యస్థభావమునందు - ఉన్నఁ (నీవు మధ్యవర్తివిగా నున్నయెడల), ఏము కొన్నిమాటలు, నొడివెదము = చెప్పెదము, అని - అనివచించి, తత్ అనుజ్ఞ - తని యంగీకారమును, పడసి = పొంది, (ముందటికన్వయము.)

అంత నాయాళ్వారు నాలుగైదు వాక్యములు వారినోట రాఁగానే వారతెలివి యింతియ గదాయని గ్రహించినవాఁడై, లేఁతనవ్వు నవ్వుచు రాజుతో 'నీవు మధ్యవర్తివిగా నుందువేని కొన్ని మాటలు చెప్పెదము' అని చెప్పెను. రాజు అందుల కంగీకరించెను.

'ప్రతిభ' - వాదమందు అవశ్యము వలయును,—

'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా । మతి రాగామి గోచరా
బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా । ప్రజ్ఞా త్రైకాల్యగోచరా
ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష । శాలినీం ప్రతిభాం విదుః॥'

'నెమ్మొగము' = నెఱి + మొగము. 'మాధ్యస్థ్యము' = మధ్యస్థుని భావము - 'మధ్యస్థుఁడు' = నడుమనుండువాఁడు - వాదప్రతివాదముల సారాసారముల నిర్ణయించువాఁడు. 'తళుకొత్తు' = తళుక్కుమనుట - ఇంచుక యంకురించుట - ఎక్కువ నవ్వుట అధమలక్షణము, ఆయన మహాపురుషుఁడుగాన ఆయనకు ఉండదు.

సీ. అందులో నొకమేటి కభిముఖుం డై యాతఁ
డనిన వన్నియును మ న్ననువదించి;
తొడఁగి యన్నిటి కన్ని దూషణంబులు వేగ
పడక తత్సభ యొడఁబడఁగఁ బల్కి;
ప్రక్కమాటల నెన్న కొక్కొక్కమాటనె
నిగ్రహస్థాన మనుగ్రహించి;
క్రందుగా రేఁగినం గలఁగ కందఱఁ దేర్చి
నిలిపి; యమ్మొదలి వానికినె మగిడి;
తే. మఱి శ్రుతి స్మృతి సూత్ర సమాజమునకు
నైకకంఠ్యంబు గల్పించి, యాత్మమతము
జగ మెఱుంగఁగ రాద్ధాంతముగ నొనర్చి;
విజితు గావించి దయ వాని విడిచి పెట్టె. ౬

1. అందులోన్ = ఆవాదులలో, ఒకమేటికిన్ = గొప్పవాని కొకనికి, అభిముఖుండు= ఎదురుమోముగా నున్నవాఁడు, ఐ,...అనువదించి = తాను మరలవచించి, (అట్లు వచించుట ఆ మేటి వచించినది ఇదియే అని నిశ్చయము చేసికొనుటకు);

2. తొడఁగి = (ఖండన సేయుటకు) ఆరంభించి, అన్నిటికిన్ = ఆతఁడు చెప్పిన సకల విషయములకును, అన్నిదూషణంబులు = ప్రతివిషయమునకును ఒక్కొక్క దోషోద్ఘాటనమును, వేగపడక = తొందరపడక, (తొందరపడుటచే నసి తప్పి తనవాదమే చెడును, అన్యులకును తనయందు గతితప్పును, మచ్చరమెచ్చును.), తత్సభ = ఆసభ (లోనివారు), ఒడఁబడఁగన్= ఈయనమాట సాధువని అంగీకరించునటులుగా, పలికి;

3. ప్రక్కమాటలు = ఇతరులు నడుమనడుమ వచించు వాదాంశములను, ఎన్నక =సరకు గొనక, ఒక్కొక్కమాటనె = ఒక్కని మాటకు ఒక్క బదులుమాటచేతనే, నిగ్రహస్థానము= పరాజయ హేతువును, అనుగ్రహించి =అనుగ్రహపూర్వకముగా ఉద్ఘాటించి;

4. క్రందుగాన్ =(పలువురు ఒక్కుమ్మడిని) దొమ్మిగా, రేఁగినన్ =వాదింపం జొరఁగా, కలఁగక = కలఁతపడక, అందఱన్, తేర్చి = సమాధానపఱిచి, నిలిపి = ఊరకుండునట్లుచేసి, ఆమొదలివానికినె, మగిడి = మరలి;

మఱి = విశేషించి, శ్రుతిస్మృతిసూత్రసమాజమునకున్-శ్రుతి= వేదములయు ('శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః'అమ.)-స్మృతి-ధర్మశాస్త్రములయు ('స్మృతిస్తు ధర్మసంహితా'అమ.)-సూత్ర = బ్రహ్మసూత్రములయు - సమాజమునకున్ = సమూహమునకు, ఐక కంఠ్యంబు = ఏక కంఠత్వము = ఏకవాక్యత్వము=ఏకాభిప్రాయత్వమును, కల్పించి = వివరించి, ఆత్మమతమున్ = తనమతమును, జగము ఎఱుంగంగన్ = లోకమెల్ల నెఱుంగునట్లు, రాద్ధాంతముగన్= సిద్ధాంత

ముగా, ఒనర్చి = చేసి, వానిన్ = ఆవాదిని, విజితున్ = ఓడినవానింగా, కావించి, దయన్ = కరుణచేత, విడిచిపెట్టి.

ఇందు క్రమముగా పూర్వపక్షోపన్యాస తదనువాద తద్దూషణ స్వమతస్థాపనములు చెప్పఁబడినవి. 'అనుగ్రహించి' - ప్రక్కమాటలకు ఉత్తరము చెప్పవలసినన్యాయము లేకున్నను చెప్పుట యనుగ్రహముచేత. 'నిగ్రహస్థానము' - పరాజయహేతువు, ఎట్టిదోషమున్నం బరాజయము కలుగునో అట్టిదోషము:—

'అఖణ్డితాహంకృతినా పరాహంకార ఖణ్డనమ్
నిగ్రహ స్తన్నిమిత్తస్య నిగ్రహస్థాన తోచ్యతే.' తా. ర.

'ఐకకంఠ్యము'-శ్రుతిస్మృతి సూత్రములకు విరోధములు అజ్ఞులకుం గాన్పించుచుండును; ప్రాజ్ఞులకు వానివాని వాస్తవాభిప్రాయము తెలియంగుకతన ఐకమత్యమే గాన్పించును.

'బల్క'-పా. 'జెప్పి.' 'ప్రక్క' - పా. 'పెక్కు.' 'చేర్చి.'-పా. 'దేర్చి.'

క. 'నీ వే మంటివి ర'మ్మం
చావలివానికిని మగిడి యట్లనె వానిం
గావించి; యొకండొకండు గా
నా విప్రుఁడు వాదసరణి నందఱ గెలిచెన్. ౭

కావించి = (విజితుం) గావించి,...వాదసరణిన్ = వాదక్రమమున.

—*అన్యమత నిరసనము*—

సీ. 'జగదుత్పత్తికిని బీజము ప్రధానం బను స
క్షిత్యాది గతి నశ్వరవాదిఁ,
బౌరి 'పిశుఁ డేను నా భోగమాత్రేత్యాద్య
దాహృతిస్ఫూర్తి మాయావివాది,
'ఫలియించుఁ గ్రియయ నా ఫలమతి యిత్యాది
సత్త్వేశుఁ గొనని యపూర్వవాది,
'శాస్త్రయోనిత్వా'ది సరణి 'నీశ్వ'రునిఁ దె
ల్పెడు ననుమాన మస్పెలువాఁడు,

తే. 'నిత్యులం దెల్ల నిత్యుఁ డన్న'తిత్యూహాక్ష
క్షణికసర్వజ్ఞతేప్సి సౌగత వివాది,
'ననుపపత్తేర్న' యనుసూత్ర నూది ద్వైన
వాణి నృపతిశుఁ బ్రత్యక్షు వాది, గెలిచె. ౮

1. జ...కిన్ -జగత్ = లోకము యొక్క ('అథో జగతీ లోకో విష్టపం భువనం జగత్' అమ.)-ఉదతికిన్ = పుట్టుకకు, ప్రధానము=ప్రకృతి ('ప్రధానం ప్రకృతిః స్త్రియామ్' అమ.), బీజము = కారణము ('హేతు ర్నా కారణం బీజమ్' అమ.), అనన్ = అని సాంఖ్యుఁడు వాదింపఁగా, వీశున్ = విగతేశుని - అనఁగా ఈశ్వరుఁడు జగత్కారణము కాఁడనువాఁడును, అశబ్దవాదిన్ - అశబ్ద = (దీనికి వేదశబ్దమే ప్రమాణము కాదు అది) ప్రధానము - వాదిన్ = జగత్కారణ మని వాదించువాఁడును అగు నాసాంఖ్యుని, ఈక్షత్యాదిన్ = 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్' లోనగు సూత్రములచేతను, గెలిచెన్; సాంఖ్యమతము సంక్షేపముగా నిట్లు:—

'సంఖ్యాం ప్రకుర్వతే చైవ ప్రకృతిం చ ప్రచక్షతే
తత్త్వాని చ చతుర్వింశత్ తేన సాంఖ్యాః ప్రకీర్తితాః.' భార.

'సంఖ్యా సమ్యగ్వివేకే నాత్మకథనమ్.' విజ్ఞానభిక్షువు.

'మూలప్రకృతి రవికృతి ర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త।
షోడశక స్తు వికారో న ప్రకృతి ర్న వికృతిః పురుషః.' ఈశ్వరకృష్ణుఁడు.

తత్త్వములు నాలుతెఱఁగులు; ఒకటి కేవలప్రకృతి- అదియె ప్రధానాపరనామకము. ఏడు ప్రకృతివికృతులు ([illegible]) - అవి మహత్తు అహంకారము పంచతన్మాత్రలును. పదునాఱు కేవలవికృతులు- పంచమహాభూతములు (=పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశములు), పంచజ్ఞానేంద్రియములు (= త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణములు). పంచకర్మేంద్రియములు (=వాక్పాణిపాదపాయూపస్థములు), అంతఃకరణము, అనునవి.-ఈయిరువదినాల్గును చతుర్వింశతితత్త్వము లనఁబడును. ప్రకృతియు, వికృతియుఁ గానిది (=అనుభయము) పురుషుఁడు. పురుషులు పెక్కండ్రు. ఈశ్వరుఁడు లేఁడు; ప్రకృతి సృష్టికర్త్రి. దుఃఖత్రయాత్యంతికనాశము ముక్తి.

'అజా మేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః జనయన్తీం సరూపాః
అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే। జహా త్యేనాం భుక్తభోగా మజోఽన్యః.' శ్వేతా.

'రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్
పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః.' ఈశ్వరకృ.

ఈమతమును నిరసించిన ప్రకారము:—

బ్రహ్మసూత్రము:-"ఈక్షతే ర్నాశబ్దమ్.' 1;1,5.-యస్మిన్ శబ్ద ఏవ ప్రమాణం న భవతి తదశబ్దమ్ ఆనుమానికం ప్రధాన మిత్యర్థః - నతజ్జగత్కారణవాదవాక్యప్రతిపాద్యమ్-కుతః- ఈక్షతేః - సచ్ఛబ్దవాచ్యసమ్బన్ధివ్యాపారవిశేషాభిధాయిన ఈక్షతేర్ధాతోః శ్రవణాత్- శ్రు. 'త దైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయే యేతి.' ఈక్షణక్రియాయోగశ్చాచేతనే ప్రధానే న సంభవతి - అతః ఈదృశేక్షణక్షమ శ్చేతనవిశేష స్సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తిః పురుషోత్తమ స్సచ్ఛబ్దాభిధేయః - తథా చ సర్వే ష్వేవ సృష్టిప్రకరణే ష్వీక్షాపూర్వికైవ సృష్టిః ప్రతీయతే - శ్రు. 'స ఈక్షత లోకా న్నుసృజా ఇతి స ఇమా ల్లోకా నసృజత'.- శ్రు. 'స ఈక్షాం చక్రే స ప్రాణమసృజత' త్యాదిషు." శ్రీభాష్యము.

సృష్టిప్రకరణములం దెల్ల జగత్కారణమునకు ఈక్షణక్రియాయోగము చెప్పఁబడియున్నది. ఈక్షణము అచేతన మయిన ప్రధానమునకు సంభవింపదు,కావున అది జగత్కారణము

గాదు; మఱి తాదృశేక్షణక్షముఁడు చేతనవిశేషము, సర్వజ్ఞుఁడు సర్వశక్తి పురుషోత్తముఁడు, 'శ్రు. సదేవ సోమ్యేద మగ్ర ఆసీ దేక మే వాద్వితీయమ్...త దైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి' ఇత్యాదులగు శ్రుతులయందలి సచ్ఛబ్దమునకు వాచ్యుఁడు జగత్కారణము.

2. శౌరిన్ = దృఢముగా, ఈశుఁడు = ఈశ్వరుఁడు, ఏన = నేనే (జీవాత్మ పరమాత్మలకు అభేదము), నాన్ – అని (యద్వైతి) వాదింపఁగా, మాయావివాదిన్ = మాయయే అనఁగా భ్రమయే జగత్కారణ మని వాదించు నాయద్వైతిని, భో...త్రిన్ = 'భోగమాత్ర సామ్యలిఙ్గాచ్చ' (ముక్తాత్మలకు జగత్సృష్ట్యాది వ్యాపారము లేదు, భోగమాత్రమందే ఈశ్వర సామ్యము) అను సూత్రమును ఉదాహరించెడు స్ఫురణచేత, గెలిచెన్; అద్వైత మతసంక్షేప మేమన:—

మాయ జగత్కారణము, ఆత్మ కాఁడు. పరమాత్మ యొక్కఁడే కలఁడు, ఇతర మేమియు లేదు. జీవాత్మ పరమాత్మలకు భేదము లేదు. దృశ్యమెల్లను (నానాత్వమును భేదబుద్ధియు) ఎండమావులవలె అసత్తు. సత్తనుబోధ భ్రమచేత; ఆభ్రమయొక్క ఆత్యంతిక నివృత్తియె మోక్షము:

'స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గన్ధర్వ నగరం యథా
తథా విశ్వ మిదం దృష్టం వేదాన్తేషు విచక్షణైః.'
'జీవాత్మనో రనన్యత్వ మభేదేన ప్రశస్యతే
నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ త దేవం హి సమఞ్జసమ్.'
'నేహ నా నేతి చామ్నాయా దిన్ద్రో మాయాభి రి త్యపి
అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః.'
'సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః
తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే.'
'అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే
వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే.'
'స్వప్నదృ క్ప్రచరన్ స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్
అణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా.
స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యా స్తే న విద్యన్తే తతః పృథక్;
తథా తద్దృశ్య మే వేదం స్వప్నదృక్చిత్త మిష్యతే;
చరన్ జాగరితే జాగ్ర ద్దిక్షు వై దశసు స్థితాన్
అణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా,
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయా స్తే న విద్యన్తే తతః పృథక్;
తథా త ద్దృశ్య మే వేదం జాగ్రత శ్చిత్త మిష్యతే.' గౌడ.కారి.

'తత్త్వమసి' 'అహంబ్రహ్మాస్మి' ఇత్యాది మహావాక్యములుం గలవు.

పద్మపురాణమందు శివుఁడు పార్వతికి శైవాదిశాస్త్రముల యసత్త్వము నిట్లుబోధించినాఁడు:—

'శృణు దేవి ప్రవక్ష్యామి తామసాని యథాక్రమమ్,
యేషాం శ్రవణమాత్రేణ పాతిత్యం జ్ఞానినా మపి.

ప్రథమం హి మ య్యైవోక్తం శైవం పాశుపతాదికమ్
మచ్ఛక్త్యావేశితై ర్విప్రైః స్సంప్రోక్తాని తతః పరమ్.
కణాదేన తు సంప్రోక్తం శాస్త్రం వైశేషికం మహత్,
గౌతమేన తథా న్యాయం, సాంఖ్యం తు కపిలేన వై.
ద్విజన్మనా జైమినినా పూర్వం వేదమయార్థతః
నిరీశ్వరేణ వాదేన కృతం శాస్త్రం మహత్తరమ్.
ధిషణేన తథా ప్రోక్తం చార్వాక మతిగర్హితమ్.
దైత్యానాం నాశనార్థాయ విష్ణునా బుద్ధరూపిణా
బౌద్ధశాస్త్ర మస త్ప్రోక్తం నగ్ననీలపటాదికమ్.
మాయావాద మసచ్ఛాస్త్రం ప్రచ్ఛన్నం బౌద్ధ మేవ చ
మ య్యైవ కథితం దేవి కలౌ బ్రాహ్మణరూపిణా.
అపార్థం శ్రుతివాక్యానాం దర్శయన్ లోకగర్హితమ్.
కర్మస్వరూపత్యాజ్యత్వ మత్ర చ ప్రతిపాద్యతే.
సర్వకర్మపరిభ్రంశా న్నైష్కర్మ్యం తత్ర చోచ్యతే;
పరాత్మ జీవయో రైక్యం మ యాత్ర ప్రతిపాద్యతే.
బ్రహ్మణోఽస్య పరం రూపం నిర్గుణం దర్శితం మయా;
సర్వస్య జగతోఽప్యస్య నాశనార్థం కలౌ యుగే,
వేదార్థవ న్మహాశాస్త్రం మాయావాద మవైదికమ్
మ య్యైవ కథితం దేవి జగతాం నాశకారణాత్.'

దీనిని నిరసించినప్రకారము:—

బ్ర.సూ.—"భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ.' 4.4.21. 'బ్రహ్మయాథాత్మ్యానుభవరూపభోగమాత్రే ముక్తస్య బ్రహ్మసామ్య ప్రతిపాదనా చ్చ లిఙ్గా జ్జగద్వ్యాపారవర్జమి త్యవగమ్యతే.-శ్రు. 'సోఽశ్నుతే సర్వా న్కామా న్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితే' తి. అతో ముక్తస్య పరమపురుష సామ్యం సత్యసంకల్పత్వం చ పరమపురుషాసాధారణనిఖిలజగన్నియమనశ్రుత్యానుగుణ్యేనవర్ణనీయ మితి జగద్వ్యాపారవర్జ మేవ ముక్తైశ్వర్యమ్." శ్రీభాష్యము.

3. క్రియయా = జ్యోతిష్టోమాదికర్మయే (ఈశ్వరుఁడు కాఁడనుట), ఫలియించున్ = (ఆకర్మవలన నిష్పన్నమగునట్టి అపూర్వమనునది ద్వారము గా) ఫలమొసంగును, నాన్ = అని మీమాంసకుఁడు వాదింపఁగా, సర్వేశున్ = ఈశ్వరుని - కొనని = అంగీకరింపనట్టి - అపూర్వవాదిన్ = అపూర్వమును వాదించెడు మీమాంసకుని, ఫలమత ఇత్యాదిన్ = (ఫలమ్ = కర్మఫలము అతః = పురుషోత్తమునివలన కలుగును, ఏలన, ఉపపత్తేః—అతఁడిచ్చు ననుటయే యుక్తియుక్తముగా నున్నందున - అను నర్థముగల) 'ఫలమత ఉపపత్తేః' అను సూత్రముచేత గెలిచెను.

సంక్షిప్తముగా మీమాంసక మతస్వరూపము:—

లోకమునకు కర్తయు భర్తయు హర్తయు నగుదేవుఁ డెవఁడును లేఁడు; సకలజనులును నిజకర్మానురూప మయినశుభాశుభఫలములను పొందుదురు. వేదమునకు కర్త లేఁడు, ఏల యన, శబ్దములు నిత్యములు దానికూర్పును నిత్యమే; దానిప్రామాణ్యము దానివలననే సిద్ధము; అనాది

సిద్ధమగుదానికి ఇతరమునుండి ప్రామాణ్య మెట్లు కలుగును? ఆద్యంతశూన్య మయిన యీలోక ప్రవాహమునందు జనులకు బీజాంకురన్యాయముచేత కర్మవలననే క్రియయెల్లఁ గలుగును, కర్మయు క్రియవలనఁ గలుగును, కావున ఆక్షేపము లేదు.

యజమానుం డొసఁగు నాహుతిని గ్రహించు బ్రహ్మాదిదేవతలు ఆయామంత్రములే యనియు, అవియే అన్నియు చరాచరమునకు కార్యవశమున భోగముం గలిగింతురనియు తెలివిడి.

'దేవో న కశ్చి ద్భువనస్య కర్తా । భర్తా న హర్తాపి చ కశ్చి దాస్తే;
కర్మానురూపాణి శుభాశుభాని । ప్రాప్నోతి సర్వోఽపి జనః ఫలాని.
వేదస్య కర్తా న చ కశ్చిదాస్తే, । నిత్యా హి వర్ణాః, రచనాస్య నిత్యా
ప్రామాణ్య మస్మిన్ స్వత ఏవ సిద్ధమ్, । అనాదిసిద్ధైః పరతః కథం తత్.
ఆద్యన్తశూన్యే త్రిజగత్ప్రవాహే । క్రియా భవే త్కర్మత ఏవ సర్వా;
కర్మాపి పుంసాం భవతి క్రియాభ్యో । బీజాఙ్కురన్యాయతయా న దోషః.
యాగాదికార్యాహుతిభాగభాజో । మన్త్రాత్మకా దేవగణా నిరుక్తాః
బ్రహ్మాదయః కార్యవశేన భోగం । కుర్వన్తి సర్వేఽపి చరాచరస్య.' విద్వన్మోద.

మీమాంస ఈశ్వరునొల్లదనుట నైషధములో ఉపమాన మిట్లు చమత్కారముగా చెప్పఁబడినది,-

'వేదై ర్వచోభి రఖిలైః కృతకీర్తిరత్నే । హేతుం వినైవ ధృతనిత్యపరార్థ్యయత్నే
మీమాంస యేవ భగవ త్యమృతాంశుమౌళౌ । తస్మి న్మహీభుజి తయానుమతిర్న భేజే.'
11 స. 64.

ఈమతమును నిరసించిన ప్రకారము:—

బ్ర. సూ. - "ఫల మత ఉపపత్తేః" - '...తుల్యన్యాయతయా శాస్త్రీయ మైహికాముష్మిక మపి ఫలమ్ అత ఏవ. పరస్మాత్ పురుషా ద్భవ తీతి సామాన్యేన. - శ్రు. 'ఫలమత ఇత్యుచ్యతే కుత ఏతత్ - (ఉపపత్తేః) స ఏవ హి సర్వజ్ఞః సర్వశక్తి ర్మహోదారో యాగదానహోమాదిభి రుపాసనేన చారాధిత ఐహికాముష్మికం భోగజాతం స్వస్వాధికారానురూప మపవర్గం చ దాతు మీష్టే - న హ్యచేతనం కర్మ క్షణధ్వంసి కాలాన్తరభావి ఫలసాధకం భవితు మర్హతి."

4. ఈశ్వరునిన్, అనుమానమే = 'క్షిత్యఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాత్ ఘటవత్' అనునట్టి యనుమితి కరణమే (శబ్దప్రమాణము కాదనుట), తెల్పెడున్, అన్ = అను = అని వాదించునట్టి - పీలువాదిన్ = పరమాణు సంయోగక్రమమున జగత్తు ఏర్పడును అని వాదించు వైశేషికుని ('పీలుః ప్రసూనకాణ్డే భద్రుభేద పరమాణుషు' నానా.), శాస్త్రయోనిత్వ అను సరణిన్ = 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' ఇత్యాది సూత్రముల మార్గముచేత, గెలిచెను.

అనుమానమే ఈశ్వర సద్భావమునకు ప్రమాణ మనుటకు తర్కదీపికయందు ఇట్లు విస్తరము:—

"న న్వీశ్వరస్య సద్భావే కిం ప్రమాణమ్? న తావ త్ప్రత్యక్షమ్; తద్ధి బాహ్య మాభ్యంతరం వా? నాద్య మరూపిద్రవ్యత్వాత్; నాన్త్య ఆత్మసుఖాది వ్యతిరిక్తత్వాత్. నా ప్యనుమానమ్; లిఙ్గాభావాత్. నాపి శబ్దః, శబ్దస్య వేదాత్మక స్యేశ్వరోక్తత్వేన ప్రామాణ్యా దీశ్వరాసిద్ధౌ తత్ప్రామాణ్యాసిద్ధే రితి చే న్న; క్షిత్యఙ్కురాదికం కర్తృజన్యం కార్యత్వా ద్ఘటవ దిత్యనుమానస్య ప్రమాణత్వాత్, ఉపాదానగోచ రాపరోక్షజ్ఞాన చికీర్షాకృతిమత్త్వం

కర్తృత్వమ్, ఉపాదానం సమవాయికారణమ్; సకలపరమాణ్వాది సూక్ష్మదర్శిత్వం సర్వజ్ఞత్వమ్."

పీలువాదము:—

వైశేషికమతము - పరమాణువులు నిత్యములు. వానిసంయోగమువలన పృథివ్యాదిమహాభూతములు జనించును, తద్విభాగమువలన నశించును; తత్కర్త యీశ్వరుఁడని చెప్పుచున్నాఁడు.

'నవద్రవ్యదశాః పరమాణురూపాః । నిత్యా, అనిత్యా ద్వ్యణుకాదిరూపాః,
పఞ్చాపి నిత్యా గగనాదయోఽమీ మనోఽణు శేషం విభవః పరే తు.' వి. మో. త.

"ఇదానీం కార్యరూపపృథివ్యాదిచతుష్టయస్యోత్పత్తివినాశక్రమః కథ్యతే. ఈశ్వరస్య చికీర్షావశాత్పరమాణుషు క్రియా జాయతే । తతః పరమాణుద్వయసంయోగే సతి ద్వ్యణుకముత్పద్యతే । త్రిభిర్ద్వ్యణుకైస్త్ర్యణుకమ్। ఏవం చతురణుకాదిక్రమేణ మహతీ పృథివీ మహత్య ఆపో మహత్తేజో మహాన్ వాయురుత్పద్యతే। ఏవముత్పన్నస్య కార్యద్రవ్యస్య సంజిహీర్షావశాత్పరమాణుషు క్రియా । క్రియయా పరమాణుద్వయవిభాగే సతి ద్వ్యణుకనాశః। తతస్త్ర్యణుకనాశః। తతశ్చతురణుకస్యేత్యేవం మహాపృథివ్యా నాశః। అసమవాయికారణనాశాద్ద్వ్యణుకనాశః। సమవాయికారణనాశాత్త్ర్యణుకనాశ ఇతి సంప్రదాయః." తర్కదీపిక.

నాశక్రమము శారీరకభాష్యమున నిటు చెప్పఁబడియున్నది:-"విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ. 2. 3. 14. ...విపర్యయేణ తు ప్రలయక్రమోఽత ఉత్పత్తిక్రమాద్భవితుమర్హతి; తథా హి - లోకే దృశ్యతే యేన క్రమేణ సోపానమారూఢస్తతో విపరీతక్రమేణావరోహతీతి; అపి చ దృశ్యతే మృదో జాతం ఘటశరావాది అప్యయకాలే మృద్భావమప్యేతి, అద్భ్యశ్చ జాతం హిమకరకాద్యబ్భావమప్యేతీతి । అతశ్చోపపద్యత ఏతద్యత్పృథివ్యద్భ్యో జాతా సతీ స్థితికాలవ్యతిక్రాన్తా అపోఽపీయాత్, ఆపశ్చ తేజసోఽజాతాః సత్యస్తేజ అపీయుః, ఏవం క్రమేణ సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చానన్తరమనన్తరం కారణమపీత్య సర్వం కార్యజాతం పరమకారణం పరమసూక్ష్మంచ బ్రహ్మాప్యేతీతి వేదితవ్యమ్।"

పీలువాదమతము శ్రీభాష్యమున నిట్లు నిరస్తమైనది:—

"శాస్త్రయోనిత్వాత్. 1.1.3. శాస్త్రం యస్య యోనిః కారణం ప్రమాణం స శాస్త్రయోని-తస్యభావః శాస్త్రయోనిత్వమ్ - తస్మాత్ బ్రహ్మజ్ఞానకారణత్వాత్ శాస్త్రస్య-తద్యోనిత్వం బ్రహ్మణః. అత్యన్తాతీన్ద్రియత్వేన ప్రత్యక్షాదిప్రమాణావిషయతయా బ్రహ్మణః శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాత్ ఉక్తస్వరూపం బ్రహ్మ. - శ్రు. 'యతో వా ఇమాని భూతాని' ఇత్యాది వాక్యం బోధయత్యేవేత్యర్థః".-'ప్రత్యక్షాది' అన్నచో ఆదిశబ్దముచేత ననుమానము గ్రాహ్యము.

క్షణిక సర్వార్థతా ఈక్షిన్-క్షణిక-క్షణమాత్రము ఉండునదైన - సర్వ = సకలమైన-అర్థతా = పదార్థముల భావమును, ఈక్షిన్ = చూచువాఁడైన (సకలవస్తువులును క్షణికము లని తలంచునట్టి-ఈష గతి హింసా దర్శనేషు, ధా. పా.), సౌగతపివాదిన్ - బౌద్ధమతమునువాదించువానిని - బౌద్ధుని ('సర్వజ్ఞస్సుగతో బుద్ధః' అమ.), నిత్యులం దెల్ల నిత్యుఁడు అన్ = 'నిత్యో నిత్యానాం చేతన శ్చేతనానామ్' అనెడి-శ్రుతి ఉరు ఉక్తిన్ = వేదముయొక్క మహావాక్యము చేతను, గెలిచెన్. - 'సర్వార్థతేక్షిన్' - పా. 'సర్వజ్ఞతేశ'.

సంక్షేపముగా బౌద్ధమతస్వరూపము:—

"తేచ బౌద్ధా శ్చతుర్విధయా భావనయా పరమపురుషార్థం కథయన్తి। తేచ మాధ్యమిక యోగాచార సౌత్రాన్తిక వైభాషిక సంజ్ఞాభిః ప్రసిద్ధా బౌద్ధా-యథాక్రమం సర్వశూన్యత్వ, బాహ్యశూన్యత్వ, బాహ్యార్థానుమేయత్వ, బాహ్యార్థప్రత్యక్షత్వ-వాదా నాతిష్ఠన్తే। సర్వం క్షణికం క్షణికం, దుఃఖం దుఃఖం. స్వలక్షణం స్వలక్షణం, శూన్యం శూన్యమితి భావనా చతుష్టయ ముపదిష్టం ద్రష్టవ్యమ్ ।" ఇందులకు కారికలు:—

"బౌద్ధానాం సుగతో దేవో విశ్వం చ క్షణభఙ్గురమ్;
ఆర్యసత్త్వాఖ్యయా తత్త్వ చతుష్టయ మిదం క్రమాత్;
దుఃఖమాయతనం చైవ తతః సముదయో మతః
మార్గ శ్చేత్యస్య చ వ్యాఖ్యా క్రమేణ శ్రూయతా మతః.
దుఃఖం సంసారిణః స్కన్ధా స్తేచ పఞ్చ ప్రకీర్తితాః;
విజ్ఞానం వేదనాసంజ్ఞా సంస్కారో రూప మేవచ;
పఞ్చేన్ద్రియాణి శబ్దాద్యా విషయాః పఞ్చ మానసమ్.
ధర్మాయతన మేతాని ద్వాదశాయతనాని తు;
రాగాదీనాం గణో యః స్యాత్ సముదేతి నృణాం హృది
ఆత్మాత్మీయ స్వభావాఖ్యః స స్యాత్ సముదయః పునః.
క్షణికాః సర్వసంస్కారా ఇతి యా వాసనా స్థిరా
స మార్గ ఇతి విజ్ఞేయః స చ మోక్షోఽభిధీయతే.
ప్రత్యక్ష మనుమానంచ ప్రమాణ ద్వితయం తథా.
చతుః ప్రస్థానికా బౌద్ధాః ఖ్యాతా వైభాషికాదయః.
అర్థో జ్ఞానాన్వితో వైభాషికేణ బహు మన్యతే;
సౌత్రాన్తికేన ప్రత్యక్ష గ్రాహ్యోఽర్థో న బహిర్మతః;
ఆకార సహితా బుద్ధి ర్యోగాచారస్య సమ్మతా;
కేవలాం సంవిదం స్వస్థాం మన్యన్తే మధ్యమాః పునః;
రాగాది జ్ఞానసంతాన వాసనా చ్ఛేద సంభవా;
చతుర్ణా మపి బౌద్ధానాం ముక్తి రేషా ప్రకీర్తితా.
కృత్తిః కమణ్డలు ర్మౌణ్డ్యం చీరం పూర్వాహ్ణ భోజనమ్.
సంఘో రక్తాంబరత్వం చ శిశ్రియే బౌద్ధభిక్షుభిః".

బౌద్ధులు సర్వము క్షణికము దుఃఖము స్వలక్షణము శూన్యము అని వాదింతురు. ప్రత్యక్షానుమానములు మాత్రమే వారికి ప్రమాణములు. రాగాదులయు జ్ఞానసంతానముయొక్కయు వాసనాచ్ఛేదమువలన ముక్తి కలుగును.

క్షణికత్వవాదమును ఆత్మనిత్యత్వమును చెప్పెడు శ్రుతులచే ఖండించె నని భా. ఉక్త శ్రుతి:—

"నిత్యో నిత్యానాం చేతన శ్చేతనానా మేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్
త మాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరా స్తేషాం శాన్తి శ్శాశ్వతీ నేతరేషామ్."కఠ.5(13).

నృపతి ఈశుఁడు = రాజే ఈశ్వరుఁ డని తలంచునట్టి, ప్రత్యక్షవాదిన్ = ప్రత్యక్షమే ప్రమాణమని వాదించువానిని, 'అనుపపత్తేస్తు' అను సూత్రము ఆదిగాఁగల - వాణిన్ = వాక్కుచేత (వాక్యములచేతను), గెలిచెన్.

నృపతీశుఁడు చార్వాకుఁడు - తన్మతము సంగ్రహముగా:—

'అగ్నిహోత్రం త్రయో వేదా స్త్రిదణ్డం భస్మగుణ్ఠనమ్
బుద్ధి పౌరుష హీనానాం జీవి కేతి బృహస్పతిః'.

"అత ఏవ కణ్టకాదిజన్యం దుఃఖమేవ నరకమ్, లోకసిద్ధో రాజా పరమేశ్వరః, దేహోచ్ఛేదో మోక్షః, దేహాత్మవాదే చ కృశోఽహం కృష్ణోఽహ మిత్యాది సామానాధికరణ్యోపపత్తిః। మమ శరీర మితి వ్యవహారశ్చ రాహోశ్శిర ఇత్యాదివ దౌపచారికః". సర్వ. ద. సం.

'న స్వర్గో నైవ జన్మాన్య పపి న నరకో నాప్యధర్మో న ధర్మః
నిత్యం నైవాస్య కర్తృ ప్రభవతి జగతో నైవ భర్తా న హర్తా
ప్రత్యక్షాన్యన్నమానం న సకలఫలభు గ్దేహభిన్నోఽస్తి కశ్చిత్
(మిథ్యాశాస్త్రేణ మత్తోఽప్యనుభవతి జనః సర్వశో బుద్ధిమోహమ్.)' స. ద. సం.

ఏతన్మత నిరసనము.—

బ్ర. సూ. – "అనుపపత్తేస్తు న శారీరః", 1. 2. 3. "ఇమమం సంసారసాగరం పర్యాలోచయతాం ఖలు బ్రాహ్మణస్య శరీరసంబన్ధ నిబన్ధనా నానావిధదుఃఖసమ్బన్ధయోగ్యస్య బద్ధముక్తావస్థస్య జీవస్య ప్రస్తుత గుణసంబన్ధగన్ధోఽపి నోపపద్యత ఇతి నాస్మిన్ ప్రకరణే శారీరపరిగ్రహశక్యో జాయత ఇత్యర్థః".

శా. విద్వాంసుం ఘనతేజుఁ డస్మ సుఖ సంవిన్మాత్ర సర్వోత్కటుం
బ్రహ్మ ద్వైపాయన సూత్రసమ్మతులఁ దేనే సుస్థిరీకరించి, వ్రా
సె వ్యాఖ్యానమును దాని కన్య విబుధవ్రాతము ల్పేర్మియు న్వ్రాత
ప్రాచీనాంశయును వేటగాఁ దెలుపు నాఁటికిఁ బ్రతిస్థానంబులన్. ౯

విద్వాన్ పండితుఁడు అగుఁడు - లోకదులచేత ('విద్వాన్ విపశ్చి ద్దోషజ్ఞః సన్ సుధీః కోవిదో బుధః' అమ.) పొగడఁబడిన ('వది అభివాదన స్తుత్యోః' ధా. పా.) యొక్కఁటి చిత్తుఁడు, ఇట్లు— ప్రాచీన పద్యములోఁ జెప్పిన యుక్తి కారణముగ. సుఖ...లన్ - సుఖ ఆనంద (స్వరూప) మును - సంవిత్ జ్ఞాన (స్వరూప) మును - ఐన - సర్వ బ్రహ్మము యొక్క సర్వోత్కృష్టత్వం విల క్షణమా నేనాత్మ త్వేన పరమాత్మని నామ.) - సాధకచుంచు యుక్తులచేత ప్రఖ్యాతమైన బోధకు ముఖ్యప్రఖ్యాత సాధనము అయిన- 'తేన విత్తి శబ్దసంపాదన సూ.' - ద్వైపాయనః వ్యాసులయొక్క ("ద్వీప మయనం జన్మభూమి ర్యస్య ద్వీపాయనః - స ఏవ - ప్రజ్ఞాద్యణ్ - 'ద్వీపే న్యస్త స్తయా బాల స్తస్మా ద్ద్వైపాయనోఽభవత్' ఇత్యుక్తే వ్యాసే")- సూత్ర = బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపాదక గ్రంథముచేతను-

('అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్
అస్తోభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః.')—

సత్ = మంచి (=అసందిగ్ధార్థము లయిన) - శ్రుతులన్ - వేదవాక్యములచేతను, ముణ్ = తొలుత, ఈశున్ = ఈశ్వరుని, నిరూపించి = తెలిపి, పైన్ = తర్వాత, తత్ = ఆయీశ్వరుని యొక్క - విష్ణుత్వము = వ్యాపకత్వమును (వేవేష్టీతి విష్ణుః - విష్ణ వ్యాప్తౌ - వ్యాపించువాఁడు - సర్వాంతర్యామి యనుట), దానికిన్ = ఆవ్యాపకత్వమువలన, అన్యదివిజవ్యావర్తనంబున్ = ఇతరదేవతలయొక్క భేదమును, విశిష్టాద్వైతంబును = ఆతఁడు తద్విశిష్టుఁ డగుటచేత తన భిన్నుఁడుగా నన్నఁబడుటయు, తేటగాన్ = స్పష్టముగా, తెలుపన్ = బోధించుటకు, ప్రమాణంబులన్ = ప్రమాకరణ వాక్యములచేత. మాటాడెన్ = ఉపన్యసించెను.

విష్ణుచిత్తు డైన యా విష్ణుచిత్తుఁడు ఈ ప్రకారంబున సచ్చిదానందస్వరూపుని పరమాత్ముని బ్రహ్మసూత్రోపనిషద్వాక్యములచేత నిరూపించి, అనంతరము ఆపరమాత్మయొక్క సర్వవ్యాపకత్వమును, తదితర దేవతలయొక్క తదాశ్రితత్వమును, తద్విశిష్టుఁ డగుటంబట్టి యాతఁడు తనభిన్నుఁడుగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నాఁ డనియు, బహుప్రమాణములచేత స్పష్టముగా బోధించెను.

సీ. ఆదినారాయణుం డరయ నొక్కఁడె; బ్రహ్మ
  లేఁడు, మహేశుండు లేఁడు, లేవు
రోదసి, లేఁడు సూర్యుఁడు, లేఁడు చంద్రుఁడు,
  లేవు నక్షత్రము, లేవు నీళ్ళు.
లే దగ్ని; యట్టిండె లీల నేకాకిత
  చనదు; పెక్కయ్యెద ననుచు నయ్యెఁ
జిదచిద్ద్వయంబుగాఁ జెప్పె యను ఛాందోగ్యంబు
  తెలిపెడు; నంతరాదిత్యవిద్య
తే. నర్కులోఁ బుండరీకాక్షుఁ డనఁగ యనఘుఁ
  డక్షి యస్త్రపుండ్రీకాక్షుఁ డాతఁ
డాతఁడు విధి రుద్ర శక్రాదులందు నొకఁడు
  గాఁడు శ్రుతి యని విలక్షణతఁ దెలిపె. ౧౦

ఆదిన్ = తొట్టతొలుత, నారాయణుండు, ఒక్కఁడ = ఒక్కఁడే, అరయన్ = అయియుండెను; బ్రహ్మ - చతుర్ముఖుఁడు,...మహేశుండు = శివుఁడు,...రోదసి = భూమిగాని ఆకాశముగాని, లేదు....లీలన్ = విలాసముచేత, ఏకాకిత = ఒంటరితనము, చనదు = తగదు, ...చిత్ అచిత్ ద్వయంబు - చిత్ = చేతనము లయిన జీవులును - అచిత్ = జడములయిన యితరములును - ద్వయంబు = అను ఈ రెండుతెగలయందును, చొచ్చి, పెక్కు, అయ్యెన్ = అయెను,...ఛాందోగ్యంబు = ఛాందోగ్యోపనిషత్తు, తెలిపెడున్ = బోధించుచున్నది. అంతరాదిత్యవిద్యన్ = అంతరాదిత్య మనెడి విద్యయందు, అర్కులోన్ = సూర్యునియందలి - పుండరీకా

తుఁడు, అతఁడే = ఆనారాయణుఁడే, అగుటకును, అష్ట...దృక్ - అష్టదృక్ = ఎనిమిదికన్నుల వాఁడు - త్ర్యక్ష = ముక్కంటి- వాతాశఅక్ష = వేగంటియు నయిన - విధి = బ్రహ్మ - రుద్ర= శివుఁడు - శక్ర = ఇంద్రుఁడు - ఆదులందున్ = లోనగువారిలో, ఒకఁడు, కామికిన్ = కానందులకును, అశ్రుతియే - ఛాందోగ్యోపనిషత్తే, అక్షిద్వ - రెండుకన్నులు, అని, విలక్షణతన్ = భేదమును, తెలిపెన్.

పద్యమందు పరామర్శింపఁబడిన యుపనిషద్వచనములు:—

"సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ ... తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, తత్తేజోऽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోऽసృజత... తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త..."
ఛాం. 6, (2).

ఇందు సచ్ఛబ్దముచేఁ జెప్పఁబడినవాఁడు నారాయణుఁడే యనుటకు నారాయణోపనిషత్తుందు:—

"ఓమ్। అథ పురుషో హ వై నారాయణోऽకామయత। ప్రజాః సృజేయేతి। నారాయణాత్ప్రాణో జాయతే మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ। నారాయణాద్బ్రహ్మా జాయతే। నారాయణాద్రుద్రో జాయతే। నారాయణాదిన్ద్రో జాయతే। నారాయణాత్ప్రజాపతిః ప్రజాయతే। నారాయణాద్ద్వాదశాదిత్యా రుద్రా వసవః సర్వాణి ఛన్దాంసి నారాయణాదేవ సముత్పద్యన్తే। నారాయణాత్ప్రవర్తన్తే। నారాయణే ప్రలీయన్తే। ఏతదృగ్వేదశిరోऽధీతే."

ఛాందోగ్యమునందు అంతరాదిత్య విద్యలో నిట్లున్నది. "అథ య ఏషోऽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణస్తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద." 1, 6. (6 - 7.

'ఒకఁడు మహాత్ముండు' ఇత్యాది—

'ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నాపో నాగ్నీషోమౌ నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి న సూర్యో న చన్ద్రమాః.' మహోప. 1 అ.

'లీల నేకాకిత చనదు'—

'స ఏకాకీ న రమేత, తస్య ధ్యానాన్తఃస్థస్య... జాయన్తే దశేన్ద్రియాణి.' మహో. 1అ.

'ప్రజాపతిర్వా ఏకోऽగ్రేऽతిష్ఠత్స నారమత ఏకః స ఆత్మానమభిధ్యాయ బహ్వీః ప్రజా అసృజత్.' మైత్రా. ఉ. 2.

'పెక్కయ్యెద ననుచు నయ్యె'—

'సోऽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి। స తపోऽతప్యత స తపస్తప్త్వా ఇదగ్ం సర్వమసృజత। యదిదం కించ। తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్। తదనుప్రవిశ్య। సచ్చ త్యచ్చాభవత్।' తై. ఉ. 2, 6.

'ఏకో దేవో బహుధా నివిష్టః। అజాయమానో బహుధా విజాయతే.' ముద్గలోపనిషత్తు.

'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్.' ఛాం.6, 3.

మ. తుల లేకుండ స్వరూప రూప గుణ భూతుల్ దోఁచు నేతచ్ఛ్రుతిన్;
దలమై లోకుల వెలిఁ దానె యునికిం దెల్పె న్నారాయణం; బారుణం
బుల సామాన్యవిశేషరీతి నిఖిలంబు న్శబ్దజాలంబు ని
ర్మలనారాయణశబ్దమందునె తుద న్బర్యాప్త మయ్యె న్శ్రుతిన్. ౧౧

ఏతత్ శ్రుతిన్ = ఈ ఛాందోగ్యోపనిషత్తునందు, తుల = సాటి - లేకుండు = లేనట్టి-స్వ...ల్-స్వరూప = (నారాయణుని యొక్క) స్వరూపమును - గుణ = గుణములను - భూతుల్ = ఐశ్వర్యములును, తోఁచున్ = అగపడుచున్నవి. దలము ఐ = నిండి, లోకుల్ = సకల చరాచరములయొక్క లోపలను, వెలిన్ = వెలుపలను, తానె = నారాయణుఁడే, ఉనికిన్ = ఉండుటను, నారాయణంబు = నారాయణ మను శ్రుతి, తెల్పెన్ = బోధించెను. శ్రుతిన్ = వేదమందు, ఆరుణంబులన్ = ఆరుణము లనెడి భాగములలో, అఖిలంబున్ శబ్దజాలంబు (బ్రహ్మేంద్రాది) శబ్దసమూహ మంతయును, సామాన్యవిశేషరీతిన్ = (విశేషశబ్దము లన్నియు సామాన్యము నే చెప్పు ననెడి) సామాన్యవిశేషన్యాయముచేత, నిర్మల నారాయణ శబ్దమందునె = కేవల నారాయణ శబ్దమందే, తుదన్ = కడపట, పర్యాప్తము అయ్యెన్ = పర్యవసాయము బొందెను. 'నారాయణశబ్దమంత్రముతుదన్' - పా.

ఈ ఛాందోగ్యముచేత నారాయణుని రూపము సాటిలేనిది దివ్యస్వరూప దివ్యమంగళ విగ్రహానంతకల్యాణగుణైశ్వర్యములు బోధపడినవి. నారాయణీయయజ్ఞోపనిషత్తుచేత నారాయణుఁడు అన్నిటి లోపల వెలిఁ దానయై యున్నాఁ డని తెలిసినది;—

"యచ్చ కించి జ్జగ త్సర్వం దృశ్యతే శ్రూయతేఽపి వా।
అన్త ర్బహి శ్చ త త్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః."

శ్రుతియందు ఆరుణములలో బ్రహ్మేంద్రాది సకలశబ్దములును సామాన్యవిశేషన్యాయముచేత నారాయణశబ్దమందే పర్యవసించుచున్నవి:—

"దేవాదిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యన్తత్వ ముక్తం తత్త్వముక్తావళ్యాం చతురన్తరే చ।
'జీవం దేవాదిశబ్దో వదతి తదపృథక్సిద్ధభావాభిధానం।
సిద్ధ్యర్థాకూతయుక్తో బహు రిహ చ దృష్టో లోకవేదప్రయోగః।
ఆత్మాసంబద్ధకాలే స్థితి రనవగతా దేవమర్త్యాదిమూర్తేః।
ర్జీవాత్మానుప్రవేశా జ్జగతి విభు రపి వ్యాకరో న్నామరూపే."' స. ప. సం.

శ్రీమద్రామానుజ విరచిత వేదార్థసంగ్రహంబున:—

"సర్వే శబ్దాః అచిజ్జీవవిశిష్టపరమాత్మనో వాచకాః ఇత్యుక్తమ్ 'నామరూపే వ్యాకరవాణి' ఇత్యత్ర."

క. వా 'దపహతపాప్మా దివ్యో దేవ' యనంగఁ బరఁగు సూక్తులమీఁదం
బా దగు నారాయణపద మే దేవాంతరము లేమికి శ్రుతిఁ దెల్పెన్. ౧౨

'అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ' అనంగన్ పరఁగు సూక్తులమీఁదన్ = 'ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా—అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః [ఏషః = ఈతఁడు, సర్వభూత

అన్తరాత్మా = ఎల్లభూతములయందు లోపలియాత్మ (అంతర్యామి) - అప...ణః - అపహత= పోఁగొట్టఁబడిన - పాప్మా=పాపములు గలవాఁడు ('అస్త్రీ పఙ్కం పుమాన్ పాప్మా' అమ.) - దివ్యః = స్వర్గసంబంధి యైనవాఁడు, ఏకః దేవః = ఒక్క దేవుఁడు, నారాయణః = నారాయణుఁడు]- అను నిత్యాది- సూక్తులమీఁదన్ = మంచి మాటలమీఁద, పొదు వగు నారాయణపదమే = కుదురుకొనియున్న నారాయణశబ్దమే, ఈ శ్రుతిన్ = సుబాలోపనిషత్తులోని పై వాక్యమందు, దేవాంతరము లేమిన్ = నారాయణునికన్న వేఱుదేవుఁడు లేనందున (ఏకశబ్దము చేత లేఁ డని చెప్పఁబడినందున), వాదు = వాదమును, తీర్చెన్ = ముగియఁజేసెను.

అపహతేత్యాది = 'ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః.') సుబాలోపనిషద్వాక్యమందలి నారాయణశబ్దముచేత నారాయణునికన్న వేఱుదేవుఁడు లేఁ డని విష్ణుచిత్తుఁడు సిద్ధాంతము చేసెను.

వ. (1) "తొల్లి జామదగ్న్యభయంబునం బరిత్యక్తరాజ్యుండై వైరాగ్యంబున దివోదాసాత్మజుం డగు ప్రతర్దనుండు జనార్దను నెఱుంగక యపవర్గకాంక్షం దింద్రు నారాధించిన నతండు సన్నిహితుండై 'మామేవ ముపాస్స్వ' యనుటయు; (2) ముందు గర్భమునందుండియు నభ్యంచిత తపస్స్ఫురిత వామదేవుం డగు వామదేవుండు 'సూర్యోఽహం మను రభవం కక్షీవా నృషిరస్మి' ని శరీరవాచక శబ్దంబు శరీరపర్యంతంబు పోవుటంజేసి చిదచిచ్ఛరీరకుం డగు సర్వేశ్వరుం గూర్చి యనుసంధించెననియుఁ దెలిసి (3) చేతనుండైన నా జగత్కారణంబుగాని విబుధులందెల్ల విజ్ఞానస్పష్టుం డగు నా వృద్ధశ్రవుండు తదనుసంధాన న్యాయంబున నుపదేశించె నని శ్రుతిసూత్ర ముఖంబుల నిగమాంతశాస్త్ర శక్తికి జాల నెక్కొనిపించబడు; నాత్మయు నవనియు ననల పవన గగనంబుల మృత్యు ప్రకృతి తత్త్వంబుల చిదచిత్ప్రపంచంబు లతనిశరీరంబు లనియు నందె వినంబడు: నట్లగుట నశేష చిదచిచ్ఛరీరంబు లా నారాయణ శరీరంబులే కదా, (4) యని ముముక్షువునకు పుండరీకాక్షుం దక్క నేవ్యక్తి నైన నుపాసింపవచ్చునే? విష్ణునకుం దదితరులవి గ్రహంబు లగుటం బ్రహ్మ రుద్రార్జున వ్యాస భాసు భార్గ వాది భజనంబు త్రైవర్గికునకుం గాక యపవర్గకాంక్షుల కయుక్తం బని స్మృతి చెప్పు: నదియునుంగాక, యీశ్వరునకుఁ జేతనునకు నిత్యసంబంధంబు 'మాతా పితా భ్రాతా నివాస శ్శరణం సుహృద్గతి ర్నారాయణః' యని సమస్తంబునకుఁ బరాయణంబుగా నతనిం బ్రతిపాదించు శ్రుత్యంతరంబు గల; దట్టి పరమేశ్వరుం గనుటకుం దగిన యోగంబుఁ జెప్పెద; ఖాండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదంబు విను" మని యిట్లనియె.

1. తొల్లి = పూర్వకాలములో, జామదగ్న్య భయంబునన్ = పరశురామునివలని వెఱపు చేత, పరిత్యక్త రాజ్యుండై = వదలఁబడిన రాజ్యముకలవాఁడై (రాజ్యము వదలినవాఁడై), దివోదాస ఆత్మజుండు = దివోదాసుని కొడుకు ('ఆత్మజ స్తనయః సూనుః' అమ.),...జనార్దనున్ = శ్రీహరిని, అపవర్గకాంక్షన్ = మోక్షేచ్ఛచేత....సన్నిహితుఁడై = సమీపగతుఁడై (ప్రత్యక్షుఁడై), మామ్ = నన్ను, ఉపాస్వ = కొలువుము, అనుటయున్ = అన్నవృత్తాంతమును. [తన్నే కొలిచినవానితో తన్నే కొలువుమనుటయందు ఉద్దేశవిశేషము ఉండవలయును, - తనకంతర్యామి యైన నారాయణుని కొలువుమని యద్దాని అని అనంతరవాక్యమున తెల్లమగుచున్నది - ఈ యింద్రప్రతర్దన వృత్తాంతము ఋగ్వేదమందు కౌషీతకి బ్రాహ్మణోపనిషత్తున 'ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసి రిన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ యుద్ధేన పౌరుషేణ చ। తం హేన్ద్ర ఉవాచ ప్రతర్దన వరం తే దదానీతి...మా మేవ విజానీ హ్యేతదేవాహం మనుష్యాయ హితతమం మన్యే యన్మాం విజానీయాం త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్ర మహనమ్...స యో మాం విజానీయా న్నాస్య కేన చ కర్మణా లోకో మీయతే న మాతృవధేన న స్తేయేన న భ్రూణహత్యయా.' ఇత్యాది గ్రంథమునం జెప్పఁబడియున్నది.]

2. ...గర్భమునందున్ ...కడుపునం గానే,.......డు - అఖండిత = ఎడతెగని - తపః = కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాది తపస్సుచేత - ...... - ......లఁబడిన - వామదేవుండు - శివుఁడుగలవాఁడు ('వామదేవో మహాదేవో ......పాక్షః త్రిలోచనః' అమ.)....వామదేవుండు = ఆ ఋషి యను బుద్ధి. అహమ్ = నేను. సూర్యః = సూర్యుఁడను. మనుః = చంద్రుఁడను, కక్షీవాన్ = కక్షీవంతుఁడను ఋషియు ('సోమానం స్వరణం కృణుహి బ్రహ్మణస్పతే, కక్షీవన్తం య ఔశిజః' అను శ్రుతికి నిరుక్తము - 'కక్షీవ న్తమివ య ఔశిజః కక్షీవాన్ కక్ష్యావాన్ ఔశిజ ఉశిజః పుత్రః.')['అహ మ్మని'- అనుకరణంబునం దకారముఁ మకారంబునకు వ్యర్థ్యక్షి భావనను.], శరీరవాచకశబ్దంబు దేహమునకు పేరయిన శబ్దము దేహమును బోధించునదయిన శబ్దము, శరీరపర్యంతంబు = దేహాధిష్ఠాత యైన యాత్మవఱకును, ఆప్రటంచెన్ = అన్వయించుట చేత (...దత్తుఁడు బలవంతుఁడనఁగా దేవదత్తశబ్దము దేహమును చెప్పినది. క్రోధనుఁడు అన్నచో ఆత్మను చెప్పినది; అట్లే), (ఇంద్రవాక్యమునందలి 'మామ్' అను నస్మచ్ఛబ్దము), చిత్ అచిత్ శరీరకుండు అగు = చిత్తులగు జీవులును అచిత్తులగు శరీరములును తన శరీరముగాఁ గలవాఁడైన - పరమాత్మంగూర్చి, అనుసంధించెన్ = అన్వయించుకొనెను, అని, తెలిసి = (ఇంద్రుఁడు) ఎఱింగి,...

వామదేవుఁడు తల్లి కడుపులో నున్నప్పటినుండియు జీవన్ముక్తుఁడు గాని యని ఈ ఋగ్వేదీయైతరేయోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది; - '...గర్భ ఏవై తచ్ఛయానో వామదేవ ఏవ మువాచ। స ఏవం విద్వా నస్మాచ్ఛరీరభేదా దూర్ధ్వ ఉత్క్రమ్యాముష్మిన్ లోకే సర్వాన్ కామా నాప్త్వాఽమృత స్సమభవత్.'

సకలనామధేయములును ప్రజ్ఞానరూప మయిన పరమాత్మనే చెప్పుచున్న వని - వామదేవాద్యాచార్య పరంపర నిర్ణయించినట్లు ఆయుపనిషత్తునందే తృతీయాధ్యాయమునందు చెప్పఁబడియున్నది.

'చిదచిచ్ఛరీరకుం డగు నప్పరమాత్ముంగూర్చి'—

'ఈశ్వర శ్చిదచి చ్చేతి పదార్థ త్రితయమ్; హరిః

ఈశ్వర, శ్చిత ఇత్యుక్తా జీవా, దృశ్య మచిత్ పునః.’
‘అశేష చిదచిద్వస్తు శేషిణే శేషశాయినే
నిర్మలానన్త కల్యాణ నిధయే విష్ణవే నమః.’ వే. సం. మంగళము.

3. చేతనుండు = జీవమాత్రుండు,...తాను = ఇంద్రుండు,...కామిఁ = కాఁ డని, విబుధులందు నెల్లన్ = ఎల్ల దేవతలయందును (లేక - ఎల్ల విద్వాంసులయందును),...విజ్ఞాన వృద్ధుండు = విశిష్ట జ్ఞానముచేత గుసలి (జ్ఞానాధికుఁ డనుట),...వృద్ధశ్రవుండు = ఇంద్రుండు (‘వృద్ధశ్రవా స్సునాసీరః పురుహూతః పురన్దరః’ అమ. - వృద్ధేభ్యః శృణోతి - లేక - వృద్ధేషు శ్రవః యశోఽస్య - సాంతము గాన వృద్ధశ్రవసుండు అనియును సా.), తత్ అనుసంధాన న్యాయంబునన్ = ఆపరిశాస్త్రమందు అన్వయ మనుసారమున, ఉపదేశించెన్ = ప్రతర్దనునికి నేర్పెను, అని శ్రుతిసూత్రముఖంబులన్ = వేదములును సూత్రములును ద్వారములుగా, నిగమ అంత శాస్త్ర ఫక్కికన్ = వేదాంతశాస్త్ర మార్గమందు, చాలన్ = పెల్లుగా, వక్కాణింపఁ బడున్ = చెప్పఁబడియున్నది. ఆత్మ = జీవాత్మ, అవని = భూమి, అన...బు = అగ్ని గాలి ఆకాశము కాలము మృత్యువు మొదలయిన సమస్త చిదచిత్ సమూహములు, అతని = నారాయణుని యొక్క,...అంటే = అశ్రుతి సూత్రములంటే...అశేష చిదచిచ్ఛరీరంబులు = సకలదేవతాదేహములు,...శరీరంబుల = దేహములే.

‘అన్తఃశరీరే నిహితో గుహాయా మజ ఏకో నిత్యో యస్య పృథివీ శరీరం, యః పృథివీ మన్తరే సఞ్చరన్ యం పృథివీ న వేద, యస్యాప శ్శరీరం,...యస్య తేజ శ్శరీరం, ... యస్య వాయు శ్శరీరం, ... యస్యాకాశః శరీరం,...యస్య మనః శరీరం,...యస్యా వ్యక్తం శరీరం,...యస్యాక్షరం శరీరం. ...యస్య మృత్యుః శరీరం. ...స ఏష సర్వ భూతా న్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః.’ సుబాలోపనిషత్తు.

4. ముముక్షువునకున్ = మోక్షము గోరెడువానికి,...ఏవ్యక్తినైన = ఏమూర్తినిగాని, ఉపాసింపన్ వచ్చునె = సేవింపఁదగునా. తత్తత్కాలవిగ్రహంబులు = ఆయాసమయపుదేహములు, అగుటన్ = అగుటవలన, బ్రహ్మ...బు = చతుర్ముఖుఁడు, హరుఁడు, అర్జునుఁడు, వ్యాసుఁడు, సూర్యుఁడు, పరశురాముఁడు, లోనగువారిసేవ (కార్తవీర్యార్జునోపాస్తి ప్రసిద్ధము), త్రైవర్గికుల కుంగాక = త్రివర్గశీలురకు (ధర్మార్థకామములు కోరువారికి) తగినదిగాని, అపవర్గకాంక్షులకున్ = మోక్షేచ్ఛువులకు,...స్మృతి - ధర్మశాస్త్రము,...చేతనునకున్ = జీవునకు,...మాతా = తల్లి - పితా = తండ్రి - భ్రాతా = సహోదరుఁడు- నివాసః = ఇల్లు, శరణమ్ = రక్షకుఁడు-సుహృత్ = చెలికాఁడు - గతిః = గమ్యపదము - నారాయణః = నారాయణుఁడే (ఈసంస్కృతవాక్యము సుబాలోప నిషత్తులోనిది),...పరాయణంబుగాన్ = పరమాశ్రయముగా, (‘పరాయణ మభిప్రేతే తత్పరే పరమాశ్రయే’ అమ.), అతనిన్ = నారాయణుని, ప్రతిపాదించు = తెలుపునట్టి - శ్రుత్యంతరము — వేఱుశ్రుతి (సుబాలోపనిషత్తు 6.),...యోగంబు = ఉపాయమును (‘యోగః సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతి యుక్తిషు’ అమ.),...అనియెన్ (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు).

పూర్వము ప్రతర్దనుఁ డనురాజు పరశురామునికి వెఱచి రాజ్యము వదలుకొని పోయి మోక్షార్థమై ఇంద్రునారాధింప, నాతఁడు ప్రత్యక్షమై ‘నన్నుఁ గొలువుము’ అని వచించెను. తన్నే కొలుచుచుండఁగా, తన్నుఁ గొలువు మన్న యభిప్రాయము తన కంతర్యామియగు నారాయణుం

గొలువు మనుట. అందులకు ఉపపత్తిగా - శరీరవాచకము శరీరిపర్యంతముం బోవు ననియు, చిదచిద్రూపము లన్నియు నారాయణుని శరీరంబు లగుటంజేసి ఇంద్రాదివాచకంబు లన్నియు తచ్ఛరీరి యగు నారాయణుం జెప్పు ననియు, వామదేవముని యభిప్రాయము. ఇట్లని శ్రుతిసూత్రములందు స్పష్టీకృతము. ఆనారాయణునిసాక్షాదుపాస్తి మోక్షము నొసంగు ననియు, తత్తత్త్వాల విగ్రహంబులగు బ్రహ్మరుద్రాదుల భజనంబు త్రివర్గఫలము నిచ్చునేగాని మోక్షము నీయం జాల దనియు, స్మృతి చెప్పుచున్నది. మఱియు సమస్తమునకు నతఁడే పరమాశ్రయ మనియు, తల్లి తండ్రి సోదరుఁడు ఇలు రక్షకుఁడు చెలికాఁడు గంతవ్యుఁడును నారాయణుఁడే యనియు, సుబాలోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది. ఇట్లని పాండ్యునికి బోధించి విష్ణుచిత్తుండు ఆతనికి నారాయణ దర్శనోపాయముం జెప్పెద నని యీఖాండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదముం జెప్పం దొడంగెను.

—* ఖాండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదము. *—

మ. జనకాఖ్యాఖిలరాజ మొప్ప నిమివంశంబునం; బందు ధర్మధ్వజుం
డను భూజాని మితధ్వజాఖ్య వసుధాధ్యక్షుం జగద్రక్షణా
వనజాతాక్షుఁ గృతధ్వజాఖ్యుఁ గనియెన్; వారిద్దఱున్ గర్మఠున్
ఘనవిజ్ఞానుఁ గ్రమంబునం గనిరి ఖాండిక్యుఁ గేశిధ్వజున్. ౧౭

జనక ఆఖ్య అఖిలరాజము = జనకు లనెడి సామాన్యనామము గలవారగు సకలరాజులుం గలది, నిమివంశంబు = నిమియను రాజుయొక్క సంతతి, ఒప్పున్ = ఉండెను; అందున్ = ఆవంశములో, ధర్మధ్వజుండు అను భూజాని = ధర్మధ్వజుఁడను పేరిభూపతి, మితధ్వజ ఆఖ్య వసుధా అధ్యక్షున్ = మితధ్వజుఁడను పేరిభూపతిని. జగత్ రక్షణా వనజాత అక్షున్ = లోకమును ఏలుటయందు పుండరీకాక్షుఁ డయిన (విష్ణుతుల్యుఁడైన) - కృతధ్వజ ఆఖ్యున్ = కృతధ్వజుఁ డను పేరు గలవానిని, కనియెను; వారు ఇద్దఱును, క్రమంబునన్ = వరుసగా, కర్మఠున్ = యాగాది కర్మశూరుఁ డైనట్టి, తత్ ఖాండిక్యున్ = ప్రసిద్ధుని ఖాండిక్యుఁ డనువానిని, ఘనవిజ్ఞానున్ = ఎక్కుడుజ్ఞానము గలవాఁ డయిన, కేశిధ్వజున్ = కేశిధ్వజుఁ డను వానిని, కనిరి.

నిమి యనురాజు సంతతిలోనిరాజుల కందఱకును జనకు లని సామాన్యనామము. ఆవంశములో ధర్మధ్వజుఁ డనువానికి మితధ్వజుఁడు కృతధ్వజుఁడు అని యిరువురు తనయులు గలిగిరి; మితధ్వజునికి కర్మశూరుఁ డగు ఖాండిక్యుండును, కృతధ్వజునికి మిక్కిలి బ్రహ్మజ్ఞానియగు కేశిధ్వజుఁడును కలిగిరి. - యథాసంఖ్యాలంకారము. 'జగద్రక్షణా వనజాతాక్షున్' రూపకము. 'భూజాని' - భూమి జాయగాఁ గలవాఁడు- బ. స.

క. వారిరువురు దమలోపల
వేరము గొని, రాజ్యకాంక్ష విజిగీషువులై
హోరాహోరిగఁ బోరిరి
బారాదిదినంబు లవని ప్రజలు దలంకన్. ౧౮

వారిరువురు = ఆఖాండిక్య కేశిధ్వజులు, రాజ్యకాంక్షన్ = ఒకరిరాజ్యము ఒకరు హరింప వలయునని, తమలోపలన్ = ఒండొరులమీఁద, వేరము గొని = ద్వేషము వహించి (పా. వీరము

గొని=పరాక్రమము వహించి), విజిగీషువులు ఐ = జయింపఁ గోరినవారై, బారాదిదినంబులు = పెక్కుదినములు, అవనిప్రజలు = భూమిలోని జనులు, తలంకన్ = భయపడునట్లుగా, హోరాహోరిగన్ = ఎడతెంపు లేకుండ, పోరిరి = యుద్ధముచేసిరి.

ఆఖాండిక్య కేశిధ్వజులు ఒండొరుల రాజ్యమును హరింపఁగఁదలఁచి పెక్కుదినములు జన భయంకరమైన యుద్ధము చేసిరి.—

'బారాది' -'క. బారాది సొమ్ములుండఁగ । హారముఁ గైకొనుచుఁ జనియె నంపజము' పా. 4 ఆ.-పా. బాం.సి. 'తాను నవిచ్ఛిన్నార్థముగను హోరాహోరి' ఆం. 3 (72).

చ. పలపల వేగ నిచ్చలును బోఁజులు దీర్చి యతండు నాతఁడున్
వెలువడి వచ్చి, యిక్షుమతివేణిక యేపిరిగాఁగ వీఁగుచున్
దలపడుచుం బెనంగఁగఁ, గృతధ్వజనందన సైనికావళీ
హాళిహాళికిం బెడ న్విఱిగె నార్తి మితధ్వజనందనుం డనిన్. ౧౬

అతండున్ ఆతఁడున్ = ఆఖాండిక్య కేశిధ్వజులు, నిచ్చలును=నిత్యమును(ప్రతిదినము), పలపలవేగన్ = తెల్లవాఱఁగానే, బోఁజులు తీర్చి = దండులను వ్యూహించుకొని, వెలువడి = స్కంధావారమునుండి వెరలి. ఇక్షుమతీవేణిక = ఇక్షుమతీనదీప్రవాహము('వేణీ సేతు ప్రవాహయోః దేవతాడే కేశబద్ధే' హేమ.), ఏపిరిగాఁగన్ = హద్దుగా, వీఁగుచున్ = యుద్ధమునుండి పాఱుచును, తలపడుచున్ = మరల యుద్ధమారంభించుచును, పెనంగఁగన్ = పోరఁగా, అనిన్ = యుద్ధములో, కృ...కిన్ - కృతధ్వజనందన=కృతధ్వజునికొడుకైన కేశిధ్వజునియొక్క - సైనిక = సేనాంగములయొక్క - ఆవళీ = సమూహముయొక్క - హాళిహాళికిన్ = ధాటికిని, ఆర్తిన్ = పీడ చేత, మితధ్వజ నందనుండు - ఖాండిక్యుఁడు, బెడన్ విఱిగెన్ = ఓడి పలాయితుఁడాయెను.

వారిరువురును ఇక్షుమతీనదికి ఇద్దరిని అద్దరిని విడిసిరి. తెల్లవాఱఁగానే విడిదలలనుండి తమతమ బలములను వ్యూహించుకొని వెలువడి తాఁకుచు రణరంగమునుండి మరల విడిదలల కేఁగుచు నిత్యము పోరుచుండఁగా, తుదకు కేశిధ్వజుని సేనాంగముల ధాటికి ఖాండిక్యుఁడు ఆఁగలేక ఆపన్నుఁడై పాఱిపోయెను.

'బోఁజులు' - బోఁజు శబ్దము హిందుస్తానీ - దండు అర్థము - బారుగాదు, దండు బారులు తీరి యుండునుగాన బారు లన్యార్థముగా నోపు. 'తీర్చి' - జయోచిత క్రమముగా రచించి. 'ఏపిరి' - ఈశబ్దము శబ్దరత్నాకర బ్రౌణ్యములందు లేదు-ఎల్లయర్థ మని యొకవ్యా. కేవల పిరిశబ్దమేని యీ ప్రకృతోపయోగ్యర్థమున గానఁబడదు. 'విడిపోవు' అనునర్థమున 'పిరియు' అని అరవ ధాతువు కలదు - తజ్జన్య కృదంతము 'పిరి' (=ఎడఁబాయుతావు) అని ఊహ్యము; ఆపక్షమున ఏకారము అవధారణార్థకము.

క. చెడ విఱిఁగి యడవిఁ బడి, యడ
నెడఁ గట్టులతుదలఁ గోటి యిడి, లోఁగడకున్
దడుకు వోఁడిపించి, యాకుల
గుడిసెల వసియించె మంత్రిగురుభటయుతుఁడై. ౧౭

చెడ విఱిఁగి = పలాయితుఁడై, అడవిన్ పడి=అడవిం బట్టి, ఎడనెడన్=అక్కడక్కడ, గట్టులతుదలన్ = కొండలకొనలయందు, కోటి ఇడి = వేసి ఉంచి, లోఁగడకున్ = అంతరాళముకై, తడుకు పొడిపించి= (ప్రాకారమున కావరణముగా) వెలుగు నాటించి, ఆకుల గుడిసెలన్ = పర్ణకుటీరములయందు, మంత్రి గురు భట యుతుఁడు=మంత్రులతోను గురువులతోను బంటులతోను కూడుకొన్నవాఁడు, ఐ, వసియించెన్ = కాఁపుర ముండెను.

ఖాండిక్యుఁడు పరాజితుఁడై అడవికి వలసపోయి దారిపోడుగునను శత్రువుల రాకలు తమ కెఱుకపడుటకై కొండలకొనలయందు కోటికాండ్రను ఉంచి(మొదటికోటికాండ్రు శత్రువుల రాకం గాంచి పెద్దజ్వాలచేతనో కూఁతలచేతనో అవలికోటికిం దెలుపుదురు. వారు నట్లె అటుపైకోటికిం దెలుపుదురు; ఈతీరున ఆవృత్తాంతము త్వరగా వలసపాళెమున కందును.), ఒక చోట పాళెమున కావరణముగా వెలుగునాటించి, ఆవరణములోపల ఆకుగుడిసెలలో ముఖ్య జనులతోఁగూడ నివసించుచుండెను. – 'కోటియిడి' – ఇది పెక్కువ్రాఁతపుస్తకములకు సమ్మతమైన సీతారామాచార్యపాఠము, 'కోవులిడి' అని పూ. ము. పా. ప్రకృతోచితార్థమున 'కోవు' శబ్దము మృగ్యము.

శా. ఆ కేశిధ్వజుఁ డంత నా నృపుని రాజ్యం బెల్లఁ జేరన్ ఫలం
బాకాంక్షింపక గెల్తు మృత్యువు నవిద్యన్ బుట్టకుందుం దుదన్
జా కుందు న్వడి నంచు యోగనియతిం జ్ఞానాశ్రయుం డై మఖా
నీకంబు ల్రుచియించు చందొకటికిం దీక్షించి తా నున్నచోన్. ౧౮

...ఆనృపుని=ఆరాజుయొక్క (ఖాండిక్యునియొక్క)... చేరన్=తనకు రాఁగా, ఫలంబు=యజ్ఞాదికర్మలయొక్క ఫలమైన స్వర్గభోగమును, ఆకాంక్షింపక = కోరనివాఁడై, వడిన్ = త్వరగా, అవిద్యన్ = అగ్నిహోత్రాదికర్మచేత, మృత్యువున్ = స్వాభావిక ప్రమాదమును, గెల్తున్ = జయింతును, పుట్టకుందున్ తుదన్ చాకుందున్ = జననమరణప్రవాహరూపమయిన సంసారమును, తలంగెదను, అంచున్ = అని సంకల్పించుకొని, జ్ఞాన ఆశ్రయుండు ఐ = బ్రహ్మజ్ఞానమునకు అవలంబమై (బ్రహ్మజ్ఞానము నవలంబించి), నియతిన్ = నియమముతో (ప్రా. నియతిన్ = శ్రద్ధతో), మఖ అనీకంబులు = జన్నములు ('యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగః సప్తతన్తు ర్మఖః క్రతుః' అమ.) [illegible], రుచియించుచున్ = కావించుచు, అందున్ = ఆజన్నములలో, ఒకటికిన్ = ఒకజన్నమునకు, దీక్షించి = దీక్షవహించి, తాను, ఉన్నచోన్ = ఉండఁగా.

ఇటు రెండురాజ్యములును తనకే చేరఁగా ఆకేశిధ్వజుఁడు త్వరగా శ్రౌతకర్మచేత స్వాభావిక ప్రమాదమును జయించెదనుగాక, జననమరణప్రవాహరూపమై దుఃఖదంబయిన యీసంసారమును దాఁటుదుంగాక, అనఁగా అపవర్గముం బొందెదఁగాక యని, అందులకై బ్రహ్మజ్ఞానాశ్రయుఁడై, స్వర్గభోగాది ఫలాపేక్షమాని, యజ్ఞములు సేయుచుండి, అందొక్కటికి దీక్షితుఁడై యుండఁగా:—

'కాఙ్క్షన్తః కర్మణాం సిద్ధిం యజన్త ఇహ దేవతాః
క్షిప్రం హి మానుషే లోకే సిద్ధి ర్భవతి కర్మజా.'
'న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహా;
ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్మభి ర్న స బధ్యతే.

ఏవం జ్ఞాత్వా కృతం కర్మ పూర్వైరపి ముముక్షుభిః
కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వం పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్.
యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితాః
జ్ఞానాగ్ని దగ్ధకర్మాణం తమాహుః పణ్డితం బుధాః.
త్యక్త్వా కర్మ ఫలాసఙ్గం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః
కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చిత్కరోతి యః.' భగవద్గీత.

ఇందువలన కర్మఫలము కోరి చేయువారికి అఫలము కలుగును, దానిం గోరక చేయు బ్రహ్మజ్ఞానులకు అపవర్గము కలుగును అని తెల్లము.

అవిద్యచే మృత్యువును జయించును, విద్యచే (జ్ఞానముచేత) మోక్షముం బొందును:—

'విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం సహ
అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే.' ఈశోపనిషత్తు.

చ. పులి మఖశాలికాసికటభూముల మేయుచు నేటివెంటఁ బె
ల్లలమెడు నీఱముం దఱిసి యామ్యపతాకన ఘర్మధేను వా
కేళవునఁ గాడువాలభుజగిం గని గోండ్రని యంగలార్చుచున్
గళగళఘంటల మ్రోయ నులుకం బిడుగుం బలె దాఁక యుద్ధతిన్. 66

ఘర్మధేనువు = జన్నంపుఁగోవు ('యజ్ఞః ... ఘర్మః - ఇతి పఞ్చదశ యజ్ఞనామాని' - నిరుక్తము), మఖశాలికాసికటభూములన్ = యజ్ఞశాలకు దగ్గఱి ప్రదేశములందు. పులు = (పుల్లు, పల్లు) పచ్చికను, మేయుచున్, ఏటివెంటన్ = నది పొడుగునను, పెల్లు = మిక్కుటముగా, అలమెడు = కప్పుకొనియున్న - నీఱమున్ = పొదను, తఱిసి = సమీపించి, ఆకేళవునన్ = ఆప్రక్కనుండు, యామ్యపతాకన్ = యమసంబంధమైన ధ్వజమునే (దానివలె ప్రాణభీతిం గొల్పుచున్నదానిని అనుట.- రూపకాలంకారము.), ఆడువాల భుజగిన్ = చలించుచున్న ఆఁడుఁబామునుబోలిన (పులి) తోఁకను (ఉపమేయము), కని = చూచినదై, గోండ్రు అని అంగలార్చుచున్ = అఱచుచు, గళగళఘంటలు = మెడను బొందిన (అలంకారార్థము మెడలో వ్రేలఁగట్టిన) గంట, మ్రోయన్ = మ్రోఁగుచుండఁగా, ఉలుకన్ = (అవు) దుముకఁగా, (ఆపులి), పిడుగుం బలెన్ = పిడుగో యనునట్లుగా (ఉత్ప్రేక్ష), తాఁక = కొట్టె, ఉద్ధతిన్ = ఉదుటుతో (అని యుండవలె కన్వయము).

యజ్ఞశాల సమీపమున నేటివెంబడి యజ్ఞధేనువు గడ్డి మేయుచుం బోయి యొక దట్టంపుఁ బొదను దఱిసి ఆచెంత యమునిజెండాయా యన చలించుచున్న పులితోఁకను, ఆఁడుఁద్రాచుం బోనిదానిని కాంచి ప్రాణభీతిచే అఱచుచు దాఁటెను. పులియును పిడుగువలె గోవుం దాఁకెను.

'పతాకన'-'పతాక అనన్' అని భేదించుటలో సంస్కృతీయంబునకు సంధి ప్రశస్తము గాదు, కావున వ్యస్తరూపకముగా గ్రహింపఁబడియె. 'ఘర్మ' శబ్దము ఇట యాగపరముగా వైదికార్థమునం బ్రయోగింపఁబడినది:—'ఘర్మస్వేదేభిర్ద్రవిణం వ్యానట్' (ఋ. సం. 8. 2, 16, 1), 'స్వైత్యైః కవ్యైః పితృభిర్ఘర్మతప్తైః' (ఋ. సం. 7, 6, 18, 4). ధర్మశబ్దము అధ్వరవాచకంబును అగునుగాన 'ధర్మః' అని యేనియు పఠించుకొనవచ్చును-'అథధర్మోఽస్త్రీ

పుణ్యే సామాన్యభావయోః । శాపన్యాయాధ్వరాహింసాయజ్ఞాచార యమేషు నా. నానా. 'కెళవునన్' - 'కెలవులన్' అని పూ. ము. పా. ఏకవచనమే మేలు. 'భుజగిన్' స్త్రీత్వము చలనా ద్యతిశయోచితము.

ఇచట యాగపశువుగా గోవుం జెప్పుట త్రేతాయుగచరిత్రమున అవిరుద్ధము. గవాలంభము కలియుగమునకు నిషిద్ధ మని స్మృతి:—

'అశ్వాలమ్భం గవాలమ్భం సన్న్యాసం పలపైతృకమ్
దేవరాచ్చ సుతోత్పత్తిం కలౌ పఞ్చ వివర్జయేత్.'

పూర్వయుగములలో మహారాజులు పెల్లుగా గవాలంభములు సేయుచుండిరి. చర్మణ్వతీ నది ఆకారణముననే ఆనామముం బొందినది.

'వ్యాలమ్బేథాః స్సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్'. మేఘ.

ఉ. గబ్బు సమక్షికం బయి మొగం బడువన్, దరుపర్ణముల్ పడన్
ద్రొబ్బుచుఁ, గార్మొగిళ్లరొదతోఁ జెఱలాడెడు బొబ్బరింతగా
డ్పుబ్బి విసంజ్ఞగాఁగఁ జెవులూఁదిన, వల్లవుఁ డుర్విన్ వ్రాలఁగా,
బెబ్బులి గొంతుక్రోల్ గఱచి పెల్లున మార్మెడ త్రెళ్లఁ దాఁటుచున్. ౨౦

గబ్బు = పులినోటిగవులు, సమక్షికంబు = ఈఁగలతోఁ గూడుకొన్నది, అయి, మొగంబు అడువన్ = ఆయావునకు ముగిమును మొత్తుచుండఁగాను (శ్వాసమును నిరోధింపఁగా), తరుపర్ణముల్ = చెట్లయాకులు, పడన్ = రాలునట్లుగా, ద్రొబ్బుచున్ = (ఆవును చెట్లబోదెల మీఁదికి) పడఁద్రోయుచు, కార్మొగిళ్లరొదతోఁ జెఱలాడెడు (పా. బురణించెడు) బొబ్బరింత గాడ్పు = నల్లమేఘముల యుఱుముతో నాటివచ్చెడు గర్జనగాలి, ఉబ్బి = ఉబికి, విసంజ్ఞగాఁగన్ = విగతసంజ్ఞమగునట్లుగా (సంజ్ఞపోవునట్లుగా - చేతన యెడలునట్లుగా), చెవులు ఊఁదినన్ = (గొల్లవాని) చెవులలోఁదూఱి శబ్దించుటవలన, వల్లవుఁడు = గొల్ల ('వల్లవః సూపకారే స్యాద్గోపాలే చ గోదుహ' ఇతి విశ్వః.), ఉర్విన్ = నేలమీఁద, వ్రాలఁగాన్ = పడిపోఁగను, బెబ్బులి = ఆయుగ్రవ్యాఘ్రము, గొంతుక్రోల్ = ఆవుయొక్క కంఠనాళమును, కఱచి = కొఱికి, పెలునన్ = వేగమున, మార్మెడ = మెడ వెనుకప్రక్కకు తిరుగునట్లుగా, త్రెళ్లన్ = ఆవు నేలం గూలునటు, దాఁటుచున్ = (ఆపులి) దాఁటువైచుచు (ముందటికన్వయము.)

'గబ్బు' - పచ్చిమాంసమే ఆహారమై తల్లేశములు దంతములసందున నిలిచికొని చిరకాల ముండుటచేత గవులు; అందు జనించియుండు పురుగులనేని దానినయేని తినుటకై ఈఁగలు ముసురుకొనుటచే 'సమక్షికము'. - చూ. మను.

సీ. 'నెలవుల వనదంష్ట్రములు మూఁగి నెఱివెట్టఁ గ్రోల్పులు లొల్పరిండ్ల నుఱుక లిడఁగ.'

'కార్మొగిళ్లు' - నీరుండుటచే నలుపు, నీరిచేతనే ఉఱుము, నీరులేని శరదభ్రమునకు ఉఱు ముండదు; నీరెక్కువయగుకొలఁదిని ఉఱుమునకు గాంభీర్యము హెచ్చు. బహువచనము పులి యెలుంగునంబోలె నానాధ్వనిభేద మిశ్రార్థము. 'చెఱలాడెడు' - అని బ్రౌనుదొరగారిపా., వ్రాఁత ప్రతులపాఠమును, - 'పురణించెడు' పూ. ము. పా. 'బొబ్బరింత' - పూ. ము. పా. - 'బబ్బరింత'

అని బ్రౌనుదొరగారిపాఠమును వ్రాఁతప్రతులపాఠమును. 'బబ్బరింత' శబ్దరత్నాకరమందు లేదు. 'విసంజ్ఞ' సంజ్ఞానాశము కలిగినందుననే వల్లవుఁడు వ్రాలుట. 'వ్రాలఁగా' - వ్రాఁతపుస్తకముల పా. 'కూలఁగా' - పూ. ము. పా.; 'క్రోలు' - ఆ. క్రోళ. 'మార్మొడ ద్రెళ్లదాఁటుట' - రక్తము అధికముగా మొత్తముగా తననోటిలోనికి వచ్చుటకును, ఆవుకొమ్ములు తనకు తగుల కుండుటకును, ఆవు త్వరగా చచ్చుటకును.

'బెబ్బులి' - దీనికి 'పెద్ద + పులి' అని సీతారామాచార్యులవారి వ్యుత్పత్తి. చిఱుతపులి పెద్దపులి యనునవి పులిజాతులు. 'బెబ్బులి' శబ్దము జాతిమాత్ర వాచకముగాఁ దోఁపదు, ఉగ్ర వ్యాఘ్రవాచకముగాఁ దోఁచుచున్నది; పులిశబ్దము బహుదేశభాషాసాధారణము. ప్రాకృత మందలి దేశిభాగములోనుం గలదు. 'వగ్ఘ-సీహాయా- పుల్లీ.' హేమ. దేశీనామమాల. 'పుల్లీ వ్యాఘ్రః సింహశ్చ' తట్టీక. అఱవమందును తెనుఁగునందును వేఁడిమి యర్థముగా 'వెప్ప' అని శబ్దము కలదు; 'ఉప్పు వెప్పనుంగల యుప్పిళిత ఖండంబులు' మను. 'వెప్పులి' అని ఉగ్ర వ్యాఘ్ర వాచకము అఱవమునం గలదు. అందలి 'వా' కు ఇందు 'బా' యుండుటయుంగలదు- తె. బెండకాయ- అ. వెండక్కా. తె. బండి-అ. వండి. అట్లే అ. 'వెప్పులి' ఇందు 'బెప్పులి' యై బ సాహచర్యముచేతను, అంధ్రోచిత సారళ్యముచేతను, 'బెబ్బులి' యైయుండును.

పులి తాఁకఁగానే ఆవునకు దానినోటి గవులుచేతను దానినోటిమీఁది యీఁగలు తన మొగాన మునురుకొనుటచేతను రోఁతగలిగి ఊపిరి తిరుగకుండెను. దానిని పులి పడఁద్రోయు టలో ఆ చెట్లబోదెలమీఁద పడఁగా వానియాకులు రాలుచుండెను. బెడిదంపు టుఱుమువంటి దానిగర్జన చెవులలో ఘూర్ణిల్లినంతట ఆయావును మేపుచున్న గొల్లవాఁడు విసంజ్ఞుఁడై నేల వ్రాలెను. పులి ఆవుగొంతుకపీకను ('పీక' అని శ. ర.) కొఱికి మార్మొడ పడునట్లు చేసెను. స్వభావోక్తి. పద్యభావము ప్రత్యక్షమువోలె నద్భుతముగా నున్నది.

ఆ. తనువుఁ గొమ్ము గొరిజ గొనకుండ మలఁపుచుఁ,
జప్పు డెసఁగఁ దోఁకఁ జప్పళించి,
శోణితంబు గ్రోలుచును నేర్పున ఘుర్మ
గవిని గవికిఁ దీడ్చు నవసరమున. ౨౧

(పులి), తనువున్ = తనదేహమునకు, కొమ్ము = ఆవుకొమ్ము, గొరిజ = ఆవుగిట్టయు, కొన కుండన్ = తగులకయుండునట్లుగా, మలఁపుచున్ = ఆవుదేహమును త్రిప్పుచు, చప్పుడు ఎసఁగన్ = శబ్దము కలుగునట్లుగా, తోఁకన్ = తోఁకతో, అప్పళించి = చరచి, శోణితంబు = రక్తమును ('రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజ శోణితమ్.' అమ.), గ్రోలుచును = త్రాగుచును, నేర్పునన్ = నిపుణతచేత, ఘుర్మగవిన్ = యజ్ఞధేనువును, గవికిన్ = గుహకు, ఈడ్చునవసరమునన్ = ఈడ్చు కొనిపోయెడి సమయమునందు.

పిమ్మట ఆపులి తనదేహమునకు ఆగోవుయొక్క కొమ్ముగాని గొరిజగాని తగులకుండునట్లు ఉపాయముగా దానిని త్రిప్పుచు, శబ్దమగునట్లుగా తోఁకతోఁ గొట్టుచు దానిని నిర్వ్యాకుల ముగా భుజించుటకై గుహలోనికి కీడ్చుకొని పోవుచుండెను. ఆసమయమునందు,

'అప్పళించు' తద్భవము, 'ఆస్ఫాలించు' తత్సమము.

చ. పొలమరు లంది కూఁత లిడ, భూసురు లన్నదిలోన వార్చి, ప్రాఁ
కుల తుద లెక్కి, చప్పటలు గొట్టి యదల్పఁగ, సాహిణీలు వా
ఫులఁ బఱపంగ, వైచి సెలవుల్ త్వర నాకుచుఁ బోయె వృక్షమం
డలికయి తేలుచున్ గుటగుటధ్వని సారె మలంగి చూచుచున్. ౨౨

పొలమరులు = పొలము కాపరులు [‘పొలమరియనఁగఁ గాపును పితమరిదోఁచు’ ఆ. 3 (నా. నా. 49)], అంది = సమీపించి, కూఁతలిడన్ = కేకలువేయుటచేతను, భూసురులు = బ్రాహ్మణులు, అన్నదిలోనన్ = ఆయిక్షుమతియందు, వార్చి,... సాహిణీలు = రౌతులు, మాఫులన్ పఱపంగన్ = గుఱ్ఱములనెక్కి ఘీదెసకు వేగముగా తఱిమినందునను, వైచి = (పులి గోవును) విడిచి పెట్టి; సెలవుల్ = పెదవుల మూలలను, నాకుచున్, గుటగుటధ్వని, సారెన్ = మాటిమాటికి, మలంగిచూచుచున్ = వెనుకకుఁదిరిగి పరికించుచు, వృక్షమండలికయి = చెట్లజీబునుగూర్చి, తేలుచున్ = పొడసూపుచు, వసన్ పోయెన్ = వడిగా నేఁగెను.

పొలము కాపరులుకూడి యఱచినందునను, బ్రాహ్మణులు ఆపన్నివారణార్థము కృతాచమనులై చెట్లతుదలకెక్కి చప్పటలుకొట్టి బెదరించుటచేతను, రౌతులు గుఱ్ఱముల నెక్కి తనమీఁదికి తఱుముకొని వచ్చుటచేతను, పులి గోవును వదలి మాటిమాటికి వెనుకకుందిరిగి చూచుచు, గుటగుటధ్వనిసేయుచు, పెదవిమూలలను నాకుచు, తెట్టలున చెట్లజీబులోనికి పాఱిపోయెను. ‘వార్చుట’- ఆపన్నివారణేచ్ఛతో సిద్ధసిద్ధము. ‘సాహిణీలు’ - దీర్ఘాంతరూపము ముద్రితమైనట్లు కనఁబడలేదని శబ్దరత్నాకరము. ‘మాఫల’-‘తూపులన్’ అని పా. ‘సెలవు...చూచుచున్’- ఇందుస్వభావోక్తి కలదు. ‘సెలవులు నాకుట’ తిండికై నోరూఱుటచేత - ‘ధ్వని’ కోపముచేత, ‘మలంగి చూచుట’- మరలంబోయి తెచ్చుకొనుట సాధ్యమో యని కనుఁగొనుటకు, ‘మండలికి’ - కానరాక తప్పించుకొనుటకు - ‘గుటగుట ధ్వని’ - ఇది సిద్ధసమాసము; కానిని రెండవటాకు గురుత్వము రాదు. ‘ఘుటఘుటధ్వని’ - పూ. ము. పా.

క. జుఱుజుఱుకని నెత్తురు వెలి
కుఱుకుచు రొదసేయ, నఱితి యొడపిన యూర్పుల్
పఱవ, మిడిగ్రుడ్లు వణకుచుఁ,
గొఱప్రాణముతోడఁ దన్నుకొను నమ్మొదవున్. ౨౩

జుఱుజుఱుకు అని = జుఱుకు జుఱుకు అను శబ్దముతో, నెత్తురు, వెలికిన్ = దేహము నుండి, బయటికి, ఉఱుకుచున్ = ఉరికిపాఱుచు, రొదసేయన్ = చప్పుడుగావించుచుండఁగా, అఱితియొడపిన్ ఎ = గొంతుగండినుండియే, ఊర్పుల్ = నిశ్వసితములు, పఱవన్ = వడివడిగా ప్రసరించుచుండఁగా, మిడిగ్రుడ్లన్ = ముందఱికుఱికిన కనుగ్రుడ్లయందు, వణకుచున్ = కంపిల్లుచు, కొఱప్రాణముతోడన్ = కొనయూపిరితో, (గుడిగుడిజీవముతో), తన్నుకొను, అమ్మొదవున్ = ఆధేనువును - స్వభావోక్తి.

‘జుఱుజుఱు కని’ - బ. సీ. పా. ‘ఘుఱుచుఱుకున’ పూ. ము. పా. ఈశబ్దము ఈయర్థమున శబ్దరత్నాకరములో లేదు.

సీ. విన్నవించుటయు ఋత్విజులఁ బ్రాయశ్చిత్త
మడిగె రా; జడిగిన నడుగు మనిరి
వారు కసేరుపుఁ డా రెఱుంగక పోయి;
యాతఁడును శునకుని నడుగు మనియె;
నతఁడు దాను నెఱుంగ నని పల్కి, 'నృప, విను;
నను ఋత్విజులపిండు నా కసేరు
నేను నెఱుఁగ లే మింక నొక్కఁ డొకఁడె కాఁ
డిల మఱి యెవ్వఁడు నెఱుఁగఁ; డెవ్వఁ
తే. డేని సప్తాంగములు నీకు నిచ్చి చెట్లు
పట్టి పెనురాలతిప్పలు పట్టి తిరుగు
నట్టి ఖాండిక్యుఁ డొక్కఁడె యరయ నెఱిఁగె
నే నెఱుఁగు నే వేఁడు మది కర్తమేని' యనిన. ౨౧౮

ఋత్విజులు = యజమానునివలన ధనసత్కారము పొంది యజ్ఞము చేయించు బ్రాహ్మణులు, ప్రాయశ్చిత్తము = యజ్ఞప్రమాదములవలన వచ్చిన దోషమును పోఁగొట్టుకొనునట్టి క్రియ, కసేరుపుఁడు = కసేరు వను పేరి విద్వాంసుని, శునకుని = శునకుఁ డను పేరి విద్వాంసుని, పిండు = సమూహము, సప్తాంగములు = స్వామ్యమాత్య సుహృత్కోశ రాష్ట్ర దుర్గబలములు, నీకు నిచ్చి = నీకు లోఁబఱిచి (స్వామి యయినతాను లోఁబడుటయే స్వామినిచ్చుట), చెట్లు = వృక్ష సమూహములను - పట్టి = శూన్యములయిన - పెనురాలతిప్పలు = పెద్దశిలలకొండలను (పా. గిరిగిచెట్టు చెన్నొప్పు తిప్పలు), పట్టి = ఆశ్రయించి, అరయన్ = ఆలోచించి చూడఁగా, అది = అతని వేఁడుట, కర్తమేని = కార్యమేని = చేయఁదగినపని యేని, వేఁడుము = అతనిం బ్రార్థింపుము.

యజ్ఞగవి వ్యాఘ్రహతి సందియములకు రాజు ప్రాయశ్చిత్త మడుగఁగా ఋత్విక్కులును కసేరుపుఁడును తమకు తెలియ దనిరి. శునకముని ఖాండిక్యు నడుగు మనియె.

చ. నరపతి పల్కె, 'మానివర, నారిపు నిష్కృతి వేఁడఁబోయిన
ధర నతుఁ జేసె నేని సవనంపు ఫలం బొడఁగూడుఁ; గాక మ
త్సరగతిఁ జెప్పె నేని మఖతంత్రి మతంత్రముఁ గాక పూర్ణమౌ;
నిది యెఱుఁగు న్నదీప్సితమొ [illegible] నంచు రథాధిరూఢుఁడై. ౨౧౯

మానివర = ఓశునకముని. నారిపున్ = నా వైరిని (ఖాండిక్యుని), నిష్కృతి = ప్రాయశ్చిత్తము, వేఁడఁబోయినన్ = నే నడుగఁబోయినంతట, (అతఁడు నన్ను), ధరన్ హతుఁ జేసె నేని = నేలంగూల్చె నేని (=చంపినయెడల), సవనంపుఫలంబు = యజ్ఞఫలము ('సవనం త్వధ్వరే స్నానే సోమనిర్దళనేఽపి చ' మేది.), ఒడఁగూడున్ = నాకుం జేకుఱును; కాక = అటుగాక (నన్ను చంపక), అమత్సరగతిన్ = ఒకరి మేలును ఓర్చుమార్గమున (ద్వేషబుద్ధి లేక - 'మత్సరోఽన్యశుభ

క్షేపే తద్వ త్కృపణయో రపి' అమ.), చెప్పనేని = ప్రాయశ్చిత్తమును తెలిపినయెడల, మఖతంత్రము = నాయజ్ఞప్రయోగము; అతంత్రము = వికలము, కాక,...మత్ ఈప్సితమె = నాకు ఇష్టమె,...అంచుఁ బల్కి = అని వచించి, రథ అధిరూఢుఁడు = తేరు ఎక్కినవాఁడు...ఐ - (ముందటికన్వయము).

కేశిధ్వజుఁడు 'ఓ మునీంద్రా, నేను ఖాండిక్యుని ప్రాయశ్చిత్త మడుగం బోఁగా అతఁడు నన్ను చంపెనా నాకు క్రతుఫలము దక్కును, సాధుత్వముచే ప్రాయశ్చిత్తము చెప్పెనా నాక్రతువు సంపూర్ణముగా ఈడేఱును. రెండువిధములను నాకు మేలే, కావున అతనికడకే పోయెదను' అని పలికి రథ మెక్కెను. - వికల్పాలంకారము.

ఈపద్యములో 'పల్కె' అని సమాపకక్రియగా పూ. ము. పా.; ఆపాఠమున 'రథాధిరూఢుఁడై' అనుచోట అసంధాతువునకుం గర్త యుండదు; పల్కుటయే పూర్వకాలికము గావలయు, కావున 'పల్కి' అని మార్పుచేయఁబడినది.

క. హారిణాజినోత్తరీయుఁడు
నిరాయుధుఁడు నగుచు నతని నెల వగు నడవిం
జొరఁ, గోట్టికాండ్రు డెక్కముఁ
బరికించి, యెఱింగి, కలయఁబడి, కూఁత లిడన్. ౨౬

హారి...డు. - హారిణ అజిన = జింకతోలు - ఉత్తరీయుఁడు - పైవస్త్రముగాఁ గలవాఁడును, నిరాయుధుఁడును = కైదువులు లేనివాఁడును, అగుచున్ (కేశిధ్వజుఁడు కర్త), అతని నెలవు = ఖాండిక్యనిమనికి, అగు = అయిన- అడవిన్ = అరణ్యమును, చొరన్ = ప్రవేశింపఁగానే. కోట్టికాండ్రు = వేఁటవాండ్రు [పా. కోటి], డెక్కమున్ = ఇతని తేరుజెండాను, పరికించి = కని, ఎఱింగి = ఇతఁ డని తెలిసికొని, కలియఁబడి = కలసి మొత్తముగా, కూఁత లిడన్ = వలసవారికి తెలియునట్లుగా కూఁతలు పెట్టఁగా.

కేశిధ్వజుఁడు జింకతోలు ఉత్తరీయముగాఁ దాల్చి, కైదువులేక ఖాండిక్యుని నివాసమయిన యడవి కేఁగఁగా, కొండకోనలఁ నున్నకోట్టికాండ్రు జెండాను చూచి యితఁ డని యెఱిఁగి కూఁతలిడి వలసవారికిం దెలియఁజేసిరి.

ఆ. వలస బెదర, నృపతి కలఁగక ప్రజవగ
లార్పఁ బనిచి, కనుమ లందు నిలువ
వేలు వేలు నేర్చి విలుమందిఁ బనిచి, తాఁ
దడుకు పెండె మలుక వాడమ వెడలి. ౨౭

వలస = వలసవచ్చియున్న జనులు, బెదరన్ = భయపడఁగా, నృపతి = ఖాండిక్యుఁడు, కలఁగక = కలఁతపడక, ప్రజవగలు = ప్రజయొక్క దుఃఖములను [- పొగలు పా. పొగలు అని నామవాచకము మృగ్యము], ఆర్పన్ = పోఁగొట్టుటకు, పనిచి = తగినవారిని నియమించి, కనుమలందున్ = కొండలసందుత్రోవలందు, నిలువన్ = వైరులను ఎదురుటకై కనుపెట్టుకొనియుండుటకు, వేలు వేలు = వేవేలుగా, విలుమందిన్ = విలుకాండ్రజలనును, ఏర్చి = ఏర్పరించి (ఈయాకనుమయందు వీరువీరు ఉండవలసిన దని నిర్ధారించి), పనిచి = ఆయా కనుమలకుంబంపి,

తాన్, అలుక, పొడమన్ = పుట్టఁగా (కోపముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై), తడుకు పెండెము వెడలి = వెలుపలకు వైచిన పలుగాఁడితలుపును తెఱచికొని వెలువడి.

వలసవచ్చియున్నవారు తమ్ము సంహరింప శత్రువు వచ్చుచున్నాఁడని భయపడఁగా ఖాండిక్యుఁడు వారిభయమును తీర్చుటకు కొందఱ నియమించి వైరిసేనలరాక నడ్డగించుటకై వేలువేలు కనుమలకు వేలువేలు విలుకాండ్రను పంపి తాను కోపోద్దీపితుఁడై కంపకోటయొక్క పెండెముం దెఱచికొని వెడలినవాఁడై.

క. వచ్చు రిపుఁ జూపులనె చుఱు
చ్చుచు, సిరిఁ గొనుట మగుడఁ బొడముట రుష ము
చ్చిచ్చున లావెచ్చఁగ వి
ద్యుచ్చలచాపమునఁ దూపు దొడుగుచుఁ బలికెన్. ౨౮

వచ్చు (చున్న) - రిపున్ = శత్రుని, చూపులనె = తనదృష్టులచేతనే, చుఱుచుఱుచుచున్ = కాల్చుచు, సిరిన్ = (తన) అనఁగా ఖాండిక్యుని ఐశ్వర్యమును, కొనుటన్ = హరించుటచేతను, మగుడన్ = మఱియు, పొడముటన్ = జనించుట (వచ్చుట) చేతను, రుషన్ = కోపముచేతను, ముచ్చిచ్చునన్ = ఈ మూఁడు ననెడి మూఁడుచిచ్చులచేత, లావు ఎచ్చఁగన్ = బలము అతిశయింపఁగా, వి...నన్ - విద్యుత్ = మెఱుపువలె - చల = చలించుచున్న - చాపమునన్ = వింటియందు (ఒండె - చాపలతన్ = తీఁగవంటి వింటియందు), తూపు దొడుగుచున్ = అమ్మును సంధించుచు, పలికెను.

వచ్చుచున్న శత్రువును చూపులచేతనే దహించుచు, తనసిరిం గొనుటచేతను, మరల తన మీఁదికి వచ్చుటచేతను, తనకోపముచేతను - ఈ మూఁడునిప్పులచేతను కలిగిన బలముకలవాఁడై మెఱుపువలె చంచలమయినవింట నమ్మెక్కుచుం బలికెను. 'సిరిఁగొనుట...ముచ్చిచ్చునన్' వ్యస్తరూపకము.

'ముచ్చిచ్చునను వెచ్చమరి' పూ. ము. పా. (వెచ్చ = వేఁడి - అమరి = కలిగి. - 'ముచ్చిచ్చున లావెచ్చఁగ' అనియు పా.); 'చాపలతి' - 'చాపజ్య' పూ. ము. పా. ఇందు 'జ్యా' శబ్దము ఏకాక్షర మగుటచేత 'జ్య' - అని హ్రస్వము అశాస్త్రీయము. మఱి 'చాపలతన్' అనుపాఠములో నారిని చెప్పలేదా యనిన, వలదు; 'వింట నమ్మెర్చి యాము వెన్వెంటఁ దఱుము' అని పాండురంగమాహాత్మ్యము. 'విద్యుచ్చలధను మౌర్వీ' అనియేని పఠింపవచ్చును. ధనుశ్శబ్దము ఉకారాంతమును గలదు. "ధనుః పుమాన్ రాశిభేదే ప్రియాళద్రౌ శరాసనే' ఇతి నానార్థేషు మేదినీ." - అని రామాశ్రమము. పీఠికయందు దీనిచర్చం గనుఁడు.

మ. ధన ధాన్య ద్విర దాశ్వ గోగణ సమేతం బెల్ల సామ్రాజ్యముం
గొనియుం జాలక తాటకేయ పలభుక్కూటాకృతిం జెంకతో
లున నాచ్ఛన్నుఁడవై ప్రశాంతుగతి మాలోఁ జొచ్చి ప్రాణంబులుం
గొన నేతెంచెదె! దుర్మతీ, కెడపెద న్ఘోరంపు భల్లంబునన్. ౨౯

దుర్మతీ = ఓరిదుష్టబుద్ధీ, ధన...బు = ధనములు ధాన్యములు ఏనుఁగులు (ద్విరదా యస్య స = రెండుకోఱలు కలది) గుఱ్ఱములు పసులమందలు - వీనితోఁ గూడుకొన్నట్లుగా, ఎల్ల సామ్రాజ్యముఁ = సకలైశ్వర్యమును, కొనియుఁ = హరించియును, చాలక = తనివి తీఱక, తా...తిఁ - తాటకేయ = తాటకాసుతుఁడను మారీచుఁడను - పలభుక్ = పొలదిండియొక్క ('పల మున్మాంసమాంసయోః' నానా.) - కూట ఆకృతిఁ = మాయ రూపుతో

['మాయానిశ్చలయన్త్రేషు కైతవానృతరాశిషు
అయోఘనే శైలశృఙ్గే సీరాఙ్గే కూట మస్త్రియామ్.'],

జింకతోలునఁ, అచ్ఛన్నుఁడవు = కప్పఁబడినవాఁడవు, ఐ, ప్రశాంతుగతిఁ - కామక్రోధాద్యరిషడ్వర్గము ఉడిగినవానివలె, ...కొనఁ = హరించుటకు, ఏతెంచెదె = వచ్చుచున్నావా? క్రూరంపుభల్లంబునఁ = తీక్ష్ణమయిన బల్లెముతోఁ, కెడపెదఁ = నిన్ను పరిమార్చెదను.

ఓయిదుష్టుఁడా, ధనధాన్యాదికమయినమదైశ్వర్యము నంతయు హరించియుం దనియక, మారీచాకృతిగా జింకతోలు దాల్చి ప్రశాంతవేషంబున మాలోఁ జొచ్చి తత్వవేది మా ప్రాణములంగూడ హరింప వచ్చుచున్నావా? ఇదె నిన్ను వాఁడిబల్లెముతోఁ గూల్చెదను.

'గొనియుఁ'- 'గొనెన' అను పూ.ప్ర. పాఠమున ధనశబ్దము రెండుమార్లు వచ్చిన దని ఇందు 'గణ' అని మార్పఁబడినది. 'సామ్రాజ్య'- పా. 'సామగ్రి.' 'తాటకేయ పలభుక్కూటాకృతిఁ'- పదార్థవృత్తి నిదర్శన. మారీచుఁడు జింకవేషమున వచ్చి శ్రీరాములను వంచించినకథ నిట నను సంధించుకొనవలయును. 'ఏతెంచెదు' - పా. 'ఏతెంచితె'

మహాస్రగ్ధర.

అనినం, జేయెత్తి, "యోగాహా! యలుగక వినుఁ; తా నాతతాయిం బ్రమాదం
బున వైకల్యంబు యాగంబునకుఁ బొడమ, నే భూసురశ్రేణి వేఁడన్,
నిను నావేదించి పంపెన్; నృప! యతఁ డెఱుఁగు న్నిష్కృతిన్; వాఁడుం బోవో
మ్మని, కోప మ్మొన రోప మ్మొనఁ బఱుపు; మఱైన మే లింక" నన్నన్. 30

అనినన్ = ఖాండిక్యుఁడు ఇట్లు పలుకఁగా, (కేశిధ్వజుఁడు), చేయెత్తియును, ...కాను ఆతతాయిన్ = చంపవచ్చినవాఁడను ('ఆతతాయీ వధోద్యతః' అమ.) కాను, ప్రమాదంబునన్ = మాయేమఱుపాటుచేత, యాగంబున వైకల్యంబు పొడమినన్, నేన్,...శ్రేణిన్ = సమూహమును, వేఁడన్ = (ప్రాయశ్చిత్తమును) అడుగఁగా, (ఆభూసురసమూహము), నినున్ ఆవేదించి = నిన్ను నిర్దేశించి, పంపెన్ = నన్నుపంపెను,...రోపమ్ము = బాణము ('పత్త్రీ రోప ఇషు ర్ద్వయోః' అమ.)...

ఖాండిక్యుఁ డిట్లు పలుకఁగా, కేశిధ్వజుఁడు చేయెత్తి యిట్లు బదులు చెప్పెను:— నేను నిన్ను చంప రాలేదు. నాకు ప్రమాదంబున యాగములో వైకల్యము సంభవించినది. అందులకుం బ్రాయశ్చిత్తమును నేను బుత్విగాదుల నడుగఁగా, వారు నీ వయినం జెప్పఁగల వని తెలిపి నీకడకు నన్నంపిరి. ఇది వృత్తాంతము; నీవు నాపై కోపము విడిచి ప్రాయశ్చిత్తము చెప్పినను సరియే, వైర మగుట నన్నుఁ జంపినను సరియే.

'చేయెత్తుట' - హెచ్చరిక కొఱకు. 'పంపెన్' - శ్రేణి కర్తగాన ఏకవచనము.—'కోపమ్మయిన కోపమ్మయిన విడువుము' - వికల్పాలంకారము.

ఆతతాయిని కాదని చెప్పకొనుట యేల, ఆతతాయిని అవిచారితముగా పరిమార్పవలయునని ధర్మశాస్త్రము.

'గురుం వా బాలవృద్ధౌ వా బ్రాహ్మణం వా బహుశ్రుతమ్
ఆతతాయిన మాయాన్తం హన్యా దేవావిచారయన్.' మనుస్మృతి.

(ఈక్రింది యాఱుగురకు ఆతతాయి సంజ్ఞ--
'అగ్నిదో గరదశ్చైవ శస్త్రోన్మత్తో ధనాపహః
క్షేత్రదారాపహర్తా చ షడేతే హ్యాతతాయినః. శుక్రనీతి).

'పాపామ్ము' = పామ్ము పామ్ము - 'ఆమ్రేడితమందు సంధ్యము ముదుజ్జులకు లోపము విభాష నగు.' బా. వ్యా. సం. 48.—ద్వయుక్త ఆవధారణార్థముచేత.

వ. అనిన, నతండు తదియంతంబు భావించి, మంత్రి పురోహిత ప్రముఖ సుహృజ్జనంబులకుఁ దద్వృత్తాంతం బంతయుం జెప్పి, మంతనంబునకుం బొచ్చిన మంత్రు లిట్లనిరి. ౩౧

అతండు = ఖాండిక్యుఁడు, తదుదంతంబు = వృత్తమంతయును ('షణ్డాః స్మృతాః బలీవర్దే షణ్డం తు కామసే ధవేత్' అమరము),...... మంతనంబునకున్ = ఆలోచనకు,...

క. పాలు గల వాఁడు మన కొక
జాలి యిడక తాన తారసానకు వచ్చెన్;
వాలి యిడుద, లెమ్ము, నృప, కృప
చాలు, కారాకు మని చంపకు ప్రజలన్. ౩౨

పాలుగలవాఁడు = దాయాదుఁడు,... జాలి = దయయును, ఇడక = కలిగింపక, తారసానకున్ = సమీపమునకు,... కృప చాలున్ = వెంపుచేయు కరుణ చాలింపుము,... కారాకు = ముదురాకులు.

దాయాదుఁడు మన శత్రువయి కలిగింపక సమీపమునకు వచ్చియున్నాఁడు, వానిం గూల్చుట కిదియె సమయము; ఓ రాజా, వానిపై కరుణింపకుము. వానివలన ఈ ప్రజలు ఇట కారాకులు మని జీవించుచున్నారు, వానిం గూల్చి వీరి కీకష్టమును తొలఁగింపుము.

'కారాకు:- అడవిలో మంచిభోజనము దొరకక ఆకలములు మేసి జీవించుచున్నారనుట.

ఉ. అంటలు గట్టి చెల్కలను నాంట్రును బిడ్డలుఁ గూరఁగోయఁ బోఁ,
గంటకము ల్పదాబ్జములఁ గాఁడ నొదర్చిన నొప్పిఁ గూయిడన్,
గాన కొగంటెక సంగ్రయఁ గంబడి వేఁగెద మింక; నొక్కమా
కంటయ కాదు; నిప్పు వడునట్టియవస్థ వచింప శక్యమే? 33

ఆండ్రును = (మా) భార్యలును, బిడ్డలును, అంటలు గట్టి = గుంపులు కూడి, చెల్కలకున్ = చేలకలకున్ = బీటి నేలలకు,...కంటకముల్ = ముండ్లు, పద అబ్జములన్ = అడుగుఁదమ్ములయందు, కాఁడన్ = గ్రుచ్చుకొనఁగా, ఒపర్చిననొప్పిన్ = ఊడలాగినబాధచేత, కూయిడన్ = ఏడ్చుచుండఁగా, ఒదుఁగంబడి = ఒదిఁగి, వేఁగెదము = తపించుచున్నాము, ఇందున్ = మనలో, ఒక్కమాకున్ అంటదుకాదు = మాకుమాత్రమే ఈకష్టము గల్గినుటయే గాదు....

మాభార్యలును బిడ్డలును బీళ్లకు కూడఁ గోసికొనుటకు పోఁగా, కాళ్లలో ముండ్లు గ్రుచ్చుకొనఁగా, వానిని ఊడలాగిన నొప్పిచే వారు రాత్రి అంతయు నేడ్చుచుండుటచేత, మాకు నిద్ర పట్టుట లేదు. ఈకష్టము మాకుమాత్రమే అని మేము చెప్పుకొనుటగాదు, నీవు పడుచున్న దురవస్థను వర్ణింపఁదమా? - మాకీకును నీకీకునుంగూడ ఈశ్వరుని సంహారింపు మనుట. - స్వభావోక్తి.

'చెల్కలకున్' - 'చేలకును' పూ. ము. పా. 'పదాగ్రముల' పూ. ము. పా. పదాబ్జముల' సీ. పా. - స్త్రీలయు బిడ్డలయు పాదములు గాన మృదుత్వమును సూచించుటకు అబ్జోపమ; అగ్రమునకే కంటకములు గ్రుచ్చుకొను నను నియమము లేదు. 'కాఁడ నొపర్చిన' - ప్రాంతప్రతులపా., సీ.పా.; 'కాఁడెఁగఁదూసిన' పూ.ము.పా. 'కూయిడన్' - ఇత్వసంధి - 'కూయుడున్' అని పఠించిన సరిపడును. 'అయ్యోడున్' అని యొక పా.

తే. స్వామ్యమాత్య సుహృత్కోశ జనపద బల
దుర్గములు స్వామి గలిగినఁ దొలుతఁ గలవు;
అంగి సుఖియైన సంగంబు లటుపు మునుపె
చాల సుఖు లౌట మనకు దృష్టంబు గాదె? 38

స్వా...లు - స్వామి = ఱేఁడు ('స్వామీ త్వీశ్వరః పతి రీశితా' అమ.), అమాత్య = మంత్రులు ('మన్త్రీ ధీసచివోఽమాత్యః' అమ.) - సుహృత్ = మిత్రులు ('అథ మిత్త్రం సఖా సుహృత్' అమ. - 'సుహృ ద్దుర్హృదౌ మిత్త్రామిత్త్రయోః' సూ. - అన్యత్ర సుహృదయః దుర్హృదయః' - అని సి. కౌ.) - కోశ = బొక్కసము ('కోశో స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే ర్థౌఘ దివ్యయోః' అమ.) - జనపద = రాష్ట్రము - బల - చతురంగబలములు ('బలం సైన్యమ్' రామాశ్రమ.) - దుర్గములు = కోటలు, (అనుసిపి), స్వామి గలిగినన్ = ఱేఁడు ఉండెనేని, తొలుతన్ కలవు = అంతకుముందే సిద్ధముగా నుండును; అంగి = అవయవి (శరీర = ఆత్మ), సుఖి ఐనన్ = సుఖముగా నుండినయెడల, అంగంబులు = అవయవములు,... దృష్టంబు = ప్రత్యక్షానుభూతము...

సప్తాంగములలో రాజుకలిగెనేని కడమయంగములు అప్పుడే కలవు. ఆత్మ సుఖముగా నున్న అవయవములు సుఖముగా నుండుట ఎఱిఁగినదేగదా. - కావున నిసిద్ధిని ముందుగా చూచుకొనవలసిన దని భా. - అప్రస్తుతప్రశంస, అర్థాంతరన్యాసంబును.

క. అతనిపని దీర్ప రాజ్య
ద్వితయము నినుఁ జేరు; నెట్టివెఱవుననైనన్

క్షితిపుల కరిజయము ధనో
న్నతియుఁ బ్రజాసదయరక్షణము ధర్మంబుల్. 3౫

అతనిపని దీర్పన్=అతనిం జంపినయెడల, రాజ్య ద్వితయము= రాజ్యములద్వయి = రెండు రాజ్యములను,... వెఱవునన్ = ఉపాయముచేత,... క్షితిపులకున్ = భూపతులకు, అరిజయము= శత్రువులను జయించుటయు, ధన ఉన్నతియున్ = ధనవృద్ధియు, ప్రజా సదయ రక్షణమున్ = ప్రజలను దయతోఁ గాపాడుటయు, ధర్మంబుల్ = విహితకృత్యములు.

అతనిం గెడపెదేని రెండురాజ్యములును నీకే వచ్చును. ఏయుపాయమున నేని వైరులం దును ముటయు, ధనవృద్ధి కాపించుకొనుటయు ప్రజలను దయతోఁ గాచుటయు రాజధర్మములు.---- కావున అవి నీకును ధర్మములు అనుట. - అప్రస్తుతప్రశంస.

'సదయ' - ప్రాఁతపా. - 'నీతి' పూ. ము. పా.

క. అన్యాయంబున నున్నహ
మన్యుం డగుప్రబలరిపుని మడియించిన ధ
ర్మన్యక్కృతి కగు నిష్కృతి
సన్యాయంబునఁ బ్రజాళి సంరక్షింపన్. 3౬

దున్నహమన్యుండు=హైఁపరాని క్రోధముగలవాఁడు('మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' అమ.), అగు - ప్రబలరిపునిన్ = బల్లిదుఁ డయినశత్రువును, మడియించిన ధర్మన్యక్కృతికిన్ = పరిమార్చి నందుచేత నగు నధర్మమునకు (ధర్మ - ధర్మముయొక్క - న్యక్కృతి - క్రిందుపఱుచుట), ప్రజా ఆళిన్ - జనసమూహమును. సన్యాయంబునన్ = సమంజసముగా, సంరక్షింపన్ = పరిపాలిం చుటచేత, నిష్కృతి - ప్రాయశ్చిత్తము, అగున్.

ద్రోహియు బలీదుఁడు నయిన శత్రువును అన్యాయముగా వధించినపాపము ప్రజలను చక్కఁగా పాలించుటచేత తొలఁగును. సామాన్యముగా చెప్పినమాట విశేషముగా ఈరాజున కును ఇతని యావైరికిని అన్వయించుచున్నదిగాన అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

'అన్యాయంబునన్' - ఇచట నఞ్సునకు విరోధ మర్థము - న్యాయవిరుద్ధముగా ననుట.

క. తనరాష్ట్రము చెడ వచ్చిన
ననిమిషపతి విప్రుఁ డనక యాచార్యుఁ ద్రిశీ
ర్షునిఁ దునుమఁడె? విడువుము దయ;
నిను నమ్మిన ప్రజలు సదయ నీ దయ లేలా? 3౭

అనిమిషపతి=ఇంద్రుఁడు, తనరాష్ట్రము=ఇంద్రునిదేశము, చెడన్ వచ్చినన్ = చెడునట్లు సంభవింపఁగా, విప్రుఁడు అనక=బ్రాహ్మణుఁ డని సంకోచింపక (బ్రహ్మహత్యకు వెఱవక), ఆచార్యున్ = గురువైనట్టి, త్రిశీర్షునిన్ = విశ్వరూపుని, తునుమఁడె = చంపలేదా ('తం హేన్ద్ర ఉవాచ...య న్మాం విజానీయాం త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్ర మహానమ్' అని కౌషీతకి బ్రాహ్మ

ణోపనిషత్తు.), దయన్ = పగతునిమీఁది కృపను,...నవయన్ = (అన్నములేక) కృశించుచుండఁగా,...

ఇంద్రుఁడు త్రిశీర్షునిచేత తనదేశమునకు చేటు కలుగనుండఁగా, వానిని విప్రుఁడనియేని సురుఁడనియేని విచారింపక తునుమలేదా? అట్లే నీవును ఇతనిం దునుమవలయును. నీజనులకు ఇతనివలన అన్నలోపము కలుగుచుండఁగా ఇతనియందు నీవు దయయుంచుట సరిగాదు. సమయాన నుపయోగపడని నీదయ నీప్రజలమీఁద నీకు ఉన్నమాత్రాన నేమి ప్రయోజనము?

క. శిష్టున్ విను నిన్నుఁ జేరెడు
దుష్టాత్ముఁ బిలుకుమార్చు, దురితము విడుపన్
నష్టంబుగ, భూవల్లభ,
యిష్టాపూర్తములు సేసి యెసఁగఁగ రాదే? 3౮

భూవల్లభ = ఓరాజా, శిష్టున్ = సదాచారసంపన్నుని...పిలుకుమార్చి = పరిమార్చి, దురితము = అపాయము, విడుపన్ = విడ్వుటకు, నష్టము కాన్ = పోయిన దానివలెనుగా (తొలంగుటకుఁగాను). ఇష్టాపూర్తములు = క్రతువులును చెఱువులు త్రవ్వించుటయును, ('ఇష్టం చ పూర్తం చ = ఇష్టాపూర్తే - 'క్రతుకర్మేష్టం పూర్తం ఖాతాదికర్మ చ' అమ.)...

మహారాజా, సదాచారసంపన్నుని నిన్ను ఇష్టపడి బాధించిన యాదుష్టుని రూపుమాపి అపాయమును విడ్వుటకు ఇష్టాపూర్తములచేత నెగట్టుకొమ్ము.

'దురితము' పోవనివానిని నిరాయుధుని నీవు తుని చంపుటగాన.

తే. ఇంక రెన్నాళ్లు సూచి, నీవంకఁ దెగువ
గానఁగ సందిసఁ బ్రజ లూళ్లు గలఁచి పోవ
మానిపఁ గనుటయె యొండె, విహీనసంధి
నతనిఁ గను టొండె కాక యొండు మతము గలదె? 3౯

రెన్నాళ్లుసూచి = కొన్నిదినములు ప్రతీక్షించి, నీవంకన్ = నీవలన, తెగువ = సాహసము,...ఊళ్లు గలఁచి = వారివారి గ్రామములను స్మరించుకొని, పోవన్ = పోయినపిమ్మట, మానిపి = అడవిలో తపస్సుచేసికొనుచుండు వాఁడవు. అగుటయె ఒండెన్ = అగుటయో గానీ, విహీనసంధిన్ = ఒకనికి మహాఫలంబును తనకు అల్పఫలంబును గా నొడంబడిక చేసి,...ఒండు మతము = వేఱుపాయము (ఆరెండుమార్గములును సరిగాకుండుచో ఇపుడు తెగువ వహించి వైరం బరిమార్పుము అని భా.), - వికల్పాలంకారము.

'రెన్నాళ్లు' కొలఁదిదినము లనుటకు లోకోక్తి. 'రెన్నాళ్లు' - 'అన్యంబులకు సహితమిక్కార్యంబులు కొండొకచోఁ గానంబడియెడి.' బా. వ్యా. సం. 38. ఇట్లే 'రెన్నెల్లు', 'మూనాళ్లు.'

క. జనవర, యీపమునకుం జొ
చ్చినఁ గన్నులు మూసికొంటె సెల; వింతియకా

క నిదిధ్యాసకు బ్రహ్మం
బెనయునె? పరిభవపుశల్య మెదలో మెఱమర్. ౪౦

జనవర = ఓ రాజా, పరిభవపుశల్యము = అవమాన మనెడి యలుఁగు ('శల్యం శఙ్కౌ శరే వంశే కవిన్కాయాం చ నోమర కోశిశ్వ.'),ఎదలోన్ = గుండెలో, మెఱమర్ = మెదలుచుండఁగా, తపమునకుం జొచ్చినన్ = తపస్సు చేయం బూనినను,....సెలవు = ఉపయోగము,...నిదిధ్యాసకున్ = ఏకాగ్రధ్యానమునకు. బ్రహ్మంబు = పరమాత్మ, ఎనయునె = చేకూఱునా.

ఓ రాజా తపస్సునకుం బూనితివేని, అవమాన మనెడియలుఁగు హృదయమునందు మెదలు చుండఁగా, కన్నులు మూసికొనదగునే గాని ధ్యానమునకు బ్రహ్మము నిలుచునా.— ఈయవమాన దుఃఖము నీ తపస్సునకు బాధకము కావున నీకు తెరవకన్న వేఱుమార్గము లేదని భా.–పరిసంఖ్యాలంకారము. 'పరిభవపుశల్యము' – రూపకము. 'మెఱయు' సకర్మకము, ఇట అకర్మకము.

క. అవమతిఁ బిత్రుఘ్నులగు భూ
ధవులను వెదకి పిల్లపిల్లతరము తునిమి భా
ర్గవుఁడు మునియయ్యె: మఱి వై
భవమును గాంచెనె శాంతి? బగ వెగ టగునే? ౪౧

భార్గవుఁడు = పరశురాముఁడు ('భార్గవః శంకరో రేణుకాసుత శుక్రయోః' నానా.), అవమతిన్ = అవమానముచేత. పిత్రుఘ్నులు = (తన) తండ్రినిచంపినవారు, అగు – భూధవులన్ = రాజులను, వెదకి, పిల్లపిల్లతరము = పిల్లలనుసయితము వరుసగా, తునిమి = చంపి, ముని = తపస్సుం బూనినవాఁడు,......వైభవము = ఐశ్వర్యము......

పరశురాముఁడు తనతండ్రిం జంపిన రాజులను అవమానముచేత పిల్లపిల్ల వరుసగా వెదకి వెదకి సంహరించి పగదీర్చుకొని వైరాగ్యాన తపస్సునకు బ్రవేశించినాఁడు. అట్లు పగదీర్చుకొనంతకాలము వైభవము కలుగదు సరియేగదా. శాంతి సయితము కలుగదు. కావున నీవు వైభవమును వదలుకొని శాంతినే కోరుదువేనియు పగదీర్చుకొనక తప్పదు. కావున ఈతనిని వెంటనే తునుమము. – అప్రస్తుతప్రశంస. అర్థాంతరన్యాసంబును. పగతుం దునుమక భ్రమము లేదని కామందకము:— 'సాధవో రిద్రుమోత్ఖాత మకృత్వైవ కుతః సుఖమ్?'

తే. పగయు వగయును లేక సంపాదిఁ గన్న
నలరు సామాన్య సంసారి యగుట మేలు;
మఱి తగిలెనేని శాంతిచే మఱవఁ దగదు
రాజ్యభూమికఁ దాల్చిన రాజునకును. ౪౨

...,వగయున్ = దుఃఖమును, లేక = వహింపక,...కన్నన్ = పొందినను (దొరకినదానికే), అలరు = సంతోషించునట్టి – సామాన్యసంసారి = సాధారణ గృహస్థుఁడు,...అటుగాక, రాజ్యభూమికన్ = దొరతన మనెడు వేషమును ('అన్యరూపై ర్యదన్యస్య ప్రవేశః సతు భూమికా.' భరతుఁడు.),...తగిలెనేని = పగయు వగయుం గలిగినయెడల, శాంతిచేన్ = ఓర్పుచేత, మఱవఁ దగదు = మఱచుట ఉచితముగాదు.

సామాన్యగృహస్థుఁడు పగను వగను మఱచి యథాలాభసంతుష్టుఁడై యుండుట తగును గాని, దొరతనము వహించిన రాజు అపకారము పగను వగను ఓర్పుచే మఱచుట తగదు.—నీవు సామాన్యగృహస్థుఁడవు కావు, రాజవు, కావున శాంతిచే పగను వగను మఱచుట నీకు తగదు అని అభిప్రాయము. పరిసంఖ్యాలంకారము, అప్రస్తుతప్రశంసయు.

'మఱి' అని వ్రాఁత పా. 'మఱల' వ్రా. ము. పా.

క. పులి మలఁ డిగి యూళ్లకు న
క్షులరుజ రా జనము మాన్పుకొని బనిచి, గవిఁ
నెలకొనఁ జురియలు గొని చని
పొలియింతో? యూరిఁ గని యుఱికిఁ గొని పొడుచునొ? చెప్పుమా. 223

పులి, అక్షులరుజన్ – కనులవ్యాధిచేత [కనుఁ గలఁకచేత ననుట 'స్త్రీపుంస్రజా రోగవ్యాధిగదామయాః' అమ.], మలన్ = కొండనుండి, డిగి = దిగి, ఊళ్లకున్, రాన్ = వచ్చినంతట, జనము = ఊళ్లజనులు. మాన్పుకొని = ఆకన్నులగలఁకను నివారించుకొమ్మని. పనిచి = మరల కొండకుం బంప, గవిన్ నెలకొనన్ = (ఆ కనుఁగలఁక పోని స్వస్థముగా తా) గుహాలో నివసించియుండఁగా, చురియలు = చురకత్తులు, కొని, చని = ఆ గుహలోనికి పోయి చేరి, పొలియింతో = నాశ మొందునో, (లేక దానిని పోనిక, ఊరిన్ = గ్రామమందు, కుయి రేఁగి = లేక లిడుచు లేచి, పొడుచునో = పొడిచి చంపునో, చెప్పుమా = చెప్పుము.

పులికి ఒకానొకప్పుడు కనుఁగలఁక వచ్చెను, అప్పుడు అది కొండనుండి ఊళ్లలోనికి దిగి వచ్చెను; అప్పుడు ఊరిజనులు దానిని 'అమ్మా, నీవు పోయి కన్నుల కలఁక కుదుర్చుకొమ్ము' అని బోధించి పంపినవారై, అది పోయి కన్నులు స్వస్థమై గుహాలో నివసించియున్నప్పుడు చురకత్తులం గొనిపోయి దానిం జెనకి దానిచేత చత్తురో, లేక-ఊరిలోఁ గనఁబడఁగా లేచి దానిని మడియింతురో చెప్పవయ్యా.–నీవు ఇప్పు డితనిని చేకక పంపి విడిచితివి కొనియాగనై యితఁడు మహో న్నతపదము నుండునప్పుడు ఇతనిమీఁదికి పోయి యతనిని మడియుంప సరిగాదు, ఇప్పుడే యతనిని చంపుట యుక్తము. అప్రస్తుతమర్థము.–అప్రస్తుత ప్రశంస.

'గుజరా'–'రుజఁజన' పా.–'నెలకొనఁ జురియలు చేఁగొని' పా.

క. ఈవేళ బలియు నతనిం
బో విడిచితి పొమ్ము పాడిఁ బోయినరాజ్యం
బే విధిఁ గ్రమ్మఱు? నావెర
పేవెర యని వ్రేలు మడచి పేర్పడఁ జెపుమా. 224

బలియున్ = బల్లిదుని,... పాడిన్ = ధర్మముప్రకారము, పోవిడిచితి పొమ్ము = పోని త్తువేని,.... వెరవు = ఉపాయము,...

ఇప్పుడు నీవు బలవంతు నతనిని ధర్మము నవలంబించినవాఁడవై పోనిత్తువేని, పమ్మటనీ నష్టరాజ్యము నీకు మరల వచ్చునట్టి యుపాయాంతరమేమో చెప్పుము.–ఇప్పు డితనిం జంపినచో నీరాజ్యము నీకు వచ్చును గాని వేఱు విధమున రా దనిభా.–'వ్రేలుమడిచి'–లోకోక్తి.

'బలియఁగా' - ఓప్పుట నాతని నీవు జయింపలే వని భా.

'పాడిఁబోయెన' - 'వాఁడు పోయెన' పూ. ము. పా.

తే. అలసతఁ బన్న మనుజుండు కలియుగంబు;
ద్వాపరం బెన్నఁ గూర్చున్న వాఁడు; త్రేత
యుత్థితుఁడు; యాయి మఱి కృతయుగి; మ టన్న
సముచిరమనోక్తి బుగ్బ్రాహ్మణముల వినమె? ౪౫

అలసతఁ = సోమరితనముచేత,...ఎన్నఁగా = ఆలోచింపఁగా, ద్వాపరంబు = ద్వాపర యుగము,...ఉత్థితుఁడు = లేచినవాఁడు, త్రేతాయుగము, మఱి = అటుగాక, యాయి = నడచుచున్నవాఁడు,...సముచిరమనఃఉక్తి = సంప్రదానవచనము ('జమ్బుభేదే హరిహయః స్వారాడ్ముచిరనూదనః' అమ.),...ఋక్ బ్రాహ్మణములన్ = ఋగ్వేదముయొక్క బ్రాహ్మణ మనెడి భాగములతో,...వినమె = మనము వినలేదా.

మనుజుఁడు పరున్నపో కలియుగమువంటివాఁడు, కూర్చున్నవాఁడు ద్వాపరమువంటి వాఁడు, లేచినవాఁడు త్రేతవంటివాఁడు, నడచుచున్నవాఁడు; సోద్యముఁడు - సర్వో త్కృష్టుఁడు,నిరుద్యముఁడు నిర్వాహముఁ జనియె భా. కావున నీవు సోద్యముఁడవు గావలసిన దని యుపదేశము. అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము.

'కృతం త్రేతా ద్వాపరం చ కలిశ్చేతి చతుర్యుగమ్.' విష్ణుపురా.

క. ఛిద్రప్రహారి, రాష్ట్ర
పద్రవ పరిహారి, యుష్టభాషా రుచి, యా
వేళ విక్రము, డావేళా
నుద్రిక్తుఁ, డనల్పకాల ముర్వి భుజించున్. ౪౬

ఛిద్రప్రహారి = శత్రుస్థానమునందు కొట్టువాఁడు, రాష్ట్ర...రి - రాష్ట్ర = తన దేశము యొక్క - ఉపద్రవ = ఆపదలను - పరిహారి = తొలఁగించుకొనువాఁడు, యు...చి-యుష్ట = యథార్థపక్తులయొక్క - భాషా = మాటలయందు - రుచి = ఇచ్ఛగలవాఁడు, వే...డు - వేళా = (తన కనుకూల మయిన) కాలమందు - ఉద్రిక్తుఁడు = వైరిమీఁదికి లేచువాఁడు, అ....డు - అవేళా = అనుకూలముకానిసమయమునందు - అనుద్రిక్తుఁడు = లేవనివాఁడు, అనల్పకాలము = చిరకాలము, ఉర్విన్ = భూమిని, భుజించున్ = ఏలును.

వైరిని అతఁడెఱుంగని పోరుటకు సిద్ధుఁడు గానట్టి స్థానమునందు కొట్టువాఁడును, తనరాష్ట్రమునకుం గలిగెడి యుపద్రవములను తొలఁగించుకొనువాఁడును, ఆప్తులమాటలను వినువాఁడును, తన కనుకూల మయినసమయమున వైరిమీఁద విక్రమించువాఁడును, తనకనుకూలము కానిసమయమున విక్రమింపనివాఁడును, చిరకాలము భూమి నేలును. పూర్వముద్రితవ్యాఖ్యయందు 'ఛిద్రప్రహారి' అనఁగా 'తనరాజ్యమందుఁ బుట్టిన దోషంబులను పోఁగొట్టువాఁడు' అని యర్థము వ్రాయఁ బడియున్నది. ఈయర్థము సరిపడదు, ఎట్లన: - 'ఛిద్రం విపరీతత్వగ్రన్త గర్తే దోషే' హేమ.

'అపశూలం త మాసాద్య లవణం లక్ష్మణానుజః
రురోధ సంముఖీనో హి జయో రన్ధ్రప్రహారిణామ్.' రఘు. 15-17.

'రన్ధ్రప్రహారిణాం రన్ధ్రప్రహరణశీలానామ్; అపశూలత్వమేవాత్ర రన్ధ్రమ్' అని మల్లినాథః. దీనికే- 'తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపోః' ఇతివచనాత్ పరవ్యసనే ఆక్రమణం విజిగీషోః సిద్ధికారకమ్। యథా మాఘే;- 'ఆత్మోదయః పరజ్యాని ర్ద్వయం నీతి రితీయతీ.' అథవా - 'స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్ పరస్య వ్యసనేఽపరే.' తథాహి - 'ఆప్నోత్యాత్మనో రన్ధ్రం రన్ధ్రేషు ప్రహరన్ రిపూన్' - అని హేమ.వ్యాఖ్య.

వ. లేలెమ్మనుటయుఁ బ్రధానులకు భూనాథుం డిట్లనియె. ౮౭

క. మీ రాడినయది కార్యం
బే; నిప్పని సేయ రాజ్య మంతయు మనికిన్,
వానికిఁ బరలోకము జిత
మౌ నొక్కట; నిందు వాసు లరయఁగ వలయున్. ౮౮

మీ రాడిన యది = మీరు చెప్పినపనిని, కార్యంబు = ...; ఇప్పని = ఈశత్రుహననమును, చేయన్ = కావించుటచేత, ఒక్కటన్ = ఏకకాలములో, రాజ్యమంతయున్ = ఇరువురి రాజ్యంబును, మనికిని = మనకును, పరలోకము = స్వర్గము, వానికిన్ = వానికిని జితమగును = లభించును; ఇందున్ = ఈరెండుఫలములయందును గల, వాసులు = తారతమ్యములను, అరయఁగ వలయున్ = ఆలోచింపుఁడు.

ఆతనిం జంపుటచే, ఒక్కమాఱే మనకు సర్వరాజ్యమును, అతనికి స్వర్గమును వచ్చును; ఈరెండు ఫలములలో అతనికిం గలుగునదే యుత్కృష్టమో మనకుం గలుగునది యుత్కృష్టమో ఆలోచింపుఁడు.-ఆవాసినే అనంతరపద్యమందు చెప్పుచున్నాఁడు.

క. పరలోకసుఖము శాశ్వత
మరయ; మహీరాజ్యసౌఖ్య మల్పానేహః
పరిభోగ్యం; బిందులకై
దురితము కావించి తొలఁగుదునె పరమునకున్. ౮౯

అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, పరలోకసుఖము, శాశ్వతము = చిరకాలము ఉండునది, మహీరాజ్యసుఖము = భూమియందలి రాజ్యసౌఖ్యము, ...బు - అల్ప = కొంచెమైన - అనేహః = కాలముచే - పరిభోగ్యంబు = అనుభవింపఁదగినది; ఇందులకై = ఈయల్పకాలరాజ్యసౌఖ్యముకొఱకు, దురితము = పాపమును ('అంహో దురిత దుష్కృతమ్' అమ.), కావించి = చేసి, పరమునకున్ = స్వర్గమునకు, తొలఁగుదునె = దూరమగుదునా.

మీరు చెప్పినపాపకృత్యమును నేను జేసినచో నాహతునికి శాశ్వతమయినపరలోకసుఖమును, నాకు స్వల్పకాలభోగ్యమగుమహీరాజ్యసుఖమును కలుగును, స్వర్గము నాకు తప్పును, కావున ఆపాపమును నేను చేయను.

శాశ్వతత్వమును అల్పానేహః పరభాగ్యత్వంబును ఆదురితము గావింపనికి కారణంబులు గాన కావ్యలింగాలంకారము.

క. 'బద్ధాంజలిపుటు దీనుఁ
గ్రుద్ధుండై శరణు సొరఁగఁ గూల్పుట కడుఁ గీ,
డుద్ధతి పరలోకార్జన
బుద్ధికి' ననుకణ్వవాక్యములు దలఁపరొకో? ౫౦

దీనున్ = గర్వ ముడిగినవానిని, బ....టున్ - బద్ధ - కూర్పఁబడిన, అంజలిపుటున్ = మోడ్పుకేలిదొన్నె గలవానిని (దోసిలి కేలుమోడ్చినవానిని), శరణు చొరఁగన్ = శరణు చొచ్చినప్పుడు, క్రుద్ధుండు = కోపించినవాఁడు. ఐ, కూల్పుట = చంపుట, పరలోకఅర్జన బుద్ధికిన్ = స్వర్గమును సంపాదించుటయందు తలంపు గలవానికి, కడున్ కీడు = మిక్కిలి చెఱుపు, అను - కణ్వ (మహాముని) వాక్యములు, తలంపరొకో - మీరు తలంపరా యేమి.

శరణాగతుని దీనుని చంపుట మహాపాప మనెడు కణ్వమహాముని వచనములను స్మరింపుడు. - ఇది సామాన్యోక్తి - ఓడినున్నవానిని చంపుట మహాపాతక మని విశేషము - అప్రస్తుతప్రశంస.

'క్రుద్ధుండై శరణు' - 'పా. క్రుద్ధుఁడై చనముఱుఁగ,' 'క్రుద్ధుండైమఱుఁగ.'

ఆ. అనుచు వెడల వచ్చె, యూపాల సరిగ, నా
ధ్వర్యవమున విధి క్రమంబు
దెలిసి, సగిస నిష్కృతి పచింప, నాతండు
మనుడఁ గ్రతువు సాంగముగ నొనర్చె. ౫౧

.....పడిటి = (మంత్రాలోచనకై వచ్చినతరుణమునుండి) వెలుపలికి,...రాజున్ = కేశిధ్వజుని.........తఁడు - అతని - ధుర్యత్వంబికి - యజ్ఞధనువుయొక్క ('ఉత్తమా గోష నైచికి' అమ.) - విధి = కోలయొక్క - క్రమంబు - ప్రకారమును, తెలిసి = ఎఱిఁగి,...నిష్కృతి - ప్రాయశ్చిత్తమును,...మనుడన్ - పెంపుయు,...క్రతువున్ = యజ్ఞమును, సాంగముగన్ - సంపూర్ణముగా, ఒనర్చె - చేసె (ముందటి కన్వయము).

ఆ. అవభృథాప్లుతోత్తమాంగుఁడై, ఋత్విక్స
దస్యగణముఁ బూజఁ దనిపి, పిదప
సూత మాగధ వంది వైతాళిక ప్రభృ
త్యర్థికోటి కభిమతార్థ మొసఁగి. ౫౨

అ...డు-అవభృథ = యజ్ఞాంతస్నానముచేత ('మే ధ్యా నావభృథ దహ' హేము. 1 (84). 'అవభృథాదపి - అవభృథస్నానాదపి' మల్లి. న్యా.) - ఆప్లుత = చక్కఁగా తడుపఁబడిన - ఉత్తమాంగుఁడు = శిరస్సు కలవాఁడు ('ఉత్తమాఙ్గం శిర శ్శీర్షమ్' అమ.), ఐ, ఋ...గణమున్ - ఋత్విక్

=ఋత్విజులయొక్కయు, - సదస్య = సభ్యులయొక్కయు - గణమున్ = సమూహమును, పూజన్ = సత్కారముచేత, తనిపి = తృప్తి నొందించి, పిదపన్ = తర్వాత, సూతవందిమాగధ వైతాళికప్రభృతి అర్థికోటికిన్ = సూతాదియాచకసమూహమునకు, అభిమత అర్థము = ఇష్టమయిన ధనమును, ('అర్థోభిధేయ రైవస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' అమ.), ఒసఁగె = ఇచ్చె.

కేశిధ్వజుఁడు యజ్ఞము ముగించుకొని ఋత్విక్కులను దక్షిణలచేతను సదస్యులను సంభావనలచేతను తనియించి సూతాదియాచకసమూహమునకు ఇష్టధనము నొసంగెను.— సూతాది భేదము:—

'సూతాః పౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధా వంశశంసకాః
వన్దిన స్త్వమలప్రజ్ఞాః ప్రస్తావసదృశోక్తయః'.
'వైతాళికా బోధకరాః.' అమ.

తే. మఱియుఁ గోరెడువారెవ్వరును లేమి
యును మనఃపూర్తి చాల కొయ్యనఁ దలంచి.
'యొకఁడు గురుదక్షిణ యొసంగ నెఱుఁగ' డంచు
మగుడఁ జని, కేశి ఖాండిక్యుఁడు సంభ్రమపడంగ. 53

మఱియున్ = ఇంతియేగాక, ...మనఃపూర్తి = తనమనస్సున సంతుష్టి, ...ఒయ్యనన్ = క్రమముగా, ...ఖాండిక్యుఁడు, శంకన్ = భయముచేత ('శఙ్కా త్రాస వితర్కయోః' నానా.), అతఁడు = ఖాండిక్యుఁడు. సంభ్రమపడంగన్ = తొట్రుపడుచుండఁగా ('సమాసంవేగసంభ్రమాః' అమ.)

ఇంకను కోరెడువారు లేకపోవుటచే తెల్లంబు దిద్దుకొన్నప్పటికిని, ఆకేశిధ్వజునికి మనస్సు సంతుష్టి నొందకుండెను. అంత నాతఁడు గురుదక్షిణ యీయవలెనని జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని, ఇచ్చుటకై మరల ఖాండిక్యునికడ కేఁగెను. ఇతఁడు తనతో పోరవచ్చెనేమో యని భయపడి ఖాండిక్యుఁడు తొక్కటపడఁజొచ్చెను.

క. వారించు, నీకు నెయ్యది
కోరిక? యొసఁగెదఁ జెప్పుఁడు గురుదక్షిణ యా.
భూరమణ, 'పేరు' మనుటయు,
నారాజన్యుండు మఱియు నాప్తులతోడన్. 54

కేశిధ్వజుఁడు ఖాండిక్యునిసంభ్రమమును జూచి 'రాజా, నీకు గురుదక్షిణ యిచ్చుటకై వచ్చితిని; నీ కేమి వలయునో వేఁడు' మనెను. అంత ఖాండిక్యుఁడు తనహితైషులతోఁ గూడి (ఆలోచించెను).

క. 'గురుదక్షిణ యిచ్చుటకై
నరవరుఁ డేతెంచె; మీరు నా కనుర క్తులు;

పరికించి పదింబడిగా
నరయుఁడు మది నెద్ది మేలు ప్రార్థించుటకున్.' ౫౫

......పదింబడిగాన్ = చక్కఁగా, పరికించి, అరయుఁడు = విచారింపుఁడు.

ఈ రాజు గురుదక్షిణ యిచ్చుటకై వచ్చియున్నాఁడు, మీరు నాకు ఆప్తులు, చక్కఁగా పరీక్షించి మనకు వేఁడుటకు ఏది మంచిదో ఆలోచించి చెప్పుఁడు.

అతని రాకయు సిరియను కీర్తియు పరికించుటకు నాయుటకును కారణములు గావున కావ్యలింగాలంకారము.

ఉ. నావుఁడు, వారలున్మనుజనాథున కిట్లని రబ్బి: 'నేఁడు నా
దైవము గద్దె? వేగ గురుదక్షిణగాఁ జతురబ్ధివేష్టితో
ర్వీవలయంబశేషమును వేఁడుము, భూవర; నమ్ము రంజనన్
బ్రోవుము; బాంధవాప్తజనపోషణ కన్నను బుణ్య మున్నదే? ౫౬

దైవము = భాగ్యము. వేగ = శీఘ్రముగా. చతు...ర్వి - చతురబ్ధి = నాలుగుసముద్రముల మొత్తముచేత - వేష్టిత - ఆవరింపఁబడిన - ఉర్వీవలయంబు - భూమండలమును, అశేషమును = సమస్తమును, ప్రోవుము = పోషింపుము.

ఖాండిక్యుఁడు ఇట్లు చెప్పఁగా, ఆయాప్తులు మిక్కిలి సంతోషించి ఆతని కిట్లు ఉత్తరము పలికిరి;- 'ఓ రాజా, ఈ దినమునఁ గదా, అదృష్టము ఫలించినది; శీఘ్రముగా ఆతనిని నాలుగు సముద్రములచే పరివేష్టింపఁబడియున్న యీ సమస్త భూమండలమును గురుదక్షిణగా వేఁడుము; మమ్ము నందఱను పోషింపుము. బంధువులను ఆప్తులను పోషించుటకంటె పుణ్యము కలదా?- పుణ్యమగుట ప్రోచుటకు కారణముగాన కావ్యలింగాలంకారము.

వేగ - ఇకారి - 'వేగ తెగింపఁజాలకు' భార. లుప్తమకారమయిన 'వేగ' శబ్దము ఇట్లు ప్రయోగింపఁబడుచున్నది. 'చతురబ్ధి' = చతుర్ణా మబ్ధీనాం సమాహారః - ద్విగుసమాసము. 'బాంధవ' - బంధువే బాంధవుఁడు. 'కన్నను బుణ్య' - 'కంటెనుధర్మ' పూ. ము.పా.

ఉ. ఎన్నఁడు లావు గూడును మన? కెన్నఁడు గల్గు వృత్తి? యయ్యో నేని పో
రెన్నిక యానె? పోరిన జయింపఁగ నెప్పుడె? నీదుభాగ్యసం
పన్నతఁ జేరెఁ గార్య మిటు; బంధుసుహృత్ప్రతి కొక్కకీడు రాఁ
గన్నటు లుండఁగా నని సిరు లూరక చావక నోవ కబ్బునే?' ౫౭

ఎన్నఁడు = ఎప్పుడు, లావు = బలము, కూడును = కలుగును [తనకు బలము కలిగినప్పుడు దండెత్తుమని శాస్త్రము.- మాఘములో శ్రీకృష్ణులవారింగూర్చి బలరాము వచనము—

'స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్, పరస్య వ్యసనే పరే,
యాన మాహు; స్త దాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్.' మాఘ.
'ఉత్కృష్టబలవీర్యస్య విజిగీషో ర్గుణైషిణః

గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రాయాన మితి స్మృతమ్.’ కామందకము.].

తఱి = అనుకూలకాలము;

(‘రాత్రౌ వులూకో విహన్తి కాకం, కాకోఽప్యులూకం రజనీవ్యపాయే,

ఇ తీవ కాలం ప్రసమీక్ష్య యాయాత్, కాలే భవ న్తీహ సమీహితాని.’ కామంద.),

ఎన్నిక = యోగ్య మని గణింపఁబడినది (పోరు యోగ్యము కా దని కామందకము:-

‘సంధి మిచ్ఛే త్సమే నాపి, సందిగ్ధో విజయో యుధి,

న హి సంశయితం కుర్యా, ది త్యువాచ బృహస్పతిః.’),

పోరినన్ = యుద్ధముచేసినయెడల, జయింపన్ చెప్పిరె = జయము కలుగు నని శాస్త్రకారులు చెప్పినారా, భాగ్యసంపన్నతన్ = అదృష్టము కలసి వచ్చుటచేతను, కార్యము = నీవు సాధించుకొనవలసినట్టి. ఇటు — శత్రువే నీవు కోరిన దెల్ల నీకిచ్చునట్లుగా, చేరెన్ = చేకూడియున్నది,...తరికి — సంగ్రహామునకు.

మనకు పగతునిపై నెత్తుటకు ఎప్పుడు ఎలాగు కలుగును? అనుకూలకాల మెప్పుడు వచ్చును? వచ్చినను, పోరు ప్రశస్త మౌటెట్లగును? ఏలయన పోరిలో జయమే కలుగు నని నిశ్చయ మేమి? నీబంధువు హేతువుగా నీవు పోరాడక గాయపడక నీకు వచ్చునట్లుగా నీకార్యము చేకూడి యున్నది.

చ. అనవుడు నట్ల నవ్వి మనుజాధిపుఁ డిట్లను:— ‘మీర లర్థసా
ధనపరతంత్రశాస్త్రవిదులౌదురు గాక, మహాసుఖప్రదా
యి నయవిచారకోవిదులు గారు. మహాచపల రాజ్యలక్ష్మి నే
మని చని వేఁడ వచ్చుఁ బరమార్థము వేఁడక యమ్మహామతిన్? 89

అనవుడున్ = ఇట్లు చెప్పఁగా, అట్లు నవ్వి — మందహాసము చేసి, మనుజ అధిపుఁడు = రాజు,...మీరలు = మీరు, అ...కృత్ = ప్రయోజనముయొక్క — సాధన = సాధించుట — పర = ముఖ్యముగాఁగల దైన — తంత్ర = శాస్త్రమందు — కోవిదులు, దక్షుల్ = పండితులు గాని, మ...లు — మహాసుఖ — గొప్పసుఖమును — దాయి ఇచ్చునదైన — మోక్షమార్గ = కైవల్యమార్గముయొక్క — దారికి — నయ — కొనిపోవునట్టి — విచార = చింతయందు — కోవిదులు గారు, చని = నేఁబోయి, ఆమహామతిన్ = ఆమహానుభావుని, పరమ అర్థము = సర్వోత్కృష్ట ప్రయోజన మైనమోక్షము, వేఁడక; అతి చంచలన్ — అత్యంతము అస్థిర మగుదానిని, రాజ్యలక్ష్మిన్ = కొరతనపుసిరిని, ఏమని వేఁడువాఁడన్ = ఎట్లు వేఁడుదును.

అందులకు రాజు చిఱునవ్వు నవ్వి యిట్లనియె.— అయ్యా మీరు అర్థశాస్త్రపండితులుగాని మోక్షమార్గవిచారపండితులు గారు. నేను పోయి ఆమహానుభావుని మహాసుఖము నిచ్చు మోక్షమార్గము నడుగక అతిచంచల మయిన రాజ్యలక్ష్మి నెట్లడుగుదును.—మహాసుఖదాయిత్వము వేఁడుటకును, అతిచంచలత్వము వేఁడమికిని, కారణములు గాపున పదార్థహేతుక కావ్యలింగము.

క. నిమివంశోత్పన్నుల మఁట,

మముబోఁటుల కకట రాజ్యమా లక్ష్యము? వాఁ

డమలిన యోగాశ్రయుఁ; డు

త్తమయోగము గొనుట యురవొ, ధరఁ గొను టురవో? ౫౯

నిమివంశ ఉత్పన్నుల మాట= నిమిచక్రవర్తిసంతానమందు పుట్టినవార మాట,...అమలి న యోగ ఆశ్రయుఁడు = దోషములేని రాజయోగమునకు తావలమైనవాఁడు,...ఉరవొ = ఉచితమొ,......నిమివంశమునఁ బుట్టినవారమనుటచే మిక్కిలి జ్ఞానవైరాగ్యాది దివ్యగుణసంపన్నులని భా.ఆవంశపువాఁడు జనకుఁడు.పలువురు మునులకు బ్రహ్మవిద్యాగురు వని రామాయణమున ప్రసిద్ధము. శ్రీరాములవారు పిమ్మట విఱిచిన వింటిని నిమికి అవతారమువాఁ డయిన దేవ రాతునియొద్ద మహేశ్వరుఁడు ఉంచియుంచుటగూడ ఆవంశమువారి ప్రభావమునకు తార్కాణము. — 'ఉరవొ' -'ఎరవొ' అనిపూ. ము. పా. ఎరవు శబ్దము ఈయర్థమున నిఘంటువులందు కనఁబడదు.

సీ. వినుఁడు దన్ని యీస వెల్వడి వచ్చి ఖాండిక్యుఁ
డా రాజుఁ గని మోద మారఁ దనమున,
'గురునిష్క్రయంబు నిక్కముగా నొసఁగెదే?'
యని పల్కఁ, 'బుత్తుఁ దథ్యముగ' నన్న;
'నవనీతలేంద్ర, నీ వధ్యాత్మరతుఁడవు;
దక్షిణగురునకుఁ దలఁచితేని,
సకలభవక్లేశ సంక్షయం బెయ్యది
యవ్విద్య బోధింపు' మనిన, నవ్వి,
తే. 'యహహ! నిష్కంటకాస్మదీయాధిరాజ్య
మడుగ కొల్లక యిది యేటి కడిగి తివుడు?
క్షత్త్రియుల కెల్ల రాజ్యంబు కంటె మఱి ప్రి
యంబుగలదె?' యటన్న నిట్లనియె నతఁడు. ౬౦

....ఆరాజుఁ = కేశిధ్వజుని - గురునిష్క్రయంబు = గురువుయొక్క వెలను (గురుదక్షిణను). నిక్కమముగా = నిక్కముగా = సత్యముగా. తథ్యముగఁ = సత్యముగా. అవనీతలేంద్ర = ఓభూతలపతీ (రాజాయనుట), అధ్యాత్మరతుఁడవు = బ్రహ్మవిద్యాతత్పరుఁడవు. స....బు - సకల = అఖిలమైన - భవక్లేశ = సంసారదుఃఖములయొక్క ('భవః క్షేమే సంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః' మే.)- సంక్షయంబు = నాశకము, ని...ము - నిష్కంటక = శత్రురహితమైన - అస్మదీయ = నాదు - అధిరాజ్యము = సామ్రాజ్యమును, ఒల్లక = వలవక = కోరక, ఏటికిఁ — ఏమిటికి = ఏల.

మ. 'విను, కేశిధ్వజ, ధాత్రి వేఁడమికి నావేదించెద న్నేతు; వ
జ్ఞానకుం గాక వివేకి కేల జనియించుఁ లొల్క మెంమఁ? రణం

బునఁ బోరికిన్ రిపుని గూల్చువాఁడయుఁ బ్రజాపోషంబు ధర్మంబు రా
జునకున్; నైన నశక్తుఁ ద్వద్విజితరాజ్యున్ నన్నఘంబంటునే? ౬౧

...ధాత్రిన్ = భూమిని, వేఁడమికిన్ = వేఁడనందులకు, హేతువు, ఆవేదించెదన్ = తెలిపెదను; ఎందున్ = ఎచటనైనను, అజ్ఞునికిన్ దక్కన్ = అవివేకికేగాని, వివేకికిన్ = దేహాత్మభేద జ్ఞానముకలవానికి, లౌల్యము = ఆశ ('లోలలస్సతృష్ణయోరపి' అమ.),...రణంబునన్ = యుద్ధములో - పోరికిన్ = ధర్మముచే (ధర్మయుద్ధముచే ననుట), రిపున్ = వైరిని, గూల్చువాఁడయున్ = కూల్చునట్టి పరాక్రమమును, ప్రజాపోషంబు = ప్రజలను పోషించుటయు, రాజునకు, ధర్మంబు కాను, అయినన్ = అట్టిదయినను, అశక్తున్ = శక్తిలేనివానిని. త్వ...జ్యున్ = నీచేత జయింపఁబడిన రాజ్యము కలవానిని, నన్నున్, అఘంబు = పాపము, అంటునే = తగులునా.

వినవోయి కేశిధ్వజుఁడా; నేను రాజ్యము వేఁడమికిం గారణము చెప్పెదను, రాజ్యతృష్ణ అవివేకికి కలుగును గాని వివేకికి కలుగదు. మఱి పరాక్రమంబున వైరులం గూల్చుటయు ప్రజలం బ్రోచుటయు రాజునకు ధర్మముచే యైనను అట్లు చేయనిశక్తుఁడను నీచేత విజిత రాజ్యుఁడ నైననన్ను అంటదు.

సీ. నరనాథ. యీరాజ్యపరిపాలనారాతి
హననాదికృతపాప మగునవిద్య
యనధికారికి విసర్జనముఁ గావింపంగఁ
గలుషంబు రాదధికారి యైన
వాఁడు విసర్జింప వచ్చు వర్ణాచార
లోపంబుచే నగు పాపలేప;
మైన నేనిత్తుఁ గా మ్మనఁ గానుఁ బరుల భో
గమునకుఁ గాక ధర్మమున కగునె?

తే. కాన నక్షత్రియులకుఁ గ్షమయె యొంటి
మత్ప్రధానులు వేఁడ సామ్రాజ్య మనఁగ
నలుకఁ ధర్మచ్ఛలంపు భోగంబు, బయ్యుక్త?
ముని యొసఁగఁ రాజ్య మడుగ నే నిచ్చగింప. ౬౨

నరనాథ = ఓ కేశిధ్వజుఁడా, (వినుము), ఈ...ద్య - ఈ - రాజ్యపరిపాలన = రాష్ట్రము నేలుట - అరాతిహనన = శత్రుసంహారము - ఆది - లోనగుకృత్యములచేత - కృత పాప = చేయఁబడిన స్వపాపము గల - అగు - అవిద్యన్ = అజ్ఞానమును ('అవిద్యాహమ్మతిః స్త్రియామ్' అమ.), విసర్జనము గావింపఁగన్ = త్యజించుటచేత, అనధికారికిన్ = అసమర్థునికి, కలుషంబు = పాపము, రాదు = కలుగదు; అధికారి = సమర్థుఁడు - ఐనవాఁడు, విసర్జింపన్ = త్యజించెనేని, వ....ము - వర్ణ = క్షత్త్రియజాతియొక్క - ఆచార = (రాజ్యపరిపాలన శత్రుహననాది రూప)

స్వధర్మముయొక్క - లోపంబుచేఁ = అననుష్ఠానముచేత - అగు (నట్టి) - పాపలేపము = కిల్బిషము యొక్కప్రాప్తి, వచ్చుఁ = (అధికారికి) కలుగును; ఐనన్ = అట్లైనను, ... భైక్షంబు = భిక్ష = యాచన, ... మత్ప్రధానులు = నామంత్రులు ('మహామాత్రాః ప్రధానాని' అమ. 'మహామాత్రః సమృద్ధే చామాత్యే హస్తిపకాధిపే' మేది.), ... ధర్మచ్ఛలంపు లోభంబు = ధర్మమనెడి మిషతోడి కోరిక, ...ఇచ్ఛగింపక = కోరను.

ఓ రాజా, ఈ రాజ్యపరిపాలనము శత్రుసంహారము అను పాపముల వలసిల్లుచున్న యావిద్యను త్యజించుటవలన అధికారిక క్షత్రియునకు ధర్మలోపపాపము కలిగినను అనధికారికి కలుగదు. పైగా క్షత్రియునికి దానముగా నొకరొసఁగిన భూమి భోగమునకు అగును గాని ధర్మమునకు కానేరదు; ఇట్లు ధర్మమునకుఁ గాక భోగమునకు మాత్రమే యగుటచేత రాజ్యభిక్ష క్షత్రియులకు చేటు. నా ప్రధానులు వేఁడు మనిచే యీసామ్రాజ్యము పొందు మనెడి లోభముకలిగిన రాజ్యకాంక్ష, నాకు అనర్హము అని యెఱుంగుదును గాన, రాజ్య మడుగుట నే నంగీకరింపను.

'ఈ రాజ్య పరిపాలనారాతి హననాది కృతయా' - సిద్ధసమాసగతపదములతో విభిన్న పదంబులు అన్వయించుట కవిత్రయేతర గ్రంథములందు చూపట్టెడి నని ప్రౌఢవ్యాకరణము. 'రాజ్య...విద్య' - వ్యవహారమెల్ల అవిద్యావిలాస మని జ్ఞానిమతము. క్షత్రియునికి స్వభావజమయిన ప్రజాపరిపాలనాదికమును మానుటవలన చేటు గాఁగును: - భగవద్గీతయందు ఇట్లున్నది.—

'శమో దమ స్తపశ్శౌచం క్షాన్తి రార్జవ మేవ చ
జ్ఞానం విజ్ఞాన మాస్తిక్యం బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్.'
'శౌర్యం తేజో ధృతి ర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్
దాన మీశ్వరభావశ్చ క్షాత్త్రం కర్మ స్వభావజమ్.'
'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్ స్వనుష్ఠితాత్
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః.'
'అథ చేత్త్వ మిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి
తతః స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాప మవాప్స్యసి'. భగవద్గీత.

క్షత్రియునికి 'దానము' చెప్పఁబడినది. ఆదానము చెప్పఁబడలేదు. కావున 'ఆదానము' భయావహము. 'ప్రధానులు' - 'ప్రధానుఁడు' అను ఏకవచనము - విశేష్యాదిగణములో చేరినందున విభాషగా పుల్లింగ తుల్యత; ఉండెడి, ప్రధాన శబ్దము 'మహామాత్రాః ప్రధానాని' అని పుంస్కాండమందు వోపాలితుఁడు పఠించినందున పుల్లింగమును కల దని రామాశ్రమి.

తే. అనుచుందురె బుధులు రాజ్యంబు, సుమతి
మానసుని జడాత్ములె? బ్రహ్మజ్ఞానివాన
మత్తులకుఁ గాక యుదగ్రయోగుల, సూనృతులకు?
అనిన హర్షించి మెచ్చి యజ్ఞనకుఁ డనియె. 83

బుధులు = కోవిదులు ('సన్సుధీః కోవిదో బుధః' అమ.), [illegible] ముకారము ([illegible] యును భావము), ... జడాత్ములట్లు = మూఢమతులవలె, [illegible] ప్రాణుడు చేత - మత్తులకున్ = [illegible] కెక్కినవారికి. అది = రాజ్యము. సూనృతులకున్ = [illegible].

మమకారము ఉడుగని మూఢమతులవలె పండితులు రాజ్యమునకు ఆసపడుదురా? అహంకార మమకారము లుడిగిన మాబోంట్లకు రాజ్య మేల? - అని ఖాండిక్యుఁడు చెప్పెను. అందులకు ప్రీతుఁడై ఆ కేశిధ్వజజనకుఁడు ఇట్లు ఉత్తరము చెప్పెను. - బుధత్వము ఆసపడమికిని, మమత, జడాత్మత, ఉక్తమత్తతయు ఆసపడుటకును కారణములు గాన పదార్థహేతుక కావ్యలింగము

ఆ. 'ఏ నవిద్యవలన మృత్యువుఁ దరియింప,
ననఘ, రాజ్యములు మఖాదికములుఁ
జేయుచున్నవాఁడ; క్షీణింపఁ జేయుదుఁ
బుణ్యఫలము భోగభుక్తిచేత. ౬౭

అనఘ= పాపరహితుఁడా, ఏన్ = నేను, అవిద్యవలనన్ = మఖాదికర్మముచేత, మృత్యువున్ = ప్రమాదమును, తరియింపన్ = దాఁటుటకై, రాజ్యములున్, మఖ ఆదికములున్ = యజ్ఞములోనగు కర్మలును, చేయుచున్నవాఁడన్ = చేయుచున్నాను; పుణ్యఫలమున్ = (కర్మవలని) శుభాదృష్టముయొక్క ఫలమును, భోగభుక్తిచేతన్ = భోగముల ననుభవించుటచేత, క్షీణింపఁ జేయుదున్ = నాశ మొందించెదను.

నేను, స్వాభావికమైన బ్రహ్మనిష్ఠనుండి కలిగిన ప్రమాదమును దాఁటుటకొఱకు, అందులకు సాధనముగా యజ్ఞములు చేయుచున్నాను. అయినను పూర్వకృతకర్మఫలము సంసారమును బలపఱుచుచుండలేదా, దానివలననుండి ముక్తియెక్కడిది, అనిన, ఆఫలమును భోగముచేత క్షయ మొందించుటకై రాజ్యము లేలుచున్నాను.

అవిద్య యనఁగా మఖాదికర్మ. 'అవిద్యవలన' - కరణార్థమున 'వలన' సాధువుగాన, అవిద్య 'చేత' అనఁదగును.

'ప్రమాదం వై మృత్యుమహం బ్రవీమి' అను సనత్సుజాతీయవాక్యముచేతను,
'ప్రమాదో బ్రహ్మనిష్ఠాయాం న కర్తవ్యః కదాచన।
ప్రమాదో మృత్యు రిత్యాహు ర్విద్యాయాం బ్రహ్మవాదినః.'

ఇత్యాద్యధ్యాత్మోపనిషద్వాక్యాదులచేతను మృత్యు వనఁగా బ్రహ్మనిష్ఠనుండి పరాకుపడుట. నరుఁడు అవిద్యచేత మృత్యువుం దరించు ననుటకు —

'విద్యాం చావిద్యాం చ య స్తద్వే దోభయగ్ం సహ
అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృత మశ్నుతే.' ఈశా. ఉ. 11.
'యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే.' భ. గీ. 5, 11.
'యజ్ఞో దానం తప శ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్.' భ. గీ. 18,5.

మఖాదులు చేయుటచేత తత్ఫలానుభవరూప మయిన సంసారము బలపడును గదా యనిన, 'సఙ్గం త్యక్త్వా' అనుటచే ఫలాపేక్ష లేక చేయువానికి ఫలానుభవరూపబంధము ఉండదు. ఇంతకు ముందు చేసియున్న కర్మయొక్క ఫలము—

క. 'విను కర్మం బొనరించును। జననము మరణంబు, నదియ సౌఖ్యము దుఃఖం
బును గావించును, దనచే। సినదానం బడకపోవ శివునకు వశమే?'

'జ్ఞానోదయా త్పురాఽఽరబ్ధం కర్మ జ్ఞానా న్ననశ్యతి
అదత్త్వా స్వఫలం, లక్ష్య ముద్దిశ్యోత్సృష్టబాణవత్.
వ్యాఘ్రబుద్ధ్యా వినిర్ముక్తో బాణః పశ్చాత్తు గోమతౌ
న తిష్ఠతి ఛినత్త్యేవ లక్ష్యం వేగేన నిర్భరమ్.' అధ్యాత్మోపనిషత్తు

అన్నట్లు, తనకు తప్పదు గదా, ఆరూఢ మయిన సంసారమునకు క్షయ మెట్లనిన, అందులకే, 'ప్రారబ్ధం భోగతో నశ్య' త్తి నాకారణంబున రాజ్యభోగములచే దానిని క్షయ మొందించుచున్నాను, అని చెప్పినాఁడు.

క. మన యీ నిమివంశము పా
వన మగుభాగ్యమునఁ, మనుజవర, తత్త్వవిదే
చనచింత నికఁ బొడమెను;
విను మింక వినుపింతు నే నవిద్యావిధముల్. ౬౫

మనుజవర = మనుష్యశ్రేష్ఠుఁడా, పావనము = పవిత్రము ('పవిత్రం పావనం పూతమ్' హేమ.), భాగ్యమునన్ = అదృష్టముచేత, త...దే - తత్త్వ = పరమాత్మయొక్క ('తత్త్వం పరాత్మని వాద్యభేదే స్వరూపే చ' హేమ.), అవిద్యావిధముల్ = అజ్ఞానముయొక్క ప్రకారమును.

'నేను విద్యా' అని పూ. ము. పా. 'నే నవిద్యా' అని వ్రాఁతప్రతుల పా. ఇదియే సమంజసముగాఁ గాన్పించుచున్నది. చూ. ౭౭ (2).

ఆ. ఆత్మగాని మేనఁ నాత్మబుద్ధియును న
స్వంబునందు మిగుల స్వత్వమతియు,
నవనివర, యవిద్య యను మహాతరువు న
త్పత్తికిన్ ద్వయంబు విత్తు మొదలు. ౬౬

అవనివర = ఓరాజా, ఆత్మ = తాను
('ఆత్మా కళేబరే యత్నే స్వభావే పరమాత్మని
చిత్తే ధృతౌ చ బుద్ధౌ చ పరవ్యావర్తనేఽపి చ' ధరణి.),
కాని మేనన్ = కానట్టి దేహమందు, ఆత్మ బుద్ధియున్ = తా ననెడితలంపును, అస్వంబునందున్ = తనవిగాని దానియందు ('స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' అమ.), మిగులన్ = మిక్కిలి, స్వత్వమతియున్ = తనది యనెడు భావంబును, ఈ - ద్వయంబు = రెండును, అవిద్య = అజ్ఞానము. అను = అనెడు - మహాతరువు నుత్పత్తికిన్ = గొప్ప వృక్షముయొక్క పుట్టుకకు, విత్తు మొదలు = ఆది బీజము.

ఓరాజా, తానుగానట్టి దేహమందు తా ననెడి తలంపును, బంధుమిత్త్రకళత్రపుత్త్రాదులు తనవి అను తలంపును, ఈరెండును అజ్ఞానమహావృక్షమునకు ఆదిబీజము. - రూపకాలంకారము.

ఈపద్యమునకు మూలమైన విష్ణుపురాణశ్లోకము:—

'అనాత్మ న్యాత్మబుద్ధి ర్యా అస్వే స్వ మితి యా మతిః
అవిద్యా తరుసంభూతి బీజ మేత ద్ద్విధా స్థితమ్'.

బీజము దళద్వయరూపముగా నుండును గాన అహంకార మమకారములు రెండును బీజ మను టచే అవి ఒకటొకటియు ఒక్కొక్కదళ మని భా.

క. నరనాథ, పాంచభౌతిక
శరీరమున దేహి మోహసాంద్రతమతమః
పరివృతుఁడై, 'నే. నిది, నా
పరికర' మని యవధి లేనిభ్రమఁ బడి తిరుగున్. ౯౭

నరనాథ = ఓరాజా, పాం...నన్ = పృథివ్యప్తేజో వాయ్వాకాశము లనెడి పంచ భూతముల పరిణామ మగుదేహమందు, దేహి = జీవుఁడు, మో...డు - మోహ = అవిద్యవలని ('అథ మోహో న్పులిఙ్గః స్యా దవిద్యాయాం చ మూర్ఛనే' మేది.) - సాంద్రతమ = మిక్కిలి దట్టమైన - తమః = చీకటిచేత - పరివృతుఁడు = ఆవరింపఁబడినవాఁడు, ఐ, ఏను = నేను అనెడి భావమును (అహంకారమును), ఇది నా పరికరము = ఈవస్తువు నాసొత్తు, అని = అనెడి - అవధి లేని = హద్దులేనట్టి - భ్రమన్ = తిరుగుడులో ('భ్రమో భ్రమిః' అమ.), పడి, తిరుగున్ = పడియు చుండును.

ఓరాజా పంచభూతాత్మకమయిన శరీరమందు జీవాత్మ అవిద్యవలని దట్టంపు టిరులుచే నావరింపఁ బడినవాఁడై అహంకార మమకారము లనెడి యనవధికభ్రాంతిలో పడి తిరుగు చుండును. అవిద్యచే తమస్సునం బడు నని శ్రుతి:—

'అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే ఽవిద్యా ముపాసతే.' ఈశా.

క. జలవసుధాంబరపవన
జ్వలనంబులకంటెఁ దా నజస్రంబు వెలిఁ
వెలుఁగొందుచునాత్మ యుండఁగఁ
గళేబరము నెవ్వఁ డాత్మగాఁ దలపోయున్? ౯౮

ఆత్మ = జీవుఁడు, జల వసుధా అంబర పవన జ్వలనంబులకంటెన్ = నీరు మన్ను ఆకాశము గాలి అగ్ని అను వానికంటె, తాను, వెలిన్ = వేఱయి, అజస్రంబు = సర్వదా, వెలుఁగొందుచున్ = ప్రకాశించుచు, ఉండఁగాన్, కళేబరమున్ = (జలాది వికారమయిన) దేహమును, ఆత్మగాన్, ఎవ్వఁడు, తలపోయున్.

ఆత్మ పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశములకంటె వేఱయి సర్వదా ప్రకాశించుచుండఁగా, పృథివ్యాదిమయ మయిన దేహమే ఆత్మ యని యెవ్వఁడును తలంపఁడు.

సీ. వపు రుపభోగ్యముల్ నృప గృహక్షేత్రాదు;
లవి పొందు నౌఁగాక యాత్మ వగునె?
యట్లన పుత్త్రమిత్త్రానీకములు నాత్మ
కాని మైఁ బుట్టుటఁ గావు తనవి;

గాన మృత్యువుఁ గను కాయంబున జనించు
పుత్త్రాదులెడ స్వత్వబుద్ధి దగదు;
ఎపుడేని యాత్మ వేఱే యనునప్పుడె
యడరు భోగంబు లేయాత్మకంట;
తే. నట్లుగా కీయొడలె యాత్మ యన్న నంటు;
మృద్గృహము నిల్చు నెట్లు మృజ్జలాది
నట్లు భౌతికభోగాశనాది భౌతి
కాంగములు నిల్చు; భోగ మిం దాత్మ కెద్ది? ౭౯

1. నృప - ఓ రాజా, గృహ క్షేత్ర ఆదులు = ఇండ్లు భార్యలు (లేక - పొలములు) లోనగునవి ('క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' అమ.), వ...ల్ - వపుః = దేహమునకు - ఉపభోగ్యములు = అనుభవింపఁదగినవి: అవి = ఆగృహక్షేత్రాదులు, బొందివి - దేహమువి, కాఁగాక = అవునుగాని, ఆత్మవి = జీవునివి, అగునె = కావు;

2. అట్లన = ఆప్రకారముగానే, పుత్త్రపౌత్త్ర అనేకములున్ = కొడుకులయు కొడుకులకొడుకులయు సమూహములు. సైతము, ఆత్మ కాని మైన్ = జీవుఁడు కానట్టి దేహమందు, పుట్టుటన్ = జనించుటవలన, తనవి = జీవునివి, కావు.

3. కానన్ = కావున, మృత్యువుఁ గనుకాయంబునన్ = మృతిం బొందున దైన దేహమునందు,...స్వత్వ బుద్ధి = తనవా రనెడి తలంపు, తగదు;

4. అడరు భోగంబులు = అతిశయించు విషయానుభవములు, ఆత్మ మేనికి వేఱే ఎపుడేని, అప్పుడె = ఆత్మ దేహమునకన్న భిన్నుఁ డయిన కారణంబున నే...

...అట్లు - మృత్ జల ఆదిన్ = దేనితో నలుకుదురో మన్ను నీళ్లు లోనగు నావస్తువుచేత, మృత్ గృహము = మట్టియిల్లు, ఎట్లునిల్చున్ = ఎట్లునిలుచునో, అట్లు, భౌ...దిన్ - భౌతిక = పంచభూతమయ మయిన - భోగ = భోగ్యవస్తువులును - అశన = అన్నమును - ఆదిన్ = లోనగువాని చేత, భౌతిక అంగములు = పంచభూతవికారము లగునట్టివి దేహములు, నిల్చున్.

ఓరాజా, ఇండ్లు కళత్రములు లోనగునవి దేహమునకు భోగ్యములు, కావున అవి దేహమునకే చెందునుగాని, ఆత్మకు చెందవు, అట్లే దేహమువలన జనించిన పుత్త్రపౌత్త్రాదికము దేహముదే గాని ఆత్మది గాదు. కావున జీవాత్మ(డైన తనకు మృతినొందున దైన దేహమున జనించిన పుత్త్రాదులయందు తనవారు అనెడి తలంపు తగదు. దేహమే ఆత్మయగునెడల దేహముయొక్క భోగములు ఆత్మ కంటునుగాని, దేహము ఆత్మ కానందున అవి ఆత్మకు అంటవు. మట్టియిల్లు మట్టితో అలికిన నిలుచును, అట్లే పాంచభౌతిక మయిన శరీరము పాంచభౌతిక భోగానుభవముల చేత నిలుచును. భౌతికము కానట్టి యాత్మకు భౌతికములయిన యీభోగములు అంటవు.

మ. జనిసాహస్రబహుప్రయాణ మగు సంసారంపుఁ ద్రోవ న్సదా
చనుచుండు న్ఘన మోహఖేద మలమ న్సంసారిపాంథుండు, నా

సనలన్ ధూళి ముసుంగు గాఁగ; నెపుడేని జ్ఞానంపుటుష్ణోదకం
బునఁ దత్క్షాళన సేయు, వాని కపు డమ్మోహశ్రమంబు జ్జనున్. ౨౦

సంసారి పాంథుండు = సంసరణశీలుఁ డనెడి నిత్యపథికుఁడు, జ...ము- జని = **పుట్టువుల** యొక్క - సాహస్ర = **వేల**సంఖ్యలను లనెడి - బహు = పెక్కు - ప్రయాణము = **పయనములు** (**మజిలీలు**) గలదై, అగు - **సంసారంపుఁ** ద్రోవన్ = జననమరణ ప్రవాహమనెడు మార్గములో, **వాసనలు** = అనాదికర్మ **సంస్కారములు**, అన్ = అను - అనియెడి - **ధూళి** = పరాగము, ముసుంగు కాఁగన్ = పైకప్పు కాఁగా, ఘన**మోహ**ఖేదము = దట్టమయిన యవిద్యావలని శ్రమ, అలమన్ = ఆక్రమించుచుండఁగా, సదా, చనుచుండున్ = నడచుచుండును; ఎపుడేని = ఎప్పుడైనను, జ్ఞానంపు టుష్ణోదకంబునన్ = విద్య యనెడి వేడినీళ్లతో, త...న - తత్ = ఆవాసనా ధూళి ముసుఁగుయొక్క - క్షాళన = కడుగుటను, చేయున్ = కావించునో, అపుడు, వానికిన్ = ఆసంసారి పాంథునికి, అమ్మోహశ్రమంబున్ = ఆయవిద్యారూపమోహమువలని యాశ్రమకూడ, చనున్ = తొలఁగును.

సంసారియైన జీవుఁడు వేలకొలంది జన్మము లనెడి పెక్కు పయనములు (మజిలీలు) గల సంసార మార్గమందు అనాదికర్మవాసన లనెడి ధూళిలోఁ గ్రుంగుచు అవిద్యయనెడి సొలపువలని శ్రమలో మునిఁగి సర్వదా పయనము నడచుచుండును. ఎప్పుడు విద్యయనెడి వేఁడినీళ్ల (స్నానము) చేత ఆకర్మవాసనాధూళిని కడిగికొనునో అప్పుడు అవిద్యారూపమయిన సొలపువలని **యాబడలికయు** తీఱిపోవును. - అనాదికర్మ వాసనంజేసి అవిద్యావశుఁడై **సంచరించుచున్న జీవుఁడు** విద్యచే ఆవాసనను జయించి ఆనందమును బొందును; అని భా. రూపకాలంకారము.

ఈయర్థమే గీతయందు ఇట్లు చెప్పఁబడినది:—
'యథైధాంసి **సమిద్ధో**ఽగ్ని ర్భస్మసా త్కురుతేఽర్జున
జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసా త్కురుతే తథా.' భ. గీ. **4, 37.**
'జ్ఞానంలబ్ధ్వా పరాంశాన్తి మచిరే ణాధిగచ్ఛతి.' భ. గీ. **4, 39.**

తే. అట్టి మోహశ్రమం బాఱ నాశరీరి
స్వస్థుఁ డై తా ననన్యాతిశయ మబాధ
మనఁగ విలసిల్లు నిర్వాణమును భజించు
ననఘ తొల్లియు నిర్వాణ ఖనియ కాన. ౨౧

అనఘ = **పాపరహితుఁడా**, తాను, తొల్లియున్ = ఆదిలోఁగూడ, ని...య - నిర్వాణ = **ముక్తికి** ('ముక్తిః కైవల్య నిర్వాణ శ్రేయో నిఃశ్రేయసామృతం। **మోక్షో**పవర్గః' అమ.)— ఖనియ = గనియే ('ఖనిః **స్త్రియా** మాకరఃస్యాత్' అమ.), కానన్ = అగుటంజేసి, ఆశరీరి = ఆజీవుఁడు, **అట్టి - మో**హశ్రమంబు = **అవిద్యా**రూప మయిన యలసట, ఆఱన్ = **తీఱిపోఁగా**, **స్వస్థుఁడై** = **నిర్వికారుఁడై**, అనన్య అతిశయము = తనకంటె **నధికము లేనిదియు**, **అబాధము** = **దుఃఖములేనిదియు**, అనఁగ విలసిల్లు = అని వర్ణింపఁబడినదై **యొప్పుచున్న - నిర్వాణము** = **మోక్షమును; భజించున్** = **పొందును.**

అట్టి యాయవిద్యాశ్రమ తీఱఁగానే జీవుఁడు తొలుత తానెట్లుండెనో అట్లే స్వస్థుఁడై నిరతిశయ నిర్బాధమయిన మోక్షసామ్రాజ్య మనుభవించుచు ఉండును.

వ. (1) విను జనేశ్వర; జలం బస్పృష్టదహనం బయ్యుఁ దదీయ యోగంబునఁ గలశోదరంబున నునికిం దా నతిశీతలం బయ్యు నుడికి, శబ్దోద్రేకాది ధర్మంబులం బొందును, గ్రాత్మయుం బ్రకృతి సంబంధంబున నహమ్మానాది దూషితుండై. ప్రాకృతంబు లగు ధర్మంబులం బొందు; (2) వీని కత్యంత విలక్షణుండు నక్షయుండు నాత్మ; యట్లగుట నింత యనర్థమూలం బగు నీ యవిద్యాబీజంబు నిరూపించితి. నేవంవిధంబు లగు సకల క్లేశంబులకును సంక్షయకరంబు యోగంబునకు మఱియొండుపాయము లే." దనుటయుఁ బ్రీతుండై ఖాండిక్యుండును "మహాత్మా, యిన్నిమివంశంబున విజ్ఞాత యోగశాస్త్రజ్ఞుండవు నీవు; నాకు నయ్యోగంబు సమస్తంబు విస్తరింపవలయు." ననినఁ గేశిధ్వజుండు కృపాళుండై, "మహీపాలా, విను మొందేను సంస్థితుండై ముని మోక్ష ప్రవృత్తుండై బ్రహ్మసాధర్మ్యంబుఁ బొందు నట్టి యోగంబుఁ జెప్పెద, సావధానుండవై వినుము." మని యిట్లనియె. 2౩

1. జనేశ్వర = ఓరాజా, అస్పృష్టదహనంబు అయ్యున్ = తాఁకఁబడని నిప్పు గలది అయినను (నిప్పునకు తగులకయే యుండియు), తదీయయోగంబునన్ = దాని కూడికలో, (నిప్పుమీఁద నున్న) కలశ ఉదరంబునన్ = కుండకడుపులో, ఉనికిన్ = ఉండుటచేత, తాను = జలము, అతిశీతలంబు = (స్వభావముచేత) మిక్కిలి చల్లనిది, అయ్యున్ = అయినప్పటికిని, ఉడికి, శబ్ద ఉద్రేక ఆది ధర్మంబులన్ = (ఉడుకుచు) ధ్వని - పైకుబుకుట లోనగు గుణములను, పొందునట్లు, ఆత్మయున్ = జీవుఁడుకూడ, ప్రకృతి సంగంబునన్ = ప్రధానముతోడి కూటమిచేత, అహమ్మాన ఆది దూషితుండై = అహంకారము మమకారము లోనగు ధర్మములచేత మలినుఁడై, ప్రాకృతంబులు = ప్రకృతిసంబద్ధములు, అగు = ధర్మంబులన్ = గుణములను, పొందున్; (ఉపమాలంకారము - ఆత్మకును జలమునకును, ప్రకృతికిని అగ్నిసంయుక్త కలశమునకును, అహంకారాదులకును క్వథన శబ్దోద్రేకాదులకును సామ్యము.)

2. ఆత్మ = జీవుఁడు, వీనికిన్ = అహంకారాది ప్రాకృత ధర్మములకు. అత్యంత విలక్షణుండు = కేవలము విరుద్ధమయిన లక్షణములు కలవాఁడు, అక్షయుండున్ = నాశములేని వాఁడును ('నిలయాపచయాక్షయా' అమ.); అట్లు అగుటన్ = ఆత్మయొక్క వాస్తవ స్వరూపంబు అట్టిదై యున్నందున, ఇంత - అనర్థమూలంబు = చెఱుపునకు కారణమైన - అవిద్యా బీజంబు = అజ్ఞానవృక్షము దేనినుండి మొలచినదో ఆబీజమును (అహంకార మమకారము లనుట), ...ఏవంవిధంబులు = ఇట్టిప్రకారము కలవి, అగు - సకల - క్లేశంబులకును = దుఃఖములకును ('అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః క్లేశాః' అని పాతంజల సూత్రము.), సంక్షయకరంబు =

ధ్వంసము చేయునది,...యోగంబు= అష్టాంగము,...విజ్ఞాత యోగశాస్త్రుండవు= ఎఱుఁగఁబడిన యోగశాస్త్రము కలవాఁడవు (యోగశాస్త్రము నెఱుంగువాఁడవు),...కృపాళుండు = దయగలవాఁడు,...సంస్థితుండై = మృతుఁడై ('పరాసు ప్రాప్తపఞ్చత్వ పరేత ప్రేత సంస్థితాః। మృతప్రమీతౌ త్రిష్వేతే' అమ.)...ముని=జ్ఞాని ('మన జ్ఞానే' ధా. పా.)...పునర్భవంబు నకుఁ రాక=పునర్జన్మమునకు రాక (మరలఁ బుట్టక), బ్రహ్మసాధర్మ్యంబు = బ్రహ్మతోసమాన ధర్మము కలవాఁడగుటను (బ్రహ్మధర్మములను), పొందు నట్టి యోగంబు= ఏయోగమువలనఁ బొందునో ఆయోగమును, స అవధానుండవై = హెచ్చరిక కలవాఁడవై,...

పూర్వముద్రణమున 'ఎందేని సంస్థితుండై = ఏయోగ శాస్త్రమందైన నున్నవాఁడై' అని వ్యాఖ్య. ఇట్టి ప్రకరణములో చావును చెప్పుటయు ప్రసిద్ధమే అయి యున్నది:—

'జీవన్ముక్తశ్చ భవతి దేహాన్తే తమసః పరం ధామ ప్రాప్నుయాత్ ...న చ పునరావర్తతే.' అక్ష్యుప.

'తనుం త్యజతు వా తీర్థే శ్వపచస్య గృహేఽథవా
జ్ఞానసంప్రాప్తిసమయే ముక్తోఽసౌ విమలాశయః.
న మోక్షో నభసః పృష్ఠే న పాతాళే న భూతలే
సర్వాశాసంక్షయే చేతఃక్షయో మోక్ష ఇతి శ్రుతేః.' సాంఖ్యసా.
'జీవన్ముక్తపదం త్యక్త్వా స్వదేహే కాలసాత్కృతే
విశత్యదేహముక్తత్వం పవనోఽస్పన్దతామివ.'

[యోగకుం. ముక్తికో. మహోప.]

ఆ. "ప్రాణికోటి కెల్ల బంధంబు మోక్షంబు
చేరుటకును మనసు కారణంబు;
విషయసంగి యైన, విను బంధకారి; ని
ర్విషయ మైన, ముక్తివిభవకారి. 23

వినుము, ప్రాణికోటికిన్ ఎల్లన్ = జంతువుల సమూహమునకంతటికిని, బంధంబున్ = సంసారరూపమయిన కట్టును, మోక్షంబున్ = ఆకట్టునుండి విడుదలయును, చేరుటకున్ = కలుగుటకు, మనస్సే, కారణంబు; (ఆమనస్సు), విషయసంగి = విషయములతోఁ గూడినట్టి, ఐనన్ = అయినేని, బంధకారి = (పైనిచెప్పిన) బంధమును చేయును, నిర్విషయము = విషయరహితము,ఐనన్ = అయినేని,ముక్తి విభవకారి= మోక్షరూపమయిన యైశ్వర్యమును కావించును.

ప్రాణులకు బంధమోక్షములకు మనస్సే కారణము, ఆమనస్సు సవిషయ మైనచో బంధముం జేయును, నిర్విషయ మైనచో మోక్షముం జేయును.

ఈపద్యము శాట్యాయనీయాది బహూపనిషత్తులందుఁ గల యీశ్లోకమునకు అనువాదము:-

'మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః;
బన్ధాయ విషయాసక్తం; ముక్త్యై నిర్విషయం స్మృతమ్.'

సీ. విజ్ఞానమునఁ జేసి విషయాదులను నె
మ్మనము మాహరించి బ్రహ్మమును బరేశుఁ
జింతింపవలయు నిశ్శ్రేయసంబునకు; కిట్లు
చింతింప నతఁడు దచ్చింతకునకు
నాత్మభావం బిచ్చు, నాకర్షకము వికా
ర్యశ్మసారముఁ నార్చునట్లు; యోగ
మన, యమాదివిషయకంబైన యాత్మప్ర
యత్నంబున కధీనమైన సాత్త్వ

తే. కపు మనోగతి యెయ్యది గలదు దాని
బ్రహ్మసంబంధినిఁగఁ జేయు బ్రౌఢి చూవె;
యిట్టి వైశిష్ట్యధర్మ మెందేని గలుగు
నట్టి యోగంబు గలిగిన యతఁడె యోగి. ౮౪

నిశ్శ్రేయసంబునకున్ = ముక్తికై, విజ్ఞానమునఁ జేసి = విశిష్టమయిన మోక్షోపయోగి జ్ఞానముచేత ('మోక్షేధీర్జ్ఞానమ్' అమ.), నెమ్మనము = నిండుమనమును, విషయాదుల వలనన్ = రూప గంధాదులగు నింద్రియార్థముల వలననుండి ('రూపం గన్ధో రస స్పర్శ శబ్దాశ్చ విషయా అమీ । గోచరా ఇన్ద్రియార్థాశ్చ' అమ.), మాహరించి = వెనుకకు లాగి, పరేశున్ = పరమేశ్వరుఁడైన - బ్రహ్మమున్, చింతింపవలయున్ = ధ్యానింపవలయును; అతఁడు = బ్రహ్మము, తచ్చింతకునకున్ = ఆ బ్రహ్మధ్యాయికి, ఆకర్షకము = సూదంటురాయి ('ఆకర్షకస్త్వయస్కాన్తో విశేషా [illegible]'), వి...మున్ - వికారి = (శస్త్రాది రూపముగా) మార్పుపొందునదైన - అశ్మసారమున్ = ఇనుమును ('లోహోఽస్త్రీ శస్త్రకం తీక్ష్ణం పిణ్డం కాలాయసాయసీ । అశ్మసారః' అమ.), ఆర్చునటు = తనకడకు ఈడ్చుకొనునట్లు, ఆత్మభావంబు = తన స్వరూపమును, ఇచ్చున్;

యోగము అనన్ = యోగమనఁగా, యమాదివిషయకంబు = యమాదులను గూర్చినట్టిది (యమాదులను సాధించుటకుఁ గాను చేయఁబడుచున్నట్టిది), ఐన - ఆత్మ ప్రయత్నంబునకున్ = తన (జీవుని) జతనమునకు, అధీన = వశము, ఐన - సా...తి - సాత్త్వక = సత్త్వగుణముచేత నిర్వృత్తమయిన- మనోగతి = మానసవృత్తి, ఎయ్యది, కలదు = ఉన్నదో, దానిన్ = ఆ సాత్త్వకవృత్తిని, బ్రహ్మసంబంధినిన్ = బ్రహ్మమును పొందినదానినిగా, చేయు (నట్టి) - ప్రౌఢి చూవె = నేర్పుసుమా.

ఇట్టి - వైశిష్ట్యధర్మము = బ్రహ్మానుసంధాన రూపమయిన విశిష్టత్వమనెడు లక్షణము, ఎందేని గలుగున్ = ఏయోగములోఁ గలుగునో, అట్టి...యోగి = ఉత్తమసాధకుఁడు.

మోక్షముకై సాధకుఁడు శబ్దస్పర్శాదివిషయభోగమునుండి మనస్సును వెనుకకు లాగుకొని, పరమాత్మను ధ్యానించెనని, కత్తిగా కటారిగా మాఱునదైన యినుమును సూదంటురాయి

ఏవిధముగా ఆకర్షించునో, ఆవిధముగా ఆపరమాత్మ ఆధ్యాయికి తనస్వరూపము నొసంగును. యోగ మనఁగా నేమో వినుము-యమనియమాదులచే నిర్మలీకృతమయిన సాత్త్వికచిత్తవృత్తిని బ్రహ్మముమీఁదికి నడపుట (-అనఁగా ఇతర చింతలేక బ్రహ్మము నే చింతించుటయందు నేర్పు) యోగ మనఁబడును. అట్టి విశిష్ట బ్రహ్మధ్యానము ఏయోగమునం గలుగునో ఆయోగము గల వాఁడే యోగి.

'యమాది' - ఆదిశబ్దముచేత 'నియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణా సమాధులు' గ్రహీతములు. 'సాత్త్వికపు'- మనస్సు సత్త్వ రజ స్తమస్సులని మూఁడుగుణముల మొత్తమై యున్నది; సత్త్వము ప్రకాశసుఖధర్మము,రజస్సు ప్రవృత్తిదుఃఖధర్మము,తమస్సు స్థితిమోహధర్మము;

'ధర్మాభిదం జ్ఞాన సమాహ్వయం చ వైరాగ్య మైశ్వర్య మతో విరోధాః
ధర్మాధికానాం.పురత శ్చతుర్ణాం। సత్త్వం తతో ధూర్తి రుదీరితైషా,
స త్త్వాదిరోద్రైక జుషా మహత్త్వాదీనాం చతుర్ణాం మనసః సకాశాత్
సత్త్వాత్ సుఖం స్యాద్రజసోఽతిదుఃఖ। మాచ్ఛాదకత్వాత్ తమసో విమోహః.'వి.త.

వ. (1) మఱియు, బ్రహ్మచర్యాదులగు యమంబు లేనును, స్వాధ్యాయాదులగు నియమంబు లేనును, నిష్కాముండై యోగి యగు వాఁడు మనోనైర్మల్య సంపాదనకు నాచరింపవలయు; నివి కామ్యంబు లైన, విశిష్టఫలదంబులు; నిష్కాములకు ముక్తిదంబు లగు. (2) యిట్టి యమనియమంబులు వదలక భద్రాసనాదులందు నొకటి నవలంబించి ప్రాణాభిధానం బగు పవనంబు నభ్యాసవశంబున వశ్యంబు సేయవలయు; నదియ ప్రాణాయామ మనం బడు;నట్టి ప్రాణాయామంబు సబీజ నిర్బీజ సంజ్ఞలం బరఁగు; నదియు ప్రాణాపానంబుల మిథోనురోధంబుల నుభయ నిరోధనంబున రేచకాది త్రైవిధ్యంబునుం బొందు; (3) మొదల నా చెప్పు సబీజనిర్బీజ సంజ్ఞలందు నంత స్థగ్నాల రూపావలంబి యగునదియ సబీజం. బితరం బబీజంబు; మఱి శబ్దాది విషయంబులం బ్రవణంబులగు నింద్రియంబులం బ్రత్యాహారసంబున కధీనంబులు సేయుట ప్రత్యాహారం; బిట్టి ప్రత్యాహారంబు ముముక్షున కవశ్యకర్తవ్యంబు; దీనివలన నతిచంచలంబు లగు నింద్రియంబులకు నాత్మవశ్యత గలుగు; నివిగన వశ్యంబులు గాకుండిన నాయోగి యోగసాధకుండు గానేరండు; ప్రాణాయామంబునఁ బవనంబులు, ప్రత్యాహారంబున నింద్రియంబులు,వశంబు లైన పిమ్మటఁ జిత్తంబు శుభాశ్రయంబునం దిడునది.''యను టయు ఖాండిక్యుఁ డిట్లనియె. 25

1. బ్రహ్మచర్య ఆదులు = ఉపస్థనియమము లోనగునవి, యమంబులు=అహింసాదులు, ఏనును= అయిదును ('అహింసా సత్యాస్తేయ బ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః' - పాతంజలము.) స్వాధ్యాయ ఆదులు = ప్రణవపూర్వము లైనమంత్రములను జపించుట లోనగునవి ('స్వాధ్యాయస్స్యా జ్జపః' అమ. 'ప్రణవపూర్వాణాం మన్త్రాణాం జపః' అని రాజమార్తండము. 'శౌచ సంతోష తపః స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః' పాతంజ.),...నిష్కాముండై= కోరికలు లేనివాఁడై,...మనోనైర్మల్యమునకుఁ = చిత్తశుద్ధికొఱకు. ఇవి = ఈ యమనియమములు; కామ్యంబులు= ఫలవిశేషముకొఱకు ఆచరింపఁబడినవి. విశిష్టఫలదంబులు = ఎక్కుడయిన ఫలముల నిచ్చునట్టివి. నిష్కాములకుఁ=కోరిక లేనివారికి, ముక్తిదంబులు= మోక్షము నిచ్చునట్టివి.

2. భద్రాసనము - ఆసనములు అనంతములు - అందు 84 ప్రధానములు, అందు ప్రధానతములు 4.

'ఆసనాని చ తావన్తి యావన్త్యో జీవజాతయః...
సిద్ధం భద్రం తథా సింహం పద్మం చేతి చతుష్టయమ్.' ధ్యానబిందూపనిషత్తు.
'సల్ఫౌ తు వృషణ స్యాధః సీవన్యాః పార్శ్వయోః క్షిపేత్,
పార్శ్వపాదౌ చ పాణిభ్యాం దృఢం బద్ధ్వా సునిశ్చలః
భద్రాసనం భవే దేతత్ సర్వవ్యాధి విషాపహమ్.' వసిష్ఠ.

ప్రాణ అభిధానంబు - ప్రాణ మను పేరు గలది--

'హృది ప్రాణో గుదే-పానః సమానో నాభిసంస్థితః
ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యానః సర్వ శరీరగః'.

అని ఆంతరవాయువుల భేదములు.

పవనంబు = వాయువును. అభ్యాసవశంబునఁ = అలవాటుచేత, వశ్యంబు = స్వాధీనము.

ప్రాణాయామంబు = ప్రాణవాయువుయొక్క నిరోధము--

('ప్రాణాఖ్య మనిలం వశ్య మభ్యాసాత్ కురుతే తు యత్
ప్రాణాయామః స విజ్ఞేయః రేచపూరక కుమ్భకైః.'),

సబీజ నిర్బీజ సంజ్ఞలఁ - (ఇవి మూలములో నే వివరింపఁబడినవి.), ప్రాణాపానంబుల = ప్రాణవాయువుయొక్కయు అపానవాయువుయొక్కయు- మిథోనురోధంబులఁ = ఒకటిచేత నొకటిని అనుసరించుటచేత--

'పరస్పరే ణాభిభవం ప్రాణాపానా యదానిలౌ
కురుతః స ద్విధా తేన తృతీయః సంయమా త్తయోః'. విష్ణుపురాణము.
'అపానే-స్తంగతే ప్రాణో యావ న్నాభ్యుదితో హృది
తావత్ సా కుమ్భకావస్థా యోగిభి ర్యానుభూయతే.
బహి రస్తంగతే ప్రాణే యావ న్నాపాన ఉద్గతః
తావత్పూర్ణాం సమావస్థాం బహిస్థం కుమ్భకం విదుః.' ముక్తికోప.

3. రేచకాది త్రైవిధ్యంబును = రేచక పూరక కుంభకము లనెడు మూఁడు ప్రాణాయామములను,- ఊర్పును వెలిఁబుచ్చుట రేచకము, పీల్చుట పూరకము, అఁపివైచుట కుంభకము.

అంతః స్థూలరూప అవలంబి = స్థూలరూపమును ధ్యానించునది. సబీజంబు = స్థూలరూపధ్యేయము గలది. అబీజంబు = స్థూలరూపధ్యేయము లేనిది. ప్రణవంబులు = ఆసక్తములు ('ప్రవణో నా చతుష్పథే। త్రిషు తు క్రమనిమ్నోర్వ్యాం ప్రహ్వే తత్పరదక్షయోః' నా. నా.), ఆత్మవశ్యత = తనకు (సాధకునికి) అధీనములై యుండుట. చిత్తంబుల = స్వార్థానుసంధాన పరమైన చేతస్సును, శుభ = కల్యాణమయిన, ఆశ్రయంబునందుల = ఆలంబంబునందు (ధ్యేయమునందు).

మలినచిత్తమున వస్తుస్వరూపము స్ఫుటపడదు గాన, శుభాశ్రయమునందు చిత్తమును ప్రాణాయామాది యోగాంగాభ్యాసముచే శుద్ధమైన పిమ్మటనే యుంపు మని యుపదేశించుట.

'సంభవత్యుత్తమే ప్రాజ్ఞః ప్రాణాయామే సుఖీ భవేత్,
ప్రాణాయామేన చిత్తం తు శుద్ధం భవతి సువ్రత,
చిత్తే శుద్ధే శుచిః సాక్షాత్ ప్రత్యగ్జ్యోతి ర్వ్యవస్థితః
ప్రాణశ్చిత్తేన సంయుక్తః పరమాత్మని తిష్ఠతి.' విష్ణో పు.

క. 'మనమును వెట్టి శుభాశ్రయ,
మనఘ, యెఱింగింపు, మఱి సమస్తాధారం
బనఁ జను యద్వస్తువు? య
న్మననము నశేషోరుదుఃఖ మండలిఁ జెఱుచున్? ౭౬

అనఘ = ఓయి పాపరహితుఁడా, మనమునకున్, శుభ ఆశ్రయము = మంగళమయిన తావు (ధ్యేయము), ఏద్ది = ఏది, మఱి = ఇంతియగాక, సమస్త ఆధారంబు అనన్ = ఎల్లవస్తువులకును తావలము అనునట్లుగా, యత్ వస్తువు = ఏపదార్థము, చనున్ = ఒప్పుచున్నదో, యత్ మననము = ఏని చింతనము, అ...లిన్ = అశేష = సమస్తమయిన - ఉరు = గొప్పవైన - దుఃఖ = శోకములయొక్క - మండలిన్ - సమూహమును, చెఱుచున్ = పోనడచునో, ఆధ్యేయ పదార్థమును, ఎఱింగింపుము = తెలుపుము.

ఓపుణ్యాత్ముఁడా, మనస్సునకు మంగళమయిన ధ్యేయ మేదో, ఏది అఖిలమునకును ఆధారమో, దేనిని చింతించిన సకల మహాదుఃఖములును శమించునో దానిఁ జెప్పుము.

తే. అనినఁ, గేశిధ్వజుండు వాని కనియె; 'బ్రహ్మ
మాశ్రయంబు మనంబునకు; కదియ పరము
నపరము ననంగఁ బొలుచు; నం దపర మనఁగ
మూర్తము, పరం బనంగ నమూర్త మనఘ. ౭౭

పరము = మీఁది; అపరము = క్రిందిది; మూర్తము = దేహము కలది ('మూర్తం స్యాత్త్రిషు మూర్ఛాలే కఠినే మూర్తిమ త్యపి' మేది. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూః' అమ.)

మూర్తము అమూర్తము నని బ్రహ్మమునకు రెండు తెఱంగులు—

'ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ...' బృహ. ఉ. 4, 3, 1.

మ. మును నాచెప్పిన రెంటిలోఁ బర మనఁగా ముక్తాత్మ; దూరం బుపా
సనఁ గావింప నమూర్త; మింక పరసంజ్ఞం బబ్జగర్భాది బ
ద్ధనికాయం బది మూర్త మైనను బరిత్యాజ్యంబు శశ్వత్త్రిభా
వనలం గూడుట నాయిరుత్సున కసేవ్యం బీద్వయంబు న్తుదిన్. ౭౮

...నా చెప్పిన = నేను చెప్పినట్టి- పరము = పరబ్రహ్మము, అనఁగా = అనఁగా, ముక్త ఆత్మ = ముక్తి ననుభవించుచుండు (ప్రకృతిసంయోగము లేని) బ్రహ్మము, అమూర్తము = దేహము లేనిది, ఉపాసన = ధ్యానాత్మక మయినభజనము, కావింపన్ = చేయుటకు, దూరంబు = అశక్య మయినది; ఇంకన్ = ఇది గానిది, అపరసంజ్ఞంబు = అపరబ్రహ్మ మని పేర్కొనంబడి నట్టిది, అ...బు - అబ్జగర్భ - హిరణ్యగర్భుఁడు - ఆది = లోనైనట్టి - బద్ధ - బంధమునం బడి యున్న (= అముక్త) జీవులయొక్క - నికాయంబు = సమూహము ('నికాయస్తు పుంసి స్యాల్లక్ష్యే స ధర్మిప్రాణిసంహతౌ' ఇతి.), అది- అపరబ్రహ్మము, మూర్త మైనను = తనువుగలదియైనను, శ... లన్ - శశ్వత్ - మాటిమాటికిని - త్రిభావనలన్ - వక్ష్యమాణ భావనాత్రయముతోఁ, గూడుటన్ - చేరుటచేత (భావనలు కలదై యుండుటచేత), పరిత్యాజ్యంబు = విడువఁదగినట్టిది; ఈద్వయంబు = ఈపరాపరబ్రహ్మము, ఆయిరుత్సునకున్ - (ఎక్కఁగోరువానికి) ముముక్షునకు, తుదన్ = పర్యవసానమందు, అసేవ్యంబు = ఉపాసనకు అర్హము కాదు.

పరము అపరము నని బ్రహ్మము ఇరుదెఱంగుల నుండు నని చెప్పియుంటిం గదా; అయినను, అందు, పరము - అనఁగా ముక్తమైయున్న యాత్మ-అమూర్త మగుటంజేసి ఉపాసనకు శక్యము గాదు; మఱి హిరణ్యగర్భాదిరూపంబుల నుండు బద్ధజీవ సంఘాత మను నపరబ్రహ్మ మన్ననో మూర్తమంత మగుటం బట్టి ఉపాసింప శక్య మయినను భావనాత్రయము కలదై యుండుటం జేసి ఉపాసనార్హము కాదు, త్యక్తవ్యము నగును. - ఇట్లు ముముక్షునకు పరాపరములు రెండును త్యక్తవ్యములే అగును. ఇటఁ జెప్పిన భావనాత్రయ స్వరూపము:-

'త్రివిధా భావనా, భూప, విశ్వ మేత న్నిబోధ తామ్;
కార్యాఖ్యా బ్రహ్మసంజ్ఞా చ తథా చైవోభయాత్మికా.
కర్మభావాత్మికా హ్యేకా, బ్రహ్మభావాత్మికా పరా,
ఉభయాత్మికా తథైవాన్యా, త్రివిధా భావభావనా.
సనన్దనాదయో బ్రహ్మ భావభావనయా యుతాః.
కర్మభావనయా చాన్యే దేవాద్యాః స్థావరాచరాః;
హిరణ్యగర్భాదిషు చ బ్రహ్మకర్మాత్మికా ద్విధా;
అధికారబోధయుక్తేషు విద్యతే భావభావనా,
అక్షీణేషు సమస్తేషు విశేషజ్ఞానకర్మసు.'

'అనుష్ఠేయవిషయః ఆన్తరప్రయత్నః భావనా,' 'భావః అనుష్ఠేయః, అనుష్ఠేయవిషయా [భావనా] ఆన్తర ఉద్యోగః [భావభావనా]. సా[కర్మభావాత్మికా]కర్మరూపానుష్ఠేయవిషయా, [బ్రహ్మభావాత్మికా] ఉపాసన రూపానుష్ఠేయవిషయా [ఉభయాత్మికా] కర్మోపాసనరూపో భయానుష్ఠేయవిషయేతి [త్రివిధా] ఇత్యర్థః.' అని వేదార్థసంగ్రహతాత్పర్యదీపిక.

వ. ఆభావనాత్రయం బెద్ది యనినఁ జెప్పెద:- (1) బ్రహ్మభావనయుం గర్మభావ
నయు బ్రహ్మకర్మోభయభావనయు: నందు బ్రహ్మభావనాయుతులు సనంద
నాదులు, దేవాది స్థావరాంతరు లగుప్రాణు లందఱు కర్మభావనాభావకులు,
హిరణ్యగర్భాదు లుభయభావనాపరు: లీమూఁడు తెఱఁగులవారు భావనా
త్రయాన్వితులు గావున నీత్రివిధాత్మక రూపంబ సేవ్యంబు: సనందనాదు
లునుం బ్రాగ్బ్రహ్మ కల్పంబుల సంసరించుట భావనాబద్ధులె; యబ్భావ
నాత్మకం బగు విశ్వంబు సంస్థితికి నపచ: దేవమనుష్యాది విశేషజ్ఞాన కర్మం
బులు క్షీణించుటయు: (2) యట్టి విశ్వంబై తోఁచు హిరణ్యగర్భాదుల
కంటె నన్యంబు పరాఖ్యంబు నగు మహాకాశ బహుమూర్తంబై యుండు నని
మొదల సూచించితిం గదా; తదాకారంబుఁ దేటపఱిచెద: పూర్వోక్త
దేవాది భేదరహితంబై తద్భేదరాహిత్యంబున నిట్టి దట్టి దని వచించుటకు
గోచరంబుగాక యుపక్షయాది రహితంబును సచ్ఛబ్దవాచ్యంబును నాత్మ
సంవేద్యంబును నై, జ్ఞానైకనిరూపణీయం బగుచు జ్ఞానశబ్దవాచ్యంబునుం
దానయి బ్రహ్మాత్మకం బగుట బ్రహ్మసంజ్ఞయుం గాంచి యుండు; (3) మఱి
భావనాత్రయాత్మక విశ్వవైలక్షణ్యంబె లక్షణంబుగాఁగల యీరూపం
బభ్యస్యమాన యోగుండగు యోగికిం జింతింప నశక్యంబు; మఱి యపరం
బని చెప్పంబడిన హిరణ్యగర్భుండు వాసవుండు ప్రజాపతులు మరుత్తులు
వసువులు రుద్రులు ఆదిత్యులు తారకంబులు గ్రహంబులు గంధర్వ యక్ష
రక్షోదైత్యాది సమస్త దేవయోనులు మనుష్యులు పశువులు అద్రులు
సముద్రంబులు ద్రుమంబులు వెండియు నేకపాద ద్విపాద బహుపాదా
పాదంబు లగు నితర భూతంబులును దదుత్పత్తి హేతువులునుగా విలసిల్లు
నట్టి ప్రధానాది విశేషాంత చేతనాచేతనాత్మక ప్రపంచభావం బగు స్థూల
రూపం బుపక్రాంతయోగునకుఁ జింతింప శక్యంబు. (4) శక్యమేనియుఁ
దద్భావనాత్రయాత్మకం బగుట నశుభాశ్రయంబుగావున ముక్తిసాధనం
బుగా; దీ చెప్పంబడిన సకల ప్రపంచంబును విష్ణుశక్తి సమన్వితంబై యత
నికి శరీరంబునై యుండు; నట్టి విష్ణుశక్తులు మొదల నేఁజెప్పిన పరాపరాఖ్య
లను దదతిరిక్తయగు కర్మాఖ్యయుం ద్రివిధములై యుండు; నందుఁ గర్మాఖ్య
శక్తిచేత వేష్టితయై యపరాఖ్య యగు క్షేత్రజ్ఞశక్తి జన్మ జరామరణా

ద్యనేక సంసారతాపంబు లనుభవించుచుఁ దత్తత్కర్మానుగుణ శరీరంబు లెత్తి విజ్ఞాన తారతమ్యంబుల నొందుఁ దత్ప్రకారం బాకర్ణింపుము. ౭౯

1. బ్రహ్మభావన = బ్రహ్మమును భావించుట. ...సనందన ఆదులు = సనందనుఁడు మొదలగు మహాయోగులు. బ్రహ్మభావనాయుతులు = బ్రహ్మభావనతోఁ గూడుకొన్నవారు (బ్రహ్మచింతన పరులు). దేవ ఆది స్థావర అంతరులు = దేవతలు మొదలుగా స్థావరములు కడపటివిగాఁ గలవారు (స్థావరము లనఁగా ఉన్నచోటనుండి యొకచోటికి పోనివి = స్థావరప్రాణులు వృక్షాదులు - 'స్థావరో జఙ్గమేతరః' అమ). కర్మభావనా = కర్మభావనచేత - భావకులు = భావించుచుండువారు. ఉభయ భావనాపరులు = బ్రహ్మభావనయందును కర్మభావనయందును రెంటియందును ఆసక్తులు,... త్రివిధాత్మక- భావనాత్మకమైన హిరణ్యగర్భాది దేవాది ప్రముఖులచేత త్రివిధస్వరూప మయిన - ప్రపంచము - అపర బ్రహ్మస్వరూపము,... ప్రాక్ బ్రహ్మకల్పంబులందు = తొంటి బ్రహ్మకల్పములందు, సంసరించుట = సంసారులై అయి యుండినందున, భావనా ఆత్మకంబు = భావనయే స్వరూపముగాఁ గలది (భావనారూపము గా పుట్టుచుం బెన్నుచు నశించుచుండునట్టిది). విశ్వంబు = ప్రపంచముయొక్క ('విశ్వం కృత్స్నం సర్వ భువనానీ' విశ్వ.)....అవధి = హద్దు. దేవ...లు- దేవ = దేవతలు-మనుష్యాదులు - ఆది = మొదలగు - విశేష- భిన్నప్రాణులయొక్క - జ్ఞాన కర్మంబులు = జ్ఞానమును కర్మయు.

2...తోఁచు = అగపడెడు. దేవాది = మొదలగునట్టివ్యక్తస్వరూపములు అనెడి - భేద = భేదము చేత -రహితం = = కొఱవడినది (భేదములు లేనట్టిది). వాక్ఆదిత్యంబునకు = లేమిచేత (లేనందున). అపక్షయ - నాశము. సత్ శబ్దవాచ్యంబును - సత్ అను శబ్దమునకు అర్థభూత మయినట్టిది (సత్ - అనికి గలఁ - భావపదార్థ మనుట).

['భావ' - 'అభిప్రాయ'. 'అపక్షయాద' - 'భావవికార నివృత్తి విశేషణ వివర్జితః'
'అపక్షయ వినాశాభ్యాం పరిణామ వృద్ధి జన్మభిః
వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం య స్సదా స్తీతి కేవలమ్.' శ్రీ. సం. తా. వి.

"వర్జ - జాతి, దేవవర్ణ మనుష్యాద్య భావ వర్జితావస్తా త్రిసాప్యః...మద్ధ్యావపికారరాహిత్య మాహ 'అపక్షయ' ఇతి."], ఆత్మ జీవునికి- సంవేద్యంబు -ఎఱుంగదగినట్టిది. (ఇంద్రియాదులకు గోచరింపదనుట.). జ్ఞానసిక నిర్వాపణీ యంబు - కేవలజ్ఞానముచేత (జ్ఞానముచేతమాత్రమే) కనఁబడినది. జ్ఞానశబ్దవాచ్యంబును - జ్ఞాన మను శబ్దమునకు అర్థము అయి యున్నదియు (ఇందులకు 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' ఐ. ఉ. 3, 3; 'సత్యం జ్ఞాన మనన్తంబ్రహ్మ' తై. 2, 1; 'జాత ఏవ న జాయతే కోన్వేనం జనయేత్పునః । విజ్ఞాన మానన్దం బ్రహ్మ' బృ. ఉ. 5. 9, 28. ఇత్యాదిశ్రుతులు ప్రమాణము).

(3)...విశ్వవైలక్షణ్యము = విశ్వముయొక్క లక్షణములకు విరుద్ధము అయిన లక్షణములు కలిగియుండుటయే. ఆలంబనంబు = అమూర్తబ్రహ్మ స్వరూపము. అభ్యస్యమాన యోగుండు = నేర్చుకొనఁబడుచున్న యోగముకలవాఁడు (యోగమును నేర్చుకొనుచున్నవాఁడే గాని ఇంకను పూర్ణముగ కడతేరినవాఁడు కాఁడు). వాసవుండు - ఇంద్రుఁడు. ప్రజాపతులు = దక్షాదులు. మరుత్తులు = మరుత్తు లనెడి యొకతెగ దేవతలు ('మరీచి ర్మరుతా మస్మి' భ. గీ.), (అష్ట) వసువులు,

(ఏకాదశ) రుద్రులు, (పన్నిద్దఱు) ఆదిత్యులు, తారకంబులు= నక్షత్రములు ('నక్షత్ర మృక్షం భం తారా తారకా ప్యుడు వా స్త్రియామ్' అమ. 'తారక' అని నపుంసకలింగముం గలదు; 'సంధ్యానట స్తారకరాట్కిరీటః' నైష.), (సప్త)గ్రహంబులు= గగనగతిం నక్షత్రములకన్న వెనుకఁ జిక్కు సూర్యాదులు. గంధర్వ= హాహా హూహూ ప్రభృతి దేవగాయకులు ('గన్ధర్వో దేవగాయనే' అమ.), యక్ష = కుబేరుని ప్రజలగు దేవయోని విశేషములు- రక్షః = రాక్షసులు- దైత్య = అసురులు... దేవయోనులు = దేవాంశజులు. అద్రులు = కొండలు. ద్రుమంబులు= చెట్లు. అపాదంబులు - పాదములు లేని జంతువులు ('యుక్తే క్ష్మాదా వృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' అమ.)... జని ఉత్పత్తి= హిరణ్యగర్భ ప్రభృతి భూతాంతంబు లయిన సకలమునకును పుట్టుటకు. ప్రధానాది ఈ దేహాంత = ప్రకృతి మొదలుగా ఏకైకవ్యక్తియందుమాత్ర ముండెడి (ప్రతియొక వ్యక్తియందు ఉండునట్టి) గుణములు తుదిగాఁ గలవియును- చేతన అచేతన ఆత్మక = చేతనములును అచేతనములును స్వరూపముగాఁ గలదైన-ప్రపంచ=ప్రపంచముయొక్క-భావం = స్వరూపము తన స్వరూపముగాఁ గలని (ప్రపంచరూపముగా నున్నట్టిది), ...ఉపక్రాంత యోగునకున్ = ఆరంభింపఁబడిన యోగము కలవానికి (యోగాభ్యాస మారంభించినవానికి).

'చెప్పంబడిన' - ఇది 'స్థూలరూపము' నకు విశేషణము - ఇంతటి సందర్భయోగ్యపద వ్యవధానమునకు ప్రౌ. వ్యా. సమా. 18. చూ.

(4) అణుభ్రూశరీరంబు = అణువ మయిన తెలవు.

'హిరణ్యగర్భో భగవాన్ వాసుదేవః ప్రజాపతిః
అతద్ద్రాక్తే సమస్తాస్తు దేవాద్యాః కర్మయోనయః.' వి. పు. 6, 7- 77.

'అతనికి శరీరంబు లైయుండున్'—

'జగత్సర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్.' రా. యు. కా. 20-26.

'యత్కిఞ్చి త్సృజ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ
తస్య సృజ్యస్య సంభూతౌ తత్సర్వం వై హరే స్తనుః.' వి. పు. 1, 22- 38.

...పర అపర ఆఖ్యలన్ = పరము అపరము అను పేరులచేతను, తతః అతిరిక్త = వానికంటె వేఱయిన. కర్మ ఆఖ్యన్ = కర్మము అను పేరుచేతను. కర్మ ఆఖ్య శక్తిచేతన్ = కర్మయను పేరిటి శక్తిచేత (కర్మశక్తిచేత), వేష్టిత = చుట్టఁబడినది. క్షేత్రజ్ఞశక్తి = ఆత్మశక్తి ('క్షేత్రజ్ఞ ఆత్మా పురుషః' అమ.). జరిత ... విమి - విజ్ఞాన తారతమ్యంబునన్ = జ్ఞానమందు ఎక్కువ తక్కువలను (కర్మకృత) జన్మానుగుణముగా ఎక్కువగాని తక్కువగాని యగు జ్ఞానమును).

సీ. ఉండు సప్రాణులం దొక్కించుచు తాశక్తి;
స్థావరశ్రేణిఁ దజ్జాతికంటెఁ
నెక్కు క్రిమికీటబండ జెల్లి మున్నిండి పెను
న్నగు సరీసృపములం దంతకంటె;
ఖగముల యందంత కంటె మృగావళి
యందు నూహింపంగ నంతకంటె;

దంతి గోముఖ పశుతతు లంతకంటె, మను

ష్యకదంబకములయందు నంతకంటె,

తే. యక్ష గంధర్వ నాగాళి నంతకంటె,

నంతకంటె నిలింపుల, నంతకంటె

హరిహయునియందు, నీశ్వరు నంతకంటె,

నాద్యుఁడగు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె. [illegible]

1. ఆశక్తి = శక్తి [illegible] ...స్థావర శ్రేణిఁ = తొప్పదలఁగని వగు తరు గుల్మాది ప్రాణియందు, తజ్జాతికంటెఁ = ఆప్రాణిజాతియం దున్నంతటికంటె ఎక్కువగా, (ఉండును అని అధ్యాహార్యము);

2. మున్దిండి = (మునుదిండి - మున్నుదిండి) [illegible], మున్నగు = మొదలయిన - సరీసృపములందుఁ = పాములయందు, అంతకంటెఁ = స్థావరములం దున్నంతటికంటె ఎక్కువగా నుండును.

3. ఖగములయందుఁ = పక్షులయందు ('శకుంతి పక్షి విహగ ఖగాః' అమ.) ...మృగావళియందుఁ = పశు సమూహమునందు (తక - తక్షయందు — '[illegible] మృగాః' అమ.).

'ఖగముల [illegible] వానికంటె' అని పూ. ము. ప్ర. ఇందు 'ఖగములఁ' అని అజంతమునకు సప్తమ్యర్థమందు ద్వితీయయు. 'అంతకంటె' ననుప్రక్రమమునకు భంగమగును, 'వానికంటెఁ' అనఁగా 'వాని [illegible] కంటె' అని డొంక తిరుగుడుగా అర్థము నాకర్షించుటయుం గలదు; అజంతమునకును [illegible] తృతీయా సప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయ కలదుగాని, కదము విరళము.

'ఈశ్వర స్వరూపే [illegible] తిర్యక్ష్వ [illegible] నావస్థితః' అని వేదార్థ సంగ్రహమందు చెప్పఁబడియున్నది. ఇట [illegible] తత్తద్వాంతర భేదములను విపరీతక్రమమునం జెప్పఁబడినవి. [illegible] అప్రామాణిగ్రహము.

4. దంతి = ఏనుఁగు ('[illegible]' అమ.)- గో = ఆవు - ముఖ = మొదలుగాఁగల - పశు తతి = [illegible] చతుష్పాత్సమూహమందు, ...మనుష్యకదంబకముల యందుఁ = మనుష్య సమూహములందు ('మనుష్యా మానుషా మర్త్యా [illegible]', 'స్త్రీయాం [illegible] సంహతి [illegible] నికురుంబం కదంబకం' అమ.).

...నిలింపులందుఁ = [illegible] లయందు ('నిలింపా [illegible]') ...హరిహయుని యందుఁ = ఇంద్రునియందు ('జంభభేదీ హరిహయః స్వారాణ్ [illegible]' అమ.), ... ఆద్యుఁడు = ఈవిశ్వమునకెల్ల మొదటివాఁ డయిన, హిరణ్యగర్భునందుఁ = బ్రహ్మయందు ('హిరణ్యగర్భో లోకేశః స్వయంభూ శ్చతురాననః' అమ.).

ఆ. ఇట్టి [illegible] సకలెల్ల సర్వేశ్వరుని

తనుచయంబు సుమ్ము ధరణినాథ,

యతఁ డచింత్యశక్తి నఖిలభూతముల నా

కసము [illegible] నిండి యునికి గాన, [illegible]

ధరణీనాథ = ఓరాజా, అతఁడు = ఆవిష్ణుఁడు, అఖిల భూతములన్ = సకలవస్తువులందును ('భూ సత్తాయామ్' ధా. పా.-సత్త = ఉనికి-ఉన్నదెల్ల భూతము), ఆకసమువోలెన్ = ఆకాశమువలె, అచింత్యశక్తిన్ = అపరిమేయప్రభావముచేత, నిండి, ఎసఁగుఁగావునన్ = ఒప్పుచుండును గావున, ఇట్టి - రూపకోటులు = మూర్తివస్తువుల మొత్తములు, ఎల్లన్ = అన్నియు, అవిష్ణుని - తనుచయంబు సుమ్ము = శరీరసమూహములు సుమా.

ఆకాశ మెట్లు సకలమందును నిండియుండునో, అట్లే విష్ణుదేవుఁడును సకలమూర్తుల యందును తనయప్రమేయప్రభావముచేత నిండియుండును. కావున, ఇట్టిమూర్తము లన్నియు అతని శరీరములు సుమా. - ఉపమ.

ఈశ్వరుఁడు శరీరి, చేతనాచేతనాత్మక మెల్ల నతని శరీరము అని భా.—

'ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారభూతం సర్వం చేతనాచేతనాత్మకం వస్త్వితి సర్వస్యాత్మతయా సర్వప్రకారం బ్రహ్మైవావస్థితమ్'. శ్రీ. స. ద. సం.

పద్యోత్తరార్ధము 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చనిత్య ' అను శ్రుతిని అనుసంధించుచున్నది.

సీ. మున్ను నిన్నా[illegible] [illegible]ఖ్యమునను స్వతంత్రు
విష్ణుసంజ్ఞాంకితు నద్వితీయు
యోగిహృద్ధ్యేయు [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] నొక్కఁ బ్రాజ్ఞు [illegible]
దాని వచించు సత్తనఁ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
ప్రాగుక్త విశ్వాకారవిలసితుఁ [illegible]చి.
[illegible] [illegible] [illegible]భూత [illegible] [illegible],
తే. యతిని [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]రు బ్రహ్మ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]రణము[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]కృత్యంబుఁ గల్గి చూపుండు. [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible], విష్ణుసంజ్ఞనకున్ = విష్ణునామముగల బ్రహ్మమునకు, మున్ను = మునుపు, నిన్నా[illegible] వచించినట్టి - [illegible]నకున్ = పరసంజ్ఞక మయినయమూర్త (బ్రహ్మ)మునకు, ద్వితీయము [illegible] [illegible], యోగి [illegible] ధ్యేయము = యోగులకు హృదయమందు ధ్యానింపఁబడినది, వి, అమూర్త [illegible] = అనుపులేని యాకారము. ఒండు = ఒకటి, ఒప్పున్ = కలదు; ప్రాజ్ఞకోటి = జ్ఞానిసమూహములు, దానిన్ = అద్వితీయ [illegible]మును, సత్సంజ్ఞన్ = సత్తు అనెడి నామముచేత, వచింతున్ = చెప్పుదురు; ఏతద్రూపము = ఈరూపమే, సమస్త శక్తులను ఎల్లన్ = సకల మయినసామర్థ్యములకును, ఆశ్రయతన్ పొందు = తావల మగుటను, పడయు = తావలమై, ప్రా....తన్ - ప్రాక్ = మున్ను - ఉక్త = చెప్పఁబడిన - విశ్వ= ప్రపంచ మనెడి

రూప = ఆబ్రహ్మరూపముకంటె, విలక్షణతన్ = విపరీతలక్షణములు గల మేటిను - కాంచి = పొంది, క....మన్ - కల్యాణగుణ = మంగళశోభనములు - భూతి = ఐశ్వర్యములు - అను - వీని యొక్క - గరిమన్ = అతిశయముచేత, ఎనరి = ఒప్పి, అతిమహత్త్వంబుచేన్ = మితిలేని మహిమ గలదై, వెల్గున్; అట్టిశక్తిన్ అలరు బ్రహ్మంబు = అట్టిసామర్థ్యముతోఁ గూడుకొన్నదై యుండు బ్రహ్మము, ఆత్మలీలన్ = తనవిలాసముచేత, జగదుపకృతికిన్ = లోకోపకారార్థమై, దే...లన్ - దేవ = దేవతలయు - తిర్యక్ = పక్షులు గాఁబడు జంతువులయు - మనుష్య = నరులయు - నామచేష్టావత్ = సంజ్ఞలును వ్యాపారములును కల్గిన - అవతరణములన్ = అవతారములను, కల్పించుచుండున్.

పూర్వము నేను చెప్పిన పరసంజ్ఞకమునకు రెండవదియై మునులకు హృదయమునందు ధ్యానోపయోగియై మూర్తమైనమఱియొక రూపము విష్ణునామకము కలదు. దాని వేదవేత్తలు సత్తని వ్యవహరింతురు. అదియే సమస్తశక్తులకును ఆశ్రయమై యున్న రచించిన ప్రపంచరూపమునకంటె విపరీతలక్షణము కల్గిన కల్యాణగుణములు అనంతవిభూతులును గల్గి మహిమాతిశయముచే నొప్పుచుండును. అట్టిశక్తిగల్గిన యాబ్రహ్మము లోకరక్షణార్థము తనలీలమెయి దేవతిర్యఙ్మనుష్యనామ చేష్టలతో నానావతారములెత్తుచుండును.

'విష్ణుసంజ్ఞకు' - 'సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమ్.' వి. పు.

'భగవచ్ఛబ్దవాచ్యం పరబ్రహ్మస్వరూపత్వాత్ తద్ పరమం పదమ్.' అని వేదార్థసంగ్రహము.

'విష్ణునామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే.' వి. పు.

'సమస్తశక్తులను'-'పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే, స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ.'
శ్వే. ఉ. 6-8.

'సమస్తాః శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః
తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్.' వి. పు.

'విశ్వరూపవిలక్షణతే'-ఇదియే 'విశ్వరూపవైరూప్య'మ్మని చెప్పఁబడినది. మఱియు-

'ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ
క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే
ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః
యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః.' భ. గీ. 15-16.

'కల్యాణగుణ' -

'స సర్వభూతప్రకృతిం వికారాన్ గుణాంశ్చ దోషాంశ్చ మునే వ్యతీతః,
అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్భువనాన్తరాలే,
సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశోద్ధృతభూతవర్గః.' వి. పు.

'దేవ....జగదుపకృతికిన్'—

'ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ,
తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః,
పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే,

స ఈశ్వరో వ్యష్టిసమష్టిరూపః వ్యక్తస్వరూపోఽప్రకటస్వరూపః;
సర్వేశ్వరః సర్వదృక్సర్వవేత్తా సమస్తశక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః
సంజ్ఞాయతే యేన తదస్తదోషం శుద్ధం పరం నిర్మల మేకరూపం
సంపృశ్యతే వా ప్యధిగమ్యతే వా తజ్జ్ఞాన మజ్ఞాన మతోఽన్యదుక్తమ్.’ వి. పు.

‘భూతిగరిమ’—

‘శుద్ధే మహావిభూత్యాఖ్యే, పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే
మైత్రేయ భగవచ్ఛబ్దః సర్వకారణే.’ వి. పు. 6-5-72.

‘దేవ’- ఉపేంద్రావతారము; ‘తిర్యక్’ - మత్స్య కూర్మ వరాహావతారములు, ‘తిర్యఙ్మనుష్య-’ నరసింహావతారము, ‘మనుష్య’- పరశురామాద్యవతారములు. ‘జగదుపకృతికిన్’-

‘యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లాని ర్భవతి భారత
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజా మ్యహమ్.
‘పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే.’ భ. గీ. 4.

ఆ. కర్మభుక్తికొఱకుఁ [illegible]
యతఁడు సకలజాతులందుఁ బుట్టు;
బుట్టినట్టి యతని భూరిచేష్టితము ల
వ్యాహతములు రావణాదివలన. 63

ఇట్టి - తల్లి = అతిక్రియ (‘లీలా విలాస క్రియయోః’ ...ము.), కర్మభుక్తికొఱకున్ = కర్మఫలముల ననుభవించుటకై,... సకలజాతులందున్ = దేవతిర్యఙ్మనుష్యాది సమస్తజాతులందును, భూరిచేష్టితములు = అనంతవ్యాపారములు, రావణాదివలనన్ = రావణాదులచేత, అవ్యాహతములు = భంగపడనివి.

ఆపరమేశ్వరుఁడు దేవాద్యవతారంబుల బుట్టుట కర్మాదులచేఁ బూర్వకర్మఫలానుభవార్థము కాదు, అతనిని కర్మలు అంటవు. మఱి యాతనికి పుట్టి [illegible] యయినను జనులచే కాని భంగము లేదు.

ఇందలి పూర్వార్థమునకు ‘జగతా ముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజా’ అని వి. పు.
‘న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహా,
ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్మభి ర్న స బధ్యతే.’ భ. గీ.

ఇట్లే ‘స్వలీలయా జగదుపకారాయ స్వేచ్ఛావతారః’ అని వే. సం. అందులకు “తస్యాపాం జన్మనో హేతుభూతే కర్మతత్ఫలానుభవౌ,... ‘స్వలీలయా జగదుపకారా యే’తి హేతుప్రయోజన వైలక్షణ్య ముక్తమ్, నతుకర్మణా తత్ఫలానుభవాయే త్యర్థః” అని తాత్పర్యదీపిక.

వ. అట్టి పరమేశ్వరునకు బద్ధముక్తాది రూపంబు లనేకంబులు గలిగిన ముము
క్షువునకు జ్ఞానసిద్ధికిఁ బరవ్యూహ విభవాది రూపంబులే చింతనీయంబులు;

ప్రజ్వలిత శిఖుం డగుపవనసఖుండు నీరస నికుంజంబు నెట్లు దహించు, నట్లు చిత్తస్థుం డగు సవిష్ణుండు యోగిజనంబుల సకలకిల్బిషంబులు నిర్దహించుఁ, గావున సకల శక్త్యాశ్రయుం డైన యప్పరమాత్మునియందుఁ జిత్తంబు నిల్పుట విశుద్ధయగు ధారణ యనంబడు; సర్వసంగంబునఁ జలాత్మకం బగు చిత్తంబునకుఁ ద్రిభావభావనాతీతుం డగు నవ్విష్ణుండు శుభాశ్రయుం డై ముక్తికరుం డగు; నతనికంటె నితరు లగుబ్రహ్మాదిదేవతలు కర్మయోను లగుట నశుద్ధులు గావునఁ జిత్తంబున కాలంబనీయులు గారు; మఱి నిరవలంబధ్యానంబు సాధింపఁబడదు గావున, ధారణాధ్యాన విషయం బై శుద్ధం బగు మూర్తరూపాంతరం బయ్యు నంతరంగం బగు, దానివిస్తరంబు నీకుఁ జెప్పెద నాకర్ణింపుము.

బద్ధ ముక్త ఆది శబ్దంబులు - (25 వ పద్యమును చూ.) - బద్ధ='అపరసంజ్ఞంబు లజ్ఞ గర్భస్థబద్ధనికాయంబు సమస్తము' - ముక్త = 'పరము ముక్తాత్మ అమూర్తము' - ఆది = 'పరాఖ్యమునకు ద్వితీయ మైన యోగిహృద్ధ్యేయ మైన యవ్యక్త సదాత్మరూపంబొండు' (25 వ- పద్యమును చూ.) - రూపంబులు=స్వరూపములు. పర... -పరమ=ఉత్కృష్టము అయిన-వ్యూహ= వ్యూహములు - విభవ - అవతారములు - అంతర్యామి - అర్చాగతరూపములే. (ఆ శబ్దముచేత సూక్ష్మ మయిన యంతర్యామి (గ్రాహ్యము), చింతనీయంబులు ధ్యానింపఁ దగినవి;—

["వాసుదేవః స్వభక్తేషు వాత్సల్యాత్ తత్తదీప్సితమ్
అధికారానురూపేణ ప్రయచ్ఛతి ఫలం బహు.
తదర్థం లీలయా స్వీయాః పఞ్చ మూర్తీః కరోతి వై;
ప్రతిమాదిక మర్చా స్యా, దవతారాస్తు వైభవాః;
సంకర్షణో వాసుదేవః ప్రద్యుమ్న శ్చానిరుద్ధకః
వ్యూహ శ్చతుర్విధో జ్ఞేయః; సూక్ష్మం సంపూర్ణషడ్గుణమ్.
తదేవ వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మనిగద్యతే.
అంతర్యామీ జీవసంస్థో జీవప్రేరక ఈరితః;
య ఆత్మ నీతి వేదాన్త వాక్యజాలై ర్నిరూపితః;
అర్చోపాసనయా క్షిప్తే కల్మషేఽధికృతో భవేత్,
విభవోపాసనే పశ్చా, ద్వ్యూహోపాస్తౌ తతః పరమ్,
సూక్ష్మే తదను శక్తః స్యా దన్తర్యామిణ మీక్షితుమ్."] స. ద. సం.

ప్రజ్వలిత శిఖుండు = మండుచున్న జ్వాలలు గలవాఁడు, ... పవన సఖుండు = అగ్ని ('లోహితాశ్వో వాయుసఖః శిఖావా నాశుశుక్షణిః' అమ.), నీరసనికుంజంబున్ = తడిలేని (ఎండు) పొదను ('నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే' అమ.)...దహించున్ = కాల్చునో, చిత్తస్థుండు = చిత్తమందు ఉన్నట్టివాఁడు, ... సర్వసంగంబునన్ = నిఖిలవస్తువులతోడి సంపర్కమునుచేత, చలఆత్మకంబు= చంచల స్వభావము గల ('ఆత్మా యత్నో ధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో వర్ష్మ విగ్రహః' అమ.),... త్రిభావనాతీతుండు=(27 చూ.) బ్రహ్మభావన-

కర్మభావన - తదుభయ భావన - అని త్రివిధభావనను దాఁటినవాఁడు. ... ['వ్యతిరిక్తలు' అని స్త్రీలింగము. 'దేవతలు' అనువిశేష్యము స్త్రీలింగముగాన]..కర్మ యోనులు=కర్మమే కారణముగాఁ గలవారు ('యోనిః కారణే భగతోయయోః' హేమ.) అనుష్టుభ్ 8(ర) చూ.] ..సవిస్తరంబుగాన్ [illegible] ('విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః స తు శబ్దస్య విస్తరః' అమ.). '[illegible] ... [illegible]'—

'[illegible] -
[illegible]'. వే.స. [illegible] వాక్యకారవాక్యమ్.
'న చక్షుసా [illegible] వాచా మనసా తు [illegible].' [illegible] లో[illegible].

సీ. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

తే. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]

1 [illegible] ... న్యున్ - [illegible] - ఇందు = చంద్రునియొక్క - చక [illegible] యొక్క - స్మృతి = [illegible] - జిత్ = గెలుచునట్టి - సానుగ్రహమయిన - ఆస్య = ముఖము గలవానిని, దో...క్షన్ - దోర్ఘ = పెద్దదయిన - కెందమ్మి = ఎఱ్ఱదామరల వంటి - [illegible] యివానిన్ = కన్నులు గల వానిని; —

'[illegible]' - [illegible] చంద్రునికి ధావళ్యమధికము. —

'[illegible] ఖిలాషం
నిర్వ్యాజ్యవ [illegible]'. [illegible]. మే.

'కెందమ్మి' - 'తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీక మేవ మక్షిణీ'. (ఛా. 1 - 6.) అనిశ్రుతియందు పుణ్డరీకము అనఁగా 'పుణ్డరీకం సితామ్భోజే' అను నమరోక్తిప్రకారము తెల్లదామర శ్రీవిష్ణు నేత్రమునకు ఉపమానముగా చెప్పఁబడియుండఁగా, ఇట 'కెందమ్మిం' జెప్పుట విరుద్ధ మని తలంపఁజనదు; ఏలయన, పుండరీకశబ్దము కమలమాత్రవాచక మని వ్యాడి వచనము.

2. అతి...ధ్యున్ - అతి = మిక్కిలి - కమ్ర = కమనీయమైన - గల్ల = చెక్కిళ్లయొక్క - భాగ = ప్రదేశములందును - ఆభోగ = పరిపూర్ణతగలదైన ('ఆభోగః పరిపూర్ణతా' అమ.) - ఫాల = లలాటమునందును - అధ్యున్ = కూడుకొన్నవానిని, మ...నిన్ - మకర అంక = మొసలి చిహ్నములు గలిగినట్టి - రత్నకరికలవానిని = మణులు తాపించిన కుండలములు గలవానిని ('కర్ణికా కర్ణభూషణా' అమ.);

[గల్లశబ్దప్రయోగమును ఆలంకారికులు గ్రామ్యమని దోషములలోఁ జేర్చిరి;

'పామరుల ఘాసగ్రాసగ్రస్తభామిని కటిగల్లములు విభాసిల్లుననన్.' నరస.

అయినను మహాకవులు [illegible] ప్రయోగింతురు;—

'పాతాళప్రతిమల్లగల్లవివరప్రక్షిప్తసప్తార్ణవం

వన్దే నన్దితనీలకణ్ఠపరిషద్వ్యక్తర్ధి వః క్రీడితమ్.' మాలతీ.].

3. కం...ధిన్ - కంబు = శంఖసంబంధియైన ('శంఖః స్యాత్ కంబురస్త్రియామ్' అమ.) - ఉన్నత = ఒప్పారుచున్న - గ్రీవ = కంఠమును - విపంచి - చక్కిరించుచున్నట్టి (అంతకన్న అందమైన) - వృత్త = వర్తులమైన - శిరోధిన్ = మెడగలవానిని. ('గ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరేత్యపి' అమ.), సిరి...లస్న - ఫాల్య = ప్రకాశించుచున్న - మచ్చ = శ్రీవత్స మను పేరుచిహ్నముగల - ఉరముగలవానిన్ = విశాలవక్షము కలవానిని (విశాలవక్షమున లక్ష్మియు శ్రీవత్స మును గలవానిని);

[శ్రీవత్సము - శ్రీహరివక్షమున - వక్షమునందుగా మహాత్త్వలక్షణము - 'వదతి మహాత్త్వమ్ వత్సః' - శ్రీయుక్తో వత్సః శ్రీవత్సః - మహాత్త్వలక్షణం శ్వేతరోమావళివిశేషః' రామాశ్రమి.]

4. తను...మన్ - తను = సన్ననైయున్న - నాభి = బొడ్డుతో - యుత = కూడు కొన్న - రోమ ముడుతల - త్రయము = మూడుగీతలు - శాత = సన్నని ('నిశిత క్ష్ణుత శాతాని తేజితే' అమ.) - ఉదరున్ = కడుపుగలవానిని. ఆ...నిన్ - ఆను = మోకాళ్లదాఁక - లంబి = వ్రేలు చున్న - చతుర్ = నాలుగు - భుజములవాని = బాహువులు గలవానిని;

కేసరి కరి...ఉరున్ = సింహముయొక్క తొండమువంటి తొడలు గలవానిని, సుచిర జంఘాయుగనన్ = సుందరమైన పిక్కలు ('జఙ్ఘా తు ప్రసృతా' అమ.) గలదియైన వానిని, సమతన్ = సమత్వమును (ఒండొకటికి సమముగా నుండుటను) - పొందిన - పదపల్లవములవానిని = చిగురుటాకులవంటి పాదములు కలవానిని, హే...తున్ - హేమ = బంగారపుదైన - వసన = వస్త్రమును - కేయూర(ములు) - హారములు - అంగద = బాహుపురులు ('కేయూరమఙ్గదం తుల్యే' అమ.) - ఆభరణములుగాఁగలవానితో - కలితున్ = కూడియున్న వానిని, శంఖరథాంగ ధరున్ = పాంచజన్యశంఖంబును సుదర్శనచక్రంబును ధరించినవానిచే, అలరువానిని = ఒప్పుచున్నవానిని. శ్రీవిష్ణున్ = [ప్రయుక్తుండయిన విష్ణుదేవుని - అని అనంతర పద్యములోనికి అన్వయము.]

శరత్కాలచంద్రుని ధాళధళ్యగర్వము నడంచునట్టి ప్రసన్నవదనమును, గొప్ప తామరలవంటి కనుదోయియు, అతిసుందరము లయిన చెక్కిళ్లును, విశాల మయిన లలాటంబును, రత్నఖచిత మకరకుండలములును, శంఖసౌందర్యముగల వర్తులమెడయు, శ్రీదేవి శ్రీవత్స లక్ష్మములచే శోభించుచున్న విశాలవక్షమును, లోఁతయిన పొక్కిటితోడి వళిత్రయముచే శోభించు సన్నపాటికడుపును, ఆజానులంబి చతుర్భుజములును. గజేంద్రముయొక్క తుండమువంటి తొడ

లును, సుందరము లైన [illegible] లును, సమము లయి చిప్పలం బోలిన మోఁదుగులును, బంగారు వస్త్రము, కిరీటము, హారము, కేయూరములు, ఇత్యాద్యాభరణములును, శంఖచక్రాద్యాయుధములును, కలవానిని గా శ్రీదేవుని ధ్యానింపవలయు నని భావము.

'రుచిరజంఘాయుగ[illegible]' అని బ్రాంతప్రతులం దెల్ల పా. 'రుచిరజంఘాగుల[illegible]యు' అని పూర్వముద్రణ పా. జంఘాశబ్దము కలదుగాని జంఘుశబ్దము లేనందున ఈ పా. సరిగాదు. ... జంఘుక్ - ... జంఘుచేరి అని వ్యస్తముగా [illegible]కొనుటయు, ఏకత్వమునకు [illegible]త్యేకత్వము కల్పించుకొనుటయు, లోనగు సంకోచ్యమును ప్రక్రమానురూపము వలసియున్నది.

ఇది వర్ణనోద్యమముగాక వస్తుకథనోద్యమమాత్రమైనందున 'మానవా నాశితో వర్ణ్యా దేవా శ్చా[illegible]త స్తథా' అను సమయ మిట ననుసరింపఁబడలేదు.

మఱియు, '[illegible]వాః' అను బహువచనముచే కర్మబద్ధులైన సాంసారికులయందు చెప్పఁబడినది; కావున తల్లిదండ్రు లయిన పరబ్రహ్మమునకు ఆక్షేపసమయము చెల్లదు. పరబ్రహ్మమునకు భక్తానుగ్రహార్థమైన రూపము వే.సం.లో శ్రుతి స్మృతి [illegible]యణాదులనుండి [illegible] బడియున్నది:—

"పరస్య బ్రహ్మణో రూపవత్త్వం సూత్రకారోఽపి వదతి [illegible] ... య ఏషోఽన్తరాదిత్యే ... [illegible]ఽనాదిత్య మణ్డలాన్తర్వర్తీ, తప్తకార్తస్వరగిరివరప్రభః, సహస్రాంశు శతసహస్రకిరణః, గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాలరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణః, సుభ్రూలలాటః, సునాసః. సుస్మితాధరవిద్రుమః, సురుచిరకోమలగణ్డః, కమ్బుగ్రీవః, సమున్నతాంస విలమ్బిచారురూపదివ్యకర్ణకిసలయః, పీనవృత్తాయతభుజః. చారుతరాతామ్రకరతలానురక్తాఙ్గుళీభిరలంకృతః, తనుమధ్యః, విశాలవక్షస్స్థలః, సమవిభక్త సర్వాఙ్గః, అనిర్దేశ్య దివ్యరూపసంహననః, స్నిగ్ధవర్ణః. ప్రబుద్ధపుణ్డరీకచారుచరణయుగళః, స్వానురూపపీతామ్బరధరః. అమల కిరీటకుణ్డలహారకౌస్తుభకేయూరకటకనూపురోదరబన్ధనాద్యపరిమితాశ్చర్యానన్తదివ్యభూషణః, శఙ్ఖచక్రగదాసిశార్ఙ్గశ్రీవత్సవనమాలాలఙ్కృతః, అనవధికాతిశయసౌన్దర్యాహృతాశేషమనోదృష్టివృత్తిః, లావణ్యామృతపూరితాశేషచరాచరభూతజాతః, అత్యద్భుతాచిన్త్యనిత్యయౌవనః, పుష్పహాససుకుమారః, పుణ్యగన్ధవాసితానన్తదిగన్తరాళః, త్రైలోక్యాక్రమణప్రవృత్త గమ్భీరభావః, కరుణానురాగమధురలోచనావలోకితాశ్రితవర్గః, పురుషవరో దృశ్యతే- స నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలః, నిరస్తసమస్తహేయః, సమస్తకల్యాణగుణైకనిధిః, స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణః, పరమాత్మా, పరం బ్రహ్మ, నారాయణ, ఇత్యవగమ్యతే."

సీ. శ్రీవిష్ణు [illegible] పలుకుఁ [illegible]
స్వయముఁ డెందు యోగ క్రమ[illegible];
[illegible]యంగను మున్ను [illegible] భావించి,
యది సృష్టి బగుటయు నవలీయంగ
నేను మఱి చింతింపఁ గాదగు; నట్టి యు
[illegible]సంబునను నయ్యనయువి మాఱి
నడచిన నున్న [illegible] దుద్ది [illegible]యుఁ
జేయుచున్నను మనఁ బాయఁడేని.

తే. యతని సామ్యంబు గని ముక్తుఁ డగు; సురాది
భేదసంజనకజ్ఞాన మేదఁ బిదప
[illegible]యము కల్యాణగుణముల హానిఁ [illegible]కు
లేని భేద మెవ్వాఁడు కల్పింపఁగలఁడు? ౨౬

యోగి = ధ్యానించువాఁడు (ముక్తుఁడు - 'యోగీ స్యాత్ సన్నహనోపాయ ధ్యాన వైరాగ్య యుక్తిషు' అమ.), ప్రవిష్టుఁడై తన్మయుఁడు అయి = ఏకచిత్తుఁడయి.... ఈగతి = పూర్వపద్యములో చెప్పిన యమనియమకులవానిని గా, క్రమంబుననోడకుండ = ఒకపరుసనో, చింతింపవలయుఁగాన = ధ్యానము సేయవలయును; అంగములు అవయవము,...చిక్కుఁగాన = స్వాధీనపడునట్లు, లోనికి మనస్సులో,...అయ్యవయవములు = అవయవములు గలవాఁడైన యా ప్రవిష్టుఁడు, నడచినకాని [తా]ను యోగి ప్రవిష్టుని పూర్వపద్యములో చెప్పిన యోగమునను ఏకచిత్తుఁడై క్రమముగా ధ్యానింప వలయును; ఆక్రమ మెట్టిదనిన;ముందుగా [illegible] యమనియమ [illegible]కదానిని ధ్యానాభ్యాస పాటవముచేత మనస్సున స్థిరీకరించుకొని, పిమ్మట దాని వెంబడి నింకొక యంగమును సాధింప వల యును. ఇట్లు క్రమముగా సకలయంగములను మనస్సులో నాటుకొనఁజేయవలయును; అనంతరము యోగి [illegible]చుచున్నను, [illegible]కున్నను [illegible]ముగా [illegible]చేయుచున్నను [illegible]చిత్తమును [illegible] [illegible]ము గలవాఁడైన యోగి [illegible]వాఁడేని యోగికి తాను [illegible] నరుఁడు అను నిత్యాదిభేదములను (సంజనక -) పుట్టించునదైన యవిద్య (పడగా) నశింపఁగా విష్ణువు [illegible]నియొక్క సామ్యము కలిగి ముక్తి కలుగును. అటువిష్ణువు తనకు (ఉండునవి) కలిగెడు నట్టి కల్యాణగుణములచేత తనకు [illegible]ని భేదము లేక యుండఁగా, లేని భేదము నెవఁడును కల్పింపఁజాలఁడు.

'అవయవిమతి' - ప్రాఁత ప్రతులందలి [illegible]. 'అవ[illegible]' పూ. ము. పా.

క. [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ఘు[illegible] [illegible]
[illegible]ముగఁ జెప్పెద; [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

[illegible] = ఓయిరాజా ఖాండిక్యుఁడా. ఇటు. బంధమ్యుతికరము = అవిద్యాబంధమునకు విడుదల చేయునది (సంసారమును తొలఁగించునది). [illegible]...ము = అంగ = అంగముల యొక్క - అష్టకము = ఎనిమిదిసంఖ్య పరిమాణముగాఁ గలది అను - ఆఖ్య = పేరుగలదైన- ఘన = [illegible]మయిన - [illegible] - [illegible]సరోధపద్యము, విస్తరముగకాక, [illegible], [illegible]గా, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], కల్పింపుము. [illegible]
[illegible].

'[illegible] సంగాష్టకాఖ్య [illegible]ము' అని పూ. ము. పా. దీనియందు [illegible] ప్రాస మగును. '[illegible]...' [illegible], '[illegible]'-[illegible], '[illegible]'-[illegible] ఇత్యాదులందు పెక్కింటి గురు లఘు రేఫములను ప్రాసమందు [illegible] సంకీర్ణముగాని యట్లు రచించిన కవి యిటను [illegible] [illegible] యుండఁడను తలంపుచే 'కరముగు... ఘనయోగము' అని మార్పు చేయఁబడినది.

తే. 'స్వామి, కృతార్థుండ నైతి; [illegible] కెంతయేని
నర్థనీయంబు మఱి యెద్ది?' యనుచు నతని
[illegible] గాపించి న[illegible] నతం [illegible]గు
తన [illegible] తో[illegible] [illegible]బు[illegible] [illegible]నయు నిలిపి. ౮౮

[illegible]టు ఖాండిక్యుఁడు 'ఓ రా[illegible], నీవు గాపించిన యుపదేశముచేత కృతార్థుఁడ నయితిని; ఇంతకన్న వేఱుగా నాకు ప్రార్థనీయంబు [illegible] [illegible]ఁడుగినది [illegible]యును లేదు' అని వచించి ఆ కేశి ధ్వజునికి గురుపూజ [illegible]చ్చెను. అంతట [illegible]డు [illegible] కేశిధ్వజుఁడు ఇతని [illegible] రాజ్య [illegible]తనికే [illegible] ప్రాయశ్చిత్త [illegible] [illegible]గా [illegible]చ్చెను. అంతట నితఁడు ఆ రాజ్యమునందు తన కు[illegible]రుని నిలి[illegible]

వ. (1) పురోహిత ప్రధానుల [illegible] [illegible]డు [illegible] [illegible]తుఁగా [illegible] పురాలయ [illegible] [illegible] [illegible] ప్రస[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ౮౯

1. పురోహిత ప్రధానుల[illegible] = పురోహితుఁడు [illegible]వారిని, [illegible]ప్రాప్త [illegible]నుండు అగు = [illegible]నము పొం[illegible]నవాఁడు కానట్టి - అతని[illegible] = తన[illegible]యొక్క [illegible]కుమారుని, [illegible] గా[illegible] = ఆన్వీక్షికీ విద్యలను నేర్పఁబడినవానినిగా, [illegible]కొండు [illegible]పించుకొండి, అని, నియోగించి = ఆజ్ఞాపించి, వారల[illegible] = ఆ పురోహిత ప్రముఖులను, [illegible] ఆదుల[illegible] = [illegible] [illegible] [illegible]వాని చేత, ప్రావృము = [illegible], అని, ... గోవిందచర[illegible] అరవింద విన్యస్త [illegible]నుండు = నారాయణుని పాదకమలములందు [illegible]బడిన చిత్తముకలవాఁడు, ... ఉభయకర్మంబులు — పుణ్యపాప కర్మములను రెంటిని, [illegible]డిపి = క్షయమొందించికొని ('డులిపి'

హా.)...అనూనంబానంబునకు = అనుష్ఠానము చేత, మధుమథన సాధర్మ్యంబునకు = నారాయణుని తోడి సామ్యమును, ఒందెను = పొందెను.

2. ...తత్పుత్త్రునికి = ఖాండిక్యునియొక్క తనయుని, తన్ - ప్రధానులకు = మంత్రులను, తదీయ = ఆతని (ఆబాలునియొక్క)...అనిచి = పంప,...భోగంబులు = సుఖములు అనుభవించుటచేత, పుణ్యంబు = పూర్వకృతములైన సత్కర్మల యొక్క ప్రత్యక్షఫలములును, తక్ ఇతరంబులకు = కష్టములు అనుభవించుచుచేత, దురితంబులు = పాపఫలములును, ప్రక్షీణంబులు = నశించినవై, కాక = అగుచుండగా, ...భూతలయంబును,...

3. .... ముముక్షువునకు = మోక్షముంగోరు వానికి, అధోక్షజుండు = నారాయణుండు ('అధోనక్షీయతే జాతు యస్మాత్తస్మా దధోక్షజః' అని హరివంశము.) ... అంతరాయంబులు = విఘ్నములు ('విఘ్నోఽన్తరాయః ప్రత్యూహః' అమ.)...పునర్భవంబు = పునర్జన్మమును,...ఆరాధనంబునకు = యుష్టముఁడు ('యుష్ట [illegible] జన్మకృత్' అమ.), ... అయ్యధోక్షజుండు = శ్రీకృష్ణుఁడు, ఖాండవికి = అర్జునునికి (అర్జునునికి అగ్ని దేవుఁడు ఖాండవ దహనమందు తన్ను ఇంద్రునివలనుండి కాచినందుల కై బహూకారముగా నిచ్చినధనుస్సు పేరు గాండీవము, దానిం గలవాఁడు యని సంజ్ఞ కలిగి...) ... కృష్ణుని [illegible] పునర్జన్మ మనెడి సంసారము లేనట్టి [illegible] ... అంతి [illegible] పరసక్వచి త్రము కలవాఁడు...అతనికి = [illegible] మూలమంత్రము ప్రసిద్ధమగు మంత్రము కలుగనట్లుగా, [illegible] = వాక్యద్వయమును, ప్రసాదించి - అనుగ్రహించి ఉపదేశించి, ...

మ. వకుళాలంకృతి యోగి [illegible] భాస్వ [illegible]
బు, నా [illegible] విధి [illegible]
[illegible] శ్రీరా [illegible]
[illegible] .

వ.... - వకుళ = పొగడపుష్పముల [illegible] ('కేసరే వకుళ' అమ. పుంలింగవాచకము పుల్లింగము, పుష్పవాచకము నపుంసకలింగము - 'ద్వయీహీనం ప్రసవమస్య' అమ.) అలంకృతి [illegible] = [illegible] - లలామ = ఇల్లు గాఁగలవాఁడా, భా...క - భాస్వంత్ - మయము = సూర్యచంద్రులే అయిన - అంబక = నేత్రములు కలవాఁడా ('భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వ హరిదశ్వోష్ణరశ్మయః' అమ. పాణ్డుభాస్వాన్ = తెల్లనికాంతులు కలవాఁడు - చంద్రుఁడు - అట్టి [illegible] ... 'అప్సుకంప ముపస్థితే' హాలా.), నా...ష్ట - [illegible] - జలజాత = తమ్ముచేత - సూత = కనఁబడిన - విధి = బ్రహ్మచేత - సంస్తవా [illegible] - స్మర - [illegible] - (మదనునికి తండ్రియయిన) విష్ణుఁడు కలవాఁడా ('స్మరో [illegible] ... - ముట్ట పడిగ్రుడ్డుయొక్క - కఠోర = క్రూరుఁడయిన - అప్పణ = ఇమ్ముచేత - కణ్ఠఘాత = దోస పండుగాఁ జేయఁబడిన - కేశి = కేశియనుపేరుగల - క్రూరరిపు = దారుణుఁడైన రాక్షసుని

యొక్క - అంగకా = దేహముకలవాఁడా, కృ...కా - కృకవాకుధ్వజ= కోడి చిహ్నముగాఁ గలవాఁ డయిన కుమారస్వామియొక్క - ("సతోకా చిహ్న [illegible] మయూర ధ్వజ మస్త్రి యామ్" [illegible].) - దీ...కా - ప్రుష్కరిణియందు [illegible] - తెప్పచేతనగు - తపక్రీడా = [illegible] యాడుట యందు ("[illegible]" అమ.) [illegible] - పండువునందు - అత్యుత్సుకా - అత్యంతాసక్తి కలవాఁడా.

సమస్తలోకైకనాయకుఁడ వగు నిన్ను సదా ధ్యానించుచుండువారును, సూర్యచంద్రులు నీ నేత్రములు, నీ నాభీకమలమునుండి పుట్టిన బ్రహ్మకును స్వరూపుఁ డైన రుద్రుఁడు జనించినాఁడు, నీపడికిటి పెనుబ్రస్థనకు [illegible] డయిన కేశి [illegible] సపండువలె చినిగిపోయినాఁడు, [illegible] ఎణిలో [illegible] తప్పవయొత్సవమును అతిప్రీతి [illegible] ననుభవించుచు - [illegible] గవాసుఁడా - వేంకటేశ్వరుఁడా - [illegible] దానికి నమస్కారము.

౧. [illegible] సాధ్య, సయూథ్య [illegible] సనాతన [illegible] కే
[illegible]. [illegible] ప్రహ్లాదా [illegible] చితా [illegible] పులకితా [illegible] చితగాత్రా. ౮౧

[illegible]...థ్య - [illegible] = అంగీకరించబడిన - [illegible] - [illegible] - థ = [illegible] -
సాధ్య - సూత్వముకలవాఁడా ("సూతి [illegible]" [illegible] గథముల లవాఁడు - తత్సాన్నిధ్యము సాధ్యము), స...ా - సయూథ్య [illegible] - [illegible] గొల్ల - బాలక - బాలకులతోడి - సహా కేళి = కూడియాడుటయందు - [illegible] సక్తుఁడా, [illegible]...త్రా - [illegible] = [illegible] డైన - ప్రహ్లాద - [illegible] డైన - ప్రహ్లాదుని చే - ఆనచిత - నిండుగా [illegible] బడిన - స్తోత్ర = స్తుతి [illegible] - పులకిత - [illegible] డైన - [illegible] చిత [illegible] మున్న - గాత్రా - దేహముకలవాఁడా.

[illegible] సునికి [illegible] కలవాఁడా, [illegible] గొల్ల [illegible] తో [illegible] కొన్నవాఁడా, [illegible] ప్రహ్లాదుఁడు చేసిన స్తో[illegible]ము [illegible] అనుగ్రహించి సంతోష [illegible] డైనవాఁడా -

[illegible] ములు [illegible] భగవంతుని [illegible] కృత [illegible] అను [illegible] అవి [illegible] గాని, [illegible] అక్కడ [illegible] ప్రహ్లాద [illegible] కృష్ణ [illegible] అక్కడ [illegible] ని భా. [illegible] భగవంతుఁడు [illegible] ప్రహ్లాదుఁడు [illegible] వంతుని [illegible] స్తుతించి [illegible] భాగవతమందు [illegible].

'సయూథ్య' - [illegible] - 'యూ [illegible] స [illegible] స్త్రీ' [illegible], 'యూథ [illegible] అని [illegible] యున్నను - గొల్లపిల్లలు అట్టివారు [illegible] భగవంతుని [illegible] గా [illegible] ప్రయుక్త [illegible]

ద్రుత [illegible]. [illegible] శ్రీ [illegible]
[illegible] ప్రాత [illegible] ఘుడా,
[illegible] యత్స్యోతము
[illegible] సదా. ౮౨

ఆ...య్యా - ఆస్థిత=అధిష్ఠింపఁబడిన - అహి ఇంద్ర = నాగేంద్రుఁ డనెడి - శయ్యా = పాన్పు గలవాఁడా, ప... స్త్రీ - దవీయస్తర = మిక్కిలిదూరతరముగా - ప్రస్థిత = పోయినట్టి - అంఘ్రీ = పాదములు కలవాఁడా, శ్రి...దా - శ్రిత = ఆశ్రితులయొక్క - వాత = సమూహమునుయొక్క - చేతః = హృదయములయొక్క - అఘ = పాపములను - దా = ఖండించువాఁడా ['అగదా' అనుపాఠాంతరమున - ఆశ్రితసమూహమునకయినవాఁడా 'అగదః ఔషధభైషజ్యాన్యగదో జాయురిత్యపి' అమ.], క...కా - క = నీటియొక్క - స్థల = నేలను - ప్రస్పృశత్ = అంటుచున్న - కాళియ = కాళియుఁ డనెడి నాగునియొక్క - ఫణ = పడగలయొక్క - ఆలీ = వరుసతోడి - స్థలీ = నేలప్రదేశమందు - నృత్త = ఆడఁబడిన - మత్తల్లి - మత్తల్లినృత్యము - హల్లీసకా = మండల నృత్యమును కలవాఁడా.

స్వామీ, నీవు ... డయిన ... చువాఁడవు, పాములనాశ్రితులు నందు నీపాదములు పాతాళమునుండి స్వర్గమువఱకుం ... చితివి, భక్తుల హృదయముల పాపములను ఖండించువాఁడవు, ... మహారోగములకు నీవే ... నన్నావు - నిన్ను ధ్యానించువారి మానసము ... యమునాప్రవాహమున ... నీరు నన్నుకోని ... కాళియనాగుని పడగల ... నేలయు నీరును గాని చోట మత్తల్లి హల్లీసక నృత్యము లాడినవాఁడవు, అట్టి వేంకటేశ్వరుఁడా - (అవధరింపుము).

ప్రసిద్ధినివృత్తము - స్వగ్విణీ ... యుక్.

దవీయస్తర - ... ప్రత్యయమును ... 'తర' ప్రత్యయమును ఇట్లు ప్రయోగింపరాదు యనిన, పెద్దలు ప్రయోగించి యున్నారు కావున అంగీకరింప వచ్చును,

"యావన్తి భూమి ... తేషాం ... తరం ...
... తేషాం ... చరే ..." యా. శి. 3 (465).

"... కర్మకృతే" శ్రుతి. " ... " పాణి. 2 (90). మరి ... వినోదము 52, 53, 54 పుటలం ... డును.

"విధూ ... ప్రదేశం ... పుష్ప ... హారమ్
గత్వా కుమార ... ముహా ... స్వ ... స్తర ... ప్రముః." హమ్మీర. 8 (36).

'మత్తల్లి' - ఇదియొకనృత్యవిశేషము. పూర్వవ్యాఖ్యాతలు దీనితత్త్వము తెలుఁగక ఈశబ్దమును 'మతల్లికా' శబ్దమునకు ... లంచి ప్రశస్తమునువారినారు. మత్తల్లినృత్యమునకుం బ్రమాపకములు —

"మ. ఉదయకాలంబున నీరుపాగరదసాహ్వదాతిరేకంబునన్
నయనాబ్జంబులు ఘూర్ణితంబులుగ సంధ్యాకాళరాత్రీకర
ప్రియతాళానుగతిం బ్రమోదమున మత్తల్లి మహానృత్యమున్
బ్రియమొప్పారఁగఁ జేయుచోఁ బొరయఁడు నొప్పించుచున్ మన్మనోగ్రాహ్యముల్."

ప్రబంధరత్నావళి. 547

'వామదక్షిణపాదాభ్యాం ఘూర్ణమానోపసర్పణైః
ఉద్వేష్టితాపవిద్ధైశ్చ హస్తైర్మత్తల్లి యదావృతమ్'
స్ఖలితాపసృతౌపాదౌ వామహస్తశ్చ రేచితః
సవ్యహస్తః కటిస్థః స్యాదర్ధమత్తల్లి తత్స్మృతమ్.'

'హల్లీసకనృత్యము' - కోలాటము.

"ఆటయంచనగ నాట్యంబొప్పఁ గోలాట
మనఁగ హల్లీసకం బలరుచుండు". ఆంధ్రభాషార్ణవము. (130).

"గగన కల్లోలినీ కల్లోలమాలికా । హల్లీసకములలో నవఘళించి" స్వా. చె.

"మణ్డలేనతు యన్నృత్యం హల్లీసక మితి స్మృతమ్
ఏకస్తత్ర తు నేతా స్యాద్గోపస్త్రీణాం యథా హరిః." హేమచంద్రుఁడు.

మ. ఇది పాత్రప్రమథేశ్వరప్రభృతి బంహిష్ఠోక్తి సంసిద్ధగు
ప్త దివిస్పృక్పటుయంత్రకోంపపటలీ [illegible] క్రమాద దీ
ప్యద[illegible] కృష్ణరాయనృపసంజ్ఞాస్మత్కృతాముక్తమా
ల్యదనాశ్వాసము [illegible] తృతీయమై మహిం బొల్పగున్. 53

హృద్యపద్యము - మనోహరమైన పద్యముఁగలది - ఇది ఈపూర్వోక్తగ్రంథ భాగము, పా...[illegible] - పాత్రప్రమథేశ్వర ప్రమథేశ్వరపుత్రుఁడు - ప్రభృతి=లోనగు - బంహిష్ఠ = మిక్కిలి పలువైయిన - ఉక్తుల - ఓషధుల - అసిక్ష = [illegible]చేత-గుప్త రక్షింపఁబడినదియు, దివిస్పృక్ = [illegible]చున్నదియు, పటు - సమర్థములయిన-యంత్ర = యంత్రములు [illegible] - అగు - కోంపపటలీ కోంపపట్ల సమూహము - [illegible] హరించెడు - [illegible] - భుజములయందలి - అసి - కత్తియనెడు - క్రముజ=పాముచేత ('నాగాః క్రమవేయాః' అమ.) - దీప్యత్ = [illegible]చున్న - ఉదార - గొప్ప - ఉద్యమ ప్రయత్నము కలిగిన - కృష్ణరాయ నృపసంజ్ఞ - కృష్ణరాయఁడను పేరి - అస్మత్ - నాచేత-కృత = రచింపఁబడిన - ఆముక్తమాల్యద [illegible] మాల్యద యనెడి ప్రబంధమునందు, తృతీయంబు ఆశ్వాసము ఐ - మూఁడవ యాశ్వాసమై, మహిన్ = భూమిలో, పొల్పు అగున్ = ఒప్పారును.

'పాత్ర' - ఒడ్డె తక్కి తిర్రియులకు [illegible] గౌరవబిరుదము. 'బంహిష్ఠ' బహుళశబ్దమునకు తరబర్థమున 'బంహీయస్' అనియు, తమబర్థమున 'బంహిష్ఠ' యనియును రూపంబులు గలవు. 'దివిస్పృక్'-అలుక్సమాసము, 'వి' అని సప్తమ్యేకవచనము. 'దీప్యత్'-'దీప్యత్' అని పూ. ము. పా. దీపధాతువు ఆత్మనేపదిగావున 'దీప్యమాన' అని వచ్చునుగాని 'దీప్యత్' అని రాదు, కావున అది త్యక్తమై పరస్మైపదియైన 'దివు' ధాతువ స్వీకరింపఁబడినది.

తృతీయాశ్వాసము

సమాప్తము.

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద.

చతుర్థాశ్వాసము.

క. శ్రీమందిరభుజమధ్యమ,
గోమండలకర్షివేణుగుంభన, దృప్య
ద్భూమిజహృతసురజననీ
శ్రీమణితాటంక, వృషగిరిస్థ, ఖగాంకా. ౧

శ్రీ...మ-శ్రీ=లక్ష్మికి-మందిర=ఇల్లయిన-భుజమధ్యమ=వక్షము కలవాఁడా ('సనా క్రోడం భుజాన్తరమ్' అమ. - మధ్యమ - 'మధ్యాన్నః' సూ.), గో...న - గో = గోవుల యొక్క - మండల - సమూహమును, - కర్షి = ఆకర్షించునట్టిదైన - వేణు = పిల్లనఁగ్రోవి యొక్క - గుంభన = ఊఁదుట గలవాఁడా, దృ...క - దృప్యత్ = గర్వించుచున్న - భూమ = భూపుత్త్రుఁడయిన నరకాసురునినుండి - ఆహృత = తేఁబడిన - సు...క - సురజననీ=దేవమాత యయిన యదితియొక్క - మణితాటంక - మణులు చెక్కిన కర్ణభూషణములు కలవాఁడా, వృ...స్థ - వృషగిరి = వేంకటాచలమందు - స్థ = నెలకొనియున్నవాఁడా, ఖగ అంకా = పక్షిలాంఛనా = గరుడధ్వజా.

మహాలక్ష్మి నారాయణుని వక్షస్స్థలమునందు వసించును; శ్రీకృష్ణుఁడు వేణువూఁదునపుడు తన్నాదాకృష్టములై ఆలమందలు అతనిం బరివేష్టించి యుండిన వని భాగవతమున స్పష్టము. నరకాసురుఁడు అదితికుండలములను హరింపఁగా శ్రీకృష్ణుఁడు వానిని సంహరించి ఆకుండలములం దెచ్చి పారిజాతముం గొని దివి కేఁగినపుడు ఆమెకు సమర్పించె నని భాగవతకథను పారిజాతాపహరణకావ్యమందుం గన నగును. ఇందలి విశేషణములు పై విషయముల ననుసంధించుచున్నవి.

మణిఖచితములైన తాటంకములు మణితాటంకములు అనిమధ్యమపదలోపి సమాసము.
"టంక - గాంకా" యని అంత్యానుప్రాసము.

'శ్రీమందిర' - అట్టియాతనిం గొలుచుటచేత భక్తులకు లక్ష్మీకటాక్షము సిద్ధమనుట. 'కర్షి' - ఆవేణుగానము వినఁబడఁగానే గోవులు మైమఱచి మేఁతమాని వచ్చి శ్రీకృష్ణులవారిని చుట్టువాఱుకొను ననుట; ఆవేణుగానము అట్లు వానిని మైమఱవఁ జేయఁగల యట్టిది అని తన్మహిమసూచితము.- "శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణీ" యనుసూక్తి ననుసంధించుకొనవలయును- 'దృప్యత్' - అదితితాటంకములను నరకుఁడు హరించినందులకు కారణము వానిదర్పమని (గర్వము) చెప్పఁబడినది. 'సుర'-తమతల్లి తాటంకములను నరకునివలననుండి ఇంద్రాదిదేవతలు

కాపాడుకొనను తెచ్చుకొనను నేరరైరి, వానిని శ్రీకృష్ణులవారు తెచ్చి యిచ్చిరనుటచే ఎల్లదైవతములకన్న శ్రీకృష్ణులవారు పరదైవతమని సూచితము. 'వృష' - వృష మనఁగా ధర్మంబును కావున నారాయణమూర్తి ధర్మమయుం డగువాఁ డనియు సూచన. ధర్మము స్థిరము గావున గిరివంటిది.

వ. అవధరింపు మాసమయంబున. ౨

అవధరింపుము = చిత్తగింపుము, ఆసమయంబునన్ = విష్ణుచిత్తుఁడు వైష్ణవమతమును నెలకొల్పి పాండ్యునికి శరణాగతిధర్మం బుపదేశించిన యావేళయందు.

—* విష్ణుచిత్తుని విజయము. *—

మ. బలిమిం ద్రెంపఁగఁ బోలెఁ గాయఁ బడుచుం బర్యాయభంగంబునం
గనాలెల్లను నంటువోవఁ దెగి రాఁగా జాలె తాఁ గొంతసే పుండి, పాం
బెలుచ న్గంటు ఫుటుక్కునం దునిసి వే పృథ్విం బడెన్ [illegible], మి
న్నుల మ్రోసె న్సురదుందుభుల్ గురిసెఁ బెన్సోనై విరుల్ [illegible]. ౩

బలిమిం ద్రెంపఁగఁ బోలెన్ = ఒరుపుచేత తెగుట గాదు. - మతియే మన - అప్పుడు దూపుఁ డేవఁడో దారములను ఘనబలమంతయు వైచి త్రెంపుటగా, పాయఁ బడుచున్ = రెండుగా వీడిపోవుచు, పర్యాయభంగంబునన్ - పర్యాయము = క్రమము చేత (క్రమముగా ఒకదారము తర్వాత నొకటిగా - 'పర్యాయోఽవసరే క్రమే' అమ.)- భంగంబు గాన్ = తునియుటవలన, కనాలు ఎల్లన్ = ముడిలోని పోఁచలన్నియు, అంటుపోవన్ - ముడిపోవ నయినను తెగియు ఇంచుకంత అంటుకొని మాత్రము ఉండునంతవఱకు, తెగి రాఁగాన్ = ఛిన్నమయిన యనంతరము, జాలె తాను = ఆవరహాలచిక్కము, కొంతసేపు ఉండి = దాని త్రాటిపట్టు లేకున్నను తాను బరువయ్యును క్రిందఁ బడక మును పటివలె అంతరాళమున నిలిచియుండినదై, అంటుపోవన్. గంటు = వరహాలసంచిని దూలమునకు వ్రేలఁగట్టిన త్రాటిముడి. పెలుచన్ = ఉచ్చైస్వరముగా (ఈయర్థమునకుం బ్రయోగము. - 'పెలుచ నొకర్ణ వాక్కృప మోసులుసాధన... అని పలికెఁ భా. ద్రో. ౪౫.- 'పాంచజన్యంబు పెలుచఁ బూరించి' నిర్వ. ౯. ఆ.- ఈశబ్దము నలాదులవంటిది - పెలుచనిది.), ఫుటుక్కునన్ = ఫుటుక్కను ధ్వనితో, తునిసి = తెగిపోయి (గంటు కర్త), వే = తటాలున, పృథ్విన్ పడెన్ = క్రిందఁ గూలెను. (జాలె కర్త); సురదుందుభుల్ = వేల్పుల భేరులు, మిన్నులన్ = ఆకాశభాగములయందు, మ్రోసెన్ = శబ్దించెను. విరులు = (నందనోద్యాన వృక్షముల) పుష్పములు పెనుసోన ఐ = వ్యాపించిన గొప్పవానగా ('అల్పవర్షము సోన యనఁగఁ బరఁగు' ఆం. భా.), కురిసెన్ = వర్షించెను.

వాదారంభనియమము ప్రకారము జయ మేర్పడినంతట వరహాలజాలె జేతకుం దెంపవలసినదే గాని త్రెళ్లుచుండవలసినది గాదు గావున. సర్వసాక్షియు యద్భుతశ్యభూతుండైన శ్రీమన్నారాయణుండు సభాసదులకు అప్పటికి ఎఱుకపడియే యున్న యాజయమును మఱింత దృఢపఱుచువాఁడై, జాలెను, రాజాజ్ఞ నొందిన సేవకులు పైముడివిప్పి దింపుటగాఁ గాక, ఎవరో అదృశ్యులు పై త్రాటిముడిని చూపఱకుఁ దోఁచునట్లుగా త్రెంపిరని తెగి క్రిందఁ బడంజేసెను. అనఁగా,

ఎవరేని ప్రయత్నపూర్వకముగా త్రెంపునప్పుడు, త్రాటిని క్రిందనుండి మీఁది కెత్తుట ప్రక్క-లకు లాగుట ఇత్యాదికృత్యములు జరుగును గదా, అట్టివి అనయమున ఆ త్రెగుటలో జరిగిన వని తాత్పర్యము. త్రాటిపట్టు లేని సప్పుడుగూడ నా తె క్రిందఁబడక కొంతసే పట్లె అంతరాళమందు వ్రేలుచుండుట అజయనిశ్చయము ఎల్లవారికిని సంతింత హృదయములందు నాటుటకును, భగవదంగీకారానుగ్రహములు ప్రసిద్ధము లగుటకును. ఇందులకు సంతోషాతిరేకముచేత దేవతలు దుందుభులను మిక్కుటముగా వాయించి, చాలసేపు పువులవాన గురియించిరి.

'బలిమిం ద్రెంపుట' - ఒకరి ప్రయత్నమేని త్రెంపవలసిన పని లే దని తెలుపుటకు. 'పోలెన్' అనుట ఆ త్రెంపినవాఁ డగపడమిచేత. - 'అంటుమోవఁ దగినను' 'కొంతసేపు' వ్రేలుచు నేయుండుట పరమపురుషుని సానుగ్రహము సభ్యులకు తెలియఁబడుటకు. - 'పెను సోనై' - 'అల్పవర్షము సోన యనఁగఁ బరఁగు' అని ఆంధ్రభాషార్ణవమందుఁ జెప్పఁబడియున్నది, ఇట 'పెను' అను విశేషణముచేత నయల్పత పోయినది. సంతోషాతిశయముచేత అయల్పతయే సనల్పతగా పరిణమించిన దని యభిప్రాయము. - 'సు' అనుట సురలు అదృశ్యులై వానము బరకించుచుండి రనియు, నాటె క్రిందఁబడిన యాశీర్ధములో నగినదచ్చాంగకారలును వారు గ్రహించి రనియు భావము. 'మిన్నుల్'- బహువచనముచేత గగనవానా భాగగతులై 33 కోట్ల దేవతలును ఉత్సాహసూచనము చేసి రని భావము. - 'తెంపఁగఁబోలెన్' - ఇది సాదృశ్యమాత్రమే ఉద్దిష్టము గాని సాదృశ్యలక్ష్మి కానందున ఉపమ గాదు. - 'వలపడుట దుందుభిధ్వనాదికమునకు హేతువుగావున వాక్యార్థహేతుక కావ్యలింగాలంకారము. - గట్టు - గట్టు; పట్టు.

శా. ఆవేళ స్వర్ణ పారితోషికము లిచ్చి సంతసించి పంపన్, భద్రిమ
త్సేవిత్రాతము చ ద్రుతస్ఖలిత దివ్యస్వర్ణశ్రోవర్ణభూ
షా వాసస్ఫుటజాను ఘ్న యగుచు నస్సచ్ఛతుశ్శాలికా
దేవశ్శా తిరస్కృత స్నానపె గోత్రాచిత్రమాల్యం బసర్. ౮

ఆ వేళన్ = విష్ణుచిత్తుని యాపజయనంతము సమయమందు, పతి = ఆపాండ్యరాజు, పారితోషికములు = బహుమానములు [పరితోషః ప్రయోజన మస్య ఇతి పారితోషికమ్- దీనికి పరితోషము ప్రయోజనము గాన పారితోషికము]. ఇచ్చి - ఇచ్చునకు, అంపంపి - అప్పుడప్పుడే, పంపన్ = (సేవకులను) పంపినంతట, ద్రుత...చేన్ = ద్రుత = తిరుగుచున్న (పోయివచ్చుచున్న) - సేవి = సేవకులయొక్క - వ్రాతము = సమూహముయొక్క ('స్త్రీ మూఘ నికర వ్రాత వార సంఘాత సంచయాః' అమ.)- చేన్ = హస్తములనుండి (జాత్యేకవచనము), ద్రుతస్ఖలిత - ద్రుత = పరుగుచేత, [వారు వడివడిగా సంచరించుచుండుటచేత - ఇట భావార్థమందు క్త ప్రత్యయము- 'ద్రు గతౌ' ధా. పా.], స్ఖలిత = జాఱినవియై, దివ్య...ట- దివ్యత్ = మెఱయుచున్న - ('దివు క్రీడా విజిగీషా వ్యవహార ద్యుతి స్తుతి మోద మద స్వప్న కాన్తి గతిషు' ధా. పా.)-మణి = రత్నములయొక్కయు [రత్నాలు ప్రధానముగాఁ గలవియు నగుట-కడియములు లోనగు కొన్నిట రత్నాలు తాపింపఁబడియుండును.]- స్వర్ణ = బంగారముయొక్కయు (బంగారముతోఁ జేయఁబడినవి యనుట- అట్టివైన), -భూషా = నగలయొక్కయు- వాసస్ = వలువలయొక్కయు ['వస్త్ర మాచ్ఛా

దశం వాసశ్చేలం వసనమంశుకమ్' అమ.]-ఘటితస్ఫీతసుధాధామము, గో...బు - గోత్రా = భూదేవి యొక్క-('గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' అమ.)-చిత్ర=పలువన్నెలుగల ('చిత్రం కిర్మీర కల్మాష శబలైతాశ్చ కర్బురే' అమ.)-మాల్యంబు=సిగబంతిదండ ('మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ధ్ని' అమ.), అనన్ = అనునట్లుగా, సంస...ద్ధతిన్ - సంసత్ చతుశ్శాలికా= సభామందిరముయొక్కయు ('సభా సమితి సంసదః', 'చతుశ్శాలం తు మన్దిరమ్' అమ.)-రై వేశ్మ -ధనాగారముయొక్కయు (=బొక్కసముయొక్కయు - 'రాః పుంసి స్వర్ణవిత్తయోః' మేదిని.-'గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్' అమ.) - అంతర = మధ్యదియైన

('అన్తర మవకాశావధి పరిధానాన్తర్ధి భేద తాదర్థ్యే
ఛిద్రాత్మీయ వినా బహి రవసర మధ్యేన్తరాత్మని చ.' అమ.)-

పద్ధతిన్ = దారియందు ('సరణిః పద్ధతిః పద్యా' అమ.), జానుదఘ్న = మోకాటిబంటి ('దఘ్నచ్' ప్రత్యయము నిలువుకొలతం దెలుపును.), అగుచున్, వెరసెన్ = వ్యాపించెను.

విష్ణుచిత్తునికి జయము కలిగిన యాసమయమందు పాండ్యరాజు విద్వాంసులకు పరితోషార్థము బహుమానములు ఇచ్చువాడై ఒక్కొక్కరికొఱకును మణికనకభూషణవస్త్రాదికమును బొక్కసపు గృహమునుండి తెమ్మని మాటిమాటికిం బంపిన సేవకులు తత్క్షణమే పోయి వానిం గొనివచ్చు త్వరలో వారిచేతులనుండి ఒకటి రెండుగా జాఱి బొక్కసమునకును సభాస్థానమునకును నడిమిదారిపొడుగునను మోకాళ్లలోతుగా పడిన యామణిభూషాదిశ్రేణి యెట్లుండెననగా- భూదేవియు హర్షోత్కర్షముచే ఆసమయమున నానావర్ణముల పుష్పములమాల్యమును శిరమునం దాల్చెనో యనునట్లుండెను. 'జానుదఘ్న' అనుటచే 'సరకు నేలపై రాలినదె యింత మిక్కుటమై యుండెగా. వినియోగము నొందినది యెంతమిక్కుటముగానో.' యని వాని పెక్కువ మితిలేని దని తెలియ నగుచున్నది. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'(దేవి(వ్రాతము)చేన్'- చె అని చేయిశబ్దమునకు రూ. దాని కిది తృతీయావిభక్తి- చేతనుండియని యర్థము. 'ఘటాశబ్దము, మహత్తరత్వముచే స్త్రీలింగము నగుటచేత త్రైలింగ్యవిశేషణములకు 'ప్రమతస్థలితః', 'జానుదఘ్న' అను వానికి వికల్పముగా స్త్రీత్వము వచ్చినది. 'జానుదఘ్న' యని పూర్వముద్రణము అపశబ్దము. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదిసూత్రముచే చెప్ప రావలయును. 'చతుశ్శాలికా'- చతుశ్శాలమే చతుశ్శాలిక; స్వార్థమున కప్రత్యయము; స్వార్థికములు ప్రకృతిలింగముకంటె భిన్నలింగము దాల్చుటయుం గలదు గావున స్త్రీలింగము. 'మాల్యంబు' - అమరమందలి 'మూర్ధ్ని' యను పదము అతంత్ర మయినను ఇచట మాల్యమును సిగపూదండగానే గ్రహించుట సముచితముగా నున్నది - 'దీప్యన్మణి' అని పరముద్రణపాఠము - దీపధాతు వాత్మనేపదిగావున 'దీప్యత్' అనిరూపసిద్ధి లేమింజేసి - 'దివ్యత్' అని పరస్మైపది 'దివ' ధాతువు గ్రహింపఁబడినది.

ఆ. వేదవాక్యమైన విష్ణుతత్త్వం బెల్ల
వాది గెలిచి, తెలిపి, వసుమతికి
భక్తి నోలలార్చి, భగవత్ప్రపన్నుఁగాఁ
జేసి, లోకహితము సేయుటయును. ౫

ఇట్లు - పూర్వోక్తప్రకారమున, వాది = వాదము చేయుచున్న యావిష్ణుచిత్తుఁడు, గెల్చి = ఇతరమతస్థులను జయించి, వేదవేద్యము - వేద = వేదములచేత (ఉపనిషత్తులచేత ననుట) - వేద్యము = తెలియఁదగినదైన, ఐన - విష్ణుత్వంబు = సర్వాంతర్యామి (అయిన నారాయణుని) స్వరూపమును, తెలిపి = బోధించి, వసుమతీశున్ = (పాండ్య) రాజును, భక్తిన్ = భగవంతునియందలి తాత్పర్యమునందు, జలలార్చి = క్రీడించునటు చేసి, భ...గాన్ = భగవత్ = శ్రీమన్నారాయణునియందు - ప్రపన్నుఁగాన్ = శరణాగతునిఁగా, చేసి, లోకహితము = జగత్తునకు మేలు, చేయుటయున్ = చేసిన యంతట.

'జలలార్చి' - 'ఉడు'నకు ప్రేరణార్థకము 'అర్చు'; జల యనునది జలక్రీడాసమయమందు ప్రేరేపించుటకై వాడఁదగు శబ్దము. ఇట్టి ప్రయోగముచేత 'భక్తి' యనునది యొక మహానదీ ప్రవాహమువంటిదని స్ఫురించుచున్నది. 'భక్తి' నవవిధములు. - శ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవనము, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము, ఆత్మనివేదనము. 'వేదవేద్యము' అను విశేషణముచేత వేదాంతప్రమాణము [illegible] నియు సూచితమగుచున్నది.

'వాది' - పా. 'వాదు'. 'లోకహితులు' - లోకమునకు [illegible] 'యత్ర [illegible] ప్రమాణ' యను న్యాయమునుబట్టి, పూర్వోక్తములచేత స్వమతమునే విన్యసించి ఇతరమతములను త్యజించి [illegible] దురభిమానులకు [illegible] జనునకు చేసిన హితము లోకమున కెల్ల చేసిన హిత మయినది.

శా. అద్ధా వాగ్విబుధం [illegible] వచన [illegible], [illegible]
స్సిద్ధం [illegible] కృతితాం గతా [illegible] ప్రసూక్తి విద్యాధరం,
[illegible] మహా [illegible] యం [illegible] మిత్యుత్సవ [illegible] త్కన్నరం.
[illegible] గ్రణీ [illegible] యుక్, ౬

అర్థ...ము - [illegible] ధరాగ్రణిన్ = విష్ణుచిత్తుఁడయిన యావిష్ణుచిత్తునియొక్క ['ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః సంఖ్యావాన్ పణ్డితః కవిః' అమ. 'అగ్రేసరం సత్తమ ముత్తమం చ ప్రాముఖ్య మగ్రే సర ముద్ధా [illegible] ని' హలా.] - గెలుపు = జయముయొక్క - (జయమువలని) - ఉత్సవమునందు = ఉద్రేకమునందు (ఉద్రేకముచేత ననుట. 'ఉత్సేకామర్షయో రిచ్ఛా ప్రసరే మహ ఉత్సవః' - అమ.) - నభంబు = ఆకాశము, [illegible] సమస్తంబును, - అద్ధా...బు - అద్ధా = సరి! అనెడి ('తత్త్వే త్వద్ధాఞ్జసా ద్వయమ్' - అమ.) - వాక్ = మాటగల - విబుధంబు = దేవతలు గలది, [illegible]...[illegible] - ఆశ్చర్యము అనెడి - వచన = పలుకులు గల - కవ్యాహారము - పితృదేవతలు గలది (కవ్యాహారులు అనఁగా పితృదేవతలు - 'హవ్య కవ్యే దైవపైత్రే' అమ. పిత్రన్నమునకు కవ్య మని పేరు), అహ...హ - [illegible] ఆహాహా (ఆశ్చర్యము); కలిః = కలియుగము - కృతితామ్ = కృతయుగత్వమును - గతః = పొందినది - ఇతి = అనెడి - శ్రీ = శోభతోడి. ('శ్రీర్వేష రచనా శోభా భారతీ సరళ ద్రుమే' మేదిని.) - సూక్తి = మంచి మాటగల - విద్యాధరంబు = విద్యాధరులు గలదియు, సుధియామ్ = తెలివిగల వారియొక్క (అద్వైతాది మతస్థులయొక్క యనుట), [illegible]...మ్ - ఇద్ధ = ప్రకాశితమయిన - ఔద్ధత్యమ్ = గర్వము - ('ఉల్బణ ముద్ధత ముత్కట ముద్భట మితి నాతి నానార్థాః' హలా.), లయమ్ = నాశ

మును ('లయ స్స్యాత్ శ్రయీసా మేక్య సంశ్లేషణ వినాశయోః' హైమ.)- అగాద్ధి (అగాత్ + హి) = పొందెను గదా ('హి హేతా వవధారణే' అమ.- హి అను నవ్యయము నిశ్చయమును తెలుపును.)- ఇతి = ఇట్లని - ఉన్నదత్ (ఉత్ + నదత్) = బిగ్గరగా అఱచుచున్న - కిన్న రంబు = కిన్నరులు గలది ('స్యాత్ కిన్నరః కింపురుష స్తురఙ్గవదనో మయుః' అమ.), అయ్యెన్.

విష్ణుచిత్తుని జయమునకు సంతోషించి ఆకాశమం దంతటను దివ్యులునిండి ఈక్రిందియట్లు సాధువాదములు పలికిరి.---- దేవతలు 'బళిబళి'యనిరి; పితరులు 'అహో'యనిరి; సిద్ధులు 'ఆహా' యనిరి; విద్యాధరులు 'ఆహా కలియుగము కృతయుగ మయినది' అనిరి; కిన్నరులు 'దుర్మతుల యొక్క పొంగిన పొగరు నాశ మయినది గదా' అని యఱచిరి. - కలియుగము కృతయుగ మయిన దనుటచే అద్వైతాది కుమతములు కలిమాయచే నుత్పన్నము లనియు, వైష్ణవమతమే సత్యయుగమందు నెక్కొని యుండె ననియు భా.

'ఇత్థంవదన్' పూర్వానుద్రుతము పా. ఇది 'ఇత్యున్నదత్' అనుదానికి ప్రామాణికము గానోపును. 'అద్ధారిగ్రణీః' - ఇందు - 'అధారిగ్రణీః' అని యుండినగా కలిగిన వ్యాకరణ కార్యమును, పూర్వ ధకారము దకారముగా మాఱుటకు తెనుఁగు వ్యాకరణమునందు సూత్రము లేకపోయినను నుత్తరమున పూర్వ ధకారముయొక్క యుత్తునందుంబడిన రెండవ ధకారముయొక్క యుత్తుమాత్రమే విస్పష్టబడుచున్నను, అట్టి కారణముచేతనే సంస్కృతమందు పూర్వ ధకారము దకారముగా మాఱునట్లుగా వ్యాకరణసూత్ర ముండుటం జేసియు, సుకవులును ---

"క. వృద్ధు లొకటతు యున్నను బుద్ధిని యెవ్వరిక వారిఁ బూజింపంగా.

ఇద్ధరణీశులలో నెఱవృద్ధుని పూజించితిమి ప్రవిక్రమ భక్తిన్." సభాపర్వము.

అని యిట్టి ప్రావణ్యం బెఱిఁగించుటచేతను, ప్రక్రియా లాఘవార్థమై గ్రహింపఁబడెను పూర్వ వర్ణమునకు ఉత్తరవర్ణముగా మార్పు నంగీకరించినట్లయినను గ్రాంథికత్వముగాఁ జెప్పఁబడెను.

సీ. కలుపులు నాకుచు వ్రాయనంగులఁ జూడఁ
కరఁగి పాషాణాహి కరయువారు;
తమప్రియాల నుండునంగములఁ గానక దాఁచి
కొలఁది గడ బెట్టుఁ దరువారు;
నగరు నెవ్వఁడువాఁడు వదలఁ డేఁ మఱికిఁ దల్లి
తోఁ జెలిద్వయంబుఁ గొనువారు;
నమస్కరించు తమవాని గృహకృత్య మడిగి వాఁ
డనునవి తప్పు నూఁకొనెడివారు;

తే. 'ఎందు మేమాయ?' నన్న, 'భూపకునిపకు
పాత మాఁదాసరికిఁ గల్గి బ్రతికె', ననెడు
వారు; 'నో తెం, డిటు విమర్శ దూరమున
వాకిట వసించు నెవ్వఁ' డన్వారు నగుచు. ౭

తర్వాతి పద్యములోని '**విద్వాంసులు**' అనుపదముతో నన్వయము.—

1. విద్వాంసులు=(ఓడిపోయిన) పండితులు, పెలవులు=పెదవుల మూలలను, **నాకుచున్**= నాలుకతో తడుపుకొనుచు - **వెలియరంగులు** = బయటి తిన్నెలను, చూడక, అరిగి = పోయి, **పాదూవాహున్**=తమ చెప్పులు మోచువానిని ('అథ పాదుకా పాదూ రుపానత్ స్త్రీ' అమ.), అరయువారు = వెదకువారు;

2. తమ ముంగలన్ = ఎదుట, ఉండా = ఉన్నట్టి - అందెలగుజ్జు = అరుగోలికను (అందెల మనఁగా - పార్శ్వములందు మాఁతలేని పల్లకి - టాంజాను), కానక, దాఁటి - ఆవలికి పోయి, పేరెలుంగు ఇడి - పెద్దకేక వేసి [మిక్కిలి బిగ్గరగా - పా. చేవెలుంగిడి=(చేవ + ఎలుంగు) పటిమ గల కంఠస్వరము చేసికొని - పా. చేగొలుంగిడి = చేతితో కూడుకొన్న గొలుసు కాయించి - చేయెత్తి కూకవేసి అనుట. మఱియు లక్ష్యము -

క. "దీపించి, యతని వదనము। చేఁ గొలుఁగిడి చూచి యేమి చెప్పెదు, రఘువరా,
యేపీనుల వినఁ, గానవ।ని వాపుచుఁ జెప్పఁ చెప్పెదని మహాత్మా." సారంగ.],

బెస్తన్ = బోయను (జాత్యేకవచనము - బోయల ననుట, 'భారవాహకు పేరు పరఁగు మంచము బెస్తమోచరి బోయఁడు బోయి నాఁగ' - ఆం. ని. 288.), పిలువారు = పిలుచునట్టివారును;

3. నగరు వెల్వడుదాఁక = రాజగృహమునుండి వెలికిపోవునంతకు, తొలఁగిపోయి - ఒకరు నొకరు విడిపోయి, మఱి = వెల్వడిన యనంతరము, నిల్చి, తోడివిద్వాంసులఁ గూడువారున్;

4. ఎదురు అయిన (= ఎదురుపడిన) - తమవానిన్, గృహకృత్యము = తమ యింటిపనిని, అడిగి, వాఁడు, అనునవి = చెప్పునట్టి యుత్తరములను, తప్పన్ = ఒకటి చెప్పిన మఱియొకటిగా. ఊఁకొనెడువారున్ - 'ఊ' 'ఊ' అనుచు వినువారును;

వాదము ఏమి ఆయెన్ - వాదములో ఎవరు జయించినారు, అన్నన్ - అని ఎవరేనడిగి నంతట, భూవరుని = రాజునియొక్క - పక్షపాతము, ఆదాసరికిన్ = ఆ పాఁడు వైష్ణవునికి (దాసరి యనఁగా విష్ణుభక్తుఁడయిన శూద్రుఁడు, ఇట బ్రాహ్మణుఁడగు విష్ణుచిత్తుని ఇతరమతస్థులు దాసరి యనుట తిరస్కారసూచకము), కలిగి=కలిగినందున, బతికెన్ = (ఆదాసరి) మావాదములనుండి తప్పించుకొనెను, అనెడువారును, వేఁడెందు = వేఁడను లెండి, ఇటు, విమర్శ = విచారణ, సారము అయినవాకిటన్ = లేనిసారమందు, ఎవ్వాఁడు వసించును = ఎవఁడు నిలుచును, అను వారును, అనుచున్ - అయి.

ఓడిన పండితులు వాదమందయిన యోటమిదుఃఖముచే పెదవిమూలలను నాలుకతో మాటి మాటికి నాకుకొనుచు, తమ సేవకుని తమపాదరక్షలను చేత నుంచికొనియుండు వానిని, ఆస్థానివెలుపలి యరంగులమీఁద తమకై కనుపెట్టుకొనియున్నవానిని, తమ తత్తఱపాటులో చూడకయే దాఁటిపోయి, అక్కడ వెదకుచుండిరి; తమతబ్బిబ్బులో ఎట్టయెదుట నేయున్న తమయందలమును చూడక దాఁటిపోయి అక్కడ బిగ్గరగా బోయీలను పిలువఁదొడంగిరి; రాచనగరు వెలువడువఱకు తమతోడి పండితులను విడిపోయి అచటనిలిచి మరల కలసికొనిరి; కొందఱు తమయింటి వాఁ డెవఁడేని అగపడఁగా, వానిని యింటిపను లడిగి వానియుత్తరమును

ఒకటి చెప్పిన మతియొకటిగా వినిరి:-'వాఁడు సేమయిన వయ్యా?' అని ఎవరేని యడిగిన, 'ఆ రాజు అపాఁడు వైష్ణవుని మీఁద పక్షపాతము వహించినాఁడు, గాకున్న వానిని నోరెత్తనిత్తుమా?' అనిరి. 'ఏ ప్రయోజనము విమర్శ లేనియీ తేని యాస్థానికి ఇఁక సెవఁడేఁగును?' అనియును పల్కిరి.

ఇందు తృతీయపాదము- సెక్కు పాత్రపతులలోని చతుర్థపాదముగా నగపడుచున్నది. - స్వభావోక్త్యలంకారము.

తే. కలిసి మెలఁగి కాంతాసేన్వ కళ్ళెంగాటు[illegible]ముల
నగరిదెసఁ [illegible]చుచునె మంతనంబు [illegible]
చనిరి విద్వాంసు [illegible]. కజ్ఞనవిభుండు
[illegible] ౮

[illegible]కములందు చదుకములయందు, ('[illegible] చతుష్పథే' అమ.), నగరిదెసన్ = రాజగృహము వైపు,...మంతనములు — ఈ హాస్యములు, ..అజ్ఞనవిభుండు — ఆ రాజు, యాథికిన్ — ప్రకటనకై, ...మ...థు — సూహాన్ = గొప్పదైన, గజ = ఏనుగు[illegible], [illegible] ఎక్కి- నవానిఁగా, చేసి, - (ఏనుగు మీఁద నెక్కించి అని [illegible].

మ. 'పురి [illegible]ంచి [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] రాజకుమారులన్ బనుపఁగాఁ, [illegible]
[illegible]గజేంద్ర [illegible]
[illegible] ౯

పురి నూరేఁగించి = ఊరేఁగించి. తదాయాసు అయిన నగరంబున్ విష్ణుచిత్తుని [illegible] (విల్లిపుత్తూరికి), చేర్పఁ డంచున్. బళిన్ — ఆతని వెంబడిని, [illegible]లన్ = సామంతరాజులను, రాజకుమారులన్, పనుపఁగాన్ = పాండ్యరాజు పంపినంతట, తూర్యస్వనంబులు — వాద్యధ్వనులును. నిరంతరవందిస్తుతులున్ — ఎడతెంపు లేని స్తుతిపాఠకుల స్తోత్రములును, ['వన్దినః స్తుతిపాఠకాః'. 'స్తవః స్తోత్రం నుతి స్తుతిః' అమ.], గజే...ముల్ — గజేంద్ర[illegible]ములు అయిన ఏనుఁగులయొక్క - [illegible] - గుజ్జములయొక్క, - ఘం[illegible]ను. వారకాంతా = వేశ్యల - అంఘ్రి = పాదముల, [illegible]పురముల్ — అందెలును, ['వ్యాఘ్రే తరపడే వ్యాఘ్ర పుణ్డరీక కుఞ్జరాః సింహశార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' అమ. - ఆద్యశబ్దము చేత ఇంద్రాదిశబ్దములు గ్రాహ్యములు- 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా', 'పదాఙ్గదం తులాకోటిః మఞ్జీరో నూపురో (స్త్రియాం)' అమ.], మ్రోయఁగన్ = [illegible]ధ్వనించుచుండఁగాను, వారు = ఆ సామంతులును రాజకుమారులును, ఇరుగడన్ = ఆభక్తుని రెండు పార్శ్వములయందును, కొల్చి = సేవించుచు, సోలన్ = కూడఁజనుచుండఁగా, మార్గమధ్యంబునన్ = నడిదారిలో. - (పైపద్యమునతో నన్వయము.)

పాండ్యరాజు విష్ణుచిత్తుని పూర్వోక్తప్రకారంబున గొప్పయేనుఁగుపై నెక్కించి, ఊరేఁగించెను; తర్వాత అట్లే ఆయనను తద్వాసస్థానమయిన విల్లిపుత్తూరికి చేర్పఁ డని ఆయన వెంట సామంతరాజులను రాజకుమారులను పంపఁగా, వాద్యధ్వానములును, ఎడతెంపు లేని స్తుతిపాఠకుల

స్తోత్రములును, ఏనుఁగులయు, గుఱ్ఱాలయు గంటలును, వేశ్యాయువతుల యందెలును మ్రోఁగుచుండఁగా, ఆదొరలును రాజకుమారులును అభక్తునివెంట ఇరుపార్శ్వములందును,గొలిచి పోవుచుండఁగా, నడిదారిలో (ఈవక్ష్యమాణము జరిగెను.). -వారకాంతలను గజేంద్రహయములతో చేర్చి చెప్పుటచే వారకాంతలు గజేంద్రగామినులును గజ్జలగుజ్జరిణులునుగా నుండిరని సూచన. మధ్యమధ్య సానిమేళములు వాడించుచు నడచిరనియు భావము.-రాజాదులను కూడఁ బంపుట అభక్తునియందలి భక్త్యతిశయముచేత. 'నిరంతరు' అనుటచే ఆవంగులే భక్త్యావేశ పారవశ్యముచే తెంపులేక గతించిరనుట.

'బడిఁకన్' - ప్రా. పా. 'బడికన్';- 'పురుగడ' - ద్విగుసమాసము.-'పురియేఁగించి'-ఊరేఁగించుట యనువ్యాపారమున 'ఊరు'నకుం బోలె ఇట 'పురి' కిం బ్రథమ అర్థభావనచేత వచ్చినది. ఇట్టిప్రయోగ ద్వితీయము కలదు. - పరమయోగివిలాసమున 3 (303)

క. 'నిను సేవకుఁడు నయుత్త మొంగుదుచు నారిప్రువకు భక్తితో మ్రొక్కి నుతిం
చుచుఁ దాను బల్లకి మోఁచుచు నేఁగించెన్ విభూతి శోభిల్లఁ బురిన్'.

ఇట 'పురిన్' సప్తమ్యర్థకము కాదగు. పరమయోగివిలాసముననే యిట్టిప్పట్టునం బ్రథమయుం గలదు.

గీ. 'మఱియునిజవైభవం బెల్ల మెఱసి తనదు। పట్టపేనుంగు మీఁదటఁ బెట్టి యూరిఁ
బురయి గలయ నేఁగింపఁ హరి సమ సు।నురలుగొలువఁ ద్విభవంబుఁ జూడవచ్చె.'4(35)

——*విష్ణుచిత్తునకు భగవంతుఁడు సాక్షాత్కరించుట*——

ఉ. ఇంగిలికంబునం దడిపి యెత్తు కసీసపు రెంటెమో యనన్
నింగి గరుత్పరంపరలనిగ్గున లేఁదొగ రెక్కె; నంత పి
సెం గలశాబ్ధిమీఁగడలజిడ్డెఱిఁగించెడు కమ్మగాడ్పు; దం
డం గడు మ్రోఁత; పెల్లురువడిం గని; రాఖగరాజు మూఁపునన్. ౧౦

ఇంగిలికంబునన్ = ఇంగిలీకమునందు, (ఇంగిలీకము కలిపిననీటియందనుట), తడిపి = తోఁచి, ఎత్తుకసీసపురెంటెమో = ఎత్తుచున్న నల్లనిబంట నేఁతవస్త్రమో, అనన్ = అనునట్లుగా, నింగి = ఆకాశము, గరు...నన్ - గరుత్ = (వక్ష్యమాణుఁడైన ఖగరాజుయొక్క) ఱెక్కల యొక్క ('గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్త్రం పతత్త్రం చ తనూరుహమ్' అమ.)-పరంపరల=పంక్తుల యొక్క - నిగ్గునన్ = ధాళధళ్యముచేత, లేఁదొగరు ఎక్కెన్ = లేఁతయెఱుపుం బొందెను. అంతన్ = వెంటనే, కలశాబ్ధి మీఁగడలజిడ్డు=పాలసముద్రపు మీఁగడలజిడ్డుస్పర్శను,ఎఱిఁగించెడు కమ్మగాడ్పు=తెలుపుచున్న తావిగాలి, పిసెన్=ప్రసరించెను. (అంతన్),కడున్ మ్రోఁత=గొప్ప ధ్వని,నిండెన్=పర్వెను. (అంతన్),పెల్లురువడిన్ - గరుత్మంతుని,(ఆజనులు) కనిరి. (అంతన్), ఆఖగరాజుమూఁపునన్ = ప్రసిద్ధుఁడయిన యాగరుత్మంతునిబుజములమీఁద ('గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వరః' అమ.), తరువాతి కన్వయము. - ప్రథమపాదమున-'దడిపి యెత్తినసీసపురెంటెమో' అని పా.-ఆపాఠమునందు 'రెంటె'మనఁగా తేకు అని వ్యాఖ్య యున్నది.

వారటు పోవుచుండఁగా మధ్యదారిలో మహావిష్ణువు వారికి అభక్తునిమూలముగా దివ్యదర్శన మొసంగెను.దానివివర మెట్లనఁగా-మొదట ఆకాశము భగవద్వాహన మయిన గరుత్మంతుని

ఱెక్కల యొత్తుకాంతిచేత ఇంగిలీకపునీటఁ దడిపియెత్తుచున్న నల్లదుప్పటియో యన శేఁతయొఱుపుం బొందెను; పిమ్మట ఆయన ఱెక్కలగాలి వానియందలి పాలసంద్రపు మీఁగడలజిడ్డును వారి యొడళ్లకు ఇంచుకతగిలించుచు ఆపరిమళమును వారిమీఁదికి వీచెను. అతఁడు ఇంకను సమీపింపఁగా రింగని యా ఱెక్కలమ్రోఁత వినంబడం దొడంగెను. పిమ్మట అతఁడు కనులకుం దోఁచెను. ఇంకను సమీపగతుఁడైనంతట అతనిమీఁదఁ గూర్చున్న భగవంతుఁడు ప్రత్యక్షుఁడాయెను.

'ఎత్తు' అనుతద్ధర్మార్థకరూపముచేత క్రియ జరుగుచు నే యున్నదశ తెలుపఁబడినది; అందువలన ఆకాశమున క్రమముగా క్రిందినుండి పైకి అంతయును తొగరు పర్వె నని భా. పాల సముద్రపు మట్టమునుండి పైకి లేచుటవలన ఆయొఱుపు క్రిందినుండి పైకి పర్వినది.

'ఎఱిఁగించెడు' అనుటచేత విస్తారముగాఁ గాక ఇంచుకయే తగిలించెడు అని భా. – 'కమ్మ'-ఆజిడ్డు తావి గలది యనుట.-పద్యమందు క్రమముగా గరుత్మంతుఁడు దూరమునుండి వారి తావున పైకి వచ్చుటయు, పైనుండి క్రిందికి వచ్చి వారికి సమీపగతుఁడగుటయు తెలుపఁబడినవి. 'కసీసపు' - కసీసము అనఁగా నల్లనిది, దీనికి ప్రకృతి 'కాసీసము.' కాసీస మనఁగా మైలుతుత్తము; అది నలుపుగాన దీనికి ఈయర్థము వచ్చినది. ఆకాశమున వర్ణము కసీస మని మనుచ లోనుం గలదు:—

క. 'కుంజరకళభాంగ హయఘట। పుంజితమై వైరజులు పసింపుల లలమన్
మంజులకాంతిఁ గసీసపు। మాంజిష్ఠముఁబోలె గగనమండప మమరెన్'. 5 (42).

'పరంపరల' అనుటచేత ఱెక్కలను చాఁచి నింపుం బఱ్వుచున్నాఁడని భా. 'ఎక్కెన్' అని శబ్దరత్నాకర పా. దానికి పా. ఎక్కెన్-'వాలెన్' అని పూర్వపద్యమం దున్నతుమున్నర్థకము నకు 'ఎక్కెన్', 'వీచెన్' అను సమాపకక్రియలతో నన్వయము. 'జిడ్డు' - ఇది గరుత్మంతుని ఱెక్కలకు,అతఁడు సర్వదా పాలసముద్రపుమీఁగడలమీఁద శేషశాయిసన్నిధిలో వేచియుండుటచేత అంటుకొన్నట్టిది. దానినాడించుటచేత ఆజిడ్డును ఆపరిమళమును ప్రసరింపినవి. 'కలశాబ్ధి'-కలశము (రూ. కలసము) అనఁగా పాలకడలియొక్క యమృతమును పోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచే సృజింపఁబడిన ఘటము,దానికి సంబంధించినది గాన కలశాబ్ధియనన పాలకడలి. 'పెన్దిరువడి' - ద్రావిడభాషయందు- పెరియ=పెద్దవాఁడైన - తిరు = శ్రీ = పూజ్యుఁడయిన - అడి = పాదముగలవాఁడు,- పెద్దపూజ్యపాదుఁడు అనుట- ఇది గరుత్మంతునికి పేరు, ఇట్లే ఆంజనేయునికి సిఱియతిరువడి యనిపేరు. 'రెంటెమాయఁగన్' - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము: పద్యములో స్వభావోక్తియు స్ఫురించుచున్నది.

సీ. చివురుఁబోల్పుపదోయి జెందమ్ము లనఁ దార్క్ష్య
హస్తోదరముల దివ్యాంఘ్రు లమర,
నునుఁగప్పుమేనఁ దోఁచిన తటిద్ధామచ్ఛాయ
లీలఁ దాల్చుపసిండిచేల మెఱయ,
ప్రాలిన యోగివర్గము నిర్మలాంతఃక
రణములువోలె హారములు దనర,

సిరికిఁ బుట్టింటినెచ్చెలు లౌట మనవిక
చేసెనా మకరకుండలము లమర,

తే. శ్రితసితచ్ఛద వాత్యాభిహత పరాగ
వలయమండిత కల్పశాఖలొ యనంగ
శంఖచక్రాంచితోరుహస్తములు దనరఁ,
గమలేక్షణుండు చతుర్భుజుండు. ౧౧

(శ్రీమహావిష్ణువు ప్రత్యక్షమగుటను కవి వర్ణించుచున్నాఁడు).-చివురుఁబోట్లపు రాయి తేనెకమ్మలు పనక్ - చిగురుటు పొట్లాలజంటలోని యొప్పుటామరలు అనునట్లుగా, తా ... లు - తార్క్ష్య = గరుత్మంతునియొక్క - ('గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యః' అమ.) - హస్త = చేతుల యొక్క - ఉపరములు = తలములయందలి - (అరచేతులయందలి అనుట) - దివ్యఅంఘ్రులు = లోకాతీతము లయిన పాదములు ('పదఙ్ఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్' అమ.), అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగాను;

మనోఁగప్పు తనక్ - నున్నని నల్లనైనామంచు, తో ... లీలన్ - తోఁచిన = అగపడిన - తత్ = ఆతార్క్ష్యునియొక్క - ఊర్ధ్వచ్ఛ మలెలన్ - మీఁదికిఁ బ్రసరించు కాంతియాయన [పా. తదస్వ - తత్ = ఆ - అస్వ = ప్రోఁతముయొక్క (వాహనమయిన గరుత్మంతునియొక్క యనుట - 'వాహనాం యాన్వ గ్రవ్థ హాయ నైన్ధవ సప్తయః' అమ.)]- ఛాయ = ప్రతిబింబముయొక్క ('ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' అమ.), లీలన్ = విలాసముతోన్ = తాల్చునవిండిచేల - ధరించిన బంగారువలువ, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగాను,

వ్రా... వోలెన్ - వ్రాలిన = వచ్చి పైఁబడినవైన - యోగిసద్గణ = సంయముల సమూహముయొక్క ('బృన్దభేదా స్సమైర్వర్గః' అమ.) - నిర్మల = పరిశుద్ధములయిన - అంతఃకరణములు వోలెన్ = మనస్సులో యనునట్లుగా, హారములు = ముత్యాల పేరులు, ('హారో ముక్తావళిః' అమ.) తనరన్ - ఒప్పుచుండఁగాను;

సిరికిన్ = మహాలక్ష్మికి, పుట్టింటినెచ్చెలులు = పుట్టినిల్లయిన సముద్రమందలి యనుఁగుఁ జెలులు, ఔటన్ = అయినకారణమున, మనవికిన్ - ఏమో చెప్పుకొనుటకై, డాసెనో నాన్ = సమీపించినవో (సమీపించిన మకరములో)యనునట్లుగా, మకరకుండలములు = మకరాకారము గలవైన కర్ణాభరణములు, అమరన్;

శ్రి... లొ - శ్రిత = ఆశ్రయించిన - సితచ్ఛద = హంసలు గలది - ('హంసాస్తు శ్వేతగరుతః' - అమ.) - వాత్యా = సుడిగాలిచే (వాతానాం సమూహో వాత్యా)- అభిహత = తేపఁబడిన - పరాగ = పుష్పాదియొక్క - వలయ = చక్రముచేతను, మండిత = అలంకరింపఁబడినవియు నగు- కల్పశాఖలో = కల్పవృక్షకొమ్మలో, అనంగన్ = అనునట్లుగా, శం... లు = శంఖ = పాంచజన్యంబును - చక్ర = సుదర్శనమును ('శఙ్ఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్య శ్చక్రం సుదర్శనమ్' - అమ.)- అనువానిచే- అంచిత = ఒప్పుచున్న - ఉరు = గొప్ప-హస్తములు = చేతులు, తనరన్, కమలేక్షణుండు - కమల = పుండరీక (ములవంటి) - ఈక్షణుండు = నేత్రములు గలవాఁడైన, చతుర్భుజుండు = (నాలుగుచేతుల కల్గినయట్టి) నారాయణుఁడు,

తోఁచెన్ = ప్రత్యక్షుఁడాయెను. (౧౦ వ పద్యములో 'మూఁపునన్' అను పదము ఈ క్రియాపదముతో నన్వయించును.)

తార్క్ష్యుని మూఁపునం గూర్చుండియున్న శ్రీమన్నారాయణుని దివ్యపాదములను తార్క్ష్యుఁడు తన యరచేతులయందు మోచుచుండెను. పాదములు ఎఱుపులై యొప్పుని తామరసములవలె నుండెను. వానికి సుఖస్పర్శగా నతికోమలములై యొప్పినవియునై తార్క్ష్యుని అరచేతులు చిగుళ్ల పొట్లములవలె నుండెను. తార్క్ష్యుఁడు అరచేతులను ఆ దివ్యపాదములకు సుఖస్పర్శకై యట్లు గావించుకొనె ననుట.

తళతళని నల్లని తన (మేని) నిగ్గులో సువర్ణవర్ణుఁడైన తార్క్ష్యుని ప్రతిబింబము తోఁచుచున్నదా యన భగవంతునిమీఁది పీతాంబరము వెలుఁగొందుచుండెను.

భగవంతునిపై వ్రాలిన వైన యోగీశ్వరులపరిశుద్ధాంతఃకరణముల వరుసలలో యన భగవంతుని యురమునందు ఆణిముత్యాల హారములు వెలుఁగుచుండెను. ఒక్కొక్కముత్తెము ఒక్కొక్క యంతఃకరణమువలె నుండె ననుట, ఇత్యాది. సముద్రములోనే పుట్టినవగుటచేత శ్రీదేవికి పుట్టినింటి నేస్తాలగుటచేత ఆచారముచేత ఏమో మనవిచేసికొనుటకై చెవులఁ బట్టిన మకరములో యన మకరాకారము లయిన కుండలములు భగవంతునికర్ణములందు భాసిల్లుచుండెను. (వరములిచ్చునవయిన) దీర్ఘబాహువులు కల్పశాఖలవలెను, అంగుళీ శంఖచక్రములు హంసలవలెను సుడిగాలికి తిరిగిన పుష్పపు చక్రమువలెను ఉండెను.

నేత్రములు కమలములవలె నుండెను. ఈవిధముగా నాలుగు భుజములు గలవాఁడైన శ్రీమహావిష్ణువు ప్రత్యక్షమాయెను.

ఇందు అంతటను ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'చేల'-పోలికముగా హంసాదిగల కార్య మయిన ములోపము. మకరకుండలములు - మధ్యమపదలోపిసమాసము. గీతాదిలో-'శ్రితసితమున్' అని ఉపలబ్ధపాఠము. -అందు 'సితమహా' యనునది అప్రస్తుతాద్యపోహతి మగుటచే లేఖకాది ప్రమాదజనిత మయియుండునో? యనుతలంపున నాచే 'సితచ్ఛద' అని మార్పఁబడినది.

క. ఎప్పుడు హరి గని రమరులు
ముప్పదియును మూఁడుకోట్లు మునిఁ గనుఁగొనువా
రప్పుడు తత్కరములతో
విప్పిన గొడుగులును మింట వేగమ మొగిడెన్. ౧౨

మింటన్ = ఆకాశమందు, మునిఁ గనుఁగొనువారు = విష్ణుచిత్తునిఁ జూచుచున్న, ముప్పదియును మూఁడు కోట్లు అమరులు, — ఎప్పుడు = ఏక్షణమున, హరిన్, కనిరి = చూచినారో అప్పుడు = ఆక్షణమందే, తత్కరములతోన్ = వారి చేతులతోఁగూడ, విప్పిన గొడుగులును = వారు విప్పి ధరించియున్న ఛత్త్రములును, వేగమ = అటులున, మొగిడెన్ = ముకిళితములాయెను.

ఆకాశమందు వచ్చి నిల్చి విష్ణుమతస్థాపకుని ఆవిష్ణుచిత్తుని కాంచుచున్న ముప్పది మూఁడు కోట్ల దేవతలును శ్రీహరి కనఁబడఁగానే తమ తాల్చియున్న గొడుగులను ముడిఁచి అంజలి చేసిరి. - సహోక్త్యలంకారము:—

'వరసహాయ సహాలోకక్; మహీవరుకోట్ల గగంతి మేఁగ వైరులతోఁ బెక్'. అలం.
'కోట్లు' = కోటులు — 'తత్సమంబులం గోటి పప్పలి శబ్దంబుల కీకారాగ్యంబు చూపట్టెడు.' బా. వ్యా. ఆ. 7 వృత్తి. ఈకారాగ్యంబు అనఁగా ఉత్వలోపము.

తే. సమద దివ్యత్రుటిఖస్థరక్షఃపిశాచ
పుంజ మహీనభుక్పక్షతత్రిప్రభంజనములు
సోఁకి కలఁ బోవఁ గట్టిన పొలపు వనర
పొల్లుఁగలఁ బోలుఁ బెనుఁబొల్లుకట్టు పోలె. ౧౩

సమ...ము— సమదత్ = మదముచేత (లేక హర్షముచేత) — దివ్య = చూడఁగోరిన — ఖస్థ — ఖ — ఆకాశమందు — స్థ = ఉన్న — రక్షః పిశాచపుంజము = రక్కసులయు పిశాచములయు సమూహము ('పుణ్యజనా యాతుధానాః క్రవ్యాదోఽస్రప యాశరాః' అమ.), అహీ...ల — అహిభుక్ = నాగభోజి యయిన గరుడునియొక్క ('నాగాన్తకో విష్ణురథః' అమ.) — పతత్రి = ఱెక్కల యొక్క ('గరుచ్ఛదః పత్త్రం పతత్త్రంచ తనూరుహమ్' అమ.) — ప్రభంజనములు — వాయువులు ('నభస్వద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః' — అమ.), సోఁక = తాఁకఁగానే, వెలఁక్ = భయముచే. కల్లనక్ = ధాన్యము నుండి వేఱుపడి, పొ...లక్ — పొల్లు = చేలయొక్క — వాత = గాలియొక్క — పట్టునలక్ — దెబ్బలచేత, పో...లక్ — పోవు = ఎగిరిపోవు నట్టి — పెను — పెద్ద — పొల్లుకట్టువోలెక్ — గింజపట్టని ధాన్యము యొక్క (తాలుకలయొక్క) మొత్తమువలె, పాఱెక్ — పలాయితమాయెను.

విష్ణుద్వేషులయిన రక్కస పిశాచాదులు ఆచిత్రమును దేవతలతోఁ గూడ చూచుచున్నవారై అంతలో గరుడుని ఱెక్కలగాలి సోఁకఁగానే భయపడినవారై చేటలగాలికి కల్లాన తాలుకలంబోలె పఱచిరి.

ఇట పద్యాదిని 'సామర దివ్యత్' అని పాఠాంతరము కలదు.—సామర = దేవతలతోఁ గూడుకొన్నవారై — దివ్యత్ — చూడఁగోరువారైన, అనియర్థము, ఈపాఠమున — స + అమర అను పదము కలదు; 'తత్' అనువోట విసర్గలోపము లేదు, కాని యతిభంగము. 'పిశాచ' అను శబ్దమున 'పిశిత మశ్నాతి' అను వ్యుత్పత్తిచేత— 'పిశిత + అశ' -అని శబ్దచ్ఛేదము కలదు గావున- 'సామర దివ్యత్ రక్షః పిశాచ ఖస్థ' అని పఠించిన యతి సరిపడును. 'సామర' పాఠపక్షమున మంచి ధాన్యమువలె దేవతలు నిలిచినారనియు, పొల్లువోలె రక్కసపిశాచులు పాఱిపోయిరనియు భావము. 'కల్లనక్' — 'కళ్లమునక్' అనుటకు 'మానుగ వృత్తిరూపస్థితిఁ బ్రాణ కాసంగలుసంగ' అను నిత్యాది ప్రయోగములంబట్టి వచ్చిన రూపాంతరము. 'పాఱు పెనుఁబొల్ల'-పాఱి చనుపొల్లి.

క. సితరంధ్రికుసుమధారా
సారచర చ్చంచరీక సంకుల కలఘుం
కారానుకారి సంస్తవ
కారి మునిస్తోమ సామగానం బెసఁగెక్. ౧౪

నీరం...బు - నీరంధ్ర = దట్టమయిన (నిర్ + రంధ్ర = సందులేని = దట్టమయిన) - కుసుమ = పువ్వులయొక్క - ధారా ఆసార = తెంపులేని వర్షమందు ('ధారా సంపాత ఆసారః' అమ.) - చరత్ (పా. సరత్) = సంచరించుచున్న - చంచరీక = తుమ్మెదలయొక్క ('ఇన్దిన్దిర శ్చఞ్చరీకః' - అమ.) - సంకుల = కలగొనిన ('అథ సంకులం। పరస్పరాహతవచ స్యక్లిష్టే వ్యాకులే ఽపిచ' - నానా.) - కల = అవ్యక్త మధురమైన - ఝంకార = ఝుంఝుం ఝుమ్మనెడి ధ్వనిని, - అనుకారి = పోలిన (సామగానమునకు వికారము) - సంస్తవకారి = స్తోత్రములు చేయుచున్న ('స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతిః' అమ.) - మునిస్తోమ = నారదాదియోగిబృందముయొక్క - ('స్తోమః స్తోత్రే ఽధ్వరే బృన్దే' అమ.) - సామగానంబు = సామవేదముయొక్క పాట ('సామ క్లీబ ముపాయస్య భేదే వేదాన్తరేఽపి చ' అమ.), చెసఁగెన్ = ఒప్పెను.

ఆసమయమందు మహామునులు అచ్చోటికి వచ్చి భగవంతుని పర్యంచి సామగానము చేసిరి. దేవతలు పూలవానలు గురిసిరి. ఆగానము అప్పుడు ఆపుష్పవర్షములోని తుమ్మెదల ఝుంకారమునకు అనుకరణమువలె నుండెను.

'వేదానాం సామవేదోఽస్మి' - అనఁగా వేదములలో నేను సామవేదమును అని గీతలో భగవంతుఁడే చెప్పుకొనియుండుటచేత సర్వవేదశ్రేష్ఠ మయిన సామవేదమును, భగవంతుఁడు సామగానలోలుఁడౌటచేత, తత్ప్రీత్యర్థము భక్తిచే పాడిరనుట. తుమ్మెదలు ఎట్లు శ్రుతి హెచ్చించుచును, తగ్గించుచును శబ్దించునో, అట్లే మునులును గానములో శ్రుతి సారించుచుండిరనియు, ఎల్లతుమ్మెదల రావములను ఒకటేరావమైనట్లు ఎల్లమునులును ఒక రాగంబున నించిన సామము నేకమయముగను పాడిరనియు, సామ్యసంపద. ఆపాటలలో మాధుర్యముమాత్రమే గాక, తుమ్మెదలు సంకులముగాను స్తోమముగాను పాడుట సామ్యమును మఱియు సూచించుచున్నది.- ఉపమాలంకారము; వృత్త్యనుప్రాసము.

తే. అట్లు ప్రత్యక్షమైనపద్మాక్షు నంత
రిక్షమునఁ గాంచి, ముని ప్రమోదాశ్రుజలము
నిగుడఁ బులకించి, కరటిఘంటికలె తాళ
ములుగ నిట్లని యమ్మహాత్ముని నుతించె. ౧౫

అట్లు, ప్రత్యక్షమైన పద్మాక్షున్ = కనులకుం గోచరించిన శ్రీహరిని ('దైత్యారిః పుణ్డరీకాక్షో గోవిన్దో గరుడధ్వజః' అమ.), అంతరిక్షమునన్ = ఆకాశమందు కాంచి, ముని = విష్ణుచిత్తుఁడు, ప్రమోద అశ్రుజలము = ఆనంద బాష్పములు ('ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోద సమ్మదాః। స్యాదానన్దథు రానన్దః శర్మ శాత సుఖాని చ' అమ.), నిగుడన్ = ఉప్పతిల్లఁగా, పులకించి = గగుర్పాటుఁ గొని, కరటిఘంటికలె = ఏనుఁగుయొక్క ఘంటలనాదములే ('కరటో గజగణ్డే స్యాత్' మేది.- కరట మనఁగా ఏనుఁగుయొక్క గండస్థలము, అది కలది గావున ఏనుఁగు కరటి - ఘంటికాశబ్దమునకు లక్షణచేత తన్నాద మర్థము.), తాళములుగన్ = (స్తోత్రముం బాడుటలోని) కాలక్రియలయొక్క కొలఁత కాఁగా ('తాళః కాలక్రియామానమ్' అమ.), ఇట్లు అని - ఈవక్ష్యమాణ పద్యార్థములచేత, ఆమహాత్మునిన్ = పరమాత్మయైన యామహావిష్ణువును, నుతించెన్.

'కరటిఘంటికలె తాళములుగన్' - ఆమని ఏనుఁగు మెడలో వ్రేలుచున్న గంటలనే తాళముగా చేతులం దాల్చి వాయించుచు భగవంతుని స్తుతులు పాడెను - అనుట. ఆకరముల యందట్లే యున్నది:—

'తాళాన్ గృహీత్వా కరిరాజఘంటాః తన్మంగళాశాసనగేయ గానం.' దివ్యసూరిచ. 5 (69).

'ఈసాటి గీవిలాసకలోసిరు లింతవహించు నిగుణో
ద్భాసికి దృష్టిదోషములు దాఁకకపోవలె నంచుఁ బ్రేమపీ
యూసనువార్తిఁ దాళములుగా గజఘంటలు పూని మంగళా
శాసనమప్డు జెట్లనుచుఁ జల్వ మనోహరగానలీలలన్'. పరమయోగి. 4 (37).

'ఘంటికనె'-అని ఏకవచనపాఠమే పెక్కువ్రాఁతప్రతులయందు అగపడుచున్నది. కాని అది మూలమునకు విరుద్ధము.

—* విష్ణుచిత్తుఁడు శ్రీమహావిష్ణువును స్తుతించుట. *—

కవిరాజ విరాజితము.

జయ జయ దానవదారణకారణ శార్ఙ్గరథాంగగదాసిధరా,
జయ జయ చంద్రదినేంద్రశతాయుత సాంద్రశరీరమహః ప్రసరా,
జయ జయ తామరసోదరసోదర చారుపదోజ్ఝితగాంగఝరా,
జయ జయ కేశవ కేశినిషూదన శౌరి శరజ్జలజాక్ష హరీ. ౧౬

దా...రా- దానవ=అసురులయొక్క- ('అసురా దైత్య దైతేయ దనుజేన్ద్రారి దానవాః' అమ.)- దారణ = చీల్చుటకు (సంహారమునకు) - కారణ = కరణములయిన (సాధనములయిన- 'కారణం ఘాత నే హేతౌ కరణే'-హైమ.) - శార్ఙ్గ = (శృంగ)ధనుస్సు ('చాపః శార్ఙ్గం మురారేస్తు'అమ.)-రథాఙ్గ=(సుదర్శన) చక్రము ('చక్రం రథాఙ్గమ్' అమ.)-గదా—(కౌమోదకి యనెడి) గదియయు- అసి = (నందక మనెడు) కత్తియు - వీనియొక్క (వీనిని) - ధరా = తాల్చువాఁడా, జయజయ = సర్వోత్కృష్టుఁడవు గ మ్మందుము. [అతిశయముచేత రెండు మారులు చెప్పుట]; చంద్ర - చంద్రులయొక్కయు, - దినేంద్ర= సూర్యులయొక్కయు-శత- నూరులయొక్క- (నూఱులకొలఁది)- అయుత = అయుతములవంటి (అయుత మనఁగా పదివేలు) - సాంద్ర = దట్టమయిన- శరీర = దేహముయొక్క, మహః= తేజస్సుయొక్క- ('మహః స్తూత్సవ తేజసోః' - అమ.) - ప్రసరా = వ్యాప్తికలవాఁడా, జయజయ. తా ... రా - తామరస = పద్మముయొక్క- ('తామరసం పద్మే తామ్రే కాఞ్చనయోరపి' - మేది.) - ఉదర=లోపలనిక, సోదర = తోఁబుట్టువైన (అనఁగా తత్తుల్య మయిన) - చారు = అందమయిన - పద=అడుగు చేత,ఉజ్ఝిత = వెలువరింపఁబడిన - గాంగ=గంగాసంబంధియైన-ఝరా=ప్రవాహముకలవాఁడా, జయజయ; కేశవ=బ్రహ్మశివులకు ఉత్పత్తికారణమైనవాఁడా-[కః= బ్రహ్మ - ఈశః = శివుఁడు- కేశౌ = బ్రహ్మశివులను - వాతి = పొందువాఁడు, - వాగతౌ. - ('శంభోః పితామహో బ్రహ్మా పితా' అని పద్మపురాణములో మహావిష్ణువర్ణనము), కేశి - నిషూదన = కేశి (యనురక్కసుని)

సంహరించినవాఁడా, శౌరి = శూరుఁ డనువాని వంశమునఁ బుట్టినవాఁడా, శరత్ జలజ అక్ష = శరత్కాలంపుఁ గమలములవంటి నేత్రములు గలవాఁడా, హరీ = నారాయణుఁడా;

దానవులను సంహరించుటకు సాధనము లగు చాప చక్ర గదా ఖడ్గములు ధరించువాఁడా, చంద్రసూర్యుల నాయుతకోటులఁదియుయుతముల కాంతితో సమాన మయిన దేహకాంతి గలవాఁడా, గంగానదికి జన్మస్థానమయిన యడుగుఁ దామరగలవాఁడా, బ్రహ్మశివులకు మూలమైనవాఁడా, కేశియను దానవుని సంహరించినవాఁడా, శూరుఁడను యాదవుని వంశమున జనించినవాఁడా, శరత్కాలంపుఁ దామరలవంటి నేత్రములు కలవాఁడా, పాపమును హరించువాఁడా, నీవు సర్వోత్కృష్టుఁడవుగా నుండుము.

'ధరా' 'ప్రసరా' ఇత్యాది సంబుద్ధి దీర్ఘములచేత ఈపద్యము తెలుఁగేగాని సంస్కృతము గాదని తెలియ నగుచున్నది. అట్లుండఁగా, 'జనా' అనునది మాత్రము తెలుఁగుకవులు ఇట్టి స్తోత్రములందు వాడిన సంస్కృతపదము - ఇందు ద్వితీయపాదమున దండిమతమున అసమాతో పమ, పర్యవసానమున ఉత్ప్రేక్ష.

'సర్వపద్మ ప్రభాసారః సమాహృత ఇవ క్వచిత్
త్వదాననం విభాతీతి తా మభూతోపమాం విదుః.' దండి.

ఇది కవిరాజవిరాజిత వృత్తము, ఇందులకు అప్పకవిలక్షణము—

'రవి న జషట్క మొలంగ్ గవిరాజవిరాజిత మష్టవిరామ గిరిక్ల్' — నజ జజ జజ జవ గణములు - ౮, ౧౫, ౧౫. అక్షరములయందు యతులు. ఈపద్యము మనుచరిత్రమందునుం గలదు. గతి ఒకటియే.

—*మత్స్యావతారము*—

మ. దివిజద్వేషి నుదారవారిచరమూర్తిం ద్రుంచి, చాతుర్య మొ
ప్ప వడిం జోకపుఁదెల్లకోచుగమి దంభం బొంద మైఁ దాల్చి, వే
దవిశుద్ధాక్షరపఙ్క్తిఁ గ్రమ్మఱఁగ వేధం జేర్చెదో నాఁగ, న
ద్భువనం బబ్ధిసితాంబుబిందు లలమం బ్రోద్యద్రుచిద్యోటవే. ౧౭

దివిజద్వేషిన్ = సురశత్రువగు సోమకుని, ఉ...మ్ - ఉదారః=గొప్పదైన ('ఉదారో దాతృ మహతోః' - అమ.)-వారిచర=మీనముయొక్క - మూర్తిన్ = దేహముచేత ('స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూః' అమ.) - ద్రుంచి = చీల్చి, చాతుర్యము = నేర్పు, ఒప్పన్ = తగియుండఁగా- జోకపుఁదెల్లకోచుగమి దంభంబు ఒంపన్ = చతురమైన తెల్లని పోలసుల సమూహముయొక్క మిషకలుగునట్లుగా ('కపటోఽస్త్రీ వ్యాజ దంభోపధయ శ్ఛద్మ కైతవే' అమ.), మైన్ = (నీ) దేహమున, తాల్చి = ధరించి, వేదవిశుద్ధ అక్షరపఙ్క్తిన్ = వేదములయొక్క తెల్లనైన వర్ణముల వరుసను, - వడిన్ = శీఘ్రముగా, క్రమ్మఱఁగన్ = మరల - వేధన్ చేర్చెదో నాఁగన్ = బ్రహ్మకు కొనిపోయి యిచ్చెదవో యనునట్లుగా, తద్భువనంబు = ఆబ్రహ్మయొక్క లోకమును ('అథో జగతీ లోకో విష్టపం భువనం జగత్' అమ.), అబ్ధిసిత అంబుబిందులు = సముద్రముయొక్క తెల్లని ('అవదాత స్సితో గౌరో వలక్షో ధవళోఽర్జునః' అమ.) నీటిబొట్టులు, అలమన్ =

కమ్మనట్లుగా, ప్రో...చిన్ - ప్రోద్యత్ = మిక్కుటముగా పైకి పర్వుచున్న. - రుచిన్ = కాంతితో, దాఁటవే = దాఁటిపోవా.

స్వామీ, నీవు వేదచోరకుఁడైన సురారిని సోమకుని మహామత్స్యాకృతిం దాల్చి సంహరించి సత్యలోకమువీఁదుగా నీలోకమైన వైకుంఠమునకుం జన్న నాఁటి నీవృత్తమెట్లుండె ననఁగా; - వేదవిశుద్ధాక్షర పంక్తులను తెల్లని చచ్చుకపుఁ బోలనుబారుల రూపమున నీవు నీమేనఁదాల్చినవాఁడవై, మహోగ్రతమూనంపలి నీయూఁదాంపుచేత లేచి బ్రహ్మలోకమెల్ల నలమిన నీటిబొట్లరూపమున బ్రహ్మకు వెండియు ఇచ్చుటయా యనునట్లుగా నొప్పారుచుండెను.

'చాకపు' - దేవనాగరాక్షరములు చచ్చుకముగా నుండును గావున ఆసామ్యముకై యావిశేషణము పెట్టఁబడినది.- 'సిత'- 'అభాస్వరం శుక్లం జలే' అని తార్కికులు చెప్పుదురు. ఆశుక్లవర్ణమును ఇటం జెప్పుట అక్షరములు శుద్ధములు గావున తత్సామ్యబోధకొఱకు.- 'ప్రోద్య ద్రుచిన్'- ఆయుప్పునీటి బొట్లచేతను వైకుంఠమున కేఁగుచున్న యీమహాతేజముచేతను బ్రహ్మాదులకు మహావిష్ణువు సోమకసంహారముం గావించి నిజలోకమున కేఁగినాఁడని యెఱుకవడుటయు, అంతట వారికి వేదములు మరల ఆవిర్భవించుటయుం గలిగె నని భావము. -సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలంకారము. ఈపద్యము మనువులోనుం గలదు.

చ. ఎలమి యుగాంతవారిక నెదుర్కొనుచుం వడిఁ దాలగహ్వరం
బులఁ జనునీటివెల్లిబడిఁ బోవు సపక్ష నగోరువార్చరం
బులు తనుఁ దాఁకఁ దద్గతిఁ బ్రమోయు నజాండము దైత్యు వేదపం
క్తులు గొని కూల్చినట్టి జయదుందుభిఁ జేసితి గాదె మురాంతకా. ౧౮

మురాంతకా = మురాసురుని సంహరించినవాఁడా, (నీవు), ఎలమిన్ = సంతోషముతో, యు...కన్- యుగాంత = ప్రళయముందలి ('సంవర్తః పరివర్తః క్షయో యుగాన్తో జగద్వినాశశ్చ' హలా.) - వారికిన్ = నీళ్లకు, ఎదురెక్కుతటిన్ = ఎదురుగా నీదెడు సమయమందు, వడిన్ = వేగముగా, తా...లన్ - తాల = నవుడల యొక్క- గహ్వరంబులన్ = గుహలలోనికి (గుహలవంటి పుక్కిళ్లలోనికి అనుట- 'గుహాసమ్భే గహ్వరే ద్వే'-అమ.), చనునీటివెల్లిబడిన్ = ప్రవహించుచున్న నీళ్లవెల్లువతోఁగూడ, పోవు సపక్షనగ ఉరు వార్చరంబులు= ప్రవేశించుచున్న ఱెక్కలతోడి కొండలును గొప్ప జలచరములును('శైల వృక్షౌ నగావగౌ'- 'అపః స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' అమ.), తద్గతతన్ = దానిని పొందిన దగుటవలన (ఆపుక్కిటియందున్న దగుటవలన), తనున్ = బ్రహ్మాండమును, తాఁకన్ = తగులఁగా, ప్రమో...మ - ప్రమోయు = మొరయుచున్నట్టి- అజాండమ - బ్రహ్మాండము నే, దైత్యున్ = వేదముల హరించిన సోమకాసురుని, వేదపంక్తులు గొని = వేదములవరుసలను (ఎల్ల వేదముల ననుట) ఒడిచికొని, కూల్చినట్టి జయదుందుభిన్ = సంహరించినందులకైన గెలుపుం దెలిపెడు, భేరినిగా ('భేరీ స్త్రీ దున్దుభిః పుమాన్' అమ.), చేసితికా = ఒనర్చితివిగదా.

నీవు మత్స్యమూర్తివై సోమకాసురునివలననుండి వేదములం దవిచికొని వానిని సంహరించి ప్రళయజలప్రవాహమునకు ఎదురీఁదుచున్నప్పుడు, అప్పటివఱకు సముద్రములో దాఁగియుండిన ఱెక్కలతోడి మైనాకాది పర్వతములును తిమి తిమింగిల తిమింగిలగిలాది మహామత్స్యములును

ఆప్రవాహముచే వివశములై కొట్టుకొనివచ్చి గుహలవంటి నీపుక్కిళ్లలోనికిఁ జొచ్చి, నీవు నీ పుక్కిళ్లలోనే పిమ్మటికై పదిలముగా నుంచుకొనియున్న బ్రహ్మాండమునందే దాఁగియుండఁగా, ఆమొరయుట ఆవేదగ్రహణసోమకాసురసంహారసూచకజయమునకైన దుందుభి వాదనముగా నొప్పెనుగదా. — ఆబ్రహ్మాండధ్వానము చేత నీజయము ప్రకటమాయెనని భా. —

పూర్వము పర్వతములకు రెక్కలుండిన సమయము, ఇంద్రుఁడు వజ్రాయుధముచే రెక్కలను బడఁగొట్టఁ దొరంకొనఁగా, మైనాకాదిపర్వతములు సముద్రములో దాఁగి, తమ రెక్కలను గాపాడుకొన్న వనియు, పురాణకథ. ప్రస్తుత జలప్రవాహము ప్రళయసంబంధి యైనను శ్రీహర్యవతారమైన మహామత్స్యమును మత్స్యజాతిస్వభావోచితముగా దానికి ఎదురెక్కినదిగాని, ఆవెల్లి సర్వనాశక మగుటచేత, ఇతరమహామత్స్యములు అట్లు ఎదురు పోలేవాయెను సరియే గదా, అవశములై దానితోఁగూడఁ గొట్టుకొని పోయినవాయెను;-అని స్వభావోక్తి. జలప్రకటనరూపక్రియార్థమై అజాండమునకు దుందుభిరూపపరిణామము చెప్పినందున పరిణామము.

తద్గతత - పా. (1) గదత, (2) గ్రక్కు. ఈపద్యము మనువులోను గలదు.

చ. మితి గడవం దిమింగిలము మెయ్యగు మేనఁ బెంచిన న్నిదు నాభి నుం
డి నిలత పలాశియైన చిఱుఁజేఁ పది యెట్లు నీవు మ్రింగఁగలవు?
శ్రుతు లగునూరుపు ల్మగుడఁ జొచ్చుతఱిన్ స్వనదేహవృద్ధన
ధృత జవశక్తి నీడ్చికొని తెచ్చుటకాక తదల్పతాల్పతన్. ౧౯

తిమింగిలతన్ = మహామత్స్యత్వమును - (మహామత్స్యమూర్తిని అని భావము), -తిమింగిలాది స్వరూప మిట్లు చెప్పఁబడి యున్నది. —

'అస్తి మత్స్య స్తిమి ర్నామ శతయోజన మాయతః,
త న్నిగిళతి మత్స్యస్తు తిమింగిల ఇతీరితః,
తిమింగిల గిలోఽప్యస్తి తద్గిలోఽప్యస్తి రాఘవ.'

మితిగడవన్ = కల్పము ముగియఁగా, మెయ్యయిన్ = అవలీలగా, పెంచిన (నీవు), నీదునాభిన్ = నీనోటిలోపలికి, కుత్సిత పలలాశి యైన చిఱుఁజేఁప అది - ప్రముక్కుడిచిక్కనుచేయిన యాచిన్న చేఁప ('పలాశీ వృత్తిః రక్షసాం' మేది. - 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిషమ్', 'స్యాచ్ఛామిషే పలమ్' అమ.), త్రెళ్లుట - తిరుగుట, ఏమనఁగా?, శ్రుతులు అను ఊరుపుల్ - వేదము లనెడు (నీ) నిశ్వాసములు ('శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః' అమ.), మగుడన్ చొచ్చు తఱిన్ = మరల నీ నోటం బ్రవేశించునప్పుడు, స్వ... క్తి - స్వవన్ = నీయొక్క - ఏధనవృధన = ఒక్కొక్క పెంపుచేతను (పెరిఁగిన కొలఁదియు)-ఏధిత = పెంపఁబడిన ('ఏధ వృద్ధౌ' ధా.పా.)- జవ = వేగముయొక్క ('రంహ స్తరసీ తు రయః స్యదః జవః' అమ.) - శక్తిన్ = బలముచేత, త...తన్ - తత్ = ఆపలలాశియొక్క-అల్పతాల్పతన్ - మఱియు మఱియు చిన్నదగుటచేతను, ఈడ్చికొని తెచ్చుటకాక = నీనోటిలోనికి బలాత్కారమున కొట్టుకొని వచ్చుటగా నున్నదిగాని, నీవు, మ్రింగుటే = మ్రింగుట యేమోగాదు (ఏకారము ప్రశ్నార్థకము).

ప్రళయకాలమందు నీవు నీతిమింగిలమూర్తిని అపరిమేయముగా అవలీలగా పెంచుకొన్నవాఁడవై, మహావిపులమైన నీనోట వేదచోరకుని సోమకుని ఒక చిన్నచేపంబోలె మ్రింగుట ఎట్లుండెననఁగా-మ్రింగుటవలె నుండలేదు, వాఁడు చోరించిన వేదములైన నీయూర్పులు నీవు మహత్తరముగా పెరిఁగిన కొలందియు ప్రవాహవేగము హెచ్చినవై మరల నీనోరం బ్రవేశించునప్పుడు వానినిగూడ నీనోటిలోనికి కొట్టుకొనివచ్చుటగా నుండెను. వేదములు భగవంతుని తొలియూర్పులనుండి వెడలెనని పురాణములందు ప్రసిద్ధము. 'తస్మాత్తేఽపానాత్త్రయో వేదాఅజాయన్త' అని శ్రుతి.- సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలంకారము. - 'మెయిమెయి' అనునది 'చెట్టుము' అనునట్టి సయందుంబోలె ఇత్వలోపముచేత 'మెయ్మెయి' అని అయినది.- 'మెటిమగల్బలంబెసఁగె మెయ్మెయి మార్కొనలేక పాఱనే' ఇత్యాది ప్రయోగములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ భాగవతాదులందు కలవు.

—* కూర్మమూర్తి. *—

మ. జలపూరప్లవమానమృన్మయమహీసంరక్షకై గార యీ
పలె ముక్తామణిశుక్తిశంఖనికరంబుల్ చూర్ణంబుగా
బలభిద్వజ్రసమానపృష్ఠతటిభ్రామ్యన్మహామందరా
చలసంఘృష్టఘనపృష్ఠు నైన కమఠస్వామి న్నినుం గొల్చెదన్. ౨౦

జల...క్షకై- జలపూర = నీటి ప్రవాహమందు ('పూరో జలప్రవాహేస్యాద్ వ్రణసంశుద్ధి భక్ష్యయోః' - మేది.) - ప్లవమాన = తేలుచున్న-మృన్మయ = మట్టియొక్క వికారమైన - మహీ - భూమియొక్క - సంరక్షకై - కాపాడుటకొఱకు, గారయీఁబలెన్ = గచ్చుచేయుటకో యనునట్లుగా, ముక్తా...లు - ముక్తామణి = ముత్తెము లనెడి మణులు-శుక్తి=ముత్తెపుఁజిప్పలు-శంఖ - శంఖముల (అను వీనియొక్క) - నికరంబులు - సమూహములు ('స్త్రియాం తు సంహతిర్బృన్దం నికురుమ్బం కదమ్బకమ్' అమ.), ఎల్లన్ - సమస్తమును, చూర్ణంబుగాన్ = నున్నమగునట్లుగా ('చూర్ణాని ధూలిక్షారభేదే' మేది.), బల...ము- బలభిత్ = ఇంద్రునియొక్క - వజ్ర = వజ్రాయుధముతో - సదృక్ సమానమైన నిజపృష్ఠ = తనవెన్ను పైభాగమందు- పరిభ్రామ్యత్ - తిరుగుచున్న - మహాత్ - గొప్పదైన - మందరాచలము = మందరపర్వతముతోడి-సంఘృష్ట= ఒరయికకు. - ఘట్టము - (క్రంది తిరుగట ('సంఘట్టశ్చతుష్పాషాణోఘర్షణే' అని నైషధ వ్యాఖ్య.) - ఐన- కమఠస్వామికిన్ = తాఁబేటిదొరను ('కూర్మే కమఠ కచ్ఛపౌ' అమ. 'స్వామీ ప్రభువిశాఖయోః' మేది.), నినున్, కొల్చెదన్.

సాగరమథనకాలమందు ఆదికూర్మము వీఁపుపై మందరపర్వతము తిరుగుడువడుచుండుటయుఁ దానివలన ముత్తెములు ముత్తెపుఁజిప్పలు శంఖములును నున్నమువలె నలిగిపోవుటయుఁ జూడఁగా నెట్లుండెననఁగా, మట్టి మొత్తమయినభూమి నీటివెల్లిలో తేలుచుండుటచేత దినదినమునకు నాని కరఁగి పోవునే యని, స్థిత్యధికృతుఁడవైన నీవు శంకించినవాఁడవై, అట్లు కరంగనీక కాపాడుటకై భూమికి గారవూయుటకై, ఓస్వామీ, నీవు, కమఠరూపివై వజ్రాయుధమువలె కఠినమైన నీవీఁపున క్రింది తిరుగలిగా నుంచి మందరమును పైతిరుగలిగా చేసి ఆముక్తాశుక్తిశంఖములను నున్నముగా నూరించుచున్నావో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష.

ముక్తాఫలకిరీటంభములు నున్నమగుట ప్రసిద్ధము. 'బలభిద్వజ్రసదృక్' - అంతకఠినము కాదేని అది మందరపర్వతభారమునకును దానియొరయికకును ఆఁగదు. తాఁ బేటివీఁపుయొక్క కఠినత విదితమే. ఈపద్యమును మనువులో కలదు.

—* వ రా హ మూ ర్తి *—

చ. ఒకమఱి బుడ్డగింప విలయోదకము ల్పయి కుబ్బ, చిప్ప ద్ర
చ్చుకొని, మహాభ్రవీథిఁ జన, సూకరత న్మెయి వెంచి. వెండి క్రిం
దికిఁ గయిత్రావాలు తత్సలిలనిర్మలధార నదఃపరస్ఫుర
త్ప్రకృతికి నీ యజాండమును బంగరు ముంగఱఁగా నొనర్పవే? ౨౧

(స్వామీ నీవు)- సూకరతన్ = వరాహత్వమందు - మెయి = శరీరమును, పెంచి, ఒకమఱి = ఒక్కసారి, బుడ్డగింపన్ = ముట్టెతో [illegible]గింపఁగా, విలయోదకముల్ = ప్రళయజలములు, పయికిన్, ఉబ్బి = లేచి, చిప్ప = బ్రహ్మాండపు గుల్లను, ద్రచ్చుకొని = దుస్సి, మహాభ్రవీథిన్ = ఆ వెలుపలియాకాశమార్గమందు, ('అభ్రం మేఘు చ గగనే ధామఫదే చ కాఞ్చనే' మేది.), చనన్ = పోఁగాను, వెండి = మరల, క్రిందికిన్, క...రన్ - కయిత్రావాలు = వంపుగా వాలిపడుచున్న-తత్ సలిల నిర్మల ధారన్ = ఆనీటియొక్క స్వచ్ఛమైన పడుచున్న పరంపరచేత ('సలిలం కమలం జలమ్' అమ.-'ధారా పూః కాపి సేనాగ్రం పతదంబ్వా సంతతౌ' నానా.), అ...కిన్ - అదః = బ్రహ్మాండముకంటె- పర = [illegible]- స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న-ప్రకృతికిన్ = మాయకు, ఈయజాండమును = ఈబ్రహ్మాండమునే, బంగరు ముంగఱగాన్ - బంగారపు ముక్కుఱగా, ఒనర్పవే = చేసితివిగదా.

భగవంతుఁడు వరాహావతారమందు దేహమును మహత్తరముగా పెంచుకొని ప్రళయంపు నీటివెల్లిని ఒకమారు ముట్టెతో పొడిచి [illegible], ఆనీళ్లు ఆమీటినవేగముచేత మీఁది బ్రహ్మాండపుగుల్లను దుస్సి పైకి ఎగసి వంగి క్రిందికి పడుచున్నప్పుడు, ఆ తేటనీటి ధారతోడి యీ బ్రహ్మాండము సకలసృష్టికిం గారణభూతురాలై దానికి వెలి[illegible]యున్న ప్రకృతికాంతకు భగవంతుఁడు చేయించిపెట్టిన బంగారపు ముంగఱయా యున్నట్లుండెను.- ఉత్ప్రేక్షాలంకారము, అతిశయోక్త్యనుప్రాణితము.

ఇట 'ముంగఱ' అనునది - సన్నపాటి బంగారపుఁగాఁడకు కాఁడ కనఁబడనియట్లుగా సన్నముత్తెములు గ్రుచ్చి నడుమ పెద్దబంగారపుఁ బూసను గ్రుచ్చినదిగా నుద్దేశింపఁబడినది. 'నిర్మలధార' అనుటచేత సన్నముత్తెములు గ్రుచ్చినది యని లభించుచున్నది. కాఁడకుం బూసకుం జేర్చియు ముంగఱ యని వ్యవహారము; ప్రాధాన్యముచేత పూసకు మాత్రమె ఆవ్యవహారము కలదు.- '[illegible]ధర మాధుర్య భిక్షాగతిం బగుసుధా ఘుటిక నా ముంగఱ కుదురుపఱచి'-శృం. నై. బంగరుకాఁడకు ముత్తెములు గ్రుచ్చకయె పెద్దపూసగామాత్రము ఒకపెద్ద ముత్తెముం గ్రుచ్చుటయుం గలదు. ఇట బంగరుపూసగా చెప్పుటకుం గారణమే మన బ్రహ్మాండము బంగారుగ్రుడ్డు-

'అప ఏవ ససర్జాదౌ, తాసు వీర్య మపాసృజత్,
త దణ్డ మభవ ద్ధైమం, సహస్రాంశు సమప్రభమ్.' మనుస్మృతి.

'బుద్ధగించుట' వరాహచేష్ట - దానిని భగవంతుఁడు కావించుట ప్రళయజలమును తీర్చి భూమిని రక్షించుటకు. వశీకృతప్రకృతియైనభగవంతుని కాంతునిఁగాను, ప్రకృతిని తత్కాంతఁగాను, భావించుట ప్రసిద్ధము; కాంతుఁడు కాంతకు నగలుచేయించి పెట్టుటయుఁ బ్రసిద్ధమే. 'మెయివెంచి'- ఒకమాఱు బుద్ధగించినమాత్రాన ప్రళయజలమెల్ల ఎగిరిపోవునంతటి మహత్తరరూపమును వరాహభగవంతుఁడు దాల్చెనని భావము.- 'బుద్ధగించుట' - బుద్ధవలె అనఁగా తోరంపుమొత్తముగా లేచునట్లు పొడిచి యెత్తుట. - 'మహత్' అనుటచే బ్రహ్మాండమునకు లోనిదైన యాకాశము గాదు, వెలుపలిది అని భావము. మనువులోని సూకరావతారవర్ణనము దీనిం బోలియున్నది.

—*నృసింహమూర్తి*—

మ. అసురేంద్రాశయకుండికాసృగుదధిన్ వ్యాప్తిస్వకచ్ఛాయఁ గాం
చి సముద్యత్ప్రతిసింహమత్సరమిళచ్చేష్టన్ సముద్దామదీ
ర్ఘసటాఝాటముఁ బెల్లగించుగతి నాంత్రశ్రేణిఁ గిన్కన్ వెరం
జు సితక్రూరభవన్నఖావళులు ప్రోచు న్మర్త్యపంచాననా. ౨౨

మర్త్యపంచాననా = ఓనరసింహా - ('మనుష్యా మానుషా మర్త్యా మనుజా మానవా నరాః' - 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యః' - అమ.). అసు...డుకన్ - అసురేంద్ర=దానవరాజయిన హిరణ్యకశిపునియొక్క-ఆశయ-హృదయ మనెడు ('ఆశయో స్థాన తాత్పర్యే' నానా.- లక్షణచేత తాత్పర్యస్థాన మగు హృదయము నని చెప్పుచున్నది) - కుండికా = కుండమునందలి ('కుణ్డం పిఠరే గోయాన్తరే ఔ శేఽపి చ వహ్నికుణ్డే చ' - నానా. అచ్ఛ = తేటయయిన - రుధిర = నెత్తుటియందు-వ్యాప్త-వ్యాపియున్న-స్వక = తనదైన ('స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రి ష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' అమ. స్వ ఏవ స్వకా.)-ఛాయ = ప్రతిబింబమును ('ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' అమ.) - కాంచి - చూచి, స...ష్టన్ - సముద్యత్ = (తన)మీఁదికి వచ్చుచున్న - ప్రతిసింహ - వైరిసింహమనెడి-మత్సర = క్రోధముతో('మత్సరా మక్షికాయాం స్యా న్మాత్సర్యే క్రోధవైరయోః పుమాన్' మేది.) - మిళత్ - కూడుకొన్న, చేష్టన్ = వ్యాపారముగా, త...ము - తత్ = ఆప్రతిసింహముయొక్క - ఉద్దామ = ఉత్కటమయిన - దీర్ఘ = నిడుదలైన - సటా = జూలుయొక్క ('సటా జటా కేసరయోః' మేది.) - ఝాటమున్ = సమూహమును, పెల్లగించుగతిన్ = పెఱికివైచురీతిగా, ఆం...ణిన్ - ఆంత్ర = ప్రేవులయొక్క- ('అన్త్రం పురీతత్' అమ.) - శ్రేణిన్ = వరుసను, కిన్కన్ = కోపముతో వె...లు - వెరంజు = జన్నరుకొనుచున్న- సిత = తెల్లని- క్రూర = కఠినమైన ('క్రూరో నృశంస ఘోరోష్ణ కఠినాః' హైమ.) - భవత్ నఖ = నీగోళ్లయొక్క, ఆవళులు = పంక్తులు('వీథ్యాళి రావళిః పఙ్క్తిః' అమ.) - ప్రోచున్ = (మమ్ము) రక్షించును గాక.

నరసింహమూర్తి హిరణ్యకశిపునిగుండియం జీల్చి, ప్రేవులం బెల్లగించివైచుట యిట్లుండె ననఁగా, విశాలమును లోఁతు నయిన భగవంతునిచేష్టచేత చర్మాదిరూపయిన పైకప్పు ఎడలిన యాతని యాహృదయము ఒకనెత్తుటికుండ అనునట్లుగా నుండెను; అందునుండి భగవంతుఁడు ఆంత్రములం బెకలించి వైచుట, అందు తన ప్రతిబింబమునే తాఁ గాంచి, అది తనకు వైరిసింహ

మనియు తనమీఁదికి దుముక నుంకించుచున్నదనియు భ్రమసి దానిజూలును తాఁ జెకలించుట యనునట్లుగా నుండెను.

'కుండిక' యనుటచే హృదయముయొక్క విరివియు పెల్లును లోఁతును నెత్తుటిపెక్కువయు వానిచే అసురుని మహాబలాఢ్యతయు తెలియుచున్నవి. - 'అచ్ఛ' అనుట ఛాయాసిద్ధికి. - 'సముప్యత్' - తాను ఆరుధిరమున కభిముఖుఁ డైనప్పుడు తనఛాయయు తన కభిముఖ మగును. తా నెట్లు చేష్టించిన నదియు నట్లే చేష్టించును. - 'సిత' - ఉత్తరికాయము సింహమగుటచేత; నరుఁడుగా నే యుండిన ఎఱుపుగలిగి యుండును. 'క్రూర' యయ్యు సింహముగోళ్లగుటచేత. - ఉత్ప్రేక్ష - భ్రాంతిమదనుప్రాణితము.

ఉ. మునుము న్దెల్పును, దూఱఁదూఱ మఱి కెంపు, న్వెండియుం దూఱఁ గం
దనగా నుంగలనల్పుఁ, దోఁప నఖకోణశ్రేణిచే విక్రమం
బున వాఁ డుగ్రతఁ గొన్నయట్టి విలసన్మూర్తిత్రయీతేజముం
గొను లీల న్వివరించెనో యసురవక్షోభిత్తి మిథ్యాహరీ? ౧౩

మిథ్యాహరీ - ఓ మాయాసింహమా ('మృషా మిథ్యా చ వితథే' - 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః' అమ.), మునుముఁ = మొదలమొదల. తెల్పును, మఱి = అనంతరము, దూఱఁదూఱఁ = చొచ్చినకొలందియు. కెంపుఁ = ఎఱుపును, వెండియుఁ = తూఱఁ = ఇంకను జొచ్చి పోఁగా, కందనగానుఁ = ఉండెడుకాయమునందు, కల (= ఉన్నట్టి), నల్పును, తోఁపఁ = అగపడుచుండఁగా, విక్రమంబునఁ = పరాక్రమముచేత, వాఁడు = ఆహిరణ్యకశిపుఁడు, ఉగ్రతఁ = భయంకరత్వముచేత, కొ...ముఁ - కొన్నయట్టి = అపహరించిన- విలసత్ = ఒప్పుచున్న- మూర్తిత్రయీ = మూర్తిత్రయముయొక్క (బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరుల యొక్క - 'త్రయీ త్రి వేద్యాం త్రితయే పురన్ధ్ర్యాం సుమతావపి' నానా.)- తేజముఁ = తేజస్సులను, కొనులీలన్ = మరలఁ బుచ్చుకొనుచున్నవో యనునట్లుగా, నఖకోణశ్రేణిచేన్ = గోటికొనల వరుసచే ('కోణో౽స్త్రే లగుడే కృణే' నానా.). అ...త్తి = - అసుర - హిరణ్యకశిపునియొక్క - వక్షోభిత్తిః = గోడవంటిదైన, రొమ్మును - ('భిత్తిః స్త్రీ కుడ్యమ్' అమ.). వివరించెన్ = చీల్చి తివిరెఁగదా.

ఆరొమ్ము జీల్చినపుడు తొలుత చర్మపుంగోత తెల్లఁగాను, దానివెంబడి మాంసము ఎఱ్ఱఁగాను, దానివెంబడి నుండెడుకాయము నల్లగాను, ఉండును గావున, నరసింహమూర్తి హిరణ్యకశిపుని రొమ్ముగోడను చీల్చినప్పుడు ఆవరుసను ఆవర్ణములు అగపడుట యెట్లుండె ననఁగా - ఆరక్కసుఁడు విక్రాంతుఁడై ఔద్ధత్యముచేత హరించి తనయందుంచుకొన్నవానిని- తెల్లని శివతేజమును, ఎఱ్ఱని బ్రహ్మతేజమును-మరల గోటికొనలచే కైకొనుటయో యన నొప్పారెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

—* వామనమూర్తి *—

మ. బలిదైతేయభయాంధకారభరితబ్రహ్మాండగేహంబులోఁ
పలఁదై మందెడుతత్ప్రతాపమయదీపజ్వాల డిందన్, గడుం

దలమై మింటికిఁ గ్రక్కున న్నెగయునుద్యత్తన్మహాచ్ఛాయ నాఁ
గలనీలాంగము శింశుమార మొరయంగాఁ బెంపవే వామనా? ౨౮

వామనా, బలి...పలన్ - బలి = బలిచక్రవర్తి యనెడు - దైతేయ = అసురునివలన, ('అసురా దైత్య దైతేయ దనుజేన్ద్రారిదానవాః' అమ.) - భయ = వెఱపనెడి-అంధకార = చీఁకటిచేత - భరిత = నిండిన- బ్రహ్మాండ - బ్రహ్మాండమనెడి- గేహంబులోపలన్ = ఇంటియందు, పైన్ = ఊర్ధ్వభాగమందు, మం...ల - మండెడి = వెలుఁగుచున్న, తత్ = ఆబలియొక్క- ప్రతాపమయ = తేజోరూపమయిన, దీపజ్వాల = దివ్వెముగ్గ, డింపన్ = ఆఱిపోఁగా, కడున్ = మిక్కిలి, దలమై = దట్టమై, మింటికిన్ = ఆకాశమునకు, గ్రక్కునన్ = తటాలున, నెగ...య - నెగయు = లేచునట్టి- ఉద్యత్ = పైకి లేచి పోవుచున్న (ఆఱిపోవుచున్న) - తత్ = ఆదీపముయొక్క- మహాచ్ఛాయ = గొప్పచీకటి, నాన్ = అనునట్లుగా, కలనీలాంగమున్ = ఒప్పుచున్న నల్లనిదేహమును, శింశుమారము = మొసలియాకృతినున్న, జ్యోతిశ్చక్రమునకు - ఉరయంగాన్ = రాచుకొనునట్లు, పెంపవే = వర్ధిల్లఁజేసితివి కదా.

ఓ వామనమూర్తీ! బ్రహ్మాండమనెడియింటిలో బలిచక్రవర్తివలనిభయమనెడియంధకారము నిండియుండఁగా, నీవు నల్లనిదేహమును క్రిందనుండి పై శింశుమారచక్రమువఱకును పెంచి వ్యాపించుట యెట్లుండె ననఁగా -ఆదానవుని ప్రతాపము-బ్రహ్మాండగేహములో ముల్లోకములపైని ప్రకాశించుచున్నట్టిది-ఉన్నట్టేయుండి యాఱిపోఁగా దాని క్రీనీడ పెంజీకటియై పైకిం బర్వెట యనునట్లుగా నుండెను. వామనవిజృంభణముచేత భయాంధకారము పోయి ప్రతాపనిర్వాణాంధకారము వ్యాపించె నని భా. - రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'శింశుమారము'-శ్రీమన్నారాయణుఁడు నక్షత్రమండలములో మొసలియాకారపునక్షత్ర సంఘరూపమున యోగనిద్రం బొందుచున్నాఁ డని విష్ణుపురాణ శ్రీమద్భాగవతములందు చెప్పఁబడియున్నది. 'శిశూన్ మారయతీతి శింశుమారః ... శిశువులనుచంపునది.' రూ. శిశుమారః. 'శింశుమార' అను రూపమున అనుస్వారము పృషోదరాదిత్వముచే సాధ్యము. మదీయశృంగార నైషధవ్యాఖ్య 8. (28) చూ.

—* పరశురామావతారము *—

మ. శమితక్షత్త్రికళత్రనేత్రజలవర్షావేళ నీకే నైనా
సము క్రౌంచస్ఫుటతాపకాండకను ... జాఁగంగ నిర్జించి, వ
ర్షము రా నంచలు నంగ నేఁడుఁ జను నిచ్చన్నాటి తచ్చేష్ట నా
యమిఁ;దిర్యక్త్వత దా గతానుగతికం బౌఁగా కుఠారీ హరీ. ౨౯

కుఠారీ హరీ=గండ్రగొడ్డలికలవాఁడవయిన ('ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః' అమ.), శమి...ళన్ - శమిత = సంహరింపఁబడిన, క్షత్త్రి = క్షత్త్రియులయొక్క, కళత్ర = భార్యలయొక్క ('కళత్రం శ్రోణి భార్యయోః' అమ) - నేత్రజల = అశ్రువులచేతనైన ('అస్రు నేత్రాంబు రోదనం చాస్రమశ్రుచ' అమ.), వర్షావేళన్ = వర్షాకాలమందు (ఆయశ్రువులు వర్షములవలె నమితముగాఁ గురిసినందున ఆకాలము వర్షాకాలమువలె నుండె ననుట-

'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః' - అమ.) - నీకీర్తిహంసము = నీయొక్క విజయఖ్యాతి యనెడి హంస ('యశః కీర్తిః సమజ్ఞాచ' - అమ.). క్రౌం....షిన్ - క్రౌంచ = క్రౌంచపర్వతమునందు - స్ఫుట = స్పష్టమయిన, తావక = నీదైన, అంబకసుషిన్ = బాణంపు రంధ్రమునందు ('రన్ధ్రం శ్వభ్రం వపా సుషిః' అమ.), వానగాన్ = ఏఁగఁగా, ఈక్షించి = చూచి.వర్షము రాన్ = వానవచ్చినప్పుడు. ('వృష్టిర్వర్షమ్' - అమ.)- అంచలు = హంసలు, ఇచ్చన్ = మనస్సునందు, - తత్ = ఆకీర్తిహంసయొక్క చేష్ట = క్రౌంచ రంధ్రమార్గ గమన వ్యాపారము, నాటి = పాదుకొని (అనఁగా స్వాభావికమై), పాయమిన్ = వదలిపోకుండుటచేత, అంప = ఆదారినే, నేఁడున్ = ఇప్పటికిని, చనున్ = పోవుచున్నవి. తిర్యక్తతి - తిర్యక్ = కడుపును నేలవైపు పెట్టుకొని చరించు (నవైన పశుపక్ష్యాది) జంతువులయొక్క, తతి = సమూహము, తాను,గతాను గతికంబు = పోయినదానివెంబడిం బోవునది, కాఁగా = అగునుగదా.

ధనుర్విద్యలో శివశిష్యుఁడైన పరశురాముఁడు తనసహాధ్యాయియు శివపుత్త్రుఁడును ఐన కుమారస్వామితోడి పందెములో, క్రౌంచమనుపర్వతమును ఒక్క బాణమున తూఁటుపడ నేసెను. ఆతూఁటువలన అతని కోదండవిద్యాపాండిత్యకీర్తి వ్యాపించుటను కవి ఇట కీర్తిహంసము ఆరంధ్రముదారిని నిర్గమించుటగా వర్ణించినాఁడు; హంస తెలుపుగావునను- 'మాలిన్యం వ్యోమ్ని పాపే యశసి ధవళతా వర్ణ్యతే హాసకీర్త్యోః'- సా.ద. అను కవిసమయముంబట్టి, కీర్తియు తెలుపుగావున కీర్తిని హంసగాఁ జెప్పుట.;-'జలధర సమయే మానసం యాన్తి హంసాః' సా.ద.- అనఁగా- 'వర్షాకాలమందు హంసలు మానససరోవరమునకుం బోవును. అనియు, కవిసమయము;-'వీరః క్రౌఞ్చస్య భేదాత్ క్షితధరణితలాపూర్వహంసావతారః' మహావీర. - "హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్మయత్ క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్" మేఘసం. - ఇత్యాదివ్యవహారముచేత హంసములు క్రౌంచరంధ్రము మార్గముగా రాకపోకలు గావించుననియు కవిసమయము.-వీని నెల్ల నిట నను సంధింపవలయును.) 'ఓ పరశురామమూర్తీ, తిర్యగ్జంతువులు స్వతంత్రమార్గముల నవలంబింపక, పోయినదాని వెంబడినే పోవునవి. అట్లే మున్ను నీకుఠారముచే నిహతులయిన రాజన్యులకై తద్భార్యలు వెల్లుగా నేడ్వఁగాఁ గల్గినతదీయబాష్ప ధారావర్షములు గురియుచుండినకాలమనెడు వర్షాకాలమందు నీకీర్తిహంస క్రౌంచరంధ్రమార్గమున వెడలుటంబట్టి హంసజాతి యిప్పటికిని వానలు రాఁగానే ఆక్రౌంచరంధ్రమార్గముననే చనుచున్నవి. ఓస్వామీ: నీవు బాల్యముననే లోకోత్తరమహావీరుఁడవై పిమ్మట దుష్టక్షత్రియ సంహారముం గావించినదేవుఁడవు; కావున నిను గొల్చెదను'- అనిసారాంశము - సంపకానుప్రాణితమైన హేతూత్ప్రేక్షయు సామాన్యముచే విశేష సమర్థన రూపమయిన యర్థాంతరన్యాసంబునుం గలవు.

వర్షాశబ్దము ఆ. స్త్రీ. నిత్యబ. వర్షర్తువాచకము;వర్షశబ్దము. అ.నపుం. వానకు వాచకము; హంసము - యా.హంస. కా- కళ. అవ్య. కదార్థకము.

—* శ్రీ రా మా వ తా ర ము *—

మ. పవిధారాపతనంబుఁ గైకొనని యవ్వేలస్వ్యమై సత్త్వధా
తువులం దూఱు పరిశ్రమంబునకు నుద్యోగించె నా; సత్త్వసా

లవిభేదం బొనరించి నిల్వక సలీలన్ జన్న యుష్మన్మరు
జ్జవనాస్త్రం బొసఁగు న్సిరుల్ రఘుకులస్వామీ రమావల్లభా. ౨౬

రఘుకులస్వామీ = రఘువంశప్రభూ, రమావల్లభా = లక్ష్మీకాంతుఁడా, (శ్రీరాముఁడా యనుట), ప...బున్ = పవి = వజ్రాయుధముయొక్క - ధారా = వాదరలయొక్క - పతనంబున్ = పాటును (వ్రేటు ననుట), కై...లన్ - కైకొనని = సరకుసేయని (మైకి విశేషణము) - ఆపౌలస్త్య = ఆరావణునియొక్క - మై - దేహముయొక్క - సప్తధాతువులన్ = వస (= కడుపులో బొడ్డుక్రిందఁ ఉల్లి పొరవలెనుండు క్రొవ్వు) నెత్తురు మాంసము ఎముకలోని నేయి ఎముక మెదడు శుక్రము అనెడు ఏడుధాతువులను - (సకలదేహమును అనుట), దూఱుపరిక్రమంబునకున్ = దూర్చెడు నలవాటునకు, ఉద్యోగించెదనా యిదెరంగొనెనో యనునట్లుగా, స...బు - సప్త = ఏడైన - తాళ = (తాటి) చెట్లయొక్క - విభేదంబు = చీల్చుటను, బనరించి = జేసి, నిల్వక, సలీలన్ = క్రీడగా, చన్న...స్త్రంబు - చన్న = పోయిన - యుష్మత్ = నీయొక్క - మరుత్ = గాలివలె - జవన = వడిగలదైన - అస్త్రంబు = బాణము, సిరుల్ = సంపదలను, ఒసఁగున్ = ఇచ్చునుగాక.

రఘువంశమున శ్రీరాముఁడవుగా అవతరించిన యోమాధవా, ఇంద్రుని వజ్రాయుధంపు వాదరలవేట్లను సరకుగొనని దైన యారావణాసురుని దేహమందలి సప్తధాతువులను దూర్చి చీల్చెడు నేర్పును ముందుగా అలవాటు చేసికొనుచున్నదో యనునట్లుగా ఏడుతాటిచెట్లను ఒక్కుమ్మడి దుస్సి అటునిలువక వడిగా నేఁగుపడిన నీవాయువేగి బాణము సంపదల నిచ్చుఁగాక.

ఇట కిష్కింధాకాండములోని యీకథ ననుసంధించుకొనవలయును. - వాలిం గూల్చి సుగ్రీవునికి కపిరాజ్య మొసంగఁగల మహావీరుఁడని శ్రీరామునితో సఖ్యము చేయింప ఆంజనేయుఁడు యత్నింపఁగా, సుగ్రీవుఁడు రాముని బలమందు సందేహముగొన్నవాఁడై 'యీయన ఇదిగో ఈయేడు తాటిచెట్లను ఒక్కబాణమునం గూల్చినచో వాలిం గూల్చుపాటి బల్లిదుఁడని నమ్మెద' నని చెప్పఁగా, శ్రీరాముఁడు అట్లే అతనితార్కాణమై ఒకచే అలుగువ్రేటున ఆయేడు తాళములను గూల్చెను. ఆబాణము వానియందు నిలువక దూసిపోయి రసాతలమంటివచ్చి యాతని యంపపొదిం జొచ్చెను. సుగ్రీవునికి సిరులిచ్చుటయే భక్తులకెల్ల నిచ్చు ననుటకు తార్కాణము. ఉపాయము ఉపేయమునకు కొఱవడం గూడదు గావున, ఏడుధాతువులను దూయునదై ఏడు తాళములను దూయుట; రామబాణము అతిపవిత్ర మనుట; రావణునిం జంకలో నుంచుకొని జపముసేయువానిని గొట్టఁగలదైన బాణము ఆరావణుం గూల్చుటలో సందేహమా అని యానుషంగికము. 'సలీలన్' అనుటచే భగవత్స్వభావము సూచితము ఇందు ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. పులస్తియొక్క గోత్రాపత్యము పౌలస్త్యుఁడు.

'వసాసృఙ్మాంసమజ్జాస్థి మేదశ్శుక్రాణి ధాతవః.' భావప్రకాశము.

ఇప్పద్యము మూఁడవ పాదములోని దుష్టయతితప్ప కడమయెల్ల మనుచరిత్రములోనిదే [6.110]; 'సలీలన్' అనుట యతిని సరిపఱుచుటకు. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సీ. (1) స్యందనస్థితబిడౌజఃకుత్సజాడ్యకృ
జ్జంఝామరుద్గరుజ్జ్వాత్కృతములు,

(2) క్రవ్యాశిరాడ్గాత్రకనదసృగ్గాహన
స్ఫుటశల్యహవ్యభుక్ఘూత్కృతములు,
(3) యోధవర్మితహృత్పుటోత్క్రాంతనిజపాత
సాలాశ్మకృతముహుర్ఘ్నాత్కృతములు,
(4) పతితోగ్రరక్షఃకబంధభారభృశార్తి
భుగ్నభోగఫణీంద్రఫూత్కృతములు,
తే. క్రాంతరథ్యనిరంతరచ్ఛాయదములు,
దివ్యతావకకార్ముకోత్ప్రేరితములు,
కలుషము లడంచుఁగాత లంకాపురాంగ
ణాంబరచలత్కలంబకదంబకములు. ౨౭

1. [దేవా = ఓ స్వామీ (శ్రీరామా)]- స్యం... లు - స్యందన = తేరియందు, స్థిత = ఉన్నట్టి, బిడౌజఃసూత = ఇంద్రసారథి యైన మాతలికి- జాడ్య = జడిమను (జడతను - బమ్మెరను) - కృత్ = చేయునట్టి- ఝుంఝా = తుపానువంటి- మరుత్ = గాలిగలదైన- గరుత్ = ఱెక్కలయొక్క, ఝాత్కృతములు = ఝాత్కారము అనఁగా ఝాత్ అనెడు మ్రోఁత గలవియు;

2. క్ర...లు- క్రవ్యాశి = రాక్షసులయొక్క - రాట్ = ప్రభువయిన రావణునియొక్క - గాత్ర = దేహమందు- కనత్ = వెలుంగుచున్న - అసృక్ = నెత్తుటిని- గాహన = చొచ్చుట చేత- స్ఫుట = స్పష్టమయిన- శల్య = అలుఁగుల- హవ్యభుక్ = నిప్పుయొక్క - ఘూత్కృతములు = ఘూత్ ఘూత్ అనెడు మ్రోఁతగలవియు;

3. యోధ = జోదులయొక్క - వర్మిత = కవచము గలిగిన - హృత్ = గుండియల - పుట = సంపుటమునుండి - ఉత్క్రాంత = దుస్సిన - నిజ = తమయొక్క (= తాము) - పాత = పాటుచేత (= పడుటచేత) సాల = ప్రాకారముయొక్క - అశ్మ = ఱాలయందు - కృత = చేయఁబడిన - ముహుః = తఱచైన - ఘ్నాత్కృతములు = ఘ్నాత్ అను శబ్దము కలవి;

4. ప...లు - పతిత = కూలిన- ఉగ్ర = భయంకరములైన - రక్షఃకబంధ = రాక్షసుల మొండెములయొక్క - భార = బరువుచేతనైన- భృశ = మిక్కుటమైన - ఆర్తి = పీడచేత - భుగ్న = మణిఁగిన- భోగ = పడగలుగల- ఫణీంద్ర = శేషాహియొక్క - ఫూత్కృతములు = ఫూత్ అనెడు ధ్వనులు (బుసలు) కలవియు —

క్రాం...లు - క్రాంత = దుస్సిన- రథ్య = తేరి గుఱ్ఱములకు- నిరంతర = దట్టము లయిన తమ యొక్క - ఛాయ = నీడను- దములు = ఇచ్చునవియు, (ఐన) - తా...లు - తావక = నీయొక్క - కార్ముక = వింటినుండి- ఉత్ప్రేరితములు = ప్రయోగింపఁ బడినట్టివి. లం....లు - లంకా = లంక యనెడి- పుర = పట్టణముయొక్క - అంగణ = ముంగిటియొక్క - అంబర = ఆకాశమందు- చలత్ = సంచరించుచున్న - కలంబ = బాణములయొక్క, కదంబకములు = సమూహములు, కలుషములు = పాపములను, అడంచుఁగాతన్ = పోఁగొట్టునుగాక.

రామ రావణయుద్ధమందు రావణునితోఁ బోరుటకై శ్రీరాములవారికి దేవేంద్రుఁడు తన రథమును తనసారథి మాతలి వశమునం బంపెను. అందుండి శ్రీరాములవారు పోరుచుండిరి. అప్పుడు వారివింటినుండి ప్రయోగింపఁబడిన బాణపరంపర లెట్లుండె ననఁగా- బాణములకు పిడికడ టెక్కెలు కట్టుదురు. ఆకాశములో ఆబాణములు త్వరయని పోవుచున్నప్పుడు ఝుంఝూమారుతములం బోలిన యా టెక్కెఝూత్కారములచేత రథము తోలుచున్న మాతలికి చెవులు గింగురుమని బుద్ధికి జడత సంభవించెను. ఆబాణముల యంచులనుండి ఆకసమున గాలితోడి యొరయికచేత పొడమిన యగ్నిజ్వాలలు రావణాసురుని పెట్టుటం జొచ్చి, చుంయిచుంయి అని స్ఫుటముగా శబ్దించుచుండెను. జోడుల మెఱుపుతోడి హృదయములను భేదించుకొని అవలికి దుస్సి ప్రహరిలోని శిలలకుం దగిలి ఠాంఠాం అని మాటిమాటికి మ్రోగుచుండినవి. చలించుచున్నట్టె ఉండి భయంకరపు రెక్కసిమొండెములు నేలం బాఁపకట్టుగాఁ బడఁగా ఆభారమునకు నొప్పిఁ జెంది పడగలు ముడుంగి ఆదిశేషుఁడు మెల్లుగా బుసకొట్టుచుండెను. ఆఘోరాటపు హాటాహాటి పరువులలో బడలసియక తెరువుల్లానులకు ఆబాణములు త్రిక్కిటిసిన తమ నీడల నొసంగుచుండినవి. అట్లు లంకాపట్టణంపు ముంగిటి యాకాశంబున చరించుచున్న యాబాణపరంపరలు పాపములను పోఁగొట్టునుగాక. అట్టి యారక్కసులను, వారి సేనిని గూల్చినట్టివి గావున తప్పక కలుషములనుగూడఁ గూల్చునని సూచన.

పా. 'బుభుక్షుక్షత్త్ర' - ఈపాఠమును వ్యాఖ్యాత - 'బుభుక్షు' శబ్దము ఇంద్రవాచకము అకారాంతము కలదు. 'క్షత్త్ర' - 'క్షత్తా స్యాత్సారథౌ ద్వాస్థే క్షత్త్రియాయాం చ శూద్రజే' అమ. 'ఝుంఝూమరుత్' - ఝుంఝూయంటి గాలిగలవి అని గరుత్తులకు విశేషణము. ఇంచుక సీసపాదములు బహుత్రీహులు, కదంబకములకు విశేషణములు. 'ఛాయాదములు'- ఇందు ఛాయా శబ్దమున హ్రస్వ మెట్లయినది? 'ఇక్షుచ్ఛాయా నిషాదన్యః' ఇత్యాది ప్రయోగంబులందుంబోలె నిరంతరములయొక్క ఛాయ-నిరంతరచ్ఛాయము-అని షష్ఠీసమాసముగా గ్రహింపవలయు —

'షష్ఠ్యన్త ప్రాక్పదా సేనా ఛాయా శాలా సురా నిశా.
స్యుర్వా నృసేనం శ్వనిశం గోశాల మితరే చ సక్.' అము.
'విభాషా సేనా సురా చ్ఛాయా శాలా నిశానామ్' సూ.

మఱియు-

'ఆధారి పద్మేషు తదఙ్ఘ్రిణా ఘృణా క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయమలవోపి పల్లవే.' నైష.
'తస్య నలస్య శయో హస్తః తస్యచ్ఛాయా తచ్ఛయచ్ఛాయం తస్యలవోలేశః...'తచ్ఛయచ్ఛాయ' ఇతి 'విభాషా సేనా' ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్' అని నారాయణటీక.

ఏతత్సదృశ వర్ణనము. మాఘకావ్యము. 20 (16).
'వినివారితభానుతాప మేకం సకలస్యాపి మురద్విషో బలస్య
శరజాల మయం సమం సమన్తా దురుసద్మేవ సరాధిపేన తేనే.'

'పతితోగ్రరక్షః కబంధ' - ఇటువిమ్మట భారాతిశయమును చెప్పినందున ఈయుగ్రతను మహాకాయతచేతం గలిగినదానినిగానే ఎన్నుట యుక్తము గావున 'ఉగ్ర' అనుటకుమాఱు

'ఊరు' అని పఠించుట మెఱుఁగుగాఁ దోఁచెడిని. 'ఊర్ధ్వ' యనిపఠింతుమేని బాణములచే పైకి చిమ్మఁబడిన మొండెము లనిగాని, మింటనుండియే పోరువారి తలదెగి క్రిందపడుచున్న మొండెము లనియేని యర్థమగును. ఆపక్షమున క్రొత్తజరుపు లటాలునంబడుటయు అందువలన శేషునికి తటాలున తలలకు దెబ్బ మెండు విఱుపును సంభవించుటయు ఒప్పారును. 'పర్మిత'- అనుటచేత ముందు ఉక్కుజీరాను చించుకొని తర్వాత పుటము (అనఁగా డొప్ప) వంటి గుండెను ఛేదించి తర్వాత మరల జీరాను ఛేదించి తర్వాత ప్రహరింపఁబడునకు తగిలి పెను తాత్కారము సేయునంతటి విసరుగలదని బాణప్రయోగ బలాతిశయ వర్ణనపరము. మాతలికి 'జాడ్యకృత్' అనుటచేత ఇంద్రుని యుద్ధములలో ఇట్టి శరపరంపరా ప్రయోగములను ఆయన యెఱుంగఁ డని సూచితము.-'ఝుంఝూ' సాదృశ్యముచేత ఆకాశమెల్ల అట్లు మ్రోగుచుండెననుట.

—* బలరామావతారము *—

చ. 'క్షితి హలకృష్టిఁ బుట్టి యడఁగెన్ క్షితియందునె సీత' యంచుఁ ద
త్సతి విరహార్తిఁ బాండిమముఁ దాల్చి రామశరీర మెత్తి, యా
క్షితిఖననక్రియ న్మగుడఁ జెందఁగఁ గాక, కళిందజాతటిన్
క్షితి దున నేటికి న్హలము చేఁగొని సీకి వశాత్మత న్హలీ? ౨౮

హలీ = ఓ బలరామస్వామీ, సీత = జానకి, **క్షితిన్** = భూమినుండి, **హలకృష్టిన్** = **హల** = నాఁగటి చేతనైన - కృష్టిన్ = దుక్కిచేత, **పుట్టి** = జనించి, **క్షితియందునె** = **భూమి**యందే, అడఁగెన్ = లయమొందెను, అంచున్ = అనెడు తలంపుగొన్నవాఁడవై, విరహార్తిన్ - విరహ = ఎడఁబాపుచేసిన - ఆర్తిన్ = వగలుచేత, పాండిమమున్ = వెల్లంపనమును (పాలిపోవుటను అనుటయు), తాలిచి = ధరించి, రామశరీరము = బలరామదేహమును (శ్రీరామదేహము ననుటయు) ఎత్తి = తాలిచి, తత్సతిన్ = ఆపతివ్రతను, ఆక్షితిఖననక్రియన్ - క్షితి = భూమిని - ఖనన = త్రవ్వుట యనెడి, ఆ = మునుపటి, క్రియన్ = వ్యాపారముచేత, మగుడన్ = మరల, చెందఁగఁ గాక మఱి = పొందుటకే కానియెడల, **కళిందజాతటిన్** = యమునయొడ్డున, హలము = నాఁగటిని, చేన్ = చేతియందు, కొని = గ్రహించి, సీకున్, అవశాత్మతన్ - అవశ = స్వాధీనముకానట్టి - ఆత్మతన్ = మనస్సుకలవాఁడవై (త్రాగుడుచే ఒడలు తెలియనివాఁడవై అనుట; గట్టిపూనిక కలవాఁడవై యనుటయు), క్షితిన్ = భూమిని దున నేటికిన్ = ఏల దున్నవలసివచ్చినది.

పూర్వము జనకమహారాజు జన్నముసేయువాఁడై అందులకై శాలనిర్మించుటకై భూమిని దున్నింపఁగా నాఁగేటిచాలులో నొక కన్నియ దొరకెను. నాఁగేటిచాలునకు సీత యనిపేరు గావున అందుపుట్టినందున ఆమెకు సీత యనిపేరుపెట్టిరి. ఆమె పిమ్మట శ్రీరామునికి భార్యయై భూమియందే లయమొందెను. - నారాయణుని పదియవతారములలో శ్రీరామావతారమునకు వెంబడిది బలరామావతారము. బలరాముఁడు తెల్లనివాఁడు, ఆయనకు నాఁగలి ముఖ్యాయుధము, ఆయన సురాపానపరాయణుఁడును. సాంబుఁడను కృష్ణపుత్త్రుఁడు సుయోధనునికూఁతును లక్షణ యనుదానిని హస్తినాపురినుండి బలసాహసంబులంజేసి యెత్తుకొని పోవుచుండెను. దానిం గని

కౌరవులు వెంటనంటి పట్టితెచ్చి చెఱం బెట్టిరి. వానిని విడిపించుకొని వచ్చువాఁడై బలరాముఁడు హస్తినాపురంబున కరిగి వారిని నెయ్యంబున నడుగ వారు కయ్యంబునకే కడంగిరి. బలరాముఁడు వారిని దండించువాఁడై కరిపురిని గడ్డగానే యమునలోనికిం ద్రోయుటకై నాఁగటికర్రుఁ గ్రుచ్చి యీడ్చెను. ఊరు గడ్డగడవై పోవుచుండ ఘూర్ణిల్ల భీష్మాదులు వడిం జనుదెంచి బలునిపాదములకుం ద్రెళ్లి వస్త్రవాహనాదిసత్కారపూర్వకంబుగా లక్షణా సాంబులను దెచ్చి ఆయన కప్పగించి తదనుగ్రహంబు వడసిరి. - ఈకథల నిటు అనుసంధానము సేసికొనవలయును.

ఇట ఈతనిపాండిమ సీతావిరహపాండిమగాను, నాఁగటితో భూమిని కర్షించుట భూమిలో నడంగియున్న యామెను వెలువరించుటకైన జతనముగాను, తానును రాముఁడగుట ఆమె రామానురక్తగావున రాముఁడు తనకై పాటుపడుటం గాంచిన ఆమె ఒప్పరికింపక తప్పక వచ్చునను తలంపుచేత ననియు, పానమత్తత విరహవైవశ్యముగాను ఉత్ప్రేక్షితములు. 'హలమ,- ఏవకారార్థకమైన అకారము ఏల యన-ఏసాధనమున మున్ను సిద్ధిగల్గెనో ఇపుడు ఆసాధనమే యగుటకు. 'కళిందజాతట'మున నేల యనిన-పావన ప్రదేశముగాన, నటనైనయెడల నాపావని సీత పొడమ నిచ్చగించును, కార్యము సిద్ధించును, అని, హలము అనఁగా నాఁగలి, అది యాయుధముగాఁ గలవాఁడు గావున బలరాముఁడు 'హలి'యనంబడెను. కళిందమని యొక పర్వతమునకుం పేరు. అందు జనించినదిగాన యమున 'కళిందజ'; 'దునక్'-దున్నున నలోపమునకు పీఠికంగనుఁడు. 'తటిక్ + క్షితి'- ఇట ద్రుతమునకు క్షితిశబ్దమందలి కకారము పరమైయున్నది; ద్రుతకార్యము వచ్చినచో - తటిగ్గ్క్షితి, తటిఙ్గ్క్షితి, తటిఁగ్క్షితి అను మూఁటిలో నొకరూపము వచ్చును. అంతియకాని తటిక్క్షితి అనురూపముండదు. ఇట వ్యవస్థ యెట్లు? ఇది సంయుక్తాక్షరము-గాని వర్ణాంతరము గాదు - కావున నేవృక్షము, పక్షము, అను పదములు భగణములు. ఇందు కకార షకారములు కలవు. ద్రుతకార్యము రావలసినదే. 'సారేక్షుకాణ్డముఁ గూడఁగ నరినేఁ బదియయ్యె వర్ణసంఖ్యధరిత్రిన్' అను ననంతునిమతము అగ్రాహ్యమనియు, ఆగమికులు క్షను వర్ణాంతరముగాఁ జేకొనిరి గాని అది శబ్దసరణి గాదనియు అప్పకవి తెల్పినదే సాధువు. అట్లున్నను క్షకారస్థలమున ద్రుతకార్యము రామికి శిష్టాచారమే ప్రమాణము. ఇట్టివే ఛందశ్శాస్త్రమున తత్సమములందలి పరసవర్ణానునాసికమునకు నున్న చుట్టుపు శిష్టాచారము. ఇదియు నట్టిదే యని గ్రహించుట యొప్పును. ఋ ౠ వర్ణంబులు రి లు తుల్యంబులగుట, అద్రుచువిద్రుచు ఇత్యాదులందు సంయోగపరకమునకు గురుత్వము లేమియు, అను విశేషములు భాషలోఁ గలవు.

హలి యేమి యంత తెలియనివాఁడా? అప్పుడు ఏకారణ విశేషముచేత నాఁగటి చాలున జనించెనోగాని ఇప్పుడును అట్లు జనించునా? జనింప దని అంతమాత్రము ఊహించుకొనలేఁడా? యను ప్రశ్నకు - కవి 'అవశాత్మతిక్' అని యుత్తర మొసంగినాఁడు. 'కామార్తాహి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు.' అను కాళిదాసోక్తికి ఇది సమానము. - 'హలమ చేకొని'- పా 'హలముచే మతి.'

అట్టి దివ్యచరిత్రుఁడవు నీవు మమ్ముఁ గావుము అని భావము.

—* కృష్ణావతారము *—

ఉ. ఆయతయుష్మదాకృతి కరాగ్రనగాంచలవాంతవారిధా
రాయుతచంద్రకాంతఫలకావళిబింబిత మై చెలంగ, నా
రాయణమూర్తిమత్కవచరత్నముచేఁ బరిరక్షఁ గాంచె నా
నోయదువీర, వృష్టిఁ బసి సూఖఁడఁ బ్రోవవె సప్తరాత్రముల్. ౨౯

ఓ యదువీర = ఓ యాదవశ్రేష్ఠుఁడా (శ్రీకృష్ణా యనుట), ఆయ...తి - ఆయత = పొడవైన, యుష్మత్ = నీయొక్క, ఆకృతి = స్వరూపము, కరా...చిత - కర = (నీ) చేతి - అగ్ర = తుదయందలి - నగ = (గోవర్ధన) పర్వతముయొక్క - అంచల = అంచుచేత - వాంత = క్రక్కఁబడిన (అంచునుండి క్రిందికి ఉరలుచున్న - కురియుచున్న - అనుట) - వారి = నీళ్లయొక్క - ధారా = క్రిందికిపడు చాలులయొక్క - అయుత = పదిసహస్రము లనెడు - చంద్రకాంతశిలలయొక్క - ఫలక = పలకలయొక్క - ఆవళిన్ = వరుసయందు - బింబిత = ప్రతిబింబములుగలది, ఐ చెలంగన్ = కాఁగా, నా...చేన్ - నారాయణమూర్తిమత్ = నారాయణుని శరీరముగలదైన - కవచరత్నముచేన్ = మేలి మొనలువుచేత (నారాయణకవచ మనుపేరి పారాయణముచేత), పరిరక్షన్ = సంరక్షణను, కాంచెనా = పొందెనో యనునట్లు - పసిన్ = గోగణమును - సప్తరాత్రముల్ = ఏడు అహోరాత్రములు, సుఖఁడన్ - సుఖముగా నుండునట్లు - బ్రోవవె = కాపాడలేదా (కాపాడితివిగదా యనుట).

గోకులంబున నందాదులు ప్రతివత్సరము నొకనాఁడు ఇంద్రుం బూజించుచుండురు. శ్రీకృష్ణులవారు ఆయింద్రయాగసమయమున నందాదులకు ఇంద్రపూజ వల దనియు తమకును తమ గోవులకు సమస్తము నిచ్చుచున్న గోవర్ధనగిరినే పూజింప వలసిన దనియు బోధించిరి. గొల్లలందఱును వారిమాటనే నెఱవేర్చిరి. అంతట ఇంద్రుఁడు అలిగి ఏడు అహోరాత్రములు వారికి సర్వగోనాశము కలుగునట్లు రాలతోడి గాలివాన కొట్టించుచుండెను. అంతట శ్రీకృష్ణులవారు ఆ గోవర్ధన పర్వతమును తన వ్రేలం గొడుగుంబోలె నెత్తిపట్టి దానిక్రింద గోవులను నిలిపి ఆమహావృష్టినుండి రక్షించి యింద్రుని వినతుం గావించిరి. — ఈకథ నిట అనుసంధించుకొనవలయును.

గొడుగు నంచునుండియుం బోలె నాకొండ యంచునుండి క్రక్కఁబడి దిగఁబోలుచున్న వర్షధారలు సందులేకుండ ఒండొకటితో గూడి శ్రీకృష్ణులవారిచుట్టును చంద్రకాంతపుటద్దములు వరుసవలె నుండుటయు, అందులో వారి ప్రతిబింబములు నారాయణునిమూర్తులవలె నుండుటయుంజూడఁగా - ఇక్కట్లు తొలంగుటకై భక్తులు నారాయణకవచమును పారాయణము సేయుట ప్రసిద్ధముగావునను, అట్లుచేయు భక్తులకు ఆనారాయణుఁడు అన్నివైపులందును తా నిలిచి వారిని రక్షించుటయు ప్రసిద్ధముగావున, ఆప్రకారము ఆగోవులు నారాయణకవచమును ధరించినవో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష. - భక్తవత్సలుఁడవు మమ్ము గావు మనుట.—

'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపోవై నరసూనవః

తా యద స్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృతః.' మనుస్మృతి.

నారాయణుఁడు నీట నుండువాఁడు గావున నారాయణమూర్తిగలది నీరు. నారాయణసమేతమైన

యానీరే కవచముగా ధరించినవో అనునట్లుగా అనియును స్వారస్యము. నారాః = నీరు, అయనమ్ = తావుగాఁగలవాఁడు, అను వ్యుత్పత్తిచేత కలుగుచున్నది.

'ఆయత'-కడు సుచ్ఛాయముగల తనువుం దాల్చుట తత్కరాగ్రమున నున్న గోవర్ధనము క్రింద ఆరోగ్యహర్షప్రదమయిన మిక్కుటంపుటవకాశముండుటకును, 'భయము లేదు, రక్షింపఁగల వాఁడే' యని గొల్లలు ఊఱడిల్లుటకును.- 'కాంత'- గౌణవృత్తియందు అతిసుందరము, అన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యావగాహి.—

'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్
అతిసున్దర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే.' దండి.

'సాకిలాశ్వాసితా చణ్డీ భర్త్రా తత్సంశ్రుతౌ వధూ
ఉద్వాన్తా సాన్ద్రనిక్తా భూ ... మగ్నా వి వోగా.' రఘు.

'వారిధారాయుత' - ఇందు 'యుత - కూడియున్న' అను ఛేదము సరిగాదు, అందువలన యతి భంగము కలిగియున్నది. ధారా శబ్దములోని రాకారమునకును 'ఫలకావళి' లోని కాకారము మీఁది యా(అ)వళి శబ్దాద్యాకారమునకును యతి చెల్లదు; కావున అవ్యాఖ్యేయోక్తవ్యము.-'ఆకృతి' స్త్రీలింగము గావున తద్విశేషణము 'బింబిత' అని తెనుఁగున పాక్షికముగా స్త్రీలింగము. 'అయుత' అనుట సంఖ్యానియమమునకుఁ గాదు, అపరిమితత్వాభిప్రాయకము. ప్రతిబింబ మూర్తులు కనంబడుటకు వెలుతురు వలయును. ముసురులో వెలుతురెక్కడిది? అనిన - ఎంత ముసురయినను పగలు వెలుతురు గలదు, రాత్రులందు ఆయింద్రుఁడే కల్పించుచున్న మెఱుపుఁ దీఁగలవెలుతురే మఱియు స్పష్టముగాఁ దోఁపఁజేయును. -'వీర' - 'వీరో జినే భటే శ్రేష్ఠే' అని హేమచంద్రుఁడు. 'సప్తరాత్రముల్' - ఏడు రాత్రుల సమూహము సప్తరాత్రము. -'అహః సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చ రాత్రేః' అను సూత్రముచేత రాత్రిశబ్దమునకు సమాసాంతము అచ్ప్రత్యయము వచ్చినది. - సమాహారద్విగువు 'సప్తరాత్రమ్' అని ఏకవచనాంతముగా నుండ వలయును. 'సప్తరాత్రముల్' అను బహువచనము లక్షణోక్తము కానట్టి తెలుఁగువర్యాప ఏకవచనంబు సరియే. 'నారాయణ...సన్నము'- నారాయణశబ్దమున 'నార + అయన' (నీరు తావుగాఁ గలవాఁడు) అని పరిచ్ఛేదము ఉన్నను - నిత్యసమాసయతి గా ఇట నిరుదెఱంగులను యతి రావచ్చును. 'పసి' ఏకవచనమందు గోగణవాచకంబు నగు.

—* బుద్ధావతారము *—

మ. తరుణత్వత్సుతబాణపంచకమునం దైత్యాబలాశ్రేణి త
ద్వరసందోహము యుష్మదాత్మకజరద్బాణం బొకంట న్జడన్,
ద్వరఁ గావించితి వేటికో? యహహా, బుద్ధం బయ్యె నీభావ మ
త్తరుణీశీలతనుత్ర మేరికి నసాధ్యం బౌటఁ గా కేశవా? 30

కేశవా = ఓ నారాయణుఁడా, తరు...నన్-తరుణ= యౌవనవంతుఁడైన - త్వత్ = నీ-సుత = కొమరుని (అనఁగా మన్మథునియొక్క)- బాణ = అలుఁగుల - పంచకమునన్ = ఏనింటి గమిచేత, దై...ణి-దైత్య అబలా = అసురకోమలల- శ్రేణి=రాజియు, యు...బు- యుష్మత్ = నీవే- ఆత్మక = స్వరూపముగాఁ గలదైన- జరత్ = ముసలి- బాణంబు = ములికి, ఒకొంటన్ = ఒక్కదాననే, త...ము - తత్ = ఆయసురకోమలల - వర = భర్తల- సందోహము = సంహ

రియు, చెడన్ = ధ్వంసమొందునట్లు, త్వరకావించితివి = వడిగొంటివి. ఏటికో = ఏకారణమునకో, అహహ = ఆశ్చర్యము. నీభావము = నీయొక్క యభిప్రాయము, బుద్ధంబు అయ్యెన్ = తేటపడినది, అ...ము - అ - తరుణీ = యువతులయొక్క - శీల = ఆచారమనెడి - తనుత్రము = కవచము, ఏరికిన్ = ఎవరికిఁగాని, అసాధ్యంబు = అభేద్యము, ఔటన్ కా = అగుటవలనఁ గదా! [పా, ఒకొంటన్ = ఒక + ఒండు - తృ. — ఒకటనే ఒకట ననుట.]

కేశవుఁడు = మంచికేశములు కలవాఁడు అని వ్యుత్పత్తి. క = బ్రహ్మయును - ఈశ = శివుఁడును, పుత్త్రుఁడుగాను పౌత్త్రుఁడుగాను గలవాఁడు అని యొండు. వ వర్ణము మత్వర్థీయప్రత్యయము - సూ. 'కేశాద్వః'. అబలలైన దైత్యాంగనలమీఁదికి తనపుత్త్రుని బుద్ధుని మోహనవంతుని

('అరవిన్ద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా
నీలోత్పలం చ పఞ్చైతే పఞ్చబాణస్య సాయకాః.' అమ.)

అను పెక్కుబాణములతోఁ బంపిన తాత్పర్యమే మన - వారు అబలలైనను వారిశీలము ఎవ్వరికిని అభేద్యము గాన నదియు వారిపైకి కాముని బంపుట ఏలయన - కాముని మాయలకు లోఁబడని వా రుండరుగావున; కామావేశముచేత వారిని వ్యభిచారమునొందఁ జేసి యని తాత్పర్యము. మఱి సమర్థులైన తద్భర్తలమీఁదికి తన్నే ఒకని ముదుక బిడ్డను ప్రాణముగాఁ గొని అభియోగము సేయుటయందు తాత్పర్యమే మన తదంగనల శీలము భగ్నమొందినంతట అసురులు నిష్ప్రభావులును నిస్సారులును అగుదురు. అప్పుడు వారిని కూల్చుట సుకరము అని. - 'తనుత్రము' - తనుం త్రాయతే = తనువును కాచునది, కవచము. - 'దైత్య' - 'దానవానుర దైత్యానా మైక్యమేవాభి సమ్మతమ్.' కావ్యకల్పలతా. హేతూత్ప్రేక్ష. 'బుద్ధంబయ్యె' నను వాక్యములో నీవు బుద్ధదేవుఁడవుగదా! అని సూచ్యార్థ సూచనము. ముద్రాలంకారము.

'ప్రకృతగ పదములచే సూ । చ్యకథనమె ముద్ర పలియె సతి కంద మనన్.' అలం.

—* కల్క్యవతారము *—

శా. ఘోరాపారమహాఘపంచకము చక్కన్ సేయఁగా నేర్చు నా
ధారాపంచకధావనం జెలఁగ గంధర్వంబుఁ ద్రొక్కించు బ
ల్బీరంపు న్నెఱరాతుఁ గీకటశరాళీవారవాణీభవ
ద్దోరుద్భ్రాంతకృపాణికాద్వితయవిద్యుద్గ్రంథి నిం గొల్చెదన్. ౩౧

ఘో...మున్ - ఘోర = దారుణమును - అపార = మేరలేనిదియు-అగు- మహాఘ(మహత్ + అఘ) = మహాపాతకముల - పంచకమున్ = ఏనింటిగమిని, చక్కన్ సేయఁగాన్ = చక్కాడుటకు, (నుఱుమాడుటకు - నాశము సేయుటకు), నేర్చునాన్ = నేర్పుచున్నాఁడో యనునట్లుగా, ధా...నన్ - ధారా = (గుఱ్ఱపు) గతులయొక్క - పంచక = ఏనింటి గమిచేనైన- ధావనన్ = పరుగున, చెలఁగన్ = ఒప్పునట్లుగా, గంధర్వంబున్ = గుఱ్ఱమును, త్రొ...తున్ - త్రొక్కించు = నడిపించునట్టి- బలు = మేటి- బీరంపు = పరాక్రమముగల- నెఱరాతున్ = నిండు రాహుత్తును, కీ...థిన్ - కీకట = మ్లేచ్ఛులయొక్క - శర = బాణముల - ఆళీ = పరంపరవలన నుండి- వారవాణీ = కవచముగా- భవత్ = ఆచరించుచున్న - దోః = బహువులచేత - ఉద్భ్రాంత =

ఉత్కటముగా తిరుగుడు-గొనుమన్న- కృపాణికా = పట్టాలయొక్క- ద్వితయ=జంట యనెడు **విద్యుత్** = మెఱుపులయొక్క - గ్రంథిన్ = ముడికలవాఁడ వైన, నిన్ గొల్చెదన్.

కలియుగము ముదిరినంతట లోకమెల్ల మ్లేచ్ఛులపతరించి సాధువులను చంపుచు సకల దురాచారములను కావించుచు అధర్మమును నడుపుచుందురు. ఆసమయమున విష్ణువు కల్కియను పేర బ్రాహ్మణ శిశువుగా నవతరించి, అశ్వారూఢుఁడై, పుడమియందు మ్లేచ్ఛులనెల్ల సంహరించి మరల ధర్మమును నెలకొలుపును – అను పురాణకథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును.

'మహోఘములు'-మహాపాతకములు. అవి యైదు.—

'బ్రహ్మహత్యా సురాపానం స్తేయం గుర్వఙ్గనాగమః
మహాన్తి పాతకా న్యాహుః స్తత్సంయోగ శ్చ పఞ్చమమ్.'

బ్రాహ్మణునిఁ జంపుట, సారాయి త్రాగుట, బంగారును దొంగిలుట, గురుభార్యను గవయుట, అట్టివారితో సావాసముసేఁతయు, పంచమహాపాతకములు.

'ధారాపంచకము' - గుఱ్ఱముయొక్క యైదుగతులు, ఆస్కందితాదులు:—

'ఆస్కన్దితం ధౌరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతమ్
గతయోఽమూః పఞ్చ ధారాః' - అమ.

వానికి వరుసగా తెనుఁగున రవగాలు, జోడన, బవిరి, చౌకళింపు, దువాళము, అని పేరులు.

'రవగా ల్రవాలు నా రాజిల్లు నాస్కంది । తను జోడన యనంగ ధౌరితకము;
వెలయును జేరెము వేడెము జాలెము । బవిరి నా రేచితంబు విలసిల్లుఁ;
జౌకళిం పనఁగను దూకు డనంగను । వల్గిత మ్మగును, దువాళి మన దు
వాళి యనఁగను ప్లుతముగా వఱలుచుండు.' ఆం. భా. 2 (198).

'కీకటులు'- ఒకతెగమ్లేచ్ఛులు - 'కీకటా మగధాహ్వయాః' హేమ. - 'శావతీకట దేశః స్యా త్తత్పర్యన్త మగధో భవేత్' అని శక్తిసంగమ తంత్రము.-'కీకటేషు గయా పుణ్యా' అని పురాణవచనము. పద్యములో కీకటశబ్దము మ్లేచ్ఛసామాన్యపరము. - దశావతార చరిత్రము (కల్క్యవతారము).

'దరత్తురుష్కయవనాప (ఘ) గానశకనన్దనైః
సంకోచ మేష్యతి మహీ కుల్యాభి రివ విసర్పిభిః. 10 (34)

మ్లేచ్ఛాచ్ఛాదితసర్వాశా కృపణాక్రన్దనాదినీ
మేదః కర్దమినీ క్లేదం రక్తై ర్యాస్యతి మేదినీ. (35)

తస్మిన్ కాలే నిరాలోకే లోకే పాపతమోమయే
ఉత్పత్స్యతేఽర్కసంకాశః శిశుః కల్కికులే ద్విజః. (36)

విష్ణు ర్భూభారశాన్త్యర్థీ సోఽథ విష్ణుయశాః క్షితౌ
చరిష్య త్యశ్వ మారుహ్య మ్లేచ్ఛసంక్షయదీక్షితః.' (37)

'కృపాణికా' - కృపాణమే కృపాణకము – అది స్త్రీలింగమున కృపాణిక.

కల్కిదేవుఁడు గుఱ్ఱమెక్కి దానిచే అయిదు తెఱంగుల గతులను ద్రొక్కించుట దానికి ఆయిదు మహాపాతకములను నుఱుముసేయ నేర్పుటయో యనునట్లుండెను. కల్కిదేవునిగుఱ్ఱము

తరలఁగానే పాపములు పలాయన మగును, పాపులు నశింతురు అనుట. మఱి మ్లేచ్ఛులు తనపై బాణములం బ్రయోగించుచో ఆయన రెండుచేతులతోను తనచుట్టు ద్రిప్పుచుండు పట్టాకత్తులు మెఱపులయల్లికవలె వెల్గుచు ఆదేవుని దేహమును కనఁబడనీక మఱుఁగు పఱుచుచు కవచము వోలె ఆబాణ నిచయములను వారించుచుండును.

'నేర్పునాన్' - ఉత్ప్రేక్ష. 'వారవాణీభవత్త్వ' - పరిణామాలంకారము.—

ప్రకృత మితరాత్మతం బెఱ। ప్రకృతాత్మతఁ గోరఁగ్రియకుఁ బరిణతి యగుమా;

సకిఁ దేర్పు మనువు నానుడి। సకి నన్నుఁ బ్రసన్న నేత్రజలజములఁ గనెన్.' అలం.

చ. అనివినుతింపఁగా హరిసుధాశనవర్ధకిఁ జూచి 'పాండ్యుఁ డి
చ్చినధన మిమ్మునీశ్వరుఁ డశేషము భాగవతాస్మదీయగే
హనివహసాత్కరించి, యకటా! కడు రిక్తత నొందు; నేఁడి
యనిలయ మప్పురి న్మణిమయంబును సార్థముఁ జేయు' మాపుడున్. 32

అని, వినుతింపఁగాన్ — (విష్ణుచిత్తుఁడు) స్తుతిసేయఁగా, హరి = ప్రత్యక్షుఁడైయున్న నారాయణుఁడు, సుధాశనవర్ధకిన్ - దేవశిల్పిని = విశ్వకర్మను, చూచి, (ఓయి విశ్వకర్మ), ఇమ్మునీశ్వరుఁడు = మునివరేణ్యుఁ డయిన యీవిష్ణుచిత్తుఁడు, పాండ్యుఁ డిచ్చిన ధన మశేషము— పాండ్యరాజు ఒసంగిన ధనము నంతయు, భాగ...రించి - భాగవత = భగవద్భక్తులయొక్కయు (మాధవభక్తులయొక్కయు - వైష్ణవులయొక్కయు ననుట) - అస్మదీయ = మాదైన - గేహ = ఇండ్ల యొక్కయు (విష్ణ్వాలయములయొక్కయు ననుట) - నివహసాత్ కరించి = సందోహముల యధీనముచేసి (అనఁగా వైష్ణవులకును విష్ణ్వాలయములకును ఇచ్చి), అకటా = పాపము! కడున్ రిక్తతన్ = మిక్కిలి దారిద్ర్యమును, ఒందున్ = అనుభవించెడును [ఒందెనను పాఠమున - ఇప్పటికే ఆధనమెల్ల నేమియు మిగులనీయక ఇచ్చివైచినాఁడు, అని యర్థము.], (కావున), అప్పురిన్ = ఆపురిని = ఆనగరమందు (అనఁగా విల్లిపుత్తూరునందు, ఏ ... ము - ఏతదీయ = ఇతనిదైన - నిలయము = ఇంటిని, మణిమయంబును = రత్నసమృద్ధమును- సార్థమున్ = పదార్థములతోఁ గూడినదానిఁగాను, చేయుము. నాపుడున్ = అని పనుపఁగా.

'నుతియించు' - నామధాతువు. 'సుధాశనవర్ధకి' = సుధ యనఁగా నమృతము, అది అశనముగా అన్నముగాఁ గలవారు-అమృతపానముచేఁ జీవించువారు సుధాశనులు-దేవతలు అనుట- 'సాత్'-సంప్రదానమునైై వచ్చుప్రత్యయము. మూఁడవపాదమున ప్లుతయతి.

తే. విశ్వకర్మయు నట్ల కావించె; నంత
నంబుజాక్షుఁడు నమ్ముని నాదరించి,
యీక్షణాగోచరుం డయ్యె; ఋషియు నేఁగి
పౌరులు భజింపఁగా నె పుత్తూరి కరిగె. 33

అంబుజాక్షుఁడు = నారాయణుఁడు....ఆదరించి = అనుగ్రహించి, ('ఆమంత్రించి' అనియుండెనేమో, ఆమంత్రించి = వీడుకోలు పలికి) - ఈ...డు - ఈక్షణ = చూపులకు -

అగోచరుండు = **అవిషయుఁడు** (అగపడనివాఁడు) - ఋషియున్ = విష్ణుచిత్తుఁడును, ఏఁగి = ఊరేఁగి (ఊరేఁగింపునొంది) - పౌరులు భజింపఁగానె = మధురాపురపౌరులు విల్లిపుత్తూరి వఱకు ఆమునితోఁగూడ వచ్చుచునే యుండిరనుట, పుత్తూరికిన్ = విల్లిపుత్తూరికి. 'విశ్వకర్మయున్' - 'ఋషియున్' - సముచ్చయావ్యయము విలంబములేని కార్యసిద్ధిం దెలుపును. ఇట్టిదే 'తేచ ప్రాపు రుదన్వన్తం బుబుధే చాది పూరుషః' కుమార.

—*విష్ణుచిత్తునిస్వపురప్రవేశము.*—

క. స్థానికులు దన్ముని దిదృ
క్షానందితు లగుచుఁ బురము గైసేసి, ప్రజ
ల్తో నడువ నాగవాసము
తో నెదురుగ నేఁగి; రంత తూర్యము లులియన్. 3౮

స్థానికులు (=స్థానమందునియుక్తులు విల్లిపుత్తూరి దేవస్థానమండలి యధికృతులు),త...ల - తత్ =ఆ-**ముని** = విష్ణుచిత్తునియొక్క - దిదృక్షా= దర్శనేచ్ఛచేత (విష్ణుచిత్తుం జూడ నైనకోరిక చేత)- నందితులు = ఉత్సాహవంతులు, అగుచున్ = అగుచు,**పురము** = విల్లిపుత్తూరినగరమును, **కైసేసి**=**అలంకరించి**,ప్రజలు = విల్లిపుత్తూరిజనులు, తోన్ = కూడ, నడువన్ = నడచిరాఁగా, **నాగవాసము**తోన్ = వేశ్యలమేళముతోఁగూడ, ఎదురుగన్, ఏఁగిరి, అంతన్, **తూర్యము**లు = **వాద్యములు**, ఉలియన్ = శబ్దింపఁగా.

విష్ణుచిత్తునిని చూడ నువ్విళ్లూరుచు విల్లిపుత్తూరిదేవస్థానాధికృతులు నగరాలంకారములు చేయించి, పౌరబృందసమేతులై వేశ్యల మేళముతోఁగూడ ఆయనకు ఎదురేఁగిరి. అంతట వాద్యములు మ్రోఁగుచుండఁగా.

'నాగవాస' మనఁగా వేశ్యాసమూహము:—

సీ. 'ననుపుకొండ్రైన వేల్పునాగవాసముఁ గూడి,
మహిమఁ గొల్పడియె నే మాండకర్ణి.' మను. 2 (73).

మాండకర్ణి యనుమునీంద్రుఁడు ఏవు రచ్చరలం గూడి పంచాప్సరం బనుసరోవరంబున వినోదముల ననుభవించుచుండును. - ఈకథకై రామా. ౧ వ ఆ. ౧౧ వ సగ.

వ. (1) ఇట్లు మున్నొక్కని పట్టపవిత్ర భగవత్ప్రసాదతీర్థంబు లుపాయనంబులుగాఁ బ్రణామంబు లాచరించి లేచి, ప్రాంజలులై, ధర్మపరికర్మవర్మితం బగుబ్రహ్మరథంబున నబ్భాగవతవతంసంబు నునుచుకొని పోవుసమయంబునఁ, బరస్పరసమేతంబు లగు పౌరజానపదజనంబులు గలసి మెలసి నడచునెడ; (2) మృదంగం బుపాంగంబు భావజంబు దండె తాళంబు డమరు కిన్నర సన్నగాళె వీణె ముఖవీణ వాసెగ్రోలు డోలు మౌరి భేరి గౌరు గుమ్మెట తమ్మెటంబు ఢుక్క ఢక్కి చక్కి చుయ్యంకి లోనగు నసంఖ్యాతవాదిత్రత్రితయపరంపరలు మొరయ; (3) నెడనెడఁ బడఁతుకలు మలఁపుఁగొనఁ, బట్టణాగతగజ ఘట్టఘోట్టాణఘోటక ఘంటాశబ్దంబఘుర్ఘురఘోషంబుల కనుప్రాసంబులై,

విలాసినీ మంజు మంజీరంబు లెలుఁ గియ్య నల్లనల్లనం జాఁగుతఱిఁ; (4) గెలంకులఁ గవచితకుఠారకర్బుర లగు కరివరకరేణుకంధరలం గనకాంకుశంబులు కేలంబూని సేవించి పోవుసామంతభూకాంతకుమారఘట్టంబులం బిట్టు గాంచి, యొండొరుఁ గడవ సంభ్రమించుచు, మ్రొక్కి నిక్కి చేయెత్తి యెత్తిలి నేత్రంబు లుత్తానతరళతారకంబులుగా మగిడి మగిడి పొగడుచుం బోవుతఱిఁ; (5) దద్రాజకదంబకం బచ్చటిపడంతుకలకుం దమకుం బురికిం జనుదెంచునప్పు డెల్ల నెడకాం డ్రగుట మేలమాడఁబోలు నాప్రోలిమేళంపుఁ గళావతుల వైచునెవంబునం గ్రామగ్రామగ్రామణు లొసంగు నారంగ మాతులుంగ జంబీర కుంద కందుకాదులం బూర్వానుభుక్త లగునక్తంకరముఖుల వైవ; (6) ధళధళత్తరళతాటంకంబును సంకుచితవిస్మయంబునుగా, నాతన్ముఖప్రేంఖోళితస్ఫీత సాకూతవిభ్రమాకేకరాపాంగ విలోకనంబును నాచలితధమ్మిల్లంబునుంగా, మొగంబులు తివిచికొని సమ్మర్దంబునం జను మార్దంగికుల మూఁపుల మఱుఁగులం దాఁగి, యన్నాగవాసంబులు నాగరిక విలోకనంబునం జెలరేఁగి, మొగంబులు బిగించికొని, వేసు రెత్తినగతి నరిదియెత్తఁ బ్రతిపదంబును మద్దలముఖావమ్రుసకుఁ గ్రుంగుటయు, బయటఁ బడి చేయునది లేక యాకడకు మగిడి తుఱుము దిద్దుచుఁ, దద్వారణాభినయవత్ప్రాచీనకరాబ్జులై నుడివను నెడం బొడము కర్ణకుసుమావతంసకపోలఖురళీకించిచ్చలనోపలక్ష్య నైలక్ష్యహాసకుందంబులు సాంద్రతరచంద్రికాకందంబులం దీటుకొలుపఁ; (7) జాటూక్తినాచాటు లగుజరఠవనితలు తమకు మ్రొక్కం దారుమ్రొక్క కొక్కించుక యోరమోమిడి, వాఁడియుపక్కియల నొదిఁగి తొంటియంటుఁ దలంచి తలనాంచిన, వంచనం గటాక్షించి యెక్కసక్కెంబునకుఁ దమచేత మ్రొక్కించుకొనువేడ్క నక్కడం బుడమిఱేఁడు లేమిసామాన్యమానవులం గైకొనక. సువాళంబు వేద్యంబుగా విద్యావయోవృద్ధుల రగుమీరు మ్రొక్కఁగా దాను మ్రొక్కమి యట్లు మ్రొక్కింపుం డనుటయు; (8) గ్రక్కునం బొడము మొలకనగవుల మోముఁదమ్ములకు వే ఱొక్కవింత తెలివి యెక్క, మ్రొక్క కక్కడఁ గెడఁగూడి నడచుతోడి చేడియల కద్దొరలకుఁ దమకుం దద్దయుం బొందు గల దనుపెద్దఱికం బెఱుకపఱుపఁ గెమ్మోవులు మలంచి లోలోన నొయ్యనొయ్యన నుచుక్కన నక్కిలెఱింగి దక్కె సొమ్మని తమ్ము నమ్ముదుసళ్లు ముందఱికి నూకి 'యక్కక్క,

మ్రొక్కవే మనపాలివేలు' పని బుజ్జవించియు బొమలుగొని జంకించియు
నెట్టకేలకు నొడంబఱచినఁ; (9) త్రపాతరళనయనలై విరళవిరళాంగుళాంజలి
బంధంబుగా మ్రొక్కఁ, కక్కసాన నిట్లు మ్రొక్కించి, హెచ్చి, యచ్చుయ్యాల
మెడపడక యుండఁగాఁ జిగురుగందెలువోలె నల్లుకొని గొల్లన నగు నల్లోలాం
గనలఁ గల్లకోపంబునం గొట్టి కినుకఁజూపు నా రాజసంఘంబుమీఁద నిగుడ,
మగుడ మఱుపడు కోమిరెహరిణలోచనలచలితకంకణసంకులక్రేంకారంబు
లాసనామోద మేదురాళిఝుంకారంబులబింకంబు లడంపఁ; (10) జెవులసంకులు
లోవంకభుజంబులు కొంకిసిగలు గావిసుప్పటులు నొప్ప, నిమ్ము దెప్పరంబై
ముప్పున నప్పురంబుఁ జేరి, రసికజనబాంధవంబున బంధువియోగంబు మఱచి,
గంధకలనాకుసుమస్రగ్గ్రథనాదులనాంధ్యంబు లే కలరు నంధ్రదేశీయు లగు
గంధకారులు పాటిపాటి పళ్యంపుమ్రొక్కులతో నెత్తివెత్తి కైవారంబులు
గొరుతత్రిశులప్పై వచ్చు రాచవారిపై నాయనవారిపై నాళువారిపైఁ జల్లగాఁ
జల్లఁ, బెల్లెగసి సృష్టియెల్లను ముష్టికరించు మదనస్పష్టశేయగుపరిమళసమష్టిం
బెట్టు పిష్టాతకంబు నభోమండలికిం జంజాతకంబై చండకరకిరణంబుల మాటు
పఱుపఁ, బన్నీరు నించిన తిన్నతిత్తులోన్నా; వియత్తలంబునం బాఱి కై
వ్రాలు ధారల వాస్యంబులు వడిసిన విద్యోపజీవులు పుష్కరంబులు గ్రాఁప
నగ్గి రోయుచుండ; (11) నమ్మొత్త మత్తటి న్యంత్రంబుఁ జూడ నిలిచి
మొత్తమొత్తన నడచుచుండు మిండతండంబునుం దారు నప్పిండు పుండరీ
కాస్య లవకాశంబు గాంచి కాశకుసుమప్రతిఫలనపాండురంబులై పద్యాతి
హృద్యపార్శ్వవర్యయోద్యాన పాదపంబులకుం బాఱు చెంగలువకాలువలకుం
డిగ్గి, కానరీదధిమండమానసరంబులుగాఁ బిసికి యారంబెట్టిన నారంగశృంగ
బేరభంగంబులతోఁ గట్టిన కలమాన్నంపుఁజలిది పోకపొత్తులం గుడువఁ
గూర్చుండ వీక్షించి; (12) కుక్షింభరిత్వంబున తుష్టాముల్లై తిరిగితిరిగి వేసరి
యోసరిలిన దాసరిగుంపు వారిపాల గోపాలభిక్షు భిక్షించి భక్షింపఁ దీర
క్షోణుల నిలిపినతోరంపు దివెదారికోలల రంధ్రగోళంబుల నుత్కీలంబు
లై మండు ధగధగని జగజ్జ్యోతిదీపజాలంబులమధ్య ధూపకుండికాంగారం
బుల సిరాఱఁ గ్రాఁచి, నాదుఁ బరికింప వాయించు ధిమిధిమిధ్వానంబులకుం
బెదరి యూవలియుపవనశుకంబు లావలి కావలి యుపవనశుకంబు లీవలికి

పట్టంబుగాఁ గట్టనితోరణంబులై పఱవఁ, దలలు విసరుటయు నోరు దెఱచుటయుఁ గేలు సఱచుటయుఁ దక్క మిక్కుటం బగు సక్కోలాహలంబున నేపాటియుం బాట వినరాక మూకగట్టిన భాగవతజాతంబు లేతేర; (13) నూఱూరిసంతసంతకుం దిరుగఁ బెద్దలింటింటసంతరించిన పిలుకువాటుగోడిగల జావడంబులకుం బుట్టి క్రాల్గట్టి విడువ నెత్తంబున మెత్తని గఱిక మేసి పోసరించి మాపుమాపున మేపుసజ్జకవణంపు మేపునఁ బిడుక గొఱపంబు తోమకంబునఁ బుటపుటనై కిటియకింబడి ప్రాఁతఁ గని యైనం బెదరు కొదమ తట్టువగుంపు కాలికొలందికి వ్రేలు లాలుకుంచెలు గిలించినగవ్వదంటల గంటల నలంకరించి, మోలుగుమడ్డిం దోఁచి మూరకొక్కండును జేసకొక్కం డునుగాఁ గుట్టినపోల్లు టుల్లారు లుల్లసిల్లంబల్లించిన పల్లంబులపైఁజిల్లతెలం బును వాసనకోమపులం బూసినమఱుంగుఁ జంద్రికచేలలై రవణంబులుగా నెపురుగా వేడుకం జూడవచ్చిన యవ్వీటి మేటిసాలె యగసాలె పటుసాలె వానైవైజాతి సాఁతు లేతులకోమటులు తుములమై వచ్చు తచ్చుమూసామజం బులం జూచి రోఁచినవెఱం వమయెక్కరింత లెక్కకొని వాఁగె లిరుగేలం గుదియంబట్టిన నిలువ కయ్యుత్సవం బీక్షింపవచ్చినప్రజలం ద్రొక్కుచుం బోవఁ;(14) దన్మధ్యవృక్షవధ్వాతురాదులు దిట్ట నిట్టట్టనలేక ప్రాణంబులు పిడికిటం బట్టుకొని పోవుచు, సవినవిఘకేదారంబులం ద్రెళ్లి చట్టలు దిగంబడి వెడలలేకుండం దారు దిగ నిమ్ములేక పిమ్ముటఁగొని నలుదెసలంజూడం, జూచి కేలు సఱచి కోహో యని గేలిసేయు గణికాకదంబంబుల చప్పటులు నిబిడనిష్కుటవిటపిఝాటంబులం బ్రతిశబ్దంబులు పుట్టింప; (15) నిట్లనూన విభవంబు చిగుర్కొత్తిన త్తిరుపతి సొచ్చి యచ్చక్రధరునగరిమూసల నిలుచుటయు, నవ్విష్ణుచిత్తుండు దగ్రథావతరణంబు చేసి, ధరణీధవస్థానికసమూహంబు వెంటరా నన్నైవకుంతు సేవించి, తెప్పిరినాదలబ్ధం బగు పరివట్టంబున నలంకృతుం డై, నానాలంకారసహితంబును రత్నకాంచనమయంబు నగు నాత్మీయభవనంబుం గాంచి విస్మితుండై పుండరీకాక్షుమహిమాభిలబ్ధనైభవంబుగాఁ దెలిసి తత్రత్యధాత్రీకళత్రవర్గంబుల ననిపి ప్రవేశించి, తొంటికంటె శతగుణంబుగా భాగవతపూజాప్రవణుండై యుండె నంత. 31

1. (స్థానికులు) ఇట్లు = ప్రజలు కూడరాఁగా నాగవాసములును కూడరాఁగా తూర్యములు ఉలియఁగా, ఎదురుకొని = ఎదురుసని, పట్ట....బులు - పట్ట = తిరుప్పరి

పట్టము (విష్ణుప్రసాదముగా గ్రహించి తలం జుట్టుకొను పట్టు)ను - పవిత్ర = పాపహరము లయిన - భగవత్ప్రసాద తీర్థంబులు = భగవంతుని యభిషేకోదక నిర్మాల్యాదులును, ఉపాయనంబులుకాన్ = చేకానుకలుగా సమర్పించి, ప్రణామంబులు = నమస్కారములు, ఆచరించి = చేసి, ప్రాంజలులై = రచింపఁబడిన చేమోడ్పు గలవారై, భర్మ....ంబు - భర్మ = బంగారము యొక్క (బంగారముతోఁ జేయఁబడిన) - పరికర్మ = అలంకారముచేత - వర్మితంబు = కవచితము - అగు - బ్రహ్మరథంబునన్ = బ్రాహ్మణులు మోచెడువాహనమందు, అభ్యాగవతవతంసంబునన్ = భగవద్భక్తశేఖరుఁ డైన యావిష్ణుచిత్తుని,....పరస్పరసమేతంబులు = ఒండొకటితోఁ గూడుకొన్నవి, అగు - పౌర...బులు - పౌర = పట్టణసంబంధులు- జానపద=పల్లెటూళ్ల సంబంధులును అగు - జనంబులు, ...

2. మృదంగంబు = మద్దెల, ఉపాంగంబు = నుతిగోరె డి తిత్తి, ఆవజము = రుంజ ('ఆవజంబననొప్పు నావజంబు' ఆం. భా. 1-127), దండె = తంబుర ('దండె దండియనఁగ దండవాద్యం బొప్పు' ఆం. భా. 1-127.), తాళంబు = తాళమువై చెడు కంచువాద్యము, ఉరుమ = చర్మవాద్యవిశేషము, కిన్నెర = తంత్రీవాద్య విశేషము, సన్నగాళె = తిరుచిన్నము ('కాళె కాళయనంగఁ గాహళి విలసిల్లు' ఆం. భా. 1-129.), వీణె = వీణ, ముఖవీణ = మొగవీణె, వాసెగ్రోలు = పిల్లంగ్రోవి ('కాహళీ భేదము ల్గాలిఁ బిల్లనగ్రోవి, వాసెగ్రోలనఁగను వంశనాళము' ఆం. భా. 1-129.), డోలు = ప్రసిద్ధ చర్మవాద్య విశేషము ('డోలు నాఁగను విలసిల్లు డోలపేరు.' ఆం. భా. 1-127.), మూరి = నాగస్వరము, భేరి = దుందుభి, గౌరు = పెద్దకాళె ('గౌరన నెనుఁగు కాహళి విలసిల్లు' ఆం. భా. 3-44), సుమ్మెట (=గుమ్మెత) = తుడుము ('గుమ్మెత యనఁగను గుంభవాద్యము దోఁచు' ఆం. భా. 1-128.), గుమ్మెటంబు = డప్పు, డుక్క - ఢక్క - చక్కి - వాద్యవిశేషములు, చుయ్యంకి = తాళము, ('తనరుఁ జుయ్యంకి కైముడి యనఁగఁ దాళము' ఆం. భా. 1-128.), ...అసంఖ్యాతవాదిత్ర త్రితయ పరంపరలు = లెక్కకు మీఱిన వాద్యత్రయములయొక్క వరుసలు, మొరయన్ = శబ్దించుచుండఁగా;

3. ఎడనెడన్ = నడుమ నడుమ, పడఁతుకలు = నట్టువచెలువలు, మలఁపుఁగొనన్ = ఎదురు తిరిగి నాట్యము సేయుచుండఁగా, పట్ట ... బులకున్ - పట్టణ = నగరములనుండి- ఆగత = వచ్చిన - గజఘట్ట = ఏనుఁగు తండములయొక్కయు - ఘోట్టాణ ఘోటక = ఘోట్టాణ దేశపు గుఱ్ఱములయొక్కయు - ఘంటాకదంబ = గంటల సమూహములయొక్క - ఘుర్ఘుర ఘోషంబులకున్ = ఘుర్ఘురధ్వనులకు, అనుప్రాసంబులై = సమానధ్వనులుగా, విలా....బులు - విలాసినీ = ఎమ్మెకత్తెలయొక్క - మంజు = మనోహరములయిన - మంజీరంబులు = అందియలు, ఎలుఁగు ఇయ్యన్ = శబ్దించుచుండఁగా, అల్లనల్లనన్ = మెల్లమెల్లగా, నాఁగుతఱిన్ = పోవుచున్న సమయమందు;

4. కెలంకులన్ = పార్శ్వములందు, కవ...లు - కవచిత = కవచములుగా చేయఁబడిన- కుథా = (ఏనుఁగుపై పఱచు) రత్నకంబళములచేత- కర్బురలు = చిత్రవర్ణముగలవి, అగు - కరివర కరేణు కంధరలన్ = మేటి మగ యేనుఁగులయు పిడియేనుఁగులయు మెడలయందు,

కనక అంకుశంబులు = బంగారపు టంకుసములు, కేలఁ బూని = చేతం దాల్చి (ఇది సేవా చిహ్నము), సేవించి పోవు - సామంత కుమారభట్టంబులన్ = సీమను చుట్టుకొనియుండు జమీన్దారులైన రాజకుమారుల సమూహములను, బిట్టు = ఎక్కువగా, కాంచి = చూచి, ఒండొరున్ = ఒకరినొకరు, కడవన్ = అతిక్రమించి ముందు పోవుటకు, సంభ్రమించుచున్ = త్వరపడుచు, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, నిక్కి = నిగిడి, చేయెత్తి = ఉద్ధృత హస్తులై, ఒత్తిలి = ఓసరిల్లి - ఒరిఁగి, నేత్రంబులు = కన్నులు, ఉ...గాన్ - ఉత్తాన = వెదకిలిన - తరళ = చంచలమైన, తారకంబులు గాన్ - కనుపాపలు గలవి యగునట్లుగా, మగిడి మగిడి = తిరిగి తిరిగి, పొగడుచున్ = స్తుతించుచు;

5. తత్ రాజకదంబకంబు = ఆరాజుల సమూహము, అచ్చటి పడంతుకలకున్ = ఆపట్టణంపు వెలయాండ్రకును, తమకును, పురికిన్ చనుదెంచునప్పుడెల్లన్ = ఆవిల్లిపుత్తూరికి ఎప్పుడు వచ్చినను, ఎడకాండ్రు = తార్పుకాండ్రు, అగుటన్ = అగుటవలన, మేలమాడంబోలు = పరిహాసముసేయుట కుచితలైన - ఆప్రోలి మేళంపుఁ గళావతులన్ = ఆనగరపు నాట్యపు మేళముల విద్యావతులను, వైచు నెపంబునన్ = కొట్టెడు మిషచేత (ఆరాజకుమారులు), పూర్వానుభుక్తలగు = పూర్వము తా మాయూరికి వచ్చినప్పుడు అనుభూతలైన - నక్తంకరముఖులన్ = నిశాకరవదనలను (చంద్రముఖులను), గ్రామ గ్రామ గ్రామణులు = ఊరూరి నాయకులు, ఒసంగు = కానుకపెట్టెడు - నారం...దులన్ - నారంగ = నారింజ పండ్లు - కుంద = మొల్లలు - కందుక = బంతులు - ఆదులన్ = లోనగు వానిచేత, వైవన్ = కొట్టఁగా;

6. ధళ...బును - ధళధళత్ = ధళధళమని - తరళ = మెఱయు - తాటంకంబును = కమ్మలుగలవియు, అంకురితవిస్మయంబును = మొలకెత్తిన దరహాసముకలవియు, కాన్ = అగునట్లుగా, ఆ...బును - ఆతన్ముఖ = ఆవిటులవదనములవంకకు - ప్రేంఖోళిత = డోలాయమానమయిన (ముందువెనుకలకు చలించుచున్న) - స్ఫీత = విశాలమయిన - సాకూత = సాభిప్రాయమైన - విభ్రమ = విలాసముతోడి - ఆకేకర = ఇంచుక ఓరగా చూచుచున్న - అపాంగ = నేత్రాంతములయొక్క - విలోకనంబును = చూపులుగలవియు, ఆచలిత ధమ్మిల్లంబునన్ = ఇంచుక కదలుచున్న కొప్పుగలవియు, కాన్ = అగునట్లుగా, మొగంబులు = ముఖములను, తిగిచికొని = త్రిప్పుకొని (త్రిప్పుకొన్నవారు నక్తంకరముఖులు), సమ్మర్దంబునన్ = గుంపులో, చను = పోవుచున్న - మార్దంగికుల మాఁటులమఱుఁగులన్ = మద్దెలగాండ్ర బుజముల చాటులందు, డాఁగి = లీనలై, అన్నాగవాసంబులు = ఆయాటకత్తెలు, నాగ...నన్ - నాగరక = ఊరివిలాసవతులయొక్క - విలోకనంబునన్ = చూచుటచేత (ఊరియొక్కకాండ్రు చూచినందున), చెలరేఁగి = ఎక్కువగా ఉత్సాహించి, మొగంబులు బిగించికొని = ముఖములు ముడుఁచుకొని, వేదురు ఎత్తినగతిన్ = పిచ్చిపట్టినదా యనునట్లు ('వెఱ్ఱి యనంగను బిచ్చి యనంగ నున్మాద మనంగ నున్మాదసంజ్ఞ' ఆం. భా. 1-136.), అరిది ఎత్తన్ = ఆశ్చర్యమగునట్లుగా (పా. అరులెత్తన్ = వాత్సల్యము గలుగునట్లుగా - 'అర్మిలి యంచన నరులు నా నర్లన, వాత్సల్య సంజ్ఞయై పరఁగుచుండు.' ఆం. భా. 1 - 137. 'దరువు పట్టుటకు' అని కొందఱు.), ప్రతిపదంబును = అడుగడుగునకును, మర్ద... కున్ - మర్దలముఖ = మద్దెలయొక్క ముఖముయొక్క

అవమర్దనకున్ = వాయించుటకు, క్రుంగుటయున్ = క్రుంగఁ బాఱుటవలన (అనఁగా మార్దంగికులు దిగువకు కుదియుటవలన వారిచాటున నుండిన యావేశ్యలు), బయటఁబడి = (మార్దంగికులచాటు తొలఁగినందున ఆరాజాదుల) కన్నులకు గోచరించినవారై, చేయునది లేక = అదృశ్యత్వం బొందుటకు మఱి యేయుపాయంబును లేనందున, ఆకడకున్ = ఆనారంగాదులను వైచినవారికి అభిముఖులుగా, మగిడి = తిరిగి, తుఱుము దిద్దుచున్ = కొప్పు చక్కఁజేసికొనుచు, తద్వా...లు - తత్ = ఆనారంగ కందుకాదులయొక్క - వారణ = తప్పించుకొనుటయందలి - అభినయవత్ = అంగహారము (కాయికచేష్ట- లేక- అంగవిక్షేపము) కలదైన - పరాచీన = పెడమువెట్టిన - కరాబ్జంబుల = కేలుదమ్ములుగలవారు, ఐ, నుడివడునెడన్ = ఘూర్ణిల్లునవసరంబున, పొడము...దంబులు - పొడము = గోచరించిన - కర్ణ = చెవియందలి - అవతంస= ఆభరణ పుష్పంబులయు, కపోల = గండస్థలమునెడు - ఖురళీ = గరడీలయొక్కయు- చలన= కదలికతో - ఉపలక్ష్య = కనఁబడుచున్న - వైలక్ష్య = అచ్చెరువుతోడి - హాసకుందంబులు = నవ్వుమొల్లలు [అనఁగా - ఘూర్ణిల్లినతఱిని కర్ణకుసుమావతంసమునకు గరడియైన చెక్కుల కదలికతోఁ గూడి వారివైలక్ష్యస్మితములు (నెడనగవుమొల్లలు) అగపడిన వనిభా.],సాం...లన్- సాంద్రతర = మిక్కిలి దట్టమయిన - చంద్రికా = వెన్నెలలయొక్క - కందంబులన్ = దుంపలను, దీటుకొలుపన్ = సరిపోలుచుండఁగా;

7. చా...లు - చాటు = చతురములైన - ఉక్తి = మాటలయందు-వాచాటలు= బహుభాషిణులు (గర్హితార్థము ఇచట నవివక్షితము), అగు-జరఠవనితలు=ముసలిచెలువలు, తమకున్= విటులైన యారాజకుమారులకు, మ్రొక్కన్ = కేలుమోడ్పఁగా, తారు = చెండుదెబ్బలుతిన్న యాగుబ్బెతలు, మ్రొక్కక = దండము పెట్టక,ఒక్కించుక = కొంచెము, సిరమో మిడి=మోము మరల్చి, వారియిరుపక్కయలన్ = ఆముదుక చెలువలకు రెండుప్రక్కలను, ఒదిఁగి = ఒత్తిగిల్లి, తొంటియంటు = తమకు ఆరాజకుమారులతో పూర్వము కలిగియుండిన మరుసంగాతమును, తలంచి = తలపోసి, తల, వాంచినన్ = వంపఁగా, వంచనన్ = తమకు (ఆరాజకుమారులకు), భోగపుజవరాండ్రు నమస్కరింపక అట్లు నిలిచిన యాతీరును, కటాక్షించి = సిరమాపులం గాంచినవారై, ఎక్కసక్కెంబునకున్ = పరిహాసమునకై, తమచేతన్ = ఆయువతులచేత, మ్రొక్కించుకొనువేడ్కన్ = దండము పెట్టించుకొను నుత్సాహముచేత, అక్కడన్, పుడమిఱేఁడు = సర్వదేశాధీశ్వరుఁడైనమహారాజు, లేమిన్ = లేనందున, సామాన్యమానవులన్= సామాన్య జనులను, కైకొనక= సరకుసేయక, సుమహోశంబు=చిత్తోత్సాహము, వేద్యంబుగాన్= తెలియునట్లుగా, వి...లు - విద్యా= నాట్య గీత సాహిత్యాదులచేతను - వయః = వయస్సుచేతను - వృద్ధలు= పెద్దవారు, అగు, మీరు=ఆ ముదుక వేశ్యలు, మ్రొక్కఁగా=నమస్కరింపఁగా, తారు = జవరాండ్రయినతాము, మ్రొక్కమి యెట్లు = నమస్కరింపకుండుట తగునా? మ్రొక్కింపుఁడు, అనుటయున్=ఆయువతులచేత వృద్ధలయిన మీరు మాకు దండము పెట్టింపుఁడు అని యారాజకుమారులు హెచ్చరింపఁగా;

8. గ్రక్కునన్ = తటాలున, పొడము మొక్కనగవులన్ = మొలక నవ్వులచేత, మోము దమ్ములకున్ = ముఖపద్మములకు, వేఱొక్కవింత తెలివి = అప్పటికేయున్నదానికంటె ఎక్కు

వగా నొక యపూర్వ మయిన తేజము కలుగఁగా, మ్రొక్కక, అక్కడన్, కడఁగూడి = ఒకపార్శ్వ మునఁ గలసి, నడచు తోడిచేడియలకున్ = కూడవచ్చుచున్న తోడిచెలికత్తెలకు [దీనికి 'ఎలుక పలుపన్' అను దానితో నన్వయము], ఆదొరలకున్, తమకున్ = ఆదొరలతో నమస్కరింపని యాజవ్వనులకు, తద్దయున్ పొందు గల దనుపెద్దటికంబు = ఎక్కుడు తగులము ఉండె నన్న సౌభాగ్యాతిశయమును, ఎలుకపలుపన్ = ఆతోడిచేడియలకు తమ సౌభాగ్యాతిశయమును తెలియఁజేయుటకుగాను, కెమ్మోవులు = ఎఱ్ఱని పెదవులు, మలంచి = విఱిచి, లోలోనన్, ఒయ్యనొయ్యన్ = మెల్ల మెల్లఁగా, ఉచుక్కనన్ = అనాదరశబ్దము సేయఁగా, అక్కిలు = అసందర్భమును, ఎఱింగి = గ్రహించి, అమ్ముదుసళ్లు, సొమ్ము = ధనము, మనకు దక్కెన్ = దొరకినది (ఈదొరలు మన కనాథధన మిత్తురు), అని = అనిపలికి, తమ్మున్ = వయసుగుబ్బెతలను, ముందటికిన్, నూకి = త్రోసి, అక్కక్క మ్రొక్కవే = ఓసీ అక్కా - అక్కా - మ్రొక్కవే, మనపాలివేలుపు = ఈదొర మనకు సకలభాగ్యము లిచ్చుదేవుఁడే, ('అక్కక్క' మొదలు 'వేలుపే' అనువఱకు ఆకొమరాంద్రుంగూర్చి ముదుసళ్లు పలుకువాక్యము), అని = అనుచు, బుజ్జవించియు = లాలించియు, బొమలు = కనుబొమ్మలు, కొని = ముడిచి, జంకించియు = జంకెనలు గావించియు (బెదరించి యనుట), ఎట్టకేలకున్ = మహాకష్టముచేత, ఒడంబఱిచినన్ = ఒప్పింపఁగా;

9. త్ర...నలు - త్రపా - సిగ్గుచేత - తరళ = చంచలములైన - నయనలు = నేత్రములు కలవారు, ఐ, (ఆకొమరాంద్రు), విరళవిరళ అంజలిబంధంబుగాన్ = వ్రేళ్లు ఎడమెడముగా కూడునట్లుగా ['విరళవిరళాంజలిబంధంబుగాన్' అని పా. - ఎడమెడ మయిన (వ్రేళ్లుగల) కేల్మోడ్పగునట్లుగా], మ్రొక్కి - నట్లు, కక్కసానన్ = బలవంతముగా, మ్రొక్కించి = మ్రొక్కఁ జేసి, హెచ్చి = అతిశయించి, ఆసయ్యాటము = ఆప్రణయము, ఎడపడక ఉండఁగాన్ = మఱుపడకయుండునట్లు, జిగురుసంటెలువోలెన్ = పట్టుకొనుటకై జిగురుపూసిన కొయ్యలవలె, అల్లుకొని = చుట్టవైచికొని, గొల్లనన్ నగు = గొల్లుమని నవ్వుచున్న - ఆలోలాంగనలన్ = ఆ వృద్ధవేశ్యలను, కల్లకోపంబునన్ = అబద్ధపుఁగోపముతో, కొట్టి (కొట్టినవారు ఆకొమరాంద్రు), కసరుఁజూపు = కోపదృష్టి, ఆరాజసంఘంబుమీఁదన్ = ఆరాజకుమారసమూహముమీఁద, సిగుడన్ = పర్వఁగా, మఱుఁగడన్ = మఱల, మఱు...బులు - మఱుపడు = ఆరాజకుమారుల కగపడకుండు చాటున కేఁగునట్టి - కొమిరె = ప్రాయపు - హరిణలోచనల = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల యాయింతులయొక్క - చల...బులు - చలిత = కదల్పఁబడిన - కంకణ = చేతి కడియములయొక్క - సంకుల = ఒండొకటిం గూడుకొన్న - క్రేంకారంబులు = క్రేమ్ క్రేమ్ అనెడిధ్వనులు, ఆన...పన్ - ఆనన = ముఖములయొక్క - ఆమోద = పరిమళముచేత - మేదుర= దట్టమయిన - అలి = తేంట్లయొక్క - ఝుంకారంబుల = ఝుంఝుం ధ్వనులయొక్క - బింకంబులు= అతిశయములను, అడపన్ = అతకరింపఁగా; (ఇప్పటికి కొమిరెవేశ్యలవృత్తము సరి).

10. (బుక్కావాంద్రవర్ణన.) - శంఖులసంకులు = శంఖనిర్మితకర్ణాభరణములును, లోవంక భుజంబులు = లోపలి ప్రక్కకు వంగిన బాహువులును, కొంకిసిగలు = వంకరజుట్టుముడులును, కాపిదుప్పట్లున్ = జేగురువన్నె కప్పడములును, ఒప్పన్ = పొందుపడియుండఁగా, ఇమ్ము = తమతొంటి నివాసస్థానము, దెప్పరంబు = అపర్యాప్తము, ఐ = అయినందున, ముప్పునన్ =

ముసలితనమందు, అప్పురంబు = ఆవిల్లిబుత్తూరియందు, చేరి = ప్రవేశించి, రసికజనబాంధ
వంబునన్ = రసజ్ఞులయినవిల్లిబుత్తూరిజనులచెలిమిచేత, బంధువియోగంబు = తొంటిస్థాన
మందలి బంధువులతో ఎడఁబాపును, మఱచి = స్మరింపక, గంధ...లన్ - గంధకలనా = పరి
మళద్రవ్యములం గూర్చుట - కుసుమస్రక్ = పూదండలయొక్క - గ్రథన=కూర్చుట-ఆదులన్ =
లోనగు పనులయందు, ఆంధ్యంబు = గ్రుడ్డితనము (పాటఁబాటు), లేక, అలరు = ఒప్పుచున్న -
ఆంధ్రదేశీయులు = తెలుఁగునాఁటివారు, అగు - గంధకారులు = బుక్కావాండ్రు, పాటి ...
లతోన్ - పాటిపాటి పద్యంపు = చిన్నచిన్న పద్యముతోఁ గూడిన - మ్రొక్కులతోన్ = నమ
స్కారములతో, వెత్తవెత్త = వికృతచేష్టాసమేతమయిన- కైవారంబులన్ = స్తోత్రములు చేయుచు
(చేయువారు ఆబుక్కాదాసరులు), గొరుత్తిడులపైన్ = ఏనుఁగులమీఁదను గుఱ్ఱములమీఁదను,
వచ్చు - రాచవారిపైన్ = దొరలమీఁదను, అప్పవారిపైన్ = విష్ణుచిత్తస్వామిమీఁదను, ఆడు
వారిపైన్ = ఆయనప్రోలనాడుచువచ్చుచున్న ఆటగత్తెలమీఁదను, చల్లగాన్ = శీతలముగా
చల్లన్ = చల్లినంతట, వెల్లి ఎగసి = మిక్కుటముగా రేఁగి, సృష్టియెల్లన్ = ప్రపంచమంతయు,
ముష్టీకరించుచున్ = పిడికటం బట్టినట్లుగా చేయుచు - అస్పష్టభిద = వస్తుభేదము తెలిసియుం
డలేయనట్లుగా అంతయు బుక్కాగానే చేయుచున్నది, అగు - పరిమళసమృష్టిన్ = సుగంధ
ములమొత్తములు, వెట్టు = ముంచుచున్న - పటవాసకంబు = బుక్కాము, నభోమండలికిన్ =
ఆకాశచక్రమునకు, చండాతకంబు = చల్లడము, ఐ, చంపకకోరకంబులన్ = సూర్యుని వెలుఁ
గులను (ఎండ నను), మాటుపఱుపన్ = పన్నురుగించిన యన్నురుతిత్తులు (తన్నురను పా. ప్రామా
దికము) = హేమాంబు పూరితములైన ప్రసిద్ధములైన నిటిసంచులను (పన్నీటికూజాలకు
బదులుగా నుపయుక్తములయిన తోలుసంచులు సరంధ్రములు), ఒత్తన్ = పిసుకఁగా,
వియత్తలంబునన్ = మింటిపై, పాఱ = ఎగసి, కైప్రాఁకు = వంపుగా పడుచున్న - ధారలన్ =
పన్నీటిజొంపంపుధారలచేత, వాద్యములు (ప్రసిద్ధ లోకనంనటి) తడిసినన్ (తడిసినవాద్యములు
చక్కఁగా శబ్దింపవు ప్రసిద్ధము), విద్యోపజీవులు = ఆవాద్యములను వాయించువిద్దెచేత
జీవించువారైనజనులు, ఫుత్కారంబులు = వాద్యముఖములను, కాఁపన్ = కాఁచుకొనుటకు, అగ్ని
రోయుచుండన్ = నిప్పు వెదకుచుండఁగా, ఆమొత్తము = ఆజనసమూహము, అత్తఱిన్ = వాద్య
గాండ్రు వాద్యములం గ్రాఁచుకొనుచుండుసమయమున; (ఇంతవఱకు బుక్కాదాసరులవృత్తము.)

11. వృత్తంబు = భోగమారును, చూడన్ = చూచుటకై, నిలిచి, మెత్తమెత్తనన్ =
మెల్లమెల్లగా, నడుమడుసు = నడచుచుండిన - మించుతండంబును = విటసమూహమును,
తారున్ = తమరును (అనఁగా ఆదాసరులును), అప్పుండు పుండరీకాస్యలు = అగుంపునందలి
కమలాననలు, అరకాంబుగాంచి = తెలియగని పట్టి, కొంత కుసుము ప్రతిఫలన పాండురంబులై =
తెల్లుఁబువ్వుల ప్రతిబింబములచే తెల్లనివై, పద్యా...లకున్ - పద్యా = దారులయొక్క - అతి
హృద్య=కడు మనోహరమయిన - పార్శ్వద్వయ = ఇరుప్రక్కలయందలి - ఉద్యానపాదపంబు
లకున్ = తోఁటచెట్లకు, పాఱు చెంగలువ కాలువలకున్ = ప్రవహించు నెత్తగలువ కాలువలకు,
డిగ్గి = దిగి (దిగినవారు ఆమిండతండము పుండరీకాస్యలును), కాసరీ...గాన్ - కాసరీదధి =
గేదెపెరుగుయొక్క - మండ = మీఁగడచేత - మాసరంబులుగాన్ = చిక్కనగా, పిసికి, ఆరం
బెట్టిన - నారంగశృంగబేరభంగంబులతోన్ = నారింజపండ్లయొక్కయు అల్లముయొక్కయు

నితుయలతో, కట్టిన కలమాన్నంపుఁ జలిది = మూటకట్టిన వరియన్నపుఁ జలిదిని, పోకపొత్తులన్ = పోకపట్టలలో, కుడువన్ = భుజించుటకై, కూర్చుండన్ = (ఆమిండతండము) ఉపవేశింపఁగా, వీక్షించి (చూచినవారు దాసరిసంపు);

12. కుక్షింభరిత్వంబునన్ = పొట్టఁబోసికొను భావముచేత, క్షుత్క్షాములై - క్షుత్ = ఆఁకటిచేత - క్షాములై = కృశించినవారై, తిరిగితిరిగి = వలసినంతయు ఒకచోటనే దొరకనందున పలుతావులకు పలుమాఱు పోయిపోయి, వేసరి = విసికినవారై, ఓసరిలిన దాసరిసంపు = ఒక ప్రక్క కొంగియున్న దాసరులసమూహము, వారిపాలన్ = అచట భుజించుచున్నవారవలన, గోపాలభిక్షన్ = మధుకరమును (దాసరులు తమకు ఇడిన యన్నకబళముచే గోపాలదేవునికి ప్రీతి యగు ననుభావమున- 'గోపాలభిక్ష, 'గోపాలభిక్ష' యని కబళము యాచింతురు; దానినే సందె గోపాల మనియు పలువురు పేర్కొందురు.), భిక్షించి = యాచించి, భక్షింపన్ = భుజించువారై, తీరత్కోణులన్ = ఆకొలువల దరి నేలలయందు, నిలుపన = ఉంచిన - తోరం... లై - తోరంపు = లావుపాటి, దివదారికోలల = దివ్వకంబముల యొక్క [పా. తిరువిళక్కోలల - తిరు = శ్రీ - విళక్కు = వెలుఁగు = దీపము యొక్క - కోలల = కఱ్ఱల (కంబముల) యొక్క] - రంధ్రగోళంబులన్ = గుండ్రని బొక్కలయందు, ఉత్కీలంబులు = ఉద్ధృతమయిన జ్వాలలు కలవి, ఐ, ధగ...ధ్యన్ - ధగఢగని = ధగధగ యనుచు - మండు - వెలుఁగుచున్న - జగజ్జ్యోతుల = ఆపేరం ప్రసిద్ధమయిన - దివ = దివ్వెల - జాలంబుల మధ్యన్ = ఆ గుంపుల నడుమను (జగజ్జ్యోతి యని ప్రమిదలలో నూనెకును వత్తులకును బదులుగా నూనియం దడిపిన వస్త్రఖండములను వైచి వెలిగించు దీపము.-'జగజ్జ్యోతి' యని తద్భవశబ్దము - జగజ్జ్యోతి పేర దీపజాలములు అని మధ్యమపదలోప సమాసము), ధూపకుండికా అంగారంబులన్ = పరిమళ ధూపార్హమైన పాత్రములలోని నిప్పుకలమీఁద, నిండారన్ = తడిపోవునట్లు, కాఁచి, నాదు పరీక్షింపన్ = నాదమును పరీక్షించుటకై, వాయించు ధిమిధిమి ధ్వనంబులకున్ = పూర్వము చెప్పిన వస్తువుకి తడిసిన వాద్యములను అవాద్యజీవులు వాయింపఁగా నయిన ధమిధమి శబ్దమునకు, బెదర = భయపడి, ఈవలి యుపవన శుకంబులు = ఈప్రక్కనున్న తోఁటలోని చిలుకలు, ఆవలకిన్ = ఆప్రక్కకును, ఆవలి యుపవన శుకంబులు ఈవలికిన్, పట్టంబుగాన్, కట్టిన తోరణంబులై = ఒకరు గ్రువ్వని తోరణములుగా (చిలుకలు పచ్చని వగుటచే మామిడియాకులవలె నుండును, గాన వానిబారు మామిడియాకుల తోరణంబులవలె నుండును, గాన కవి ఇట్లు వర్ణించినాఁడు), ...[తిలలు విసరుట స్వారస్యగ్రహణముచేత, నోరు తెఱచుట శబ్దసంగ్రహణములచేత, కేలుసఱచుట తాళముకై], కోలాహలంబు = కలకలధ్వని, మూకగీతిన = మూఁగెతనము వహించిన [ఎంతబిగ్గఱగా పాడినను వినఁబడనందున పాటమాని యూరకుండిరనుట], భాగవతజాతంబులు = భగవద్భక్త సముదాయంబులు, ఏతేరన్ = రాఁగా;

13. ఊరూరి సంతసంతకున్ = ప్రతియూరి ప్రతిసంతకును, తరుగన్ = పోవలసినవారగుటం జేసి పోవుటకై, పెద్దలు, ఇంటింటన్, సంత...లకున్ - సంతరించిన = పెంచియుంచిన - పిలుకువాటు గోడిగల జావడంబులకున్ = పిల్లను ఈనడి యాఁడుగుఱ్ఱపుఁదట్టుకు, పుట్టి, కాలు గట్టి విడువన్ = నిడుపైన త్రాటిని కాలికి కట్టి వదలివై వఁగా, నెత్తంబునన్ = ఊర నెల్లవారికిని సామాన్యమైన ప్రదేశమందు, మెత్తని = మృదువైన - గఱికన్ = దూర్వను, మేసి =

భక్షించి, పోసరించి = పొతరించి = పొగరెక్కి, మాపు మాపునన్ = ప్రతిసాయంకాల మందును, మేపు = మేపునట్టి - సజ్జకవణంపు మేపునన్ = గంటెదాణా తినుటచేతను. పిడు...నన్ - పిడుక = పిసికి గుండ్రగా తట్టి యెండఁబెట్టిన పేఁడ - గొఱపంబు = గుఱ్ఱమును తోముసాధనము - వీనితోడి - తోమకంబునన్ = తోముటచేత, ఫుటఫుటనై = నిగనిగయై, కటియకంబడి పాఁత = నల్లని గొంగళిపేలికను, కనియైనను = చూచినను, నిజం గనియైనను, బెదరు తట్టువ గుంపు = భయపడునట్టి లేఁత కుత్సితాశ్వముల సమూహముయొక్క - కాలికొలందికిన్ = కాలి పొడుగునను, వ్రేలు లాలుకుంచెలు = వ్రేలాడుచుండు నెట్టికుచ్చులు, కీలించిన గవ్వదండలన్ = కట్టినగవ్వదండలతోను, గంటలన్ = గంటలతోను, అలంకరించి, మోలుగు (పా. మొలుగు) మడ్డికిన్ = నల్లచాయ చెక్కను క్రాఁపఁగా నేర్పడు చిక్కని నల్లమడ్డిలో, తోఁచి = నానిచి, మూరకున్ = మూరెఁడు దూరమునకు, ఒక్కండును = ఒకటియు, జేనకున్ = జేనెఁడు దూరమునకు, ఒక్కండునుంగా, కుట్టిన డొల్లుటుల్లారులు = కుట్టినట్టి వ్రేలుడు జాలరులు, ఉల్లసిల్లన్ = శోభిల్లునట్లుగా, పల్లించిన పల్లంబులపైన్ = పన్నినట్టి పల్యాణంబుల మీఁద (జీనుల మీఁద అనుట), చిల్లతైలంబు = ఇండుపుగింజలనూనెను, వాసనకొడుపులన్ = పరిమళద్రవమును వస్త్రాదులకు పట్టించెడు కుంచెలతో, పూసిన మణుంగుచంద్రిక చేలలై = పట్టించిన యుడికిన ధవళవస్త్రములై, రవణంబులుగాన్ = అలంకారములు కాఁగా, ఎదురుగాన్ = ఆజన సమూహమునకు అభిముఖముగా, వేడుకన్ = సంబరమును,... అప్పిటి = ఆయూరియొక్క - మేటి = గొప్ప - సాలె = తంతువాయులు (వస్త్రములు నేయువారు) - అగసాలె = సౌవర్ణరులు - పటుసాలె = పట్టుసాలీలు - వాని = ఒకజాతి కోమటులు - వైజాతి = పలువవాండ్రు - సాఁతులు = గోనెలు నేయువారు (పెరికెలు) - ఏతుల = చాప లల్లువారు - ఈజాతుల - కొమరులు = వయసువాండ్రు [పా. కొమిరెలు = వయసుస్త్రీలు], తుములమై = గుమిగూడి, వచ్చు - తత్ చమూ సామజంబులన్ = ఆ(రాజులతోడి) సేనలయందలి యేనుంగులను, చూచి, ఏచిన వెఱన్ = ఉద్రిక్తమయిన భయముచేత, తమ - ఎక్కిరింతలు = వాహనములు, (వానిని తాము) ఎక్కికొని = అధిరోహించి, వాగెలు = వల్లలు (ప్రగ్గములు = కళ్లెములు), ఇరుగేలన్ = రెండు చేతులతోను, కుదియం బట్టినన్ = బిగియలాగినను, నిలువక = నిలువనివై (ఇందులకు 'ఎక్కిరింతలు' కర్త.)... త్రొక్కుచున్ పోవన్ (కర్త 'ఎక్కిరింతలు');

14. తన్మ...లు - తత్ = ఆప్రజలయొక్క - మధ్య = నడిమిప్రదేశమందున్న - వృద్ధ వధూ ఆతుర ఆదులు = ముదుసళ్లు స్త్రీలు రోగులు లోనగువారు, తిట్టన్ = అశ్వములను తము మీఁదికి ఎక్కించినారని ఆయశ్వారోహకులను దూషింపఁగా, ఇట్టు అట్టు అనలేక = ఏల మమ్ము తిట్టెదరు అని యాక్షేపింప న్యాయములేక, ప్రాణంబులు పిడికిటం బట్టుకొని పోవుచున్ = గుఱ్ఱములమీఁదనున్న యాపురుషులు తమ్మెక్కడ నవి యేయాపదలో త్రోయునో అని దిగులు పడుచు, నవీన సవిధకేదారంబులన్ = క్రొత్తవైన చెంగటి వరిపొలములలో, పడి దొరలి, చట్టలు = పిఱుఁదులు, దిగంబడి = చేనిలో పూడిపోయి, వెడల లేకుండన్ = పైకి లేచి రాలేనివారై, తారు దిగుటకు ఇమ్ములేక = గుఱ్ఱములమీఁదనున్న యావస్త్రకారాదులు ఎటువైపునను గుఱ్ఱమునుండి దిగుటకు చోటు లేనందున, పిమ్మటఁగొని = వ్యథపడుచు, నలుదెసలం జూడన్ = ఆసాలెరాతులు చేయునది అన్నివైపులను చూచుచుండఁగా, చూచి = (ఆవేశ్యలు) కని, కేలుసఱచి=

చేతులు తట్టి, కోహో (ఇది పరిహాసశబ్దము) యని గేలి (= హేళనము) సేయు గణికా (= వేశ్యా) కదంబంబుల (= సమూహముల) చప్పటులు (= కరతాడధ్వనులు), నిబి...బులన్ - నిబిడ = దట్టమయిన - నిష్కుట = ఉపవనములయొక్క - విటపి = చెట్లయొక్క - ఝాటంబులన్ = సమూహములందు, ప్రతిశబ్దంబులు = ప్రతిధ్వనులను, పుట్టింపన్ = కల్పింపఁగా;

15. ఇట్లు, అనూనవిభవంబు = కొఱవడని యైశ్వర్యము, చిగురొత్తన్ = విజృంభింపఁగా, ఆతిరుపతిన్ = దివ్యక్షేత్రమైన యావిల్లిపుత్తూరు, చొచ్చి = ప్రవేశించి, ఆవిష్ణుచిత్తుండు = ఆపెరియాళ్వారు, తద్రథ అవతరణంబు = ఆబ్రహ్మరథమునుండి దిగినవాఁడై, ఆచక్రధరు = ఆనారాయణునియొక్క - నగర = మందిరముయొక్క - మోసలన్ = ముఖశాలయందు, నిలుచుటయున్ = నిలిచి, ధర...ంబు - ధరణీధవ = రాజులయొక్కయు - స్థానిక = దేవాలయాధికారులయొక్కయు - సమూహము = బృందము, వంట రాఁ, ఆవైకుంఠున్ = ఆమహావిష్ణువును, సేవించి, తత్ = ఆవైకుంఠునియొక్క - ప్రసాద = అనుగ్రహముచేత - లబ్ధంబులు = పొందఁబడినవి, అగు, పరివట్టంబునన్ = భగవత్ప్రసాదముగా వత్తమ శిరమునకుం జుట్టుకొనునది యైనపట్టుతో, అలంకృతుండై = కైసేయఁబడినవాఁడై, నానా అలంకార సహితంబును = అనేక భూషణములతోఁ గూడుకొన్నదియు, రత్నకాంచన మయంబును - మణిహేమ వికారంబును, అయిన - ఆత్మీయ భవనంబున్ = తనయింటిని, కాంచి, విస్మితుండై = ఆశ్చర్యపడినవాఁడై, పుండరీ...గాన్ - పుండరీకాక్ష = ఆవైకుంఠునియొక్క - మహిమ = ప్రభావముచేత - అభిలబ్ధ = పొందఁబడిన - వైభవంబుగాన్ = ఐశ్వర్యముగా, తెలిసి = గ్రహించి, తత్ర...లన్ - తత్రత్య = అటనున్న - ధాత్రీకళత్ర = భూనాయక (రాజ) - వర్గంబులన్ = సముదాయములను, అనిపి, ప్రవేశించి = (యథావిధిగా) చొచ్చి, ...శతగుణంబుగాన్ = నూఱుమడుంగులుగా, భాగవత = భగవద్భక్తులయొక్క (శ్రీవైష్ణవులయొక్క) - పూజా = అర్చయందు - ప్రవణుండు = తత్పరుండు, ఐ, ఉండెన్....

ఈవచనములో - స్థానికులు ఆవిష్ణుచిత్తస్వామిని యెదుర్కొని పరమభక్తిపురస్సరంబుగా సత్కరించి, బ్రహ్మరథంబున పట్టణములోనికిం గొనిపోయి, మహావిష్ణుని యాలయమున తత్సేవ చేయించి, భగవదనుగ్రహవశంబున మహావైభవసమృద్ధిమైయున్న యాభక్తునియింటం జేర్చిరి. వరుసగా సాగనంపవచ్చిన రాజకుమారులు, నానానగరజనపదములనుండి తద్దర్శనార్థము వచ్చిన రాజకుమారులు, మేళములుగట్టి విష్ణుచిత్తమహాయోగిని సేవింపవచ్చిన వేశ్యలు, గ్రామగ్రామగ్రామణులు, రాజకుమారులు ఆవేశ్యలతో పచ్చనలాడుట, ఆంధ్రదేశాగతులైన బుక్కాదాసరులు, మిండగాండ్ర తండములు, చాదిభోజనములు, అగసాలెలు లోనగువారు వారెక్కిన గుఱ్ఱములు సేనాగతములైన కుంజరబృందములం గని వెఱచి సకలజనములం ద్రొక్కిళ్లం బెట్టుట, ఆసాలెవీరులే గుఱ్ఱములతోఁగూడ పొలములలో పడి కొంతదేహము పుడుకొనిపోవుట, పిమ్మట ఆమహాయోగిని స్థానిక ప్రభృతులు తన్మందిరముం జేర్చుటయు లోకాతీతప్రజ్ఞతో వర్ణింపఁబడినవి.

మ. ఉలుపాల్పట్టినయిండ్ల మజ్జనసృపాప్యోదారభుక్తక్రియా
జ్వలులై, గేహారకోల్వునన్ వివిధలాస్యస్పర్ధిసుభ్రూభ్రుకుం

సులవాదు ల్సరిదేర్చి పుచ్చి, మణివాసోభూషణగ్రామముల్
జలజాతాక్షునకున్ సమర్పణము నిష్ఠం జేసి, యవ్వేకువన్. 3౭

ప్రభువులు, = దొరలు, (తరువాతి పద్యమునుండి తెచ్చుకోవలయును), ఉలుపాలు = కానుకలు, పట్టినయిండ్లన్ = ఎవరుపెట్టి దర్శించినారో వారియిండ్లయందు, మ...లు - మజ్జన = స్నానము - నృప = రాజులకు - అర్హ = తగిన - ఉదార = శ్రేష్ఠమయిన - భుక్తి క్రియా = భోజనకృత్యము అనుపీనిచేత - ఉజ్జ్వలులు = మెఱయుచున్నవారు, ఐ, రే = ఆరాత్రి యందు, హరికోల్వన్ — నారాయణుని సేవయందు, (గుడిలో భగవత్సేవగా జరుగు నృత్యములో), వివి...దుల్ - వివిధ = పలు = అంగులైన - లాస్య - నర్తనములందు - స్పర్ధ = ఒండొరుల నోడింప గోరుచున్న - సుభ్రూ = లావణ్యవతులయు - భ్రుకుంసుల = నట్టువులయు- వాదుల్ = వాదములను, సరిదేర్చి = సరియైనదానిని ఏర్పఱించి, పుచ్చి = వారిం బంపి, ఆజలజాతాక్షునకున్ = ఆనారాయణునకు, మణి...మున్ - మణి = రత్నములయు - వాసస్ = వస్త్రములయు - భూషణ = నగలయు - గ్రామమున్ = సమూహమును, నిష్ఠన్ = భక్తితో - సమర్పణము = అప్పనము, చేసి, ఆవేకువన్ = రాత్రివేగునప్పుడు - ('అరిగిరి' అను ననంతర పద్యములోని క్రియతో నన్వయము).

విష్ణుచిత్తమునిని సాగనంప వచ్చిన దొరలు మాయింట విందునంగీకరింపవలయు నను ప్రార్థనగా తమ్ము కానుకలుపెట్టి దర్శించిన యాయాపిల్లిపుత్తూరి పౌరులయిండ్లయందు రాజార్హము లయిన మజ్జనభోజనాద్యుపచారముల ననుభవించి ఆరాత్రి యచ్చటి భగవత్స న్నిధిలో అన్యోన్యజయేచ్ఛచే తమప్రౌఢిమలను నిజలాస్యవిద్యానైపుణిం జూపించుకొన్న యాట కత్తెలయు అట్టి నట్టువులయు తారతమ్యములను నిర్ధారించి చెప్పి వారిని సమాధానపఱిచి బహు మతులిచ్చి పంపినవారై ఆభగవంతునికి భక్తిపూర్వకముగా రత్నవస్త్రభూషణసంఘాతముల నర్పించి తెల్లవాఱునంతలో తమనగరములకుం దరలిపోయిరి.

'ఉలుపా' - (ఉలుపా) అన్యదేశ్యము. 'రే' - కాలవాచకముగావున సప్తమ్యర్థమున వికల్పముగా ప్రథమ. 'రేన్'అనిసప్తమ్యర్థద్వితీయగా నేని ఛేదము చేసికొనవచ్చును. 'లాస్య'- 'తాణ్డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ నర్తనే' అమ. లాస్యము సుకుమారము తాండవము ఉద్ధతము, అని భేదము; భరతసూత్ర మిట్లున్నది: —

'తతశ్చ భరతః సార్థం గన్ధర్వాప్సరసాం గణైః,
నాట్యం నృత్యం తథా నృత్త మగ్రే శమ్భోః ప్రయుక్తవాన్;
పర్యాప్త ముద్ధతం స్మృత్వా స్వప్రయుక్తం తతో హరః
తణ్డునా స్వగణాగ్రణ్యా భరతాయ న్యదీదిశత్,
లాస్య మస్యాగ్రతః ప్రీత్యా పార్వత్యా సమదీదిశత్.'

'సరిదేర్చి' - ఆదొరలు ఇట్టి కళావిశేషములందు కుశలు లని సూచన. సంపన్నుల యిన విలా సులకు ఇది సిద్ధమేగదా. 'సుభ్రూః' - సుభ్రువు - శోభనమైన కనుబొమలు కలది - అందగత్తె యనుట - 'భ్రుకుంసుఁడు - 'భ్రువా కుంసో భాషణ మస్య-భ్రువాకుంసయతి వా' రామాశ్రమి. "భ్రకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంస శ్చేతి నర్తకః। స్త్రీవేషధారీపురుషః" అని అమరమున

ఈశబ్దము స్త్రీవేషధారి పురుషునికి పేరుగా పఠితమైనను, లోకములో నటమాత్రపరముగాఁ గనఁబడుచున్నది: - "సర్వాం తిష్ఠతు సంసదః పతి రసౌ సంధ్యా భ్రమన్ హారః" - మల్లికా. 'వాదు' - వానశబ్దమునకు వైకృత మనికొందఱు.

తే. ప్రభువు లరిగిరి క్రమ్మఱఁ బాండ్యనగరి,
కిమ్మునియు నట్లు వైష్ణవాభ్యర్చనంబుఁ
దన చిరంతన తులసికాదామకరణ
దాస్యమును జేసికొనుచుఁ దత్పరత నుండె. 32

క్రమ్మఱన్ = మరల, పాండ్యనగరికిన్ = పాండ్యదేశ రాజధానియైన మధురాపురికి, అరిగిరి = పోయిరి. ఆమ్మునియున్ = ఆవిష్ణుచిత్తుఁడును, అట్లు = యథాపూర్వముగా, వై...బున్ - వైష్ణవ=విష్ణు భక్తులయొక్క - అభ్యర్చనంబున్ = పూజను, తన...మును - తన= భగవంతునికి తాను చేయుచుండిన - చిరంతన=చిరకాలమునుండి జరుగుచున్న - తులసికాదామ= తులసీమాల్యముల - కరణ=రచన (గ్రుచ్చుట) యనెడు - దాస్యమును=సేవను, చేసికొనుచున్, తత్పరతన్ = భగవత్పరాయణత్వముతో, ఉండెన్.

'చిరంతనము' - 'చిరంభవమ్' భవార్థమున ట్యుల్ప్రత్యయము. ఇట్లే సాయంతనము, సాయంభవము - ఇవి వికల్పనిష్పన్నములు, కావున 'ప్రతిపూర్వమా సాయంతనమునఁ బ్రకటింపఁ బడును' అనుట దుష్టము. 'దాస్యము' - దాసస్య కర్మ భావో వా. 'చేసికొనుట' = ఫలమను భవింపఁ గోరిచేయుట గావున ఆత్మనేపదము.

వ. ఒక్కనాఁడు మధ్యాహ్నసమయ మాలికా సమారోపణానంతరంబున మందిరంబునకు బోవునతనిం బ్రసాదమందస్మిత సుందరవళక్షం బగుకటాక్షంబున వీక్షించి పక్షిపుంగవకేతనుండు పుండరీకనికేతన కిట్లనియె. 33

ఒకనాఁడు, మ...నన్ - మధ్యాహ్నసమయ = నడిపగటికాలపు, మాలికా = దండయొక్క - సమారోపణ=(స్వామికంఠంబున) చక్కఁగా నుంచుటకు - అనంతరంబునన్ = తర్వాత, మందిరమునకున్ = తనయింటికి, పోవునతనిన్ = చనుచున్న యాపేయాళ్వారును, పక్షి...నుండు - పక్షిపుంగవ=పక్షిశ్రేష్ఠుఁడైన గరుత్మంతుఁడు - నికేతనుండు = చిహ్నముగా గలవాఁడు- ఐన నారాయణుఁడు, ప్రసా...బు-ప్రసాద=కరుణతోడి - మందస్మిత = చిఱునగ వుచేత, సుందర = అందంబుగా, వళక్షంబు = తెల్లనిది, అగు, కటాక్షంబునన్ = కడకంటి చూపుతో, వీక్షించి = చూచి, పుం...కున్ - పుండరీక = తెల్లదామర - నికేతనకున్ = ఇల్లుగాఁ గలదైన లక్ష్మితో, ఇట్లు=ఈచెప్పఁబోవు ప్రకారమున, అనియెన్ = వచించెను.

ఒకనాఁడు ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు వాఁడుక ప్రకారము మధ్యాహ్నకాలపు దండను భగవంతుని కంఠంబున నలంకరించి యింటి కేఁగుసమయాన ఆయనను భగవంతుఁడు కరుణతోడి మందహాసముచే వెల్లఁదనము మీఱుచున్న కడగంటి చూపులతో విలోకించి మహాలక్ష్మితో నిట్లు వక్కాణించెను.

'మాలికా' మాలయే మాలిక-'మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ధ్ని' - అమ. ఇట్లు ఈశబ్దములు సిగదండకు పేర్లుగా కోశమం దున్నను దండకే పేర్లుగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి.

"మన్దాక్షనిష్పన్దతనో ర్మనోభూదుత్ప్రేర్య మ ప్యానయతి స్మ తస్యాః
మధూకమాలామధురం కరం సా కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః." నైషధ. 14 (4).
"అన్తర్గత ప్రార్థన మన్తికస్థం జయన్త ముద్వీక్ష్య దరస్మితేన
ఆమృష్టవక్షోహరిచన్దనాఙ్కా మన్దారమాలా హరిణాపినద్ధా." శాకున్తల.
"దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం నలకణ్ఠనాళే వధూ ర్మధూక స్రజముత్ససర్జ."
"సా నిర్మలే తస్య మధూకమాలా।హృది స్థితా చ ప్రతిబిమ్బితా చ
కియ త్యమగ్నా కియతీ చ మగ్నా।పుష్పేషుబాణాళి రివ వ్యలోకి."
'స్మిత'ము ధవళ మని కవిసమయము-
"యశసి ధవళతా హాస కీర్త్యో శ్చ తద్వత్" సా. ద.
'పక్షిపుంగవ'-పుమాంశ్చాసౌగౌశ్చేతి పుఙ్గవః-ఎద్దు-ఆశబ్దము ఇట శ్రేష్ఠార్థగోచరము:-
'స్యు రుత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుఙ్గ వర్షభ కుఞ్జరాః
సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' - అమ.
'నికేతనము' - ఇల్లు - "గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్"అమ. 'వలక్ష'- 'వలక్షో ధవళోర్జునః'-అమ. 'పుండరీక'-'పుణ్డరీకం సితామ్భోజే' అమ. పుండరీకశబ్దమును కోశకారులు తెల్లదామరకే పేరుగా పఠించినను మహాకవులు కమల సామాన్యవాచకముగాఁ గూడ వ్యవహరింతురు; 'సింహాసనము చారుసితపుండరీకంబు' అని శృంగారనైషధాదిలో సరస్వతీస్తుతి.

—* యామునాచార్యచరిత్రము *—

తే. 'యామునాచార్యుఁ డొక్కఁడు సీమహాత్ముఁ
డొక్కఁడును గాదె దర్శనం బుద్ధరించి
రస్మదీయకృపాలిశయమునఁ' ననుచు
నిందిరాదేవి తనభర్తఁ గిట్టు లనియె. 39

మహాత్ముఁడు - మహత్ = గొప్పదైన - ఆత్ముఁడు=చిత్తము గలవాఁడు (జ్ఞానియనుట), ('ఆత్మా యత్నో ధృతి ర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మ వర్ష్మ చ' అమ.) దర్శనంబు=(సత్యమైన)నామతమును (అనఁగా విష్ణువ నైననేనే పరమాత్మను అనెడు మతమును), ఉద్ధరించిరి = లేవనెత్తిరి (శైవాదికుమతములనడుమ అడుగంటిన విష్ణుపారమ్యమతమును సాధువుల యాచరణకుం దెచ్చిరనుట). ఇందిరా= లక్ష్మి.

క. 'ఇతనికిఁ దగ యెఱిఁగినది కా,
యతఁ డేమి యొసఁగెఁ?' దనిన నబ్జాక్షుం డా
శతపత్త్రనిలయ కిట్లను.
'నతివ, కలం డొకఁడు మత్పదాశ్రితుఁ డాదిన్. 40

కా = కాదా, అబ్జాక్షుండు = పద్మనయనుఁడు-విష్ణువు, శతపత్త్రనిలయకున్ = లక్ష్మికి (శతపత్త్ర మనఁగా నూఱురేకులు గలిగిన పద్మ మనుట, అది నిలయముగా అనఁగా ఇల్లుగాఁ గలది

లక్ష్మి). అతివ = ఓయింతీ, కలండు = ఉండెను, ఆదిన్ = తొల్లి, మత్పద ఆశ్రితుఁడు = నాపాదములను గొలుచువాఁడు - నాభక్తుఁ డనుట.

ఆ. అతఁడు చిఱుతనాఁడె యాచార్యకులమున
వేదశాస్త్రముఖ్యవిద్య లభ్య
సించుచుండ, నపుడు చెలువ, యిప్పటి పాండ్య
నృపతి పూర్వవంశ్యుఁడే యొకండు. ౪౧

అతఁడు, చిఱుతనాఁడె = బాల్యమందే, ఆచార్యకులమునన్ = గురువునింట, వేదశాస్త్రముఖ్యవిద్యలు — వేదములును శాస్త్రములును ప్రధానముగాఁ గల విద్యలను - అభ్యసించుచున్ = నేర్చుకొనుచు, ఉండన్ = ఉండఁగా, చెలువ = ఓయింతి (ఓలక్ష్మి యనుట), అపుడు = ఆకాలమందు, ఇప్పటి యీపాండ్యనృపతి పూర్వవంశ్యుఁడు = ఈపాండ్యరాజునకు పూర్వుఁడు ఈవంశమువాఁడే.

వేదములు - ఋగ్యజుస్సామాథర్వములు ౪, వేదాంగములు ౬ - శాస్త్రములు - మీమాంసాన్యాయ పురాణధర్మశాస్త్రములు ౪ - అని విద్యలు ౧౪—

'శిక్షా వ్యాకరణం ఛన్దో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా
కల్ప శ్చేతి షడఙ్గాని వేద స్యాహు ర్మనీషిణః.'
'అఙ్గాని వేదా శ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః
పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతా శ్చతుర్దశ.'

విద్యలు ౧౮ అనుమతమున ఈనాలుగింటిని చేర్చుకొనవలయును:—

'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాన్ధర్వ శ్చేతి తే త్రయ
అర్థశాస్త్రం చతుర్థం తు విద్యా అష్టాదశ స్మృతా.' విష్ణుపు.

విష్ణుచిత్తుఁడు యామునాచార్యులకన్నం బూర్వుఁడై యుండఁగా నిట భగవంతుఁడు యామునాచార్యుఁడే పూర్వుఁ డని చెప్పినందులకు-'ధాతా యథాపూర్వ మకల్పయత్' అనఁగా 'బ్రహ్మ మునుపటివలె నే మరల సృజించెను' అనుప్రమాణమునుచే, అపూర్వసృష్టిలోని యామునాచార్యుఁడు ఇప్పటి యీవిష్ణుచిత్తునికన్నం బూర్వుఁడే కావున స్వామి యట్లువచించె నని పెద్దలు సమాధానము చెప్పుదురు.

తే. వెఱ్ఱిశైవంబు ముదిరి మద్వినుతి వినఁడు,
నతి యొనర్పఁడు మామకప్రతిమలకును,
హరుఁడె పరతత్త్వ మను. మదీయాలయముల
నుత్సవంబుల కులుకు, నెయ్యురును నట్లు. ౪౨

వెఱ్ఱిశైవంబు - వెఱ్ఱి = చిత్తవిభ్రమమైన - శైవంబు = శివుఁడే పరమాత్మ యనెడు మతము, ముదిరి = బలపడి, మత్ వినుతిన్ = నాస్తుతిని, వినఁడు, మామకప్రతిమలకున్ = నా వైనవిగ్రహములకు, నతి = నమస్కారము, ఒనర్పఁడు = చేయఁడు, హరుఁడె = శివుఁడె, పరతత్త్వము - పర = శ్రేష్ఠమైన- తత్త్వము = ఆత్మ, అనున్ = అనిపలుకును. మదీయ ఆలయ

ములన్ = నావైన గుడులందు, ఉత్సవంబులకున్ = తిరుణాళ్లకు, ఉలుకున్ = భయపడును, నెయ్యురును = వానిమిత్రులుకూడ, అట్ల = వానివలెనే.

దుర్బోధనలు సేయునదైన శైవమతమును ఆరాజు కడుదృఢముగా అవలంబించి నాపొగడ్తలు విన నొల్లఁడు, నావిగ్రహములకు మ్రొక్కఁడు, హరుఁడే పరమాత్మ యనివాదించును, నా దేవళములందలి యుత్సవములకు ఉలికిపడును, అతనిమిత్రులును అట్లే చేయుచుండిరి.

'వినఁడు', 'ఒనర్పఁడు'-భూతకాలవిశిష్టమైన వ్యతిరేకార్థములు. 'అనున్', 'ఉలుకున్' భూతముం జెప్పుతద్ధర్మార్థకములు. -'పరః శ్రేష్ఠారిదూరాః । న్యోత్తరే క్లీబం తు కేవలే' మేదిని. 'తత్త్వం పరాత్మని। వాద్యభేదే స్వరూపేచ.' హైమము.

సీ. అశ్రాంత జంగమార్చాసక్తి వర్తిలు
వేదవిద్ద్విజపూజ వీటఁ గలిపి;
భౌమవారపు వీరభద్ర పళ్లెర మిడు
గృహార్చితంబు లిట్టుంకు లింక;
షణ్ణవతి శ్రాద్ధచయము మాఱఁ బెట్టు సం
కరదాస మయ్య భక్తప్రతతికి;
నాద్యంబు లైన దేవాలయంబులు ప్రాల
పడని నిరాశ మగాని నిలుపుఁ;
తే. చండ మూర్తి శైవంబుఁ జెంది ప్రేలుఁ
జిత్రము లారాధ్య దేవళ్ల ప్రాప్య లనుచు
నుపనిషత్తులు వారిచే నుబ్బి వినుచు,
వెండి యే జంగ మెత్తిన వెఱఁగుపడును. ర 3

వే...జ - వేద = వేదములను - విద్ = ఎఱుంగువారైన-ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్క - పూజ = సత్కారము, వీటఁ గలిపి = నష్టము కావించి, అ... క్తిన్ - అశ్రాంత = తెంపులేని - జంగమ = జంగముదేవరలయొక్క - అర్చ = పూజయందలి - ఆసక్తిన్ = అభినివేశముతో- ('అత్యంతజంగమా' అను పాఠమందు - జంగమార్చయందు అత్యంత మయిన అనఁగా మిక్కుటమైనయాసక్తితో అని యర్థము.), వర్తిలున్ = వ్యవహరించును; గృహార్చితంబులు = ఇలువేల్పులు, ఇట్టుంకులు ఇంకన్ = నిప్పుస్తులచే ఇగిరిపోవుచుండఁగా, భౌమవారపువీరభద్రపళ్లెరము = ప్రతియంగారకవారమునను వీరభద్రునికి నైవేద్యపుఁబళ్లెము ఒసంగి ప్రమథగణముల కర్పించుటగా జంగములకు సంతర్పణ సేయును; సంకరదాసమయ్య భక్తప్రతతికిన్ = శంకరదాసమయ్య లని పేర్కొనంబడు శివభక్తుల సమూహమునకు, మాఱన్ = ప్రత్యుపకారముగా, షణ్ణవతి శ్రాద్ధచయము = తొంబదియాఱు శ్రాద్ధములసమూహమును, పెట్టును; ఆద్యంబులు = ఆదికాలంబునుండి యున్నట్టివి ఐన, దేవాలయంబులు = దేవళంబులు, ప్రాలన్ - పూజానైవేద్యములు లేక పడి పోఁగా,

అవనిన్ = భూమియందెల్ల, నిరా...లిన్ - నిరాళి = వీతరాగులైన జంగాలకు, మఠ ఆళిన్ = మఠముల సమూహములను, నిలుపున్ = కట్టించును.

ఉత్తరశైవంబు = శైవమతమునందలి పైపడికట్టును, చెంది = పొంది (గురూపదేశము వలన నవలంబించి), జందెము త్రెంచున్ = యజ్ఞోపవీతమును త్రెంపివైచును; పతితులు = సదాచారమునుండి పడిపోయినవారైన, ఆరాధ్యదేవళ్లె = లింగధారి బ్రాహ్మణస్వాములే, ప్రాప్యులు = శుశ్రూషింప నర్హులు, అనుచున్ = అనిభావించి, వారిచేన్ = లింగధారులవలన, ఉపనిషత్తులు = వేదాంతములను, ఉబ్బి = సంతోషించి, వినుచున్, వెండి=మఱి, ఏజంగము= బ్రాహ్మణేతరుఁడైన శైవుఁడు, ఎత్తినన్ = (ఉపనిషదర్థములు చెప్పుటకు) పూనుకొన్నను, వెఱఁగుపడును = ఆశ్చర్యమొందును.

దక్షయాగధ్వంసానంతరము పరమశివుఁడు వీరభద్రుని అంగారకగ్రహముగాఁ గావించినాఁడు. భౌముఁడనఁగా భూపుత్త్రుఁడైన యంగారకుఁడు గావున భౌమవార మనఁగా అంగారకవారము. అట్లు ఆదినము వీరభద్రునివార మగుటచేత నాఁడు అతనికి పళ్లెర మెత్తుట.

'షణ్ణవతి' - ఆఱును తొంబదియు. శైవము లేనప్పుడు 96 దినములశ్రాద్ధములను వేదవిద్ద్విజముఖముగా కావించుచుండినవాఁడు, పిమ్మట శైవంబుకతన జంగాలముఖముగా చేయుచుండె ననుట.

'అమాయుగమనుక్రాన్తి ధృతిపాత మహాలయాః
తిస్రోఽష్టకాశ్చ విజ్ఞేయాః షణ్ణవత్యః ప్రకీర్తితాః.'

'సంకరదాసమయ్య' అనుచో శవర్ణమునకు సవర్ణ మిడుట దుర్మతిస్థులని వారిపైఁగల తిరస్కారముచేత. 'ఎత్తిన' - ఇట నీపదము ద్రావిడమందు గల స్తుతిపర మని కొందఱనిరి. స్తుతికన్న పూనికయే ప్రకరణోచితముగా నున్నది. ఇందులకు సస్పృశ మనుప్రయోగము.

తే. 'తండ్రి యిట్టి దొక యత్యద్భుతంబు వినుము.
నయ్య యొకింతయును లేక యుద్యగ్రవృత్తి
శాప మిచ్చె; నెక్కుడైన జనని ప్రజల
కింత కీడొనరింపంగ నెత్తికొనునె?' పార్క్. ౦. 5. 346.

'జంగము' లనఁగా సంచరించుచుండువారు, సంచరించుచుండు పరమశివులు, అని శైవులలో తొలుతం గలిగిన భక్తిపూర్వకవ్యవహారము లోకమునం బర్వినది. 'గృహదైవతంబులిట్టింకులు' - బుకారమునకును ఇంకుశబ్దములోని యికారమునకును యతి.

'వీరభద్రపళ్లెరము', 'శంకరదాసమయ్య', 'ఆరాధ్యదేవళ్లు'-ఇవి ఆమతమువారి సాంకేతికపదము లగుటచేత వీనియందలి లక్షణదోషములు కవిని బాధింపవు.

ఆరాజు వేదజ్ఞులైన బ్రాహ్మణులను పూజించుటమాని జంగముదేవరలను పూజించుటయందు అమితాసక్తి వహించెను. ఇలువేల్పులను పస్తుపెట్టి ప్రతిమంగళవారమునను వీరభద్రునికి పళ్లెరము పెట్టును. షణ్ణవతిశ్రాద్ధములందు భోక్తలనుగా బ్రాహ్మణులకు బదులు శంకరదాస మయ్యలను కూర్చుండఁబెట్టెను. బహుకాలమునుండి యున్న దేవళములను పాడుపెట్టి స్థిరజంగములకు మఠములు కట్టించెను, శైవములోను పైశైవమునం బ్రవేశించి జందెమును త్రెంపి వైచెను.

పాపాత్ము లయిన యారాధ్య దేవరలే గురుత్వార్హు లని వారివలన ఉపనిషత్తులను వినుచుండును. జంగ మెవఁడైన వానిని వచింపఁ బూనెనా ఆశ్చర్యపడి వినుచుండెను.

క. శివలింగముఁ దాల్చినజన

నివహం బేమైనఁ జేయనిది పాపము దా

నవుఁ గా దనఁ; డాసమయము

నవు నను విప్రులకె యగ్రహారము లిచ్చున్. ౪౮

జననివహంబు=మనుజులసమూహము, చేయనిదిపాపము=చేయకపోవుటయే వారిలోపము; అవున్ కాదు అనఁడు = ఒప్పు తప్పు అని భేదము పలుకఁడు, ఆసమయము = ఆయాచారము (శైవుల చెడుకృత్యములందు తప్పు పట్టకయుండుట), అవును—సరి (ఉచితము); విప్రులకున్ = బ్రాహ్మణులకు, అగ్రహారములు = నల్లిండ్లను.

ఎవఁడైనను శివలింగమును ధరించినం జాలు; అట్టివాఁడు ఏపాపకృత్యముగాని చేయకుండుటయే వానిపాపము గాని చేసినచో ఆరాజు అందు తప్పెన్నఁడు; ఆనడువడి సరియే యని చెప్పెడు బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారము లిచ్చును.

'నివహం బేమయినఁ జేయనిదిపాపము'- ఇట 'చేయున్ + ఇది' (చేయుఁగా ఇది) అను పదచ్ఛేదము సరిగాదు. అందు యతిభంగము. ఇట 'చేయని యట్టియది' (=చేయమి) అని 'యర్థముగా 'చేయని' అనువ్యతిరేకార్థకవిశేషణమునకు 'అది' యను తచ్ఛబ్దార్థకముతోడి కర్మధారయసమాసమున సంధిలో తచ్ఛబ్దార్థకాకారమునకు లోపము రాఁగా విశేణము తుదనున్న నివర్ణముతో యతిగా గ్రహింపవలయును.

'చేయనిది పాపము'-ఏయకృత్యమైనను నిర్భయముగాఁ జేయవచ్చును, ఏమిచేసినను నాక్షేపించువారు లేరు, అనుటకు ఇది వాడుకశైలి. - 'సమయ' మనఁగా ఆచార మనుటకు 'సమయాః శపథాచార కాల సిద్ధాన్త సంవిదః' అమ.

'అగ్రహారములు' - 'అగ్రం బ్రాహ్మణభోజనం తదర్థం హ్రియన్తే రాజధనాత్ పృథక్ క్రియన్తే తే క్షేత్రాదయః' నిలకణ్ఠ.

తే. అతఁడు రాజ్యంబుఁ బాలించునవసరమునఁ

దనవశం బైనయట్టియత్తామ్రపర్ణిఁ

గలుగు నలపుట్టరాని ముక్తామణికు

లంబు మాహేశ్వరుల కంధలకు నెతీఱె. ౪౯

అతఁడు = ఆరాజు, రాజ్యంబు = తనయేలుబడిదేశమును, పాలించు అవసరమునన్ = ఏలెడుకాలమందు, తనవశంబు = అతనిస్వాధీనము, ఐన - అత్తామ్రపర్ణిన్ = ఆతామ్రపర్ణీనదియందు, అల = ఆ, పుట్టరాని = మణి యెక్కడను పుట్టని దైన - అనఁగా భూమిలోని ముత్తెములముత్తెములలో నెల్ల శ్రేష్ఠమైన - ముక్తామణికులంబు = ముత్తెపుఫలముల మొత్తము, మా...కునె = మహేశ్వరభక్తులయొక్క బొంతలకే, తీఱెన్ = సరిపోయెను.

[పా. 'ముక్తామణివర కులము మాహేశ్వరుల కంధరలకుఁ దీఱె.' - ముక్తామణివర = శ్రేష్ఠమయినమౌక్తికఫలములయొక్క - కులము = మొత్తము,... కంధరలకున్=కంఠములకు అనఁగా మెడలోఁ దాల్చు రుద్రాక్షతావళములో నడుమనడుమ గ్రుచ్చుకొనుటకు].

ఆరాజు పాండ్యదేశమును ఏలుచుండఁగా ఆదేశమందు ప్రవహించెడి తామ్రపర్ణీనదిలోఁ బుట్టెడు ముత్తెముల మొత్తమును లోకములోని ముత్తెములన్నిటిలోను శ్రేష్ఠమగునట్టివానిని శివభక్తులు అతనివలనం బడసి గొంతులలో అలంకారార్థము కట్టించుకొనుచుండిరి, అనఁగా అట్టి యపూర్వవస్తువులను అన్నిటిని అతఁడు వారికే ఇచ్చివేచుచుండెను; అని అతనియపాత్రవినియోగమును దుర్మతాభిమానమును దూషించుట.

తామ్రపర్ణియందు ముత్తెములు పుట్టుట ప్రసిద్ధము.

ఉ. 'చూతమె డాసి పక్వతరశుక్తిపుటాంతరదృశ్యమౌక్తిక
వ్రాతములై వెలుంగు గరువంపుఁగొటారుల నొప్పు తామ్రప
ర్ణీతటమట్లు జీర్ణదళబృంద సమావృతపాండురప్రసూ
నాతిమనోజ్ఞజాలముల నర్థి నెసంగు మధూకసాలముల్.' మను. ౩ (80).

'నియమో యథా। ముక్తా స్తామ్రపర్ణ్యామే వాబ్ధే స్స్వాప మకరా నపి' అని కవిసమయములందు కావ్యకల్పలత.

'మణిఁ' - 'మణీ' అని పాఠాంతరము. మహేశ్వరునియందు 'భక్తులు మాహేశ్వరులు.' 'తీఱెన్' అనుటచే ఇచ్చివేచె నని భా.

'అలపుట్టరానిముక్తామణికులంబు'-'అల' అనుపదము కులమునకు విశేషణము; నడుమ పుట్టెన్' అనివ్యస్తపదము కలదు. కొందఱు నవకవు లట్లు ప్రయోగించిరి గాని యిది శాస్త్రసమ్మతము గాదు.

తే. అప్పు డిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులు కొంద
ఱాత్మజనిభూమి విడువలే కలికభూతి
గడ్డముల నాన రుదురాక లిడ్డసంది
సూతసంహిత లిఱికించి చొరఁ దొడఁగిరి. ౪౬

అప్పుడు=ఆఁతఁ డిట్లు శైవపక్షపాతము వహించినయాదినములలో, కొందఱు బ్రాహ్మణులు, ఆత్మ...మి - ఆత్మ = తనయొక్క - జని = పుట్టువుయొక్క - భూమి=దేశమును, విడువలేక, ఇచ్చకులు = అతనియిచ్చప్రకారము నడచుకొనువారు, అగుచున్ = అయి, అలికభూతి = నుదుటివిభూతి, గడ్డములన్ ఆనన్ = గడ్డములకు తగులుకొనుచుండఁగా, రుదురాకలు = రుద్రాక్షలు, ఇడ్డ సందిన్ = ధరించినసందిటియందు, సూతసంహితలు = సూతసంహిత యను పేరిశైవగ్రంథంపుఁ బుస్తకములను, ఇఱికించుకొని చొరఁదొడఁగిరి=అతనిమోలగమునం బ్రవేశింప సాగిరి.

ఆశైవోత్కర్షదినములలో కొందఱు బ్రాహ్మణులు ఆమతము నొల్లనివారైనను జన్మభూమి వదలి పోలేక అతనికి ఇచ్చకముగా తాము మెండుశివభక్తిం జూపుటకై దండిగా ఫాలంబున గడ్డమువఱకు విభూతిపెండెకట్లు ధరించి సందిటఁగూడ రుద్రాక్షలు కట్టుకొని, సందిటిలో సూతసంహితాపుస్తకముల నిఱికించుకొని అతనిదర్శనమునకు తత్సభాభవనంబున దినదినము ప్రవేశించుచుండిరి.

'ఇచ్చకులు' - ఇచ్ఛాశబ్దవైకృతము. 'ఇచ్చగులగు బ్రాహ్మణౌఘమెల్ల' అనియొనపా. అందు విశేషణవిశేష్యములకు భిన్నవచనతాదోషము; ఉపలబ్ధములైన వ్రాతప్రతులయందు 'అగుచు బ్రాహ్మణులు కొందఱు' అనియేయున్నది. 'జని రుత్పత్తి రుద్భవః, లలాట మలికం గోధిః' 'భూతి ర్భస్మని సంపది'అమ.—'రుదురాక' - రుద్రాక్షశబ్దవైకృతము.

'సంది' - సందిలి- సందిదండ, సందికడియము ఇత్యాదులు వ్యుత్పత్తివశమున లివర్ణలోపముచే నేర్పడినవని యొకమతము; 'సందిలి'కి 'సంది' యని రూపాంతరమని యొకమతము. 'సూతసంహిత'-ఇది స్కాందపురాణములో నొకభాగము. శంకరాచార్యులవారు ప్రస్థానత్రయభాష్యములురచించుటకు పూర్వము దీనిని తొమ్మిదిమాఱులు పఠించి రని తన్మతస్థులయైతిహ్యము. దాని నిఱికించుకొని పోవుట నిరంతరము దాని నే చదువుచున్నట్లు శోభించుటకు.

క. శీలముఁ బట్టియు గంజాహాలల నుపాంశుస భుజించునధముల శైటం
జాలఁడు నైవర్ విప్రస్థాలిత్యము నైలుసేసి కనుగిఱపు సభర్. 82

(ఆరాజు), శీలము=జంగమాచారమును, పట్టియున్=స్వీకరించినవారయ్యును, ఉపాంశునన్ = రహస్యముగా, గంజాహాలలు=గంజాయిని సారాయులను, భుజించునధములన్ = సేవించెడి నీచులను, శైటన్ వైవన్ జాలఁడు=మీరు ఇట్టి దురాచారము చేయుచున్నారు అని వారిని ప్రకటించుటకు అశక్తుఁడౌను (లేక_శైవమండలినుండి తొలఁగింప నేరఁడు), విప్రస్థాలిత్యము= బ్రాహ్మణులపొరఁబాటును, సభన్=కొలువులో, బయలు సేసి=ప్రకటించి, కనుగిఱపున్=శైవసభ్యులకు కన్నుగీటును.

శైవదీక్ష వహించినవారయ్యును నీచులు లోలోపల గంజాయిని సారాయులను సేవించుచుండుట తా నెఱింగియు ఆతఁడు ఆనట్టు బయటవైవఁడు; మఱి బ్రాహ్మణులయందు ఏపాటి పొరఁబాటు గలిగినను దానిని సభలో ప్రకటించి వారిని హేళనము చేయుఁడని శైవులకు కన్నుగీటును.'పట్టియున్'- ఇందలి 'యు' శబ్దము ఆశీలమునకును గంజాహాలలసేవ నిషిద్ధమే యని తెలుపుచున్నది.'గంజాహాలలు' - హాలాశబ్దము దేశభాషాపద మయ్యును సంస్కృతమున అతిప్రయుక్తమగుటచేత గ్రాహ్య మయినది. 'అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్' అని వామనసూత్రము; - 'అతీవ కవిభిః ప్రయుక్తం దేశభాషాపదం ప్రయోజ్యమ్। యథా- 'యోషి దిత్యభిలలాష న హాలామ్ ఇత్యత్ర హాలేతి దేశభాషాపదమ్.' - 'హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కామ్' అని మేఘములో కాళిదాస ప్రయోగము. - 'సురాహాలిప్రియాహాలా పరిస్రుద్వరుణాత్మజా' అమ. ఇట్టిపదము సంస్కృతమందుం జేరినందున 'నామంబులతుది దీర్ఘమునకు హ్రస్వం బగును' అను సూత్రముచేత 'హాల' అను రూపము నిష్పన్నమైనది. కావున దీనిని తత్సమముగా గ్రహింపవలయును. అట్లయిన, 'గంజాహాలలు' అని అచ్చతెలుఁగు పదముతో దీనికి ద్వంద్వసమాస మెట్లు అని యాక్షేపమేని, దీనిని, వ్యస్తముగానే కైకొనందగును. 'గంజా' - 'గంజాయి' అని ప్రసిద్ధరూపము, కలంజశబ్దమునకు వైకృతము. — 'గంజాయి దినసేమి కలు ద్రావ నేమి! యంటక ధనమిచ్చునతఁడె నా మెచ్చు' - హరిశ్చంద్రద్వి. 2.

'ఉపాంశునన్'-'ఉపాంశు ర్జపభేదే స్యా దుపాంశు విజనేఽవ్యయమ్' మేదిని. రాహ్వాదులలో చేర్చుకొని'వు'లోపమును సాధింపవచ్చును. ఇట్టిదే 'పరశు'-'తునియునో పరశుచేఁ దునియదో వృక్షంబు' - ఉ. హ. వం. 2 (176).

క. ఆరాజుమహిషి యేని మ। దారాధనపరత నుండు; నట్లుండియు దు
ర్వారవ్యథకుం గానదు। పారము, విభుఁ డస్మదంఘ్రిభక్తుఁడు గామిన్. ౪౮

ఆరాజుమహిషియేని=ఆ రేనిపట్టపుదేవియన్ననో, మ...తన్ - మత్ = నాయొక్క - ఆరాధన = ఉపాసన - పరతన్ = ముఖ్యముగాఁ గలదానిభావమునందు (నాకొలువునందు అత్యంతాసక్తురాలై నన్ను దృఢభక్తితోఁ గొలుచుచు అనుట), ఉండున్ = వర్తిల్లును. అట్లు ఉండియు, ప్రియుఁడు = తనవల్లభుఁడు, - అస్మ...డు-అస్మత్ = నాయొక్క - అంఘ్రి = అడుగులయందు - భక్తుఁడు = తత్పరుఁడు, కామిన్ = కానందున, దుర్వారవ్యథకున్=తొలఁగింపరాని దుఃఖమునకు, పారము = అవలిదరిని, కానదు.

అతని పట్టపురాణి అతనివలెఁ గాక నాయందు భక్తురాలై నన్నుకొలుచుచుండెను. అయినను కాంతుఁడు మత్పదభక్తుఁడు కానందులకై నిరంతరము మిక్కిలి వెతనుడుచుచుండెను.

'కృతాభిషేకామహిషీ' అమ. మదారాధనం పరం యస్యాస్సా తస్యా భావః మదారాధనపరతా - ''దూరానాశ్లోకత్తనూః పరాః,'' - ''పీడాబాధావ్యథాదుఃఖమ్''; ''పారావారేపరార్వాచీ తీరే'' అమ.

వ. మఱియు నప్పురంధ్రీరత్నంబు. ౪౯

పురంధ్రీరత్నంబు = ఆయుత్తమకుటుంబిని. ''స్యాత్తు కుటుంబినీ పురంధ్రీ,'' రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి'' అమ.

సీ. వింగడం బైనట్టి ముంగిట నెలకొన్న
బృందావనికి ముగ్గు వెట్టుఁ దాన;
దశమినాఁ డేకభుక్తము సేసి, యవలినాఁ
డోర్చి జాగరముతో నుండు నిట్టు;
ద్వారసి పోసిను, స్వనిర్మ్రుఁ బాటుట
నేయలుపాను మత్పుణ్యాకథలఁ బ్రోయు;
నేమంపునూనాల్గు కామింప దధినాథు;
మఱునాఁడు నన్నును మనసుఁ దనియ
తే. నారజపువన్నెఁ బ్రియునెజ్జ కరుగుఁ గూర్మి;
నరుగుదో నాభిఁ దుడిచి కప్పురపు నాభిఁ
బెట్టు: నిట్టుల మద్భక్తి పుట్టియును ని
జేశునెడ భక్తి చెడదు మదిష్ట మగుట. ౫౦

వింగడము = సుందరము, ఐనట్టి (బృందావనికి విశేషణము) - ముంగిటన్ - నెలకొన్న బృందావనికిన్ = ప్రాంగణమందు ఉన్నట్టితులసీవనికి, తాన = తాను స్వయముగానే, ముగ్గువెట్టును, దశమినాఁడు = దశమీతిథియందు, ఏకభుక్తముచేసి = ఒక్కపూట భోజనము చేసి, - అవలినాఁడు = దానిమఱునాఁడు అనఁగా ఏకాదశినాఁడు, ఓర్చి = సహానముకలిగి,

జాగరముతోన్ = నిద్రపోక, నిట్టు = శుష్కోపవాసము, ఉండును. బారసి = ద్వాదశీ వ్రతమును, పోనీదు = మానదు. పైన్ = వ్రతానంతరము, వచ్చునట్టినిద్రను, పాఱుట క్కలు = బ్రాహ్మణస్త్రీలు, పాడు (నట్టి) - మత్పుణ్యకథలన్ = పావనములైననాచరిత్రము లను వినుచు, త్రోయున్ = పోఁగొట్టుకొనును. నేమంపుమూనాళ్లు = దశమి ఏకాదశి ద్వాదశి యనెడు నావ్రతదినములు మూఁటను, అధినాథున్ = పతిని, కామింపదు = పొందదు. మఱు నాఁడు = అనంతరదినమున (అనఁగా త్రయోదశియందు), కూర్మిన్ = అనురాగముతో, కన్నును మనస్సునున్, తనియన్ = సంతుష్టిఁజెందునట్లుగా, ఆరజపువన్నెన్ = మనోహరమయిన శృంగారముతో, ప్రియుసెజ్జకున్ = కాంతునిశయ్యకు, అరుగున్ = పోవును; అరుగుచోన్, నాభిన్ = కస్తూరీ తిలకమును, తుడిచి(వైచి) కప్పురపునాభిన్ = కర్పూరపు బొట్టును, పెట్టున్ = ధరించును, ఇట్టులన్ = ఈవిధముగా, మద్భక్తి = నాయందు ప్రపత్తి, పుట్టియున్ = కలిగియు, నిజేశుపైన్ = తనపతియందు, భక్తి = తాత్పర్యమును, మదిష్ట మగుటన్ = పతి భక్తి నాకు ప్రియమయినకారణముచే, చెడదు = వదలదు.

అతని పట్టపురాణి ముంగిట నున్న యందంపు బృందావనమునకు తానే ముగ్గులు పెట్టును. దశమినాఁడు ఒక్కప్రొద్దు ఉండి, ఏకాదశినాఁడు ఓపికతో శుష్కోపవాస ముండును; ఆరాత్రి జాగరము సేయును; ద్వాదశీవ్రతము తప్పక జరుపును. ఆపై వచ్చెడి నిద్రను బ్రాహ్మణస్త్రీలు పాడెడు నాపుణ్యకథలచే తొలఁగించుకొనుచుండును. ఇట్లు దశమ్యేకాదశీద్వాదశీతిథులందు నియమస్థయై పతిని పొందదు. మఱునాఁడు చక్షుర్మనఃప్రియ మగునట్లుగా మనోహర మయిన సింగారము చేసికొని అనురక్తితో ప్రియుని శయ్యం జేరును. అట్లు చేరునప్పుడు కస్తూరినామము తుడిచివైచి కర్పూరతిలకము ధరించును. అంతియగాని విభూతి తిలకముం బెట్టదు. ఈవిధముగా నాయందు భక్తిగలిగియు పాతివ్రత్యము నాకిష్ట మగుటచేత పతిభక్తిని వదలదు.

'పింగడము' - వికటశబ్దమునకు వైకృతము - బృందావనికి విశేషణము. ఈయన్వయ మును 45 - వ పద్యములో 'అలపుట్టరాని' ఇత్యాది వాక్యమునందుంబోలె గ్రహింపవచ్చును. 'బారసి' - ద్వాదశికి వికృతి. 'అక్క'. పూజ్యస్త్రీపరము. 'కన్నును మనసు దనియన్' - 'యస్యాం మన శ్చక్షుషోర్నిబన్ధ స్తస్యామృద్ధిః' అని యంగిరోవచనము. 'సెజ్జ'-శయ్యకు వైకృ తము. 'చెడదు'- సకర్మకమువోలె ప్రయుక్తము. 'కరుణ గలుగుమమ్మ కమలనయన' అన్నట్లు. 'నాభి'-(కస్తూరి) నామము వైష్ణవచిహ్నముగాన పతి కప్రియ మని దానిని తుడుచుట. 'కర్పూ రపుబొట్టు, విభూతి యని యాతఁడు తలంచుటకు. 'భక్తి చెడదు'-భక్తిద్వితీయార్థము; 'చెడదు'- సకర్మకమువోలె ప్రయుక్తము.

క. వనజజరుద్రాదులు మ। త్తనువులె; తత్పూజనంబు తథ్యము మత్పూ
జనమె; తదీప్సితఫలదా। తను నేనె; యట్లైనఁ గలవు తరతమవృత్తుల్. ౫౧

వన...లు - వనజజ = బ్రహ్మ - రుద్ర = శివుఁడు - లోనగువారు, మత్ తనువులె = నా దేహములే, తత్ పూజనంబు = వారియర్చన, తథ్యము = వాస్తవముగా, మత్ పూజనమె = నా యర్చనయే, త...తను - తత్ = ఆబ్రహ్మశివాద్యుపాసనయొక్క - ఈప్సిత = కోరఁబడిన - ఫల = సిద్ధియొక్క - దాతను = ఇచ్చువాఁడను, నేన, అట్లైనను, తరతమవృత్తుల్ = తార తమ్యములు - క్రిందుమీఁదులు, కలవు.

బ్రహ్మశివాదిదేవతలు నాశరీరములే, కావున వారి నుపాసించుట వాస్తవముగా నన్ను ఉపాసించుటయే, వారియాయుపాసనలకు గోరిన ఫలముల నిచ్చువాఁడను నేనే. అట్లయినను వారిని గొలుచుటకన్న నన్నే గొలుచుట మేలు.

'తరతమవృత్తుల్' - తరప్ తమప్ ప్రత్యయద్యోతితార్థములు భావములు - 'వనజజ' - వనజము = నీటఁ బుట్టినది- కమలము, దానినుండి - జ = పుట్టినవాఁడు-బ్రహ్మ.

క. కేవలశరీరదృష్టిన। దేవతల న్వేఱ కలుగఁ దెలిసినజడులన్
నావాసుదేవతాస్థితి। భావింపనిపూజ సాంత ఫలమై త్రిప్పున్. ౫౨

కేవలశరీరదృష్టిన - కేవల = ప్రధానమయిన - శరీర = బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతల దేహములయొక్క- దృష్టిన = పరికించుటచేతనే - బ్రహ్మరుద్రాది దేవతలదేహములు చూచుటచేత- దేవతలన్ = ఆదేవతలను, వేఱ = నాకన్న భిన్నముగా, కలుగన్ = ఉన్నట్లు, తెలిసినజడులన్ = తలంచిన మూర్ఖులను, నావాసుదేవతాస్థితి = ఎవనియందు సమస్తమును వసించునో సమస్తమునందు ఎవఁడు వసించునో అట్టివాఁడనై యుండుననునికిని, భావింపనిపూజ_తలంపనియర్చన, సాం... ము - సాంత = అంతముతోఁ గూడిన, (శాశ్వతము గాని యనుట) - ఫలము = సిద్ధికలది, ఐ, త్రిప్పున్ = మరల పూర్వస్థితికే తెచ్చును.

ఇతరదేవతల దేహములం గని వారు వాస్తవముగా నాకన్న వేఱుదేవతలు అని తలఁచి, వారు నాశరీరములేగాని, నాకన్న వేఱుగారని యెఱుంగక, సమస్తమునందును నేనును నాయందు సమస్తమును కలదని తలంపక, ఇతరదేవతలను ఉపాసించి సిద్ధులుపొందువారికి ఆసిద్ధులు శాశ్వతములు గావు, అంతము గలవి; తదనుభవమైనపిమ్మట యాయుపాసకులు మరల తమతొంటి హీనదశకే వత్తురు:—

'వాసుదేవుఁడు'—

'సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః
తతోఽసౌ వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిగీయతే.' విష్ణుపురాణము.

'త్రిప్పున్' - 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి.'

వ. మఱియు నీరహస్యంబుఁ దెలియక బాహ్యవృత్తి తామసుండై, వామమతీనంబులగు జనంబుల సామాన్యబుద్ధిం జూచుచుఁ, దద్భక్తుల కగునుపద్రవంబుల నుపేక్షించుచు, రక్షావిముఖుండై యుండ వీక్షించి; కలియుగంబున ద్రవిడమండలంబునఁ గృతమాలా తామ్రపర్ణీతటంబుల మద్భక్తులు తఱచగుటను, తద్దేశంబున కొడయం డతం డగుటను. రక్షణశిక్షణంబులు రాజముఖంబునం గాక నేన సాక్షాత్కరించి చేయమియుఁ, దద్రక్షనొచ్చ యస్మదాభిముఖ్యంబునం గాని పొడమమియు, నాయాభిముఖ్యంబు సంవాదంబునం,గాని పుట్టమియు, నే విచారించి; తదాభిముఖ్యకరణార్థంబుగ నాస్థానం బెక్కి వాది జయంబు సేయవలయు ననుతలం పవ్విప్రకుమారునకుం బుట్టింప; నతం డేఁగి నానాదేశాగతదీనానాథవృద్ధభూసురకుటుంబంబులకు ధాన్యాజినపటాదులు,

వటువులకుం బెండ్లిండ్లు, కనుపసితుల కుపనయనంబులకుఁ, బంగ్వంధబధిరా
దులకు సౌరభేయాదియానంబులు; మఱియుఁ జెఱువు గడమఁబడియె ననియుఁ,
బేదగుడులకుఁ బూజ నడువ దనియు, నెడపుసం జలిపంది రిడియెద మనియుఁ,
దిధి చిక్కె ననియుఁ, దీర్ఘయాత్రఁ జనియెద మనియును, వ్రతోద్యాపన కని
యును, వ్యాధి మాన్పుకో ననియును, జెప్పి పంప, నారాణివాసంబు గుప్తాగుప్త
ప్రకారంబులం బంపుద్రవ్యంబుఁ దెచ్చి యిచ్చుమునుస శృగువర్ణధరులచేతు
లకుం గ్రందుకొని చే సాఁచిన సందిటితోరణంబులై తోఁచు నేకదండి త్రి
దండిబ్రహ్మచారుల యున్నమితదండంబుల సిందూరు కాషాయకద్రువస్త్ర
కౌపీనపరంపరలం గ్రమ్మి, కావళ్లపడగలజాడఁగొని, కేవలకార్పణ్యంబ విద్యగాఁ
దక్కనవిద్య తెలియంగని నేఁడు నిర్వ్యథానేకప్రాణుల కాధారంబగు పడ
మటిద్వారంబుఁ జేరి; ప్రతిదినాస్మత్పాదభజన కథాశ్రోతపూర్వ యగు నా
యుర్వీధవుదేవి కాశీర్వచనాక్షతంబులు దౌవారికముఖంబునం బంపి; 'వైదేశి
కుండ, వైష్ణవ వటుండ, నాది గలిగిన విష్ణుతత్త్వంబె పరతత్త్వం బని
వాదించి గెలిచెద, వసుధావరుండు విష్ణుభక్తివిముఖుండు, గావున వైష్ణ
వునిమనవి విన్నవింప నెవ్వారు వెఱతురు; నీవు విష్ణుభక్తిపరాయణవు, పతి
హితాచారవుం గావున నీకు విన్నవించి పంపితి; నీవిభుండు నీకు విధేయుండు,
విన్నవించి నన్ను రప్పించి వాదంబు సేయింప నోపుదేని వాదించి గెల్చి,
నీదుభర్తకు భగవద్భక్తి బుట్టించి కృతార్థుం గావించెద' నని విన్నవింపం
బంచిన. ౫౩

రహస్యంబు = 'ఇతరదేవత లందఱు నాశరీరంబులే' అను నిత్యార్థ. తామసుఁడు = తమోగుణ ప్రధానుఁడు, మాధుకీనంబులు = మద్భక్తులు, ... సామాన్యబుద్ధిన్ = ఉత్కర్ష లేనివారనుతలంపుతో, వృత్తులకున్ = జీవనములకు (క్షేత్రాదికమును), అగు నుపద్రవంబులన్ = సంభవించునట్టి కీడులను, ఉపేక్షించుచున్ = ప్రతీకారము చేయక విడిచివైచుచు, రక్షావిముఖుండై = రక్షించుటమాని, ... కృతమాలా తామ్రపర్ణులు = రెండునదులు, తటంబులన్ = తీరదేశములందు, తఱచు = పెక్కురు, అగు టను = అగుటవలనను ... ఒకయెడ = ఏలిక ..., రాజముఖంబునన్ = రాజుచేత చేయింతు నే గాని, నేన సాక్షాత్కరించి చేయమియున్ = నేనే ప్రత్యక్షముగా చేయను గావునను, (అతని హృదయమందు) తద్రక్షణేచ్ఛ = ఆమద్భక్తుల జీవనములను రక్షింపవలయు ననుకోరిక, అస్మత్ అభిముఖ్యంబునం గాని పొడమమియున్ = నాయందు భక్తుండైననే గాని పుట్టదు గావునను, ఆ యాభిముఖ్యంబు = మత్ప్రవణత, సంవాదంబునం గాని పుట్టమియున్ = నాతత్త్వము ఎట్టిదో తెలిసి మనస్సునకు ఎక్కిననే గాని జనింపదు గావునను, నేన్, విచారించి = తలపోసి, తత్ అభి ముఖ్యకరణ అర్థంబుగన్ = అతని మత్ప్రవణునిం గావించుటకై, ఆస్థానంబు ఎక్కి = రాజ

సభం బ్రవేశించి, ... అజిన = (కృష్ణాజినములోనగు) తోళ్లు - పట - వస్త్రములు - వటువు లకున్ = బ్రహ్మచారులకు, అనుపనీతులకున్ = ఉపనయనము కానివారికి, పంగు అంధ బధిర= కుంటి గ్రుడ్డి చెవిటి - సౌరభేయ ఆదియానంబులు=ఎడ్లు లోనగు వాహనములు, కడమపడియెన్= కొంతపనియై నిలిచిపోయినది, ఎడవునన్ = మరుదేశమందు, తిథిచిక్కున్ = శ్రాద్ధము మునిఁగి పోవును, వ్రతఉద్యాపనకున్ = వ్రతమును ముగించుకొనుటకు, గుప్త అగు ప్త ప్రకారంబులన్ = రహస్యముగాను ప్రకటముగాను, వర్షధరుల= హెగ్గడికాండ్రయొక్క..., క్రందుకొని=మూఁగి, చేసాఁచిన = హస్తము నిగిడించినట్టి - సందిటితోరణంబులై = హెగ్గడికాని సందిటికిం గట్టిన తోరణము లనునట్లుగా (ఆయాచకులచేతులే మామిడియాకులుఅనుట), ఏకదండి త్రిదండి బ్రహ్మచారి = స్మార్తసన్న్యాసులు - వైష్ణవసన్న్యాసులు - వటువులు వీరియొక్క - ఉన్నమితదండంబులన్ = ఎత్తినకోలలయందు - నిండారు = నిండుగా కట్టియున్నట్టి - కాషాయ = కావి - కద్రు = పసిమి - వస్త్ర = కాటికలయు - కౌపీన = గోచులయు- పరంపరలన్= సమూహముల చేతను, క్రమ్మి = మూసి, కావళ్లపడగల జాడఁగొని = కావలియుండెడు ధ్వజములగుచు తెలిఁగి, కేవలకార్పణ్యంబ= దారిద్ర్యముమాత్రమే, ... వడు - ప్రార్థించువారయిన - ఈదృక్ విధ = ఈప్రకారముగల- అనేకప్రాణులకున్ = పలువురునరులకు, ఆధారంబగు = ప్రాపయిన - పడమటి ద్వారంబుచేరి (కర్త ఆవిప్రకుమారుఁడు), ప్రతి...ర్వ - ప్రతిదిన = దినదినంబును - అస్మత్ = నాయొక్క - పాద = చరణముల - భజన = సేవయొక్క - కథాశ్రుతపూర్వ = శ్రుతపూర్వము లయినయట్టికథలు కలది అగు - యుర్వీధవుదేవికిన్ = ఆమహారాజు పట్టపుఁరాణికి, ఆశీర్వచన అక్షతంబులు = దీవెనఁబ్రాలు; ...

తే. గ్రీష్మసమయనిరుత్సాహకేకిరమణి
నవఘనధ్వని కలరుచందమున నలరి,
యేకతమ నర్మగోష్ఠిఁ బ్రాణేశుతోడ
నతని విధ మెఱిఁగింప, నిట్టట్టు వడుచు. ౫౮

(ఆరాణి), గ్రీ...ణి - గ్రీష్మసమయ = వేసవికాలమందు - నిరుత్సాహ = ఉల్లాసము లేనట్టిదియైన - కేకిరమణి = నెమలికొమ్మ (ఆఁడునెమలి), నవఘనధ్వనికిన్ = క్రొత్తమేఘంపు టుఱుమునకు, అలరుచందమునన్ — సంతోషించువిధముగా (అంతసంతోషముతో ననుట), ఏకతమ = ఏకాంతమందు, నర్మగోష్ఠిన్ = మేలంపు సల్లాపమందు, ప్రాణేశుతోడన్ = ప్రాణప్రియుఁడయినభర్తతో, అతనివిధము = ఆయామునాచార్యుని ప్రకారమును, ఎఱిఁగింపన్ = చెప్పఁగా, (భూవల్లభుఁడు), ఇట్టట్టుపడుచున్ = తత్తరమొందుచు.

ఆరాణి ఆవృత్తాంతమునకు అనఁగా తనభర్తకు విష్ణుభక్తి పుట్టింప నొకఁడు వచ్చె నన్న వార్తకు- వేసవికి నసిచెడియున్న నెమలికొమ్మ తొలకరి మేఘంపుటుఱుమునకు ఎంతసంతోషించునో అంతసంతోషించినదై- ఒకప్పుడు భర్తతో ఏకాంతమున సరససల్లాపములు సల్పుచున్నదై ఆనడుమ ఈవార్తను ఆతనికిం దెలిపెను. అది తన శైవమతమునకు విరుద్ధమగుటచేత దానికి ఆరాజా తత్తరపడుచు.

ఇచట - వర్షము భర్తకుం గలుగనున్న విష్ణుభక్తికిని, దానిం దెలుపుననైన యుఱుము యామునాచార్యవార్తకును, అతని విష్ణుభక్తిలేమికి డీల్పడియున్న రాణి నెమ్మికొమ్మకును, ఉపమేయములు.—రమణిని చెప్పుట లింగవ్యత్యయదోషముం దప్పించుటకు; ఇంతియగాక, రమణి యగుటచే అబలగావున మగదానివలె గ్రీష్మబాధకు నోర్వదు గావున అట్లే రాణియు అబల గావున పైనిచెప్పిన కారణముచేత అత్యంతము ఖిన్నురాలై యుండె నని సూచించుటకును.

'కేకి' = కేక గలది - నెమలి - 'కేకావాణీ మయూరస్య' అమ. 'నిరుత్సాహ' - వ్యస్తపదము విధేయార్థకము. 'నవ' - తొలి యుఱుమును తొలిమబ్బును ప్రియతమములు. 'నర్మగోష్ఠిన్' - ఆసమయమున నైన, అభిముఖుఁడై వినును అని అప్పుడు ప్రస్తావించుట. 'ప్రాణ' - ప్రాణ ప్రియుఁడుగావున నతని శ్రేయమునకై యింతలాలస.

క. భూవల్లభుఁ 'డెట్లెట్లూ!
తా వాదము సేసి శివమతంబు జయింపం
గా వచ్చెనో? చూతముగా,
రావింపు' మటన్న నాఁటిరాత్రి చనంగన్. ౫౫

రాజు, 'ఏమీ ఏమంటివి? సబ్రహ్మచారి తాను వాదముచేసి శివమతమును జయింప వచ్చినాఁడా? చూతముగాక, అతనిని రప్పింపుము.' అని బదులు పలికెను. అట్లు ఆరాత్రి కడచెను.

'ఎట్లెట్లూ' - ఎట్టూ - ఎట్లెట్లూ - అని ప్రశ్నార్థమందు దీర్ఘాంతముగా ప్రయోగాంతరములు కలవు. ఎట్టూ అనుపదము ఆమ్రేడితమందు 'ఎట్లెట్లూ', 'ఎట్టెటూ' అనియు అగును.

'అనుటయు నెట్టెటూ తెలుపు మయ్య మహాత్మక.' కళా. 7. ఆ.

'ఎట్లెట్లూ విన నైతి మింక నొక మాటేర్పాటుగాఁ జెప్పుమా.' కాశీ. 7 ఆ.

వ. ప్రభాతంబునం బరిమితజనం బగు నాస్థానంబునం గొలువున్న భర్తమ్రోలఁ
దా నుండి యయ్యిందువదన యతనియనుమతిం బ్రతిహారిచేతఁ బిలువఁ
బంచిన, నబ్భూనిలింప కుమారుండును. ౫౬

ప్రభాతంబునన్ = (మఱునాఁడు) ప్రాతఃకాలమందు, పరిమితజనంబు = కొలఁదిపాటి జనులుగలది, అగు - ఆస్థానంబునన్ = రాజసభయందు, కొలువు ఉన్న భర్తమ్రోలన్ = ఓలగంబున్న పతియెదుట, తాను ఉండి, ఆ - ఇందువదన = చంద్రునివంటి ముఖముగలదైన యాపట్టపు రాణి, అతని యనుమతిన్ = తని యంగీకారము నొంది, ప్రతీహారిచేతన్ = ద్వారపాలక ముఖముగా, పిలువఁ బంచినన్ = పిలిపింపఁగా, ఆ-భూనిలింప కుమారుండు = భూమిదేవ(బ్రాహ్మణ) పుత్త్రుఁడు ('ద్వారిద్వాస్థ ప్రతీహారః ప్రతీహార్యప్యనన్తరే' అమ.).

'అబ్భూనిలింప' అనుచో పూర్వభకారమునకు బకారాదేశము వచ్చును. 'అద్ధిరాగ్రణీ' ఇత్యాదులయందుంబోలె నెఱుంగునది. 'నిలిమ్పా దేవశబరాః' నానా.

—* యామునాచార్యుఁడు పాండ్యసభఁ జేరుట. *—

క. ద్వారంబు సొచ్చి, కీలిత
గారుడమహా వజ్రవేదికం జవుకులఁ గెం

పారు నొకపిప్పలముఁ గని,
యా రావి న్వాదసాక్షికై వలగొనుచున్. ౫౭

ద్వారంబు సొచ్చి=రాజగృహద్వారమునం బ్రవేశించి (కడప దాఁటివచ్చి యనుట),కీ... హిన్ - కీలిత= తాపింపఁబడిన - గారుడ = గరుడపచ్చలుగలదైన - మహిన్ = నేలయందు, వజ్రవేదికన్ = వజ్రపుటరంగునందు, చిగురులన్ = చిగురుటాకులతో, కెంపారునొకపిప్పలమున్ = ఎఱ్ఱగానొప్పుచున్న యొకరావిచెట్టును, కని, ఆరావిని, వాదసాక్షికిన్ ఐ=వాదమునకుసాక్షిగా నుండు మని, వలగొనుచున్ = ప్రదక్షిణీకరించి.

ద్వారము దాఁటగానే అచట గరుడపచ్చలు తాపించిన నేలయందు చుట్టును వజ్రపుఁదిన్నె గలదై, యెఱ్ఱని చిగుళ్లతో నొకరావిచెట్టు సొంపారుచుండెను. ఆయామునాచార్యుఁడు ఆరావిని తాఁ జేయఁబోవు వాదమునకు సాక్షిగా నుండు మని వేఁడుకొని ప్రదక్షిణము గావించెను.

'కీలిత' - 'బద్ధేకీలిత సంయుతౌ,' - 'బోధిద్రుమశ్చలదళః పిప్పలః కుఞ్జరాశనః' అమ. 'ఆరావిన్ వాదసాక్షికై వలగొనుచున్'- అనుపాదమున 'సాక్షికిన్ + ఐ' అను పదముచే స్వరయతి- కై ప్రత్యయమునకు స్వరయతి చెల్లుటకును ఈచెప్పినదే సమాధానము. అట నశ్వత్థమును పెంచుట ప్రదక్షిణార్థము. దానిని సాక్షిగా నుండు మనుట, అది 'వృక్షాలలోనెల్ల విశేషమైన। యశ్వత్థవృక్షంబు నేనే కిరీటీ'; అను కృష్ణవాక్యముచే అశ్వత్థము నారాయణుఁడే గావున. 'అశ్వత్థం సర్వవృక్షాణామ్' అనఁగా 'వృక్షములలోను నేను అశ్వత్థవృక్ష మను' అని గీతలో భగవద్వాక్యము. ఆనారాయణుని మతము నే తాను స్థాపింపఁ బోవుచున్నాఁడు గావున ఆదేవుఁడు తప్పక తనప్రార్థనను నెఱవేర్చు నని విశ్వాసము. 'గారుడమహీ వజ్రవేదికన్'-అది దేవత గావున దానిని భక్తిచే ఇంతవిభవముతో నెలకొల్పుట. 'విషశాస్త్రేతు గారుడం। మణిభేదేఽపి' నా. అశ్వత్థవృక్షము గృహాంగణమున శుభకరము—

'పున్నాగ స్సప్తపర్ణశ్చ శోకః పిప్పలో దాడిమీ శమీ
ఏతే గృహాఙ్గణే వృక్షా ఆరోప్యా మఙ్గళప్రదాః.' ముహూర్తప్రదర్శిని.

సీ. పసిఁడిగచ్చుమరు సోపానములఁ బూఁటఁ బం
గిత విశాలితయుఁ బత్రితయు నైన
సభ మహాకుంభమునై శార్దూలచర్మఖం
డావృతుల్ జటిలులు నైన జరఠ
మాహేశ్వరులు చుట్టురా, హారసంధ రు
ద్రాక్షాయుతముఁ దాల్చి యఖిలభూతి
సురటిగాడ్పుల రాల, నరుణాయతాక్షుఁడై
కుఱుగద్దె బిల్లఁ బ్రకోష్ఠ మునిచి,
నంది ముద్రితపాణి యందుఁ జెక్కూఁది యా
గమములు వినుచు, హేమము పొదివిన

తే. యలఁతి రుద్రాక్షగమి కుట్టులందు మెఱయ,
వెలితపారంబు మించ దువ్వలువ గప్పి,
యడపమును వాఁడివా లొక్క యతివ దాల్ప,
భార్య వింజామ రిడ, నొప్పుపాండ్యుఁ గనియె. ౫౮

పసిఁడిగచ్చు — బంగారపుగార, అమరన్ — ఒప్పుచుండఁగా, సోపానముల్ మూఁటన్ = మూఁడు మెట్లచేత, తుంగిత విశాలితయున్ = ఎత్తు సేయఁబడినదియు, విశాలము సేయఁబడినదియు, చిత్రితయున్ = చిత్తరువులుగలదియు, ఐన-సభన్ — కొలువుకూటమునందు, మహాకుథముపైన్ = రత్నకంబళిముమీఁద, శార్దూల చర్మఖండ ఆవృతుల్ = పులితోలుఁ బేసుచే (దుప్పటివలె కన్నట్లు) కప్పఁబడినవారును (పులితోలు కప్పుకొనియున్నవారును), జటిలులున్ — జడలుగలవారును, ఐన-జరఠమాహేశ్వరులు = ముదుకశైవులు, చుట్టున్ = తనచుట్టును, రాన్ = ఉండునట్లుగా, హారసంధిన్ - హార = ముత్తెపుంబేరులయందలి - సంధిన్ = ఎడమున, రుద్రాక్ష అయూతమున్ = రుద్రాక్షల పెల్లిదమును (పెక్కురుద్రాక్షలను), తాల్చి = ధరించి, అళికభూతి — లలాటమందలి విభూతి, సురటిగాడ్పులన్ = వింజామర వాయువులచేత, రాలన్ = రాలుచుండఁగా, అరుణ ఆయత అక్షుఁడు = ఎఱ్ఱనివిశాలమైన నేత్రములుగలవాఁడు, ఐ, కుఱుగద్దెన్ = కుఱుచపీఠము నందు, బిల్లన్ = గుండ్రపుఁ దలగడమీఁదు, ప్రకోష్ఠము = మోఁచేతిని, ఉనిచి = ఉంచుకొని, నందిముద్రితపాణిన్ = నందీశ్వరుని ప్రతిమగలదైన యుంగరముతోడి యరచేతియందు, చెక్కు = గండస్థలమును, ఊఁది — ఊనుకొని, ఆగమములు = శైవశాస్త్రములు, వినుచున్, హేమము = బంగారము, పొదివిన, అలఁతి రుద్రాక్షగమి — చుట్టినచిన్నరుద్రాక్షలపిండు, కుట్టులందున్ = చెవుల కుట్టులయందు, మెఱయన్ = తళతళ లాడుచుండ, వెలితపారంబు — తెల్లనిపాగానును మించన్ = అతిశయించునట్లు (పాగామీఁదికి వచ్చునట్లు), దువ్వలువ = దుప్పటమును, కప్పి, అడపమును = తాంబూల కరండమును, వాఁడివాలును = పదునుగలకత్తిని, ఒక్క అతివ = ఒకస్త్రీ, తాల్పన్ = చేతఁబట్టుకొనియుండఁగా, భార్య = ఇల్లాలు, వింజామర ఇడన్ = తెల్లచామరము వీచుచుండఁగా, ఒప్పు - పాండ్యున్, కనియెన్.

యామునాచార్యుఁడు పాండ్యరాజును కాంచెను. ఆరాజు మూఁడుమెట్లుగలదై ఉన్నతమును విశాలమును చిత్రములుగలదియునైన కొలువుకూటమునందు పెద్దతివాసిమీఁద నున్నకుఱుచ గద్దెమీఁద కూర్చుండియుండెను. చుట్టురా ఆతివాసిమీఁద వృద్ధులు జటాధారులు నయి పులితోలు ఉత్తరీయముగా ధరించిన వృద్ధశైవులు కూర్చుండియుండిరి. రాజు ముత్తెపుఁబేరులతోఁ గూడ నడుమనడుమ లెక్కలేని రుద్రాక్షలను ధరించియుండెను; లలాటంపువిభూతి సురటీల గాలికి రాలుచుండెను. అతనినేత్రములు రాగయుక్తమై విశాలములై యుండెను. ఆయన ఒక గుండ్రని దిండుపై మోఁచేతిని నందీశ్వరప్రతిమం జెక్కిన యుంగరముతోడి చేతియందు గండస్థలమును ఊనుకొనియుండెను. చెవులయందు బంగారము చుట్టినచిన్నరుద్రాక్షలయంటుజోడు మెఱయుచుండెను; తెల్లనిపాగను దాల్చి దానిమీఁదికి వచ్చునట్లుగా దుప్పటము కప్పుకొని యుండెను. చెంత నొకబోటి అడపమును వాఁడికత్తిని చేతఁ బట్టుకొనియుండెను. పట్టపుదేవి వింజామర వీచుచుండెను. ఈతీరున నున్న యారాజును యామునాచార్యుఁడు కాంచెను.

‘తుంగిత’ - ‘విశాలిత’ - నామధాతువులు క్తాంతములు; ‘చిత్రిత’ - సంజాత చిత్ర అని యర్థముగా ఇతచ్ప్రత్యయాంతము. కుథము-‘కుథః స్త్రీ పుంసయో ర్వర్ణకమ్బళే పుంసి బర్హిషి’ మేదిని. ‘సోపానము’ - ‘ఆరోహణం స్యాత్ సోపానమ్’ ‘ఖండ’-‘కంథా’ అని పా. బొంత - ‘కన్థా మృణ్మయభిత్తౌ స్యా త్తథా ప్రావరణా న్తరే’ మేదిని. ‘జరఠ’-‘జరఠౌ జీర్ణకర్కశౌ’ నానా. ‘చుట్టురాఁగె’-ఇది చుట్టూరాగ అను వాడుకకు మూలము. చుట్టిరాఁగె అను పా. వాస్తవ మనితోఁప లేదు. ‘అయుత’-‘శతం సహస్ర మయుతం లక్ష మానన్త్యవాచకమ్.’ ‘అరుణ’- నేత్రారుణ్య కర మయిన కోపకారణము ఇంచుకయు కలుగలేదు; కావున ఐశ్వర్యలక్షణ మయిన నేత్రసహజారుణ్యమే యిట వివక్షితము.

చ. ‘ఉరమున నున్న కుంకుమ మదుజ్జ్వలకోపకషాయవీక్షణ
స్ఫురదరుణాంశుపుంజమని బొంకితి, కన్గవకెంపు భాగ్యబం
ధురసహజారుణత్వ మని నాల్కకున్ నాడితి వెట్లు దాఁచెదీ
పరిమళ వాసనాలహరి పర్వెడు మేన నృసింహభూవరా.’ నరస.

‘కుఱు’-‘చిఱు’ అనుపాఠమున యతిభంగము. ‘ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధః’ అమ. ‘నందిముద్రిత’- ‘సాఙ్గులాఙ్గులి ముద్రాసా’ అమ. ‘అడపమును వాఁడివాలొకర్కుయతిపదాల్ప’ - ఇవి రాజ చిహ్నములు.

‘కుకుర కాశ కురు కరూశ కోసలాంధ్ర సింధు బా
హ్లిక శక కాంగ వంగ సింహళేశ కన్యకామణీ
ప్రకరపాణిఘటితరత్నపాదుకా కలాచికా
ముకురవీటికాకరణ్డ ముఖ్యరాజలాంఛనా’ మను.

‘అందలంబు గొడుగు నడపంబు మేల్కట్టు...
ఎసఁగు రాచపదవు లెల్లఁబడసె.’ దశకుమార. 8.

‘రాజునకు’ - ‘కిరాతీ చామరధరా యవనీశస్త్రధారిణీ’ అని శబ్దార్ణవము. ‘వింజామర’ - తెల్ల జల్లి, ఇదియు రాజచిహ్నము.

ప్రీతః శ్వేతాతపత్రం కనకవిరచితం దణ్డ మాఖణ్డలాభో
వ్యోమ్ని క్షౌమం వితానం సకలనృపజన ప్రార్థ్య సింహాసనాఢ్యమ్.
నానావాదిత్రశబ్దధ్వనిభి రభినుతాం మఙ్గళాలప్తికాం చ
ప్రాదా ద్ధర్మాత్మజోఽస్మై తుహినరుచిసితే చామరే చారురూపే.’ ప్రా. లే. మా.

‘‘వెల్ల + చామర ... (సంధినివర్ణ్యవికారము - (అఱవమున వెణ్శామర మందురు- ఇది ముంగోపము వంటిది.)’’ అని. శ. ర. ‘వింజామరిడ’- ఇట తత్సమాకారమునకు సంధిగనఁబడు చున్నది.| ‘వింజామరము’ మిశ్రమయిన, జా తాలవ్యముగానే ఉచ్చరింపఁబడు చుండుటచేత తత్సమత్వము చెడలేదు, ‘చామరమునకు’ చామరము చామర అని తత్సమమున రెండు రూపములు. ఇట సమాధాన మెట్లు? ‘భార్య చామర మిడ నొప్ప’, అనియేని ‘భార్య వింజామరం’ బిడు అని యేనిపాఠమైన నిర్దోషము. శ్వేతత్వము అనుక్తమయినను దోషముకాదు. ‘శశిప్రభంఛత్త్రి,ము భేచ చామరే,’ ‘ఏతాసా మరవిన్దసున్దరదృశాం ద్రాక్చామరాన్దోళనా। దుద్వేల్లద్భుజవల్లికఙ్కణఝణ

త్కారః కుణాంవార్యతామ్.' ఇత్యాదులందు శ్వేతత్వము ఉక్తముగాదు. ఏతద్గ్రంథ ముద్రకుల పీఠికలో 'మూలమును లేఖకప్రమాదాదులచేత నానావిధపాఠములుగా నుండెను.' అను వాక్యము నరయవచ్చును. మనుచరిత్రలో ఇందీవరాక్షుఁ డనుగంధర్వరాజు మునిశాపముచే స్వరోచిచే నిహతుఁడై మరల తొంటిస్థితిని బొందినప్పటి యతనితీరును వర్ణించు లయవిభాతిలో 'మృగనాభి ఘుమఘుమ లెసఁగఁ జామరలు మగువ లిడ' ననుచో 'చామరలు = వింజామరలు' అని జూలూరి యప్పయ్యపంతులవారిటీక. అందే ప్రథమాశ్వాసమున-'ఇందీవరంబుల నీను క్రాల్గన్నులు! శరదిందుముఖులు చామరము లిడఁగ'-ఇటను 'చామరములు=వింజామరలును' అనియే జూ.అ. టీక.

వ. కని వినీతుండై చేర నరిగి యజ్ఞోపవీతంబు గానుక యిచ్చి కూర్చున్న నాదరింపక సంరంభి యై యవ్విశ్వంభరాభర్త యిట్లనియె. ౭౯

(యామునాచార్యుఁడు), కని = రాజును చూచి, వినీతుండు ఐ = వినయముగా, చేరన్ అరిగి = సమీపించి, యజ్ఞోపవీతంబు = జన్నిదము, కానుక ఇచ్చి = ఉపహారముగా నొసంగి, కూర్చున్నన్ = ఉపవిష్టుఁడు కాఁగా, విశ్వంభరాభర్త = భూపతి, ఆదరింపక = గౌరవింపక, సంరంభి = వేగిరపాటుగలవాఁడు, ఐ, ఇట్లు = చెప్పఁబోవుప్రకారము, అనియెన్ = పలికెను.

'కానుక' యిచ్చుట 'శూన్యహస్తేన నోపేయా ద్రాజానం దైవతం గురుమ్' అనుస్మృతి ననుసరించి. 'యజ్ఞోపవీతము' తద్ధారణమువలన శ్రౌతస్మార్తకర్మానుష్ఠానయోగ్యత సిద్ధించును గావున బ్రాహ్మణుఁడు రాజున కిచ్చుటకు మిక్కిలి తగినకానుక. దీనికి - 'నీవు వైదికకర్మనిష్ఠుఁడ వగుదువుగాక!' యని యాశీర్వచనము భావము. జందెము త్రెంపినవాఁడు గావున రాజు దీనిని సరకుగొనక మతద్వేషముచేత ఉత్తలంపఁగెను. 'ఉపవీతం యజ్ఞసూత్రం ప్రోద్ధృతే దక్షిణే కరే,' - 'భూర్భూమి రచ లానన్తా రసా విశ్వంభరా స్థిరా,' అమ.

తే. 'సంగతియె యోయి! యినుమంత ఱింగణావు,
తత్త్వనిర్ణయవాదంబు దరమె నీకు?
నోడితేనియుఁ బట్టి మొఱ్ఱో యనంగ
లింగమును గట్టి పుడుగ, మెఱింగి నొడువు. ౮౦

ఓయి=ఓవడుగా, సంగతియె=ఇది యుక్తమా, (నీవు) ఇనుము అంత రింగణావు=రవంత చిన్నవాఁడవు. నీకున్, త...బు - తత్త్వ = పరమాత్మయొక్క (పరమాత్మను)-నిర్ణయ = నిర్ధారించుటయొక్క - వాదంబు = వాదు, తరమె = సాధ్యమా, ఓడితేనియున్ = నీవు ఓడినట్టాయెనా, నిన్ను, పట్టి = బలాత్కారమున పట్టుకొని, మొఱ్ఱో అనంగన్ = మొఱ్ఱో యని నీవు ఏడ్చుచుండఁగా, లింగమును, కట్టి = నీమెడకు కట్టక, ఉడుగము = మానను, ఎఱింగి, నొడువు= పలుకుము.

ఓయి నీకు ఈసాహసము తగదు, నీవు చిన్నబాలుఁడవు. శివుఁడే పరతత్త్వమో విష్ణువే పరతత్త్వమో వాదించినిర్ణయించుటకు నీతరము గాదు. నీవుగనుక ఓడితివా నిన్ను బలాత్కారమునఁ బట్టుకొని నీమెడకు లింగమును కట్టక మానమునుమా. ఆమాట ఎఱిఁగి పిమ్మట వాదమునకుఁ దిగుము.

'ఇనుమంత' = ఇనుకరవపాటి (కడుబాల్యమును దెలుపుట). 'తింగణా' - టాంక్వీను అని యొకదేశము. దానినుండి యీదేశమునకు ఒకజాతి పొట్టిగుఱ్ఱములు దిగుమతి యగుచుండి నవి. టాంక్వీనే తింగణా. సాధారణముగా గుఱ్ఱములకు వానియుత్పత్తిదేశనామములే నామ ములు. అట్లు ఆజాతి పొట్టి గుఱ్ఱములపేరయిన తింగణా శబ్దమునకు పొట్టివాఁడు, చిన్నవాఁడు, అనునర్థములు వచ్చినవి. ఇట్టిపదము అన్యదేశ్యము. 'మొఱ్ఱో' = మొఱ్ఱ + ఓ. (మొఱ్ఱపెట్టు కొనుచున్నాము వినుండో అని భా).

తే. వాదుల మటంచుఁ జెప్పించి వత్తు; రోట
మైన దయ నీరె యేమైన నని విలజ్జ
జూటుఁదనమున సభ లెక్కు చోరవకాండ్రను;
పాఱువారలసుద్ది సెప్పంగ నేల? ౬౧

(పాఱువారలు), వాదులము = శాస్త్రవాదము సేయువారము, అటంచు, చెప్పించి = చెప్పించుకొని, (రాజసభలకు), వత్తురు, ఓటము = (తమకు) అపజయము, అయినన్ = కలి గినచో, దయన్ = పాపము ఇంతదూరము వారించినాఁడు అని కనికరించి, ఏమయినన్ ఈరే = ఏదైనను కొంచెము ధనము ఇయ్యరా, అని, యాలోచించుకొని. విలజ్జన్ = లజ్జలేమిచేత, జూటుఁ దనమునన్ = మోసముచేతను, సభలు ఎక్కు చోరవకాండ్రు = రాజాస్థానములందు చొచ్చునట్టి సాహసికులు. పాఱువారలసుద్ది = బ్రాహ్మణులమాట, చెప్పంగ నేల = చెప్పవలయునా.

బ్రాహ్మణులు సాహసికులు, శాస్త్రవాదములు చేసెద మని సిఫారసులు చేయించుకొని వత్తురు. ఓడితినా అప్పుడును దయచేత ఏమయిన ఇయ్యరా? అని మోసపుఁదలంపుతో లజ్జాహీను లై రాజసభలందు ప్రవేశము సంపాదింతురు. వారిమాట చెప్ప నేల యెల్లవారికిని తెలిసినదే.

'ఓటమైన' - ఇత్వసంధిగా వాదింపం బనిలేదు. ఓటము అని మువర్ణకాంతమును గలదు. 'దురోదరపరాయణాం డైన యన్నారాయణుండు గెలుపు నోటంబు సరిగా నద్దేవీద్వయంబుతో వినోదించుచు' ఉ.హరి.3. శ. ౧. 'కందర్పుఁ డోటం బెటిఁగి తఱిమి పేసెనానంటుతోటన్' ఆము. 'విలజ్జన్' - ప్రగతః ఆచార్యః ప్రాచార్యః అన్నట్లువిగతాలజ్జా విలజ్జా అని విగ్రహము చేసి కొనవలయును. అట్లే 'నిరాశ' యు; 'నిరాశచేసికొని' అని చిన్నయసూరి నీతిచంద్రికలోఁ బ్రయోగములు. 'జూటుఁదనంబు' - స్వార్థమున 'తన' ప్రత్యయము అని.శ. ర. 'సుద్ది' - సం. సూక్తిః.

వ. అని పలికి దరహాసంబుతో దేవి దెసఁ జూచి యిట్లనియె. ౬౨

దరహాసంబుతోన్ = చిఱునగవుతో - 'దరో స్త్రియాం కస్త్వుభయయోర్దర్తేఽపిచ గుహా దరీ। దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే,' నా. నా.

క. 'అస్మస్మ్రతస్తుఁ డోడిన
భస్మము రుద్రాక్షములును బాసి యుతవిచే
విస్మయముగ సాస్త్రము మురఁ
ఘస్మరచక్రాంకితుండఁ గాఁ గలవాఁడన్. ౬౩

అస్మత్ మతస్థుఁడు = మామతమందున్నవాఁడు (శైవమతమువాఁడి), ఓడినఁ, (నేను), భస్మము = విభూతియు, రుద్రాక్షములును, పాసి = త్యజించి, విస్మయముగఁ = ఆశ్చర్యముగా, ఇతనిచేఁ = ఈనీవాదిచేత, సాప్తము = నాయాప్తు లయినశైవులతోఁగూడ, ము...తఁ- మురఘుస్మర= విష్ణువుయొక్క, చక్ర=చక్రముచేత, అంకితుండఁ=చిహ్నితుఁడను, కాఁగలవాఁడఁ= అయ్యెదను.

ఈవాదమున నామతమువాని ఓడెనేని, నేను, అందఱు నాశ్చర్యపడునట్లు, విభూతిరుద్రాక్షలను త్యజించి, నాయాప్తులతోఁగూడ నీతనివలన తప్తముద్రాంకనముం బొందెదను. శైవదీక్ష త్యజించి వైష్ణవుఁడ నయ్యెద ననుట.

'మురఘుస్మరుఁడు' - ముర = మురుని (మురుఁ డనెడి యసురుని) యొక్క, ఘుస్మరుఁడు= భక్షకుఁడు - మురదానవసంహారి - మురారి-నారాయణుఁడు అనుట, 'భక్షకో ఘుస్మరో ఽద్మరః' అమ. 'చక్రాంకము' - వైష్ణవచిహ్నము.

తే. ఉవిద, యీనిదువిద్వాంసుఁ డోడెనేని
నీకు నితని కే నన్నపూనికయు' యన్న,
'నొప్పితిమి దేవ ఱాసిఁ దప్పకున్నఁ
జాలు మఱి పంచభూతము ల్సాక్షిగాఁగ.' ౬౪

ఉవిద = ఓయువతీ, ఈనిదు విద్వాంసుఁడు = నీవు తెచ్చిన యీపండితుఁడు, ఓడెనేని = పరాజితుఁడాయెనా, ఇతనికి ఏను అన్నపూనికయు = ఇతనికి లింగము కట్టించెద నని చెప్పితినిగదా ఆప్రతిజ్ఞయే, నీకుఁ = నీకుఁ గూడ (జరుపుదుము), అనఁ = అని రాజు పల్కఁగా, పంచ భూతములు = పృథివ్యాదు లయిన యయిదు భూతములును, సాక్షిగాఁగఁ = సాక్షులై కనుచుండఁగా, ఒప్పితిమి, మఱి, దేవర = ఏలినవారు, అనిన = ఈచేసిన ప్రతిజ్ఞను, తప్పకున్నఁ జాలును.

రాజు - 'ఓచెలువా, నీవాది యైన యీతఁడు ఓడినయెడల మున్ను నే నీతనికిం జెప్పిన శివమతప్రవేశమే నీకును కావించెదను. ఇందులకు నీవు ఒప్పుకొందువేని, ఇతనిని వాదమునకు దిగు మనుము' అని వక్కాణించెను. అంతట రాణి 'దేవరా, పంచభూతములును సాక్షులుగా మీరు చేసిన యీనియమమునకు ఒప్పుకొంటిని. మఱి మీరును అట్లే ఈనియమమును తప్పకుండవలయును' అని యుత్తరము చెప్పె.

'ఉవిద' - సం. యువతిః. 'నీదు'- దుగాగమము-చూ. బాలవ్యా. సమా. ౧౧. 'నీకుఁ + (ను)' - ఇందు సముచ్చయమునకు ముందున్నవిభక్తిద్రుతమునకు స్థిరపరత్వముచే సంధిలోపము వచ్చినది. 'పూనికయు' = పూనిక + ఉ - అవ్యయము అవధారణార్థకము.

వ. అని పలుకు నయ్యిరువుర ప్రతిజ్ఞలాకర్ణించి. ౬౫

తే. అతఁడు మృగకృత్తి పెళపెళ యనఁగ, బసుపు
గోఁచి కట్టిన మోదుగుఁగోల నెగయఁ,

ప్రాంజలి వినీతుఁడై విన్నపం బటంచు

నర్ధముక్తాసనతనిట్టు లనియె ధృతిని. ౬౬

అతఁడు = ఆయామునాచార్యుఁడు, మృగకృత్తి = కృష్ణాజినము, పెళపెళ యనఁగన్ = పెళపెళ యనుశబ్దము చేయుచుండఁగా, పసువు గోచి కట్టిన-మోదుగుఁగోల=ఆషాఢదండము, నెగయన్ = పైకి లేచుచుండఁగా, ప్రాంజలి = మోడ్పుఁగేలు గలవాఁడును, వినీతుఁడు = వినయవంతుఁడును, ఐ, విన్నపంబు అటంచున్, అర్ధముక్త ఆసనతన్ = సగము విడువఁబడిన పీఠము గలవాఁడు అగుచు, ధృతిని = సంతోషముతో (లేక స్థైర్యముతో), ఇట్టులు = వక్ష్యమాణ ప్రకారముగా, అనియెన్.

అంతట యామునాచార్యుఁడు తా ధరించిన కృష్ణాజినము పెళపెళయని శబ్దింప, పసుపు గోచికట్టియున్న మోదుగు దండము చేతితోఁగూడ లేవఁగా, తనయాసనమునుండి కొంచెము లేచి కేలుమోడ్చి, వినయముతో 'దేవరా, విన్నపము జేసెదను, చిత్తగింప వలయును' అని పలికి, వక్ష్యమాణ ప్రకారమున చెప్పందొడంగెను. 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' అమ.

'మృగకృత్తి' - మృగ మిట కృష్ణమృగము - నల్లయిఱ్ఱి.

'కార్ష్ణరౌరవ బాస్తాని చర్మాణి క్రమశో ద్విజాః

వసీరన్నాను పూర్వ్యేణ;' అని మనుస్మృతి.

'ధృతిని'-సంతోషము తన వాదము వినుటకు అంగీకరించినాఁడు గదా యని; స్థైర్యము తనకు జయము కలుగు నను నిశ్చయబుద్ధిచేత. 'ధృతి ర్యోగాన్తరే స్థైర్యే ధారణాధ్వర తుష్టిషు' విశ్వ.

క. 'దేవా, యిట్లని యాచన

యీ వల, నేఁ గడుపుఁగూటికిఁ గట రాఁ, నాడం

బే వారిఁ బ్రోవ? భిక్షా

జీవిక వర్ణికని విధి సృజించెను గాదే? ౬౭

దేవా = ఓ ప్రభూ, ఇట్లని = 'జూటుఁదనమున డబ్బు సంపాదించు కొనుటకై వాది నని వచ్చితి'నని, ఆనతి యీవలదు = సెల వీయకుము, ఏన్ = నేను, ఇటన్ = ఈసభకు, కడుపుఁ గూటికిన్ = కడుపునకు అన్నము సంపాదించు కొనుటకై, రాన్ = వచ్చినవాఁడను గాను, నాడంబు = నా వేషము, ఏవారిన్ = ఎవరిని, ప్రోవన్ = కాపాడుటకు, విధి = బ్రహ్మ. వర్ణికిన్ = బ్రహ్మచారికి, భిక్షాజీవికన్ = యాచన యనెడు బ్రదుకుఁదెరువు, సృజించెనెగాదే = పుట్టకముందే విధించియున్నాఁడుగదా.

నేను కుటుంబినిగాను, బ్రహ్మచారిని, ఒకరిని పోషించుటకై మోసపువేసము వేయవలసినపని నాకులేదు. నాపొట్టకు నేను పుట్టకమునుపే బ్రహ్మచారికి బ్రహ్మవిధించిన మధుకరవృత్తి యున్నది. కావున డబ్బు గడించుకొనుటకై వచ్చితి నని దేవరవారు తలంపవలదు.

'యాచ్ఞా భిక్షార్థ నార్దనా', 'వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' అమ. కడుపుఁగూ డనుపదములచే దానితుచ్ఛత స్ఫురించుచున్నది.

తే. ఎవ్వఁడే సర్వభూతస్థుఁ డిత్తెఱంగు
నకును బ్రేరేఁచె, నతనియానతియె తెచ్చె,
నెఱిఁగినవి నాల్గు నొడువ నేమయిన లెస్స;
యతఁడ బొంకిన నేమిసేయంగ వచ్చు? ౬౮

సర్వభూతస్థుఁడు = సమస్తప్రాణులం దున్నవాఁడు లేక పృథివ్యాది- సకలభూతములం దున్నవాఁడు, ఎవ్వఁడేని = ఎవ్వఁడైన, ఈతెఱంగునకున్ = ఈప్రకారమునకు, (అనఁగా ప్రపంచము ఈరీతికి వచ్చునట్లుగా), ప్రేరేఁచెన్ = ప్రేరణచేసినాఁడో, అతని, ఆనతియె = ఆజ్ఞయే, తెచ్చెన్ = నన్ను ఇటకు వాదమునకై కొనివచ్చినది, అతఁడు = ఆసర్వాంతర్యామియే, బొంకినన్ = అసత్యమాడె నేని, ఏమిసేయంగ వచ్చున్ = నే నేమిచేయ నేర్తును, ఎఱిఁగినవి, నాల్గు= కొన్నివాదములు, నొడువన్ = చెప్పినంతట, ఏమయిన లెస్స = ఏమిపర్యవసించినను మంచిదే.

సర్వభూతములకు అంతర్యామియై యీవిశ్వమును ఈతీరున నడువ నెవ్వఁడు ప్రేరేఁపించుచున్నాఁడో ఆభగవంతుఁడు, నన్ను ఇందులకుఁ దెచ్చినాఁడు. నేను స్వతంత్రుఁడను గాను, నాముఖంబుగా నాతఁడే పలుకును, అతని యాపలుకులు బొంకు లయిన నే నేమిచేయుదును. కావున నాకుఁ దెలిసిన కతిపయవాదములను నేను గావించెదను, అందులకు ఏపర్యవసాయము కలిగినను సంతోషమే.

'ఎవ్వఁడేసర్వ'-(ఎవ్వఁడు + ఏని సర్వ)-ఇట 'ఏనన్ వల తే ఏను' అను ప్రయోగంబునందుం బోలె ఏనిశబ్దమందు ఏకారము శేషించినది. 'భూత'-'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' - అమ.

తే. పంతమైనను గానిమ్ము పార్థివేంద్ర,
యుక్తులను నిగ్రహస్థాన మొదవెనేని,
యమ్మ దెచ్చినవిద్వాంసుఁ డనఁగ వలవ,
దెల్ల గావింప వలయు నట్లట్ల చేయు. ౬౯

పార్థివ ఇంద్ర = రాజోత్తమా, పంతమైనను = నేను స్వతంత్రించి పంతగించుచున్నా ననియే తలంతువేని, కానిమ్ము = అటులే తలంపుము. ఉక్తులన్ = నామాటలయందు, నిగ్రహస్థానము = పరాజయహేతువు, ఒదవెనేని = కలిగినయెడల, నన్ను, అమ్మ = దేవిగారు, తెచ్చిన విద్వాంసుఁడు, అనఁగ వలదు - అని కనికరింప నక్కఱలేదు....

ఓరాజోత్తమా నానోట భగవంతుఁ డుండి పలుకు నని బొంకుచున్నా ననియు, నేనే పంతమున వాదమునకు వచ్చితి ననియు తలంతువేని, మంచిది. అట్లే తలంపుము. మఱియు నావాదమునందు నాయపజయమునకు కారణ మగపడెనేని, అమ్మగారు తెచ్చినవాఁడ నని ఆమె కొఱకు నన్నుఁ గనికరించి వదలక నీయిచ్చప్రకారము చేయుము.

'పార్థివ + ఇంద్ర' - పృథివికి ఈశ్వరుఁడు పార్థివుఁడు, పార్థివుఁడును ఇంద్రునివంటి వాఁడును నని పార్థివేంద్రుఁడు పార్థివశ్రేష్ఠుఁ డనుట. 'పరాజయహేతు ర్నిగ్రహస్థానమ్' అని

తర్కభాష. 'ఉక్తులను' - 'యుక్తులను' అనియేని - ఆపక్షమున యుక్తివాదములయందు అని యర్థము.

వ. అని యులుకు విడిచి పలికి, మగుడం గూర్చుండి, యతని యనుమతిఁ వాదం బునకుం దొడంగి.

ఉలుకు (పా. అలుకు) = జంకు. అనుమతిన్ = అంగీకారముచేత, తొడంగి = పూని.

—* అన్యమత ఖండనము. *—

సీ. అందులో నొకమేటి కభిముఖుండై యాతఁ
డనిన వన్నియును ము న్ననువదించి;
తొడఁగి యన్నిటి కన్నిదూషణంబులు వేగ
పడక తత్సభ యొడఁబడఁగఁ బల్కి;
ప్రక్కమాటల నెన్న కొక్కొకమాటనె
నిగ్రహస్థాన మనుగ్రహించి;
క్రమముగాఁ దేఁగినఁ గలఁగ కందఱఁ దేర్చి
నిలిపి; యమ్మొదలివానికిని మగిడి;
తే. మఱి శ్రుతిస్మృతిసూత్రసమాజమునకు
నైకకంఠ్యంబు గల్పించి, యాత్మమతము
జగమెఱుంగఁగ రాద్ధాంతముగ నొనర్చి;
విజితుఁ గావించి దయ నాని విడిచిపెట్టి. ౨౦

మేటికిన్ = సమర్థునికి. అభిముఖుండు = ఎదురువాఁడు, అనినవి = వచించినట్టియుక్తులను, మున్ను = ముందుగా, తొలుతన్, అనువదించి = తాను మరల చెప్పి, తొడఁగి = ప్రారంభించి; తత్సభ ఒడఁబడునట్లుగన్ = ఆసభలోనివారెల్ల సరి యనునట్లుగా, అన్నిటికిన్ = అన్నియుక్తుల లోను, అన్నిదూషణంబులు = అన్నిదోషములు, వేగపడక = తొందరపడక, చెప్పి, ప్రక్క మాటలన్ = పక్కనున్నవారు పల్కుయుక్తులను, ఎన్నక = లక్ష్యపెట్టక, ఒక్కొకమాటనె = ఒక్కొక్కయుక్తిచేతనే, నిగ్రహస్థానము = పరాజయహేతువును, అనుగ్రహించి = ఒసంగి, క్రమముగా దేఁగినన్ = ఏకకాలమందే పలువురు దొమ్మిగా విజృంభింపఁగా, కలఁగక = కలఁత పడక, అందఱను = ఆ రేఁగినవారినెల్ల, తేర్చి = ఉద్రేకము శమించునట్లు పలికి, నిలిపి = ఊర కుండునట్లుచేసి, అమ్మొదలివానికిని = ఆమొదటి మేటినేగూర్చి, మగిడి = మరల వాద మారంభించి, మఱి = వెండియు, శ్రు...కున్ - శ్రుతి = ఉపనిషత్తులయు - స్మృతి = ధర్మశాస్త్రములయు - సూత్ర = బ్రహ్మసూత్రములయు - సమాజమునకున్ = సమూహమునకు, ఐకకంఠ్యంబు = ఐక మత్యమును, కల్పించి = సాధించి, ఆత్మమతము = తనదైన వైష్ణవమతమును, రాద్ధాంతముగన్ = సిద్ధాంతముగా, ఒనర్చి = చేసి, విజితుఁ గావించి = (ఆ మేటిని) ఓడించి; దయన్ = కరుణచే

ఆవాదులలో నొక ప్రౌఢునికి తాను బదులువాదియై అతఁడు పల్కినయుక్తులలో నొక్కొక్కదానియందును తమకపడక ఒక్కొక్కదోషమును సభ్యులెల్ల సమ్మతించునట్లుగా చూపించి, పార్శ్వవర్తులు నడుమనడుమ పలుకు యుక్తులను ఒక్కొక్కయుక్తితోనే ఖండించినవాఁడై, వారు పలువురొక్కుమ్మడి, విజృంభించి పలుక తాను కలంగఁబాఱక వారిని శాంతపడం జేసి నిలిపి, రెండియు, ఆతోంటి వాదితోనే పూనుకొని, శ్రుతి స్మృతి సూత్రసమూహములో పరస్పర భేదములు లేవు, అవన్నియు ఒక్కటే వస్తువును చెప్పుచున్న వని సాధించి, తనమతమును సిద్ధాంతముగా ఒప్పుకొనునట్లు చేసి, వానిని దయతో విడిచిపెట్టి (నాఁడు).

'సమాసిద్ధాన్తరాద్ధాన్తః' అను. రాద్ధ = సిద్ధమయిన - అన్తః = అంతము గలది.

క. 'ఏ వేమంటివి రమ్మం! చాలని నానికిని మగిడి యట్లనె వానిం
గావించి; యోఁకొకఁడు రా! నావిప్రుఁడు నాదసరణి సంతలఁ గెలిచెన్.

సుగమము.

వ. ఇట్లు జయించి విష్ణుదేవుండే పరతత్త్వం బనియు విశిష్టాద్వైతంబ మతంబు
నగుటయుం బ్రతిష్ఠించిన. 23

విశిష్టాద్వైతంబు విశిష్టములయొక్క యైక్యము - అనఁగా స్థూలచిదచిద్విశిష్టమైన పరమాత్మమునకును సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్ట పరమాత్మునకును ఐక్యము.

క. ఆయెడను నొక్కపలు కెదు
రై యుండెడు పిప్పలమున నాయెను విన, 'నో
హో, యిది నిక్కము. నృప, నా
రాయణుఁడే పరంబు. కొల్వు మతని' నటంచున్. 24

ఆయెడన్ = ఆసమయమున, అట్లు = మున్ను చెప్పినప్రకారము, ఎదురు ఐ యుండెడు పిప్పలమునన్ = ఎదుటఁ గనఁబడుచున్న రావియందునుండి, ఓహోనృప = ఓయిరాజా, వినుము, ఇది నిక్కము = యామునాచార్యుఁడు చేసిన యీసిద్ధాంతము వాస్తవము, నారాయణుఁడే - పరంబు = సర్వనియామక మయిన తత్త్వము - అతనిం గొల్వుము అటంచున్, ఒక్క-పలుకు = వాణి, ఆయెను = జనించెను. (పా. వినవాయెను = వినఁబడెను).

వ. అప్పలుకులు విని ఖిన్నుండై యుక్కుడినపాషండషండంబు దలవంచుకొని
పోయిన, నాయుర్వీధవుండు నతని మాహాత్మ్యంబునకు సంతోషించి సా
ష్టాంగ మెఱఁగి, హర్షాద్భుతరసోత్తరంగితాంతరంగుండై, భుజగశయన
చరణకుశేశయభక్తి వొడమి కృతార్థతం బొంది, పాండ్యమండలమునకు
భాగినేయుండె పట్టార్హుండు గావునఁ బాత్రంబని బ్రహ్మచారి యగునతనికిఁ
దనకడగొట్టు చెలియలిం బరిణయంబుసేసి, యరణంబుగ నమ్మహాత్మునకు
ధారాపూర్వకంబుగా నర్ధరాజ్యం బిచ్చి, యువరాజుం జేసి, యధీతసాంగవే

డుండగునతనికి నథర్వశిరస్సభ్యస్తం బని యెఱింగి. యందు దివ్యాస్త్ర మంత్రంబుల కలిమియుం దెలిసి, యమ్మహాత్మున కెచ్చరించి దుస్సాధం బగువిరోధియూథంబు సాధింపు మని దండయాత్రం బనిచిన, నయ్యాము నుండును సన్నద్ధుం డగుటయుఁ దత్పురోహితప్రధానమంత్రివర్గంబు సన్నిహితంబు లగునివ్వార్షికదినంబులు గడపి శరత్సమయంబున విద్విషత్సంహారంబునకు విజయంబు సేయుఁ డనుటయు, సత్తెఱంగు రాజున కెఱింగించి తత్సమ్మతంబున నిలిచె నంత. ౭౫

పాషండ షండంబు = వేదబాహ్యమతస్థులసంఘము, [పాం = వేదధర్మమును- ఖణ్డయన్తి= ఖండింతురు-కావున పాఖణ్డాః - పా. పాఖండులు. పృషోదరాది 'పాషణ్డ' అనియును.

'పాలనాచ్చ త్రయీధర్మః పాశబ్దేన నిగద్యతే
తం ఖణ్డయన్తి తే యస్మాత్ పాఖణ్డాస్తేన హేతునా.'],

ఎఱఁగి = నమస్కరించి, సాష్టాంగంబు —

'కరయుగములు చరణంబులు నురము లలాటస్థలంబు నున్నతభుజముల్
సరి ధరణిమోప మ్రొక్కినఁ బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు పరమమునీంద్రుల్.'

ఉత్తరంగిత = అలలు లేచుచున్న, భుజ... క్తి - భుజగశయన = పాపసెజ్జ వానియొక్క - చరణకుశేశయ = పదసీరజములయందు - భక్తి = తాత్పర్యము. భాగినేయుండు = సోదరీ పుత్త్రుఁడే, పట్ట అర్హుండు = పట్టమునకు (పట్టాభిషేకమునకు = రాజ్యమునకు) తగినవాఁడు (అధికారి- పట్ట మనఁగా పలుధర్మశాస్త్రోక్త పద్ధతిప్రకారము పంచఁగాను నిడుపుగాను చేయఁబడి రాజునకును రాణికిని రాజ్యాభిషేకసమయమందు లలాటమున అడ్డముగా కట్టునట్టి బంగారపురేకు.), పాత్రంబు = తగినవాఁడు. కడగొట్టు = కడపటి. పరిణయంబు = వివాహము. అథర్వశిరస్సు = నాలవవేదము. అరణంబు = యౌతకము (వివాహసమయమందు అల్లునికి మామగారు ఇచ్చు ధనాదికము.), అందుఁ = అథర్వ శిరస్సునందు. వార్షిక = వర్షాకాలపు.

—* వర్షాకాలవర్ణనము *—

ఉ. కర్కశుఁ డంట కోర్వ, కుదకంబులు వాఃపతి గూర్చినట్లు న
య్యర్కుఁడు దానుఁ గూర్చి, మఱి యాసలిలాధిపచిహ్న వాహతం
బేర్కొలఁగంగ నాతఁ డెలమి న్మకరస్థితిఁ గన్నసిగ్గునాఁ
గర్కటకస్థుఁ డయ్యెనన గర్కటకస్థితిఁ గాంచె నత్తఱిన్. ౭౬

అత్తఱిన్ = గ్రీష్మసమయానంతరంబున, అర్కుఁడు = సూర్యుఁడు, కర్కశుఁడు అంట కున్ = తాను (సూర్యుఁడు) తీక్ష్ణుఁడు అని లోకులు పలుకుటను, ఓర్వక = సహింపక, వాఃపతి = వరుణుఁడు, ఉదకంబులు = జలములను, కూర్చినట్లు = కూడఁబెట్టినరీతిగా, తానున్ = సూర్యుఁడును, కూర్చి = ఆవిరిరూపమున సేకరించుకొని, మఱి = ఇంక, ఆతఁడు = ఆవరుణుఁడు, ఆ - స ... తన్ - సలిలాధిప = వరుణునియొక్క - చిహ్న = గుర్తయిన మొసలి- వాహతన్ = తనకువాహన

ము గాఁగలది, అని, పేరు = నామము, కల గంగన్ = వహించినదైన (ప్రసిద్ధమైన) గంగానది యందు, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, మకరస్థితిన్ = మొసలియందు ఉనికిని, కన్నన్ = పొందఁగా, ఈర్ష్యన్ = వరుణునిమీఁద నీసువహించి, తాన్ = సూర్యుఁడు, కర్కటకస్థుఁడు=ఎండ్రియందు ఉన్నవాఁడు, అయ్యెన్, అనన్ = అనునట్లుగా, ఎలమిన్ = ప్రీతితో, కర్కటకస్థితిన్ = కర్కటకరాశియందు ఉంకుటను, కాంచెన్ = పొందెను.

ఆవెట్టిదపుటెండల తర్వాత సూర్యుఁడు కర్కటకరాశికి వచ్చుట యెట్లుండెనన- సూర్యునికి ఆగ్రీష్మకాలమందు క్రూరుఁ డనునింద రాఁగా,అతఁడు దానికి కంటగించి, వరుణునికి వచ్చిన చల్లనిదొర యనుపేరు తానును తెచ్చుకొనఁ గోరినవాఁడై, ఆవరుణుఁడు ఎట్లుగా, 'నదీనాం సాగరో గతిః' అన్నప్రకారము నదులన్నియు సముద్రమునఁ బడుటం జేసి, సముద్రరూపమున జలములను కూడఁబెట్టుకొనునో, అట్లే తానును పుడమిలోని నదులు చెఱువులు లోనగు జలాశయముల జలము నెల్ల ఆవిరిరూపమున మింటం గూడఁ బెట్టుకొన్నవాఁడై అంతటితో తనియక ఆవరుణునితో ఇంకను పోటికై ఆవరుణుఁడు గంగలో గంగకు వాహనమైన మకరము తనకును వాహనముగుటచేత గంగయందు సుఖముగా నుండఁగా, (సూర్యుఁడు) తానును గంగచెంత మొసలివలెనే జలజంతువైన కర్కటకమందుఁ బ్రవేశించి సుఖముగా నున్నాఁడో యనునట్లుండెను. వర్షర్తువు వచ్చె నని భావము. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'కర్కశుఁడు'-'కర్కశో నిర్దయః క్రూరః ఖర స్పర్శశ్చ సాహసీ' నానా. 'వాః పతి'-'సలిలాధిప' - సముద్ర వరుణ పర్యాయములలో 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ యాదసాంపతి రప్పతిః' అని అమ. 'అర్కుఁడు' - 'అర్కో మఘోని స్ఫటికే జ్యేష్ఠభ్రాతరి భాస్కరే' నానా.-'సలిలాధిపచిహ్న'- వరుణునికిని సముద్రునికిని మకరము చిహ్నము,అయినను ఇట వరుణచిహ్నార్థమే ఉచితతరముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

'సంప్రాప్తం మకరధ్వజేన మథనం త్వత్తో మదర్థం పురా
తద్యుక్తం బహువారగాం మమ పురో నిర్లజ్జ వోఢుం స్తవ
తామేవానునయస్వభావకుటిలాం, హేకృష్ణకస్త్వాగ్రహం
ముఞ్చ త్యాహ రుషా యయా మద్రితనయా లక్ష్మీశ్చ పాయాత్సవః.' రత్నావళి.

వేల్పులకు ప్రాయికముగా వాహనమే ధ్వజము - ఉ. గరుడధ్వజుఁడు, వృషధ్వజుఁడు. వరుణునికి మొసలి వాహనంబును సిడమును.

మ. మరుదీశద్విపదానశోభ, శిఖిధూమ్యారోచిఁ,గీనాశకా
సరసోహప్రభ, రాక్షసాలిలిలకాంచద్దీధితిన్, వారిధీ
శ్వరకేతుద్యుతి, మాతరిశ్వ హరిణచ్ఛాయన్, ధనాధ్యక్షుని
లరుచిన్, ధూర్జటికంఠ కాంతిఁ దమముల్ వ్యాపించె దిగ్భిత్తులన్.పారి 4(46).

'చిహ్న' - 'కళఙ్కాఙ్కౌ లాఞ్ఛనం చ చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్'. అమ. 'చిహ్నం లక్ష్మ పతాకయోః' మేదిని. 'వాజి వాహార్వ గన్ధర్వ హయ సైన్ధవ సప్తయః'అమ. 'ఆసలిలాధిపచిహ్నవాహితం బేర్కొల గంగన్' - ఈసమాసమున ఆశబ్దము గంగకు విశేషణము. నడుమ వ్యస్తపదంబుల కలిమికి; ప్రౌఢవ్యా. సమాస. ౧౭ వ సూ. ను జూచునది.అందు 'ఈ కన్నులు

తెలివని శిశువు' భోజ. ౬ఆ. అని త్రికమునకును, 'గగన మసురుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు నదరు లుమిసెడు కొలవిదయ్యంబు వీఁడె' అని నైష. ౨. ఆ., 'బలిమిఁ గుబేరునిఁ గెలిచి బాసగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై యెసఁగుచు నున్న పుష్పకమునందు రమింపును కోర్కు లారఁగన్.' రామా. ఆర. ౨ ఆ., అని ధాతుజవిశేషణములకును, ప్రయోగములం జూపినారు. మకరము గంగకు వాహన మనుటకు- 'మకరేశ్వర పృష్ఠాధిశయిత చరణకిసలయే' అని గంగాస్తుతిలో, క. క. ల.

'ఆలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్త్రభఙ్గీ మధ్యే సుమధ్యా మకరం కరేణ
యత్రాలపత్తా మిమ మాళి యానం మస్యేత్యవేకావళి నాకనద్యాః' నైష. 6,69).

అందు టీకలలో మల్లినాథ నారాయణులు 'గఙ్గా మకర వాహినీ ఇతి ప్రసిద్ధిః' అని వర్ణించినారు. వరుణునికి మకరము వాహనము - 'వరుణాయ జలాధిపతయే మకరవాహనాయ పాశహస్తాయ' అని వరుణప్రార్థనగతము.

'నవోద్య సెమ్యాఘర ఘోరదర్శనే మగ్నాయ మాఘో మకరే మహాత్తరే
దురన్వరపాశో వరుణోజ్జ్వలో ల్బణ స్తమన్వియాయ త్రిపురాన్తకాత్మజమ్॥' కుమార.4(9).

గంగయందు తద్వాహనము మకర మున్నది గాన మకరవాహనుఁడు వరుణుఁడు నున్నాఁడనుట. అట్లు గంగయందు సూర్యుఁడు చేరియున్నఁ, 'గంగన్' అనఁగా ఈపక్షమందు 'గఙ్గాయాం ఘోషః' అనువాక్యమందుంబోలె 'గంగకడ' అని సామీప్యార్థమును చెప్పుకోవలయును. మఱియు నిట వరిగానికి కర్కటకమునకును కర్కటకరాశికిని అభేదోపచారము. నాలుగు ప్రాఁత ప్రతులయందు ఇతరత్ర పాఠములు పెండుగానే యున్నను, ఇచటమాత్రము పాఠము 'పేర్కల గంగ' అనియే యున్నది.

'సితమకరనిషణ్ణాం శుక్లవర్ణాం త్రినేత్రాం
కరధృతకమలోద్యత్సాత్పలాభీష్టహస్తామ్
విధిహరిహరరూపాం సేన్దుకోటీరచూడామ్
కలితసితదుకూలాం జాహ్నవీం త్వాం నమామి'. గంగాధ్యానము.

తే. వనతతివరాహ వాహారి వాయుభుగ్వి
రోధివారణవర్ణాభు లాధిఁ దోఁపఁ
నెండ్రిఁ రవి చేర; మూఁడవ యొడకుఁ జేరు
తరణి ధరణిఁ బ్రమోదసంధాయి గాఁడె? ౭౭

ఎండ్రిన్ - కర్కటకరాశిని, రవి = సూర్యుఁడు, చేరన్ = ప్రవేశించినంతట, వన... భులు-వన తతి = అడవుల సమూహములు- వరాహ = (అడవి) పందులు- వాహ అరి = దున్నపోతు- వాయుభుక్ విరోధి - (గాలిని భుజించునవైన) పాముల- శత్రువులు- వారణ = ఏనుఁగులు- వర్ణాభులు = కప్పలును, ఆధిన్ = మనోవ్యాధిని, తోఁపఁగన్ = విడిచినవి, ధరణిన్ = లోకములో, మూఁడవయెడకున్ = జన్మరాశినుండి మూఁడవదియగు రాశిని, చేరు, తరణి = సూర్యుఁడు ప...యి - ప్రమోద = సంతోషమును - సంధాయి = కూర్చువాఁడు, కాఁడె = కాఁడా - అగు ననుట.

వనాదికముల జన్మరాశియైన వృషభమునకు మూఁడవదైన కర్కాటకమందు సూర్యుఁడు ప్రవేశింపఁగానే వాని సెగలు తీఱినది. జన్మరాశికి మూఁడవరాశియందుండు సూర్యుఁడు శ్రేయఃకరుఁ డగుట లోకప్రసిద్ధమేగదా! వనములు వానచే అలరుటయు, వరాహాదులు మిక్కుటముగా వానను చలువను గోరుటయు, ప్రసిద్ధము. సామాన్యముచేత విశేషసమర్థనరూప మయిన యర్థాంతరన్యాసము.

క. 'భాషింపఁగ సామాన్యవిశేషము లర్థాంతరాఖ్యఁ జెన్నగుఁ దొడవౌ;
పూషునిఁ బాము గ్రసించున్। భాసాపతివ్రాలు దాఁట వశ మెవ్వరికిన్.' అలం.

గ్రహస్థితిని విచారించుటకు జన్మనక్షత్రము తెలియనప్పుడు దానికిబదులు నామనక్షత్రమును అవలంబించుట జ్యోతిశ్శాస్త్రసమ్మతము. జన్మరాశికి మూఁడవ రాశియందుండు సూర్యుఁడు మేలు సేయు నని జ్యోతిశ్శాస్త్రోక్తము. 'షట్త్రిదశస్థో భానుః'... అప్పుడు సూర్యుఁడు కర్కాటకమునకు వచ్చెను. అది వృషభమునకు మూఁడవది. వనతత్యాదుల నామముల యాద్యక్షరము వా యగుటచేత (హ్రస్వదీర్ఘభేదము అకించిత్కరము), 'వా వీ వూ వే రోహిణీ' అను సూత్రముచేత వాని నామనక్షత్రము రోహిణి యగును. 'కృత్తికాపాదత్రయం రోహిణీ మృగశిరార్ధం వృషభః' అనుసూత్రముచేత రోహిణి వృషభరాశిలోనిది.

'ఆధి'- 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా' అమ. వనతతికి మనస్సెక్కడిది? దానికి మానసవ్యాధి యనుట అసంబద్ధము కాదా? కాదు - లతావృక్షముల సముదాయమే వనము, వానికి చైతన్యమును సుఖదుఃఖములను మనువు చెప్పియున్నాఁడు. 'అన్తస్సంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః.' అన్లే కాళిదాసుఁడు:-

'త్వాం రక్షసా భీరు యతో౽పనీతా తం మార్గమేతాః కృపయా లతా మే।
అదర్శయన్ వక్తుమశక్నువత్యః శాఖాభి రావర్జితపల్లవాభిః.' రఘు. 13 - 24.

'వాహారి'- 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభాః' అమ. 'వాయుభుగ్భోగి'- సర్పనామములలో 'ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశనః' అనియు, నెమలిపేరులలో- 'నీలకణ్ఠో భుజఙ్గభుక్' అనియు అమ. 'భేకే మణ్డూకవర్షాభూశాలూరప్లవదర్దురాః' అమ.- వర్షా = వర్షాకాలమందు- భూః = పుట్టినది - కప్ప.

తే. వనధిగమనజగర్భార్కజనిత ఘృణులు
మఱి ప్రసూతికి నతనిధామంబుఁ జేరఁ
ఘనతఁ జొచ్చినయింట్లను దనుజ లుండి
కాన్పునకుఁ బుట్టినింటికిఁ జేరుక్రమము గనమొ? ౨౦

వన...లు - వనధి = సముద్రుని యొక్క (సముద్రుని) - గమన = పొందుటచేత - జ = పుట్టిన - గర్భ = చూలుగలవైన - అర్క = సూర్యుని వలననుండి- జనిత = పుట్టినవైన- ఘృణులు = కిరణములు, మఱి = మరల, ప్రసూతికిన్ = కాన్పుకై, వర్షించుటకై, అతని - ధామంబున్ = స్థానమును, (ఇంటిని అనియు- మింటిని అనుట). చేరన్; తనుజలు = కొమారితలు, ఘనతన్ = గౌరవముతో, చొచ్చిన యింట్లన్ = భర్తయింట, ఉండి = కాపురముచేసి, కాన్పునకున్ =

బిడ్డను గనుటకు, పుట్టినిల్లు = కన్నవారియింటికి, చేరుక్రమమున్ = పోవురీతిని (పోవుటను), కనమె = ఎఱుఁగమా.

సూర్యునిఘృణులు సముద్రునిం గవసి గర్భముఁ దాల్చి ప్రసవమునకు మరల సూర్యునియింటికి చేరినవి. లోకములో కొమారితలు అల్లునింట గౌరవముగా కాఁపురముచేసి గర్భిణు లయినంతట కన్నవారియింటికి కాన్పుకై వచ్చుట ప్రసిద్ధమేగదా.-సముద్రోదకము సూర్యకిరణములచే (ఎండచే) ఆవిరియై యెగసి మింట నిండియుండినది, వర్షము గురియుచున్నది; అని భావము. —అర్థాంతరన్యాసము.

'గమన'- గమ ధాతువు గత్యర్థకంబును రత్యర్థకంబు నగు. 'గర్భ' - ఇట జలరూపము. 'ధామంబు'-'గృహ దేహ త్విట్ప్రభావా ధామాని' అను. 'ఘృణులు'-ఇది పుంలింగము. ఇట తన యాభావమునకు బాధకమైనందున 'అర్కజని ఘృణితతి' అని పఠించుట యుచితము - అర్క = సూర్యునివలన - జని = పుట్టుకకలదైన, ఘృణితతి = కిరణసమూహము, 'జనిరుత్పత్తి రుద్భవః'-'కిరణోస్ర మయూఖాంశు గభస్తి ఘృణి ఘృష్టయః'అను. లేదా 'ఘృణులు' అనుటకు'రుచులు'అని పఠించినను సరిపడును.'రుచి స్త్రీ కిరణే కాన్తౌ వభిషఙ్గాభిలాషయోః'నానా. సంవాదార్థము ఈక్రిందిమయూరశ్లోకముం గనఁదగు.—

> 'ఆవృత్తిభ్రాన్తవిశ్వాః శ్రమ మివ దధతః శోషిణః స్వోష్మణేవ
> గ్రీష్మే దావాగ్నితప్తా ఇవ రస మసకృ ద్యే ధరిత్ర్యా ధయన్తి।
> తే ప్రావృ ష్యాత్తపానాతిశయరుజ ఇ వోద్వాన్తతోయా హిమర్తౌ
> మార్తణ్డ స్యాప్రచణ్డా శ్చిర మశుభభిదే-భీషవో వో భవన్తు.'

ఇక్కడ గర్భధారణము చెప్పలేదు గావున కిరణపరముగా స్త్రీలింగపదము ప్రయుక్తము కాదు, దానిం జెప్పుసందర్భమున స్త్రీలింగపదములను ప్రయోగించిన కాళిదాసుని రసికతం గనుఁడు.

> 'గర్భం దధ త్యర్క మరీచయోఽస్మాత్' — రఘు.14 (4).
> 'తాభి ర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశ సంభవః
> సౌరీభి రివ నాడీభి రమృతాఖ్యాభి రమ్మయః.' — రఘు. 10 (58).

సూర్యకిరణములయొక్క క్రియాభేదములు:—

> 'తాసాం శతాని చత్వారి రశ్మీనాం వృష్టిసర్జనే,
> శతత్రయం హిమోత్సర్గే తావద్ఘర్మస్య సర్జనే,
> అనన్తా,శ్చ,హి, మేధ్యాశ్చ, నూతనాః పూతనా ఇతి
> చతుశ్శతంవృష్టివాహా స్తా స్సర్వా అమృతాః స్త్రియః.' — యాదవః.

> తే. ఉర్విఁ గాదంబినుల యలయుమ్మనీరు
> దొరుఁగఁ గేకులు కేకలు లోన సేసె,
> ద్విజత నారణ్యకధ్వని వినఁగఁ జేసి
> గర్భము సుఖచ్యుతము సేయఁ గడఁగె ననఁగ. ౭౮

ఉర్విన్ = భూమిమీఁదికి, కా...రు - కాదంబినులు = మేఘపంక్తులయొక్క - అల = ప్రసిద్ధమైన - ఉమ్మనీరు = ఉబ్బనీరు (ప్రసవజలము), తొరఁగన్ = స్రవించినవెంటనే, కేకులు = నెమళ్లు, ద్విజతన్ = తాము బ్రాహ్మణు లగుటవలన (పక్షు లగుటవలన), ఆరణ్యకధ్వనిన్ = ఆరణ్యక మనెడి వేదభాగముయొక్క శబ్దమును, వినఁగఁజేసి = వినిపించి, గర్భము = కాదంబినుల యొక్క గర్భమును (అనఁగా వృష్టిని), సుఖచ్యుతముగన్ = సుఖముగా జారినదానినిగా, చేయన్ = చేయుటకు, కడఁగెన్ అనఁగన్ = ఆరంభించెనో యనునట్లు, తోన (తోన్ + అ) = వెంటనే, కేకలు చేసెన్ = కూఁతలను గావించినవి (కూయం దొడంగినవి).

'కాదమ్బినీ మేఘమాలా' అమ. 'కేకా వాణీ మయూరస్య' అమ. నెమలికూఁతకు కేక యని పేరు. 'దన్త విప్రాణ్డజా ద్విజాః' అమ. 'కేకులు' - కేకగలది కేకి 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజఙ్గభుక్ । శిఖావళః శిఖీ కేకీ మేఘనాదానులాస్యపి' అమ. 'అరణ్యకధ్వని' - వేదభాగవిశేషము - 'అరణ్యేఽధ్యయనా దేవ ఆరణ్యక ముదాహృతమ్' - అరణ్యమందు అధ్యయనము సేయవలసిన దగుటచేత ఆరణ్యక మనఁబడును. దీనిని ఇంటిలో చెప్పరు. ఏల యన దీనిని వినుగర్భిణులకు గర్భస్రావ మగును. ప్రసవసమయమందు స్త్రీ వినునట్లుగా దీనిని పఠించిన సుఖప్రసవ మగును. ప్రసవమే కాక, నొప్పులేపడుచున్నను, అప్పుడు బ్రాహ్మణులు దీనిం బఠింతురు. దీనిని వినుటచేత శీఘ్రమే సుఖప్రసవ మగును. 'ఉమ్మ' - ఉష్మశబ్దవైకృతమని సీతారామాచార్యులవారి యభిప్రాయము. ఉల్బశబ్దము సంస్కృతమునం గలదు, దానికి మావి యర్థము. ఇది తత్ప్రకృతికమునుంగా నొప్పు నని నాతలంపు. 'ఉబ్బ' - ఉబ్బనీరు పడఁగానే నెమళ్లు హర్షముతో కూయందొడంగును. మేఘపంక్తులనుండి యుమ్మనీరు నేలకు స్రవింపఁగానే, నెమళ్లు కూయందొడఁగుట - తాము (ద్విజలై) పక్షులగుటచేత (బ్రాహ్మణు లగుటచేత) ఆరణ్యక వేదభాగమును కాదంబినులకు వినిపించి సుఖప్రసవము చేయించుటకో యనున ట్లుండెను.

నెమళ్లు ఉన్నతప్రదేశములం జేరి కూయును. అటుచేయుట తమకేక ఆకాదంబినులకు సామీప్యముచే వినంబడునుగాక యనున ట్లుండె ననుటయుం గలదు. - ఉత్ప్రేక్ష.

ఈపద్యమున గర్భిణిని (స్త్రీని) చెప్పుటలో కాదంబినులు అని స్త్రీలింగశబ్దప్రయోగము సముచితముగా నున్నది.

వర్షర్తువునందు నెమళ్లు కూయం దొడంగును, శరత్తున మానును.

'వర్షాను ఘనశిఖిస్మయా హంసగమాః పఙ్కకన్దళోద్భేదాః
జాతీ కదమ్బ కేతక ఝఞ్ఝానిలనిమ్నగా హాలిప్రీతిః' కా. క. ల.

ఉమ్మ - ప్ర. ఉల్బమ్. - "అతనిం బొదివిన యుల్బంబు మేరునగంబును, జరాయువు పర్వతంబులును, ఆయుమ్మనీరు సముద్రంబులు నయ్యె." మార్కండేయపు.

మ. అలపఙ్జన్యుఁడు భానుఁ డన్నకలిమిలో నభ్రింపుఁ బెన్గొప్పరన్
జల మాఁగన్ బిడుగుక్కజాత్యపుటయస్కాంతంపు నత్తున్క లో

పలఁ జూప, మహిమీఁదిలోహరజముల్ పైఁ బర్వె నా, లేచె వా
త్యలఁ బ్రాగ్దావమషుల్ మొగిల్ మొదల గద్దంతై దివిన్ లేచినన్. ౮౦

అలపర్జన్యుఁడు = ప్రసిద్ధుఁడైన దేవేంద్రుఁడు, భానుఁడు = సూర్యుఁడు, అనుకొలిమిలోన్, అభ్రింపుఁ బెన్గొప్పెరన్ = ఆకాశ మనెడి పెద్ద యినుప కటాహమందు, జలము ఆఁగన్ = నీటిని కాఁతిపోకుండ నిలుపుకొనుటకై, పిడు...న్కన్ - పిడుగుకున్ = పిడుగుసంబంధియైన కృష్ణాయసముయొక్క, జాత్యపు = ఉత్తమజాతిదియైన - అయస్కాంతంపు = సూదంటురాతియొక్క - అతుకన్ = (అ) తునియను, లోపలన్ = ఆకటాహములోపల, చూపన్ = పెట్టఁగానే, మహిమీఁది లోహరజముల్ = నేలయందున్న యినుపరేణువులు, పైన్ = మీఁదికి (ఆకప్పెరలోనికి), పర్వెన్ నాన్ = వ్యాపించినవో యనునట్లుగా, మొగిల్ = మేఘము, మొదలన్ = ఆదిలో, గద్ద అంత ఐ = గద్దంత యాకారముగలదిగా, దివిన్ = ఆకాశమందు, లేచినన్ = లేవఁగానే, వాత్యలన్ - సుడిగాడ్పులచేత, ప్రా...ల్ - ప్రాక్ = మునుపటి (వేసవికాలపు)- దావ = కార్చిచ్చులయొక్క - మషుల్ = మసులు, లేచెన్ = పైకెగసెను.

సూర్యుఁడు వెలుంగుచుండఁగా, ఆకసములో నొక్కచో గద్దంత (గద్దంత) మొగిలు ఏర్పడెను; వెంటనే విసరుగాలి లేచి సుడియుచు పైకి వీఁచందొడంగను. దానిచే కడచిన వేసవికాలపుఁ గార్చిచ్చులమసులును భూతలమునుండి మింటికెగసిపోయెను. ఇదియెల్లం జూడ నెట్లుండెననఁగా, సూర్యుఁడు కొలిమి గాను, ఆకాశము వర్షాధిదేవత యైనయింద్రుఁడు యథాకాలము యథానీతి వృష్టి నొసంగుటకై నీరుపెట్టుకొన్న యినుపకళాయిగాను, ఉండెను. మఱి పదినెలల నుండి నీరునింపక పడవైచియున్నందున త్రుప్పుపట్టి బెజ్జములుపడి అతుకులు నోరు దెఱచియున్నయెడల కళాయిలోనినీరు నిలువక కాఁతిపోవునుగాన కళాయిని ఆకొలిమిలో కాల్చి మరమత్తు చేయుటలో కరము గట్టిపడుచుటకై దానిలో పెట్టిన పిడుగుజాతియొక్కసంబంధియైన సూదంటురాయిగాను, వెంటనే సుడిగాలి వీచుటయు దానిచే భూతలమునుండి కడచిన వేసవి కార్చిచ్చులమసులు మింటికి(ఆమొగిలుకడకు) ఎగసిపోవుటయు ఆసూదంటురాతిచే ఆకృష్టములై భూమిమీఁది యినుపరజములు ఎగసిపోయి ఆరాతితునుకమీఁదపడి దానికంటుకొనుటయు, అనునట్లుగాను ఉండెను. సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'పర్జన్యుఁ' డన ఇంద్రుఁడు, ఆయన వర్షాధిదేవత; 'పర్జన్యో మేఘనిర్ఘోషే వాసవే గర్జదమ్బుదే' నా. నా. 'తవ భవతు బిడౌజాః ప్రాజ్యవృష్టిః ప్రజాసు' అభిజ్ఞానశాకుంతలము. 'నవపర్జన్యవర్షాణి ద్వాదశ దశరథాత్మజః' దశకుమార. 'భానూ కిరణభాస్కరౌ,' 'నభః స్వర్గామ్బుదే వ్యోమ్ని' నా. నా. 'లోహో౽స్త్రీ శస్త్రకం తీక్ష్ణం పిణ్డం కాలాయసాయసీ| అశ్మసారః' అమ. 'వాత్యా వాతస్య మణ్డలీ' హలాయుధుఁడు. 'వాత్యానామ్ మణ్డలాకార వాతానామ్' అని మాలతీటీకయందు త్రిపురారి. 'ఆఁగన్'- అకర్మకమయిన జలము కర్త, సకర్మకమైన ఇంద్రుఁడు కర్త. ఇంద్రునియందు కమ్మరితనము నారోపించుట సమంజసము గాదు, జలమాఁచికొనుట స్వార్థమే, కటాహము తనదే. ఈకర్తయందు కమ్మరితనము నే చెప్పం దలంచేని (ఇంద్రాజ్ఞచేత) కాలపురుషుఁ డను లోహకారుఁ డిట్లు చేసె నని వర్ణించియుండఁదగును. 'పెను'- లోకమునకంతయు చాలినంతనీరు నింపవలయును గావున. 'అయస్కాంతము'-ఇనుములో విశేషము. పిడుగుకూడ ఉక్కే యని ప్రసిద్ధి. అవి

పడినచోట ఉక్కుముక్కగా దొరకు ననియువాడుక. 'అయస్కాన్త'-'అయసాం మధ్యేకాన్తః రమణీయః, సర్వశబ్దసంబోధిని. అది యినుము నే ఆకర్షించును, ఇనుపపాడిని చెప్పవలసినదే లేదు. 'తున్క'-అదిచిన్నదైనను దానిశక్తి చిన్నదిగాదు. 'అయోధాతుంయద్వత్ పరిలఘు రయస్కాన్తశకలః' ఉ. రా. చ. (4. 21). శకలమనుటం బరికింపుఁడు. 'రజముల్'- ఆకర్షణ సులభము. 'చూపఁగ'-లోపలఁబెట్టినం జాలును, అదుక నక్కఱలేదు; దానియాకర్షణశక్తిచేత అది కటాహమునకు అంటుకొనియే యుండును, కటాహమును ఎక్కడిభాగము అక్కడ అంటుకొనియే యుండును. ఎండ కాయుచుండుట, రవంత మొగిలు మింటఁ దోఁచుట, విసరుగాలి వీచుట, బుగ్గిదుమారము లేచుటయు, వరుసగా కలిగినవి. 'ఆఁగఁగ' అనుటచే ఇంకను వర్షము కురియులే దని భావము. 'అగ్నింపుఁబెన్గొప్పెర' - రూపకసమాసము; కర్మధారయావిశేషముగాన ముపర్గమునకు ంప్వాదేశము.

తే. ఇలకుఁ దిగి, చుట్టచుట్టి, దుమ్మెత్తి, యెగసి
పోయి, తమము ముంచుసుడిగాలిపుష్కరములఁ
గడలినీ రభ్రకలభము గ్రోలి, ధరణి
నభ్రకరిశిక్షఁ జిమ్మెఁ గాంచినట్టికరణి. ౮౧

ఇలకున్ = నేలకు, డిగి = తగిలి, చుట్టచుట్టి = వర్తులాకారముగా ముణుఁచుకొని, ఎగసిపోయి = పైకిలేచి, తమమున్ = అభ్రకలభములను, ముంచు = కమ్ముకొనునట్టి - సుడిగాలి పుష్కరములన్ = సుడిగాలి యనెడి తుండాగ్రములతో, అభ్రకలభముల్ = కొదమ మేఘము లనెడి స్వర్గకరియువలు, ఖమునన్ = ఆకాశమందు, (ఆకాశగంగయం దనుట), అభ్రకరిశిక్షన్ = నాకగజ మయిన యైరావతముయొక్క యుపదేశమును, (కాంచెనో యన్నవిధముగా), కడలినీరు = సముద్రోదకమును, ధరణిన్ = భూమిమీఁద, గ్రాసెన్ = వెడల నుమిసెను.

తుండాగ్రములతో జలాశయములనుండి నీరిని గ్రహించుటయు, మరల వెడలఁ గ్రాయుటయు, ఏనుఁగులకు స్వాభావికము. స్వాభావికవ్యాపార మయినను అదిలో తడఁబాటుగానే యుండును, పెద్దదానిశిక్షచేత చిన్నదానికి వృద్ధిపడును. అట్లే కొదమమబ్బు లనెడు స్వర్గపు గున్నయేనుఁగులు సముద్రోదకమును తుండాగ్రములతోఁ దీల్చి భూమిపైఁ జల్లినవి. అదియెట్లు? కొదమమబ్బులు గున్నయేనుఁగు లెట్లగును? వీనికి తొండములు లేవే? యనిన-లేకేమి? నేలకు తగులునట్లుగా క్రిందికి వీచి దుమ్మెత్తుకొనిపోయి ఆకొదమ మబ్బులపై నించు సుడిగాడ్పులే వాని తొండములు. అటయిన సరియే; మఱి యివి యింకను తడఁబాటులోనే ఉండవలసినట్టి లేఁబ్రాయముచే సముద్రోదకమును ఆతుండాగ్రములతో పీల్చి భూమిపై ఏతడఁబాటును లేక యెట్లు వెడలఁ గ్రాసినవి? అనుదురేని, అవి ఆపనిని మింటియందు అచటి ముదురుగజమైన యైరావతమువలన అలవాటు పడినవి. గంగోదకమును ఐరావతము తుండాగ్రముతోఁ దీల్చి క్రాయుచుండఁగా, మాటి మాటికిం గాంచి తాము నట్లు సేయనేర్చినవి.—రూపకానుప్రాణితమైనయుత్ప్రేక్ష.

'డిగి'-దిగినట్టివి-సుడిగాలిపుష్కరములు. 'దుమ్మెత్తి యెగసి'-తమ్ము ముంచుటం జెప్పుట పుష్కరత్వసిద్ధికేగాని, దుమ్మెత్తి చల్లుట యభ్రకరియొద్ద నేర్చినవని చెప్పుటకుఁగాదు. మఱి

దానియొద్ద నేర్చినదెల్ల సముద్రోదకమును పీల్చి చల్లుటయే. అది యెట్లనిన, అది ఆకాశగంగలో చేయునట్టి చేష్టలను తఱచుగా చూచుటచేత. 'అది వీనికేల నేర్పినది? ఇవి దానికడ నేల నేర్చినవి?' అని యడుగుదురు గాఁబోలు? దానిశిశువులే యివి. అదియభ్రకరి, ఇవి యభ్రకలభములు—అని స్వారస్యము.

'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే
వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే చైవ తీర్థౌషధివిశేషయోః' అమ.

'నభః స్వర్గామ్బుదే వ్యాఘ్రమ్' నానా. 'కలభః కరిశావకః' అమ.

మేఘపక్షమున కలభశబ్దప్రయోగము ఎట్లు సరిపడుననఁగా_గౌణలక్షణచేత సరిపడును-ఉదా:-

'కవీనాం సందర్భస్తబకమకరన్దైకరసికం
కటాక్షవ్యాక్షేపభ్రమరకలభౌ కర్ణయుగళమ్
అముఞ్చన్తౌ దృష్ట్వా తవనవరసాస్వాదతరళౌ
అసూయాసంసర్గాదళికనయనం కించిదరుణమ్.' సౌన్దర్యలహరీ. 50.

'యద్యపి కలభశబ్దః కరిడిమ్భవచనః, మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యవశాత్ నిః శేషసామాన్యలక్షణౌ భ్రమరకలభావితి.' వ్యాఖ్య.

'కరణిః' = వలెన్; ఇది సంస్కృత శబ్దము:—

'అథ చైత్రసింహనృపతౌ ధరణిం। కరణిం దివః శ్రితహరేః స్వజతి
ఉదజృమ్భత ప్రియసుహృత్సురభిః। సుమసాయకస్య కిల విశ్వజితః.' హమ్మీరకా. (5.1)
[కరణిమ్ = ప్రతిచ్ఛందంబుగా].

ఈశబ్దము ప్రాకృతమందునుం గలదు:—

'అహసరసదత్తమణ్డల కవోలపడిమాగఓమ అచ్ఛిఏ
అన్తోసిన్దూరిఅసంఖువత్తకరణింవహఇ చందో.' గాథాసప్తశతి. 3(100).

ఛా. 'అపసారసదత్త మణ్డలకపోల ప్రతిమాగతో మృగాక్ష్యాః
అన్తః సిన్దూరితశఙ్ఖ పాత్రసాదృశ్యం వహతి చన్ద్రః.

మేఘములు సముద్రోదకమును త్రాగుట ప్రసిద్ధము:

'ప్రవృత్తమాత్రేణ పయాంసి పాతు। మావర్తవేగాద్భ్రమతా ఘనేన.
ఆభాతిభూయిష్ఠ మయం సముద్రః ప్రమథ్యమానో గిరిణేవ భూయః'. రఘు 13 (14).

'సాటోపముర్వీ మనిశం నదన్తో। యైః ప్లావయిష్యన్తి సమన్తతోఽమీ
తాన్యేకదేశాన్నిభృతం పయోధేఽస్సోఽమ్భాంసి మేఘాన్ పిబతో దదర్శ.'

తే. కృతపయఃపానసవ మేఘపృథుకములకు
రాలె నొయ్యన వడగండ్లపాలపండ్లు;
మఱి బలాకాద్విజాళిసంప్రాప్తి గలిగెఁ,
బెరుఁగఁ బెరుఁగంగ ధ్వనియు గంభీర మయ్యె. ౮౨

కృ...కున్-కృత = చేయఁబడిన- పయః పాన = నీరు ద్రాగుట (పాలు ద్రాగుటయు) కలవైన - నవ = క్రొత్త (పసితనంపు) - మేఘపృథుకములకున్ = మబ్బుపిల్లలకు (పిల్లమబ్బులకు) - ఒయ్యనన్ = క్రమముగా, వడగండ్ల పాలపండ్లు = పాలుద్రాగు వయస్సులో మొలచునవి వడగండ్లనెడి దంతములు, రాలెన్ = ఊడిపోయెను. మఱి = వెండియు, బలాకాద్విజ ఆళి = బెగ్గురుపక్షు లనెడి- దంతములయొక్క-సంప్రాప్తి = లాభము, కలిగెన్; పెరుఁగఁ బెరుఁగంగన్ = క్రమముగా వర్ధిల్లినకొలఁది, ధ్వనియున్ = ఉఱుముకూడ (వాక్కు-కూడ), గంభీరము = బిగ్గర, అయ్యెన్.

స్తన్యపానము మానినపసిబిడ్డలకు క్రమక్రమముగా పాలపండ్లు రాలునట్లుగానే, నీరుద్రాగినదైన క్రొత్తమబ్బులకు క్రమక్రమముగా వడగండ్లు రాలుచుండెను. తర్వాత ఆశిశువులకు మరల పలువరుసలు మొలచునట్లే ఈక్రొత్తమబ్బులకు బెగ్గురుపక్షులవరుసలు వచ్చి కూడుకొన్నవి. ఆశిశువులకు వయస్సు వచ్చినకొలఁది నోరు హెచ్చినట్లు ఆమబ్బులకు ఆకారము హెచ్చినకొలఁది ఉఱుము బిగ్గర యగుచుండెను. - శ్లేషానుప్రాణితమయిన రూపకాలంకారము.

'పయః పానీయ దుగ్ధయోః,' - 'పృథుకః శాబకః శిశుః' - అమ - వడగండ్ల పాలపండ్లు-రూపకసమాసమున షష్ఠీసమాసకార్యము; లేదా, పక్షాంతరమున కనకవలయాదులయందుం బోలె షష్ఠీసమాసముగానే గొని ప్రకృతార్థనిర్వాహము చేయవచ్చును. శ్వేతిమాది సామ్యముచేత వడగండ్లను పాలపండ్లనుట. 'బలాకా బిసకణ్ఠికా' అమ. బలాకా శబ్దము పుంలింగంబును కలదు.

'మేఘో జలార్ద్రమహిషోదర భృఙ్గ నీలో
విద్యుత్ప్రభారచిత పీతపటోత్తరీయః
ఆభాతి సంహత గృహీత బలాకశఙ్ఖః
ఖం కేశవో౽పర ఇవా క్రమితుం ప్రవృత్తః.' మృచ్ఛ. 5-2.

మ. తనతోయం బినరశ్ము లెత్త, నిల వాత్యారేణుమూర్తి న్మహేం
ద్రునకుం జెప్పఁగ, ముచ్చుఁ బట్ట దివమందు న్విల్లు ఘటింపం, భయం
బునఁ దద్రశ్మిసహస్రము న్వెస డిగెం బో డాఁగి వే గ్రుమ్మరిం
ప, ననం ధారలు దోఁచె మింట వెలిఁగింప న్మబ్బుల న్వెల్లిపై. ౮3

ఇల = భూమి, తన - తోయంబు = జలమును (వింతవస్తువును), ఇనరశ్ములు = సూర్యకిరణములు, ఎత్తన్ = అపహరింపఁగా, వాత్యారేణుమూర్తిన్ = సుడిగాలిలోని దుమార మనెడి రూపము దాల్చిపోయినదై, మహేంద్రునకున్ = దేవేంద్రునితో, చెప్పఁగన్ = పిర్యాదుచేసికోఁగా, ఆతఁడు, ముచ్చున్ = సూర్యరశ్ము లనెడి యాదొంగలను, పట్టన్ = పట్టుకొనువాఁడై దివమందున్ = మింటియందు, విల్లు = ధనుస్సును, ఘటింపన్ = తాల్పఁగా, తత్ రశ్మి సహస్రమున్ = ఆవేయి కిరణంబులును, భయంబునన్ = (మరణదండన యగునని) భయపడినవై, వేవడిగా, క్రుమ్మరింపన్ = ఆతోయమును క్రిందికి పోసివైచుటకై, డాఁగి = తాము కనఁబడక, డిగెన్ పో = దిగినవి సుమా; అనన్ = అనునట్లుగా, మబ్బులన్ = మేఘములయందునుండి,

మించుఁ = మెఱుపును, వెలిఁగింపఁ = జ్వలింపఁజేయఁగా, వెల్లిపైఁ = జలపూరముమీఁద, ధారలు = నీటియోడికలు, తోఁచెఁ = అగపడినవి.

లోకములో చౌర్యము జరుగఁగా నే చోరితులు ప్రభువునొద్ద (పిర్యాదు) సేయుటయు, అంతటఁ దొంగను వధించి చోరితులకు ఆచోరితకమును ఇచ్చువాఁడై ప్రభువు సాయుధుఁడై తరలుటయు, ఆయుద్యమము నెఱింగి దొంగ వెంట నే తాను తప్పించుకొనుటకై అగపడకుండ ఆచోరితకమును తెచ్చి చోరితులయింట నే వైచుటయు, అంతలో దీపము వెలిఁగించినయెడల తాను దిచ్చుమొగం బగుటయును సుసంభవమే. ఆట్లే ప్రకృతియందు భూమియొక్క జలమును (అమూల్యమయినవస్తువును) సూర్యునికిరణములు దొంగిలించినవి. అంతట భూమి సుడిగాలికి లేచిన ధూళిరూపమున మింటికిం బోయి దేవేంద్రునితో చెప్పుకొన్నది. అంత నాతఁడు ఆదొంగలను సంహరించి భూమికి ఆతోయమును మరల తెచ్చియిచ్చువాఁడై ధనుస్సు తాల్చి తరలెను. ఆసంచెఱింగి ఆకిరణములు తాము ప్రాణము తప్పించుకొనుటకై ఆయన కగపడకుండ మబ్బులో డాఁగి అందుండి చోరితతోయమును ధారలుధారలుగా క్రుమ్మరించి క్రింద వెల్లువ గావించుచుండినవి. ఇంతలో దీపము వెలిఁగింపఁగా కిరణములు డాఁగినవి. తోయంపువెల్లిమాత్రము ఉండెను.- వర్షాధిదేవతయైన దేవేంద్రుఁడు సుస్పష్టం గురిపించె ననుట - ఉత్ప్రేక్ష.

'రేణుమూర్తిఁ' - రూపాంతరమున నేఁగుట దొంగలకు తెలియకయుండుటకై; సూర్యునితో చెప్పుకొనమి అతనికిరణములపై అతఁడు పక్షపాతము వహించు నని; ఇంద్రునితోఁ జెప్పుకొనుట ఆయన ముల్లోకములకును దొరయగుటవలనను, సూర్యునికింగూడ దొరగావునను. 'దివమందుఁ'-ఇనరశ్ములు ఉండెడి తావగుటవలన; 'క్రుచ్చుఁ'-సామాన్యముగాఁ జెప్పుట. 'విల్'-విల్లుశబ్దములో క్రింది లకారము లోపింపఁగా విలు-'తుదినుండు క్రిందివలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగును.' బాల. ప్రక. 7. 'విల్-సహస్రముల్'-పదాంతాసంయుక్తలువర్ణంబుగాన ఉత్వ బాల. ప్రక. 16. 'పో' - నిశ్చయార్థకము.

'వే'-ఇది కళ-ద్రుతప్రకృతికము గాదు - 'వే చని యిచటికిఁ గొనిరా వ్యాఘ్రచూతము గాక నీగమనవేగంబుఁ' భార. విరా. 'వెల్లి'-అప్పటికి క్రుమ్మరించినజలము. 'ధారలు'- ఆకిరణములు క్రుమ్మరింపఁగా క్రిందఁబడుచున్న జలము-కిరణములు వేయియేగదా ధారలు-అసంఖ్యాయములే? అనిన - ఒక్కొక్కకిరణము ఎన్నెన్నియో ధారలం గురియుచున్న దని తలంపవచ్చును. 'మబ్బులఁ' - మబ్బులలో కిరణములు డాఁగినవి. దీనికి ప్రమబ్బు అని రూపాంతరము; అదియే తొలిరూపముగా నుండును. 'వెలిఁగింపఁ' - దీపము వెలుగఁగా ధారలు తోఁచిన వనుటచే రాత్రిసమయముగా భావితము. కావుననే సూర్యకిరణములు డాఁగిన వని చెప్పినాఁడు. రాత్రికాలమున ఇంద్రధనుస్సుండునా యనిన:—

'జలమధ్యేఽనావృష్టిః, భువి సస్యవధ స్తరౌ స్థితే వ్యాధిః,
వల్మీకే శస్త్రభయం, నిశి, సచివవధాయ ధను రైన్ద్రమ్.' బృహత్సంహిత.

ప్రాయికముగా గడిదొంగలు పురుషులే గాన నిచట పుంలింగం బయినరశ్మిశబ్దము సొంపుగా ప్రయుక్తము.

భూమిలో నీళ్లిగురుట, సుడిగాలి లేచుట, దుమార మెగయుట, ఇంద్రధనుస్సు తోఁచుట, మబ్బులు, ధారలు, వెల్లి అను నీక్రమము స్వభావోచితముగా నే యున్నది.

చ. తొలితొలి వచ్చుధారల నెదుర్కొని, తచ్ఛటఁ దీఁగచుట్టుగా
నలముచు, ధాత్రి లేచి, పొలుపారె మలీమసబాష్పవల్లు; ల
త్తొలితొలిధారకే వెఱచి, తోన ఘనాఘనము వానకాళ్లకుం
బలరిపుఁ డాలయాభ్రముల భంగనె సంకెల లూన్చెనో యనన్. ౮౮

మలీమస బాష్పవల్లులు = మలినములైన యావిరి తీవలు, ధాత్రిన్ = భూమినుండి, లేచి, తొలితొలి = మొదలమొదలనే, వచ్చుధారలన్ = దిగుచున్న ధారలను, ఎదుర్కొని, తత్ = ఆధారల - ఛటన్ = సమూహమును- అవానకాళ్లను, తీఁగచుట్టుగాన్ = తీఁగచుట్టుకొన్నరీతిగా, అలముచున్ = పరివేష్టించుచు, (ఎట్లు శోభించె ననఁగా;) బలరిపుఁడు = ఇంద్రుఁడు, ఆతొలితొలిధారకే = ఆమొదటిమొదటిధారలకే, వెఱచి = భయముఁ జెంది, తోన (తోన్ + అ) = వెంటనే, ఘన...కున్ - ఘన = మేఘముల- ఘనము = సమూహముయొక్క - వానకాళ్లకున్ = వర్షధారలనెడికాళ్లకు - అలయాభ్రముల భంగినె = ప్రసిద్ధము లయిన ప్రళయకాలపు మేఘములకాళ్లకుం బూన్చినరీతిగానే, సంకెలలు = నిగళములు, ఊన్చెనో = తగిలించినాఁడో, అనన్ = అనునట్లుగా, పొలుపారెన్ = శోభిల్లెను.

మేఘములనుండి తొలితొలివచ్చుధారలు నేలకు దిగఁగానే, నేలనుండి, నల్లనియావిరి యెదురు లేచి యావర్షధారలయడుగుభాగములకు తీఁగెలుచుట్టుకొన్నట్లు అలముకొన సాగినవి. అట్లనుట ఎట్లుండెనో వినుఁడు.-ప్రళయకాలమందు పుష్కలములు, ఆవర్తకములు, నను మేఘములు ఎల్లెడలను సంచరించుచు మహావర్షములచేత లోకమును ఏకార్ణవము చేయును; ఇతరకాలమునందు అట్లు చేయకుండునట్లుగా దేవేంద్రుఁడు ఆసంచారమును మాన్పుటకై వానికాళ్లకు సంకెలలు వైచి యుంచును. అట్లే ఇప్పుడును ఇంద్రుఁడు మేఘముల తొలితొలిధారల జలవిస్తారముం గని, దీనిని ఉపేక్షించితినా ఇది పుష్కలావర్తకములవలె పుడమినెల్ల ఏకార్ణవ మగునట్లు అనఁగా జలప్రళయ మగునట్లు వర్షించునుపో యని భయపడినవాఁడై, ప్రకృత మేఘసమూహములయొక్క వానకాళ్లనెడు కాళ్లకు, పూర్వము ఆప్రళయమేఘముల కాళ్లకు వైచినట్లు, ఇనుపసంకెలలు వైచెనో యనునట్లుండెను. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఛటన్'- 'హాతిచ్ఛటాచ్ఛాయయోరుఙ్కొనఁగ' - మను. ౧. 'మలీమస' అనుట ఇనుప (సంకెల) వర్ణమునకును- 'మలీమసం తు మలినమ్' అమ. 'వల్లులు'-సంకెలవలయముల సామ్యమును కొఱకు. 'బాష్ప' - 'బాష్పమూష్మాశ్రుణోః' అమ. ఘనాఘనము - 'ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరన్తరే', 'ఓఘో వృన్దేఽమ్భసాం రయే.' అమ. 'బలరిపుఁడు'- 'వాస్తోష్పతి స్సురపతి ర్బలారాతి శ్శచీపతిః' అమ. 'లయాభ్రములు'-'నాశే సంశ్లేషణే తౌర్యత్రికసామ్యే భవే ల్లయః' నానా. ప్రళయాభ్రములకు - పుష్కలావర్తకసంజ్ఞ.

'పుష్కలా నామ తే మేఘా బృహన్త స్తోయ మత్సరాః।
పుష్కలావర్తకా స్తేన కారణేనేహ విశ్రుతాః॥
నానారూపధరా స్తే తు మహాఘోరస్వనా స్తథా।
కల్పాన్తే వృష్టికర్తారః సంవర్తాగ్నే ర్నియామకాః॥' బ్రహ్మాండపు.

సంకెలలకు.—

'ఇత్థం మఘవ తాజ్ఞప్తా మేఘా నిర్ముక్తబన్ధనాః।
నన్దగోకుల మాసారైః పీడయామాసు రోజసా॥' శ్రీమద్భాగవతమ్.

మఘవతా ఇన్ద్రేణ - నిర్ముక్తం బన్ధనం యేషాం తే - ప్రళయభియా యే బద్ధా ఆసన్ తే నిర్ముక్తబన్ధనాః సన్తః...' శ్రీధరీయవ్యాఖ్య.

'సంకెల' - 'శృంఖల'కు వై. 'శృంఖలనామంబు చెలఁగు సంకెల యన ఆం. భా. 'ఊన్చున్'- పూను అ. క్రి., పూనుచు స. క్రి., రూ. - ఊన్చు,

'పూనె నెగసెఁ బొదవెఁ బొనరెఁ బొంచె నసన్న। పలుకులందు మొదలఁ గలుగునట్టి
వ్యంజనంబు లుండు వలయునో, నేఁగును.' అప్పకవి. -

పూనుపొదవుల కాదిలోపం బొకండు వక్కాణించె, నది నిరాకరంబు; అను బాల వ్యాకరణ వచనమునకు కారణ మగపడలే దని సీ. వారు. శ. ర. లో తెలిపియున్నారు.

చ. ఎడపక మున్ను మింటిపయి నేతగులంబును లేక మూకతన్
వెడలెడుచోఁ గఠోరఘనబృందము లడ్డము వడ్డ, వానిమే
నుడియ జవోష్మఁ బాఱెడు రవీందుల దట్టపుబండికండ్లచ
ప్పుడుగతి, మ్రోసె రేపగలు భూరిభయంకరగర్జ లాతతిన్. ౮౫

ఎడపక = వారక (ఎల్లప్పుడు), మున్ను = పూర్వము, (వర్షర్తువు రాకముందు), మింటిపయిన్ = ఆకాశముమీఁద (ఆకాశము పైభాగమున), ఏతగులంబును - అడ్డు ఏదియును (ఎదురుపాటు ఏమియు, లేక, మూకతన్ = నిశ్శబ్దముగా, వెడలెడుచోన్ = చనునట్టి ప్రదేశములయందు, క...లు - కఠోర = కఠినమయిన - ఘన = మేఘములయొక్క - బృందములు = సమూహములు, ఇప్పుడు, అడ్డము - వడ్డన్ = రాఁగా (కాఁగా), (పోనీయక యెదురొడ్డఁగా), వానిమేన్ = ఆ మేఘబృందముల దేహములు, ఇడియన్ = చిరిగిపోవునట్లుగా, జవ ఉష్మన్ = వేగముయొక్క వేఁడితో, పాఱె...గతిన్ - పాఱెడు = పరవడిగాఁ జనియెడు - రవి ఇందుల = సూర్యచంద్రుల యొక్క - దట్టపు = సంహతములైన (దృఢములైన) - బండికండ్ల = రథచక్రముల, చప్పుడు గతిన్ = మ్రోఁతలో యనునట్లు, ఆతతిన్ = ఆవర్షారంభదినములలో, భూరి...లు - భూరి = మెండయిన - భయంకర = బెట్టిదమయిన - గర్జలు = ఉఱుములు, రే పగలు = రేయుం బవలు, మ్రోసెన్ = ఉలియుచుండెను.

వర్షాకాలము రాకముందు లేని యుఱుములు, ఇప్పుడు, అనఁగా వర్షాకాలమందు, మ్రోయుచుండుట ఎట్లు తలంపనైయుండె ననఁగా - సూర్యచంద్రులరథములు పూర్వము మింట ఏచోటను ఏమియు దారికి అడ్డముగా తమకు తగులనందున నిశ్శబ్దముగా చనుచుండినవి. ఇప్పుడు ఆచోట్లనే మేఘసమూహములు అడ్డపడుటవలన వానిం జీల్చుకొని ఆరథములు దాఁటుటలో జనించిన మ్రోఁతలో యనునట్లు, ఉఱుములు భయంకరముగాను మెండుగాను రేయుం బవలు వినఁ బడుచుండెను. - వస్తూత్ప్రేక్ష.

'ఎడపక' —

'సదా చరతి ఖే భానుః, సదా వహతి మారుతః,

సదా ధత్తే భువం శేషః, సదా ధీరోఽవికత్థనః.

'మింటిపైన్' మింట ఘనరవీందుల మార్గములు వేఱు వేఱు;

'గిరౌ మయూరాః, గగనే పయోదాః, లక్షాన్తరేఽర్కశ్చ, జలే చ పద్మమ్,
ఇన్దుర్ద్విలక్షం కుముదస్య బన్ధుః; యో యస్య మిత్రం న హి తస్య దూరమ్.'

సీ. 'పక్షులు చరియించుపదవి నుల్లంఘించి, । ఘనములు దిరుగుమార్గంబు గడచి,
విద్యాధరశ్రేణి విహరించుపథ మెక్కి, । కరువలి యేఁగెడుకక్ష్య సొచ్చి,
గ్రహరాజు వాఱెడుఘంటాపథము దాఁటి, । చుక్కలు నోడలెంచుచక్కి వెడలి,
చదలేఱు ప్రవహించుచాయను దిగనాడిచి, । ధ్రువమండలంపుఁ బెంపోవనడచి,

తే. ఊర్ధ్వలోకంబునకుఁబోవుచున్నవారు, వాసవుండాదియైనగీర్వాణవరులు.' నైష.7(37).

ఇట్లుండ రవీందుల తేరులకు ఘనబృందము లడ్డపడెననుట ప్రల్లదముగాదా యనిన-ప్రల్లద మయినను ఉత్ప్రేక్షలో సహ్యమే. ఇదిగాక కవీశ్వరులు యథాదృష్టముగా వర్ణింతురు. 'పోన్'- జాత్యేకవచనము. ఇట్లే 'మే' కూడ. 'ఇడియన్' - ఇది ద్రావిడదేశీయ మని పూర్వటీకలో నున్నది; కాని అట్లు తలంచుటకు నిమిత్త మగపడదు. 'ఇండ్లు ఇడియఁగొట్టుట', 'గోడలు ఇడియఁ గొట్టుట', అను వ్యవహారము ఆంధ్రదేశమున సిద్ధమే. తెనాలిరామలింగకవియు అఱవదేశమునకు దూరమువాఁడు డీనిం బ్రయోగించినాఁడు:- 'మారుతాహతి రాలునారికేళఫలాళి । నిడిసిజల్లించు పుండ్రేక్షువులను' శ.ర. పాండురంగ. ౧. ఆ. అట్లే వేంకటపతికవియు:— 'ఇవి చిల్కపోటుల నిడియుదాడిమఫలం । బులబాఱురసముచాల్ పారలువాక (లు)' చంద్రభానుచరిత్రము. శ. ర.

'ఊష్మన్' - వేఁడిమి మంచుగడ్డనుంబోలె మేఘమును మెత్తను కరఁగించి భేదించును; 'ఊష్మ' శబ్దము నకారాంతము - 'నాంతంబుల కస్త్రీలింగంబులకుం బ్రథమైకవచన లోపంబు లేదు,' అను బాలవ్యాకరణవృత్తింబట్టి - ఊష్మమునన్ అనిరావలయును; అయినను ఈశబ్దము లుప్త 'ము' వర్ణకముగా పెక్కుతావులం బలువురు కవులచేత బ్రయుక్తంబగుటంబట్టి దీనిని చర త్రాదులలో చేర్చుకొనుట యుక్తము. కర్మశబ్దమును ఇట్టిదే- కర్మ- కర్మలు అని శిష్టవ్యవహారము బహుళము.- 'రవీందులబండికండ్ల'-రవికి తేరుండుట ప్రసిద్ధము, చంద్రునికి తేరు గలదా అనిన- కలదు: ఇతఁడును ఆతేర ఎడపక చనుచునే యుండును:—

'రవిహయమ్ములట్ల కువలయాత్మనివారు। వమ్ము లొక్కమతి రథమ్మునకుఁ ద
గుల్పఁ గడఁక నొక్కకల్పము చనుదాఁక। బడలుపడక తేరు గడపుచుండు.'   విష్ణుపు.

'రేవగలు'-రాత్రి చంద్రుఁడు లేనప్పుడును ఉడుములు ప్రమోయును, పగలు చంద్రుఁడును మింట నేఁగుచుండును. కావున పగలే రవియు రాత్రియే చంద్రుఁడును ఏఁగుదు రని నియమము లేనం దున రవీందు క్రమమున రేవగళ్లు నిర్దిష్టములు గావు.

చ. దినములవెంబడిం జడనిధి న్మను గోలిసనీరలోసఁ బే
రినలవణంపుఘట్టముల దృష్ట్యదిరష్టుదదావము ల్దవు
ల్కొని పెటలించునార్భటు లొకో, యన నొ సతటిద్భయంకర
స్తనితములన్ సృజించె నణిసాంద్రఘనాఘనగర్భగోళముల్.   ౧౫

అతి...ల్ - అతి = మిక్కిలి- సాంద్ర = దట్టమైన- ఘనాఘన = వర్షించుచున్న మేఘములను - గర్భగోళముల్ = ఉదరమండలములు, దినముల వెంబడిన్ = అనేకదినములనుండి, మును= పూర్వము, జడనిధిన్ = సముద్రమునందు, క్రోలిననీరిలోనన్ = త్రాగినజలములోనుండి, పే...లన్ - పేరిన = అడుగునంజేరి పెరిఁగిన - లవణంపు = ఉప్పుయొక్క- ఘట్టములన్ = ప్రదేశములను, దృ...ల్ - దృప్యత్ = విజృంభించుచున్న- ఇరమ్మద = మేఘజ్యోతు లనెడు- దావముల్ = కార్చిచ్చులు, పెటిలించు ఆర్భటులు ఒకో= కాల్చి పగిలించునపుడు గలుగు మ్రోఁతలా యేమి, అనన్ = అని తలంచుటకు, ఔ...లన్ - ఔ = తగినట్టి- సతటిత్ = మెఱుపులతోఁ గూడిన - భయంకర = బెట్టిదపు - స్తనితములన్ = గర్జితములను, సృజించెను = కలిగించెను.

అప్పుడు వర్షించుచున్న మేఘములయొక్క కడుదట్టములైన యుదరమండలములనుండి మ్రోయుచున్న యుఱుములు ఎట్టివిగా నుండె ననఁగా, - ఆమేఘములు పెక్కుదినములనుండి ప్రతిదినము త్రాగుచువచ్చిన సముద్రపు టుప్పునీటిలో తీయనినీరును ఉప్పును కలవుగదా, అందు, బిందెలో ఇందుపుగింజగందము కలిపిన వండునీటిలోని మంచినీరు పైకి తేరి వండు క్రిందికి దిగినట్లుగా, దినదినము తీయనీరు పైకి తేరఁగా, (అదియే వాననీరు), దినదినము అడుగునకు దిగిన యుప్పు- మొన్నటిదానితో నిన్నటిది నిన్నటిదానితో నేఁటిది యిట్లు మెండుకొని చిట్టముగట్టినట్లు కాఁగా, మేఘములకడుపులోపలి యాచిట్టములకు మేఘజ్యోతు లనెడుదావాగ్నులు అంటుకోఁగా, ఆయుప్పుచిట్టములు కాలి పగులునప్పుడు పుట్టినట్టి యగాదులో యునఁదగినవిగా నొప్పుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

నిప్పుచేత ఉప్పు కాలి పెట్లుట అనుభవసిద్ధము; కావుననే ద్వేషమున 'ఉప్పునిప్పు' అను సామెత. 'పేరుట' యనఁగా నిట నీరు చలిచే గడ్డగట్టినట్లు గడ్డకట్టుట యర్థము కాదు, మఱి ఏమన, కొంతతో ఇంకకొంత, దానితో మఱికొంత, చేం, మెం డగుట. అదియు ఒకటే ముత్తముగా నుండుటచే గడ్డగానే యగును. 'దృప్యదిరమ్మదదావముల్'- 'దృప్యత్' అనుటచే 'ఉన్నచోట నుండక దుముకుచు దాఁటుచు నున్న' యని యర్థము. అది దావాగ్ని సామ్యముకొఱకు - 'మేఘజ్యోతి రిరమ్మదః' అను. 'దవ దావౌ వనా న్యవహ్నౌ' అను. ఇట దావశబ్దమును లక్షణచే అగ్ని సామాన్యవాచకముగానే గొనవలయును. మఱి తటిత్తులే ఇరమ్మద దావములుగాను, గర్జితములే ఉప్పు పెటిలు నార్భటులుగాను, సంభావన. 'భాభాభయంక రార్భటదీర్ణ దిగ్భిత్తులు', 'దుర్భరానకార్భటీ ఘూర్ణమాన కొండవీటి కొండపల్లి మంపెలా' అనియు మను. 'స్తనితం గర్జితం మేఘ నిర్ఘోషే రసితాదిచ' అను.

మ. ఇనరశ్ముల్ తృష వార్ధిఁ జేరి జల మొక్కింతాన, నాంతోష్మఁ జూ
య్యని వెంటం బొగ ముంచికొ నెగసి, వాతాఘూర్ణితత్సంధులం
గన నౌచుం, గళదశ్రులై వడ కురేఖం దిక్తటప్రోత్థిత
స్తనయిత్నుచ్ఛటఁ జంచలల్ తెలిసె నాసారంబు దోరంబుగన్. ౮౭

ఇనరశ్ముల్ = సూర్యకిరణములు, తృషన్ = దప్పిచేత, వార్ధిన్ = సముద్రమును, చేరి= తటిసి, జలము = నీటిని, ఒక్క-ఇంత = ఇంచుక, ఆనన్ = క్రోలఁగా, వెంటన్ = తత్క్షణమే,

ఆత్మోష్మన్ - ఆత్మ = తమయొక్క - ఊష్మన్ = వేఁడి (యనెడి నిప్పుచేత), చుయ్యని = నిప్పు మీఁద నీరు పోసినం గలుగునట్టి చుయ్యు శబ్దము చేయుచు, పొగ, ముంచికోన్ = తమ్ము (చంచలలను) క్రమ్ముకొనఁగా, ఎగసి = పైకిలేచినవై, వా...లన్ - వాత = గాలిచేత - ఆధూత = కొంచెము కదలింపఁబడిన - తత్ = ఆపొగయొక్క - సంధులన్ = నడిమిసందులయందు, కనన్ బోచున్ = కనఁబడుచు, గళ...లు - గళత్ = రాలుచున్న - అస్రులు = కన్నీళ్లుగలవి, ఐ, వడఁకురేఖన్ = వణఁకురీతిగా (వణఁకుచున్నవో అనునట్లుగా), ది...లు - దిక్ = దెసలయొక్క - తట = దరుల యందు, ప్రోత్థిత = లేచిన, స్తనయిత్ను = మేఘములయొక్క - ఘటన్ = సమూహమునందు, చంచలల్ = మెఱుపులు, ఆసారంబు = ధారాసంపాతము, ఘోరంబు = మెండు, కాన్ = అగుచుండఁగా, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

ఆసమయమున దిక్తటములయందు మేఘములు లేచుట, మేఘమున నడుమనడుమ సందులు పడి అందుండి మెఱుపులు చలించుచు మెఱయుటయు, ధారలు కురియుటయుం, జూడ నెట్లుండె ననఁగా - సూర్యకిరణములు తాము వేసవివేండ్రమునకు దప్పిగొన్నవై సముద్రమునకు దిగి నీరు కొంచెముగా త్రాగుడు తమ వేఁడియనెడు నిప్పు సోఁకి సముద్రపునీటినుండి పొగలేచి వీనిని క్రమ్ముకొనఁగా వీనికన్నులు ఎరియఁగా మండుడు, ఇవి నిలువలేక తప్పించుకొనుటకై పైకెగసినవై పిమ్మట ఆపొగమొత్తములు గాలియూఁపులచే సందులుపడఁగా, ఆసందులలో ఆసూర్యకిరణములు కంటిమంటచేత వణఁకుచు కన్నీరువిడుచుచు, కానిపించుచున్నవో యను నట్లుండెను.

'తృషన్' - ఉప్పునీళ్లు త్రాగిన తృష హెచ్చునేగాని తీఱునా యనిన - సూర్యకిరణములు వానిని ధారాళముగా త్రాగునవేగావున వానికి అవి దప్పితీర్చునవియే యెన్నవలయును. సూర్యకిరణములు నిప్పా? అవి తగిలిననీటినుండి పొగ లేచునా? అనిన- 'దగ్ధుం విశ్వం దహనకిరణైః నోదితా ద్వాదశార్కాః' వేణీసంహారము. 'వడఁకు' - చంచలాశబ్ద ద్యోతితము-చంచలయందుఁ గల చాంచల్యమునకు ప్రతి.-'ప్రోత్థిత'- పొగయు పైకిపోవు స్వభావముగలది, మేఘములును సముద్రమునుండి పైకి లేచునవి అని సామ్యము. 'దిక్తట -' భూమిచుట్టును సముద్రమున్నది, కావుననే భూమికి అబ్ధిమేఖలయని పేరు, 'జగతీ రత్నగర్భాచ భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలా' అమ. శే. 'ఉదధిశ్యామసీమాం ధరిత్రీమ్' అని శాకుంతలము. కావున సూర్యకిరణములు యౌగపద్యమున సముద్రోదకమును పీల్పవచ్చును, కావున చుట్టును మేఘములు లేచిన వనుటయు పొగలేచిన దనుటయు సంగతపడును. - 'ఘోరంబు'-స్థూలశబ్దవైకృతము.

మ. ఇలకుం గల్గినజీవనంబుల నిజానిష్టోగ్రమార్తాండమం
డల మాసం, దన వైరివైరి సఖుఁ డౌటం దద్రవిం బీల్చి, య
య్యిల కొక్కుమ్మడిఁ గుమ్మరింపఁ దగుఁ దా నెంతైన, నంతైన మం
డలముల్ రాహు పొసంగఁ దాల్చుగతి మింటం బర్వెఁ గాలాభ్రముల్. ౭౭

రాహు = రాహుగ్రహము, ఇలకున్ = భూమికి, కల్గినజీవనంబులన్ = ఉన్నట్టియుదకములను, (బ్రదుకుసాధనములయిన ధనాదికములను), ని...ము - నిజ = తనకు (అనఁగా రాహువునకు)- అనిష్ట = వైరియైన- ఉగ్ర = క్రూరమయిన-మార్తండ = సూర్యునియొక్క - మండలము = బింబము, ఆనన్ = త్రాగఁగా (అపహరింపఁగా), దయన్ = భూమిమీఁది దయచేత, వైరివైరి =

ద్వేషియొక్క—ద్వేషి (రాహువునకు ద్వేషి యైన సూర్యునికి ద్వేషిణియైనభూమి), సఖుఁడు = (రాహువునకు) మిత్రము, ఔటన్ = అగుకారణముచేత, తత్ రవిన్ = ఆసూర్యుని, పీల్చి = తాను చప్పరించి, అయిలకున్ = ఆభూమికై, ఒక్కుమ్మడిన్ = ఒక్కమాఱుగా, కుమ్మరింపన్ = కుమ్మరిలంజేయుటకు, తాను = రాహువు, ఎంతయినన్ తగున్ = ఎంత ఆకారముదాల్చిన శక్యమగునో, అంత, ఐన మండలముల్ = అంతటిది అయినట్టి బింబములను (ఆకారములననుట) పొసంగన్ = బాగుగా, తాల్చెగతిన్ = ధరించుచున్నాఁడో యనునట్లుగా, కాలఅభ్రముల్ = నల్ల మొగిళ్లు, మింటన్ = ఆకాశమందు, పర్వెన్ = వ్యాపించెను.

భూమియొక్క జలరూపమయిన సొత్తును, సూర్యబింబము త్రాగివైవఁగా - లోకములో ఒకరాజునకు వైరి ఎవఁడో వానివైరి ఆమొదలివానికి మిత్రుఁడగుట సహజము- కావున ఆప్రకారము రాహువు వైరియయిన సూర్యబింబమునకు వైరిణియైనభూమి రాహువునకు ఆప్తురాలు అయినదిగావున ఆభూమిమీఁద దయవహించినవాఁడు, ఆభూమికి శత్రువయిన సూర్యబింబమును కబళించి, పిప్పిగాఁ బీల్చి అది మున్ను త్రాగిన యాజలమును మరల తాను ఒక్కుమ్మడిగా క్రుమ్మరించుటకై తాను ఎంతపెద్ద యాకారములను దాల్చిన సులభమగునో అంతపెద్ద యాకారమును దాల్చినాఁడా యనునట్లు ఆకసమున నల్లమబ్బులు వ్యాపించెను. సూర్యబింబము మఱుఁగుచుండెను, మహావర్షము గురియుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తే. పుట్ట వదలి నభోభిత్తిఁ బట్టు శక్ర
కార్ముకపుఁ బెద్ద పలువన్నెకట్లజెట్టి
దైన నడచెడి కాళ్లగుంపనఁగ గాలి
గార్కొని దిగంతముల వానకాళ్లు నడచె. ౮౯

పుట్టన్=వల్మీకమును, వదలి=త్యజించి ['పుట్ట వెడలి' పా.= వల్మీకమునుండితరలి], నభోభిత్తిన్ - నభః = ఆకాశమనెడి, భిత్తిన్ = గోడను, పట్టు...ది - పట్టు = ఎక్కెడి, శక్రకార్ముకంపు = ఇంద్రధనుస్సనెడు - పెద్ద = గొప్పదైన, - పలువన్నె = పెక్కువర్ణములు గలదైన- కట్లజెట్టిది = కట్లుగల జెట్టికి చెందినది, ఐన - నడచెడి కాళ్లగంపు=ప్రాకుచున్నకాళ్ల సమూహమో- అనఁగన్ = అనునట్లుగా, వానకాళ్లు = వర్షధారలు, గాలిన్ = వాయువుచేత, కార్కొని = దట్టమై, దిగంతములన్ - దిక్ = దెసయొక్క, అంతములన్ = తుదలయందు, నడచెన్ = చరించెను.

అప్పుడు, పుట్టనుండి యింద్రధనుస్సు లేచుటయు, దానిక్రింద ఆకసమున నలువైపులను వానకాళ్లు గాలితోపుడుచేత దట్టపడుచు చీకట్లు గ్రమ్ముచు, కంపిల్లుచు నడచుచునుండుట ఎట్లుండె ననఁగా - మహత్తరాకారముఁగలదైన నానావర్ణముల కట్లజెట్టియొకటి (రోదసియనెడి యింట) తనబొక్కలోనుండి వెలువడి ఆకాశమనెడి గోడమీఁద ప్రాకుచున్నదో యనునట్లును క్రింద దానికాళ్లగుంపు క్రిక్కిఱియుచు ఇరులుగొనుచు చలించుచు నడచుచున్నదో యనునట్లును ఉండెను. - రూపకోత్థాపితమయిన యుత్ప్రేక్ష.

'పుట్టవదలి' - ఇంద్రధనుస్సు పుట్టనుండియుఁ బుట్టును. 'వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖణ్డ మాఖణ్డలస్య' అని మేఘసందేశంబున కాళిదాసు. ఇట వల్మీకమనఁగా పుట్ట గా దనియు,

ఇట పుట్టనుండి యింద్రధనుస్సు వెడలుట అబద్ధము, 'వల్మీక స్సాతపో మేఘః' అని నిఘంటువు కలదు, ఇట వల్మీకశబ్దమునకు సాతపమేఘార్థము గొనవలసినది, అనియు యాక్షేపము. 'వల్మీకే శక్రభయం నిశి సచివవధాయ ధనురైన్ద్రిమ్' అనుబృహత్సంహితా వచనముచేత రాత్రిసయితము ఇంద్రధనుస్సు జనించుటచేత పై యాక్షేపము నిరస్తమైనది; కాన నిట వల్మీకము పుట్టయే యనుట నిరాక్షేపము. జెట్టిపక్షమున పుట్ట యనఁగా దానితావలమైన గోడక్రిందిబొఱియ. 'ఇన్ద్రాయుధం శక్రధనుస్తదేవ ఋజు రోహితమ్,' అమ.

'నభోభిత్తి' - భిత్తి నెత్తిమీఁద నుండదు గావున, భూమ్యాసన్న మయిన నభోభాగమే, అక్కడి దిగంతమే, ఇట నిర్దేశింపఁబడినది. 'పలువన్నె'-ఇంద్రాయుధమును పలువన్నెలు గలదే.

'రత్నచ్ఛాయా వ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేతత్పురస్తాత్
వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుః ఖణ్డ మాఖణ్డలస్య—.' మేఘ.

'పెద్ద'-యింటిగోడకు చాలినంత; ఇంటిగోడకు యింటిగోడ ఎన్నిరెట్లో అన్ని ఇదియు ఇంటి జెట్టికి అన్నిరెట్లు. 'నడనెడు' - వర్షధారలు గాలికి కదలుచుండును. ఆకంపమునకును జెట్టినడకకును సామ్యము. ఈసామ్యము మిక్కిలియు పొందియున్నది. కట్లజెట్టికాళ్లు నడచునపుడు వేఱువేఱుగా కనఁబడక మొత్తముగాఁ గనఁబడును; వానకాళ్లును అట్లే. జెట్టికాళ్లును వన్నెచేతను చలనముచేతను ఇరుఁగువలెనే యుండును, వానకాళ్లును అట్లే. 'కార్కొను'-'కార్కొన్న కటికిచీకటి మొగి ల్క్రమ్మెంబు గురిసిన వడగండ్లగుం పనంగ' పారి. 'కట్లజెట్టి' - (శతపదీ - సం.) ఇట కట్లశబ్దము ఉద్దిష్టమయినజెట్టిజాతి యిది యని విశేషము తెలియుటకే గాని, కట్లు సామ్యములోఁ జేరినవి గావు.

'దిగంతమునన్'- ఏకకాలమున పెక్కు శక్రధనుస్సులు ఉండవు గావునను, జెట్టియునియు ఏకవచనమే కలదు గావునను, దిగంతమునన్ అని ఏకవచనమే సమీచీనము. 'శక్రకార్ముకపుఁ బెద్ద పలువన్నెకట్లజెట్టి' - రూపకసమాసంబును కర్మధారయవిశేషమె గావున ఇట పుగాగమము వచ్చినది.

చ. ఒకచినుకు న్ససస్య యగు నుర్వికి డిగ్గఁగ నీవు మూఁగి చా
తకిము, లటంచు లోఁ గనలి దట్టముగా నలమేఘుఁ డాడు చుం
డక చన నూఁదఁగాఁ దొరఁగు నాళపుటుండలు వోలె రాలెఁ జి
క్కక పడువర్షధారల ముఖస్థము లై కరకాని కాయముల్. ౯౦

చాతకములు = వానకోయిలలు, మూఁగి = తనచుట్టును దట్టముగాఁ గ్రమ్ముకొన్నవై, ససస్య = పైరులతోఁ గూడుకొన్నట్టిది, అగు - ఉర్వికిన్ = భూమికి, ఒకచినుకున్ = ఒక బొట్టునైనను, డిగ్గఁగన్ ఈవు = దిగనీయకున్నవి, అటంచున్ = అనుకారణముచే, అల మేఘుఁడు = ప్రసిద్ధుఁడైన జలధరుఁడు, లోన్ = మనస్సులో, కనలి = కోపగించినవాఁడై, దట్టముగాన్ = చినుఁకులు నేల రాలుటకు సందులేనియట్లుగా, ఆడుచుండక = ఇటునటుం జరించుచుండుటను మాని, చనన్ = పోవును గాక యని, ఊఁదఁగాన్ = ముఖవాయువుతోఁ బ్రేరణ సేయఁగా, తొరఁగు

నాళపుటుండలువోలెన్ = రాలుచున్నగొట్టపు గుళికలో యనునట్లుగా, క...ల్ - కరకా = వడగండ్లయొక్క - నికాయములు = సమూహములు, పడు వర్షధారలన్ = కురియుచున్నవర్షధారలయందు, ముఖస్థములై = అగ్రమున నున్నవై, తక్కక = వారక, రాలెన్ = పడెను.

వానకోయిలలు చినుకులకై మేఘునికడ మూఁగుటయు, వడగండ్లు తాము ముందును తమవెంట వర్షధారలునుంగా రాలుటయు నెట్లుండె ననఁగా, మేఘుఁడు 'ఈవానకోయిలలు నన్నుదట్టముగాఁ జుట్టుకొని ఒకచినుకునైనను ససస్యయయినభూమికి దిగనీయక నావాన నంతయు తామే కాఁజేయుచున్నవి', అని వానిపైఁ గోపగించి, వాన క్రిందికి దిగునట్లు వానిని ఎడమెడముగా తలుమువాఁడై, నోటిగాలితో గొట్టపుగుళికలను నూఁదఁగా ఆగొట్టములనుండి ఆగుళికలు రాలుటయో యనున ట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఒక చినుకున్'- శక్త్యలేశవిశేషసామ్యభావన. 'ససస్య యగునుర్వి' - బిడ్డలతల్లివంటి దని ధ్వని, లేదా, గర్భిణివంటి దనియేని. 'డిగ్గఁగనీక' - ఎంతదట్టముగా నున్న ననఁగా పైని వెల్లువ గొన్నను నీటిచుక్క క్రిందికి జాఱనంత; 'నువ్వులు చల్లినం గ్రిందరాలనట్లు' అన్నట్లు. 'లోన్'- పైకి చెప్పలేమనుట, ఉఱుము లేమనుట. 'దట్టముగా ఆడుచుండక చనన్'- మేఘుఁడు చాతకములయందును సదయుఁడే, వానిని వర్షమున కడ్డపడక యుండునట్లుగా ఎడమెడముగా నుండునట్లు నిలుపుటకే అతనియుద్యమముగాని, వానికి జలమే లేకుండఁజేయ దొరఁకొన్నవాఁడు కాఁడు అని భా. చాతకములు వానచినుకులకు మేఘునిం జుట్టుకోన నేల? ఏఱ్లలో నీళ్లు త్రాగరాదా యనిన, వానికి నేలఁ బడిననీరు వ్యాధికరము. అట్లే మేఘదూతటీక-"సర్వంసహాపతితమమ్బు చాతకానామ్' ఇతిశాస్త్రాద్భూస్పృష్టోదకస్య తేషాం రోగహేతుత్వాత్." 'ఆడుచు'- ఎక్కడ చినుకుపడునో అక్కడికెల్ల చరించుచుండుటచేత. 'నాళపుటుండలు' - పిట్టవేటకాండ్రు నోటఁ గొన్నియుండల నుంచుకొని, వానిని ఒకకొన నోటం బెట్టుకొన్నయొకగొట్టము ద్వారముగా ఊపిరిగాలి త్రోపుడుచే పిట్టలమీఁదికి నూఁది వానిని గూల్చుట ప్రసిద్ధము. ఆవిధముగా మేఘుఁడు ధారలనెడిగొట్టములతో వడగండ్లనియెడి యుండలను వానకోయిలలను గుఱిపెట్టి యూఁది వానిం జెదరఁగొట్టె నని భావము.

'కవజక్కవలు వాయఁ గని నాళములఁ జందు! రుచిమూఁదు పటికంపు టుండ లనఁగ.' పారి. ధారలే నాళములయట్లుండు రేని ధారలు లెక్కకు మిక్కుటములు, అన్ని నాళములను చెప్పినట్లు గదా అగును; వేఁటరి ఒకనాళముతోనే గదా పిట్టలం గూల్చును; అనిన మేఘుఁడు మహాకాయుఁడగుటచే సన్నగొట్టములే చాలియుండుటచేత ఒక్కుమ్మడినె పెక్కుసన్నగొట్టములను నోట నూఁదఁగలఁడనియు, సన్నగొట్టములేగాన ధారలకు సాటియే యనియు, తలంపవచ్చును. 'ముఖ'- ఇది గొట్టమునుండి వెలువడుటను సూచించుచున్నది. 'పడు' - నాళసాదృశ్యవిషయమున అధోముఖముగా గుఱిపెట్టఁబడిన - 'వర్షధారలన్' - అని వ్యస్తము చేయుటచే ముఖశబ్దముతో నేకదేశాన్వయము తప్పును. 'ముఖస్థములై' - వేఁటరినోటనే నాళ ముండఁగా, ఉండమాత్రమే గుఱి మీఁదికిం బోవును; (ఇట క్రిందఁబడును అనుదము.). ఆసాదృశ్యము వడగల్లు ముందుగానే పడునేని కలుగును. అట్లు ధారనువీడి ముందుగా వడగల్లు పడునా? అనిన- వాస్తవముగా బరువు-తేలిక, గడ్డ-ద్రవము, అను భేదము లేక సకలపదార్థములును పైనుండి క్రిందికి సమకాలములోనే పడును.

అయినను బరువెక్కువది త్వరగానే పడు ననియు, బరువుతక్కువది ఆలస్యముగా పడు ననియు విమర్శహీన మయినభ్రమ. గొప్పగణకులకును ఈభ్రమయుండినది.

'భూః ఖేఽధః ఖలు యాతీతి బుద్ధి ర్బౌద్ధ ముధా కథమ్
జాతా యాతం తు దృష్ట్వాపి ఖేయత్ క్షిప్తం గురు క్షితిమ్.'

యది భూరధోయాతి తదా శరాదిక మూర్ధ్వం క్షిప్తం పున ర్భువం నైష్యతి। ఉభయో రధోగమనాత్। అథ భూ మే ర్మన్దా గతిః శరాదేః శీఘ్రా। తదపి న। యతో గురుతరం శీఘ్రం పతతి। ఉర్వ్యతి గుర్వీ। శరాది రతిలఘుః। రేబౌద్ధ ఏవం దృష్ట్వాపి భూ రధో యాతీతి బుద్ధిః కథ మియం తవ వృథోత్పన్నా।' అని గోళాధ్యాయములో భాస్కరాచార్యునివచనము. 'కరకా'-'వర్షోపలస్తు కరకా' - అమ.

సీ. ఎలగోలుజల్లు ముం బెళపెళ నేటవా
ల్పడి గాలి నట్టింట్లఁ దడిపి చనఁగ;
నట్టు తో౯ వడగండ్లకట్టాపులు దుమార
మాపులు రేఁచి రెండవదియుఁ జన;
మఱి మూఁడవది నిల్చి మెఱసి బిట్టుఱిమి శీ
కరవారి సృష్టిఁ జీకటిగ నలమ;
నుయ్యాలచేరుల యోజఁ బైపై వెండి
జల్లుపై జల్లు పెల్లుకొనఁగ;
తే. భూమిదాఁపాద మర్భకాంభోధరంపు
వడి మఱుంగ్ముంచుఁ దెరలకై కడవ వంచి
నట్లు పూరాఱని ధారలను మైక్య మొంది
విన్ను మన్నును నొకటిగా వృష్టి బలసె. ౯౦

ఎలగోలు జల్లు - మొట్టమొదటివాన, ముఁన్ = ముందుగా, పెళపెళన్ = పెళపెళ, ధ్వనితో, గాలిన్ = గాలికారణముగా, ఏటవాలుపడి = అయిమూలగా దిగి, నట్టింట్లన్ = ఇంటిమధ్యప్రదేశములను, తడిపి = తడియఁజేసి, చనన్ = నిలిచిపోఁగా, తోన్ = వెంటనే వడగండ్ల కట్టాపులు = వడగండ్లమొక్క (వడగండ్లవలనం గలుగునట్టి) ఆవిరులను, దుమారము = దుమ్మును, ఆపులన్ = (చాలియుం జాలని చినుకులు రాలి నేల తడిసియుం దడియక యుండఁగా పుట్టివాసన కొట్టుచు లేచునట్టి) యావిరులను, రేఁచి = రేఁగఁజేసి (లేపి), రెండవదియున్ = రెండవజల్లును కూడ, అట్టు = ఆతొలిజల్లువలెనే, చనన్ = నిలుకవయే పోఁగా, మఱి = అటుగాక, మూఁడవది = మూఁడవజల్లు, నిల్చి = నిలుకడగా నుండి. మెఱసి = మెఱుపులు దాల్చి, బిట్టు = పెల్లుగా, ఉఱిమి = గర్జించి, శీకరవారిన్ = తువ్వరనీటిచేత, సృష్టి = విశ్వము, చీకటిగన్ = ఇరులుకొనునట్లు, అలమన్ = ఆవరింపఁగా, ఉయ్యాలచేరులయోజన్ = ఉయ్యాల గొలుసులవైఖరిగా (అనఁగా-ఇటువాలిన జల్లు ఇచ్చే నిలువక అటు జరుగుచు, అటునుండి మరల

నిటు జరుగుచు), పైపైన్ = మీఁదమీఁద, వెండి = మరల, జల్లుపైన్ = వానమీఁద, జల్లు = వాన, పెల్లు = మిక్కుటముగా, అల్లుకొనఁగన్ = పెనఁచుకొనఁగా, భూ...డిన్ - భూ = నేలకు - భిదా = భేదనమును - ఆపాది = కలిగించునట్టి - దుర్భర = సహింపరాని అంభః = నీటియొక్క - భర = పెల్లిదముయొక్క - వడిన్ = వేగముచేతను, మరుత్ఝంఝన్ = గాలియొక్క విసరుచేతను, తెరలక = తెఱపిలేకుండ, కడవ = బానను, వంచినట్లు = వంచినరీతిగా, ధారౌఘము = నీటి బృందము, ఐక్యము = ఏకభావమును, ఒంది = పడసి, విన్ను = ఆకసంబును, మన్నును = నేలయు, ఒకటిగాన్ = ఐక్యమొందునట్లుగా, వృష్టి=వాన, బలసెన్ = అంతటను వ్యాపించెను.

మొదట ఒకవాన పెళపెళధ్వనిపూర్వకముగా వచ్చి గాలిచే ఏటవాలై, ఇండ్లలోనికిఁ జొచ్చి, నట్టిండ్లను తడిపి, పోయినది; పిమ్మట రెండవ వడగండ్లతోఁ గూడ వచ్చి వడగండ్లచలువయు భూమియొక్క కాఁకయుం గలియఁగా జనించునావిరితోడి మట్టిధూళిని, (మట్టివాసనతో లేచెడి యావిరిని రేఁగఁజేసి), ఆతొలివానవలెనే తానును అంటిటితో నిలిచిపోయినది; మూఁడవజల్లు ఆరెండింటివలెఁగాక నిలుకడవహించి మెఱుపులు మెఱసి పెలుగా గర్జించి, తుష్వరయై విశ్వమంతయు ఇరులుకొనునట్లు కమ్ముకొన్నది. పిమ్మట క్రింది జల్లు ఎక్కువవిరిసియు దానిమీఁదిజల్లు అంతకన్నం దక్కువవిరిసియు, ఆమీఁదిజల్లు మఱియుం దక్కువవిరిసియుం గిరిగి, ఉయ్యాలచేరులవిధముగా ఊర్ధ్వమున ఒకముడిగా కలసియుండి క్రిందికివచ్చినకొలఁదియు విశాలతహెచ్చి, ఇటునుండి యటు, అటునుండి యిటు ఊఁగుచుండును; ఆప్రకారము జల్లులదొంతర డిగి అన్నియు నొండొంటితో పెనఁచికొని మబ్బుమొదలుకొని యొకటే జల్లయినవి. అనంతరము నేలను బ్రద్దలుసేయునట్టి నీటిమొత్తంపు భారముయొక్క వేగముచేతను గాలియొక్క విసరుచేతను, పెక్కుపెక్కు ధారలుకూడి ఒక్కొక్క మహాస్థూలధారగా అగుచు అట్టి స్థూలధారలు నీటికడవ వంచినట్లు హోరు మనుధ్వనితోఁ పడుచు, తామును నడుమ సందులేనియట్లుగా క్రిక్కిఱియుచు, ఆకసమునకును నేలకును నడుమ యెడముపోయి ఆరెండు ఒకటయగునట్లు వర్షము గురిసినది. --స్వభావోక్త్యలంకారము. 'ఉయ్యేలచేరులమోజన్'-నిదర్శన, 'భూభిదా'-అతిశయోక్తి, 'కడవవంచినట్లు'-ఉత్ప్రేక్ష. 'విన్ను...ఒకటిగా' - అతిశయోక్తి.

'ఎలగోలు' - ప్రథమ ప్రసరణము - ఈపదము ఆదిలో సేనాముఖప్రసరణమునకుం బేరుగా నుండి పిమ్మట గౌణలక్షణచే ఇంచుక యర్థభేదములం బొందిన దని తోఁచుచున్నది. 'నట్టిండ్ల' వఱకును పోచ్చుట ఏటవాలుచేత.

'ఆవులు రేఁచి రెం × డవదియూఁజన' - అవగాహమునకు స్వప్రయుక్తి;—

చ. 'గవిలోఁబెబ్బులిడాఁగి గ్రుడ్డు మెఱమంగాఁ గాంచి రాజేసెనే
యవడి న్బాణము వెంటనే నిగిడి పైకట్టెచి రానేసె రెం
డవకాండంబుఁ దదస్త్రముం గొనక డాయన్ వచ్చికాత్ల్యేయక
ప్రవిభిన్నం బయి నేలఁ గూలెఁ బవిధారాభిన్నశైలాకృతిన్' మను. ర. ఆ.

'అట్టె'- సామ్యము చనుటయందే; 'అదియున్'-ఇందలి యుశబ్దంబునకును చనుటయందే అన్వయము. 'మఱి'- భేదార్థకము; 'సృష్టి' - ఇట సృజింపఁబడిన ప్రపంచము అర్థముగాని, సృజించుట అర్థముగాదు. 'ఉయ్యాలచేరులమోజన్' —

'ఉయ్యాలచేరు లనఁగా । నయ్యిరువాగులును దఱిసి యటు దిరుగుచు బ
ల్కయ్య మొనరించి యుంచుక । డయ్యక యొడ్లపయిఁ బెట్టుటయు నట్టిరొదఁగన్.
కువలయాశ్వ. 2. 132.

'ఓహరి సాహరి నుయ్యాలచేరుగా
వెనుకొంచుఁ దెరలుచుఁ బెనఁగు నెడలు.' భార. విరా. 3 (165).

'భరంపువడి'-బరు వెక్కువయినకొలఁది క్రిందికి పడుటలో వడి యెక్కువ యగు నని కవియభిప్రాయము. 'మరుజ్ఝంఝ' - 'ఝంఝావాతః సవృష్టికః' అమ. వానతోడి గాలికి ఝంఝ యని పేరు.; కావున నిట మరుచ్ఛబ్దము ఎక్కువ, కావున ఝంఝకు విసరు అని లక్ష్యార్థము చెప్పవలసివచ్చినది. 'కడవ వంచినట్టు' - కడవకు నోరు కడుపుకన్నంగాని కడుపునంతగాని వెడల్పుగాఫున, దానిని వంచినచో లోనినీరెల్ల ఎంతవంచిన నంత క్రిందికి కుమ్మరిల్లును. - ఆవిధముగా అతిస్థూలముగా మబ్బులోని నీరంత ఒక్కుమ్మడినే కుమ్మరిల్లునట్లు అని భావము.

మ. అలపర్జన్యుఁడు కేకిపాత్రములగుం పాడించుచో మేఘమం
డలపున్మద్దెళ క్రుంగ లేవను, మరున్మార్దంగికుం డర్థినో
త్తలలిన్ నేలకు వ్రాలుచు న్నెగయుచుం దారాడునత్తెల్లజ
ల్లులుఁ గెంగుచ్చులు నయ్యె, ధారలును దల్లోలేంద్రగోపంబులున్. ౯౨

అలపర్జన్యుఁడు = ప్రసిద్ధుఁడయినయింద్రుఁడు, కే...పు - కేకి = నెమలి యనెడు- పాత్రముల = నట్టువులయొక్క - గుంపు = సమూహమును, ఆడించుచున్ = నాట్యమాడించునప్పుడు, మేఘమండలపున్మద్దెళ = మబ్బులమొత్తమనెడుమృదంగమును, మరుత్ మార్దంగికుఁడు = గాలి యనెడుమద్దెళగాఁడు (దేవమార్దంగికుఁడనియు), అర్థిన్ = ఉత్సాహముతో, క్రుంగన్ = క్రిందికి వచ్చునట్లును, లేవను = పైకి లేచునట్లును, ఒత్తిన్ = త్రోయఁగా, ధారలును, త...లున్ - తత్ = ఆధారలయందు- లోల = సక్తములయిన- ఇంద్రగోపంబులున్ = ఆరుద్రపురుగులును, లలిన్ = అందముగా, నేలకున్ = భూమివైపు, వ్రాలుచున్ = దిగుచును, ఎగయుచున్ = పైకిపోవుచును, తా...లు- తారాడు -జీరాడు (చుండునట్టు), ఆతెల్లజల్లులున్ = తెల్లనియాజాలరులుగాను, కెంగుచ్చులున్ = ఎఱ్ఱనికుచ్చులుగాను, అయ్యెన్ = ఒప్పినవి.

దేవేంద్రుఁడు నెమళ్లనెడి పాత్రములను గుంపుగా నాట్యమాడించునప్పుడు మద్దెళగాఁడు మేఘమండలమనెడి మద్దెళను నటనానుసారముగా క్రిందికిని మీఁదికిని దించుచును ఎత్తుచును ఉండఁగా, ఆమేఘమండలముతోఁగూడ క్రిందికి వచ్చినపుడు(భూమికి) చేరువనుండియు, అది పైకిం బోయినప్పుడు (భూమికి) దవ్వుననుండియు, మేఘమండలమునుండియే వ్రాలుచుండు వర్షధారలును వానితుదినుండెడి యారుద్రపురుగులును, మృదంగము క్రిందికివచ్చినను పైకిపోయినను మృదంగమునుండియే వ్రేలుచుండు తెల్లజాలరులును వానితుదినుండెడి యెఱ్ఱనికుచ్చులుంగా నొప్పుచుండినవి. రూపకాలంకారము. 'క్రుంగను లేవను,' 'వ్రాలుచున్నెగయుచున్' అని యథాసంఖ్యాలంకారము.

'మేఘమండలపున్మద్దెళ'- ముగంతపూర్వపదము, కర్మధారయవిశేషమయిన రూపకసమాసము: కర్మధారయముగాన మువర్ణకంబునకు పుంప్వాదేశము. - (బాల. సంధి 31). నుగాగమంబు

పుంపులకు పరుషసరళములకునుండే విహితమైనను 'గరువపున్మురువు' అను ప్రయోగంబునందుం బోలె నిటవచ్చినది. (బాల. సంధి. 24). 'ఇంద్రగోపంబులు' - ఇంద్రుఁడు గోపుఁడుగా (రక్షకుఁడుగా) కలవి - వర్షాకాలమందు పుట్టునట్టివి గాన ఆపేరు. 'కెంగుచ్చులు' - కెంపు + కుచ్చులు - ప్రాతాదికార్యము.

ఉ. ఓహారిసాహారిం బ్రథమ మొల్కెడుధారల గాడ్పు లేటవా
ల్గా హతి నీడ్చి, పీఁగుప్రజలం గలఁప, న్మొగి లొందె నంబుభృ
ద్వాహచలద్రథత్వము, మొద ల్మెఱుఁగ న్ధ్వజ మెత్తి నాటఁగా
నాహవనం జెలంగుజన మాంతము నూళ్లకుఁ బోవ రామియున్. ౬౩

ఓహరి సాహరిన్ = తండోపతండములుగా, ప్రథమము = తొలుత, ఒల్కెడుధారలన్ = పడుచున్ననీటిధారలను, గాడ్పులు = వాయువులు, హతిన్ = కొట్టుటచేత (వడిగా వీచుటచేత). ఏటవాలుగాన్ = వంపుగా, ఈడ్చి = లాగుచు, పీఁగుప్రజలన్ = దిట్టలుగాని జనులను, కలఁపన్ = కలఁతపెట్టఁగా, మొగిలు = మేఘము, అం.. ము - అంబుభృద్వాహ = మేఘవాహనుఁడయిన యింద్రునియొక్క - చల ద్రథత్వము = నడచుచున్న తేరితనమును - ఒందెన్ = పొందినది, మొదల్ = ప్రథమమందే, మెఱుఁగు అనుధ్వజము = మెఱుపనెడి టెక్కెమును, ఎత్తి నాటఁగాన్ = ఎత్తుటచేత, ఆహవనన్ = అసమయమందు, చెలంగుజనము = అటనున్నజనులు, ఆంతము = తుదివఱకు, ఊళ్లకున్, పోవ రామియున్ = పోఁగూడక యుండుటను నయితము, (ఒందెన్).

విశేషముగా తొలుతం గురియుచున్న ధారలను గాలికొట్టి యేటవాలుగా లాగఁగా మేఘము ఇంద్రుని సంచరించుచున్న రథమో యనునట్లుండెను. దిట్టలుగాని జనులు వర్షమునకుం గలంగఁబడుట ఆరథ మీఁదుచుత్రొక్కుడునకు జడియుటయో యనునట్లుండెను. వర్షప్రతిబంధకముచే జనులు ఊళ్లకుపోక నిలుచుట మొదటనే మెఱుఁగనుధ్వజము నెక్కించినందున ఆయుత్సవము ముగియువఱకు పోఁగూడమిచేత ఊళ్లకుం బోవమియో యనన నొప్పుచుండెను.— రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఇట మేఘము ఇంద్రరథముగాను ధారలు దానిని లాగుటకైన ప్రేంకులు గాను, వాయువులు ఈడ్చుజనులుగాను, ధారలు సాగుదెసకే మేఘము గమించుచుండుట రథము నడచుచుండుటగాను, చినుకులచే జనులు తడిసె కలతఁబడుట, రథమీఁదుచు త్రొక్కటమునకు జడిసి అవలికే జరుగుటగాను, వర్షము వెలియువఱకు బయటికిరాక ఒదిఁగియుండుట ఉత్సవాంతమువఱకు ఊళ్లకు పోక ఉత్సవస్థలమందే ఉండుట గాను ఉత్ప్రేక్షితము.

'ఓహరిసాహరిన్'—

'అహమహమిక పేరు రహిఁ నెక్కు నోహరి, సాహరి యనఁగను' ఆం. భా. 2(221)

అంబువు = నీరు - అంబుభృత్తు = మేఘుఁడు - తద్వాహుఁడు = (తద్వాహనుఁడు) ఇంద్రుఁడు, 'సంక్రన్దనో దుశ్చ్యవన స్తురాషాణ్మేఘవాహనః' అమ. - 'అనుధ్వజము' = అను ధ్వజము, తద్ధర్మార్థక విశేషణము లగు నను కొనులకు ఉత్వలోపము ప్రయోగసిద్ధము—'సార్వభౌముఁడ హరిశ్చంద్రుఁడనాఁడ' గా. హరి. 'ఆంతము' - ఆ + అంతము - అవ్యయీభావ

సమాసము. 'ఆఙ్‌శబ్దము అభివిధివాచకము.—సూ. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః' - 'మర్యాదాయా మభివిధౌ క్రియాయోగే షదర్థయోః। య ఆకారః స జిత్ప్రోక్తో వాక్య స్మరణయో రజిత్॥. ఆత్మబోధా దైకదేశా దాలోక్యో పరతై స్వరిః। ఆ ఏవం తత్త్వమర్యాదా ఆ ఏవం తత్కృతం మయా॥'

తే. మిగుల నామనిఁ బచ్చచాంపేయకముల
నమ్మి, కడపటఁ దమము వైచి, నాఁడు మగుడ
నాసపడువారి నవ్వున ట్లల విచ్చెఁ
గలయ మూతులు కేతకీగహనతతులు. ౯౮

ఆమనిన్ = వసంతర్తువునందు, పచ్చచాంపేయకములన్ = పసుపువన్నె సంపెంగలను, మిగులన్ = అధికముగా, నమ్మి = తమకు ఎప్పటికిని అవి యుండు నని నమ్ముకొని, తమమ్ = గేదంగులను, కడపటన్ = అంతములందు (ఆరామముల వెలుపలయందు), వైచి = పాఱవైచి, నాఁడు = ఆవర్షర్తుదినములయందు, మగుడన్ = మరల, ఆసపడువారిన్ = కోరెడువారిని, నవ్వు నట్లు = పరిహసించుచున్నవో యనునట్లు, కేతకీగహన తతులు = మొగలివాటికలసమూహములు, కలయన్ = ఎల్లెడలను, మూతులు = నోరులను, అల్లన్ = ఒయ్యన, విచ్చెన్ = తెఱచినవి.

పూర్వము వసంతములో సంపెంగలు పూవఁగా వానిని ధరించి, అవి శాశ్వత మని నమ్ముకొని గేదంగులను తిరస్కారముచే దూరముగా వైచినవారు ఇప్పుడు సంపెంగలు లేనందున తెలివితెచ్చుకొని, ఇప్పటి యీ గేదంగులనే కోరుటం గని గేదంగివనవాటికలు వారిని చూచి హేళనముగా నవ్వుచున్నవో యనునట్లు కంచెలలో నెల్లయెడలను గేదంగులలో పూలు వికసించెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఆమని' - 'పంట యొబ్బిడి సేయించుపని వసంత। మనువిభాసిల్లుచుండు నామని యనంగ' ఆం. భా. 3(51). 'చాంపేయకములన్'—'చాంపేయశ్చంపకే' అమ. చంపకము అనఁగా సంపెంగ, వసంతర్తువునం బూచును. 'కడపటన్' - ముండ్లయాకులదిగాన మొగలి తోటలసరిహద్దు కంచెలలో నాటఁబడును. అట్లు నాటుటనే దూరాన వైచుటగా చమత్కరించుట. కేతకి వర్షాపుష్పము: 80వ పద్యముటీకం జూచునది. మొగలిపువ్వు తెలుపు-నవ్వును దెలుపు కావున హేళనమునకైన నవ్వుగా నుత్ప్రేక్షితము.— 'యశసిధవళతా వర్ణ్యతే హాసకీర్త్యోః' సా.ద.- 'మూతులు' - మూతులయాకారముగలవైన పువ్వులు.

చ. అనయము నందనంపు దివియందునె యుండి, ప్రసూనవాసనల్
గని, పఱతెంచిపోవు సలకారుమొఱుంగులె పోవరాక చి
క్కనో నవగంధలుబ్ధభుజగీపరివేష్టన నా, మొగళ్లపిం
డునఁ జెలఁగెం బసిండితగడుం దెగడుం బుపురేకు మొత్తముల్. ౯౯

అనయము = ఎల్లప్పుడు, నందనంపు దివియందునె = నందనవనముతోడి యాకాశమందే (స్వర్గమందే యనుట), ఉండి=కాలము గడపి, ప్రసూనవాసనలు= నందనవనపుష్పముల పరిమళ

ములను, కని = పొంది, పఱతెంచి = పఱుగునవచ్చి, పోవు అలకారుమెఱుంగులె= మరలమింటి కేఁగ నుద్యమించిన యావర్షాకాలపు మెఱుపులే, నవ...నన్ - నవ = క్రొత్తవైన, గంధ= పరి మళములయందు - లుబ్ధ = ఆసగొన్నవైన - భుజగీ = ఆఁడుఁబాములయొక్క, పరివేష్టనన్ = చుట్టుకొనుటచే, పోవరాక = పోవశక్యముగాక, చిక్కెనో = భూమియందే నిలిచినవో, నాన్= అనునట్లుగా, మొగళ్లపిండునన్ = మొగలిడొంకల సమూహమునందు, పసిండితగడున్=బంగా రపురేకును, తెగడుంబువురేకు మొత్తముల్ = నిందించునట్టి పువ్వులరేకుల సమూహములు, చెలఁగెన్ = సొంపారినవి.

ఆసమయంబున గేదంగిపొదలయందు బంగారువన్నెపువ్వులు మెండుగా పూచినవి;వానిరేకు లెట్లుండెననఁగా - వర్షాకాలపుమెఱుపులు నందనవనముతోడిదైన యాకాశమందు చిరకాలము ఉండి ఆనందనోద్యానపుదివ్యపుష్పములపరిమళములను సంగ్రహించుకొన్నవై, తమ కాధారము లయిన మేఘములు వర్షించుటకై నేలకు ఈమొగలిడొంకలకడకు దిగినప్పుడు, వానితోఁగూడ తామును వచ్చి, యిట తమ యాయపూర్వదివ్యపుష్పసౌరభమున కాసగొన్న మొగలినాగువులు ఆఁడువి తమ్ముం జుట్టుకొనఁగా, మఱిపోవుటకు శక్తిలేనివై, యిటనే నిలిచిపోయినవో, అనున ట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'పసిండితగడుం దెగడుం బువ్వురేకుమొత్తముల్'- ఉపమ.

మొగలిడొంకలలో మొగలినాగుపాములును మల్లెతోఁటలలో మల్లెనాగువులును అని సర్ప విశేషముండుట ప్రసిద్ధము. 'పఱతెంచు'- అనుశబ్దవ్యాపహారణముకావించినందులకు అమరులు దండింతు రను భయముచేత వడివడిగా పలాయన మగుటయు, మెఱుపుయొక్క అతిశీఘ్రమయిన గతియు సూచితములు.- 'భుజగీ' - స్త్రీలింగముచేతను, అనేకార్థకమయిన పరివేష్టనశబ్దము చేతను, ధనముసంపాదించుకొని వచ్చినవానిని కవ్వుబొజుఁగుకొను వేశ్యలవ్యాపారము ఆఁడుఁ బాములందును, వారివలలలోఁబడి వదలిపోలేక చిక్కుకొను లంపటుని వ్యాపారము మెఱుంగుల యందును ధ్వనించుచున్నది. - 'పసిండి'- ఇటకాంచనకేతకి చెప్పఁబడినది: దానిపువ్వులరేకులు బంగారు వన్నెగలవి. — తెగడు - ఇది యుపమా వాచకము.

'స్పర్థతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి
అక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిన్దతి.
తస్య చానుకరోతీతి శబ్దా స్సాదృశ్యవాచకాః;
ఉపమా యా మిమే ప్రోక్తా కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః.' దండి.

'తెగడుంబువు'-'తెగడు'అనుపదము తద్ధర్మార్థక క్రియాజన్యవిశేషణము, అట్టి యుదంతమునకు అచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమము విహితముగాని, హల్లుపరమైనపుడు విహితముగాదు. చూ. బాల. సంధి. 32 - మఱి దీనికి గతియేమన:—

'ప్రభలు నభోవిటంకమున భానుమరీచులఁ బ్రోదిసేయఁగా
స్తంభనిభనూత్నరత్నపరిశోభిత మై గరుడాశ్మవేదిరు
గ్విభవము పొల్పగుం జవిక విద్రుమపాద సువర్ణపీఠిపైఁ
బ్రభుత దలిర్ప మామ వనుపన్ వసియించె నుదంచితస్థలిన్॥'

అను మనుచరిత్ర పంచమాశ్వాసస ప్తతితమపద్యమందలి 'పొల్పగుంజవిక'కు ఏగతియో దీనికిని అదే గతి. దానిని 'పొల్చుక్రొంజవిక' యనిమార్చెద మందురేని, ఇట'తెగడన్ బువు'అని మార్చి

కొని, తెగడుటకై అని అర్థము చెప్పుకొని తెగడునట్టివి యనిభావము గ్రహింపవచ్చును. 'ఊరుంగాయలు'ను ఇట్టివే. మార్పు సమ్మతమేని 'తగడున్నగు గ్రొంబువు' అనిమార్చుకొనుఁడు.

చ. బలుసెక నించువి ల్లడుగుఁ బట్టినదే యిపు డాకుబూదికెం
 పులఁ ద్రిరుచిత్వ మూఁది, మరుముష్టిబిగిన్ దివిఁ గ్రాయుమౌక్తికం
 బులజడి జుమ్మనం దొరఁగుఁ బో; యిది యింద్రునిదేని, పుట్టరాఁ
 గెలసమొ నాఁగ బో ల్విలుజగిం గరకాస్రుతి నొప్పె మేఘముల్. ౯౬

ఇంచువిల్లు = మన్మథుని విల్లయిన చెఱుకుగడ, బలుసెకన్ = దుస్సహ మయిన వేసవి వేండ్రములో, అడుగుఁబట్టినదే = నాశమైనట్టిదే (నేలఁ బాతఁబడినట్టిదే), ఇపుడు = వర్షర్తువునందు, ఆకుబూదికెంపులన్ = ఆకులచేతను బూడిదచేతను ఎఱ్ఱనితోలుచేతను, త్రిరుచిత్వము = మూఁడువర్ణములు కలది యగుటను, ఊఁది = వహించి, మరుముష్టిబిగిన్ = మన్మథుని పిడికిటి యొత్తుచేత, దివిన్ = మింటియందు, క్రాయుమౌక్తికంబులు = వెలిగ్రక్కుముత్తములే, జడిన్ = వానయందు, జుమ్మనన్ = జుమ్మనెడు శబ్దముతో, తొరఁగుఁబో = రాలుచున్నవి సుమా; ఇది = ఈధనుస్సు, ఇంద్రునిదేని = ఇంద్రునిదే అగునేని, పుట్టన్ = వల్మీకమునుండి, రాన్ = లేచుటకు, కెలసము = పనియేమి, నాఁగన్ = అనుటకు, పోల్ = తగినట్టి - విలుజగిన్ = ధనుఃకాంతితోను, కరకాస్రుతిన్ = వడగండ్లురాలుటచేతను, మేఘములు, ఒప్పెను.

ఆవర్షర్తువునందు మేఘమున మూఁడువన్నెలతోఁడి యింద్రధనుస్సు ఒప్పారుటయు, వానతోఁగూడ వడగండ్లురాలుటయు, నెట్లుండె ననఁగా? గ్రీష్మర్తువులో నాటిన చెఱకు ఇపుడు ఆకులపచ్చవన్నె - కణుపులం గ్రమ్ముకొనియుండు బూడిదయొక్క తెలుపు - తోలుయొక్క యెఱుపు - అనెడు మూఁడువన్నెలతో పెద్దగడగా నెదుఁగఁగా, అది తన విల్లగుటచేత మన్మథుఁడు దానితో నొక్కుమ్మడి లోకమునెల్లం గుతిపెట్టుటకై దానిం గైకొని పిడికిట బిగువుగాఁ బట్టుకొనఁగా, ఆబిగువుచేత అందుండి ముత్తెములు వెలికురలి మింటినుండి వర్షముతోఁగూడ రాలుచున్నవి. తెలియనివారు ఆముడ్వన్నెవింటిని ఇంద్రుని దందురు. ఇంద్రుని దైనచో పుట్టనుండి యేల వచ్చును? వడగండ్లతత్త్వము నెఱుంగరు; అవి మదనుని యాచెఱకువింటిముత్తెములు; ఇట్లని వచించుటకు తగియుండెను. హేత్వపహ్నవానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'సెక'- చెఱకును ఎండఁగొట్టి నాశము చేసిన దనుట- సెగ వేసవిధర్మము, చెఱకును వేసవిలో నాటుదురు. 'అడుగఁ బట్టుట' - నేలంబాదుకొనుటయు నాశమగుటయు. 'బూది' - తెల్లగా బూడిదవలె నొకవిధమయిన ధూళి చెఱకుగడ కంటుకొనియుండును, తుడిచిన మనచేతికి అంటుకొనును. 'త్రిరుచిత్వము'- ఇంద్రధనుస్సామ్యమునకు. ముష్టిబిగిచే బాణప్రయోగసమయము సూచితము. అప్పుడు విల్లు వంగియుండును, ఇదియు ధనుస్సామ్యమునకు. లోకమునంత ఒక్కమాఱు గుతియిడువాఁడై మరుఁడు దివిం జేరినాఁడు; కావున అతనివిల్లును దివియందున్నది. ఇదియు ఇంద్రధనుస్సామ్యార్థము: గడలు మిక్కిలి నిడుపుగా ఎదిగిన వని సుభిక్షోక్తియు. 'మౌక్తికంబుల'- చెఱకున ముత్తెములు పుట్టును:—

సీ. 'జలజముల్ స్థలజాతములు నాఁగ మౌక్తిక । జాతి ద్వివిధ మయి జగతి వెలయు:
 బలదానవునిదంతపంక్తి వజ్రోద్ధత । ఘాతప్రకీర్ణమై భూతలమునఁ

బదుమూఁడు తావులఁ బడియె; శంఖంబున। ఝషశిరస్స్థలమున జలధరమునఁ
గామినీవరహారికంఠ వంశ వరాహ। దంష్ట్రోరగ ఫణేభదంతములను

గీ. క్రౌంచగళములఁ బుండ్రేక్షు ఘన సుపర్వ। శాలి సుస్తంబశుక్తుల సైంధవకర
టభుజములయందు బహువర్ణవిభను లయ్యె। వానిఁ దెలిపెద వనిపల్కు వైశ్యవరుఁడు.'

హాలాస్యము. 3. ఆ.

'వంశజము, కరికాభంబు వరము పోత్రి। దంష్ట్రిజాతంబు, రక్తంబు దంపశూక
జంబు నీలప్రభంబు, కుంజరవరేణ్య। దంత పుండ్రేక్షుజంబు పీతప్రభంబు.'

ఇంద్రధనుస్సు పుట్టం బుట్టు ననుటకుం బ్రమాణమును ౯౭వ టీకలోఁ జూ. 'కెలసము'-పనియర్థము 'పని'శబ్దమువలెనే సంపర్కవశమున హేతువుం జెప్పును. 'పొమ్ము'-ఇది పోవుధాతువుయొక్క ప్రార్థనార్థకైకవచనము. క్రియాపదములకు అనుప్రయుక్తమై నిశ్చయముం దెలుపును; హలవ సానంబులు పరంబు లగునపుడు 'పో' యనియు నగును.

చ. అతిజల మబ్ధిఁ గ్రోలె నితఁ, డంతయు రా నతివృష్టిదోష మౌ;
మితి నిపు డబ్దతం బరిణమించినతోయమె చాలుఁ బంట; క
న్నతి నలధాత గట్ట గగనంబున, వర్తులత స్సమంతతో
వృతి యగు సేతుమండలము ద్రి పరివేషము సుట్టె భానునిన్. ౯౭

ఇతఁడు= ఈసూర్యుఁడు, అబ్ధిన్ - సముద్రమునుండి, అతిజలము= మిక్కుటమయిన యుదకమును, క్రోలెన్ = త్రాగినాఁడు, అంతయున్ = ఉదక మెల్ల, రాన్ = వచ్చినయెడల (కురిసినయెడల), అతివృష్టిదోషము = అతివర్ష మనెడు చెఱుపు, ఔను- సంభవించును, ఇపుడు, మితిన్ = పరిమితముగా, అబ్దతన్ = మేఘరూపమున, పరిణమించినతోయమె=మాఱినజలమే, పంటకున్ = సస్యపరిపాకమునకు, చాలును = సమృద్ధము, అనుమతిన్ = అనుతలంపుచేత, అల ధాత = ఆబ్రహ్మ, గగనంబునన్ = ఆకాశమునందు, కట్టన్ = నిర్మింపఁగా, వర్తులతన్ = గుండ్రముగా, సమం...తి- సమంతతః = చుట్టురా - వృతి= ఆవరణము, అగు- సేతుమండలము ద్రిన్ = వలయాకారమయిన యానకట్టో యనునట్లుగా, పరివేషము = గాలిగుడి; భానునిన్ = సూర్యుని, చుట్టెన్ = పరివేష్టించెను.

ఈసూర్యుఁడు సముద్రమునుండి చాలనీరు త్రాగియున్నాఁడు, అంతయు ఇప్పటికి మితముగా మేఘరూపమున పరిణమించిన నీరే సస్యములకు చాలును, ఇంకను మేఘములై కురియునేని వర్ష మమితమై భూమికి చేటు గలుగును; అని యూహించినవాఁడై బ్రహ్మదేవుఁడు కడమజలము సూర్యునినుండి వెలువడకుండుటకై అతనిచుట్టును కట్టినయానకట్టో యనునట్లు మింటియందు సూర్యునిచుట్టును అన్నివైపులను గాలిగుడి పరివేష్టించినది.- ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'అతివృష్టి' - ఈతిబాధలలో నొకటి, ఈతులు కృష్యుపద్రవములు: —

'అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాః శలభాః శుకాః
అత్యాసన్నా శ్చ రాజానః ష డేతా ఈతయ స్స్మృతాః'

'పరివేషము' - 'పరివేష స్తు పరిధి రుపసూర్యకమణ్డలే.' అమ. 'సేతు'-'సేతురాళౌ స్త్రియాం పుమాన్' అమ.

తే. గగనరంగస్థలంబున మిగులఁ బ్రౌఢి
మమునఁ గాళిక నీలికోలము నటింపఁ,
బోరి మొగంబున రాలునిప్పుక లనంగ
గుంపులై రాలె మహి నింద్రగోపకములు. ౯౮

గగ...నన్ - గగన = ఆకాశమనెడి- రంగస్థలంబునన్ = నాట్యప్రదేశమందు, కాళిక = మేఘజాల మనెడికాళికాదేవి, మిగులన్ = ఎక్కుడు, ప్రౌఢిమమునన్ = నేర్పుతో, నీలికోలము నటింపన్ = నీలిచీరకట్టుకొని నాట్య మాడఁగా, పోరిన్ = మెండుగా, మొగంబునన్ = ముఖమునుండి, రాలు నిప్పుకలు అనంగన్ = పడుచున్న యగ్నికణములో యనునట్లుగా, ఇంద్రగోపకములు = ఆరుద్రపురుగుల సమూహములు, గుంపులై = మొత్తములై, మహిన్ = నేలమీఁదికి, రాలెన్ = పడెను.

అపుడు మిన్ననెడునాట్యభవనమునందు మేఘతతి యనెడికాళికాదేవి ఎక్కుడు కౌశలముతో చిక్కు గ్రమ్మచు చరించుట యనెడి నీలవస్త్రధారణపూర్వక నాట్యమును ఆడఁగా మెండుగా ఆమెముఖమునుండి రాలెడు నిప్పుకణములో యనునట్లుగా ఇంద్రగోపకీటకములు మొత్తము మొత్తముగా నేలరాలినవి.- రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'రంగము'-'రఙ్గం ప్రిత్ప్రణి రక్తో నా రాగే నృత్తస్థలే రణే' నా నా; 'ప్రౌఢిమము'-ప్రౌఢశబ్దముపై ఇమనిచ్ప్రత్యయము గాదు, అనఁగా ఈశబ్దము సాధువుగాదు;-అని వామనసూత్రము. ఆంధ్రికవులు కొందఱు దీని ప్రయోగించుట పొరఁబాటు. - దీనికిబదులు 'కౌశలమున' లేక 'పాటవమున' అని పఠించిన నిర్దోషము. 'కాళిక'- 'మేఘజాలేచ కాళికా' అమ. 'శివా భవానీ రుద్రాణీ కాళీ హైమవ తీశ్వరీ' అమ. కాళ్యేవ కాళికా. 'నీలికోల'మునం జెప్పుట మేఘజాలము నీలముగావునను, కాళికయు నీలవస్త్రము ధరింపనిచో సంపూర్ణసామ్యము కలుగదు గావునను. 'కోలము' = వేషము - శ. ర., 'నీలికోల'మనియే శ.ర. పాఠము. 'నిప్పుకలు' రాలుట ఉగ్రదేవతగాన నాట్యమందలి రౌద్రావేశముచేత ఆమెకు సుసంభవము. చూ. 'అప్పుడు క్రోధము కన్నుల నిప్పులు రాల్పంగ' భార.శ.ర. 'నిప్పుకలు'- కప్రత్యయము స్వార్థమున విహితమయినను ఈశబ్దమున పాక్షికముగా అల్పార్థమున వచ్చును, అట్లే ఇట అగ్నికణములు అర్థము. కణములు కావేని ఏకైకేంద్రగోపసామ్యోక్తి సరిపడదు. 'గుంపులు'-'తతులు' అనుపాఠమున పౌనరుక్త్యము తోఁచుచున్నది, అత్యంత ప్రాచుర్యమును చెప్పుటయందు వర్ణనాసౌభాగ్యంబును గానింపదు; కావున 'ఇంద్రగోపకములు' అని పఠించుట మేలని యట్లు మార్పు చేయఁబడినది; ఇంద్రగోపమే ఇంద్రగోపకము.- స్వార్థమున కప్రత్యయము. ఈరూపము మహాకవిప్రియమే.—

'బిభ్రాణా మృదుతాం శిరీషకుసుమశ్రీహారిభిః శాద్వలైః
సద్యః కల్పితపట్టికా మరకతక్షోణీరివ క్షాళితైః,
ఏషా సంప్రతి బద్ధనాద్వగలితై ర్బన్ధూకపుష్పోత్కరై
రద్యాపి క్షితి రిన్ద్రగోపకశతై శ్ఛన్నేవ సంలక్ష్యతే.'   ప్రియదర్శిక.

శతశబ్దముచేత ఇవి గుంపులుగా రాలుటయు సూచితము.

ఇక్లే కణాగ్రమునకు - 'అవి నిప్పుకలుగావు మిడుంగుఱుం బురువులు' చిన్నయ్యసూరి. నీతిచంద్రిక. 'కురిసెన్ । గనగనగన మనుచు నిప్పుకలు కుప్పలుగాన్'. పాండు. ४. ర.

క. ద్యుమణికరాళి మొగిళ్లయి
యమవస శశి గలయఁ గూర్చి హాదనౌటయు, న
య్యమృతపుబిందులె క్రమ్మఱ
నుమిసెడు ననఁ గలయఁ గరకలుడుగక రాలెన్. ౯౯

ద్యుమణి కర ఆళి=సూర్యుని కిరణముల సమూహము, మొగిళ్లు అయి= మేఘములుగా పరిణమించి, అమవసన్ = అమావాస్యనాఁడు, శశి = చంద్రుఁడు, కలయన్ = తమ్ము (అనఁగా సూర్య కిరణములను) కూడినప్పుడు, (ఆతనివలననుండి), కూర్చి=సేకరించికొని, హాదను ఔట యున్=వర్షణ సమయము వచ్చినందున, ఆయమృతపు బిందులె, క్రమ్మఱన్ = మరల, ఉమిసెడున్=క్రాయుచున్నవి, అనన్ = అనునట్లుగా, వానన్= వృష్టియందు, కరకలు=వడగండ్లు ఉడుగక=ఎడతెగక, రాలెన్.

ప్రతియమావాస్యయందును చంద్రుఁడు సూర్యునియందుం బ్రవేశించును; ఆసూర్యకిరణములు ఆసమయమున చంద్రునియమృతము ద్రాగినవై, పిమ్మట మేఘములుగా పరిణమించి, వర్షాకాలము వచ్చినప్పుడు వానతో ఆయమృతపుబిందువులనుగూడ ఉమియుచున్నవో యనునట్లు వడగండ్లు అనవరతము రాలుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'మొగిళ్లయి'- 'దత్తానన్దాః ప్రజానాం సముచిత సమయాకృష్టసృష్టైః పయోభిః' సూర్యశతకమున సూర్యకిరణవర్ణనము; దీనిచే సూర్యకిరణములు మేఘము లగుట చెప్పఁబడినది. చంద్రుని యందు అమృతము గలదు. చంద్రుఁడు అమావాస్యయందు సూర్యమండలముం బ్రవేశించును.

ఉ. 'వంచనఁ బొంచి చేరవకు వచ్చినచంద్రునిజింక నేసి హ
ర్షించియుఁ దత్సుధారసనిషేచనచే నది చావకున్కి నీ
క్షించియు, నేటు దప్పె నని చేవిలు నమ్ములుఁ బాఱవైచి ల
జ్జించి చరించుచుండుదురు చెంచెత లగ్గిరిసానుభూములన్.' పారి. హిమవద్వర్ణనము.
'కలాః షోడశ సోమస్య శుక్లే వర్ధయతే రవిః
అమృతే నామృతం కృష్ణే పీయతే దైవతైః క్రమాత్...
కలావశిష్టో నిష్పీతః ప్రవిష్టః సూర్యమణ్డలమ్
అమాయాం విశతే రశ్మౌ అమావాసీ తతః స్మృతా.' దేవీపురాణము.

'బిందులె'-వడగండ్లు బిందువులుగాఁ జెప్పఁబడినవి. బిందువులు ద్రవముగానుండును, వడగండ్లు గడ్డగానుండును. కావుననే వడగల్లు అనిపేరు, కల్లనఁగా ఱాయి, అమృతబిందువులు నీళ్లతో గలసిపోక వేఱుగానుండునా? అనిన మేఘమందలి జలశైత్యముచేత అవి ఘనీభవించి గుటికలై వేఱుగానే ఉండి వేఱువేఱుగానే రాలు నని ఎఱుంగునది; కావున సామ్యము స్పష్టమే.

చ. స్ఫురణ మొగిళ్ళపై మొదలఁ బొల్చి, జలస్రుతి నాఁడునాఁటికిం
గరఁగుచుఁ బుట్టుచుండుమణికార్ముకరక్తిమ యెల్ల వెల్లిఁ గ

న్నురువులు గట్టినట్టులు గనుంగొన నొప్పెఁ దదింద్రగోపముల్
గరఁగినవింట్లయప్పసరుకై వడిఁ దెట్టువగట్టుపచ్చికన్. ౧౦౦

మొదలన్ = ఆదిలో, మొగిళ్లపైన్ = మబ్బులమీఁద, స్ఫురణన్ = ప్రకాశముతో (డాలుతో), పొలిచి = ఒప్పారి, జలస్రుతిన్ = నీటిస్రవణముచేతను, నాఁడునాఁటికిన్ = ఏదినమునకు ఆదినము, కరఁగుచున్ = నీరైపోవుచు, నాఁడునాఁటికిన్ = ఏదినమున కాదినము, పుట్టుచున్, ఉండు (నట్టిదైన) - మణికార్ముకరక్తిమ = ఇంద్రధనుస్సులయొక్క యెఱుపు, ఎల్లన్ = అంతయును, వెల్లిన్ = జలపూరమునందు, కరఁగిన వింట్లయప్పసరుకైవడిన్ = అట్లే దినదినము నీరైపోయిన యామణిధనువుల పసరుపన్నెయో యనునట్లుగా, తెట్టువగట్టుపచ్చికన్ = ఒక ప్రక్కకు చేరుకొనియున్న తృణజాలమందు, కెన్నురువులుగట్టెనో = ఎఱ్ఱనినురువు లాయెనో యనునట్టుగా, తత్ ఇంద్రగోపముల్ = ఆ పెల్లువలోని యాయారుద్రపురువులు, కన్గొన నొప్పెన్ = చూడ రమణీయములుగా నుండెను.

ఏదినమున కాదినమే పుట్టుచు కరఁగిపోవుచు నున్న యింద్రధనుస్సుల బహుదినముల పసరంతయు వెల్లియందు తెట్టువగట్టినదోయన తృణజాలంపుఁదెట్టువ యొప్పుచుండెను; అట్లే కరఁగిన బహుదినముల యెఱుపంతయు ఎఱ్ఱనురువులైనవో యన నాజలపూరమందలి పచ్చికతెట్టువలయందు ఇంద్రగోపములు దర్శనీయములుగా నొప్పుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'నాఁడునాఁటికిన్' - నాఁటికినాఁడు - ఏదినమునకు ఆదినము; ఆమ్రేడితముగాఁ గొన్నచోఁ గొన్నినాళ్లకు అని యర్థము కలుగును - 'నానాఁటికిఁ దీసికట్టు నాగంబట్టూ.' అన్నట్లు; అది యిటంబొసఁగదని అనామ్రేడితముగా నన్వయించుట. 'పుట్టుచుండు మణికార్ముకరక్తిమ' - కార్ముకమట్లేయుండి రక్తిమమాత్రము ఏదినమున కాదినము పుట్టుటలేదు గావున 'ఉండు' అనుతద్ధర్మార్థక విశేషణ మిట కార్ముకమునకే మాత్రము అన్వయింపవలయును; ప్రౌఢవ్యాకరణమందు సమాసపరిచ్ఛేదమున - 'కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపట్టెడు, అని సూత్రంబును (35), 'వారి యస్మదీయోరుచమూసమూహములు' అని హరివంశమునందుండి యుదాహరణంబును గలవు. ఈయుదాహరణములతోడి యితరోదాహరణములవలన ఈసూత్రమందలి 'మధ్య' శబ్దమునకు ఆదిశబ్దముకూడ అర్థమయ్యెనను, ఈయన్వయము మనోహరముగాదు; కావున ఈయేకదేశాన్వయమును తప్పించుటకై 'మణికార్ముక సంతతకెంపు' అనిపఠించుట రమణీయము. 'కెన్నురువులు' - ప్రాఁతాదికార్యము.

చ. పెళపెళ మబ్బు బిట్టుఱుమ, భీతి విదూరశిలాంకురచ్ఛటో
త్పులకిని యై ప్రియు న్నిదురవోవుహరి న్వడిఁ గౌఁగిలింపఁగాఁ,
దలరి ధరిత్రి సాఁచుగఱుదాలుపుఁగేల్లసఁ గంకణంపుమ్రోఁ
తలఁ బులు దేల వండు పయిఁ దాల్చె నదు ల్వొసఁ జొచ్చె వారిధిన్. ౧౦౧

మబ్బు = మేఘము, పెళపెళ = పెళపెళయని, బిట్టు = పెల్లుగా, ఉఱుమన్ = గర్జింపఁగా, ధరిత్రి = భూదేవి, విదూ...ని - విదూరశిలా = వైదూర్యములయొక్క - అంకుర = క్రొమ్మొలకల - ఛటా = సమూహములచే - ఉత్పులకిని = మొలతెంచిన పులకములు కలది, ఐ,

ప్రియుఁ = కాంతుని, నిదురవోవుహరిఁ = (సముద్రమందు) నిద్రించుచున్న నారాయణుని, వడిఁ = తటాలున, కౌఁగిలింపఁగాఁ దలరి = ఆలింగనముసేయుటకై యుంకించి, చాఁచుగఱు దాలుపుఁగేళ్లు అనఁ = (భూదేవి) చాఁపుచున్న గగుర్పాటువహించిన చేతులో యనునట్లుగా, కంకణంపుఁబ్రోఁతలఁ - కంకణంపు = కంకణాయి (లను పేరిజలపక్షుల) లనెడి (పసిఁడి)గాజుల యొక్క, ప్రోఁతలఁ = రొద లనెడిశింజితములతో, పులు = పచ్చిక, తేలఁ = తేలియుండఁగా, (తేలియున్నట్టి), వండు = పండలినీటిని, పయిఁ = ఉపరిభాగమునందు, తాల్చి = ధరించి, వదుల్ = ఏఱులు, వెసఁ = వడిగా, వారిధిఁ = సముద్రమునందు, చొచ్చెఁ = ప్రవేశించినవి.

ఉన్నచోట నుండి నదులు పెచ్చుపెరిఁగినవై సముద్రముం జొచ్చుటను వర్ణించుచున్నాఁడు:- మేఘము పెళపెళయని కఠోరముగా నుఱుముఁగా భూదేవి భయముచే నదరినదై వైదూర్యమణి మొలకలనెడి పులకలు మేనంగలదై తనప్రాణేశ్వరుని సాగరమందు నిద్రించుచున్న శ్రీహరిని తటాలున కౌఁగిలించుటకై చాఁచెడుచేతులో యనునట్లుగా గందపుంబూఁతవలె చిక్కని వండు నీరొప్ప, ఆపూఁతయందుదలయెత్తిన గగుర్పాటువలె ఆవండు నీటిమీఁద పచ్చిక తేలుచుండఁగా, పసిఁడిగాజులప్రోఁతవలె కంకణాయి లనుపేరి నీటిపులుఁగులరొద మించఁగా, నదులు వడిగా సముద్రముం జొచ్చినవి.

స్త్రీలు భీరువులుగావున ఆకస్మికమహాధ్వనికి దద్దరిల్లుట సహజము: అట్టితఱిని కాంతుఁడు చెంతనున్న, నాతనిం దటాలున భయముతోఁ గౌఁగిలించుటయు సహజము. అట్టిప్రియాస్వయంగ్రాహమునకు కాంతులు మిక్కిలి హర్షము నొందుదురు;—

'త్వా ముద్వీక్ష్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః,
సోత్కమ్పాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాలిఙ్గితాని.' మేఘ.

'పటపటా యటంచుఁ బవి ప్రోఁగ భీరువు
లులుకి తావు దప్పు టుర్వి నిజము;
అట్లె యుఱిమి నీవు ఘనఘూర్ణ యురలింపు
ముషను నాదు పేరుటురమునకును.' మదీయముషానాటకము.

'విదూరశిలా' - వైదూర్యమణి మేఘధ్వనిచే నంకురించునఁట —

'విదూరభూమి ర్నవమేఘశబ్దా దుద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ.' కుమార.

విదూర మని యొకపర్వతమునకుం బేరు, అందు వైదూర్యము లుద్భవించును.

'ఉత్పులకిని' - ఉత్ = ఉద్గతములైన (మహాశబ్దము విన్నవెంటనే దేహమునం బొడమిన).

'నిదుర'- నారాయణుఁడు వర్షాకాలమునందు నిద్రలో నుండును; ఆషాఢశుద్ధైకాదశి మొదలు కార్తికశుద్ధైకాదశిపర్యంతము నారాయణునికి నిద్రాసమయము. ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజకార్తికమాసములలో శ్రావణ భాద్రపదమాసములు వర్షర్తువుగావున, వర్షర్తువు ఆనిద్రాకాలములోనిది. 'గఱు'- ఇదే పులు. 'కంకణంపు'- కంకణాయి జలపక్షిగావున దానికి జలాతిశయముచే ఉత్సాహము, దానిచేత కూఁత లెక్కువ. 'వండు'- మున్నె తాల్చియున్నట్టి దని మంచిగంధంపుమైపూఁతపక్షమున భావించుకొనవలయును; నీటిపక్షమున అప్పుడేవచ్చిన దని భావించుకొనవలయును; భేదమును గణింపఁగూడదు. ఇట ఏకదేశవివర్తిరూపకము. 'తేలఁ' - వండు

చిక్కనిది గావున దానియందు పుల్లు తేలును. 'పయిన్'- క్రింద ప్రాంతనీరు తేటదియున్న నుండుఁ గాక యని 'పయి'ననుట; మఱి యిట నిది చర్చనీయము.

ఆలింగనార్థమై బాహువులను ముందఱికిఁ జాఁచిన నవి కడమదేహమునుండి కొంతదవ్వు చనును. ఇట సముద్రమువఱకు భూమియే కావున సముద్రంబు సంబడినపిమ్మట నదియే హాపఱును గావునను, చాఁచె ననుట యెట్లు ఘటిల్లును? అనియాక్షేపము. సముద్రములోఁగూడ కొంతదవ్వు నదీప్రవాహము చొచ్చుకొని పోవుచునేయుండును; పసిమిచే వండలి తెలియవచ్చుచునే యుండును; కావున చాఁచె ననుట సంగతమే. 'వారిధి' - హరినిద్రించుతావు:—

'క్షీరాంభోధేస్తరమభినో దేహభాసాం ప్రరోహైః
కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయన్తమ్.
ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి క్షేమగారే
నిద్రాముద్రాం నిఖిల జగతీరక్షణే జాగరూకామ్.' భోజ. చం.

తే. కేకిషడ్జంబె దక్కఁ గోకిలపుఁబంచ
మం బఱుటఁ, దోయపదరులు మఱి పొసఁగమి,
నదియుఁ బ్రియుఁ గూర్ప నదులచో నమృత మయ్యెఁ
బ్రోషితల చేరువకు నంపుబోటివోలె. ౧౦౨

కేకిషడ్జంబె = నెమలియొక్క షడ్జస్వరము, దక్కన్ = మిగిలియుండఁగా, కోకిలపుఁబంచమస్వరంబు = కోకిలయొక్క పంచమస్వరము, అఱుటన్ = నశించిపోయి నందునను, తోయిపదరులు = మేఘముయొక్క గర్జింపుమాటలు, మఱి = అటుగాక, పొసఁగమిన్ = అప్రియము లగుటచేతను, నదులచోన్ = నదులకు, ప్రోషితలన్ = దేశాంతరగతభర్తృకలైన చెలువలను, చేరువకున్ = భర్తకడకు, అంపుబోటివోలెన్ = పంపెడు చెలివలె; అదియున్ = ఆకేకిషడ్జము సైతము, ప్రియున్ = కాంతుఁడైన సముద్రుని, కూర్పన్ = పొందించుటకు, అమృతమయ్యెన్ = హితమాయెను.

లోకములో భర్త దేశాంతరగతుఁడై రాకుండెనేని, తద్విరహాసహయైన భార్యను కుంటెనకత్తె యెవతెయేని తోడ్కొనిపోయి అతనిఁ గూర్చును; లేదా కోకిలకూజచే నుద్దీపితకామయై యాభార్య తానే తరలి యాతనికడకుం బోవును. ఆపక్షమున నాకోకిలకూజయే దూతి.—అట్లు, గ్రీష్మవశంబున నిగిరిపోయినవై, సముద్రమువఱకుం బోక నడుమనే యుగిరిపోయిన నదులు ప్రోషితభర్తృకలే-జలము తఱఁగినందున విరహకృశలే- నదీభూతలైన యీప్రోషితభర్తృకలను తద్భర్తయైన సముద్రునికడకుం దోడ్కొని పోవుటకు కుంటెనకత్తెగా మఱియొకరు లేనందున కోకిలకూజయే విరహోద్దీపనముం గావించి భర్తకడకుం జేర్పుకృత్రిమదూతిగా నాచరింపవలయును. అది ఆకోకిలకూఁత యీఋతువున లేదాయెను. మఱి మేఘధ్వనులకే అట్టు ఈనదులు తరలిపోయి సముద్రుని కూడరాదా యనిన, అట్లుతరలించువస్తువులు అతిమనోహరములుగా నుండవలయును. వాని దర్శన శ్రవణాదులచే సంభోగేచ్ఛ జనింపవలయును, అందువలన భర్తకడకుం బోవుట సంభవించును. మేఘధ్వనులు ఈఋతువున ఉన్నను కటువులేగాని ఇంపుగావు, కావున వానిని వినుటచేత తరలుట సంభవింపదు: మఱి సముద్రముకడకుం బోయినవే, దేనిచే పోయినవి అనిన,

నెమలి కూఁతచేత ఉద్దీపితకాములై తరలి సముద్రునిం గలసినవి కావున కేకికేకయే వీనికిదూతి యైనది.- అనఁగా యీఋతువున కేకికూజ పికరుతియంత యింపుగా కున్నను, ఒకపాటి యింపుగానే యున్నది. ఉఱుము కటువుగా మ్రోయుచుండినది, నడుమనడుమనే యిగిరి పోయిన నదులు వెల్లిగొని సముద్రమునం బడినవి; అనిభావము - ఉపమాలంకారము.

'నిషాద ర్షభ గాన్ధార షడ్జ మధ్యమ ధైవతాః।
పఞ్చమశ్చే త్యమీ సప్తతన్త్రీకణ్ఠోత్థితాః స్వరాః॥
షడ్జం మయూరో వదతి పికః కూజతి పఞ్చమమ్.' అమ.

షడ్జము, ఋషభము, గాంధారము, మధ్యమము, పంచమము, ధైవతము, నిషాదము, అని సంగీతశాస్త్రమున ఏఁడుస్వరములు చెప్పఁబడినవి. ఆసప్తస్వరములే 'సరిగమపదని' యను నక్షరములచే వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. అందు షడ్జమును నెమలి కూయును, పంచమమును కోకిల కూయును. 'తోయి' - తోయము అనఁగా జలము, అది కలది తోయి - మేఘము. 'అదియుఁగా' - అది కూడ అనుటచే పంచమస్వరముకన్న షడ్జస్వరము ఇంపు తక్కువది యని సూచితము. అట్లే అనుభవంబును, కవివచనంబులును:—

'దాత్యూహాః సరసం రసన్తు, సుభగం గాయన్తు కేకాభృతః,
కాదమ్బాః కల మాలపన్తు, మధురం కూజన్తు కోయష్టయః,
దైవా ద్వ్యావ దసౌ రసాలవిటపిచ్ఛాయా మనాసాదయన్
నిర్విణ్ణః కుటజేషు కోకిలయువా సంజాతమౌనవ్రతః.' సు. ర. భా.

'అమృతము' - మహోపకారక మనుట - గౌణలక్షణ - 'ప్రోషిత' - 'దేశాంతరగతే కాన్తే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా' - ప్రోషిత భర్తృక యనుటకే ప్రోషితయనుట. నెమళ్లు వర్షర్తువునం గూయునని ఇంతకుముందే ప్రమాణము దత్తము. కోకిల వసంతర్తువునం గూయును:—

'కాకః కృష్ణః, పికః కృష్ణః, కో భేదః పికకాకయోః?
వసన్తకాలే సంప్రాప్తే, కాకః కాకః పికః పికః'.

'సురభౌ దోలాకోకిలమారుత సౌరభ్యగతి తరుతలోద్భేదాః
జాతీతరపుష్పచయామ్రమఞ్జరీ భ్రమరఝఙ్కారాః.' కా. క. ల.

'కలకంఠనికురుంబకములకు వాకట్టు విడిపింపవచ్చిన వెజ్జనంగ ...
వసంతమేతెంచె సంతతోత్సవ మెలర్ప.' విక్రమార్క. 5. (3)

'భద్రం కృతం కృతం మౌనం కోకిలై ర్జలదాగమే,
దర్దురా యత్ర వక్తార స్తత్ర మౌనం హి శోభనమ్.'

'తథా వసన్త ఏ వాన్యభృతానాం ధ్వనితోద్భవమ్,
వర్షా స్వేవ మయూరాణాం రతం నృత్తం చ వర్ణయేత్.' కా. క. ల.

తే. తతతనువు రాహు సోమామృతంబు మ్రింగఁ
జక్రి దునిమిన మొడగంటిచాయఁ బోలిచె,
నసితమేఘస్థమణిధను వాసుదర్శ
నం బనఁగ నింగిఁ బ్రతిసూర్యబింబ మలరె. ౧౦౩

అసి...వు - అసిత = నల్లని - మేఘ = మబ్బునందు - స్థ = ఉన్నట్టి - మణిధనువు = ఇంద్రధనుస్సు, (ఎట్లొప్పె ననఁగా), తతతనువు- తత= విస్తీర్ణ మయిన- తనువు= దేహము గల వాఁడయిన- రాహువు, సోమామృతంబున్ = చంద్రుఁ డనెడియమృతమును (అని మేఘపరము), చంద్రుఁడు సన్నచే శ్రీహరికి తెలియఁబఱచిన యమృతమును (అని రాహుపరము), మ్రింగన్ = కబళింపఁగా, చక్రి = నారాయణుఁడు, తునిమిన మెడగంటిచాయన్ = ఖండించిన రాహు కంఠపుగాయంబో యనునట్లుగా, పొలిచెన్ = ఒప్పెను, ఆసుదర్శనంబు = నారాయణునియొక్క యాచక్రాయుధము, అనంగన్ = అనునట్లుగా, నింగిన్ = ఆకాశమందు, ప్ర...ము - ప్రతిసూర్యబింబము = సూర్యబింబముయొక్క ప్రతిబింబము, అలరెన్ = ఒప్పెను.

మహాకాయ మయిననల్ల మేఘము అమృతమువంటి చంద్రునిం గబళించుట, మహాకాయుఁడైన రాహు వనెడి నల్లని రాక్షసుఁడు మోహినీరూపంబున నున్న శ్రీహరికి సన్నచే చంద్రుఁడు ఎఱుకపఱచిన యమృతమును పానము చేయుటయో యనునట్లుగాను, ఆ మేఘమునందలి యింద్రధనుస్సు శ్రీహరి చక్రాయుధముతో ఆరాహువు కంఠమును దెగనేయఁగా నయిన గంటియో యనునట్లుగాను, మింట నా దెసనున్న సూర్యుని ప్రతిబింబము రాహుకంఠమును శ్రీహరి తెగనేసినయాయుధ మైన సుదర్శనచక్రమో యనునట్లుగాను, ఒప్పుచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షలు.

శ్రీహరి మోహినీరూపమున దేవతలకు అమృత మొసంగుచుండఁగా రాహు వను రాక్షసుఁడు దేవతలపంక్తిలో వారివేసమునం గూర్చుండి తానును అమృతపానము సేయుచుండఁగా, సూర్యచంద్రులు ఆమోసమును ఆమోహినీరూపంపు శ్రీహరికి సన్నలచే తెలుపఁగా నాతఁడు చక్రముచే వానిని మెడదునిమి రెండుతుండెములు గావించె ననియు, తునుమునపుడు అమృతము గొంతు దిగకముందే తునిమినందున, శిరముమాత్రము అమృతపానముచేత యమరత్వ మొందె ననియు, మొండెము నేలం బడిన దనియు భాగవతకథ, నిట ననుసంధానము చేసికొనవలయును.

'అమరవ్రాతములోనఁ జొచ్చి దివిజుండై రాహు పీయూషపా
నము సేయం, గని, చంద్రభాస్కరులు సన్నల్సేయ, నారాయణుం
డమరారాతిశిరంబు చక్రహతిఁ దున్మాడెన్; సుధాసిక్తమై
యమరత్వంబును జెందె మూర్ధము; తదన్యాంగంబు నేలం బడెన్.'

ఆంధ్రభాగవతము. ౮. స్క.321

'చక్రి'- చక్రము గోఁదునిమె నని ధ్వని. 'గంటి' - ఇంద్రధనుస్సంత పెద్దదిగా నుండునా యనిన, అందులకే 'తతతను' వనుట, మేఘుఁడును తతతనువే. మేఘుఁడు అమృతసదృశుని చంద్రుని మ్రింగుట యనఁగా చంద్రు నగపడనీయక మఱుఁగుపఱుచుటయే. 'అసిత' - రాహుసామ్యముకై; రాహువు నల్లనివాఁడు - 'కృష్ణాని కేశవః సీరి చీర చన్ద్రార్కి రాహవః' కా. క. ల. 'మెడ' - మెడ గుండ్రముగాన దానిగంటి వలయాకారము, ఇంద్రధనుస్సును అట్టిదే. ఇంద్రధనుస్సు అర్ధవలయమే యనిన, - గంటి మన కెదురుగా నున్నది, అదిగల మొండెము నేలం బడియున్నది. అందలి యాగంటిలో పైభాగమే మన కగపడును, క్రిందిభాగము నేల కంటుకొని యుండునట్టిది పర్వతాదుల యడ్డము చేత మన కగపడదు; అని యూహించుకొనవలయును. 'తతతనువు' అనుటచే మొండెము పెద్ద దని తెలియుచున్నది. అందువలన నే గంటియు విశాలమని

యేర్పడుచున్నది. - చక్రాయుధముగా సూర్యుం జెప్పక ప్రతిసూర్యకమును చెప్పుటయేమి? సూర్యునికి ఉదయాస్తమయసమయములం దప్ప నెత్తుటం దోఁగినరూప ముండదు. ప్రతిసూర్యక మందయిననో రక్తము అంటి జాఱిపోవుచు వాపరయందు దోఁచుచును ఉన్నరూపము సిద్ధము. 'గంటి'ం జెప్పుట దానికి మణిధనువునకుంబోలె మూఁడువన్నె లుండును గావున; ఇంద్రధను రౌపమ్యముచే గంటియందు ఆవన్నెలు తోఁచుచున్నవి; అవి ఎండినగంటియం దుండవు, మచ్చ కట్టినదానియందు చెప్పనే అక్కఱలేదు, కావున ఖండించినవెంటనే ఉండుతీరు చెప్పఁబడినది.

ప్రతిసూర్యకలక్షణము.—

'ప్రతిసూర్యకః ప్రశస్తో దివసకృదృతువర్ణసప్రభః స్నిగ్ధః
వైదూర్యనిభః స్వచ్ఛః శుక్లశ్చ క్షేమసౌభిక్షః.
పీతో వ్యాధిం జనయ, త్యశోకరూప శ్చ శస్త్రకోపాయ,
ప్రతిసూర్యాణాం మాలా దస్యుభయాతఙ్కనృపహన్త్రీ,
దివసకృతః ప్రతిసూర్యో జలకృ, దుదగ్దక్షిణే స్థితో ఽనిలకృత్,
ఉభయస్థః సలిలభయం నృప ముపరి నిహన్త్యధో జనహా.' బృ. సం.

'సోమామృతంబు' - సోముని జెప్పిన కతమున రాత్రివృత్తమే యిటం జెప్పఁబడిన దని తలంప వలసినది లేదు. పగలును ఒకకొంతసేపు సోముఁ డగపడుటయుం గలదు.

చ. స్వరుఖరతాబ్రసాహిరిపుజాలమదాచిరరుక్శిఖిప్రభా
కరకబకాచ్ఛవాఃస్రుతులకై లవణేక్షుసురాజ్యదధ్యుదా
కరములు దుగ్ధశుద్ధజలకంధులు నాఁ గలయట్టి సప్తసా
గరములు మేఘుఁ డానెనొకో కా యనఁగాఁ గనుపట్టె వీనిచేన్. ౧౦౪

మేఘుఁడు, స్వరు...లకై - స్వరు = పిడుగునకు - ఖరతా = తీక్ష్ణతయు - అప్ = జలమునకు - రస = స్వాదుతయు - అహిరిపు = పాములశత్రువులైన నెమళ్లయొక్క - జాల = సమూహమునకు - మద = పొగరును - అచిరరుక్ = మెఱుపనెడి - శిఖి = అగ్నికి - ప్రభా = దీప్తియు - కరక = వడగండ్లును - బక = కొంగలును - అచ్ఛవాః = శుద్ధోదకమునయొక్క - స్రుతులకై = కురియుటయు - అను వీనికొఱకు, లవ...లన్ - లవణ = ఉప్పు - ఇక్షు = చెఱకు - సురా = కల్లు - ఆజ్య = నేయి - దధి = పెరుఁగు - ఉదాకరములు = (వీనియొక్క) సముద్రములును, దుగ్ధ...యు - దుగ్ధ = పాలయొక్కయు - శుద్ధజల = మంచినీళ్లయొక్కయు - కంధులు = సముద్రములు, నాన్ = అని, కలయట్టి = ప్రసిద్ధములయిన - సప్తసాగరములన్ = ఏడుసముద్రములను, ఆనెనో కా = త్రాగినాఁడేమోగదా, అనఁగాన్ = అనియూహింపఁ దగినట్లుగా, వీనిచేన్ = పూర్వోక్తమైనస్వరుఖరతాదులచేత, కనుపట్టెన్ = తోఁచెను.

పిడుగు తీక్ష్ణతయు, నీటిమాధుర్యంబును, నెమళ్లమదంబును, మెఱుపుటగ్నుల దీప్తియు, వడగండ్ల(సంభవము),బకముల (యభివృద్ధి),స్వచ్ఛోదకవర్షణంబును,ఎట్లొప్పుచుండె ననఁగా, వానిని మేఘుఁడు లవణేక్షు సురా ఘృత దధి క్షీర శుద్ధోదక సముద్రములను త్రాగుటచే సాధించెనో యనునట్లొప్పుచుండెను.-హేతూత్ప్రేక్ష- యథాసంఖ్యాలంకారమును గలదు.

'లవణేక్షు సురా సర్పి ర్దధి క్షీర జలార్ణవాః' అని సప్తసముద్రములు పురాణప్రసిద్ధములు. వర్షర్తువున కాకులకును కొంగలకును కాంతి హెచ్చుట అనుభవసిద్ధము. 'వాఃస్రుతులకై' - ఇట

'వాః ప్రసుతికిఁగా' అనిపూర్వముద్రక పాఠము. ఇందలియేకవచనము 'వీనిచేన్' అనుబహువచనాంతపదపరామర్శకు తగియుండదు కావున దానిని 'దీనిచేన్' అని మార్చవలయును. ఆమార్పుచే అర్థగ్రహణమున ప్రయాస కలుగు నని 'వాః ప్రసుతికిఁగా' అను నేకవచనపాఠము అందుసిద్ధమై యున్న బహుత్వముం బట్టి, బహువచనముగా 'వాఃప్రసుతులకై' అనిమార్పఁబడినది. మత్పూర్వముద్రకులు నాలుగువ్రాఁతపుస్తకములందు 'లోనను' ననియున్నపాఠమును 'నాఁగల'యని మార్చినారు. నేను ఈయేకవచనపాఠమును బహువచనముగాఁ బఠించినాఁడను. 'కరక', 'బక' అను చోఁ రాలుటయు శోభిల్లుటయు అనుక్తములే సందర్భానుసారమున నూహ్యములు. 'ఆసెనోకో'-ఖురతాదులు వేఱుప్రకారమున నలవడనియంత స్ఫుటముగా నుండె నని భావము.

మ. తనిమం బచ్చ మెఱుంగుగోచియు మణీధనుర్జ్వాలాపాథముం
గొని, పుట్టంగొడు గబ్బ నెమ్మిపురియాకుల్ విప్పి శబ్దంబు మిం
చ, నతస్ఫారరజోబలిత్వమున నుచ్చస్ఫూర్తి మిం దన్ని వే
ఘనసీలాంగుఁడు గాంచెఁ బాదపతితౌఘంబుల్ మరుత్సృష్టముల్. ౧౦౨

ఘనసీలాంగుఁడు = మేఘుఁ డనెడు నల్లనయ్య (నారాయణుఁడు-వామనమూర్తి యనుట) తనిమన్ = సన్నఁదనముతోడి (సన్నపాటిదైన), పచ్చమెఱుంగు గోచియున్ = పసుపువన్నెగల మెఱపనెడి(పసుపుకొంగుగల) కౌపీనంబును, మ...ముల్ - మణీధనుః = ఇంద్రధనుస్సనెడి, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశమానమయిన, ఆపాథముల్ = మోదుఁగఁ గోలయును, కొని = గ్రహించి, పుట్టన్ = పుట్టయందు- గొడుగు = పుట్టగొడు గనెడి గొడుగు, అబ్బన్ = దొరకఁగా (దానిని ధరించి), నెమ్మిపురియాకుల్ = నెమలిపురు లనెడి (పుస్తక) పత్త్రిములను, విప్పి, శబ్దంబు మించన్ = బిగ్గరగా ఉఱుముట యనెడి చదువుటతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై, నత...నన్ - నత = అణఁగిన - స్ఫార = మిక్కుటమైన, రజః = దుమారమనెడి (రజోగుణముగలవాఁడైన) - బలిత్వమునన్ = బలిచక్రవర్తి కలవాఁడగుటతోఁ గూడుకొని, ఉచ్చస్ఫూర్తిన్ = ఉన్నతమయిన స్ఫురణముతో (ఉన్నతముగా పెరుఁగుటతో), మిన్ = ఆకాశమును, తన్ని = అధఃకరించి, వే = శీఘ్రముగా, మ...ముల్ - మరుత్ = గాలియనెడి (దేవతచేతను - బ్రహ్మదేవునిచేత ననుట), సృష్టముల్ = సృజింపఁబడినదైన, పాద...బుల్ - పాద = వానకాళ్లచే (పాదములయందు) - పతిత = పడిన- ఓఘంబుల్ = జలప్రవాహమును, కాంచెన్ = పడెసెను.

నీలమేఘుఁ డనెడు వామనమూర్తి మెఱుపనెడిపచ్చగోచి దాల్చి, ఇంద్రధనుస్సనెడుప్రకాశమాన పాలాశదండంబులం బూని, పుట్టగొడుగనెడుగొడుగు ధరించి నెమలిపురు లనెడిపుస్తక పత్త్రములను విప్పి, ఉఱుమనెడిపఠనధ్వని మించుచుండఁగా, రేఁగిన పెనుధూళి యనెడి రేఁగిన రజోగుణాతిశయముగల బలిచక్రవర్తిని అణంచి, ఎత్తుగా మింటంజెలంగుట యనెడి ఊర్ధ్వముగా మింటిపైకిఁ బెరుఁగుట కలవాఁడై, గాలి కురిలించుటచేత వానకాళ్లుగా రాలుచున్ననీటివెల్లి యనెడి దేవతాదత్తమయిన పాద్యజలప్రవాహమును బొందెను.—రూపకాలంకారము.

'తనిమ'-'సూక్ష్మం దభ్రం కృశం తను' అమ. 'మణిః'-రూ.మణీ-'ధను శ్చాపౌ ధన్వశరాసన కోదణ్డకార్ముకమ్' అమ. 'నీలాంగుఁడు'-కేశవుఁడు నీలాంగుఁడు-'కృష్ణాని కేశవః సీర-చీర చ

ద్రాగ్విఘ్రాహవః' కా. క. ల. 'ఓఘంబు'- జలప్రవాహము. 'పాదసలిలౌఘంబున్'- ఓఘశబ్దము లోనే సలిలార్థ మున్నందున 'పతిత' యనుపాఠము స్వీకరింపఁబడినది; 'ఓఘో బృన్దేఽమ్భసాం రయే' అమ. 'మరుత్సృష్టమున్' - బలినిబర్హణార్థము వామనమూర్తి పాదమును స్వర్గముపై కెత్తినప్పుడు బ్రహ్మ ఆయనపాదములను తనకమండలూదకముతో కడిగినాఁడు: -

'తనపుట్టిల్లిది పొమ్మటంచు నజుఁడుం దన్నాభిపంకేరుహం
బు నిరీక్షించి నటించి యున్నతపదంబుం జూచి తత్పాదసే
చనముం జేసెఁ గమండలూదకములం జల్లించి, తత్తోయముల్
వినువీథిన్ బ్రవహించె దేవనదినా విశ్వాత్మకీర్తిప్రభన్.' భాగవతము. ౮ (౯-౨).

క. ఘనవృష్టికతన ఫణులే
ఫున నలవల్మీకరంధ్రములు మూయఁగ నె
త్తినగొడుగు లనఁగ ఛత్రా
కనికాయం బవని నెల్లకడలం బొడమెన్. ౧౦౬

ఫణులు - పాములు, ఘనవృష్టికతనన్ = పెనువాన కారణముగా, ఏపునన్ = హెచ్చుగా, అలవల్మీకరంధ్రములు = వానిపుట్టలబొక్కలను, మూయఁగ నెత్తినగొడుగు లనఁగన్, ఛత్రాకనికాయంబు - పుట్టగొడుగుల సమూహము, అవనిన్ - భూమియందు, ఎల్లకడలన్ = అంతటను, (పుట్టలందల్ల), పొడమెన్ = మొలచినది.

పాములు వానవెల్లును తమపుట్టలలోఁ జొరనీయక వానికంతలను మూయుటకు పూనికతో నెత్తినగొడుగులో యన పుట్టలం దెల్ల పుట్టగొడుగులు పొడమినవి. — ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఏపునన్'-సమయస్ఫూర్తితో నని భావము. 'వల్మీక'-అవి తమయిండ్లుగావున, అవి వెల్లి యయిన నివసించుట కష్టమగు నని; 'నికాయో నిలయో లక్ష్య సముదాయే సధర్మిణామ్.' నా. నా.

ఉ. సారెకు మింట మేఘుఁడు నిజస్ఫురణం బఱఁ గ్రూర పురోం
గారకయోగ మూఁది తిరుగ, న్సకుటుంబముఁ దద్గ్రహంబు నెం
తే రుష ద్రొబ్బ నంతలును నింతలు నై పడు తన్నభశ్చ్యుతాం
గారశిశుప్రతానములకై పడి రాలె సురేంద్రగోపముల్. ౧౦౭

మేఘుఁడు, మింటన్, సారెకున్ = మాటిమాటికి, నిజస్ఫురణంబు = తనయొక్క యేపు, అఱన్ = నశించునట్లుగా, క్రూరము - కీడు గలిగించునది, ఔ - అగునట్టి - పురోంగారకయోగము = పురోంగారక మనుపేరిగ్రహయోగము, ఊఁది = పూనికతో, తిరుగన్ = తనకెదురుగా సంచరించుచుండఁగా, ఎంతేని రుషన్ = అమిత కోపముతో, తద్గ్రహంబు = ఆ యంగారకగ్రహమును, సకుటుంబము = కుటుంబముతోఁగూడ, ద్రొబ్బన్ = పడఁద్రోయఁగా, అంతలును = పెద్దగుంపులును, ఇంతలును = చిన్నగుంపులును, ఐ, పడు = పడుచున్న - తత్ నభః చ్యుత అంగార శిశు ప్రతానముల కై వడిన్ = ఆయాకసమునుండి అంగారకగ్రహముయొక్క నినుగుల

సమూహములు జాఱినవో యనునట్లు, సురేంద్రగోపముల్ = ఆరుద్రపురుగులు, (ఇంతలును అంతలును ఐ = చిన్న మొత్తములును పెద్దమొత్తములునుంగా), రాలెన్ = నేలకు రాలినవి.

పురోంగారకయోగముచేత అనావృష్టి కలుగును, అది మేఘునికి చేటు. అట్లు అతనికి చేటగునట్లు అంగారకుఁడు మాటిమాటికిఁ బురోంగారకయోగముగా చరించుటం గాంచి మేఘుఁడు క్రోధముచే అగ్రహమును సకుటుంబముగా నేలకు పడనూకఁగా గ్రహముమాత్రము మిగిలి శిశువులు చిన్నగుంపులుగాను పెద్దగుంపులుగాను నేలం గూలినవో యనునట్లు ఆరుద్రపురుగులగుంపులు రాలినవి. _ ఉత్ప్రేక్ష.

పురోంగారకగ్రహము గుండ్రముగా ఎఱ్ఱఁగా దమ్మిడియంత యుండుఁగాను, దాని శిశువులు దానికన్నం జిన్నవిగాను, అట్లే గుండ్రనివిగాను, దానికన్న ఎఱ్ఱఁగాను ఉండును; ఆరుద్రపురుగులును, గుండ్రముగా చిన్నవిగా ఎఱ్ఱఁగాను నుండును. కావున, వానిని ఆశిశువులకే పోల్చుట మిక్కిలి సొంపు. శిశువులు తునియలేని, తునియలు ఆరుద్రపురుగులవలెనే గుండ్రముగా నుండునని నిశ్చయము లేదు. మఱియు క్రిందఁబడి యివి చలించుచున్నవి, తునియలు చలింపనేరవు. కావున 'ఇంతలు నంతలు' ననుపదములకు తునియలను అర్థముగాఁ జెప్పుట సరిపడదు. అంగారకేంద్రగోపములు రక్తవర్ణములు. "శోణాని భూమభీమాన్థాః ... తామ్రమంవిద్రుమకుజ్కుమేః ... నక్షేన్ద్రగోప ఖద్యోతాః ... శుకమర్కటయో ర్ముఖమ్." కా. క. ల. 'పురోంగారకయోగః 'పురోఙ్గారకే స్వాతౌ [illegible]'

క. కాకోదరాహితుల వ
ల్మీకంబులఁ దూర్చి మెఱసి మేఘుఁ, డసంఘం
పై కవగొని పొగడె ననన్
భేకధ్వను లెసఁగె వృత్తభేదానుకృతిన్. ౧౦౮

మేఘుఁడు, కాకోదర అహితులన్ = తమకు శత్రువు లయినపాములను, మెఱసి = మెఱుపొంది, వల్మీకంబులన్ = పుట్టలయందు, తూర్చన్ = తూఱునట్లు కావించెను, అని=అనెడు కృతజ్ఞతగలవై, సంఘము ఐ = సంఘీభవించి, కవగొని = రెండు తరగతులుగా ఏర్పడి, పొగడెను అనన్ = మేఘుని స్తోత్రము చేయుచున్నవో యనునట్లుగా, భేకములు = కప్పలు, వృత్తభేద అనుకృతిన్ = వేఱువేఱు ఛందోవృత్తములను అనుకరించుచు, ధ్వనించెన్ = అఱచెను.

మేఘుఁడు కప్పల శత్రువు లయినపాములను మెఱపు మెఱయించి పుట్టలోఁ దూర్చెనని కృతజ్ఞతవహించినవై కప్పలు గుంపై మేఘునిఁగూర్చి సంఘమై రెండు బృందములుగా ఏర్పడి ఒక బృంద మొకయించుక పలుకఁగా రెండవబృందము మఱియొకయించుక పలుకుటయు, మరల మరల నట్లే స్తుతించినవో యనునట్లుగా వేఱువేఱు వృత్తముల నవలంబించి ధ్వనింపం దొడంగినవి.—ఉత్ప్రేక్ష.

ఆసమయమున కప్పలు ఎదురెదు బృందములుగా అఱచుచుండుట యెట్లుండె ననఁగా - మునిపీడాకరుని లవణాసురుని శత్రుఘ్నుఁడును, అట్టివానిని నరకాసురుని శ్రీకృష్ణులవారును, వధించిరే, అట్లే ఏప్రభువేని సాధుబాధకులను తెగటార్చిన, బాధపడినయాసాధువులు సంఘము

గాఁబోయి యాప్రభువు నెదుర్కొని, తాము రెండుబృందములై వేదానువాకములను చిన్నచిన్న భాగములుగాఁ ద్రుంచుకొని, ఒకబృందము ఒకభాగముం బలికినవెంటనే రెండవబృందము రెండవ భాగముం బలుకుటగాను, ఒకబృందము పలుకునప్పుడు రెండవది విశ్రాంతికై యూరకుండుట యుంగా, ఆపాలకుని ఎట్లు స్తుతింతురో అట్లే మహోపకారిని మేఘుని కప్పలు తమశత్రువు లయిన పాములను పుట్టలలోఁ దూర్చివైచినందులకుఁగాను కృతజ్ఞతచే నుతించుచున్నవో అనున ట్లుండెను; అని తెలిపెడి.

'వల్మీకంబులఁదూర్చె' - పుట్ట నెక్కుట = పరాజయమును ఒప్పుకొని శరణువేఁడుటయే. రణరంగములో మొఱ్ఱ వినఁబడదు గావున ఇట్టివాడుకలు కల్పింపఁబడినవి. కావున నిట పరాజయ మొందించి యనిభావము. ఈజేత బెట్టిదముగా పోరాడియిట్లోర్చెనాయనిన- 'మెఱసి' (తళుక్కని), అనఁగా దృష్టమాత్రుఁడై; కనఁబడఁగానే కాకోదరులనెడి శేకశత్రువులు పరాజయ మొప్పుకొని శరణు వేఁడందొడంగి రని యితనిప్రతాపోత్కర్షవర్ణనము; మెఱపును పాములు చూడలేవు, దీపపు వెలుతురుంగూడఁ జూడలేవు. రాత్రి యింటం బాము కనఁబడిన, అది ఎటుకదలిన నటు దీపము నడ్డు నూపి, పోనీయక ఆఁపి, కొట్టుట కెవరేని వచ్చునందాఁక రెండుగోడలమూల నిలిచియుండునట్లు చేయుట ప్రసిద్ధము. మెఱపు మెఱయఁగానే చూడలేక పాములు పుట్టలలోఁ జొచ్చును. 'గుంపై'- శేకజాతిలో ఏకైకకాకోదరంబను ప్రబలశత్రు వగుటచేత అజాతివి అన్నియుఁ బోగడం జేరె ననుట. వృత్తిభేదము లెట్లనఁగా- 'మద్దపవ్ మద్దపవ్'-ఇవి మృగీవృత్తమున రెండు పాదములు; 'తీసుకరా, తీసుకరా' - ఇవి పంచవృత్తమున రెండు పాదములు; 'తేరాపో తేరాపో' - ఇవి నారీవృత్తమున రెండుపాదములు. మండూకవృత్తములు ప్రాయికముగా సమవృత్తములుగానే యుండును. 'వాయు దుగ్ధ దీప మణ్డూకాదీనాం సర్పః శత్రుః' అని కౌ. క. ల.

తే. మొగిలు మైచీకటుల నెక్కు జిగిమెఱుఁగులఁ
బగలు రాతిరి రాతిరి పగలు చేసె;
సకలమును నిద్రపుచ్చు కేశవుని నిద్ర
పుచ్చుఘనునకు నిట్టి దద్భుతమె తలఁప? ౧౦౯

మొగిలు= మేఘము, మైచీకటులన్ =తన మేనియిరులుచేతను (నైల్యముచేత ననుట), ఎక్కు జిగిమెఱుఁగులన్ = నిగుడుచున్న వెనడాల్పుల మెఱపులచేతను, పగలు = పగటిని, రాతిరి = రేయిగాను, రాతిరి= రేయిని, పగలుగాను, చేసెన్ = కావించెను, తలఁపన్ = అరయఁగా, సకలమును = సమస్తమును, నిద్రపుచ్చుకేశవునిన్ = నిద్రింపఁజేయు (లయమొందించు) నారాయణుని, నిద్రపుచ్చుఘనునకున్ = నిద్రింపఁజేయు మేఘునికి (అతనికన్నను మహిమోన్నతుని కనియు), ఇట్టిది= ఈపాటి కాలవిపర్యయము గావించుట, అద్భుతమె= ఆశ్చర్యమా (అశక్యము కాదనుట).

మేఘుఁడు తనయొడలినలుపనెడి చీకటిచేత పగటిని రాత్రిగా మార్చెను; అట్లు నిగుడు చున్న తన జిగి మెఱపులచేత రాత్రిని పగలుగా చేసెను. ఆలోచింపఁగా ఎల్లలోకములను నిద్ర పుచ్చువాఁడైనశ్రీహరిని నిద్రపుచ్చు మహిమోన్నతునికి మేఘునికి ఈపాటి కాలవిపర్యయ కరణము ఒకయెక్కువ పనిగాదు. - కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము - యథాసంఖ్యంబునుం గలదు.

మబ్బునలుపుచే పగలే రాత్రివలె చీకటిగా నుండెను, మెఱపులచే రాత్రి పట్టపగటి వలె వెలుతురు గలిగియుండెను- అని భావము. నిద్రపుచ్చుట కేశవ పక్షమున లయమొందించుట.

'నాభిప్రరూఢాంబురుహాసనేన। సంస్తూయమానః ప్రథమేన ధాత్రా
అముం యుగాన్తోచితయోగనిద్రః। సంహృత్య లోకాన్ పురుషోఽధిశేతే.' రఘు.

'సంభక్ష్య సర్వభూతాని కృత్వా చైకార్ణవం జగత్
బాలః స్వపితి య శ్చైక స్తస్మై మాయాత్మనే నమః.'

కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము:—

'కైముత్యముచే నన్యా। ర్థామననము కావ్యపూర్వ కార్థాపత్తిన్
నీమోవి బంధుజీవము। నే వోడుచు నన్యజీవ మెసపు టరిదియే.' అలం.

మేఘము కేశవుని నిద్రపుచ్చు ననుట - వర్షర్తువున ఆదేవుఁడు నిద్రించుచుండును. ఇందులకు ౧౦౧. టీక చూ.

తే. ధూళి యడఁగిన మఱి మింటఁ దోఁచె శంప,
జలధరద్రోణి మన్ను పర్జన్యుఁ డెత్తి
ఖనది ఖశ్రీవిభూషేచ్ఛఁ గడుగ మెఱయు
మృదుమహీగతవసురజోరేఖ యనఁగ. ౧౧౦

ధూళి = దుమ్ము, అడఁగినన్ = నూపఱఁగా, మఱి=వెంటనే, పర్జన్యుఁడు=ఇంద్రుఁడు, జ...ణిన్ - జలధర = మేఘమనెడు, ద్రోణిన్ = దోనెయందు, మన్ను = మట్టిని, ఎత్తి = ఎత్తిపెట్టుకొని, ఖనదిన్ = మిన్నేటియందు, ఖశ్రీవిభూషా ఇచ్ఛన్ = ఆకాశలక్ష్మికి భూషణముచేయఁ గోర్కిగలవాఁడై, కడుగన్ = జలగడుగఁగా, మె...ఖ- మెఱయు = అందులో మెఱయుచుం గానిపించిన- మహీగత = భూమియందుండినదైన- మృదు వసురజః= మెత్తని పసిఁడి పరాగముయొక్క- రేఖ= చాలు, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, మింటన్ =ఆకాశమందు, శంప= మెఱపు, తోఁచెన్ = అగపడెను.

భూమిలో ధూళి ఎగసిపోవుటయు, అనంతరము మేఘమున మెఱపు మెఱయుటయు ఎట్లుండె ననఁగా- దేవేంద్రుఁడు ఆకాశలక్ష్మికి నగలు చేయించుటకై భూమిలోనిమంటిని ఎత్తి మేఘ మనెడు దోనెలోఁ బెట్టుకొని ఆకాశగంగలో జలగడుగఁగా, అందలిబంగారపు రేణువులు ఒక్కెడం గూడుకొని రేఖగా మెఱయుచుం గానిపించెనో యనునట్లుండెను.- ఉత్ప్రేక్షాలంకారము, రూపకానుప్రాణితము.

'శంప'-'శమ్పా శతహ్రదా హ్రాదిని న్యైరావత్యః క్షణప్రభా' అమ. 'ద్రోణి'- దోనె- జలగడుగువాఁడు మన్నుంచుకొని నీళ్లు మాటిమాటికిం బోయుచు గాలించుటకు ఆధారభూతమై దోన్నెయాకారముగా నుండునొకపాత్రవిశేషము. - ఆకాశలక్ష్మికి నగలు ఇంద్రుఁడు చేయింప నేమి యన - ఇంద్రుఁడు ఆకాశమునకు పతి:—

'రజ్జువల్లరి మీఁదఁ ద్రాణయంబు గలదేని। యంతరిక్షంబేలు హరివరించు.' శృం. నై. 4 (78).

'యది త్వ ముద్బధ్నమనా వినా నలం। భవే ర్భవ స్తం పతి రన్తరిక్షగామ్,
దివి స్థితానాం ప్రథితః పతి స్త్వాం హరిష్యతి న్యాయ్య ముపేక్షతే హి కః' నై. 9.

'ఖలక్ష్మి'- 'నభోఽన్తరిక్షం గగన మనన్తం సురవర్త్మ ఖమ్' అను. 'ఖనదిన్' - ఆకాశగంగ యందే - ఆకాశలక్ష్మి యెదుటనే.

తే. స్థూలపరిపక్వకాననోదుంబరాగ్ర
రంధ్రముల వాననీరు చోరంగ వెడలె
మశకపంక్తులు దావధూమంబు లణఁగ
రచ్చ సేయంగ వెడలె విశ్రాంతి కనఁగ. ౧౧౧

స్థూ...లన్ - స్థూల = వలుదలు - పరిపక్వ = పండినవియు నైన - కానన ఉదుంబర = అడవి మేడి పండ్లయొక్క - అగ్ర = ఊర్ధ్వభాగమందలి, - రంధ్రములన్ = కన్నములనుండి, వాననీరు, చోరంగన్ = దూఱఁగా నే, మశక పంక్తులు = దోమలవరుసలు - దావ ధూమంబులు = కార్చిచ్చుల పొగలు, అణఁగన్ = రూపడఁగా నే, విశ్రాంతికై = శ్రమదీర్చుకొనుటకై, రచ్చసేయంగన్ - వెలువడినవో యనునట్లుగా, వెడలెన్ = వెలువడినవి.

లావునై పండిన యడవి మేడిపండ్లలోనికి వాననీరు నెత్తికన్నపుదారిని దిగఁగా, అందున్న దోమలు ఆకొక్కలలోనుండి బారులుగా వెలువడుట యెట్లుండె ననఁగా, దావాగ్నులు చల్లారి వానిపొగ లణఁగిన వని తెలిసికొన్నవై ఆదోమలు సుఖముగా విశాలప్రదేశములందు శ్రమతీఱ రచ్చచేయుద మని వెడలినవో యనున ట్లుండెను.

'స్థూల' - వర్షోదకము వారగా పొమిడిం బడి యింకుటచే కాయ పెద్దదిగా ఎదుగును. 'కాననోదుంబర' - వర్షాకాలపుఁ జల్లగాలికి అడవిమేడి పండును.

'త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితవసుధాగన్ధసంపర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః
నీచై ర్వాస్యత్యుపజిగమిషో ర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్.' మేఘ.

'ఉదుమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధకః' అమ. జంతుఫల మనుటచే 'మేడిపండు చూడ మేలిమై యుండును। పొట్ట విచ్చి చూడఁ బురుగు లుండు' అనుట. 'అగ్ర'-వానకురియుట పైనుండి గాన ఊర్ధ్వభాగమునందలి బిలములదారి నే నీరు సొచ్చును. 'చోరంగ వెడలె'-నీరునిండిన నిలువం జోటుండదు గావునను, నిలిచిన,మునుక చేతనో చలిచేతనో చావు గలుగును గావునను. 'పంక్తులు'- కన్నము సన్నము గావున ఒకటివెంబడి నొకటిగానే వెలువడవలయును.- 'ధూమంబు లణఁగన్' ధూమములు వానికి ప్రాణహరములు గావున.

'అటు చూడు మితని బాహారణికులు। వైరిధరణీశమశకసంహారమునకు......।
కారణం బైనధూమరేఖయును బోని। ఘనశరాసనగుణకిణాంకము ధరించు.' శృం.5(96)

'అణఁగన్'-అడఁగిన వని దోమలకు ఎట్లు తెలిసినది? వాననీరు చొరఁగా తెలిసినది.'ధూమంబు లడఁగన్' - అంతవఱకు పొగచే కన్నులు మండు నని వెఱచి దాఁగియుండినవి. 'రచ్చ' - పూర్వము పండ్లలో ఇఱుకటములో నుండినవి గావున సుఖగోష్ఠి లేదు; వెలుపల నిపుడు కలిగినది. 'విశ్రాంతి'-పండ్లలో నున్నంతసేపు ఇఱుకటముచేత శ్రమమే. 'రచ్చ' - రథ్యాశబ్దభవము.

స్రగ్ధర. గ్రావాలం గేతకీకోరకకుటజరజోరాజి దూర్వాంకురశ్రీ
తో వీక్షింపన్ దినానుత్రుటి మఱుపడుచుం దోఁచు, చిత్రా తిరోభా
వావిర్భావంబులం బాయక పొరయ నభస్యాభ్రము ల్గప్పి, పైనెం
తే విప్పి పింఛికల్ బర్హిణులు దిరుగఁ, బెల్లింద్రజాలంబుఁ జూపెన్. ౧౧౨

నభస్యాభ్రముల్ - నభస్య = భాద్రపదమాసంపు - అభ్రములు = మేఘములు, (పా. 'నభస్సభ్రముల్' - అభ్రముల్ = మేఘములు, నభస్సు = ఆకాశమును), కప్పి = ఆవరించి, గ్రావాలన్ = కొండలయందు, పైన్ = ఊర్ధ్వప్రదేశమందు, బర్హిణులు = నెమళ్లు, పింఛికలు = తమపురులు, ఎంతేని = మిక్కిలి, విప్పి ఐ = విప్పఁబడినవై (పురులను విప్పుకొని), తిరుగన్ = సంచరించుచుండఁగా, వీక్షింపన్ = జనులు చూచుచుండఁగా, దిన అనుత్రుటిన్ = పట్టపగలు ప్రతిక్షణమునను, కేత...జి - కేతకీకోరక = మొగలిమొగ్గలయొక్క (పువ్వులయొక్క యనుటయే)- కుటజ= కొండమల్లెలయొక్కయు- రజః = పరాగముయొక్క-రాజి=మొత్తము, దూ...తోన్ - దూర్వా = గరికయొక్క- అంకుర = మొలకలయొక్క- శ్రీతోన్=శోభతో, మఱుపడుచున్ = కనఁబడకపోవుచును, తోఁచుచున్ = కనఁబడుచును, ఇట్లు = మఱుపడు నట్లును తోఁచునట్లును, చి = అగుటయనెడు, తిరోభావ= రూపఱుటను, ఆవిర్భావంబులన్ = పొడముటను, పాయక = నిరంతరము, పొరయన్ = పొందునట్లుగా, (పొందించుట యనెడి) ఇంద్రజాలంబు = కనుకట్టువిద్దెను, పెల్లు = అగ్గలముగా, చూపెన్.

మేఘము ఆకాశము నావరించుటయు, నెమళ్లు పురివిచ్చి ఆడుటయుం గలిగినయాసమయము నందు కొండలలో మొగలి కొండమల్లెల పుష్పాదియు గరికయొక్క పసరువన్నెయును పట్టపగలే చూచుచుండఁగా నేక్షణము మాఁగిపోవుట,క్షణములో మరలఁ గనఁబడుటయు నెట్లుండెననఁగా, మేఘము గారడీవానివలెను, పురులువిప్పిన నెమళ్లసంచలనము వాఁడు నెమలికుంచె నాడించుట వలెను, ఆపుష్పాదియు గరికవన్నెయు పగలే క్షణక్షణము దృశ్యాదృశ్య మగుచుండుట వాఁడు తనవిద్యావిశేషముచే వానినింబుట్టించుటవోలెను మాయముచేయుటయుం బోలెను ఒప్పుచుండెను. కుసుమంబును గరికయు నెమలికుంచెలును ఇంద్రజాలసాధనములు.—రూపకాలంకారము.

ఆపుష్పాదియు ఆగరికవన్నెయు అదృశ్య మగుట మేఘము వర్షించుచున్నప్పుడును వానికి ఎండ వెలుతురు తగులనప్పుడును, దృశ్యములగుట వర్షణము లేనప్పుడును ఎండవెలుతురు అందినప్పుడును అని యూహించునది. 'గ్రావాణౌ శైల పాషాణౌ' అమ. 'కోరక' - మొగ్గ లోనిపుష్పాది పర్వదు, వికసిల్లి విస్తృతమైనపువ్వులోనిది పర్వాను, కావున లక్షణచే పువ్వని యర్థముచేసికొనవలయును. 'కలికా కోరకః పుమాన్' అమ. కేతకి వర్షాకుసుమ మని చెప్పియున్నాము. కుటజంబు నట్టిదే:—చూ. కావ్యానుశాసనము.—

'దళత్కుటజకుట్మలః స్ఫుటితనీపపుష్పోత్కరః। నవప్రసవబాన్ధవః ప్రథితమఞ్జరీ ఖఞ్జనః'
కదమ్బకలుషామ్బరః కలితకేతకీకోరకః।చలన్నిచుళసంచయో హరతిహన్త ఘర్మాత్యయః॥—

'నభస్యము'-'స్యుర్నభస్య ప్రౌష్ఠపద భాద్ర భాద్రపదాః సమాః' అమ.- 'నభస్యాభ్రములు'। శ్రావణభాద్రపదమాసములు రెండును వర్షర్తువగుటచేత ముదిరినవర్షామేఘము లనుట. మాకు

దొరకిన వ్రాఁతపుస్తకములం దన్నిటను ఈపాఠమె యున్నది. 'ఇంద్రజాలము' - ఇంద్రుని మాయ అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే క్షారకే దమ్భ బృన్దయోః' మేది.

తే. గిరులఁ దటజంబుతరువులఁ దొరఁగుపండ్లఁ
బుట్టె జంబూనదులు; గానఁ బొదవు మొగిలు
మేన నవి సోఁకునెడలు గామిడిఁ దటిచ్ఛ
లంబునను శుద్ధజాంబూనదంబు లయ్యె. ౧౧౩

గిరులన్ = కొండలయందు, తట జంబు తరువులన్ = చరులయందలి నేరేడు వృక్షములనుండి, తొరఁగుపండ్లన్ = రాలుఫలములనుండి, జంబూనదులు జమ్బూనదులు, పుట్టెఁగానన్ = జనించినవి గాన, పొదవు మొగిలు మేనన్ = ఆగిరులను కమ్ముకొనెడి మేఘము నొడలియందు, అవి = ఆపండ్లు, సోకునెడలు = తగిలినట్టిప్రదేశములు, గామిడిన్ = శ్రేష్ఠముగా, తటిత్ ఛలంబునన్ = మెఱపనెడి మిషచేత, శుద్ధజాంబూనదంబులు = మేల్మిబంగారములుగా, అయ్యెన్ = మాఱినవి. [కొండలు - కానన్ = అడవిలో, గిరులతటజంబుతరువులన్ = కొండలదరులయందలి నేరెడుచెట్లులనుండి - అని యన్వయింతురు.]

కొండల చరులందలి జంబూవృక్షములపండ్లు రాలఁగా తద్రసముచేత జంబూనదులు పుట్టినవి గావున మేఘములు ఆగిరులను కమ్ముకొనఁగా వాని ఆఫలములు సోఁకఁగా, ఆసోఁకినయెడలు మెఱపు లనెడి మిషచేత బంగార మాయెను. — కైతవాపహ్నుత్యలంకారము.

'గిరుల...అయ్యెన్' - గోళాధ్యాయమున--
'జమ్బూఫలావళిగళద్రస సంప్రవృత్త
జమ్బూనదీజలయుతా మృదభూత్సువర్ణమ్।
జామ్బూనదం హి త దతః, సురసిద్ధసంఘాః
శశ్వ ద్బిభ్ర త్యమృతపాన పరాఙ్ముఖా స్తత్.'

ఒక్కనది అట్లు జనించినను ఈచెప్పిన బహుత్వము కవిప్రౌఢిసిద్ధము. ఈక్రింది భాగవతోక్తి నిట ననుసంధించుకొనునది.—

ఆ. 'మేరుమందరములమీఁద జంబూఫలం। బులు మహాగజాంభములుగ వ్రాలి
యవిసినంతఁ దద్రసామృతంబల్లిన। నమ్మహానగంబునందుఁ బొడమి.'

క. 'అనుపమ మగు జంబూనది। యనుపేరను వెలసి లీల నరుగుచు నంతన్
ఘనత నిలావృతవర్షము। పనుపడఁ దడుపుచును ధరణిఁ బ్రవహించుఁ దగన్.' (25).

ఉ. 'ఆనదినీటఁ సోఁకి పద నైననుమృత్తనిలార్కసంస్పృశిన్
బూని కడు న్విపాకమునఁ బొందుచు శుద్ధసువర్ణ మైనజాం
బూనదనామ మొంది సురముఖ్యుల కెల్లను భూషణార్థ మై
మానుగ వన్నె మించి కడు మంచిదియై విలసిల్లు నెంతయున్.'

'త్వ య్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామ జామ్బూవనాన్తాః
సంపత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః' మేఘ.

'జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయ మాదాయ గచ్ఛేః.' మేఘ.

'ఫలభరపరిణామశ్యామజమ్బూనికుఞ్జ। స్ఖలితతనుతరఙ్గా ముత్తరేణ ప్రవన్తీమ్।
ఉపరివిఘటమానప్రౌఢతాపిఞ్ఛనీలః। శ్రయతి శిఖర మద్రే ర్నూతన స్తోయవాహః.'
అనిమాలతి.

'జంబూనది' = జమ్మేఱులు = నేరేటేఱు; (జంబూపు వార్షికము.—)
'గామిడికా' - 'సురముఖ్యుల...యుకా' అనునుద్ధృత భాగవతోక్తిని సూచించుచున్నది;
'కామితికా' అనుపదములు నిస్సారములుగా నుంటచే పాఠ మిట్లు ఊహింపఁబడినది.

తే. సురభిబడిఁ జన్నసప్తలాశోకకమల
కువలయామ్రమాళికిఁ గదంబకుటజనీప
కకుభయూథిక లను సాయకములు మరున
కేను గల్గి గేదఁగిసురె యెక్కు డయ్యె. ౧౧౪

మరునకుఁ = మన్మథునికి, సురభిబడిఁ = వసంతము వెంబడి, చన్న - పోయిన - సప్త... కిఁ - సప్తలా = విరజాజి - అశోక = కంకేళి - కమల = తామర - కువలయ = కలువ - ఆమ్ర = మామిడి - ఆళికిఁ = అను (పువ్వుల- బాణముల) సమూహమునకు, (బదులుగా వర్షర్తువు నందు), కదం...లు - కదంబ = కడిమి - కుటజ = కొండమల్లె - నీప = ధారాకదంబము - కకుభ=మద్ది- యూథికలు= అడవిమొల్లలు, (ఈపువ్వులు), అను- సాయకములు=బాణములు, ఏను = ఐదు, కలిగి = లభించి, గేదఁగిసురె=బంగారు మొగలి(రేకు)కటారి, ఎక్కుడు=అధికము (అతిశయాయుధము), అయ్యెఁ.

ఈఋతువులో మదనునికి విరహులగుండియల నఱియించుటకు వసంతర్తుబాణభూతము లయిన నవమాలికాది పుష్పములు అయిదును లేకపోయినను, వానియంతజయము కలిగించు బాణములుగా కదంబాదికుసుమములు ఐదు కలిగెను; ఇవిగాక కరకర కోయుటకు పసిండి మొగలియను చురకత్తి యొకటికూడ దొరకెను. —పరిణామాలంకారము. ఆయామని పువ్వులు ఐదింటివలె ఈవానకారుపువ్వులు అయిదును కామోద్దీపకము లనియు, పైగా మొగలి వానికన్నను నుద్దీపక మనియు భా. వసంతముకన్న వర్షర్తువే విరహిదుస్సహముగా నుండె ననుట

'అరవిన్ద మశోకం చ చూతం చ నవమాలికా
నీలోత్పలం చ పఞ్చైతే పఞ్చబాణస్య సాయకాః.' అమ.

మొగలిపూవులకు - 'విరహిజనహృదయచ్ఛేదనక్రియా క్రకచంబులు వియోగి మర్మవిదారణ వ్యాపారకర్తృనారాచంబులు పాంథజనహృషీకసూచకశలాకలు నగు కనకకేతకీజాతంబులఁ జేరం జనుదెంచి' అని నైషధములో మొగలిపూవువర్ణన. 'ధారా కదమ్బో నీపః స్యా ద్వృత్తాలస్తు కదమ్బకః' అని నీపకదంబములకు భేదము. మఱియు- 'త్వత్సంపర్కా త్పులకిత ఇవ ప్రౌఢపుష్పైః కదమ్బైః'; 'నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశమ్', 'వ్రజ వననదీతీరజాతాని సిఞ్చ న్నుద్యానానాం నవజలకణై ర్యూథికాజాలకాని' అను మేఘవచనములచేత నివి వార్షికము లని స్పష్టము.-

'కకుభమును' వార్షికమే;

'సోయం శైలః కకుభసురభి ర్మాల్యవా న్నామ యస్మిన్
'నీలః స్నిగ్ధః శ్రయతి శిఖరం నూతనస్తోయవాహః.' ఉ. రా. చ. 1

'రెనరెను', కటారి పిడెం బనశోభిలునుగ! రాసినామంబులై నిటలాగ్నినేత్ర' ఆం. భా. 2-(214)

క. నటనపర కేకిపాత్ర
స్ఫుటయవనిక లన మొగిళ్లు పొదవెన్ భూభృ
త్తటుల, నవి యాకు దిను చిట
పొటరవము సెలంగెఁ దాళములచప్పుడు నాన్. ౧౧౫

నట...లు - నటనపర = నాట్యమందు వ్యాపృతములైనట్టి (నటించుచున్న - అనుట) - కేకి = నెమళ్లనెడి, పాత్ర = నట్టువులయొక్క - స్ఫుట = వ్యక్తమైన, యవనికలు = పరదాలు, అనన్ = అనునట్లుగా, మొగిళ్లు = మేఘములు, భూ...లన్ - భూభృత్ = కొండలయొక్క (రేండ్లయొక్క అనియు) - తటులన్ = చఱియల(నెడు నాట్యశాలల)ను, పొదివెన్ = కప్పెను, అవి = ఆమేఘములు, ఆకు దిను చిటపొటరవము = చెట్ల యాకులను భక్షించుటలోఁ గలుగునట్టి చిటపొట యనెడుశబ్దము, తాళములచప్పుడు నాన్ = కాలక్రియామానముల శబ్దములోయనునట్లు సెలంగెన్ = ఒప్పెను.

కొండలనెడి రంగాల చఱియలనెడి (నేపథ్య)స్థానములందు నటించుచున్న నెమళ్లనెడిపాత్ర ముల తెరలో యనునట్లు మేఘము లొప్పుచుండెను; అవి చెట్లయాకులను మేసెడిచిటపొటశబ్దము తాళము వేయుచు చప్పుడో యన నొప్పుచుండెను.—రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'యవనికలు' - 'ప్రతిసీరా జవనికా స్యా త్తిరస్కరిణీ చ సా' అమ. 'యవనికా' అని యాంధ్రలిపిపుస్తకములోనిపాఠము - 'యువ త్త్వ్యస్యామ్' దీనియందు కలసికొందురు - అని, వ్యుత్పత్తి. 'యుల్ మిశ్రణేఽ మిశ్రణే చ' కవికల్పద్రుమము. - 'జవనికా' - 'జవ స్త్వ్యస్యామ్' దీనియందు త్వరపడుదురు. - 'జూరంహసి' క.క.ద్రు. యవనికాశబ్దమునుబట్టి హూణవిద్యాప్రవిష్టులిదానీంతనులు కొందఱు రూపకరచనాప్రయోగములను మనపూర్వులు యవనుల (గ్రీకుల) నుండి నేర్చినా రని వచింతురు. కాని యీరెండుశబ్దములను సంస్కృతధాతువులనుండియే వ్యుత్పన్నములనుగా పూర్వులు తెలిపియున్నారు. 'భూభృత్' - 'భూభృ ద్భూమి ధరే నృపే' అమ. 'తటులన్'- ఈశబ్దముచేత ఏకదేశవివర్తిరూపకమర్యాదచే రంగప్రదేశములు సూచితములు.

'ఆకుదిను'- పెద్దలు ఒకానొకరు, మబ్బు ఆకులను తినునా? యని శంకించి, 'ఆకుదను' అనిపఠింపఁ దలకొనిరి. 'తిను' పాఠమే సరిగాని 'తను' పాఠము సరిగాదు. 'మేఘములు కొండలలో మేయును, సముద్రములో నీరు త్రావును' అని లోకులు చెప్పుదురు. తదనుగుణముగా నిటం గవనము. తినుట వాస్తవమే; ఎట్లన- కొండజనులు వర్షాకాలమున విస్తరులకుఁగాను అమ్ముకొనుటకు ఆకులకట్టలం దెచ్చిన, అయ్యాకులయందు మొట్టులును తొట్టులును ఉండును; కడమకాలములందు అవి యుండవు; వారిని మంచియాకులను తెమ్మన్న, 'దొరకవు, ఇప్పుడన్నియుఁ మబ్బుతిన్నయాకులే' అని చెప్పుదురు. మేఘములయొక్క జలబిందుల శైత్యాతిశయముచే అవి పడినచోట్ల ఆకు మాడును; మాడిన

చోట్ల బొక్క లేర్పడును. 'తాళముల' - ఒక్కొక్కదానిశబ్దంబును ప్రత్యేకముగా తెలియు నట్లు రాలుచున్న వానచినుకులను చిటపొటచినుకు లందురు. ఆకులమీఁద పడినచో నాశబ్దము అట్లే(చిటపొట) అనియే తప్పక వినఁబడును. వానిని తినుశబ్ద మను లోకవ్యవహారము ననువదించి కవి తాళధ్వనిగా నుత్ప్రేక్షించినాఁడు. మఱి యీతాళములు ఖంగు ఖం గని మ్రోఁగు కంచుతాళములు గావు; మ్రానిపలకతోఁ జేసిన చిటితాళములు, అట్లని చిటపొటధ్వనిసాదృశ్యముచేఁ దెలియుచున్నది.

చ. జలధర ముప్పుతోఁ బులు సొసంగు రసం బని యప్పయోధి నిం
పొలయఁగఁ గ్రోలి, పై దధిపయోధియుఁ గ్రోలఁగఁ, బ్రాఁచి దాటఁ బె
న్బులుసుఁ గరుళ్లు గ్రాయ, నవియో వడగండ్లన రాలెఁ, గాని యో
నిలఁ బడ వానిఁ దిన్నయపుడే చలిపండ్లు వడంగ నేటికిన్? ౧౧౬

జలధరము = మేఘము, ఉప్పుతోన్=ఉప్పుగలిపిన, పులుసు=పులుపు, రసం బొసంగు నని = రుచిని ఇచ్చును (రుచిగానుండును) అని, అప్పయోధిన్=అ(యుప్పునీటి)సముద్రమును, ఇంపు ఒలయన్ = ప్రీతి వ్యాపించునట్లుగా (ప్రీతిపూర్వకముగా), క్రోలి=త్రాగి, పైన్=దాని మీఁద, దధిపయోధియున్=పెరుఁగుసముద్రమునుగూడ, క్రోలఁగన్=త్రాగి, ప్రాఁచిది బోటన్=(ఆదధిసముద్రము) పురాతనమది అయినందున, పెనుబులుసుఁగరుళ్లు = రొడ్డుఁబులుపుగల గడ్డలను, క్రాయ = [illegible], అవియో = అగడ్డ[illegible], [illegible] = వడగండ్లను పేర, రాలెన్ = పడినవి; కానిచోన్ = అమాటసరిగాదేని, ఇలన్ = భూమిమీఁద, పడఁగానే, వానిన్ = ఆవడగండ్లను. తిన్నయపుడే—భక్షించినతక్షణమే, చలిపండ్లుపడంగన్= పండ్లుగిట్టుకొనిపోవుటకు, ఏటికిన్ = వేఱుకారణము లేదు.

పుల్లనిభోజ్యము ఉప్పుతో మిశ్రమయినచో కరము రుచించును గావున, అతలంఘుఁడో సముద్రుఁడు ముందుగా ఉప్పుసముద్రమును త్రాగి పిదప పెరుఁగుసముద్రమును జుఱ్ఱఁగా, ఆపెరుఁగు ఏనాఁటిప్రాఁచిదో అగుటచేత దానిపులుపును ఆసముద్రపునీటియుప్పు భేదింపలేమిచేతను, ఆప్రాఁచివాసనయు ప్రాఁచిరుచియు దుస్సహ మగుటచేతను, వెంటనే మేఘుఁడు దానికరుళ్లను(అనఁగా త్రాగునప్పుడు పెద్దపెద్దగడ్డలచే పెరుఁగుగడ్డ గండము రాకుండ నమిలి చిన్నచిన్న కండలుగాఁ జేసి మ్రింగిన యాకండలను) వాంతిచేసికొనఁగా, అవే వడగండ్లను పేర నేల రాలినవి. ఈమాట నిజముకానిచో ఆవడగండ్లను నోట వైచికొనఁగానే చలిపండ్లు పడుటకు కారణము లేదు.

'అప్పయోధిన్'-'అ + పయోధిన్' అని భేదము చేయవలయును, 'అప్ + పయోధిన్' అను భేదము సరిగాదు. శుద్ధోదకసముద్రము వేఱే యున్నందున. పయోధిశబ్దము రూఢిచే సముద్రమాత్ర వాచకముకావున 'దధిపయోనిధి' యనుట నిరాక్షేపము. పయస్ + ధి = జలధి. 'ఇంపు' - పెరుఁగును రుచిరుచిగా జుఱ్ఱవచ్చుననునాశచేఁ గలిగినప్రీతి - 'ఒలయు'...ఇంపొలయు. 'రసంబు' - 'రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః। శృఙ్గారాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వమ్బుపారదే.' మేదిని. 'క్రాయు' - గౌణవృత్తిప్రయుక్త మగుటచే నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణాదికారికోక్త ప్రకారంబున అతిసుందరముగా నున్నది. 'పెన్బులుసు'- ప్రాఁతాదికార్యముచే సరళాదేశము. 'ఓ'- నిశ్చయార్థకము- ఉత్ప్రేక్షా వాచకము. 'చలిపండ్లు పడుట'-చలివస్తువుతో

సంపర్కముచేత పండ్లు దుస్సహవేదనాది వికారములపాలగుటకు చలిపండ్లు పడుట యని వ్యవహారము; కావున 'చలిఁబండ్లు' అని పఠించుట సమంజసముగాదు.

తే. అపు డసళ్లకు డిగక మేఘాళి పొదువు
నచలములపైనె దొడ్డికట్టగుమృగాళి
జాడ చూపట్టె మీఁదిపర్జన్యధన్వి
నృపునకగు తెరవేఁటయాయిత మనంగ. ౧౧౭

అపుడు = ఆవర్షములలో, అసళ్లకుఁ = క్రింది బురదనేలలకు, డిగక = దిగరానిదై (మృగాళికి విశేషణము), మేఘ ఆళి పొదువు అచలములపైనె = మేఘముల పంక్తి కప్పియున్న కొండలమీఁదనే, దొడ్డికట్టు అగు మృగ ఆళి జాడ = దొడ్డిలో అఁపుదలచేసినట్లు నిలిచియున్నట్టి జంతువుల సమూహముయొక్క ప్రకారము, (ఎట్లు చూపట్టెననఁగా), మీఁది పర్జన్యధన్వి నృపునకుఁ = ఆకాశమందున్న యింద్రుఁ డనెడి రాచవిలుకానికి (విలుకాఁడై యింద్రుఁ డను పేర ఆకాశమం దున్న రాజునకు), అగు = ఏర్పడిన - తెరవేఁట యాయితము = తెరవేఁట సిద్ధమగుటయో, అనంగఁ = అనునట్లుగా, చూపట్టెఁ = కనఁబడెను.

ఆవర్షదినములలో, క్రింది నేలలు బురదతో నిండియుండుటంబట్టి, బురదలో నుండలేని మృగములు క్రిందికి దిగక గుంపులుగా కొండలమీఁదనే దొడ్డిలో నున్నట్లు ఉండుటయు, అగుంపులచుట్టును కొండపై మేఘములు ఆవరించికొని యుండుటయును, ఎట్లుండె ననఁగా - మీఁద విల్లు ధరించి వేఁటాడ సిద్ధముగానున్న యింద్రుఁ డనెడిరాజునకు తెరవేఁటకై చేసినయాయితమో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష.

'అసళ్లు'-ఏ వ. అసలు. 'దొడ్డికట్టు' - పశుస్వాములు పసులను దొడ్డిలోనికిం దోలి పెండెను బిగించుట ప్రసిద్ధము.' పర్జన్యా రసదబ్దేన్ద్రా'అమ.ధన్వము గలవాఁడు 'ధన్వి'; 'ధన్వఁ' 'ధన్విఁ' అని నకారాంతములు. 'నృపునకుఁ'-రాజులకే ఇట్టి సాధ్యము, సామాన్యులకు సులభముకాదు. 'తెరవేఁట'- ఱేఁడు వేఁటాడుటకై పరిజనులు కొంత ప్రదేశమును తెరలతో నావరించి అందులోనికి జంతువులను తోలియుంతురు. ఆవేఁట తెరవేఁట. 'ఆయితము' - ఇది ప్రాయికముగా విశేష్యనిఘ్నము, ఇచ్చటంబోలె విశేష్యముగానయితము వ్యవహరింపఁబడును. 'మీఁద(బర్జన్యధన్వి)' యను పూర్వపాఠమున యతిభంగము.

చ. తడి తల డిగ్గ ముంప, జడతం దుదఱెప్పలఁ గన్ను వీడి, పు
ల్పొడుచుచు నీరు ముంగఱలపోలిక ముక్కులఁ గూడ, నోరఁ గొం
తొడియుచు గూఁటికట్ల సగ మొత్తుచు రెక్కవిదుర్చు మున్నుగా
వడఁకుటె గాక చేష్ట డిగె వక్షము పక్షులు జానువుల్ చొరఁ. ౧౧౮

ఆవర్షములలో గూండ్లలో పక్షులస్థితి:-తడి=నీరు,తల డిగ్గి=తలమీఁదుగా జారి,ముంప= ఒడలంత వ్యాపింపఁగా, జడతఁ = కదలలేమిచే, తుదఱెప్పలఁ=ఱెప్పలతుదలయందు, కన్ను వీడి = వివృతముకాఁగా [పా. విచ్చి= తెఱచి], పుల్పొడుచుచుఁ = ఱెప్పవేయకచూచుచు, నీరు, ముంగఱలపోలికఁ = ముంగఱ లనెడియాభరణవిశేషములవలె, ముక్కులఁ=ఊపిరి రంధ్ర

ములయందు, కూడన్ = చేరఁగా, నోరన్ =నోటిదారిని, కొంత=సగము(కొంతపాటి నీటిని), ఒడియుచున్=స్వీకరించుచును, సగము = ఆశేషించిన నీటిని, గూఁటికట్టిన్ = గూఁటికట్టియందు, ఒత్తుచున్=అద్దుచు, వడఁకుటె గాక = వణఁకుచుండుటయే గాక, ఔక్క విదుర్ప మున్నగాన్ = ఔక్క విదిలించుట సయితములేకుండ, పక్షులు, జానువుల్ = మోఁకాళ్లు, వక్షము, చొరన్ = దూఱఁగా, చేష్ట = సంచలనాది క్రియను, డిగెన్ = మానినవి.

గూండ్లలో పక్షులు ఒడలంత ముణుఁచుకొని చలితీఱుటకుగా మోఁకాళ్లను ఱొమ్మునం బెట్టుకొని ఔక్కనైనఁ గదలింపక ఏచేష్టయు లేక యుండినవి. అందుల విస్తరము - వాననీరు మున్నుగా తల తడిపి, పిమ్మట తలమీఁదుగా ఒడలంతయుం బడిపినది. అందువలన వానికి ఒడలు కొయ్యబాఱినది; ఆనీరే తలమీఁదుగా కన్నులం జొరఁగా అట దానినిసహింపలేకున్నను, వార్చి వైచుటకు కన్ను తెఱవలేకుండినవి. ఆని నీటిపోటుచే ఱెప్పలు కొంచెము తుదలను వీడఁగా పక్షులును ఆనీరు వడియుటకుఁగాను రవంతసేపు కనుదెఱచికొనియే యుండఁగా, ఆనీరు ముక్కు గంధ్రములమీఁదికి దిగఁజాఱి ముంగఱలవలె నచట నిలిచినది. అందువలన ఊపిరితిరుగక ఆనీటిని నోరుదెఱచి అందులోనికి కొంతస్వీకరించి తొలఁగించినవి; నోటిలోనికి రాక మిగిలి ముక్కు రంధ్రములకడనే యున్ననీటిని గూఁటికట్టియందు అద్దివైచినవి. చలికి వణఁకుచుండినవి.- స్వభావోక్త్యలంకారము.—'ముంగఱల పోలికన్'- ఉపమ.

'పుల్పొడుచుట' నీరువడియుటకు. 'ముంగఱ'- సాధారణముగా ఒకచేము త్తెముతో లేక ముక్తాదికముల ముత్తముగా, నుండును. పక్షికి శ్వాసము నాఁపుటకు ఒకబొట్టే చాలును. పెద్దబొట్టని చెప్పవలసినదే లేదు. - 'ఒడియుచు' - ఒడియుట వెలువరించుటకే - ఒడసి వెలువరించు నని భావము. 'చేష్టడిగె' నని యొక పూర్వపాఠము - (ఉడిగెన్ = మానెను) తత్సమాకారమునకు సంధి దుష్టము). ఈరెండుపాఠముల గుణదోషపరీక్షను పీఠికయందుఁ గనునది. 'జానువుల్'- పక్షులకు మోఁకాళ్లు వెనుకకు వంగును, ఆపి వక్షముం జొచ్చుటయెట్లు? అనిన, ఆమోఁకాలికోణము ఱొమ్మునకుం దగులునట్లుగా నని భా. గుడ్డకు గతిలేనివానికి జానువులచే నైతము చలి తీఱును.

'రాత్రౌ జానుర్దివా భానుః కృశానుస్సంధ్యయో రపి।
ఏవం శీతం మయా నీతం జానుభానుకృశానుభిః.'

'పుల్పొడుచు' - 'పులపొడుచు' [= ఱెప్ప వేయక చూచు] అని పూర్వరూపము.

క. 'చప్పుడు సేయక సంజ్ఞ కుఁ।జప్పట్లిడుకొంచుఁ గొండ సరియుల వెంటన్
జప్పళ్లకు బులపొడుచుచుఁజొప్పరయుచునీల వెట్టుచును శబరభటుల్॥' భల్లా.౩ ఆ. ౪.ర.

క. చెందు నెఱసంజ కుంకుమ
క్రందునఁ గెంపెక్కుదివికిఁ గాశ్మీరత నా,
నిందుశిలాత్మము రవి గని
యెం; దోయముఁ గురియ నేల యిటు గాకున్నన్ ? ౧౧౯

చెం...నన్ - చెందు=ప్రాపించిన-ఎఱసంజ=ఎఱ్ఱని సంధ్య (సంధ్యారాగము) అనెడు-కుంకుమ [= కుంకుమపువ్వుయొక్క - క్రందునన్] = దట్టంపుఁదనముచేత, కెంపు ఎక్కు = ఎఱ్ఱ

బాఱుచున్న - దివికిన్ = ఆకాశమునకు, కాశ్మీరత = కాశ్మీరదేశత్వము, రాన్ = కలుగఁగా, రవి = సూర్యుఁడు, ఇందుశిలాత్వము = చంద్రకాంతమణి భావమును, కనియెన్ = పొందెను ఇటు గాకున్నన్ = ఈమాట మీరు సరిగా దందురేని, తోయము గురియనేల=(సూర్యుఁడు)నీళ్లను దొఱఁగుటకు కారణమేమి?

సంధ్యారాగమనెడు కుంకుమగానుండుటంబట్టి ఆకాశము కాశ్మీరదేశ మాయెను. అంగు వలన సూర్యుఁడు చంద్రకాంతశిల యాయెను. కాకున్న నీటిని గురియుటకు కారణమేమి?

కుంకుమపువ్వు కాశ్మీరంబునం బుట్టును, అందువనే దానికి కాశ్మీరజన్మ, కాశ్మీరము అని పేరులు వచ్చినవి. 'అథ కుఙ్కుమం। కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం వరం బాహ్లీకపీతనమ్' అమ.

"కాశ్మీరే జన్మాస్య...'కాశ్మీరం కుఙ్కుమేఽపిస్యాత్ టఙ్కపుష్కరమూలయోః"' మేదిని.—ఇందుశిలయు కాశ్మీరదేశోద్భవమే.

ఇందుశిల రాత్రిగదా ప్రవించును; సూర్యుఁ డుండఁగా నదియెట్లు? అనిన, సూర్యుఁడే ఇందుశిల యైనందున సూర్యుఁడు లేమిచే పగలుకానందున ప్రవించుటకు ఆక్షేపములేదు.'ఇందుకాంతంబుల నెబ్బంగిఁ గురిసెనో।నిష్యంద కీలాలనిర్ఘరములు.' శృం. నై. 8. (198).

చ. అలజలరాశినీటఁ బగ లర్కకరావళి చూలు దాల్పఁగా,
నలమిన యీర్ష్య రాత్రి ధవళాంశుకరాళులు తాము దాల్పఁ, ద
జ్జలముల నాన మూఁగికొనుచాడ్పున నాడి వహించెఁ జూలు మ
బ్బుల నిల ముంచునీలఘనపుంజమువల్లఁ బలాకమాలికల్. ౧౨౦

పగలు = పగటియందు, అర్క కర ఆవళి = సూర్య కిరణ సమూహము, అలజలరాశి నీటన్ =ఆసముద్రుని నీటిచేత, చూలు దాల్పఁగాన్ –గర్భము ధరింపఁగా, అల...ర్ష్యన్-అలమిన = ముంచిన- ఈర్ష్యన్ – ఈసుచేత, రాత్రి = రాత్రియందు, ధవళాంశు కర ఆళులు = చంద్ర కిరణ సమూహములు, తాము, తాల్పన్ = చూలు ధరింప గోరినవై, అంబులన్ =నీళ్లచేత, ఇలన్ =భూమిని, ముంచు నీల ఘన పుంజము వల్లన్ =నించునట్టి నల్లని మేఘముల సమూహము చెంత, తజ్జలములకున్ = మేఘములలోని యాసముద్రంపు నీళ్లకు, ఆనన్ = త్రాగుటకు (లేక తగులునట్లుగా), మూఁగికొను చాడ్పునన్ = కమ్ముకొనుచున్నవో యనునట్లుగా, బలాక మాలికల్ = బెగ్గురు బారులు, ఆడి = సంచరించి (కామకేళిందేలి అనియు), చూలు వహించెన్ = గర్భము దాల్చినవి.

పగలు సూర్యకిరణపంక్తి సముద్రోదకమువలన గర్భము ధరించుట కని, రాత్రి చంద్ర కిరణపంక్తులు తాము కూడ జలముచే భూమిని ముంచెడి మేఘములు త్రాగి తెచ్చిన యాసముద్రోదకముచేత గర్భముదాల్చుటకై ఆమేఘముల యాజలములకు తగులునట్లు (జలములను త్రాగుటకై) మూఁగినవో యనునట్లు బలాకాశ్రేణులు మేఘములకడ నాడి (మేఘములతోక్రీడించి) చూలులందాల్చినవి.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

జలరాశినీట అర్కకరావళి చూలుదాల్చును.–'గర్భం దధత్యర్కమరీచయోఽస్మాత్' అని రఘు. 13 వ సర్గలో సముద్రవర్ణనము. 'ధవళాంశు' - 'విధు స్సుధాంశుః శుభ్రాంశుః' అమ.

'శుభాంశుండు సహస్రధారకలశమూర్తిః విజృంభించె' శృం. నై. 8. ఆ. 'తజ్జలములక్'- మేఘమండలిజలము సముద్రముదే.

'ప్రవృత్తమాత్రేణ పయాంసి పాతుః మావర్తవేగా ద్భ్రమతా ఘనేన
ఆభాతి భూయిష్ఠ మయం సముద్రః ప్రమథ్యమానో గిరిణేవ భూయః.' రఘు.13 (14)

'జలముల నానక్' అని పూర్వముద్రణ పా. 'జలముల కానక్' అని మూఁడు వ్రాఁతపుస్తకముల పా. ఇందలి కుప్తి యొక్క స్వారస్యము నెఱుంగుటకై,—

'గర్భం బలాకా దధతేఽబ్దయోగా న్నాకే నిబద్ధా వళయ స్సమన్తాత్.'

అను ప్రమాణమందలి 'యోగ' శబ్దమును—

'గర్భాధానక్షణపరిచయా న్నూన మాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః.'

అను మేఘశ్లోకమందలి 'గర్భాధాన' ప్రయోగమును బరికింపందగును. 'బలాక' - అమరకోశమందు 'బలాకా బిసకణ్ఠికా' అని స్త్రీలింగము పఠితమైనను, ఇట పుంలింగముగా నున్నది. ఇందులకును ప్రయోగంబులు గలవు.-

'మేఘో జలార్ద్రామహిషోదరభృఙ్గనీలో। విద్యుత్ప్రభారచితపీతపటోత్తరీయః
ఆభాతి సంహతగృహీతబలాకశఙ్ఖః। ఖం కేశవోఽపరఇవ క్రమితుం ప్రవృత్తః.' మృచ్ఛ.

'అంబుల నిల ముంచు'-సముద్రముకూడ ప్రళయకాలమందు నీటిచే భూమిని ముంచునదే; మాలు దాల్చు ప్రస్తావముగాన, కవి 'ఆవళి,' 'ఆళులు,' 'మాలికల్' అని స్త్రీలింగశబ్దములం బ్రయోగించినాఁడు. 'వల్ల' - ఇది పంచమీ ప్రత్యయముగాదు, ప్రదేశవాచక మయినవలనుశబ్దమునకు రూపాంతరము;- పజ్జ, చెంత, కడ- అనువానివలె సామీప్యవాచకమైన శబ్దవిశేషము;- 'వల్ల కాదు'-ఊరిప్రక్కనుండు కాదు అని వ్యుత్పత్త్యర్థము.'చలిమల వల్ల (నుల్లసిలు చల్లఁదనంబు)'- 'మంచుకొండ ప్రదేశమందు' అని యర్థముగాని 'మంచుకొండ కారణమున' అని యర్థముగాదు. 'ధవళాంశుకరావళి' అని ఏకవచనపాఠము 'తాము' అను బహువచన సర్వనామముతోడి పరామర్శకు అనుకూలము గాదు, కావున కరాళులు, అని మార్పు చేయఁబడినది.

క. ఉఱుము విని యలకకై దివి
నెఱుఁ బఱచుమరాళపటలి విడిచిన బడున
న్గఱచిన బిసలవవిసరము
తెఱఁగున వడగండ్లు ధవళదీధితి రాలెన్. ౧౨౧

ఉఱుము విని, అలకకై = అలకాపురముంగూర్చి, దివిన్=ఆకాశమందు, వెఱన్=భయముచేత, పఱచుమరాళపటలి= వేగముగం బోవుచున్న హంసలసమూహము, విడిచిన = వదలిన,ఆక ఱచిన బిస లవ విసరము తెఱఁగునన్ = కఱచినట్టి యా తామరతూఁటి ఖండముల సమూహమో యనునట్లుగా, వడగండ్లు, ధవళ దీధితిన్ = తెల్లని కాంతిగలదై, రాలెన్ = రాలినవి.

ఉఱుమును విని దానికి భయపడి అలకాపురమునకు మింట వడివడిగా పఱతెంచుచున్న హంసల సమూహములు, తినుటకై కఱచియు, భయకారణముచేత తినక క్రిందికి వదలిన తమ్మికాఁడల తునియలముత్తములో యనునట్లుగా వడగండ్లు తెల్లఁగా రాలినవి.— ఉత్ప్రేక్ష.

'హంసా నదన్మేఘభయా ద్ద్రవన్తి', 'హంస సంసదపి మానసం ప్రతి ప్రస్థితా వియతి మానసం ప్రతి' - ఘటకర్పరుఁడు. అలకానగరంబును మానససరస్సును కైలాసమం దున్నవి. 'అస్యోద్యానం చైత్రరథం పుత్రస్తునలకూబరః। కైలాసః స్థాన మలకా పూః' అమ.

'కైలాసశిఖరే రామ మనసా నిర్మితం సరః।
బ్రహ్మణా ప్రా గిదం యస్మాత్ తదభూ న్మానసం సరః'.'
'హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానస స్యాదదానః ...।
నానాచేష్టై ర్జలద లలితై ర్నిర్విశే స్తం నగేన్ద్రమ్.' మేఘ.
('నగేన్ద్రం కైలాసమ్.' టీక.)
'త స్యోత్సఙ్గే ప్రణయినఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం।
న త్వం దృష్ట్వా న పున రలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్ ॥' మేఘ.
('తస్య కైలాసస్య' అని టీక.)

క. తటిదుత్సారితఫణభృ
త్పటలి నిరన్నంబు లయ్యుఁ దక్కవు బర్హుల్
నటన; మతిహర్ష హేతూ
త్కటలాభం బిడునె మది క్షుధ స్నిర్వట్టున్? ౧౨౨

బర్హుల్ = నెమళ్లు, తటి...లిన్ - తటిత్ = మెఱుపులచేత - ఉత్సారిత = తఱిమివేయఁబడిన - ఫణభృత్ = పాములయొక్క - పటలిన్ = సమూహముచేత, నిరన్నంబులు = అన్నహీనములు, అయ్యున్, నటనము = ఆటను, తక్కవు = మానవు, మతి = అట్లేలయన, అతి...బు - అతి = మిక్కుటమయిన - హర్ష = సంతోషముయొక్క - హేతు = కారణముయొక్క - ఉత్కట = మెండయిన - లాభంబు = ప్రాప్తి, క్షుధన్ = ఆఁకటిని, నిర్వట్టున్ = దప్పిని, ఇడునె = కలిగించునా.

నెమళ్లకు పాములు ఆహారములు; ఆపాములు మెఱుపులకు వెఱచి బొఱియలందు దాఁగినవి. అందువలన నెమళ్లకు మేఁత లేకపోయినది. అట్లు పస్తులోనుండియు నెమళ్లు నటనము మానలేదు. అది ఎట్లన- అతిసంతోషకారణము కలిగినప్పుడు ఆఁకలిదప్పులు తోఁపవు. అట్లేవానికి మేఘోదయము, ఉఱుములు, మెఱుములు, వానలుం గలిగినందున ఆఁకలి తోఁపలేదు. - అర్థాంతరన్యాసాలంకారము, విభావనాలంకారంబునుం గలదు.

'సామరుగ సామాన్య విశే। షము లన నర్థాంతరన్యనన భూషణ మా
ద్యుమణిని బాము గ్రసించున్। గమలభవునిశ్రా లెవండు గడవఁగ నేర్చున్.' అలం.
'కారణములేక యసకల। కారణమునను బ్రతిబంధకంబుండ నత
త్కారణమునను విరుద్ధపుఁ। గారణమునఁ గృతి జనింపఁగ విభావన యగు.' అలం.

సీ. (క). రవిఁ జూచి కుముచువారలకును గృకలాస
ములకును దృష్టి మిన్నులనె నిలిచె;

(ఖ). సంధ్యార్ఘ్యదాయిద్విజశ్రేణి కిలు సేరు
మొదవులకును భ్రాంతి మది జనించె;
(గ). హాలజీవిసందోహములకు బలాకికా
విసరంబులకు మంచి వెదలు దొరకె;
(ఘ). నెలమిఁ బొల్పగుయూథికలకు సంతలకూట
ములకును మఱి విచ్చుమొగ్గ లొదవె;
తే. (జ). సతిథిసంఘంబునకు సీనినట్టియెనుప
కముపులేఁగలగుమికి వాకట్టు లెసఁగె;
(చ). మట్టిమిద్దెలవారికి మరుపనులకు
నెలఁతఁ బాసినవారికి నిదుర చెడియె. ౧౨౩

(క). ...కిన్ - సూర్యుని, చూచి, కుడుచువారలకును - భుజించువారికి (సూర్యుని చూచి న నే గాని కుడువనివ్రతము గలవారికి అనుట),కృకలాసములకును=తొండలకును,దృష్టి= చూడిక, మిన్నులనె = ఆకాశమువంక నే, నిలిచెన్ = ఉండెను;

పూర్వోక్త వ్రతవంతులు మేఘావరణము తొలఁగిన దేమో సూర్యుఁడు పొడచూపుచున్నాఁ డేమో కనుంగొనుటకు మింటిని మాటిమాటికి చూచుచుండిరి; ఈఋతువున ఉన్నతప్రదేశము లెక్కి నిక్కి సూర్యుని చూచుచుండుట తొండలకు సహజవృత్తి; దీనిచేత ఆసన్నవృష్టి సూచితము;-

'తరుశిఖరోపగతాః కృకలాసాః। గగనతలస్థితదృష్టినిపాతాః
యది చ గవాంరవివీక్షణ మూర్ధ్వం। ప్రపతతి వారి తదా న చిరేణ'. బృ. సం. 27(8)

(ఖ). సం...కిన్ - సంధ్యా = సంజతఱియందలి - అర్ఘ్య = అర్ఘ్యోదకమును- దాయి= ఇచ్చువారైన - ద్విజ = విప్రులయొక్క - శ్రేణికిన్ = వరుసకును (సమూహమునకు ననుట), ఇల్లుచేరు - మొదవులకునున్ = పాడియావులకును, మదిన్ = మనస్సునందు, భ్రాంతి = సంధ్యా కాలముయొక్క భ్రమ, జనించెను.

'శుచిర్వా ప్యశుచి ర్వాపి కాలే సంధ్యాం సమాచరేత్' అనువిధిచేత ద్విజులకు కాలమున సంధ్యవార్చుట ప్రధానముగావునను, పాడియావులు సంజవేళ దూడలకు పాలిచ్చుటకై త్వరపడు చుండునుగావునను, ఆధ్యానముచేతను సూర్యుఁడగపడమిచేతను ఆభ్రమ కలుగును.

(గ). హాల...కున్ - హాల = నాఁగటిచేత - జీవి = జీవించువారియొక్క (సేద్యగాండ్ర యొక్క) - సందోహములకున్ = సమూహములకును, బలాకికావిసరంబులకున్ = బెగ్గురులసమూహములకును, మంచి వెదలు=అనుకూలమైన చల్లకములును (ఇవి హాలజీవులకు), గర్భాధానంబులును (ఇవి బలాకలకు), దొరకెన్ = లభించినవి.

సేద్యగాండ్రు భూమి తడిసియుండుటచేత చక్కఁగా దున్ని విత్తనములు చల్లిరి; బలాకలు వఱపులేక మేఘములు వర్ధిల్లుచున్నందున చక్కఁగా గర్భముధరించినవి.-'వెవ' యనుశబ్దము తిర్యగ్జంతువుల గర్భాధానమునకే పేరుగాని మనుష్యాదుల గర్భాధానమునకు పేరుకాదు. 'బలాక' యే బలాకిక. 'సమూహ నివహవ్యూహ సందోహ విసరవ్రజాః' అమ.

(ఘ). మఱి = మఱియు, ఎలమిన్ = ఇంపుగా, పొల్పు అగు యూధికలన్ = చెన్నారెడు నడవిమొల్లలకును, సంతలకూటములకును = సంతలకూడికలకును, విచ్చుమొగ్గలు = (మొల్లల పక్షమున) వికసిల్లుటయు - (సంతలపక్షమున) జనులు సంతవదిలి ఎక్కడివారక్కడికి పోవుటయు, ఒదవెన్ = కలిగెను.

యూధికలు వార్షికము లని నిరూపితమే. 'కూటములు' - ఏ. వ. కూటము-కూడుధాతువునకు కృదంతము.

(ఙ). అతిథిసంఘంబునకున్ = భోజనార్థమై ఒకరియింటికిం బోవు తెరువరుల సమూహమునకును, ఈనినట్టి-ఎనుప కదుపు లేఁగ గుమికిన్ = గేదెల మందయొక్క లేఁగదూడల మొత్తమునకును, వాకట్టులు = నోటికట్టులు, ఎసఁగెన్ = కలిగినవి.

వర్షప్రతిబంధకముచేత అతిథులు అన్నమిడుగృహస్థులయిండ్లకు పోలేక ఏసావడిలోనో పస్తు పడియుండిరి. గేదెల లేఁతదూడలు చలికి నిఫ్ఫడలును నాలుకయు జడనువడినందున పాలుకుడుచుకొనలేక పస్తుండినవి.

'అతిథి'-'స్యు రావేశిక ఆగన్తు రతిథి ర్నా గృహాగతే' అమ., 'అతతి గచ్ఛతీ త్యతిథిః' అని వైయాకరణులు; అస్థితిచే అతిథి యనఁబడు నని మనువు;

'ఏకరాత్రం తు నివస న్నతిథి ర్బ్రాహ్మణః స్మృతః
అనిత్యం హి స్థితో యస్మా త్తస్మా దతిథి రుచ్యతే.' 3 (102).

'కదుపు' = ఏకజాతి పశుపక్ష్యాది సమూహము; 'ఈనినట్టి' - దూడలు పుట్టి లేఁత వనుట.

(చ). మట్టిమిద్దెల వారికిని, మరుపనులకున్ = మదనవ్యాపారములకై, నెలఁతన్ = కాంతను, పాసినవారికిని, ...

గచ్చుచేసిన మిద్దెలు వానకు ఉరియవు; మట్టిమిద్దెలలో క్రిందఁబరున్నవారిపై అమట్టినోడి వానసీళ్లు పడుచుండును. అందువలన వారినిద్ర చెడును. అన్ని ఋతువులలోను వర్షర్తువు ఎక్కుడుగా కామోద్దీపకము గావున ఆఋతువులో కాంతావియుక్తులకు నిద్రపట్టదు.

సీసమందలి ప్రతిపాదమందును గీతార్థములందును తుల్యయోగితాలంకారము, పద్యమున ౭ మాఱులువచ్చినది. సీసద్వితీయపాదమున భ్రాంతిమంతము కాదు, సాదృశ్యకారణముచేత ఒకవస్తువును మఱియొకవస్తువుగాఁ గొనుట భ్రాంతిమదలంకారముగాని భ్రమయెల్ల భ్రాంతిమదలంకారము కాదు.

'ఒకటనె ధర్మము నుడువుట ప్రకృతములకె యితరములకె; ప్రగుణుల కెనచేయుకథన; మఱివిత్తుస్త్రీలయెడ నొకటేవర్తనము తుల్యయోగిత సాగ్గా.
తొగ విరహివగయుఁ బ్రబలెన్, మగువజిగికి మెఱుఁగు నెలయు మసకలు, నీచే నగు దానమె చెలికరికిన్, దొగచెలి మరుఁడీవు రూపధుర్యులు భూపా.' అలం.

ఉ. కాలునిదున్న నంది నయి గంటలు దున్నక మంటి నా, మహా
కాలునినంది దున్న నయి కర్దమమగ్నత లేక మంటి నా,
హాలికు లెన్నఁడుం దెగనియారులచేలును జౌకుమళ్లనుం
గా లలి నేరు సాఁగి రిలఁ గల్గుపసిం గొని పేద మున్నుగన్. ౧_౨౮

కాలునిదున్న=యముని దున్నపోతు,నందిని అయి = (నేను) నందీశ్వరుఁడ నయి, గంటలు = అవురుదుబ్బులను, దున్నక, మంటిన్ = బ్రతికితిని, నాన్=అనునట్లును, మహాకాలుని= శివునియొక్క- నంది = దున్నను అయి (నేను దున్నపోత) నుగా నుండి, క...త - కర్దమ = బురదయందు - మగ్నత = జిగఁబడుట, లేక, మంటిన్ = బ్రతికితిని,నాన్=అనునట్లుగా, హాలికులు=సేద్యగాండ్రు,పేద మున్నుగాన్ = పేదలు నయితేము, ఎన్నఁడున్ = అంతకు పూర్వమెప్పుడును, తెగని బౌరులచేలును= నాఁగటికి పెల్లగిల్లని యవురుగడ్డిగలపొలములును,జౌకుమళ్లనున్=బురదకయ్యలును అగునట్లుగా, ఇలన్ = పుడమిలో, కల్గుపసిన్=ఉన్నపసరములను అన్నిటిని, కొని=పూంచి, లలిన్ - సంతోషముతో, ఏరు సాగిరి = ఏరువాక గావించిరి.

అనువృష్టులచేత పల్లపునేలలుమాత్రమే గాక మెఱకబీళ్లుగూడ మెత్తఁబడినందున, భూమియెల్ల దుక్కికి అలవియైనది. అందువలన, నెఱవేఱిన యపరిమితపు దుక్కి యెట్లుండెననఁగా:—యమునిదున్న [illegible] కొనిపోయి నాఁగటికి కట్టి యవురుగంటలు దున్నుంటను, నందిని కానందున నాకష్టము తనకుఁ దప్పినదనియు, పరమశివునినంది తాను దున్నయై యుండిన తనచేత దమ్ము దున్నింతురు; అది కానందున ఆకష్టము తనకు తప్పినదనియు, సంతసించుచుండిన వనునట్లుగా ఎక్కడెక్కడి పసరములనుం దోలుకొనివచ్చి నాఁగటికి కట్టి దున్నుటలో ఎన్నఁడును నాఁగటికి తెగనియవురుగడ్డిదుబ్బుల పొలములను దున్నుటకు పరమశివునివాహన మయిననందినిం గూడను, దమ్ముదుక్కికిఁ గాను యమునివాహనమైన దున్నను నయితేను, కొనిపోయికట్టి దున్నిరి;—అను నట్లుండెను.

దున్నలకు మెఱకదుక్కి కష్టము, ఎడ్లకు రొంపిదుక్కి కష్టము. వెలిదుక్కికి ఎడ్లను ఎక్కడెక్కడివానిని హాలికులు తెచ్చుకొనువిధమును చూడఁగా నంది తన్నుంగూడఁ గొనిపోవుదురని భయపడునట్లును;రొంపిదుక్కికి దున్నలను కొనిపోవువిధము చూడఁగా యమునిదున్న తన్నుంగూడఁ గొనిపోవుదు రని భయపడునట్లును నుండెను.భూమిలో నొక్కదున్న నేని ఒక్కయెద్దు నేని వదలక ఉన్నవానినెల్ల కట్టి దున్నిరని భావము. తమ్ముం గొనిపోవుదు రని యారెండును తలంచెనో యనునట్లు అనుట.—ఉత్ప్రేక్ష.

ఈబుద్ధిచే శ్రీయామునాచార్యులవారి ధర్మపరిపాలనమును పాండ్యాదులు వైష్ణవు లైనందులకు తద్దేశముపై శ్రీహరికిం గలిగిన కృపాతిశయమును సూచితములు.

'హాలికులు'-'ఖనతి తేన తద్వోఢా స్యేదం హాలిక సైరికౌ' అమ. (హలముతో త్రవ్వెడువాఁడు అని వ్యు.). 'గంట యనఁ బైరుగుంపయు ఘంట యొప్పు'ఆం. భా. నానా.(53). 'పీర ణాభిద మూరునా వెలయు' ఆం. భా. 2 (75).

క. వరఁజుబడి రొంపిఁ ద్రొక్కఁగ,
జరణంబులఁ జుట్టి పసిఁడి చాయకడుపులం
బోరి నీరుకట్టె లమరెను,
బిరుదులు హాలికులు దున్నఁ బెట్టిరొ యనఁగన్. ౧౨౫

హాలికులు = నాఁగటితోదున్నెడు వాండ్రు,**దున్నన్**=దున్నుటకు, **బిరుదులు**=ఉత్కర్ష చిహ్నములైన పెండేరములను, పెట్టిరో=తొడిగినారో, అనన్=అనునట్లుగా,(రొంపిదుక్కిలో), వరఁజుబడిన్ = గనిమవెంబడి, రొంపిన్ = బురదను, త్రొక్కన్=త్రొక్కఁగా, నీరుకట్టెలు = నీరుతుట్టపాములు, చరణంబులన్ = హాలికులపాదములకు, **చుట్టి** = చుట్టుకొని, పసిఁడి చాయకడుపులన్ = బంగారువన్నెగల కడుపులతో, పోరిన్=మిక్కిలి,అమరెన్=ఒప్పారెను.

హాలికులు రొంపిదుక్కిలో గనిమ వెంబడి దున్నుచుం బోవుచుండఁగా, నీరుకట్టెపాములు వారిపాదములకు చుట్టుకొన్నవి.వానికడుపులును బంగారువన్నెగా నుండెను;అవి కడుపు వెలికగ పడునట్లుచుట్టుకొనెను. ఆస్థితిలో అవి యెట్లుండెననఁగా - ఆహాలికులు దున్నుటలో తమకు సాటిలేరని ధరించిన బంగారపుగండపెండేరములో యనునట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.-ఆహాలికులు దున్నుటలో కడిమి నేర్పరులనియు, హాలికులు సయితము బంగారుపుఁ బెండేరములు ధరింపఁగలిగినంత సుభిక్షముగా ఆదేశము ఒప్పుచుండెను, అనియు, భా.

'వరఁజుబడి'-నీరుతుట్టెలు గనిమవెంబడి నంటుకొనియుండును; రొంపిలోనే ఉండును. మెట్టపొలములలో నుండవు. 'బిరుదు' - బిరుదశబ్దమునకు వైకృతము.

క. నాని శిఖి వంటచెఱకుల
చే నఱ, నవి వెండి వంటచెఱకులె యగుటం
బోనంబు ప్రజకు జక్కుల
బోనంబులె యయ్యెఁ బ్రొయ్యి పొగయమి వృష్టిన్. ౧౨౬

శిఖి = నిప్పు, వంటచెఱకులచేన్ = (తడిగల) వంటకట్టెయలచేతను, నాని = తడిసి, అఱన్ = నశింపఁగా (ఆఱిపోఁగా), అవి=ఆవంటచెఱకులు, వెండి=మఱి (ఆలోచింపఁగా), వంటచెఱకులే= బెల్లమువండుటకుఁ దగినరసముగల యిక్షువులే అగుటచేత (వానిని ప్రొయ్యిలో నుంచుటచేత), ప్రొయ్యి, పొగయమిన్ = రాఁజనందున, ప్రజకున్ = జనులకు, బోనములు = భోజనములు, జక్కులబోనంబులె = విష్ణుపాదోద్భవులయిండ్ల వివాహాద్యుత్సవసమయములందు జక్కులవాండ్రు శూన్యంపుటరివేణికుండలను నెత్తినుంచుకొని 'బోనాలో బోనాలో' యని పల్కుచుం బోవు నబద్ధపు బోనములుగా నుండెను.

వర్షములలో వంటచెఱకులు ఎండువి దొరకక బెల్లపువంటకై మంచి రససమృద్ధిగల చెఱకు గడ లనునర్థముచే నన్వర్థము లయినతడివంటచెఱకులే దొరకఁగా,వానిచేత ప్రొయ్యి రాఁజుటకు బదులుగా నిప్పే ఆఱిపోఁగా, ప్రజలకు బోనములు జక్కుల బోనము లాయెను, అనఁగా లేక పోయెను.—నిరుక్త్యలంకారానుప్రాణితమైన మిథ్యాధ్యవసిత్యలంకారము.

క. 'యోగముచే సామములకు। బాగగు నన్యార్థకప్తి పరఁగు నిరుక్తిన్;
ఈగతి వేఁపుదు వీవు వి। యోగుల దోషాకరాఖ్య యొప్పదె నీకున్?' అలం.

క. 'మిథ్యాధ్యవసితి కించి। న్మిథ్యార్థస్థాపనకు సమీహ సొడమినన్
మిథ్యార్థాంతర మల్లుట మిథ్యయ త్రయి నీవు నన్ను మించెద వేనిన్.' అలం

సీ. ఇల్లిల్లు దిరుగ నొక్కింత యబ్బు శిఖి; యబ్బె
నే నింటిలోఁ బూరి యిడి విసరక
రాఁజదు; రాఁజిన రవులుకో ల్వాసాలఁ
గాని కల్గదు; మఱి దానఁ గలిగె
నేని కూడగుట మం; దైనఁ బెన్పొగ సుఖ
భుక్తి సేకూరద; దాభుక్తి కిడినఁ
బ్రాగ్భోక్తలకె తీఱు బహుజనాన్నము; దీఱ
నారుల కొదవుఁ బునఃప్రయత్న;

తే. మాజ్యపటముఖ్యలయ మెన్న; రాలయాంగ
దారులయ మెన్న రంత్రిక; కారజనిక
పచన నాంధోగృహిణి రామిఁ బడుక మరుఁడు
వెడవెడనె యార్పనొగిలి రజ్జడిని గృహులు. ౧౨౭

అజ్జడిని = ఆవర్షములయందు, ఇల్లు ఇల్లు = ప్రతియిల్లు (ఎన్నియోయిండ్లకు), తిరుగన్ = పోయిన, శిఖి = నిప్పు, ఒక్కింత = కొంచెపాటి, అబ్బున్ = దొరకును, అబ్బె నేని = అబ్బినప్పటికిని, ఇంటిపూరి = ఇంటికప్పులోనిగడ్డిని, ఇడి = ఆనిప్పు లేతముమీఁదఁబెట్టి, విసరక = విసరిననే గాని, రాఁజదు = పొగరాదు, రాఁజినన్, రవులుకోలు = రగులుకొనుట, వాసాలన్ గాని = ఇంటివాసములు విఱిచి ప్రొయిలో పెట్టిననే గాని, కల్గదు, మఱి = పిమ్మట, దానన్ = అట్లు వాసాలు విఱిచి పెట్టుటచేత, కలిగె నేని = రగులుకోలు అయినచో (రగులుకొనినయెడల), కూడగుట మందు = అన్నము పచనమగుట దుర్ఘటము, ఐనను = అన్నమాయె నేని, పెనుబొగన్ = అధికధూమముచేత, సుఖభుక్తి = సుఖముగా భుజించుట, సేకూరదు = సమకూడదు, ఆభుక్తికిన్ = ఆయసుఖభోజనమునకు, ఇడినన్ = పెట్టఁగా, బహుజన అన్నము = పలువురకై వండినవంట, ప్రాగ్భోక్తలకె = తొలిపంక్తివారికే, తీఱున్ = అయిపోవును, తీఱన్ = అట్లు అయిపోఁగా, నారులకున్ = స్త్రీలకు, పునఃప్రయత్నము = మరలవంటచేయుట, ఒదవున్ = సంభవించును, (ఆ నారులు), అంతికకున్ = ప్రొయ్యికై, ఆజ్యపటముఖ్యలయము = నేతిగుడ్డలులోనగువాని నాశము, ఎన్నరు = గణింపరు, ఆలయ అంగ దారు లయమును = ఇంటి యవయవము లయిన కొయ్యల నాశమును, ఎన్నరు, ఆ...ణి - ఆరజనిక = రాత్రివఱకును - పచన = ఇతరులకే వండుటచేత, న అంధస్ = అన్నములేని - గృహిణి = ఇల్లాలు, రామిన్ = పడుకకురానందున, మరుఁడు = మన్మథుఁడు,

పడుకన్ = శయనమందు, **వెడవెడన్** = వెక్కిరించుచునే, ఆర్పన్ = ఆడింపఁగా, గృహులు= గృహస్థులు, నొగిలిరి = నొచ్చిరి.

ఆవర్షములయందు స్త్రీలు వంటకై పడుపాట్లను చెప్పుచున్నాఁడు.—ఎన్నియో యిండ్లకు తిరిగిననేగాని యించుకనిప్పు దొరకదు, దొరికినదిపో, ఇంటియొందుపూరి పెట్టక అది రాఁజదు; పూరిపెట్టం దామసించిన అది యాఱిపోవును: రాఁజినను ఇంటివాసాలు ప్రొయ్యిలో పెట్టిననే గాని ఆనిప్పు రగులుకొనదు,రగులుకొన్నను దానిచే అన్నము పచనముగాదు: అయ్యేనేనియు, ఆయన్నము క్రొత్తవారెవరైన వత్తురోయని పలువురకై చేసినదే యైనను తొలిపంక్తికే సరిపోవు టచేతను, స్త్రీలు తమయాఁకటికై వెండియు రాత్రిపడువఱకు వంటచేసికొనుచుందురు. ఆవం టలో ఇంటియుంగము లగు కొయ్యలను సయితము ప్రొయిలో వైచుటకు వెనుదివియరు. గుడ్డలను నేతిలోఁ దడిపి ప్రొయిలో వైతురు. పిమ్మట వారికి ఎంగిలెత్తుట, ఇల్లుశుద్ధిచేసి అలుకుకొనుట, (అంట్లు తోముకొనుట), తలుపులు వేసికొనుట, లోనగుపనులచే ఎంతరాత్రికిని తనభోజనము కానందున ఇల్లాలు పడుకకు రానందున మరుఁడు వెడవెడ నాడించుచున్నందున గృహస్థులు వేదనంబడిరి. - స్వభావోక్త్యలంకారము.

క. 'పన్నినజాత్యాదికసం। పన్న మగుస్వభావ మా స్వభావోక్తి యనన్;
తిన్నఁగ జిక్కించి చెవుల్। గన్నులు మెడియంగ నన్నుఁ గనియె మృగంబుల్.' అలం.

ఏకావళ్యలంకారంబునుం గలదు:—

'క. ఏకావళి యర్థావళి। కైకొన వృతముక్తభంగిఁ, గనుసీరజముల్
ఆకర్ణంబులు, కర్ణము। లాకలితభుజగములు, భుజము లాజానువు, లా
యాకృతిచే జానువులు ని। రాకృతమణిదర్పణంబు లానరపతికిన్.' అలం.

వ్యా. త్ర్య. పాఠాంతరం బాఠకేమము: - 'రవులు కొల్పపలెకాని కల్గదు కూడు దాసఁ గలిగ నేని కూరగుట మందగు.' 'కూడు'-అట్లు సిద్ధమైనయన్నము సౌష్ఠవహీనంబును వ్యంజనా దిహీనంబును అగుటచే దానిపై తిరస్కారముగాన 'కూడు'అనుట. 'బహుజనాన్నము ప్రాగ్భో క్తలకే తీఱుట'- వారికి భోజనకాలము అతీతమగుటవలనను, పూర్వదినమందును మంచిభుక్తి లేమియే ప్రాయికము గావునను, ఆఁకలి మెండగుటం బట్టియు,ఆయిల్లాండ్రు వీరికి తృప్తిగాఁబెట్టు దు రేగాని, తమకు మిగుల దనిచూడరు గావునను, ఆకస్మికముగా భోజనసమయమున వచ్చిన యతి థులకుం జుట్టాలకును పెట్టుటచేతను. 'అశ్నన్తము ర్ధాన మధిశ్రయణీ చుల్లిరన్తికా' అమ. 'భిస్సా స్త్రీభక్తమన్ధోన్న మోదనోఽ స్త్రీ సదిదివిః' అమ. 'ఆర్పన్' = 'అడోడుకూడుల తకారంబునకుం జక్కపరంబగునపుడు రేఫం బగు. భా. వ్యా. క్రి.

చ. పిడుగుల కల్కిలోఁ దొలఁచి భీరులు కంచముఁ, జల్లుదీధితు
ల్గడపల వెళ్ళిరాఁ, బొగలకావిరి క్రుంగిన పుల్లుహంబు లె
ల్లెడఁ గనుపట్టి నీళ్ళ నిలయెల్లను ముంచి రసాతలంబుపై
విడియఁగ దండు డిగ్గనసవిద్యుదుగుస్తనయిత్నులో యనన్. ౧౨౮

భీరులు = భయస్వభావలగుస్త్రీలు, పిడుగులకున్ అలికి = వెలుపలపడుచున్న |పిడుగులకు భయపడి, కంచమున్ = భోజనపుఁగంచుపాత్రమును, లోన్ = ఇంటిలోపలనే, తొలఁచి = కడిగి,

చల్లు దీధితుల్ = ఆకడిగిననీరు గడపవెలుపలికి పాఱఁబోయు (నప్పుడు పిపాళించు) కంచపుఁ గాంతులు, కడపలన్ = దేహళులనుండి, వెళ్లి రాన్ = బయటికి దాఁటిపడఁగా, పొగలకావిరిన్ = ధూమములయొక్కనలువులో, ద్రుంగినపుల్లగృహంబులు = మునిఁగియున్న పూరియిండ్లు, (ఎట్లు కనుపట్టె ననఁగా), నిళ్లన్ = జలములతో, ఇల యెల్లన్ = భూమినంతయు, ముంచి, రసాతలంబుపైన్ = పాతాళము మీఁద, విడియఁగన్ = పోయిపడుటకై - దం...లో = దండు డిగిన, (మధ్యదారిలో) ససైన్యముగా మజిలీచేసినట్టి - సవిద్యున్ = మెఱుపులతోఁడి - ఉరు = గొప్ప - స్తనయిత్నులో = మేఘములో, అనన్ = అనునట్లు, ఎల్లెడన్ = ఎల్లతావులందును, కనుపట్టెన్ = కనఁబడినవి.

భయస్వభావలైన కోమలులు, అక్కడక్కడ పడుచున్న పిడుగులకు భయపడి, కంచములను తోలఁచుటకు ద్వారము వెడలి రాక, ఇంటిలోపలనే వానిని తోలఁచి, వెలికి ఆతోలఁచిన నీటిని, విసరి పాఱఁబోయునపుడు, తీండ్రించిన యాకంచములకాంతులు ద్వారముల వెలికి వచ్చుచుండఁగా, పొగలనలువులో మునిఁగియున్న పూరియిండ్లు ఎల్లచోట్లను ఎట్లుండిన వనఁగా, నీళ్లచే పుడమి నెల్ల ముంచి, యింక పాతాళమును ముంచుటకై పయనమేఁగుచు నడుమ ససైన్యములుగా విడిసినట్టి మెఱుపులతోఁడి గొప్పమేఘములో యనునట్లుండెను:—ఉత్ప్రేక్ష.

భూలోకమునకెల్ల వాన మెండుగాఁ గురిసిన దనుట - పొగ గమ్మినపూరియిండ్లు మేఘములవలెను, కంచముల దీధితులు మెఱుపులవలెను, ఉండెను. భీరువులుగాన ఎక్కడనో పడుచున్న పిడుగులకు భయపడుట, ఈభీరువులు మబ్బును చీల్చుకొని వెలువడక లోలోపలనె మెఱయుచున్న విద్యుదంశములు, కంచములకాంతులు మబ్బునుండి వెలువడిన విద్యుదంశములు, తోలఁచిన కంచమునకు కాంతి హెచ్చు. 'కడపల' - ద్వారమునుండియే వెళ్లివచ్చినను కూర్చుండియో వంగియో యుండి పోయుదురు గాన ఆనీరు కడపకే చేరువుగా వెలువడుటం బట్టి కడప లనుట; పుల్లగృహంబులు పొగక్రమ్మిన ట్లుండుట స్వభావోక్తి. 'దండుడిగ్గిన'-దండుతో విడిసిన అనునర్థముగా శబ్దపల్లవము. 'ప్రీతా స్వభావాభీరూః కామినీ వామలోచనా' అమ. 'వెళ్లు' - దీనికి 'వెడలు' తోంటిరూపము. - 'అధోభువన పాతాళ బలిసద్మ రసాతలమ్.' అమ.

చ. గొడుగుల గాలిఁ గూల్చి, మఱి కోలలతోడనె పాఱ, నాన్చెఁ జే
ద్వాప జడి మేఘుఁడు; డట్లకట పాంథులపైఁ దన కెంత వైరమో?
తడిసిన మేన నింకి యది దారవియోగజవహ్నిఁ గొంత చెం
తుడిచెఁ, విధాతరకు విష మొక్కొకచో నమృతంబు సేయఁగన్. ౧౨౯

మేఘుఁడు, గొడుగులన్ = పాంథుల ఛత్త్రములను, గాలిన్ = వాయువుచేత, కూల్చి = ఎగురఁగొట్టి, మఱి = పిమ్మట, కోలలతోడనె = వట్టికాళ్లతోనే, పాఱన్ = ఆపాంథులు పఱతెంచుచుండఁగా, జడిన్ = వానచేత, చేద్వాపన్ = చేటొందునట్లుగా, నాన్చెన్ = నానఁజేసెను, అకట = అయ్యో పాపము, అట్లు = ఆవిధముగా (చేయుటకు), తనకున్ = మేఘునికి పాంథులపైన్ = తెరువరులమీఁద, ఎంత - వైరమో = ద్వేషమో; (అయినను), తడిసినన్ = అట్లు నానఁగా, అది = ఆజడి, మేనన్ = దేహమందు, ఇంకి = దిగి, విధాతరకు = బ్రహ్మచేయు

సంరక్షణము, ఒక్కొకమాటు = కొన్నిసమయములలో, విషమున్ = (చంపునదైన)గరళమును, అమృతంబు = (బ్రదికించునదైన) సుధగా, చేయుటన్ = కావించుటం బట్టి, దార...హ్నిన్ - దార = భార్యతోడి - వియోగ = ఎడఁబాపువలన - జ = పుట్టిన - వహ్నిన్ = చిచ్చును, కొంత, కొంత = ఒకపాటిగా, ఉడిపెన్ = తగ్గించెను.

జడిలో పాంథులపాట్లను వర్ణించుచున్నాఁడు:- ఎంతత్వరలోఁ బోయి ప్రేయసిం గలయుదునా యని ఆతురపడుచు వియోగిబాటసారి వానలో గొడుగువైచికొని దారి నడచుచుండఁగా మేఘుఁడు పాంథులపై పగఁబూనినవాఁడుంబోలె, ముందుగా వారి గొడుగుకప్పులను గాలిచే ఊడఁగొట్టి యెత్తుకొని పోయి దూరాన పాఱవైచినాఁడు; పిమ్మట వట్టికాయములతోనే పోవుచుండఁగా, ఒడలెల్ల నీళ్లలో నానిపోవునట్లు జడి కురిసినాఁడు; కాని బ్రహ్మదేవుఁడు రక్షించువిధములో విషమునయితము ఒక్కొక్క సమయమందు అమృతముగానే పరిణమించును గావున, ప్రకృతమందు వారికి ఆజడి మేలే చేసెను; ఎట్లన అది వారిదేహములలో ఇంకి ప్రేయసీవియోగాగ్నిని ఒకపాటి ఆర్పినది.

ఇందు 'ఎంతవైరమో' అనునెడ ఉత్ప్రేక్షయు, మేఘుఁడు పాంథులను పీడింప నెంచి చేసిన చెఱుపు వారికి మేలే యగుటచే విషమాలంకారభేదమును, పాంథపరమైనవిశేషమునకు తుదిని సామాన్యమును చెప్పుటచే అర్థాంతరన్యాసంబును గలవు:—

'ఇష్టముకై యత్నింపఁగ నిష్టము గలుగమియును ననిష్టసంప్రాప్తియునున్.' అలం.
అని యొక విషమభేదము. ద్వేష్యుఁ డయిన పాంథునికి అనిష్ట మనితలంపఁదగును.

'కొంత కొంత' - అటుగాక నీళ్లకే శమించు వియోగవహ్ని ఏపాటిది? 'విధాతరక్ష విషమొక్కొకమా టమృతంబు సేయుటన్' - ఇందులకు సంవాదము:—

'స్రగియం యది జీవితాపహా హృదయే కిం నిహితా న హన్తి మామ్?
విషమ ప్యమృతం క్వచి ద్భవే దమృతం వా విష మీశ్వరేచ్ఛయా.' రఘు. 8(46).
'దారవియోగ' - 'దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ.' దారశబ్దము పుల్లింగమును నిత్యబహువచనాంతంబును. - 'రక్ష' - చేయుటకు కర్త.

తే. దవులఁ జల్లని తూఱ సంతకె మునుపటి
జల్లునీ రూని వచ్చునాజల్లు, మొదలి
గాలి యెలగోలుచేఁ గొమ్మ గదలి జల్లు
దలపడకమున్న వంగుళ్లఁ దడిపెఁ దరులు. ౧౩౦

దవులన్ = దూరమందు, జల్లు = వానవచ్చుచున్నది, అని, తూఱన్ = (చెంతనున్న చెట్లక్రింద) చొరఁగా, అంతకమునుపటి జల్లునీరు = అంతకుమునుపే కురిసినజల్లుయొక్క జలమును ఊని = వహించినదై, వచ్చునాజల్లు మొదలిగాలి యెలగోలుచేన్ = దూరాన వచ్చుచున్న యాజల్లునకు ముందుగా వచ్చు గాలియొక్క దెబ్బచేత, కొమ్మ గదలి, తరులు = చెట్లు, జల్లు = దూరానవచ్చుచున్నయాజల్లు, తలపడకమున్న = కురియ దొరకొనకముందే, వంగుళ్లన్ = నీటిబొట్లతో, (పాంథులను) తడిపెను.

తెరువరులు మింట దూరమునుండి జల్లు దిగనుండుటం గాంచి, అవల చెట్లేమియు లేనందున ఆజల్లులో తడియవలసివచ్చునని ఊహించినవారై, తా మున్నచోటనే చెట్లుండఁగా వానిక్రింద ఆజల్లునఁ దడియకుండుటకై చొచ్చిరి. ఇంతమాత్రాన వారికి యెక్కువ మేలు కలుగలేదు, ఏలన ఆజల్లు రాకముందే తత్పూర్వము వచ్చిన జల్లులనీరు కొమ్మలందుండినది; ఇప్పు డాదూరపు జల్లునకు ముందు వచ్చుచున్న గాలిచే ఆకొమ్మలు కదలఁగా అందున్న పూర్వపు జల్లుయొక్క జలము వారిపై వంగుళ్లుగా రాలి వారిని తడిపినది. ఇందు స్వభావోక్తియు నొకవిషమ[illegible]ముం గలవు.

'వంగుళ్లన్'- 'తే. వాన వెలసియుఁ జూరున బడిననీరు। బొట్లు వంగుళ్లు నాఁగ నట్లొట్టు నాఁగ। పేరులు వహించు నొరకయ్యూరగార.' ఆం. భా.

చ. రయమున వృష్టికై యొదిఁగి రచ్చలపై, విధియింతు రుగ్రతన్
హయపతిమీఁద దంతిపతి నాతనిపై నృపతిం గజాదిని
ర్ణయముల మొత్తులాడుదురు, మ్రబ్బొకయింతయు విప్ప విచ్చుమొ
గ్గయి మఱి పాసిపోదురు సమస్తదిశాగతులైన యధ్వగుల్. ౧౩౧

సమస్తదిశా ఆగతులు = ఎల్లదిక్కులనుండియు వచ్చినవారు, ఐన - అధ్వగుల్ = తెరువరులు, వృష్టికై = వచ్చుచున్నవానకై, రచ్చలపైన్ = రచ్చచావడులయందు, రయమునన్ = వేగముగా, ఒదిఁగి = ఇముడికగాఁ జేరి, పిమ్మట వృత్తాంతములం జెప్పుకొనం దొడంగి), ఉగ్రతన్ = ఆగ్రహముతో, హయపతిమీఁదన్ = అశ్వపతిమీఁద, దంతిపతిన్=గజపతిని, ఆతనిపైన్ = ఆగజపతిమీఁద, నృపతిన్ = నరపతిని, విధియింతురు = చెప్పుదురు, గజ ఆది నిర్ణయములన్ = ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు కాల్బలము ఇత్యాదులయొక్క సంఖ్యను నిర్ణయించుటలో, మొత్తులాడుదురు = కొట్టుకొందురు, మ్రబ్బు = మేఘము, ఒకయింతయున్ = కొంతపాటియేని, విప్పన్ = చెదరిపోయినయెడల, మఱి = వెంటనే, పాసి = ఒండొరులను వీడి, పోదురు.

నానాదేశపుబాటసారులును మేఘము వర్షింపం దొడంగగా, తటాలున ఒకరచ్చచావడిలో ఇముడుకొనియుండి, అటుపై లోకవృత్తాంతములు భాషింపందొడంగి, అశ్వపతికన్న గజపతి గొప్పవాఁ డనియు, గజపతికన్న నరపతి గొప్పవాఁ డనియు, పట్టుదలతో పలుకుదురు. వారివారి గజాది సంఖ్యలు నిర్ణయించుటలో ఒకరుచెప్పినసంఖ్య నొకరు కా దని వాదించి కొట్టుకొందురు. ఇంతలో మేఘము కొంచెము చెదరెనా, ఒండొరులం బాసి ఎవరిదారిని వారు పోవుదురు. —'స్వభావోక్తి.'

'రచ్చలపైన్' - పై యనుటచే కప్పులేనిచావళ్లు గావలయు, కప్పు ఉన్నను గోడలు ఉండవు. 'హయపతి' - ఆగ్రాప్రభువు; దంతిపతి = కటకరాజు; నృపతి = నరపతి; 'నరపతివిజయముం' గనునది. - 'అధ్వనీనోధ్వగోధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యపి,' అమ. ఇట పూర్వ ముద్రణములో 'మ్రబ్బు' అనుటకు మాఱుగా మబ్బని యున్నది, అందువలన యతిభంగము. ఆశబ్దమునకు రెండు రూపములుం గలవు. చూ. శ. ర.

క. తనరె బలిభుక్తతులు నిం
డినగ్రామశ్రీల కటిటిసీలము లగుటం

గనియెఁ దృణగ్రాహిత నన
గొనుకసవులఁ జైత్యతరుల గూండ్లిడుభ్రమణన్. ౧౩౨

బలిభుక్ తతులు = కాకుల సమూహములు, చైత్యతరులన్ = రథ్యావృక్షములందు, గూండ్లు ఇడుభ్రమణన్ = గూండ్లు కట్టుకొనుటకై సంచరించుటయందు, కొనుకసవులన్ = (నోటం)గొనిపోవునట్టి తృణములచేతను, నిండిన గ్రామశ్రీలకున్ = సంపన్నులయిన గ్రామలక్ష్ములకు, అతిపినీలములు = కంఠంపునీలమణులు, అనుటన్ = అనుటచేత, తృణగ్రాహితన్ = కసవును గ్రహించెడుభావమును, కనియెన్ = పొందినవి, అనన్ = అనునట్లుగా, తనరెన్ = ఒప్పెను.

వర్షర్తువున కాకులు కసవుతోను పుల్లలతోను గూండ్లు కట్టుకొనును. అట్లు గూండ్లు కట్టుకొనుటకై అవి కసవును గఱచుకొని పెద్దవీథులందలి చెట్లమీఁదికి రాకపోకలు సేయుచున్నప్పుడు, ఎట్లు ఒప్పారిన వనఁగా- తాము భాగ్యవంతురాండ్రయిన గ్రామలక్ష్ములకు మెడలోనిహారంపునీలమణు లగుటచేత తృణగ్రహణము సేయుచున్నవో యనునట్లుండెను.— ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

"స్వజాత్మఘోషపరభృద్బలిభుగ్వాయసా అపి' అమ. 'చైత్య మాయతనే బుద్ధబిమ్బే చోద్దేశపాదపే' విశ్వ; నీలములు తృణమును ఆకర్షించును. 'అతిపి' - అత్తు శబ్దము. 'గ్రామశ్రీలకున్' - 'లక్ష్మీసంపదలకు' అభేదము కవిసమయము.

'కమలా సంపదః కామశ్రీః మకరముఖ్యస్త్రియాః...
దానవానుంద్వైత్యానాం మైక్యమేవాభిసమ్మతమ్'. కా. క. ల.

'పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైః సూచిభిన్నై
ర్నీడారమ్భైర్గృహబలిభుజా మాకులగ్రామచైత్యాః
త్వయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తాః
సంపత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః.' మేఘ.

నీలము తృణగ్రాహియనుట కితరకవివాక్యసంవాదములు:—

'సీ. తనయడుగుందమ్ములను రాచనెట్టెంపుఁగొలుచుండి రాతువమ్మెలు మలంగ.' యయా.

'చికిలిపుల్లిండిరాలకు మెప్పు నికకప్పు, తొగటనినగ నొప్పు మొగిలుచప్పు.'
చన్నబసవ. ౪ (౨౬౮).

'నీలకురుల్ పులుగుండి చలువలౌమాముకస్వాంతతృణగ్రాహు లయ్యెఁగాన'.
చంద్రాంగదా. ౪ (౧౨౬).

మ. వసతుల్ వెల్వడి, వాసకై గుడిసె మోవన్ రాక తానానియే
వసగా నిల్చినజమ్ముగూడఁ బోల మంబల్మోచుచుం బట్టెపె
న్ముసుఁగుల్ నీఁగెడుకాఁపుగుబ్బెతల పెన్గుబ్బల్చనాస ల్వెలిం
బిసికిళ్లం బిసికిళ్లు హాలికుల కిర్పించె న్నభస్యంబునన్. ౧౩౩

నభస్యంబునన్ = భాద్రపదమాసమందు, వసతుల్ = ఇండ్లనుండి, వెల్వడి = వెడలి, (పొలమునకు), అంబళ్లు మోచుచున్, వాసకై = వర్షధారానివారణార్థమై, గుడిసె = పొలములోనికుటీరము, మోవన్ = తగులఁగా, రాక = గుడిసెలోనికి రానందున, తాన్ = గూడ, ఆనియే =

చక్కఁగా గుడిసెద్వారమునకు తగులుకొనియే, పసగాన్ = పసిగా, నిల్చిన జమ్ముగూడన్ = ఎప్పుడును కదలక పడిపోకయుండినదైన జమ్ముగూడను, పట్టి = ధరించి, పెన్మసురున్ = బలువానను, నీఁగెడు కాఁపు గుబ్బెతలపెనుగుబ్బల్ = నిస్తరించుచున్న కాఁపు జవరాండ్రనలుద స్తనములును, పునాసల్ = పునర్వసుకార్తెలో చల్లఁగా నిప్పటికి పండియున్న సజ్జలులోనగు (పునాస) ధాన్యములును, వెలిన్ = ఊరిబయట, పిసికిళ్లన్ = (కుచ) మర్దనములను, పిసికిళ్లన్ = కంకులు నలుపుటలను, పాలికులకున్ = సేద్యగాండ్రకు, అర్పించెను = ఒసంగినది. 'తానానియే'-'తాగ్రామునిపై' 'పట్టిపెన్మసురునీఁగెడు' - 'పంటచేన్మసురం దీఁగెడు', అని బ్రౌన్‌దొరగారిపాఠములు. 'ముసురందీఁగెడు' అనుపాఠమున - పెన్మసురు=బలుజడిని, అందున్=ఆగూడయందు, ఈఁగెడు= నివర్తించుకొనెడు, అని యర్థము చెప్పుకొనవలయును. 'పంటచేన్' అనుపాఠమున 'పొలము' అనుపదము వ్యర్థమగును.

భాద్రపదమాసమందు, కాఁపు వెలదులు ముసురులో పంటచేనియొద్ద గుడిసెలో కాపున్న భర్తలకై గూడవైచికొని అంబలి కొని పోవుదురు. గుడిసెలోనికి తాము మాటినప్పుడు గూడ ద్వారమునకుం దగులుకొని అటనే చక్కఁగా నిలిచియుండును. లోపల భర్తలు సజ్జలు లోనగు పునాసపంటల కంకులను నలుపుచు గింజలను వేఱుచేయుచు నుందురు. ఆచెలువలు రాఁగానే ఆభర్తలు వారు తెచ్చినయంబలిఁ ద్రాగి వారిస్తనములను మర్దించి పంపుదురు. - స్వభావోక్తి.

'అంబళ్లు మోయు' - అంబళ్లు మోయి—అంబళ్లొయ్యియు. 'నిల్చిన జమ్ముగూడ'-గూడ ఆప్రకారము నిలుచుట వారికి అనుభూతపూర్వము. గూడను గుడిసెలోనికిం దెచ్చిన, గుడిసెయంతయు తడియగును, పైట నుంచిన నది క్రిందికి కూలిఅడుగై లోనసయితము తడిసి పోవును; 'గుడిసె'-ఇది 'గొడుగు' అని యుండవలయును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఉపపత్తిని సంక్షిప్తముగా జెప్పెద; అంబటి చేయి బరువయి నొప్పికలిగిన రెండవచేతికి గొడుగును గాలిలో మోచుకొనిపోవుట కష్టము. గొడుగుం దాల్చిన ఒకచేయి జానికర్పిత మగును, అంబటిని మార్చుకొనుటకు ఆరెండవచేత గొడుగుండుట వలన శక్యముగాదు. గొడుగు తానుగా తానే తలమీఁద అని నిలువదు. గూడయేని యీకష్టమేమియు నుండదు. దానిం దాల్చినరెండుచేతులును స్వాధీనముగానే యుండును. కావున 'గొడుగు మోవన్' అని పఠించుకొనుట శ్రేయము. గుబ్బెతలగుటచేతనే పిసికిళ్లు గలుగును. 'పునాసలు' - జొన్నలు చోళ్లు సజ్జలు లోనగు ధాన్యములు. సూర్యుఁడు పునర్వసు నక్షత్రములో నుండఁగా చల్లునవి గావున వానికి ఆపేరు. అవియిప్పుడు కాపు కాచుచున్నపంటకు ముందేపండినవి. పునాసకంకులను నలిపి యూఁచబియ్యమును రాల్చుచున్నారని భా. ఇప్పుడు కాచుచున్నవి వరిచేలు. 'పిసికిళ్లు' - ఇది నిత్యబహువచనాంతము; 'నులుచు' నుండి 'నులిపిడి'ంబోలె 'పిసుకు'నుండి 'పిసికిడి' అని ప్రాతిపదికమును కల్పించుకొనవలయును.

మ. గురుగుం జెంచలిఁ దుమ్మి లేఁదగిరిసాకుం దింత్రిణీపల్లవో
త్కరముం గూడఁ బొరంటి నూనియలతోఁ, గట్టావికుట్టారుగో
గిరము ల్మెక్కి, తమిం బసుల్ప్రొలము వోఁ ద్రేఁపు ల్మెయి న్నాక, మే
కెటువుం గుంపటి మంచ మెక్కిరి ప్రభుత్వైకాప్తి రెడ్లజ్జడిన్. ౧౩౮

ఆజడిఁ = ఆవర్తములో, రెడ్లు=రెడ్డి అను బిరుదు గలకాఁపులు, ప్రభుత్వ ఏక ఆప్తిఁ = దొరతనము యొక్క ముఖ్యప్రాప్తిచేతను, గురుగుఁ = గురుగాకును, చెంచలిఁ=చెంచలియాకును, తుమ్మిఁ = తుమ్మియాకును, లేఁదగిరిసాకుఁ = లేఁత తగిరిసయాకును, తింత్రిణీ పల్లవ ఉత్కరముఁ = చింతచిగురు మొత్తముతో, కూడఁ = చేర్చి, నూనియలతోఁ = తిలతైలసమృద్ధితో, పొరంటి=నీరుగురఁ బొగిచి వండి, కట్టా...ల్ - కట్టావి = వేఁడివేఁడిగానున్న - కుట్టారుగ ఓగిరముల్ =చిన్నారుగ బియ్యపుటన్నమును, మెక్కి=తృప్తిగా భుజించినవారై, పసుల్= గొడ్లు, పొలము - పొలమునకు, పోఁ = పోయియుండఁగా, క్రేఁపుల్ = దూడలు, మెయిఁ= (రెడ్ల) దేహమును, నాకఁ=నాకుచుండఁగా, మేఁక ఎరువుకుంపటిమంచము = మేఁక యెరువుతో రాఁజుచున్న కుంపటితోడి మంచమును, ఎక్కిరి.

ఆవర్తములలో రెడ్డిదొరలు నిశ్చింతమైన స్వతంత్రభూజీవనము కలవారై సుఖియుండు వృత్తమును వర్ణించుచున్నాఁడు:- అప్పుడు వారు చిన్నారుగలయన్నమును గురుగాకు చెంచలాకు తుమ్మియాకు లేఁతతంగేడుపాకు అనెడియాకులతో చింతచిగురు చేర్చి వండి సమృద్ధిగా నూనె పోసి కూరలు కలుపుకొని తృప్తిగా భుజించినవారై, క్రింద మేఁకెరువుతో కుంపటి రాఁజుచున్న మంచముపై పరుండురు. సేవకులు వీరి పశువులను పొలములకు మేఁతకై తోలుకొని పోవుదురు. దూడలు వీరిదేహమును నాకుచుండును. అటు అవి నాకుట వీరికి అలవాటును, హితమును. - స్వభావోక్తి.

'గురుగు'లోనగు నాకులన్నియు ఒక్కటిగానే వండుదురా? వేఱువేఱుగా నాలుగుకూరలా? యనిన, వేర్వేఱయిన అన్నిటను చింతచిగురు వేయరు; రుచిభేదమునకై కొన్నిట మానుదురు. ఇందొకటియేని చింతచిగురులేక రుచింపదు, కావున ఒక్కటే కూర యని యెఱుంగవలయు. ఇది దప్పళమువలె పులుసుం గాదు, ప్రప్పువలె తీపుం గాదు, ఆ రెండింటి బదులు ఇది యొక్కటే. దీనిని అత్యంతరుచ్యముగాఁ జేయునది నూనెతో, పొరంటుట. 'నూనియలతో' అను బహువచనము సమృద్ధిని తెలుపును. రెడ్డిదొరలకు సమృద్ధిగాక యేమి కొదువ? సామాన్యపుఁగృషీవలులైన నూనె చూపకయో చూపియుం జూపకయో ఉడుకవైచికొని తినుదురు; నేయియేలగాదు? నూనెచే రుచి కొంత హెచ్చును; దేహమునకు బలమునుం గలుగును. ఆరుగయన్నము తిననేల? రాజనములోనగు శ్రేష్ఠ ధాన్యములను పండించువారు తామే వానియన్నమును మాని ఈపాడు బియ్యపుటన్నముం దిననేల? అనిన - రుచి యెఱుఁగని నాజూకు లేని అనాదిసిద్ధమైన మోటుఁదనముచేతను, లోభముచేతను. 'కట్టావి'-కడు + ఆవి. 'కుట్టారుగ'-కుఱు + ఆరుగ. 'కుఱు చిఱు కడు నడు నిడు శబ్దముల అచ్చు పరంబగునపుడు ద్విరుక్తటకారం బగు.' బా.వ్యా. ఆక్లేమియు నేతితో పొరంటియు.

'లేఁతతగిరిస' - ముదిరెనేని భోజనమునకుఁ బనికిరాదు. 'ఓగిరంబులు' - అని సౌష్ఠవసూచకమైన శబ్దముం బ్రయోగించుటచే వారికి ఆభోజనము ప్రియముగాను రుచిమంతముగాను ఉన్నదనుట ద్యోతితము. - 'ఓగిరంబులు మంచి మేలోగిరంబు లావటించెదఁ బదఁడు మీరారగింప' శ్రీకాళ. మా. 'మెక్కి' - ఇష్టముగా తృప్తిగా భుజించి యనుట - హేళనముకై యూప

దము ప్రయోగించుట. పశుప్రాయు లనుట యగునుగాన 'మేసి' యని పఠించుట సరిగాదు. 'మేఁకరువ్వుంగుంపటి' - మేఁకది సర్వము అత్యంతారోగ్యకరము—ముఖ్యముగా క్షయరోగని వారకము; ఆకుంపటి మండక ఆఱక హితమితోష్ణముగా రగులుచునే యుండును; దానివలన చలిపోయి ఇంచుక వేఁడి కలిగి హాయిగా నిద్రపట్టును. వారికి మేఁకల సమృద్ధియుం గల దనియు సూచితము; వరిపొలములు లోనగువానికి ఎరువుకట్టుటకై రెడ్లు మేఁకమందలను ఉంచుకొందురు. 'మెయిన్నాక' - వానకుఁ దడియకుండ దూడలను మంచముకడకే పిలుచుకొందురు. అవి మంచ ముమీఁది వారియొడలిని నాకుచుండును; అలవాటులేనివారు సహింపలేరు. 'క్రేఁపులు' - ముఖ్య ముగా పాఁడియావుల దూడలు; తల్లిపోఁడు దోలినపో ఇవి నిరంతరము పాలు పడుచుమనే యుండును, అది వానికి మంచిదిగాదు: పైగా ఇంటివారికి పాలుండవు, కావున వీనిని ఇంటనే కట్టుట. 'పసుల్' - పా. కొమల్ - ఆపక్షమున పైరుపంట గొడ్డుగోద విచారించుటకు రెడ్డిసా నులే పొలమునకుం బోవుచుండి రని భావము.

సీ. గురు గటం చన్నను సరి యటన్న ముఱు గటంచన్న నర్యుపస్థలి మనుచుండు'
'చను మాషస్వర్ణ చెంచలి యనఁగను' ఆం. భా. 2 (64)

ఇచట నీపద్యములలో కవి రెడ్లను హేళనము చేయుటయు రాజులం బొగడుటయుం బరి కింపుఁడు; విస్తరము పీఠికలోఁ గనుఁడు.

సీ. మణియష్టిఁ గేళిబర్హిణషడ్జసుధ వీను
లోలాడఁ బ్రొద్దెక్కు మేలుకాంచి,
గమగమవత్సుమగంధరాజాంగమ
ర్దనస్ఫూర్తిఁ బరోష్ణమజ్జనము లాడి,
మిసిమిదువ్వలువ బన్నసరంబు మొగలిరే
కులు దాల్చి జామెక్కఁ గోలు వోసఁగి,
జాంగలామిషములతోఁ శాల్యన్న మధికహై
యంగవీనంబుగా నారగించి,

తే. మృగమదము మించుతమ్ములంపుటాకులు మోవి
దళముగా సాగరుధూపసంపత్తి వెలుఁగ, సౌధ
శిఖరవాతాయనాగతాచిరరుగంశు
నతదృగవరోధములతోడ నగిరి నృపులు. ౧౩౫

నృపులు = రాజులు, మణి...ధన్ - మణియష్టి = రత్నంపు వంపమందలి - కేళిబర్హి ణ = ఆటనెమలియొక్క - షడ్జసుధన్ = షడ్జస్వరమనెడి యమృతములో, వీనులు = కర్ణములు, ఓలాడన్ = జలక మాడఁగా (శ్రవణామృతముగా షడ్జస్వరము విని), ప్రొద్దెక్కు, మేలుకాంచి = నిద్రనుండిలేచి, గమ...పైన్ - గమగమవత్ = గమగమయని పరిమళించుచున్న - సుమ = పువ్వులతోఁ జేయఁబడిన - గంధరాజ - గంధరాజ మనెడి పరిమళద్రవ్యముయొక్క - అంగ

మర్దనపైఁ = ఒడలినలుగుటకు తర్వాత, చి...లు - చిర=చాలసేపు - ఉష్ణమజ్జనములు=వేఁడి (నీళ్ల) స్నానము, ఆడి=కావించి, మిసిమిదువ్వలువ = కాంతిగల దోవతియు, బన్నసరంబు, నానావిధమణుల హారంబును, మొగలిరేకులు, తాల్చి, జాము ఎక్క = జాముప్రొద్దయినంతట, కొలువు ఒసంగి - సేవకుసమయము అనుగ్రహించి; శాలిఅన్నము=రాజనపు భోజనమును - జాంగల ఆమిషముతోఁ = కాఁజు పూరేఁడు నెమిలి లోనగు అడవి జంతువులమాంసముతో, అధికహైయంగవీనంబు గాన్=నిన్నటి వెన్నగా చిన నేయి మెండగునట్లుగా ఆరగించి, మృగమదము = కస్తూరి, మించుతమ్ములంపుటీరులు = అతిశయించుచున్న తాంబూలముయొక్క నలుపు, మోవిఁ = పెదవియందు, దళము = దట్టము, కాఁ = కాఁగా, సాగరుహసంతి= అగరుచెక్కలతోడి - బండికుంపటి, వెలుంగఁ = ప్రకాశించుచుండఁగా, సౌధ.. దఁ - సౌధ= మేడలయొక్క, వాతాయన = కిటికీలవలన - ఆగత=వచ్చిన - అచిరరుక్ = మెఱుపులయొక్క అంశు = కిరణములకు - నత = వ్రాలిన - దృక్ = చూపులుగల, అవరోధములతోడఁ = అంతఃపురస్త్రీలతో, నగిరి = ఆనందించిరి.—స్వభావోక్తి.

'మణియష్టి' - (సాటికి)—

'తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయష్టి
ర్మూలే బద్ధా మణిభి రనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః
తాలైః శిఞ్జావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠస్సుహృద్వః'. మేఘ.

'వృక్షేశయా యష్టినివాసభఙ్గా న్మృదఙ్గశబ్దాపగమా దలాస్యాః
ప్రాప్తా దవోల్కాహతశేషబర్హాః క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వమ్॥' రఘు. 16 (14).

'షడ్జముఖఁ'-'షడ్జం మయూరో వదతి' అను. 'గన్ధరాజ...న...చన్దనే కణగుగ్గులౌ స్వనామఖ్యాతేపుష్పవృక్షేచ,' సర్వశబ్దసంబోధిని. 'చిర'-'శీఘ్రభోజీచిరస్నాయీ'. 'బన్నసరంబు'-పంచసరశబ్దమునకు వైకృతము. 'మొగలిరేకులఁ'-వర్షర్తువగుటవలన. 'కొలువు'=1. సేవ, 2.ఆస్థానము- అందు అందఱును రాజును సేవింతురు గావున. 'జాము' - యామశబ్దవైకృతము. 'జాంగల'-'జాఙ్గలం నిర్జలస్థానే త్రిషు మాంసే నపుంసకమ్' నానా. 'పలలం క్రవ్యమామిషమ్' అమ. 'లఘవో జాఙ్గలా హితాః,' 'వర్షాసు...భజేత్ ...జాఙ్గలం పిశితమ్ - కున్దేన్దు ధవళం శాలిమశ్నీయాజ్జాఙ్గలైః పలైః' వాగ్భట. 'సౌధ - శాల్యన్నము'-'హర్మ్యపృష్ఠే వసే ద్బాష్పశీతశీకరిత్రేదివా' వాగ్భట.—'నతదృక్' - భీరుత్వముచేత, 'తత్తుహైయఙ్గవీనం స్యాద్ధ్యో గోదోహోద్భవంఘృతమ్' అమ. ఆరగించు - ఆహారశబ్దమునకు వైకృతము; ఆహారించు - తత్సమము. మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీచ చ', 'అఙ్గారధానికాఙ్గారశకట్యపి హసన్త్యపి' అమ. రెడ్లకు కుంపటి చెప్పి రాజులకు హసంతికం జెప్పుటలో విశేషము కలదు, రెడ్లకుంపటి మట్టిది, రాజుల హసన్తికయొక్క స్వరూపము:—

'కపిమతిరివ బహులోహా సుఘటితచక్రా ప్రభాతి వేళేవ
హరమూర్తిరి వహసన్తీ భాతివిధూమానలోపేతా,'

'అగరు' -పరిమళమునకు. 'అచిరరుక్'-'శమ్పా శతహ్రదా హ్రాదిన్యైరావత్యః క్షణప్రభా' అమ.

'అచిరరుచా విలసన్త్యా। అమృతమయ చాభావి ఘర్మబిన్దుముచా
పయోముచా ప్రసవముచా। విరుచా కిం చాపి తారహారముచా'.

'అవరోధములోపడక'-'శుద్ధాన్త శ్చావరోధశ్చ' అమ.-అవరోధ మనఁగా ఘోషా స్త్రీ-ఘోషాయాచారము మనుస్మృతిలోనే చెప్పఁబడినది. తురకలం గని హిందువులు నేర్చికొన్నారని చెప్పుట సరి గాదు, చూ. మనుస్మృతి. 8 (374-378).

వ. ఇట్లు సాంద్రసలిలధారాసారమాసరంబు లగు వార్షికవాసరంబులు ప్రశాంతం బగుటయు; శరదాగమంబు. ౧౩౬

సాంద్ర ... లు - సాంద్ర = దట్టమయిన - సలిలధారా = నీటిబొట్లులకోవలయొక్క - ఆసార = తెంపులేని పాతముచేత-మాసరంబులు = అతిశయముకలవి,..., వార్షిక వాసరంబులు= వర్షాకాలపు దినములు, ప్రశాంతంబులు = కడచినవగుటయు. - 'మాసరంబులు'—
'మహిమ సీమ వేళలందు నమ్మానవతికి మాసరము లయ్యెఁ దలఁపంగ వాసరములు.' నైష.1(75).
'ఆసార' - 'ధారా సంపాత ఆసారః' అమ. 'వాసరంబులు' - 'ఘస్రో దినాహనీ వాతు క్లీబే దివస వాసరౌ' అమ.

—* శరదృతు వర్ణన *—

ఉ. రాజమరాళలబ్ధగిరిరంధ్రము, శాలివనీకణావలీ
వైజననంబు, యజ్వహుతవాజహుతాశము, భాస్వదిందిరాం
భోజసమాగమం, బుదితబోధభుజంగశయోపచారనీ
రాజనఫుల్లహల్లకసరం, బుదయించె శరద్దినం బిలన్. ౧౩౭

రాజ...ము - రాజమరాళ = రాజహంసలచేత - లబ్ధ = పొందఁబడిన - గిరి = క్రౌంచపర్వతముయొక్క - రంధ్రము = సొరంగముకలదియు. శాలి...బు - శాలివనీ = వరిపొలములకును - కణ ఆవళీ = వెన్నుల సమూహములకును - వైజననంబు = పుట్టుకనెల (అయినదియు), యజ్వ...ము-యజ్వ = యజమానులచేత - హుత = వేల్వఁబడిన - వాజ = అన్నము గలదైన - హుతాశము= అగ్నిగలదియు, భాస్వ ..బు - భాస్వత్ = ప్రకాశము గలిగిన - ఇందిరా = లక్ష్మియొక్క - అంభోజసమాగమంబు = కమలములోనికి వచ్చుటకలదియు, ఉది...బు - ఉదిత = కలిగిన - బోధ = మెలఁకువగలవాఁడైన - భుజంగశయ= నాగతల్పుఁడైన నారాయణునికి- ఉపచార= సేవార్థ మయిన - నీరాజన = నివాళియైన - ఫుల్ల = వికసించిన, హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలు (గలదైన) - సరంబు = సరస్సుగలదియు నైన, శరద్దినంబు = శరత్కాలము, ఉదయించెన్= అవతరించినది.

శరత్కాలము వచ్చినది, క్రౌంచరంధ్రముదారిని హంసలు రాఁదొడంగినవి; వరి పండను జెల్లు పూవను ఆరంభించినవి; యజమానులు అగ్నియందు అన్నము వేల్చిరి; తామరతీవలయందు

పూవులు పొడమి వికసింపమొదలిడినవి; దానంజేసి మహాలక్ష్మి వానియందు నివసింపంజొచ్చినది. ఎల్లెడలను అప్పుడు పొడమి వికసిల్లిన యెఱ్ఱగలువలతోడ సరస్సులు అప్పుడే నిద్రమేల్కొన్న శ్రీమన్నారాయణమూర్తి కెత్తిన నివాళి పళ్లెరంబులో యనన్ ఒప్పుచుండినవి.—కడపటి విశేషణమున ఉత్ప్రేక్ష.

శరదృతువున గలుగు విశేషములు కొన్ని యిట వర్ణితములు:—

'శరదీన్దు రవి పటుత్వం జలాచ్ఛతాఽగస్త్యహంసవృషదర్పాః
సప్తచ్ఛదపద్మసితాభ్రధాన్యశిఖిపక్షమోక్షాద్యాః.' కా. క. ల.

'రాజమరాళలబ్ధగిరిగంధము' - మహావీరచరిత్రములో జామదగ్న్యవర్ణనము:—

'సోయం త్రిస్సప్తవారా నవికలవిహితక్షత్త్రతన్త్రప్రమాథో
వీరః క్రౌఞ్చస్య భేదాత్కృతధరణితలాపూర్వహంసావతారః.'

'వైజననంబు'-'సూతి మాసో వైజననమ్' అమ. 'వసి' యనుట సమృద్ధిం దెలుపును. 'శరావసి':—

'కాశాః క్షీరనికాశాః దధిసరవర్ణాని సప్తపర్ణాని
నవనీతనిభశ్చన్ద్రః శరది చ తక్రప్రభా జ్యోత్స్నా.' శార్ఙ్గధరపద్ధతి.

'పుణ్డరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః
ఋతుర్విడమ్బయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్.' రఘు. 4.

'యజ్వాహుతవాజహుతాశము' - 'యజ్వాతు యజమానః స్యాత్' అమ. 'ఇందిరా...బు' - 'శరత్పఙ్కజలక్షణా' రఘు. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా' అమ. 'ఉదితబోధ' - నారాయణుఁడు ఆశ్వయుజశుద్ధైకాదశినాఁడు నిద్రమేల్కొనును; ఆశ్వయుజకార్తికమాసములు శరదృతువు. 'నీరాజన' - దీపజ్వాల ఎఱుపుగావున హల్లకసామ్యము - 'హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్' అమ. 'సరంబు' - పయస్సరశ్శబ్దములకు సలోపము లేదని బా. వ్యా. తత్స. 80. అందులకు ఉపసర్జనత్వమందుఁ గలుగు నని వ్యవస్థచేసికొనవచ్చును; లేదా, ఇట మాలావాచక మయిన సరశ్శబ్దముగాఁ గొనవచ్చును; 'అయం కణ్ఠే బాహు శ్శిశిర మసృణో మౌక్తికసరః' ఉ. రా. చ.

క. కరము పొగ రెక్కె నంబర,
మురువిద్యుద్దీపకళిక లుమిసిన ధూమ
స్ఫురణం బొగచూరె ననఁగా
హరిమణిజంబూఫలాసితామలరుచులన్. ౧౩౮

అంబరము = ఆకాశము, ఉరు విద్యుత్ దీపకళికలు = గొప్పవైన మెఱుపు లనెడి దీపపు మొగ్గలు, ఉమిసిన = వెలిఁబుచ్చిన, ధూ...ణన్ - ధూమము = పొగయొక్క - స్ఫురణన్ = ఔత్కట్యముచేత, పొగచూరెన్ అనన్ = పొగచేత నలుపు ఎక్కెనో యనునట్లుగా, హరిమణి జంబూఫల అసిత అమలరుచులన్ = ఇంద్రనీలములును నేరేడుఁబండ్లును అనువానియొక్క నల్లని కాంతులతో, కరము = మిక్కిలి, పొగరు ఎక్కెన్ = నలుపుమీఱెను.

శరదృతువులో ఆకాశము నైర్మల్యాతిశయము నొంది ఇంద్రనీలమణులయు నేరేడుఁబండ్లయు కాంతివంటి నల్లని నిర్మలకాంతి గలదై మెఱుపు లనెడి పెద్ద పెద్ద దివ్వె మొగ్గలు వెలిఁబుచ్చిన

పొగ వ్యాపించుటచేత పొగ చూరినదో యన నొప్పుచుండెను. రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షయు, నిదర్శనయు సంకీర్ణములు.

'బింబప్రతిబింబత్వా। త్తంబులు సవిశేషణములు దాల్చిన యిరుధ
ర్మంబుల కైకోక్తియు, న। న్యంబున సామాన్య మన్వయం బిడుట, స్వకృ
త్యంబులచేఁ గీడును మే। లుం బోధించుటయు రాజులు నిదర్శన లై.
ఎది దాత సౌమ్యతయొ యా। ల్లదె నెఱ శశి మచ్చలేని; యబ్జరుచి న్నీ
వదనము దాల్చును నెలరాఁ। జదిసె నిరులు రాజవైరి సమయు నటంచున్.' అలం.

'పొగరు' = గర్వము-శ.ర., అందులకు అందలిప్రయోగము - 'అగరు ధూపపుఁ బొగల్ పొగరారు కురులుగా.' రామా. 2. ఆ. ఈరెండుతావులను నలు పని గ్రహించుటయే ప్రకరణోచితముగాఁ గనఁబడుచున్నది. 'హారమణి'-ఇంద్రనీలమునకు ఈపేరు వచ్చుటకుం గారణము - 'ఏనీలంబులకు మధ్యభాగంబున నింద్రాయుధసంకాశం బగుకాంతి రాజిల్లు నవ్వి యింద్రనీలఖ్యాతి గాంచి బహుమూల్యంబులును, దుర్లభంబులును నవు.' హాలాస్యము, 3.ఆ.

ఆ. సాంధ్యరాగలహరి సామిరంజితము లై
తిరిగె మింట నిదుర తెలిసినట్టి
యిందిరాధిపతికి నెత్తుకప్పురసీ
రాజనంబు లన శరద్ఘనములు. ౧౩౮

శరద్ఘనములు = శరత్కాలపు మేఘములు, సాంధ్యరాగ లహరిన్ = సంజకెంజాయయొక్క పెద్దయలచేత, సామి రంజితములు = సగముభాగము ఎఱుపు చేయఁబడినట్టివి, ఐ, నిదుర తెలిసినట్టి = అప్పుడే నిద్రమేల్కొన్నవాఁడైన, ఇందిరా అధిపతికిన్ = మాధవునికి, ఎత్తుకప్పురసీరాజనంబులు = ఎత్తినట్టి కప్పురంపు నివాళులో, అనన్ = అనునట్లుగా, మింటన్ = ఆకాశమందు, తిరిగెన్ = సంచరించెను.

సంధ్యారాగమహాతరంగముచేత సగముభాగము ఎఱ్ఱఁబాఱినవై కడమసగము స్వాభావికమయిన ఆతెలుపువన్నెయే గలవై, శరత్కాలమేఘములు ఆకాశమున సంచరించుచు ఎట్లుండెననఁగా—అప్పుడు నిద్రమేల్కొన్నట్టి శ్రీహరికి ఎత్తఁబడి త్రిప్పఁబడుచున్న కర్పూరపు హారతులో యన నొప్పుచుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

'లహరి' - 'మహాతరఙ్గే' సర్వ.సం.

'కరేణోత్క్షిప్తాస్తే జనని విజయన్తాం లహరయః' గంగాలహరి. 40.

'ఇమాం పీయూషలహరీం జగన్నాథేన నిర్మితామ్' ,, 53.

'సామి'-'సామి త్వర్ధే జుగుప్సితే' అమ. కర్పూరపు బిళ్లను వెలిఁగించిన ఒకభాగము ఎఱ్ఱఁగా జ్వలించుచుండఁగా, కడమభాగము సహజధావళ్యముతో వెలుంగుచుండును. 'మింట' - మిన్ను విష్ణుపదముగాన-'వియద్విష్ణుపదం వా తు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' అమ.

'ఏకాదశ్యాం శుక్లపక్షే హ్యాషాఢస్య సురోత్తమః
స్వమాయయా పవిత్రాఙ్గ్యా నిద్రయా వర్తతే ప్రభుః'. శేషధర్మ.

ఈనిద్రనాలుగు మాసములు.

'ప్రసన్నమూర్తి ర్భగవాన్ కార్తిక్యాం భవతి ప్రభుః,
తస్య ప్రసన్నదివస ముత్థానాఖ్యం విదు ర్బుధాః;
ఉత్థితే దేవదేవేశే శేషపర్యఙ్కశాయిని,
పూజయే త్తం ప్రయత్నేన పూజాభి స్తత్పదం వ్రజేత్.' శేషధర్మే.

చ. అళిగరుదంచలామల తదంతరబింబిత యయ్యెఁ బాకని
ర్దళితమహాఫలౌఘహరితచ్ఛదకర్కటికావనాళి నాఁ,
గలమవనభ్రమచ్ఛుకనికాయములోపల సాంధ్యరక్తిమం
బలఁతిగఁ దాల్చి మింటఁ గన నయ్యె విపాండుపయోదఖండముల్. ౧౪౦

విపాం...ముల్ - విపాండు = తెల్లని - పయోద = మేఘములయొక్క - ఖండముల్ = తునియలు, మింటన్ = ఆకాశమందు, కల...లన్ - కలమ = వరిపైరుయొక్క - వన = పొలములంగూర్చి - భ్రమత్ = సంచరించుచున్న - శుక = చిలుకలయొక్క - నికాయములోపలన్ = గుంపునడుమ, సాంధ్యరక్తిమంబు = సంధ్యాకాలసంబంధమైన యెఱుపును, అలఁతిగన్ = కొంచెముగా, తాల్చి = ధరించి, పాక...ళి - పాక = పండుటచేత - నిర్దళిత = పక్కలుపగిలిన - మహాన్ = గొప్పదైన - ఫల = పండ్లయొక్క - ఓఘ = సమూహములను - హరిత = పసరువన్నెగల - ఛద = ఆకులును గలదైన - కర్కటికా - దోసతీవలయొక్క - వన = తోఁటల - ఆళి = సమూహము, అళి...త - అళి = తుమ్మెదలయొక్క - గరుత్ = ఱెక్కలయొక్క - అంచల = తుదలవలె - అమల = నిర్మలమైన - తత్ = ఆయాకాశముయొక్క - అంతర = లోపల - బింబిత = ప్రతిబింబించినట్టిది, అయ్యెన్ నాన్ = అయినదో అనునట్లుగా, కనన్ అయ్యెన్ = కనఁబడినవి.

మింట వరిచేలంగూర్చి పాఱుచున్న చిలుకలసంఘములను వానిలో నడుమనడుమ ఒకసాటిగా సంధ్యారాగమును దాల్చిన పాండువర్ణపు శారదమేఘఖండములు ఎటు కనఁబడినవనఁగా- పచ్చనియాకులును, విరియంబాఱినపండ్లునుంగల దోసతోఁటలు తుమ్మెదఱెక్కవాడరివలె నిర్మలమైననలుపుతో సొంపారుచున్న యాయాకాశమందు ప్రతిఫలించినవో యనునట్లు కనంబడెను.
—ఉపమానుప్రాణిత మయిన యుత్ప్రేక్ష.

'అళిగరుదంచలామల' - 'భిన్నాఞ్జనప్రచయకాన్తి నభోమనోజ్ఞమ్' ఋ.సం.శరత్తు. - 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్త్రం పతత్త్రం చ తనూరుహమ్' అమ. 'పత్త్రం పలాశం ఛదనం దళం పర్ణం ఛదః పుమాన్' అమ. 'అమల'-ప్రతిబింబమును దాల్చుటకు. 'మహాఫల'-దోసపండ్లు పెద్దవిగా నుండును, పెద్ద వని చెప్పుట మేఘఖండసామ్యమునకు; ఆపండ్లును పిరిసినప్పుడు లోన ఇంచుక యెఱుపుగలసిన తెలుపుగానుండును; పండ్లు నేలను ఆకులు పైగాను ఉండును. వాస్తవముగా మేఘములు నేలకుదవ్వుగాను చిలుకలు వానికి ఈవల నేలకు చేరువుగాను ఉండును. చిలుకలను మేఘఖండములు తాల్చుట యనుట చిలుక యడ్డపడినంత మేర మేఘఖండము మఱఁగుపడును. దూరమునుండి చూచువారికి ఆచిలుకలును మేఘఖండములును అంటుకొనియున్నట్లే యుండును. 'కర్కారికా X కర్కటికా' - వీనిం గూర్చి పీఠికలోని పట్టికం గనునది: ఈశ్లోకముంగూడ కనవచ్చును.

'అర్ధం సుప్తో నిశాయాః సరభససురతాయాససన్నశ్లథాఙ్గః
ప్రోద్భూతాసహ్యతృష్ణో మధుమదవిరతో హర్మ్యపృష్ఠే ప్రబుద్ధః
సంభోగక్లాన్తకాన్తా శిథిలభుజలతావర్జితం కర్కరీతో
జ్యోత్స్నాభిన్నాచ్ఛధారం న పిబతి సలిలం శారదం మన్దపుణ్యః.'

'అలఁతిగ' - పండు పగిలిన లోపలి భాగమునకు గాఢరక్తిమ యుండదు; అల్లే శరన్మేఘములకును.

క. ఘనగణవిహరణఁ జివికిన
మణిధనువునఁ దోరఁగు నుసి సమానము లైద
ర్పణనిభనభమునఁ బరిణత
శణకణహరిణములు పాండుజలదము లొలసెన్. ౧౮౧

పరి...లు - పరిణత = నెఱసుదిరిన - శణ = జనుముయొక్క - కణ = లేశములవలె - హరిణములు = తెల్లని వైన, పాండు జలదములు = తెల్లమేఘములు, దర్పణ నిభ నభమునన్ = అద్దముతో సమానమైన యాకాశమందు, ఘన...ణన్ - ఘన = ప్రమానులోలుపుడు పురుషుల యొక్క, గణ = సమూహములయొక్క, విహరణన్ = తోలుచుటచేత, చివికిన మణిధనువునన్ = నానుటచేత సారముచచ్చిన యింద్రధనుస్సునందుండి, తోరఁగు నుసిసమానములు ఐ = రాలునట్టి ధూళియో యనునట్లుగా, ఒలసెన్ = పర్వెను.

అద్దమువలె నిర్మలముగా నున్నయాకాశమందు, జనుపకాఁడం ద్రుంచిన ఆలోనం గనుపట్టుసీచువోలె తెల్లనైన మేఘములు,కోయ్యదోలుపుడు ఘురుగులు వోలువఁగా రాలుచున్న యింద్ర ధనుస్సుయొక్క చివుకుడు పొదుపింపిముత్తెములో యన వర్వుచుండెను.—ఉపమోత్ప్రేక్షలకు సంసృష్టి. 'సమాన' శబ్దము ఉపమయే కానఁగూడదు; ఏలన, లోకసామాన్య మయిన నుసింజెప్పక ప్రకృతిసిద్ధ మయిన మణిధనువునుసిం జెప్పినందున తాదాత్మ్య సంభావనమందె తాత్పర్యముగాని కేవలౌపమ్యకథన మందుం గామిచేత. ఇందువృత్త్యనుప్రాసము నున్నది.

'దర్పణ' - 'దర్పణే ముకురాదర్శౌ' అమ. 'కణ' శబ్దము లక్షణచే కణాంతర్గతధవళతూల పరము. 'పాండు' అని చెప్పియు 'హరిణము' లనుటచే ఆపాండిమయొక్క విశేషము చెప్పఁబడినది.—'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' అమ.

క. రవిశశిముకురములు శర
ద్యువతి మెఱుఁగుఁబెట్టుభూతియో యనఁ బర్వెన్
బవనాహతసప్తచ్ఛద
నివహపరాగంబు దివికి నిర్మలకాంతిన్. ౧౮౨

దివికిన్ = మింటికి, పవ...బు - పవన = గాలిచేత - ఆహత = కొట్టఁబడిన - సప్తచ్ఛద నివహ = ఏడాకులయరంటుల సమూహముయొక్క - పరాగంబు = రజస్సు, శరత్ యువతి = శరదృతు వనెడియువిద, రవి శశి ముకురములు = సూర్యచంద్రులనెడి యద్దములకు, మెఱుఁగుఁబెట్టు భూతి

యో అనఁ = మెఱుఁగిడునట్టి బూడిదియో యనునట్లుగా, నిర్మలకాంతిఁ = స్వచ్ఛ మయిన ప్రకాశముతో, పర్వెఁ = వ్యాపించెను.

శరదృతు వనెడి జవరాలు సూర్యచంద్రు లనెడియద్దములకు మెఱుఁగుపెట్టుచున్న బూడిద యో యనునట్లుగా నిర్మలకాంతితో ఏడాకుల యరఁటులరజన్ను గాలిచేత ఆకాశమున పర్వు చుండెను. - రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

'శరత్కాలమున' - 'రవీందుపటుత్వ' మనుకారికను చూ. ౧౩౭ టీక. - 'శరదుదయ ప్రభావమునఁ జంద్రదినేంద్రుల తేజ మెక్కు.' వి. చ. 'భూతి'-

'హస్తగత భూతిమలినో యథాయథా లఙ్ఘయతి ఖల స్సుజనమ్,
దర్పణమివ తం కురుతే తథాతథా నిర్మలచ్ఛాయమ్.'

'ముకురములు' - పూర్వకాలమున అద్దములను ప్రాయికముగా కంచుతో చేసికొనుచుండిరి. వానిని సన్నపాటివిభూతితో తోమి నిర్మలీకరించుకొనుచుండిరి. విభూతి కడుంగడుసన్నము కాదేని దర్పణము గీఱలుపడి పనికిరాక పోవును. 'సప్తచ్ఛద'-'దధిసవర్ణాని సప్తపర్ణాని.' చూ. ౧౩౭ టీక. 'కపురపుటనఁటి నాఁగాను నేడాకుల యనఁటి నా సప్తపర్ణాఖ్య దనరు.' ఆం. భా. 2 (42).

స్రగ్ధర. సంభూతజ్ఞప్తి వాతాశనశయనము విశ్వంభరుం డూఁది లేవం,
గంభీరప్రక్రియామగ్నత డిగు జగతిం గ్రిందుగాఁ దోఁచువర్షా
దంభోళిస్థూలరంధ్రోద్గతసితపృథుపాతాళజాతాంబుధారా
స్తంభంబు ల్పోలె నెన్నుల్ధవళరుచి శరస్తంబసంస్తిం జనించెన్. ౧౪౩

సంభూతజ్ఞప్తిన్ = సంజాత మయిన మెలఁకువచేత (నిదుర మేల్కాంచి), విశ్వంభరుఁడు = నారాయణుఁడు, వాతాశనశయనమున్ = పాపసెజ్జను, ఊఁది = ఊనుకొని, లేవన్ = లేచి నిలువఁగా, గంభీ...తన్ - గంభీర = లోఁతయిన - ప్రక్రియా = ప్రకారముచేత - మగ్నతన్ - మునిఁగినదయినందున, డిగుజగతిన్ = క్రిందికిపోవుచున్న భూమియందు, క్రిందుగాన్ = దిట్టముగా, తోఁచు...పోలెన్ - తోఁచు = అగపడుచున్న - వర్షా = వర్షాకాలపు - దంభోళి = పిడుగులయొక్క (పిడుగులు చేసిన) - స్థూల = లావైన - రంధ్ర = బొక్కలనుండి - ఉద్గత = పైకి లేచిన - పృథు = గొప్ప - సిత = తెల్లనివైన, పాతాళజాత = పాతాళమందుఁ బుట్టిన - అంబుధారా = నీటిధారలయొక్క - స్తంభంబుల్ పోలెన్ = కంబములో యనునట్లుగా, ఎన్నుల్ = పుష్పములు, ధవళరుచిన్ = తెల్లకాంతితో, శరస్తంబ సంస్తిన్ = రెల్లుకాఁడల వరుసయందు, జనించెన్ = పుట్టినవి.

శ్రీహరికి మెలఁకువ రాఁగానే పాపసెజ్జను వదలి క్రింద పాదమూని నిలువఁగా, ఆయన విశ్వంభరుఁ డగుటచే (అనఁగా కడుపులో లోకములను మోచువాఁడగుటచే ఆతనిబరువువలన) భూమి లోఁతుగా దిగిపోయినది; అంతట కడచిన వర్షర్తువులో పడినపిడుగులు పాతాళమువఱకు చేసినబొక్కలలోనుండి లావుఁబాటి తెల్లని యాపాతాళగంగనీటికంబములు లేచినవో యను నట్లుగా ఎటుఁజూచినను తెల్లనికాంతులతో రెల్లుకాఁడలయందు వెన్నులు పుట్టినవి. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

శ్రీహరి శరత్తులో మేల్కొను నని ఇప్పటికే టీకలో చూపఁబడియున్నది. 'వాతాశన'- పరుండుటకు గాలి యూఁదిన రబ్బరుపఱుపువలె మెత్తగా నుండు నని సూచించుటకు. శయనము విడిచి శ్రీహరి లేచును.

'నాగాఙ్కం మోక్తు మిచ్ఛోః శ్శయన మురుఫణా చక్రవాళోపధానం
నిద్రాచ్ఛేదాభితామ్రా చిర మవతు హరే ర్దృష్టి రాకేకరా వః.' ముద్రా.3

'వంతాశనశయనము' - నారాయణునికి శయనము శేషాహి.

'ఏకాభార్యా ప్రకృతిరచలా, చఞ్చలా చ ద్వితీయా,
పుత్రో౽నఙ్గ స్త్రిభువనజయీ మన్మథో దుర్నివారః
శేషశ్శయ్యా శరణ ముదధి ర్వాహనం పన్నగారిః
స్మారంస్మారం స్వగృహచరితం దారుభూతో మురారిః.'

'సిత పాతాళజాతాంబు' - పాతాళనది యైన భోగవతియు గంగయే గావున దానిజలమును తెలుపే; కావున నది శరత్పుష్పములకు మంచి యుపమానము. 'స్తంబ' - 'అప్రకాణ్డే స్తమ్బగుల్మౌ' అమ. - 'శరో౽భిఘ్యాస్త్రగ్రహాకే గుండ్రే కాణ్డే తృణాన్తరే' నానా.

'స్రగ్ధర.—చాలున్ మ్భ్నయ్యయా లప్తమయతియుగళేమున్ స్రగ్ధరావృత్త మందున్.'

తే. నీరజేక్షుఁడు నిద్ర దెలిసి
యడుగుఁ దనమీఁదఁ మోపనో యవనిరమణి
కంటకితగాత్రి యయ్యె నాఁగా విపాక
పరుషకంటకశాలిమంజరులు వొలిచె. ౧౮౮

ఆవేళన్ = ఆశరదారంభంబునందు, నీరజేక్షుఁడు = పుండరీకనేత్రుఁ డయిన శ్రీహరి, నిద్ర దెలిసి = నిదురనుండి మేల్కొని, తనమీఁదన్ = భూమిమీఁద. అడుగు మోపనో = పాదం బూనినకతంబుననా యేమి, అవనిరమణి = భూకాంత, కం...త్రి - కంటకిత= గగుర్పాటు గొన్న - గాత్రి = దేహముగలది, అయ్యెన్ = అయినది, నాఁగాన్ = అనునట్లుగా, విపా...లు- విపాక = పంటచేత-పరుష = గట్టిపడిన - కంటక ముండ్లుగలవైన - శాలి= వరియొక్క - మంజరులు = వెన్నులు, పొలిచెన్ = ఒప్పెను.

ఆసమయాన వరియెన్నులయుండ్లు పంటచే గట్టిపడి యుల్లడల నొప్పుచుండుటం జూడఁగా నెట్టుండె ననఁగా, నారాయణుఁడు నిద్రలేచి, శేషపర్యంకమును వీఁడువాఁడై భూమిపై పాద మూంచినకారణంబున నాభూదేవి యొడలు గగుర్పొడిచినదా యనునట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'అవనిరమణి' - నారాయణుని రమణియైన యవని, కావునఁ గగుర్పాటుం బొందదు 'కంటకిత' —సంజాతకంటక మైన -తారకాదికి చెప్పఁబడిన ఇతచ్ప్రత్యయము. ''కణ్టకః పులకే వేణౌ ద్రుమాఙ్గే క్షుద్రవైరిణి'' నానా. తారకాదులు: -'తారకా పుష్పకల్లోల తరఙ్గ శరపల్లవాః। బుభుక్షాకణ్టకాఙ్గార శృఙ్గారజ్వరకన్దరాః...'; 'గాత్రం ప్రతీకే దన్త్యగ్ర జఙ్ఘాభాగే వపుష్యపి.' నానా.

మ. స్ఫుటభూయోహృతిశంక వార్ధి నినరశ్ముల్మిన్ను చేర్పం, దటి
చ్ఛట తౌర్వంబుగఁ గారుకొంచు, ఘనమై క్ష్మాఁ దీఱ వర్షింప, న
చ్ఛోటనుం దోఁచి గ్రసింపఁ బోలుఁ గలశీసూనుండు! గాకున్న నొ
క్కటఁ దారాగ్రహభాస్కరేందుమణిశుక్తుల్ వ్యక్తమై తోఁచునే?

స్ఫుట...కన్ - స్ఫుట = ఉత్కటమైన - భూయః = మరల - హృతి = (అగస్త్యు లు) హరింతు రను - శంకన్ = భయముచేత, ఇనరశ్ముల్ = సూర్యకిరణములు, తటిత్ ఛటలు= మెఱుపులసమూహములు, ఔర్వంబుగన్ = సముద్రమునందలి బడబాగ్ని యగునట్లుగా, వార్ధిన్= సముద్రమును, మిన్నుచేర్పన్ = మింటఁ జేర్పఁగా,(మింటం జేరినయాసముద్రము), కారుకొంచున్= నల్లఁబాఱి, ఘనము ఐ = మేఘముగా మాఱి, క్ష్మన్ = భూమియందు, తీఱన్ = (ఆసముద్రము) అంతయు, వర్షింపన్ = వర్షమైపోవఁగా, (ఎట్లుండె ననఁగా), అచ్ఛోటనున్=అక్కడను (అనఁగా మింటను) కూడ, తోఁచి = అగపడి (ప్రవేశించి), కలశీసూనుండు = అగస్త్యుఁడు, గ్రసింపఁబోలున్ = వార్ధిని త్రాగియుండును, కాక ఉన్నన్ = అటుకాదేని, ఒక్కటన్ = ఒక్కమాఱుగా, తారాగ్రహ భాస్కర ఇందు మణి శుక్తుల్ = నక్షత్రములు అంగారకాది పంచగ్రహములు సూర్యచంద్రులు నను రత్నములును ముత్తెపుఁజిప్పలును, వ్యక్తమై = స్పష్టముగా, తోఁచునే = కనఁబడునా, (అను నట్లుండెను).

అగస్త్యనక్షత్రోదయము మాఱు ననియు, నీటిమబ్బులు వర్షించి శూన్యమైపోయిన వనియు, నక్షత్రములకును సూర్యచంద్రాదిగ్రహములకును దీప్తి వచ్చిన దనియు భావము. - సూర్యకిరణములు తమకు త్రాగుటకు వలసియున్న సముద్రమును అగస్త్యమహాముని మునుపటివలెనే మరల త్రాగివేయు నని భయపడినవై ఆసముద్రమును తమతావైన మింటం జేర్చుకొనఁగా, మెఱుపులే బడబానలముగా ఆసముద్రము భూమియందంతటను వర్షించి మాయమగుటయు, నక్షత్రములకును అంగారకాది పంచ గ్రహంబులకును సూర్య చంద్రులకును దీప్తి హెచ్చుటయు నెట్లుండె ననఁగా - ఆమహాముని నక్షత్రరూపమున అప్పుడు మింట నుదయించినాఁడు గావున ఆయన అట కూడ ఆసముద్రమును త్రాగివైచినాఁడు సుమా - అనునట్లును, ఆనక్షత్రాదులే ఆసముద్రమునడుమనుండు రత్నములును ముత్తెపుంజిప్పలునుం జుమా యనునట్లును ఉండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; తుదిపాదమున రూపకము. మత్తేభవిక్రీడిత వృత్తము:—'మను విశ్రాంతియు సభ్రభనమ్యవములున్ మత్తేభవిక్రీడమౌ.' 'భూయః' - ఇంతకుముందు అగస్త్యమహాముని సముద్రమును త్రాగివైచినాఁ డని సూచన. ఒకమాఱు త్రాగెను గావుననే మరలత్రాగు నను శంక. 'శఙ్కా త్రాసవితర్కయోః' నానా.

కాలకేయు లను నసురులు సముద్రమునందు దాఁగియుండి, అప్పుడప్పుడు వెలువడుచు దేవతలను బాధించుచుండఁగా, దేవతలప్రార్థనచే అగస్త్యమహాముని సముద్రమును అరచేతంగొని ఆపోశనించెను. సూర్యమరీచులకు వార్ధితో నేమిపని? అవి యాతనివలన గర్భమును ధరించును; సముద్రజలమును అవి త్రాగునవి. కారుకొంచుఘనమై తీఱ వర్షించుటయే సమయూట. 'అచ్ఛోట'- దీని రూపముల క్రమము—ఆచోట - అచ్చోట - అచ్ఛోట - అచ్చట - అచట - అట.

'ఔర్వము'-'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానలః' అమ. 'క్ష్మా'-వని క్ష్మావనీ మహీ' అమ. "ఔర్వుఁడు చ్యవనమహర్షిపుత్త్రుఁడు, భృగువంశ్యుఁడు; కార్తవీర్యులు భార్గవవంశము నెల్ల నాశము చేయ సమకట్టి స్త్రీలగర్భములనుసయితము ఛేదము సేయం దొడంగిరి. వారిలో చ్యవనభార్య తనగర్భమును తొడలో దాఁచుకొన్నది. దానం జేసి ఆగర్భము శిశువుగా జనించి ఔర్వుఁడను పేరం బరఁగెను. అతనిం గన్నంతఁ గార్తవీర్యులకుం గన్నులు పోయినవి. అతని దేహమునుండి అగ్నిజ్వాల పొడమి లోకము నెల్ల భస్మీకరింపనుంకినది. అంత నాతఁడు తనపితృదేవతలైన భార్గవులు వేఁడఁగా దానిని సముద్రమున వైచెను. అది నది గుఱ్ఱపుమొగము బొందియున్నది. అందువలన దానికి [illegible] బడబానలము అనియుఁ బేళ్లు" అని పురాణకథ. 'కలశసూనుండు'-'అగస్త్యః కుంభసంభవః' అమ. శరత్తున అగస్త్యోదయమునకు చూ. ౧౩౭ టీక. 'తారలు'-"నక్షత్ర మృక్షం భం తారా" అమ. గ్రహములు రాసులయందు సంచరించునట్టి [illegible] ఏడు. [illegible] చెప్పుట సుక్తిసాదృశ్యముకొఱకు; రత్న-సముద్రుఁడు [illegible] "రత్నాకరో జలనిధిః" అమ. 'ఒక్కొ-ట'-ఒక్క-కు ఒక్కొ- అనియును, [illegible] అనియును [illegible] గలవు.—"ఇటఁ బాండవ కౌరవులొ। క్కొ-ట నందఱు [illegible] గొని" భార. ఆది. ౫ ఆ. "ఇటు వచ్చె [illegible]నియు నొ। క్కొ-టఁ [illegible] గా:" మను. 3. (70).

తే. ఆలవాలము [illegible] శరత్తు కుండము
[illegible] దేవత
[illegible] నదీయత
[illegible] దేర్చు నే యనఁగ. ౧౮౬

శరత్తు = [illegible], ఆలవాలయాద్రి కుంభసంభవుఁ డను కతకంబుగ = మలయపర్వత మందలి [illegible] ప్రతిబింబకైతవమునన్ = సర స్సులను [illegible] చేత, తమ [illegible] జల దేవతలకు, ఇచ్చి నన్ = [illegible], తో [illegible] కేలన్ = అల [illegible] చేతితో, తావన్ = మొట్టమీఁద, [illegible] తదీ...కున్ = తదీయ=ఆ యగస్త్య ని [illegible] చిన్నదిగా నుంటయే, [illegible] నీటిని, తేర్చు నే = నిర్మలము గా చేయఁగలవా, [illegible], కలంకు = మాలిన్యము, అడఁగెన్ = క్రిందికి పోయెను.

శరదృతువులో [illegible] యాము కాఁగా నే భూమిలో నంతటను వండు క్రిందికి [illegible] తేరుట [illegible] నక్షత్రములు నీటిని తేర్చుట వట్టిమాట, శరదృ తువే మలయపర్వతమునుండి అగస్త్యుఁ డను పేరం [illegible] యొక యిందుపుగింజను తెచ్చి కొలఁ కులలోని అగస్త్యనక్షత్రప్రతిబింబము [illegible] చేత జలదేవతలకు ఇయ్యఁగా, వారు ఆకొలంకుల మొట్టుమీఁద పెట్టి [illegible] వచ్చినజీరు కలియుటచేత నీరు తేరినది - ఆప్రతిబింబము అగస్త్యుఁ [illegible] మునిని, అగస్త్యుఁడు [illegible] కాలేదా, ఆప్రతిబింబము హ్రస్వమే గదా? ఇదే గుర్తు [illegible] గా నుండెను.-[illegible]

మలయపర్వతము [illegible] నున్న [illegible]; దానం దామ్రపర్ణి పుట్టుచున్నది. అందే అగస్త్యులవారు నివసింతురు. —

'యస్యోత్తమాం మౌక్తికకామధేను రుపత్యకా మర్చతి తామ్రపర్ణీ
రత్నేశ్వరో రత్నమహానిధానం కుమ్భోద్భవస్తం మలయం పునాతి.' అని మల్లినాథటీక.
'వ్యక్తిచిహ్నార్థకో జాతిశబ్దోఽపి వ్యక్తివాచకః
యథాగస్తినివాసాదిః దక్షిణాశా ప్రకీర్త్యతే.' కా.క.ల.

అగస్త్యుఁడు మలయవాసి గావున అతనిని మలయాద్రిలోని కతకముగా కవి చెప్పినాఁడు. 'శరత్తు' అని వ్రాఁతపుస్తకముల పాఠము. ఆపక్షమున 'శరత్తు పూర్వము ఋతువు - అనఁగా శరదృతువు' అని యర్థము చేసికొనవలయును. 'శరత్కుండమండలిఁ' అని యొకటే సమాసముగాఁ గాని, 'మలయాద్రి'ని కర్తం జేసికొనవలయును. అయినను శరత్పదమును చెప్పినఫల మేమియు లేదు గావున 'శరత్తు' అనుపాఠమే ప్రియము. శరన్నృపునే కర్తగా అన్వయించుకొనుపక్షమందును, ప్రథమైకవచన (వు) విభక్తిలోపమును నకు గతిని రామకృష్ణాదులకుంబోలె కల్పించుకొనవలయును. అగస్త్యోదయము శరత్తులో నని రఘుటీకలోనికారికవలనం దెలియును. తదీయాస్తమయకాలములు - బృ.సం.అగస్త్యచారమున: — 'స్పృశ్యతే కిల హస్తగతేఽర్కే రోహిణీముపగతేఽస్తముపైతి.' అగస్త్యోదయ మగుడు, జలాశయములందలి నీరు తేటపడును;

'ప్రససాదోదయాదమ్భః కుమ్భయోనేర్మహౌజసః.' రఘు. 4.
'కతకము' నీటిని తేర్పుగింజ యనుటకు - ఉపోద్ఘాతమున శబ్దముల పట్టికను గాం.
'కుణ్డం పిఠరే తోయాధారే దేవే చ వహ్నిగర్తే చ.' నా. నా.
'స్యాత్కుణ్డలం ద్వాదశరాశికే చ దేశే చ కర్ణే చ కటివ్యుతే చ.' విశ్వ.

'కొలఁకుల కేలఁ' రూపక సమాసమున షష్ఠీసమాస కాన్వయము' - 'వడగండ్ల వానలపండు' అనుప్రయోగమువలె. - 'కరి' - 'శ్యామలాకారమ్బు సాకియు మర్త్యు । పరఁగుచునుండును గరి యనంగ;' ఆం. భా. 3.(61) 'ఆమాట నమ్మఁజాల్చము । లేనికి నశ్వరుఁడు కరి నిలింప విరోధీ.' ఆము. 6 (53).

చ. ఇలకు సుధాసమత్వము రహింప శరజ్జలజాక్షి కుండమం
డలి సలిలంబుఁ గల్మష మడంగ మొగుల్విరియెండఁ గాఁచుచోఁ
జిలుకు నిశారజఃపటలి చెన్ను వహించె దరంగపంక్తిపై
వికసదరవిందకైరవకదంబకడారపరాగపూగముల్. ౧౮౭

వికస...ముల్ - వికసత్ = వికసించుచున్న - అరవింద = కమలములయు - కైరవ = తెల్లఁగలువలయు - కదంబ = సమూహములయొక్క - కడార = పసుపుఁబచ్చనైన - పరాగ = పుప్పొడియొక్క - పూగముల్ = మొత్తములు, తరంగపంక్తిపైన్ = అలలవరుసమీఁద, (ఎట్లొప్పె ననఁగా), శరత్ జలజాక్షి = శరత్తనెడి చెలువ, ఇలకున్ = భూమికి - (రలలకభేద మగుటంబట్టి - ఇలకున్ = ఇరకున్ = నీళ్లకు అనియును), సుధాసమత్వము - సుధా = అమృతముచేత - సమత్వము = దేవలోకతుల్యత, రహింపన్ = సొంపారునట్లుగా, కుండ...మున్-కుండ = కొలంకు లనెడి కుండలయొక్క - మండలిన్ = సమూహమునందు - సలిలంబున్ = నీటిని, కల్మషము = కాలుష్యము, అడంగన్ = పోవుటకుఁగాను, మొ...డన్ - మొగిలు = మబ్బు - విరి = తొలఁగినదైన - ఎండన్ = ఆతపముచేత, కాఁచుచోన్ = ఆనీటిని కాఁగఁజేయుచుండఁగా, చిలు...

న్నై - చిలుకు = చల్లుచున్న - నిశా = పసుపుయొక్క - రజః = పొడుముయొక్క - పటలి = మొత్తముయొక్క - చెన్ను = రీతిని, వహించెన్ = తాల్చెను.

శరదృతువున మబ్బువిడిచినదియుండ తీక్ష్ణముగా కాయుచుండుటయు, సరస్సులలో తామరలయు కలువలయు పసుపువన్నె పుప్పొడిమొత్తములు (గాలికి రేఁగి) అలలపై పడుచుండుటయు, నెట్లుండె ననఁగా,—శరదంగన భూమికి (నీళ్లకు) సుధయొక్కయుత్కృష్టను సంపాదించునదై (స్వర్గమునకు సుధ చేకల్గినయుత్కృష్టను భూమికి నీళ్ల చే సంపాదించునదై), సరస్సు లనెడి కుండల సమూహములో నీటికొలుపులను తొలంగియు అమృతతుల్యము లనట్లుగా మబ్బువిరియుండ చేత ఆనీటిని కాఁచుచు, అందు పసుపుఁబొడుమును చల్లుచున్నదో యనున ట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

అప్పుడు నీళ్లు తేటలై అమృతమువలె స్వాదువులును ఆరోగ్యకరములును ఆయె నని భా. 'కుండ'-చూడు. ౧౭౮ టీక. 'ఇరా భూ వాక్సురాప్సుస్యాత్' అమ. 'సమత్వము' = "సమా స్త్రీ వత్సరే సాధు సర్వతుల్యేషుతుత్రిషు." నానా. 'వహింప' - 'పహింప' అనిపూర్వముద్రణ పాఠము. 'నిశా' - "నిశా రాత్రౌ హరిద్రాయా మర్ధో దుర్నామరోగయోః" నానా. రాత్రి పేరు లన్నియు పసుపునకుంజెలును-"నిశాహ్వ కాంచనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ"అమ. 'కైరవ'-మొగిళ్వరియుండలో కైరవము వికసిల్లునా? వికసిల్లక దానిపుప్పొడి పర్వుట ఎట్లు? అని ఆక్షేపము. కైరవము రాత్రి వికసిల్లఁగా అప్పు డందునుండి వెలువడినరజస్సే కొలనిమీఁద అప్పటినుండి గాలికి రేఁగుచు, అణఁగుచు నుండెనని తెలంపవచ్చును. "కడారః కపిలః పింగ పిశంగౌ కద్రు పింగళౌ," "పూగః క్రముక వృద్ధయోః" అమ. నానీటికి మాధుర్యముకలిగించుటకు వైద్యము మిడియెండ వేళలో పసుపుఁబొడుమును నానిలో చల్లుట; ఇంక నీహరిద్రాయోగము లనేకములు గలవు.-

"అఞ్జనముస్తోశీరైః సరాజకోశాతకామలకచూర్ణకైః
కతకఫలసమాయుక్తై ర్యోగః కూపే ప్రదాతవ్యః
కలుషం కటుకం లవణం విరసం సలిలం యదివా శుభగన్ధి భవేత్।
త దనేన భవ త్యమలం సురసం సుసుగన్ధి గుణై రపరైశ్చ యుతమ్॥" బృ. సం.

ఉ. హెచ్చినమైత్రిఁ బద్మినుల కెల్ల ఘనాత్యయకారుకుండు సొ
మ్మచ్చుపడంగఁ జేయుటకునై యలక్రౌంచనగంబుపేరి క
మ్మచ్చున నీడ్చుశర్వగిరియందలి వెండిశలాకపిండు నా
వచ్చి మరాళమాలికలు వ్రాలెఁ గొలంకులఁ జక్రచంక్రమిన్. ౧౭౮

ఘనా...డు - ఘనాత్యయ = శరత్కాలమనెడు - కారుకుండు = శిల్పి - (కంసాలి-విశ్వకర్మ), హెచ్చినమైత్రిన్ = అధికప్రేమతో, పద్మినులకల్లన్ = తమ్మికొలంకులకు (పద్మినీ జాతిస్త్రీలకు) అన్నింటికిని (అందఱకును), అచ్చుపడంగన్ = చక్కఁగా, సొమ్ము = ఆభరణములను, చేయుటకునై, అల క్రౌంచనగంబు పేరి కమ్మచ్చునన్ = అక్రౌంచగుబ్బలియను పేరు గలదైన బెజ్జములయుక్కు (సగటే (బెజ్జము) లోనుండి, ఈడ్చు-ఈడ్చుచున్న - శర్వగిరియందలి = కైలాసములోని - వెండి = రజతముయొక్క - సలాక = తీవలయొక్క - పిండు = మొ

త్తము, నాన్ = అనునట్లుగా, మరాళీమాలికలు – హంసలబారులు, వచ్చి = అరుదెంచి, కొలంకులన్ = సరస్సులయందు, చక్రచంక్రమితిన్ – చక్ర = మండలాకారముగా [illegible], చంక్రమితిన్ = శబ్దముతో (పా. ఝంకృతిన్ = ఝుమ్మను శబ్దముతో), వ్రాలెను.

శరదృతువునందు క్రౌంచరంధ్రముదారిని హంసలు వచ్చి తమ్మికొలంకులలో వ్రాలుట యెట్లుండె ననఁగా.—శరత్కాల మనెడు విశ్వకర్మ పద్మసరస్సు లనెడి పద్మినీజాతి స్త్రీల మీఁద ఎక్కువ మక్కువ వహించినవాఁడై, (వారికై), కాళ్లకు కడియములు, చేతులకు వెండి గాజులును, చేయుటకై కైలాసపుకొండిని క్రౌంచశిఖరమను కమ్మరచ్చులోఁ బెట్టి కమ్ములు లాగి ఎవరికై లాగినకమ్ములు వారికడ నుంచుచున్నాఁడో యనునట్లుండెను. – శ్లిష్టరూపకానుప్రాణి తోత్ప్రేక్ష.

'పద్మినులకున్' - 'పద్మినీ కరిణీ స్త్రీ [illegible] విశేషయోః' నానా. – 'ఘనాత్మయ' – ఆరోప్యమాణుఁడు పురుషుఁడు గాన స్త్రీ [illegible] శబ్దము జెప్పక [illegible] గశబ్దమును చెప్పినాఁడు. ఘన = [illegible] – [illegible] – [illegible] = అగసాలవాఁడు, [illegible]; [illegible] 'కాయి' శబ్ద ఉపలబ్ధముగాని, కా–కాయిక శబ్దములుగాఁపు. [illegible] '–కారుశ్శిల్పి విశ్వకర్మా' నానా. అట్టి సార్థమున [illegible] క్రౌంచ[illegible]– 'హంసద్వారం భృగుపతి యశోవర్త్మ యత్ క్రౌఞ్చరన్ధ్రమ్' మేఘ. [illegible] [illegible]లాపూర్వహంసావతారః' మహావీరచరిత్ర. [illegible] [illegible] అమ. అతనికి నివాసమైన గిరి కైలాసము, [illegible]; – 'కైలాసస్య [illegible] ప్రజత [illegible] ద్వాదివ్యగ్రాహేత్వ [illegible]' అని [illegible]. 'చక్ర' [illegible] నప్పుడు చక్రప్రమాణముగా [illegible] – [illegible] వచ్చుపరివేషంబు చాడ్పున [illegible] ఆస్వ. 1. (44) లో [illegible] హంస [illegible] కమ్మచ్చు [illegible] వెంట నే చుట్టుచుట్టుకొనుట, [illegible].— "[illegible] గమ్మచ్చు [illegible]." [illegible]. భా. 2 (300)

తే. కుంభజుఁడు వార్ధితోఁ గ్రోలి కుడుచు నున్న
మించుముక్తాచ్ఛటలె క్రుమ్మరించె ననఁగ
జలజదళములఁ దేటలఁ జప్పు లమరు
యంబుకణములు వొలిచెఁ బద్మాకరముల. ౧౭౯

కుంభజుఁడు = అగస్త్యుఁడు నక్షత్రరూపమున మింట నున్నవాఁడు, వార్ధితోన్ = సముద్రముతో, గ్రోలి = త్రాగి, కుడుచున్ = కడుపులోని, ఉన్న – మించుముక్తాచ్ఛటలె = ప్రకాశమానములైన ముత్తెములసమూహమును మాత్రమే, క్రుమ్మరించెన్ అనఁగన్ = క్రిందికి దిమ్మరించెనో యనునట్లుగా, పద్మాకరములన్ = తమ్మికొలఁకులయందు, జలజదళములన్ = తామ

రాకులయందు, తేటలుఁగల = స్వచ్ఛమైనవియు, చవులుఁగల = స్వాదుమయము తూనికయుఁగలవియు, కణములు = నీటిబిందువులు, పొలిచెన్ = సొంపారెను.

అప్పుడు తమ్మికొలంకులయందు తామరాకులమీఁద తేటలును స్వాదువులును ఐననీటిబిందువులు ప్రకాశించుచుండుట ఎట్లుండెననఁగా, అగస్త్యులవారు సముద్రజలముతోఁగూడ అందులోని ముత్తెములను త్రాగి, పిమ్మట నీటిని కడుపులోనే యుంచుకొని, కడుపులోనుండి స్వచ్ఛములును తూనికగలవియు ప్రకాశమానములును అయినట్టి యా ముత్తెములను మాత్రము క్రిందికి ఈకొలంకులలోనికి ప్రస్ఫురించినారో యేమి అను నట్లుండెను.-శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

'జలపటలముల' —చూ. 2 (8) టీక. 'ముక్తాచ్ఛటలె' - ఏకారముచేత ముత్తెములను మాత్రమే తా నిచ్చెనుగాని వానితోఁగూడ యున్ననీటిని రానీయలేదు - అని భా.

'కుంభజాఁడు' (ముక్తాచ్ఛటలను గుమ్మరించెన్) అనుట కుంభజోదయమున నదులలో నీరు తేటపడుటవలన. 'మించు' అనుపదముచే భావిశ్లేష్యము సూచితము. ఈభావముచే జలబిందువుల స్వాదుత్వము వర్ణితము. 'తేటలు'- మంచి ముత్తెములయందలి ఛాయాతారళ్యములనకును నిది నిర్వ్యవహారము; అది గలిగి యుండు ముక్తాఫలము లిట్లు:—

'సుఛాయాం గ్రస్తసమాం గోపశరాజన్య! సంప్రతి—
స్తత్పానీయ మితి శ్రుతేః స్వధిపతే వృత్తాన్వం పర్ణావిధా
త్వద్వైరక్షితిపాల పక్ష్మలదృశ స్తృష్ణాతురాః కానసే
బాష్పామ్బుకణ చక్రవాళరచనా చక్రే తతోల్లాస్తరం
ముక్తానామపి లోకయుక్తిగమనవ్యగ్రా కుచాగ్రస్థితా.' కర్ణసుందర. 4 (7).

'చవి' - ముత్తెముల తూనికకు పేరు:—

సీ. ...'పాక్తికకుం బొప్పను! ముత్తెపు ముత్యము ముత్తియ మనఁగ,
ముక్తాఫలంబన దగుఁ దార మనంగ; నాణి యుం చనఁగ, సుపాణి యనఁగ;
తే. నదియు యుదిజైన గొగ్గి యుం చనఁగ వెలయుఁ, జప్పఁగ త్తెం బటుం బ్రసిద్ధి చేయఁబడిన.
నీనితూనిక చవి యని వెలయుచుండు.' ఆం. భా.

చ. కరలు ప్రవహింపఁ బైయిసుక క్రిందగువేళ నినుండు మేఘపుం
దెర సనఁ జల్లఁగా, విరహదీప్తకరప్లుత మా నజిరకో
త్కరగుడ మట్లు పద్మసులఁ గ్రమ్ముఁ సకేసరమాధ్వి పొల్చెఁ, బై
గర మరుదారెఁ దేంట్లు నెఱఁగందినముత్తెపుసేసలో యనన్. ౧౫౦

కరలు ప్రవహింపన్ = విజృంభించుచున్న యేఱియందు (డమరుకాకారమైన యిసుకగడియారమం దనియు స్ఫురించుచున్నది), పైయిసుక=ప్రవాహములోని పైభాగమందలి యిసుక, క్రిందు అగువేళన్ = క్రిందికి దిగుసమయమున (గడియారములో పైసగమందలి యిసుక నడిమి బెజ్జముదారిని క్రిందిసగమునం జేరు సమయాన అనియు), ఇనుండు = సూర్యుఁ డనెడు రాజు, (పెండ్లికుమారుఁడు), మేఘపుందెర = మబ్బనెడు తెరచీర, చనన్ = పోయినంతట, చల్లఁగాన్= ఉంపఁగా, విర.. ము - విరహానలవంతచేత (అయోగవిప్రలంభముచేత) - దీప్త=వేఁడియైన-కర=అరచేతియందు- ప్లుతము = ప్రవీభూతమై వెలికొలుకుచున్నట్టిది, జాసజీరకఉత్కరగుడము

అట్లు = జీలకఱ్ఱ ముత్తముతోఁ గూడిన బెల్లము మోయమనట్లుగా, పద్మినులక్ = తామరతీవ లనెడు పద్మినీజాతిస్త్రీలను, క్రమ్ము సకేసర మాధ్వీ=అలముకొన్న యాకరువుకొనలతోడి మకరందము, పొల్చెక్ = సొంపారెను పైఁక్=ఆతీవలమీఁద, తేంట్లు = తుమ్మెదలు, సెకక్ = ఆపద్మినుల విరహాగ్నిచేత, కం...లో - కందిన = నల్లఁబడిన - ముత్తెపుసేసలో = ముత్యాలతలంబ్రాలో, అనక్ = అనునట్లుగా, కరమున్ = మిక్కిలి, అరుదు ఆరెక్ = వింత గొల్పుచుండెను.

మున్ను పొంగి పొరలి పాఱుచుండిన యేళ్లలో పైపయికిం గలసి కొట్టుకొనిపోవుచుండిన యిసుక, శరదృతువునందు నదీవేగము తగ్గుటచేత క్రిందికి అడఁగిపోవును. మబ్బులు తొలఁగును; మఱియు ఏటిలో తామరలు పొడమి వికసిల్లి, అకరువులతోడి మకరందంబు పొంగి పొరలి నీటిపై తేలుచుండును. తామరతీఁగలపై నల్లఁగా తేంట్లు ముసురుకొనుచుండును. అట్టియాశరత్తును కవివర్ణించుచున్నాఁడు. ఏటిలోని పైయిసుక క్రిందికి దిగి అడఁగిపోవుసమయమే గడియారములోని పైగిన్నెయందలి యిసుక క్రిందికి దిగిపోవు సమయముగా నొప్పఁగా, అనఁగా, సుముహూర్తము రాఁగా, సూర్యుఁడనెడిరాజు, అతఁడే వరుఁడు, పద్మలత యనెడు పద్మినీజాతి స్త్రీని పెండ్లియాడుటలో మబ్బనెడు తెరతొలఁగఁగా, తనకొఱకైన కలవంతిచిచ్చుచే దపించుచున్న పెండ్లికూఁతురైన పద్మలత యనెడుపద్మినీజాతిసుందరియొక్క తమ్మికేల, వివాహాంగముగా జీలకఱ్ఱతోడిబెల్లము నుంపఁగా, ఆ యాచేతి స్వేదాంబువులచే కరఁగి యాకమై పొరలి యొలుకుచున్నదో యనునట్లుగా, ఆతమ్మియందలి యాకరువులతోడి మకరందము ఒప్పుచుండెను. పైని ముసురుకొనుచున్న తేంట్లు ఎట్లుండెననఁగా ఆ పెండ్లికుమారుఁడు ఆ పెండ్లికూఁతు శిరమందు పోయఁగా తదీయవిరహోష్ణముచేత కందిన (అనఁగా నల్లఁబడిన) ముత్యాలతలంబ్రాలో యను నట్లు ఒప్పుచుండెను.- శ్లిష్టరూపకానుప్రాణితమైన యుత్ప్రేక్షాలంకారము.

నళినీసూర్యులకు నాయికానాయకభావము-"ఇనోఽథ నా ధామనిధిః పద్మినీవల్లభో హరిః"అమ. అధికపా. శరత్తున నదులందలి పైకాలుష్యము క్రిందికి పోవుటయే నదీ ప్రసన్నమగుట - 'గఙ్గాం శరన్నయతి సింధుపతిం ప్రసన్నామ్.' అని ముద్రా. 'స్రవన్తీ నిమ్నగాపగా' అమ. 'స్రవన్తి' అనఁగా స్రవించునది అని వ్యు: ఇసుకగడియారము బుడిబుడిక్కుల వారిచేత (డమరు) నాద్యము నాకారముగా నుండును; క్రిందను మీఁదను మూయఁబడియుండును; దానిసన్నపాటినడుము నందు సన్నపాటిబెజ్జము ఉండును. దానిలో సమభాగములగు రెండుగిన్నెలలో ఒకటినిండునట్లుగా ఇసుకయుండును; పైగిన్నెలోనియిసుక యంతయు, ఆబెజ్జముదారిని క్రిందిగిన్నెలోనికి దిగఁగానే దానిని తలక్రిందుచేసి పెట్టుచుందురు. ఒకమాఱు క్రిందిగిన్నె నిండిన ఒకఘటిక యని కొలఁత యేర్పఱుచు కొందురు. దీనివలన సజీరకగుడ నిక్షేపమునందలి గడియలను లెక్కించుకొందురు. అట్టే వివాహప్రయోగమునం జెప్పఁబడియున్నది:—

'సావధాన - సుముహూర్తే-దైవజ్ఞో ఘటికాయన్త్రేణ ముహూర్తం సమ్యగవలోక్య... సుముహూర్తే వధూ వరయో శ్శిరసి సజీరకగుడం నిక్షిపేత్ -'ధ్రువం తే రాజా వరుణో...తన్నో భవద్విపదే శం చతుష్పదే-(ఆవరణవస్త్ర మపాస్య).' ఇందు-ఉపాధ్యాయుఁడే వధూవరులశిరమునందు సజీరకగుడమును నిక్షేపించి మంత్రము పఠించును. అనంతరము వధువు నావరించియున్న తెరం దొలఁగింతురు' అనియున్నది, ఆచారములందు ఇంచించుక భేదములును కలవు. 'కిఞ్జల్కాః

కేసరోఽ౽ ప్రియామ్.' అమ. 'అకరువు'లతునలు లావుగా జీలకఱ్ఱవలెను, కడమసన్నని భాగములు జీలకఱ్ఱయొక్కనుండ్లవలెను నుండును. 'విరహదీప్త' - దీనిం జెప్పుట బెల్లము కరఁగుటకు, జీరకగుడంబులు కేల నుంచుట:—ఇందే 6 (131) యందును, ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వర విజయవిలాసము 578 లోను, చంద్రికాపరిణయము 6 (68) లోను, చూ. 'మాధ్వీ'-సం. వి.ఈ 1. మద్యము; 2 మకరందము.' శ.ర. 'నేస'—దేశ్యశబ్దవైకృతము.

నదులయందు తామరయుండుట కవిసమయము. - 'సరిసు[illegible]ధిగతం పఙ్కజేన్దీవరాది.' సా.ద. 7. పరి.

చ. జలజదళస్థతోయములు సందులఁ గ్రుంపుగఁ దోఁచుమింటినీ
వెలుఁ గనుపట్టె నత్తటిఁ దటాకములన్ లఘిమంబు రెంటిలోఁ
దెలియఁ దరంగఁ [illegible]గయు తేఁటులచేరులఁ దూన్పఁ దోయము
ల్పలుచనఁ దేలెఁ: మిన్నడుఁగుఁబట్టఁ గడుం జడుపాటనో యనన్. ౧౫౧

జలజదళస్థతోయములన్ = తామరాకులయందున్ననీళ్లను, సందులన్ = (తటాకముల లో) ఆకులేని తావులయందు, క్రుంపుగన్ = ముణుఁగుగ, దోఁచుమింటినీవెలున్ (ఎట్లు కనుపట్టిన వనఁగా), అత్తటిన్ = ఆశరదృతువునందు, తటాకములన్ = కొలఁకులయందు, రెంటిలోన్ = తో యాకాశములలో, లఘిమంబు = తేలికతనమును (ఏది తేలికయో), తెలియన్ = ఎఱుంగఁగోరి, తరంగ = అల పైకిని ఎగయు తేఁటుల చేరులన్ = మీఁదికి లేచుచున్న తేంట్లనెడి నల్లని గొలుసులకట్టె, దూన్పన్ = తూనికచూపఁగా, తోయముల్ = నీళ్లు, పలుచనన్ = పలుచఁదనము చేత, తేలెన్ = పైకి లేచెను, మిన్ను = ఆకాశము, కడున్ [illegible] = మిక్కిలి చిక్కన, [illegible] = [illegible]గుటవలన, అడుగుపట్టెనో = అడుగునకుం బోయినదో యనునట్లుగా, కనుపట్టెన్ = అగపడెను.

ఆసమయమున తటాకములలో నీళ్లుగలతామరాకులు పైకి తేలుటయు, వానినడుమ ప్రతిబింబితమైనయాకాశము క్రింద నుండుటయు నెట్లుండెననఁగా,-ఆకాశమే తేలికయో నీళ్లే తేలికయో చూతముగాక యని పైకిలేచుచున్న తేంట్లచేరులనెడి తరంగ తూన్పఁగా,పలుచన యగుటచేత నీళ్లు పైకి తేలినవో యనునట్లును, చిక్కనైనందున ఆకాశము క్రిందికి పోయినదో యనునట్లును, ఉండెను.—నీరు అతిస్వచ్ఛమై కరము తేలికగా నుండె నని భావము.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'జలజదళ',—చూ. 2 (6) టీక. 'తేఁటులచేరులు' -రూపకసమాసముగా సాధించుట సులువుగాదు, మధ్యమపదలోపిసమాసముగా గ్రహింపవచ్చును. అటినే కర్తగాఁ గొనిన తరంగ హస్త స్థానీయ మగును. జలజపత్త్రగతజలము పైకి తేలనను కడమతటాక జలమెల్ల క్రిందనే యుండెనా యనిన, లేదు, ఆకాశప్రతిబింబమే అగపడునుగాని దానికి ఆధారమైన జలము అగపడదు; ఆకాశము నీటనెల్లం బ్రతిబింబిత మగును. పైకెగయుట తరంగచేత ననుసన్వయము సొంపుగాదు, తరంగను తూఁచుకర్తనుగా నేని అట్టికర్తయొక్కహస్తమునుగా నేని కొనుటకుఁ దగినట్లు అన్వయించుకొనవలయును. తేంట్లు చేరులైనవి. తుల యొక్కగిన్నె లేవి? తామరాకులు - ఇవి - నీరుంచినగిన్నెలు; ఆకాశ ముంచినగిన్నె లేవి? బరువుచే క్రిందికి పోయినవి గానఁ గనఁబడకున్నవి. 'నీ వెలుఁ గనుపట్టెన త్తటిఁ దటాకములన్'-ఇట

'తటమ్ అకతి - అకవక్రగతౌ' అనువ్యుత్పత్తిపక్షమున తట+అక అని పదచ్ఛేద ముండఁగా వ్యంజనయతి యెట్లు? అనిప్రశ్నమేని అప్పకవి జెప్పిన నిత్యసమాసయతిగాఁ గొనవలయును.

మ. ఇలకు న్వ్రేఁగుగఁ బండి తీరవనపుంఁడ్రేక్షుచ్ఛట ల్దీపు ల
గ్గలమై వ్రాల, సుధారసంబు లెసఁగంగాఁ ద్రెవ్వ రాట్నంపు గుం
డ్రలు నాఁ దేనెకొలంకులం బొరలి పాఱన్విచ్చు పంకేరుహం
బుల నాడెం దొలుసంజఁ దేటివలయంబుల్ హ్రీంకారముల్. ౧౫౨

ఇలకున్ = భూమికి, వ్రేఁగుగన్ (కాన్) = భారమగునట్లుగా, పండి = ఎదిగి, తీరవనపుంఁడ్రేక్షుఛటల్ = (కొలంకుల) దరి నుండెడి చెఱకుఁదోఁటలలోని నామాల చెఱకుల సమూహములు, దీపులు అగ్గలమై = మాధుర్యము మెండై (అనఁగా చక్కఁగా పండి), వ్రాలన్ = వంగి కొలంకులలోని కమలములమీఁద పడఁగా, విచ్చు పంకేరుహంబులన్ = వికసిల్లుచున్న కమలములనుండి, తేనె = ఆకమలములయందలి మకరందము. పొరలి - కమలములనుండి వెలికిపొంగి, పాఱన్ = ప్రవహించుచుండఁగా, [illegible] - [illegible] కలవైన, తేటివలయంబుల్ = తుమ్మెదల చక్రములు, తొలుసంజన్ - ప్రాతస్సంధ్యయందు, [illegible], సుధారసంబులు - [illegible], ఎసఁగంగాన్, [illegible] = [illegible] గుండ్రలు కాన్ - (కమలములలోని [illegible]) [illegible] తిప్పఁబడుచున్న [illegible], ఆడెన్ - నుడివెను.

కొలంకులయందు కమలము లుండెను; వానిదరులందు చెఱకుఁదోఁటలలోని నామాలచెఱకులు [illegible] మాధుర్యము మెండుగ [illegible] వంగి పోయి, ఆకమలములమీఁదికి, వ్రాలెను. అందువలన, ఆకమలములలోని [illegible] మకరందము పొరలి పాఱుచుండెను. ప్రాతస్సంధ్యయందు తేటులు ఆకమలములమీఁద [illegible] ఝుం ఝుం ఝుమ్మని మ్రోయుచుండ, [illegible] ఆడు [illegible] గానుగలుగాను, అందుండి పొరలి పాఱుచున్న మకరందము [illegible] గాను, కొలంకులే [illegible] గానుగలలో త్రిప్పఁబడుచున్న [illegible]. ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'వ్రేఁగుగఁబండి' - పెద్దపెద్దగడలుగా ఎదిగి; రససంపూర్ణము లగుటచేత వ్రేఁగగును; 'తీర'- తీరమగుటచే వానికి జలసమృద్ధి, అందువలననే వ్రేఁగుగ బండును; 'వ్రేఁగు లన బరువుల పేరు వెలయుచుండు' ఆం.భా. 3 (40). 'దీపు లగ్గలమై' - పుంఁడ్రేక్షువు గావున.

'తత్ర పౌండ్రిక । [illegible] మాధుర్య [illegible] సమను వాంశికః
శాతపర్వతికాన్తార [illegible] క్రమాత్' అష్టాంగహృదయము.
కావుననే ఇక్షువిశేషమును జెప్పవలసివచ్చెను దానినే చెప్పుదురు.
'చతుర్భుజే చంద్రకళావతంసే కుచోన్నతే కుఙ్కుమరాగశోణే
పుణ్డ్రేక్షుపాశాఙ్కుశ పుష్పబాణ హస్తే నమస్తే జగదేకమాతః.' శ్యామలాదండకావతారిక.
'పూవుందూపుల జోదు మచ్చికోనియె న్పుండ్రేక్షుకోదండముల్.' నైషధ.

'ఊరుస్వనంబులు' - చెఱకు నలుగునప్పుడు గానుగలోఁగుండ్ర ఒరసికొనుటచే నగునట్టి నిడుదకిఱ్ఱుధ్వనులు. 'తారగ' - 'తారగోత్పలశైవాల' అను. 'నిచ్చ' తొలుసంజకావున;-'తొలుసంజఁ'- తొలుసంజవికసించుసమయముగావున; అప్పుడు వికసింపఁగానే తటాలున మకరందమును గ్రోలుటకై తమకమునఁ తేంట్లు మూఁగరును; ముందువచ్చినతేంట్లు గ్రోలివైచుటలోనగు కారణములచేత పిమ్మట తమకు లేనరొరకునో దొరకదో అనుశంకచే అన్నియు ముందే మూఁగుటకు జాగ్రత్తపడు ననుట. 'వలయాంబాల్' అనుట రాట్నములో తిరుగుచుండు గుండ్రల సాదృశ్యముకొఱకు.

సీ. (క). హాలానమత్కదళీకందాభతిర్యఙ్నతా
స్యమునఁ గొమ్మొకటి మోననఁగఁ గ్రుంగఁ;
(ఖ). గటముల జిగి చిబుకమున రే పేరిన
మసి యంజనగ్రంథిమాడ్కి మెఱయ;
(గ). ఛిద్రోత్థహతవలత్క్రద్రూజ మనఁ జుట్టు
కోన్ విప్పుకోన్ దరిఁ దొండ మాడ;
(ఘ). గొల్లఁబెళ్లలు నీటఁ ద్రెళ్లి ఫేనము వండు
నయి పుష్కరస్రావ్యజాశయము నోసఁగ;
తే. (ఙ.) ఘూరఘోషప్రస్ఫురిత విరాఁటికన్న మొగుడఁ,
గాఁగ దేసాల నిక్క, బరితోలు గదలఁ, గేలు
మసము తిత్తిగ నలులకిఁ, దదనుకృష్ణ
పాఁత్రోఁ దేఁట్లు పఱనఁ, గోరాడెఁ గరులు. ౧౫౩

(క). హాల...నత్ - హాల = నాఁగటిచేత, - నమత్ = వంగుచున్న - కదళ = అనంటి మొక్క - కంద = దుంపమొక్క - ఆభ = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశము కలదైన - తిర్యక్ = అడ్డముగా - నత - వంగిన - ఆస్యమునన్ = ముఖమందు, కొమ్ము ఒకటి = ఒక్కవిషాణము (దంతము), మోను అనఁగన్ - మోవు అనునట్లుగా, క్రుంగన్ = నేలం గ్రుచ్చుకొనఁగా;

(ఖ). కటములన్ = గండములనుండి, జిగి = క్రిందికిజాఱి, చిబుకమునన్ = గడ్డమునందు, రే = రాత్రియందు, పేరినమసిని = ముద్దకట్టినదానిని, అంజనగ్రంథిమాడ్కిన్ = కాటుకకరుడోయనునట్లు, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా; తొండము, దరిన్ = నదిఒడ్డుమీఁద, ఛిద్రో...ము - ఛిద్ర = బొక్కనుండి - ఉత్థ = లేచినట్టిదై - హత=కొట్టఁబడినదై - వలత్ =చుట్టుకొనుచు కొట్టుకొనుచు నున్న, క్రద్రూజము=పాము, అనన్ = అనునట్లుగా, చుట్టుకోన్ విప్పుకోన్ = చక్రాకారముగా చుట్టుకొనుచును నిడివిగా విడిపోవుచును, ఆడన్= చలించుచుండఁగా;

(గ). కొల్లఁబెళ్లలు - కొల్లుతోడి మట్టిగడ్డలు, నీటన్=నీటిలోనికి, త్రెళ్లి=దొరలిపడి, ఫేనము వండును అయి - కొల్లఁబుష్పాలు నురుగుగా నై - పెళ్లకరఁగి నీరువండలి యై

పునః ప్రావృట్ ఆశయమున్ = మరల వర్షాకాలము (వచ్చినదో) అనుతలంపు, ఒసఁగన్ = కలిగించుచుండఁగాను;

(ఆ). ఘనరజః వృష్టికై = దట్టమయిన పుప్పొడియొక్క వర్షమును కంటిలో పడకుండ నివారించుటకై, మీఁదికన్ను = నొంటిపైఁ బుననున్నకన్ను, మొఁడఁడన్ = మూసికొనఁగా, కటి = పిఱుఁదు, దెసలు నిక్కన్ = దిక్కులవైపు నిగుడుచుండఁగా, బరితోలు = ప్రక్కచర్మము, కదలన్ = చలించుచుండఁగా, కీలుమదము = ఓడకీలువలె నల్లనిదియు చిక్కనిదియునైన దానము, నదులకున్ = ఏళ్లకు, తిక్తతన్ = సుగంధితను (చేఁదుఁదనమును), ఈన్ = ఇయ్యఁగుచుండఁగా, తత్ అనుకృత్ వృష ఆళితోన్ = ఆయేనుఁగులను అనుకరించుచున్న యాఁబోతులతోఁగూడ, తేంట్లు = మదముకై యేనుఁగుచెక్కులను మునుముకొనుచుండు తేంట్లు, పలావన్ = పలాయనము గునట్లుగా, కరులు = ఏనుఁగులు, కోరాడన్ = దంతములను బలముగా త్రిప్పుకొని వానితో నదులయొడ్లను కెళ్లగించుచుండినవి.

ఏనుఁగులు నదులయొడ్లను కోరాడుచుండినవి. ఎట్లనఁగా, నున్నక్రిందను ఒకకన్ను మీఁదను నుండునట్లుగా శిరమ్మును వంచినవి. ఆస్థితిలో ఆశిరము నాఁగటికివెళ్లిగిల్లి ఒరిగిపడిన యరఁటిదుంపవలెనే నుండెను; ఏనుఁగు క్రిందనైనయున్నకొమ్మును నేలలోఁగ్రుచ్చినది, అంతనా కొమ్ము ఆమొలిగిన దుంపయొక్క మోవు నేలకు తగులుచున్నట్టు నుండెను; తొండమును చుట్టుచు విప్పుచు దరిమీఁద వైచి చాఁచినప్పుడు, ఆ అప్పుడే బొక్కనుండిలేచి దెబ్బ తిని చుట్టుకొనుచు చుట్టవిప్పుకొనుచు నున్న పామో యనునట్లుండెను; ఈయేనుఁగులవలెనే పరులం గోరాడుచున్న యాఁబోతులు వీనిం గని పంతెంచుచుండఁగా, వీనికటములను మదముకై యాశ్రయించిన తేంట్లుగూడ నలుగుడునకు వెఱచి ఆయాఁబోతులతోఁగూడ పాఱఁగా ఈయేనుఁగులు నదీతటములను కోరాడుచుండినవి. సీసపాదములందు ఉత్ప్రేక్ష - గీతమందు స్వభావోక్తి.

'కదళీవారణబుసారమ్భమోచాంశుమత్ఫలా' అమ. 'కదళిః' అని పుల్లింగము - గౌరాది [జీష్ప్రత్యయము]; 'కదళీ' యని స్త్రీలింగపాఠము, 'కదళీకదళో పునః దమ్భవృక్షే' మేదిని. కావున 'కదళి కందః' అని ఇకారము (హ్రస్వము) నిలుపదు, అందువలం 'కదళీ కందాభ' అని పఠింపవలయును. 'మోసనఁగఁగ్రుంగ' - వాలిపడిపోయిన యరఁటి దుంపయొక్క మోనుకూడ నేలకు తగులుచుండును. 'అంజనగ్రంథియాక్కన్' - కాటుకరిరుడోయను నట్లుండెను, అని యర్థము.— 'కద్రూజము'-కద్రువ (కద్రూశబ్దము) నాగమాత - ఆమెవలనం బుట్టినవి గావున కద్రూజములు నాగములు; 'అనన్' ఉత్ప్రేక్షావాచకము. 'జల్లు...నొసఁగ' - రజః=సప్తచ్ఛదాదుల పుప్పొడి-చూ. 143. 'తిక్తత' - ఏనుఁగుమదము ఏడాకుల యరఁటిపాలతాఁ గలదు.

'సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహా మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్।
విలఙ్ఘితాధోరణతీవ్రయత్నాః సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః॥' రఘు
[వ్యాఖ్య-'కటుః సురభిః-'కటుతిక్త కషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః'ఇతి యాదవః]
'తస్యాస్తిక్తై ర్వనగజమదై ర్వాసితం వాన్తవృష్టి

ర్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః.' మేఘ.
[వ్యా. 'తిక్తైః—సుగన్ధిభిస్తిక్తరసయుక్తైశ్చ,']

'పొగడపూవంటి కంపులమదాంబువులును' అని గంభీరవేది గజవర్ణనమున మనుచరిత్ర.

మదవర్ణములు.—'భద్రస్య వర్ణో హరితో మన్దస్య మన్దస్య హారిద్రకసన్నికాశః
కృష్ణో మదశ్చాభిహితో మృగస్య సంకీర్ణనాగస్య మదో విమిశ్రః.' బృ.సం.

'కోరాడెన్'-'కోరాడెఁ జరిమెను గొండాడె నాగను దుమ్మురేఁచె నలంచుఁగొంచుచుండు,' ఆం.భా. 3. 132. గితమందు స్వభావోక్తి.

శా. గండద్వంద్వగళత్కరాళమదరేఖల్ ఫుల్లసప్తచ్ఛదా
ఖండక్షోదసితల్ ప్రకీర్ణకములై కర్ణద్వయిన్ మించఁగాఁ,
గొండల్ద్రవ్వినమన్ను కత్తులగతిం గొమ్ముంగొనల్ ముంప, వే
దండంబుల్ చవుదంతు లౌటఁ దెలిపెం దండెత్తభూపాలికిన్. ౧౫౮

గండ...ఖల్ - గండ = చెక్కిళ్లయొక్క - ద్వంద్వ = జంటయందు (రెండుచెక్కిళ్లయందు) - గళత్ = జాలువాఱుచున్న - కరాళ = దట్టమైన - మద = దానముయొక్క - రేఖల్ = చాళ్లు, ఫుల్ల...న్ - ఫుల్ల = వికసించిన - సప్తచ్ఛద = ఏడాకులయరఁటి పూవులయొక్క - అఖండ = విస్తారమయిన - క్షోద = ధూళిచేత - సితల్ = తెల్లనైనట్టివి, ప్రకీర్ణకములు ఐ = చామరములై (వ్యాఖ్యానములై అనియేని), కర్ణద్వయిన్ మించఁగాన్ = గండములకు ఎక్కువై రెండు చెవులమీఁదికిం గూడ వ్యాపించఁగా, కొండల్ త్రవ్వినమన్ను = కొండలను గోరాడఁగా నంటుకొనినమన్ను, కత్తులగతిన్ = కత్తులవలె, కొమ్ముంగొనల్ = కొమ్ములయొక్క యగ్రములను, ముంపన్ = కప్పియుండఁగా, వేదండంబుల్ = ఏనుఁగులు, భూపాలికిన్ = రాజుల సమూహమునకు దండు ఎత్తన్ = దిగ్విజయార్థము తరలుటకు, చవుదంతులు = తాము నాలుగు దంతములు గల యైరావతగజములు, ఔటన్ = అగుటను, తెలిపెన్ = బోధించినవి.

అప్పుడు ఏనుఁగులు ఇంద్రుని యైరావతగజమువలె నాలుగు దంతములు గలవై యుద్ధసన్నాహముగా కొనలకొనలందు కత్తులందాల్చి, చెవులందుఁ జామరములు గలిగినవై ఆతీరుచేత, రాజులను 'లెండి వైరివిజయమునకు తరలుఁడు, దండయాత్ర కిది సమయము' అని బోధించినవి. అది ఎట్లన వికసించిన యేడాకుల యరఁటిపూవులయొక్క ధవళధూళి ఇరుగండములందును ఓడుచున్న దట్టంపు మదరేఖలకు అంటుకొనఁగా, ఆరెండు రేఖలును హెచ్చుగా రెండు నూతన దంతములు కలిగినవవలె నొప్పుచుండెను. ఆతెల్లని రేఖలే మాటిమాటికి చెవులను ఏనుఁగు ముందునకును వెనుకకును వీచుచుండుటచేత ఆగండములనుండి చెవులకు సంక్రమించిన ధవళచామరములుగా నొప్పుచుండెను. కొండలం గోరాడఁగా కొమ్ముల కొనలయందు నిండుగా అంటుకొనియున్న మన్ను ఎండి కత్తులుగా నుండెను. ఈతీరుచేత ఏనుఁగులు రాజులకు 'లెండి.—దిగ్విజయమునకు తరలుఁడు మీకు జయమునొడఁగూర్చుటకె ఈశ్వరుఁడు మమ్ము ఐరావతములనుకావించినాఁడు; మాకొమ్ములకు కత్తులనుగూడ కట్టినాఁడు.' అని బోధించునట్లొప్పినవి. 'కొండల్ద్రవ్విన' యనుటచే వజ్రాయుధముతోడి సాటి సూచితము.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'కరాళ'-'కరాళో దన్తురే తుఙ్గే,' అని.—దట్టమనుట లావుగా విషాణములవలె నుండుటను. 'ఫుల్ల' - వికసించినందుననే ఛేదము విస్తారముగా నున్నది. 'సితల్'-ఏడాకులయరఁటి పుష్పాదివర్ణము తెలుపు; చూ. ౧౪౩ '(నిర్మలకాంతిన్),' 'దధిసవర్ణానిసప్తపర్ణాని', - విషాణము తెలుపు - తత్సామ్యముకై దానిం జెప్పుట. 'ప్రకీర్ణములు'-ప్రకీర్యతేస్మ - కృత్వాశ్ విశేషే- 'ప్రకీర్ణకం చామరే స్యా ద్విస్తరే నా తురఙ్గమే '- మేదిని. ఇందువలన దానికి రెండర్థములు.

'అరుగుదెంచెఁ । గాశినగరికి నికటభాగప్రకీర్ణ । గగనగంగాతరంగిణీకనకకమల।
పరిమళోద్గారిణికి మహోగ్రరవుండు.' కా. 5 (21).

ఏనుఁగుల చెవులకు అలంకారముగా ధవళచామరములం గట్టుదురు. 'కత్తులగతిన్' - యుద్ధమునకుం బోవు నేనుఁగులదంతములకు కత్తులం గట్టుదురు. 'చవుదంతులు' - నాలుగు దంతములు గలయేనుఁగులు - ఐరావతమునకు నాలుగు దంతములు; అది యింద్రుని గజము- తల్లక్షణముం దాల్చుటచేత అవ్వాడు తమ్ముం బురస్కరించుకొని వండెత్తువారికి ఆయనకుం బోలె వైరిజయమును అఖండైశ్వర్యమును లోకాధిపత్యంబును గలుగు ననుట.—'కరిజేజేయేన్గు వినుప్రో। ద్ధుర చౌదంతయెకిమీఁదు తూరుపుదొర' ఆం. భా. 'వేలుపులగౌరు చౌదంతి వెల్లయేనుఁ। గనఁగ నైరావతంబున కాఖ్యలమరు.' ఆం.నా.సం 'వేదండంబుల్' - వేదము అండముగా అనఁగా తమ జన్మస్థానముగాఁ గలవి. సామవేదమునుండి యేనుఁగులు పుట్టినవి; అందువలన వానికి సామజము లనిపేరు - వేద+అండ = శకంధ్వాదిత్వమువలన 'వేదండ' అని పరరూపసంధి వచ్చినది.

తే. అప్పు డన్యోన్యవిజిగీషు లైనదొరల
కవదొనలనుండి లబ్ధలక్ష్యతఁ బడసిన
స్వకులశరపాళిచేఁ గీర్తిచాలఁ గనెనొ
యన వనాళిఁ బ్రఫుల్లశరాళి మెఱసె. ౧౫౫

అప్పుడు = ఆశరత్సమయమందు, అన్యోన్య విజిగీషులు - ఒండొరులను జయింపఁ గోరినవారు, ఐన - దొరల కవదొనలనుండి = రాజుల యమ్ముల పొదుల జంటలనుండి, లబ్ధలక్ష్యతన్ = తగిలినగుఱి గలది యగుటను,పడసిన = పొందిన - స్వకుల శరపాళిచేన్ = తమవంశమునవి అయిన బాణముల సమూహముచేత ['స్వాన్వయాశరాళిచేఁ జాలయశము అని పా'], చాలన్ = మెండుగా, యశము = కీర్తిని, ఎనసెనో = పొందెనో, అనన్ = అనునట్లుగా, వనాళిన్ = అడవులవరుసయందు, ప్రఫుల్ల శర అళి = నిండారవికసించిన రెల్లుల సమూహము, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

ఆశరత్సమయమున వనములో రెల్లుకాఁడలయందు విస్తారమైన తెల్లనిపూఁత ఎట్లుండె ననఁగా- ఆ రెల్లుకాఁడలను,తమ వంశమునం బుట్టినవైన బాణములు గుఱిని బొంది వేధించుటచేత, విస్తారముగా వచ్చినకీర్తియో - యనునట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'కవదొనలు' - ఈబుజముమీఁద నొకటి ఆబుజముమీఁద నొకటి. 'స్వకుల శరపాళి' రెల్లుకాఁడలతో బాణములం జేయుదురు, అందువలననే రెంటికిని శర మని యేపేరు:—

'అతఃపరం ప్రవక్ష్యామి శరాణాం లక్షణం శుభమ్;
స్థూలం నచాతి సూక్ష్మం చ న వక్రం న కుభూమిజం,
హీనగ్రన్థి విదీర్ణం చ వర్జయే త్తాదృశం శరమ్;
పూర్ణగ్రన్థి సుపక్వం చ పాణ్డురం సమయాహృతం
కఠినం వర్తులం కాణ్డం గృహ్ణీయా త్సుప్రదేశజమ్.' శార్ఙ్గధరుఁడు.

ఈపద్యమున ఉపలబ్ధపాఠముల 'లబ్ధలక్ష్యంబు లయిన...శరాలి' అనువో విశేషణ విశేష్యములకు వచనభేదంబును, తృతీయపాదమున - 'స్వాన్వయ...జాలఁగనెనో' - యతిభంగంబునుం గలవు; అవి యీపాఠమున సవరింపఁబడినవి. 'దానాదిప్రభవా కీర్తిః ప్రతాపప్రభవం యశః' అనుటచే ఇట ప్రతాపప్రభవమే ఉద్దిష్టమైనను 'యశోయపస్యాజని' అన్నందులకు 'జనించినమహాకీర్తిప్రవాహంబు' అన్నట్లుం బోలెకీర్తియశః పరమే యని గ్రహించునది. యశము తెలుపని కవిసమయము గావున తెల్లఁబూతను యశముగా నుత్ప్రేక్షించుట:—'యశసి ధవళతా వర్ణ్యతే హాస కీర్త్యోః' సా. ద.

తే. దరులతడివండు పొదువుమూఁపురము లంటు
తెల్లుగంటల నాఁబోతు లుల్లసిల్లె,
గిరుల మోరుల నవి సముద్గీర్ణసలిల
జలధరచ్ఛేదములు వ్రాలఁ మెలఁగుకరణి. ౧౫౬

దరుల తడి వండు = ఏటియొడ్డుల యార్ద్రమృత్తిక, పొదువు మూఁపురములు = కమ్ముకొనియున్న కకుత్తులకు, అంటు తెల్లు గంటలన్ = అంటుకొన్న తెల్లుదుబ్బులచేత - 'గంట యనఁ బైరు దుంపయు ఘంటయుప్పు' ఆం. భా. 3(53), ఆఁబోతులు = మహోక్షములు, (ఎట్లు ఉల్లసిల్లిన వనఁగా), గిరులమోరులనవి = కొండల శిఖరములే అని, సముద్గీర్ణ సలిల జలధర ఛేదములు = వెలువరించిన నీరుగల మబ్బుల యొక్క ఖండములు, వ్రాలన్ = మీఁద దిగఁగా, (వానితోనే), మెలఁగుకరణిన్ = సంచరించుచున్నవిధమున, ఉల్లసిల్లెన్ = ఉత్సహించుచుండినవి.

ఆసమయమున ఆఁబోతులు ఏటిదరులను కోరాడఁగా, అందలి పచ్చివండు మూఁపురములకుం బొదువుటయు, దానిమీఁద తెల్లుదుబ్బులు అంటుకొనియుండుటయు, ఈతీరుతో ఆఁబోతులు సంచరించుచుండుటయు, నెట్లుండె ననఁగా-వానిని కొండ లనియు వాని మూఁపురములను తచ్ఛిఖరము లనియు తలంచి నీరొడలిన తెల్లని శరత్కాల మేఘఖండములు వచ్చి ఆమూఁపురములపై వ్రాలఁగా, వానితోనే ఆయాఁబోతులు సంచరించుచున్నవో యనునట్లుండెను.- ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.—ఆఁబోతులు కొండలంత లనియు, వానిమూఁపురములు శిఖరములంత లనియు, వానిపై తెల్లుగంటలు మబ్బులంత లనియు వర్ణన.—'తడి' యేల యనఁగా-గంట లంటుకొనుటకు; 'సముద్గీర్ణ సలిలములు' గానిచో తెల్లు గంటలవలె తెల్లగా నుండవు. 'ఛేదములు'- ఒక్కొక్క ఖండము ఒక్కొక్క గంట, శరత్తున మేఘములు సంహితముగా నుండక, పలుతుండెలుగా నుండుట ప్రసిద్ధము.

'వ్యోమ క్వచి ద్రజతశఙ్ఖమృణాళగౌరై
స్త్యక్తాంబుభి ర్లఘుతయా శతశః ప్రయాతైః

సంలక్ష్యతే పవనవేగచలైః పయోదైః
రాజేవ చామరవరై రుపవీజ్యమానః.' బు. సం. శరత్తు.

ఇందు 'శతశః ప్రయాతైః' అనుటం గనునది.

కరణి— ఇది సంస్కృతిసమము. 'మోరులసవి' ఇది సమాసము గాదు, చూ. ౪(౭౧) 'సవి. దే. అవ్య. అని, ఎ. గీ.—

'నాకు నిచ్చియున్న నా మెడ హారంబు।
నిజనఖాంకురముల నిగిడికొనుచు
సరభసముగఁ జనియె సఖి రాత్రి నేఁగల।
కంటి, నపుడె మొలుకంటి సనఘ.' లక్ష్మీ. 3 ఆ. శ. ర.

తే. గగనలక్ష్మి నిజోరు నక్షత్రమాలి
కలు వియన్నది జలములఁ గడుగఁ బిసుక,
నెఱయు కుంకుడుఁబండులనుఱుపు లనఁగఁ
బలపలనిపాండురాంబుదపంక్తు లమరె. ౧౫౭

గగనలక్ష్మి = ఆకాశలక్ష్మి, నిజ ఉరు నక్షత్ర మాలికలు = తనవైన గొప్ప చుక్కల సమూహము లనియెడి యిరువదియేడు ముత్యాల పేరులను, వియన్నదిన్ = మిన్నేటియందు, కడుగన్ = శుద్ధిచేయుటకై, పిసుకన్ = చేతితో మర్దింపఁగా, నెఱయు = వ్యాపించుచున్న, కుంకుడుఁబండుల నుఱుపులు అనఁగన్, పలపలని పాండుర అంబుద పంక్తులు = ఇంచించుక ఎడ మెడముగా నున్న తెల్లమబ్బు వరుసలు, అమరెన్ = ఒప్పెను,

ఆసమయమున నక్షత్రములు మెఱుఁగెక్కుటయు మింట ఇంచుక విరళములుగా తెల్లని మబ్బులు ఏర్పడుటయు నట్లుండ నసఁగా,— ఆకాశలక్ష్మి తనయిరువది యేడేసి ముత్యాలుగల నక్షత్రసంఘము లనెడి ముత్తెపుంబేరులను పులు గడుగుటకై ఆకాశ గంగతో కుంకుడుఁగాయలను పిసుకఁగా వాని నుఱుపు మింట నల్లదిగ్గి విగ్గిఱఁగా గాలికి వ్యాపించుచున్నదో యనున ట్లుండెను. —శేషానుప్రాణితమైన యుత్ప్రేక్షాలంకారము. అశ్విన్యాది నక్షత్రములు ఇరువదియేడు గావున, ఇరువదియేడు ముత్యాలహారమునకు నక్షత్రమాల యని పేరువచ్చినది. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతి మౌక్తికా.' అమ. 'ఉరు' లక్ష్మికి పెద్దముత్తెముల పేరుల కేమి కొదువ; ముత్తెములు పెద్దవి గానిచో ఇంత దూరమునకు అగపడవు, పైగా నక్షత్రములు సామాన్యపు ముత్తెములకన్నఁ బెద్దవిగానే అగపడును. పండులకును నుఱు గెక్కువగా వచ్చును. నుఱువు గావున పలపలన (పలుచంపినము). 'అంబుద'-ఇటయూఢిచే మబ్బును మాత్రము చెప్పును గాని జలము నిచ్చు నని తెలుపదు. 'పలపల యన వెలిత యనన్ పలుచన యన విరళ సంజ్ఞ భాసిల్లును'. ఆం. భా.

శా. అప్పు ల్వారిధిచేతఁ బుచ్చికొని, కార్యంబైన, మున్నొన్నయ
య్యప్పు ల్దా చనియు న్సవృద్ధికముగా నవ్వార్ధికే తీర్పఁగా,
నప్పుణ్యాత్మవిశుద్ధజీవులు నిజాచ్ఛాంగంబులం దోఁచు న
ట్లొప్పారె న్శశిబింబగర్భితములై ద్యోచారిశుభ్రాభ్రముల్. ౧౫౮

అప్పుల్ = జలముల (ఋణముల)ను, వారధిచేతన్ = సముద్రునివలన, పుచ్చికొని = కై కొని, కార్యంబు ఐనన్ = ఎందులకై అప్పు పుచ్చుకొన్నాఁడో యాకార్యము నెఱవేర్చినపిమ్మట, మున్ కొనిన అయ్యప్పుల్ = తొలుత పుచ్చుకొన్న యా జలములను (ఋణములను), దౌ = దవ్వు = దూరదేశములకు, చనియున్ = పోయియు, సవృద్ధికముగాన్ = పుచ్చుకొన్న దానికన్న హెచ్చుగా (వడ్డితోఁగూడ). ఆవార్ధికే = ఆసముద్రునకే, తీర్పఁగాన్ = ప్రత్యర్పణముచేసి, అప్ పుణ్య అతివిశుద్ధ జీవులు = జలమే పవిత్రమైన యతినిర్మలమైన ప్రాణముగా గలవారైన, అనఁగా జల ప్రధానములైన మేఘములు (పుణ్యమును అతి విశుద్ధమునైన యాత్మ గలవారైన యా మహాత్ములు - అనఁగా ఋణస్థులు), నిజ శుభ్ర అంగంబులన్ = (అద్దమువలె) నిర్మల మయిన తమదేహములతో, తోఁచునట్లు = అగపడునట్లుగా, శశిబింబ గర్భితములు ఐ = లోపల చంద్ర మండలము కలవై, ద్యోచారి శుభ్ర అభ్రముల్ = మింటం జరించుచున్న తెల్ల మబ్బులు, ఒప్పారెన్ = ప్రకాశించినవి.

నీరే ప్రాణముగాఁ గలవారైన మేఘములు, సముద్రునివలన నీళ్లను ఋణముగాఁ గైకొని, సముద్రునికి దూరముగా నున్న దేశాంతరముల కేఁగియు, వట్టిం డీర్చుట, చాతక బలాకాదులకు మేలుసేయుట, ఇత్యాది కార్యమయిన యనంతరము, తొలుత గొన్న దానికంటె ఎక్కువగా అనఁగా వడ్డితోఁ గూడ ఋణమును తీర్చినవారై, ఆకారణమున, విశుద్ధాత్ములును, విశుద్ధ దేహులును ఐ, గౌరవముగా నున్నతులై సంచరించుచున్నారో యనునట్లుగా, చంద్రబింబాధిష్ఠితములై శుభ్రాభ్రములు సంచరించుచుండెను. — శ్లేషానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

అప్పుగొని వడ్డితోఁ దీర్చి శుద్ధాత్ముఁడై శుద్ధదేహుఁడైన సజ్జనుని సామ్యము మేఘములయందు చెప్పఁబడినది. ఆత్మశుద్ధి యంతఃకరణము పవిత్రము; సుకృతముచే ఆత్మశుద్ధియు ఆకార శుద్ధియు కలుగును.

ఎన్ని శుభ్రాభ్రములో అన్నిటియందును చంద్రబింబ మున్నదా యనిన, ఒక్కొక్క దానికిని చంద్రుని కడ్డముగా వచ్చినప్పటి తీరె యిట వివక్షితము.

'దౌ' - దవు = దవ్వు - "ఇత్యాదు లక్కటాదులు" అనుటంబట్టి దీనిని అందుం జేర్చుకొనవచ్చును.— వృద్ధికి వైకృతము 'వడ్డి'; 'వార్ధికే' - ఇచ్చినవానికే, ఇతరులకుఁ గాదనుట.— 'ద్యోచారి'-ఋణవిముక్తుఁడు నలుగురిలో తలయెత్తుకొని తిరుగుట సూచితము; ఋణము తీఱకముందు ఆత్మశుద్ధము కాదు, కావున దీపింపదు, అట్టి నల్లమబ్బులోని చంద్రుఁడు అగపడఁడు; నల్లమబ్బు తెల్లఁబడుటయే ఋణవిముక్తి, సుకృతముచేత నైన భవ్యాకారము.

చ. విశద పయోదపుంబొరల వేష్టనచే నొకమై నభోమణిన్
లశునపటంబు పొందుట మనంబున నారసి, కాంచి, విష్ణుఁ డ
య్యశివతత్కళంకము వలయంబునఁ బాపి, యవస్థశోభతో [illegible]
త్కౌశలతఁ బ్రబోధ మొందిచి, సిరిఁ గాంచి చెలంగెఁ బయఃపయోనిధిన్.

విష్ణుఁడు = నారాయణుఁడు, నభోమణిన్ = సూర్యుఁడనెడి, మణిన్ = పద్మరాగమునకు, విశ...చేన్ - విశద = తెల్లనైన, పయోదపు = మేఘము లనెడు - పొరల = ఆవరణవిశేషములయొక్క - వేష్టనచేన్ = చుట్టుకొనుటచేత, - ఒకమైన్ = ఒకప్రక్కను, లశున

పటంబు = లశునపట మనెడు దోషము, ఒందుటన్ = కలుగుటను, (కలిగినదని) మనంబునన్ - ఆరసి = ఆలోచించి, కాంచి = తెలిసికొని, ఆయఃశివతకై = చెడుగును పాపుకొనుటకుఁ గాను, పదంబు = తన పాదమయిన యాకాశమును, వలయంబునఁ బాపి = గాలిగుడియను నందియ లేనిదానినిగా చేసి, అవ...తన్ = వస్తువునందలి లోభముచేతనైన కఠినతలేమిచేత (వస్తులోభముమాని సంతుష్టుఁడై), ప్రబోధ మొంది = నిద్రమేల్కొనుట యనెడు తెలివిని పొంది, పయః పయోనిధిన్ = పాలసముద్రమునందు, సిరిన్ = లక్ష్మీదేవిని (భాగ్యమును), కాంచి = చూచి (పడసి), చెలంగెన్ = సుఖమునుండెను.

తా - లోకములో బుద్ధిమంతుఁడు తన పాదమందలి పెండారములోని పద్మరాగమున లశునపట మను దోషమున్నదని తెలియవచ్చినా, వెంటనె యా పెండారమును వదలి, లోభము లేక సంతుష్టి గలవాఁడై, తెలివి గలిగి, భాగ్యమొంది సుఖముండును. అట్లే శ్రీనారాయణుఁడు తన పాదమయిన యాకాశములో, పరివేషమను నందియలో, సూర్యుఁ డనెడి పద్మరాగమున ఒక ప్రక్కను తెల్లమబ్బుల యావరణమనెడి లశునపట దోషముం గనిపట్టి, వెంటనే పరివేష మనెడి యాయందియను తన పాదమయిన యాకాశమునుండి, తొలఁగించి, వస్తులోభములేక సంతుష్టుఁడై తనతావలమయిన పాలసముద్రమునందు నిద్రమేల్కొనుట యనెడి తెలివింబొందినవాఁడై మహాలక్ష్మి యనెడి భాగ్యమునుం గాంచి సుఖముండెను.—సీసపద్యము.

'ఒకమైన్' - సూర్యునికి క్రిందిప్రక్కను మాత్రమే మేఘములుండుటచేత. "ద్యుమణి స్తరణిర్మిత్రః" అమ. 'లశునపటంబు' - "లశునము...1 వెల్లుల్లి; 2 కెంపునందలి దోష విశేషము (అనఁగా పాలు పైఁబడినట్లుండెడు తెల్లడాలు)," శ. ర.; ఉల్లిపొరవంటి తెల్లడాలు లశునపట మనఁబడును. అట్టి రత్నమును ధరించిన సిరి తొలఁగును, దానిని ధరించుటమానిన సిరికలుగును; కావననే దానిని పదమునకుం బాపి సిరిఁ గాంచినాఁడు. 'లశున పటత్వము' - ఇట త్వప్రత్యయార్థము లేదు. కావున లశునపటంబు వొందు అనిమార్పు. "పరివేషస్తు పరిధి రుపసూర్యకమణ్డలే" అమ.

ఉ. అంబరవాసు లగ్నిఁ గ్రియకై ద్యుమణిస్ఫటికోపలంబునం
దంబడయన్ స్ఫురజ్జలదతూలపరంపరఁ గొంత పైఁ ఘటిం
పం, బెలుచన్ జనించి, మఱియొక మట్టున నిల్వక యాక్రమించెఁ గాఁ
కం బరితాప మూన, నసఁ గాసె మొగిల్విరియెండ లత్తఱిన్. ౧౬౦

అత్తఱిన్ = ఆశరత్కాలమునందు, అంబరవాసులు = మింటికాపులు, (అనఁగా దేవతలు), క్రియకై = అగ్నికార్యములు నెఱవేర్చుకొనుటకై, ద్యుమణి స్ఫటిక ఉపలంబునందున్ = సూర్యకాంతశిలయందున్, అగ్నిన్ = నిప్పును, పడయన్ = పొందుటకుఁగాను, పైన్ = సూర్యకాంతశిలకుమీఁదుగా, కొంత = ఒకపాటిగా, శరత్ జలద తూల పరంపరన్ = శరత్కాలపు మేఘము లనెడు దూదియొక్క దొంతిని, ఘటింపన్ = కూర్పఁగా, (అగ్ని) పెలుచన్ = మెండుగా, జనించి = పుట్టి, మఱి = తర్వాత, (ఆయంబరవాసులు), కాఁకన్ = ఆవేఁడికి, పరితాపము ఊనన్ = ఖేదమొందునట్లుగా, ఒకమట్టునన్ = పరిమితిలో, నిల్వక, ఆక్రమించెన్ = వ్యాపించెను, అనన్ = అనునట్లుగా, మొగిల్విరియొండలు = మబ్బువిడిచిన యొండలు, కాసెన్.

దేవతలకు హవ్యముం గొనిపోవువాఁడైన యగ్ని వర్షర్తువునందు మందగింపఁగా, వారు శరదృతువున ఆయాయగ్ని కార్యములకై అగ్నిని సంపాదించువారై యుండుచున్న సూర్య కాంతశిలలకు కొంతమీఁదుగా తెల్లనిశరన్మేఘము లనెడి దూదిని పలచపలచఁగా పట్టుకొనఁగా అందు నిప్పు జనించి, మఱి వారు కోరిన పరిమితిలో నిలువనిదై, 'ఏల దీనిని పుట్టించితిమా' యని వారు ఖేదపడు నట్లుగా, అంతటను కాఁకలు చల్లుచు వ్యాపించినదో యనునట్లుగా దుస్సహములై, మబ్బు విడిచినయెండలు కాయుచుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; రూపకానుప్రాణితము. సూర్యకాంతశిల ఎండకు మండుండొపంగును.

సీ. 'రవికరస్పర్శమాత్రంబున వహ్నినిఁ గ్రక్కెడునది సూర్యకాంత మనెడి
స్ఫటికంబు; శశికరస్పర్శమాత్రంబున జలము గ్రక్కెడుశిల చంద్రకాంతము.' హాలాస్య. 3.

'ప్రత్యగ్రగజ్వలితైః పతత్రిమణిభి ర్విరాజితా భానవః
సాంద్రాః కుసుమైః స్థకస్థగరుచః ప్రాచీ మలంకుర్వతే'. అనర్ఘ.

'ప్రాచీం వాసకసజ్జికా ముపగతే భానౌ దిశాం వల్లభే
పశ్యైతా రుచయః పతఙ్గదృషదా మాగ్నేయనాడిన్ధమాః.' అనర్ఘ.

'న తేజ స్తేజస్వీ ప్రసృత మపరేషాం విషహతే,
స తస్య స్వో భావః, ప్రకృతి నియతత్వా దకృతకః;
మయూఖై రశ్రాన్తం తపతి యది దేవో దినకరః,
కి మాగ్నేయో గ్రావా నికృత ఇవ తేజాంసి వమతి?' ఉ.రా.చ.

'వ్యా. తేజాంసి — అగ్నిజ్వాలాః, ఆగ్నేయో... గ్రావా=సూర్యకాన్త ఇత్యర్థః.'

క. కంజహితాస్తోదయముల
సంజ కడల, నడుమఁ గప్పు, సంధిల, మిన్నొ
ప్పెం జూడఁ బ్రకృతిశబరీ
గుంజానానావిభూష కొమరు భజింపన్. ౧౬౧

కంజహిత అస్త ఉదయములన్ = సూర్యుని గ్రుంకుటయందును పొడుపునందును, కడలన్ = (మింటి) యనిమిడి దిక్కులందును, సంజ = సంధ్యారాగంబును, నడుమన్ = మధ్య ప్రదేశమునందు (అనఁగా మింటి యూర్ధ్వభాగమునందు), కప్పున్ = నైల్యంబును, సంధిలన్ = సమకూడఁగా, మిన్ను = ఆకాశము, ప్రకృ...రు- ప్రకృతి = మూలప్రకృతియనెడు - శబరీ = చెంచెతయొక్క - గుంజా = గురిగింజలతోఁ జేయఁబడిన - నానావిభూష = మంగఅయొక్క- కొమరు = సొంపును, భజింపన్ = పొందఁగా, చూడన్ = చూచుటకు, ఒప్పెన్ = ప్రియముగా నుండెను.

ఆఋతువునందు ఆకాశము అష్టదిక్కులయందును సాయంప్రాతస్సంధ్యారాగములచేత ఎఱ్ఱనై ఊర్ధ్వభాగమునందు నీలమై మాయయనెడు చెంచెత ధరించిన గురిగింజ మంగఅవో యన నొప్పు చుండెను.

అష్టదిక్కు లనియు దశదిక్కు లనియు చతుర్దిక్కు లనియు మతములు. ఇట అష్టదిక్కు లనుమతము స్వీకృతము:—

'ఏకం జ్యోతి ర్దృశౌ ద్వే త్రిజగతి గదితా న్యబ్జజాస్యైశ్చతుర్భిః
భూతానాం పఞ్చమం యా న్యల మృతుషు తథా షట్సు నానావిధాని।
యుష్మాకం తాని సప్తత్రిదశమునినుతా న్యష్టదిగ్భాఞ్జి భానో
ర్యాన్తి ప్రాహ్ణే నవత్వం దశ దిశతు శివం దీధితీనాం సహస్రమ్.' మయూరుఁడు.

'కడ' - కాష్ఠాశబ్దవైకృతము-'దిశ స్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః' అను.-'సంజ.'-సంధ్యాశబ్దవైకృతము,సంధ్యాకాలవాచకమ యయినను లక్షణచే తదీయారుణ్యమును చెప్పుచున్నది:

'సంధ్యా శోణామ్బరజవనికా, కామినోః ప్రేమ నాట్యం,
నాన్దీ భ్రామ్యద్భ్రమరవిరుతం, మారిషః కోఽపి కాలః,
తారాః పుష్పాఞ్జలి మివ కిరన్, సూచయన్ పుష్పకేతో
ర్న్యత్యారమ్భం, ప్రవిశతి సుధాదీధితి స్సూత్రధారః.' రసతరఙ్గిణి.

'ప్రకృతి' - పరమాత్మను ఆశ్రయించినదై అనాదియై ప్రపంచమునకు మూలభూతమై ప్రపంచరూపముగా పరిణమించినట్టిదైన మూలతత్త్వము. 'గుంజా'-మిన్ను ఊర్ధ్వమందు నలుపు క్రింద ఎనిమిదివ్రేళ్లను ఎఱుపునుం గల గురిగింజవలె నున్నదనుట. గుంజ ఇంచుక, మిన్ను అతిమహత్తు, సాటి యొప్పునా? యనిన, అందులకే ప్రకృతిని జెప్పుటయు, ఆమె ప్రపంచస్వరూపురాలు గావున తనయాకారమునకు తగినంత పెద్దగుంజను తానే కల్పించుకోఁగల దగుటను ఆమె ధరించిన గుంజం జెప్పుటయు; ఆప్రకృతిని మింటియూర్ధ్వమున శిరంబును, భూమికి సమానముగా నడుము, భూమిక్రింద నెటనో పాదములునుంగా భావింపవలయును. 'సంజ'-తూర్పు సంజకెంపు నడిమివఱకును వ్యాపించును, పడమటి సంజకెంపును నడిమివైపు వ్యాపించును, వీనిచే మింటి నెత్తముదప్ప కడమయెల్ల నరుణ మగును, గావున నలుపు పైనుండునట్లుగా ధరింపఁబడిన గుంజతో సామ్యము చెప్పఁబడినది.

'అస్తోదయపెఱను' అను పాఠమున టు గాగమము రామి ప్రశస్తము గాదు. 'శబరీ' - చెంచెతలులోనగు నడవిమెలఁతలే గుంజాభూషణంబులను ధరింతురు.

తే. గూండ్లకై శాలిమంజరుల్గొనుచు, మూఁగి,
యంబరంబునఁ బఱచు కీరాళు లొప్పెఁ,
బసరుటొండొంటియాకుతోఁ బండఁ బాఱి
ఛేదభయమున నెగసిన చేలనంగ. ౧౬౭

శాలిమంజరుల్ = వరివెన్నులను, గూండ్లకై = తమ గూండ్లకు, కొనుచున్ = కొనిపోవుచు, అంబరంబునన్ = ఆకాశమందు, మూఁగి = ఒకదాని కొకటి దగ్గఱఁగా కూడుకొని, పఱచు=వడిగా నెగయుచున్న - కీర ఆళులు = చిలుకలసంఘములు, పసరు టొండొంటి యాకుతోన్ = పసరువన్నె మాఱనట్టి యొక్కొక్క యాకుతో, పండఁబాఱి = పండినవై, ఛేదభయమునన్ = కోఁతవలని (కోఁత కోయుదు రను) వెఱపుచేత, ఎగసినచేలు = ఎగిరి పోవుచున్న వరి పొలములో, అనంగన్ = అనునట్లుగా, ఒప్పెన్ = చెన్నారినవి.

అప్పుడు నోట వరివెన్నులం గఱచికొని గుమిగుమిగా గూండ్లకు ఆకాశమున నెగసి పోవుచున్న చిలుకల సమూహము ఎట్లొప్పె ననఁగా, వరివెన్నులు పండి ఒక్కొక్క పసరుటాకుతో నొప్పుచు తమ్ము కాఁపులు ఇఁక వచ్చి కోఁత కోయుదు రని భయపడి యెటకేనియు నిరపాయమైన తావునకు ఆకాశమార్గమున వలసపోవుచున్న వరిచేలో అనునట్లు ఒప్పుచుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.—'మూఁగి'—స్వభావోక్తి.

'మూఁగి' - ఆకాశమున ఎన్నియో వేలువేలు గుంపులుగా పోవుచుండినవి. ఒక్కొక్క గుంపు ఒక్కొక్క వరిచేనివలె నుండె నని భావము. మూఁగనిచో చిలుకలకు సస్యముక్రిక్కిఱిసి యుండు వరిచేనిసాదృశ్యము రాదు. - 'గూండ్లకై' - గూండ్లలో పెట్టుకొని దినముల వెంట దినుచుండును. ఒండొంటి యను టెట్లు? ఱెక్కలు రెండేసిగదా? యనిన దూరమునకు ఆ విభజన తెలియదు. 'చేలు'-ఏ.వ. చేను: ఇట్లె మీను × మీలు. వరివెన్నులం గూండ్లలో సేకరించి పెట్టుకొనుట చిలుకలకు స్వభావము.—'నీవారాః శుకగర్భకోటరముఖభ్రష్టాస్తరూణా మధః' అని కాళిదాసు.-ఒక కవియు భారవియు వీనిని ఇంద్రధనుస్సుగా వర్ణించినారు.

'స్ఫుటం స్ఫుటపలాశవత్సుభగభాసిచఞ్చూపుటే
విపాకకపిశీకృతాః కలమమఞ్జరీర్బిభ్రతీ,
బభౌ దివి శుకావళిః కువలయచ్ఛవిర్గచ్ఛతాం
స్వభావహృదయఙ్గమా విబుధచాపలక్ష్మీరివ.'
'ముఖై రసౌ విద్రుమభఙ్గలోహితైః శిఖాః పిశఙ్గీః కలమస్య బిభ్రతీ
శుకావళి ర్వ్యక్తశిరీషకోమలా ధనుఃశ్రియం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి.'

సీ. శ్రీలు దాఁ గౌట నాశ్రితపద్మకిర్మీకాం
కృతిఁ జెవు ల్కమలకర్ణికల మెఱయ;
సతినుసారిథ్యకృద్రతిరేఖ మంచెప్ప
నదలించు నోరఁ చిల్కపదువుఁ బఱపఁ;
దొగమొగ్గలను నైవ దూర మేఁగమిఁ బెట్టు
చప్పట్లఁ జన్నులు జడలు గదల;
వెడత్రోవ మును చెప్పి, వడి నవ్వ, దిరుగు న
ధ్వగుకొలంది నె యపత్రపయు మరల;

తే. నధరరదనప్రసాదంబు నడుగ నోరు
దెఱచె ననఁ బండి ప్రేలి ముత్తెములు తోఁచు
చెఱకు జంఘులఁ బోలమి శిరసు వాల్చు
రాజనముఁ గాచు గోపికారాజి వొలిచె. ౧౬౩

చెఱకుఁదోటలయు వరిపొలములయు కావలిపడంతులను వర్ణించుచున్నాఁడు: - చెవుల్ = వారివీనులు, తారు = తాము, శ్రీలు = మహాలక్ష్ములు, (శ్రీ యనునక్షరమువలె నుండునవి

అనుటయు), అగుటన్ = అయినందున, ఆశ్రి...తిన్ - ఆశ్రిత = ఆశ్రయింపఁబడిన (మహాలక్ష్మికి ఆశ్రయమైన) - పద్మ = కమలములయొక్క - కర్ణికా = దుద్దులయొక్క - ఆకృతిన్ = ఆకారముతో (లక్ష్మీనివాసకమల కర్ణికలో యనునట్లుగా నొప్పుచున్న)-కమలకర్ణికలన్ = అలంకారార్థము ధరించిన తామరదుద్దులతో, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా;

అత...శన్ - అతను = మన్మథునికి - సారథ్యకృత్ = తేరు దోలెడుపనిం గావించుచున్న - రతిరేఖన్ = రతీదేవియో యనున ట్లుండఁగా, మంచెపైన్ = పిట్టలం దోలుటకై వేసిన యెత్తు చప్పరమునుండి, అదలించురొద = చిలుకలను తోలెడు హెచ్చరికశబ్దమో యనునట్లుగా నొప్పుచున్న యదలింపు, చిలుకపదుపున్ = చిలుకలగుంపును, పఱపన్ = పఱతెంచునట్లు చేయుచుండఁగా;

తొగమొగ్గలను = కలువకళికలను, వైవన్ = ఆచిలుకలంగూర్చి వేయఁగా, దూరము ఏఁగమిన్ = ఆకలువ మొగ్గలు దూరమునకు పోనందువలన, పెట్టుచప్పట్లన్ = పొలములోని దూరపుఁ జిలుకలను తోలుటగా చప్పట్లు చఱవఁగా, చన్నులును జడలును, కదలన్ = చలించుచుండఁగా; (తెరువరికి) మును = మొదట, వెడత్రోవన్ = తప్పుదారిని, చెప్పి, వడిన్ = (ఆమాట నమ్ముకొని ఆతప్పుదారిని ఆతెరువరి పోయిన) వెంట నే, నవ్వన్ = (తమ కుచ్చితమును నెఱవేఱినందులకు తాను) నవ్వఁగా, తిరుగు అధ్వగు కొలందిన = వెనుకకు బాటసారి మరలిన కొలఁదిగానే, అపత్రపయున్ = (తప్పు దారిని చెప్పినప్పుడు పోయిన) లజ్జయూ, మరలన్ = తమకడకు రాఁగా;

అధ.. బు - అధర = తమ మోవియొక్కయు-రదన = దంతములయొక్కయు - ప్రసాదంబున్ = అనుగ్రహంబును, అడుగన్ = వేఁడుకొనుటకు, నోరుదెఱచెన్ అనన్, పండి = నిండుగా పక్వమై, ప్రీలి=పగిలి, ముత్తెములు, తోఁచు = అగపడుచున్న - చెఱకున్ = ఇక్షువును, జంఘలను పోలమిన్ = తమపిక్కలకు సాటి కానందున, శిరసు = తలను, వాల్చి=తమపాదముల కడచేర్చుచున్న - రాజనమున్ = రాజనపు కొండలను, కాచు = (మన్నించుచున్న) రక్షించుచున్న, గోపికారాజి = కావలి యింతులయొక్క సమూహము, పొలిచెన్ = ఒప్పెను.

తా.-వారు తమచెవులు శ్రీ(కారము) లగుటచేత శ్రీదేవి తమ్మిదుద్దుసింహాసనమున కూర్చుండునుగాన ఆదుద్దో యనునట్లు చెవులయందు ఆభరణములుగా దాల్చిన తమ్మిదుద్దు మెఱయుచుండఁగా, (ఉత్ప్రేక్షాలంకారము); మదనునికి తేరుదోలుచున్న రతీదేవి అతని తేరుగుఱ్ఱము లైన చిలుకలను తేరు వడిగా లాగుఁడని హెచ్చరికగా అదలించు శబ్దమోయన నొప్పుచున్నట్టి వారి కంఠశబ్దములకు చిలుకలు పఱతెంచుచుండఁగా, (ఉత్ప్రేక్షాలంకారము); చేనిలోని చిలుకలను తఱుమఁ గొట్టుటకై వానికేసి విసరిన కలువమొగ్గలు అంతదూరము పోక నడుమనే పడినందున చప్పట్లచే నైన తఱుమఁగోరి చప్పట్లు చఱచుటచే చన్నులును జడలును కదలఁగా, (స్వభావోక్తి); తెరువరి దారి యడుగఁగా నతనికి తప్పుదారి చెప్పి అతఁడు ఆతప్పుదారిని బోఁగా పక్కున నవ్విన వారై ఆనవ్వుచే నాతఁడు ఆతచ్చన నెఱిఁగి వెనుకకు మరలఁగా లజ్జపడుచు, (తుల్యయోగిత); వారియధరమండలిమాధుర్యమును వారిదంతముల కాంతియు తమపాలయందును తమముత్తె

ములయందును లేనందున వానిని ఇంచుక దయసేయుం డని వేఁడుచున్నవో యన నిండుగా పండి పిగిలి రస మొలుకుచు ముత్తెములు గానవచ్చుచున్న చెఱకుల తోఁటలను, (ఉత్ప్రేక్ష); వారిపిక్కలను తమపొట్టలు పోలలేమికి లజ్జితములై, తమ గర్వమును మన్నింపుఁ డనుచు వారి పాదములకు నమ్రములైనవో యన తలవాల్చియున్న వరికొంకులు గల వరిచేలను, (ఉత్ప్రేక్ష); రక్షించుచున్న (అనఁగా ఆచెఱకులను మన్నించుచున్నట్టియు ఈ వరిపైరును దొంగలపాలు పశ్వాదులపాలుం గానీక కాచుచున్నట్టియు, కావలిచెలువలు చెన్నారుచుండిరి.

'కర్ణికా కర్ణభూషణే హస్తమధ్యాఙ్గుళౌ హస్తిహస్తాగ్రే చ వరాటకే' నానా.—ఈ కావలి చెలువల యపలింపును విని మదనరథగథ్యము లైన చిలుకలు రతీదేవిగొంతుసన్నడి యని తలంచి, సడిగా పఱతెంచుచున్న వని స్వారస్యము. 'మంచె' - ఇది తేరికి బదులు. 'హ్రీర్లజ్జాపత్రపా వ్రీడా' రత్నకోశము. పండినపైరు తలవ్రాల్చును:—

'కలమాః పాకవినమ్రాః శూకశిఖాఘ్రాతసురభికహ్లారాః
పవనాకమ్పితశిరసః ప్రాయః కుర్వన్తి పరిమళశ్లాఘామ్.' భో. ప్ర.
'నమితాః ఫలభారేణ న మితాః శాలిమఞ్జరీః
కేదారేషు హి పశ్యన్తః కే దారేషు వినిస్పృహాః?' సురభా.

చెఱకు ముత్తెములకు చూ. 96. టీక.

తే. నింగి యత్తఱిఁ దా మహానీల మైన
గరిమకుం దగ బహుతృణగ్రాహి యయ్యె,
ననఁగఁ బరిణత కలమాది యవసరాశి
తతులు గిరు లన నభ్రంకషతఁ జెలంగె. ౧౬౪

అత్తఱిన్ - ఆశరదృతువునందు, నింగి = ఆకాశము, తాన్, మహానీలము = మిక్కిలి నల్లనిది (గొప్పనీలమణి), ఐన గరిమకుం దగన్ = అయినట్టి పెంపకమునకు తగినట్లుగా, బహుతృణగ్రాహి = విస్తారము కసవు నాకర్షించునట్టిది, అయ్యెను, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, పరి...లు - పరిణత = పండిన - కలమ = వరి - ఆది = లోనగువానియొక్క - యవస = గడ్డియొక్క - రాశి = మేటులయొక్క - తతులు= సమూహములు, గిరులు అనన్ =కొండలంత లేసిగా, అభ్రంకషతన్=మింటి నొరయుటచేత, చెలంగెన్ = ఒప్పుచుండెను.

ఆశరదృతువునందు మింటి నంటుచు కొండలంతగా వరి లోనగు పైరుల గడ్డిమేటులు (వాములు) మెండుకొన్నవి.

'మహానీలము' - చూ. ౧౩౭ - నీలము తృణగ్రాహి - గరిమకుం దగినట్లుగా - అనఁగా త్రైరాశికగుణితమునకు సరిగా-నీలము తృణగ్రాహి యైన మహానీలము బహుతృణగ్రాహి యని త్రైరాశికగుణితసిద్ధము.—'శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ,'-'ఘాసో యవసమ్'అమ. 'అభ్రఙ్కషః - అభ్రంకషతి పీడయతి తుఙ్గత్వాత్ (ఖచ్ ము మాగమ శ్చ = మింటనొరయు) అనఁగా అత్యంతోన్నత మయినది అని యర్థము.

మ. అయనిష్ఠన్ ధవళాతపత్రి దగు నయ్యాగంబు సాగంగ, నం
దు యమిశ్రేణులు రాఁగఁ, బుంగవకకుత్స్థుం డల్ల వర్షాదినా
త్యయరాముండు సలక్ష్మణుం డినునకోజోవాప్తిగా, విల్లు ని
ర్దయతం ద్రుంపఁ, బ్రభగ్నశాల్యవని సీతాలబ్ధి గాకుండునే. ౧౬౫

అయనిష్ఠన్-అయ = శుభావహవిధియందు-నిష్ఠన్ = కుదురుపాటుతో, ధవళాతపత్రిద-ధవళ = తెల్లని-ఆతపత్రి = (పుండరీక మనెడు) గొడుగుగల దైన శరదృతువునకు సంబంధించినట్టిది (ఇట ధవళశబ్దము లక్షణచేత పుండరీకమును తెలుపుచున్నది. - పుండరీకమును శరదృతువునకు గొడుగుగా కాళిదాసు వర్ణించినాఁడు-శ్వేతచ్ఛత్త్రము రాజచిహ్నము గావున ధవళాతపత్రి యనఁగా రాజు - కపివిపక్షిచే రాజయిన జనకుఁడు-ఆయన కావించినట్టిది), అను-అయ్యాగంబు= (శరత్పక్షమున) ఆవాజపేయాదికము(శరత్కాలమున బ్రాహ్మణులు గావించుచున్న యాగములు) (జనకమహారాజు పక్షమున) ఆయన కావించుచున్న యాయజ్ఞము, సాగంగన్ = నెఱవేఱఁగా, అందున్ = ఆయజ్ఞమునకు, యమిశ్రేణులు = (శరత్.) హంసపంక్తులును-(జనక.) మునిబృందంబులును, రాఁగన్, పుంగవ కకుత్స్థుండు = (శరత్.) కకుత్స్థనివంటి ఎద్దుగలవాఁడైన శరత్పురుషుఁడు - (జనక.) ఎద్దువలె నుత్కృష్టుఁడయిన - కకుత్స్థుండు=కకుత్స్థుని సంతతిలోనివాఁడయిన, అల్ల = ఆ - వర్షాదిన అత్యయ రాముండు - (శరత్.) వర్షాకాలదినముల పోకచేత మనోహరుఁడైన శరత్పురుషుఁడు - (జనక.) వర్షాదినముల పోకడవలె రమణీయుఁడైన శ్రీరాముఁడు, సలక్ష్మణుండు =(శరత్.) పెంటిబెగ్గురులతో కూడుకొన్నవాఁడు-(జనక.) (తమ్ముఁడైన) లక్ష్మణునితోఁ గూడుకొన్నవాఁడు, ఇనునకున్ =(శరత్.) సూర్యునికి - (జనక.) జనకమహారాజునకు, ఓజోవాప్తి - ఓజః = (శరత్.) దీప్తియొక్కయు - (జనక.) ప్రతాపముయొక్కయు-అవాప్తి = ప్రాప్తి, కాన్ = కలుగునట్లుగా, నిర్దయతన్ - (శరత్.) ఇంతయందముగా నున్నదే దీనినెట్లు ధ్వంసముచేయుదును అని కనికరింపక - (జనక.) ఇంత పృథమైనదే దీని నెట్లు ధ్వంసింతును అని కనికరింపక, విల్లు=(శరత్.) ఇంద్రధనుస్సును - (జనక.) శివధనుస్సును, త్రుంపన్ = (శరత్.) మాపుమాపఁగా-(జనక.) విఱిచివేయఁగా, ప్రభగ్న శాలి అవనిన్ =(శరత్.) కోయఁబడిన వరిచేనియందు - (జనక.) ప్రభగ్న = విఱువఁబడినదానిచేత (ధనుస్సుచేత)-శాలి=ఒప్పుచున్న - అవనిన్ = ప్రదేశమందు (భూదేవియందు), సీతాలబ్ధి - (శరత్.) సీతా = నాఁగటి (జనక.) జానకియొక్క - లబ్ధి = ప్రాప్తి, కాకుండునే = తప్పక కలుగును.

అప్పుడు శుభకర్మయందలి పట్టుదలతో శ్రోత్రియులు - యాగముం గావించుటయు పుండరీకములు శ్వేతాతపత్రమువలె వికసించుటయు, హంసశ్రేణులు వచ్చుటయు, కకుత్స్థనలవంటి యెద్దుగలవాఁడై వర్షాదినముల పోకడచే మనోహరుఁడైన శరదృతుపురుషుఁడు పెంటిబెగ్గురులు గలవాఁడు సూర్యునికి దీప్తికలుగునటుగా ఇంద్రధనుస్సును మాపుమాపఁగా ఆశరత్పురుషునికి కోఁతయైన రాజనపుఁజేనియందు నాఁగటిచాలు కలిగినది. అది యెల్ల దేనివలె నుండెననఁగా-శుభకర్మయందు నిలుకడతో జనకమహారాజు యాగముచేయఁగా, అందులకు మునిబృందములు రాఁగా, కాకుత్స్థశ్రేష్ఠుఁడైన శ్రీరాముఁడు జడిదినముల పోకడవలె మనోహరుఁడైనవాఁడు

లక్ష్మణసమేతుఁడు జనకరాజునకు ప్రతాపము హెచ్చునట్లుగా శివధనుస్సును ద్రుంపఁగా, ధనుర్భంగము గావించిన యాభూమియందు ఆయనకు సీత దొరకుటంబోలె నుండెను.-శ్లేషాలంకారము, ఉపమాధ్వనియు.

'అయః శుభావహోవిధిః' అమ. 'ధవళాతపత్త్రి' - 'పుణ్డరీకాతపత్త్ర స్తం వికసత్కాశ చామరః ఋతు ర్విడమ్బయామాస' అని రఘు. 4. శ్వేతాతపత్రము ప్రధానమైన రాజచిహ్నములలో నొకటి - 'ఆదేయ మాసీ త్త్రియమేవ భూపతే శ్శశిప్రభం ఛత్త్రిముభే చ చామరే' రఘు. 'యామి' - ఇట యామిశబ్దముచేత తత్పర్యాయ మయిన హంసశబ్దమునకు వాచ్యము లయినహంసలు సూచితములు. 'శ్రేణులు' - హంసలు శ్రేణులుగా నుండును. - 'హంసశ్రేణీ రచిత రశనా నిత్య పద్మా నలిన్యః' మేఘ. 'హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముత్సు చ వారిషు। విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మివ.' రఘు. 'రామః పశౌ జామదగ్న్యే బలరాఘవయో శ్చ నా। సితాసితమనోజ్ఞేషు త్రిషు రామా తు భామినీ.' నానా. 'హంసస్య యోషి ద్వరటా సారసస్య తు లక్ష్మణా,' 'ఇన స్సూర్యే ప్రభౌ రాజ్ఞి' అమ. 'సీతా సస్యే నభోనద్యాం జానక్యాం లాఙ్గలాధ్వని.' నానా.

క. మొగిలువిరియెండ వేఁడిమి
నిగుడ, శుకశ్రేణి పసరు నింగి న్నిండన్,
బెగడెఁ బ్రజ, హరితవాజుల
గగనమణిస్యందనంబు గదిసెనె యనుచున్. ౧౬౬

మొగిలు విరియెండ వేఁడిమి = మబ్బు విడిచిన యాతపముయొక్క వేఁడి, నిగుడన్ = తమ మీఁదికి వ్యాపింపఁగా, నింగిన్ = మింట, శుకశ్రేణిపసరు = చిలుకలగుంపుయొక్క పసరు వర్ణము, నిండన్ = వ్యాపింపఁగా, ప్రజ = జనము, హరి...బు - హరిత = పసరువర్ణంపు- వాజుల = గుఱ్ఱములు గలదైన - గగనమణి = సూర్యునియొక్క - స్యందనంబు = రథము, కదిసెనె అనుచున్ = చేరువకు వచ్చినదా యని, బెగడెన్ = భయపడెను.

మబ్బు విడిచినయతితీక్ష్ణంపు శరత్కాలపుటెండ తనపై కడువేఁడిగా కాచుచుండుటయు,మింట ఆకుఁబసరువన్నె గుఱ్ఱాలు పూంచినదైన సూర్యుని రథము చేరువకు వచ్చినదో యని జనులు భయపడిరి.—అసంబంధమున సంబంధముం జెప్పుటయును నతిశయోక్తిభేదము; లేనిబెగడుట ఉన్నట్టు చెప్పఁబడినది.

సూర్యాశ్వములు శ్యామములు.'పత్త్రిశ్యామా దినకరహయ స్పర్ధినో యత్రవాహాః'మేఘ.
'సాదృశ్యాదృశ్యమూర్తి ర్మరకతకటకే క్లిష్టమూర్తా సుమేరోః
మూర్ధ న్యావృత్తిలబ్ధ ధ్రువగతి రవతు బ్రధ్నవాహావళి ర్వః.' సూ.శ.
'శ్యామాః'—'పలాశశుక శైవాల దూర్వా బాలతృణం బుధః।
వంశాఙ్కురో మరకతేన్ద్రనీలార్కహయాదయః.' కా.క.ల.
సూర్యాశ్వములు ఏడు—'సప్త పాతాళ భువన ముని ద్వీ పార్కవాజినః।
హా రాబ్ధి స్వర రాజ్యాఙ్గ వ్రీహి వహ్ని శిఖాదయః.' కా.క.ల.

'గగనమణి' - 'ద్యుమణి స్తరణి ర్మిత్రః' అమ. స్యందనంబు - చూ. 2 (49) సూర్యస్యందన మిట్లు వర్ణితము:—

'రథ స్యైకం చక్రం భుజగయమితా స్సప్త తురగాః
నిరాలమ్బో మార్గ శ్చరణవికలః సారథి రపి।
రవి ర్యాత్యే వాన్తం ప్రతిదిన మపారస్య నభసః
క్రియాసిద్ధి స్సత్త్వే భవతి మహతాం నోపకరణే.' శ్లో.ప్ర.

తే. భువి సరస్సైరవశ్రేణి పోవఁ దోల,
దివిఁ గనద్గ్రహనక్షత్రదీప్తి దఱుమఁ,
గృష్ణపక్షపువాసి లేకిరులు దనదు
నలుపునను గూడె ననఁ నైల్య మొలసె నభము. ౧౬౭

భువిన్=భూమినుండి, సరస్సైరవ శ్రేణి=కొలఁకులయందలి తెల్లగలువలయొక్క వరుస, పోవఁదోలన్=తఱిమివైవఁగా, దివిన్ = ఆకాశమునుండి, కన... ప్తి - కనత్ = ప్రకాశించు చున్న-గ్రహ = అంగారకాది రాశిచరులయొక్క - నక్షత్ర = తారకలయొక్కయు - దీప్తి= కాంతి, తఱుమన్ = వెడలనడుపఁగా, ఇరులు = చీకటి, కృష్ణపక్షపు = బహుళపక్షపురేల-వాసి = బలిమి, లేక = లేనందున, తనదునలుపునన్ = తననీలిమయందు, కూడెననన్ = చేరిపోయెనో యనునట్లు, నభము = ఆకాశము, నైల్యము = నలుపును, ఒలసెన్ = పొందెను.

ఆసమయమందు ఆకాశమునకు నలుపు హెచ్చెను. ఆహెచ్చుట ఎందువలన ననున ట్లుండె ననఁగా; - కృష్ణపక్షపురాత్రులందు అంధకారము లోకమంతట ఆక్రమించి గాఢమై ఉండును, ఇప్పుడు ఆరాత్రులయందే దానిని భూమినుండి కొలఁకుల తెల్లగలువలు తఱిమినవి, మింటినుండి గ్రహనక్షత్రములు తఱిమినవి. కావున అంధకారము ఎక్కడను నిలుచుటకు అస్పదములేక ఆకాశముయొక్క నలుపులో కలసిపోయినందుననో యనునట్లు ఆకాశమునకు నలుపు హెచ్చెను.- హేతూత్ప్రేక్ష. భువి, దివి - భూ దివ్ శబ్దములకు తత్సమములు.

క. క్రేపుఁ దలఁచి పసి మేయుచుఁ
జేఁపినపా ల్గలయ నెండచేఁ బాంథజనుల్
దూపింపమి కజుఁ డంపిన
యాపాగా యనఁగ నదుల నంచలు మెఱసెన్. ౧౬౮

పసి = ఆవుల సమూహము, మేయుచున్ = పొలాన పచ్చిగడ్డి తినుచు, క్రేపున్ = దూడను, తలఁచి = స్మరించి, చేఁపినపాల్ = స్రవించిన క్షీరము, కలయన్ = నదులలో చేరఁగా, ఎండచేన్, పాంథజనుల్ = తెరువరులు, దూపింపమికిన్ = దప్పిచే పీడనొందకుండుటకై, అజుఁడు = బ్రహ్మ, అంపిన ఆపాగా=పంపినట్టి తనగుఱ్ఱపుఁదబేలా (అనఁగా తనతబేలా

లోని గుత్తము లన్నియు), అనఁగన్ = అనునట్లుగా, నదులన్=ఏళ్లయందు, అంచలు=హంసలు మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

ఎండలో దప్పిగొన్నవారు పాలు త్రాగినచో దప్పి తీఱుటయేగాక రోగముకూడ కలుగును. కురిసిన నిండువానలచేత ఎడ్లాడలను మంచిపచ్చిక సమృద్ధిగా నుండును, ఏళ్లయొద్దున పచ్చిక మఱియు ప్రశస్తముగాను, సమృద్ధముగాను ఉండును. అట్టిపచ్చికను మేయుటచేత ఆవులు మిక్కుటముగా పాలుపడి, ఏళ్లయొద్దున మేఁతసమయములో ఇంట నున్నలేఁగలు జ్ఞప్తికిరాఁగా పొదుగులు చేపి ఏటిలోనికి ప్రవహించును. పాలుగలిసిన యానీళ్లను దప్పిగొన్న తెరువరులు త్రాగినచో వారికి పైఁజెప్పినచెఱుపు గలుగు నని ఆపాలను అందుండి వేఱు చేసి త్రాగివైచుటకై బ్రహ్మ తనగుత్తములు హంసలుగాఁ బుట్టించి పాలలోని హంసల నన్నిటిని, ఈయేళ్లకు పంపినాఁడో యనునట్లు నదియందు హంసలు మిక్కుటముగా నుండెను.-ఫలోత్ప్రేక్ష.

'చేఁపు' - ఇందు అర్థము అనునున్నముద్రితమేగాని అందులకు ప్రమాణము దర్శితముగాదు.

తే. వెడమొదవు కూడఁ బోలేనివెచ్చ గ్రొవ్వ
కల్ప మెడసాఁచ వెడలెనో యనఁగ, నెట్ట
కేలకును గ్రుంగి తెచ్చు నంకెలు నిగుడఁగ
మందగతి గునిసె వృషభము ల్మందపిఱుఁద. ౧౬౯

వృషభముల్ = ఆఁబోతులు, వెడమొదవు కూడన్ = ఋతువులో నున్న పాడియావుతో కూడి, పోలేనివెచ్చ = పోలేనందునఁ గలిగినతాపము, క్రొవ్వు = మెడవఱకు లోపలనున్న క్రొవ్వును, కల్పన్ = కరఁగునట్లు చేసినంతట, మెడసాఁపన్ = కంఠమును దీర్ఘీకరించినందున, వెడలెనో = (అంకె) బయటికి వచ్చెనో యనునట్లు, ఎట్టకేలకున్ = ఎంతయు ప్రయాసపడి, క్రుంగి - క్రిందికి తలవంచి, తెచ్చు అంకెలు = బయటికి రప్పించుకొను వృషభధ్వనులు, నిగుడఁగన్ = వెలువడుచుండఁగా, మందపిఱుఁదన్ = పసులగుంపునకు వెనుక, మందగతిన్ = మెల్లని నడకతో, గునిసెన్ = పోయెను.

ఆవు వెద అయ్యును (ఎద్దును కోరిన దయ్యును) కొంచెము తప్పించుకొని పోవుచుండును, తుదకు దానికి వశపడును. మందలో ఆవు సులువుగా ముందు వడిగాఁబోవును, ఆఁబోతు స్వదేహభారముచేత అంతవడిగాఁ బోలేక వెనుఁజిక్కును. కడమ పసులన్నియు తేలికగా పోవుటచేత ఆఁబోతు ప్రాయికముగా మందకంతయు వెనుక నుండును. దానికి అంకె సులువుగా రాదు. అంకె వేయునప్పుడు ఆమెడ సాఁచి తల నేలవైపు వంచి అంకెతో ఎత్తును. ఆచేష్టచేత అంకె వచ్చుట యెట్లుండె ననఁగా - వెదమొదవుతోఁగూడి అది పోలేనియందులకు కలిగిన తాపము, ఆకంఠ పరిపూర్తిగా దానికి దేహములో ఉండి కంఠమున శబ్దద్వారమునకు అడ్డ పడియున్న క్రొవ్వును సందువిడునట్లు కరఁగింపఁగా, అప్పటికి అడ్డుతీఱి, మెడ సాఁగఁగా, శబ్దము ఆసందునవచ్చెనో యనునట్లుండెను.—అంకె వచ్చుటకు తాపము క్రొవ్వును కరఁగించుట హేతువుగాదు, దానిని హేతువుగా చెప్పినందున హేతూత్ప్రేక్ష; ఉత్తరభాగమున స్వభావోక్తి.

తే. శరధిజల మెల్ల రిత్తగాఁ గురియ, నుప్పు
డొక్కఁ జేరిన, నత్తెల్పు చిక్కి మీఁద
గాన నగుచున్న దచ్ఛతచే, ననంగఁ
బఱచు శరదభ్రములమేని పాండు వమరె. ౧౭౦

పఱచు శరత్ అభ్రములమేని పాండువు = (మింట) పడిగాఁ పోవుచున్న శరత్కాలపు మేఘములయొక్క దేహధావళ్యము, (ఎట్లు అమరె ననఁగా), రిత్తగాన్ = తమకడుపు వట్టిది యగునట్లుగా, శరధిజలమెల్లన్ = సముద్రోదకము నంతయు, కురియన్ = వర్షింపఁగా, ఉప్పు, డొక్కన్ = కడుపులో, చేరినన్ = సాంద్రీభూతము కాఁగా, ఆతెల్పు = ఆయుప్పుయొక్క ధావళ్యమే, చిక్కి = శేషించి, అచ్ఛతచేన్ = ఆమేఘములయొక్క స్వచ్ఛగుణముచేత, కానన్ అగుచున్నది = వెలికి (మనకు) కనఁబడుచున్నది, అనంగన్ = అనునట్లుగా, అమరెన్ = ఒప్పెను.

శరదభ్రములు తెల్లఁగానుండుటకు కారణమును కల్పించుచున్నాఁడు.— మేఘములు తాము సముద్రములో త్రాగిన జలమునెల్ల ఉప్పుమాత్రము శేషముగా తమకడుపులో మిగత లేకుండ వానగా కురియఁగా, ఆ శేషించిన యుప్పు ఆనీటినుండి క్రిందికురికి డొక్కలో ప్రతిదినము కొంతకొంతగా చేరి దట్టంపు మొత్తమై, ఆ మేఘముల యుద్దమువంటి స్వచ్ఛదేహముల నుండి వెలికి కనఁబడుచున్నదో యన ధవళదీధితులతో ప్రకాశించుచుండెను.—హేతూత్ప్రేక్ష.

సముద్రోదకములోనియుప్పు విఱిగి డొక్కలో నిలిచిపోయినందుననే మనకు తియ్యనీళ్లవానలు కురిసినవి. 'శరం తు నీరే' నానా. జలవాచకశబ్దములకు 'ధి' చేర్చిన సముద్రవాచకము లగును:—

'అబ్ధౌ నదీభ్యో వారిభ్యః స్రోతసో యాదసోఽధిపః
అర్ణోభ్యో నిధ్యాశయౌ రాశి ర్ధి ర్ధ్యాగాణి చ సరిదర్ణవాః' కా.క.ల.

'రిత్త'—'రిక్త'కు వై. 'ప్రసన్నోఽచ్ఛః' అమ. 'పాండిమమరె' అనుపాఠమున సంధి దుష్టము. 'పాండువమరె' అని పఠించుట సరి. పాండువు = పాండిమము:—

'శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేత విశద శ్యేత పాణ్డరాః
హరిణః పాణ్డరః పాణ్డు రీషత్పాణ్డు స్తు ధూసరః
గుణే శుక్లాదయః పుంసి గుణిలిఙ్గా స్తు తద్వతి' అమ.

క. శరనిధి మును గ్రోలిన ని
ర్ఝరజలములు గురిసి, మేఘభావం బఱి, యా
కారములు కరములై కా, జగ
నారెను, నసక్ రవియు మెఱసె, నుడిగెను మొయిలుల్. ౧౭౧

శరనిధిన్ = సముద్రములో, మును = పూర్వము, గ్రోలిన నిర్ఝరజలములు = త్రాగినట్టి మిక్కిలిపు నీళ్లను, కురిసి = వర్షించి, మేఘభావంబు = మేఘత్వము, అఱి = నశించి, ఆకర

ములు = ఆ కిరణములు, కరములై = వట్టికిరణములే, కాఁ = కాఁగా, జిగిఁ = కాంతిచేత, ఒరిమెఁ = చురుకెక్కినాఁడు, అనఁ = అనునట్లుగా, రవియుఁ = సూర్యుఁడు, మెఱసెఁ = తేజరిల్లెను, మొయిలుఁ = మేఘంబును, ఉడిగెఁ = రూపణఁగెను.

వర్షర్తువులో తన కిరణములు మేఘములుగా మాఱినందున సూర్యుఁడు తేజోహీనుఁడుగా నుండి, శరదృతువులో ఆమేఘముల నిరంతరయు వర్షరూపమున తమ్ము వదలిపోవుటయే ఆమధ్య కాలములో వచ్చియుండిన మేఘభావము పోవుట కాఁగా, తాము మరల ఎప్పటి కిరణములుగా మాఱినందున సూర్యునికి ఆవర్షర్తువులో తగ్గియుండిన తేజస్సు ఇప్పుడు మరల కలిగినదో యనునట్లుగా సూర్యుఁడు మిక్కిలి చురుకెక్కి తేజరిల్లుచుండెను. మేఘముల కలిమిలేములు కారణమై యుండఁగా కిరణముల మేఘత్వామేఘత్వములు కారణములుగా కల్పింపఁబడినవి గావున హేతూత్ప్రేక్ష. 'పరఁగుఁ జొలుకయ్యె ననుమాట యొరిమె నఁగ' ఆం.భా.

క. ప్రాశించిన నీరంతయుఁ। బోఁ, శరదభ్రములు మగుడఁ బూరింపఁగ, నా
వేశించెఁ గొలంకుల నసఁ। గాశప్రతిబింబపటలి కడు నొప్పారెఁ. ౧౭౨

శరదభ్రములు = శరత్కాల మేఘములు, ప్రాశించిననీరు = త్రాగినజలము, అంతయుఁ = సర్వమును, పోఁ = వ్యయితము కాఁగా, మగుడఁ = మరల, పూరింపఁగఁ = నీరుత్రాగి కడుపు నిండించుకొనుటకై, కొలంకులఁ = చెఱువులయందు, ఆవేశించె ననఁ = ప్రవేశించిన వనునట్లుగా, కాశ ప్రతిబింబ పటలి = (చెఱువుగట్టులోని) ఱెల్లు (పుత్తము)ల యొక్క ప్రతిబింబముల సమూహము, కడుఁ ఒప్పారెఁ = మిక్కిలి సొంపొందెను.

శరత్కాలమందు మేఘములు తాము మున్ను సముద్రములోఁ ద్రావిన జలమంతయు అనుకు నిలువక పోయినందున రిక్తలై, మరల కడుపునిండ నీరు త్రాగుదుముగాక యని చెఱువులలో ప్రవేశించిన వేమో యనునట్లుగా, చెఱువులయందు వానిగట్టులలోని ఱెల్లులప్రతిబింబముల మొత్తములు ఒప్పుచుండెను.

'పటలి' - జాత్యేక వచనము, ఒక్కొక్క పటలి ఒక్కొక్క శరన్మేఘ మని భావన. 'కాశ' - వికసించిన పుష్పోతే ఇట ప్రధానము గావునను. పుష్ప మిక్కిలి నిడుపుగా నుండుట చేతను, ధావళ్యాతిశయముచేత ప్రతిబింబమందు అదియే యుత్కటముగా కనిపించును గావునను, పద్యమున పుష్పము నే ప్రత్యేకించి చెప్పలేదు; మఱియు ఈమేఘములు సముద్రమునకే పోరాదా యనిన, సముద్రజలము నెల్లను పూర్వమే త్రాగి వైచినవి గావున ఇఁక నచట జలము లే దని అటకుం బోలేదు.

తే. కొలనఁ గరిదంపతులు పద్మకళిక లొకటి
కొకటి యీ నెత్త, మకరంద మొలుక, నమరె
సల శరత్పద్మనిలయకు నెలమితోడఁ
గవగ నభిషేకమున కెత్తు కడవ లనఁగ. ౧౭౩

కొలనఁ = తమ్మిచెఱువునందు, పద్మకళికలు = తామరమొగ్గలు (అమరె నను క్రియకుఁ గర్త), కరిదంపతులు = భార్యాభర్తలయిన యేనుఁగులు, ఒకటికొకటి = భార్యకు భర్తయు భర్తకు భార్యయు, ఈఁ = ఇచ్చుటకై, ఎత్తఁ = ఏకసమయమందే ఎత్తఁగా, మకరందము =

తేనె, ఒలుకన్ = ఆకళికలనుండి క్రిందికి కుమ్మరిల్లు చుండఁగా, (ఆకమల కళికలు ఎటు అమరిన వనఁగా), ఎలమితోడన్ = ప్రీతితో (భక్తితో ననుట), అభిషేకమునకున్ = స్నానము చేయించుటకై, ఎత్తుకడవలు అనఁగన్ = ఎత్తిన ఘటములో యనునట్లు, అమరెన్ = ఒప్పారెను.

కొలనిలో దంపతు లయినయేనుఁగులలో పిడి మగదానికిని మగది పిడికిని ఇచ్చుటకై ఏకకాలమున తామరమొగ్గలను ఎత్తినవి. ఏకకాలమున అట్లు చేసినందున రెండింటి తుండాగ్రములను ఆకళికలతోడివి పైకి నిగిడి ఒక్కచోట కలసికొనినవి. ఈయఁబోవునప్పుడు ఆకళికలు నిలువుగానే ఉండవు గావునను, ఉత్పాటనమందును వానికి కలిగిన కదలికలచేతను, అందుండి మకరందము కుమ్మరిల్లుచునే యుండెను. అప్పుడు ఆజంటకళిక లెట్లొప్పె ననఁగా, ఆగజములు ప్రీతితో కవగూడి శరల్లక్ష్మికి అభిషేకము గావించుచున్న కడవల జంటయో యనున ట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

'లక్ష్మీ క్షీరసముద్రరాజతనయాం... స్స్నాపితా హేమకుంభై

ర్నిత్యం సా పద్మహస్తా మమ వసతు గృహే సర్వమాంగల్యయుక్తా' అని ప్రసూక్తము. శరల్లక్ష్మి కొలనిలో నున్నదా యనిన. 'శరత్పద్మజలాలయా,' 'లక్ష్మీః పద్మాలయా' అనువచనముల ననుసంధింపవలయును. గజద్వంద్వమును సూక్తములో చెప్పలేదే యనిన ఎలమిగల దాంపత్యభాగ్యమును కోరినవై ప్రకృతికరేణుకరులు అట్లుగావించిన వని తలంచునది.

తే. పంక మడుగంటి తేటిన బావు లెల్లఁ
బంకములె చేసెఁ గ్రమ్మఱఁ బంకజములు
గళితమకరందయుతరజఃకర్దమమునఁ;
గారణగుణంబు గలుగదే కార్యమునను. ౧౮౫

పంకము = వండు, అడుగు అంటి = క్రిందికిపోఁగా; తేటిన బావులు ఎల్లన్ = నిరుతేట పడినట్టి డిగ్గియల నన్నిటిని, పంకజములు=తామరపువ్వులు, గళి...నన్ - గళిత = జాలిన - మకరంద = తేనతో - యుత = కూడుకొన్న - రజః = పుప్పొడియొక్క - కర్దమమునన్ = బురదచేతను, క్రమ్మఱన్ = మరల, పంకములన్=బురదగానే, చేసెన్; కార్యమునన్ కారణగుణంబు కలుగదే = జన్యమందు జనకముయొక్క గుణము తప్పక కలుగును.

శరత్కాలమందు డిగ్గియలలో వండంతయు క్రిందికి దిగి నీరు తేరినది. అయినను ఆ తేటనీటిని తామరలు తమ పుప్పొడి మకరందముచేత మరల బురదగానే గావించినవి. ఇది న్యాయ్యమే. లోకములో కారణముయొక్క గుణము కార్యమం దుండుట నియతము. ఎట్లన - బంగారుకడియమందు బంగారుగుణము, మట్టిగోడయందు మట్టిగుణమును ఉండుట నిదర్శనము కాదా; అట్లే ప్రకృతమున తామరసము పంకజము కావున అనఁగా బురదనుండి పుట్టినది (పఙ్కాత్ జాతమ్) కావున తనకారణ మయిన పంకముయొక్క గుణమును తానుం జూపినది. అనఁగా కొలని నెల్ల మకరందరజఃపంకముం గావించినది. ''కారణగుణాః కార్యే సంక్రామన్తి'' అని న్యాయము.—సామాన్య విశేషములను చెప్పుటచే అర్థాంతరన్యాసము.

కం. ఒసఁగి రగస్త్యార్ఘ్యములం
గొసరి జను, లార్ధినీరు గ్రోలితి వీసీ
ర్ససికై మాకి మ్మని క
న్కొసరుడుగం గావ నప్పగించెదు కరణిన్. ౧౭౫

జనులు = లోకులు, ఈవు = నీవు, వార్ధినీరు = సముద్రోదకములను, గ్రోలితివి = త్రాగినాఁడవు, ఈనీరు = భూమిలోనున్న యీనీటిని, మాకున్, ససికై = పైరులకై (లేక క్షేమమునకై), ఇమ్ము = త్రాగక వదలిపెట్టుము; అని, కనుకినరు = ఒకరికలిమిని చూచుటచే కలిగెడు కోపవికారము, ఉడుగంగాన్ = శమింపఁగా, కావన్ = భూమిలోని నీటిని తాను త్రాగకుండ వదలుటకై, అప్పగించెదు కరణిన్ = అందులో కొంతకప్పముగా నొసంగుచున్నాఁడో యనునట్లుగా, కొసరి = తమకముతో, అగస్త్య అర్ఘ్యములన్ = (నక్షత్రరూపమున ఉదయించిన) యగస్త్యులవారికైన యర్ఘ్యోదకాంజలులను, ఒసఁగిరి = ఇచ్చిరి.

జనులు ''స్వామీ; అగస్త్యుఁడా, నీవు సముద్రజలమును త్రాగివైచితివి. నీవు దానితో సంతుష్టిఁజెంది భూమియందున్న యీమిగతజలమును పైరులకై (లేక మా క్షేమముకై) మాకుండ నిమ్ము, దీనిని నీవు త్రాగకుము,'' అని ప్రార్థించుటగా, వీరికి ఇంత సిరి యుండ నేల? యనెడి యోర్వలేమితోఁ గూడుకొన్న తదీయకోపవికారము శాంతించునట్లుగా ఆయనకు కప్పముగా కొంతజలము ఇచ్చుచున్నాఁడో యనునట్లు అప్పుడు నక్షత్రరూపమున దక్షిణదిక్కున నుదయించి యున్న యగస్త్యులవారికి అర్ఘ్యప్రదానమును గావించిరి.—ఉత్ప్రేక్ష.

'అగం విన్ధ్యాచలం స్త్యాయతి స్తభ్నాతి ఇత్యగస్త్యః' - వింధ్యాచలమును స్తంభింపఁ జేసినవాఁ డని వ్యు. అగస్త్యునికి (నక్షత్రరూపునికి) అర్ఘ్యమిచ్చుటచేత మహాఫలము చెప్పఁబడి యున్నది. ఆయనకు అట్టిమహిమ విష్ణువరమునం గలిగెను:

''పురా యుగసహస్రం తు విష్ణురారాధితో మునే
ఆరాధితః ప్రసాదార్థం; తస్మై ప్రాదాద్వరం హరిః.'
'దక్షిణాశాం పురస్కృత్య త్వం ప్రతిష్ఠస్వ వారుణే,
వారుణే తే భవిష్యన్తి లోకేఽస్మిన్నర్ఘ్యదాస్తవ,
అప్రాప్తే భాస్కరే కన్యాం త్రిభిర్భాగైస్త్రిభిర్దినైః
పుష్పైర్మాల్యైః ఫలైర్భక్ష్యైః శారదైశ్చ సుగన్ధిభిః
పఞ్చరత్నసమాయుక్తం హేమరూప్యసమన్వితమ్
సప్తధాన్యం సమాదాయ అర్ఘ్యం దద్యుర్ద్విజాతయః,'
'కాశపుష్పప్రతీకాశ అగ్నిమారుతసంభవ
మిత్రావరుణయోః పుత్ర కుమ్భయోనే నమోఽస్తు తే'...
దత్త్వార్ఘ్యం మునిముఖ్యాయ తోషయిత్వా జనార్దనం
విష్ణులోకమవాప్నోతి నరో నాస్త్యత్ర సంశయః.'' రాజమార్తాండము.

'ససి'-'ససి యనఁగాను సస్యము చెలంగు' ఆం. భా.

క. పరుషాతపతప్తం బగు
ధరణీపాత్రమునఁ బడుట దళ మయ్యెఁ జుమీ
పరిపక్వంబై, యనఁగా,
శరదిందుజ్యోత్స్న రేల సాంద్రతఁ గాసెన్. ౧౭౬

శరత్ ఇందు జ్యోత్స్న = శరత్కాలపు జంద్రుని వెన్నెల, పరుష ఆతప తప్తంబు = తీవ్రమయిన యెండచేత వేఁడెక్కినది, అగు = అయిన - ధరణీ పాత్రమునన్ = భూమి యనెడు పాత్రమందు, పడుటన్ = పడినందువలన, పరిపక్వంబై = చక్కఁగా గ్రాఁగినదై, దళము అయ్యెన్ చుమీ = చిక్కఁబడ్డది సుమా, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా, రేలన్ = రాత్రులయందు, సాంద్రతన్ = దట్టముగా, కాసెన్ = ప్రకాశించెను.

గట్టినిప్పుచే కాఁగిన పెనముమీఁద అట్లపిండి పోసిన అదియెట్లు పక్వమై చిక్కఁబడునో, ఆవిధముగా తీవ్రాతపముచే పగలెల్లం గ్రాఁగిన ధరణీపాత్రమునం బడుటచే గ్రాఁగి, చిక్కఁబడెనో యనునట్లు రాత్రులయందు శరత్కాలపు వెన్నెల దట్టముగా కాయుచుండెను.—హేతూత్ప్రేక్ష.

తే. వృష్టిలఁజి నిడ్డజెనఁ ద్రావఁ గ్రింద నుండి
తేట నదినీటఁ దనవెంటఁ దేలుమీల
తళుకుతోఁ నాఁచులతి దోఁచె వెలికి, జమిడి
నెండి మీ లెక్కు వెంద్రుకవిల్లువోలె. ౧౭౭

నాఁచులత = నాఁచుతీవ, వృష్టిలజిన్ = వానకాలమందు, ఇడ్డజెనన్ = పెట్టినగ్రుడ్ల సమూహమును, త్రావన్ = త్రాగుటకై, తేటనదినీటన్ = స్వచ్ఛమయిన యేటిజలమందు, క్రిందనుండి = అడుగునుండి, తన వెంటన్ = నాఁచుతీవ వెంబడి, తేలుమీలతళుకుతోన్ = పైకి వచ్చుచున్న చేఁపల ధాళధళ్యముతో, (నాఁచుతీవ) వెలికిన్ = బయటికి, (ఎట్లు తోఁచె ననఁగా), జమిడిన్ = జమిడి యను వాద్యమందు, వెండిమీలు, ఎక్కు = ఎక్కెడు - వెంద్రుక విల్లువోలెన్ = వెంద్రుకవిల్లో యనునట్లుగా, తోఁచెన్ = అగపడెను.

వర్షాకాలములో నాఁచుతీఁగపొదుగునను చేఁపలు జెన (గ్రుడ్లు) పెట్టును; వానిని తర్వాత శరత్కాలములో భక్షించివైచును. చేఁపలు అట్లు తినుచు ఏటిలోని తేటనీటిలో తళతళలాడుచు నాఁచులత పొదువునను క్రిందినుండి పైకి వచ్చుచుండఁగా నాఁచులత యెట్లుండె ననఁగా-జమళిక వాద్యములోని వెంద్రుక పొదువునను క్రిందినుండి పైకి తళతళలాడుచు వెండిచేఁపలు ఎక్కునట్టి వెంద్రుకవిల్లో యనునట్లుగా నొప్పెను. 'తేట' - వెలికిం గనఁబడుటకు. అన్యతాదాత్మ్యసంభావన కనఁబడుచున్నది గావున ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమయే యని కొందఱు తలంతురు.

క. హంసము క్రౌంచముతోలి రా,
మాంసలరుచి వచ్చెఁ దాను మలయము శిఖఁ; బాల్
హంస విఱువ, నీ ర్వెఱచెను,
హంసమున కగస్తి పరమహంసం బగుటన్. ౧౭౮

హంసమునకన్ = హంసకన్న ఎక్కువవాఁడుగా, అగస్తి = అగస్త్యమహాముని, పరమహంసం బగుటన్ = శ్రేష్ఠహంసము (పరమహంస యనెడి యుత్తమసన్న్యాసి) యగుటచేతను, హంసము=హంస, క్రౌంచముత్రోవన్=క్రౌంచరంధ్రముదారిని, రాన్=రాఁగా, తాన్ (అగస్తి), మాంసలగుచిన్ = పుష్కలమయిన కాంతితో, మలయము శిఖన్ = మలయముయొక్క శిఖరమునుండి, వచ్చెన్, హంస -హంసము. పాల్ విఱువన్=(పాలలోని నీటిని త్రోసివేయఁగా) నీళ్లతోఁ గలసిన పాలను వేఱుసేయఁగా, (తాను), నీరు విఱిచెన్=పండునుండి నీటిని వేఱు చేసెను. (నీటిని తేర్చె ననుట).

హంసము వట్టిహంసము-అగస్త్యుఁడు పరమహంసము,కావున హంసమునకన్న అగస్త్యుఁడు ఎన్ని మడుంగులలో గొప్పవాఁడు. అందువలన హంసముకన్న ఎక్కువ ప్రభావమును చూపించినాఁడు; అది యెట్లనఁగా—హంసము క్రౌంచాద్రియొక్క శిఖరమును పగులఁగొట్టలేక నడుమ నేదోయొక రంధ్రమునుండఁగా నాదారినే వచ్చినను, ఈయన మలయాద్రియొక్క శిఖరమునుండి వచ్చినాఁడు; హంస పాలు విఱువఁగా, తాను అంతకన్న పలుచనయిన నీటినే విఱిచినాఁడు. వ్యతిరేకాలంకారము.

'చతుర్విధా భిక్షవ స్తే కుటీచక బహూదకౌ
హంసః పరమహంస శ్చ యో యః పశ్చాత్స ఉత్తమః.' మహాభారతము.

అగస్త్యుఁడు భిక్షువు గాఁడే యైనిన, ఆశ్రమముకన్న వైరాగ్యతే ముఖ్యము గాన వైరాగ్యతనుబట్టి పరమహంసగా గణింపఁదగినవాఁడు.

తే. క్రౌంచ మొకకొన్ని గ్రుడ్లులు గాంచె మింట,
నవి యహంసచ్ఛదాచ్ఛాదనానుభూతి
హంసతతు లయ్యెఁ గాదన్న, తామ్రచూడ
గుప్తభుజగాశనాండము ల్గులులు గావె? ౧౭౯

క్రౌంచము = క్రౌంచపర్వతము, మింటన్ = ఆకాశమున, ఒకకొన్ని గ్రుడ్లులు = కొన్ని యండములను, కాంచెన్ = పడసెను, అవి = ఆయండములు, అ...తిన్ - అహంస = హంసేతరపక్షులయొక్క - ఛద = ఱెక్కలయొక్క - ఆచ్ఛాదన = కప్పుటయొక్క, అనుభూతిన్ = అనుభవముచేతను, (ఇతరపక్షులచేత పొదుగఁబడినవై), హంసతతులు = మరాళసమూహములు, అయ్యెన్, కాదు అన్నన్ = అదివాస్తవము కాదని ఆక్షేపింతురేని, తామ్ర...ముల్- తామ్రచూడ = కోళ్లచేత - గుప్త = పొదుగఁబడిన - భుజగాశన = నెమళ్లయొక్క - అండముల్ = గ్రుడ్లు, గులులు కావే = తార్కాణము కావా?

క్రౌంచరంధ్రములో (పరశురాముఁడు క్రౌంచాద్రిలో చేసినరంధ్రముదారిని) హంసలు ఇక్కడికిని మానససరోవరమునకును రాకపోకలు గావించును గాన, నడుమ ఆ రంధ్రములో కొన్నిహంసలు గ్రుడ్లుపెట్టఁగా. ఆగ్రుడ్లు హంసేతరపక్షులు పొదుగఁగా, హంససమూహము లైనవి. అట్లు జరుగునా, ఒకజాతి పక్షిగ్రుడ్లు మఱియొకపక్షి పొదిగినచో పిల్ల లగునా యని ఆక్షేపమేని, కోళ్లు పొదుగఁగా నెమలిపిల్లలయిన నెమలిగ్రుడ్లు నిదర్శనము చూచుకొనుఁడు.

మూని, మొగమును పైకి నిగిడ్చి చూచుచుండును. ఘుమఘుమ యను శబ్దముతో గుహాలలోనికి గాలి చొచ్చుచుండఁగా ఆశబ్దము ఉఱు మని భ్రమపడి సంతోషించి నృత్యము చేయుటకై కుంచె కొంచెము ఎత్తి ఇంతలో మీఁద చూచి, 'మేఘము లేదు ఉఱుము గాదు' అని తెలిసికొని కుంచెను వంచుకొనును; పూత నిలిచిపోయిన మొగలింగని దుఃఖించి, వచ్చిన కన్నీళ్లను ఆమొగలి చెట్టునకే అద్దివైచి, కప్పలు మ్రోయు నేని వర్షము వచ్చును గావున వానికూఁత యే మేని వినఁబడునా యను నాశచే కప్పలుండు తావయిన పడియకడ చెవియొగ్గును;—కూఁత కూయుటకుగాను మూఁడు మాఱులు మెడవంచియు కూఁత రానందున, ఏమో యించుక అఱచి నోటితో ఏదేని చెంత నగపడిన దానిని కప్పుచుండును;—మబ్బు విడిచి కాయుచున్నమిడి యెండ నోర్వలేక, నీడకై శరత్కాలమందు పుష్పించి విజృంభించునది యైన యేడాకుల యరఁటికడకుం బోక, వర్షర్తువునందు రెక్కలు వైన గుమ్మడువృక్షము నెక్కును;—ముక్కుతో ఇరువంకలను ఱెక్కల మొదళ్లను, సరిదిద్దుకొనుచు, అర్థములేని వెఱ్ఱిచూపులతో ఱొమ్ము ప్రక్కలను చూచుకొనుచు, ఉండును.—స్వభావోక్తి; ద్వితీయ పాదమున భ్రాంతిమంతము ధ్వనితము.

'ఎఱుమాని'- ఎఱుకన్న మేఘము ప్రియ మగుటచేత. 'మోము'-చూచుటకుఁ గావున, తల యనక మో మనుట. 'బిట్టు' - ఆత్రముచేత. 'ఘుమఘుమ' - మేఘముయొక్క మంద్రధ్వని యట్లుండును. 'నిష్పుష్ప' - వర్షాకాలమందు మాత్రమే పూయునది గాన;

'వర్షాసు ఘన శిఖిస్మయ హంసగమాః పక్వ కన్దళోద్భేదా!

జాతీ కదమ్బ కేతక ఝఞ్ఝానిల నిమ్నగా హాలిప్రీతిః' కా.క.ల.

దానిం జూచుట దాన నేమేని పువ్వు లున్న ఇంకను వర్షర్తువు కల దని, లే కున్న లే దని యెఱుంగుటకై. 'నేత్రాంబువు'-కేతకిలో పువ్వు లేనందున ఋతువ్యపగమనము నెఱింగి అందునం గలిగిన దుఃఖముచే కన్నీళ్లు విడిచె ననుట; పైగా తనదుర్దశవంటి దుర్దశయే ఆకేతకికిని కలిగినం దులకై తనను కలిగిన కనికరముచేతను కన్నీళ్లు వచ్చిన వనుట. 'కప్పుఁడెంకి'—'భేకే మణ్డూక వర్షాభూ శాలూర ప్లవ దర్దురాః' అను. కప్పలయాఘుులు సద్యోవృష్టిని సూచించును.

'పవన విగమః పోప్లూయన్తే ఝషాః స్థలగామినః

రసన మసకృ న్మణ్డూకానాం జలాగమహేతవః.' బృ.సం.

'డిగి'-దిగియని యర్థముగాదు, నెమలి దానిమీఁద ఎక్కనే ఎక్కదు. 'శరద్వృక్షము'- 'సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛదః' అను. 'శరది పుష్ప్యతీతి శారదః' అని రామాశ్రమి. 'వార్షికమె'-'వార్షికం త్రాయమాణా స్యాత్ త్రాయన్తీ బలభద్రికా' అను. 'వర్షాసు భవం వార్షికమ్' అని టీక. ఎకారము ఏవకారార్థకము, తనకులె నే వర్షాప్రియ మని దానియం దభిమానమును శారదమందు ద్వేషమును ఎకారము తెలుపుచున్న ది.—శారదమును చెప్పుట - అం ఎండను నివారింపఁ గలది. 'విశాలత్వక్కు'-వెడలుపయిన యాకులుకలదైనను దాని నొల్లమిం దెలుపుటకు.

క. వెలుతు రస లంటి రొయుండియు,
లలి, విప్పమిఁ, జెడక, శిఖికలాపము వసి వ
ర్తిలెఁ, బర్జన్యుఁడు నటన
మ్ములు మెచ్చి మెఱుంగుఁగాసె ముద్రించె ననన్. ౧౮౨

వనిన్ = అడవియందు, **శిఖికలాపము** = నెమలికుంచె, **వెలుతురు** = ప్రకాశముగల నీడ, అంటి = తగులుటచేత, అసలు = తనయందంటుకొన్న యడుసు, ఎండియున్ = ఇగిరినదై, లలిన్ = హర్షముతో, విప్పమిన్ = (నెమలి) విప్పకోనందున (హర్షహీన మగుటచే నెమలి ఆకుంచెను విప్పకయే యున్నందున), చెడక = ఆయసలు చెడక అట్లే యున్నందున (ఎట్లుండిన దనఁగా), పర్జన్యుఁడు = వర్షాధిదేవత యైన దేవేంద్రుఁడు, నటనమ్ములన్ = ఆశిఖియొక్క నాట్యమును, మెచ్చి, మెఱుంగుఁ గాసెన్ = ప్రకాశమాన మయిన కాసె కొంగును, ముద్రించెను అనన్ = ముద్రాంకితము చేసెనో యనునట్లుగా, వర్తిలెన్ = ఒప్పెను.

వనములో నెమలికి ముడిఁగిన కుంచెపై బురద అంటుకొన్నది, అది చెట్ల నీడలలో క్రమక్రమముగా ఇగిరినది. శరదృతువులో వర్షము లేమిచేత నెమలి ఆడం దలంపమి కారణంబుగా, కుంచెను విప్పనందున దాని కంటుకొనియున్న యాబురద అట్లే చెడక యుండినది. అది చూడ నెట్లుండె ననఁగా, నెమలియొక్క ఆటను మెచ్చి దేవేంద్రుఁడు తన మెప్పుపలకు సూచక మయిన ముద్రను నెమలియొక్క కాసెకొంగుపయిని లక్కలో నొత్తినాఁడో యనునట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

విప్పమికి కర్త శిఖి,—నెమలి యనుట. —'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' అని. 'వర్తిలెన్' - ఇందుల కర్త కలాపము. 'వనిన్' - అడవి నెమలిగాక పెంపుడు దైన యెడల పెంచువారు ఆయడుసును తొలఁగింతురు. 'పర్జన్యుఁడు' —'పర్జన్యౌ మేఘనిర్ఘోషే వాసవే గర్జదమ్బుదే' నానా.—'మెఱుంగుఁ గాసెన్' - ఆ మెఱుఁగుతోఁగూడ ఈముద్రయుం బ్రకాశించుటకు. 'కాసెన్' - 'అచటి వెలయాండ్రు సంభ్రాదు లైన నొరయఁ గాసెకొంగున వారించి గడపఁ గలరు.' అను. 'అడుసు' - లక్కముద్రవలె నున్న దనుట. 'కలాపము' జల్తారు, పట్టు, పుష్పాలబుటాలు లోనగువాని మెఱుంగు గల కాసెవలె నున్న దనుట. ఎండ యనక 'వెలుతు' రనుట శిఖి యెండ నోర్వదు, ఎండలో నుండదు, కాన నయ్యడుసు ఛాయాశుష్క మైన దనుట. ఎండ కెండినచో పగిలి ఊడి పోవును, ఊడకున్నను ముద్ర నసి పడదు.

సీ. చంద్రికాసాంద్రప్రకాశమునకు ఘనంపుఁ
గొంగడి గొనగొనఁ గొల్లగొనఁగ;
యశ్మనితంబంబు హంసహారమును బ
లాగరేఖాస్వస్తరశనముగను
జలశాటిపులినసంపుజఘనంబునై జాఱి
వ్యస్తవేతసభుజస్వస్తి మించ,
తనిమతో వెచ్చనై తటశరప్రతిబింబ
హాసాళి బాష్పలుచ్ఛ్వాసములకు
తే. నగుచుఁ, జెందొవకంటను సలిగి, తమ్ము
లంటు కైయొత్తు పదసతి నలరి, కువల
మధులహరి నబ్ధిఁ జెంది పైమగతనముల
నొక్కెడలఁ గూడుచు స్రవంతు లుబ్బు పెనిచె. ౧౮౩

స్రవంతులు = నదులు, చక్రస్తన ప్రకాశమునకుఁ = (కవ)జక్కవలు అను కుచముల ప్రకటనకై (అనఁగా-అగపడుటకై), ఫేనపుఁగొంగు = నురుఁ వనెడి పయ్యెఁటను, ఇడి = జార్చి, గొనగొనన్ = గొనగొన అని అవ్యక్తముగా, క్రోళ్లన్ = బొల్లికోళ్లను పేరి పిట్టకోళ్ల చేత, గొణఁగి = అస్పష్టముగా పలికి, అశ్మ నితంబంబు = (చాఁప)రా లనెడు పిఱుఁదులు గలుగునట్లు (గాను), హంస హారమును = అంచ(బారు) లనెడి ముత్యాలపేరులు గలుగునట్లుగాను, పరాగ రేఖా స్వర్ణ రశనముగను = పూధూళి రాజి యనెడి బంగారపు మొలత్రాడు గలుగునట్లుగాను, జలశాటి = నీ రనెడుపావడ, పులినంపు జఘనంబుపైన్ = ఇసుకదిన్నె యనెడు మొలమీఁదనుండి, జాఱన్ = ప్రస్తుమగుచుండఁగా, వ్యస్త వేతస భుజ స్వస్తికము = చెదరిన (బంధమునకు విశేషణము) నీటిప్రబ్బ లనియెడు బాహువులయొక్క బంధవిశేషమును, ఇడి = కావించి, తనిమతోన్ = నీరుతగ్గుట యనెడి విరహకార్శ్యముచు కలిగి, వెచ్చనై = శరదాతపమువలన నయిన కాఁగుట యనెడి విరహతాపము కలవై, తట...లు - తట = ఒడ్డులయందలి - తరు = చెట్లయొక్క - ప్రతిబింబ - ప్రతిఫలనములు (నీటిలోని నీడలు) అనెడి - సోనా = సన్నగలిగియు - అళి = తుమ్మెద లనెడు - బాష్పలు = (కాటుకచే నల్లనయిన) కన్నీళ్లు కలిగియు, ఉనాత్తస్వనములకున్ = కలుజు లనెడి ఊర్పిరి వెలబుచ్చుటలకు - అనుచున్ - అనుసరించుచు, కెందొవకంటను = ఎఱ్ఱగలువ లనెడికనులచే, అరిగి = కోపగించి, తొమ్మిదిని - తెరకములలను, అంటు = తాఁకెడు - కై = సముద్రపుఁగాలువ యనెడు చేతుల - ఒత్తు = పట్టుబడు నెడి - పదనళిన్ = తమ పాదములకు (సముద్రుఁడు చేయు) ప్రణామమునుచేత, అలరి = సంతోషమొంది, కువలయమునులహరిన్ = కలువలయొక్క మకరందముయొక్క తెద్దువులచేత, అబ్ధిన్ = సముద్రుని, చెంది కలసి, పైమగతనములన్ = పైనిదేలుట యనెడి పూరుషాయితములచేత, ఒక్కొకలన్ = ఒకొక్కసమయాన, కూడుచున్ = కలయుచు, (సముద్రునికి), ఉబ్బు = పొంగు (సంతోషమును), పెనిచెన్ = వర్ధిల్లఁ జేసినవి.

సముద్రుఁడు 'సరిత్పతి' యనుటఁ జేసి, నదీ సముద్రులకు నాయికా నాయకభావము. శరన్నదులు ఒక్కొక్కతావున అతినిచిత్తము నాకర్షించుటకై చక్రవాకము లనియెడి స్తనముల ప్రకాశము అతనికనుఁగవం జనియించునట్లుగా నురుఁ వనెడి పయ్యెంటను విడిలించి బొల్లికోళ్లగొనగొనధ్వను లనెడి వ్యాజనుస అవ్యక్తముగా ఏమో గొణుఁగుచుఁ దఱిసి, ఱాబండ లనెడి పిఱుందులుగా హంసశ్రేణు లనెడి ముత్యాలపేరులును పూధూళిరేఖ యను బంగారు మొలత్రాళ్లును గలవై, మొలమీఁదినుండి నీ రనెడి పావడ జాఱిపోవుచుండఁగా ప్రబ్బలిచేతులు ఆలింగనార్థము చాఁచి, శారదకార్శ్యమను విరహకార్శ్యముతోను, శరదాతపమువలని వేఁడియనెడు వలకాఁకతోను, తుమ్మెద లనెడుసాంజనంపు టానందబాష్పములతోను, కూడుకొన్నవై, పంటకాలువలకొలికైన కలుజు లనెడు నిట్టూర్పుగలవై, ఎఱ్ఱగలువ లనెడి యలుకమోపులు దాల్చినవై,సముద్రుఁడు తనకాలువ యనెడుచేతులఁ దమ తామర లనెడి పాదములను తాఁకుట యనెడి నమస్కారము చేయఁగా సంతోషపడినవై,కలువల మకరందపుఁ బెద్దయులచేత పోయి యాతనిపైఁ బడి, పూరుషాయితక్రీడచే నాతనికి నీరు ఉబుకుట యనెడి యుబ్బులాటను పెంచినవి.——రూపకాలంకారము.

'ఫేనంపుఁ గొంగు జాఱు' టను చెప్పుట, శరదృతువునందు ఫేనము తగ్గిపోవునుగాన; లేదా, ఫేనము జక్కవలపై నిలువదు గావున అందుచేత; అట్లుచేయుట సముద్రుని వలపించుటకు.

'కోళ్లన్'-ఇట నజడంబు తృతీయకు ద్వితీయ. చూ. ప్రౌ. వ్యా. కా. ౧౮. అందుఁకు నిమిత్తము హీనమయిన సాధనపాత్రముగా నుపయోగపడుటయే.—అశ్మనితంబాది సమాసత్రయ మిట సంకల్పక్రియావిశేషణముగాఁ బ్రయుక్తము. "అశ్మనితంబలు హంసహారలును బంగారురేఖాస్వర్ణరశనలు నయి" అని పఠించుట మేలు.—శాటీ-శాటః = శాటకః-

'రక్తో హి జాయతే భోగ్యో నారీణాం శాటకో యథా
ఘృష్యతే యో దశాలమ్బ్యా నితమ్బే సనివేశితః.' పంచతంత్రము.

'జలశాటి పులినంపు జఘనంబుపై జాఱ'-

'దర్శయన్తి శరన్నద్యః పులినాని శనైశ్శనైః
నవసంగమసవ్రీడా జఘనానీవ యోషితః.' రామాయణము.

'భుజస్వస్తికము'-వ్యత్యస్తసంకుచితస్వస్తికాకారభుజయుగళము. చూ. మాలతి. 4(10).

'జలనిబిడితవస్త్రవ్యక్తనిమ్నోన్నతాభిః పరిగతతటభూమిః స్నానహేతోః స్థితాభిః।
రుచిరకనకకుమ్భశ్రీమదాభోగతుఙ్గస్తననిహితహస్తస్వస్తికాభిర్వధూభిః॥'

'అంశుకం హృతవతా తనుబాహుస్వస్తికాపిహితముగ్ధకుచాగ్రా।
భిన్నశఙ్ఖవలయం పరిణేత్రా పర్యరమ్భి రభసా దచిరోఢా॥' మాఘ. 10(43).

'వేతస'-'అథ వేతసే। రథాభ్రపుష్పవిదులశీతవానీరవఞ్జులాః' అమ. వేతసమును హస్తముగా కాళిదాసుఁడుకూడ వర్ణించినాఁడు —

'తస్యాః కిఞ్చిత్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బమ్
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః.'

తటశరప్రతిబింబహాసాశ్చ తా అలిబాహ్వాశ్చ అని విశేషణోభయపదకర్మధారయము.-'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహాః' అమ. 'కువల'-'కువలం బదరే ముక్తాఫలే కువలయేఽపి చ' నానా. 'మధులహరి నభిషిక్తఁ జేసి'—మకరందము నెట్టెపై తేలునుగాన పైనిబడుట, 'స్రవంతులు'-సాభిప్రాయము. 'మగతనములన్'-ఏటినీరు సముద్రములో వచ్చిపడిన వేగములో తోలిదోలి పైనే యుండును గావున. 'ఉచ్ఛ్వాసములను నగుచున్'-వడిగావచ్చిన వలపుగత్తె గావున నిట్టూర్పులు.-'చెందొవకంట అలుగుట'-అలుకచే కంట నెఱుపు. 'అలుక'-తాను తమకపడకుండఁ దమ్ము అలయించినందులకు. ఇది శరత్ప్రయుక్తనదీకార్యవర్ణన.

—*యామునప్రభుని దిగ్విజయము*—

వ. ఇట్లు శరత్సమయం బెసంగిన సంగీకృతక్షత్త్రధర్ముండు గావున దిగ్విజయయాత్ర ధర్మం బని యానీతబలషట్కుం బుగా నాకృష్టసామంతరాట్కుం బుగా వెడలి. ౧౮౪

ఎసంగినన్=ప్రవర్తిల్లఁగా. అంగీకృతక్షత్త్రధర్ముండు = స్వీకరింపఁబడిన క్షత్త్రియధర్మము కలవాఁడు (వైరివిజయధర్మస్థాపనాది క్షత్త్రియధర్మము నవలంబించినవాఁడు). యాత్ర=ప్రయాణము, ఆనీతబలషట్కుం బుగాన్ = తోడ్కొనఁబడిన బలముయొక్క యాఱువిధములవొత్తము గలవాఁడుగా (ఆఱువిధములయిన బలముం దోడ్కొని).

'మౌల భృత్య సుహృ చ్ఛ్రేణీ ద్విష దాటవికం బలమ్'
అని బలము షడ్విధము. దానిం దోడ్కొని పోవలయు నని నీతిశాస్త్రము:—

'దేహా దభ్యర్చ్య విప్రాం శ్చ గురూం శ్చ శుభవాసరే।
షడ్విధం తు బలం వ్యూహ్య ద్విషతోఽభిముఖం వ్రజేత్. నీతిశాస్త్రము.

ఆకృష్టసామంతరాట్కంబుగాన్ = ఆకర్షింపఁబడిన సామంతరాజులు గలుగునట్లుగా; - 'సామన్తః' - 'కతిపయ గ్రామాధిపతిః' హేమచంద్రుఁడు; యామునాచార్యుఁడు అధీశ్వరుఁడు - 'రాజా తు ప్రణతాశేషసామన్తః స్యా దధీశ్వరః' అమ. సామన్తాః—'స్వదేశాన న్తరరాజాః' అని, 'సమన్తాయాః స్వదేశావ్యవహితభూమే రిమే రాజానః' అనియు, రామాశ్రమి.

మహాస్రగ్ధర. గజఘోటస్యందనాళీకబళితధరణిం గాద్రవేయాధిరాణ్మూ
ర్ధజరత్నశ్రేణు లంతర్మణులసవతులై మ్రగ్గఁ, బాదాతకుంత
ధ్వజవాతాఘాతఘూర్ణద్వనధులరవము ల్వాద్యము ల్మీఱఁగాఁ, ద
ద్ద్విజరాజన్యుండు విద్విడ్విశసన మనిఁ గావించె దిగ్జైత్రయాత్రన్. ౧౮౫

గజ...ణిన్ - గజ = ఏనుఁగులు - ఘోట = గుఱ్ఱములు - స్యందన = తేరులు - అనువాని యొక్క - ఆళీ = సమూహములచేత - కబళిత = మ్రింగఁబడిన (ఆక్రాంతమైన) - ధరణిన్ = భూమియందు, కాద్ర...లు - కాద్రవేయ = నాగులయొక్క - అధిరాట్ = ఏలికయైన (వేలుపయిన) శేషునియొక్క — మూర్ధ = శిరములందు - జ = పుట్టినవైన - రత్నశ్రేణులు = మణిపంక్తులు, అంతర్మణుల సవతులై = భూమిలోని మణులకు తోడులై, మ్రగ్గన్ = భూమియందు చొచ్చికొని నష్టములు కాఁగా, పాదా...ముల్ - పాదాత = కాల్బలముయొక్క - కుంత = ఈఁటెల యొక్క (ఈఁటెలకుఁ గట్టిన) - ధ్వజ = టెక్కెపు వస్త్రములయొక్క - వాత = గాలియొక్క - ఆఘాత = దెబ్బలచేత - ఘూర్ణత్ = కల్లోలపడుచున్న - వనధుల = సముద్రముల - రవముల్ = శబ్దములను(మ్రోఁతలను), వాద్యముల్ = వాద్యధ్వనులు, మీఱఁగాన్ = అతిశయించుచుండఁగా, ఆ ద్విజరాజన్యుఁడు = బ్రాహ్మణుఁ డయినయారాజు (యామునాచార్యుఁడు), దిగ్జైత్రయాత్రన్ = దిగ్విజయయాత్రయందు, అనిన్ = యుద్ధమందు, విద్విట్విశసనము = శత్రువులయొక్క ఛేదనమును, కావించెన్ = చేసెను.

అంతట రాఁజయిన యాబ్రాహ్మణుఁడు అనఁగా యామునాచార్యుఁడు, రథగజహయసేనలు భూమినెల్ల నాక్రమింపఁగా వానిభారముచేత శేషుని పడగలయందలిమణులు భూమిలోనికి చొచ్చి భూమిలోని మణులకు తోడుగా నిలిచిపోఁగా, కాల్బలములయొక్క యీఁటెలకుం గట్టిన టెక్కెపువస్త్రముల గాలిదెబ్బలకు ఘూర్ణిల్లుచున్న సముద్రపు హల్లకల్లోలపు మ్రోఁతను నిజసేనావాద్యములమ్రోఁత మించఁగా, దిక్కులందు క్రమమయిన విజయయాత్రం గావించి యుద్ధములుచేసి శత్రువుల సంహారించెను.- శేషునిమణులు మ్రగ్గుట వట్టిది, అట్లే ఈఁటెలవస్త్రములగాలికి సముద్రములు హల్లకల్లోలములై మ్రోఁతమ్రోగుటయు వట్టిదే, - కావున అసంబంధంబున సంబంధము చెప్పుటయను నతిశయోక్తి.

'నాగాః కాద్రవేయాః' అమ. నాగులయీశ్వరుఁడు శేషుఁడు. 'తదీశ్వరః। శేషోఽనన్తః' అమ. 'అంతర్మణుల' సవతులు - భూమి రత్నగర్భగావున- 'జగతీ రత్నగర్భా చ భూత

ధా త్ర్యబ్ధి మేఖలా' అను. వాద్యముల్' - యుద్ధమునకుం దరలుసేనలో వాయించువాద్యములు - భట్టికావ్యము. 14 సర్గ.

'కమ్బూ న్నథ సమాదధ్ముః క్రోశైర్భేర్యో నిజఘ్నిరే,
వేణూ న్పుపూరిరే గుఞ్జా జుగుఞ్జుః కరఘట్టితాః,
వాదయాంచక్రిరే ఢక్కాః పణవా దధ్వను ర్హతాః,
మృదఙ్గా ధీర మాస్వేను, ర్హతైః స్వేనే చ గోముఖైః,
ఘణ్టాశ్శిశిఞ్జిరే దీర్ఘం, జహ్రాదే పటహై ర్భృశమ్.' (2-4).

'ద్విజరాజన్యుండు' - యామునాచార్యుఁడు రాజాపత్యము; కాకున్నను మూర్ధాభిషిక్తుఁడు గావున ఔపచారికముగా రాజన్యుఁ డనుట - 'దిక్' - ప్రాగాది క్రమమున భూప్రదక్షిణముగా జైత్రయాత్ర చేయవలయు నని ధర్మశాస్త్రము. 'పాదాతి' = పదాతులసమూహము.

క. జన్నములు చేసి. దానము
లన్నానాదేశవిప్రులం దనుపుచు సం।
పన్నత ననిశము బహుభో
గోన్నతుఁడై, యశంక మఱచి యుండె నతం డిట్. ౧౮౬

జన్నములు = యజ్ఞములు, చేసి, దానములన్ = షోడశమహాదానములులోనగు నీవిచేత, నానాదేశ - విప్రులన్ = బ్రాహ్మణులను, తనుపుచున్ = తృప్తులం గావించుచు, సంపన్నతన్ = సంపదగలవాఁ డగుటచేత, అనిశము = ఎల్లప్పుడును, బహుభోగ ఉన్నతుఁడై = పెక్కుసుఖానుభవములచేత అధికుఁడై, అశంకన్ - నిర్భయముగా, ఆద మఱచి - నిర్విచారముగా, ఉండెన్ = వర్తిల్లెను.

తా. - జ్ఞానభక్తి వైరాగ్యములను మఱచె ననుట.

వ. 1. మఱియు నతనిరాజ్యంబునం గనవుఁ గఱచి చేయెత్తి మొఱవెట్టుట కరుల యంద, 2. యట్లున్నవడ మెడఁ బట్టి త్రోయుట వెడవెడం బోవుపల్లవులం బండువ తలంటులకు నింటికిం దెచ్చుపణ్యాంగనాభ్రాతలపరిహాసచేష్టలయంద; 3. సున్నమెత్తుటయుం బట్టుకారులంబట్టుటయు సౌధసౌవర్ణభూషాదినిర్మాణంబులయంద; 4. కాసెకట్టుటయుఁ గత్తిదాల్చుటయుఁ గృకవాకుల కలహంబులయంద; 5. యతుల్యతులనాదిఘృష్ణణాదిదోషంబులు జాంబూనద పరీక్షాదులయంద; 6 నాదేనియుం గన్నువేయుట మృదంగాదివాదిత్రంబులయంద; 7. ధాతువాదంబులు తెఱచుగుట శాబ్దికులయంద; కాక, యితరస్థలంబుల లేకుండ రాజ్యపరిపాలనంబు సేయుచుండె. ౧౮౭

(1). కనవుకఱచుటయు, చేయెత్తి మొఱయిడుటయు, ఇవి యుద్ధపరాజితుఁడు శరణము వేఁడుప్రకారములు, - ఇవి యేనుఁగునకు స్వాభావికచేష్టలు (ఏనుఁగుపక్షమున - చేయి =

తుండమ. మొఱపెట్టుట=ఘీంకారము చేయుచుండుట.); ఇవ్వాక్యమున అంతట పరిసంఖ్యాలంకారము—

'పరిసంఖ్య యొకట గాదని । పరమున వస్తువు విధింపఁ బరఁగును; దీపో
త్కరముల నె గాక స్నేహము। తరుణులయెడ నించుకేని తలఁగని దాయెన్'. అలం. పరాజయములు లేవు, కావున శరణుఁజొచ్చుట లేదు.

(2). అట్లట్టువడ మెడఁబట్టి త్రోయుట మైత్రీకోపములకు సామాన్యము.-పణ్యాంగనాభ్రాతల = వెలయాండ్ర సహోదరుల యొక్క-పల్లవులన్ = విటులను. కొట్లాటలు లేవు, పందుగలు మెండు.

(3). సున్నము ఎత్తుట, మోయించుట - దండ్యులకు ఒకశిక్ష. (మేడలకు సున్నము-అనఁగా గచ్చు-పూయుదురు.) పట్టుకార్లతో పట్టుట దండన విశేషము. సౌధ = మేడలు-సౌవర్ణభూషా= బంగారునగలు (సొన్నాగులు నగలను పట్టుకార్లతో పట్టుదురు.) - దుష్టులు లేరు, కావున శిక్షలు లేవు. జను లైశ్వర్యసంపన్నులై అలంకారములు సేయించుకొనుచుండి రనుట.

(4). కాసె కట్టుటయు, కత్తి దాల్చుటయు జోదులకృత్యములు: కోడిపందెములలోను ప్రసిద్ధములు.—జనులలో పోరాటములు లేవు, ఉత్సాహముతో కోడిపందెములు చిత్తగించుచుండి రనుట.—కృకవాకు కలహంబులు = కోడిపందెములు.

(5). అతు...బులు - అతుల్య - సమముకాని వానిని - తులనా = సమము సేయుట - ఆది = లోనుగాఁగల - ఇమ్ముకోలలోను పుచ్చుకోలులోను సరిపఱుచుట - ఘర్షణ ఒరయికచే వన్నె తెలుఁగుట లోనగునవియు- అపోహంబులు-అనఁగా, రూపాయతూనికయని అరరూపాయ తూనికయే యిచ్చుట. జాంబూనద పరీక్షాగలనంద = స్వర్ణశోధనాదులయందే.

(6). కన్నువేయుట = అన్యులవస్తువును అభిలషించుట (మృదంగాదులకు వాద్యముఖము నకునడుమ నల్లగా బిళ్లవలె నొకగట్టి పూఁత వేయుట).

(7) ధాతువాదంబులు = మోసములు (భూవాది ధాతువులను గుఱించినవాదములు), శాబ్దికులు = వైయాకరణులు....

తే. తత్పితామహుఁ డైన నాథముని శిష్యుఁ
డైన శ్రీపుండరీకాక్షునకుఁ గుశిష్యుఁ
డైన శ్రీరామమిశ్రాఖ్యుఁ డార్తిఁ దనదు
పరమగురుపౌత్త్రునకు నిట్టిబంధ మెట్లు? ౧౮౮

తత్పితామహుఁడు = ఆయామునాచార్యుని తండ్రితండ్రి, ఐన - నాథమునిశిష్యుఁడు = నాథమునాచార్యునికి ఛాత్త్రుఁడు, ఐన - శ్రీరామమిశ్రాఖ్యుఁడు = శ్రీరామమిశ్రుఁ డను పేరు గలవాఁడు, ఆర్తిన్ = పీడతో (మనంబున నెగులొంది), (ఇట్లుచింతించెను), తనదు పరమ గురుపౌత్త్రునకున్ =తన యాచార్యుని యాచార్యుని పుత్త్రపుత్త్రుం డయినయామునాచార్యునికి, ఇట్టి బంధము = ఇటువంటి రాజ్యభోగరూపమయిన సంసారబంధము, ఎట్లు=ఏలాగున సంభవించి నది. 194 లో 'అని వితర్కించి' అనుదానితో నన్వయము.

ద్రావిడములో పుండరీకాక్షయోగికి 'అయ్యకొండాన్' అనియు, శ్రీరామమిశ్రునికి 'మనక్కాలనంబి' యనియు పేరులు.— 'ఛాత్రా స్తే వాసినౌ శిష్యే', 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ' అమ.

వ. యోగసామ్రాజ్యంబు మఱచి సామ్రాజ్యంబునం దాసక్తుం డయ్యె; నట్టి మహాత్ముఁవంశంబునం బుట్టినట్టి యితం డిట్లగుట యతివ్యతిక్రమంబు. ౧౮౯

(ఈ యామునుఁడు), యోగసామ్రాజ్యంబు = శక్తిజ్ఞానప్రపత్తులచే త్రివిధమైనయోగము యొక్క యైశ్వర్యమును, మఱచి = స్మరింపక, సామ్రాజ్యంబునందున్ = సమ్రాట్టునిభావమందు, ఆసక్తుఁడు = తగులు కొన్నవాఁడు, అయ్యెన్ = అయినాఁడు, అట్టిమహాత్మువంశంబునన్ = అట్టిమహాత్ముండైనశ్రీమన్నాథునిసంతతిలో, పుట్టినయితఁడు, ఇట్లగుట=యోగము మాని రాజ్యతంత్రమందు తగుల్కొనుట, అతివ్యతిక్రమంబు = మిక్కిలి అతిక్రమము.

'సమ్రాట్టు' — 'యేనేష్టం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః
శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమ్రాడితి కథ్యతే.' అమ.

సీ. వృషశైలఝరవారిఁ ద్రిషవణస్నానంబు
నిష్ఠఁ గావించి, యాహ్నికముఁ దీర్చి,
యేకాంతగుహ తత్తటీకుశాసనమున
నుండి, లక్ష్మీశాంఘ్రిపుండరీక
మంకురత్ప్రేమ హృన్నిశ్రమునఁ బరపు
ష్కరమున భావించి, సవిత దిరుగ
యష్టోపవీతపద్మాక్షమాలికలతో
యోగపట్టికఁ గూడి యురము మెఱయ,
తే. శౌరిఁ దద్ధరణీధ్రవాస్తవ్యుఁ గొలిచి,
సతియు నాలక్క శాక మంచితము వండ,
ని ల్మొకడమున కర్పించి, వేల్మిఁ దీర్చి,
మున్ను తనుమాత్ర సుఖపుము న్నితనితాత. ౧౯౦

మున్ను = పూర్వము, ఇతనితాత = ఈయామునుని పితామహుఁడైన శ్రీమన్నాథుని, నిష్ఠన్ = నియమముతో, వృషశైల ఝరవారిన్ = ఘటికాచలముయొక్క సెలయేటి నీటను, త్రిషవణస్నానంబు = మూఁడు సవనంబులయందును (వేళలయందును) స్నానమును, కావించి= చేసి, ఆహ్నికము = పగలు చేయవలసిన సంధ్యావందనాదికృత్యమును, తీర్చి = నెఱవేర్చి;

ఏకా.. నన్ - ఏకాంతగుహ = విజనమైన గుహలు కలదైన - తత్ = అవృషశైలము యొక్క - తటీ = దరులయందు - కుశ ఆసనమునన్=దర్భాసనమునందు, ఉండి = కూర్చుండి, లక్ష్మీ...ము - లక్ష్మీశ=మహాలక్ష్మికి భర్తయైన శ్రీమన్నారాయణునియొక్క - అంఘ్రిపుండరీ

కము=పద్మమువంటి పాదమును, అంకు...వు-అంకురత్=మొలచుచున్న-పులక=గగుర్పాటును-హర్ష అశ్రువు=ఆనంద బాష్పములును గలవాఁడు, ఐ, దహరపుష్కరమునన్=హృత్పుండరీకము నందు, భావించి=ధ్యానించి, సవిత=సూర్యుఁడు, తిరుగన్ = పడమటికి మరలఁగా, యజ్ఞో... తోన్-యజ్ఞోపవీత=జన్నిదముయొక్కయు-పద్మాక్ష=తామరగింజల-మాలికలతోన్=సేవళము లతో, యోగపట్టికన్-యోగధార్య మయిన పట్టుపట్టెడను, కూడి, ఉరము = ఱొమ్ము, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా, తత్...డు - తత్ = ఆ - ధరణీధ్ర = కొండయొక్క-వాస్తవ్యన్= నివాసియైన - శౌరిన్ = నారాయణుని (సుందరబాహుస్వామిని), కొలిచి = సేవించినవాఁడై, సతియున్ = పతివ్రత (యైన తద్భార్య), అంచితము = ప్రశస్త మయిన, అలర్క శాకము = ముండ్లముస్తెకూరను, వండన్=పచనము సేయఁగా, (దానిని) ఇల్ ముకుందునకున్ = ఇంటి (తన గృహ దేవతార్చనలోని) నారాయణమూర్తికి, అర్పించి = అర్పణముచేసి = నివేదన గావించి, వేల్మిన్ = హోమమును (అగ్నిహోత్రమును), తీర్చి = నెఱవేర్చి, ఇట్లు = ఈప్రకారముగా, తనుయాత్రన్ = దేహయాత్రను, నడపున్ = జరుపును.

ఇతని తాత యైన శ్రీమన్నాథమునియోగి ప్రతిదినము ఘటికాచలమందు సెలయేట నిష్ఠతో మూఁడువేళలయందును స్నానము చేయును. ఆహ్నికముం దీర్చుకొని, ఆకొండ దరిని ఏకాంతగుహయందు దర్భాసనమునందుఁ గూర్చుండి, లక్ష్మీపతియొక్క చరణకమలమును ఆనందముచే ఒడలు గగుర్పొడుచుచుండ బాష్పములు రాలుచుండ హృదయకమలమందు ధ్యానించి, అపరాహ్ణము రాఁగానే జన్నిదముతోను తామరపూసలతావళముతోను యోగపట్టెముతోను ఱొమ్ము ప్రకాశించుచుండఁగా నేఁగి, ఆకొండలో నివాసియైన సుందరబాహుస్వామిని సేవించుకొని వచ్చినవాఁడై, ఇంట పతివ్రతయైనభార్య ముండ్లముస్తెకూర వండఁగా తనదేవతార్చనలోని నారాయణమూర్తికి దానిని నివేదనచేసి, అగ్నిహోత్రముం గావించుకొని, యీవిధమున దేహయాత్ర గడపుచుండెను.

'త్రిషవణము'=మూఁడుసవనములు = మూఁడుస్నానములు; 'ఆహ్నికము' - అహస్సున (=పగలు) చేయవలసినకర్మ. 'పుండరీకము' - ఇచట కమలమాత్రపరము. 'పుష్కరము' - 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జలే। వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే పద్మే తీర్థౌషధి విశేషయోః' అమ. 'సవిత'-'తపనః సవితా రవిః' అమ. సవితృశబ్దము. 'యజ్ఞోపవీతపద్మాక్షమాలికతోడి' -మాలికలతోడి యని బ.వ. ఉండవలయు; అట్లు పఠించిన ఛందస్సు తప్పును; కావున 'మాలికలతో' అని మార్పుచేయఁబడినది. 'శౌరి'- శూరుఁ-డనెడి యాదవుని గోత్రాపత్యముగాన. శ్రీకృష్ణుఁడే నారాయణుఁడు-'ధరణీధ్ర'-'శైలే భూభృద్ధరాధ్రౌ-పి' కా.క.ల. 'అలర్కశాకము'-ముండ్లయుచ్చింత అని కొందఱు; ఇది జ్ఞానవైరాగ్యకారి.

క. తొడిఁబడి, విషయాతురు సవి
షదు మనియెడుకంటెఁ గలదె వేఱే పగ? నే
ర్పడరఁ గథాదుల నొకవెం
బడి దోఁపం బలికి మైత్రిఁ బాపుట యొప్పున్. ౧౯౧

తొడిఁబడి = తొట్రుపడి, విషయ ఆతురున్ = శబ్దాదు లయినయింద్రియార్థములచేత, ఆతురున్=రోగియైనవానిని (అనఁగా-అవి లేనియెడ దుఃఖపడువానిని - విషయాసక్తు ననుట),

అవి = ఆవిషయములను, విడుము అనియెడుకంటెన్ = వదలుమని యుపదేశించుటకంటె, వేఱే పగ = ఇతరమైన ద్వేషము, కలదే = లేదు, నేర్పు = నిపుణతో, అడరన్ = ఒప్పునట్లుగా, కథాదులన్ = కథలు లోనగువానిచే, ఒకవెంబడిన్ = ఒకక్రమమున, తోఁపఁగన్ = అతనికే తెలిసి వచ్చునట్లు, పలికి = వచించి, మైత్రిన్ = విషయములమీఁదియాసక్తిని, మాపుట = తొలఁగించుట, ఒప్పున్ = తగును.

విషయాసక్తుని ఏవిధముగా బాగుచేయనుం దెలియక, త్వరపడి వానిని (=విషయములను) వదలవోయి అనిబోధించుటవలన అతనికి ఆదేశికునిమీఁద గాటమయినద్వేషము కలుగును. మఱి ఏమి చేయవలయు ననఁగా అతనికే తెలివికలిగి వానిని విడిచిపెట్టునట్లుగా కథలు లోనగు వానిమూలముగా బోధింపవలయును. విషయములు అయిదు.—శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములు.

క. వసుధం బుత్త్రాదికవ
ద్వ్యసనము మైతమును దండ్రి వారించుటకున్
వసపడ దంట, మఱి రాజ్య
వ్యసనము వారింప నెంతవాఁ డెవ్వాఁడున్? ౧౯౨

వసుధన్ = లోకములో, తండ్రి, పుత్త్రాదిక దుర్వ్యసనము మైతమున్ = కుమారుఁడు లోనగువారియొక్క చెడు వాసక్తినైనను, వారించుటకున్ = మాన్పించుటకు, వసపడదంట = వశముగాక యుండఁగా, రాజ్యవ్యసనమున్ = రాజత్వాసక్తిని, వారింపన్, ఎవ్వాఁడున్ = ఎవఁడైనను, ఎంతవాఁడు – ఏపాటిసమర్థుఁడు,

లోకములో, కన్నతండ్రియే తనపుత్త్రాదులస్వల్పదుర్వ్యసనములను మాన్పలేక యుండఁగా, పరుఁడైనవాఁడో రాజ్యవ్యసనమును మాన్పుటకు శక్తుఁ డగునా? కానేకాఁ డని భావము.— కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము.

'కైముత్యముచే నర్థా। ర్థామనను కావ్యపూర్వకార్థాపత్తిన్
నీమోవి బంధుజీవము। నే మాలుచు నన్యజీవ మెటుపుటకు రుదే.' అలం.

'వ్యసనములు' ఏడు – 'పానం స్త్రీ మృగయా ద్యూతం వాక్పారుష్యం దణ్డపారుష్య మర్థదూషణమ్.'

ఆ. నల్లఁ గ్రోల నిచ్చి మెల్లనె చివ్వంగి
నోటి జింకఁ దివియు నేర్పు వొదవు
వేఁటకాఁడువోలె విషయాళివలనఁ ద
త్తృష్ణఁ దీర నిచ్చి త్రిప్పఁ నొప్పు. ౧౯౩

నల్ల=రక్తమును, క్రోలనిచ్చి = త్రాగనిచ్చి, మెల్లనె=నింపాదిగా (త్వరపడక యనుట), చివ్వంగినోటిజింకన్ = సివంగినోటనున్న యిఱ్ఱిని, తివియు నేరుపు=లాగునట్టి నైపుణి, ఒదవు వేఁటకాఁడువోలెన్ = కలిగియున్న మృగయునివలె, విషయ ఆళివలనన్ = విషయ సమూహము వలననుండి, తత్ తృష్ణన్ = అతనియాసను, తీఱనిచ్చి = తీఱునట్టుకు ఊరకుండి పిమ్మట, త్రిప్పుట = మరలించుట, ఒప్పున్ = మంచియుపాయము.

జింకను గొంతుకొఱికి నెత్తురు త్రాగుచున్న సివంగిని త్రాగుచున్నప్పుడే తఱుమఁ బోయిన నది జింకను ఈడ్చుకొనియే పోవును, తఱుమువానిని మీఁదఁబడి చంపను జంపును; కావున అది తనవితీఱ నెత్తురు త్రాగినపిమ్మట జింకం దెచ్చుకొనుట మంచిది. దానికాటుచే నయిన గాయమునకు మందుచేసి జింకను చావకుండం గాచుకొనవచ్చును.-- ఉపమాలంకారము.

ఇట, వక్త తాను వేఁటకాని వంటివాఁడు, విషయగ్రామము ఘాతుకమైన సివంగివంటిది, యామునప్రభువు జింకవంటివాఁడు రక్షణీయుఁడు; విషయగ్రామము ఇతనిని లోఁగొనుట సివంగి నెత్తురు త్రాగుటవంటిది, విషయగ్రామము ఇతనిని వదలుట సివంగి తనిసి జింకను వదలుట వంటిది - అని సాదృశ్యమున కవివివక్షను అనుసరింపవలయును.

వ. కావున, నట్లయిన నితని నింక నుపేక్షింపరా; దుపాయంబునం జొచ్చి యొక్క రీతిం ద్రిప్పవలయు; నుర్వి నాహార దోషంబు విజ్ఞాననాశంబునకు మూలం; బని వితర్కించి. ౧౯౪

కావునన్, అట్లయినను = అట్లు ఓర్చియుండుట మంచియుపాయమే అయినను..., చొచ్చి = మనస్సునకెక్కి,... ఉర్వన్ = లోకములో, ఆహారదోషంబు = తినువస్తువుల చెడు గుణము, విజ్ఞాననాశంబునకున్ = తెలివిచెడుటకు, మూలకారణంబు = మొదటిహేతువు, అని వితర్కించి = ఇట్లని యాలోచించుకొని ఈవితర్కము ౧౯౫వ పద్యములో నారంభమయి నది, ఇందు ముగిసినది.

క. ముల్లు దలకొనసినవకపుఁ। బల్లవములతోడ ముక్తిభామచెవులకుం
బల్లేరుఁబువ్వులగుపువు। లుల్లసిలు నలర్కశాక మొదుగుగఁ గొనుచున్. ౧౯౫

తే. తెచ్చి, యొకవైష్ణవుఁడు గానుకిచ్చె, ననుచు
బోనసపు బాడబులచేతఁ బంపుటయును,
నతఁడు ప్రియపడి వండించి యారగింపఁ
దెచ్చు నిచ్చఁ, గొన్నాళ్లు తెచ్చుచుండ. ౧౯౬

ముల్లు, తలకొనని = తలసూపని (పొడమని) - నవకపుఁబల్లవములతోడన్ = మృదువులైన చిగుళ్లతో, ముక్తిభామచెవులకున్ = ముక్తి (మోక్షము) అనెడి సుందరియొక్క కర్ణములకు, పల్లేరుఁ బువ్వులు=పల్లేరుఁబువ్వు లనెడి తొడవులు, అగు-పువ్వులన్ = పుష్పములతో, ఉల్లసిలు అలర్కశాకను = తెలువారుచున్నముండ్లయుచ్చింతకూరను, ఒదుగుగన్=సమృద్ధిగా, కొనుచున్ = సమకూర్చి; - రూపకాలంకారము.

తెచ్చి, ఒకవైష్ణవుఁడు కానుక ఇచ్చెన్ అనుచున్, బోనసపు బాడబులచేతన్ = వంట బ్రాహ్మణులచేత నిచ్చి, పంపుటయును = (ఆశ్రీరామయోగి యామునప్రభునకు) పంపఁగా, అతఁడు = ఆయామున ప్రభువు, ప్రియపడి = ఆసగొని, వండించి, ఆరగింపన్ = భుజింపఁగా, నిచ్చన్ = ప్రత్యహము (దినము తప్పక), కొన్నాళ్లు, తెచ్చున్ = (శ్రీరామయోగి) తెచ్చుచుండెను; ఇట్లు, తెచ్చుటయున్ = తేఁగా.

ముక్తికాంతవీనులకు పల్లేరుఁబువ్వు లనెడి యాభరణములైన పువ్వులతోడి ముండ్ల యుచ్చింతకూరను, ముల్లు ఇంకను మొలవనట్టి లేఁతదానిని, సమృద్ధిగాఁ గొనిపోయి యామున ప్రభుని వంటబ్రాహ్మణులచేతి కిచ్చి, 'ఇదియొక బ్రాహ్మణుఁడు ఏలినవారికి కానుక పెట్టినాఁడు' అని వారిచేత చెప్పింపఁగా, ప్రభువు దానిపై ప్రీతిపడి వండించి భుజించెను. ఈప్రకారము ఆరోగి దినము తప్పక ఇచ్చుచుండెను. ఇట్లు కొన్నాళ్లు జరుగఁగా, 'సౌకుమార్యము - ఊన.దే.వి. =మృదుత్వము' శ.ర. 'అలర్కము = ముండయుచ్చింత' శ.ర.—బౌనసము మహానసశబ్దము నకు వై. - 'బాడబులు' - 'ద్విజా త్యగ్రజన్మభూదేవ బాడబాః। విప్ర శ్చ బ్రాహ్మణః' అమ.

వ. ఒక్కనాఁ డతం డను భోజనసమయంబున సకలశాకాస్వాదనంబు సేయుచు వచ్చి, తచ్ఛాకంబు నంజుచుం దలంచుకొని, 'ఏతదానేతయగు భాగవతు భోజనానంతరంబ మమ్ముం గాన్పింపుం' డని పలికి, పాణిపాదప్రక్షాళ నాచమనానంతరంబ యతనిం గాన్పించుకొని, నమస్కరించి, వచ్చిన ప్రయోజనం బడుగుటయు, నతం డిట్లనియె. ౧౯౭

ఆస్వాదనంబు = రుచిచూచుట. తత్ శాకంబు = ఆయలర్క శాకమును, నంజుచుక్ = నంజుకొనుచు. ఏతత్ ఆనేత = దీనిని తెచ్చువాఁడు. భాగవతుక్ = భగవద్భక్తుని. పాణిపాద ప్రక్షాళనము = (ఎంగిలి) చేతులను పాదములను కడుగుకొనుట. ఆచమనము – చూంపుడుప్రేలు పొడవుగా నిలిపిన పుడిసిట జలముగ్రహించి మూఁడుమార్లు పుచ్చుకొనుట. ఈయలర్కశాక దానవృత్తాంతము దివ్యసూరిచరితంబున, నించుక భిన్నముగా నున్నది.

'తం రామమిశ్రో౽భ్యగమ ద్వినేతుం స్వచిత్తశైల త్వరమార్గదానాత్।
అలర్కపత్త్రిం తదభీష్ట మోషణ్యాసం కరే ప్రాదిత పాచకస్య.
విలోకనం దైవవశా న్న తస్య యత్నేన చాపం మహ తేతి ఖిన్నః।
య ప్రాహ్ని నాదిక్ష దలర్కపత్త్రిం తస్మిన్ స పౌరోగవ మి త్యువాచ.
నాస్మిన్ దినే దత్త మలర్కపత్త్రిం త్వయా కథం వాన్యవహారహేతోః...'

[పిమ్మట యామునప్రభువు పాచకునివలనఁ బత్త్రినేతను విని రప్పించి అతనితో సంభాషించెను. అనంతర వృత్తాంతమందు]

'న్యస్తో నిగూఢం భవదీయపూర్వై ర్నిధి ర్మయి స్థాస్యతి తం గృహాణ,
స యామునేయేన సమం మహాత్మా। సహాసవ ప్రద్గపురం గరీయః,
తం సేవధిం వో జగదేకకన్దం। రజ్గేస్తు ముద్దామదయామ్బురాశిమ్
ప్రాదర్శయ త్తం భవదీయపూర్వై ర్ని స్సమార్జితో౽యం నిధి రి త్యముష్మై'.

మీపెద్దలు గూర్చిన దనుట యామునప్రభువు తన సొత్తేగదా అని శ్రద్ధతో విని సాధించుటకై తప్పక కడంగునుగాక యని.

క. 'మీపెద్దలు గూర్చిననిక్షేప మొకటి సహ్యజాత సింధుజలాంత
ర్ద్వీపమున నుండ నీకుం। జూపంగా వచ్చితిని వసుమతీనాథా. ౧౯౮

వసుమతీనాథా = పుడమి ఱేఁడా, మీ పెద్దలు = మీపూర్వులు, కూర్చిననిక్షేపము = కూడబెట్టి (భక్తితోఁ గొలిచి అనియు) ఉంచిననిధి, సహ్య...నన్ - సహ్య = సహ్యపర్వతములో - జాత = పుట్టిన - సింధు = నదియొక్క - జల = నీటి - అంతః = నడిమి - ద్వీపమునన్ = దీవిలో;...'సేవించిన దేవుఁడు' అను వాక్యార్థమునకు మాఱుగా కూర్చిననిధి యని ప్రతిబింబమును ప్రస్తుతమందు చెప్పినందున లలితాలంకారము.

'వచనీయ ప్రతిబింబము। రచియించినఁ బ్రకృతమునఁ బరగు లలిత మనన్.
విచికిలగంధిరో సేతువు। రచియించెద వీవు గత శరద్యుమ్న కనంగాన్.' ఆలం.

క. నా కేటికి నిక్షేపము। నాకు, నిధియు నాకరంబు నరనాథుల స్వా
మ్మే కాన విన్నవించెద,। నాకిన్నింపుము తదీయ మగువిధ మెల్లన్. ౧౯౯

నాకు నిక్షేపము ఏటికి నాకు = నేను ప్రభువను నాకు సమస్తంబును కలదు - ఈనిక్షేపము నాకేల - అనకుము..., ఆకరంబు = గని...,తదీయము = దానికిం జెందినది...

'నాకుము' -'అనకుము'నకు రూపాంతరము చూ. "ఓ నావే భవబంధముల్ చెఱుపవే యో దేవకీనందనా"- శ. హరి 2(129). 'అనకనుకనులకు ముక్తిత్తులు పరంబులగు నప్పుడు కానాకానలు విభాషనగు'. బా.వ్యా. క్రి.౯౩.

సీ. స్ఫటిక మణి ప్రాకార కాంత మై శ్వేత మై
నహిరాజ మొక్కటి చుట్టియుండు;
రక్షోగృహీత మన్నిధి తొల్లి గల, దది
పొలయు దం దే నాఱు నెలలు గాని;
యేపాటిబలి మైనఁ జేకొనుఁ బ్రాణిహిం
సాదిపూజనముల కొనపడదు;
తన వెలుం గొగి నిరంజనదృష్టికిని లక్ష్య
మై యుండు, నయ్యది నింతంత గాదు;
తే. రత్న మొక్కటి మై నసన్ఘంబు మెఱయుఁ;
గలదు పద్మంబు శంఖంబు; పలుకు లేటికి
కడుయ, మనంత, మాద్య మేకాంతమందు,
భూప; నీ కొక్కనికె కాక చూపరాదు. ౨౦౦

శ్రీరంగనాథుని నిధిగా చెప్పినాఁడు గావున నిధిధర్మములను ఆయనయందు శ్లేషభంగిచే వర్ణించుచున్నాఁడు:—పాము చుట్టుకొనియుండుట, రాక్షసులు స్వీకరించియుండుట, బలిం గోరుట, వెలుంగు కలిగియుండుట, సాంజనవిశేషదృష్టి కగపడుట, రత్నము లుండుట, మహాసంఖ్యగల ధనము అం దుండుట—ఇవి నిధిధర్మములు:—

భూప = ఓయిరాజా, (మదుక్తమయిన యానిధిని), స్ఫటలన్ = పడగలయందు, మణుల్ = రత్నములు, క్రాలన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, శాంతమై = ప్రసన్నమై, శ్వేతమైనట్టి త్రాఁచు ఒక్కటి = ఒక తెల్లత్రాఁచుఁబాము, చుట్టియుండున్ = పరివేష్టించియుండును, (శ్రీరంగనాథస్వామి మణిప్రభాసమాన సహస్రఫణాధరుఁడును, శ్వేతవర్ణుఁడు నైన చుట్టచుట్టుకొనియుండు శేషాహిపై శయనించియుండు ననుటయు);

రక్షో గృహీతము = రక్షస్సుచేత స్వీకరింపఁబడినది, అనుప్రథ = అనెడు ప్రసిద్ధి, తొల్లి = పూర్వము, కలదు = ఉండెను, (అయినను ఇప్పుడు), అది = ఆరక్షస్సు, అందున్ = ఆనిధికడకు, ఏడు ఆఱునెలలు గాని = సంవత్సరమునకో ఆఱుమాసములకోగాని, పొలయదు = (కడమ కాలములయందు), చేరదు. (విభీషణుఁడు దానిని సంవత్సరమునకొ ఆఱునెలలకొ ఒక్కనాఁడువచ్చి సేవించుకొని పోవు ననుటయు);

ఏపాటి బలి యైనన్ = ఏమాత్రపు పూజకైనను, చేపడున్ = వశమగును, ప్రాణిహింసా ఆది పూజనములకున్ = జంతువులను చంపి ఉపహారమొసంగుట (నరప్రభృతిబలులవైచుట) లోనగు నర్చనలకు, ఆసపడదు; భక్తిపూర్వకమైన సాత్త్వికపూజ, కొంచెమే అయినను దానికి సంతసించి వరమిచ్చునుగాని తామసపూజకు ఎంత ఎక్కుడుదానికైనను అనుగ్రహింపఁడనుటయు;

తనవెలుంగు, ఒగిన్ = చక్కఁగా, నిరంజన దృష్టికినె = నిర్వ్యంజనము లేనికంటికే, లక్ష్యమై = అగపడునదై, ఉండున్, అయ్యున్ = అటులైనను, ఇంత అంత కాదు = కొంచెము గాదు, (రంగనాథుని మహాస్సు - నిరంజనుఁడనఁగా పరమాత్ముఁడు గావున - పరమాత్మబుద్ధిచేత ధ్యానించిననేగాని తెలియదు, మఱియు, ఆమహాస్సు అనంత మయినట్టిది అనుటయు ;

పై = ఆనిధిమీఁద, అనర్ఘంబు = వెలలేనిదైన, రత్నము ఒక్కటి = ఒకమణి, మెఱయున్ (కౌస్తుభమణి యురస్స్థలమందు దీపించుచుండు ననుటయు), పద్మంబుకలదు = పద్మసంఖ్యగల (ధనము) వరహాలు ఉన్నవి, శంఖంబు = శంఖసంఖ్యగల (ధనము) వరహాలు ఉన్నవి, (నాభియందు పద్మమున్నది - కరమున పాంచజన్యమున్నది - అనుటయు; పలుకు లేటికి = పెక్కువర్ణన లేల, (అది), అక్షయము = తఱుగనిది, అనంతము - అపారము, ఆద్యము = శ్రేష్ఠమైనది, (నాశములేనివాఁడు - సర్వవ్యాపి పురాణపురుషుఁడు - అనుటయు), నీ కొక్కనికె కాని - (నీది గావున) నీకు తప్ప మఱి ఎవ్వరికిని. చూపరాదు = చూపఁగూడదు, (ఏకాంతమందు నీకు తద్రహస్యము నుపదేశింప వలయు ననుటయు ;- శ్లిష్టరూపకము.

ఈనిధి సామాన్యనిధివలెఁగాక సులభమై యున్నది; చుట్టినపాము శాంతము, రక్కసుఁడు నిరంతరము దానిం గాచుచుండఁడు, ప్రాణిబలి వలదు, అంజన మక్కఱలేదు, వెలుఁగు అమితము, పైనే మహారత్నము. దీన నొకదాననే పద్మ శంఖము లున్నవి.—అని వ్యతిరేకాలంకారంబునుం గలదు.

'స్ఫటలమణుల్' - వేయిపడగలును వేయిమణులును, - 'వేయిమానికపు దివ్వెలతోడఁబడగలు ప్రొల్చు నేదేవునిమలకపాన్పు' ఉ.హ. 2 (144).

'శ్వేతమై.'—'అతన్వానం భుజగశయనే కామపి క్షౌమగౌరే
నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్.' భోజ.
'శుభ్రాణి భారతీ ధర్మశ్వేతశ్వేత తరుణోద్భవః.' కా.శ.ల.

''విభీషణుఁడు.—'విభీషణో౽పి ధర్మాత్మా భక్తానా మగ్రగః ప్రభుః,
శ్రీరామచన్ద్రో భగవాన్ సీతయా లక్ష్మణేన చ;
తత్రాహూయ రఘుశ్రేష్ఠో విభీషణ మరిన్దమమ్,
దదౌ పూజాం స ఇక్ష్వాకోర్ద్వారే వంశాత్తు ముక్తిదామ్.
సో౽పి పూజాం సమాదాయ గచ్ఛం స్తస్మై ప్రణమ్య చ
చంద్రపుష్కరిణీతీరం ప్రాప్తవాన్ ధర్మనన్దన.
తత్ర శయ్యానివృత్త్యర్థం తం దేవం తు శుభే తటే,
నిక్షిప్యాచమ్య వై గత్వా శుద్ధాత్మా హ్యన్వియేష సః
తముత్థాపయితుం గృహ్యన్న శశాక విభీషణః.
'విభీషణ మహాభాగ, శృణు మే పరమం వచః,
అత్ర మే౽స్తు వసే వాసః కావేర్యా పరివేష్టితే;
అత్రైవాగత్య మాం నిత్యం పశ్చయ త్వం విభీషణ,
షణ్మాసే వా౽పి పౌలస్త్య ప్రత్యక్షం మఘవా కురు.,''— శేషధర్మ.

'శఙ్ఖ స్స్యాన్నిధౌ । లలాటాస్థ్ని న స్త్రియాం తు సంఖ్యాన్తరయ కమ్బుషు' నానా.
'పద్మో౽స్త్రీ పద్మకే వ్యూహే నిధి సంఖ్యాన్తరే మ్బుజే' మేదిని.'

నారాయణుఁడు కేల పద్మముం గూడఁ ధరించును?—
'పాశాఙ్కుశాహిడమరూకకపాలశూలైః। ఖట్వాఙ్గశక్తిశరచాపయుతై ర్భవన్తి
అన్యోన్యహస్తకలితైః కతి మూర్తిభేదాః। శమ్భో ర్హరే రపి గదారిసరోజశఙ్ఖైః.'
లీలావతి.

వ. అని విన్నవించిన సంతసించి, సేనాసమేతుండై యతండు మున్నుగా శ్రీరంగంబున కరిగి కావేరీచంద్రపుష్కరిణులఁ దీర్థం బాడి రంగనాథు సేవించి సాభిప్రాయంబుగా సదయం గటాక్షించిన నతం డిట్లనియె. ౨౦౧

క. 'మీపెద్దలు గూర్చినని। శ్రేష్ఠ విష్ణుని గొప్పుటంచు శ్రీరంగపతి
శ్రీపదయుగ్మముఁ జూపిన। నాపృథ్వీపతి హఠాదపాస్తభ్రముఁడై. ౨౦౨

కూర్చిన=కూడఁబెట్టిన (ప్రేమతో భక్తితో కొలిచిన). శ్రీరంగపతి శ్రీపదయుగ్మము = లక్ష్మీసమేతుఁడైన రంగనాథునియొక్క శోభాయుక్త పాదద్వంద్వమును. ఆపృథివీపతి = యామునభూపతి, హఠాత్ అపాస్త భ్రముఁడు = బలాత్కారమున ఎడలింపఁబడిన ప్రమాదము కలవాఁడు.

'హతా దపస్త'-'ప్రసభం తు బలాత్కారో హఠః'అమ. కాని 'బలాత్' అని యవ్యయము 'బలాత్ ఇతి నిపాతో హఠార్థకః' ఇతి స్వామీ'' - అని రామాశ్రమి, కావున 'బలాదపాస్తభ్రముఁడై' అని పఠించుట యొప్పును. హఠశబ్దమే వలయు నన్న-'ఆ పృథ్వీపతియు హఠనిరస్తభ్రముఁడై' అనిపఠింపఁదగును: 'శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్స్వరళ శాఖిషు। వాణీ లక్ష్మీకలవత్స్వేషు విషే బిర్వేపి.' నా నా.

వ. గ్రక్కునఁ దనపూర్వదశఁ దలంచి యున్నతోదనప్రమోదంబునకుం బరమనిర్వేదన నొందించి 'నీ వెవ్వండ?' వనుటయు, 'నే నీపితామహుం డగునాథముని ప్రశిష్యుండ, నయ్యోగివరుండు భావి భవజ్జన్మం బెఱింగి భాగవతవతంసంబవగునీచేత నిర్విశిష్టాద్వైతంబు సకలభూతహితంబుగా వెలయంగలయది యని నిశ్చయించి, నీకు ద్వయం బుపదేశింపు మని, తనశిష్యుఁడగు పుండరీకాక్షున కుపదేశించిన, నతండు భోగానక్తుండ వైన నిన్నుపాయంబున దెలిపి, నీ కుపదేశింపు మనుటయుఁ, బనివింటి' ననిన, సాష్టాంగంబుగాఁ బ్రణమిల్లి, యతనిచేతం బంచసంస్కారసంస్కృతుండై, యంత నిలువక తురీయాశ్రమంబునకు రాఁగలవాఁడై స్కంధావారంబునకు మగిడి వచ్చి, కుమారునకుం రాజ్యభారంబుఁ బెట్టి, బంధుమిత్రామాత్యసమేతం బగు బలచతుష్టయంబును బ్రకృతివర్గంబును నవని కొప్పగించి యుట్టనియె. ౨౦౩

ప్రమోదంబు – బ్రహ్మానిష్ఠానిస్మరణము. నిర్వేదన=దుఃఖము, ప్రశిష్యుండన్ = శిష్యుని శిష్యుఁడను, భావి = రాఁగల ద్వయమంత్ర ఉపదేశము –

'నేతృత్వం నిత్యయోగం సముచితగుణజాతం తనుఖ్యాపనం చో-
పాయం కర్తవ్యభాగం త్వథ ఘనపదం ప్రాప్యమేవం ప్రసిద్ధం।
స్వామిత్వం ప్రార్థనాం చ ప్రబలతరవిరోధప్రహాణం దశైతాన్
మన్తారం త్రాయతే చేత్యధిగతనియమం షట్పదోఽయం ద్విఖణ్డః'.

నిన్నున్ తెలిపి = నీకునిన్నుఁగూర్చినజ్ఞానముఁ గలిగించి. పనివింటిన్ = వచ్చితిని. పంచసంస్కారంబులు = తాప పుండ్ర నామ మంత్ర యాగములు—

'తాపః పుణ్డ్ర స్తథా నామ మన్త్రో యాగ శ్చ పఞ్చమః.
అమీ పరమసంస్కారాః పరమైకాన్తహేతవః.'

తురీయాశ్రమంబు = నాలవయాశ్రమము. స్కంధావారంబునకున్ = పాళెమునకు, బలచతుష్టయము = రథ గజ తురగ పదాతులు.

—* రాజనీతి *—

క. ఏపట్టున విసువక రా। జోపరుఁడవు గమ్ము ప్రజలచక్కి; విపన్నుల్
గూపెట్టిన విని తీర్పుము; కాపురుషులమీఁద నిడకు కార్యభరంబుల్. ౨౦౪

ఏపట్టునన్ = ఏసమయమందైనను, విసువక = వేసరక, ప్రజలచక్కిన్ = జనులయెడ, రక్షాపరుఁడవు = సంరక్షణయందు ఆసక్తుఁడవు, కమ్ము = అగుము. విపన్నుల్ = ఆపన్నులు, కూపెట్టినన్ = మొఱయిడఁగా, విని = విచారించి, తీర్పుము = ఆపదను తొలఁగింపుము. కార్యభరంబుల్ = పనులనిర్వాహములను, కాపురుషులమీఁదన్ = దుర్జనులమీఁద, ఇడకు = మోపకుము.

ఎట్టికష్టమునుండియేనియు విసుగుకొనక ప్రజలను కాచుచుండుము. ఆపదలో పడ్డవారు మొఱ్ఱపెట్టుకొన్నప్పుడు, ఆమొఱ్ఱను చక్కఁగా విని ఆపదలం దొలంగింపుము; కార్యముల నిర్వాహమునకు దుర్జనులను నియోగింపకు.

'రక్షాపరుఁడు' - రక్షా = కాచుట - పరుఁడు = శ్రేష్ఠముగాఁ గలవాఁడు.—

'శ్రేష్ఠాన్య దూర శ్రేష్ఠేషు పర స్స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః।
పరోఽరిః పరమాత్మాచ కేవలే పర మవ్యయమ్.' నా. నా.

'కూపెట్టు...కూయి + పెట్టు' శ. ర. 'కాపురుషః' - సం. కుపురుషః.

తే. రాష్ట్రివర్ధన మెపుడుఁ గోరు రాజు మేలు
రాష్ట్రిమును గోరు; దానఁ గార్యమె యనంగ
రాదు; బ్రహ్మోత్తరము లైన ప్రజలయేక
ముఖపుఁగోర్కిఁ దదంతరాత్ముం డొసఁగఁడె? ౨౦౫

రాష్ట్రివర్ధనము = ప్రజలయొక్క శ్రేయస్సును, ఎపుడున్ = [illegible], కోరు రాజు మేలున్ = అభిలషించెడు ఆని శ్రేయస్సును, రాష్ట్రియును = ప్రజలును, కోరున్ = అభిలషింతురు, దానన్ = అందువలన, కార్యమె = ప్రయోజనమా, అనఁగన్ రాదు = అనియాక్షేపింపఁగూడదు, బ్రహ్మోత్తరములు = బ్రాహ్మణులు ముఖ్యులుగాఁ గలవారు, ఐన ప్రజల ఏకముఖపుకోర్కిన్ = జనులయొక్క ఏకరూపమయిన అభిలషితమును, తదంతరాత్ముండు = వారి లోపలి పరమాత్ముఁడు, ఒసఁగఁడె = ఇయ్యఁడా (ఇచ్చు ననుట).

రాజు ప్రజలమేలు కోరిన, ప్రజలును రాజుమేలు కోరుదురు; అందువలన రాజున కేమి ప్రయోజనము, అని యడుగుట పనికాదు. ఏల యన ఏకరూపముగా బ్రాహ్మణాదిప్రజలు కోరు కోరికను తదంతర్యామి యైన పరమాత్ముఁడు తప్పక తీర్చును 'రాష్ట్రం స్యా దుపవర్తనే ఉపద్రవే క్లీబపుంసోః.' మేదిని. లక్షణచేత రాష్ట్రిగతు లయిన ప్రజలు అర్థము. 'ఉప ర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే ష్వ ప్యుత్తరః స్యాత్' అమ.

ఆ. ఆజ్ఞ వలయు నృపతి, కాభీరభిల్లాది। కంపకోల నూల నాజ్ఞ చెల్లు
నంట; సార్వభౌముఁ డైనభూపతియాజ్ఞ। కెల్లవారుఁ దల్లడిల్ల వలదె?

నృపతికిన్ = రాజునకు, ఆజ్ఞ = ఉత్తరువు, వలయున్ = ఆవశ్యకము, ఆ...కిన్ - ఆభీర = గొల్లలు - భిల్ల = బోయలు - ఆదికిన్ = మొదలయినవారికి, అంపకోలన్ = బాణపుఁగట్టెచేతను, నూలన్ = దారపుఁ బోఁగుచేతను, ఆజ్ఞ = ఉత్తరువు, చెల్లునంట = నెఱవేఱు

నఁట, సార్వభౌముఁడు = ఎల్లభూమికిని ఏలిక, ఐన- భూపతియాజ్ఞకున్ = రాజుయొక్క ఉత్తరువునకు, ఎల్లవారున్ = ప్రజలందఱును, తల్లడిల్లవలదె = భయపడవలదా (తప్పక భయపడవలయును).

అడవిగొల్లలు బోయలు లోనగుపాలెగాండ్రకు అడవిలో ఆజ్ఞచెల్లును, ఎట్లనఁగా వారు ఎవనికైన అభయ మిచ్చినచో వానిచేతికి ఒకయంపకట్టెనుగాని నూలిపోఁగునుగాని గుర్తుగా నిత్తురు, దానిం గని వారిప్రజ లైనదొంగలు వానిని చెనకరు; అనిప్రసిద్ధి; అట్టివారికే ఆవిధముగా ఆజ్ఞ చెల్లుచుండఁగా సర్వభూమిని ఏలెడు రాజయాజ్ఞకు జనులందఱు తల్లడిల్లవలదా? — కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము.

'అమ్ము + కోల' = అంపకోల. 'నూలన్' - నూలుశబ్దము ద్వితీయవిభక్తికము, ఇది తృతీయైకవచనము, కాలన్, వ్రేలన్ ఇత్యాదులవలె. 'గోపే గోపాల గోసంఖ్య గోధుగాభీర వల్లవాః' అమ. 'భిల్ల' - కిరాత- 'కిరీటిఁ బాశుపతదివ్యశరార్థ్యుని(జేయుశాంబరీ। భిల్లుఁడు' మను. 'మృగనాభినికరంబు మెయినిండ నలఁదిన మాయాకిరాతి మైచాయఁ దెగడి' మను.

'అతిపరిచయాదవజ్ఞా । సంతతగమనా దనాదరో భవతి
మలయే భిల్లపురంధ్రీ। చన్దనతరుకాష్ఠ మిన్ధనే కురుతే.'

ఇత్యాదులందు భిల్లకిరాతశబ్దములకు ఏకార్థవాచకత్వము కనఁబడుచున్నది. సర్వభూమియొక్క ఈశ్వరుఁడు సార్వభౌముఁడు.

క. దుర్గము లాప్తద్విజవర। వర్గమునకె యిమ్ము; దుర్గవత్తత్తతిక
త్యత్యధికధరాధిరాజ్యా। న్నిర్గతసాధ్వసత పొడమ నిలుపకు కొలఁదిన్. 208

దుర్గములు = కోటలను, ఆప్తద్విజవరవర్గమునకె = ఇష్టులయినబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల సమూహమునకే, ఇమ్ము = ఒసంగుము. దుర్గవత్ తత్ తతికిన్ = దుర్గములు కలవారైన యాబ్రాహ్మణులయొక్క సమూహమునకు, అత్య...త - అత్యధిక = మిక్కుటమీఱిన - ధరా = భూమియొక్క - అధిరాజ్య - ఆధిపత్యముచేత - నిర్గత - పోయిన - సాధ్వసత = భయము కలిగియుండుట, పొడమన్ = జనించునట్లు, కొలఁదిన్ = కొంచెపాటిని, నిలుపకు = ఉంచకుము.

దుర్గములను నీ కాప్తులయిన బ్రాహ్మణోత్తముల కిమ్ము, వారిమీఁదికి ఎట్టిశత్రువులు వచ్చినను వారిని నిర్భయులై తెగటార్చుటకు వారికి నియమిత్యాధిరాజ్యమువలన ఆదుర్గములందు వలసిన సేనాదులను సమృద్ధిగా నుంపుము, అల్పముగా నుంచకుము; లేదా, వారికి రాజ్యగర్వముచేత నీయెడలంగూడ భయము తప్పునట్లు సైన్యాదికమును ఎక్కువగా ఇయ్యకుము.—అని కొందఱు. బ్రాహ్మణులే అధికృతులుగా నుంట శ్రేయ మని 209-217 పద్యములందును చెప్పినాఁడు. దుర్గములు అయిదు విధములు:—

'ఔదకం పార్వతం వార్‌క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా
ప్రశస్తం శస్త్రమతిభి ర్దుర్గం దుర్గోపచిన్తకైః.' కామందకి.

'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః', 'దేవా దృతే వరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియే,' 'కవాట మరరం తుల్యే తద్విష్కమ్భోఽర్గళం న నా,' 'భీతి ర్భీస్సాధ్వసం భయమ్' అమ.

ఆ. మొదలఁ బెనిచి, పిదపఁ గుదియింప, నెవ్వాఁడు
దనదు తొంటిహీనదశఁ దలంపఁ,
డలుగుఁ; గాన శీల మరయుచుఁ గ్రమవృద్ధిఁ
బెనిచి, వేళవేళఁ బనులు గొనుము. ౨౦౮

ఎంతమంచివాని నేని మొదలనే గొప్పస్థితిలో నుంచి తర్వాత స్థితి తగ్గించినచో వాఁడు ఆగొప్పస్థితి రాకమునుపటి తనహీనదశను స్మరింపఁడు; మఱి తనకు ఇప్పుడు స్థితి తగ్గించి నందులకై ప్రభువును ద్వేషించును. కావున ఎవని నేని వానినడవడి గనుపెట్టుచు క్రమముగా వృద్ధికి తెచ్చుచు, సమయములయందెల్ల పనిగొనుచు, నుండవలయును.—

పెనిచి = గొప్పస్థితికి తెచ్చి, కుదియింపన్ = తక్కువస్థితికి దించినయెడల; శీలము = నడువడి, పనులు గొనుము = పనిచేయుంపుము.

ఆ. అనభిజాతుఁ, గీకటాలయు, నశ్రుతు,
నలుకు మాని బొంకు పలుకువాని,
నాతతాయి, గడుసు నన్యదేశ్యు, నధర్ము,
విడుము విప్రు నేల వేఁడితేని. ౨౦౯

ఏల వేఁడితి ఏనిన్ = నీరాజ్యమును కాపాడుకొనుటకు కోరుదువేని, విప్రున్ = బ్రాహ్మణునైనను, అనభిజాతున్ = ఉత్తమకులజుఁడు కానివానిని (నీచకులజుని), కీకట ఆలయున్ = బోయపల్లె నివాసముగాఁ గలవానిని, అశ్రుతున్ = శ్రుతిగులేనివానిని (గురుసేవలేనందునఁ దానికి లేని వానిని), అలుకుమానిన్ = భయముపిడిచి..., ఆతతాయిన్ = చంప నుద్యుక్తుఁ డయినవానిని, గడుసున్ = ధృష్టుని (సాపరాధుఁడై యలుకనివానిని), అన్యదేశ్యున్ = పరదేశిని, అధర్మున్ = ధర్మవర్తనహీనుని, విడుము = విడువుము.

నీరాజ్యతనము నీకే యుండవలయును నని కోరుదువేని బ్రాహ్మణుఁడైనను, నీచకులజుఁడు, బోయల నడుమ జీవించువాఁడు, గురుశుశ్రూష చేయనివాఁడు, అనృతవాది, చంప నుద్యుక్తుఁడు, తప్పుచేసియు అలుకనివాఁడు, పరదేశాగతుఁడు, అధర్మపరుఁడు, అగువానిని చేర్పకుము.

'అభిజాతః'—'అభిజాతస్తు కులజే బుధే' అమ. 'కీకట'—
'అశ్వే పుత్రమ్పచే నీచే దేశభేదే చ కీకటః' నానా.
'చరణాద్రిం సమారభ్య గృధ్రకూటాన్తికం శివే
తావత్కీకటదేశస్స్యాత్తదన్తర్మగధో భవేత్॥'

అని శక్తిసంగమతంత్రమునఁ జెప్పఁబడినది. - 'ఆలయః'=గ్రామము. 'పక్కణః శబరాలయః' 'ద్వే భిల్లగ్రామస్య.' - అని రామాశ్రమి. 'ఆతతాయి'—'ఆతతాయీ వధోద్యతః' అమ.

'అగ్నిదో గరదశ్చైవ శస్త్రపాణిర్ధనాపహః
క్షేత్రదారాపహర్తా చ షడేతే హ్యాతతాయినః.'

క. తక్కువ మిగులఁ బథిచ్యుత
పక్కణవర్తితులఁ; దొల్లి భద్రిష్టగువిప్రుం

ద్రోక్కఁ దలుఁగఁడె ప్రోచిన
క్రొక్కెరపై నొక్కపూఁట కూటికిఁ గాఁగన్? ౨౧౦

పథి...లన్ - పథి=దారికి - చ్యుత=ఎడలిన - పక్కణ=బోయపల్లెలో - వర్ధితులన్ = పెరిఁగినవారిని, మిగులన్ - తప్పక, తక్కఁను = (బాపనవారినైనను) వదలుము (చేర్పకుము), తొల్లి = పూర్వము, భ్రష్టు = చెడిపోయినవాఁడు, అగు - విప్రుండు = బ్రాహ్మణుఁడు, ప్రోచినక్రొక్కెరపైన్ = తనకు అన్న మిడిన కొంగమీఁద (కొంగను చంపువాఁడై), ఒక్క పూఁట కూటికిఁగాఁగన్ = ఒకపూఁట ఆహారము నిమిత్తమై, అలుగఁడె = కోపావేశము తెచ్చుకొనలేదా;-సామాన్యవిశేషములఁ జెప్పినందున అర్థాంతరన్యాసము.

గౌతముఁ డని యొక బ్రాహ్మణుఁడు భ్రష్టుఁడై, బోయలం గలసి, బోయత యిల్లాలుగా, బోయపల్లెయందు జీవించుచు, ధనాతురుఁడై, యొకసాతుం గలసి, కొంతం బోవుచు, వన గజముచే సాతు మర్దితము కాఁగా, నొక్కవటముం జేరఁగా, అందు నాడీజంఘుఁ డను కొంగ యుండి, ఆబ్రాహ్మణునికి ధన మిచ్చి, యన్న మిడెను; పిమ్మట నాతఁడు మఱునాఁటి పయనమునకు అన్నముకై ఆకొంగను నిద్రితముగ చంపి యొక్కయాడ్పి మాంసము సద్దిలో మూటకట్టి కొనిపోయెను. - ఈకథ భార. శాంతి. 3 ఆశ్వా. నున్నది. దీనినిట ననుసంధించుకొనునది—జాతిభ్రష్టుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు అధర్మపరుఁడే అయి, పరులకు ద్రోహమే చేయుచుండును, గావున, వానిం జేర్ప వల దనుట.

'భ్రష్టు'-(సం. భ్రష్టుఁడు)-నష్టము, నీచు, ... అనువానివలె రూపసిద్ధి. 'పక్కణః శబరాలయః' అను. 'పథిచ్యుత' = ఎప్పుడును సత్సంగతికి అవకాశములేక యని భా.

చ. చదివి యధర్మభీతి నృపశాస్త్రవిధిజ్ఞతలన్ వయస్సు డె
బ్బదిటికి లోను నేఁబదికి బాహ్యము నై యరుజస్వపూర్వ్యులై
మదమఱి రాజుప్రార్థన నమాత్యతఁ గైకొని తీర్పు పారునా
కొదవిన నంగముల్ మిగుల నూర్జిత మౌటకుఁ బూఁట చాలదే. ౨౧౧

చదివి = విద్య నేర్చి, అధర్మభీతి నృపశాస్త్రవిధిజ్ఞతలన్ = అధర్మమువలని వెఱపుతోను రాజనీతివిధానముయొక్క ఎఱుక కలిమితోను (కూడి), వయస్సు, ఏఁబదికి బాహ్యము=ఏఁబది యేండ్లకు పైఁ బడ్డదియు, డెబ్బదిటికి=డెబ్బదికి, లోను=తక్కువయు, ఐ=కలవారై, అరుజస్వపూర్వ్యులై=రోగములులేని తమపూర్వులు గలవారై, మదము అఱి=అహంకారము ఉడిగి, రాజుప్రార్థనన్=ఱేని వేఁడికోలుచేత, అమాత్యతన్=మంత్రిపదవిని, కైకొని=అంగీకరించి, తీర్పుపారువారు=(రాచకార్యములు) నెఱవేర్చెడు బ్రాహ్మణులు, ఒదవినన్ = దొరకినయెడల, అంగముల్ = రాజ్యాంగములు, మిగులన్ = ఎంతయును, ఊర్జితము = బలపడినట్టివి. ఔటకున్, పూఁట = ఒకదినము, చాలదే = చాలును.

'నృపశాస్త్రము'- శుక్రనీతి చాణక్యనీతి కామందకనీతి ఇత్యాదిరాజనీతి. 'చదివి' - 'బాహ్యులునై' అనుదానం గలక్త్వార్థకముతో చేరును. ఏఁబదింటికి బుద్ధిచక్కఁగా పరిపాకముం జెంది డెబ్బదివఱకు పటిమ గలిగియుండు నని భావము.-'అరుజస్వపూర్వ్యులు'-శాశ్వత రోగములు లేని సంతతిలోనివాఁ డగుటచేత నతనిపూర్వులు పాపులుగారు,అతఁడునుం గాఁడు, అనుటయు,

అతనికి కార్యపటిమ కొఱవడ దనియు భావము.- 'అరుజత్' అని పా. నఞ్ + రుజ్-భ్వాది-శతృ.—లేక 'అరుజ' అనుబహువ్రీహి-నామధాతువు-శతృ.—అర్థతాత్పర్యములందు విశేషము లేదు; నరుజన్తః = అరుజన్తః; ఒండె, అరుజా ఇవ ఆచరన్తః=అరుజన్తః. రాజుప్రార్థనచే వచ్చినవాఁడు స్వార్థపరుఁడు గాఁడు, కావున అధర్మము చేయఁడు, రాజహితము మానఁడు రాజవైరుల భేదోపాయములకు లోనుగాఁడు, అనుట. 'పారువాఁడు' - శ్రోత్రియుఁ డనుట. ఇట్టివానే నియమించుకొనుటకు ఉపపత్తికై చూ. ౨౧౫. 'అంగములు' 'స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ; రాజ్యాఙ్గాని ప్రకృతయః' అను.

వ. అట్టిమంత్రివర్గంబు దొరకదేని. ౨౧౨

శా. నీతిం దానె తలంచి చేయఁ బని గానీ కాకపోనీ, బల
వ్రాతాఢ్యత నెమ్మి నుండ కొఱఁ బ్రోవన్ మంత్రి యంచుం గుణా
తీతుం, గుమ్మడికాయ యంత యగుముత్తెం బైన మనం బేర్పు, న
ష్టై తా నాతనిచేతిలోఁ బ్రతుకువాఁడే యౌఁ జుమీ వాఁడటన్. ౨౧౩

తాన = రాజే, నీతిన్ = రాజనీతిని, తలంచి = మనంబున నుంచుకొని, పనిచేయన్ = పనులు కావించుకొనవలయును, (అట్లు చేసికొన్నచో ఆయాపనులు), కానీ కాకపోనీ = అయినను కాకున్నను అట్లే చేసికొనవలయును. (అట్లుగాక), బలవ్రాతఢ్యతన్ = సేనలసమూహము చేతను ధనముచేతను సంపన్నుండై, నెమ్మిన్ = సుఖముగా, ఉండక, మంత్రియంచున్, ఒరున్ = అన్యుని, గుణ అతీతున్ = గుణములను దాఁటినవానిని (గుణహీను ననుట), ప్రోవన్ — పోషింపఁగా, (ఆతఁడు), గుమ్మడికాయ యంత యగుముత్తెంబు ఐ = ధరించుటకు శక్యముగాని మణి- అనఁగా ఆశ్రయించి పనిగొనుటకు నశక్యుండు గానియధికారిగా పరిణమించి, మనంబు ఏర్పన్ = మనస్సును ఎరియఁ జేయఁగా, అట్టే, వాఁడటన్ = వాఁడు నాటుకొన్న తర్వాత, తాను = ప్రభువు, ఆతని చేతిలోన్ = ఆమంత్రి వశమున, బ్రతుకువాఁడే యౌను జుమీ.

అట్టి యోగ్యమంత్రులు దొరకరేని, రాజు తానే రాజనీతిశాస్త్రము ననుసరించి పనులు గావించుకొనవలయును; ఆపనులు నెఱవేఱినను నెఱవేఱకున్నను సరియే, అట్లుగాక, పూర్వ పద్యములలో చెప్పిన గుణములు లేనివానిని పరుని తెచ్చి మంత్రి యని పోషించినయెడల, వాఁడు త్వరలోనే ఆజ్ఞకు లోఁబడక స్వామునకుం దానే స్వతంత్రుఁ డగును. రాజు వాఁడు నడిపినట్లు నడచుకొనుచు వాని నాశ్రయించి బ్రదుకవలసినవాఁ డగును. కొన్నాళ్లు మంత్రిలేకయే యుండ వచ్చునుగాని గుణహీనుని మంత్రియధికారమున నుంచుకొనం గూడదు.

'గుమ్మడికాయ యంత ముత్తెమై'- లలితాలంకారము. 'కానీ', 'పోనీ'— ఇందలివి ఈకారములు హల్లు పరంబగుడు ముక్తకలోపం బొందిన యిచ్ఛ్వర్థాతు ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచనములు.—గుమ్మడికాయ యంతముత్తెంబు ఎట్లును ధర్తవ్యము గాక మనం బేర్చును.

క. ఒక్కనివిరివికినె వొర
లెక్కండ్రే, నొక్కనొకని వెంబడి ననుఁగు
ల్పెక్కండ్రను నిలువఁ బను లగుఁ;
గక్కసము గుదుపఁ, బెంపఁగాఁ గాకుండున్. ౨౧౪

ఒక్కని - విరివికినె = కార్యాతిశయమునకే, దొరల్ = అధికారులు,...అనుఁగుల్ = వానివాని యాశ్రితులు,...నిలువన్ = తోడ్పడి పనిసేయఁగా...కుదింపన్ = (అధికారమునుండి) తగ్గించినచో, కక్కసము = కష్టము, (అగును) పెంపఁగాన్ కక్కసము ఉండదు.

ఒకదొరయే సేయవలసిన గొప్పకార్యమునకు పలువురుదొరలను నియమించుట మంచిది ఆపలువురలో ఒక్కొక్కనికి వానివానియాప్తులు తోడ్పడుటవలన పనులు చక్కఁగా నెఱవేఱును, క్రమముగా దొరల సంఖ్యను హెచ్చించినచో వారు హర్షింతురు, తగ్గించినచో తగ్గిన వారు దుఃఖింతురు. ఇతరులును పనియంతయు తమపైఁబడునే పడిన దని దుఃఖింతురు. - పూర్వార్థోక్తమునకు, (అనఁగా, పెక్కండ్రను నియమించుటకు) నిమిత్తమును ఉత్తరార్థము సూచించుచున్నది గావున వాక్యార్థహేతుక కావ్యలింగము. 'కక్కసము'-'కర్కశ'మునకు వై.

క. ధనముఖ్యము కేవల మే
పనియుం గా, దొక్క గెలఁగ పలువురు ప్రభువుల్
పనిసేయుదు, తద్వశ్యం
బునకు నలోభాన్యశంస్యముల్ బుతము చెలుల్. ౨౧౫

పలువురు - ప్రభువులు = దొరలు (అధికారులు), ఒక్కగెలఁగ = అక్కఱతో, పనిసేయుదు = పని సేయవలయునుగాక యుండు నిశ్చయముగా, ఏపనియుఁన్ = ఏపనియైనను, కేవలము ధనముఖ్యము = ధనమే ప్రధానముగా (కేవలధనసాధ్యము) గా, కాదు = నెఱవేఱదు. తద్వశ్యంబునకున్ = వారిని వశపఱుచుకొనుటకు, అలోభ అన్యశంస్యములు = (వారికి ధన మిచ్చుటలో) పిసినితనము లేమియు కూటితనము లేమియును, బుతమున్ = సత్యమును, చెలుల్ = మిత్రములు (అనఁగా తోడ్పడు నునుట).

గొప్పపని యేదియు కేవలధనముచేతనే సాధ్యము కాదు, పలువురు దొరలు పనివడి దానిని సాధింపవలయును. వారు తనకు వశ్యు లగుటకు వారికి ఈఁడు ధనము హెచ్చుగా నీవలయును, వారియెడల తాను కూటితనమును వహింపఁగూడదు, సత్యముగా వ్యవహరింపవలయును. 'తద్ వశ్యంబునకున్' (వారివశీకరణమునకు.) వశ్యపదమునకే వశీకరణార్థమున బహుళ వ్యవహారము కలదు.

'కుణ్డం సులక్షణం కృత్వా మేఖలాత్రయశోభితమ్
యోనివృత్తం త్రిమాత్రైః స్యాత్తత్ర హోమ న్తు కారయేత్.
వశ్యే తు చతురస్రం చ ఆకర్షణే త్రికోణకమ్
తథా వోచ్చాటనే ప్రోక్తం షట్కోణం మారణే స్మృతమ్.
వశ్యే మేషాసనం ప్రోక్తం కర్షణే వ్యాఘ్రచర్మణి,
శాన్తౌ మృగాసనం ప్రోక్తం, గోచర్మ స్తమ్భనే స్మృతమ్.'
'సంరమ్భే చోరసఙ్ఘే ప్రహరణసమయే బన్ధనే వారిమధ్యే
వహ్నౌ వాదే వివాదే ప్రకుపితనృపతౌ దివ్యకాలే నిశాయామ్!
వశ్యే వా స్తమ్భనే వా రిపువధసమయే నిర్జనే వా వనే వా
గచ్ఛం స్తిష్ఠం స్త్రికాలం యది పఠతి శివం ప్రాప్నుయా దాశు ధీరః.'

ఇట్టి యుదాహరణము లెన్నియేని దొరకును. 'వశాయ = వశీకరణాయ సాధు' = వశీకరించుటకు తగినది. అందులకు సాధనము అలోభాదికము.

క. భాండాగారహయాద్యము
లుండియు నను పగుమనుష్యు లొదవమి నవియన్;
మండలి నవయ నరి కొదిఁగి
యుండిన సింహాసనంబు లుర్వి న్వినమే? ౨౧౬

ఉర్విన్ = లోకములో, భాండ అగారహయ ఆద్యములు = ధనాగారముయొక్క గృహములు గుఱ్ఱములు మొదలుగాఁ గలవి, ఉండియున్ = ఉన్నప్పటికిని, అనుపు = అనుఁగులు (ఆప్తులు), అగుమనుష్యులు, ఒదవమిన్ = దొరకనందున. అవియన్ = (ఆభాండాగారహయాద్యములు) క్షయింపఁగా, మండలి = దేశము, (ఆకారణముచేత), నవయన్ = చెడిపోఁగా, అరికిన్ = శత్రువునకు, ఒదిఁగి = అణఁగి, ఉండిన - సింహాసనంబులు = (లక్షణచే) సింహాసనస్థులను (రాజుల ననుట), వినమే = మనము వినలేదా.

ధనములు సైన్యములు మొదలయిన రాజ్యాంగములు కలిగియు, తగిన మంత్రులు లేనందుచేసి శత్రువులకు లోఁబడి పడియుండెడు రాజులను మనము వినియున్నాముగదా. రాజు మంచి యమాత్యాదులను సంగ్రహించుకోవలయు ననుట. 'భాండ' — 'స్యాద్ భాణ్డ మశ్వాభరణేఽమత్రే మూలవణిగ్ధనే' అమ. 'మనుష్యు లొదవమి నవియున్ ... మండలము నవియ నరి కొదిఁగుండిన' అని పూర్వముద్రణ పాఠము.

తే. బాహుజాంఘ్రిజముఖవిడంబనకు నయినఁ
గొలిచి మనువిప్రధర్మంబు దెలిసియునఁ,
బూని సంకటముల నిల్వఁ గానఁ దఱచు
బ్రాహ్మణునిఁ బ్రభుఁ జేయుట పతికి హితము. ౨౧౭

బాహుజ అంఘ్రిజ ముఖ విడంబనకున్ ఐనన్ = క్షత్రియులు శూద్రులు లోనగువారి పరిహాసమునకు (వెఱచి) యేనియు, కొలిచి = సేవించి (సేవచే ననుట), మను = జీవించెడు- విప్రధర్మంబున్ = బ్రాహ్మణులవృత్తిని, తెలసియునన్ = ఎఱింగియేనియు, పూని = భారము వహించి (పూనిక గలవాఁడై), సంకటములన్ = ఇక్కట్టు వచ్చినప్పుడు...

రాజు బ్రాహ్మణుని గొప్ప యధికారమందు నియమించుకొనుటచేత మేలొందును; ఏలయన బ్రాహ్మణుఁడు తాను సంకటములలో నిలువక తప్పినచో తన్ను క్షత్రియశూద్రాదులు పరిహసింతు రనియు, తనవలె రాజులకడ దొరలై సేవించు నితరబ్రాహ్మణుల వర్తనమును జూచి దాని నవలంబించియు, సంకటములయందు పూనికతో నిలిచి వానిని తొలఁగించును.

'ఐనన్' అని పక్షాంతరముగా చెప్పుటచే ఒక్కొక్కటియు అతని పూనికను దృఢపఱుచుటకు చాలు నని భావము. 'విడంబన'—

'ఇయం చ తేఽన్యా పురతో విడమ్బనా। యదూఢయా వారణరాజహార్యయా
విలోక్య వృద్ధోక్ష మధిష్ఠితం త్వయా। మహాజనః స్మేరముఖో భవిష్యతి.' కుమార.౫

'విడమ్బనా పరిహాస ఇత్యర్థః'- మల్లి. టీక.
'కొలిచి మను విప్రధర్మంబు' - మనునట్టి విప్రులయొక్క యని గ్రహించిన ఏకదేశాన్వయ మగును, ఏవిప్రధర్మముచే కొలిచి మనుదురో ఆవిప్రధర్మము అని యన్వయించుకొనిన ఏకదేశాన్వయము కానేరదు. విరాట్పురుషునియొక్క ముఖబాహూరుపాదములనుండి క్రమముగా బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులు జనించినా రని శ్రుతి.

ఇచట ఊరుజనులను చెప్పమికి కారణ మరసికొనునది.

ఉ. ఆయతికాని కీకు మమరాలయముఖ్యము, లాతఁ డర్థతృ
ష్ణాయుతుఁడై నిజోర్వి నగునట్టికిఁ దద్ధనముం దొరల్చి, రా
జాయతనంబుఁ జేర్చు; మఱి యట్టి దపథ్యము. కాన నొంటిగాఁ
డే యధికారి గావలయు, నించుక తిన్నను వాఁడె మాపఁడున్. ౨౧౮

అమరాలయముఖ్యములు = దేవగృహములు లోనగునవి, ఆయతికానికిన్ = నీకై ధన మార్జింపవలసిన వానికి, ఈకుము, ఆతఁడు, అర్థతృష్ణాయుతుఁడు ఐ = ధనార్జనాశతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై, నిజ ఉర్విన్ = రాజుయొక్క భూమియందు, అగునట్టికిన్ = కలుగునట్టి లోటునకు, తత్ ధనము = ఆదేవాలయాదుల కైకమును, దొరల్చి=పూర్తి చేసి, రాజ ఆయతనంబున్= ఱేనియింటికి, చేర్చున్ = పంపును, మఱి అట్టిది = అట్టిదైననో, అపథ్యము = అహితము, కానన్ = అగుటంజేసి, ఒంటిగాఁడే = ఏకాకియే, అధికారి = దేవాలయములమీఁదదొర, కావలయున్, ఇంచుక, తిన్నను = స్వామిసొత్తు ననుభవించినను, వాఁడె, మాపఁడున్ = నశించును.

నీకై ధనమార్జింపవలసిన యధికారమును దేవాలయాదిధర్మాధికారమును రెంటిని ఒకనికే ఈకుము. అతఁడు, ధనార్జనకై ఱేనిభూమిలో నష్టవచ్చెనా, అనఁగా-అందుండి ధనార్జన లేకపోయెనా, దేవలయాది ద్రవ్యమును ఆనష్టికి బదులుగా ఱేనియింటికి పంపును. కావున ఆయత్యధికారములేని వానికి ధర్మాచారణ యనునొంటియధికారమే ఇమ్ము. అతఁడు చెడు బుద్ధి పుట్టి దేవాదిద్రవ్యమును కొంత హరించెనా, వాఁడే చెడును; గాని ఆదేవాదిద్రవ్యము బొక్కసము చేరదు గావున నీకుఁ జెఱుపు కలుగదు.

'దేవద్రవ్యోపజీవీ చ స భవే దపబాహుకః
దేవద్రవ్యం స్వయం యేన భుక్తం స తు సదా భవేత్.
రసజ్ఞావిధురః కుబ్జః కణ్డూసర్వాఙ్గదుఃఖితః.' శివధర్మోత్తరము.

'ఆయతనము'-'స్నేహ స్త దేకాయతనం జగామ.' కుమార 7. (5).

'ఆయతి స్తు స్త్రియాం దైర్ఘ్యే ప్రభావాగామి కాలయోః.' మేదిని.

ఆయతికాఁడు=ధనార్జనము సేయువాఁడు—'ఆయతికాఁడు వలయు నరనాయకునకు; వాని కల్లనరయుం జేటుం, జేయుఁ దలంతురు; దానవధాయకుఁడై కావలయు ధరణిపుఁ డతనిన్' శాంతి. 2 (363). 'తృష్ణా'-'తృష్ణే స్పృహాపిపాసే ద్వే' అమ.

చ. మును దనసీను చేసికొని, ముల్లిడి, గుద్దట వెండి చేనిమె
త్తనకయి వేరు వెల్లఁకియుఁ ద్రవ్వెడుకర్షకునట్లు, శత్రుతో
నెనసియ యైన దుర్గబలమే కొని యైన, నిజాత్మ చింత లే
క నెగడఁజేసి, లోన మఱి కంటకశోధనఁ జేయుటొప్పగున్. ౨౧౯

మును = ముందుగా, తన- సీమ=క్షేత్రముగా, చేసికొని = స్వాధీనపఱచుకొని, ముల్లు ఇడి = సరిహద్దుగా ముండ్లకంచెను నాటి, వెండి = తర్వాత, చేని మెత్తనకయి = పొలము మెత్తఁబడుటకొఱకు, వేరు వెల్లఁకియున్ = మూలములును గడ్డలును, గుద్దటన్ = గుద్దటితో, త్రవ్వెడు - కర్షకునట్లు = సేద్యగానివలె, (రాజు) శత్రుతోన్, ఎనసియయైన = కూడియేయై నను,దుర్గబలమే కొనియైనను=గడిదుర్గముల సేనాబలముచేత నే యేనియు,[మును తనసీమ=తనహద్దును,చేసికొని=బాధగా ఏర్పఱుచుకొని, పదిలపఱిచికొని], నిజాత్మ=తన మనస్సు, చింతలేక నెగడన్ = నిర్విచారముగా నుండునట్లు, చేసి, మఱి = పిమ్మట, లోనన్=తనదేశములో, కంటక శోధన = క్షుద్రశత్రువులను వెలార్చుటను, చేయుట, ఒప్పున్ = తగును.

సేద్యగాఁడు ముందుగా పొలమును స్వాధీనముచేసికొని, తర్వాత దానికి ఎల్లఁగా ముండ్ల వెలుగు నాటి, అనంతరము చేను దుక్కికి అలవడుటకై దానిని మెత్తఁబఱచుటకుఁగాను వేరులును గడ్డలును గుద్దటితో త్రవ్వివైచును; అట్లే రాజును ముందుగా దేశమును స్వాధీనముచేసికొని, ఎల్లలం గాపాడుకొని దానిపై బయటి రాజులు రాకుండునట్లుగా శత్రువులతో చెలిమి గావించియేని, తనదుర్గముల బలమునే ఆశ్రయించియేని, బాహ్యబాధ యను లేనివాఁడై తనరాష్ట్రములోని క్షుద్రశత్రువులను నిర్మూలింపవలయును. - ఉపమాలంకారము.

ఇందు - పొలము, కర్షకుఁడు, కంపవెలుగు, గుద్దలి, వేరువెల్లఁకి, ఇవి యుపమానములు - వీనికి క్రమముగా-రాష్ట్రము, రాజు, చెలిమినొందినవైరిరాజు- లేక - గడిదుర్గముల సేనాబలము, అభియోగము, కంటకులును, ఉపమేయములు. 'సీమ'- 'సీమ సీమే ఽమే క్షేత్ర కూల మర్యాద యోరపి.' నానా. 'వెల్లఁకి' - 'వెదకి తెరపోయి వేరు వెల్లంకి' (గర్భమొండిసకన్య పాటుని వేఁడుకొనుట). క్షేత్రజ్ఞ.—

'ఆత్మా యత్న ధృతి స్వాన్త స్వభావ పరమాత్మసు।జీవ బుద్ధి శరీరేషు' - నానా.
'సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కణ్టకః' అమ.

క. మొదలనె యొరుదలకొని।జెదరంగా నాడ కాత్మఁ జింతింపు; పదిం
బదిగ మృష యేని మఱి విడుముడుస్తుఁగాఁ గాక యుండ నొక్క మతమునన్.

ఒరుదలకొనిన్ = కొండెగానిని, మొదలనె = తొలుతనె. చెదరంగా నాడక = నీకడకు రాకయుండునట్లు, తూలనాడక, ఆత్మన్ =నీమనస్సులో, చింతింపుము = అరయుము, పదింబదిగన్ = అన్నివిధములను నిశ్చయముగా, మృషయేని = వానిమాట అసత్యమేయైనచో, మఱి= అంతట, ఉదస్తుఁగాఁగాక=పనినుండి తొలఁగింపఁబడినవానిని చేయక (వానిపనినుండి వానిని తొలఁగింపక), ఒక్కమతమున నుండఁన్ = ఒకపక్షముగా నుండునట్లు, విడువుము.

కొండెగానిని అసత్యము పలుకుచున్నాఁడని నీకుం దోఁపఁగానే, తూలనాడి నీకడకు రాకుండం జేయకుము. వానిమాట సత్యమో కాదో నీమనమ్ములో చక్కఁగా ఆలోచించి పయిగా పలుమాఱు పరిశోధించి అసత్యమే అని నిశ్చయమాయెనేని వానిని వానినియోగమునుండి తొలఁగింపక పక్షాంతరముగా నుంపుము.

క. ధరణి నసాధ్యనగాటవు। లిరవుగ భూపీడ సేయు నెఱుకుల పొరుగూ
ళ్లెరవగు నస్థిరశూరుల। కెరవుగ నిచ్చునది మిథము నెట్లయిన నుపర్. ౨౨౧

ధరణిన్ = భూమియందు, అసాధ్య నగ అటవులు = సాధింపశక్యముగాని కొండలును అరణ్యములును, ఇరవుగన్ = నివాసస్థానములుగాఁ గలిగి, భూపీడ = రాష్ట్రమునకు బాధ, చేయు ఎఱుకుల పొరుగూళ్లు = కాపించునట్టి కిరాతులకు ప్రక్కనుండు గ్రామములును, ఎరవు అగు = అన్యములయిన (అనఁగా స్వాంత్రము గానట్టి), అస్థిరశూరులకున్ = స్థిరిలేని వీరులకు, ఎరవుగన్ = తాత్కాలిక జీవనముగా, ఇచ్చునది = ఇమ్ము, మిథము = వారును ఎఱుకులును పరస్పరము, ఎట్లైనన్ = ఏమయినను, ఓరుణ్ = ఓప్రభూ.

సాధింప శక్యముగాని పర్వతారణ్యములయందు నివసించుచు రాష్ట్రపీడ చేయుచుండునట్టి కిరాతుల నివాసములపొరుగు గ్రామములను, స్థిరిలేని పరాయిశూరులకు తాత్కాలిక జీవనార్థము ఇమ్ము. ఆయెఱుకులును ఈశూరులును పరస్పరము ఏమయినను అనఁగా వారిచే వీరు మడిసినను వీరిచేత వారు చెడిసినను నీకు మంచిదే.

'అస్థిరశూరులు' — ఒకచోట నిలుకడగా నుండువారు గారు. 'పొరుగూళ్లు' - సామీప్యమునుచేత ద్వీపములు [illegible]. 'ఎరవుగన్' = శాశ్వతముగా ఇచ్చినచో వారు [illegible] కాదు. - 'శూరో [illegible] క్రాన్తః' అను. 'స్వాంతం [illegible] గా [illegible]. [illegible] అనుమాత్రమునం గలబహుళ గ్రామములు [illegible] అన్యయా [illegible] కములు. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి.' అను.

వ. విశేషించియు నపార్వతీయబలంబు లోనం గూడకయుండు రాజునకుఁ బ్రజా బాధ తలుఁగ; దెట్లని- బెదరు వారు వారలం జేకూర్చుకొనవలయు; నవిశ్వాసంబును విశ్వాసంబును, నలుకయు నెలమియు, నతివైరంబును నత్యానుకూల్యంబును, నల్పులగుట నల్పంబునన యగు; నెట్లంటేని. ౨౨౨

విశేషించి = ముఖ్యముగా, ఆపార్వతీయబలంబు = ఆకొండవాండ్ర సేన, లోనంగూడక ఉన్నరాజునకు = తనలో చేరనట్టివానికి,...తలుగదు = తగ్గదు, ఎట్లని = ఏయుపాయము నంగాని;...అవిశ్వాసంబు = నమ్మికలేమి (నమ్మకము), విశ్వాసంబు = నమ్ముట,...ఎలమి = ప్రీతియు, అతివైరంబును = ఎక్కువపగయు,...అల్పంబునన = స్వల్పకారణముచేతనే...

శా. విల్లుం దానును భిల్లుఁ డొక్కఁ డరుగ, న్వాఁ డింట దుగ్ధాన్నముల్
భిల్లుం డన్యుఁడు పెట్ట, నార యుడుక న్వీక్షించి, దొబ్బంచు వాఁ
డెల్ల న్వమ్మఁగఁ జేసి, త న్ననుప రా, నెందేఁ దెగం జూడఁగాఁ
నుల్లంబై, 'చన నంపు, నార చెడు' నా, నూహించి పో నంపఁడే. ౨౧౩

భిల్లుఁ డొక్కఁడు = ఒక్క బోయ, విల్లుం దానును - తాను విల్లు కేలఁ బూని, అరుగన్ = పోఁగా, భిల్లుండన్యుఁడు = వేఱుబోయ, ఇంటన్ = తనయింట, దుగ్ధ అన్నముల్ = పాలతోడి యన్నమును, విందుపెట్టన్ = ప్రీతి పూర్వకమయిన భోజనముగా ఇడఁగా, వాఁడు = ఆయాగంతుకుఁడు, నార యుడుకన్ = (ప్రొయ్యిమీఁద) నారి యుడుకుచుండఁగా, వీక్షించి = చూచి, దొబ్బ అంచున్ = అది ఉడుకుచున్న మాంసమే యని తలంచి, ఎల్లన్ = తనకు పెట్టిన విందంతయు, వమ్ముగఁ జేసి = గణింపక, తన్నున్ అనుప రాన్ = (విందుపెట్టిన బోయ) తన్ను సాగనంపుటకుఁ గూడ రాఁగా, ఎందేని తెగం జూడఁగాన్ ఉల్లంబై = వానిని ఎక్కడనో ఒకచోట తెగటార్ప నుద్దేశించినవాఁడై యుండఁగా, చనన్ అంపుము నార చెడున్ నాన్ = (సాగనంపవచ్చిన యాభిల్లుఁడు) 'నన్నుఁ బంపుము,-అనఁగా- నే నింటికి పోయెదను. నాకు సెలవిమ్ము- ఇంట ప్రొయ్యిమీఁద నుడుకుచున్న నారి ఎక్కువఁగా ఉడికి చిమిడి పోయెడును అని పలుకఁగా. ఊహించి = (ఆయాగంతుక భిల్లుఁడు తాను ప్రొయ్యిమీఁద నుడుకుచుండఁ జూచినట్టిది నారగాని మాంసముగా దని) యెఱిఁగి, పో నంపఁడే = ఆ యన్న మిడినవానిని చంపక ఇంటికి పోవ సెలవొసంగ లేదా.

ఒకబోయ విల్లు కేలఁ బూని మిత్రునింటి కరిగెను. మిత్రుఁడు వానికి తనయింట పాలతోడి యన్నము విందుపెట్టెను. ప్రొయిమీఁద కుండలో నారి యుడుకుచుండెను. ఆగంతుకుఁడు అది మాంసమనియు ఉడుకుచున్న దనియు తలంచెను. ప్రీతితో పెట్టిన దెల్ల గణింపక ప్రొయిమీఁద దానిని తనకు పెట్టఁడాయెఁగదా యని ఆగంతకుఁడు కినుక బూనెను; ఇమ్మట వానిని సాగనంపుటకు ఆమిత్రుఁడు కూఁడపోఁగా, విందు గుడిచినభిల్లుఁడు వానిని దారిలో తెగటార్ప నిశ్చయించుకొని పోవుచు, ఒక్కెడ అందుకు ఉంకించుచుండెను, మిత్రుఁడు 'ప్రొయిమీఁద నారచిమిడిపోయెడిని, నాకు బోవ సెల విమ్ము'-అని పలికెను. అంత నాయాగంతుకుఁడు తాను మాంసమని తలంచినట్టిది నార గాని మాంసము గాదనియు తనమిత్రుఁడు తన కేమియు కొదువ చేయలే దనియు, తెలిసికొన్నవాఁడై వానిని చంపక ఇంటికి పోవుటకు సెలవిచ్చెను. — ఆ. దీనికి పూర్వమందున్న (౨౧౨) వచనములో చెప్పినట్లు ఆటవికులకు అల్పకారణంబుననే అవిశ్వాస విశ్వాసాదులు కలుగు, నన్నందులకు ఉదాహరణము.

క. ఆపాలకూటనే నిజ। మేపాటియుఁ దప్ప రాడిరే; నెరసునఁ గొం
తేపాటి గన్న నలుగుదు;। రీపని యెం తసక వెడఁగు లెద నాటవికుల్. ౨౧౪

ఆటవికుల్ = అడవిమనుష్యులు (బోయలు చెంచులు లోనగువారు), ఆపాలకూటనే = ఆక్షీరాన్నమునకే, ఆడిరేని - ఒకమాట పలికిరా, నిజము, ఏపాటియుఁ దప్పరు, నెరసునన్ = దోషమువిషయమై, కొంత ఏపాటి కన్నన్ = ఎంత కొంచె మగపడినను, వెడఁగు ఎదన్ =

వికృతపుబుద్ధిచేత, ఈపని ఎంత అనక = ఇది ఏపాటిపని యని ఆలోచింపక, **అలుగుదురు** = ద్వేషింతురు.

బోయలు చెంచులు లోనగు నడవిమనుష్యులు పాలన్నము పెట్టిన మాత్రాననే ఆపెట్టిన వారియెడ **సత్యము** తప్పక ప్రవర్తింతురు. అయినను ఏయించుక అతిక్రమము కనఁబడినను **వెఱ్ఱి** బుద్ధిచే- ఇది యొకతప్పా అని దానిని ఉపేక్షింపక పగపట్టుదురు - వారికి స్వల్పముననే స్నేహద్వేషములు కలుగు ననుట.

> తే. అటవికవశ్యకలన సత్యమున, వైరి
> మనుజపతిమైత్రి దూతసమ్మానమునను,
> గూర్మి దఱిఁ భృతిఁ గాల్వురకును, సపారి
> తోషికపుసేవ నెలమి రౌతులకుఁ గలుగు. ౨౨౫

అటవికవశ్యకలన=భిల్లాదులయొక్క వశ్యస్థితి, సత్యమునన్=వారియెడ మాట తప్పమిచేత, కలుగును, వైరి మనుజపతి మైత్రి = శత్రురాజుయొక్క చెలిమి, దూతసమ్మానమునను = అతని దూతను సత్కరించుటచేతను, (కలుగును), కాల్వురకున్ = కాల్బంట్లకు, కూర్మి = (తేని యెడల) అనురక్తి, తఱిన్ = సమయమందు, భృతిన్ = జీత మిచ్చుటచేతను, (కలుగును), రౌతులకున్ = అశ్వారోహులకు, కూర్మి = తేని మీఁది ప్రేమ, సపారితోషికపు సేవన్ = బహుమానములతోఁ గూడిన కొలువుచేతనుం (గలుగును).

సత్యము తప్పనిరాజునకు నటవికులు వశ్యులుగా నుందురు, వైరిభూపుని దూతను సమ్మానించినచో ఆభూపుఁడు చెలిమివహించును, అనఁగా-దూతను సమ్మానించినచో దూతపోయి ఈరాజు గుణములను తనరాజునొద్ద పొగడి ఆయనను ఈతనికి అనుకూలునిం గావించును. కొలుబంట్లకు సమయాన జీత మిచ్చుచున్నయెడల వారు రాజునం దనురక్తులుగా నుందురు, రౌతులకు బహుమానములతోఁ గూడినకొలువు పెట్టుచున్నచో వారు రాజుపై కూరిమి వహింతురు.

'భృతి'- 'కర్మణ్యాభూతిర్భృత్యా భృతిర్భర్మ వేతనమ్', అమ. 'పారితోషికము'- పరితోషము దీనికి ప్రయోజనము.

> క. మేలగుఘోటకమును శుం
> డాలంబును నాప్తసుభటునకె యిమ్ము; తత్త
> చ్ఛాలగుమెలపున మందురఁ
> శాలింపుము; దొరలపాలు సేయుపని మెపుడున్. ౨౨౬

ఘోటకమును = గుఱ్ఱమును. **శుండాలంబును** = ఏనుఁగును. **ఆప్తసుభటునకె** = ఆప్తుఁడయిన భోదునకే.... **మందురన్** = తబేలాను. **మెలపునన్** = జాగ్రత్తతో....

ఉత్తమాశ్వమును ఉత్తమగజమును నీయాప్తయోధునికే యిమ్ము. అందువలన సమయము వచ్చినప్పుడు నీకే మేలు గలుగును. అనఁగా, దానిని ఆతఁడు నీసేవకే తెచ్చును. అశ్వశాలను గజశాలను బాగ జాగ్రతతో కాపాడుము; ఎప్పుడును వానిని అధికారుల వశమున విడిచిపెట్టకుము.

ఘోటకము’ - ‘ఘోటకే నీతి తురగ తురఙ్గాశ్వ తురఙ్గమాః’ - అమ. శుండ (=తొండము) కలది శుండాలము (=ఏనుఁగు).

తే. కార్య మొక్కఁడు గనిన మాత్సర్యమున నొ
కండు గాదని ఖండించుఁ; గన్నెఱింగ,
యిరువురను గాదనక కొల్వు విరిసి, మీఁద
నల్లవాఁ డెన్నినది సేయు నగు శుభంబు. ౨౧౭

మాత్సర్యమునన్ = ద్వేషముచే. కన్నె = జాడను. కొల్వు పిరిసి = సభను చాలించి.

ఒకఁడు ఒకపనిని సరిగా కనిపట్టి సభలో నీకు తెలుపఁగా, వానిమీఁది ద్వేషముచే మఱియొకఁడు దానిని కాదనునేని, ఆజాడను కనిపట్టి ఆ యిరువురమాటలను నిషేధింపక, సంభావించి, పిమ్మట ఆ మొదటి వాఁడు చెప్పినదానినే అవలంబించినచో మేలు కలుగును.

క. పగ వెలిఁ గొని, లోన్ దస్యులఁ
జిగురింపఁగఁ జేసి, నృపతి చిక్కఁ బడఁ బను
ల్దెగి సేయక, తామే ది
క్కుగ నడతు రశంక నల్లుకొని దుస్సచివుల్. ౨౧౮

దుస్సచివుల్ = చెడుమంత్రులు, వెలిన్ = రాష్ట్రమునకు బయటనున్న, పగన్ = ద్వేషమును (ఒండె-ద్వేషిని), కొని = వశపఱచుకొని (పా. కని = తెలిసికొని), లోన్ = రాష్ట్రములోపల, దస్యులన్ = దొంగలను, (కొల్లగాండ్రనుట), చిగిరింపఁగన్ = వర్ధిల్లునట్లు, చేసి, నృపతి, చిక్కఁబడన్ = రాజు తమకు వశుఁ డగునట్లుగా, పనుల్ = తాము చేయవలసిన రాజకార్యములకు, తెగి = తేటగాను చేయక. తామే, దిక్కుగన్ = శరణముగా, అల్లుకొని = అంతటం బ్రవేశించి, అశంకన్ = నిర్భయులై, నడతురు = వర్తింతురు.

దుష్టసచివులు తమ యేలికవారికి రాష్ట్రమునబయటి వైరి రాజులను గూర్చి, రాష్ట్రము లోపల కొల్లగాండ్రను పెంచి, రాజును తమచేతులలో ఇముడుకొనునట్లు చేసి, అతనికి తాము తప్ప వేఱు రక్షకులు లేనియట్లుగా చేసికొని, భయము లేక వ్యవహరింతురు. వారి నేమి చేయవలయునో ౨౨౦ యందు చెప్పినాఁడు.

“పగ. ద్వై. పి. 1. విరోధము; విరోధి; ‘క. మనమునన్। బగ యింద్రుఁడె కాఁడె యొల్ల భంగులఁ దలఁపన్.’ నిర్వ. ౫. ఆ.”

క. ఇప్పింతు రాత్మవశులకుఁ। దప్పింతురు; పరుల కార్చి తప్పింతురు; రా
జిప్పగిది వాఁడె యని వే। చెప్పినఁ బెరవారు నమ్మి చేరక యుండన్. ౨౧౯

దుష్టసచివులు ఆత్మవశులకున్ = తమకు వశమయినవారికి, ఇప్పింతురు, - మఱియు నేమి సేయుదు రనఁగా,--- అర్చి = ఆడించి = రాజుచేత మాటయిప్పించి, తప్పింతురు = రాజు దానిని నెఱవేర్పక యుండునట్లు చేయుదురు. వే = త్వరగా, నమ్మి;...

దుష్టసచివులు తమవారికి రాజుచేత ఇప్పింతురు. 'రాజు ఇట్టివాఁడు సుమా, కేవలము అయోగ్యుఁడు', అని తాము చెప్పినచో సాధువులు నమ్మి రాజుకడ చేరకయుండుటకై ఇంకను ఏమేమి చేయుదురనఁగా—తమవారు కానియన్యులకు రాజుచేత మాటయిప్పింతురు, మాటయిప్పించి దానిని చెల్లింపనీయరు.'

'అర్చి' - 'ఆడోడుకూడుల డకారంబునకుం జుక్కు పరంబగునపుడు రేఫం బగు'— బా. వ్యా. క్రి. (81).

ఆ. వాఁడిఁ బొదలు జఠరవైశ్వానరుఁడు కఫ
ప్రముఖదోషయుక్తి బలిమి చెడిన,
వెలి మహౌషధంబు బల మిచ్చుగతిఁ, బ్రతి
సేయ, వారిమదముఁ జెఱుచుఁ బరుఁడు. 230

వాఁడిన్ = తైక్ష్ణ్యముతో, పొదలు జఠరవైశ్వానరుఁడు = వర్ధిల్లుచున్న యుదరాగ్ని, కఫప్రముఖదోషయుక్తిన్ = శ్లేష్మము లోనగు దోషములయొక్క కూడికచేత, బలిమి చెడినన్ = మందము కాఁగా, వెలిమహౌషధంబు = బయటి గొప్పమందు (సొంటియేని), (జఠరాగ్నికి) బలమిచ్చు గతిన్, ప్రతి చేయన్ = బదులుగా పరునొకని సమర్థుని నియమించిన, పరుఁడు = ఆయితరుఁడు, వారి మదమున్ = వారిపొగరును, చెఱుచున్ = అణఁచును.

చక్కఁగా దీపించుచుండిన జఠరాగ్ని కఫాదిదోషప్రకోపముచే మంద మయినప్పుడు బయటిమందు ఆదోషము నణఁచి ఆమాంద్యమును పోనడఁచి వెండియు జఠరాగ్నికి దీప్తి కలిగించునట్లుగా, ఱేఁడు తన కుపద్రవకారులైన దుష్టసచివులస్థానములో సమర్థు నొకని యోగ్యుని నియమించిన, ఆనవీనుఁడే వారి నణఁచి రాజును తొంటియట్లు దేజరిల్లం జేయును, —ఉపమాలంకారము. రాజు జఠరాగ్నివలె, దుష్టసచివులు కఫాదిదోషములవలె, సమర్థుఁడగు నవీనసచివుఁడు మందువలె - నని తెలివిడి.-'అథ శుణ్ఠీ మహౌషధమ్' అమ.

'పిచణ్డకుక్షీ జఠరోదరతున్దమ్', 'అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్నిః' అను. 'దోష'—
'వాయుః పిత్తం కఫ శ్చేతి త్రయో దోషా స్సమాసతః;
వికృతా౽వికృతా దేహం ఘ్నన్తి తే వర్తయన్తి చ
'రోగ స్తు దోషవైషమ్యం దోషసామ్య మరోగతా.'— 'వాగ్భటము

వాతపిత్తశ్లేష్మములకు దోషము లని పేరు; అవి సమముగా నుండిన రోగ ముండదు, వానిలో నేదేని మిగిలిని మీఱిన, రోగము కలుగును కఫప్రకోపముచే అగ్నిమాంద్యము కలుగును, - 'శ్లేష్మాగ్నిసదన ప్రసేకాలస్య గౌరవమ్.' 'వాగ్భటము-(వృద్ధ స్తు కురుతే అని అధ్యాహార్యము.)

వ. వారిమిగిలి ప్రతిసేయనెట్లం డేని. 231

ఆదుష్టసచివుల నతిక్రమించి వేఱొకనిం దెచ్చి వారికి ఉద్దిసేయుట యెట్లనఁగా,—

క. భండారముతో హయముద।శుండాలఘటాళి దనదు స్వామ్యైకపాగా
నుండిన, నాతడ వాయదె।పండితుఁడును బిరుదునైన పతికిని బయలై.

పండితుఁడును = ప్రజ్ఞావంతుఁడును, బిరుదును = వీరుఁడును, జనపతికిన్ = అగురాజునకు, భండారముతోన్ = బొక్కసముతో, హయమదశుండాలఘటా ఆళి = గుఱ్ఱములయు మదపుటేనుఁగులయు సమూహముల వరుసలు, తనదు సొమ్మై = తన ధన మై (తనస్వాధీనమై), పాగాన్ ఉండినన్ = తబేలాలో నుండినయెడల ['పాగా యనఁగ నశ్వపంక్తి విరాజిల్లు' ఆం. భా. (౧౯౬)] ఆ తడ = దుష్ట సచివులవలని యా నిరోధము, బయలై = బట్టబయలుగా, పాయదె = పోదా.

ప్రజ్ఞావంతుఁడును పరాక్రమియు నైనరాజునకు తనబొక్కసమును తనగుఱ్ఱపుబారుల తబేలాలును, తనయేనుఁగుతండములయొక్క శాలలును తనకుస్వాధీనముగా నుండఁగా, ఆదుష్టసచివుల వలని నిరోధము మాయమైపోదా! అనఁగా రాజు చతురంగబలమును వశములో నుంచుకొన్నచో ఆదుష్టసచివులను ఆబలములచేత పట్టించి తెప్పించి, తగిన దండన సేయవచ్చును కదా! అనఁగా రాజు ఎప్పుడును దండును తనవశములో నుంచుకొన్నచో దుష్టనిగ్రహసమర్థుఁడగును - అనుట.

క. కడుపున నొకకడ దఱిఁగినఁ
జెడఁ జూచుటు, కాక పతికిఁ జెలియుం గలఁడే?
ఒడిదండ విడువఁ జెల్లునె?
నడప వలయు నేర్చినట్లు నమ్మకయ కృపన్. ౨౩౩

కడుపునన్ [పా. కుడుపునకున్ = భోజనమునకు,] ఒకకడ = ఒకభాగము. ఒడిన్ = ప్రక్కనుండి, దండన్ = పట్టువడినవాని భుజమును... [ఒడిదండ-పా. ఇడ నని]. 'విడువఁ'-పా. విడువం.

అధికారులు తమజీవనమునకై కొంతం గొలుతురు, వారిరాబడిలో ఏమాత్రము తగ్గించినను ఏలికను చెఱుప యత్నింతురే గాని, వాస్తవముగా అతనికి మిత్రులు గారు; వారిదౌష్ట్యము భరింపలేక వారి నణఁచినను వారిని స్వతంత్రులుగా పోనీయఁగూడదు, పట్టికట్టిన దొంగను దండ విడిచిన, వాఁడు తప్పించుకొనిపోవును. అట్లు పోనీయక వానిదండను పట్టుకొనియే వానిని నేర్పుగా నడిపించుకొనిపోవునట్లు వారిని నడుపుచుండవలయును. వారిని మరల నమ్మకయే వ్యవహరించుచునుండవలయును. జీవనభంగము చేయక దయతో కాపాడుచునే యుండవలయును.

చ. ఒకటికి రోయకుంటఁ గను మున్నపియుం, ద్రుపదుండు మారణే
ష్టికిఁ బసిఁ జూపి వేఁడ, మునిసింహుఁ డొకండు తమన్న వేల్చుఁ? బం
డొకఁ డపవిత్రభూమిఁ గని యొల్లక పోఁ జనఁ దా గ్రహించె రో
యకనియెఁ. దాన సల్లఁగ నా జనుసర్వముఁ గాన శక్యమే? ౨౩౪

ఒకటికిన్ = ఒక యకార్యమునకు, రోయక ఉంటన్ = ఏవగింపక యుండుటను, కని = ఎఱింగి, మున్నపియున్ = కడమవర్తనములను గూడకనుము = ఊహించుకొనుము, (అది ఎట్లన-) ద్రుపదుండు, = ద్రుపదరాజు మారణ ఇష్టికిన్ = ఒకానొకనిచంపుటకైయజ్ఞమునకై, పసిన్ = గోగణమును, చూపి = (ఇచ్చెదనని) చూపించి, వేఁడన్ = ప్రార్థింపఁగా, మునిసింహుఁడొకండు = ఒకానొకమునీంద్రుఁడు (ఉపయాజుఁడనుమునీంద్రుఁడు తాను ఆయజ్ఞమును చేయించుటకు ఒప్పుకొనక], అన్న = తనిజ్యేష్ఠభ్రాత (యాజుఁడు], వేల్చున్ = ఆహోమము చేయును, (అది యె ట్లనఁగా), పండొకఁడు = ఒకపండు, అపవిత్రభూమిన్ = అశుచియైన నేలయందు, కని, ఏన్ = నేను, ఒల్ల =

దానిని గోరక (పుచ్చుకొనక), చనక=పోఁగా, తాక = మోయుచున్న, రోయక = ఏవగింపక, గ్రహించెక, అని అనెక కావక = అని చెప్పినాఁడు గావున, అట్లు= ఆప్రకారము ఒకటి చూచి కడమ యున్నియు, ఎఱుఁగ నొక=తెలిసికోవలయును, అంతియకాని, చను సర్వము=జరుగుచుండు;సమస్తమును, కొనక = చూచి యెఱుంగుట, శక్యమే=సాధ్యముగాదు.

ఈకథ భారతము, ఆదిపర్వము సప్తమాశ్వాసారంభమునం గలదు:—ద్రుపదరాజు ద్రోణాచార్యుం జంపఁగల కుమారుఁడు తనకు జనించునట్లు తనకై యొక క్రతువు చేయు మని, లక్ష గోవులను దక్షిణ ఇచ్చెద నని, యాజోపయాజు లనుమునిభ్రాతలలో నుపయాజుని వేఁడఁగా, ఆతఁడు తాను ఆమారణక్రతువును చేయుటకు ఒప్పుకొనక. తనయన్న యాజుఁడు చేయు నని చెప్పెను. అనంతరము యాజుఁడు ద్రుపదప్రార్థితుఁడై ఆక్రతువుం గావించెను. దానిచే అగ్నికుండమునుండి ధృష్టద్యుమ్నుఁ డుద్భవించెను. అన్న చేయు నని తా నెఱింగినందులకు తార్కాణగా ఉపయాజుఁడు ద్రుపదునికి ఈకథను చెప్పెను. —ఒకటి చూచి కడమ యెల్ల నూహించుకొనవలయు ననుట.—అర్థాంతరన్యాసము.

క. ఎడరునఁ గీ డెన్నిన
వాఁ డని. జయమైన, హింస వదలి కొనుము శ్రీ
పోఁడి; యహి యేమి గోఱప
ల్వాఁడి సెడిన, నప్తియకు వైరియు నమ్మక. ౨౩౫

ఎడరునక = ఇక్కట్టులో, కీడు ఎన్నినవాఁడు = చెట్ట చేయఁ దలపెట్టినవాఁడు....జయము ఐనక = నీకు ఆయిక్కట్టు తీఱి గెలుపు కలిగినంతట. హింస = (ఆకీడు దలఁచిన వానిని) చంపుట....శ్రీపోఁడి - సిరియొక్క సొంపును, కొనుము = హరింపుము. అహి = పాము....పల్వాఁడి = కోఱల తీక్ష్ణ్యము...

నీయిక్కట్టులో నీకెవఁడు చెఱుపు సేయ నుద్యమించునో వానిని, నీకు ఆయిక్కట్టు తప్పి గెలుపు కలిగినయంతట, హింసింపకుము. మఱి వానిసిరిని మాత్రము కైకొనుము, అంతట వాఁడు మద మణఁగి, కోఱలు వెఱికిన పామువలె మఱిమియు కీడు చేయలేక పడియుండును. అట్టి నీదయకు నీవైరియు నిన్ను నమ్మును, నీపక్షము వాఁడే యగును. - దృష్టాంతాలంకారము, దుష్టుని ధనమును హరించుటకును పాముకోఱలు పెఱుకుటకును బింబప్రతిబింబభావము.

'కృతి దృష్టాంతము బింబప్రతిబింబతఁ గీర్తి నీదె; ప్రభ చంద్రునిదే.' అలం.

'ఎడరు నా సందు కట్టెసఁగుచుండు' ఆం.భా. ౨(౬-౨).

'పోఁడిమహి' అని పూర్వముద్రణము, సంధిప్రశస్తము గాదు; పోఁడి=పోఁడిమి - 'చచ్చియుంబోఁడి దొఱఁగకున్నవాఁడు' భార.స్త్రీ. ఆ. ౨.

తే. దేశవైశాల్య మర్థసిద్ధికిని మూల,
మిల యొకింతైన, గుంటకాల్వలు రచించి,
నయము పేదకు వరిఁ గోరునను నొసంగి,
ప్రబలఁజేసిన నర్థధర్మములు వెసఁగు. ౨౩౬

దేశవైశాల్యము = రాష్ట్రపు విరివి, అర్థసిద్ధికిని మూలము = ధనప్రాప్తికి కారణము, ఇల ఒక ఇంత ఐనన్ = చిన్నభూప్రదేశములకు సయితము, గుంట కాల్వలు = చెఱువులను పంటకాలువలను, రచించి = త్రవ్వించి, పేదకు, అరిన్ = ధనరూపమైన పన్నునందు, కోరున నున్ = సస్యరూపమయిన పన్నునందును, నయమును ఒసంగి = సులువు అనుగ్రహించి, ప్రబలన్ = పేద వర్ధిల్లునట్లు, చేసినన్, అర్థధర్మములు = అర్థము ధర్మము రెండును, పెరుఁగున్ = అతిశయించును.

దేశ మెంత విస్తీర్ణమయిన అంత ఆదాయ మెక్కువ. ఆయాదాయమునకుఁ గాను ఎంతచిన్న భూభాగమందైనను జలాధారములు నిర్మించి పంటకాల్వలు త్రవ్వింపవలయును. పేదకు అరిగోరులు ఇతరులకన్న తక్కువగా నిర్ణయింపవలయును. అట్లు చేసి వానిని వర్ధిల్లం జేసిన, వానివలన నిండుగానే అరిగోరులు వచ్చును. వానిని బాగుచేసినధర్మముకూడ తనకు అబ్బును.

తే. ప్రజ నవసి చన్నఁ బిలువ, కప్పులఁ గొలుచు
నమ్మి, యిండ్లిం ధనంబుల కాయె, ననెడి
కలనిన క్కైన యధికారిగల నృపతికి
నేడు దీవులు గొన్న సమృద్ధి లేదు. ౧౩౨

ప్రజ=కాపులు, నవసి = నాదారుపడి, చన్నన్ = సేద్యము మానుకొని పోయిన తర్వాత, పిలువక = వారలను మరల రప్పింపక, అపసులన్ = వారు వదలిపోయిన గోగణమును, కొలుచున్=ధాన్యమును, అమ్మి, ఇండ్లు=వారిగృహములు, ఇంధనంబులకున్ = వంటచెఱకులకు, ఆయెన్=పనికివచ్చెను. అనెడు - కలనినక్క = రణరంగజంబూకము... ఏడుదీవులున్ = సప్తద్వీపములును (పృథివి అంతయు ననుట), కొన్నన్ = జయించినను, సమృద్ధి = సంపద, లేదు=ఉండదు.

నష్టపడి సేద్యములు మాని పనులను ఇండ్లను ధాన్యమును వదలుకొని పోవుజనులను అధికారులు ఉపేక్షింపఁ గూడదు. వారిని రప్పించి నాదుపడి సేద్యమునకు సులువు లొసఁగి, కోల్కొనం జేయవలయును. అంతియ కాని వారిని రప్పించి ఆదుకొనక పసులను ధాన్యములను అమ్మి వారియిండ్ల కలప వంటచెఱకుగా నుపయోగింపవచ్చు నని సంతసించునధికారిని కలని నక్క యనఁదగును. ఏవిధముగా రణరంగమందు నక్క ఒక్కెడ కాచి యుండి, 'ఈశూరు లెల్ల మడియుదురు గాక, నాకు చిరకాలము ఆహారము సమృద్ధిగా దొరకునుగాక,' అని వారిచావునకు కనుపెట్టుకొనియుండునో, ఆవిధముగా ప్రజలకు చేటు గోరుచుండువాఁడు గావున వానిని కలని నక్క యనుట - అట్టి యధికారులున్న ప్రజలు త్వరలో చెడిపోవుదురు, రాజునకు ఆయతియు త్వరలోనే నున్నయగును. అట్టివారిచేతిలో ఏడు దీవులను జయించియిడినను తనకి సంపద కలుగదు. ఒకపాటి రాష్ట్రమువలన కలుగ దని చెప్పవలయునా?-అధికారిని కలనినక్క యనుట లోకోక్త్యలంకారము.

మ. స్ర. ఉరవౌచాగంబు భోగం బుభయము నొకపా లుగ్రసేనావనార్థం
బిరువాల్నిండారుబండారిలు చోర నొకపా లిట్లుగా నాయ మొప్పం,

చరదృష్టి న్వైరిపక్షేక్షణము సచివపక్షస్వపక్షేక్షణంబుం ౨౩౮
ధరణీనాథుం డొనర్పం దగుఁ, దగుఁ దునుమం దస్కరాళి న్నిజోర్విన్.

ధరణీనాథుండు = రాజు, ఆయము = తనయాదాయము, ఉరవు = గొప్పగ, వెచ్చాగంబు = అగునట్టి త్యాగము, భోగంబు = స్వానుభవము, ఉభయమునకున్ = అను నీ రెండింటికిని, ఒకపాలు = నాలవభాగము, ఉగ్రసేనా అవన అర్థంబు = తీక్ష్ణమైన సేనయొక్క రక్షణకొఱకు, ఇరువాల్ = రెండుపాళ్లు, (అనఁగా అయాతిలోసగము), నిండారు బండారు ఇలు = నిండియుండు భాండాగారము, చొరన్ = ప్రవేశించుటకు, ఒకపాలు = నాలవపాలు, ఇట్లుగాన్, ఒప్పన్ = వినియుక్తము కాఁగా, చరదృష్టిన్ = చారులనడి చూడ్కిచేత, వైరిపక్ష ఈక్షణము = శత్రువుల యందు అనురక్తులగువారిని చూచుటయు, సచివ పక్ష స్వ పక్ష ఈక్షణంబున్ = మంత్రులు ఆశ్రయింపఁగల తనపక్షమువారిని (అమాత్యాది షడంగములను - పా. 'సచివముఖ్య') చూచుటయు, ఒనర్పం దగున్ = చేయవలయును, నిజ ఉర్విన్ = తనభూమియం దుండునట్టి, తస్కర ఆళిన్ = దొంగలసమూహములను, తునుమం దగున్ = సంహరింపవలయును.

రాజు తనయాదాయమును సమముగా నాలుగుపాళ్లు చేసి, అందు సమృద్ధమైన త్యాగమునకును స్వానుభవమునకును ఒకపాలును, క్షైత్రములను చతురంగబలములభరణార్థము రెండు పాళ్లును, సకల ధనసమృద్ధమయిన బొక్కసము నిండించుటకు ఒకపాలునుం గా, వినియోగము సేయవలయును; చారులమూలముగా, వైరిపక్షము వారియొక్కయు, తనమంత్రులు మొదలయిన వారియొక్కయు [illegible] వృత్తమును పరికించుచుండవలయును. తనరాష్ట్రములోని దొంగలను తునుమాడవలయును. 'వెచ్చాగంబు' — త్యాగశబ్దమునకు వై. 'త్యాగో విహాపితం దాన ముత్సర్జన [illegible]నే' అమ. 'ఇరువాల్' - ద్వ్యా [illegible] - '[illegible]గువ్వున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగ నగు, మిశ్రం [illegible]నకుఁ గాదు' బా.వ్యా. స.౧౫. 'బండారు'—బండారము - 'భాణ్డారశబ్దవైకృత' మని సీతారామాచార్యులవారు; కాని భణ్డార శబ్దము సంస్కృతములో నెచటం గానిపింపదు; భాణ్డార శబ్దము ఆస్తిలోఁ గలదు కావున బండారము భాండార శబ్దమునకు వైకృతము గానోపు. తెనుఁగున సిద్ధసమాసములయందు కొన్నిచోట్ల 'భండార'యని యున్నది. కాని యీప్రయోగములు విచారణీయములు. 'చాతుర్యములు లేవే శారదాభండార చోరకార క్రీడఁ జోరవు గాక'-నరసరాజీయము. ఇట్టి ప్రయోగములను సీతారామాచార్యులవారు లక్ష్యములుగాఁ గొన్నారు గావలయు. ఇట 'శారదా భాండార' అనియు పఠింప వలనుకలదు.స. శ. సం. లో 'భాణ్డారిన్' శబ్దము కలదు; దానికి 'భాణ్డ మిచ్ఛతి'అని వ్యుత్పత్తి దత్తము.-'ఆయము'-'అర్థాగమో భవే దాయః'- అపసర్ప శ్చరః స్పశః చార శ్చ గూఢ పురుషః' - అమ.

ఇప్పద్యమున తృతీయపాదమున పూర్వపాఠమున యతిదుష్టము.

క. లాలన నారక్షులగమి నేలి, తెలిసి ప్రుచ్చు, నాజ్ఞయిడ కితఁడు చెఱుం
బో, లాఁతి నిడ,నయశ మొం! తే లేవదె నూలవృథువనీశాన్వయమునన్.

లాలనన్ = బుజ్జవముతో (బహుమతులతో), ఆరక్షులగమిన్ = తలవరుల సమూహము ను, ఏలి = ప్రోచి, (వారివలన), ప్రుచ్చున్, తెలిసి = దొంగను తెలిసికొని, ఆజ్ఞయిడక = దండన

చేయక అసడ్డచేసినయెడల, అతఁడు = ఆదొంగ, చెఱన్ = కారాగృహమునుండి (పా. సెలన్ = శూలమునుండి), తప్పించుకొని, పోన్ = పోయినయెడల, లాఁతిన్ = అన్యుని, ఇడన్=(వానికి బదులుగా ఆరెకులు) చెరలో నుంచినచో, శూలపృథువణిక్న్యాయమునన్ = కొఱుత స్థూలకాయుఁడైన వణిజుని వైచిన విధమునంబోలె, ఎంతేని=మిక్కిలి యధికముగా, అయశము = అపకీర్తి, లేవదె = అల్లుకొనదా.

ఆరెకులను బహుమతులతో బుజ్జగించి వారివలన దొంగను తెలిసికొని వెంటనే వానిని దండింప వలయును. అట్లు చేయక వానిని తెలిసినవెంటనే చెఱయందుమాత్ర ముంచి, దండన విధించుటలో ఆలస్యము చేసినచో, వాఁడు ఈలోపల కొఱ్ఱుతప్పించుకొని పాఱిపోవును. పోనిచ్చిన యజాగ్రత్తకై తమ్ము రాజు దండించు నని వెఱచి ఆతలవరులు మఱియొకని నైనం దెచ్చి చెఱ నుంతురు. ఆమార్పు తెలియక రాజు దండన విధించిన, ఆదండనకు ఆబదులువానిని పాత్రము సేయుదురు. ఇట్లు జరిగిన కొఱుతను వైవఁబడిన లావుపాటిసెట్టి న్యాయంబునంబలె రాజునకు అమితమయిన యపకీర్తి కలుగును. కావున దొంగ దొరకిన వెంటనే వానిని దండింపవలయును. — ఉపమాలంకారము.'

పంచమహాపాతక పట్టణంబులో, అవకతవక ప్రభుప్రకమ, నొకఁడు తాను ఇలుకట్టుకొనుటకు మట్టిగోడ పెట్టుకొనఁగా, వర్షము కురిసి గోడ కూలిపోయిన దనియు, అపరాధిని దండింపవలయు ననియు, మొఱయిడెను. ఆతప్పు ఎవరిదని రాజడుగఁగా, మేస్త్రిని దని అవివేకపుఁ బ్రధానము చెప్పెను. మేస్త్రిని కొఱుత వేయుఁడని రాజు తలారులకు ఆజ్ఞాపించెను. 'పాగ వలన మేస్త్రిఁ డయినాఁడు, పాగది తప్పుగాని మేస్త్రిది గాదు,' అని ఆరెకులు చెప్పిరి. 'పాగను కొఱుత వేయుఁ' డని రాజు ఆజ్ఞాపించెను. 'పాగకు కారణము కుమ్మరియావము' అని యొకసభ్యుఁడు చెప్పెను. 'ఆవమును వేయుఁడు' అని రాజు ముదల యిడెను. 'ఆవము లేదు, దానిని బెట్టిన కుమ్మరి యున్నాఁడు' అని మఱియొక సభ్యుఁడు చెప్పెను. అంతె కుమ్మరి కొఱ్ఱ అయినది. కుమ్మరి — 'అయ్యా! వారియింటి పెండ్లి, నేను ఆరవేసేకుండలకై ఇట వండితిని, మీరు పెండ్లికుమారుని వైవవలయును గాని, నన్ను వైచెద రేల?' అని యారెకులతో వాదించెను. వారీమాట రాజుతోఁ జెప్పఁగా రాజు పెండ్లికుమారుని కాజ్ఞయిడెను. పెండ్లికుమారుని పీటమీఁదినుండి కొర్తకిం గొనిపోయిరి. అతఁడు కొర్తిం జూచి 'అయ్యా, కొఱ్ఱ లావుగా నున్నది, నేను సన్నపాటివాఁడను, నన్ను వైచెద రేమి?' అని వాదించెను. ఆవాదమును ఆరెకులు రాజుతో చెప్పఁగా, రాజు ఆలోచించి, 'అవును, ఆకొర్తకి తగిన లావుపాటి వానినే వైవవలసినది, ముమ్మాటికి ఇదే సెలవు, మఱి రాకుఁడు.' అని ముగించెను. అంతట ఆరెకులు లావుపాటివానిని సెట్టినొకనిని కొర్తకడకుం గొనిపోయిరి. అతఁడు ధన మిచ్చెద నన్నను 'మేము రాజాజ్ఞ మీఱుదుమా? లంచము గొందుమా? ధర్మస్థాపన జరుగవలదా?' అని వాదించి వానిని కొఱుతం దివిచిరి. — ఇది యయ్యా శూలపృథువణిఙ్న్యాయము.

చ. ఎఱుఁగ నగున్ స్వశక్తి నవనీశుఁడు నాలుగుపాళ్ల మూఁడుపా,
ళ్లెఱుఁగక మోచినట్టిపని కిష్టసుహృత్తతి దెల్ప నొక్కపా,

తెఱుఁగ నగు న్నయార్థ్యమతి, నిట్లు నిరాగ్రహుఁ డైనఁ జేయు నె
త్తటి విపదుగ్రదండపరతంత్రుఁడు గాక చిరంబు రాజ్యమున్. ౨౮౦

అవనీశుఁడు=రాజు, నయార్థ్యమతిన్=నీతిచేత ధనవంతమైన (నీతినిపుణతకల) తెలివిలో, నాలుగు పాళ్లన్ మూఁడుపాళ్లు = (తెలిసికోవలసిన) విషయములలో ముప్పాతికపాలు, స్వశక్తిన్ = తనసొంతప్రజ్ఞచేత, ఎఱుఁగ నగున్=తెలిసికోవలయును. ఎఱుఁగక మోచినట్టి పనికిన్= తత్త్వము తెలియక సంభవించిన పనిం గూర్చిన, ఒక్కపాలు = ఆశేషించిన నాలవ భాగమును, ఇష్టసుహృత్తతి తెల్పన్=ఆప్తమిత్ర బృందము తెలుపఁగా, ఎఱుఁగ నగున్= ఇట్లు=ఈవిధముగా తెలిసికొనుచు, ఎత్తటిన్ = ఏసమయమందును, నిరాగ్రహుఁడు ఐనన్ = స్వాభిమానము లేనివాఁ డాయెనా, విపదుగ్రదండ పరతంత్రుఁడు = ఆపదలకును క్రూరదండనకును అధీనుఁడు, కాక, చిరంబు రాజ్యముం జేయును.

రాజెప్పుడును నీతిమార్గమును వదలఁగూడదు. ఎఱుఁగవలసిన విషయములలో ముప్పాతిక పాలు తానే స్వయముగా ఎఱుఁగవలసినది, అప్పటికిని తెలియక సంభవించిన విషయములం గూర్చి ఆశేషించిన నాలవపాలు ఆప్తమిత్రబృందమువలనం దెలిసికొనవలయును. ఇట్లు చేయుచు తన మతమే జరుగవలయు ననుదురభిమానము ఎప్పుడును వహింపక, తనకు ఆపద లయినచో పరాధీనుఁడునుం గాక, దండన చేయుటయందు ఉగ్రత వహింపకయు నుండెనేని చిరకాలము సుఖముగా రాజ్య మేలును.

తే. కన్నొకటి నిద్రవోఁ బెఱకంట జాగ
రంబు గావించు భూరుహాగ్రంబుమీఁది
యచ్ఛభల్లంబుగతి భోగ మనుభవించు
నెడను బహిరంతరరులపై దృష్టివలయు. ౨౮౧

(రాజునకు), భోగము అనుభవించు నెడను=(రాజ) భోగములను అనుభవించుచు ఉండు నప్పుడే, కన్ను ఒకటి నిద్రవోన్, పెఱకంటన్ = రెండవకంటిచే, జాగరంబు = మేలుకువ, గావించు - భూరుహ అగ్రంబుమీఁది అచ్ఛభల్లంబు గతిన్ = చెట్టుకొనమీఁది యెలుఁగు బంటి విధమున, బహిః అంతః అరులపైన్=బయటి (తనదేశమునకు వెలుపలి) శత్రువుల మీఁదను (తన దేశము)లోపలి శత్రువులమీఁదను, దృష్టి వలయున్.

ఏవిధముగా యెలుఁగు బంటి చెట్టుకొనను పరుండి ఒకకన్ను మూసి నిద్రించుచునే ఒక కన్ను తెఱచి మేల్కొని యుండునో, ఆవిధముగా రాజు రాజభోగముల ననుభవించుచునే వెలి శత్రువులమీఁదను లోపలిశత్రువులమీఁదను దృష్టి యుంపవలయును. రాజు భోగములను అనుభవించుచు ప్రమత్తుఁడై యుండునేని అంతశ్శత్రువులును బహిశ్శత్రువులును అతనిం బైకొందురు, ఆవిషయమున రాజు జాగరూకత కలవాఁడై వాని నెల్ల నెఱుంగుచు తప్పించుకొనుచు నుండ వలయును.-భోగము లనుభవించుట ఒకకంట నిద్రపోవుటవలె, అంతర్బహిశ్శత్రువులను కను వెట్టియే యుంట ఒకకంట జాగరము సేయుటవలె, రాజు భల్లూకమువలె నని యుపమ.

'అథ భల్లూకే ఋక్షాచ్ఛభల్ల భాలూకాః' అమ.

ఉ. అక్షరపక్షపాతమున నర్థము నూళ్లు నొసంగ, నుబ్బునన్
భిక్షుజటాధరాదికులు భిన్ననిజవ్రతు లౌదు; రైన దు
ర్భిక్షరుజా శిశుచ్యుతులు పెక్కగు; భక్తియ చాలు, దానఁ ద
త్ప్రక్షుభితత్వ మేయఘముఁ దార్పదు, శంకఁ దలంగు మయ్యెడన్. ౨౧౨

అక్షరపక్షపాతమునన్ = విద్యయందలి ప్రీతిచేత, అర్థమున్ = ధనమును, ఊళ్లన్ = గ్రామములను, ఒసంగన్ = ఇచ్చినయెడల, ఉబ్బునన్ = గర్వించి, భిక్షు జటాధర ఆదికులు = **సన్న్యాసులు** జడదారులు లోనగువారు, భిన్న నిజవ్రతులు = చెడిన తమ నియమము కలవారు, ఔదురు, ఐనన్ = వారట్లగుటచేత, (దేశములో), దుర్భిక్ష రుజా శిశుచ్యుతులు = కఱవులు రోగములు బాలమరణములు, పెక్కు అగున్ = పెల్లుగా సంభవించును, (కావున, వారియందు), భక్తియ = పూజ్యభావమే, చాలున్, (అంతియకాని వారికి అర్థములు గ్రామములును ఈనక్కఱ లేదు), దానన్ = దాని సమయముచేత, తత్ ప్రక్షుభితత్వము = (కలుగునట్టిదైన) వారియాయాస పడుట, (రాజునకు), ఏయఘమున్ = ఏ పాపమును గాని, తార్పదు = కలిగింపదు, అయ్యెడన్ = ఆవిషయమున, శంక = భయము (లేక సంశయము), తలంగును = వదలును.

సన్న్యాసులు జడదారులు లోనగు నేకాంగులకు వారి విద్యకు మెచ్చి ధనములు గ్రామములు ఈకుము. ఇచ్చితివేని వారు గర్వించి బ్రహ్మచర్యప్రపన్నతు లగునిజనియమముల బాయుదురు. పాసిన నేమి? యనిన - దేశమందు కఱవులు రోగములు శిశుమరణములు, ఇట్టి కీడులు సంభవించును; కావున, అట్టివారిని ధనాదు లీయకయే పూజించుటయే చాలును. వారు తృష్ణాపరులై నీవేమియు గొప్పగా ఈలే దని నీమీఁద క్షోభపడుదురేని ఆక్షోభ నిన్నేమియుం జేయదు. ఆవిషయమందు సందేహము లేదు.

'అక్షర' - లక్షణచేత విద్య యర్థము. 'భిక్షు' - 'భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్మన్దీ పారాశర్యపి మస్కరీ' అమ. 'కృషిర్నాస్తి దుర్భిక్షమ్' అని సూక్తి - 'స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాప రోగ వ్యాధి గదామయాః' అమ. 'భక్తి' - 'పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిః'. 'ప్రక్షుభితత్వము' - 'క్షుభ సంచలనే' ధా.పా.- ఈపద్యమున నాలవపాదమున 'దానఁ దత్ప్రక్షుభితత్వ' అనుపూర్వపాఠమున క్షత్త్ప్రాసమై ప్రాసభంగమైనది. కావున, మార్పు చేయఁబడినది. 'చాలుఁ దత్ప్రభూతక్షుభితత్వ' అనియేని పఠించికొనవచ్చును; - తత్ = వారి యొక్క - ప్రభూత = ఎక్కుడైన,... అని యర్థము.

క. మును వారత్రయవిజ్ఞా। పన కోర్వము వధ్యకోటిపట్టునఁ, జెదరం
దన కప్పుడె కీడగు ననుజనముం బట్టుటకు మునుపె శస్త్రిమచాలున్. ౨౧౩

మును = ముందుగా, వధ్యకోటి పట్టునన్ = వధార్హులయిన యపరాధుల సమూహముల విషయమున, వారత్రయ విజ్ఞాపనకున్ = ముమ్మారు మన్నింపు వేఁడుటకు, ఓర్వము = క్షమింపుము చెదరన్ = తప్పించుకొని పోయినా, తనకున్ = నీకు, ... మునుపె = మునుపే, శస్త్రిమ = ఆయుధమే....

వధదండన కర్హులైనయపరాధులు మన్నింపు వేఁడుకొనుటకు నూఱడుమాటలు అవకాశ మిమ్ము. ఏవధ్యుఁడు తప్పించుకొని పోయినచో వానివలన వెంటనే అపాయము కలిగెడునో అట్టి వధ్యునికి అట్టిముమ్మాటలుసెలవు ఈ నక్కఱలేదు. వానిని పట్టియుం బట్టకమునుపే తల గొట్టింప వలసినది. 'నివహోవసరొవాకే' అమ.

'సోయం త్రిస్సప్తవారం నవికలవిహతక్షత్త్రతన్త్రప్రచారః' ము. పీ. చ.

'వారాం స్త్రీ నభిషుణ్వతే విదధతే వస్యైః శరీరస్థితిః'. ఆ. రా.

క. శూరాలాపములకు నతి
శూరుఁడు దా నయ్యు నృపతి సోఁకోర్వఁ దగున్;
వా రుబ్బుదు రంతన, నిజ
శూరత దొరలందుఁ గనుట సూ కార్యమిలన్. ౨౮౮

నృపతి = రాజు, తాను, అతిశూరుఁ డయ్యున్, శూర ఆలాపములకున్ = వీరులయొక్క బంటుందనంపు గరువంపు మాటలకు, సోఁకు ఓర్వఁ దగున్ = వినుగు నోర్వవలయును, అందునన్ = అట్లు ఓర్చుటవలన, వారు = ఆశూరులు, ఉబ్బుదురు = ఉత్సాహము తగ్గకయుందురు, ఇలన్ = లోకములో, నిజశూరతన్ = తనవీరమును, దొరలందున్ = తన యధికారులయందు, కనుట సూ కార్యము = చూచుటసుమా పని.

రాజు తాను అతిశూరుఁ డయ్యును తనకొలువున నుండుదొరలు తమబీరముం బొగడు కొన్నచో వారియాపల్కులను వినుచక వినవలయును. అట్లు విననియెడల వారియుత్సాహము తగ్గిపోవును; విన్నచో వర్ధిల్లును. తన యధికారులు పరాక్రమము చూపుటయే, అనఁగా - తన పరాక్రమమువలన వారిని పరాక్రమింపఁ జేయుటయే - రాజు చేయవలసినపని.

'సోఁకోర్వ' - ఇ. శ. ర. లో లేదు. - ఇందే వెండియు 286 లో వచ్చును.

శా. రేవు ల్మావు మతంగజంబును మణిశ్రీఖండముక్తాదియున్
రా, వాణిజ్యము పెంచి యేలఁగ నగు; వర్షంపుటీవన్ రుజన్
హావళ్ళన్ దిగు నన్యభూప్రజల రాజాయాయిజాత్యోచితిన్
బ్రోవంగాఁ దగుఁ; దోఁట దొడ్డి గను లాప్తుల్ చూడఁ బంపం దగున్.

మావు = గుఱ్ఱములును, మతంగజంబును = ఏనుఁగులును, మణి శ్రీఖండ ముక్తా ఆదియున్ = రత్నములు చందనదారుఖండములు ముత్తెములు లోనగునవియు, రాన్ = దిగుమతి యగునట్లు గా, వాణిజ్యము పెంచి = వార్తను వృద్ధిచేసి, రేవుల్ = రేవులను, రాజు, ఏలఁగన్ అగున్ = పరిపాలింపవలయును; వర్షంపు ఈవన్ = వర్షము లేమిచేతను, రుజన్ = రోగములచేతను, హావళ్ళన్ = ఉపద్రవములచేతను, దిగు నన్యభూప్రజలన్ = ఓడలమీఁద వచ్చి ఆరేవులలో దిగు నట్టియితరదేశములజనులను, ఆయాయిజాతి ఔచితిన్ = వచ్చినవారిజాతులకు తగినట్లుగా, ప్రోవంగాన్ తగున్ = ఏలవలయును, తోఁట = ఆరామములను, దొడ్డి = పసులపట్టులను, గనులు = ఆకరములను, ఆప్తుల్ = తనహితైషులు, చూడన్ = విచారించునట్లుగా, పంపం దగున్ = పంచి ఒప్పగింపవలయును.

రాజు, తనదేశమునకు వెలిదేశములనుండి గుఱ్ఱములు, ఏనుఁగులు, రత్నచందన వస్త్రాదులును వచ్చునట్లు వర్తకమును పెంచి, రేవులయందు దిగుమతికి సౌకర్యములు కలుగఁజేయవలయును. అనావృష్టివలనను, రోగములవలనను, ఉపద్రవములవలనను, బయటిదేశములజనులు తనదేశమునకుం దిగి వచ్చినచో, వారిని వారి వారిజాతికి తగినట్లు ప్రోవవలయును. తనయారామములను, పసులమందలను, స్వర్ణరత్నాదిఖనులను, ఆప్తులు విచారించునట్లుగా ఉంచి వారి స్వాధీనము చేయవలయును. మావు, మతంగజంబు, రుజ— ఇవి జాత్యేకవచనములు. 'హావడి యావడి! యన నుపద్రవసంజ్ఞ యలరుచుండు' ఆం. భా. ౨ (౨౨౯).

ఆ. హదను వచ్చుదాఁక నపరాధిపై రోష
మాఁగి చెఱుపవలయు హదను వేచి,
లక్ష్యసిద్ధి దాఁక లావున శర మాఁగి
కాఁడ విడుచు నంపకాఁడుపోలె. ౨౪౬

హదను = సమయము, ఆఁగి — ఆఁపుకొని, లక్ష్యసిద్ధి — గుఱివశపడుట. లావునన్ = బలముచే. శరము = బాణమును. ఆఁగి = విడువక పట్టి. కాఁడ — బాణమును. అంపకాఁడు [పా. వింటివాఁడు] = విలుకాఁడు. - ఉపమ.

హదను వచ్చుట లక్ష్యసిద్ధి తాఁకుటవలె, అపరాధి లక్ష్యమువలె, రోషము బాణమువలె, చెఱుచుట బాణము విడుచుటవలె, రాజు విలుకానివలె, అని సాదృశ్య ప్రపంచము.

శా. పోవం బోలు లఘుప్రయాణత దినంబుల్ గొన్ని, యొండొంట నే
కా వైరిక్షితి కంబువుల్ వఱద రాఁగా నిల్చు జాలుంబలెం,
ద్రోవన్ సైన్యము గూడ వైరి బలసాంద్రుం డైనఁ బూజాదులం
బోవం బోలుఁ, జరోక్తిచేత నసఁడేఁ బోకాదరింపం దగున్. ౨౪౭

(జిగీషు వైనరాజు) వైరిక్షితికిన్ = శత్రునిభూమికి, కొన్నిదినంబుల్ అంబువుల్ వఱద రాఁగా నిల్చుజాలుంబలెన్ = వెనుకనుండి వచ్చువఱద తాఁకువఱకు నిలుచుచు, తాఁకినంతట పాఱుచునుండు ప్రవాహమువలె; సైన్యములు, ఒండొంట నేకాన్ = ఒకటొకటిగా నే అగునట్లు, ద్రోవన్ గూడన్, లఘుప్రయాణతన్ = చిన్నమజిలీలుగా, పోవంబోలున్ = నడవ వలయును, వైరి, బలసాంద్రుండు = దండుచే దట్టమయినవాఁడు (అనఁగా—గొప్పదండు గలవాఁడు), ఐనన్ = అగునేని, పూజా ఆదులన్ = ఆ వైరి కావించునట్టి సేవ లోనగువానిచేత నే, పోవంబోలున్ = తాను మరలి స్వదేశమునకుం బోవలయును; చర ఉక్తిచేతన్ అసదుఏని - వేగుల పల్కుచేత వైరి అల్పుఁడని తెలిసినా, = పోక మరలి యరుగక, ఆదరింపం దగున్ = ఆతనిని ముట్టడింపవలయును.

రాజు అల్పుఁడయినవైరియొని దేశముమీఁదికి తాను దండెత్తిపోవునప్పుడు కొన్నిదినములు చిన్నచిన్న పయనములు చేయుచు, వెనుకనుండి వఱదవచ్చుచున్నయేఱు ఆవఱద వచ్చితాఁకువఱకు నిలుచుచు తాఁకినంతట ప్రవహించుచు నుండునట్లుగా, తనసైన్యములు ఒకటొకటిగావచ్చి

దారిలో కలియువఱకు అఁగుచు, కలసినంతట తరలుచు, పోవలయును. ఆవైరి బలవంతుఁ డాయెనా, అతఁడు చేయు సత్కారమునకు సంతసించి తాను వెనుకకు మరల వలయును. చారుల వలన అల్పుఁ డని తెలిసెనా, పోయి వానిని చుట్టవైచికొనవలయును.—ఉపమాలంకారము.

'అసదు' - 'అసత్' శబ్దవైకృతము.

చ. ద్రవిణము నొవ్వఁ గొంట, నొఱ ద్రాంబలతో నిడుచుంట, భూమి గొం
తవలికి నిచ్చుచుంటఁ, బ్రథమాప్తతఁ జూడక శంక నుంట, లోఁ
బొవయు నృపాళికి న్యభయము న్మణిభూషలు గుప్తిఁ బంపి, భూ
ధవుఁ డరియం దిడం గగు భిదం, దనయం దివి మాన్పుకోఁ దగున్. 248

ద్రవిణము = ధనమును, నొవ్వన్ = బాధపెట్టి, కొంటన్ = గ్రహించుటచేతను, ద్రాబలతోన్ = నీచులతో, ఒఱ ఇడుటన్ = ఆలోచనచేయుచుండుటచేతను, భూమి కొంత అవలికిన్ ఇచ్చుచుంటన్ = కొంతకొంతగా తనదేశభాగములను ఇతరరాజులకు ఇచ్చుచుండుటచేతను, ప్రథమ ఆప్తతన్ = మొదటి హితైషిత్వమును, చూడక = ఎన్నక, శంకన్ ఉంటన్ = శంకించుచుండుటచేతను, లోన్ = మనస్సులలో, పొవయు నృపాళికి = రాజుచున్న సామంతరాజులకు, అభయమున్ = అభయదానమును, మణిభూషలున్ = రత్నాభరణములును, గుప్తిన్ = రహస్యముగా, పంపి, భూధవుఁడు = రాజు, అరియందున్ = శత్రువునందు, భిదన్ = భేదమును, ఇడన్ తగున్ = కల్పింపవలయును, తనయందున్, అవి = పూర్వోక్తదోషములను నాల్గింటిని, మాన్పుకోన్ దగున్ = తొలఁగించుకొనవలయును.

వైరినృపుఁడు—బాధించి ధనము కైకొనుట, నీచులతో ఆలోచనచేయుట, తనదేశములో భాగములను తనమీఁదికి దండెత్తి వచ్చినవారికి ఇచ్చి సమాధానపఱుచుకొనుచుండుట, పూర్వము తనకు హితము కావించినవారిని ఆహితమును మఱచి తనకు అహితు లని శంకించుచుండుట,- ఈదోషములు కలవాఁ డగుటచేత, అట్టి యా వైరినృపునిమీఁద అతని సామంతరాజులు లోలోపల రాజుచు నుండఁగా, వారికి జిగీషు వయినరాజు రహస్యముగా అభయోక్తిపూర్వకముగా రత్నాభరణములు పంపి వారిని ఆవైరినుండి చీలఁదివియ వలయును; తనయందు అట్టి దోషములు లేకుండఁ జూచుకోవలయును.

క. అహితులను వేఁడిన, నేలెడు
మహి సగమే నిచ్చి, తెగనిమైత్రి గొని, విభుం
డహిభయము మాన్పికోఁ దగు;
నహిభయ మహిభయముకంటె నధికము గాదే. 249

మహి = భూమి; తెగని = దృఢమైన; కొని = సంపాదించికొని; అహిభయమున్ = తన పక్షమువారివలని భయమును; అహిభయముకంటెన్ = పామువలనిభయముకంటె.

రాజునకు బయటి శత్రుఁడు చేయఁగల చేటుకన్న తనపక్షమువారే పగఁబూనిరేని, వారు చేయఁగలచేటు అధికము; అది పామువలని భయముకన్నను చెడుది. కావున బయటివైరి కోరనేని

రాజు తా నేలు భూమిలో సగ మిచ్చియైనను అతనితో దృఢసఖ్యము చేసికొని, ఆబయటిభయ మును మాన్పుకొని, స్వపక్షమువలని భయమును ఉన్మూలించుకొనవలయును.

'అహి ర్వృత్రా సురేసర్పే' - విశ్వ.,
'రాజ్ఞా మహిభయం ప్రోక్తం స్వపక్షప్రభవం భయమ్' - అమ.
'దృష్ట స్సాక్షా దసురవిజయీ నాకినాం చక్రవర్తీ,
మాతోఽస్య న్యాయః కథయతి యథా వారుణీ దణ్డనీతిః;
పాతాళే ద్రా గహిభయ మథా స్త్వేవ నిత్యానుషక్తం,
త న్నః పుణ్యై రజని భవతా వీర రాజన్వతీ భూః' అ. రా.

చ. పలుకులు వేయు నేమిటికిఁ? బార్థివుఁ డాత్మభుజాభృతక్షమా
తలమున గుట్టుకీడు బహుధా యరయించి యడంచి, చంచలా
క్షులగమిలో మెలంగు పురుషుండును బోలె నశంక నించుచున్
మెలఁగఁడ యేని, రాజ్యఫలమే యది? రాజ్యము దుఃఖలబ్ధికే? 250

పలుకులు వేయు నేమిటికిన్ = వేయిమాట లేల, పార్థివుఁడు = రాజు, ఆత్మభుజాభృతక్షమా తలమునన్ = తాను ఏలుచుండెడు భూమి మీఁద, గుట్టుకీడు = గూఢశత్రువులను, బహుధా = పలుతెఱంగుల, అరయించి = వెదకించి తెలిసికొని, అడంచి = కెడపి, చంచలాక్షుల గమిలో మెలంగు పురుషుండును బోలెన్ = క్రాల్గంటులబృందములో చరించుమగవానివలె, అశంకన్ = నిర్భయమును, నించుచున్ = మనంబున వహించి, మెలఁగఁడయేని = వర్తింపఁడేని, అది = అట్టిసభయవర్తనము, రాజ్యఫలమే = దొరతనపుంబ్రయోజనమా, రాజ్యము, దుఃఖలబ్ధికే = దుఃఖప్రాప్తికొఱకా?

వేయిమాటలేల? రాజు ఎన్నియుపాయములచేని తనరాజ్యములోని కంటకులను వెదకి కనుంగొని అణఁచి సుందరీబృందంబు నడుమనుంబోలె నిర్భయముగా మెలంగుచుండవలయును. అట్లుచేయఁడేని తనకు దొరతనమువలన సుఖములేమియే గాక దుఃఖమే కలుగును.— ఉపమ.

'గుట్టుకీడు'— ఇది బ్రౌనుదొరగారి పాఠము; పా. 'కుట్టుపేడు.' ఆంధ్రభాషార్ణవమున ముద్రితపుస్తకములో కంటకులకు 'కుట్టుతేళ్లు' అని పేరు కలదు.—"కుట్టుతేళ్లనఁ గంటక క్షుద్రులగుదురు." ఈతేళ్లు పేళ్లనుటకు వచ్చినదేమో విచారణీయము.— ఒండె - నేలలో గూఢమై యుండి గ్రుచ్చుకొనెడు పేడు - గ్రుచ్చుకొనెడి దని ముందుగా తెలియనట్టిది.—అట్టివాఁడు గాన కంటకుఁడును కుట్టుపేడు.

తే. బెదరి చేరని బలియుని బిగియఁ బట్టి
కతనిమైవడినే వచ్చి హత్తఁ జేత
క్రమము, పెనఁగెడు బలుమీను త్రాటఁ జేదు
నోడ్డుగాలంపువేటకాఁ డుపమ గాఁడె? 251

బలియునిఁ = బలవంతుని, అలిగియుఁ, అతనిమైపడిఁ ఏ = అబలియుని సమ్మతిచేతనే, హత్తఁ = చేరునట్లు, చేఁత = చేయుట, క్రమము = నీతి, పెనఁగెడు బలుమీనుఁ = వెనుకకు లాగుచున్న బలిష్ఠమైన మత్స్యమును, త్రాటఁ = గాలపుఁద్రాటితో, చేఁదు...డు - చేఁదు = లాగికొనెడు, ఒడ్డు = నిడుదయైన - గాలంపు = గాలముగల - వేఁటకాఁడు=చేఁపవేఁటకాఁడు, ఉపమ= సాటి.

ఏప్రకారము గాలంపుఁజేఁపవేఁటకాఁడు బలిష్ఠమైనచేఁప గాలానఁ బడి వెనుకకు లాగికొను చుండెనా, దానిని అట్లే వెనుకకుం బోనిచ్చి, అది కుదుర్కొని మరల ముందునకు వచ్చినప్పుడు లాగి, గట్టున వైచికొని, గ్రహించునో, అప్రకారముగా, బలవంతుఁ డొకఁడు తనతోఁ జేరక బెదరి కేడించు చుండె నేని, వాని నప్పు డట్లే యుండనిచ్చి, పిమ్మట వాఁడే వచ్చునట్లుగాఁ జేసి, అట్లు వాఁడు వచ్చినంతట చేర్చుకొనుట నీతి.—ఉపమ.

సీ. (1). దండపారుష్యంబు, కొండెంబున నతర్క,
మరిసంధి కెడయీక మరలఁబడుట.
(2). యవలితప్పెన్ని కన్న విదేశ్యుఁ జెఱుచుట,
ప్రతిప్రవర్తకున కేర్పడఁగఁ జేఁత,
(3). జనులవిశ్వాసంబు గనుఁగొని మెలఁగుట,
విశ్వాసనియుని వేర్పఱచుట,
(4). మొగమోట మంత్రంబుచో మిక్కిలిడుకొంట,
మంత్రభేత్తకు నాజ్ఞ మఱచియుంట,
తే. (5). వింత పుట్టినఁ గనుగల్గి చింతసేయ
కుంట, మాన్యులపట్టున నొక్క మాపె
మాడకుంట, విహీనులఁ గూడుకొంట,
వ్యసనినైయుంట, చలముంట, వలదు పతికి. 252

(1). రాజు ఈపదున్నాలుగు దోషములను చేరనీయఁ గూడదు:—దండపారుష్యంబు=దండనయందు క్రౌర్యము (అనఁగా క్రూరత వహించి తప్పిదమునకు మించిన దండన విధించుట), కొండెంబునఁ అతర్కము= కొండెగాఁడు కొండెము చెప్పినప్పుడు ('వీరిమాటలు సత్యమా? వీరు గిట్టక చెప్పినారా?' అని) అరసికొనమి, అరిసంధికిఁ=శత్రువుయొక్క సమాధానపడుటకు (అనఁగా శత్రువు సంధి కోరినప్పుడు), ఎడయీక మరలఁబడుట = అందులకు అవకాశ మొసఁగక వికటించుట,

(2). అవలితప్పు=తనకుదేశాంతరరాజు చేసినచెఱుపును, ఎన్ని కన్న విదేశ్యుఁ=పరికించి చూచి వచ్చి తనకుంజెప్పిన పరదేశపుజనుని, చెఱుచుట=అపకరించుట-వానిని వానిదేశపు రాజునకు పట్టియిచ్చుట లోనగు విధమున వానికి చెట్టచేయుట, ప్రతిప్రవర్తకునకుఁ = తనకు విఘటించిన మంత్రికి, ఏర్పడఁగఁ = తెలియునట్లుగా, చేఁత = తాను పనులుచేయుట.

(3). 'జనునవిశ్వాసంబు = జనునియొక్క నమ్మకము లేమిని (తనయందు విరక్తుఁడుగ్నోషి అని), కనుఁగొని=ఎఱింగియు, మెలఁగుట = వానితోఁ గలసి వ్యవహరించుచుంట, విశ్వసనీయుని = నమ్మఁదగినవానిని, వేఱుపఱుచుట = దూరము సేయుట.

(4). మంత్రంబుచో౯ = మంత్రాలోచనయెడల, మిక్కిలి=ఎక్కువగా, మోమోట ఇడుకొంట=దాక్షిణ్యము వహించుట(అనఁగా మంత్రులు చెప్పిన మాటను వారిమనస్సు నొచ్చు నను భయముచే చక్కఁగా చర్చింపకయే అంగీకరించుట), మంత్రభేత్తకు౯ = మంత్రాలోచనను వెలిఁబుచ్చిన వానికి, ఆజ్ఞ మఱచియుంట = దండనచేయక యుపేక్షించుట.

(5). వింత=ఉత్పాతము, పుట్టిన౯ = కల్గెనేని, కనుగల్గి=దానిని చక్కఁగా పరికించి-చింత సేయకుంట = అందులకు శాంతి చేయింపం గడంగమి[అనఁగా... పరికింపమియు... కడంగమియు], మాన్యులపట్టున౯ = పూజ్యులవిషయమున, ఒక్కచూపె చూడకుంట = ఒక్కవీక్షణమయినను చాఁగింపకుండుట (పూజ్యుల నెప్పుడును పూజింపకుండుట), హీనుల౯=నీచులతో, కూడుకొంట = చేరుట (నీచులను సావాసగాండ్రనుగా చేర్చుకొనుట), వ్యసనియై యుంట = పానాదిసప్తవ్యసనములలో పడియుండుట, చలము ఉంట = మాత్సర్యము వహించియుండుట, పతికి౯ = ఱేనికి, వలదు =పనికి రాదు.

ఇందు ఒకొక్కటియును కూడదు అనునభిప్రాయమున 'వలదు' అని యేకవచనప్రయోగము. పైఁజెప్పిన దోషము లున్నయెడల రాజ్యము దక్కదని భా. 'ప్రతి'-ఇచియిట 'సదా' ఇత్యాదులవలె తెలుఁగుపదముగా ప్రయుక్తము. 'ప్రతిప్రవర్తకునకు' - ఇది సాధ్యసమాసము గావున 'తిప్ర' అనుచో, 'తి' గురువు గాదు. 'వ్యసనములు' - పాన స్త్రీ మృగయా ద్యూత వాక్పారుష్య దండపారుష్యార్థ దూషణములు.

క. త్రివిధోత్పాతము లొదవిన, । నవనివిభుఁడు విడువవలయు నధికద్రవ్యం
బవనీసురముఖ సురముఖ। పవనసఖముఖముల భుక్తి బలిహోమవిధి౯.

త్రివిధ ఉత్పాతములు = దివ్యములు అంతరిక్షములు భౌమములు అనెడు మూఁడువిధముల వింతలు, ఒదవిన౯ = పుట్టెనేని, అవనివిభుఁడు = భూపతి, అధిక ద్రవ్యంబు=ఎక్కువధనమును, అవ...ల౯ - అవనీసురముఖ = బ్రాహ్మణ ముఖముగాను - సురముఖ = దేవతా ముఖముగాను - పవనసఖముఖ=అగ్నిముఖముగాను - భుక్తి = భోజనములు - బలి = పూజలు - హోమ = వేల్పులు_ విధి౯ = వీనిచేఁతచేత, విడువ వలయు౯ = వ్యయము సేయవలయును.

త్రివిధోత్పాతములు కలిగినప్పుడు తచ్ఛాంతికై రాజు బ్రాహ్మణులకు భోజనములు, దేవతలకు పూజలు, అగ్నికి హోమములు, చేయించుటకుఁగాను బహుద్రవ్యమును వినియోగింపవలయును.—యథాసంఖ్యాలంకారము. 'త్రివిధోత్పాతములు' - "ప్రకృతేరన్యత్వముత్పాతః" బృ. సం. "లోకస్వభావమునకు విపరీతమైనది ఉత్పాత మనంబడును". - తత్స్వరూప శాంత్యాది బృ. సం. లో నిట్లు చెప్పఁబడినది.—

"అపచారేణ నరాణా ముపసర్గః పాపసంచయా ద్భవతి,
సంసూచయన్తి దివ్యాన్తరీక్షభౌమా స్త ముత్పాతాః;

తత్ప్రతిఘాతాయ నృపః శాన్తిం రాష్ట్రే ప్రయుఞ్జీత.
దివ్యం గ్రహర్క్షవైకృత, ముల్కానిర్ఘాతపవనపరివేషాః
గన్ధర్వపుర పురన్దరచాపాది యదాన్తరిక్షం తత్,
భౌమం చరస్థిరభవం తచ్ఛాన్తిభి రాహతం శమ ముపైతి.
నాభస ముపైతి మృదుతాం, శామ్యతి నో దివ్య మి త్యేకే.
దివ్య మపి శమ ముపైతి ప్రభూతకనకాన్నగోమహీదానైః;
రుద్రాయతనే భూమౌ గోదోహాత్ కోటిహోమాచ్చ.
ఆత్మ సుత కోశ వాహన పుర దార పురోహితేషు లోకేషు
పాక ముపయాతి దైవం పరికల్పిత మష్టధా నృపతేః''.

'దివ్యోత్పాతము' - అపూర్వములైన గ్రహనక్షత్రాదులు అగపడుట.- 'ఆంతరిక్షము' - ఉల్కానిర్ఘాతగంధర్వనగరాదులును, అకాలమున ఇంద్రాయుధ పరివేషాదులును. 'భౌమము' - అపూర్వములైన స్థలజల చరజంతూత్పత్త్యాది, చరస్థిరవైకృతము.--

'బలిఃపూజోపహారే చ కరే దైత్యాన్తరేఽపిచ' నానా.

'విధి ర్విధానే దైవేఽపి' అమ.

ఉ. స్పర్ధ పరస్పరంబు దొరపట్టున యోధునిపట్టున న్నృపుల్
వర్ధన మొందఁ జేయఁ దగు; వారిహితాహితచర్య లొందు వం
తర్ధ; మిథోవ్యథావహ హిత ప్రథమానసమానతాప్రథా
ధూర్ధరతామలం దగిలి ద్రోహపుఁజింతఁ దలంప రేమియున్. 254

నృపుల్ = రాజులు, దొరపట్టునన్ = దొరలలోను, యోధునిపట్టునన్ = జోదులలోను, పరస్పరంబు = ఒకరిమీఁద నొకరికి (ఒకదొరమీఁద నింకొకదొరకును, ఒకజోదుమీఁద నింకొక జోదునకును), స్పర్ధ = పోటిని, వర్ధనము ఒందన్ = పెరుఁగునట్లు, చేయఁదగున్ = చేయవల యును, (అట్లుచేయుట వలనిప్రయోజనము తెలుపను), వారి హిత అహిత చర్యలు = ఆదొరలయు ఆజోదులయు రాజానుకూలములు రాజప్రతికూలములును అగువ్యవహారములు, అంతర్ధన్ ఒం దవు = దాఁగవు, (మఱియు), (వారు), మిథో...లన్ - మిథః = పరస్పరము - వ్యథాఆవహ = వెత గూర్చునట్టి - హిత = రాజహితము చేయుటచేత - ప్రథమాన = ఖ్యాతిపొందుచున్న - సమా నతా = రాజకృతసత్కారముతో కూడియుండుటయొక్క - ప్రథా = కీర్తియు-ధూర్ధరతా=ధురం ధరత్వము - అదులన్ = లోనగు వ్యాసంగములయందు, తగిలి = తగులుకొని, ద్రోహపుఁజింత = రాజద్రోహముచేయు నుద్యమము, ఏమియున్ = బొత్తిగా, తలంపరు.

రాజు తన గొప్పయధికారులయందును గొప్పజోదులయందును, ఒకరిమీఁద నొకరికి, పోటీలు పెట్టవలయును. అందువలన వారు రాజునకుం జేయునట్టి హితములును అహితములును బయటం బడుచుండును- అనఁగా, వారే వానిగుట్టు వీఁడును వీనిగుట్టు వాఁడును రాజున కెఱుకపఱుచుచుందురు. మఱియు వారు ఒకరినిమించి యొకరు రాజునకు హిత మాచరించి సమ్మా నములు పొందవేఁడినవారై అతనికి అహితముసేయం దలంపకయుందురు.—

'దొర' - 'యోధుని'-ఇవి జాత్యేకవచనములు.

"అన్తర్ధావ్యవధా పుంసి త్వన్తర్ధి రపవారణమ్."-అమ.

చ. ధరణిపుఁ డెందునేఁ దగదు తాఁ జన, నూఱట కొక్కనిం దగుం
దొర నొనరించి పంప, నరి దుర్బలుచేఁ జెడఁ, డాతఁ డర్థభూ
కరితురగర్ధిఁ లేక కొఱగాఁ, డటు సేయ ద్విజాన్యుఁ డల్కకున్
నెరవగు, నాతఁడున్ వలయు, నిండినదుర్గబలోర్వి యీఁ దగున్. 255

ధరణిపుఁడు = రాజు, ఎందు నేనియున్ = ఎల్లతావులకును, తాన్, చనఁదగదు = పోఁ గూడదు. ఊఱటకున్ = తనకు విశ్రాంతికై, ఒక్కనిన్, దొరన్ ఒనరించి=అధికారినిగా నియమించి, పంపఁదగున్ = పంపవలయును, అరి = వైరి, దుర్బలుచేన్ = బలహీనునిచేత, చెడఁడు= నిహతుఁడు కాఁడు, ఆతఁడు = వైరిమీఁదికిఁ బంపఁబడినట్టి యాయధికారి, అర్థ భూ కరి తురగ ఋద్ధి =ధనము భూమి ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు అనువాని సమృద్ధి లేక, కొఱగాఁడు = కార్యసమర్థుఁడు కా నేరఁడు, అటుచేయన్ =అవన్నియు ఇచ్చి కార్యసమర్థుంగా వించినచో, ద్విజాన్యుఁడు= బ్రాహ్మణేతరుఁడు, అల్కకున్ = (రాజుమీఁదనే) కోపమునకు, నెరవు = అగ్గము, అగున్ = అగును; ఆతఁడున్ = ఆ ద్విజాన్యుఁడును, వలయున్ = వలసియేయుండును, (వైరిమీఁదికిం బంపెడు బ్రాహ్మణునికి), నిండిన = సమర్థమైన - దుర్గ బల ఉర్విన్ = దుర్గములతోను దండుతోను కూడుకొన్న భూమిని, ఈఁదగున్ = ఇయ్యవలయును.

ఎల్లయరుల మీఁదికిని, రాజు తాను స్వయముగా వెడలం గూడదు; అందువలన తనకు విశ్రాంతిగా, తనకు మాఱుగా, దండెత్తిపోవుటకు నొకని దొరగా నేర్పఱచుకొనవలయును. ఆదొరకు వలయు సాధనములు లేవేని అతనిచేత వైరి నిహతిం జెందఁడు, కావున ఆదొరకు సర్వవస్తుసమృద్ధమై దుర్గము దండుంగల భూమిని ఈవలయును; అట్టియధికారమును బ్రాహ్మణేతరుని కిచ్చినచో, నాతఁడు రాజుమీఁదనే అలుక వహించి తిరుగఁబడును, కావున దానిని బ్రాహ్మణునికే ఈవలయును; ద్విజాన్యుఁడును వలసియే యుండును, కావున, అతనింగూడ చేపట్టియే యుండవలయును.

కం. అడవులు గడి దేశములవి
కడములుగాఁ బెంపు; మాత్మ ధరణీస్థలికిన్
నడుములవి పొల్లుపొల్లుగఁ
బొడిపింపుము దస్యుబాధ పొందక యుండన్. 256

గడిదేశములవి = ఎల్ల (సరిహద్దు)ప్రదేశములవియైన - అడవులు = వనములను, దడములు గాన్ = దట్టములనుగా, పెంపుము = వర్ధనచేయుము, ఆత్మధరణీస్థలికిన్= నీదైనభూప్రదేశమునకు, నడుములవి = మధ్య మధ్య నుండునట్టి యడవులను, దస్యుబాధ= దారిదొంగలపీడ, పొందక ఉండన్ = లేకయుండునట్లుగా, పొల్లుపొల్లుగాన్ = పొడిపొడిగా, పొడిపింపుము = ఛేదనము చేయింపుము.

నీదేశపు టెల్లలయందలి యడవులను వృద్ధి చేయింపుము. నీ దేశము నడిమి యడవులను అందు నెలకొని దారిదొంగలు బందిపోటుదొంగలు ఇత్యాదులు జనులకు బాధ కలిగింప కుండునట్లుగా, ఛేదించి బయలు చేయింపుము. 'గడి'—

"పొలిమేర గడి యనఁగా౹౹ బొలిమెర యన నెల్ల యనఁగఁ బోలును సీమా౹
స్థలనామధేయములు." ఆం. భా. - 'గడికొల్లలు' (257), 'గడినృపులు' (259).

చ. క్షమఁ గుఱుమన్నెపుంగహనచారిజనం బెడ దోషకృష్టి కు
డ్యము లిడుగంగఁ బూన్కి; తెగ దగ్గిన సర్వము; బాస నీగి వ
శ్యముగ నొనర్పఁ దాడికగు; నౌ గడికొల్లలకు; న్శతాపరా
ధమును సహస్రదండము నతర్క్యము సర్వము నేలువానికిన్. 257

క్షమన్ = లోకములో, కుఱుమన్నెపుం గహనచారి జనంబెడన్=చిన్న మన్నెములలో నుండెడు వనచరజనుల యెడల, దోషకృష్టి = తప్పెన్నుట, కుడ్యముల్ కడుగంగన్ పూన్కి = మట్టి పోవుటకై మట్టి గోడను కడుగ ప్రయత్నము వంటిది, అగ్గినన్ = కోపించి దండించినయెడల, సర్వము=దోషమెల్ల, తెగదు = నిర్మూలము కాదు, బాసన్ - సత్యవాక్కు చేతను, ఈగిన్= ఈవిచేతను, వశ్యముగ నొనర్పన్, దాడికిన్ = ధాటికిని (దండెత్తి పోవుటకును), అగున్ =పనికి వచ్చును, గడికొల్లలకున్ = సీమాదేశములను దోఁచుకొనుటకును, ఔన్ సర్వమున్ ఏలువానికిన్ = సమస్తమును పరిపాలనచేయు రాజునకు, శతాపరాధము = నూర్గురనేరమియు (అనఁగా పెక్కురుచేయు నేరములను), సహస్రదండమును = వేగురు జనులకు దండనయు, అతర్క్యము = ఊహింప నలవిగానివి.

అడవిలో దుర్గమప్రదేశములయందు తిరిగెడు మన్నెపు జనులయందు తప్పిదములు ఎన్ని యేనియుండును. మట్టి గోడను ఎంత కడిగినను మట్టి నిశ్శేషము కాని యట్లు వారిని ఎంత దండించినను తప్పిదము నిశ్శేషము గాదు. అట్లుగాక వారికి వస్తువాహనములు బహుమతి యిచ్చి సత్యము తప్పక వర్తించి చెలిమి చేసికొనుట మంచిది. అట్లు చేసికొన్న తాను వైరులపై దాడి వెడలునప్పుడు వారిమన్నెపుదండు తోడుగా వచ్చును. మఱి తనవైరులయిన పొలిమేర రాజులభూములను వీరిచేత కొల్ల పెట్టింపవచ్చును. ఇంతేగాని జనశతములు అపరాధులగుటయు జనసహస్రములను దండించుటయు, సర్వము నేలెడురాజునకు తలపెట్టఁదగినది గాదు.—నిదర్శనాలంకారము.

'బింబ ప్రతిబింబత్వా౹ స్తంబులగు విశేషణములఁ దాల్చినయిరు ధ
ర్మంబుల కైక్యోక్తియు న౹ న్యంబున సామాన్య మన్య మందిడుట స్వకృ
త్యంబులచేఁ గీడును మే౹లుం బోధించుటయు రాజిలు నిదర్శనలై.'

'ఎదిదాత సౌమ్యతయొ యు౹ ల్లదె నెఱశశి మచ్చలేమి; యుజ్జ్వలుచి న్నీ
వదనము దాల్చును నెలరాఁ౹ జదినె నిరులు రాజవైరి సమయునటంచున్౹
ఉదయంబందుచు నేయిచ్చెదినేంద్రుఁడు పద్మములకు సిరి నధికముగాన్
విదితంబుగఁ జేయుచును నుహృదనుగ్రహమే ఫలము సమృద్ధుల కనుచున్'. అలం.

'క్షమ' -'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమా యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు' - అమ.

'మన్నె మన మండె మనఁగను మాడె మనఁగ
దుర్గమస్థలనామ మై దోఁచుచుండు.' ఆం. భా.
'అట వ్యరణ్యం విపినం గహనం కాననం వనమ్',
'భిత్తిః స్త్రీ కుడ్యమ్' అమ.

'శతాపరాధమును సహస్రదండమును'- లోకోక్త్యలంకారము - బహ్వపరాధమును బహుతర దండనము నని భావము.

తే. సింధుర మహాశ్వముఖ్యము ల్చేర్చు దొల
దీవి వణిజుల కూళ్లు సద్గృహములు పురిఁ
గొలువుఁ దేజంబు వెల మేలు గలుగఁ బ్రాఁత
వారిఁగాఁ జేయు నరి నవి చేరకుండ. 258

సింధురమహత్ అశ్వముఖ్యముల్ = ఏనుఁగులు గొప్ప గుఱ్ఱములు లోనగువానిని, చేర్చుదొల దీవి వణిజులకున్ = తెచ్చునట్టి దూరపు ద్వీపాంతర వర్తకులకు, అరికిన్ = నీవైరికి, అవి = ఆసింధురాదులు, చేరకుండన్ = చెందకయుండునట్లు, ఊళ్లు = గ్రామములు, పురిన్ = నీరాజధానియందు, సద్గృహములు = మంచిలోఁగిండ్లు, కొలువునన్ = నీదర్శనంబును, తేజంబున్ = ఉన్నతమయిన మర్యాదలును, వెలన్ = వెలయందు, మేలు = లాభంబును, కలుగన్ = నీవలన చేకూడునట్లుగా, ప్రాఁతవారిఁగాన్ = చిరపరిచితులంబోలె (మిత్రులనుగా), చేయు = చేయుము;

దొలదవు = దవ్వు - ''అక్కారాములజడ్డకు లోపంబు విభాష నగు' బా. వ్యా. ప్ర. రా.
'దీవి' - ద్వీపశబ్దమునకు వై.

తే. గడి నృపులరాయబారులయెడఁ గొలువున
సరససల్లాపములు రాజు సలుపవలయుఁ ;
గార్యఖడ్గము లనుచరు ల్గాన బలుక
వలయు; నవి మైత్రిఁ దాఁ దేలఁ బలుకవలయు. 259

రాజు, కొలువునన్ = ఓలగంబునందు. గడినృపుల రాయ బారులయెడన్ = ప్రక్కదేశముల రాజులదూతలతోడ, సరస సల్లాపములు = చెలిమితోఁ గూడిన మాటలు, సలుప వలయున్ = ఆడవలయును, అనుచరుల్ = తనవిచారులు, కార్యఖడ్గముల్ = కర్తవ్యాంశములను యుద్ధప్రసక్తులను (అనఁగా- ఆ గడిరాజులు తనకు చేయవలసియుండి చేయకున్నట్టి కార్యములను- వారిపై అందునిమిత్తము తనకుం గలయుద్ధప్రసక్తిని), కానఁ బలుకవలయున్ = తనమాటలచే హెచ్చరిక చేయవలయును, అవి = ఆహెచ్చరిక మాటలను గూర్చి, మైత్రిన్ = తాను నటించుచున్న చెలిమిచేత, తాను, తేలఁబలుకవలయున్ = 'అవి ఏదో పొరఁబాటున అట్లు జరిగిపోయిన వేగాని, వారు (ఆగడినృపులు) మనకు వలయునని చేసిన యపకృతులుగావు' అని అసడ్డగా మాటలాడ వలయును.

'రాయబారి'— రాజ్యభారి శబ్దమునకు వై.

తే. తా నవంబుగ దొరఁజేయువాని మంత్ర
మునకు వేగమె లోఁజేయఁ జనదు; వాఁడు
క్రొత్తమన్నన రహిఁ దనునుఁగులకుఁ జెప్ప,
నయిన నది చెడు, మఱి వాఁడు నడఁగుఁ గాన. 260

దొరఁజేయువానిన్, తాను, నవంబుగన్=క్రొత్తగా, మంత్రమునకున్=రహస్యాలోచనమునకు, వేగమె=వెంటనే, లోఁజేయన్=ప్రవేశపెట్టుట, క్రొత్త మన్నన రహిన్=నూతన మయిన గౌరవముయొక్క యుత్సాహముచేత, అనుఁగులకున్=తనమిత్రులకు, చెప్పన్=ఆరహస్యాలోచనలను (అతఁడు) చెప్పఁగా, అది=ఆకార్యము, అయినన్=నెఱవేఱినను, చెడున్ కానన్=భంగమొందును గావునను, వాఁడున్=అట్లు మంత్రము బయలుపుచ్చిన యాక్రొత్త దొరయు, అడఁగున్ కానన్=చెడును కావునను, చనదు=తగదు.

క్రొత్తగా నధికారమునకు తెచ్చినవానిని వెంటనే మంత్రాలోచనలోఁ జేర్పఁ గూడదు; చేర్చినచో, అతఁడు తననూతనగౌరవమువలని యుబ్బుచేత ఆమంత్రమును తనమిత్రులకుం జెప్పును; క్రమముగా అది అందఱకు నెఱుకపడును, అందువలన ఏకార్యమునకై యామంత్రము జరిగినదో అది కొనసాఁగినను మరల చెడిపోవును; మంత్రము బయలుచేసిన యాదొరయుం జెడును.

సీ. హితబహుశ్రుతధర్మరతశూరతాస్వపూ
ర్వతల మనుద్విజుల దుర్గముల నిలిపి,
పులిజున్ను మొదలుగాఁ బురుషాయుషావధి
కందుండ సవరణ లొందుపఱిచి,
చీమంత సైనను సామంతకోటికి
మితము దప్పక యుండ క్షితు లొసంగి,
మూఁడునూర్లధికవ్యయా నధికంబునుం బ్రజా
విసుజంబుఁ గాఁగ బండరువుఁ గూర్చి,
తే. క్షుధరిపుధాత్రిఁ జరదృష్టిచేతఁ జూచి,
బకసమాధిగతిగ్రహించి, తాఁ బ్రజయు నొవ్వ
కయ పగఱగాత్రములనె చీకాకుపఱుచు
నృపతి డెందానఁ జెందుఁడీ నిద్రవోవు. 261

హిత బహుశ్రుత ధర్మరత శూరతా స్వపూర్వతలన్=హితులును మహావిద్వాంసులును వేదవిధితత్పరులును వీరులును అగుటతోను తనకుపూర్వు లగుటతోను, మను ద్విజులను=జీవించు బ్రాహ్మణులను, దుర్గములన్=కోటలయందు, నిలిపి=ఉంచి, పులిజున్ను మొదలుగాన్=పులిజుంటితోఁగూడ. పురుషాయుష అవధికిన్=పురుషుని జీవితకాలముయొక్క పూర్ణపరిమితికి (అనఁగా నూరేండ్లవఱకు చాలునట్లుగా), సవరణల్=సామగ్రి, అందున్=ఆదుర్గమందు, ఉండన్, పొందు

పటిచి = సమకూర్చి, చీమంతయైనను = ఇంచుకయేని, సామంతకోటికిఁ = జమీన్దారులసమూహమునకు, మితులు = పరిమాణములు, తప్పకయుండఁ = ఎక్కువతక్కువలం బొంద కుండునట్లు, కీటులు ఒసంగి = భూములు ఇచ్చి, ఆయ అధిక వ్యయ అనధికంబునన్ (కాన్) = రాబడిచేత ఎక్కువైనదియు వ్యయముచేత తక్కువై నదియు (నగునట్లుగాను), ప్రజాపీడజంబునన్ కాంగన్ = జనులచేత నొప్పిలేనిదియు నగునట్లుగా, బండరువు = బొక్కసమును, కూర్చి;

క్షీణరిపు ధాత్రిన్ = క్షయించిన శత్రుని భూమిని, చరదృష్టిచేతన్ = వేగువాం డ్రనెడుకంటితో, చూచి = కని, బకహారగతిన్ = కొంగయొక్క యాకస్మిక బలాత్కారముతో (కొంగపట్టుగా), గ్రహించి = పట్టుకొని, తానున్ = తానును, ప్రజయున్ = తనదేశపు జనులును, నొవ్వకయ = నొప్పిచెందకయే, పగఆగాత్రములనె = శత్రువుల యంగములనే, చీకాకు పఱచున్నపతి = కలఁతపెట్టునట్టి రాజు, డెందానం చే యిడి = అఱ్ఱ్హ్మునందు చేయి యుంచుకొని, నిద్ర పోవున్.

రాజు, తనమేలు కోరువారు, మహావిద్వాంసులు, వేదోక్తవిధులనతిక్రమింపక నడచుకొనువారు, శూరులు, తనకు కులక్రమాగతులై జీవనము సల్పెడు వారును, అగు బ్రాహ్మణులను దుర్గాధిపతులనుగా నేర్పఱుపవలయును; ఆదుర్గములందు పులిజున్నువంటి యపూర్వవస్తువులుం గూడ కావలసియుండు సకలపదార్థములును నూఱేండ్లకు సరిపడునట్లుగా నింపింపవలయును. ఇంచుకయేనియు హెచ్చుతక్కువలు రాకుండ సామంత రాజులకు భూము లీయవలయును. బొక్కసమును ఎట్లు కూర్పవలయు ననఁగా,— అందులోనికి వచ్చు ధనము హెచ్చుగాను, అందుండి వ్యయమగునది తక్కువగాను, దానికై ప్రజలను పీడింపకయు, కూర్పవలయును; వైరిరాజును, అతఁడు క్షయించియున్నప్పుడు, వేగులవలన ఎఱింగి, తాను నొవ్వకయు, తన ప్రజయు నొవ్వకయు కొంగ (లటుక్కున) చేపం బట్టునట్లు ఆకస్మికముగా పోయి పట్టి అతని రాజ్యాంగములే చీకాకుపడునట్లు చేయవలయును. అట్లు చేయు రాజు అత్యంతసౌఖ్యము ననుభవించుచు నిశ్చింతగా నుండును.

'పులిజున్ను' - ఇది కడుదుర్లభము, దీనిం జెప్పుటచే అట్టి దుర్లభవస్తువులం గూడ నని భావము. పురుషునియొక్క యాయుస్సు 'పురుషాయుషము'. అది నూఱేండ్లని శ్రుతి.

"పురుషాయుష జీవిన్యో నిరాతఙ్కా నిరీతయః

యన్మదీయాః ప్రజా స్తస్య హేతు స్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్." రఘు. 1.63.

'బండరువు' - బండారు, బండారము, ప్రకృతి "భండారః" అని వైకృతదీపిక. సూ.288 టీక.

'చరదృష్టి' - 'రాజానశ్చారచక్షుషః' - 'యథార్హవర్ణః ప్రణిధి రపసర్ప శ్చరః స్పశః। చారశ్చగూఢపురుషః' అమ.; 'అమిత్ర జి న్మిత్రజి దోజసా స య ద్విచారదృక్ చారదృ గ ప్యవర్తత.' నైష.

'గాత్రములు' - అంగములు- రాజ్యాంగములు. - 'డెందానంజేయిడి' - లోకోక్త్యలంకారము - 'లోకోక్తి ర్లోకవాదంబే కన్నులు మూసికొని సహింపు మిరునెలల్' అలం.

క. ఎచ్చో గజఘోటక్రయ। తచ్చర్వణసుభటజీవితద్విజసురపూ
జోచ్చనిజభోగముల కగు। వెచ్చము వెచ్చంబు గాదు విత్తంబునకున్.262

విత్తంబునకున్ = ఊనిధనమునకు, ఎచ్చోన్ = ఎక్కడను, గజ...కున్ - గజ = ఏనుఁగులయు - ఘోటక = గుఱ్ఱములయు - క్రయ = కొనుగోలునకును - తత్ = వాని - చర్వణ = మేఁతకును - సుభట = బంట్లయొక్క - జీవిత = జీతములకును - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయు - సుర = దేవతలయు - పూజా = సత్కారమునకును, ఉచ్చ = ఉత్కృష్టమైన, నిజ = తనయొక్క, భోగములకున్ = సుఖానుభవములకును, అగు, వెచ్చము = వ్యయము, వెచ్చంబు గాదు.

గజహయముల వెలకు, వాని మేఁతకు, బంట్ల జీతములకు, బ్రాహ్మణ సత్కారములకు, దేవపూజలకు, ఆత్మభోగములకును అగునట్టి ధనవ్యయమును, వృథావ్యయ మని తలంపఁగూడదు. ఆవ్యయమును ధారాళముగా చేయవలసినదే.

ఆ. ప్రతిన వలదు వైరిపట్టున నృపతికి,
దండు వెడలఁ దీఱకుండుఁ దీఱుఁ;
గాక యుండియుండి కాలాంతరమున నోఁ;
గార్యకాఁడొ యంకగాఁడొ నృపుఁడు. 263

రాజు వైరిపైఁ బ్రతిజ్ఞ చేయఁగూడదు; వైరిమీఁదికి సేనను నడుపుకొనిపోయినచో, ఆకార్యము తీఱినం దీఱును, తీఱకపోయినను పోవును; కాక అట్లయుండి యుండి కాలాంతరమునఁ దీఱును. అట్లు అనుకూలకాలము నెదురు చూచుట మంచిది. రాజు కార్యపరుఁడుగా నుండఁ దగునే కాని కలహప్రియుఁడుగా నుండఁ దగదు.

'ప్రతిన' - వై. ప్రతిజ్ఞ. 'కాలాంతరము' - అన్యమయిన కాలము - వేఱుసమయము. 'అంకకాఁడు' - (అంకము + కాఁడు) - అంకము = యుద్ధము - లేక - చలము; అంకకాఁడు = చలపాది.

'అఙ్కో నాటకవిచ్ఛేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే
సమీపే హ్యాపదే స్థానే మన్తౌ వృత్సఙ్గ చిహ్నయోః.' నానా.

క. పోరానిపట్లఁ బొడుచుట| వైరిబలము దిరుగ జయమొ స్వర్గమొ యగు నా
నాహూపయంత్రతతప్రా|కారంపులపట్లఁ బ్రజనె కవియింప నగున్. 264

పోరాని పట్లన్ = అవలికి పోవ దారిలేనితావులకు శత్రువును తత్సైన్యమును తఱిమి, పొడుచుటన్ = కొట్టుటచేత, వైరిబలము = శత్రుసైన్యము, తిరుగన్ = మరలఁబడెనా, జయమొ స్వర్గమొ అగున్ = గెలుపైనను వీరస్వర్గ మయినను (రణమరణ మనుట) కలుగును; నానాహూపయంత్ర తత్ ప్రాకార ఆదుల పట్లన్ = బహువిధము లయిన మారకయంత్రములు కలిగిన ఆవైరియొక్క కోటయు దానిప్రాకారమును లోనగు తావులకు, ప్రజనె = తనవారినె, కవియింప నగున్ = తగిలింపవలయును.

జిగీషు వయిన రాజు తనవైరిని అతఁడు తప్పించుకొని పోవుటకు దారిలేని చోటులకు తఱిమి కొట్టవలయును; అట్లుచేయుటచేత అతనిసైన్యము చేయునది లేక తిరుగంబడి పోరం దొడఁగినచో ఆపోరియందు జిగీషువు గెలిచినను గెలుచును, చచ్చినను జచ్చును; జయ నిశ్చయము లేదు.

మఱియు, వైరులకోటలలో బహువిధముల మారణయంత్రము లున్న తావులకు జిగీషుఁడు తాను పోఁగూడదు. తన దండునే తగుల్కొలుపవలయును.—అభిప్రాయము సుగమము.

చ. మనమున కొండు రెండు మఱుమంత్రముల న్సరిపోవఁ జెప్పినం
జనపతు లాతనిం బిలువ సాగుదు; రాగతి సారెఁ బిల్చున
చ్చనువునకే ధనాదిఁ గొని సంగతి గానివి క్రొవ్వి చేయఁ జె
ప్పు; నృపతి తద్బహిశ్చరితముం జరుచేఁ బరికింపఁగాఁ దగున్. 265

రాజులు, మనమునకున్, సరిపోవన్ = నచ్చునట్లుగా, ఒండు రెండు = ఒకటి రెండు, మఱుమంత్రములన్ = రహస్యాలోచనలను, చెప్పినన్ = తమకు ఎవఁడేని చెప్పినయెడల, పిలువ సాగుదురు = వానినే రహస్యాలోచనకై రప్పించుచుందురు; ఆగతిన్ = ఆవిధముగా, సారెన్ = మాటిమాటికిని, పిల్చునచ్చనువునకున్ = రాజులు పిలిచెడి యా మాటసాగుబడికి, ధన ఆదిన్ = ధనము లోనగు వానిని, ఈన్ = రాజునెడ కార్యముగలవారు తమకార్యము నెఱవేర్చుటకుఁగాను లంచము లీయఁగా, కొని = గ్రహించి, (ఆతఁడు), క్రొవ్వి = గర్వముచేత, సంగతి కానివి = ఉచితము కానట్టిమంత్రములను, చేయన్ = చేయు మని, చెప్పున్ = రాజునకుం బోధించును, (కావున), నృపతి = రాజు, తత్ బహిశ్చరితమున్ = ఆతని బయటి వృత్తమును, చరుచేన్ = చారులమూలముగా, పరికింపఁగాఁ దగున్ = విచారించుకొనవలయును.

ఎవ్వఁడేని ఒకటిరెండు ఆలోచనలు మనస్సునకు నచ్చునట్లుగాఁ జెప్పె నేని రాజులు వానిని మంత్రాలోచనకై మాటిమాటికిం బిలుతురు. దానిం గని రాజుకడ కార్యముకలవారు తమకార్యములు రాజుతో చెప్పి సాధింపు మని ఇతనికి ధనాదికములను లంచ మిత్తురు; దానిం బుచ్చుకొని యీతఁడు తనమాట సాగు నను గర్వముచే రాజునకు వారి నిమిత్తమై యసంగతపు మంత్రములం జెప్పును. కావున రాజు అట్టివాని పరోక్షవృత్తమును తన చారులమూలముగా కనిపట్టుచుండవలయును.

'మఱు' - 'మఱుఁగు' (చాటు) శబ్దమునకు వృత్తియందు 'మఱు' అనిరూపము. - 'సరి'- సదృశ శబ్దమునకు వికృతి.

క. గడివాఁడు చెడునపుడె తగుఁ
జెడఁ జేయుట; చెడఁడయేని చెల్మియె తగుఁ; బై
గడివాఁడే పనికగుఁ దన
గడి వాఁ డరియైనఁ, దనకె గడి కావఁబడున్. 266

గడివాఁడు = తన యొల్లకవలిరాజు, చెడునయేని = తప్పక చెడునెడల, చెడఁజేయుట తగున్ = చెడునట్లు చేయుట నీతి, చెడఁడయేని = చెడనివాఁడుగా నుండె నేని, చెల్మియే తగున్ = వానితో స్నేహమే తగును, తన గడివాఁడు = తనయొల్లనంటినరాజు, అరియైనన్ = తనతోడి చెలిమి నొల్లక తనకు విరోధియైనవో, పనికిన్ = వానిని అణఁగఁ గొట్టుటకు, పైగడివాఁడే = వానిదేశమునకు అవలనుండు రాజే, అగున్ = ఉండును, తనకె గడి కావఁబడున్ = తనకైయె గడి రక్షింపఁబడును.

నీదేశము వెంబడి నుండురాజు నీయనంతరుఁడు చెడునేని వానిం జెడనిచ్చుటయే సరి. చెడఁడయేని వానితో చెలిమియే సరి; వాఁడు విరోధించెనేని తదనంతరుఁడు వానిని పని దీర్చును. తదనంతరుని విరోధించి వానితో పోరాటములో చిక్కుకొనిన యనంతరుఁడు తనయెల్లజోలికి రాఁడు.

'అరిర్మిత్ర మరేర్మిత్రం మిత్రమిత్ర మతః పరం।
తథారిమిత్ర మిత్రం చ విజిగీషోః పురః స్థితాః.' కామంద.

తే. రాష్ట్రి మెరియింపు, కొనుము దుర్గములు, తదవ
రోధ మగపడ్డఁ బుట్టింటిరూఢి నెరపు,
పరుసములు తద్రిపులరాయ బారు లెదుటఁ
బలుకకుము, సంధి యొకవేళ వలసియుండు. 267

రాష్ట్రము = పగతునిదేశపుఁ బ్రజలను, ఎరియింపుము = కష్టములపాలు జేయుము, (అతని) దుర్గములు, కొనుము=పట్టుకొనుము, తత్ అవరోధము=వారిరాణులు, అగపడ్డఁ= దొరకిరేని, పుట్టింటిరూఢిఁ = వారికి వారపుట్టింట నెట్టు జరుగునో ఆమర్యాదను, నెరపు = జరుపుము, ఒకవేళ శత్రురాజుతో, సంధి = చెలిమి, వలసియుండును, (కావున), తత్ రిపుల రాయబారుల ఎదుటఁ = ఆశత్రురాజులరాయబారులతో, పరుసములు=(ఆరాజులం గూర్చి) క్రూరవచనములు, పలుకకుము.

'అవరోధము'- 'అవరోధ స్తిరోధానే రాజదారేషు తద్గృహే' మేదిని.- జాత్యేకవచనము. 'అగపడు' - అగ్గపడు - స్వాధీనపడు- ''ముంగిటి గూడకు నగపడి। యంగంబులు వడఁకుచున్నయవి'' - శాంతి. 3 (206) అని శ. ర.—''హితుఁడగు మంత్రిం గుటిలులు। యుతి కపటోపాయములకు నగపడి చెఱుపు। స్మతిఁ దలఁతురె'' శాంతి. 3(73)-అగపడు-అగ్గపడు=అగ్గమగు- ''అగ్గమయ్యెను లోనయ్యె ననఁగ స్వవశ। మయ్యె ననుట దనర్చు వేదాంతవేద్య''. ఆం. భా. ''చిక్కుపడియె దొరకెఁ జేపడె నగపడెఁ। దవిలెఁబట్టువడియెఁ దగులువడియె। నచ్చెనన గృహీతమయ్యె ననం దగు'' ఆం. భా. ''వైరియవరోధ మగ్గ మయిన పుట్టింటిరూఢినడపు'' అను నీతివాక్యము నతిక్రమించి కృష్ణరాయని యల్లుఁడు రామరాజు ఏ మయినదియు అథనిపాటువలన దక్షిణాపథ హిందూరాజ్యము ఏ మయినదియు లోకవిదితము. హిందువుల కందఱకును శోచ్యమును అవమానకరమును అగు నాతని యాయాపకృష్టవర్తనమును నాటక మల్లి యాడించుచున్న కవితల్లజులయొక్క రసజ్ఞతకు వలసినంత యాశ్చర్యపడఁగలమా!

ఆ. అభిచారి ఘనగరాంబుదూషితరుజ్ని
రంతరాద్రిగహనదంతురోగ్ర
కీకటోర్వి మేరుగిరిసమాగ్రము వచ్చు
నేనిఁ జొరకు, పంపె యిడుము కొనఁగ. 268

అభి...ర్విఁ - అభిచారి = మారణాదిక్రియలు సేయువారిచేత - ఘన = సాంద్రమును - గరఅంబు=విషయుక్తమయిన నీళ్లచే-దూషిత= చెఱుపఁబడినదియు - రుక్ నిరంతర= రోగముల

చేత క్రిక్కిఱిసినదియు - అద్రిగహనదంతుర= కొండలచేతను వనములచేతను నిండుకొన్నదియు - ఉగ్ర=క్రూర మయిన - కీకట=మ్లేచ్ఛులుకలదియు (ఐన) - ఉర్విన్ - భూమియందు, (దేశమందు) మేరు గిరి సను అర్ఘ్యము=మేరు పర్వతముతో సమానమయిన ధనము, వచ్చునేని(న్)=దొఱుకునట్లు న్నను, చొరకు = ఆదేశములో నీ వదును పెట్టకుము. కొనఁగన్ = అపేక్షించుటకు, పంపె ఇడుము = ఒకనే నాభాగము నే పంపుము.

'అభిచారి' - 'హింసాకర్మాభిచారః స్యాత్' అమ.-'ద్వేమారణాదిక్రియాయాః' రామా శ్రమి. అభిచారమే ఆభిచారము; అది కలవాఁడు ఆభిచారి, హోమాదిక్రియలచేత చంపు వాఁడు.—'గరము'.—'స్థావరం జఙ్గమం చేతి విషం ప్రోక్త మకృత్రిమం। కృత్రిమం గర సంజ్ఞం తుక్రియతే వివిధౌషధైః' వాగ్భటము.

క. రాణింపఁ బల్కి తనపని
జాణ కొనుఁ, గొలుచు సంతసపువేళఁ, దొలఁగుం
ద్రాణ చెడఁ గవుడుమానిసి;
నాణె మెఱుఁగ బచ్చు గాఁగ నరపతికిఁ దగున్. 269

కవుడుమానిసి = కపటము గలమనుష్యుఁడు, రాణింపన్ = మనోరంజకముగా, పలికి = ఇచ్చకము లాడి. జాణ ఐ= నేర్పరియై, తనపని కొనున్ - తనకోరకను నెఱవేర్చుకొనును, సంతసపు వేళన్ = ప్రభువు ఉత్సాహవంతుఁడై యున్నప్పుడు (అనఁగా తనవలన నేమియు ప్రభువునకు కావలసినపనిలేక-తనకోర్కులను ప్రభువుతీర్చు సమయమున), కొలుచున్ = ప్రభువును సేవించును, త్రాణచెడన్ = ప్రభువు బలిమి తప్పినా, తొలఁగున్ = ప్రభువును విడిచిపోవును, నాణెము = అట్టిసేవకుని యోగ్యత అనెడు నాణకమును, ఎఱుంగన్ = తెలిసికొనుటకు, నరపతికిన్ = రాజు, బచ్చు కాఁగన్ తగున్ = నాణెము గల్లనో చెల్లనో చూచినవెంటనే తెలిసికొనునట్టి సరాబువలె, నేర్పరియుండవలయున్. - పరిణామాలంకారము.

'త్రాణ' - త్రాణము - హింసాదిగణోచితమగు సామర్థ్యములోపము - 'అర్త త్రాణాయ వ శ్శస్త్రం న ప్రహర్తు మనాగసి.' శాకుంతల. 'నాణెము'-నాణకశబ్దభవము.-'ఏషా నాణక మోషి కా మకశికా మత్స్యాశికా లాసికా' మృచ్ఛకటి. - 'తులా శాసన మానానాం కూటకృ న్నాణ కస్య చ' - ఇతిస్మృతిః - అని స. సం.

సీ. తజ్జ్ఞమండలిఁ గూర్చి, ధాతువుల్ దెలిసి, హో
మాదులఁ గొని, ప్రకృత్యనుగుణాల్ప
జీవనాహృతులచేఁ జెలఁగి, మహాబలో
ద్రేకంబు మర్దన రిత్తఁజేసి,
స్నేహార్ద్రుఁ డగుచు న శేషంబుఁ బోషించి,
నరవర్గములతప్పు సరణు లుడిపి,

తతద్విజప్రతిష్ఠాశాలినై బలి
యించుపట్టులు బలియించి, పలుచఁ
తే. జేయుపట్టులు పలుచఁగాఁ జేసి తేజ
మెసఁగ శోధన మఱవక యెసఁగ వలయు
సాంగరాజ్య మొకెత్తుగ స్వాంగరాజ్య
మొక్కరొకెత్తుగ నృపతి యాయుష్యపరత. 270

నృపతి = రాజు, ఆయుష్యపరతన్ = తన యాయుస్సుయొక్క హితము కోరినవాఁడై- తత్‌జ్ఞ = దాని దాని నెఱిఁగిన వారియొక్క (లోహాదుల స్వరూపాదుల నెఱిఁగిన వారియొక్క, రోగస్వరూప చికిత్సాదుల నెఱిఁగిన వైద్యులయొక్క) - మండలిన్ = సమూహమును, కూర్చి= రప్పించి, ధాతుఘన్ = కనకలోహాదులను-వాతపిత్తశ్లేష్మములను, తెలిసి, హేమాదులు = (ఖనిజాదుల నుండి) సువర్ణాదులను - స్వర్ణభస్మము లోనగుమందులను, కొని = స్వీకరించి (సేవించి), ప్ర...చేన్ - ప్రకృతి = ప్రజలకు - దేహతత్త్వమునకు - అనుగుణ = అనుకూల మయిన - అల్ప జీవన = జీవన స్వల్పభాగములను - మితభోజనములను - ఆప్తులచేన్ = కైకొనుటచేత-భుజించుట చేతను, చెలఁగి = వర్తించి, మ...బు - మహాబల = కడుబల్మియొక్క-వాతముయొక్క - ఉద్రేకంబు = ఉద్రిక్తవర్తనమును-ప్రకోపమును, మర్దనన్ = దండనచేతను - ఒడలు పట్టించుకొనుటచేతను, రిత్త చేసి = వ్యర్థపఱిచి-సమ్మతింపఁజేసి, స్నే...డు-స్నేహ = అనురాగముచేత - నూనెచేత, ఆర్ద్రుఁడు = చల్లనివాఁడు-తడిసినవాఁడు- (అనఁగా అభ్యంగము చేయించు కొన్న వాఁడు), అగుచున్, అశేషంబు = ఎల్ల జనులను - ఒడలినెల్ల, పోషించి = ప్రోచి, పుష్టి పొందించి, నర = మనుజులయొక్క - వర్ణముల = జాతుల యొక్క - తప్పసరణులు = దుష్పథప్రవర్తనములను- (నరన్ = పలితమును - వర్ణముల = ఒడలి వన్నెలయొక్క - తప్పసరణులు = తప్పిన విధములను), ఉడిపి = మాన్చి, స...లి - సతత = ఎల్లప్పుడును - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్క-ప్రతిష్ఠా = పూజచేత-శాలి = ఒప్పుచున్నవాఁడు (సతత = ఆమరణము - ద్విజ = దంతములయొక్క - ప్రతిష్ఠా= స్థిరత్వముచేత - శాలి = ఒప్పెడు వాఁడు), ఐ, బలియించు పట్టులు = జనులను హెచ్చుచేయ (= చేర్చ) వలసిన ప్రదేశములను - పుష్టినొందింప వలసిన దేహావయవములను, బలియఁజేసి = జనసమృద్ధములం గావించి - పుష్టి నొందించి, పలుచఁ జేయు పట్టులు = జనమును తగ్గింప వలసిన తావులను - కృశములుగా నుండ వలసిన దేహావయవములను, పలుచఁజేసి = అల్పజనంబులం గావించి - కృశము లనుగాఁ జేసి, తేజమెసఁగన్ = పరాక్రమము మీఱ - దేహదీప్తి యొప్ప, శోధన = దేశమును నిష్కంటకముగా చేయుటను - దేహమును శుద్ధి చేసికొనుటను, మఱవక, సాంగరాజ్యము = స్వామ్యాద్యంగములతోఁ గూడు కొన్న దొరతనము ఒక యెత్తును, స్వాంగ రాజ్యము = తనదేహముపై దొరతనము (అనఁగా దేహము బడలక కన్నతము మనుట), ఒకయెత్తుగన్ = రెండును సమానముగా, ఎసఁగవలయున్ = వర్ధిల్లవలయును.

'హేమాదులు': —

'సువర్ణం శీతలం వృష్యం బల్యం గురు రసాయనం
కాన్తికృచ్ఛ విషోన్మాద త్రిదోష జ్వర శోష జిత్'- మదనపా.

'ధాతువులు':—

'వసాదయస్సప్త కఫాదయ స్త్రయో...లోహం స్వభావః కనకం చ ధాతవః'-నానా. 'ప్రకృతి'—'ప్రకృతి ర్గుణసామ్యేస్యా దమాత్యాది స్వభావయోః। యోనౌ లిఙ్గే పౌరవర్గే'-మేదిని.-'స్నేహ' - 'అబ్ధిశేషగుణే స్నేహ స్తైలసౌహార్దయో రపి' - నానా.'మహాబ...జేసి' - "అభ్యఙ్గ మాచరే న్నిత్యం స జరాశ్రమవాతహా" వాగ్భట. 'ద్విజ'-'దన్తవిప్రాణ్డజాః'-అమ. 'నరక' - 'మూర్ధ్నం శ్వదంష్ట్రామూలకామృతానాం లిహా సపర్పిర్మధు భాగ మిశ్రం। వృషః స్థిరః శాన్తవికారదుఃఖః సమాఃశతం జీవతి కృష్ణకేశః' వాగ్భట.

రాజు తన జీవితకాలమున సుఖముగా రాజ్యము జరుగుటకు గాను, తెలిసిన వారి వలన, తనదేశములో, స్వర్ణాది లోహముల గనులెక్కడ నున్నవో, కనిపట్టి, స్వర్ణాది లోహములను గ్రహించి, ప్రజలయాదాయములో కొంచెపాటియే పన్ను గొనుచు, పొగరెక్కిన బల్లిదులను దండనచేత అణఁగఁద్రొక్కుచు, దయ గలవాఁడై, ఎల్ల వారిని పోషించుచు వర్ణాశ్రమధర్మములను తప్పిపోకుండ కాపాడుచు సతతము బ్రాహ్మణులను గౌరవించుచు, జనహీన ప్రదేశములకు జనసమృద్ధి కలిగించి, పోటుచాలని ప్రదేశము లందలి జనులను జనులు లేని ప్రదేశములకుం బంపుచు, క్షుద్ర శత్రువులను నాశనముచేయుచు, సమృద్ధ మయిన రాజ్యమును తనదేహముతో సప్తాంగసమానముగా కాపాడుకొనవలయును.

రాజు తనయాయుస్సునకు హితము కోరినవాఁడై ధాతువులు తెలిసిన వైద్యులచేత ధాతుస్థితిని తెలిసికొని, స్వర్ణభస్మాది భైషజ్యములు సేవించుచు, దేహమునకు అంతటికిని పుష్టి కలిగించుకొనుచు, బలియ వలసినభుజవ్యాదయాద్యవయవములు బలియునట్లును, కృశముగా నుండవలసిన మధ్యాద్యవయవములు సన్నపడునట్లును, వ్యాయామాదులు గావించుచు, దేహశుద్ధి ఏమఱక, తన దేహమును తన రాజ్యమును సమానముగా కాపాడుకొనవలయును. - శ్లిష్టోపమాలంకారము,

సీ. సౌఖశాయనికభి షక్పూర్వకము కాల్య,
వేళఁ గార్తాంతిక ద్విజులగోష్ఠి,
జాము వోవ సమాత్య సామంతపూర్వకం
బర్థాజ్ఞసస్థకాయస్థగోష్ఠి,
దినమధ్యమమున మద్దివమల్లపూర్వకం
బగుసూదసూపకృ న్మృగయుగోష్ఠి,
యపరాహ్ణమున దేవ తార్చనాపూర్వకం
బార్యధర్మాధికృ ద్యతులగోష్ఠి,
తే. భుక్తిమీఁద విదూషక పూర్వకము పు
రాణకవిగోష్ఠి,చారపూర్వకము సంజ

జాము గాయకగోష్ఠి, నిశన్ సుషుప్తి
పూర్వకము ప్రేయసీగోష్ఠి పొసఁగుఁ బతికి. 271

పతికిన్ = రాజునకు, కల్యవేళన్ = ప్రాతః కాలమునందు, సౌ...ము - సౌఖశాయనిక = సుఖముగా శయనించితివా అని యడుగువారు - భిషక్ = వైద్యులు - పూర్వకము = మొదలుగా, కార్తాంతిక ద్విజుల గోష్ఠి = దైవజ్ఞులైన (జ్యోతిష్కు లైన యనుట) బ్రాహ్మణుల తోడి సల్లాపము - జాము = ఒకయామము, పోన్ = జరిగిన తర్వాత, అ...బు- అమాత్య= మంత్రులు- సామంత = దొరలు- పూర్వకంబు = మొదలుగా, అ...ష్ఠి- అర్థ= ధనముయొక్క- అర్జన - సమకూర్చుటయందు - స్థ = ఉన్నట్టి, కాయస్థ = కరణాలయొక్క - సల్లాపము, దినమధ్యమునన్ = రెండుజాములతర్వాత, మర్దనమల్ల పూర్వకంబుగన్ = ఒడలునలుపుట, జెట్టులు మొదలుగా, సూ...ష్ఠి - సూద = వంటవాండ్రు - సూపకృత్ = పప్పువండువాండ్రు - మృగయు = వేటకాండ్రు వీరితో - సంగతి; అపరాహ్ణమునన్=మధ్యాహ్నముమీఁద, దేవతార్చన పూర్వకంబు = దేవతాపూజ మున్నుగా, ఆ...ష్ఠి - ఆర్య = పెద్దలయొక్కయు - ధర్మాధికృత్ = ధర్మాధికారులయొక్కయు - యతుల = సన్న్యాసులయొక్కయు - గోష్ఠి = సాంగత్యము; భుక్తిమీఁదన్ - భోజనమైన తర్వాత, విదూషక పూర్వకము = హాస్యగాఁడు మున్నుగా, పురాణకవిగోష్ఠి = పురాణములు చెప్పువారియొక్కయు కవులయొక్కయు సభ; సంజజాము = సంధ్యాయామము, చార పూర్వకము = వేగులు మొదలుగా, గాయకగోష్ఠి = గాణలసభ, నిశన్ = రాత్రియందు, సుషుప్తిపూర్వకము = నిద్రమొదలుగా, ప్రేయసీ గోష్ఠి = కాంతతో సల్లాపము, పొసఁగున్ = ఒప్పును.

రాజునకు దినచర్య ఇట్లుండవలయును — ప్రాతఃకాలమందు సుఖనిద్ర నడుగువారును వైద్యులును, జ్యోతిష్కులగు బ్రాహ్మణులును రాజును దర్శింపవలయు. రాజు వారితో సల్లపించి యారోగ్యమునకును గ్రహానుకూల్యమునకును వలయు విశేషములు ఎఱుంగవలయు; జాముప్రొద్దు ఎక్కినంతట మంత్రిసామంతులతోను ధనార్జననియుక్తు లయిన కరణాలతోను కొంతసేపు గోష్ఠినుండి మంత్రాలోచనాదికము కావించి ఆయవ్యయవిశేషము లెఱుంగవలయును. అంగమర్దనము, మల్లురతో వ్యాయామము, వంటవాండ్రతోను వేటకాండ్రతోను, తెచ్చిన మాంసములను తేవలసినవానిని విచారించుకొని, తెచ్చినవానిని వండవలసిన ప్రకార విశేషములనుగూర్చి యాజ్ఞాపింపవలయును; అపరాహ్ణమున దేవతార్చన సమయాన పెద్దలతోను ధర్మాధికారులతోను సన్న్యాసులతోను సల్లాపము, భోజనాంతరము విదూషకుని వినోదమును, పౌరాణికులతో కవులతో గోష్ఠి; నాలవజామున చారులకు దర్శనము, పాటకచ్చేరి; రాత్రి సుఖనిద్ర ప్రేయసీ సల్లాపములు.

'సౌఖశాయనిక'- సుఖశయనం పృచ్ఛతీతి సౌఖశాయనికః. ఇత్యై సౌఖసుప్తికః - సౌస్నాతికః.

'యోగనిద్రాన్తవిశదైః పావనై రవలోకితైః
భృగ్వాదీ ననుగృహ్ణన్తం సౌఖశాయనికా నృషీన్.' రఘు. 10|14.

'ఇతి సౌఖశాయనికానాం సూక్తగీతామృతరసం కర్ణపూరతాం నయన్' యశస్తిలకము.

3 (22-23) గద్యము. 'రోగహార్యగదఙ్కారో భిషగ్వైద్యశ్చికిత్సకే'-- అమ.

'కార్తాన్తి కోలత్సుణజ్ఞః'' వైజయంతి. 'న్యుర్మౌహూర్తిక మౌహూర్త జ్ఞాని కార్తాన్తికా అపి' అమ. 'సభాసల్లాపయో ర్గోష్ఠీ' నానా. 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్' అమ. 'కాయస్థుఁడు'-'లిపికరవృత్తౌ జాతిభేదేచ' సర్వ. సం. ''కాయస్థ ఇతి లఘ్వీమాత్రా''ముద్రా. 'కాయస్థో లేఖకః' అని దానిటీక.

'స్యా న్మర్దనం సంవాహనమ్.' అమ. -'మల్లః పాత్రే కపోలేచ మత్స్యభేదే బలీయసి' మేదిని.

'సూపకారా స్తు వల్లవాః। ఆరాళికా ఆన్ధసికాః సూదా ఔదనికా గుణాః'- 'మృగయుర్లుబ్ధక శ్చ సః' -అమ.

సూదసూపకారులకు భేదము నిఘంటువులలోఁ గనఁ బడకున్నను, ఇట రెండుపదములు భిన్నవాచకములుగాఁ బ్రయుక్తములు - సూప మన్నం బప్పుగాన తదాదులు సూపకారుఁడును భక్ష్యవిశేషములు సూదుఁడును చేయునట్లుగా భేదము గ్రహింపవచ్చును.

'ప్రాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్న స్త్రిసంధ్యమ్,'
'యేనిర్జితేన్ద్రియ గ్రామా యతినో యతయ శ్చ తే'- అమ.
''కుసుమవసన్తాద్యభిధః కర్మవపుర్వేషభాషాద్యైః
హాస్యకరః కలహరతి ర్విదూషకః స్యా త్స్వకర్మజ్ఞః'' సా. ద.
''నటవిటగాయక గణికాః జ్యోతిషమౌహూర్తికగణకదరోదయాదనస్యాః
వైయాకరణకిరాతాః విశ్వద్విప్రాగా క్వను యాన్తి.''

క. హితులు హితాహితులు సదా
హితులును నై రాజునెడల నిటు త్రివిధమునన్
క్షితి ననుచరు లుందురు సం
తతమున్; మఱి వారిఁ దెల్పెదన్ విను మనఘా. 272

అనఘా = ఓయిపాపరహితుఁడా, రాజునెడలన్ = రాజుంగూర్చి, అనుచరులు= సేవకులు, సంతతమున్=ఎప్పుడును- హితులు ఆప్తులు, హిత అహితులు ఆప్తులును అనాప్తులును (ఉభయ గుణములుం గలవారు), సదా అహితులును - ఎప్పుడును అనాప్తులే, (అని), త్రివిధమునన్ = మూఁడు తెఱఁగులవారుగా, ఉందురు, మఱి = ఇఁకను, వారిన్ తెలిపెదన్ = వారి స్వరూపములను వివరించెదను వినుము.

చ. హితులు భిష గ్గ్రహజ్ఞబుధబృంద కవీంద్రపురోహితుల్ప్రతా
హితులు ధనార్జనాదినృపకార్యనియుక్తులు వెండి కేవలా
హితులు దశావశార్పితసమృద్ధరమాహరణేచ్ఛు; లౌటనా,
హితమును సల్పఁ జతుర వృత్తిఁ జరించుట నీతి యేనికిన్. 273

ఏనికిన్ = రాజునకు, భిషక్ గ్రహజ్ఞబుధబృంద కవీంద్ర పురోహితుల్ =వైద్యులు జ్యోతిషికులు విద్వత్సమూహములు కవీశ్వరులు పౌరోహితులు, హితులు= ఎప్పుడును తన మేలుకోరువారు, ధనఅర్జనఆదినృపకార్య నియుక్తులు=ధనముకూర్చుటలోనగు రాచకార్యములందునియమిం

పఁబడినవారు, హితాహితులు = హితులు నగుదురు అహితులును అగుదురు; వెండి = మఱి, దశా...లు - దశావశీకృతమయొక్క యవస్థకు వశ్యులై - అర్పిత=రాజునకీయఁబడిన- సమృద్ధ= నిండారు - రమా=సంపదను - ఆహరణ = మరల అతనివలననుండి రాఁబట్టుకొనుటయందు - ఇచ్ఛుల = కోర్కి కలవారు, కేవల అహితులు ఎప్పుడును అనాప్తులే, కాటన్ = ఇట్లగుటంబట్టి, తనికిన్ = రాజునకు, అహితమునన్ = ఆయాపూర్వోక్తులయందు తాను చూపునట్టి యాప్త తయును, అట్లుకాన్ = వాస్తవము వాస్తవావాస్తవము కేవలావాస్తవమునుంగా, చతురవృత్తిన్= చదురుమెయి, చరించుట - తాను నడుచుకొనుట, మేలు = శ్రేయము.

రాజునకు వైద్యులు జ్యోతిషికులు పండితులు కవులును పురోహితులును, ఎప్పుడును మేలే కోరుచు చేయుచు నుందురు. ధనార్జన లోనగు రాచకార్యముల యధికారులు హితులునగుదురు; రాజద్రవ్యమును హరించుటచేతను కనిపట్టి దండించునోయను భయముచేతను అహితులు నగుదురు; ఎవరి ధనసమృద్ధిని వారి దుర్వృత్తినడంచుటకుఁగాను రాజు స్వీకరించియున్నాఁడో వారు ఎటులైన నాతనివలన మరల దానిం బడయుటకు కోరుచు అతనిని మదిలో ద్వేషించియే యుందురు. కావున ఈ మూఁడు తెఱఁగుల యనుచరులకు నాయమై తానును హితుఁడు హితాహితుఁడు కేవలాహితుఁడుగా నడచుచు పైకి హితుఁడుగానే అగపడుచు నేర్పుమెఱసి యుండుట శ్రేయము.

ఆ. పాత్రభూతు లెస్స బరికించి, యతఁ డడు
గకయు నొకఁడు సెప్పకయు మునుపుగఁ
బనసపండ్లు దిగిన పరిగ, స్వప్నము గన్న
నెఱిగ, నొసఁగి వెఱఁగుపఱుచు టొప్పు. 274

పాత్రభూతున్ = సత్కారమునకు అర్హుఁడగునని, లెస్స పరికించి=చక్కఁగా కనిపట్టి, చెప్పకయున్ మునుపు=రాజునీకు సత్కారము చేయనున్నాఁడని అతనితో ఎవ్వఁడును చెప్పక, ముందే, పనసపండ్లు దిగిన పరిగన్ = ఉన్నట్టె ఉండి ఒకక్షణములో పనసచెట్టునిండ పనస పండ్లే దిగఁబడిన నెట్లుండునో ఆవిధముగాను, ఒసఁగి = ఇచ్చి, వెఱఁగుపఱుచుట = ఆశ్చర్య పెట్టుట, ఒప్పున్ = తగును.

పాత్ర మయినవానిని అట్టివాఁడని చక్కఁగా తెలిసికొని, అతనికి, ముందుగా ఏవిధమునను తెలియనీక, ఒక్కుమ్మడిగ తలంపునకు అందనంత ద్రవ్యజాతమును, ఒసంగి, ఆశ్చర్యమగ్నుని చేయుట తగును. అభూతోపమ, 'పనసపండ్లుదిగిన పరిగ' - కడుమెండుగా కోర్కికి మించిన ప్రియద్రవ్యజాత మనుట.—'స్వప్నము గన్న నెఱిగ'- ఆకస్మికముగా ననుట.-ఉపమ.

ఈ యుపదేశము కృతయుగ ధర్మాతీతముగా నున్నది:—

"అభిగమ్య కృతే దానం, త్రేతా స్వాహూయ దీయతే
ద్వాపరే యాచమానాయ, సేవయా దీయతే కలౌ." పరాశర.

"కృతే ప్రదీయతే గత్వా త్రేతాస్వానీయతే గృహే.
ద్వాపరే చ ప్రార్థయతః కలౌ వనుగమాన్వితే" బృహస్పతి.

"అభిగమ్యోత్తమం దాన, మాహూయైవ తు మధ్యమమ్
అధమం యాచమానాయ, సేవాదానం తు నిష్ఫలమ్" పరాశర.

క. పితృదేవక్రియలను విధిఁ।బితృక్రియలె సూక్ష్మ లగుటఁ బితృభక్తుఁడవై
శ్రుతిశీలతపశ్శాంతా।చ్యుతభక్తుల కొసఁగి పనుపు మున్నతగతికిన్. 275

విధిన్ = శాస్త్రముచేత, పితృదేవక్రియలన్ - పితృక్రియలు(కవ్యములు)ను దేవపూజలు = హవ్యము)ను నను నీరెండు తెఱఁగుల కర్మలలో, పితృక్రియలె = పితృప్రీతికరములైన శ్రాద్ధములే, సూక్ష్మలు = సూక్ష్మబుద్ధితో నిర్వహింపవలసినవి, అగుటన్ = అగుటవలన, పితృభక్తుఁడవు ఐ = పితృదేవతలయందు భక్తిగలవాఁడవై, శ్రుతి...కున్ - శ్రుతి = వేదాధ్యయనము- శీల = సదాచారము-తపః = వ్రతానుష్ఠానము - వీనిచేత - శాంత = శమముగలవారయిన - అచ్యుతభక్తులకున్ = విష్ణుభక్తులకు, ఒసఁగి = శ్రాద్ధభోజనముము ఇచ్చి, (నీపితృదేవతలను), ఉన్నత గతికిన్ పనుపుము = ఊర్ధ్వలోకములకు పంపుము.

హవ్యములకన్న కవ్యములే సూక్ష్మధర్మము లగుటచేత, వేదాధ్యయన సదాచార చాంద్రాయణాదివ్రతములచే శాంతచిత్తు లయిన వైష్ణవులకు శ్రాద్ధ(భోజన)ముల నిచ్చి నీపితృదేవతలకు ఉత్తమగతిం గలిగింపుము, అధముల కిచ్చినయెడల శ్రాద్ధము ఫలింపదు; పితరులకు ఉత్తమగతి కలుగదు. కవ్యము నుపేక్షించిన మహాప్రత్యవాయము కలదు; హవ్యము ఫలింపదు. యజ్ఞము సేయనివాని నేమియు ననరుగాని తద్దినము మానినవానిని ఇంటికి రానీయరుగదా.

'పితృపూజనమగ్ర్యము దై। వతపూజనమునకు మనుజవల్లభ, పితృదే
వతలఁ గొనియాడుదురు దే। వతలాదిగఁ గలు వెల్లవారలు భక్తిన్.' అనుశా.
'దైవికకృత్యంబులను। భూవర భూసురుల సూక్ష్మముగ శోధింపం
గావలదుగాని పితృపూ। జావిధికి పరీక్ష గలయు సమ్యగ్గుణికిన్.' అనుశా. 3(171.)

క. దానము ద్విజరక్షణకును
జ్ఞానము నిజరక్షణకుఁగ శరణము చోరు మెం
తే; నారాయణు రాజ్యాం
తే నరకం ధ్రువ మటంట దీఱునె యొంటన్. 276

దానము = ఉదకస్పర్శ పూర్వకముగా నిచ్చెడియీవి, ద్విజరక్షణకున్ = బ్రాహ్మణులప్రోపునకును, జ్ఞానము = పరతత్త్వస్వరూపము నెఱుంగుట, నిజరక్షణకున్ = ఆత్మరక్షణమునకును, కాన్ = అగుచుండఁగా, ఎంతేని = మిక్కిలి, భక్తితో, నారాయణున్ శరణము చొరుము = శ్రీవిష్ణుని రక్షకునిగా నాశ్రయింపుము; రాజ్యాంతే = రాజ్యము తుదియందు, నరకం = రౌరవాదినరక ప్రాప్తి, ధ్రువమ్ = తప్పదు, అటంట = అనువాక్యమునం జెప్పఁబడిన యనుభవము, ఒంటన్ = నారాయణాశ్రయణమునం దక్క మఱియొకయుపాయముచే, తీఱునె = తప్పిపోదు.

నీవుధారాపూర్వకముగా చేయునట్టి షోడశమహాదానములు బ్రాహ్మణ పోషణమునకును నీయొక్క పరతత్త్వజ్ఞానము నీక్షేమమునకును అగునట్లుగా, వర్తింపుము, రాజవైనందున జ్ఞానాజ్ఞానపూర్వకరాష్ట్రకృత స్వకృతాది బహుపాపసముచ్చయము కలిగెంబున నీకు రాజ్యాంతమునందు

తప్పక కలుగునట్టిదైన నరకపాతమునకు నివృత్తికొఱకు శ్రీమన్నారాయణుని చరణములను శరణముంబొందుము. దానం దప్ప వేఱొంట ఆనరకము తప్పదు.—

"దశ సూనాసహస్రాణి అహ్నా రాజా కరోతి వై।
తాన్యేవ కురుతే రాత్రౌ ఘోర స్తస్య పరిగ్రహః" —హారీతస్మృతి.

తే. ఆలిపతిభక్తి, స్త్రీపుంసపాళి వావి,
యతి వశిత్వము, దిగుజాతు లగ్రజాతి
ననుసరించుట, హితవృత్తి నధిపునికి
భృత్యుఁ డొదవుట, నృపదండభీతిఁ జుమ్ము. 277

ఆలిపతిభక్తి = భార్యభర్తను భక్తితో ననువర్తించుట, స్త్రీపుంసపాళివావి=స్త్రీపురుషుల సమూహము వావి (నతిక్రమింప కుండుట), యతి వశిత్వము = సన్న్యాసి ఇంద్రియనిగ్రహము కలవాఁడై యుండుట, దిగుజాతులు = క్రిందిజాతివారు, అగ్రజాతిన్ = తొలిజాతివానిని, అనుసరించుట = అనువర్తించుట, భృత్యుఁడు – సేవకుఁడు, అధిపునికిన్ = దొరకార్యమునకు, హితవృత్తిన్ = అనుకూలమైన వర్తనతో, ఒదవుట = ఉపయోగపడుట, ఇవన్నియు, నృపదండభీతిఁ జుమ్ము = రాజదండనవలని భయముచేతఁ జుమీ – కావున అతిక్రమములను తప్పక దండించుచుండవలసిన దనుట.

"అదణ్డ్యాన్ దణ్డయన్ రాజా దణ్డ్యాం శ్చై వా ప్యదణ్డయన్
అయశో మహ దాప్నోతి నిరయం చాధిగచ్ఛతి."

సముచ్చయాలంకారము:—

"అగువర్ణింపన నేకము। యగపద్యాచ్చాశ్రయము సముచ్చయమున నీ
పగతురు వెఱతురు పఱతురు। వగతు రని విడుదురు పుట్టమై నిలుతు రనిన్." అలం.

ఆ. చంపి ధార్మికుండు, సతిఁ బొంది మఱి బ్రహ్మ
చారి, బొంకి సత్యశాలి, యార
గించి సదుపవాసి, కేడించి శూరుండు,
చింది ధనియు, నగు విచిత్రసరణి. 278

(రాజు), విచిత్రసరణిన్ = వింతప్రకారముచేత (వింతగా), చంపి = (వధ్యులను) సంహరించి, ధార్మికుండు=ధర్మ మాచరించువాఁడును (వధ్యులను వధించుటయే ధర్మాచరణ మనుట), మఱి = మఱియు – సతిన్ = సాధ్వియగు భార్యను, (పర్వాది వర్జముగా ఋతుకాలమందు) – పొంది – బ్రహ్మచారి = బ్రహ్మచర్య వ్రతస్థుఁడును (అట్లు నియతి గలిగియుండుట బ్రహ్మచర్యమే యనుట), బొంకి = (ఒకని ప్రాణము కాపాడుటలో నగు సన్నిమిత్తములచే), అనృతమాడి, సత్యశాలి = సత్యముచే ప్రకాశించువాఁడును – (ఆబొంకు సత్యమువలె ఫలప్రదమనుట), ఆరగించి = (ఎప్పుడుపట్టిన నప్పుడెల్ల భోజనముచేయక రెండుపూటలే) భోజనముచేసి– సదుపవాసి = మంచి యుపవాసములు చేయువాఁడు – (అనఁగా ఆభోజననియమము ఉపవాసముతో సమానఫల మనుట), కేడించి = (పెద్దలమీఁదికి నడవక) తొలఁగి – శూరుండున్ = వీరుఁడును (పెద్దలమీఁద

పోరకుంట కూరులను కూల్చుటతో సమానమనుట), చింది=ధనమును(సత్కార్యములకై) వ్యయించి-ధనియు=ధనవంతుఁడును(రాజు సద్వ్యయము చేసినధనముచేత ధని గాని, కోశములో ధనము మూల్గుచుండుటచేత ధని గాఁడు-అనుట) - విరోధాభాసాలంకారము.

"తొలుత నగపడి విరోధ మ। వల నన్యార్థాకలనమువలన నడఁగినఁ
బోలుచు విరోధాభాసము। చెలఁగు శివుం డయ్యు నితఁడు శ్రీపతియై నాఁ." అలం.

'చంపి ధార్మికుండు'—

"నవద్గాయే దదద్ద్రవ్యాణ్యయః। సమ్యగ్ధర్మ్యాంశ్చ ఘాతయేత్
ఇష్టం స్యాత్ క్రతుభి స్తేన సమాప్తవరదక్షిణైః." యాజ్ఞవల్క్యః.

"గరదుని గృహదాహకు మం। త్రరహస్యాభేది నాతతాయిఁ బరసతీ
హరు బంధుఘాతిఁ బరధన। హరణపరునిఁ జంపి పుణ్యుఁడగు నృపుఁ డనఘా" శాంతి.

"తనతోఁ దుల్యుం డైనను। మనుజాధిప యధికబలసమగ్రత్వము గ
ల్గిన నని శత్రునివధియించి। చిననరపతి పుణ్యలోకస్థితిం బొందున్. శాంతి. 5 (516)

"పరబలముపై నడరి సొత్తురు వచ్చులు వాఁడిఁజంపుదురు దురమునన
ప్పురుషఁ డనంబును; బుణ్యోత్తర మని వేదములు సెప్పు దనుజారమధ్యా" అనుశా. 5(64).

'సతిఁబొంది సద్బ్రహ్మచారి':—

"పంచదశిని జతుర్దశిఁ బద్మమిత్రా వసుతిథుల జన్మతిథులందు వలయు బ్రహ్మ
చర్య, మడుగులొండొంటితోఁ జనదు తోమ, దోషములు కొండియము క్రూరభాషణంబు".

"ఋతౌ వృతౌ స్వదారేషు సంగతి ర్యా విధానతః।
బ్రహ్మచర్యం త దేవోక్తం గృహస్థాశ్రమవాసినామ్।
రాజ్ఞ శ్చైవ గృహస్థస్య బ్రహ్మచర్యం ప్రకీర్తితమ్.' - యాజ్ఞవల్క్యోపనిషత్తు.

'బొంకి సత్యవాది':—

సీ. "సత్యంబు వలుకుట సర్వధర్మములకు। మిక్కిలి, యనృతంబు మేటిపాత
కము; తద్విశేషంబు గలదు; చెప్పెద, నొరుసర్వంబుఁ బ్రాణంబు నపహరింపఁ
జూచుపాతకులతో సూనృతం బాడుట పాపంబు, బొంకులు వలికి యట్టి
వారి హింసించుట వరధర్మ; మిది యొక్కఁ డేల? భూతములకు హితము సేయు

తే. బొంకు లెల్లను ధర్మముల్; భూతబాధకంబు లగునిక్కములు పాతకములు వినుము.

శాంతి. 3 (45).

'ఆరగించి సదుపవాసి'—

వ. "అనశనవ్రతంబులందును జాలుకని తెలంగ గతింగించెద.—

చ. "పగలును రేయుఁ గుడ్చి, జలపానము లోనుగఁ గుడ్చు నప్పై దు
ష్పిగ నొనరించి, మర్త్యుఁ డొకటిన్ నడుమన్ మతిఁ ఇచ్చు నంటకే
మి గతిని బాపముం బొరయమిం దలకొల్పుచు హోమకార్యముం
దగు మెయిఁ జేయుచున్న యను తంగెటిజాన్నగు నార్ధ్వలోకముల్." అనుశా. 4(164)

ఆ. ప్రణిధి స్వపురగృహియు, భాషావిదుఁడు ప్రణి
ధ్యంతరావిదుండు నగు;నతండు
లింగమాత్రకృశుఁడు లిప్సాతిగద్రవ్య
దానధనియుఁ గాక తటియఁ జొరఁడు. 279

ప్రణిధి = వేగువాఁడు, స్వపురగృహియుఁ = తన నగరమందు ఇల్లు గలవాఁడును, భాషావిదుఁడుఁ = పెక్కు భాషలు తెలిసిన వాఁడును, ప్రణిధ్యంతర అవిదుండు = కడమ వేగు లెవరో ఎఱుఁగనివాఁడును, అతండు = ఆజనుఁడు, లింగమాత్రకృశుఁడు = ఎల్లలింగములును (అనఁగా గుర్తులును) లేనివాఁడును, అగుఁ = కావలయును, (అతఁడు) లిప్సా అతిగ ద్రవ్య దానధనియుఁ = కోరికను దాఁటి పొవునట్టి ధనముయొక్క యీవిచేత ధనికుఁడును (అతనిని రాజు వానికోరినంతకన్న హెచ్చుగా ఇచ్చి ధనికునిఁ గావింపవలయును), (అమితధన మిచ్చిననే గాని), తటియఁ = అవృత్తియందుఁ దోచ్చుటకు, చొరఁడు = ఇచ్చగింపఁడు, - వేగుఁదనమునకు తగిన వాఁడైయుండి విశేషధనముం గొన్నవాఁడే గాని యావృత్తికి రాఁడు. 'ప్రణిధి ప్రార్థి నేచరే' అమ.

చరుఁడు తనియూరనిల్లు గలవాఁడును నానాభాషావిదుఁడును తనియితరచరుల నెఱుంగనివాఁడును వారికి ఎఱుకపడని వాఁడునుఁగా నుండవలయును. అతఁడు నానా వేషములు ధరింపఁగలవాఁడునుం గావలయు, అట్టివాఁడు అమిత ధనమిచ్చిననే గాని ఆపనికి రాఁడు; ఎంతధనమైన నిచ్చి అట్టి వేగులను సంపాదించుకొనవలసినది అనుట.

ఇపద్యమున 'లింగమాత్ర కృశుఁ'డను పాఠంబును 'ప్రణి...దుండు = దేశాంతరపు వేగరులనుదాఁ దెలిసినవాఁడును' అనుటీకయు విచారణీయములు. వేగులు సర్వలింగధారులుగాను ఒండొరుల నెఱుంగకయుండు నదె యని నీతిసారము. ఈవిషయములు ముద్రారాక్షస నాటకమున సునిరూఢములు.

'అరులకడనిజభూమియం దనుజతనుజ। బాంధవామాత్యమిత్రులపాల వేష
ధరుల వేగులఁ గాఁ బెట్టి ధరణిపునకు। వలయు నొండొరు నెఱుఁగనివారిఁ గాఁగ' శాంతి.

''తపస్విలిఙ్గినో ధూర్తాః పణ్యాశిల్పోపజీవికాః।
చరాశ్చరేయుః పరతః పిబన్తో జగతాం మతమ్।
జడమూకాన్ధబధిరచ్ఛద్మానః షణ్డకాస్తథా।
కిరాతా వామనాః కుబ్జాస్తద్విధా యే చ కారుకాః।
భిక్షుకాశ్చారణా దాస్యో నానాకార్యకళావిదః।
అన్తఃపురగతా వార్తా మాహారేయుర లక్షితాః''
''తీక్ష్ణః ప్రవ్రజితశ్చైవ సత్త్రీ వివద ఏవచ
ఏతేక్షే యాస్తు సఞ్చారాః సర్వే నాన్యోన్యవేదినః.'' కామందకీ.

'లింగమాత్ర'—''మాత్రం స్యాద్ అవధారణ కార్త్స్న్యయోః.'' నానా.

''శ్రియఃకురూణా మధిపస్య పాలనీం। ప్రజానువృత్తిం యామయుజ్ఞ వేదితుమ్

సవర్ణిలిఙ్గీ విదితః సమాయయౌ యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః." భారవి.
''వర్ణిలిఙ్గీ...బ్రహ్మచారి వేషవా నిత్యర్థః'' అని మల్లి టీక.

క. తనుభృశ దమనజ సుకృతము
ధనదత్తిన కొనఁగవలయుఁ దత్తదృతుకమ
ర్దన మజ్జన భోజన లే
పన వసన ప్రసవవహన పరతం బతికిన్. 280

పతికిన్ = ధర్మపరిపాలన చేయు ప్రభువు, తత్త...తన్ - తత్తత్ = ఆయా-ఋతుక= ఋతువునందు తగిన - మర్దన = సంవాహనము - మజ్జన = స్నానము - భోజన = ఓగిరము - లేపన=మైపూఁత, వసన= వస్త్రములయు - ప్రసవ = పుష్పములయు - వహన= తేప్పట - వీనియందు, పరతన్ = ఆసక్తుఁడగుటచేత, (ఆసక్తుఁడైయుండి), తను...మున్ - తను - దేహముయొక్క, భృశ = అధికమయిన - దమన = క్లేశపెట్టుటవలన - జ = పుట్టినదైన - సుకృతమున్ = పుణ్యమును, ధనదత్తిన = ద్రవ్యముయొక్క యీవిచేతనే, కొనఁగవలయున్ =ఆర్జింపవలయును.

రాష్ట్రమును యథాధర్మముగా పరిపాలనచేయు రాజు సకల భోగములను సదా అనుభవించుచునే యుండవచ్చును, దేహదమనకారియగు తపస్సుచేయ నక్కఱలేదు, అందుల పుణ్యమును దానములచేతనే ఆర్జింపవలయును. 'దత్తి=దానము' - ''ఐదుపదిసేయరు దత్తిన నక్కటన్'' 2(34)

''తపః పరంకృతయుగే త్రేతాయాం జ్ఞానముచ్యతే
ద్వాపరే యజ్ఞమిత్యాహు ర్దానమేకం కలౌ యుగే'' పరాశర.
''అధ్యాక్రాన్తా వసతిరమునాప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే
రక్షాయోగాదయమపి తపః ప్రత్యహం సంచినోతి.'' అని కాళిదాసుఁడు.

'పతి' - ''పాతి రక్షతీతి పతిః'' రక్షించువాఁడని వ్యు.

''పుణ్యకర్మముల్ సేయుచు భూసురులకు
వివిధధనములు ప్రీతితో నీయ మెప్ప
నొసఁగుచుండెదు వారు పూర్వపచితము
లైన కల్మషములఁ బాతు రవనినాథ.'' శాంతి. 1 (318).

''తపోమూలమిదం సర్వం దైవమానుషకం సుఖమ్'' మనువు.

''యద్దుస్తరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుష్కరం.
సర్వం తు తపసా సాధ్యం తపో హి దురతిక్రమమ్.''- మను.

''బ్రాహ్మణస్య తపోజ్ఞానం, తపః క్షత్రస్య రక్షణమ్''

''న దానా దధికం కిఞ్చి ద్దృశ్యతే భువనత్రయే,
దానేన ప్రాప్యతే స్వర్గః శ్రీర్దానేనైవ లభ్యతే -
దానేన శత్రూఞ్జయతి వ్యాధిర్దానేన నశ్యతి।
దానేన లభ్యతే విద్యా దానేన యువతీజనః
ధర్మార్థకామమోక్షాణాం సాధనం పరమం స్మృతమ్'' ఆదిత్యపురాణము-పరాశర.32.

క. నానావిధపాడబములఁ
నాను నృపాహార మెపుడు, నపరాహ్ణమునం
గాని మఱి శుద్ధకోష్ఠతఁ
గాని, తమి న్భుక్తి యెపుడుఁ గడుఁ బథ్య మగున్. 281

నానావిధ పాడబములన్ = పలువిధములగు రుచులతో, అను నృప ఆహారము = భుజింపఁబడు రాజభోజనము, ఎపుడున్ = ఎప్పుడును, అనున్ = కూడియుండును. అపరాహ్ణమునన్ = మధ్యాహ్నమునకు అనంతరమే గాని, మఱి = మఱియు, శుద్ధకోష్ఠతఁగాని = ఆమాశయపక్వాశయశుద్ధిం బొందినంగాని, తమిన్ = ఆఁకటితో, భుక్తి = తినుట, ఎపుడున్ = సదా, కడున్ = మిక్కిలి, పథ్య మగున్ = దేహమునకు హిత మగును.

రాజ భోజనములు నానావిధ మధురాది రసయుక్తము లయిన గురుపదార్థములతో నిండియుండు నవి గావున, అపరాహ్ణమునందే గాని ఆమపక్వకోశశుద్ధి చెందినగాని, ఆఁకటితో భుజించుట రాజునకు మిక్కిలి హితకారి; ఆఁకలిలేక భుజింపఁగూడదు, ఆఁకటితో భుజించినది చక్కఁగా జీర్ణమై దేహమునకు బలారోగ్యములు కలిగించు ననుట.—

'పాడబము' - ఉపోద్ఘాతమందలి శబ్దపట్టికం జూచునది.

క. విను, వర్గసమత నృపుఁడు
న్నను, ధర్మాంశంబె హెచ్చినా, పెఱమడి కె
త్తినసీరును దెగి యలరా
జనపుమడికి నెక్కినట్లు చను ముద మందన్. 282

విను = ఈ చెప్పఁబోవు మాటను చక్కఁగా గ్రహింపుము, నృపుఁడు = నరపాలకుఁడు, వర్గసమతన్ = మూఁడు పురుషార్థములయందు సమప్రవృత్తి కలిమితో, ఉన్ననున్ = ఉన్నప్పటికిని, ధర్మ అంశంబె = ధర్మమునకు వ్యయము గు ధనభాగమే, హెచ్చినా = అధికమైనయెడల, పెఱమడికిన్ = వేఱుచేనికి, ఎత్తినసీరును = ఏతముతో చల్లిన జలముకూడ, తెగి = గనిమ కోఁతఁబడి, అలరాజనపుమడికి నెక్కినట్లు = ఆ రాజనపువరిచేనికి పాఱిన నెట్లో అట్లు, ముదము = సంతోషము, అందన్ = పొందవలయును.

మూఁడు పురుషార్థములకును రాజు సమముగా ధనవ్యయము చేయవలయును; అందు ధర్మార్థమైన వ్యయము హెచ్చినా అందులకు మిక్కిలియు సంతోషింపవలయును; మూఁటిలోను ధర్మమందే అధికాసక్తి నుంపవలయు ననుట.- ఉపమాలంకారము.

"త్రివర్గో ధర్మకామార్థై శ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః"—అమ
"ధర్మార్థకామాః సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తః స జనో జఘన్యః" భారవిటీక.
"అసక్త మారాధయతో యథాయథం। విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,
గుణానురాగా దివ సఖ్య మీయివా। న్నబాధతే౽స్య త్రిగణః" పరస్పరమ్." భారవి. (11)
"ధర్మార్థావిరోధేన కామం సేవేత।...సమం వా త్రివర్గం సేవేత...।

"ధర్మార్థకామానాం యుగప త్సమవాయే పూర్వః పూర్వో గరీయాన్" సోమదేవుఁడు.

"అర్థసిద్ధికంటె నరయ నెక్కుడు ధర్మ। సిద్ధి, దాన సకలసిద్ధులును బ్రశస్తభంగిఁ జేరు, శాశ్వతకీర్తియు। సంభవించుఁ గలుగు సద్గతియును." శాంతి.2(403) చూ(274) "పాత్రభూతు" టీక

క. వెలయించునట్టి యొకమణి
వెలుఁ గానం గొనుము, ధరణి వెండి సువేషో
జ్జ్వలతకు వలదే వాసర
ముల మణులవిభూషణములు భూపతి దాల్పన్. 283

వెలయించునట్టి యొకమణిన్ = శ్రేయఃప్రద మైన యొకరత్నమును, వెలుఁగు ఆనన్ = వెలుఁగొందుటకై, ధరణిలో, వెండి(యున్) = పైగా, భూపతి = రాజు, సువేష ఉజ్జ్వలతకున్ = మంచి కైసేఁత చేత వెలుఁగొందుచుండుటకై, వాసరముల మణులవిభూషణములన్ = ఏడువారముల రత్నాభరణములను, తాల్పన్ వలదే = తప్పక ధరింపవలయును.

నీవు ఉజ్జ్వలుఁడవై యుండుటకుఁగాను, మేలు కలిగించున దైన యొకమణిని ధరింపుము; ఇంతియగాక రాజు వారవారము వేఱువేఱు రత్నాభరణముల మంచి కైసేఁతచే వెలుఁగుచుండ వలయును.

"రత్నేన శుభేన శుభం భవతి నృపాణా మనిష్ట మశుభేన।
యస్మా దతః పరీక్ష్యం దైవం రత్నాశ్రితం తజ్జ్ఞైః" బృ. సం.

"ఏమి చేయవలయు నీకమీఁద రత్నమె। క్కటియుఁ గానరాదు, కడువిచార
కరము గాదె, యితఁడు కడువడి రాజ్యాధి। పత్య మూనకున్న, వసుధ చెడదె?"
"యజ్ఞారి యమాత్యులార, యతిహారిసువర్తుల రత్నరాజి మీ
రారసికై। కొనుం డనిన హర్షమునన్ వరమౌళిరత్న సంభార మనుగ్రహింపుఁ డన"
"రవి శశి కుజ శీతరశ్మిజ గురు శుక్ర రవితనూభవ వాసరములందు।
మాణిక్యమౌక్తికమహితవిద్రుమ మరకతపుష్యరాగంబుల వజ్రనీలముల్ ధార్యముల్"
హాలాస్యము - 3 ఆ.

క. చేయునది రాజ్య మఁట, యఘు
మే యవధిగ నీఁగువార మే, మనఁ జన; దా
మ్నాయంబు నశక్యాను
ష్ఠేయముఁ జెప్పదు; స్వశక్తిఁ జేయఁగఁ జెప్పున్. 284

చేయునది రాజ్య మఁట-(అనంత పాపప్రద మనుట), ఏము = మేము, అఘము = పాపమును, ఏ యవధిగన్ = ఏకాలమునకు, నీఁగువారము = నివర్తింప నేర్తుము? అనన్ చనదు = అని వెనుదివియవలదు, ఆమ్నాయంబున్ = వేదము సైతము, అశక్య అనుష్ఠేయమున్ = శక్యము గాని కార్యమును, చెప్పదు = విధింపదు, స్వశక్తికిన్ = కర్తయొక్క శక్తి కొలంది, చేయఁగన్ = చేయునట్లుగా, చెప్పున్ = విధించును.

రాష్ట్ర మేలువానికి అనంతపాపము తప్పదుగదా, 'రాజ్యము ఏలనేల? పాపము కట్టుకొననేల? ఆపాపము ఏనాఁటికి తీఱును? దానివలన శాశ్వతనరక మనుభవించుచుండ వలసినదే గదా? అందు కొఱకా రాజ్య మాశించుట?' అని వెనుదివియఁ గూడదు. శక్తికొలఁది అధర్మము చొరనీయక రాజ్యము సేయవలయును. తెలియక మించి సంభవించు పాపములకు పరిహారములును గలవు. వేదము అశక్యకరణమును విధింపదు. కావున ఆచింతవలదు.

"అవధిస్త్వవధానే స్యా త్సీమ్ని కాలే బిలే పుమాన్"-మేదిని.

వ. మనుదండధరాదులు విశేషించి దోషం బెఱింగి దండించియు ధర్మపరు లనంబరఁగిరి; ప్రజాపరిపాలనంబు పనిగాఁ బ్రజానాథుండు బహుముఖంబులం బుట్టింపం బుట్టి విరాట్స్వరాట్సమ్రాట్ప్రభృతి వేదోదితశబ్దవాచ్యుండై దేవసదృశుం డగు మూర్ధాభిషిక్తుండవు సోమసూర్యకులంబుల కగు నలజడులు తీర్చినంగాక జన్మంబు సఫలం బగునే? కేవలేంద్రియప్రీతి బంధకృతి పరకళత్ర పథికపరివస్త్రహరణ ప్రాప్తవిత్తమ్ములఁ గాటచ్చర ప్రభులకు జరగదే? యింత లాంపట్య మేమి పని యని యవనియెడ నవన నైముఖ్యంబు చెల్ల; దెట్లనినఁ దొల్లి కృతయుగంబునఁ గృతవీర్యనందనుండగు సహస్రబాహుండు దత్తాత్రేయదోస్తంభ సంభృత యగు నీవిశ్వంభర నేద్వీపంబున నేనాఁట నేపేట నేత్రోవ నేక్రేవ నేవేళ నెవ్వఁ డేమి సేయం దలంచు నప్పుడందంద యని ముసలచాపాది శస్త్రాస్త్రధారియై తోఁచి యాజ్ఞ యిడు; నట్లాజ్ఞ యిడ నంత్రిమం బగు నీయుగంబున యుగానుసారంబుగా మితసారం బగు రాజలోకంబునకు శక్యంబుగాదుగదా? యొక్క రాజలోకంబున కిన నేల? యిక్కాలంబునం గలి భూసురులకు నక్కాలంబునం గలిభూమిదివిజులకుఁ గలశక్తి యున్నదే? యొక్క బాడబుండు కడలినీరు గ్రుక్కఁగొనియె, నొక్క విప్రుండు స్రష్టసృష్టికిఁ బ్రతిస్రష్టయయ్యె, నొక్క బ్రాహ్మణుండు బ్రహ్మదండంబున బ్రహ్మాస్త్రంబు వారించె, నట్టియనుష్ఠానంబు మాకు లేదిం దేమి ప్రయోజనం, బని శక్త్యనుష్ఠానంబు వీరికి విడువవచ్చునే? వీరితరుల కుపాసనీయులు గాకపోయిరే? కావున సావధానుండవై శక్తికొలఁది శ్రుతదృష్టంబు లుపేక్షింపక రక్షణశిక్షణంబు లాచరించుచు నశక్యంబునకార్త శరణాగతరక్షకుం డగు పుండరీకాక్షుమీఁద భారంబిడి యనహంకృతిఁ బ్రవర్తిల్ల నెల్లసంసిద్ధులు కరస్థంబులగు. నది యట్లుండె, నట్లు యినపట్టబద్ధుండగు రాజు ధర్మంబునందదృష్టియిడి నడవవలయు; వరుణ వైశ్రవణ వాయు వైశ్వానర వాసవాదులజన్మంబులును బహుభవారబ్ధక్రియాలబ్ధంబులభూమ్యుద్భవస్స్వారాదు

లగునిజ్జగంబులు నధర్మప్రతిష్ఠితంబులు కావునఁ దదాచరణచణుండవై ఋణత్రయంబును నీఁగి సమానులందు త్తమశ్లోకుండవై రాజ్యపరిపాలనంబు సేయుమని యభిషిక్తుం జేసె. నిది మదీయభక్తప్రభావం" బని యంబుజాలయ కానతిచ్చె.

మను దండధరాదులు = మనువు యముఁడు లోనగువారు, ప్రజానాథుఁడు = రాజు, విరాట్ సమ్రాట్ ప్రభృతి = విరాట్టు సమ్రాట్టు మొదలుగాఁగల, వేద ఉదిత శబ్ద వాచ్యుండు = వేదమందు చెప్పఁబడిన శబ్దములచే పేర్కొనఁబడినవాఁడు, సోఁఢోర్చి = ప్రయాసను సహించినవాఁడు, అలజళ్లు = ఉపద్రవములు, కేవ...మ్ములన్ - కేవల ఇంద్రియ = ఇంద్రియమాత్ర-ప్రీతి = హర్షముకై - బందీకృత = బందిగా చేయఁబడిన - పరకళత్ర = పరభార్యలయు-పథిక = బాటసారుల - పరిషత్ = సమూహమును-ప్రహరణ = కొట్టి కోఁచుకొనుటచేత - ప్రాప్త = పొందఁబడిన - విత్తమ్ములన్ = ధనములచేత, పాటచ్చరప్రభులకున్ = దొంగదొరలకు, ... లాంపట్యము = లోలుభత్వము... ఏమి పనియని = ఏలయని, ...అవనియెడన్ = భూమివిషయము లో, అవనవైముఖ్యంబు = రక్షించు విషయమున విముఖత - ఆజ్ఞ యిడుటన్ = దండించుట. అట్టాజ్ఞ యిడ శక్యంబుగాదు అని యన్వయము. భూమిసురజాలకున్ = బ్రాహ్మణులకు, బాడబుండు = బ్రాహ్మణుఁడు (అగస్త్యుఁడు), బ్రహ్మదండంబునన్ = బ్రాహ్మణుల పైదురాయి పెట్టుట చేత, ఒక బ్రాహ్మణుండు = వసిష్ఠమహాముని, శ్రుతదృష్టంబాను = విన్నవియు, కన్నవియు-బహు...ల-బహు = పెక్కు - భవ = జన్మములందు - ఆరబ్ధ - కావించిన - క్రియా = తపః క్రియ చేతను - లబ్ధంబుల = పొందఁబడినవే. ఆచరణచణుండవు = ఆచరించుటచేతఁ బ్రసిద్ధుండవు (ఆచరించుటలో సమర్థుఁడవు), ఋణత్రయంబున్ = దేవఋణ ఋషిఋణ పితౄణములను.

ఆ శ్వా సాం త ము.

శా. దుగ్ధాంభోధిమహాగృహోత్సుక, సుధాంధోబృందచూడామణీ
రుగ్ధారాశబలీకృతాంఘ్రియుగ, కారుణ్యాంబుసింధూభవ
ద్దృగ్ధామా, ధృతమంథ, సింధురవరార్తిక్షేపిదోశ్చక్ర, శ్రీ
ముగ్ధాలాపరసాదరా, కృతపలాన్మూర్ఛస్వనోద్యద్దరా. 286

దుగ్ధ అంభోధి మహాగృహ ఉత్సుక = పాలసముద్రమనెడు గొప్పయింటికై ఉవ్విళ్లూరెడువాఁడా, సుధా...గ - సుధాంధస్ = దేవతలయొక్క-బృంద = సమూహములయొక్క - చూడ = సిగలయందలి-మణీ = రత్నములయొక్క - రుక్ = ప్రభయొక్క - ధారా = ప్రవాహములచేత - శబలీకృత = పలువన్నెలంగలదిగాఁ జేయఁబడిన - అంఘ్రి = పాదములయొక్క-యుగ = ద్వంద్వముకలవాఁడా, కారు...మా - కారుణ్య = కనికరమనెడి - అంబు = జలమునకు - సింధూభవత్ = సముద్రముగా నొప్పుచున్న - దృక్ = చూపుయొక్క - ధామా = తేజస్సు కలవాఁడా, ధృతమంథ = మోపఁబడిన కవ్వము (మందరమనుట) కలవాఁడా, సింధురవర ఆర్తి క్షేపిదోశ్చక్ర = గజేంద్రునియొక్క పీడను పోఁటివైచునట్టి చేతి గుడునువాలు కలవాఁడా, శ్రీముగ్ధ ఆలాపరస ఆదరా = లక్ష్మియొక్క మనోహరవాక్కుల స్వారస్యమందు తగులము కలవాఁడా, కృత...రా - కృత = చేయఁబడిన - పలాత్ = రాక్షసులయొక్క - మూర్ఛ = సొమ్మసిల్లుట

కలదైన - స్వన = మ్రోఁతతో - ఉద్యత్ = విజృంభించుచున్న - దరా = శంఖము (పాంచజన్యము) కలవాఁడా. [ఈసంబుద్ధులకు 5(2)లోని ''అవధరింపు''ము అను క్రియతో నన్వయము].

క్షీరాబ్ధిమహాగేహప్రియా, ప్రణతులైనసురల సిగ రతనముల వెలుఁగు జాలుల చిత్రవర్ణములతో నీపాదములు తేజరిల్లుచున్నవి, నీక్రేఁగంటి దీప్తియందు కడలియంత కనికరము ప్రవహించుచున్నది. కవ్వపుఁ గొండయైన మందరమును మోచి అమృతము దొరకునట్లు గావించి దేవతలం బ్రోచితివి, నీచేతిచుట్టువాలు విసరి గజేంద్రుని యార్తిని మీఁటివైచితివి, మహాలక్ష్మియొక్క మనోహర సరసాలాపములను విన్నకొలఁదియు వినంగోరుచున్నావు, నీచేతి శంఖమును ఊఁది ఆమ్రోఁతచే రక్కసులను మూర్ఛిల్లఁ జేసెదవు, (అట్టి నీకు మమ్ముం బ్రోచుట యేపాటి అని కవి ప్రార్థన). ఇందు రెండురూపకములు కలవు.

''అమర్త్యా అమృతాన్ధసః'',—''స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భా భాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయః,'' ''చిత్రకిర్మీర కల్మాష శబలైతాశ్చకర్బురే'', ''దేశే నద విశేషేఽబ్ధౌ సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియామ్,'' ''గృహాదేహాత్విట్ప్రభావా,ధామాని''. అమ. ''ఆర్తిః పీడాధనుః కోట్యోః'', ''ముగ్ధస్సున్దరమూఢయోః''అమ. ''దరోఽస్త్రీకన్దరభయయోః''నానా. పలాత్ - పల=మాంసమును- అద్=భక్షించు వాఁడు. నారాయణుని చక్రము 'సుదర్శనము,' శంఖము 'పాంచజన్యము.' ''శఙ్ఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్యశ్చక్రం సుదర్శనమ్''అమ. గజేంద్రుం బట్టిన మకరమును నారాయణుఁడు చక్రాయుధముతో ఖండించె నని భాగవతకథ.

''కరుణాసింధుఁడు శౌరి వారిచరముౕ ఖండింపఁగాఁ బంపె స
త్వరతాకంపిత భూమిచక్రము మహోద్యద్విస్ఫులింగచ్ఛటా
పరిభూతాంబరచక్రముౕ బహువిధబ్రహ్మాండభాండచ్ఛటాం
తరనిర్వక్రముఁ బాలితాఖిలసుధాంధశ్చక్రముం జక్రముౕ.''
''భీమంబై తల ద్రుంచి ప్రాణములఁ బాపెౕ జక్ర మా శుక్రముౕ
హేమక్ష్మాధర దేహముౕ జకితవన్యేభేంద్రసందోహముౕ
కామక్రోధనగేహముౕ గరటిరక్తస్రావగాహంబు ని
స్సీమోత్సాహము వీతదాహము జయశ్రీమోహముౕ గ్రాహముౕ''. భాగ. 8(111).

క. కరధృతదరారివితరణ
పరిపాలిత తొండమాన్నృపాలక, పునరు
త్తరిత నరనప్తృబాలక,
శరణాగతసేవధీ, భుజంగాశరధీ. 287

కర...లక - కర = నీచేతియందు - ధృత = తాల్పఁబడిన- దర = శంఖముయొక్కయు= అరి = చక్రముయొక్కయు - వితరణ = ఈవిచేత - పరిపాలిత = కావఁబడిన - తొండమాౕ = తొండమాననెడు - నృపాలక = రాజుగలవాఁడా, పు...క - పునః = మరల- ఉత్తరిత = ఉజ్జీవితుఁడైన-నర=అర్జునుని, నప్తృ=మనుమఁడైన- బాలక=బాలుఁడు గలవాఁడా, శరణఆగతసేవధి -

రక్షణార్థులై వచ్చిన వారియొక్క నిధానమా, భు...థీ - భుజంగాశ = గరుడునిచేత - రథీ = అగడము కలవాఁడా.

స్వామీ, నీవు నీభక్తుఁడైన తొండమానురాజును నీచేతి శంఖ చక్రములను ఇచ్చి రక్షించితివి; అర్జునుని మనుమఁడైన పరీక్షిత్తుఁ దల్లిగర్భములో అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరోనామకమహాస్త్రముచే మృతుఁడు కాఁగా ఆశిశువును బ్రతికించితివి, శరణాగతులకు నిధివి, గరుడు నెక్కి నీవు ఎల్లెడలకుం జరింతువు.

“అరం తు శీఘ్రే చక్రాఙ్గే శీఘ్రగామిని తు త్రిషు” నానా. ‘అరములు’ = చక్రాంగములు=చక్రపుటాకులు - అవి కలది అరి చక్రము - - - దరారి దర అరి- “అరిదర కరుఁడై” అనివరపరాజీయము,- ఉత్తరత, త్వాప్లవన తరణయోః-తరణం తరః - తరము = దాఁటుట-లక్షణచే చైతన్యము - ఉత్తరుఁడు = ఉద్గతమయిన చైతన్యము కలవాఁడు - పునరుత్తరితుఁడు = పునఃప్రాప్త చైతన్యుండుగాఁ జేయఁబడిన వాఁడు, నామధాతువు -మరల బ్రదికింపఁ బడినవాఁడు. “నప్తృ - నపతత్యనేన నప్తా పౌత్రో దౌహిత్రశ్చ” సి.కౌ.ఉణాది— “నిధిర్నా శేవధిః” అమ.

చంద్రవంశ్యునికి సుధర్ముఁడను రాజునకు పట్టమహిషి యందు ఆకాశరాజను పుత్రుండును, ఒకానొక నాగకన్య యందు తొండమాన్ చక్రవర్తియు జనించిరి. ఆకాశరాజునకు పుత్రకామేష్టిచేత పద్మావతియను నయోనిజయు వసుధానుండను సుతుండును జనించిరి, వేంకటాచలమందు ఎఱుకుదొరగా నుండి శ్రీనివాసమూర్తి పద్మావతిం బరిణయ మాయెను, ఆకాశరాజునవంతరమందు పితృవ్యభ్రాతృవ్యులు రాజ్యమునకై పోరాడు నపుడు శ్రీనివాసుఁడు తన భక్తుఁడైన తొండమానునకు విజయార్థము తన శంఖచక్రము లిచ్చెను, చక్రముతో తొండమానుఁడు వైరి నోడించెను.

ఉత్తరాగర్భస్థుని అభిమన్యుపుత్రుని పరీక్షిత్తును అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరమను నస్త్రమునుండి శ్రీకృష్ణుల వారు కౌమోదకిచేఁ గాచిన కథను భాగవతంబునం గనవచ్చును.

మత్తకోకిల. కుండలిద్విషదుగ్రకేతన, గోత్రభిద్ద్రుమ హారి దో
శ్చండిమోత్పులకీకృతాంగకసత్య, దౌత్యకురూక్తవా
క్పండితత్వ, యశోనిధీకృతపాండవేయ, కపర్దికో
దండఖండనపాటవాంచదుదార దారసమాగమా. 288

కుం...న - కుండలిద్విషత్ = నాగ శత్రువు (గరుత్మంతుఁడు)-ఉదగ్ర=ఉన్నతమైన, కేతన = ధ్వజమునందుఁగలవాఁడా, గోత్ర - - - త్య - గోత్రభిత్ = ఇంద్రుని- ద్రుమ = వృక్షమయిన పారిజాతమును - హారి = హరించున దైన - దోశ్చండిమ = బాహువులయొక్క తీవ్రతచేత - ఉత్పులకీకృత = ఉద్గత మైన గగుర్పాటు కలయవయవములు కలదైన - సత్య=సత్య భామ కలవాఁడా, దౌ - - - త్వ - దౌత్య = దూతభావమందు (రాయబారమందు) - కురు = కౌరవులచేత, ఉక్త = ప్రశంసింపఁబడిన - వాక్ =భాషణమందలి - పండితత్వ = పాండిత్యము కలవాఁడా, య...య - యశః = కీర్తికి - నిధీకృత = నిక్షేపముగాఁ జేయఁబడిన-పాండవేయ=పాం

డు పుత్త్రుఁ డయిన ధర్మరాజు గలవాఁడా, కప...మా - కపర్ది = శివునియొక్క, కోదండ=వింటి యొక్క-ఖండన = త్రుంచుట యందలి-పాటవ = నేర్పుచేత - అంచత్ =ఒప్పుచున్న-ఉదార= మహాత్ములయిన - దార = భార్యయొక్క-సమాగమా = ప్రాప్తికలవాఁడా, [5(2) "అవధరింపుము"' అను క్రియతో నన్వయము].

ఓ నారాయణమూర్తీ, ఎత్తయిన నీటెక్కెమందు గరుడుఁడు వెలుఁగుచున్నాఁడు; నీవు నీబాహుబలముచేత నందనమునుండి పారిజాతవృక్షమును పెల్లగించి ఇంద్రు నోడించి తెచ్చియిచ్చి ఒడలెల్ల గగురుపొడుచునట్లు సత్యభామను అలరించితివి. రాయబారమున నీవాక్పటిమను కౌరవులుకూడ మెచ్చుకొనిరి. పాండుపుత్త్రుఁ డయిన ధర్మరాజునకు కీర్తి కలిగించితివి. అట్టి యోగపరమపురుషా, మమ్ముం బ్రోవుము.

"కుణ్డలీగూఢపాచ్చక్షుశ్శ్రవాః కాకోదరః ఫణీ;" 'గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వరః। నాగాన్తకో విష్ణురథః" - "ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాస్తుఙ్గే" - అమ. - "కేతనం గేహ చిహ్నధ్వజకృత్యా మున్నణకేతుషు," నానా., 'సుత్రామా గోత్రభిద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషా -"అమ. "చణ్డో దైత్యవిశేషే యమదాసే త్రిషు తీవ్రకోపనయోః" నానా. 'ఉగ్రః కపర్దీ శ్రీకణ్ఠః శితికణ్ఠః కపాలభృత్' అమ. "ఉదారో దాతృమహతోః" - అమ. పాండవేయ = పాండవ.—

> "సురలవరప్రసాదమునఁ జూరె సుపుత్త్రులఁ బాండురాజు భా
> సురముగఁ గాంచెఁ బత్నులఁ జూతము రండని పౌరులెల్ల నొం
> డొరులకుఁ జెప్పుచుం దఱిసి యొండొరులం గడవంగ వచ్చి చూ
> చిరి భుజ విక్రమాధరితసింహకిశోరులఁ బాండవేయులన్". ఆది. 5.(150).

శా. ఇది సింహాచలదంభకేసరిపదాభీష్టార్చనాపుణ్యల
బ్ధదురుట్టంకణ పొట్టునూరివిజయస్తంభోపలోట్టంకితా
కదృఢేష్టాక్షర కృష్ణరాయనృపసంజ్ఞాస్మత్కృతాముక్తమా
ల్యద నాశ్వాసవరంబు నాలవది హృద్యంబై మహిం బొల్పగున్.

ఇది = ఈయాశ్వాసము, సిం...దన్ - సింహాచల =సింహాద్రి యనుక్షేత్రమందలి- దంభకేసరి = నృసింహావతారముయొక్క-పద - చరణములయొక్క - అభీష్ట =ప్రియమైన - అర్చనా= పూజచేతనైనట్టి - పుణ్య - సుకృతముచేత - లబ్ధ = పొందఁబడినట్టి - దురుట్టంకణ=చెక్కుటకు శక్యముకాని - పొట్టునూరి = పొట్టునూరను గ్రామమందలి - విజయ= గెలుపును సూచించునట్టి-స్తంభ = కంబమైన - ఉపల = ఱాతియందు - ఉటంకిత - చెక్కఁబడిన - అంక= చిహ్నమైన-దృఢ = స్థిరమైన - ఇష్ట = ప్రియమైన - అక్షర= వర్ణములు కలిగిన - కృష్ణరాయ నృపసంజ్ఞ = కృష్ణరాయ భూపతి యనుపేరు కల్గిన - అస్మత్ =నాచేత - కృత = రచింపఁబడిన - ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్తమాల్యద యనుప్రబంధమందు, నాలవయాశ్వాసము, హృద్యంబై = మనోహరముగా, మహిన్ =భూమిలో, పొల్పగున్ =ఒప్పుచుండును.

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కటకమును జయించినప్పుడు దారిలో ఈపొట్నూరికడ తన విజయాంకమైన శాసనమును చెక్కించెను. చూ. మను.'అభిరతిఁగృష్ణరాయ,- - ఇత్యాది పద్యమందు చెప్పఁబడియున్నది.

ఈసింహాద్రి విశాఖపట్టణము జిల్లాలోనిది. ఆస్వామికి అప్పఁడని సంజ్ఞ. కావుననే ఆ సీమలో ననేకులకు అప్పఁడనుపేరు ఇప్పటికిని ఎప్పటికిని ప్రసిద్ధము.

'అంక...క్షుర'-అంక 'దృఢిష్ఠా'అని పా. అగపడుచున్నది. 'ద్రఢిష్ఠ'అని సాధురూపము. 'శార్ఙ్గమివ ద్రఢీయః' మాఘ.

పంచమాశ్వాసము.

కం. శ్రీ నీళా జాంబవతీ । మానస తామరస విహార ♦ మాణమిళిందా
భా నద్యుదయ కళిందా । నానాంఘ్రిశిరోక్షి శేష ♦ నగ హర్యక్షా. ౧

౧. శ్రీ....దా-శ్రీ = మహాలక్ష్మి-నీళా = నీళాదేవి-జాంబవతీ = జాంబవతీదేవి-వీరియొక్క-మానస = హృదయములనెడి - తామరస = కమలములయందు - విహరమాణ = క్రీడించుచున్న-మిళిందా = తుమ్మెదా, భా—దా-భా = (దేహ) కాంతియనెడి-నది = (యమునా) నదియొక్క-ఉదయ = పుట్టుకకు - కళిందా = కళిందపర్వతమైనవాఁడా, నా—క్షి-నానా = పెక్కులయిన - అంఘ్రి = పాదములు-శిరః = తలలు - అక్షి = కన్నులు గలవాఁడా, శే—క్షా-శేష = శేషమనెడు (పేరుగల)-నగ = కొండయందలి (అనఁగా శేషాద్రియందలి)-హర్యక్షా = సింహమా:—ఇవన్నియు వేంకటాచలపతికి విశేషణములు.

తా.—శ్రీదేవి నీళాదేవి జాంబవతీదేవి అనెడి పట్టపుదేవుల హృదయములయందు తుమ్మెద ఎట్లు తామరలయందు (మకరందార్థము) విహరించుచుండునో అట్లు విహరించుచుండువాఁడా (వారిచే ధ్యానింపఁబడుచుండుననుట); కళిందపర్వతమునుండి నల్లని యమునానది జనించి ప్రవహించురీతిగా దేహమునుండి జనించి వ్యాపించెడు నల్లకాంతికలవాఁడా; లెక్కలేని పాదములు, లెక్కలేని తలలు, లెక్కలేని నేత్రములుం గలవాఁడా; ఏదేని కొండయందు సింహముండునట్లు వేంకటపర్వతమందు ఉండువాఁడా.- రూపకాలంకారములు. శ్రీకృష్ణభగవంతునికి రుక్మిణీ-సత్యభామా-జాంబవతీ-కాళిందీ-భద్రా-సుదంతా-మిత్రవిందా-లక్షణలు అని ఎనమండ్రు పట్టమహిషులు. అందు రుక్మిణి శ్రీదేవి యొక్క యవతారము; జాంబవతి జాంబవంతునికూఁతురు; నీళాదేవి యనియొక గొల్లకూఁతురును శ్రీకృష్ణులవారిభార్య. ఆమె తండ్రి కుంభుఁడను గొల్లదొర యాలమందలలో కాలనేమి యను దానవుని కొడుకులు ఇరువురు ఆఁబోతులుగానుండి జనుల కపాయముసేయుచుండఁగా వారిం బరిమార్చు వానికి తన కూఁతునిచ్చి పెండ్లిచేసెదనని యాతఁడు ప్రతినచేసి అట్లు ప్రకటించెను. ఎవ్వరును కోడెలంగూల్ప నేరరైరి. అంతట శ్రీకృష్ణుఁడు వచ్చి వానిరెంటిం బరిమార్చి నీళను పెండ్లియాడెను. వైకుంఠవాసి నారాయణుని దేవేరులలోను నీళ గలదు.

"అచ్చెరువుగ నాచెంతకు । వచ్చెను సిరి వచ్చె నీళ వచ్చెను గిరియున్
వచ్చెను బరివారము నా । కిచ్చట సంసార మింక హెచ్చు నటంచున్."
అని యజ్ఞవరాహస్వామి సంతసించుచున్నంత" అని వేంకటాచలమాహాత్మ్యము.
హృదయము అధోముఖ పద్మాకారముగా నుండును.—
"హృది స్థానే స్థితం పద్మం, తస్య వక్త్ర మధోముఖమ్
ఊర్ధ్వనాళ మధోబిన్దు తస్య మధ్యే స్థితం మనః." ఉపనిషత్తు
నారాయణమూర్తి నల్లనివాఁడగుటచేత ఆయనయందు ఆరోపితమయిన భృంగత్వము మిక్కిలి సొంపుగానున్నది. విశ్వరూపమందు శిరోంఘ్ర్యక్షులు సంఖ్యాతీతములు.
యమునానది కళిందపర్వతమునుండి పుట్టునుగాన కాళిందియనఁబడును; యమున నలుపు:—
"కృష్ణాని కేశవః సీరిచేల చన్ద్రాఙ్క రాహవః....
మషీ మద సురావార్ధి యమునా స్వాఙ్గనాశ్రు చ." కా. క. ల.

"రూపం మహత్తే బహువక్త్రనేత్రం
మహాబాహో బహుబాహూరుపాదమ్
బహూదరం బహుదంష్ట్రం కరాళం
దృష్ట్వా లోకాః ప్రవ్యథితా స్తథాహమ్." గీత.

"సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాత్." పురుషసూక్తము.

శేషుఁడు వేంకటాచలమైనాఁడు గావున ఆ కొండకు శేషనగ మనియుం బేరు:—"శేషుండు చాఁగిలంబడి వైకుంఠునికి సాష్టాంగదండప్రణామంబు చేయుచు పర్వతాకారంబునొందె; అట్టు శేషాఖ్యనొందిన మహాగిరి ఫణాప్రదేశం బహోబలంబును బుచ్ఛప్రదేశంబు శ్రీశైలంబునగుచు నుండ,—" వేంకటాచల మాహాత్మ్యము.

'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః' అమ.

వ అవధరింపు మవ్విష్ణుచిత్తుండు ౨

౨. 'విష్ణుచిత్తుండు'-కర్త, 4-వ పద్యములో 'కనుంగొనెన్' అను క్రియతో నన్వయించును; ఆ కనుంగొనుటకు అధికరణము 'తోఁట'; అది 3-వ పద్యములో వర్ణితము.

మహాస్రగ్ధర. ఒకనాఁ డామ్రాంకు రౌఘం బురు కుసుమకుడం గోదరక్షోణిఁ దల్ప
ప్రకరం బై కాంతుచే ము న్పతులఁ బదరి పైఁప్రౌఢి వాటించి నిట్టూ
ర్పెకదొట్టన్ డస్సి పీరాయిత మఱి మఱి తా రెట్లు మున్నట్ల యౌనా
యికలం గందర్పుఁ డోటం బెఱిఁగి తఱిమి వీఁపేసెనా నంటు తోఁటన్. 3

3. ఒకనాఁడు, ఆ—బు-ఆమ్ర = మామిడి-అంకుర = చిగురులయొక్క-ఓఘంబు = మొత్తము, ఉరు - ణిన్ - ఉరు = గొప్పవైన (విశాలములైనయనుట) - కుసుమకుడంగ = పూఁబొదరిండ్లయొక్క - ఉదరక్షోణిన్ = నడిమిప్రదేశమునందు, తల్ప ప్రకరంబు = సెజ్జలసమూహము, ఐ, కాంతుచేన్ = ఆశతో, మున్ = మొదల, పతులన్ = కాంతులను, పదరి = గద్దించి, పైప్రౌఢి = ఉపరిసురత కౌశలమును (లేక = పైఁబ్రౌఢి, పైన్ = పైగా, ప్రౌఢి = సురతనైపుణ్యమును), పాటించి = సెఱపి, నిట్టూర్పు = ఉచ్ఛ్వాసము, ఎకదొట్టన్ = అతిశయింపఁగా, డస్సి = అలసి, పీరాయితము = పురుషాయితము (ఉపరిసురతము), అఱి = ఉడిగి, మఱి = పిమ్మట, మున్ను తారు ఎట్లు = తొలుత తామెట్లు ఉండిరో, అట్ల = ఆప్రకారమే (అనఁగా తాము క్రిందివారుగానే), ఔ నాయికలన్ = అయినట్టి కామినులను, ఓటంబు = (వారి) పరాజయమును, ఎఱిఁగి తఱిమి, కందర్పుఁడు = మన్మథుఁడు, వీఁపు ఏసెన్ నాన్ = వెన్నునంగొట్టినాఁడో అనునట్లుగా, అంటుతోఁటన్ = తగులొ్కనుచున్న (అనఁగా మామిడిచిగుళ్లు ఏయారామమందు ఓడి యధఃస్థితలైన నాయికల వీఁపున అంటుకొన్నవో ఆ) యారామమందు, [తర్వాతి కన్వయము].

తా.—వసంతర్తువుపచ్చినది. పొదరిండ్లు నిండారం బూచినవి. వానిలోపలి విశాలప్రదేశములందు లేమావి చిగుళ్లమొత్తములును ఆ పొదల పుప్పొడులును పాన్పులుగా నొప్పుచుండఁగా అందు నాయికలతో నాయకులు మదనక్రీడలం జెలంగుచుండిరి. అట్లుండుటలో నాయికలు తొలుత సమరతియం దున్నవారు నాయకులను బెదరించి పురుషాయితమునకుం జొచ్చి అబల లగుటవలన నిట్టూర్పుగఁ దట్టఁగా నలసి పురుషాయితమును మాని తొలుత తాముండిన విధముగా ఉత్తానశయానలే అగుచుండిరి. సెజ్జలోని మావిచిగురు చెమటచిత్తడిచేత వారి వీఁపునకు అంటుకొనుచుండెను. అట్లు

వీఁపున నంటుకొన్న యామావిలేఁజివుళ్లతో వారు మెలంగుట యెట్లుండెననఁగా, వారు మరుకలనిలో పరాజయమొంది నందులకు మరుఁడు వారిని తఱుమి వీఁపునంగొట్టెనో యనునట్లుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఏసెనాణ్', వీఁపున నంటుకొనియున్న యెఱ్ఱని మావిచిగురు కత్తిపెట్టుచేతనయిన పెద్దగాయమో యనున ట్లుండె ననుట. రణమునుండి తొలఁగుబంటులను వారి సేనాపతులు వెనుకనుండి ఏయుట ప్రసిద్ధము. 'ఊరు'–ఉదరశ్రోణికిఁగాని కుడంగమునకుఁగాని విశేషణము. 'కుడంగకము'–"వృక్షలతాగృహా మితి స్వామీ" రామాశ్రమి. రా. కుటంగకము. "తల్పంశయ్యాట్టదారేషు" అమ. 'వీఁపు'–వెన్నున గాయము పలాయన సూచకము. 'ఒకనాఁడు'–దీనికి తర్వాతి పద్యములో "కనుంగొనెణ్" అను క్రియతో నన్వయము. ఇట్లు 2, 3, 4–ఇవి మూఁడును ఏకవాక్యము. ఇప్పద్యములో నాయికలు క్రమముగా సమ విరాయిత సమరతములను మూఁటిని అనుభవించినట్లు వర్ణన. "ప్రకర" మనుటచే వేలువేలురతము వేలువేలు తల్పమున ననుభూత మని ధ్వనితము. "ముణ్"–పదరి, పాటించి, అతి అనుక్త్వార్థకములతో నన్వయించును.

గోదా దేవి.

ఉ. వింగడ మైన యొక్క వన వీథిఁ గనుంగొనె నీడ సున్నపుణ్
రంగుటరంగు పచ్చలయ రంగయి పో వెలిదమ్మి బావికిం
జెంగట నుల్లసిల్లు తుల సీ వన సీమ శుభాంగి నొక్క బా
లం గురువింద కందళ దళ ప్రతిమాంఘ్రికరోదరాధరణ్. ౮

౮. వింగడము = విశాలము, వన–ఒక్క వనవీథిణ్ = ఉద్యానవృక్షశ్రేణుల నడిమిబాటయందు, వెలిదమ్మిబావికిణ్ = తెల్లదామరలడిగ్గియకు, చెంగటణ్ = సమీపమున, నీడణ్ = ఆకుజొంపముల ప్రతిఫలనముచేత, సున్నపు రంగుటరంగు = పాలగారచేత తళతళలాడుచున్నట్టి తిన్నె, పచ్చలయరంగు అయిపోణ్ = మరకతపు వేదికవలె నొప్పుచుండఁగా, ఉల్లసిల్లుతులసీవనసీమణ్ = సొంపారుచున్న బృందావన ప్రదేశమందు, (అట్టి యరంగుమీఁద), శుభాంగిణ్–శుభ = మంగళకరమయిన లక్షణములతోఁ గూడుకొన్న–అంగిణ్ = అవయవములుగలదానిని, కురు—రణ్–కురువింద = పద్మరాగము యొక్క–కందళ = మొలకయొక్క – దళ = కోఁతకు–ప్రతిమా = సాటియైన–అంఘ్రికరఉదర = పాదములయు చేతులయు లోపార్శ్వములును మోవియు కలదానిని, ఒక్క బాలణ్ = ఒక్క యాఁడు శిశువును, కనుంగొనెణ్ = చూచెను.

తా.—ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు విశాలమయిన యొక వృక్షవాటికయందు ఒక తెల్లదామరకొలని చెంత తులసితోఁటయందు చెట్లనీడల ప్రతిబింబముచేత పచ్చరాలవేదికయోయన నొప్పుచున్న పాలగచ్చు తిన్నెమీఁద నొక చిన్ని యాఁడునిసుఁగును సద్యోదళితపద్మరాగాంకురవర్ణములగు నఱకాళ్లను అఱచేతులును మోవియుంగలదానిని చూచెను:—తద్గుణము, ఉపమయు.

"స్వగుణము విడిచి యొకటియ । న్యగుణంబుం గొనుట తద్గుణాలంకృతి యా
మగువసరం బధరంపు । న్జిగిచేతం గొనియెఁ గెంపుసింగారంబుణ్." అ. సా. సం.

ఆకనఁబడిన శిశువు దేవత గావునఁ దదుచితమైన యునికిలో దొరకినది. "పచ్చలయరంగయి పోణ్" మణిసోపానమహాప్రాసాదములయందు వసింపఁదగినదని సూచన. 'వెలిదమ్మి' పుండరీకలనియు

యొక్క సాన్నిధ్యముం జూపుచున్నది. 'బావి'-వాపీశబ్దవైకృతము. 'చెంగట'-తులసీవృక్షములకు జలసమృద్ధి కలుగునట్టుగా. 'తులసి'-ఆశిశువు వేల్పుగావున తదీయపావనతం దెలుపును. మఱియు, తోమాలెకై తులసిం దెచ్చుకొనఁబోయినప్పుడు దొరకినదని సూచన. 'శుభాంగిన్'—శుభలక్షణ యగుటంబట్టి కొనిపోయి పెంచుకొనె ననుట. 'అంఘ్రి—రన్'-దంతములను జెప్పనందున స్తన్య మెఱుఁగనిదిగా దొరకిన దని భా. 'దళ'—మణులకు దళనమయిన కడలందు తేజ మెక్కువ; చూ:—

"ఇన్ద్రాయద్దళితేన్ద్రనీల శకలశ్యామం దరీదృశ్యతే।
తత్సాన్ద్రం నిశి పీతమన్ధతమ సం కుక్షిస్థ మాచక్ష్మహే." బిల్హణ.
"పాదౌ (తథా) కమలకాన్తి తలౌ చ యస్యాః।
స్తా ముద్వహే ద్యది భువోఽధిపతిత్వ మీయాత్." బృ. సం.
"మత్స్యాఙ్కు శాబ్జయవ వజ్రహలాది చిహ్నౌ
వస్వేదనౌ మృదుతలౌ చరణౌ ప్రశస్తౌ."—,,—
"బన్ధుజీవ కుసుమోపమోఽధరో। మాంసలో రుచిర బిమ్బరూపధృత్
కున్దకుట్మల నిభా స్సమా ద్విజా। యోషితాం పతి సుఖామితార్థదాః"—,,—

కురువిందము పద్మరాగభేదము, అది నృపజాతి పద్మరాగము, "కురువిందము నృపజాతి" హాలాస్యము, "సిందూరసంతప్తలోహరుచులు, పుడమిశశరక్త గుంజాభములగు నృపులు" హాలాస్యము. 'నున్నపున్రంగు'-ఇట నుగాగమమును 'గరువపున్మురువు' అను ప్రయోగంబునం బోలె సాధించునది. "అరంగు"-వాడుకలో "అరుగు" అనిరూపము.

చ. కనుఁగొని విస్మయం బొదవఁగాఁ గదియం జని సౌకుమార్యముం
దను రుచియు న్సులక్షణ వితానముఁ దేజముఁ జెల్వుఁ గొంత సే
పనిమిష దృష్టిఁ జూచి యహహా! యనపత్యున కమ్ముకుందుఁ డే
తనయఁగ నాకు నీశిశువుఁ దాఁ గృప సేసె నటంచు హృష్టుఁ డై. ౫

టీ. కనుఁగొని = ఆ శిశువునుచూచి, విస్మయంబు = ఆశ్చర్యము, ఒదవఁగాన్ = జనింపఁగా, కదియంజని = దగ్గఱంబోయి (సమీపించి), సౌకుమార్యమున్ = కోమలత్వమును, తను రుచియున్ = మేనివన్నెను, సులక్షణ వితానము = శుభలక్షణముల సమూహమును, తేజమున్ = ప్రకాశమును, చెల్వున్ = సౌందర్యమును, కొంతసేపు, అ నిమిష దృష్టిన్ = ఱెప్పపాటు లేని చూపుతో, చూచి, అహహా = ఎంతపుణ్యము, అనపత్యునకున్ = బిడ్డలులేని వాఁడనైన, నాకున్, అమ్ముకుందుఁడే = ఆ నారాయణుఁడే, తనయఁగన్ = కూఁతునుగా, ఈశిశువున్ = ఈనినుఁగును, తాన్, కృపసేసెన్ = ఇచ్చినాఁడు, అటంచున్, హృష్టుఁడై = సంతోషించి.

తా.—ఆ శిశువును జూచి యాశ్చర్యమొంది, చెంతకేఁగి, ఆకోమలత్వమును, మేనిపన్నెను, శుభలక్షణముల సముదాయమును, తేజును, కొంతసేపు ఱెప్పవాల్పక పరికించి, 'ఆహాహా! ఏమి నాపుణ్యము, నేను బిడ్డలు లేనివాఁడనని నామీఁద కరుణించి ఆ నారాయణమూర్తి నాకు కూఁతుంగా ఇచ్చినాఁడు' అని తలంచి, సంతోషముతో—

"విస్మయో ద్భుత మాశ్చర్యమ్" అమ - "అస్త్రీవితా నముల్లాభవిస్తారమఖసద్మసు। తుచ్ఛేమన్దే త్రిషు" నానా. "ముకుమిత్యవ్యయం మాన్తం నిర్వాణమోక్షవాచకమ్। యస్తద్దదాతి భక్తేభ్యో ముకు

ద్గసైన కీర్తితః". "ముకున్దకున్దరౌ విష్ణౌ పారదే నిధిరత్నయోః". నానా. "అపత్యంతోకం తయోస్సమే" అమ ||

కం. కొని పోయి ధర్మగేహిని । కనురక్తి నొసంగఁ బొంగి యాయమయును జేఁ
పు నిజస్తన్యంబున లలిఁ । బెనిచె న్గో మొప్పనిట్లు పెరుఁగఁ గ్రమమునన్. ౬

౬. కొనిపోయి, ధర్మగేహినికిన్ = తనయిల్లాలికి, అనురక్తిన్ = ప్రేమతో, ఒసఁగన్ = (ఆయన) ఈయఁగా, ఆయమయును, పొంగి = సంతోషముతో నుప్పొంగినదై, చేఁపునిజస్తన్యంబునన్ = ప్రస్నుతములగుచున్న తన చనుఁబాలతో, లలిన్ = అనురక్తితో, గోము ఒప్పన్ = సౌకుమార్యము సొంపారునట్లు, పెనిచెన్, —క్రమమునన్ = కాలముబడి (పయస్సంధి రాఁగాననుట).

స్తనములు చేఁపుట ఆ శిశువు వారికి పుత్త్రిగా భగవన్నిర్ణీతయగుటం దెలుపుచున్నది. కానిచో పోఁతపాలతో పెంచి యుండును.

సీ. వాతెఱ తొంటికైవడి మాటలాడదు, కుటిలవృత్తి వహించెఁ గుంతలంబు
లక్షులు సిరులు రా నఱగంటఁ గనుఁగొనె, నాడించె బొమగొని యాననంబు,
చనుగొమల్నెగయ వక్ష ముపేక్షఁ గడకొత్తెఁ, బాణిపాదములెఱ్ఱవాఱఁ దొడఁగె,
సారెకు మధ్యంబు దారిద్ర్యముల చెప్పె, బొచ్చోర్వ కిటు లోఁగఁ జొచ్చె మేను,
తే. వట్టిగాంభీర్య మొక్కఁడు వెట్టుకొనియె, నాభి, నానాఁటి కీగతి నాఁటిప్రియము
చవుకయైనట్టి యిచ్చటఁ జనదు సిలువ, ననుచు జాఱెనకరణి బాల్యంబు జాఱె. ౭

౭. బాల్యము జాఱినదని వర్ణించుచున్నాఁడు:—వాతెఱ = మోవి, తొంటికైవడిన్ = యథాపూర్వము, మాటలాడదు = సంభాషింపదు (పలుకరింపదనుట) (అవిచారితముగా పెల్లుగా మాటలాడుచుండెడు నభ్యాసము తప్పినదనుటయు), కుంతలములు = తలవెండ్రుకలు, కుటిలవృత్తిన్ = కుత్సితపువర్తనను (వంకరతనమును అనఁగా ఉంగరములుగా నుండుటను), వహించెన్ = అవలంబించినవి;

అక్షులు = నేత్రములు, సిరులురాన్ = ఐశ్వర్యము కలుగఁగా (డాలు హెచ్చఁగాననుటయు,) అరగంటన్ గన్గొనెన్ = చక్కఁగా మైత్రితోచూచుటను మానినవి (క్రేఁగంటంజూచుతీరు వచ్చిన దనుటయు), ఆననంబు = ముఖము, బొమగొని ఆడించెన్ = బొమ్మయొక్కటి చేతఁబట్టుకొని చూపించి కనుల కడ ఆడించుటచే హేళనము చేయసాగినవనుట (కనుబొమలకు సొంపు హెచ్చఁగా మదిలోని యభిప్రాయములను తెలుపుటగా కనుబొమలను ముడువనేర్చిన దనుటయు);

పక్షము = ఉరము, చనుఁగొమల్ నెగయన్ = స్తనములనెడి కొమ్మలు విజృంభింపఁగా, ఉపేక్షన్ కడకున్ ఒత్తెన్ = అనాదరముతో ఒక ప్రక్కకు త్రోసివైచెను (చన్నులు తలయెత్తిన గర్వముచే బాల్యమును సరసకురానీక ఓసరిలంద్రోచినది. స్తనములు విజృంభింపం దొడంగుడు వానినొప్పరికింపక కప్పుకొనం దొడంగినదనుటయు), పాణిపాదములు = చేతులును అడుగులును, ఎఱ్ఱవాఱఁదొడఁగెన్ = కోపారుణతను వహింప నారంభించినవి (యౌవనోదయ ప్రయుక్తమయిన యారుణ్యాతిశయముం దాల్చినవనుటయు);

మధ్యంబు = నడుము, సారెకున్ = మాటిమాటికిని, దారిద్ర్యములె చెప్పెన్ = లేమినే చెప్పుకొనెను (చెలిమిలేనివారితో కలిమినే లేమిగాఁ చెప్పుకొనుట వాడుక, ఆవర్తన యిప్పుడు వచ్చినదనుట)—(యౌవనోదయముచేత నడుము సన్నగిల్లెననుటయు), మేను = శరీరము, బొచ్చుఓర్వక =

ఒరులసంపర్కమును నైఁపక (అనఁగా దగ్గఱకు రానీక, తాఁకనీక)—(మాలిన్యమునొల్లక అనుటయు), ఇటు = ఈవిధముగా (ప్రత్యక్షముగా), లోఁగఁ జొచ్చెన్ = ముణుఁచుకోఁ దొడంగినది;

నాభి = పొక్కిలి, వట్టిగాంభీర్య మెక్కడు పెట్టుకొనియెన్ = లేని బెట్టుఒకటి వహించినది (శూన్యతారూపమయినలోఁతును దాలిచినది. యౌవనముచే పొక్కిలి లోఁతయినదనుటయు), ఈగతిన్ = ఈవిధముగా, నానాఁటికిన్ = దినక్రమమున, నాఁటిపొందు = మునుపటిచెలిమి, చవుకయైనట్టి యిచ్చటన్ = పలుచనయైనట్టి యీ బాలయందు, నిలువఁ జనదనుచున్, జాఱినకరణిన్ = సన్న సన్నగావదలి దూరమేఁగినదో యనునట్లుగా, బాల్యంబు జాఱెన్ = శైశవము అపసరిల్లినది.

ఇందు యౌవన ప్రాదుర్భావలక్షణములు శ్లేషభంగిచేత బాల్యమును తిరస్కరించు నడవడిగా వర్ణింపఁబడినవిగావున శ్లేషోత్థాపితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'బొమ'—మొదటిరూపము 'బొమ్మ.' 'కొమ'—మొదటిరూపము కొమ్మ. 'పాణి పాదములు'—ప్రాణ్యంగముల సమాహార ద్వంద్వమగుటచేత పాణిపాదము అని ఏకవద్భావము రావలయును. అట్లే 'పాణిపాదం బెట్టివాఁడు దొడఁగె' అని పఠింపవచ్చును గాని, ఆంధ్రకవులు పెక్కంటిని సమాసాశ్రయ విధులను పాటించుట లేదు.

శా. హేమాభాంగ విభాధరారుణిమవక్త్రేందు ప్రభాశ్రీలఁ ద
ద్భామారత్నము వొందదయ్యె మును దత్తద్వర్ణ యుక్తాఖ్యలన్,
శ్యామాంకం బళి గర్వధూర్వహకచ చ్ఛాయాచ్ఛటం గాంచె, నౌఁ
గా మున్నుర్విఁ 'శిరఃప్రధాన' మను వాక్యం బెమ్మెయిం దప్పునే. ౮

౮. తత్ భామా రత్నము = ఆరామామణి, మును = మొదలను, హేమా—లన్ = హేమ ఆభ = బంగారువంటి వన్నెకలదైన - అంగ = దేహముయొక్క - విభా = ప్రకాశము - అధరఅరుణిమ = మోవికెంపు - వక్త్రఇందుప్రభా = ముఖచంద్రుని వెలుఁగు - వీనియొక్క - శ్రీలన్ = శోభలచేత, తత్ తత్ వర్ణ యుక్త ఆఖ్యలన్ = ఆయావర్ణములతోఁ గూడుకొన్న పేరులను, పొందదయ్యెన్ = పొందలేదు, అళి—టన్ - అళి = తుమ్మెదలయొక్క - గర్వ = పొగరుయొక్క - ధూః = భారమును - వహ = వహించెడు - కచ = కేశపాశముయొక్క, ఛాయా = వన్నెయొక్క - ఛటన్ = సమూహము మూలముగా, శ్యామాంకంబున్, శ్యామా = నల్లనిది (యౌవనమధ్యస్థ యనుటయు) - అంకంబున్ = అనెడి పేరని, కాంచెన్ = పొందెను; ఔఁగా = ఇదియొప్పునుగదా, మున్ను = పూర్వము, ఉర్విన్ = లోకములో, శిరః ప్రధానమ్ = 'సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధానమ్' అనఁగా సకలదేహములోను శిరము ప్రధానమైనది, అనువాక్యంబు = అని పెద్దలు చెప్పినమాట, ఏమెయిన్ = ఏవిధముననను, తప్పునే = తప్పిపోవునా (పోదనుట.)

తా.—ఆమెకు మొదటినుండియున్న దేహసువర్ణచ్ఛాయచేతఁగాని, మోవికెంపుచేతఁగాని, ముఖచంద్ర ధావళ్యముచేతఁగాని, అనఁగా పసుపు ఎఱుపు తెలుపు అను వన్నెలలో దేనినిగాని తెలుపునట్టి పేరు రాదాయెను. ఇప్పుడు యౌవనోదయమువలన శిరోజముల కెక్కిన నీలిమాతిశయము చేత శ్యామ యని పేరు వచ్చినది. ఇది యుచితమే, 'దేహమునకెల్ల శిరస్సు ప్రధానము' అనెడు నానుడి తప్పదుగదా. యౌవన ప్రాదుర్భావముచేత శిరోజములయందు నీలిమ హెచ్చెననిభా. హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము.

'శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా' అను వాక్యమునం జెప్పినట్లుయౌవనముచేవచ్చిన శ్యామాసంజ్ఞనుకవి శిరోజనైల్యాతిశయముచే వచ్చినట్లు చెప్పినాఁడు. అర్థాంతరన్యాసంబునువ్యత్యాసప్రాసంబునుగలవు.

'శ్యామార్త్యంబలిగర్వ' అని పూర్వపాఠము; అందు పుంవద్భావాప్రాప్తికి ప్రక్రియ కడుందిర గుడుగాక ఘటిల్లదుగావున 'శ్యామాంకంబలిగర్వ' అని పఠింపనయినది. అంక శబ్దమును ఈకవినామ ధేయపరముగా ప్రయోగించియున్నాఁడు.

> "భూసురవంశ్య పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే
> పౌ సమకూడెడిం గులముపాత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతన్" 6 (51)

"శ్యామారత్నము–'రత్నంస్వజాతి శ్రేష్ఠేపి' 'కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాః,' అమ

కం. ఆయత భుజైకచక్రుం । డా యదుపతి దొమ్మి గెలువ నడరు మరుని కా
లాయసచక్రపరంపర । లోయన నుంగరపుఁగురులు యువతికి నమరున్. ౯

౯. ఆయతభుజ ఏకచక్రుండు = దీర్ఘమయిన బాహువునందలి యొకచక్రముకలవాఁడైన, ఆయదుపతిన్ = ఆశ్రీకృష్ణుని, దొమ్మిన్ = క్రందుకయ్యమున, గెలువన్ = జయించుటకు, అడరు మరుని కాలాయస చక్రపరంపరలో అనన్ = తరలుచున్న మదనునియొక్క యుక్కుఁగుడుసుఁ గైదువులయొక్క వరుసలోయనునట్లుగా, ఉంగరపుఁగురులు = కుటిలకుంతలములు, యువతికిన్ = ఆదేవికి, అమరున్ = చెన్నారెను.

తా.—ఆమెయొక్క యుంగరపుఁగురులు నలుపుమిగిలినట్టివి ఎట్లుఒప్పెననఁగా ఆమెవలచిన నారాయణుని దీర్ఘబాహువునందు ఒక్కచక్రాయుధము దాల్చియున్నవానిని దొమ్మిపోరిలో గెలువఁగోరిన వాఁడై మదనుఁడు పెల్లుగా నలవరించుకొన్న యుక్కుఁజక్రాయుధముల వరుసలోయనునట్లుఒప్పారెను. ఆ యుంగరపుఁగురులు నారాయణునికి కడుంజిత్త మోహకములుగా నుండెనని భా. ఉత్ప్రేక్ష.

'దీర్ఘమాయతమ్. అమ. యదుపతి = శ్రీకృష్ణుఁడు, ఆయన నారాయణుఁడే, నారాయణుఁడే విలుపుత్తూరి పెరుమాళ్లు, అతఁడేర ంగనాయకుఁడును; 'దొమ్మి'—ఒక్కచక్రమునతఁడు వైచములోపల ఇన్నిటితో నతనింగొట్టి పళపఱుచుకొనుటకై; 'కాలాయసమ్' = కాలంచతత్ అయశ్చ = నల్ల యినుము = ఉక్కు.

తే. సకలసీమంతినీలోక సమతిశాయి । భాగ్యవర్ణావళులు వ్రాసెఁ బద్మగర్భుఁ
డనఁగఁ గర్పూరతిలక రజోవదాత । ఫాలమునఁ గుంతలశ్రేణి పడఁతికలరు ౧౦

౧౦. పద్మగర్భుఁడు = బ్రహ్మ, పడఁతికిన్ = ఆచెలువకు, సక—లు – సకల = ఎల్ల–సీమంతినీలోక = సుందరీ జనులను–సమతిశాయి = మించునట్టి – భాగ్య = అదృష్టముయొక్క–వర్ణ = అక్షరముల–ఆవళులు = పంక్తులను, వ్రాసెనన్ = లిఖించినాఁడనునట్లుగా, క—న్–కర్పూర = కప్పురంపు–తిలక = బొట్టుయొక్క – రజః = ధూళిచేత – అవదాత = తెల్లనయిన–ఫాలమునన్ = లలాటమందు, కుంతలశ్రేణి = కురులపంక్తి, అమరున్ = ఒప్పుచున్నది.

తా.—కప్పురంపుబొట్టుయొక్క దీధితిచేత ధవళమైయున్న యామెలలాటమందు ముంగురుల వరుసలు భాగ్యములో ఈమె ఎల్లయంగనాజనులను అతిశయించునని బ్రహ్మవ్రాసినయక్షరపంక్తులో యనునట్లు చెన్నారును;—తెల్లకాగితముమీఁద నల్లనిసిరాతో వ్రాసినట్టు అనుట. ఆమె కురులు లోకాతీతభాగ్య సూచకములుగా నుండెనని భా.—ఉత్ప్రేక్ష.

'సీమంతినీ' = పాపటకలస్త్రీ, 'సీమన్తమస్త్రియాం మస్తకేశవీథ్యాముదాహృతమ్; వీథ్యాలిరావళిః పఙ్క్తి' 'భాగ్యం స్త్రీనియతిర్విధిః.' 'పద్మగర్భుఁడు'—'ధాతాబ్జయోని ద్రుహిణః' అమ. 'అవదాత స్సితో గౌరో వలక్షో ధవలోఽర్జునః' అమ.

శా. సైరంధ్రు ల్పయికెత్తి కజ్జలముఁ బక్ష్మశ్రేణికం దీర్ప వా
లారుం గన్నుల మీఁదు చూచు తటి ఫాలాంచ చ్చతుర్థీనిశా
స్ఫారేందుం గనె వక్త్ర; మక్కనుటఁ గాఁ బర్వేందుఁ డాత్మ ప్రభా
చోరుం డుండఁగఁ దన్నుఁ దద్గతవిభాచోరం బనుల్ లోకముల్. ౧౧

౧౧. వక్త్రము = ఆమెముఖము, సైరంధ్రుల్ = అలంకరించెడు చెలులు, పైకెత్తి = మీఁదికి త్రిప్పి, కజ్జలము = కాటుకను, పక్ష్మశ్రేణికన్ = ఱెప్పలపొడుగునను, తీర్పన్ = దిద్దుచుండఁగా, వాలారుంగన్నుల = మీఁదుచూచుతటిన్ = (ఆముఖము) పైకి చూచునప్పుడు, చతుర్థీ నిశాస్ఫార ఇందున్ = చవితినాఁటిరాత్రియొక్క స్ఫుటమయిన జాబల్లిని (అనఁగా అలంకరించుచున్న సైరంధ్రి ముఖమును), కనెన్ = (ఆమె ముఖము) చూచినది; ఆకనుటన్ కా = అట్లు చూచినందువలనఁగదా, ఆత్మప్రభాచోరుండు = తనయొక్క (ఆదేవివక్త్రముయొక్క) కాంతియొక్క దొంగ, పర్వఇందుఁడు = పూర్ణిమాచంద్రుఁడు, ఉండన్ = ఉండఁగా, (వానినిదొంగయనక) లోకముల్ = జనులు, తన్నున్ = ఆమె ముఖమును, తత్ గతవిభాచోరంబు = ఆతనిని చెందియున్న కాంతియొక్క దొంగ, అనున్ = అని వచింతురు.

తా.—అలంకరించు చెలులు ఆమెముఖమును వెదకిలంద్రిప్పి కనుఱెప్పలవెంటఁ గాటుక తీర్చుచుండఁగా, ఆ ముఖము వారిముఖ మనెడిచవితిరాత్రి చంద్రుని చూచినది, ఆ దోషముచేత ఆమె ముఖమునకు దానికాంతిని దొంగిలించిన చంద్రుఁడుండఁగా అతనికి ఏనిందయు రాక, తానాతని కాంతిని దొంగలించిన దని లోకములో నింద కలిగినది. రూపకాపహ్నుత్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

‘అఞ్జనంకజ్జలేచాక్తౌ’ మేదిని, ‘వాలారుంగ’ న్నులు, ఇటనుగాగమమునకు ఉపపత్తియిట్లు, ‘వాలారుపైనకన్నులు’ అని విగ్రహము, ‘వాలారు’ శబ్దము సుబంతము, ‘వాలారుపై కరజంబుల్ సిగిరించె’ పారి. 5(46); పెద్దనగారును ‘వాలారుం గొనగోళ్ల నీపలసతన్ వాయించుచో’ అని ప్రయోగించియున్నారు. ‘ఫాల’ ఫాలము మాత్రమే కనఁబడుటకొఱకు పైకి కజ్జలము తీర్చెడి యీసమయ విశేషముచెప్పఁబడినది. ‘చతుర్థీ’ ముప్పాతిక బింబము వెలుఁగుచుండు కృష్ణపక్షచంద్రునికని ఫాలరేఖకునునిండు సామ్యములేదు, కావున, శుక్లచతుర్థి యిటనుద్దిష్టము, అందును భాద్రపద శుక్ల చతుర్థి, నాఁడువినాయక వ్రతకల్పోక్త కథను చెప్పుకొనక చంద్రదర్శనము చేయువారికి నిరప నిందవచ్చును. వ్రతకల్పమందు ఆకథంగ్రాంచునది. ‘సైరంధ్రి’ యనఁగా పరగృహనివాసినియై అందలి వారికై గంధమలవఱుచుట పూలుగ్రుచ్చుట కైసేయుటలోనగు శిల్పములు గావించుచుండు నట్టి స్వతంత్రురాలు, ‘శ్రేణికన్’ శ్రేణియనుట దైర్ఘ్యాభిప్రాయముచేత, లేదా రెంటను అనియే.

చం. కనుఁగవఁ దన్ను గెల్వఁగ మృగం, బల నూడున కిందుఁ గేతు నే
నని రుచిదక్కఁ దత్పరిమళాఢ్యత లేమి నతండు గొంకఁ, దా
నినుపఁ జనన్, బ్బగం దనదు నెత్తుటఁ బొట్టిడుకొంటకాక వా
సనక యనన్మొగం బమరుఁ జానకు ఫాలము పచ్చికస్తురిన్. ౧౨

౧౨. మొగంబు = ఆమెవదనము, కనుఁగవన్ = నేత్రయుగళముచేత, తన్నున్ = కస్తూరి లేడిని, గెల్వఁగన్ = జయించినందున, మృగంబు = కస్తూరిలేడి, అలనూడునకున్ = అపగసాధించుటకై, నేను ఇందున్ కేఁతున్ అని = తాను ఆ మొగముమీఁదికి చంద్రుని పురికొల్పుదునుగాక

యని సంకల్పించినదై, అతండు = ఆచంద్రుఁడు, రుచితక్కన్ = (తనకు ఆముఖముయొక్క) కాంతి మాత్రమే ఉన్నదిగాని, తత్ పరిమళ ఆఢ్యతలేమిన్ = ఆ ముఖముయొక్క సౌరభ్యసంపన్నత్వము లేదే అని, కొంకన్ = మొగముమీఁద వైరమూనుటకు వెనుదీయఁగా, తాన్ = కస్తూరిమృగము, నినుపన్ = అతనియందు పరిమళమును నిండించుటకై, చనన్ = పోయి అతనియందు ప్రవేశింపఁగా, పగన్ = అట్లుచేసినందులకై ఆలేడిమీఁది ద్వేషముచేత, తనదు నెత్తుటన్ = ఆలేడియొక్క రక్తముతో బొట్టు ఇడుకొంటగాక = (ఆ ముఖము) తిలకము ధరించుటయేకాని, వాసనక = దానిపరిమళము కొఱకు (కాదనుట), అనన్ = అనునట్లుగా, చామకున్ = ఆశ్యామకు, ఫాలము పచ్చికస్తురిన్ = లలాట మందు మొదటితడియాఱని కస్తూరి (బొట్టు) చేత, అమరున్ = (ఆమె మొగము) ఒప్పుచున్నది.

[కస్తూరి ఒకజాతి లేడియొక్క యండకోశమందు జనించును. దానిని అశ్లీలతా పరిహారార్థము నాభిజమందురు. వేఁటరులు ఆ మృగమునుచంపి కస్తూరిందెచ్చియిత్తురు. ఆకస్తూరికే ఆఱక ముందు పరిమళము హెచ్చు, దానిని బుద్ధిమంతులు లలాటమందు బొట్టుపెట్టుకొందురు. లోకములో పగఁబూనినవారు వైరినిచంపి వానినెత్తుటితో బొట్టుపెట్టుకొనుట ప్రసిద్ధము. లోకులు చంద్రుని మచ్చను లేడియందురు. ఈ విషయముల నిట ననుసంధించుకొనవలయును.]

తా.—ఆమెముఖము తన కనుఁగవచేత మృగమును జయించినది, అనఁగా దానికనుఁగవకన్న ఆ ముఖమందు కనుఁగవ తారళ్య వైపుల్యాది గుణములచేత నుత్కృష్టముగానుండెను. అందువలన మృగము ఆ ముఖముపై పగఁబూని, దానిని గెలువుమని చంద్రుని పురికొల్పినది. అతఁడు ఆ ముఖ మందలి కాంతిమాత్రమే తనకు కలదుగాని అందలి పరిమళము తనకులేదు అని తెలివిగలిగి ఆ ముఖము మీఁద వైరముపహించుటకు ఒప్పకొనఁడాయెను; అంతట మృగము 'ఇదిగో ఆ పరిమళలోపమును నేను తీర్చెదను, దానిచే సమృద్ధుఁడవై నీవు ఆ మొగముమీఁదికి దాడి తరలుదువుగాక,' అని చంద్రుని బోధించి, తానేపోయి అతనియందుఁ బ్రవేశించినది. అంతట మొగము తనపై మృగము అంత పగ సాధించినందులకై దానిపై అధికద్వేషము పూని దానినెత్తురయిన పచ్చికస్తురితో ఫాలమున బొట్టు పెట్టుకొన్నది. అంతియకాని పరిమళము ఆ ముఖమున సహజముగానేయున్నది.—ఉత్ప్రేక్ష.

'పచ్చి' యనుటచే, ఆమెయొక్క దివ్యత్వకారణంబునను, విష్ణుచిత్తస్వామికి శ్రీమన్నారాయణమూర్తి యొసంగిన యఖండైశ్వర్యముచేతను, ఆమెకు లేని భోగ్యవస్తువు లోకములో లేదని సూచన.

తే. కడిఁదివిలు చేఁదిగుఱికి కీలకఱచినిలుపు | మరునికువలయశరముకంపములఁబోలుఁ
దార కడకంటిపై సారె చేరిచేరి | వేగ మగుడ సలజ్జ దృగ్విభ్రమములు. ౧౩

౧౩. సలజ్జదృక్ విభ్రమములు = లజ్జాన్వితములయిన చూడ్కులవిలాసములు, తార = కంటి నల్లగ్రుడ్డు, సారెన్ = మాటిమాటికి, కడకంటిపైన్ = కంటితుదమీఁదికి, (పా. కడకంటనై) చేరిచేరి, వేగ = వడిగా, మగుడన్ = యథాస్థానమునకు మరలఁగా, కడిఁదివిలు = దృఢమయినవింటిని, చేఁది = ఆకర్షించి (అనఁగా వింటినారినిలాగి), గుఱికిన్ = లక్ష్యము సరిగా కుదురుపఱకు, కీలకఱచి = ప్రాణము బిగఁబట్టుకొని, నిలు—లన్—నిలుపు = బాణమును వదలక నారియందే పట్టుకొనియున్న—మరుని = మన్మథునియొక్క—కువలయశరము కంపములన్ = కలువబాణముయొక్క చలనములను, పోలున్ = అనుకరించును.

తా.—ఆమెయొక్క కనీనిక కంటితుదకు నిగుడుచు మగుడుచు నున్నలజ్జాన్వితదృష్టివిలాసములు ఎట్లుండెననఁగా, మదనుఁడు లక్ష్యవేధనముచేయుటకై దిట్టమయిన వింటిని ఎక్కువెట్టి గుఱిగాంచి

యూపరి బిగఁబట్టుకొని సలిపియున్న కలువతూపుయొక్క చలనములను (అనఁగా చలించుచున్న కలువ తూపును) పోలియుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

'ఈలకఁబచు'—యూ. ఇలకఁబచు. చూ. శ. ర.—స్త్రీనేత్రములకు కువలయసామ్యము కవిసమయప్రసిద్ధము. నీలోత్పలసామ్యము అత్యంతసమ్మతము. ఇట నదియే కవిహృదయము. 'తార' = 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా.' అమ. మదనబాణసామ్యము చెప్పుటచేత ఆదృగ్విభ్రమములు రంగధామునికి అత్యంత కామోద్దీపకము లగునని భా.

> తే. నవ వయస్సీధు మదముచే శ్రవణ కూప
> ములఁ బడెడు శంక నలువ చాపలము లుడుగ
> నిడియె శృంఖల లనఁ గాటుకిడిన దీర్ఘ
> పక్ష్మరేఖలఁ గనుదోయి పడఁతి కొనరు. ౧౪

౧౪. పడఁతికిన్ = ఆదేవిక, కనుదోయి = కనుఁగవ, కాటుక ఇడిన దీర్ఘపక్ష్మరేఖలన్ = కజ్జలము తీర్చినవియు నిడుదలును రేఖలవంటివియు నయిన ఱెప్పలచేత, (ఎట్లు ఒప్పారెననఁగా), నవవయః సీధుమదముచేన్ = క్రొత్తగావచ్చిన ప్రాయమనెడు సురచేతఁగలిగిన కైపుచేత, శ్రవణకూపములన్ = కర్ణములనెడి నూతులలో, పడెడుశంకన్ = పడుననెడి యూహచేత, చాపలములు = తుందుడుకుఁజేఁతలు, ఉడుగన్ = నిలిచిపోవునట్లుగా, నలువ = బ్రహ్మ, శృంఖలలు ఇడియెను అనన్ = సంకెలలువైచెను అనునట్లుగా, ఒనరున్ = ఒప్పెను.

తా.—యౌవనోదయముచేత కనులకు విభ్రమమును చాంచల్యమును కలుగుటయు, అవి ఆకర్ణాంతాయతములును అగుటయు, శ్రవణములవైపు నిగుడుచుండుటయు, వాని కాటుకరేఖలును, ఎట్లుండెననఁగా—యౌవనమనెడి మద్యమును సేవించి ఆకన్నులు కైపుచే ఒడలు మఱచి చాపల్యముచేత పోయి ఆ చెవినూతులలోఁబడియెదునని, నలువభయపడినవాఁడై వానిని ఆ బావులలోఁబడనీక అఁపుటకై సంకెలలువైచినాఁడో యనునట్లుండెను. ఉత్ప్రేక్ష, రూపకాను ప్రాణితము. మదమెక్కిన యేనుఁగును గొలుసుల బంధించినట్లు అని ఉపమాధ్వని.

'సీధుః పు. సీధుః' 'మైరేయమాసవః సీధుః' అమ.

"సీధు రిక్షురసైః పక్వై రపక్వై రాసవో భవేత్
మైరేయం ధాతకీపుష్ప గుడధానామ్బు సంహితమ్". అని రామాశ్రమిధృతము.

"శృంఖలలు"-'అథశృఙ్ఖలా। అన్దుకో నిగడోఽస్త్రీస్యాత్' అమ.

> చ. అనయము రాగ మొప్ప సహజానన చంద్రకటాక్ష పంక్తి ప
> ర్విన నఘ శంకఁ గాన్ వాను శ్రీ నాఁకు పెట్టుఁ జెలంగి చెందుఁ గొ
> ట్ట నవనిఁ బద్ధ కన్ను మగుడం గొను నంతకు నంపవాళి నం
> గన యిడి దాఁచు పేరఁ బెర కర్ణము కన్ను పయిం దళుక్కనన్. ౧౫

౧౫. సహజ ఆనన చంద్రకటాక్షపంక్తి = తోఁబుట్టువైన ముఖచంద్రునియొక్క కడగంటిచూపుల వరుస, అనయము = అత్యంతము, రాగము = అనురక్తి (సౌభాగ్య సూచకమయిన యెఱుపు గీఱలు అనియు), ఒప్పన్ = చెన్నుమీఱఁగా, పర్వినన్ = (శ్రీదేవిమీఁద) వ్యాపించినయెడల, అఘశంకన్ = (ఆ చంద్రునికి) పాపముకలుగునను వెఱపుచేత, అంగన = ఆదేవి, చెలంగి = ఉల్లాసము

తో, చెండుఁగొట్టఁగా = బంతిని (నేలఁ) గొట్టినపుడు, అవనిన్ = భూమియందు, పడ్డకమ్మన్ — రాలిన కర్ణపూరమును, కొనునంతకున్ = తాను వెండియుఁగైకొని కర్ణమందు ధరించువఱకును, వెఱకర్ణము కమ్మ = రెండవ చెవియందలి కర్ణపూరము, పయిన్ లసుక్కు అనన్ = తళతళలాడుచుండఁగా, అంసపాళిన్ = భుజాగ్రమునందు, ఇడి = ఉంచి, దాఁచువేరన్ = దాఁచుటయనుమిషచేత, కర్ణము అనుశ్రీన్ = (కమ్మరాలిపోయిన) చెవియనెడి లక్ష్మిని (శ్రీకారమును), మఱుపెట్టన్ = ఆ (ముఖ) చంద్రునికి కానరానీయక చాటుసేయును.

తా.—బంతియాటలో ఒకచేతితో బంతిని గొట్టునప్పుడు దానియనలిబాజముమీఁద చెవిమోయునట్లుగా శిరమును వాంచుట సహజము. కర్ణాభరణహీనురాలైన సహోదరిని సహోదరుఁడు చూడఁగూడదు; చూచిన నతనికం బాపము కలుగును. ఆదేహకర్ణము రూపసామ్యముచేత శ్రీకారము-శ్రీ, అనఁగా మహాలక్ష్మియే. ఆమెసదనము మహాలక్ష్మికి అన్నయైన చంద్రుఁడే. కనుక ఆకర్ణము కమ్మలేనప్పుడు ఆముఖము చూడఁగూడదు. అందువలన ఆమె బంతియాటలో కసరుగా బంతిని నేల కుం గొట్టునప్పుడు చెవిలోనికమ్మ జాఱిపడిపోయినంతట కమ్మలేని చెల్లెలి (చెవి)ంజూచు దోషము (ఆ శ్రీకఁ దోఁబుట్టువయినముఖ) చంద్రునికి కలుగకయుండునట్లుగా, ఆమె తానాట నిలుపకయే ఆట మిషచేత శిరమును ఒఱగంజేసి కమ్మమెఱయు రెండవచెవి పైకి వచ్చి అతనికం గానవచ్చునట్లుగాను, కమ్మలేనిచెవి అతనికం గనఁబడకుండ బుజముమీఁద మోచునట్లుగాను, చేయునో యనునట్లుగా తీరయి, ఆటక్రమములోనే కమ్మనుగైకొని ఆ చెవిలోఁ దాల్చును.—మాపకోక్తాపిత కైతవాపహ్నుతి సంసృష్టి గమ్యోత్ప్రేక్ష.

'ఇమ్ములఁ బేరగుఁ దాటం। కమ్ములకున్ లేఖలకును గమ్మలనన్.' ఆంధ్రా.

'రాగోనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తమత్యపి। గాన్ధారాదౌరఙ్గనేచ'—నానా.

శా. నాసా చంపకత న్సుగంధ మచటన్ రా భృంగముల్ గ్రోల సం
త్రాసం బందియుఁ బల్కుచో నలము వక్త్రం బేల నా నోటి కం
దే సౌరభ్యము లేదు కుందములు గా వే దంతము ల్గానినాఁ
డాసక్తిన్ బ్రతిబింబ దంభమున నే లా వ్రాలఁ దజ్జాతికిన్. ౧౬

౧౬. నాసాచంపకతన్ = నాసిక సంపెంగ యగుటవలన, అచటన్ = అందు, సుగంధము = పరిమళము, రాన్ = రాఁగా, గ్రోలన్ = ఆనుటకు, భృంగముల్ = తుమ్మెదలు, సంత్రాసంబు = భయమును, అందియున్ = పొందినవయ్యును, పల్కుచోన్ = ఆమె భాషించునప్పుడు, వక్త్రంబు = నోటిని, ఏల అలమున్ = ముసురుకొనుటకుఁ గారణమేమి, నాన్ ఏల = అని ప్రశ్నింపవలసిన పని లేదు, అందున్ = ఆనోటియందు, ఏ సౌరభ్యము = ఏ సౌరభము, లేదు, దంతములు, కుందముల్ గావే = మొల్లలుగావా, కాని నాఁడు = కానిచో, తత్ జాతికిన్ = ఆతుమ్మెదజాతి, ఆసక్తిన్ = లగులముతో, ప్రతిబింబకైతవమునన్ = ప్రతిఫలనమనెడి మిషచేత, వ్రాలనేల = ఆదంతములయందు ఏల వ్రాలును.

తా.—ఆమెయొక్క నిశ్వాసమందు దివ్యసౌరభము వచ్చినను నాసికచంపకమగుటంబట్టి తుమ్మెదలు ఆసౌగంధ్యమును గ్రోలక అపసరిల్లియు, ఆమె సంభాషించునప్పుడు నోటిపై వలమును; ఇందులకు కారణ మడుగనేల? ఆనోటియందు సకల సౌగంధ్యములుం గలవు. అందుల కొక నిదర్శనము ఆదంతములు మొల్లమొగ్గలగుటయే. అందులకేమి తార్కాణమని ప్రశ్నయేని ఆతుమ్మెదలు తమ ప్రతిబింబములనెడు మిషచేత అందు వ్రాలుటయే. నాసిక చంపకమువలెను, దంతములు మొల్ల

మొగ్గలవలెను, ఉన్నవనియు; నిశ్వాసమందును నోటిమారుతమందును దివ్యసౌరభములుకలవనియు, దంతములు తమయందు తుమ్మెదల ప్రతిబింబములు సంక్రమించునట్లు స్వచ్ఛములై నిగనిగ మెఱయు చున్నవనియు భా.—రూపకము, ఉత్ప్రేక్ష, సంబంధాతిశయోక్తి, కైతవాపహ్నుతియు నలంకృతులు.

'సౌరభ్యము'—'సురభిస్తు గవిస్త్రియాం। వసన్త చైత్రయోఃపుంసి త్రిషుసామ్యాసుగన్ధినోః' నానా. 'మాఘ్యం కున్దమ్' అమ. 'మొల్లయనం గుందము చెలంగును' ఆం. భా. తుమ్మెద సంపెంగ తావికి సొమ్మసిల్లును—

'చరణ్ వనాన్తే నవమఞ్జరీషు న షట్పదో గన్ధఫలీం న జిఘ్రతి
సా కిం న రమ్యా స చ కిం న రన్తా బలీయసీ కేవల మీశ్వరాజ్ఞా.'
'వెలంది యిచ్చటి సంపెంగవిరులు గహన। దేవతల యిండ్లనెత్తిన దీపశిఖలు
కాకయుండినఁ బంచబంగాళి మగుచుఁ బాఱునే మత్తమధుకరపటలతమము.? మనం
'తనుఁ గనుఁ బ్రామి యొండొకలతం బతి వేఁటకఁ దేఁటిబోటి పా
త్తున విరిదేనె గ్రోలఁగ నెదుర్పడి సంపెఁగతావి వెల్లిలోఁ
గనలునఁ గూలఁబోవు నళికామిని సాహస మేమిచెప్ప! న
య్యనుఁగుఁ బ్రియుండు నెచ్చెలులు నాఁగిన మాన దరాళికుంతలా. పారి.

కుందములమీఁద తుమ్మెదలు మకరందముకొఱకు వ్రాలును.

'భ్రమర ఇవ విభాతే కున్ద మన్తస్తుషారం
న చ ఖలు పరిభోక్తుం నైవశక్నోమి హాతుమ్.' శాకుంత.
'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయశ్ఛద్మకైతవే'—అమ.
దంతములకు కుందసామ్యము మహాసంపచ్చిహ్నము—
కున్దకుట్మలనిభా స్సమా ద్విజాః। యోషితాం పతిసుఖామితార్థదాః' బృ. సం.

తే. శంఖ సామ్యంబు రా మున్ను జలజభవుఁడు
సరసిరుహ పత్త్ర నేత్ర కంధర యొనర్చె,
జవ్వనము వచ్చి వెండి సాక్షాత్కరించు
శంఖమున చేసె నును గంధసారచర్చ. ౧౭

౧౭. జలజభవుఁడు = తమ్మిచూలి, మున్ను = మొదల, సరసిరుహ పత్త్ర నేత్ర కంధర = ఆకమల దళాక్షియొక్క కంఠమును, శంఖసామ్యంబురాఁ = కంబువుతో సాటివచ్చునట్లుగా, ఒనర్చెన్ = సృజించినాఁడు, వెండి = పిమ్మట, జవ్వనము = యౌవనము, వచ్చి, నునుగంధసారచర్చన్ = పలుచని చందనపుఁ బూఁతచేత, సాక్షాత్కరించు శంఖమున = ప్రత్యక్షమయిన కంబువుగానే, చేసెన్.

తా.—ఆమెకంఠము పుట్టకలో కంబువువలె నుండినది. పిమ్మట యౌవనమున చందనంపునునుఁ బూఁతచేత కంబువే అయినది. యౌవనము బ్రహ్మను మించినదని స్వారస్యము. ఉపమాగమ్యో త్ప్రేక్షలు.

'గ్రీవాయాం కన్ధరామతా' విశ్వమ్.' 'శఙ్ఖఃస్యాత్కమ్బురస్త్రియామ్' 'సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః' అమ. 'శంఖమున' (అ = అవధారణార్థకము). 'చర్చాతు చార్చిక్యం స్థాసకః.' 'గ్రీవాచకమ్బునిచితార్థసుఖాని ధత్తే' బృ. సం. "రేఖాత్రయాఙ్కితా గ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే" "రేఖాత్రయవత్త్వాత్ కమ్బుకణ్ఠీ దమయన్తీతి భావః" మల్లి.

కం. కమలదళేక్షణ సంగీ । తమున నెగడు మంద్ర మధ్య తార త్రిస్థా
నములకుఁ దీర్చిన రేఖల । క్రమ మగు రేఖాత్రయమునఁ గంఠం బమరున్ ౧౮

౧౮. కమలదళేక్షణ సంగీతమునన్ = తమ్మిరేకులవంటి కన్నులుగల యాచెలఁతయొక్క పాటయందు, నెగడు మంద్ర మధ్య తార త్రి స్థానములకున్ = విలసిల్లుచున్నట్టి గంభీరము నడితరము అత్యుచ్చము అను మూఁడు తావులకును, తీర్చిన రేఖలక్రమము = సవరించిన గీఱలవరుస, అగు రేఖాత్రయమునన్ = అనఁదగిన మూఁడు గీఱలతో, కంఠంబు, అమరున్.

తా. ఆమెకు పాటకై మంద్రస్వరము ఇంతవఱకు, దానిపైని మధ్యస్వరము ఇంతవఱకు, దానిపైని తారస్వరము ఇంతవఱకు, అని మూఁడు స్వరములకును ఏర్పడిన మూఁడుస్థానముల హద్దులో యనునట్లు ఆమెకంఠమున రేఖాత్రయము ఒప్పును. ఉత్ప్రేక్ష.

"అయం త్రయాణాం గ్రామాణాం । నిదానం మధుర ధ్వనిః,
రేఖాత్రయ మితీ వాస్యాః । సూత్రితం కణ్ఠ కన్దళే." సు. ర. భా.

తే. లలన మృదుబాహు యుగబిసలతలు గడఁగి
బిసలతాశ్రీల నెల్లను వెస హరించె,
మఱి హరింపంగ నవి నెఱి విఱిగి కాదె
సారెఁ దనుయాత్రఁ దంతులఁ జరపుచుండు. ౧౯

౧౯. లలనమృదుబాహుయుగబిసలతలు = ఆ వెలఁదియొక్క నున్ననిచేతుల ద్వయమనెడి తామరతూఁటికాఁడలు, కడఁగి = పూనికతో, వెసన్ = వ్రేల్మిడిగా, బిసలతా శ్రీలనెల్లన్ = తమ్మితూండ్లసిరులనన్నిటిని, హరించెన్ = కొల్లగొనెను, మఱి = మఱియు, హరింపంగన్ = సిరింగై కొన్నందువలన, అవి = ఆబిసకాండములు, నెఱి విఱిగి కాదె = ఆచారము తప్పిగదా (పూర్తిగా త్రుంగినప్పుడు గదా అనియు), తనుయాత్రన్ = దేహధారణము, సారెన్ = తఱచుగా, తంతులన్ = నూలుపడుపుటచేత (సన్న పోఁగులను ధరించి), జరపుచుండున్ = నెఱవేర్చుకొనును.

తా.—ఆమె బాహువులు తామరతూండ్ల సిరిని హరించినవి, ఆకారణంబున తామరతూండ్లు నూలుపడుపుకొని జీవించుచున్నవి. అదే వానిని విఱిచినచో సన్నపాటి దారములు వచ్చుట.

రూపకము, ఉత్ప్రేక్షయు. 'మృణాళం బిసమ్,' 'సూత్రాణి నరి తన్తవః' అమ.

మ. తళుకొత్తు న్భుజకీర్తి వజ్రఘృణి సూత్ర స్యూత హారస్ఫుర
త్కళికా చిత్ర కుచద్వయోపరిగళాధస్స్వల్పవిస్తారదై
ర్ఘ్యలసత్తిర్యగురస్తటం బను వివాహాంచ న్మనోజాత పా
టలదంతచ్ఛదభోజ్యబాసికముఁదండ లొప్పెఁ గె ల్లింతికిన్. ౨౦

౨౦. ఇంతికిన్ = ఆచానకు, కేల్లు = బాహువులు, భుజ—బు-భుజకీర్తి = ఎ హాపురుల యొక్క-వజ్ర = మగరాలయొక్క-ఘృణి = కిరణములనెడి-సూత్ర = దారమున-స్యూత = గ్రువ్వఁబడిన-హార = పూవులసరములయందు-స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న-కలికా = మొగ్గలచేత-చిత్ర = పలుపన్నెలుగలదైన - కుచద్వయ = చనుఁగవకు - ఉపరి = ఊర్ధ్వమందును - గళ = కంఠమునకు-అధః = క్రిందను-స్వల్పవిస్తార = కొంచెమయిన-వెడల్పుచేతను - దైర్ఘ్య = నిడివిచేతను-లసత్ = ఒప్పుచున్న-తిర్యక్ = అడ్డముగానుండు - ఉరస్తటంబు = వక్షఃప్రదేశము, అను = అనెడి, వివా—

వోలెన్ - వివాహ = పెండ్లియందు-అంచత్ = ఒప్పుచున్న - మనోజాత = మన్మథునియొక్క - పాటల దంతచ్ఛద=కెమ్మోవి గలదానియొక్క (అనఁగా భార్యయయిన రతీదేవియొక్క) - బోడబాసికము=శిఖరములేని బాసికముయొక్క - దండల్ వోలెన్=దండలో యనునట్లుగా, తనుకొత్తున్=ప్రకాశించును.

తా.--ఆమె బాహువులను వర్ణించుచున్నాఁడు. ఆమె బాహువులయందు బాహుపురులుండెను; వానియందు వజ్రములుండెను; ఆ వజ్రముల కిరణములు కుచములమీఁది పూసరముల కలికలలోనికి సూత్రములుం బోలె చొచ్చుకొనియుండినవి. అందువలన ఆ సరములు ఈ బాహువునుండి ఆబాహువు వఱకు బాహువులవంటి కుచములపై నుండినవి. కుచములకు ఉపరిగా గళమువఱకును ఉరోభాగము వెడల్పు తక్కువగాను అదే బాహువులనడుమ దీర్ఘముగాను బంగారపుందగటివలె వెలుంగుచుండెను. అందువలన ఆతిర్యగురోభాగము రతీమన్మథుల వివాహమందలి రతీదేవియొక్క బోడబాసికముగాను, భుజములు ఆ బాసికపు దండలుగాను, ఒప్పారుచుండెను—ఉత్ప్రేక్ష.

రతి మదనునికడ నుండును, మదనుఁడు జనహృదయనివాసి, కావున ఆమెయు ఆయమ్మవారి హృదయమందుండుటచేత ఆ హృదయ భాగము రతియొక్క బోడబాసికముగా చెప్పఁబడినది. బాహుపురులందు వజ్రములుండుట ప్రసిద్ధము.

"ఉరపడినేఁగుచోట నొక యుగ్మలియొల్లెచెఱంగు మేదిని
శ్వరుని భుజావిభూషణము వజ్రములం దవులంగఁ బాటినన్." శృం. నైష.

'వజ్రం న కఞ్చిదపి ధారయితవ్య మేకే । పుత్రార్థినీభి రబలాభి రుశన్తి తజ్జ్ఞాః'

అను శాస్త్రము నుల్లంఘించి ఆమెకు బాహుపురులందు వజ్రముల నేల తాపించిరి, అని శంక యేని, ఇంకను వివాహము కానందున పుత్రార్థినియనం బ్రసక్తి లేమిచేత నని యెఱుంగునది. 'ఘృణి సూత్రస్యూత' అనుటచేత ఆ బాహువులును కుచములమీఁది పూలసరంబులును అన్నియునొక్కటే సరముగా నుండె నని యభిప్రాయము. 'బోడబాసికము' "వివాహకాలమునందు వధూవరులకు నొసటఁగట్టెడు మూఁడుప్రక్క లేర్పడిన మౌక్తికాది హారవిశేషము, లలామకము." శ. ర. పూర్వమిది మూఁడుప్రక్క లేర్పడినదిగా నుండెననియు, ఇప్పటి వాడుకయందు అర్ధచంద్రాకారముగాఁగనఁబడుచున్నదనియు. శ. ర. చూ.-"వసురాజన్యకిరీట—" వను. "బోడబాసికపు = శిఖరములేని ఫాలపట్టికయొక్క" అనియు, పురుషులు ధరించుదానికి బాసికమనియే పేరనియు, స్త్రీలు ధరించునది బోడబాసికమనియు, బ్రౌను దొరగారి నిఘంటువు. చూ. బోడబాసికము. ఇందువలన పురుష ధార్యమునకు శిఖరము లుండుననియు స్త్రీధార్యమునకు ఉండవనియు విశదము. 'కేల్గు' శ్రీబహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారు. 'ఇరులు' 'కేలు' శబ్దములు బహువచనాంతంబులు-అనుమతము అసాధువని ప్రౌఢవ్యాకరణంబున హెచ్చరించి కేలునకు కేలులు అని బహువచను నుదాహరించినారు.

"ఉపధానవినిమయం బొండొండచూపుటఁ । బెఱకేలు లణఁకువఁ బ్రిదిలి బిగియ"-కవిక. ర.

[ఇప్పద్యము ఇప్పటి ముద్రణమున ౧౬౦ యనది; అందు అణఁకువ'కు 'అక్కున' అని ముద్రితము.] కావున 'కేల్గు' అను బహువచనము అంగీకర్తవ్యము.

చ. ఒదవెడు జవ్వనంబు వెలి క్రొత్తఁగఁ, బయ్యెద సిగ్గుఁ గూడి బి
ట్టదుముఁగ, లేఁత తొట దిగ నాఁకకు మీఱను లేక, నడుపుం
జదుమునఁ బ్రక్కల న్నెఱసి చప్పట లై నుఱి లావు గూడఁ బైఁ
బొదలె నసంగఁ జిక్కటితెఁ బొల్తుకచన్నులు నాఁడునాఁటికిన్. ౨౧

౨౧. పొల్తుక చన్నులు = ఆ నెలఁతకుచములు, ఒదవెడు జవ్వనంబు = (దేహములోపల) జనించుచున్న యౌవనము, వెలికిన్ ఒత్తఁగన్ = బయటికి త్రోయఁగాను, పయ్యెదసిగ్గున్ గూడి = పైఁటయు లజ్జయు రెండును కలసి, బిట్టు = మిక్కిలిగా, అదుమఁగన్ = (దేహములోపలికి) అణఁగఁ ద్రొక్కఁగా, లేఁతలు = ముదురనివి, పోటన్ = అయిన కారణమున, దిగన్ = దేహములోనికి చొచ్చుటకుఁగాని, ఆఁకకున్ మీఱునన్ = పైఁటయొక్కయు సిగ్గుయొక్కయు ఆఁపుదలను ఉల్లంఘించుటకుఁగాని లేక = శక్తములుగాక, పక్షపున్ చదుమునన్ = ఱొమ్ముయొక్క చదును ప్రదేశమందు, ప్రక్కలన్ = తమ పార్శ్వములయందు, మెఱసి = మిణుకు మిణుకు మనుచుండి (తమ చుట్టునుం బర్వి), చప్పటులు ఐ = (తిర్యగ్గతి) అణఁగినవై (వళి మొక్క విరివిం జెందినవై), మఱి = క్రమముగా, లావుకూడన్ = బలమురాఁగా, పైన్ పొదలెన్ = మీఁదికి వర్ధిల్లినవి, [పా. పొదివెన్ = క్రమ్మెను], అసంగెన్ = అనుసల్లుగా, నాఁడునాఁటికిన్ = దినదినమునకు (దినక్రమమున), పిక్కటిలెన్ = విజృంభించెను.

తా.—ఆమెకు యౌవనము రాఁగానే స్తనములు పొటమరించినవి; వానిని రోగులు సూతురని ఆమెకు సిగ్గు కలిగినది. అందుకై ఆమె వానిని పైఁటతోఁ గప్పుకొనుచుండినది. పిమ్మట నవి వక్షః పార్శ్వములందు కుదురొంది క్రమముగా ఱొమ్ము నడిమికేసి దట్టపడి, అటుపిమ్మట పైకి పొడుచుకొని వచ్చినవి. ఈ ప్రకారముగా పొటమరించుట వానిని యౌవనము ఒడలిలోనుండి వెలికి నెట్టుటగాను, అవి వక్షమునందు ప్రక్కలయందు మెఱయుట సిగ్గునకును పైఁటకును జడిసి యొడసి యొదిఁగియుండుటగాను, ఱొమ్ము నడిమివైపు వ్యాపించి వళి మొక్కయు చప్పటగానేయుండుట ఆ రెంటికి అణఁగియుండుటగాను, తరువాత ప్రవృద్ధములై యున్నతింబొందుట క్రమముగా బలమురాఁగా వానిని సరకుసేయక ధిక్కరించివిజృంభించుటగాను కవి వర్ణించినాఁడు. బలవద్వైరిభీతుఁడు ఓసరిలి ఒదిఁగి చేరి అణఁగినవాఁడై యుండి బలము కూడఁగానే విజృంభించినట్లు అని ధ్వనితము. ఉత్ప్రేక్ష.

'చప్పటలై'—పా. 'చప్పటివై' 'పైని నెడనుక్కవక్రోక్తిఁ బయ్యెదయ్యె' అప్పకవి. 'చదుము' ఈరూపము శ. ర. లో లేదు, గ్రామ్యములో నున్నది. ఇట 'చదును' అని శ. ర. పాఠము. 'పొల్తుక' = పొలఁతుక. 'నాఁడు నాఁటికిన్', రూ. నానాఁటికిన్.

తే. ధృత రఘూత్తము శాప మొక్కింత విడిచి
విడిచి కడ కేఁగ నప్పు డప్పుడ కలిసెడు
చక్ర యుగ మన ఱొమ్మెల్ల నాక్రమించెఁ
గొమిరె చన్నులు లేఁగప్పు కొనల నలర. ౨౨

౨౨. ధృతరఘూత్తమశాపము = రాముఁడు పెట్టిన సాపెన అనుభూతమయి, ఒక్కింత = కొంచెము, విడిచివిడిచి = తీఱితీఱి (తీఱినకొలఁది), కడకున్ ఏఁగన్ = తొలఁగిపోఁగా, అప్పుడప్పుడ = కొంచెకొంచెము తీఱఁగానే, కలిసెడు చక్రయుగము = ఒండొకటింపటియుచున్న జక్కవకవయో, అనన్ = అనఁదగినవై, కొమిరెచన్నులు = ఆకుమారికుచములు, కొనలన్ = అగ్రములందు (చూచుకములందుఅనుట), లేఁగప్పు = ఇంచుకనైల్యము, అలరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, ఱొమ్మెల్లన్ = వక్షమునంతయు, ఆక్రమించెన్ = పొదివెను.

తా.—శ్రీరాములవారు సీతావియోగ శోకార్తులైయున్నట్టి తమ[?] వ్యాల నిరను[?] క్రోశముగా కామక్రీడలం దేలుచున్న చక్రవాక మిథునములను రాత్రియెల్ల వియోగముం బొందునట్లుగా శపించిరఁట. శాపము ౨౦౦౦ వర్షములకు క్రమక్రమముగా క్షీణబలమగునని పెద్దలువచింతురు. ఆయమ్మవారి కుచ

యుగము తొలుత ఎడమెడముగానుండినట్టిది క్రమప్రవృద్ధమై దటిసి దటిసి క్రిక్కిఱియుట రామ శాపము క్రమక్రమముగా తీఱిన కొలంది చక్రవాక మిథునముచేరువకు జరగుట యనునట్లును, ౭౦ డొంటిం గవ్వుట ఆశాపము బొత్తిగా తీఱిపోయినంతట ఆచక్రవాకమిథునము ఒండొంటిం గవ్వుట యనునట్లుగాను, ఉండెను. చనుఁగొనలు వాని ముక్కులవలె నుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

"త్యజచక్రవాకి శోకం । బధాన ధైర్యం సహస్వ సమయ మముమ్,
అయమేప వాసరమణిః । హరిష్యతి శాప మూర్చ్ఛాం తే."

'పృథుచూచుకముల' అని పూర్వముద్రణపాఠము. పృథుచూచుకత్వము బాలెంత లక్షణము గాన ఆపాఠము త్యక్తము. కన్యకు చూచుకములు ఇంచుకయే నీలిమం బొరసియుండును, కావున 'లేఁగప్పు' అనుట.

స్తనములకు చక్రవాకసామ్యము ఆకారమందేగాక వర్ణమందు నయితము కలదు.—కర్పూర మంజరినుండి—(ఛాయ).—

"హంసీం కుఙ్కుమ పఙ్కపిఞ్జర తనుం కృత్వా యద్వఞ్చితః
తద్భర్తాకిల చక్రవాక గృహిణ్యే వేతి మన్యమానః
ఏత త్తస్మ దుష్కృతం పరిణతం దుఃఖానాం శిక్షకమ్
ఏకస్థోఽపినయాతియేన విషయం దృష్టి స్త్రిభాగస్యాపి."

కుచములు హేమవర్ణములు—బిల్హణీయమునుండి—

"ఖగౌ వా గుచ్ఛౌ వా కనకకలశౌ వా కిము కుచౌ."

కం. తారెల్లట్లుగఁ దమ్ముం । జేరిన ముత్తెంపు సగులఁ జేడియ చన్నుల్,
లోరెంట లుడిపె ఘన మగు । వారు నిజార్జవముఁ జేరువారికి నీరే? ౨౩

'౨౩.–చేడియచన్నుల్ = ఆయింతికుచములు, తారెల్లు అట్లుగక్ = తామెట్లో అట్లే తమ్ముం జేరిన ముత్తెంపుసరులక్ = తమ్ము నాశ్రయించిన (తాము తాల్చినయనుటయు) ముత్యాలపేరులయందు, లోరెంటలు = లోపలి విరోధములను (ఎడమెడముగా నుండుటననుటయు), ఉడిపెక్ = పోఁజేసెను, ఘనమగువారు = గొప్పవారు (సాంద్రమయినవారు అనియు), నిజఆర్జవము = తమ సాధువర్తనమును, చేరువారికిక్ = తమతో సాంగత్యము చేసినవారికి, ఈరే? = ఒసఁగరా?

తా.—లోకములో ఒద్దికకలిగియుండు దొడ్డవారు తను సంగడీలంగూడ తమవలెనే ఒద్దికకల వారినిగాను దొడ్డవారినిగాను చేయుదురు. అట్లే గొప్పవయిన యామె కుచములు తమలో తాము ఎట్లు వేఱుపాట్లులేక–ఎడమెడముగా నుండక–ఒద్దికకలిగి ఒకటితోనొకటి క్రిక్కిఱిసియున్నవో అట్లే తమ్ము నాశ్రయించిన అనఁగా తాము ధరించియున్న ముత్తెపుసరములను ఒద్దికకలిగి కలసిమెలసి యుండునట్లుగా అనఁగా సరములు ఎడమెడముగానుండక ఒకటిగా కలసియుండునట్లుగా కావించినవి.—స్తనములు క్రిక్కిఱియఁగానే వానిపై నుండు ముత్యాలసరములును వాని సందుఁలో బడి పేటలన్నియు కలసి ఒక్కటే అయినవని భా.—అర్థాంతరన్యాసము. 'ఆర్జవ'—'ఋజావజిహ్మప్రగుణౌ'—అమ.

సమవృత్త సాంద్రస్తనములు అర్థసుఖప్రదములని స్త్రీ లక్షణము:—

"మధ్యం స్త్రియా స్త్రివళిసార్థ మరోమశం చ । వృత్తౌ ఘనా వవిషమౌ కఠినావు రస్యౌ
రోమాపవర్జిత మురో మృదుచాఙ్గ నానాం । గ్రీవాచకమ్బు నిచితార్థ సుఖానిధత్తే" బృ. సం.

"పరిచ్యు తస్తత్కు చకుమ్భ మధ్యాత్ । కిం శోష మాయాసి మృణాళహార
నసూక్ష్మ తన్తోరపి తావకస్య । తత్రావకాశో భవతః కథం స్యాత్." రత్నావళి.

తే. విరహితతిమీఁదఁ గోపాన మరుఁడు దివియ
వేగమై పైఁడి యొఱతోన విసరఁ, గుట్లు
దునిసి వెలిటికి నసిధార దోఁచె ననఁగఁ
గనకరుచి మధ్యలత నారు కాంతి కలరు. ౨౪

౨౪. కాంతకున్ = ఆముగుదకు, విరహితతి మీఁదన్ = వియోగుల గుంపు పై, కోపానన్ = క్రోధముచేత, మరుఁడు = మన్మథుఁడు, దివియన్ వేగము ఐ = ఒరనుండి వెలికిదూయుటకు కలుగునట్టి కాలవిలంబము నోర్వలేనంత త్వరగలిగి, పైఁడియొరతోన = బంగారపుఁ గోశముతోనే, విసరన్ = విసరినదైనఁగా, గుట్లు = ఒఱయొక్క దారపుఁగుట్లు, తునిసి = తెగిపోఁగా, అల అసిధార = ఆ లోపలి కత్తివాదర, వెలిటికిన్ = వెలికి, తోఁచెననఁగన్ = అగపడినదో యనునట్లు, కనకరుచిన్ = బంగారపుఁ గాంతిగలదైన, మధ్యలతన్ = కౌఁదీఁగయందు, ఆరు = రోమావళి, అలరున్.

తా.—మన్మథుఁడు విరహిసమూహముమీఁద అతికోపము వహించినవాఁడై కత్తిని పైఁడి యొఱనుండి తివియుటకు అగునట్టి విలంబము నోర్వక త్వరాతిశయముచేత పైఁడి యొఱతోనే విసరినదైనఁగా దాని కుట్లు తెగిపోయి లోని నల్లనికత్తివాదర పైకి కనఁబడుచున్నదో యనునట్లు ఆ దేవియొక్క బంగరుపన్నె కౌఁదీఁగయందు నూఁగారు వెలయుచుండెను. ఉత్ప్రేక్ష.

'కనక', 'పైఁడి' యను విశేషణములను బరికించునది. 'పైఁడి' యని విశేషించుట సామ్యసిద్ధికై, 'లత' యనుట సన్నఁదనముం దోఁపించుటకు, సన్నఁదనము ఒఱతోడి సామ్యపుష్టికి, కత్తివాదరకుం బోల్చుట నలుపు తళతళకొఱకును, సూక్ష్మతకొఱకును, ఋజుత్వముకొఱకును; సూక్ష్మత శుభలక్షణము.—

"తస్యాః ప్రవిష్టా నతనాభిరన్ధ్రం రరాజ తన్వీ నవరోమరాజిః,
నీవీ మతిక్రమ్య సితేతరస్య తన్మేఖలామధ్యమణేరివార్చిః."—కుమార. 1 (38)
"తన్వీ = సూక్ష్మా" మల్లి, టీక.
'కోపానన్' = కోపమునన్. చూ. ౪. ఆ. ౧౩. టీక.

కం. అండజ గామిని యూరుపుఁ । బిండువలపు లాన నాభిబిలము వెడలి చ
న్గొండల నడుముగఁ బ్రాఁకెడు । కుండలియో యనఁగ నారు కోమలి కొప్పారున్.

౨౫. అండ..లు అండజగామిని = హంసవలె నడచునదైన యా కోమలియొక్క - ఊరుపు = నిశ్వాసములయొక్క - పిండు = సమూహముయొక్క - వలపులు = పరిమళములను, ఆనన్ = క్రోలుటకై, నాభిబిలమున్ = బొక్కిలియనెడు కలుగునుండి, వెడలి = తలసూపి, చన్గొండలనడుముగన్ = స్తనములనెడి పర్వతముల మధ్యమార్గముగా, ప్రాఁకెడు కుండలియో యనఁగన్ = ఆయూరుపులవైపు ప్రాఁకుచున్న పామో అనునట్లుగా, ఆరు = నూఁగారు, కోమలి ఒప్పారున్ = సొంపుమీఱును.

తా.—ఆమెయొక్క నూఁగారు తదీయ శ్వాసవాయువుల పరిమళమును క్రోలుటకై నాభి యను కన్నములోనుండి వెడలి చన్నులనెడి కొండలనడుముగా ప్రాఁకుచున్న పామోయనునట్లు కొమరారెను.— సాపకోను ప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

'అండజగామిని'-అండజము = గ్రుడ్డునుండి జనించినట్టిది. 'పక్షిసర్పాదయోఽణ్డజాః' అను. పక్షిగావున హంసయు అండజమే. హంసగామిత్వము 'వ్రజతి మృదు సలిలం రాజహంసీవ తన్వీ' అనిపద్మినీజాతి లక్షణముగ చెప్పఁబడినది.

'వలపులు'-పాములకు ఆహారమయిన గాలి ఎల్లెడలను ఉన్నను ఇట ఊర్పులంగూర్చి సాఁగుట పరిమళకారణముచేత. ఊర్పు చనుగొండలవఱకు వచ్చుటంబట్టి అటనే దాని వలపు అలవడును గావున ఆ కొండలనడుమును దాఁటి పయికిఁ బోనక్కఱలేదు. 'కుణ్డలీ గూఢపా చ్చక్షుశ్శ్రవాః కాకోదరః ఫణీ'-అమ.

కం. అంగన నిలిచిన బాహుపు | లుం గౌనును వేఱుపఱుచు లోకమునకు ర
త్నాంగద కాంచీభేదము | లుం గెళవుల నడుము నునికియు నూఁగారున్. ౨౬

౨౬. అంగన = ఆశోభనాంగి, నిలిచినన్ = నిలుచున్నయెడల, లోకమునకున్ = జనులకు (తెలియునట్లుగా), బాహుపులుం గౌనును = చేతులను నడుమును, రత్నఅంగద కాంచీభేదములున్ = మణిమయములైన బాహుపురులయు మొలనూలియు వేఱుపాట్లును, కెళవులన్ = ప్రక్కలయందును, నడుమన్ = మధ్యలోను, ఉనికియున్ = ఉండుటయును, నూఁగారున్ = రోమరాజియును, వేఱుపఱుచున్ = ఇది బాహుపు ఇది నడుము అని భేదముగా తెలుపును.

తా.—ఆమె లేచి నిలుచున్నప్పుడు సన్నఁదనమున బాహుపులును నడుమును సమానములగుట వలన వానిభేదము మఱుఁగుపడియున్నను, ప్రక్కల నుండుటచేతను రత్నాంగదము లుండుటచేతను అవి బాహుపులనియు, నడుమనుండుటచేతను నూఁగారు కాంచియునుండుటచేతను ఇది నడుమనియు, భేదము లోకులకుం దెలియును.—విశేషకాలంకారము.

"అగపడ భేద విశేషము | లగు నన్నిలిచి విశేషకాలం కృతముల్
ఇగము తగిలి యెఱుఁగును దా | నగజాపతి నీయశోబ్ధి నడఁగినమామన్." అలం.

కల్యాణాన్య ఙ్గాన్యస్యాః ఇత్యఙ్గనా-కల్యాణములయిన యంగములుగలది యంగన.

కం. తనుమధ్యవళీభంగము | లనుగూర్పఁగ నవియుఁ దెత్తులములై యగుటఁ గం
తుని యిడినపత్తికే కనఁ | జను నొడ్డాణమునఁ గౌను చామకు నమరున్. ౨౭

౨౭. తనుమధ్యవళీభంగములను = దేహము నడిమి ముడుఁత లనెడితునియలను, కూర్పఁగన్ = అదుకుటకై, అవియున్ = ఆవళులును, తెత్తులములై అగుటన్ = చెప్పఁబోవు నాయొడ్డాణంపు (బంగారు) జాతియే యగుటచేత, కంతుని యిడినపత్తికేకు అనన్ = మదనుఁడు పెట్టి అదికినట్టి బంగారు జాతి తగడో యనునట్లుగా, చను ఒడ్డాణమునన్ = ఒప్పుచున్న యొడ్డాణముచేత, కౌను = నడుము, చామకున్ = ఆశ్యామకు, అమరున్ = ఒప్పారును.

తా.—ఆ చామయొక్క దేహమునడుమ వళిత్రయమనెడు విఱుపులు కనఁబడఁగా వానిని కలిపి బిగువుచేయుటకై అవి యేపన్నె బంగారమో ఆ పన్నెబంగారపుఁదగటిని పత్తికేకుగా పెట్టి మదనుఁడు అదికించినాఁడో యనునట్లుగా, ఆమెకు నడుమునందు పది యార్వన్నె బంగారపు టొడ్డాణము మెఱయుచుండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

ఒడ్డాణమును పత్తికేకనుటచేత వళిత్రయమే మెఱుఁగుపెట్టిన పది యార్వన్నె బంగరు టొడ్డాణముకన్న ప్రకాశమానముగా నుండె నని భా. 'కాయో దేహః క్లీబపుంసోః స్త్రియాంమూర్తి స్తను స్తనూః' అమ. 'వళిర్వళీ చాప్యుదరరేఖాచామరదణ్డయోః'-నానా. 'కంతుని యిడిన = కంతుఁడిడిన. చామ'-ప్ర. 'శ్యామా'.

కం. తేఁ గాఁ దీఁగ నితంబము | వ్రేఁగునఁ ద్రెంపుటయుఁ గని విరించి బిగింపన్
లోఁగి ముడి యిడియె వదలుగ | నాఁ గోకస్తని గభీర నాభి చెలంగున్. ౨౮

౭౮. లేఁగౌఁదీఁగన్ = కౌననెడు లేఁతతీఁగను, నితంబము = పిఱుందు, త్రేగునన్ = లవబరువు చేత, త్రెంపుటయున్ = త్రెంపఁగా, విరించి = బ్రహ్మ, కని = చూచి, బిగింపన్ పోఁగి = బిగువుగా ముడివెట్టుటకు సెనుదవిసి, వదలుగన్ ముడియిడియెన్ నాన్ = సడలికగా ముడివైచినాఁడో యను నట్లుగా, కో....భి—కోక = జక్కవలవంటి—స్తని = కుచములుగల యామెయొక్క—గభీర = లోఁతయిన—నాభి = పొక్కిలి, చెలంగున్ = శోభిల్లును.

తా.—నడుమనెడు లేఁదీఁగ పిఱుందుబఱువుచేత తెగిపోఁగా చూచి బ్రహ్మదేవుఁడు ముడిని బిగించినచో ఆ బిగించుటలోనే ఆ తీఁగ మరల తెగి మఱి ముడి కందదోయను జంకుచేత వదులు వదులుగా నైచిన ముడియో యనునట్లుగా ఆమెకు లోఁతయిన పొక్కిలి చెన్నారుచున్నది.—ఉత్ప్రేక్ష.

స్త్రీకి గురునితంబమును గభీరనాభియు ప్రశస్తములు.—
"పీనోరుమాంసోపచితో నితమ్బో గురుశ్చ ధత్తే రశనాకలాపమ్
నాభి ర్గభీరా విపులాఙ్గనానాం ప్రదక్షిణావర్తగతా ప్రశస్తా." బృ. సం.

లేఁదీఁగ'— గావుననే త్రెచ్చుట. 'విరించి'—చేసినవాఁడు కావున మొదటికే మోసము రాకుండ సరిచేసికొన్నాఁడు. 'త్రెంపుటయున్' = త్రెంపుడున్ = త్రెంపిన యనంతరము. 'వదులు' గావుననే 'గభీర' ము—బిగువయినచో నాభిరంధ్రమేయుండదు. 'కోకస్తని'—యువతిగావున. స్థితికర్త విష్ణువుగదా, ఆయన ఆపొక్కిటిని సరిచేయక బ్రహ్మచేయుటయేమి? అనిన—బ్రహ్మ ఇంకను యౌవన సృష్టిని ముగింపలేదు ఇంకను దిద్దుచుఁ దీర్చుచునే యున్నాఁడు—అని ఉదయద్యౌవన, వయస్సంధి ప్రాప్త.

కం. వెలఁది కటిపేర నిల నొక । పులినము డిగఁబడియె సింధుపులినపుఁ బఙ్క్తిన్
నలువ యది నష్టఁగాదే । తెలియుట కందంచపదము దిరముగ నిలిపెన్. ౭౯

౭౯. సింధుపులినపుఁబఙ్క్తిన్ = నదులయొక్క (లేక సముద్రములయొక్క) యిసుకదిన్నెల శ్రేణియందు చేరినట్టి, ఒక పులినము = ఒక యిసుకదిన్నె, వెలఁదికటిపేరన్ = ఆ చెలువయొక్క పిఱుందనెడు మిషచేత, ఇలన్ = భూమిలో, డిగఁబడియెన్ = నిలిచిపోయినది, అది నష్టఁటన్ కాదే — ఆ పులినము అట్లు నష్టమయినకారణమునఁ గాదా, నలువ = బ్రహ్మ, తెలియుటకున్ — ఆనష్టి బోధపడుటకై, అందున్ = శేషించియున్న యిసుకదిన్నెల శ్రేణియందు, అంచపదమున్ = హంసపాదమును, తిరముగన్ = అనిశమును, నిలిపెన్ = వ్రాసెను.

తా.—నదులలోని యిసుకదిన్నెలలో ఒకదిన్నె ఆ తరుణి పిఱుఁదనెడు వ్యాజమున నదినుండి యివలికి వచ్చి యిట నేలమీఁదనే నిలిచిపోయినది. ఆవిధముగా ఒకదిన్నె నదులలో నష్టమయి పోయిన దని తెలియుటకై బ్రహ్మదేవుఁడు ఆ దిన్నెలయందు హంసపాదమును వ్రాసి స్థిరముగా అటనుండునట్లు పెట్టినాఁడు.—సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

వ్రాఁతలో పంక్తినడుమ ఏదేని కొంత నష్టమయినచో అచట + ఈగుర్తును వ్రాయుట వాడుక. ఇది హంసపదచిహ్నమువలె నుండును, కావున దీనికి వ్రాఁతలో హంసపాదమని పేరు. ఏళ్లయందు పులినములలో హంసలు సంచరించుట సహజము. = చూ. శాకుంత. ౬ అం.—"కార్యా సైకతలీన హంసమిథునా స్రోతోవహా మాలినీ." 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియామ్'—అమ.

తే. కదళి దివిఝంచె నాగ్రాంఘ్రికంబు తోడ
పెనువు నెట్లన్నఁ బొరల సోదన నడంచు

కొన్న యూరుదోఁక పాటును గొప్పు విప్పు
మెఱయు గోద్దుముచ్చులును గెంపు గుఱులు గావె. ౩౦
(-ల)

౩౦. కదళి = అరఁటి, అగ్రాంఘ్రికంబు = మునిపాదములతోఁగూడ (పాదములతుదవఱకు అనుట), తొడలపెనుపున్ = ఆమె యూరువులయొక్క భాగ్యమును, తివియించెన్ = దోఁపించినది, ఎట్లన్నన్ = అందులకు తార్కాణ మేమనఁగా, పొరల సోదనన్ = పట్టలను (వస్త్రపు ముడుఁతలను అనియు) ఒలిచి సోదా చూచినయెడల అందులో, అడఁచుకొన్న యూరుదోఁకపాటును = దాఁచుకొని యుండెడి యానుపూర్వత్వమును (ఆవుతోఁకవలె క్రమముగా స్థౌల్యము తగ్గియుండుట అనుట), కొప్పున్ = కొప్పువలెనుండునదైన యరఁటిపువ్వును (ఇంటికప్పును అనుటయు), విప్పన్ = విడఁదివిసి చూడఁగా, మెఱయు = ప్రత్యక్షమగుచున్న-గోల్ = గోల్లన్ = గద్దగోల్లనియు గోల్లనియు వ్యవహరింపఁబడు కదళీపుష్పావయవములును (గద్దగోల్లను పేరి చౌర్యసాధనములును అనుటయు), ముచ్చులును = దొంగలని వ్యవహరింపఁబడు కదళీపుష్పావయవములనెడు చోరులును, కెంపున్ = పూడొప్పలలోని యెఱుపును (పద్మరాగంబును అనుటయు), గుఱులు = గుర్తులు, కావె = కావో.

తా.—అరఁటి యనెడి దొంగలయేలికసాని ఆ దేవి యూరువుల సౌందర్యమున ఒక లేశమును మునిపాదముల తుదివఱకును దోఁపించి తెప్పించికొన్నది. అందులకు గుర్తేమి యనఁగా—దొంగిలిన వస్తువులతోఁగూడ దొంగలును దొంగలపనిముట్లును అరఁటికడ దొరకుటయే. అది యెట్లన, అరఁటి పొరలను ఒలిచి సోదాచూడఁగా (అదే వస్త్రపు ముడుఁతలను తివియించి సోదాచూచుట, అట్లు చేయఁగా), ఆ పొరలలోపల ఆమె యూరువుల యూరుదోఁకపాటు దొరకినది, ఆ యరఁటియొక్క కొప్పువంటి పువ్వును డొప్పలు విడఁదివిసిచూడఁగా, (అదే దానియింటి నడికొప్పును నెలుతురుకై విప్పి అటకపై సోదాచూచుట-అట్లు చూడఁగా నగుట) గొల్ల గద్దగొల్ల అను పేళ్లుగల యరఁటి పుష్పావయవవిశేషములనెడివి గొల్ల-గద్దగొల్ల-యని పేళ్లుగల చౌర్యసాధన విశేషములు దొరకినవి; దొంగ లనుపేరు గల యరఁటి పుష్పావయవములనెడి దొంగలు దొరకినారు; అరఁటి డొప్పల యెఱ్ఱఁ దనమనెడిది ఆమె యడుగుఁదమ్ముల కెంపును అదే తదీయధనములోనిదైన పద్మరాగము-అదికూడ దొరకినవి.

ఇవె ఆచౌర్యమునకు గుర్తులు.—అనుమానాలంకారము.

ఆమెయూరువులయందు ఆఁదోఁకపాటును, అడుగులయందు కెంపును, అట్లే ఉన్నవే, చోరితము లాయె ననుట యెట్లనఁగా—ఆమెయందు అవి అతిశయ్యములని యెఱుంగునది. మఱి యాపట్టుఁ బడినట్టివి యామెవే యని తెలియుట యెట్లన—వాని యుత్కర్షచేత అట్టి తత్తదుత్కర్ష ఆమెయందుఁ గాని మఱియెందును ఉండదని నిశ్చయముగాన.—'కదళీ' శబ్ద స్త్రీలింగస్వారస్యముచేత దొంగలరాణి యని స్త్రీత్వము చెప్ప నొప్పుచున్నది. 'తివియించె'నను ప్రేరణార్థకరూపముచేత దొంగలచేత చౌర్యము చేయించిన దని చెప్పుట; అంఘ్రిగతమయిన కెంపును తుదిని చెప్పుటయు ఊరుగతమయిన పెనుపును ముందు చెప్పుటయు వ్యుత్క్రమ దుష్టముగాదా యనిన,—కాదు. 'ఆగ్రాంఘ్రికంబు' అను పదము 'తివియించె' నను క్రియకు విశేషణము, పెనుపునకు విశేషణముగాదు; "అగ్రాంఘ్రికంబు తొడల" అని ద్వంద్వసమాసము కుదురదు, వ్యస్తముగా 'పెనుపు'తో నన్వయింపదు. కావున 'అగ్రాంఘ్రికంబు' అనుపాఠము సాధువుగాదు. వ్రాఁతపుస్తకములలో "ఆగ్రాంఘ్రికంబు" అని పాఠము ఉన్నది. "ఆగ్రాంఘ్రికము"—అవ్యయీభావసమాసము—ఇట 'ఆ' అనునది అభివిధ్యర్థకము, "ఆబాలగోపాలము" అన్నట్లు—పెనుపు = సిరి-కెంపు — 'కురువిందకందళదళప్రతిమాంఘ్రికరోదరాధరన్' అని ౪ పద్యములోను,—'పాణిపాదము లెఱ్ఱవాఱఁ దొడంగె' అని 7 లోను, ఉన్నదిగదా.

“స్నిగ్ధోన్నతాగ్రతను తామ్రనఖౌ కుమార్యాః
పాదౌ సమోపచితచారునిగూఢగుల్ఫౌ
శ్లిష్టాఙ్గులీ కమలకాన్తితలౌ చ యస్యా
స్తా ముద్వహే ద్యది భువోఽధిపతిత్వ మిచ్ఛేత్.”—బృ. సం.

“అనుమాన మగును సాధ్యం । బును దల్లింగమును మాత్రము వచింపంగా” అలం.

తే. వసుధలో నెట్టి శ్రీ గల వారి నేని
కరభములు దాస్యములు సేయు సరసిజాక్షి
యూరువుల కెట్లటన్నఁ బైఁ దారు మోచు
గొడుగులను నల్ల కలశముల్ గుఱుతులు గావె? ౩౧

౩౧.—వసుధలోన్ = లోకములో, ఎట్టి శ్రీగలవారవేని = ఎంతటి శ్రీమంతురాండ్రయినను, కరభములు = మనికట్టు మొదలు చిటికెన వ్రేలివఱకుంగల చేతిబయటిభాగము, సరసిజాక్షి యూరువులకున్ = ఆసారస నేత్రతొడలకు, దాస్యములన్ చేయున్ = సేవలొనర్చును, ఎట్లు అటన్నన్ = ఇందులకు తార్కాణమేమి యనఁగా, తారు = ఆకరభములు, పైన్ = మీఁద, మోచుగొడుగులున్ = మోచుచున్న ఛత్త్రములును (ఛత్త్రరేఖలనుట), అల్లకలశముల్ = ఆ కుంభములును (కలశరేఖలనుట), గుఱుతులు గావె = గుర్తులుకావా.

తా.—సేవకులు ప్రభువును గొడుగుపట్టియు జలకలశమును తెచ్చియు సేవించుట ప్రసిద్ధమే. అట్లే మహాభాగ్యవంతురాండ్ర కరభములలో రేఖారూపముగా గొడుగులును కలశములును కనఁబడుచున్నవి, కావున నాకరభము లామెయూరువులకు సేవసేయుననుట స్పష్టము—ఊరువులు కరభసదృశములనుట.—అనుమానాలంకారము; చూ. ౩౦ టీక.

‘మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః’ అమ.

“కదలీ కదలీ కరభః కరభః । కరిరాజకరః కరిరాజకరః
భువనత్రితయేఽపి బిభర్తి తులా । మిదమూరుయుగం న చమూరుదృశః”- ప్రస. రాఘ.

రాజ్ఞీపదమధిష్ఠించువారిచేతులలో గొడుగురేఖ కలశరేఖ ఇత్యాదిరేఖావిశేషములుండును:—

“భృఙ్గారాసన వాజికుఞ్జర రథశ్రీవృక్షయూపేషుభి
ర్మాలాకుణ్డల చామరాఙ్కుశయవైః శైలై ర్ధ్వజై స్తోరణైః
మత్స్యస్వస్తిక వేదికావ్యజనకైః శఙ్ఖాతపత్రామ్బుజైః
పాదే పాణితలేఽపివా యువతయో గచ్ఛన్తి రాజ్ఞీపదమ్.”—బృ. సం.

ఈ చిహ్నములు మహాభాగ్యమును సూచించునుగదా, అవికలవారు ఒకరికి దాస్యముచేయుట యెట్లు ఘటిల్లును? అని ప్రశ్నయేని ఆమెకై యూడిగముసేయుట అట్టి రేఖలుగల భాగ్యవంతురాండ్రకేగాని ఎల్లవారికిని దొరకదనుట. మోయు-తమకై వహించుటగాదు, కొలువుగా వహించుట కావున ‘తాల్చు’ అనక ‘మోయు’ అనుట.

కం. వలరాజు కుటుంబము న । గ్గలముగఁ బోషించు కలమ గర్భము లయ్యెన్
బొలఁతుక జంఘ లతిశ్యా । మల మంజీరస్థ నిబిడ మరకతకాంతిన్. ౩౨

౩౨. పొలఁతుక జంఘలు = ఆ యువిదయొక్క పిక్కలు, అతి...తిన్—అతి = మిక్కిలి—శ్యామల = ఆకుఁబచ్చనిదైన - మంజీర = అందెలయందు - స్థ = ఉన్నట్టి - నిబిడ = దట్టమయిన-మరకత

కాంతిన్ = పచ్చల కిరణములచేత, పలరాజుకుటుంబమున్ = మన్మథుని యాలుబిడ్డలులోనగు బృందమును, అర్గలముగన్ = అవ్వారిగా, పోషించు కలమగర్భములయ్యెన్ = ప్రోచు రాజనపు వరిపొట్టలాయెను.

తా.—స్వర్ణచ్ఛాయములైన యామె పిక్కలు నానాకాండ్రలోను నానుకాఁడయిన పలరాయని కుటుంబమునకు భోజ్యమయిన ఉత్తమోత్తమంపురాజనపు వరిపొట్టలవలెను, వానిచుట్టును అందియల నుండి పైకి పొలసిన దట్టంపు మరకతకాంతులు ఇంకను పసిమి తిరుగని వరియాకులవలెను ఉండెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

పరిపొట్టలు నిండుకొని పండునప్పుడు ఆకులు కొన్ని పసుపు తిరుగకయు నుండును:—

"గూండ్లకై శాలిమంజరుల్ గొనుచునూఁగి । యంబరంబునఁ బఱచు కీరాళి వోలిచె
బసురుటాం టొంటి యాకుతోఁ బండఁబాఱి । ఛేదనీయమున నెగసిన చేలనంగ" క (౧౬-౨).

కావున నిట మరకతకాంతికి పసుపుపచ్చతో అభేదమును సాధించుట యనావశ్యకము. "జఙ్ఘేచ గోమరహితే శిశిరే సువృత్తే" అని ప్రశస్త జంఘాలక్షణము; ఇది కలమగర్భోపమానము చేత నిర్ఘము. 'పాదాఙ్గదం తులాకోటి ర్మఞ్జీరో నూపురోఽస్త్రియామ్'—అమ.

తే. ఉవిద స్నిగ్ధంపుజంఘల సవతుఁ గోరి
కలమగర్భంబు లడఁచు లోఁ గంటకములు,
చాతురుల మించి మఱి దినక్రమమున
నిలువ కవి బాహిరము లైనఁ దలలు వంచు. 33

౩౩. కలమగర్భంబులు = వరిపొట్టలు, ఉవిద స్నిగ్ధంపు జంఘులసవతున్ = ఆయుగ్మలియొక్క నున్నని పిక్కల సామ్యమును, కోరి = అపేక్షించి, చాతురులన్ = నేర్పులచే, మించి = అతిశయించి, కంటకములు = ముండ్లను, లోన్ = పొట్టలో, అడఁచున్ = అదిమికొనును, మఱి = పిమ్మట, దినక్రమమునన్ = కొన్నిదినములకు, అవి = ఆముండ్లు, నిలువక = లోపల అణఁగియుండక, బాహిరములు = బయల్పడినట్టివి, ఐనన్ = కాఁగా, తలలువంచున్ = (ఆయవమానమునకు) శిరములు వాంచును.—

తా.—ఆమె పిక్కలు అరోమశములు, కలమగర్భములు సకంటకములు; ఆ పిక్కలతోడి సాటికై వరియెన్నులు నేర్పుమీఱ ముండ్లను కడుపులోనే దాఁచుకొనును. ఆ ముండ్లు లోపల నిమడక వెలికివచ్చినంతట పిక్కలతో తాము సాటియని కిట్టువిఁగుటయెల్ల పరిహాసాస్పదమాయెనని అవమానమునకు తలలు వంచుకొనియుండును.—ఫలోత్ప్రేక్షా హేతూత్ప్రేక్షల సంసృష్టి.

'నిద్దము'.—ప్ర. స్నిగ్ధము. 'బాహిరము'.—ప్రాకృతము 'బాహిరమ్.'

చ. ఇలఁగల వస్తుసంతతుల కెల్లను గచ్ఛము మాస్వభావపా
టలరుచి కేమొ వేఱ యొకడా లిఁక నచ్చునె? యక్కటీట నన్
ప్పుఁ బిన దెంత ముగ్ధ యిది యంచుఁ బదాబ్జము లంగుళీముఖం
బుల నగు నట్లు ఘుంమునఖము లైఅయన్ గొను రాగ మింతికిన్. 34

౩౪. ఇంతికిన్ = ఆయెలనాగకు, పదాబ్జములు = తామరలవంటి యడుగులు, ఇలన్ = భూమిలో, కలవస్తుసంతతులకున్ ఎల్లన్ = ఉన్నట్టి పదార్థసమూహముల కన్నిటికిని, గచ్ఛ = పూఁ

తను, ఇచుమాస్వాభావిక పాటలరుచికిన్ = పెట్టినదైన మా నిసర్గశ్వేతరక్తకాంతికి, ఏమి వేఱు ఒక చాలు = ఏదో వేఱే హెచ్చుతనకు, ఇఁక, వచ్చునె = రాదు, ఇది — ఈ చెలువ, లక్క నీటన్ = లత్తుకజలముతో, పమ్మున్, అలమినది అని, అంగుళీముఖంబులన్ = వ్రేళ్లనెడు వదనములతో, నగునట్లు మించునఖముల్ = నవ్వుచున్నట్లు దవళకుగోళ్లు, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, కోమ రారున్ = సొంపుమీఱును.

తా.— మేము లోకములోని యెల్లవస్తువులకును మా స్వాభావిక పాటలకాంతిచేత ఎఱ్ఱవన్నె యొసంగుదుము, అట్టి మాకు ఇంతకన్న హెచ్చు రాలు ఏ యుపాయమునను గలుగదు. ఈ యువిద మాకు వన్నె హెచ్చునని లత్తుకనీరు పూయించుచున్నది! ఎంత తెలియనిది! అని అలంకరణార్థమై లత్తుక నీటి పూఁత నొందుచున్నయామె పాదములు వ్రేళ్లనెడు ముఖములతో నవ్వుచున్నవోయన తమకుగోళ్ల ధవళప్రకాశముచే నొప్పారుచుండెను.— ఉత్ప్రేక్ష.

ఆమె పాదములు పాటలిమ మించియున్నవి; గోళ్లు ధవళతరములై యున్నవి.—అని భా.

'స్వాభావ'.—"అప్యలాక్షారసాసిక్తం రక్తం తచ్చరణద్వయమ్." చంద్రాలోకము. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటలః—' అమ. నఖములు రక్తగణపఠితములు "స్నిగ్ధోన్నతాగ్రతను తామ్రనఖాః కుమార్యాః. పాదౌ—" అని మహాభాగ్యవతీలక్షణమునఁ జెప్పఁబడియున్నది. హసితము శ్వేతగణపఠితము— "నిర్మోకచీరడిణ్డీర చన్దనం హసితం హిమమ్." ఇట్లుండఁగా నఖములను హసితముగా నుత్ప్రేక్షించుట యెట్లు? అని ప్రశ్న. గణపాఠమేగాక వైగాలాక్షారసముంగూడ పూసియున్నారు; అయినను స్వాభావిక పాటలిమయే గణపాఠాభిప్రాయము; స్వభావముచేతను వాని కాంతి కేవలము శ్వేతము గానందున ఆ నవ్వును తాంబూలము నమలిన నోటినవ్వుగా నెన్నందగును.—'ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః' అమ. లత్తుకనీటిచేత వన్నె హెచ్చదనుట అతిశయోక్తి. 'అలమినది'—ఆమె స్వయముగా పారాణి పూసికొన్నదా? అని ప్రశ్న. అలమించుకొనుటయే అలముట యని ఔపచారికప్రయోగముగా నెన్నవలయు.

క౦. లలనోపరిపద కచ్ఛప । ములు బలిమిమెయిన్ గజప్రభూతగతిశ్రీ
విలసనముఁ గొనఁగఁగాదే । కలిగెన్ గజకచ్ఛపోగ్రకలహం బుర్విన్ 39

39. లల—లు——లలనా = ఆరమణి యొక్క - ఉపరిపద = మీఁగాళ్లనెడి - కచ్ఛపములు = తాఁబేళ్లు, గజప్రభూతగతిశ్రీవిలసనమున్ = ఏనుఁగులయొక్క యుత్కృష్టమయిన నడక యొక్క సంపదయొక్క విలాసమును, బలిమిమెయిన్ = బలాత్కారముచేత, కొనఁగన్ గాదే = హరించినందువలనఁగదా, ఉర్విన్ = లోకములో, గజకచ్ఛప ఉగ్రకలహంబు = ఏనుఁగునకును తాఁబేటికిని ఘోరమయిన పోరు, కలిగెన్ = సంభవించెను.

తా.—ఆమెయొక్క మీఁగాళ్లనెడు తాఁబేళ్లు ఏనుఁగుయొక్క నడకసొంపును బలాత్కారమున హరించినందున నాఁటినుండి లోకములో గజకచ్ఛపకలహమనుపేరఁ బ్రసిద్ధమయిన పోరు గజములకును కచ్ఛపములకును కలిగినది.—మీఁగాళ్లు తాఁబేళ్లవలెను, నడక యేనుఁగునడకవలెను, ఉన్నవని భా.—హేతూత్ప్రేక్ష సంబకోత్థాపిత.

గజకచ్ఛపకలహమునకు నావనికి అవాస్తవమయిన కారణమిటం జెప్పఁబడినది.—'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమద్భ్రం బహుళం బహు"—అమర. ఉత్కృష్టార్థము 'ప్రభూత' శబ్దమునకు లాక్షణికము; ప్రభూత మద్భుతే ప్రాజ్యే—హేమ. శ్రీ—లక్ష్మీసంపదలకు అభేదము కవిసమయసిద్ధము:—

"కమలాసంపదోః కామధ్వజే మకరమత్స్యయోః ।
దానవాసుర దైత్యానామైక్యమేవాభిసమ్మతమ్." కా. క.
'కూర్మే కమఠకచ్ఛపౌ'—అమ.

తే. తరుణి తను కాంతి యెదుట నూతనహరిద్ర
తులకు రాలేక యత్యంత మలిన యయ్యె
నౌటఁగా రాత్రి యన నిశ యనఁ దమిస్ర
యన నిశీథిని యన క్షప యనఁగఁబరఁగె ౩౬.

౩౬. తరుణి తనుకాంతియెదుటన్ = ఆయువతి దేహచ్ఛాయముందర, నూతనహరిద్ర = క్రొత్త పసుపు (అనఁగా పచ్చిపసుపు), తులకు రాలేక = సాటికాలేక (త్రాసులో తూఁచుటకు రాక అనుటయు), అత్యంతమలిన అయ్యెన్ = మిక్కిలి నల్లఁబడినది (ఎండినప్పుడు పసుపుఁగొమ్ముల వెలి వైపు ఒకపాటి మలినవర్ణముం జెందుననుటయు), ఔటన్ కాన్ = అట్లయినందువలనఁగదా, (పసుపు), రాత్రి = రేయి (వ్యాపారములను హరించునది), అనన్ = అనియు, నిశ = రాత్రి (వ్యాపారములను మిక్కిలి తగ్గించునది), అనన్, తమిస్ర = చీకటిరాత్రి (చీకటికలది), అనన్, నిశీథిని = రాత్రి (అర్ధరాత్రముకలది), అనన్, క్షప = రాత్రి (చేష్టనుక్షయింపఁ జేయునది), అనన్, పరఁగెన్ = ప్రసిద్ధిఁబొందెను.

తా.—పచ్చిపసుపు ఆమె దేహకాంతికి సాటిరాలేక, తూనికకురాలేక, మిక్కిలి మలిన మయినది, ఎండి పైని నల్లనైనది; ఆ కారణముచేతఁ గదా పసుపునకు చేష్టాహీనత అంధకారము ఇత్యాది దోషములు కలదైన రాత్రియొక్క పేరులు వచ్చినవి.—హేతూత్ప్రేక్ష.

రాత్రి పేరులు పసుపునకును పేరులని నిఘంటువు—'నిశాహ్వా కాఞ్చనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ' అమ. 'నిశాపదేన తత్పర్యాయా గృహ్యన్తే' అని టీక. రాత్రిః = రాతి వ్యాపారాన్ గృహ్ణాతి, నిశా = నితరాం శ్యతి తనూకరోతి వ్యాపారాన్, తమిస్రా = తమోబహుళ మస్త్యస్యామ్, నిశీథిని = నిశీథః అస్త్యస్యామ్, క్షపా = క్షపయతి చేష్టామ్, అని వీనికి వ్యుత్పత్తులు. ఈ వ్యుత్పత్త్యర్థములచే ఈ పదములు క్రమముగా పూర్వపూర్వముకన్న ఉత్తరోత్తరము మాలిన్యాతిశయమును తోఁపించును. దానంజేసి సారాలంకారమును గలదు.

"సారము సుత్తరోత్తర । సారత్వ నిబంధనంబు; చక్కెర కన్నన్
సారము సుధ సుధకన్నన్ । సారములు కవీంద్రవచన సందర్భంబుల్." అలం.

'ప్రమదా మానినీ కాన్తా లలనా చ నితమ్బినీ'—అమ.

హరిద్రాకాంతిని ఇంతుల దేహచ్ఛాయకు ఉపమానముగాఁ జెప్పుట కవిసంప్రదాయమే.—ప్రసన్నరాఘవమున సీతావర్ణన—

"పేయం శ్యామామలపిరచితోల్లేఖహేమైకరేఖా । దగ్ధైర్దగ్ధైః కనకకదళీకన్దళీగర్భగౌరైః
హారిద్రామ్బుద్రవసహచరం కాన్తిపూరం వహన్త్యః । కామక్రీడాభవనవలభీదీపికేవాఙ్గయష్టి."

'పరఁగె'—'కరఁగె' అని పా.—ఇన్నిమార్పులుచెంది తుదకు (కొలనితావపై స్త్రీలు అరఁగఁ దివియుటచే) ద్రవరూపముం జెంది నీటం గలసె యూపజెం ననిభా.

సీ. అయ్యంబువవచన ధరాంగన గావునఁ । బ్రాజైత్రఁ బొఱుగుల భాగవతుల
గృహములందు మరాళి కైకాంఛీహారి । ణీమనోజ్ఞా ప్రగ్వ ణీమాఖ్య

లమర జనించి వయస్యలై నాగక। న్యలు పుత్త్రికావివాహములయందుఁ
బాడు పద్మాలయా పరిణయామేయగే। యముల ననంతు కల్యాణగుణము
తే. లద్భుతం బొప్ప విని విని యతనిఁ గవయు। బుద్ధి ప్రాగ్జన్మ సంస్కారమున జనింపఁ
దదవతారానుమేయ కథానుధాన। కలిత లీలానుకృతుల వర్తిలుచు నుండి. ౩౨

౩౨. ఆఇందువదన = ఆచంద్రముఖి, ధరాఅంగన = పుడమిచెలువ (భూదేవియొక్కయవతార మనుట), కావునన్, నాగకన్యకలు, ప్రాక్ మైత్రిన్ = పూర్వజన్మపుఁ జెలిమిచేత, పొరుగుల భాగవతుల గృహములందున్ = ఇరుగు పొరుగుల భగవద్భక్తుల యిండ్లయందు, మరాళికా-ఏకావళీ-హారిణీ-మనోజ్ఞా-స్రగ్విణీ-సమాఖ్యలు = మరాళికాది నామములు, అమరన్, జనించి = పుట్టి, వయస్యలు ఐ = ఆమెకు చెలికత్తెలై, పుత్త్రికా = బొమ్మల - వివాహములయందున్ = పాడు పద్మాలయా పరిణయ అమేయగేయములన్ = గానముచేయునట్టి లక్ష్మీకల్యాణముయొక్క లెక్కింప శక్యముగాని పాటలయందు, అనంతుకల్యాణగుణములు, అద్భుతంబు ఒప్పన్, విని విని = తఱచుగా ఆలకించి, ప్రా....నన్ - ప్రాక్ జన్మ = పూర్వపుఁ బుట్టువునందలి, సంస్కారమునన్ = ఆహితగుణముచేత, అతనిన్ కవయుబుద్ధి = ఆ దేవుని పొందవలయుననెడి కోరిక, జనింపన్ = పొడమఁగా, తదవ....కృతులన్ = అతనియవతారములచే ఊహ్యములైన కథామృతములతోఁ గూడిన [పా. తత్ అవతార కథాగోష్ఠిన్ = ఆయనయొక్క (మత్స్యాది రూపముల) అవతరించుటయొక్క చరిత్రలం గూర్చిన సల్లాపములందు, తత్ అవతారకలిత లీలా అనుకృతులన్ = ఆ యవతారములయందు-(ఆయనచేత) కావింపఁబడిన] క్రీడలను మగల మరల చెప్పుకొనుటయందు, వర్తిలుచున్ = కాలము గడుపుకొనుచు, ఉండి (తరు వాతి పద్యముతో నన్వయము).

తా.—ఆమెకు పూర్వజన్మములో చెలులయిన నాగకన్యలు ఆమె నెడఁబాయక పొరుగిండ్ల వైష్ణవుల కూఁతులుగా జనించి ఆమెకు వయస్యలైరి. అందఱునుం గూడి గావించుబొమ్మల పెండిండ్లలో వారు లక్ష్మీకల్యాణ గీతములను పాడఁగా ఆ పాటలలో ఆమె శ్రీమన్నారాయణుని కల్యాణ గుణ వర్ణనములను నిరంతరము వినుటచేతను, పూర్వజన్మమందు తన మనస్సున కెక్కియున్న తజ్జాయాత్వ సంస్కారముచేతను, ఆ దేవునిఁ దాను వివాహము కావలయునని కోర్కెవహించినది. ఆయనయొక్క అవతార చరిత్రములను వారివలన వినుచు పిమ్మట వానినే తలపోసికొనుచు వర్తిల్లుచుండి—

'భాగవతుల'-ఈమె చెలులు గావున విష్ణుభక్తుల యిండ్ల జనించినారు. పొరుగు కానిచో సార్వకాలిక సాంగత్యము కలుగదు, అది లేక మైత్రి నిండారదు. 'మరాళికా'దులు ఈ జన్మమున వారి నామములు.—అన్నియు ఉత్తమురాండ్రని తెలుపునవి.—'మరాళికా' = హంసి, 'ఏకావళీ' = ఒంటిపేట ముత్తెపుఁబేరు. 'మనోజ్ఞా' = మనస్సు నెఱుంగునది, 'స్రగ్విణీ' = పూలసరములుకలది. 'హారిణీ' = బంగరుబొమ్మ "యోషిద్వృత్తాప్సరోభేదాః సువర్ణ ప్రతి మా మృగీహారిణీ." నానా.

సీ. తమతండ్రి శ్రీశ దత్తశ్రీలు గృహమునఁ। ద్రవ్వితండములయ్యెఁ దనదుతోంటి
స్రగ్వినిర్మాణదా స్యం బనుత్సేకత। జరవుచుఁ బ్రజ్ఞ వైష్ణవపురాణ
సంహితావ్యాఖ్యా గచనఁ బ్రొద్దుఁ గడపుచుఁ। గట్టెముకమ్మచెంగలువ విరుల
తోమాలె లలకలు దువ్వి కంతునకు బా। గ్లని బద్ధఖేటకం బనఁగ నీల
తే. వృషకకుద్రేఖ నెడమ కొక్కింత యొఱగ। నిడిన ధమ్మిల్ల వలయంబు నఘగునందుఁ
గొంతిసే పర్థిఁ గీలించి చూపవారి। నీడ వీక్షించి క్రమ్మఱ గూడ నునుచు. ౩౩

౬౭. తమ తండ్రి = తన్నుం బెంచుకొనుచున్న యా విష్ణుచిత్తుఁడు, శ్రీ, ఈశ దత్తశ్రీలు = లక్ష్మీభర్తచేత (నారాయణునిచే ననుట) ఇయ్యంబడిన సిరులు, గృహమునన్ = ఇంటను, త్రవ్వితండములు అయ్యున్ = అక్షయములుగా నున్నప్పటికిని, అనుత్సేకతన్ = గర్వము లేమిచేత, తొంటిస్రక్ వినిర్మాణదాస్యంబు = (భగవంతునికై) తోమాలెలను చేయుట యనెడు మునుపటి యాడిగమును, జరపుచున్ = చేయుచునే, ప్రజ్ఞన్ = జ్ఞానముచేత, వైష్ణవ పురాణ సంహితావ్యాఖ్యారచనన్ = విష్ణు సంబద్ధమైన పూర్వచరిత్రల గ్రంథములయొక్క వివరణములను రచించుటచేత, ప్రొద్దుకడపుచున్ = కాలము పుచ్చుచు, కట్టెడు కమ్మ చెంగల్వ విరుల తోమాలెలు = గ్రుచ్చెడు నెత్తావి యొట్టి గలువ పూవుల దండలను, అలకలు = తన తల వెండ్రుకలను, దువ్వి = దువ్వుకొని, కంతునకున్ = మన్మథునకు, బార్హ....బు – బార్హ = నెమలి పురులతో చేయఁబడినదియు – నిబద్ధ = (అతనిచేతికి) కట్టఁబడినదియు – నయిన – ఖేటకంబు = కేడెము, అనఁగన్, ఒప్పారుచు, నీల వృష కకుద్రేఖన్ = నల్ల యాఁబోతు మూఁపురము తీరుతో, ఎడమకు ఒక్కింత ఒఱగ = ఎడమ ప్రక్కకు ఇంచుక వాలునట్లు, ఇడిన ధమ్మిల్లవలయంబు నడుగునందున్ = రచించుకొన్న గుండ్రని కొప్పు క్రింద, కొంతసేపు = ఇంచుక కాలము, అర్థిన్ = ఆసతో, కేలించి = చెరివి, కూపవారిన్ = నూతి నీటియందు, నీడన్ = తన ప్రతిబింబమును, వీక్షించి = చూచుకొని, క్రమ్మఱన్ = వెండియు, గూడన్ = పూలబుట్టలో, ఉనుచున్ = పెట్టును.

తా.—ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు మహావిష్ణుదత్తములయిన సంపదలు ఇంట అక్షయముగా నిండియున్నను, గర్వితుఁడుగాక, ఎప్పటి యట్లే భగవంతునికి తోమాలెలు రచించుచు, (పాండ్యరాజును దరింపఁ జేయుటకై భగవంతుఁడు తన కనుగ్రహించిన జ్ఞానముచేత) విష్ణుమహిమ ప్రతిపాదకము లయిన పురాణగ్రంథములకు వ్యాఖ్యానములు వ్రాయుచు, ప్రొద్దుఁ బుచ్చుచుండును. ఆదేవి భగవంతునికై తండ్రికట్టిన యాతోమాలెలను ఏమి చేయుచు వచ్చినదనఁగా తాను తలదువ్వుకొన్నదై నెమలి పురులతో మదనునికై చేయఁబడి అతనిచేతికి కట్టంబడిన డాలోయన నొప్పునట్లుగా కొంచెము ఎడమ ప్రక్కకు ఒఱగునట్లుగా గుండ్రని కొప్పుపెట్టుకొన్నదియునై ఆకొప్పుక్రింద ఆతోమాలెలను ధరించి, కొంచెముసేపు ఉంచుకొని, బావినీటిలో తన నీడను చూచికొని తనిసి, తీసి, మరల పూలబుట్టలోనే పెట్టుచుండెనది.

'త్రవ్వితండములు' = అపరిమితములు:—

చ. "అలరులతోఁటలోనివిరు లన్నియుఁ గోసితి రంచు బోటులన్
సొలయఁగ నేల బాల, యిటు చూడఁగదే తిలకావనీరుహం
బులదెసఁ ద్రవ్వితండములు పుష్పము లున్నవి యంచుఁ బ్రోడయై
పలుకువయస్య నేర్పు కలభాషిణు లెల్లరు మెచ్చి రిచ్చలన్"—జక్క. స.

స్రక్ = స్రజము—'మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ధ్ని'? అమ.
మూర్ధ్ని అనుట నియమార్థము గాదు. ఉత్సేకము = గర్వము—
"తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠా స్తుఙ్గ ద్రవిణరాశయః
ఉపదా వివిశుః శశ్వ న్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్"రఘు.

"ఉత్సేకాః = గర్వాః"—మల్లి.—అలకలు = పరిమళితములైన కుంతలములు. "అలకాశ్చూర్ణ కున్తలాః" అమ. చూర్ణ మనఁగా వాస (అధివాస = పరిమళ) యోగము—'వాసయోగస్తు చూర్ణం స్యాత్' హైమ. 'అలకములు' అనుటకు 'అలకలు' అనుట చరితాదిగణకార్యము—'బార్హ' =

బర్హవికారము బార్హము-'శిఖణ్డశ్చ పిఞ్ఛబర్హేనపుంసకే'-అమ. 'బార్హము' నుట కుంతలకాంతి వర్ణనకు. "కూర్పరబద్ధ" అని పా. 'మోఁచేతికిఁ గట్టఁబడిన'='ఖేటక' మనుటచేతనే నీలిమ స్ఫురించు నని యీపాఠమున హృదయము, "ఖేటః కఫే గ్రామభేదే చర్మణ్యస్త్రేర్వతి త్రిషు"-మేదిని. 'నిబద్ధ' యనుటచే మోహకముగా నున్నదనుట; ఎక్కడనో గట్టుటకన్న చేతికే కట్టినచే ఉపయుక్తికి సులభతరము గావున చేతికేయని గమ్యమగుచున్నది. 'ఎడమకుఁ'-ఇది ద్రావిడాచారము. కుడికి ఒఱగుట ఆంధ్రాచారము. 'అడుగునందుఁ'=నులువుగా ఉంచుటకును తీయుటకును, నలుగక యుండుటకును. 'కూప'-అద్దపుఁబిళ్లే మడి గాదు, అందుఁ జూచికొనుటలో ఒరులకుం దెలిసిపోవును.

ఉ. ఆ నవలా యలంతి పసు పాడి, దుకూలముఁ దాల్చి, గుబ్బచన్
గోనలఁ దావు లుప్పతిలఁ గుంకుమ తేటల నిగ్గు దేరఁ గ
ప్రానన నాభిఁ దీర్చి, పితృ బద్ధ లతాంతము లర్థిఁ గొప్పునన్
బూని యొకింత సే పునిచి పుచ్చి చెలిం గని వెచ్చ నూర్చుచున్. ౩౯

౩౯. ఆనవలా=ఆయెలనాగ, అలంతిపసుపు ఆడి=కొంచెమేపసుపు పూసికొని జలకమాడి, (పా. నవలానలంతి=స్త్రీరత్నము), దుకూలము=సన్నవలువను, తాల్చి=ధరించి, గు....లన్-గుబ్బ=గుండ్రమయిన-చన్=చన్నుల-కోనలన్=కొనలయందు, తావులు=పరిమళములు, ఉప్పతిలన్=జనించునట్లుగా, కుంకుమతేటల నిగ్గుతేరన్=తేటగా (కడుంబలుచనఁగా) నలందిన కుంకుమపూఁతయొక్క కాంతి పర్వుచుండఁగా, కప్రానన=కప్పురముతోనే, నాభిన్=తిలకమును, తీర్చి=సవరించి, పితృబద్ధ లతాంతములు=తండ్రిచేతఁ గ్రువ్వఁబడిన పువ్వులను, అర్థిన్=అభిలాషతో, కొప్పునన్‌పూని=కొమ్ముడియందు ధరించి, పుచ్చి=తీసినదై, చెలింగని, వెచ్చన్ ఊర్చుచున్=వేఁడి నిట్టూర్పునిగిడించుచు (తరువాతి పద్యముతో నన్వయము.)

తా.—ఆమె కడుసన్నముగా పసుపుఁ బూసికొని జలకమాడి, సూక్ష్మ వస్త్రము దాల్చి, తావులు పర్వునట్లుగా వక్షోజకుచముల యగ్రములందు కుంకుమ నిగ్గులు కొల్పి, కప్పురముతో తిలకము తీర్చుకొని, స్వామికై తండ్రి గ్రుచ్చిపెట్టియున్న విరిదండను ప్రియపడి కొప్పునం జెరివి, కొంచెము సేపు ఉంచి, తివిచి, చెలిం గని వెచ్చనూర్చుచు (నిట్లు వచించెను).

'అలంతి'-దట్టముగాఁ దాల్చుట నాగరకముగాదు-"ఒరసి యొత్తిన మణుం గొందకమేన ని। గ్గులువాఱఁబసపాడి జలకమాడ" అని। (60)లో ఉండలేదా? అట్లే 'నిగ్గులుదేరన్' అనుటయు. 'దుకూలము'-దుకూలం తుక్షౌమే సూక్ష్మాంశుకేచ తత్' నానా.—'కప్రానన్'=కప్రురానన్-కప్పురానన్-కప్పురమునన్.—'లతాంతము'=పువ్వు-"కమ్మ నిలతాంతములకు మ్మొనసి వచ్చుమధుపమ్ముల సుగీత నినదమ్ములెసఁగెన్"—అనినన్నపార్యప్రయోగము. 'కోన'='కొన, మూల; కొండయందలి మఱుఁగుచోటు, దేశవిశేషము, అడవి-కోణః' అని వైకృతదీపిక. నాభి=తిలకము అని శ. ర.

౪౦. మీ పాడిన హరిచందము। లే పాడిగఁ దలఁప వచ్చు? నితఁ డేసతులం
గాపాడినవాఁ డనుఁగై। త్రోపాడినఁ దన్ను వలచి తొయ్యలులారా? ౪౦

౪౦. తొయ్యలులారా=ఓ చెలువలారా, మీ పాడిన హరిచందములు=మీరు గానముచేసిన హరియొక్క ప్రకారములు, ఏ పాడిగఁ దలఁపవచ్చున్=ఏమి ధర్మముగా నెన్నదగును (ధర్మ్యములుగా వనుట), ఇతఁడు=హరి, తన్ను, వలచి=కామించి, త్రోపాడినన్=తన్నుఁ బైకొనఁగా, ఏసతులన్=ఏకామినులను, అనుఁగై=చెలిమినవహించి, కాపాడినవాఁడు=రక్షించినాఁడు, (వలచి

వచ్చిన స్త్రీలను ప్రేమింపక రక్షింపక తిరస్కరించినాఁడనుట)—పా. 'తనకుఁ గలిమిన్' = తనకు వలసినందఱు చెలువలున్నారన్న గర్వము చేత-కడమ యథాపూర్వము, స్త్రీలయందును గనికరము లేని వాఁడు కఠినుఁడనిభా. ఆ కాఠిన్యమును వక్ష్యమాణ గ్రంథము చే వివరించుచున్నది.

తే. తాను సురతాపస నృపతనుల్ దాల్చి యకట । కామినీతతి నుడికించుకంటె నట్టె
గండెయును నల్లదాసరిగాఁడు కిరియు। హరియు నై పోవుటయ మంచి దనుయుగంబు

౮౧. తాను = హరి, అనుయుగంబు = ప్రతియుగమందును, సురతాపస నృపతనుల్ = దేవ ఋషి రాజదేహములును (అనఁగా వామన పరశురామ రామదేహములను), తాల్చి = ధరించి, అకట = అయ్యోపాపము, కామినీ తతిన్ = వలచిన చెలువలను, ఉడికించుకంటెన్ = దుఃఖపెట్టుట కంటె,-అట్టె = ఆ తీరుననే, గండెయున్ = మత్స్యంబును, నల్లదాసరిగాఁడున్ = తాఁబేలును, కిరియున్ = వరాహంబును, హరియున్ = సింహంబును, ఐ పోవుట = ఐ ఉండిపోవుట, మంచిది = మేలు.

తా.—అయ్యో: ఈయన ప్రతి చతుర్యుగమందును దేవతాపస రాజావతారములు అనఁగా వామన జామదగ్న్య శ్రీరామావతారము లెత్తి తన్ను వలచిన ముగుదలను వలవంతపాలు సేయుటకన్న అంతకు ముందెత్తిన మత్స్యకూర్మ వరాహ నారసింహావతారములలోనే శాశ్వతముగానుండిన మేలుగా నుండును.—లేశాలంకారము.

క. "దోషమున గుణత గుణమున । దోషత ఫలముఁగని చెప్ప దుగ లేశము తో;
కడమవిహంగము లెల్లన్ । బుడమిన్ స్వేచ్ఛావిహారభూతి వహింపన్
వడిఁ బంజరబంధంబున్ । బడసితి శుక, మధురవచనఫల మిదియ కదా." అలం.

'అనుయుగంబు' = ప్రతియుగమందును, అవ్యయీభావసమాసము. గండె, నల్లదాసరిగాఁడు అను నామములలోనే తిరస్కారము స్ఫురించుచున్నది. అట్లే కిరియుహరియు నను ప్రాసమందును.

కం. ఆతనువుల లేరు గదా । నాతులు; మఱి కాక కలిగిన, నవఁగఁ దిర్య
గ్జాతికి నీజాతికిఁ గల । యాతీవ్రత గలదె యెఱుఁగ కి ట్లే లంటిన్? ౮౨

౮౨. ఆ తనువులన్ = ఆ మత్స్యాది దేహములయందు (ఆ మత్స్యాద్యవతారములయం దను ట), నాతులు = (ఆ మత్స్యాది మూర్తులను వలచిన మత్సీ ప్రభృతి) స్త్రీలు, లేరుగదా; మఱి కాక = అట్లుగాక, కలిగినన్ = ఉండిరేనియు, వగన్ = వలవంతయందు, తిర్యక్ జాతికిన్ = (నిలువుగాఁ గాక) అడ్డముగాఁ బోవుజంతువులకు, ఈ జాతికిన్ = ఈ మనుష్యజాతికి, కలయాతీవ్రత= ఉన్నట్టి యింతవేగిరపాటు, కలదె = ఉండదు. (ఆ! అట్లుగాదు), ఎఱుఁగక = తెలియనిదాననై, ఏల ఇట్లంటిన్ = ఏల యిట్లు పలికితిని.

తా.—శ్రీహరి మత్స్యాద్యవతారములందే శాశ్వతముగా నుండినచో వలపుకత్తెల నేఁచుట యుండదు. ఆ తనువులను ఆయన దాల్చినప్పుడును ఆయా తిర్యగ్జాతి వలపుకత్తెలే (మత్సీ కమఠీ వరాహీ సింహీ స్వరూపపుఁ గామినులు), ఉండరుగదా! అట్లుగాక ఒకవేళ ఉన్నను తిర్యగ్జంతువు లగుటచేత వానికి ఈ నరజాతి స్త్రీలకుం గల కామాతిరేక ముండదుగదా! ఆ! ఉండకేమి తెలియని దాననై ఉండ దని తలఁచి అట్లంటిని; అది పొరఁబాటు-ఆక్షేపాలంకారము.

క. "తనమాటఁ దా నరసి వల । దన నాక్షేపము, నిషేధ మాభాసింపం
గనదె, నిషేధము గమ్యం । బును విధి వాచ్యమయిన నదె, మూఁడగు నెల్లన్"

క. కనఁబడు మోయి కళానిధి, । పని లేదున్నయది దయితవదనం బిదిగో;
వినునే దూతిని గా నల । పనితవిరాళిఁ గనలేక వచ్చితిఁ దెలుపన్;
క. చను నీవు చనినపైక్షణ మున దయిత మదీయతాపము శమించు వెసన్.

లేరని తలంచుటకు కారణము కలరని పురాణములయందుఁ జెప్పమియే, నరజాతికన్న తిర్యగ్జాతికి బుద్ధికుశలత తక్కువ గావున వగయు తక్కువేయని తలంచుట. అట్లు తొలుతం దలంచినను ఎక్కువే యనుటకు కారణము స్ఫురించినది.—'తిర్యక్కు'—(తిరస్ అఞ్చతి ఇతి తిర్యక్) అడ్డముగా అనఁగా కడుపు నేలవైపు ఉంచి చరించునది, పశుపక్షి మత్స్య సరీసృపాదికము.

తే. "ఆత్మవ త్సర్వభూతాని" యనుట బొంకె। ముద్దియల కైన వలవంత ముచ్చటలను నాట పాటలఁ గతలఁ గొంతమరుఁ గాని। నోరు లేని జంతువులకె నొప్పి ఘనము.

43. సర్వభూతాని = ఎల్లజంతువులను, ఆత్మవత్ = తనవలెనే, అనుట = అనుసుద్ది, బొంకె = బొంకా—బొంకుకాదు సత్యమే అనుట, ముద్దియలకున్ ఐనన్ = నరజాతి స్త్రీలకైననో, వలవంత = మదనవ్యథ, ముచ్చటలను = ఉబుసులాడుటచేతను, ఆటపాటలన్ = క్రీడలచేతను గానములచేతను, కతలన్ = కథలచేతను, కొంత అడఁగున్ = అంతయుఁ బోదుగాని కొంతయేని తగ్గును, కాని = అట్లు గాక, నోరు = వాక్కు, లేని జంతువులకె, నొప్పి = వగ, ఘనము = అధికము.

తా. నాకెట్లో ఒరులకెల్లను నట్లే అని నేనూహించుకొని యుండవలసినది. నరజాతి స్త్రీలకు ముచ్చటలచేతను ఆటపాటలచేతను కథలచేతను వలవంత కొంత శమిల్లును, నోరులేని జంతువులకన్ననో శమించు కారణమే లేదు, కావున వానికే వలవంత హెచ్చు. కావున హరియామత్స్యాది రూపములందే శాశ్వతముగానున్న మంచిదని నేను మొదల నన్నమాట సరికాదు. అని పూర్వపద్యమందుఁ జెప్పిన నిషేధమునకు ఈపద్యము అరయిక.—అప్రస్తుతప్రశంస—"నాకు వంత కొంత తీఱును, ఆమత్స్య ప్రభృతులకు తీఱదు." అని ప్రస్తుత మర్థముగాన సామాన్యము విశేషాశ్రయి యనుఅప్రస్తుతప్రశంసా భేదము. 'ఆత్మవత్సర్వభూతాని.'—

"మాతృవ త్పరదారాంశ్చ। పరద్రవ్యాణి లోష్టవత్
ఆత్మవ త్సర్వభూతాని। యః పశ్యతి స పశ్యతి".

అని నిండు శ్లోకము.—'ముద్దియ'—ప్ర. ముగ్ధా—'వలవంత—వలపు + వంత. 'ముచ్చటలు'—మూఁడు చోటుల వృత్తాంతములు (చెప్పుకొనుట.) 'కొంత—అంతయు నడఁగుటకు అతఁడే రావలయును—'నోరు'—నోరున్నచో చెలులతో చెప్పుకొనుటచేత కొంత దుఃఖోపశాంతి చేసికొనవచ్చును. "స్నిగ్ధజనవిభక్తంహిదుఃఖం సహ్యవేదనంభవతి"—శాకుంతలము.

"అప్రస్తుతప్రశంసల। నప్రస్తుతవచము ప్రస్తుతాశ్రయమ యగున్;
విప్రేంద్ర, యొకఁడె కృతి వ। త్రిప్రతతి నెది తిరియ దొరు దివిజపుఁదక్కన్." అలం.

**మ. ధరపై నీతఁడు పూర్వ కల్పముల స క్తస్త్రీవిశాలాంబకాం
బురుహశ్రేణి జలంబుమైఁ బులకలన్ బూరించుచున్ వేఁచు దు
ర్భరకర్మం బలమంగ నచ్చుజలజశ్వా స్తబ్ధరోమశ్వ కే
సరితల్పా ర్యవతార దంభమున నాచ్ఛాదించుఁ దాఁ బ్రౌఢిమై. 44**

44. ఈతఁడు = ఈహరి, పూర్వకల్పములన్—మునుపటి బ్రహ్మదినములయందు, సక్త....ణిన్. సక్త = తన్నువలచిన—స్త్రీ = ఇంతులయొక్క—విశాల = వెడందలైన—అంబక అంబురుహ = నేత్రకమల

ములయొక్క-శ్రేణిన్ = వరుసయందు, జలంబున్ = బాష్పోదకమును, మైన్ = దేహమునందు, పులకఅంక్ = గగుర్పాటును, పూరించుచున్ = నిండించుచు, వేఁచుదుర్భరకర్మంబు = తపింపఁజేసిన భరింపరాని కర్మఫలమైన పాపము, అలమంగన్ = (తన్ను) చుట్టుకొనఁగా, వచ్చు = ప్రాప్తించిన-జలజత్వ = నీటఁ బుట్టినవైన మత్స్యకూర్మముల భావమును- స్తబ్ధరోమత్వ = వరాహభావమును- కేసరితల్ = సింహభావమును, భూరి = మెండయిన, అవతార = మత్స్యాద్యవతారముల-దంభమునన్ = మిషచేత, తాన్, ప్రౌఢిమై = నేర్పుచేత, ఆచ్ఛాదించున్ = కప్పిపుచ్చును.

తా-ఈయన పూర్వచతుర్యుగములయందు, తన్నువలచిన యింతులకు పెదపెద్ద కనుదమ్ముల వరుసలయందు బాష్పజలప్రవాహములను, వారిదేహములయందు గగుర్పాటును మిక్కుటముగా బుట్టించి వారిని వియోగదుఃఖము పాలుచేసిన కడిందిపాపములవలన తనకు నీటిజంతువుల జన్మమును వరాహజన్మమును సింహజన్మమును రాఁగా, వానిని అవతారములనెడు బలుమిషచేత కప్పిపుచ్చినాఁడు.-ఉత్ప్రేక్షాకైతవాపహ్నుతుల సంసృష్టి.

"కల్పః శాస్త్రే విధౌ న్యాయే సంవర్తే బ్రహ్మణోదినే"—శాశ్వతుఁడు. 'పొండవతారదంభమున' అని పూర్వముద్రణపాఠము. అందు 'పొండు' అని 'ఒండు' శబ్దమునకు రూపాంతరముగ టిప్పణి యున్నది. కొందఱు 'పొందివతార' అని పఠించి, వతారమన అవతార మని అల్లోపమును 'వష్టిభాగురి' కారికచే సాధింపఁజూతురు.

తిర్యగ్జంతు జన్మప్రాప్తికి కారణముకాని కామినీతిరస్కారణమును తత్కారణముగాఁ జెప్పినందున హేతూత్ప్రేక్ష-ఆకామినులకు అత్యంత విరహదుఃఖముల బాహుళ్యము ద్యోతితము-బాష్పములకై మత్స్యకూర్మజన్మములు, మైపులకలకై వరాహకేసరి జన్మములు, అని విశేషము; పందికి వెండ్రుకలు నిక్కఁబొడుచుకొని యుండును, సింగము కోపగించినప్పుడు జూలు నిక్కఁబొడుచును.—'స్తబ్ధరోమా'- స్తబ్ధ = నిక్కఁబొడుచుకొన్న-రోమా = వెండ్రుకలుగలది. కేసరీ = కేసరములు-(జూలు) గలది.—"సింహాశ్వయో శ్చ కేశేషు కిఞ్జల్కః కేసరోఽస్త్రియామ్." నానా. క్త్వార్థకారసంధిప్రియులు 'పొందవతార' అని పఠింతురు. స్తబ్ధరోమశబ్దము ఇట పులకోత్పాదన పాపఫలత్వసూచకముగా అన్వర్థముగా ప్రయోగింపఁబడినది. కర్మవిపాకము కృతపాపకృత్యానుగుణముగా నుండును. అక్లే అంబురుహములను పీడించినందున (అంబు = నీళ్లలో-రుహ = మొలచునదైన) నీటిజంతు జన్మములు, పులకలు గలిగించినందులకు పులకలవంటి నిక్కువెండ్రుకలుగల వరాహసింహముల జన్మమును వచ్చినవని సంబంధము. కేసరిజూలు నిక్కుననుటకు వాసవదత్తలోని యీ సింహవర్ణనముం గనుఁడు.

> "పశ్చోదఞ్చ దవాఞ్చ దఞ్చితవపుః పూర్వార్ధ పశ్చార్ధభాక్
> స్తబ్ధోత్తానిత పృష్ఠ నిష్ఠిత మనాగ్భుగ్నాగ్ర లాఙ్గూలభృత్
> దంష్ట్రాకోటి విశఙ్కటాస్య కుహరః కుర్వన్ సటా ముత్కటా
> ముత్కర్ణః కురుతే క్రమం కరిపతౌ క్రూరాకృతిః కేసరీ."

క౦ అనిమిష ముని మను జాధిప। జననంబుల నీతఁ డెట్లు జలజాక్షులఁ గూ
ర్చిన వారి నేఁచె దయలే। కనిన వినుఁడు మీఁదుపాటలంద తెలిపెదన్.౭౫

తా.—ఈ హరి వామన పరశురామ శ్రీరామజన్మంబులందు తనయం దనురక్తలయిన చెలువలను ఎట్లు దయలేక వెతఁగుడిపెనో ఆవృత్తాంతమును మీపాటలవలననే తెలిపెదను వినుఁడు.—

'అనిమిష'-'సురమత్స్యావనిమిషౌ' అమ. 'మీదు'-ఈ దుగాగమము లక్షణగ్రంథములలో ఏకవచనమందు మాత్రమే ఉదాహృతము; బహువచనమందును దీనికిం బ్రయోగములు గలవు.—"మీ రీమొద లెఱుఁగ రివియె మీదు విమర్శల్"—భోజరాజీయము.

శ్రీమన్నారాయణునికి భార్యావియోగదుఃఖము గలుగునట్లు వాల్మీకి శాపంబును గలదు—. 'మానిషా దే'త్యాది శ్లోకమునకు ఆ శాపమును అర్థమనియు, ఆ వేఁటకాఁడు నారాయణుఁడే అనియు, స్కాందమున వివృతము. "వాల్మీకి నాథ భృగుణా శప్తోస్మి కిల లక్ష్మణ" అని పాద్మమందు రామ వాక్యము. ఇట ననంతరవిష్ణుచిత్తీయపద్యములో పా. "లావెద వటువయ్యు" (=దృఢచిత్తముతో బ్రహ్మచారియయ్యును) అనుటచేత (అనఁగా వటువనుటచేత) భృగుశాపఫలము వామన పరశురామావతారములయం దనుభూతముగా పద్యభావ మగపడుచున్నది. పై యాకరములయందు శ్రీరామావతారమందే భృగుశాపము అనుభూత మయినట్లు చెప్పఁబడియున్నది. ఈ విరోధము నరసికొనునది. వాల్మీకి శాపఫలము శ్రీరామావతారమందే పైకొన్న దనుట నిర్వివాదము.

చ. మొదల నుపేంద్రుఁడై యితఁ డమోఘహతిన్ భృగుపత్నిఁ ద్రుంచి, య
 మ్ముదుసలి గేహినీ విరహముం దన యట్లన పొందు మన్న, నా
 కదియును దేవకార్యమున కయ్యెడు నంచు వహించి, త్రోఁచు లా
 గెద వటువయ్యు లచ్చి మది కెన్నఁడుఁ బాయని జాలి నింపఁడే? ౭౬

౭౬. ఇతఁడు = ఈ హరి, మొదలన్ = తొలుత-ఉపేంద్రుఁడై = వామనమూర్తియై,-అమోఘహతిన్ = వమ్ముగాని వ్రేటుచేత, భృగుపత్నిన్ = భృగుముని భార్యను, త్రుంచి = సంహరించి, ఆముదుసలి = వృద్ధుఁడైన యా భృగువు, తనయట్టులె = తనవలెనే, గేహినీ విరహమున్ = ఇల్లాలి తోడి(=ఇల్లాలినుండి) యెడఁబాపును, పొందుము అన్నన్ = అనుభవింపు మని శపింపఁగా, నాకున్, అదియును = భార్యావియోగముకూడ, దేవకార్యమునకే = దేవతల ప్రయోజనముకొఱకే అయ్యెడున్ అంచున్ = ఉపయోగపడును అని, వహించి = ఆ వియోగమును అనుభవించి, త్రోఁచు లాగు ఎదన్ = క్షయమొందించెడు ప్రకారము కలిగినమదితో, వటువు అయ్యున్ = బ్రహ్మచారియై, లచ్చిమదికిన్ = లక్ష్మీదేవి మనస్సునకు, ఎన్నఁడున్ బాయనిజాలిన్ = శాశ్వతమయిన వంతను, నింపఁడే = నిండింపఁడా.

"జగదపకారిణి యగునా। భృగుపత్నిం దునిమె శౌరి పృథ్వి హరింపం
దెగినవిరోచనసుత యగు। మగువఁ బురందరుఁడు దునిమె మఱియు ననేకుల్." భా. రా.

"శృణు రాజన్ ప్రవక్ష్యామి తదా దైవాసురే యుధి। దైత్యాః సురై ర్భర్త్స్యమానా భృగుపత్నీ ముపాశ్రితాః। తయా దత్తాభయా స్తత్ర న్యవస న్నిర్భయా స్తదా;। తయా పరిగృహీతాం స్తాన్ దృష్ట్వా క్రుద్ధ స్సురోత్తమః। చక్రేణ శితధారేణ భృగుపత్న్యా శ్శిరోఽచ్ఛినత్;। తత స్తాం నిహతాం దృష్ట్వా పత్నీం భృగుకులోద్వహః। శశాప సహసా క్రుద్ధో విష్ణుం రిపుకులార్దనమ్;। యస్మా దవధ్యాం మె భార్యా మవధీః క్రోధమూర్ఛితః। తస్మా త్త్వం మానుషే లోకే జనిష్యసి జనార్దన। తత్ర పత్నీ వియోగం త్వం ప్రాప్స్యసే బహువార్షికమ్....,। తతోఽబ్రవీ ద్దేవదేవః ప్రీతిమాన్ భక్తవత్సలః,....లోకానాం తు హితార్థాయ శాపం తం గ్రాహ్య ముక్తవాన్,। ఇతిశప్తోమహాతేజా భృగుణా పూర్వజన్మని। ఇహాగతోహి పుత్రత్వం తవ పార్థివసత్తమ,। రామ ఇత్యభివిఖ్యాత స్త్రిషు లోకేషు మానద। తత్ఫలం ప్రాప్స్యతే చాపి భృగుశాపకృతం మహత్। అయోధ్యాయాః పతీ రామో దీర్ఘకాలం భవిష్యతి। తత్ర పత్నీవియోగం చ దీర్ఘకాలం భవిష్యతి." ఇతి ఉత్తరకాణ్డే 51 సర్గే.

ఈయర్థమే ఉ. రామాయణమున దుర్వాసుఁడు దశరథునితో వక్కాణించుట.

మ. "ధరణీజన్ బెడఁబాసి రామవసుధాధ్యక్షుండు పెక్కేండ్లు త
ద్విరహంబొందెడికారణంబు గల దావృత్తాంత మేమంటివా?
పరిపాటి న్వినిపింతు విష్ణు దివిజుల్ భంగించినన్ దైత్యు లా
తురులై మున్ భృగుపత్నిమర్వ్ సార సెంతోగ్రార్తి నక్రాంతయున్.

ఆ. వారి కభయ మిచ్చి వైరుల వారింప। నసురవైరి చేరి యప్పురంధ్రి
శిరము చక్రధార ఛేదించి దైత్యుల। సంహరింప భృగువు చాలఁగినిసి.

ఉ. దేవుఁడ వంచు నిన్ను వినుతింపుదు రందఱు, నింత క్రూరతన్
స్త్రీవధ మెట్లుచేసితివి, శ్రీధర యీకొల చెంద కుండఁగాఁ
బోవునె? మానవత్వమున భూమిని నీ విఁకఁ బుట్టి యాత్మప
త్నీవిరహార్తి నందుదు మనేకదినంబు లటంచుఁ దిట్టినన్.

క. ఆభృగుశాపము వారిజ। నాభుఁడు వహియించి నీకు నందనుఁ డయ్యెన్;
నీభాగ్య మెంచఁ దగునె క। దా భూవర, రాముఁ డొందుఁ దత్ఫల మింకన్".

మ. ప్రళయార్కోగ్ర కుఠార కోణము నృపత్రైవిధ్యవత్పీఠికా
ఖ్యల త్రిస్థానము లేడుమార్లు వరుసన్ ఘట్టించు దోశ్శక్తిఁ గీ
ర్తిలసద్వల్లకి మ్రోయ రక్తయయి యెంతే వశ్యయౌ భూసతీ
తిలకంబుం దుదిఁ ద్రోవఁ గశ్యపున కార్తిం బిడ్డయై పోవదే? ౮౭

౮౭. ప్ర...ము-ప్రళయ = లయకాలపు-అర్క=సూర్యునివలె-ఉగ్ర = తీక్ష్ణమైన-కుఠార= గొడ్డలి యనెడు-కోణము = వీణవాయించు కొడుపు, నృప....లు-నృప = రాజులయొక్క - త్రైవిధ్య వత్ = శత్రు మిత్రోదాసీనుల నెడు మూఁడు విధములుగల-పీఠికా = సింహాసనముల నెడు—ఆఖ్యల= పేరులుగలిగిన-త్రిస్థానములు = మంద్ర మధ్య తారముల నెడు స్వరస్థానములు, ఏడుమాఱులు—ఏడు పర్యాయములు (ఏడు స్వరములకును ఏడుపర్యాయములు), వరుసన్ = క్రమముగా, ఘట్టించు శక్తిన్ = బాహువుయొక్కయే శక్తిచేత కోణము ఘట్టించునో ఆ శక్తిచేత, కీర్తిలసత్ వల్లకి = యశస్స నెడి ప్రకాశమానపు వీణ, మ్రోయన్ = శబ్దింపఁగా, రక్తయయి=అనురక్తురాలై (నెత్తుట నెఱ్ఱనిదై), ఎంతేని = కరము, వశ్య = వశవర్తిని (వలచినట్టిది), ఔ-భూసతీ తిలకంబున్ = సాధ్వులకు బొట్టు యైన అనఁగా సాధ్వీమతల్లియయిన భూమిని, తుదిన్ = చివరను, త్రోవన్ = తొలఁగించుకొనఁగా, కశ్యపునకున్ = కశ్యపమహామునికి, ఆర్తిన్ = వంతచేత, బిడ్డయై పోవదే = కూఁతురైయుండలేదా.

తా.—పరశురాములవారు శత్రు మిత్రోదాసీనులుగా ముత్తెగలై సింహాసనాధిష్ఠాతలయిన రాజులను ఒక్కొక్క తెగను ఏడుమాఱులుగా మొత్తమునకు ఇఱువదియొక్కమాఱులు, ప్రళయకాలపు సూర్యునివలె తీక్ష్ణమయిన గొడ్డటి వాదరతో, బాహుబలంబు మెయి మోఁది సంహరించి భూమి నెల్లను వారిరక్తమును పాతింపఁగా ఆయనకీర్తి ఎల్లెడలను మ్రోఁగి భూమియెల్ల ఆయనకు వశమయినది; అట్లు వశమయిన భూమిని ఆయన కశ్యప ప్రజాపతికి దానము చేయఁగా ఆ భూమి నాఁటినుండి కశ్యప పుత్రికయై కాశ్యపియను పేరంబరఁగుచున్నది. ఈ వృత్తాంతమును పరశురామునియందు దోషారోపణముగా విష్ణుచిత్తపుత్రి వర్ణించుచున్నది: ఎట్లనఁగా ఆయన మంద్ర మధ్యమతారముల నెడి మూఁడేసి స్వరస్థానములందును ("వ్యానవహోరేత్వసా త్రేధా హ్యాదిమన్ద్రో భిధీయతే। కణ్ఠేమధ్యోమూర్ధ్నిన్

తారో ద్విగుణశ్చోత్తరోత్తరః" అని సంగీతరత్నాకరము. ఏడు స్వరములను మొత్తము ఇరువది యొక్క మాటులగునట్లుగా ప్రళయకాల సూర్యునివలె తీక్ష్ణమయిన కొడుపుతో కీర్తియనెడి వీణను వాయింపఁగా ఆ హస్తలాఘవమునకును ఆ వాదనమునకును మెచ్చి అనురక్తయై వశ్యయయినభూదేవిని తుదకు స్వీకరింపక తొలఁగించుకొనువాఁడై కశ్యప ప్రజాపతికి ఇచ్చి వేయఁగా, ఆ సాధ్వీమతల్లి ఆయనకు కూఁతురై ఈతనితోడి విరహాభారమును అనుభవింపలేదా.—శ్లేషోత్థాపితమైన లేశాలంకారము. రూపకోజ్జీవితము.

పరశురాములవారు నారాయణుని ఆఱవ యవతారము. ఈయన జమదగ్ని యను మహాముని కుమారుఁడు. జమదగ్నిని కార్తవీర్యుఁడను రాజుకొడుకులు చంపివైవఁగా ఆ పగచే నితఁడు లోకమెల్ల నిఃక్షత్త్రియముచేయం దొడఁగి ఇరువదియొకమార్లు రాజులను సంహరించి, వారిరక్తము శమంత పంచకమను నైదుమడుగులు కాఁగా దానితో పితృ తర్పణము గావించెను. ఇట్లు పుడమినెల్ల జయించి అశ్వమేధయాగము చేసి అందు గురుదక్షిణగా కశ్యప ప్రజాపతికి భూమినంతయు దానముచేసెను. తానేఁగి పడమటి కనుమలనంటియుండిన సముద్రమును ఒక బాణమున దూరముగా తఱిమి అట్లు బయలయిన యా నేలయందు పడమటి కనుమలకుం బడమట నివసించుచుండెను. ఆయన శాశ్వత బ్రహ్మచారి. పిమ్మట శ్రీరాములవారికి తన విష్ణుతేజమును సంక్రమింపఁజేసి తాను తపస్సు గావించుచున్నాఁడు. ఆ కథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును. ఇందలి ప్రధానవిషయములు ఈ శ్లోకమున నున్నవి!:—

"ఉత్ఖాతక్షితిపాలవంశగహనా త్త్రిస్సప్తకృత్వో దిశః
కృత్వా విశ్రుతకార్తికేయ విజయశ్లాఘ్య శ్చ బాహ్వో ర్బలాత్
సద్వీపా మథ కశ్యపాయ గురవే దత్వాశ్వమేధే మహీ
మస్త్రవ్యస్త సముద్రదత్తవిషయం లబ్ధ్వా తప స్తప్యతే."—మహావీరచరిత్ర. 3 (17).

'సంవర్తః ప్రళయః కల్పః క్షయః కల్పాన్త ఇత్యపి', 'ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశు శ్చ పరశ్వధః' 'క్వణో వీణాది వాదనమ్,'—'వీణా తు వల్లకీ' 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా,'—'క్షోణీ జ్యా కాశ్యపీ క్షితిః;'—అమ.

మ. తనసౌందర్యము చెప్పఁగాఁ గరఁగి పద్మాకాంత రప్పించి మో
హనకంజంబున వైచి తియ్య మిడు నెయ్యం బొప్పఁ బైకొన్న, మీ
ఱి నృశంసత్వమునం దొఱంగి చని వెట్టిం జేసె గాకుత్స్థుఁడై,
న నిలింపారివిదారిచందములు డెం దాన న్విచారింపుఁడా. ౭౮

౭౮. (ఓ చెలులారా, ఈహరి), తన సౌందర్యము = ఈతని సొబగును, చెప్పఁగా = చెలికత్తెలు వర్ణింపఁగా, విని = విన్నదై, పద్మాకాంత = లక్ష్మీదేవి, రప్పించి = తన కడకు పిలిపించుకొని, కరఁగి = ద్రవీభూతమైన హృదయముకలదై (ఇతనిని వలచినదై), మోహనకంజంబునన్ = మోహింపఁజేయు కమలముతో, వైచి = వేసి, తియ్యము ఇడునెయ్యంబు ఒప్పన్ = ప్రియము గానించునట్టియను రక్తిమీఱ, పైకొన్నన్ = కవయరాఁగా, మీఱి = ఆ దేవిని అతిక్రమించి, నృశంసత్వమునన్ = క్రూరతచేత, తొఱంగి = త్యజించి, చని = పోయి, వెట్టిన్ = ఉన్మత్తురాలినిగా, చేసెన్ = కావించినాఁడు, కాకు....ములు—కాకుత్స్థుఁడు = కకుత్స్థవంశోద్భవుఁడు—ఐన—నిలింప అరి విదారి = (దేవ

శత్రువులయిన) యసురులను పరిమార్చిన రామునియొక్క—చందములు = ప్రకారములను, డెందానన్ — మీ హృదయములందు, విచారింపుఁడా = పరామర్శించుకొనుఁడు.

తా.—ఈయన కకుత్స్థ వంశములో శ్రీరాముఁడుగా అవతరించినప్పుడు ఇతని గుణ సంపదచే ఇతనియందు అనురక్తిమెయిం బ్రజలు ఇతనికి రాజ్యలక్ష్మిం గూర్ప యత్నింపఁగా పట్టాభిషేకమహోత్సవము సర్వసిద్ధమై యుండఁగా (అదియే రాజ్యలక్ష్మి యితని సౌందర్యమును విని మరులుకొని రప్పించి కంజమున నైచి కనయనుంకించుట), ఆ రాజ్యలక్ష్మిని క్రూరహృదయుఁడై తోలంగి కాటికింజని ఆమెకు (ప్రజలకు) ఉన్మాదముం గలిగింపలేదా, చక్కఁగా ఆలోచించుకొనుఁడు, ఈతని కఠినత మీకే తెలియును.—లేశాలంకారము.

'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః'—అమ. 'నిలిమ్పా దేవశబరా.'

చం. చెలువముఁ దాల్చి త న్గవయఁ జేరిన రాగిణి రావణస్వసన్,
నలువురు నవ్వ నత్తెఱఁగొనర్పక యేలిన, వియ్యమై యతం
డలుగఁడ, సీత కిట్టి తలఁపాత్మఁ దలంపక యాయమ న్వృథా
కలహమునం దనుం దొలఁగు కాఁకకు నాఁకకు లోను సేయఁడే. ౭౯

౭౯. చెలువమున్ = సౌందర్యమును (సుందర రూపమును), తాల్చి = ధరించి, తన్ (తన్ను) = రాముని, కవయన్ = పొందుటకు, చేరిన రాగిణిన్ = వచ్చిన కాముకురాలిని, రావణస్వసన్ = రావణుని చెల్లెలైన (శూర్పణఖను), నలువురున్ = ఎల్లవారును, నవ్వన్ = పరిహసించునట్లుగా, అత్తెఱఁగు = ఆ విధమును (అనఁగా నాసాకర్ణచ్ఛేదమువలని వైరూప్యమును), ఒనర్పక = చేయక, ఏలినన్ = భార్యనుగా పొందినయెడల, అతఁడు = రావణుఁడు, వియ్యము ఐ = వివాహసంబంధపుఁ జుట్టమై (అనఁగా బావమఱఁదియై), సీతకున్ = సీతమీఁద-అలుగఁడ = కోపింపనే కోపింపఁడు (అనఁగా పగతీర్చుకొనుటకై సీతను హరింపఁడు), (రాముఁడు) ఇట్టి తలఁపు ఆత్మన్ తలంపక = ఇట్టి యాలోచన మనస్సులో చేసికొనక, వృథాకలహమునన్ = శూర్పణఖతోడి వ్యర్థపు జగడము చేత, ఆయమన్ = ఆ సీతను, తనున్ = రాముని, తొలఁగు కాఁకకున్ = ఎడఁబాసియుండెడు పరితాపమునకును, ఆఁకకున్ = ఆ రావణుని కావించిన నిరోధమునకును, లోనుచేయఁడే = పాలు కావింపలేదా?

తా.—రావణుని చెల్లెలు శూర్పణఖ రాముని వలచినదై అతఁడు తన్నుం గామించుటకు తగినట్లుగా తాను తన రక్కసిరూపమును వదలి అద్భుతమయిన సుందరరూపమును ధరించి, ఆతనిం గవయ రాఁగా, ఆతఁడు ఎల్లవారును నవ్వునట్లుగా దానికి ముక్కుం జెవులుం గోయించి, విరూపం జేయించినాఁడు; తన్ను సరకుగొనక తనచెల్లెలికి ఇట్టిచేట్టం గావించినందులకు రావణుఁడు రామునిపై పగఁబూని రామభార్యను సీతను కొనిపోయెను. అందువలన ఆమె! రామవియోగమును రావణకృతనిరోధమునుఁ బొంది దుఃఖములలో మునింగెను. రాముఁడు ఆశూర్పణఖం బొందుట కంగీకరించియుండిన యెడల ఆయనకు రావణుఁడు బావమఱఁది యై ఆయనతో చెలిమి గలిగియుండును, సీతకు ఆకడగండ్లు కలుగవు. ఆమెక్షేమమునకై శ్రీరాముఁడు ఆపాటియాలోచన చేసికొన్నవాఁడు కాఁడాయెను. ఇందువలనం దెలిసికొనుఁడు, అతనికి ఆమెపైఁగల యసడ్డయు, చిత్తకాఠిన్యమును.—లేశాలంకారము.—

'రాగిణి' = రాగముకలది-కామిని. 'భగినీ స్వసా' అమ. అక్కగాని చెల్లెలుగాని, ఇక్కడ చెల్లెలే. 'చెలువము.'—

శూర్పణఖ రాఘవులకడకు వచ్చినతీరు:—

"దధానా వలిభం మధ్యం కర్ణజాహవిలోచనా
వాక్త్వచే నాతిసర్వేణ చన్ద్రలేఖేవ పక్షతౌ;
సుపా ద్వీరదనాసోరూ స్మృదుపాణితలాఙ్గులిః
ప్రథిమానం దధానేన జఘనేన ఘనేన సా
ఉన్నసం దధతీ వక్త్రం శుద్ధద ల్లోలకుణ్డలం
కుర్వాణా పశ్యత శ్చంయమాన్ స్రగ్విణీ సుహాసాననా." భట్టి.

'అలుగఁడ' = అలుగఁడు + అ (ఏవార్థకము.)

శా. ఫీట్కార ప్రవదస్రమై పెదవి కంపింప, న్మొఱ ల్గిట్టి ప్రా
వృట్కాలాంబుద గర్జ గెల్వఁగ, వల చ్ఛ్రీఖండశాఖాసిత
త్విట్కుంభీనస రేఖఁ గేలసిలతా ధృద్బాహు వేష్టింప, ముం
రాట్కంఠీరవమై యొనర్చె వడి సోణా, లంట ఘోణాచ్ఛిదన్. ౫౦

౫౦. ఫీట్కార స్రవత్ అస్రము = (ముక్కుయొక్క యెముక తెగునట్టి ఫీట్టనెడిశబ్దముతోఁ గూడ కాఱుచున్నరక్తము కలది, ఐ = అగుచు, పెదవి = శూర్పణఖ పెదవి, కంపింపన్ = వణఁకుచుండఁగా, మొఱల్ = దాని యార్తాలాపములు, కిట్టి = తగిలి, ప్రావృట్ కాల అంబుద గర్జన్ = వర్షా సమయంపు మేఘంపు ఉఱుమును, గెల్వఁగన్ = అతిక్రమింపఁగా, కేలు = దానిచేయి, వల....ఖన్-వలత్ = చుట్టకొనుచున్న - శ్రీఖండ = చందనపు - శాఖా = కొమ్మయందలి - అసిత = నల్లని - త్విట్ = కాంతిగల - కుంభీనస రేఖన్ = పాము తీరున, అసి లతా ధృత్ బాహున్ = తీగవంటి కత్తిని ధరించియున్న భుజమును, వేష్టింపన్ = చుట్టవైచికొనఁగా, ముున్ = పూర్వము, రాట్ కంఠీరవమై = రాజ సింహుఁడై, వడిన్ = తటాలున, సోణాలు అంటన్ = ముక్కునెముకలు తగులు వఱకు (అనఁగా ముక్కును సమస్తమును అనుట,) ఘోణా ఛిదన్ = ముక్కుయొక్క కోఁతను, ఒనర్చెన్ = కావించెను.

తా.—శ్రీరామునియాజ్ఞచేత లక్ష్మణుఁడు కత్తిం గేలఁ గొని శూర్పణఖముక్కును తన్నాలమందలి యెముకతోఁగూడ ఫీట్టనుశబ్దము కలుగునట్లుగా తటాలుసం గోసివైచెను. ఆచేఁతలో ముక్కునెత్తురు దొడదొడ పెదవిపై కాఱుచుండెను. పెదవి కంపిల్లుచుండెను. అది పెట్టినమొఱలు వర్షాకాలపుమేఘముయొక్క గర్జనలవలె బిగ్గరగా నుండెను. కోయనీయకుండ ఆఁపుటకై అది లక్ష్మణునిచేతిని తన చేతులతోఁ చుట్టి పట్టుకొనఁగా కత్తితోఁడి యాతని యాచేయి లతతోఁడి చందనశాఖవలెను, దానిం జుట్టుకొన్న యారక్కసిచేయి ఆశాఖం జుట్టుకొన్న నల్లత్రాచువలెను, ఉండెను. ఇది సుమా రాజాధిరాజుగా లోక మేలుచు శ్రీరామమూర్తి చేయించినపని-లేశాలంకారము, ఉపమలును.

'ఫీట్కారము' = ఎముకకు కత్తిదగిలినందున - 'అశ్రుశోణితయో రస్రమ్'-నానా.-'పెదవి కంపింపన్'-స్వభావోక్తి-'ప్రావృట్కాల'-అప్పుడే ఉఱుములు బలము. 'గెల్వఁగన్'-ఉపమావాచకము.-'వలత్' కుంభీనసమునకు విశేషణము. 'శ్రీఖండ' = చందన,-"చందనాచలతటీ శ్రీఖణ్డసంవేష్టితృ । వ్యాళస్ఫారఫణాకఠోరవిష నిశ్వాసాగ్నిపాణింధమం । బేలానాపయి దక్షిణానిలము"-శృం. నై. "కృష్ణే నీలాసిత శ్యామ కాల శ్యామల మేచకాః' 'స్యుః ప్రభా రు గ్రుచి స్త్విడ్భా భా శ్ఛవి ద్యుతి దీప్తయః-' అమ. "అ థాబ్ధతో ద్విగసనః సమకోల శ్చ భేకభుక్ సమ్ఖానసః కుణ్డలీచ-" త్రికాండ

శేషము; లక్ష్మణబాహువును చందనశాఖకును శూర్పణఖాబాహువును సర్పమునకును పోల్చినస్వారస్యముం గనునది. వృక్షశాఖలమీఁద ప్రాయికముగా లతలుం బర్వుసుగాన, కత్తిని అట్టిలతకుం బోల్చుట హృద్యముగా నున్నది. 'బాహు'-రాహుబాహ్వాదిశబ్దములకు కొన్నిటికి ఏకత్వమందు సైతము వులోపము వైకల్పికము; "బా హుప్పళించి" అని భారతప్రయోగము. "రాట్కంఠీరవము"-ఇది దెప్పరము. అతని గొప్పతనమునకు అపని అనుచిత మని భా; 'సోణాలంటన్'-క్రూరతరత్వ సూచన. 'నాసాచ్ఛిదన్' అని బ్రౌనుదొరగారిపాఠము. ఇట 'ఫీట్' అను పాఠమందలి యొత్తును, "సోణాఘోణా" అను ణకారముతోడి వృత్త్యనుప్రాసంబును సుకుమారములు గానందున గోదాదేవివాక్కునకు అర్హములు గావు. మొఱ్ఱలు అక్కఱకు రాని రామలక్ష్మణక్రూరతచేత; కోసినవాఁడు లక్ష్మణుఁడే యయినను ప్రభువు రాముఁడు గావున రాముఁడే చేసినట్లు చెప్పుట.

తే. ఒల్లఁ బొమ్మన్నఁ బోదె, తా నుల్లసముల
నేఁప? నది రక్కసియయౌట యెగ్గ? వలచి
స్త్రీలు దలవంపఁ దాన వచ్చె, నది చాల
కాటదాని బజీతు సే యఁగవలయునె? ౫౧

౫౧. ఉల్లసములన్ = పరిహాసములచేత, తాను = రాముఁడు, ఏఁపన్ = ఏఁచుటకు, ఒల్లను= నిన్ను నేను కామింపను, పొమ్ము అనన్ పోదె, అది = ఆ శూర్పణఖ, రక్కసియ = రాక్షసియే అగుట, ఎగ్గ = దోషమా! స్త్రీలు తలవంపన్ = స్త్రీజాతి కెల్ల అవమానము కలుగునట్లుగా, ఆ శూర్పణఖ తాన వలచి వచ్చెన్, అది చాలక = ఆ యవమానముతో పోనీయక, ఆటదానిన్ = స్త్రీని, బజీతు చేయఁగ వలయునె = అల్లరిచేయవలయునా?

తా.—అది పొమ్మన్నం బోనియెడల దానిని గేలిసేయుట న్యాయ్యముగానుండును, అట్లు దానిని పొమ్మనను లేదు, అది పోక పోను లేదు. మఱి అది రక్కసియగుటయే యపరాధమా? రక్కసియని యిట్లు క్రూరముగా భంగపఱుచుట న్యాయ్యముగాదు. స్త్రీజాతికెల్ల అవమానమగునట్లుగా అది తనయంతట తాను వలచి అతని మీఁదికిం బోయినది. దానికి ఆచర్యవలని యవమానము చాలదా! ఇంకను దానిదోషమును ఇట్లు అల్లరి చేయవలయునా?-అర్థాంతరన్యాసము, లేశాలంకారంబును. 'ఒల్లను'-వలచు ధా. సూ. వలవను. 'ఆట దాని'-"ఆటదానికి వసమమ్మ యీామేటి, కోటలు దాఁట నీ గోడలు దాఁట"-గౌరన. 'బజీతు'-బజీతి' అని బ్రౌను దొరగారు-'భఙ్జిత' అనుదానివైకృత మని వైకృత దీపిక-అన్యదేశ్య మని బ్రౌను దొరగారు; పా. బజాఱు. 'చేయఁగవలయునె'-పా. 'సేయంగ నగునె.'

మ. తను నంటన్ సతు లౌటఁ గోరు మునిబృందంబుం దదాపాది ప
ద్వనజక్షోదము గల్గియు, న్వెఱజనిం దా వల్లవస్త్రీలుగా
జననం బందఁగఁ జేసి కూడియు, స్వసంసక్తాత్మలం గాందినీ
తనయప్రేరణఁ బాసె భోజపుర యాత్రాదంభ సంరంభి యై. ౫౨

౫౨. తనున్ = శ్రీరాములను, అంటన్ = కవయుటకై, సతులు ఔటన్ = స్త్రీత్వమును, కోరు ముని బృందంబున్ = అభిలషించిన తాపస సమూహమును, తత్ ఆపాది పత్ వనజ క్షోదము = ఆస్త్రీత్వమును కలిగించెడు పాదకమలంపు దుమ్ము, కల్గియున్ = తనకుండినను, తాన్ = ఆరాముఁడు, వెఱ జనిన్ = వేఱు జన్మంబున (కృష్ణజన్మమెత్తినప్పుడు), వల్లవ స్త్రీలు కాన్ = గొల్ల కొమరాం

ద్రుగా, జననంబు అందఁగన్ చేసి = పుట్టునట్లు గావించి, కూడియున్ = పొందియు, స్వ సంసక్త ఆత్మలన్ = తనయందు తగుల్కొన్నట్టి చిత్తముగలవారైన యావల్లవాంగనలను, గాందినీ తనయ ప్రేరణన్ = గాందిని యనునామె పుత్త్రుఁడైనయక్రూరుని బోధనచేత, భోజ పుర యాత్రా దంభ సంరంభియై = కంసుని పట్టణ మయినమథురకు పోవుట యనెడుమిషచేత త్వరగలవాఁడై, పాసెన్ = విడిచిపోయెను.

తా.—శ్రీరాముని దేహసౌందర్యము పురుషులనుసయితము సాక్షించుచుండినది. అట్లే పలువురు మునులుసయితము అతనిని గవయంగోరిరి. ఆయన వారికోరికను జన్మాంతరమందుఁ దీర్చెద నని వర మిచ్చి, కృష్ణావతారమునందు వారిని గొల్లభామలుగా జనింపఁజేసి వారితో పలరాయని క్రీడలం దేలుచుండెను. ఆరీతిని తానే లోకముగా తనయం దాసక్తలైనయాగొల్లకొమ్మలను ఉన్నట్లే ఉండి అక్రూరునిబోధనచేత మథురాపురమునకుం బోవుట యనెడువ్యాజముచేత వదలిపోయినాఁడు.—లేశాలంకారము, కైతవాపహ్నుతియు.

'సతులు'—వేఱొకపురుషునిం దలఁపనివారుగా రామునే భర్తనుగా శుశ్రూషించుచుండెడు పతివ్రతలు.—'సతీసాధ్వీపతివ్రతా'—అమ. 'తదాపాదిపద్వనజక్షోదము'—శిలం దాఁచి యహల్యంగాఁ జేసినతారక్షణముచే నిట్లు చెప్పుట—అనఁగా ఆజన్మమందే వారిని తనపాదధూళిచే స్త్రీలం గావించి వారిమనోరథముం దీర్చియుండుట శక్యమే అయినను అట్లుచేయఁడాయెను; కనికరములేనివాఁడు అని నింద. 'పెఱజనిన్'—అయినంతవిలంబమగును గాకయని—'వల్లవస్త్రీలుగాన్'—కపటకుచోద్యము తెలుఁగనియుత్తానహృదయలుగా ననుట, సులువుగా నమ్మించి వంచించుట కని భావము;—'కూడియును'—కూడకున్న అంతదుఃఖము గాదు, కూడి సక్తిఁబుట్టించి వంచించుట దుర్భరదుఃఖకారణమని భావము—కన్నుపోయినవానిదుఃఖము పుట్టుగ్రుడ్డికి ఉండదు. 'గాందిని' అని అక్రూరుని తల్లిపేరు (కాందిని గాదు), కంసుఁడుబృందావనమునుండి రామకృష్ణులను మథురకుఁ దనకడకు తోడ్కొని రమ్మని అక్రూరునిం బంపినాఁడు. అతనితో వా రటకుం బోయిరి.

కంసుఁడు భోజవంశమువాఁడయినందున నతనికిని 'భోజుఁ' డని పేరు. అతనిపురము 'మథుర', శూరసేనదేశమునకు రాజధాని, దానికే మధుపురియనియుం బేరు. "కోష్ఠపాలః—అహాహ. అపమజ్జనమ్! కథం వినిహత ఏవ కువలయాపీడః! కువలయాపీడో మహారాజవిజయవైజయన్తీ. త దిదానీం నాశంసే భోజకులకుశలాయ." కంసవధనాటకము.

'కూడియునుసక్తస్వాంతలన్'—అను పూర్వముద్రణపాఠమున యతిభంగము. యతికై 'కూడియు స్వసంసక్తాత్మలన్' అని మార్పు. 'పదజిత్స్వరణో౽స్త్రియామ్'. 'కపటో౽స్త్రీవ్యాజదమ్భోపధయ శ్ఛద్మకైతవే' అమ.

చ. హతలనొనర్చె మోహితల నల్ల యయోముఖి నాపులస్త్యభూ
సుతను, విరూప లౌట ననుచో, ముసలి న్బద నిట్ట తాటమై
యతివ రమించెఁ దా ముసలి యయ్యు, రహిస్థలుగుజ్జ ప్రేమ్నకై
ధృతిసెడి యుగ్రసేనునకుఁ బ్రేమ్న నొందియు దిద్ది యేలఁడే? 43

43. మోహితలన్ = వలపుగొన్నవారయిన - అల్ల అయోముఖిన్ = అయోముఖి = (ఇనుపమొగముది) (అనునారక్క-సి)ని—ఆ పులస్త్య భూ సుతన్ = పులస్త్యుని కొడుకయిన విశ్రవసుని పుత్త్రియైన శూర్పణఖను, విరూపలు ఔటన్ = కురూపలు అయిన కారణమున, హతలన్ ఒనర్చెన్ = కొట్టుఁబడినవారిని చేసెను (అనఁగా కొట్టిపంపెను), అనుచోన్ = అని వాదింతురేని, ముసలిన్ =

వృద్ధను, పెను నిట్ట తాటిమై యతివన్ = పెద్ద నిడివిగల తాటిచెట్టుతీరు గలస్త్రీని, తాన్, ముసలి అయ్యున్ = (ఆమెతోడ సామ్యము కొఱకును, భార్యకన్న భర్త చిన్నవాఁడుగా నుండఁగూడదు గావునను) = వృద్ధుఁడు కూడనై (రోఁకలి యాయుధముగాఁగలవాఁడై), రహిన్ = తమితో, రమించెన్ = కూడెను. మఱుగుజ్జు ప్రేష్యకై = కుబ్జయైన సేవకురాలికై, ధృతి చెడి = ధైర్యము తూలి, (దానితో సామ్యము కొఱకును తల్లడిల్లికొఱకును), ఉగ్రసేనునకున్ = క్రూరమయిన దండుగలవానికి (ఉగ్రసేనుఁ డను పేరిరాజునకు అనఁగా కంసునితండ్రికి), ప్రేష్యతన్ = దాసత్వమును, ఒందియున్ = సంపాదించికొనియు, దిద్ది-దానికుబ్జత్వమును చక్కఁబఱిచి (పోనడఁచి), ఏలఁడే = పొందలేదా.

తా. ఇప్పద్యమందుం జెప్పిన తొలి యిరువురురక్కసిపొలఁతులు లక్ష్మణదండితలు, మూఁడపది బలరామభార్య, నాలవది కుబ్జ శ్రీకృష్ణానుగృహీత; లక్ష్మణబలరాములు ఇరువురును శేషాహియవతారము లగుటచేతను, రామకృష్ణులు ఇరువురును శ్రీహరియేయగుటంబట్టియు, అన్నదమ్ముల యైకమత్యముచేత వారిలో ఎవ రేమిచేసినను అది ఇతరుఁడును చేసినట్లే; ఇట్టి భావముచే ఆదేవి పలుకుచున్నది,—అయోముఖిని శూర్పణఖను రక్కసిచెలువ లనియు ఘోరరూప లనియు దండించి యాఱవ నని వాదమేని, బలరాముఁడు రేవతి నేల గ్రహించినాఁడు? తనకన్న ఆమె వయస్సున పెద్దది తాటి యంత పొడవుదియుంగదా. ఆమెకై ముసలి తానును ముసలియైనాఁడు. ఆకుబ్జ యొకసేవకురాలు, దానికై శ్రీకృష్ణుఁడు ఉగ్రసేనునకు సేవకుఁడై దానివంకరలు దిద్ది దానిం గూడినాఁడు. ఇట్టివాని నీతులను మెచ్చుట యెట్లు? కావున ఈహరి నింద్యవర్తనుఁడే యనుట, లేశాలంకారము. అయస్సు అనఁగా ఇనుము. దానివంటి ముఖముగలదిగాన అయోముఖి, ఆయోముఖిని లక్ష్మణుఁడు ముక్కు చెవులు స్తనములుంగూడ కోసివైచెను. [శూర్ప = చేటలవంటి-నఖ = గోళ్లుగలది] శూర్పణఖను స్తనములు కోయలేదు, ఈ వృత్తాంతములను రామాయణము అరణ్యకాండయందుం గనవచ్చును.—బలరాముని కన్న రేవతి ఇరువదియేడు చతుర్యుగములు పెద్దది. 'రేవతీరమణో రామః కామపాలో హలాయుధః' అమ., కకుద్మి యనువానికూఁతురు. బ్రహ్మానియోగమున బలరామున కీయఁబడినది. 'కుబ్జ' పేరు 'త్రివక్ర'-కంసునిసేవకురాలు, దానికథ భాగవతమునం గనవచ్చును. 'నిట్ట తాటివంటతివ' అని పూర్వులు కొందఱు ఇత్వసంధికై పఠించికొన్నపాఠము.—'నియోజ్య కింకర ప్రేష్య భుజిష్య పరిచారకాః' అమ.

తే. తనకు నందఱుఁ గూర్పు బృందావనమున,
నొకతె రతిఁ దేల్చి. కాఁక నొం డొకతెఁ ద్రేల్చి,
యంత రాధకు మేలువాఁ డై మురారి
యెల్ల సతులకు నెద నుడు కే యిడండె. ౫౮

౫౮. మురారి = (మురదానవునికి శత్రు వైనయా) హరి, బృందావనమునన్ = బృందయను పేరియడవియందు, అందఱున్ = గొల్లయువతు లెల్లరును-తనకున్ గూర్పన్ = తనయం దనురక్తురాండ్రై యుండఁగా, (వారిలో), ఒకతెన్, రతిన్ = కామక్రీడయందు, తేల్చి = పూర్ణానుభవము కలదానినిగాచేసి, ఒండొకతెన్ = ఇంకొకదానిని, కాఁకన్ = వలవంతచేత, ప్రేల్చి = వేఁగఁజేసి, అంతన్ = ఉన్నట్టేయుండి, రాధకున్ = రాధయను గొల్లదానికి, - మేలువాఁడై = వలపుకాఁడై, ఎల్లసతులకున్ = ఆగొల్లయువతుల కందఱకును, ఎదన్ = మదిలో, ఉడుకే = దుఃఖమునే, ఇడండె = పెట్టలేదా.

ఈహరి, బృందావనములోని గొల్లయువతులు అందఱు తనయందు అత్యంతానురక్తలై యుండఁగా, తాను వారిలో పక్షపాతములుపహించి, కొందఱను సంభోగములం దేల్చి, కొందఱను విరహతాపములపాలు గావించి, తుదకు రాధకు కాముకుఁడై, పూర్వోక్తల నందఱను, దుఃఖమునముంపలేదా.—లేశాలంకారము. బృందయని మథురకు కొంతదూరమున నొకవనము. దానికడ యశోదానందులు బలరామకృష్ణులును నివసించిన గోకులము.—మురారి = మురుఁడను నసురుని శత్రువు. 'మేలువాఁడు'—'నెయ్యమునెయ్యమినెమ్మి నేస్తమునెన। రెలమిమేల్మికూరిమిచెలిమి యరతి। బాళి ప్రేముపిమచ్చికమక్కువయనఁ బ్రేమదోఁచును'. ఆం. భా.

వ. అని యిట్లు త్రపాభరంబున నుపాలంభదంభంబుగాఁ జేయు పునఃపునస్స్మరణంబున నంతఃకరణరాగంబు దేటపడం దెలిసి బోటులీబోటి కైటభారియెడ నాటుకొన్న కన్నెకూర్మి లజ్జావశంవద యై వెలివిరియంగానీక పుటపాక నికాశం బగుటఁ జీకాకుపడి నాఁడునాఁటికి నగుచున్నట్ల గిటగిటనగుచున్న దింత నియ్యింతి యెరవు మాన్చి మనలను గుట్టెఱుంగనీయని యింగితం బెఱుక పఱుచుకొని చింతాపనోదనంబు సేయకున్నం బ్రమాదం బని నవ్వుచు నర్మగర్భంబుగా నిట్లనిరి. ౫౫

౫౫.—త్రపా భరంబునన్ = లజ్జాతిశయముచేత, ఉపాలంభ దంభంబుగాన్ = నిందామిషచేత,....పునఃపునః స్మరణంబునన్ = మాటిమాటికిని జ్ఞప్తిసేసికొనుటచేత, అంతఃకరణ రాగంబు = హృదయములోని యనురక్తి, తేటపడన్ = ప్రకటముకాఁగా, తెలిసి = ఎఱింగినవారై, బోటులు = చెలికత్తెలు, ఈ బోటి = గోదాదేవి, కైటభారి = శ్రీహరి (కైటభుఁ డనునసురునికిశత్రువు)....కన్నెకూర్మి = క్రొత్త నెయ్యమును, లజ్జావశంవద = సిగ్గునకులోఁబడినట్టిది (సిగ్గుచేత అనుట); వెలివిరియంగానీక = బయల్పడనీయక, పుటపాక నికాశంబు = పుటమున పండుటతో సమాన మైనట్టిది;

పన్నె హెచ్చుటకై బంగారమును పుటము వేయుదురు. పుటపాకంబు—

"అనిర్భిన్నగభీరత్వా దన్తర్గూఢమహావ్యథః
పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః." ఉ. రా. చ.

"వెలికిఁ బ్రిదులదు గాంభీర్యవృత్తికతన,
గూఢముగ లోన వెతఁ బెట్టు గూఢగరిమఁ,
బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోఁప
నెరయుచున్నది రామునికరుణరసము." ఉ. రా. చ. మదీయము.

నాఁడునాఁటికి = దినదినమునకు—రూ. నానాఁటికిన్, నగుచున్నట్ల = నవ్వుచున్నట్లె' గిటగిటన = కృశము,... ఎరవు = మనలను గుట్టెఱుంగనీయమిని (వేఱిమినిఅనుట), రహస్యములో చేర్చకొనమి—లాఁతితనము—చూ.

క. "చిరకాలమైత్రి నీయెడ। జరగంగా నింటి కరుగఁజాలక నేఁ డ
ట్లరిగిన నచ్చటినాయి। ల్లెరవై మదిఁ దోఁచె నిలువ నెట్లగుఁ జెపుమా॥ పం. తం. లబ్ధ. 36.

క. "తనబిడ్డల నంభావిం। చినక్రియ సంభావనంబు సేయక యుపలా
లనలీలాదుల సంజ్ఞాం। గనబిడ్డలవలన నెరవకాఁ జరియించున్." మార. 5. ఆ. 341.

ఇంగితంబు = మదిలోనిభావము (గుప్తు-'ఇఙ్గితంహృద్గతోభావః' అమర శేషము,) చింతాఅప నోదనంబు = దుఃఖనివారణము,.. .ప్రమాదంబు = చెప్పి, ...నర్మగర్భంబుగాఁ = పరిహాసనమేతముగా ('ద్రవకేళిపరీహాసాః క్రీడా ఖేలా చ నర్మ చ'-అమ.)

ఉ. ఎవ్వరు నట్లహో నెరసు లెన్నక మానరు ప్రాణభర్తలం
దవ్వుల నున్నఁ గాఁకకతన, న్మఱి వారలు వశ్యు లైనఁ దా
రెవ్వరి నొల్ల కొక్కటయి యింద్రుఁడు చంద్రుఁ డటంద్రు, బోటిదా
నివ్వలఁ దేరకత్తె యగు, నిట్టివి నీతల వేగనే చెలి. 48

48. చెలీ = ఓచెలికత్తియా, ఎవ్వరుఁ = ఎల్లస్త్రీలును, అట్లహో = ఇట్లేసుమా, ప్రాణభర్తలఁ = ప్రాణేశ్వరులను,దవ్వులఁ = దూరమందు, ఉన్నఁ = ఉన్నసమయమందు,కాఁకకతనఁ = విరహతాపముచేత, నెరసు లెన్నక మానరు = తప్పు పట్టుచునే యుందురు, మఱి = అటుపిమ్మట, వారలు = ఆప్రాణేశ్వరులు, వశ్యులు = స్వాధీనులు, అయినఁ = అయినప్పుడు, తారు = ఆస్త్రీలు, ఒక్కటి అయి = ఆప్రాణనాథులతో ఐక్యమయిపోయి, ఎవ్వరిఁ = ఒరులను (చెలికత్తెలు లోనగు వెవరిని), ఒల్లక = ప్రేమింపక, ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు అటంద్రు = తనప్రాణనాథుని ఇంద్రునంత వాఁడు చంద్రునంతవాఁడు అని పొగడుచుందురు, ఈవలఁ = ఇటు పిమ్మట, బోటి = తమ్మిరువురను గూర్చినచెలికత్తె, తేరకత్తె = పనిలేనిది (అక్కఱలేనిది), అగుఁ, ఇట్టివి = ఇట్టినడవడులు, నీతలఁ = నీయొక్కతె శిరమునందే, వేగనే = తెల్లవాఱునా?

తా.—ఉవిదలెల్ల ఇట్లే దూరగతుఁ డైనప్రాణనాథునియందు విరహతాపము సహింపలేక తప్పులు చెప్పుచుందురు. విరహము తీఱి ప్రాణేశ్వరుఁడు వశుఁ డైనపిమ్మట తా మతనితో నొకటై కడమ ఎవ్వరిం దలపెట్టక ఆతనిని అంతవాఁడు లేఁడు ఇంతవాఁడు లేడు అని పొగడుచుందురు. తమ్ము క్లేశపడి కూర్చినచెలి అటుపిమ్మట పనిలేని దగును. ఇట్టినడవడి సాధారణమే. నీయందుమాత్రమే గల యట్టిది కాదు-నీవును ఆతనింగూడినపిమ్మట మమ్ము సరకుగొనవు.-అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము; లోకోక్తియు.

"నెరసులెన్ను"-సకర్మకధాతువుపోలె ప్రయుక్తము, కావున 'ప్రాణభర్తలఁ' అని ద్వితీయ. 'ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు' అనుట గొప్పవాఁడు సరసుఁడు అనుటకు లోకోక్తి.

"లోకోక్తి లోకవాదం । బే కన్నులు మూసికొని సహింపు మిరునెలల్". అలం.

కం. అనుటయు నెలనగ నడఁచుచుఁ । గనలించుక తెచ్చి యోఁడు గఱచుచు నయ్యం
గనలఁ గందుకనికరముఁ । గొని వ్రేయుచుఁ గెలనుచూచు కొనుచుంబలికెఁ. 49

49. అనుటయుఁ = వారట్లు చెప్పిపొడువఁగా, ఎలనగవు = మందహాసమును, అడఁచుచుఁ = వారికి తెలియనీయక అఁపుకొని, కనలు = కోపము, ఇంచుక = కొంచెము, తెచ్చి = కల్పించుకొని, ఓఁడు గఱచుచుఁ = క్రిందిపెదవి క్రిందిచోటు కఱచుచు, అయ్యంగనలఁ = ఆసుభాంగులను. కందుక నికరముఁ = చెండుల మొత్తమును, కొని వ్రేయుచుఁ = కొట్టుచు, కెలను = పార్శ్వము.

తా.—వారిట్లు చెప్పఁగా ఆయమ్మవారు లేఁతనవ్వు బైటంబడనీక అఁపుకొని వారిపై కోపము కల్పించుకొని, పెదవిం గఱచుకొనుచు, ఆచెలువలను బంతులతో కొట్టుచు ఇటునటుం జూచుకొని ఇట్లు వక్కాణించెను.-స్వభావోక్తి.

'పిలువఁగవు'-తనకుట్లు వారు కనిపట్టిరిగదా అని; దాని నణఁచుట—వారిమాట సత్య మని తానొప్పున్లట్లు కనఁబడుటకు—'ఇంచుక'-చెలులుగావున, తెచ్చి=వాస్తవకోపము గాదు గావున తెచ్చుకోవలసివచ్చినది; 'బొడు కఱచుట'-కోపమును సూచించుటకు, 'ప్రేయుచు'=కల్ల పల్కి రని దండించుటకు; 'కందుక'-సుకుమారసాధనముతో; కెలను చూచుట తనరహోభాషితమును ఎవ్వరేని పరులు వినువా రున్నచో తాను పలుకక యూరకుండుటకు.

కం. విడువక మీ గానము సొగ । సిడుటయు, మఱి పాడుఁ డనుట యెగ్గే? పాసెం
బడిగిన వారే పేదలె? । కొడిమెలు గట్టకుఁడి యతనిఁ గొని పని యేలా? ౫౧

౫౧. మీగానము, విడువక, సొగసుఇడుటయుఁ=ప్రియముగా నున్నందున, మఱి=ఇంకను, పాడుఁడనుట, ఎగ్గే=తప్పా, పాసెం బడిగినవారే పేదలె=పాయస మడిగినవారే దరిద్రులా, కొడిమెలు కట్టకుఁడి=నిందలు మోపకుఁడు, అతనిఁగొని పనియేలా=అతనితో నాకేమియు పనిలేదు.

'పాసెంబడిగినవారే పేదలె'-పేద లయ్యు అడుగకయున్నచో వారు పేదలు గారా? పేదలు కాకున్నను పాయసము బాగుగా నున్నదని ఇంకకొంచెము ఒడ్డింపు మనువారు పాయసముకై మొగము వాచినదరిద్రులా? లోకోక్తి—అట్లే పాట బాగుగా నున్న దని మరలం బాడు మన్నందున ఆపాటలో వర్ణితుఁ డైనయాతనిపై నాకు తగులము కట్టెదరా? అట్లు చేయకుఁడు, పాటకై యడిగితిని గాని తగులుచే అడుగలేదు, అనుట.

కొడిమెలు-చూ. పదపట్టిక, అచ్చతె.

"బూతు నా బూమె నా బూక నాబూటక । మ్మనఁగను వేడబ మనఁగఁ గొడిమె । యనఁగను నబద్ధసంజ్ఞయై యలరుచుండు." ఆం. భా.

శా. పోనిం డన్న, వయస్య లిట్లని, రగుం బో నిక్క, మిం కెప్పుడే
కాని, మ్మిం కొక కొంతసేపటికి నే కానీ, సఖీ, యెల్లియే
కానీ, నీనుడిఁ దన్మనోజ్ఞ గుణము ల్గానీ, తదన్యాయము
ల్గానీ, చిందినఁ జింత నీ కతనిపైఁ గా కెవ్వరిం దేల్చె దే? ౫౨

౫౨. పోనిండు=ఆతనిమాట మానుఁడు, అన్నన్=అని యాదేవి పలుకఁగా, వయస్యలు=చెలులు, ఇట్లనిరి=ఈ చెప్పఁబోవుమాటలను పలికిరి, సఖీ=చెలీ, అగున్ పో నిక్కము=నిశ్చయముగా నీమాట సత్యము సుమా; ఇంకన్=ఇటుతర్వాత, ఎప్పుడేని కానిమ్ము, ఇంకొక-కొంత=రవంత-సేపటికినేకానీ, ఎల్లియేఁగానీ=రేపైనను గానీ, తత్ మనోజ్ఞ గుణముల్ గానీ=ఆతని కల్యాణ గుణము లేని, తత్ అన్యాయముల్ కానీ=ఆతనివి న్యాయము దప్పినపనులైనంగానీ, నీ నుడిన్=నీవాక్కున, చిందినన్=రాలెనా, చింత=తలపోఁత, నీకు అతనిపైఁ గాక=అతని మీఁద నున్న దని చెప్పవచ్చునుగాని (అట్టి యేతార్కాణంబును లేక యిపు డెట్లు చెప్పవచ్చును), ఎవ్వరిం దేల్చెదే=ఇట్లుటక్కులు పలికి నీ వెవ్వరిని బేలుపఱిచెదవు?

తా.—ఇఁక నతనిమాటమానుఁడు, అని యామె పలుకఁగా, చెలు లనిరి; 'సఖీ' నీమాట వాస్తవమే, నీ వేమయిన ఆతనింగూర్చి స్తుతిగాని నిందగానీ, ఇప్పుడే గానీ, ఇంక ఇంచుకసేపటికిఁ గానీ, రేపేగానీ పలుకుదువేని, అప్పటికి నీచింత అతనిమీఁదనే ఉన్నదని, మేము చెప్పవచ్చును గాని, ఇప్పుడెట్లు చెప్పనగును? అనఁగా, నీగుట్టు మే మెఱుఁగమా, ఆతనిమాట వల దని మాకు ఆఁక పెట్టితివి; చక్కఁగా బొంకఁగలజాణవే. ఇప్పుడే గాని, ఇఁకను రవంతసేపటికేని రేపేగానీ నీవతనిం

గూర్చి మరల గుణదోష ప్రస్తావములు చేయకయుండఁగలవా? నీచిత్తము ఎప్పుడును తదేకాయత్తమై యున్నది, మమ్మునా తేలఁబలికి ఏమార్చెదవు?

సీ. నఖముఖోజ్ఝిత పరాఙ్ముఖముక్తబాష్పాంబు। పటిమ దీపపుఁజిటచిటలు దెలుపఁ,
బొరినుపాంశూత్సృష్టఘూత్కృతుల్కృశమధ్య। పార్శ్వముహుఃప్రకంపములు దెలుప,
నొదవెడు గాద్గద్య మదిరిపాటునఁ బల్కు। రింపఁ బుట్టెడు కేకరింత దెలుప,
వలవంతి విసువు కాంతలఁ బుట్టు దూషించు। కారణంబుల తొంటి కతలు దెలుప,
తే. నలఁతఁ బానుపుపైఁ బొర లాట దెలుపఁ,। దెగువ లోలోన నే నవ్వునగవు దెలుపఁ,
గలఁక మామీఁది పనిలేని కసరు దెలుపఁ,। బొలఁతరేలు నీయున్కి యే పులుగుగాదె.

౬౦. పొలఁతి = ఓకలికీ, నఖ....మన్-నఖముఖ = గోళ్లకొనలచేత-ఉజ్ఝిత = తొలఁగఁ జిమ్మఁబడిన-పరాఙ్ముఖ = అవ్వలిమోముగా-ముక్త = విడువఁబడిన - బాష్ప అంబు = కన్నీళ్లయొక్క,-పటిమన్ = పెనుపును, దీపపు చిటచిటలు = దీపశిఖయందు జనించిన చిటచిటశబ్దములు, తెలుపన్ = తెలియఁజేయుచుండఁగాను;

2. పొరిన్ = వరుసగా, ఉపాంశు ఉత్సృష్ట ఘూత్కృతుల్ = రహస్యముగా (ఎవరికిం దెలియకుండ) విడువంబడిన నోటి యూర్పులను, కృశ....లు-కృశ = సన్నమయిన - మధ్య = నడుము యొక్క-పార్శ్వ = ప్రక్కలయొక్క - ముహుః = తఱచయిన - ప్రకంపములు = వణఁకులు, తెలుపన్ = చెప్పుచుండఁగాను;

3. ఒదవెడు గాద్గద్యమున్ = పుట్టుచున్న గద్గదస్వరమును, అదిరిపాటునన్ = ఆకస్మికముగా, పల్కరింపన్ = మాటలాడించినప్పుడు, పుట్టెడు-కేకరింత = గొంతుసరిచేసి కొనెడు శబ్దము, తెలుపన్;

4. వలవంతవిసువున్ = విరహశోకమువలని వైరాగ్యమును, కాంతల పుట్టు = స్త్రీ జన్మమును, దూషించుకారణంబుల తొంటి కతలు = దూషించుటకై యేర్పడిన పూర్వకథలు, తెలుపన్;

అలఁతన్ = విరహాయాసమును, పానుపుపైన్ = సెజ్జమీద, పొరలాట = పొరలుట, తెలుపన్; తెగువన్ = మరణోద్యోగసాహసమును, లోలోననే = నీలోనీవే అప్రకటముగా, నవ్వునగవు = నవ్వెడుహాసము, తెలుపన్; కలఁకన్ = బుద్ధికి కలిగినకలఁతను, మామీఁది = చెలికత్తెలమైన మమ్ముంగూర్చిన, పనిలేని కసరు = నిమిత్తము లేనికోపోక్తి, తెలుపన్; రేలు = రాత్రులయందు, నీయున్కియే = నీవు పడునవస్థమే, పులుగు కాదె = హరిమీఁది నీమరులునకు గుర్తుగాదా.

తా.—నీవు దాఁచినను రాత్రులందు నీయవస్థ మాకు తెలియుచునే యున్నది:—అది యెట్లన-మాకు తెలియకుండుటకై అవ్వలిమొగమై నీవు విడుచుకన్నీళ్లను నీవు కొనగోటితో చిమ్మఁగా అవి దీపముమీఁద పడినప్పుడు కలుగు చిటచిటశబ్దమే వానిని మాకు బ్రకటించుచున్నది; నీవు రహస్యముగా బుసకొట్టుట సన్నని నడుము ప్రక్కలకంపములచేత తెలియుచున్నది; నీగద్గదస్వరము మేము ఆకస్మికముగా పలుకరించునప్పుడు నీవు గొంతు సరిచేసికొనుశబ్దముచేత తెలియుచున్నది; నీవు విరహశోకము భరింపలేక వహించువైరాగ్యమును స్త్రీజన్మము దూషించునవిగా నీవు చెప్పెడిపురాణకథలే తెల్పుచున్నవి; విరహాయాసము పాన్పుపై నీవు పొరలుటచేతనే తెలియుచున్నది; నీప్రాణత్యాగోద్యమసాహసము నీలో నీవే నవ్వుకొనుటచేతనే తెలియుచున్నది; నీవు మమ్ము వృథాగా కసరుటచేతనే నీ బుద్ధిలోని కలఁక తెలియుచున్నది;—ఈతీరున రాత్రులందు నీపడునవస్థయే నీవలవంతకు గుర్తు గాదా?-అనుమానాలంకారము.

'రహః శోచ్యపాంశు చాలికే'-అమ.-'గాద్గద్యము'-గద్గదముయొక్క భావము:—

"ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదావరీవారయో
మేఘాలమ్బితమౌళినీలశిఖరాః క్షోణీభృతో దక్షిణాః" ఉ. రా. చ.

ఇందు క్రమముగా అశ్రు-విషాద-వైస్వర్య-నిర్వేద-ఆలస్య-సాహస-చపలతా-భావములు వర్ణితములు.

చ. ఎఱుఁగరుగా రొకద్భుతము నీచెలి దీర్ఘికఁ దీర్థ మాడ నా
యఱుతఁ దగిల్చి పోవుఁ దన హారము; వోయిన నేనుఁ బోవుదు
న్మఱకువ వెంటఁ బోవ జల మగ్నత నా నది నున్న, మైనఁ దాఁ
గఱకటఁ బెట్టి సొమ్ముడుగుఁ గాని నిజార్తి యెఱుంగ దేమియున్. ౬౧

౬౧. ఒకసఖి కడమసఖులతో చెప్పుచున్నది.—ఒక అద్భుతమున్ = ఒకవింతను, ఎఱుఁగరుగా = మీరెఱుఁగరుగదా, ఈచెలి, దీర్ఘికన్ = డిగ్గియకు, తీర్థము ఆడన్ = నీరాడుటకు (పోవుచు), తనహారమున్ = తనమెడలోని ముత్యాలపేరును, నాఅఱుతన్ = నామెడలో, తగిల్చి = వ్రేలవైచి, పోవున్ = పోయినది, పోయినన్ = పోఁగానే, నేనున్ = నేనుకూడ, పోవుదున్ = పోయితిని, మఱకువన్ = (నామెడలో ఆముత్తెపుంబేరుండుటను) మఱచి, వెంటఁబోవన్ = నేను ఆమె వెనుకఁబోఁగా, జలమగ్నతన్ = (పోయి) నీటమునుంగుటచేత, అది = హారము, నున్నము, ఔన్ = ఆయినది, ఐనన్ = నున్నమైనందులకు, (ఈమె), నన్ = నన్ను, కఱకటఁబెట్టి సొమ్ము అడుగున్ కాని = తనసగను (హారమును) తెమ్మని నిక్కచ్చి చేయునుగాని, ఏమియున్ = ఇంచుకైనను, నిజఆర్తిన్ = తనవెగులును, ఎఱుంగదు.

తా. ఈమె డిగ్గియకు జలకమాడఁబోవుచు, తన (ముత్యాల) హారమును నామెడలో వైచి పోయినది. నేనును ఈమెవెంటనే హారము నామెడనున్కి మఱచి నీరాడ డిగ్గియలోనికి పోయి మునింగితిని. అంతనాముత్తెసరములోని ముత్తెములు నున్నమై పోయినవి. అటుపైని ఈమె తనహారము తెమ్మని నన్ను ఇబ్బందిసేయ నారంభించినదేగాని తనదేహము ఎట్లు ఉడికిపోయినదో యాకాఁకను ఎఱుంగదాయెను.—అతిశయోక్తి.

ఇందు అప్రాసము నిరూఢము.—'అఱుతన్'-అఱ్ఱుశబ్దము. 'కఱకటి' 'బాధ (కరకరి=క్రౌర్యము). ఏమియున్-అత్యంతముముగ్ధరాలనుట; కాలినసున్నపురాలను నీట వైచిన నున్న మగును, అట్లే ఇటను నెఱుంగునది. 'మఱకువ'-మెడలో హారమున్నజ్ఞప్తి యున్నచో దానిని తీసిపెట్టి నీటిలో దిగును. తీసిపెట్టుట చిక్కులు పడకయు తెగిపోకయు నుండుటకు;—చూ.—

"ఆకమలాకరంబున విహారము సల్పఁగ నుత్సహించి శో
భాకరనూత్నరత్నసముదంచితకాంచనదివ్యభూషణా
నీకములం దొలంగ నిడి నీరజలోచన లొప్పి రోలిఁ గా
రాకుల నుజ్జగించి చెలువారెడు మవ్వపుఁదీవలో యనన్"-జక్కన. విక్ర. 5(44).

'మఱపక' అని శ. ర. పా. 'కఱకటఁబెట్టి'-కేవలము ముగ్ధయనుట.

చ. అనిన మరాళి పల్కు, విన వా హరిణీ, యొకనాఁడు కస్తురిం
గొని యిడు బొట్టు నా కనుచుఁ గూర్మి నొసంగినఁ, బెట్టు చుండఁ, జు
ఱ్ఱనుచు మొగంబు వ్రేసినటు లా తనయూర్పుల నింకి యింకి పో
యిన పలు బేంట్లు గోరఁ గొని మొత్తెన పట్టెను మాటిమాటికిన్. ౬౨

౭౨. అనినన్ = ఆచెలి యట్లు పలుకఁగా, మరాళి = మరాళి యను చెలికత్తె, పల్కెన్ = ఇట్లు చెప్పెను, హారిణీ = ఓహారిణీ, వినవా = వినుము, ఒకనాఁడు, కస్తురిన్ కొని = కస్తూరిని తెచ్చి నదాననై, నాకున్, బొట్టు ఇడు అనుచున్ = ఆకస్తూరితో తిలకము పెట్టుమని, కూర్మిన్ = నెయ్యముతో, ఒసంగినన్ = తనచేతికి ఇయ్యఁగా, పెట్టుచుండన్ = ఈమె నాకు బొట్టు పెట్టుచుండఁగా, చుఱ్ఱు అనుచున్ = కాల్చు రీతిగా, మొగంబు వ్రేసినటులు = మొగానఁ గొట్టినట్లుగా, ఊర్పులన్ = నాకు తగులుచున్న తన శ్వాసములచేత, ఇంకి ఇంకి పోయిన; పలుఁబేంట్లు-పలు= పెక్కులయిన-పేంట్లు = బెల్లులను, మాటిమాటికిన్ = పలుమాఱు, గోరన్ = గోటితో, కొని=పట్టి, ఎత్తనె = ఎత్తుటకే, పట్టెను = కాలము సరిపోయెను.

తా.—మరాళి చెప్పుచున్నది:—వినవే హారిణీ; ఒకనాఁడు నేను కస్తూరి ఈమెచేతి కిచ్చి నాకు బొట్టు పెట్టుమంటిని; ఈమె పెట్టం దొడంగినది. ఆ పెట్టుటలో ఈమె వేఁడిశ్వాసములే చుఱ్ఱుమని నామొగమునకు వ్రేటులుగా తగులుచును, ఈమె పెట్టిన బొట్టు ఆకస్తూరిని ఇగురఁగొట్టుచును, ఉండినవి. ఎంతసేపు పెట్టినను బొట్టు ఇగిరిపోవుటయు ఆ యిగిరిన పేంట్లను గోళ్లతో ఎత్తివైచి మరల వేఁడి యిగురని కస్తూరితో బొట్టు పెట్టుటయు ఇదే పనిగా నుండెను. అంతియకాని ఎంతసేపటికిని బొట్టు కుదర దాయెను.—ఈమెదేహమందు అంతకాఁక యుండెను. ఆ కాఁకను ఈమె యోర్వలేక యుండెను.—అతిశయోక్తి.

'కస్తురి'-ప్ర-కస్తూరీ-'కూర్మి' = కూరిమి, కూరుచు కృ.-'చుఱ్ఱు'-కాలుటయం దగు ధ్వని కనుకరణము.

మ. అనినన్ స్రగ్విణి పల్కెఁ, దన్నుఁ జెలులారా, నే లతాడోలఁ జి,
క్కన యూపం దెగి వ్రాల, దీని చనువ్రేకంబే క్రియం దాల్తునో
యని పట్టం, దిన మధ్య మార్క రుచి శీర్యన్మంజరు ల్బోని వా
డిన పాలిండ్లను బెండుబొమ్మగతి నుం డె న్సందిటం జుల్కనై. ౭౩

౭౩. అనినన్ = మరాళి యట్లు పలుకఁగా, స్రగ్విణి = స్రగ్విణి యను చెలి, పల్కెన్ = ఈక్రిందియట్లు వచించెను, చెలులారా, నేను, తన్నున్ = ఈ మన నెచ్చెలిని, లతాడోలన్ = తీఁగయుయ్యెలయందు ['ఉయ్యాల యనఁగను నుయ్యెల యనఁ దొట్ల। యన లాలి యన డోల దనరుచుండు. ఆం. భా.], చిక్కనన్ = విసరుగా, ఊఁపన్ = ఒకవేళ ఊఁపుదునేని, తెగి = ఆ యుయ్యెల త్రుంగి, వ్రాలన్ = ఈమె క్రిందికి జాఱెనేని, దీని చనువ్రేకంబు = (ఈమెను ఎత్తుకొనునప్పుడు), ఈమె కుచముల భారమును, ఏ క్రియన్ దాల్తునో = నేను మోవఁగలనో లేనో, అని = కను గొనుటకై, పట్టన్ = ఈమెన ఎత్తుకొని చూడఁగా, (ఈమె), సందిటన్ = నా సందిటియందు, దిన....రుల్-దిన మధ్యమ = పగటి నడిమి,-అర్క = సూర్యుని - రుచిన్ = తేజముచేత-శీర్యత్ = వాడుచున్న-మంజరుల్ = పూగుత్తులను, పోని వాడిన పాలిండ్లన్ = పోలిన వాడిన కుచములతో, బెండు బొమ్మగతిన్ = బెండుతో చేసిన బొమ్మ వలె, చుల్కన ఐ = తేలికగా ఉండెన్.

తా.—మరాళి ఆ యమ్మవారి విరహతాపమును వర్ణింపఁగా, స్రగ్విణి తదీయవిరహకార్శ్యమును వర్ణించుచున్నది:—చెలీ! ఈయమపాలిండ్లభారము చూడఁగా నామనస్సులో ఒక శంక గలిగినది. ఏమనఁగా, ఈమెను నేను తీఁగయుయ్యాలలో ఊఁపుదునేని, అప్పుడు ఈపాలిండ్లబరువుచే ఆ తీఁగెలు తెగి యీమె క్రిందికి జాఱునేని, అంతట నేను ఆ పాలిండ్లభారముతోడి యీమెను ఎత్తుకొనఁ

గలనో లేనో అని; అంతట ఆ సందేహము తీర్చుకొనుటకు ఈమెను నేను నా సందిట నెత్తుకొని చూచితిని. అట్లు చూడఁగా ఈమె పాలిండ్లు మట్టమధ్యాహ్నపు టెండకు వాడిన పూగుత్తులవలె వాడి బరు వెడలి యుండెను; ఈమె నా సందిట బెండుబొమ్మ వలె తేలిక యై యుండెను.—ఉపమలు.

ప్రథమపాదమున ప్లుతయతి.—'తెగి'- తెగుటకు చిక్కన నూఁపుట యొక కారణము, చనుఁ బిం బింకొక కారణము; పట్టి యుయ్యేల ఎంత యూఁపినం దెగదు గదా. 'దీని'—దీని అనుట చెలుల యొక్క సమత్వముచేత. 'మధ్యమ'-తైక్ష్ణ్యాతిశయము కొఱకు. 'మంజరుల్'-సహజకోమలత్వముం దెలుపును. 'వాడిన పాలిండ్లన్'-కాళిదాసు ఈ తీరునే-"కాఠిన్యముక్తస్తనమ్" అని వర్ణించినాఁడు

> "క్షామక్షామకపోల మాననం, మురః కాఠిన్యముక్తస్తనం,
> మధ్యః క్లాన్తతరః ప్రకామవినతా వంసౌ, ఛవిః పాణ్డురా,
> శోచ్యా చ ప్రియదర్శనా చ మదనక్లిష్టేయ మాలక్ష్యతే
> పత్త్రాణా మివ శోషణేన మరుతా స్పృష్టా లతా మాధవీ".—శాకుంతలము.

మదీయ విమర్శవినోదము పుట 17, కాఠిన్యముక్తస్తనమ్" అనుశీర్షికం దిలకింపుఁడు.—

వ. అని తన యవస్థ దోఁప నాఁడిన ననాదరయుంబోలె వారల కిట్లనియె. ౬౪

౬౪. అవస్థ = విరహదశ, తోఁపన్ = స్ఫురించునట్లుగా, ఆడినన్ = పలుకఁగా, అనాదరయుం బోలెన్ = ఆ మాటలను సరకు సేయనిది వోలె.

కం. ఆర్పఁగఁ దీర్పఁగ మిక్కిలి । నేర్పు గల వయస్య లట్లు నెలఁతలు మీ మీ
నేర్పునఁ బలికెద రక్కఱ । యేర్పడ మీకీ విచార మేటికిఁ జెపుఁడీ. ౬౫

౬౫. నెలఁతలు = ఓ చెలువలారా! ఆర్పఁగన్ = శమింపఁ జేయుటకును, తీర్పఁగన్ = సరి చేయుటకును, మిక్కిలి నేర్పుగల వయస్య లట్లు = ఎక్కువ నైపుణ్యము గల చెలులవలె, మీ మీ నేర్పునన్ = మీకు ఒకొకరికిం గల నేరిమితో, అక్కఱ = ఆదరము, ఏర్పడన్ = స్పష్టపడునట్లు, పల్కెదరు = వచించుచున్నారు.

వ. అని మేలంబు నేసికొని తేలి పోఁబలికి పుటపాక ప్రకారంబగు వియోగ దవథుభరం బవ్వధూరత్నం బడంచికొని యుండియు నుండలేక నిశాసమయం బుల నొక్కొకమాటు తనలోన. ౬౬

౬౬. మేలంబు = పరిహాసము, తేరిపోఁ బలికి = ఆ ప్రస్తావము మానునట్లుగా వచించి, పుటపాకప్రకారంబు = పుటములో కాల్చిన విధము గలది. అగు—....బు-వియోగ = ఎడఁబాపుచేత నైన, దవథు = కాఁక యొక్క, భరంబు = అతిశయమును, ఆ వధూరత్నంబు = ఉత్తమురా లైన యా బోటి,........

"గ్రేణి యనఁ దచ్చన యనంగఁ గేరడ మన । గేలి మన మేల మన మందెమేల మనఁగ
నాట యనఁ ద్రస్తరి యనంగ హాళి యనఁగఁ । బొలుచుఁ బరిహాసములు మాతృభూతలింగ."ఆం.భా.

'పుటపాక' — "పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః" ఉ. రా. చ.—"రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి"—అమ.

సీ. అభినవ కువలయ శ్యామకోమలమైన । డామూఁపు మకర కుండలముఁ దాఁపు,
నిన్ను లావణ్యశ్రీవయః స్తంభ నిక్షిప్త । నింబచ్ఛద బ్రూవునిక్కు నుంత,

పరువంపు మంకెన విరి వంపు నరవంపు। వాతెఱ చెంద్రంపు వాన గురియ,
నడ్డంపు మెఱుఁగువా లారు కన్గవచూడ్కి। శ్రవణకుండల కాంతి సవతుగాఁగ,
తే. సప్తభువ నాంగ నానురంజనకు సప్త। విధ పరీవాహముగ గాన సుధ వెలార్చు
మాడ్కి వేణువుపై వ్రేళ్లుమార్చిమార్చి। మరులు కొలిపితె గోవింద మందసతుల.

టీ. (1) గోవింద = ఓ గోపాలుఁడా! అభి--లము-అభినవ = వికసించుచున్న-కువలయ= నీలోత్పలమువలె-శ్యామ = నల్లనిదియు - కోమలము = మృదులంబును, ఐన - డామూఁపు = ఎడమ భుజము,-మకరకుండలముగ్—మొసలియాకృతిగలకర్ణాభరణమును, తాల్పగ్=ధరింపఁగా, (2) నిస్తు ....వు - నిస్తుల = సాటిలేని-ఆస్య = వదనముయొక్క - శ్రీ = శోభయనెడు-శ్రీ = లక్ష్మియొక్క- నయః = ఎలఁబ్రాయముయొక్క - స్తంభ = స్తంభనము కొఱకు అనఁగా స్థిరీకరణము కొఱకు - నిక్షిప్త = ఉంపఁబడిన-నింబచ్ఛద = వేఁపాకనునట్లుగా - భ్రూవు = కనుబొమ్మ, సుంత = ఇంచుక, నిక్కగ్=ఎగురఁగా (3) పరు....అ-పరువంపు = చక్కఁగా వికసించిన-మంకెనవిరి = బంధూకపుష్ప మునకు-వంపు = అపమానమయిన-నెఱవంపు=పూర్ణమైన యర్ధవలయముగా నున్న-వాతెఱ=ఓష్ఠము, చెంద్రంపువానగ్ = సిందూరవర్షమును, కురియగ్ = వర్షించుచుండఁగా, (4) అ--డ్కి-అడ్డంపు= అడ్డముగా నున్నట్టిదియు మెఱుఁగు = తళుకు గలదియు - వాలారు = తీక్ష్ణమును (అయిన)-కన్గవ = కనుదోయియొక్క-చూడ్కి = చూపు, శ్రవణకుండలకాంతి సవతు గాఁగగ్ = కర్ణకుండలముయొక్క కాంతికి సమానముగా నొప్పుచుండఁగా;

స....కుగ్-సప్త = ఏడయిన-భువన = లోకములయొక్క - అంగనా = శుభాంగులయొక్క - అనురంజనకుగ్ = ప్రీణనమునకు, సప్తవిధ పరీవాహముగగ్ = ఏడు తెఱఁగుల పొర్లుకలుజాలు గలుగు నట్లుగా, గానసుధగ్ = పాట యనెడి యమృతమును, వెలార్చు మాడ్కిగ్ = వెలిఁబుచ్చు రీతిగా, వేణువుపైగ్=పిల్లనగ్రోవి మీఁద, వ్రేళ్లు=వ్రేళ్లను, మార్చిమార్చి = పలుమాఱు రంధ్రములమీఁదికిని రంధ్రములనుండియు పోనిచ్చి, మందసతులగ్=గొల్ల వెలఁదులను, మరులు కొలిపితె=వలపించితివే.

తా.—ఓయి గోపాలుఁడా! నీవు వికసించుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలమును కోమలమును ఐన నీ యెడమబుజముమీఁద నీ యెడమచెవి యందలి మకరకుండలము మోచునట్లుగా, శిరమును ఎడమప్రక్కకు వంచినవాఁడవై సాటిలేని నీ ముఖశోభను ఎప్పటికిని ప్రకాశించుచునే యుండు నట్లు స్తంభనము చేయునట్టి వేఁపాకో యన నొప్పుచున్న నీ కనుబొమ్మను ఇంచుక నిక్కించినవాఁ డవునై పరువ మందున్న మంకెనపూవు వంపునకు తలవంపు నొసంగునట్టి వంపు గలదైన నీ కెమ్మోవి సిందూరము వర్షించుచున్నదియుం బోలె ప్రకాశించుచుండఁగా, నీ వెడంద మెఱుఁగు వాఁడి కన్గవ చూపు శ్రవణములమీఁదికి ప్రసరించి అందలి కుండలపుం గాంతితో దానియుద్దిగా నొప్పారు చుం డఁగా, ఏడు లోకములయు సుందరీమణులను వలపించుటకై నీ గానామృతపువెల్లిని ఏడు విధముల పొర్లుకలుజాలం బాఱించుటయో యనునట్లుగా వేణురంధ్రములపై వ్రేళ్లను నానాక్రమంబుల నిగిడ్చి నిగిడ్చి ఏడు స్వరములం బుట్టించుచు వలపించితివి గదా. తెలియని యువిదలను ఇట్లు బుద్ధి చెఱు చుట నీకు తగ దనుట. ఇందు వరుసగా నాలుగు పాదములందు ఉపమ, ఉత్ప్రేక్ష, 3 పా. ఉపమ, ఉత్ప్రేక్ష; ఉపమ; గీతమున ఉత్ప్రేక్ష.

'కువలయ'-'స్యా దుత్పలం కువలయమ్'-అని ఉత్పలమాత్రపర్యాయముగా పఠితమయినను ఈ శబ్దము నీలోత్పలపర్యాయముగాఁ గూడ ప్రయోగములందుఁ గానఁబడుచున్నది.

"కువలయదళశ్యామోఽప్యఙ్గం దధత్పరిధూసరం
లలితవికటన్యాసః శ్రీమాన్ మృగాజ్కనిభాననః"—మాలతీ.

'అభినవ' = వాడని = ఉత్కటస్వకాంతియయిన; 'నింబదళము' – సంస్కారవిశేషముచేత వేఁపాకు వయస్తంభము చేయునని ప్రసిద్ధి.—'భ్రూవు'-భ్రూశబ్దము, భ్రుకుటి, భ్రకుటి, భ్రుకుంస, భ్రకుంసశబ్దము లందు భ్రూశబ్దమునకు హ్రస్వమును అత్వమును పాక్షికముగా విహితములు, అంతియగాని భ్రుశబ్దము లేదు; ఈ కారణముచేత 'నిక్షిప్తనింబచ్ఛదభ్రు వల్పంబు' అను పాఠము నష్టలిపి ప్రతినిధిగా నెవరో కల్పించిన దనుతలంపున నిట్లు మార్పు సేయఁబడినది. 'వాతెఱ'-(వాయి + తెఱపి.)'వాలారు'-తద్ధర్మార్థకవిశేషణము గాదు.—"వాలారులై కరజంబుల్ సిగిరించె"-పారి.-సప్త భువనములు-భూః ర్భువ స్సువ ర్మహో జన స్తప స్సత్య లోకములు.-షడ్జ ఋషభ గాంధార మధ్యమ పంచమ ధైవత నిషాదములు సప్తస్వరములు.—'గోవిందుఁడు'-(గాః విన్దతి=ఆవులను పొందువాఁడు, వాని యొడయఁ డనుట.)

"నిస్తులాస్య శ్రీవయఃస్తంభ"—ఇందు ఒకవిధ మయిన సంయోగప్రాసవిశేషము. గణబేధము లేని యట్లు శ్రుతిభేదము తెలియని యట్లును కొన్ని ప్రాసములందు ద్విత్వము కలిమియు కొన్నిట లేమియు భంజకములు కావు.

ఉ. అక్కట రాధ నీకుఁ దగ వా మగవారల నత్తమామలం
దక్క ముకుంద వేణు కలనాదపు టీలకు లేటిమొత్తమై
త్రెక్కనుకాఁకమై పడికి రే లరుదెంచిన గోపికావళిన్
బొక్కఁగ జేసి తద్రుచిర భోగము గుత్తగ నీవకైకొనన్. ౬౮

టీ. రాధ = ఓ రాధా, మగవారలన్ భర్తలను, అత్తమామలన్, తక్క = విడిచి, ము.... కున్-ముకుంద = కృష్ణునియొక్క-వేణు = పిల్లనగ్రోవియొక్క - కల = మధురమైన-నాదపు = నాదమనెడి - ఈలకున్ = సంకేత నినదమునకు, లేటిమొత్తము ఐ = లేళ్లమందవలె నై, త్రెక్కను కాఁకమైన్ = ఒడలిని త్రుంగించుచున్న కామతాపముచేత, పడికిన్ = పగలువచ్చిన పలువురు నెఱింగి నిందింతురను భీతిచేత, రేలు = రాత్రులయందు, అరుదెంచిన గోపికా ఆవళి = కృష్ణునిఁగూర్చి వచ్చిన గొల్లభామలసమూహమును, పొక్కఁగఁ జేసి = దుఃఖముపాలు గావించి, తత్ రుచిర భోగమున్ = ఆతని మనోహరమయిన పొందును, గుత్తగన్ = మొత్తపుఁ గొనుగోలుగా, నీవ = నీ వొకతెవే, కైకొనన్ = స్వీకరించుట, నీకున్, తగవా = న్యాయమా, అక్కట = అయ్యో.

తా.—అయ్యో; రాధా నీ వెంత అన్యాయ మాచరించితివి! ఈ నీ శ్రీకృష్ణుని వేణునాదముచే కామోద్రేకము నొందినవారై ఆ నాదమే తమ్మని పిలిచెడి యీలగా గొల్లయువతులు భర్తలను అత్తమామలను కనుమొరంగి వేఁటకాని గీతమునకు లోభపడి లేటిమొత్తములు వానిం దరిసినట్లు వేణునాదముచే నాకృష్టలై పగలు పోయిన వెల్లడియై నిందపాలు గావలసి వచ్చు నని రాత్రివేళ గొనగొని మొత్తముగాఁ బోయిచేరఁగా, వారిని తద్వియోగదుఃఖమున ముంచి నీ వొక్కతెవే తదీయభోగమును గుత్తమొత్తపుబేరముగా ననుభవించితివి! ఇది నీకు తగునా—రూపకము. వేఁట్ల గీతము విన నిచ్చగించుట అనుభవసిద్ధము.

"రుచిరస్వరవర్ణపదా గీతిః కిమివ నీచ హరిణస్య
లుబ్ధకాదీనాం నోభేన మృగో మృగయతే వధమ్"—కామంద.

'అక్కటౌ'-ప్ర. ఆః కష్టమ్. 'రాధ'-శ్రీకృష్ణుని పెంచిన నందుని చెల్లెలు. అత్తమామ లనుట ఆడుబిడ్డలు లోనగువారికి ఉపలక్షణము.—'ముకుందుఁడు' = ముకుం దదా తీతి ముకున్దః = భక్తులకు మోక్షము నిచ్చువాఁడు.

"ముకు మి త్యవ్యయం మాన్తం నిర్వాణమోక్షవాచకం
య స్త ద్దదాతి భక్తేభ్యో ముకున్ద స్తేన కీర్తితః."
'కల మవ్య క్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః'-నానా.

"ఊళ యన జంబుకధ్వని యొప్పు నీల యనఁగఁ దస్కరసంకేతనినద మెసఁగు."-ఆం. భా.

"ఆడికె యేప మీసడ మీసడింపు తెగడు తెగడిక । యాఱడి యపసడి యగ డౌరు దూఱు దూ । రు దిసంతు సడి రోయి రోఁత రొచ్చు సేగింపు సెగ్గెము సె గ్గెవగింపు నా । నపవాదసంజ్ఞలై యలరుచుండు."—ఆం. భా.

ఉ. అక్కమలాక్షుఁ డొక్క తె ని జాంసమునం దిడి కుంజపుంజపుం
జక్కికిఁ గొంచుఁ బోవఁ బెఱ చాన లినాత్మజ వెంట వ్రేఁగున
న్మిక్కిలి డిగ్గు పాదసరణిం జని రోయుదు రట్టె రోసి తా
రక్కడఁ గాంచు టేమి వల దా యభిమాన మొకింత యింతికిన్? ౧౯

౧౯. ఆ కమలాక్షుఁడు = ఆ హరి, ఒక్క తెన్ = ఒక గొల్లబోటిని, నిజ అంసము నందున్= తన దైన బుజముమీఁద, ఇడి = ఉంచుకొని, కుం....కిన్ - కుంజ = పొదరిండ్ల యొక్క, పుంజపు= సమూహము యొక్క, చక్కికిన్ = తావునకు, కొంచున్ పోవన్ = కొనిపోఁగా, పెఱచానలు= కడమ యెలనాగలు, ఇన ఆత్మజ వెంటన్ = సూర్యపుత్త్రి యైన యమునానది వెంబడిని, వ్రేఁగునన్= బరువుచేత, మిక్కిలి డిగ్గు పాదసరణిన్ = మిక్కిలి లోఁతుగా దిగిన యడుగుజాడను బట్టి, చని= పోయి, రోయుదురు = వెదకుదురు, అట్టె = ఇది యాశ్చర్యముగా నున్నది. రోసి = వెదకి, తారు= తాము, అక్కడన్ = ఆ కుంజపుంజము చక్కియందు, కాంచుట ఏమి = ఏమి చూతురు? ఇంతికిన్ = స్త్రీలకు, అభిమానము = ఆత్మగౌరవము, ఒకింత = కొంచెము, వలదా = అక్కఱలేదా!

తా-ఆ కృష్ణుఁడు ఒక యెమ్మెలాడిని బుజానఁ బెట్టుకొని యమునదరిని దట్టంపుఁబొదరిండ్ల కడకుం గొనిపోఁగా కడమయువతులు, యమునవెంట యిసుకలో 'ఇరువుర బరువుచే కడులోఁతుగా దిగఁబడిన యాతని యడుగుజాడఁ బట్టి పోయి వెదకి అట నా పొదరిండ్లయందు ఏమి చూతురు! ఆశ్చర్యము; అట్లు పోయి చూచుటకు వారికి మన స్సెట్లొప్పెవది. ఇంతులకు రవంత యాత్మగౌరవము వలదా!—అట్టి యా లోలత ఆ స్త్రీలకు అట్లు అప్రియపర్యవసాయి యైనది. స్త్రీజాతి కెల్లను లోలత చెట్టయే గదా.—అర్థాంతరన్యాసము.

చ. ఇలుగలనైన వెల్వడని యీలువుటాంద్రకుఁ దాఁపికత్తెవై
యులు కెడలించి శౌరి తను యోగపు వాచవిఁ జూపి మీఁదఁ బె
ల్లలము వియోగవహ్ని భవ దంతిక సైకతపంక్తి పొంతి వం
తలఁ బొరలించి తౌదు శమనస్వస వుగ్ర మయూఖనందనీ? ౨౦

౨౦. ఉగ్రమయూఖ నందనీ=వేఁడివెలుఁగులవాని కొమారి యైన యో యమునా, కలనైనన్= స్వప్నములో నయినను, ఇలు వెల్వడని = ఇంటినుండి వెలికి రాని, ఈలువుటాండ్రకున్ = మానవతులకు; తాపికత్తెవై = (ప్రియులం గూర్చు) కుంటెనకత్తెవై, ఉలుకు = జంకు, ఎడలించి = తీర్చి,

శౌ....విన్ - శౌరి = శ్రీకృష్ణునియొక్క - తను = దేహముతోడి-యోగపు = కూటమియొక్క - వాచ
విన్ = రుచిని, చూపి = ఆస్వాదింపఁ జేసి, మీఁదన్ = అటుపిమ్మట, పెల్లు = అతిశయముగా, అలము
వియోగవహ్నిన్ = చుట్టుకొనుచున్న యెడఁబాపునిప్పుచేత (విరహతాపముచేత ననుట), భ....తన్ -
భవత్ = నీయొక్క - అంతర = నడిమి - సైకత = ఇసుకదిన్నెలయొక్క - పంక్తిన్ = వరుసయొక్క -
పొంతన్ = పార్శ్వమందు (నీటికి చేర్పయిన చల్లని భాగములందు) వంతలన్ = దుఃఖములలో
(దుఃఖావిష్టలను గా), పొరలించితివి = పొరలునట్లు చేసితివి, శమనస్వసవు = యముని సహోదరివి,
కాదు = అగుట నిశ్చయము.

తా.—ఓయమునా! నీవు ఎప్పుడు ఇలు వెడలని మానవతు లయిన గొల్లసతులకు మొదట ఆ
శ్రీకృష్ణునిపొందొనఁగూర్చి, పిమ్మట వారిని వియోగతాపముపాలు గావించి, నీ యిసుకదిన్నెల కచ్ఛ
ములలో పొరలు చుండునట్లు చేసితివి గదా! ఈ క్రూరకృత్యము నీకు వేఁడికిరణములవాని కూఁతు
రవును చంపెడువాని చెల్లెలవును ఐనందులకు తగియే యున్నది.-ఇట యమునానిందచేత ఆ కృష్ణుఁడు
అంత ధూర్తుఁడు ఆ గొల్లమానవతులను ఆకర్షించి పొంది విడనాడి వియోగార్తలం గావించినాఁడు.-
అని తన్నింద స్ఫురించుటచేత వ్యాజనిందాలంకారము.

"నిందను నింద బయల్పడ। నంద మగున్ వ్యాజనింద యనఁదగువానిన్
సుందరి నీకేపఁడంగం। బుందలిరులఁ జేసి చేసె బుద్ధిని రాతన్"

'శమనస్వస వౌదు' అనుట విధ్యలంకారము.—

"విధియింపఁగ సిద్ధమునే। విధి యగు మధుమాసమందుఁ బికము పిక మగున్." ఆలం. సా. సం.

'ఉగ్రమయూఖనందిని', శమనస్వసవు,—తండ్రిగుణము సంతతి కుండుటయు, సోదరులకు తల్లి
దండ్రుల మూలముగా, ఒకరిగుణము లొకరి కుండుటయు, సహజము.—'ఈలువుటాండ్రు'-'కర్మధార
యంబులందు' అను బహువచనసామర్థ్యముచే షష్ఠీసమాసమున టుగాగమము; ఇట్లే 'మదపుటేనుఁగు,'
'వేల్పుటావు,' ఇత్యాదులు; 'తాపికర్త్రి'-మహద్రూపము 'తాపికాఁడు,' "తాపికాఁడైన పాదలి
మందడీఁడు" నవనాథోపాఖ్యానము. 'వాచవి'-నోటికి రుచి అను ప్రకృత్యర్థము.—'అంతర' = లో
పలి అనుట చలువకొఱకు. 'పొంత'-నీటినైపు-చలువకై. 'పంక్తి'-చిత్తముయొక్క ఉనవస్థితిని
తెలుపుచున్నది, ఏకచ్ఛమునను తాపము తీఱదాయెననుట-'పొరలించివి-' పొరలుట వంతచే సహజము,
దేహమునకెల్ల చలువ యంటుటకును పొరలుదురు. "సైకతం సికతామయమ్"-"కాళిన్దీ సూర్యతనయా
యమునా శమనస్వసా"-అమ.

వ. అని యొంటి వాటునం దనలోనం బలుకు పలుకు లాలించి పొంచియున్న
వయస్య లాస్యంబు లపహాస్యచంద్రికాతుందిలంబులుగాఁ దోఁచి 'భామ, యే
మేమి? నీ మనం బెఱింగియే కదా మును మున్న యతనిమాటలు మానవే
వంటి' మని మూదలించినం గించి దవన తాననయై నెమ్మొగంబు వెలవెల
పాటు లేనగవున నడంచి మఱి మొఱంగ ననువుపడక యుండంబుగూడుకొని
వారి కిట్లనియె. ౭౧

౭౧. వయస్యలు = చెలులు (వయస్సుచే తుల్య లని వ్యు.), ఆస్యంబులు = ముఖములు, అప....
లు-అపహాస్య = పరిహాసమనెడు-చంద్రికా - వెన్నెలచే, తుందిలంబులు - బలుపు చెందినవి (నిండి
నవి-తుంద మనఁగా బొజ్జ-బొజ్జ గలది తుందిలము) - కాన్ = అగుచుండఁగా - తోఁచి = అగపడి

(పరిహాసముగా నవ్వుచు ఎదుటికిం బోయి అనుట), భామ = ఓ భామినీ, ఏ మేమి = ఏమంటివి, మునుమున్న = తొలుతనే ('అంటిమి' అను క్రియకు విశేషణము), మానలేవని = అతని ప్రస్తావమును నీవు విడువలేవని, మూదలించినన్ = ముదలకింపఁగా (జ్ఞప్తి సేయఁగా), కిం....న-కించిత్ = ఇంచుక-అవనత = వంగిన-ఆనన = ముఖము గలది, ఐ (మొగ మించుక వంచుకొని), నె....ట్లున్-, నెమ్మొగంబు = నెమ్మోమునందలి-వెలవెలపాటున్=వెల్లంబోవుటను (అనఁగా తాను వారిని వంచించినందులకుం దన మొగంబున నిపుడు గలిగిన వెలవెలపాటును), లే నగవునన్ = మందహాసముచేత, అడంచి = కప్పిపుచ్చి, మతి మొఱంగన్ = ఇంకను తనగుట్టును దాఁచుటకు, అనువుపడక = వలనుగామి చేత, అందంబుగూడుకొని = వారిని తనతోఁ గలుపుకొని.—

'అందంబుగూడుకొని'- చూ.- "అందంబుఁగూడుకొని ఛందోవర్తనపరుండై...." ఆము. 6(36).

తే. 'నాఁడు మన మున్న నెట్లొ పూఁ బోఁడులార,'
యనిన, వారలు మగుడ నా యమకు ననిరి
'యింతి, నాఁ డుండ కెందుఁ బో యితివి నీ?' వ
టన్న నచ్చెరువడి వారి కతివ పలికె. ౭౨

౭౨. పూఁబోఁడులారా = ఓ కుసుమకోమలాంగులారా! నాఁడు = ఆ గోపికాకృష్ణుల సహవాస కాలమందు, మనము, ఉన్నన్ = ఉంటి మేని, ఎట్లో = ఎట్లుండునో, అనినన్ = అని యామె చెప్పఁగా,-మగుడన్ = మరల, ఇంతి = ఓ చెలువా!

'నాఁడు'-ఇందలి ఆకారము నుచ్చరించు (ప్లుత) ప్రకారవిశేషముచేత 'ఆదినము' అను నర్థము వచ్చుచున్నది; 'మనము'-అనుట అందంబుకూడుకొన్నందున; 'పూఁబోఁడి' = పూవువంటి మేనుగల స్త్రీ,—ఇట మేనునకు పోఁడి యాదేశము, అటుపై సమాసకార్యము (అర) సున్నయు బకారాదేశమును; 'అచ్చెరువడు' = అచ్చెరువుపడు (వులోపము పాక్షికము.-'అచ్చెరువు' - ప్ర. - ఆశ్చర్యమ్ (సం.), అచ్ఛేరమ్ (ప్రా.)

తే. సకియలార, త్రైకాలిక జ్ఞానవంతు
లైన ఋషులట్ల పలికెద రంత యెఱుక
యెదఁ గలిగెనేని యెఱిఁగింపుఁ, డేను మొదల
నెవ్వతె నటన్న; మఱి వార లిట్టు లనిరి ౭౩

౭౩. సకియలార = ఓ చెలులారా! - త్రై....లు-త్రైకాలిక = మూఁడుకాలములది యైన (వర్తమాన భూత భవిష్యత్తు లనెడి మూఁడుకాలములకును సంబంధించిన) - జ్ఞానవంతులు = జ్ఞానము గలవారు, ఐన - ఋషులట్ల = సత్యవచనులవలెనే, పలికెదరు = వచించుచున్నారు, అంత, ఎఱుక = జ్ఞానము, ఎదన్ = మీ హృదయమందు,- మొదలన్ = తొలుత (అనఁగా ఆ కాలమందు).—

'ఋషయ స్సత్యవచసః' అమ.-ఋషులు పల్కినది తప్పదు-"ఋషీణాం పున రాద్యానాం వాచ మర్థోఽనుధావతి." అని ఉ. రా. చ. లో శ్రీరామవాక్యము. తప్పమి వారికి త్రైకాలిక జ్ఞానము సిద్ధ మగుటంబట్టి-అప్పుడు నే నుంటినని మీకు తెలిసెనేని ఎవ్వతెనుగా నుంటినో అదియుం దెలియఁదగుము గావున దానిం జెప్పుఁడు, అనుట;

మ. దివిజద్రుప్రసవంబుఁ గాంచిన సపత్నిం జూచి, నూ పోవ, కిం
తవు జిల్గుంబని యంత సేసి, మది నీ ర్ష్యాక్రోధము ల్సందడిం

స, విరిం బోక, ద్రుమంబుకై కొని, పతి న్మందన్న మ్రా నెల్లఁ దే
నవధిం బెట్టిన సత్య వీ వహహా! కా వా? భామినీ నావుడున్. ౭౮

౭౮. భామినీ = ఓ భామా! అహహ = ఆహా, ఈవు = నీవు, ది....బు-దివిజ-వేల్పులయొక్క-ద్రు = చెట్టుయొక్క - ప్రసవంబున్ = పువ్వును, కాంచిన సపత్నిన్ = పొందినసవతిని (రుక్మిణీదేవిని), చూచి, చూపు ఓపక = ఓర్వలేమిచే, ఇంత అవు జిల్గుంబని అంరిచేసి = సరకుసేయఁదగని స్వల్పకార్యమును మహాకార్యముగా కావించి, మదిన్ = మనస్సులో, ఈర్ష్యాక్రోధముల్ = ఈసును కోపంబును, సందడింపన్ = సమ్మర్దపడుచుండఁగా, విరిన్ = పువ్వుతో, పోక = విరమింపక, ద్రుమంబుకై = చెట్టే కావలయు నని, కొని = హఠమూని, పతిన్ = భర్తయైన శ్రీకృష్ణుని, మందు అన్నన్ మ్రాను ఎల్లన్ = మందు పలసి యుండు మ్రాని నంతయును, తేన్ = తెచ్చునట్లు, అవధిన్ = హద్దులో (నిర్బంధముచే), పెట్టిన సత్యవు = పనిగొన్న సత్యభామవు, కావా = అగుదువు గదా, నావుడున్ = అని చెప్పఁగా.

తా.—రుక్మిణీదేవి యింట శ్రీకృష్ణులవారికి నారదమహాముని ఒక పారిజాతపుష్పమును కానుక యిచ్చెను. దానిని ఆయన రుక్మిణీదేవికి ధరింప నిచ్చెను. ఒక చెలివలన సత్యభామ ఆవృత్తాంతము నెఱింగి, ఆ పువ్వును ఆమె కియ్యనేల, తెచ్చి తనకేల యియ్యలేదు, అని శ్రీకృష్ణులవారిపై యలిగి ఆయనచే ఒక పువ్వునకు బదులు స్వర్గమునుండి ఆ చెట్టును చెట్టుగానే తెప్పించుకొని తన పెరటిలో నాటించుకొన్నది. ఆ కథ నిట ననుసంధించుకొన వలయును, అట్లుచేసిన యా సత్యభామవు నీవే సుమా అని చెలులు ఆమెకు బోధించిరి.

"మందన్న మ్రానెల్ల"-లోకోక్తి-'అవధి'-హద్దు అనఁగా-దానిని తెచ్చి యిచ్చువఱకును నీతో నాకుం బనిలే దను నిర్బంధము.-'సత్య'-సత్యభామ-నామమునకు బదులుగా నామైకదేశమును వ్యవహరించుటగా నెఱుంగునది; రఘువంశములో-"అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తః" అను శ్లోకమునకు చారిత్రవర్ధనవ్యాఖ్యలో నిట్లున్నది:—"శబ్దా అవయవే ష్వపి వర్తన్తే"-ఇతి న్యాయాత్ అనుగోద మితి పదైకదేశప్రయోగోయమ్-భీమో భీమసేనః సత్యా సత్యభామా ఇతి." అట రఘువులో గోదావరి అనుటకు గోదా అని ప్రయోగము-"గోత్రభిద్రు మహారిపోశ్చండిమోత్సల కీకృతాంగక సత్యా." ఆము. 4(288). ద్రు-నా. ద్రుమ-'పలాశీ ద్రు ద్రు మాగమాః,' 'అథోస్త్రి రీర్ష్యా'-అమ.-భామినీ-అనఁగా కోపస్వభావురాలు-ఈ పదముచే నిచట ఆమెయొక్క కోపస్వభావము సూచితము. 'కోపనా సైవ భామినీ'-అమ.

వ. గ్రక్కునం బ్రత్యుత్పన్నవిజ్ఞానయై, గృహదీపికారోపణంబునం గృహాగత పదార్థంబు లొక్కమాఱె దృగ్గోచరంబు లగునట్లు, జన్మాంతరంబున నయ్యనంతుని తోడి క్రీడాప్రపంచంబు సద్యస్సమనుభూతం బైన తెఱంగునం దోఁచిన. ౭౯

౭౯. గ్రక్కునన్ = తటాలున, ప్రతి ఉత్పన్న విజ్ఞాన = స్ఫుటముగా ఉదయించిన (పూర్వజన్మ) జ్ఞానము కలది, ఐ, గృహదీపికా = ఆరోపణంబునన్ = ఇంటి దీపమును ఉంపఁగానే (వెలిఁగింపఁగానే), దృక్ గోచరంబులు = కంటికి విషయములు (అగపడునట్టివి),....అనంతునితోడి = కృష్ణునితోడి,....క్రీడాప్రపంచంబు = ఆటలయొక్క పెల్లిదము, సద్యః సమనుభూతంబు = జ్ఞానోదయమయిన కాలమందే చక్కఁగా అనుభవింపఁబడి నట్టిది పూర్వ మెప్పుడో అనుభవించినట్లు గాక అప్పుడే అనుభవించినట్లు అయిన దని భావము.—'గృహదీపికా...,తెఱంగు'-ఉపమాలంకారము.

ఉ. వాలిక కన్నులం బొడము వారి సకజ్జల మాశ్రితశ్రవో
గోళక మై తదంతికపుఁ గుంతలవల్లికిఁ దల్లితోడుగా
మైలవలి న్నన ల్నిగుడు మైఁ బులక ల్నిగుడన్ శ్లథాంగియై
సోలినఁ జూచి డెందములు సుఱ్ఱన హా యనిబోటు లర్మిలిన్. ౨౧

౨౧. వాలికకన్నులన్ = విశాలము లైన నేత్రములయందు, పొడము వారి = జనించిన (బాష్ప) జలము, సకజ్జలము = కాటుకతోఁ గూడుకొన్నట్టిది, ఆ....ము-ఆశ్రిత = పొందఁబడిన-శ్రవః = చెవుల యొక్క-గోళకము = రంధ్రములు కలది (కర్ణరంధ్రములలోఁ బడి వానిని నించినది), ఐ, తత్ అంతికపు కుంతలవల్లికిన్ = వాని సమీపమందలి తీఁగలవంటి తలవెండ్రుకలకు, తల్లితోడుగాన్ = పోషకమును ప్రాపకమును కాఁగా (తన నైల్యముచే వాని నైల్యమును పెంచుచుండఁగా), మై లవలిన్ = ఏలకితీఁగవంటి దైన దేహమందు, ననల్ = మొగ్గలు, నిగుడు మైన్ = పొటమరించు రీతిగా, పులకల్ = గగుర్పాటు, నిగుడన్ = పొడువఁగా, శ్లథ అంగి = సడలిన యవయవములు గలది, ఐ, సోలినన్ = పడిపోఁగా, బోటులు = ఆ చెలులు, చూచి, డెందములు = హృదయములు, చుఱ్ఱు అనన్ = ఎరియఁగా, హా = అయ్యో, అని = అని పలికి, అర్మిలిన్ = ప్రేమతో.

తా.—తాను ఆ సత్యభామ యని తెలియఁగానే, ఆమెకు కృష్ణునితోడి క్రీడలస్మరణచే ఏలకితీఁగలో మొగ్గలు పొటమరించువట్లు తన దేహ మంతటను పులకలు నిగుడఁగా, ఆయనతోడి యిప్పటి వియోగము మనంబున స్ఫురించి దుర్భరము కాఁగా ఆమెకు బాష్పము లుప్పతిల్లి కాటుకచే నలుపులై ఆయతనేత్రముల తుదలనుండి ప్రవహించి కర్ణరంధ్రములు నిండి ఆ చెంగటి తలవెండ్రుకల నీలిమను పెంచుచుండఁగా, ఆమె సోలి పడిపోయినది. అంతట ఆ చెలులు దిగులుపడి ప్రేమతో (అవలి పద్యమందు చెప్పినట్లు శైత్యోపచారములు గావించిరి.)-ఉపమలు. లవలి-ఏలకితీఁగ యని కొందఱు చెప్పుదురు, ఇది తెల్లగా నుండును:—

"లింగనిషిద్ధుఁ గల్వలచెలిం గని, కర్దమదూషిత స్మృణా
లిం గని, సంగతాళిలవలిం గని, నీలకచన్ విధాతృనా
లిం గని, కృష్ణచేలుని హాలిం గని, మేచకకంధరుం, ద్రిశూ
లిం గని, రామలింగకవి లింగనికీర్తి, హసించు దిక్కులన్." అని చాటువు.

ఈలత కరము మనోహర మైనది:—

"అభినవరాగరసోఽయం। భవతోః కృతకాతుకః పరిష్వఙ్గః
లవలీలవఙ్గయో రివ। నియతిమహోవాత్య యా నిహతః."మాలతి.

ఇందు అశ్రువు పులకము అనుసాత్త్వికభావములును మూర్ఛయను మదనావస్థయు చెప్పఁబడినవి. స్తంభ ప్రళయ రోమాంచ స్వేద వైవర్ణ్య వేపథు బాష్ప స్వరభంగములు అని సాత్త్వికభావములు ఎనిమిది. మదనావస్థలను ౧౪ ప. టీకలోఁ గనునది.

ఉ. ఎంతకుఁ దెచ్చెనే సరసిజేక్షణ చెయ్దము! లిందుమీఁద జ
న్మాంతర వర్తనంబు హృదయంబున కిత్తఱి నెచ్చరించి గో
రంతలు గొండలంత లగు నట్లుగఁ జేసితి, మంచుఁ గూపికో
ద్వాంత సతాళవృంత మృదు వాత హిమాంబుకణాళిఁ దేర్చినన్. ౨౨

౭౭. సరసిజేక్షణ చెయ్దములు = తామరసాక్షి యైన యీ చెలియొక్క చేఁతలు, ఎంతకుఁ దెచ్చెనే = ఎంత యాపదను గలిగించినవే (మొదలనే ఈచెలి దుస్సహవిరహతాప మనెడి యాపద లోఁ బడియుండినది), ఇందుమీఁదన్ = ఇంతటితో నుండనీక మనము హెచ్చుగా, జన్మాంతర సర్గ సంబు = ఈమెయొక్క పూర్వజన్మ చరిత్రమును, ఇత్తఱిన్ = ఈసమయమున, హృదయంబునకున్ = ఈమె మనస్సునకు, ఎచ్చరించి = జ్ఞప్తిచేసి, గోరంతలు = స్వల్పక్లేశములు, కొండలంత లగునట్లుగన్ = మహా క్లేశము లగునట్లుగా, చేసితిమి, అంచున్, కూ....లిన్ - కూపికా = కూజా నుండి - ఉద్భ్రాంత = పైకి చిలికింపఁబడినవియు - సత్ తాళవృంత మృదు వాత = వీవనల మెల్లని గాలితో కూడుకొన్నవియు నైన - హిమ అంబు = పన్నీటి - కణ = బొట్టులయొక్క - ఆళిన్ = మొత్తముచే, తేర్చినన్ = మూర్ఛ తేర్పఁగా.

తా. ఆమె యిట్లు మూర్ఛిల్లఁగానే చెలులు "మొదలనే ఈమె హరిపై మరులుకొని విరహ వేదనం బొగులుచుండినది. మనము అందుపై పూర్వజన్మమందు తాను సత్యభామ యని తెలిపి ఈమెను ఇంతయాపదకుం దెచ్చితిమి." అని దిగులుపడి త్వరపడి కూజాలతో పన్నీరు చల్లి వీవనల తో చల్లఁగా వీచి మూర్ఛఁదేర్చిరి. "గోరంతలు కొండలంత లగునట్లు"—లోకోక్తి.

'చెయ్దము'—'చైదము' అను రూపము సాధువు గాదు—మొదటి రూపము 'చెయిదము.' 'ఇందు' మీఁద—'ఇది' శబ్దమునకు కొన్నియెడల ఇందు అని యాదేశము పాక్షికము — 'దీనిమీఁద' అనియు నగును. 'జన్మాంతరము—' అన్యమయినజన్మము—అని విగ్రహము. 'గోరంతలు = గోటియంతలు—ఇట మిన్నేలు ఇత్యాదులయందుంబోలె ఔపచభక్తికము రాలేదు; 'ఉద్భ్రాంత—ఇది గౌణవృత్తి ప్రయోగ మగుటచేత, అనఁగా క్రక్కిన యని యర్థము గానందున గ్రామ్యముగాదు.

"నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్
అతిసున్దర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే"—దండి.

క. తెలిసి కను దెఱచి వెండియు। జలజేక్షణ తన్ముకుంద చరణస్మృతిని
శ్చలతఁ గను మొగిచి మఱి యా। శ్రులు ఱెప్పలఁ ద్రోవఁ దెఱచి చూచి సఖులతోన్.

౭౮. తెలిసి = మూర్ఛఁదేరి, కను దెఱచి, వెండియున్ = మరల, జలజ ఈక్షణ = కమలముల వంటి కన్నులు గల దైన యా యమ్మవారు, త....తన్ - తత్ = ఆ - ముకుంద = శ్రీకృష్ణునియొక్క - చరణ = పాదములయొక్క, స్మృతి = ధ్యానముయొక్క - నిశ్చలతన్ = ఏకాగ్రతచేత, కను = కన్ను లను, మొగిచి = మూసి, మఱి = పిమ్మట, అశ్రులు = బాష్పములు, ఱెప్పలన్, త్రోవన్ = పైకి త్రోయఁగా, తెఱచి = కన్నులు దెఱచి, చూచి, సఖులతో ఇట్లనియె నని పై కన్వయము).

క. మీ రెవ్వ రనుటయును, శృం। గారిణి, మే ముఱగకన్యకలము, ఇంతకు ము
న్ధారుణికే తెంచితి; మన। నారామలఁ గౌఁగిలించి, యార్తి న్బలికెన్. ౭౯

౭౯. మీరు ఎవ్వరు, అనుటయున్ = అని యామె యడుగఁగా, (వారు), శృంగారిణి = ఓ శృంగారవతీ (ఓ సుందరీ), మేము, ఉరగ కన్యకలము = నాగ కుమారికలము, ఇంతకు మున్ = ఇప్ప టికి పూర్వమే, ధారుణికిన్ = భూలోకమునకు, ఏతెంచితిమి=వచ్చితిమి, అనన్ = అని చెప్పఁగా, (ఆ యమ్మవారు), ఆ - రామలన్ = బోటులను, కౌఁగిలించి, ఆర్తిన్ = (అట్టి యా మురారిని బాసి తా నున్నందుల కైన) వెగలుతో, పలికెన్.

ఉ. అట్టి మురారి కప్పు డనుఁగై, మఱి యాకలి వేళఁ గ్రమ్మఱం
బుట్టి వియోగవేదనలఁ బొక్కెడు నీ తను వేల? తండ్రి దా

నిట్టగు నన్ను నింకొకని కియ్యక తొల్తన యోగశక్తిఁ బోఁ
బెట్టెద దీని, వెండియు నుపేంద్రపదాంబురుహంబె పట్టెదన్. ౮౦

౮౦. అట్టిమురారికిన్ = అనంతకల్యాణగుణుఁడైన యాశ్రీకృష్ణునికి,.... అనుఁగు ఐ = అనుఁగనై = ప్రేయసి నై యుండి, మఱి = అందులకు విపరీతముగా, ఈ కలివేళన్ — పాపభూయిష్ఠమయిన యీ కలియుగమందు, క్రమ్మఱన్ = మరల, పుట్టి = తనువెత్తి, వియోగవేదనలన్ = విరహబాధచేత, పొక్కెడు ఈ తనువు = పొగులుచున్న యీ దేహము, ఏల = ఏ ప్రయోజనమునకు, ఇట్టగు నన్ను = ఇట్టి శ్రీకృష్ణానురక్తనైన నన్ను, తండ్రి తాను = మానాయన, ఇంకొకని కియ్యక తొల్తన = వేఱొకనికి ఇయ్యకముందే, యోగశక్తిన్ = యోగబలముచేత, దీనిన్ = ఈ తనువును, పోఁబెట్టెదన్ = మాయించెదను, వెండియున్ — మరల, ఉపేంద్ర = ఆ నారాయణునియొక్క — పద అంబురుహంబె = పాదకమలములనే, పట్టెదన్ = ఆశ్రయించెదను.

తా. ఆకాలమందు ఆశ్రీకృష్ణులవారికి ప్రియతమనైయుండిన ఈ కలికాలములో జనించితిని. ఆయనం బాసిన దుఃఖము ననుభవించుచున్న యీదేహమేల? నన్ను మానాయన ఇంకొకనికి ఇచ్చుటకు ముందే యోగవిద్యచేత ఈదేహమును మాయించెద; ఆమురారిపాదములనే వెండియు నాశ్రయించెద.

'మురారి'—మురుఁడనెడి దానవునికి అరి. 'కలివేళ'—శ్రీకృష్ణులవారు ఈలోకమునుండి నిర్యాణమయిన దినమందే కలియుగము ప్రారంభమైనది; "యస్మిన్ కృష్ణో దివం యాత స్తస్మి న్నేవ తదాహని। ప్రతిపన్నం కలియుగం, తస్య సంఖ్యాం నిబోధత." విష్ణుపురాణము.

'యోగశక్తి'—తాను సత్యభామ యని యెఱింగినవెంటనే తానే భూదేవియుం గావున తన దివ్యశక్తు లన్నియు తనకు నావిర్భవించినవి. 'పోఁబెట్టెదన్'—పూర్వము దక్షయాగమున సతీదేవి యోగముచే తనదేహమును మాయించినట్లు.

క. అది యొండె భక్తి, యెవ్వతే। నెద విశ్లేషైకభీరు వృత్తిఁ బ్రియాలా
భదశన్ మెయిఁ దొరఁగించిన। హదనన యదిగాక యున్న యవి వైశికముల్. ౮౧

౮౧. ఎవ్వతేన్ = ఏ స్త్రీయైనను, ఎదన్ = మనస్సులో, విశ్లేష ఏక భీరు వృత్తిన్ = ఎడఁబాపునకు మిక్కుటముగా వెఱచిన భావముచేత, ప్రియ అలాభ దశన్ = వల్లభుఁడు ప్రాపింపని యవస్థయందు, మెయిన్ = దేహమును, హదనన = ఆసమయాననే (అనఁగాతత్క్షణమే), తొరఁగించినన్ = త్యజించినచో, అది ఒండె = ఆచిత్తవృత్తియొకటే, భక్తి = తత్పరత్వ మనఁదగును, అది కాక, ఉన్న యవి = కడమ చిత్తవృత్తులు, వైశికముల్ = టక్కులు.

తా.—ఎవ్వతెయేని ప్రియునిఁ బాసిన యప్పుడు తద్వియోగమహాభీతిచేత తత్క్షణమే దేహమును త్యజించెనేని దానిచిత్తవృత్తిని భక్తి యనఁదగును. అదిగాక కపటమయానురాగము లన్నియు మాయలే గాని భక్తి గావు.—విధియు, ఆక్షేపమును.

"త్రస్నౌ భీరు భీలుక భీలుకాః—" అమ. 'తొరఁగు' = పడు-దానికి ప్రేరణార్థకము 'తొరఁగించు' = (పడఁజేయు-అనఁగా రాల్చివేయు-త్యజించు.)—'హదనన్'-ఔపవిభక్తికము. 'భక్తి'—భక్తిలక్షణము నవవిధము-శ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవ, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము, ఆత్మనివేదనము.

విధియింపఁగ సిద్ధమునే। విధియగు మధుమాసమందుఁ బికము పికమగున్।

(1) "తనమాట తా నరసి వల। దన నాక్షేపము (2) నిషేధ మాభాసత నొందినను,

(3) నిషేధము గన్యంబును విధి వాచ్యమయిన నది। మూఁడగు నెల్లన్."

(1) కనఁబడు మోయికళానిధి । పనిలే దున్న దిదె. దయితవదనం బిదిగో.

(2) విను నే దూతిని గా నల । వనితవిరాళి గనలేక వచ్చితిఁ దెలుపన్.

(3) చను నీవు చనినపైకుణ । మున దయిత మదీయతాపము శమించు వెసన్. అలం.

తే. అనిన వారలు పల్కి, రా యదుపతంస
మెందుఁ జన్నాఁడు? విను రంగ మంద నిల్చె;
వేగపా టేల ? యతఁడ నీ విభుఁ డగుటకు
నర్చనాదుల నివ్విటి హరి భజింపు. ౮౨

టీ-౨. ఆ యదుపతంసము = యాదవశ్రేష్ఠుఁ డయిన యా శ్రీకృష్ణుఁడు, ఎందున్ = ఎక్కడికి, చన్నాఁడు = పోయినాఁడు,....రంగమందు = శ్రీరంగమందే, నిల్చెన్ = నెలకొని యున్నాఁడు, వేగపాటు ఏల = దేహము త్యజించుటకు త్వరపడనేల, అతఁడె, నీ-విభుఁడు, = పతి,....ఇవ్విటి హరిన్ = ఈయూరి (అనఁగా విల్లిపుత్తూరి) వడప్పెరుంగోవి లుడయరును (అనఁగా ఆపేరి శ్రీహరిని), అర్చన ఆదులన్ = పూజ లోనగు కైంకర్యములచేత, భజింపు = కొలువుము.

తా.—'నీవు ప్రాణత్యాగసాహస మేల చేసెదవు; నీవల్లభుఁ డయిన శ్రీహరి శ్రీరంగక్షేత్రమం దున్నాఁడు; ఆతఁడు నీ కిపుడు పతియగునట్లుగా ఈయూరి శ్రీహరిని భక్తితో సేవింపుము' అని చెలులు చెప్పిరి.

చ. అలుకకు మన్నఁ దేఱె; మఱి యంతటనుండియు వేళవేళ నె
చ్చెలు లిడు తెల్వులన్ మఱుగుడన్ జింతల సంతమసంబులు న్సమా
కలితత మించె సొమ్మిడని కార్శ్యమునన్ హృదయంబునన్ సదా
పలపలగాఁగ నీలముల బన్నసరం బయి నిర్మలాంగికిన్ ౮౩

టీ-౩. అలుకకుము = వెఱవకుము, అన్నన్—అని వారు చెప్పఁగా, తేఱెన్ = (ఆయమ్మవారు) స్వస్థపడెను, మఱి = పిమ్మట, అంతటనుండియున్—ఆ తేఱినప్పటినుండియు, వేళవేళన్—సర్వదా, నెచ్చెలులు ఇడు తెల్వులన్ = చెలులు కలిగించు నెఱుక లనెడు-తెలుపులన్ = వెలుంగులును, మఱుగుడన్ = ఆ తెలివిని తప్పించి వెండియుం గమ్ముకొను-చింతల సంతమసంబులున్ = వితర్కము లనెడి పెనుజీకటులును, సమాకలితతన్ = సరసఁగా (పోలికఁగా) కూడుకొనుటచేత, సొమ్ము ఇడని కార్శ్యమునన్ = నగలు ధరింపని యా కృశత్వమందు, నిర్మలాంగికిన్ = శుభ్రదేహ యయిన యా యమ్మవారికి, సదా = ఎల్లప్పుడును, హృదయంబునన్ = మనస్సునందు (ఉరమునందు-స్తనములపైని అనుట), పలపలగాఁగన్ = ఎడమెడముగా, నీలములబన్నసరంబు = నీలములతో కూర్చినహారము, ఐ, మించెన్ = ఒప్పెను.

తా.—చెలు లిట్లు చెప్పఁగా ఆమె స్వస్థచిత్తురా లాయెను. కాని అప్పటినుండియు 'నీకు శ్రీరంగనాథుఁడు పతి యగునులే' యని చెలులు కొలిపెడు తెలివి యనెడు స్వాభావికదశయు, మరల ముంచుకొని వచ్చెడు వియోగదుఃఖము లనెడి చీకటులను, ఆ నిర్మలగాత్రికి అలంకార మొల్లని యా కార్శ్యావస్థయందు, హృదయమందు నీలములను ఎడమెడముగా గ్రుచ్చిన బన్నసరమో యన నొప్పుచుండెను.

కైసేఁత యనెడి ప్రకృతక్రియార్థము ఎడమెడమైన నీలమణుల బన్నసరముగా పరిణతి నపేక్షించినందున పరిణామాలంకారము. ఇందు అరతి యను మదనావస్థ చెప్పఁబడియున్నది.

"పలపల యన వెలితి యనన్ । బలుచన యన విరళసంజ్ఞ భాసిల్లును" ఆం. భా.—'ధ్వాన్తే గాఢే ఽన్ధతమసం క్షీణే ఽవ తమసం తమః । విష్వక్సంతమసమ్'–అమ. 'బన్నసరము'–ప్ర. 'పఞ్చసరః'–అని వైకృతదీపిక.

తే. ఎలసి యేప్రొద్దుఁ గనువోంద నీక మరుఁడు
కలహమున కంకకాఁ డయి కాలుద్రవ్వఁ,
బాండుబహుళపక్షపరంపరలు వెడల
కింటిలో నేదుముల్లు లయ్యె నిందుముఖికి. ౭౪

౭౪. ఎలసి = పొంచియుండి, ఏప్రొద్దున్ = ఎల్లప్పుడును, కనువోందనీక = నిద్రఁబోందనీక, మరుఁడు = మదనుఁడు, అంకకాఁడు అయి = చలపాదియై, కలహమునకున్ కాలుద్రవ్వన్ – జగడమునకు పిలిచెడు పాదసంజ్ఞను చేయఁగా (అనఁగా జగడమునకు డీకొనఁగా–అనఁగా ఏఁచుచుండుటచేత), పాండు బహుళ పక్షపరంపరలు = శుక్ల కృష్ణ పక్షముల వరుసలు, వెడలక = వదలిపోక, ఇందుముఖికిన్ = ఆయమ్మవారికి, ఇంటిలో ఏదుముల్లు = ఇంటం గ్రుచ్చిన ఏదుముల్లుగా, అయ్యెన్ = పరిణమించినవి.

తా.—ఏదుముల్లు ఉన్నయింట కలహంబులు కలుగుచుండుట ప్రసిద్ధము. ఆమెకై మన్మథుఁడు రాత్రులందు నిద్రపోనీయక పోరాడుచుండుటకు ఆశుక్లకృష్ణపక్షరాత్రిపరంపర ఇంటిలోని యేదుముల్లైనది.—ఆమెకు రాత్రులందు విరహతాప మధికముగా నుండెను. నిద్ర రాదాయెను అని భావము. ఇట మదనుని పోరుట యనెడి ప్రకృత క్రియకొఱకు, ప్రకృత మైన శుక్లకృష్ణపక్షపారంపరీ పరిణామ మపేక్షితమగుచున్నది–పరిణామాలంకారము.

"ప్రకృతం బప్రకృతాత్మతఁ । బ్రకృతాత్మత నప్రకృతము పరిణతిఁ గోరన్
బ్రకృతక్రియోపయోగం । బుకొఱకుఁ బరిణామయుగము పొలుపువహించున్"–అలం.

ఇందు జాగర మను మదనావస్థ చెప్పఁబడి యున్నది. మదనావస్థలు—దృక్సంగ మనస్సంగ సంకల్ప జాగర కృశ తారతి హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛా మరణములు అని పది.–ఇందు కవులు వ్యర్థమని (మనస్సంగాదివర్ణనచే గతార్థ మగునని) దృక్సంగమును వదలుదురు, విరసమని మరణమును వర్ణింపరు.

మ. తలిరుంగైదువుజోదునానతి వధూస్థైర్యంపుఁ బెన్గోటఁ గం
దళితాహర్ముఖయంత్రకారుఁ డలుక న్నానాఁటికిం ద్రెళ్లఁ గో
మలమార్తాండమరీచిదీపకళికోష్మం జూడి యేయుం దళ
ద్దళపాథోరుహలోహనాళకుహరోద్యచ్చంచరీకాశ్మముల్. ౭౫

౭౫. తలిరుం గైదువు జోదు నానతిన్ = చిగురాకు ఆయుధముగాఁ గలవాఁడైన మన్మథుఁడు అను జిగీషునియొక్క– యాజ్ఞచేత, కందళిత అహర్ముఖయంత్రకారుఁడు = పాటమరంచిన (ఉత్సాహము వహించిన) ప్రాతఃకాల మనెడి ఫిరంగివాఁడు, వధూస్థైర్యంపుఁబెన్గోటన్ = ఆ యమ్మవారిస్థైర్య మనెడి కఠినదికోటను,–త్రెళ్లన్ =డొల్లిపడంజేయుటకై, నానాఁటికిన్ –దినదినము, అలుకన్ – కోపముతో, కో....ష్మన్– కోమల = మృదువయిన– మార్తాండమరీచి = సూర్యకిరణము నెడి – దీపకళికా = దివ్వెముగ్గ యొక్క–ఉష్మన్ = వేఁడితో, చూడి = కాల్చి, దళ....ముల్ –దళత్ = విరియుచున్న–దళ = రేకులు గలవైన–పాథోరుహ = తామరల నెడి–లోహనాళ = నిడుదయుం బోలు నయిన యినుపయంత్రము

యొక్క (అనఁగా ఫిరంగియొక్క)-కుహర = గొట్టమునుండి-ఉద్యత్ = దూఁటుచున్న-చంచరీక= తుమ్మెదలనెడి-అశ్మముల్ = గుండ్లను, ఏయుక్ = ప్రయోగించుచుండెను.

తా.—ఆమెకు, సూర్యోదయములయందు తమ్మికొలంకులలోని తమ్ములపై సూర్యకిరణములు నిగుడుటయు, ఆతమ్ములు వికసిల్లుటయుఁ, వానినుండి తుమ్మెదలు వెలువడుటయుఁ, జూడఁగా వలరాజునానచే వేకువయను ఫిరంగివాఁడు ఆమె ధైర్యమనెడి కోటను గూల్పఁ బ్రతిదినము కోపముతో వాల సూర్యునికిరణ మనెడు సన్నని దివ్వెముగ్గను తనచేతితో ఆ తామర లనెడి ఫిరంగులచెవుల కంటించి, అందునుండి ఆ తుమ్మెద లనెడి యినుపగుండ్లను ప్రయోగించుచుండెనా యను నట్లుండెను. దానం జేసి ఆమెకు విరహతాప మతిశయించుచు ధైర్యము తూలిపోవుచుండెను. రాత్రులం దట్లో అట్లే ప్రాతఃకాలములందును, వియోగభారము దుస్సహముగానే యుండెనని భావము.—రూపకాలంకారము. 'జోదు'-ప్ర. యోధః; 'ఆనతి'-ప్ర.-ఆజ్ఞప్తిః; 'వధూ'-"వధూ ర్జాయా స్నుషా స్త్రీచ"-అమ. 'కోట'- ప్ర. కోట్టః-ప్రా. వ్యా. సంజ్ఞా. ౧౧. 'యంత్రకారుఁడు' = యంత్రముం బ్రయోగించువాఁడు; 'అలుకక్' - ఎన్నాళ్లకును త్రెళ్లదాయె ననియు, చిగురుతోఁ ద్రెళ్లించువానిబంటనై ఫిరంగులతోఁ ద్రెళ్లింపలేకున్నా ననియును, అలుక. 'పెను'-గొప్పది కావుననే కూలకున్నది. కామతాపము ఎంతమిక్కుటమైనను, మహనీయురాలైన యమ్మవారు, ఆత్మనిగ్రహమును సడలింపలేదు, అనుట. 'కోమల'-నిప్పువలె నెఱ్ఱఁగా నుండుటకు, 'మార్తండ' = మృతమయిన యండమున పుట్టిన వాఁడు 'మార్తండుడు'-'మార్తాండుఁడు'ను;-'వికర్త నార్క మార్తణ్డ మిహి రారుణ పూషణః'-'భానుః కరో మరీచిః' అమ. 'ఊష్మక్'-నకారాంతశబ్దము-"నాంతంబులకు అస్త్రీవిషయంబులకు ప్రథమైకవచనలోపంబు లేదు."-కావున ఊష్మము అనఁదగును, అయినను చరితాదిగణపాఠముచే ము లోపము పాక్షికముగా నగును, ఈ గ్రంథమునం బలువాఱు ము హీనముగానే ప్రయుక్తము.—"ఊష్మాతప నిదాఘయోః 'ఇతి నాన్తే వోపాలితః'-అని రామాశ్రమి. 'పాథోరుహ'-పాథసి రోహతీతి. 'అథ కుహరం సుషిరం వివరం బిలమ్'-అమ. 'నాళం తు నస్త్రియాం కాణ్డే" నానా. "ఇన్దిన్దిర శ్చఞ్చరీకో రోలమ్బో బమ్భరోఽపి సః'-అమ. తుమ్మెదలను వర్తులత్వనైల్యములంబట్టి ఫిరంగి గుండ్లకుం బోల్చుట మనోహరముగా నున్నది. గుండువెనుక జ్వాల యగపడును, అదే ఆ వికసిల్లిన తామరలోపలినుండి తటాలునం గానిపించునట్టి యెఱ్ఱకాంతి. 'మరీచి' అనుట నిడుదయై అగ్నిశిఖాగ్రమయిన జానకిత్రాటిపలె నుండుటకు.

> తే. పొంత ఘటయంత్రసరముఁ ద్రిప్పుచు జపించు
> మగువధృతి దూల మధ్యాహ్నమంత్రవాది
> సురుచిరవితానదంభకౌసుంభధారి
> తుహినధారాగృహాంగి బిందువులు సెదర. ౧౬

౧౬. మగువధృతి = ఆ ముగ్ధయొక్క ధైర్యము, తూలక్ = చలించునట్లుగా, పొంతక్ = సమీపమున, మధ్యాహ్నమంత్రవాది = మధ్యాహ్న మనెడి మాంత్రికుఁడు, తు....గి-తుహిన = మంచువలెచల్లనైన-ధారాగృహ = కేళాకూళి-అంగి = దేహముగాఁగలవాఁడును,సు....రి-సురుచిర=ప్రకాశమానమైన-వితాన = మేలుకట్టనెడు-దంభ = మిషగల-కౌసుంభ = కుసుంబావర్ణ మద్దిన వస్త్రమును-ధారి = ధరించినవాఁడును, ఐ, ఘటయంత్రసరముక్ = కుండలయేతా మనెడు జపమాలను, త్రిప్పుచుక్ = లెక్కకై జరిగించుచు, బిందువులు = ధారాగృహజలబిందువు లనెడి జపోచ్చారణద్రప్సలు (తుంపర లనుట), చెదరక్ = రేఁగు చుండఁగా, జపించుక్ = జపమొనరించుచుండెను.

తా:—మధ్యాహ్నకాలమందు సేవింపఁబడునవి—కుండల పరంపరచే కృతము లయిన యేత ములయు ధారాగృహములయు శీతలోపచారములును, తదర్థమై ధారాగృహమునందు కట్టఁబడిన కాషాయంపుమేలుకట్లును, చలువలు వెదచల్లు చల్లని శేశాకూళులును, అందు తొనకుచున్న చలినీటి బొట్లును, ఆమెవిరహతాపమును ఆర్పుటకు మాఱుగా, దానిని పెంచుచునే యుండినవి.—రూపకాలం కారము.

ఘటయంత్ర మనఁగా ఒక్క త్రాటికి వరుసఁగా కట్టియుండు పెక్కు ఘటములలో ఒకప్రక్క నుండు ఘటములు తటాకములోని నీటిని ముంచుకొనుచుండఁగా, రెండవప్రక్క నుండునవి కుమ్మరించు చుండుటయు, ఆ ప్రక్క ఘటములు పైకివచ్చి కుమ్మరించుచుండు నపుడు ఇవి క్రిందికిదిగి ముంచు కొనుచుండుటయునుంగా, చేత జపసరమువోలె ఒక చక్రముపై తిరుగుచుండు పెక్కు ఘటముల యేతము. కుండలతోడి యా త్రాడు ఏతములో ఒక చక్రముపై దొరలుచుండును. కుండలు పూసల వలె నున్నవని హృదయము.—'ప్రత్యూషో ఽహర్ముఖం కల్యమ్'-అమ.—కుసుమ్భేన రక్తం కౌసు మ్భమ్-ఇది వశ్యకర్మప్రయోగము గావున కౌసుంభవస్త్రమును ధరించుట; వశ్యకర్మయందు ధ్యేయము సైతము రక్తవర్ణముగా నుండవలయును, 'వశ్యాకర్షణయో ర్ధ్యానమ్' అని కా. క. ల. యందు రక్తగణ ములో పఠితము; సాధ్వాచారమందు శ్వేతవస్త్రము ధార్యము-"సర్వారాగవాసాంసి వర్జయేత్" ఆప స్తమ్బః-అస్యార్థః-కుసుమ్భాదయః సర్వారాగవాసాంసి వర్జనీయాః"-అని స్మృతిముక్తాఫలము. ఇది యాభిచారికకృత్యము గావున ఇందు కౌసుంభవస్త్రము చెప్పఁబడినది:—

"వసనం లోహితం ప్రోక్త ముష్ణీషం లోహితం స్మృతమ్
జపహోమాదౌ సంకల్ప్య తదాపరణ మాచరేత్".

అని షట్కర్మదీపికయందు ఆభిచారికకర్మకుం జెప్పఁబడియున్నది.—'వితాన' – ధారాగృహ మున మేలుకట్టు చలువకై కౌసుంభముగాఁ గట్టఁబడును. "చెంగావుల మృణాలభంగంబుల నంగం బులకుం జలువఁ బుట్టింప"—మనుచ. "వలిపంపుఁ జెంగావివలువఁ గప్పు చకోరి" అని దమయంతీ శైత్యోపచారము. బిందువులు సెదరునట్లు జపించుట అభినివేశమును త్వరను సూచించును. ప్రాతః కాలమే గాక మధ్యాహ్నకాలము గూడ విరహోద్దీపకముగానే యుండె ననుట. 'తుహినధారా గృహ'-తుహినశీతలం ధారాగృహమ్ అని విగ్రహము.-మధ్యమపదలోపిసమాసము.

ఉ. తామరసాప్తతామ్రముఖి దంష్ట్రిత విస్ఫుట మల్లి హల్లక
స్తోమరజశ్ఛటాంగక మధుద్యుతితార వియద్ద్రుచంక్రమో
ద్దామ పికృప్రసూ ప్లవగి దైన్యరుతోత్థ రథాంగ పోత చిం
తామయ నిద్రలం బొలసి తాపముసేయఁ దొడంగె నింతికిన్. ౮౭

౮౭. తా....ఖి – తామరసాప్త = పద్మబంధువయిన సూర్యుఁడనెడి-తామ్ర = ఎఱ్ఱని,-ముఖి= మొగముకలదియు, ద....ల్లి-దంష్ట్రిత = దంష్ట్రలుగా చేయఁబడిన-విస్ఫుట = వికసించిన-మల్లి=మల్లె పువ్వులుగలదియు, హ....క – హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలయొక్క – స్తోమ = సమూహముయొక్క – రజః= పరాగముయొక్క-ఛటా = మొత్తమనెడి-అంగక = దేహముగలదియు, మ....ర-మధుద్యుతి = తేనె వర్ణమువంటి వర్ణముగలదైన-తార = నక్షత్రములనెడి-తార = కనుగ్రుడ్లుకలదియు, వి....మ-వియత్= ఆకాశమనెడు-ద్రు = చెట్టునందు – చంక్రమ = భ్రమణమందు – ఉద్దామ = విశృంఖలయును – దైన్య రుత ఉత్థ = దైన్యములోడి కూఁతతో లేచినట్టి-రథాంగ = జక్కవలనెడి – పోత=శిశువులుగలదియు

నైన,-పి....గి-పితృప్రసూ = సాయంసంధ్య యనెడి-ప్లవగి = ఆఁడుఁగ్రోఁతి, ఇంతికిన్ = ఆ గోదాదేవికి, చింతా ఆమయ నిద్రలన్ = చింతవలని వ్యాధియనెడి నిద్రలయందు, పొలసి = అగపడి, తాపముసేయఁ దొడంగెన్.

తా.—ఆమెకు సంధ్యావేళకూడ పీడాకరముగానే యుండెను.—స్వప్నమందు క్రోఁతి కనఁబడుట చెఱుపు, అట్లే సంధ్యావేళ ఆమెకు పీడగలిగించినదిగావున క్రోఁతిగా వర్ణింపఁబడినది. ఎఱ్ఱగలువలపుప్పొడిమొత్తము దానిదేహము, సాయంసూర్యుఁడు దానియెఱ్ఱనిమొగము, మల్లెపువ్వులు దానిపండ్లు, తేనెవన్నెనక్షత్రములు దానికన్నులు, ఆకాశము దానిచెట్టు, అందు అది ప్రసరించుట దానికొమ్మలపై దుముకుట, ఏడ్చుచున్నచక్రవాకములు దానిశిశువులు, ఆమెయొక్కచింతావ్యాధియే ఆమెయొక్కనిద్ర, అందు ఈసాయంసంధ్య తోఁచుట కలలో క్రోఁతి వచ్చుట.—రూపకాలంకారము.

'తామరసాస్య'-సాయంసూర్యుఁడుగాన నెఱ్ఱఁగా కోఁతిముఖమునకు సాటిగా ఉండును. "కయాహో హంసచక్షువ్యాఘ్రీ శుకమర్కటయో ర్ముఖమ్" కా. క. ల. అని రక్తగణపఠితము. "కోఽయం తామ్రముఖః కపిః" అని హనుమంతుం గూర్చి సీతాదేవ్యుక్తి. 'దంష్ట్రిత' యనుటచే 'పితృప్రసూప్లవగి' మల్లీరూపదంష్ట్రలను ఇగిలించుచున్న దని భావము. మల్లి సాయంకాలమందు పూచి దంష్ట్రాసామ్యముం బడయును. శృంగారనైషధములో—"చరమసంధ్యాకాలసంఫుల్లమల్లికా। స్తబకపంక్తులతోడ సరసమాడి" అని మామిడిసింగనామాత్యునికీర్తివర్ణనము; 'హల్లక-'హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్'-అమ., హల్లకము కలువజాతిగావున రాత్రియందు(సాయంకాలము మొదలుగానే)వికసించును, వికసించినప్పుడు పుప్పొడి దొరఁగునుగావున హల్లకము చెప్పఁబడినది. ఆపుప్పొడిపెల్లిదము (స్తోమచ్ఛటా) వ్యాప్తమగును గాన ప్లవగీదేహముగాఁ జెప్పఁబడినది; "ఆహ్న్యమ్భోజం నిశాయాం వికసతి కుముదం చన్ద్రికా శుక్లపక్షే." సా. ద. ప్రాతస్సాయారంభంబుల కొన్నికొన్నియే నక్షత్రములు మధుద్యుతులుగా నగపడును.—హల్లకపరాగము పిశంగవర్ణము, అదియు క్రోఁతివర్ణమునకు సమమే.-'మధువు'-"హిఙ్గులం మధురత్నాని స్ఫులిఙ్గా హస్తిబిన్దవః" అని రక్తగణపఠితము. మదుద్యుతితార-సంజకెంజాయ వ్యాప్తిచే ప్రథమోదితకతిపయ నక్షత్రములు మధువర్ణములుగా నుండును.—'ద్రు'-'పలాశీ ద్రు ద్రు మాగమాః" అమ. 'దైన్యరుతము'-ఎడఁక వియోగము కలుగు ననుదుఃఖముచేత.—"రోగవ్యాధిగదామయాః"-అమ. స్వప్నములో కోఁతిదోఁచినం జెఱుపనుటకు సుందరకాండలో సీతావాక్యము.—"స్వప్నే మయాయం వికృతోఽద్య దృష్టః। శాఖామృగః శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధః." "జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుఃస్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా" అని భోజచంపువు, 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాఙ్గాహ్వయనామకః' అమ.; 'ప్లవగి'-ఆఁడుది గాన శిశువులు చెప్పఁబడినవి. క్రోఁతి చెట్లపై దుముకునప్పుడు పిల్ల తనతల్లి కడుపును పట్టుకొనియుండును. "స్వప్నారిష్టా న్యేవ మామ్నాయన్తే। అథ స్వప్నాః-పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తి, మర్కట ఏన మాస్కన్దయతి .." పరాశరమాధవీయము. 'సంధ్య' స్త్రీలింగము గావున ప్లవగి యని స్త్రీని జెప్పుట; అంతయేగాని స్వప్నమందు చెట్టను సూచించువిషయములో ఆఁడుఁగోఁతియొక్క విశేష మేమియు లేదు. నిషేధవాక్యములందు మగదానిం జెప్పుట ఆఁడుదానికిని ఉపలక్షకమే.

సీ. పద్మాస్య ప్రతిదిన ప్రత్యూషమును మాన। నియతి మేల్కని, సఖీచయము ప్రొ్రల
హేమపాత్రిక హరిద్రాముల క్ష్యాదిక। స్నానీయవస్తువ్రజంబుఁ గొనుచు,

ధౌతాంశుకంబులు తడి యొత్తులును దేర, । నంతఃపథంబున నరిగి, నిజగృ
హారామదీర్ఘిక ననుసంహితద్రావి । డామ్నాయయై స్నాన మాచరించి,
తే. పర్జనీ లేశ పూర్ణ సౌభాగ్యదాంగ । ధూతి చకచక లీరెండతోడ మాఱు
మలయ, నిడు వెండ్రుకలగుంపు మలఁచి వైచి। వేగ వెడ వెడ దడి యొత్తి, విధియుతముగ

టీ. పద్మాస్య-పద్మ = పద్మమువంటి-ఆస్య = ముఖముగలదైన గోదాదేవి, ప్రతిదినప్రత్యూష మును = ప్రతిదినమును ప్రాతఃకాలమందు, మౌన నియతిన్ - మౌన = పలుకకయుండుటయును-నియతిన్ = నియమముతో (ఎవరితోను ఏమియుం బలుకక), మేల్కాంచి, ప్రోలన్ = తనయెదుట, సఖీచయము = చెలికత్తెగుంపు (అనఁగా ఆ నలువురు చెలికత్తెలును), హేమపాత్రికన్ = బంగారపుఁ బళ్లెరమందు, హరి....బున్ - హరిద్రా = పసుపు-ఆమలకీ - ఉసిరికపొడుము - ఆదిక = లోనగు-స్నానీయ = స్నానోపయోగములయిన - వస్తు = ద్రవ్యములయొక్క - వ్రజంబున్ = మొత్తమును, కొనుచున్ = చేతఁగొనియు, ధౌత అంశుకంబులున్ = ఉదికిన వలిపంబులును, తడియొత్తులున్ = స్నానానంతరము తడితుడుచుకొనుటకు వలసిన వస్త్రములును, తేరన్ = కొనిరాఁగా, అంతఃపథంబునన్ = (తోఁటయొక్క) లోపలిత్రోవలో, అరిగి = పోయి, నిజగృహ ఆరామ దీర్ఘికన్ = తన యింటి తోఁటలోని దిగుడుబావియందు, అనుసంహిత ద్రావిడ ఆమ్నాయ ఐ = పఠింపఁబడిన యఱవ వేదము కలదై (అనఁగా తిరువాయిమొయిని పఠించి), స్నానము ఆచరించి = జలక మాడి, పర్జ....లు-పర్జనీ = పసుపుయొక్క-లేశ = ఇంచుకకు-పూర్ణ సౌభాగ్య = సమగ్ర సౌందర్యమును-ద = ఇచ్చునట్టి-అంగ = అవయవములయొక్క-ధూతి = చలనముచేతనయిన-చకచకలు = నిగనిగలు, ఈరెండతోడన్ = ప్రాతఃకాలపు నీరెండతో, మాఱుమలయన్ = ఎదిరించుచుండఁగా (అనఁగా వానింబోలుచుండఁగా), నిడువెండ్రుకలగుంపున్ = దీర్ఘమయిన కేశపాశమును, మలఁచి వైచి = వెనుకకు కట్టివైచుకొని, వేగ = త్వరత్వరగా, వెడవెడ = కొంచెకొంచెముగా, తడియొత్తి = తడితుడుచుకొని, విధియుతముగన్ = శాస్త్రోక్తమార్గమున (ఈ క్రియా విశేషణమునకు అనంతరశ్లోకముతో నన్వయము.)

తా.—ఆ గోదాదేవి ప్రతిదినము వేకువను మౌనముతో మేల్కాన్నదై, సఖులు తనముందు బంగారుపళ్లెరములో పసుపు, ఉసిరికయటకలి, లోనగు స్నానార్థవస్తువులను, ఉదికినమడుఁగు వలువలను, తడి తుడుచు వస్త్రములను, కొనిరాఁగా, తమయింటి తోఁటలోనే లోపలిదారిని పోయి అందలిదిగుడుబావిలో ద్రావిడవేదమును పఠించి జలకమాడి, తాఁ బూసికొని స్నానమాడినయించుక పసుపునకు తనదేహప్రభ నిండు సౌభాగ్యము నొసంగుచుండ, తన యవయవములనుండి తచ్చలనముచేత ఒలయుచున్న నైగనిగ్యము తత్కాలపు నీరెండకాంతిని మించుచుండఁగా కేశపాశమును వెనుకవైపునకుం ద్రోచి, తడియొత్తులతో వడివడిగా తడి తుడుచుకొని, పిమ్మట విధ్యుక్తముగా వక్ష్యమాణముం గావించును.—గీతమందు ఉపమలు.

'ప్రత్యూషమునన్'- 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖంకల్యమ్'. - అమ. ఇట బ్రాహ్మముహూర్త మని భావము. అప్పుడు మేల్కాంచుట సిద్ధికరము-"య దీచ్ఛే చ్ఛాశ్వతీం సిద్ధిం యమ స్యాదర్శనంతథా। సతతం తేన కర్తవ్యో బ్రాహ్మే కాలే ప్రజాగరః। ప్రత్యూషకాలే నిద్రాంచ కురుతే సర్వదా తుయః। అశుచిం తం విజానీయా దనర్హ స్సర్వకర్మను। బ్రాహ్మే ముహూర్తే యా నిద్రా సా పుణ్యక్షయకారిణీ". అని స్మృతి. సూర్యోదయమునకు ముందరి యరజాములో రెండుముహూర్తములు, అందు తొలిది బ్రాహ్మము, రెండవది రౌద్రము, అని పరాశరవచనము.—నిద్ర లేవఁగానే ఇష్టదైవమును మనస్సున నమస్కరింపవలసినట్టు స్మృతిగావున 'మౌననియతి' వలయును.—'హేమ పాత్రిక' - నారాయణ

ప్రసాదలబ్ధమయిన యైశ్వర్యాతిశయముచేత.—దీనిం జెప్పుట యుదాత్తాలంకారము. 'ఆమలకీ' సంప న్నులు తలరుద్దుకొనుటకు (సీకాయకు బదులు) దీనినే ఉపయోగింతురు.

"తామరదోయిలోఁ దగిలి దాఁటెడుతేఁటులఁ బోలఁ బెన్నెఱుల్,
వేనలి చేతులం బిడిచి విప్పి విదిర్చి నఖాంకురంబులం
గోమలలీల దువ్వి తెలిగొజ్జఁగినీ రెడఁ జల్లిచల్లి గం
ధామలకంబు వెట్టె నొకయంగన కాళియనాగభేదికిన్".పారి.

ఆదిశబ్దముచే నున్నిపిండి లోనగునవి గ్రాహ్యములు. 'ధౌతాంశుకంబులు' – నిన్న ఆఱవైచినవి, ఇది ద్రావిడాచారము. ఆంధ్రులకు నేఁటివేగాని పనికిరావు. 'అంశుకం సూక్ష్మవస్త్రే స్యా ద్వస్త్ర మాత్రోత్తరీయయోః'– మేదిని.—'అంతఃపథము'.—అంతర్గతమైన పథము అని విగ్రహము; అంతః పథంబున నరుగుట పామరజన దృష్టిని పరిహరించుటకు. ద్రావిడవేదపఠనమునకు మహాపావనత్వము చెప్పఁబడినది:—"ద్రవిడోపనిషద్గాథాం పఠత శ్చ ద్విజస్య వై। యో వై పాదోదకం పాతి స పునాతి వసున్ధరామ్" 'శ్రుతి స్త్రు వేద ఆమ్నాయః' అమ.

'పఙ్క్తి' శబ్దము మ్రానిపసుపునకుం బేరు, ఇట లక్షణచే పూఁతపసుపునకే చెప్పఁబడినది; దీనింగూర్చి పీఠికం జూచునది.—'లేశ'–అనుట నాగరకతావిశేషమును సూచించుచున్నది, ఆ దేహ మునకు ఎక్కువగా అక్కఱలేమియును సూచితము; "అలంతి—పసుపాడి" అని 39.–'వేగ'–అనం తర కర్తవ్యమయిన పూజాదికమునకు విలంబము కాకుండుటకును, ఆరోగ్యార్థంబును.

ఉ. కుందరదాగ్ర నెన్నొసల గుమ్మడిగింజతెఱంగు పాండుమృ
ద్బిందువుఁ దీర్చి, చెందిరము పేచకశీర్షముపై బలె న్గటిం
జందురకావిజీ బమరఁ, జల్లని రేయిటితట్టుపు న్గళి
న్విందులఁ దేల్చ, నూనెముడి వెండ్రుకలున్ దడితావు లీనఁగన్. ౯౦

౯౦. కుందరదాగ్ర–కుంద = మొల్లమొగ్గలవంటి–రద = దంతములయొక్క – అగ్ర = తుదలు గలదైన–యాదేవి, నెన్నొసలన్–నెతి = అందమైన–నొసలన్ = ఫాలమందు, గుమ్మ....పు–గుమ్మడిగింజ– తెఱంగు = రూపముగల–పాండు = పాండురవర్ణమయిన – మృత్ = మట్టియొక్క–బిందువున్ = బొ ట్టును, తీర్చి = చక్కఁగా పెట్టుకొని, పేచకి శీర్షముపైన్ = ఏనుఁగుయొక్క కుంభద్వయిమీఁద, చెందిరంబుబలెన్ = సిందూరము వోలె, కటిన్ = నితంబముపై, చందురకావిజీబు = సిందూరవర్ణపు జిలుఁగు వలువ, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా, నూనెముడిన్ = దూముడియందు, చల్లనిరేయిటితట్టు పున్గు = రేయిధరించినమేలిపునుఁగు యొక్కచలువ వాసనలు, అళిన్ = తుమ్మెదలను (జాత్యేకవచనము), విందులన్ = ఆతిథ్యముతో, తేల్పన్ = తృప్తినొందించుచుండఁగాను [పా. అళుల్ విందులఁదేల], నూనెముడి = నూనెపూసి ముడిచిన–వెండ్రుకలున్ = కేశపాశంబును, తడితావులు = తడివలపులను [పా. వెండ్రుకలన్–అని, వెండ్రుకలయందు, తడి (కర్త)–తావులు = పరిమళములను], ఈనఁగన్ = వెలుపరించుచుండఁగా.

తా.—మొల్లమొగ్గలవంటిదంతాగ్రములు గలదైనయాదేవి అందమయిన ఫాలమునందు శిష్యుక్త ప్రకారము నిలువుగా గుమ్మడిగింజయాకారముగా బొట్టు దిద్దికొని, గజకుంభములకు సిందూరముం జమరినరీతిగా పిఱుందులపై చందురకావివలువ ధరించి, కేశపాశము తడివలపులు చల్లుచుండఁగా దానితుదిదూముడి అందు అలందినపున్గు ఇపుడు స్నానార్ద్రమై చలువవాసనలు గ్రమ్ముటచే తుమ్మెదలకు విందు లొసంగుచుండఁగా (గుడికేఁగును అని యనంతరోక్తముతో నన్వయము.)

స్వభావోక్తి.—ఉపమలు. "నూనె....ఈనఁగన్" ఈనఁగన్ - గ్రామ్యము గాదు, గౌణవృత్తిచే మనోహరము.

'కుందరదాగ్ర'-శిఖరిదంతయుననుట-"దన్తాశ్శిఖరిణో యస్యా శ్చిరం జీవతి తత్పతిః"-అని సాముద్రికము. పాండుమృద్బిందువు'-"మృదులతరగౌరమృద్బిందువదనచంద్ర"-అని స్నానమయిన నలునివర్ణన;-'పాండు' = గౌర, 'పాండుమృత్' = గంగాతీరానీతమైన గోపీచందనాదికము. 'పేచకి' = పేచకముకలది - (కుంభిఅన్నట్లు)-'ఉలూకే కరిణః పుచ్ఛమూలోపాన్తే చ పేచకః'-అమ. 'గుమ్మడిగింజ తెఱంగునన్'-తిలకమునకు ఈయుపమానము మహాకవిమార్గసిద్ధము—"గీరుచు గుమ్మడిగాజు నామము దీర్చి" అని కువలయాశ్వవిలాసము 4 (188) [ఇందు 'గాజు' అని 'గింజ' కు ప్రామాదికముగా నుండును.] 'తట్టుపున్గు' - ఈ పదంబును మహాకవిప్రయోగసిద్ధము.—చూ. కువల. 4 (137.)

> చ. హడపము వీణె కిన్నెర హిమాంబువు నించినగిండి చల్వపా
> నడలుఁ గురంగనాభియు జవాదియుఁ దట్టుపునుంగు వీవనల్
> ముడివిరు లద్దముల్ సురటులుం జెలిదంతఫుదువ్వెనల్ ముదం
> బడర ధరించి యాడిగపుటబ్బురపున్ వలిగుబ్బెతల్ దగన్."

'రేయిటి'—ఔపవిభక్తికమును పరికించునది. 'నూనెముడి'—"నిడుదజేనలినూనెముడి వీడఁ జిగురాకుఁ బోదఁ దూరుఁ గార్చిచ్చుఁ గదియు కరణి"-మనుచ.

> తే. బోటి గట్టిన చెంగల్వ పూవుటెత్తుఁ
> దరు పరిణతోరు కదళి మం జరియుఁ గొనుడుఁ,
> బోయి, గుడి నంబి విజనంబుఁ జేయఁ జొచ్చి
> మ్రొక్కి వేదికఁ బలువన్నె ముగ్గు వెట్టి. ౯౧

౯౧. కట్టిన చెంగల్వ పూవుటెత్తు = ఆ దేవి తాను స్వయముగా గ్రుచ్చిన యెఱ్ఱగలువపూవుల దండను, తరు పరిణత ఉరు కదళి మంజరిని = చెట్టునం బండిన పెద్ద యరఁటి గొలను, బోటి = చెలి, కొనుడున్ = తేఁగా, పోయి = తానేఁగి, గుడి=కోవెలను, నంబి=అర్చకుఁడు, విజనంబు సేయన్= జనులు లేని దానినిగా నొనర్పఁగా, చొచ్చి = లోపల ప్రవేశించి, మ్రొక్కి = స్వామికి నమస్కరించి, వేదికన్ = తిన్నెయందు, పలువన్నెముగ్గు = పెక్కువర్ణములు గలదైన రంగవల్లిని, పెట్టి= రచించి (అని అనంతర పద్యముతో నన్వయము).

తా.—గోదాదేవి తాను రచించిన హల్లకమాల్యమును, చెట్టునం బండిన పెద్దయరఁటిగొలను, తనచెలి కొనిరాఁగా, గుడికిఁబోయి, అంత నట నంబి గుడిలో మఱియెవ్వరును లేనియట్లు చేయఁగా స్వామికి నమస్కరించి, తిన్నెయందు పంచవర్ణముల ముగ్గులు పెట్టును.

'చెంగల్వ'-తామరలం గ్రుచ్చుట కింకను అవకాశము లేనందునను, ప్రాతఃకాలము కావున హల్లకము లింకను ముకుళించుకోనందునను, అవిస్వామికిగ్రాహ్యము లేగావునను, చెంగల్వదండ సర్పించుట.—'తరుపరిణత'-చెట్టునంబండినపండు మధురతరము. 'ఉరు'-భగవత్ప్రీత్యతిశయార్థము. 'కదళిమంజరి'-ఇట 'కదళి' యను పాఠమున ఇకారమునకు గతి కనఁబడలేదు, శబ్దము 'కదలీ' అని; "నదినుత గురుకర్ణశల్యనాగపురీశుల్"-అనుపాదమున-"నదీజగురు" అనియుం బఠింపఁదగియుండుటంబట్టి,

దానిని ప్రమాణీకరించి "కొన్నియెడల దీర్ఘసమాసములందు జీప్పునకు హ్రస్వమగును." అని కల్పించు కొనుట సమంజసము కాదని కొండఱమతము.—'కదళి' పాఠము నిర్బాధము—

"కదళా కదళొ పృశ్న్యాం కదళీకదళొ పునః
రమ్భావృక్షే థ కదళీ పతాకా మృగభేదయోః-"మేదిని.

ముగ్గులువెట్టుట లోనగునది భగవత్కైంకర్యము. 'పూవుపెత్తు' - టుగాగమము 'నెత్తురుఱుకేఱు' వందుంబోలె. 'కొనుచు' అను పాఠమున దేవి మోచునదియు బోటి చేయునదియు నగును, సమంజసముగాదు.

తే. కపిలగవి సర్పిఁ బృథు దీప కళికఁ దీర్చి
ద్వయముతో వక్షమునఁ గల్వదండ సేర్చి
యగరు ధూపంబు లిడి శర్కరాజ్యయుక్త
హృద్యకదళీఫలాళి నైవేద్య మొసఁగి. ౯౨

౯౨ క....ర్పిఁ-కపిలగవి = పుల్లావుయొక్క - సర్పిఁ = నేతితో, పృ....కఁ-పృథు = దొడ్డ - దీపకళికఁ = దీపపుమొగ్గను, తీర్చి = రచించి, ద్వయముతోఁ = ద్వయమంత్రోచ్చారణ పూర్వకముగా, వక్షమునఁ = స్వామియురమందు, కల్వదండఁ = తాను గ్రుచ్చిన యా చెంగల్వ సరమును, చేర్చి = అర్పించి, అగరుధూపంబుఁ = అగరుతోడి ధూపమును, ఇడి = పెట్టి, శర్క.... ళిఁ-శర్కరా = చక్కెరతోను - ఆజ్య = నేతితోను - యుక్త = కూడుకొన్న-హృద్య = మనోహర మయిన-కదళీఫల = అరఁటిపండ్లయొక-ఆళిఁ = వరుసను, నైవేద్యము ఒసఁగి = నివేదనగావించి.

'కపిల'-"మొదవులలోపలం గపిలవరిష్ఠ"-బాల. వ్యా. కావున తద్ఘృతముతో చేసినం బుణ్యా మెక్కుడు. అట్లే పృథుత్వముచేతను. 'ద్వయము'-2 (87) టీకం జూ. అగురు-యా. అగరు. 'సర్పి' సర్పిస్-శబ్దము.

క. ఖండిత పూగీ నాగర । ఖండంబులు ఘన శశాంక ఖండంబులచే
హిండితమగు తాంబూల ! ము ఖండస్థిరభక్తి నొసఁగి కదలి చెలులతోఁ. ౯౩

౯౩. ఖండి....లు-ఖండితపూగీ = తునకలుగావించిన వక్కలును (అనఁగా పోకచెక్కలును)- నాగర = సొంటియొక్క - ఖండంబులు = తునియలును, ఘన....చే-ఘన = పెద్ద-శశాంక = కప్పురపు-ఖండంబులచేఁ = తునియలచే, హిండితము = వ్యాప్తము (అనఁగా వానితోఁగూడినది - తన్మిశ్రము), అగుతాంబూలము = ఐనతాంబూలమును, అఖండ స్థిర భక్తిఁ = సంపూర్ణ నిశ్చల తాత్పర్యముతో, ఒసఁగి = స్వామి కర్పించి, చెలులతోఁ, కదలి = తరలి (అని తరువాతి కన్వయము.)

తా.—ఆమె పోకచెక్కలను సొంటితునియలను కప్పురపుఁబెళ్లలతో కలిపిన తాంబూలమును స్వామి కర్పించి, చెలులతోఁగూడి తరలెను.

'ఖండితఖండంబులు' అనుచో పౌనరుక్త్యము గాదా? 'పూగః క్రముక బృన్దయోః'-అమ. క్రముకవాచక పూగశబ్దము స్త్రీలింగంబునుం గలదు.

"పూగీఫలసమాయుక్తం నాగవల్లీదళై ర్యుతం ।
కర్పూరచూర్ణసంయుక్తం తామ్బూలం ప్రతిగృహ్యతామ్".

పూగఫల నాగరఖండ కర్పూరఖండ తాంబూలదళముల సమాహారమునకును తాంబూల మని పేరు —"నాగరం ముస్తకే శుణ్ఠ్యాం విదగ్ధే నగరోద్భవే-"మేదిని. 'శశాంక'-'ఘనసార శ్చన్ద్రసంజ్ఞః'-అమ. ఇందువలన చంద్రుని పేరు లన్నియు కప్పురమునకుం జెల్లును.—'హిండితము'-దీనిం

గూర్చి పీఠికం జూచునది.—ఈపద్యమున పూర్వముద్రణములలో "హిండితములు గావించి య౹ ఖండస్థిర"–అని యున్నది; ఆ పాఠములో ఆమె ఒసఁగినది 'తాంబూల' మన్నమాట లేదు.

తే. చెలువ గర్భగృహ ప్రదక్షిణముఁ జేసి
వినతయై మౌళి శఠకోపమును ధరించి
చరణతీర్థముఁ గొని తత్ప్రసాదలబ్ధ
మయిన మాల్యముఁ దాల్చి గేహమున కరుగు. ౯౪

౯౪. చెలువ = గోదాదేవి, గర్భగృహప్రదక్షిణముచేసి = స్వామి యుండెడుగృహమును వలగొని, వినతయై = వంగినదై, మౌళిన్ = శిరమునందు, శఠకోపమును ధరించి = శఠకోపమును స్వీకరించి, చరణతీర్థము గొని = స్వామియొక్క పాదతీర్థమును పుచ్చుకొని, తత్ ప్రసాదలబ్ధ మయిన మాల్యమున్ = స్వామియొక్క యనుగ్రహముచే ప్రాప్త మయిన పూదండను, తాల్చి, గేహమునకున్ = ఇంటికి, అరుగున్ = పోవును.

క. ప్రతిదినము నిట్లు చని యు౹ చ్యుత పూజ యొనర్చి వచ్చు సుదతి వియోగ
చ్యుతధైర్య యగుచు నయ్యదు౹పతిగుణములు ద్రవిడభాషఁ బాడుచు నుండున్.

౯౫. అచ్యుత = వడప్పెరుంగోవిలుడయరుయొక్క....సుదతి = ఆయింతి, వియోగ చ్యుత ధైర్య = విరహముచేత జాఱిపోయిన దిట్టతనము గలది; ఆయదుపతి = యాదవనాథుఁ డయిన యాహరియొక్క.

ఆమె శ్రీకృష్ణునింగూర్చి తిరుప్పావై నాచ్చియార్ తిరుమొయి అను ప్రబంధములను రచించి పాడినది:—

"గోపికాభావ మాస్థాయ తద్వ్రతార్థప్రకాశకమ్
ప్రబన్ధం ప్రాహ సా గేయం త్రింశద్గాథాభి రుజ్జ్వలమ్,
కామేన భూయసా భూయో గోదా చక్రే యథాశ్రుతమ్
గాథాద్విగుణసప్తత్యా ప్రబన్ధం రసబన్ధురమ్."
"కన్యయా విష్ణుచిత్తస్య కలితాఽభూత్కృతిద్వయీ
జన్యర్థ్వఖేదనోదాయ జగదుజ్జీవనాయ చ."–దివ్యసూరిచరితము.

తే. మొదల నాముక్తమాల్యద మదనతాప
తరణి పెనువెట్ట వేఁగిన దక్షిణాశ
మత్కృతోష్మకుఁ దుదముట్ట మాఁడు ననుచుఁ
దొలఁగె నన నుత్తరాశకుఁ దొలఁగెఁ దరణి. ౯౬

౯౬. తరణి = సూర్యుఁడు, మొదలన్ = అప్పటికే, ఆము....ట్టన్–ఆముక్త = తాను ధరించిన–మాల్య = దండను–ద = శ్రీహరికి ఇచ్చునదైన యా యమ్మవారియొక్క–మదనతాప = కామజ్వరమనెడి–తరణి = సూర్యునియొక్క–పెనువెట్టన్ = బలువేఁడిచేత, వేఁగినదక్షిణ ఆశ = తప్తమైన దక్షిణపుదిక్కు (మంచిదిక్కనుటయు), మత్ కృతఉష్మకున్ = నాచేత (అనఁగా సూర్యునిచేత) చేయఁబడినవేఁడికి, తుదముట్టన్ = నిశ్శేషముగా, మాఁడున్ అనుచున్ = కాలిపోవునని వెఱచినవాఁడై, తొలఁగెన్ అనన్ = దక్షిణదిక్కును విడిచి పోయినాఁడో యనునట్లుగా, ఉత్తర ఆశకున్ = ఉత్తరదిక్కునకు, తొలఁగెన్ = వెడలిపోయెను.

వసంతఋతువు.

ఉత్తరాయణవర్ణనము.—సంవత్సరములో సూర్యుఁడు ఆఱుమాసములు నిరక్షరేఖనుండి ఉత్తరమునను ఆఱుమాసములు దక్షిణమునను సంచరించును. ఆ సంచారమునకు ఉత్తరాయణము దక్షిణాయనము, నని సంజ్ఞలు. మకరసంక్రాంతి మొదలుకొని ఉత్తరాయణము: కర్కాటకసంక్రాంతి మొదలుకొని దక్షిణాయనము.

తా.—అప్పుడు ఉత్తరాయణము వచ్చెను. సూర్యుఁడు ఉత్తరదిక్కునకు పోయెను. అది యెట్లుండె ననఁగా:—'దక్షిణాయనము చల్లనికాలము, అట్టికాలములోనే ఆముక్తమాల్యదాదేవియొక్క విరహమహాతాపముచేత ఈ దక్షిణదిక్కు వేఁగియున్నది. ఇఁక రాఁగలది వేండ్రపుఁగాలము, అప్పుడు నాకు వేఁడి ఎక్కువ, అప్పుడు ఆ విరహతాపమునకు నా వేఁడియుం దోడ్పడి యీదిక్కు మిగులు లేకుండ మాడిపోవును అని తలంచుకొని సూర్యుఁడు ఆచెలువను మాన్పుటకై ఆదిక్కును వదలిపోయినాఁడో యనునట్లుగా ఉత్తరాశకుం బోయెను. సాపకోత్థాపితఫలోత్ప్రేక్ష.

దక్షిణశబ్దమునకు మంచిస్వభావము గలదియు నర్థముగావున ఆదిక్కుయొక్క మంచితనముచేత సూర్యుఁడు దానిపై కనికరించె నని స్వారస్యము. 'ప్రాచ్యవాచీ ప్రతీచ్య స్తాః పూర్వదక్షిణపశ్చిమాః'–'దక్షిణే సరళోదారౌ,' 'ఆశా దిగతితృష్ణయోః'–'ద్యుమణి స్తరణి ర్మిత్రం చిత్రభాను ర్విభావసుః–'అమ.

'ఉత్తరఆశకున్' = దక్షిణదిక్కు కాలిపోకయుండునుగదా యని పిమ్మటికి ఆస వహించుటకుఁగాను, అని స్వారస్యము. 'తాపతరణి'–అనుటచే ఆమె తాపము సూర్యతుల్యముగా నుండె ననుట. ఇరువురు తరణులలో ఒకఁడు తగ్గుట దక్షిణదిక్కునకు మిక్కిలి క్షేమకారి యని స్వారస్యము.—'ఊష్మకున్'–ములోపమునకు గతి చరితాదులకుంబోలె. వేఁగుటకును 'తుదముట్టమాఁడుట' కును తారతమ్యము నరయునది; ఒకతరణికి 'వేఁగును', ఇరువురు తరణులకు 'మాఁడును' అని భేదము. విరహతాపము అంతమిక్కుటముగా నుండె నని భావము.

> చ. తెలియఁగ వచ్చె నట్టితఱిఁ దిగ్మకరుండు ధనాధిపాశకై
> తొలఁగినకారణం, బతివ దుర్వహ దీర్ఘవియోగవహ్నివె
> ల్లలమిన తద్దిశం దగిలి నట్టి తనూష్మ ఘనీభవన్మహా
> జలమయశంకర శ్వశుర శైలము కోనల చల్వఁ దీర్చుకోన్. ౯౭

౯౭. తిగ్మకరుండు = వేఁడివెలుఁగు (అనఁగా సూర్యుఁడు), అట్టితఱిన్ = ఆ సమయమందు, ధనాధిప ఆశకై = కుబేరుని దిక్కునకు (అనఁగా ఉత్తరదిక్కునకు), తొలఁగిన కారణంబు = వెడలిపోయినందులకుంగల నిమిత్తము, తెలియఁగవచ్చెన్ = బోధపడినది. అతివ దుర్వహ దీర్ఘ వియోగవహ్ని = వెల్లు = ఆనపలాయొక్క ఓర్వరాని చిర విరహాగ్నియొక్క = అతిశయము, అలమిన తద్దిశన్ = కమ్ముకొన్నట్టి యాదక్షిణదిక్కునందు, తగిలినట్టి–తను ఊష్మన్ = తనకు (అనఁగా సూర్యునికి) సోఁకినదైన మేనికాఁకను, ఘనీ....ల్వన్–ఘనీభవత్ = గడ్డకట్టుచున్న – మహాజలమయ = నీటివెల్లుయొక్క మాఱురూపమయిన – శంకర శ్వశుర శైలము = ఈశ్వరుని మామయైన పర్వతము (హిమవంతుని) యొక్క–కోనల=మఱుఁగు ప్రదేశములయొక్క–చల్వన్–శైత్యముచేత, తీర్చుకోన్ = ఆర్పుకొనఁ గోరుట (యే ఆ నిమిత్తము.)

తా.—వేఁడివెలుఁగు అప్పుడు దక్షిణాశను వదలి ఉత్తరాశకుం బోయినందులకుం గలిగిన నిమిత్తము, ఆహా తెలియవచ్చినది. ఆ యమ్మవారి విరహతాపము వ్యాపించిన దక్షిణదిక్కునందు తానుండినందున ఆమె దేహతాపము తనకు నయితము తగులఁగా ఓర్వలేక ఆతఁడు దానినార్పు కొనుటకుఁగాను పలాయితుఁడై కరడుగట్టినజలమే అయిన హిమవత్పర్వతంపు మఱుఁగుఁ బ్రదేశములలో, పడి దొరలుటకై యట్లు పోయినాఁడు.—ఫలోత్ప్రేక్ష.

ఆమెయొక్క వియోగజనితదేహతాపము సూర్యునికి, తానే వేఁడివెలుఁ గయినను, తాను భరింపలేనంత వేఁడిగానుండె నని తెలుపుటకు 'తిగ్మకర' శబ్దప్రయోగము, తిగ్మ = తీక్ష్ణములయిన-కరుండు = కిరణములుకలవాఁడు. 'ధనాధిపాశ'-ధనాధిపుఁడు కుబేరుఁడు, అతఁడేలుదిక్కు ధనాధిపాశ, అదే ఉత్తరము:—'ఇన్ద్రో వహ్నిః పితృపతి ర్నైరృతో వరుణో మరుత్ । కుబేర ఈశః పతయః పూర్వాదీనాం దిశాం క్రమాత్'-అమ.

'కోన'-ప్ర. కోణః-'ఊష్మన్'-ములోపము. చరితాదికార్యము. 'జలమయః'=జలస్యవికారః-'ఉత్తరదిక్కు'-'హిమాలయము' అనక 'ధనాధిపాశ'-'శంకరశ్వశుర శైలము'-అనుటయందు విశేషమేమన:—కుబేరుని సిపారసుచేత ఈయనను శంకరుఁ డవలంబించును, ఆయనకు కుబేరుఁడు సఖుఁడుగావున, "కుబేర స్త్ర్యమ్బకసఖః"-అమ. శంకరుని సిపారసుచేత ఆయనమామ మంచుకొండ ఈయనకు తాపమార్చుకొనుటకు చోటిచ్చును; అని స్వారస్యము. మొదల కుబేరుఁ డేల ఈయన నవలంబించును? అని యాక్షేపమేని, ఈయన ఆరోగ్య మిచ్చువాఁడు-"ఆరోగ్యం భాస్కరా దిచ్ఛేత్" అని స్మృతి, మఱి కుబేరుఁడు ఆరోగ్యవిషయములో కొదువగలవాఁడేగదా; కనుక ఆరోగ్యాశచే కుబేరుఁడు ఈయననవలంబించును; అని సమాధానము. ఇందువలన ఎల్లవారికి ఆరోగ్యమీఁగలవాఁడు నయితము ఆరోగ్యార్థము పరుగులిడునట్లు చేసినట్టిది అది యెంతతాపమో అని తద్గతిశయము స్ఫురించుచున్నది.

తే. కినిసి వలఱేఁడు దండెత్తఁ గేతు వగుట
మీాన మిలఁ దోఁచు టుచితం బ, మేష మేమి
పని యనఁగ నేల ? విరహాఖ్యఁ బాంథయువతి
దాహమున కగ్గి రాఁగఁ, దత్తడియు రాదె?. ౯౭

౯౭. కినిసి = విరహులమీాఁద కోపం బూని, వలరాజు (పా. వలఱేఁడు) = మదనుఁడు, దండెత్తన్ = దాడివెడలుడు, కేతువు = అతనిటెక్కెము, ఔటన్ = అయినందున, ఇలన్ = భూమిలో, మీానము = మత్స్యము (మీానరాశి యనియు), తోఁచుట = అగపడుట, ఉచితంబ = న్యాయ్యామే, మేషము = మేఁక (మేషరాశి), ఏమిపని = ఎందులకు వచ్చినది, అనఁగనేల = అనియడుగనక్కఱలేదు, అగ్గి = వహ్ని, విరహ ఆఖ్యన్ = వియోగమనెడు పేర; పాంథయువతి దాహమునకున్ = వియోగినులైన గుబ్బెతలను చూడుటకు, రాఁగన్-తత్తడియున్ = అగ్నికిగుఱ్ఱమయినమేషము కూడ, రాదె = రాదా, (గుఱ్ఱము నెక్కి రౌతు వచ్చు ననుట).

తా.—సూర్యుఁడు ముందు మీానరాశిలోను, పిమ్మట మేషరాశిలోను, ప్రవేశించుటయే ముందు మీానరాశి వచ్చుటగాను, పిమ్మట మేషరాశి వచ్చుటగాను, చెప్పఁబడును. ఉత్తరాయణము వచ్చినప్పటినుండి క్రమముగా మదనునికి బల మెచ్చిన దనియు తత్కృతవిరహబాధ దుస్సహమయిన దనియు భావము. మదనుని టెక్కెమున మీాన ముండును, అగ్నికి వాహనము మేషము. ఉత్తరాయణమందు మీానమేషరాసులువచ్చును; (అనఁగా రవి మీానమేషరాసులం జొచ్చును)' తనటెక్కె మెత్తి దాడివెడ

లుట ఆచారము, కావున మీనోదయమునకు కారణముకలదు, అట్లే రాతు గుఱ్ఱము నెక్కి వచ్చుట కలిగినదే కావున, విరహ మను పేరియగ్ని తనవాహనమయిన మేషము నెక్కి వచ్చినాఁడు.—మీన మేషరాసుల యుదయములకు కారణము కానట్టి మదనవైశ్వానరాగమనములను కారణములనుగాఁ జెప్పినాఁడు, కావున హేతూత్ప్రేక్ష, వాచకము అప్రయుక్తము గాన గమ్య;

"కేతు గ్రహే ధ్వజే చిహ్నే కిరణోత్పాతవహ్నిషు"–నానా. పాంథుఁడనఁగా ఎప్పుడును దారినడచుచుండువాఁడు,—"పన్థానం నిత్యం గచ్ఛతి" అని విగ్రహము. "పన్థో ణ నిత్యమ్" అని సూత్రము. అట్టివానిభార్య ఎప్పుడును వియోగినియే గదా. అందులోను యువతి యాయెనేని దానిదుఃఖము చెప్పవలయునా? కడమ ఋతువులకన్న వసంతము కామోద్దీపకతరముగాన వసంతమున మదనుఁడు దండెత్తునట్లు కవి రచించినాఁడు.—ఇలన్ = ఇలనున్నవారి కగపడుటచేత ఇలందోఁచినట్లు చెప్పినాఁడు, అంతియకాని మీనమేషము లనెడు నక్షత్రరాసులు భూగతములుకావు. ఇట దండె త్తుటయు దహించుటయు క్రమముగా మీనమేషమాసములయందుఁ జెప్పఁబడినవి. పాంథభార్య మీనమాసమంతయు వేచినది. పాంథుఁడు రాఁడాయెను, ఇఁక మేషములోను ఆమెకు దాహము గాక మఱియేమున్నది.

చ. ప్రియ పరిరంభణ ద్రఢిమపె ల్లిఁక నామని వచ్చి చేయుఁగా
న్వ్యయ మని సీతునంద చెలువ ల్పెదవు ల్దడుపంగ వచ్చెఁ దా
రయమునఁ బేర్చి యా ఋతువు రాఁ జలి విచ్చి తొలంగి ర య్యవ
స్థ; యుచితమే కదా విపది ధైర్య మనం జనుమాట యింతకున్. ౯౯

౯౯. ఇఁకన్ = ఇటుతర్వాత, ఆమని = వసంతుఁడు (పా. చైత్రుఁడు), వచ్చి, ప్రియ....ట్గ-ప్రియ = వల్లభులయొక్క-పరిరంభణ = కౌఁగిలింతయొక్క-ద్రఢిమ = బిగువుయొక్క-పెల్లు = అతిశయమును, వ్యయము సేయుఁగా = పోఁగొట్టునుజుమా, అని = అనుభయముచేత, సీతునంద = చలికాలమందే, చెలువల్ = ఇంతులు, పెదవుల్ తడుపంగన్ = దిగులుపడుచుండఁగా (చలికి చీలినపెదవులను నాలుకతో తడుపుకొనుచుండఁగా అనియు), ఆఋతువు = వసంతర్తువు, రయమునన్ = వడిగా, తాన్ = తాను, పేర్చి = విజృంభించి (మలయమారుత కోకిలకూజిత భృంగరావ పుష్పదళంబులతో ననుట,) వచ్చెన్ = అరుదెంచెను, రాన్ = వచ్చినంతట, చలి విచ్చి = భయము తీఱి (చలి లేనందున అనియు,) అయ్యవస్థ = ఆ పెదవులు తడుపుచుండుటనికని, తొలంగిరి = మానిరి, ఇంతకున్ = ఇందులకు, విపది = ఆపదవచ్చినప్పుడు, ధైర్యమ్ = ధైర్యమూనవలయును, అనన్ చనుమాట= అను ప్రసిద్ధసూక్తి, ఎంతయున్ = మిక్కిలి, ఉచితమేకదా = యుక్తమేకదా.

తా.—చలికాలములో ఇంతులు 'ఇటువస్తుట వసంతర్తువు వచ్చున, చలిచేత నిప్పుడు లభించుచున్న ప్రియగాఢాలింగనములు అప్పటివెట్టదినములలో సడలునడిపోవును', అని భయముచే పెదవులుతడుపుచుండిరి. ఇట్లుండఁగానే ఆఋతువు పూర్ణవిజృంభణముతో రానే వచ్చినది. అంతట, ఆయాపద రాకముందు భయపడినయాయింతులు ఆయ్యాపద వచ్చినపిమ్మట ధైర్యమే అవలంబించి, పెదవులు తడుపుట మానిరి. విపత్తువచ్చినప్పుడు ధైర్య మవలంబింపవలసిన దను సూక్తి కడుదొడ్డదిగదా-శ్లేషోత్థాపితమయిన యర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

పెదవులను నాలుకతో తడుపుకొనుట భయముచేతనుం గలుగును. కవి చలికార్యమును భయకార్యముగా చమత్కరించినాఁడు, చలి వచ్చుట యన భయము తీఱుటయు శీతర్తు వంతమొందుటచే

వెట్టదినములు వచ్చుటచే చలిపోవుటయు, ఇట కవి ఋత్వపగమకార్యమును భయాపగమకార్యముగా చమత్కరించినాఁడు.—'పరిరంభణము'-'పరిరమ్భః పరిష్వఙ్గః సంశ్లేష ఉపగూహనమ్'-అమ. 'ప్రథిమ' పృథుశబ్దముయొక్క భావము,-నకారాంతము-ఇమనిచ్ప్రత్యయాంతము-సం. ప్రథిమము-సీతు. సం. సీతువు, ప్ర. శీత. "ఆహారంబిడుచు సీతునన్"-1 (82); "సృష్టబహువ్రణంబయిన సీతునకల్కి" 5 (100); వ్యయము సేయు = వ్యయించు; ఆ ఋతువు-"ఋతి వర్ణంబులు రల తుల్యంబులు"-బా. వ్యా.—"విపది ధైర్యమ్":—

"విపది ధైర్య, మ థాభ్యుదయే క్షమా। సదసి వాక్పటుతా, యుధి విక్రమః, యశసి చాభిరుచి, ర్వ్యసనం శ్రుతౌ। ప్రకృతిసిద్ధ మిదం హి మహాత్మనామ్" అని సంపూర్ణవాక్యము.

ఉ. సృష్ట బహువ్రణం బయిన సీతున కల్కి నిజోష్ఠపల్లవో
చ్ఛిష్టముఁ గొన్న దిమ్మధు వి సీయన కింతులు మోవిఁ దన్మధూ
చ్ఛిష్టముఁ గొన్న యొచ్చె మఱఁ జేసిన, వారు కృతం బెఱింగి వి
స్పష్టముగా నొనర్చిరి వసంతున కూఱట దోహదంబులన్. ౧౦౦

౧౦౦. ఇంతులు = మగువలు, సృ... కున్-సృష్ట = చేయఁబడిన-బహు = పెక్కు-వ్రణంబు= గాయములుగలది (అనఁగా మోవియందు పెక్కుగాయములు కావించినట్టిది),-ఐన సీతునకున్ = అయినట్టి చలికి, అల్కి = వెఱచినవారై - నిజ....మున్-నిజ = తమదైన - ఓష్ఠపల్లవ = మోవిచిగురు యొక్క-ఉచ్ఛిష్టమున్ = ఎంగిలిని, ఇమ్మధువు = ఈతేనె, కొన్నది = ఆనినది, ఇసీ = ఇస్సీ, అనక = అనిరోయక, మోవిన్ = తమ పెదవియందు, తత్ మధుఉచ్ఛిష్టమున్ =ఆ తేనెయొక్కయెంగిలి (మైనము ననుట), కొన్నయొచ్చెము = గ్రహించినహీనతను, అఱఁజేసినన్ = (వసంతుఁడు) పోఁగొట్టఁగా, వారు = ఆస్త్రీలు, కృతంబు = వసంతుఁడు చేసినయుపకారమును, ఎఱింగి = చక్కఁగా మనస్సున భావించి, వసంతునకున్ = ఆమనికి, ఊఱటన్ = విశ్రాంతికలుగునట్లుగా, దోహదంబులన్ = పుష్పోత్పాదనక్రియలను, విస్పష్టముగాన్ = స్ఫుటముగా, ఒనర్చిరి = కావించిరి.

తా.—చలికాలమున స్త్రీలు పెదవులందు చలివలనిపగుళ్లకు నివారకముగా మైనము పూసికొందురు. మైన మన మధూచ్ఛిష్టము-['మధూచ్ఛిష్టం తు సిక్థకమ్' అమ. 'మయినము' తేనెం గొనఁగా మిగిలిన తేనెపెఱ గావున దానికి మధూచ్ఛిష్ట మని పేరు. "మదనాః సిక్థ దుత్తూర వసన్త ద్రుమ మన్మథాః"-నానా.—"మదన-పు. ఇది మైనమునకు ఉమ్మెత్తచెట్టునకును, వసన్తర్తువునకును, మ్రంగచెట్టునకును, మన్మథునకును పేరు."—అని వాండారిపాపనశాస్త్రులవారిటీక:] అనఁగా తేనె యెంగిలి, మఱియా తేనెయెట్టిదన, తాము పానముసేయునపుడు తమమోవియెంగిలిచే మధురిమం బొందినట్టిది. అట్లు అది తమయెంగిలి దిన్నదైయుండ, దానియెంగిలిం దాము మరల పెదవులందు స్వీకరించుట ఆయింతులకు మిక్కిలి లజ్జాకరముగాదా. ఇంతలో వసంతర్తువు వచ్చి చలిని పోఁగొట్టును, మఱి పెదవులు పగులవు; కావున మఱి పెదవులకు మైనముం బూసికో నక్కఱలేదు, ఆవిధముగా మైనమును మాన్పించి, దానిందాల్చెడు నవమానమును తమకు వసంతుఁడు తప్పించినందులకుఁగాను, వారు కృతజ్ఞతగలవారై అతనికి విశ్రామముకలుగునట్లుగా చెట్లను పూపం జేయుటయనెడి యతనిపనిని, తాము పాదతాడనాదిదోహదములచేత నెఱవేర్చుచున్నారు.-అన్యోన్యాలంకారము.—

"అన్యోన్యోపకృతియె య। న్యోన్యము కవిచేత నృపతి యొఱుఁ గవి నృపుచేన్." అలం.

"మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపి"-అమ. ఇంతులు చలికాలమున మోవియందు మైనముం దాల్చుటయు వసంతము రాఁగానే మానుటయుప్రసిద్ధము:—కర్పూరమంజరి ౧-వ జవనికాంతరము,

శా.—"బిమ్బోష్ఠే బహుళం న దదతి మదనం, నో గన్ధతైలావిలాః
వేణీ ర్విరచయన్తి, దదతి న తథా గ్రేఽపి కూర్పాసకమ్,
య ద్బాలా ముఖకుఙ్కుమేఽపి ఘనే వర్తన్తే శిథిలాదరాః
త న్మన్యే శిశిరం వినిర్జిత్య బలా త్ప్రాప్తో వసన్తోత్సవః."

'దోహదంబులన్.'—

"తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం,
పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యా చ్చ తత్క్రియా."

ఆ క్రియలు దశవిధదోహదములు:-ఎట్లన:—

"అశోక శ్చరణాహత్యా, వకుళో ముఖసీధునా,
ఆలిఙ్గనా త్కురవకః, సిన్దువారో ముఖానిలాత్,
కరస్పర్శేన మాకన్దః, ముఖరాగేణ చమ్పకః,
గీత్యా ప్రియాళు ర్నితరాం నమేరు ర్హసితేన చ"
'ఒచ్చెము' = పొచ్చెము-ప్ర. పుచ్ఛమ్.

మ. మునుపే చంద్రబలంబు గల్గి మలయంపుంగమ్మలేగాడ్పుఁ దే
రున నేతెంచు లతాంత బాణునకు సూర్యుండు న్మహిం గ్రొత్తగా
ననుకూలించెఁ జలంబున న్విరహిణీప్రాణాపహారంబు సే
యన యూహించు విధాత కృత్య మది యేలా మాను నెప్పట్టునన్? ౧౦౧

౧౦౧. మునుపే = మొదలనే, చంద్రబలంబు = గ్రహసంచారవశమునవైన చంద్రబలము-కల్గి-కలవాఁడై (చంద్రమిత్రుఁడగుటచేతను, ప్రకాశంబుచేతను చంద్రునియందుకలవాఁడై అనియు), మల....రునన్-మలయంపున్ = మలయగిరిదైన (మలయగిరినుండి వచ్చుచున్న)-కమ్మ = పరిమళవంతమైన-లేగాడ్పు = మందమారుతమను-తేరునన్ = రథమందు, ఏతెంచు లతాంత బాణునకున్ = వచ్చుచున్న పూవిల్తునికి, సూర్యుండున్ = సూర్యుఁడుకూడ, మహిన్ = భూమిలో, అనుకూలించెన్ = సాయపడెను, (గ్రహగతిచే ననుకూలుఁడాయెను-శిశిరర్తువునలేని తైక్ష్ణ్యమును ఇప్పుడు పొంది బాహకుఁ డాయెననుటయు), చలంబునన్ = పగపట్టి,-విరహిణీప్రాణ అపహారంబు = వియోగినుల యొక్క ప్రాణముయొక్క హరణమును, చేయన = చేయుటకే, ఊహించు విధాత కృత్యము = ఉద్యోగించుచున్న బ్రహ్మయొక్క పని, అది, ఎప్పట్టునన్ = ఏ సమయానవైనను, ఏలా తప్పున్ = తప్పక నెఱవేరును.

తా.—ఏదైనను కార్యము తలపెట్టుకొన్నవారికి గ్రహగతి ప్రకారము చంద్రబలముచేత అది సిద్ధింపదు. ప్రకృతమందు విరహిణీబాధనమునకుం దొడంగినమన్మథుని నెచ్చెలియగుటంబట్టి చంద్రుఁడు తనబలముతో తోడ్పడుట సిద్ధము.—అదియే గ్రహసంచారరీతిచేత నయిన చంద్రబలముగా నిటం జెప్పఁబడినది. ఇదియుం గాక శిశిరర్తువునందు సూర్యచంద్రులు మంచుమూలముగా మందప్రకాశులై యుందురు. ఇప్పుడు-అనఁగా-వసంతములో, మంచు చెడంగుటంబట్టి,....చంద్రసూర్యులకు తేజ మెచ్చునుగావునను, చంద్రుఁడు వియోగినులను క్రాఁచువాఁ డగుటంబట్టియు, చంద్రునిబలము మన్మథునికి ఇనుమడి యైనది. ఇట్లు చంద్రసహాయసంపదగలవాఁడై మదనుఁడు విరహిణులపై వారికి దుస్సహ మయినమందమలయానిల మనెడి తేరిని నెత్తావితోడిదానిని ఎక్కి దాడితరలినాఁడు; అట్టి యాతనికి పాపగ్రహమయిన సూర్యుఁడుకూడ, శిశిరర్తువులో మందతేజుఁడై యుండినవాఁడు,

ఇప్పుడు క్రొత్తగాభూమిలో విరహిణులకు శీతలోపచారములం గూడఫలింపనీయని చిచ్చుఱయెండం దాల్చి, తోడ్పడినాఁడు; అట్లు అతఁడనుకూలించుటయు గ్రహసంచారవశముచేతనే; కావున అతఁడును గ్రహగతివశమునను తనకార్యముచేతను రెండుతెఱంగులను మన్మథునికి సహాయుఁడే అయినాఁడు. ఇందువలన విరహిణీప్రాణనాశమును దైవము సంకల్పించినాఁ డని స్పష్టముగా తెలియుచున్నది, ఇఁక నది నెఱవేఱక తప్పునా? కావున ఆ కాలమందు ఆ యమ్మవారు అత్యంతమదనపీడ నొందుచుండిన దని విశదము.—ఇట అప్రస్తుతసామాన్యోక్తి ప్రస్తుతవిష్ణుచిత్తపుత్త్రీ రూపవిశేషపరముగాన అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము, దానికి అర్థాంతరన్యాసము అంగముగానున్నది.

'మలయంపు'-గాలి దక్షిణదిక్కునుండి వచ్చుచున్నదనుట.—'కమ్మ'-మలయమునందలి చందన ద్రుమములయు నడిమియుద్యానముల నానాపుష్పములయు పరిమళముం దెచ్చుచున్న దనుట,-'లే'-అనుటచే తుషారాదిభారముచేత, మందముగా సంచరించుచున్న దనుట:—అని మలయవాయువునందు వర్ణ్యము లైనశైత్యమాంద్యసౌరభములు చెప్పఁబడినవి. 'తేరునన్' 'తేరన్' అనునది ఔపవిభక్తికము వచ్చినరూపము, అరుదుగా ఔపవిభక్తికములు అనౌపవిభక్తికములుగానుం బ్రయుక్తము లగుట కలదు:-'లతాంత'-"కమ్మనిలతాంతములకు మ్రొక్కనసిపచ్చు మధుపమ్ముల సుగీత నినదమ్ము లెసఁగెన్-"ఆదిపర్వము.-'చలంబు'-ప్ర. ఛలమ్. చతుర్థపాదమున ప్లుతయతి.

క. మలయ కట కోటజస్థిత । కలశీసుత సేవ నిట్టు గ నెనో తదాశా
  నిలుఁ డనఁగ నలసవృత్తిన । మెలఁగుచు నాపోశనించె మిహికాజలధిన్. ౧౦౨

౧౦౨. మల....వన్-మలయ = మలయాద్రియొక్క - కటక = నెత్తమందలి-ఉటజ = పర్ణశాలలో-స్థిత = నివసించుచున్నట్టి-కలశీసుత=కుంభసంభవునియొక్క = (అగస్త్యునియొక్క)-సేవన్ = శుశ్రూషచేత, తత్ ఆశా అనిలుఁడు = ఆ కుంభసంభవుని దిక్కునుండి వచ్చుగాలి (అనఁగా దక్షిణపుగాలి,) ఇట్లు కనెనో అనఁగన్ = ఈవిద్యను నేర్చెనో అనునట్లుగా, అలస వృత్తిన = మందతతోనే, మెలఁగుచున్ = సంచరించుచు, మిహికా జలధిన్ = మంచు సముద్రమును, ఆపోశనించెన్ = ఆచమించెను (అనఁగా త్రాగివైచెను.)

తా.—మలయమారుతము మెల్లఁగానే వీచుటయు సముద్రమంతటిమంచు మాయమగుటయు నెట్లుండె ననఁగా-మున్ను సముద్రమును అరచేతిలోఁ గొని ఆపోశనము పుచ్చుకొన్న యగస్త్యులవారు ఆ మారుతమునకు జన్మభూమి యైనమలయపర్వతము నెత్తమ్మున పర్ణశాలలో నివసించుచుండుటంబట్టి వారి యొద్ద ఆ మలయమారుతము ఆ సముద్రపానవిద్యను శుశ్రూషాపూర్వకముగా నేర్చినదై తమ కగపడ కయే అవలీలగా ఆ మంచుసముద్రమును ఒక్కగుక్కతో ఆపోశనము పుచ్చుకొన్నదో యనునట్లుండెను.—రూపకానుప్రాణితమయిన యుత్ప్రేక్ష.

"కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః".—"పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియామ్"-"అగస్త్యః కుమ్భసంభవః - అమ.—అగస్త్యులవారు సముద్రమును అరచేతిలోనికి గ్రహించి త్రాగివైచినకథ ప్రసిద్ధము:—"అగస్త్యః పాథోధిం యదకృత కరామ్భోజకుహరే క్రియాసిద్ధి స్సత్త్వే భవతి మహతాం నోపకరణే" భోజప్రబంధము. 'అగస్త్యులు మలయవాసి' యనుటకు చూ. 4 (147) టీక.

'ఆపోశనించె'-నామధాతువు-ఆపోశనము-అప్పుకవిలో నీక్రిందివి యుదాహృతములు:—

"తత్తరమున నాపోశన మెత్తఁబోయి భూసురుం డెత్తు నుత్తరాపోశనంబు" శృంగారషష్ఠము.

"ఓశశిముఖి లోపాము । ద్రేశుఁడు కలశభవుఁ డుండు నిట నతఁడు తపో
రాశి మహాత్ముఁడుమును పా।పోశనముగఁ గొనిరయో సాగరాంబువు లెల్లన్."-చమత్కారరామా.

'అవశ్యాయ స్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమం ప్రాలేయం మిహికాచాథ హిమానీ హిమ సంహతిః'-అమ.

క. మలయతరున్యాయము యిలఁ। గల తరువుల కెల్లఁ జేయఁగా వలచెఁ జుమీ
యలరించు నెపంబునఁ బరి। మళితములుగ ననఁగ నచటి మారుత మొలసెన్.

౧౦౩. మలయతరున్యాయము — మలయములోని చెట్లగుణమే (అనఁగా పరిమళమే), ఇలన్ గల తరువులకున్ ఎల్లన్ — భూమిలోని చెట్ల కన్నిటికిని, చేయఁగాన్=కావించుటకు, అచటి మారుతము = ఆ మలయపర్వతపు గాలి, వలచెన్ చుమీ = కోరినది సుమా, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, అలరించు నెపంబునన్ = చెట్లను పుష్పింపఁజేయు మిషచేత, పరిమళితములు కాన్ = సంజాతపరిమళములు అగునట్లుగా, ఒలసెన్ = వీచెను.

తా.—మలయపర్వత మారుతము—ఆ మలయములోని చందనతరువుల గుణమును అనఁగా పరిమళమును లోకములోని తరువుల కన్నిటికిని కలిగింపం గోర్కె వహించినదో యనునట్లుగా చెట్ల నన్నిటిని పరిమళవంతములగునట్లు పుష్పింపఁజేయుచు వీచెను.—దక్షిణమారుతము వీచెను, చెట్లు పూచి పరిమళవంతము లైనవి అని, భా. 'మలయతరున్యాయము'-మలయతరువులు చందనవృక్షములు, చందనములకు కవులు పుష్పములను వర్ణింపరు, "న చ కుసుమఫలే గన్ధసారద్రుమాణామ్," సా. ద; కావున వాని పరిమళము కొయ్యది గాని పువ్వులది గాదు.—'పరిమళితములు'—సంజాతార్థమందు ఇతచ్ ప్రత్యయము, "విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే."-అమ. 'అలరించు'-ప్రేరణార్థకము. కన్ = కాన్ = అగునట్లుగా.

ఉ. కుప్పసము ల్వదల్చి, వలి గుబ్బల నొత్తిరి హత్తి వేగుజా
మిప్ప లలర్చు గాడ్పుల కధీశుఁ, గ్రమంబున ఘర్మ శంకమై
నుప్పతిలంగ దోమతెర లుప్పర మెత్తిరి, దక్కి రూష్మముల్
దెప్పరమైన లోహశకటీ ప్రకటీకరణంబుఁ గామినుల్. ౧౦౪

౧౦౪. (ఆ ఋతువునందు), కామినుల్ = వలపు గత్తెలు, వేగుజాము = రాత్రి చరమయామమున, ఇప్పలు = ఇప్పచెట్లు, అలర్చు గాడ్పులకున్ = పూచెడు తెమ్మెరకు (అనఁగా ఇప్పలను పూవఁజేసి ఆ పూవుల నెత్తాపిని తెచ్చుచున్న వేగుజాము తెమ్మెరలచేత నుద్దీపితకామలై), కుప్పసముల్ వదల్చి = అవికలను ముడి విప్పి యొదలించి, అధీశున్ = కాంతుని, హత్తి = కవ్వి, వలి గుబ్బలన్ = చలువగల కుచములతో (పా. ఇతిగుబ్బలన్ - క్రిక్కిఱిసిన బిగువుకుచములతో), ఒత్తిరి= అదిమిరి (పా. ఒత్తిలి = ఒత్తిగిల్లి), క్రమంబునన్ = కొంతసేపటికి, మైన్ = మేనియందు, ఘర్మశంక = చెమట పోసినదను సందియము, ఉప్పతిలంగన్ = జనింపఁగా, దోమతెరలు = దోమలను లోనికి రానీకుండుటకై మంచముచుట్టును వ్రేలఁగట్టిన తెరలను, ఉప్పరము = పైకి, ఎత్తిరి = నైచిరి, ఊష్మముల్ = వేఁడి, దెప్పరమయినన్—గాటము కాఁగా, లోహ శకటీ ప్రకటీకరణంబున్—ఇనుపబండి (కుంపటిని) ఉపయోగించు కొనుటను, తక్కిరి = మానిరి.

తా.—ఆమనిలో కామినులు ఇప్పచెట్ల నలరంజేసి, వానిపువ్వులపరిమళమును తమవంకకుఁ దెచ్చుచున్న వేగుజాము గాలిచే నుద్దీపితకామలై అవిక సడలించి భర్తను కలిసి వలిగుబ్బలతో నొత్తిరి. ఆపెనఁకువచేత చెమరుప్పతిల్లె నని శంకించి దోమతెరలను మంచపుమేలుకట్టుపైకి ఎత్తివైచిరి. పెట్టలు గాటములు కాఁగా, మంచముక్రింద ఇనుపకుంపటులను పెట్టుకొనుట మానివైచిరి.-స్వభావోక్తి.

పలిగుబ్బలు—

"కూపోదకం వటచ్ఛాయా తామ్బూలం చేష్టకాగృహం
శీతకాలే భవే దుష్ణ ముష్ణకాలే తు శీతలమ్."—

అనుసూక్తిప్రకారము ఆమనియందు తరుణీకుచములు చలువగా నుండును.—ఇప్ప వసంతము నం బూచును:—

"త త్తేజ స్తరణే ర్ని దాఘసమయే, త ద్వారి మేఘాగమే,
త జ్జాడ్యం శిశిరే, య దేకశరణై స్సోఢం పురా యై ర్ద్రుమైః.
"ఆయాతోఽప్యధునా ఫలస్య సమయః కోఽయం వినా తై రితి
స్మృత్వా తాని శు చేవ రోదితి గళత్పుష్పై ర్మధూకద్రుమః."

'కుప్పసము'-ప్ర. కూర్పాసః-'జాము'-ప్ర. యామః-'శంక'-అప్పుడప్పుడే ఆఋతువులో నూతనముగా నుప్పతిల్లుటచేత-ఇంక కొన్నాళ్లు జరగిన, శంకగాదు, నిశ్చయమే కలుగును.-'ఉప్ప రము'-ప్ర. అభ్రమ్-అనివైకృతదీపిక-'ఉప్పరము'-ఉప్పరమునకు అని షష్ఠ్యర్థమున ప్రథమ 'లోహ శకటి'-చిన్నయినుపబండిగానుండు కుంపటియనియెఱుంగునది;-కుంపటికి చక్రములుండుటకు:—

"కవిమతి రివ బహులోహా సుఘటితచక్రా ప్రభాతవే ళేవ
హరమూర్తి రివ హసన్తీ భాతి విధూమానలోపేతా.—"భో. ప్ర.

"బండికుంపటి(చిల్కు పరఁగు గొల్లె మనంగ)" ఆం. భా. 'కామినుల్'-అనుట సంభోగేచ్ఛ కలవా రని తెలుపుటకు.

మ. అరుణాంశుండు హిమర్తువన్ రజని డీలై క్రుంకి పుష్పర్తు వా
సర కల్యోదితుఁ డౌచు మున్న యిడుటన్ శ్యామాకుచాలేప సం
కరసాంద్రాగ్ని శిఖారుణప్రభఁ గొనెన్ గాకున్నఁ గాలజ్ఞప
త్త్రి రుతం బెట్లు చెలంగు మానకుపిత స్త్రీ కర్ణ దంభోళియై. ౧౦౫

౧౦౫. అరుణాంశుండు-అరుణ = ఎఱ్ఱని - అంశుండు = కిరణములు గలవాఁడైన సూర్యుఁడు, హిమర్తువు = హిమఋతువు = చలికాలము, అన్ (అను) రజనిన్ = అనెడిరాత్రియందు, డీలుఐ = డిల్లపడి, క్రుంకి = అస్తమించి, పు....డు - పుష్పర్తు = పుష్పఋతువు = ననకారు - అనఁగావసంతము అనెడు-వాసర = పగటియొక్క-కల్య = ప్రాతఃకాలమందు (అనఁగా వసంతారంభమందు)-ఉది తుఁడు = ఉదయించినవాఁడు, ఔచున్ = అయి, మున్న = పూర్వమే (అనఁగా తాను అస్తమించు నప్పుడే-అనఁగా చలికాలము మొదలనే), ఇడుటన్ = ఇల్లడ యుంచినందున, శ్యామా....భన్ - శ్యామా = జవ్వనులయొక్క-కుచ = స్తనములయొక్క,-ఆలేప = కలపముయొక్క - సంకర = మిశ్ర మందలి-సాంద్ర = దట్టమయిన - ఆగ్నిశిఖ = కుంకుమపువ్వనెడి - అగ్నిశిఖా = యగ్నికీలయొక్క- అరుణప్రభన్ = ఎఱ్ఱనికాంతిని, కొనెన్ = మరల స్వీకరించెను, కాక ఉన్నన్ = అట్లు అది రాత్రి తెల్లవాఱుట కానియెడల, మా....ళి-మాన = ఈసుచేత-కుపిత = కినిసిన-స్త్రీ = చెలువలయొక్క,- కర్ణ = చెవులకు, దంభోళి = పిడుగు, ఐ, కాల....బు-కాలజ్ఞపత్త్రి = కాలమెఱిఁగినపక్షియొక్క (అనఁగా కోకిలయనెడు కోడియొక్క)-రుతంబు = కూఁత, ఎట్లు, చెలంగున్ = ఉప్పతిల్లును?

తా.—ఆసాయము పాటుపడి అలసిసొలసినవాఁడు తనయమూల్యాభరణమును ఆప్తునికడ ఉంచి తెల్లవాఱఁగానే వెండియుంగైకొని ధరించి వెలుపడుటయు, మానకుపితస్త్రీలకు వేగుతటి కోడి

కూఁత వినఁగా అయ్యో ఈ రాత్రి యంతయు అలుకచేత పొందు పోఁగొట్టుకొంటిమి గదా యని దుఃఖించుటయు, కోకిలకూఁతను వినఁగానే కాముకులకు విరహ ముద్రేకించి కఠోరదుఃఖమును గలుగుటయు, కామినులు చలికాలమందు కుచములకు కుంకుమతోడి యంగరాగమును ధరించుటయు, వసంతము రాఁగానే యంగరాగమును కుంకుమను మానుటయు, వేగుతఱిని కోళ్లుకూయుటయు, వసంతము రాఁగానే కోకిలలు కూయ నారంభించుటయు ప్రసిద్ధములు: సూర్యుఁడు చలికాలమందు మందతేజుఁడై యుండి, వసంతము రాఁగానే మరల స్ఫుటతేజస్కుఁ డగుటయు, దినాంతమందు తన తేజస్సును అగ్నియం దుంచుటయు శాస్త్రసిద్ధములు.—ఈ వృత్తము లిట నుపజీవింపఁబడి యున్నవి. అట్లే అరుణకిరణుఁడైన సూర్యుఁడు శరత్కాలమనెడి పగలెల్ల దీపించి యలసి శీతర్తు వనురాత్రి యెల్ల నిద్రితుఁడై, వసంత మనెడి పగటియొక్క వేకువను మేల్కొన్నవాఁడై శరత్తను పూర్వదినము కడపట తాను నిద్రింపఁబోవుచు చామలపాలిండ్ల కలశమందు ఉంచిన కుంకుమ యనెడి వహ్నిజ్వాల యొక్క యరుణతేజమును మరలం బుచ్చుకొని దీపింపందొడంగెను. అట్లు వసంతారంభము వేకువ ప్రొద్దు కాదనఁగూడదు, అది యా వేకువప్రొద్దే యనుటకు మానక కుపితయువతులకు కర్ణకఠోరముగా అప్పు డుప్పతిల్లుచున్న కోకిలరుత మనెడి కోడికూఁతయే తార్కాణము. రూపకము, తదుత్థాపితమైన యనుమానంబును.

'హిమర్తువు'-హిమమును చలియు హేమంతశిశిరముల రెంట నుండును గావున ఇట హేమంత శిశిరఋతువులు రెండును గ్రాహ్యములు. 'డీలై'-డీలగుట క్షణమేని విరామము లేని సంచారముచేత, పా. (రజనిఁ) దీలై, "సదా చరతి ఖే భానుః",-"భాను స్సకృ ద్యుక్తతురఙ్గ ఏవ".—

"మ్రొగ్గ డొంకెఁ గుందెఁ దగ్గెఁ దీలయ్యెను। స్రగ్గ ముడిఁగె డొంగ సమసె స్రుక్కెఁ
గ్రుంగె డస్సె డిందెఁ గుదిసెఁ దూఱె నణంగె। నవఁగెఁ దగ్గె సనుట యలరు నభవ." ఆం. భా.

'పుష్పర్తు'-'వసన్తః పుష్పసమయః సురభిః', 'ఘస్రో దినాహనీ వా తు క్లీబే దివస వాసరౌ' 'ప్రత్యూషో ఽహర్ముఖం కల్యమ్' అమ. 'శ్యామ'-"శ్యామా షోడశవర్షా స్త్రీ"-నానా.-లక్షణచేత తరుణీమాత్రమునకు పేరు. 'అగ్నిశిఖ'-"అథాగ్నిశిఖ ముద్దిష్టం కుసుమ్భే కుఙ్కుమే ఽపి చ"-మేదిని. అరుణాంశుఁడు గావున అరుణప్రభ నుంచినాఁడు, అరుణప్రభనే పుచ్చుకొన్నాఁడు; సాయం ప్రాతస్సమయములందు సూర్యుఁడు ఎఱ్ఱగా నుండును గాన అరుణ యనుట; మఱియు విశేషము ఏమన శ్యామలు చలికిఁగాను కుంకుమపూఁతల యంగరాగమును కుచములయందు చలికాలములోనే తాల్తురు.

"ప్రాలేయశైలశిఖరానిలసంప్రయోగః। ప్రోత్ఫుల్లకున్దముకరన్దహృతాళిబృన్దః
కాలోఽయ మాపతతి కుఙ్కుమపఙ్కసఙ్గ। ప్రోత్తుఙ్గరమ్యరమణీకుచ సఙ్గయోగ్యః." సు.ర.భా.

ఆమని రాఁగానే మానుదురు గావున, కుంకుమ మానినప్పుడు దాని యరుణప్రభయు దానితో పోయినదే గావున, ఆపోక నే సూర్యుఁడు వెండియుం గైకొనుటగా కవి వర్ణించినాఁడు. "సౌరం తేజః సాయ మగ్నిం సంక్రమతే। ఆదిత్యో వా అస్తం య న్నగ్ని మనుప్రవిశతి। అగ్నిం వా ఆదిత్యః సాయం ప్రవిశతి" అనిశ్రుతి.

"స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ।
దినాన్తే నిహితం తేజ స్సవిత్రేవ హుతాశనః." రఘువు.

ఆ కారణముచేతనే అగ్నికి పగలు లేని తేజము రాత్రి కల్గునని యుక్తి. 'కాలజ్ఞ పత్త్రి'-కోడి జాముజామును ఎఱిఁగి తదంతములందు కూయుట విదితమే. కోకిలయు వసంతమువఱకు కూయకుండి:—

"కాకః కృష్ణః పికః కృష్ణః కో భేదః పికకాకయోః।
వసన్తే సముపాయాతే కాకః కాకః పికః పికః."—

అది రాఁగానే కూయుటచే అదియు ఆకాలమును ఎఱిఁగిన దనియే తలంపవలయును. "కాలజ్ఞౌ పిక కుక్కుటౌ" శాశ్వతుఁడు. వేగుతఱిని కుక్కుటరుతము కాంతుని కౌఁగిలిని విడిచిపోవలసిన దని కాంతను హెచ్చరించును.—

"అయి విజహీహి దృఢోపగూహనం, । త్యజ నవసంగమభీరు, వల్లభం,
అరుణకరోద్గమ ఏష దృశ్యతే, । వరతను, సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః."—జానకీహరణము.

కోకిలరుతము స్త్రీలకు విరహతాపముం బెంచి మానభంగము కావించును.—

"చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః । పుంస్కోకిలో యన్మధురం చుకూజ
మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం । తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య"—కుమారసంభవము.

తే. మృగమదాలేపమును మాని రగరుకలనఁ । జన్నుఁగవ మీఁది కొప్పిరి బన్నసరము,
నొంటి కురువేరు పోఁచకుఁ గంటగింప । రైరి తుఱుమెడు సరపువ్వులం దతివలు.

అతివలు = స్త్రీలు, అగరుకలనన్ = అగరుమైపూఁతవలన, మృగమద ఆలేపమును = కస్తూరి మైపూఁతను, మానిరి = వదలివైచిరి, చన్నుఁగవమీఁదికిన్, బన్నసరమున్ = ముత్యాలపేరును, ఒప్పిరి = అంగీకరించిరి, తుఱుమెడుసరపువ్వులందున్ = కొప్పులో చెరువుకొనుటకై దండగాఁ గ్రుచ్చిన పువ్వుల నడుమ, ఒంటి కురువేరుపోఁచకున్ = ఒక్కటే కురువేరుపోఁచకు, కంటగింపరైరి = అప్రియ పడకుండిరి.

తా.—స్త్రీలు పూర్వము చలికాలమందు వెచ్చఁదనమునకై సేవించుచున్నవానిని ఇప్పుడు మాని, సమశీతోష్ణములను దాల్పందొడంగిరి. అందువలన అగరుచందనముతోడి కలపమును అలందం దొడంగి, కస్తూరికలపమును మానిరి; చన్నుఁగవమీఁద శిశిరర్తువులో మానిన ముత్యాలపేరును ఇప్పుడు వసంతమున తాల్ప నిచ్చగించిరి; తుఱుములోఁ దాల్చు పూదండలలోపల కురువేరుపోఁచను ఇంచుక చేర్చుకొనుటకు అప్రియపడరైరి.—స్వభావోక్త్యలంకారము.

'కంటగింపరైరి'—ప్రియపడిరనక ఇట్లుచెప్పుట అది సురభిశీతమయినను పోఁచయగుటచేత. అందువలననే ఒక్కపోఁచనే చేర్చుట. అట్లొప్పిరనుట యర్ధాంగీకారమును తెలుపుచున్నది. అందులకు కారణము ఎండ లింకను ముదురమియే.—'కంటగించు'—ప్ర. కంటకము (తటాలునం గలిగిన యప్రీతికి రోమహర్షణము కలుగును;)—'సరపువ్వులు'—'దినవెచ్చమునం'బోలె ములోపము.

"మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీచ"—అమ.—'అగరు'—య. అగురు:—
"అగురు రితి వదతు లోకో । గౌరవ మత్రైవ పున రహం మన్యే
దర్శితగుణైవ వృత్తి ర్యస్య జనే జనితదాహేఽపి"—సు. ర. భా.

చ. చిలువసుధారసాధరల చెల్వపుఁ బుక్కిటితావిఁ దీయనై,
వలపుల నందు తత్ప్రియుల వక్త్రవిషజ్వలనోష్మ నొట్రనై,
వెలువడి తద్గుణద్వితయ వేధఁ జుమీ యన మ్రానుపట్టుటల్
తలిరులు పుట్టుటల్ గలుగఁ దాఁగెనెఁ జందనశైలవాతముల్. ౧౦౭

౧౦౭. చందనశైలవాతముల్ = మలయమారుతములు, చిలు....విన్ — చిలువ సుధా రస అధరల = అమృత రుచితోడి యధరోష్ఠముగలవారైన త్రాచుకోమలులయొక్క — చెల్వపు = మనోజ్ఞమైన — పుక్కిటితావిన్ = పుక్కిళ్లయొక్క పరిమళముచేత, తీయన ఐ = మాధుర్యము కలదై, వలపులన్ = ఆనాగాంగనల తీయని పుక్కిటితావిలోని పరిమళములను, అందు = అనుచున్న — తత్....ష్మన్ —

తత్ = ఆనాగాంగనలయొక్క - ప్రియుల = వల్లభులయొక్క - వక్త్ర = నోటి - విషజ్వలన = విషజ్వాలల యొక్క - ఊష్మన్ = వేఁడిచేత, ఒట్టిన ఐ = కారపురుచిం బొందిన వై, నెలువడి = ఆగంధపుఁ గొండ నుండి తరలి, తత్ గుణ ద్వితయ వేధన్ = ఆ రెండుగుణములును సోఁకుటచేత, చుమీ, అనన్ = అను నట్లుగా మ్రానుపట్టుటల్ = ఆకులు రాలి చెట్లు మోడులగుటయు, తలిరులు పుట్టుటల్ = చిగుళ్లు పొడముటయు, కలుగన్ = సంప్రాప్తించుచుండఁగా, తార్కొనెన్ = సమీపించెను.

తా.—చందనశైలవాయువులు వీవందొడంగుడు, చెట్లు ముందున్నయాకులు రాలిపోవుటచే వట్టిమ్రోడు లగుటయు చిగిర్చి సొంపొందుటయు ఎట్లున్న దనఁగా, ఆవాయువులు చందనశైలమం దలి చందన వృక్షములయందున్న యాఁడుఁబాముల యమృతరసములమోవినుండి వాని పుక్కిళ్లపరి మళముచేత తీపొంది, ఆపరిమళమును తమప్రియలపుక్కిటి దగుటచేత తమితో నానిన వానియనుంగు మగలయిన పాములనోటి విషజ్వాలలచేత కారమై, ఈరెండుగుణంబులతో ఆచెట్లకు సోఁకుటచే ఆచెట్ల యందు పూర్వోక్తమయిన యారెండుకార్యములు అనఁగా ఆకులు రాలుటయు తలిరులుపెట్టుటయుం గలిగెఁజుమా యనునట్లుండెను.—హేతూత్ప్రేక్ష.

చందనశైలము మలయమే, అయినను ఇట మలయ మనక చందనశైల మనుట వక్ష్యమాణసర్ప ములు ఆ తరువులయందలి వని తెలుపుటకు:—"గంధపుమ్రానితావి గొనఁగాఁ బెనగొన్న భుజంగి కైపడిన్-" వై. భా.

"మూలం భుజఙ్గైః, శిఖరం ప్లవఙ్గైః, శాఖా విహఙ్గైః, కుసుమాని భృఙ్గైః,
నాస్త్యేవ త చ్చన్దన పాదపస్య, య న్నాశ్రితం సత్త్వవరైః సమన్తాత్."

ఈపద్యమున కారణములను చెప్పినక్రమమున కార్యములను చెప్పలేదు. తలిర్చుట అధరసుధా కార్యము, మ్రోడులగుట విషజ్వాలనోష్మకార్యము, ఇందువలన నిట యథాసంఖ్యాలంకారము తప్పి పోయినది.

మ. మదనస్యందనతా స్వవృత్తిఁ దెలిపెం బాటీర భూభృద్వల
న్మృదువాతం బతిపక్వ పాదప లతా వృంతావళీ మూల రం
ధ్రదళ త్పంకజకర్ణికాగణ హరిద్రాభంగ భా భాసుర
చ్ఛదన చ్ఛద్మవివర్తి కాంచన కన చ్చక్రచ్ఛటాచీత్కృతిన్. ౧౦౮

౧౦౮. పా....బు-పాటీరభూభృత్ = చందన శైలమునుండి (అనఁగామలయపర్వతమునుండి) వలత్ = సంచరించుచున్న - మృదువాతంబు = మందమారుతము, అతి....తిన్ - అతిపక్వ = మిక్కిలి పండినటువంటి-పాదప = చెట్లయొక్కయు-లతా = తీఁగలయొక్కయు-వృంత = తొడిమలయొక్క- ఆవళీ = సమూహములందలి - మూలరంధ్ర (తమకు అనఁగా ఆకులకు) మూల = పుట్టుతావు లైన- రంధ్ర = గండ్లనుండి - దళత్ = ఊడిపోవుచున్న (ఆకులకు విశేషణము) - పంకజకర్ణికా = తామర దుద్దుల-గణ = సమూహముయొక్కయు - హరిద్రాభంగ = తునియించిన పసుపుయొక్క తునియల యొక్కయు-భా = కాంతితో-భాసుర = ప్రకాశించుచున్న - ఛదన = ఆకుల నెడి-ఛద్మ = మిషచేత- వివర్తి = సుడియుచున్న-కాంచన = బంగారముయొక్క-కనత్ = ప్రకాశమానమయిన-చక్ర = బండి కండ్లయొక్క (అనఁగా ప్రకాశమానమైన బంగారపు బండిగండ్లయొక్క)-ఛటా = సమూహము యొక్క-చీత్కృతిన్ = చీత్కారముచేత, మద....త్తిన్-మదన = మన్మథునియొక్క-స్యందనతా = రథత్వమునందలి-స్వ = తనయొక్క (అనఁగా మలయానిలముయొక్క)-వృత్తిన్ = వ్యాపారమును, తెలిపెన్ = వెల్లడిచేసెను.

తా.—చందనశైలమునుండి వీతెంచుచున్న మందమారుతము - చెట్లనుండియు తీఁగలనుండియు తమతొడిమలగండ్లనుండి యూడి, తామరదుద్దుల కాంతితోను, పసుపుఁగొమ్మును విఱిచిన విఱుపులో మెఱసెడి కాంతితోను, ప్రకాశించుచున్న - పండుటాకు లనెడు బంగారపు బండిచక్రములే గిఱగిఱ సుడియుచుం జేయుచున్న చీత్కారశబ్దముచేత - తాను మదనునికి రథమయిన తనవ్యాపారమును చాటుచున్నట్లుండెను. కైతవాపహ్నవోత్థాపితగమ్యోత్ప్రేక్ష నిదర్శనాసంసృష్టి. పంకజకర్ణికా హరిద్రాభంగముల భా చందనమందు చెప్పఁబడినది గావున పదార్థవృత్తినిదర్శన.

వ. తదనంతరంబ. ౧౦౯

మలయమారుతము మదనునిరథ మని కవిసమయము; కామోద్దీపకము గావునను, దాని సుళ్లు చక్రములవలె నుండును గావునను, అట్లు సమయ మేర్పడినది.

"ధనుః పౌష్పం, మౌర్వీ మధుకరమయీ, పఞ్చ విశిఖాః,
వసన్తః స్సామన్తో, మలయమరు దాయోధనరథః,
త థా ప్యేక స్సర్వం హిమగిరిసుతే, కా మపి కృపా
మపాఙ్గా త్తే లబ్ధ్వా జగ దిద మనఙ్గో విజయతే." సౌందర్యలహరి.

వా. 'స్యందనిత'—స్యందనముగాఁ జేయఁబడిన-నామధాతువు-నిష్ఠాంతము.—'స్వవృత్తి'-చక్రభ్రమణముచే సంచరించుట, అతిపక్వము లగుటచేత తమంతట యూఁడినవి, బంగారువన్నెనుం బొరసినవి. 'కాంచనచక్ర'-లక్ష్మీపుత్త్రునికి లేనిసిరి మఱియెవరి కుండును? శ్రీమంతుఁడుగావున తనబండికి బంగారుచక్రములు చేయించుకొన్నాఁడు.—'చీత్కృతి'-బండి నడచునప్పుడు చక్రములలో గల్గు చప్పుడు, కందెన లేమిచే నగు కిఱ్ఱుశబ్దము గాదు.

సీ. క్ష్మా వశా రక్త రాంకవ, మరణ్యానీమ। ధూదిత తారుణిమ, వ ల్ల్యురగరసని
కోద్గతి, తరుగరుత్మ ద్గరు ద్గణము, క్రీ। డాహార్యజీమూత రోహితంబు,
నవ మిళిందప్రాఘుణకనిమంత్రణ శోభ। నాక్షతప్రతతి, వాయస విభక్త
పరభృతౌఘప్రాప్త పత్త్రిక, మాలతీ। త్రాసామయాపహార్ద్రక్షతజము,
తే. ప్రమదవన వనదేవతా సముదయాంగ। రాగ, మినజ హారిజ్జగ త్ప్రాణ శాణ
కషణదళితదళాంతసంక్రాంత కాంతి। ఘనమణిశలాక, చిగురాకుగలయ మొలిచె.

౧౧౦. చిగురాకువర్ణనము. (1)క్ష్మా....ము-క్ష్మా = భూమియనెడి-వశా = పిడియేనుఁగుయొక్క-రక్త = ఎఱ్ఱని-రాంకవము = బూర్నీసు, అర....మ-అరణ్యానీ = మహారణ్య మనెడి సుందరియొక్క-మధు = చైత్రమాస మనెడి -మధు = సురచేత-ఉదిత = జనించిన-అరుణిమ = ఎఱుపు, వ....తి-వల్లి = తీఁగలనెడి-ఉరగ = పాములయొక్క-రసనికా = నాల్కలయొక్క-ఉద్గతి = వెలికి నిగుడుట, (2)తరు... ము-తరు = చెట్లనెడు-గరుత్మత్ = గరుడులయొక్క-గరుత్ = ఱెక్కలయొక్క-గణము = సముదాయము, క్రీడా-....బు-క్రీడా అహార్య = క్రీడా పర్వతము లనెడి-జీమూత = మేఘములయొక్క-రోహితంబు = కొరడు, (3)నవ....తి-నవ = క్రొత్త (గావచ్చిన)-మిళింద = తుమ్మెద లనెడి-ప్రాఘుణక = అతిథులయొక్క (అతిథులను)-నిమంత్రణ = భోజనార్థము రమ్మని యిచ్చెడు-శోభన = మంగళమైన-అక్షత = పగులని బియ్యపుగింజలయొక్క-ప్రతతి = సమూహము, (4) వా....క - వాయస = కాకులనుండి-విభక్త = వేఱుపోయిన, పరభృత = కోయిలల-ఓఘ = సమూహముచేత-ప్రాప్త = పొందఁబడిన-పత్త్రిక = విభాగలేఖము, మా....ము-మాలతీ = జాజికి-త్రాస = భయమనెడి - ఆమయ =

వ్యాధిని-ఆవహా = కలిగించెడు-ఆర్ద్రక్షతజము = పచ్చిరక్తము, ప్రమ....ము - ప్రమదవన=అంతఃపురోద్యానముల-వనదేవతా = వనదేవతల-సముదయ = సమూహముయొక్క - అంగరాగము = మైపూఁత, ఇన....క-ఇనజ = సూర్యపుత్త్రిఁ డయిన యమున-హరిత్ = దిక్కైన-జగత్ప్రాణ = గాలియనెడి-శాణ = సానచేత-కషణ = ఒరిపిడిచేత - దళిత = ఊడిపోయిన - దళ = (పండిన) ఆకులనెడు-దళ= పేటులయొక్క-అంత = నాశముచేత - సంక్రాంత = కూడుకొన్న-కాంతి-తేజుగల-ఘన=గొప్ప-మణిశలాక = రత్నపుఁగోపు, (అయినట్టి) చిగురాకు, కలయన్ = ఎల్లెడలను, మొలచెన్.

తా.—భూమి యనెడి యాఁడేనుఁగునకు ఎఱ్ఱకంబళియు, మహారణ్య మనెడి విలాసినికి మధుమాసాగమన మనెడి మద్యపానముచేతనయిన యారుణ్యంబును, తీఁగలనెడి పాములు క్రోయుచున్న నాలుకలును, చెట్లనెడి గరుత్మంతుల ఱెక్కలసమూహములును, క్రీడాపర్వతము లనెడి మేఘముల యందలి తిన్నని యింద్రధనుస్సులును, క్రొత్తగా వచ్చిన తేంట్లనియెడు నతిథులకు (మకరంద) భోజనమునకు రమ్మని పిలుచుచు ఇచ్చెడి మంగళాక్షతలు, కాకులతో వేర్లుపోయిన కోకిలలకు విభాగ పత్త్రికలు, మాలతిని జడిపించుటకుఁ బోసిన పచ్చిరక్తమును, ప్రమదవనములందలి లేక ప్రమదవన మనెడి వనదేవతలు ధరించిన మైపూఁతలు, దక్షిణానిల మనెడు సానం బెట్టఁగా, పండుటాకు లనెడు పైపైపేటులు ఎగిరిపోఁగా, పస్నెమీఱిన పద్మరాగశలాకలును, అయినట్టి చిగురాకులు ఎక్కడఁ జూచి నను పొడసూపినవి. మాలాపరంపరితరూపకము.

'వశా'-ఆఁడేనుఁగుం జెప్పుట క్ష్మా తో ఏకలింగతకొఱకు, "గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ క్ష్మా వని ర్మేదినీ మహీః",-"కరిణీ ధేనుకా వశా"-అమ. 'రాంకవము' = రంకుసంబంధి యైనది-రంకు వనఁగా-హరిణవిశేషము, దాని బొచ్చుతో చేసినదనుట.—'రాఙ్కవం మృగరోమజమ్'-అమ.

"కృష్ణసార రురు న్యఙ్కు రఙ్కు శమ్బర రౌహిషాః ।
గోకర్ణ పృష తైణర్శ్య రోహితా శ్చమరో మృగాః"-అమ.

అరణ్యానీ-'మహారణ్య మరణ్యానీ'-అమ.

"మధు క్షౌద్రే జలే క్షీరే మద్యే పుష్పరసే మధుః ।
దైత్యే చైత్రే వసన్తే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే"-విశ్వః.

అరణ్యానీశబ్దగత స్త్రీలింగముచేత స్త్రీత్వము భావనీయము. సురాపానముచే మొగ మెఱ్ఱఁబాఱుట ప్రసిద్ధము.—"క్రోధః క్షుద్ధవపు ర్మదః"-కా. క. ల.—

"గణ్డభిత్తిషు పురా సదృశీషు । వ్యాజ్ఞ నాఙ్గితదృశాం ప్రతిమేన్దుః
దానవపాటలితకాన్తిషు పశ్చా । ల్లోధ్రచూర్ణతిలకాకృతి రాసీత్." మాఘము ౧౦ (౩౧).

వసంతము రాఁగానే కోకిలకూఁతలచేత కోకిలలును కాకులును వేఱుపడును.

'రసనికా'-రసనా-'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా'-అమ. గరుత్మంతుఁడు ఎఱుపు:—

"కుఙ్కుమాఞ్చితవర్ణాయ కున్దేన్దుధవళాయ చ ।
విష్ణువాహ నమ స్తుభ్యం పక్షిరాజాయ తే నమః-"

'ఘన జీమూతముదిర జలము గ్ధూమయోనయః' "ఇన్ద్రాయుధం శక్రధను స్త దేవ ఋజు రోహితమ్,"-అమ. "కొఱ డన రోహితంబు దోఁచు"-ఆం. భా.

ప్రాహుణక = ప్రాఘుణక = ప్రాఘుణిక = ప్రాఘూర్ణక = ప్రాఘూర్ణిక = ప్రాఘుణ; శోభనము గావున ఎఱ్ఱనియక్షతలు. వృక్షాదులు తుమ్మెదలకు చిగుళ్లె నొసంగును, పిమ్మట పుష్పరసమును

భుజింపం బెట్టు నని భావము.—"ఆవేశికః ప్రాఘుణికః ఆగన్తు రతిథి స్తథా"-హలాయుధుఁడు. "ప్రాఘుణిక స్త్వతిథిర్ద్వయోః", - త్రికాండశేషము.—'నవ'-అతిథి క్రొత్తవాఁడుగా నుండవల యును, 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపి,' 'సుమనా మాలతీ జాతిః,' 'రుధిరేఽసృ గ్లోహి తాస్ర రక్త క్షతజ శోణితమ్,' అమ. జాతి వసంతమందు పూవదని కవిసమయము-"నస్యా జ్జాతి ర్వసన్తే"-సా. ద. మెండురక్తము కనిన భయజ్వరము కలుగుట సహజము. ఎక్కడను అది పూవ కుండుటకై ఎల్లెడలను నెత్తురులు చల్లఁబడినవి.—'ఆర్ద్ర'-పచ్చిరక్తమైన అప్పుడే ఎల్లెడలను చావుచంపు లగుచున్నవి గాన తాను తలచూపిన తనకును వెంటనే మృతి కలుగునని భయపడును; 'స్యా దేవ ప్రమదవన మన్తః పురోచితమ్.' అమ. ఈ విశేషణములు జాత్యేకవచనము లని యరయునది. 'మణి'- సామాన్యగ్రహణంబున రత్నములకు ఎఱుపువర్ణమే.—చూ. 144 టీక. ఇట ప్రకరణవశంబున లక్షణచే పద్మరాగమునే గ్రహింపవలయును. విభాగపత్త్రికను మధ్యవర్తులు మంగళార్థమై కుంకుమ పూసి యిత్తురు. అంగరాగము చందనకుంకుమాదిమిశ్ర మగుటంబట్టి యెఱ్ఱగా నుండును.

తే. శరనిధుల మాఘ్యములు దీఱె మరున, కిట్టి
యనరున జయింతు మని కదా యద్దినాళిఁ
గ్రూరతిథిఁ గృష్ణరజనిఁ దద్వైరిఁ గనియుఁ
బెద్ద లివురాకుఁ బట్టిన పెట్టువడిరి. ౧౧౧

౧౧౧. మరునకుక్ = మన్మథునికి, శరనిధులక్ = అమ్ములపొదులయందు, మాఘ్యములు = మొ ల్లలు, తీఱెక్ = వ్యయమై పోయినవి (మాఘ్యము లనఁగా మాఘమాసమం దుండునవి, అనఁగా శిశిరఋతువు నందుండునవి, వసంతమం దుండవు), ఇట్టియనరునక్ = ఈ సంకటమునందు (ఆ యుత్తమబాణము లేని యిబ్బందిసమయమందు), జయింతుము = (దీనిచేత మన్మథుని) గెలుతుము, అని కదా = అను కోరికచేతఁ గదా, పెద్దలు, అద్దినాళిక్ = మాఘ్యములుండని యామధుమాసదినములలో, క్రూరతిథిక్ = మహామాంసవిక్రయములు ప్రాణిబలులు ఇత్యాదిక్రూరవిధానములకు ఏర్పడిన తిథి యైన, కృష్ణరజనిక్ = కృష్ణచతుర్దశీరాత్రియందు, తద్వైరిక్ = ఆమన్మథునికి వైరియయిన శివుని, కనియుక్ = దర్శనము చేసికొనియు, ఇగురాకుఁ బట్టిన = చిగురుటాకనెడి పలకచేతనే, పెట్టు వడిరి = దెబ్బ తినిరి.

తా.—కుందములు మాఘమాసమందు పూచునవి. మాఘఫాల్గునములు శిశిరర్తువు. ఆనెంబడి చైత్రవైశాఖములు వసంతర్తువు, వసంతర్తువున కుందము లుండవు. కుందములు అనఁగా మొల్లలు, అవి మదనునికి జయప్రదములైన యుత్తమబాణములు; అవి లేనప్పుడు, అనఁగా వసంతదినములలో సాధన హీనుఁ డయినమన్మథుని తాము జయింపవలయు నని, పెద్దలు ఇక్కట్టులోని వైరిని జయించుట నీతి శాస్త్రోపదిష్టము గావున, అట్లే అందులకు ఉపాయముగా తాము కోరిన యా జయము క్రూరకృత్యము గాన క్రూరోద్యమములకు సిద్ధిప్రదమై ప్రాణిబల్యాదివిధానములచే క్రూరమయిన కృష్ణచతుర్దశి యైన శివరాత్రియందు ఆ మదనుని వైరియైన శివుని దర్శనము చేసికొనిరి. ఎప్పుడును వైరికివైరి యైనవాఁడు తనకు మిత్త్రుఁడు గదా, అందులో ఈ వైరివైరి ఆ మదనుని జయించినవాఁడు కూడ. ఇట్లు ఆదేవుని యనుగ్రహమున ఆనుకూల్యమును వారు పడసినను, పిమ్మట వసంతము రాఁగా, అతనికి కుందములు లేకపోయిన నేమి? అతనిప్రభావము అవ్యాహతము. అతఁ డా వసంతమందు చిగురాకుఁబట్టితోనే ఆ పెద్దలకు పెట్లు పెట్టి తనయాజ్ఞలో నిలిపినాఁడు. వసంతమందు చిగురాకు అతి కామోద్దీపకముగా నుండినది, అని భావము.—విషాదనాలంకారము.

'అలరారు విషాదన పై । వెలయింపఁగ నిష్యమాణవిపరీతాప్తిన్
ఎలుక యొకఁడు భక్ష్యాశ న । హులబుట్టం గొఱికి వాని కోగిర మయ్యెన్' అలం.

'శరనిధుల'-"దేవం వన్దే శరధిశరధిమ్" అని శివస్తుతి. "ఇషుధిః" కి పర్యాయము 'శరధి' (శరనిధి) బహువచనముచేత మాఘ్యములు బొత్తిగా లేవని సూచన.—'మరుఁడు'-ప్ర. స్మరః-'అనరు'-పా. 'అడరు'—'పట్టిన' - పలకతోనె - తాటికమ్మతో గొడ్లను బాదినట్లు బాది పెద్దలపొగరణఁచినాఁడని ధ్వని.—అపజయము అంత యపమానము గాదుగాని గొడ్లవలె కొట్టఁబడుట అత్యంతావమానము; వారి యుద్యమమునకు ఫలముగా అది కలిగినదనియు ధ్వనితము. 'మాఘ్యం కున్దమ్'-అమ. పా. 'అడరునన్'-ఈశబ్దమునకు శ. ర. లో ఆధిక్యము అర్థముగా నున్నది. మరునికి సాధనహీనత కలుగుటయే పెద్దలకు ఆధిక్యము, ఆ యాధిక్యము తమకుఁ గలిగిన యా దినములయందు అని గ్రహింపవచ్చును.

తే. అవని నపుడు నవోదితుం డైన యట్టి । మరునకుం గుసుమర్తు వ న్మంత్రసాని
బొడ్డుగోసిన కొడవలి వోలె విరహి । దారకం బయ్యెఁ గింశుక కోరకంబు. ౧౧౨

౧౧౨. అపుడు = ఆ చైత్రమాసమందు, అవనిన్ = భూమిలో, నవోదితుండు-నవ = నూతనముగా-ఉదితుండు = పుష్పాయుధసమృద్ధిచేత అభ్యుదయము నొందినవాఁడు (జనించినవాఁడనియు), ఐన = ఐనయట్టి-మరునకున్ = మన్మథునికి, కుసుమఋతువు = వసంతర్తువు, అను మంత్రసాని = సుఖముగా ప్రసవింప నుపాయము చేసెడి చికిత్సకురాలు, బొడ్డుకోసిన-కొడవలివోలెన్ = కొడవలి యనునట్లు, కింశుకకోరకంబు=మోదుగుమొగ్గ, విరహిదారకంబు=వియోగులను కోయునది, అయ్యెన్.

తా.—అప్పుడు భూమిలో క్రొత్తగా పుష్పశరసమృద్ధిచేత నైన యభ్యుదయ మనెడి జననమును పొందిన-(అనఁగా అభ్యుదయముతో అప్పుడే పుట్టిన) మన్మథశిశువునకు పుష్పర్తువనెడి మంత్రసాని బొడ్డుకోసిన కొడవలియో యన మోదుగుమొగ్గ వియోగులగుండెలను కోయం దొడంగినది, అనఁగా వారికి దుస్సహతాపమును కలిగించినది.—రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్ష.

శిశువు జనింపఁగానే బొడ్డుగోయుట ప్రసిద్ధము. మోదుగుమొగ్గ కొడవలియుంబోలె వంపుగా నుండును.—"కలికా కోరకో ఽస్త్రియామ్"-అమ. ఈ కుసుమము నిర్గంధము.—అప్పుడే కోసినందున నాళరక్తముచే తడిసి యెఱ్ఱగా నున్నదని భా.

"రూపయౌవనసంపన్నా విశాలకులసంభవాః ।
విద్యాహీనా న శోభన్తే నిర్గన్ధా ఇవ కింశుకాః." హితోప.

'కొడవలి'-కత్తితో కోయు నొప్పికన్న కొడవటితో కోయు నొప్పి హెచ్చు. శిశువునకు నాళమును చెఱుకులని కోసినచుట గాన నొప్పి తెలియదు.—"పలాశే కింశుకః పర్ణో వాతపోథః-"అమ. పలాశకుసుమమును కాళిదాసు వక్రతను శోణతనుం బట్టి నఖక్షతమునకు పోల్చినాఁడు.

"బాలేన్దువక్రాణ్యవికాసభావాత్ । బభుః పలాశా న్యతిలోహితాని
సద్యో వసన్తేన సమాగతానాం నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్"-కుమార.

"పలాశముకుళభ్రాన్త్యా । శుకతుణ్డే పత త్యళిః
సోఽపి జమ్బూఫలభ్రాన్త్యా । త మళిం హర్తు మిచ్ఛతి"

అని యొకకవి దానిని చిలుకముక్కునకుం బోల్చినాఁడు,

చ. కుసుమములెల్లఁ గాములకుఁ గొంప్పుల నుండ నటుండ లేమి సి
గ్గెసఁగఁగ వంగినట్లు జనియించె వన ల్మణి వంగి, జీవితే

శ సమితి గ్రొమ్ములం గరఁచి చల్లఁ గుచక్షణికాంగరాగ మా
టపదె యటంచు రాగిలిన యట్టులు రాగిలి విచ్చెఁ గింశుకల్. ౧౦౧౩

౧౦౧౩. కుసుమము లెల్లన్ = కడమ పుష్పాలన్నియు, కామినుల కొప్పులన్ = ఎప్పుడూ వెంట్రు తులముయందు, ఉండన్ = ఉండఁగా, అటు ఉండలేమిన్ = తాము ఆప్రకారము ఉండలేనందు నకు, కింశుకంబునన్ = మోదుగునందు, ననల్ = మొగ్గలు, సిగ్గు ఎసఁగఁగన్ = లజ్జ కలుగఁగా, వంగి నట్లు, మఱి = మిక్కిలి, వంగి = వంపు గలవై, జనియించెన్ = పొడమెను, జీవిత ఈశ సమితి = ప్రాణనాథుల సమూహము, కరఁచి = తమ్ము (ఆననలను) నీళ్లలో నూఱి కలిపి, ఆ యెఱ్ఱనీటిని, క్రొమ్ము లన్ = చిమ్మనగ్రోవులతో, చల్లన్ = వసంతము లాడుటయందు కామినులమీఁద చల్లఁగా, కుచక్ష ణిక అంగరాగము = స్తనములయందు క్షణకాలపు మైపూఁత, ఔట = అగుట, అపదె = స్వల్పభా గ్యమా (మహాభాగ్యము కాదా), అంచున్ = అని, రాగిలిన యట్లు = రంజిల్లినవో యనునట్లుగా, రాగిలెన్ = ఎఱ్ఱఁబాఱినవి.

తా.—కింశుకములయందు మొగ్గలు కడమపువ్వులవలె తమ్ము కామినులు కొప్పులందు ధరింపరై రనుసిగ్గుచేత వంగినవో యన వంపుగలవై జనించినవి, అయినను తమ్ము నీటంగరంచి ప్రాణనాథులు కామినులకుచములపై చిమ్మన గ్రోవులతో వసంతములు చల్లుటచేత ఆ కుచములయందు తాము క్షణ కాలము మై పూఁతగా నుండెడు మహాభాగ్యము తమకు కలిగినది గదా యను గౌరవముచేత రాగిల్లి నవో యనునట్లు రాగిల్లినవి. మోదుగుమొగ్గలు వంపుగాను ఎఱ్ఱగాను ఉన్న వని భావము.—హేతూ త్ప్రేక్షాద్వయసంసృష్టి.

'కామినులు'–కామములేనిచో కుసుమముల ధరింపరు. వారి కొప్పులందు కూర్చుండుట గౌర వము. అది లేమి లజ్జాకరము. లేమికి కారణము తమగంధహీనత. 'జీవితేశ'–వారి ప్రాణనాథులు తమ్ము ఉపయోగించుట ఎట్టిభాగ్యము! అందులోను, కుచాంగరాగము కావించుట ఎట్టిమహాభాగ్యమో చెప్పవలయునా? చిరము కొప్పుమీఁద నెక్కుటకన్న క్షణము కుచమెక్కుట భాగ్యము గాదా! 'వంగు' = లోఁబడు–వంపుఁజెందు; రాగిలు = హర్షించు, ఎఱ్ఱఁబాఱు; 'కుచ'–విలాసులు విలాసినుల కుచములను గుఱిచేసి చిమ్మనగ్రోవితో వసంతము కొట్టుట ప్రసిద్ధము. మనంబున వహించు రాగంబును ఎఱుపే–" "రక్తౌ చ క్రోధరాగౌ"–కా. క. ల.

ఉ. నైపుణిఁ జందనాద్రి గహనద్రుమ సౌరభ వీచిఁ దామ్రప
ర్ణీపరిలబ్ధ మౌక్తికమణిప్రకరంబులు దోఁచి దక్షిణా
శాపవనుండు సల్లు వెదఁ జల్లి జనించెన కాక పిపికే
ళీ[illegible] నా వనిఁ దోఁచెఁ గ్రొన్ననల్. ౧౦౧౪

౧౦౧౪. దక్షిణ ఆశా పవనుండు–దక్షిణ దిగ్వాయువు, నైపుణిన్ = నేర్పుతో, తామ్ర....బులు– తామ్రపర్ణీ = తామ్రపర్ణి యను నదియందు–పరిలబ్ధ=దొరకిన–మౌక్తికమణి=ముక్తాఫలములయొక్క. ప్రకరంబులు = సమూహములును, చం....చిన్–చందన అద్రి = చంద్రశైలముయొక్క, (అనఁగా మలయాచలముయొక్క) – గహన = అడవులయందలి–ద్రుమ = చెట్లయొక్క–సౌరభ = పరిమళము యొక్క, వీచిన్ = లహరియందు,–తోఁచి = నాన్చి, చల్లు వెదచల్లన్ = ఆముత్తెములనే విత్తనముగా పిడికిళ్లతో నంతటం గలయఁ జల్లునట్టి చల్లకముగా చల్లినందున, జనించెన = మొలచినవే, కాక= అటుగాక, వీనికిన్ = ఈననలకుఁ, అప్పొలపము=అందమైన వర్తులరూపంబును పరిమళంబును అనెడి

పొలుపు, అప్పుడు = ఆ వసంతకాలమందు, పొడమంగ నేలా = కలుగుటకు కారణ మేమియు లేదు, నాఁ = అనునట్లుగా, వనిఁ = వనములయందు, క్రొన్ననల్ = క్రొత్త మొగ్గలు, తోఁచెఁ = అగపడినవి.

తా.—వసంతమందు తత్పూర్వఋతువులలో వనములయందు లేని పరిమళముతోను గుండ్రని యాకారముతోను క్రొత్తమొగ్గలు ఎల్లెడలను పొడముట యెట్లుండె ననఁగా, దక్షిణానిలుఁడు తోఁట మాలిగా తనపుట్టుతా వయిన చందనశైలమునందలి తామ్రపర్ణిలోని ముక్తాఫలములను మొత్తము మొత్తముగా చందనముల పరిమళలహరులందు నేర్పుతో నానఁబెట్టి తెచ్చి ఎల్లెడలను గొర్రివెదగాఁ గాక చేతిచల్లకముగా వెదచల్లఁగా ఆ మొత్తములే సపరిమళముగా గుండ్రక్రొన్ననలుగా మొలచినవి: ఇది నిశ్చయము: కానిచో ఇప్పటి యీననలకు పూర్వర్తువుల ననలకు లేని యీనువృత్తరూప పరిమళాతిశయములు ఏల కలుగును? అనునట్లు ఉండెను.—హేతూత్ప్రేక్ష.

మలయము చందనవృక్షములకును తామ్రపర్ణీనదికిని స్థానము. ఆనదిలో ముత్తెములు పుట్టుట ప్రసిద్ధము, కవిసమయము.—"భూర్జద్రుమాః హిమవ త్యేవ, మలయే హ్యేవ చన్దనమ్, । తామ్రపర్ణ్యా మేవ ముక్తాః । మకరా నర్ణవే తథా-" క. క. ల.

ముక్తాసామ్యము వర్ణమందు ఘటింప దని ఆక్షేపింపఁగూడదు. సామాన్యోక్తియందు పుష్పములకు శ్వేతవర్ణము కవిసమయసిద్ధము:—"సామాన్యగ్రహణే వారిముచాం కృష్ణత్వ మేవ హి । రక్తత్వ మేవ రత్నానాం పుష్పాణాం శౌక్ల్య మేవ చ-" కా. క. ల.

'చల్లువెద' గొర్రివెద అని చల్లకము ద్వివిధము-చల్లువెద పిడికిళ్లతో నెత్తి చల్లుట. గొర్రివెద అధోరంధ్రవంతము లైనపాత్రములందు విత్తనములు పోసి, వానిని ఒక దున్నెడు యంత్రములో నమర్చి, ఆయంత్రమును అనఁగా గొర్రిని, దున్నిన పొలముమీఁద సాగించుట. అట్లు చేయుటలో ఆ పాత్రములోని గింజలు పొలమునందు చాలుగా పడును. బీజములను కొన్ని ద్రవ్యములతో భావన చేసియు సంస్కరించియు నాటుట ప్రసిద్ధము, అట్టిదే యిట చందనపరిమళలహరియందు భావన చేయుట. 'పొలప మప్పుడు'-అన్ని ఋతువులయందును ఏవో కొన్ని పువ్వులున్నను వానికి వసంత పుష్పముల పొలపము లేనందున వసంతమునకు మాత్రమే 'పుష్పర్తు' వను పేరు వచ్చినది. అప్పుడు కలిగినది గనుక నే దక్షిణాశాపవనునిచేతగా తర్కితము.

క. వీరుద్ద్రుమిథునమేళన । కై రతిపతి యేయ దుస్సి హరితద్యుతిఁ బై
నారెగయఁ బొటమరించిన । నారసములు తుద లనంగ నన లవి మించెఁ.

౧౧౫. వీరు....కై - వీరుత్ = తీఁగలయొక్కయు-ద్రు = వృక్షములయొక్కయు - మిథున = ద్వంద్వములయొక్క-మేళనకై = సంయోజనముకొఱకు, రతిపతి = మన్మథుఁడు, ఏయఁ = ప్రయోగింపఁగా, దుస్సి = వానిదేహములందు దూసి, హరిత ద్యుతిఁ = పసరుపన్నెతో, పైనార = దేహమున త్వక్కుగానున్న నార, ఎగయఁ = తమను మొనకప్పుగా లేచునట్లు, పొ....లు-బాణము గ్రుచ్చి కొన్న వైపునకు వెనుకటివైపున (అనఁగా బొమ్మ గాడ నేసినచో వీఁపున)-పొటమరించిన = తల చూపిన - నారసముల = బాణముల-తుదలు = మొనలు, అనంగఁ = అనునట్లుగా, ననలు అవి = ఆ మొగ్గలు, మించెఁ = అతిశయించెను.

తా.—లత యనుభార్యను వృక్ష మనుభర్తనుం గూర్చుటకై మదనుఁడు బాణములు ప్రయోగింపఁగా, అవి యాలతా వృక్షదంపతులదేహములయందు తగిలినవైపునుండి అవ్వలివైపునకు

డూయఁగా అచట వానియలుఁగులు ఆ దేహములక పైవైన పసరువన్నె నార తమకు మాఁత యగునట్లుగా నెగయఁగా పొటమరించినవో యనునట్లు, క్రొన్నన లొప్పారినవి.-గూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్ష.

'వీరుత్ ద్రు' శబ్దముల స్త్రీలింగపుంలింగములం బట్టియు వానిస్వరూపములం బట్టియు వాని యందు జాయాపతిభావము చెప్పఁబడినది. 'వీరుత్'-విశేషేణ రోహతీతి వీరుత్ అప్పుడప్పుడే పొటమ రించిన నసలు ఇంకను పసరువన్నె మాఱకయే యుండును; 'నారస'-ప్ర. నారాచః (ఉక్కుబాణము) 'పాలాశో హరితో హరిత్'-'లతా ప్రతానని వీరు ద్గుల్మి న్యులప ఇత్యపి'-'పలాశీ ద్రు ద్రు మాగమాః'-'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వమ్'-అమ.

చ. తనయుదరంబునం బొడమి తామ్రరుచిచ్ఛట లుల్లసిల్లఁ గో
లొ్కను ధరణీజ సంతతికిఁ గోరక దంతము లించుకంత ని
క్కినయది యాదిగాఁగఁ జెలఁగెన్ వనలక్ష్మి; గడుం జెలంగఁగాఁ
జనుఁ బ్రియుఁడైన మాధవుని సంగతి మీఁదటఁ జాలఁ గల్గుటన్. ౧౧౬

౧౧౬ వనలక్ష్మి-వనశోభ యనెడిలక్ష్మి, తన ఉదరంబునన్ పొడమి = తనకడుపునం బుట్టి, (వనమున, జనించినవనియు తనకు బిడ్డలై యనియు), తామ్ర....లు-మ్ర = ఎఱ్ఱని-రుచి = కాంతి యొక్క-ఛటలు = మొత్తములు (చిగుర్చుటచే చెట్లు ఎఱ్ఱగా నుండును-శిశువులు సహజముగా ఎఱ్ఱగా నుందురు), ఉల్లసిల్లన్ = ప్రసరింపఁగా, కోలొ్కను = వర్ధిల్లిన-ధరణీజ = భూమిజములయొక్క- సంతతికిన్ = సమూహమునకు, - (భూమిజము లనెడిబిడ్డలకు అనియు), కోరక దంతములు = మొగ్గ లనెడి దంతములు, ఇంచుక అంత = కొంచెము, నిక్కినయది యాదిగాఁగన్=నిగిడి నప్పటినుండియు, చెలఁగెన్ = ఉత్సాహ మొందెను, మీఁదటన్ = అటు పిమ్మట, ప్రియుఁడైన - మాధవుని సంగతి = వసంతునితోడి కూటమి (హరితోడి సంగమము అనియు), చాలన్ = మెండుగా, కల్గుటన్=లభిం చును గావున, కడున్ = మిక్కిలి,-చెలంగఁగాఁ జనున్ = ఉత్సహించుట యుచితమే.

తా.—స్త్రీలు తమకడుపునం బుట్టిన బిడ్డలకు దంతములు మొలచినపిమ్మట వెండియుం బురుష సంగముం బొందుదురు, అందువలన సంతోషము గలుగును. అట్లే వనలక్ష్మి యనెడి మహాలక్ష్మి తనభూమి యనెడి నిజగర్భమున, జనించిన వృక్షముల వరుస యనియెడి తనసంతతి, చిగుళ్లడా లనెడి ఎఱ్ఱని కాంతి పెరిఁగి, కోలొ్కని, మొగ్గ లనెడి దంతములను కొంచెము పడయఁగానే, శోభాతిశయ మనెడి సంతోషాతిశయమును, పొందెను. అట్లు మిక్కిలియును పొందవచ్చును, ఏలయన, అప్పటి నుండియు వసంతుఁ డనియెడి హరితోడి పొందు సమృద్ధిగాఁ గలుగును గావున-శ్లేషాను ప్రాణిత రూపకములు.

వనమునకు ఉదరము వనభూమియే, తామ్రరుచి వృక్షములకు చిగుళ్లచేత-అన్యత్ర శైశవము చేత, 'ధరణీజ' అనుటచే 'వనధరణీజ' అని యేర్పడి వనమునకు బిడ్డ అను భావమునకు పోషణ గలుగు చున్నది. 'కోరకములు' దంతములవలెనే ఉండును, అందువలననే దంతకుట్మలములు దంతకోరక ములు అని కవులు వర్ణింతురు.—మాధవ—మధువే మాధవుఁడు-అనఁగా-వసంతుఁడు; మా అనఁగా లక్ష్మి-ఆమెయొక్క ధవుఁడు 'మాధవుఁడు' శ్రీహరి. 'కోలొ్కను' = కోలుకొను, కోలునకు కొను ప్రకృతి [ఇచ్చుకోలు పుచ్చుకోలు.]

సీ. మును నన ల్దమిఁ బట్టె, ముంగాళ్ల, ముక్కుజో । డనలఁ బీలిచి పసరొ్కసిన విడిచి,
పరువంపు విరి గొందు లరసి, చాలై త్రోవఁ । బెట్టె యీారము లీఁగు పిండుఁ దగిలి,

క్రొవ్విరి దొలుత నొక్కఁడు గని యది వ్రాలు । తటి దాని నిలఁబడఁ దాఁకి గ్రోలి,
యాకురాలుపుగండ్ల నానెడు నాస నిం । తడు గూది బం కంటి యంగలార్చి,
తే. యెట్టకేలకు నొకఁ డబ్బఁ బొట్టనిండఁ । గ్రోలి యది గాలిఁ గదలినఁ గూలు నగుచుఁ
బ్రమదవన పాలికలు వేడ్కఁ బట్ట నగుచు । మధుదినాది క్షుధా భ్రమన్మధుపచయము.

౧౧౭. (1) మధు....ము-మధుదిన = వసంతకాలములో-ఆదిన్ = తొలుత-(అనఁగా-వసంతా రంభమందు)-క్షుధా = ఆఁకటిచేత-భ్రమత్ = తిరుగుచున్న-మధుప = తుమ్మెదలయొక్క-(చయము పా. కులము) = సమూహము, మును, ననల్ = మొగ్గలను, తమిన్ = ఆసతో, ముంగాళ్లన్ = ముందటికాళ్లతో, పట్టి = పట్టుకొని, ముక్కు జోడనలన్ = జంటముక్కులతో, పీలిచి = (ఆ ననల లోని రసమును) నోటిలోనికి ఆకర్షించుకొని, పసరొక్కనినన్ = పసరువాసన రాఁగా, విడిచి = (ఆననలను) వదలి;

(2) పరుపంపు విరి గొందులు = పక్వములైన పూవులుగల చాటుప్రదేశములను, అరసి = కనిపట్టి, చాలు ఐ = బారై, త్రోవఁబెట్టి = దారి ఏర్పఱిచి, ఈరములు = ఆ విరిగొందు లున్న పొదలను, ఈఁగు పిండున్ = దూరెడు గుంపును, తగిలి = కలసికొని చని.

(3) ఆ గొందిలో, ఒక్కఁడు = ఒక తుమ్మెద, క్రొవ్విరిన్ = క్రొత్తపువ్వును, తొలుతన్ = తక్కిన తుమ్మెదలకన్న ముందుగా, కని = కనిపట్టి, అది = ఆ తుమ్మెద, వ్రాలుతఱిన్ = ఆ విరిమీఁదికి దిగుసమయమున, దానిన్ = ఆ తుమ్మెదను, ఇలన్ పడన్ తాఁకి = క్రింద పడునట్లుగా ముట్టి, క్రోలి = ఆ విరిలోని రసమును త్రాగి;

(4) ఆకురాలుపు గండ్లన్ = రాలినయాకుల తొడిమలుండిన బిలములను (అందలిద్రవము ననుట), ఆనెడు ఆసన్ = త్రాగఁగోరి, ఇంత = ఇంచుక, అడుగు ఊఁది = కాలు మోపి, బంక = తొడిమ యూడిన యాగండిలో ఊరియున్న జిగురు, అంటి = కాలి కంటుకొని (కాలు రాకయుండఁగా), అంగలార్చి = భయముచే నఱచి;

ఎట్టకేలకున్ = అతిప్రయాసమున, ఒకఁడు = ఒకపూవు, అబ్బన్ = దక్కఁగా, పొట్ట నిండన్ = కడుపు తనియునట్లుగా, క్రోలి = అందలి మకరందమును త్రాగి, అది = ఆపుష్పము, గాలిన్ = గాలికి, కదలినన్ = చలింపఁగా (పొట్టనిండం ద్రాగిన యాయాసముచేత చివ్వున ఎగిరి పోలేక), ప్రమదవనపాలికలు = అంతఃపురోద్యానములను కాచెడు యువతులు, వేడ్కన్ = వినోదార్థము, నగుచున్ = దొరకినవి గదా యని హసించుచు, పట్టన్ = పట్టుకొనుటకు, అగుచున్ = వశ పడుచు, కూలున్ = ఆ పువ్వునుండి జాఱిపడును.

తా.—వసంతారంభములో ఆఁకలిగొని తిండికై తిరుగుచుండు తుమ్మెదలు ఈక్రిందియట్లు వర్తించును.—ముందుగా మొగ్గలమీఁదికిం బోయి వానిని ముందటికాళ్లతో పట్టుకొని, అందలిరసమును తమ జంటతొండముతో పీల్చి, అందు పసరువాసనయు పసరురుచియు రాఁగా దానిని విడిచిపెట్టి;

అనంతరము మొగ్గలలో మంచిరసము ఉండ దని వానిని ఒప్పరికించి, గొందిగొంది వెదకి, పక్వమైన పుష్పములుండెడు గొందిం గనిపట్టి, బారుగట్టి, పొదలం దూరెడు గుంపుతోఁ గలసి చని, ఆ గొందిలో తొలుత నొకతేఁటి ఒకక్రొవ్విరిని కనిపట్టి దానిపై వ్రాలునాలోన ఆతేఁటిని నేలఁబడు నట్లు తటాలున త్రోసి, ఆ విరిలోని రసమును తాము త్రాగి;

తొడిమలతోకూడ ఆకులు రాలిపోఁగా ఆతొడిమ లుండిన గండ్లయందు ఊరియున్నట్టి బంకను రస మనుకొని దానిం ద్రాగుటకై ఆ గండ్లలో కాలుమోపఁగా ఆబంక కాలికంటుకొనుటయు కాలు రాక అఱచి ఎట్లో కాలు లాగికొని ఎగిరిపోయి;

అతి ప్రయాసముమీఁద ఒకపువ్వు దక్కఁగా దానిరసమును కడుపార త్రాగి, అంతలో ఆ పువ్వు గాలికి కదలఁగా, పొట్ట నిండిన యాయాసముచేత తటాలున ఎగిరిపోలేనివై, అదే సమయమని తోఁట కావలియువతులు తుమ్మెదలు తమచేతికి దొరకినవని సంతోషముచేత నవ్వుచు పట్టుకొనునట్లు వారికి కైవస మగుచుఁ, గూలును.—స్వభావోక్తి.

'తమి'-తిండి లేక ఆఁకట నెండుచుండుటచేత. 'ముంగాళ్లే' నుట; ఆఱుకాళ్లలో ముందటి వనుట-'ముందు + కాళ్లు' = ముంగాళ్లు (ప్రాఁతాదికార్యము); ముక్కుజోడన-ఇట్టి తెక్కపురుగులకు ముక్కు జంటతొండమువలె నుండును, - 'జోడన' = జంట, 'సీలిచి'- ఒక్కొక్కతొండంబును సన్నగొట్టముగా నుండును. 'పసగొన్నుట' ఇంకనుం బక్వము కానందున, పక్వమయినచో రసము మధుర మగును; 'చాలగుట - విశాలమయిన దారి లేనందున; 'తగులుట' వెనుకఁబడినచో తనకు దొరక దనుభయముచేతను, ఆఁకటిపెల్లుచేతను; 'క్రొవ్విరి'-ఏ తుమ్మెదయు అప్పటికి తాఁకని విరి-రస మెడలనిది:—'తాఁకి'-నీచజంతువులకు తమకడుపే కావలసినది గాని ధర్మాధర్మచింత యెక్కడిది?—'ఇలఁబడన్' = నేలమీఁద వెదకిలం బడునట్లు-వెదకిలం బడినట్టిది సులువుగా తెప్పిరిల్లి లేచిరాలేదు, అది యట్లు పసిపడి వచ్చునంతలో ఆత్రోసిన తేఁటి ఆ పువ్వులోని మకరందమును త్రాగివైచును, అట్లు చేయుటకే అది అవలికి నెట్టక నేలంబడునట్లు నెట్టినది; 'బంక'-ఈబంక ఊరుటయే ఆకునకు పట్టు విడుటకును అది రాలిపోవుటకునుకారణము, అదియు ద్రవరూపముగా మెఱయుటచేత మకరందమో యనుభ్రమ తుమ్మెదకుం గలుగును. 'ఎట్టకేలకున్' - పేరుటామని గాక తదారంభకాల మగుటచేత ఇంకనుం బుష్పవికాసమరందసమృద్ధి అవ్వారి గానందున;-'పొట్టనిండన్'-కఱవు దీఱునట్లు-కఱవులో అన్నాతురులు అన్నమును లేకలేక దొరికినప్పుడు మితిమీఱం దిని అపాయమొందుదురు. 'పట్టనగుచుం గూలుట'-భుక్తాయాసముచేత; భుక్తాయాసము క్రొత్తఁగా బ్రాహ్మణార్థము చేసినవారికి చక్కఁగా తెలియును; ఎలు మ్రింగినపాము ఆయాసముచే కదలక పడియుండును, అప్పుడు దానిని సులువుగా కొట్టి చంపుదురు. 'వేడ్కన్'-పెంచుటకుఁగాని అమ్ముటకుఁగాని కాదనుట.

సీ. మరుదూఢ మలయాహి గరధూమ్య లనుగళ । న్మనసిజ రథప దాంజనకళికలు
త్రాసధావచ్ఛిశిరత్యక్తబాష్పముల్ । పికపంచమస్వరోద్భేద వీణ
లబ్ధాగమన్మరం దాసార జంబువుల్ । హిందోళ సాతత్య స్మృకుందరోచు
లభిసారికాంశుకోద్యన్నీలగుళికలు । జాత్యనుల్లసనాత్త శావతతులు
తే. చైత్రసంజీవనౌషధీ జాతచేత । నాత్మజని హేతు తరు పునరాయ్యాయి యువతి
కరవిధూతహసంతి కేంగాలచయము । లళుల పంక్తులు వనుల నట్టాడఁ దొడఁగె.

౧౧౮. త్రిమ్మరుచున్న తేఁటిపిండు వర్ణనము.—

(1) మరు....లు-మరుత్ = (దక్షిణపు) గాలిచే-ఊఢ = మోచి తేఁబడిన-మలయ అహి=మలయములోని (చందనవృక్షములయందలి) పాములయొక్క-గర=విషముయొక్క-ధూమ్యలు = పొగమొత్తములు, అను....లు-అనుగళత్ = మాటిమాటికి పడుచున్న (కణికలకు విశేషణము)-మనసిజ = మన్మథుని యొక్క-రథపద = తేరిచక్రములయొక్క-అంజన = కందెనయొక్క-కణికలు = లేశములు;

(2) త్రాస....ల్ - త్రాస = (వసంతమువలని) భయముచేత - ధావత్ = పాఱిపోవుచున్న - శిశిర = చలిచేత-త్యక్త = విడువఁబడిన-బాష్పముల్ = కన్నీళ్లు (కాటుకకన్నీటి బిందువు లనుట),

పిక....లు-పిక = కోయిలలయొక్క-పంచమస్వర = పంచమ మని సంగీతశాస్త్రమందు సంజ్ఞగలదైన స్వరముతోఁ గూడుకొన్న ధ్వనియొక్క-ఉద్భేద = ఉచ్చారణకు అనుగాములైన - వీణలు = కోయిలలు వాయించు చిన్న నల్లవీణెలు,—

(3) అబ్దా....త్-అబ్ద = మేఘములయొక్క - ఆగమత్ = రాకగా (అనఁగా విర్షర్తువుగా) నొప్పుచున్న-మరంద ఆసార = మకరంద ధారాసంపాతముయొక్క (అనఁగా మకరందవర్ష మనెడి వర్షాకాలముయొక్క) - జంబుఫల్ = నేరేడుఁబండ్లు, హిం....లు - హిందోళ = హిందోళరాగము పాడినంతట-సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షమయిన- ముకుంద = నారాయణునియొక్క - రోచులు = (దేహ) కాంతులు;

(4) అభి....లు-అభిసారికా = కాంతుంగూర్చి సంకేతస్థానమునకు పోవు కామినులయొక్క-అంశుక = వలువలయందు - ఉద్యత్ = ఉదయించుచున్న - నీల = నీలిమ గలవైన (అనఁగా నీలిమను కలిగించుచున్న) - గుళికలు = సిద్ధగోళకములు, జా....లు - జాతి = జాజితీఁగలచేత - అనుల్లసన = పూవని హేతువుంబట్టి-ఆర్త = (వసంతునిచే) పొందఁజడిన-శాప = తిట్లయొక్క - తతులు = సమూహములు;

చైత్ర....లు - చైత్ర = చైత్రమాసమనెడి - సంజీవన ఓషధీ = ప్రాణమొసంగెడి తీఁగచేత - జాత = వచ్చిన - చేతన = చైతన్యము గలవై - ఆత్మ = తమకు - జనిహేతు = జన్మకారణములైన - తరు = వృక్షములంగూర్చి-పునః = మరల-యాయి = పోవుచున్నవైన-యువతి కర విధూత=ఉవిదల చేతులచే పాఱఁబోయఁబడిన - హసంతికా = కుంపట్లయందలి - ఇంగాల = బొగ్గులయొక్క - చయములు = సమూహములు, (ఐనట్టి)-అళుల పంక్తులు = తుమ్మెదల బారులు, వనులన్ = వనములయందు, అట్టాడఁ దొడఁగెన్ = సంచరింప సాఁగినవి.

తా.—అప్పుడు వనములయందు సంచరించుచున్న తుమ్మెదగుంపు లెట్లుండిన వనఁగా-ఇవేమి దక్షిణపుగాలి తెచ్చిన మలయశైలమందలి చందన తరువులలోని పాముల విషధూమచయములా? ఆ మదనుని బండిచక్రమునుండి జాఱిపడుచున్న కందెన ముద్దలా? వసంతమునకు వెఱచి యేడ్చుచు పలాయన మగుచున్న శిశిరర్తుయువతియొక్క కాటుకకన్నీళ్లా? కోయిలలు పంచమస్వరమునం బాడుచు తోడుగా వాయించు తదుచితపరిమాణ తద్వర్ణ వీణలా? మకరందపుజడి యనెడి వర్షర్తువున జనించిన నేరేడుఁబండ్లా? యువతులు పాడెడు హిందోళ రాగమునకు మెచ్చుకొని ప్రత్యక్షమైన నారాయణుని దేహకాంతులా? అభిసారికలు అదృశ్యకరణిగా వలువలయందుఁ దాల్చిన సద్యోనీలిమోత్పాదక సిద్ధనీల గోళములా? జాజితీఁగలు తమ్ము వసంతుఁడు పూవనీయలేదని పెట్టిన సాపెనపరంపరలా? చైత్రమనెడి సంజీవనౌషధి సోఁకఁగా మరల ప్రాణముం బొందినవై తమకు కారణభూతములైన వృక్షములంగూర్చి మరల పచ్చుచున్నట్టివై యువతులు చలిలేమిచే ఇండ్లవెలుపల పాఱఁబోసినట్టి కొయ్యబొగ్గులా? అనునట్లు ఉండినవి.—మాలారూపకము.

పొగయే నలుపు-పొగమొత్తము కారునలుపు; కావున 'ధూమ్యా' యనుట-'ధూమ్యా'-ధూమానాం సమూహః—పీఠికయందలి పట్టికం జూచునది. 'మనసిజరథము' మలయమారుతము, అది ఇప్పుడిప్పుడే తరలినదిగావున, దీనికి ఇప్పుడే వైచినకందెన ప్రయాణారంభములో ముద్దముద్దగా పడుచున్న దనుట-'బాష్పములు' అళిసామ్యముకై నల్లనివిగా అనఁగా కాటుకగలవిగా నుండవలయుంగావున, శిశిరర్తువునందు స్త్రీత్వము నారోపించుకొనవలయును. వసంతము రాఁగానే శిశిరధర్మములు పోవుననుట యనుసంధేయము; పికములు చిన్నస్వరూపము గలవి గావున, అవి తాము మీటంబాడునట్టి

పంచమ స్వరస్వనమునకు అనుసరణముగా వాయించువీణలును వానికి అలవిగా చిన్నవిగా నుండవల యును, మఱియు తమవర్ణమే తమకు ప్రియము గాన, ఆ వర్ణమే, వీణెలకును సాధింపఁబడిన దనుట- 'పికః కూజతి పఞ్చమమ్'-అమ. కోయిల పంచమస్వరమును కూయును:—వర్షర్తువున నేరేఁడు చెట్లు పండును.

"ఫలభరపరిణామశ్యామ జమ్బూనికుఞ్జ । స్ఖలితతనుతరఙ్గా ముత్తరేణ ప్రవన్తీమ్

ఉపచితఘనమాలః ప్రౌఢతాపిఞ్ఛనీలః। శ్రయతి శిఖిర మద్రేర్నూతన స్తోయవాహః॥"మాలతి.

'హిందోళ'-వసంతాదియందు హిందోళరాగమునఁ బాడుదురు.—"శిశిరస్య వసన్తస్యసన్ధౌ హిన్దోళరాగకః"-"హిందోళంబునఁ బాడిరి । బృందారకసతులు, విరహిబృందార్తిగఁ ద్రేఁ । చెం దేఁటులు, వాసంతిక । విందునఁ, బికశిశువు దాది వెడలం ద్రోచెన్"—వసంతంబున ఇష్టదైవతమును హిందోళరాగంబునం గీర్తింతురు. "సందుగ్ధార్ణవ చంద్రమండలశిఖిజ్వాలాతటిద్వల్లరీ । కందర్పేంద్ర శరాసనాచ్యుతతనూగంధర్వవంశోద్భవల్ । హిందోళంబునఁ బాడి రచ్చరలు భీమేశుం ద్రిలోకాధి పున్ । మందారద్రుమవాటియందు సుమనోమైరేయముల్ గ్రోలుచున్". భీమేశ్వరపురాణము.

షడ్జ ఋషభ గాంధార మధ్యమ పంచమ ధైవత నిషాదములు అని సంగీతమున సప్తస్వరములు ప్రసిద్ధములు నిరుక్తములును; హిందోళరాగమున ఋషభ పంచమములు ఉండవు; కడమ అయిదును ఉండును. అయిదు ఆఱు ఏడు స్వరముల రాగములకు క్రమముగా ఔడవ షాడవ సంపూర్ణము లని పేర్లు. ఏతదనుగుణముగా వసుచరిత్రలో వసంతవర్ణనలోని యీపద్యముం బరికించునది;—

"అరిగాఁ బంచమ మేవగించి నవలా లవ్వేళ హిందోళనై । ఖరిఁ జూపం బికజాత మాత్మరవ భంగవ్యాకులం బై వనీ । ధర నాలంబిత పల్లపత్రవిధు ల్దాల్పం బదీయధ్వనిన్ । సరిగాఁ గైకొనియెన్ వసంతము మహాసంపూర్ణభావోన్నతిన్." ఆరాగముచే ఇష్టదైవతమును కీర్తింతురుగాన నిట హరిని కీర్తించినట్లు గ్రహింపవలయును.

'నీలగుళికలు'-గుళికాసిద్ధిచేత అదృశ్యతం జెందుట ప్రసిద్ధము. అట్లే అపులు అభిసారికల వలువలను మెండుకొని చీకటిగా క్రమ్మినవై వారిని ఒరులకంటికి కగపడకుండఁ జేసెనని భా. అదృ శ్యతకై గుళికను సాధించు నొక విధానము:—"శ్వేతాపరాజితామూలం గ్రాహ్యం చన్ద్రగ్రహే సతి, బాలాక్షౌద్రేణ సంయుక్తాం గుటికాం మూర్ధ్ని కారయేత్ । పత్రే హస్తే చ సా గ్రాహ్యా దేవైరపి న దృశ్య తే."-సిద్ధనాగార్జునకక్షపుటి. 'శాపము'-పాపము గావున నలుపు:—"మాలిన్యం వ్యోమ్ని పాపే" -సా. ద.-'హసన్తికా'-పీఠికయందలి పట్టికం జూచునది.-'ఇంగాల'-ఇదిసంస్కృతశబ్దముగాదు, అంగారశబ్దమునకు ప్రాకృతము; "ఆదేరతః"-"ఇదీషత్పక్వస్వప్న వేతసవ్యజనమృదఙ్గాఙ్గారేషు" అను వరరుచిసూత్రద్వయముచే నిష్పన్న మయినది. సంస్కృతము కాకపోయినను మహాకవి శ్రీహర్షునిచే నైషధమునం బ్రయుక్తము.

"స్ఫురద్ధనుర్నిస్వన తద్ఘనాశుగ ప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య సంగరే ।

నిజస్య తేజఃశిఖినః పరశ్శతా వితేను రిఙ్గాలమి వాయశః పరే ॥"

'ఇంగాలో భాషాశబ్దః' అని నారాయణటీక. "అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్"-వామన సూత్రము; "అతీవ కవిభిః ప్రయుక్తం దేశభాషాపదం ప్రయోజ్యమ్ । యథా-'యోషి ది త్యభి లలాష న హాలా' మి త్యత్ర హా లేతి దేశభాషాపదమ్"—అని వృత్తి.—హాలాశబ్దమువంటిదే ఇం గాలశబ్దంబును; సంస్కృతమున మహాకవిప్రయుక్తముగావున నిట తెనుఁగుప్రబంధమున సిద్ధసమాస

మధ్యమునం బ్రయుక్తము.—'ఇఙ్గాలః'-వై. ఇంగలము.-"అఙ్గారః-ఇంగాలో-ఇంగలము" అని ప్రాకృతభవములందు బాలవ్యాకరణము.

**తే. ద్విజతఁ గాంచియు మధుసేవ విడువలేక । జాతిఁ బాసిన తేంట్లనిస్వనము గూడు
కొనుటనో యనఁ గోకిల స్వనము సెలఁగెఁ । దనకు మఱి పంచమత్వంబు దప్పకుండ.**

౧౧౯. ద్విజతఁ గాంచియుఁ = విప్రత్వమును పొందినదయ్యు (అండజమయ్యు ననుటయు-ఇది కోకిలకు అన్వయించును-తర్వాతిది తేంట్లవఱకు 'తేంట్ల'కును అన్వయించును), ద్విజతఁ గాంచియు మధుసేవ విడువలేక - విప్రత్వ మొందినవయ్యు మద్యపానమును మానలేనివై (అండజములై మకరందపానమును మానలేనివై), జాతిఁబాసిన=ఆవిప్రతను కోలుపోయిన [తేంట్లకు విశేషణము-వసంతమున జాతి (అనఁగా జాజి) పూవదు గాన దానిని త్యజించిన అనియు]-తేంట్ల నిస్వనముఁ = తుమ్మెదలయొక్క శబ్దమును, కూడుకొనుటనో, యనఁ=చేరుటవలననో యనునట్లు, కోకిలస్వనము=కోయిల కూఁత, తనకుఁ, మఱి = ఇఁక, పంచమత్వంబు = అయిదవ మహాపాతకి భావము (సప్తస్వరములలో పంచమ మను పేరి స్వర మగుట), తప్పకుండఁ = మానక యుండునట్లుగా, చెలఁగెఁ = వర్తించెను.

తా.—బ్రహ్మహంత, సురాపాయి, స్వర్ణస్తేయి, గురుభార్యాగామి, అగు ద్విజులు నలువురు మహాపాతకులు;వీరితోఁ జేరుద్విజుఁడు పంచమ మహాపాతకి; శాస్త్ర మిట్లుండుటచేత:—తేంట్లు అండజములయ్యును మరందపానము మానినవి గావు, వసంతమునం బూవని దగుటచేత జాతిని (జాజిని) త్యజించినవి, వీని స్వనముతో అండజమయిన కోకిలయొక్క స్వనము కూడుకొన్నది, ఆ కోకిలస్వనమునకు పంచమస్వరత్వము తప్పినదిగాదు; ఈ వృత్తమును కవి యిట్లు ఉత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు:—ద్విజ మయిన (అనఁగా విప్రజాతియైన) కోకిలయొక్క స్వనము ఏమి చేసిన దనఁగా-ద్విజములే (అనఁగా విప్రజాతివే) అయ్యును సురాపానమును మానక జాతిని పోఁగొట్టుకొన్న (జాతి బహిష్కారము పొందిన) తేంట్లయొక్క స్వనముతోఁ గూడుకొన్నది. అందువలనన గాఁబోలు దానికి పంచమ మహాపాతకిత్వము తప్పినది గాదు.—శ్లేషోత్థాపిత మయిన హేతూత్ప్రేక్ష.

మద్యపాన మను నర్థమున మధుసేవను కోకిలకుం జెప్పుటలో స్వారస్యము లేదు; ఏలయన-మధుసేవచేతనే సాక్షాన్మహాపాతకిత్వము సిద్ధ మైయుండఁగా దానిం బ్రధానీకరింపక సంయోగమాత్రకార్యమగు పంచమ మహాపాతకిత్వముం బ్రధానీకరించుట సమంజసము గాదు.—మధుసేవయే పంచమహాపాతకములందు చెప్పఁబడినది గాని జాతింబాయుట కాదు, జాతిం బాసినవారి సాంగత్యము పంచమహాపాతకిత్వకారణముగాఁ జెప్పఁబడలేదు. అట్లుండఁగా నిట పంచమత్వకారణముగా జాతింబాయుటం జెప్పనేల? ఏలయనఁగా, జాతింబాసిన అనుటచే శుద్ధికై ప్రాయశ్చిత్తములు చేసికొనక మరల స్వజాతిం బడయక అని భావము-అందువలన మద్యపానమహాపాతకము చేయుచునే యుండుట సూచితము.-కావున తేంట్లయందు అనపోహితమహాపాతకములయందు అది సిద్ధ మగుటచే తత్సంయోగికి పంచమమహాపాతకిత్వము తప్పదు. పంచమహాపాతకములలో సురాపానము ముఖ్యముగా ద్విజులకు మనువు నిషేధించినాఁడు. "సురా వై మలమన్నానాం । పాప్మా చ మల ముచ్యతే । తస్మాద్బ్రాహ్మణ రాజన్యౌ వైశ్య శ్చ న సురాం పిబేత్."

మఱియు మధుసేవ విడువనిది తేఁటి గాని దాని స్వనముగాదు. తేఁటిం గూడినచో పంచమ మహాపాతకిత్వము కలుగునుగాక, దానిస్వనముతోఁగూడిన నెట్లు గలుగును? అట్లే ద్విజత గాంచినది కోయిలగాని దానిస్వనము గాదు. ఇటనుం గూడ సమాధాన మెట్లు? అనిన తేఁటికిని తత్స్వనమున

కును, అట్లే కోయిలకును తత్స్వనమునకును, అభేదము గ్రహింపవలయును -"దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః"-
"మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపి,"-అమ. కోకిలపంచమస్వరమునకు:—

"షడ్జం రౌతి మయూరస్తు గావో నర్దన్తి చర్షభమ్। అజావికంతు గాన్ధారం
క్రౌఞ్చో నదతిమధ్యమం। పుష్పసాధారణే కాలే కోకిలో రౌతి పఞ్చమమ్"-నారద.

పంచమహాపాతకములు:—"బ్రహ్మహత్యాం సురాపానం స్తేయం గుర్వఙ్గనాగమం। మహాన్తి పాతకాన్యాహు స్తత్సంయోగం చ పఞ్చమమ్".

ఉ. పూచినమావులం దవిలి పూవిలుజోదున కమ్మె మాధవుం
డేచిన శంక; నాతఁ డవియే కొనియే పథికావళీజయ
శ్రీచణుఁ డయ్యె; నట్టిద; యకృత్యము చే నగునట్టిపీడయుం
గోచర మౌనె, దైవ మనుకూలము నై, పరుమేలుఁ దీఱినన్. ౧౨౦

౧౨౦. మాధవుండు = వసంతుఁడు, పూచినమావులన్ = పుష్పించిన మామిడిచెట్లనెడు-పూచినమావులన్ = పన్నెమాటిన గుజ్జులను, ఏచిన శంకన్ = (వానిని తా నుంచుకొన్నయెడల తనకు కీడు గలుగునని ప్రబలమైన భయముచేత, తగిలి = పూనుకొని, పూవిలుజోదునకున్ = పుష్పచాపుఁడనెడి యోధునికి, అమ్మెన్ = విక్రయించెను. అతఁడు = ఆ పూవిలుజోదు, అవియే = ఆ పూచిన మామిడిచెట్లనెడి పూచిన గుజ్జములనే, కొనియే = సాధనములనుగా నవలంబించియే, పథి ....డు-పథిక = పాంథులయొక్క-ఆవళీ = సమూహములయొక్క - జయశ్రీచణుఁడు = గెల్పుసిరిచేత ప్రసిద్ధుఁడు, అయ్యెన్; అట్టిద = అది సరియే, దైవము = పూర్వజన్మ కలితకర్మఫలము, అనుకూలమునై = అనుకూలము కూడ అయి, పరుమేలు = ఎదిరియొక్క శ్రేయము (మంచికాలము), తీఱినన్ = ముగిసెనా, అకృత్యములున్ = తప్పుపనిచేత, అగునట్టి పీడయున్ = కలుగఁదగిన కీడు సయితము, గోచరము కానె = కనఁబడదు (ప్రాప్తింపదు.)

తా.—వసంతునికడ వికసించినమామిడిచెట్లనెడి పన్నెమాటిన గుజ్జులు ఉండినవి. గుజ్జును పన్నెమాటిన (అనఁగా ఎఱ్ఱబెందుకల నడును తెల్లబెందుకలు పొడమిన), ఒడయనికి కీడు కలుగునని ప్రసిద్ధి. అందువలన ఆ మావులచేత తనకు కీడు గలుగునని వెఱచి వసంతుఁడు వానిని మదనునికి అమ్మివైచినాఁడు. అతఁడు వికసితసహకారము లనెడి యా పన్నెమాటిన గుజ్జములనే కొని, పాంథసమూహములను జయించినాఁడు. అది యుచితమే, ఏలన, దైవ మనుకూలముగా నున్నయెడలను, వైరికి మంచికాలము తీఱిపోయినను, తప్పుకార్యమువలని కీడు కర్తను బాధింపదు. అట్లే ప్రకృతమందు మదనునికి మావుల నమ్మిన మాధవుఁడు (వసంతుఁ డనెడు నారాయణుఁడు) అనుకూలుఁడు గావునను, పరులైన పాంథులకు మేలు తీఱిపోవుటచేతను, (అనఁగా వారు తమ ప్రియలం జేరక యున్నందునను) ఆ పూచినమావులం గొన్నదోషము మదనుని బాధింపలేదు, పయిగా జయసాధనమే అయినది. వసంతమున వికసితసహకారములు పాంథులకు మిక్కుటముగా విరహతాపము గావించిన వనుట.—శ్లిష్టరూపకానుప్రాణిత మైన యర్థాంతరన్యాసము. దానికి పూర్వార్థమందు వ్యాఘాతము అంగము.

"చను వ్యాఘాత మతత్సా। ధనమును దత్సాధనముగఁ దగిలించుటయున్
పనికి విరుద్ధం బగుపని। ననుకూలతఁ బేర్మిచే సమర్థించుటయున్."
"ఎవి జగముల రంజించునొ। యవె శరములు నేసి నొంచు నసమాస్త్రుఁడు, బా
ల్యవయస్కుఁడ నని దయయే। ని విడుపఁగాఁ జనునె యొంటి, నీవే చెపుమా." అలం.

"కుసుమితామ్రంబులును మచ్చగుల్మములును। మనుచు నుండును బూచినమావులనఁగ"—ఆం. భా.

"మావు లనం దగు హాయములు। మావు లనంబరఁగు నామ్రమహీజంబు లిలన్."—ఆం. సం.

"విష్ణౌ వసన్తే వైశాఖే మాధవః."—"శక్రాశ్వసవితర్కయోః"—నానా.

'జయశ్రీచణుఁడు'—చణప్ ప్రత్యయము—'దానిచేత ప్రసిద్ధుఁడు' అను నర్థమున వచ్చును—"తేన విత్త శ్చుఞ్చుప్చణపౌ"—విద్యయా విత్తో విద్యాచుఞ్చు ర్విద్యాచణః—అసి. సి. కౌ.

మ. ఉరుశక్తిన్మధుమాసదోగ్ధ పిదుకన్ జ్యోత్స్నాగవిచంద్రమస్
స్ఫురదూధః ప్రవిముక్తమైన నిబిడజ్యోత్స్నాపయఃపూరముల్
విరియంబాఱినగొజ్జఁగుల్ గురియు మున్నీరైన యక్కమ్మనీ
గు రహిం గూడిన నేర్పరించు గముల్తై రోలంబకాదంబముల్. ౧౨౧

౧౨౧. మధుమాసదోగ్ధ = వసంతమాస మనెడు పాలుపిదుకువాఁడు, ఉరు శక్తిన్ = ఎక్కువ బలముతో (పాలు పిదుకుటకు నిండుబలము వలయును), పిదుకన్ = పిదుకఁగా, జ్యో... ము—జ్యోత్స్నాగవీ = వెన్నెలరాత్రి యనెడి యావుయొక్క—చంద్రమస్ = చంద్రుఁడనెడు—స్ఫుర త్ = గొప్పదైన—ఊధః = పొదుగుచేత — ప్రవిముక్తము = విడువఁబడినది, ఐన — నిబిడ జ్యోత్స్నా పయః పూరముల్ = చిక్కనైన వెన్నెల యనెడి పాలయొక్క ప్రవాహమును, విరియంబాఱిన గొజ్జఁగుల్ = వికసించిన గొజ్జంగిపువ్వులు, కురియన్ = వర్షింపఁగా, మున్నీరు ఐన ఆ కమ్మనీరు = సముద్రమైన (అనఁగా విస్తారమయిన) మకరంద మనెడి యా మంచినీళ్లు, రహిన్ = చక్కఁగా, కూడినన్ = కలసికొనఁగా, రోలంబకాదంబముల్ = తుమ్మెద లనెడి హంసలు, గముల్తై (పా. గుముల్తై) = గుంపులై, ఏర్పరించున్ = వేఱు సేయును.

తా.—వసంతకాల మనెడి దోగ్ధ (పాలు పిదుకువాఁడు) వెన్నెలరాత్రి యనెడి యావును కడు బలముతో పిదుకఁగా, చంద్రుఁ డనెడు దాని పెద్దపొదుగునుండి వెన్నెల యనెడి చిక్కని పాల వెల్లువ రాఁగా, దానితో గొజ్జంగి పూఁబొదలు గురియునట్టి మకరంద మనెడి మంచినీళ్ల ప్రవాహము భేదము తెలియకుండునట్లుగా కలసిపోఁగా, తుమ్మెద లనెడు హంసలు ఇది పాలు ఇది కమ్మనీరు అని భేదమును స్పష్టీకరించుచున్నవి.—వసంతమందు వెన్నెలరాత్రులలో వెన్నెల చిక్కనిపాలవలె మహాప్రకాశముతో కాయుచుండె ననియు ఆ వెన్నెలలో గొజ్జంగిపూవులనుండి కురియుచు మున్నీటివలె వెల్లిగొనుచున్న మకరందము కలసిపోయి రెండు నేకమై వర్ణభేద మేర్పడనందున రెంటిభేదము కనఁబడక పోయినదనియు, ఆ భేదమును, పాలునీరు కలసినచో వానిభేదము నెట్లు హంస లేర్పఱుచునో అట్లే, తుమ్మెద లేర్పఱిచిన వనియు, భావము.—రూపకోత్థాపిత మైన యుత్ప్రేక్షితాలంకారము.

"అగపడ భేదవిశేషము। లగు నున్మీలిత విశేషకాలం కృతముల్;

ఇగము దగుల నెఱుఁగుం దా। నగజాపతి నియతోక్తి నడఁగినమాటన్;

మొగము మొగంబుగఁ దోఁచెన్। దొగరాయఁడు పొడుపఁ దమ్మితుటుములు మొగుడన్."—అలం.

'జ్యోత్స్న'—'జ్యోత్స్నా చన్ద్రికయాన్వితా'—అమ. 'జ్యోత్స్నా'—ద్వ. "జ్యోత్స్నా, 'జ్యోత్స్నా దిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్'—వా. సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ వృద్ధ్యభావే 'జ్యోత్స్నా' ఇత్యపి—అని రామాశ్రమి. కావున ప్రథమపాదంబున యతిభంగము లేదు. 'దోగ్ధ'—దోగ్ధృశబ్దము ఋకారాంతము.

నిబిడజ్యోత్స్న—

"కొలుతున్ మద్గురు విద్యా। నిలయున్ గరుణాకటాక్షనిబిడజ్యోత్స్నా

దళితాశ్రిత జనదురిత। చ్ఛలగాఢ ధ్వాంతసమితి శతకోపయతిన్."—మనుచరిత్ర.

"పయః పానీయదుగ్ధయోః"-నానా. 'మున్నీరు' = మును + నీరు. 'కమ్మనీరు'-శ. ర. లో మకరందము అని యర్థంబును ఉదాహరణంబుగా ఇదే పద్యంబును కలవు. 'రోలంబకాదంబముల్'—కాదంబములు పాలను ద్రావును, రోలంబములు కమ్మనీటిం ద్రావును, ఇట సామ్య మెట్లు? అనిన, రోలంబములు త్రాగుచున్నట్టిది కమ్మనీ రని భేద మేర్పడును, భేద మేర్పడుటయే అలంకారార్థము వివక్షితము గాని దేనిని త్రాగునో దేనిని త్యజించునో అది వివక్షితము గాదు. రెండును భేద మేర్పఱుచునవే.—'ఇన్దిన్దిర శ్చఞ్చరీకో రోలమ్బో బమ్భరోఽపి సః,'—'కాదమ్బః కలహంసః స్యాత్'-అమ.—'గముల్తై' యనుటచే కమ్మనీరు విస్తారముగా సముద్రమంతగా వర్ణించుచున్నదని భా.

ఉ. దిగ్గియ నంచ దూఁడు గొని తీర వనేక్షువువంకమీఁదుగా
నగ్గెడ ఫుల్లకేసరమునందు వసింపఁగ నెక్కునూలి ను
న్పగ్గము నందఁగాఁ దరు మరంద సరోమకరంద గోష్ఠికిన్
వెగ్గల మాడు తేంట్లు మరు వింటికిఁ బూనె గుణద్వయత్వమున్. ౧౨౨

౧౨౨. దిగ్గియన్ = దిగుడుబావియందు, అంచ = హంస, తూఁడుగొని = తూఁటిని (త్రుంచి అందలి యగ్రభాగమును) నోటఁ గఱచుకొని, తీర....గాన్-తీర = గట్టునందలి-వన = ఉద్యానము లోని (అందునుండి దిగ్గియమీఁదికి వంగిన)-ఇక్షువు వంకమీఁదుగాన్ = వంపయిన చెఱకు మీఁదుగా (ఆ చెఱకుయొక్క కొనకు తగులుచు), అ....దున్-అగ్గెడ = అచ్చోటనున్న-ఫుల్ల = వికసించిన - కేసరమునందున్ = పొన్నచెట్టునందు, వసింపఁగన్ = వ్రాలియుండఁగా, ఎక్కు....మున్-ఎక్కు = దిగ్గియలోని తూఁటితునియకొననుండి హంసనోటిలోని తూఁటితునియవఱకు పైకి వ్యాపించి యున్న-నూలి ను న్పగ్గమున్ = పోఁగు అనెడు సన్నని త్రాటిని, అందఁగాన్ = తగులునట్లుగా, (ఆ త్రాటివెంట), తరు....కిన్-తరుమరంద = ఆ పొన్నచెట్టులోని తేనెయొక్కయు-సరస్మకరంద కొలని కమలముల తేనెయొక్కయు-గోష్ఠికిన్ = పానగోష్ఠికై, వెగ్గలమాడు తేంట్లు = మిక్కుటముగా రాకపోకలు సేయు తుమ్మెదలు, మరువింటికిన్ = మదనుని చాప మయిన యీ వంకచెఱకునకు, గుణద్వయత్వమున్ = జంటనారితనమును, పూనెను = వహించెను. 'తరుమరందసరస్యరవింద' అనియుం బఠింపవచ్చును.

తా.—ఉద్యానవనములో నొకదిగ్గియ కలదు; దానితీరమునుండి చెఱకొకటి దానిమీఁదికి వంగియుండెను. ఆచెఱకుప్రక్క వికసితమై పొన్న యొకటి యుండెను. అంచ యొకటి దిగ్గియనుండి తమ్మికాఁడను త్రుంగించి, అగ్రభాగమును నోటఁ గఱచుకొని, ఆతూఁటి యిరుదునియల నడుమ సాఁగుచున్న తత్సూక్ష్మసూత్రము ఆచెఱకుతుదకు తగులునట్లుగా ఎగిరిపోయి, ఆపొన్నచెట్టుమీఁద కూర్చున్నది. అంతట ఆసూత్రమువెంట దిగ్గియలోని తుమ్మెదలు పొన్నపూవుల మకరందగోష్ఠీపానమునకై బారుగా పోఁదొడంగినవి; అట్లే పొన్నలోనితుమ్మెదలు దిగ్గియతమ్మితేనెను గోష్ఠీపానముగా త్రాగుటకు ఆసూత్రమువెంటనే బారుకట్టి దిగుచున్నవి. అందువలన ఆతుమ్మెదబారులు రెండును మదనుని విల్లయిన యీ వంకచెఱకునకు జంటనారిగా నొప్పారుచుండెను.—గమ్యోత్ప్రేక్ష.

"అగ్గెడ యక్కడ యచట యచ్చట యాడ। యందుల పొనపొన యయ్యెడ యట
అందు నాఁ దత్రార్థమై విరాజిలుచుండు"—ఆం. భా.

'తూఁటి నూలిపోఁగు'-దానివెంబడి తుమ్మెదలు బార్లు సాఁగుటకు-చెట్లనుండి దిగెడు బారొకనారి-చెట్టున కెక్కెడు బారొకనారి.—'తమ్మి నూలిపోఁగు' తుమ్మెదలకు రాకపోకలకు సూటిదారిఁ

జూపుటకుఁ గాదేని, అవి రెండవనారిగా దానినెంబడినే యేల వచ్చును? వయిగా, ఇచట "ఇంచువిల్తుఁడు"–"పూవుందూపులజోదు పుచ్చుకొనియెన్ బుండ్రేక్షుకోదండమున్"–అను కవిసమయము నందుం గల యిక్షుచాపము సిద్ధ మై యుండఁగా–"మౌర్వీ రోలమ్బమాలా" అను కవిసమయముంబట్టి రోలంబమాలలే రెండునారు లగుట సమంజసము–రెండుబారులకొఅకే రెండుచోట్ల చెప్పునను అరవిందమునను గోష్ఠులు చెప్పఁబడినవి. ఉపలబ్ధము లైన పెక్కు వ్రాఁతపుస్తకములందు "నందఁగాదరుమరందసరస్యరవింద" అని పాఠమున్నది; అరసున్న లేమి ప్రామాదికము గానచ్చును.—'దిగ్గియ'–ప్ర. దీర్ఘికా. 'అంచ'–ప్ర. హంసః–'తూఁడు'–"తోఁచు మృణాళము తూఁడు నాఁగ"—ఆం. భా.—'నూలి–'

"ఏషా మనో మే ప్రసభం హరన్తీ। పితుః పదం మధ్యమ ముత్పతన్తీ
సురాఙ్గనా కర్షతి ఖణ్డితాగ్రాత్ । సూత్రం మృణాళాదివ రాజహంసీ."–విక్రమోర్వశీ.

జంటనారిలో తూఁటినూలు కనఁబడకపోయె ననియు భా.–'జంటనారిం బూనుట'–విరహులపైఁ బాణప్రయోగము సేయుటయందు పటిమ హెచ్చుటకై. 'తరుమరంద'–మరందము కొఅకే "ఫుల్ల" అనుటః–'పున్నాగః పురుష స్తుఙ్గః కేసరో దేవవల్లభః'–అమ.

చ. నిడుద మధూళిక ల్నడుమనే కొని తీఁగెలు సాఁగఁ జుట్టుకొం
చడరిఁ గడార కాచకటకాకృతి సుళ్లె మెలంగె గాడుపుల్
జడగతి నధ్వనీనపరిషత్పటునిశ్వసితానలం బెదు
ర్పడ మతి సార్చు లై చుర చురం దుద సుళ్లుగ ముక్కెనో యనన్. ౧౨౩

౧౨౩. గాడుపుల్ = వాయువులు, అధ్వ....బు – అధ్వనీన = పాంథులయొక్క – పరిషత్ = సమూహముయొక్క–పటు నిశ్వసిత = నిట్టూరు పనెడి–అనలంబు = చిచ్చు–ఎదుర్పడన్ = తమ కెదురుగా రాఁగా, మతి = మిక్కిలి, సార్చులు = జ్వాలలతో కూడుకొన్నవి, ఐ = (అనఁగా–కాలి మండుచు), తుదన్ = కొనలయందు, చురచురన్ = చురచుర మను ధ్వనితో (ఇది లక్క కాలునప్పుడు అగుధ్వని కనుకరణము), సుళ్లుగన్ = సుడులుపడఁగా, ముక్కెనో అనన్ = మణుఁచుకొని పోయెనో అనునట్లు, నిడు....ల్–నిడుద = దీర్ఘము లైన–మధూళికల్ = తేనెయొడికలను, నడుమనే = నేలపైఁ బడకముందే, కొని = గ్రహించినవై, తీఁగెలుసాఁగన్ = జిగటగుణముచే తెగక పర్వుచుండఁగా, చుట్టుకొంచున్ = వానితో సుడులుపడుచు, అడరి = వీతెంచి, కడా....ళ్లెన్–కడార = గోరోజనపు వర్ణముగల–కాచకటక = గాజువలయముల (స్త్రీలు దాల్చు మట్టిగాజుల యనుట) ఆకృతి=ఆకారము గల, సుళ్లెన్ = సుడులుగలవై, జడగతిన్ = మందసంచారముచే, మెలంగెన్ = వర్తించెను.

తా.—మలయ మారుతములు నిడివియైన తేనెయొడికలను నేలంబడకముందే గ్రహించి వీచుచుండును, ఆ యొడికలు జిగటగుణము కలవగుటచేత తెగిపోక సన్నసన్నముగా గాలితోఁగూడ సాఁగుచునే యుండును, గాలి చిన్నచిన్నసుడులు సుడియును, అంతట స్త్రీలచేతులలోని మట్టిగాజుల యాకారముతో గోరోజనపువన్నెతో చుట్టలుచుట్టుకొనుచుండెడి యొడికతీఁగలసుళ్లు గలవై యాగాడ్పులు సంచరించుచుండును.–ఆ వృత్తమెట్లుండె ననఁగా–ఈమలయానిలములకు పాంథులనిట్టూర్పు నిప్పులు ఎదురుపడఁగా వానిచేత వీనివడి యుడిగి యివి చురచుర మండిపోవుచు, సుడులు పడఁగా, ముణిఁగి పోయినవో అనునట్లుండెను.–ఉత్ప్రేక్ష.

'మధూళికల్'–మధూ శ్చైవ మధూళికా. "గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలితకహ్లారకళికా మధూళీమాధుర్యం క్షిపతి పరిపూర్త్యై భగవతీ."—భోజ. ప్ర.

'కడారః కపిలః పిఙ్గపిశఙ్గౌ కద్రుపిఙ్గళౌ -'అమ. కడారశబ్దమునకు పీఠికలోనిపట్టికం జూచు నది. 'కటకో వలయో ఽస్త్రియామ్'-అమ.-'కాచః'-వై. గాజు.

"కాచః కాఞ్చనసంసర్గా ద్ధత్తే మారకతీం ద్యుతిమ్
తథా సత్సన్నిధానేన మూర్ఖో యాతి ప్రవీణతామ్." 'హితోపదేశే.'

'కటకాకృతి'-పదార్థవృత్తినిదర్శన.-'అధ్వనీన'-'అధ్వనీనో ఽధ్వగో ఽధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యపి'-పీఠికలో పట్టికను చూ. 'పరిషత్'-'సమజ్యా పరిష ద్గోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః'-అమ. ఇట సమూహమాత్రపరము.-'సార్చులు'-సార్చిస్-శబ్దము. "సుఱసుఱన్"-అనుపాతమున రఱయతి దుష్టము. 'చురచుర'-పీఠికలో యతివిమర్శం గనునది.

చ. కురిసినక్రిందిపుప్పొడులఁ గొంచు నగంబులు మీఁదికై పిశం
గరుచులఁ గొన్ని పెల్లెగసె గాడ్పులను ళ్పతి మాధవుండు రా
నెరవుగఁ బూవు సొమ్మిడి వనేందిర భూమికి వెండి మెట్టదా
మరరవణంబు తాఁ గొన, భ్రమద్గతులౌ మలుచుట్టులో యనన్. ౧౨౮

౧౨౮. వనేందిర = వనలక్ష్మి, పతి = భర్తయైన మాధవుండు = విష్ణుమూర్తి (వైశాఖమాస మను టయు), రాన్ = రాఁగా, ఎరవుగన్ = స్వల్పకాలోపయోగార్థము, భూమికిన్ = వనభూమికి (భూదేవికి అనుటయు), పూవుసొమ్ము ఇడి = తనపుష్పాభరణము పెట్టి (పెట్టుటకును), వెండి = తా నిచ్చిన యెరవునకు బదులు ఎరవుగా, మెట్టతామరరవణంబు = నేలతామరతొడవు, రాన్ = విడివచ్చి నంతట (పా. తాన్), కొనన్ = తాను పుచ్చుకొనుటకును, భ్రమత్ గతులు = తిరుగునట్టి గమనము గలవి (అనఁగా కడియములు అడ్డిగలు మొలత్రాళ్లు ఒడ్డాణములు ఇత్యాద్యాభరణములను దేహమునం దిడుటకును అందుండి వెలికితివియుటకును వానియందలి సన్నరంధ్రములలో త్రిప్పఁబడునట్టి, మలు చుట్టులో = తిరుగుడుమఱలో, అనునట్లుగా, గాడ్పులనుట్లు కొన్ని = కొన్ని గాలిసుడులు, కురిసిన క్రిందిపుప్పొడులన్ = దట్టముగా క్రిందికిరాలిన పూధూళులను, కొంచున్ = గ్రహించి, పిశంగరు చులన్ = పసుపువన్నెలు గలవై, నగంబులమీఁదికై = చెట్లపైకి, పెల్లు = మెండుగా, ఎగసెన్ = లేచి సాఁగినవి.

తా.—చెట్లు నిండ పువ్వులు పూఁచియుండెను, మెట్టతామర వికసించియుండెను, చెట్లలోని పువ్వులనుండి క్రిందికి పూధూళులు వానవలె దట్టముగా రాలినవి. వానిని గాలిసుడులు ఎత్తినవి. ఆ ధూళులు ఆ సుడులలో కలియఁగా తన్మయములయిన యాసుడులు గిరగిర తిఱుగుచు పసుపువన్నె లతో చెట్లమీఁదికి ఎగయుచుండినవి, అంతట ఆసుడులు ఎట్లుండె ననఁగా,—వనలక్ష్మి యనెడిమహా లక్ష్మి తనకును వనభూమియనెడు భూదేవికిని ఇరువురకును పతియైన వైశాఖమాస మనెడు విష్ణువు రాఁగా, ఆయనయెదుట మనోహరాభరణలై యగపడుటకై తనపుష్పాభరణములను కొన్నిటిని ఎర వుగా భూదేవికి ఇయ్యాను, భూదేవియొక్క మెట్టతామరతొడవును తాను ఎరవుగా కైకొనను, వానిని తమదేహములనుండి తీయుటకై త్రిప్పు బంగారపుఁదిరుగుడుమఱలో యనునట్లుండెను:—వస్తూత్ప్రేక్ష.

'కురిసిన'—దీనిచే పెల్లుగా అని తెలియవచ్చుచున్నది.—ఇంకను వనేందిరయొక్క పుష్పా భరణములు ఆమెదేహమునుండి విడలేదు. భూదేవియొక్క మెట్టతామరయాభరణంబును ఆమెదే హమునుండి విడలేదు. విడఁదీయుటకై మఱలు త్రిప్పుదశయే యిట వర్ణితము. కావున ఆయాభరణ ములు వొట్లు మాఱకయే యున్నవి. 'ఎరవుగన్'-తత్కాలోపయోగమునకు, 'మెట్టతామర'-మెట్ట

శబ్దము భూప్రదేశవిశేషవాచకము గావున మెట్టతామరను కవి భూదేవ్యాభరణముగాఁ జెప్పినాఁడు.—'కురిసినపుష్పాడులు'-ఇచట క్రిందికి రాలినట్లు చెప్పఁబడినట్టివి పుష్పాడులుగాని పువ్వులు గావు. 'మరచుట్టలు'-శ. ర.; బ్రౌణ్యా. 'మలుచుట్టలు'-శ. ర. లో లేదు. బ్రౌణ్యములో కలదు. సుళ్—సుళ్లు.

చ. తరుణు లదో నిదాన మధు ధార వన ల్వకుళాళి నింపఁగాఁ,
దరుణుల మేము గామె యని తద్గతలౌ వనదేవత ల్సురన్
ధర వకుళౌఘ మెల్లను న న ల్గనఁ గ్రాయఁగ నించుబుగ్గలన్
దొరసె మధుప్రపూర్ణత మధూకములం బృథు పాండుపుష్పముల్. ౧౨౫

౧౨౫. తరుణులు = యువతులు, అదో...రన్ - అదః = ఈపువ్వులకు-నిదాన = ఆది కారణమైన-మధుధారన్ = సురా(గండూష)ధారచేత, వకుళ ఆళిన్ = పొగడల సమూహమందు; వనల్ = మొగ్గలను, నింపఁగాన్ = నిండింపఁగా, ఏము = మేము, తరుణులము గామె = యువతులము గామా, అని = అని పోటిపడి, తద్గతలు - తత్ = ఆ వనములను - గతలు = పొందినవారలు, ఔ వనదేవతల్, ధరన్ = భూమిలోనున్న, వకుళ ఓఘము = పొగడల సమూహమును, ఎల్లను = అంతయు, వనల్ కనన్ = పూచునట్లుగా, క్రాయఁగన్ = ఉమియుటకై, సురన్ = మద్యముతో, నించు బుగ్గలన్ = నిండించుకొనియున్న పుక్కిళ్లను, మధూకములన్ = ఇప్పచెట్లయందు, పృథు పాండు పుష్పములు = దొడ్డలై పాండురవర్ణములైన పువ్వులు, మధుప్రపూర్ణతన్ = మకరందముతో నిండుటచేత, దొరసెన్ = సరిపోయెను.

తా.—వసంతములో ఇప్ప పూచును, ఆ పూతను కవి వర్ణించుచున్నాఁడు:—ఇప్పలయందు మకరందముతో నిండినపుష్పములు ఎట్లుండె ననఁగా, యువతులు తమసురాగండూషమును పొగడల మొదళ్లయందు ఉమిసి వానిని పుష్పింపఁజేయఁగాఁ గని, పోటికై వనదేవతలు భూలోకములోని పొగడల నన్నిటిని పుష్పింపఁజేయుటకై వాని మొదళ్లయందు ఉమియుటకై సురతో నిండించుకొన్నట్టి వారిపుక్కిళ్లో యనునట్లుండెను—వస్తూత్ప్రేక్ష.

'నిదానం త్వాదికారణమ్'-'మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపి'-అమ. 'వకుళో ముఖసీధునా' అని దోహదము; 'తరుణులము'-దేవతలు నిత్యయౌవనలు. సురకును మకరందమునకును ఒకటే వర్ణము, (తెలుపు గాదు), ఎఱుపువంటిది; "పద్మరాగ సురా రక్తచన్ద నాలక్తకద్రవాః....హిఙ్గుళం మధు రత్నాని స్ఫులిఙ్గా హస్తిబిన్దవః"-కా. క. ల.

ఏతదనుగుణముగానే ౧౨౩లో మధూళికలు కడారవర్ణములుగా వర్ణితములు.—చెలువల కపోలములను ఇప్పపూమొగ్గలకు మనుచరిత్రములో మహాకవి పోల్చియున్నాఁడు. "ఒప్పులకుప్ప లగు నిప్పపూమొగ్గలంబోని బుగ్గలందు" 3(28); స్త్రీలయవయములకును ఇప్పపూవర్ణముం జెప్పుదురు.

"ఆతఙ్క్లాన్తమసాహస వ్యతికరోత్క్లమ్పః క్షణం సహ్యతా।
మగ్ధైర్ముగ్ధమధూకపుష్పమధురైర్లావణ్యసారై రయమ్".

అని మహావీరచరిత్రలో సీతం గూర్చి రామవాక్యము:—పాండు వనఁగా కేవలము తెలుపు గాదు;—'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' అమ. ఇందులకు రామాశ్రమి-'పీతసంవలితశుక్లస్య'-'పాణ్డుస్తు పీతభాగార్ధః కేతకీధూళిసన్నిభః'-అని శబ్దార్ణవము. సారాయికిని కల్లునకును వర్ణభేదము కలదు—సారాయులు ప్రాయికముగా రక్తకల్పములు, కల్లు తెలుపు; సురాశబ్దము రెండింటికిని పేరు. కావున శంకరమండనమిశ్రుల వికటవాదమందలిది "అహో పీతా కిము సురా। నైవ శ్వేతా యతః స్మర" అనువాక్యము బాధింపదు.

"మూర్తిమన్తమివ రాగరసౌఘం తే పరస్పరసమర్పితవక్త్రాః।
ఆననాసవమిషేణ తదానీ మక్షిపన్త హృదయేషు యువానః"-సు. ర. భా.

'క్రాయఁగన్'-ఒయ్యారముగా ఉమియుట గాన గ్రామ్యముగాదు.—"శుకవాణిబుగ్గలు ముకురంబు లనరాదు "అని బుగ్గశబ్దమును అప్పకవి వలదనెను; మఱి పెద్దనగారు సయితముం బ్రయోగించిరి. వ్యవస్థ యేమన, కపోల సౌభాగ్య వర్ణనామాత్ర ప్రధానమగుచోట కూడదని భావము.

పృథుత్వపాండుత్వములు బుగ్గలసాటికొఱకు "కపోలకాన్తిమాధుర్యస్పర్ధిషు ప్రబోధవత్సు మధూక పుష్పేషు"-యశస్తిలకము 3 (441-2.)

చ. తరుణుల కౌఁగిట న్ననుచు తమ్ము వృథా ననలెత్తఁ జేసె మోఁ
పరులుగఁ జైత్రుఁ డంచుఁ దదభావమనోభవవహ్ని వెచ్చి ని
ర్భరమధుపాళిధూమము పరాగపు నీఱును దేనెకట్టు చాఁ
దరుదుగఁ దాల్పఁగాఁ గొరవులై యొఱగంబడెఁ గొన్నిభూజముల్. ౧౨౮

౧౨౮. తరుణుల కౌఁగిటన్=యువతుల యాలింగనముచేత, ననుచు=ననలెత్తునట్టి-తమ్మున్=గోరంటలను, చైత్రుఁడు=మధుఁడు, మోపరులుగన్=బరువు మోచువారినిగా, వృథా=అనావశ్యకముగా, ననలెత్తన్=మొగ్గలుతాల్చునట్లు, చేసెన్=కావించినాఁడు-అంచున్=అని ఖేదపడుచు, కొన్ని-భూజములు=చెట్లు, తద....హ్నిన్-తత్=ఆతరుణ్యాలింగనముయొక్క-అభావ=లేమివలని-మనోభవ=మనోద్రేక మనెడి-వహ్నిన్=నిప్పులో, వెచ్చి=కాలి, నిర్భ......ము-నిర్భర=పెల్లయిన-మధుప=తుమ్మెదల-ఆళీ=సమూహమనెడి-ధూమము=పొగను, పరాగపు నీఱును=పుప్పొడి యనెడి నిగుఱును, తేనెకట్టుచాఁదు=(కొఱవికి మండనితుదిలో ఊరునట్టి) మకరంద మనెడి చముఱును, అరుదుగన్=వింతగా, తాల్పన్=ధరించునట్లు, కాన్=సంభవింపఁగా, కొఱవులై=కొఱకచ్చులై (కొరవులై=కురవకవృక్షములై అనఁగా గోరంటచెట్లులై), ఒఱగంబడెన్=సోలిపోయెను.

తా.—వసంతమందు గోరంట (కురవకము, లేక కొరవి) పూచును; "ఆలిఙ్గనా త్కురవకః" అను దోహదశాస్త్రము ప్రకారము తరుణీజనాలింగనముచేతను బూచును. అట్టి యాలింగనభాగ్యమును పొందనీయక వసంతుఁడు ఆ కొరవులను పూభారము తాల్చునట్లు గావించెను. అంతట వానియందు ఆ పుష్పసమృద్ధిమూలముగా తుమ్మెదలగుంపులు ముసరుకొనం జొచ్చినవి, పుప్పొడి పెల్లుగా నుప్పతిల్లినది, తేనియ క్రందుకొనం దొడంగినది. ఇదియెల్లం బరికింపఁగా, ఆయాలింగనము కోలుపోయినందున జ్వలించిన మదనాగ్నిచేత ఆకొరవిచెట్లు కాలిపోయి పొగ లుద్భవించి, నిగుఱు గవిసి, మండనితుదలందు కట్టెచమురు గ్రక్కుచు కొఱకచ్చు లైనవో యనున ట్లుండెను.—రూపకోత్థాపిత గమ్య హేతూత్ప్రేక్ష శ్లేషానుప్రాణితము.

'వృథా'-తెనుఁగున రూ. వృథ;-'మోపరులుగన్'-మోఁతచేటుగా,-"వెచ్చె ననఁ గందె ననఁగను వేఁగె ననఁగఁ। గమలె ననఁగను దనరు నేకార్థములుగ" ఆం. భా.-"వేఁడివేలుపు డిగి వెచ్చి ద్వీపమ్ము। లే డేర్చురీతి"—హరిశ్చంద్రద్విపద. 'కొరవి'-కురవకవృక్షపర మయినప్పుడు లఘురేఫము, ఉల్కాపర మయినప్పుడు గురురేఫము, శ్లేషగావున శ్రవణమే ప్రధాన మయినందున అభేదము. 'ఒఱగంబడుట'-వృక్షస్వభావముచేతను కాలిపోయినందునను కలుగును.—'కట్టెచాఁదు'-కట్టెలో సారముండిన కాలునప్పుడు కాలనితుదను చమురు దిగుచుండును. దీనిని ప్రాయ్యికట్టెలలో కనవచ్చును.

ఆ ఫలశలాటు లురుల, నళులకై తమకూడు । చెఱుప, మావు లంటి చెలువపిండు
మొగుడ ననలు నింప, మొగముఁ గన్నులు నెఱ్ఱఁ । బాఱె మిగుల శౌక పైకములకు.

౧౭౭. ('కర స్పర్శేన మాకన్దః' అని దో.) చెలువపిండు — తరుణీసమూహము, అళులకై — తుమ్మెదలకొఱకు, ఫల శలాటులు = కాయలును చిగుళ్లును, ఉరులన్ — రాలిపోవుటచేత, తమ కూడు — చిలుకలయు కోకిలలయు కూటిని, చెఱుపన్ — ధ్వంసించుటకుఁగాను, మావులు = మాకంద ములను, అంటి = చేతితో తాఁకి, ననలు నింపన్—పూవులతో నిండింపఁగా, శౌక పైకములకున్ — చిలుక పిండునకును కోకిల పిండునకును, మొగము కన్నులును, మిగులన్—మిక్కిలిగా, ఎఱ్ఱఁబాఱెన్ — (కోపముచేత) ఎఱుపెక్కెను.

తా.—యువతులు అప్పటికే చిగిర్చి కాచి యున్న మామిడిని చేతం దాఁకిరి, అందువలన, "కర స్పర్శేన మాకన్దః"–మామిడికి కరస్పర్శము దోహదము గావున, అది యామునుపటికాయలను చిగుళ్లను రాల్చివైచి క్రొత్తఁగా పూచినది; అందువలన తేంట్లకు పూఁదేనెబోనము దొరకినది, చిలుకలకు కాయలబోనము, కోయిలలకు చిగుళ్లబోనమును, నష్టమయినవి; ఆ కారణంబున కోపములు కలిగి చిలుకలకు మొగమును, కోయిలలకు కన్నులును ఎఱ్ఱఁబాఱినవి.—హేతూత్ప్రేక్ష; అందులకు యథా సంఖ్యాలంకారము అంగము; కోయిలలకు చిగుళ్లు ఆహార మనుటకు – "పల్లవగ్రాసకషాయకంఠ కల కంఠవధూకలకాకలీ ధ్వనిన్."–పారిజా.

"శలాటుః పక్కజే పర్ణే ధాత్ర్యామఫలయో రపి"–విశ్వ. బ్రౌనుదొరవారు ఇప్పద్యావయవ టీకయందు ఈనిఘంటువునే యుదాహరించి ఆకు లనియే యర్థము వ్రాసినారు.–'అళులకై 'చెఱుపన్, అనుటచే చెలువపిండునందు పక్షపాతపూర్వక మయిన దురుద్యమము తోఁచుచున్నది. అది యును కోపకారణమే. శుకములసమూహము శౌకము, పికములసమూహము పైకము. చిలుకలకు మొగంబును కోయిలలకు కన్నులును స్వభావముననే ఎఱ్ఱఁగానుండును. చూ. వసు:—

సీ. "ఫలభంగములు సేయుచిలుకకు సాంగమై । క్రోధరసంబు ముక్కునసె యుండు ।
కాలభేదికి మహాకాలమూర్తికి దంట । కోయిల కెఱమంట గురియుఁ గంట."చూ. రక్తగణము–
"చకోర సారస పారావత కోకిల దృష్టయః।కియాహో హంసచక్షుర్భ్యః శుకమర్కటయో ర్ముఖమ్"
'మిగులన్'–చెలువలదౌర్జన్యము కారణము; 'ఎఱ్ఱఁబాఱుట'–తమయన్నముం బోఁగొట్టిన కోపముచేత; పికములును పండ్లను తినును.—

'మహ దపి పరదుఃఖం శీతలం సమ్యగాహుః । ప్రణయ మగణయిత్వా య న్మమాపద్గతస్య
అధరమివ మదాన్ధా పాతు మేషా ప్రవృత్తా। ఫల మభినవపాకం రాజజమ్బూద్రుమస్య.' వి.ఉ.

మ. అతులప్రేమరసార్ద్ర యొూర్తు ప్రియహాస్యక్రీడ సంకేత వం
చిత యై తత్స్థణజాంగజజ్వరమిళ చ్చిత్తభ్రమం బూన్ప నా
పత నోవృక్షము కావవే యన నపుష్పం బయ్యెఁ గోఁ గంతిలో
సమేఁడు న్దోఁచిన నవ్వుకు న్వెరిసెఁ బ్రాంతాంచ న్నమేరుద్రుమున్. ౧౭౮

౧౭౮. అతు.....ర్ద్ర–అతుల = సాటిలేని–ప్రేమరస = అనురాగభావముచేత–ఆర్ద్ర = సరసమైన–ఓర్తు = ఒకచెలువ, ప్రియహాస్యక్రీడన్ = కాంతునిపరిహాసకేళిచేత, సంకేతవంచిత ఐ = (తవ కూటమికై యేర్పఱుచుకొన్న) సంకేతస్థానము విషయమున మోసగింపఁబడినదై (అనఁగా అతఁడు

తావునకు వచ్చియు పరిహాసార్థము దాఁగియున్నందున), త...బు-తత్క్షణ = ఆనిముసమున-జ = పుట్టిన-అంగజ = మదనునివలని-జ్వర = వేఁకిచేత-మిళిత్ = కూడిన-చిత్తభ్రమంబు = మనస్సుయొక్క తబ్బిబ్బు-ఊన్పన్ = ప్రేరింపఁగా, ఓవృక్షమ నాపతిన్ కానవే, అనన్ = అనఁగా, గోఁగు = కర్ణికారము, సపుష్పంబు = పూవులతోఁ గూడుకొన్నట్టిది, అయ్యెన్; అంతలోన్ = అంతమాత్రాన, (అనఁగా ఆపూతయొక్క వెలుఁగుచేత), అతఁడున్ = ఆదయితుఁడును, తోఁచినన్ = కనఁబడఁగా, నవ్వెడున్ = ఆచిత్రమునకు ఆమె నవ్వఁగా, ప్రాం....వున్-ప్రాంత = ఆచెంత-అంచత్ = ఒప్పుచున్న-నమేరుద్రువున్ = సురపొన్నచెట్టుకూడ, విరిసెన్ = పుష్పించెను.

తా.—భర్తపై అత్యంత ప్రేమార్ద్రహృదయొకతె అతనిం గవయుటకు సంకేతస్థానమునకుం బోయినది. ఆతఁడు వచ్చియుండియు పరిహాసమునకై చెంతనే చాటున దాఁగియుండెను. అంతట నామె తత్క్షణమే కలిగినవియోగవ్యథాజాత మయిన మదనజ్వరముచేత ఉన్మాదావస్థం బొంది అచ్చటి యొకచెట్టును 'ఓచెట్టా, నా ప్రియుని నీవు చూచితివా?' అని యడిగెను. ఆచెట్టు ఒకగోఁగు-అనఁగా కర్ణికారము-"సల్లాపతః కర్ణికారః"-దానికి సల్లాపమే దోహదము-గావున-ఆమె చేసినయాసల్లాపమునకు అది వికసించినది. కర్ణికారపుష్పములు బంగారువన్నె గలవై మిక్కిలి ప్రకాశించునుగావున ఆవెలుఁగుచేత ఆచాటున దాఁగియున్నదయితుఁడు కానంబడెను. ఆచిట్టకమునకు ఆమె నవ్వినది. "నమేరు ర్హసితేన చ" అని చెప్పినప్రకారము నవ్వు నమేరువునకు దోహదముగాన, దానిచేత ఆచెంతనున్న నమేరువుకూడ వికసించినది. ప్రహర్షణాలంకారము.—

"యతనము లేకయ యుత్కం । ఠితవస్తుప్రాప్తి, కోర్కికిన్ మించెడునా
తతసిద్ధి, యుపాయార్థో । ద్యతికై ఫలసిద్ధియును, బ్రహర్షణము లగున్." అలం:

ఇందలినాయిక అభిసారిక. కాంతునికై సంకేతస్థానమునకై పోవునాయిక అభిసారిక యనంబడును-"కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా" దశరూ. 'ఊన్పన్' = వ్రాఁతప్రతులం దెల్ల ఇదే పాఠము. ఇదే శ్రేయము, పూనుఁకు ప్రేరణార్థకము. 'గోఁగు'-కర్ణికారపుష్పమును దీపికకుం బోల్తురు, అది చట్టవెలుఁగు గలది. అందువలన, అది పూవఁగానే, చీకటి యెడలుటచేత, చెంగట జీబులో దాఁగియున్నదయితుఁడు ఆవెలుతురులో అగపడె ననుట మిక్కిలి హృదయంగమముగా నున్నది.

"పరిజనవనితాకరార్పితాభిః । పరివృత ఏష విభాతి దీపికాభిః
గిరిరివ గతిమా నపక్షలోపా । దనుతటపుష్పితకర్ణికార యష్టిః"—విక్రమోర్వశీ.

ద్రువు = ద్రుశబ్దము ఉకారాంతము కావున వువర్ణకము.

తే. స్థాణు వొక్కండు మగవాఁడు దలఁక కుమియ । ఫల మొసఁగె నచ్చె! కినియక, పద్మవదన
వదనసురఁ గూర్మి నొసఁగ నీ వలదె పుష్ప । మైన ననుమాడ్కి నుమిసిన నలరెఁ బొగడ.

౧౫౯. స్థాణువు = మోడు (శివుఁడును), మగవాఁడు ఒక్కఁడు = పురుషుఁ డొకఁడు (కన్నప్ప యను బోయవాఁడు), తలఁకక = వెనుదివియక (జంకక), ఉమియన్ = ఉమ్మివేయఁగా, (పుక్కిటిజలమును పూజార్థమై శివలింగముమీఁద నుమియఁగా), కినియక = కోపగింపక, ఫల మొసఁగెన్ = పండునిచ్చినది (కామితము నిచ్చినాఁడు), అచ్చె = ఆశ్చర్యము; పద్మవదన = కమలమునంటి ముఖముగలది (వనసుందరి), వదన సురన్ = పుక్కిటి మద్యమును, కూర్మిన్ = అనురక్తితో, ఒసఁగన్ = అర్పింపఁగా, పుష్పమైనన్ = పువ్వయినను, ఈవలదె = ఈయనక్కఱలేదా, అనుమాడ్కిన్ = అనువిధమున, ఉమిసినన్ = సురను ఉమియఁగా, పొగడ = వకుళము, అలరెన్ = పుష్పించెను.

తా. — కన్నప్ప (తిన్నఁడు) అనుబోయ శివలింగముపై స్నపనార్థము పుక్కిటిజలము నుమిసెను. అందులకు మెచ్చి పరమశివుఁ డాతనికి ఇష్టఫల మొసంగెను. ఏతద్విస్తరమును శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యములోఁ గననగును. స్థాణు వనఁగా శివుఁడును మోడును. దీని నాశ్రయించి కవి యిట్లు వర్ణించుచున్నాఁడు.—మగవాఁడొకఁడు తనపైనుమియఁగా స్థాణువు కోపగింపలేదు సరిగదా మఱి కామితఫల మొసంగెను; ఆశ్చర్యము! నేను ఆకులు కొమ్మలు కల సంపన్న వృక్షమును, నాకు అనురక్తితో పద్మవదన తనపుక్కిటి సురాగండూషమును వలపుకత్తెయుంబోలె నొసంగుచుండఁగా నే నొక పువ్వయినను ఈవలదా-యని తర్కించుకొన్నట్లు, పొగడచెట్టు సురాగండూషమును సుందరి ఒసంగఁగా, పువ్వులు పూచెను.—ఉత్ప్రేక్ష-అర్థాపత్త్యుత్థాపిత.

“స్థాణుః పుమాన్ మహాదేవే శఙ్కౌ వస్త్రీ స్థిరే త్రిషు,”-నానా.

“కినియక”-ఉమియుట యనునపరాధమునకు కోపించుటయు దండించుటయు సహజమై యుండఁగా, అట్లుచేయక ఫలమొసంగుట అన్యాదృశమయిన దొడ్డతనమును తెలుపుచున్నది. ‘అట్టె.’—“నలునకాని నలినదళనేత్ర వరియింప దట్టె! చూతమనుచు నమరవరులు”-భా. ఆ.

ఇట తారతమ్య మరయునది —‘స్థాణువు’ × ‘వకుళము;’ ‘మగవాఁడు’ × ‘పద్మవదన;’ ‘తలఁకమి’ × ‘కూర్మి;’ ‘ఉమియుట’ × ‘వదనసుర నొసంగుట;’ ‘ఫలము’ × ‘పుష్పము’.-“వకుళో ముఖసీధునా” అని దోహదము గదా. ఒక టీకలో తిన్నఁడు శివలింగమున కొసంగినట్టిది సుర యనియున్నది; కాళహస్తి మహాత్మ్య ప్రబంధములో స్నానార్థము గండూషజలము నొసంగిన ట్లున్నది;

మ. “అన, మోదించి హరద్విజుం డొదుఁగఁ, జెం చవ్వేళ నేతెంచి, పా
వననిర్మాల్యముఁ జెప్పుఁగాలికొనఁ బోవం ద్రోచి, గండూష జీ
వనసేకం బొనరించి, పత్తి రిడి, త్రోవ ల్గాచి తా నేసి కా
ల్చిన కోలామిషఖండముల్ దనకు భక్షింపంగ నందిచ్చినన్. 3 (105.)

‘ఉమియ’-ఇది గ్రామ్యముకాదా యనిన, కాదు; ఒక్కెడ భక్తిరసభరితపూజాంగముగా కథ యల్లియైనందునను, ఒక్కెడ హర్షోత్కర్ష సంప్రేరితశృంగారచేష్టగా హృదయంగమ మగుకతనను గ్రామ్యముగాదు: గ్రామ్యమునకు రోఁత వలయును, ఇటరోఁత యెక్కడిది? కనుక నిది యిట గౌణ వృత్తివ్యపాశ్రయమై యతిమనోహరమై యున్నది.—‘ననిచె’ అనుపాఠమున యతిభంగము. ‘నలరె’ అని పఠించిన సరిపడును.

తే. మధువుఁ గాంతలపుక్కిటి మధువుఁ, బేళ్ల
యీర్ష్యఁ, బస సూపఁ, బొగడపై నెలయ, దాన
విరిసెఁ దొల్లిటి దళములు, విరులు జడిసె
దీన, నగ్గెల్పునకు నుబ్బి తేఁటు లార్చె. ౧౩౦

౧౩౦. మధువున్—చైత్రమాసంబును, కాంతల పుక్కిటి మధువున్ = వనితలయొక్క గండూషసురయు, పేళ్ల యీర్ష్యన్ = రెండింటికిని మధువనియే పేరుగలిగిన యీసుచేత, పసన్ = స్ఫురణమును, చూపన్ = నిరూపించుటకై, పొగడపైన్ = వకుళవృక్షముమీఁద, ఎలయన్ = వ్యాపింపఁగా, దానన్ = మధుమాసముచేత, తొల్లిటి దళములు = మునుపటియాకులు, విరిసెన్ = ఊడిపోయెను, దీనన్ = కాంతలపుక్కిటిమధువుచేత, విరులు జడిసెన్ = పువ్వులు జడిగాఁ గురిసెను, అగ్గెల్పున

కుఁ = కాంతలపుక్కిటి మధువుయొక్క జయమునకు, ఉబ్బి=సంతోషముతో ఉప్పొంగి, తేఁటులు= (ఆవిరులలోని మకరందమును త్రాగున వైన) తుమ్మెదలు, ఆర్చెఁ = హర్షధ్వనులు కావించెను.

తా. సమానులలో ఈసు ప్రసిద్ధము. చైత్రమాసమును కాంతలపుక్కిటిసురయు రెండును మధువని పేరుగలవగుటచేత సమానములైనందున, వానికి పరస్పరము "నేనెచ్చు నేనెచ్చు" అని ఈసు కలిగినది. అంతట అవి తమతమ యుత్కర్షను ప్రకటముగా స్థాపించుటకై రెండును వకుళవృక్షముపైఁ బర్వఁగా, ఆపరీక్షలో మధుమాసమువలన వకుళమునకు అప్పటికున్న యాకులు నయినను రాలిపోయినవి, సురవలన విరులజడి గలిగినది. కాంతాగండూషమధువే జయమొందినందులకు తుమ్మెదలు హర్షధ్వనులు చేయసాఁగినవి.—హర్ష మేలయన తమకు సమృద్ధిగా తేనె దొరకునుగదా యని.

వసంతము రాఁగానే పొగడకు పండుటాకులు రాలినవనియు, పిమ్మట కామినీవదనసురాదోహదము చేత, పెల్లుగా పూఁత గలిగినదనియు వస్తువు. దానిని కవి పైయట్లు ఉత్ప్రేక్షించినాఁడు. హేతూత్ప్రేక్షాలంకారము-వ్యతిరేక యథాక్రమ సంకీర్ణము.

వసంతమురాఁగానే పండుటాకులు రాలుట ప్రసిద్ధము:—

ఉ. "పండినయాకు డుల్ల, నవపల్లవముల్ తిలకింపఁ, బూఁబొదల్
నిండఁగఁ బర్వ, లేఁగొమలు నిద్దములై నిగుడంగ, మ్రాఁకు లొం
డొండ తలిర్చె, నామని సముజ్జ్వలయోగరసాయనక్రియం
గొండికపాయముల్ మగుడఁ గోరి భజించినసిద్ధుఁడో యనఁ" (ఎఱ్ఱాప్రగడనృసింహపు.

"వస యన స్ఫురణంబు పరఁగుచుండు." ఆం. భా.

'దళములు విరిసెఁ'-ఉన్నదానినే పోఁగొట్టినది, ఎంతపనికిమాలినది! అని భా. పుక్కిటి మధువుతోడి తారతమ్యములో అత్యంతహీనమును విపరీతగుణము నను టు. 'వసమాపుటకు' యత్నింపఁగా వసలేదు సరిదోసగా, వయిగా ఇది చెట్టు చేయునది యని యేర్పడినది. 'విరులు జడిసెఁ'= దానిమహిమకు మెచ్చి వనదేవతలు విరులవాన గురియించి రనియు ధ్వని,-'జడిసెఁ'-జడియు ధా.- "దీనికి అర్థము 'వర్షించు' అని 'శబ్దార్థకల్పతరువు' నందు వ్రాయఁబడియున్నదిగాని ప్రయోగము కనఁబడలేదు." అని. శ. ర. నందున్నది. కాని ఇదే ప్రయోగము.—"దళః ఖణ్డో దళం పర్ణే," నానా. తేఁటులకు ఉబ్బేల యన ఆ పూవులమకరందము వానిభాగ్యము గాన. బ్రౌనుదొరగారు 'జడియు'నకు పుష్పించుటనుగూడ అర్థముగా వ్రాసియున్నారు.

ఉ. మేకొని తాఁచినం భృగువు మెచ్చిన వానికి మర్త్య భార్య యౌ
శ్రీకి నివాస మై చెలిమి సేయుట నిట్టిప్రశాంతి గల్గె నో
కా కన, నాతి దన్నిన వికాసము నొంది, వనస్థలస్థితా
శోకము సేసె మెచ్చునఁ బ్రసూనరజఃకనకాభిషేకముఁ. ౧౩౧

౧౩౧. మేకొని = పూనుకొని, తాఁచినఁ = తన్నినందులకు, భృగువుఁ = భృగుమునిని, మెచ్చిన వానికిఁ = అనుమోదించిన నారాయణునికి, మర్త్యభార్య=మనుష్యజాతి కళత్రము (అనఁగా రామావతారమందు భార్య), ఔ శ్రీకిఁ = అయినట్టి లక్ష్మికి (అనఁగా సీతాదేవికి), నివాసమై = నెలవై, చెలిమి సేయుటఁ = మైత్రి గావించినందున, ఇట్టి ప్రశాంతి = ఇంత శాంతస్వభావము, కల్గెనో కాక = కలిగినది కాఁబోలు, అనఁ = అనునట్లు, వనస్థల స్థిత అశోకము = ఉపవనములో నున్న కంకేళి, నాతి = పడఁతి, తన్నినఁ = తన్నఁగా, వికాసము నొంది = సంతోషించి (పుష్పించి

అనియు), మెచ్చునన్ = ప్రీతిచేత, ప్ర....మున్ - ప్రసూన = పూవులయొక్క - రజః = పరాగ మనెడి - కనక = బంగారపు నాణెములయొక్క (పరాగలయొక్క), అభిషేకమున్ = స్నపనమును, చేసెన్ = కావించెను.

తా.—పూర్వము భృగుమహాముని శ్రీమన్నారాయణుని అజ్ఞానకృతముగాఁగాక బుద్ధిపూర్వకముగా కాలితో తన్నెను. అందులకు ఆ భగవంతుఁడు ఆ మునిని మెచ్చి మిక్కిలి సత్కరించి పంపెను. అట్టి యాశాంతగుణమును అశోకవృక్షము ఆ దేవునికి రామావతారమందు కళత్రమయిన సీతాదేవికి లంకలో నివాసమై ఆమెతో చెలిమి గావించినందులకు ఫలముగా పొందెనా, యనునట్లుగా యువతి యోర్తు తన్ను తన్నఁగా ఆయువతికి తాను మెచ్చుచేత పుష్పాడి మొత్తమనెడి కనకాభిషేకముం గావించెను.—కాపకాను ప్రాణిత ఫేంతికాష్వేత. 'మేకొని' పూనికతో అనునర్థమునకు-

ఉ. మేలున సంతసిల్లునెడ మేకొని యాపదలొందు, నాపదల్
దూలఁగ భూరిసౌఖ్యములు దోఁచుఁ, గృతంబులు దప్ప వెమ్మెయిన్."—భా. ఆ. 5 (34).

భృగువు త్రిమూర్తులయొక్క సత్త్వగుణ తారతమ్యమును నిరూపించుటకై మహర్షుల నియోగమునం బోయి త్రిమూర్తులం బరీక్షించెను. వారిలో నారాయణుం బరీక్షించినవిధము ఆయనను తన్నుట. ఆ పరీక్షలో నారాయణుఁడొకఁడే పరమప్రీతితో ఆతని సత్కరించెను. అందువలన అతఁడే త్రిమూర్తులలో పూజ్యుఁ డని ఋషులు నిశ్చయించిరి. ఇట్లు ఈయన పూనికతో పోయి తన్నినవాఁడే గావున—'మేకొని' అనఁగా 'పూనుకొని' అని అర్థము చెప్పవలయును. 'మేకొనుట' యనఁగా 'అంగీకరించుట యనునర్థము ఇచ్చట పొందదు. అంగీకరించి తన్నెనా? అంగీకరించి మెచ్చెనా?—'కనకాభిషేకము'.- ప్రసూనరజోవర్ణము కనకవర్ణము గావున.

మ. అళు లేతేద్వన నేందురాగ మిళినా ప్రాదుర్భవత్కోరకం
బుల తేనె ల్సుధ లంచు రా, నొకతె నెమ్మో మెత్తఁ, జైత్రంపుఁబు
వ్వులలోఁ దద్గుణు లయ్యె గంధఫలిఁ బువ్వు ల్వుట్టి, పోఁడోలె నా
చ్చొల చేఁడ్డై, తఱచెందుఁ దల్లిబడికో ల్చెట్టౌటయేకా మహిన్. ౧౩౨

౧౩౨. ఒకతె నెమ్మోము ఎత్తన్ = ఒకానొక చెలువ ముఖమును ఎత్తఁగా, (ఆముఖరాగముచే), గంధఫలిన్ = సంపెంగయందు, పువ్వుల్, పుట్టి, ఏత....ల్-ఏతత్ = ఆ చెలువయొక్క - వదన = ముఖమనెడి - ఇందు = చంద్రునియొక్క - రాగ = రక్తిమయొక్క - మిళినా = కూడికచేత. ప్రాదుర్భవత్ = (సంపెంగనుండి) పొడమచున్న - కోరకంబుల = మొగ్గలయొక్క - తేనెల్ = మకరందములు, సుధలు = సుధవలె అతిమధురములును మదిమిలో మృతిని తప్పించునవియును, అంచున్ = అని తలంచి, అళులు = తుమ్మెదలు, రాన్ = (ఆ మకరందమును ఆనుటకై) రాఁగా, చైత్రంపుఁ బువ్వులలోన్ = చైత్రమాస కృతగంధఫలి పుష్పముల నడుమ, ఒచ్చెల = అక్కటా, తద్గుణులు= ఆ చైత్రకృతగంధఫలీ పుష్పగుణమే కలవియు, చేఁడ్డై = తిక్తములును ఐ, పోఁడోలెన్ = (అయాళులను) తఱిమివైచినవి, తఱచు = ప్రాయికముగా, మహిన్ ఎందున్ = లోకమం దెల్ల, తల్లిబడికో ల్చెట్టౌ = తల్లిపోలికలలోని దుర్గుణము, చేటయేగా = కూఁతులకు తప్పదు గదా.

తా.—సంపెంగయందు చైత్రముచేత ఉత్పన్నములయిన పువ్వులు ఉండనే యుండినవి, ఇట్లుండ,ఒకానొకతరుణి సంపెంగవైపు నెమ్మో మెత్తఁగా 'ముఖరాగేణ చమ్పకః' అనుదోహదశాస్త్ర ప్రకారము ఆమెయొక్క ముఖచంద్రరాగముచేత నంపెంగయందు క్రొత్తఁగాఁ బువ్వులు పు

ఆ పుష్పాలు ముఖేందురాగజనితములు గావున, వాని తేనెలు సుధాగుణము గలవిగా నుండును, అనఁగా మధురతమములుగాను జరామరణ నివారకములుగాను, ఉండును, చైత్రునివలనఁ బుట్టినట్టి సంపెంగల వలె చేఁదుగా నుండవు, తమ్మును తఱుమవు, అని ఆశపడి ఆ పుష్పాలకై తుమ్మెదలు వచ్చినవి. అట్లే సంపెంగయందు ముఖరాగముచే పుట్టిన పుష్పాలు, అక్కటా అవియు చైత్రకృతములవలెనే చేఁదై మొగ మడిచి, వానిని తఱిమినవి. ఆ పుష్పాలకు తండ్రియయిన ముఖచంద్రుని గుణము రాలేదు, మఱి ఏమి వచ్చిన దన, తల్లి యైనగంధఫలియొక్క దుర్గుణమే వచ్చినది. అది న్యాయ్యమే. ఎట్లన, లోకములో ప్రాయికముగా తల్లిపోలికగల బిడ్డలకు, తల్లియొక్క చెడుగుణములు రాక మానవు. వీనికి తల్లిపోలిక యెట్లనఁగా, ఇవి తండ్రివలె చంద్రులుగా పుట్టక తల్లియైన గంధఫలిగానే పుట్టినవి. కావున వీనికి తల్లిపోలిక; అందువలన దాని చెట్టతనము తప్పినదిగాదు.—అర్థాంతరన్యాసము.

పుష్పాలంగూర్చి గంధఫలికి శబ్దగత స్త్రీలింగముం బట్టియు, గంధఫలియందే అవి యుత్పన్నములగుటంబట్టియు మాతృభావము చెప్పఁబడినది. ఇందునికి సిద్ధమైనపురుషతచేత పితృభావము చెప్పఁబడినది. తల్లిబడికో లనుటలో సంపెంగచెట్టునకును పుష్పానకును అభేదభావన కలదు, అందువలన పూవులగుణమే అనఁగా తుమ్మెదలఁదఱుముగుణమే చెట్టునకుం జెప్పఁబడినది. 'సుధ'-తండ్రియైన చంద్రుని పోలిక వచ్చినచో కలుగఁదగినది.—'చైత్రంపుఁబువ్వులు'—ముఖరాగజనితము సయితము, చైత్రజనితంపుగుణమునే చూపినది. అళి చంపకపుష్పముం దరిసిన మూర్ఛిల్లు నని ప్రసిద్ధి. చూ. 16 టీక. 'ప్రాదుర్భవత్' అనుచో కొంద ఱెన్నిన యతి దోషమునకు సమాధిని పీఠికలో కనునది.

చ. అలరెఁ బ్రియాళువోర్తు ప్రియ మాట వసంతముఁ బాడ, నప్పుడ
వ్వెలఁది సపత్ని 'భక్తికిని వేల్పులు మెత్తురు గాన రాగమన్
ఫలమునఁ దన్నుఁ బాడఁగ వసంతుఁడు దా దయచేసెఁ గాక, యా
యలె' నిజశక్తి నా' యనుచు నాపసకుం గొదవెట్టె నీసునన్. ౧౩౩

౧౩౩. ఓర్తు, ప్రియ మాటన్ = తనకు ఇష్టమగుటచేత, వసంతమున్ = వసంత మనురాగమును, పాడన్ = గానము సేయఁగా, ప్రియాళువు = ప్రేంకణపుఁజెట్టు, అలరెన్ = పుష్పించెను, అప్పుడు, అవ్వెలఁదిసపత్ని - ఆపాడినలేమయొక్క సవతి, వేల్పులు = దేవతలు, భక్తికిన్ =తమకు చేయుసేవకు, మెత్తురు = అనుగ్రహింపుదురు, కానన్ = ఆ కారణంబున, రాగము అను ఫలమునన్ = వసంతరాగ మనెడి మిషచేత, తన్నున్ - తన (వసంతుని) ప్రభావమును, పాడఁగన్ = ఆలేమ గానముసేసినందున, వసంతుఁడు = ఆమని, తాను, దయసేసెన్ = ఆలేమయందు, అనుగ్రహము తాల్చి ప్రియాళువును పూవంజేసెను, కాక = అంతియగాని, ఆయలె = ఇసీ, నిజశక్తినా = దీనిస్వశక్తిచేత దోహదమున వికసించినదా, అనుచున్ = అనిపలుకుచు, దాని ఆ పసకున్ = ఆ లేమయొక్క దోహద ప్రభావమునకు, ఈసునన్ = ఈర్ష్యచేత, కొదవెట్టెన్ = లోపము కల్పించెను.

తా.—ఒకలేమ గానదోహదముగా తనకు ప్రియమయిన వసంతరాగమును పాడి ప్రేంకణపుఁజెట్టును పుష్పింపఁజేసినది; దానికి ఈసుచేత ఓర్వలేక ఆమెయొక్కసవతి తదీయ దోహదసిద్ధికి కొదువ పెట్టినది. ఎట్లు పెట్టినదన, 'వేల్పులు భక్తికి మెత్తురు, అందువలన ఈమె వసంతరాగము పాడుట యను మిషచేత వసంతునే పాడఁగా, అందులకు ఆయన యనుగ్రహించి ఈమె యత్నించిన దోహదము ఫలించినట్లు అగపడనీ అని, ప్రేంకణమును పూవఁజేసినాఁడు, అంతియగాని, ఈమెపస మేమెఱుఁగమా?' అని ఆపసకు కొదువపెట్టినది. కైతవాపహ్నుతి.

"గీత్యా ప్రియాళః" అని ప్రియాళుదోహదము. "వసన్త స్సహాయ స్తు వసన్తర్తౌ ప్రగీయతే" అని సంగీతశాస్త్రము. వసంతమందు వసంతరాగము పాడుదురు. చూ. వసు. ౧ (131.)

'ఆయాలె' = "ఆ + ఆ + లెమ్ము-అనాదరమును దెలిపెడిని." శ. ర.

తే. అధరసుధఁ బ్రాణిజతఁ బ్రాణి యగుచు మౌక్తి
కాండమాలిక నిడెను నా సాగ్రమౌక్తి
కంబ యనఁ జాలునన లిచ్చె గతజరత్సు
మంపు వావిలి మొగ మూర్పు నింప నోర్తు ౧౩౪

౧౩౪. వావిలికి సుందరీముఖవాయువు దోహదము; దానినివర్ణించుచున్నాఁడు:—ఓర్తు = ఒకత, మొగము ఊర్పు = ముఖవాయువును, నింపన్ = నిండింపఁగా, (ఊఁదఁగా,) నాసా అగ్రమౌక్తికంబ = ముక్కుకొననున్న (బులాకీ) ముత్తెమే, ప్రాణిజతన్ = ప్రాణము గలిగియుండినదైన ముత్తెపుఁజిప్పనుండి పుట్టిన దగుటచేత, అధరసుధన్ = మోవియందలియమృతము (సోఁకుట) చేత, ప్రాణి = ప్రాణము గలది (బ్రదికినట్టిది), అగుచున్, మౌక్తిక అండమాలికన్ = ముత్తెములనే గ్రుడ్లపరంపరను గా, ఇడెన్ = పెట్టినది (ఇడె ననుట గ్రుడ్లనుగావున), అనన్ చాలు ననలు = అనఁ దగిన మొగ్గలను, గత...లి-గత = రాలిపోయిన-జరత్ = ప్రాఁత-సుమంపు = పూవులుగలదైన (అనఁగా పూలు రాలి పోయిన)-వావిలి = సింధువారము, ఇచ్చెన్ = పూచెను.

తా. ఒకవావిలిలోనిపూవులు రాలిపోయినవి, అంతట ఒకలతాంగి దోహదార్థమై వావిలిమీఁదికి తనముఖవాయువును నిగిడ్చినది, అంతట, అది పువ్వులతో నిండినదాయెను. అట్లగుట ఎట్లుండె ననఁగా, ఆమెయొక్క బులాకీముత్తెము ప్రాణియైనముత్తెంపుఁజిప్పకడుపునఁ బుట్టినదగుటంజేసి యిపుడు ఆమెయొక్క యధరంపుటమృతము సోఁకినంతట వెండియు ప్రాణమొందినదై ముత్తెపుగ్రుడ్లపరంపరను పెట్టినదో యనునట్లు ఉండెను.—వస్తూత్ప్రేక్ష.

"సిన్దువారో ముఖానిలాత్" అని వావిలికి దోహదము. 'గతజరత్సుమంపు'-వావిలిపువ్వులు రాలిపోవుట కవిసమయసిద్ధము-"శేఫాలికానుమే భ్రంశం వర్ణయే న్న సద ప్యదః"—కా. క. ల. ఇట భ్రంశము లేనప్పుడుగూడ ఉన్నట్లు వర్ణించుట కవిసంప్రదాయమని భావముగానున్నది; మధుర్మాధవశ్చవసన్తః-"అయం ప్రసూనోద్ధురకర్ణికారః। పుష్పప్రపఞ్చాఞ్చితకాఞ్చనారః। విజృమ్భణాకోవిదకోవిదారః। కాలోవికాసోద్ధతసిన్దువారః" ఋతు. ప్రాఁతవి రాలక క్రొత్తవెట్లు పొడమును?-సింధువారము= వావిలి; శేఫాలిక = నల్లవావిలి; కావున అదియు వావిలియే,-"గతరజస్సుమంపు" అనిపా. దానికి-"రజస్స"నెడి స్త్రీఋతువు తీఱిన అనఁగా ఋతుస్నాతయైన' అని యర్థముచెప్పుదురు. "కుసుమం స్త్రీరజో నేత్రరోగయోః ఫలపుష్పయోః," మేదిని.-'కుసుమమ్' = సుమమ్-"గతజరత్సుమంపు"-'ముదిమిచే ఆర్తవ ముడిగిన' అనియు భా.-మౌక్తికాండ-ముత్తెములనే గ్రుడ్లనుగా పెట్టినదని భావము. 'మాలిక'-చెట్టంతయుం బూచినదనియు భావము.

చ. ఘన మగు నాకు రాలి, తిలకం బతిరిక్తత నున్న, నోర్తు, లోఁ
గనికర మూని, కన్నుఁగవఁ గాయజుఁ డిల్లడ యిడ్డ తూపులే
యనువుగ నించెఁగాక, మఱి యంటక ముట్టక యొక్క చేష్ట లే
క నగడఁ జేసె నంట యిది కల్లనఁగా, నలరించెఁ జూపులన్. ౧౩౫

౧౩౫. ఘనము అగు ఆకు రాలి = దట్టమైనయాకులు రాలిపోయి (ఒడలినిండ ధరించియుండిన యాభరణములను కోలుపోయి అని), తిలకంబు = బొట్టుగుచెట్టు (దీనికి చూపే దోహదము), అతి రిక్తతన్ = అత్యంతమయిన లేమిలో (దారిద్ర్యములో), ఉన్నన్ = ఉండఁగా, ఓర్తు = ఒకయువ్వలి, లోన్ = మనస్సులో, కనికరము = కరుణను, ఊని = వహించి, కన్నుఁగవన్ = తనకన్నుదోయి యందు, కాయజుఁడు = మదనుఁడు, ఇల్లడ ఇడ్డతూపులే = (పదిలముగా కాపాడుమని) న్యాసముగా నుంచినట్టి బాణములే, అనువుగన్ = సుందరముగా, (గకారము వకారమగుటయుం గలదు గావున - చెలికత్తెగా అనియు), నించెన్ కాక = ఆబొట్టుగుఁజెట్టునందు నిండించినదిగాని, మఱి = అటుగాక, అంటక = తాఁకనైనం దాఁకక, ముట్టక = కదలింపనైనను కదలింపక, ఒక్కచేష్టలేక = ఏచేష్టయు లేక, నెగడఁజేసెన్ = వికసించునట్లు జేసినది, అంట ఇది = అనెడుమాట, కల్ల = అబద్ధము, అనఁ గాన్ = అనునట్లుగా, చూపులన్ = చూడ్కులచేతనే, అలరించెన్ = ఆబొట్టుగును పూచునట్లు జేసెను.

తా.—బొట్టుగుఁజెట్టునకు "తిలకో వీక్షణేన" అని దోహదము; బొట్టుగు చెట్టొకటి ఆకులెల్ల రాలి కేవలము రిక్తముగా నుండఁగా, ఒకబోటి కనికరించి, చూపుదోహదముచేత దానిని పూవులతో తటాలున నిండించెను. ఆ వింత యెట్లుండె ననఁగా, 'ఈమె ఆ బొట్టుగును తాఁకలేదు, కదపలేదు. ఏచేష్ట లేక యలరంజేసిన దనుట నమ్మరానిమాట, ఇది అలరింజేఁత కాదు, మఱి ఏమన ఈమె తనకనుఁగవయందు మదనుఁడు దాఁచుకొని పోయిన యాతనిబొట్టుగు పూఁబాణములే ఆబొట్టుగుమీఁద నిగిడ్చినది-అనునట్లుగా నుండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఘనమగు'-గొప్పదైన, మహామూల్యమయిన యనియు ధ్వని.-'ఘనమగునాకు'-పూర్వము ఒడలెల్ల భూషణ భూషితురాలై యుండెనని ధ్వని, కలవారికి లేమివచ్చినం గనికరించుట ఉదారచిత్తులకు మొదటి పనిగదా, - 'లోన్'-పైకేమియు, చెప్పక - 'కాయజుఁడు' - తనదేహమునం బుట్టినవాఁడు గావున ఆ నమ్మకముచేత తనకంటియందే ఇల్లడయుంచినాఁ డనుట - నెగడఁజూడ్కిన్, అనుపాఠమున-'ఈమె చూపుచే బొట్టుగు వికసించినది, అని యర్థము; కృశులను కోల్కొనంజేయువారు పైకి ఎన్నియో యుపచారములు చేయుదురు, లోనికిని మందులను బోనములను ఒసంగుదురు, అట్టి దేమియు నిట జరపలేదని యాశ్చర్యము. స్త్రీకటాక్షములు మదన బాణములని కవులు వర్ణింతురు:—

"పశ్య నీలోత్పలద్వన్ద్వా న్నిస్సరన్తి శితాః శరాః"

"ధనుః పౌష్పం మౌర్వీ మధుకరమయీ చఞ్చలదృశాం

దృశాం కోణో బాణః సుహృ దపి జడాత్మా హిమకరః"-భో. ప్ర.

'అనువు'-అనుఁగు-'గా'కు 'వా'స్థిరము ఆ దేశమయినంతట స్థిరమునకు ముందు అర్ధబిందు వుండదు గాన, అది లుప్తమయినది.

తే. సాంద్రమకరందవృష్టి రసాతలంబుఁ,
దొరఁగు పువ్వుల భువియుఁ, బూ ధూళి నభము,
నీక్రమత్రయి మాధవుఁ డాక్రమించె
నురు విరోచన జనిత మహోష్మ మడఁగ. ౧౩౬

౧౩౬. మాధవుఁడు = వసంతుఁడు (వామనమూర్తియనియు) ఉరు....ము-ఉరు = బల్లిదుఁడైన, విరోచనజనిత = సూర్యునివలన జనించినదైన (విరోచన పుత్త్రుఁడయిన బలిచక్రవర్తియొక్క అనియు)- మహోష్మము = కడిందివెట్ట (మహాప్రతాపము), అడఁగన్ (ఉడుగన్) = తగ్గిపోవునట్లుగా, సాంద్ర మకరంద వృష్టిన్ = దట్టమయిన పూఁదేనెవానచేత, రసాతలంబున్ = పాతాళలోకమును, తొరఁగు

పుష్పాలన్ – రాలుచున్న పుష్పములచేత, భువియున్ = భూలోకంబును, పుష్పధూళిన్ = పుష్పొడిచేత, నభమున్ – దివిని, ఈ క్రమత్రయిన్ = ఈ యంజలు మూఁటిచేత (మూఁడుపాదవిన్యాసములచేత – మూఁడడుగులలో), ఆక్రమించెన్ = నరొపలుచుకొనెను.

తా.—వామనమూర్తి మూఁడడుగులలో మూఁడులోకములను ఆక్రమించినవాఁడై అందు వ్యాపించియున్న బలిచక్రవర్తి ప్రతాపమును అడంచిన విధమున, వసంతుఁడు మకరందవర్షముచేత పాతాళలోకమును, రాలిన పూముత్తెములచేత భూలోకమును, పుష్పపరాగముచేత దివిని, ఆక్రమించినవాఁడై, అందు దీపించుచున్నదానిని బలవంతుఁడైన సూర్యునివెట్టను తగ్గించెను.—శ్లేషోత్థాపితమయిన యూప కాలంకారము.

'సాంద్రమకరందవృష్టి' – భూమియంతయు తడిసి పాతాళమునకు ఊటదిగిన దని భా. విస్తారము గానిచో అట్లు ఊట దిగదుగావున, 'సాంద్ర' అనుట. 'పుష్పాల భువి' – నేల యగపడకుండ పుష్పాలు క్రమ్మిన వనుట; – 'నభము' – నభ మంతయు పరాగమయ మాయె ననుట; ఇందువలన సురభిమాసము యొక్క – అపూర్వమహాసంపద చెప్పఁబడినది, ఇందువలన సుభిక్షము సూచితము. – 'అధోభువన పాతాళ బలిసద్మ రసాతలమ్' – అమ. 'భువి' – ప్ర. భూః, – "శక్తౌ చరణవిక్షేపే పరిపాట్యాగమే క్రమః" నానా. – 'విరోచనః ప్రహ్లాదస్య తనయేఽర్కేఽగ్నిచన్ద్రయోః" – మేదిని. "గ్రీష్మోష్మ బాష్పా ఊష్మాణః" – నానా.

క. ఊరుకొనఁ బహు మధూళిక । యోడికలకుఁ గ్రిందఁ గ్రమ్మి యుండెడు తేంట్లన్
నీడలు దిరిగియుఁ దిరుగని జాడఁ దగు ల్వొలిచె నవ్వసంతపువేళన్. ౧౩౭

౧౩౭. ఊరుకొనన్ = ఊటుపట్టునట్లు, పహు మధూళికయోడికలకున్ – తొరఁగుచున్న తేనె నిష్యందములనే, క్రిందన్ – చెట్లక్రింద నేలమీఁద, క్రమ్మియుండెడు తేంట్లన్ – పొదుగుకొని యుండు నట్టి తుమ్మెదపిండుచేత, అవ్వసంతపువేళన్ = ఆ పేరుటామనియందు, నీడలు = చెట్లఛాయలు, తిరిగియున్ – తూర్పుప్రక్కనుండి పడమటిప్రక్కకు, జరిగినవయ్యును, తిరుగనిజాడన్ = జరగక అట్లై యున్నవో యనునట్లుగా, పొలిచెన్ = ఒప్పారెను.

తా.—ఆ వసంతకాలమున తరువులనుండి మకరందము వర్షముగాఁ గురిసినది. దానితో తోఁట లోని నేలయంతయు ఇవక ఫుట్టి; ఇంకిన తేనె ఊటుకొను చుండినది. అయూటుం ద్రాగుటకై ఆ నేలమీఁద తుమ్మెదలపిండులు వ్రాలి నేలగానరానియట్లుగా కమ్ముకొనియుండెను. అందువలన ఆ పిండున్న చోటినీడలు ఆవలిదిక్కునకు జరిగిపోయినను పోలే నినునట్లుండెను. తుమ్మెదలపిండ్లే ఛాయలవలె చెట్లక్రింద నొప్పుచుండెను. – భ్రాన్త్యపహ్నవాలంకారము.

"తొలిదళయ యుండు వస్తువు । పొలిసినను బూర్వోపాధమున; మసల నగుం
దొలిగుణము; దీప మాతియు । వెలుఁగు గలిగెఁ గాంచి రత్నదీపతుల చేతన్;
తెలు పయ్యె నధరరుగరుణ । ములు కలికి నగంగ మగుడ ముత్తైసరంబుల్" – అలం.

'తేంట్లన్' – గమియే భావముగాన, ఆజహంబునకైనను, జహద్భావనగా, తృతీయార్థమందు ద్వితీయ ప్రయుక్తము.

చ. శితదళమంజరీ ధవళ చైత్ర నిశామల చంద్రికౌఘముల్
ధృత వియదంత కేళి వన వృక్ష లతాంతరజశ్ఛట నగళం
కితిఁ గని కామినీ కమన కేళియుఁ బోఁ జెడవా నగాటవీ
కతక పరాగ మొక్కఁడేనఁ గ్రమ్మి యనచ్ఛత మాన్పకుండినన్. ౧౩౮

౧౩౭. శత...ము-శతదళ = తెల్లదామరలయొక్క-మంజరీ = గుత్తులవలె - ధవళ = తెల్లని-చైత్రనిశా = చైత్రమాసపురాత్రుల-అమల = స్వచ్ఛమైన-చంద్రికా = వెన్నెలలనెడు-ఓఘముల్ = జలపూరములు, ధృత...టన్-ధృత = పట్టుకొనఁబడిన (అందుకొనఁబడిన) - వియత్ అంత = మింటి తుద కలదైన-కేళివన = ఉద్యానవనముయొక్క-వృక్ష = చెట్లయొక్క-లతాంతరజః = పుష్పపరాగ మనెడి-రజః = దుమారముయొక్క-ఘటన్ = మొత్తముచేత, కళంకితన్ = కల్మషము కలదియగుటను, కని-పొందినవై, నగా....ము-నగ-కొండలలోని-అటవీ-అరణ్యములయందలి - కతకపరాగము = చిల్ల పుష్పాల ధూళియనెడి చిల్లగింజపొడి, ఒక్కదెసన్ = ఒక్కదిక్కున, క్రమ్మి = చుట్టుకొని, అనచ్ఛతన్ = వెన్నెలపూరములలోని యాకాలుష్యమును, మాన్పక ఉండినన్ = తొలఁగింపనియెడల, కామి....యుక్ - కామినీ = వలపుకత్తెలయొక్కయు - కమన = వలపుకాండ్రయొక్కయు - కేళి యుక్ = క్రీడసైతము, పోక్ = నశించునట్లు, చెడవా = పనికిరాకపోవా.

తా.—చైత్రమాసపు వెన్నెల రాత్రులయందు తెల్లదామరల రాసులను అంతటం జేర్చినట్లు వెన్నెల ధవళతమముగా కాయుచుండెను. మింటిసిగను పట్టుకొన్నట్టిదైన-అనఁగా-అత్యంతోన్నతము లయిన యుపవనవృక్షముల పుష్పాలనుండి పరాగము అమితముగా తొరఁగుచుండెను. అట్లే కొండలమీఁది యడవులలోని యిందుపుఁ జెట్లనుండి పుప్పొడియుం దొరఁగుచుండును. ఆ యచ్ఛ వెన్నెలలో కామినీకమనులు పరమాహ్లాదముతో క్రీడలం జేలుచుండిరి. దీనినెల్లను కవి వర్ణించుచున్నాఁడు. ఆవెన్నెల లనెడుజలప్రవాహములందు ఆవృక్షముల పరాగ మనెడి మట్టిదుమారము కలయఁగా దానిచే నాప్రవాహము ఉడుసుకొఁగా ఆయడుసును ఆచిల్లపుప్పొడి యనెడి చిల్లగింజలపొడి తేర్చినందున, ఆనిర్మల ప్రవాహమందు కామినీకమనులు చంద్రికాక్రీడ లనెడి జలక్రీడల ననుభవించిరి.—ఉపమారూపకాతిశయోక్తులకు సంసృష్టి.

'శతదళ'-అని కమలసామాన్యమునే చెప్పినను సందర్భమునుబట్టి తెల్లదామరలనే గ్రహింపవలయును, 'ధృతవియదంత'-వియదంతముకన్న ఉన్నతములనుట; 'కళంకిత'-కళంకముకలది కళంకి-దానిభావము 'కళంకిత; 'కామినీకమన' - అనురక్తికి పెండ్లి కారణముకాదు గావున, 'దంపతి' అనలేదు; కామించునది కామిని, కామించువాఁడు కమనుఁడు, 'కాముకే కమి తానుకః కమ్రః కామయి తాభీకః కమనః కామనోఽభికః' అమ. - 'నగాటవీ'-చిల్లసహజముగా పెల్లుగా నగములందును అటవులందును ఉండును, ప్రకృతమందు మహాప్రవాహమును తేర్చుటకు మహాపరిమాణ మయిన కతకపరాగపుంజము వలయునుగాన, 'నగ' 'అటవి' యనుట. "ఇందుగ యనఁ జిల్ల యనఁ గతకంబగు"-ఆం. భా.

సీ. శైత్యపాండిమలు దుషారాంతమునఁ జేరె నిరులుకొ ద్రాక్షపం దిరుల విరుల,
వలయుగానము లయుక్తల కార్శ్యమునఁ జేరె మలయంపుఁ గస్తూరీవలులఁ నలుల,
సౌరభోల్లాసము ల్జాతి గ్రుంగఁగఁ జేరె నలరాయ గొదను క్రొవ్వులను నెలను,
స్ఫుట జటామస్కరంబులు ప్రతిచ్యుతిఁ జేరె నందన ప్లక్ష సంతతుల వృతుల,
తే. స్వభృతపరభృత వినుత రసాలపరిష। దహరహఃక్ష్ప్త బహురహః ప్రహారవిహార
మాణ మానవతీ పరిమ్లాని మాని। వారి వారిజవన గంధవాహ మొలసె. ౧౩౮

౧౩౮. (1) తుషార అంతమునన్ = మంచుయొక్క నాశమందు, (మంచునశింపఁగానే అంతవఱకు అందుండినవైన), శైత్య పాండిమలు = చలిమియు ధావళ్యంబును, ఇరులుకొను ద్రాక్షపంది

యలన్ = జీబై చీకట్లు గ్రమ్ముచున్న ద్రాక్షపందిళ్లను, విరులన్ = పూవులను, (శైత్యము ద్రాక్షపందిరు లందును, పాండిమ పూవులందును, అనిక్రమముగా అన్వయించుకొనవలయును, ఇట్లే ఉత్తరత్ర,) చేరెన్ = ప్రవేశించెను.

(2) అయుక్తలకార్శ్యమునన్ = విరహిణులకృశత్వమందు (వసంతము వచ్చి మదనార్తిచేత విర హిణులు కృశింపఁగా), తత్పూర్వము వారియందున్నధర్మములైన)-వలయ గానములు = కంకణములును (సుళ్లనియు) పాటలును, మలయంపుఁ గమ్మవీవలులన్ = చందనశైలమునుండి వీతెంచుచున్న నెత్తావి తెమ్మెరలను), అలులన్ = తుమ్మెదలను, చేరెన్;—

(3) జాతి = జాజి, మ్రుంగఁగన్ = అణఁగినంతట, సౌరభ ఉల్లాసముల్ = పరిమళింపును వికాసంబును, అలరారు కొవమ క్రొవ్వులనున్ = వికసించిన గున్న గోరంటలను, నెలనున్ = చంద్రుని, చేరెన్.

(4) వ్రతిచ్యుతిన్ = వ్రతముగలవారియాచారభంగమందు, స్ఫుట జటా మస్కరంబులు = (వారివైన) స్పష్ట జటాధారణంబును వేణుదండములును, నందనప్లక్షసంతతులన్ = ఉద్యానవనములోని జువ్విచెట్లసమూహములను, వృతులన్ = కంచెలను, చేరెన్.

స్వభృ... ము-స్వ = తమచేత (మానవతులచేత ననుట)-భృత = పోషింపఁబడిన- పరభృత = కోయిలలచేత (కోయిలలు ఉండుటచేత)-వినుత = శ్లాఘనీయములైన (సొంపొందుచున్నవైన-రసాల = మామిడుల-పరిషత్ = గుబురులందు-అహరహః = ప్రతిదినమును-క్లృప్త = రచింపఁబడిన (కడపఁబడిన యనుట)-బహు = పెక్కు,-రహః = ఏకాంతపు-ప్రహర = జాములయందు-విహరమాణ = క్రీడించు చున్న - మానవతీ = ఈలువుటాండ్రయొక్క - పరిమ్లాని = బడలికయొక్క - మా = అతిశయమును- నివారి = తొలంచునదైన - (లేక పరిమ్లానిమ = బడలికను - అనివారి చక్కఁగా తొలఁగించెడి,) వారిజ = తామరలయొక్క - నవగంధవాహము = క్రొత్తకమ్మతెమ్మెర, ఒలసెన్ = వీచెను, (పా. వారి జవన = తామరతంపరలయొక్క.)

తా.—వసంతమున మంచుడఁగినది, దానివలెనే చల్లఁగా ద్రాక్షపందిళ్లజీబులును, వానివలెనే తెల్లఁగా పువ్వులును మెండుకొన్నవి; అయుక్తలకు కార్శ్యకారణమున చేతిగాజులు ఊడిపోయినవి, వారిపాటలు నిలిచిపోయినవి; మలయంపుఁగమ్మవాయువులు, వారివలయములవంటిసుళ్లతో వీవందొడంగి నవి; జాజి పరిమళింపక పూవక అణఁగిపోయినది, దానికి బదులు గున్నగోరంటలు పూచి పరిమళించు చుండినవి, దాని (జాజి) వికాసమునకు బదులుగా చంద్రునివికాసము సొంపారుచుండెను, యతులు కామాతురులై వ్రతమును కాపాడుకోలేక, జటాబంధనమును వేణుదండములను ఉజ్జగించిరి, వారిజట లకు మారుగా జువ్వులయందు ఊడలుదిగినవి, వారిదండములకు మారుగా కంచెలయందు వెదుళ్లు కట్టంబడినవి. రసాలవృక్షములు మానవతులు పెంచినకోకిలలచేత శోభిల్లుచుండినవి; ఆవృక్షముల నడుమ ఆమానవతులు పెక్కుజాములకాలమును రహఃక్రీడలయందుఁ గడపి యలయుచుండిరి; వారి యాయలయికను తామరకొలంకులతావిగాలి తీర్చుచుండినది.— పెద్దపాదములందు యథాసంఖ్యా పర్యా యంబులు; అంతటను స్వభావోక్తియు.—

[1] "క్రమముగ నొక్కటి పెక్కటు, । నమరుట పర్యాయ, [2] మొకట నటు పెక్కులు గాన్;
రమణిముఖకాంతి చేరెన్ । గమలము విడి రేమొగమునఁ గమలారాతిన్;
మురజవిపంచీరవములు । వరగణికాగానములును వర్ధిల్లెను నీ
యరిపురుల సదా ము న్నెట । హరి వేణు శివా రవంబు లనయ మిపు డటన్".

'మూలే లగ్నకచే జటా,' 'వేణు మస్కర తేజనాః,'-'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ,' అమ. 'నవ'- హేమంతశిశిరములయందు లేవట్టిది. 'పాండిమ'-యా. 'పాండిమము',-ఇమనిచ్ప్రత్యయాంతము.

ఉ. సారెకుఁ గీరము ల్ఫల రసాలము శాఖలలోనఁ ద్రిమ్మరం
గా రహిఁ దన్మధూళికకుఁ గా నళిపంక్తులు వెంట గ్రుమ్మరం
గా రొద మించె నందుఁ జిలుక ల్వనలక్ష్మియుఁ దద్వచస్సుధాం
ధోరుచు లానఁగా సరపణు ల్జనుల ట్లిడి పెంపఁగా బలెన్. ౧౪౦

౧౪౦. సారెకున్ = మాటిమాటికి, కీరముల్ = చిలుకలు, ఫల రసాలము శాఖలలోనన్ = పండ్లతోడి తీయమామిడి కొమ్మలలో, త్రిమ్మరంగా = సంచరింపఁగా, రహిన్ = ఆ సక్తితో - అళి పంక్తులు = తుమ్మెద బారులు, తన్మధూళికకుఁగాన్ = అందుల తేనెకై, వెంటన్ = ఆ చిలుకలవెంబడి, క్రుమ్మరంగాన్ = సంచరింపఁగా, అందున్ = వానిలోను, చిలుకలు, (ఏమి చేసిన వనఁగా), వన లక్ష్మియున్ = వనలక్ష్మికూడ, జనులట్లు = నరులవలె, తద్వ....లు-తత్ = ఆ చిలుకలయొక్క-వచః = పలుకుల-సుధాంధః = అమృతపు బోనముయొక్క-రుచులు = చవులను, ఆనఁగాన్ = ఆస్వాదించుటకై, సరపణుల్ = ఇనుప గొలుసులు, ఇడి = వైచి, పెంపఁగాబలెన్ = పెంచిన కతముననో యను నట్లుగా, రొదన్ = శబ్దముచే, మించెన్ = అతిశయించినవి.

తా.—చిలుకలు మాటిమాటికి పండ్లతోడి తీయమామిడి కొమ్మలమీఁదికి పోవుచుండినవి; ఆ చిలుకలు కొట్టినప్పుడు ఆ పండ్లనుండి కాఱునట్టి యమృతప్రాయ మైన రసమును, త్రాగుటకు తుమ్మెదలు ఆ చిలుకలను వెంబడించి పోవుచుండినవి. అట్లు ఫలభక్షణహృష్టములై చిలుకలు మిక్కుటముగా రొద గావించుచుండినవి. ఇది యెల్లం బరికింప నెట్లుండెననఁగా, వనలక్ష్మికూడ మనుష్యులవలెనే ఆ చిలుకలయొక్క అమృతమధురము లైన వాక్కులను ఆస్వాదింపఁగోరి వానిని ఆ తేంట్లబారు లనెడి యినుప గొలుసులతో కట్టి యారసాలవాటికలందు తదీయ ఫలములతో పెంచుచున్నదో యనునట్లును, ఆ గౌరవముచేతను పెనుపుచేతను హృష్టము లై ఆ చిలుకలు కడు శబ్దించుచున్నవో యను నట్లును ఉండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'సరపణి'-పితికలో పట్టికం జూ. 'సారెకున్' - 'గొలుసు' - అందినంత దూరము పోయి ఫలములు తిని నివాసమున కేఁగుటయు మరల తినుటకు వచ్చుటయు భా. 'రసాలము'-పండ్లు తీపుగాన ముఖ్య మని నిర్దిష్టము. 'వెంటం బోవుట'-చిలుక కొట్టినపండు శ్రేష్ఠమును తద్రసము స్వాదిష్ఠమును గావున, 'అళిపంక్తులు'-నల్లనిబారులు గాన ఇనుప గొలుసులవంటివి. (లక్ష్మి) 'యున్'-అనుటచే మనుష్యులే గాక అని. భా.

సీ. వ్రతిహాంత్యకృతాత్తకీటత చన్న భృంగసం। ఘపుటంగములచేతఁ గాయమెత్తి,
యుదిశాగత మరుత్ప్రాణియై దదళిరం। గ స్థలాబ్జినిఁ దమ్మికన్ను దెఱచి,
ప్రాంతఫుల్లామ్ర సంశ్రయి తచ్ఛటాహారో। ద్గతి లేచి చెలిఁ జైత్రుఁ గౌఁగిలించి,
యురు పరాగపుశాటి నుద్దండ వాప్యుత్ప। లప్రవత్స్రధు రత్యస్ర ముడిచి,

తే. క్రమ్మఱఁ బలాశ కటకాముఖమునఁ గీర। చలితశాఖాస్ఫుటాశోకశరముఁ గూర్చెఁ
దద్రతికిఁ గాఁగఁ జలికాలఁ దన్నిమంచు। పాండురాంగుండు విడిచిపో బ్రదికి మరుఁడు.

౧౪౧. మం....డు-మంచు = (చలికాలపు) మంచనెడు-పాండుర అంగుండు = ధవళదేహుఁ డైన శివుఁడు, తత్ రతికిన్ కాఁగన్ = ఆరతీదేవికొఱకు (రతీదేవిమీఁదికనికరముచేత), (మరుని), చలికాలన్ = చలియనెడుపాదముతో (చల్లని = అనఁగా-దయగల - అనఁగా-తప్పుమన్నించినపాద

ముతో), తన్ని = ఒకతాఁపుమాత్రము తన్ని, విడిచిపోక = సంహరింపక వదలిపోఁగా, మరుఁడు = మన్మథుఁడు, బ్రదికె = బ్రదికినవాఁడై;—

(1) ప్రతి....త-ప్రతి = ప్రతిపక్షులయొక్క (ప్రతిపక్షులను) - హంతృతా = చంపినవాఁడగుట చేత-ఆత్త = పొందఁబడిన (ప్రాప్తించిన)-కీటత = పురుగుఁదనము (పురుగుజన్మము), చన్నన్ = పో యినపిమ్మట, భృం....ము-భృంగ = తుమ్మెదల - సంఘపు - సమూహములనెడి - అంగములన్ = అవ యవములతో, పెఱకాయము = వేఱుదేహమును, ఎత్తి = ధరించి;

(2) యమ....శి - యమదిశా = యమునిదిక్కునుండి (అనఁగా దక్షిణపుదిక్కునుండి)-ఆగత = వచ్చిన-మరుత్ = గాలిచేత-ప్రాణి = ప్రాణముగలవాఁడు (దక్షిణమారుతమే ప్రాణముగాఁగలిగిన వాఁడు), ఐ, తద....నిన్ - తత్ అళి = తనకు అంగభూతములైన యాతుమ్మెదలకు - రంగత్ = నాట్య ప్రదేశముగా (సుఖవిహారస్థానముగా) ఆచరించుచున్న-స్థల అబ్జినిన్ = మెట్టదామర తీఁగలయందు, తమ్మి కన్ను దెఱచి = మెట్టదామరపూవే కన్నుగాఁ దెఱచినవాఁడై;

(3) ప్రాం....తిన్ -ప్రాంత = ఆచెంతను-ఫుల్ల = వికసించిన - ఆమ్ర = మావిని-సంశ్రయి = చేరియున్న - తత్ = ఆతుమ్మెదలయొక్క - ఘటా = సమూహముయొక్క - హఠ = ఆకస్మికమయిన, - ఉద్గతిన్ = లేచుటచేత-లేచి-(అనఁగా-మామిడిమీఁదితుమ్మెదలు తటాలున లేచుటయే తాను లేచు టగా-తుమ్మెదలే అతని కిపుడు దేహమయినందున నిట్లు చెప్పుట), చెలిన్ చైత్రున్ = చెలికాఁడైన మధుమాసమును, కౌఁగిలించి = ఆలింగనము చేసికొని;

(4) ఉరు....టిన్ - ఉరు = విస్తీర్ణమయిన - పరాగపు = పూధూళియనెడి - శాటిన్ = వస్త్ర ముతో, ఉద్దం....ము-ఉద్దండ = నిగిడిన తూఁడుగల-వాపి = దీర్ఘికలోని-ఉత్పల =కలువపూవునుండి-స్రవత్ = ఓడుచున్న - సీధు = మకరందమనెడు - రతి = రతీదేవియొక్క - అస్రము = కన్నీళ్లను, ఉడిపి = తుడిచివైచి, క్రమ్మఱన్ = మరల, పలా....నన్-పలాశ = మోదుగుమొగ్గ యనెడి-కటకా ముఖమునన్ = బాణప్రయోగము చేయునపుడు బాణముం బట్టునట్టియాకృతివిశేషము గల పిడికిటి తో, కీర....మున్-కీర = చిలుకలచేత-చలిత = కదలింపఁబడిన-శాఖా = కొమ్మయందు-స్ఫుట = పూ చిన-అశోకశరము = కంకేళిపువ్వనెడి బాణమును, తూర్చెన్ = తొడిగెను.

తా.—ఇందు క్రమముగా వసంత ధర్మప్రాదుర్భావమును తదనుగుణముగా మదన (బల) ప్రా దుర్భావాదికమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—చలికాలమున మరుఁడు చావు దప్పించుకొనుటయు మంచు తగ్గిపోవుటయు నైనపిమ్మట, భృంగపరంపరయు, దక్షిణమారుతము, మెట్టతామరవికాసము, మావి పూఁత, అందు తుమ్మెదలు (ముసరి) ఎగురుట, చైత్రమాసవిజృంభణము, పరాగవ్యాప్తి, ఉత్పలమధూ త్పత్తి, పలాశకుసుమోద్గతి, కీరసంచారము, అశోకవికాసమును-క్రమముగా మదనోద్దీపకములు; ఇందు, మంచు శివుఁడుగాను, చలి అతనికాలుగాను, ఆ రెండును పోవుటయు ఆ కాలమున మదనుఁడు దుర్బలుఁడుగా నుండుటయు, మదనుని శివుఁడు ప్రాణముతో వదలి తన్నిపోవుటగాను, తుమ్మెదబారులు మదనునికి ప్రతులను గొట్టిన పాపముచేతఁ గలిగిన కీటాదిక్షుద్రజన్మములు పోయినపిమ్మట వచ్చిన చండాల జన్మముగాను, దక్షిణానిలము అతని ప్రాణవాయువు వచ్చుటగాను, అళితోడి మెట్టదామర పూవు అప్పుడే అతఁడు కన్నుదెఱచుటగాను, పూచినమావిశిఖనుండి తుమ్మెదలు లేచుట అతఁడే కీటాది జన్మములు అతిక్రమించి యీపాటి పైజన్మము నొంది మరల మిత్రుని వసంతునిం గనులంతోఁ గాంచిన హర్షముచేత నాతనింగవుంగిలించుటగాను, పర్వుచున్న పరాగము అతనివస్త్రముగాను, అదిపోయి కలువ మకరందముపైఁ బడుట నిజవియోగముచే నేడ్చుచున్న రతీదేవికంటిని తనవలువతో తుడుచుటగాను,

మోదుగుమొగ్గలో అశోకపుమొగ్గ కూడుట వెండియు నతఁడు ఈపాటి కోల్కొని, పాంథులపై కటకాముఖముష్టితో బాణప్రయోగము చేయుటగాను, జెప్పఁబడినవి.—రూపకాలంకారము.

'హంతృ'-మన్మథావస్థలు పది:—'దృఙ్మనస్సఙ్గ సంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః। హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశా దశ'-అందు మరణ మొకటి. తత్కారకుఁ డగుటచే మదనుఁడు ప్రతిహంత. బ్రహ్మహంత్రాదిపాపులు నరకము లనుభవించి పిమ్మట క్రిమికీటాదిజన్మములు క్రమముగా ఒకదానిపై దొకటిగా ఎత్తి, అనంతరము నరజాతిలో చండాలాదిక్రమమున తొంటిజన్మమునకు వత్తురని, ధర్మశాస్త్రము. ఆశాస్త్ర మిచట ననుసంధింపఁబడినది.—శివుఁడు మదనుని తన్నుటయు ప్రతిహననాపరాధమునకే. శివధర్మోత్తరంబున:—

"ఏవం పాపవిశుద్ధాశ్చ పాపశేషేణ కర్మణా। తతః క్షితిం సమాసాద్య జాయన్తే దేహినః పునః; తత్రానుభూయ దుఃఖాని జాయన్తే కీటయోనిషు। నిస్త్రాన్తాః కీటయోనిభ్యః జాయన్తే పక్షిణః క్రమాత్; సంక్లిష్టాః పక్షిభావేన జాయన్తే మృగయోనిషు;।మృగదుఃఖ మతిక్రమ్య జాయన్తే పశుయోనిషు। పశుయోనిం సమాసాద్య పున ర్జాయన్తి మానుషాః."

నందిపురాణంబున:—

"మృగేషు జాయతే మర్త్యో భేదై రగణితై స్తతః।తత్రాపి భుక్త్వా స్వం కర్మ జాయతే పశుయోనిషు, తత్రాపి ఘాతికం భోగం భుక్త్వాన్తే గోత్వమాప్నుయాత్।ముక్త్వా పశుత్వం ప్రాప్నోతి మానుషమ్, తత్రాపి నియమో నాస్తి శ్వపచాదిషు జాయతే।విప్రోన్తేషు మనుష్యేషు జాయతే పాతకీ నరః."

"శ్వపచాదిషు"అనుటచే నరజన్మములలో తొలుతచండాలజన్మము వచ్చు ననుట. చండాలురు నలుపు, అళులును నలుపు:-ఇట వర్ణముంబట్టి జాతినిర్ణయము; "తదళి....తమ్మికన్న"-అళితోడితమ్మియే తారకతోడికన్ను. 'శాటి'-వస్త్రమాత్రము. 'తళుకుదుకూలశాటిఁ గటిఁదాల్చి'—మను. 5 (73)

కటకాముఖహస్తస్వరూపము:—

"తర్జనీమధ్యమామధ్యే పుఙ్ఖోఽఙ్గుష్ఠేన పీడ్యతే।యస్మి న్ననామికాయోగా త్సహస్తః కటకాముఖః."

బాణమూలమును చూపుడువ్రేలికిని నడిమివ్రేలికిని సందున బొటనవ్రేలితో అనామికయుం దగులునట్లుగా పట్టినహస్తము కటకాముఖము.

చ. చిగురుఁ బికాళికి, న్ఫలముఁ జిల్కలగుంపునకు, న్మధూళిఁ దేఁ
టిగమికిఁ, దావి గాలికి, విటీవిటకోటికిఁ బువ్వులుం, దలం
బుగఁ గృప నీనియు న్సురభి పుంస్త్వముఁ బాంథులచోటఁ బూనె; న
ట్లగుఁ బ్రజ కోర్కు లిచ్చుతన కాత్మఁ దలంచిన దబ్బ దే యనన్. ౧౮౨

౧౮౨. సురభి = వసంతర్తువు (కామధేను వనియు), పిక ఆళికిన్ = కోయిలల సమూహమునకు, చిగురున్ = చిగురుటాకులను, చిల్కలగుంపునకున్, ఫలమున్ = పండ్లను, తేఁటిగమికిన్ = తుమ్మెదల సమూహమునకు, మధూళిన్ = తేనియను, గాలికిన్ = మలయమారుతమునకు, తావిన్ = పరిమళమును, విటీ విట కోటికిన్ = విటకాండ్రయు విటకత్తెలయు సమూహమునకు, పువ్వులున్, దలంబుగన్ = పెల్లుగా, కృపన్ = కరుణతోన్, ఈనియున్ = కనియును (కామధేను ధర్మముగా ఈనియనుట-ఇచ్చియు నని భా.), ప్రజల కోర్కులు = లోకుల యాప్సితములను, ఇచ్చు తనకున్ = ఒసంగెడు తనకు, ఆత్మన్ తలంచినది = తనమనస్సులో కోరుకొన్నకోరిక, అబ్బదే = దొరకదా, అట్లు

అగున్ = కోరినది తప్పక కలుగును, అనునట్లుగా; పాంథుల చోటన్ = పథికుల యెడ, పుంస్త్వ ముల్ = పౌరుషమును (కార్శ్యమును), పూనెన్ = వహించెను.

తా.—సురభి కామధేనువుగా, పిక శుక మధుప మారుత విటులకు పల్లవ ఫల మధు పరిమళ పుష్పములను యథేచ్ఛముగా ఈని, తాను సురభి (అనఁగా కామధేనువు); అని రూఢి కెక్కించినది: అనఁగా, వానియెడ కామధేనువుగా స్త్రీత్వముం జూపినది. 'అన్నియు ఎల్లవారికోర్కులం దీర్చుతనకు తనయభీష్టమైనపుంస్త్వము మాత్రము కలుగదా? తప్పక కలుగును;' అనునట్లుగా,' పాంథులయెడ పౌరుషమును (కార్శ్యమును) చూపెను. అనఁగా, ఆమని పికాదులకు క్షేమకర మైనను పాంథులకు వ్యథాకరముగా నుండెను. కావ్యార్థాపత్త్యంగక మయిన యుల్లేఖాలంకారము.

(1) "పలువగల నొకనిఁ దలఁతురు। పలువురె; యుల్లేఖ; (2) నొకఁడె పలువిషయములన్;
తలఁతురు సతులు మరుఁగ; న। ర్థులు కల్పకముగను; రిపులు రుద్రుఁగ నిన్నున్;
అలకవ్వడివి గెలుపునన్, । జిలుకహూమాదొర వోఅపున, శ్రీహరివి కృపన్."—అలం.

ఇక్కడ; అధికరణ భేదముచేతను, సంబంధి భేదముచేతను, ఉల్లేఖ నూహించునది. ఇట, కవి ఆమనియందు పికాదులయెడ స్త్రీత్వమును, పాంథులయెడ పురుషత్వమును, ఉల్లేఖించినాఁడు.

"సురభి స్తు గవి స్త్రియామ్ । వసన్తచైత్రయోః పుంసి త్రిషు సౌమ్యసుగన్ధినోః.", నానా.

సీ. సహకార ఫలరస సౌరభ్యములఁ గూడి । మాధ్వీ మోవులఁ గదంబముగ నలవ,
మలయజోదరత జంభల ఫలత్వగ్గత । శ్రీ మించు చెవులఁ గొజ్జఁగలు మెఱయ,
శశికదళోదర చ్ఛదపుఁ బావడ లూరు । చకచకఁ బట్టి పాలికిఁ బెనంగఁ,
ద్రొక్కు తేంట్లకుఁ గాఁక లెక్కింపఁ జెరివిన । గంధఫలీపంక్తిఁ గబరు లలరఁ,
తే. గేలఁ గలనంటకపుఁదావికిని బులిమిన । ఘుసృణములు మించ, ననలఁ బేరెసఁగు పవన
ములు నమేరురజోవృష్టిఁ బూదిఁ జఱవ । నింతు లెనసిరి పూఁబోద రిండ్లఁ బతుల.

టీక: (1) ఇంతులు = ఉవిదలు, మోవులన్ = (తమ) పెదవులయందు; మాధ్వీ = సుర; సహకార ఫలరససౌరభ్యములన్ = మామిడి పండ్లరసముయొక్క పరిమళములతో, కూడి = కలసికొని; కదంబముగన్ = పలుపరిమళములయొక్క మిశ్రముగా, నలవన్ = పరిమళించుచుండఁగాను;

(2) మల....తన్ – మలయజ = చందనపంకము; – ఉదరతన్ = లోనంగలదై యుండుటచేత (లోనంబూసి యుండుటచేత); జంభల ఫల త్వక్ గత శ్రీన్ = నిమ్మపండు తోలును పొందియున్న చెలువును, మించు చెవులన్ = అతిశయించుచున్న కర్ణములయందు; గొజ్జఁగలు = గొజ్జంగపువ్వులు; మెఱయన్ = వెలుఁగుచుండఁగా;

(3) శశి....లు–శశికదళ = కర్పూరపుటరఁటియొక్క–ఉదరచ్ఛదపు=లోపలియాకు (పొర) యొక్క (అనఁగా అట్టి యంశుకముతో నిర్మితమైన)–పావడలు = పరికిణీలు, ఊరుచకచకన్=తొడల యొక్క ధాళధళ్యమును, పట్టి = పట్టుకొని, పాలికిన్ = తమకొక భాగము; ఇమ్మని, పెనఁగన్ = లాగులాడుచుండఁగా;

(4) త్రొక్కు తేంట్లకున్ = (వదనాదులయందు పద్మాది భ్రాంతిచేత తమయందలి నానాపరిమళములకొఱకు) తమమీఁద కాలిడెడు తుమ్మెదలకు, కాఁకలు ఎక్కింపన్ = వేఁడి కలిగించుటకు, చెరివిన గంధఫలీపంక్తిన్ = గ్రుచ్చిన సంపెంగల వరుసతో, కబరులు = కొప్పులు, అలరన్=ఒప్పారుచుండఁగా;

కేలన్ = చేతియందు, కలవంటకపు తావికిన్ = కొన్ని ద్రవ్యములు కలిపివండిన భోజ్యములను భుజించిన పరిమళమును పోఁగొట్టుటకై, పులిమిన ఘుసృణములు=(చేతులు) కడుగుకొనునప్పుడు పూసిన కుంకుమపువ్వులు - మించన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ననలన్ = పువ్వులతో, పేరు = మిక్కిలి, ఎసఁగు పవనములు = ఒప్పుచున్న తెమ్మెరలు, నమేరు రజో వృష్టికిన్ = సురపొన్న పుష్పాది జడిచేత, బూదిచఁటవన్ = బూజు పట్టినట్లు చేయుచుండఁగా, పూఁబొదరిండ్లన్ = పూవులతోడి పొదరుటిండ్లయందు, ఎనసిరి = కూడిరి.

తా.—స్త్రీలు, మామిడిపండ్ల రసముం గ్రోలి, సుర సేవించి ఆ తావియు ఈ తావియు నోట మిశ్రమై పరిమళించుచుండఁగా. లోపల చందనముం బూసికొన్నందున నిమ్మపండువర్ణముగా శోభిల్లుచున్నవీనులమీఁద గొజ్జెంగ(రోజా = గులాబి)పువ్వులను ధరించి కప్పురపుటరఁటిలోనిపొరలం బోలి మృదుధవళములై తమతొడలధావళ్యమునకు ఈడుజోడయిన పావడలను ధరించి, తమయందలి నానా పరిమళములకై ముసురుకొను తుమ్మెదలు తమమీఁద వ్రాలకయుండునట్లు వానికి కాఁకలు పుట్టించుటకై కొప్పునందు సంపెంగసరములను దాల్చి, భుజించినభోజ్యముల నెత్తావులను చేతినుండి తొలఁగించుటకై కడుగ నుపయోగించిన కుంకుమపువ్వు చేతియందు ఎఱుకవడుచుండఁగా, పువ్వుల భారములచేత సొంపారుచున్న పవనములు సురపొన్నపుష్పాదిని తమయంగములపై బూజుపట్టిన విధమున వర్షించుచుండఁగా, పూచినపొదరిండ్లయందు-ప్రియులం గలసిరి.—స్వభావోక్తి, దానికి ద్వితీయ తృతీయ సీసపాదములందును "బూదిచఁటవ" అను భాగమందును ఉపమ యంగము.

'మాధ్వి'-"గౌడీ పైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురా," మనుస్మృతి. "భామారత్నము రూపసంపదఁ దగన్ భావించు నానందమా। ధీమత్త్వం బయి చొక్కుఁ జిత్తమునఁ బృథ్వీనాయకుం డెంతయున్," నైష. "స్యు ర్జమ్బీరే దన్తశఠ జమ్భ జమ్బీర జమ్భలాః", అమ. శశి=కర్పూరము-చంద్రపర్యాయములు కర్పూరమునకును పేళ్లగు ననియు, కదళిశబ్దము అకారాంతము కలదనియు ఉక్తపూర్వము-'శశికద ళోదర చ్ఛదపుఁ బావడలు'-'శశికద ళోదరచ్ఛద కోమలము లైన పావడలు' అని మధ్యమపదలోపి సమాసము. 'మించు'-'పాలికి పట్టిపెనంగఁ'-ఉపమావాచకములు. కదళి-శశి-ఉదర-ఇవి యథోత్తరము ధావళ్యాతిశయమునకు. గంధఫలిని తుమ్మెద చేరదని ఉక్తపూర్వము. ఘుసృణములతో పులుముట నాగరకతను సిరినిం దెలుపుచున్నది. సుర ద్రావుటచే నపగతలజ్జామానలై పైకొని రని భా. 'పొదరిండ్లం' గలయుట విశృంఖల కామ భోగవిజృంభణమునకు.

వ. అట్టి సమయంబున. ౧౪౪

ఉ. కామిని మేఘరంజి మధు గర్వ మడంతు నటంచు, లో నిజ
క్షేమముఁ గోరి, పాడి, మణి చిత్ర మరుత్తృణతా చిరద్యుతి
స్తోమ వలాహకావలులు దోఁచి, ప్రఫుల్ల కదంబ కేతకో
ద్దామ సమీరణాహతులఁ దాపము నీ నొఱగు న్విచేష్టతన్. ౧౪౫

౧౪౫. కామిని = ఒకానొకచెలువ, లోన్ = తనమనస్సులో, నిజక్షేమము గోరినదై = తన మేలు అపేక్షించి, మధు గర్వము-వసంతుని యహంకారమును, మేఘరంజిన్ = మేఘరంజియను రాగము పాడుటచే, అడంతున్ = అణంతునుగాక, అట అంచున్ = అని సంకల్పించి, పాడి=మేఘరంజిరాగముం బాడి, మణి....లు-మణి-మణులవలె-చిత్ర = పలువన్నెలుగల మరుత్ తృణతా = దేవ ధనుస్సులయు (ఇంద్రధనుస్సులయును)-అచిరద్యుతి=మెఱుపులయొక్కయు-స్తోమ=సమూహములు గల-వలాహక = మేఘములయొక్క-ఆవసులు = సమూహములు, తోఁచి=అగపడి (జనించి),

ప్రఫు...లన్ = ప్రఫుల్ల = వికసించిన - కదంబ = కడప - కేతకి = మొగలి - అనువానియొక్క - ఉద్దామ = ఉత్కటములైన - సమీరణ = వాయువులయొక్క - ఆహతులు = దెబ్బలను, ఈన్ = ఒసంగఁగా, విచేష్టతన్ = చేష్ట దక్కిన దై, ఒఱగున్ = సోలిపోయెను.

తా.—ఒక విరహిణి వసంతునిబాధ పడలేక వాని గర్వమును అణంచుటకై మేఘరంజిం బాడినది. అంతట ఇంద్రధనుస్సులతోను మెఱపులతోను కూడుకొన్న మేఘములు ఉత్పన్నమైనవి; వానిచేత కదంబకేతకులు వికసించినవి. వానిపరిమళముతోడివాయువు ఆమెపై సోలసి ఆమెకు వసంతుఁడు పెట్టిన మదనతాపమునకన్న ఎక్కుడు మదనతాపమును కలిగించినవి. దానికి ఓపలేక ఆమె మూర్ఛిల్లి పడిపోయినది.—విషమాలంకారము.

“విషమము విరూపకృతిజని, । ఉవిషమఘటన, యత్నమునకు విఫలత, కీడున్;
ఇక్కప్పుఁగత్తి గనెఁ జెలి । యక్కీర్తిని, సీత యేడ నలనెత లేడన్!
అక్కలికిపై మరుఁడు వి । ల్లెక్కిడి తాఁ జిక్కె దానియెమ్మెలకు వెసన్.”-అలం.

మేఘరంజిని ౨ (౧౪) టీక చూ. మేఘాన్ = మేఘములను-రఞ్జయతి = రంజించునది (రాగవిశేషము); మేఘావళి-(ఆమనికన్నను) తాపము సేయును.—

“మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పున ర్దూరసంస్థే.” మేఘ.

“తృణతా తు ధనుష్యపి,”-నానా. ‘అభ్రం మేఘో వారివాహః స్తనయిత్ను ర్బలాహకః,’అమ. ‘అచిరద్యుతి’-‘శమ్పా శతహ్రదా హ్రాది న్యైరావత్యః క్షణప్రభా,’ అమ. - ‘కడిమి కడప యటం చనఁబడుఁ గదంబము.” ఆం. భా. 2 (46)

తే. అతివ పూర్ణేందుభీతిఁ ద దశ్మశాలఁ । దెండి యతఁ డందు నినుమడి తీండ్రఁ దోఁప
మింటిపయి నుంట గా దని యింటిపైకిఁ । దెచ్చుకొంటి నటంచుఁ బెన్ దిచ్చ వెడలు.

౧౪౬. అతివ = అమ్మవారు, పూర్ణ ఇందుభీతిన్ = నిండుచంద్రునివలని భయముచేత, తద్ అశ్మశాలన్ = ఆ చంద్రునిరాతి (అనఁగా చంద్రకాంతశిలామయమైన) భవనమందు, తెండి (పా. తేఁడి)—పరుండినదై, అందున్ = ఆ చంద్రకాంతశాలయందు, అతఁడు = చంద్రుఁడు, ఇనుమడి = (మింటిచంద్రుఁడొకఁడు ఇంటి ప్రతిబింబచంద్రుఁడొకఁడును నై) రెట్టిగా, తీండ్రదోఁపన్ = వేఁడిమి చూపఁగా, మింటిపైన్ ఉంట = (చంద్రుఁడు) ఆకాశమందు ఉండుట, కాదు = చెడుగు, అని = అని తలంచి, ఇంటిపైకిన్ = గృహములోనికి, తెచ్చుకొంటిని, అటంచున్, పెన్ దిచ్చన్ = అధికమయిన దిగులుతో, వెడలున్ = లేచిపోవును.

చంద్రుఁడు విరహిదాహకుఁడు - “రాజీవాక్షుల నేఁచుపాతకి”-కావ్య, అతనికి వెఱచుట, చంద్రకాంతమణి చలువ:—

“ఇందుకాంతంబుల నెబ్బంగిఁ గురిసెనో । నిష్యంద కీలాలనిర్ఝరములు.”-నైష.

అయినను అది స్ఫటికవిశేష మగుటంబట్టి ప్రతిఫలించును, చంద్రకిరణములకు కరఁగును; కావున, దానికి ‘చంద్రకాంతము’, ‘చంద్రశిల’, ఇత్యాదినామములు.

“నెలకరము సోకినంతనె । జలపూర్ణములై వెలుంగు శశిమణిపాదుల్
గలిగి జలసేకయత్నముఁ । బొలియించును భీమతనయపూఁదోఁటతరుల్.”-అలం.

విషమాలంకారము; లలితాలంకారంబును.

తే. భ్రమర గీతిక మాన విపంచి మీట,। దాన శ్రుతిఁ గూడి మిగులఁ దద్రక్తి హెచ్చ,
వెస నివారించి లేచి, 'దైవికము నెదుట। యుక్తులు ఫలింప' వనుచు బిట్టూర్చ్చి నవ్వె.

౧౮౩. (ఆదేవి), భ్రమరగీతిక = తుమ్మెదలపాట, మాయన్ = నిలిచిపోవుటకై, విపంచిన్ = వీణను, మీటన్ = వాయింపఁగా, దానన్ = ఆ వీణానాదముచేత, శ్రుతికూడి = శ్రుతికలసి, తత్ రక్తి = భ్రమరగీతియొక్క స్వారస్యము, హెచ్చన్ = అతిశయింపఁగా, వే = వెంటనే, నివారించి = (వీణమీటుటనుమాని) వీణాశబ్దమును మానిపించి, లేచి, దైవికమునెదుట = దైవకృతము ముందఱ (తప్పని దానిముందఱ), యుక్తులు = ఉపాయములు, ఫలింపవు = నెఱవేఱవు, అనుచున్, బిట్టు = మిక్కిలి, ఊర్చి = విషాదసూచకమయిన నిట్టూర్పు నిగిడించి, నవ్వెన్.

తా. తుమ్మెదలపాట విన లేక దానిని మాన్పుటకై ఆమె వీణవాయింపఁ దొడంగినది. వీణావాదనముచేత తుమ్మెదపాట కరము రక్తిపొందె, ఆమెను మఱియు బాధింపందొడంగెను. అంత నామె వీణానాదమును నిలిపివైచి, 'దైవికము తప్పదు, దానిముందఱ యుక్తులు నెఱవేఱవు', అని పలికి విషాదపు నిట్టూర్పు నిగిడించి నవ్వినది.—విషమాలంకారము.

ఇందు అరతి యను మన్మథావస్థ చెప్పఁబడినది:—"అన్యత్ర ప్రీతి రరతిః"—

శ్లో. "దూషయతి చన్ద్రసృష్టిం। నిన్దతి మలయానిలస్య మాహాత్మ్యమ్,
ఉత్పలపరాఙ్ముఖీ సా। సుభగ త్వం కిన్ను మన్త్రయసే?"—ప్రతాపరుద్రీయము.

తే. వెలఁది కతితాపదం బయ్యె విరులపాన్పు; । మును దదంఘ్రిహతాది భర్త్సనలుగన్న
తరులఁ బొడమిన పూలట దనకొసఁగునె,। పొంచి తఱివేచి మిగులనొప్పించుఁ గాక.

౧౮౪. వెలఁదికిన్ = ఆదేవికి, విరులపాన్పు = పుష్పశయ్య, అతితాపదంబు–అతి = ఎక్కువ–తాప = కాఁకను–దంబు = ఇచ్చునది, అయ్యెన్; మును, తద....లు–తత్ = ఆమెయొక్క,–అంఘ్రి = పాదముయొక్క–హతి = తన్ను–ఆది = లోనగు–భర్త్సనలు = బెదరింపులు, కన్నతరులన్ = పొందినవైన చెట్లయందు, పొడమినవి – పుట్టినపువ్వులు, పొంచి – దాఁగి, తఱివేచి = తమకనుకూలమైనకాలమునకై కనుపెట్టియుండి (ఆసమయమువచ్చినపుడు), మిగులన్ = మిక్కుటముగా, నొప్పించుఁగాక = బాధించునేగాని, తనకున్ = ఆమెకు, ఊఱట = ఆశ్వాసమును, ఒసఁగునె = ఇడునా?

తా.—విరహతాపశాంతికై, ఆమె, పూఁబాన్పునం బవళింపఁగా, ఆపాన్పు ఆమెకు అమితతాపముం గలిగించినది. ఇది న్యాయ్యమే, ఎట్లన్న? ఈమెచేత దోహదార్పణములందు తన్నులు లోనగుతిరస్కారములు పొందినయశోకాదివృక్షములందు పొడమినపూవులు తమసమయము వచ్చినప్పుడు ఈమెను మిక్కిలి బాధించి పగతీర్చుకొనునే గాని ఈమెకు మేలుసేయునా?—విషమము, కావ్యలింగమునకు అంగము, కావ్యలింగముచే ఉత్ప్రేక్ష ధ్వనితము.

శా. పూజాదంభమున న్పరాకుమెయి ము న్పూఁబోఁడి నేర్పూఁది చే
తోజాతానల మార్ప శాస్త్రసరణిన్ దూలి న్హరి న్వ్రాసి ల
జ్జాజాడ్యాకులదృష్టిఁ బ్రత్యవయవేక్షం జేయుచో వెండి వ
క్షోజాగ్రద్రుమఁ గాంచి తల్లిడిలు నీను న్దాపమున్ మీఱఁగన్. ౧౮౫

౧౮౫. పూఁబోఁడి = పువ్వువంటి మేనుగలయాకోమలి, చేతో....ము–చేతోజాత = మన్మథుఁడనెడి–అనలమున్ = నిప్పును, ఆర్పన్ = చల్లార్చుటకుఁగాను, పూజాదంభమునన్ = పూజయనెడి మిషచేత; పరాకుమెయిన్ = తత్పరత్వముచేత, మున్ = మును = మొదట, శాస్త్రసరణిన్ = శాస్త్ర

మార్గమున, నేర్పు = నైపుణ్యము, ఊఁది = అవలంబించి (వినియోగించి), తూలికన్ = వాగరతో (అనఁగా చిత్తరువు వ్రాసెడికుంచెతో), హరిన్ = నారాయణుని, వ్రాసి = లిఖించి, లజ్జా... ష్టిన్-లజ్జా = సిగ్గుచేతనయిన-జాడ్య = జడ్డుచేత (జడతచేత)-ఆకుల = అవశమైన - దృష్టిన్ = చూపుతో, వెండి = మరల, ప్రత్యవయవ ఈక్షన్ = ఒక్కొక్కయంగముయొక్కయు చూచుటను-చేయుచోన్ = కావించుటలో, వక్షో....మన్ - వక్షః = స్వామియురంబున - జాగ్రత్ = దీపించుచున్న - రమన్ - లక్ష్మిని, కాంచి = చూచి, ఈసున్ = ఈర్ష్యయును, తాపమున్ = కాఁకయును, మీఱఁగన్ = అతిశయింపఁగా, తల్లడిలున్ = ఆరాటపడెను.

తా.—ఆమె తన విరహతాపమును పోనడుచుటకై దయితుఁడైన శ్రీహరియొక్క పటమును పూజకొఱకనెడి మిషచేత, నేర్పుతో శాస్త్రము ప్రకారముగా చిత్తరువు కుంచెతో వ్రాసినది. పిమ్మట తనకు హృదయప్రీతికై లజ్జాపూర్వకముగా తదేకప్రవణతతో ఒక్కొక్కయంగమునుం జూచినది. అట్లు చేయుటలో ఆ దేవుని హృదయస్థానమందు దీపించుచున్న మహాలక్ష్మి కనఁబడినది. అంతట నీమె సవతిమీఁది యీసుచేత కాఁకఁ జెంది ఆరాటపడినది.—విషమాలంకారము, దానికి కైతవాపహ్నవము అంగము.

దంభము ఏల యనఁ? చిత్రఫలకమందు తత్ప్రతిమను చూచుకొనుట మదనతాపశాంతికై యని తెలియనిచ్చినచో, చెలికత్తెలు హేళనము చేయుదురు. పూజకని చెప్పినచో ఆ హేళనముం దప్పును; వారును సంతోషింతురు. 'పరాకు'-పరాకు లేక హెచ్చరిక కలిగి వ్రాసినచో లక్ష్మీప్రతిమను వ్రాసియుండదు. 'మున్'-మొదట వ్రాసినది, 'వెండి'-పిమ్మట పరికించినది, అని సంబంధము. 'నేర్పు'-నేర్పుగలదిగాన. దేవతగాన-"ప్రపేదిరే ప్రాక్తనజన్మవిద్యాః" అనుసూక్తిప్రకారము సకల విద్యలును సులువుగానే వచ్చినవి. 'ఊఁదుట' ఆసక్తిచేత; 'చేతోజాతానల మార్పన్'-తత్ప్రతిమను వ్రాయుట. చిత్రగత తద్దర్శనము తదంగస్పృష్ట స్పర్శనము తద్గుణగానము ఇత్యాదులు రమణవిరహమందు అంగనలవినోదములు. "వియోగేఽయోగే వా ప్రియజన సదృశానుభవనం। తతశ్చిత్రం కర్మ స్వపనసమయే దర్శనమపి। తదఙ్గస్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పర్శన మపి। ప్రతీకారోఽనఙ్గవ్యథితమన సాం కోఽపి గదితః"-గుణపతాక; 'శాస్త్రసరణి' గావుననే లక్ష్మిని వ్రాసినది; లక్ష్మీనారాయణులకు అవినాభావము శాస్త్రోక్తము. 'వక్షోజాగ్రత్'-'సర్వమఙ్గళమాఙ్గళ్యే విష్ణువక్షఃస్థలాలయే। ఆవాహయామి, దేవి, త్వాం, సుప్రీతా భవ సర్వదా.' అని వరలక్ష్మ్యావాహనము. 'తూలికన్'-"ఏషికా తూలికా సమే" - అమ. "ద్వే వీరణాదిశలాకాయాః" అని రామాశ్రమి.

చ. కుముదసరస్తట స్ఫటిక కూల నవోత్పలశయ్య వ్రాలి, పూ
ర్ణిమలఁ బికాళిఁ గుట్టుసురు ద్రెక్కొన ధర్మపుదార వట్టు శే
షము రెయి మల్లికాళిరుతి చక్కఁగఁ జేయుకయుండ నిల్పు నా
యమ మఱునాఁటికిం గలుగ నాంతగళ చ్చ్యుత గుంభితాశ్రువుల్. ౧౫౦

౧౫౦. ఆదేవి, పూర్ణిమలన్ = పున్నమలయందు, కుము....య్య-కుముద సరః = తెల్లగలువ కొలంకుయొక్క-తట = తీరమందలి-స్ఫటిక కూల = స్ఫటిక శిలామయమైన గట్టునందలి-నవ ఉత్పల శయ్యన్ = క్రొత్త కలువల పాన్పునందు, వ్రాలి = త్రెళ్లినదై, పిక ఆళిన్ = కోయిలల సమూహము; కుట్టుసురు = కొఱప్రాణములను, త్రెక్కొనన్ = ఖండించి కొంత హరింపఁగా, ధర్మపు దారవట్టు శేషము = దానముగాఁ గొనునట్టి పుణ్యపు (ఇచ్చినవారికి పుణ్యముంగూర్చు) కొఱప్రాణపుమిగతను;

రేయి = ఆ పున్నమరాత్రియందు, మల్లికా అళి రుతి = మల్లె పువ్వులలోని తుమ్మెదల స్వనము, చక్కఁగ జేయక యుండఁగ = ముగింపకయుండునట్లు, ఆయమ, మఱునాఁటికిఁ, కలుగఁగ = జీవించి యుండునట్లు, ఆంత....వుల్ - ఆ + అంత = రాత్రితుదివఱకు (రాత్రియెల్ల)-గళత్ = కంటినుండి కాఱుచున్నవై - శ్రుతి = చెవియందు-గుంఫిత = మొత్తముగా కూడుకొన్న - అశ్రువుల్ = కన్నీళ్లు, నిలుపుఁ గ = ఆఁపును.

తా.—ఆదేవి పున్నమలయందు కోయిలలు తన ప్రాణమును కుహూరుతములచే హరించుచుండఁగా, 'మీకు పుణ్యము కలుగును, నా ప్రాణము నంతయు హరింపకుఁడు, కొంచెము నాకు విడిచిపెట్టుఁడు;' అని వేఁడుకొన్నది. అవి యట్లే కొంత కొనయూపిరి వదలినవి. ఆకుట్టూపిరితో ఆమె ఆ రాత్రులయందు తెల్లఁగలువకొలనిదరి నుండుస్ఫటికపుగట్టున అప్పుడే వికసించినకలువలతో రచించిన శయ్యలో త్రెళ్లియుండెను. అంతట వికసిత మల్లికా మకరంద పాన మత్తములగు తుమ్మెదలు తమరుతులచే ఆకుట్టుసుఱును హరింపఁజొచ్చినవి; కాని ఆమె మఱునాఁటికి సేమముగా నుండునట్లు రేయెల్ల ఆమె కనుఁగొనలనుండి తొరఁగినబాష్పములు కర్ణగోళములు నిండి, ఆరుతములను ఆమెకు వినంబడకుండునట్లుగా, అడ్డపడి యాఁపినవి; ఆ రుతులు వినఁబడియే యున్నయెడల మఱునాఁటి వఱకు జీవింప దని భావము.—అతిశయోక్తి.

కోయిలలు కొంతప్రాణమును హరించిన పనుటచే వానికూఁతలకు మిక్కిలి నొగిలి నిస్సహాయైన దని భావము. పూర్ణిమలం జెప్పుట ఉత్పలముల యత్యంత వికాసముకొఱకు. 'పికాళి' పెట్టిన బాధ పగలు; 'మల్లికాళి'-మల్లికలు సాయంకాలము మొదలు రాత్రియెల్లం బూచును, తన్మకరంద పానముచేత మొత్తములై తేంట్లు ఆమెకు మిక్కిలి కర్ణకఠోరముగా రే యెల్ల పాడు నని భా.

'అశ్రువుల్' = నీటిలో మునింగినవారికి బయటి ధ్వనులు వినంబడనియట్లు అశ్రువుల యడుఁగున మగ్నమయిన శ్రవణేంద్రియమునకు అళిరుతి గోచరింప దని భావము.

'ధారవట్టు' - ధార - ప్ర. ధారా. ఏదేని దాన మిచ్చువారు 'ఇదిగో నీకు దీనిని ఇచ్చుచున్నాను' అని పలుకుచు, పుచ్చుకొనువాని చేతిలో ఉదకధారం బోయుదురు, గావున 'ధారపట్టుట'. (ఆన్త = ఆ + అన్త = ఆంత—అవ్యయీ. తెల్లవాఱినంతట మల్లివికాస ముండదు, గావున, అళులకు మకరందమదమును ఉండదు; కావున, తెల్లవాఱు వఱకును వాని బాధ తప్పించుకొన్నచో మఱునాఁటికి వానిభయముండదు అని, స్వారస్యము. ఇందు అశ్రు లనెడు సాత్త్వికభావము చెప్పఁబడినది:—"స్తమ్భః ప్రళయగోమాఞ్చౌ స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ । అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః."

తే. నెలఁతఁ గుచకుంభ యుగళ ముండియు వియోగ
జలధి యీఁదింప లే దయ్యె; సఖులు వంచు
చున్న పన్నీటి వెల్లి లోఁగొన్నకతన,
ముంప కది లాఘవమునఁ దేలింపఁగలదె. ౧౫౧

౧౫౧. నెలఁతఁ = ఆయింతిని, కుచకుంభయుగళము - స్తనములనెడి కుండలజంట, ఉండియు, వియోగజలధిఁ = విరహమనెడి సముద్రమును, ఈఁదింపలేదయ్యె = (దాఁటుటకై) యీఁదుటకు సాయపడకపోయినది, (ఏలయన), సఖులు = చెలికత్తెలు, వంచుచున్న పన్నీటివెల్లి = శీతలోపచారార్థము గిండులతోఁ బోయుచున్నహిమాంబు పూరమును, లోఁగొన్నకతనఁ = లోపలికి స్వీకరించి

నందున, అది = ఆకుంభయుగళము, ముంపక = వియోగసముద్రములో ఆమెను మునిఁగిపోవునట్లు చేయక, లాఘవమునన్ = తేలికతనముచేత, తేలింపఁగలదె = నీటిపై తేలుచుండునట్లు చేయఁగలదా?

తా.—కుండలను సాయముగా నుంచుకొని యీఁద నీళ్లను దాఁటవచ్చును, అటయినను ఆ కుండలలోనికి నీళ్లుచొచ్చినా, అవి తేలింపక ముంచివైచును; అట్లే ఆ మెకు కుచములనియెడి జంట కుండలు ఉండియు చెలులు చలువ గొలుపుటకై పోయుచుండిన పన్నీటిపెల్లు వానిలోనికి చొచ్చి నందున, అవి ఆమెను వియోగసముద్రములో ముంచినవేగాని తేలించినవిగావు.—రూపకోత్థాపిత-విశేషోక్తియు; కావ్యలింగమును; స్తనములు ముంచినవనుటచేత వానిపై శీతలోపచారముగా పోసిన పన్నీటిచే అవియు ఆమెకు వియోగసంతాపమునే హెచ్చించిన వని భావము. ఎంత శీతలోపచారములు గావించినను విరహతాపము తగ్గ దాయె ననుట.

ఉ. చంచలనేత్ర దాల్చు జలజాతమృణాలసరంబు వేగ స
ళ్లించినఁ, బాఱుతెంచి కబళించి తదూష్మకు నంగలార్చు రా
యంచ కుచేష్టఁ గాంచి, యిఁక నైనను గందుమొ యంచు మోము వీ
క్షించినఁ, దోఁచు లేనగవు సేరుచు బోట్ల కొకింత ప్రాణముల్. ౧౫౭

౧౫౭. చంచలనేత్ర = క్రొల్గంటి, తాల్చు జలజాత మృణాళసరంబు = ధరించునట్టి తామర తూండ్ల హారము, వేగ = వడిగా, సళ్లించినన్ = వదలింపఁగా, పాఱుతెంచి = పరువునవచ్చి, కబళించి = మేసి, తత్ ఊష్మకున్ = ఆ తూండ్లవేఁడికి, అంగ....ష్టన్–అంగలార్చు = హాహాకారములు సేయు – రాయంచ = రాజహంసయొక్క – కుచేష్టన్ = వికృతచేష్టను, కాంచి = చూచినవారై, (ఆమెయు దానిం గాంచినది గావున), ఇఁక నైనను = ఈ చిత్రమును ఈమెచూచినమీఁదట నైనను, కందుమొ = (ఈమెమొగంబున నవ్వును) చూతు మేమో, అంచున్ = అనుకోరికతో, మోము = ఈమెయొక్క ముఖమునే, వీక్షించినన్ = చెలులు పరికింపఁగా, (వారికి), తోఁచులేనగవు = రాయంచ కుచేష్టకై యామెమొగంబునం గానిపించు మందహాసలేశము, బోట్లకున్ = ఆ చెలికత్తెలకు, ఒకింత ప్రాణముల్ = ఈమెబ్రతుకు నని ఇంచుకధైర్యమును, చేరుచున్ = కలిగించును.

తా.—విరహాధిలో ఆమె చిరకాలము నవ్వనే లేదు, ప్రకృతము ప్రాణసంశయదశకు వచ్చి యున్నది. అందువలన చెలికత్తెలు ఆమెప్రాణమునకై దిగులుపడుచుండిరి. అప్పుడు ఆమె చలువకై తాల్చిన తామరతూండ్ల హారములు నయితము ఆమెకు తాపమునే పెంచినందున వానిని ఆమె యూడ్చివైచినది. అవి ఆమెమేననుండిన స్వల్పకాలములోనే దానికాఁకచేత ఉడుకుచున్నట్లుండినవి. హంసలకు ఆ తామరతూండ్లు భక్ష్యము గావున, వానిని, ప్రోదిరాయంచలు వచ్చి కబళించినవి. అందువలన వానినోరు కాలినది. అంత నవి హాహాకారము చేయుచు కావించిన వికృతచేష్ట వింతగాను హాస్యకరముగాను ఉండినది. దానిం గనియేని ఆమె నవ్వదా యని చెలికత్తెలు ఆమె మోమును తిలకింపఁగా, ఆమెయు ఆవికృతచేష్టకు మందహసితలేశముం గావించినది. లోకములో 'ప్రాణసందేహములోనున్నవారు నవ్వి రేని బ్రదుకుదు' రని పెద్దలు చెప్పుదురు గావున, ఆహసితలేశమును గన్నయాచెలికత్తెలు, తమచెలి బ్రదుకు నని ఇంచుక దిగులుతీఱి యుండిరి. పూర్వభాగమున అతిశయోక్తి ఉత్తరభాగమున స్వభావోక్తి.

'మృణాళిం విసమ్,'—అమ. సరః-అ. పుం. హారము.—"అయం కణ్ఠే బాహుః శిశిరమసృణో మౌక్తికసరః"-ఉ. రా. చ. 'వేగ[= వేగముగా; వేగన్ = తెల్లవాఱఁగానే' అని యొకటీక.]

ఉ. శ్రీపతిమీఁది గీతముల ప్రేమ విపంచిక నంటఁ, బాణి సం
తాపము సోఁకి మెట్లసుయినంబు గరంగిన, డించి, పాడు నా
లాపినిఁ దాల్చి, పెన్జెమటల న్మఱి తంత్రులు జజ్జుకోఁ గలా
లాపిని దాన పాడును, గళంబును గద్గద మైన, మ్రాన్పడున్. ౧౫౩

౧౫౩. శ్రీపతిమీఁదిగీతముల ప్రేమన్ = శ్రీహరిస్తుతులయిన పాటలమీఁది యభిలాషచేతను (ఆపాటలం బాడుటలో తోడుగా వాయించుటకై), విపంచిన్=వీణను, అంటన్ = తాఁకఁగా, పాణి సంతాపము = చేతిఁవేఁడి, సోఁకి = తగిలి, మెట్ల = సరకట్లయొక్క-మయినంబు కరంగినన్, డించి= వీణను ఆవలఁబెట్టి, ఆలాపినిన్ = శ్రుతిమాత్ర మొసంగునదైన తంబురాను, తాల్చి=కైకొని (మీటుచు), పాడున్, మఱి = అంతట, పెన్జెమటలన్ = ఎక్కుడయిన స్వేదముచేత, తంత్రులు = తంబురాతంతులు, జజ్జుకోన్ = సరిగా శబ్దింపక జబ్బుపడఁగా, కల ఆలాపిని = మధురవాణి యైన యానవలా, తాన= (జంత్రమేదియుం గొనక) గాత్రముగానే, పాడును = గానముసేయును; గళంబును = కంఠముకూడ, గద్గద మయినన్ = డగ్గుత్తికపడఁగా, మ్రాన్పడున్ = నిశ్చేష్టురా లగును;

విరహతాపము మెండగుచుండె నని భా.—విషమాలంకారము.

ఇందు స్వేద వైస్వర్య స్తంభము లనెడు సాత్త్వికభావములు చెప్పఁబడినవి.—'పెన్జెమటలన్=' పెన్జెమరు శ్రీహరిని భావమందు దర్శించుటచేత, నీరు తగిలిన తంతులు సరిగా శబ్దింపవు:—

"సిద్ధద్వన్ద్వై ర్జలకణభయా ద్వీణిభి ర్ముక్తమార్గః." మేఘ. "జలసేకస్య వీణాక్వాణప్రతిబన్ధకత్వా దితి భావః".—మల్లి.

'తంత్రులు జజ్జుకోఁ (?) గలాలాపిని' అని. శ. ర. పాఠము. 'మయినంబు'-ప్ర. మదనః; "మదనః సిక్థకే స్మరే। రాఢే వసన్తే ధత్తూరే"-పా. జబ్బుగా, 'జజ్జుకో', 'జజ్జుగా'.

తే. ప్రతికుసుమతల్పమునఁ జాఱి పడిన తప్త
వలయ మలినాంకయుగము నద్దులతఁ బొలిచెఁ,
జూడ నిఁక మాన ధైర్యము లున్న లనుచు
సుదతి బోట్లకుఁ ద్రప వ్రాసి చూపె ననఁగ. ౧౫౪

౧౫౪. సుదతి = శోభనములైన దంతములు గలదైన యాపడఁతి, చూడన్ = ఆలోచింపఁగా, ఇఁకన్ = ఇటుతర్వాత, మాన ధైర్యముల్ = ఈలువును తేఁకువయు, సున్నలు = లేవు, అనుచున్, బోట్లకున్ = చెలులకు, త్రపన్ = లజ్జచేత, వ్రాసిచూపెన్, అనఁగన్ = అనునట్లుగా, ప్రతికుసుమ తల్పమునన్ = ఆమె శయనించినపూఁబాన్పు లన్నిటియందును, జాఱిపడిన, త....ము-తప్త = కాఁగిన-వలయ = కడియములయొక్క=మలిన = నల్లని-అంక = గుర్తులయొక్క-యుగము = జంట, నద్దులతన్ = గుండ్రతనముచేత, పొలిచెన్ = ఒప్పెను.

తా.—ఆమె శయనించిన ప్రతిపూసెజ్జలోను ఆమెచేతులకడియములు దేహతాపముచేత కాఁగి, కార్శ్యమువలన చేతులనుండి జాఱి, పడుచుండినవి; అవి కాఁగిన వగుటచేత అవి తగిలినచోట్ల పూసెజ్జయందు మాడిననల్లనిగుర్తులు రెండు ఏర్పడుచుండినవి. ఆ నల్లగుర్తు లెట్లుండె ననఁగా, ఆమె చెలులతో తన మన్మథావస్థను చెప్పుకొనుటకు లజ్జితురాలై ఇంక తనకు మానము దక్కదు, ధైర్యము ఉండదు, అని రెంటికి నాళంబును వ్రాసిచూపిన, రెండుసున్నలో యనునట్లుండెను.-ఉత్ప్రేక్ష.

'జాతిపడిన'-"కనకవలయభ్రంశరిక్త ప్రకోష్ఠః అని వియుక్తుని యక్షునిగూర్చి కాళిదాసు. యుగము-ఒకసున్న మానమునకు, ఒకటి ధైర్యమునకు, ఇఁక నామానమును కాపాడుకోలేను, ఇఁక ధైర్యముతో నుండఁజాలను.—'సున్న'-ప్ర. శూన్యము. త్రప యేల యనఁగా ఈయవస్థ మదన కృతము గావున; వ్యాధికృత మాయెనేని త్రప యుండదు.

ఉ. ఆ వనజాక్షి కాఁకఁ బొరలాడ, నలంగిన సొమ్ముఁ జీరలుఁ
వే వెస నూడ్చి యూడ్చి మఱి వేఱ వహించుట, వారక్లృప్తముల్
గా వనమాలి సేవయెడఁ గాంక్ష నొదుంగక, కల్ల తెల్విసో
నే వలవంత దాఁగఁ జరియించిన, డాఁగమిఁ జూచి నెవ్వగన్ ౧౫౫

౧౫౫. ఆ వనజ అక్షి = ఆ తమ్మి కంటి-కాఁకన్ = తాపముచేత, పొరలాడన్ = నలంగిన, సొమ్ములన్-ఆభరణములను, చీరలన్ = నలంగినవలువలను, వే వెసన్-వెంటవెంటనే, ఊడ్చియూడ్చి, మఱివేఱ = అవి గాక ఇతరములను (ఆభరణములను వలువలను), వహించుట = ధరించుట, వార క్లృప్తములు = ఆయా పూజాసమయమునకై వేర్వేఱ కల్పితములు, కాన్ = అని తోఁచునట్లుగా, వనమాలి సేవయెడన్ = శ్రీహరికొలువువిషయమున, కాంక్షన్ = ఆసక్తినుండి, ఒదుంగక = వెనుదివియక, కల్ల తెల్విసోన్ = తెచ్చికోలుతెలివితోనే, వలవంత = మన్మథవ్యథ, డాఁగన్ = మఱుఁగుపడవలయునని, చరియించినన్ = వర్తించినను, డాఁగమిన్ = మఱుఁగుపడమిని, చూచి, విష్ణుచిత్తుఁడు, నెవ్వగన్ = బలువెతలచేత-(విష్ణుచిత్తుఁ డనుపదము తర్వాతిపద్యములోనిది.)

తా.—ఆనాఁటి దురంతమదనవేదనచేత పొరలాడుటవలన సొమ్ములును వలువలును మాటమాటికి నలఁగి సొంపెడలుచుండినవి. అంతట ఆమె వానిని వెంటవెంటనే వదలి వేఱునగలను వేఱువలువలను ధరించుచుండినది. భగవత్సేవలో ప్రతియవసరమునకును వస్త్రాభరణములు వేఱుగా నుండవలయు నని అట్లు మార్చినట్లు ఇతరులకు తోఁచునట్లుగా, నిరంతరము తెల్వితెచ్చుకొని భగవత్సేవ యేమఱక కా పించుచుండినది. ఈ యుపాయమున ఆమె తనవలవంతను దాఁచుచున్నను, అది దాఁగకుండెను. అంతట ఆమెతండ్రి యైనవిష్ణుచిత్తుఁడు ఆమెయొక్క అవస్థను గాంచి;—యుక్త్యలంకారము.

"పనిచేతను బరవంచన। మొనరిచి మర్మమును గావ యుక్తి యనఁబడున్.
నిను వ్రాయుచుండి యన్యం। గని తొయ్యలి కుసుమకార్ముకము కయి వ్రాసెన్."అలం.

'పొరలాడి'-"ఏల దురంతవేదనమెయిం బొరలాడెదు! తాల్మి దక్క మేలే లతాంగి?" మను. 'నలంగిన'-చీరలకును చెందును. 'చీర'-ప్ర. 'చీరమ్'. 'వేసెసన్', వేవిసన్-వేవిన నూడ్చుట నియతమే, పగలునుం బొరలాడుట సిద్ధము, ఇది పగలిటి వృత్తాంతము కాదేని వారక్లృప్తిగాఁ జూపుట ఘటింపదు. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః'-అమ.—'నెవ్వగన్' - నెవ్వగకు కారణము అనంతరపద్యములో తెలియును.

క. పుత్త్రియుఁ దాఁ గామిని నొక। పుత్త్రియు నట్లుండుటకు నబుద్ధేక్షుధనుః
పత్త్రి యగు విష్ణుచిత్తుఁ డ। పత్త్రప లే కదియు నేతపంబో యనుచున్. ౧౫౬

౧౫౬. తాన్ (=ఆ విష్ణుచిత్తుఁడు), పుత్త్రియున్ = పుత్త్రవంతుఁడును, కామిన్ = కానందున, ఒక పుత్త్రియున్ = ఉన్నయొకకూఁతును, అట్లు, ఉండుటకు = ఉన్నందులకు, అబు....త్త్రి-అబుద్ధ = ఎఱుంగని-ఇక్షుధనుః=చెఱకువిలుకాని-పత్త్రి=బాణముకలవాఁడు అగు-విష్ణుచిత్తుఁడు, అపత్త్రప లేక= లజ్జ లేక, అదియున్ ఏతపంబో అనుచున్ (అని తర్వాతి కన్వయము.)

తా.—ఆమెతండ్రి ఆ యవస్థ ఒకతప స్సని తలంచెను.

వ. తలపోసి దినదిన ప్రవర్ధమాన తనయా తనుగ్లాని కత్యంత దుఃఖితుండై తత్కారణం బెఱుంగక వల దని మార్గ్యంబున వారించి చూచి యంత కంత కగ్గలం బగుడుగుడికిం జని పూజాంతిగు నమస్కారానంతరంబునఁ, దన మనో నిర్వేదనం బన్నగరి వెన్నునకు విన్నవింపం బునర్నమస్కృతిఁ జేసి, "దేవా దేవరదాసి యగు మదీయ పుత్రి యేమిగుఱించియో విచిత్రంబగు వ్రతచర్యం గాత్రశోషంబు సేయుచున్నది, వల దన్న విన, దపుత్రకుండ నగునాకుఁ బుత్రిగానను బుత్రకుండైనను దాన, యే నేమి సేయుదు! మఱి తన తపశ్చర్య తెఱంగు మా తపశ్చర్య తెఱంగు గాదు, ఏము భవద్దివస భవజ్జనిదివస రాత్రులం దక్క గణరాత్రజాగరంబు లెఱుంగ, మేము బిసబీజాక్ష వలయంబులు దక్క బిసవలయంబు లెఱుంగ, మేము ప్రసాదకుసుమంబుఁ జెవిఁ జెరువుటఁ దక్క నవి గప్పుకొన నందు శయనింప నెఱుంగ, మేము చెంబుల భవత్తీర్థంబు గ్రోలినఁ దా నంగంబులు దడిపి కొను, నేము చాంద్రాయణంబులఁ జంద్రవృద్ధి జడిఁ గడియొక్కించినఁ దాడించు, నేము నిదిధ్యాస నిశ్వాస నిరోధంబు సేసినం దాఁ దద్ధ్యానదశ వెలికి నిగిడించు, నేము చిన్ముద్రకై హృదయంబునం గేలు సేర్చినం దాఁ గపోలంబునం జేర్చు, వల్కలోత్తరీయంబు లేము వహించినం దాఁ గిసలయోత్తరీయంబులు వహించు, నేము సితపక్ష నూత్నేందుఁ గీర్తించినం దాఁ బూర్ణేందు నుపాలంభించు; నిట్లుగాఁ బ్రవర్తిల్లుచున్నయది; యిది యేటితపం బున్మాదంబు గానోపు, నెంత భవదీయభక్తి గలిగిన మానృశులకుఁ బ్రకృతి సంబంధంబు విడువ; దంతర్యామివి నీ వెఱుంగని యది లేదు; దీని తెఱంగెఱింగింపవే;" యనవుడు, ననుకంపాతిశయంబునఁ ద చ్ఛాందసంబునకు మందస్మితంబు సేసి మందరధరుం డిట్లనియె. ౧౫౭

౧౫౭. తనయా తను గ్లానికిన్ = కూఁతుయొక్క దే హాయాసమునకు, మార్గ్యంబునన్ = తెలియనివాఁడయినందున,....అగ్గలంబు=అధికము, అగుడున్ = అధికము, గాత్రశోషంబు = దేహము నెండఁగొట్టుట, భవద్దివస = మీదినము (అనఁగా హరివాసరము) - భవజ్జనిదివస = నీ జన్మ దినముల యొక్కయు; గణరాత్రము=పెక్కురాత్రులు, చాంద్రాయణంబు=చంద్రవృద్ధిక్షయంబులంబట్టి కడిని హెచ్చించుచు తగ్గించుచు చేయువ్రతము, నిదిధ్యాసన్ = బ్రహ్మధ్యానమందు, చిన్ముద్ర = జ్ఞానముద్ర; వల్కల = నార, కిసలయ = లేఁతయాకు, సితపక్ష = శుక్లపక్షమందలి-నూత్నేందున్ = క్రొత్త చంద్రుని,ఉన్మాదంబు = పిచ్చి,అనుకంపా = కనికరము, మందరధరుండు = నారాయణుఁడు.

ఆశ్వాసాంతము

ఉ. కంధర నీలవర్ణ, మధు కైటభ నాగ సుపర్ణ, యోగిహృ
ద్గ్రంథిభిదోత్థ భోగివనితా స్వనవ చ్ఛ్వసన ప్రవ చ్ఛిర
స్సంధి వస న్నిశాపతి రస స్రుతి దుగ్ధపయోధి వీచికా
మంథర కేళికాదర సమాశ్రిత పంక్తిశిరోధిసోదరా. ౧౫౮

౧౫౭. కం...ర్ణ - కంధర = మేఘమువలె - నీల = నల్లనైన-వర్ణ = దేహచ్ఛాయకలవాఁడా (ఉపమ), మధు...ర్ణ-మధు = మధుఁడు-కైటభ = కైటభుఁడు-అనెడు - నాగ = పాములకు- సుపర్ణ= గరుడుఁడనైనవాఁడా (రూపకము), యో...ర-యోగి = హఠయోగము లంబికాయోగము రాజ యోగమును గల తపస్వులయొక్క - హృత్ గ్రంథి = హృదయంపుముడియొక్క - భిదా = భేదనము చేత-ఉత్థ = హృచ్చక్రముపైకి లేచిన - భోగి వనితా = ఆడుఁబాముసాకారమున నుండెడి కుండలినీ శక్తియొక్క-స్వనవత్ = ధ్వనిగలదైన-శ్వసన = ఊర్పుచేత-స్రవత్ = ఓడుచున్న - శిరస్సంధి -శిరస్సు లోని బ్రహ్మరంధ్రమందు-వసత్ = ఉన్నట్టి-నిశాపతి రస = అమృతముయొక్క-సృతి = ప్రవాహ మనెడి-దుగ్ధపయోధి = పాలసముద్రముయొక్క-(రూపకము) - వీచికా = అలలయందు-అమంథర= అలసముకాని-కేళికా = క్రీడయందు-ఆదర = ప్రీతికలవాఁడా, సమా....రా-సమాశ్రిత = శరణుఁ జొచ్చినవాఁడైన-పంక్తిశిరోధి సోదరా = దశకంఠుని సహోదరుఁడుకలవాఁడా.

తా.—నారాయణమూర్తి నీలమేఘశ్యాముఁడు, గరుడుఁడు పాములను చంపునట్లుగా మధు కైటభు లనెడియసురలను చంపినవాఁడు, [కల్పాంతమున నారాయణుఁడు యోగనిద్రలోనుండఁగా వారు అతనిచెవులనుండి పొడమి తన్నాభికమలమునుండి పొడమియున్న బ్రహ్మను బాధింపఁ దొడంగిరి. అతనిమొఱ్ఱకు మేల్కొని నారాయణుఁడు వారిని సంహరించెను.] యోగి నాభియందలి మణిపూరక చక్రమందు నాగాంగనారూపమున నిద్రించుచుండెడికుండలినీశక్తి యోగవిశేషముచేత మేల్కొని లేచి హృదయగ్రంథిని భేదించుకొని యోగి శిరస్సునందలి సహస్రారకమలముఁ బొందుచును; అందుండి అమృతము దుగ్ధపయోధివలె నుప్పతిల్లును; అందు శ్రీమన్నారాయణుఁడు క్రీడాసక్తుండై యుండును; రామావతారమైననారాయణమూర్తిని రావణునితమ్ముఁడు విభీషణుఁడు శరణుఁజొచ్చినాఁడు, అట్టి యా నారాయణుఁడవే యగునో వేంకటేశ్వరా, యనిసంబుద్ధి; దీనికి 'అపహరింపుము' 6 (2) అనుక్రియతో నన్వయము.

ఇందు ధ ఢ లకు ప్రాస మున్నది; అప్పకవి దీనిని అంగీకరించి స్వవర్గజప్రాస మనిపేర్కొని, ప్రాసములో అంధక, బాంధవ, గ్రంథి, అంధులు అను పదములుగల పద్యమును భారతమునుండి ప్రమాణీకరించినాఁడు.

క. ప్రపదానిశ నతిచర్యా, । త్రిపదానననర్య, నాకదేవాద్యమర
ద్విప, దానవాహితోదిత । విపులాత్మభవా, భవారివిశ్రుతనామా. ౧౫౮

౧౫౮. ప్రప....ద్విప- ప్రపద = పాదాగ్రములకు-అనిశ = ఎల్లప్పుడును-నతి = మ్రొక్కుట యొక్క-చర్యా = చేఁతచేత- త్రిపద = స్వర్గమర్త్యపాతాళముల నెడి మూఁడుస్థానములందును-అనన= జీవించువారిలో-వర్య = ముఖ్యులయిన- నాకదేవ = స్వర్గపతియైన యింద్రుఁడు - ఆది = లోనుగాఁ గల-అమరద్విప = సురోత్తములు కలవాఁడా (ఉపమ), దాన....హా-దానవ = అసురులకై-అహిత= చేటునకై - ఉదిత = జనించిన - విపులా - ఆత్మభవా = భూపుత్త్రి గలవాఁడా, భవా....మా-భవ = సంసారమునకు-అరి = శత్రువైన-విశ్రుత = ప్రఖ్యాతమయిన-నామా = పేరుగలవాఁడా.

తా.—శ్రీమన్నారాయణుని పాదాగ్రములకు అనిశము మ్రొక్కుచుండుటచేత నింద్రాద్యమర వరులు మూఁడులోకములలోను ఉత్తములై యున్నారు. (మహాలక్ష్మి) రామావతారమందు నారాయ ణునికి భార్యగా (సీతాదేవిగా) అసురవినాశకారణార్థము జనించినది. నారాయణ నామోచ్చారణ చేత జననమరణ ప్రవాహము తప్పిపోవును. అట్టి నారాయణుఁడవైనయో వేంకటాచలపతీ, అని సంబుద్ధి-'అపహరింపుము' 6 (2) అని యన్వయము.

తోటక వృత్తము.

ద్రుహిణాండకరండక ధూర్వహగ । ర్భ, హరార్భక దుర్భర పక్వతపః
కుహనార్భక, వార్భృత కోనరి హా । రి హిరణ్మయ హర్మ్య చరిష్ణుపదా. ౧౬౦

౧౬౦. ద్రు....హ - కరండక = కరవటములవంటి - ద్రుహిణ అండ = బ్రహ్మాండముల యొక్క-ధూః = భారమును-వహ = మోచునట్టిదైన - గర్భ = కడుపుకలవాఁడా, హరా....క-హర = శివుని-అర్భక = కుమారుఁడైన కుమారస్వామియొక్క-దుర్భర = భరింపశక్యముగాని - పక్వతపః = (తపః ఫలమయిన) - కుహనా అర్భక = కపటబాలుఁడా, వా....దా-వాః = నీళ్లతో - భృత = నిండిన-కోనిరి-స్వామికోనేరను నాంధ్రనామముగల స్వామిపుష్కరిణియందు-హారి = మనోహరమయిన-హిరణ్మయ = కనకవికారమయిన-హర్మ్య = సౌధమందు-చరిష్ణు = సంచరించెడు - పదా = చరణములు కలవాఁడా.

తా.—నారాయణుని గర్భమందు కరవటములవంటి బ్రహ్మాండములు లెక్కకు మీఱియున్నవి. వానిభారము నెల్ల ఆయన ఆ కడుపులో మోచుచున్నాఁడు. కుమారస్వామి చేసినతపస్సునకు ఫలముగా నారాయణుఁడు బాలుఁడుగా జనించినాఁడు. జలసమృద్ధమై మనోహరమైన స్వామిపుష్కరిణియందలి సౌధములోనికి నారాయణుఁడు వేంకటాచలపతిగా వేంచేయును. అట్టి యో వేంకటాచలపతీ-'అవధరింపుము.' 6 (2) అనియన్వయము.

మ. ఇది యాంధ్రోక్తియథార్థనామ యవనాసృక్పూర్ణ కెంబావి వా
రిద పద్ధత్యవరోధి వప్రవలయ శ్రేణీవిఘాతక్రియా
స్పద సేనాగ్రగ కృష్ణరాయ మహిభృత్సంజ్ఞాస్మదాముక్తమా
ల్యద నాశ్వాసము పంచమంబు నమరు హృద్యంబైన పద్యంబులన్ ౧౬౧

౧౬౧. ఇది = ఈ = ఈ గ్రంథభాగము, ఆంధ్ర....దన్-ఆంధ్ర ఉక్తి = తెనుఁగుమాటచేత-యథార్థనామ = సార్థకనామమై-(కెంబావి తెనుఁగుమాటగా విడఁదివిచికొన్నచో-కెంపుబావి-ఎఱ్ఱనిబావి = రక్తవాపి అనియర్థ మగును.-అందులకు ఉపపత్తి అనంతరవిశేషణమున నున్నది).-యవన = తురకలయొక్క-అసృక్ = రక్తముతో-పూర్ణ = నిండినదైన-కెంబావి = కెంబావిపట్టణముయొక్క-వారిద = మేఘములయొక్క-పద్ధతి = దారిని-అవరోధి = అడ్డగించునట్టి-వప్రవలయ = చుట్టుకోటలయొక్క-శ్రేణీ = పరుసయొక్క-విఘాతక్రియా = పడఁగొట్టు పనికి-ఆస్పద = నెలవయిన-సేనా = దండునకు-అగ్రగ = ముందు నడచువాఁడయిన-కృష్ణరాయమహిభృత్ సంజ్ఞ = కృష్ణరాయ పృథివీపతి యనుపేరి - అస్మత్ = నాయొక్క-ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్తమాల్యద (యను కావ్యమున)యందు, పంచమంబు = ఐదవదైన-ఆశ్వాసము = కావ్యవిభాగము, హృద్యంబైనపద్యంబులన్ = మనోహరములగుపద్యములతో, అమరున్ = ఒప్పును.—నిరుక్త్యలంకారము, అతిశయోక్తియు.

"యోగముచే నామములకు । బాగుగ నన్యార్థకల్పన పరఁగు నిరుక్తిన్;
ఈగతి వేఁపుదు పీవు వి । యోగుల దోషాకరాఖ్య యొప్పదె నీకున్?" అను.

వారిద పద్ధత్యవరోధి = అత్యున్నత మైన యనుట.—అతిశయోక్తి.

వప్రవలయశ్రేణీ-ప్రాకారములు పెక్కు లనుట-హృద్యంబైనపద్యంబులన్-"ముపర్గకాంత విశేషణంబుల బహువచనంబునకు ఏకవచనంబు బహుళముగా నగు"-బాల. కారక. 20

ఆ ము క్త మా ల్య ద.

ష ష్ఠా శ్వా స ము.

క. శ్రీకారి కృపాగ్రేక్షణ, । వైకుంఠ, యకుంఠ, భక్త వరదపదాబ్జా
స్తోక మరందాయిత గంగా, కాకోదర నగోదయస్థ పతంగా. ౧

౧. శ్రీకా....ణ-శ్రీ = సంపదను-కారి = చేయునట్టిదైన - కృపా = కరుణచేత - అగ్ర=తడిదైన-ఈక్షణ = చూపు గలవాఁడా, వైకుంఠ = వికుంఠాదేవియొక్క యపత్యమా, అకుంఠ = భంగము లేనివాఁడా, భక్తవరద = భక్తులకు వరములను ఇచ్చువాఁడా, పదా....గా-పద అబ్జ = కమలములవంటి యడుగులకు-అస్తోక = బహుళమైన - మరందాయిత = మకరందమువలె నాచరించుచున్న - గంగా = గంగానది కలవాఁడా, కా....గా-కాకోదర నగ = శేషశైలము (వేంకటాద్రి) యనెడి-ఉదయ = పొడుపుమలయందు-స్థ=ఉన్నట్టి-పతంగా=సూర్యుఁడా, (అవధరింపుము అని లర్వాతికి అన్వయము).

పదాబ్జమరందాయితగంగా-పూజలో 'కృష్ణపాదసముద్భూతే గఙ్గే త్రిపథగామిని' అని గంగా సంబుద్ధి. గంగ విష్ణుపాదమందుఁ బుట్టినది.—ఉపమాలంకారము; 'కాకోదరనగోదయస్థపతంగా'-రూపకాలంకారము. శ్రీమన్నారాయణుని కృపాకటాక్షముచేత సంపదలు గలుగును; ఆయన వికుంఠా దేవికుమారుఁడు. 'కుణ్డలీ గూఢపా చ్చక్షుః శ్రవాః కాకోదరః ఫణీ'-'శైల వృక్షౌ నగా వగౌ'-'ఉదయః పూర్వపర్వతః' - 'పతఙ్గౌ పక్షిసూర్యౌచ'-'విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణో వైకుణ్ఠో విష్ట రశ్రవాః' అమ.

వేంకటాద్రికి నిమిత్తవిశేషములచే-చింతామణి, జ్ఞానాద్రి, తీర్థాచలము, పుష్కరశైలము, కనకాచలము, నారాయణాద్రి, వైకుంఠాద్రి, నరసింహాద్రి, అంజనాద్రి, వరాహాద్రి, నీలగిరి, శ్రీనివాసాచలము, ఆనందాచలము, శ్రీసద్గిరి, క్రీడాచలము, గారుడాద్రి, శేషాచలము, వృషాద్రి, అని పేరులు కలవు; శ్రీవేంకటాచలమాహాత్మ్యమును చూ. చతుర్థపాదమున గంగా అను సంబుద్ధింబట్టి ప్లుతయతి గానోపు.

వ. అవధరింపు మనంతర వృత్తాంతంబు. ౨

మా ల దా స రి.

చ. కలఁ డొకరుండు పేరుకొనఁ గాని కులంబు మదీయభక్తుఁ, డి
య్యిల మును వాఁడు వామనత నే వసియింపనొ పుణ్యభూమి, నం
దుల కొకయోజనత్రయపు దూరపుటూర వసించి, బ్రాహ్మవే
ళలఁ జనుదెంచి, పాడు మము లాలస మంగళనామ కైశికిన్. 3

3. ఒకరుండు, పేరుకొనఁగానికులంబు = చెప్పరానిజాతి (వాఁడు), మదీయ భక్తుఁడు = నా యొక్క డింగరీఁడు, కలఁడు = ఉండెను; వాఁడు, మును = పూర్వము, ఈయిలన్ = ఈలోకములో, ఏన్ = నేను, వామనతన్ = వామనావతారమందు, పుణ్యభూమిన్ = ఒకపావనక్షేత్రమందు, వసియింపనో = నివసించియుండలేదా, అందులకున్ = ఆయాశ్రమమునకు, యోజనత్రయపు దూరపుటూరన్ = మూఁడామడల దూరపు గ్రామమందు; వసించి=నివాసముండి, బ్రాహ్మవేళలన్=రాత్రికడ

పటిజాములలోని పూర్వార్థమందు, చనుదెంచి = వచ్చి, మనుఁ = నన్ను (నాస్తుతులను), లాలసన్ = మహాభిలావతో, మంగళనామకైశికిన్ = మంగళ మనుపేరికైశికితో (మంగళకైశికీరాగమున ననుట), పాడున్ = గానముసేయును.

తా.—నాభక్తుఁ డొకఁడు మాలదాసరి యుండెను. వాఁడు పూర్వము వామనావతారమున నేను వసించిన పుణ్యాశ్రమమునకు మూఁడామడలదూరమున నొకగ్రామములో వసించుచుండి, ప్రతి దినము బ్రాహ్మముహూర్తమున ఇచ్చటికి వచ్చి నాస్తోత్రములు మంగళకైశికి యనురాగమునం బాడు చుండును.—అని వస్తునిర్దేశము.

శ్రీవామనమూర్తి నివసించిన దివ్యదేశమునకు అఱవమున 'కురుంగుడి'యని పేరు. మాల దాసరి కైశికీరాగముం బాడినందులకు—

"య న్త్వయా పశ్చిమం గీతం స్వరం కైశికసంజ్ఞకం
ఫలేన తస్య భద్రం తే మోక్షయిష్యామి కల్బిషాత్."

శ్రీభగవానువాచ:—

"య స్తు గాయతి సంయుక్తం కైశికం విష్ణుసంసది
స తారయతి దుర్గాణి శ్వపాకో రాక్షసం యథా."—కైశికపురాణము.

ఇంకను పట్టికలో కైశిక (కైశిక) శబ్దము క్రింద చూచునది.

వ. అహరహంబు నన్నుపాస్తుండు. ౪

౪. అహరహంబు = ప్రత్యహము—ప్రతిదినము.

**క. జాత్యుచితచరిత్రము । మత్ప్రీత్యర్థం బూఁది తనదు హృదయము శుచితా
నిత్యంబుగఁ దత్తనుసాం । గత్యము మసిపాఁత మానికంబై యొదుఁగన్.** ౫

౫. జా....ము—జాతి = (తనదగు) చండాలజాతికి—ఉచిత = తగినదైన—చరిత్రము = నడవడియే, మ....బు — మత్ = నాయొక్క — ప్రీత్యర్థంబు = సంతోషముకొఱకు, ఊఁది = అవలంబించి, తనదు హృదయము = తన మనస్సు, శుచితా నిత్యంబుగన్ = శుద్ధత్వమందు స్థిరము అగునట్లుగా, త....ము— తత్ = ఆ—తను = దేహముతోడి—సాంగత్యము = కూడిక, మసిపాఁతమానికంబు = మసిగుడ్డ పేలికలో ముడిఁచిన కెంపు (చందము), ఐ, ఒదుఁగన్ = ఓసరిల్లియుండఁగా (అనఁగా ఆత్మశుద్ధికి కొదువసేయ నిదై యుండఁగా).

తా.—వాఁడు నాప్రీతికొఱకు తనమాలజాతికి ఏర్పడిన ధర్మమే ఆచరించుచు, మనస్సును ఎప్పు డును శుచిగా నుంచుకొని, తనకు ఆ మాల దేహము, మానికమునకు దానిని ముడిఁచిన మసిపాఁత యొట్లో అట్లే ఏ దోషమును చేయనేరనిదై యుండఁగా.—

వాక్యార్థగత నిదర్శనాలంకారము.—

"బింబ ప్రతిబింబత్వా । ప్తంబు లగు విశేషణములఁ దాల్చిన యిరువ
స్తంబుల కేకత్వము కథి । తం బగు వాక్యార్థగత నిదర్శనయందున్;
ఎది దాతసౌమ్యతయో య । ల్లదియే సంపూర్ణశశికి నకళంకత నాన్."

క్షత్రధర్మమైనయుద్ధమును మాని విప్రధర్మమైనశాంతి నవలంబింప దొరకొన్న యర్జునునికి శ్రీకృష్ణులవారు జాత్యాచారము నతిక్రమింపఁగూడ దని ఇట్లు ఉపదేశించినారు.

శ్రేయాం త్స్వధర్మో విగుణః । పరధర్మా త్స్వనుష్ఠితాత్
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః । పరధర్మో భయావహః.

అభిజ్ఞాన శాకుంతలములో చెంబడివాఁడు ఈ యర్థమునే

"శహజే కిల జే విణింబియే । ణ హు జే కమ్మ వివజ్జణీ అ ఏ."

అని యనువదించినాఁడు. 'మసిపాఁత మానికంబు'—మసిపాఁతలో కట్టియుంచిన మాణిక్యమునకు వెలుపు కలుగనట్లు, చండాల దేహమునం దున్నను సనాతనుఁడగు వ్యాఘ్రమునకు పాపము సోఁకనుండ దనుట.— మానికంబు—(ప్రా). మాణిక్యమ్.

సీ. చముఱైన తోలుక్కుబుసంబు టెక్కియును సి । త్తడి శంఖ చక్ర కుండలము లమర,
దివెదారికొమ్ముఁ దోలుతిత్తియు జోడమ్ము । మెడమీఁది మొగలాకు గొడుగుఁ దనర,
మత్పాదరక్షయు మావు పెన్నెఱకఁగు । ట్టిన యోటి తిపిరిదండెయును మెఱయఁ,
జిటితాళములు సంక పుటిక నొక్కొకమాటు। గతిరయంబునఁ దాఁకి కలసి మొరయ,
తే. వలుద వనమాలకంటెయు మలిన తనువుఁ । బట్టెతిరుమన్ను బెదరుఁ గెంబుట్టుఁజూపుఁ
బసుపుఁబొడితోలువల్లంబు నెసక మెసఁగ । వచ్చు సేవింప నురియాళు వైష్ణవుండు.

ఓ. మాలదాసరియొక్క పరికరమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—

(1) నురియాళు వైష్ణవుండు = విష్ణుభక్తుఁ డైనయామాలవాఁడు (మాలదాసరి యనుట), చముఱైన తోలు కుబుసంబున్ = చముఱు తగిలిన తోలుచొక్కాయును, టెక్కియును = (చముఱైన) టోపియును, ఇత్తడి శంఖచక్రకుండలములు = శంఖప్రతిమతోనొకటియు చక్రప్రతిమతోనొకటియుఁ గా ఇత్తడితోఁ జేయఁబడిన చెవికమ్మలును, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా;

(2) దివెదారికొమ్ము=దీపస్తంభంబును (లేక ఆపేరియాయుధ విశేషంబును), తోలుతిత్తియు = చర్మపుసంచియు, జోడమ్ము = చేయమ్మును (బోడమ్మను పాఠమున—ములికిలేని బాణంబును), మెడమీఁద, మొగలి ఆకు గొడుగున్, తనరన్ = ఒప్పఁగా;

(3) మత్ పాదరక్షయున్ = నా పాదుకయు, మావు పెను నెఱకన్ = గుఱ్ఱపు నిడుదవెండ్రుకతో, కుట్టిన ఓటి తిపిరి దండెయును = కుట్టినట్టి చీలిన యల్పపుఁ గిన్నెరయును, మెఱయన్ = ఒప్పుచుండఁగా; ['మావుపెన్నెఱక' శ. ర. పా. 'మావుపెన్వెఱక' శ. ర. పా. తాదిపదములలో 'తిబిరి' కలదు; 'తిపిరి' లేదు, 'నెఱక' క్రింద 'తిపిరి' కలదు; నాదులలో – నెఱక=వెండ్రుక;]

(4) చిటితాళములు = మ్రానితోఁ జేసిన చిన్నతాళములు, చంకపుటికన్ = చంకలో వ్రేలుచున్న బుట్టకు, ఒక్కొకమాటు = అప్పుడప్పుడు, గతిరయంబునన్ = నడకవడిచేత, తాఁకి = తగిలి, కలసి = ఒకతాళపుఁగొయ్యతో ఇంకొకతాళపుంగొయ్య కూడి, మొరయన్ = శబ్దించుచుండఁగా;

(5) వలుదవనమాల కంటెయున్ = పెదపెద్ద తులసిపూసల తావళమయిన కంఠహారంబును, మలినతనువు = నల్లని దేహంబును, పట్టెతిరుమన్నున్ = తిరుమణితో వెడల్పుగాను దళముగాను ధరించిన పట్టెపర్ధనంబును, బెదరు కెంపు ఉట్టు చూపున్=ఎఱుపు తేరుచున్న బెదరు దృష్టులును, పసుపుఁ బొడితోలు వల్వంబు = పసుపు పొడిగల తోలుసంచియు, ఎసక మెసఁగన్ = ఒప్పారుచుండఁగా, సేవింపన్ = నన్నుం గొలుచుటకు, వచ్చున్ = వచ్చుచుండెను.

"కూర్పాసాఖ్య యలరు దుత్తాయి యరదట్టి కుప్పసం బంగి కుబుస మనఁగ"—ఆం. భా. "ప్రబలు వస్త్రముకుటము కుల్లా కుళాయి । యనఁగఁ దద్భేదము తపార మనఁగఁ డెక్కి । యనఁగఁ జాతపుఁ డోపి నా వలరు నభవ"—ఆం. భా. [అనుబంధము చూ.] "జింకకొమ్ములు రెండు చేర్చి యల్లు లమర్చి । దాఁకేలఁ బూన నొడ్డనఁగ బొఁడువ। సంగతి గలయది సింగోటి యనఁగను దివిదారికొమ్ము నాఁ

దేజరిల్లు।'-ఆం. భా. దివెదారి-పా. దెవిదారి-దివెదార; "చాపానపేక్షితశర మొప్పుచుండుఁ జేయు న్మొం చనంగ జో డ మ్మనంగ" ఆం. భా. మొగలాకు-సంజ్ఞాశబ్దములందు స్వరసంధి బహుళము. పెన్నెఅక-పా. పెన్నెఅక, వెన్నెఅక; "చిటితాళ మనఁగను జెంగునాఁ జేఁగంట। యన వాద్యభేదంబు లలరుచుండు"-ఆం. భా. "బుట్ట పుట్టిక పుట్టి పుటిక యనఁగ।దనరును బిటకంబు"-ఆం. భా. వల్వాంబు-రూ. వల్లుపము-వల్లము = పరపోలజాలె-అని శ. ర. ఇట జాలె సంచిమాత్రము. సురియాళు-"పరఁగుఁ జండాలుండు సురియాళు పనఁగను మాలఁ డం చనఁగను మాలఁ డనఁగ"-ఆం, భా. "సురియ+ఆళు" "ఇందు ఉత్తరపదము అఱపము" శ. ర. సురియ = సురకత్తి "సురె సురియ చూరి యనఁగను ఛురిక దనరు"-ఆం. భా. సురియాళు × సురియాళువు. 'ఇ। త్తడి శంఖ చక్ర కుండలము లమర'. ఇందు లడప్రాసము-"పెద్దశాకును దనకు నభేద మగుట, లళలకు నభేద మట్లన నలరుకతన। క్షితిని మూఁడవసరశంబు। యతులఁ బ్రాస। ములను లఘ్వలఘులకారములను నిలుచు"-అప్ప. మఱియు, 'ఇత్తడి'కి ఇత్తళి ఇత్తలి అను రూ. బ్రౌనుపఠితములు గలవు.

శా. గండాభోగముల న్ముదశ్రులహరు ల్గప్ప న్నుతు ల్పాడి యా
దండ న్ప్రేఁగులు డించి భక్తి జనితో ద్యత్తాండవం బాడు నా
చండాలేతరశీలుఁ డుత్పులకుఁడై చాండాలిక న్మీటుచున్
గుండు ల్నీరుగ నెండ గాలి పసి తాఁకుం జూడ కాప్రాహ్ణముల్. ౭

౭. ఆచండాల ఇతర శీలుఁడు = చండాలురకు విపరీతులైనవారియొక్క అనఁగా సాధువుల యొక్క ఆచరణవంటి యాచరణ గలవాఁడైన యామాలదాసరి, ఆదండన్ = ఆసమీపమున, ప్రేఁగులు = తనబరువులు (పరికరములు), డించి = ఉంచి, ఉత్పులకి-ఉత్ = ఉద్గతములయిన-పులకి = పులకములుకలవాఁడు, ఐ, ఎండన్ = ఆతపమును, గాలిన్ = కసురుగాలిని, పసితాఁకున్ = ఆఁకటి దెబ్బను ['పసి' కి అఱపములో ఆఁకలి యర్థము], చూడక = తలంపక, ఆప్రాహ్ణముల్ = మధ్యాహ్నముదాఁక, గుండుల్ నీరుగన్ = రాలు కరఁగునట్లు, చాండాలికన్ = చండాలవీణను, మీటుచున్ = వాయించుచు, గండ ఆభోగములన్ = చెక్కిళ్లయొక్క - ఆభోగములన్ = పరిపూర్ణతల యందు (చెక్కిళ్లనిండ), ముత్ అశ్రులహరుల్ = ఆనందబాష్పప్రవాహములు, కప్పన్ = కమ్ముకొను చుండఁగా, నుతుల్ = మదీయస్తోత్రములు, పాడి = గానముచేసి, భక్తి....బు-భక్తి = మత్పరత్వము చేత-జనిత = పుట్టినదై-ఉద్యత్ = విజృంభించుచున్న-తాండవంబు = నాట్యమును, ఆడున్.

తా —జాతిచేత చండాలుఁడైనను ఉత్తమోత్తములయొక్క యాచారమందు ఉన్నట్టి యా దాసరి (ప్రతిదినము తనబరువులు ఆచెంతను దింపి ఎండను గాలిని ఆఁకటిని తలంపక మధ్యాహ్నము వఱకు ఒడలంతయు గగుర్పొడుచుండఁగా, రాలు గరఁగునట్లు, తనచండాలవీణను వాయించుచు, ఆనంద బాష్పములు చెక్కిళ్లను నిండుగా కమ్మివైచుచుండఁగా, నాస్తోత్రములు పాడి భక్త్యుద్రేకముతో తాండవ మాడును.—

ఇందు బాష్పరోమాంచము లనెడు సాత్త్వికభావములు చెప్పఁబడినవి.—'గణ్డౌ కపోలౌ,' 'ఆభోగః పరిపూర్ణతా,' 'ముత్ ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోద సమ్మదాః। స్యాదానన్దథు రానన్దః,'-అమ. లహరీ-"నభోవాహినీ లహరీ శీతలగంధవాహా...." మను. చ. 'చాణ్డాలికా తు కణ్డోలవీణా చణ్డాలవల్లకీ'-అమ.-గుండు ల్నీరుగన్-లోకోక్తి-శ్రోతలకు గానరస మెఱుఁగనివారికి నైతము అపరిమితానందము కలుగునట్లుగా.

'ప్రాహ్ణాపరాహ్ణ మధ్యాహ్నాస్త్రిసంధ్యమ్'-అమ.—

ప్రాహ్ణము మధ్యాహ్నము అపరాహ్ణము అని పగటిని మూఁడుసమభాగములు చేసినచో ప్రాహ్ణము తొలిపదిగడియ లగును. ఆ ప్రాహ్ణమున్ - ఆ పదిగడియలసేపును - అవ్యయీభావసమాసము. 'ఉత్పులకియై' ఉత్పులకుఁడై అని పఠించినచో కర్మధారయముపై మత్వర్థీయము తోలఁగును, బహువ్రీహిచేతనే కార్యమగును.

తే. అట్లు దడవుగఁ గొల్చి సాష్టాంగ మెఱఁగి । గర్భమంటపిఁ గడిగిన కలఁకజలము
లోని ఱాతొట్టి నిండి కాలువగఁ జాఁగి। గుడి వెడలి వచ్చునది శూద్రుఁ డిడఁగ గ్రోలి.

టీ. అట్లు = ఆప్రకారముగా, తడవుగన్ = చాలసేపు, కొల్చి=నన్ను సేవించి, సాష్టాంగము= ఎనిమిది యంగములు నేలకు తగులునట్లుగా, ఎఱఁగి = మ్రొక్కి, గర్భమంటపిన్ = గర్భగృహమును, కడిగిన కలఁకజలము = కడిగిన మలినోదకమును, లోని ఱాతొట్టి నిండి = గుడిలోపలి ఱాతితొట్టి పూర్తియై, కాలువగన్, చాఁగి = పాఱి, గుడి వెడలి వచ్చునది = గుడినుండి వెలికి పాఱుచున్నట్టి దానిని, శూద్రుఁడు, ఇడఁగన్ = తనకు ఒసంగఁగా, క్రోలి = త్రాగి; - తర్వాతి వాక్యముతో నన్వయము.

సాష్టాంగము—

"కరయుగములుఁ జరణంబులు । నురము లలాటస్థలంబు నున్నతభుజముల్
నరి ధరణి మోపి మ్రొక్కినఁ । బరువడి సాష్టాంగమండ్రు పరమమునీంద్రుల్."

గర్భ...,నది = తొట్టి తీర్థమును, శూద్రుఁడు-అతఁడు సమీపమునకు రావచ్చును గాన; బ్రాహ్మణాదులకు అర్చకుఁడే హరిపాదోదకమును ఇచ్చును. కలఁక-భక్త్యతిరేకముచే కలఁకయు అతిప్రియమే అగును.

ఉ. ఆతఁడు ముఖ్యజాతిఁ గని నంతన పాయుచు, నెండ గాలి నెం
తో తడవుం బ్రసాద వినియోగము వార్చి వసించుచుం, ద్రివ
ర్ణేతరజాతి మెచ్చి దయ నిడ్డ ప్రసాదము దండె సాఁచి శ్ర
ద్ధాతిశయంబునన్ వినతి నంది, భుజించుఁ, గొనుం దదంబువున్. 88

టీ. ఆతఁడు = ఆ దాసరి, ముఖ్యజాతిన్ = ఉత్తమవర్ణమువారయిన ద్విజాదులను, కనినంతన= చూచినవెంటనే, పాయుచున్ = ఎడయుచు, ఎండన్ = ఎండలోను, గాలిన్ = కసురు విసురుగాలిలోను, ఎంతో తడవున్ = మిక్కిలి ఎక్కువసేపు, ప్రసాద వినియోగము = భగవత్ప్రసాదము (తనకంటె ఉత్తమజాతులకు) పంపకము అగువఱకు, వార్చి = కనుపెట్టుకొని, వసించుచున్ = ఉండి, త్రివర్ణ ఇతరజాతి = బ్రాహ్మణక్షత్త్రియవైశ్యులనెడి మూఁడుజాతులవారుగాక ఇతరుఁడు, (శూద్రాది), మెచ్చి = తన శీలమునకు సంతోషించి, దయన్ = కరుణచేత, ఇడ్డ ప్రసాదమున్ = పెట్టిన ప్రసాదమును, దండెన్ = కిన్నెరను, సాఁచి = నిగిడ్చి, శ్రద్ధా అతిశయంబునన్ = విశ్వాసాతిరేకముతో, వినతిన్ = నమస్కార పూర్వకముగా, అంది = పుచ్చుకొని, భుజించున్=సాపడును, తదంబువున్ = ప్రసాదము పెట్టినవాఁడు ఒసంగిన తీర్థమును, కొనున్ = త్రాగును.

తా.—ఆదాసరి బ్రాహ్మణాద్యుత్తమజాతివారిని చూడఁగానే దూరముగాఁ బోవును; ఎండను గాలిని తలంపక ఎంతసేపయిననుండి స్వామిప్రసాదము వినియుక్తమగు నందాఁక వేచియుండి, పిమ్మట ద్విజేతరుఁడు ఎవఁడేని ఇతనిభగవద్భక్తికి మెచ్చి తాఁదెచ్చుకొన్న ప్రసాదములో దయచేసి పెట్టిన కొంత తన కిన్నెరనుచాఁచి దానిమీఁద నుంపించి ఆయనకు మ్రొక్కి స్వీకరించి విశ్వాసపూర్వకముగా సాపడి, ఆప్రసాదదాత యిచ్చినతీర్థమును త్రాగును.

పాసి—ఇతఁడు సమీపించిన వారు మైలపడుదురుగాన, అట్లు వారు మైలపడకయుండుటకై కనినంతనె-ఏకారము ఇతనిసదాచారాసక్తిని మఱియు స్ఫుటీకరించుచున్నది. శ్రద్ధ-ఆప్రసాదము తన్ను సంసారసాగరమునుండి యుద్ధరించునని విశ్వాసము. వినతి-కృతజ్ఞతచేత, దండెముమీఁద గ్రహించుట ప్రసాదదాతకు స్పర్శదోషము కలుగకుండుటకు-వార్చి-"భవదాగమనంబు వార్చి నియత వృత్తి నున్నవాఁడ." భార. శాం. ౬. ఆ-శ. ర.

వ. ఇట్లు దన దివాకీర్తిజని నగు పరమార్తి నైచ్యంబు సకలజన శోచ్యంబుగా గుడి లాఁపరా తూపరాణి కడ నిలిచి బహిరావరణ ప్రదక్షిణంబ కావించి ప్రొద్దెక్క నిజపక్కణంబునకుం బోవుచుండు. నిట్లుండి యొక్కనాఁడు. ౧౦

౧౦. ....దివాకీర్తిజనిఁ = చండాల జన్మముచేత, అగు....బు - అగు = సంప్రాప్తమయిన - పరమ = మిక్కుటమయిన-ఆర్తి = ఇబ్బందిచేతనయిన-నైచ్యంబు = నీచత్వము (దూరమున నుండుట అస్పృశ్యత లోనగు నధమత), కాన్ = అగునట్లుగా, గుడి....డన్-గుడి = కోవెలయొక్క-లాఁపరా= జలనిర్గమద్వారమును మఱియు సరంధ్రశిలాఫలకము తోడి-తూపరాణికడన్=నీరు వెలువడుతూము నొద్ద, నిలిచి = నిలువంబడియుండి, బహిరావరణ ప్రదక్షిణంబ కావించి = బయటి ప్రాకారమును మాత్రమే వలగొని, ప్రొద్దు ఎక్కన్, నిజపక్కణంబునకున్ = తనమాలవాడకు.

"చణ్డాల ప్లవ మాతఙ్గ దివాకీర్తి జనఙ్గమాః" - "ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోః,"-"పక్కణః శబరాలయః"-అమ.

"తూపరాణపు టమ్ము తూ మొప్పరము జల । దారి యనంగను దనరును జల । నిర్గమము తన్ము ఖంబున నీటితోడ । వచ్చు తృణములఁ జొరనీనిపలక పేరు । లాఁపరా యంచు జనులు పల్కఁగను నెలయు."-ఆం. భా.

క. అద్దమురే యద్దాసరి । యుద్దండ బిడాలగాహి తాలయ కృకవా
కూద్దండ రవము విని చను । ప్రొద్దాయె నటంచుఁ బాడఁ బోవుచుఁ ద్రోవన్. ౧౧

౧౧. అద్దాసరి, అద్దమరే(యి) = అర్ధరాత్రంబున, అద్దండన్ = ఆ సమీపమున, బిడా....ముర్- బిడాల = పిల్లిచేత - గాహిత = చొరఁబడిన - ఆలయ = ఇంటిలోని - కృకవాకు - కోళ్లయొక్క - ఉద్దండ = బిగ్గరమైన - రవము = కూఁతను, విని, చనుప్రొద్దు ఆయెనటంచున్ = (స్వామిసేవకు) తరలువేళ అయినదని (తలంచుకొని), పాడన్ = నాస్తుతులు పాడుటకై, పోవుచున్, త్రోవ = మార్గమందు (అవతలికి అన్వయము).

తా.—ఒకనాఁడు ఆదాసరి అర్ధరాత్రమున ఆచెంత నొకయింట పిల్లి చొరఁగా, దానికి వెఱచి కోళ్లు కూయఁగా, ఆ కూఁతలు వేగుప్రొద్దుకోడికూఁత లని తలఁచినవాఁడై వెంటనే లేచి నన్నుం బాడుటకై వచ్చుచు దారిలో.—

"నడిరాతిరి యన । నడిరేయి యనఁగఁ గాం । దారి మాందారి ప్రా । ద్దన సరిప్రొద్దన నద్దమరెయి । యన నిశీథాఖ్య దగు" ఆం. భా.

ఆ. మరులుఁ దీఁగ మెట్టి యిరు లన్న నో యని । యొదు తమిస్రఁ గాడుపడి పొలంబు లెల్లఁ దిరిగి తూర్పు దెల్ల నౌతఱి నొక్క । శూన్యగహనవాటిఁ జొచ్చి చనుచు.

౧౨. మరులుఁ దీఁగన్ = మర్లుమాతంగి తీఁగను (దీనిం ద్రొక్కినవారు దారితప్పుదురు), మట్టి = త్రొక్కి, ఇరులు = ఓ చీకటీ, అన్నన్ = అని పిలిచిన, ఓ అనియెడి = తమిస్రన్

ఏమి అని బదులు పలుకునట్టి చీకటి రాత్రియందు, కాడుపడి = దారితప్పి దిగ్భ్రమగొని, పొలంబులు = చోట్లు.... శూన్యగహనవాటిన్ = నిర్మానుష్యపుటడవి ప్రదేశమును,...."చీకటి యిరులునాఁ జెలువొందు"-ఆం. భా.

'ఇరులన్న నో యనియెడు'-అతిశయోక్తి-గాఢాంధకారముగల యని భా. "తమిస్రా తామసీ రాత్రిః" అమ. ఇరులు-సంబుద్ధి-పలుకుము అనుమధ్యమ పురుషము ఊహ్యము. మరులుఁదీఁగ-చూ. పట్టిక. "ఓ యన నేమి నా నొప్పుఁ గి మర్థమై"-ఆం. భా.

సీ. ఇడిసిన యిడుపుల యెడలఁ బొత్రే న్ముత్తె । రేను గసెంద కో రింద పొదలఁ
గెడసిన గరిసెల క్రింద లాఁగలఁ గ్రుస్సి । యదవకాఁపురముండు నాఖుతతుల
సగము దుమ్మునఁ బూడి చిగిరింత వామూయఁ । బెరిఁగిన నూతివాఁతర బొటియలఁ
జీమలు ప్రాలీడ్వఁ జివికిన వెలుగుప । ట్టునఁ బండి యెండి క్రుంగిన గునుకులఁ

తే. బెంటదొగ్గళ్లలోఁ గడు పంటి శ్శత్రు । చలనములఁ గ్రుక్కు జీర్ణోతువులఁ బొలంబు
దుండుగల మళ్లయారులఁ దూలి రాడు । చిక్కునేతాల పాడఱు సీమఁ జనుచు. ౧3

౧3. (1) ఇడి....లన్ - ఇడిసిన = కూలిపోయిన - ఇడుపుల = ద్వారపార్శ్వములయొక్క-ఎడలన్ = ప్రదేశములయందు, పొత్రే....లన్-పొత్రేను = పొట్టిరేఁగు-ఉత్తరేను = అపామార్గము-కసెంద = కాసమర్దము-కోరింద = జతూక-అనువాని-పొదలన్ = పొదరుల చేతను; (2) కెడసిన గరిసెల క్రిందన్ = పడిపోయిన గాదెలకు అడుగున, ఆఁకటన్ = క్షుధచేత, క్రుస్సి = కృశించి, అదవకాఁపురము = అస్థిరనివాసముగా, ఉండు-ఆఖు తతులన్ = పందికొక్కుల గుంపులచేతను; (3) సగము = (నూతిగోడలయు పాఁతరగోడలయు) అర్థభాగము, దుమ్మునన్ = ధూళిచేత, పూడి = నిండి, చిగిరింత, నా మూయన్ = (ఆ గోడల నోళ్లకు) మూఁతగా, పెరిఁగిన నూతి పాతర బొటియలన్ = బలిసిన బావులయు పడ్లఖాతములయు పల్లములచేతను, (4) చీమలు = పిపీలికలు, ప్రాలు = గింజలను, ఈడ్వన్ = లాగికొనిపోఁగా, చివికిన వెలుగు పట్టులన్ = సారము చచ్చిన కంచెల తావులయందు, పండి = (గునుకుధాన్యము) పక్వమై, ఎండి = శుష్కించి, క్రుంగిన గునుకులన్ = అణఁగిపోయిన గునుకు సస్యముచేతను;

పెంట దొగ్గళ్లలోన్ = పెంటలలోని దొగ్గలిచెట్లయందు, కడుపు అంటి = (తిండిలేమిచే ఆఁకట) కడుపు వెన్నునకు అంటుకొనిపోయి, శ్శత్రుచలనములన్ = మీసాల కదలికను-క్రుక్కు-జీర్ణ ఓతువులన్ = అణఁచుకొనుచున్న ముది పిల్లులచేతను, పొలంపుదుండుగలన్ = చేలయందు బలియు కలుపు మొలకలచేతను, మళ్లయారులన్ = మడులయందలి జొరుగంటలచేతను, రాడు చిక్కు-ఏతాలన్ = నిట్రాడు మిగిలియున్న యేతాలచేతను, పాడఱు సీమన్ = పాడుపడిన ప్రదేశమందు, చనుచున్ = పోవుచు.

తా.—ద్వారపార్శ్వములు కూలిపోఁగా, అచ్చోట, పొట్టిరేఁగులు-కసివెందలు-కోరింపలు-పొదలుగా బలిసినవి; గాదెలు పడిపోఁగా వానిక్రింద బొక్కలలో ఆఁకట నకనకలాడుచు పందికొక్కులు తత్కాలమునకు కాఁపుర ముండినవి; బావులును పాఁతగోడలును దుమ్ముపడి సగము పూడిపోఁగా వాని నోళ్లకు మూఁతగా చిగిరింత పెరిఁగియుండినది; చీమలు గునుకువరి గింజల నీడ్చుకొని పోవు దారిలో సారము చచ్చిన కంచెలతావున ఆ గునుకుగింజలు పడి మొలచి వెన్నులు పెరిఁగి పండి ఎండి రాలి అణఁగి పోయినవి; పెంటలమీఁద పెరిఁగిన దొగ్గలిచెట్లలో ముదిపిల్లులు ఆఁకట నొగిలి

కడు పంటుకొనిపోయి మీసాలనుగూడ కదపక పడియుండినవి; పొలములున్న తావుల గాదము పెరిఁగినది; మళ్లలో జొరుగుబ్బలు మెండుకొన్నవి; ఏతాలు నాశమై, అవి యుండినతావులందు వాని రాడులుమాత్రము మిగిలి ఒరిగిపోయి యుండినవి; అట్టి పాడు ప్రదేశములో ఆ దాసరి పోవుచుండెను.—స్వభావోక్తి.

'ఇడుపు'–'ఇంచు విల్కాని వ్రాసినా రిడుపులందు.' వైప. 'పొరకటి యిడుపు నాఁ బొసఁగు న్వారప్రాంతకుడ్యము.'–ఆం. భా. 'కెడసిన'–"ఎడసెఁ బురివిచ్చె నెడమయ్యెఁ గెడసెఁ జెంగెఁ। బాసెఁ గేడించె నాఁగను బరఁగుచుండు। వీడె ననుటకు."–ఆం. భా. 'క్రుంగిన'–"క్రుంగె డస్సె డించెఁ గుదిసెఁ దూలె నణంగె। ననఁగఁ దగ్గె ననుట యలరు నభవ."–ఆం. భా. 'గరిసె'–"తగుఁ గుసూలాభిధ। గాదె యనంగను గరిసె యనఁగ."–ఆం భా. "అదువకాఁ పనఁగను నద్దెకాఁపు"–ఆం. భా. 'గునుకు'–"తృణధాన్యములు చెలంగు। గునుకులు దూసరుల్ గొలివె లనంగను"–ఆం. భా. 'పొత్రేను' = పొట్టిరేను – పొటిరేను. 'కసింద' = కసివెంద – ప్ర. కాసమర్దః. 'ఉన్దురు ర్మూషికోఽ ప్యాఖుః'–అమ. 'వా'–రూ. వాయి. 'తనూరుహం రోమ లోమ తద్వృద్ధే శ్మశ్రు పుంముఖే'–అమ. జీర్ణోతువు = జీర్ణ + ఓతుః–రూ. జీర్ణౌతుః – 'ఓతు ర్బిడాలో మార్జారః.' "ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధో జీనో జీర్ణో జరన్నపి"– అమ.

కొందఱు ఈపద్యమున, పొదలన్–తతులన్–బొఱియలన్–గునుకులన్–ఓతువులన్–దుండుగులన్–జొరులన్–ఏతాలన్–ఈతావులందెల్ల పొదలయొక్కయు–బొఱియలయొక్కయు-గునుకులయొక్కయు, ఓతువులయొక్కయు–దుండుగులయొక్కయు–జొరులయొక్కయు, ఏతాలయొక్కయు–అని 'యొక్క' యుండవలయునని వివరింతురు. "అపుడు సమ్మెటకోలల యంకుశముల చేలుకోలల వ్రేటుల" (సమ్మెటకోలలయొక్కయు, అంకుశములయొక్కయు, చేలుకోలలయొక్కయు వ్రేటులచేత నని యర్థము) చూ. ప్రౌఢవ్యాకరణము, కారక. ౧౬. ఇటను అట్లే అన్వయించుకొనఁదగును అని కొందఱమతము. ఈలుప్త యొ క్కాంతములకన్నిటికిని "సీమ" తో నన్వయము. "మనుచుండు రాడు కంబ మ్మన" ఆం. భా. ఏతాము–రూ. ఏతము ప్రాలు–ఏకవచనము ప్రాయి.

క. అపమార్గతి నరుగుచు మా। ర్గపు ధామార్గవపుఁ గంటకంబులఁ గాళ్లన్
విపరీతత నూడ్చుచు నే। రుపున నబ్లేరు లీడ్చి త్రోయుచుఁ జనుచున్. ౧౪

౧౪. అపమార్గతన్ = తప్పుదారిలో, అరుగుచున్ = పోవుచు, మా... లన్–మార్గపు = దారిలోని–ధామార్గవపు = ఉత్తరేని–కంటకంబులన్ = ముండ్లను, కాళ్లన్ = కాళ్లనుండి, విపరీతతన్ = ప్రతిలోమముగా, ఊడ్చుచున్ = తుడిచివైచికొనుచు, పల్లేరులు = పల్లేరుఁగాయలముండ్లను, నేరుపునన్ = మెలఁకువతో, ఈడ్చి = ఊడలాగి, త్రోయుచున్ = పాఱవైచుచు, చనుచున్ = పోవుచు (తరువాతిపద్యమున కన్వయము.)

దారి తప్పి నడచుచు ఉత్తరేనికాయలు కాళ్లంబట్టుకొనఁగా, వానిని ఎదురుగా తుడిచిన తెగును గావున, విపరీతముగా తుడిచివైచుచు, అట్లే పల్లెరుగాయలు గ్రుచ్చుగొన్న నుపాయముగా తొలఁగించుకొనుచు, పోవుచుండెను. ధామార్గవపు–చూ. పట్టిక – "అపామార్గః శైఖరికో ధామార్గవ మయూరకౌ." అమ.

శా. కాంచెన్ వైష్ణవుఁ డగ్ర యోజన జటా ఘూటోత్థ శాఖోపశా
ఖాంచజ్ఝాట చ[illegible]రు ద్రయ దవీయః ప్రేషితోద్యచ్ఛదో
దంచత్కీటకృత వ్రణచ్ఛలన లిప్యాపాది తాధ్వన్య ని
స్సంచారాత్త మహాఫలోపమ ఫల న్న్యాయ ద్వటక్ష్మాజమున్. ౧౫

౧౫. వైష్ణవుఁడు = ఆవిష్ణుభక్తుఁడు, అర్ధ....మున్ - అర్ధయోజన = సగమామడ (అనఁగా రెండు క్రోసులు) నిడివిగల - జటా = ఊడలయొక్క - ఘూటా = పైభాగపుఁ బ్రక్కలనుండి - ఉత్థ = మొలచిన - శాఖా = కొమ్మలయు - ఉపశాఖా = ఆ కొమ్మల కొమ్మలయు - అంచత్ = పర్వుచున్న - ఝూట = సమూహములనుండి - చరత్ = సంచరించుచున్న - మరుత్ = గాలియొక్క - రయ = వేగముచేత - దవీయః = దూరమునకు - ప్రేషిత = పంపఁబడినవై - ఉద్యత్ = పోవుచున్న - ఛద = ఆకులయందు - ఉదంచత్ = ఒప్పుచున్న - కీట కృత వ్రణ = పురుగులచేత చేయఁబడిన బొక్క లనెడి - ఛలన = మిషగల - లిపి = వ్రాఁతచేత - ఆపాదిత = సమకూర్పఁబడిన - అధ్వన్య నిస్సంచార - బాటసారుల నడయాడుట లేనందున - ఆత్త = పొందఁబడిన - మహాఫల = గొప్పఫలము (మహాపుణ్య మనుట) - ఉపమ = సాటిగాఁగలవైన - ఫల = పండ్లచేత - స్ఫాయత్ = విస్తరిల్లుచున్న - వటక్ష్మాజమున్ = మఱ్ఱిచెట్టును - కాంచెన్.

తా.—ఆవిష్ణుభక్తుఁడు అట్లు పోవుచుండఁగా నాతనికి పెద్దమఱ్ఱిచెట్టొకటి గానిపించెను. దానికి రెండేసిక్రోసుల నిడివిగలయూడలు దిగియుండెను, వాని పైభాగములనుండి కొమ్మలు మొలచినవి; ఆకొమ్మలనుండియు, కొమ్మలు మొలచినవి. ఈమహాసముదాయములో గాలి చరించుచుండినది. దానివేగముచేత చెట్టునుండి పురుగులు దొలిచిన గీఱలతోడియాకులు ఎగిరిపోయి దూరమున నడతెంచుచున్న తెరువరులకడఁ బడుచుండును. వారు ఈచెట్టునందు బ్రహ్మరక్షస్సు ఉన్నదను ప్రతీతి యెఱిఁగి దీనిని డాయక దూరముగా పోవుచుందురు. అందువలన ఆ యాకులలోని యా గీఱలు "అయ్యా, మీరు నాకడకు రాకుఁడు, నాయందు బొమ్మరాకాసి యొకఁ డున్నాఁడు, వాఁడు మిమ్ము భక్షించును," అని యా తెరువరులకు ఆమఱ్ఱి వ్రాసినహెచ్చరిక జాబులో యని తలంపఁదగియుండెను; మఱియును అందువలననే అట్లు హెచ్చరించి రానీయకుండ ఆఁపి వారిప్రాణమును గాచిన మహాపుణ్యంపుఫలములో యనునట్లుగా చెట్టునిండ లెక్కలేనిపండ్లు ఒప్పుచుండెను.—సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఝూట'-పట్టికం జూడుఁడు, ఇందు రీతి గాడి. 'ఘూటా'-'అవటుర్ఘాటా కృకాటికా'-అమ. ఘూట యనఁగా పెడతల, లేక, ముచ్చిలిగుంట, లేక, జటయందు పైభాగమున ప్రక్కలనుండు తావునకు లక్షణచే నిటం బ్రయుక్తము. 'దవీయస్' 'దవిష్ఠ'-దూరశబ్దమునకు అతిశయార్థమున రూపములు. 'స్ఫాయత్'-చూ. 1 (72) టీక.

ఆ. కాంచి యాతఁ డొక్క కాలిత్రోవయు నంతఁ। గాంచి యందుఁ దెరువుఁ గాంచినదియ
పరమలబ్ధి గానఁ ద్వరితంపుగతి నవ్వ। టావనీజ మంత నంతఁ గదిసి. ౧౬

౧౬. అతఁడు = ఆ దాసరి, కాంచి = ఆ మఱ్ఱిని చూచి, అంతన్ = అంతట, కాలిత్రోవయున్ = ఒక్కకాలిడొంకనుగూడ, కాంచి, అందున్ = ఆ పొడుసీమలో, తెరువుఁగాంచనదియ = దారి దొరకుటయే, పరమలబ్ధి = ఉత్కృష్టమయినలాభము, కానన్ = కావున, త్వరితంపుగతిన్ = వడితోఁగూడిన నడకచే, అవ్వట అవనీజము = ఆ మఱ్ఱిచెట్టును, అంతనంతన్ = క్రమక్రమముగా, కదిసి = సమీపించి, (తర్వాతి పద్యముతో నన్వయము).

"మార్గంబు తెరువు త్రోవ దారి తెన్ను సరవి
చనుప నడవచొప్పు జాడ డొంక యనంగ."—ఆం. భా.

సీ. ఎలనీటి బొండలంబులు వోలె మెదడెల్ల జుఱ్ఱి వైచిన డొల్లు పుఱ్ఱెగములు,
నెఱచి గీఱిన జీర లేర్పడఁ దుదముట్టఁ। జీఁకిన నులిపచ్చి కీకసములు,

దోనదోన యను నీఁగతుట్టెల రూ పేరు। పడక క్రంపలను వ్రేలెడు గరుసులు
దూళ్ల మక్కెక్కి మంగళ్లతిప్పలు రేఁగు। వడువున గాలి నాడెడు నెఱకలుఁ,
తే. దునిసిన నరాంగకములఁ బొత్తులను గమిచి। పోక యొండొంటితోఁ బోరి పీఁకులాడు
శ్వాపదంబులుఁ, బదహతి వ్రస్సి వలచు। వరుగు దఱచగు ముఱుత్రోవ నరిగి యెదుట.

౧౭. (1) ఎలనీటి బొండలంబులువోలెన్ = లేఁతనీ రుండినవై ఒలువకయే తలగొట్టిన లేఁత టెంకాయలవలె, మెదడు ఎల్లన్ = మస్తిష్క మంతయు, జుఱ్ఱి = పీల్చి, వైచినన్ = పాఱవైవఁగా, డొల్లు పుఱ్ఱెగములున్ = దొరలుచున్న పునుక పిండులును, (2) ఎఱచి = మాంసమును, గీఱినజీరలు = గీఁకి కొనఁగా కలిగిన గీఱలు, ఏర్పడన్ = స్ఫుటపడునట్లు, తుదముట్టన్ = నిశ్శేషముగా, చీకి....లు – చీఁకిన = పండ్లతో గీఁకి చప్పరించిన – నులిపచ్చి కీకసములున్ = కొంచెము పచ్చిగల యెముకలును, (3) దోనదోన అను ఈఁగ తుట్టెలన్ = దోనదోన యనుశబ్దముతో ముసరుకొనునట్టి యీఁగల క్రిక్కిఱిసిన తుటుములచేత, రూపు ఏఱుపడక = స్వరూపము కానరాకుండ, క్రంపలను = ముండ్ల కొమ్మల మీఁద, వ్రేలెడు గరుసులున్ = వ్రేలాడుచున్న పచ్చితోళ్లను, (4) దూళ్లన్ = దుమ్ములచేతను, మక్కు ఎక్కి = మాలిన్యముకప్పి, మంగళ్లతిప్పలు = మంగలవాండ్రు గొరిగిన వెండ్రుకతిప్పలు, రేఁగు వడువునన్ = ఎగసి వ్యాపించు రీతిగా, గాలిన్ = గాలిలో, ఆడెడు నెఱకలున్ = సగయుచున్న వెండ్రుకలును,

తునిసిన నర అంగకములన్ = త్రుంగిపడియున్న మానవావయవములను, పొత్తులన్ = రెండు మూఁడుశ్వాపదములు కలసి తినుటగా, కమిచి = నోటఁగఱచుకొని, పోకన్ = పోవుటలో, ఒండొంటితోన్ = ఒక శ్వాపదము ఇంకొక శ్వాపదముతో, పోరి = కాట్లాడి, పీఁకు....లన్ – పీఁకులాడు = పెనఁగులాడెడి – శ్వాపదంబులున్ = ఘాతుకజంతువులును – పదహతిన్ = వానికాళ్ల త్రొక్కుడుచేత, వ్రస్సి = నలిగి, వలచు = వాసన రేఁగుచున్న – వరుగున్ = ఎండుమాంసపుఁదునియలును (లేక వాసన కొట్టుచున్నదైన త్రోవకు విశేషణముగా నొకపక్షము) – వరుగు = ఒక తెగగడ్డలు – (జాత్యేకవచనము), తఱచగు ముఱు త్రోవన్ = దట్టముగానున్న దుర్గంధపు మార్గమున, అరిగి = పోయి, ఎదుటన్, (అవలి కన్వయము.)

తా. ఆదాసరి ఆదుర్గంధపుదారిని అమఱ్ఱిని దరిసెను. దానినిండ ఎలనీటిని త్రాగి మీఁగడవంటి లేఁతకొబ్బెరను గీఁకిగీఁకి తిని పాఱవైచిన టెంకాయబొండ్లములవలె లోనిమెదడంతయు జుఱ్ఱి పాఱ వైచిన పునుకలు మెండుగాఁబడియుండినవి.—[ఉపమాలంకారము.] అట్లే పండ్లతో మాంసమును నిశ్శేషముగా గీఱిగీఱి తినఁగా నైనజీరలతోడియెముకలు ఇంకను పచ్చియంతయు నాఱనివి ఉండినవి. ఈఁగలతుట్టెలు దోనదోనయని క్రమ్ముకొని క్రిక్కిఱిసియున్నందున స్వరూపమే కంటికగపడని పచ్చి తోళ్లు కంపలమీఁద వ్రేలుచుండినవి. భక్షితులైన నరులతలవెండ్రుకలతిప్పలు ధూళిచే ధూమ్ర వర్ణములై గాలికి రేఁగుచు ఆడుచుండినవి. ఆచలనము, మంగలవాండ్రు గొఱిగినతలవెండ్రుకలను ఒక్కొక్కచోట తిప్పలుగా వైచిన, నవి గాలికి రేఁగిన, నెట్లుండునో, అట్లుండెను.—[ఉపమాలంకారము.] అక్కడక్కడ నరులయవయవములు త్రుంగిపడియుండినవి; వానిని ఘాతుకమృగములు రెండు మూఁడుచేరి కఱచుకొనిపోవుటలో ఒక్కొక్కటియు తానేఅపహరింపఁగడంగి కడమవానితో పెనఁగు లాడుచుండినవి; ఆపోరాటములో వానికాళ్లత్రొక్కుడుచే నలిగినయెండుమాంసపుఁదునియలనుండి దుస్సహదుర్గంధము ఉప్పతిల్లుచుండినది. [లేక, ఆపోరాటములోని వానికాళ్లత్రొక్కుడుచేత దారి నలిగి కంపుదుస్సహమగుచుండినది; అచట ఘాతుకజంతువులతోఁగూడ గ్రద్దలును క్రందుకొను చుండినవి.]

సీ. "శాఖాదికశలాటు తనరు బొండ్ల మనంగ," "నారికే। డంబు టెంకాయచెట్టనఁగ నాళి
కేరనామం బెళనీ రటం చనఁ జనుఁ దచ్ఛలాటుజలము" ఆం భా.
"పీల్చె జుట్టె నవంగ వెలయుఁ దద్భేద మై" ఆం. భా. 'గరుసు'—చూ. పట్టిక.

"కీకసం కుల్య మస్థి చ" అమ. 'నులి'=అల్పము—"పలుచనినులివెచ్చపడిదములును."—"తుటుము మొల్లము మొల్లమి తుట్టె వర్గు। వనఁగ వర్గము తగు"—ఆం. భా. 'ఘూళ్లి'—పిప్పల్యాదులలో చేర్చుకొనవల యును. ఇప్పుడు కొందఱు దూళి యని వైకృతము కలదని మతకల్పనచేయుచున్నారు. 'మక్కు' "మక్కుమాసినది నా మలినంబు విలసిల్లు." ఆం. భా.—"పొత్తనఁగ పజఘ్గి పొలుచు" ఆం. భా. 'శ్వాపదము' కుక్కవలననుండియుంబోలె దీనివలన ఆపద కలుగును—"శునఇవ ఆప దస్మాత్ ఇతి శ్వాపదః"—"వలచు"—ఇది "ముఱుత్రోవకు" విశేషణము. నడుమ "వరుగు దఱచగు" అనువాక్యము ప్రవేశించుట "గగనమనురుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు। నపరులుమిసెడుకొఱవిదయ్యంబువీఁడు." శృం. నైష. అనుప్రయోగంబునంబోలె. 'చీఁకిననులిపచ్చికీకసములు'—'చీఁకిన' అని పఠించిన కఁక ప్రాసమగును; ఇది అప్పకవిసమ్మతము; అయినను అందుకై యతఁ డుదాహరించిన భారతప్రయోగములు అసాధకములు, అభారతప్రయోగములనుంగూడ కొన్నిటిని చూపినాఁడు.

సీ. ముంగాళ్లఁ జాఁగి పై ముచ్చుఁజూపులు పర్వ। బొమికలెత్తుచుఁ బాఱిపోవు శునులఁ,
బలలతోరణములు పట్టి బిట్టెగయ శా। ఖాధూతి నెగయు కంకములరొదల,
నడ్డంబు దిరిగి తలాహతిఁ బడి రొండి। హస్తంబు లిడి యంగలార్చుకవుల,
డబ్బాటుమై నొక్కెడలు సూపి యవి మాయ। నడఁగ వేఱెడఁ జూపు వ్యాపృతులను,
తే. కని యెవఁడొ యొక్కరుం డిందుఁ గలఁడు, వాఁడు
నరుఁడు గాఁ, డింధనాదికాహరణమునకు
వేళయును గాదు, పొలగాలి వీచెఁ, దెరువు
నెడ, పనుచు జాలిగొని సంశయించు వేళ. ౧౮

౧౮. (1) ముంగాళ్లన్=ముందటిపాదములతో, చాఁగి=దేహమును దీర్ఘముగా నిగిడించి, పైన్=చెట్టుమీఁదికి, ముచ్చుచూపులు=దొంగదృష్టులు, పర్వన్=సాఁగుచుండఁగా, బొమికలు=ఎముకలను, ఎత్తుచున్=నోటఁగొని, పాఱిపోవుశునులన్=పలాయనమగుచున్న యాఁడుఁగుక్కలను;

(2) పలలతోరణములు = మాంస (ఖండ) ములు వ్రేలెడు తోరణములను, పట్టి = కాళ్లతో గ్రహించి, బిట్టు = తటాలున, ఎగయన్ = ఎగిరిపోవుచుండఁగా, శాఖాధూతిన్ = కొమ్మయొక్క (కొమ్మను) కదలించుటచేత (లేక - పా. శాఖాహతిన్ = రెమ్మతోఁగొట్టుటచేత), నెగయుకంకముల రొదలన్ = ఎగిరిపోయెడి గృధ్రముల గొల్లులను; (3) అడ్డంబుతిరిగి = అడ్డమువచ్చి, కర ఆహతిన్ = (వెనుకనున్న బొమ్మరక్కసునియొక్క) అరచేతివ్రేటును, పడి = పుచ్చుకొని, రొండిన్ = నడుము పార్శ్వమున, హస్తంబులు = చేతులను, ఇడి = ఉంచుకొని, అంగలార్చుకపులన్ = ఏడ్చుచున్న క్రోఁతులను; (4) డబ్బాటుమైన్ = ఆకస్మికముగా, ఒక్క ఎడలన్ = ఒక కొన్నిప్రదేశములందు, చూపి = అగపడంజేసి, అవి = ఆ చూపినవ్యాపారములు, మాయన్ = మాసిపోవునట్లు (లేక జాలవిద్యచేతనుంబోలె), అడఁగన్ = అదృశ్యములు కాఁగా, వేఱు ఎడన్ = మఱియొక్కచోట - చూపువ్యాపృతులను = కనఁబడునట్లు చేయఁబడుచున్న వ్యాపారములను;

కని = పరికించి, ఎవఁడొ ఒక్కరుండు = ఎవఁడో ఒకఁడు, ఇందున్ = ఈ చెట్టుమీఁద, కలఁడు = ఉన్నాఁడు, (పా. ఎవ్వఁడోయొక్కఁడున్నవాఁడిందు), వాఁడు, నరుఁడు = మానవుఁడు,

కాఁడు, ఇం....కున్ - ఇంధన = వంటకట్టెయలు - ఆదిక = లోనగువానియొక్క - ఆహరణమునకున్ = తెచ్చుకొనునట్టి, వేళయున్ = సమయమేనియు, కాదు, పొలగాలి = మాంసగంధముగలగాలి, వీచెన్ = విసరుచున్నది, తెరువున్ = దారియు, ఎడవు = దూరము, అనుచున్ = అని తలపోయుచు, జాలిగొని = వెతఁగూరి, సంశయించువేళన్ = శంకాకులుఁడైయుండఁగా.

తా.—ఆ చెట్టుకడ, ఆఁడుఁగుక్కలు దొంగచూపులతో ఊర్ధ్వముగా ముందటికాళ్లుచాఁచి ఎముకలను కఱచుకొని పాఱిపోవుచుండినవి; గ్రద్దలు మాంసఖండముల తోరణములను అపహరించుకొని తటాలున ఎగసిపోవుటలో కొమ్మదెబ్బ తగులఁగా రొదవెట్టుచుండినవి; కొమ్మల మీఁద క్రోఁతులు అడ్డము వచ్చి వెనుకనుండి అరచేతిద్రెటుం బొంది, రెండురొండులయందును రెండుచేతుల నుంచుకొని ఏడ్చుచుండినవి; ఉన్నట్టె ఉండి చెట్టున కొన్నిచోట్లు కంటికి అగపడునట్లుగాను, మరల అవి అదృశ్యములై వేఱుచోట్లు అగపడునట్లుగాను ఏవో వ్యాపారములు జరుగుచుండినవి;

దీని నెల్లం బరికించి ఆ దాసరి తనమనస్సులో, ఈ చెట్టున ఎవఁడో ఉన్నాఁడు, వాఁడు నరుఁడుగాఁడు, ఒకవేళ ఆకులు కట్టెయలు కొనిపోవ వచ్చినవాఁడుగా నుండునా యనుటకు, ఇది అందులవేళగాదు; పయిగా మాంసపుగాలి వీచుచున్నది, నేను పోవలసినదారి దూరమందున్నది.— స్వభావోక్తియు, అనుమానంబును.

'ముంగాళ్లఁ జాఁగుట-చౌర్యార్థమగుటచేత, తన రాకయు మ్రుచ్చిమియు చెట్టులోని రక్కసుని దృష్టిని ఆకర్షింపక యుండుటకు; పైఁజూచుట-ఆతఁడు చెట్టుమీఁదనుండి కనుచున్నాఁడో ఎఱుంగుటకు, కన్నచో ఒకదుముకు దుమికి తమ్ము రూపుమాపును గావున. పాఱిపోవుట-బొమికలను దక్కించుకొనుటకు, సురక్షిత ప్రదేశమునం జేరి ఆస్వాదించుటకు; శునులేమి-మగవిరావా? రావు; వీనికి చొరవయు జిత్తును ఎక్కువకావున ఇవి ముందువచ్చును. ఆ బొమ్మరాకాసి గ్రుచ్చిపెట్టుకొనియున్న మాంసఖండములతోడి తోరెములను గ్రద్దలు తన్నుకొనిపోవుచో, కొమ్మకుఁ దగులుకొని తోరెము రాక, కొమ్మ, మీఁదికి క్రిందికి ఊఁగులాడఁగా, లేక, ఆతఁడు చిన్నకొమ్మతో ఆ గ్రద్దలను వ్రేటువేయఁగా, అవి ఆ తోరెమును వదలుకొని ఎగిరి తొలంగుచు రొదపెట్టుచుండె నని భా.—'అడ్డంబు'-వచ్చుచున్న దాసరిని పరికించుచున్న రాకాసికి మఱుఁగుగా. 'కరాహతి'-కరము రాకాసిది. 'రొండి'-చేతిదెబ్బ తగిలినచోటు. 'చూచి'-చెట్టులో బయలుగా నున్నచోట నేమో చేయుచు, రాకాసి ఆ బయలిని మఱుఁగుచేసెను, ఇంతలో ఆటనుండి తొలఁగి మఱియొకబయల నేమో చేయుచుండెను. 'నరుఁడుగామి'-మాయచేత రూపడంచుకొన్నందున. ఒకవేళ నరుఁడే అందుమేని, నరునియునికికి అది సమయము గాదు, పైగా పొలగాలిచే రాకాసి పొలసువ తోఁచుచున్నది; క్షణమయినను అట నుండఁదగదు; తనదారి కనుంగొని పోవుటకు అది అటకు కడు దూరము. "ఎవ్వఁడో యొక్కఁడున్నవాఁడు" అనుపాఠమున, పెద్దపాదముల తుది ద్వితీయలను తృతీయార్థకములనుగాఁ గొనవలయును. ఆశున్యాదులచేత "అనుచున్" = ఊహించుచు అని యన్వయము. తృతీయార్థమందు ద్వితీయా ప్రయోగము జడవాచకములకు విహితము (చూ. బాల. కారక. ౨౨.) ఆయినను, "కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును "బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపట్టెడి"-ప్రౌ. వ్యా. కారక. ౧౮. ఊ. "అతని దోర్మధ్యపరసి వోలాడుచున్న ఘనతరస్తనచక్రవాకముల నలరు, నంబ ననురేంద్రుకూఁతు రింపారఁ గనియె." హరి. ఉ. ౭. ఆ.-అనియుండుటవలన "శునులన్" "కపులన్" అను రెంటను, ద్వితీయ సాధువుగా ప్రౌఢవ్యాకరణమతమునం గన్పట్టెడి; కాని-భాషాస్వాభావ్య విరుద్ధంబగుటచే ఈ మతమును, దాననే ఈ పాదమును, అప్రశస్తములు. 'బొమిక'-'బొమిక నెర కె మ్మెముక యననెగడు నస్థ్యభిధానము'-ఆం. భా. 'శుని'-స్త్రీలింగము-శ్వానము పుంలింగము, పలలము-"పిశితం తరసం

మాంసం పలలం క్రవ్య మామిషమ్"-అమ. 'తోరణము'-"తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమ్"-అమ. ఇది బహిర్ద్వారవాచకము. వాడుకలో దానికిం గట్టెడు మామిడాకు లోనగువానిం గ్రుచ్చిన (లేక కట్టిన) త్రాటికి పేరై ఆసాదృశ్యమున చిన్న చిన్న వస్తువులను వ్రేలఁ గ్రుచ్చిన త్రాటికి పేరయినది. ఘాతి-ప్రా. హాతి(= దెబ్బ);-"కఙ్కశ్ఛద్విజే ఖ్యాతో లోహపృష్ఠకృతాన్తయోః-"మేదిని. "పగచె దురపిల్లె పందురెఁ బల్లటిల్లెఁ।బొక్కె నన నంగలార్చె నాఁ బొల్చియుండు"-ఆం. భా. "పరఁగు నాకస్తి కంబు డబ్బా టనంగ"-ఆం. భా. "ప్రబలు ముఱుత్రోవ నాఁగ దుర్గంధపదవి"-ఆం. భా.

సీ. మృతమర్త్యు రెంటాన నిడ్డఁ జాలక నెత్రు।రంజిల్లు పెనుబొట్టు ముంజివానిఁ,
బల్లచీమల వక్రభల్లాతకియుఁ బోలె। నెఱ్ఱుపప్పటి నొప్పు కట్టివాని,
వ్యత్యస్తహస్తిమస్తాభఁ బాయగు గడ్డ।మును దంష్ట్రికలుఁ బొల్చు మొగమువానిఁ,
గడుఁదుర్ల నిడు తుట్టగతిఁ జోఁగ లోఁ బాండు।రతి మించు కపిలకూర్చంబువాని,
తే. నెఱకుఁ దెరువరిఁ గన శాఖ లెక్కఁ జాఱుఁ।బ్రేవుజందెంబుఁ గసరి పైఁ బెట్టువాని,
వ్రేలు డగుబొజ్జ గల బూరగాలివానిఁ,। జెంబుతలవాని నవటు కచంబువాని. ౧౯

౧౯, ౨౦. పద్యములకు ఒకటే యన్వయము. ఇట్లు ఏకాన్వయముగల రెండుపద్యములను కులక మందురు. (1) మృతమర్త్యున్ = చచ్చిననరుని (నరశవమును), రెంటానన్ = గోఁచిగా, ఇడ్డన్ = పెట్టుకొనఁగా, చాలక = (పొడవు) చాలనందున, నెత్రు = నెత్తురు, రం....నిన్-రంజిల్లు = ఎఱ్ఱనగు చున్న-పెను = పెద్ద - బొట్టు = నూతిగోడవంటి (ప్రాక్కిటితోడి)-ముంజివానిన్ = మొలత్రాడు గలవాఁడును;

(2) పల్ల....యుఁన్ పోలెన్ - పల్లచీమల = పాటలవర్ణముగలపిపీలికలుగల - వక్రభల్లాతకియుఁ బోలెన్ = వంపుగింజల జీడిచెట్టువలె (ముంతమామిడిచెట్టు = మొక్కజీడిచెట్టువలె), ఎఱ్ఱుదుప్పటిన్ = రక్తవర్ణమయిన కప్పడము చేత, ఒప్పు-కట్టివానిన్ = నల్లనివాఁడును;

(3) వ్యత్య....భన్ - వ్యత్యస్త = తలక్రిందు సేయఁబడిన - హస్తిమస్త = ఏనుఁగుతలయొక్క - ఆభన్ = తీరుతో, పాయ అగుగడ్డమున్ = రెండు పింఁడములుగా నేర్పడిన చిబుకమును, దంష్ట్రికలున్ = కోఱలును, పొల్చు మొగమువానిన్;

(4) కడుఁదుర్ల నిడు తుట్టె గతిన్ = కడుఁదురీఁగలయొక్క నిడుద గుమివలె, చోంగలోన్, పాండురతన్ = శ్వేతపీతవర్ణము, మించన్ = అతిశయించునట్లుగా, కపిలకూర్చంబువానిన్ = గోరోచనవర్ణపు శ్మశ్రువులు (అనఁగా గడ్డమును మీసములును) కలవాఁడును;

ఎఱకున్ = తిండికై, తెరువరిన్ కనన్ = మార్గస్థుఁడు ఎవఁడేని అటువైపు వచ్చుచున్నాఁడేమో కనుంగొనుటకు, శాఖలు = కొమ్మలు, ఎక్కన్, జాఱు ప్రేవు జందెంబున్ = భ్రంశమొందిన ప్రేవుల జన్నిదమును, కసరి = కోపించి, పైన్ = బుజముమీఁద, పెట్టువానిన్ = మరల నుంచుకొనుచున్నవాఁడును, వ్రేలుడు = వ్రేలుచున్నట్టిది, అగు-బొజ్జ = పొట్ట, కల-బూరగాలివానిన్ = శ్లీపదముకలవాఁడును, చెంబుతలవానిన్ = చెంబునాకారపు శిరముకలవాఁడును, అవటు కచంబువానిన్ = పెడతలయందు తలవెండ్రుకలుగలవాఁడును,

తే. కండకన్నులవాని, నాఁకటను బండ।తిట్ల బేతాళికల సారెఁ దిట్టువాని,
నగగరిమవాని, నన్వర్థ నాముఁ గుంభ।జాను వనునొక్క ద్విజనిశాచరునిఁ గనియె.

౨౦. కండ కన్నుల వానిన్ = కండలు పెరిఁగిన నేత్రములు గలవాఁడును, ఆఁకటన్ = ఆఁకటి చేత, బేతాళికలన్ = పిశాచికలను, సారెన్ = మాటిమాటికి, బండబూతులన్ = కాఱుఁదిట్లచేత, తిట్టువానిన్ = శపించుచున్నవాఁడును, నగ గరిమ వానిన్ = కొండంత బరువుగల వాఁడును, అన్వర్థనామున్ = సార్థకనామధేయుఁడును (అయిన), కుంభజానువు = కుండమోఁకాలివాఁడు - అను - ఒక్క - ద్విజనిశాచరునిన్ = బాపనరక్కసుని (బ్రహ్మరాక్షసు ననుట), కనియెన్.

తా.—ఆ దాసరికి ఆ చెట్టుమీఁద నొక బ్రహ్మరాక్షసుఁ డగపడెను. అతఁ డెట్లుండె ననఁగా:—అతఁడు ఒకనరశవమును గోచి పెట్టుకొనఁగా అది పొడుగు చాలనందున మొలత్రాటికి బిగించి తగిలించుటలో దాని నెత్తురు బొడ్డుమీఁదికి బావిగోడవంటి మొలత్రాటిమోకు మీఁదికి చిలికి యుండెను.—స్వభావోక్తి.

ఆతఁడు తన నల్లని శరీరమును ఎఱ్ఱని దుప్పటి కప్పుకొని బాపనచీమలు దట్టముగా పైఁబర్విన వక్రభల్లాతకివలె నుండెను.—ఉపమాలంకారము.

వాని మొగము తలక్రిందు చేసిన యేనుఁగుతలవలె నుండెను; ఎట్లన - పెదవిక్రిందినుండి కంఠము వఱకు లోవపడి రెండుపిండములుగా నున్నగడ్డము ఏనుఁగుయొక్క తలక్రిందైన కుంభముల వలెను, నోటినుండి సెలవులకడ క్రిందికి వంగిన నిడుదకోఱలు రెండును తలక్రిం దైన యేనుఁగుతల లోని రెండు కోఱలవలెను ఉండెను.—ఉపమాలంకారము.

వ్రేలుగడ్డంబును మీసములును అంతయు ఒకటిగా నిలువుగా పెరిఁగి కఱుఁదురుల నిడుదతుట్టె వలె గోరోజనపు వర్ణముగా నుండెను, అందులో చొంగచే మఱుఁగుపడినభాగము కొంత పాటలవర్ణముగాను ఉండెను.—ఉపమాలంకారము.

తనకు ఆహారముకై ఆతఁడు ఎవఁ డైన తెరువరి దారి తప్పి తనచెట్టుకడకు వచ్చుచున్నాఁడో కనుంగొనుటకై పైకొమ్మల కెక్కి చూచుత్వరలో వ్రేపుజందెము బుజములనుండి జాఱి పోఁగా, దానిని కోపముతో మరల బుజమున కెక్కించుచుండెను;—స్వభావోక్త్యలంకారము.

అతనికి వ్రేలుబొజ్జ, బూరగాలు, చెంబుతలయు నుండెను. పెడతలయందలి గుంటలో (ముచ్చిలిగుంటలో) కొంచెము జుట్టు మొలచి యుండెను. కన్నులలో కండలు పెరిఁగియుండినవి. ఆతఁడు ఆఁకటిపెల్లున పిశాచికలను మాటిమాటికి కాఱుఁదిట్లు తిట్టుచుండెను. కొండంతబరువువాఁడు, పేరు కుంభజానుఁడు; పేరికి తగినట్లే మోఁకాళ్లు కుండలవలె నుండెను.—స్వభావోక్తి.

“పాటలాక్షులు చెలంగుఁ। బల్ల యనఁ బన్నె యనఁగను బయ్య యనఁగ” ఆం. భా. “కఱి కట్టి కాటియ కఱియ నల్లన। కప్పు కం దనఁగను నొప్పుఁ గృష్ణవర్ణంబు” ఆం. భా. ‘దంష్ట్రికలు’-“దంష్ట్రాకోటివిశఙ్కటాస్యకుహరః” వాసవ. “కూర్చ స్త్వస్త్రియాం కుశే। శ్మశ్రుకైతవపీశేషు భ్రువో ర్మధ్యేపి కత్థనే”-నానా.—‘వక్ర’-వక్రత-బొజ్జసాటికొఱకు. ‘పాయగు గడ్డమున్’-పా. పాయలగడ్డమున్. ‘పాండురత’-“హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః” అమ. “త్రీణి పీతసంవళితశుక్లస్య” అని అందుల టీక-రామాశ్రమీయము. ‘జందెము’-వి. జన్నిదము-ప్ర. యజ్ఞోపవీతమ్. “అవటు ర్ఘాటా కృకాటికా”-అమ. “బూరకాలి వాఁడనఁగఁ బ్రవృద్ధపాదుఁడు దనరారు.” ఆం. భా.

ఉ. వాఁడును గంటిఁ జోకు మని వ్రాలె మహీ న్వటపాళి నుగ్గుగా,
వీఁడును మున్న రే వగటి వేళకు మానిసి యాటఁ, జోరిలో
వాఁడిమిఁ గొంతకాల మిల వ్రాలుట, లావరి యాట, నిల్చి యా
వాఁడిశరంబుచే నడువ, వాఁ డది ద్రుంపుడు వీఁడు నుద్ధతిన్. ౨౧

౨౧. వాఁడును = ఆబొమ్మరాకాసియు, కంటిన్ = నిన్ను చూచితిని, పోకుముఅని, విటపతతి= కొమ్మలసమూహము, నుగ్గుగాన్ = చూర్ణమగునట్లుగా (నలిగిపోఁగాననుట); మహిన్ = నేలకుఁ వ్రాలెన్ = దుమికెను: వీఁడును = దాసరియు, మున్ను, రేపగటివేళకున్ = రేయుంబగళ్లకు, మానిసి యౌటన్ = శూరుఁడగుటచేతను, పోరిలోన్ = యుద్ధములో, వాఁడిమిన్ = మగఁటిమితో కొంతకాలము, ఇలన్ = భూమిలోఁ వ్రాలుటన్ = ప్రసిద్ధిపొందినవాఁడయినందున, లావరి = బల్లిదుఁడు; ఔటన్ = అయినందునను, నిల్చి = పోకకాలూఁది, ఆవాఁడిశరంబుచేన్ = మున్ను చెప్పినపదనుగల జోడమ్ముతో (చేయమ్ముతో), అడువన్ = రక్కసునింగొట్టఁగా, వాఁడు = ఆరక్కసుఁడు, అది = ఆ జోడమ్మును, త్రుంపుడున్ = ఖండింపఁగా, వీఁడున్ = దాసరియు, ఉద్ధతిన్ = గర్వముతో.-తర్వాతి కన్వయము.

“విటపో౽స్త్రీ ద్రువిస్తారే పల్లవే స్తమ్బశాఖయోః”-నానా. మానిసి-“మానిసి మనిసి నా మనుజసామాన్యంబు” ఆం. భా.-ప్ర. మానుషః-లక్షణచే పరాక్రమశాలి. వాఁడిశరంబు-కర్మధారయము-స్త్రీసమపూర్వపదము; “కర్మధారయంబు త్రిక స్త్రీసమ ముగంత ధాతుజవిశేషణపూర్వపదం బయి యుండు”-బాల. సమ. ౮.

సీ. తిగిచిన నడుగులు దెమలక ఱొమ్మప్ప । ళించి యవ్వలికిఁ జండించి దాఁటి
చఱచిన వంచించి చరమభాగమునకై । తిరిగి, తత్క్రియ కగు దృష్టి నిలిపి
పైఁబడ్డఁ జనుమఱ పట్ల నొడ్డుచునుండు । పిడికిళ్ల బలిమి లోఁబడక నిలిచి
చొరఁజూడ గ్రుంగి ముష్టులబిగి కోటగాఁ । జొరవీక తిరిగెడు చోన తిరిగి

తే. యసుర వధసాధనము రోయు నపుడు గ్రుద్ది
తాచి తిరిగినఁ గృతముష్టి దండ నిలిచి
యెడకొలఁది * వెనుక నడు మొయ్య నడిచి యడిచి
యుత్పదస్మృతి యాత్మ నేమఱక యతఁడు. ౨౨

౨౨. (1) తిగిచినన్ = రక్కసుఁడు తన్ను లాగఁగా, అడుగులు తనపాదములను, తెమలక= ఉన్నచోటినుండి కదలనీక, ఱొమ్ము = రక్కసునివక్షమును; అప్పళించి = ఆస్ఫాలనము చేసి (చఱచి), అవ్వలికిన్ = అవతలికి, చండించి = తొలఁగి (పా. కేడించి) దాఁటి = లంఘించి (కర్త దాసరి); (2) చఱచినన్ = రక్కసుఁడు తన్నుఁ గొట్టఁగా, వంచించి = ఆ దెబ్బను ఉపాయవిశేషముచేతను తప్పించుకొని, చరమభాగమునకై = వాని వెన్ను వైపు, తిరిగి, తత్క్రియకున్ = వాని చేఁతకు, అగు దృష్టిన్ = వలసిన చూపును, నిలిపి = వానివైపు ఉంచి (కర్త దాసరి); (3) పైన్ = తనమీఁద, పడ్డన్ = రక్కసుఁడు పడఁగా, చనుమఱపట్లకున్ = వాని చనునలుపు లుండెడు తావులకు, ఒడ్డుచునుండు పిడికిళ్లబలిమిన్ = గుఱి పెట్టుచున్నట్టి తనముష్టుల బలముచేత; లోఁబడక = రక్కసునికి లోఁగక, నిలిచి (కర్త దాసరి); (4) చొరఁజూడన్ = రక్కసుఁడు తన ఱొమ్ముమీఁదికి చొచ్చుటకు ఉంకింపఁగా, క్రుంగి = తాను క్రిందికి తగ్గి, ముష్టులబిగి = తనపిడికిళ్ల బిగువు, కోటగాన్ = తనకు ప్రాకారముగా (పరిణామాలంకారము), చొరనీక = వానిని తన ఱొమ్ముమీఁదికి రానీక, (పా. చొర వీక = చొరవ ఇయ్యక,) తిరిగెడు చోన = వాఁడు ఎటు తిరిగిన నటెల్ల, తిరిగి (కర్త దాసరి);

అసుర = రక్కసుఁడు, వధసాధనము = చంపుటకు ఏదేనొక పోటుముట్టు (రాయి గాని రప్ప గాని), రోయునప్పుడు = వెదకు సమయమందు, గ్రుద్ది = వానిని పిడికిటితో కొట్టి, తాచి = తన్ని;

తిరిగినన్ = వాఁడు వెనుకకు తిరుగఁగానే, కృతముష్టిన్ = అమర్చుకొన్న పిడికిటితో (పిడికిలి బిగియఁ బట్టుకొని), దండన్ = సమీపమున, నిలిచి, ఎడకొలఁది = దొరకిన సందునకు తగినట్లు, వెన్కనడన్ = వెనుక నడకచేత, (పా. వెనుక నడుము - వెనుకన్ = వీపును నడుము = మధ్యమును), ఒయ్యన్ = వారక, అడిచి = కొట్టి, నడిచి, మత్పదస్మృతిన్ = నాపాదముల ధ్యానమును, ఆత్మన్ = మనస్సులో, ఏ మఱక = మఱచిపోక, (అతఁడు = ఆ దాసరి). (అవలి కన్వయము).

తే. తాఁచి పోఁజూడఁ దనరాక్షసీచయంబు। నెల్లఁ జీరిన డిగ్గి వా రేఁగుదేరఁ,
పోయె నదె వాఁడు రారె రా। రే యటంచుఁ బాఱి వారును దానును బట్టికొనుఁడు.

౨౩. తాఁచి = తన్ని, పోఁజూడన్ = నిర్గమింప నుంకింపఁగా (కర్త దాసరి), తన రాక్షసీచయంబున్ ఎల్లన్ = (రక్కసుఁడు), తనరాక్షసీ సమూహము నంతయు, చీరినన్ = పిలువఁగా, వారు, డిగ్గి = చెట్టు దిగి, ఏఁగుదేరన్ = రాఁగా, అదె వాఁడు పోయెన్ రారె రారే అటంచున్ = (ఇది రక్కసుని వాక్యము) ఓ మగువలారా ఆ దాసరి పోయినాఁడు రండే రండే అని, పాఱి = పరువెత్తి, తానును వారును పట్టికొనుడున్ = పట్టుకోఁగా (కర్మ దాసరి).

అప్పళించు-వై. ఆస్ఫాలించు తత్సమ.—“పృష్ఠం తు చరమం తనోః”-అమ. అసుర - రూ. అసురుఁడు.—తాఁచి పోఁజూడఁ దన రాక్షసీచయంబు = చంచత్ప్రాసము. అప్పకవి దీనిని ఒప్పి పరాహమునుండి యుదాహరణము నిచ్చినాఁడు.

క. బంబోతి ద్దాసరి య। ప్డుం బదహతులను గపోణి పోటుల నిరుమై
లం బొడుచుచుఁ బెనఁగుచుఁ బో। వం, బట్టి వటంబుఁ జేర్చి వాఁ డిట్లనియెన్.

౨౪. బంబోతు = బలిసినవాఁడైన, అద్దాసరి, అప్డున్ = అప్డు రక్కసుఁడు పట్టుకొన్నను, పద హతులను = కాళ్లతాఁపుల చేతను, కపోణి పోటులన్ = మోఁచేతుల (తో) పొడుచుటలచేతను, ఇరు మైలన్ = రెండు ప్రక్కలను, పొడుచుచున్, పెనఁగుచున్ = పోరుచు, పోవన్ = పోవుచుండఁగా, పట్టి వటంబు చేర్చి, వాఁడు = ఆ రక్కసుఁడు, ఇట్లనియెన్.

తా.—ఆ రీతిని వారు పట్టుకొన్నను ఆ దాసరి బలీయుఁ డగుటచేత ఆ రక్కసుని కాళ్లతో తన్నుచు మోఁచేతులతో వానియొడలిని రెండుప్రక్కలను పొడుచుచు, పెనఁగులాడుచు పోవు చుండెను. అయినను రక్కసుఁడు ఆతనిం బట్టి తెచ్చి యిట్లనియె.

“బంబోతు నా నెద్దువలెను మిక్కిలి యొడ। ల్బలిసి యుండెడివాఁడు పరఁగచుండు”-ఆం. భా. “కఫోణి స్తు కూర్పరః”-అమ. ‘పెంబోతు’ అనుపాఠమున పెను×పోతు-పెద్దపోతు-బలిసినవాఁడు అని యర్థము.

శా. సారాస్వాదనఁ బ్రాణపంచకము తృష్ణం బాసి సంతర్పణ
న్మారింపోఁ నసిఁ ద్రుంచి పొంగెడు భవ న్ముండంబు ధారోష్ణ మిం
పారం గ్రోలి, పిశాచి నీదు కఱకు ల్లందీ, నదస్థాలకాం
తాగాంత ర్నృకపాల కుండ వికళ న్నర్తేయమ్ముం ద్రాగెడిన్. ౨౫

౨౫. సార ఆస్వాదనన్ = శ్రేష్ఠమయిన రుచిచేత, తృష్ణన్ = దప్పిని, పాసి = తీర్చుకొని, సంతర్పణన్ = తనియించుటచేత, ప్రాణ పంచకము = పంచప్రాణములును, మారిన్ పోన్ = విజృంభించునట్లుగా, (అతిశయించునట్లుగా), పొంగెడు భవత్ ముండంబున్ = గర్వమెక్కియున్న నీతల కాయను, అసిన్ = కత్తితో, త్రెంచి = నఱికి, ధారా ఉష్ణము = వేఁడి యూఱని (నీ మొండెంపు)

నెత్తుటిని, ఇంపు ఆరన్ = ప్రీతి యొప్పునట్లుగా, క్రోలి = త్రాగినవాఁడనై, పిశాచి = నా భార్య యయిన దయ్యపుసాని, నీదు కఱకుట్లు = కట్టుకుఁగాని (కట్టునకుఁగాని) గ్రుచ్చి నిప్పులమీఁద త్రిప్పుచు పచనముచేయు నీ మాంసములు, అంది ఈన్ = నాకు అందింపఁగా, అద....మున్ - అదః = ఈ - తాలకాంతార = తాటిచెట్ల తోఁపుయొక్క - అంతః = లోపలి - నృకపాల = మానిసిపుఱ్ఱెల నెడి - కుండ - లొట్టులయందు - విగళత్ = ఓడుచున్న - మైరేయమున్ = కల్లును, త్రాగెదన్ - పానము చేసెదను.

తా.—పొగరెక్కిన్న నీతలకాయను కత్తితో మెడనుండి నఱకివైచి నీబొందుగనుండి దుమికెడు నీమొండెంపు రక్తమును వేఁడియాఱనీకయే, దప్పితీఱ పంచప్రాణములును దనియునట్లుగా, బలే రుచితో త్రాగెదను. అంతట నీమాంసములను కఱుకుట్లుగా వండి నాభార్యపిశాచి నాకు తెచ్చి యిచ్చును, అంతట వానిని నంజుకొనుచు ఇదె యీతాటితోఁపులో దుత్తలుగా కట్టియున్న మానిసి పునుకలలోనికి ఓడుచున్న తాటికల్లును త్రాగెదను. నృకపాలకుండ - పరిణామాలంకారము.

'మైరేయము' - చూ.' పట్టిక.—'సారో బలేస్థిరాంశేచ న్యాయ్యే క్లీబే వరే త్రిషు' అమ. 'ఆస్వాదనమ్' - ఆస్వాదః - ''ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్తృణానామ్'' - రఘు 2(5), ''ఆస్వాదవద్భిః స్వాదుయుక్తై రిత్యర్థః'' - మల్లి. టీక. 'ప్రాణపంచకము.'—''ప్రాణోపాన స్సమాన శ్చోదానవ్యానౌ చ వాయవః హృది ప్రాణో గుదేఽపాన స్సమానో నాభిసంస్థితః ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యాన స్సర్వ శరీరగః'' అమ. ''పఞ్చప్రాణమనోబుద్ధిదశేన్ద్రియ సమన్వితమ్। అపఞ్చీకృతభూతోత్థమ్ సూక్ష్మాఙ్గం భోగ సాధనమ్'' ఆత్మబోధ. మూరింబోన్ - దీనికి అతిశయించు, పర్విల్లు, విజృంభించు, సఫలమగు, నశించు అనునర్థములు సప్రయోగములుగా శ. ర. మందు ఉన్నవి. ''తనయబంధుకళత్రమిత్రములమీఁద। మూరిఁబోవంగఁ బ్రాఁకినమోహలతను'' శృం. శాకుం. 4 ఆ. ''దేవోత్తంసుఁడు భక్తవత్సలుఁడు చిత్తేజః స్వభావుండు గౌరీవామాంగుఁడు శంకరుండు దయమూరింబోవఁ గెంగేలునన్। జావన్వచ్చినపుర్వుఁ బట్టి తగు నీనప్పక్తికిన్ మెచ్చితిన్। నీ వే యర్థము నన్ను వేఁడెదవు దానిం జెప్పుమా నాఫుడున్.'' శ్రీకాళ. మా.

వీని నెల్లం బరికింపఁగా ''సంతోషించు'' అను నర్థము కనఁబడలేదు, ''అతిశయించు'' అను నర్థము పొసఁగుచున్నది. - కఱకుట్లు - ''గనగన నిప్పులం జమురుచిప్పిలం గాల్చిన కమ్మకఱకుట్లన్'' - మను. ౪ (౬) - ఇందులకు ''....కాల్చిన = ఇనుపశలాకలకు గ్రుచ్చి వ్రేలఁబట్టి పక్వముగాఁ గాల్చిన - కమ్మ = సంబారు చేర్చుటచే. బరిమళించుచున్న - కఱకుట్లన్ = శూల్యములతో - కట్టుతోఁ గుట్టిన మాంసఖండంబులతో - ('కఱుకుట్లు' - 'కట్టుకుట్లు' - 'కఱకుట్లు' - 'కట్టికుట్లు' - అనియును వీనిని వాడు దురు.) అని జూలూరి యప్పయ్య పంతుల టీక. అందీన్ - ఇది శబ్దపల్లవము. సంధికి పీఠికం జూచునది. వాఙ్మయమందు ఈశబ్దపల్లవము నూర్లకొలఁది దొరకియున్నది. శబ్దపల్లవము కాని క్త్వార్థ కారసంధికి పదునెనిమిది పర్వముల మహాభారతములో ''ఎఱిఁగించిపుడే'' అను నొకటే ప్రయోగము దొరకుట క్త్వార్థకారసంధి ప్రియుల ప్రభావంబునం గాదేని యాశ్చర్యముగాదా. ఈ పద్యము మాకలపడిన ముద్రణంబున ''ఇతఁడు మదీయాగ్రపురో। హితుఁ డితనికి నెల్లతెఱఁగు లెఱిఁగించి తగన్। ధృతరాష్ట్రకడకుఁ బనుపుఁడు చతురవచనరచన గఱపి సంప్రీతిమెయిన్,'' అని యున్నది.

క. నన్నింత లలయించిన ఖలు। నిన్నే ఋజువిధి వధింతు నే యని యార్పుల్
విన్నందఁగ బుస కొట్టుచు। నన్నీచుఁడు దగ నెలువడు నవ్వక్త్రోక్తిన్. ౨౬

౨౬. నన్నున్ - ఇంత - అలయించిన = శ్రమపెట్టిన - ఖలున్ = దుష్టుని, నిన్నున్, ఏన్ = నేను, ఋజు విధిన్ = సరళ ప్రకారమున, వధింతు నే = చంపుదునా, అని, ఆర్పుల్ = బొబ్బలు - విన్న

అందఁగన్ = ఆకాశమును రాయుచుండఁగా (మిక్కిలి బిగ్గరగా అఱచుచు అనుట), బుసకొట్టుచున్ = నిట్టూర్పులు ఊర్చుచు, ఆ నీచుఁడు = నీచుఁడయిన యా బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, దగ = దప్పి, వెలువడు నవ్యక్త ఉక్తిన్ = తెలియనగుచున్న యస్పష్ట భాషితముతో (తరువాతి పద్యముతో నన్వయము).

తా.—"నన్ను ఇంతబాధపెట్టితివి గాన నిన్ను తిన్నఁగా చంపక చిత్రవధ చేసెదను", అని యార్చుచు బుసకొట్టుచు ఆ పాపాత్ముఁడు, అలయుటచేతను, అఱచుటచేతను దగదొట్టి అస్పష్టవాక్యములచే.—(పైపద్యములో పంచి అనుపదముతో అన్వయము).

ఏబుజు (ఏన్బుజు)-"బులునర్ణంబులు రలతుల్యంబులుం" గావున ద్రుతలోప వికల్పము.

తే. అసియుఁ బాత్రియుఁ దేఁ బంచి యాంత్రనల్లిఁ
గోలగగ్గరఁ ద్రోయ నక్కుజముతోడ
నొరగి రక్కసుతో దైన్య విరహితముగ
ధర్మ మెఱిఁగించుసూక్తి నాతండు వలికె. ౨౭

౨౭. అసియున్ = కత్తిని, పాత్రియున్ = భాజనమును, తేన్ పంచి = తెమ్మని పిశాచికలను ఆజ్ఞాపించి, అంత్రవల్లిన్ = తీఁగవంటి ప్రేవుతో, కోలగగ్గరన్ త్రోయన్ = పసరమును కట్టి త్రోయునట్లు కట్టి త్రోయఁగా, ఆతండు = ఆ దాసరి, ఆకుజముతోడన్ = ఆ చెట్టుమీఁదికి, ఒరగి = సోలి, దైన్యవిరహితముగన్ = దిగులు లేనియట్లుగా, ధర్మము = ధర్మమును, ఎఱిఁగించు సూక్తిన్ = తెలుపునట్టి మంచిమాటను, పలికెన్ = (ఇట్లు) పలికెను.

తా.—రక్కసుఁడు దాసరిని ఖండించుటకు కత్తిని, వానిరక్తమును పట్టుటకు పాత్రమును, తెమ్మని పిశాచికలం బంపి, ఆతనిని ప్రేవుత్రాళ్లి కోలగగ్గరతో పడఁద్రోయఁగా నాతఁడు ఆ చెట్టుమీఁది కొరగి రక్కసునితో దిగులులేక ఈ క్రింది ధర్మసూక్తమును చెప్పెను.

'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచన్ద్రహాసాసి రిష్టయః' - అమ. 'త్రిషుపాత్రీ పుటీ పేటీ వాటీ కువలదాడిమా'-అమ. "పాత్ర్యమత్రే, త్రిషు క్లీబం స్రువాదౌ రాజమన్త్రిణి తీరద్వయాన్తరే యోగ్యే"-అని రామాశ్రమి ధృతము.—"ఎద్దులను కాళ్లుగట్టి క్రిం దేయుటొప్పుఁ । గోలగగ్గర యనఁగ"-ఆం. భా. "శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ స్త్రయీధర్మ స్తు తద్విధిః"-అమ. "సూక్తికి సుద్ది"-అప్పకవి.

చ. విను మొకమాట రాత్రిచర, వేగిర మేటికి? నిన్ జయింతురే
యనిమిషులైన? భాజనగ తాన్నము నే నిఁక నెందుఁ బోయెదన్?
బెనఁగక ప్రాణరక్షణ ముపేక్ష యొనర్చుట పాప, మిందు కై
కనలకు, నాకు, మేనిపొడఁ గాంక్షయు లే, దిది వోవు లే యురున్. ౨౮

౨౮. రాత్రిచర = ఓయి రేద్రిమ్మరీ (రక్కసుఁడా యనుట)-అనిమిషులు = దేవతలు, భాజనగత అన్నమును = నేను నీకంచములోని యాహారమును,....పెనఁగక = పోరక,....ఉపేక్ష యొనర్చుట= ఉపేక్షించుట,....కనలకు = కోపగింపకుము,....ఇది = ఈదేహము,....ఉరున్ = తగును.

'రాత్రిఞ్చరో రాత్రిచరః కర్బురో నికషాత్మజః' అమ. "అనిమేష శ్చానిమిష శ్చైతౌ ద్వౌ-సురమత్స్యయోః"-నానా. 'సర్వ మావపనం భాణ్డం పాత్రా మత్రంచ భాజనమ్'-అమ. ఉరున్ చూ. పట్టిక. 'ఇచ్ఛా కాఙ్క్షా స్పృహేహా తృ డ్వాఞ్ఛా లిప్సా మనోరథః' అమ.—

"హన్తు మభ్యాగతం శత్రుం యశ్శక్త్యా న నివారయేత్ । స ఆత్మఘ్న ఇతి ఖ్యాతో రౌరవం నరకం వ్రజేత్" 'అందుకై-దాని దీని దేనులకు అందిందెందులు పెక్కువిభక్తులందు ఆదేశము లగును. ఉ. అందుకై-అందువలన ఇత్యాది.

ఆ. హీనజన్మ మఱుట, యెవ్వఁడే నొకప్రాణి । సంతసిలుట, ముక్తి పొంత గనుట,
మేలెకాదె శిబియు మేల్బంతిగాఁడె న । శ్వరపుదేహ మమ్మి పరము గొనుట. ౨౯

౨౯. హీనజన్మము = నీచపుఁబుట్టుక, అఱుట = నశించుటయు,....సంతసిలుట = (నేను వాని కాహార మగుటచేత) సంతోషపడుట, ముక్తిపొంత = మోక్షముయొక్క సామీప్యమును,....నశ్వరపు దేహము = నశించుస్వభావము గలదైన కాయమును, అమ్మి = వెలగానిచ్చి, పరముఁ = స్వర్గమును, గొనుటఁ = విలుచుటయందు, శిబి = శిబిచక్రవర్తి, మేలుబంతి = ఒరవడి సర్వశ్రేష్ఠుఁడు, కాఁడె = కాఁడా.

తా.—నాదేహమును నీకు ఆహారముగా నొసంగుటచేత నాకు కడుంగడు మేలు కలదు; ఎట్లన,ఈచండాలజన్మము తొలఁగును, ఒకప్రాణి అన్నము తిని, సంతోషించును, నాకు మోక్షము కలుగును; అందులకు డేగకై పావురమునకు బదులుగా ఆహారార్థము తనదేహమును కోసికోసి యిచ్చిన శిబిచక్రవర్తి ఉత్తమోదాహరణముగదా. అర్థాంతరన్యాసము పరివృత్త్యలంకృతియు అప్రస్తుత ప్రశంసయు.

శిబి మహాదాత యని పేర్వడసి యుండెను. ఆతనిఁ బరీక్షించుటకు ఇంద్రాగ్నులు డేగయు పావురమునై, డేగ పావురమును ఆహారార్థము తఱుముకొనివచ్చినట్లు వచ్చిరి. పావురము శిబిని శరణుఁ జొచ్చెను. శిబి పావురముపాటి మాంసమును తనదేహమునుండి కోసియిచ్చుటకు కడంగి, అందులకు డేగ నొడంబఱిచెను. కహటాలో ఎంతమాంసము కోసివైచినను పావురమే మ్రొగ్గు నూపు చుండెను. తుదకు శిబి తానే కహటాలోఁ బడెను. అంత ఇంద్రాగ్నులు నిజరూపములం దాల్చి శిబిని నుతించి ఆయనకు శాశ్వతకీర్తితోడి దివ్యపదము నొసంగిరి.—

చ. తెవు లయినం, గ్రహం బయినఁ, దే లయినం, గర మైన, నాత్మపెం
దెవు లయిన, న్గలం బయినఁ, దెక్కలి గైన, మృగాగ్ను లైన, మే
ల్తవు లయిన, న్వ్రణం బయినఁ, ద్రాఁ చయిన, న్బిడుఁ గైనఁ, దీర్చు పే
లవ తను వూర కే చెడ కిల న్గృశు నొక్కనిఁ బ్రోచు టొప్పదే. ౩౦

౩౦. తెవులు = రోగము, గ్రహంబు = దయ్యము, తేలు = వృశ్చికము, గరము = విషము, ఆత్మపెన్దెవులు = గొప్పమనోవ్యాధి, తెక్కలి = బందిపోటు, మృగాగ్నులు-మృగ = వ్యాఘ్రాదిజంతువులు-అగ్నులు-అగ్ని = నిప్పు....మేలు తవులు = కడుదుష్టమయిన వ్యసనము, వ్రణంబు = పుండు, త్రాఁచు = పాము, పిడుగు = అశని, తీర్చుపేలవతనువు = చంపునట్టి దుర్బలశరీరము, చెడక = నశింపక, ఇలన్ = భూమిలో, కృశున్ = కార్శ్యమొందిన వానిని (ఆఁకలి గొన్న వానిని), ప్రోచుట = రక్షించుట.

"గ్రహో నిగ్రహనిర్బన్ధ గ్రహణేషు రణోద్యమే । సూర్యాదౌ పూతనాదౌ చ సైంహికేయోపరాగయోః"-రమాశ్రమిధృతము. తేలు-విక్రమ సింహపురిలో తేలుకుట్టినవాఁడు బ్రదుకుట అరుదు. గరము:—"స్థావరం జఙ్గమం చేతి విషం ప్రోక్త మకృత్రిమమ్।కృత్రిమం గరసంజ్ఞం తు క్రియతే వివిధౌషధైః । హన్తి యోగవశే నాశు చిరాచ్చిరతరా చ్చ తత్"-వాగ్భటః.

"పరఁగుఁ దెక్కలి యన బందిపో టనఁగను। గిలు బనఁ గాసులంకెంపు నాఁగ."-ఆం. భా.

పా. 'తవులు' - పరదారాసక్త్యాది.—ఇందు పూర్వవ్యాఖ్యాతలు అఖండయతిగా "పేలవు తనువు" = నిష్ప్రయోజన మగు శరీరము అని పఠించిరి.

వ. అది యెట్లుండె, నింకొక్క హితంబు సెప్పెద, నదియును బ్రాణభయంబున నోడు
కార్యవశంపు మాటగాఁ దెలియక, మాధ్యస్థంబకాఁ దెలిసి, వినుము· వినకున్న
భూతహితంబుఁ గోరి యుచ్చరించు మాట కీశ్వరుండైన మెచ్చుఁగదా? వ్యాఘ్ర
సింహ వరాహ వృక జంబుకాది శరారువులయుం దొక్క తిర్యక్కులుగావు; దేవ
యోనివి, నీకును మాకుంబలెఁ గర చరణ ముఖాపఘనంబులు గలవు; మాటలను
మాయట్ల యకర్తవ్యకర్తవ్యతావిచారంబులు సమానంబ! హా! మఱచి యంటి;
స్థావరంబులకంటెఁ గీటాదులకు, వానికంటె మఱి మృగాదులకు, వానికంటె మఱి
పశు పతంగాదులకు, వానికంటెను మాకును, మాకంటెను మీకును, గరణ కళే
బరాది పాటవం బెక్కుడు, విజ్ఞానంబును, ఘనం; బిట్టి నీకేకాంత కుత్సావహంబగు
బీభత్స వధ్యావధ్య పథ్యాపథ్య భక్ష్యాభక్ష్య పేయాపేయ వివేకంబులు లేకునికి
యుక్తమే? రుచి గాదు, శుచిగా దీదురాహారం; బిదియుఁ సకల దురితావతంస యగు
హింసనొనఁగూడునది, హింస పరలోకంబునం గదా బాధకంబు, పరలోకంబు ప్రా
ణాంతంబునం గదా; చిరస్థిర ప్రాణులను గుమాకేల హింసాభయం బనవలదు; ప్రాణ
భయంబు మనుష్యుల మగుమాకు నేఁడైన, మీకు మఱునాఁడైన నవలి నాఁడైనఁ
దుద యుగాంతంబునందైన నిడుపు గుఱుచల నెప్పుడుఁ దప్ప, దంత వత్త్వంబునకుఁ
దారతమ్యం బేమి; మున్నీటనైనను మునుంగుట సరియగుటఁ బర్వతంబునకుం బర
మాణువునకు నేమి యంతరంబు? మీఁదు విచారింప వలవదే? తపోలబ్ధవరాదులం
బూర్వంబునం గీర్వాణుల నదం బడంచి హెచ్చిన హిరణ్యకశిపు దశముఖాదులు
శతసహస్ర సంఖ్యాక సంవత్సరంబులు జీవించియుం బంచత్వంబుఁ బొంది తాను
మున్ను జయించిన జముచేతనే చిక్కరే? యిక్కడికి మీరు ప్రబలులరైన నక్కడికి
వాఁడు ప్రబలుండు, సకల భూత తారతమ్యంబును నిజ నిజస్థానవిశేషంబునన
వచ్చు, నచ్చండాంశు సుతుని వీట మేరఁ దప్పిన మాకుం దప్పనియట్ల బాధ
మీకుం దప్పదు, మీరు నాసౌరిముఖ బర్హిర్ముఖులు జాతిఁ దలపోయ భ్రాత; లట్ల
యయ్యుం బరంబున మీరు వారు బాధ్యబాధకతల నొందు చున్నా రీతైజసంబగు
తారతమ్యంబునకుం దమస్సత్త్వంబులు హేతువులు, వాని కాహ్వాతులు హేతు
వులు, వ్యాహృతులం గ్రతువుల చరుపురోడాశాహుతులభుక్తులం బవిత్రులై య
మర్త్యత మీకంటె నతిదీర్ఘకాలంబు వారు జీవించెద. రప్పావనత చూచి కదా సదా
చతుర్ముఖాంశజుం డగుసుధాంశుండు గరంగి సకల రసముల కవధి యగు సుధారసం
బున నాప్యాయనం బొనరించుచున్నవాఁ. డేతదర్థంబు మా కుచ్చరింపరాదుగాని
వేదంబు ప్రథమకళ యనలుండు త్రావు నని చెప్పు, మఱియు నాయాకళ లాయా
వేల్పులకుం గ్రమంబునం జెప్పు, నింత విచారించి రుచించినట్ల నడువు; మనినఁ,
గహకనా నవ్వి, యద్దాసరికి సురద్రోహి యిట్లనియె. ౩౧

3౧. మాధ్యస్థ్యంబకాఁ = మధ్యస్థునిమాటగా (నిష్పక్షపాతవాక్యముగా), వృక = తోడేలు, శరారువులయందుఁ = ఘాతుకమృగములలో, తిర్యక్కు = కడుపుభూమివైపుపెట్టుకొని చరించు జంతువవు, దేవయోనివి = దేవతాజన్మము కలవాఁడవు. స్థావరంబులు ఉన్నచోటనే ఉండుప్రాణులు (చెట్లులోనగునవి), పతంగ = పక్షి, కరణ కళేబర ఆది = ఇంద్రియములు దేహము లోనగు, ఏకాంత కుత్సా (ఆ) వహంబు = కేవల నిందా కరము, బీభత్స = రోఁతయైన, పేయ అపేయ వివేకంబులు = త్రాఁగఁదగినది త్రాఁగఁదగనిది అను భేదజ్ఞానములు, దురిత అపతంస = పాపములలో ఎక్కుడైనది, గీర్వాణులు = దేవతలు, జముచేతనే = యమునిచేతనే, చండాంశుసుతునివీటఁ = సూర్యపుత్త్రుని (యముని) పురమున, సౌరి ముఖ = సూర్యపుత్త్రుఁడు (యముఁడు) లోనగు, బర్హిర్ముఖులు = దేవతలు, తైజసంబు = తేజస్సంబంధి, ఆహృతులు = ఆహారములు, వ్యాహృతులఁ = భూర్భువస్సువరాదిమంత్రములచేతను, చరు = అన్నము, పురోడాశ = హవిస్సు, చతుర్ముఖాంశజుండు = బ్రహ్మాంశమునంబుట్టినవాఁడు, సుధాంశుండు = చంద్రుఁడు, ఆప్యాయనంబు = తృప్తి, ప్రథమకళ = చంద్రునితొలికళను, వేదంబు చెప్పుచుఁ అని యన్వయము, ఆయాకళ లాయావేలుపులకుఁ—'ద్వితీయాం పిబతే రవిః' ఇత్యాది.

క. చంపకు చదువుల మేము ప । ఠింపని శాస్త్రములె? మాపఠింపని శ్రుతులే?
యింప వవి నమ్మవేఁ 'బ్రథమాం । పిబతే వహ్ని' యనెడుమాటవుఁ గాదే. 3౨

3౨. చదువులఁ = శాస్త్రోక్తులచేత, చంపకు = బాధింపకుము; మేము పఠింపని-శాస్త్రములె = ధర్మములా, మాపఠింపని శ్రుతులే = మేము చదువని వేదములా, అవి = ఆ శాస్త్రములు, ఇంపవు = ప్రియములుగావు, నమ్మవేని, వహ్నిః ప్రథమాం పిబతే = (అగ్ని) మొదటిచంద్రకళను త్రాగును, అనెడు-మాట = వాక్యము, అవుఁగాదే = తప్పదుగదా.

తా.—నేనును శాస్త్రములు చదివినవాఁడనే, నేనును వేదములు చదివినవాఁడనే, అవన్నియు నాకు ప్రియముగా నుండలేదు. నీవు ఆయమర్త్యుల గుణమును కొనియాడితివి. వారు బ్రహ్మాంశ సంభూతులంటివే, ఆ చంద్రునికళలను అగ్నిమొదలుకొని గుంటిపెట్టి తినువారే గదా. వారికి యోగ్యత యెక్కడిది?—వ్యాఘాతాలంకారము.

మాపఠింపని శ్రుతులే = మా = మేము; కర్తృప్రథమ తత్క్రియావాచక ధాతుజవిశేషణముతో షష్ఠీసమాస మగుటకు—"నీ చెప్పిన పద్ధతి ద్రో । ణాచార్యులు మొదలుగాఁగ నని కొల్లనివా । రై చన్నవారలం గొని । యే చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులఁ"-భార. ఇంచు—"ఇంచినభక్తి నొక్కతరలేక్షణ నైషధభూమిభర్త మన్నించువరూథినీ పతికి"-శృం. నై. 6 (117).—"ప్రథమాం పిబతే వహ్నిః"-దేవీపురాణము. వహ్ని యనెడు-"విసర్గంబున కనుకరణంబున లోపంబగు"-బాల.

మ. నిలు నోహో మము వారి భ్రాత లనుచుఁ నీవంటె, వార లృుధా
శు లపూతాశులు గా రటంటి, ప్రతిప త్సోమాంశము న్గ్రోలు ముఁ
జ్వలనుం డం, టిఁక నొండు ని న్నడిగెదఁ? సర్వాశి గాఁడా, యతం
డిలఁ దన్నాశ్రయము చాలు, మాకు నఘ మే? వృద్ధానుచారం బిఁకఁ. 33

33. నిలుము = నిలువుము (ఉండుము), ఓహో = ఆశ్చర్యము! ముముఁ, వారి భ్రాతలు=వారి భ్రాతలము, అనుచుఁ, నీవు, అంటి = అంటివి, వారల్ = దేవతలు, సుధా ఆశులు = అమృత భోజనులు, అపూత + ఆశులు = అపవిత్రమయిన భోజనము కలవారు, కారు అటంటివి = కారని పల్కితివి, జ్వలనుండు = అగ్ని, ప్రతిపత్ సోమ అంశముఁ = పాడ్యమినాఁటి సోముని కళను, క్రోలుఁ అంటి, ఇఁకఁ-ఒండు = ఒకటి, నిన్నడిగెదఁ, అతండు = ఆయగ్ని, సర్వ ఆశి = సర్వ

భక్షకుఁడు, కాఁడే = అయియుండలేదా, ఇలన్ = భూమిలో, తత్ న్యాయమ=ఆతని యాచారమే, మాకున్ = రక్కసులమయిన మాకు, చాలున్ = ప్రమాణము, ఇఁకన్ = మఱి, వృద్ధ అనుచారంబు= పెద్దలయొక్క నడవడి ప్రకారము నడుచుకొనుట, అఘమే = పాపమా (కా దనుట.)

తా.—మేము వారి భ్రాతల మంటివి, వా రమృతాశనులుగాని మావలె శవాద్యపవిత్ర భోజనులు కారంటివి. చంద్రకళలను భక్షించుటలో మొదలిపంతువాఁ డయినయగ్ని సర్వభక్షకుఁడు గదా, మేమును ఆతని యాచారమునే యవలంబించితిమి, కావున మాయందు దోషమేమియు లేదు.

నిలుము-రూ. నిలువుము-"పిలుచు మొదలగువానికి ముత్తు పరంబగునపుడు కడవ్రాయి బహుళంబుగ లోపించు"-బాల. క్రియా. ౧౦౧. భ్రాతలు-"పూర్వదేవాస్సురద్విషః"-అమ. రెండు తెగలవారును కశ్యప ప్రజాపతిసంతతి యగుటంబట్టి. సుధాశులు-"అమర్త్యా అమృతాన్ధసః"-అమ. అపూతాశులు (రాక్షసులు అపూతాశులు దేవతలు గారు.)

తే. హరికి సఖుఁడును రథమును నగు గరుడుఁడు
దొరకి నమృతంబు సురలకు మరల నిచ్చి?
యహులు గూడుగ వరమున నడిగికొనఁడె?
యమృతమైనను జవుల జాత్యన్న సమమె? ౩౮

౩౮. హరికిన్ = నారాయణునికి, సఖుఁడును = చెలికాఁడును, రథమును = వాహనమును, అగు-గరుడుఁడు = గరుత్మంతుఁడు, దొరకిన అమృతంబు = ఇంద్రుని ఓర్చి తాఁదెచ్చినసుధను, మరలన్=వెండి, సురలకున్ = దేవతలకు ఇచ్చి, (తనకు), కూడుగన్ = ఆహారముగా, అహులు =పాములను, వరమునన్ = వరముగా, అడిగి, కనఁడె = పొందలేదా, అమృతమయినను, చవులన్ = రుచులచేత, జాతి అన్నసమమే=ఆయాజాతికి స్వాభావికమయిన యాహారముతో సమానమా (కా దనుట.)

తా.—ఎవరికిని ఏయన్నమైనను జాత్యన్నముతో సమానము గాదు; అందులకు దొడ్డవాఁడైన తార్క్ష్యుఁడు ఉత్తమాన్నమయిన యమృతమును ఇచ్చివైచి బదులుగా పాములను ఆహారముగాఁ గోరుకో లేదా—అర్థాంతరన్యాసము.

గరుడుఁడు హరికి సఖుఁడైనందులకుం బ్రమాణము:—"వితానదాసవ్యజన మిత్రకేతురథాదినా వైనతేయేన పురతః సేవితః శ్రుతిరూపిణా"-ది. సూ. చ. 1 (65).

చ. నిదురయుఁ గూడుఁ బోఁ జదివి, నే నిటఁ గన్నదియేమి? యెవ్వఁ డీ
చదువుల యర్థవాదపు మృష ల్విని బేల్పడు, నీవు మా యెడం
జదువులమాట లాడి కనఁ జాల వొకానొక మెచ్చు, నొక్కఁ డీ
చదివిన కూర వింతచవి, చాలఁగఁ, దె మ్మను మెచ్చు దక్కఁగన్. ౩౯

౩౯. కన్నది ఏమి = అనుభవించినది ఏమియులేదు, అర్థవాదపుమృషల్ = ఉదాహరణార్థమయిన మిథ్యాకల్పనలను, ఎవ్వఁడు బేల్పడున్ = ఎవ్వఁడును మోసపోఁడు, (నేను) మోసపోనని హృదయము, చదువుల మాటలు = శాస్త్రములలోని వచనములను, కనన్ = పొంద, మెచ్చు = శ్లాఘ, ఈ చదివినకూర = భోజ్యమయిన యీ చదివినదాసరి, వింతరుచి = అద్భుతమయిన రుచిగానుండును, ...అను మెచ్చు ఒక్కఁడు తక్కఁగన్ = అనెడు రుచి శ్లాఘ తప్ప.-వ్యాఘాతాలంకారము. (?)

"కామాతురాణాం నభయం న లజ్జా। విద్యాతురాణాం నసుఖం న నిద్రా
క్షుధాతురాణాం నరుచి ర్న కాలః। అర్థాతురాణాం న గురు ర్న బన్ధుః."

మృషల్-ప్ర-మృషా-అవ్యయము-వృథా వలె తెలుఁగున రూపసిద్ధి.

వ. అని గీష్పతి మతం బవలంబించి నిజాలాపహేళనపరుం డైన రక్కసు కుతర్కోక్తులకుం గృష్ణ స్మరణంబు సేసి, యిందులఁ బొందుపడు ప్రత్యుత్తరంబుల వీనిఁ గెలఁకిన, బుద్ధి క్షోభంబుగా, నింతకంటె నేమి యబద్ధంబులు వినంబడునో, మీఁదఁ గార్యంబు గల మాకు దీనిఁ గాదనం బని లే, దని యందంబుఁ గూడుకొని, ఛందోనువర్తనపరుండై, నీచసంస్కృతికి రోసి, తన్ముఖోల్లాసంబునకు శబ్దచ్ఛలంబున నంతర్గతంబున సుగతు నిడుకొని నీవు సర్వజ్ఞుఁడ, వేను నరుఁడ, హీనకులుండ, ననభ్యస్తశాస్త్రుండ, నీకుత్తరం బీ శక్తుండ నే, మద్వచనస్ఖాలిత్యంబులు సహించి దయచేసి నమ్మి మత్ప్రార్థనంబు గావింపుము. ౩౬

౩౬. గీష్పతిమతము = చార్వాకమతము (నాస్తికమత మనుట), కెలకినన్ = జర్చించిన, అందంబు గూడుకొని = వానితో తాను జేరి, ఛలంబునన్ = వ్యాజము చేత, సుగతున్ = బుద్ధదేవుని, సర్వజ్ఞుఁడు = సర్వ మెఱింగినవాఁడును బుద్ధుఁడును.

శా. ప్రఖ్యాతుండవు దైత్యులందు మును, పా పై నొక్క నీ కా యశో
భిఖ్య న్నేనును జేర్తు, మే యొసఁగుఁ దప్పింపన్, వ్రతం బొక్కఁడే
ముఖ్యంబై యొనరింతు, దాని సఫలంబు న్సేయఁగా లేవుగా?
'సఖ్యం సాప్తపదీన' మ న్నన మిథ స్సాంగత్య మూహించుచున్. ౩౭

౩౭. (నీవు), మునుపు = మొదలనే, దైత్యులందున్ = రక్కసులందు, ప్రఖ్యాతుండవు = ప్రసిద్ధుఁడవు, ఆపైన్ = దానికి తోడుగా, నేనును, నీకా = నీకన్ననో, యశః అభిఖ్యన్ = కీర్తియొక్క శోభను, జేర్తున్ = కూర్చెదను, మే ఒసఁగున్ = దేహముయొక్క యీవిని, తప్పింపన్ = మానను, ముఖ్యంబై = ప్రధానముగా, వ్రతంబొక్కఁడే = ఒక వ్రతమునే, ఒనరింతున్ = ఆచరింతును, సఖ్యమ్ = చెలిమి, సాప్తపదీనమ్ = ఏడు అడుగులు కూడ నడచిన నిర్వటిల్లునది; అను - మన - మిథస్సాంగత్యము = ఒండొరులతోడి సంగతిని, ఊహించుచు తలపోయుచు, దానిన్ = ఆవ్రతమును, సఫలంబున్ = నెఱవేఱినదానినిగా, చేయఁగా లేవుగా = చేయలేవా (చేయుమాయనుట.)

తా.—నీవు మొదలనే రక్కసులలో కీర్తిమంతుఁడు, 'నేనును నీకు ఇంకనుం గీర్తికలుగునట్లు చేసెదను; నీకు నాదేహము నిచ్చెదను గాని మానను; నేను నిత్యమును తప్పక ఆచరించునట్టిది ఒక వ్రతము గలదు. అది ఈదినము జరుగునట్లు నీవు సాయపడుము. ఏడు అడుగులు కూడినడిచినవారికి సఖ్యము కలుగు నన్న సుద్దిప్రకారము మనకు చెలిమి కలిగినది. ఆచెలిమిని తలంచి నాకోరికను నెఱవేర్పుమా.

'ప్రఖ్యాతుండవు' - 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాత విశ్రుతాః' - అమ. - 'దైత్యులందు' - కుంభజానుఁడుదితికి సుతుఁడు కాకున్నను దైత్యుఁ డనుట "దానవాసురదైత్యానాం మైక్యమే వాభిసమ్మతమ్" - కా. క. ల. అనుకవిసమయముంబట్టి. — 'అభిఖ్యన్' - 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' - అమ. 'ఒసఁగు' = ఈవి. "చూచిసామాజికులు దమసొమ్ము లెల్ల। నొసఁగులుగ నైన" - ప్ర. భా. ప్ర. ౪ (౧౦౧). 'మే' - "కాయము పేళ్లై వెలయును। మే యన నొడ లనఁగ మేను మెయి యన" - ఆం. సం. 'ముఖ్యంబై' - ఇట ఐ యనునది కలిమివాచకము గాదు, "ముఖ్యముకలిగి" అన్న నన్వయింపదు, కావున ఐ, యనఁగా కాన్ అని గ్రహింపవచ్చును. ఉ. వాఁడురాజై (రాజుగా) ఉన్నాఁడు ఇదినాకు ముఖ్యమై

(ముఖ్యముగా) చేయుచున్నాను; ఒండె-ప్రకృతక్త్వార్థకమును హేత్వర్థకముగా గ్రహింపవచ్చును - ముఖ్యమై = ముఖ్య మగుటంబట్టి-చూ. ప్రౌ. వ్యా. క్రియా. ౧౫.-'సఖ్యం సాప్తపదీనం స్యాత్' అమ.-సప్తభిఃపదైరవాప్యతే = ఏడుపదములచేత పొందఁబడునది. "సప్తపదోచ్చారణసాధ్యమ్" అని కుమార 5 (39) టీకలోమల్లి. "పదైః" అనుపదమునకు అడుగులుపదములును అర్థముకావున ఏడు అడుగులు కూడనడచుటచేత లేక ఏడుపదములు ఉచ్చరించుటచేత అనియర్థము. 'మిథోన్యోన్యం రహస్యపి' అమ.

వ. అది యెద్ది యంటేని. 38

క. ఈకుఱుంగటి యీకురుఁగుడి । వైకుంఠునిఁ బాడి వత్తు వ్రతముగఁ, దత్సే
వాకృతికడపట నశనము । నీ కౌదు, న్ముఖ్య మిదియ నేఁ డగుఁ దుదకున్. 39

39. ఈ....నిన్ = ఈ కుఱుంగటి = ఈ సమీపమందలి - ఈ కురుఁగుడి-తిరుక్కుఱుంగుడియను పేరిక్షేత్రమందలి - వైకుంఠునిన్ = నారాయణుని, వ్రతముగన్ = ప్రతిదిన నియమ ప్రకారము, పాడి = పాటచే స్తుతించి, వత్తున్ = వచ్చుచుందును, తత్సేవాకృతి కడపటన్ =ఆభగవంతుని కొలువు యొక్క చేఁతకు తుదను, నీకున్, అశనము = ఆహారము, అగుదున్, నేఁడు = ఈ దినము, తుదకున్ = చివరకు, ఇదియ = నీకు ఆహారమ నగుటయే, ముఖ్యముగన్ = ప్రధానముగా (తప్పకుండ), అగున్.

తా.—నా ప్రతిదిన నియమము ప్రకారము ఈ సమీపపు కుఱుంగడికిపోయి అందలి నారాయణునికి స్తోత్రములు పాడి ఆ సేవయయిన తర్వాత వచ్చి నీకు ఆహారమ నయ్యెదను. ఈ దినము మరలి వచ్చి నీకు ఆహారమ నగుట తప్పదు.

ఉ. అంచు నతండు పల్క, దరహాసితఁ జెక్కిలిఁ గొట్టి లెస్స పం
డించితి వోయి దాసరి, వనం దెరవాటులు గొట్టిగొట్టి మే
న్పెంచి విరక్తి దాసరివి, నిన్నఁగదా యయినాఁడ, వీ మమున్
గొంచెముఁ జేసి త్రాడ్గొఱికికోఁ దలపోసెదు, మెచ్చితి న్నినున్. 40

40. ....దరహాసితన్ = చిఱునవ్వుగల వాఁడగుటతో (చిఱునవ్వునవ్వుచు), చెక్కిలి=దాసరి యొక్క చెంపపయి, ...దాసరి = ఓ దాసరీ, లెస్స = చక్కఁగా, పండించితివి ఓయి = వంచించితివిరా, వనిన్ = అడవిలో, తెరవాటులు = (తెరువరులను కొట్టి దోఁచుకొనుటయను), దారిదోఁపుళ్లను కొట్టికొట్టి = నిత్యముంగావించి, మే = దేహమును, పెంచి = బలిపించి, నిన్నన్ కదా, విరక్తిన్ = వైరాగ్యముచేత, దాసరివి = హరిదాసుఁడవు, అయినాఁడవు, ఈ-మమున్ = నన్ను, కొంచెముచేసి= చేలుపటిచి (వంచించి), త్రాడుకొఱికికోన్ = (జంతువేదేని తన్నుకట్టిన త్రాటిని కొఱికితప్పించుకొని పాఱిపోవునట్లు) తప్పించుకొని పోవుటకు, తలపోసెదు = కోరుచున్నావు, నిన్నున్ మెచ్చితిన్.

తా.—నిన్ను నమ్మరాదు, నీవు శక్తి కలంతకాలము దార్లు గొట్టినవాఁడవు. ఈ నాఁటికి ఇది సులభజీవన మని లేనివైరాగ్యము నటించుచు దాసరివేసము వేసినాఁడవు. మోసము చేయుటకు మంచి పొందికగా మాటలు కల్పించితివి. నన్ను పరమజాగరూకుని తప్పించుకొని పోఁజూచుచున్నావు. నీకు నేను మోసపోను జుమా.

దరహాసము హేళనముచేత. చెక్కిలి గొట్టుట-లాలనచేసినట్లుగానే తన శక్తిని చూపుటకును, నోరు మూయు మనుటయు;—పండించితివి-"వంచించె ననుటకు బండించె ననఁగను గిఫరించె ననఁగను గేరుచుండు"-ఆం. భా. "మార్గచోరకసంజ్ఞ మనుఁ బొలపరియనఁ । దెరవాటుకాఁ డనఁదేజ

రిల్లు"-ఆం. భా. "నిరంతర తాళీదళసంపుట ప్రకర కాంతారంబునం దర్థపుం। దెరవాటుల్ తెగి కొట్టి"-మను. తెరవాటు కొట్టి = తెరవాటుగా కొట్టి, "(తెరవు ఆటు)" శ. ర. తెరవు + వాటు (వైచుట = కొట్టుట) అని నేఁ దలంచెద. "వాటు దాఁకి ముక్కు ప్రయ్యలై పడె ననిః ముదిత కోక కొంగు మూసికొంచు" - పంచ. మెచ్చితిఁ నినుఁ = నీటక్కు నేఁ గనుగొంటి నని భా.

శా. ఏరాజ్యంబు నరుండు నోరి కడివో నీబోధ మాలించు? నిం
కేరాజ్యంబు నరుండు బాసకయి మే నీఁ దాన యేతెంచుఁ? దీ
పార న్నేఁ జననీమియు న్నగిడి నీవా రామియుం దెల్ల; మే
లా రంతు, ల్పలుపల్కు లంత్యకుల, యేలా చింత, లేలా వగల్. ౪౧

౪౧. ఏ రాజ్యంబునరుండు = ఏ దేశపు మనుష్యుఁడు, నోరికడి=నోటిలోని కబళము, పోఁ= తప్పిపోవునట్లుగా, ఈ బోధము = ఇప్పటికి పోనిమ్మనెడి యీ యుపదేశమును, ఆలించుఁ = వినును,....బాసకయి = తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొనుటకై, మేను ఈఁ = తనదేహమును ఇచ్చువాఁడై, ...తీఁపు ఆరఁ = నీకు సంతోషము కలుగునట్లుగా,....చననీమియుఁ = పోనీయననియు, నీవా = నీవన్ననో, రామియుఁ = రావనియు, తెల్లము = స్పష్టము. అంత్యకుల = కడపటిజాతివాఁడా (మాలవాఁడా), రంతుల్ = రచ్చలును, పలుపల్కులు = పెక్కుమాటలును, ఏలా = ఎందులకు, చింతలు = విచారములు, ఏలా.... వగలు = దుఃఖములు, ఏలా.

తా.—ఎవ్వఁడును నోటిఘుండటి కబళమును వదలుమన్న వినఁడు, ఎవఁడును తనప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చుకొనుటకు దేహ మిచ్చువాఁడై మరలరాఁడు, నేను పోనీయ ననుటయు, నీవు పో వనుటయు నిశ్చయము. పెక్కుమాటలాడి రచ్చచేయుటచేత ప్రయోజనము లేదు, నీవు ఎంత విచారించినం బ్రయోజనము లేదు, అట్లే ఎంతదుఃఖించినను ప్రయోజనము లేదు.

రంతు-"రట్టు రట్టడి రద్ది ర ద్దుప్పత। రంతు గొహారు గో రనఁగ వెలయు। నాఘోషణ సమాఖ్య"-ఆం. భా.

తే. అనిన జెవిఁ మూసి నారాయణా యటంచు। నతఁడు నను నమ్మ వేఁబిపిశితాశి? యొక్క
శపథమున నమ్ము మని వాఁడు సమ్మతింప। వేనవే ల్సత్యములు పల్కి వినకయున్న. ౪౨

౪౨. అనినఁ = రక్కసుఁ డన్నయామాటకు, చెవిమూసి =(వినఁగూడనివి ఇంక నేమి పల్కునో యని) చెవులు మూసికొని, నారాయణా అటంచు = ఆదురుక్తి విన్నపాపము పోవుటకై నారాయణ నామోచ్చారణముచేసి, అతఁడు = ఆ దాసరి, పిశితాశి=ఓయిపొలదిండీ, నను, నమ్మవేఁ= నమ్మనియెడల, ఒక-శపథమునఁ = ఒట్టుచేత, నమ్ముము అని, వాఁడు = రక్కసుఁడు, సమ్మతింపఁ = ఒప్పుకొనఁగా, వేనవేల్ = వేలకొలఁది, సత్యములు = ప్రమాణములు, పల్కి, వినక యున్నఁ = ఆ ప్రమాణములకు రక్కసుఁడు ఒప్పుకొనకుండఁగా, (అని యనంతరమున కన్వయము).

ప్రథమపాదమున ప్లుతయతి. 'నమ్మవేఁబిశితాశి'-ఏనిశబ్దము నికారమునకు అచ్చేని హల్లేని పరమైనప్పుడు లోపంబు వైకల్పికంబు;-రెంటను లోపమున కుదాహరణములు.

"ఎందే డెందము కందళించు రహిచే నేకాగ్రత న్నిర్వృతిఁ।
జెందుం గుంభగతప్రదీపకళికాశ్రీ దోఁపనెందెందుఁ బో।
కెందే నింద్రియముల్ సుఖంబుగను నాయింపే పరబ్రహ్మమా।
నందో బ్రహ్మ యటన్న ప్రాఁజదువు సంతర్బుద్ధి నూహింపుమా."-మను.

పిశిత = మాంసమును-ఆశీ = తినువాఁడు.

"శపనం శపథః పుమాన్," "సత్యం శపథతథ్యయోః"-అమ. "వేనవేలు,...వేలు + వేలు. పెక్కు-వేలు. 'వేనవేలు మస్తకములు వేనవేలు। కన్నులును వేనవే ల్బాలుకలును గలుగు। మూర్తిని'-హరి. పూ. ౭ ఆ. ౪. ౨.

ఉ. ఎవ్వనిచూడ్కిఁ జేసి జనియించు జగంబు, వసించు నిజ్జగం
బెవ్వనియందు, డిందు మఱి యెవ్వనియం దిది, యట్టి విష్ణుతో
నివ్వల నొక్క వేల్పు గణియించిన పాతకి నౌదు నేఁడ నే
నెవ్విధనైన ని న్గదియనేని, యన న్విని బంధ, మూడ్చినన్. ౮౩

౮౩. నేఁడ = ఈ దినమే, నేను, ఎవ్విధినైనన్ = ఏవిధానమునఁగాని, నిన్, కదియనేని = చేరనైతినా, ఎవ్వని చూడ్కిఁజేసి = ఏ విష్ణువుయొక్క కటాక్షముచేత, జగంబు = లోకము, జనియించున్ = పుట్టునో, ఇజ్జగంబు = ఈ లోకము, ఎవ్వనియందున్ = ఏ విష్ణువునందు, వసించున్ = స్థితినొందునో, మఱి = పిమ్మట, ఇది = ఈ లోకము, ఎవ్వనియందున్ = ఏ విష్ణునియందు, డిందున్ = లయించునో, అట్టి విష్ణుతో = సర్వవ్యాపకుఁడైన యా విష్ణుదేవునితో, ఇవ్వలన్ = తదన్యుఁడయిన, ఒక్క వేల్పున్ = ఒకదేవతను, గణియించిన పాతకిన్ = లెక్కపెట్టిన పాపాత్ముఁడను, ఔదున్ = అగుదును, అనన్ = అని దాసరి శపథముపల్కఁగానే, విని = రాక్షసుఁడు ఆలకించి, బంధము = కట్టును, ఊడ్చినన్ = విప్పివైవఁగా (అవతలి కన్వయము).

"తా.—నేను ఏ విధాననైనను ఈ దినము మరల నీ కడకు రాకపోయితినా సృష్టిస్థితిలయ కారుఁడైన విష్ణువుతో వేఱువేల్పును సాటి చేసినపాపానం బోదును" అని యాదాసరి శపథము పల్కఁగా, రక్కసుఁడు దానికి ఒప్పుకొని ఆతనికట్లను ఊడ్చివైచెను.—ఇందు విష్ణువునకు మఱియే వేల్పును సాటిగాఁ డని వైష్ణవుఁ డయిన యా దాసరియొక్క భక్తియు ఆయనతో ఒండొకవేల్పును సాటిసేయుట కన్న మహాపాతకములే దనియు స్పష్టపడుచున్నది.

చ. అతఁడు తదల్పపాపఫల మందుట నుంకము దీఱి పోయి, త
చ్ఛతదళపత్త్రనేత్రునకుఁ జాఁగిలి మ్రొక్కి, రణద్విపంచి యై,
స్తుతికలితప్రబంధములఁ జొక్కఁగఁ బాడి, యసత్యభీభర
ద్రుతగతి వచ్చి, రాత్రిచరుతో వ్రతపూర్తి గతార్తి నిట్లనున్. ౮౪

౮౪. అతఁడు = ఆ దాసరి, తత్....టన్-తత్ = ఆ బంధన మనెడి-అల్పపాప ఫలము = లఘు దురితముయొక్క కార్యమును (తన పాపశేషలేశముయొక్క ఫలమైన యా బంనధమును), అందుటన్ = అనుభవించుటచేత, నుంకము = (భగవత్సేవకై నాఁడుకలిగిన) ప్రతిబంధకము, తీఱి = తొలఁగి, పోఁగా, పోయి = తానేఁగి, త....కున్-తత్ = ఆ(కురుంగుడిలోని)-శతదళపత్త్ర నేత్రునకున్ = కమలాక్షుఁడైన శ్రీహరికి, చాఁగిలి మ్రొక్కి = దండప్రణామ మాచరించి, రణత్ విపంచి= మ్రోయుచున్న వీణకలవాఁడై, స్తుతి కలిత ప్రబంధములన్ = స్తోత్రములతోఁ గూడిన పాటలను, చొక్కఁగన్ = శ్రీహరి ఆనందించునట్లు, పాడి = గానముచేసి, అస....తిన్-అసత్య = అనృతము వలని - భీ = భయముయొక్క-భర = భారముచేతనయిన - ద్రుత = శీఘ్రంపు - గతిన్ = నడకచేత, వచ్చి = (రక్కసునికడకు) ఏతెంచి, వ్రతపూర్తిన్ = వ్రతముయొక్క నెఱవేఱుటచేత, గత ఆర్తిన్= పోయిన పీడచేత, ఇట్లు అనున్:

తా.—ఆ దాసరికి ఏ పాపలేశము శేషించియుండెనో దానిఫలమే ఆ బంధనము, తదనుభవము చేత ఆ పాపలేశము తీఱిపోయినది, అంతట నాతఁడు తటాలున కురుంగుడికి పోయి విష్ణు దేవుని కీర్తనలు ఆయన మెచ్చునట్లు పాడి, అసత్యదోషము తనకు తగులక యుండునట్లు వడివడిగా రక్కసుని కడకు వచ్చి తనవ్రతము పూర్తియైన సంతోషముచేత వానితో నిట్లు వక్కాణించెను.

అల్పపాప-పాపము ఫలానుభవముచేతనేని తపస్సుచేతనేని క్షయింపవలయును. బహుజన్మ సంచిత మంతయు దాసరికి భగవత్సేవచేత నశించినది. ఇంచుక శేషము ఇంకను ఉన్నందున తత్ఫలముగా ఆ బంధనము సంప్రాప్తించినది. దాని ననుభవించినందున ఆ శేషముకూడ తీఱిపోయినది. అంతట నాతఁడు పోయి భగవంతుని స్తోత్రములు ఆయన హృదయమునకు పరమానంద మగునట్లు పాడి అసత్యదోషము తనకుం దగులకుండునట్లు వడివడిగా రక్కసునికడకు వచ్చి తనవ్రతముపూర్తి యైన సంతోషముతో నిట్లు వక్కాణించెను.

చొక్కఁగన్-ఈతఁడు పాపశేషకృతమైన యా ప్రతిబంధకము తీఱిన మహాసంతోషముచేత నిత్యముకన్న రసోత్తరంగముగాఁ బాడినందున. అసత్యభీ-మాట తప్పినయగౌరవము గాదు, మఱియే మన, హరితో నితరదేవతను సాటిచేయు పాతకము, కావుననే 'భర'ము, 'భరము'వలననే కావడి మోచువానివలె వడిగా నడచుట.

ఉ. నీ చెఱఁ బాసి, పోయి, రజనీచర, చక్రి భజింప, ముక్తి పొం
దే చెర, యే చెఱిం దవులనే, నిఁక, నుండఁగఁ జూడు, పంచుచో
నేచరణంబు లేయుదర మేయుర మేశిర మేకరంబు, లీ
వా చరణంబు లాయుదర మాయుర మాశిర మాకరంబులున్. ౪౫

౪౫. రజనీచర = ఓరి రేద్రిమ్మరీ (రక్కసుఁడా), నీచెఱన్ = నీ బందినుండి, పాసి = ఎడసి, పోయి = ఏఁగి, చక్రిన్ = హరిని, భజింపన్ = సేవింపఁగా (నాకు), ముక్తిపొందు = మోక్షానుభవము, ఏచెర = వర్ధిల్లినదిరా, నేను, ఇఁకన్, ఏ చెఱన్ = ఏ నిర్బంధముననూ, తగులన్=చిక్కను, పంచుచోన్ = నన్ను కట్టువదలించి పంపునప్పుడు, ఏ చరణంబులు = ఏ పాదములు, ఏ ఉదరము = ఏ కడుపు, ఏ ఉరము = ఏ ఱొమ్ము, ఏ కరంబులు = ఏ చేతులు, (ఉండినవో), ఈవు, ఆ చరణంబులు....ఉండఁగన్ చూడు = సరిగానుండఁ జూచుకొమ్ము.

తా.—నా వ్రతము నెఱవేఱినది, నాకు ముక్త్యనుభవము చేకూడినది. ఇఁక నాకు చెఱ భయములేదు. నావలన ఏ మాయయు లేదని నీవు పంపునప్పుడు ఎట్లుండినవో నా యవయవములను అట్లుండఁ జూచుకొమ్ము.—వృత్త్యను ప్రాసము.

తే. అనినఁ దత్సత్యమునకు నే త్రాంబు లురులఁ। బ్రమద పులకితగాత్రుఁడై పాఱు టనుర
యినుని మధ్యందినపుటెండ దనదు పెద్ద। బట్టతల మించఁ బ్లవుఁ జేరఁ బాఱు తెంచి.

౪౬. అనినన్ = ఇట్లు దాసరి చెప్పఁగా, పాఱుటనుర = ఆ బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, తత్ సత్యమునకున్ = ఆ దాసరియొక్క ప్రతిజ్ఞానిర్వహణమునకు, నేత్రాంబులు = ఆనందబాష్పములు, ఉరలన్ = రాలుచుండఁగా, ప్ర....డు-ప్రమద = హర్షముచేత-పులకిత = గగుర్పొడిన్న - గాత్రుఁడు = దేహముకలవాఁడు, ఐ, ఇనుని మధ్యందినపుటెండ = సూర్యుని మధ్యాహ్న పుటాతపము, తనదు పెద్ద బట్టతలన్ = వెంట్రుకలులేని తన పెద్దశిరోభాగమందు, మించన్ = మెఱయుచుండఁగా, ప్లవున్ = మాలవానిని, చేరన్ = కలయుటకు, పాఱు తెంచి = పరుగునవచ్చి. (పైకన్వయము).

తా.—దాసరి యిట్లు చెప్పఁగా, ఆతనిసత్యమునకు ఆ బొమ్మరాకాసి ఆనందబాష్పములు గురియుచు ఒడలెల్ల గగుర్పొడిచి తనపెద్దబట్టతలపై మధ్యాహ్నపుమిడియెండ మెఱయుచుండ, ఆ దాసరిం గూడుటకు పరుగున వచ్చెను.

పాఱుటసుర =(పాఱుఁడు + అసుర); "పాఱుఁడనఁ బుడమివేల్పన బాఁపఁ డనఁగ। జన్నిగట్టిన విప్రుండు జగతిబరఁగు." ఆం. సం. వృత్తియందు డుజ్ఞు పోఁగా పాఱు శేషించును. "పాఱువాఁడు," తర్వాత కర్మధారయటుగాగమముచే "పాఱుటసుర."

ఉ. కొండయుఁబోలె భక్తి వల గొంచు నె, వాఁడు నిజద్రుమభ్రమీ
హిండన వ్రాలుపాకలపు టేనుఁగుఁబోలె, నొసల్తదంఘ్రులం
దుండ, రొద న్మహాగిరులు హోరనఁ, బ్రస్తుతి వ్రాలి, దంష్ట్రికా
దండము లెత్తి పట్టిన పదం, బొకఁ డొక్కఁడ నెత్తిఁ జేర్చుచున్. ౪౭

౪౭. వాఁడు = ఆరక్కసుఁడు, కొండయుఁబోలెన్ = తానొక కొండయోయనునట్లు, భక్తిన్ = ప్రపత్తితో, వలగొంచునె = (దాసరికి) ప్రదక్షిణము సేయుచునే, నిజ....నన్ - నిజ = తనయొక్క (తన్నుఁగట్టియున్న) ద్రుమ = వృక్షమునందు (వృక్షముక్రింద)- భ్రమీ = బవిరిగా - హిండనన్ = తిరుగుటచేత, వ్రాలుపాకలపు ఏనుఁగువోలెన్ = పడెడు పాకలవ్యాధియుక్తమైన యేనుఁగువలె, నొసలు = తనఫాలము, తత్ అంఘ్రులందున్ = ఆదాసరియొక్క-అంఘ్రులందున్ = పాదములందు, (ఏనుఁగుపక్షమున ఆవృక్షమూలములందు), ఉండన్ = తగులునట్లుగా, రొదన్ = పెనుమ్రోఁతచేత, మహాగిరుల్ = పెద్దకొండలు, హోరు అనన్ = మాఱుమ్రోఁగఁగా, (ఇదియు ఏనుఁగునకు అన్వయించును), ప్రస్తుతిన్ = స్తోత్రముతో (స్తుతించుచు), వ్రాలి = త్రెళ్లి, దంష్ట్రికాదండములు = కఱ్ఱలవంటి కోఱలను, ఎత్తి = పైకిఎత్తి, పట్టినపదంబు=(ఆకోఱలతో) పట్టుకొన్నపాదము, ఒకఁడొక్కఁడ= ఒక్కటొక్కటిగా, నెత్తిన్ = తనశిరమందు, చేర్చుచున్ = ఉంచుచు (పైకన్వయము.)

తా.—ఆరక్కసుఁడు కొండ తిరిగినట్లుగా దాసరికి భక్తితో ప్రదక్షిణముగావించినవాఁడై (ఉత్ప్రేక్ష), పాకలపుటేనుఁగు ఏవిధముగా తనకట్టుకంబమైనచెట్టుచుట్టును బమ్మెరతిరిగి, గిరులు మాఱు సెలంగునట్లు రొదవెట్టుచు దానివేరులకు తననొసలు తగులునట్లు పడునో, ఆతీరున దాసరిపాదములకు తననొసలు తగులునట్లుగాను కొండలు మాఱుసెలంగునట్లు రొదతో నాతని స్తుతించుచును, వ్రాలి (ఉపమ), కోఱలతో అతనిపాదములు నెత్తి ఒకటొకటిగా తనశిరంబునం జేర్చి.

'భ్రమీ' అని ఈకారాంతము.-"భ్రమిః, స్త్రీ, (భ్రమ + బాహుళకాత్ ఇః), 'భ్రమణమ్ భ్రమః' ఇత్యమరః, 3 ౨ ౬॥ భ్రమీ ఇతి భరతః॥ (మణ్డలాకారగతిః)" అని రాధాకాంతీయము. "వలగొను-దే. స. క్రి. (వలను + కొను) ప్రదక్షిణించు. 'ప. యథోచితప్రకారంబున వీడుకొని వలగొని మగిడిరి." సం. 'కృష్ణం కృత్వా ప్రదక్షిణమ్.' భార. ఉద్యో 3. ఆ. శ. ర. "గదాహతికి నాత్మఁ గొంకక యెదిర్చి రాఁగా నిదో। గదా యనుచుఁ ద్రిప్పిరాక్షసుఁడు వైచె గాఢభ్రమీ। నదత్కనకకింకిణీనటనజాగ్రదుగ్రార్భటీ। పదావదమహాగుహావలభి యైనశూలంబునన్" మను. "లోలైరరిత్రైశ్చరణైరివాభితో। జవాద్వ్రజన్తీభి రసౌ సరిజ్జనైః। నాభిః ప్రతేరే పరితః ప్లవోచిత భ్రమీనిమీలల్లలనావలమ్బితైః।" మాఘ. 2 (71) ["భ్రమీ = భ్రాన్తిః" అని మల్లి. టీక.] "నొసలు నెన్నొసల్ నుదురు నెన్నుదు రనంగఁ దనరు ఫాలంబు." ఆం. సం.—"అఙ్ఘ్రిర్నా పాదమూలయోః" మేదిని.—"ఒప్పు ధ్వనిపేళ్లు రొద యన నులివునాఁగ" ఆం. సం. 'భ్రమాహిండని' అనుపాఠమున ఆహిండన-(ఆ + హిణ్డ)-"హిణ్డన్తే చ పథా రాత్రౌ" హలాయుధః;-చూ. పీఠికలో "హిండిత".

శా. ఈసర్వంసహ దేవదానవమహీభృన్మౌనివాచాతప
శ్శ్రీసర్వస్వము నేతదన్యకృతులం జెప్పంబడు. ఘోర మౌ
నీసత్యం బురరీకృతాంత, మిల నెం తే వృద్ధనై మంటి నే,
నాసత్యం బిఁక నిన్నుఁబోలెఁ గృతసంధా ధూర్వహు ల్లేమికిన్. ౪౮

౪౮. ఈసర్వంసహన్ = ఈభూలోకములో, దేవ....ము-దేవ = దేవతలయు-దానవ = అసురులయు - మహీభృత్ = భూపతులయు - మౌని = తపస్వులయు - వా....ము - వాచా = వాగ్రూపమయిన-తపః = వ్రతముయొక్క-శ్రీ = సమృద్ధియొక్క-సర్వస్వము = సకలధనంబును, ఏ....లన్-ఏతత్ = ఈ శరీరదానముకంటె - అన్య = వేఱయిన - కృతులన్ = పనులయందు, చెప్పంబడున్ = ప్రశంసింపఁబడును, ఘోరము ఔ నీసత్యంబు = ఇంతదారుణ మైన (అనఁగా శరీరప్రదానరూపమయిన) నీ ప్రతిజ్ఞ, ఉరరీకృత అంతము = అంగీకరింపఁబడిన (నెఱవేర్పఁబడిన) నిశ్చయముకలది (నిశ్చయముగా నెఱవేర్పఁబడినది), నేన్, ఎంతేన్ = మిక్కిలి, వృద్ధను ఐ = ముసలివాఁడనై, మంటిన్ = జీవించియున్నాను, ఇఁకన్, నిన్నున్, పోలు....ల్ - దొరయునట్టి - కృత = చేయఁబడిన - సంధా = ప్రతిజ్ఞయొక్క-ధూర్వహుల్ = సాధకులు, లేమికిన్ = లేరమటకు, నాసత్యంబు= నా ప్రతిన.

తా.—ఈ లోకములో దేవాసుర భూనాయక మౌనులు ఇట్టి శరీరదానమందుఁగాక ఇతర కృత్యంబులందు తమ వాక్సత్యంబును నెఱవేర్చుకొన్నవారు కలరుగాని నీవలె అతిదారుణమయిన శరీరదాన ప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చినవా రెవ్వరును లేరు. నేను బహులవృద్ధుఁడను. నేను చక్కఁగా ఎఱుంగుదును. నీ వంటి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహకులు జగత్తులో లేరని ప్రతిజ్ఞ చేయుచున్నాను.—వ్యతిరేకాలంకారము.

"అమరు వ్యతిరేకము విశే। షము వచియింపఁగ విషయి విషయములలోనన్। తమినె వెలుఁగు నెల, పగలే। కమలము, నీ ముఖము సర్వకాలములందున్-అ. సం. "సర్వంసహా వసుమతీ వసుధోర్వీ వసున్ధరా," "దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయానకమ్," "అఙ్గీకృత మురరీకృత మూరీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజాతమ్," "సంధాప్రతిజ్ఞామర్యాదా। ధూర్వహే ధుర్య ధౌరేయధురీణా స్సధురన్ధరాః" - అమ.—వృద్ధను-"వృద్ధాదులడుజ్జునకు లోపంబు విభాష నగు" - బాల. తత్స. ౫౬. అంధువలన 'వృద్ధు' అయినది. అటుపై ఆస్మద్విశేషణమగుటంబట్టి ఏకత్వంబున నుప్రత్యయంబును దానికి ముందుండు ఉత్వంబున కత్వంబును. చూ. బాల. కార. ౩౩, ౩౪.

ఈ పద్యమున తృతీయపాదమున నిత్యయతి.—"ఏని యనునాంధ్రశబ్దముతో। నదికిన పూర్వపదముతుదివ్రాయికి న। చ్చైనను వ్యంజనవర్ణం। బైన రచింపుదురు నిత్యయతు లనుచుఁగవుల్." అప్పకవి. ఇందువలన నిట వ్యంకనయతి చేయఁబడినది.

చ. ఇతరులు నీకు నీడె మతి? యీధృతి, నీ స్మృతి, నీబుధేరిత
స్థితగతి, నీమురారిపద సేవన జీవనవస్తతిన్, సమా
దృత కలగాన సింధు లహరీ ప్లవన ప్లవభావ భా గురు
శ్రుతి తత బద్ధ తుంబికిఁ గుఱుంగుడినంబి కృపావలంబికిన్. ౪౯

౪౯. మతి = ఘుతియును, సమా....కిన్ - సమా దృత = మిక్కిలి ఆదరింపఁబడిన - కలగాన = తియ్యని పాటయనెడు - సింధు = సముద్రముయొక్క - లహరీ = అలలయందు (అలలను) - ప్లవన = ఈఁదిదాఁటుటయందు-ప్లవభావ = తేపతనమును - భాక్ = పొందియున్న - ఉరు = శ్రేష్ఠ

మైన - శ్రుతి = నాదము (లేకనుతి) కలది యగునట్లుగా - తత = వీణయందు - బద్ధ = కట్టఁబడిన - తుంబికిన్ = సొరకాయగలవానికి, కురుం....కిన్ - కురుంగుడి = కురుంగుడియనెడి క్షేత్రమునందలి - నంబి = భగవంతునియొక్క - కృపా = కరుణను - అవలంబికిన్ = పట్టుకొనియుండు వానికి, నీకు, ఈ ధృతిన్ = ఈ ధైర్యమునందును, ఈ స్మృతిన్ = ఈ జ్ఞప్తియందును, ఈ....తిన్ - ఈ - ఋత = సత్యమయిన - ఈరిత = భాషితమునందు - స్థిత = నిలుకడగల - గతిన్ = చరిత్రమందును, ఈ - మురా....తిన్ - మురారి = శ్రీహరియొక్క - పద = చరణములయొక్క - సేవన = కొలువనెడు - జీవనవత్ = బ్రదుకుగల - మతిన్ = బుద్ధియందును, ఈడె = సమానులా.

తా.—నీవు మధురమయిన హరిస్తోత్రగాన సముద్ర పుటలలను దివ్యనాదప్రదముగా తుంబి కట్టిన నీ వీణయనెడి తెప్పచేత దాఁటుచున్నావు; కురుంగుడి భగవంతుని కరుణ నీకు పట్టుగొమ్మగా నున్నది, అట్టి నీకు ఈ ధైర్యమందు, ఈ జ్ఞప్తియందు, ఈ మాటనిలుకడయందు, శ్రీహరిసేవనమే పరాయణమైన యీ బుద్ధియందును సాటి యెవ్వరును లేరు.—వ్యతిరేకాలంకారము.

'ధృతి ర్ధారణధైర్యయోః,' 'సత్యం తథ్యం ఋతం సమ్యక్,'-అమ. "సప దీరితాః ఖలు లగన్తి గిరః" మాఘ 9 (69). "తేన వా గపరుషా పరుషాక్షర మీరితా" రఘు. 9 (8)-'మధురైవవాగుక్తేతి ఫలితార్థః' అని మల్లి. పా. 'పదసేవన సేవనవన్మతిన్' = పదసేవయొక్క కుట్టుటకలదైన (అనఁగా పదసేవను చేర్చికుట్టినదైన) మనస్సుదందు.

'ఆదృతౌ సాదరార్చితౌ'-నానా. "దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సిన్ధుర్నా సరితి స్త్రియాం,' 'ఉడుపం తు ప్లవః కోలః,'-అమ. 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః। సా శ్రుతిః సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణా," - అని సంగీతశాస్త్రము. 'తతం వీణాదికం వాద్యమ్,' 'తుమ్బ్యలాబూరుభేసమే'-అమ.

తే. అనిన నాతనిఁ గౌఁగిట నునిచి పలికె। వ్రత మొనర్పించి తని భాగవత వతంస
మోయి రజనీచరేంద్ర నీ యురుకృపాక। టాక్షమునఁ జేసి ధన్యుఁడ నైతి ననఘ.

౫౦. అనినన్ = రక్కసుఁడిట్లు పలికినంతట, భాగవత వతంసము = విష్ణుభక్త శేఖరుఁడయిన యా దాసరి, ఆతనిన్ = ఆ రక్కసుని, వ్రతము ఒనర్పించితి = నా వ్రతమును చేయించితివి, అని, కౌఁగిటన్ ఉనిచి = కవుంగిలించి, పలికెన్ = ఇట్లు వచించెను, ఓయి, రజనీచరేంద్ర = ఓయిరాక్షసోత్తముఁడా, అనఘా = పాపరహితుఁడా, నీ....చేసి - నీ = నీయొక్క - ఉరు = ఎక్కుడైన - కృపా = కరుణతోడి - కటాక్షమునఁజేసి = కడగంటి చూపువలన, ధన్యుఁడన్ = కృతకృత్యుడను, ఐతిని.

తా.—రక్కసుఁ డిట్లు పలుకఁగా, దాసరి "ఓయి అసురవరేణ్యుఁడా, అనఘుఁడా, నీవు ఈ దినము నావ్రతమును నెఱవేర్పించితివి. నేను నీ యత్యంత దయాపూర్ణ కటాక్ష వీక్షణముచేత నా పని నెఱవేర్చికొంటిని," అని పలికెను.

"పుంస్యుత్తం సావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరే తు శేఖరే"-అమ. "భువి దివి నీవలనఁ బొడమెఁ బురుష వతంసా" అని యుండుటచేత 'భాగవత వతంసుఁ డనియుం జెప్పనొప్పు.—"చేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకంబులకును వలనవర్ణకంబునకును తఱచుగ చేసి అనుప్రయుక్తంబగు"-ప్ర. వ్యాకర. ర.

ఉ. బాసలు బండికండ్లు, మఱి ప్రాణభయంబున లక్ష సేసినం,
గ్రాసము కృచ్ఛ్రలబ్ధ, ముడుగ న్వసమే? యిది నీక చెల్లె, నో
భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము దావకీనమే
పో, సమకూరెడిం గులము పొత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతన్. ౫౧

౫౧. బాసలు = ప్రతిజ్ఞలు, బండికండ్లు = నిలుకడలేనివి, మఱి = అటుపైని, ప్రాణభయంబున నా = తనప్రాణముపోవు ననుభయముచేత, లక్ష = లక్షప్రమాణములు, చేసినన్ = (ఆ పన్నుఁడు) చేసినప్పటికిని, కృచ్ఛ్రలబ్ధము = క్లేశముచేత పొందఁబడినదైన, గ్రాసము = ఆహారమును, ఉడుగన్ = వదలుట, వసమే = శక్యమా, ఇది = ఇట్లు దొరకిన యాహారమును వదలుట, నీక = నీకే, చెల్లెన్ = సాధ్యమైనది, ఓ భూసురవంశ్య = ఓయి బ్రాహ్మణకులమున జనించినవాఁడా, పుణ్య....ము-పుణ్యజన రాక్షసులయొక్క - పుణ్యజన అంకము = పుణ్యజనులనెడి పేరు, తావకీనమేపో = నీదే సుమా, కులముపొత్తునన్ = జాతియొక్కయుమ్మడిచేత, దైత్యులకెల్లన్ = రాక్షసులకందఱకును, అంకతన్ = = పేరుగా, సమకూరెడిన్ = కలిగినది.

తా.—ప్రతిజ్ఞలను నమ్మవచ్చునా? ఆపన్నుఁడు ప్రాణము తప్పించుకొనుటకై లక్షప్రమాణము లైనను, చేయును, వానిని నమ్మి క్లేశముచే దొరకిన యన్నమును వదలుకొనుదొడ్డవాఁడు కలఁడా. నీవు ఒక్కఁడవే అట్టి పుణ్యాత్ముఁడవు. బ్రాహ్మణవంశమందు జనించినయోమహాత్ముఁడా, పుణ్యజను లని రాక్షసులకుం గలిగినపేరు నీయొక్కనిదే సుమా, నీమూలముగా కులమునుమ్మడింజేసి వారికిని పేరయి నది. నీయంతపుణ్యాత్ముఁడు లేఁడని భా.—విరుద్ధలక్షణచే ప్రసిద్ధమయినపుణ్యజనశబ్దమునకు యోగము చే పుణ్యులయినజనులు అని అన్యార్థకల్పన చేసినందున నిరుక్త్యలంకారమును, తదుత్థాపిత మైన యుత్ప్రేక్షయు.

"యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ" అమ. బండికండ్లు-బండిచక్రములు తిరుగుడుపడుచుండునుగాన ఆపదమునకు నిలుకడలేనివి యని యర్థము గలిగినది.-రూపకాలంకారము. అంకము = చిహ్నము (పేరును చిహ్నమేగావున ఇటపేరు అర్థము.)

చ. కడుపు మహాక్షుధ న్నకనకంబడ న న్కృతకృత్యుఁ జేయఁ బో
విడిచితి, వేము జాత్యముగ వేధ విధించిన కూడు మీకు, నీ
యెడ నొకకీడు గల్గ, దిఁక నే మనిన, న్నటి నీకు నాన సూ,
బడలిక దీఱ నిత్తనువుఁ బారణసేయుము మైత్రి గల్గినన్. ౫౨

౫౨. (నీ) కడుపు, మహాక్షుధన్ = పేరాఁకటిచేత, నకనకంబడన్ = వాడిపోవుచుండఁగా, నన్ = నన్ను, కృతకృత్యున్ = (నేను) చేయవలసినహరిభజనను చేసినవానినిగా, చేయన్ = చేయుటకై, పోన్ = పొమ్మని, విడిచితివి, ఏము = మనుష్యులమైనమేము, మీకున్ = రక్కసులరైనమీకు, జాత్యముగన్ = జాత్యుచితముగా, వేధ = బ్రహ్మ = విధించినకూడు = నియమించినయాహారము, ఈ యెడన్ = ఈవిషయమందు (అనఁగా మమ్ము భక్షించుటయందు), ఒకకీడుగల్గదు = మీకేపాపముగాని సంభవింపదు, ఇఁకన్ = ఇట్లుసేయక, మఱి ఏ మనినన్ = అందులకు విపరీతముగా నీవేమిపలికినను, నీకున్ ఆనచూ = అట్లు పలుకపలదని నీకు నాయొట్టుసుమా,. మైత్రి కల్గినన్ = నీకు నాయందు చెలిమి కలదేని, బడలికతీఱన్ = నీయలపుపోవునట్లుగా, ఈతనువున్ = ఈనా దేహమును, పారణచేయుము= భుజింపుము.

"అశనాయా బుభుక్షా క్షుత్"-అమ. "భాగురిమతే టాపి క్షుధాచ"-అనిరామాశ్ర. "స్రష్టా ప్రజాపతి ర్వేధా విధాతా"-అమ. ఆన-ప్ర. ఆజ్ఞా. చూ = చుమా. "పారణావిధిః = అభ్యవహార కర్మ" మల్లి. కుమార. 5 (22).

క. ఈమాట న్బ్రారబాచ్చెము । లేమికి నీశ్వరుఁడ కరి నిలింపవిరోధీ,
నామెయి మేదోమయ దృ । ప్తామిషములు మెసవు మన్న, నతఁ డను నార్తిన్.౫౩

నా?—నీ దేహము నాకు వలదు, నన్ను శుద్ధునిం జేసి నాకువచ్చిన యీపాడుజన్మమును తొలఁగింపుము; ఇది నా ప్రార్థన.' అని యుత్తరము చెప్పెను.

ఒల్లక - వలచుధాతువు - రూ. వలవక—'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోః,' 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణా కృపా దయానుకమ్పా స్యాత్'-అమ.'దోస మనంగను దోసఁగు దోసంగు నాఁ। గపటు నాఁ బాపంబు గాఁ దనర్చు' ఆం. భా.

శా. ఘంటాకర్ణుని మించుకర్మ మొకో నా కర్మంబు? మౌనీంద్రులం
దుంట ల్సేయఁడె? మాన్పి యీఁడె భగవం తుం డట్టి శ్రీ? యట్టి శ్రీ
కంటె న్భాగవతుండు మించ నొసఁగం గా లేఁడె? యా మేలు నా
కంటింప న్మఱి రాదె? పూజనము గాదా ప్రాణిమే ల్చక్రికిన్. ౫౮

౫౮. నాకర్మంబు = నా చేఁత, ఘంటాకర్ణునిన్ = ఘంటాకర్ణుఁడను రక్కసుని చేఁతను, మించు కర్మమొకో = అతిక్రమించుచేఁతయా, (ఆతఁడు), మౌని ఇంద్రులన్ = సంయమి శ్రేష్ఠులను, తుంటల్ సేయఁడె = తుండెములుగా చేయలేదా, భగవంతుఁడు = నారాయణుఁడు, మాన్చి = ఆతనికర్మమును పాలియించి, (ఆతనికి), అట్టిశ్రీ = అటువంటి సంపదను, ఈఁడె = ఇయ్యలేదా, భాగవతుండు = భగవద్భక్తుఁడు, అట్టి శ్రీకంటెన్ = ఘంటాకర్ణునికి నారాయణుఁడిచ్చిన సంపదకన్న, మించన్ = అధికముగా, ఒసఁగంగా లేఁడె = ఇయ్యలేఁడా, మఱి = ఇఁకను, ఆ మేలు = ఆ శ్రేయమును, నాకున్ అంటింపన్ రాదె = నీవు నా కొసంగఁగూడదా, ప్రాణి మేల్ = ఒకప్రాణికి చేయు శ్రేయము, చక్రికిన్ = భగవంతునికి, పూజనము కాదా = అర్చన గాదా.

తా.—నే నేమి ఘంటాకర్ణునికన్న ఎక్కువపాపము చేసితినా! ఆతని యాపాపమును పోనడిచి శ్రీహరి ఆతనికి మోక్షసామ్రాజ్యము నీయలేదా. ఆ హరిభక్తులు హరికన్నను హెచ్చుగా ఈయఁగలరు గదా. కావున నీవు నాకు ఆ ఘంటాకర్ణునికి ఆయన యొసంగిన మేలును ఒసంగుము, ఏదే నొక ప్రాణిని సంతోషపెట్టుట హరిపూజనమే గావున, నాకు మేలు సేయుటయు, నీకు హరిపూజనమువలె మహాపుణ్యప్రద మగును.—అర్థాంతరన్యాసము.

ఘంటాకర్ణుఁడు పిశాచనాయకుఁడు; ఆతనిక శ్రీకృష్ణుఁడు ఇంద్రపదవిని, తదనుభవము కొంత కాల మయినతర్వాత, పరమాత్మైక్యంబును అనుగ్రహించెను. అని హరివంశకథ.-"అట్టిమేలు చక్రికి పూజనము గాదా?"-"సంతోషం జనయేత్ ప్రాజ్ఞ స్త దే వేశ్వరపూజనమ్".

వ. అనిన విని మాతంగుం డా తెఱం గే తెఱంగైన సంగతిం బగు ననిన, నాతం;—"డే
నొక్క బ్రహ్మరాక్షసుండఁ, గుంభజానుసంజ్ఞుఁడ, నుగ్రకర్ముఁడనై, యీన్యగ్రోధం
బాశ్రయించి వంచనం బథికపంచజనచర్వణంబు సేయుచుండుదు. పూర్వంబున
సోమశర్మ యను భూబర్హిర్ముఖుండఁ, బ్రాగ్జనిద్విజుండఁ గాన దయనీయుండన;
యొక్క దుష్కరంబున నిట్లైతి నీవు కైటభారిం బాడిన నేఁటి పాటఫలంబు సజలంబు
గా నాకిచ్చితేని బీభత్సకుత్సార్హం బగు నీజన్మంబు వేఁగు, నీకు నార్తరక్షణంబున
నగు సుకృతం బనంతంబు సిద్ధించు, నత్యంత ధర్మసాధనం బగు నిమ్మేను నిల్లుసేరు;"
ననిన, నమ్మేని మాటలకుఁ గల కల నవ్వి యవ్విష్ణుదాసుం డిట్లనియె. ౫౯

౫౯. న్యగ్రోధంబు = వటవృక్షమును, పంచజన = మనుష్య, చర్వణంబు = తినుట, భూబర్హిర్ముఖుండన్ = భూసురుఁడను, ప్రాగ్జని = పూర్వజన్మ, కైటభారిన్ = నారాయణుని, సజలంబుగా

పాకిచ్చితేని = నాకు ధారాదత్తము చేసితివేని, బీభత్స = రోఁత, కుత్సా = నింద, వేఁగుక = తుద ముట్టును.

క. ఇటువంటివి యిట కెక్కుడు। నిట దిగుడువి యొంద నెన్ని యే నిదియును నొ
క్కటి యొకనాఁటిద కాదొక। త్రుటి గీతఫలంబు నొసఁగుదునె యిమ్మెయికిన్?౭౦

టీ. ఏను, ఇటువంటివి = ఇట్టి శరీరములు, ఇటకున్ ఎక్కుడు = ఇంతకన్న ఉత్కృష్టదేహములును, ఇటన్ దిగుడువి = ఇంతకన్న అధమదేహములును, ఎన్ని ఒందన్ = ఎన్ని దేహములను పొందలేదు. ఇదియును = ఈ చండాలదేహంబును, ఒకటి = ఆ మదీయ దేహపరంపరలో నొకటి, (ఇట్లు పోయినవెంటనే మరల వచ్చునదైన), ఇమ్మెయికిన్ = ఈ దేహమును రక్షించుకొనుటకై, ఒక నాఁటిద కాదు = ఒక దినము పాడినస్తోత్రంపు ఫలమును (ఇయ్యను సరియే గదా), ఒక త్రుటి గీత ఫలంబున్ = ఒక చిటికకాలపు హరిస్తోత్రగానఫలము నైనను, ఒసఁగుదునె = ఇత్తునా (ఇయ్యననుట).

తా.—నాకు దేహము ప్రియము గాదు, ఇప్పటికి నేనెత్తిన దేహములకు లెక్క లేదు. ఇంతకన్న ఉత్తమజన్మములను అధమ జన్మములను ఎన్నిటినో ఎత్తినాఁడను, ఆ పరంపరలో నిది యొకటి. ఇట్టి దేహముల పుట్టువునకు విరామమును గోరవలసి యుండఁగా, ఈ దేహముకై అనశ్వర మైనహరి నామకీర్తనఫలమును ఒకనాఁటి ఫలమును కాదు గదా ఒకత్రుటికాలపు ఫలము నేనియు నొసంగను.

త్రుటి యనఁగా అరక్షణము-"స్త్రియాం మాత్రా త్రుటిః పుంసి లవలేశకణాణవః"-అమ. "క్షణద్వయం లవః ప్రోక్తః నిమేష స్తు లవద్వయమ్."—చతుర్థపాదమున ప్లుతయతి.

సీ. దిక్పాలతను వెత్తి తిరిపతనువుఁదోన। యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవుఁ?
కేసరి తను వెత్తి కీటతనువుఁ దోన। యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?
మాతంగ తను వెత్తి మశకతనువుఁ దోన। యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?
ధరణీశ తను వెత్తి దాసతనువుఁ దోన। యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?
తే. సోమయాజుల మెన్నిమార్లాము, శ్వపచ। ఖగకులుల మెన్నిమాఱులు గాము, పాము
గాములము నెన్నిమాఱులు గాము వెండి। కంసరిపుభక్తుల మొకండె కాము గాని.

టీ. వెండి = అట్లుగాక (అనఁగా దిక్పాలకాదులము గాక), కంసరిపుభక్తులము ఒకండె = హరిభక్తులము మాత్రమె, కాము గాని = కా మైతిమిగాని, ఏయేనున్ (ఈ) నీవున్, ఎన్నిమార్లు, దిక్పాలతనువు = లోకపాలదేహమును, ఎత్తి = వహించి (లోకపాలురముగాఁ బుట్టి), తోన = వెంటనే, తిరిపతనువున్ = బిచ్చపు (బిచ్చగాని) దేహమును, ఎత్తము = ఎత్తలేదు - [మనము ఇరువురము హరిభక్తులముగా పుట్ట మైతిమిగాని లెక్కలేనిమార్లు దిక్పాలురముగా పుట్టి వెంటనే బిచ్చగాండ్రముగా పుట్టితిమి-ఇట్లే కడమపాదములందును అన్వయ మెఱుంగునది-ధరణీశ = భూనాయకుని యొక్క, దాస = దాసునియొక్క, కేసరి = సింహముయొక్క, కీట = పురుగుయొక్క, మాతంగ = ఏనుఁగుయొక్క, మశకంపు = దోమయొక్క, సోమయాజులము = సోమయాగము చేసినవారము, శ్వపచ ఖగ కులులము = చండాల పక్షి జన్మలము, పాము గాములము = పాములమును పిశాచములమును.

తా.—విష్ణుసేవ ప్రార్థనీయము, దుర్లభమును; తనువు, క్షుద్రము; ఈక్షుద్రముకై విష్ణుసేవ నొసంగఁ జాల ననుట. ఈ సంసారచక్రములో విష్ణుభక్తికి వెలి యయినయల్పపుణ్యములచే ఉత్తమజన్మములును, పాపములచే అధమజన్మములును వచ్చును; విష్ణుభక్తి యుండిన, నధోజన్మములు రావు; మఱి

ఉత్తమజన్మములకన్నను జన్మాభావమె అనఁగా మోక్షమే ఎక్కుడు గావున, అదియె కలుగును. 'సోమయాజులము' అనుటచేత శ్రౌతకర్మనిష్ఠకన్న విష్ణుసేవయే ఎక్కు డని భావము. ఇతరజన్మపరంపరకన్న విష్ణుభక్తజన్మము ఎక్కు డనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము.

'దిక్పాలురు' ఇం ద్రాగ్ని యమ నైరృత వరుణ వాయు కుబే రేశానులు ఎనమండ్రు, ఎనిమిది దిక్కులకును అధిపతులు. "ఇన్ద్రో వహ్నిః పితృపతి ర్నైరృతో వరుణో మరుత్ । కుబేర ఈశః పతయః పూర్వాదీనాం దిశాం క్రమాత్"-అమ.-"భిక్షు తిరిపము బికిరము బిచ్చ మాయవారమును జోగు నాఁగను వఱలు నభవ" ఆం. భా. 'తిరి పంపుఁడనున్' 'కీటంపుఁడనున్' 'మశకంపుఁడనున్', 'దాస్యంపుఁడనున్'-అని పా. 'తనున్'-ఇందు వు వర్ణలోపమునకు శాస్త్రము కల్పనీయము. ఆధునికమైన ప్రౌ. వ్యా. మందు రాహుబాహుశబ్దములకే ఈ లోపము చెప్పఁబడియున్నది. తోన్ = వెంటనే. శ. ర. "అళికంబునయక్షిని డాఁచినట్టి సర్వజ్ఞుఁడు" ఉ. హ. 2 (176)లో "తునియునో పరశుచేఁ దునియదో వృక్షంబు" అని ప్రయోగించినాఁడు. కావున రాహ్వాదిని ఆకృతిగణముగా కల్పించుకొనుట శ్రేయము. 'ఈయేను, నీవు'-ఇచట ఈ శబ్దము నీవునకును ముందు అధ్యాహార్యము.

కేసరి-"సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్యో హర్యక్షః కేసరీ హరిః," మాతంగ-"మతఙ్గజో గజో నాగః కుఞ్జరో వారణః కరీ," అమ. "మశకంబు దోమ యనఁగ వెలయును" ఆం. భా. సోమయాజి= సోమరసముతో యజించువాఁడు-'సోమపీథీ తు సోమపః' 'నిషాద శ్వపచా వన్తేవాసిచాణ్డాల పుల్కసాః'-అమ. "గాము సోఁకు సత్తి గాలి దయ్యము బూత । మనఁ బిశాచసంజ్ఞ లలరు నభవ"-ఆం. భా. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః'-అమ.

ఆ. ఊఁతనీరు చెలఁది నేఁతమూటాయిటి । దూది యెండపసుపు దొట్టియక్క-
రంబు మేను, దీని రహిఁ బుణ్య మమ్ముట । కప్పురంబు వెట్టి యుప్పు గొనుట. ౬౨

౬౨. మేను = దేహము, ఊఁతనీరు = చేఁపలనుబట్టెడి యూఁతలో గ్రహించిన జలము-క్షణమయినను నిలువ దనుట, చెలఁది నేఁత మూట ఆయిటి దూది = సాలెపురుగు నేసిన నేఁతలోముడిచి పెట్టిన బూరుగుదూది, ఎండ పసుపు = ఎండలోని పసుపు, తొట్టియక్కరంబు = దూలములో పురుగు దొలిచిన యక్షరము; దీని రహిన్ = దీనిమీఁది మమతచేత, పుణ్యము అమ్ముట = హరిస్తుతిగీత ఫలమును వెలగా నిచ్చుట,-కప్పురంబు వెలగా నిచ్చి ఉప్పుగొనుటవంటిది.

తా.—ఈ దేహము ఊఁతనీటివలె నిలువనిది, సాలెపురుగు నేసిన నేఁతలో (కట్టుటకే రాదు,) దానితో కట్టినది కట్టనిదే, అట్లు కట్టినబూరుగుదూదివలె స్థితి లేనిది. ఎండలోనిపసుపు వర్ణహీనమగును, ఎండలో వర్ణాధికమువోలె నాభాసించును; దేహము అట్టియాభాసము, ఘుణాక్షరమువలె ఆ భాసమాత్రము. దీనికి వెలగా పుణ్యము నిచ్చుట ఉప్పునకు వెలగా సరికిసరిగా కప్పురము నిచ్చుటవంటి తెలివితక్కువపని.—రూపక నిదర్శనలకు సంసృష్టి.

"ఊఁతనఁ గువేణి చెలఁగు-ఆం. భా. "జాలకాఁడు చెలఁది సన్నపిల్లి । పా దొట్టనఁగ లూతపరఁగు"-ఆం. భా.

వ. అనిన దనుజుం డిట్లనియె. ౬౩

౬౩. దనుజుండు = రాక్షసుఁడు "అసురా దైత్యదైతేయ దనుజేన్ద్రారి దానవాః"-అమ.

క. సంగీతఫలంబునఁ గో । సంగీ సగమైనఁ దయ పొసఁగ నీవే; మీన్
మ్రింగినగ్రుక్క న్వారిధి । కిం గొఱఁతయె? కొదయె విష్ణుకీర్తన కనినన్? ౬౪

౬౮. గోసంగి = ఓ మాలదాసరీ, దయపొసంగఁగన్=దయచేసి, సంగీతఫలంబునన్=(నేఁటి) హరిస్తుతిగానపుణ్యములో, సగమైనన్, ఈవే = ఈయవా (ఇమ్మనుట), మిను ముింగిన గ్రుక్కన్= చేపత్రాగిన గ్రుక్కఁడునీళ్లచేత, వారిధికిన్ కొఱఁతయె = సముద్రము తక్కువపడునా (పడ దనుట), విష్ణుకీర్తనకున్ కొదయె = (ఒకనాఁటి హరికీర్తన ఫలములో సగము నాకిచ్చుటచేత నీయ పార) విష్ణుకీర్తనఫలము తక్కువపడదు, అనినన్ (అవలి కన్వయము).

తా.—ఓయిదాసరీ, చేపమ్రింగిన గ్రుక్కఁడు నీటిచే సముద్రము తక్కువపడనట్లు ఏకదిన గీత ఫలములో సగము నా కిచ్చుటచే నీయపారహరి కీర్తనఫలము తగ్గదు; కావున దయచేసి నేనడిగిన దినగీత ఫలార్ధమును నాకు ఒసంగుము.—ప్రతివస్తూపమ.

'ప్రతివస్తూపమ వాక్య । ద్వితయంబునఁ జెప్ప వేఱువేఱ నుభయసం
గతమా సమానధర్మము;। దితిజుల హరి ద్రుంచు, నృపుఁడు దృప్తులఁ జించున్.

గోసంగి–"ఆసాది గోసంగి మాదిగ గూబరి యన మాతంగుఁడగు."–ఆం. భా. అని నిఘంటు వున నున్నను, గోసంగిపదము మాలనికిని౦ గవులు ప్రయోగింతురు.—

"ఓరోరి రాచవాఁడా, । రారా, నావెంటఁ దిరుగురా గోసఁగివై,
పోరాడి మాడ లిచ్చెదఁ;। గోరా నీయప్పు దీర్చుకోరా పెలుచన్." హరిశ్చ. ౮. ఆ.–శ. ర.

ఈ దాసరినే దివ్యసూరిచరితమందు "శ్వపచం కైశికగానలమ్పటమ్" అని తడవియున్నారు. అమరమందును "చణ్డాలప్లవమాతఙ్గ దివాకీర్తిజనఙ్గమాః" అని చండాల(= మాల),మాతంగ(= మాదిగ) పదములును, పర్యాయములుగాను౦ బఠితములు. ఇందువలన ఆ రెండు జాతుల భేదము ప్రకృతమున అవివక్షితమని యెనియు౦ దలంప నగు.

శా. ఏలా నొంచెద దేహ? మి ట్లడిగి, యెం తే బాస మేనం బలం
బో, లీలావటు గీతకీర్తనఫలం బో, నీయెడ న్మున్ను? పా
తాళప్రశ్నలు మాని మే న్గొనుము; బేతాళ చ్ఛలోక్తిన్ రుషం
దూలింపం దలఁతేని, పుట్టు మఱి నూ త్నుల్ద్రవ్వ బేతాళముల్. ౬౯

౬౯. అదేహము = దేహాన్యమును (గీతఫలమును), అడిగి, ఏలా ఇట్లు, నొంచెదు = పీడించె దవు, ఎంతేన్ = ఎంతయైనను (పీడించినను), మున్ను = మొదట (అనఁగా నన్ను విడిచినప్పుడు), నీ యెడన్ బాస = నీకు నాప్రతిజ్ఞ (ప్రతిజ్ఞాతమనుట), మేనన్ పలంబో = నామేనిలోని మాం సమా, లీలా వటు = లీలార్థమై వటువైన వానియొక్క (వామనమూర్తియొక్క–నారాయణునియొక్క యనుట) – గీత = గానరూపమయిన – కీర్తనఫలంబో = స్తుతియొక్కపుణ్యమా, పాతాళప్రశ్నలు = లోఁతయినచర్చలంగలిగించు పృచ్ఛలను, మాని = అడుగక, మేను = నాదేహమును, గొనుము = కైకొ మ్ము, బే....క్తిన్–బేతాళ = నీవైన పిశాచజాతికి సాధారణమైన–ఛల = వంకరమాటల–ఉక్తిన్ = వచించుటచేత, రుషన్ = కోపముచేత, తూలింపన్ = బేల్పడునట్లు, తలఁతువుఏని = యత్నించెదవేని, మఱి = అంతట, నూతుల్ త్రవ్వన్ బేతాళముల్ పుట్టున్ = నూయిద్రవ్వి బేతాళుని లేపినట్లగును.

తా.—దాసరి చెప్పుచున్నాఁడు.–ఓయి రక్కసుఁడా, నీవు నాదేహముకంటె వే ఱొకటి యడుగుట సరిపడదు. మొదట నీవు నన్ను హరికీర్తనమునకు పోనిచ్చినప్పుడు నాచే చేయించుకొన్న ప్రతిజ్ఞ నాదేహము నిచ్చెదననియేగాని గానఫల మిచ్చెద నని గాదు. నీవు ఈ లోఁతుప్రశ్నలు మాను, నా దేహమును పుచ్చుకొమ్ము. నీవు నీ పిశాచజాతికి సులభ మయిన ఛలవచనములచేత నాకు కోపము తెప్పించిన ఆ కోపాన నేను గీతఫలమును ఇచ్చినచోఁ గొనంజూచుచున్నావా యేమి? ఆ పక్షమున

బావి త్రవ్వఁగా భూతము వెలువడిన ట్లగు నేగాని, నీ యుక్తిమాత్రము ఫలింపదు.-విషమభేదము, లోకోక్తి తదంగము. "బావి త్రవ్వఁగా భూతము బయలుదేఱినట్లు" అను సామెత ప్రసిద్ధము." కూపం ఖనతా బేతాళ ఉత్థాపితః' అని న్యాయము. "పల ముస్నాన మాంసయోః"-హైమము.

వ. అనిన సాలకటంకటేయుండు సాలఁ గటకటంబడి, కార్శ్యచ్ఛం గన్నీరు గ్రుక్కు-కొని, కటకటా! కైటభారి కనుంగులగు డింగరీలు దయాళువులు గావలవదే? తొల్లి దర్శన ప్రవర్తకుండై వైయాసికంబు లగు సూత్రంబులు వివరించి విష్టరశ్రవు నద్వైతవైశిష్ట్యంబుఁ బ్రతిష్ఠించిన లక్ష్మణాఖ్యయోగీంద్రుండు, చిరకాలసేవా సంతుష్టుండై నిజదేశికుం డగు పూర్ణాహ్వయుం డనధికారుల కీకు మని విధియుక్తంబుగాఁ దనకుఁ బ్రసాదించిన గీతాచరమార్థంబుఁ, గృపాతరంగితుండై రంగేశధామ దామోదరనాను చామీకరగోపురం బెక్కి, యుచ్చైస్స్వనంబున నుచ్చరించినఁ గురుం డలిగిన, "దేవా! దేవరయాజ్ఞ మీఱి యే నొక్కరుండ రౌరవంబునం బడుట మేలో? భాగవతపరిషత్తునకుఁ బరమపద మగపడుట మేలో? యని వితర్కించి నీ వుచ్చరించుట గా నుచ్చరించితి" నని తదభినందితుం డయ్యె. నతండ నిజచ్ఛాత్ర సత్త్రంబునకుఁ బ్రత్యహంబును గల్యంబున మూల్యం బొల్లక గవ్యంబు సమర్పించి వేఁడిన వల్లవీవల్లవులకుఁ బరమ పదంబుఁ బ్రసాదించె; నతండ బంధముక్తుం డయ్యు నవతారాంతరంబునఁ గాలాంతరంబున సంకుచితజ్ఞానులై విషయపరు లగు నరులకుం బరమునందలి తీపొదవ సుందరజామాతృ నామంబున నర్చిరాదిగతి విశదీకరించె; నతండ యిటమీఁద యాదవగిరికొంకణంబు పాషండసంకులంబుగా వచ్చినఁ దచ్ఛ్యుతికి శతకోపసమాఖ్య సంభవించి నీరంధ్ర వాదంబున నంధ్రాదివిషయ విద్వజ్జనంబుల నధోక్షజవిషయవాద భిక్ష వేఁడి దిగ్విజయంబు సేసి గరుడకుధర గుహాకుంఠ నృకంఠీరవంబు కుహనాత్రిదండియై బ్రుసీ కుసుంభాంబరాంభఃకుండిక లొసంగ నంగీకృతాంతిమాశ్రముండై, ఫణిప కణభుగక్షపాద బాదరాయణ కపిల జైమిని శౌనకంబులు మత మహోనన మహీసురులు మున్నుగా నెంతేవాసి నంతేవాసులకుఁ దెలివి పఱుపం బరమహంసానుష్ఠాన పరకాష్ఠయై, పదయుగ ప్రపన్న భువనప్రపంచపంచజనహృదయ భవనంబులం బద్మాపద్మాక్షులు పల్లేర్లు దుడిచి పాడెక్క భక్తి బోధించి భూతలంబుఁ బావనంబు సేయంగలవాఁడు; మఱియు హయవదనపదారాధకుండై వేంకటేశుండను నింకొక్క మనీషి మధుమథనమతప్రతిపాదకం బగు ప్రబంధశతంబు రచించి శిలోంఛ వర్తనంబునం దపంబు సేయం దనకు జరచ్ఛదన శాకదానంబు సేయు నగస్త్యోర్వీరుహంబునకు నిర్వాణం బొసంగం గలం; డిట్టి యేవ్యంబులు మదీయ దివ్యబోధంబున నెఱింగియుండు నేతాదృశం బగు త్రైకాలిక జ్ఞానంబు కలిమి నిమ్మేను మాననీయంబుగదా యంటేని యది జాత్యంబుదక్కఁ దపస్సత్యశమదమాది లబ్ధంబు గాదు;

నిషాది భవిష్యదర్థంబులఁ జెప్పుచున్నది, అది శుచియే? కౌశికంబు డబ్బగాటి గట్టు లుఁగు గౌళి కనుంబెంటి పైఁడికంటి లోనగు తిర్యక్కులు భావిప్రయోజనసూచకంబులై యున్నయవి; యవి తపస్వులే? యట్ల మావిజ్ఞానంబును; నెట్లనిన, నాస్తిక్యంబువలన శాస్త్రంబులెడ నధీతిబోధంబులు దక్క నాచరణప్రచారంబులు లేమి ధర్మంబు దూరం, బది నిమిత్తంబుగా నిత్తెఱం గెఱుంగక భవోత్తారకంబుగాదు; గావునఁ గలుష రహిత కాయంబునంగాని కల్యాణంబు లబ్ధంబుగాదు, గాఁబట్టి యిప్విరూపవిగ్రహం బనుగ్రహంబున నుడిపి కృతార్థుం జేయు; మని పాదంబుల వ్రాలి పాటం బాతికపాలేని యీవే యనిన, నతం డదియును నీలేనన్నఁ బోని మ్మీ ప్రభాతసమయంబునం బాడిన చరమగీతంబైన నిచ్చి ప్రపన్నుండ నగు నన్నవిపన్నుం జేయుమని లేవకున్నం, బరమదయార్ద్రుండై, 'యట్ల కానిమ్ములె' మ్మని యతని లేవనెత్తి, యత్తనుప్రాప్తిప్రకారంబు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పుమనిన నవధరింపుమని యప్పాలదిండి దుఃఖార్తుండై యిట్లనియె. ౯౯

౯౯. సాలకటంకటేయుండు = రాక్షసుఁడు (సాలకటంకటుఁ డని యొకయాదిమరాక్షసుఁడు), కటకటంబడి = దుఃఖపడి, డింగరీలు = భక్తులు, దర్శన = శాస్త్ర, వైయాసికంబులు = వ్యాస రచితములు, వైయా....సూత్రంబులు = బ్రహ్మసూత్రములను, విష్టరశ్రవు = నారాయణునియొక్క లక్ష్మణాఖ్యయోగీంద్రుండు = శ్రీ రామానుజాచార్యులవారు (శేషాహియొక్క, అందువలననే లక్ష్మణ స్వామియొక్క యవతారము), పూర్ణాహ్వయుండు = పూర్ణాచార్యు లనువారు (పెరియనంబి యని వారికి ద్రావిడనామము-వారు శ్రీ రామానుజులవారి గురువు), గీతాచరమార్థంబు = భగవద్గీత కడపటి శ్లోకము భావమును ("సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మా మేకం శరణం వ్రజ। అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోచయిష్యామి భారత" అనునది గీతాచరమ శ్లోకము), రంగేశధామ దామోదరనామ చామీకర గోపురంబు = రంగనాథుని యాలయమున దామోదరమను పేరి బంగారు గోపురమును, తదభినందితుండు = ఆ గురువుచే అంగీకరింపఁబడినవాఁడు, ఛాత్త్ర = శిష్య-సత్త్రంబు లకున్ = కూటములకు, కల్యంబు = ప్రాతఃకాలము, మూల్యంబు = వెల, ఒల్లక = ఇచ్చగింపక (పుచ్చుకొనక), గవ్యంబు = ఆవులపాఁడి (పాలు పెరుఁగు నేయి లోనగునది), వల్లవీ = గొల్లది-వల్లవుఁడు = గొల్లవాఁడు, సంకుచిత జ్ఞానులు = కొఱఁపడిన జ్ఞానముకలవారు, సుందరజామాతృ = అందగాఁడైన యల్లుఁడు, అర్చిరాది గతిన్ = ముక్తులు సూర్యమండలము ఛేదించుకొనిపోవు మార్గవిశేషమును, యాదవగిరి వెంకణంబు = తిరునారాయణపుర ప్రాంతము, పాషండసంకులంబు = వేదబాహ్యులచేత నిండినది, నీరంధ్ర = దట్టమైన, ఆంధ్ర ఆదివిషయ = త్రిలింగము లోనగు దేశములందలి, అధోక్షజ విషయ = శ్రీహరియే విషయముగాఁ గలదైన, గరుడ కుధర = గరుడాచలముయొక్క - గుహన్ = అహోబలమందు, నృకంఠీరవ = నరసింహ, కుహనాత్రిదండి = కపటసన్న్యాసి, బ్రుసీ = జపాసనము, కుసుంభాంబర = కాషాయవస్త్రము - అంభఃకుండిక = జలకమండలువు, (పా. కౌసుంభరాంభఃకుండికలు = కాషాయ వేణుదండ కమండలువులు), అంతిమాశ్రమము = యత్యాశ్రమము, ఫణిప = శేషుఁడు (అష్టాధ్యాయీ, మహాభాష్యకర్త, కణభుక్ = కణాదుఁడు (వైశేషికశాస్త్రకర్త), అక్షపాద = గౌతముఁడు (న్యాయ శాస్త్రకర్త), బాదరాయణ = వేదవ్యాసులవారు, కపిల = కపిలమహర్షి (సాంఖ్యశాస్త్ర ప్రవర్తకుఁడు), జైమిని = వ్యాసశిష్యుఁడు (పూర్వమీమాంసా శాస్త్రకర్త), శాసనంబులు = శాస్త్రములు, మత = తమ

మఠముయొక్క-మహానస = వంటయిల్లు-మహీసురులు=అందలిపరిచారకులయిన బ్రాహ్మణులు (వంట వాండ్రు లోనగువారు), ఎంతే వాసిన్ = మిక్కిలి యుక్తముగా, అంతేవాసులకున్ = శిష్యులకు, పరమహంస = యతీశ్వరులయొక్క-అనుష్ఠాన = ఆచారమునకు - పర కాష్ఠ = తుది హద్దు, (యతీంద్రుల యుత్త మోత్తమాచారము), పదయుగ = పాదయుగళమునకు - ప్రపన్న = భక్తులైన - భువన ప్రపంచ = లోకసముదాయమందలి-పంచజన = జనులయొక్క-హృదయ భవనంబులన్=మనస్సులని యెడు నిండ్లయందు, పద్మాపద్మాక్షులు = లక్ష్మీనారాయణులు, పల్లేరు = కామక్రోధా ద్యరిషడ్వర్గ మనెడు ముండ్లను, తుడిచివైచి = పోనడిచి, పాడు ఎక్కన్ = అప్లుశూన్యము లైన యాప్రదేశము లందు ప్రవేశింపఁగా (పా. పాదెక్కన్ = పా దెక్కఁగా = నెలకొనఁగా), భక్తిన్ = ప్రపత్తిని, బోధించి = దృఢముగా నుపదేశించి, హయవదన = హయగ్రీవస్వామియొక్క, వేంక టేశుండు = వీరే వేదాంతదేశికులవారు, మనీషి = జ్ఞాని, మధుమథన = నారాయణుని - మత ప్రతిపాదకంబు = మత మును చెప్పునది (నారాయణుఁడే పరతత్త్వము అని బోధించునది), ప్రబంధశతంబు=నూఱుగ్రంథ ములు, శిలోంఛ వర్తనంబునన్-శిల = "కోఁతకోసిన మళ్లయందు జాఱిపడిన వెన్నులోనగు వానిని ఏఱికొని వానిచే జీవించుట"-ఉంఛ=రాలిన నీ వారాది ధాన్య మేఱుకొని బ్రదుకుట "(లేకిబ్రదుకు)" అనెడు-వర్తనంబులన్ = బ్రదుకులచేత [శిలము-రూ. సిలము; "ఉఞ్ఛః కణశ ఆదానం కణిశాద్యర్జనం శిలమ్" యాదవ. "శిల మనఁగా నియతగృహోపాదానము."] తనకున్=ఆ వేదాంతదేశికులవారికి, జరత్ ఛదన = ముదురాకుల, అగస్త్యోర్వీ రుహంబునకున్ = అగిసె చెట్టునకు (పా. అలర్కోర్వీరు హంబునకున్ = ముల్లుచ్చిత చెట్టునకు), నిర్వాణంబు = మోక్షము, ఏష్యంబులు=రాఁగలవి (భవిష్య ద్వస్తువులు), శమ = అంతరింద్రియనిగ్రహము-దమ = బహిరింద్రియనిగ్రహము, నిషాది = ఎఱుకత, అది = ఆ యెఱుకత, కౌశికంబు = గుడ్లగూబ, డబ్బగాటి-గబ్బులుఁగు=ఇవి పక్షివిశేషములు, గౌళి = బల్లి, కనుంబెంటి-పైఁడికంటి=పక్షి విశేషములు, భవోత్తారకంబు = సంసారమును దాఁటించునది (భవనాశము నొనరించునట్టిది), అధీతి బోధంబులు = చదువుటయు గ్రహించుటయు, అవిపన్నున్ = ముప్పులేని వానిని.

మ. అజ చౌర్యాపహృతాత్మ తోక సముదా యాభీరకాంతామణీ
వ్రజగోరాజిమనఃప్రమోదకర తద్వత్ప్రాప్తరూపానురూ
ప జని ప్రాభవ, ద్రౌణిజోదర కన ద్బాణాగ్ని వృత్తి ప్రకో
ప జలాసార, సరోజ బాంధవ శశి ప్రాంచ ద్విశాలాంబకా! ౬౭

౬౭. అజ....వ - అజ = బ్రహ్మచేత - చౌర్య = దొంగతనమున-అపహృత = హరింపఁబడిన - ఆత్మ = తమయొక్క-తోక = బిడ్డలయొక్క (గోపబాలురయు ఆవుదూడలయు)-సముదాయ=సమూహముగల-ఆభీరకాంతామణీ = గొల్ల- కామినీరత్నముల - వ్రజ = సముదాయమునకును - గోరాజి = ఆవులమందలకును-ప్రమోదకర = సంతోషకరమైన-తద్వత్ = ఆ బిడ్డలవలె (దూడలవలెను బుడుతల వలెను),-ప్రాప్త = తనచేత పొందఁబడిన-రూప = రూపములకు-అనురూప-సదృశమైన-జని=పుట్టు వులయొక్క-ప్రాభవ = మహిమకలవాఁడా, ద్రౌ....ర-ద్రౌణిజ=అశ్వత్థామవలని ఉదర = ఉత్తరా గర్భమందు కనత్ = వెలుంగుచున్న-బాణాగ్ని = అపాండవాస్త్ర వహ్నియొక్క-వృత్తి = ప్రజ్వలన వ్యాపారముయొక్క-ప్రకోప=ఉద్రేకమునకు-జలఆసార = నీటి జడివైనవాఁడా, సరో....కా-సరోజ బాంధవ =(తమ్మిచెలియైన) సూర్యుఁడును - శశి = చంద్రుఁడును - అనెడు - ప్రాంచత్ = మిక్కిలి యొప్పుచున్న-విశాల = వెడందలైన-అంబకా = నేత్రములుకలవాఁడా.

తా.—నారాయణుని కృష్ణావతారమందు శ్రీకృష్ణునిమహిమను పరీక్షించుటకై బ్రహ్మ గోకులంబునఁ గోవులదూడలను గొల్లయిల్లాండ్రబుడుతలను అంతర్ధానము నొందించెను. అంతట శ్రీకృష్ణుఁడు బ్రహ్మగర్వ మడంప, తాన ఆ దూడలై, ఆ బాలురునై, ఆ గోవులకును ఆ గొల్ల యిల్లాండ్రకును బ్రహ్మ కృత్యమును తెలియనీక వర్తించుచు, ఆ గోవులను ఆ చెలువలను సంవత్సరము సంతోషపెట్టెను. అంతట బ్రహ్మ వచ్చి శ్రీకృష్ణునిమహిమను స్తుతించి, తా నపహరించిన వత్సబాలకసముదాయమును మరల నిచ్చి, పోయెను. అశ్వత్థామ పాండవవంశోన్మూలకమైనయస్త్రముం బ్రయోగింప, దానిజ్వాలలు అభిమన్యుని భార్యయైన యుత్తరయొక్క గర్భమందుఁ జొచ్చి యటనున్న భ్రూణరూపుని పరీక్షిత్తుని దహింపఁ దొరకొనఁగా, శ్రీకృష్ణులవారు నిజప్రభావంబున ఆయస్త్రాగ్నిని చల్లార్చి వైచి, ఆశిశువును రక్షించిరి. ఆయన నారాయణుఁడే గావున ఆయనకు సూర్యచంద్రులు నేత్రములు.—'అట్టియో నారాయణుఁడా' యని తదీయసంబోధనము.

'అజా విష్ణు హరచ్ఛాగాః,' 'అపత్యం తోకం తయోః సమే,' 'గోపే గోపాల గోసంఖ్య గోధుగాభీరవల్లవాః,' అమ. "వ్రజా గోష్ఠాధ్వసంచయాః"-నానా.

కం. అనవరత నవ రతాదృత। వినుతప్రేమాప్తవల్లవీజనజాలా
మననపర మౌనిమానస। వన వసితృ మరాళవర సువాసితమూర్తీ. ౬౮

౬౮. అన....లా-అనవరత = సర్వదా-నవ = నూతనమైన-రత = కామక్రీడలచే - ఆదృత = సంతోషితలై-వినుత = శ్లాఘితమైన (= ఉత్కటమైన)- ప్రేమ = అనురాగముచేత-ఆప్త = పొందఁబడిన - వల్లవీజనజాలా = వ్రజాంగనాసమూహముకలవాఁడా, మన....ర్తీ - మననపర = ధ్యానతత్పరులైన - మౌని = తాపసులయొక్క - మానస = మనస్సులనెడి - (మానస = మానససరస్సులయొక్క) - వన = సమూహమనెడి-(వన = సమూహమందు) - వసితృ = వసించుచుండు - మరాళవర = హంసశ్రేష్ఠుఁడా, సు....ర్తీ-సువాసిత = లెస్సగా సురభీకృతమైన - మూర్తి = ఆకృతికలవాఁడా,-(ఆశ్వాసాంతపద్యముతో నన్వయము.)

తా.—సర్వదా నవనవసురతక్రీడలచే సంతోషపెట్టఁబడినవారై యుత్కటప్రేమను వహించినగొల్లయువతులు గలవాఁడా, మననశీలురైన మౌనులమానసములనెడి మానససరస్సులందు వసించు రాజహంసమా, ఉత్తమమైనపీతాంబరమును ధరించువాఁడా.—రెండవవిశేషణమున రూపకము.

'చిత్తే సరసి మానసమ్'-నానా.

ఉత్సాహ. నలము ఖాదిచక్రవర్తి నాథ నవసమర్పితా
త్యలఘుమకుట ముఖ్య హార్యుపాయనా యనావిలా
జిర సురారిహరణ నిజ వశీకృతాఖిలాండ ని
ర్మలగుణా! యమేయరూప రంజితార్యపోషణా. ౬౯

౬౯. నల....జిర-నలముఖ = నలుఁడు లోనగు-ఆదిచక్రవర్తి = తొంటిచక్రవర్తులైన-నాథ = రాజులచేత-నవ = నూతనమైన-సమర్పిత = ఒసంగఁబడిన-అత్యలఘు = మిక్కిలి యమూల్యములైన-మకుటముఖ్య = కిరీటములోనుగాఁగల-హారి = మనోహరమైన- ఉపాయనా = కానుకలుగలవాఁడా, అనావిల = అకలుషమైన (దేదీప్యమానమైన)-అజిర = దేహముకలవాఁడా, సురారి హరణ = దేవశత్రువులను పరిమార్చువాఁడా, నిజ....డ-నిజ = తనకు-వశీకృత = స్వాధీనము చేసికొనఁబడిన-అఖిల = సకలమయిన-అండ = బ్రహ్మాండములు కలవాఁడా, నిర్మలగుణా-స్వచ్ఛమయిన (కల్యాణములైన) గుణ

ములు కలవాఁడా, అమే....ణా-అమేయరూప=ఇంతయని యెఱుంగనలవి గాని స్వరూపముచేత-రంజిత = ఆనందితులయిన-ఆర్య = పెద్దలను-పోషణా = ప్రోచువాఁడా.

తా.—నలుఁడులోనగు చక్రవర్తులు తమకాలమందు క్రొత్తగా సమర్పించినవియు, అమూల్యములును, మనోహరములును, ఐన కానుకలగు కిరీటాదికములను ఇప్పటికిని ధరించునట్టి వేంకటాచలపతీ, దేదీప్యమాన విగ్రహుఁడా, దేవశత్రువులను సంహరించువాఁడా, సకలబ్రహ్మాండములకును నాథుఁడా, అనంతకల్యాణగుణ సంపన్నుఁడా, ఇంతయని తెలియని విశ్వరూపముచేత పెద్దలను సంతోషపెట్టి ప్రోచుచున్నవాఁడా.

అజిల-'అజిర'యని ప్రసిద్ధము-"విషయేఽ ప్యజిరేఽజ్ఞాణేఽ జిరమ్"-నానా. రలలకు నభేదము—"రలయో ర్డడయో స్తద్వ జ్జయయోః ర్బవయోరపి । శసయో ర్నయో శ్చాన్తే సవిసర్గావిసర్గయోః । సబిన్దు కాబిన్దుకయోః స్యా దభేదేన కల్పనమ్."

> మ. ఇది నైరామన యావనావనిధ వాహీనాభ్రచుంబి స్ఫుర
> ద్విదితాఖిల మణిగృహాళి దళనో ద్వేలోగ్ర హస్తి వ్రజో
> ద్య దనీకాగ్రగ కృష్ణరాయమహిభృ త్సంజ్ఞా స్మదాముక్తమా
> ల్యద నాశ్వాసవరేణ్య మాఱవది హృద్యంబైన పద్యంబులన్. ౬౯

౬౯. ఇది = ఈయాశ్వాసము, నైరా....దన్- నైరామన = నైరామన పురమండలి - యావన అవనిధవ = తురక భూపాలునియొక్క - అహీన = గొప్పదైన - అభ్రచుంబి = మింటినంటుచున్న - స్ఫురత్ = ప్రకాశమానమైన-విదిత = ప్రసిద్ధమైన-అఖిల=కష్టసాధ్యమైన-మణిగృహ=రత్నమయములైన లోఁగిండ్లయొక్క (రత్నహర్మ్యములయొక్క)-ఆళి = పంక్తియొక్క - దళన=పగల్చుటయందు-ఉద్వేల = మితిమీఱిన-ఉగ్ర = భయంకరములైన-హస్తి = ఏనుఁగులయొక్క-వ్రజ = గంపుతో-ఉద్యత్ = తరలుచున్న-అనీక = సేనకు - అగ్రగ = మొనయందుఁబోవుచున్న - కృష్ణరాయ మహీభృత్ = కృష్ణరాయ భూపాలుఁడనెడి-సంజ్ఞ = పేరుగలవాఁడనైన-అస్మత్ = నాయొక్క-ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్తమాల్యదయనెడి గ్రంథమందు, హృద్యంబైన పద్యంబులన్ = హృదయంగమములైన పద్యములతోడిది, ఆశ్వాస వరేణ్యము ఆఱవది = ఉత్తమమైన షష్ఠాశ్వాసము.

తా.—కృష్ణరాయఁడు నైరామన పట్టణంపు సుల్తానుయొక్క మహోన్నతములైన మణిమయసౌధములను తాను నడపుకొనిపోయిన యేనుఁగులదండుచేత పడఁగొట్టించినాఁడు. అట్టి యాప్రభువు రచించిన యాముక్తమాల్యదా ప్రబంధంబునందు ఇది యాఱవయాశ్వాసము, మనోహరములైనపద్యములతో నొప్పుచున్నది.

['నైరామన'-ఇట్లు వ్రాఁత ప్రతులయందున్నది; ఇది నగరము పేరో సుల్తాను పేరో నిశ్చయించుకొనవలసియున్నది.]—'ఆభీలో కృచ్ఛ్రభీషణౌ'-నానా.

ఆ ము క్త మా ల్య ద

—⸺—

స ప్త మా శ్వా స ము.

క. శ్రీమదుమాసులభాంగక। సామజహార నక్ర దళన చక్ర సదాళీ
క్షేమంకర చరణాంబుజ। హైమోజ్జ్వలవాస! వేంకటాచల రమణా! ౧

౧. శ్రీ....క-శ్రీమత్ = శోభాయుక్తమయిన-ఉ = శివునికి-మా = లక్ష్మికిని-సులభ = (శివునికి బాణముగాను - లక్ష్మికి నివాసముగాను) సుఖముగా దొరకిన-అంగక = దేహముకలవాఁడా, సా....ర-సామజ = కువలయాపీడమను కంసుని గజమును-హార = సంహరించినవాఁడా, నక్రదళన చక్ర = (గజేంద్రునిం బట్టిన) మకరమును-చీల్చు (-చీల్చిన) చక్రాయుధముగలవాఁడా, సదా—జ - సత్ = సాధువులయొక్క-ఆళీ = సమూహమునకు-క్షేమంకర = మేలుసేయునదైన-చరణాంబుజ = పాదకమలములు కలవాఁడా, హై....స-హైమ = బంగారపు-ఉజ్జ్వల = మెఱయుచున్న-వాస = వస్త్రముగలవాఁడా, వేంకటాచలరమణా = వేంకటపర్వతపతీ,—'అవధరింపు' మను ననంతరవాక్యముతో నన్వయము. ['ఉ'—'ఉకారో లక్ష్మణే ప్రోక్తే రుద్రే సోమే శివే హరౌ'-నానా.]

శివుఁడు త్రిపురదహనార్థమై బాణముగా విష్ణుమూర్తిని ప్రయోగించె నని పౌరాణికకథ.— దీనిని మహాకవులు అనుసంధింతురు.—

"ఏత త్తద్దుర్వగాహం తుహినగిరిమయం కార్ముకం, యత్ర జజ్ఞే
మౌర్వీ దర్వీకరాణాం పతి, రుదధిసుతానాయకః సాయకశ్చ,
దోర్దణ్డై శ్చన్ద్రమౌళే ర్నత మపి యద భూత్ దున్నతం కార్ముకాణాం,
బాష్పామ్భోవృష్టయే చ త్రిపురమృగదృశా మైశ మప్యైన్ద్ర మాసీత్."-ప్రసన్న. 3 (30).

మహాలక్ష్మి విష్ణువక్షఃస్థలాలయయగుట సుప్రసిద్ధము.—

⟵ బ్రహ్మరాక్షసుని వృత్తాంతము. ⟶

వ. అవధరింపు మప్పొలసుదిండి దుఃఖార్తుండై యిట్లనియె. ౨

౨. పొలసుదిండి = మాంసాశనుఁడైన యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు. "పొలసుదిండ్లు రక్కసులు తొలువేలుపు। లనఁగ నసురసంజ్ఞ యాలరు" ఆం. భా. పొలసు రూ. పొల.

ఉ. ఉండుదుఁ జోళభూమి నొకయూరఁ గళల్ పదునాల్గు నేర్చి, వా
క్చండిమఁ జగ్చ గెల్తు ఘటశాసుల, శ్రౌతులఁ దప్పు వట్టుదున్,
ఖండలముష్టి విప్పఁ గని నవ్వుదు, వెండి ప్రయోక్తలన్ సుధీ
మండలి గ్రాంథికత్వ మవమానము సేయుదు జల్పవాదినై. 3

3. చోళభూమిన్ = చోళదేశములో, ఒక-ఊరన్ = గ్రామమందు, ఉండుదున్ = ఉంటిని, పదునాల్గు, కళల్ - విద్యలను, నేర్చి, వాక్చండిమన్ - నోటి యాడంబరముచేత, ఘటశాసులన్ =

తార్కికులను, చర్చన్ = వాదములో, గెల్తున్ = గెలుచుచుంటిని, శ్రౌతులన్ = యాగతంత్రజ్ఞులను, తప్పుపట్టుదున్ = వారు చేయుపొరఁబాటులను ఆక్షేపించుచుంటిని, వెండి = మఱియు, ప్రయోక్తలన్ = స్మార్త ప్రయోగము నడిపించువారిని, ఖండలముష్టిన్ = ఖండకారికల పుస్తకములను, విప్పన్ = వారు విప్పఁగా, కని, నవ్వుదున్ = పరిహసించుచుంటిని, సుధీ....ము - సుధీ = విద్వాంసులయొక్క - మండలి = సమూహముయొక్క - గ్రాంథికత్వము = గ్రంథజ్ఞతను, జల్పవాదినై = జల్పమనెడి విజిగీషు కథను ప్రయోగించినవాఁడనై, అపమానము సేయుదున్ = అవమానించుచుంటిని.

తా.—పూర్వజన్మమందు నేను చోళదేశములో నొకయూరనుంటిని, పదునాల్గు విద్యలను నేర్చితిని, వాఙ్నైపుణ్యముచేత తార్కికులను జయించుచుంటిని, శ్రౌతక్రియానిపుణుల పొరఁబాట్లు బైట వేయుచుంటిని, స్మార్తకర్మ ప్రయోక్తలు ఖండకారికా పుస్తకములను విప్పఁగానే పరిహాసము చేయుచుంటిని, విద్వాంసుల గ్రంథపరిచయమును జల్పవిధానమున అపమానపఱుచుచుంటిని.

చోళదేశము అఱవదేశము; పూర్వము దానికి కాంచీపురము రాజధానిగా నుండెను. కళలు వేఱు, విద్యలు వేఱు; కళలు అఱువదినాలుఁగు, విద్యలు పదునాల్గు; ఇచట కళాశబ్దము లాక్షణికముగా విద్యాపరముగా ప్రయోగింపఁబడినది. ఆఱంగములు, నాల్గువేదములు, మీమాంస, న్యాయము, పురాణము, ధర్మశాస్త్రమును, అని పదునాలుగువిద్యలు—'శిక్షా వ్యాకరణ చ్ఛందో నిరుక్త జ్యోతిష కల్పములు షడంగములు.—"శిక్షావ్యాకరణం ఛన్దో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా। కల్పశ్చేతి షడఙ్గాని వేదస్యాహుర్మనీషిణః;" "అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ." 'యూరను విద్యలనెల్ల నేర్చి' అన్న నిర్బాధము.

ఘటశాసులు = తార్కికులు. ఉదాహరణార్థము ఘటము పటము అని మాటిమాటికిని చెప్పుచుందురు, కావున వారికి వాచకము. శ్రౌతులు = శ్రుత్యుక్త ప్రకారమున జన్నములు చేయువారు, చేయించువారును ప్రయోక్తలు-నిషేకాది శ్మశానాంతములైన షోడశ స్మార్త కర్మలు చేయించువారు. జల్పము - 'ఉభయసాధనవతీ విజిగీషుకథా జల్పః' - అని తర్కశాస్త్రము.

ఈ పద్యమందు తద్ధర్మార్థకరూపము భూతార్థసాతత్యమందు ప్రయోగింపఁబడినది.

వ. ఇన్నడవడిం బ్రభిన్నగండం బగు వేదండంబునుంబోలె మదాంధుండనై, యల్పవిద్యాలబ్ధి విడువ ముడువ వేసరని వీసంబుగల రెడ్డియుంబోలె, నచ్చదువె పరబ్రహ్మంబై, పెద్దలం జెనకి యోడియు సరి యైతి ననియును, సరిపోయి జయించితి ననియు, నబద్ధంబు లాడి చిల్లర ప్రభువులం భ్రమియించుచుండి, దీక్షితులం జూచి యియక్షుఁ వొడమి ద్రవ్యభిక్షార్థినై మధురకుం బోయి యుప్పటంబున. ౮

టీ. ఇన్నడవడిన్ = ఇట్లు ప్రవర్తించుచు, ప్రభిన్నగండంబు = కపోలములనుండి మదము వెల్లి వోడుచున్నట్టిది, అగు - వేదండంబు = ఏనుఁగు (వేదము గుర్తుగాఁగలది-వేదమునుండి పుట్టినది-దానంజేసి సామజ మనియుం బేరు), అల్పవిద్యాలబ్ధిన్ = కొంచెపాటివిద్య యలవడినందులకు, విడువ ముడువ వేసరని వీసంబుగల రెడ్డియుంబోలె - (రెడ్లు పేదలని వారిని హేళనము చేయుటకు ఈకవి వేసరఁడు. చూ. గురుగుంజెంచలి 4 (134)-అట్లే రాజులను పొగడుటయందును ఈకవికి ఉత్సాహము మిక్కుటము). దీక్షితులన్ = యజ్ఞము సేయ దొరకొన్నవారిని, యియక్షు = యజించు (యజ్ఞములు చేయవలయునను) కోరిక, పొడమి = పుట్టి, ద్రవ్యభిక్షార్థిని = ధనముయొక్క భిక్షము కోరినవాఁడను, మధురకున్ - పట్టణము కావున యాచనచే నచట ధనము దొరకు నని.

సీ. బహిష్కృతద్విజున కల్పపుఁ బ్రాచితం బిడి, । పసిఁడికై తా వాని బంతిఁ గుడిచి,
కలసి వణిక్పురోధలతోడఁ బుణ్యాహ । ముల బియ్యములకునై మొత్తులాడి,
శశి రవి గ్రహ జపస్నానాదికము లెల్ల । దొరలవాకింట్లకే దొర్ద యిచ్చి,
పచ్చిళ్లతోళ్ల బల్లెచుచ్చాలమెల్లఁ గొని, । కొనఁ దాన యూరెల్లఁ గుత్తపట్టి,
తే. దర్భపోటులఁ దిని, లేని తఱుల మైత్రి । నంటి పిత్ర్యశేషము భుజించి, యదియు నెడలఁ,
నక్కవాడల నరకూళ్లు మెక్కి, మీఁద । పీనిశేఖర మొకతులాభ్యాజ్యము కొని. ౫౪

వ. (1) బహిష్కృతద్విజునకుఁ = వెలివేయఁబడిన బ్రాహ్మణునికి, అల్పపుఁ బ్రాచితంబు = (వ్రతయాది కష్టములు తక్కువగానుండునట్టి) లఘుప్రాయశ్చిత్తము, ఇడి = పెట్టి (వానిచేత చేయించి), పసిఁడికై = ఆద్విజుఁ డిచ్చు బంగారము (ధనము)కై, తాన్ = నేను, వానిబంతిన్, కుడిచి = భుజించి; (2) వణిక్ పురోధలతోడన్ = వైశ్యులయొక్క పురోహితులతో, కలసి = చేరి, పుణ్యాహముల బియ్యమునకునై = పుణ్యాహవాచనములందు పురోహితునికి వచ్చునట్టి బియ్యము కొఱకు, మొత్తులు ఆడి = ఆ పురోహితులతో దెబ్బలాడి; (3) శశి....లు - శశి = చంద్రునియొక్కయు - రవి = సూర్యునియొక్కయు - గ్రహ = గ్రహణకాలములయందు నేను చేసెడి - జప = జపములు - స్నాన = స్నానములు - ఆదికములు = లోనగు కర్మలఫలములను, ఎల్లన్ = అంతయు, దొరల వాకింట్లకే = ధనిక ద్వారములకే, దొర్దయిచ్చి = కొల్లయిచ్చి (అనఁగా - ధనికులయిండ్లు తిరిగితిరిగి వారికి చంద్రసూర్య) గ్రహణములందు నేఁ గావించిన జపస్నానములు సుందరకాండాది పారాయణములు లోనగు కర్మలఫలమును ధనముకై ధారాదత్తము గావించి); (4) పచ్చి ఇళ్లి తోల్ = ఎండని జింకతోళ్లను, బల్లె చుచ్చు ఆలమెల్ల = గేదెలయు మేఁకలయు ఆవులయు తోళ్ల పాదరక్షలను, అందికొనన్ = దానము గ్రహించుటకు, ఊరు ఎల్లన్ = ఊరిలో నంతయు, తాన - గుత్తపట్టి = కృష్ణాజి నాదిక దానములు ఊరిలో ఎవరు చేసినను వానిని తనకొక్కనికే ఇచ్చునట్లుగా అందఱను స్వాధీనపఱచుకొని;

దర్భపోటులన్ = శ్రాద్ధభోజనములను, తిని, లేని తఱులన్ = శ్రాద్ధనిమంత్రణదొరకని దినములందు, మైత్రిన్ = శ్రాద్ధకర్తలతో మైత్రి చేసికొని, అంటి = వారియిండ్లకేఁగి, పిత్ర్యశేషము = పిత్ర్యదేవతలకై వండి శ్రాద్ధభోక్తలకుఁ బెట్టఁగా మిగిలినయన్నమును, భుజించి తిని, అదియున్ ఎడయన్ = ఆ పిత్ర్యశేష మయినను దొరకనినాఁడు, నక్కవాడలన్ = అమ్మలక్కల వీథులయందు (అనఁగా వీథి వీథి కేఁగి అమ్మా అక్కా అని స్త్రీలను మంచిమాట లాడి స్నేహము చేసికొని ఆ దాక్షిణ్యముచేత వారి యింట, నరకూళ్లు = సగముకడుపునకు - అనఁగా కడుపునకు చాలనియన్నములను, మెక్కి = తిని, మీఁదన్ = ఇంతటితోపోక, పీనిశేఖరము = పీనిశిరోమాల్యముగా (పీనికన్నిటికంటె అధమకృత్యమయిన) ఒక తులా ఆర్త్విజ్యము = తులాభారదానమును, కొని = గ్రహించి (పైకి అన్వయము).— స్వభావోక్తి.

బహి - బహిస్ (= బహిష్కారము - కులములోనుండి వెలి), 'బహిష్కృతిం జెట్టి సతిని యన్నమును.... అభోజ్యమంత్రు' - భార. (శాం. ౧ ఆ.) శ. ర. ద్విజునకు - ద్విజ శబ్దము బ్రహ్మక్షత్రియ వైశ్యులకు మువ్వురకును వాచకమ యైనను బ్రాహ్మణపదముగానే సామాన్యముగా ప్రయోగింపఁబడును, కావుననే 'దన్తవిప్రాణ్డజాద్విజాః' అని యమరము. ప్రాచితంబు - ప్ర. ప్రాయశ్చిత్తము - ఇది తాఁ జేసిన పాపము పోవుటకు చేయునట్టి కర్మవిశేషము; బంతి - ప్ర. - పఙ్క్తిః; 'వాకిండ్లకు' అనుటచే ఈ జపాది ఫలము ఆ దొరలు ధనమిచ్చికొనునట్లుగా బోధించుటకు వారిని పలుమాఱు దర్శించుట సూచితము. 'పచ్చిళ్లితోలు' ఇందలి యిత్వసంధి 'సవతాలు' లోనగు వానియందుంబోలె సాధువు. ఆర్ద్రకృష్ణాజిన

దానము సర్వవ్యాధి వినాశకము. "ఆర్ద్రకృష్ణాజినం దానం సర్వవ్యాధి వినాశనమ్। ఆయుష్కరం ప్రియం మృత్యోః స్వర్గదం స్వర్గ మిచ్ఛతామ్."– శేషధర్మములు. 'మెట్లు' – పాదరక్షదానము చేయు వాఁడు సర్వలోకములందును చరించును:—"ఉపానహౌ ప్రదాతా చ సర్వలోకచరో భవేత్."– శే. ధ. కొందఱు మెట్లనఁగా వరుస లని లాక్షణికముగా అర్థము చెప్పుదురు; ఆ పక్షమున 'బఱ్ఱె చుచ్చాలమెట్లు' అనఁగా మహిషీ మేషీ ధేనువుల వరుసలు అర్థము. 'బఱ్ఱె నాఁగను దనరు మహిషి' – 'మేఁక చుచ్చును జింబు మీఱు ఛాగి' ఆం. భా. "దద్యాత్ చ సుసృష్టాయ మహిషీం చ పయస్వినీమ్। అపమృత్యుం జయ త్యేవ యమేన సహమోదతే। దర్శే ప్రసూతికాం గాం చ మహిషీం చ నృపోత్తమ। అపమృత్యుం దరిద్రాయ దత్త్వా తీర్త్వా దివం వ్రజేత్॥" మహిషీదానమువంటిదే మేషీదానము కాఁదగును. ధేనుదానమహిమ అనంతమని ప్రసిద్ధము. కావున గోదానమునే చెప్పక ధేనుచర్మకృతపాదరక్షా దానమును చెప్పుటలో విశేష మేమియుఁ గానఁబడదు. కావున 'బఱ్ఱెచుచ్చాలమెట్లు' అనిపాఠ ముండె నని యూహింపఁదగియున్నది. అయినను దానవిశేషములకు ఫలవిశేషములవలెనే గ్రహీత లకు దోషవిశేషములును ఉండును. దానికి మహిష్యాదిదానములును, పాదరక్షాదానమును అర్థమగును. బఱ్ఱె – బఱ్ఱెలను, చుచ్చు=మేఁకలను (సాహచర్యముచేత ఆఁడుమేఁకయే కాఁదగును), ఆలన్ – గోవులను–అని ద్వంద్వసమాసము; తుదిబహువచనము "కాలు సేతులు" అనుదానంబోలె కడమ వానికిని అన్వయించును.

దర్భపోటు =(దర్భయొక్కపోటు) శ్రాద్ధము. శ్రాద్ధమున దర్భతో పొడుతురుగాన శ్రాద్ధ మునకు ఈపేరు చమత్కారముగా వ్యవహరింతురు; 'దర్భ'–ముఖ్యోపము చరితాదిగణకార్యము. పితృ శేషమును ఆపితలకు అత్యంతసన్నిహితులుగాక ఇతరులు భుజింపరు. ఇందు చెప్పినప్రతిగ్రహము లన్నియు క్రమముగా అత్యంతపాపకృత్యములు; దాత తులలో తాను సరి దూఁగినంత బంగా రముగాని అట్టిది మఱియేదిగాని దానముసేయుట తులాదానము.

> ఉ. ఇట్టొనఁగూర్చి వైశ్యునకు నిచ్చి, చన న్మఱి పుచ్చి, చౌకము
> ల్వెట్టుచు, వడ్డిలెక్క లటు వెట్టుచు, ధారణవాసికై కొదల్
> వెట్టుచు, వాఁడు రేఁగి మఱి 'పెట్టుదుఁ బెట్టు' ననంగ, మిట్టఁ గూ
> పెట్టుచు, నిట్లు పోరఁ, గని పెట్టుచు, నొక్కరుఁ డుండి వెండియున్. ౬

౬. ఇట్లు = పూర్వపద్యములో చెప్పినట్లు నానా దుష్ప్రతిగ్రహములచేత, ఒనఁగూర్చి =(ధన మును) కూడఁబెట్టి, (ఆధనమును), వైశ్యునకున్ = ఒక కోమటికి, ఇచ్చి = వడ్డికిచ్చి, మఱి = పిమ్మట, చనన్ = నాయూరికి పోవుటకు, పుచ్చి = మరలకైకొని, చౌకముల్ = నాలుగేసిగా, పెట్టుచున్= లెక్కనిమిత్తమై ఉంచుచు, వడ్డిలెక్కలు, అటు = అట్లే, పెట్టుచు, ధారణవాసికై = బియ్యములోనగు ద్రవ్యములను రొక్కముగా మార్చుటలో, కొదలుపెట్టుచున్ = తక్కు-వధరలు వేసితి వని ఆకోమ టితో ఘర్షణపడుచు, మఱి = అంతట, వాఁడు = ఆ కోమటి, రేఁగి = కోపించి, పెట్టుదున్ = సరి యేలే నీ లెక్కచొప్పుననే ఇచ్చెదను, పెట్టను = ఇయ్యను, అనంగన్=ఇట్లు మాట నిలుకడ లేక పలు కఁగా, మిట్టన్ = రచ్చచావిడికడ, కూపెట్టుచున్ = మొఱయిడుచు, ఇట్లు = ఈ విధాన, పోరన్ = జగడించుచుండఁగా, ఒక్కరుఁడు = ఒకానొకఁడు, కనుపెట్టుచున్ = పరికించుచు, ఉండి, వెండి యున్ = ఇంకను.

తా.—ఆ ప్రకారము నానా దుష్ప్రతిగ్రహములచే నార్జించినధనమును ఒక కోమటికడ వడ్డికి వైచితిని; తర్వాత నాయూరి కేఁగ నుద్యుక్తుఁడనై, ఆతనికడనుంచినయాధనమును మరలపుచ్చుకొంటిని;

పుచ్చుకొనుటలో పుంజీలు పుంజీలుగా వరహాలను విభజించి పెట్టుచు, వడ్డీ లెక్కచూచుకొనుచు, ద్రవ్యరూపముగా నే నతనికిచ్చినదానికి అతఁ డేర్పఱిచిన రొక్కపుధర తక్కువ యని జగడమాడుచు, నాచేయు నల్లరికి అతఁడు కోపగించి, నీవు చెప్పుచొప్పున ఇయ్య నని, ఇచ్చెద నని, నిలుకడ లేకుండ పలుకఁగా, అతనిమీఁద రచ్చచావడిలో మొఱయిడుచును, ఇట్లు నేను పోరాడుచుండఁగా, ఒకఁడు కనుపెట్టుచుండెను.—స్వభావోక్తి.

సీ. వెలివాడఁ బనిక్రొత్త మలకడాల్ గొని నూనె। యిడి తంగెడాకు గట్టుతహతహ,
కూర్చంబు గొరిగించుకొని యుష్ణతోయంపు। టంగడిఁ దలగడుగాడుతెడవు,
వంటపూఁటింటి కెప్పంటికంటెను బాలు। పెరుఁగు నేగూరలంపెడు తెగువలు,
సంబెళ విదలించి తాంబూలదళ పూగ। నివహంబుఁ జాలఁగ నించు నుబ్బు,
తే. బ్రహ్మచారిభుజంబు మాత్రకు సడింపుఁ।
బ్రాలు, నాలికి మేలుచీరలు, గొనియెడు
సంభ్రమంబును, బెఱపాంథజనులఁ బయన।
మడుగు ప్రశ్నలుఁ, గని మత్ప్రయాణ మెఱిఁగి.

౭. (1) వెలివాడన్ = మాలవాడయందు (అక్కడనే మాదిగలును ఉందురుగావున), పని క్రొత్తమలకడాల్ = క్రొత్తగా కుట్టినచెప్పులు, కొని = విలిచి, నూనె ఇడి = (కాలు కఱవకుండ మెత్తఁబఱుచుటకై) వానికి నూనెపట్టించి, తంగెడాకు కట్టెడు తహతహ = (తోలు మెత్త నగుటకై) ఆ చెప్పులకు తంగేడాకు కట్టెడి వేగిరపాటు; (2) కూర్చంబు = శ్మశ్రువులను (కనుబొమల నడిమిసందు-లేక - మాసిన మీసగడ్డమును), గొరిగించుకొని = క్షౌరము చేయించుకొని, ఉష్ణతోయంపుటంగడిన్ = పైకమిచ్చిన వేఁడినీళ్లతో అభ్యంగస్నానము చేయించెడి యంగడియందు, తల గడుగు = అభ్యంగ స్నానము, ఆడుతెడవు = కాపించెడి విలంబము(=హాయిగా విలంబముగా దరువులమీఁద దరువులతో తలయంటించుకొనుట); (3) వంటపూఁట యింటికి = పూఁటకూళ్లమ్మ యింటికి, ఎప్పంటికంటెన్ = ఎప్పుడును పంపుచున్న పరిమితికంటె ఎక్కువగా, పాలు, పెరుఁగు, నే = నేయి, కూరలు = కూరగాయలును, అంపెడు తెగువలు = పంపెడి యుత్సాహములు; (4) సంబెళ = అడపమును, విదలించి = దులిపి, (అందులో), తాం....బున్ - తాంబూలనస్ = తములపాకులయు-పూగ = పక్కలయు-నివహంబున్ = మొత్తమును, చాలంగన్ = చాలినంత, నించు ఉబ్బున్ = నిండించెడి సంతోషంబును, బ్రహ్మచారి భుజంపు మాత్రకున్ = నా శిష్యుఁడైన బ్రహ్మచారి బుజాన మోచెడి యనిమినంచిలోనికి, సడింపుఁ బ్రాలున్ = ఎసటిపోఁతలుగా దంచినబియ్యమును, ఆలికిన్ = నా భార్యకు, మేలి చీరలు = శ్రేష్ఠమైనకోకలును, కొనియెడు సంభ్రమంబును = విలిచెడి యాదరంబును, పెఱపాంథజనులన్ = లాఁతి పథికులను, పయనము = ప్రయాణముంగూర్చి, అడుగు ప్రశ్నములును,.... తెలుపన్ = ఎఱిఁగింపఁగా, (ముందటి కన్వయము).

తా.—మాదిగవాడలో క్రొత్తచెప్పులు కొని, వానికి నూనె పట్టించి తంగేడాకులు కట్టినవేగిరపాటును, పెరిఁగినమీసగడ్డములు గొరిగించుకొని, వెలకు వేన్నీళ్లతోడి యభ్యంగస్నానము చేయించెడి యంగడిలో, తలంటుకొని స్నానము చేసిననింపాదియు, వంటపూఁటింటికి ఎప్పుడును పంపెడునంతకంటె ఎక్కువగా పాలు పెరుఁగు నేయి కూరగాయలను పంపినయుత్సాహమును, అడపము దులిపివైచి దానినిండ తములపాకులయు వక్కలయు మొత్తమును విస్తారముగా నిండించినసంతోషంబును, నా

శిష్యుఁడైన బ్రహ్మచారిబుజముమీఁద అసిమిసంచికి ఎసటిసోఁతలుగా దంచినబియ్యమును కొనెడుత్వరను, నాభార్యకై మేలికోకలు కొనెడుసమ్మోదమును, ఇతరపథికులను 'మీపయన మెప్పుడు? మీరు ఎచటికిం బోయెదరు? అనునిత్యాదిప్రశ్నలడుగుటను, దీని, నెల్లను వాఁడు పరికించి, నాపయనము నెఱింగెను. అనుమానాలంకారము.—

'ములకరాలు' దారినడచుట గావున రాయిసప్పుముల్లు పల్లేరుగాయలు గ్రుచ్చుకొనకుండుటకు, 'పాదరక్షాభిధ పరఁగును జెప్పనాముల్కడ మ్మనఁగ సమ్మాళి యనఁగ'. ఆం. భా. 'కూర్చంబు'—"కూర్చ స్త్వస్త్రియాం కుశే। శ్మశ్రుకైతవ పీఠేషు భ్రువో ర్మధ్యే వికత్థనే" నా. నా. కూర్చము ఉపలక్షణము. 'తలయంటనంగను దలగడుగనినను నభ్యంగనామమై యతిశయిల్లు' ఆం. భా. 'అంగడి'—వెలకు వేఁడినీళ్లతో స్నానముచేయించు నంగళ్లు పూర్వము ఆదేశములం దుండిన వని శ్రీనాథుని క్రీడాభిరామమందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. 'పాలు' పాయసాదికమునకు: కడుముఱి పండిగా భుజించుటకు; పండిగా మృష్టాన్నము భుజించుట ఇంటికిం బోవుసంతోషాతిశయముచేత; 'నే' సూ. 'నేయి'; సడింపు = బసచేసినతోడనే పండుకొనుటకు.

క. హత్తుకొని యొక్కకొందఱ। నత్తెరువుం గట్టఁ బనిచి, యందఱక్రియఁ దాఁ
దిత్తి యొకటి, గొని త్రేణి, మఱి। యుత్తర ముత్తర మటంచు నొకప్రొద్దుకడన్. ౮

౮. హత్తుకొని = (వాఁడు నాతోడి బాటసారులలోఁ దాను నొకఁడుగా) కలసికొని, అత్తెరువున్ = మేము పోవలసినదారిని, కట్టన్ = అరికట్టుటకు, ఒక్క కొందఱన్ = తనయిష్టు లగుకొంత మందిని, పనిచి = పంపి, అందఱ క్రియన్ = మాయందఱవలె, తాన్ = (ఆ దొంగ) తానును, తిత్తి ఒకటి = సంచి నొకదానిని, కొని = తెచ్చుకొని, త్రేణి = పరుండిలేచి, మఱి = అనంతరము, ఒక ప్రొద్దుకడన్ = ఒకసమయవిశేషమున, ఉత్తరము ఉత్తరము = మనము ఉత్తరదిక్కుగా పోవలయును, అటంచున్ = అని పలుకుచు లేచి పోవంగన్ = కదలి నడువందొడఁగుడు—అని తర్వాతిపద్యములోని పదములతో కన్వయము.

తా.—ఆదొంగయు మాస్తోమములోఁ జేరి, తనవారిని కొందఱను మాదారి నడ్డగించుటకై ముందు పంపి, తాను నొక తెరువరిగా సంచి యొకటి తెచ్చుకొని వచ్చి, మాతోఁగూడ పరుండి, రాత్రి యొకానొకసమయాన లేచి, ఉత్తరము ఉత్తరము మనము ఉత్తరముగా పోవలయును అనిపలుకుచు, నడవసాగెను.

'హత్తు'—"పొందెహత్తెఁ గలసెఁ జెందెఁ దార్కొనెఁ గూడె। బెరసెఁ గ్రిక్కిఱిసెను బెనఁగె దొరసె। నందెఁ గదిసెఁ జేరె నన నంటె నని తోఁచు" ఆం. భా. 'తిత్తి'—తనసామానులు అందుంచి తెచ్చుకొనుచున్నట్లు ఇతరులకుఁ దోఁచుటకును, పిమ్మట చోరితమును కొంత అందు పదిలపఱుచుకొనుటకును 'త్రేండి'—దొరికిన వ్రాఁతప్రతు లన్నింటను 'త్రేణి' అని యున్నది. 'త్రేణి' యని 'తెండి'(—శయనించి) అనుటకు ఈవ్రాఁతపుస్తకములలో లిఖచుగఁ గలదు; 'తేఁడు' ధాతువు 'తెండు' ధాతువునకు రూపాంతరముగా శ. ర. లోనున్నది. కొన్ని దేశ్యశబ్దములందు తొలియక్కరమునందలి క్రొర పడులు అంతరించుట ప్రసిద్ధమే. డకారముతావున ణకారము నిలుచుటయు సిద్ధమే; ఉ. అణఁగు × అడఁగు, పోణిమి × పోఁడిమి, ఇత్యాదులు. కావున నిట కవి ప్రయోగించినపదము 'త్రేణి' అని యుండు నని యూహింపఁబడినది. ఆ వ్రాఁత పుస్తకములలో టీకయుం గలదు. అందు—'త్రేణి మఱి = నిద్ర మేల్కాంచి' అని యర్థము వ్రాయఁబడియున్నది. 'మఱి' శబ్దమునకు 'ఏమ్యాది' సంధి వచ్చును.

"పా. 'తిత్తొక్కటియు'-ఇత్వసంధి-'తిత్తి'కి సంధి 'తిత్తొలిచి" అని ప్రచురము-వలయునేని 'తిత్తి యొకటి గొని తెండి మఱుత్తర'-అనునిత్యాదివిధముల సులువుగా మార్పులు చేసికొనవచ్చును.

తే. లేచి పోవంగఁ దత్తఱ మేచి తోడి । వారు చన నేను ముడిమోపు వటున కెత్తి
పోవ వాఁ డిందు రండని త్రోవ యడవిఁ । బెట్టి యొకవాఁగు డిగ నీల వెట్టుటయును.

టీ. లేచి పోవంగన్ = వాఁ డట్లు లేచి తరలఁగానే, తోడివారు = నా తోడి తెరువరులు, తత్తఱము = తొట్రుపాటు, ఏచి = పెరిఁగి, చనన్ = పోఁగా, నేనున్ = నేనుగూడ, ముడిమోపున్ = మూటబరువును, వటునకున్ ఎత్తి = బ్రహ్మచారియొక్క బుజము మొదలగు చోట్లకు ఎక్కించి, పోవన్ = నడవఁగా, వాఁడు = ఆచోరుఁడు, ఇందున్ = ఈదారిని, రండు, అని, త్రోవన్ = దారిని, అడవిన్ = అడవిలోనికి, పెట్టి = నడపించి, ఒక-వాఁగున్ = సెలయేటిలోనికి, డిగన్ = మేము, చొరఁగానే, ఈలపెట్టుటయును = ఈలవేయఁగా.

తా.—ఇట్లు మేము నడుచుచుండఁగా, వాఁడు మాకు దారిచూపువాఁడై, ఇటురండి ఇటురండి, అని మమ్ము ఒకయడవిలోనికి నడపించెను. అట నొకసెలయే యుండెను, మేముదానిని దాఁటుటకై అందులోనికి దిగితిమి. దిగఁగానే వాఁడు ఈల వైచెను.

ముడి, యా-ముడియ. తత్తఱము-తడసిన ఎండయొక్కనని తత్తఱము. చనన్ నేనును-ఒంటి చిక్కుదు నని వెఱచి నేనును తరలితిని. వటునకున్-'ఉకారాంతమహత్తునకు ప్రవర్ణకంబు బహుళంబు' కావున నిట రాలేదు. వాఁగు-తెరువరులను మర్దించి దోఁచుకొనుటకు ఇమ్మయినచోటు; ముందుగఁ బోయిన దొంగలు అచ్చట దాఁగియున్నారు; వారిని బయటికి రమ్మనుసంజ్ఞగా ఈలపెట్టుట.—'ఊళ యన జంబుకధ్వని యొప్పు, నీల యనఁగఁ దస్కరసంకేతనినద మొప్పు' ఆం. భా.

క. అఱచేత వ్రాలు గను న । త్తఱిఁ బడె నొకయంపకట్టె, దానికి నిలువం,
బిఱుబిట్టున రాలువడెం । దెఱపియుఁ గనలేమి సాతు దిరుగుడువడియెన్. ౧౦

౧౦. అఱచేతన్ = కరతలమందు, వ్రాలు = గీఱలు, కనఁబడుతఱిన్ = అగపడుపాటివెలుతురు వచ్చినసమయాన (తూర్పు తెల్లవాఱునప్పుడు), ఒక-అంపకట్టె = బాణము, పడెన్ = ఆ తెరువరుల గుంపుమీఁదఁబడెను; దానికిన్ = ఆయంపపాటునకు, నిలువన్ = పథికబృందము మఱిముందు నడువక ఆఁగగా, బిట్టుబిట్టునన్ = బిట్టుబిట్టు అనుమ్రోఁతతో, రాలు = శిలలు, పడెన్ = వచ్చిపడినవి. సాతు = బిడారు, (తెరువరుల గుంపు అనుట) తెఱపియున్ గనలేమిన్ = ముందుఁ బోవుటకు సందు కూడ కనఁబడనందున, తిరుగుడువడియెన్ = త్రొక్కటపడసాగెను.

తా.—ముందుగా పథికసమూహముపై అంపకోల యొకటి పడెను. అంతటితో ఆబిడారు మఱి ముం దడుగువెట్టక ఆఁగిపోయెను. వెంటనే బిట్టుబిట్టు మనుమ్రోఁతతో రాలు వచ్చిపడసాగెను. అంతట ముందు పోవ సందు గనఁబడనందున సాతు ఉన్నచోటనే త్రొక్కట పడుచుండెను.—స్వభావోక్తి.

అంపకోల-మీసొత్తులను వెంటనే మాకప్పగింపరేని మిమ్ము సంహరించి కైకొనెదము, సాయుధులము సుమా, అనుహెచ్చరిక; వెంటనే రాయివైచుట-తడయకుఁడు, సొత్తులు తత్క్షణ మొసంగుఁడు, అనునాజ్ఞ; 'బుట్టుబుట్టు మనుట' = పెద్దపెద్ద రాలనే వైచెదము, ఏల తల పగిలి చచ్చెదరు, అని బెదరింపు; తిరుగుడుపడునపుడు దొంగలకు మంచిసమయము; ఇట్టి యిక్కట్టులోఁ బెట్టినచో బల్లిదులు సయితము లోఁబడిపోవుదురు. సాతు. ప్ర. సార్థః.

(మహాస్రగ్ధర.)

కవిసె న్గల్పాంతజంతు గ్రసన భృశ బుభుక్షా త్వర త్ర్యక్ష పార్శ్వ
ప్లవమా నోత్పాత బేతాల కుల పటిమ హాలాహల స్పర్ధి హేతి
చ్ఛవి రేఖా నేక రాహూ చ్చలిత రవులు రక్షశ్చమూ జి త్పుళింద
ప్లవబృందంబు ల్వని న్బల్వడిఁ బొడుపొడు మన్పల్కు లు న్ములుకు లు న్రా న్. ౧౧

౧౧. కల్పా....మన్ - కల్పాంత = ప్రళయకాలమందు-జంతు = ప్రాణులయొక్క-గ్రసన = భక్షణమందు-భృశ = పెల్లిదమైన-బుభుక్షా = ఆఁకటియొక్క-త్వర = వేగముగలవారైన-త్ర్యక్ష = ముక్కంటియొక్క-పార్శ్వ = ప్రక్కలయందు-ప్లవమాన = దుముకుచున్న - ఉత్పాత = ఉల్కాపాతాదివైకృతములతోడి-భూత = పిశాచుల-ప్రకర = సమూహముయొక్క-పటిమన్ = దిట్టతనముతో, హాలా....లు-హాలాహల = కాలకూటముతో-స్పర్ధి = పోటిసేసెడు-హేతి = కత్తులయొక్క-ఛవి = కాంతులయొక్క-రేఖా=వరుస లనెడి-అనేక = పెక్కులయిన-రాహు = రాహుగ్రహములనుండి - ఉచ్చలిత = ఎగసిపోవుచున్న-రవులు = సూర్యులుఁగలవి, (అయిన), రక్షః....ల్-రక్షః = రక్కసుల యొక్క-చమూ = సేనను-జిత్ = గెలుచునట్టి-పుళింద = బోయలయొక్కయు-బృందంబుల్ = సమూహములు, వనిన్ = అడవిలో, బల్వడిన్ = అతివేగమున, పొడుపొడుము = బల్లెము బాకు కత్తి కటారి ఇత్యాద్యాయుధములతో పొడువుము పొడువుము, అను-పల్కులున్=వాక్యములును, ములుకులున్ = బాణములును, రాన్ = వచ్చుచుండఁగా, కవిసెన్ = పొదువుకొనెను.

తా.—ఇట్లు వారు త్రొక్కటపడుచుండఁగా వారిని అడవిలో బలువేగమున దొంగలదండు వచ్చి కమ్ముకొన్నది. ఆదొంగలు ప్రళయకాలమందు ప్రాణికోట్లను భక్షించుటకై పేరాఁకటితో వేగిరించుచు ముక్కంటిపార్శ్వములందు ఉల్కాపాతాద్యుత్పాతసమేతులై దుముకులాడుచున్న భూతముల దిట్టతనము గలిగియుండిరి; వారిపోటుముట్లనీలకాంతులు కాలకూటపుఁగాంతులకు పోటిగా నుండెను. ఆనల్లకాంతులవరుసలం గాంచి రాహువు లని యడలి సూర్యుఁడు దద్దఱిల్లి పోవుచుండెను; మఱియాదండు రక్కసులదండును సరకుగొననిదై యుండెను.

'పటిమన్'-పదార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారము. 'హాలాహలస్పర్ధి హేతిచ్ఛవి'-ఉపమ; 'ఛవి రాహు'-రూపకము; 'ఉచ్చలిత'-అతిశయోక్తి.

కవిసెన్'-ఎటనుం బోనియ్యక చుట్టవైచికొనెను. భూతములబుభుక్షకు సాటియైయాదొంగల ధనతృష్ణ; క్షయకాలమందు తమభుజించు ప్రాణులను రక్తమాంసములకై హింసించుటయందు ఆబూచులు ఎంతనిష్కరుణులో ఎంతబలిష్ఠులో, ఈదొంగలును తమబారిం బడినయాసాతుజనులను ధనాదికముకై హింసించుటయందు అంతనిష్కరుణులును, అంతబలిష్ఠులునుగాను ఉండి రని భావము. 'సంవర్తః ప్రళయః కల్పః క్షయఃకల్పాన్త ఇత్యపి' అమ. 'బుభుక్షా' భోక్తుమిచ్ఛా, 'అశనాయాబుభుక్షా క్షుత్' అమ. త్ర్యక్ష = త్రి + అక్ష. ఉత్పాత-ప్రకృతే రన్యత్వముత్పాతః. ప్రకృతికి వే అయినది ఉత్పాతము-కొఱవులు రాలుట, అపూర్వనక్షత్రాదు లగపడుట, అపూర్వస్థావరజంగమము లుప్పతిల్లుట ఇవి యుత్పాతములు. ఉత్పాతభూత-అనఁగా ఉల్కాదులం గురియుచు పఱతెంచుభూతములు; బాణములు ప్రయోగించుచు కత్తులతో నఱకుచు వచ్చి పైఁబడినదస్యువులు ఆభూతములకు ఉపమేయములు, హాలాహలము నలుపు గావున కత్తులతళతళలును నలుపు గావున సాదృశ్యస్వారస్యము-పైగా కత్తులును హాలాహలమును రెండునుం జంపునవే. రాహువును నలుపు, కావున కత్తినీలిమతో సాటి; పైగా రాహువును కత్తియు రెండును జంపునవే. రక్షస్సులును నలుపు, బలిష్ఠులు, ఘాతుకులు; అట్టి

వారే దస్యుపుళిందప్లవులు. "కృష్ణాని కేశవః సీరిచీర చన్ద్రాబ్జ-రాహవః। సర్ప రాక్షస శస్య శ్చ శివకణ్ఠఘనాశ్శిఖీ। విషామ్బర కుహూ శ స్త్రాగురు పాప తమో నిశాః। మకరః కృష్ణసార శ్చ భిల్లా శ్ఛాయా చ గోమయమ్." రాన్ కవిసెన్-ముందువారియామాటలు వినఁబడినవి, పిమ్మవా రగపడిరి, అనుట. 'చణ్డాలప్లవమాతఙ్గదివాకీర్తిజనఙ్గమాః.'-'భేదాః కిరాతశబరపుళిన్దా మ్లేచ్ఛజాతయః.' అమ. 'హాలాహలో హాలహలో హలహాలో హాలాహలః'। 'పుంసి క్లీబే చ కాకోల కాలకూట హాలాహలాః.'

స్పర్థి-జిత్-ఉపమావాచకములు, నల్లడన్-'ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగా నగు, మిశ్రంబునకుఁ గాదు' బాల. సమా. 'ధ్వజినీవాహినీ సేనా పృతనాఽనీకినీ చమూః' అమ. పొడుము - రూ. పొడువుము - చూ. బాల. క్రియా. ౧౦౧. ములోపమున ఆమ్రేడితకార్యము, చూ. బాల. సంధి ౪౮.

జేతాళకుల-బల్వడి-అనుపాతములు పూర్వముద్రణములో 'ఘాతప్రకర' 'నల్గడ' అని యుండినవి. ఈమార్పులకు కారణము ఉపోద్ఘాతమునం గనునది.

వ. ఇట్లు చెట్లు వెడలి విండ్లు వంచుకొని ముంచుకొను నన్నల్లప్రజం జూచి హల్లకల్లోలం బై విఱుగంబడు నెడ. ౧౨

౧౨. వంచుకొని = ఎక్కు-వెట్టుకొని, ముంచుకొను = మీఁదికి వచ్చుచున్న-అన్నల్లప్రజన్ = ఆనల్లనిజనులను (చోరులను), హల్లకల్లోలమై = అతలకుతలమై, విఱుగంబడునెడన్ = పలాయనమై పోవునపుడు; సాతులోనివారివిధమును వర్ణించుచున్నాఁడు.

సీ. పసలేదు నిలరోయి పాతకులా రని। దేవాయుధంబు లూవువారు
పైఁడి బాసముఁ జెట్లఁ బడవైచి దుడ్డుపె। ట్లకుఁ బాఱుచు నె యొలె లైవ్వేచువారు
బరువు డించి కటారి పరుఁజించి నిల్చి యిం। దెందు వచ్చెద రని యెదురువారు
నస్త్రంబుం గొందు దేవర యోయి యిది చన్నఁ। బస్తని దయపుట్టఁ బలుకువారు
తే. కలవి మామూఁక నిప్పింతుఁ, దొలఁగుఁ, డొకటి,
యీఁడుదానిఁ జే నంటకుఁ డనుచుఁ బెద్ద
తనము నభిమానమును దెంపు గనఁగఁ బలికి
నిలిపి దోఁపిచ్చువారు నై తొలఁగి రపుడు. ౧౩

౧౩. (1) అపుడు = ఆసమయమునందు, (కొందఱు), పసలేదు = (దొంగగుంపులో) బలము లేదు, పాపులార = ఓరిపాపాత్ములారా, నిలరోయి = నిలువుండోయి, అని = అట్లని తోడివెరు పరులను హెచ్చరించుచు (ఆదొంగలమీఁదికి), దేవాయుధంబులు-దేవ = యజ్ఞమందు ఉపయోగింపఁ బడు - ఆయుధంబులు = పోటుముట్లను (అనఁగా కొయ్య గొణత-రాయి రప్ప-ఇట్టివానిని), లూవువారు=విసరివైచెడువారును; (2) పైఁడిబాసమున్=బంగారుగలజాలెను, చెట్లన్=వృక్షములజీబులో, పడవైచి = పడునట్లుగా విసరివైచి, దుడ్డుపెట్లకున్ = దుడ్డుఁగఱ్ఱలమోఁదులువడి, పాఱుచునె = పరుగునం దప్పించుకొని పోవుచున్నయాసమయమందే, ఒలెల్ = పైపంచెలను, నైచువారు = పాఱవైచువారు కొందఱును; [బాస మన జాలె యని.శ.ర.-పైఁడిబాసము='బంగారుమొదలుగాఁగల వస్తువులు' అని బ్రౌనునిఘంటువు.] (3) బరువు = తాము మోచుచున్న భారమును, డించి=దింపుకొని, కటారిన్= కత్తిని పరుఁజించి = సిద్ధము చేసికొని, నిల్చి = పాదావష్టంభముతో నిలుపంబడి, ఇందున్ ఎందున్ వచ్చెదరు = ఇక్కడికి ఎట్లువచ్చెదరో రండి తుండించివైచెదము అని, ఎదురువారు=పోరుటకు ఉంకించువారు

కొందఱును; (4) ఓయి, వస్త్రంబుఁగొండు = దేవతార్చనసజ్జకు కట్టినయీవలువను గైకొనుఁడు, దేవర = ఇది మేము పూజించుకొనువిగ్రహము, దీనిని కొనకుఁడు, ఇది చన్నన్ ఇది పోయెనేని, పస్తు = మేము ఉపవాసము పడియుండవలయును, అని, దయ = కనికరము, పుట్టఁ బలుకువారు;

కలవి = మాయొద్దనున్నవస్తువులు, మామూఁకన్ = మాగుంపులో, ఇప్పింతున్, తొలఁగుఁడు = అపసరిల్లుఁడు, ఒకటి = ఒకమాట వినుఁడు, ఆఁడుదానిని, చేన్ = చేతితో, అంటకుఁడు = తాఁకకుఁడు, అనుచున్, పెద్దతనము = ఆగుంపులో తమకుఁగలగౌరవము, అభిమానమును = స్త్రీలవిషయమున తమపరువును, తెంపు = ఆతెగువను, కనఁగన్ = ఆదొంగలు తెలిసికొనునట్లు, పలికి = వచించి, నిలిపి = ఆదొంగలను మీఁదపడకుండ ఆఁపి, దోఁపు ఇచ్చువారున్ = కొల్ల యొసంగువారు కొందఱును, ఐ, తొలఁగిరి = జరిగి పోయిరి.

తా.—కొందఱు తోడివారిని ఓరిపాపులారా ఏలభయపలాయితు లయ్యెదరు, ఈదొంగదండు అంత బల్లిదము గాదు, వీరిని కొట్టి తఱుమవచ్చును, అని హెచ్చరించి మరల్చి, దొంగలమీఁదికి రాలు రప్పలు కొయ్యలు కొణతలును విసరసాగిరి; కొందఱు పిమ్మట మరల వచ్చి వెదకి కైకొనవచ్చునని తమ యొద్దనున్న ముల్లె ముట్రి గుడ్డలో కట్టి, చెట్లజీబులో పాఱవైచి, దుడ్డుదెబ్బలుపడి పైపంచెలనుకూడ వెనుకకు వైచి పాఱిపోవుచుండిరి. కొందఱు బుజముమీఁద నెత్తిమీఁద నున్నబరువులను దిగువకు దించుకొని కత్తిదూసి కాలూఁది నిలిచి 'రండి, నఱికివైచెదము,' అని దొంగలపై తిరుగఁబడిరి; కొందఱు—'ఓరీ ఇది మా దేవతార్చనమూట, దీనిం గట్టియున్నయీవస్త్రమును గైకొనుఁడు, దేవతావిగ్రహములసజ్జను తాఁకకుఁడు, ఇది పోయిన, మాకుమఱియుపవాసమే,' అని దొంగలకు కనికరము కలుగునట్లుగా చెప్పుకొనిరి. కొందఱు, 'అయ్యా, మాగుంపులో కలవన్నియు నేను మీ కిప్పించెదను, ఒకమాటమాత్రము వినుండు. ఆఁడువారిదేహములమీఁదినగలను మీచేతితో మీరు ఒలువకుఁడు; మీఁదికి రాకుఁడు,' అని తమమూఁకలో తమమాట చెల్లు ననియు తాము స్త్రీలవిషయమున మిక్కిలి పరువుగలవా రనియు, దొంగలకు తెలియునట్లుగా పలికి కొల్లయిచ్చిరి. ఇట్లు కావించి వారందఱును సాగి పోయిరి.

'నిలర ఓయి'—నిలుచున కడ వ్రాయికి ముత్తున లోపంబు—బాల. క్రియా. ౧౦౧. 'ఓయి'—ఎదాదుల లోనిది కావున ముజ్జునకు (ఘుజి) రుజి యగును. బాల. క్రియా. ౩౪. 'పాతకులారని' అనుపాఠంబున సంబోధనాంతంబునకు సంధి దుష్టము. దేవాయుధంబులు—మనుష్యులు చేసినట్టి కత్తి కటారి లోనగునవి కావు; మఱి, దేవుఁడు చేసిన రాలు కట్టెలు లోనగునవి. ఊవు, రూ. ఉవ్వు. ఒలె—ఒల్లె—ద్విత్వలోపము—'ఒల్లె పంచె యనంగ నొప్పు నర్ధవస్త్రంబు,' ఆం. భా. పస్తు—'ప స్తిల్లి నుంకు నిప్పస్తు ని ట్రనఁగను నుపవాససంజ్ఞలై యొప్పుచుండు.' ఆం. భా. చేన్—చేశబ్దము, తృతీయార్థమున ద్వితీయ—'దోఁపుడు నాఁగను దోఁపు నాఁగ। దొంగతిక మనంగ' ఆం. భా.

సీ. తోడువింటివాఁడు సన్నోవఁ బోవక యొదు। ర్వడువాండ్రఁ దొడిఁబడఁ బదరి పొడిచి
పిమ్మఁ గీక పెనఁగినఁ బెద్ద నొంపక యెట్టుఁ। బాతించి చేఁ గలవాని నాఁచి
యూఁగుతంబై చించి యరిగెడువాఁ డేటు। నకు మీఱి చన్న వెన్ దవులు టుడిగి
పొమవు చే లేకయు పుటపుటయును నైన। వాని శోధింప నవ్వలికిఁ బనిచి
తే. పొదలఁ దూఱిన నీఁటెఁ చాఁపుల వెడల్చిఁ। గట్టుబట్టలు గొని ప్రాఁతబట్ట దయను
గోఁచులకు నిచ్చి గనపరాకులు నిగిడ్చి। చెప్పుటట్టలు శోధించి సిగలు విప్పి. ౧౮

౧౪. ఈ పద్యములో అనంతరవచనములోని 'పాటచ్చరులు' = (దొంగలు)అనునది కర్తృపదము. (1) తోడువింటివాఁడు = విల్లెక్కువెట్టి బాణము సంధించుకొని నడుచుచున్న తెరువరి, చనుత్రోవన్ = పోవుచున్న దారిని, పోక = చనక (ఈచననివారు దొంగలు), ఎదురుపడు వాండ్రన్ = ఎదిరిన బాట సారులను, తోడిఁబడన్ = తొట్రుపడునట్లుగా, పదరి = త్వరపడి, పొడిచి = పోట్లుగావించి; (2) పినుఁగు = లోభి, ఈక = తనధనమును ఇయ్యక, పెనఁగినన్ = పెనఁగులాడఁగా, (వానిని), పెద్ద = ఎక్కువగా నొంపక = హింసింపక, ఎఱ్ఱఁబాఱించి=కత్తులతో గాయపఱిచి రక్తము కాఱించి, చేన్ = వానిచేతియందు (అనఁగా ఎక్కువ దాఁపఱికము గాకుండ), కలపాటి=ఎంతధనము దొరకిన అంతయే, నాఁచి = కైకొని. (పా. దోఁచి); (3) ఆయితంబై = దొంగలకు స్వాధీనుఁడుగా నుండియు, చించి= పట్టువదిలించుకొని (పట్టుకొన్నచోరుని చేతిలో కొంత నిలిచిపోవునట్లు తనగుడ్డను చింపుకొని), అరిగెడువాఁడు = పాఱిపోవు తెరువరి, ఏటునకున్ = ప్రహారమునకు, మీఱి = అందక, చన్నన్ = పోయెనేని, వెనుదవులుట = వెంటఁదఱుముట, ఉడిగి = మాని; (4) పొదువు = ధనము, చేన్ = తన యొద్ద, లేకయ = ధనమేమియు నగపడకయే, పుటపుటయౌనన్ ఐనవానిన్ = బలిసియున్నవానిని, శోధింపన్ = గుడ్డ గుడుసు విప్పి సోదా చూచుటకు, అవ్వలికిన్ = గుంపునకు ఎడగా, పనిచి=పంపి, పొదలఁదూఱినన్ = పొదలలో దాఁగినచో, ఈఁటెచాఁపులన్ = ఆ దాఁగినచోటులకు ఈఁటెలను నిగిడించుటచేత, వెడల్చి = పొదలనుండి వెలుపడి వచ్చునట్లు కావించి, కట్టుబట్టలు = వారు ధరించిన వలువలను, కొని = హరించి, దయన్ = కనికరముచేత, గోఁచులకున్ = గోఁచిపెట్టుకొమ్మని, ప్రాఁత బట్ట = జీర్ణవస్త్రమును, ఇచ్చి; గనపరాకులు = గన్నెరాకులవంటి బాణములను, నిగిడ్చి = లోనికిఁ దూర్చి, చెప్పుటట్టలు = పాదరక్షల యట్టతోళ్లను, శోధించి = సందుచేసి పరీక్షించి, సిగలు=జుట్లను, విప్పి (అపలి కన్వయము).

తా.—ఆ తెరువరులలో విల్లెక్కువెట్టుకొని కోలతోఁ గూలనేయుటకు సన్నద్ధుఁడై నడచి తనదారినిపోవుచున్న తెరువరిజోలికి ఆదొంగలు పోరైరి; మఱి తమ్ము నెదిరించినవారిని తత్తఱపడునట్లుగా, వడివడిగాఁ బొడిచిరి. తమసొత్తును ఎంతసేపటికిని ఇయ్యక పెనఁగులాడులోభిని మిక్కిలి హింసింపక వానినెత్తురు వానికంటె కగపడుచు పాఱునట్లు గాయములుచేసి, వానియొద్ద ఆపాటికే దొరకినదానిని కైకొనిరి; తమచేత చిక్కియుండియు, ఉన్నట్టే ఉండి మూసికొని పాఱిపోయినవాఁడు ఏటున కందనంత దూరమున పోయెనా, వానిని తప్పించికొని పోనిచ్చిరిగాని వెంటఁదఱుమరైరి. చేత సొత్తేమియు లేని నాఁడై బలిసియున్నవానిని గుంపునుండి అవలికి పంపిరి. అక్కడ కొందఱు దొంగ లుండి వానిని సోదా చూచిరి. పొదలలోఁ దూఱి దాఁగినవారిని ఈఁటెపోటులతో వెడలించి వారివస్త్రములను దోఁచుకొని, ప్రాఁతగుడ్డలు గోచులకై యిచ్చిరి. గన్నెరాకులవలె పలుచనియుక్కురేకు లగునట్టి యలుగులు గలబాణములను తెరువరుల చెప్పుల యట్టలలోనికి చొప్పించి సందుచేసి, అట నేమయిన దాఁచికొనియున్నారో యని పరీక్షించిరి. జుట్లు విప్పియు సోదాచూచిరి.—స్వభావోక్తి.

తోడు = తోడుగు-'తోడు' అనునదియు నొకక్రియ. చన్ త్రోవ-'హరిశ్చంద్రుఁడన్వాఁడ,' అను ప్రయోగంబునందుంబోలె, ఇట 'చను' ధాతువునకు 'ఉ' లోపము-చూ. ప్రౌ. వ్యా. సంధి. ౧౩. తోడువింటివాఁడు చోరుని ప్రాణమును హరించినను హరించును. పినుఁగు-రూ. పిలుఁగు; ఎఱ్ఱఁ బాఱించుట భయముగొల్పుటకు. ఆయితము-ప్ర. ఆయత్తః-చేన్-సప్తమ్యర్థద్వితీయ. క(గ)నప రా కులు-చూ. ఉపోద్ఘాతమున పట్టిక. 'ఇనుపరాగోలల నిఱికించి యంతట' భోజరాజీయము 5 (321); ఇచ్చట 'ఇచ్చి యినుపరాగోల నిఱికి' అని యున్నను సరిపడును. ఇఱికి = ఇఱికించి 'ఉఱికి

కొక్కెర కంఠంబు నిఱికి చంపె'-పంచ. నా. ౧. ఆ. శ. ర. 'గనపరాకోల లిఱికె' అని పఠించుట శ్రేయము. గనప = పెద్ద-రాకోలలు = రాతియలుఁగుబాణములు.

వ. ఇట్లు పాటచ్చరులు పెచ్చువెరిగి విచ్చలవిడి నుచ్చావచంబులగు సార్థంబు సర్థంబు లపహరించు సంకులంబున. ౧౫

౧౫. పాటచ్చరులు = దొంగలు, ఉచ్చావచంబులు = నానా భేదములుగలవి, సార్థంబు = బిడారు (యొక్క)-'చోరజీర్ణపటయోః పాటచ్చరః,' ఇతి నామానుశాసనమ్-అని రామాశ్రమి. 'ఉచ్చావచం నైకభేదమ్'-'సార్థో వణిక్సమూహే స్యా దపి సంఘాతమాత్రకే,'-అమ.

సీ. కటినుండి చనుమఱ గడి గాఁగ బిగియించి। కట్టిన నిడు నీలికాసె మెఱయఁ
బిల్లిగడ్డము మించఁ బెరిఁగి మీసలు కుక్షి। గోళంబుమీఁద నుయ్యాల లూఁగ
బూఁది బ్రుంగిన మొగంబున గొదకట్టుమై। నవుమైల ప్రాఁజౌతు నాఁ జెలంగఁ
జిటిమ్రేలి పూసపై ఘటియిల్లు వెడఁబట్టు। చిమ్ముల సురియ డాల్ తుమ్మరముగ
తే. నూరనుండియుఁ గనుపెట్టుచున్నవాఁడు। దప్పిపో నన్ను డబ్బాటు దాఁ బొడగని
యట్టివేళఁ గాకశ్మశ్రు వనెడు నొకప్ర। చండ చండాల చోరభటుండు దఱిమి. ౧౬

౧౬. (1) కటినుండి = పిఱుఁదికడనుండి, చనుమఱ = చనునలుపులు, గడిగాఁగన్ = హద్దుగా, బిగియించి = బిగుతుగాలాగి, క....సె-కట్టిన = బంధించిన-నిడు = దీర్ఘమైన-నీలి = నల్లని-కాసె = దట్టి, అమరన్ = ఒప్పుచుండఁగా; (2) పిల్లిగడ్డమున్ = పిల్లిగడ్డమువంటి తనగడ్డమును, మించన్ = అతిక్రమించునట్లు, పెరిఁగి; మీసము = మీసములు; కుక్షిగోళముమీఁదన్ = గుండ్రని కడుపుమీఁద, ఉయ్యాల లూఁగన్-ఉయ్యాలవలె ముందు వెనుకలకు ఊఁగుచుండఁగా; (3) బూదిన్=తాఁ బూసి కొన్న బూడిదయందు, బ్రుంగిన మొగంబునన్ = మఱుఁగుపడిన ముఖమందు, గొదకట్టు = చెంప లను మూసికట్టినగుడ్డ, మైనవు మైల ప్రాఁజౌతు నాన్ = మైనపుముద్దం బూసినముఱికి ప్రాఁతకుళ్లాయి యనునట్లుగా, చెలంగన్ = ఒప్పఁగా; (4) చిటి....పైన్-చిటిమ్రేలి = కనిష్ఠికాంగుళియొక్క-పూస పైన్ = గనుపుమీఁద, ఘటి....య-ఘటియిల్లు = కూడునట్లుగా, వెడన్ = సడలుగా, పట్టు = పట్టు కొనియున్న, చిమ్ముల = చిమ్ముటలుగలదైన-సురియ = చురకత్తియొక్క-డాల్ = తళతళలు; ముమ్మర ముగన్ = పెల్లిదమగుచుండఁగా, (5) ఊరనుండియున్ = నేను తరలిన గ్రామమునుండియు, కనుపెట్టి యున్నవాఁడు = నన్ను దృష్టిలో నుంచుకొనియున్నవాఁడు, కాకశ్మశ్రువు = కాకిమీసాలవాఁడు; అనె....డు-అనెడు = అను పేరుగలవాఁడైన-ఒక-ప్రచండ = అతిభయంకరుఁడైన - చండాలచోర భటుండు = మాలదొంగబంటు, అట్టివేళన్ = ఆసమయాన, నన్నున్, తప్పిపోన్ = నేను తప్పించు కొనిపోవుచుండఁగా, డబ్బాటు = ఆకస్మికముగా; తాన్ - పొడఁగని = చూచి, దఱిమి = తఱుము కొనివచ్చి.

తా.—ఇట్లు సాతు విఱిగి పరారి యగుచుండఁగా, నేనును తప్పించుకొని పోవుచుంటిని. ఆ సమయాన ఆకస్మికముగా నన్ను-మేము ఏగ్రామమునుండి వచ్చితిమో యాగ్రామమునుండియే దృష్టిలో నుంచుకొని వెంబడించి వచ్చినయాదొంగయే కనిపట్టి తఱుముకొనివచ్చినాఁడు. వాఁడు మాల దొంగ, శూరుఁడు; వానిపేరు కాకశ్మశ్రుఁడు; వాఁడు నిడుపైన నీలికాసెను పిఱుఁదుమొదలు చను మఱలవఱకు దేహమునకు బిగుతుగా చుట్టుకొని యుండెను. గడ్డము పిల్లిగడ్డమువలె నుండెను. మీసాలు దానిని దాఁటిగుండ్రనికడుపుమీఁద ఉయ్యాల లూఁగుచుండెను. మొగము బూడిదలో మఱుఁగుపడి

యుండెను. మైనపుమడ్డి పూసినటోపి యనునట్లుగా, చెంపలు మూఁతపడునట్లుగా, తలకు రుమాలు కట్టుకొనియుండెను. చిటికెనవ్రేలిగనుపుమీఁదికి వచ్చునట్లుగా వదులువదులుగా ఒకసురెకత్తి చేతఁ దాల్చి, దానిని తళతళలు బెల్లుగా డాలుకొట్టునట్లు చిమ్ముచుండెను.—స్వభావోక్తి, తృతీయపాదమున ఉత్ప్రేక్షయు, పిల్లిగడ్డము ఉపమ.

నిడు-కడుపుచుట్టురా ఎన్నిమాఱులో తిరిగివచ్చుటకు చాలినంత నిడు పనుట. ఆమీసాలు ఒక్కొక్క-ప్రక్క నొక్క-కాకపక్షమువలె నుండుటంబట్టి 'కాకి మీసాలవాఁడు' అని పేరువచ్చినది. ఉయ్యాలలూఁగ-మిక్కలి నిడుపు లగుటచేత అడుగున ముడివైనని యుయ్యాలవలె నుండిన వనుట. బూడిద బ్రుంగిన-సజ్జనుఁడుగాఁ గనఁబడుటకు విభూతిఁ దాల్చినాఁడు. ప్రాఁజౌతు-ప్రాఁత వనుట మాలిన్యముకొఱకు-'ప్రబలు పస్త్రముకుటము కుళ్లా కులాయి। యనఁగఁ దద్భేదము దపార మనఁగఁ డెక్క। యనఁగఁ జౌతనఁ దోపి దా నలరు నభప.' ఆం. భా. 'చెంపలను మూసికట్టుట చెలఁగు గౌద। కట్టనంగను.' ఆం. భా. 'పరఁగు నాకస్మికంబు దబ్బా టనంగ' ఆం. భా. చిమ్ములు చిమ్ముచు డాలాల యించుట ఆబ్రాహ్మణుని భయపెట్టుటకు. 'సురె సురియ చూరి యనంగ ఛురిక దనరు' ఆం. భా.

చ. కపవటు డించి యేఁ గునుకఁగా, సురెఁ గొంకులఁ దార్చి, కూలుడు,
న్నివిడిన బొజ్జపై మిగులు నిద్దపు దోవతి దట్టి డొల్లిరాఁ,
దివిచి, పెనంగ, పల్లవముఁ ద్రెంచి, యనంతుని గంట్ల కూనపుం
జెవులుగ గౌదకట్టు గసెచేరుల టెక్కియు దోఁపు నొల్చి పోఁ. ౧౭

౧౭. కపవటుఁ = నాతోడి బ్రహ్మచారిని, డించి = విడిచి, ఏఁ, గునుకఁగాఁ = చిన్నిపరుగున (తప్పించుకొని) పోఁగా, (కాకశ్మశ్రుఁడు), సురెఁ = సురియను, కొంకులఁ = మడమలమీఁది వెనుక భాగములకు, తార్చి = కూర్చి (అనఁగా సురియతో మడమలమీఁది కొంకులను నఱికి) కూలుడుఁ = నేనొరగిపడిపోఁగానే, నివిడిన బొజ్జపైఁ = పైకుబికియున్న బొజ్జమీఁద, మిగు....ట్టి - మిగులు = పైకి వచ్చియున్న-నిద్దపు = సన్నని-దోవతి = కట్టువలువమీఁది-దట్టి = కాసెకట్టు, డొల్లిరాఁ = ఊడవచ్చునట్లు, తివిచి = లాగినవాఁడై, పెనంగఁ = నేను లాగనీయక పెనఁగులాడఁగా, పల్లవము = వరాలసంచిని, త్రెంచి = తెంపుకొని, అనంతుని గంట్లకుఁ = నాగుఁబడగయంటు పోఁగులు ధరించెడు కర్ణరంధ్రములకు, ఊనపుం జెవులు గఁ = చెవులు కొఱవడునట్లుగా (అంటు పోఁగు లిడుకుట్లు కడవఱకు తెగిపోయిన వనుట), గౌదకట్టు = గౌదలు(-చెంపలు) మూఁతపడునట్లుగా తలకు టోపివలె కట్టుకొన్న తుండుగుడ్డకట్టును, కసెచేరుల టెక్కియుఁ = గుజ్జుపుఁగోరడా చేరుల వంటిచేరులను గడ్డముక్రిందికి తార్చి ముడిచినకుళ్లాయిని, దోఁపుఁ = కొల్లగా, ఒలిచి = (నాతల నుండి) ఊడలాగికొని, పోఁ = (వాఁడు) పోఁగా.

తా.—అంతట నేను నాశిష్యుఁడైనబ్రహ్మచారిని వానిగతి వానిది అని విడిచిపెట్టి, నాపొట్ట చేతను వరాలసంచిచేతను వడిగా పరువిడలేక ఒకపాటిపరుగుగా పాఱిపోవుచుంటిని. అంతట కాకశ్మశ్రుఁడు వచ్చి నామడమలపై కొంకులను సురియతో నఱికెను. నేను క్రిందఁ బడిపోయితిని; అంతట వాఁడు నాపొట్టమీఁద దోవతిని లాగి అందలివరాలసంచిని తివిచెను, నేను పెనఁగులాడితిని; నా మొలత్రాటికి సంచిని గట్టియున్నత్రాళ్లు మొలత్రాటనే నిలిచిపోవునట్లుగా వాఁడు సంచినిత్రెంపి కైకొనెను; పైగా, నాకట్టుకొన్న గౌదకట్టులో ఏముండెనో యని దానిం బీఁకుకొనెను. నేను నా టోపిని తలపఁ దొడిగికొని దానిదారములను గడ్డముక్రింద ముడివైచికొనియుంటిని; ఆటోపిలో ఏమి దాఁచుకొనియున్నానో యని వాఁడు ఆటోపీని పరికించుటకై లాగుకొనెను, ఈ టోపీని గౌదకట్టును

లాగుకొనుటలో పోఁగుం రంధ్రములవఱకు నాచెవుల రెంటిని త్రెంచివైచినాఁడు. ఇట్లు కావించి వాఁడు పోవుచుండెను.—స్వభావోక్తి.

'వటుఁడ'-వటువు = వటుఁడు. 'గునుకు డనంగను గును కనఁగా సల్ప। భావనసంజ్ఞ లై తనరు చుండు,' ఆం. భా. 'దోవతి యం చనఁ దోఁచుఁ గటిపటము.' ఆం. భా. దోవతి-ప్ర. ధౌతమ్. 'నివిడిన' = నిగిడిన-తెనుఁగున గాకువా కొన్నిట వచ్చును. 'వినుము నరేంద్ర, విప్రుఁ డలివెడ' భార. ఇట్లే తవిచి = తిగిచి-'కసె'-ఈశబ్దము బ్రౌను శ. ర. లలో లేదు; 'కసము' (చేరుకోల) అని కశా శబ్ద వైకృతముగా వైకృతదీపికలో నున్నది. కసెము = కస్సెము-ప్ర. కచ్ఛః (అనూపము); కసము + కోల = కసకోల-దినవెచ్చము, చప్పర మంచము, లోనగువానియందుంబోలె ము లోపము. 'వల్లు వము'-'వల్వంబు వోనాడు వైశ్యునిఁదేవను' హంస; పా. వల్లముడి.

క. నోరిసని నుండ, కే ‘నో । రోరి, యకట! మా సమీప పూరనె మనియుం,
దూరము వోయితివే! సొ । మ్మేరీతిని నీకు దక్కు నే కానీరా.' ౧౭

౧౭. నోరిసనిఁడ = నానోటిలోనిశనిచేత, ఏను = నేను, ఉండక = ఊరకయుండలేక, ఓరోరి, అకట, మాకుఁడ, దాఁపుటూరనె = సమీపగ్రామమందే, మనియుఁడ = నివసించియు, దూరముపోయి తివే = మిక్కిలియుం గీడును మాకే యొనర్చితివి. సొమ్ము = ఈదోఁచుకొన్నధనము, నీకుఁడ, ఏరీతిఁడ = ఏవిధాన నైనను, దక్కునే = దక్కునా (దక్కు దనుట), కానీ రా = కానిమ్ము (ని న్నేమి చేయించెదనో చూడు.)

తా.—వాఁడు మాపొరుగూరివాఁడే అని గుర్తించితిని. అంతట నానోట శనియుండి నాచేత ఈమాట లాడించినది; 'ఓరీ, నీవు మాపొరుగూరివాఁడవే అయ్యును, ఇంతఘాతకుఁడవై, నాకే ఇంతఘాత చేసితి వేమి రా! అయ్యో! ఏవిధాన నైనను ఈధనము నీకు దక్కునా! చూడు. నిన్ను ఏమి చేయించెదనో' అని.

'సని'-ప్ర.-శనిః-శనిగ్రహము, చెఱుపు చేయును గాన చెఱుపుం గలిగించిన యీ (చెప్పఁ బోవు) మాటను శని చెప్పించినాఁ డనుట. ఇట శనికి 'సని' అనుట మనుచరిత్రలో 'శ్రీరాము' అను టకు 'సీరాము (సేన)' అనుటవంటిది. 'ఓరోరి' ఆమ్రేడితము గాన సంధి యైనది. 'ఓరి'-ఇది నీచ సంబుద్ధిలో వచ్చును. చోరుఁడు నీచుఁడు గాన తత్సంబుద్ధిలో వచ్చినది.

తే. అనిన లాఁతుగఁ గోల్పోక యతఁడు రడ్డి। రాజుఁ గను నని కొదయుఁ దీర్పంగ మగిడి
యంత పరియును బైప్రజ కలికి పాఱి। పోవ వాఁడును వెడపోట్లు వొడిచి చనియె.

౧౮. అనినఁడ = నే నట్లు పలుకఁగా, (ఆదొంగ తనమనస్సులో తలపోయుట), అతఁడు = ఆ బాపఁడు (అనఁగా నేనే), లాఁతుగఁడ = అధికముగా (అధికధనము ననుట), కోల్పోకఁడ = కోల్పోయి నందున, రడ్డిఁడ = రెడ్డిని (పటేలును), రాజుఁడ = రాజును, కనుఁడ = చూచును, (పోయి రాజు తోను రెడ్డితోను చెప్పుకొందును), అని = ఆలోచించుకొన్నవాఁడై, కొదయుఁడ = శేషమును గూడ (అనఁగా నాప్రాణమును సయితము), తీర్పంగఁడ = పుచ్చుకొనుటకై, మగిడి = వెనుకకుమరలివచ్చిన వాఁ డై, అంతఁడ = అంతలో, పరియును = వానితోడి దొంగదండుకూడను, పైప్రజకుఁడ = పైనుండి వచ్చిన బాటసారిసమూహమునకు, అలికి = భయపడి, పాఱిపోవఁడ = పలాయితము కాఁగా, వాఁ డును = ఆదొంగయు, వెడపోట్లు = తప్పటపోట్లు, పొడిచి, చనియెఁడ = పోయెను.

తా.—అట్లు నేను పలుకఁగా, ఆదొంగ యిట్లు తలపోసెను;-"ఓహో, ఈబాపఁడు విస్తారము ధనము-పోఁగొట్టుకొన్నాఁడు. కావున రాజుతోను రెడ్డితోను చెప్పుకొని నన్ను పట్టింపక మానఁడు.

కనుక ఈతనిం దెగటార్చుట మంచిపని.'— ఇట్లని ఆలోచించుకొని మరల నన్నుం దెగటార్ప వచ్చు చుండఁగా, పైనుండి బాటసారులబిడారు వచ్చినది; దానిం గని వెఱచి, వీనితోడిదొంగపిండు పాఱి పోయినది; అంతట వీఁడును నన్ను ఆదరబాదర చేతికి వచ్చినట్లు పోట్లు పొడిచి పాఱిపోయెను.

పద్యాదిని 'ఇట్టు లన, లాఁతుఁ గోల్వోక నితఁడు రాజు, రడ్డి' అని పఠించుట మేలు.

లాఁతుగన్-లాఁతుశబ్దము శ. ర. లోనున్నది, ఇప్పద్యమున బ. సీ. పఠితము. ఇది బ్రౌణ్యములో లేదు. 'పొఁజు చేరువ మొత్తంబు బారు తుటుము। దండు పరి గమి కూటువ దిండు దాఁటు। మూఁక దళమును బేళ్లు సమూహమునకు.' ఆం. సం.

రడ్డి-ప్ర. రాష్ట్రమ్. 'ఎడ్డెతనపుఁ గైసేఁతల। రడ్డులు నడచిరి పురస్సరద్భార్యముగా.' పాండు.

ఉ. అంతటఁ బొంతఁ బెద్దెరువునం దరుదెంచు పిఱిందిమంది మ
త్కాంత సహోదరుండును నొకం డరుదెంచుచు సాతు వడ్డ వృ
త్తాంత మెఱింగి న న్నరసి తాఁ గని యార్తి నొకండు దా నతి
శ్రాంతుని నన్నుఁ గావట దిసంతులు గొట్టుచు మోచు చేఁగుచోన్. ౨౦

౨౦. అంతటన్ = ఆ సమయమున, పొంతన్ = సమీపమున, పెద్దెరువునందున్ = పెద్దబాటయందు, అరుదెంచు పిఱిందిమందిన్ = వచ్చుచున్న వెనుకటి (జన) సంఘములో, మత్ కాంత సహోదరుండును = నా ప్రేయసియొక్క తోఁబుట్టువుఁడ, అరుదెంచుచున్, సాతు = బిడారు, పడ్డవృత్తాంతము = దోఁపుడుపోయిన వార్తను, ఎఱింగి = విని, నన్నున్, అరసి = వెదకి, తాన్, కని, ఆర్తిన్ = వెతతో, ఒకండు = ఒకఁడె, నన్ను, తాన్, అతి శ్రాంతునిన్ = మిక్కిలి బడలినవానిని, కావటన్ = కావటిబుట్టయందు, దిసంతులు కొట్టుచున్=చీవాట్లు పెట్టుచు, మోచుచున్, ఏఁగుచోన్ = పోవునప్పుడు (అవ్వలి కన్వయము.)

తా.—నే నాస్థితిలో పడియుండఁగా, వెనుకనుండి ఆ సమీపపుఁ బెద్దబాటలో వచ్చిన బిడారులో నా యిల్లాలితోడఁబుట్టినవాఁ డొకఁ డుండెను. ఆతఁడు అక్కడ సాతు దెబ్బలు తిన్నవార్త విన్నవాఁడై నన్ను వెదకి కనిపట్టి ఒకకావటిబుట్టలో నన్నుం బెట్టుకొని నాచేఁతకు నిందించుచు నన్ను మోచికొని పోయెను.

'పొంతన్'-'దండ చేరువ చెంగట యండ సరస। ప్రాపు చక్కి కుఱంగట పజ్జ చెంత। కేలనదాఁ పంజ దగ్గఱ క్రేవ పొంత। యంచె యొద్ద నా నికటాఖ్య లగు మహేశ.'-ఆం. భా. 'ఆర్తి' స్నేహముచేత కలుగును. 'దిసంతులు కొట్టుచున్'-స్యాలకపరిహాసముగా కూడ.—

"ఆఱడి యపసడి యగడొరు దూఱు దూ। రు దిసంతు నడి రోయి రోఁత రొచ్చు
నేగింపు సెగ్గము సె గ్గవగింపు నా। నపవాదసంజ్ఞ లై యలరుచుండు."-ఆం. భా.

'చెలి నేఁచి తని దిసంతులు గొట్టె మేనక'-మను. 3 (109).

సీ. కొంగవా ల్నఱకు లంగుళులఁ బట్టుచు జబ్బ। లంటఁ గుట్టిడ వెజ్జు నరయువారు,
తలఁ బడ్డగుదియ వ్రప్పులఁబ్రాఁత మసి యిడి। యంబలి గం జిండ్ల నడుగువారు,
తమసేగిఁ జెప్ప లో దయమీఱ విని చీరఁ। జించి యియ్యంగ దీవించువారు,
నొలఁబడ్డ నెపమునఁ గలలేని సిరిఁ జెప్పి। చుట్టలసై దాఁచి పెట్టువారు,
తే. నైన పాంథులచేతఁ గ్రందైన యూళ్ల। జాడగా నిటఁ దెచ్చి యిన్నీడ డించి,
పాఱు నీ రానఁ బోవ నూర్పాఱె మగిడి। వచ్చునాలోన నీహూవు వచ్చె నాకు.

౨౧. (కొందఱు పాంథులు), (1) కొంగవాల్ నఱకులు = కొంగవా లనుపేరి మాదిగకత్తిచే నయిన గాయములను, అంగుళులన్ = వ్రేళ్లతో, పట్టాచున్ = గాయపునోరు మూఁతఁ బడునట్లుగా పట్టినవారై, జబ్బలు = బుజములు (లేక తుంట్లు), అంటన్ = గాయము మూసికొనిపోవునట్లుగా, కుట్టు ఇడన్ = దారముతో కుట్టిపెట్టుటకై, వెజ్జున్ = వైద్యుని, అరయువారు = వెదకుచుండిరి; (2) (కొందఱు), తలన్ = శిరమున, పడ్డగుదియవ్రెప్పలన్ = పడినట్టిగుదియ (వ్రేటులచే నయిన) చీలికలయందు, ప్రాఁతమసి = గుడ్డప్రేలిక కాల్చినమసిని, ఇడి = పెట్టి, ఇండ్లన్ = (గృహస్థుల) గృహములయందు, అంబలి = అంబటిని, గంజి = గంజిని, అడుగువారు = యాచించుచుండిరి; (3) (మఱి కొందఱు పాంథులు), తమనేగిన్ = తమపడిన యిడుమను, చెప్పన్ = వక్కాణింపఁగా, లోన్ = మనస్సులో, దయ మీఱన్ = కనికరము అతిశయింపఁగా, విని, చీరన్ = వస్త్రమును, చించి, ఇయ్యంగన్ = ఇచ్చినందులకు, దీవించువారున్ = ఆశీర్వదించుచుండిరి. (4) (కొందఱుపాంథులు) ఒలఁబడ్డ నెపమునన్ = దోఁచుడుపోయినమిషచేత, కల లేనిసిరిన్ = ఉండిన సంపదను లేని సంపదను, చెప్పి, చుట్టలపైన్ = బంధువుల యిండ్లమీఁదికి, దాడిపెట్టువారు = దండెత్తి పోవుచుండిరి. ఐన పాంథులచేతన్ = ఇట్లున్న తెరువరులచేత, (క్రందు = తఱచు, ఐన – ఊళ్ల జాడగాన్ = గ్రామాల మీఁదుగా, ఇటన్ = ఇచ్చోటికి (ఈ చెట్టుక్రిందికి), తెచ్చి = నన్నుం గొనివచ్చి, ఇన్నీడన్ = దీని యీ ఛాయయందు, డించి = దింపి, పాఱునీరు = ప్రవాహోదకము (ప్రవహించుచున్న వాఁకజలమును), ఆనన్ = త్రాగుటకై, పోవన్ = ఆనాస్వ్యాలకుఁడుపోఁగా, ఊర్పు = నాశ్వాసము, అఱి = నశించి, (నా ప్రాణము పోయి), ఆతఁడు, మగిడివచ్చు నాలోనన్, ఈ ఱూపు = ఈ రాక్షసజన్మము, నాకున్, వచ్చెన్.

తా.—ఇట్లు బందిపోటు పడినయా తెరువరులలో కొందఱు మాలకత్తి వ్రేటులకు బుజములు (లేక తుంట్లు) చీలినవారు ఆగాయములను మూసికొని పోవునట్లుగా వ్రేళ్లతో పట్టుకొని అంటఁ గుట్టించుకొనుటకై వైద్యుని వెదకికొనసాగిరి. కొందఱు గుదియ వ్రేటులచే తల చీలిపోఁగా ఆచీలుడుగాయములకు గుడ్డ కాల్చినమసి క్రుక్కి, అంబలియు గంజియు గృహస్థులయిండ్లలో అడిగికొని త్రాగి ప్రాణములను గాపాడుకొనిరి; కొందఱు తమపడ్డపాట్లు చెప్పుకోఁగా విన్నవారు ఎవరైన కనికరించి గుడ్డలేని వారికి తమగుడ్డను కొంత చింపియిచ్చినంతట వారిని దీవించి దానిని ధరించిరి. కొందఱు కుత్సితులు దోఁచుడుపోవుట ఒకమిషగా చేసికొని, తమకడ మెండుగా ధన ముండిన దనియు, దానిని దొంగలు కైకొని రనియు, అసత్యము లాడి బంధువులయిండ్లమీఁద పోయి పడి హాయిగా ఇదే సందని భుజించుచుండిరి. ఈప్రకారము ఈతెరువరులు మెండుకొన్న యూళ్లమీఁదుగా ఆనాస్వ్యాలకుఁడు నన్ను మోచికొని పోయి మార్గవశాన ఈచెట్టుక్రింద నీడలో పెట్టి, పాఱుచున్నయేటినీరు తాను త్రాగుటకై పోయెను. ఆతఁడు పోఁగానే నా ప్రాణంబును పోయెను. మరలి యాతఁడు వచ్చునంతటికి నాకు ఈ బ్రహ్మరాక్షసరూపము వచ్చియుండినది.—స్వభావోక్తి.

కొంగవాలు-చూ. పట్టిక. (మాతంగుఁడు = మాదిగ, సురియాఁడు = మాల.) 'మాతంగుఁ డగు వానిచేత నుండెడికత్తి కొంగవా లనఁగఁ జెలంగుచుండు' ఆం. భా. ఇట్టి సామాన్యవ్యవహారముల యందు మాలమాదిగలభేదమును పాటించుట లేదు. కావుననే 'సురియాఁడుచేతికత్తికి । నరు లందఱు పేరు పెట్టినారు ధరిత్రిన్ । మరి కొంగవా లనంగను । దిరుమలపై నుండు దేవదేవ ముకుందా' అని దేశ్యనామార్థకోశము; వెజ్జు-ప్ర. వైద్యః. 'వ్రప్పు' వ్రచ్చునకు కృదంతము, మెచ్చునకు మెప్పువోలె. మసి-ప్ర. మషీ. ఒలఁబడ్డ = ఒలువఁబడ్డ-కడవ్రాయిలోపమునకు ఒలుచును పిలుచ్వాదులలో చేర్చ

కొఁచవలయును. బాల. క్రియా. ౧౦౧. నెవము = నెవము-ప్ర. నిభః-'కల లేని సిరి'-కలదియు లేనిదియు నైన సిరి అని విగ్రహము-చుట్టలు-రూ. చుట్టాలు, చుట్టములు; ఇక్లీ-మీసలు, రూ. మీసాలు, మీసములు. దాడి-ప్ర. ఘాటి. 'దాడి' యనుటలో వీరిరాక ఆచుట్టలకు కడు నప్రియంబును ఘాతుకమును అని స్వారస్యము.

వ. కయ్యంబునఁ బాఱఁ బాఱ గాయంబు సేసి వెఱవేఁకిఁ గొలిపిన కాకశ్మశ్రునామధేయ చండాలు కరాళవేషంబు గన్నులం గట్టినట్లుండఁ గడఁ గనుట నిట్టి కరాళవేషంబు గలిగెఁ; గైశికీగాన ఫలదానంబున దీని మానుపవే? అనిన నతం డేను ఫలం బెఱుంగ, ఫలంబు పరమేశ ముఖోల్లాసంబ, యాజ్ఞాకైంకర్యంబులకు ననుమతి కైంకర్యంబులకు ఫలపరిమాణగణన ప్రపన్నుల కెక్కడిదియది? కాన బంధకంబగుట ఫలంబింతంత యందుఁ గొంతఁ గొనుమన వెఱతు, భగవంతుండ రక్షించు నూఱడిలుమన్న నన్నోరిమాట నోరన యుండ నతండు. ౨౨

౨౨. కయ్యంబునన్ = ఆ దొంగలతోడి పోరాటములో, పాఱఁబాఱన్ = నేను పారిపోయిన కొలంది, గాయంబు చేసి = నాయొడల నఱకులుగావించి, వెఱవేఁకిన్ = భయజ్వరమును, కొలిపిన = కలిగించిన, కాకశ్మశ్రు నామధేయ చండాలు కరాళవేషంబు = కాకి మీసాలవాఁ డనుమాలవాని భయంకర స్వరూపము, కన్నులం గట్టినట్లుండన్ = నేను మిక్కిలి స్ఫుటముగా భావించుచుండిన సమయాన, కడన్ = మృతిని, కనుటన్ = పొందితినిగావున, (నాకు), ఇట్టి కరాళవేషంబు = ఘోర స్వరూపము, కలిగెన్ = వచ్చినది. కైశికీగానఫలదానంబునన్ = మంగళకైశికరాగంబున శ్రీహరి స్తుతులు పాడిన పాటయొక్క ఫలముయొక్క యీవిచేత (ఆ ఫలము నా కిచ్చి యనుట), దీనిన్ = ఈరాక్షసజన్మమును, మానుపవే = పోఁగొట్టింపుము; అనినన్ = అని బ్రహ్మరాక్షసుఁడు వచింపఁగా, అతండు = ఆ దాసరి, (ఇట్లనియె), ఏను, ఫలం బెఱుంగన్, ప...బ-పరమేశ = ఆ పరమేశ్వరుని - ముఖ = వదనమునందలి - ఉల్లాసంబ = వికాసమే (శ్రీహరివదనము భక్తునిఁగూర్చి వికాసమొందుటయే), ఆ ఫలంబు-ఆ భక్తుఁడు చేసికొన్న సేవకు ప్రయోజనము, ఆజ్ఞాకైంకర్యంబులకున్ = ఆజ్ఞారూపముగా వేదచోదితములైన సేవలకును, అనుమతి కైంకర్యములకును = ఆజ్ఞప్తములుగాక అంగీకృతములగు సేవలకును, ఫల పరిమాణ గణన ఫలము = ఫలముయొక్క కొలఁదియొక్క లెక్క, ప్రపన్నులకున్ ఎక్కడియది = భక్తులు చేయవలసినది కాదు. కానన్ = కావున, బంధకంబు = ఆఫలము బంధకారణము (మరల జన్మమును కలిగించునట్టిది)- దేహపరంపరలో జీవుని కట్టివైచెడిది; అగుటన్ = అయినహేతువుచేత, ఫలంబు ఇంత అంత = ఆ ఫలము ఈపాటి ఆపాటి, అందున్ = అందులో, కొంత = ఒక భాగమును, కొమ్ము = గ్రహింపుము, అనన్ = అనుటకు, వెఱతున్ = సంకోచించుచున్నాను, (అనఁగా కర్మఫల మెప్పుడును బంధకారణముగావున దానిని నీ కొసంగుటకు నాకు ఇచ్చ పొడమకున్నది), భగవంతుండ = ఆ నారాయణుఁడే, రక్షించున్ = నిన్నుఁ గడతేర్చును, ఊఱడిలుము = సమాశ్వాసమొందుము, (విష్ణుభక్తాగ్రేసరుఁ డైనయతఁడు 'భగవంతుండ రక్షించును' అని యనుగ్రహపూర్వకముగా వచించినంతట), ఆ నోరిమాట = అతని నోటిలోని యామాట, నోరన = అతనినోటనే, ఉండన్ = ఉండఁగా, (అతఁ డట్లు వచించినతక్షణమే అతనిభక్తి తీవ్రతచేత), [తదాశీస్సు అంత యవిలంబితముగా ఫలించిన దనుట.]

మరణసమయంబున ఏరూపమును భావించిన, మృతునికి వెంబడిజన్మమున ఆరూపమే కలుగు నని శాస్త్రము:—'యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యన్తే కళేబరమ్। తం తమేవైతి కౌన్తేయ,

సదా తద్భావభావితః'. భ. గీత 18 (6); కయ్యంబు-ప్ర.-కలహః-'కరాళో దన్తురే తుఙ్గే భీషణే చాభిధేయవత్' మేదిని.

సీ. స్నిగ్ధ త్రిభాగ ముండిత శిరశ్శిఖతోడ, హిమధవళోపవీతములతోడఁ,
బుణ్యషడ్ద్వితయోర్ధ్వ పుండ్రవల్లులతోడఁ, దులసికాబ్జస్రగావళులతోడఁ,
గౌపీన కటిసూత్ర కాషాయయుగితోడ, జలపూర్ణశుభకమండలువుతోడఁ,
బాణిస్థ దివ్యప్రబంధసంపుటితోడ, నుత్తరవాక్పూర్వ కోక్తితోడఁ,
తే. బసిఁడిజిగితోడ బ్రహ్మవర్చసము వొల్చు । భాగవతలక్ష్మితో ధూమపటలినుండి
వెడలు శిఖవోలె నమ్మేను వెడలి చూడఁ । జూడ వైష్ణవుఁ డై నిల్చె సోమశర్మ. ౨౩

౨౩. సోమశర్మ వైష్ణవుఁ డై నిలిచెను; తద్వర్ణన. (1) స్ని....డన్—స్నిగ్ధ = నున్నఁగా-త్రిభాగ = (నాలిగింట) మూఁడుపాళ్లు-ముండిత = గొఱుగఁబడిన-శిరః = తలయందలి-శిఖతోడన్ = జుట్టుతో (జుట్టుకలవాఁడై), హి....డన్-హిమ = మంచువలె-ధవళ = తెల్లనైన-ఉపవీతములతోడన్ = జన్నిదములతోను; (2) పుణ్య....డన్-పుణ్య = పావనమయిన-షట్ద్వితయ = ఆఱురెండ్లయిన (పండ్రెండగు)-ఊర్ధ్వపుండ్రవల్లులతోడన్ = తీఁగలవంటి నిలువునామములతోను, తుల....డన్-తులసికా = తులసిపూసలయొక్కయు,-అబ్జ = తామరపూసలయొక్కయు - స్రక్ = మాలికలయొక్క - ఆవళులతోడన్ = సమూహముతోను; (3) కౌపీ....డన్-కౌపీన = గోఁచియు-కటిసూత్ర = మొలత్రాడు-కాషాయ = కావిశాటులయొక్క-యుగితోడన్ = జంట - అనుపరికరములతోను, జల....డన్ -జల = తీర్థముతో - పూర్ణ = నిండిన - శుభ = మంగళమైన - కమండలువుతోడన్ = కుండికతోను; (4) పాణి.....డన్ - పాణి = చేతియందు - స్థ = ఉన్నట్టి - దివ్యప్రబంధ = ద్రావిడవేదముయొక్క-సంపుటితోడన్ = పుస్తకముతోను, ఉ....డన్-ఉత్తరవాక్ = ద్వయముయొక్క యుత్తరభాగము-పూర్వక = మున్నుగాఁగలదైన - ఉక్తితోడన్ = సంభాషణతోను (ద్వయముయొక్క యుత్తరవాక్యమును అను సంధానముసేయుచు ననుట;) పసిఁడిజిగితోడన్ = బంగారుడాలుతోను, బ్రహ్మవర్చసము = బ్రాహ్మణతేజము - పొల్చు = ప్రకాశించుచున్న [పా. ప్రోచు = బ్రహ్మవర్చసమును పోషించుచున్న] - భాగవతలక్ష్మితోడన్ = వైష్ణవశోభతోను, ధూమపటలినుండి = పొగయొక్క మొత్తమునుండి, వెడలు శిఖవోలెన్ = వెలుపడునట్టి జ్వాలవలె, అమ్మేను = ఆరాక్షసదేహమునుండి, వెడలి = వెలుపడి, చూడఁజూడన్ = కన్నులయెదుటనే, సోమశర్మ = సోమశర్మయనుపేరి యాబ్రాహ్మణుఁడు, వైష్ణవుఁడు ఐ విష్ణుభక్తుఁడుగా మాఱి, నిల్చెన్ = నెలకొనెను.

తా.—సోమశర్మ వైష్ణవుఁడుగా మాఱెను; శిరమున మూఁడుపాళ్లు క్షౌర మై, ఒకపాలు జుట్టుండెను; జందెములు మంచువలె తెల్లఁగా వెలుఁగుచుండినవి; దేహమున పావనము లైనపండ్రెండు నిలువుబొట్లు ఒప్పుచుండెను; తులసిపూసలపేరులు తామరపూసలపేరులు హెచ్చుగా నుండెను; గోఁచి, మొలత్రాడు కావిశాటులు నుండెను; మంగళ మయినజలకుండిక తీర్థోదకముతో నిండియుండెను; ఆతఁడు ద్వయముయొక్క యుత్తరవాక్యమును అనుసంధానము చేయుచుండెను; దేహము సువర్ణచ్ఛాయతో ప్రకాశించెను; బ్రహ్మవర్చసమునకు వైష్ణవతేజము వన్నెహెచ్చించెను. అట్లు ఆరాక్షసదేహమునుండి ఆతఁడు పొగమొత్తమునుండి యగ్నిజ్వాలయుంబోలె వెలువడి ఎదుట నిలిచెను.—స్వభావోక్తి. 'ధూమ.... వెడలి'-ఉపమ.

'ముణ్డితం పరివాపితమ్,' 'ఉపవీతం యజ్ఞసూత్రం ప్రోద్ధృతే దక్షిణే కరే' అమ.-'పుణ్డ్రో దే శేక్షు తిలక భేదే క్రిమ్యతిముక్తయోః' నా నా. ద్వాదశోర్ధ్వపుండ్రములు.—
లలాటే కేశవంవిన్ద్యాత్, నారాయణ మథోదరే । మాధవం హృది విన్యస్య,

గోవిన్దం కణ్ఠకూపకే । ఉదరే దక్షిణే పార్శ్వే విష్ణుం, విద్యా ద్ద్విజ స్తథా ।
తత్పార్శ్వే బాహుమధ్యే తు స్మరే త్తు మధుసూదనమ్ । త్రివిక్రమం కర్ణదేశే,
వామే కుక్షౌ తు వామనమ్ । శ్రీధరం బాహుకే వామే, హృషీకేశం తు కణ్ఠకే ।
పృష్ఠే తు పద్మనాభం చ, కకు ద్దామోదరం స్మరేత్ । ద్వాద శైతాని నామాని
వాసుదే వేతి మూర్ధని । పూజాకాలే చ హోమే చ, సాయంప్రాత స్సమాహితః ।
నామాన్యుచ్చార్య విధినా ధారయే దూర్ధ్వపుణ్డ్రకమ్."

'స్యా త్కోపీన మకార్యే చ గుహ్యచీర ప్రభేదయోః' 'యుగి.'—'యుగో గర్భే హలాద్యఙ్గే న ద్వయో స్తు కృతాదిషు । యుక్తే హస్త చతుష్కేఽపి వృద్ధినా మౌషధేఽపి చ.' మేదిని. 'యుగి' శబ్దము—మ. 'హృదయేశ ప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీహారాళి నీలత్వసం పదతో' నిరంకుశోపాఖ్యానము 1 (86).

'వ్యాలోలత్క ఙ్కణాళీ ముఖరకరతలా స్ఫాలనారమ్భహేలా ।
ధారాళానల్ప జృమ్భ న్మనసిజనిగమోత్తంసగాథాసహస్రమ్ ।
ఉత్ప్లుత్యోత్ప్లుత్య నృత్యత్కుచకలశయుగీమణ్డలం ధార్యమాణం ।
చోళస్త్రైణం ప్రవీణం చులుకయతి యతివ్రాత చేతాంసి చైతత్.' పంచబా.

'అజహాత్తాలసౌన్దర్యం సురాగశ్రీయుతం మనః। గీతం హరతి పద్మాక్షి దేవ స్తనయుగీ చ నః.' శ్రీనివాసచంపువు 11-3 (13). 'కుచయుగీవ ఘనఘటాకార మఞ్జులా కున్తలాలీ కున్తలాళీవసారఙ్గత్రపాదాయినీ కుచయుగళీ (యుగీ?) 1-5 (20-21).

'యుగళితో' అనుపాఠమున ప్రక్రమభంగదోషము; 'యుగి'శబ్దమునకు జీప్రసక్తి లేదు. కావున 'కాషాయములతోడ' అని పఠింపఁదగును. లెక్క చెప్పకున్నను యుగ్మము గమ్యమే యగును. కషాయము(=కావివన్నె) అద్దినది కాషాయము.-కషాయేణ రక్తమ్ కాషాయమ్, - 'అస్త్రీకమణ్డలుః కుణ్డీ' అమ.-బ్రహ్మయొక్క (అనఁగా బ్రాహ్మణునియొక్క) వర్చస్సు = బ్రహ్మవర్చసము - 'వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతిః' అమ. విష్ణువునందు భక్తుఁడు వైష్ణవుఁడు.

పసిఁడిజిగి:—'బ్రాహ్మణాః క్షత్త్రియా శ్చైవ గౌరాః కార్యా స్త థైవ చ। వైశ్యాః శూద్రా స్తథా శ్యామాః కార్యా శ్చైవ హి సర్వతః.' భరత. 21 (91) 'ధూమపటలి' - రాక్షసదేహము పెద్దదైనందున 'పటలి'; నలుపయినందున ధూమోపమ.—'నారాయణో నర శ్చైవ సోమనాగశ్చ వానుకిః। దైత్యా శ్చ దానవా శ్చైవ రాక్షసా గుహ్యకానగాః।పిశాచా జల మాకాశ మసితా వర్ణతః స్మృతాః.' భరత 21 (77)

వ. ఇట్లు భాగవతపరిచయప్రభావంబున బ్రాహ్మణ్యం బెకాక భాగవత శ్రీయునుం గలిగి యుప్పు చింది యినుమడియగుచందంబునం బరమహర్షభరితుండై స్వహావానురూపంబుగా నతనికిఁ బూజఁ గావించి. ౨౮

౨౮. చింది = రాలి-మట్టిలో ఉప్పురాలిన ఆ మట్టియు నుప్పగుట ప్రసిద్ధము-ఉపమాలంకారము. అతనికిఁ = ఆ దాసరికి.

సీ. జయ దురుత్తరణ సంసరణాబ్జదళనీర, జయజయ గాయక సార్వభౌమ,
జయ శౌరి గాథా రసజ్ఞ పుణ్యరసజ్ఞ, జయజయ తత్త్వసంచయ పవిత్ర,
జయ జనార్వాచీన జని సంగ వంచక, జయజయ దేశిక చరణ శరణ,
జయ యుక్తవాక్ప్రతి ష్ఠాతృణీకృతదేహ, జయజయ భగవదాజ్ఞాకృతిస్థ,
తే. జయ సకలజంతు సమచిత్త జయ దయార్ద్ర, జయ ముకుందాన్యదేవతా శాస్త్రబధిర
జయచతుర్ద్వయభక్తిలక్షణచితాంగ । జయ మురారిప్రపన్నాంఘ్రి జలజమధుప.

టీ. (1) అను....ర-అనుత్తరణ = తరించుటలేని, (పా. దురుత్తరణ = తరింపశక్యముగాని)-సంసరణ = జననమరణప్రవాహ మనెడి-అబ్జదళ = తామరాకునందలి-నీర = జలమైనవాఁడా, జయ = సర్వోత్కృష్టుఁడవుగా నుండుము. గాయకసార్వభౌమ = గాయనశ్రేష్ఠుఁడా, (2) శౌరి....జ్ఞ-శౌరి = హరియొక్క - గాథా = పాటలయొక్క - రస = మధురిమను-జ్ఞ = ఎఱిఁగిన - పుణ్య = పవిత్రమయిన - రసజ్ఞ = నాలుకగలవాఁడా; త....త్ర - తత్త్వ = పరమాత్మనుగూర్చిన-సంశయ = సందేహములకు - లవిత్ర = కొడవలియైనవాఁడా; (3) జనా—క-జన = నరులలో - అర్వాచీన = నీచమైన - జని = పుట్టువుతోడి-సంగ = కూడికచేత - వంచక = మోసముచేయువాఁడా; దేశిక = తత్త్వము నుపదేశించు గురువరుని - చరణ = పాదములే - శరణ = రక్షకముగాఁగలవాఁడా; (4) ఉక్త....హ - ఉక్త = వాక్రువ్వఁబడిన - వాక్ = ప్రతిజ్ఞయొక్క - ప్రతిష్ఠా = నిర్వాహముచేత - తృణీకృత = గడ్డిపరకగా నెన్నఁబడిన - దేహ = ఒడలు కలవాఁడా; భగ....స - భగవత్ = నారాయణునియొక్క-ఆజ్ఞా = ఆనతియొక్క - కృతి = చేఁతయందు - స్థ = నెలకొన్నవాఁడా, సకల జంతు సమచిత్త = ఎల్లప్రాణులయందును సమబుద్ధికలవాఁడా; దయా ఆర్ద్ర = దయారసముచేత తడిసినవాఁడా, ముకు....ర-ముకుంద = నారాయణునికంటె-అన్య = ఇతరుఁడైన-దేవః = ఈశ్వరుఁడు-అస్తి = కలఁడని చెప్పెడి - శాస్త్ర = ఉపదేశగ్రంథములకు - బధిర = చెవిటివాఁడా; చ....గ - చతుర్ద్వయ = అష్టవిధములైన-భక్తి = ప్రపత్తియొక్క-లక్షణ = చిహ్నములచేత - చిత = నిండిన-అంగ = దేహముకలవాఁడా; మురా....ప-మురారి = శ్రీహరియందు - ప్రపన్న = భక్తులయినవారియొక్క-అంఘ్రికమల = అడుగుఁదామరలయందు-మధుప = తుమ్మెదనైనవాఁడా.

తా.—ఓమహానుభావుఁడా, నీవు సర్వోత్కృష్టుఁడవుగా నెగడుము. దాఁట శక్యము కానట్టి యీజననమరణరూపసంసారమందు నీవు తామరాకులో నీరుంబోలె అంటినట్లు కనఁబడియు అంటకున్నావు, (సంసారమును జయించినవాఁ డనుట). హరిమహిమను గానముసేయువారిలో నెల్ల నీవు ఉత్తముఁడవు. నీనాలుక హరిగీతమాధుర్యము నెఱింగి దానిచే పవిత్రమై యున్నది. తీఁగలు కొడవటికి తెగిపోయినట్లు తత్త్వసంశయములు,నీవలనం దెగిపోవును; నీమహిమను నీచజన్మముచే కాననీక లోకులను వంచించుచున్నావు. నీవు గురుచరణములే శరణ మని దృఢముగా నమ్మికొనియున్నావు-(అనఁగా గురూపదేశమును విశ్వాసాతిశయముతో సమగ్రముగా అనుష్ఠించి తత్త్వమును అనుభవమునకు తెచ్చుకొన్నాఁడవు.) నీవు నీప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చువాఁడవై నీదేహమును తృణప్రాయముగా పాఱవైవ వచ్చినాఁడవు. భగవదాజ్ఞను నెఱవేర్చుటయే నీవ్రతము; ఎల్లజంతువులందును సమదృష్టిగలవాఁడవు; దయార్ద్రహృదయుఁడవు; నారాయణునికంటె వేఱె దేవత కలఁ డని యుపదేశించుశాస్త్రములను నీవు చెవిని చొరనీయవు. అష్టవిధభక్తి లక్షణములతో నొప్పుచున్నాఁడవు; హరిభక్తులపాదకమలములను గొల్చువాఁడవు.

గాయక = గాయన — గాథక = పాడెడువాఁడు; సర్వభూమికిని ఈశ్వరుఁడు = సార్వభౌముఁడు. శౌరి = శ్రీకృష్ణుఁడు - శూరుఁ డనుయాదవునిగోత్రాపత్యము, కావున, శౌరి = నారాయణుఁడు. ముకుందుఁడు = మోక్షమిచ్చువాఁడు. 'అనుత్తరణం....నీర', 'తత్త్వ....త్ర', 'మురారి....ప' - రూపకములు.

'భక్తి అష్టవిధము; ఎట్లన - 1. భాగవతవాత్సల్యము, 2. భగవత్పూజయం దనుమోదనము, 3. భగవదర్చన, 4. భగవద్విషయమునం దదంభము, 5. భగవత్కథాశ్రవణేచ్ఛ, 6, స్వరనేత్రాంగ వికారము, 7. సదాభగవదనుస్మరణము, 8. అమాంసభక్షణము.' శ. ర.

వ. అని ప్రస్తుతించి ప్రదక్షిణంబు గావించి పునర్భవభయంబున భవన భార్యాప్రముఖ సుఖ విముఖుండై బదరీవనాదిపురుషోత్తమాధిష్ఠిత పుణ్యభూములఁ బౌనఃపున్యంబుగం దీర్ఘయాత్రఁ జరించుచుఁ బరమనిర్వృతిం బొందె. నిష్పుణ్యకథ వహానసమయంబునఁ గుహానావరాహంబువలన మహీమహిళ మదీయ పూజోచితోపచారంబుల విశేషఫలదంబు గానంబ యన విని వైష్ణవియుం దాఁ గావునఁ దదాకలన కుతూహలంబునం గూఁతురై నీ కోదవి యహరహంబును విప్రలంభదంభేరితాగాధగాథార్థసమేతగీతరసంబునం బ్రొద్దుపుచ్చుటగాని వేఱొండుగా. దేవి తపంబు సేయుచున్నదియో యం టింతకంటెఁ బరమపతేపంబున్నదే? యన్నియును మేల య్యెడు, శ్రీరంగంబునకు రంగేశు సేవింపఁ దోడుకొనిపోయి రమ్మనుటయుఁ, బ్రసాదమ్మని ప్రణామమ్ముసేసి పసిండిపల్లకి నబ్బాలికారత్నంబునునిచి పరిచారికాశతంబును భాగవతపరిషత్తునుం గొలువఁ బ్రయాణపర్యాయంబులఁ బరమానురాగంబునం బోయి. ౨౬

౨౬. భవ = సంసారమువలని (జననమరణ పరంపరవలని) - భవన = ఇల్లు, బద....లన్ = బదరీవన ఆది = రేఁగుటడవి లోనుగాఁగల - పురుషోత్తమ = నారాయణునిచే - అధిష్ఠిత = అధిష్ఠింపఁబడిన (నారాయణుఁడు వసించియుండెడి) - పుణ్యభూములన్ = పావనక్షేత్రములందు; పౌనఃపున్యంబుగన్ = మాటిమాటికి; నిర్వృతిన్ = సుఖమును; వహానసమయంబునన్ = సముద్రమునుండి కోఱమీఁద పైకెత్తినకాలమందు, కుహనా = మాయా - మహీ మహిళ = భూమియనెడు స్త్రీ (భూదేవి); తత్ ఆకలన = దానిని కావించుట (నానుతులను పాడుట); విప్ర....నన్ - విప్రలంభ = వియోగమనెడు - దంభ = మిషచేత - సమీరిత = పాడఁబడిన - అగాధ = లోఁతయిన - (గంభీరాభిప్రాయముగలవైన) - గాథా = పాటలయొక్క - అర్థ = భావములతో - సమేత = కూడుకొన్న - గీతరసంబునన్ = గానమాధుర్యముచేత, ప్రసాదంబు = నాయందనుగ్రహము, ప్రయాణపర్యాయంబులన్ = పయనముల (మజిలీల) వరుసచేత; భాగవతపరిషత్తు = భాగవతుల (వైష్ణవులయొక్క) సమూహంబు; పరిషత్, యా. పర్షత్ 'సమజ్యాపరిషద్గోష్ఠీ సభాసమితి సంసదః' అమ.

గోదాదేవి శ్రీరంగమున రంగనాథుని సేవించుట.

మ. చని కాంచె న్విరజాభిధాంతర వపు స్సహ్యోద్భవాతీర నం
దనవాటీ వలయద్రుమావళి దళాంతర్దృశ్య పాపాళి భం
జన చాంపేయసుమాయమాన విషమస్వర్ణావృతివ్రాత ర
శ్మి నభస్స్పృక్శిఖరాళి దీపకళికా శృంగంబు శ్రీరంగముౕ. ౨౭

౨౭. (విష్ణుచిత్తుఁడు), చని = పోయి; విర....బుࣿ - విరజా = విరజయనెడి-అభిధాంతర - మాఱుపేరుగలిగిన - వపుః = దేహముతోడి - సహ్యోద్భవా = కావేరియొక్క-తీర = తటమునందలి - నందనవాటీ = ఉద్యానపంక్తియొక్క-వలయ = మండలమునందలి-(అనఁగా ఊరిచుట్టును అంతటను వర్తిల్లుచున్న యుద్యానపంక్తియందలి)-ద్రుమ = చెట్లయొక్క-ఆవళి = పంక్తియొక్క-దళ = ఆకుల యొక్క-అంతః = సందులయందు-దృశ్య = కనఁబడుచున్న-పాప = పాతకము లనెడి-అళి = తుమ్మెద లను-భంజన = భంగపఱుచుటయందు - చాంపేయసుమాయమాన = సంపెంగపూవులుగా ఆచరించు చున్న-విషమ = బేసియైన (ఏడయిన)-స్వర్ణ ఆవృతి = బంగారపు ప్రాకారములయొక్క-వ్రాత = సమూహముయొక్క-రశ్మి = కిరణములచేత - నభస్ = ఆకాశమును-స్పృక్ = అంటుచున్న - శిఖర - అగ్రములయొక్క-ఆళి = వరుసయనెడి-దీపకళికా = దివ్వెమొగ్గలయొక్క - శృంగంబుࣿ = కొనలు గలదైన-శ్రీరంగముࣿ - శ్రీరంగక్షేత్రమును, కాంచెࣿ = చూచెను.

తా.—విరజ యని వైకుంఠముచెంతం బాఱుదివ్యనది. దానితో సమమైనమహిమ కలది కావేరీనది. శ్రీరంగమును అన్నిప్రక్కలను పరివేష్టించి యున్నది. శ్రీరంగము కావేరిలోనిలంక. శ్రీరంగముచుట్టును వలయమువలె ఉద్యానవన మున్నది. అందలిచెట్లయాకుల సందులనుండి దూర మునకు శ్రీరంగనాథుని యాలయ సువర్ణప్రాకార శిఖరము ఇంచించుక కానిపించును; ఆప్రాకార ములు ఏడు, వానిశిఖరములు బంగారుకిరణములతో మిన్నుల రాయుచుండును; వానిని చూడఁగనే తైర్థికులపాపములు సంపెంగపువ్వులను గన్నతుమ్మెదలువోలె తొలంగిపోవును. ఆశిఖరములు దూర మునకు దీపపుమొగ్గల శృంగములువోలె కానిపించును. అట్టియాశ్రీరంగమును విష్ణుచిత్తుఁడు పోయి చూచెను. ఉపమాతిశయోక్తి రూపకములు.

'విరజా'-విరజ యనెడిదివ్యనదియొడ్డున వైకుంఠ మున్నది. అందు శ్రీహరి యుండును; 'విర జాభిధాంతరవపుః' అనుటచేత విరజయే కావేరి యని యర్థము. ఆరూపకముచేత విరజవంటిమహిమ గలది కావేరి యని భావము.

"అస్తి ప్రశస్తమహిమా వైకుణ్ఠోఽకుణ్ఠ వైభవః। ....య స్సప్తావరణీత స్తు
పరస్తా త్ప్రకృతే రపి। యదోస్తే దివ్యతటినీ విరజా నామ విశ్రుతా।
తత్ర దివ్యం మహ ద్ధామ వైకుణ్ఠాభిధ ముజ్జ్వలమ్। తత్ర స్తమ్భసహస్రాఢ్యే
దివ్యే శ్రీమణిమణ్డపే। సింహాసనేఽతిరుచిరే విభూతిద్వయచిత్రితే।
నిషణ్ణో నిర్భరానన్దో నిరఙ్కుశమహోదయః। సమస్తశేషీ భగవాࣿ
లక్ష్మ్యా భూమ్యా చ నీళయా." దివ్యసూరిచరితము, ప్రథమసర్గము.

మఱియు, "కావేరీ విరజా సేయం వైకుణ్ఠం రఙ్గమన్దిరం పరవాసుదేవో రఙ్గేశః ప్రత్యక్షం పరమం పదమ్." అనువచనమును ప్రసిద్ధము.

"తచ్ఛాసనంబున (శ్రీహరియాజ్ఞచే) వారిజాసనుండును....అద్దివ్యవిమానంబును (-శ్రీరంగమంది రమును) గొని సత్యలోకసీమాంతంబున విరజానదీప్రాంతంబున....ప్రతిష్ఠాపించి." శ్రీరంగమ. అన్య మయినయభిధ = అభిధాంతరము. — 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ,'- 'అథ కళేబరం గాత్రం వపుఃసంహననమ్,'-అమ. 'సహ్యోద్భవా'-కొడగుదేశములోని సహ్యపర్వ తమునందుఁ బుట్టినది గాన ఆపేరు. నందన = ఇంద్రునియుద్యానము 'నన్దనం వాసవోద్యానే సుతే నా హర్షకే త్రిషు' నానా; తత్తుల్య మయినయుద్యానములకు లక్షణచే ఆనామమును వ్యవహరిం తురు; 'చందనవాటి' అని పా. ద్రుమ'-'పలాశీ ద్రు ద్రు మాగమాః,' అమ. 'చాంపేయ'-'చా మ్పేయ శ్చమ్పకే స్వర్ణే కిఞ్జల్కే నాగకేసరే' మేదినీ.

"గురులీలన్ విరజోపకంఠమున వైకుంఠంబునన్ దివ్యభా
సురభోగంబుల నిందిరాసహితుఁడై శోభిల్లు నేభంగిఁ దా
హరి, యాభంగిన తత్కవేరతనయాభ్యర్ణంబునన్ మంగళా
కరరంగన్మణిధామముఖ్యముగ సౌఖ్యశ్రీలఁ జెన్నారెడిన్." శ్రీరం. మ. 4 (865)

కావేరికి విరజైక్యము చెప్పుటచే శ్రీరంగమునకు వైకుంఠైక్యము ఫలితము.

క. చోళీ హల్లక చిత కచ। పాళీ పాళీ భవ ద్విపంచీ స్వన భృం
గాళీ కవేరదుహితృ మ। రాళీ ధ్వను లెసఁగుగాడ్పు ప్రతివడ యుడిపెన్. ౨౮

౨౮. చోళీ....నులు-చోళీ = చోళాంగనలయొక్క = హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలతో-చిత = పెంపు సేయఁబడిన (నిండుగా ఎఱ్ఱగలువలను జెరివిన)-కచపాళీ = తలవెండ్రుకల మొత్తమందు-పాళీభవత్ = బారులుతీరుచున్నవై-విపంచీస్వన = వీణాధ్వనివంటిధ్వనిగల-భృంగ ఆళీ = తుమ్మెదలసమూహముల యొక్కయు-కవే....ళీ - కవేర = కవేరమనుపర్వతముయొక్క - దుహితృ = కూఁతు రైన (అనఁగా కవేరమందు జనించిన) కావేరియందలి-మరాళీ = హంసాంగనలయొక్కయు-ధ్వనులు = నాదములు, ఎసఁగుగాడ్పు = ఒప్పుచున్నగాలి, ప్రతి వడ = ఆవిష్ణుచిత్తమునియొక్క దారిబడలికను, ఉడిపెన్ = శమింపఁజేసెను.—

తా.—అంతట ఆ విష్ణుచిత్తమునికి చోళాంగనల తుఱుములయందు ఎఱ్ఱగలువల పరిమళ మక రందములకై మూఁగినతుమ్మెదల నినాదంబులును, కావేరిలోని హంసభామల నినాదములును వినంబడి నవి. వానిని ఆయనకడకుం దెచ్చినచల్లగాలి తదీయమార్గాయాసమును శమింపఁజేసెను.

'చోళి'-చోళదేశమునం గావేరి ప్రవహించును.

"చోళమండలమునఁ జూడ నొప్పారు కా। వేరీమహానదీ తీరమునను।
జంద్రపుష్కరిణీ లసత్ప్రదేశమున"-శ్రీ. రం. మ. 2 (322.)

'హల్లక'-ఆ పరిమళము గాలిలో నుండె నని భా. 'భృంగ'-తుమ్మెదలం జెప్పుటచే నవహల్ల కములు సూచితములు. 'మరాళీ'-స్త్రీజాతిం జెప్పుట నినదము కోమలతరముగా నుండుటకు; 'వడ యుడిపెన్'-గంతవ్య ప్రదేశమునకు వచ్చితినిగదా యనుసంతుష్టిచేత సయితము ఆయనకు శ్రమ తీఱె నని భా. 'భృంగ మరాళీ నినదములను' చెప్పుటచేత ఎవరేని మహానుభావులు వచ్చినపుడు ఊరివారు మేళతాళములతో వారిని ఎదురేఁగి తెచ్చుటవోలె నని ధ్వనితము. 'పాళి'-అని "పాళిః కర్ణలతాగ్రే చ ప్రదేశాఙ్కశ్రి పఙ్క్తిషు। త్సరుచ్ఛదే చ యూకాయాం సంజాతశ్మశ్రుయోషితి."—నానా. 'హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్'-అమ.

తే. ఆతఁ డఘమర్షణస్నాన మమ్మరుద్వృ। ధాంబువుల నాడి, మాధ్యాహ్నికాదిఁ దీర్చి,
స్నాతయు నలంకృతయు నౌ తనయను। దోడు కొనుచు వైష్ణవపరిషత్తు గొలువ నరిగి

౨౯. ఆతఁడు = ఆ విష్ణుచిత్తుఁడు, అ-మరుద్వృధా అంబువులన్ = కావేరి నీళ్లయందు, అఘ మర్షణ స్నానము = అఘమర్షణమంత్రోచ్చారణ పూర్వక మయినమజ్జనము, ఆడి, మాధ్యాహ్నిక ఆదిన్ = మధ్యాహ్నసంధ్యావందన బ్రహ్మయజ్ఞ పితృతర్పణాదులను, తీర్చి = ముగించుకొని, స్నాత యున్ - జలకమాడినదియు, అలంకృతయున్ = కైసేయఁబడినదియు, ఔ తనయను = ఐనకొమార్తెను, తోడుకొనుచున్, వైష్ణవపరిషత్తు = భాగవతులబృందము, కొలువన్ = సేవించుచు వెంటరాఁగా, అరిగి = పోయి.

పద్యోక్త మెల్లను, అతిపవిత్రముగా శ్రీరంగనాథుని ప్రోల ప్రవేశించుటకు.—'అఘమర్షణము'—పాపమును ధ్వంసము సేయుజప్యము—'సర్వైనసా మపధ్వంసి జప్యం త్రి ష్వఘమర్షణమ్' —అమ. 'సచ్ఛాత్త్రుఁ డగుచు నిచ్చలు నేఁగి యయ్యేట నఘమర్షణస్నాన మాచరించి' మను.

సీ. చరణంపు సరపణి మొరపంబు విన్నదం। తులతోన యెదురు నింతులకుఁ దొలఁగి,
యిడినట్టి మణిముష్టి గృహుల యారతి కెంపు। రాలనే కలయ ద్వారాలఁ జల్లి,
ప్రసవాది తావికిఁ బ్రతిగృహేశార్చభ। క్త్యపునల్పునకె పోలె శ్వాస ముడిపి,
నృత్తగీతోత్థశౌ రిస్తుతిఁ గీర శా। రిజయట్ల యర్ధోరరీకృతి విని,
తే. వలభి రత్నాంశువులఁ గట్టు తెలుపు చిత్ర। మగుట కోర్వక దిగదిగ నరిగి ధాన్య
మడిగెడు విరక్తభాగవ తాళి వలన। వెల్లదీవిని బోని యప్పీడు సొచ్చి. 30

30. శ్రీరంగమందలి యతియపాత్రపరు లైన భాగవతవతంసులచర్య.—(1) చర....బు—చరణంపు = పాదములయందలి—సరపణి = గొలుసులయొక్క—మొరపంబు = రవళి—విన్నన్ = విన్నచో, దంతులకున్ = ఏనుఁగులకు, అట్ల = (ఆయేనుంగులకుఁ దొలఁగినట్లే), ఎదురు ఇంతులకున్ = ఎదురుగా చనుదెంచునట్టిపైదలులకును, తొలఁగి = ఓసరిల్లి, (2) ఇడినట్టి మణి ముష్టిన్ = (ఇండ్లయందు ఉపాదానముగా) పెట్టిన రతనాల పిడికిటిని (పిడికెఁడురత్నములను), గృ....నే—గృహుల = గృహస్థులయొక్క—ఆరతి కెంపురాలనే = భగవంతునికి హారతియెత్తిన పద్మరాగములతోనే, కలయన్ = కలసిపోవునట్లుగా, ద్వారాలన్ = వాకిళ్లకడను, చల్లి = వైచి; (3) ప్రసవ ఆది తావికిన్ = పువ్వులు లోనగుదాని పరిమళమునకు (పరిమళమును తొలఁగించుకొనుటకు), ప్రతి....నకె పోలెన్—ప్రతిగృహ = ఇంటింటియొక్కయు—ఈశ = దొరలయొక్క (దొరలుసేయునట్టి)—అర్చ = పూజయందలి—భక్త్యపుఁబణ్యారములయొక్క—నల్పునకెపోలెన్ = పరిమళమును తాము ఆఘ్రాణింప కుండుటకై ఎట్లు ఊపిరి బిగఁ బట్టుదురో అట్లే—శ్వాసము = ఊపిరిని, ఉడిపి = నిలిపి. (4) నృ......తిన్—నృత్త = ఆటతోను—గీత = పాటతోను—ఉత్థ = లేచిన — శౌరిస్తుతిన్ = హరిస్తోత్రమును, కీర శారిజ యట్లు = చిలుకలవలనను గోరవంకలవలనను పుట్టినట్టిదానింబోలె, అర్ధ ఉరరీకృతిన్ = సగము సమ్మతితో, విని;—వల....లన్ — వలభి = ముంజూరుయొక్క — రత్న = మణుల — అంశులన్ = కిరణముల చేత, కట్టు తెలుపు = తాము ధరించిన తెల్లవస్త్రము, చిత్రము = పలువన్నెలుగలది, అగుటకున్, ఓర్వక = ఇచ్చగింపక, దిగదిగన్ = వడివడిగా, అరిగి = పోయి, ధాన్యము = (రత్నములు ఒసంగకుఁడు) బియ్యము (ఒసంగుఁడు అని), అడి....నన్ — అడిగెడు = యాచించెడు—భాగవత ఆళివలనను = భాగవతుల సమూహముచేత, వెల్లదీవిని బోనియప్పీడు = శ్వేతద్వీపమును పోలినదైన యానగరమును, చొచ్చి = ప్రవేశించి (ఆవలి కన్వయము.)

తా.—శ్రీరంగనగరియందు భగవంతునికైంకర్యములకై యేనుఁగులు పెక్కులు గలవు; వాని కాళ్లకు గొలుసులు తగిలించి యుందురు. సంచారసమయమందు అలంకరణార్థంబును శబ్దార్థంబును చిన్నగొలుసులు అందెలకు మాఱుగా నుంతురు. యాయావరు లైనయందలిభాగవతులు ఆయేనుఁగులకు ఓసరిల్లినట్లే సరపణు లనెడిపాదాభరణములు ధరించినచెలువలు ఎదురుపడినను దూరముగా తొలఁగిపోవుదురు. కేవలము నిష్కాము లనుట; ఇండ్లలో వారికి ఇల్లాండ్రు బియ్యము నిడక భక్తివిశేషముచేత రత్నములనే పిడికిళ్లం దెచ్చి పెట్టుదురు; అంతట వారు ఆరత్నములను తత్పూర్వము గృహదేవతార్చనలో స్వామికి ఆరతియెత్తి కడపకడ వెలుపలనైచియున్న రత్నములతోనే కలసిపోవునట్లుగా

వారివాకిండ్లకడనే వైతురు; అంతటనిస్స్పృహులు అనుట. పూవులు లోనగు వస్తువులపరిమళము వచ్చినచో ఆఘ్రాణింపక, భగవన్నైవేద్యంపుఁ బణ్యారంపుఁబరిమళమునకుంబోలె శ్వాసమును ఆఁపుకొందురు. విషయాతీతు లనుట; ఆటతోడిపాట వినఁబడిన, శుకశారికల హరినామోచ్చారణముం బోలె దానిని హరిభజనలందు అర్ధాంగీకారముతో విందురు; ఆటపాటలరసమునకు అంగీకారము లేదు, హరినామమాత్రమునకే భక్తిరసముచే అంగీకారము కలదు, కావున అర్ధాంగీకారము; ఇండ్లకడ చూరులరత్నదీధితులు తమతెల్లవస్త్రములపై ప్రసరింపఁగా, వానికి చిత్రవర్ణము వచ్చుటం గని చిత్ర వస్త్రధారణము సదాచారము గాదుగావున, ఆవన్నెలను దలంగుటకై విసవిసగా పోవుదురు. పోయి 'అమ్మలారా, రత్నా లిడకుఁడు, తండులంబులే యిడుఁడు' అని యడుగుదురు. భక్తికి ప్రతిబంధక మగుటంబట్టి ధనమును దగ్గఱకు రానీయరు. వైరాగ్యసంపన్నులైనయా భాగవతులవలన ఆపురము శ్వేత ద్వీపమువలె నొప్పుచుండెను. అట్టియాప్రోలిని విష్ణుచిత్తుఁడు చొచ్చెను. [పెద్దపాదములందు విషయము లన్నియు ప్రస్తుతములే అయినందున ఉపమాసంకీర్ణ మయినతుల్యయోగిత, బుద్ధిచరితమగు నుదాత్తా లంకారంబును. "ఇతరాంగనుత్యచరితము। తతర్ధిఁ చరితమును రెం డుదాత్తంబు లగుఁ." అలం.

'సరపణి'-అనుబంధపట్టికలో చూ. "దన్తీ దన్తావళో హస్తీ" అమ. వెల్లదీవిసాటిం జెప్పుట చేత ఆభాగవతు లందఱు నారాయణతుల్యులుగానుండి రనుట. వెల్లదీవియందు సర్వము శ్వేతము; అట్లే ఈభాగవతులును, వలువలును శ్వేతములే.

"శ్వేతద్వీపనివాసు లందఱు శరజ్జీమూతరేఖాసిత।
స్ఫీతాకారులు ఘోరదుర్భరజరాపేతుల్ హరిధ్యానసం।
జాతానందనిరూఢు లూర్జితయశస్సంభావ్యు లంభోజసం
భూతేంద్రాది' సమస్తదేవపరిషత్పూజానమస్యోచితుల్." నృసిం హ. పు. 1 (41)

'కీరశారిజ' యనుటచే అచట కీరశారికలు నిరంతరశ్రవణముచే నేర్చి భగవన్నామములను తత్స్తుతులనుం బాడుచుండు నని తత్రత్యులభక్త్యుత్కర్షం జెప్పుట. "శారి రక్షోపకరణే తథా శకుని కాన్తరే" విశ్వ.-'తెలుపు'-చిత్రమగుట కోర్వక "ఉత్థాయ వాససీ శుక్లే శుద్ధే తు పరిధాయ వై," మత్స్యపురాణము. "బ్రాహ్మణస్య సితం వస్త్రం నృపతే రక్త ముల్బణమ్" భృగువు; 'న రక్త ముల్బణం వాసో న నీలం చ ప్రశస్యతే,' యాజ్ఞవల్క్యులవారు.

ఒకానొకటీకాకారులు "శ్రీరంగమందు భిక్ష మెత్తుభాగవతులు శ్వేతద్వీపమునుండి యవత రించిన నిత్యసూరులే కాక, మనుష్యులేని యింద్రాదిదేవతలేనియు కారు" అనియు వ్రాసి, అందులకు పరాశరభట్టరుశ్రీసూక్తిని ప్రమాణీకరించియున్నారు. సూక్తి యేమన:—

"దిదేవిషతి మానుష స్స చ తితద్విభూష త్యసౌ। శిశర్విషతి సర్వదా వివిధయిష్యతే తేన చ
ముముక్షిషతి తత్త్వగత్యవగతే స్స నిస్సంశయం। నినిత్యిషతి సర్వదా స చ రిరఙ్గభిక్షూషతి."

ఉ. గోపురకందరాళికడకు న్నశిపుష్కరిణీ కణార్ద్ర సం
తాపహరానిలంబులు విమానరణ న్మణికింకిణీ కలా
లాపముల న్సుఖం బడుగ లాలసఁ జొచ్చి యకాండ గాహనా
చాపలకృ న్నరుద్గణముఁ బండుఁ డదల్చెదు లోనివాకిటన్. ౩౧

30. గో.....కన్ – గోపురకందర = గుహలవంటిగోపురములయొక్క – ఆళికడకన్ = పంక్తి తుదకు, శశి....లు – శశిపుష్కరిణీ = చంద్రపుష్కరిణియొక్క – జల = నీటిచేత – ఆర్ద్ర = తడిసిన–సంతాపహర = వడతీర్చెడు – అనిలంబులు = వాయువులు; వి....లన్ – విమాన = మేలుకట్లయందలి–రణత్ = మ్రోఁగుచున్న – మణి = రత్నముల – కింకిణీ = చిఱుగంటలయొక్క – కల = అవ్యక్తమధురములైన – ఆలాపములన్ = ధ్వనులనెడివచనములచేత, సుఖం బడుగన్ = 'సుఖముగా వచ్చినారా' అని ప్రశ్నసేయఁగా, లాలసన్ = తీవ్రకాంక్షతో, చొచ్చి = ప్రవేశించి, అకాం....మున్–అకాండ= అసమయమందు–గాహనా = ప్రవేశించుటయందు – చాపలకృత్ = తొందరపడుచున్న – మరుత్గణమున్ = దేవతాసమూహమును, చండుఁడు = చండుఁ డను పేరి ద్వారపాలకుఁడు, అదల్చెడు లోనివాకిటన్ = 'నిలువుఁడు, మీసమయము గాదు' అని నిర్భర్త్సించెడు లోపలిద్వారమునందు (తర్వాతి కన్వయము.)

తా.—తెమ్మెరలు చంద్రపుష్కరిణీజలశీకరములచే చల్లనై, (తద్భారముచే మెల్లనై పుష్కరిణీ కమల సౌరభముం దెచ్చుచు) మేలుకట్లరతనంపుఁ జిఱుగంటలమ్రోఁతచేత "సుఖముగా వచ్చితిరా" అని యడుగుచు గుహలవంటిగోపురము లన్నిటను ఆవిష్ణుచిత్తమునిని ఎదుర్కొను చుండినవి. అతీతున ఆయన ఆఱుప్రాకారములు గడచి ఏడవప్రాకారంపుద్వారముకడకుం బోయెను. అచట త్వరపడి లోనం జొరఁబూను దేవగణములను చండుఁ డనుద్వారపాలకుఁడు 'నిలువుఁడు, సమయముగాదు' అని అదలించుచు అఁపుచు నుండెను.—వ్యస్తరూపకము.

'గోపుర'–'పురద్వారం తు గోపురమ్' అమ. "కన్దరో౽జ్కుశే విప రేచ గుహాయాంచ" మేదిని. గుహలవంటి వనఁగా గుహలయంతపెద్ద వని భా. 'శశిపుష్కరిణి' మహాపావనముగావున తదీయ జలార్ద్రవాయువులును మహాపావనము లని భా. జలముచేత చలువయు తద్భారముచేత మందతయు, పుష్కరిణిం జెప్పుటచేత సౌరభంబును సూచితములు. సంతాప = కాయమనస్తాపములను రెంటిని. "పతాకరణత్" అని పా. ఆపక్షమున–పతాక = ధ్వజములయందలి యని జాత్యేకవచనముగా సాధ్య సమాసముం గావించుకొనవలయును. సిద్ధసమాస మయినచో "పతాకారణత్" అని యుండవలయును. 'అస్త్రీవితాన ముల్లోచః'–'పతాకా వైజయన్తీ స్యా త్కేతనం ధ్వజ మస్త్రియామ్' 'కిజ్కిణీక్షుద్ర ఘణ్టికా.' "లాలస"యనుచో "నాతిట" అని పా. యతిభంగము, అందువలన ఈమార్పు మత్కృతము. 'కాణ్డో౽స్త్రీ దణ్డ బా ణార్వ వర్గావసర వారిషు" అమ. 'చండుఁడు':—

"నగ రావరణ ద్వార గోపు రావన కర్తృతైః।
చణ్డాద్యైః కుముదాద్యై శ్చ గజవక్త్రాదిభి ర్వృతః" ది. సూ. చ. (68)

ఉ. వేత్రముఁ గేలఁ బూని మణి వేదిఁ గుథంబు పయి న్సితాంబురు
హ్నేత్రుని ముద్రవ్రే ళ్లెఱయ నిర్బలు లై యిరుమై మనాజ్నమ
ద్గాత్రుల దంతివక్త్రులశతంబు వినీతి భజింప నొప్పు త
త్పాత్రవతీశు వందనముతోఁ గని యాతఁడు భక్తి సేయఁగన్. 31

31. వేత్రమున్ = బెత్తమును, కేలన్ = చేతిలో, పూని = ధరించి, మణివేదిన్ = రత్నమయమైనయరంగుమీఁద, కుథంబుపయిన్ = చిత్రకంబళముమీఁద, సి....త్ – సిత అంబురుట్ = తెల్లదామరవంటి–నేత్రుని = కన్నులుగలవాఁడైననారాయణునియొక్క–ముద్ర=ప్రతిమగలయుంగరముతోడి–వ్రేలు, మెఱయన్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ఇరుమైన్ = తనకు ఇరువంకలయందును, నిర్బలులై, మనాక్ నమత్ గాత్రుల దంతివక్త్రుల శతంబు = ఇంచుక వంగిన దేహముగలవారయిన గజ

ముఖులు నూర్వురు, వినీతిన్ = వినయముతో, భజింపన్ = దన్నుఁ గొలుచుచుండఁగా, ఒప్పు-తత్ సూత్రవతీశున్ = సూత్రవతీదేవికిపతియైన యావిష్వక్సేనుని, వందనముతోన్, కని = చూచి నమస్కరించి, (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు), ఆతఁడు = ఆవిష్వక్సేనుఁడు, భక్తిసేయఁగన్ = తనకు (విష్ణుచిత్తునికి) పూజగావింపఁగా (అవలి కన్వయము.)

తా.—అచట మణిమయవేదికయందు తివాసిమీఁద రంగనాథునిసేనాపతి విష్వక్సేనుఁడు తన నియోగచిహ్నమైనబెత్తమును కేలఁబూని, రంగనాథప్రతిమతోడి ముద్దుటుంగరమును వ్రేలం దాల్చి, కూర్చుండి యుండెను. ఆతనిని ఇరువంకల ఈషన్నమ్రదేహులై నూర్గురు గజముఖులు కొలుచుచుండిరి. విష్ణుచిత్తస్వామి విష్వక్సేనుం గని వందనం బాచరించెను. ఆతఁడును విష్ణుచిత్తునికి భక్తి గావించెను.

వేత్రము-వై.-బెత్తము. "విద్యావేత్రలతాధీన విభూతియుగవృద్ధినా। విష్వక్సేనేన సైన్యానామీశ్వరేణ నిషేవితః." ది. సూ. చ. 1 (66) 'కుధః స్త్రీపుంసయో ర్వర్ణకమ్బళే పుంసి బర్హిషి,' మేదిని. 'నిశ్చలులు'-ఏక్షణములో ఏమియాజ్ఞ యిడునో యనునవధానముచేత నిశ్చలత. 'ఇరుమై'-ద్విగువు గావున ఏకవచనము. నమ్రత వినయముచేత. దంతివక్త్రులు విష్వక్సేనునిం గొలుతు రనుటకు

శా. "ఆతీర్థంబునకున్ జతుర్దిశల రక్షార్థంబుగా ద్విత్రగ
వ్యూతిక్షేత్రమునం జరించుకృతపుణ్యుల్ దుష్టశిక్షావని।
ష్ణాతుల్ దండధరుల్ ఘనాకృతులు విష్వక్సేనవాక్యోదితుల్।
భూతేశుల్ పటు దివ్యశక్తియుతు లంభోజాప్తతేజోధికుల్." 521 శ్రీరంగమహత్త్వము.

క. గజవదనాదులు గాంచిరి। నిజరక్షితసీమఁ గాలనియమితభృత్య
వ్రజకృతబహువిధబాధల। గిజిగిజి యగుశూద్రభక్తుఁ గీలితదేహున్." 522.

"యస్య ద్విరదవక్త్రాద్యాః పారిషద్యాః పరశ్శతం
విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనం త మాశ్రయే".

తే. అవిదితపురందరాయుధం బైన కనక।
శిఖరియునుబోలె నెఱకల జిగులు దెసల
నింగి నీరెండఁ గాయు వేదాంగు వినత
సుతుని నతిఁ గాంచి మగుడఁ దన్నుతియుఁ గాంచి. 33

33. అవి....బు-విదిత = ఎఱుంగఁబడిన-పురందర ఆయుధము = ఇంద్రునిపోటుముట్టు (వజ్రాయుధము) కలది-అట్టిదికానిది అవిదితపురందరాయుధంబు = వజ్రాయుధప్రేటు నెఱుంగనిది, ఐన కనకగిరియునుబోలెన్ = మేరువువలె, ఎఱకలజిగులు = ఱెక్కలనిగ్గులు, దెసలన్ నింగిన్ = దిక్కులయందును మింటియందును, ఈరెండ = లేఁతయెండను, కాయు వేదాంగున్ = పర్వించుచున్న వేదస్వరూపుని, వినత సుతునిన్ = వైనతేయుని, (గరుడు ననుట), నతిన్ = ప్రణామపూర్వకముగా, కాంచి = దర్శించి, మగుడన్ = బదులుగా, తత్ నతియున్ = అతని నమస్కారమునుగూడ, కాంచి = పడసి (పై కన్వయము.)

తా.—అచట వేదస్వరూపుఁడు గరుత్మంతుఁ డుండెను. ఆయన ఇంద్రునివజ్రాయుధము సోఁకనందున ఱెక్కలు కోలుపోనిమేరుపర్వతముంబోలె సువర్ణచ్ఛాయతో వెలుంగుచుండెను. అతని యాకాంతి అంతటను లేఁతయెండవలె వ్యాపించుచుండెను. అతనికి ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు వందనంబాచరింపఁగా ఆతఁడును ఆయనకు ప్రతివందనము కావించెను.—ఉత్ప్రేక్ష.

తార్క్ష్యుఁడు వేదస్వరూపుఁడు.—చూ. ది. సూ. చ. 1 (65).

“వితానదాస వ్యజన మిత్రకేతురథాదినా। వైనతేయేన పురతః సేవితః శ్రుతిరూపిణా.”

సువర్ణకాంతి గలవాఁడు.—“కుఙ్కుమాఙ్కితవర్ణాయ కున్దేన్దుధవళాయ చ। విష్ణువాహ నమస్తుభ్యం పక్షిరాజాయ తే నమః.” “పీతాః స్యుర్ద్వాపర బ్రహ్మ జీవ శక్ర మనఃశిలాః। గౌరీ గోమూత్ర గరుడ మఞ్జూ కేశ్వర దృగ్జటాః.” మందారమకరందచంపువు.

వ. అనినిచే విజ్ఞాపనంబు సేయంబడి యనుమతిం గాంచి చతుర్భుజులు జలధరశ్యాములు శతపత్త్రలోచనులు చపలాపిశంగవసనులు వనమాలికాబద్ధబాహుమధ్యులు నైన మధుమథన ప్రతిబింబంబులం బోని పారిపార్శ్వకులఁ బరాంకుశ ప్రభృతిముక్తుల సేవింపుచుఁ దదభినందితు లై చని మహావకాశంబును మణిమయస్తంభ సంభృతంబును శాతకుంభకుంభ శోభితశేఖరంబును నై చిత్ర నేత్రవితాన లంబమాన నానాప్రసూనదామ ముక్తాగుళుచ్ఛాచ్ఛచామరంబును నుద్వేలకాలాగరుధూప ధూపితంబు నగు మహావిమానమధ్య విధుకాంతవితర్దికాతలంబునఁ జరణముఖ తత్ప్రతీకాధిష్ఠిత ధర్మాదిసూరి పరిషదాత్మకంబును దేజోమయంబును నగు విపుల విమల పీఠంబునఁ బరిమళాలోలరోలంబజాలం బగు నంబురుహంబు జాంబూనదత్వ దుత్తమర్ణవిస్తీర్ణకర్ణికోపరివీథి నాధస్యపాథోనిధానంబునకుఁ బ్రథమహేతుభూతం బగు భూతతన్మాత్రయుంబోలెఁ శారద స్ఫటిక పటీర పాండురుచి పుండరీకంబుల పసకు మసమసక లెనకొల్పు మిసిమిగల భోగిభోగ భాగంబునకుం బరభాగంబు మిగులఁ దదాత్మకంబ యగు నుపబర్హంబున మహార్హకేయూరమణికర్బురం బగుకూర్పరం బూని మననపర ముని మనోరాగరస మార్జనం జేసి మిగుల నరుణిమ వహించెనో యనఁ జాలు కెంగేలు కపోలంబునం గదియం ద్రిదశ తరు కుసుమ కంచుకిత కంచుకికంచుకాత్మకం బగు దుకూల నిచోళంబున నొత్తిగిలియున్న వానిం, గరం గటకటం బెట్టి బిట్టు దనచేతి చక్రంబునం దెగిన నక్రంబు పూర్వం బగు సాయుజ్యంబు నొందెనో యన నుపరి పరిదృశ్యమాన గండస్థలస్థ మణిమకరకుండల ప్రతిబింబ రుచి డంబరంబునం బరము సౌందర్య మకరంద నిష్యందియగు ముఖారవిందంబున నందంబగు వాని, నిర్నిమేషదృష్టి నెట్టుకొని చూచుతఱి నీలావదాతయు తెప్ప వట్టు తఱి బిట్టుదుర్కొను కలధౌత గౌరగౌర మహోమహఃపూరంబున మునింగి దుర్నిరీక్షయు నగు నిజ రుచిర మూర్తివలనఁ దనదు సాకార నిరాకారతలు హాళికిఁ జూపు రూపున దీపించు వానిఁ, గళత్రంబు లగు శ్యామాచ్ఛాయల చేతఁ బ్రేముడిం బొదువంబడిన యట్లు కప్పులు దొంగలు నగు పక్ష్మకాళి కల నొప్పు సోమ సూర్యాత్మకంబు లగు వెడంద నిడువాలు టెఱ్ఱసిరల కన్నులం గెందమ్మి తేకుల వెదఁజల్లువాని, మంకెన విరి బింకంబు నింకించు నధరశోణిమ నెపంబున వెలుంగు ముఖజనితహుతాశనుతోఁ దత్సఖుం డగు గంధవహుం గూర్పు

నిక్కనన నొక్కింత నిక్కి చొక్కఁపుఁ బొటమలఁ జూపట్టి తిల కుసుమ విలసనాప
హాసి యగు నాస భాసమానుం డగు వాని, నుదరజాత శ్వేత ధామ తామరసంబుఁ
గనుంగొని మహాదాశ్రయంబు గనిన పూర్ణిమాశశాంకుండను శంక నాతనికి నాకు
వైరంబు మాన్పు మని తత్సహోదరిగావున రత్నకాంచనంబులు లంచంబులుగా
నివేదించి యడుగు లొత్తు నిందిరకు వరముం బడియున్న రాహువనం గేయూర
కటక మణి ముద్రికాంకితం బగు దీర్ఘ బాహుపరిఘంబు కటితటోత్సంగంబున
మెఱయు వాని, నురఃస్థల న్యస్త నిస్తులాస్తోక కౌస్తుభ గభస్తి మండలంబున నిం
డోలగంబుండు పుండరీకనికేతన తనుచ్ఛాయ యన నచ్ఛాచ్ఛం బగు శ్రీవత్సం
బున లోచనోత్సవంబుఁ గావించువాని, విజితమృగనాభి నాభిసౌరభ్యంబునకు
నెగయు నుత్తుంగ భృంగ మాలిక యన మెఱయు నసిత పేశలతులసీపలాశ దా
మంబున నభిరామ కోమలాలంకృతి యగువానిఁ, గపట కరటి విరోధియై యసుర
యుసుఱుం గొని నుగుప మనుజాంగంబు నంగీకరించునెడఁ దలంపంబడమి నల్లన
యుండె నన బడు గగు నడుముపసఁ గడునొడిక మగువాని, ఘన జఘన చర
మేతర ధరాధరాధిత్యకాతలంబునం గాంచన కాంచికాసుఃశినుకుట గగనమణి
గాయు నీరెండ మెం డనంబరఁగు మెఱుంగు పీతాంబరంబునం బొదునంబడి దాని
పన్నదనంబునఁ దనమున్నఁదనంబు వెలుపలం దోఁపఁ గనక పుష్యరాగంపుఁ దెర
వారు వైదూర్యమణిస్తంభయుగంబునుం బోలెఁ గించిదామీలిత నీలిమం బగు
నూరుయుగళంబు వానిఁ, త్రివిక్రమం బగు విగ్రహంబుతో నాగ్రహంబున మీఁ
దికిం జాఁచు తఱిఁ జంక్రమణారయంబునం దగిలివచ్చిన మణిమయస్వర్భవన
జాంబూనద ప్రాకారవలయంబనం దీండ్రించు నుద్దండ గండపెండెరంబునం
బొడము నఖండ ప్రభామండలంబునం బరిహిండితంబులై మత్తిపండుల వడువుగల
మడమల బెడంగు పడి భావి నిజ కమఠావతార సూచకంబులుం బోలెఁ గొదను
తామెల్ల మెల్లనగు మీఁగాళ్లతోఁ గోకనద మృదూదరంబు లమర మెఱుఁగు
జక్కుల జిగి మొక్కపఱుచు నఖచక్రవాళ చంద్రికల భక్తజన మనస్తమోవిదళ
నంబుఁ గావించుచు హలకులిశ కలశ కమల మకరాంకు శాంకితంబులై లక్ష్మీకుచ
కుంకుమాకలన నరుణారుణంబులగు చరణంబులం దాపత్రయాప హరణంబు
సేయువానిఁ, నారాయణుం బురాణపురుషుఁ బురుషోత్తముఁ బ్రణతార్తిహరు
వాసుదేవు హృషీకేశు నీశనుతు విభీషణవరదు ననంగ జనకు రంగరమణుం
గాంచి సహ సమాగత భాగవత పరిషత్సమేతంబుగాఁ దానుం దనుజాతియుం
బ్రముద భయ భక్తిరసమగ్నులై జయజయ శబ్దంబులతో సర్వాంగాలింగిత
క్షోణీతలంబు లగు నమస్కారంబులు గావించి నిలిచి నిటలతటఘటితాంజలియై
ఇట్లని నుతియించె. ౩౮

౩౮. చపలా పిశంగ వసనులు=మెఱుపువలె పీతమైన వస్త్రములుగలవారు (పీతాంబరులు), వనమాలికా బద్ధ బాహుమధ్యులు = ఆకులుపువ్వులుచేర్చి గ్రువ్వఁబడిన తోమాలెలతో కూర్పఁబడిన వక్షములుగలవారు, పారిపార్శ్వకులన్ = పార్శ్వవర్తులైన-పరాంకుశ ప్రభృతిముక్తులన్=నమ్మాళ్వారు లోనగు ముక్తులను, శాతకుంభ = బంగారు, చిత్ర నేత్ర = పలువన్నెల వస్త్రముల - వితాన = మేలు కట్టునందు-లంబమాన = వ్రేలుచున్న - ప్రసూనదామ = పూదండలు - ముక్తాగుచ్ఛ = ముత్యాల గుత్తులు-అచ్ఛచామరంబును = తెల్లజల్లులుగలదియు, మహావిమానమధ్య = గొప్ప గర్భగృహమునడిమి-విధుకాంత = చంద్రకాంత - వితర్దికాతలంబునన్ = వేదికా ప్రదేశంబున, చరణముఖ = పాదములు లోనగు- తత్తత్ప్రతీక-ఆయాయవయవముల చే నధిష్ఠింపఁబడిన -ధర్మాది -ధర్మవర్గ లోనగు-సూరి=జ్ఞానుల యొక్క-పరిషత్ = సమూహము-ఆత్మకంబును = స్వరూపముగాఁగలదియు, పరిమళ = నెత్తావులకు-ఆలోల = ముసరుచున్న - రోలంబజాలంబు = తుమ్మెదల గుంపుగలది, అంబురుహంబు = కమలము. జాంబూనదత్విట్ = బంగారు కాంతియొక్క-ఉత్తమర్ణ = అప్పిచ్చునదైన-విస్తీర్ణ కర్ణికోపరివీథిన్ = విశాలమైన మిద్దెపై పార్శ్వమందు, ఊధస్య = పాల-పాథోనిధానంబునకున్ = కడలికి [ఊధస్సు = పొదుగు], భూతతన్మాత్ర = సూక్ష్మావస్థయందలి భూతము (సూక్ష్మావస్థలోనున్నపాలు అనుట), పారద= పాదరసము, పటీర = శ్రీగంధము, పుండరీకంబు = తెల్లదామర, పసకున్ = వీనికాంతికి, మిసిమి = కాంతి, భోగిభోగ భాగంబునకున్ = పాముయొక్క (శేషాహియొక్క) దేహప్రదేశమునకు, పర భాగంబు=వర్ణాతిశయము, తదాత్మకంబు=శేషాహిస్వరూపకంబు, ఉపబర్హంబునన్ = దిండునందు, మహార్హ = అత్యుత్కృష్టమైన-కేయూర = బాహుపురియొక్క - మణి = రత్నములచేత-కర్బురంబు= పలువన్నెలుగలది, కూర్పరంబు = మోఁచేతిని, మననపర = మననశీలురైన-ముని = తాపసులయొక్క- మనః = మానసమందలి - రాగరస = అనురాగ భావమనెడు - (రాగరస = ఎఱుపురసముయొక్క) - మార్జనంజేసి = తుడుచుటచేత (అనఁగా, మునుల మనస్సులలో వైరాగ్యము పుట్టించుటచేత), అరుణిమ = ఎఱుపు, త్రిదశతరు = కల్పవృక్షములయొక్క-కుసుమ = పుష్పములచేత-కంచుకిత = ఆవరింపఁబడిన-కంచుకి = (కుబుసముగలవాఁడైన) శేషాహియొక్క - కంచుకాత్మకంబు = కుబుసమైనట్టిది, దుకూల నిచోళంబునన్ = తెల్ల వలిపెంపు దుప్పటియందు, నక్రంబు = మొసలి, సాయుజ్యంబు = భగవంతుని విగ్రహముతోఁ గూడుకొనుట, మకర కుండల = మొసలి యాకృతిగల కర్ణాభరణము, ప్రతిబింబ రుచి డంబరంబునన్ = ప్రతిఫలిత రూపముయొక్క కాంతియొక్క యతిశయముచేత, పరమసౌందర్య మకరందనిష్యంది = ఉత్కృష్టమైనయందమనెడు పూఁదేనెను వర్షించుచున్నది, నెట్టుకొని = ఎట్టకేలకు, నీల అవదాత = నల్లనిదియు తెల్లనిదియు, ఱెప్పవట్టుతఱిన్ = ఱెప్పవాల్చి చూచునప్పుడు, కలధౌత = వెండివలె - గౌరగౌర = అతిధవళమైన-మహోమహః = అధిక తేజస్సుయొక్క - పూరంబునన్ = ప్రవాహంబునందు, సాకారనిరాకారతలు (నిర్నిమేషదృష్టితఱిని సాకారత - ఱెప్పవ్రాల్చి చూచుతఱి నిరాకారత అని వివేకము), వారికిన్ = సేవించుభక్తులకు, కళత్రంబులు=భార్యలు-చంద్రసూర్యులు భగవంతుని నేత్రములు-వారిభార్యలు శ్యామ ఛాయ యనువారు-శ్యామ=రాత్రి-ఛాయ (నీడ)-భగవన్నేత్రముల ఱెప్పలనలుపు చంద్రభార్యయగు రాత్రియో యనునట్లును, వానిదైర్ఘ్యము సూర్యభార్యయగు ఛాయాదేవియో యనునట్లును, ఒప్పారుచుండెను. ప్రేముడిన్ = అనురాగముచేత, తొంగలులు=నిడుదలు, పక్ష్మకాళికలన్ = ఱెప్పలనలుపులచేత, సోమసూర్యాత్మకంబులు = చంద్రసూర్యస్వరూపములు, ఎఱ్ఱసెరల = అరుణరేఖలుగల, ముఖజనితహుతాశనుతోన్ = ముఖమునుండిపుట్టిన యగ్నితో (అగ్నిదేవుఁడు భగవంతునిముఖమునుండి పుట్టెనని శ్రుతి),

తప్తఖుండు=అగ్నికిచెలికాఁడు, గంధవహుండు=వాయువు, పాటమలన్=పుటములతో, తిలకుసుమ=నువ్వుఁబువ్వు. భగవంతునికటీతటంబుపై కేయూర కటకమణిముద్రికాద్యలంకృతంబగు దీర్ఘ బాహువు ఒప్పుచుండుటయు నాభీపుండరీకము దేదీప్యమానముగా వెలుంగుచుండుటయు మహాలక్ష్మి తదీయ పాదము లొత్తుచుండుటయు నెట్లుండెననఁగా, రాహువు తనవైరియైన పూర్ణచంద్రుఁడు మహాత్మైన యాశ్రయముం బడసి యున్నాఁడని భయపడినవాఁడై ఆచంద్రునికిని తనకునుగల వైరమును మాన్పు మని యాతని సహోదరిని పుండరీకనిలయయైన మహాలక్ష్మిని భగవంతునిపాదము లొత్తుచున్న దానిని బ్రార్థించుచు వరముపడియున్నాఁడో యనునట్లుగా నుండెను; శ్వేతధామ తామరసంబు = తెల్లకాంతి గలతామర (పుండరీకము), రత్న కాంచనంబులు లంచంబులు = కేయూరకటకమణిముద్రికలను ఇట్లు చెప్పుట, బాహువే రాహువు, నివేదించి=సమర్పించి. బాహుపరిఘుంబు=గడియమ్రానివంటి బాహువు, మహదాశ్రయము = గొప్పవానియొక్క యండను (నాభీపుండరీకమును భగవంతుని యాశ్రయముం బొందిన చంద్రునిఁగా భావించి ఆమహాశ్రయబలముచే తన్ను అతఁడు జయించునని రాహువు వెఱచెను అని భావము), నిస్తుల = సాటిలేని - అస్తోక = గొప్ప - గభస్తి= కాంతి, పుండరీకనికేతన= పద్మాలయ (మహాలక్ష్మి), అచ్ఛాచ్ఛంబు = మిక్కిలితెల్లనిది, శ్రీవత్సంబునన్ = శ్రీవత్సమను పేరిటి లాంఛనముచేత, విజిత మృగనాభి = కస్తూరిని జయించినదియైన-నాభి సౌరభ్యంబునన్ = బొక్కిటి పరిమళమునకు, అసితపేశల తులసీ పలాశ దామంబునన్=నల్లని కోమల తులసీపత్త్రమాలిక చేత, కరటి విరోధి = ఏనుఁగునకువైరి (సింహము), కపట కరటివిరోధియై=మాయాసింహమై, అసుర = హిరణ్యకశిపునియొక్క, మనుజాంగంబు=నరరూపమును, తలంపంబడమిన్=మఱచినందున, బసుగుబడుగగు= మిక్కిలి సన్ననైన - ఓడికము = అందము, ఘనజఘన = గొప్పపిఱుందనెడు - చరమేతరధరాధర = ఉదయపర్వతముయొక్క - అధిత్యకాతలంబునన్ = ఊర్ధ్వభూప్రదేశమునందు, కాంచనకాంచికా= బంగారుమొలనూలియొక్క - మణిమకుటః= రత్నకిరీటము (తలశిమణి) అనెడు-గగనమణి=సూర్యుఁడు, కాయంపు రెండ (యొక్క)- మెండు=అతిశయము, దాని=పీతాంబరముయొక్క, కనకపుష్యరాగంపు= ఆపేరిమణియొక్క- తెరవార=డాలొలయు, కించిదామీలిత=ఇంచుక కప్పవేయఁబడిన-నీలిమంబు= నలుపుగలది, త్రైవిక్రమంబు= త్రివిక్రముని (అనఁగా వామనమూర్తి) సంబద్ధమైన, క్రమణ=దాఁటు యొక్క, స్వర్భువన=స్వర్లోకముయొక్క- జాంబూనద=బంగారపు, పరిహిండితంబులై= మిశ్రములై, కోకనద మృదూదరంబులు= రక్తోత్పలములయొక్క కోమలమైన లోపలిభాగములు (అఱకాళ్లు), నఖ చక్రవాళ = గోళ్లమండలము (వరుస) యొక్క, హల = నాఁగలి... కులిశ = వజ్రము - మకర= మొసలి-అంకుశ=అంకుసము (అను చిహ్నములచేత)- అంకితంబులై=గుర్తింపఁబడినవై, తాపత్రయ= ఆధ్యాత్మిక అధిభౌతిక అధిదైవిక తాపములను మూఁటిని.

తే. విధిగృహాక్షయ విత్త సేవధికి శరణు। చిరకృతేక్ష్వాకుపుణ్యరాశికిని బ్రణుతి
ధనపతి భ్రాతృకులదేవతకు జోహారు। నతమృడాదిక సుమనస్సునకు నమస్సు. 38

38. విధి...కిన్ - విధి=బ్రహ్మయొక్క-గృహ = ఇంటియందలి-అక్షయ = తఱుఁగులేని - విత్త = ధనముయొక్క-సేవధికిన్ = నిధియైన శ్రీహరికి, శరణు = నమస్కారము. చిర...ని-చిర= దీర్ఘకాలము-కృత = ఆచరింపఁబడిన- కూడఁబెట్టఁబడిన - ఇక్ష్వాకు=ఇక్ష్వాకు మహారాజుయొక్క- పుణ్య = సుకృతములయొక్క - రాశికిని = ప్రోవునకు, ప్రణుతి = నమస్కారము. ధన...కున్ - ధనపతి = కుబేరునియొక్క-భ్రాతృ = తోఁబుట్టయిన (విభీషణునియొక్క) - కులదేవతకున్=ఇలు

చెల్పునకు, జోహారు = అంజలి, నత...తుకున్-నత = ప్రణతులయిన-మృడ = శివుఁడు-ఆదిక=లోను గాఁగల-సుమనస్సునకున్ = దేవతలుగలవానికి, నమస్సు = మ్రొక్కు.— పర్యాయోక్తములు.

శ్రీరంగధాముని తొలుత బ్రహ్మ తనలోకమున తనగృహదేవతార్చనగా పూజించుచుండెను. శ్రీహరియాజ్ఞచే బ్రహ్మ ఆ మూర్తిని ఇక్ష్వాకున కిచ్చెను. తద్వంశ్యుఁడు శ్రీరాముఁడు విభీషణుని కిచ్చెను. అతఁడు ఉభయకావేరీనడుమ చంద్రపుష్కరిణీ తీరమున నుంచెను. చూ. కవికర్ణరసాయనము. సేవధి-పీఠిక చూ. పట్టిక - "నిధి ర్నా సేవధి ర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః," - అమ. నమస్సు - (దీనికి ఇతర గ్రంథములందుఁ బ్రయోగము మృగ్య మని శ. ర.)

తే. కొలుతు సర్వేశు సర్వాత్మకుని ననంతు । నప్రకాశు నభేద్యు సమస్తలోక
సముదయాధారు నణుసమూహములకు న। ణీయు నిన్ను ననాధారు నిత్యు సత్యు.

3౬. సర్వ ఈశున్ = సర్వమునకు ప్రభువైనవానిని, సర్వఆత్మకునిన్ = సమస్తము తన స్వరూపముగాఁ గలవానిని (అనఁగా సర్వము తానే అయినవానిని), అనంతున్ = నాశములేనివానిని, అప్రకాశున్ = గోచరింపనివానిని, అభేద్యున్ =ఇట్టివాఁడు అట్టివాఁడు అని చెప్పుటకు అలవిగానివానిని, సమస్త లోక సముదయ ఆధారున్=ఎల్ల లోకములసముదాయమునకును తావలమైనవానిని (లోకము లెల్ల నతనియం దున్న వనుట), అణుసమూహములకున్=సూక్ష్మతమవస్తువుల మొత్తములలో, అణీయాన్= సూక్ష్మతముఁడైనవానిని (సూక్ష్మవస్తువుల నెల్లను పరికించి చూచిన ఇంతకన్న సూక్ష్మము ఉండ దనుట), అనాధారున్=ఆధారరహితుని, నిత్యున్= శాశ్వతుని. సత్యున్= మాయాభూతుఁడు కానివానిని, నిన్నుఁ గొలుతున్.

ఈ శ్రుతిని పరికించునది:—"అణో రణీయాన్ మహతో మహీయా । నాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః."

క. నారాయణు భూ ప్రభృతిక । గౌరవవద్వస్తువితతికంటె మిగిలి పెం
పారు గరిష్ఠత గల పర । పూరుషు శరణంబు వేఁడి పొగడెద నిన్నున్. 3౭

3౭. నారాయణున్=నరసమూహము నారము, అది అయనముగా, అనఁగా స్థానముగాఁ గలవాఁడు నారాయణుఁడు, సర్వాంతర్యామి యైన శ్రీహరిని, భూ...టెన్-భూ=పృథివి-ప్రభృతిక = లోనుగాఁగల - గౌరవవత్=బరువుగల-వస్తు = పదార్థములయొక్క - వితతికంటెన్ = సమూహముకంటెను, మిగిలి = హెచ్చి, పెంపారుగరిష్ఠత = అతిశయించునట్టి యత్యంతగురుత్వము, కల - పర పూరుషున్ = ఉత్కృష్టపురుషుని, నిన్నున్ శరణంబు వేఁడి = నీప్రాపు ప్రార్థించి, పొగడెదను.

తా.—బరువయిన పృథివ్యాది సమస్తములకంటె బరువైన వానిని పరమపురుషు నిన్ను శరణుఁ జొచ్చి పొగడుచున్నాను.

తే. అజశివాదిక మగునీసమస్తజగము
నెందుఁ బ్రభవించు వర్తించు డిందు నట్టి ।
మహిమ కిమ్మైన నిత్యు సమస్తభూత
మయుఁ బరులకంటెఁ బరు మహామహునిఁ గొలుతు. 3౮

3౮. అజ శివ ఆదికము = బ్రహ్మ శివుఁడు లోనుగాఁగలది, అగు-ఈ-సమస్తజగమున్ = ప్రపంచ మంతయుం, ఎందున్ = ఎవ్వనియందు, ప్రభవించున్=పుట్టునో, వర్తించున్ = ఉండునోఁ డిందున్ = లయించునో, అట్టి మహిమకున్ = మహత్త్వమునకు, ఇమ్ము = చోటు, ఐన =

నిత్యున్ = శాశ్వతుని, సమస్తభూతమయున్ = ఎల్లప్రాణులును తానే అయియున్నవానిని, పరులకంటెన్ = దేహేంద్రియాదులకంటె పయివైన, జీవులకంటెను, పరున్ = పైవానిని, మ....నిన్ - మహాన్ = గొప్పదయిన-మహునిన్ = తేజస్సుగలవానిని, కొలుతున్.

తా.—నీవు సర్వమయుఁడవు - బ్రహ్మవిష్ణ్వాది సకల ప్రపంచమునకు సృష్టిస్థితిలయములు నీయందే కలుగును. నీవు అట్టి మహిమకలవాఁడవై పరులకంటెను పరుఁడవై, మహాతేజస్సు గలిగియున్నావు, అట్టి నిన్ను సేవించెదను.

"మయ్యేవ సకలం జాతం । మయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం
మయి సర్వం లయం యాతి । తద్బ్రహ్మాద్వయ మస్మ్యహమ్"-వారాహము.

సీ. పరపూరుషునికంటెఁ బరుఁడనాఁ జనువానిఁ, బరమాత్ము, ముక్తికై పరమయోగి
పరిషత్తుచే సదా భావింపఁబడువాని, నెవ్వనియందుఁ బ్రాకృతము లైన
సత్త్వాదిగుణముల సందడి లే దట్టి, విమలుని సర్వభూతములకంటె
నాద్యుఁడు శుద్ధుండు నగువాని విభుఁ గళా, కాష్ఠానిమేషాది కాలసూత్ర

తే. మయిన యెవ్వానిశక్తి యింద్రియవితతికి । గోచరము గాదె నిర్లేపుఁ డై చెలఁగుట
నతివిశుద్ధుఁడు దా నయ్యు నౌపచార । వృత్తిఁ బరమేశుఁ డగు నిన్ను విష్ణుఁ దలఁతు.

టీ. (1) పరపురుషునికంటెన్ = దేహేంద్రియములకు పరుఁడైనజీవునికంటె, పరుఁడనాన్ = పైవాఁడుఅనునట్లుగా, చనువానిన్ = ఒప్పువానిని, పరమ ఆత్మున్ = ఉత్తముఁడయినయాత్ముని, ముక్తికై = సంసారవిముక్తికొఱకు, పరమయోగి పరిషత్తుచేన్ = ఉత్తము లయిన యష్టాంగయోగనిష్ఠులసమూహముచేత, సదా = ఎల్లప్పుడును, భావింపఁబడు వానిన్ = ధ్యానింపఁబడు వానిని, (2) ఎవ్వనియందు, ప్రాకృతములు = ప్రకృతి సంబద్ధములు, ఐన-సత్త్వ ఆదిగుణముల సందడి = సత్త్వరజస్తమోగుణముల యొక్క వ్యాపారము-లేదు = లేదో, అట్టి - విమలునిన్ = నిర్మలుని, సర్వభూతములకంటెన్ = ఎల్ల పదార్థములకంటెను, ఆద్యుఁడు = ముందుండిన వాఁడును, శుద్ధుండు = నిష్కల్మషుఁడును, అగువానిన్, విభున్ = సర్వవ్యాపకుని, కళా....ము-కళా = ముప్పదికాష్ఠలకాలము-కాష్ఠా = పదునెనిమిది ఱెప్పపాట్లకాలము-నిమేష = ఱెప్పపాటుకాలము-ఆది = లోనయిన-కాల = అనేహస్సుయొక్క (సమయముయొక్క) సూత్రము = క్రమనియమము, అయిన-ఎవ్వాని-శక్తి = ప్రభావము, ఇంద్రియవితతికిన్ = ఇంద్రియసమూహమునకు, గోచరము = గ్రాహ్యము, కాదో, (3) తాను, నిర్లేపుఁడు = అంటనివాఁడు, ఐ, చెలఁగుటన్ = వర్తించుటచేత, అతివిశుద్ధుఁడు, అయ్యున్, ఔపచారికవృత్తిన్ = ఆరోప వ్యాపారముచేత, పరమేశుఁడు, అగున్ = అయియున్నాఁడో (అట్టివానిని), విష్ణున్ = శ్రీహరిని, నిన్నున్, తలఁతున్ = భావింతును.

తా.—జీవులకంటె పైవాఁడు, సర్వవిలక్షణుఁడు, ఉత్కృష్టుఁడు నగునాత్మయు, మహాయోగులు మోక్షార్థులై సర్వదా ఎవ్వని ధ్యానింతురో అతఁడు, ఎవనియందు ప్రకృతిసంబంధు లైన సత్త్వరజస్తమోగుణములవ్యాపారము లేదో, విమలుఁడు, ఎల్లభూతములకంటె ముందుండినవాఁడు, శుద్ధుఁడు, సర్వవ్యాపకుఁడు, నిమేషకాష్ఠాకలాద్యాత్మక మయినకాలమును నడిపించువాఁడు ఇంద్రియములకు అందనిమహిమకలవాఁడు, ఇట్టివాఁడయ్యును ఆరోపవ్యాపారముచేత పరమేశ్వరుఁడుగా నొప్పుచున్నవాఁడు అయిన శ్రీవిష్ణుని నిన్ను భావించెదను.

పర—"దూరానాత్మోత్తమాః పరః" అమ. - "పరోఽరిః పరమాత్మా చ శేవలే పర మవ్యయమ్"-నానా. యమనియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణాసమాధులు ఎనిమిది యోగాం

గములు.—ప్రకృతి యనఁగా సత్త్వరజస్తమస్సులనెడిమూఁడుగుణముల సామ్యము-"ప్రధానం ప్రకృతిః స్త్రియామ్."-సత్త్వము నిర్మలము, జ్ఞానప్రకాశాత్మకము-రజస్సు రాగాత్మకము తృష్ణాదికారణము-తమస్సు అజ్ఞానకార్యము మోహప్రమాదాదికారణము.

సత్త్వం రజ స్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః।
నిబధ్నన్తి మహాబాహో దేహే దేహిన మవ్యయమ్।
తత్ర సత్త్వం నిర్మలత్వాత్ ప్రకాశక మనామయమ్।
సుఖసఙ్గేన బధ్నాతి జ్ఞానసఙ్గేన చానఘ।
రజో రాగాత్మకం విద్ధి తృష్ణాఽసఙ్గసముద్భవమ్।
త న్నిబధ్నాతి కౌన్తేయ కర్మసఙ్గేన దేహినమ్।
తమస్త్వజ్ఞానజం విద్ధి మోహనమ్ సర్వదేహినామ్।
ప్రమాదాలస్యనిద్రాభి స్తన్నిబధ్నాతి భారత" భ. గీ. 14. (5, 6, 7, 8.)

"సమజ్యా పరిష ద్గోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః," అమ. సర్వభూతములకంటె నాద్యుని-

"ఏకో ఽహ వై నారాయణ ఆసీ న్న బ్రహ్మా నేశానో న మే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్ని ర్న సోమో న సూర్యః" అని యుపనిషత్తు. 'కళాకాష్ఠానిమేషాదికాలసూత్ర మయి'-కాలము శ్రీవిష్ణుస్వరూపము.—"కాలో ఽయం భగవాన్ విష్ణు రనన్తః పరమేశ్వరః। తద్వేత్తా పూజ్యతే సమ్యక్ పూజ్యః కో ఽన్య స్తతో మతః"

క. "ఇలలోఁ గాష్ఠానిమిషం। బులు మఱియుఁ గలాముహూర్తములు రతిరాగం
బులు తృష్ణాలోభంబులు। జలధిసుతాశేషభోగశయనులు వత్సా." విష్ణుపురాణము.

వ. అని పరస్వరూప సురసేవ్య భవ్య దివ్యావతారలీలలం బ్రస్తుతించినఁ గౌస్తుభాభరణుండు కరుణాతరంగితంబు లగు నపాంగంబుల నమ్మునిం గనుంగొని కుశలప్రశ్నంబుఁ గావించి కంకణాలంకార క్రేంకారంబు లంకురింపఁ బదపంకజంబులకుఁ గుసుమాంజలులు సమర్పించు సకలసీమంతినీసీమంతముక్తామణి యగు నాముక్తమాల్యదరూపు నెలఁబ్రాయంబు సాభిప్రాయంబుగాఁ జూచి తనలోన. ౭౦

౭౦. పర....లన్-పరస్వరూప = (నిత్యముక్తులకు సేవనీయమైన) పరస్వరూపముయొక్కయు; పదపంకజంబులకున్ = తనయొక్క (అనఁగా రంగనాథునియొక్క) పాదకమలములకు; కుసుమ అంజలులు = పువ్వులదోసిళ్లు, సక....ణి-సకల = ఎల్ల-సీమంతినీ = స్త్రీలయొక్క, సీమంత = పాపట యందలి-ముక్తామణి = ముత్తెపుంబూస (అనఁగా ఎల్లస్త్రీలలోను ఉత్తమోత్తమురాలు)......సాభిప్రాయంబుగా = మెచ్చుదలయు నభిలాషయుం గలవాఁడై.

సీ. దీనిచూపుదుటెక్కుఁ గానకా సిరిపట్టి। కిని బోర బిరుదుఁడెక్కెంబు గలిగె
దీనికా నల్లాడఁ గానకా గర్వించి। యుర్విఁ జైత్రునకుఁ గాలూఁదఁ గలిగె
దీనిపాలిం డ్లుబ్బఁ గానకా రతిచేతి। కిన్నెరమ్రోఁతకు వన్నె గలిగె
దీనిమో మొప్పరఁ గానకా వాణి రా। యంచలేమకుఁ గులాయంబు గలిగె
తే. దీనిపెన్నెఱు లేపారఁ గానకా ప్ర। పోషితమయూరికి విరాలి పొందఁ గలిగె
దీనియడుగులు రంజిల్లఁ గానకా పి। పాసఁ బడు తేఁటులకు మెట్టపంట గలిగె. ౭౧

౮౦. (1) దీనిచూపు = ఈ నెలఁతయొక్క చూడ్కి, ఉదుటు ఎక్కఁగానెకా = ఉద్ధతిం దాల్పఁగానే కదా, సిరిపట్టికిన్ = మన్మథునికి, పోరన్ = యుద్ధమందు, బిరుదుఁ డెక్కెంబు = నీటుగల పడగ, కలిగెన్ = దొరకినది, (మదనునికి మత్స్యము పడగ, ఆమె మచ్చెకంటి,యని యర్థము);

(2) దీని-కౌను = నెన్నడుము, అల్లాడఁగానెకా = అసియాడఁగానే గదా, చైత్రునకున్ = వసంతునికి, గర్వించి = పొగరుకొని, ఉర్విన్ = భూమియందు కాలు ఊఁదఁ గలిగెన్ = అడుగు మోపుటకు వలను ఆయెను-(లతావికాసము వసంతధర్మము-ఆమెనడుము తీఁగవలె సన్నగిల్లి అంద మొందినదనుట);

(3) దీని - పాలిండ్లు = కుచములు, ఉబ్బఁగానెకా = బటువయి విఱ్ఱవీఁగినందువలననే గదా, రతిచేతికిన్నెరమ్రోఁతకున్ = రతీదేవి వాయించుచున్న వీణావిశేషంపు సునాదమునకు (నిర్హ్రాదమునకు), పన్నెగలిగెన్ = రంజన యలవడెను (తుంబిచేత కిన్నెరకు సునాదము-ఆమెపాలిండ్లు తుంబీఫలములవలె నిండారిన వనుట);

(4) దీని-మోము = వదనము, ఒప్పారఁగానెకా = పసమించినందుననే గదా, వాణి రాయంచ లేమకున్ = వాగ్దేవి వాహనమయిన రాజహంసికి, కులాయంబు = గూఁడు, కలిగెన్-(వాణిహంసికి పుండరీకము గూఁడు, ఆమె వదనము పుండరీకమువలె తేజరిల్లె ననుట);

దీని-పెన్నెఱులు = కేశపాశము, ఏపారఁగానెకా = వర్ధిల్లి నందువలననేగదా, పోషితమయూరికిన్ = పెంపుడునెమలికొమలికి, విరాళి = వలపును, పొందఁగలిగెన్ = వహించుభాగ్య మబ్బెను (మయూరి మేఘమును వలచును, ఆమెపెన్నెఱులు కారుమ్రబ్బులవలె నయిన వనుట); దీని-అడుగులు = చరణములు, రంజిల్లఁగానెకా = ఎఱుపు మీరినందువలనఁగదా, పిపాసఁబడు తేఁటులకున్ = దప్పిగొన్న తేనెటీఁగలకు, మెట్టపంటకలిగెన్ = సులువుగా త్రాగనలవడునట్టి మెట్టదామరపంట దొరకినది.

తా.—యౌవనము వచ్చునప్పటికి ఆయమ్మవారికి నేత్రములకు మదనుని గెలుపుటెక్కెయంపు మీలశోభయు, కౌనునకు చైత్రంపులతామతల్లీసౌభాగ్యంబును, పాలిండ్లకు రతిచేతికిన్నెరకాయల సొంపును, ముఖమునకు వాణీహంసీనివాసార్హపుండరీకశ్రీయును, ఎఱ్ఱనినిద్దంపుటడుగులకు మెట్టదామరల యందంబును, కలిగె నని భా. మాలాపర్యాయోక్తాలంకారము. వివక్షితము లైనమీనాదులను వాని వాచకములచే చెప్పక మనోహరభంగ్యంతరముచేఁ జెప్పుటచే పర్యాయోక్తము.

'ఉదుటు'-ఉదురునకు కృదంతము. 'సిరిపట్టి' మఱెవ్వరును అంతయంద మైనటెక్కెము నలవఱుచుకొనరుగావున; 'మాపులు' లోనగునీవర్ణితము లన్నియు అత్యంతమదనోద్దీపకము లైన వని పద్యభా. 'గర్వించి'-తనకు నిలువరముగా అట్టిలోకోత్తరవల్లి దొరకినందులకు. 'రతిచేతి'-మఱియొకరు ఇంతయంద మైనతుంబీఫలములం దెచ్చుకొనరు గావున. ఇట్లే గుణాతిశయముకొఱకే వాణీపోషితల యు మెట్టయొక్కయు ప్రస్తావము. "కులాయో నీడ మస్త్రియాం," అమ. 'డాలు టెక్కెంబు సిడంబు పడగ యనఁ। గేతునామంబులు కేరుచుండు, ఆం. భా.

తే. అనుచు నువ్విళులూరి మురారి తమక। మాఁప లే కాత్మ దివ్యశుద్ధాంతసీమ
కన్నెలఁతఁ దార్చి యొక్కమాయానఘాటి।నట్లు కావించి వారున్నదనియె యుండ.

౮౧. అనుచున్ = ఇట్లుతలపోయుచు, ఉవ్విళులూరి = కోరికలీరికలెత్తి, మురారి = శ్రీరంగనాథుఁడు, తమకము = ఆతురతను, ఆఁపలేక = అణంపఁజాలక, ఆత్మదివ్య శుద్ధాంతసీమకున్ = శ్రేష్ఠమైన తన యంతఃపురప్రదేశమునకు, అన్నెలఁతన్ = ఆలేమను, తార్చి = ప్రవేశపెట్టి, ఒక్క మాయా

వధూటిన్ = ఒక మాయాయువతిని, అట్లు = ఆగోదాదేవివలెనే, కావించి = చేసి, వారు = ఆవిష్ణు చిత్తాదులు, ఉన్నదనియ = ఆ గోదాదేవియే అక్కడనున్నదని, ఉండన్ = తలంచుచుండఁగా; "స్త్ర్యగారం భూభుజా మన్తఃపురం స్యా దవరోధనమ్," 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' అమ.

వ. పూజకులచేఁ బాదతీర్థప్రసాదపరివేష్టనంబు లిప్పించి వీడిది కనిపిన గుడి వెడలి శాంబరీతనుసంభవం బాలకిం బెట్టి గృహంబునకుం జని పంజరంబు సడలించి యచ్చంచలాక్షిం గానక. ౮౩

౮౩. ప్రసాద = భగవదనుగ్రహ సూచకములైన పుష్పమాలాదికములు. పరివేష్టనంబు = గుడిలో పూజాదిసమయ విశేషములయందు శిరమునకుం జుట్టెడు వస్త్రఖండవిశేషము, దానికి పరివట్ట మని వ్యవహారము. శాంబరీ తను సంభవన్ = మాయా శరీర పుత్త్రిని (మాయచే రంగధాముఁడు గోదాదేవిరూపమున నిర్మించిన కన్యను), పాలకిన్ = పల్లకియందు, పెట్టి = కూర్చుండఁజేసి, గృహంబునకున్ = విడిదికి, చని, పంజరంబున్ = బురకాను (గవిసెనను), సడలించి = వదులుచేసి, అచ్చంచలాక్షిన్ = ఆక్రాల్గంటిని (గోదాదేవిని,) కానక (అవలికన్వయము.)

శా. అబ్రహ్మణ్యము! లోన వైచికొనె నన్యాయంబున న్తత్పురం
బా బ్రహ్మాదుల మేర నిల్పియుఁ బ్రభుత్వం బూఁదియుం దోఁతురే
గా బ్రక్కన్ ద్విజుఁ జూడ రయ్య సభవా రీరంగ భర్తంచు దుః
ఖాబ్రాశిం బడి బాష్పకంఠుఁడు సముద్యద్దోఃపలాలుండునై. ౮౮

౮౮. అబ్రహ్మణ్యము = చంపఁగూడదు చంపఁగూడదు, ఈరంగభర్త = ఈరంగనాథుఁడు, తాన్, బ్రహ్మఆదులన్ = బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారిని, మేరన్ = వారివారి మర్యాదలలో (హద్దులలో), నిల్పియున్ = నెలకొలిపినవాఁ డయ్యును, ప్రభుత్వంబు = పరిపాలనాధికారమును, ఊఁదియున్ = వహించినవాఁ డయ్యును, మత్సుతన్ = నాతనయను, అన్యాయంబునన్ = అధర్మవృత్తిచేత, లోనన్ = తనయంతఃపురములోపల, వైచికొనెన్ = దాఁచికొన్నాఁడు, ఈబ్రక్కన్ = ద్విజున్ = దీనుఁడును బ్రాహ్మణుండును అయిన యీనన్ను, దోఁతురే = దోఁచుకొనవచ్చునా, సభవారు = ఓసభాసదులారా, చూడరయ్య = అయ్యలారా విచారింపుఁడు, అంచున్ = ఇట్లు మొఱపెట్టుచు, దుఃఖ అప్ రాశిన్ = శోకసముద్రములో, పడి = మునిఁగి, బాష్పకంఠుఁడు = కన్నీళ్లతోడి గొంతుకలవాఁడు, స....డున్ - సముద్యత్ = పైకిలేచుచున్న (= పైకెత్తఁబడిన) - దోఃపలాలుండు = గడ్డివంటి (కృశములైన) బాహువులుకలవాఁడును, ఐ, (అవలి కన్వయము.)

తా.—అంతట ఆవిష్ణుచిత్తస్వామి పల్లకి శూన్యంబగుటం గని రంగనాథునిపై మొఱవెట్టుకొన సాగెను. "అయ్యలారా, ఈయన్యాయమును విచారింపుఁడు. నాప్రాణములం గాపుఁడు. ఈరంగనాయకుఁడు నాకు ద్రోహముచేసినాఁడు. నాకొమార్తెను అపహరించి తనయింట దాఁచుకొన్నాఁడు. నేను తపఃకృశుఁడను, బ్రాహ్మణుఁడను. ఈయన బ్రహ్మాదులకెల్ల నియామకుఁ డయ్యును లోకములను పరిపాలింపం బూనుకొన్నవాఁడయ్యును, నన్ను దోచుకొనవచ్చునా? అయ్యా, ఓసభాసదులారా, ఈయధర్మమును విచారింపుఁడు" అని దుఃఖసముద్రములో మునిఁగి బాష్పములు అడ్డుపడిన యెలుంగుతో, తపస్సుచేత ఎండిపోయిన బాహువులు పైకెత్తి మొఱయిడసాగెను.

"అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తౌ," అమ. 'అన్యాయంబునన్'-ఒకరు తప్పుచేసిన దండించువాఁడు తానే తప్పు చేయుట మిక్కిలి యధర్మము. 'ప్రభుత్వంబు'-పాలింపఁబూనుకొన్నవాఁడు దోఁచు

కొనుట మఱియు నధర్మము. 'బ్రక్కతనము'-'ద్విజత్వము' వీనిచేత దోఁపుడుయొక్క దోషము హెచ్చును. 'రంగభర్తంచు' అనుపాఠమున తత్సమాకారసంధి. "రంగభృత్త"ని పఠించిన నిర్దోషము. 'అబ్రాశి'-అప్ = నీళ్లయొక్క-రాశి = మేటి - అనఁగా సముద్రము. 'బాష్పకంఠుఁడు'-"కణ్ఠః స్తమ్భితబాష్పవృత్తి కలుషశ్చిన్తాజడం దర్శనమ్," శాకుంత. "నాడీ నాళం చ కాణ్డోఽస్య పలాలో స్త్రీ స నిష్ఫలః." అమ.

శా. అంతే వేడుకయైనఁ బెండ్లగుట కీ నా, దేహము న్బ్రాణముల్
సంతానంబు నిశాంతము న్ధనము సస్యంబు ల్పశుశ్రేణు లే
కాంతస్వస్వజనార్చనంబునక కాదా కూర్చుటే మీ కయో
వింతే యీ బుడుతెంతి నన్నుఱుచఁ గావింపం దను న్మెత్తురే. ౨౮

౨౮. అంతే (ని) వేడుకయైనన్ = అంత ఎక్కువప్రీతి తనకుఁ గలిగినయెడల, పెండ్లగుటకున్ = వివాహ మగుటకు, ఈ నా = నేను ఇయ్యకుందునా (తప్పక యిత్తు ననుట), దేహము = ఒడలిని, ప్రాణముల్ = అసువులను, సంతానంబుల్ = సంతతిని, నిశాంతముల్ = ఇంటిని, ధనముల్ = ద్రవ్యమును, సస్యంబుల్ = పైరులును, పశుశ్రేణిన్ = పసులమందను, కూర్చుటే = సంపాదించుటయే, ఏ...క - ఏకాంత = ముఖ్యమైన-స్వ = తనవారైన-స్వజన = భక్తులయొక్క అర్చనంబునక = పూజకొఱకే, కాదా, మీకున్, అయో = అకటా, వింతే = నూతనమా, (నా దెల్ల తద్భక్తసాత్కరించుటకే అన్నమాట తెలసియే యున్నది అట్లుండఁగా), ఈ బుడుత = ఈ పిల్ల, ఎంత = ఏపాటిది, నన్ = నన్ను, ఱుచ గావింపన్ = అవమానపఱిచినచో, తనున్ = ఈ రంగభర్తను, మెత్తురే = లోకులు అభినందింతురా?

తా.—నాకొమారితమీఁద తనకు ఇంతమక్కువ గలిగినయెడల నేను తప్పకుండ దానిని తనకు వివాహార్థమే యిత్తునుగదా; నాసర్వస్వమును తనభక్తుల కిచ్చుటకే గదా. ఇట్లుండఁగా, తనకే ఈ బుడుతను ఇచ్చుట నాకేపాటిది? నన్నడిగి కైకొనక యిట్లు నన్నవమానించిన తన్ను లోకులు మెత్తురా.— కావ్యార్థాపత్తి. పా. ఎంతవేడుక....పెండ్లగుట కనె'?

మీ రందఱుం జెప్పి నాపిల్లను నా కిప్పింపుఁడు అని భా. "పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః," "వంశోఽన్వవాయః సంతానః," "నిశాన్త వస్త్య సదనం భవ నాగార మన్దిరమ్", "తీవ్రైకాన్త నితాన్తాని గాఢబాఢదృఢాని చ." అమ.

చ. శివుఁడు విరించి వాసవుఁడుఁ జెప్ప నశక్తులు, కొల్చునట్టి వా
రవుట, నిరంకుశుండ వని యక్కట పాడిఁ దొఱంగఁ జెల్లునే?
భువనములెల్ల నీ వయినఁ బొంత దయానిధ యన్య లేదె? భా
గవతులు లేరె? నా కొఱకుఁ గాఁగ సహించుకొనంగఁ గేశవా. ౨౯

౨౯. కేశవా = ఓ శ్రీహరీ, శివుఁడు, విరించి = బ్రహ్మ, వాసవుఁడు = ఇంద్రుఁడును, కొల్చునట్టివారు అగుటన్ = నిన్ను సేవించుచుండువారగుటంబట్టి, చెప్పన్ = నీకు తప్పొప్పులు బోధించుటకు, అశక్తులు = అసమర్థులు - వెఱతురనుట, (కావున) నిరంకుశుండవ్ = అడ్డులేనివాఁడను, అని = అని తలంచుకొని, అక్కట = అయ్యో, పాడి తొఱంగఁ జెల్లునే = ధర్మము తప్ప వచ్చునా, భువనము లెల్లన్ = లోకము లన్నియు, నీ వయినన్ = నీవి అయినను = నీ స్వామ్యమే అయినను-లేక-నీకన్న అన్యయములు కాకపోయినను, (నా వర్తనముపై పరులెవ్వరు విచారకులు?" అందువేని), పొంతన్ =

నీచెంత, దయానిధి = కరుణాసేవధియైన - అమ్మ = లోకమాత మహాలక్ష్మి, లేదే = లేదా, భాగవతులు = నీభక్తులు, లేరె = లేరా, నాకొఱకుఁ గాఁగ వహించుకొనంగన్ = నాకై పూనికొని నీకుం జెప్పఁగలవారు నీభక్తులే యున్నారు, నీవు భక్తపరాయణుఁడవు: వారిని ఎట్లు తప్పించుకోఁగలవు; కనుక నన్ను మోసగించుట నీకు శక్యముగాదు.

'నిరంకుశుండవు' = అంకుశమును సరకుసేయనివాఁడవు. అడ్డువారు లేనివాఁడ వనుట-అంకుశము = మావటీఁడు ఏనుఁగును కుంభస్థలమునం గొట్టి నడపించు నాయుధము. అమ్కా-శో 'స్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్,' అమ. 'నీవు అయినన్' అనుటకు—

'హరిమయము విశ్వ మంతయు। హరివిశ్వమయుండు, విశ్వమంతయు, హరి యా
హరిమయము గానివస్తువు। పరమాణువు లేదు వంశపావన వింటే'

''అమ్మ = 'ఇన్దిరా లోకమాతా మా,'-'భార్గవీ లోకజననీ,' అమ.

ఉ. నెట్టన యుల్ల లచ్చి యల నీళయు భూసతి యుండ, నీకు నీ
నెట్టిక సీలపై మనసు నిల్పుట కే మనవచ్చు? వెట్టి యా
నట్టుగఁ బేద నన్నుఁ బరిహాసము సేఁతకుఁ దక్క వింతచూ
పెట్టిది? దిద్దు నెవ్వఁ డిల నేఱులవంకలు వారిడొంకలున్. ౮౬

౮౬. ఇట్లు తలంచియు పెరియాళ్వారు మరల వికల్పంబులం బొందుచున్నాఁడు—

నెట్టన = అనివార్యముగ-ఈ-నెట్టిక సీలపైన్ = సదాచార పరతంత్రమీఁద, మనసు నిల్పుటకున్ = కోరిక పుట్టినందులకు, ఏమనవచ్చున్ = ఆశ్చర్యమగుచున్నది. వెట్టి యానట్టుగన్ = వెట్టి భాగులవాఁ డగునట్లుగా, పేదన్ = దీనుని, నన్ను, పరిహాసము, చేఁతకున్ తక్కన్ = చేయుటకుఁ గాని, వింతచూపు ఎట్టిది = ఇంతకుముం దెన్నఁడును చూడని సౌందర్యమును ఈ పిల్లయందు చూచి నాఁ డగుట అబద్ధము), ఇలన్ = లోకములో, ఏఱుల వంకలున్ వారి డొంకలున్ = నదులవక్రతను నీటిదారులను, ఎవ్వఁడు దిద్దున్ = సవరించును (ఎవఁడును గొప్పవారితప్పులను సవరింపనేరఁడు, ఈయనను న్యాయ్యమార్గమునకుం దేఁగలవారెవ్వరును లేరు, ఏమిచేయుదును అనుట.)

తా.—లోకాతీత లయినయేమ్మెలాం డ్రు శ్రీభూనీళలు తనకుం దప్పక యుండఁగా, అతని మనస్సు ఈనైష్ఠికురాలిమీఁద నిలిచిన దనుట ఆశ్చర్యముగా నున్నది. వెట్టిబాగులవానిని నన్ను పరిహాసముచేయుటకై ఇతఁ డిట్లు గావించినాఁడుగాని, వారియందు లేనిసొబగును ఈబాలికయం దీతఁ డేమి కన్నాఁడు? అక్కటా। ఇంతటివారే ఇట్టిపోకలం బోయిన చక్కఁబఱుచువా రెక్కడఁగలరు? పరిహాసకారణము చెప్పినాఁడు గావున విభావన గాదు. 'దిద్దు....డొంకలున్'-లలితాలంకారము.

వ. అని యిట్లు ధరణీసురుం డదవెట్ట భాగవతక్షోభంబునకు భువనభర్తయు భయంపడి తచ్ఛాందసంబునకుఁ గేలిసేయు చున్నవాఁ డను భావం బతనికిఁ దోఁప మకరకుం డలమండితంబు లగు గండదర్పణంబులం జిఱున వ్వెలర్ప నిట్లనియె. ౮౭

౮౭. అదవెట్టన్ = మొఱయిడఁగా భయంకరమైన-భాగవత = విష్ణుభక్తునియొక్క-క్షోభంబునకున్ చిత్తోద్వేగమునకు, భువనభర్తయున్ = జగన్నాథుండును,....తత్ = ఆతని-ఛాందసత్వమునకున్ = వెలతనమునకు,....మక..లు-మకరకుండల = మొసలివాతమ్మంటులచేత, మండితంబులు = కైసేయఁబడినవి, గండ దర్పణంబులన్ = చెక్కుటద్దములందు, ఎలర్పన్ = వికసిల్లఁగా.-పా. అదవెట్టు-అద-వి చారము.

చ. ముది మదిఁ దప్పి యోటు ముని ముఖ్య! భవత్తనయ న్గృహంబునన్
బదిలము చేసి వచ్చి మఱి బట్టబయ ల్వెడదూరు దూరె, దా
సదన మిఁక న్గొఱ్ఱమా టరసి చంచలలోచనఁ గాన కున్నదూ
రెదు మఱి కాని, బుద్ధివిపరీతతఁ బొందక పోయి చూడుమా. ౪౯

౪౯. మునిముఖ్య—ఓయిమునివరా, ముదిన్=ముదిమిచేత, మది తప్పితి ఓటు=బుద్ధి చెడితివా, ఏమి, పదిలము=భద్రము, బట్టబయల్ = బహిరంగముగా—వెడదూరు దూరెదు = నట్టినింద నామీఁద మోపుచున్నావు—సదనము. ఇల్లు చంచలలోచనన్ క్రాల్గంటియైన నీతనయను. దూరెదు మఱికాని—అప్పుడు (నన్ను) నిందింతువుగాక. బుద్ధి విపరీతతఁ బొందక—విపరీతబుద్ధి మాని....

ఇందు నాలవపాదమున—'దూ। రెదు విపరీతత' అని నిందార్థక దూరుధాతుగత రేఫమునకు లఘురేఫముతో యతి ప్రయోగింపఁబడినది. నిందార్థకదూఱుధాతువున గుఱు రేఫము శ. ర. పతితము, ఆంధ్రభాషార్ణవమున దీన నుభయ రేఫములును పతితములు—"ఆఱడి యపనడి।యగ దూరుదూఱుదూ।రు దిసింతు నడి గోయి గోఁత రొచ్చు। సేగింపు సెగ్గము సే గేవగింపు నా నపవాదసంజ్ఞలై యలరు చుండు." ఇందులకు ఈ నిఘంటుకర్తకు ఈప్రయోగమే శరణము గానోపును.

తే. అనిన నాతండ్రి యాయెనే యనియె నేమి।ఱుంగమే యార్తిఁ గడుపు చల్లంగఁ బలికి
కరుణ చేసితి విజయివి గమ్మటంచు। బాష్పజల మాఁగి యింటికిఁ బరువు వాఱి. ౫౦

౫౦. నాతండ్రి—ఓయినాతండ్రీ (హర్షార్థకము), ఆయెనే = అయినదే—అనియెన్ = అయినదే (అనఁగా నీవు ఏమోటక్కు చేసి యిప్పుడు దిద్దుచున్నావు—అనుట), ఆర్తిన్ = దుఃఖమును (ఏదుఃఖకారణము గాని), ఎఱుంగమే ఎన్నఁడు నెఱుంగము, కడుపు చల్లంగన్ = నీకడుపు చల్లఁగా నుండునట్లుగా (అనఁగా చల్లనికడుపుతో—చల్లని హృదయముతో), పలికి, కరుణచేసితి = నాయం దనుగ్రహము నెఱపితివి, విజయివి గమ్ము = నీవు మేలుగలుగుత, అటంచున్ = అని దీవించుచు, బాష్పజలము=మున్ను దుఃఖోద్రేకము చేత ఉబికియున్న జలమును, ఆఁగి = పైకి పొంగనీయకుండ అణఁచుకొని....

ఆ. మ్రొక్కి నట్టి తనయ మూర్ధంబు మూర్కొని। ప్రమద బాష్ప మురుల బ్రహ్మణుండు
చేత వెన్ను నిమిరి నాతల్లి నను గంటె। గా యటంచు నింటి కడ వసింప. ౫౧

౫౧. ....మూర్ధంబు = శిరమును, మూర్కొని = ఆఘ్రాణించి, ప్రమద = ఆనంద.

తే. రంగపతి బ్రహ్మరుద్రుల బ్రాహ్మి గౌరిఁ। దనకు నక్కన్య నడిగింపఁ బనుపుటయును
వారు సేనేశ సహితులై వచ్చుటయును। విష్ణుచిత్తుండు సంభ్రమాన్వితుఁ డగుచు.

౫౨. రంగపతి = రంగనాథుఁడు, బ్రహ్మరుద్రులన్ = బ్రహ్మను శివుని, బ్రాహ్మిన్ = సరస్వతిని, గౌరిన్ = రుద్రాణిని, అడిగింపన్ = అడుగుండని,....సేనేశసహితులు = హరిసేనానాయకుఁ డైన విష్వక్సేనునితోఁ గూడుకొన్నవారై....సంభ్రమ అన్వితుఁడు = అత్యాదరముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు,....

'అన్వితుఁడు—'అను' ఉపసర్గ' 'ఈ' ధాతువు; (అన్వితుఁడు'—అను + 'ఇ' ధాతువు.)—"సంభ్రమో౽త్యాదరే భీతా వావేశే"—నానా.

వ. విష్వక్సేనపూర్వకంబుఁగా వినయంబున నాతిథ్యంబు లొసంగి యుచితాసనంబుల నాసీనులై యున్నవారి యాగమనప్రయోజనం బడిగి తెలిసి ప్రమదరస భరితాంతరంగుండై యిట్లనియె. ౫౩

౫౩. విష్వక్సేనపూర్వకంబుగా = ముందు విష్వక్సేనునికి అగునట్లుగా, ఆగమనప్రయోజనము = రాకకు (కారణ మయిన) ఫలము.

←→ గోదాదేవి రంగనాథుల వివాహము. ←→

క. ధన్యుఁడ నైతిం దన కీ। కన్యక నీఁగాంచి భృగువుగౌరవముఁ బయో
ధిన్యాయము నొదవె నిటె। యన్యాయం బే? చమూప హరవిధులారా. ౫౪

౫౪. చమూప హరవిధులారా = ఓసేనాపతీ శివుఁడా బ్రహ్మదేవుఁడా, తనకున్ = శ్రీరంగనాథునికి, ఈకన్యకన్ = ఈనాకొమరితను, ఈన్ కాంచి = ఇచ్చుటకై భాగ్యము అబ్బినవాఁడనై, ధన్యుఁడను = కృతార్థుఁడను, ఐతిన్, నాకు, భృగు గౌరవమున్ = ఆభృగుమహామునికిం గలిగినయౌన్నత్యమును, పయోధిన్యాయమున్ = సముద్రునియొక్క రీతియు, ఒదవెన్ = కలిగెను, ఇటన్ = ఈప్రకారము అడిగి పుచ్చుకొన్నచో, అన్యాయం బే = అధర్మమగునా. పదార్థావృత్తి నిదర్శనాలంకారము.

'భృగువు....న్యాయము'—లక్ష్మి తొలుత భృగుసుతగా నుండి, పిమ్మట పాలసముద్రునకు పుత్త్రిగాఁ బొడమినది. అందువలననే ఆమెకు "భార్గవి, క్షీరసాగరకన్య" యని పేరులు.

తే. "భృగువునకు ఖ్యాతికిని మున్ను దగఁ దనూజ। యై జనించినకమల యనంతరంబ
దివిజదానవు లమృతార్థు లవుచుఁ బాల। కడలిఁ దరువంగఁ గ్రమ్మఱఁ బొడమె నందు." విష్ణుపు.

క. వినుఁ డీఁదగు సంబంధపు। టెనయికఁ గని వోచి తెచ్చి యిచ్చె ననరె చు
ల్కని నరులు; గాన మాపుర। మునకు విజయంబు సేయఁ బుత్త్రిక నిత్తున్. ౫౫

౫౫. వినుఁడు—ఈఁదగుసంబంధపు ఎనయికన్ = కొమారితను ఇయ్యఁదగిన వియ్యంపుఁబొందికను,....చుల్కనినరులు = అల్పులు, విజయంబుచేయన్ = వచ్చినయెడల....

తే. ప్రభుతఁ బరమేశ్వరుం డైనఁ బత్ప్రపన్న। జనమున కొసంగు మీకు నీ చనవు, శౌరి
తా నె కట్టినభూమికఁ దాల్చి మాకు। ఘనత యిది సమ్ముఁ జేయుట తనదుఘనత.

౫౬. శౌరి = శ్రీహరి, ప్రభుతన్ = దొరతనముచేత, పరమ ఈశ్వరుండు = ఎల్లవారికిని పైయేలిక, ఐనన్ = అయినప్పటికిని, ప....నన్ - పత్ = పాదములను - ప్రపన్న - ఆశ్రయించిన - జనమునకున్ = జనమయిన, మీకున్ ఈచనవున్ = ఈమాటచెల్లుబడిని, ఒసఁగున్ = ఇచ్చును (అనఁగా మీరు చెప్పినచో వల్లె యని రంగధాముఁడు పెండ్లికై మాయూరికి మాయింటికి తరలి వచ్చును), (ఇట్లు వచ్చుట) తానె, కట్టినభూమికన్ = ధరించిన శ్వశురవేషమును, తాల్చుమాకున్, ఘనత = గౌరవము, ఇది = ఈగౌరవమును, మమ్ముఁజేయుట = మాకుఁగావించుట, తనదుఘనత = తనకేగౌరవము.

'స్వామీ త్వీశ్వరః పతి రీశితా। అధిభూర్నాయకో నేతా ప్రభుః పరిబృఢోఽధిపః' అమ. 'భూమిక'—'అన్యరూపై ర్యదన్యస్య ప్రవేశః స తుభూమికా'—భరత.

తే. అనినఁ జని విన్నవింప దయార్ద్ర। చిత్తుఁడై విశ్వభర్త పక్షిప్రధాన
వాహనారూఢుఁ బరమాత్ముఁ బలసి బ్రహ్మాదిసురలు। బలసి తమతత్త్వముల నెక్కి కొలిచి రాఁగ.

౫౭. అనినన్ = విష్ణుచిత్తుఁ డిట్లు చెప్పినంతట, చని = విష్వక్సేనాదులు మరల రంగభర్తకడకుం బోయి, విన్నవింపన్ = విష్ణుచిత్తునికోరికను ఆయనకు నివేదింపఁగా, విశ్వభర్త-విశ్వ = నిఖిలమునకు,-భర్త = ప్రభువైన రంగధాముఁడు, దయార్ద్రచిత్తుఁడు = కరుణచేత తడిసిన (కరఁగిన) డెందము

కలవాఁడు, ఐ, పక్షిప్రధానపు జైవహాహ్యంబుల్ = గరుత్మంతుఁ డనెడులీలావాహనమును, బ్రహ్మ ఆదిసురలు, బలసి = పరివేష్టించి, తమతత్త్వడులల్ = తమతమవాహనములను, ఎక్కి, కొలిచి = సేవించుచు రాఁగన్.

క. నాసీరుఁ డగుచు సూత్రవ। తీసఖుఁ డుడువీథిఁ బౌఁజుఁ దీర్చిన ప్రజ భూ
షాసి శతకోటి శతకో। టీ సవితృప్రభలు దిశల డెప్పర మలమన్. ౫౭

౫౭. సూత్రవతీసఖుఁడు = సూత్రవతీదేవివల్లభుఁడయిన విష్వక్సేనుఁడు (సేనాపతి), నాసీరుఁడు = సేనలకుముందు పోవువాఁడు అగుచున్, ఉడువీథిన్ = నక్షత్రమార్గమున (ఆకాశమున), పౌ....లు' - పౌఁజులు దీర్చిన = బారులుగా పన్నినట్టి - ప్రజ - జనులయొక్క - భూషా = ఆభరణములు - అసి = కత్తులు - అనెడి - శతకోటి శతకోటీ = వజ్రాయుధముల నూఱుకోట్లయొక్క - సవితృ = సూర్యులయొక్కయు - ప్రభలు = కాంతులు, దిశల = దిక్కులను, డెప్పరము = పెల్లుగా, అలమన్ = క్రమ్ముకొనఁగా.

తా.—విష్వక్సేనుఁడు తాను ముందుగ నడుచుచు పెండ్లివారి సందడిని వరుసలు తీర్చి తనవెంటం దరలించుకొనిపోయెను. ఆజనుల సంఘముయొక్క నగలు ఆయుధములును నూఱుకోట్ల వజ్రాయుధములవలెను నూఱుకోట్లసూర్యులుగాను వెలుఁగుచు దిక్కులం గ్రమ్ముకొన్నవి.— ఇ పకము. 'శతకోటి స్స్వధితి శ్శేవో వజ్రాణి ...' అను. నాసీరశబ్దము అమరసింహమునందు త్రిలింగము గావున, ఇట పుంలింగ మహద్వాచకము ఐయి డుమంతం బయినది.

వ. శ్రీవిల్లిపుత్తూరికిం జని విశ్వకర్మ మణిమయంబుగాఁ గట్టిన విడిది పట్టున విడిసి యయ్యాదిమవరుండు దివ్యాప్సరసలు హారిద్రాదికస్నానీయ మంగళ ద్రవ్యమండనం బొనర్పఁ బెండిలికొడుకై దివ్యవాదిత్రంబులు నారదాది దివ్యముని గానంబులు వెలయం గలధౌత ధవళ దివ్య ధారాధరంబులు గురియు సుధాధారల నభిషిక్తుం డై ముక్తావళీ కౌస్తుభాముక్త కంబుకంధరుండును కేయూరకంకణాలంకృతుండును మకరకుండల మకుటాది భూషావిభూషితుండును దివ్యాంగరాగ రూషితుండును పీతాంబర సంవీతుండును దులసీకల్పతరు ప్రసవస్రగాశ్రితోరస్కుండు నై యుండు నంత, నక్కడ నటకు మునుప గృహప్రవేశంబు సేసి సంభ్రమాయత్తుం డగు విష్ణుచిత్తు ప్రయత్నంబున. ౫౮

౫౮. విడిదిపట్టునన్ = విడిదియింటియందు, విడిసి = దిగి, ఆ ఆదిమ వరుండు = ఆ మొదటి పెండ్లికొమరుఁడు, దివ్య అప్సరసలు = దివ్యాంగనలును అచ్చరలును, హారిద్రా....నంబు - హారిద్రా = పసుపు - ఆదిక = లోనుగాఁగల - స్నానీయ = స్నానమునకు తగినవైన - మంగళద్రవ్య = శుభవస్తువులతోడి - మండనంబు = అలంకారమును, [ఆదివ్యభామ లందఱును శ్రీహరిని పెండ్లికొడుకుం గావించిరనుట] దివ్యవాదిత్రంబులు = దేవవాద్యములు, కలధౌత = వెండివలె - ధవళ = తెల్లనివైన - దివ్య ధారాధరంబులు = దేవసంబద్ధములైనమేఘములు, సుధాధారలన్ = అమృతధారలచేత,....ఆముక్త - అలంకరింపఁబడిన - కంబు = శంఖమువంటి - కంధరుండును = కంఠముగలవాఁడును, కేయూర = బాహుపురులు,....అంగరాగ = మైపూఁతచేత - రూషితుండును = అలందంబడినవాఁడును - పీత అంబర సంవీతుండును = పచ్చని (బంగారపు) వస్త్రముచేత - ఆవరింపఁబడినవాఁడును, స్రక్ = మాల్యములచేత.

'విడిది'-'విడియు'నకు కృ. 'ఆదిమపరుండు' = లోకమాతకు భర్త యయినందున ఆదిముఁడు. కౌస్తుభము సముద్రము ద్రచ్చినపుడు అందుండి యుద్భవించినపద్మరాగమణి, దానిని శ్రీహరి హృదయ మందుఁ దాల్చినాఁడు. 'వాదిత్రంబులు'-'తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాదికం । వంశాదికంతు సుషిరం కాంస్యం తాలాదికం ఘనం । చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్' 'గుణిత రూషితే,'-అమ.

క. శర్వాణీ వాణీ ముఖ। గీర్వాణీకోటి జానకీరఘుకులరా
ట్పూర్వాచరిత వివాహా। ఖర్వ సుగీతములు పాడఁగా విభవమునన్. ౬౦

౬౦. శర్వా....టి-శర్వాణీ = మృడాని-వాణీ = సరస్వతి-ముఖ = మొదలుగాఁగల-గీర్వాణీ కోటి = అమరీసమూహము, జాన....లు-జానకీ = సీతాదేవియొక్కయు-రఘుకులరాట్ = రఘువంశపు రాజయిన శ్రీరామునియొక్కయు-పూర్వ = మున్ను-ఆచరిత = నెఱవేర్పఁబడిన-వివాహ = పెండిలి యొక్క-అఖర్వ = శ్రేష్ఠములయిన-సంగీతములు = మంచిపాటలు, పాడఁగా, విభవమునన్ = ఐశ్వర్యముతో (పై కన్వయము.)

తా.—శివా సరస్వత్యాది దేవాంగనాసమూహములు పూర్వము జరిగినసీతారాములవివాహ గీతములను పాడుచుండఁగా.—

తే. నెమ్మి నేకావళియు స్రగ్విణియును జామ। రంబు లిరుగెడ నిడ హారిద్రాద్రవమునఁ
బెట్టిరి నలుంగు లక్కన్యఁ బెండ్లికూఁతుఁ। జేయు ఋషిపత్ను లర్థి నాశీర్యుతముగ.

౬౧. నెమ్మిన్ = ప్రేమచేత, ఏకావళియున్ స్రగ్విణియున్ = ఆ పేర్లుగలవారైనయామె చెలికత్తెలు, ఇరుగెడన్ = రెండుపార్శ్వములయందును, చామరంబులు ఇడఁగన్ = వింజామరలు వీచఁగా, ఋషిపత్నులు = అరుంధత్యాదిఋషిభార్యలు, అర్థిన్ = కోరికతో, ఆశీర్యుతముగన్ = దీవెనలతోఁ గూడ, అక్కన్యన్ = ఆగోదాదేవిని, పెండ్లికూఁతుఁజేయన్, హారిద్రాద్రవమునన్ = పసుపునీటితో, నలుంగులు పెట్టిరి = ఉద్వర్తనములు గావించిరి.

తా.—ఏకావళీస్రగ్విణులు ప్రేమతో ఇరుగెడలను వింజామరలు వీచుచుండ, అరుంధత్యాది ఋషిపత్నులు ఆగోదాదేవిని దీవించుచు పసుపు నీళ్లతో నలుఁగులు పెట్టి పెండ్లికూఁతుం గావించిరి.

తే. అట్లు వైవాహికపుదీక్ష యమరఁ గమ్మ। నూనెఁ దలయంటి నెఱులు గందానఁ బులుమ
స్వర్ణమణికుంభ హిమవారి జలక మాడి। నట్టి జగదీశ్వరికి వేల్పు టబల యొర్తు. ౬౨

౬౨. అట్లు, వైవాహికపుదీక్ష = వివాహప్రయోజనకమయిన యారంభాచారము, అమరన్ = జరుగఁగా, కమ్మనూనె = పరిమళయుక్త మయినతైలముతో, తలయంటి = అభ్యంజనము గావించి, నెఱులు = తలవెండ్రుకలను, గందానన్ = శ్రీచందనముతో, పులుమన్ = రుద్దఁగా, స్వర్ణ మణి కుంభ హిమ వారిన్ = కనక రత్న మయ మయిన ఘటములందలి శీత లోదకములతో (పన్నీటితో నని యొండె), జలకము = స్నానము, ఆడినట్టి - జగదీశ్వరికిన్ = లోకనాయికకు, వేల్పుటబల = దేవాంగన, ఒర్తు (అవలి కన్వయము.)

క. తడి యొత్తిసన్నవలిపం। బిడి మణిపీఠస్థయైన యింతి మెఱుఁగు పె
న్నిడుదకురు లార్చి ధూపం। బిడి తుఱుము ఘటించె నొకమృగేక్షణ నెమ్మిన్. ౬౩

౬౩. ఒక-మృగేక్షణ = హరిణాక్షి, తడి, ఒత్తి = అద్ది, సన్న వలిపంబు = సన్నని వలువను, ఇడి = కట్టి, మణిపీఠస్థ = రతనంపుఁ బీటపై కూర్చున్నట్టిది,....ఆర్చి = తడియారంజేసి,....తుఱుము=

కొప్పు....[ఈచిన్నపద్యమున ఇడి అనెడి యొకటే పదము రెండుమార్లు ప్రయుక్తము. అట్లు చేఁత ప్రశస్యము గాదు.]

సీ. యావకద్రవమున నరుణాంఘ్రి నఖపంక్తు | లభ్యక్తములు సేసె నతివయొకర్తు
నయకల వ్రేళ్లమట్టియలుఁ బిల్లాండ్లిడి | పాయవట్టముఁ బెట్టెఁ బైనొకర్తు
నెతికపట్టి పసిండి నీటివ్రాఁత చెఱంగు | వెలిపట్టు రహిఁ గట్టె వెలఁది యొకర్తు
కటిసీమఁ గనకమేఖలఁ జేర్చి తారహా | రములు గీలించెఁ గంఠమున నొకర్తు
తే. కటకములు హస్తసరము లంగదము లంగు | ళీయకములును బాహువల్లికల వ్రేళ్ల
నిలిపి తాటంకనానామణుల సమర్చి | చొనిపె సీమంతవీథిఁ జేర్చుక్క యొకర్తు. ౬౮

౬౮. (1) అతివయొకర్తు, యావకద్రవమునన్ = లత్తుకనీళ్లతో, అరుణ అంఘ్రి నఖ పంక్తులం = ఎఱ్ఱని యడుగు గోరుల వరుసలను, అభ్యక్తములు = పూయఁబడినవానినిగా, [పారాణిపెట్టెననుట.]

(2) నయ కల = నయము కల = నాణె మయిన....మట్టియలును పిల్లాండ్లును పాదాంగుళ్యాభరణవిశేషములు, పాయవట్టము = అందె (అందె లనుట);

(3) నెతిక పట్టి = కుచ్చిళ్లు పెట్టి, పసిఁడి నీటి వ్రాఁత చెఱంగు వెలిపట్టు = బంగారు ద్రవంపుఁ జిత్తరువుపనిగలదైన చెఱంగుగల తెల్లపట్టు-చీరను.

(4) కటిసీమన్ = పిఱుందుమీఁద, కనక మేఖలన్ = బంగారపు మొలత్రాటిని,....తారహారములు = ముత్యాలసరములు, కీలించెన్ = తగిలించెను; కటకములు = చేతికడియములు, హస్తసరములు = చేగొలుసులు, అంగదములు = బాజిబందులు, అంగుళీయకములు = ఉంగరములు, బాహు వల్లికలన్ = తీవలవంటి బాహువులయందును, వ్రేళ్లన్ = చేతియంగుళులయందును, నిలిపి = పెట్టి, తాటంకనానామణులన్ = కమ్మలను బులాకిని, అమర్చి = సవరించి, సీమంత వీథిన్ = పాపట రేఖయందు, చేర్చుక్క = పాపటబొట్టు, చొనిపెన్ = పెట్టెను.

- - - 'యావోఽలక్తో ద్రుమామయః', 'పదఙ్ఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్,' అమ. 'నయకల'-'ము'లోపము శిష్టప్రయోగముచే సాధువు. "తాటంకవాచకంబగుట గమ్మ యనఁగాను," ఆం. భా. "పాపట బొట్టు జిలిబిలిజల్లియుఁ జేరుచుక్క," ఆం. భా. "మొలనూ లనంగ నొప్పును గటిసూత్రాఖ్య | మంగుళీయంబగు నుంగర మన," ఆం. భా. "మను వీరమద్దె నా మట్టె యనఁగ | బిబ్బిలికాయ నాఁ బిల్లాణి యనఁ జెటి | బొద్దు నాఁగను గ్రమంబుగఁ బదాంగు | ళీవిభూషలు," ఆం. భా. "కచ్ఛభేదాభిధాన మెసంగుఁ | గాసె కుచ్చెల కుచ్చె కచ్చె పింజ | చుంగు రింగు నెఱిక చింగు నెతి యనంగ," ఆం. భా.

క. కలికి తెలిగన్నుఁగనఁ గ | జ్జలరేఖలు దీర్చి మెన సారంగమదం
బలఁది లలామక మిడి చెం | గలువలు క్రొవ్వేదకు వేఱొకర్తు ఘటించెన్. ౬౯

౬౯. కజ్జల రేఖలు = కాటుక గీఱలు, సారంగమదంబు = కస్తూరి, అలఁది = పూసి, లలామకము = నొసటఁ గట్టెడుబాసికము, క్రొవ్వేదకున్ = కొప్పునకు.

"కజ్జలేఽఞ్జనమ్" నా. నా. 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ,' అమ. 'మృగ' = సారంగ; "లలామకము-'లలాటోపరి ముక్తాజాలవద్భానురమాల్యభేదే' S. C. అని బ్రౌణ్యము; 'పురోన్యస్తం లలామకమ్'' అమ.

వ. ఇట్లలంకృతయై యుండ లగ్నం బాసన్నంబయ్యె నని విన్నవించుటయుఁ బన్నగశ
యనుండు మార్తాండ మండలంబులు పంద్రెండును దివియలై వెలుఁగఁ, దారకల

గుంపు జగజంపుగా శతపత్త్రశత్త్రుండాతపత్త్రత యంగీకరింప, సింధుపతి సౌగంధికదళోపహారసహితంబుగా విపణిఁ గలయుంపిఁ జెలికింపఁ, బ్రకృతికాంత క్రంత సురకాంతలం గూడుకొని సంతరింప, హుంకవహుం డగరుధూపంబు రేఁపఁ, బర్జన్యుం డుల్లెడ యిడఁ, బ్రాచీనపాఠంబులు పాఠకౌఘంబు లయి బిరుదప్రబంధంబులు పఠియింప, విధినందన సనందనాదులు సంగీతమాంగల్యంబున నంతరంగంబున కింపొసంగ, విహంగపుంగవుండు నుత్తమాతంగంబై ఖచితమణికల్యాణం బగు పల్యాణం బంగీకరింప, నప్రాకృతవైభవంబునం జని, పరమసంభ్రమంబున భాగవతవతంసంబు భక్తికలితబహుప్రణామపూర్వకంబుగా నెదుర్కొన నెక్కిరింత డిగ్గి విష్వక్సేను కరం బవలంబించి కక్ష్యాంతరంబులం జంచలాక్షులు గడుగు నడుగుల జలంబులకుం బయి వయిం బడి గీర్వాణ సిద్ధసంఘంబు లహంపూర్విక నుర్విరార్వరిగా నూర్చికొని ప్రావేశింపఁ బ్రవేశించి తదీయ నిర్దిష్టం బగు జాంబూనదపీఠంబున నుపవిష్టుండై యతండు వెండియు బంగారుభృంగారుకంబులఁ గనకభాజననిక్షిప్తంబు లగు కుశేశయ పేశల పదకిసలయంబులు గడిగి షోడశోపచారసహితంబును సపరిష్క్రియంబు నగు మధుపర్కంబు నొసంగం గొని యయ్యాళ్వారు దేవేరియుం దానును ధారవోయు నా కన్యకారత్నంబుఁ బరిగ్రహించె ననంతరంబ. ౬౬

66-వ. జగజంపుగా=ప్రకాశమానమైన ముత్యాలజాలరుగా, శతపత్త్రశత్త్రుండు=చంద్రుఁడు ఆతపత్త్రతయంగీకరింపన్ = గొడుగుకాఁగా, సింధుపతి = సముద్రుఁడు, సౌగంధికదళోపహార = కహ్లారంపు రేకులకానుక, ప్రకృతికాంత = మాయయను నాతి, క్రంత = పెండ్లికొడుకువారు పెండ్లి కూఁతునకు తీసికొనిపోవు ప్రధానద్రవ్యసముదాయము, పర్జన్యుండు = మేఘుఁడు, ఉల్లెడ = మేలు కట్టు, ప్రాచీనపాఠంబులు = వేదములు, అప్రాకృత = అలౌకికసామాన్యమైన, ఎక్కిరింత = వాహనము, అహంపూర్విక = నేనుముందు నేనుముందు అని త్వరపడుచు, షోడశోపచారంబులు—ఆవాహన—ఆసన—పాద్య—అర్ఘ్య—అచమనీయ—స్నాన—వస్త్ర—యజ్ఞోపవీత—గంధ—పుష్ప—ధూప—దీప—నైవేద్య—తాంబూల—ఉత్తరనీరజన—మంత్రపుష్పములు.

మ. కలధౌతద్రవ చిత్రము ల్మెఱయ ముక్తాస్యూతమౌ మేచకాం
చలపుం బెందెఱ వారి లగ్నము సమాసన్నంబుగా వేల్పుఁ బె
ద్దలు వంపన్ గుడ జీరకంబులు సముద్యత్ప్రేమ నన్యోన్య మం
జుల హస్తంబుల నుంచి రర్థిఁ గనుమించుల్ చిట్టుముట్టాడఁగన్. ౬౭

౬౭. కల...ల్-కలధౌత = బంగారపు-ద్రవ = నీటియొక్క-చిత్రముల్ = చిత్రపుఁవ్రాఁతలు, మెఱయన్ = తళతళలాడుచుండఁగా, ముక్తాస్యూతము = ముత్తెములచేఁ గుట్టఁబడినది (ముత్యాలు కుట్టినట్టిది), మౌ-మేచక అంచలపున్ = నల్లని యంచులుగల-బెందెరన్ = పెద్దతెరను, వారి = పట్టి, లగ్నము = సుముహూర్తము, సమాసన్నంబు కాన్ = సంప్రాప్తింపఁగానే, వేల్పుఁబెద్దలు = దేవతలయందలి పెద్దవారు, వంపన్ = తెరను క్రిందికి దింపఁగా, అర్థిన్ = కోరికతో, సముద్యత్ప్రేమన్ = ఉప్పొంగుచున్న యనురక్తితో, కను మించుల్ = నేత్ర ధాళధళ్యంబులు, చిట్టుముట్టు ఆడఁగాన్ =

సందడింపఁగా, అన్యోన్య మంజులహస్తంబులన్ = ఒండొరుల మనోజ్ఞ కరములయందు, గుడజీరకంబులు = బెల్లమును జీలకఱ్ఱయును, ఉంచిరి = పెట్టిరి. ['మస్తకంబుల నించిరి'-పా. శిరములందు నిండుగా పెట్టిరని యర్థము.]

తా.—ముత్త్యాలు కుట్టినసల్లనియుంచులతోడి పెద్దతెరను ఆదంపతులనడుమ వేల్పుఁబెద్దలు పట్టుకొనియుండి, లగ్నము రాఁగానే క్రిందికి దింపిరి. అంతట నాదంపతులు ఒండొరులపై తమ చూపులు సందడింప ప్రీతిపెంపుతో ఒండొరులచేతులయందు (లేక పాదములయందు) జీలకఱ్ఱతోడి బెల్లమును ఉంచిరి. 'కలధౌతం రౌప్యహేమ్నోః,' అమ. గుడజీరకంబులు చేతియం దిడుటకు—

"గీ. అచట మణిపీఠమునను శ్రీహరి వసించు । సమయమున జంద్రకళ యతిసంభ్రమమునఁ
గనకభృంగారు గొని యుదకములు పోయఁ । గడఁకఁ బదములు గడిగి భూకాంతుఁ డపుడు,

"గీ. అర్చనలు చేసి, గంధమాల్యాదు లొసఁగి, । జీరకగుడంబు హరి వలచేతఁ దాల్చ,
వైఖరి నొసంగి, జలములు వార్వఁ జేసి, । యటు సుఖాసీనుఁ గావించినట్టియెడను.

చూ. చంద్రికాపరిణయము 6 (66)లో-గుడజీరకంబులను పెద్దలు వధూవరులశిరంబుల నుంతురని వివాహకల్పమం దున్నది. ఇందే 4 (151) చూ.

చ. మఱి వనమాలి చూడమున మానిని ముత్తెపుఁబ్రాలు వోయుచో
మెఱయుఁ దదంగుళీకిసల మేళనఁ జక్రి చెమర్చ రాలి మై
వఱిముఱి ఘర్మబిందువులు నమ్మణులు న్మొగిలందునుండి డా
ల్గిఱిగొన జాలు ధారల బలె న్వడగండ్లబలె న్గనుంగొనన్. ౯౮

టీ. మఱి = అనంతరము, మానిని = గోదాదేవి, వనమాలి చూడన్ = హరి శిరమునందు, మును = ముందుగా, [లేక వనమాలిచూడమునన్ = రంగనాథుని యూదలయందు], ముత్తెపుఁబ్రాలు = ముత్త్యాలతలంబ్రాలు, పోయుచోన్ = పోయునపుడు, అమ్మణులున్ = ఆముక్తాఫలములును, తత్.. నన్-తత్ = ఆదేవియొక్క-అంగుళీకిసల = చివుళ్లవంటి వ్రేళ్లయొక్క-మేలనన్ = తాఁకుడుచేత, చక్రి = రంగనాథుఁడు, చెమర్పన్ = చెమటం బొందఁగా, మైన్ = ఒడలియందు, అఱిముఱిన్ = దట్టముగా, రాలి = దేహమునుండి యూడి తొరఁగుచు, ఘర్మబిందువులున్ = చెమటబొట్టులును, అమ్మణులున్ = ఆతలంబ్రాలముత్తెములును, కనుంగొనన్ = చూడఁగా, మొగిలందునుండి = మేఘమునుండి, జాలు-ధారల బలెన్ = వానచినుకులవలెను, వడగండ్లబలెన్ = కరకలవలెను, డాల్ = తళుకు, గిఱికొనన్ = పర్వుచుండఁగా; మెఱయున్ = ప్రకాశించును.

తా.—గోదాదేవి రంగనాథునితలపై ముత్త్యాలతలంబ్రాలు పోయునప్పుడు ఆమెయొక్క చివుళ్లవంటిచేతులు ఆతనియూదలకు సోఁకఁగా, ఆస్పర్శప్రభావముచేత ఆతనిదేహము చెమర్చినది. అంతట ఆచెమటబొట్లును ఆతలంబ్రాల ముత్తెములు ఆతనియొడలినుండి క్రిందికి రాలినవిధమెట్లుండె ననఁగా, మేఘమునుండి వానచినుకులును వడగండ్లును రాలుటవలె నుండినది.-ఉపమాలంకారము.

'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః,' అమ. 'శిఖాచూడాకేశపాశః' అమ. 'చూడమునన్' అనుపాఠమున మువర్ణమును సాధించుటకై చూడాశబ్దమును కంధరాదులందుఁ బఠించుకొనవలయును. ప్రాలు = బ. బియ్యము-దీనికేకవచనము ప్రాయి-హరి నల్లనివాఁడుగాన మేఘసామ్యము, స్వేదబిందువులు ద్రవరూపమున నుండునుగాన వర్షోదకబిందుసామ్యము, ముత్తెములు తెల్లగాను దృఢముగాను గుండ్రగాను ఉండుటంబట్టి కరకాసామ్యము.

తే. ఇంతి దోయిట సేసఁబ్రా లెత్తుచోట। గుబ్బపాలిండ్లక్రేవ గ్రక్కున మురారి
కన్ను వేయుటఁ గని లజ్జ గదుర బాహు। లెత్తక కరాగ్రములన పైకెగరఁజల్లె.

టీ. ఇంతి = ఆచెలువ, దోయిటన్ = దోసిటితో, సేసఁబ్రాలు = తలఁబ్రాలు, ఎత్తుచోటన్ = ఎత్తెడుసమయాన, గుబ్బ = వట్రువలైన-పాలిండ్ల-క్రేవన్ = పార్శ్వములయందు, గ్రక్కునన్ = తటాలున, మురారి = రంగనాయకుఁడు, కన్నువేయుటన్ = పాలిండ్లక్రేవఁ బొంచి గాంచుచున్నాఁడని, కని = ఎఱిఁగి, లజ్జ = సిగ్గు, కదురన్ = కలుగఁగా, బాహులు, (అతని శిరముమీఁదికి), ఎత్తక, కర అగ్రములన్ = చేతితుదలతోనే, పైకిన్ = అతని శిరముమీఁదికి, ఎగురన్ = ఎగిరిపోయి పడునట్లు, చల్లెన్.

తా.—ఆమె తలంబ్రాలదోసిటిని పై కెత్తినప్పుడు, చనుక్రేవలు చక్కఁగాఁ గనఁబడుంగాన, ఆసమయాన తటాలున వానిపైకి హరి చూడ్కి నిగుడ్పఁగా, ఆమె ఆకిటుకుం గని లజ్జచేత దోసిటిని పై కెత్తకయే అతని శిరముమీఁదికి ఆతలంబ్రాలను ఎగఁజిమ్మెను. ఇందు లజ్జయను సంచారిభావము చెప్పఁబడినది.

'సే స'-ప్ర. 'శేషా నిర్మాల్యదానేస్యాత్.' హైమ.

క. గళమునఁ గట్టెను హరి మం। గళ సూత్రము పులక లతివ గాత్రముఁ బొదువన్,
నెలఁతయుఁ బతియును గరముల। నలవఱిచిరి కంకణంబు లన్యోన్యంబున్. ౭౦

౭౦. హరి, అతివగాత్రమున్ = ఆయింతిదేహమును, పులకలు = గగుర్పాటు, అలమన్ = క్రమ్మునట్లుగా, గళమునన్ = ఆమెమెడయందు, మంగళసూత్రము, కట్టెను, నెలఁతయు = ఆచెలువయును, అన్యోన్యంబున్ = ఒండొరులకు, కరములన్ = చేతులయందు, (మనికట్లయం దనుట), కంకణంబులు = వివాహప్రతిసరములను, అలవఱిచిరి = కట్టిరి.

మంగళసూత్రము భార్యాభర్తలకు ఆయుఃప్రదము-"మాఙ్గల్యతన్తునానేన మమ జీవనహేతునా। కణ్ఠే బధ్నామి సుభగే త్వం జీవ శరదః శతమ్" అని దానిం గట్టెడుమంత్రపర్యాయము.—కంకణము-వివాహదీక్షాతోరము-"కఙ్కణం కరభూషాయాం సూత్రమణ్డనయో రపి;" మేదిని.—మెడలోఁ గట్టఁగా భిన్నదేశమున గాత్రమునఁ బులకలు జనించుటచేత అసంగత్యలంకారము.

సీ. లలనచే నిష్ఠతో లాజలు వేల్పించి, శార్ఙ్గి మెట్టించెను సప్తపదులు।
తెఱవఁ గూడి యరుంధతీదర్శనముఁ జేసె, బ్రహ్మరుద్రాది గీర్వాణకోటి
యర్పించు నుడుగర లనుకంపఁ గైకొని। యనిచెఁ బ్రసాదభాజనులఁ జేసి,
యాత్మపట్టణమున కతివఁ దోడ్కొని విజ। యంబు సేసెను మహాహర్ష మొప్ప,
తే. సహ్యకన్యాతటోద్యాన చందనద్రు। కుంజముల నీలకుంతలఁ గుస్తరించి
కంతుసామ్రాజ్యమేలించి కరుణఁ జత్త। మొలయు జగములఁ బాలించుచున్నవాఁడు.

౭౧. శార్ఙ్గిన్ = హరి, లలనచేన్ = ఆలేమచేత, నిష్ఠతోన్ = నియమానుసారముగా, లాజలు = పేలాలను, వేల్పించి = హోమము చేయించి, సప్తపదులు మెట్టించెన్ = వివాహాగ్నిచుట్టును ఏడు అడుగులు తనవెంట నడిపించెను;

(2) తెఱవన్ = ఆయెల నాగను, కూడి, అరుంధతీవీక్షణము చేసెన్ = అరుంధతీనక్షత్రమును దర్శించెను; బ్రహ్మ రుద్ర ఆది గీర్వాణకోటి = పితామహుఁడు శివుఁడు లోనగు దేవసమూహము, (3) అర్పించు ఉడుగరలు = చదివించినట్టి కట్నములను, అనుకంపన్ = దయాపూర్వకముగా, కైకొని =

పుచ్చుకొని, ప్రసాదభాజనులఁ జేసి — వారిని అనుగ్రహమునకుం బాత్రులం గావించి, అనిచెన్ — వారి వారితావులకు అంపకము గావించెను, (4) అతివన్ = ఆయింతిని, తోడ్కొని = కూడంబెట్టుకొని, అతివైభవమ్మునన్ = మహాపరిభవముతో, ఆత్మపట్టణమునకున్ = తనపురమైన శ్రీరంగమునకు, విజయమ్ము చేసెన్ = ఏఁగుదెంచెను.

సహ్యకన్యాతట ఉద్యాన చందనద్రు కుంజముల నీడన్ = సహ్యపర్వతునికూతు రైనకావేరీ నదియొక్క తీరమండలి యారామములోనిచందనవృక్షములపొదలనీడలయందు, నీలకుంతలన్ = నల్లనితల వెండ్రుకలుగలదైనయాజాయను, కుస్తరించి = ఉపలాలనలు చేసి, కంతుసామ్రాజ్యము = మన్మథునియొక్క దొరతనమును, ఏలించి, కరుణ — కృప, చిత్తము — హృదయమును, ఒలయన్ = వ్యాపింపఁగా, జగములన్ = లోకములను, పాలించుచున్నవాఁడు = ఏలుచున్నాఁడు.

పతి నూతేండ్లు బ్రతుకుటకై వధువు లాజహోమము చేయును. సప్తపదులు ద్రొక్కించుట సఖ్యసిద్ధికొఱకు. అరుంధతీదర్శనము వధువునకు అరుంధతి సాటిగా పాతివ్రత్యాదికమును, ఆదంపతులకు అరుంధతీవసిష్ఠులదాంపత్యమువంటి దాంపత్యమును, సిద్ధించుటకు. 'సహ్యజా' - కావేరి సహ్యపర్వతమునంబుట్టినది. పాలించుట ఆయనయొక్కయధికారము.

ఉ. స్కందసరస్తటీరమణ కందర చందన కుందవాటికా
మందసమీరలోల వనమాలిక నిర్మలదివ్యవిగ్రహా
స్పందవిభాధరీకృత నభస్స్ఫుటకాళిక వల్లవాంగనా
బృందమనోభిమాన ధృతి భేదన పేశల వంశవాదనా. ౨౨

౨౨. స్కంద..మాలిక - స్కందసరః = స్వామిపుష్కరిణియొక్క - తటీ = తీరములయందలి - రమణ = రమణీయములైన - కందర = గుహలయొక్కయు, చందనకుందవాటికా = చందనవాటికయొక్కయు - మొల్లవాటికయొక్కయు - మందసమీర = మృదువాయువుచేత - లోల = చలించుచున్న - వనమాలిక = వనమాలగలవాఁడా. నిర్మ....ళిక - నిర్మల = స్వచ్ఛమైన - దివ్య = శ్రేష్ఠమైన - విగ్రహ = మూర్తియొక్క - అస్పంద = తిరమయిన - విభా = కాంతిచేత - అధరీకృత = అతికరింపఁబడిన - నభః = ఆకాశముయొక్క - స్ఫుట = ప్రవ్యక్తమయిన - కాళిక = నైల్యముకలవాఁడా, వల్ల....దన - వల్లవాంగనా = గొల్లభామలయొక్క - బృంద = సమూహములయొక్క - మనోభిమాన = ఆత్మగౌరవమును - ధృతి = ధైర్యమును - భేదన = పగుల్చునట్టి - పేశల = మంజులమైన - వంశ - పిల్లనగ్రోవియొక్క - వాదన = వాయించుటగలవాఁడా.

తా.—ఓవేంకటేశ్వరస్వామీ, నీవనమాల స్వామిపుష్కరిణిచెంగటిగుహలనుండియు, చందనవాటికలనుండియు, కుందవాటికలనుండియు, వీచెడుపిల్లతెమ్మెరలచే కదలుచున్నది. నీదివ్యమంగళవిగ్రహము నీలచ్ఛాయయందు ఆకాశముం బుగిలించుచున్నది. నీవేణునాదములు చెవింబడఁగానే గొల్లభామినులు బెట్టును తేఁకువను గోలుపోయి నిన్నుం జేరుదురు.

స్వామిపుష్కరిణి తిరుపతికొండలోనిది, గావున, దానిచేత శ్రీవేంకటాచలపతి సూచితుఁడు. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్షజః,' అమ. 'ఆపాదపద్మం యా మాలా వనమా లేతిసా స్మృతా' ఇతి కళిఙ్గః-అనిరామాశ్రమి; వనమాలయే వనమాలిక. "కాళికా చణ్డికాభేదే కార్ష్ణ్యే" మేదిని. వల్లవాంగనావంశవాదనములచేత కృష్ణావతారము సూచితము.

క. అరిధారాఖండిత మరు । దరిసంఘ, విహంగవాహనా, యుదరమహాం
బురుహపుటభరిత మధుళిం । బర భర జలమానుపాయమానద్రుహిణా. ౨౩

౨౩. అరి....ఘ - అరి = చక్రముయొక్క - ధారా = వాదరచేత - ఖండిత = నఱకంబడిన - మరుత్ అరి = దేవశత్రువులయొక్క (అసురులయొక్క) - సంఘ = సమూహముకలవాఁడా, విహంగవాహనా =

(గరుత్మంతుఁడు) వాహనము గాఁగలవాఁడా, ఉద....ణా - ఉదర = కడుపుయొక్క - పుట = దొన్నె యందు - భరిత = నిండిన - మధుశంబర = నీటిపంటిదైన తేనెయొక్క - భర = పూరమునందు - జల మానుషాయమాణ = నీటిమానిసివలె నొప్పుచున్న - ద్రుహిణా = బ్రహ్మగలవాఁడా.

స్వామీ, నీవు నీచక్రాయుధంపువాదరతో నసురులను పరిమార్చితివి. పక్షియైన గరుత్మంతుఁడు నీకు వాహనము. నీబొజ్జనుండి పొడమిన దొన్నెవంటిపుండరీకములో నిండియున్న తేనెవెల్లి యందు నీటిపెల్లునందుంబోలె బ్రహ్మదేవుఁడు నీటిపాపవలె నొప్పుచున్నాఁడు. ఉపమ.

స్రగ్విణి. వాలినిర్భేదనా వారిజాతేక్షణా । శైలకన్యాస్తుతా శార్ఙ్గచంచద్భుజా

ఫాలదృక్పద్మభూపాకభేదిస్ఫుర । న్మౌళిమాణిక్యరు ఙ్మండితాంఘ్రిద్వయా.

౭౮. వాలినిర్భేదనా = వాలిని తెగటార్చినవాఁడా, వారిజాతఈక్షణా = తామరసాక్షుఁడా, శైలకన్యాస్తుతా = పార్వతిచేత పొగడఁబడినవాఁడా, శార్ఙ్గ చంచత్ భుజా = సింగిణివింటితో కదలుచున్న బాహువులు గలవాఁడా, ఫాల....యా - ఫాలదృక్ = నిటలాక్షుఁడైన శివుఁడు - పద్మభూ = తమ్మిచూలియైనవలువ - పాకభేది = పాకాసురుని సంహరించినయింద్రుఁడు (అను వీరియొక్క) - స్ఫురత్ = వెలుఁగుచున్న మౌళిమాణిక్య = చూడామణులయొక్క రుక్ = కాంతులచే - మండిత = అలంకరింపఁబడిన - అంఘ్రి = చరణములయొక్క - ద్వయా = యుగళముకలవాఁడా.

ము. ఇది నీలాచలనీలచేలకసుభద్రేందీవరాభాక్షికో
ణదృగంచద్భుజవీర్యధుర్యజయసన్నాహార్భటీవాద్యభీ
త్యుదితేభేశ్వర కృష్ణరాయమహిజాన్యుత్పాదితాముక్తమా
ల్యద నాశ్వాసము సప్తమంబలరు హృద్యంబైన పద్యంబులన్. ౭౯

౭౯. ఇది = ఈగ్రంథభాగము, నీలా—నన్ - నీలాచల = నీలాద్రి యందలి - నీలచేలక = నల్లనివస్త్రముగలవాఁడైనబలరామునితోను - సుభద్ర = సుభద్రయను చెల్లెలితోను (స సహ) = కూడుకొనువాఁడైన - ఇందీవర = నల్లగలువయొక్క - ఆభ = కాంతివంటి కాంతిగలవాఁడైన శ్రీకృష్ణుని యొక్క - అక్షి = కంటి - కోణ = కొనయందలి - దృక్ = చూపుచేత - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - భుజ వీర్య = బాహుబలముయొక్క - ధుర్య = సమర్థమైన - జయసన్నాహ = గెలుపులకైన సరంజాముతోడి - ఆర్భటీ = మ్రోఁతతోడి - వాద్య = వాదిత్రములవలని - భీతి = భయముచేత = ఉదిత = లేచినవాఁడు (అనఁగా పలాయితుఁడు) అయిన - ఇభేశ్వర = (కటకపురరాజయిన) గజపతికలవాఁడగు - కృష్ణరాయ మహిజాని = కృష్ణరాయభూపతిచేత - ఉత్పాదిత = నిర్మింపఁబడిన (రచింపఁబడినయనుట) ఆముక్తమాల్య దన్ = ఆముక్తమాల్యదా మహాప్రబంధమునందు, సప్తమంబు ఆశ్వాసము = ఏడవ యాశ్వాసము, హృద్యంబైన పద్యంబులన్, అలరున్.

తా. నీలాద్రియని పురాణప్రసిద్ధమైన శ్రీజగన్నాథక్షేత్రమందు బలరామసుభద్రాసమేతుఁడైన శ్రీకృష్ణుని కటాక్షవీక్షణముచేఁ గలిగిన బాహుబలముతో కటకముమీఁదికి కర్ణాటమహీపతి కృష్ణరాయఁడు విజయధాటిం గావింపఁ గటకాధీశుఁడైన గజపతి వింధ్యారణ్యమునకు భయపలాయితుఁ డాయెను. అంతట నారాజ్యము కృష్ణరాయనికి వశమాయెను. ఓ వేంకటాచలపతీ, అట్టియావిజయమునం గృష్ణరాయఁడను నేను రచియించిన యాముక్తమాల్యదాప్రబంధమున ఇది ఏడవయాశ్వాసము హృద్యమయిన పద్యములతో నొప్పారుచున్నది.

శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు. ఓం తత్ సత్.

తప్పొప్పుల పట్టిక.

పుట	పంక్తి	తప్పు.	ఒప్పు.
1	7	దోఁప, నస్తో	దోఁచి, యస్తో
6	35	దనన్నన	దన్ననన
7	28	మెదు తెక్కృం	మెదు రెక్కృం [గులు
14	5	పరకాళయోగులు	పరకాళతిరుమంగయో
17	32	బా. వా.	బా. వ్యా.
20	34	'రాయన'	'రాయ'
,,	35	కావు	కావున
25	16	యటను	యనుట
26	3	ప్రకాణ్ణ	ప్రకాణ్డ
27	27	నమాత్రకేంశ	నంశమాత్రకే
30	9	శశః	శతః
31	3	పూర్వార్గము	పూర్వార్థము
,,	,,	చక్కగా	చక్కఁగా
32	7	ఈశ్వరరాయ	ఈశ్వరరాయ
,,	32	చెనటు నెలడి	చెనటుల నెడి
41	17	మాడము	మాడెము
42	,,	పీఁటి	పీటి
44	15	మహిమఁగా	మహిమగా
45	2	దూరిన	దూఱిన
,,	,,	చీఁకటి	చీకటి
,,	17	పేటిన	పేరిన
46	8	కృప్త	కృష్ణ
48	27	నిన్నొఱసి	నిన్నొరసి
49	18	సాపహ్నన	సాపహ్నప
56	2	చెట్టు	చెట్లు
,,	4	పూటగా	పూఁటగా
59	23	వినయము చేత	వినయము చేత (లేదా) 'మన్కృవలనె యడుగం దోఁచు' అని పఠింపఁదగు.
65	7	సవిఁ	సవి
67	12,17	యొఱుగం	యొఱగం
68	9	పెనుబండ్లు	పెనుఁబండ్లు
72	26	సన్గీతి	సన్గీతి
,,	16	దుందుభిః	దున్దుభిః
72	27	కాహళాఃఖిలే	కాహళాఖిలే
73	6	ఒరిగింప	ఒరగింప
,,	,,	ముడుచు	ముడుఁచు
,,	26	కంపు	కంపుల
75	18	నునుబోఁక	నునుఁబోఁక
77	33	డగుదన్నను	డగుతన్నను
79	3	కృపచేతయు	కృపయొక్కయు
80	12	సమస్తమెన	సమస్తమైన
81	15	నిరవధి	నిరపధి
,,	17	రక్ష	రక్షా
,,	18	యుపయో	యువయో
,,	19	దేహ	దేవా
,,	33	'అయ	'అద్రి
83	11	వడలును	వడలుఁ
,,	17,29	నూదుంగాయ	నూరుంగాయ
,,	30	విహితము	విహితము కాదు
85	13	గాపుర	గాఁపుర
,,	32	మన్గో ఉన్న	మన్గో ఉన్న
88	10	దలుంకో	కొందలు
,,	17	జగన్నండ్డాలం	జగన్నణ్డాలం
89	16	అంతట	అంతట నాఁడు
90	6	య్యైన	య్యై
,,	24	హేవాసస్తు	సహేవాకస్తు
92	27	సోకినచో	సోఁకినచో
93	30	భిధోద్యమ	భిదోద్యమ
97	25	నళినీ	నళినీ
98	19	గంగను	గంగఅను
100	30	సంభూతయ్	సంభూతమ్
102	4	పట్టు	పట్టి
,,	19,27	నక్షత్రము	నక్షత్రము
,,	30	పుట్టి	పట్టి
,,	34	దూరవు	దూఱవు
103	10	లాపముఁజేసి	లాపమున్నేసి
,,	33	యెలుంగునుది	యెలుంగునది
104	12,20	మొఱయంగి	మొరయంగ

తప్పొప్పుల పట్టిక.

పంక్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
22,23	సవర్గసక్ష్మీ	స్వర్గలక్ష్మీ
2	గినోష్మఁద	గినోష్మద
18	నక్షత్రేశః	నక్షత్రేశః
32	సోకించుట	సోఁకించుట
23	కురుజుల	కురుఁజుల
29	ఘర్మస్యాదాతపే	ఘర్మఃస్యాదాతపే
20	కపోల	కపోత
4	'చెఱంగే'	'చెరంగే'
12	ఈపక్షమువ	ఈపక్షమున
17	పు కలువ	కలువ
29	ముడుచునె	ముడుఁచునె
15	పుష్వాలను	పుష్పాలను
29	ప్రభలను	ప్రభలును
13	గలమే	గలమె
10,23	సంబ్రమింప	సంభ్రమింప
13	సస్మితోక్తయు	సస్మితోక్తియు
30	తిరిగిసన్	తిరిగినన్
27	తలుచు	తఱచు
9	గనువ	గవను
2	పుంగగపాటాసం	పుటాపాఙ్గసంగ
3	ప్రథమపై	అప్రథమపై
15	ధనదాదులైన	దనదాదికైన
7	'కటములు'	'కటములు' కరాత్కటాభ్యాం మేఘ్రాచ్ఛ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః
35	ననియుబా	ననియుభా
33	చతుర్థ	చతుర్థ
6	దమద్యమే	ధమధ్యమే
26	భయోర్థ	భయార్థ
19	యర్థము	యర్థము రూపమున ఏకత్వము. అర్థము యథాయోగము అనుట.
18	సవరింవ	సవరింప
4	కలియజేసెను	కలియఁజేసెను
6	నామముగ్రహణ	నామగ్రహణ
26	దానియందున	దానియందును
32	నీకుతఱచెదను	నీకుఁదఱచెదను [తోను
12,13	దోసబ్రద్దల..అమ	తెల్ల చెఱకుముక్కల
16	పరదేశ	పరదేశి

పుట.	పంక్తి.	తప్పు.	ఒప్పు.
177	22	వార్థక్య	వార్ధక్య
181	2	సెతము	సైతము
182	11	చున్నది	చున్నవి
,,	18	గూటపుగంబంబున	గూటపుఁగంబంబున
185	22	మీవిలాసము	నీవిలాసము
187	3	నానతిఁబడి	నానతిబడి
195	13	విజతుగావించి	విజితుఁగావించి
202	3	మాధ్యమైక	మాధ్యమిక
209	20	యస్యాక్షరం	యస్యాక్షరం
216	25	నణకుచు	వణఁకుచు
220	23	రోపమ్మైన	రోపమ్మయిన
221	31	గానకో గంటికి నిద్రదుఁగం	గంటికి నిద్రగాన కొదుగం
222	25	చతురఙ్గబలములు	చతురంగబలములు
,,	34	నెట్టినెఱవున	నెట్టివెరవున
226	29	మడచి	మడఁచి
227	20	శ్రోద్రిక్తంధవేళా	శ్రోద్రిక్తుండునవేళా
229	13	దీనును	దీనుని
,,	14	దీనున్ను	దీనుని
230	73	సమూహమునకు	సమూహమునకు
,,	,,	తొక్కుట	త్రొక్కుట
231	21	వివకమయిన	ముపద్ధకమయిన
234	3	నశోక్తత్వద్విజిత	నశోక్తుఁద్వద్విజిత
,,	6	లోలలక్ష్మ	లలక్ష్మల
236	30	తపశ్చైన	తపశ్చైన
237	12	వినుపింతు	వినిపింతు
238	21	పవస	పవన
241	10	నంక్షయ	సంక్షయ
243	8	కంబైన	మైవది
,,	15	మోక్షేదీజ్ఞా	మోక్షేధీజ్ఞా
,,	16	గంథాదులగు	గంధాదులగు
,,	23	విషయకము	విషయము
,,	25	సాత్త్వక	సాత్త్వికపు
,,	27	సంబంధినిన్	సంబంధినిఁగాన్
244	23	సంజ్ఞలందు	సంజ్ఞలందు
245	5	సాధ్యాయస్యాజ్జపః	స్వాధ్యాయఃస్యాజ్జపః
246	3	ప్రణవంబులు	ప్రవణంబులు
249	33	ందుకడ	అందుకడ
251	33	నిఖిలభూత	నఖిలభూత
252	12	బ్రహ్మైవావస్థిమ్	బ్రహ్మైవావస్థితమ్

తప్పొప్పుల పట్టిక.

పుట.	పంక్తి	తప్పు.	ఒప్పు.
254	8	భగవచ్ఛబ్ధః	భగవచ్ఛబ్దః
254	16	జాతులందుఁబుట్టు	జాతులందుఁబుట్టుఁ
257	21	ముడుతల	ముడుఁతల
261	12	జన్మమ్	జన్యమ్
262	24	దరిసి	దఱిసి
263	23	దనుః	ధనుః [అనుబంధము
,,	30	ప్రమాకములు	ప్రమాపకములు – చూ.
264	14	దీప్యదుదారో	దీవ్యదుదారో
266	18	పోగు	పోఁగు
267	21	వాసచ్ఛట	వాసశ్ఛట
,,	25	ప్రయోజనము	ప్రయోజనమో
275	17	సెన్ధవ	సైన్ధవ
276	11	శుద్ధాంతకరణ	శుద్ధాంతఃకరణ
282	13	గదదత	గద్గదత
283	5	వేగము	వేగముచే
284	9	యజాండమును	యజాండమునె
,,	15	స్వచ్ఛమైన	స్వచ్ఛమైన
290	19	అలుగుల	అలుఁగుల
,,	20	చూత్	ఘూత్
,,	23	ఆశ్లే	అశ్లే
291	9	మఱపు	మఱువు
294	10	మ్రోగు	మ్రోఁగు
,,	26	కటితోగూడి	కటితోఁగూడి
,,	,,	టద్ధములం	టద్ధముల
,,	31	మమ్ముగావు	మమ్ముఁగావు
298	7	ప్రకృతాత్మిత	ప్రకృతాత్మత
,,	24	చేయము	చేయుము
301	21	పార్శ్వవ్యోర్వయో	పార్శ్వద్వయో
,,	27	జగజ్జ్యోతి	జగజ్జోతి
303	4	చేకొనుకలు	చేకానుకలు
,,	31	మెల్లగా	మెల్లఁగా
305	11	గరడీలయొక్క	గరడీయొక్క
308	2	నితుయలతో	తునియలతో
309	22	సెనలయందలి	సేనలయందలి
311	10	నోడింపగోరు	నోడింపఁగోరు
,,	30	న్యదదీశత్	న్యదీదిశత్
314	14	మాధర్వము	మాధర్వము
317	23	అగ్ర	అగ్రః
319	2	యొనపా	యొకపా
323	3	గడమబడియె	గడమపడియె
324	19	బుట్టించి	పుట్టించి
,,	15	కార్పణంబ	కార్పణ్యంబ
,,	29	తత్తర	తత్తఱ
325	24	ప్రభాంతంబు	ప్రభాతంబు
336	2	సధర్వ	సధర్వ
,,	4	యూధంబు	యూధంబు
343	11	ంప్వాదేశము	పుంప్వాదేశము
344	6	ముఖే	ముఖే
345	22	శేశవో	కేశవో
346	9	ధూళి	ధూళి
,,	28	వెలుగఁగా	వెలుఁగఁగా
347	34	ంవర్తాగ్నే	సంవర్తాగ్నే
349	26	కువలయాత్మని	కువలయాప్తుని
350	25	దాపములు	దావములు
,,	31	వడకురేఖం	వడఁకురేఖం
352	15	యాకారమును	యాకారములను
353	3	యాక్షేపము	నాక్షేపము
,,	27	గాలెఁగక్రక	రాలెఁదక్రక
365	26	సంతతకెంపు	సంతతికెంపు
368	11	ఒడుచున్నది	బడుచున్నవి
,,	15	రసన్తు	రసన్తు
372	31	నిసుగుల	నిసుఁగుల
376	34	థార్యశబ్ద	రథ్యాశబ్ద
378	11	సోకుసెడలు	సోఁకుసెడలు
380	4	శిఖరనుంనూత	శిఖరంనూతన
,,	5	'సెనసెను' కటారి	సురెకటారి
,,	17	సెమళ్లెనెడి	సెమళ్లెనెడి
381	34	నిష్ఠ్యూతోర్ద్ర	నిష్ఠ్యూతోర్ద్ర
392	8	భా. వ్యా.	బా. వ్యా.
397	12	వెలదులు	వెలఁదులు
400	2	నలుగునకు	నలుఁగునకు
,,	6	నడవి	అడవి
,,	,,	అడవి	నడవి
,,	19	శబ్దాపగగా	శబ్దాపగమా
,,	29	మృగ	'మృగ
,,	30	కస్తూరీచచి	కస్తూరీచ
,,	33	ప్రభాతి	ప్రభాత
402	10	విహిత	విహత
406	21	పాపసెజ్జ	పాఁపసెజ్జ
412	4	శబ్దముతో	చంశబ్దముతో

తప్పొప్పుల పట్టిక.

పుట.	పంక్తి	తప్పు.	ఒప్పు.
412	30	నున్నవాఁడు	నున్నవాఁడు
415	33	ంచెనో	రించెనో
416	28	అందువలసనే	అందువలననే
417	9	హాలనమక్కాదళ	హాలన మక్కాదళ
419	29	సంక్రమించిస	సంక్రమించిన
420	12	అవ్వుడు	అప్పుడు
421	21	జలధరఛేద	జలధరచ్ఛేద
,,	34	త్రజత	ద్రజత
,,	35	ఌఘుతయా	గ్లఘుతయా
422	29	మబ్బును	మబ్బును
424	7	సాలసముద్ర	పాలసముద్ర
,,	22	త్వద్యోత్యార్థము	. త్వద్యోత్యార్థము
426	22	అస్తోదయపెఱును	అస్తోదయపెఱసం
427	17	చాపలక్ష్మీరివ	చాపలక్ష్మీరివ
429	10,11	హ్రీగ్లజ్జాపత్రపా	హ్రీగ్లజ్జాసాపత్రపా
432	7	స్వత్త్యేభవతి	స్వత్త్వేభవతి
439	21,27,28	తామ్రచూడ	నరుణచూడ
444	3,25	నుఱువనెడి	నురువనెడి
446	2	ద్విపదాటవి	ద్విపదాటవి
,,	32	మ్రోగుటయు	మ్రోఁగుటయు
448	5	తలుగని	తెలుఁగని
449	8	సమ్రాట్టనిభావ	సమ్రాట్టభావ
,,	18	హర్షాశ్రుదహార	హర్షాశ్రునైదహార
451	28	తృష్ణదీరనిచ్చి	తృష్ణఁదీఱ
452	26	ఘష్పములతో	పుష్పములతో
454	7	బరగు	బరఁగు
455	5	ప్రభాసమాన	ప్రభాభాసమాన
,,	21	వెలిలేని	వెలలేని
456	23	లీలావలి	లీలావతి
,,	26	పతిహతాపాదస్త	పతియుహతనిరస్త
,,	30	పృధివీపతి	పృథ్వీపతియు
,,	31	పతిహరాదపాస్త	పతియుహతనిరస్త
457	20	తనుఖ్యానవం	తనుఖ్యాపనం
,,	22	ప్రారనాం	ప్రార్థనాం
,,	,,	త్రబలతత	ప్రబలతర
458	6	వడ్డ	పడ్డ
,,	11	వరోరిః	పరోరిః
460	2	నెవ్వాఁడు	నెవ్వాఁడుఁ
461	22	తీర్చుపారు	తీర్చుపాఱు
464	18	పూరముద్రణ	పూర్వముద్రణ
469	22	బహుమావము	బహుమానము
469	28	౬౨౨	౨౨౬
470	28	తును; పరుల	తురు పరుల;
,,	29	పెరవారు	పెఱవారు
472	6	సంచివుల	సచివుల
,,	27	నాజను	నాఁజను
,,	30	చంపుటకై	చంపుటకైన
,,	,,	యజ్జము	యజ్ఞము
,,	33	తనిజ్యేష్ఠ	తనజ్యేష్ఠ
,,	34	ఒల్ల	ఒల్లక
480	9	దపరాధి	నపరాధి
,,	21	ననఁదె	ననదె
486	3	త్వవ్తర్థి	త్వత్తర్థి
487	9	నొనర్పఁ	నొనర్ప
488	17	పరచితులం	పరిచితులం
,,	,,	చేయు చేయుము	చేయుఁ వివేకియై రాజు చేయును
491	13	యంకగాఁడో	యంకకాఁడో
494	12,17	సంతసపువేళ	సంతసపుఁదఱి
495	2	తతద్విజ	సతతద్విజ
,,	14	మిగతభోజన	మితభోజన
496	12	పోషంచుచు	పోషించుచు
,,	27	మర్దవమల్ల	మర్దనమల్ల
498	29	నృపకార్య	నృపకృత్య
499	6	అహితము	ఆహితము
500	4	బితభక్తు	బిత్రుభక్తు
,,	21,22	రాజ్యాంతే	రాజ్యాన్తే
503	13	ప్రణిధి	ప్రణిధి
,,	33	యమయుత్త	యమయుక్త
505	5	గడుబధ్య	గడుఁబధ్య
,,	22	అధిం మైన	అధిక మైన
506	22	వాసరుముల	వాసరముల
509	4	ప్రణతులై	ప్రణతులైన
510	13	దఊణాది	ఊణాది
511	13	మున్త్రణ	మన్త్రణ
513	33	కృష్ణోని	కృష్ణాని
514	5	వ్యథితాస్తథా	వ్యథితాస్తథా
519	24	డసఁగఁకర్పూర	డసఁగఁగర్పూర
520	26	గ్రాంచునది	గాంచునది
,,	27	కిందుఁరేతు	కిందురేఁతు

తప్పొప్పుల పట్టిక.

పుట.	పంక్తి	తప్పు.	ఒప్పు.
520	29	జనఁ, బ్బగం	జనఁ బగం
524	20	సంపచ్ఛిహ్నము	సంపచ్ఛిహ్నము
528	35	ఘన్యా	ఘనా
531	19	బజ్త్రిఁ	పంక్తిఁ
536	35	బ్రాజ్మత్రి	బ్రాజ్మత్రి
539	26	బసదాడి	బసుపాడి
541	27	చేసికొఁసవచ్చు	చేసికొనవచ్చు
542	7	ప్రౌఢిమై	ప్రౌఢిమైఁ
,,	21	కేసరీ	కేసరి
543	6	'మానిషదే	'మానిషా' దే
,,	14	సపేంద్రుఁడై	నుపేంద్రుఁడై
,,	20	శపింవఁగా	శపింపఁగా
556	20	యూపంజెగి	నూఁపంజెగి
559	13	గణబేధము	గణభేదము
,,	18	త్రెక్కునుకాఁక	త్రెక్కొనుకాఁక
,,	27	న్యాయమా	న్యాయ్యమా
,,	33	వేళ్లు	లేళ్లు
561	18	ఆలం. సా.	అలం. సా.
,,	19	నందినీ	నందనీ
562	15	పూఁబోఁడులారా	పూఁబోఁడులార
564	17	స్పురించి	స్ఫురించి
565	8	తాళనృంత	తాళవృంత
575	11	ధూపంబు	ధూపంబు
581	33	చంథ్రసూర్య	చంద్రసూర్య
590	2	ఆగస్తురతిథి	ఆగస్తురతిథి
604	11	సుళ్పతి	సుళ్లపతి
606	17	మనోద్రేక	మదనోద్రేక
607	4	దూకుంద	మాకంద
,,	15	పల్లపగ్రాస	పల్లవగ్రాస
,,	28	పాతుమెషా	పాతుమేషా
608	9	హృదయొకతె	హృదయయొకతె
610	24	దళఃఖణ్డే	దళఃఖణ్డే
614	8	జెట్టనందు	జెట్టినందు
621	13	అథికరణ	ఆధికరణ
626	2	మల్లీ	మల్లె
645	17	ప్రొక్కిటి	పొక్కిటి
625	23	ప్రతీకారోజ్ఞునగ్గ	ప్రతీకారోనగ్గ

పీఠికలోని సవరణలు.

	తప్పు.	ఒప్పు.
iii	శ్రీయుతులు యెఱ	శ్రీయుతులు ఎఱ
v	ప్రపశ్నిం	ప్రశ్నిం
vi	మర్క్ బ్రతాపు	మర్క్ ప్రతాపు
13	పరంపలు	పరంపరలు
14	మరుదూడ	మరుదూఢ
	ఆయుఃక్తల	ఆయుః క్తల
15	గనపరాగోలలు	గనపరాగోలలు
21	తారుణ్యాలిగత	తారుణాలిగ
22	వార్ధుక్షికా	వార్ధుక్షికా
22	బరితాత	బరితాప
23	పరాహా...శాకలా	పరాగ...శాఖలా
24	129	111
25	బొకడ	బొగడ
27	పనిస్నల్ల	పనిస్నల్గ
29	చించ్చువారి	చించిచ్చువారి [ములు
30	క్ష్వేథకారసంధులు	క్ష్వేథకారసంధికల్వ
31	నానుడులు	శబ్దపల్లవములు
	నెన్నలను	వెన్నలను
32	కర్తకత	కర్తృకత
33	సుంతరీ	సుందరీ
35	వావలేని	వానలేని
38	మహాకని	మహాకవి
36	మహార్వా	మహాద్వా
39	గానగానక్	గానక్
41	మాడ్కిజాడ్కి	మాడ్కి, జాడ్కి
42	వాగ్విభజృజంభి	వాగ్విభవజృంభి
43	పంధాన	పరధాన
47	లెందరో	లెందలో
48	అంగస్థాయినిక్	అంకస్థాయినిక్
49	సామ్యములేని	సామ్యహీన
52	అతంత	అత్యంత
53	శృంగారశి	శృఙ్గారశి
	వంశోత్త్యసులు	వంశోత్తంసులు
56	నిశ్చయముగా	నిశ్చయముగాఁ
62	దుపయోర్వీ	డుదయోర్వీ
63	పారిజామనుముల	పారిజాతమనువుల
	మరుద్వృతా	మరుద్వ్రతా

	తప్పు.	ఒప్పు.
64	రంలిజయా	రంతి...జయా
70	తద్వ్యాఖ్యా	తద్వ్యాఖ్యా
71	రాజోత్తములై దీని	రాజోత్తములైరి. దీని
	సాధనములు	సాధనములని
77	జ్యోస్న్యనుంచిన	జ్యోస్న్యలుంచిన
79	పంచశరేణ	పఞ్చశరేణ
	బాళేముడించి	బాళేము డించి
	స్థానేషు	స్థానేషు
80	స్త్రాగ్రహార్య	స్థాగ్రహార్య
	హిమవంత	హిమవన్త
	శృంగాటకా	శృఙ్గాటకా
	రాగా	రాఁగా
	మన్మథ	మన్మథ
	శిరశృంగ	శిరశృంగ
81	గుందఁగ	గుండుగ
	శాఖాఞ్చ	శాఖాంచ
82	తృంగా	తృఙ్గా
	నికురుమ్వ	నికురుమ్బ
83	కర్పూరంబు	కర్పూరంబు
84	కాషానాం	కాష్ఠానాం
	స్పర్థి	స్పర్థి
	జగ్ధం	జగ్ధం
	ముఖే	ముఖే
	కోణప	కోణప
	సాలభజ్జీవ	సాలభఞ్జీవ
85	పర్కస్య	పఙ్కస్య
86	జానకీ	జానకీ
87	బన్ధంవిధాయా	బన్ధం విధాయ
88	అభిధానరత్నమాట	అభిధానరత్నమాల
	మఃనుమూల్య	ముక్తమాల్య
91	మల్లామణ్డిత	మల్లాముణ్డిత
92	దధిమండ	దధిముణ్డ
93	పోల్చు	పొల్చు
	కాన్తస్తనాస్తథలీ	కాన్తస్తనాన్తఃస్థలీ
96	తేఁటలు	తేటలు
98	బింతబి	బింబిత
101	పుఙ్ఖకిఙ్జ	పుఙ్ఖకిఙ్ఖ

పీఠికలోని సవరణలు.

పుట	తప్పు.	ఒప్పు.
	మొసర్చి	మొనర్చి
104	దేశనాచక	దేశవాచక
109	మోర్వాస్యం	మోర్వాశ్యం
	మేరేయ	మైరేయ
	నిపుల	విపుల
115	వ్యాకర	వ్యాకరణ
120	మేథస్వ	మేధస్వ
121	అశ్వీయ	అశ్వీయ
	మధుసాతి	మధుపాతి
	ఆళినిక	అళినిక
126	వీధుందు	వీధులందు
	మోక్షంను	మోక్షం న
	వర్ధలబ్ధ	వర్ధల బ్ధ
127	హేమతం	హేమంతం
129	ఖోట్టి	ఖోట్ల
131	చేతసః	తేజసః
	రాక్షసే	రాక్షసీ
	భాస్వరక్తా	భాస్వరముక్తా
	ఆంధ్రని	ఆంధ్రని
138	raon	rain
133	పఠించిగను	పఠించిరను
134	నేఃకొ	నేలికొను
134	అ।మరు	ఆ।మరు
138	దొఃకొనుఁడు	దొరకొనుడు
139	చుట్టుమ	చుట్టమ
140	గెఁడె	గెండె
144	అంకుశపుటలఁగు	అంకుశపుటలుఁగు
	ప్ర. మే. వి.	ప్ర. వేం. వి.

[illegible]ము క్రమాల్యర — తప్పొప్పుల శేషము.

పుట	పంక్తి	తప్పు.	ఒప్పు.
96	2	గురు	గరు
97	14	లోచనామమ్భోది	లోచనానామమ్భోధి
162	19	సన్నఁగింప	సన్నగింక
227	10	హరహాయః	హరిహాయః
432	6	వాస్తం	వాన్తం
434	32	మికుటగపు	మిక్కుటపు
456	10	చంద్ర	చన్ద్ర
	28	హతాపాదస్త	యాఁహతసిద్ధస్త
	30	పృథివీపతి	పృథ్వీపతి
	31	హతాత్ అపాస్త	హతాదపాస్త
457	2	హతాపాదస్త	హతాదపాస్త
547	1	దాగోదేవి	గోదాదేవి
571	20	ఆహ్నాయమ్భోజం	అహ్నాయమ్భోజం
574	12	కివ్నర	కిన్నర
662	16	మనస్సుదందు	మనస్సునందు
	17	విశేషోబ్ధా	విశేషోధా
	7	కృత్యుడనా	కృత్యుఁడను
664	28	ఓర్కనుఁడా	ఓరక్కనుఁడా
668	23	నూత్రుల్దవ్వ	నూతుల్ద్రివ్వ
677	3	ములకునె	ములకునై
683	4	పిమ్మ	పిమ్మట
687	4	బెల్లుగా	పెల్లుగా
689	36	సూర్పాతి	నూర్పాతి
693	4	సిద్ద్యాత్	విద్ద్యాత్
698	20	ధత్యపుఁబణ్యార	ధత్యపు=పణ్యార
701	6	పిష్యక్సేనుఁడు	విష్వక్సేనుఁడు
	15	జతుద్దిశల	జతుర్దిశల
	19	భృత్వ	భృత్య
	24	మెఱుఁగుజూక్క	మెఱుఁగుఁజూక్క
704	9	చే నధిష్ఠింప	చే అధిష్ఠింప
707	12	నందడి	సందడి
711	25	నదసం	సదనం

శ్రీరస్తు.

ఆముక్తమాల్యద—పద్యాదిసూచిక.

